

Студенттер мен жас ғалымдардың
«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»
атты халықаралық ғылыми конференциясы
Алматы, Қазақстан, 4-6 сәуір 2024 жыл

Международная научная конференция
студентов и молодых ученых
«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»
Алматы, Казахстан, 4-6 апреля 2024 года

International Scientific Conference of Students and
Young Scientists
“FARABI ALEMI»
Almaty, Kazakhstan, April 4-6, 2024

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ
ФАКУЛЬТЕТ ФИЛОСОФИИ И ПОЛИТОЛОГИИ

«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»

атты студенттер мен жас ғалымдардың
халықаралық ғылыми конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, Қазақстан, 4-6 сәуір 2024 жыл

2 том

МАТЕРИАЛЫ

международной научной конференции
студентов и молодых ученых

«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»

Алматы, Казахстан, 4-6 апреля 2024 года

Том 2

MATERIALS

International Scientific Conference
of Students and Young Scientists

«FARABI ALEMI»

Almaty, Kazakhstan, April 4-6, 2024

Volume 2

Алматы
«Қазақ университеті»
2024

Председатель редакционной коллегии:

Мейрбаев Б.Б. – кандидат философских наук, ассоциированный профессор, декан факультета философии и политологии

Заместители председателя редакционной коллегии:

Альчимбаева А.Б. – заместитель декана по научно-инновационной работе и международным связям

Абдирайымова Г.С. – заведующая кафедрой социологии и социальной работы

Алгожаева Н.С. – заведующая кафедрой педагогики и образовательного менеджмента

Курманалиева А.Д. – заведующая кафедрой религиоведения и культурологии

Құранбек Ә.А. – заведующий кафедрой философии

Мынбаева А.К. – заведующая кафедрой общей и прикладной психологии

Насимова Г.О. – заведующая кафедрой политологии и политических технологий

Материалы международной научной конференции студентов и молодых учёных «Фараби әлемі», Алматы, Казахстан, 04-06 апреля 2024 г. Том 2. – Алматы: Қазақ университеті, 2024. – 885 с.

ISBN 978-601-04-6623-4

В сборнике представлены доклады, выступления, тезисы участников международной научной конференции студентов и молодых учёных «Фараби әлемі», организованной Советом молодых учёных, преподавателями, магистрантами и докторантами факультета философии и политологии.

В работе конференции приняли участие молодые учёные из разных вузов Казахстана и зарубежных стран. В данном сборнике содержатся статьи и тезисы по актуальным проблемам философии, социологии, культурологии, социальной работы, религиоведения, психологии и педагогики.

Статьи изданы в авторской редакции.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ДІН

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ДІН

RELIGION IN MODERN KAZAKH SOCIETY

РЕЛИГИЯ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

ИСЛАМНЫҢ РАДИКАЛДАНУЫНЫҢ ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

Дінтану, 1 курс докторанты **Жетпісбай Н.**

Ғылым жетекшісі: з.ғ.к., профессор Бишманов К.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Аңдатпа: Исламдық радикализм – саяси күрестің зорлық-зомбылық әдістерін қолданатын саяси исламның шектен шыққан көрінісі. Радикализм - фундаментализмнің бір түрі. Ислам басқа діндер сияқты қақтығыстардың түпкі себебі бола алмайды. Исламның радикалдануы оның саясилену процесімен байланысты. Радикализм тек исламға ғана емес, басқа діндерге де тән. Радикализмнің экстремалды түрі – терроризм.

Кілт сөздер: исламизм, радикалды ислам, исламдық ұйымдар, фундаментализм, салафия

Қазақстан үшін ислам және ислам факторы мәселесі тарихи тұрғыдан мұсылман әлемімен байланысты болғандықтан, ішкі және сыртқы саяси маңыздылыққа ие. Ел ішінде мұсылман халқы ең көп діни топ болып табылады. Сонымен қатар, Қазақстан мұсылман қауымы көп көпконфессиялы мемлекет бола отырып, бұрынғы Кеңес Одағының ислам республикаларымен және Таяу және Орта Шығыстағы мұсылман мемлекеттерімен тікелей шекаралас. Бұл геосаяси шындықтар «ислам факторына» жіті көңіл бөлу және оны ішкі және сыртқы саясат мәселелері бойынша шешімдер қабылдау және жүзеге асыру кезінде ескеру қажеттігін талап етеді.

Исламдық экстремистік күштер өздерінің идеологиясы ретінде алыс және жақын шетелдерде әртүрлі формада өзін танытқан, қазір әлемде күшейіп келе жатқан «исламдық радикализм» (немесе «исламизм») деп аталатын ағымды пайдаланады. Сонымен қатар, «радикалды исламды» ешбір жағдайда жалпы исламмен, сондай-ақ оның бағыттарымен (суннизм, шиизм), идеологиялық ағымдармен (дәстүрлілік, модернизм және фундаментализм) сәйкестендіруге болмайтынын атап өткен жөн [1, б. 78].

Ислам радикализімінің дамуымен байланысты проблемаларды зерттеуіміздің өзектілігі, ең алдымен, бүгінгі таңда адамзаттың елеулі бөлігінің мұсылман әлеміне тиесілі екендігіне байланысты.

Кең белдеуді қамтитын ислам әлемі Атлант мұхитынан Тынық мұхитына дейінгі барлық дерлік Афро-Еуразияны қамтиды, оңтүстікте Африканың шөлдері, солтүстігінде Еділдің орта ағысына дейін терең еніп, Индонезияның ең үлкен арал мемлекетін қамтып

үш мұхиттың алабында таралады. Қазіргі әлемді исламсыз елестету мүмкін емес, оның бірден бір себебі мұсылмандар санының күрт өсіп келе жатқандығы. Қазіргі уақытта мұсылмандар әлем халқының 20%-дан астамын (1,7 миллиард адам) құрайды және олардың саны 2050 жылға қарай 2,76 миллиард адамға дейін артады деп болжануда, бұл планетаның болашақ тұрғындарының шамамен 30 пайызын құрайды. Ислам әлемі мемлекеттерінің де экономикалық рөлі арта түсетін сияқты. Исламизмді жан-жақты зерттеудің өзектілігі осыдан туындайды. Бұл өте маңызды, өйткені исламшылдық ешбір үстірт құбылыс емес, ол мұсылмандар өмірінің іргелі аспектілеріне әсер етеді, ол әлеуметтік негізі кең және тараған бұқаралық қозғалыс. Мұсылман әлемінде исламшылдық ішкі және сыртқы саясаттағы ықпалды және тұрақты факторға айналмаған елдер жоқтың қасы. Өткен ғасырдың соңындағы оқшау эпизодтар сияқты көрінген ол, қазіргі таңда дүниелік саясаттағы негізгі тенденциялардың бірі болып шықты. Ал исламизмнің әлемдік саясаттың факторы ретіндегі басымдық рөлі ұзақ уақыт бойы жалғасады.

Сонымен қатар, ислам әлемі халықаралық саясаттың субъектісі ретінде, ең алдымен, Ислам Конференциясы Ұйымы, Ислам Лигасы сияқты көптеген үкіметтік және үкіметтік емес ұйымдардың, ең алдымен халықаралық ұйымдардың қызметіне байланысты барған сайын нақтылана түсуде. Ал мұсылман әлемінің институционализациясының бұл үдерісі қарқын алған көрінеді. Британдық исламтанудың классигі В.М.Уатттың айтуынша, «Ислам Pax Islamica атты экономикалық, әлеуметтік және саяси жүйені құрды».

Ислам мен исламизм синонимдер емес, оларды теңестіру мүмкін емес. Ислам – негізгі және өте беделді әлемдік діндердің бірі, дүниежүзілік тарихтан бастау алған, оның ішінде діни культ атрибуттары бар және діни қызметкерлер – Құран, шарифат және басқа да қасиетті мәтіндердің сарапшылары қауымына негізделген. Оның үстіне мұндай сарапшылар көбінесе мемлекеттік саясаттан алшақ және дәстүрлі діни қызмет аясында қалуға тырысады. Керісінше, исламизм – ислам заңдары мен дәстүрлерін бүкіл қоғамның (барлық исламдық қоғамдардың немесе тіпті бүкіл әлемнің) мінез-құлқына таратуды талап ететін танымал діни идеялар мен тәжірибелер негізінде жасалған салыстырмалы түрде жас саяси және әлеуметтік идеология. Оның жетекшілері – әдетте рухани білімі жоқ саясаткерлер, билікке және оған ықпал етуге ұмтылған саяси топтар мен партиялар. Діндарлар көбінесе исламдық реформаны құптамайды. Ал бүгінде ислам мәтіндері мен ережелерін дін қызметкерлері емес, діндарлар жиі түсіндіріп, іс жүзінде қолданады. Ал бұл ислам дінбасыларының маңыздылығын төмендетеді.

Қысқаша айтқанда, исламизм көбінесе «саясаттандырылған ислам» немесе «саяси ислам» ретінде анықталады. Бұл ыңғайлы, бірақ оның қысқалығына байланысты бұл мүлдем дұрыс емес, өйткені исламизм тек саяси ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік идеология, өмір сүру салты мен әрекеттері. Анықтамалар көбінесе исламизмнің радикалды идеология екенін атап көрсетеді. Дегенмен, біз исламшылдықтың біркелкі еместігін, қарама-қайшылықтармен жарылғанын және мүмкін радикалды исламистердің басты жаулары зайырлы емес, қалыпты исламшылдар екенін ұмытпауымыз керек [2, б. 24].

Радикалды исламшылар исламның дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын қатаң сақтаудың әлеуметтік тәжірибесін зорлық-зомбылықпен таратуға, мұсылмандардың мінез-құлқын толық бақылауға, зайырлы заңдарды шарифатпен ауыстыруға ұмтылады және мұндай мақсаттарға жету үшін олар заңсыз әрекеттер, соның ішінде адамдарды қорқыту, терроризм және үкіметтерді құлату сынды мәжбүрлеу және зорлық жасауға дайын.

Радикалды исламизм негізінен салафия деп аталатын идеологиялық ағымға сүйенеді (бірақ, әрине, көптеген салафилер радикал емес). Бұл ағымды ұстанушылар Құран мен пайғамбардың сүннетін сенімнің бірден-бір негізі деп таниды және алғашқы исламдық қауымдастықтар өмір сүрген алғашқы ғасырларда болған таза исламға қайта

оралуды, яғни іргелі дінге қайта оралуды жақтайды. Сондықтан бұл ағым фундаменталистік болып саналады, ал салафия сөзінің өзі көбінесе «фундаментализм» (немесе «арғы аталар, алдыңғылар») деп аударылады.

Қалыпты исламшылдар өз көзқарастарын тарату барысында қоғам бекіткен заңдарды ұстануға, саяси жүйеге енуге, құқықтық салада билік үшін күресуге, адамдардың еркіндік құқығын құрметтеуге ұмтылып, Батыстың кейбір әрекеттерін өздерінде қолдануға әзір.

Радикалды және лаңкестік исламшылдық – қайғылы және қатыгез шындық. Бұл кез келген адам құрбан бола алатын қорқынышты және жиі көрінбейтін қауіпті білдіреді. Алайда, табиғи себептерге байланысты өте асыра айтылған бұл қауіпке байланысты, ең маңызды фактіге назар аударылады, шын мәнінде радикалды исламшылдар исламизмді жақтаушылардың өте аз бөлігін құрайды, негізгі исламизм радикалды емес. Ал халықтың басым бөлігі радикалдарды қолдамайды, әйтпесе бүкіл Таяу Шығыс әлдеқашан атышулы «Ислам мемлекетінің» аналогына айналып кетер еді. Сондықтан қалыпты, кейде тіпті жұмсақ, белгілі бір дәрежеде демократиялық исламшылдық бар екенін естен шығармау өте маңызды.

Радикалды да, қалыпты исламшылдықта да әртүрлі ағымдар мен реңктер көп екенін түсіну керек, сондықтан жалпы исламизм өте алуан түрлі және қарама-қайшылықты, әртүрлі өзгерістерге жауап береді және жағдайға байланысты өзгереді. Сонымен қатар, оның көптеген деңгейлері мен көріністері бар: мүлдем беделді саяси партиялар мен ғылыми пікірталастардан кейбір сауатсыз немесе тіпті сауатсыз мұсылмандарға тән сана ағымына дейін, мемлекеттік деңгейден террористік фанаттардың топтарына дейін, қалыпты саяси қозғалыстардан экстремистік соққы әскерлеріне дейін. Сондықтан исламизмнің келесі тұжырымдары сәтті болады. Ислам бекіткен заңдарға сәйкес саяси және әлеуметтік жүйені қайта құруды жақтайтын саяси қозғалыс. «...Исламшылдар – мұсылмандардың көпшілігі бар қоғамды ұйымдастыруда ислам маңызды рөл атқаруы керек деп есептейтін және осы сенімді жүзеге асыруға тырысатындар».

Ислам радикализмі – халықаралық қауымдастықтың назарын өзіне аударып отырған құбылыс. Радикалды исламдық идеялар мен лаңкестік әрекеттердің таралуы қазіргі заманның басты жаһандық қатерлерінің біріне айналды. Исламдық радикализм – саяси және діни мақсаттарға жету үшін зорлық-зомбылық пен террорды қолдануға шақыратын исламды радикалды түсіндіруге негізделген идеология. Бұл құбылыс ислам тарихы мен идеологиясынан бастау алады, бірақ оның таралуы мен күшеюі соңғы онжылдықтарда орын алып жатыр. Исламдық радикализмнің негізгі себептерінің бірі – мұсылман әлемінің көптеген елдеріндегі саяси және әлеуметтік тұрақсыздық.

Экономикалық мәселелер, сыбайлас жемқорлық, саяси бостандықтардың жоқтығы, адам құқықтарының бұзылуы – осының барлығы радикалды идеялардың таралуына негіз жасайды. Билікке қанағатсыздық және одан көңіл қалу балама идеялар мен діни нанымдарды, соның ішінде радикалды идеяларды да іздестіруге әкеліп соғуы мүмкін. Исламдық радикализмнің екінші негізгі себебі – исламды дұрыс емес түсіндіру. Көптеген радикалдар өздерінің экстремистік әрекеттерін ақтау үшін Құран және басқа да қасиетті ислам көздерінен белгілі бір мәтіндерді таңдап алып, олардың мағынасын бұрмалайды. Бұл исламды зорлық-зомбылық діні ретінде қате түсінуге әкеледі, дегенмен Ислам бейбітшілікті, төзімділікті және әділеттілікті уағыздайды [3, б. 193].

Исламшылдық – салыстырмалы түрде жас саяси ағым, ол бір ғасырға жуық уақыт болса да, әсіресе соңғы 40 жылда, яғни 1970-ші жылдардан бастап белсенді бола бастады..

Қазіргі исламизм еуропалықтардың Таяу және Орта Шығысқа ілгерілеуіне идеологиялық және саяси жауап ретінде, қоғамды батыс отаршылдығы мен империализмге қарсы жұмылдыруға тырысатын отаршылдыққа және антиимпериалистік қозғалыс ретінде пайда болды. Шындығында ұйымдасқан исламизмнің пайда болуына

түрткі болған Түркияның Бірінші дүниежүзілік соғыста жеңілуі, сондай-ақ оның исламдық, бірақ түрік емес аумақтарының (Трансиордания, Сирия және т.б.) құлауы және бөлінуі болды. Кемал Ататүріктің 1924 жылы халифатты жойған сәті бұл қозғалыстың пайда болуы үшін ерекше маңызды болды (Sayyid 1997: 57 et al.). Осылайша, бір жағынан, Батыстың Таяу Шығысқа енуінің бүкіл тарихындағы Таяу Шығыс ислам империясының ең ауыр жеңілісі болды, екінші жағынан, зайырлы билік пен оның қасиетті қайнар көзі арасындағы байланыс болды, ол бұрын халықпен бейнеленген халифа мәртебесін жоғалтты. Егер Арабияда бұл байланыс қалпына келтірілсе, Түркияда және басқа аумақтарда билік көзі зайырлы саяси жүйеге айналды (ғұламалардың құқығын жоққа шығаратын). Мұның бәрі ислам ойшылдарына үлкен әсер қалдырды.

Осылайша, сипатталған уақытта исламизм Батысқа қарсылық идеологиясы және өз мәдениетін жаңғырту (исламдық мәдениет деп түсініледі), сондай-ақ осы міндетті жүзеге асыру мен танымал етудің практикалық саяси және ұйымдастырушылық құралы ретінде қалыптаса бастады. бұқараны белсендіру. Бұл саладағы ең табыстысы 1920 жылдардың аяғында ұйымдастырылған Мысырдағы «Мұсылман бауырлар» қозғалысы және Британдық Үндістандағы, содан кейін тәуелсіз Пәкістандағы Бүкіл Үндістандық Мұсылман Лигасы, Үндістандағы адамдардың құқықтарын қорғау үшін 1906 жылы 30 желтоқсанда Даккада құрылған. мұсылман азшылығы үнділік көпшіліктің диктаты бойынша[8]. Лиганың белсенділігі әсіресе Мұхаммед Әли Джинна 1928 жылы оның президенті болған кезде артты. Біраз уақыттан кейін Бүкіл Үндістан Мұсылман лигасы мұсылмандар үшін жеке мемлекет құруға ұмтыла бастады (мысалы, Джалал 1994; Хан 2007; Вулперт 2013 қараңыз). Бірақ көбінесе исламдық қозғалыстың басталуы әлі күнге дейін 1928 жылы Мысырдағы «Мұсылман бауырлар» ұйымының құрылуымен байланысты. Бұл ұйымның басшысы атақты теолог және ғалым Хасан әл-Банна болды.

Исламшылдық тек Батыс ықпалына реакция ғана емес, сонымен бірге осы уақытқа дейін бірқатар ислам елдеріне әсер еткен Батыс модернизациясының нәтижесі болды. Осыған байланысты іс жүзінде айтылмайтын бір ерекшелікті атап өткен жөн, атап айтқанда, қазіргі исламизм бұқаралық қозғалыс ретінде ең алдымен демократия, сайлау және саяси партиялар жүйесі бір немесе басқа нысанда болған елдерде пайда болды. Шындығында абсолютті монархияларда қазіргі исламизм саясиландырылған ислам ретінде қажет емес еді немесе өз алдына емес, зайырлы биліктің қолындағы құрал ретінде қажет болды. Ол үшін электораты мен бәсекелестігі жоқ қоғамда қарапайым саяси исламның да қажеті жоқ. Төменгі таптардың немесе қоғамның кез келген қабатының саясатта дауыс беруге құқығы бар жерде жағдай басқаша, саяси исламның рөлі айтарлықтай байқалады. Вафдистер (яғни, сол кездегі Египеттің ең ықпалды саяси партиясы Вафд мүшелері) 1930 жылдардан бастап, олардың қолдауына ие болуға тырысып, Мұсылман бауырластарды саяси күреске тарта бастағаны таңқаларлық емес. Мұсылман лигасы да сайлауда маңызды рөл атқарды. 1906-1911 жылдардағы конституциялық революциядан кейін шахтың Иранында қандай да бір жолмен Мәжіліске сайлау өтті. Демократия, саяси партиялар, сайлаулар – мұның бәрі Батыстың тікелей немесе жанама түрде Шығысқа ілгерілеткен Батыс институттары. Және олар құрылған жерде, түптеп келгенде исламшылдық күшейе алады. Авторитарлық режимдерде сайлауға қатыспау исламшылардың ықпалын азайтты. Басқаша айтқанда, исламизм, әрине, демократияның нәтижесінде туған жоқ, бірақ соңғысын белсенді түрде енгізу немесе кеңейту оны айтарлықтай күшейте алар еді. Бұрын сілтеме жасалған Исламизм, араб көктемі және демократия кітабы Батыстың өзі бір жағынан, демократияны енгізіп, екінші жағынан авторитарлық режимді жойып, исламизмді қалай нығайта алатынына көптеген мысалдар келтіреді. режимдерге, тіпті исламистерге тікелей көмектесу.

Осылайша, исламшылдық жанама түрде Батыс институттарының Таяу Шығысқа ілгерілеуінің нәтижесінде пайда болды. Исламшылар мұны білмеуі мүмкін болса да, бұл

институттарға, Батысқа, прогресске және тағы басқаларға деген көзқарастың өзі исламшылдар арасындағы айтарлықтай әртүрлі тенденцияларды көрсетеді. «Ниеттерінің реакциялық сипатына қарамастан, ислам тек заманауи ғана емес, сонымен қатар батыстық идеялар мен институттарды импорттайды», - деп атап өтті Дэниел Пайпс және: «Фундаменталистер еуропаланған. Исламшылар өз еркіне қарсы Батыстың жақтастары. Тіпті Батысты жоққа шығарғанымен, олар оны әлі де қабылдайды» [4, б. 221].

Әрине, 1920 жылдардан бастап. Исламшылдық қиын жолдан өтті. Қазіргі саяси ислам идеология ретінде ислам әлемінің ұзақ әлеуметтік-мәдени, саяси және рухани эволюциясының нәтижесі бола отырып, шамамен XX ғасырдың ортасында пайда болды деп санауға болады (Ланда, Саватеев 2015: 129). Қазіргі исламизмнің пайда болу себептері туралы, кейде бір-біріне қайшы келетін әртүрлі пікірлер бар (қараңыз, мысалы: Рой 1994: 339). Кейде бұл мұсылман қоғамдарының модернизациясы нәтижесінде қалыптасқан қабаттардың, яғни зиялы қауымның, студенттердің, қызметкерлердің, буржуазияның дамуымен, кейде модернизациядан зардап шеккен және жайсыздықты бастан өткерген дәстүрлі әлеуметтік-экономикалық қабаттардың реакциясымен байланысты. Шамасы, екі пікір де ішінара дұрыс, өйткені исламшылдық ықпалының күшеюінің жалпы себебі, сөзсіз, әртүрлі қауымдастықтарда және әртүрлі әлеуметтік қабаттарда әртүрлі түрде көрінетін модернизация процестерінің сол немесе басқа әсерімен байланысты (сонымен бірге қараңыз: Хантингтон 2003: 138). – 147).

Радикалды исламшылар діни қызметтің жандануын наразылық пен өзгерістерді талап етудің көңіл-күйін тудыратын және білдіретін негізгі құрал деп санайды. Радикалды исламшылар – кез келген жағдайға бейімделе алатын тамаша ұйымдастырушылар. Өз көзқарастарын насихаттау үшін радикалдар исламдық БАҚ-тың, әсіресе аудиовизуалды ақпарат құралдарының кең желісін құрды және дамытуда. Олар мұқтаж жандарға көмек көрсету үшін білім беру, әлеуметтік, денсаулық сақтау және мәдениет ұйымдарын құрды. Дегенмен, исламшылдардың қызметі қалалық кедейлер арасындағы қайырымдылықпен ғана шектелмейді. Олар дәрігерлердің, заңгерлердің, журналистердің кәсіби бірлестіктеріне еніп, басшылық қызметтерді атқаруға және өз мүдделеріне сай саясат жүргізуге ұмтылады.

Сонымен қатар көптеген радикалды исламдық ұйымдар да жалпы исламдық салада әрекет етіп, бірігіп «радикалды ислам қозғалысы» (РИК) деп те аталады. Ислам радикалдары басып өткен ұзақ тарихи жолға қарамастан, олардың заманауи қозғалысы Осман империясы ыдырағаннан кейін пайда болған секуляризацияның қуатты тенденцияларына қарсы салмақ ретінде XX ғасырдың 20-жылдарында ғана Египетте пайда болды. Оның бірінші басшысы 1928 жылы «Мұсылман бауырлар» қауымдастығын құрған шейх Хасан әл-Банна болды. Кейінірек оның филиалдары көптеген елдерде құрылды, оларда ұқсас бағыттағы басқа ұйымдар кейіннен құрылды.

Қазіргі уақытта РИК белгілі бір дәрежеде іс жүзінде барлық мұсылман елдерін ғана емес (халқының көпшілігі исламды ұстанатын мемлекеттер), сонымен қатар мұсылман халқы азшылықты құрайтын аймақтарға да (АҚШ пен Батыс Еуропа қоса) еніп кетті. XX ғасырдың 90-жылдарының басынан оның қызметі біздің елге де тарала бастады.

Ислам радикализмі идеологиялық доктринасы және радикалды ағымдардың әлеуметтік-саяси тәжірибесі ретінде, әсіресе Солтүстік Африка, Таяу және Орта Шығыс, Орталық, Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің қазіргі саяси өмірінің нақты және маңызды факторы болып табылады. Бұл аймақтардағы көптеген елдерде ол елеулі оппозициялық күшке айналды. Алайда, ең үлкен қауіп оның қызметі халықаралық жағдайды тұрақсыздандырудың негізгі факторларының біріне айналған экстремистік қанатында.

Исламдағы Ренессанс қозғалысы (әс-Сәләфия) өз тарихының алғашқы ғасырларында (ханбалиттер, 9 ғ.) пайда болды және бүгінде әртүрлі формаларда: Сауд Арабиясының ваххабилері, араб елдеріндегі Мұсылман бауырлары және оған жақын

Ауғанстандағы, Пәкістандағы, Үндістандағы, Индонезиядағы ұйымдар, Орталық Азия мен Солтүстік Кавказдағы «нео-ваххабилер» және т.б. Еуропа әдебиетінде бұл қозғалыстың қазіргі өкілдері әдетте фундаменталист деп аталады. Алайда соңғы жылдары көптеген радикалды исламды зерттеушілер «сәләфия» терминін белсенді түрде қолдана бастады.

1920-1960 жылдардағы исламизм

1920 жылдардағы исламдық сананың көтерілуі. Мұсылман бауырлардың алғашқы онжылдықтары. Мәселен, 1920 жылдары. Үндістанда, Мысырда және бірқатар басқа қоғамдарда исламдық өзін-өзі танудың жоғарылауы байқалды, бірақ біз үшін 1928 жылы Мысырда Хасан әл-Банна басқарған «Мұсылман бауырлар» қозғалысының ұйымдастырылу фактісі ерекше маңызды. Бірінші кезеңде оның басшылығындағы ұйым ең алдымен білім беру және миссионерлік болды, бұл білім беру клубының бір түрі болды. Мұсылман бауырлардың мақсаттары орасан зор болды - олар ислам әлемін қайта құруға ұмтылды. Салыстырмалы түрде қысқа мерзімде ұйым әртүрлі деректер бойынша 1940 жылдардағы 128 мыңнан 450 мың адамға дейін үлкен санға жетті. Ұйым көлемінің жылдам өсуі 1930-1940 жж. Мысырдың саяси өміріне араласты. Бірақ осы кезеңнің өзінде олардың жергілікті өзін-өзі ұйымдастыру саласындағы белсенді әрекеттерін байқауға болады (мешіттердің, медреселердің, клубтардың және басқа да маңызды мекемелердің құрылысы;). Осылайша, 1920-1940 жылдар исламизмнің идеология ретінде де, ұйымдастырушылық қызмет ретінде де, құрылым ретінде де, оның ішінде содырлық топтар мен органдардың құрылуы, сондай-ақ «Мұсылман бауырлар» қозғалысының таралуы сияқты төменнен дамуындағы маңызды кезең болды. 1940 жылдардың соңына қарай Мысырдан тыс – Иорданияға, Сирияға және Иракқа. Сипатталған және одан кейінгі кезеңдерді сипаттай отырып, «Мұсылман бауырлар» билігінің шыңынан Мысырда терең астыртын әрекетке көшкен бүгінгі күнге дейін олардың қызметі кезеңінде «құқықтық жүйеде көптеген өзгерістер болды» деп айту дұрыс [5, б. 42].

1940–1960 жылдардағы тәуелсіз ислам және араб мемлекеттерінің құрылуы. Зайырлы режимдерді нығайту. Бұл кезеңде революциялар, жаңа режимдердің пайда болуы, Г.Насер сияқты зайырлы ұлтшыл көшбасшылардың пайда болуы, көптеген төңкерістер, жеке диктатуралардың орнауы, әскери блоктарға кіру және саясаттағы басқа да көптеген бұрылыстар исламшылдық саясат үшін үлкен рөл ойнамады. Жоғарыда айтылғандай, араб әлемінде ол араб (панараб) ұлтшылдық идеологиясының көлеңкесінде қалды. Бірақ сонымен бірге жаңа мемлекеттік құрылыстың кейбір идеологтары, мысалы, Мишель Афляк (Араб Баас партиясының негізін қалаушы) діни факторға өте мұқият қарауға шақырды.

ОПЕК-тің құрылуы және 1973–1979 жж. мұнай бағасының өсуі. Бағаның көтерілуінің басталуы, белгілі болғандай, 1973 жылғы қазан соғысымен байланысты. Бағаның өсуі Батыс елдерінде күйзеліс пен дағдарыс туғызды. Бәлкім, қазіргі тарихта алғаш рет дамушы елдер дамыған елдерден экономикалық жағынан асып түсе алған шығар (қараңыз: Коротаев, Гринин 2016а; 2017; Гринин, Коротаев 2015). Батыстан тәуелсіз даму үшін де, исламдық ұйымдарды қаржыландыру үшін де қуатты қаржы құралдары пайда болды. Мұнай бағасының күрт өсуі араб елдері арасындағы қарым-қатынасты да өзгертті, ірі мұнай экспорттаушылардың рөлін арттырды, сонымен қатар кейбір елдердің Батысқа деген көзқарасын өзгертті. Бұл ислам дүниетанымында елеулі өзгерістер туғызды. Сонымен қатар, АҚШ-тың Таяу Шығыстағы саясатының күшеюі, социалистік даму жолынан түңілу осы жылдар ішінде кейбір мемлекеттердің, соның ішінде Египеттің АҚШ-қа тәуелді болуына әкелді. Осы процестердің барлығы осы елде де, басқа араб және ислам қоғамдарында да исламизмнің айтарлықтай күшеюіне ықпал етті [6, б. 138].

1979 жылы Ирандағы Ислам революциясының жеңісі және оны экспорттау идеясының дүниеге келуі де исламизмнің дамуындағы маңызды кезең болды.

Исламизмнің күшіне деген сенімді нығайтуға ирандық исламшылдардың Америка Құрама Штаттарына қойған сын-қатері өте күшті түрткі болды. Дегенмен, исламшылдықтың жаһандық өрлеуіндегі Ирандағы Ислам революциясының маңыздылығын ешбір жағдайда асыра бағалауға болмайды. Бұл революцияның шииттік сипаты (Иранда шииттер басым) оның идеяларын әлем мұсылмандарының басым көпшілігі – сүнниттер үшін қабылданбайды. 2011 жылы шииттер барлық мұсылмандардың тек 10% құрады (Pew Research Center 2011). Сонымен қатар, Иран революциясы Америка Құрама Штаттарының исламшылдыққа қарсы күресте белсенділенуіне, атап айтқанда, Саддам Хусейн сияқты диктаторларға қолдауын күшейтіп, оны Иранмен соғысуға итермелеуге ықпал етті.

1980–1990 жылдар және исламдық жаңғыру. Бұл кезең әртүрлі елдерде исламдық қозғалыстың күшеюімен ерекшеленді. Исламдық жаңғыру бүкіл ислам әлеміне тараған діни негізделген кең интеллектуалдық, мәдени, әлеуметтік және саяси қозғалыс болды. Сонымен қатар, исламдық жаңғыру әр елдегі мұсылмандарға әсер етті және көптеген мұсылман елдеріндегі әлеуметтік және саяси өмірдің көптеген аспектілеріне әсер етті (Huntington 2003: 162). Бұл көптеген адамдар үшін күтпеген бұрылыс болды. Еуропалық киім-кешек пен өмір салтынан бастап, көптеген ислам қоғамдарының өмірінде берік орныққан сияқты көрінген нәрсе кенеттен «бұйра» бастады. Өмір кейбір тұстарда кері бұрылып бара жатқандай болды. Діни рәсімдерді (мешітке бару, намаз оқу, ораза ұстау) орындауға көңіл бөлінді, діни бағдарламалар мен басылымдар белсенді түрде таратылды, мистика (сопылық) жанданды, ислам мектептерінің саны көбейді, мемлекеттік мектептерде оқу бағдарламаларын исламдандыру орын алу. С.Хантингтонның пікірінше, көптеген елдерде исламдандудың орталық элементі исламдық қоғамдық ұйымдардың дамуы және бұрыннан бар ұйымдарды исламдық топтардың жаулап алуы болды. Түрлі исламдық елдердің үкіметтері осы кең қозғалысты өз мақсаттарына қалай пайдалануды ойластыруда.

«Араб көктемі», тұрақты режимдердің құлауы, 2010–2017 жж. Радикалды исламшылдардың көтерілуі. Мықты зайырлы билік исламшылдықтың тізгінін ұстай алатыны анық. Ал қазіргі уақытта Таяу Шығыстағы күшті үкімет – авторитарлық үкімет. Бұл арада күшті зайырлы билеушілер АҚШ пен оның одақтасы Сауд Арабиясына ұнамады. Нәтижесінде Ливиядағы, Мысырдағы, Йемендегілерді құлату, сондай-ақ Сириядағы үкіметті құлату әрекеті кең етек алған исламшылдықты, оның ең қатыгез және қатыгездіктегі экстремистік және радикалды исламизмді күшейтті, ол терроризмге айналады. синонимі. Нәтижесінде содырлар мен лаңкестік исламизмнің анклавтары пайда болды, әсіресе Шығыс Сирия мен Батыс Ирактағы «Ислам мемлекеті», сондай-ақ Сомалидегі «Аш-Шабааб» және «Боко харам» сияқты өздерін филиалдар немесе қолдаушылар деп жариялаған басқалар» Нигерияның солтүстігінде. Еуропадағы, Африкадағы және Азиядағы жантүршігерлік лаңкестік әрекеттер тізбегі барлығына жақсы таныс. Сондай-ақ Таяу Шығыста орын алған бейберекеттік пен лаңкестіктің белең алғаны мигранттардың Еуропаға жаппай қоныс аударуына түрткі болғаны, бұл өз кезегінде исламизмнің экстремистік және лаңкестік қанатының аумақтық базасын кеңейткені белгілі [7, б. 93].

Олай болса, мұсылман әлеміндегі жағдайды талдай отырып, исламизмнің мәнін түсініп, оның болашағын болжауға тырысқанда мыналарды ескеру қажет: а) исламшылдықтың терең тамыры мен бұқаралық негізі; б) исламшылдықтың өте біртекті сипаты; в) бірқатар елдерде (Марокко, Түркия, Малайзия, т.б.) байсалды исламшылдардың саяси жүйеге толықтай еніп кеткендігі. Мұсылман қауымы дәстүрлі немесе квазидәстүрлі көптеген белгілерді сақтағанша, ислам адамдар арасындағы, сондай-ақ мемлекет пен қоғам арасындағы қарым-қатынастардың негізгі реттеушілерінің бірі болып қала береді. Сондықтан, әсіресе, ислам әлеміндегі барлық дерлік партиялар мен қозғалыстарға, соның ішінде демократия үшін күресетіндерге тән саяси жұмылдыру құралы ретінде оған деген қызығушылық сақталады. Исламшылдық

өз мәні бойынша мұсылман қоғамының халықтық ұмтылыстарының, олардың өмірлерінде исламдық институттар мен әдет-ғұрыптардың маңызын сақтауға ұмтылуының өзіндік өкілі ретінде әрекет етеді. Мұсылман қауымының, әсіресе, араб көктемі тәжірибесін ескере отырып, дәстүрлі институттар мен әлеуметтік тәжірибелерден қазіргі заманға өту жағдайында қанша уақыт қалатынын ешкім болжай алмайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Игнатенко, А.А. Ислам и политика : сборник статей. – М., 2004. – С. 78.
2. Нечитайло, Д.А. Международный исламизм на Северном Кавказе. – М., 2006. – С. 24.
3. Ланда, Р.Г. Причины и факторы радикализации ислама // Ислам на современном Востоке: регион стран Ближнего и Среднего Востока, Южной и Центральной Азии. – М., 2004. – С. 193–194.
4. Бабкин, С.Э. Движение политического ислама в Северной Африке. – М., 2000. – С. 221.
5. Джанаби, М. М. 2015. Политическая идея современного исламоцентризма (Философско-культурологический анализ). В: Саватеев, А. Д., Кисриев, Э. Ф. (отв. ред.), Исламские радикальные движения на политической карте современного мира. Т. 1. Страны Северной и Северо-Восточной Африки. М.: Ленанд. С. 42–96.
6. Коротаяев, А. В., Гринин, Л. Е., Божевольнов, Ю. В., Зинькина, Ю. В., Малков, С. Ю. 2011. Ловушка на выходе из ловушки. В: Акаев, А. А., Коротаяев, А. В., Малинецкий, Г. Г., Малков, С. Ю. (ред.), Логические и математические модели. Проекты и риски будущего. Концепции, модели, инструменты, прогнозы. М.: Красанд/URSS. С. 138–164.
7. Царегородцева, И. А. 2017. Исламский активизм: основные этапы развития идеологии. В: Саватеев, А. Д., Нефляшева, Н. А., Кисриев, Э. Ф. (ред.), Исламские радикальные движения на политической карте современного мира. Т. 2. Северный и Южный Кавказ. М.: Ин-т Африки РАН. С. 93–111.

ҚАЗАҚСТАНДА ДІНИ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ- ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Дінтану, 2-курс Халимова А.Б.

*Ғылыми жетекші: доцент м.а., Альджанова Н.К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Аңдатпа: Жаһандану дәуіріне бет бұрған бүгінгі күннің уақыт талабы мен қоғам сұранысына назар аударар болсақ, еліміздегі білім-ғылым жүйесін әлемдік стандарттарға сәйкестендіру, өзара бірлік-байланыста интеграциялаудың қажеттілігі күн өткен сайын айқын аңғарылып келеді. Бұдан, әрине, жаһандану үдерісі, дамыған елдердің үздік үлгісі, ықпалы сезілмейді деуге болмайды. Оны да ескеріп, бақылап-зерделеп, содан кейінгі тұстарда ұлттық ерекшеліктерімізге сай ұтымды, тиімді жақтарды өмірге, тәжірибеге батыл енгізуге болады.

Тарих тамырына зер салып көрсек, қай елді болмасын, қазіргі таңдағы озық білім беру жүйесі әу бастан діни білім беруден бастау алған. Діндегі айырмашылықтар, ұлттық мәдениеттегі өзгешеліктер мен әртүрлі тарихи кезеңдер бұл процесті әртүрлі формамен қалыптастырған. Қазіргі таңда Қазақстанның жалпы халық санының 70-тен астам пайызын иеленіп отырған мұсылмандардың діни оқыту жүйесі қазіргі Қазақстандағы ғылыми оқытудың негізі болды.

Кілт сөздер: Ислам, дін, білім, әдіс, кәләм мен фикһ, діни білім, медресе, университет.

Ең алғашы ислам оқыту жүйесін медреселік оқытуды өмірге келтірген қазақ даласы болды деген пікірден басқа, парсылардың, үнділердің жерінде де медреселер ашылды деген пікір де кездеседі. Мысалы, Мәдинадан бастау алған медреселер бірте-бірте Нишапур, Бағдад, Басра, Бұқара және Самарқанда салынып жатты. Бұл дәстүр Баласағұн, Түркістан, Отырар, Сайрам, Сығанақ секілді Ұлы Жібек жолының бойында жатқан ірі мәдени орталықтарда жалғасын тап-ты. Нақты мамандандыру жүйесі арқылы медреселерде діни білім берілсе, рухты кемелдендіру жүйесі арқылы рухани білім ордалары (текке, құжыра, забия, ханака) да қызмет етті [1, 1131-1138 б.].

Зерттеуші Қ. Адамбековтің пікірі бойынша, қазақ даласында ашылған медреселер өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Айталық, медресе-лер өзіне дінді, отан сүйгіштікті, отан пайдасы үшін отан балаларын жетілдіруді мақсат етті, отанға және ұлтқа деген сүйспеншілікті арттыды, тұрмыста тәуелсіз қарекет ете алу, түрлі, күнделікті мәселелер алдында абдырап қалмау, өзінің ахуалы мен мұқтажының талабына жарата аларлық, шетке шыққанда өзін тәрбие айтып, алып кетерлік білім берді. Осы мақсатта әр жердегі әр түрдегі медреселер негізінен дін, ана тілі, есеп, орыс тілі, жағрафия, табиғаттану, ұлт тарихы, отан тарихы, ашқал және рәсім, күй және гимнастика қатарлы пәндерді оқытты [2, 91-96 б.].

Ислами оқу жүйесінің күн санап, қанат жаюымен, «жәдидизм «усул-ү жәдид» (жәдит тәсілі) алғашқы түрік зиялылық қозғалысы болып табылатын жәдитшілік қозғалысы он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысының ба-сында тіл, оқу-ағарту және дінмен байланысты салалардағы жаңару қозғалысы ретінде бастал-ды. Бұл қозғалыстың негізгі өкілдері сол кезде Орта Азия бойынша діни ғұламалар Абдүлнасыр Курсави (1770-1814), Мұһабеддин Маржани (1815-1889), Абдулкаюм Насыр (1824-1907), және Нұсейн Феизһани (1826-1866) болды. Жәдитшілік – Ресейдегі түрік халықтарында болған экономикалық өзгерістердің нәтижесінде және осы өзгерістердің ықпалымен жанданған ояну, жаңалық қозғалысы. Кейінірек «Усул-ү жәдид» қозғалысы бүкіл түрік әлеміне та-рау жолын іздеді. Бұл қозғалыс ең алдымен ағарту саласында жаңалықтар енгізуді мақсат еткен. Татар мектептерінде жана оқу әдісінің қолданылуының талқылануы кезінде ескі әдісті қолдайтын «қадимшілер» жаңа әдісті қолдайтын «жәдитшілдер» арасында бір тартыс басталған болатын» [3, 108 б.].

1905 жылдан бастап ескі оқу жүйесіндегі Қадимшылардың саны азайып, жәдиттік оқыту жүйесі басым орынға шықты. Жәдиттік қозғалыстың жандануы «жаңа әдісті» мұсылмандық медресе, мектептердің көптеп ашылуына алып келді.

Уфадағы «Ғалия» медресесі 1905 жылы ашылып, қазақ балаларының оқитын орындарының біріне айналды. Ол жоғары мұсылман оқу орны ретінде татар, башқұрт және Ресейдегі басқа мұсылман халықтарын ағарту сала-сында үлкен рөл атқарды. «Ғалияға» білімге құштар мұсылман жастары жер-жерден ағыл-ды. Мұнда қызғылықты әдебиет кештері өткізіліп, пікірсайыс клубтары жұмыс істеді. Қазақ, татар, өзбек тілдерінде қолжазба журналдар шығарылды. Медресеге орта сыныптық «рушдиядан» өткендер сынақ тапсыру жолымен қабылданған. Төменгі бас-қыш «ибтидаияда» үш жыл, орта «рушдияда» үш жыл, жоғарғы «Ғалияда» алты жыл, жиыны он екі жыл оқыған. Бұл медреседен қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары Ж. Тілепбергенов, М. Жұмабаев, Б. Майлин, Т. Жомартбаев, Б. Серкебаев, барлығы 50-ден астам азаматтар білім алған. «Ғалия» медресесінде оқыған қазақ шәкірттері жиі-жиі бас қосып, мұқтаж шәкірттерге көмек көрсету, ағарту мәселелері жөнінде ақылдасып отырды.

Қазақстанда атап айтқанда, Верныйда Ғабдулвалиевтер, Ақсуда «Мамания», Қапалда «Якобия», Зайсанда «Қазақия» және «Ғизатия», Қар ға лыда «Әмирия» және тағы басқа медреселер ашылды. Бұл оқу орындарының шәкірт-тері жылдан-жылға көбейіп отырған. «Мамания» медресесі 1899 жылы Ақсуда бой көтерді. Бастапқы кезде медреседегі оқу араб жазуы негізінде діни бағытта ғана оқытылды. Ал 1904 жылдан бастап Сейітбаттал мен Есенғұл Тұрысбековтер медресені жаңа әдісті оқу

орны ретінде қайта құрып, қажетті мектеп жабдықтарымен қамтамасыз етіп отырған. «Мамания» медресесін оқып шыққандар кейіннен Уфа, Орынбор сияқты ірі қалаларда оқуларын жалғастырған. Мұсылманша оқитын оқушылардың саны жыл сайын артып отырды. Патша шенеуніктері панисламизм пен пантүр-кизм идеяларын насихаттауы мүмкін деген қорқынышпен жаңа әдісті мектептердің оқу жүйесіне енгізілгеніне қарсы болды. Сондықтан мұсылман медреселері мен мектептерінің оқу бағдарламалары қатаң тексеріліп, дәріс бере-тін мұғалімдер құпия түрде бақылауға алынып, олардың іс-әрекеті турасында арнайы іс ашылған.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында ашылған мұсылман мектеп-медреселері мен ағартушылық қоғамдарының ағарту саласына қосқан маңызы зор. Қазақ даласындағы ислами білім беру тек қазіргі Қазақстан территориясымен шектелмеді. Шетелдегі қандастар арасында да діни оқыту өз бетінше қанат жайды. Мысалы. Қазіргі ҚХР иелігіндегі Шығыс Түркістан қазақтары да алғашқы оқу-ағарту ісін діни оқудан бастады. Исламның бұл өңірге таралуы ерте болғанымен, діни оқыту істері жайырақ басталды. Тарихи деректерге негізделгенде, 1827 жылы Алтай молдалары арасында беделді Мұхамет Момын (оқымысты Шаһи Мансур ұлы) Алтайдағы Қожамжар төре ауылында төре бейіті деген жерден үй салып, жанынан медресе ашып, бала оқытады. Кейіннен бұл медресенің орнына мешіт салдырады. Оның сыртқы көрінісіне қарап халық «сары мешіт» деп атап кетті. Мұхамет Момын атқарған қызметтерінің арқасында қазылық қызметіне көтеріледі. Осылайша Алтайда тұңғыш ислами үкім шығаратын қазылық билік жүйесі орнайды [4, 280-312 б.].

1. Тарихшы, ғалым Қабимолла Мәнжібаевтің «Қазақ оқу-ағарту тарихынан қысқаша деректер» деген еңбегінде: «Шығыс Түркістандағы қазақтар мекендеген өңірлерде медреселі мешіттер XIX ғасырдың екінші жартысының соңынан бастап салына бастаған. Бұған Алтайдың Сары те-рек деген жерінде 1870 жылы салынған «Жота қажы» медресесін айтуға болады. 1920 жылы Іле ауданында «Тоқжан» медресесі салынған», – деген дерек кездестіреміз [5, 135-148б.].

Бұл оқу орындарынан білім алған қазақ шәкірттердің кейбіреулері шет мемлекеттер-де білімдерін жалғастырып, ғылым жолына түссе, ал біреулері қазақ қоғамының қызметіне белсене араласып, қазақ газет-журналдарын, оқулықтарын шығаруға белсене араласты. Осы оқу орындарын бітіргендер қазақ зиялыларының қатарын толықтырып, мемлекеттік орындарда қызмет етті. Кеңестік кезеңде ислам білім беру жүйесі тоқырауға ұшырады деп мойындауға болады. Кеңестік идеология дінді мемлекеттен толық бөлуді мақсат етіп қойып, жүзеге асыруға тырысты. Дегенмен, мемлекет өмірінен тыс, стихиялы түрде ислам қағидалары мен талап-тары туралы білім ишандар мен ахундардың ілімдерінде насихатталып, таратылып отырғаны белгілі. Мысалы, қазақ еліндегі ислам дінінің алғашқы орталығы саналатын Сыр өңірінде Қалтай ахун, Ақмырза ахун, Марал ишан секілді көптеген кісілердің еңбектері кең таралған. Дегенмен, олардың көпшілігі репрессияның құрбандарына айналды [6, 74-81 б.].

Тәуелсіздік таңы атып, дініміз бен тілімізге қайта оралып отырған бүгінгі күнде, ислами оқыту жүйесі мемлекет тәрпынан зор қолдау тау-ып отыр. Қазіргі таңда Қазақстан Мұсылмандары діни басқармасына қарасты курстар, медреселер және имамдар біліктілігін жетілдіру институ-ты, сондай-ақ, Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының ақылшылығымен университет деңгейінде дін мамандары дайындалады:

1. Мешіттер жанындағы діни сауат ашу мен Құран сүрелерін жаттау курстары.
2. Діни оқу-тәрбие процесін жүргізетін Қайырымдылық мекемелері.
3. Құран кәрім сүрелерін кәсіби тұрғыда жатқа оқуды үйрететін қарилар дайындау орталықтары.
4. Медреселер.
5. Университет.

Орта арнаулы діни білім беретін медреселер 2007 жылдан бері Астана, Алматы, Павлодар, Орал, Ақтөбе, Шымкент, Сарыағаш, Шамалған, Тараз өңірлерінде ашылған. Оқу мерзімі – 3 жыл. Өткен жылдары 11 сыныпты бітірген неме-се колледж, университет тамамдаған шәкірттер қалдырылып келсе, 2015 жылдан бастап, Сарыағаш медресесінде 9 сыныпты бітіргендер де қабылдана бастады. Сондай-ақ, Оңтүстік Қазақстан, Алматы облыстарында қыздарға арналған медреселер де бой көтерген. Алғашында Қазақстан мұсылмандары діни басқармасына қарасты орта арнаулы діни білім беретін медреселер заман және уақыт талабы-на сәйкес, Қазақстан Республикасы Үкіметінің қажетті мамандықтар тізіміне енгізіліп, мамандыққа мемлекеттік шифр берілген. Соның нәтижесінде медреселердің оқыту жоспары мемлекеттік стандартқа сәйкес жасалынған.

Медреселердің оқу жоспарына Құран, хадис, ақида, фикһ, дағуат әдістемесі, пайғамбарлар тарихы, араб тілі қатарлы ислами пәндерден сырт, Қазақ тілі, Қазақстан тарихы, информа-тика, мәдениеттану, экономика қатарлы зайыр-лы пәндер де енгізілген. Оқытылатын барлық оқулықтар, әдебиеттер мен оқу бағдарламасы Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы тарапынан ханафи мазхабының ұстанымдарымен толық сәйкестігі тексеріле отырып бекітілген. Ислами оқу беретін Қазақстандағы жалғыз жоғары оқу орны – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті. Университет құрыл-ғаннан кейін Ислами білім беру жүйесі жүйелі білім беруге көшкен. Көп жылдық қызмет пен ізденістер нәтижесінде, ислами оқыту жүйесі исламтану мамандығы болып, 2011 жылы тіркеуден өтті. Алғашында бакалавр жүйесінде ғана оқытылып келген мамандық, қоғам талабы мен ғылыми сұраныс қажеттілігін қанағаттандыру үшін 2008 жылы магистратура бөлімі және 2012 жылы докторантура бөлімі ашылды.

Исламтану мамандығы қазіргі таңдағы қалыптасқан қоғамдық, саяси жағдайларға бай-ланысты, мемлекеттік маңызға ие ірі мамандыққа айналып отыр. Сол себепті, мамандыққа мем-лекет тарапынан көңіл бөлініп, жыл сайын мемлекеттік білім гранттары бөлініп келеді. Шәкірттерге сапалы ислами білім беру, отандық оқыту жүйесін халықаралық білім бе-ру кеңістігіне шығару – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің ең маңызды міндеттерінің бірі. Университет ислами оқыту үрдісінде, Мысыр Араб Республикасы, Түркия, Малайзия, Ресей қатарлы мемлекеттермен ынтымақтастық жөнінде мемарандумға қол қойылған. Шәкірттердің университетте сапалы, жүйелі білім алуына шарт-жағдай жасау мақсатында Талғар қаласында университеттің исламта-ну мамандығының түсушілеріне арналған дайындық курсы жұмыс жасайды. Дайындық курсында шәкірттер ислами білімдермен қатар, араб тілі, қазақ тілі және Қазақстан тарихы пәндерінен дайындалады.

Зайырлы мемлекеттік саясат шеңберіндегі исламдық білім беру діни сеніміне қарамастан барлық азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын ескеретін әртүрлі нысандарда жүзеге асырылуы мүмкін. Зайырлы мемлекет дін мен мемлекеттің бөлінуін қамтамасыз етеді, ар-ождан, дін бостандығына және заң алдындағы теңдігіне кепілдік береді.

Тағы бір тәсіл – исламдық білім оқу бағдарламасының негізгі құрамдас бөлігі болып табылатын жеке ислам мектептері мен университеттерін құру. Дегенмен, мұндай жағдайда бұл институттардың зайырлы мемлекет қағидаттарын бұзбауын және экстремистік идеологияны насихаттамауын қадағалау маңызды. Мұндай мектептердегі білім, оның ішінде діни және дүниежүзілік және ғылыми білімдер де тең болуы керек.

Қалай десек те, білім сапасына кепілдік беру және экстремистік идеологияның алдын алу үшін мемлекет тарапынан білім беру мекемелеріне, оның ішінде исламдық оқу орындарына бақылау мен қадағалауды қамтамасыз ету маңызды. Сондай-ақ ата-аналар мен оқушылардың діни немесе зайырлы білім алу еркіндігін қамтамасыз ету маңызды.

Діни сенім бостандығы мен барлық азаматтардың жалпы құқықтары мен бостандықтары арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін осы қағидаларды ескере отырып, зайырлы мемлекеттік саясат аясындағы исламдық білім беруді жүзеге асыруға болады.

Зайырлы мемлекеттік саясат шеңберінде исламдық білім беруді жүзеге асырудың нақты егжей-тегжейлері әртүрлі елдерде олардың конституциялық принциптеріне, мәдени ерекшеліктеріне және жергілікті халықтың қажеттіліктеріне байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Дегенмен, мұнда кейбір жалпы принциптер мен тәсілдер бар:

Білім беру стандарттары: Исламдық білім мемлекет белгілеген жалпы білім беру стандарттарына сәйкес болуы керек. Бұл білім сапасы мен басқа білім беру бағдарламаларымен сәйкестігін қамтамасыз етеді.

Дін лидерлерінен тәуелсіздік: Зайырлы білім беру жүйесінде оқу бағдарламалары мен оқу-әдістемелік кешендерді діни жетекшілерден тәуелсіз тиісті білім беру органдары әзірлейді және бекітеді. Бұл ақпаратты ұсынуда объективтілік пен бейтараптылыққа кепілдік береді.

Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту: Зайырлы жүйедегі исламдық білім оқушылардың сыни ойлауы мен талдау дағдыларын дамытуға түрткі болуы керек. Бұл оларға ақпаратты және әртүрлі көзқарастарды түсінуге және бағалауға көмектеседі.

Әртүрлілікті құрметтеу: зайырлы саясаттың бір бөлігі ретінде исламдық білім әртүрлі діни және мәдени нанымдарға төзімділік пен құрметпен саудалануы керек. Ол халықтың әртүрлі топтары арасындағы диалог пен өзара түсіністіктің маңыздылығын атап көрсетуі керек.

Мұғалімдердің кәсіби дайындығы: Исламдық білім беруді зайырлы жүйеде тиімді жүзеге асыру үшін ислам пәндерінен дәріс беретін ұстаздарды кәсіби даярлаудың маңызы зор. Исламдық білім беруді зайырлы жүйеде тиімді жүзеге асыру үшін ислам пәндерінен дәріс беретін ұстаздарды кәсіби даярлаудың маңызы зор. Бұл ұстаздарға ислам дінін, мәдениеті мен тарихын тереңірек түсінуге, сондай-ақ зайырлы білім беру қағидастарын ескере отырып, осы пәндерді тиімді оқыту жолдарын меңгеруге көмектеседі. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру дінаралық диалог пен мәдениеттер мен діндердің әртүрлілігін құрметтеу элементтерін де қамтуы мүмкін.

Объективтілік пен бейтараптық: Исламдық білім беруде зайырлы саясат аясында объективтілік пен бейтараптық қағидалары сақталуы тиіс. Оқулықтар, ұстаздар мен оқыту әдістемелері исламдық ұғымдар мен сенімдерді дұрыс және объективті түрде, үгіт-насихат пен экстремизмнен аулақ болуы керек.

Исламтануды қолдау: Зайырлы мемлекет университеттердегі исламтану мен академиялық бағдарламаларды да дамыта алады. Бұл студенттер мен ғалымдарға ислам дінін, философиясын, тарихы мен мәдениетін терең меңгеруге, сондай-ақ ислам және батыс идеялары мен ғылымдарының диалогын дамытуға мүмкіндік береді.

Жергілікті сезімталдық: Зайырлы мемлекеттік саясаттың бір бөлігі ретінде исламдық білім жергілікті мәдени және діни ерекшеліктерге сезімтал болуы керек. Мысалы, белгілі бір елде мұсылмандардың көпшілігі исламның белгілі бір сектасына немесе мектебіне жататын болса, оқу бағдарламасында олардың ерекшеліктері мен дәстүрлері ескерілуі керек.

Конфессиялық ұйымдармен ынтымақтастық: білім беру бағдарламалары мен материалдары діни жетекшілерден тәуелсіз әзірленуі керек болса да, діни ұйымдармен ынтымақтастық пайдалы болуы мүмкін. Бұл мемлекетке ислам мәдениеті мен дәстүрлерін жақсы түсінуге, сонымен қатар мұғалімдер мен студенттерге қосымша қолдау мен ресурстар алуға көмектеседі [7, 49-63 б.].

Дін мен білімнің арақатынасын тек заңнамалық актілерде ғана ашып көрсетуге болмайды. Қазақстанда халыққа білім беру жүйесінде діни фактордың болуына байланысты мәселелер «Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік

саясатының 2017–2020 жылдарға арналған тұжырымдамасында» бекітілген. Ол білім беру жүйесінің негізгі принциптері ретінде мыналарды анықтайды:

- мемлекет тарапынан білім берудің зайырлы сипатын қамтамасыз ету;
- діни дүниетанымды тану және тәрбиелеу үшін педагогикалық ұжымның жауапкершілігін белгілеу;
- білім беру ұйымдарының ішкі құрылымы мен қызметінің кез келген діни ұстанымдардан тәуелсіздігін қамтамасыз ету;
- білім алушылар мен тәрбиеленушілердің, олардың ата-аналарының (заңды өкілдерінің) ішкі тәртіп ережелерін сақтауы, білім беру ұйымының жарғысында және білім беру қызметтерін көрсету шартында көзделген өзге де талаптарды орындауы;
- білім беру және тәрбиелеу процесінде студенттерге діндер туралы тек ғылыми білім беру;
- оқыту кезінде қандай да бір діни бірлестікке кіруге немесе онда қалуға мәжбүрлеуге жол бермеу;
- студенттердің діни себептермен сабаққа қатысудан бас тартуына жол бермеу;
- оқу орындарында діни іс-шаралар мен миссионерлік қызметті өткізуге жол бермеу;
- білім беру ұйымдарында белгіленген нысанды киімге қойылатын талаптарды сақтау.

Тұжырымдамада білім беру ұйымдарында «Зайырлылық және дінтану негіздері» біліктілігін арттыру курсына оқытуға ерекше көңіл бөлінген, ол «оқушылардың діни ілімдердің ерекшеліктері мен тарихы туралы ғылыми білімдерін қалыптастыруға, жастарды тәрбиелеуге ықпал етуге тиіс».

Діннің қоғам дамуы үшін маңызы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңының преамбуласында көрсетілген: «Осы Заң Қазақстан Республикасы ханафилік ислам бағыты мен православиелік христиандықтың халықтың мәдениеті мен рухани өмірін дамытудағы тарихи ролін мойындайтыны, Қазақстан халқының рухани мұрасымен ұштасатын басқа діндерге құрметпен қарайтыны, конфессияаралық келісімнің, діни төзімділіктің және азаматтардың діни сеніміне құрметпен қараудың маңыздылығын мойындайды. Жеке діндердің халықтың мәдени және рухани өміріндегі ерекше тарихи ролін мойындап, заңмен бекіте отырып, мемлекет өз азаматтарының арасында осы діндер туралы білімді қалыптастыру және тарату қажеттілігін растайды. Осы тұрғыда халыққа білім берудегі «діни компонент» қоғамның прогрессивті рухани дамуына, ондағы конфессияаралық келісім мен діни толеранттылықтың қалыптасуына ықпал етеді. Азаматтардың діни наным-сенімдерін құрметтеу өздігінен туындамайды – ол үшін азаматтардың діндер тарихы, діни ілімдердің негіздері, сондай-ақ діни білім берудің басқа да тақырыптары туралы қарапайым білімі болуы керек. Діни білім беруді құқықтық реттеудің дуализмі: құқықтың жүйелік сипаты және қайшылықтарды жою жолдары мәселесі бойынша ЕАЭО мемлекеттерінде діни білім беруді заңнамалық реттеу дуализммен сипатталады, ол тиісті құқықтық қатынастарға қатысушылардың құқықтық мәртебесін белгілеу мақсатында бірден екі заңнама білім туралы саласына – ар-ождан бостандығына қатысты актілерді қолдануды көздейді. Ар-ождан бостандығы туралы заңнамалық актілер діни білім беру принциптерін белгілейді және діни оқу орындарының қызметін реттейтін нормаларды қамтиды. Білім туралы заңнама актілері, әдетте, мемлекеттік және муниципалдық білім беру ұйымдарында діни және теологиялық пәндерді (курстар, пәндер, модульдер) оқытуды реттейді. Қазақстанда, Қырғызстанда және Ресейде теологиялық оқу орындарының қызметі ар-ождан бостандығы туралы заңнамамен де, білім туралы заңнамамен де реттеледі.

Діни білім беруді реттеу кезінде қолданыстағы заңды анықтауда негізгі сәттердің бірі – «дінге оқыту», «діни білім» және «діни білім» ұғымдарының аражігін ажырату.

Діни білім беру – дінтану және діни білім берумен қатар, діни оқу орындарындағы болашақ дін қызметкерлері мен діни қызметкерлерге кәсіби діни білім беруді де қамтитын кеңірек ұғым. «Дінге оқыту» және «діни білім беру» – ар-ождан бостандығы туралы заңнаманың да, білім туралы заңнаманың да тұжырымдамалық аппаратында бар күрделі ұғымдар. Білім беру ұйымынан тыс та, оның ішінде де дінді оқытуға және діни білім беруге болады. Бұл ретте мақсатты аудитория діни бірлестіктің мүшелері де, оған кіруге ниет білдірген адамдар да болуы мүмкін.

Егер дінді оқыту және діни білім беру діни бірлестіктердің өздері белгілейтін нысандарда жүзеге асырылса, онда пайда болған қатынастар құқықтық реттеу аясынан алынып, діни бірлестіктер құратын конфессиялық ережелердің көмегімен реттеледі. Тиісінше, бұл ретте діни ұйымдардың дінтану және діни білім беру жөніндегі қызметі лицензиялауға жатпайды.

Білім беру — тиісті оқу орны арқылы ғылыми мағлұмат беріп, адамның танымын, білімін, дағдысын, дүниеге көзқарасын жетілдіру процесі; қоғам мүше лерінің мәдениетін дамытудың негізгі шарты . Діни білім немесе дін туралы білім көптеген Батыс және Шығыс елдерінде бұрыннан мемлекеттік білім жүйесінің міндетті компоненті болып келеді. Себебі, дін әрқашанда әр қоғамның, мемлекеттің, адамның өмірінде дүниеге көзқарасы, сенімдер жүйесі ретінде маңызды орын алып келеді және солай бола бермек. Сонымен қатар дін қоғамдық феномен болғандықтан оның зерттелуі, жалпы халық, мемлекет тұтастығы үшін өзектілігі жойылмайды. Діни білім өткен ғасырларда басты білім бұлағы болды, осы білім негізінен көптеген ұлы ойшылдар, ғалымдар, қоғам қайраткерлері нәр алған. Діни білімнің адам өмірінде, қоғам өмірінде алатын орны өте зор . Әлемдік тәжірибеде діни және зайырлы білім берудің әртүрлі арақатынасы бар. Зайырлы демократиялық мемлекеттердің барлығының жоғарғы оқу орындарында діни білім беруге рұқсат етілмейді деп айтуға болмайды [8, 65-75 б.].

Әдебиеттер тізімі:

1. Nadirova G., Kaliyeva S., Mustafayeva A. THE INSTITUTIONALIZATION OF RELIGIOUS EDUCATION IN KAZAKHSTAN //3rd International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts SGEM 2016. – 2016. – С. 1131-1138.
2. Duisembayeva N. B. Education in Kazakhstan in the late 19th and early 20th centuries and Kazakh intellectuals //News of the Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. – 2019. – Т. 4. – С. 91-96.
3. Erpay I., Tursyn H., Jandarbek Z. Religious education in the religion-state relations after independence of Kazakhstan //Asian Social Science. – 2014. – Т. 10. – №. 9. – С. 108.
4. Nurmanova A. S., Izbaïrov A. K. Islamic education in soviet and post-Soviet Kazakhstan //Islamic education in the soviet union and its successor states. – Routledge, 2009. – С. 280-312.
5. Ержан Қ., Махмет М. Діни білім беру орталықтары: кеше және бүгін: исламтану және араб филологиясы мәселелері – халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – 2014. – 13 том. – 74-81 б.
6. ZENGİN M., BADAGULOVA Z. Religion and religious education in Kazakhstan //Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi. – 2017. – Т. 5. – №. 1. – С. 49-63.
7. Smagulov M. N. et al. Institutionalization of Islamic education in the Kazakhstani secular society //European Journal of Science and Theology. – 2018. – Т. 14. – №. 2. – С. 65-75.

Аннотация. В статье рассматривается структура классификации наук аль-Фараби, основанной на идее иерархического распределения наук от фундаментальных к прикладным. Особое внимание уделяется понятию божественной науки в этой системе, которая занимает высшее положение и представляет собой важный элемент философии аль-Фараби. Анализируются основные аспекты божественной науки, ее место и роль в общей системе наук, а также связь с этикой и религиозными убеждениями мыслителя. Эта статья предлагает глубокое понимание философских взглядов аль-Фараби на природу знания и его соотношение с божественным началом.

Ключевые слова. *Божественная наука, классификация наук, аль-Фараби.*

Выдающийся ученый, философ, Абу Насыр аль-Фараби родился в 870 г. в городе Фараб, расположенном в месте впадения реки Арыс в Сырдарью (ныне – Отырарский район Туркестанской области современного Казахстана). Абу Насыр изучал основы научных знаний в городе Фараб, где находилась известная библиотека, содержащая множество философских и научных произведений. Затем Абу Насыр аль-Фараби отправился в Багдад, где он стал учеником Юханны ибн Хайлана и переводчика Абу Бишра Матты. Он овладел множеством языков, включая тюркский, арабский, греческий и персидский, и использовал свои знания для изучения античных философских текстов. Аль-Фараби развивал и расширял философские и научные концепции в своих собственных работах.

Аль-Фараби отстаивал науку и гуманизм, выражая свои рационалистические взгляды на множество проблем, включая роль человеческой деятельности и разума. Его гуманистические идеалы, такие как справедливость и дружба народов, направлены на достижение благополучия и счастья. Он считал, что народы помогая друг другу, достигнут счастья и земля будет добродетельной. аль-Фараби подчеркивал роль разума в достижении согласия между народами и призывал к самосовершенствованию через обучение и поиск. Он считал равенство людей и взаимопомощь народов, разум и нравственность, это пути достижения счастья и гармонии. *«С помощью разума человек отличает, что хорошо, что плохо, благодаря нраву, от человека исходят безобразные и прекрасные действия»*, - утверждал он.

Труды аль-Фараби принесли значительную пользу в развитии философской и научной мысли. Его называли вторым учителем после Аристотеля, так как он являлся автором комментариев к сочинениям Аристотеля и Платона.

Изучение творческого наследия Абу Насыр аль-Фараби началось в Казахстане в 60-е годы, инициатором научных исследований был Акжан аль-Машани, его инициативу поддержал выдающийся ученый, президент Академии наук Каныш Сатпаев, изучением трудов аль Фараби занялись видные ученые Казахстана, академики Ж.А.Абдильдин, А.Н. Нысанбаев, член-корреспондент А.Х. Касымжанов, центром по изучению трудов аль Фараби стала Академия наук Казахстана, а головным учреждением выполнявшим исследования в этой области - Институт философии и права АН КазССР (Институт философии, политологии и религиоведения), КазНУ им.аль-Фараби, центр по изучению наследия аль-Фараби под руководством А.Х.Касымжанова.

В трактате «Указание пути к счастью» аль-Фараби придерживается общепринятой на тот период классификацию наук: *теоретическую*: математика, физика, метафизика. *Практическую (гражданскую)*: этика, политика

В трактате «Книга (слово) о классификации и определении наук» (Китоб фи ихсо ал улум ва тариф) Абу Наср аль-Фараби раскрывает с чего начать и что необходимо изучить для постижения науки. В этом трактате он подразделяет науки на:

Науку о языке (языкознание), *логику*- (подразделы логики определяются им из аристотелевского «Органона»), *математические науки* (арифметика, геометрия, оптика, наука о звездах, музык, наука о тяжестях и наука об искусных приемах, *естественная и божественная науки*: физику, метафизику.

Абу Наср аль Фараби, выделил науку о языке как одну из важных областей исследования. Он подразделял ее на: 1) науку о простых словах; 2) науку о словосочетаниях; 3) науку о законах простых слов; 4) науку о законах слово сочетаний; 5) законы письма (правописания); 6) науку о законах правильного чтения; 7) правила стихосложения.

Аль-Фараби считал, что язык и мышление тесно взаимосвязаны. Изучение языка помогает понять процессы мышления и коммуникации, что, в свою очередь, способствует развитию общества и культуры.

Великий мыслитель рассматривает логику как одну из теоретических дисциплин, изучающих законы и правила мышления. Он ставит логику во главе наук и понимает ее как искусство. Аль-Фараби анализирует все части и разделы логики, изучает средства выражения логической мысли и дает подробную характеристику "Органона" Аристотеля.

Математику аль-Фараби изучает как науку, которая описывает количественные и пространственные отношения вещей и разделяет ее на семь больших самостоятельных частей: арифметику, геометрию, оптику, астрономию, музыку, статику и механику. Затем он анализирует предмет и значение всех этих наук.

Гражданские науки или наука о городе-государстве (илм ма данийя) включает юриспруденцию и догматическое богословие. В этом разделе анализируются проблемы управления государством, этики и воспитания.

Различные отрасли науки анализируются Абу Насром во взаимосвязи, каждая наука изучает определенную сторону материальных предметов и их качества, а в совокупности они отражают бытие в целом.

Главным познавательным инструментом аль-Фараби считал - умозрение. Абу Наср указал на аксиоматическую установку, которая служит основой для определения происхождения науки. Согласно этой установке, существует только субстанция (сущность) и акциденции (свойства, качества), а также Творец, благословенный в веках. Эта установка подчеркивает роль Бога как источника субстанции и акциденции, а также подчеркивает связь между религиозными убеждениями и научными исследованиями.

Относительно взаимосвязи науки и воспитания, аль Фараби придавал большое значение сочетанию знания и нравственности. Он считал, что занятие наукой помогает людям бороться с низменными страстями и преодолевать негативные явления в обществе. Наука предоставляет интеллектуальные инструменты для анализа и понимания мира, а также способы решения проблем и улучшения условий жизни людей.

Однако, важно отметить, что хотя наука может предоставлять знания и инструменты для понимания мира, она сама по себе не определяет нравственные ценности или идеалы. Воспитание и нравственность играют важную роль в том, как будут использоваться научные знания и какие цели будут преследованы. Поэтому сочетание науки и воспитания помогает развивать не только интеллектуальные способности, но и моральные ценности, что способствует созданию гармоничного и прогрессивного общества.

Согласно аль-Фараби, естественная наука, или физика, изучает природу, ее основные принципы и составляющие. Он разделил ее на 8 разделов. Божественная наука или метафизика, многими исследователями часто рассматривается как теология. Аль-Фараби называет ее "божественной", но объясняет, что она изучает то, что находится

выше природы, то есть превосходит компетенцию физики. Ученые Востока, такие как аль-Фараби, ибн Сина, аль-Бируни и ибн Рушд, понимали метафизику как науку об общих принципах и категориях бытия, в аристотелевском смысле. Аристотель считал, что метафизика изучает то, что находится за пределами наблюдаемого мира и исследует более общие и всеобъемлющие аспекты реальности. Метафизика для Аристотеля является фундаментальной дисциплиной, которая лежит в основе всех других наук и философских размышлений. В своей работе, известной как "Метафизика", Аристотель исследует основные вопросы о бытии, реальности и первоначалах.

Проблему взаимоотношения между научным знанием и религией, которая является центральной во многих трактатах аль-Фараби, он рассматривал религию как форму общественного сознания и идеологического регулятора общественной жизни. Аль-Фараби считал, что религия необходима обществу, особенно той его части, которая не способна воспринимать философские знания.

Аль-Фараби считал, что истинный ученый, или совершенный философ, должен быть полезен обществу своими знаниями и быть образцом нравственности. Он утверждал, что истинные философы должны объединять научную компетентность и высокие моральные принципы, чтобы принести добро людям.

Согласно аль-Фараби, философия, как теоретическая наука, предоставляет глубокое понимание сути бытия, характеризуется доказательностью, ясностью и убедительностью. Он придерживался взгляда, что философия превосходит все остальные науки. Таким образом, тот, кто стремится к познанию философии, должен соответствовать определенным интеллектуальным и моральным стандартам. В первую очередь, необходимо очистить душу от низменных страстей, чтобы осталось лишь стремление к добродетельной истине, а не к наслаждению и властолюбию. Помимо этого, важно развить силу мышления и умение выражать свои мысли, чтобы они могли стать надежными помощниками истинного философа.

Мыслитель стремился раскрыть связь между знанием, опытом и активностью людей, призывая их заниматься науками, способствующими общественному благу. Его убеждение в социальной миссии философии и необходимости сочетания теоретических знаний с политической деятельностью были новаторскими в тот период.

В зависимости от уровня владения философскими знаниями и способа их применения, аль-Фараби разделяет ученых и всех претендующих на это звание на несколько групп: совершенных (истинных философов), начинающих и "несовершенных" (ненастоящих). Он подчеркивает важность выделения философов как носителей специального знания, недоступного неподготовленным людям, а также высоких моральных качеств в этом процессе. Аль-Фараби считает, что разработка теоретических принципов должна быть возложена исключительно на философов, которые должны обладать не только умением убеждать других, но и обладать полной и совершенной компетенцией. В его мнении, способности философа в практических делах, таких как управление, не должны уступать его теоретическим знаниям и нравственным качествам.

Согласно аль-Фараби, только философ с превосходным размышлением способен стать законодателем или абсолютным правителем государства, так как он способен определить условия, при которых законы становятся необходимыми для достижения народами предельного счастья. Таким образом, по мнению аль-Фараби, если имам желает управлять государством, он должен также быть философом. Имам, согласно его трактовке, представляет собой лидера и руководителя. В идеальном обществе философ-правитель должен обладать и риторическими, и поэтическими навыками, чтобы наставлять широкую аудиторию на путь истины. В соответствии с аль-Фараби, человек, который достиг высшей степени "человечности" и может стать имамом, то есть правителем добродетельного города (государства), должен быть как идеальным философом, так и пророком одновременно. Тот, кто обладает только даром пророчества, но не является одновременно полноценным философом, не может быть считаться

совершенным и не достоин править в «добродетельном государстве» . аль-Фараби считает, что глубокое понимание философии требует постоянного и упорного труда, а также глубокой привязанности к этой науке. Он утверждает, что тот, кто выбрал этот путь, должен обладать моральной чистотой, высокой честностью и трудолюбием. При этом он отмечает, что те, кто стремится к изучению философии, должны иметь естественную склонность к теоретическим знаниям.

Аль-Фараби считал, что настоящими учеными были лишь те, кто имел своих последователей. Он утверждал, что Сократ, Платон и Аристотель были именно такими учеными, поскольку они имели своих учеников. По его мнению, наука подобна закрытому роднику, доступ к которой можно получить только благодаря знаниям и наличию учеников. Абу Наср считал, что ученые не должны игнорировать обучение молодежи и тех, кто имеет менее высокий уровень образования, а также тех, кто старше или им подобен, чтобы улучшить жизненные условия людей на Земле. Он сравнивал ученых, не имевших преданных последователей и единомышленников в своем деле, с бесплодными деревьями и называл их также "несовершенными".

Он считал, что философия является подлинно истинным воззрением, что методы философа основаны на доказательствах и логических аргументах, в то время как религия является производным воззрением, а методы религиозного наставника основаны на откровении и вдохновении. Аль-Фараби не отрицал религию как форму общественного регулирования и идеологического воздействия, но как философ он стремился исследовать религию. Он считал религию формой общественного сознания и идеологического регулятора общественной жизни. Таким образом, аль-Фараби признавал роль религии в социально-нравственном регулировании общества, но считал, что философия является более подлинным источником знания и истины, основанным на рациональных аргументах и доказательствах. Аль-Фараби считал, что и вера, и знание стремятся к одной высшей цели: постижению Первосущего. При этом вера руководствуется логикой сердца, а знание опирается на разум, науку, философию.

Аль-Фараби придерживался научного, философского подхода к религии и его труды, можно предположить, стали предпосылкой для появления дисциплины религиоведения. Философский подход к познанию помогает выбрать методику исследования каких либо феноменов, для подтверждения научной гипотезы. Главное, что он хотел пояснить, заключалось в необходимости философского подхода к познанию с четкими аргументами и доказательствами, считая пользу для человечества конечной целью науки для достижения счастья.

Несмотря на мнение о том, что с развитием цивилизации роль религии уменьшится и необходимости в ней не будет, в современном мире наблюдается увеличение новых религиозных движений, то есть рост интереса общества к религии растет. Несмотря на колоссальные достижения науки, вопрос о существовании Бога остается открытым. Можно логически привести аргументы как за, так и против Его существования. Религия для науки является социально-культурным феноменом. Аль-Фараби отмечал, что религия необходима обществу и выделил роль религии в социально-нравственном регулировании общества.

Список литературы:

1. Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты /Пер.с арабского. — Алма-Ата: Наука, 1987. — 496 с.
2. Аль-Фараби. Научное творчество: сборник статей / Аль-Фараби ; отв. ред. Б. Г. Гафуров; АН СССР, Институт востоковедения. — М. : Наука, 1975. — 180 с

ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК ФАКТОР УКРЕПЛЕНИЯ МИРА

Религиоведение, 2 курс магистратура **Асан А.Б.**

Научный руководитель: к.ю.н., и.о. профессора Бишиманов К.М.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. В статье рассматривается роль толерантности в сохранении стабильности и укреплении мира. Казахстанская модель толерантности. Анализируется развитие толерантности и ее влияние на формирование и защиту прав человека. Работа Съездов лидеров мировых и традиционных религий в продвижении толерантности.

Ключевые слова: толерантность, терпимость, мир, согласие, мирное сосуществование, общество, обеспечение безопасности.

Толерантность является необходимым инструментом для гармоничного функционирования общества. Толерантность это проявление терпимости к особенностям другого человека, к его мыслям, убеждениям, религии и тд. Толерантность это признание права каждого человека на его свободомыслие и свободу слова. Толерантность в обществе необходима для противоборства дискриминациям и неравенству. Она сохраняет стабильность в обществе и ведет его к мирному будущему. Понятие слова толерантность может в небольшой степени отличаться в зависимости от языка, но его суть остается неизменной. К примеру: на арабском это слово может означать прощение, а в английском проявление терпимости по отношению к другому человеку. Необходимо признать, что у каждого человека разные убеждения и многие из них не поддаются определению истины, как к примеру религиозные убеждения. Поэтому проявление толерантности является необходимым для мирного сосуществования. Есть несколько подходов понимания толерантности. Один из которых это относиться к взглядам другого человека с безразличием, то есть человек также проявляет терпимость по отношению к другому человеку, но основанием для этого является его безразличие к мыслям и убеждениям других. Другой подход определяет разнообразие культурных и религиозных убеждений, которые являются определяющими для человека и формируют его мировоззрение. Поэтому человек особенно остро воспринимает критику или сомнения по отношению к его религиозным убеждениям, которые для некоторых служат и маркером этнической принадлежности. Проявление толерантности в этом понимании служит принятием множества культур, религий и признает право человека на выбор своей религии [1]. Также есть понимание толерантности, по которому человек может не признавать убеждения другого человека и даже принимать их ошибочными, но он просто не высказывает свое мнение, так как считает это бесполезным. Следующее понимание толерантности является наиболее правильным, где человек понимает, что в мире огромное количество культур и религий, для мирного сосуществования необходимо взаимодействовать, тем более в условиях глобализации. Такое понимание толерантности делает человека более открытым по отношению к другим людям и избавляет его от эксклюзивизма. Существует множество понятий и трактовок толерантности, начиная от конкретных наук, до мнений отдельных ученых. Но все они сводятся к тому, что толерантность необходима для общества и сохранения мира.

Принципы проявления толерантности были разработаны относительно недавно. На протяжении истории толерантность игнорировалась из-за политического устройства ранних государств, где навязывалась религия. То есть чья власть того и религия и каждый житель государства обязан был принять ее. Такое положение даже не давало

зародиться идеям толерантности. Были отдельные ученые, которые продвигали идеи толерантности, но все они преследовались, а их взгляды отвергались. Уже тогда проявлялась острая нужда в толерантности, которая включала в себя мирное сосуществование множества религий и укрепление идей свободы слова и мысли. Толерантность постепенно развивалась не только в общественной мысли, но и в религиозных общинах. На ранних этапах развития Христианства понятие терпимости было больше связано с установками и положениями религиозной догматики. То есть человека рассматривал терпимость, как борьбу с собственными желаниями для соблюдения заповедей. Далее в 12-13 веках понятие толерантности и терпимости перерастает в нечто более близкое к правильному его пониманию. Здесь толерантность оценивается как терпимое отношение к иноверцам, где начинают отвергаться идеи преследования людей с другой религией, но все еще не признаются их права на выбор религии и тем более их религия никак не рассматривается как равная. На этом этапе истории толерантность активнее всего развивалась в Европе, но этому препятствовали многочисленные внутренние конфликты не только между различными религиями, но и разделения внутри одной конфессии. Одним из крупных толчков для развития толерантности стал Версальский договор, который провозглашал прекращение раздоров между Протестантизмом и Католицизмом, а также утверждал их равенство [2]. Идеи толерантности значительно влияли на изменение функционирования государств средневековья, а также на сознание людей.

С развитием толерантности, развивались идеи либерализма. Либерализм является более объемлющим понятием, но так или иначе его основу составляет толерантность. Развитие толерантного мышления помогло человеку выбраться из средневековых устоев и развиваться дальше. Идеи толерантности стали толчком для признания необходимых человеку свобод и его естественных прав. Лишь позднее к человечеству пришло понимание о необходимости толерантности и тогда идеи всех ученых начали возрождаться. Развитие толерантности шло одновременно с развитием свободы слова и свободы совести. То есть все это взаимосвязанные понятия, без которых не может быть толерантности. В современности одними из первых, кто начал заниматься вопросами продвижения толерантности была международная организация ООН. Организация активно разрабатывала международные договоры и декларации, в которых призывалось проявление толерантности. Помимо разработки новых документов, понятие толерантности добавлялось и в уже существующие декларации, в первую очередь в документы, которые содержат права человека. В них призывалось признавать права человека на свободу мысли и совести и свободу их выражения. Также они призывают внедрение в образовательный процесс, обучение толерантности и взаимоуважения. При разработке Декларации Принципов Толерантности были отмечены причины необходимости ее создания. Это в первую очередь продолжительная борьба с неравенством, с дискриминацией по расовому, гендерному, религиозному и другим признакам. Также одним из новых вызовов был терроризм, который дестабилизировал общество и искажал восприятие религий [3]. Что привело к росту недоверия к религиям и их последователям в обществе. Поэтому стояла острая необходимость в защите прав человека и пропаганде правильных принципов, которые могли бы помочь человеку правильно оценить происходящую ситуацию. Здесь уже толерантность рассматривает как ключевой фактор стабильности в обществе. Документы, провозглашающие толерантность, также продвигают взгляды противоборства дискриминации и защиты прав меньшинств. С целью выработки иммунитета против манипуляторных и радикальных идей основанных на религиозных, этнических, гендерных и других различиях. После ООН этим начали заниматься и другие международные организации.

Толерантность сегодня является необходимым социальным фактором, который устанавливает правильное взаимоотношение между людьми. Существует неверное

понимание толерантности, где она воспринимается как проявление слабости и отказ от собственных взглядов и убеждений. Но это является заблуждением, так как толерантность дает понимание наличия прав человека с обеих сторон и устанавливает границы личного пространства. Толерантность позволяет мирно сосуществовать различным культурам и этносам в рамках одного района, города, государства и тд. Она развивает в людях восприятие отличительных характеристик других людей как их уникальности и пробуждает интерес к ознакомлению с этими уникальностями. Тем самым проявление толерантности в обществе способствует мирному межкультурному и межэтническому взаимодействию и культурному обогащению. В структуре толерантности взаимодействуют три основные составляющие. Это человек, который проявляет толерантность, затем это непосредственно то, по отношению чего он проявляет толерантность и последнее это человек адресат толерантности. Толерантность является залогом светлого будущего и поэтому необходимо всячески продвигать ее идеи через образовательные программы, особенно через школьные программы, когда у ребенка только формируется мировоззрение и ценности [4]. В стремительно меняющемся мире навыки проявления толерантности являются необходимыми. Мировое сообщество работает на процесс изменения парадигмы старого мышления, где ключевым были военная готовность и запас вооружения в которых измерялась сила. Сейчас же необходимо уходить от такой парадигмы мышления и развиваться в более гуманном направлении, где первостепенной важностью является ценность человеческой жизни. Необходимо развивать диалог и придерживаться идей неприменения насилия. Для этого толерантность является незаменимым элементом.

Толерантность не является уникальной особенностью отдельно взятого человека, она не является качеством, с которым человек появляется на свет. Ее необходимо развивать и воспитывать в человеке, для построения светлого и мирного будущего. Сегодня развиваются новые технологии, которые позволяют уменьшить барьеры, стоящие между людьми. Но при этом это ведет к активному взаимодействию и столкновению множества культур, религий и этносов. И только толерантное взаимоотношение способно уберечь нас от конфликтов и споров. Для успешного внедрения обучению толерантности в образовательную программу необходимо также заниматься квалификацией специалистов или организации специальных курсов для специалистов. Учителям необходимо обладать умением определять маркеры нетерпимости в школьниках. К примеру: если ребенок не слушает, как отвечают его одноклассники, это может быть признаком нетерпимости. Тем самым развивая толерантность у школьников, мы сможем не только построить более гармоничное общество в будущем, но это также поможет самим ученикам в их будущей жизни, в процессах социализации и интеграции в новое общество.

В 21 веке, где по различным причинам увеличивается количество мигрантов и беженцев, переезд в развитые государства и города с целью улучшения качества жизни и в целом в процессе глобализации меняется структура общества. Тем самым сейчас гораздо больше обществ с пестрым культурным и этническим составом, где помимо этого присутствует и социальное неравенство бедных и богатых. В этих условиях избежание конфликтов без проявления толерантности сводится к минимуму. В многокультурном многоконфессиональном обществе нередко случаи проявления дискриминации и притеснений. В этих условиях толерантность есть основа этики и нравственности. Толерантность обобщенное понятие, которое содержит в себе множество направлений и принципов. Одно из составных понятий толерантности это религиозная толерантность. В ходе всей истории человечества религия всегда обладала силой, которая могла объединять и разделять людей. В современности также нередко случаи конфликтов и войн основанных на религиозных убеждениях. Одним из главных вызовов сегодня является политизация религии. Здесь необходимо отметить, что речь идет о политических конфликтах, которые оправдываются и прикрываются религией.

Что несет угрозу, как обществу, так и самим религиям. Поэтому религиозная толерантность и религиозная грамотность являются первостепенными для укрепления безопасности. Религиозная толерантность содержит в себе не только взаимоотношения между верующими, а также и между религиозным и нерелигиозным человеком. Религиозная толерантность является одной из самых необходимых, так как религиозные чувства человека это одни из самых ценных и сакральных компонентов его души, которые формируют его мировоззрение и принципы. Неуважение или оскорбление религиозных чувств человека или целой религиозной группы могут спровоцировать конфликты и раскол в обществе. По этой причине религиозная толерантность должна лежать в основе любого диалога. Есть мнение, что религиозная толерантность является самой тяжелой к ее проявлению для человека. Так как каждый верит, что его религия является истинной и он не собирается принимать другую. Здесь необходимо понять, что проявляя религиозную толерантность человек не отказывается от своей религии, он признает право другого человека на выбор собственной религии и собственной веры [5]. По этой причине необходимо повышать уровень толерантности среди верующих, через наставления и высказывания духовных лидеров, слова которых имеют большую значимость для их последователей. Религия в рамках религиозной толерантности выступает как фактор, объединяющий людей. Если рассматривать сугубо религиозную принадлежность человека, то это несомненно приведет к разделению людей в обществе. Религиозная толерантность не ставит во главу угла религиозную принадлежность, она помогает понять человеку, что все мы люди, у всех нас один создатель и все мы живем на одной земле. Тем самым религиозная принадлежность отходит на второй план. Религиозная толерантность, как и сама толерантность имеет различные трактовки и интерпретации. Обобщая их также можно разделить на две категории. Первая, где человек признает религиозные взгляды и ценности другого человека, при этом не исключая их возможность достижения спасения. Вторая категория, где человек не заинтересован в религиозных взглядах другого человека и проявляет безразличие. В обоих случаях это приводит к построению нормальных межрелигиозных взаимоотношений. Здесь необходимо выделить, что предпочтительной является первая категория проявления религиозной толерантности, так как если человек проявляет безразличие, то в большинстве случаев он не знаком с религиозными особенностями другого человека. В этом и заключается опасность второй категории, которая может привести к проявлению интолерантности. Как отмечает Г. Шлимова «Казахстан является многоконфессиональной и многонациональной республикой, здесь важную роль играет просветительская деятельность, направленная на обоюдное познание различных культур, что позволяет обеспечивать гармоничное и мирное сосуществование» [6]. То есть она также отмечает, что незнание зачастую является причиной проявления нетерпимости. Существуют различные взаимосвязи проявления религиозной толерантности, она может проявляться между представителями разных религий, между представителями разных течений одной конфессии, между представителями традиционных религий и новых религиозных движений, также непосредственно среди самих новых религиозных движений и она может проявляться во взаимоотношениях между верующим и атеистом. Хоть атеизм представляет собой отвержение всех религий, различные социологические исследования доказывают, что атеисты чаще проявляют толерантность к верующим, чем верующие к атеистам. Толерантность это стремление к единству в многоконфессиональном и многонациональном мире. Она заменяет конфликтное мышление на дружелюбное, что способствует укреплению мира. Толерантность это не просто образец для построения мирных взаимоотношений, это необходимый элемент, который объединяет в себе права и ценности человечества. Путем толерантности мы также можем противодействовать буквализму и фундаментализму, которые являются барьерами в межкультурном и межрелигиозном диалоге.

Необходимо понимать, что проявление толерантности не значит принимать

несправедливость или оправдывать, чьи то насильственные действия. Толерантность это принятие уникальности каждого человека, что может выражаться в его внешности, характере, принципах и религиозных взглядах [7]. Толерантность является важным аспектом построения диалог на всех уровнях, как на бытовом уровне, так и на межгосударственном. В современном, быстроразвивающемся мире, мы нуждаемся в возрождении нравственных и моральных ценностей. Толерантность позволяет понять значимость взглядов и идей другого человека. Толерантность относится к моральным проявлениям человека, где он старается понять человека и отвергает конфронтацию и применение насилия. Идея толерантности играет огромную роль в поддержании мира в нашем многоконфессиональном обществе. Толерантность - важное явление, которое соответствует современному процессу межэтнического, межрелигиозного и культурного взаимодействию народов. Для успешного развития и продвижения толерантности в государстве необходимы соответствующая внутренняя политика и законодательство.

Казахстан является ярким примером государства, где есть все условия для продолжения развития толерантности. В ходе всей истории нашего государства на его территории проживали представители различных этносов и религий. С древних времен здесь мирно сосуществовали различные культуры и народы. Существует немало исторических памятников подтверждающих сосуществование нескольких религий, где находятся останки древних религиозных сооружений, находящихся рядом друг с другом, которые принадлежат разным религиям. В этих условиях у казахстанского народа с древних времен выработалась традиция толерантности. В Казахстане создаются все условия для комфортного проживания представителей других этносов и культур. Гарантируется свобода изучения и выражения своего языка и своей культуры. Казахстан был одним из первых государств, кто признал необходимость продвижения толерантности. Для реализации этой цели Казахстан разработал свою концепцию развития и популяризации толерантности и укрепления межконфессионального диалога [8]. Была принята инициатива создания Съездов лидеров мировых и традиционных религий. Решение о создании Съездов было принято под влиянием многих факторов. Начало 2000-х годов пришлось непростым временем для человечества, так как появились новые вызовы в виде терроризма. Происходили крупные террористические акты, включая один из самых трагичных теракт 2001 года 11 сентября. После таких событий в мире началась паника, стали обвиняться религии и мир стоял на пороге конфликта цивилизаций. Необходимо было предпринимать срочные действия для изменения парадигмы. Казахстан был первым, кто предпринял активные действия и организовал Съезд лидеров мировых и традиционных религий. На первых этапах создания Съезда мало кто верил в перспективы его работы. Первый Съезд прошел на высоком уровне и зарекомендовал себя как эффективная площадка для решения глобальных вызовов. С каждым последующим Съездом число участников и делегаций увеличивалось, также расширялись возможности Съезда путем сотрудничества с передовыми международными организациями. На сегодняшний день Съездом было принято 5 деклараций и 2 обращения, в каждом из которых вопросу продвижения толерантности было выделено значимое место. Декларации содержат в себе принципы, соблюдая которые человечество может противостоять глобальным вызовам, в том числе и интолерантности. Для реализации этих принципов необходима их популяризация, для этого активно задействуются и вовлекаются представители казахстанских и мировых СМИ. Также международные организации, которые являются участниками Съездов, продвигают идеи и принципы принимаемых деклараций.

Современное общество способно развиваться, только если оно терпимо к представителям разных национальностей, религий и культур. Человечество каждый день взаимодействует друг с другом, в этих условиях невозможно преодоление мелких и крупных конфликтов без проявления взаимной толерантности. В условиях глобализации

необходимо продвижение ценности толерантности. В современном, разнообразном мире, где происходят множество взаимодействий различных этносов, рас, религий и культур толерантность является ключевым фактором для сохранения и укрепления мировой безопасности. Толерантность позволяет избежать споров и раздоров в обществе, сохраняя ее стабильность. Она делает человека более открытым к иным культурам и взглядам, разрушая барьеры недоверия, которые существуют между людьми, что является неотъемлемым для недопущения конфликта цивилизаций.

Список литературы:

1. Абрамян А.К. Толерантность как социально значимая ценность // Вестник ТГПИ. - 2010. - с.9.
2. Цораев З.У. Толерантность как системообразующая ценность бытия современного поликультурного общества // Ученые записки. - 2014.- с.4.
3. Брызжева Н.В. Толерантность как атрибут современной жизни: понятие и принципы формирования // ИПК и ППРО ТО. - 2017. - с.27.
4. Мансурова А.С. Религиозная толерантность и религиозный диалог в условиях глобализирующей реальности // Серия общественных и гуманитарных наук. - 2015. - №1. - с.4.
5. Сейсен Н.Б. Толерантность в Казахстане: политологический аспект // Проблемы современной науки и образования. - 2018. - с.4.
6. Симаворян А. Религиозная толерантность в современном обществе // 21-й ВЕК. - 2013.- с.3.
7. Исмагамбетов З.Н. Укрепление межконфессионального согласия в Казахстане // Вестник КУ. - 2018.- с.7.
8. Зейнулина Ж.Р. Межконфессиональный диалог как один из важнейших для поддержания мира и согласия между народами и нациями // Проблемы современной науки и образования. - 2016. - №1. - с.2.

ИСЛАМ ШАРИҒАТЫНДАҒЫ КЕЙБІР БИОЭТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Исламтану мамандығының 2-курс магистранты **Ерімбет Р. Е.**

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, PhD Аманқұл Т. О

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Мақалада жаһандық медицинаның қазіргі оталары мен жаңа технологияларына қатысты исламдағы биоэтика принципіне ислам шариғатының беретін үкімі мен оны бекітетін қағидалар өзектілігі талқыланады. Исламдық халықаралық ұйымдардың биоэтиканың этикалық - құқықтық мәселелерін шешудегі тәжірибесі мұсылман этикасының ортақ келісімін қамтамасыз ете алатын трансұлттық сипатқа ие мұсылман әлеміндегі күрделі биоэтикалық плюрализм жағдайындағы дискурс. Биоэтиканың негізгі мәселелері – «өмір мен өлімнің шетіндегі» мәселелер. Сондықтан, осы ғылымның пайда болуынан бастап биоэтикалық дилеммалардың дүниетанымдық аспектісі өте маңызды болды.

Түйін сөздер: Ислам, трансплантация, эвтаназия, заманауи фикһ, донор болу, биоэтика, исламдағы биоэтика.

Зерттеудің мақсаты: биоэтиканың діни, философиялық және антропологиялық мәселелерді пәнаралық зерттеу саласы екенін көрсету биомедициналық ғылымның ілгерілеуі және денсаулық сақтау практикасына қоғамға ыңғайлы ережені енгізу. Биоэтика өзекті мәселені зерттейтін тұжырымдамалық ғылым. Қоғамдағы актуалды

мәселелерді діни сараптамамен зерттеу өзекті болып саналады. Бұл адамзаттың өмір сүру ретіндегі ерекшелігі туралы идеяларын реттеуге ықпал етеді.

Кіріспе

Биомедициналық прогреске байланысты проблемалардың жылдам өсуі, Батыстағы технология биоэтиканың пайда болуына әкелді. Биоэтиканың шығу тегіне Батыс философиясының ілімдерінің үлкен маңызы бар екені сөзсіз. Бұл процесс, соңғы жарты ғасырда қарқынды дамып келеді. Ислам биоэтикасы, оның ерекшеліктері мен басымдықтарын көрсетті. Олар діни сана ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік мәдени, философиялық, құқықтық және басқа да аспектілерді қамтыды. Жаһандық биоэтикада ислам биоэтикасының дамуы орасан зор екенін атап өткен жөн: айтпағымыз әлемде 2 миллиардқа жуық мұсылман бар олардың жаңашыл оталарға қатысты шарифаттың үкіміне мұқтаж болатыны белгілі. Бірақ ислам биоэтикасы мұсылмандар үшін ғана емес, барлық адамзаттың адами құндылығын сақтауға жұмыс жасайды.

Әлем бойынша Исламның үкім шығаратын ортақ қайнар көздері бар: Құран, Шарифат пен Хадистер. Исламдағы медициналық этика өткен заманғы да, бүгінгі күнге де ислам құқығының қағидаларына сүйенеді. Бұл ретте кейбір ойларды ескеру қажет ислам философиясы мен теориясындағы бар ішкі айырмашылықтар, оның құқықтық мектептеріндегі өзгешелік. Демек, негізгі айырмашылықтар Батыстың философиялық теорияларында болғандықтан, медицина мәселелерінің перспективалары қоғамға Ислам қағидасына сай анықталады.

1970 жылы американдық онкология маманы Ван Рэнселлер Поттер (1911-2001) алғаш рет ғылымға «биоэтика» терминін енгізді. Осылайша, биомедициналық ғылымды дамытудағы жаңа перспективалармен байланысты мәселелерді шешуге бағытталған жаңа ғылыми пәннің дамуына серпін берді. Поттердің пікірінше, биоэтиканың міндеті адамзатты құтқарудан басқа ештеңе емес. Табиғи болмысқа басқа ғылымдардың әсер етуімен, өркениетке қауіп төнуінде. Ашықтасақ, мәселен мәдениет саласындағы кейбір адамдар жаңашыл түрлі оталарды өздеріне жасатып қоғамға жарнамалауында. Бұл жағдайды Ч. П. Сноу 1959 жылы «Қос мәдениет» дәрісінде атап өтті. Биоэтика құрушы ғалымдардың пікірінше, бұл ғылым жаратылыстану мен гуманитарлық ғылымдар арасында «көпір» құруға арналған. Адамзат өркениетін зерттеу антропологиялық тәсілмен толықтырылуы керек. Бұл тәсілдің мәні мынада: егер ғалымдар әлеуметтік болашақты болжауға тырысса, бұл тәсіл адам басқаратын жағдайда не болуы мүмкін екенін анықтауы керек. Бұл ретте жаратылыстану және гуманитарлық пәндердің әдістеріне жүгіну қажет. Өйткені адамзаттың өмір сүруіне жаппай қырып-жоятын қару, ядролық соғыс мүмкіндігі, экологиялық апат қаупі, болашаққа оң көзқарас қажеттілігі сияқты факторлар қауіп төндіретін дәуірде сала мамандары өз деңгейінде адамзатқа жасалатын тәжірибелерге бақылау ескерту жұмыстарын жүргізуі керек. Поттер 1988 жылы «жаһандық биоэтиканы» құруға шақырды. Мұндай тәртіп «Болашаққа көпір» ретінде қарастырылды. Содан бері бұл үндеу ЮНЕСКО-ның биоэтика және адам құқықтары туралы Декларациясы (2005) сияқты кейінгі халықаралық құжаттармен толықтырылды. «Биосаясат» терминіне қарама-қарсы «биодемократия» және «қоғамдық биоэтика» ұғымдары саналы демократия ретінде пайда болды.[5]

Ислам адамның өмірі мен денсаулығын сақтауға өте маңызды мән береді. Шарифат мына бес нәрсенің сақталуын міндеттейді:

- 1) дінді сақтау
- 2) жанды сақтау
- 3) ақыл сақтау
- 4) мал-мүлікті сақтау
- 5) ар-ождан мен ұрпақты сақтау

Исламның барлық қорытындысы қоғамды сақтауға үндейді, адамдардың құқықтарын тең дәрежеде қарастырады.

Негізгі бөлім

Исламның аясында биоэтиканың негізгі мәселелерін зерттеу, Шариғат негізінде үкімі бекітіледі. Мұсылмандық ренессанс кезінде араб және Орталық Азия ғалымдары қол жеткізген медицина саласындағы мол тарихи тәжірибені пайдалана отырып XX ғасырдың аяғында зерттеле бастады. Ірілі- ұсақты биомедициналық мәселелерге қатысты Исламдық медициналық этика және биоэтика кодексі құралды. Ислам биоэтикасы бірнеше аспекті бойынша бекітіледі.

Бүгінгі таңда Ислам ғалымдары мен дәрігерлерін мына үш негізгі сұрақ мазалайды:

1. Ислам биоэтикасы нені білдіреді?
2. Биоэтикалық нормаларды кім қалыптастырады?
3. Биоэтикалық талқылауларда қол жеткізілген қорытындыларды қалай бағалай аламыз?

Даму тарихында Ислам биоэтикасы, XX ғасырдағы ғылыми білімнің жаңа түрі ретінде, үлкен Ислам медициналық ғылым ұйымын құру «IOMS», сонымен қатар бірінші (1981, Кувейт) және екінші конференцияны өткізу Кувейттегі медициналық ғылымдардың Ислам ұйымында (1982) исламдық медициналық этика кодекстері қабылданды.

Ислам биоэтикасы саласындағы танымал зерттеушілердің бірі, еңбектері халықаралық деңгейде танылған, 2005 жылы Авиценна премиясының лауреаты профессор Абдулла Даар. Ол исламдағы биоэтика мәселелерінің кешенін зерттеуіне айтарлықтай үлес қосты. Дамуында маңыз болған ауқымды оқиғалардың қатарында Ислам биоэтикасы, «Халықаралық этикалық принциптер нұсқаулығы», соның ішінде биомедициналық «Адамды зерттеу» (Исламдық көзқарас), Женева, 2004. Анықтамалық Халықаралық медициналық ұйымдар кеңесімен Ғылымдар (CIOMS) ДДСҰ және Ислам ұйымымен бірлесе отырып Медицина ғылымдары (IOMS) Женевада 2004 ж. жарияланған.[1]

Мұсылман дәрігерінің кәсіби этикасының жалпы принциптері барлық адам ағзасының зерттеулері негізгі этикалық қағидаттарға сәйкес адамдармен бірге жүргізілуі керек, атап айтқанда: жеке тұлғаның дербестігіне құрмет, жомарттығы мен заңдылығы. Әрбір этикалық принцип шариғаттан алынған қағидалармен бірге жүреді. Кезінде зерттеуге қатысуға осал өкілдерді тарту табындағы адамдар (кәмелетке толмағандар, психикасы бұзылған адамдар мүгедектер, жазылмайтын науқастар және т. б.), оларға таңдау мүмкіндігі де берілуі керек, қатысу немесе қатыспау (олар жасай алатын дәрежеде). Олардың қарсылықтары ескеріліп, құқықтары мұқият қорғалған болуы керек. Мұндай адамдардың әр тобы бөлек-бөлек қаралуы міндет.

Исламның құқық ережелерінде:

- «Зиян келтіретін немесе пайдасына кедергі келтіретін кез келген әрекетке тыйым салынуы керек».

- «Үлкен зұлымдықтың алдын алу міндетті болып табылады»,

- «Екі жамандықтың ішінен азы таңдалады»,

-«Ислам заңы тануға, алдын алуға және зиянды азайтуды басты негізге алады».

Исламдағы биоэтика мәселелері соңғы 40 жылда күн тәртібіне қойылып мына мәселелер аясында зерттеледі: ағзаларды мен мүшелерді трансплантациялау, ми өлімінің критерийлері, донор принциптері және бөлімшедегі технологиялар интенсивті терапия, репродуктивті технологиялар, клондау мәселелері, гендік-инженерлік биотехнологиялар, ЖИТС, психиатриялық көмек көрсету, эвтаназия және т. б. Ислам медицина ұйымы тарапынан (IOMS) Кувейтте, Стамбулда, Карачиде, Каирде және басқа да қалаларда халықаралық конференциялар өткізілді. Биоэтиканың әр түрлі негізгі мәселелеріне, бала құқықтарына, рухани дамуға көңіл бөлінеді, медициналық моральдық компоненттерге мұсылман дәрігерін дайындау мақсатында білім беру бағдарламалары қарастырылды.

Денсаулық сақтау саласындағы биоэтиканың негізгі проблемалары қоғамдық, құқықтық, экономикалық, этикалық аспектілерін зерттеу жалғасуда, Қабылданатын медицина және биомедициналық заңнамалар ислам шариғаты аясында құралады. Аталған құжаттар Нюрнберг кодексіне (1947), Хельсинки декларациясына (1963, 1975), CIOMS принциптеріне (1982) негізделген, Каир декларациясы (1991) мұсылман елдеріне және басқа да халықаралық құжаттарға арналған. Бүгінгі таңда исламдық медициналық этиканы тұтынушылар-дәрігерлер мен ғалымдар, діни көшбасшылар мен медициналық мекемелер, денсаулық сақтау саясатын анықтайтын органдар. Науқас оларға әсіресе медициналық процедура ұсынылғаннан кейін ол діни догмаларды бұза ма, жоқ па деген сауалға тап болған кезде сүйенеді. Исламда биоэтикалық нормалар негізінен пәтуалар арқылы белгіленеді, бірақ пәтуалар міндетті заңды нормалар болып табылмайды. Бір тақырыпта бірнеше пәтуаны көреміз, Қайсысын ұстану керек? Мысалы, Мысырда, Әл-Әзхар университеті жалғыз танылған болатын. Тағы ерекше орын алатын IOMS (IOMS-1994 жылы құрылған Денсаулық сақтау ғылымдарының Ислам ұйымы), IFA (IFA-Ислам 1977 жылдан бастап Меккеде орналасқан Фикһ Академиясы), IAIF (IAIF-Халықаралық Ислам Фикһ Академиясы, Джиддада 1981 жылдан бері), Эсти (EAFS-Дублинде орналасқан Еуропалық пәтуа және зерттеу кеңесі) және тағы басқасы. Исламдық биомедициналық этиканы дамытуда нұсқаулық орнату үшін маңызы бар оқиғалардың ішінде 2004 жылы Швейцарияда жарияланған «Адамның биомедициналық зерттеулерін қамтитын халықаралық этикалық принциптерге нұсқаулық (Ислам перспективасында)» ерекше орын алады [3].

Ислам медицинасы шариғат заңымен, ислам қоғамына үйлесімді ең жақсы, заманауи, қол жетімді медициналық технологияларды таңдайды. Ислам құқық мектептері қазіргі өмірдегі мәселелерді шешу үшін жұмыс жасайды. Мұсылман пациенттері өз денсаулығы үшін шариғат нұсқауларымен біріктіруге бағытталған ислам қағидаларын бұзбай, заманауи медициналық әдістер мен технологияларды пайдалана алады. Көптеген мұсылмандардың, соның ішінде біздің Орталық Азия аймағының мемлекеттерінде өмірдің барлық салаларында өз діндерін ұстануға ұмтылатындығын көреміз. Орталық Азия мемлекеттері-зайырлы мемлекеттер, бірақ мұнда әртүрлі конфессияларға сенушілер тұрады. Сондықтан, өзінің тарихи және ұлттық дәстүрлерінің әлеуметтік-мәдени ұстанымдарын ескеру өте маңызды, әлемдік тәжірибеде биоэтиканың негізгі мәселелері бойынша шешім қабылдаудағы зерттеу тек мұсылмандарға ғана емес, басқа да сенімдердегілер де зерттеуі керек. Өйткені мақсат-қоғамның пайдасы үшін шешілуі.

Трансплантация

Биоэтикадағы тақырыптарды саралап, қазіргі таңдағы донор болу, ағзаларды трансплантация жасау оталарына тоқталсақ. Қазіргі жағдайда, биомедициналық технология медицинаның мүмкіндіктерін көбірек өзгертуде, ислам елдерінде биоэтиканың даму бағыттарына бірқатар пікірталастар жүріп жатыр. Бірқатар Ислам мемлекеттерінде Биоэтика институттары, зерттеу орталықтары бар: Иран, Пәкістан, Египет, Түркия және Малайзия. Сауд Арабиясында, Кувейтте, Түркияда, Иранда, Египетте, Иорданияда, Сирияда органдарды трансплантациялау жүзеге асырылады: бүйрек, ұйқы безі, жүрек. 1990 жылы наурызда Кувейтте Таяу Шығыс органдарын трансплантациялау бойынша екінші халықаралық конгресі өтті. Онда қайтыс болған адамның органдарын трансплантациялауға марқұмның жақындарының келісімімен және: а) өлімді консилиум белгілеген, б) қайтыс болған адам тірі кезінде бұған қарсы болмаған жағдайда жол беріледі. Кез-келген органды сатуға, сатып алуға тыйым салынады. Органдарды трансплантациялау Денсаулық сақтау министрлігі ресми түрде мойындаған медициналық орталықтарда ғана жүзеге асырылады.

Мидың өлімі анықталған адам қайтыс болды деп саналады. Құранда мидың өліміне қатысты жауап болмағандықтан, оның мәлімдемесі маман дәрігерлердің консилиумына

тапсырылады. Бірақ пікірталастар жалғасуда, өйткені көптеген мұсылман сарапшылары исламда белгілі бір әрекеттерге рұқсат болмаса, оларды талқылаудың қажеті жоқ және оларға тыйым салу керек деп санайды. Мысалы, мұсылман елдерінде эмбрион донорлығына, суррогат ана болуға және сперматозоидтарға донорлық тыйым салынады. Бірақ исламда адам өмірінің құндылығы бәрінен бұрын болғандықтан, ислам елдерінде ағзаларды трансплантациялау қызметі дамиды деп күтуге болады, әсіресе бірқатар елдерде мидың өлімі анықталған науқастың денесінен органдарды алуға мүмкіндік беретін қажетті заңнамалық база бар. Классикалық ислам тұрғысынан мұндай әрекеттерге жол берілмейді, өйткені мұндай әрекеттер исламның негіздерін бұзады. Бірақ Ислам дереккөздерінде адам өмірінің қасиеттілігі, бір адамның өмірін сақтау бүкіл адамзатты құтқарумен тең екендігі туралы бірнеше рет айтылғанын есте ұстаған жөн.

Шариғатта трансплантация мәселесінде ғалымдар екі түрлі көзқарасқа бөлінген.

Рұқсат беретін көзқарастағы ғалымдар Құрандағы Мәида сүресінің 5-аятында **«Кімде-кім кісі өлтірмеген немесе жер бетінде бүлік шығарып, бұзақылық жасамаған бейкүнә жанды нақақтан нақақ өлтірсе, бүкіл адамзатты өлтіргендей болады. Сондай-ақ кім біреуді өлімнен құтқарып қалса, бүкіл адамзатты өлімнен құтқарғандай болады»** осы аятқа сүйенеді. Қорыта айтқанда, науқас адамға жәрдемдесіп, дертіне дауа болуға көмек көрсетсе, онысы адамзатқа жақсылық жасап, емдегенмен бірдей. Тағы бір аятта, Бақара сүресінің 185-аятында **«Шынында, Алла сендерге жеңілдікті қалайды, ауыртпалық артқысы келмейді»**. Келтірген аяттармен мағыналас Ниса сүресі 28-аятта, Мәида 6-аятта, Хаж сүресінің 78-аяттарында келеді. Трансплантация мәселесі ислам шариғатындағы **«әд-Дарурат тубиху әл махзурат»** «зәрулік жағдайда тыйым салынған нәрсеге рұқсат беріледі» қағидасына сүйенеді.[2-276.] Нәм «егер екі зиян бірге келсе, оның жеңіл болғанын таңдау қажет» қағидасына да сай. Яки кісінің өлімі зиян, емдеу үшін ағзаны трансплантациялау да зиян. Бірінші зиян, кейінгіге қарағанда зияндығы басым болған соң зияны азды таңдап адамды өлімнен алып қалуға әрекет жасалады. Айта кететіні шариғаттағы **«Кез келген іс өз мақсатына қарай»** қағидасы. Ондағы мақсаты өмірден араша қалу болмай, сәндік, әуестік мақсатпен жасалатын болса тыйым салынады.[2]

Алдымен трансплантация жүзеге асуына рұқсат етілетін шарттар қойылады. Шарттарға тоқталсақ, рұқсат берілу үшін ең алдымен донордың өміріне қатер болмауы керек. Сонымен қатар ағзаны қабылдаушы пациенттің ол ағзаға зәру және басқа амалы болмаған халде болуы тиіс. Донор болушы ерікті халде, яғни басқа адамның мәжбүрлеуінсіз болуы. Сондай-ақ бостандықта болуы. Отадан кейін өз өміріне қатер болатынын біле отыра келісіп, кейін өмірден озса өзіне қол жұмсаған адамның үкімінде болады.

Қазақстан Республикасының Конституциясында «Азаматтардың денсаулығын сақтау туралы» 25 бабында: **«Адам тіндері мен ағзаларын мәжбүрлеп алуға және оларды ауыстырып орналастыруға тыйым салынады. Адам ағзалары сатып алу, сату және коммерциялық мәмілелер заты бола алмайды. Аталмыш әрекеттерді істеген азаматтар Қазақстан Республикасының заңнамасына сай жазаға тартылады»** делінген.

Трансплантацияға рұқсат бермейтін ғалымдардың көзқарасы. Бұл көзқарастағы ғалымдар трансплантация жабық тақырып деп қабылдайды. Оған мына дәлелдерді келтіреді. Құранда Бақара сүресінің 195-аятында **«Өз қолдарыңмен өздерінді қатерге тастамаңдар»** Ашықтасақ, бұл аятта адамның өз өміріне қатер төндіріп, өлімге апаруы сондай-ақ ағзасын құртуымен өзіне зиян тигізуіне тыйым салады. Өйткені денсаулығы сау донордың отадан кейін денсаулығы нашарлап, өлімге әкелуі бек мүмкін. Сонымен қатар ағзаны қабылдаушы адам да емделемін деп, келесі ағзасын зақымдап алуы да ғажап емес. Келесі, Ниса сүресі 29- аятта **«Өздерінді өлтірмеңдер, шын мәнінде Алла сендерге мейірімді»**. Аятта адамның өзін өлтіруіне және өлімге апаратын нәрсеге баруына да тыйым салады. Тәкәсүр сүресі 108-аятында, **«Шүбәсіз, сол күні (өздеріңе**

берілген) бар нығметтің есебін бересіңдер» Денсаулық Жаратушының пендесіне берген үлкен нығметі, оны сақтау мен күтіну міндет. Нығметті барынша сақтау қажет, құртуға тыйым салынады. Бақара сүресі 211-аятында: **«Кімде-кім өзіне Алланың нығметі келгеннен кейін оны алмастыратын болса, шүбәсіз, Алланың жазасы тым қатты»**. Имам Фахруддин әр Рази бұл аятты: Аяттағы нығметті ауыстыру азапқа душар ететіндігі және бұл әрекеттің харамдығын тәпсірлейді. Осы дәлелдерді келтіріп трансплантацияны теріске шығарады. [7]

Жалпы ислам ғұламалары бұл мәселеде 6 пікірді келтіреді.

Біріншісі тірі адамдар арасында өлген адамның ағзасын тіріге көшіруді толықтай тыйым салады.

Екіншісі өлген адамның ағзасын тіріге салуды толық рұқсат етеді.

Үшіншісі өлген адамның тек тері трансплантациясына рұқсат береді.

Төртіншісі Өлі адамның бүйрегін трансплантациялауға рұқсат береді.

Бесіншісі өлі адамнан тіріге салуға рұқсат беріп, тірі адамнан тірі адамға трансплантация жасауға тыйым салады.

Алтыншысы трансплантация мәселесінде ешбір үкім бермей, кідіру.

Ағзаны ауыстыруға рұқсат берген ғалымдардың қорытындылары.

Алдымен көшірілетін ағза донордың өміріне қауіп келтірмеуі керек. Өлімге душар етпеуі тиіс. Қабылдаушы адам да сол ағзаға зәру болуы керек. Бұл ағзаларға тері, қан, сүйек, бүйрек сынды жұп ағзалар жатады. **Екіншіден** донордың өміріне түбегейлі маңызы бар ағзаларды ауыстыруға тыйым салады. Бұл ағзаларға ми, жүрек, омыртқа сүйегі, жұлын, өкпе, бауыр сияқты ағзалар жатады. **Үшіншіден** зәрулі мақсаттан тыс, сәндік мақсатта жасалатын оталарға тыйым салынады. Мысалы, бет-жүзі, мұрын, құлақ ауыстыру сияқты жағдайлар. Бірақ бұл жағдайдың өзі екіге бөлінеді. Реконструктивтік (еріксіз) және косметикалық (ерікті)

ҚМДБ Пәтуа бөлімінің пластикалық оталарға қатысты үкімі: *Реконструктивтік жағдай*: Егер адамда саусақтардың жабысуы, қоян ерін, негізгі жаратылысымен келмейтін, онысы психологиялық әсер беретін туа бітті және кейіннен жол апаты, қақтығыс, күйеу секілді жағдайлардағы туындаған кемістіктерге жасалатын оталар болса, оған рұқсат беріледі. *Косметикалық ота* бұл адам қажеттілігінен тыс сәндік мақсатта орындалатын ота түрі. Дене мүшесін өзгерту және жасарту түрі бар. Алғашқысына мұрын пішінін өзгерту, иек түзету, омырау үлкейту немесе кішірейту, отамен ішті тарту жатады. Кейінгісіне бет тартып әжімді кетіру, қабақты тарту секілді құлпыру мақсатымен, табиғи болған кәрілікті жасыру мақсатында жасалатын оталар. Бірқатар ғалымдар пластикалық отаның осы түрлеріне тыйым салады. Себебі ол Алланың жаратқан жаратылысын өзгерту саналады. Қорыта айтқанда адамның туа бітті және кейіннен болған кемістіктерін түзеу үшін емдік мақсатымен реконструктивтік (еріксіз) отаға рұқсат. Егер ерікті отаға табиғи болмыстан бөлек, алдамшылық, көзбояушылық мақсатпен істелсе рұқсат етілмейді. [9]

Шариғат трансплантациясы былай бөліп қарастырылады: тірі адамның ағзаларын, өлген адамның мүшесін трансплантациялау және адам мүшесін денесінің бір жерінен екіншісіне ауыстыру. Осы тармақтардың әрқайсысы үшін діннің белгілі бір үкімдері бар.

-Тірі адамдардың мүшелерін трансплантациялау. 1) Егер трансплантаттың физиологиялық регенерация қасиеті болса, ағзаны бір тірі адамның денесінен екінші адамның денесіне трансплантациялауға рұқсат етіледі. Мысалы, адамның терісі мен қаны регенерацияның жоғарылау қасиеттеріне ие саналады. Сондықтан, осы органдардың белгілі бір бөліктерімен донорлық болған жағдайда, донор денсаулығының нашарлауынан құтыла алады. Бұл жағдайда толық денінің саулығы міндетті болып табылады. Операция кезінде шариғаттың барлық нормаларын сақтауына міндеттеледі. 2) Егер орган донорда оның ауруына байланысты ампутацияланған болса, басқа адамның органының бір бөлігін трансплантациялауға рұқсат етіледі. Ампутацияланған орган донордың денсаулығына ешқандай пайда әкелмейтін болса, сондықтан осы органның

көмегімен басқа адамның денсаулығын жақсартуын шарифат құптайды. Мысалы, ампутацияланған көздің мүйіз қабығын трансплантациялау кезінде болады.

-Мәйіт мүшесін трансплантациялау. Егер орган донорда оның ауруына байланысты ампутацияланған болса, басқа адамның органының бір бөлігін трансплантациялауға рұқсат етіледі. Бұл жағдайда талаптарды сақтауға міндетті болып саналады, донордың өзі тірі кезінде немесе қайтыс болғаннан кейін оның мұрагерлері мұндай операцияға келіссе. Егер қайтыс болған адамның жеке басы сәйкестендірілмесе немесе мұрагерлері де болмаса, трансплантациялауға келісімді мұсылмандардың өкілетті басшысы береді.

-Адам ағзасын денесінің бір жерінен екінші орнына трансплантациялауға рұқсат беріледі, егер бұл отадан күтілетін оң ықтимал зияннан айқын асып тұрса және операцияның мақсаты жоғалған органды қалпына келтіру немесе оның пішінін немесе табиғи қызметін қалпына келтіру, адамға физикалық немесе моральдық азап әкелуі мүмкін ақауын немесе өзгеруін жою болса.

Сондай-ақ трансплантациялауға тыйым салынады: 1) науқастың өмірі донорлық органға байланысты болған кезде ғана трансплантацияға рұқсат етіледі. 2) тірі адамның өмірлік маңызды мүшесін трансплантациялау тыйым салынады. Мысалы, тірі адамның жүрегін трансплантациялауға толықтай тыйым салынады. Бұл жағдайда Ислам барлық адамдардың Алла алдындағы теңдігі туралы қағидасыны сүйенеді. Сондықтан бір адамның өмірін құтқару үшін басқаны құрбан етуге болмайды. 3) тірі адамның ағзасын трансплантациялауға тыйым салынады, егер ол оның негізгі өмірлік функцияларының бірі үшін асқынуға толы, бірақ өлімге қауіп төндірмейтін болса. Ішінара трансплантацияға келетін болсақ, негізгі өмірлік функциялардың бірін жоғалту қауіпі болса, бұл қосымша зерттеуді талап етеді. 4) адамды трансплантация үшін органды алу мақсатымен бүлдіруге тыйым салынады. Мысалы, адамды көзінен айыру немесе донорлық мақсатта пайдалану үшін болса. 5) жыныс мүшелерін трансплантациялауға болмайды [4].

Жоғарыда сипатталған жағдайларда трансплантацияға келісім беру кезінде органды сату актісі болмауы керек, өйткені адам ағзаларын сату-сатып алу ешқандай жолмен рұқсат етілмейді. Ислам шарифаты органдардың саудасын қатаң айыптайды. Донорлық органға аса мұқтаж адам ақшасын сыйақы немесе сыйлық ретінде жұмсайтын жағдайлар арнайы қадағалауда болуы керек.

Оталарға қатысты қорытындылар:

- Ислам діні жаңа білім алуды және жаңа технологияларды, соның ішінде трансплантологияны игеруді мақұлдайды.

- Жаңа технологияларды қолданудың басты қағидасы-зиян келтірмеу.

- Бір адамның өмірін екіншісінен жоғары қоюға болмайды.

Эвтаназия

Эвтаназия дегеніміз айығуы үмітсіз науқастың өз өтініші бойынша өмірін тоқтату, оған себеп төзгісіз азап, ауыртпашылық шегу. Осыдан құтылу мақсатымен өз өзін медициналық жолмен өлтіру. Егер емделмейтін ауруы бар науқасқа табиғи түрде қысқа мерзімде тыныш өлуге мүмкіндік берілсе, онда бұл эвтаназия болып саналмайды. Исламда, науқастар кез – келген уақытта медициналық көмектен бас тартуға құқылы, алайда өлімге әкелетін инъекция жасау туралы өтінішке жол берілмейді. Демек, егер науқас мұны жасаса, онда ол шарифатта өзін-өзі өлтіру болып саналады, ал егер дәрігер жасаса, онда оның әрекеті қасақана кісі өлтіру болып саналады. Осылайша, Ислам эвтаназияны толығымен құптамайды. Мұны «Сенім доктринасы» декларациясы (1980), «Жазықсыз адамды тіпті эмбрион, бала, ересек немесе егде жастағы, айықпас дертке шалдыққан немесе өліп жатқан адамды өлтіруге ештеңе де, ешкім де рұқсат ете алмайды. Сонымен қатар, ешкім мұндай кісі өлтіруді өзіне де, басқа біреуге де жасай алмайды» деп қаулы қабылдаған.

Эвтаназия - бұл барлық қасиетті ұғымға тікелей қол сұғу, ол өмірді де, өлімді де қорлайды. Оны жасай отырып, адам Жаратушының өзінен бас тартады. Мұсылман үшін өлім сол сәтте Алла оған жібергендей және ол қалағандай болады. Эвтаназияның бастамашысы қайтыс болғаннан кейін қатыгез тағдырды күтеді. Имам әл-Бухари (810-870) Мұхаммед (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) пайғамбардың өзіне-өзі қол жұмсау туралы ескертуін көрсетіп, мына хадисті келтіреді: «...егер біреу темірдің көмегімен өзінің өмірін қиса, онда оны тозақтың жалынында азаптайды». Яғни, біз өзіне қол жұмсауға келетін жаза үкімін келтіріп отырмыз.

Осы мәселе бойынша ұстаным 2003 жылдың 15 шілдесінде исламдық Еуропалық кеңестің пәтуалар, заң және зерттеулер саласындағы блеммалар (ECFR) туралы XI сессиясында расталды. Онда: «Пациентке өзін-өзі өлтіруге тыйым салынады; басқа адамдарға да оны өлтіруге тыйым салынады, егер пациент оларға рұқсат берсе бірге оны орындау саналады. Бірінші жағдайда біз нағыз суицид туралы, екіншісінде кісі өлтіру халін негізге алдық»- деп қаулы қабылданған.[10]

Егер қойылатын кез-келген ем-дом науқас адамның өмірін төзгісіз жағдайда қысқа уақытқа ғана ұзартуға мүмкіндік берер болса, оған қабылдамауға рұқсат етіледі. Бұл эвтаназия болып саналмайды. Өлімге әкелетін ауруы бар науқасқа қысқа мерзімде табиғи түрде тыныш өлуге рұқсат етіледі. Әрине, мұндай жауапты шешімді білікті Құдайдан қорқатын дәрігерлер, науқастың өзі және оның туыстары қабылдауы керек және әр жағдай бөлек қарастырылады. Исламда науқастың азап шегуін жеңілдетуге тырысып, инъекция немесе тіршілікті қамтамасыз ететін аппараттарды өшіру арқылы өлім тудыру қасақана кісі өлтіру ретінде саналады. Ал ерікті келісім, өзін-өзі өлтіру ретінде қарастырылады. Шындығында, кез – келген науқас дәрі-дәрмекпен араласудан бас тартуға құқылы, бірақ өлімге әкелетін инъекцияны қолдану туралы өтініш мүлдем басқа мәселе. Дәрігерлердің назарын тоқтатуға жол берілмейді. Ислам ауыр немесе айықпас дертке шалдыққан болса да, өз өміріне де, басқа адамның өміріне де қол сұғуға тыйым салады. Сондықтан пассивті эвтаназия тәжірибесіне тыйым салынады.

Клондау

Адамды клондау-бұл генетикалық жағынан басқа тірі немесе қайтыс болған адамға ұқсас, оның көшірмесі алынатын адамның соматикалық жасушасының ядросын ядродан айырылған аналық жасушаға тасымалдау арқылы адам жасау процесі. Техникалық тұрғыдан алғанда, мұндай әрекет бүгінде өте жақсы: биологтар жасушалармен бірнеше рет осындай тәжірибелер жасады. Этикалық тұрғыдан алғанда, адам жасушаларын жасау көптеген мәдениеттер мақұлдамайды. Құқық тұрғысынан әлемнің көптеген өркениетті елдерінде адамды клондауға тыйым салынады.

Тағы бір өзекті мәселе – **жасанды ұрпақ** өсіру. Шарифат оған рұқсат береді, бірақ сперматозоидтар доноры **заңды жұбайы** болған жағдайда. Жасанды жолмен ұрпақ өрбіту тек некелі жарымен болса рұқсат етіледі. Жасанды ұрықтандыру үшін бұл шартты сақтау міндетті болады. Некесіз болған өзге адаммен және суррогат ана қызметіне жүгіну исламда харам саналады. Осылайша, ислам діні қантөгісті болдырмау және заңды туыстық байланысты қамтамасыз ету үшін тек заңды ерлі-зайыптыларға және олардың өзара келісімімен жасанды тууға жүгінуге мүмкіндік береді. Қорытындылай келе, классикалық исламның этикасы мен биоэтикасы әлеуметтік бағдарланған, практикалық сипатқа ие екенін атап өтеміз. [11]

Қорытынды

Биоэтиканы биомедициналық тәжірибеге және ғылыми зерттеулерге қатысты этикалық бақылау ретінде қарастыруға болады. Фармацевтикалық компаниялардың өкілдері биохимиялық зерттеулерге қарсылық көрсетуі кездейсоқ емес. Сонымен қатар, ғылыми зерттеу шеңберінде ғалымның мінез-құлық нормаларына мұқият назар аудару

отырып, биоэтиканың ізбасарлары алдағы жаңа технологияға жылдам реакция көрсете алуға қауқарлы болуы қажет. Егер биоэтикалық зерттеулерді назарға алсақ басқа континенттерде, мысалы Африкада, принципализмнің антропологиялық негізін кеңейту қажеттілігі туындайды. Себебі адам құқығы тең дәрежеде қорғалмай қалатын жайттар мәлім. Биоэтиканың ізбасарлары Жер шарының белгілі бір аймағындағы мәдени қауымдастықтардың әртүрлілігі мен плюрализмін ескеруі керек.

Биоэтика - әлеуметтік, академиялық және ғылыми мәдениеттің жетістіктерімен байытылуы керек. Ол биоэтика өкілдерінің әлеуметтік, антропология, саясат, этнография, демография сияқты білім салаларына үндеуі арқылы кеңейтілуі мүмкін. Ілгерілеу идеясы адам тәжірибесінің негізін құрайтындықтан, бұл тәжірибе медицинаның да, биоэтиканың да дамуына айтарлықтай үлес қоса алады. Негізгі принциптер-әділеттілік, гуманизм, адам өмірінің құны, қоғамдық пайда, жалпы игілік, әл-ауқат және т.б.

Ислам адамдарды зұлымдықтан, жаман және зиянды нәрселерден жалпы пайда мен әл-ауқат үшін сақтауға тырысады. Барлық мұсылмандар мойындағандай, медициналық технологиядағы кез – келген ғылыми жетістіктер исламның қайнар көздеріне – Құран мен сүннетке қайшы келмеуі керек. Осылайша, ислам әлемінде моральдық-этикалық нормалар бүкіл әлеуметтік өмірдің үстемдігі болып табылатын діни ережемен анықталады.

Әдебиеттер тізімі

1. Мухамедова З. М. Исламская биоэтика в историческом аспекте // Материалы Первого Национального конгресса по биоэтике с международным участием. - Т.: USAID, 2005. - С. 98 - 100.; Мухамедова З. М. XXI Ислам биоэтикаси муаммолари ва қарама-қаршиликлари. Toshkent Islom Universiteti. Scientific Analytic Bulletin.2006, №3. -Б.37-43; Mukhamedova Z. M. Issues and contradictions in bioethics of 21st century: Islamic prospects. //Abstract book First Sub-Regional Expert Meeting on Ethics Education in Science and Technology. Iran, Tehran. 28-29 October 2006. - P. 27.
2. Мухаммед Нуруддин Әл Макки. «Әдилләт ә-тахрим нақлу әл-ағда әл-әдәмия». -Каир.- 1995 ж., 35-77б
3. Абдулкарим Зайдан. «әл Уаджиз фи шархи қауағиди фикһия». -Бейрут.-2001 232б.
4. Mukhamedova Z. M. Issues and contradictions in bioethics of 21st century: Islamic prospects //Abstract book, First sub-regional expert meeting on ethics education in science and technology, Iran, Tehran. – 2006. – С. 28-29.
5. Maldonado С.Е. Crisis of bioethics and bioethics in the midst of crises. – Mode of access: http://www.umng.edu.co/documents/10162/702755/09_BIOETICA22_crisis.pdf
6. Sajoo A.B. Negotiating virtue: principlism and maslaha in muslim bioethics. – Mode of access: <http://sir.sagepub.com/content/43/1/53.full.pdf+html>
7. Мухамедова З. М. Прикладная исламская биоэтика: транснациональный опыт этико-правовых проблем//<https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/284782/1/76-79.pdf>
8. Қанат Қалымбет. «Трансплантация түрлері және шариғи үкімдері» Алматы: Нұр-Мүбәрак баспасы, 2022
9. <https://fatua.kz/kz/post/view?id=828>
10. Медицина и права человека. Нормы и правила международного права, этики, католической, протестантской, иудейской, мусульманской и буддийской религиозной морали. Совет Европы. Европейский Секретариат по научным изданиям А/О ИГ. Пер. с фр. Гаровникова Г. Д. – М.: «Прогресс», «Прогресс-Интер»,1992.
11. О. Ю. Голицына. Г. С. Табатадзе. «ИСЛАМ, ЭТИКА И БИОЭТИКА» DOI 10.19163/2070-1586-2019-1(23)-19-24

ИСЛАМ ТАҚЫРЫБЫНА АРНАЛҒАН ТЕЛЕВИЗИЯЛЫҚ ЖӘНЕ РАДИО ХАБАРЛАРҒА МАЗМҰНДЫҚ ТАЛДАУ

Дінтану, 2 курс **Шантемисов Е.Б.**

Ғылыми жетекшісі: доцент, Борбасова Қ.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамға әсері күшті, олар көбінесе қоғамдық қатынастардың сипатын анықтайды. Адам ақпараттың көп бөлігін БАҚ арқылы алады. Соңғы екі онжылдықта ғылым мен техниканың қарқынды дамуы қоғам өмірінің көптеген салаларына белсенді түрде енгізіліп жатқан жаңа технологиялардың пайда болуына әкелді. Бүгінгі таңда қоғамды рухани-адамгершілікке тәрбиелеу саласында ауқымды жүзеге асырылып жатқан осындай бағыттардың бірі – исламдық БАҚ.

Мұсылмандық БАҚ-тың ерекшелігі, біздің ойымызша, олардың жұмысының мақсаты қоғамның ақпарат алу құқығын қанағаттандыру ғана емес, журналистиканы жер бетіндегі өз миссиясын орындау және оны насихаттау құралы ретінде пайдалану болып табылады. Мұсылман БАҚ-тың ағартушылық және ағартушылық гуманитарлық қызметі толерантты кеңістік пен ақпараттық қауіпсіздікті ілгерілетуге қызмет етеді.

Кілт сөздер: ислам, БАҚ, телевизия, радио, телебағдарлама

Посткеңестік кезеңдегі бұқаралық сананың жаңа елесі бұқаралық ақпарат құралдары тарататын қасиетті, құпия мәндерді сыни тұрғыдан електен өткізбестен, аңғалдықпен қабылдауға жақын. Діни бағдарлама дайындайтындар бағдарламаны жоспарлау, жасау барысында осы жағдайға аса көңіл бөледі. Дін күшті дезинтерграциялық әсерлерді тарату мүмкіндігіне ие. Сондықтан да діни журналистиканың қандай да бір қателіктері қоғам тарапынан қарсылыққа соқтырып, әлеуметтік-мәдени, ұлттық бағдардан айнытуы ғажап емес.

Діни тақырып мемлекеттік де, жекеменшік БАҚ-та да бір жолмен жазылады. Ресми БАҚ-та Ислам көбінесе позитивті реңкте, бірақ мәдениет контекстінде немесе іс-шаралар кезінде (мұсылмандық және мемлекеттік мерекелер, конференциялар немесе ноу-хау) көрсетіледі. Жеке бұқаралық ақпарат құралдарында, шамасы, мемлекеттік тапсырыс аясында, адамдардың әңгімелері арқылы ел заңдарына қайшы келетін дәстүрлер, мысалы, мұсылмандық неке (никах) туралы айтатын басылымдар пайда болады.

Түрлі сараптама нәтижелері дін тақырыбының мемлекеттік және мемлекеттік емес бұқаралық ақпарат құралдарында жан-жақты көтерілетінін көрсетіп берді. Соның ішінде радионың діни хабарлар таратудағы рөлі салмақты десек болады.

Телевидение мен мерзімді басылым сынды бұқаралық коммуникацияның бір түрі саналатын радионың діни хабарлар дайындап, таратуда, сол арқылы бұқараның діни ілімін арттырып, діни көзқарасын қалыптастыруда, діни тұрғыдан тәрбие беруде, дін саласынан тыңдарманның ақпараттық сұранысын қанағаттандыруда айтарлықтай маңызы зор.

Радио – толықтай әрі жүйелі түрде қашықтыққа хабар тарататын коммуникативті құрал. Радио мен теледидар «адамның индивидуалды-жеке қарым-қатынасын қанағаттандыруға, әлемді визуалды қабылдауға, бүкіл қоғамды және әр жеке адамды ізгілендіруге себепші болатын адами құндылықтардың қалыптасуына, сақталуына және дамуына» ықпал етеді [30].

Діни радио хабар немесе радио бағдарлама қоғамдық сананың бір көрінісі ретіндегі дін мен бұқаралық ақпарат құралдарының бірі саналатын радио сынды қос бірдей жүйенің материалдық өзара әсерінің көрінісі. Мұндай радио бағдарламалар қоғамды діннің әлеуметтік, саяси, экономикалық өмірдегі рөлі турасында

ақпараттандыруға бағытталған бұқаралық ақпарат құралдарындағы кәсіби қызмет – діни журналистика негізінде дамуда.

Қазақстанда діни журналистика қалыптасып үлгере қойған жоқ десек те, журналистиканың аса маңызды бір саласы – діни журналистиканың іргетасы ретіндегі алғашқы қадамдар жасалуда. Бұлай айтуымызға медиа мамандарының сауаттылығын арттыру мақсатында университетте болашақ журналисттерге имамдарды болмаса да діни орталықтың мамандарын шақыртып, лекция тыңдату сынды алға қойған мақсат, жоспарлар дәлел.

Дін мен радионың түрлі мазмұндық мұраты бір арнада тоғыса келіп, жаңаша рухани-тәжірибелік құбылыс – діни хабарлар жасайды деп атап өттік. Бұл сарындас хабарлар мазмұндық-тақырыптық, идеялық ұстанымы жағынан, мақсатты аудиторияның әлеуметтік-демографиялық ерекшелігіне қарай жіктелетін хабар таратудың негізгі алты функционалдық түрінің біріне жатады. Ортақ ақпараттық діни кеңістікте тоғыса отырып, діни мазмұндағы бағдарламалар түрлі әлеуметтік міндеттерді жүзеге асыруға атсалысады: негізгі журналистіктен бастап (ақпарат, суреттеу, сараптама) діни, апологеттік(миссия, уағыз) .

Радиода діни мазмұндағы хабарлар нақтылы емес, қасиетті мәнге ие ойлармен, сюжеттермен беріледі. Сонымен қатар, әлемді қабылдау мен образдық-көркемдік шығармашылықтың, мәдени дәстүрдің негізін құрайтын кешенді, жасырын, мифологиялық-поэтикалық сюжеттер мен образдар, мистикалық-теориялық жай-күй, этикалық-құқықтық ұстанымдар айтылады [1].

«Қазақстан» телеарнасынан «Иман айнасы» бағдарламасы беріледі. Хабар эфирге әр жұма сайын кешкі уақытта жарты сағат көлемінде шығады.

Бағдарлама дәстүрлі исламды халқымыздың салтымен, әдет-ғұрпымен байланыстыра насихаттау және осы тұрғыда қалыптасып отырған түрлі көзқарастарды сараптау мәселесін көтереді. Мемлекеттіміздің діни ұстаным жөніндегі бағытын зерделеу, азаматтардың дін жолында адасуының алдын алуды қамтамасыз ету, осы мәселелерді бүгінгі ұрпақ санасына жеткізу, қателікті болдырмаудың жолдарын іздеу, жастарымызға оң бағыт, дұрыс жол сілтеуді мақсат етеді.

Қазақстандық журналистикада белгілі салаға бейінделу тәжірибесі алғаш дін тақырыбын негізге алып, сол бағытта ашылған «Асыл арна» телеарнасынан бастау алған еді. Бұл қазақ журналистикасы үшін алғашқы тәжірибе әрі үлкен жаңалық болды.

«Асыл арна» телеарнасы – Қазақстан Мұсылмандары Діни Басқармасының, Қазақстан Республикасы Әділет Министрлігінің және басқа да құзырлы ұйымдардың тікелей қолдауымен 2007 жылы қыркүйек айында құрылған исламдық танымдық арна , 2008 жылы маусым айында Қазақстан Республикасы Мәдениет және Ақпарат Министрлігінің Ақпарат және Мұрағат Комитетінде Бұқаралық ақпарат құралы (БАҚ) ретінде тіркелген. Тілі: қазақша, орысша. Меншік иесі: «Асыл арна» студиясы. ЖШС (Алматы қаласы).

Бастапқы кезеңде телеарна өз өнімдерін «Алма ТВ», «Секателл», «Диджитал ТВ», «ОТАУ TV» секілді кабельді жүйелер арқылы республиканың, және жақын шетел көрермендеріне ұсынады. Хабарлар екі тілде: қазақ және орыс тілдерінде жүргізіледі. Қазақша бағдарламалар саны бүгінгі таңда 70 % асып отыр. Таратылу уақыты: тәулік бойына.

Телеарна «исламның ақиқи қағидаларын насихаттау және Қазақстан мұсылмандарының береке-бірлігін арттыру және өз жұмысын Қазақстан Мұсылмандар Діни Басқармасымен, Қазақстан Республикасы Әділет Министрлігі Дін істері жөніндегі комитетімен және басқа да құзырлы органдармен және қоғамдық ұйымдармен бірлесе отырып жүргізу» мақсатында ашылған[2, 300-356 б.].

Іс-әрекет ұстанымдары:

– көпұлтты және көпконфессиялы қоғам ретінде Қазақстан халықтарының ұлттық дәстүрлері мен мәдени өзгешеліктерін құрметтеу;

– елдегі әлеуметтік, саяси және қоғамдық тұрақтылықты сақтау жолында Қазақстан Мұсылмандар Діни Басқармасымен, Қазақстан Республикасы Әділет Министрлігі Дін істері жөніндегі комитетімен және басқа да мемлекеттік құзырлы органдармен және қоғамдық ұйымдармен қоян-қолтық араласа, бірлесе отырып әрекет ету;

– ҚР заңдарына толық бағыну және мемлекеттік саясат ұстындары мен ҚМДБ ресми бағытына сәйкес жұмыс істеу.

Арнада «*Шуақты аналар*», «*Халықпен қауышу*», «*Ұстаз және шәкірт*», «*Уақыттың қадірі*», «*Сахих хадистер*», «*Под шаныраком дружбы*», «*Өткеннен қалған өнеге*», «*Өнеге отауы*», «*Мың айдан да қайырлы*», «*Мұхаммед соңғы пайғамбар*» сынды тағылымы мол бағдарламалар берілуде.

Бір қызығы, бүгінде арнаның мазмұны бірнеше жыл бұрынғыдан таң қалдырады. Мысалы, 2011 жылы арна Сауд Арабиясы Корольдігі шығарған саудиялықтардың өмір салты мен саудиялықтардың исламды түсіндіруі туралы баяндайтын фильмдерді көрсетті. Бүгінде арнада негізгі діни мазмұнмен қатар Қазақстанның тұңғыш президенті туралы фильмдер, түрлі қайраткерлермен, соның ішінде шенеуніктермен немесе депутаттармен қоғамдық тақырыпта сұхбаттар көрсетіледі, арнада мұсылман әйелдері жүргізетін аспаздық шоу бар.

Негізгі тақырыптық бағыты: қазақ халқының тарихын, салт- дәстүрін зерделеу, рухани-діни сауаттандыру, ислам дінінің ағартушылық мүмкіндігін пайдалану туралы хабарлар тарату. Студия 2009 жылы тамыз айынан кабельдік жүйе арқылы республика аумағына хабар тарата бастады. «Асыл арнаның» жеке телеарна ретінде бөлек шаңырақ көтеруі де осы уақыттан басталды. Бір жылдың ішінде көрерменге қырықтан астам жоба ұсынылды. Олар өзінің тақырыбы жағынан ақпараттық- сараптамалық, таихи-танымдық, рухани-өмірбаяндық, оқу-ағартушылық және әлеуметтік-экономикалық деп бөлінеді.

Телеарна ҚР Дін істері агенттігінің қолдауымен және Қазақстан мұсылмандары Діни басқармасымен бірлесе жұмыс істейді. Сонымен қатар «Қазақстан» ұлттық телеарнасы ұсынып жүрген «Иман нұры», Қарағанды облысының «5 арнасы» үзбей беріп отырған «Ислам нұры» және тағы басқа сол сияқты тәрбиелік мәні зор бағдарламалар қатары толып келе жатыр. Аталған бағдарламалар сұқбат түрінде өтіп тұрды.

Дін насихатпен дамиды демекші, Қазақстан халқына асыл дініміздің құндылықтарын насихаттап жеткізуде аталған бірегей басылымдардың атқарып отырған еңбегі зор. Қазір мектеп оқушысынан бастап еңкейген қарияларымызға дейін «Ислам және өркениет» газеті мен «Иман» журналын сүйіп оқитын болды. Қазақ жерінде қайта бой көтере бастаған дінімізбен бірге халық санасы да исламға бұрылып, жас та, кәрі де діни басылымдарды оқу керектігін түсіне бастады.

Сонымен қатар, арна эфирінен діни көркем фильмдер мен балаларға арналған базарлықтар – дін жолын насихаттайтын мультфильмдер көрерменге жол тартуда.

Жалпы дін тақырыбындағы қандай да бір БАҚ материалы аса қырағылықты, білімпаздық ты, объективтілікті, нейтралдылықты талап етеді. Жасыратыны жоқ, журналистер қауымы осы тұста ақсап жатады. Сонымен қатар бүгінгі таңда дін саласындағы кәсіби журналистерді ма мандандыру, БАҚ саласына бейімдеу өзекті мәселе ретінде үнемі назарда жүреді.

Еліміздің бұқаралық ақпарат құралдарындағы дін насихаты бұл күрделі тақырып. Бұған бір жақты баға беру де, пікір білдіру де қиын. Себебі, қай мерзімді басылымды, телеарналар мен радио бағдарламаларын алсаңыз да әрқайсысы дін тақырыбын ең алдымен оның басшыларының дінге деген көзқарасына орай тартылған авторлары мен телерадио хабарларын жүргізушілерінің діни-танымдық деңгейінде жүйелі емес ішінара болса да көтеріп келеді.

Кім-кімге де белгілі елімізде бұғанға дейін атеизм үстемдік етті. Соның салдарынан барша халықтың саяси белсенділігі мен заманауи білімі де жоғары болуы бек мүмкін, ал есесіне діни білімі көбінің әлі күнге тым таяз. Тарихтан белгілі, кешегі кеңес заманының алғашқы кезеңінде жаппай сауатсыздықты жою іс-шарасы мемлекеттік деңгейде жүргізілді. Ал, қазір еліміздің ірі мешіттерінде діни сауат ашатын қысқа мерзімді курстар жұмыс істейді.

Дін тақырыбына терең бойлайтын жас ғалымдарымыз енді ғана төбе көрсетіп, алдының бірнеше кітаптары оқырман қолына тиіп те үлгерді. Ал, дін тақырыбын көтеріп, хабар жүргізетін журналистердің дені діни білімсіздіктен мәселеге терең бойлай алмай, көбіне-көп бір жақты үстірт сырғып өте шығады. Әрине, оларға өкпе арта алмаймыз. Себебі де түсінікті. Діни білімі жоқ журналисттер дін жайлы айтуы дінаралық алауыздық тудыруы. Дін мәселелері нәзік, жауапкершілігі мол болып табылады. Қасиетті Құранда айтылғанындай: «Білетін мен білмейтін тең бе?» Білместікпен үлкен мәселенің басын ашуы әбден мүмкін. Кейбір телеарна мен мерзімді басылым дін тақырыбын көтерген болады да оны аша түсу үшін пікірталасқа айналдырып, оған міндетті түрде дәстүрлі дінімізге қарсылас ретінде ниет-пиғылы мен ұстанымы мүлдем бөлек ағым мен топ өкілін қатыстырады. Діни көзқарасы мүлдем бөлек адам ұлттық ділімізді, дінімізді жете түсінбейді, халқымызға сай ертеден келе жатқан дәстүрімізді толық ұғынбай қате түсініктер қалыптастыруы әбден мүмкін.

Жалпы Ақтөбе қаласындағы жергілікті басылымдар діни мейрамдардағы іс-шаралар мен кейде дін өкілдерінің бірен-сараң материалдарын жария етумен ғана шектеліп қояды. Ал, жиі болмаса да облыстық «**Ақтөбе**» қоғамдық саяси апталығы мен «**Актюбинский вестник**» газеттері дін туралы көлемді, пайымы мол, танымдық мақалалар жариялап тұрады. Өкінішке орай, жергілікті телеарналар мен радиолардағы дін туралы ақпарат беретін хабарлар жоқтың қасы және радио хабарлар науқандық әлдебір діни мейрамдарға қатысты ғана жүргізілетіндігі белгілі болды[3, 125-150 б.].

Бұл мәселеге объективті түрде қарайтын болсақ, біріншіден біздің қоғамның дінге қатысты мүлде сауатсыз екендіктерін көріп отырмыз. Өз кезегінде қоғамның діни сауатын арттыру үшін белгілі бір деңгейде үлес қосатын БАҚ-тың өзінің жағдайы мәз емес. Екіншіден, біздің өңірде осы БАҚ өкілдерінің діни сауаттылығын көтеру яғни дін төңірегіндегі тақырыптар мәселесін талқылап, БАҚ пен дін қызметкерлерінің диалогын ұйымдастырып отыратын мемлекеттік мекемелердегі жұмыстардың әлі де болса кемшін тұстары сезіліп қалуда.

«Қазақ радиосы» - Қазақ мемлекеттік ақпараттық-сауықтыру радиосы. «Қазақстан» РТРК АҚ құрамына кіреді. 1921 жылдың 29 қыркүйегінен бері таратып келеді .

«**Шалқар**» радиосы – Қазақ радиосының тек мемлекеттік тілде хабар тарататын құрылымдық бөлімшесі. 1966 жылы 1 қаңтарда хабар тарата бастады

«Қазақ радиосы» мен «Шалқар радиосы» көптеген радио арналарға үлгі болды.

Мәселен,

–«Ислам құндылықтары»,

–«Пайғамбар хадистері»,

–«Тағылым тамшылары» т.б. хабарлары тыңдармандардың ыстық ықыласына бөленді.

Бұдан шығатын қорытынды жалпы аудиторияның сұранысын, кейбір республикалық БАҚ-тардың ғана ескеретіні аян болды.

Бізде жергілікті арналарда өкіншке орай, дінге қатысты телебағдарлама жүргізушілерінің діни сауаттылығының төмен екендігі байқалып қалып отырады. Бұл орайда, хабардың техникалық мүмкіндіктеріне тоқталмаған күнде жүргізушінің тақырыпты терең игермегендігі, сұрақтардың жұтаңдығы және хабар барысында қарапайым көрерменге түсініксіз діни терминдер көптеп кездесеуін қабылдау оңай емес.

Дін өкілі ньюсмейкер ол өз тілінде яғни діни сөздермен сөйлейтіні белгілі сондықтанда діни сауаты жоқ қарапайым көрермендер үшін оны ұғыну қиын. Бұл орайда ең бірінші журналистің діни білімі бірінші орында болуы керек, онсыз хабардың сапасының нашар болуымен қатар, көрерменге теріс әсер беруі мүмкін. Хабар арнайы діни білімі бар аудиторияға арналса да телехабарға анықтамалық ақпараттық сюжеттер қосылып, тілші ой өрбіткенде терең сараптамалық, зерделі ойлар білдіріп отырса әрине хабардың көркемдік-сапалық деңгейі арта түседі.

2000 жылдары діни экстремизмге қарсы күрес мемлекеттік органдардың қоғамдық және діни ұйымдармен бірлескен жұмысында тиімдірек болады. Ол үшін еліміздің барлық негізгі БАҚ тартылатын дін саласындағы мемлекеттің ақпараттық-білім беру саясатының бағдарламасын әзірлеу қажет.

Ескеретін бір мәселе бұл діни сауатсыздықтан бұрын журналистік сауатсыздыққа жол беріп отырған мұндай басылымдар біріншіден осылай арзанқол жолмен «сенсация» жасап, оқырмандарын көбейтуге тырысады бір сөзбен айтқанда «сары басылым» деңгейіндегі дүниелер деу орынды. Бұны дүңгіршектердегі сатылып жатқан арзанқол газеттер мен ғаламтор беттеріндегі көптеген материалдардан көруге болады.

Тәуелсіздік алған жылдардан бергі діни мәселелер өзінің алуандығымен назар аудартады. Мәселен, алғашқы жылдары діннің қаупі туралы емес, оның құндылықтық, рухани маңызы туралы мақалалар баспасөз беттерінде көтерілсе, 2000 жылдан бері қарай онда діни ағымдардың зияны мен зардабы туралы мақалалар көптеп жариялана бастады.

Бұлардың барлығы диссертациялық зерттеуде талқыланып, талданып көрсетілді. Қазіргі таңда Қазақстан қоғамындағы қазақ тілді БАҚ-ғы дінге қатысты мәселелер орыс тілді БАҚ-мен салыстырғанда, ұлттық мүдде тұрғысынан жиі көтеріледі.

Мәселен, республикалық қоғамдық-саяси газеттер:

– «Айқын», «Алаш Айнасы», «Жас Алаш»;

– Қазақстан Мұсылмандар Діни Басқармасына қарасты «Ислам және өркениет» газеті мен «Иман» діни-танымдық журналы.

Республикалық деңгейдегі алғашқы үш газеттерге мониторинг жүргізудің себебі олардың басқа газеттермен салыстырғанда діни мәселені жиі көтеруінде. Аталмыш газеттердегі жиі көтерілетін мәселелер:

- 1) Қазақстан Республикасындағы діни жағдай;
- 2) мемлекеттік биліктің дін саласындағы жүргізіп отырған саясаты;
- 3) діни және ұлттық идентификация;
- 4) елдегі діни сауатсыздық;
- 5) «дәстүрлі емес» діни ағымдар;
- 6) шет елдердегі діни орындардағы білім алу мәселесі;
- 7) «дәстүрлі» конфессиялар.

Осындай басылымдардағы, телеарналардағы тілшілердің өзі дайындап отырған сюжеттің немесе мақаланың тақырыбын терең зерттемей, үстірт көзқараспен эфирге алып шығып, аудиторияға сапасыз өнімдерін ұсынуы кәсіби деңгейінің төмендігінің белгісі. Бұл қасіреттің маңыздылығы - сонда қалың оқырмандар, көрермендерге ақпарат толық жетпей, көкейлеріндегі жүрген сансыз сұрақтарға тұшымды жауап ала алмай дұдамал күйде қалады. Дін тақырыбының толық ашылмаған тұсындағы жауабы жоқ сұрақтардың шиеленісе түсуі, дін өкілдеріне деген ашу-ыза өшпенділіктің артуына септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Қазақстандағы ислам» журналы: old.islamfund.kz
2. Рыскелдиев Т. «Имандылық иірімдері» радиохабары // Еуразия университеті. Журналистика сериясы, №2.- Алматы, 2000,- 300-356 б.

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Исламтану білім беру бағдарламасының 1- курс докторанты **Н.Қ.Қабылбаева**

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., профессор К.К.Бегалинова

Әл-фараби атындағы қазақ ұлттық университет

Аңдатпа: Бұл мақалада қазіргі қазақ жастары, олардың түсініктеріндегі өмірлік құндылықтар баян етіледі. Заманына қарай адамы демекші 2 ғасыр тоғысында өмір сүріп жатқан қазіргі жастар мен өткен ғасыр жастарының құндылықтық бағдарында айырмашылық бар. Қазіргі қазақ жастарында ауқатты тұлға образын қалыптастыру маңыздырақ десек, діни сенім мен адами капиталды, отбасы мен дос-жаранды да жоғары қоятын жастар да жоқ емес. Қай ғасырды алсақ та сол заманның азаматтарын тәрбиелеу әуелі рухани-адамдық қасиеттер мен құндылықтармен байланысты болған. Сол себепті де жастарға, келер ұрпаққа рухани құндылықтық бағдардың маңызын айшықтау сіз бен біздің міндетіміз.

Кілт сөздер: жастар, қазақ, құндылық, дін, мәдениет, замануи, сауат, білім, қоғам, жаһандану, мемлекет.

Жастар – еліміздің бүгіні мен ертеңі, егеменді еліміздің мәдени, экономикалық, ғылыми және рухани дамудың қайнар көзі. Себебі, тәуелсіз мемлекет халқының басым көпшілігін қамтиды бұл бір, екіншіден жастар өте шығармашыл, икемшіл, кретивті, заманның әртүрлі жаңашылдықтары мен өзгерістеріне жылдам икемделетін ерекше қабілеттерге ие социумның үлкен бір бөлшегі. Жастар бүкіл қоғамның экономикалық ғылыми техникалық әлеуметтік саяси мәдени рухани дамуының әрі объектісі әрі субъектісі. ХХ ғасырдың басында БҰҰ-ның зерттеуі бойынша әлемдік өзгерістерге прогрессивті түрде қатысатын әлеуметтің қуатты күші болып танылған [1, 278 б.].

Қай ғасырды алсақ та сол заманның азаматтарын тәрбиелеу әуелі рухани-адамдық қасиеттер мен құндылықтармен байланысты болған. Осы құндылықтар жүйесі елдің ішкі құрылысын реттеуші әрі ұйымдастырушысы болып табылады. Тұрақтылық пен құбылмалылық жағдайды реттеудегі ең негізгі екі сапа болып табылады. Э.Дюркгейм белгілі француз әлеуметтанушысы құндылықтық бағдардың құбылмалы болуы сол қоғамның жылдам дамуы мен сол елдегі экономикалық-әлеуметтік дағдарысты көрсетеді дейді [2, 352 б.]. Қоғамдағы әрбір дағдарыс кейбір құндылықтар мен нормаларды құлдырауға әкелсе, енді біреулері бірінші орынға көтеріліп, жаңа бір әлеуметтік маңызға, жаңа дүниетанымның пайда болуына себепші болады. Құндылық бағдардың астарында мән, мағына, идеал, талап, тілек, қажеттіліктер мен мотивтер сияқты адамның әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері жатады.

Психологиялық сөздікте: «құндылық» түсінігі қоғам үшін әлеуметтік-тарихи маңызы бар, «жеке тұлға» өмірінің болмысын анықтайтын құбылыс деп анықтама берілген [3, 494 б.]. Тұлғаның құндылық бағдар жүйесі оның жеке басының маңызды мінездемелерінің бірі және оның жеке тұлғасының қалыптасуының негізгі критериясы болып табылады. Тұлғаның құндылық бағдарының даму дәрежесі тұлғаның дамуының деңгейін, оның тұтастығы мен тұрақтылығы жайында ой қорытындылауға мүмкіндік береді.

Кез-келген қоғамда пайда болған түрлі проблемалар сол қоғамдағы құндылықтармен бағытта келеді. Яғни қоғамдағы білімнің денсаулықтың, отбасы институтының, мәдениеттің, экономиканың, саяси демократизациясының дамуы немесе

калыс қалуы қоғамдағы басымдыққа ие құндылықтар жүйесіне байланысты. Мәселен, қоғамда тұтынушылық, қауіпсіздікке мұқтаждық, жемқорлыққа толеранттылық, білімге селқостық, отбасыға, еңбекке, руханилыққа бейжайлық құндылықтары басым болса, онда қоғамда прогреске қарағанда регрестің басым екендігін көрсетеді. Ал қоғамдағы шығармашылыққа ұмтылу, отбасы бақыты, адал еңбек, терең білім, адамгершілік, әділеттілік, әдептілік, рухани құндылықтардың басым болуы регреске қарағанда прогрестің басым екендігін көрсетеді. Осы құндылықтарды алып жүруші және жаңғыртушы, ұрпақтан ұрпаққа жеткізу міндетін жастар атқарары белгілі. Ұлттық мәдени дәстүр мен құндылықтарды сақтау және оны әрі қарай дамыту жауапкершілігі дәл сол жастарға жүктеледі. Жастардың болмысын және оның сапалық деңгейін анықтаудың өзі Қазақстанның қоғамдық – мемлекеттік даму дәрежесін, ұлттық менталитеттің мықтылығын, сондай-ақ мемлекетіміздің әлемдік қауымдастықтағы орнын анықтайды. Жастардың мәдени құндылықтық жүйе арқылы тек жекелеген адамның материалдық және рухани қажеттілігін ғана байқап қоймаймыз, сонымен қатар бірге қоғамның нақты жағдайын да анықтай аламыз.

Бүгінгі жастардың құндылықтарын мұқият зерттеу бүгінгі және болашақ қоғамымызды сипаттап және сол қоғамда болуы мүмкін кемшіліктердің алдын алуға, артықшылықтарын арттыруға, қауіптерін азайтып, мүмкіншіліктерін арттыруға мүмкіндік береді. Жастар үшін уақытты қызықты өткізу, қарым-қатынас, белгілі бір мақсат көздемейтін қарым-қатынас процессі де мақсат ретінде танылады. Сол коммуникациялар кезінде жас жігіттер мен бойжеткендер құрдастарынан өз маңыздылығын растап, өз статусын анықтайды. Олар үшін қолдау өте маңызды, себебі, көптігінде өзіндік құндылықтар жүйесі қалыптаспаған. Олардың құндылықтар жүйесі жиі бұқаралық ақпарат құралдарының, интернеттің, құрдастары мен жан дүниесі ұқсас келген адамдармен араласу әсерімен қалыптастырылған [4,172 б.].

Қазіргі қазақ жастардың құндылық бағдарының ерекшеліктерін анықтау үлкен мақсаттардың бірі. Себебі, олар қоғамдағы жаңашылдық қолдан әрі тез қабылдайды, ұлттың мәдени-рухани құндылықтарын дамытуға әрі атадан-балаға мұра ретінде қалдыруда ерекше рөл атқарады. Әсіресе студенттердің таңдаған мамандыққа байланысты білім алуы, өмірдің мән-мағынасын айшықтау, болашақты жоспарлау, өзінің рухани-адамгершілік дүниетанымын кеңейту, өмірде өз орнын табу сынды мақсат-тілектері оларды ойландырып ғана қоймай соған белсенді әрекет етуге итермелейді [5, 288 б.].

Қазақстанның қазіргі жастары үлкен саяси, әлеуметтік және экономикалық өзгерістер кезеңінде дүниеген келіп, өсті. Өзіндік көзқарастары мен құндылықтары бар жастар. Қазіргі қазақ жастарының құндылықтары өткен ұрпақтардың құндылықтарынан айтарлықтай айырмашылықтары бар. Екі негізгі аспектілердің әсерінен жастардың құндылықтық бағдарлары қалыптасады. Біріншісі – адамзатты сүюмен адамгершілік қасиеттерден қалыптасатын рухани жан дүние. Екіншісі – соңғы онжылдықта өзекті болған рухани құндылықтың орнын басқан материалдық құндылықтардың басуы жастар құндылықтық бағдарларының қалыптасуына әсер етуде. Заманауи жастардың өмірінде табысты болу, биік мансап, отбасы, достық қатынас, пайдалы байланыстар мен шығармашылық пен өздерінің қалауларын іске асыру басымдылыққа ие болып отыр.

Қазіргі уақытта жастардың ғылыми тұрғыдан «түсінуге мүмкіндік беретін көптеген әлеуметтік-мәдени зерттеулер бар. Осындай зерттеулерге сүйенер болсақ, жастардың құндылықтарының ішінде ең маңыздылары отбасы, денсаулық, достар, материалдық жағдайдың жоғары болуы, әділдік және жұмыс болса соңғы жетіншісі діни сенімі, басқаша айтқанда адами капиталды қалыптастыру мен дамыту. Денсаулық, білім, қабілет және т.б. болашақта жақсы әрі молшылықта өмір сүру үшін қажетті адами капиталдар жиынтығы.

Қазіргі жастардың көпшілігі құндылықтық бағдарларды өзінің белгілі бір мақсаттарына жету жолындағы мақсат деп қабылдайды. Қазіргі қазақ жастары тек ақша мен материалдық байлық ғана алаңдатпайды. Материалдық байлықтан көрі сенім мен шығармашылық және діни құндылықтар маңыздырақ. Өзінің жеке қасиеттері мен шығармашылық мүмкіндіктері адамның жетістікке жету жолында көмектеседі деп бүгінгінің жастары есептейді.

Жалпы қазіргі қазақ жастары құндылықтар шеңберін қалыптастыру сатысында. Бірнеше факторлар маңызды рөл атқаруда. Біріншіден, батыстандыру ағымы мен нарықтық психология ғылымы. Екіншіден, мемлекеттік идеологияның әсері. Үшіншіден, рухани-мәдени дәстүрлерді жаңғырту. Дәл осы бағыттардың араласуынан қазақ жастары деп аталатын әлеуметтік топ құралуда [6, 65 б.]. Қазақстандық жастардың бос уақыттарын мәдени-құндылықтық ұйымдарын дайындауда, есірткіні, ішімдікті, құрбы-құрдастарына күш қолдану арқылы өздерін көрсету және т.б. «бос уақыт түрлерімен» күресте шығармашылық және адамгершілік тұлғаны дамытудың бір жолы ретінде жастардың медиасауаттылығының үлкен мүмкіндіктерін ескермей кетуге болмайды [7, 20 б.].

Адам баласын барлық жан-дүниесімен, тәни құрылысымен, ақыл-ойымен біртұтас болмыс деп қарастыру керек. Жастар бойында ар-ұждан, ұялу, сүйіспеншілік сияқты сезімдермен қатар, осы сезімдерге итермелейтін құмарлық, әуестік, ынтық сияқты сезімдерде бар. Сол сезімдерді салмақтап белгілі бір шешімге келетін адамның – ақылы. Бұл жағдайда ақыл адамның сезімдерінің арасында қазылық қызмет атқарады. Бірақ бұл қазы кейде сезімнің жетегінде кетуі де мүмкін. Сондықтан жастар осы сезімдер мен ақылдың және ұжданның арасында әруақыт арпалыста болады деп пайым жасауға болады. Адамдар әрдайым құндылықтар ортасында өмір сүреді. Құндылықтардың қоғам мен адам өмірінде орын алуы міндетті олсыз мүмкін емес, әсіресе үнемі өзгеріске түсіп отыратын мына әлемде. Адамның жан-дүниесі құндылық бағдарларынсыз, құндылықсыз бос, қазіргі заманауи қоғам талаптары ежелден келе жатқан ұлттық және мәдени құндылықтарды өзгертіп, ешқашан өзгеріске ұшырауы мүмкін емес деген өмірлік құндылық формалары үлкен бұрмауларға ұшырауда. Өткен ғасырларда құнды деп есептелінген құндылықтар ХХ ғасырда күл талқан қылды, оның орнына әрбір тап өкілдері, ұлттар мен ұлыстар, елдер мен мемлекеттер өзіндік құндылықтар мен ережелер жүйесін қалыптастырды. Сол себептен де бүгінгі таңдағы ең үлкен мәселелердің бірі құндылық бағдарлары болып табылады [8, 138 б.].

Жастардың рухани құндылық бағдар жүйесінде олардың оқу формасына қарай айырмашылығы бар. Жоғары оқу орындарында студенттердің құндылық бағдарының тереңдеуіне жүйелі жүретін оқу тәрбие жұмыстарымен қатар, сабақтан тыс ұйымдастырылатын танымдық үйірмелер, студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстары бойынша конференциялар, пәндік олимпиадалар, диспуттар т.б. тиімді ықпал етеді. Жоғарғы оқу орнында білім берудің жаңашылдық бағытына сай, студенттердің құндылық бағдарын тереңдетіп, шығармашылық дербестігін қалыптастыру - кәсіптік білім берудің басты мақсаты. Өйткені қай елдің болмасын өсіп өркендеуі, әлемдік ортада алдыңғы шептен орын алуы оның ұлттық білім беру жүйесінің жаңа сипаты – жаңа оқыту технологияларын, оқу ақпараттарын ұтымды қолдану, шығармашылық оқыту түрлерін кеңінен пайдаланумен тығыз байланысты [9, 32 б.]. Қазақ жастарының құндылық бағдары мен қызығушылықтарының дұрыс ұйымдастырылуы, олардың психологиялық және тұлғалық қасиеттерінің дамуының нәтижелі болуына жетелейді. Тұлғаның қоғамдағы материалды және рухани мәдени қажеттіліктері құндылық бағдар түсінігі ретінде қарастырылады.

Қазіргі қалыптасып келе жатқан жастар арасындағы қарым – қатынас стилі, өмірлік қабылдаулар, құндылық басымдық өтпелі Қазақстан қоғамының әлеуметтік психологиялық құрылымының дамуының негізгі тенденциясы болып келеді. Бүгінгі жастардың құндылық бағдары қандай болса, біздің қоғамымыздың болашағы соған

байланысты болмақ, сондықтан өмірлік қоғамдық – пайдалы құндылықтарды олардың санасына бекіту маңызды болып табылады [10].

Қазақстанның бүгінгі жастары қарама-қайшылыққа толы қоғамда өмір сүріп жатқандықтан, осы кезең үшін рухани-адамгершілік бағдарлардың жұтануы тән. Осы келеңсіз жағдайдан арылу үшін бала тәрбиесінде ұлттық рухани- мәдени мұраларды игерту қажет [10]. Тәуелсіз Қазақстандағы барлық салаларда болып жатқан ауқымды реформалар бұрын қалыптасқан мораль жүйесін толығымен өзгертіп, оны адамгершілік құндылықтарға айналдырды. Ересек ұрпақтың жас ұрпаққа беретін әлеуметтік нормалар мен дәстүрлері бұзылды, өйткені кординалды түрді идеология өзгерді. Ересек ұрпақ адамдарында «өткен күндер» елесі әлі жақсы сақталған, олар бұрынғы құндылық бағдарды сақтай отырып, қазіргі өмірге, нарыққа бейімделуі күрделірек.

Бүгінгі жастардың өмірлік құндылықтары біздің «ертеңіміздің» бейнесін анықтайды. Ел ұлағатты ұрпағымен күшті мемлекет болмақ демекші, еліміздің ертеңі жастардың бойына сіңірген құндылықтарымен тығыз байланысты. Отан сүйгіштік, еңбеккерлік, жауапкершілік, мәдениеттілік пен инабаттылық қашанда жеке тұлғаның бетке ұстар адами қасиеттері болып табылады. Осы құндылықтарды күнделікті ұстанған адам өзінің жарасымды қылықтарымен қоршаған ортасында беделге ие болып, көздеген мақсатына жете алады.

Жоғарыда айтылғандардан жастар, тек өз халқының мәдени, рухани құндылықтарын дәріптеу керек деген сөз емес. Халқының ұлттық ерекшеліктерін құрметтеп, оны өз бойына сіңіре отырып, басқалардың құндылықтарына да құрметпен қарау адамзаттың жоғары нышаны, құндылығы, адамгершілігі болып табылады. Біздің көздеген мақсатымыз, жастарға мәдениеттің не екендігін үйретіп, өзге халықтармен ынтымақты қарым-қатынас жасауға, салтын құрметтеуге, бейбітшілікке баулу. Мәдениет- кез-келген халықтың айнасы [11, 3 б.]

Сондықтан жастардың материалдық және рухани тұрғыдан кемел болуы біздің болашағымыздың беки түсуіне ықпал етеді. Жастардың рухани тұрғыдан қалыптасуында әлеуметтік-мәдени құндылықтардың орны бөлек. Қандай салада болмасын болашақ ұрпақтың кемелденуінің негізін сол елдің дәстүрі мен құндылықтары, мәдениеті мен діні қалыптастыратын болса, оның еліне, жұртына адал болуын қамтамасыз етіп қана қоймай, елі үшін ерінбей еңбектенуіне негіз болады. Сол үшін мемлекеттің де жастарды назардан тыс қалдырмауы заңды құбылыс [12, 35 б.].

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдрайымова Г.С. Социология молодежи. – Алматы: Жибек жолы, 2008. –278 с.
2. Социология. Её предмет, метод, предназначение// Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б.Гофмана. - М.: Канон, 1995.-352 с.
3. Психологический словарь //Под общ. ред. А.В.Петровского, М. Г. Ярошевского. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Политиздат, - 494 с.
4. Алтынбеков А.Б. Қазіргі Қазақстан жастарының еңбек құндылықтары: салыстырмалы-әлеуметтанулық талдау.- Алматы. -2015. -172 б.
5. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург, 2001.- 288с.
6. Елишев С. О. Теоретико-методологические подходы к изучению понятий «ценность», «ценностные ориентации» // Вестн. Моск. ун-та. Сер. Социология, Политология. 2010. № 3. С. 74–90.
7. Молдабеков Ж.Ж. Ақпараттық ресурс – ұлттық құндылық // Қазақ газеті. –Алматы, 2011. 20 б.
8. Абдигалиева Г.К., Габитов Т.Х., Исагамбетова З.Н., Бияздыкова К.А., Шорманбаева Д.Г. Ценностные ориентиры казахстанской культуры. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 138 с.
9. Қожамберлиев Б. Рухани болмыс пен әлеуметтік болмыс дамуының арақатынасы: автореф. филос.ғыл.докт. –Алматы: 2005. –32-35 бб.

10. ҚР Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауы.
11. Воронцов В.С. Этническое самосознание учащейся молодежи Удмуртии. –Ижевск , 2003. –3 с.
12. Масалимова Ә. Р. Мәдениет мәйегінің мекені қайда? //Алматы ақшамы. – Алматы, 2015. № 35.

ҚЫТАЙДАҒЫ БУДДИЗМНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Дінтану мамандығының 2 курс магистранты **Әділжан Г.**

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы, PhD Мұқан Н.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Орталық Азияда буддизмнің таралуы әлі толық түсінілмеген. Егжей-тегжейлер қаншалықты қараңғы болса да, Үндістанның солтүстік-батысынан Қытайдың солтүстігіне дейінгі сауда жолдары буддизмнің Орталық Азияда таралуына және көптеген ғасырлар бойы гүлденген буддистік мәдениеттің сақталуына ықпал еткені анық.

Кілт сөз: Буддизм, Қытайдағы дін, дін тарихы.

Біздің дәуіріміздің басында буддизм Шығыс Түркістанда кең таралған болуы мүмкін. Дәстүр бойынша Ашोकаның ұлы б.з. д. 240 жылы Хотан патшалығын құрды. бұл патшаның немересі буддизмді Хотанға әкелді, онда ол мемлекеттік дінге айналды. Басқа дереккөздер Үндістанның солтүстігінде, Ауғанстанда және Орталық Азияның кейбір бөліктерінде біздің заманымыздың I-II ғасырларында билік еткен Кушан (Кусана) әулетінен шыққан үнді–скиф патшасы каниска буддизмнің Орта Азияға таралуына ықпал еткенін көрсетеді. Каниска маңызды будда кеңесін шақырды және буддистік иконографияға грек және парсы элементтерін әкелген Гандхара буддистік өнер мектебіне қамқорлық жасады. Қытай Түркістанының солтүстік бөлігінде буддизм Кугадан (Куча) Агнидес (Қарашахр), Гаочан (Торпан) және Бхарука (Ақсу) патшалықтарына дейін таралды. Орталық Азияға барған қытайлық саяхатшылардың айтуынша, Хинаянистер Турфан, Шаньшань, Каши (Қашғар) және Кукта ең күшті болған, ал Махаянаның тірек нүктелері Ярканта (Ярканд) мен Хотанда (Хотан) орналасқан.

Орталық Азияда тілдер, діндер мен мәдениеттердің симбиозы болды және буддизм осы әртүрлі дәстүрлермен өзара әрекеттескен сайын ол өзгеріп, дамыды. Шаманизм, зороастризм, несториандық христиандық және ислам бұл жерлерге еніп, буддизммен қатар өмір сүрді. Махаянаның Амиитабха сияқты кейбір бодхисатвалары ішінара зороастризмнен шабыттанған болуы мүмкін. Біздің заманымыздың III ғасырында құрылған ирандық дуалистік дін буддизм мен манихейизм арасында кейбір синкретизмнің дәлелі бар.

Буддизм Орталық Азияның кейбір бөліктерінде XI ғасырға дейін, әсіресе ұйғыр түріктерінің қамқорлығымен өркендеді. Бірақ исламның сәтті шапқыншылығымен (Б.З. VII ғасырдан бастап) және Қытайдағы Тан әулетінің (618-907) құлдырауымен Орталық Азия Үнді және қытай саудасы мен мәдениетінің маңызды түйіні болуды тоқтатты. Бұл аймақтағы Буддизм біртіндеп өткенге айналды.

Буддизм, біздің дәуіріміздің алғашқы ғасырларында Қытайға еніп, дамыған жазуды, ерекше фольклорды, мифологияны және өзінің діни нанымдарын қамтитын бай, терең мәдениетке тап болды, бұл оның Қытай дәстүрімен қарым-қатынасының күрделі сипатына әсер ете алмады. Осы өзара әрекеттесудің нәтижесінде өте ерекше құбылыс пайда болды - Қытай буддизмі, оған екі деңгей кірді: элиталық және танымал. Танымал

буддизм Қытай қоғамының қоғамдық санасының барлық салаларында үлкен рөл атқарды. Бұл Қытайдың рухани мәдениетінің дамуына үлкен әсер етті. Оның құдайлары қытай әдебиеті, сәулет және бейнелеу өнері шығармаларының сүйікті кейіпкерлеріне айналды. Көптеген буддистік сюжеттер тан романдарының негізін қалады. Конфуцийшілдік пен даосизммен бірге ол "үш діннің" синкреттік кешенін (Сан цзяо) құрды, онда кешеннің әрбір құрамдас бөлігі қалған екеуін толықтырды.

Қытайдағы алғашқы буддистер туралы есептер біздің дәуірімізге дейінгі III ғасырдан басталғанымен, буддизм біздің дәуіріміздің бірінші ғасырларына дейін белсенді түрде таралмады. Дәстүр бойынша, буддизм Қытайға Хань императоры Минди (б.з. 57/58–75/76 жж.) түсінде ұшатын Алтын Құдайды көргеннен кейін келді, бұл Будданың көзқарасы ретінде түсіндірілді. Император Үндістанға елшілерді жіберді, олар Қытайға астананың сыртындағы ғибадатханада сақталған "қырық екі бөлімнен тұратын сутрамен" оралды. Қалай болғанда да, буддизм Қытайға біртіндеп, негізінен Орта Азия арқылы, содан кейін Оңтүстік-Шығыс Азия арқылы сауда жолдарымен еніп кетуі мүмкін.

Хань әулеті кезіндегі Қытайдағы Буддизм сиқырлы тәжірибелермен терең боялған, бұл оны қазіргі халықтық діннің ажырамас бөлігі болып табылатын танымал Қытай даосизмімен үйлесімді етті. "Мен" болмау доктринасының орнына ертедегі қытайлық буддистер жанның бұзылмайтындығын үйреткен сияқты. Нирвана өлместіктің бір түріне айналды. Олар сондай-ақ Карма теорияларын, мейірімділік пен жанашырлық құндылықтарын және құмарлықты басу қажеттілігін үйретті. Хань әулетінің соңына дейін даосизм мен буддизмнің нақты симбиозы болды және екі дін де өлместікке жету құралы ретінде ұқсас аскетикалық тәжірибелерді насихаттады. Даосизмнің негізін қалаушы Лао Цзы Үндістанда Будда ретінде қайта туылды деген пікір кең таралған. Көптеген қытай императорлары бір құрбандық үстелінде Лао Цзы мен Буддаға табынған. Буддистік сутралардың қытай тіліне алғашқы аудармалары, атап айтқанда тыныс алуды бақылау және мистикалық шоғырлану сияқты тақырыптарға қатысты, оларды қытайлықтарға түсінікті ету үшін даосистік лексиканы қолданды.

Хань кезеңінен кейін Будда монахтарын Қытайдың солтүстігіндегі қытайлық емес императорлар өздерінің әскери-саяси кеңестері мен сиқырлы дағдылары үшін жиі қолданған. Сонымен бірге оңтүстікте буддизм философиялық, әдеби және асыл топтарға еніп кетті. Осы кезеңде Қытайдағы буддизмнің өсуіне қосқан маңызды үлестерінің бірі аударма қызметі болды. Алғашқы аудармашылардың ішіндегі ең үлкені-401 жылы Қытай сотына опасыздық жасамас бұрын Үнді Ведаларын, оккульттік ғылымдар мен астрономияны, хинаяна мен махаяна сутраларын зерттеген ғалым монах Кумараджива.

Біздің заманымыздың V және VI ғасырларында Қытайда Үндістаннан будда мектептері құрылды, сонымен қатар жаңа, атап айтқанда қытай мектептері құрылды. Буддизм Қытайда күшті интеллектуалды күш болды; монастырь мекемелері таралып, буддизм шаруалар арасында орнықты. Сондықтан Суй әулеті (581-618) Біріккен Қытайда өз билігін орнатқан кезде буддизм мемлекеттік дін ретінде өркендегені таңқаларлық емес.

Тан әулеті кезіндегі Буддизм (618-907) Қытайдағы буддизмнің алтын ғасыры Тан әулеті кезінде болды. Тан императорлары әдетте даосист болғанымен, олар өте танымал болған буддизмді қолдады. Таня кезінде үкімет монастырьларды, сондай-ақ монахтардың тағайындалуы мен құқықтық мәртебесін бақылауды кеңейтті. Осы кезден бастап қытай монахы өзін жай Чен деп атады ("тақырып").

Осы кезеңде бірнеше қытай мектептері өздерінің ерекше тәсілдерін ойлап тапты және буддистік мәтіндер мен ілімдердің кең ауқымын ұйымдастырды. Будда монастырларының саны мен олардың иелігіндегі жерлердің саны едәуір өсті. Сондай-ақ, осы кезеңде көптеген ғалымдар Үндістанға қажылыққа барып, Қытайдағы буддизмді едәуір байытқан мәтіндермен және рухани және интеллектуалды шабытпен оралды. Алайда буддизм ешқашан даосизм мен конфуцийшілдікті алмастыра алмады және 845

жылы Император Уцзун ауыр қудалауды бастады. Жазбаларға сәйкес, 4600 будда храмдары мен 40 000 ғибадатханалар қирап, 260 500 монахтар мен монахтар дүниелік өмірге оралуға мәжбүр болды. Тан әулетінен кейінгі Буддизм.

Қытайдағы Буддизм 845 жылғы Ұлы қуғын-сүргіннен ешқашан толық қалпына келген жоқ. Алайда ол өзінің мұрасының көп бөлігін сақтап қалды және Қытайдың діни өмірінде маңызды рөл атқарды. Бір жағынан, буддизм буддизм ретінде өзінің жеке басын сақтап, өрнектің жаңа формаларын тудырды. Оларға әйгілі мұғалімдердің "юлу" ("жазылған сөздер"), ең алдымен монахтарға бағытталған мәтіндері, сондай-ақ "батысқа саяхат" (XVI ғасырда жазылған) және "Қызыл палата туралы арман" (XVI ғасырда жазылған) сияқты әдеби шығармалар кірді.) және "Қызыл палата туралы арман" XVIII ғасыр). Екінші жағынан, буддизм конфуцийлік (әсіресе Сун мен Мин әулеттерінің неоконфуций қозғалысында) және даосистік дәстүрлермен бірігіп, "үш дін" (санцзяо) азды-көпті ыңғайлы болатын күрделі көп діни этиканы қалыптастырды.

Қытайда өміршеңдігін сақтаған әр түрлі мектептердің арасында медитацияға баса назар аударған Чан мектебі (батыста жапондық дзен деген атпен танымал) болды (чан – санскрит дьянды қытайландыру, "медитация"). буддистік адалдықты көрсететін Таза жер дәстүрі. Бұрынғы мектеп мәдени элита арасында, әсіресе өнер саласында үлкен әсер етті. Сонг әулеті кезіндегі Чан суретшілері (960-1279) Қытай пейзаждық кескіндемесіне шешуші әсер етті. Суретшілер бүкіл шындықтың аққыштығы мен бос екендігі туралы түсінік беру үшін кенеттен және ептілікпен соққылармен жасалған гүлдердің, өзендердің және ағаштардың суреттерін пайдаланды. Таза жер дәстүрі жалпы халық арасында ең үлкен әсер етті және кейде құпия қоғамдар мен шаруалар көтерілістерімен байланысты болды. Бірақ бір-біріне ұқсамайтын екі дәстүр жиі бір-бірімен өте тығыз байланысты болды. Сонымен қатар, олар басқа буддистік элементтермен араласқан, мысалы, "өлгендерге арналған массалар" деп аталатын, оларды бастапқыда практиктер танымал еткен ваджаяна буддизмі.

XX ғасырдың басында қытайлық буддистік дәстүрді жандандыруға және оның ілімдері мен институттарын қазіргі жағдайға бейімдеуге бағытталған реформа қозғалысы қалыптасты. Алайда, қытай-жапон соғысы (1937-1945) және одан кейін Қытайда коммунистік үкіметтің құрылуы (1949) салдарынан болған қирау буддизм ісіне көмектеспеді. Мәдени революция кезінде (1966-76) будда храмдары мен монастырлары жаппай қиратылып, будда қауымдастығы қатыгез қуғын-сүргіннің құрбаны болды. Мәдени революция аяқталғаннан кейін басталған реформалардан кейін қытай үкіметі үлкен реттеумен болса да, діни көрініске қатысты толерантты саясат жүргізе бастады. Бұл тұрғыда буддизм жаңа өмірді көрсетті.

Жаңа дәуірден бастап буддистік мәдениеттің өзгеру кезеңі болды. Қазіргі уақытта буддизм ұзақ уақыт бойы көшбасшы ретінде дүниеге келген, патша билігі қолдау ретінде, монахтар орталық ретінде және монастырь меншігі ретінде қалыптасқан дәстүрлі даму моделі үлкен сынақтан өтті.

Буддизмнің өсуі оның институттарының, әсіресе Қытайдағы теңсіздік жағдайында кедейлерге әлеуметтік қызмет көрсететін буддистердің қайырымдылық ұйымдары туралы хабардар болуына әкелді. Си билікке келгеннен бері сарапшылар Қытайдағы дәстүрлі нанымдарға қарсы қатаң риториканың әлсіреуін және тіпті олардың насихатын атап өтті.

Си Цзиньпин Қытайдың «дәстүрлі мәдениеттері» - конфуцийшілдік, буддизм және даосизм - елдің «моральдық құлдырауын» болдырмауға көмектеседі деп үміттенді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Васильев, Л.С. Қытайдағы культтер, діндер мен дәстүрлер / л. с. Васильев. – М.: РФА шығыс әдебиеті, 2001. – 488 Б.

2. Лепехов с. Ю. ескі қытай әдебиетіндегі Буддистік философиялық идеялар / с. Ю. Лепехов // Бурят университетінің хабаршысы. 18 Серия : Шығыстану.- Ұлан-Уде: БМУ. – 2006. - Жоқ. 2. – 12-36 ББ.
3. Chen, K. Buddhism in China: A historical Survey Princeton / K. Ch'en. – Princeton University Press; Revised ed. edition (April 1, 1972), 1964. – 576 p.
4. Гарри и. Р. джогчен және Чан Тибеттің буддистік дәстүрінде / отв. В.И. Корнев, В. С. Далыкова. - Ұлан-Уде: РФА-дан БНЦ баспасы, 2003. — 2008 Б.
5. Чебунин а. в. Қытайдағы буддизмнің енуі мен қалыптасу тарихы: [монография]. - Ұлан-Уде: Басылым.- полигр. FGOU VPO VSGAKI кешені, 2009a — - 278 б.
6. Янгутов Л.Е. Қытай мен Тибеттегі буддизмнің Өзгеру ерекшеліктері // БМУ хабаршысы. — 2018. - Т. 4, № 3. — 31-36 ББ.

ХАНАФИ МАЗХАБЫНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНДЕРІ МЕН ТҮСІНДІРМЕЛЕРІ (ШАРХТАРЫ)

Исламтану, 2 курс **Оразбаев Ә.Т.**

*Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор, Бегалинова К.К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа: Әбу Ханифа, ижтиһад кеңесі саналатындай ауқымды шеңберде дәріс саптарында фикһқа қатысты мәселелерді талқыға салып, айтылған пікірлер мен көзқарастарға баға берілгеннен кейін шыққан нәтижелерді шәкірттеріне жаздыратын. Әсіресе, шәкірті Мұхаммед ибн Хасан әш-Шәйбани осы көзқарастарды реттеп, фикһ тақырыптарына қарай реттейтін. Оның «Захирур Риуая» деген атаумен жазған мәтіндері Әбу Ханифаға қатыстылығы жөнінен бір ауыздан келісілген үкімдер қамтылған ең сенімді дерек көзі саналады. Әбу Ханифадан нақты тәуатур түрінде емес, бір немесе бірнеше кісі тарпынан риуаят етілген көзқарастар Мұхаммед ибн Хасан әш-Шәйбанидің «Надирур Риуая» аталған кітаптары мен басқа да шәкірттерінің еңбектерінде жазылған.

Кілт сөздер: мазхаб, фикһ, риуая, мүснәд, рисала, усул.

Фикһ кітабын Әбу Ханифаның өзі жазып қалдырғаны жайында ешқандай дерек жоқ. Жазып қалдыру шәкірттерінің кезеңінен басталды. Ең алғашқылардан болып ұлы шәкірті Абу Юсуф жинаған болатын. Одан кейін ауқымды жазба ретінде қалдырған екінші шәкірті Имам Мухаммад ибн Хасан әш-Шайбани. Ол өзінің тікелей дәріс кезінде Әбу Ханифа және Әбу Юсуфтан естігендерін жинаған. Бұл кітаптар кейін әл-Мабсут, әл-Асыл, әл-Жамиғ әс-Сағир, Жамиғ әл-Кәбир, әс-Сияр әс-Сағир, әс-Сияр әл-Кәбир деген аттармен белгілі болды. Кей кезде мұның барлығын жиып, әл-Кәфи деп те атайды. Бұл кітаптар Ханафи мазхабында негізгі қайнар көздер. Бұл кезеңдегі Имам Мухаммадтың басқа да кітаптары ерекше маңыздылыққа ие болған, олар: «әл-Жаржаният», «әл-Кисаният», «әл-Һаруният», «әл-Худжа әл-әһлу әл-Мадина» және тағы басқа кітаптар.

Тікелей Әбу Ханифаға тиесілі саналған кітаптар мыналар:

1. әл-Фикһул-Әкбәр. Ақида тақырыбында арналған бұл кітабы, екі бөлек риуаяттан тұрады. Кейбір айырмашылықтары бар бұл риуаяттардың бірі шәкірті Әбу Мути әл-Бәлхи, екіншісі ұлы Хаммад ибн Әби Ханифа арқылы жеткен. Кейбір ғалымдар алғашқы риуаятты әл-Фикһул-Әбсат деп атаған. «Әл-Фикһул-Әкбәрдің» жеке мәтін ретінде де, түсіндірмелерімен бірге де көптеген басылымдары бар (Делхи, 1289; Каир, 1323; Хайдарабад, 1342; Лахор, 1890). Риуаят жолдарын да көрсеткен салмақты басылымын М. Захид Кәусари жүзеге асырған (Каир, 1368/1949; Бэйрут, 1425/2004, әл-Ақида уә илмул-кәләм деген атпен Кәусари жариялаған тоғыз мәтінмен бірге).

«Әл-Фикһул-Әкбәрдың» он бес шақты түсіндірмелері бар. Ең бастылары мыналар:

а) Әбул Уср Фахрул-Ислам Әли ибн Мұхаммед әл-Пәздәуи (482/1089). Шәрхул фикһил-әкбәр (Маниса облыстық халық кітапханасы, №963; бас. Лорд Стенли, Ал-Фикһ ал-Ақбар: The Principles of Muhammadan Faith, Лондон, 1862).

ә) Ахмет ибн Мұхаммед әл-Мағнисауи (X/XVI. ғасыр). Шәрхул Фикһул-Әкбәр (Стамбул, 1307; Қазан, 1896; Хайдарабад, 1321, 1400/1980, әр-Рисалатул Сәба фил-Ақайд ішінде; Каир 1430/2009, сол кітаптармен бірге).

б) Әли әл-Қари (1014/1605). Минаһур-раузил-әзһар фи шархил-Фикһил-әкбәр (Стамбул, 1303; Дели, 1890; Каир 1323, 1327).

в) Әбул Хасан Муинуддин Атаулла ибн Мұхаммед әл-Каршауи, Мухтасарул-мақала ала ШәрхилФикһил-әкбәр (Қазан, 1890).

г) Абдулкадир Сәлхати, Дүррүл-әнһур (Хайдарабад, 1298; Каир, 1368).

ғ) Баязида Ахмет Ефенди (1098/1687). Усулул-мунифа лил-Имам Әби Ханифа.

д) Мұхиддин Мұхаммед ибн Бахаеддин әр-Рахмауи әс-Суфи. Әл-Қаулул-фасл шәрхул фикһил-әкбәр (бас. Рафик әл-Ажм, Бәйрут, 1418/1998).

Осылармен қатар Әкмаладдин әл-Бабәрти, Хаким Ысқақ әр-Руми, Мұхиддин Мұхаммед ибн Бахаеддин әл-Байрами, Кочхисаризада Сүлеймен Талиб, Ахмет Кәшфи тарапынан жазылған түсіндірмелердің қолжазба нұсқасы қазірге дейін жеткен, бұл кітаптар кейбір ғалымдар тарапынан жүйеге келтірілген.

2. Мүснәд Әбу Ханифа.

Әбу Ханифа риуаят еткен хадистер шәкірттері тарапынан реттеліп, осылай аталған. Әбу Ханифаның фикһқа қатысты үкімдер шығарған кезде сүйенген хадистері және сахабалар мен табиғундар тарапынан алған риуаяттары жазылған жиырмаға жуық Мүснәді бар. Бұлар көбінесе, реттеп, сыныптаған адамдардың аттарымен аталады. Әбу Ханифаның кейбір шәкірттері бастап, осы Мүснәдтарды жүйелегендер қатарында мына кісілер аталады: Хаммад ибн Әби Ханифа, Мұхаммед ибн Хасан әш-Шайбани, Әбу Юсуф, Хасан ибн Зияд, Әбу Мұхаммед Абдулла ибн Мұхаммед ибн Яқұб әл-Хариси әс-Сәбәзмуни, Әбул Қасым Талха ибн Мұхаммед ибн Жағфар, Ибнул Мұзаффар, Әбу Нуайм әл-Исфাহани, Ибн Ади, Әбул Хусайн Омар ибн Әл-Ушнани, Әбу Бәкір Ахмет ибн Мұхаммед ибн Халид әл-Килаи, Әбул Қасым Абдулла ибн Мұхаммед Ибн Әбул Ауам әс-Сади.

3. әл-Уасия (Уасиятул Имам Әби Ханифа). Исламның сенім негіздеріне қатысты Әбу Ханифаның кейбір достарына берген кеңестерін қамтиды.

Осы кітапқа қатысты жазылған шархтардан Әкмәлуддин әл-Бабәртидің (786/1384) Шарху Уасиятил Имам Әби Ханифа ән-Нуман (Стамбул, 1289, 1327; бас. Хамза Мұхаммед Уәсим әл-Бәкри және Мұхаммед Субхи әл-Аиди, Оман 1430/2009) және Молла Хусайн ибн Искендер әр-Руми (1084/1672) әл-Жәуһаратул-мунифа фи шархи Уасияти Әби Ханифа (Хайдарабад 1321, 1400/1980, әр-Рисалатул Сәба фил-ақайд ішінде; Каир 1430/2009, сол кітаптармен бірге) деген шархтары басылған.

4. Рисала илә Осман әл-Бәтти алими әһлил-Басра. Өзін Мүржия ағымына жатқызған бір жалаға байланысты Осман әл-Бәттидің жазған хатына жауап ретінде жазылған кішкене кітапшада иман-амал байланысы, һидаят-далалат (адасу) және Мүрзия туралы көтерілген.

5. әл-Алим уәл-Мүтәаллим. Кейбір жазбаларда айтылғандай Хафс ибн Сәлімнің, басқа да жазбалар бойынша Әбу Мути әл-Бәлхидің, ұстазы Әбу Ханифаға қойған сұрақтарының жауаптарынан құралған кітапша, ақидаға байланысты қырық үш сұрақ-жауаптан тұрады (Хайдарабад 1349, бас. М. Захид әл-Кәусәри, Каир 1368; бас. Мұхаммед Рәууас Калажи, Абдулуахаб әл-Хинди ән-Нәдуи, Алеппо 1972).

Әбу Ханифа фикһ мәселелерін таңдаулы мүжтәһид шәкірттерінен тұратын дәріс ортасында солармен бірге қарастырып, пікір алмасқаннан кейін шыққан шешімдерін жаздыратын. Осылайша бір жағынан Ханафи мәзһабының әртүрлі мәселелерге байланысты көзқарасы жиналса, екінші жағынан жарыққа шыққан ижтиһадтардың белгілі кітап, тарау тақырыптары ретінде жинақталуы, жазылуы қамтамасыз етілетін,

бұл кейіннен жазылатын жүйелі фикһ кітаптары үшін іргетас қалыптастыратын. Әбу Ханифадан кейін осы дәріс шеңберін жалғастырған Әбу Юсуф, Мұхаммед ибн Хасан әш-Шәйбани және Зуфәр ибн Хузәйл сияқты маңдай алды шәкірттердің, ұстаздарының көзқарастарымен қатар өз көзқарастарын да жаза отырып шәкірттеріне жеткізгендігі белгілі. Мұхаммед ибн Хасан әш-Шәйбани әзірлеген, одан тәуатур түрінде жеткені үшін «захирур-риуая» (әл-Усул) деп аталған “әл-Асл” (әл-Мәбсут), “әз-Зиядат”, “әл-Жамиул-Кәбир”, “әл-Жамиус-сағир”, “әс-Сиярул-кәбир” атты кітаптар Ханафи фикһының алғашқы, ең сенімді дереккөзін құрайды. Кейбірі сан мәрте басылған бұл кітаптардың ішінде, әсіресе, “әз-Зиядат”, “әл-Жамиус-сағир” және “әс-Сиярул-кәбирге” танымал Ханафи ғалымдары тарапынан жазылған түсіндірмелер (шәрх), ихтисар (мазмұндамалар), және талдаулардың кейбірі қолжазба түрінде қазірге дейін жеткен.

Хорасан Самани Әмірі Нұх ибн Насрға уәзір болған Хаким әш-Шәһид, Шәйбанидың аталған кітаптарындағы көзқарастарды жинақтап, әл-Кафи деген кітап жазған. Шәмсуләйммә әс-Сәрахси бұл кітапты әл-Мәбсут деген атпен шәрх жасаған. “Әл-Мәбсут” – Ханафи фикһы негізделген, осы мәзһабқа қатысты көзқарастар дәлелдері түсіндірілген, әрі жүйелі талдау жасалған алғашқы ауқымды еңбек.

Шәйбанидің, ахад түрінде риуаят етілгені үшін «нәуадирур-риуая» деп аталған “әл-Хужжа ала әһлил-Мәдина” және “әл-Асар” және т.б. кітаптарымен қатар Әбу Юсуфтың Китабул-Хараж бастаған қазірге дейін жеткен бірнеше кітабы да Ханафи әдебиетінің қалыптасуында маңызды үлес қосқан алғашқы еңбектер.

Имам Мұхаммедтің Әбу Ханифа мен шәкірттеріне тиесілі көзқарастарды жинақтаған алғашқы деректерден кейін Ханафи мәзһабының ауқымды территорияға таралуы және Аббасилер дәуірінде үлкен ықпалға ие болуымен қатар алғашқы бірнеше буын Ханафи мүжтәһидтерінің (мутәқаддимин) көзқарастарын жинақтаған кітаптармен қатар әртүрлі аймақтардағы көзқарастық және практикалық құқықты білдіретін кітаптардың да жылдам көбейгендігі, сонымен қатар Ханафи фикһының мазмұнды түрде, жалпылама дәлелдері көрсетілмей жинақталған түпкі мәтіндерінің жазыла бастағандығын көреміз. Кейбірінде тек Әбу Ханифаның, кейбірінде тек шәкірттерінің көзқарастары қамтылған мұхтасар мәтіндерге, уақыт өте келе көптеген ғалымдар тарапынан шәрх жазылған. Бұл кітаптар сияқты фикһтың барлық тақырыптарын қамтумен қатар, кейінгі ғалымдардың көзқарастары мен сол кезеңдердегі туындаған мәселелердің шешімдері жазылған пәтуалар, нәуазил және уақият кітаптары және белгілі тақырыптарға арналған кітаптар, фикһ әдістемесі және Ханафи ғалымдарының хал-жағдайларына қатысты еңбектер мыңдаған томды құраған бай деректер қорын қалыптастырған.

Әбу Жағфар әт-Тахауи (321/933) әл-Мұхтасар. Ханафи мәзһабындағы ең қолданбалы кітап (Әбул-Уәфа әл-Ауғани, Каир 1370). Әбу Ханифа мен екі шәкірті Әбу Юсуф пен Шәйбанидің көзқарастарының жинақталған түрде қамтылған кітапта мүжтәһид ретінде өзінің де көзқарастары мен пікірлерінің айтылуы маңызға ие болған.

Кудури (428/1037) әл-Мұхтасар. Ханафи мәзһабының ең танымал кітаптарының бірі. Бұл кітапта Кудури дәлелдерді жазбай, таласты мәселелерде Әбу Ханифа, Әбу Юсуф және Мұхаммедтің көзқарастарын қамтыған. Бұл кітап Ханафилар арасында Ибн Әбу Зәйд әл-Кайраунидің әр-Рисала кітабына Малики ортада абырой мен құрметке ие болып, сол Малики мәзһабынан Халил ибн Исақ әл-Жүндидің әл-Мұхтасары сияқты «әл-Китаб» деп аталған.

әл-Мұхтасарға отызға жуық шәрх және басқа да еңбектер жасалған, ең танымал шәрхтары Әбу Бәкір әл-Хаддаттың “әл-Жәуһәратун-нәйира” және әс-Сиражул-уәһһаж бен Адулгани әл-Майдандің әл-Лүбәб фи шәрхил-Китаб еңбегі.

Бұрханаддин әл-Мәрғинани (593/1197) әл-Һидая. Бұл кітап мутәаххирин кезеңіндегі Ханафи ғалымдарының арасында ең үлкен сұранысқа ие болған кітаптардың

бірі. Кітап авторы Кудуридің әл-Мұхтасары мен Мұхаммед ибн Хасан әш-Шәйбанидің “әл-Жамиус-сағирінде” қамтылған мәселелерді жүйелеу түрінде жазған “Бидаятул-мүбтәдидің” шәрхы. Мәрғинанидің ғылыми потенциалы, тақырыптарды тұтас қарастыруы және тілінің жатықтығы себепті көп сұранысқа ие болған әл-Һидая сан мәрте басылған.

“Әл-Һидаядағы” хадистердің шығарылуы мәселесінде Ибн Хажар әл-Аскаланидің (852/1448) “әд-Дирая фи мунтахаби тахрижи ахадисил-Һидая” және Жамалуддин әз-Зәйлайидің (726/1325) Насбур-рая фи ахадисил-Һидая, Ибн Кутлубоганың Насбур-раяда көзден таса қалған хадистерге қатысты “Мүниятул-әмали” еңбектері.

“әл-Һидаяға” қатысты алпысқа жуық шәрх және түсіндірмелер жазылған, ең бастылары мыналар: Жәләладдин әл-Курлани I, “әл-Кифая”, Әкмәлуддин әл-Бабарти “әл-Иная”, Бәдрәддин әл-Айни, әл-Биная, Ибнул-Хумам, Фәтхул-қадир.

Абдулла ибн Махмут әл-Мәусили (683/1284), әл-Мұхтар (Әл-Мұхтар лил-фәтуа). Мутәаххирин кезеңінің Ханафи ғалымдары арасында танымал болған бұл кітапты Мәусили, жастық кезеңге аяқ басқандарға арнап жазған. Әбу Ханифаның көзқарастарына басымдық берілген әл-Мұхтарда Әбу Юсуф, Шәйбани және Имам Шафиғидің көзқарастарына да тоқталған. Кітапқа авторы тарапынан “әл-Ихтияр ли-Талилил-Мұхтар” деген атпен шәрх жазылған.

Бұл түсіндірмеде, әсіресе, жиі туындайтын мәселелермен қатар Ханафи имамдарының көзқарас айырмашылықтары және фикһи талдаулар қамтылып, даулы мәселелерде фәтуаға негіз болған көзқарастарға да ишарат жасалады.

«Әл-Мұхтар», «Кәнзут-Дәқайқ», «әл-Уикая» және «Мәжмәул-Бәхрайн» деген кітаптар мутәаххирин Ханафи ғалымдары тарапынан «Мутун әл-арбәа» (Төрт мәтін) деп аталатын төрт сенімді кітапты құрайды.

Мұзаффаруддин Ибнус-Сағати (694/1295), Мәжмаул-бахрейн уә мүлтақан-нәйирейн. Кудуридің «Мұхтасар» кітабы мен Әбу Хафс Омар ән-Нәсәфидің «Манзумәсы» негізге алына отырып жазылған бұл кітаптың жүздеген қолжазба нұсқаларының болуы қаншалықты сұранысқа ие болғандығын көрсетеді.

Кітаптың өз авторы тарапынан жазылған шәрхымен қатар Ахмет ибн Ибраһим әл-Айынтаби (767/1365), Ибн Мәләк (797/1395), Ахмет ибн Мұхаммед әт-Тарабулуси (967/1559), Ибнут-Дия әл-Мәкки (854/1450), Бәдрәддин әл-Айни (855/1455), Иса ибн Халаф әр-Рәшидидің қазірге дейін жеткен шәрхтары бар.

Әбул-Бәракат ән-Нәсәфи (710/1310), Кәнзут-Дәқайқ. Шәйбанидің заһирур-риуая кітаптарының ішінде, әсіресе, “әл-Жамиул-Кәбир”, “әл-Жамиус-Сағир” және “әз-Зиядаты” мен Тахауидің “әл-Мұхтасары”, Әбу-Хафс ән-Нәсәфидің “әл-Манзумасы”, Мәрғинанидің “әл-Һидаясы” және басқа да «нәуазил» пәтуа кітаптарынан пайдалана отырып, сол Нәсәфи тарапынан жазылған «әл-Уафи» атты кітаптың мұхтасары, бірнеше рет басылған.

Кәнзут-Дақайықтың отызға жуық шәрхтарының ішінде ең маңыздылары мыналар: Фахреддин Осман ибн Әли әз-Зәйлайи, Тәбинул-хақайық; Бәдрәддин әл-Айни, “Рәмзул-Хақайқ”, Әбул-Қасым әс-Самарқанди, “Мустахласул-Хақайқ”; Молла Мискин, Шәрху Кәнзит-Дақайқ. Зәйнуддин Ибн Нүжәйм, әл-Бахрур-райқ, Сиражуддин Ибн Нүжәйм, ән-Нәһрул-файқ.

Бурхануш шарифа Махмут ибн Садрушшарифа әл-Әууәл Убәйдулла әл-Махбуби әл-Бұхари (VII-VIII./ XIII-XIV. ғасыр), Уикаятур-риуая фи мәсәлил-Һидая. Автор, немересі Садруш шарифи әс-Сәниге арнап Бурхануддин әл-Мәрғинанидің “әл-Һидая” кітабынан жинақтап бастырған. “Әл-Һидаяда” көптеген мәселелер өте ауқымды түрде қарастырылса, Бурхануш шарифа бұл мәселелерді жинақтап “әл-Уикаяны” жазған. Кітап жазылған кезеңінен бастап, көп сұранысқа ие болып, Ханафи мәзһабы таралған барлық өлкелердің медреселерінде, автордың немересі Садруш шарифа тарапынан жазылған шәрхымен бірге дәріс кітабына (оқулық) айналған. Кудуридің әл-Мұхтасары, Нәсәфидің

“Кэнзут-дэқайықы” және Бурхануш шарифаның “эл-Уикаясы” мутәаххирин кезеңінде үлкен сұранысқа ие болған «мутун әс-сәләсәни» (үш мәтін) құрайды.

Автордың немересі Садруш шарифа әс-Сәни әл-Уикаяны алдымен ән-Нуқая деген атпен мазмұндаған.

“Ән-Нуқаяға” Жалаледдин Махмут ибн Әбу Бәкір әс-Самарқанди, Низамуддин әр-Биржанди, Абдулуәжид ибн Мұхаммед әл-Кутахяуи әс-Сайрами, Тақиуддин әш-Шумунни, Мусаннифак, Ибн Кутлубоға, Махмут ибн Иляс әр-Руми, Абдуррахман ибн Әбу Бәкір ибн Мұхаммед әл-айни, Абдуррахман Жами, Махмут ибн Ахмет әл-Әмшати әл-Айнтаби, Әбил-Мәкарим ибн Абдулла ибн Мұхаммед әс-Саббағи, Куһистани (“Жамиур-румуз фи шәрхин-Нуқая”, „ Әли әл-Қари (Фәтху бабил-иная бишәрхин-Нуқая сияқты ғалымдар шәрх жазған.

Мұхаммед ибн Хасан әл-Кәуакиби ән-Нуқаяны әл-Фәрәйдус-сәния деген атпен жүйелеп жазған, кейін оған “әл-Фәуайдус-сәмия” деген атаумен шәрх жазған.

Жалпы ханафи мәзһабы бойынша фикһ негіздері қағидаларын алғаш жасаған Әбу Юсуф (қ. 182 ж.) болып табылады. Алайда оның кітабы біздің заманымызға келіп жетпеген. Имам Әбу Юсуф пен Имам Мұхаммедтен (қ.189 ж.) кейін олардың шәкірттері фикһ негіздері саласында зерттеулер жүргізген. Солардың арасында Иса ибн Әбанды (қ. 221/836 ж.) атауға болады. Ол – Имам Мұхаммедтің шәкірттері арасында ұстазының усул мен фуруғқа қатысты пікірлеріне ең көп жүгінген ғалымдардың бірі. Ханафи усул кітаптарында оның көзқарастары әсіресе хадис-сүннет, «тахсисул-амм», яғни жалпы айтылған үкімдерді жалқылау мәселелерінде кездеседі. Ол ханафи методологиясының қалыптасуына қомақты үлес қосқан. Бертін келе ханафи көзқарастарына айналған көптеген құқықтық ережелердің бекітілуіне жол салған, ханафи ғалымдары арасында хадис методологиясына қатысты көзқарастарды алғаш ғылыми тұрғыда негіздеген ғұлама. Оның атын шығарған негізгі еңбегі – «Хужажус-сағир» болып табылады.

Келесі кезекте ханафи мәзһабының ішінде көзқарастары таңдалатын мужтахид, Бағдатта танымал болған ғалым – Әбул-Хасан әл-Кәрхиға (қ. 340 ж.) тоқтала кетейік. Оның ханафи фикһ усулуның негізін қалаушылардың бірі екенін көпшілік ғалымдардың жүгініп, атын жиі атаулары нақты көрсетеді. Оның қаламынан туған «Усул» атты кітабы ханафи ғалымдарының көзқарастары мен мәселелерді шешудегі негізгі ұстанымдарын көрсететін маңызды еңбектердің бірі. Ол кітап басылып шыққан. Бұл кітапқа Нәжмуддин Әбу Хафс ән-Нәсәфи (қ. 537) шәрх (түсіндірме) жазған. Сол секілді имамның «әр-Рисәлә фи әл-усул», «әл-Жамиғу әл-Кабир», «Әл-Жамиғу әс-Сағир», фикһ саласында «Мухтасар» атты еңбектері бар.

Хижра жыл санауы бойынша 4-ғасырда өмір сүргендігі айтылған мауараннахрлық ханафи ғалымы Әбу Тахир әд-Дәббас фикһ қағидаларын алғаш рет бір жерге жинақтаған тұлға. Ибн Нұжәймнің (қ. 970 ж.) берген мәліметтеріне сүйенсек ол ханафи фикһын 17 жалпы қағидаға негіздеген көрінеді.

Кәрхидің шәкірттерінің бірі Әбу Бәкір әл-Жассас (305/917-370/981 ж.) та фикһ усулы ілімінің дамуына сүбелі үлес қосқан мужтахид ғалымдардың қатарынан саналады. Кәрхимен қатар өз заманының ірі ғалымдарынан сабақ алған әл-Жассас Бағдаттағы ханафи ғалымдарының ең атақтысы болған. Көптеген ғалым шәкірттер тәрбиелеген ол тақуалыққа ерекше мән бергендіктен өзіне ұсынылған бас қазылық қызметін қабылдамаған. Фикһ пен қатар тәпсір саласында да атағы шыққан. Ханафи ғалымдары арасында ең көп беделге ие кітабы – Құрандағы үкімдік аяттарды түсіндірген «Ахкамұль-Қуран». Көптеген қолжазба нұсқалары кездесетін бұл тәпсір ең алғаш 3 том күйінде Стамбулда, бертін келе 1985 жылы 5 том ретінде Мухаммед әс-Садық Камхауи тарапынан басылып шыққан. Сонымен қатар оның «Шәрху әдәбил-қади лил-Хассаф», «Шәрху мухтасарил-Кәрхи», «Шәрху мухтасарит-Тахауи», «Усулул-фикһ», «Ихтисару ихтиләфил-фуқаһа лит-Тахауи» және «Шәрхул-Жамиил-кәбир» т.б. секілді кітаптары да бар.

Келесі әрі усул, әрі фуруъ саласында аса ірі ғалымдардың бірі – Әбу Зәйд әд-Дәбуси (430 ж.). Ол фикһ негіздері саласында өте терең зерттеулер жүргізген. Ол «хилафият» (пікір айырмашылықтарын қарастыратын) ілімінің негізін қалаушы. Ақылының ұшқырлығы және фикһ әселелеріне қатысты пікірталастырудағы ерекше үстемдігі арқасында Бұхара мен Самарқандта жасалатын ғылыми пікірталастарда аты аңызға айналған. Қазылық міндетін атқарғандықтан «Қади Зәйд» лақабымен аты шыққан. Ол ханафилер арасында «қудатус-сабға», яғни жеті қазы ретінде танымал ғалымдардың санатына кіреді. Оның «Тәқуимул-әдилла» атты кітабы Жассастың «Усул» кітабынан кейін фикһ негіздеріне қатысты жазылып, бізге дейін келіп жеткен еңбектердің бірі. Бұл еңбегі – ең баста Пәздәуий және Сарахсиймен қатар, барлық ханафи фикһ негіздері саласы ғалымдары сүйенетін ең негізгі қайнаркөз кітап.

Фикһпен қатар тасаууф саласында да маңызды еңбек жазатындай дәрежеде ғұлама саналған Дәбусидің ақида саласында кейбір мәселелерде өзі ұстанған матуридия мектебінен басқаша көзқарас ұстанғандығы да айтылады. Оның шығармаларын саралаған кезде жоқ дегенде мәзһаб ішінде белгілі мәселелерде мужтахид-ғалым екендігін көруге болады. «Тақуимул-әдилласымен» қатар екінші бір маңызды кітабы «Тәсиссун-назар фи ихтиләфил-әимма» болып табылады. Сопылыққа қатысты жазылған «әл-Әмадул-ақсадан» басқа фикһ саласына қатысты оған телінген кітаптар да кездеседі. Дәбусиден кейін «Фахрул-ислам» (Исламның мақтанышы) деген лақап атпен танымал болған әл-Пәздәуий (482/1089 ж.) мен Шәмсул-әиммә деп аталып кеткен әс-Сарахсий (483 ж.) екеуі ханафи фикһ негіздері саласын дамытып, толықтырған. Олар Дәбусидің шығармасын пайдалана отырып, фикһ әдіснамасына қатысты мәселелерді кең көлемде ашып түсіндірген және осы терең зерттеу жұмыстарының нәтижесін кітаптарында жазып, баяндаған.

Пәздауий Самарқанд пен Бұхарада қазылық міндетін атқарған. Ол өз кезеңіндегі Мауараннахр ханафи мектебінің танымал имамы, ең алғаш Шамсуләимма деп аталған әл-Халуаниден ілім алған. Пәздауий мәзһаб ішіндегі белгілі мәселелер бойынша мужтахид имам, өзіне тән ерекше тәсілі болғандықтан «сахибут-тариқа фил-мәзһаб» деп аталған. Шығармасында ерекше жүйелілікті ұстанған Пәздауийдің фикһ негіздеріне қатысты еңбегі ғыламдар жүгінетін қайнаркөз әрі медреселерде негізгі оқулық ретінде қолданылған. Сонымен қатар ол – ханафи мәзһабындағы негізгі мәтіндерді жадынан айта білуімен ерекшеленген ғұлама. Соңғы кезең әдебиеттерінде «Кәнзул-усул ила маърифатил-усул» ретінде өтетін шығармасының негізгі атауы «Усусул-Пәздауий». Ол кітап бірнеше рет басылып шыққан. Бұл кітап фуқаһа әдісі бойынша жазылған фикһ негіздері саласындағы еңбектердің ең жетілген түріндегі классика болып табылады. Пәздәуийдің фикһ негіздеріне қатысты жазғандарын Абдулазиз Бухари (730 ж.) «Кәшфул-әсрар» атты кітабына кіргізіп, соған түсіндірме жазған. Сол кітабы осы түсіндірменің ішінде басылып шыққан. Ұғынықты һәм шұрайлы тілмен жазылған «Кәшфул-әсрар» мамандар үшін өте пайдалы еңбек. Одан кейін келген көптеген ғалымдар оның кітабын негізге ала отырып, еңбектер жазған. Пәздауийдің кітабына көптеген шәрхтар жасалған. Солардың ішінде жерлестеріміз Хусамуддин әс-Сығнақи мен Әмір Кәтип әл-Итқанидің де шархтары бар. Оның фикһ негіздерімен қатар фуруғул-фикһқа, кәләм мен тәпсірге қатысты еңбектері де бар.

Шәмсул-әиммә Сарахсий үшінші имам ретінде қабылданған. Ол да фикһ усулі ілімінің негізін қалаған кемеңгер ғалымдардың бірі. Ханафи фикһында Имам Мұхаммедтің Имам Ағзамнан кейінгі орны қандай болса Дәбусиден кейінгі орны да сондай. Жазған шығармаларының көптігіне байланысты ең ірі фикһ ғалымы екендігі күмәнсіз. Ханафи ғалымдарын дәрежелеріне қарай классификациялап бөлген Ибн Камал оны Имам Ағзам Әбу Ханифадан және Мұхаммед әш-Шайбаниден кейін Хассаф, Тахауи, Кәрхи және Хәлуанилермен бірге үшінші қатардағы мужтахид ғалымдардың санатына қосқан. Оның фикһ усуліне қатысты жазған еңбегі екі том болып басылып шыққан. Сарахси шығармаларының көпшілігін қапаста отырып жазған. Солардың

ішінде 30 том көлемінде жарық көрген «әл-Мабсут» атты кітабының орны бір төбе. Ол ханафи мәзһабындағы фикһтық көзқарастар мен дәлелдердің ең кең көлемде қолға алынған әрі жүйелі түрде талдау жасалған ең алғашқы әрі көлемді еңбек болып табылады.

Дәбуси, Пәздәуий және Сарахсий ханафи мәзһабының фикһ негіздері саласының үш тірегі ретінде саналады. Осы үш ғұламаны ханафи фикһ усулінде «әиммәтүс-сәләсә» (Үш имам) деп атайды. Пәздәуий мен Сарахсий Шәйхан (Екі имам) ретінде аталады. Дәбуси фикһ усулінде ұстаздардың ұстазы, ал Пәздәуий екінші ұстаз. Оның да Дәбуси секілді фикһ әдіснамасына қосқан үлесі ұшан теңіз. Осы үш ғалымнан кейін келген фақиһтардың көпшілігі осылардың кітаптарын негізге ала отырып жазған. Көп жағдайда солардың айтқан пікірлерін қорытындылап, кейбір тақырыптардың орнын ауыстырып беруден ары аса алмаған.

Сонымен қатар, осы тұста ханафи усулін жандандырған ерекше ғалымдардың бірі жерлесіміз Шәмсул-Әиммә әл-Кердериді (599-642/1203-1244 ж.) де айтпай кетуге болмайды. Ислам ғылымдарындағы беделіне байланысты ол «Фақиһ әл-машриқ», «хабар әл-кәмил», «Шәмс әл-миллә уәд-дин», «шейх», «аллама», «мухаққиқ», «Әбул-бурһан» деп аталған. Ол фикһ негіздері саласының жандануына ерекше үлес қосуына байланысты өз заманының Дәбусиі ретінде қабылданған. Өз кезеңіндегі әйгілі ғалымдардан сабақ алған Кердери «өз дәуірінің Әбу Ханифасы» деп те аталған.

Оның негізгі кітабы – «әр-Рәдд уәл-интисар ли Әби Ханифа» (екінші атауы «Фәуәидул-мунифа фид-даб ан Әби Ханифа»). Аты айтып тұрғандай бұл шығармасы Имам Ағзамды сынаушыларға жауап беру мақсатында жазылған. Ол шафиғи мәзһабының көрнекті өкілі, әйгілі Имам Ғаззалидің «әл-Манхул» атты кітабының соңында Әбу Ханифаны өте ауыр түрде сынағанын көріп, осы шағын еңбегін қолға алғандығы айтылады. Алайда кейбір ғалымдар Ғаззалидің «Ихиясында» Имам Ағзам туралы құрметпен сөз еткендігін ескере келе, ол шығарманың Ғаззалиге тиесілі емес екендігін алға тартқан.

Жерлесіміз Кердеридің шәкірті Әбул Бәракат ән-Насафидің (710) де осы салаға сіңірген қызметі ерекше. Ол шамамен үш ғасыр (XI-XIV) бойы ханафи мәзһабының орталығы болған Бұхарада өсіп жетілген. Ол жерлесіміз атақты Хусамуддин әс-Сығнақиға ұстаздық жасаған. Нәсәфи – ханафи мәзһабының классикалық дәуір кезеңінен кейінгі уақытта өте беделді саналған тұлға. Ол негізгі ислам ғылымдары саласының барлығында өте құнды кітаптар жазған. Ол шығармалардың кейбірі ханафи ғалымдары арасында ықпалды болған. «Мәнәрул-ануар» атты кітабы классикалық дәуір кезеңінен кейінгі ханафи фикһ негіздері саласында ең құнды шығармалардың бірі екендігі ешқандай талас тудырмайды. Осы шығармаға байланысты жүзге жуық зертеу жұмыстары жасалған. Екінші бір маңызды шығармасы жоғарыда аты аталған «Кәнзуд-дақиқ» – ханафи мәзһабының ең негізгі қайнаркөз кітаптардың бірі.

Сонымен қатар фикһ негіздері саласында маңызды саналған Алауддин әс-Самарқандидің (533 ж.), «Мизанул усул фи нәтәйжил-укул», Абдулазиз Бухаридің (730/1329 ж.) «Кәшфул-әсрар», Ибн Мәләктың (885 ж.) «Шәрхул-мәнәр» атты шығармаларын да атай кеткен жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ахмет Өзел. Имам Әбу Ханифа және Ханафи мазһабы – 2016. №1. – С. 97-108.
2. Р.Мухитдинов. Фикһ әл-ғибадат – 2013. №1. – С. 19.
3. А. Әділбаев, Т. Имам Мәди имам Ағзам Әбу Ханифаның ғибратқа толы ғұмыры – 2015. – С. 59-60.
4. А.С.Хаууа. Әл-Мадхал илә мазһаб имам Әби ханафа – 2002. – С. 77-79.
5. М.А.Зарко. Әл-Мадхалул фикһи амми – 2004. – С. 73-85.

ОТНОШЕНИЕ К РАЗЛИЧНЫМ ФОРМАМ СОБСТВЕННОСТИ В МИРОВЫХ РЕЛИГИЯХ

Религиоведение, PhD докторант, 3 курс, **Мелисова Б.М.**
кандидат философских наук, доцент Альмухаметов А.Р.
Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак

Аннотация. В данной статье исследуется институт собственности в мировых религиях. Затрагиваются общие вопросы собственности и виды разграничений. Республика Казахстан многонациональная страна. В условиях глобализации произвол и усиление конфликтов в одном регионе угрожают всем частям мира. В последние годы в мире было много смут и заговоров, связанных с религиозными факторами. Эти инциденты, показывают, что формирование и укрепление культуры религиозной толерантности, уважения и сотрудничества между представителями различных конфессии является объективной исторической необходимостью. В то же время, роль религиоведческих знаний в укреплении и сохранении мира и стабильности, а также, гармонии между народами и религиями несравненно. Данная статья посвящена сравнительному анализу учений мировых религий, а также, определению, истории и устройству понимания собственности как упоминалось выше.

Ключевые слова: мировые религии, христианство, ислам, личность и собственность, имущество.

Частная собственность относится к фундаментальным экономическим институтам человечества. Ветхозаветные и новозаветные авторы, христианские авторы последующих веков отмечали богоустановленность этого института. В то же время, они практически едины во мнении, что строй, основанный на частной собственности, не является христианским идеалом, наиболее близок к которому имущественный строй первохристианской общины Иерусалима. Вопрос о частной собственности стал одним из центральных в обществоведческих дискуссиях XIX–XX веков. Сторонники марксистского учения отстаивали и продолжают отстаивать идею о преимуществе строя, основанного на общественной собственности, прежде всего, на средства производства. При этом они основываются на концепции об определяющем влиянии общественных условий на сознание и мировоззрение отдельного человека [1, 367 – 372].

К основным причинам появления собственности в христианстве относят не столько объективные экономические условия, сколько морально-психологический фактор и, в частности, грехопадение. В состоянии невинности человек не знал собственности: земля и все ее природные ресурсы были общим достоянием. Грехопадение привело к появлению притязаний и таких страстей, как сребролюбие и любостяжание. Общие блага сделались предметом непрерывных раздоров, споров и войн. Соответственно, в основе собственности лежит нравственное несовершенство человека, его эгоистическое начало, недостаточная любовь к ближнему и противопоставление себя другим [2].

Собственность и имущество, собственность и богатство, собственность и владение, личная и государственная собственность - это весьма немногие слова, которые сопровождают жизнь современного человека не только в напряжённом информационном поле массмедиа, но и в обыденной повседневности, часто становятся точками озабоченности каждого простого человека, даже не умудрённого научными знаниями или отягощённого «владением» каких-либо «богатств».

«Собственность» является самым актуальным смысловым понятием в юридических постулатах всех конституций, регулирующих политико-правовую деятельность современных государств. Либеральные учёные, идеологи и практики, как

правило, частную собственность апологетически провозглашают «священной». При этом многие ссылаются на библейские заповеди: «Не кради... Не желай дома ближнего твоего; не желай жены ближнего твоего, [ни поля его,] ни раба его, ни рабыни его, ни вола его, ни осла его, [ни всякого скота его,] ничего, что у ближнего твоего» (Ис. 20; 15, 17). Собственность и её формы – очень важная часть человеческой жизни, которая, как и многое другое, изначально регулировалась религиозными нормами. Нынешние представления о формах собственности и их функционирование до сих пор связаны в том числе с религиозными традициями, поэтому имеет смысл рассмотреть эту зависимость. [3, с. 103-109].

В общественном и обыденном сознании, философских и научных текстах преобладают до сих пор политико-экономические, юридические и, в лучшем случае, этические (аксиологические) трактовки собственности [2]. Понятие богатства во многом тождественно понятию собственности. Владение богатством подразумевает наличие (обилие) некой совокупности материальных и (или) социальных благ, принадлежащих физическому или юридическому лицу. Бедность противоположна по своему смыслу и содержанию и связана с недостатком материальных ценностей, денег и социальных возможностей. В толкованиях отношения христианства к богатству и бедности присутствует некоторая двойственность и неоднозначность, сформировавшаяся не сегодня. Настороженность по отношению к богатству имеется и в православии, и в древнем учении, и в Новозаветных текстах. На основании слов Христа: «Удобнее верблюду пройти сквозь игольные уши, нежели богатому войти в Царство Божие» (Мф. 19.24) часто делаются выводы о принципиальной несовместимости христианства и богатства [4].

В христианстве изначально присутствовали разные точки зрения на частную собственность, которые позднее развились в разных конфессиях. Однако есть общая база, с которой согласны все: в мире нет ничего нашего, всё принадлежит Богу (поэтому частная собственность не может полностью принадлежать человеку), человек, по выражению Григория Богослова, всего лишь «управляет Господним», а блага этого мира предназначены в идеале для всех людей [3, с. 103-109].

Ветхий Завет повествует нам о собственности как о «божественном даре» и бытийном установлении, которое не следует человеку нарушать во избежание впадения в грех.

«Богатство не может быть чем-либо дурным, ибо Бог не создал ничего дурного; только злоупотребляя тем, что Бог сотворил во благо, человек рождает грех». Блаженный Августин, развивая эту мысль, писал, что богатство «создано для испытания праведных и наказания грешников, поэтому нет никаких оснований хулить его. Золото и серебро в том виде, как они даны нам Богом, являются сами по себе благом, хотя и не высшим, и вообще не большим благом... Владеть временными благами есть ценный дар Божий» [4]. Определяющим в христианском взгляде на собственность является отношение к ней как принадлежащей Богу, христианская вера учит, что «все земные блага, по своему существу и природе, принадлежат своему Творцу», что «только Он является истинным и полным обладателем». Такое представление является сквозным и принимается в качестве исходного и теми, кто говорит о совместимости веры и собственности, и теми, кто ее отрицает. Все, чем владеет человек, он получил от Бога; это воззрение – главенствующее и неоспоримое. Ничто внешнее не бывает абсолютной собственностью: «человек является лишь временным собственником». Истинный христианин рассуждает о собственности лишь «как приставник чужого имущества».

В православии считается, что частная собственность – это насущно необходимая данность, и самое должное с ней обращение – разделение её с нуждающимися. В старообрядческом варианте православия считалось, что, если результаты предпринимательской деятельности не отдаются общине, они должны быть отданы сиротам. Купец выступал как управляющий Бога и считал свою собственность

общинной. Если общинная собственность «оскудевала», это считалась позором для купцов, которые, следовательно, «украли» эту собственность [3].

С первых веков церковной истории выдвигались разные учения о субъекте собственности церковных имуществ. Ещё на почве римского права сложилось учение, согласно которому церковное имущество, предназначенное исключительно для церковных нужд, принадлежит Богу. Но противники этой теории использовали такой аргумент: к Богу неприменимы юридические понятия гражданского права об обязательствах, взысканиях за долги, подчинении регулярной власти государства. Поэтому некоторые немецкие учёные назвали данную теорию «наивным богохульством» [5].

Католичество в своём отношении к собственности исходит, прежде всего, из того, что должно защищаться человеческое достоинство (включающее в том числе и в достойных условиях жизни), что блага предназначены изначально для всех людей (при том, что должна защищаться частная собственность как выражение человеческой инициативы и свободы), и из баланса между общим и частным интересом, который должен привести к «общему благу». Общественная собственность, согласно католическому богословию, необходима для производства общественных благ. Государство, распоряжаясь общественной собственностью, должно помнить, что оно распоряжается имуществом Бога. На практике эти положения выразились, в частности, в феномене так называемого «католического синдикализма», при котором всем рабочим принадлежали средства производства. Особенно успешны были такие синдикаты и кооперативы в Канаде, начиная с 1940-х гг. Согласно представлениям католиковсиндикалистов, следует сочетать частную и корпоративную собственность, а также ввести общую собственность на средства производства. Представители просоциалистической теологии освобождения отвергали выстроенный в официальном католическом учении баланс и призывали вернуться к основам раннехристианской общины [3].

В протестантизме считается, что человек – управляющий Бога, и всё, что у него есть, принадлежит Создателю и должно использоваться для совершения добрых дел. В целом протестантизм исходит из сохранения и освящения частной собственности как особой «зоны ответственности», которую должна «разрабатывать» отдельная человеческая личность, однако при сохранении идеала равенства в «общине верных». В истории протестантской мысли в связи с этим были идеи отойти от частной собственности. Так, известный англиканский священник Ч. Кингсли отдавал предпочтение корпоративной собственности [3].

В иудаизме, с одной стороны, декларируется неприкосновенность чужой собственности. С другой стороны, подчёркивается, что частная собственность богатого принадлежит Богу через бедных, которым он должен отдавать от одной десятой до одной пятой своего дохода. С точки зрения мудрецов Талмуда, у всех людей есть право пользоваться чужой частной собственностью во всех случаях, когда владельцу не наносится ущерб, а его имуществу не причиняется вред. Например, запретить посторонним ступать по полю лишь на том основании, что оно – частая собственность, считается неэтичным (Тр. Баба Камма, 81б). С точки зрения ислама, верховный собственник всего – Аллах, который всего лишь предоставляет в аренду людям земные блага [3].

Несмотря на то, что право собственности не принадлежит «к области благодатной христианской жизни», и потому к нему не может быть прилагается предикат «священное», понятие собственности подразумевает ее неприкосновенность и имеет жесткие, вполне конкретные рамки – «грешно желать чужого». Четко и определенно это проявилось еще в древнем учении. В заповедях Десятилетия говорится: «Не кради» [4].

В исламе собственность разделена на четыре части: 1) потребительская собственность – собственность, удовлетворяющая естественные потребности человека,

такие как пища, вода, одежда и т. д.; 2) индивидуальная собственность – собственность, добытая разрешённым путём, куда входят жилища, бизнес (торговля, производство), земля, личное имущество, т. е. человек имеет полное право распоряжаться ими, не пренебрегая рамками шариата. Допускается иметь собственность как индивиду, так и группе людей. Индивидуальная собственность охраняется как одно из проявлений инстинкта самосохранения. Однако законной считается только та собственность, которая была приобретена честным трудом, получена в дар или по наследству [3].

Современная мусульманская юриспруденция уделяет проблемам собственности значительное внимание. Опираясь на выводы средневековых авторитетов, она стремится обобщить и переосмыслить их в русле тенденций современной мировой правовой мысли. Это касается всех основных относящихся к праву собственности понятий и категорий, среди которых центральными являются понятия «маль» (имущество) и «милк» (собственность). Термин «маль» встречается более чем в 90 стихах Корана, но в этом основном источнике шариата нет точного его определения [6].

Государство обязано запрещать монополию. Любое лицо, которое завладело имуществом, не имеющим собственника и разрешённым нормами шариата, приобретает на него первичное право собственности (например, право на заброшенную и необработанную землю) [3]. Для общественного блага во время бедствий государству и обществу разрешено пользоваться такой собственностью при согласовании интересов с собственником. Для всех собственников предусмотрен обязательный налог в пользу бедных (закят), а также очень поощряется милостыня (садака) с целью перераспределения доходов; 3) общественная собственность – пастбища, водоёмы, полезные ископаемые (золото, серебро, медь, нефть, газ, углеводороды), крупные дороги, кладбища. Это принадлежит всем людям (в частности, мусульманской умме); государство является представителем уммы, поэтому природные богатства считаются государственной собственностью; 4) вакуфная собственность – имущество, переданное государством или отдельным лицом на религиозные или благотворительные цели [3]. В вакф может входить как недвижимое, так и движимое неотчуждаемое имущество, но лишь приносящее пользу (доход) и нерасходуемое (например, в вакф не могут быть переданы деньги). Из всех этих норм исходит концепция «третьего пути», которая декларирует отказ от крайностей капитализма (примата частной собственности) и коммунизма (примата общественной собственности). В связи с этим интересно рассмотреть три феномена – «капитализм мулл» в Иране, «арабский социализм» и «феодалнобюрократический капитал». [3].

Исламские религиозные представления об Аллахе, наделяющем своих рабов материальными благами, юридически выражаются в понимании права собственности как особого закрепленного шариатом отношения между человеком и указанными благами. Такая связь означает, что лицо, наделенное свыше тем или иным имуществом, т.е. законно им завладевшее, тем самым становится его собственником и, в частности, получает право препятствовать другим претендовать на него [6].

Актуальность рассмотрения влияния религии на сферу, традиционно являющуюся областью частной жизни, обуславливает и специфика последней, где нравственные основы тесно переплетаются с религиозными убеждениями и в то же время с ощущением необходимости сохранения личной правовой безопасности, создания юридических гарантий, позволяющих осуществлять свою свободу в соответствии с собственными убеждениями, если они не противоречат основам общественной морали, нравственности, правопорядка, правилам человеческого общежития. Формирование частнопроводного пространства немисливо без учета норм и правил поведения, складывающихся в иных сферах социального регулирования. И в этой связи мы порой видим воспроизводство социальных норм в области религии, морали, этики, эстетики в нормах права [7].

Богатство дает больше поводов к гордости, тщеславию и надменности. Оно способствует самовозвышению или, говоря современным языком, повышает самооценку. Деньги и богатство наделяют человека властью над другими людьми. Однако это под силу не каждому. Унижения, притеснения бедных и слабых, приобретения богатства с обидою для ближнего – этого должны опасаться богатые люди. В целом, наряду с определенной противоречивостью оценки богатства, в богословской литературе присутствует, как отмечал С. Н. Булгаков, развитие взглядов по этому вопросу: от преобладания аскетически пренебрегающего отношения – к видению и раскрытию его положительных сторон. Таким образом, бедность и богатство не являются чисто экономическими понятиями, в отношении к ним присутствует большая доля этического начала. Сами по себе они нравственно нейтральны, одинаково законны и не являются критериями богоугодности или условиями спасения. Бедность и богатство осуждаются, если они служат причиной отдаления от духовной жизни, становятся источником человеческих и социальных пороков. Порицается пристрастие к богатству, несвобода от него, зависть к имеющим больший материальный достаток. Можно сказать, что христианство не видит непримиримых противоречий между духовным и материальным и не призывает к полному отказу от всего вещественно материального [4].

Таким образом, в соответствии и согласии со Священными Писаниями в христианстве и во остальных религиозных традициях подчёркивается, что человек обладает частной собственностью довольно условно, поскольку она зависит от кого-то или чего-то высшего, и поэтому частный собственник должен уметь делиться своим богатством. Во всех религиозных традициях защищается общественная, коллективная собственность.

Список литературы:

1. Лукин С.В. Частная собственность в христианской доктрине // Экономика и религия. – 2014. - № 2 (50). С. 367 – 372.
2. Симор П.У. Сакральные смыслы собственности в культурных практиках// тема диссертации и автореферата кандидат наук. – 2022.
3. Куропаткина, О. В. Отношение к различным формам собственности в разных религиозных традициях / О. В. Куропаткина // Сборники конференций НИЦ Социосфера. – 2011. – № 37. – С. 103-109. – EDN RFVMEZ
4. Цыпин В. Имущественные права Церкви прот.// Церкви. - Клин: Христиан. Жизнь. - 2004. – С.700
5. Сюкийнен Леонид Мусульманское право собственности: юридическое осмысление религиозных постулатов // Россия и мусульманский мир. 2006. №3. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/musulmanskoe-pravo-sobstvennosti-yuridicheskoe-osmyslenie-religioznyh-postulatov> (дата обращения: 14.03.2024).
6. Горшунов Денис Николаевич Частное право и ислам // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. 2010. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chastnoe-pravo-i-islam> (дата обращения: 14.03.2024).
7. Солодова Г.С. Некоторые воззрения христианства: собственность, богатство и бедность // ЭКО. 2006. №1 (379). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-vozzreniya-hristianstva-sobstvennost-bogatstvo-i-bednost> (дата обращения: 14.03.2024).

ПОСТСЕКУЛЯРЛЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКСТРЕМИЗМ МЕН ТЕРРОРИЗМ: ДАМУ ҮРДІСТЕРІ МЕН ҮДЕРІСТЕРІ

Исламтану мамандығының 1 курс докторанты **Сақбаева А.Қ.**
Ғылыми жетекші: Байтенова Н.Ж. - филос. ғ. докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Ислам дінінде саяси–қоғамдық, рухани өмірдің барлық саласы қамтылған. Солардың бірі діни сенім және діни төзімділік мәселесі. Ислами идеяларды өркениеттік тұрғыда қабылдап, оларды еліміздің әлеуметтік-экономикалық даму жолында қолдана білсек, біздің қоғамдағы біраз қиындықтар шешілер еді. Алайда, Қазақстанда, көптеген басқа елдердегідей, діни экстремизм мен терроризмге қатысты белгілі күрделі мәселелер бар және осы мәселені шешудің сындарлы тәсілдерін іздеу маңызды болып табылады. Экстремизм мен терроризм – бұл оның таралуын болдырмау үшін мұқият қарауды және тиімді шараларды қажет ететін құбылыс. Мақалада Қазақстандағы радикалды діни экстремизм мен терроризм өсуінің ішкі және сыртқы саяси себептері, бұл процестің ұлттық қауіпсіздік пен жалпы өңірлік тұрақтылыққа әсері қарастырылады. Терроризм және экстремизм мәселесіне ұзақ уақыт бойы тап болмаған еліміз бүгінде осы жағдайға байланысты тиімді және жылдам шешімдерді қабылдауды қажет етуде. Аталған мәселені шешу үшін мемлекеттік құрылымдар соңғы жылдары елеулі күш-жігер жұмсап, дін саласындағы үрдістер мен үдерістерге бақылауды айтарлықтай кеңейтіп, нығайтуда. Мақалада мемлекетте орын алған экстремизм мен терроризм оқиғалары және олардың Қазақстан халқының ортақ мемлекеттік мәдениетінің дамуы мен бірігуіне, демократиялық реформалардың халық санасында орнығуына әсері талқыланады. Экстремисттік және террористік мәселелерді шешудің жолдары ұсынылады.

Кілт сөздер: ислам, дін, экстремизм, терроризм, антирроризм

Кіріспе.

Діни экстремизмді, оның іс-әрекетінің мотивациясын білмей түсіну мүмкін емес. Сараптамалық ортада діни экстремизмнің анық сипаты және оның табиғатта қалай кездесетіні туралы нақты түсінік жоқ. Діни экстремизм мәселесін түсінуде сараптамалық бірліктің болмауы, біртұтас координаттар мен құндылықтардың бірыңғай жүйесіне, зерттелген және білікті әдістердің бірыңғай жиынтығын қалыптастыруға кедергі келтіруде.

Діни экстремизм діни ұйымдармен тікелей байланысты. Көптеген діни ұйымдар тек дінге деген қызығушылықтарын жасыра отырып, іс жүзінде адамның санасын басқарып, өз мүдделерін насихаттайды. Сонымен қатар, оларға әсер ете отырып, жеке тұлға ретінде адам психологиясы мен оның құқықтарын, отбасылық этиканы бұзады. Діни негізде жанжал туғызып, адамның конституциялық құқықтарын шектейді немесе айырады. Діни экстремизмді ұстанушылар өздерін «діни өрлеудің шыңына» жеткендер деп түсінеді. Өмірдің мәнін табу және жоғары этикалық мақсаттарды ұстану олардың ақыл-ой дәлелдеріне «соқыр» сеніммен ауыстырылады. Мұндай сенім адамды зорлық-зомбылықтың тиімді құралына айналдырады [1].

Діни экстремизм қазір қарулы және оқытылған халықаралық террористер бандалары жасаған ауқымды тұрақты соғыс немесе жүйелі террористік актілер түрінде анықталады. Олардың идеологиясы – «джиһад» – «кәпірлермен» соғыс, олар басқа дінді ғана емес, сонымен бірге «Исламға» сай емес зайырлы өмір салтын, демократиялық саяси бағытты ұстанатындармен де күреседі. Қоғамдағы жағымсыз резонанс әр түрлі тоталитарлық діни ұйымдардың, неопагандықтың, оккультизмнің, сатанизмнің және басқа өз қызметін жасыратын (немесе жарнамаламайтын) топтардың ізбасарларының қызметін тудырады. Олардың ықпалындағы қауымдастықтарда діни фанатизм пайда

болатыны, бұзақылық әрекеттері жасалатыны, олардың мүшелерінің моральдық, психикалық және физикалық денсаулығына зиян келтірілетіні белгілі [2].

Діни экстремизм көбінесе зорлық-зомбылықпен қатар жүретін таптық және азаттық күрестің әртүрлі формаларынан бастап жалдамалы агенттер мен арандатушылар жасаған қылмыстарға дейінгі гетерогенді құбылыстарды білдіреді.

Негізгі бөлім. Зайырлы және көпмәдениетті Қазақстан ұзақ уақыт бойы әлемдік ауқымдағы – діни экстремизм мәселелерінен тыс болатын. Алайда, соңғы уақыттардағы жағдайлар («Қаңтар» оқиғасы) кезінде тұрғындар алғаш рет және үлкен ауқымда оның көрінісіне тап болды.

Тәуелсіздік алғанға дейін елде мұндай мәселелердің болмауының бірнеше себептері бар [3]:

- коммунистік, атеистік идеологияның үстем болуы;
- оңтүстік аудандардан басқа республика аумағында исламның әлсіз таралуы.

Ислам діни исламға дейінгі пұтқа табынушылық нанымдармен, соның ішінде тәңіршілдікпен қатар күнделікті өмірде де мойындалды;

- КСРО азаматтарын сыртқы әлемнен идеологиялық және мәдени оқшаулау;
- КСРО КГБ-ның коммунистік доктринаға сәйкес келмейтін кез-келген идеологиялық көріністерді анықтау, алдын-алу және жолын кесу жөніндегі қызметті белсенді атқарды.

Ал, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін жағдай түбегейлі өзгерді, яғни діни экстремизмді КСРО-ның ыдырауының салдарының бірі деп атауға болады. Себебі, осы уақытта ескі идеалдар құлады, қоғам әлі жаңартылған «дұрыс» идеологияны анықтаған жоқ еді. Қазақстандағы Ислам, барлық Орталық Азия елдеріндегі секілді, жыл сайын дәстүрлі мәдениеттің ғана емес, әлеуметтік және саяси өмірдің маңызды факторына айнала бастады. Елде діни сенім бостандығы, діни бірлестіктерді мемлекеттен бөлу, мемлекеттің діни қауымдастық істеріне араласпау құқығы жарияланды. Көптеген зерттеулерге сәйкес, діни экстремизм халықтың күнкөріс деңгейінің төмен болуы мен жастардың арасындағы білімсіздік салдарынан артқандығы анықталған. Ал, Қазақстан тәуелсіздік алған кезеңде болған дағдарыс салдарынан, халықтың осал тұстарының арасында көптеген адамдар діни білім алу мүмкіндігі болмады және осы уақытта жұмыссыз адамдардың саны артты, бұл қоғамның әлсіз тұсы, «бос құлақтар» мен «бос қолдардың», яғни тез сенуге бейім топтардың қалыптасуына алып келді. Осылайша елімізде тәуелсіздік алған кезден бастап діни экстремизм мен терроризм орын ала бастады [4].

Қазақстанда діни экстремизм Ислам радикализмін қоса алғанда, түрлі нысандар арқылы көрінеді. Бұл биліктің үлкен алаңдаушылығын тудырады, өйткені бұл ықтимал қақтығыстар мен қоғамдық қауіпсіздіктің бұзылуына алып келуі мүмкін. Бүгінгі таңда Қазақстан үшін негізгі қауіпті факторларының бірі діни экстремизм болып табылады. Бұл факторды (әсіресе бірқатар қиын аймақтарда) сыртқы күш орталықтары елдегі әлеуметтік-саяси жағдайды тұрақсыздандыру үшін оңай қолдана алады. Қазақстандағы бұл мәселенің ерекшелігі келесідей:

- біріншіден, Қазақстандағы діни-экстремистік топтар салыстырмалы түрде аз және бытыраңқы;

- екіншіден, Алматы (2016 ж., жаз) мен Тараздың (2011 ж.) тәжірибесі көрсетіп отырғандай, тіпті жалғызбасты террорист те, әсіресе қоғамдық-саяси резонанс тұрғысынан орасан зор залал келтіре алады.

Қазақстанда ислам экстремизмінің дамуы шаамамен 2011 жылдан бастау алды деп қарастыруға болады. 2011 жылдан бастап, экстремистер қызметінің террористік күрес әдістеріне көшуі, билікке қарулы қарсыласу кезеңі байқалады. Оқиғалардың қайғылы тізбегінің тағы бір бөлігі негізінен жастар қатысқан 2016 жылғы Ақтөбе қаласындағы террористік акт және осы жылы Алматы қаласында орын алған жалғызбасты террористік актіні атауға болады.

Террористік акциялар негізінен құқық қорғау жүйесіне, соттарға, түзеу мекемелеріне қарсы бағытталған және көбінесе жарылыстар, соның ішінде жанкешті опция арқылы жүзеге асырылды. Сол кезде «Халифат сарбаздары» (Джунуд әл-Халифат), «Дінді қорғаушылар» (Ансар-уд-дин), «Бейбарыс батальоны» және т.б. жаңа террористік құрылымдар өздері туралы жариялай бастады [5].

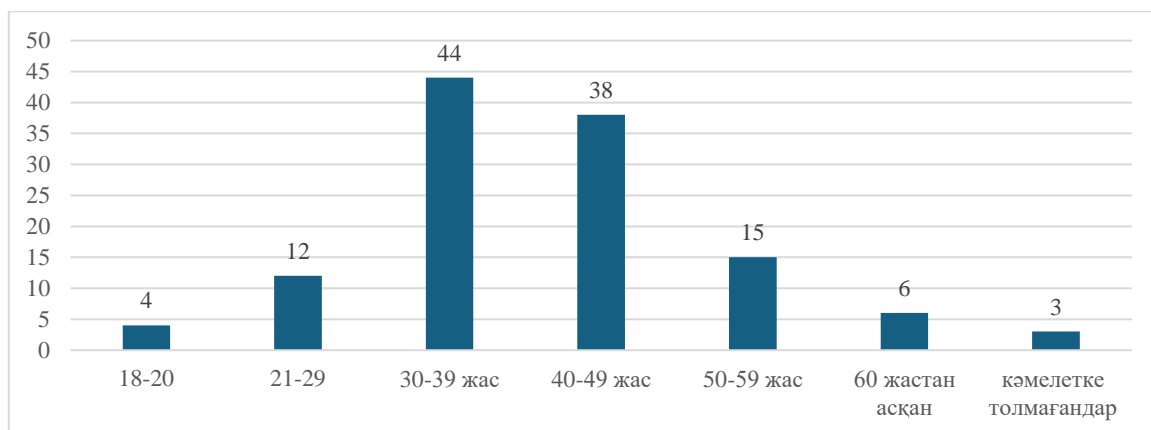
2016 жылғы террористік актілер мемлекеттің зорлық-зомбылық экстремизмі мен терроризмге қарсы практикалық шараларын жүйелі және кешенді күшейту жөніндегі жаңа кезеңнің басталуын белгіледі. «Экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша кейбір заңнамалық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заң жобасы қарастырылды. Сондай-ақ, діни қатынастарды ретке келтіру мақсатында «Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2017-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама» қабылданды және Тұңғыш Президенттің 2017 жылғы 20 маусымдағы Жарлығымен Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясаттың 2017-2020 жылдарға арналған жаңа тұжырымдамасы бекітілді [6].

Мемлекеттегі террористік актілердің негізгі себебін халық арасында діндарлықтың өсуінен анықтауға болады, бірақ Қазақстан Республикасының саяси ашық болуы жағдайында бұл табиғи үдеріс болып табылады. Экстремизм мен терроризмге байланысты құқық бұзушылықтар бойынша өңірлер арасында Түркістан облысы көш бастап тұр (18 жағдай). Антилидерлерде басқа да оңтүстік өңірлер - Жамбыл облысы мен Шымкент қаласы кіреді. 2023 жылы Шығыс Қазақстан және Қостанай облыстарында ең аз құқық бұзушылық (1 жағдай) тіркелді. Сонымен қатар, әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, таптық немесе діни алауыздықты қоздыру туралы бап бойынша - 48 жағдай тіркелді. Сондай-ақ, «Терроризмді насихаттау немесе терроризм актісін жасауға жария түрде шақыру», «сот шешімімен тыйым салынған қоғамдық немесе діни бірлестіктің қызметін ұйымдастыру және оған қатысу» баптары да кездеседі.

2022 жылдың қаңтар-желтоқсан айларында Қазақстанда 124 адамға, ал 2023 жылы бұл көрсеткіш 2 адамға (минус 1,6%) азайып, 122 адамға қатысты экстремизм мен терроризмге байланысты қылмыс-іс қозғалған және сотқа жіберілген [7].

Анықталған адамдардың үштен бірі, 41 адам – терроризмді насихаттаумен немесе терроризм актісін жасауға жария түрде шақырумен айналысқан. Сондай-ақ, жиі кездесетін құқық бұзушылықтардың қатарына қоғамдық немесе діни бірлестіктің, не өзге ұйымның қызметіне тыйым салу немесе оларды жою туралы сот шешімінен кейін (24 адам, плюс жылына 60%) ұйымдастыру және әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, таптық немесе діни араздықты қоздыру (23 адам, плюс 76,9%) кездеседі.

Сотқа тартылғандардың арасында 30-39 жас аралығындағы 44 адам, 40-49 жас аралығындағы 38 адам, 50-59 жас аралығындағы 15 адам, 60 жастан асқан 6 адам, кәмелетке толмағандар – 3 адам, 18-20 жаста – 4 адам, 21-29 жаста – 12 адам болды (сурет 1) [7].

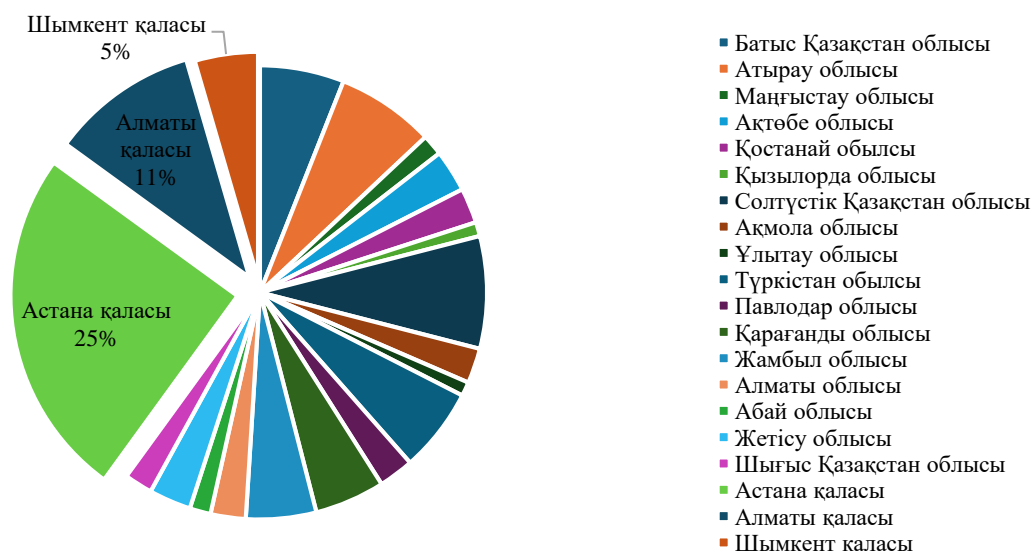

Сурет 1 – 2023 жылы экстремистік терроризм бойынша қылмыстық іс тіркелген азаматтардың жас бойынша статистикасы [7]

2023 жылдың он екі айында Сотқа дейінгі тергеудің бірыңғай тізілімінде экстремизм мен терроризмге байланысты 208 қылмыс тіркелді – бұл 2022 жылмен салыстырғанда 5,6%-ға артық.

Жиі кездесетін қылмыс – әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, таптық немесе діни алауыздықты қоздыру: 84 құқық бұзушылық, жылдық өсу – 82,6%. Бұдан әрі терроризмді насихаттау немесе терроризм актісін жасауға жария түрде шақыру, сондай-ақ олардың қызметіне тыйым салу немесе жою туралы сот шешімінен кейін қоғамдық немесе діни бірлестіктің не өзге ұйымның қызметін ұйымдастыру және оған қатысу [7].

Өңірлік бөліністе экстремизм мен терроризмге байланысты ең көп қылмыстар елордада тіркелді: 50 жағдай — өткен жылмен салыстырғанда 28,2% - ға артық. Сондай-ақ, антилидерлік өңірлердің қатарында Алматы (21 жағдай), Солтүстік Қазақстан (16 жағдай), Атырау (14 жағдай) және Жамбыл (13 жағдай) облыстары болды. Құқық қорғау органдары бір жыл бұрын 302-ге қарсы 153 экстремистік материал тәркіледі. Көбінесе мұндай материалдар, кітаптар (96 бірлік) және парақшалар (42 бірлік) болды (сурет 2) [7].

Сурет 2 – ҚР өңірлік бөліністе экстремизм мен терроризм статистикасы, 2023 жыл [7]

Елімізді болып жатқан оқиғалар статистикасы діни экстремизмнің таралуына ықпал ететін факторларға терең талдау жүргізу қажеттілігін көрсетеді. Жағдайдың күрделенуінің белгілі себептері: діни сауатсыздық, халықтың идеологиялық және діни бағдарларының бірінші реттілікте болмауы, көптеген діни ілімдер мен ұйымдардың пайда болуы және т.б.

Бүгінгі таңда ең маңызды фактор – «зайырлылық» терминінің мазмұнын дұрыс түсінбеудің нәтижесі болған дін мен мемлекеттің қарама-қайшылығы. Кейбір шенеуніктер бұл терминге идеологиялық сипат беруі дін мен мемлекет арасындағы қарым-қатынаста, зайырлылық пен руханилық арасындағы байланысты қабылдауда қиындықтар тудырды. Нәтижесінде, мемлекет экстремизммен күресу үшін емес, діндарлықпен жұмыс істейді деген әсер қалады және барлық іс-әрекет руханият пен ислам нормаларына шабуыл сияқты сезіледі. Бұл мәселені шешуде, әлемдік тәжірибе зайырлы мемлекет пен Ислам арасындағы өзара әрекеттестікте екі стратегияның бірін таңдау керектігін көрсетеді:

– исламды тежеу стратегиясы (жалпы бірқатар елдерде бұл стратегия өзінің

тұйықтығы мен өнімсіздігін көрсетті);

– исламмен ынтымақтастық стратегиясы (оның ішінде радикалды исламизмге қарсы «қалыпты» исламмен ынтымақтастық; Малайзия мен Сингапурдың табысты тәжірибесі айқын мысал болып табылады).

Бұдан әрі радикалды діни құрылымдардың тұрақсыздандырушы белсенділігі қазақстандық қоғамның өзінде жеткілікті елеулі объективті ішкі алғышарттар болған кезде ғана табысты болуы мүмкін. Мысалы, мұсылмандарға қысым жасау, сондай-ақ ҚР азаматтарының әлеуметтік-мүліктік жіктелуі аясындағы жағдай конфессиялық-идеологиялық шекаралардың әлеуметтік және саяси шекаралармен сәйкес келуінің ықтимал қауіптілігін туындатады. Бұл жағдайда исламды саясаттандырудың өсуі маңыздылыққа ие болады. Мысалы, биліктің хиджаб киюдi шектеу, зайырлылықты исламға шабуыл ретінде беру әрекеттеріне байланысты, ҚМДБ-дан кейінгі көптеген қалыпты сенушілер, әрине, Сирияға кетуге және/немесе террористік актілерге бармайды, бірақ зайырлы саяси оппозицияның деструктивті үгіт-насихатына көбірек бейім болуы мүмкін, әсіресе діни жастар.

Бұл мақсатта, білім беру, экономикалық жағдай, сондай-ақ радикалдануды ынталандыратын әлеуметтік-мәдени аспектілерін қарастыру керек. Толеранттылықты насихаттауға, мәдениеттер мен діндердің алуан түрлілігін түсінуге бағытталған білім беру бағдарламаларын дамыту неғұрлым инклюзивті қоғам құруға ықпал етеді. Бұған дінаралық түсіністік курстарын енгізу және сыни тұрғыдан ойлауға үйрету пәндерін қосу керек.

Тиімді құқық қолдану: діни экстремизм актілерінің алдын алу және жолын кесу үшін құқықтық базаны нығайту және оны қатаң орындау қадағалау. Бұған экстремистік идеяларды насихаттауды бақылау және экстремистік ұйымдардың қаржылық қолдауымен күресу шаралары бақылау керек.

Халықаралық ынтымақтастық: діни экстремизммен күрес оң нәтиже көрсетіп жатқан басқа елдермен тәжірибе және ақпарат алмасу Қазақстанға құнды сабақтар мен стратегияларды ұсына алады. Жастардың қоғамдық өмірге, спортқа, мәдениетке және білімге белсенді қатысуы үшін жағдай жасау олардың экстремистік топтарға тартылу ықтималдығын төмендетуі мүмкін. Интернеттегі мазмұнды тиімді бақылау және реттеу интернеттегі рекрутинг пен экстремистік идеялардың таралуын болдырмауға көмектеседі.

Қорытынды

Қазақстандағы діни экстремизм проблемаларын шешу кешенді және жүйелі тәсілді талап етеді. Қоғамның, биліктің және діни лидерлердің қатысуымен ел тұрақты және толерантты қоғам құруға ықпал ететін стратегияларды жасай алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Никишин В. Д. и др. Словесный религиозный экстремизм. Правовая квалификация. Экспертиза. Судебная практика. Монография. – Москва: Проспект. – 2020. – 240 с.
2. Шувалов А. П., Тишкин Д. Н. Оперативно-розыскное прогнозирование в сфере противодействия религиозному экстремизму: актуальные вопросы комплексного взаимодействия с институтами гражданского общества // Юристъ-Правоведъ. – 2020. – № 1 (92). – С. 135-140.
3. Жусупов С. Ислам в Казахстане: прошлое, настоящее, будущее во взаимоотношениях государства и религии // Ислам на постсоветском пространстве: взгляд изнутри / Московский центр Карнеги. – М., 2001. – С. 121, 122
4. Абжанов Б. С. О противодействии экстремизму в Казахстане // Онтология и аксиология права. – 2021. – С. 3-6.
5. Бубербаев Н. Д. Проблемы противодействия религиозному экстремизму в Республике Казахстан // ББК 67я431 П 781. – 2021. – С. 29.

6. Казахстан П. П. Р., Сагинтаев Б. Об утверждении Государственной программы по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2018-2022 годы: утв. 15 марта 2018 года, № 120 //URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/natsionalnaya_bezopasnost/id-P1800000124/(дата обращения: 01.07. 2018). – 2020. (қаралым күні 16.03.2024)

7. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті [Электронды ресурс] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat?lang=kk> (қаралым күні 15.03.2024)

ТҰЛҒАНЫҢ ДЕСТРУКТИВТІ ҰЙЫМҒА ЕНУ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ДЕСТРУТИВТІ СЕКТАНЫҢ АДАМҒА ӘСЕР ЕТУ САЛДАРЫ

Дінтану мамандығының 2 курс магистранты **Сайлау Т. Ж.**

Ғылыми жетекші: з.ғ.к., профессор м.а. Бишманов К.М

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қоғамдағы тұлғаның деструктивті ұйымдарға ену себептері мен оның адам баласына әсер ету салдары туралы зерттеледі. Қазіргі қоғамның дерті саналатын деструктивті ұйымдардың әлеуметтік ортада үлкен қызығушылықта болуы болашаққа төнетін қауіп есебінде көрсетіледі. Өтпелі, аумалы-төкпелі заманда дін тұрақтылыққа да, дау конфликтілерге де себеп болуы мүмкін еді.

Қазақстандағы діни жағдай, басқа елдердегі сияқты көбіне елдің ішіндегі және одан тыс саяси, экономикалық және құқықтық жаңдайға тікелей байланысты. Сонымен қатар, ол мемлекеттің ішіндегі этносаралық және конфессияаралық қарым-қатынасқа да тәуелді.

Мақаланың қорытынды бөлімінде отандық және шетелдік ғалымдардың пікірлеріне сүйене отыра өзіндік тұжырымдарымызды келтіреміз. Қазіргі таңдағы деструктивті ұйымдарға нақты баға беріп, қазақ жастарының ұстанған діни бағыттарына сараптама жасаймыз.

Кілт сөздер: дінтану, қазақ, діни ахуал, деструктивті ұйымдар, секта, өркениет, әлеумет, тұлға.

Қазақстандағы қазіргі діни ахуалдың ерекшелігі жаһандану үдерісімен байланысты, ол көптеген әлеуметтік-мәдени өзгерістерге және көптеген проблемалардың шиеленісуіне алып келді, олардың бірі әлемдік діндер қақтығысы болды. Сонымен бірге әртүрлі діни дәстүрлердің өкілдері арасындағы өзара түсініспестік барған сайын айқын бола түсуде. Сонымен қатар, кейбір діндер «өркениеттік қақтығыстарға» қатысу арқылы саяси мәнге ие болады.

Бұл мәселені тек өзара төзімділік пен сыйластық принциптерін қалыптастыру арқылы, сондай-ақ жаңа діни топтар қоғамға әкелетін мәселелерді шешетін дінаралық диалогты нығайту арқылы шешуге болатыны сөзсіз. Діни фундаментализм – кез келген дінге тән консервативті әлеуметтік мақсаттарға берілгендік. Діни фундаментализм әлеуметтік және саяси тұрақсыздық жағдайында туады.

Бүгінгі таңда елімізде ұлтаралық және конфессияаралық келісім орнығып, ел тұрғындары тату-тәтті өмір сүруде. Әрбір азаматқа Конституциямен сенім бостандығы беріліп, ар-ождан құқығы қорғалған. Осы құқықтың негізінде азаматтарымыз өз еркімен діни сенімге нанып, қалаған ғибадатын жасауға құқығы бар.

Бірақ сенім бостандығы құқығын желеу етіп, жұрттың сенімін алдайтын діни ағымдар да кездеседі. Біз бұл ағымдарды «деструктивті діни ағымдар» деп атаймыз.

Деструктивті діни ағымдарға азаматтарымыздың мүшелікке енуінің себептерін төмендегідей:

- ақпараттық кеңістікте сараланбаған ақпараттың көптігінен туындаған салғырттық;
- ақпараттың көптігінен жүйелі шешім шығаруға қабілетсіздік;
- қордаланған әлеуметтік мәселелердің жиынтығы;
- әлеуметтік өмірдің психо-физиологиялық ауыртпалығы;
- саналы ойлауға жүгінуге қабілетсіздік; азаматтардың өз өміріне мағына беруге талпынысынан саналы түрде бас тартуларға баруы[1, 23-бет].

Дін тұлғаның дүниетанымын қалыптастыратын қасиетке ие. Ол негізгі қоғамдық құндылықтарды қалыптастырады. Адамгершілік пен инабаттылық – азаматтық қоғамның басты ерекшеліктері деп санасақ, бұл құндылықтар діннің көмегінсіз жүзеге асуы мүмкін емес. Алайда әлемдік және дәстүрлі діндердің заман ағымына сай даму барысы өз ішінде дәстүрлі емес деструктивті ағымдардың пайда болуымен де ұштасып жатқандығы да шындық. Дәстүрлі діннің қоғамдағы орнын төмендетіп, оның дамуын тежейтін әрі дін атын жамылғанымен түп мақсаты діннен алыс жатқан деструктивті ағымдар, секта және культ түсініктері бүгінгі күннің үйреншікті құбылысына айналды.

Бір атап өтетін жайт, ол қазіргі таңда отандық дінтану саласында деструктивті ағымдарға қатысты жалпы қалыптасқан топтама жоқ. Бұл әсіресе осы деструктивті ағымдардың белгілері мен ерекшеліктерінің әртүрлілігі және олардың қызметінің күрделілігімен байланысты болып отыр. Демек қазіргі таңда отандық дінтану саласы деструктивті культ не секта болсын оларды белгілері бойынша топтастыру жұмыстары әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Осы ретте отандық дінтанушы ғалымдардың деструктивті діни ағымдарға қатысты пікірлерін саралаудың маңыздылығы арта түседі.

Отандық зерттеуші деструктивті ағымдардың сыртқы белгісі бойынша деструктивтілік сипатын төмендегідей әлеуметтік-теологиялық аспектілерде қарастырады:

-Жалпы қабылданған әлеуметтік құндылықтарды теріске шығарып, ұстанушыларды адасқандар немесе күнәһарлар деп қарастырушылық;

-Қоғамда орнаған тәртіпті сақтауға қарсы шыға отырып, деструктивті діни ұйымының идеологиясына шектен тыс бағынушылық;

-Дәстүрлі діни конфессиялар мен оның өкілдеріне деген өшпенділік;

-Мемлекет бекіткен заңнамалық негіздерді мойындамау және сақтамау;

Өздерінің идеологиясын мойындамайтындарға қарсы үздіксіз күрес жүргізу деп айшықтай келе, ағымдардың ішкі сипаты бойынша деструктивтілік белгілерін төмендегідей жіктейді:

-Тұлғаның өн бойындағы қасиеттерін тұншықтырып, өз идеологияларына мойынсұндыру;

-Қоғамдағы этикалық және рухани кедергілерді жеңу;

-Жақындар мен әлеуметтік ортасынан ажыратып, өзіндік сыни ойлау қасиетінен айыру;

-Әлеуметтен тыс өмір сүру қағидаттарының үстемдік құру деп зерттеуші жіктейді[2, 15-бет].

Отандық дінтанушы Г.А. Базарбаеваның пікірінше «дәстүрлі емес діни ағымдардың көздеген мақсаты – халықты айтқанға көнетін ойсыз топқа айналдырып, оларды жанды қуыршақ сияқты басқару, санасына әмір жүргізу болып табылады. Кез келген адамды халықтың, не болмаса қандай да ұйымның құрамдас бөлігі ретінде қарастырсақ, тұлға ұйымның ортасына түскен кезде сол ұйымның ықпалына бейімделгіш келетіні белгілі. Тұлға ұйымның арасына қалған сәттен бастап бұрынғы табиғи қалпынан өзгеріп, мүлдем басқаша ойлай бастайды, сол ұйымға тән іс-әрекеттер жасайтын болады» деп ой қорытады [3, 119-бет].

Ал дінтанушы А.Қ. Омаров өзінің «Теріс діни ағымдардың ортақ белгілері» атты мақаласында деструктивті ағымдарға тән негізгі үш белгіні атап көрсетеді. Олардың

катарында «адам жүрегіне төзімділік пен сүйіспеншіліктің емес, өзімшілдік пен қатігездіктің дәнін себу», «дәстүрлі дінді қабылдамай, оның жергілікті ерекшеліктеріне өре түрегеліп, қарсы тұру», «әр халыққа отбасылық және ұлттық құндылықтар тән. Егер қай дін, қай ағым болмасын жергілікті әдет-ғұрыпты сыйламаса, оларды сыртқа тебетін болса, бұл оның шатақ дін екенінің айғағы» деп ой қорытады [4, 131-бет].

Деструктивті ағымдарға қатысты У.К. Шубаеваның «Жастардың діни психологиялық белсенділігінің негіздері» деп аталатын зерттеу жұмысында Деструктивті ағымдардың бірқатар ерекшеліктерін атап өтеді. Мысалы ғалым Деструктивті ағымдар жұмысының басты ерекшеліктері өздерінің діни ғибадатханаларына тартудың түрлі психологиялық әдістердің бар екендігін растай отырып, олардың жұмысының бір ерекшелігі адам өміріне қауіпті тренингтер мен семинарлар, біліктілікті арттыру курстар өткізу болып табылады. Автордың пікірінше мұндай әлеуметтік-психологиялық қатерлер қазіргі қоғамның басты түйіткілді мәселесіне айналып отыр. Деструктивті ағымдар жұмысының бір ерекшелігі санаға бақылау орнату болса, автор сананы бақылаудың психологиялық әдістері бар жерде азаматтардың шынайы таңдау жасау сияқты адами мүмкіндіктері жоқ деп тұжырымдайды [5, 23-бет].

Дінтанушы Н.Ж. Бәйтенованың редакторлығымен шыққан «Дінтану негіздері» атты оқулықта деструктивті ағымдар ұғымын біршама ашып, анықтама беруге тырысады. Отандық дінтанушылар деструктивті ағымдар, соның ішінде секта ұғымын белгілі бір діни бағытқа оппозициялық ағым ретінде пайда болады деп есептеп, сектаның жұмысына өзінің идеялық ұстанымдары мен құндылықтарын, ұйғарымдары мен ерекшеліктерін мойындату тән деп көрсетеді. Ең бастысы секта жұмысы мүшелерін қоғамнан оқушаулауға әрекеттер жасалады деп санайды. Отандық ғалымдардың пікірінше секталардың қызметі өміршең емес. Уақыт өте келе олардың бірқатары өмір сүруін тоқтатса, ендігі бірі басқа типке айналады деп санайды [6, 79-бет].

Осы бағыттағы өзінің ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген Ж.А. Шаукеновтың «Дінтану және діни қауіпсіздік негіздері» атты еңбегінде де деструктивті діни ағымдардың қоғам үшін қауіп мен оның түрлері барынша сараланған [7, 4-бет].

Қазіргі таңда отандық дінтану саласы деструктивті культ не секта болсын олардың белгілері бойынша топтастыру жұмыстарына көңіл бөліп, олардың ортақ белгілеріне қатысты қалыптасқан тұжырымдарға сай төмендегідей қорытындыларға келген:

-Әлеуметтік жағынан өзара көмек көрсетуге үнемі дайын;

-Кішіпейілділік пен елгезектік сияқты қасиеттер арқылы көз бояп, өздерінің астыртын идеяларын насихаттау және тарату;

-Кез келген елдегі және сол елдің ауыр тұрмыс тіркелген аймақтарында жұмыссыздық пен мұқтаждық, діни сауатсыздық пен экономикалық мәселелерді тиімді пайдалануға тырысушылық;

-Қаржылық көмекті ұсына білу;

-Ұлттық құндылықтарды менсінбейтін немесе білмейтін жастарды тартудағы белсенділік.

-Мемлекеттік төңкеріс немесе мемлекеттік қайта құру жағдайында халықтың әбігерге түскен сәтін сәтті пайдалану.

Демек жоғарыда келтірген мәліметтерден шығатын қорытынды деструктивті ағым өмірден орнын таппаған, қарым-қатынастарға мұқтаж жандарды физикалық әрі психологиялық тұрғыдан өздеріне тәуелді ететін ұйым деп тұжырымдауға негіз бар. Отандық дінтанушылардың пайым, қорытындыларына сай деструктивтік ағымдардың барлығына тән белгілерді сараптайтын болсақ олардың әрқайсысы да адамгершілік құндылықтарын насихаттамайды деп айта аламыз. Деструктивтік ағым, секта, деструктивті культ ұйымдары көп жағдайда адамды өзіне баурап алатындай білімге ие. Ал адамды өздерінің ұйымдарына мүше қылып қабылдаған соң, барлығы да нейролингвистикалық бағдарлама және өзге де психологиялық әдіс-тәсілдерді пайдалану арқылы адамның санасын тазарту жұмыстарын жүргізеді. Бұл аталған

деструктивтік ағым мен секта және деструктивті культтер мүшелер арасындағы бірлік пен бауырластықты өздерінің көшбасшыларына мүлтіксіз бағыну арқылы жүзеге асырады.

Бүгінгі таңдағы дінтану саласында жүргізілген зерттеулерге сай, дәл осындай деструктивті ағымдар болсын, не секта тіпті культтер қатарын әсіресе жастар толтыруда. Оның басты себептерінің бірі де деструктивті ағымдардың басты жұмысы жастарға бағдарланған. Тіпті алғаш осындай теріс ағымдар қатарына кірген жастарды ағым мүшелері қаумалап, үнемі оған Құдайдың оны жақсы көретіндігі және дәл осы ұйымда оны қадір тұтып, пікірін тыңдауға әзір екендігін барынша жеткізіп отырады. Бұл өз кезегінде албырт және өз өмірінен басқа адам үшін жауапкершілігі жоқ жастардың жаңа эмоция мен жаңа белесті бағындыруға жігер береді. Нәтижесінде еліміздің болашағы саналатын жаста адасып, қайғылы күй кешіп жатады. Өмірден түйгені аз саналатын жастарды әрі өз ырқына көндірудің бірқатар тәсілдері бар. Жастардың ойлау қабілеті де өмірлік тәжірибесі бар адамдарға қарағанда ерекше болары анық. Міне сондықтан түрлі психологиялық әдіс-тәсілдер де жастарға тез жұғымды болады. Осы өмірден орнын іздеген жастар мен уайым-қайғысының орнын толтыруды көздеген адамдар үшін деструктивті ағымдар таптырмас орын, жаңа пана болып жатады. Алайда кейінгі оқиғалар көрсететіндей, артылған үміт пен жүктелген сенім ақталмай жатады. Идеологиялық шырғаға түсіп, басқармалы және өзіндік ойы жоқ тірі организмге айналады. Осылайша адам өмірінде рухани тоқырау пайда болады.

Осындай деструктивті ұйымдардың салдары экстремизм мен терроризмде көрініп жатады. Жас буын өкілдерінің ұлттық құндылықтарды бойға сіңірмей тұрып, дінге келуі ұлтқа төнетін үлкен қауіпке айналмақ.

Діни экстремизм дегеніміз – діннен шектен тыс көзқарастар мен іс-әрекеттерді ұстану. Мұндай экстремизмнің негізі – зорлық-зомбылық, қатыгездік және агрессивтілік, демагогиямен үйлеседі. Қоғамдағы мұндай экстремизмнің себептері: әлеуметтік-экономикалық дағдарыстар, саяси құрылымдардың деформациясы, халықтың көп бөлігінің емір сүру деңгейінің төмендеуі, биліктің қарсылықтары мен оппозицияларының жолын кесу ұлттық қысым, саяси партиялар мен діни топтардың жетекшілерінің өз міндеттерін орындауды тездетуге ұмтылыстары және т.б.

Діни экстремизм дегеніміз тұрақты діни көзқарастарын немесе жеке адамның конституциялық құқықтарын, ар-ождан бостандығының кепілдіктерін тікелей немесе жанама түрде бұзатын қазіргі діни сананың бір түрі деп түсіндіріледі.

Соңғы уақытта «діни экстремизм», «радикализм», «діни терроризм» терминдері «ислам факторы» контекстінде жиі кездеседі, бірақ құқық қолдану тәжірибесі көрсеткендей, экстремизм исламнан тыс әртүрлі нысандарда да таралады.

Зерттеушілер бұл құбылыстың әмбебаптығы мен құрылымдық біртектілігін атап өтеді. Діни экстремизм саяси маңызға ие, өйткені ол азаматтардың құқықтарымен бостандықтарының бұзылуына әкеледі, қоғамдық қауіпсіздік пен мемлекеттің тұтастығын бұзады, қоғамдағы толқулар тудырады, конституциялық құрылым негіздеріне нақты қауіп төндіреді және қоғамдық тәртіпті тұрақтансыздыруға себепші болады.

Діни негіздегі экстремизм Интернетті белсенді қолданады, ол арқылы әртүрлі жанрдағы экстремистік материалдар таралады, парақшалардан бастап, экстремистік мазмұндағы әндері шығарады, бар дискілерге дейін. Діни экстремизм идеологиясы қарама-қайшылықты жоққа өзінің діни және этикалық көзқарастарын берік ұстанады. Экстремисттер өздерінің қолдаушыларынан кез-келген, тіпті ең абсурдтық бұйрықтар мен нұсқауларды орындауды талап етеді. Экстремизмнің дәлелі ақылға емес, адамдардың көзқарастары мен сезімдеріне арналған. Діни экстремизм басқа конфессиялардың өкілдеріне төзімшілдігінен немесе бір конфессия шеңберіндегі шиеленістен көрінеді.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, біз қоғам да, мемлекет те діни экстремизм мен терроризммен күресу керек деген тұжырымға келеміз. Әрине, олардың күресу әдістері әртүрлі. Егер мемлекет экстремизмнің пайда болуына ықпал ететін әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларды жоюы және экстремистердің заңсыз әрекеттерін болдырмауымен жұмыс азаматтар) діни және саяси жасаса, онда қоғам (қоғамдық бірлестіктер, БАҚ және экстремизмге, экстремистік идеялар мен саяси гуманистік идеялар мен шақыруларға қайшы келуі керек.

Діни экстремизм мен терроризмді жеңу үшін күрестің әр түрлі формаларын қолдануға болады: саяси, әлеуметтанулық, психологиялық, билік, ақпараттық және басқалар. Әрине, қазіргі жағдайда билік пен саяси күрес формалары алдыңғы орында. Құқық қолдану практикасы маңызды рөл атқарады. Заң нормаларына сәйкес, құқықтық жауапкершілік тек қана діни және саяси экстремизмнің қылмыстық әрекеттерін ұйымдастырушылар мен орындаушылар ғана емес, сонымен бірге оларға идеологиялық шабыт берушілері де тартылады [8, 6-бет].

Конфессионалдық ұйымдар мен рухани тәлімгерлердің діни және саяси экстремизм мен терроризмді жеңуге елеулі үлес қосу қабілетін Қазақстанның діни лидерлері мойындайды. Кейде діни ұйымдардың жетекшілері сияқты, экстремизм мен терроризмнің алдын-алуы бойынша жтістіктерге ешқандай да басқа әлеуметтік қатысушылар жете алмайтыны туралы мәлімдемелер жасалынады.

Адамдардың діни сезімдері арқылы экстремистік топтарға тарту, қылмыстық әрекеттер жасау үшін пайдалану мәселелері бойынша әшкерелеу туралы сөз қозғалғанда, мұндай тұжырым толығымен ақталады. Бұл жерде діни лидерлердің жарқын да сенімді сөзі бәсекелестіктен тыс болуы мүмкін. Қоғамдық бірлестіктер мен діни ұйымдар діни экстремизм мен терроризмнің алдын-алу үшін қоғам мүшелеріне толеранттылық пен түрлі мәдениеттегі адамдарға, олардың көзқарастарына, дәстүрлеріне, сенімдеріне құрметпен қарауға шақыру арқылы көп келісімдер жасай алады.

Діни экстремизмнің алдын-алу мақсатында оның көріністеріне мониторинг жасау, сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдары мен ғибадатхананың көрермендерін, оның идеяларын насихаттау үшін бақылаудың маңызы зор. Экстремистік шақырулар көпшілік алдында сөйлеу емес, ал кейбір жағдайларда жасырын түрде жасалынып, онда конституциялық құрылысты құлатуға шақыра отырып, діни іс-әрекетті құру, дін негізінде өшпенділік пен жеккөрушілік тудырады. Осы жағдайда, өкінішке орай құқық қорғау органдарының жұмысы қанағаттандырмайды.

Сондықтан, бұл феноменді мұқият зерттеп, оның көріністерін бақылап, онымен күресудің тиімді әдістерін жасау керек.

Түйін. Деструктивті ағымдардың алдын алу өте маңызды іс. Мұндай жолдардың бірі әлеуметтік жарнамаларды күшейту деп ойлаймыз. Бүгінгі күні қоғамдағы адам өмірінде бұқаралық ақпарат құралдарының алар орны ерекше. Оның ішінде теледидар адам өмірінің ажырамас бөлшегіне айналды. Теледидар ұлттық және мемлекеттік идеологияны насихаттаудың керемет үлгісі. Ол үшін деструктивті ағымдар жайындағы әлеуметтік жарнамаларды күшейту қажет деп санаймыз. Қазіргі таңда ресми теледидар арналарын қандай да болмасын тауар немесе түрлі ақылы қызмет туралы жарнамалар жаулап алғаны шындық. Әрине нарық заманы, ақша төленген жағдайда олар эфир уақытын осы іспеттес жарнамалармен толтыруға мұқтаж немесе мәжбүр. Алайда ұлттық қауіпсіздік пен мемлекет тыныштығы үшін де деструктивті ағымдардың кері жақтары туралы адамды шаршатпас түрлі жарнамалар берілуі тиіс және ең бастысы мұндай жарнама күні бойына тек бір діни ағымды ғана қамтымауы керек. Бұл елімізде тыйым салынған бірқатар діни ағымдарды қамтыған жарнамалар топтамасы болғаны абзал.

Сонымен қатар жастардың басын қосқан жоғары оқу орындары мен мектептерде сол елдің дәстүрлі діни басқармаларымен жиі кездесу өткізіп тұру қажет. Діни басқармаларда осы іске жауапты, білімді тек дәстүрлі дінді уағыздау ғана емес, деструктивті ағымдар турасында мол мәліметтерді беруге қабілетті болғаны абзал деп санаймыз. Дін қызметкерлері Жаратушының махаббаты бір-біріне қайталап айта беруден емес, шынайы сенім мен қоршаған ортаға залалын тигізбестен әрі адамгершілікке толы әрекеттер, дұрыс құлшылық арқылы ғана келетінін түсіндіріп, жастардың санасына құюы тиіс. Осылайша дұрыс дүниетаным қалыптастырып, жастардың бойында кездесіп жатқан жат ағымдардың белгілерін жоюға тырысуы тиіс. Бүгінгі таңда жастар ғана емес, барлық азаматтар үшін қай діннің немесе мәдениеттің идеологиясы көп насихатталса, соның жетегінде кететіні түсінікті. Сондықтан дәстүрлі діннің насихатталғаны да дұрыс деп санаймыз.

Қазіргі таңда көптеген демократиялық мемлекет құруға бағыт алған елдерге тән белгі олардың дін мәселесінде зайырлылық принципін ұстануы болып табылады. Зайырлылық – мемлекеттің дін істеріне араласпауын білдіреді. Елдің әр азаматының дін бостандығы, сенім еркіндігі бар. Сөзсіз бұл дұрыс принцип. Алайда осы зайырлылықты пайдаланып, бірқатар діни теріс ағымдар елде өздерінің насихат жұмыстарын еркін жүргізе алады. Әрине кез-келген зайырлы мемлекет өзінің территориялық тұтастығының бұзылуы мен ұлттық қауіпсіздігіне бағытталған әрекеттерге жол бермейді. Дегенмен түпкі мақсаттарын сәтті жасыра білген діни теріс ағымдар өз насихаттарын еркін жүргізу арқылы ұйым қатарына діннен хабары аз азаматтарды белсенді түрді кіргізе алады. Тек ұйым қабырғасында ғана, мемлекеттік заңнама мен идеологияны мойындамауға, рәміздерді құрметтемеуге үндейді. Медициналық рәсімдерден бас тартып, мектепте жекелеген пәндерді оқудан бас тартқызады. Заңда белгіленген әскери қызмет, міндетті білім сынды міндеттерді орындаудан бас тартуға шақырады.

Сонымен қатар деструктивті ағымдардың алдын алу мақсатында ең басты шешуші рөл осы мәселеге қатысты ғалым-зерттеушілердің тың тұжырымдары болып табылады. Осы бағыттағы белсенді ғылыми-зерттеу жұмыстарының жүргізілуі және мамандардың жасаған тұжырымдарының барынша ескерілуі сөзсіз деструктивті ағым өкілдерінің жұмысын ауыздықтауға мүмкіндіктер береді деп санаймыз. Сол себепті аталмыш мәселе отандық дінтану ғылымының өзекті тақырыптарының бірі болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының II съезінде сөйлеген сөзі. Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің «II съезі». – Алматы, 2006. – 147 б.
2. Абдулганеев Р.Р. Деструктив культы, тоталитарные секты – источник распространения религиозного экстремизма // Грамота. – Тамбов, 2012 – № 10(24).– 184 стр.
3. Базарбаева Г.А. Жат Жат діндер және жастар // Дін және қазіргі заман. – Екінші басылым. – Астана, 2015 – 147 б.
4. Омаров А. Теріс діни ағымдар мен олардың белгілері // Дін және қазіргі заман. – Екінші басылым. – Астана, 2014 – 140 б.
5. Шубаева У.К. Жастардың діни психологиялық белсенділігің негіздері // ҚазҰУ хабаршысы. - Философия, 2014. - 140 б. мәдениеттану сериясы. - №2(37). - Алматы, 2011
6. Бәйтенова Н.Ж. Дінтану негіздері. - Алматы, 2006. - 356 бет
7. Шаукенов Ж.А. Дінтану және діни қауіпсіздік негіздері. Оқу құралы. - Қостанай: А.Байтұрсынұлы атындағы ҚМУ, 2018. - 104 б.
8. Бочарников И. Ресейдің ішкі саяси қауіпсіздігі және оның аумағындағы қақтығыстардың ықтимал себептері // Аналитика хабаршысы. – 2002. – № 3 (9).

THE FORMATION OF A PERSONALITY AS A PERFECT PERSON IN ISLAMIC EDUCATION

8D02216 Contemporary Islamic Studies, 3 course, **Sarsengali B.**

Scientific supervisor: Shagyrbay A., PhD

Al-Farabi Kazakh National University

Abstract. In this article considered the role of the human concept of three Turkic thinkers and the concept of “perfect man” in philosophical discourse. The concept of a person plays an important role in the formation of personality. At various times, different ideas about human perfection were formed in philosophical thought and were born new concepts, theories, and ideas. It was given the definitions of the concept of the perfect man by Muslim thinkers, the peculiarities of a various aspects of this concept, the meaning in Sufism, the importance of revealing of the general axiological value. Due to its capabilities, we will try to understand the concept of the “perfect man” developed by thinkers.

Keywords: Sufism, Islamic philosophy, perfect man, concept, hikmet, morality, ethics.

In the medieval Islamic world, human perfection was measured by his justice and sincerity of intention. Therefore, the path of a perfect man is the path of a man with a merciful heart and an open soul to the truth. In this connection, in the medieval understanding, a perfect person is a spiritual person. In general, the meaning of a Muslim's life is viewed through the prism of Islamic education, submission to nafsa, and achieving moral perfection through the knowledge of Allah and oneself. One of the central problems in Islamic education is the problem of forming a perfect person – *Insan al-Kamil*, it was in her that the Islamic moral paradigm was realized – “*Makarim al-akhlaq*” – a noble disposition, which was formed in the texts of the Koran and the Sunnah. The very same Arabic word “*kamal*” or “*kamal (un)*” means “perfection”, “integrity”, “completeness”. Words formed from the root “*kamal*” acquire meanings such as “full-fledged”, “mature”, “luxury item”. The polysemantic meaning of the concept of “*kamal*” can be identified in Sufi, Kalamist and Adabic literature. In Sufism, the term “*insan al-Kamil*” appears – a perfect man, in *falsaf* – a virtuous man, and in the philosophical lyrics of the East – a stoic man, a skeptic, whose perfection consisted in tragic wisdom. Already the first Arab philosopher al-Kindi, in his essay “On the first Philosophy”, proclaimed the idea that the improvement of mental abilities leads to refinement of the soul [1, p. 64]. The term “perfect man” in Sufi and, in general, in Muslim philosophy was widely used by Ibn Arabi (1165-1240), although the very concept of a perfect man as a standard and role model was used much earlier. *Insan al-Kamil* – the perfect man is a famous concept in *Falsafa* and Sufism, projecting the idea of universal human development. The origins of this idea lie in the Islamic religion. The idea of universality in *Falsaf* is embedded in human creative activity, through which a person penetrates into the universal structures of the world and masters them, turning universal laws into the object of his consciousness and will [2, pp. 105-106]. In Sufism, the idea of universality or perfection is to achieve a state of enlightenment and fusion with God. In both *Falsafa* and Sufism, a perfect person is a spiritual and moral person who has achieved harmony with God, and therefore with himself. It is possible to become a perfect person only through the process of education and cognition. Hence, it becomes obvious that from an Islamic point of view, it is almost impossible to become a full-fledged Muslim without a deep awareness of Islamic doctrine, philosophy, Adab, religious beliefs, lifelong education, self-development, and achieving new scientific and moral heights. For example, Abu Hanifa divided people by degrees: a full-fledged person, an inferior person, “nobody”. A full-fledged person, according to Imam Azam, is the owner of a sound mind, who has his own correct understanding and consults with others. An inferior person is one who has his correct understanding, but does not consult, or, conversely, who does not understand correctly, but is

advised. "No one" is someone who does not have his own correct understanding and does not consult with anyone [3, p. 22]. In the works of Ibn Arabi, there are several dozen synonyms of the term perfection, revealing its content from various sides. And all of them testify that "perfection" in this context "has not a moral and ethical meaning, as it may seem at first glance, but an ontological and gnostic one. The doctrine of the "perfect man" is actually the concept of the Logos (Arabic. "Kalima"), in which three main aspects can be distinguished: 1) ontological (metaphysical), 2) cosmological, 3) revelatory (revealed)" [4, p. 98]. A follower of Ibn Arabi, who introduced something new to the concept of the perfect man, Abd al-Karim al-Jili identifies three successive levels of perfection of a Muslim – this is the concretization of divine attributes and names; knowledge of virtuous qualities, hidden secrets; knowledge of wisdom – followed by the fourth – the final, final, unattainable stage of al-kibriya, i.e. the majesty that is inherent only to the Creator [5, p. 85]. In addition to Ibn Arabi, the creativity of Muslim scientists who created and created concepts bearing a personal philosophical meaning is of great importance in understanding this Islamic concept. In particular, the Islamic concept of "Insan al-Kamil" – the perfect man – was filled with its own personal, authorial meaning in al-Farabi, Ibn Sina, Ibn Rushd, Ibn Bajji, Yassawi, al-Ghazali. A person has the right to choose between good and evil. Through this choice, he is given the opportunity to improve himself. According to al-Ghazali, the concept of perfection is used to denote the full extent of any quality or ability, as opposed to inferiority or incompleteness. So, only God has complete, perfect beauty, everything else next to him is flawed [6, p. 307]. Al-Ghazali combines knowledge, piety and prophecy into a single whole and says: "A perfect person is one whose light of knowledge does not extinguish the light of his piety, but the basis of piety is prophecy" [7, p. 309]. Moving away from bad deeds and striving for virtue depends on a person's knowledge, that is, knowledge about the positive and negative qualities of character. Knowledge that points the right way. And if so, then it is appropriate for a Muslim to make all his efforts and efforts to achieve the pearl and an inexhaustible source of knowledge [8, p. 101]. The thinker argued that the best thing a Muslim does is to gain knowledge through dialogue with highly moral scientists and understanding the meaning of teachings that explain the essence of worldly and afterlife. True knowledge points to a path that will help get rid of rudeness, arrogance, filth, lies, bragging and other negative qualities. Therefore, a person must understand the primary essence, the importance of knowledge and get rid of ignorance. The philosopher al-Ghazali considered the concept of kasbah (appropriation) and the instructions of the "Science of Behavior" to be the basis for solving the problem of human perfection. The perfection of a person is determined by his moral worldview paradigm, therefore, "a perfect person according to al-Ghazali is a person who relies on God in everything. He is devoid of earthly desires, all his thoughts are directed towards spiritual perfection. Preaching the laws of moral purity, al-Ghazali believes that it is impossible for a person to do evil, because evil does not contribute to perfection, evil destroys the soul and heart. Overcoming one's pride is also one of the principles of the ethical concept of a scientist. A perfect person must find peace of mind, he must destroy negative feelings in himself and direct his heart to Allah" [9, pp. 14-15].

A perfect person, who has made moral laws the main ones in his life, takes the path of the law of holiness. Holiness – vilaya – is closely related to the law of purity. A perfect person, as al-Ghazali believed, is a sage who follows the path of moral purity, who strives for perfection by his own efforts of the spirit. In this regard, researcher N. Seitakhmetova writes: "The path of the perfect man al-Ghazali includes the fulfillment of the following necessary norms and rules: purification - spiritual and physical; the destruction of one's own selfishness; self-control; the fulfillment of religious laws; self-improvement of the spirit" [10, p.204]. The concept of the perfect man plays an important role in the formation of a religious worldview. To form a holistic and correct perception, knowledge and feelings are certainly required. According to Islamic thinkers, it is impossible to know the Creator through the five senses, therefore, a sixth sense is initially inherent in a person – intuition. Islamic philosophers explained its essence by calling it a "light" or "ray", appealing to the verse of the Holy Quran: "Did they not walk the

earth so that they would have hearts with which they understand, or ears with which they listen? Indeed, the eyes are not blind, but the hearts that are in the chest are blind" (Quran, 22:46). Therefore, it would be appropriate to assert that the light in each of us is the core and support of education, refined knowledge. Similarly, the idea of "Insan al-Kamil" is aimed at understanding the hearts of believers by illuminating their true knowledge and faith, since the central idea of the concept of "insan al-Kamil" is perfection and cognition. In turn, improvement is a long way to go

knowledge, the path of gaining faith. What is the meaning and essence of improvement? A person must know two basic things perfectly: to comprehend the world in absolute unity and to acquire great, genuine faith [11, p. 75], which will contribute to the formation of humanity in a person. The idea of "insan al-kamil" asserts that the primordial, archetypal man embodies a certain part of the divine attributes of the Creator, and in fact, has distanced himself from this perfect state. This interpretation of the concept originates in the Islamic theological concept, up to the moment when Adam was "lowered" from paradise to earth. According to the Sufi doctrine, every person has the potential and opportunity to regain the perfect original state mentioned in the Holy Scriptures: "I created you in the best possible way in the most perfect form" (Quran 64:3), "We created man in the most beautiful form" (Quran 95:4). An ideal person can be defined as a person who has fully realized his oneness with the Creator. Those who reach this level of a perfect person are usually called auliya or a saint [12, p. 304]. The concept can bring us closer to understanding the Creator through understanding His qualities, although we must always remember that there is a difference between divine and human nature. This is what distinguishes the Islamic aqida – the knowledge of the Creator proceeds not through the study of Allah, but through comprehension, knowledge of attributes and divine qualities. And when a person becomes perfect, he reflects the divine attributes in himself, because the closed chain of formation of a perfect personality is inextricably linked with the knowledge of divine attributes – perfect qualities.

For Muslims, the ideal of a perfect man is the Prophet Muhammad, who has reached the state of a perfect man, and from the Islamic point of view, the best model of moral life is the life of the Messenger of Allah. Sufis believe that if they follow the example of the Prophet in everything, they may be able to achieve a level of spiritual enlightenment. The Messenger of Allah is a model of the right attitude to this world and behavior, becoming a living example and embodiment of the commandments of the Koran. This is where the Muslim's attitude towards the Prophet originates, which appears to us in the model of Teacher-Student relationship, which has preserved its continuity through the educational process in its various forms. The teaching of the perfect man is closely related to the development of Sufi psychology, known as the "Sufi science of the soul." Some Sufis believe that only one person during a certain period of time, centuries, can become an ideal person or auliya, and this person, as a rule, remains unnoticed. Most Sufis, however, claim that everyone has the potential to achieve the level of universal humanity. The concept of "Insan al-Kamil" in Sufism is primarily related to the theory of knowledge, but the "perfect man" among Sufis is not the virtuous man al-Farabi, the perfect but wise Ibn Bajji and Ibn Rushda, full of virtues of a moral and ethical nature, imbued with the light of science and philosophy, thanks to what turned into a wise ruler who cares about the happiness and well-being of his subjects. This is a completely different person. A person who has discovered the path of knowledge only for himself and, for him, this knowledge is not a means to achieve external life goals, but the meaning of his life. If a virtuous person among the philosophers of the Arab-Muslim Middle Ages acquires knowledge in order to become someone, then for the Sufis, mastering knowledge is an exceptional inner need devoid of pragmatism. The thinkers of the Middle Ages believed that moral improvement is impossible alone, so it is a person's duty to serve society. People who isolate themselves from others cannot be generous or fair, they deprive themselves of the opportunity to acquire virtue. In their philosophical works, Islamic philosophers associate the wisdom of the soul with courage and temperance, the harmony of which generates justice.

These virtues are defined as a measure that denies extremes, where a person is able to improve theoretically and practically, accumulating knowledge and improving character. The true purpose of Sufism was to return man to God, from the illusory to the real world, to the world of the Spirit. Improvement, accordingly, implies individual improvement, taking into account the inner experience of an individual, but such improvement could only be achieved by the person who went through the acquisition of special sensuality and intellectual knowledge. The Sufis' "perfect man" did not express the essence of a moral ideal, but the essence of the unity of the world and knowledge about the world. Man was the heart of this world, which he comprehended. The theory of knowledge in Sufism is based on the theory of the unity of being – Wahdat al-Wujud and absolute unity – Wahd mutlaq. The essence of this theory is that there is an absolute unity in the world, and in each set there is a manifestation of this unity. Aziz Nasafi, back in the XIII century, revealed the concept of perfection as follows: he claimed that the one who reached the state of "Insan al-Kamil" reached the highest degree of four attributes: good deeds, virtue, good manners and knowledge of the truth. The qualities of a person who has reached a perfect spiritual state include freedom from fears, greed, aggressive impulses, submission to nafs, as well as repentance, abstinence and self-control, patience, trust in the Lord and contentment with the bestowed.

In the worldview of X. Yassawi "a perfect person is one who has achieved perfection in Sharia, Tariqa and hakikat, i.e. a Sufi, he is full-fledged from a sane and reasonable point of view, where his words, deeds, akhlaq and knowledge are perfect, and who has managed to forge all four qualities in his spirit, and is a perfect person." As we can see, "the philosophical model of education in Islam was realized in the concept of the perfect man, which included the merging of the horizons of the divine and human, faith and knowledge, mind and heart." All people can potentially reach a level of perfection, but few actually reach that level. The model of a perfect person can be considered as an instruction for achieving the potential of high spirituality originally inherent in a person. The idea of the moral potential hidden in man originates in the interpretations of the Quranic text. The classical tafsir says that in the verse "He taught Adam all kinds of names" (Quran 2:31) implies knowledge of all creatures and objects, as well as their meanings embedded in human consciousness. Also, it is impossible to deny the inherent meaning in the mentioned verse of all the names of Allah, since only man was revealed the knowledge of the divine names. Thanks to this knowledge, man attains perfection, which was initially hidden in Adam, the progenitor of all mankind. If many representatives of Islamic mysticism, Adaba and other spiritual movements of the Muslim medieval world believed that "Insan al-Kamil" is the bearer of complete and perfect knowledge, then Abu Nasr al-Farabi understands by "perfection" the continuous transformation of the foundations of his own life and thoughts. Perfection does not consist in a person being able to do and know everything, but in comprehending all the time. Perfection is an eternal process of development of a person who has fallen in love with wisdom. Thus, the question of perfection begins with the acquisition of wisdom and ends with an understanding of the moral improvement of one's life.

Al-Farabi dwells on the main four sources of the virtue of the human personality, being: theoretical or Nazarian kindness, philosophical, great ethical and knowledge-based art. A person who has achieved perfection should have a high mind and a kind heart, "love the truth and those who are on its path," writes Al-Farabi, "be intolerant of lies and those who push towards it; staying above the reprehensible, strive for the lofty goals of the universe, having the highest spirit honoring the good." The main goal of a perfect person, a Muslim, is to turn the knowledge absorbed by the mind into the desires of the heart, and bring to life every good science. From the Islamic point of view, the main task of a person striving to achieve happiness is to free his spirit (soul) from the evil of the physical body and attach it to the light of divine life. Earthly life is imperfect, hopeless, devoid of all joy and beauty of justice and freedom. The real good or happiness is in the other world, and a person can achieve it only by ceasing to be aware of himself as something individual, "merging" with God, and such a merger is carried

out on the path of continuous moral self-improvement. As N.E. Kulumzhanov writes: "It is necessary to cure the soul of the passions that bind it, which is why it is morally ill. Only the soul freed from the "disease" is able to realize the real way of comprehending the truth, in this case, the divine truth." Comprehension of the divine truth, the mysteries of existence is not the result of material diligence and labor, when a person through memorization, research reaches an understanding of the universe, but is given to him as a divine gift, illumination or revelation. However, it is not enough to have a bright mind, a kind heart and willpower. In the words of Abai's edification, the famous parable of turning the will, mind and heart to science is given in order to find out which of them is more important. The moral of the parable is their unity in obedience to the heart, which can lead to success. "It is not enough to have a mind – only by listening and remembering the instructions of those who know," says Abai, "avoiding vices, you can become a full-fledged person." The meaning of human existence lies in moral improvement. The problem of perfection was associated with the acquisition of wisdom, true knowledge. Higher wisdom means to be a virtuous person, therefore a perfect person is a highly moral, virtuous person. Virtue is acquired in the process of human perfection and becomes a necessary quality of the human soul, the regulating condition of a truly human existence. Moral perfection is achieved by postulates that are the opposite of inherent human vice. A distinctive feature of Sufism is the recognition of the role of a mentor, leading a student along a mystical path, guiding him to the true, dedicated path. The mentor is presented as a person possessing all human virtues, who is the embodiment of justice. Without such a mentor who is responsible for him, the disciple is unable to complete the path of comprehension of the truth, since the mentor for the disciple is not only a role model, but the "other self" of the believer, which eventually, through the deepest devotion and connection between the teacher and the disciple, ceases to be "other". Like Sufis, al-Farabi speaks about the power of moral example and considers the main task of a perfect person to be the education and upbringing of those who are not able to realize the beginnings of existence by themselves. Education should be aimed at the formation of a holistic person possessing moral virtues, performing good deeds based on goodwill and free choice. This is possible when an individual is formed among his own kind.

Ibn Sina outlined recommendations for mental and moral improvement in Salaman and Absala. "The perfect man of Ibn Sina, in addition to philosophical aspirations, is associated with medical research. The perfect man is depicted by him in "Salaman and Absala" as a "thinking soul and immortal spirit" [13, p. 75]. The writer and philologist Abu Hilal al-Askari, in his work "Encouraging the search and desire to acquire knowledge," argues that "knowledge means perfection and perfect among people is the one who understands the superiority of knowledge and is then able to study in order to comprehend it, and as a result, taste the sweetness of the incomparable pleasure that it brings." As we can see, the concept of "Insan al-Kamil" plays one of the significant roles in the Islamic educational process. The achievement of perfection implies knowledge of the world, the formation of a moral personality and a professional in his field, which can be realized only through continuous education and improvement of education. Of course, it is impossible to separate education and knowledge from actions and practical application. The meaning of compulsory knowledge lies in the knowledge of compulsory actions. The one who has known the necessary action and the time of its commission has acquired knowledge, which is an obvious duty. The Messenger of Allah said: "There are three destroyers: submission to avarice, following the passions and admiration of man for himself," which man cannot get rid of. All reprehensible states of the heart, such as pride, self-love and the like, originate from these three destroyers. Their removal is a clear obligation. And it is possible to remove them only by knowing their essence, causes, signs and their treatment. He who knows no evil will fall into it. The Prophet said: "As soon as Allah, the Great and Almighty, created people, He blessed them with reason."; "If people have approached Allah through piety and pious deeds, approach him with your mind." And in the instructions addressed to Abu al-Darda, he mentioned: "Add intelligence to yourself, and your

closeness to Allah will increase. Avoid the forbidden from the Almighty, follow the orders of Allah, praise Him, and you will be reasonable. Do righteous deeds, and you will be exalted and ennobled in the fleeting world, and in what follows after it, you will receive intimacy and glory from your Lord, the Great and Almighty." The connection of reason and perfection, which are identified with science and knowledge, can be traced in other sayings of the Messenger of Allah. When asked about a knowledgeable, God-fearing, the best in worship and the most worthy person, the answer was one - reasonable. Moreover, the possession of reason, manifested in generosity, eloquence, generosity and high position, was considered a worldly good, while the other world was intended for the pious. "The one who is pious is reasonable, even if he is humiliated and humble in this world." In another hadith, the Prophet said: "The one who believes in Allah, believes in His messengers and acts in obedience to Him is reasonable," emphasizing the inextricable link between faith and reason. Moreover, selfish goals and the search for benefits from acquired knowledge not only emasculates generally accepted religious values, but are also condemned by Islam. In one of the sayings of Muhammad, there is an explicit prohibition on the use of acquired knowledge against the moral and highly spiritual positions of religion: "Do not acquire knowledge for the sake of being proud of it in front of scientists, nor for the sake of arguing with fools, nor for the sake of choosing a circle of communication" (Ibn Majah). Thus, it becomes obvious that education, from the point of view of Islam, is something more than gaining new knowledge and skills. It leads a Muslim to a harmonious life, piety and well-being, which requires synthesis at all levels of knowledge, practice, principles of life and actions.

A perfect man is the meaning of the universe. For many centuries, perfect people have considered the best worship – guiding the world on the right path, spreading the mercy of the Almighty among people, strengthening rational rules, eradicating immoral traditions, calling to the One Creator, exalting Him, explaining the frailty of this world and the eternity of the afterlife. According to the Islamic tradition, it is possible to achieve perfection only in the process of education, which includes upbringing and continuous improvement. Education as a model for improving human abilities is continuous as long as a person is alive. The pursuit of knowledge improves not only the mind, but also the human spirit. The importance of the *Insan al-Kamil* concept in the practice of the Islamic world is enormous, since it contains the potential and desire to transform not only oneself, but also to transform the foundations of society in the context of humane, moral paradigms.

Lists of references:

1. Seitakhmetova N. L. philosophy of Islamic education: history and modernity. - Almaty, 2009. - P. 64.
2. Seitakhmetova N. L., Smagulov M. N. concept "Insan al-Kamil" as a model of an improved person and a central role in the educational process // human world. – 2017. - VOL. 71, NO. 1. - PP. 105-106.
3. AZ-Zarnuji B. A-I. methodology of knowledge and knowledge of Abu Hanifa. "Yes." 2., ISPR. and dopol. - Makhachkala: Ihsan, 2009. - P. 22.
4. Middle Arab philosophy: problems and solutions. - M.: Vostochnaya Literatura ran, 1998. - p. 98.
6. Al-Gilia.A-K."improved people" in mystical knowledge of predecessors and followers. Head 60:" improved people", or Muhammad (bless his Allah and encourage him), as it allows you to improve the creativity of creation / per. in Arabic. O. I. Nisiforovoy // Bulletin of the Russian University of friendship of peoples. Ser. Philosophy. – 2010. - № 4. - p. 85.
7. Al-Ghazali A. Ascension Nauk O Vere (Ihyya Ulum Al-Din). "I don't know," he said. V. V. Naumkina. - M.: Nauka, 1980. - P. 307.
8. Al-Ghazali A. ascension of Religious Science / per. in Arabic.Yaz. bookie Ihya Ulum ad-Din. V 10 t. - izd. 2 – E.-Makhachkala: Nurul Irshad, 2011. - Vol. 1. - p. 309.
9. Al-Ghazali A. Ihyya Ulum Al-Din. - Egypt: Dar Al-Iman, 1996. - Vol. 4. - p. 101.

10. Mansurova A. improved people in Sufism // *Mysl.* – 2008. - No. 11. - pp. 14-15.
11. Seitakhmetova N. L. The problem of improved people in falsafa, Sufism and Kabbalistic / in *KN.: Philosophy Al-Farabi and Islamic spirituality.* - Almaty, 2005. - P. 204.
12. Murata S., Chittick W.C. *The Vision of Islam.* - London: Tauris, 2006. - P. 75.
13. *Kazakh spirituality: historical, philosophical and ethnocultural foundations.* Collective monograph / with general Editing by Z. K. Shaukenova. - Almaty: FSDI of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan, 2013. – p.304.
14. *History of Kazakh philosophy (from ancient times to modern times) formation of Kazakh philosophy: the ancient Turkic era/edited by Z. K. Shaukenova and S. E. Nurmuratov.* - Almaty: Institute of Philosophy, Political Science and religious studies of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan, 2014. – Vol. 1. – P.75.

ӘЛ-ФАРАБИ ТРАКТАТАРЫНДАҒЫ БАҚЫТ, ІЗГІЛІК ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ҰҒЫМДАРЫ

Дінтану, 2 курс магистранты **Турысбекова Д. А.**
Ғылыми жетекші: PhD доктор Утебаева Д. С.
 Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Аңдатпа: Мақала Әбу Насыр әл-Фарабидің бізге жеткен трактатарынан қоғамдағы бақыт, ізгілік, тәрбие тақырыптарының қозғалуын баяндау. Тәрбиенің жалпы қоғамдағы маңыздылығын, бақытты тұлға болуға деген ұмтылыстыққа бетбұрысы қарастырылады. Қазіргі қоғамда да әл-Фараби трактатарының жеке тұлғалық дүниетанымды қалыптастыруында алатын орны айтылады.

Кілт сөздер: адам, тәрбие, ізгілік, қайырымдылық, қоғам.

Гуманистік ойлар байырғы заманнан бастап тарихи-мәдени салт-дәстүрге айналды. Осы ұғымдардың дамуында Х ғасырда басты орын алған Шығыстың ұлы еңбектері. Барлығына белгілі көне Фараб қаласы IX-X ғасырларда саяси әрі сауда мен мәдениет орталығы болды. Өз уақытында Европа мен Азия елдерін жалғаушы. Әлемнің екінші ұстасы болаған Әл Фараби негізгі білімін осы қала қабырғасында алаған. Екінші ұстас онда жиырмаға жуық жыл өмір сүріп, Орырар кітапханасының құнды деректеріне қолы жеткен. Әл-Фараби өз еңбектерінде бірнеше рет адам болмысы мен оның тәрбиесіне көп көңіл бөлген тұлға. Осы тақырыптардың өзі оның философиясының негізі болды.

Әл-Фараби жасаған философиялық әлеуметтік-саяси ілім рационализмге негізделген және мақсатты әділ және ізгі өмір құру жолдарын іздеу, адамның саяси азаттығы үшін, оның рухани байлығын ашу және бар құрылымды өзгерту және өзгерту мүмкіндіктері, гуманизмді негіздеу және басқа да бірқатар ережелер негіз болды. Әл-Фараби өз алдына үлкен үлес қосқан бағыттары эстетика, акустика, педагогика, психология, астрономияға емес мәдениет пен ғылымға зерттеулері бар. Кеменгер ғалым халықтарды достыққа, білім мен парасатқа және бейбіт өмір сүруге шақырған.

Ұлы ойшыл адам өмірінің мақсаты бақытқа, шынай бақытқа жету, оның мағынасын түсіне отырып, оның өміріндегі мақсатына айналдыруы, соған ұмтылыс жасау болып табылады, дегенмен, жеке тұлға болмысының мәнін, адамның рухани өмірін және қоғамның әлеуметтік бейнесін терең түсінбей бақытқа жете алмайды [1, 87-бет].

Адам өзіне білуі тиіс қажетті деп мойындалған білім – нақты білім. Сіңірген ілім тек сөз жүзінде болса, халықтың алған тәрбиесі іс жүзінде көрінеді. Себебі, тәрбиені алған білім қалыптастырады, ол өз алдына әдеттерді орнықтырады. Әке отбасы

тәрбиешісі сияқты ұстаз жас балаларың тәрбиешісі, тәрбиені беруде қайырымды болу арқылы баларды үйіріп алып кететін әдісті қолдануы немесе күштеу арқылы тәрбиені беруге ұмтылуы да мүмкін. Ерікті түрде тәрбиелеу өнері өте көп еңекті қажет етеді.

Әл-Фарабиді шынайы бақыт жайлы ойлар қызықтырған. Бақыт – ол белгілі бір ойлар, сезімдер және сөздер үшін берілген сый емес, нағыз ізгі адам бақытты болуға өз себебімен, оған жасалатын барлық жағдайдың өзіне бар екендігі айтылады. Ізгілігі үшін берілетін бақыт сыйын қосымша сырттан белгілі бір қозғаушы күштен талап етпей, керісінше ізгілік пен бақыттың қозғаушы күші адамның өзінде. Бақыт зұлымдық, екі жүзділік, жамандық адам болмысына жат болғанда болатын құбылыс. Адам бақыты сияқты проблеманы айта отырып, әл-Фараби оны барлық діни өсиеттер мен талаптардан жоғары қояды. Әл-Фарабидің нағыз бақытқа жету жолы өтеді ізгілік, пәктік, қарама-қарсы әрекеттер – зұлымдық пен кемшілікпен күресудегі игі істер тізбегі. Ал мемлекеттің, адам бірлестігінің мақсаты – бір адамның емес, барлық азаматтардың бақытына жету.

«Адам бақытқа жетелейтін ұстазға мұқтаж»[2, 14- бет].

Адам кемелдікке жеткенде ғана жетеді оның адамдық болмысына сәйкес келеді, әлеуметтік байланыстар арқылы, қатысу арқылы әртүрлі құндылықтармен таныстырады байланыс. Ол қарым-қатынастың, қоғамдық бірлестіктегі өзара қолдаудың арқасында адам өмір сүреді, өмір сүреді және адамгершілікке ие болады. Әл-Фарабидің пікірінше, мұндай одақтың қажеттілігі олардың материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру қажеттілігінен туындайды. Әл-Фараби бойынша адам және идеалды адамзат қоғамы ажырамас бөліктер болып табылады ғалам және оның ерекше моделі[3, 43-бет].

Әр жеке мәдениеттің, өзге мәдениеттен сіңірген ерекшеліктері бар, дегенмен ол жеке елдің бастапқы мәдени ерекшелігін жоғалтты деген сөз емес. Керісінше сол арқылы дара ерекшелігі айқындала түседі, осы ерекшелікті сақтаушы ортаны қалыптастырған адамдар сұраныстарына қарай жаңашылдыққа ұмтылады да, бұрында болмаған жаңашылдықты мәдениетке енгізеді. Халықтың кейбір бөлігі жаңашылдықты қолдайды әрі соған ұмтылады, бір бөлігі тұрақты байырғы қоғам қалыптастырған мәдениетті, қоғамды сақтап өзгеріссіз саф күйінде келер ұрпаққа жеткізу мақсаттары. Жаңашылдық ол - да бақытқа ұмтылу, себебі жаңа білім, ілім, көзқарастар адамның ой өрісін кеңейтеді. Әр тұлға білімнің жоғарғы деңгейіне жеткетін сезінген сәтте расында өзін шынайы бақытты сезінеді.

Әл-Фараби бақыт арқылы жету дегенді білдіреді жеке адам қайтыс болғаннан кейін осындай рухани мәдениет деңгейіндегі ақыл мен ғылымның көмегі адам немесе тұтас ұрпақ адамзатқа қызмет ете алады. Бұл ағартушы ойларын жинақтай отырып, жаһандық деңгейге жету үшін деуге болады бақыт үшін адам, ең алдымен, терең зерттеп, қайырымды (иманды) болуы керек ғылым, теориялық білім алуға, бойында туа біткен қасиеттерді дамытуға ұмтылады, өмір жолын одан да жақсы қасиеттерге, бір мамандықты меңгеруге ғана емес, сонымен қатар оның тәжірибелі шебері болыңыз.

Әлеуметтік-саяси адамдардың өзара ынтымақтастық пен қамқорлық негізінде құрылған үйлесімді тұтастыққа өмір сүретін адамдар қауымдастығы ретінде әл-Фараби өзі тапты. Әл-Фарабидің біртұтастықтағы ұстанымына сай адамдардың бақытқа жету мүмкіндігін олардың ынтымақтастықта, келісімде өмір сүруімен байланысты, яғни өз азаматтарына дұрыс тәрбиелеп, әділетті басқаратын, өзара көмек және өзара түсіністікке негізделген қоғамда ғана жүзеге асады. Мәселенің қиындығы қоғамды мүдделердің тоғысқан, қажеттіліктер мен мақсаттардың үйлесімділігіне жеткен осындай даму күйінде қалай жеткізуге болатынына тіреледі. Адамдар қоғамының мінсіз бейнесін қарастырған әл-Фараби бүгінгі таңдағы философиядағы «қоғам», «мемлекет», «азаматтық қоғам» ұғымдарының орнына, Екінші ұстаз оның орнына «қала». «Қала» - шын мәнінде адамдардың мемлекеттік ұйым деген ұғым. Бұл адамдардың қандық туыстық немес әскери одақ негізіндегі бірлестігі емес, бұл саяси өмірге адамдардың азаматтық қатысуна негізделген қоғам [4, 17-бет].

Әл-Фараби тәрбиенің, соның ішінде еңбек тәрбиесінің теориясы ғылымға негізделуі қажет деп есептеді. Ол ғылымды тарихи үрдіс деп түсініп, ғылым жүйелі түрде құрылған білімнің жоғарғы формасы деген анықтама берді. Әл-Фараби өмір сүрген кезеңде педагогика ұғымы болмағаны белгілі, ол сондада оқу-ағарту мен тәрбие туралы, еңбек мәдениеті туралы ілім жасады. Еңбек ол- өнер. Еңбек тәрбиесі сол өнерден туындайды, әрбір адамды еңбекке баулиды, еңбек шеберлігіне үйретеді. Олардың еңбек ету дағдысын қалыптастырады деген. Ол еңбек өмір сүрудің негізі, адамзат тіршілігінің мәңгілік, табиғи шарты деп қарастырды [5,89-бет].

«Адам білімді және тәжіірбелі болмай тұрып, көптеген нәрсені терістеп, негіссіз деп табады, оларды абсурд деп ойлайды; ал ғылымды меңгеріп, тәжіірбесін молайтқан шағында ол үшін олар қажетті нәрселерге айналады. Сөйтіп, өзі бұрын абсурд деп ойлаған ойына қайранн қалады» [2,16- бет].

«Білімге жету ең кемел болған адам ең жоғарғы рахатқа ие болады. Жаны ең кемел әрі ізгі білімге жеткен адамның алатын әрбір рахат саналмақ» [2, 18-бет].

Әл-Фараби моральдық мәселелердің көбін тек әлеуметтік ғана емес психологиялық мәселелерге тікелей қатыс бар: ізгілік адамың еркіндігімен, таңдауымен, адам өз таңдауын жасай алуы. Әл-Фараби сол кездегі белгілілерді зерттеп, салыстырды: этика, саясат, жаратылыстану, психология, эстетика, логика сияқты білімнің уақыт салалары. Адам жетілген сайын ғана оның санасы жақсылық пен жамандықты таңдай алады, соның нәтижесінде ол жақсылық пен жамандықты қайталай отырып, белгілі бір сипатқа ие болады. Жақсы да, жаман да адамгершілік жақсы меңгерген, деп есептейді философ. Ұлы ойшыл да сүю сияқты кемел адамның туа біткен қасиеттеріне бет бұрды шындық, әділдік, өтірікке жек көру және өтірікшілер, жанның мақтанышы, намыс, менсінбеу ақша және дүние өмірінің басқа да сипаттары.

Қорытынды

Философ ілімінің гуманистік бағыты өте тығыз ғалымның қазіргі этикасымен байланысты. Әл-Фараби ғалымды былайша сипаттайды: ол тек білімімен ғана пайдалы емес, моральдық еліктеу, үйлестіру үшін үлгі болуы керек және жоғары адамгершілік қасиеттер. Адамгершілік кемелдікке ізденіс, еңбек, ғылымды, білімді және өзін-өзі тәрбиелеуді үйрену. Әл-Фараби өз ілімінде білімнің құдіреті туралы идеяны алға тартады, өзінің сенімін білдіреді. Әрбір адамның өз іс-әрекетінде белсенді және еркін болуы, әркімнің қолынан келетінібілімге, ізгілікке және бақытқа ұмтылу және барлық адамдар туылуға тең.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қабылова А.С. Әбу Наср әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн: тарихи-философиялық сабақтастық. Философия ғыл. Докторы ғылыми дәр. Алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010. – 221 б.
2. Әбу Насыр әл-Фараби ақыл-ой пікірлері мен нақыл сөздері. бас. ред. Ғ. Мұтанов. Құрастырған: Сандыбаев Ж.С., Палтөре Ы.М. – Алматы: Қазақ университеті. 2020. – 230 б.
3. Әл-Фараби. Трактат «Сана» (Араб тілінен аударма, пікір Т. Ибрагим). 2019
4. Әбу Насыр әл-Фараби. 10 томдық шығарма ж инағы. 4-том. Әлеуметтіу философия. Этика. Эстетика. Астана: «Лотос – Астана» ЖШК 2007. – 296 б.
5. Ногаева Н.М, Ашимова Г. М. Әл-фарабидің еңбек тәрбиесі теориясы және әлеуметтік жұмыс – Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің хабаршысы № 1 (45), 2020– 89 б.
6. Әбу Насыр әл-Фараби өзінің ана тілі – Түрік тілімен қатар басқа да бірнеше тілді меңгеруі сол кездегі қоғамның әр алуан мәдениеті. Түсінуге жеңілдігін берді, сол арқылы бақыт түсінігін ашуға үлкен үлес қосты.

THEOLINGUISTICS IN MODERN RELIGIOUS DISCOURSE

Religious studies, 1st year doctoral student **Kusherbayeva A. B.**

Al-Farabi Kazakh National University,

Scientific adviser: Ph.D. Professor Kurmanalieva A. D.

Al-Faraby Kazakh National University

Annotation. Annotation. The article discusses the relationship and relationship between language and religion in the science of theolinguistics, modern religious discourse, the role and relevance of religious language. It is written about the influence of the currently studied "religious" terms on the formation of religious consciousness in society. At the same time, the object of study of theolinguistics as a science is analyzed at the level of research in the field of linguistics and religion. The relevance of the article is that theolinguistics as a science is currently a living, connecting system of language and religion. In addition, the directions of research and the analysis of the role of theolinguistics in the field of religious studies were analyzed.

Keywords: theolinguistics, theonema, religious language, theological code, linguistics.

Currently, the field of theolinguistics is becoming a new research topic. During the study of theolinguistics, it is determined that this term is interdisciplinary, and that it is not only a connection between language and religion, but also has a deep philosophical meaning. To be precise, language is a means of communication, religion is a system of meaning and meaning in language and communication. Our goal in studying theolinguistics as a religious discourse is the connection between language and religion; is the study of the formation of explanations in "religious language". First, let's explain what language and religion are and their relationship.

A.K. In Mechkovskaya's work "Language and religion": "Language and religion are a living sign - a semiotic system, a model of communication. Language and religion are the first model systems of human consciousness," he says [1, p. 352]. In general, there is a lot of information in books about the relationship between religion and language, but considering religion and language from the theological point of view is a complex process.

People and groups are divided according to certain size and status. It is genetically given in a person: it is born - it has gender, race, psychological understanding, capabilities. That is, it does not depend on the will of a person. Next, it is divided according to social - citizenship, education, profession, social and property status, confession. From a social point of view, a person can change his status by his will. Language is an innate ability and essential to human life.

At this point, if we focus on the definition of "mother tongue" in the concept of language, human language speech has a dual meaning by nature: innate and learned through experience. A.K. According to Mechkovskaya, every person is genetically capable of learning any language. But at the moment of entering the social environment, the acquisition of the ethnic language begins with experience. At this point, even if the "mother tongue" is different, but for a certain reason, adopted children who are brought up by representatives of other nationalities (for other reasons) can learn it within the framework of experience. It was a socio-psychological process. At this point, the ethnic and national process leads to the development and change of the language.

Next, what are the specifics of the religious language and as for theolinguistics, to be precise, according to the traditional understanding, the problem of "Language and religion" is considered in philosophy, theology (theology), religious studies, linguistics (linguistics, ethnolinguistics, anthropolinguistics) and other sciences.

In the study of theo-linguistics, there are three main characteristics that affect a person and society: language, ethnos (nation) and confession, faith. They are closely related to each other, so they are sometimes considered ethnically.

The term "theolinguistics" was first used by Jean-Pierre van Knoppen. It is said that the term theolinguistics was used for the first time in 1976 in linguistic works. N.N. Glubokovskii in his work "Greek Language of the New Testament in the Light of Modern Linguistics" (1915) emphasized the need for cooperation between theologians and linguists [2]. It is known that scientists such as I.V. Bugaeva, A.K. Gadomsky, V.I. Postovalova contributed to the formation and development of theolinguistics as an independent scientific direction. April 19, 2004 in Krakow. The term was approved by the Polish Academy of Sciences at the meeting of the VI Commission, and this term became a field of scientific research.

At the end of the 20th and beginning of the 21st centuries. various problems of theolinguistics such as religious language, the language of religion and its numerous terminology and definitions, prophetic language, liturgical language, and the language of eorthology have become the focus of increased attention and interest among linguists - philologists in domestic and foreign linguistics. We agree with the opinion of A.K. Gadomsky that theolinguistics has been studied at all times: both in pre-revolutionary Russia and in the former Soviet Union. Back in 1915, N.N. Glubokovsky, in his book "The Greek Language of the New Testament in the Light of Modern Linguistics," pointed out the need for cooperation between theologians and philologists in the study of the Greek biblical language. Following A.K. Gadomsky, we believe that theolinguistics (Greek *theos* "God" and Lat. *lingua* "language") is "a science that arose at the intersection of language and religion and studies the manifestations of religion that are entrenched and reflected in language; a branch of linguistics that deals with the study of religious language in the narrow and broad sense of this term" [2, p.290].

Credit should be given to the numerous relevant works by A.K. Gadomsky, in which he described in detail the history of the formation of theolinguistics in the West and in Russia, and recognize him as the founder of theolinguistics in Russian linguistics, because it was his definitions and justification of the terms and concepts "theolinguistics", "religious language" and "religious style" that are most adequate and correctly express the relationship between the church-religious picture of the world and the linguistic picture of the world, which confirms the importance and necessity of their careful study and comparison. Among all the terms proposed in foreign and domestic linguistics, "sacrolinguistics, religiolinguistics, theolinguistics, theopoetics", "linguistic religious studies"

"Religious language", which is the object of research: the stages of development of linguistics, the history of linguistics and theories of the emergence of language (and, above all, the theory of the divine meaning of the emergence of language) and other questions, in a word, study all phenomena. This is the first and foremost condition - reliable research. In many religious literary works, the ontological interpretation of sacral research terms is also called the language of nature. Theolinguistics analyzes how important religious terms are to human life among society. The research objects of theo-linguistics presented above are currently topical topics in the field of linguistics, theoneme and religion.

Understanding the religious world is considered a branch of the study of religious consciousness and language. First, many concepts, phenomena and things in the religious context have a special meaning. It may have a relevant and specific meaning for a particular society. Secondly, analysis of religious relations (relations of believers with God; mutual relations of believers; relations of believers and atheists; behavior of atheists in religious environment, etc.). Comparatively speaking, behavioral tactics, speech etiquette formulas, the differences in the communicative behavior of believers and atheists or believers (carriers of religious consciousness) are evident, but it is observed that they follow different religions. For this, it is important to study the religious linguistic personality in the context of secular and

religious relations. Thirdly, the study of religious texts and their typology should be the main focus.

Theolinguistics is a science that studies the relationship between language and religion. Provides an understanding of how language reflects and influences religious beliefs, and how religious texts shape and change linguistic structures.

Theolinguistics (Greek *theos* - god, Latin *lingua* - language) is one of the new and currently under consideration directions in Kazakh linguistics that studies the fields of language and religion together. In general, at the present time, the research subject of theological discourse in religious discourse is the aspects of interaction between religion and language, on the one hand, the analysis of how language works in religious processes, and on the other hand, it is shown what kind of manifestation religion has in language.

Theolinguistics is a science that describes the analysis of human speech in relation to God, as well as how language is used, in religious situations, in accordance with the standards of direct one-sided communication, describing it in certain forms such as metaphor or speech act [3, p. 695].

Like linguistics, theolinguistics can be divided into general and individual theolinguistics. General theo-linguistics deals with universal questions, categories, universals - in other words, many religious expressions in language. General theo-linguistics exists in all religions and denominations. Individual theo-linguistics should study the religious expressions of a particular religion, that is, it shows a specific religious issue expressed in a particular language or particular language(s). For example, the study of the functions of Church Slavonic quotations in the modern Russian sermon genre. Vedic, Jewish, Christian, and Islamic preaching genres are also included in individual theolinguistics.

Currently, theological studies studies the following issues: description of the language of religious communication, geneology, religious texts, terminology of theological linguistics, homiletics and preaching language, problems of translation of religious texts, "language of the Bible", "language of the Koran" and biblicism, evangelism, language of prayer, religious vocabulary and lexicography, stylistics of religious texts, religion in mass media, sacred onomastics, language of church documents, etc. But for now it can be said that it is a problem of theological codification of the views of linguists. At this point, the aspect of linguo-theology is relevant along with theolinguistics. The term *theonema* has a special role in the analysis of the language of "Holy Books" in theological linguistics, that is, in the study of the "language-religion" relationship, not only the language of one religion is studied, but the sacred texts of many religions are taken as the object of study.

"Theolinguistics is a secular science, a science higher than religion (higher than confession), a linguistic science," writes A. K. Gadosky [4, p.251]. "Research subject of theo-linguistics is religions fixed and reflected in language, as well as language with religious content as a way of preservation and transmission" [5, p.112].

We say that the science of theo-linguistics is an actively developing field for specialists in linguistics and religious studies. The religious interpretations formed in each religion are analyzed in different ways, each religion presents its own model. According to that model, religious consciousness and religious language are formed. Revealing the significance and meaning of religious terms in the theological studies put forward by scientists in the field of language and religion is currently an important spectrum of theological studies. Theolinguistics is a world language image that describes the religious image of the world, religious consciousness and attitude.

Theolinguistics in the modern religious discourse is affecting the religious consciousness, religious terms and concepts, our nature and culture in the turning of mankind to religion. Analysis of theology and language as an interdisciplinary field, which is currently relevant, is the main function of the science field.

Used literature:

1. Mechkovskaya N. B.M. Language and religion: Handbook for students of humanitarian universities. — M.: Agency "FAIR", 1998.— 352 p
2. file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/roz-27%20(8).pdf
3. Noppen J.-P. van, 1995, Methodist discourse and industrial work ethic: A critical theolinguistic approach, Revue Belge de Philologie et d'Histoire, Vol. 73, № 3, p. 693–714. Noppen J.-P. van (ed.), 1981, Theolinguistics, (Studiereeks Tijdschrift Vrije Universiteit Brussel. Nieuwe Serie № 8), Brussel: V.U.B.
4. Gadomsky A. K., 2008a, Russko-polskaia terminologia teolingvistiki [in:] A. K. Gadomskiy, Ch. Lapich (ed.), Khrestomatiya teolingvistiki, Simferopol: Universum, p. 247–268.
5. Maslova V. A. Introduction to Linguistic Culture. Textbook.-M.: Naslediye, 1997.- 208 p.

МИССИОНЕРЛІКТИҢ МАҒЫНАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЫҒУ ТЕГІ

Дінтану мамандығының 2 курс магистранты **Шалқарова А.С.**

Ғылыми жетекшісі: Фил.ғ.д., профессор Байтенова Н.Ж.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Адамзат пайда болғаннан бері, дін онымен бірге өмір сүріп келе жатыр, әрбір дін өзінің ұстанушыларының саны жағынан көп, сапасы жағынан мықты болғанын қалайды. Дінді ұстанушылардың саны көбейген сайын оның күші, дамуы арта түспек. Әлемдік діндер будда, христиан, ислам өз діндеріне шақыруы арқылы, я болмаса соғыс арқылы жаулап алуымен, ұстанушылар санын көбейтті, мұны тарихтың толғауларынан білеміз. Осындай жауапкершілігі мол қызметті, дін өз ұстанушыларының арасынан арнайы діни білім беріп, түрлі жағдаяттарға рухани жағынан, психологиялық жағынан дайындап, тактикаларды үйрететіні мәлім. Істі жүзеге асырушының алдында тұрған бұл қызмет біз білетін «миссия» сөзімен астасып жатыр.

Кілт сөздер: миссионерлік, дағуат, ислам, христиан.

Миссия сөзі, латын тілінен «mission» міндет, жауапкершілік, орындалуы тиіс тапсырма деп аударылады. Миссионерлік – діни қызметтің маңызды түрлерінің бірі, әсіресе әлемдік деп аталатын діндермен байланысты пайда болған ұғым. Өзгелерді дінге шақыру, өз дініне тарту, алып келу миссионерлік қызметтің негізгі белгілері. Миссионерліктің мағынасы қазіргі заманғы тарихи мәдени және әлеуметтік саяси қоғамның өзгеруімен байланысты. Миссионерлік ұғымы ғылыми қолданыста христиан дінімен астасып жатыр. Шіркеулерде «евангелиені насихаттау», «шіркеулерді құру», «халықтарды оқу-ағарту» мағыналарында он бес ғасыр бойы осы сияқты анықтамалармен пайдаланды. Термин XVIII ғасырдың соңына таман орыс православиялық дінтанушылардың еңбектерінде келген сонымен қатар, негізгі дереккөздер қасиетті мәтіндер де емес, XX ғасырдың анықтамалар мен миссионерлік қызметті нормативтік реттеуге арналған Орыс Православтық шіркеуінің құжаттарында келтіріледі. Осы ұғымдардың арасында жаңа тұжырым – «мисс» ұғымы бірнеше өзара байланысы бар әрі бір-біріне сәйкес келмейтін мәнде. Біріншісі, латын тілінен аударғанда «миссио», «жіберу» дегенді білдіреді. Екінші мағынасы жауапкершілік туралы сөз болғанда қолданылады, берілген тапсырманы толық атқарып шығу сынды сөзбен мағыналасады. Миссионерлік қызмет - діни бірлестіктер: әлеуметтік саяси аспект ретінде қарастырылады және ғалымдар миссионерлікті табиғи, мәдени, тарихи қызмет деп санайды. Саяси ықпал ету құралдарының біріне айналатын құбылыс, бұл тұрғыда әлеуметтік қайта құрулардың дұрыстығына әсер ететін процесс. Үшінші мағынасы:

«миссия» тұрақты дипломатиялық өкілдік, елшімен бірге жүргізілетін іс деген мағынаны білдіреді. Айта кетейік, бұл талданатын термин зайырлы ғылымда да қолданылады. Діни тұрғыда христиандықтың миссиясы «евангелия» деп аталады, мақсаты бар лизациялық қызмет бұл Мәсіх туралы Ізгі хабарды жеткізу әр адамға және барлық халықтарға дегенді білдіреді. Христиан дінімен байланысқан миссионерлік сөзінің шығу тегі өзге елдерді отарлау саяси және рухани экспансияның тарихымен астасып жатыр. Оның бірден-бір себебі, православиялық теологиялық әдебиеттерде «миссия сөзі» грек тілінен аударғанда қасиетті апостолдық дегенді білдіреді. Христиан дінінде ашық түрде тағы бір «миссионерлік қызметке» інжілде берілетін анықтама жазылған, миссионерлік - қызмет бұл шіркеудің басым бағыттарының бірі болып табылады, өйткені миссия оның өмір сүру мақсатына ұқсас. Шіркеудің әр мүшесінің өмірі – бұл үздіксіз куәлік. Інжілде айтылғандай, әлемдегі Мәсіх: «бүкіл әлемге барып, барлық жаратылыстардың Ізгі хабарын үрлеңіз» деп жазылған. Осылайша, мағынада миссия корпоративтік жұмыс емес, ол жан-жақты өмірлік ұстаным және қоғамға деген диалогтық қатынасты білдіреді. Діни мағынада қазіргі әлемдегі миссия сенімді өзгертуге деген ұмтылыс емес, сенім туралы айтуға деген ұмтылыс, қоғаммен байланыс нүктелерін табу гимні». Миссионерлік дәстүрді христиандар Исаның серіктеріне және Маркос, Лұқа және Жохан нұсқасындағы Інжіл мен Павелдің хаттарына негіздейді. Інжілдің жаңа өсиетіндегі Матай жазған ізгі хабарларда: «Сондықтан барлық күллі халықтарға барыңдар! Оларды менің шәкірттерім етіп, Құдай әкенің, Рухани Ұлының және Киелі Рухының атымен шомылдыру рәсімінен өткізіңдер! – деп жазылған. Христиан діні үшін миссионерліктің үш сатылы мақсаты бар. Бұл еш өзгермейтін қасаң қағида. Әлемге христиан жайып, Иса Мәсіхке сенушілердің санын арттыру, шіркеу құрылыстарын салмас бұрын миссионерлік әрекеттерін жалғастыратын мамандар мен адамдар табу және тұрғылықты халықтың ғылыми-әдеби шығармаларына, мәдени құндылықтарына христиандық элементтерін енгізу.

Ислам дініндегі миссионерлікті, «дағуат» сөзімен алмастырады. «Дағуат» сөзі этимологиялық тұрғыдан алғанда шақыру, үндеу, ұран деген мағыналарды білдіреді. Ислам дінін зерттеуші батыс ғалымы Пол Уокер өзінің «Құрани ілімдердегі дағуат» атты мақаласында «Дағуат – Алладан басқа тәңір жоқ, Мұхаммед оның елшісі екенін айғақтайтын, оған сенуге шақыратын ұстаным, әрекет екендігін жазған. Дағуат исламды, ал ислам болса дағуатты білдіреді» деген анықтама береді. Құранда дағуат сөзі 205 жерде кездеседі. Дағуат сөзі Құранда исламға, иманға, Алла жолына, Алланың кітабына, хаққа, жақсылыққа, есендікке шақыру секілді алты мәнді иеленген. Құран мен хадистерде дағуатқа ұқсас басқа да сөздер жиі аталады. Ислами дағуат орталығы - Мұхаммед пайғамбар тұлғасы. Сондықтан оның дағуат жүргізудегі тәжірибесі - дағуат ісін жүргізушілер үшін бұлжымайтын үлгі болып табылады.

Осы орайда Ислам дініндегі дінге шақырушыға қойылатын талаптар мен дағуат кезіндегі психологиялық әрі тәжірибелік әдіс-тәсілдерді анықтасақ. Атап айтқанда, Ислам дінінде дінге шақырушыға қойылатын талаптар ретінде төмендегі негізгі адамгершілік, тұлғалық қасиеттер: шынайылық, берік сенім; біліктілік; Аллаға тәуекел, шешендік, көркем мінез; жеке бас пайдасын күйттемеу; табиғишының келбеті тартымды болуы тиіс; ықыласты; қарапайым, кішіпейіл, жылы шырайлы, шыдамды, табанды; Алладан үміт үзбеу; тыңдаушыны тану; өз ғасырындағы ғылымдардан хабардар болуы; тыңдаушының көңілін аулап, жүрегіне жол таба білу; тыңдаушының деңгейімен санасу; таластан бойын аулақ ұстау; қисынды әрі реалист болу; білмесе, білмейтіндігін мойындауы; сөзі мен ісінің тұтастығы және т.с.с. қасиеттер толығымен пайғамбарлық үлгіден алынған қағидалар. Ислам тарихында пайғамбарлық дағуат өлшемдері туралы қажеттілік алғашқы ғасырларда ақ өзін сездірген болатын. Себебі дағуаттың мәні діни екендігі белгілі. Дегенмен, кейбір тұстарда дағуатты саяси, идеологиялық, мүдде, мақсат орын алған оқиғалар болды. Солардың ислами дағуат өлшемдеріне сыни көзқараспен карауда да пайғамбарлық үлгі эталон ретінде алынғандығын тарихи деректер

айғақтайды. Пайғамбарлық үлгі: даналықпен шақыру; тыңдаушыны тану, кеңістік шарттарын меңгеру (мысалы, исламға шақыру мәселесінде қазіргі дамыған технология мүмкіндіктерін де тиімді пайдалану); дінде мәжбүрлеу, күштеу жоқтығын естен шығармау; дінді бір ғана түсінікпен шектемеу, көптүрлілікті

Исламның алғаш қалыптасуындағы - жалпы адамзат санасының тарихи трансформациялануын, яки жаңа кезеңге аяқ басыын айқындайтын - ең басты маңызды құбылыс дағуат екендігі белгілі. Дағуат құбылысы өзінің теологиялық эпистемиологиялық негізін «уахи» арқылы анықтайды. Уахи, Жаратушы мен жаратылған арасындағы логос, сөз, калам ретінде құбылысқа айналған, киелі мәтін, яғни Құранның өзегі. Құран исламның басты құжаты. Сол құжатта, «дағуат» دعوة сөзі «шақыру, дауыстау, атау, дұға не қарғау, қонаққа шақыру, үгіттеу» деген секілді мағыналарды білдіреді.

Мұхаммед пайғамбардың жеке басының дінге қалай шақырғанына келсек, мына жағдайларды айтуға болады. Бірінші кезекте ол дінге шақыруды өзінің 26 жақын туыстарынан бастаған. Мұхаммед пайғамбар дінді насихаттай бастағанда, оның жақындары, оның ішінде әйелдер қауымы оған өте көп қолдау көрсеткен. Айталық, Хадишаның исламды алғаш болып қабылдап, бүкіл байлығын дін жолында сарп еткені белгілі. Пайғамбардың әйелі Хадиша мұсылман болған соң, кейін қыздары Рукия, Зейнеп, Үммү Күлсім және Фатима да Ислам дінін қабылдаған. Хадишадан кейін исламды қабылдаған алғашқы мұсылмандар Зайд Ибн Хариса, Мұхаммедтің ағасының баласы Әли ибн Әбу Талиб және досы Әбу Бәкір екендігі белгілі. Кейіннен олардың қатары көбейіп Ос-ман ибн Аффан, Зубайр ибн Аввам, Әбд-ар-Рахмен ибн Ауф, Саад ибн Әбу Уақас және Тәлха ибн Убайдулла сияқты ислам тарихында өшпес із қалдырған тұлғалармен толықты. Мұхаммед пайғамбардың исламды ашық түрде таратуын әрі кімнен бастау керектігін, Алла тарапынан аянмен білдірілгендігін мына аяттардан байқай аламыз. «(Уа, Мұхаммед!) Алдымен ең жақын туыстарыңа ескерт!» делінген аятта.

Геосаясат пен миссионерлік қызметтің өзара іс-қимылы өзара генерациялау моделінің пайда болуына алып келеді, бұл геосаяси бойынша амбициялар мен миссионерлік мотивациялар үнемі өзара жарысуы, олардың бір-бірінің белсенділігін арттырады. Миссионерлік қызметін атқаратын ғалымдар алдымен баратын жердің географиялық ерекшеліктерін, халқының рухани болмысы мен өткен тарихи жолын, мінез-құлқын, салт-дәстүрінің ерекшелігін терең зерттей отырып, миссионерлік саясатының стратегиялық негіздері мен тактикалық әдістерін, мақсаттарын анықтап алады.

Қорытындылай келе, еліміздегі аз зерттелген діни қызметтің осы бір бағыты дін мәселесінде аса маңызды. Аз зерттелгенмен, тарихи оқиғалар арқылы тың деректер алу мүмкіндігіне ие бола аламыз. Діни бірлестіктердің дінтанудағы ортақ белгілері мен қатар діни практикаларындағы айырмашылықтарда зерттелген тақырыптар болғанымен, әдістерін зерттеу маңызды әрі оңай келетін шаруа емес. Заманның талабына сай миссионерлік қызметтің бағыттары да күн санап артуда. Интернеттің пайда болуымен, түрлі желілерде контенттердің негізгі бағыттары, дінмен байланысты болуда. Жалпы қоғамымыз үшін сенімнің орны ерекше, 18 діни бірлестіктердің басын құраушы мемлекет ретінде, әрбір дін саласын зерттеуші маман еліміздегі діннің таралу әдістерін анық білуі тиіс. Миссионерлік қызметтің нәтижесінің негізі – адамдарды рухани және әлеуметтік қажеттіліктерін сезініп, соған жеткілікті деңгейде жауап беру. Сонымен қатар, Қазақстанда қабылданған заңдар конфессияаралық ерекшеліктерді саяси мақсаттарда қолдануға тыйым салған; конституциялық құрылымды күшпен өзгертуді іс-әрекеттерінің мақсаты етіп алған діни ұйымдарды құруға; мемлекеттің тұтастығын бұзуға, қауіпсіздікке қауіп төндіруге; қоғамдық, ұлттық, діни, таптық және туыстық жанжал туғызуға; діни экстремизмді уағыздауға тыйым салынған. Бұл заңның аясында

Қазақстанда миссионерлік қызмет заңнаманың негізінде іске асырылып жатқандығын айта аламыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Құрманалиева А.Д., Утебаева Д.С., Әскенұлы Е. Миссионерлік әдістері.// Қазақ университеті. -2019. 119 б.
2. Жамашев А., Мажен Е., Дорбетхан Ж. Темірқазық. Қазақ жеріндегі ислам дінінің өткені мен бүгіні. Алматы.- 2023. 592-593 б.
3. Утебаева Д.С. Қазақстандағы миссионерлік: тарихы және қазіргі заман(дінтанулық талдау) Диссертациялық жұмыс. Алматы.- 2017. 14-15 б.
4. Құрманалиева А.Д., Утебаева Д.С. Ислам дінінің таралу тарихы және ерекшеліктері. ҚазҰУ Хабаршысы, Философия сериясы, Мәдениеттану сериясы, Саясаттану сериясы. Алматы.- 2016. -№3 (57) 64-72 б.
5. Байтенова Н.Ж. және басқалар «Қазіргі дәстүрден тыс діни ағымдар мен культтер// Қазақ университеті». -2013. 53б.

МИССИОНЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІҢ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ТИПОЛОГИЗАЦИЯСЫ

Дінтану, 2 курс магистранты **Садырбек Д.**

Ғылым жетекшіі: ф.ғ.д., профессор Құрманалиева А.Д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Андатпа: Миссионерлік қызмет кез келген діни культтің ажырамас бөлігі болып табылады, ал миссионерлік қызметті жүзеге асыру мүмкіндігі діни ұйымның басты құндылықтарының бірі болып табылады. Жаһандану әлемі дәстүрлі әлеуметтік-мәдени тәжірибенің нысандарын күрделендіреді, бұл процесс зерттеуді қажет етеді. Мақалада миссионерлік қызметтің діни тәжірибесі оның қазіргі жағдайда мүмкін болатын өзгерістері тұрғысынан қарастырылады.

Кілт сөздер: жаңа діни қозғалыстар, миссионерлік, прозелитизм, миссионер, діни культ.

Үлкен энциклопедиялық сөздіктің анықтамасы бойынша «миссионерлік қызмет – діни ұйым өкілдерінің дінге сенбейтіндер арасында өз дінін таратуға бағытталған қызметі». Бұл қызметтің теориялық және практикалық негіздерін миссиология ғылыми тұрғыдан түсінеді-православиезде тек XX ғасырда пайда болған шіркеудегі миссия туралы ғылым. Миссиология - салыстырмалы түрде жас ғылым, және әлі де оның ережелерін түсінуге және дамытуға жатады, оның кейбір аспектілерін талқылау, ең алдымен, қазіргі заманның қажеттіліктеріне байланысты өте өзекті. Миссионер (латын тілінен аударғанда missio – жіберу, тапсыру), діни ұйымдар мен шіркеулердің қызмет түрлерінің бірі, басқа дін өкілдерін өзгерту және одан шығып кеткендерді шіркеу қатарына қайтару. Шындығында миссионерлік миссионерлер қызмет ететін әлеуметтік топтар мен үкіметтердің саяси мақсаттарын жүзеге асыруға ықпал ете отырып, кеңірек мақсаттар қояды. Буддизмде оны көбінесе кезбе монахтар жүргізді және III ғасырдан бастап кең тарады. Христиан миссионерлігі IV ғасырда пайда болды, XIII – XVI ғасырлар Христиан миссионерлігін Үндістанға, Қытайға және Жапонияға қарқынды енуін білдіреді. Шығыс Еуропада христиандықтың католиктік формада енуі неміс феодалдық отаршылдық экспансиясының идеологиялық жамылғысы болды. («Drang nach Osten»).

Католик шіркеуінің миссионерлік қызметі Испания мен Португалия отаршылдық империялары құрылғаннан кейін (XV-XVI ғғ.) күшейе түсті. Миссионерлік қызмет

отаршылдарға жаңа жерлерді басып алуға және «игеруге» көмектесті. Католиктік миссионерлік қызметке бағыт-бағдар беру үшін Рим Папасы Григорий XV 1622 жылы Сенімді тарату қауымын (1967 жылдан - Халықтарды уағыздау қауымы) құрды. Кейіннен бірқатар елдерде католиктік миссионерлік қоғамдар құрылды. XVII-XVIII ғасырларда Нидерланды мен Ұлыбританияның отаршылдық саясатына енуіне байланысты бұл мемлекеттерде үстемдік еткен протестанттық шіркеулерде миссионерлік қызметі дами бастады. XIX ғасырдың басында Америка Құрама Штаттарында миссионерлік ұйымдар пайда болды. Миссионерлік қызмет XIX ғасырдың соңғы үштен бірінде империалистік державалардың дүниені бөлу үшін күресі кезінде күшейді. Африкадағы христиан миссионерлерінің қызметі кеңейді. Отаршылдық әкімшіліктің қолдауына ие болып, мемлекеттік органдар мен монополиялар субсидиялаған миссионерлік институттар ірі капитал мен жердің иесі болып, өз елдерінің үкіметтерінің отарлау саясатының жүргізушісі болды. Африка елдеріндегі оқу орындарының басым көпшілігі діни миссиялардың қолында болды (кейбіреулерінде әлі де солай). Олар медициналық мекемелерге, мәдениет, спорт және басқа да қоғамдық ұйымдарға бақылауды кеңейтті [1, б. 78].

Африкадағы миссиялар (ерте орта ғасырлардағы Еуропада аз дәрежеде) мектеп жұмысына маңызды орын берді. Дегенмен, олардың қызметі жергілікті халықтың балаларының аз ғана бөлігін қамтыды және әдетте адамдарды отаршылдық әкімшілікте қызмет етуге дайындаудың түпкі мақсаты болды.

Мұсылман миссионерлерінің қызметтерін көбінесе мұсылман көпестері, ал сопылық ілімнің дамуымен қатар – дәруіштер – сопылар атқарды.

Ресейдегі миссионерлік қызмет орыс емес халықтарды күштеп христиандандырумен, монастырлық отарлаумен, жікшілдік пен сектанттықпен күресумен тығыз байланысты болды. XIV ғасырда Пермьдік Стефан зыряндықтар (Коми) арасында христиан дінін таратты. XVI ғасырда Еділ бойындағы жергілікті халық арасында, XVIII-XIX ғасырдың бірінші жартысында күшейді Сібір мен Кавказ халықтары арасында христиан монастырларының миссионерлік қызметі күшейді. 1870 жылы Мәскеуде әртүрлі Сібір миссияларын біріктіретін православиелік миссионерлер қоғамы құрылды. 1867 жылдан бастап Қазандағы әулие Гурия бауырластығы татар халқына христиан дінін сіңірді. Ресейден тыс жерлерде бірқатар орыс православиелік миссиялары құрылды. Ресей империясындағы миссионерліктің жалпы басшылығын миссионерлік ұйымдардың жарғыларын әзірлейтін және миссионерлердің бүкілресейлік және жергілікті съездерін өткізетін Синод жүзеге асырды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан (1939–45) кейін отаршылдық жүйенің күйреуіне, ұлт-азаттық қозғалыстың күшеюіне және бұрынғы көптеген отар елдердің тәуелсіздік алуына байланысты миссионерлік қызметте үлкен рөлге ұлт-азаттық қозғалыстар мен антикоммунистік үгітке қарсы күрес ие болды. Миссионерлік қызмет неокOLONиализм саясатының жүргізушісіне айналды. 1969 жылға қарай африкалық миссияларда 16 мыңға жуық еркек және 30 мың әйел христиандық ордендер мүшелері болды (көпшілігі африкалық емес). Жаңа жағдайларға бейімделу үшін шіркеу миссионерліктің әдістерін өзгерте бастады: жергілікті тұрғындардан шіркеу иерархиясын құру, христиан культіне жергілікті культтердің діни рәсімдерін қосу, жергілікті тілде қызмет көрсету, діни билер мен музыканы енгізу, миссионерлік насихатта радио мен теледидар қолданылуы. Ұлт-азаттық қозғалыстың күштілігін ескере отырып, миссионерлер өз ұстанымдарын сақтап қалу үшін әсіресе Африка елдерінде нәсілшілдікке қарсы шыға бастады. Жылы 1971 католиктік «Ақ әкелер» ордені Португалияның қылмыстары мен отарлық билік және шіркеу иерархиясының отарлаушылармен ынтымақтастығына наразылық ретінде Мозамбиктен барлық мүшелерін кері қайтарды. Ұлт-азаттық қозғалыстың өсуімен бірге миссионерлікке қарсы қозғалыс күшейе түсті [2, б. 45].

Діни дискурс тұрғысынан алғанда, миссионерлік қызмет жалпы діннің өмір сүру жолдарының бірі болып табылады, ол сенімнің жаңа жерлерге таралуымен байланысты. Көбінесе бұл тәжірибе ол қолданылатын адамдарға да (миссионерлік қызметтің объектісі) де, онымен айналысатындарға да (миссияның субъектісі) деструктивті әсер етуі мүмкін.

Егер «миссионерлік» сөзінің этимологиясы латын миссиясына («сәлемдеме, тапсырма») мағынасына келсе, онда бұл жерде қандай тапсырма мен хабарлама туралы айтылып отыр? Неліктен миссионерлік қызметті зертеу өзектілігі жоғары? Бұл тақырыпқа жүгінудің себебі қазіргі қоғамға тән проблемалар жазықтығында, соның ішінде: экстремизм, терроризм, дүниежүзілік соғыс қаупі. Біздің ойымызша, уағыздау мен миссионерлік осы мәселелердің генезисінде маңызды рөл атқарады.

Миссионерлік-бұл әдептер діни дәстүр туралы алғашқы түсінікке ие болатын, содан кейін ілім туралы біртіндеп және терең білімге ие болатын мәдениеттен тыс тәжірибе. Яғни, мәдениеттен тыс іс-әрекетті Құдайды тікелей және тиімді (іс-әрекетте) құрметтеуден бөлек деп түсінуге болады.

Миссионерлік, ең алдымен, әлемдік, жалпыадамзаттық діндердің қызметі деген тұрақты пікір кең тараған. Шамасы, ол ескірген сияқты, өйткені қазіргі жағдайда уағыз айтуды барлық дерлік діни және жартылай діни бірлестіктер жүргізеді. Біздің ойымызша, бұл келесі факторларға байланысты. Біріншіден, коммуникативті қауымдастықта қайта бағдарлану болды, бұл кезде діни бірлестіктер бірте-бірте қарым-қатынасқа ашылды - өз субъектілерінің ішінде де, сыртқы әлемге бағдарлануында да. Екіншіден, діни бірлестіктердің көпшілігі әлемге ашық болса және онымен белсенді араласса, онда отар үшін бәсекелестік күшейеді. Үшіншіден, «діндарлық серпілісін» атап өту керек - алдымен 60-жылдардан кейінгі «жаңа», содан кейін Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, «жаңа діни қозғалыстар» (ЖДҚ) және шіркеу уағыздары. «Жаңа» діндер туралы бөлек және мазмұнды түрде айту керек, енді осындай «ойыншының» алаңға ҰРМ өкілдері ретінде шығуы дәстүрлі діндер қызметінің белсендірілуіне ықпал еткенін атап өткен жөн. Мұндай жағдайларда көптеген діндердің миссионерлері белсенді және бәсекеге қабілетті уағыздауға кірісті.

Жаңа діни қозғалыстар өкілдері ретінде алаңда осындай «ойыншының» пайда болуы дәстүрлі діндердің белсенділігін арттыруға ықпал етті. Мұндай жағдайда көптеген діндердің миссионерлері белсенді және бәсекелес уағыздау жүргізе бастады.

Миссионерлік қызметтің мәні миссионер мен потенциалды неофит немесе неофит конвертінің арасындағы байланыс, яғни бір діннен екінші дінге ауысатындар. Егер миссионерлік қызметті коммуникация ретінде қарастыратын болсақ, онда оны субъект-объектілік өзара әрекеттесу ретінде сипаттауға болады – бұл жағдайда потенциалды неофит жағы диалогты жалғастыруға мүдделі емес. Керісінше, егер миссионер мен оның әңгімелесушісінің өзара әрекеті субъект-субъектілік қарым-қатынасқа айналса, миссияның сәтті өту мүмкіндігі бар [3, б. 112].

Діни ілімді тарату миссионерлердің – белгілі бір діни ұйым өкілдерінің қызметі арқылы жүзеге асады. Миссионерлер көбінесе жұппен жұмыс істейді, бірақ бұл міндетті шарт емес. Миссионерлердің басты міндеті – бейтаныс адамдарды, тіпті өтіп бара жатқан адамдарды да олардың сеніміне қызықтыру. Сөйлеу кезінде олар Кришна санасы қоғамының өкілдері Прабхупаданың Бхагавад Гитасына немесе протестанттар Киелі кітапқа сүйене отырып, өздерінің қасиетті мәтіндерінен дәйексөздерді пайдалана алады.

Белгілі бір дәрежеде әңгімеде миссионерден ұсыныстар келуі мүмкін, яғни әлеуетті неофит: «Ұсынылған сенімнің құпияларын түсіне бастағанда сіздің проблемаларыңыз жойылады» деп сенуі мүмкін. Миссионерлер сөйлесуді бастайтын адамдардың көпшілігі қандай да бір себептермен диалогты тоқтатады. Алайда, өзін-өзі іздейтін, құндылық белгілері туралы шешім қабылдамаған, жеке тұлғадан айырылған адамдар миссионерлерді «адам мен қоғамды қасиетті түрде жетілдірудің соңғы утопиялық

бағдарламалары қазіргі өркениеттің барлық қиындықтарын ғажайып түрде шешуге әкеледі және бәрінен бұрын оларға дереу көмектеседі» деп күте отырып тыңдай алады.

Сондай-ақ миссионерлік қызметті прозелитизмнен ажырата білген жөн. Біріншінің де, екіншісінің де мақсаты бір - шіркеуге жаңа ізбасарларды тарту, алайда олар әдістемелік жағынан ерекшеленеді. Жетістік әртүрлі әдістер арқылы жүзеге асады. Прозелитизм шіркеу ішінде жағымсыз құбылыс ретінде танымал болды. Олардың мағынасы тек ішінара ұқсас болғанымен. Прозелитизм қарым-қатынастың вертикальды моделімен бірге жүретін басқа діндерге және олардың сотериологиясына теріс бағалаушы көзқараспен сипатталады. Ал миссионерлік қызметте бұл уағыздалатын діннің құндылықтарын көрсету. Ал байланыс көлденең. Ал негізгі айырмашылық миссионерлік қызметтің объектісімен - ұсынылған конфессиядағы неофиттердің қатарына қосылуды оның жеке таңдауында қалады. Және бұл демонстрация таңу емес. Прозелитизмде объект субъектінің қысымы мен ықпалында болады. Яғни, бұл діни әдет-ғұрыптардың арасындағы айырмашылық айтарлықтай және әртүрлі мағынаға ие, ал іс жүзінде оларды ажырату кейде оңай емес. Сонымен қатар, қазіргі жағдайда миссионерлік қызметті діни білім берумен шатастыруға болады, бұл әрқашан діни дәстүрмен танысу мақсатын көздемейді [4, б. 95].

Миссионерлік қызметті қалай типологияға бөлуге және ұйымдастыруға болады?

Оның тиімділігіне қарай, миссионерлердің белгілі бір уақытта жеткен нәтижелеріне қарай. Сонымен бірге діни ұйымда неофиттердің өсуін миссияның табысты болуының критерийі деп санауға болады. Оны ресурстық шығындардың (адамдық, қаржылық, материалдық) ізбасарларының көбеюіне қатынасы бойынша да жіктеуге болады. Діни ұйымның немесе топтың ізбасарларының тұрақты саны ұзақ уақыт бойы жаңа ізбасарлар болмаса немесе одан да сорақысы, ізбасарлар ағыны байқалса, табысты деп санауға болмайды.

Белсенділік топологиясы бойынша. Миссионерлік қызмет белгілі бір діни ұйым жұмыс істеп тұрған ортада жүзеге асырылуы мүмкін - оны ішкі миссионерлік деп атаймыз - онда бұл белгілі бір дінді ұстанатындардың білімі мен сенімін тереңдетуге және қиындатуға бағытталған уағыз. Діни бірлестіктер әлі дамытпаған жаңа аумақтарда миссионерлік қызмет бар - оны сыртқы деп атаймыз. Ұлы географиялық ашылулардан кейінгі кезең және әлемдік отаршылдық жүйенің құрылысы сыртқы миссионерлік қызметтің жарқын көрінісі. Бірінші – ішкі – жағдайда бар отар арасында сенімнің тереңдей түсуі байқалса, екіншісі – іліммен танысу және алғашқы таныстыру, діни ұйыммен танысу. Бірінші жағдайда, миссионерлік қызмет жүзеге асырылатын аумақта ішкі миссионерлік қызметті жүзеге асыратын дінді ұстанатындардың белгілі бір тобы бұрыннан бар екенін білдіреді. Ал уағыз айтылып жатқан орта көбінесе діни дәстүрдің сыртқы атрибутымен таныс болуы мүмкін. Сыртқы миссия жағдайында миссионерлер басқа діндердің ықпалы кең таралған басқа мәдениеттің ортасына түседі. Бұл күрделірек жағдай. Миссионерлер өз қызметін бастаған кезде қауымдастық құру процесін реттейтін заңдарды ұстануы керек, олар әлеуетті ұстанушы ұсынылған діни ілімге назар аударуы үшін сол ортаның барынша ақпараттық кеңістігін пайдалануы керек. Сонымен бірге миссионерлік қызметті прозелитизмге айналдырудың нақты мүмкіндігі бар.

Миссионерлер келіп, қауымдастық құру және оны көбейту, діни мақсатта ғимарат алу (мінажат үйі, шіркеу, Патшалық сарайы, ашрам және т.б.), елді мекен құру (воссариониттер немесе анастасиялықтар, істеу). Сонымен бірге олар діни бірлестіктің басшысы болып, қоғамда уағыз-насихат жұмыстарын жүргізе алады. Яғни, жаңа аумақта қауымдастықтың пайда болуы миссионер үшін «минималды жоспар» болып табылады. 2016 жылдың жазына дейін әртүрлі діни бағыттағы уағызшыларды, үгітшілер мен миссионерлерді және әртүрлі қоғамдық орындарда кездесуге болады. Олар әдебиет ұсынып, адамдарды жиналыстарға, ғибадат үйлеріне шақырды. Кришна санасы қоғамының өкілдері прасадам – құрбандық ас таратты, санкиртан – қауымдық ән айту және т.б. [5, б. 849].

3. Таралу нысаны бойынша миссионерлік қызмет мыналарға бөлінеді:

1) үйме-үй аралау (бұл нысанға діни ұйымға жаңа ізбасарларды тарту мақсатында көбінесе екі миссионерді үйме-үй аралау үшін жіберетін бірлестіктердің қызметі кіреді);

2) қаладағы қоғамдық орындарда (адамдар көп шоғырланған жерлерде – алаңдарда, саябақтарда, аялдамаларда, өткелдерде) миссионерлік қызмет;

3) мақсатты миссионерлік кездесулер (жартылай діни және діни сипаттағы тақырыптар бойынша немесе салауатты өмір салтын насихаттау мақсатында ашық дәрістер, онда әңгімелер тамақ таратумен жүреді; тегін ағылшын тілі сабақтары; жабық йога қауымдастықтары (қызығушылар үшін) Шығыс діндері), жиналыстар, семинарлар, оқу фестивальдері, приход мектептеріндегі сабақтар және т.б.);

4) жасырын миссионерлік қызмет (ізбасар діни топтың немесе діни ұйымның жиналысына қатысуды ұсынғанда; жай ғана дін тақырыбындағы әңгіме);

5) Интернет-миссионер (доктринаны тарату үшін АТ-ны тарту);

2016 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін жоғарыда аталған миссионерлік қызмет түрлерінің ішінен біз тек (5) интернет-миссионерлік және (4) жасырын миссионерлік қызметті анық байқай аламыз. Миссионерлік қызметтің барлық басқа түрлері деп аталады. «Жаңа», дәстүрлі емес діндарлыққа заңмен тыйым салынды (егер миссионерлік қызмет діни бірлестікке заңды түрде тиесілі аумақта жүргізілмесе).

Осылайша, миссионерлік қызметтің формалары діндарлық формаларының алуан түрлілігіне байланысты (дәстүрлі діндерде де, жаңа діни ағымдарда да) әртүрлі. Алайда, миссионерлік қызметті (және прозелитизмді) одан әрі егжей-тегжейлі зерттеу барысында бұл бөлім өзгеруі мүмкін. Қазір қызығушылық клубтарын еске түсіретін балама діндарлықтың түрлері бар екенін атап өтейік - онда діндарлықты минимумға дейін төмендетуге болады. Алайда мұндай ілімдердің миссионерлерінің элементтерге, соның ішінде дәстүрлі діндерге үндеулері ілімге бар және қалыптасқан діни дәстүрлерге сілтеме жасай отырып, жоғары рухани, кейде эзотериялық мағына береді. Мұндай ілімдерге, мысалы, Василий Гохтың «Себептілік мектебін» жатқызуға болады. Василий Гохтың кітаптары [6, б. 29–30] әртүрлі діндердің қасиетті мәтіндеріне сілтемелерге толы, алайда бұл «мектепте» мұндай ілім жоқ. Дәл осындай балама діндарлық нысандарында миссионерлік қызмет өте әлсіз көрінеді немесе мүлдем жоқ болады.

Қазіргі кезеңде Қазақстандағы миссионерлік қызметті координаттар жүйесінің бір түрі ретінде көрсетуге болады. Бұл жүйенің әртүрлі ұштарында, бір жағынан, ең аз прецеденттері бар діндердің миссионерлік қызметі (өкілдер, діни ұйымның жарғысы заңға қайшы келетін кезде) болады. екінші жағынан, Қазақстанда тыйым салынған діни ұйымдардың миссионерлік қызметі, мысалы, «Таблиғи жамағат», «Хизб ут-Тахрир» [7].

Жоғарыда атап өткеніміздей, соңғы кездері экстремистік және лаңкестік әрекеттердің жаһандық сипатына байланысты миссионерлік қызмет тақырыбы өзекті бола бастады, ал діни экстремизм жалпы экстремизмнің ықтимал нұсқаларының бірі болып табылады. Миссионерлік – діни ұйымдардың ерекшелігі, ол арқылы идеялар орыс қауымдастығына еніп, өз кезегінде мемлекет тұтастығына зиян келтіріп, қауіп төндіруі мүмкін. Мұндай сценарийдің алдын алу үшін біз айтқан түзетулер қабылданды. Миссионерлік қызметті заң шығарушы органдар әлеуетті қауіп көзі ретінде қарастырады, ол көбінесе шетелде орналасқан діни орталығынан миссионерлерді шақыруға бейім діни азшылық конфессиялардың қызметімен байланысты. Бұл ең алдымен протестанттық шіркеулердің өкілдеріне қатысты. Осылайша, қазіргі уақытта заңда заңмен қарастырылған тиісті құжаттамасыз діни ілімді кеңінен және ашық таратуға тыйым салынады. Қоғамда туындайтын қақтығыстар мен түсінбеушіліктердің мәнін жақсырақ түсіну үшін (осы «пакеттің» әсерін ескере отырып) ең соңында әрекетті миссионерлік ретінде бағалауға болатын белгілерді тұжырымдап көрейік.

1. Қызмет субъектісінің болуы, діни бірлестіктің (діни топтың немесе діни ұйымның) қызметін жүзеге асыруы.

2. Қызметінің бағыты: осы діни бірлестіктің қатысушылары (мүшесі, ізбасарлары) болып табылмайтын адамдар арасында өзінің діни туралы ақпаратты тарату.

3. Қызметтің мақсаты: осы діни бірлестіктің қатысушылары (мүшесі, ізбасарлары) болып табылмайтын адамдарды діни бірлестіктің қызметіне тарту.

4. Қызметті жүзеге асыру әдісі: бұқаралық ақпарат құралдарын, «Интернет» ақпараттық-телекоммуникациялық желісін немесе өзге де заңды құралдарды пайдалана отырып, көпшілік алдында.

Еске салайық, біздің елімізде миссионерлік қызмет тек заңда көрсетілген жерлерде ғана жүзеге асырылады, атап айтқанда: діни бірлестікке заңды түрде бекітілген діни ғимараттарда; діни бірлестікке заңды түрде бекітілген жер учаскелерінде; діни бірлестікке меншік иесі ғибадат ету үшін беретін орындарда: қызметтер мен рәсімдер; қажылық орындарында; зираттарда және крематорийлерде; діни рәсімдерді өткізу үшін тарихи пайдаланылған білім беру ұйымдарының үй-жайларында [8].

Осылайша, миссионерлік қызметті оның типологиясын жасау үшін әртүрлі негіздер бойынша бөлу миссионерлік қызмет тәжірибесіне байланысты сөзсіз туындайтын әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-мәдени мәселелерді шешуге көмектесуі мүмкін, өйткені заңнаманың тұрақты құрылымдық күрделенуі миссионерлік қызметті түсіну мен түсіндіруде олқылықтар қалдырады. белсенділік. Бұл екі тармақтың өзара байланысы анық: түрлі діни ұйымдардың қызметін реттеу мәселесін тиімді шешу үшін заң жобалары мен оларға түзетулер енгізу кезінде біз ұсынған бөліністерді ескерген тиімді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шейнман М. М., Ватикан и католицизм в конце XIX — нач. XX в., М., 1958;
2. Лаврецкий И. Р., Тень Ватикана над Латинской Америкой, М., 1961;
3. Старые и новые религии Тропической и Южной Африки, М., 1964;
4. Балагушкин Е.Г. Нетрадиционные религии в современной России: морфологический анализ. – М.: ИФРАН, 1999. Ч. 1 – 244 с.
5. Забияко А.П., Энциклопедия религий / Под ред. А.П. Забияко, А.Н. Красникова, Е.С. Элбакян. – М.: Гаудеамус, 2008. – 1520 с.
6. Гоч В.П. Неклассическая тотальная наука / С.В. Белов. Гоч В.П. – СПб: ООО ИЦДОМ «Айзорэль», 2019. – 336 с.
7. https://egov.kz/cms/ru/articles/religion/zaprewennye_organizacii
8. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483>

ШАМАНИЗМНЫҢ ТЫЛСЫМ ӘЛЕММЕН КОММУНИКАЦИЯСЫ

*«Дінтану» мамандығының 1 курс магистранты Естай Р.
Ғылыми жетекші: аға оқытушы, PhD Сарсембаев Р.М.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа. Ежелгі заманнан бері бақсылар рухтар мен жындардың жұмбақ әлемімен байланыса алатын дана және ықпалды тұлғалар ретінде құрметтелді. Олардың осы күштерді басқару және қоршаған әлемге әсер ету қабілеттері зерттеушілер мен қоғамның қызығушылығын тудырады. Бұл мақалада жұмбақ әлеммен осы таңғажайып одақты, әсіресе бақсылардың жындарды манипуляциялау қабілеті және олардың қоршаған әлемге әсері түрғысынан қарастыруға тырысады.

Кілт сөздер. Шаманизм, жындар, сәуегейлік, бақсылық.

Бақсылар дәстүрлі қоғамдардағы негізгі тұлғалар ретінде көрінетін және көрінбейтін әлем арасындағы көпір болып табылады. Олардың рухтармен және жындармен қарым-қатынас жасау қабілеті қоғамдастықтың әл-ауқаты мен қорғалуын қамтамасыз ету үшін маңызды болып саналады. Дегенмен, олардың нақты қабілеттері қандай және олар қоршаған әлемге қалай әсер етеді - тереңірек талдау мен зерттеуді қажет ететін сұрақтар.

Бұл тақырыпты зерттеу бақсылардың дәстүрлі қоғамдардағы рөлін, сондай-ақ олардың мәдениетке әсерін толық түсінуге мүмкіндік береді. Бақсылардың жындарды манипуляциялау қабілетін қарастыру жаңа түсініктер мен перспективаларға есік ашады, бұл бақсылық тәжірибенің жұмбақ әлеміне және оның айналамыздағы әлемге әсеріне қызығушылық тудырады.

Сонымен қатар, бұл мақалада шамандық әдет-ғұрыптар контекстіндегі сәуегейлік пен болжаушылардың рөлі де қарастырылады. Сәуегейлер, сондай-ақ көріпкелдер ретінде белгілі, болашақты болжауда және тылсым әлемнің белгілерін шешуде маңызды рөл атқарады. Олардың белгілерді оқу және көрінбейтін әлемдегі хабарларды түсіндіру қабілеті мистикалық пен шындық арасындағы байланысты түсінуге жол ашады.

Негізгі бөлім:

Егер жын ұғымын мифологиялық тұрғыдан қарастыратын болсақ, онда әр жердің өз наным-сенімдері болғанын көреміз. Ертедегі адамдардың ой-өрісі, санасы аңыздық көріністе бой алған. Қоршаған ортасын түсінуде Абыздар мифтік хикаяларды баяндаған. Ғаламның құпияларын ашу үшін аңызға айналған көріністер арқылы Абыздар көптеген таңғажайып құбылыстарды зерттеген. Қазақтар игі-жақсылықты істерді басқаратындарды Әруайақ, Періште, т.б. десе, ал зұлымдық істерді басқаратындарды Шайтан, Жын, Пері, Албасты, Дио т.б. деп атайды. Адам қайтыс болғаннан кейін-елес, яғни денесіз рухқа айналған олар Құдайдың қызметшісі және өмірдегі туыстарының жанашыры ретінде көрініс тапқан. Жоғарыдағы ойды айшықтау үшін, ежелгі Шаманизмнен келген наным-сенімдерді келтіретін болсақ, көбінде сәуегейлік көріпкел-бақсылар айналысатын істерді баяндаумен бұл тақырыптың ашылуына куә боламыз[2, б, 15].

Бақсылардың біз білмейтін сырлары: Ежелгі көне наным-сенім бойынша бақсылықпен айналысатын адам деп, тылсым күштермен қарым-қатынас жасай алатын, балгерлік, көріпкелдік, сәуегейлік, тәуіптік, көз-баяушылық тағы басқа да ерекше қабілеттері бар адамды айтады. Бақсылық ежелдегі шамандық нанымсенімнен қалған түсінік. Сол сенімді ұстанушы адамдардың сенім-нанымы бойынша рух иесі ұсқынсыз тәннен және нәзік табиғаттан құралған. Адам өмірден өткеннен кейін ұсқынсыз денесін тәрк етіп, нәзік табиғатымен ешбір адам көріп-біле алмайтын басқа бір әлемге рух (жан) кейіпінде өтеді. Сол жаңа әлем өткінші дүниенің жалғасы. Ол әлемде рух әр-түрлі кейіпке өзгеріп, тіршілік етеді. Олар табиғаттың заңдылықтарына, құбылыстарына өзінің ықпалын тигізе алады деп болжайды. Қазақ халқында қалыптасқан сенім бойынша олардың жаман, зиянды әрекеттерді бұйыратындарды жын, шайтан, дио, албасты, пері, жезтырнақ, т.б. деп атаса, жақсылық істерді басқаратындарын періште, әруақ, перизат, т.б. деп атау берген. Ескі түсінікпен қатар Сәуегей әлгі өзге жаратылыспен өзара қатынасқа түсіп, қаншама рухтарды өз жұмысына мүдде мақсатына айрықша күш салып, негізгі ойды, қолдана алатын адам. [3].

Сәуегейлерге міндетті болған қабілеттердің бірі емшілік. Негізгі шығу тарихы Мәжусилік болған (отқа сиыну) мен шамандықпен тығыз қарым – қатынаста екені белгілі, психикалық ем – домдау әдіснамасын қандайда бір мекеннің Тәуіптері тұрғылықты жердің наным – сенімдеріне байланысты сол тәсілдерімен емдеп отырған. Мәселен, қазақ тәуіптері мұңды немесе ызалы дыбыс күйлерін шығару және қобызда ойнап, ұғымсыз не мағынасыз жыр жырлау, жынын келтіріп зікір айту және де көзбояма істердің нәтижесі арқылы келушінің жүйке жүйесіне ықпал жасай отыра емдеген.

Өздеріне жақын тарту үшін жаратылыстың әсем болмысы мен әлемнің тылсым күш – күдіретіне сендіреді. Расында мұны жасау барлық адамдардың қайраты жете бермейді. Ол үшін туа – біткен жоғары талант, күш – қайрат қажет. Сәуегейлер тәуіптікпен және сондай - ақ көріпкелдікпен айналысқан. Олардың болашақты жорамалдауы және де адамның тағдырындағы мәселені шешу, оның не пайымдағанын біліп тұруы, бұрынғы ғұмырын айқын түрде айтатынына, табиғи ғажайыптар жасай алатынына, жын – шайтандарды кетіру сынды адамдардың қандайда бір тармақтары алдында да, қазірде сенген. Адамның өз болмысында ғылым саласы ашпаған құпиялар, сан түрлі жаңалықтар толып жатқаны мәлім. Ғұн патшасы кезеңінде Еділдің қарамағында сандаған атақты сәуегейлер болған. Көріпкелдер қандайда бір күрделі оқиғаларды алдын ала жорамалдап ханға естіртіп отырған. Каталаун соғысының болашағын көріпкелдер бал ашып, алдын ала хан алдына жеткізген. Жорамал тура келген. Сәуегейлік ұрпақтан – ұрпаққа өтеді, ол әділ, рухы пәк, иманды жандарға беріледі, бұл жолдан ауытқып кетсе өз қасиетінен айырылып тәуіптік буы оны қысып жарымжан кеміс адам халіне салып қояды деген тұжырымдамалар келтірілген.

Сәуегейлердің жалғаншыл, алдампаз және сиқыршы еместігін алға тартып, Тәуіптердің психикалық болмысы айрықша жандар болғандығы ғылыми бағытта анықталған. Бақсылық келгеннен соң бой тазалап тәніне кірген жындармен, қызметші рухтарын, әрдайым разы етіп, «көңіліне кірбең» түсірмеу міндеттеледі. Жалпы жасамаған жағдайда ол бақсыны «жын қысып», өте ауыр дертке шалдықтырады. Қуатты сәуегейдің жындары да біршама көп әрі қажырлы деп танылады. Қазақта танымал көріпкел бағаналы Қойлыбай жалпының жалғыз пірі, қолдаушысы. Жамбыл аймағында Кенжеқыз, Айтқожа, Балбике, Жайнақ, Сәлима, Ақжігіт, Қалдықыз Ахметбек, Күләнда, Шайымхан, Тентегүл Ұмсынай, Ырыс, Қымқан, Әлима, Сарыбек, Сәрсенкүл, және Сейсекүл т.б. есімді тәуіптер болғандығы әр аймаққа әр өңірде осы сәуегейлік қызметті жалғастырған. [6].

Сәуегейлік – бұл барлық әлемнің және ру тайпаның тарихына байланған құбылыс

Көне түркі елінен шыққан көріпкелдіктің бұл сарындары біздің уақытқа да жетіп келді. Қандайда халықтың наным – сеніміне және де мәдениетіне көз тастасаңыз, шамандық сеніммен негіз болған көріпкелдіктің сырларын анық ұғасыз. Өз кезеңінде белсенді мәдениеттің дархан – дала көкжиегімен айрықшаланған, түркілерде де сәуегейлік негізгі қасиет болып анықталады, сұлтандар мен қағандар мемлекетті жүргізу және басқару тұрғысында бақсылардың жәрдеміне тәуелді болып отырды. Жалпы айтқанда табиғат жаратылысында адамдар өз әлсіздігін ұғынып, қауіп – қатер ауыру – сырқаудан айырылудың басқа тәсілін білмеді. Сәуегейлердің ел ішіндегі «лауазымын» күшейте түсіп, Түркі кезеңінен көшпелілер мәдениетіне ұласты. Қазақ жеріне исламның қанат жаяуы мен шамандық қалдықтардың дамуы тежелді, патша билігі тұсында және кеңес уақытында көлегейлене түсті. Ислам діні – сәуегейлер шақыратын шайтан, рұх, жын, перілерді жоққа шығармады. Бірақта жындармен қарым – қатынас жасау үлкен күнә деп бағалады. Кеңес билігінің саясаты шаманизмнің қалдықтарын тежеді. Тәуелсіздік қарамағында сәуегейлік сипаты танылып кішігірім көрінісі байқалды. [1, б. 2].

Қазақ ұлттық университетінің философия ғылымдарының докторы, профессор Нағима Байтенова «Ежелгі түркілердің наным-сенімдері» мақаласында сәуегейлік тұрғысында төмендегі белгілерді баяндады:

«Дін, бұл адамдардың наным – сенімдері және оның тарихына, мәдени, рухани, саяси әлеміне ауқымды ықпал жасайтын белгі ретінде танылған. Қазақ жұртшылығының қарамағында шамандық атау және шамандық есімнен қарағанда кеңірек жайылған. Біздің пікірімізше, шамандық – бұл көріпкелдіктің инвариантты түрі, жалпы демек халықтың болмысына негізделген. [5].

Шамандық исламның таралуына дейін ру – тайпалардың әлеуметтік және саяси дүниесіне айрықша ықпалын тигізді. Шамандықтың негізгі міндеті адам мен қоғам

тіршілігіне зиянды жағдайлардың алдын алу. Шамандар өзінің әдісімен топта біріккен теріс әрекеттердің және сондай – ақ психикалық қуатты бәсеңдетіп, әлеуметтік тіршілікті ретке келтірді. Ислам діні Орталық Азия мен Қазақстанда кең жайыла таралды. Осы тұрғыдан олар әруақтармен тығыз қарым – қатынасқа ене алатын адамдар болмысында танылды. Өмірде көріпкелдерге байланысты екі қағида бар. Әуелгісі бақсылардың үрейленеді, өйткені олар жаратылысқа зұлымдық жасауы мүмкін. Жын – шайтандар жалпы бақсы – балгерлердің қызметшісі ретінде саналған.

Бақсы — бұл шағатай тілінің «бақшы» сөзінен алынған. Ғайып болмыспен қарым – қатынас жасайтын, балгерлік, көріпкелдік, сәуегейлік, т.б секілді айрықша қасиеттері бар адам болып сиқырлықпен шұғылданған. Қазақ халқы «әруақ», «періште», «перизатты» таза күштерге теңесе, «пері», «шайтан», «жын», «албасты», «жеттырнаққа» үрке қарап, қорғануға тырысқан. Бақсының осы «жын-рухтарының» өз атары болады. Олар бақсыға кез-келген кейіпке еніп келеді. Бақсы сол шақырған жындарының «көмегімен» гипноздық өнер де көрсете алады [1, б. 3] [3].

Бақсылар балгерлікпен де шұғылданған.

Олардың келешекті болжайтынына, адамның тағдырын шешіп, оның ойын сезіп тұратынына, өткен өмірін де ашық айтып бере алатынына, табиғи құбылыстар тудыра алатынына, жын-шайтандарды қуатынына халықтың белгілі бір бөліктері бұрын да, кейін де сенді.

Бақсыларға тән тағы бір қасиет — емшілік.

Мысалы, қазақ бақсылары қобызда ойнап, зарлы не қанаһарлы үн, әуендер шығару, түсініксіз жыр жырлау, «жынын шақырып» зікір салу немесе гипноздық, тағы басқа «керемет» көрініс, әрекеттер жасау арқылы жүйке жүйелеріне әсер ете емдейді [1, б. 3].

Бақсылардың тарихи-саяси оқиғаларға әсері туралы бір мысал

V ғасырдағы ғұн патшасы Еділдің айналасында көптеген даңқты Бақсылар болған. Олар әрбір күрделі оқиғаларды күні бұрын болжап, патшаға жеткізіп отырады екен. 451 жылғы Каталаун шайқасының тағдырын Бақсылар құмалақ ашып, бірнеше күн бұрын айтып берген. Болжам дәл келген.

Бақсылық сарын ұлттық музыкада сақталған.

Ерте кездерде бақсылар асатаяқ, кепшік, дауылпаз секілді ұрмалы аспаптарды пайдаланса да, негізгі құралы — құлағына қоңырау, шанағына айна орнатқан қасиетті қобыз. Бақсы сарыны халық поэзиясына тән 7 — 8 буындық жыр немесе 11 буындық кара өлең өлшемінде құрылып, арнайы музыкалық сарынмен орындалған. Бақсы сарыны ұлттық музыка мәдениетінің тарихи негіздерін, стильдік ерекшеліктер зерттеу үшін аса қажетті, маңызды мұра болып табылады. Бір-біріне ұқсай бермесе де, сол негізде бақсы сарынының кейбір стильдік ерекшеліктерін саралауға болады. Олар: музыка-әуендік — сөздік құрылымы, октава көлемінен аспайтын шектеулі диапазоны, аралас метрикалық өлшемі және бірде диатоник, бірде хроматик, жүйеге жуық әуендік негіз [1, б. 4] [4].

Бақсылардың өмір салты мен киім киісі бір бөлек.

Түркі-моңғол бақсылары бас киімді көбіне Америка құрлығындағы үндістердің көсемі киетін «тымаққа» ұқсас етіп, құс қауырсындарынан қадап жасайды. Сондай-ақ, бақсылардың ажырамас атрибуты - түрлі музыкалық аспаптар. Бақсылардың үйлері елден жырақ, ауылдың шетінде орналасқан. Үлкен қажеттілік туындамаса, бақсыларды мазалауға ешкімнің батылы бармаған [1, б. 4].

Қорытынды:

Бақсылардың жындарды манипуляциялаудағы рөлін және олардың қоршаған әлемге әсерін зерттеу нәтижесінде бұл ежелгі тәжірибеде көптеген қоғамдардың мәдениеті мен сенімдерінде маңызды рөл атқаратыны айқын болады. Бақсылар рухтар әлемі мен адам әлемі арасындағы делдал ретінде әр түрлі мақсаттарға жету үшін

жындармен қарым-қатынас жасау қабілетіне ие, соның ішінде емдеу, қорғау және болашақты болжау.

Бұл тақырыпты зерттеу бақыслардан білім мен дағдыларды ғана емес, сонымен қатар рухани әлем мен оның заңдылықтарын терең түсінуді талап ететін бақыслық тәжірибенің күрделілігі мен жан-жақтылығын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Г.Абдімомынова. Бақыслық. URL:<https://e-history.kz/kz/news/show/3097/> (күні: 09.07.2015)
2. М. Орынбеков, Қазақ сенімдерінің бастаулары, Алматы «Қазақ университеті» 2002.
3. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл. ISBN 9965-26-096-6
4. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9, II том;
5. Нағима Байтенова. «Ежелгі түркілердің наным-сенімдері» URL: <https://research.ebsco.com/linkprocessor/plink?id=84495544-9662-3f01-9639-7990c8515226>
6. Қалдықыз бақыс. «Бақыслық қасиет қалай қонады?» URL: <https://aqjolgazet.kz/4965/ba-syilyi-asiet-alay-onadyi/tilsim-dunie/>

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ ИСЛАМИСТІК ТОПТАРДЫҢ МИССИОНЕРЛІК ҚЫЗМЕТІ

Дінтану, 1 курс магистранты **Төлеу Ә.С.**

*Ғылыми жетекшісі: филос.ғ.д., дінтану және
мәдениеттану кафедрасының профессоры Байтенова Н.Ж.
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа: Мақалада қазіргі әлеуметтік желілердегі исламистік топтардың миссионерлерінің қызметі қарастырылған. Авторлар осы топтардың жаңа қолдаушыларды тарту және олардың идеологияларын онлайн платформалар арқылы тарату үшін қолданатын стратегиялары мен әдістерін талдайды. Мақалада мұндай әрекеттердің қоғамдық пікірге әсері, күресудің ықтимал әдістері қарастырылады.

Кілт сөздер: миссионерлік қызмет, исламистік топтар, радикализация, манипуляция, әлеуметтік желі.

Қазіргі заманда әлеуметтік медиа қоғамдық пікірді қалыптастыруда, ақпаратты таратуда және адамдардың мінез-құлқына әсер етуде шешуші рөл атқарады. Сонымен қатар, олар исламистік топтардың миссионерлік қызметі үшін алаң болды, бұл қоғамның тұрақтылығы мен мемлекеттің қауіпсіздігіне үлкен қауіп төндіреді. Зерттеу осы құбылысты және оның салдарын талдауға бағытталған.

Әлеуметтік медиа бүкіл әлем бойынша исламистік топтардың идеологиясын насихаттау мен таратудың қуатты құралына айналды. Олар үлкен аудиторияға қол жеткізуге мүмкіндік береді және рекрутерлер мен үгітшілер үшін анонимділікті қамтамасыз етеді. Алайда, бұл мәселені кеңінен талқылауға қарамастан, әлеуметтік желілердегі исламистік топтардың миссионерлік қызметінің нақты стратегиялары мен әсерін талдауға арналған жүйелі зерттеулер аз. Радикалдану жағдайлары мен террористік актілердің көбеюін ескере отырып, қалай екенін түсіну маңызды

Қазіргі елімізде қалыптасқан діни жағдайға байланысты осы топтар қолданатын негізгі стратегияларды және олардың қоғамдық пікірге әсерін анықтау мақсатында әлеуметтік желілердегі исламистік топтардың миссионерлік қызметін жүйелі талдау заманауи өзекті мәселелер қатарына жатқызуға болады. Осы мақсатқа жету үшін аталған мәселе бағытында алдыдағы зерттеулерде келесі міндеттер өзекті болып табылады, олар:

- исламистік топтар әлеуметтік медиа арқылы үгіт-насихатын тарату үшін қолданатын негізгі әдістерін талдау
- исламистік ағымдардың миссионерлік қызметінің қоғамдық пікір мен стереотиптердің қалыптасуына әсерін зерттеу
- мемлекет пен қоғамдық ұйымдар тарапынан бұл құбылысқа қарсы тұрудың ықтимал стратегияларын қарастыру.

Осы міндеттерді орындау арқылы біз әлеуметтік желілердегі исламшыл топтардың миссионерлік қызметінің жұмыс істеу тетіктері туралы тереңірек түсінік ала аламыз және де алдын алу және де осы құбылыспен күресу бойынша ұсыныстар жасай аламыз.

Негізгі бөлім

Әлеуметтік желілердегі исламистік топтардың миссионерлік қызметі насихаттау мен жалдауға бағытталған көптеген әдістерді қамтиды. Бұған әлеуметтік желілерде аккаунттар мен беттерді құру және қолдау, бейнелер, фотосуреттер мен мәтіндер түрінде үгіт-насихат материалдарын жариялау, пікірлер, лайктар және жеке хабарламалар арқылы әлеуметтік қолдаушылармен белсенді қарым-қатынас жасау кіреді. Сонымен қатар, ақпаратты бұрмалау арқылы манипуляциялау, эмоционалды мазмұндағы контент құру және жаңа қолдаушыларды тарту үшін әртүрлі әлеуметтік технология әдістерін қолдану, психологиялық әсер ету әдістері кеңінен қолданылады.

Исламистік топтар өздерінің идеологиясын тарату және жаңа қолдаушыларды тарту үшін әлеуметтік медианы белсенді қолданады. Олар Facebook, Twitter, Instagram, Telegram, Tik-tok және басқалары сияқты әртүрлі әлеуметтік желілерде үгіт-насихат материалдарын, бейнелерді, аудио жазбаларды және мәтіндік хабарламаларды бөлісу үшін ресми және бейресми аккаунттар жасайды. Бұл платформалар оларға миллиондаған пайдаланушыларға қол жеткізуге, сондай-ақ анонимді байланыс пен үйлестіруге мүмкіндік береді[1].

Жаңа қолдаушыларды тартудың қарапайым әдістеріне олардың төмендегідей іс шараларын жатқызуға болады:

- олардың идеологиясына жанашырлық немесе аяушылық тудыратын эмоционалды мазмұндағы контентті пайдалану;
- өз іс-әрекеттерінің негізділігін растау үшін ақпарат пен фактілерді бұрмалау арқылы манипуляциялау;
- өзекті мәселелерді талқылау арқылы мақсатты жаңа аудиторияның назарын аудару.

Әлеуметтік желілерде исламистік топтардың нақты науқандарына талдау жүргізу олардың стратегияларының ерекшеліктерін және аудиторияға әсер етудің тиімділігін анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, ISIS-тің Twitter және Facebook науқандарын талдау олардың жаңа қолдаушыларды тарту үшін қандай әдістер мен тәсілдерді қолданатынын, қоғамдық пікірді қалай қалыптастыратынын және басқа пайдаланушылармен қалай әрекеттесетінін түсінуге мүмкіндік береді[2]. Осы стратегиялар мен әдістерді зерттеу әлеуметтік желілердегі исламшыл топтардың миссионерлік механизмдерін жақсы түсінуге және осы құбылысқа қарсы тұрудың тиімді стратегияларын жасауға мүмкіндік береді.

Миссионерлік қызметтің қоғамдық пікір мен стереотиптерді қалыптастыруға әсерін талдау мәселесіне келетін болсақ:

- әлеуметтік желілердегі исламистік топтардың миссионерлік қызметі мұсылмандар, ислам және ислам экстремизмі туралы қоғамдық пікір мен

стереотиптердің қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді. Үгіт-насихат материалдарын белсенді тарату және ақпаратты манипуляциялау арқылы бұл топтар әлеуметтік желі қолданушыларында белгілі бір түсініктер мен сенімдер қалыптастырады. Нәтижесінде бейбітшілік, дін және саясат туралы идеологиялық боялған идеялар пайда болады, бұл әлеуметтік және мәдени айырмашылықтардың күшеюіне әкелуі мүмкін[3];

- әлеуметтік-мәдени сала мен саясаттың салдарына келетін болсақ, исламшыл топтардың әлеуметтік медиа миссионерлік қызметінің әсері әлеуметтік-мәдени сала мен саясатқа елеулі әсер етуі мүмкін. Бұл діни төзімсіздіктің артуына, мұсылман халқына қатысты кемсітушілік пен стереотиптік жағдайлардың көбеюіне және қоғамдағы радикалды тенденциялардың күшеюіне әкелуі мүмкін;

- саяси салада бұл саяси шиеленістің күшеюіне, популизм мен экстремистік қозғалыстардың өсуіне, сондай-ақ терроризм мен радикализациялануға қарсы мемлекеттік саясаттың басымдықтары мен стратегияларының өзгеруіне әсер етуі мүмкін. Бұл салдар әлеуметтік желілердегі исламшыл топтардың миссионерлік қызметінің әсерін зерттеу мен түсінудің және осы құбылысқа қарсы тұрудың тиісті стратегияларын әзірлеудің маңыздылығын көрсетеді.

Желідегі исламшыл топтардың миссионерлік қызметіне қарсы күрес стратегияларын жетілдіру де бүгінгі өмір талабына сай болу керек, осы бағытта төмендегідей іс шараларды белсенді түрде қолдану қажеттілігі бүгінгі күн сұранысына жауап бере алады:

- мониторинг және талдау: әлеуметтік желілердегі исламшыл топтардың белсенділігіне жүйелі мониторинг жүргізу, сондай-ақ олардың әдістері мен стратегияларын талдау маңызды;

- қарсы насихат: исламшыл топтарды насихаттауға қарсы тұру үшін мазмұн стратегиясын әзірлеу, соның ішінде балама көзқарастарды білдіретін және радикализацияланудың жағымсыз салдарын көрсететін мазмұнды құру;

- интернет-платформалармен ынтымақтастық: экстремистік мазмұнды жою және терроризм мен радикалды идеологияны насихаттайтын аккаунттарды бұғаттау шараларын әзірлеу және енгізу үшін әлеуметтік медиа провайдерлерімен ынтымақтастық[4].

Мемлекеттің, қоғамдық ұйымдардың және интернет-платформалардың әлеуметтік желілер арқылы радикализацияға қарсы іс-қимылдағы рөлін қарастыратын болсақ, оларға төмендегідей іс шараларды жатқызуға болады:

- мемлекеттік реттеу: мемлекеттік органдар онлайн-радикализацияға қарсы күреске бағытталған заңнамалар мен саясаттарды әзірлеп, желідегі исламшыл топтардың қызметіне жол бермеу жөнінде шаралар қабылдауы тиіс;

-ынтымақтастықты дамыту: онлайн-радикализацияға тиімді қарсы тұру үшін мемлекеттер, қоғамдық ұйымдар және интернет-платформалар арасындағы халықаралық ынтымақтастықты дамыту маңызды;

-білім беру бағдарламалары: онлайн-радикализация тәуекелдері туралы халыққа білім беру бойынша білім беру бағдарламалары мен бастамаларын әзірлеу және енгізу, сондай-ақ сыни тұрғыдан ойлау және ақпаратты талдау дағдыларына оқыту.

Әлеуметтік желілердегі исламшыл топтардың миссионерлік қызметіне тиімді қарсы тұру мемлекет, қоғамдық ұйымдар мен интернет-платформалар тарапынан кешенді тәсіл мен бірлескен күш-жігерді талап етеді[5].

Қорытынды

Әлеуметтік желілердегі исламистік топтардың миссионерлік қызметін зерттеу бұл құбылыстың қоғамдық пікір мен әлеуметтік-мәдени ортаға айтарлықтай әсерін анықтады. Осы топтар қолданған стратегиялар мен әдістерді жүйелі талдау оларға әсер ету механизмдерін түсінуге және қарсы тұру стратегияларын жасауға мүмкіндік береді.

Жалпы қорытындылайтын болсақ:

- исламистік топтар әлеуметтік медианы өз үгіт-насихаттарын тарату үшін белсенді қолданады;

- желіде қолданатын әдістерге ақпаратты бұрмалау арқылы манипуляциялау, эмоционалды мазмұндағы контент құру және аудиториямен белсенді қарым-қатынас жасау да олардың қызметінің белсенді бағыттарының бірі болып табылады;

- олардың қызметі қоғамдық пікірді, стереотиптерді және әлеуметтік-мәдени органы қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді.

Қарастырылған мәселелер осы салада әлі де болса ауқымды терең аналитикалық зерттеулерді талап етеді, сондықтан болашақта төмендегідей бағыттағы зерттеулердің өзектілігін қажет етеді:

- әлеуметтік желілердегі исламистік топтардың миссионерлік қызметіне қарсы іс-қимылдың тиімділігін зерттеу;

- өзгермелі ақпараттық кеңістік жағдайында олардың стратегиялары мен әдістерінің эволюциясын талдау;

- интернеттегі радикализацияны анықтау және алдын алу үшін инновациялық технологиялар мен әдістерді дамыту.

Жалпы, әлеуметтік желілердегі исламистік топтардың миссионерлік қызметінің тетіктерін түсіну және осы құбылысқа қарсы іс-қимылдың тиімді стратегияларын әзірлеу өзекті болып қала береді және қоғам, мемлекет және интернет-платформалар тарапынан одан әрі зерттеулер мен күш-жігерді талап етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Neumann, Peter. «The power of online propaganda: The role of the internet in radicalization and terrorism.» *Studies in Conflict & Terrorism* 36, no. 12 (2013): 931-939.
2. Korsak, Miyuka. «Islamic extremists on social media: Analysis of propaganda methods and strategies.» *Journal of Terrorism Research* 9, no. 2 (2018): 45-61.
3. Shelley, Linda. «The role of social media in shaping public opinion on Islamic extremism.» *International Journal of Communication* 13 (2019): 3752-3773.
4. Institute for Strategic Dialogue (ISD). «The Online Ecosystem of the Far-Right: White Supremacist and Islamist Extremist Narratives.» London, 2021.
5. Global Internet Forum to Counter Terrorism (GIFCT). «Annual Transparency Report.» Washington D.C., 2023.

МАЙЛЫҚОЖА ЖЫРАУДЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМҒА ӘСЕРІ

*Исламтану, 2 курс магистранты Романұлы Н.
Ғылыми жетекші: PhD, аға оқытушы Утебаева Д.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа: Майлықожа Сұлтанқожаұлының шығармашылығындағы илаһият мәселелерін, рухани-адамгершілік тағылымдарын және Яссауи дүниетанымымен байланысты мұра ретінде ислами-философиялық тұрғыдан жан-жақты талданып, қазіргі гуманитарлық салаға ғылыми нәтижелер түрінде ұсынылады. Жалпы адамгершілік, ар-ождан, бостандық ұғымдары барлық исламтанушылық ағымда негізгі және өзекті мәселелер болып табылады. Бұл адам философиялық категориялар деңгейінде әртүрлі зерттелген. Бұл мәселелер шығыс мұсылман үлгілері арқылы жан-жақты талданған. Соның бірі – XIX ғасырдағы қазақтың ұлы ойшылы Майлықожа Сұлтанқожаұлының баға жетпес қалған мұрасы болып табылады.

Қоғамымыздың қазіргі мәдени-тарихи кезеңінде батыс пен шығыстың, бағдарлама мен жаңашылдықтың өткені мен бүгінін, батыс пен шығыс құндылықтарының ортақ тұстарын, рухани сабақтастығына ашуға тырысатыны күннен-күнге айқындала түсуде. Қазіргі заманда рухани құндылықтар жүйесін жаңғырту, жастарды тәрбиелеу және оны кеңінен насихаттау еліміздегі өзара түсіністік пен рухани келісімнің нығаюына, қоғамдық-діни және мәдени келісімнің артуына ықпал етеді. Бұл жүйе Ясауи бастаған қазақ ойшылдарының барлығына тән. Осы орайда кешегі кеңестік жүйе тұсында еленбей, сыншыл саясаттың ықпалында болмаған Майлықожа дүниетанымының бүгінгі қоғамымызға берері мол. Оның дүниетанымы арқылы тарихи-философиялық сабақтастық пен имандылық, азаттық пен тәуелсіздік Алаш тарихының тұрақты мәселесі екенін көреміз.

Кілт сөздер: Ақын , бура , жыр , дулат , поэзия , мәулет , жаһан , қиямет.

Бүгінгі таңда бұл алып ақындарымыздың шығармалары түбегейлі зерттеле бастады. Осы қуанышты бет бұрысқа байланысты біз әлі түрен түспеген «Майлықожа ақынның арнау өлең жазудағы суреткерлік шеберлігі» деген тақырып төңірегінде азынаулақ ой қозғап, өзіміз байқап сезген ой-пікірімізді ортаға салмақпыз. Майлықожа арнау өлеңді көп жазған ақын. Оған ол кісінің халықпен, ел ағаларымен көп араласқаны негіз болса керек.

Арнау өлең жазу қиынның қиыны, оның жауапкершілігі де үлкен. Мұны Майлықожа ақын терең ел түсініп, ел ағаларына арнаған өлеңдерінде ешкімге жарамсақтанбай, қара қылды қақ жарғандай әділ, шыншыл болуға талпынғанын аңғарамыз. Мұны оның ақындық шеберлігінің, ақындық тапқыр сана-сезімінің қасиетті бір қыры деп танып, ішкі сырын, өзіндік ерекшелігін білуге құштарландық. [3 , б. 107].

Ақын ел ағаларының байлығына , атақ-даңқына емес, олардың адами қасиетіне, ақыл-парасатына мән беріп, болмыс-бітімін, яғни мінезін аз сөзбен, тын теңеулермен даралай бейнелеуге әбден машықтанған. Бұған дәлел «Баласы Сандыбайдын сары Ерден» деген өлеңіндегі:

Арғы атан ер Сандыбай төлек-тулак,
Бақ қонған Сандыбайға будақ-будақ.
Ат жалын өзін тартып мінгеннен соң.
Таралғы-тарту келген қойдай шулап, -

деген шумақ. Бұл өлеңдегі Майлықожа ақынның сөз қолданысы, тың теңеу табу ізденісі елі сүйген ел ағасының тұлғасын көкке көтере сомдап, әр оқырман жүрегіне ұмытылмастай ұялата білген. «Бақ қонған будақ-будақ, немесе таралғы тарту келген қойдай шулап» деген теңеулер бұрын сонды біз естімеген тың теңеулер. Мұндай теңеулерді іздеп табу кім кімге де оңай емес. Ол үшін әркімнің көрген-білгені, сезгені көп, ойы терең , қиялы бай болуы керек.

Ақынның «Сейітжаппар төреге» деген өлеңінің:

Бұрқырап тұрған мас бура,
Бұрғанмен жүрмес жетекке.
Биікке шықпас ерен күш
Бір қалған соң етекте.
Дұшпан халқы дос болар.

Қамшы, таяқ, келтекке, - деп басталуында, ұға білсек, қойнау-қойнау сыр жатыр. Ақын Сейітжаппар төренің «бұрғанмен жетекке жүрмейтін» табиғатын түсініп, «мас бураға» теңеуі, оны ойлантып, алда араңдап қалмауы үшін күтіп тұрған қауіп қатерден сақтандыруы нағыз қамқор ұстазды көз алдымызға әкеледі. [1 , б. 17].

Кек пен намыс екеуі екі басқа. Кектің түбі қан төгіспен аяқталады. Ол жеке адамды да, халықты да орны толмас қырғынға ұшыратады. Ұлттық намыс деген бар. Ол жақсылықты қорғаушы, қазіргі заманымыздағы өзекті мәселе десекте болады, оған мысал мына бір оқиға.

Майлықенттегі ағалы-інілі Тәйтелі, Сарыпбек екеуі болыстыққа таласып, бір бірімен араздасып, елді екіге бөліп, бір бірімен қырылыса жаздағаны ел есінде. Дулаттың төрт атасының игі жақсылары бірнеше рет жиналып, екеуін татуластыра алмайды. Мұны естіген Майлықожа ақын «мен барып татуластырып көрейінші» деп алыстан ат шалдырып келеді.

Тәйтелі ағасы, Сарыпбек інісі екен. Алдымен Майлықожа ақын Тәйтелі ағасының үйіне түседі. Төңірегіндегі жақсылар жиналып, Майлықожаның жырларын тындайды. Ең соңында ақын «татуласындар» дейді. Тәйтелі көнбейді.

Ертеңіне Сарыпбектің үйіне барады. Ол да мал сойып күтеді. Майлықожа жыр айтып, қорытынды сөзінде «татулас» дейді. Сарыпбек те көнбейді. Қайтатын күні Майлықожа атына мініп, есік алдында тұрған Тәйтеліге:

- Ілім оқып, білім алдым жазған хат таң,

Дулаттың баласы едің қырда жатқан.

Өлсе өлер Дулаттың бір баласы,

Қонырат өлер деймісің Сырда жатқан,

- деп атын камшылап, жүріп кетеді. Сонда Тәйтелі: Апыр-ай, ұстаса берсек, екеуіміздің біреуіміз өледі екенбіз. Майлықожаны шақырындар. Мен Сарыпбекті шақырайын, - деп ағалы-інілі екеуі татуласқан екен. [2, б. 20].

Майлықожа поэзиясы кекшілдікке, ашу-араздыққа қарсы. Бұл оның суреткерлік шеберлігінің ерекше қыры. Аз сөзбен, ұтымды теңеумен көп ой айта біледі. Мәселен, «Сарыатанды жұлдызды, салтанатты іреңін» деп суреттей келіп: «Жайлы тұлпар боп туған, Жиреншедей тіл еді», - деп Мәделіқожа бейнесін сомдауын шын тапқырлық деп білеміз. [5, б. 20].

Сикым елінен шыққан қос болыс Қасымбек пен Ыса екеуі заманын да бәсекелес болып, дауласып жүріпті. Ақырында Қасымбек басымдық етіп Ысаны жер аудартыпты. Мылтықты екі айдауыл айдап бара жатса, Ысаға Шақпақ деген жерде қырғыз Шабдан болыс кездеседі. Ол айдауылдарға: «Сендер маған үш күн мәулет беріндер, мен Ысаны босатқызып алайын», депті. Бұларды ауылына апарып, бір отау тіккізіп, мал сойып, думандатып жата береді. Шабдан Ташкендегі жандаралға, губернаторға адам шаптырып, кісі жіберіп, Ысаны босатуды өтінеді. Ұлықтар Шабданның тілегін беріп, Ысаны айдаудан босатады.

Ыса қырғыз елінде алты ай тұрып, еліне қайтыпты. Сонда қырғыздар оны ұнатқан қызына үйлендіріп, отау тігіп, ішіндегі канша таза мүлкімен алдына екі жүз жылқы салып, Ысаны өз еліне көшіріп салған екен. Ол еліне жетсе, осы дан үш айдай бұрын Қасымбек қайтыс боп кетіпті. Ысаның алдынан бір жандайшап шығып «Сүйінші беріңіз, Қасымбек қаза болды» депті. Сонда Ыса сүйінші сұраған адамның маңдайынан камшымен тартып жіберіп, «Еріксем ермегім еді, еркелік етсем бауырым еді, басыма ауыр күн түсіп, қиналсам сүйенішім еді. Енді Қасымбектей болып маған кім пар келер, ондай бауыр маған енді қайдан табылар?» деп жылап жіберген екен. Сөйтіп, Қасымбектің үйіне қырық жігітімен ат қойып, бауырымдап келіпті. Ыса Қасымбектің жыртысын қолынан таратып, келер жылы асын да өз қолынан өткізген екен. Осындай ел ағасы Ысаның бейнесін:

Қиырдағы қырғыздар,

Кадірінді біледі.

Елінен тандап қыз беріп,

Жантайұлы Шабдан да,

Айтып келді даңқынды,

Алматыға барғандар.

Әбуірін, Ыса, басқа екен,

Енді мына жалғанда,

Кім саған тең боп жарбандар, - деген жолдармен-ақ елге өнеге болар ел ағасының бейнесін тамаша жасаған.

Ел ағасы екеудің арасында кикілжің орын алғанын, қарсыласы Қасымбек қайтыс болғаннан кейін Ысанын өкінген адамгершілігін ақын білді. Білсе де оған көңіл бөлмеді. Туыс қырғыз елі даналарынын тандап қыз берген құрметін бәрінен манызды санап, Ысанын қандай тұлға екенін қырғыз ағайындар құрметі арқылы барынша даралап, барынша тұлғаландыра суреттеуін шыны дей аламыз.

Ысанын ақталып келген уағында Қазығұрт тауының бауырында Қалшора байдын асында жолығып, Майлықожа ақынның Ысаға айтқаны:

Барса келмес қатерден
Ысаның аман келгені
Қазасы жетіп дүниеден
Қасымбектің өлгені
Көреді екен дүниеде
Тірі кеткен пендені.
Лашын сыпат Ысаны,
Сағынып көрді көзіміз.
Баста сәлде бөзіміз.
Қасымбектен айрылып,
Қапалы биыл кезіміз.
Кетті сұлтан Ахмет те,
Бәрі барар ақыретке,
Дүниеде түгел сеніңіз,
Амандық жер бар ма екен.
Жаһанның жүзін кезіңіз.
Жұрт үшін басы шатылған,
Биік таудан атылған,
Ысаны көрді көзіміз.
Ғаныбет жақсы заманда,
Амандасқан сөзіміз.
Түркістан елін билеген,
Ілгексіз киім кимеген,
Жорғадан басқа мінбеген.
Ғайыры дін жұрты болмаса,
Казактан таяқ жемеген.
Ысаға аман жолықтық.
Бұ дағы дәурен бір келген.
Опасыз жалған дүниеден
Атганып кетті Қасымбек
Асқар тау басы қармысың,
Ауыр жүк артқан нармысың?
Жалқыдан озған бір кісім,
Талайдың алдын алғысын,
Талайдың алдың қарғысын,
Рүстемдей данлысың,
Жүйрік аттай шаңлысын!
Сағымнан біткен жанбысың?
Таласар адам таусылды,
Қазақтың озған алдысың.
Қасымбекті капияда
Ажалдың қарашы, андысын.
Енді іздесең таптырмас,
Қиямет күнге қалды ісің.
Ежелгі ескі жолдасым,

Сырттан туған жолбарысым,

Арыстан туған - ер Ыса, деген жолдар дан Майлықожа акынның Ысадай ел ағасы бейнесін даралай сомдаудағы шеберлігі еріксіз тамсанып, «ақын болсан, осындай бол» дегізеді. [5, б. 87].

Сопылар

Дүниеден аңқау да өтті, пасық та өтті,

Аңдасып тышқан менен мысықта өтті,

Мал дегенде жүгірді не сопылар,

Басынан сәлделері ұшып кетті.

Акын жас кезінде Бұхараға өтіп, аз уақыттай ислам қағидаларынан білім алған, жалпы, едәуір дәрежеде сауаты болған. Олай дейтініміз, «Әбділлә бала», «Зарқұм» секілді дастандарды кітаптан алып жазғандықтан, кейбір тұстарда шалқып кеткені болмаса, кітаптан мазмұны алыс кетпейді. [2, б. 28].

Акынның атын шығарған, халыққа калаулы еткен жанр бұл терме. Назиралық турде айтылатын терме жүйесі Сыр бойында қатты дамыған деп айтатын болсақ, сол дамытушының бірі де, бірегейі де Майлықожа акын. Терме қасиетінің өзі бір айтылған жүйеде бір адамның басынан өтетін жақсы-жаман, ащы тұщы, ақты-қаралы жайлардың бәрінің басын қосып келіп, әлеуметтік, қауым қарындас, тіпті ұлтық санатқа дейін көтере алады. Бұл жүйеде Майлықожадан өтетін санлақ кемде-кем.

Акын барлық өмірлік іс-әрекетінің түпкі қазығын исламнан, исламдық дүние танымнан алады. Алланы аузына алмай сөз айтпағы былай тұрсын, әрбір дүниелік әрекеттің соңғы нүктесі Алланың разылығы үшін, пенделік міндетті өтеу үшін істелуі керек деген тұжырымға алып келеді.

Әрбір жақсы амалыңа Алладан рахмет аласың, әрбір қауым-халыққа істеген жаман әрекетіңнен нәлет аласың деп ашып айту арқылы халықты ізгілікке үндейді.

Қыл көпірден өткенше,

Уақытыңды күліп қош қылма, - деген бір ауыз сөздің өзінде дүниелік ұстаным жатыр. Яғни, сенің алдында «қыл көпір» сұрақ беретін уақыт, сураққа алатын бекет бар. Сол бекеттен өтпей, босқа дарақыланба, әлі күліп қош болатын уақыт болған жоқ. Уақыт ғанибет - әрбір сәтті жақсылық, ізгілік, игілік етуге жұмса.

Қайырлы бол көршіне,

Жыландай шағып ысқырма.

Яғни, сен көршіңе қайырымды болсаң, ол арғы көршісіне қайырымды болса, оңы мен солың ізгі-қасиетті адамдармен қоршалған болса, түпкі ізгілік осы смес пе? Көршімен көрші тату турса, көрші мемлекет, ұлттар-ұлыстардың татулығына жетуге апаратын жол, бейбітшіліктің бастауы осы татулықтан басталатынын меңзеген акын өмірлік ұстаным, қағидалардың жолын көрсетеді.

Байқап басқын ізінді

Жамандармен іс қылма,

Құрбы-құрдас досыңды

Бәлеге басын дұш қылма.

Яғни, мен ақылды екенмін деп, аяқты алшақ басып, соңыңнан ерген, қасыңда жүрген дос-құрбыларыңды бәлеге ұшыратып қойма. Әрбір басқан қадам өлшеулі, андулы болсын. Өзінді қатты қадағалай алсаң ғана басқаға ақылшы бола аласың. Яғни, ақылдың әрекеті иманға байланған болсын дейді. Ал, иманның берік тұтас, толық болғанын шариғат жолдарын берік тугу деп білетін акын:

Шариғат жолын берік тұтсаң

Тайдырмас отқа табанды.

Алла тағала дос тұтар

Аллалы, момын адамды.

Әрбір ізгі амалдың өтеуі - рахмет, қара ниеттің өтеуі - нәлет, яғни жаза. Жазаның ауыры соңғы сәттегі жаза, яғни енді қайтіп амал етуге, қатені жуып, күнәні азайтуға

уақыт қалған жоқ, енді өзінді -өзің саналы түрде отқа салып тұрсың. Бұл қасірет шарифат жолын берік, бекем тұтынбағаннан болып тұр. Саған жол көрсетілген, білмедім деп жалтара алмайсың, не істесең, өзіннің нәкастігіңнен істедің. Алла тағала тек адал, момын пендесін ғана сүйеді. Арғы жаққа тек ізгі ниет, ізгі амалмен барып қана бенделік кемелді табасың дейді ұлы шайыр

Ауам болып мән айтсаң,
Ашылып калар жыртығын.
Алымға көңіл имесен

Мусылман емес бір түгің, - деп, акын ислам, иман жолын тек алым-галымвалий оқымысты кісілерден үйренуге шақыра отырып, әрбір пендеге оз болмысын, өз қадір-қасиетін, өз пенделік мәртебелік иеленер жолды көрсетеді.

Тәуба кылсан саф болар
Таудай күнәң мүшкілда.
Жаз кетпестен жалқау боп,
Кыс калтырап кысылма.
Бул дуние бей опа,
Алданба дүние уш пулга.
Алды, артынды ойламай
Көңілінді боска кош кылма.

Кайсы бір күнә болса да, тек күнәһардың өзі айыбын толық мойындаған сәтінен бастап кешіріле ме, жоқпа деп карала бастайды. Күнәсін мойнына алмаған жан канша жерден ағайын, қарындас ара тускенімен кешірілмеуі керек. Айыбын мойнына алмаған адам ертесіне кешегіден де жаман күнә істеуге дайын адам. Жас кезінен тәубе калимасынын сырын білмеген жандар тайған кезінде нені жарытсын. Жаз өтіп кетті, енді кыс келе жатыр. Міне, калтырайтын кез енді келеді. [4, б. 177].

Сонымен қатар, Майлықожа ел жүгін көтерген, азаматтық міндетті, ұлттық қандылықты терең түсінген акын. Майлықожанын жаны күйініп жырлаған бір жүйесі - Қазақ халқынын егемендігінен айрылған сәтіндегі ұлттық қасырет. Қазақ хандығы тарап, шеттен келген ағайыннын куйт-күйтіне сенген ру басылары оз алдына бір руға бас болуды кездесе, хан тұқымы әрқайсысы бір-бір дуанға жеке хан болуды максат тұтып, бет-бетімен кеткен заман да болды. Алауыздықтың аркасында небары 2,5-3 мың адамдық әскерге қарсы келе алмаған қазақ қолы, сырғи-сырғи Кыргыздын шекарасына жетіп, қолбасы Кенеханнан айрылып тынды. Кокан да, Кыргыз да Кенесарыға бағынғысы, онымен біріккісі келмеді. Неге десен, артында Кенесарынын көзін жойсак болды, әрқайсынды өз елдеріне патша етіп қоямыз деген аярлық турды. [6, б. 387].

Әдебиеттер тізімі:

1. Оспанұлы Ә. Майлықожа шығармалар жинап, зерттеп, жариялай жүріп құрастырған. – Алматы, 2005. – 222 б.
2. Берда Р. Терме ғибраты, Қазақстан өнер, Жылнама. – Ақтөбе, 2004. – 129 б.
3. Қазыбайұлы С. XV-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті («Жыраулар поэзиясы»). – Ақтөбе: А Полграфия ЖШС, 2004. – 296 б. Мырзахмет М. Або же шығыс – Алматы: «Қазақстан», 2014. – 214 б.
4. Нукасов Е.С Мухитдинов Р.С. Майлықожа шығармаларындағы нәпсі тәрбиесі. – Алматы, 2018. – 399 б.
5. Оспанұлы Ә. Майлықожа. – Алматы, 2005. – 100 б.
6. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық. – Алматы: Санат, 2006. – 904 б.

«БАЙБАРЫС СҰЛТАННЫҢ ИСЛАМ ҒАЛЫМДАРЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ МЕН МӘДЕНИ ПАРАДИГМАЛАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІН ТАЛДАУ»

Магистрант исламтану 2-курс **Қабиденов Ж.**
Ғылыми жетекші: доцент, PhD Жамашев А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: «Байбарыс сұлтанның ислам ғалымдарымен қарым-қатынасы: мәдени парадигмалардың қалыптасуына әсерін талдау» мақаласында Мысыр елінің көрнекті билеушісі Байбарыс сұлтанның ғалымдармен және діни ойлар саласында зерттеулермен айналысқан философтармен қарым-қатынасы терең талданады. Мақалада ортағасырлық ислам өркениетіндегі мәдени және интеллектуалдық парадигмалардың қалыптасуы үшін өзара әрекеттестіктің маңыздылығына назар аударылады. Байбарыс сұлтанның дінтану саласындағы ғалымдардың қамқоршысы, дем берушісі ретіндегі рөлін анықтау үшін жинақталған тарихи деректер, мәтіндер және әдеби дереккөздер мұқият сарапталады. Олардың сол кездегі ойлау мен мәдени нормалардың дамуына ықпалына ерекше назар аударылады. Зерттеу нәтижелері Байбарыс сұлтанның өз дәуіріндегі интеллектуалдық және діни салаға қосқан елеулі үлесін, сондай-ақ оның қызметінің мұсылман әлеміндегі кейінгі мәдени парадигмалардың қалыптасуына ықпалын көрсетеді. Мақалада патша мен ғалымдар арасындағы диалогтің білім мен мәдени өркендеудің жолы ретіндегі маңыздылығы да айтылады. Зерттеу ортағасырлық қоғамдардағы билеушілердің рөлін және олардың интеллектуалдық үрдістерге әсерін түсінуге маңызды үлес болып табылады. Бұл талдау ортағасырлық ислам тарихын зерттеуге жаңа перспективалар ашады. Мақала Байбарыс сұлтанның дін ғұламаларымен қарым-қатынасын талдай отырып, 13 ғасырдағы ислам әлеміндегі билік пен интеллектуалдық құрылымдардың динамикасын жақсырақ түсінуге көмектеседі. Ол бұл қарым-қатынастың білімнің таралуына ғана емес, сонымен бірге мәдени құндылықтардың нығаюына қалай ықпал еткенін ашып, ортағасырлық ислам өркениетіндегі діни зияткерлік пікірталастардың мәнін ашады.

Кілт сөздер: сұлтан, Байбарыс, дін, ислам, ғылым, шейх

13 ғасырдағы Ислам әлемі тарихында Байбарыс сұлтан батылдық мен хикметтің символына айналған билеушісі ретінде көрнекті орын алады. Оның билігі тек әскери жеңістермен ғана емес, сонымен қатар діни ғылымдарға деген терең қызығушылықпен сипатталды. Бұл мақалада Байбарыс сұлтан мен сол кездегі дін ғұламалары арасындағы қарым-қатынасқа назар аударамыз.

Әскери қолбасшы, дана стратег ретінде танылған Байбарыс сұлтан ислам дінінің рухани аспектілеріне де үлкен қызығушылық танытқан. Оның дін ғұламаларымен қарым-қатынасы оның билігінің негізгі элементі болды, онда мәдени байланыс маңызды рөл атқарды. Оның дәуіріндегі исламның саяси және әлеуметтік институттарға әсері діни мәселелерді талқылауды қоғамдық өмірдің ажырамас бөлігіне айналдырды.

Сол кездегі дін ғұламалары әділет, имандылық, рухани турашылдық сияқты көптеген мәселелерде кеңесші қызметін атқарды. Олардың Байбарыс сұлтанмен қарым-қатынасы білім мен ой алмасуды жүзеге асырды, осылайша мәдени және интеллектуалдық парадигмаларды қалыптастырды.

Мәмлүктер дәуірінде ілім беру алқалары көбейді. Атап айтқанда, Ибн Тулун және әл-Әзһар, әл-Хәким би-Әмриллә жамиғтары, Каирдағы Әйюбилер салған әс-Салахия мен ән-Нәсирия медресесінің оқу істері жанданды. Бұлардың барлығында әртүрлі сала ілімдері оқытылды.

Мәмлүк сұлтандары мен әмірлері Мысыр, Каир, Шам өлкелеріндегі ғылым мәселесіне тиянақты қараған. Тіпті, олардың билік еткен тұсында бір ғана Каир

қаласының 40 медресесі болған. Сұлтандар оларды уақф етіп, ондағы өмір сүру жағдайын жақсартып берген.

Осы медреселердің бірі – аз-Заһирия – сұлтан Бейбарыстың бастауымен 662 жылы Каир қаласында бой көтерген. Одан бөлек «әл-Мансурия» медресесі әл-Мансұр Қалауынның бұйрығымен салынған. Сол секілді «ән-Насирия» медресесін әл-Адил Кетбұға негізін салып, ән-Насир Мұхаммад ибн Қалауын аяқтаған.

Негізінен, ғалымдар әрдайым патшалардың құзырында ерекше құрметке ие болған. Мысалы, Иззуддин ибн Абдуссәләм мен Салих патшаның, Суфиян әс-Сәури мен әл-Мәһдидің, Мысыр қазысы – Бәккәр ибн Қутайба мен Ибн Тулунның арақатынасына зер салсақ, ұлы патшалардың ғалымдар алдында кішірейіп, ізеттілік көрсеткенін байқаймыз. Байбарыс сұлтан мен Имам ән-Нәуәуидің де арақатынасы солай болған.

Имам ән-Науауи – Шараф ад-Дин ән-Науауи деген атпен белгілі, ислам тарихындағы ең көрнекті тұлғалардың бірі. Оның ислам ойы мен мәдениетінің дамуына қосқан үлесі ортағасырлық және қазіргі ислам әлеміне терең әсер еткен өшпес із қалдырды.

Біріншіден, имам ән-Нәуәуи фикһ (құқықтық заңдар) және хадис (пайғамбарлық дәстүрлер) саласындағы көрнекті ғалым болды. Оның ислам құқығын жүйелеу және түсіндіру жөніндегі еңбектері мұсылман әлемінде ең беделді және кеңінен қолданылатын еңбектердің бірі болып қала береді. Оның «Әл-Минһаж фи Шарх әл-Жамиғ ас-Сағир» атты еңбегі қырық хадис жинағы «Арбағин ән-Науауи» классикалық түсініктемесі болды.

Екіншіден, имам ән-Нәуәуидің де білім саласы мен рухани дамуға ықпалы зор болды. Оның еңбектері көптеген исламдық оқу орындарына негіз болды, ал хадистерді зерттеу әдістемесі көптеген ғалымдарға үлгі болды. Оның рухани өсу және моральдық жетілдіру туралы ілімдері бүгінгі күні де көптеген мұсылмандарды шабыттандырады.

Соңында, имам ән-Нәуәуи мұрасының ислам әлемінен тысқары жерлерге тарағанын атап өткен жөн. Оның шығармалары көптеген тілдерге аударылған және оны бүкіл әлем ғалымдары зерттейді. Оның исламдық бірегейлік пен мәдени мұраны нығайтуға қосқан үлесі баға жетпес.

Осылайша, имам ән-Нәуәуидің ислам әлеміндегі маңыздылығын асыра бағалау мүмкін емес. Оның ілімі мен нұсқауы мұсылмандардың көптеген ұрпақтары үшін даналық пен нұсқау көзі ретінде қызмет етуде және оның мұрасы ислам ойлары мен мәдениеті тарихында өшпестей болып қалады.

Алауддин ибн әл-Ғаттар айтады: Имам ән-Нәуәуи аз-Заһир Бейбарысқа хат жазып, халыққа әділ болуын әрі салықты жоюын сұрады. Оны қаржы мәселелеріне жауап беретін әл-Әмир Бәдруддин Білік әл-Хазандар арқылы жіберді. Шейх хатын бисмилләмен бастап, Бәдруддинге ізгі лебіздерін білдірді. Сосын Шам халқына бұл жыл ауыр болғанын айтты. Өйткені, құрғақшылық орын алып, бағалар тым өсіп кеткен еді. Осындай қиын жағдайда халыққа мейірімділік таныту керек екенін ескертті. Кейін Сұлтанды тілге тиек етіп, оған да жылы тілектерін білдірді. Осы хатты кешіктірмей сұлтанға жеткізу міндет екенін айтып әрі аманатты орындау ләзім екенін «Шуғара» сүресінің 88-аятымен дәлел қылды. Аталмыш хат жеткенде, сұлтанның намысына тиіп, қаһарлы жауап жазды. О баста хат жазған ғалымдар бұл жолы жабырқап қалды. Соған қарамастан Имам ән-Нәуәуи сұлтанның хатына кері жауап беруді жөн көрді. «Үнсіздік қылу – бізге харам» деп, Тәубе сүресінің 90-аятын келтірді. Кейін жиһадқа арнайы қатысатын әскери адамдарға арнап халықтан ақша сұраудың орнына, ел капиталындағы қаржыны жұмсау керектігін айтты. Дегенмен, сөздерін дөрекі жазбады. Керісінше, әдеп сақтай отырып, сұлтанға ізгіліктер тілей отыра жеткізді. Соңында сұлтаннан еш қауіп көрмейтінін айтып, Ғафир сүресінің 39-аятын келтірді.

Байбарыс сұлтанның дін ғұламаларымен қарым-қатынасы ортағасырлық ислам әлеміндегі мәдени және интеллектуалдық ағымдарға әсер еткен оның билігінің маңызды аспектісі болды. Олардың диалогтары мен білім алмасулары тек діни-философиялық

ойлардың кеңеюіне ғана емес, сонымен бірге қоғамның нормалары мен құндылықтарының қалыптасуына да ықпал етті. Осы өзара әрекеттестіктің арқасында дін ғұламалары тек діни ғана емес, саяси салада да негізгі тұлғаларға айналды. Байбарыс сұлтанның дін ғұламаларымен қарым-қатынасы билеуші мен зиялы элита арасындағы тығыз қарым-қатынастың үлгісі болып табылады, ол өз дәуірінің мәдени және интеллектуалдық ландшафтының қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Мұндай қарым-қатынастар тек тарихшыларды ғана емес, сонымен бірге қазіргі заманғы көшбасшыларды да қызықтырады, қоғамның үйлесімді дамуы үшін диалог пен ғалымдардың пікірлерін құрметтеудің маңыздылығын атап көрсетеді.

Татар-моңғол әскерін талқандаған Мысыр мен Сирия билеушісі Захир Байбарыс Дамаскіге келгенде, қазынашы Дамаск бақтарының көп бөлігі мемлекетке тиесілі екенін айтты. Байбарыс сұлтан бұл жерлерді пайдаланғандардың барлығынан меншік құқығын растауды талап ету туралы жарлық шығарады. Адамдар имам ән-Нәуәуиге жүгініп, көмек сұрады. Имам әміршіге хат жазып, сұлтанның бұл шешімімен келіспейтінін білдіріп, әрекетінің шарифатқа қайшы екенін көрсетеді. Бұл хатты оқыған сұлтан ашуланып, имамды жалақысы мен қызметтерінен айыруды бұйырады, бірақ оған имамның лауазымдары жоқ және ақы алмайды деп жауап береді. Имам хатының дұрыс әсер етпейтініне көз жеткізген соң, өз наразылығын сұлтанға жеке барып көрсетті. Оның әрекетінің шарифат бойынша харам екенін білдірді. Шейхтің сөзін естіген сұлтан ашуланып, имамды жазалағысы келеді, бірақ Алла Тағала оның жалындылығын суытып, ұлы имамды патша қаһарынан қорғайды. Сұлтан өз бұйрығын жойды, халық езгіден құтылды. Жеңілмейтін жауынгер, талай шайқастардың батыры Байбарыс сұлтан ол туралы: «Бұл кісі менің бойыма қорқыныш ұялатады» деген екен. Күш-қуаты зор батырдың қарапайым ғалымнан қорқуы кәпірге түсініксіз болуы мүмкін, бірақ мұсылман үшін бұл таңғаларлық емес, өйткені Алла Тағала Өзінен қорқатын адамдарға қарсы кісілердің жүрегіне қорқыныш ұялатады.

Тарих беттерінде мынадай да деректер кездеседі: «Сұлтан Байбарыс татарларға (моңғолдарға) қарсы жорықта жергілікті ғалымдар тарапынан «Егіндіктен жауға қарсы соғыста көмек беру мақсатында мал алуға болады» деген пәтуаға ие болды. Дегенмен, бұл пәтуаға тек Имам ән-Нәуәуи қол қоймай, өзінің бас тарту әрекетін былай түсіндірді: Сенің әмір Бундуқтардың құлы болғыныңды білемін. Ешқандай қаражатың болмап еді, Алла сенің жағдайыңды көтеріп, патша қылды. Одан бөлек сенің 1000 мәмлүк адамдарың бар екенін, әрі олардың әрқайсысында тартпа/айласы бар екенін естідім. 2000 күнің барын да, олардың әрқайсысында әшекей барын да білем. Егер осылардың барлығын жұмсасаң, егіндіктен мал жинауға мұқтаж болмайтын едің. Сұлтан аз-Заһир шейхтің бұл сөзіне ашуланып кетті. Сөйтіп, «Қаламнан шық!» деп бұйырды. Шейх патшаның бұйрығын орындап, Дамаск қаласынан шығып, Науа елді-мекеніне көшті. Жергілікті ғалымдар патшаға «Бұл арамыздағы ең ұлы ғалымдардың бірі еді» деп қорғаштады. Патшаның қайта оралу ұсынысын Имам Науауи қабыл етпей, «Сұлтан бар жерге кірмеймін» деп жауап берді. Осыдан 1 ай өткен соң, шейх қайтыс болды.

Бір қызығы, Байбарыс пен Имам Науауи бір уақытта – 676 жылы (1277) қайтыс болды.

Байбарыс сұлтанның дін ғұламаларымен қарым-қатынасының негізгі түйіні диалог пен сыйластық болды. Сұлтан олардың діни дәстүр мәселесіндегі беделін мойындап қана қоймай, саяси-әлеуметтік істерде де олардың пікірін жоғары бағалады. Бұл диалог екі жақты біліммен байытып қана қоймай, қоғамдық өмірдің үйлесімділігіне де ықпал етті.

Байбарыс сұлтанның дін ғұламаларымен қарым-қатынасының тарихы ұлы билеушілердің өз заманының зияткерлік капиталын өздерінің билігін нығайтуға және қоғамның мәдени дамуына қалай пайдалана алатынының маңызды үлгісі болып табылады. Олардың билігінің бұл аспектісі олардың жеке наным-сенімдерін көрсетіп

кана қоймайды, сонымен қатар олардың мемлекеттерінің жан-жақты дамуына ұмтылысын көрсетеді.

Осылайша, Байбарыс сұлтанның дін ғұламаларымен қарым-қатынасы оның жеке тарихының бір бөлігі болып қана қоймай, ислам әлемінің мәдени және интеллектуалдық тарихында терең із қалдырды. Олардың өзара әрекеттесуі қоғамдағы келісім мен тұрақтылыққа жету үшін билікті даналық пен руханиятпен ұштастырудың қаншалықты маңызды екенін көрсетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Махмуд Ризқ Сәлим. Әл-Әдәб әл-Араби уа тәрихуһу фи аср әл-Мәмәлик уа әл-Усманиин уа әл-аср әл-хадис. Мысыр: Дәр әл-кутуб әл-араби, 1957. – 225 б. 12-б.
2. Али ибн Мустафа әт-Тантауи. Әз-Зикрият. Жидда: Дәрул-Мәнәра, 2006. – 3-т. 416 б. 258-б.
3. Жәләлуддин әс-Суюти. Хуснул-мухадара фи тарихи Миср уа әл-Қаһира. Тхқ.: Мухаммад Әбу әл-Фадл Ибраһим. Мысыр: Дәру Ихья әл-Кутуб әл-Арабия, 1967. – 2-т. 448 б. 97-101 бб.
4. Ибн Кәсир. Әбул Фидә Исмағил ибн Омар. әл-Бидәя уа ән-Нихәя. Тхқ.: Абдулла ибн Абдулмухсин әт-Турки. Әр-Рияд: Дәру Алам әл-Кутуб, 2003. – 17-т. 754 б. 530-б.

ХАНАФИ МӘЗҒАБЫ ҒҰЛАМАЛАРЫН ЗЕРТТЕУ КОНТЕКСИНДЕГІ БИОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕККӨЗДЕР

Магистрант исламтану 2-курс **Мәметбай Н.**

Ғылыми жетекші: PhD Аманқұл Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: «Ханафи мәзһабы ғалымдарын зерттеу контексіндегі өмірбаяндық дереккөздер» атты мақалада Ханафи мәзһабындағы ғұламаларды зерттеудегі өмірбаяндық дереккөздердің маңызы мен рөлі және олардың ислам іліміне қосқан үлестері қарастырылған. Мақалада осы ғалымдардың өмірін, еңбектерін және исламдық құқықтық ой мен мәдениетке ықпалын жаңғырту үшін өмірбаяндық деректерді пайдаланудың әдіс-тәсілдері талданады. «Табақат әл-Ханафия» және «Сияру Әғлам ан-Нубала» сияқты биографиялық еңбектердің маңыздылығына және олардың исламдық бірегейлікті қалыптастыруға қосқан үлесіне ерекше назар аударылады. Мақалада сонымен қатар ислам академиялық орталарында мәдениетаралық түсіністік пен диалогті ілгерілету үшін өмірбаяндық ресурстарды пайдалану қарастырылады. Бұл мақала исламтану әдіснамасын зерттеуге қосылған маңызды үлес болып табылады және ханафи мәзһабы ғұламаларының мұрасын тереңірек түсіну және бағалау үшін өмірбаяндық дереккөздердің маңыздылығына тоқталады. Мақалада биографиялық дереккөздердің ханафи мәзһабы ғұламаларын зерттеудегі негізгі аспект ретінде ислам ғұламалары туралы түсініктерді байыту және ислам ғалымдары мен зерттеушілер арасындағы диалогті ілгерілету маңыздылығы атап өтілген. Бұл тәсіл тек ғылыми мұраны байытып қана қоймай, исламдық болмысты терең түсінуге ықпал ететіні баяндалған. Мақалада қазақ және араб тіліндегі дереккөздер пайдаланылған.

Кілт сөздер: ханафи, табақат, биография, мәзһаб, ғұлама

Исламның төрт негізгі сунниттік құқықтық мектебінің бірі болып табылатын ханафи мәзһабы теологиялық трактаттар мен құқықтық пайымдауларға ғана емес, сонымен қатар ислам ілімі мен мәдениетіне елеулі үлес қосқан көрнекті ғалымдарға да бай. Бұл ғалымдардың өмірбаяндары исламның құқықтық ой-пікірлері мен мәдени болмысының қалыптасуына өмірі, еңбектері, ықпалы туралы негізгі ақпарат көздерін береді.

Ханафи мәзһабы ғұламаларының өмірбаяндарын зерттеудің маңызды аспектісі олардың исламдық құқықтық ойды дамытуға қосқан үлесі болып табылады. Имам Әбу Ханифа, Имам Әбу Юсуф және Имам Мұхаммед әш-Шайбани сынды ғұламалар ислам құқығының қалыптасуына және оның әртүрлі әлеуметтік жағдайларда қолданылуына айтарлықтай әсер еткен ханафи фикһының негізгі қағидаларын әзірледі. Олардың өмірбаяндары ханафи мәзһабының шығу тегі мен эволюциясын, оның ерекше белгілері мен қағидаларын түсінуге көмектеседі.

Сунниттік исламның негізгі құқықтық мектептерінің бірі Ханафи мәзһабы еңбектері ислам ғылымында өшпес із қалдырған көптеген көрнекті ғалымдарды тәрбиелеп шығарды. Олардың өмірбаяндары мен еңбектерін зерделеу олардың ислам ойы мен мәдениетінің дамуы үшін маңызын тереңірек түсінуге және бағалауға мүмкіндік береді.

Имам Әбу Ханифа (699–767) – Ханафи мәзһабының негізін салушы және ислам әлемінің ең ірі ғұламаларының бірі. Оның еңбектері, соның ішінде «Әл-Уасыя» және «Әл-Фикһ» Ханафи мәзһабының классикалық мәтіндеріне айналды және бүгінгі таңда ғалымдар мен заңгерлер тарапынан қолданылуда.

Имам Әбу Юсуф (731–798) имам Әбу Ханифаның шәкірті және ізбасары, ханафилік құқықтық ойды дамытуда өз дәстүрін жалғастырды. Оның ең маңызды еңбектеріне Әл-Харадж және Әл-Ассас жатады.

Имам Мұхаммед әш-Шайбани (749–805) – Әбу Ханифаның тағы бір көрнекті ғалымы, шәкірті және ізбасары. Оның Ханафи заңдық дәстүрінің маңызды дереккөзіне айналған «Китаб ас-Сияр әл-Кабир» атты еңбегінде Ханафи мәзһабының дамуына қосқан үлесі жатыр.

Бұл ғұламалардың өмірбаяндары мен еңбектеріне арналған кітаптар мен беттер олардың ислам ғылымына қосқан үлестерін зерттеуде маңызды рөл атқарады. «Табақат әл-Ханафия» және «Сияру Ағлам ан-Нубала» - осы атақты ғалымдардың өмірі, ілімі және ықпалы туралы егжей-тегжейлі сипаттама беретін өмірбаяндық дереккөздердің бірнеше мысалы ғана.

Ханафи ғұламаларының өмірбаяндарын зерделеу олардың теориялық тұжырымдары мен сот шешімдерін түсінуге көмектесіп қана қоймай, олардың әрекет еткен мәдени және тарихи жағдайын түсінуге де ықпал етеді. Бұл заманауи ислам ғалымдары мен студенттеріне өз мұраларын терең зерттеп, бағалауға және ілімдерін заманауи контексте қолдануға мүмкіндік береді.

Ханафи мәзһабы ғұламаларының өмірбаяндары олардың рухани жетекші және қоғам қайраткері ретіндегі рөлін ашып көрсетеді. Олар көбінесе билеушілер мен құқық қорғаушылардың кеңесшісі қызметін атқарды және олардың даналығы мен беделі мұсылман және мұсылман емес қоғамдарда мойындалды. Бұл өмірбаяндар олардың ғылыми мұрасын ғана емес, сонымен бірге өз дәуіріндегі қоғамдық-саяси процестерге ықпалын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, Ханафи мәзһабы ғұламаларының өмірбаяндарын зерделеу исламдық болмыс пен мәдени өзіндік сананың қалыптасуына ықпал етеді. Ханафи фикһының өкілдері ислам өркениетінің маңызды бөлігі болды және ислам дәстүрін сақтау мен жеткізуде шешуші рөл атқарды. Олардың өмірбаяндары өмірлерінде Исламды түсінуге және қабылдауға ұмтылатын көптеген мұсылмандар үшін шабыт көзі және үлгі болып табылады.

Ханафи ғұламаларының өмірбаяндары ислам ілімі мен мәдениетінің негізгі тұлғалары туралы мол мағлұмат береді. Оларды зерттеу ислам өркениетінің дамуына және исламдық бірегейлікті қалыптастыруға қосқан үлесін жақсырақ түсінуге және бағалауға мүмкіндік береді.

Сунниттік исламдағы негізгі төрт құқықтық мәзһабтың бірі болып табылатын ханафи мәзһабының бай тарихы мен қайталанбас мұрасы бар екенін осы мәзһаб ғұламаларының өмірбаяндық кітаптары дәлелдейді. Бұл кітаптар исламдық құқықтық ойдың дамуына елеулі үлес қосқан ұлы ғұламалардың өмірі мен қызметі туралы маңызды ақпарат көзі болып табылады.

Ханафи мәзһабы ғұламаларына арналған ең танымал өмірбаяндық еңбектердің бірі – ислам тарихшысы және өмірбаяншысы Шихаб ад-Дин әл-Қади Ияд жазған «Табақат әл-Ханафия». Бұл кітапта ханафи мәзһабының негізін қалаушы Имам Әбу Ханифадан бастап, кейінгі ғалымдарға дейінгі жетекші өкілдерінің өмірі мен қызметі баяндалған.

«Табақат әл-Ханафияда» әр ғалымның өмірбаяндары мен ханафи фикһының дамуына қосқан үлесі, жалпы ислам іліміне ықпалы егжей-тегжейлі баяндалған. Сонымен қатар, бұл кітап ханафи мәзһабының қандай жағдайда дамығанын түсінуге көмектеседі және сол кездегі әлеуметтік және мәдени орта туралы құнды мәліметтер береді.

Ханафи мәзһабының ғұламаларына арналған тағы бір маңызды өмірбаяндық еңбек атақты ислам өмірбаяншысы және тарихшысы Әбу әл-Фараж әл-Рафидің жазған «Сияру Ағлам ан-Нубала» («Әйгілі ғұламалардың өмірі») болып табылады. Бұл кітапта көптеген ғұламалардың, соның ішінде ханафи фақиһтарының өмірбаяндары қамтылып, олардың шәкірттік кезеңдері, фикһ ғылымына қосқан үлесі және өз дәуірінің басқа ғұламаларымен қарым-қатынастары туралы толық ақпарат берілген.

Ханафи мәзһабы ғұламаларының өмірбаяндық кітаптары олардың мұрасын сақтап, келешек ұрпаққа жеткізуде басты рөл атқарады. Олар зерттеушілер мен ғалымдарға ұлы ғалымдардың өмірі мен шығармашылығын зерттеуге және олар өмір сүріп, қызмет еткен тарихи-мәдени жағдайды талдауға арналған құнды материалдармен қамтамасыз етеді. Мұндай кітаптар өткен туралы білімнің баға жетпес көзі және ислам өркениетінің мәдени мұрасын сақтаудың маңызды элементі болып табылады.

Бұл өмірбаяндық кітаптар да Ханафи ғұламаларының интеллектуалдық қабілеттерін, мінез-құлқын, рухани ұмтылыстарын суреттей отырып, олардың жеке тұлға ретіндегі бейнелерін жаңғыртуға көмектеседі. Олар оқырмандарға олардың ғылыми жетістіктерін ғана емес, сонымен қатар замандастарымен қарым-қатынасын, өз дәуіріндегі әлеуметтік мәселелер мен саяси оқиғаларға көзқарасын көруге мүмкіндік береді. Бұл кітаптар сонымен қатар Ханафи мәзһабының ғалымдары арасында кездесетін пікірлер мен көзқарастардың сан алуандығын ашып, олардың диалог пен пікір алмасу қабілетін көрсетеді.

Сонымен қатар Ханафи мәзһабы ғұламаларының өмірбаяндық кітаптары исламдық тұлғаны тәрбиелеу мен қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Олар мұсылмандарды ата-бабаларынан үлгі алуға итермелеп, оларды ислам ғылымын үйренуге және салихалы өмір салтын ұстануға шақырады. Сондай-ақ бұл кітаптар ислам әлемінің мәдени мұрасын сақтауға, оның зияткерлік дәстүрінің байлығын және ойшылдары мен ғұламаларының сан алуандығын көрсетуге үлес қосады.

Ханафи мәзһабы ғұламаларының өмірбаяндық кітаптары тек тарихи маңыздылығымен ғана емес, қазіргі жағдайда өзектілігімен де зерттеушілердің назарын аударады. Өткен дәуірдегі ұлы ғұламалардың өмірі мен еңбектерін зерделеу қазіргі ғалымдар мен жалпы мұсылман қоғамы үшін құнды тағылым мен бағыт-бағдар бере алады. Бұл кітаптар бізге білімнің, даналық пен рухани өсудің маңыздылығын, сондай-ақ исламдық білім мен дәстүрлерді сақтау және жалғастыру жауапкершілігін еске салады.

Сонымен қатар, ханафи ғұламаларының өмірбаяндары исламдық студенттер мен зерттеушілердің аналитикалық дағдыларын дамытуға көмектеседі, оларға тарихи

дереккөздерді талдауға және ислам ілімінің дамуындағы негізгі тақырыптар мен тенденцияларды анықтауға үйретеді. Бұл кітаптар ислам тарихы мен мәдениетін одан әрі зерделеуге ынталандыру болып, исламды және оның әлемдік өркениеттегі орнын тереңірек түсінуге көмектеседі.

Ендеше, Ханафи ғұламаларының өмірбаяндық кітаптары өткен тарих туралы маңызды дерек көзі болып қана қоймай, қазіргі мұсылмандар мен ислам ғұламаларына да құнды бағыт-бағдар береді. Олардың зерттелуі мен талдауы ислам мәдени мұрасын сақтау мен жеткізуде басты рөл атқарып келеді және ғалымдардың ислам дәстүріндегі маңызы туралы жаңа зерттеулер мен ой толғауларға шабыттандырады.

Ханафи мәзһабы ғұламаларының өмірбаяндық кітаптары да тұлғаларымен, еңбектерімен сәйкестендіру тұрғысынан маңызды. Олар ислам қоғамдастығына осы ғұламалардың мұрасын жақсырақ түсінуге және бағалауға және олардың исламдық ғылым мен құқықтық ойды дамытуға қосқан үлестерін құрметтеуге мүмкіндік береді. Бұл әсіресе исламның көптеген аспектілері түсіндіруге және әртүрлі түсіндіруге жататын заманауи контексте маңызды. Ханафи ғұламаларының өмірбаяндары Исламның рухани және зияткерлік аспектілеріне енуге ұмтылатын көптеген мұсылмандар үшін шабыт көзі және үлгі болып табылады.

Сонымен қатар, ханафи ғұламаларының өмірбаяндарын зерттеу мәдениетаралық түсіністік пен диалогтың дамуына ықпал ете алады. Бұл ғалымдардың қосқан үлесін түсіну және бағалау исламның әртүрлі секталары арасындағы келіспеушіліктер мен түсінбеушіліктерді жеңуге көмектеседі және мұсылман қоғамдастығы мен оның және басқа діни және мәдени дәстүрлер арасындағы үйлесімді қарым-қатынастардың қалыптасуына ықпал етеді.

Олай болса, ислам өркениетінің мәдени мұрасын сақтау мен жеткізуде, мұсылмандарды діни дәстүрін мазмұнды әрі терең зерделеуге баулып, рухани және интеллектуалдық даму жолына бағыттауда ханафи мәзһабы ғұламаларының өмірбаяндық кітаптарының маңызы зор.

Қорыта айтқанда, Ханафи ғұламаларының өмірбаяндық кітаптары Ислам тарихының ұлы ақыл-ойлары мен рухтары туралы құнды деректер көзі болып табылады. Олар бізге осы ғұламалардың өмірі мен қызметін жақсырақ түсінуге көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар олардың даналығы, руханилығы және исламдық қағидаларға берілгендігі туралы түсінік береді. Бұл кітаптар бүкіл әлемдегі мұсылман қауымы мен ислам ғұламалары үшін маңызды шабыт пен білім көзі болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Шамсуддин эз-Зәһәби. Сияр Ағлам ән-Нубәлә. Каир: Дәрул-Хадис, 2006 – 487 б.
2. Омар Рида Каххала. Муғжам әл-муаллифин. Бейрут: Дәру Ихья әт-Турас әл-араби, 1957. – 320 б.
3. Жәләлуддин әс-Суюти. Хуснул-мухадара фи тарихи Миср уа әл-Қаһира. Тхк.: Мухаммад Әбу әл-Фадл Ибраһим. Мысыр: Дәру Ихья әл-Кутуб әл-Арабия, 1967. – 2-т. 448 б.
4. Мухаммад ибн Мухаммад Әбул Фидә әл-Қураши. Әл-Жауаһир әл-Мудия фи табақат әл-Ханафия. Карачи: Мир Мухаммад Кутуб Хане, 1911. – 417 б.

ПАЙҒАМБАР, САХАБА, ТАБИҒИНДЕР ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ТӘПСІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Магистрант исламтану 2-курс Д. Сайлауұлы
Ғылыми жетекші: доцент м.а., PhD Мұқан Н.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы қ. Қазақстан

Аңдатпа: Мақалада тәпсірдің алғашқы қалыптасу сатылары қарастырылады. Тәпсір саласы қалай бастау алғаны және алғашқы кезеңдерін зерттейтін боламыз. Сонымен қатар әр кезеңде болған өзіндік ерекшеліктерді де келтіреміз. Тәпсір қай кезеңнен бастап бір жүйеге түсе бастағанында зерттейміз. Ислам тарихындағы алғашқы және кейінгі ғалымдардың зерттеулері бірінші болып осы тәпсір саласына басымдылық берілетін. Өйткені Құрандағы мухаммад (мағынасы ашық) және муташабиһ (мағынасы көмескі) аяттарды дұрыс түсіну арқылы барлық ғылымға жол ашылатын болған. Сондықтан тәпсір саласында зерттеу жүргізетін ғалымға осы саладағы жазылған еңбектер мен авторларды білу маңызды болып табылады. Көптеген тәпсірші ғалымдар өздерінен алдын өткен муфассиршілердің еңбектеріне сүйеніп отырған. Тізбек ретінде жалғасып келе жатқан бұл сала күні бүгінге дейін осы әдіснаманы сақтауда. Қоғамда туындап жатқан қайшылықтар Құранды дұрыс түсінбеу салдарынан өршіп келеді. Бұндай теке-тірестер елдің болашағына, бірлігіне әсер етпей қоймайды. Әр нәрсенің бастау алатын негізгі принциптері болады. Алғашқы принциптер нәтижесінде көптеген ғылыми тұжырымдар қалыптасады. Тәпсір саласындағы көптеген еңбектер алғашқы өзектің жемістері болып табылады.

Кілт сөздер: тәпсір, кезең, пайғамбар, сахаба, ерекшелік

Құран Кәрім оқу-жазу білмеген үмми пайғамбарға түскені белгілі. Оның өзіндік сырлары өте көп. Адами өлшем бірлікпен қарастырып пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) надан адам ретінде қарастыру үлкен ағаттық іс болып табылады. Оқу-жазу білмеген пайғамбарымыз Құранды қалай тәпсірледі деген сұрақ туындауы мүмкін. Оның жауабы, Алла елшісі (с.ғ.с) өз ойынан қосып ештеңе айтпаған. Тек қана уахи етілген нәрсені жеткізіп отырған. Оны Құран ілімдерінде «хабарун матлубун» (خبر مطلوب) яғни, Құран Кәрім, «хабарун ғайру матлубин» (خبر غير مطلوب) яғни, хадис. Бір сөзбен айтқанда, Пайғамбарымыздың (с.ғ.с) хадистері Құран кәрімнің тәпсірі деп айтуға болады.

Тәпсірдің бастамасы Пайғамбарымыз (с.ғ.с) өмір сүрген уақыттан бастау алғаны анық. Ол бастама күнімізге дейін жалғасып, одан әрі де дами беретіні сөзсіз. Сонымен қоса ол бір деңгейде де тұрып қалмайды. Өйткені, адам болғаннан соң оның түсінігі, сезіу қабілеттері әртүрлі болып келеді. Кішкентай бастаудан ағып шыққан бұлақтардың барлығы қосыла келе ағыны қатты өзенге айналатыны сияқты, тәпсір ғылымы да кішкентай нәрсемен бастау алып, уақыт өткен сайын кемелдене түсуде.

Құран түсіп жатқан уақытта көбі арабша сөйлеп, түсіне алатын таза арабтар болды. Оларға мағынасы оңай келген аяттардың сырын түсіну қиынға соқпайтын. Өйткені олардың арасында Пайғамбарымыз (с.ғ.с) болған еді. Кейіннен уақыт өте келе тәпсір өрісі кеңейіп ауқымды айналымға түскен соң оның өзіндік кезеңдері қалыптасқан болатын. Ол кезеңдер төмендегідей:

1. Пайғамбарымыз (с.ғ.с) және сахабалар кезеңі;
2. Табиғиндар ғасыры;
3. Табиғиндар кезеңінен кейін және біздің күнімізге дейін;

Енді, осы кезеңдерге тоқталып өтсек. Алғашқысы әрине Пайғамбарымыз (с.ғ.с) ғасыры мен оның көзін көрген сахабалар кезеңі болмақ. Құран Кәрім араб тілінде Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) түсірілді. Сонымен қоса арабтардың ішінде араб тілін

ең жақсы білетін Алла елшісі (с.ғ.с). Алла Тағала Құранды жай ғана түсіріп қоя салған жоқ. Оның мағынасын да сүйген құлы әрі елшісі Мұхаммед (с.ғ.с) баяндап береді.

Бұл турасында Алла Тағала Құранда «Қиямет» сүресінің 18-19 аяттарында былай деген: «Ал, оны біз оқығанда, оның оқуына ілес*Сосын оны түсіндіру бізге міндет». فإذا قرأناه فتبعه قرآنه*ثم ان علينا بيانه

Құранның көмескі болған үкімдерін, сырларын, мағыналарын жалпылай және егжей -тегжейлі түсіну Пайғамбарымызға түсіну міндет болып саналған. Кейін сол иләһи түсініктерді Құран аяттарымен және хадистер арқылы мұсылман қауымына жеткізіп отырған.

Алла елшісі (с.ғ.с) Құранды толық тәпсірледі ме әлде жоқпа деген пікірде ғалымдар арасында ортақ пікір жоқ. Мысалы, Ибн Тәймия секілді ғалымдар, пайғамбарымыз (с.ғ.с) сахабаларына аяттардың барлығын және сөздерінің мағаналарын баяндап кетті деп айтса, имам әс-Суюути сынды ғалымдар, Алла елшісі (с.ғ.с) сахабаларына Құран Кәрім аяттарының аз ғана бөлігін ашық бергенін айтқан. Екі топтыңда өздеріне тән дәлел-дәйектері бар.

Сондықтан екі көзқарастың ортасын ұстанар болсақ, сахих хадистер жинағында келгені сияқты, Пайғамбарымыз (с.ғ.с) Құран Кәрімнің көптеген аяттарын баян еткен. Дегенмен, барлық аяттарды тәпсірледі деп айта алмаймыз. Барлығын тәпсірлемеудегі өзіндік себептері де бар. Ол турасында жоғарыда өткен бөлімде айтылған болатын. Құран арабтардың өз тілі болғандықтан мұхкам аяттарды түсіну оларға жеңілге соқты, түсінігі ешкімге қиындық тудырмайтын тұстары, ғұламаларға ғана мәлім болған тарабы және Алла Тағаладан басқа ешкім білмейтін жерлері.

Сахабалар пайғамбарымыз (с.ғ.с) тікелей тәлім алып Құран сырын үйренген және оның біздің күнімізге дейін жетуіне үлкен үлес қосқан кемел тұлғалар. Олардың ішінде ғалым сахабалар және қарапайым ғибадат құлшылықпен шектелген сахабалар да болды. Сахабалардың білімдері бірдей болмасада, түсінік-қабілеттері және тілдерінің тазалығымен Құран Кәрім мағаналарын түсінумен ерекшеленді. Кейбір сахабалар әрдайым Алла елшісінің (с.ғ.с) жанынан бір елі қалмай аяттардың түсу себебіне куә болып жүрсе, кейбіреулеріне ол нәсіп болмаған.

Ибн Құтайба: «Расында арабтар Құранның көмескі аяттарының сырлары мен мағыналарын түсінуде бір деңгейде болмағандықтан бірі екіншісінен ерекшеленетін», - деген.

Сахабалар Құран аяттарының мағынасын түсіне, алғанымен олар көбінесе, Пайғамбарымыздың (с.ғ.с) тәпсіріне мұқтаж болатын. Сондықтан да Алла елшісі (с.ғ.с) мағынасы құпия аяттарды ашықтап, насых пен мансух аяттарды ажыратып, аяттардың түсіу себептерін баяндаған.

Адам баласы болғандықтан бір нәрсенің астарын толық түсініп, егжей-тегжейлі білгісі келетіні анық. Сондықтан кейбір сахабалар өз беттерінше ізденетін болған. Сахабалар кейде кейбір аяттардың тәпсіріне бір ауыздан келісе алмаған. Әрине бұл кезде тәпсір түрлерінен мәсур тәпсірдің болғаны анық. Сонымен қоса сахабаларға Құранды тәпсірлеу керектігінің құны да шамалы деп айтсақ болады. Өйткені олардың ғасырында Алла елшісі (с.ғ.с) болғандықтан кезкелген мәселеде ол кісіге барып жүгінетін болған.

Сол себепті де сахабалардың тәпсіріне байланысты екі түрлі пікір қалыптасқан.

Біріншісі көзқарастаимам; Кейбір ғалымдар жеке оймен жүзеге асқан яғни, сахаба ижтиһады қабылданбайды деп айтқан. Ол өз ойымен тәпсірледі және Алла елшісіне жетпей сол сахабада мауқуф болып қалды деген. Сахабалардың ижтиһады да басқа ғалымдардың ижтиһады сияқты. Сондықтан мүжтаһид ғалымның қателескені секілді сахаба ижтиһады да қате болуы мүмкін.

Екінші көзқараста; Ал кейбір ғалымдар сахаба сөзіне жүгінуге болады, тіпті оны ұстану керек деп айтқан. Себебі, олар пайғамбардан естіген болуы мүмкін. Сонымен

қоса, сахабалар Алланың кітабын басқа адамдарға қарағанда жақсырақ білушірек. Олар Алла елшісі Мұхаммед (с.ғ.с) сұхбатында болып, тәлім-тәрбиесін алған. Құран тілін жетік білген және кейінгі келген адамдардан қарағанда Құранды жақсырақ түсіне алад деген.

Имам әз-Зеркаши: «Сахаба тілдік жағынан немесе куә болған аяттардың түсіу себебімен аяттарды тәпсірлеген болса, ешқандай күмәнсіз қабыл етіледі», - деген.

Ал, Хафиз ибн Кәсир: «Егер Құранның -Құранмен және Алла елшісі (с.ғ.с) сүннетімен тәпсірленгенін тапсақ, сахабалардың сөзіне жүгінеміз, себебі олар тәпсірге тікелей қатысты мәліметтерге куә болып, білім мен ерекше түсініктері жағынан жоғары дәрежеде болған», - дейді.

Ендігі кезекте пайғамбар және сахабалар кезеңіндегі ерекшеліктерді келтіріп өтсек.

1. Құран Кәрімнің кейбір аяттары болмаса, толық тәпсірленбеген. Пайғамбар мен сахабалар дәуірі алыстаған сайын мағынасын түсінбейтін аяттар саны арта түсті. Аяттарды түсінбеу артқан сайын, тәпсірдің артуы да жеделдей түскен;

2. Аяттардың мағыналарын түсінуде ихтилафтар өте аз болған;

3. Аяттарды егжей-тегжейлі баяндау көрініс таппай, қысқада-нұсқа түсіндірумен шектелген;

4. Көбіне, сөздер синоним сөздермен ғана шектелген;

5. Құран аяттарынан үкімдер алу көп көрініс таппаған. Белгілі бір мәһабқа сәйкес үкім шығару үрдісі болмады;

6. Тәпсір кітаптары жинақталмаған. Өйткені, жинақтау һижри екінші ғасырда басталған.

7. Тәпсір тек хадис түрінде жетіп, хадистің көлеңкесінде қалып қалған. Жекелеген сахаба бір аят жайында Алла елшісі (с.ғ.с) сұрып, оған ашықталған аятқа қанағаттанған сахаба естімеген біруге жеткізген. Жалпы айтқанда бұл кезеңдегі тәпсір, риуаят жолынан арыға бара алмаған (Халифа А, 1992: 40 б.).

Тәпсір дамуының екінші кезеңі ол табиғиндер дәуірі. Сахабалар Алла елшісінің (с.ғ.с) көзін көріп, тәлім-тәрбиесімен қаныққан болса табиғиндер сахабаларды көріп, пайғамбардан келе жатқан тәрбие және іліммен сусындаған. Бұл рухани тізбек Алла елшісінен (с.ғ.с) бастау алып қиямет күніне дейін силсила ретінде жалғасын таба бермек.

Табиғиндер сахабалардан ғылым үйреніп, олардан көптеген риуаяттарды алған. Бұл ғасырда Алла елшісі мен сахабалар кезіндегідей көзі ашық, көкірегі ояу мұсылмандар саны азайып, Құрандағы аяттардың мағыналарын фақиһтар мен ғалымдарсыз түсіне алмайтын бір дәрежеге келген болатын. Табиғиндер Құранды тәпсірлеу барысында бірінші- Құран кәрімге, одан кейін Алла елшісінің (с.ғ.с) сүннетіне және сахабалардың сөздері мен ижтиһадтарына сүйенген болатын.

Бұл кезеңде тәпсір саласы алғашқы кезеңге қарағанда айтарлықтай дамып түскен. Табиғиндер Құранды өз райларымен көптеп тәпсірлегендерін көптеп аңғаруға болады. Сонымен қоса тәпсір ілімі пайғамбарымыз (с.ғ.с) мен сахабалар ғасырындағыдай хижрет мекенінде ғана шектеліп қалған жоқ. Бәлкі ислам жайылып фәтх етілген жерлерге тәпсір саласыда орныға бастаған болатын. Мекке, Мәдина, Ирақ тағыда басқа елді-мекендерде тәпсірді меңгерген ғалым қай жерге тұрақтасын сол жерде Алланың кітабын адамдарға тәпсірлеп беретін бір үрдіс қалыптасқан еді.

Табиғиндардан жеткен хабарды қабыл ету және қабыл етпеу мәселесінде ғұламалар арасында ихтилаф болған. Бұл ихтилаф тікелей табиғинның сөзіне қатысты болған. Қандайда бір табиғин Алла елшісіне (с.ғ.с) және сахабаларға сүйенбей бір нәрсе жеткізетін болса оны қабыл ету керек ба жоқ ба деген сұрақ туындаған. Яғни бұл табиғинның өз ижтиһадымен жасаған тәпсірінен шыққан мағыналарға байланысты.

Бұл турасында Имам Ахмадтан жеткен екі риуаят бар. Біріншісі қабыл етіледі десе, екіншісінде қыбыл етілмейді делінген.

1-Шұғба сынды кейбір ғалымдар табиғиндардан жеткен тәпсірлерден хабар алмаған. Өйткені оларда Алла елшісінен (с.ғ.с) естийтіндей мүмкіндік болмаған.

Сонымен қоса сахабалар сияқты Құран аяттарының қандай жағдайлар мен ахуалдарға байланысты түсіп жатқанына тікелей куә болмаған. Құран мен хадис бізге сахабалардың әділ тура екендерін баян еткендей табиғиндардікін баян етпеген дейді.

Әбу Ханифадан (Алла ол кісіден разы болсын) жеткен бір сөзінде былай деген: «Алла елшісінен (с.ғ.с) және сахабалардан көз қуантып, сүйсінерліктей істер жеткен. Сол сияқты табиғиндардан да жеткен. Өйткені, оларда адам, бізде адамбыз», - деген.

2-Тәпсірші ғалымдардың көп бөлігі табиғиндардан жеткен сөзді аламыз деген пікірді ұстанған. Өйткені табиғиндер өздерінің тәпсірлерінде сахабаларға жүгінген. Мыслаы, Мұжаһид былай дейді: «Мен Ибн Аббасқа Құранды үш мәрте қайталап тапсырдым. Әр тапсырғанымда қалай түскенін, қалай болғанын сұрап отыратынмын», - деген (Мұхаммед Х., 1976: 32-33 б).

Қатада былай деген: «Құранда қандай аят бар болса, сол аяттағы нәрсені мен толықтай естігенмін», - дейді

Бұл екі кісі де атақты табиғин тәпсірші ғалымдар. Сондықан тәпсіршілердің көбісі дерлік табиғиндардың сөздерін өз еңбектерінде сенімді түрде келтіріп отырған. Бұл мәселені қортындылай айтатын болсақ, табиғинның сөзінде күман, шұба жоқ болатын болса олардың сөзін қабыл етіу бізге міндет. Ал, егер әһл-кітап иелерінен бір хабар қосқан деп күманданатын болсақ, онда ол сөзді аламай тәрік етеміз және оған сенімді хабар ретінде жүгінбейміз.

Бұл кезеңде осы ғасырға сәйкес тәпсір саласында өзіндік ерекшеліктер болды.

1-Тәпсірге яхудиелер мен христиандардың мағлұматтары көптеп еніп кетті. Бұның бір себебі кітап иелерінен исламды қабылдаған адамдар көбейген болатын.

2-Тәпсір турасында келген бір хабарды қабыл ету мен риуаят мәселесі сақталды. Бұл үрдіс бұрын соңды бұлай баса назарда сақталмаған еді.

3-Сахабалар кезеңінде олардың өз араларында оырн алған ихтилаф, табиғиндар арасында да орын алды. Бірақ, кейінгі келген тәпсіршілер арасындағы келіспеушіліктерге қарағанда аз болған.

4-Бүгінгі ғасырымызда жарыққа шығып жатқан діни мазһабтар сияқты бағыттар табиғиндар кезінде тәпсір саласында көрініс тапқан. Мысалы, Қатада ибн Диғама әс-Садуассиге телінген қадария ағымы.

Өткен бөлімде тәпсірдің риуаят бейнеінде көп көрініс тапқанын айтып, тәдуин кезеңіне тоқталып өтеміз деп айтқан едік. Тәпсірдің үшінші кезеңі осы тәдуинге тікелей қатысты. Жалпы, Ислам ғылым саласында ғылымдарды классификациялау һижри екінші ғасырдың жартысынан кейін басталғандығы жайлы ғалымдар арасында ортақ бір мәміле бар. Дегенмен, соңғы кездегі зерттеулерге сәйкес классификациялау әдісі һижри екінші ғасырдың жартысынан алдын басталғанын көрсетіп отыр.

Тәпсірді жүйелеу Умәуи халифалығының соғы кезеңдерінде, Аббасия халифатының басты кезеңдерінде басталған еді. Яғни, табиғиндар заманынан кейін басталған. Тәпсір саласындағы тәдуин өрсін былай келтіруге болады. Алғашқы кезде хадистен бөліне алмай хадистің көп бөлімдерінің бірінен орын алған. Тәпсірге байланысты хадистер бір бап ретінде бөлек жіктелген болатын. Сүре -сүре, аят-аят бойынша Құранды арнайы басынан аяғына дейін тәпсірлеп бір ортаға жинақтау ісі жүзеге аспаған. Бәлки, ғұламалардан бірқатары хадис жинақтау үшін сапарға шыққанда Алла елшісі (с.ғ.с) мен сахабаларына және табиғиндарға телінген тәпсірді жинақтаған. Олар, Язид бин Харун әс-Сулами (қ.ж.һ 117), Шұғба бин әл-Хужжаж (қ.ж.һ 160) (Мұхаммед Х., 1119: 89 б). .

Бұдан кейін тәпсірдің кезекті бір қадамы хадистан бөлініп жеке шығуымен ерекшеленіп, өз алдына бөлек бір ғылым саласына айналды. Бұл қадамнан кейін әлі нақты бір жүйе болмағандықтан тәпсірде дұрыспен бірге жаңсақ пікірлерде араласып жатты.

Аббаси ғасырынан біздің күнімізге дейін жалғасып келе жатқан ең бір алға жылжыу қадамы келіп жеткен болатын. Бұл кезде мәсур тәпсірімен ақыл тәпсірі

араласып бір жүйеге келтіріле бастаған. Ғылыми терминдер қалыптасып, тіл білімдері жүйеге келтірілді. Құран философиялық тұрғыдан тәпсірлене бастады. Мәзһабтар фикһтық тұрғыда дәлелдерді алып тағассуб жарыққа шықты. Бидағат иелері Құранды өз мәзһабтарына қарай тәпсірледі. Мысалы, муғтазилиядан болған әз-Зәмаһшари, исна ашариядан болған Мұхсин әл-Каши. Ибн Араби және Абу Абдурахман әс-Сулами сынды сопылар тарғиб пен тәрһибті ұстанып Құраннан ишари мағыналар шығарды.

Осылай әркім өз ұстанған мәзһабы мен бағытына қарай және сәйкестендіре отырып Құранды тәпсірледі. Сөздің ашығы керек ертеден басталған бұл жүйе әлі күнге дейін жалғасын тауып келеді. Кейбіреулер көздеген мақсаттары мен армандарына қол жеткізу үшін Құран Кәрімнен түрлі мағыналар шығарып асыра сілтеушілукке бой алдырған. Бұл кезеңдегі тәпсір ахуалы мен ерекшеліктеі осылар болып табылады.

Ендігі жерде қазіргі кездегі тәпсірдің қалыптасқан ахуалын саралап өтсек. Қазірге кезде ислам әлемінде соның ішінде қазақ жеріндегі тәпсірдің дамуын келтіріп өтеміз.

Әлемде тәпсірдің немесе тәпсір ілімінің даму тарихы әлі күнге дейін қарқынды жалғасын табуда. Қазіргі таңдағы ғалымдар өткен ғасырлардағы ғалымдар секілді Құранды тек тіл мен әдебиет тұрғысынан, методика (услуг) мен мағына тұрғысынан ғана тәпсірлесе өзге салалардағы адамдарға біз Құранның кереметін қалай жеткіземіз? Мүмкін болғанынша біз Құранды физика, география, математика, астрономия т.б. ғылымдары тұрғысынан тәпсірлеуге ұмтылуымыз керек секілді (Исмайл Ч., 2011: 140б.)

Соңғы ғасырларда өмір сүрген әйгілі ғалым, имам, тәпсірші Шағрауи былай дейді: «Құран мұғжиза болғандықтан өзгелерді пікірталасқа шақырады. Ол түскен кезеңде өзінің шешендік стилі арқылы арабтарды бәсекелесуге шақырды. Ислам барша адамзатқа түскен дін. Сондықтан, Құран өзі түскен кезеңдегі араб еместерді де, одан кейін келетін ұрпақтарды да бәсекеге шақыратыны сөзсіз. Егер олай болмаса мұғжиза болмас та еді».

Әр тәпсірші өзінен бұрынғы тәпсіршілер секілді Құранды бастан аяқ аят-аят, сүре-сүре етіп тәпсірлейтін. Бұл көп жағдайда бір тәпсірді екінші тәпсірдің қайталауы секілді мәселені тудырды. Классикалық риуаят тәпсірлердің көп тұсы бірдей боп келетіні де содан.

Осы жағдайларды ескере отырып, ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында бірқатар тәпсір ғалымдары Құранды жеткізу жолдарын іздестіру және зерттеуге кірісті. Тақырыптық тапсырма Құранның өзекті мәселелерін талдап, шешімін табу болды. Бұл қоғамдық және жаратылыстану ғылымдары жеке сала ретінде қалыптаса бастаған кезең еді. Бұл кезеңнің ерекшелігі сол тақырыпты жалпы білу ғана емес, оның тереңіне үңіліп, соған қатысты аса нәзік мәселелерді білу болды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Халифа Алтай. Құран кәрімнің қазақша мағынасы мен түсінігі. -Түркия: Фахд,1992.
2. Мұхаммед Хусейн әз-Зәһаби. Ат-тәфсир уәл-муфассирин 1-том. – Кайр,1976. – 348 б.
3. Мұхаммед Хусейн әз-Зәһаби. Ғилму ат -Тәфсир. – Кайр: Дарул-мағариф,1119. – 89 б.
4. Исмайл Чалышқан. Тәпсір әдістемесі. – Түркістан,2011. –148 б.
5. Хазим Сағид Хайдар. Улумул Құран бәйнәл бүрһән уәл итқан. – Мәдина:Дару әз-Зәмән, 1427. – 820 б.

"LANGUAGE" OF RELIGION: A REVIEW ON THE PROBLEM IN CONTEMPORARY CONTEXTS

1st year master's student in the specialty "Religious Studies" **Alibaeva A.**

Scientific supervisor: Utebaeva D.S.

Al-Farabi Kazakh National University

Abstract. The article presents theoretical and methodological analysis of the problem of studying the “language” of religion. The place and role of the “language” of religion in the conditions of globalization is defined. The status and role of computer video games in the cultural modern world with the presence of religious overtones in them is outlined. Within the framework of systematic study of this problem the variety of modern theories of different scientists concerning the definition of the “language” of religion was considered. The main attention in the work the author emphasizes the description of the prominent role of religion in the game culture, which influences the peculiarities of understanding people's worldview. Not only characteristic concepts are highlighted, but also a historical sketch of the visual novel as a new branch of digital games is considered. The article proposes such methods as semiotic, comparative analysis of game characters with supernatural abilities presented in visual novels. The images of gods, god-man and other supernatural beings in virtual computer games were considered. The representative mythical reality was analyzed on the example of several stories of visual novels.

Keywords: religion, mass culture, visual novels, modernity, players, influence, youth.

The technological breakthrough that has occurred, especially after the pandemic period, has brought a new reality to society in everyday life - the developed virtual and gaming reality. A modification of culture and tradition and their transformation into a game is revealed, and this is clearly visible in popular culture. The importance of religion as a worldview and a person's way of life has increased greatly. The influence of religion is great, and it also extends to sociocultural aspects through its unique language - the “language” of religion. Modern games have taken over virtual culture, and the demand for new varieties is growing day by day. Keeping pace with the times, religion has penetrated various forms of popular culture. The language used in sacred texts can have a profound impact on how society perceives and treats them in the modern world. This can have far-reaching social, cultural and political consequences. Religion plays a prominent role in gaming culture, exerting a significant influence on the public's collective imagination, so the study of religion, characters, and representational reality in digital games should be central to the field of religious studies seeking to understand youth perceptions of religion.

The phenomenon of the “language” of religion in a scientific research framework has been the subject of philosophical and methodological positions since the dawn of human consciousness. The Russian philosopher M.K. also speaks about this. Petrov: “Language is rightly considered the main means of communication and its instrument, a symbolic way of influencing each other by people of a single linguistic, and usually social, affiliation to achieve a variety of goals” [1, p. 39]. The use of systematic, retrospective and semiotic methodological tools in the study made it possible to study in detail this phenomenon as a modern phenomenon of mass culture, presented in the form of semiotic and comparativist analysis. The method of content analysis was used, as well as questionnaires and unstructured interviews, with the help of which we were able to effectively process a large amount of information. SWOT analysis allowed us to draw up a qualitative hypothesis and recommendations. This holistic approach allowed us to gain a comprehensive understanding of the subject of research and study it in depth.

B. Russell paid special attention to a critical understanding of traditional theological arguments in favor of God and sought to develop a logically and empirically based approach to religious issues: “Religion draws strength from the feeling of unity with the universe - a feeling that it can evoke in a person. At first, unity was achieved by subordinating the universe to our own concept of good; union with god was easy because god was love. But the collapse of traditional religion made us doubt whether we can trust this method of unity” [2, p. 7].

For example, Ludwig Wittgenstein can be considered a supporter of two main ideas, according to J. Hyman: “semantic (about the meaning of religious speech) and epistemological

(about the justification of religious beliefs)” [3, p. 179]. Semantics holds that the expression of religious beliefs is distinct from statements of facts supported by logic or science, and instead involves an interpretation of reality based on a specific set of religious principles. According to the second belief, since religious claims cannot be tested or confirmed empirically, they are fundamentally resistant to falsification and verification. Wittgenstein talked about how similar the world and language are: “language is an image (projection) of the world, which is a mosaic of atomic facts” [4, p. 85]. Speaking about facts, in his work “Logical-Philosophical Treatise” Wittgenstein writes: “1.13 The world is facts in logical space, thereby denoting its objectivity, that which is inherent in the natural sciences” [5, p. 10]. Wittgenstein's fideism consists in not turning inside out the various aspects of human activity, and religion in particular, and allowing them to develop in this world through their own “language”, the proof of which is not necessary

Already in the modern world, the “language” of religion can be called “multimodal” [6, p. 93]. This term is defined by religious scholars David Lewis A. and Christine Kramer H., explaining the phenomenon of comics and religion in them. Multimodality is characterized by facilitated understanding of text with a unique assembly and products. The basis lies in visual perception, a narrative that evokes a wide range of emotions in readers. And scientists include religion there, arguing that religious experience is multimodal. We know that a single formalized definition of religion does not yet exist. However, it is normal to consider that religious traditions include rituals, texts, beliefs that are expressed through speech, prayer, meditation, music, art and other things. And therefore, these symbolic texts, images, and other means of religious expression, such as “the plots of comic books, the narrative of short stories, include and awaken many ways of interpretation and understanding, and also reflect the basis of sensory perception” [6, p. 94].

For example, in his article Porosenkov S.V. examines the specifics of the language of religion in a historical and philosophical framework and its relationship with natural languages in culture. He writes: “...artificial languages began to be created, a prerequisite for the functioning of which is the possibility of reinterpreting their meanings...” [7, p. 62]. Similar to S. Porosenkov's theory, in this study the object became “language” as a phenomenon of codification in digital games. Within the framework of post-secular times in the modern world, when the model of religion is changing - its language will be used directly as a “code” in digital games and visual novels.

Studying the problem of the relationship between games and religion in his work, another scientist, Jason Anthony, defines a typology of dimensions based on ancient Greek civilization. He argues that “digital games entangle the human mind to the same extent as religious practice” [8, p. 9]. The two sides of his idea are that, firstly, he creates a single “language” that can contain religious elements, past and future. Secondly, it gives a lot of game developers the opportunity to create more detailed, complex and specific religious images, characters, movements and overall narratives.

Images of Gods, God-Man in Digital Games

First, we need to consider the origin story of the visual novel? Visual novels originated in Japan in the 1990s and are a new form of storytelling that has become particularly popular among computer games in recent years. They combine traditional literature, graphics and sound effects to create an established and popular form of entertainment. Visual novels are interactive games that combine elements of classic video games with the deep narrative structure of novels. At first they used stylized animation and were accompanied by voice acting, sound effects and music. Although visual novels have minimal gameplay mechanics common in conventional video games, their unique storytelling creates an engaging experience for players.

The first researcher of visual novels as mass culture was N.A. Karskanova. In his master's thesis, he defines short stories from the point of view of plot development as “a very

flexible type of storytelling, in which the story can be developed as much and as desired, while a book published in the same format will be very large in volume” [9, p. 10]. Thus, it reflects the peculiarity of visual novels from a number of other manifestations of mass culture, especially gaming culture. And while the concept of interactive storytelling isn't entirely new, visual novels represent a significant shift in the implementation of this idea. Unlike traditional role-playing games or interactive fiction, visual novels tend to be more narrative-driven. This is because they prioritize storytelling over actual gameplay mechanics. They are often praised for their ability to emotionally involve players in their immersive narrative experiences.

For example, studying visual novels as a way of developing foreign language project competence, senior teachers of the Ural Pedagogical University and the Ural State University of Foreign Languages Zelenina L.E. and Sosnina N.G. come to the conclusion that: “the methodological value of visual novels lies in the technical accessibility of this application for both students and teachers” [10, p. 156]. Open access to visual novel templates and the tools used to develop them is widely available on the Internet. In their opinion, these tools significantly simplify the process of adapting short stories to the conditions of language learning. Compared to other complex or expensive educational programs and resources, visual novels are relatively easy to use and integrate into the classroom. In addition, visual novels often have a user-friendly interface and intuitive navigation system, which contributes to their technical accessibility. Ease of use allows students to engage with content without requiring extensive technical knowledge and skills. Likewise, teachers can use visual novels in their teaching methods without going through a difficult learning curve. Thus, now we have the opportunity to study the specifics of the visual novel in a multidisciplinary way, because it can be applied to various areas of human activity.

On the Internet you can find a huge number of video reviews of visual novels. One of these videos presents popular virtual games in 2017, to which they added their own - Policenauts, Phoenix Wright: Ace Attorney, Hanachirasu [11]. All the plots of these stories were classic and fell under the standard genre of romance, since the term “novels” itself in this context means exactly that. This was the start for post-Soviet countries to come up with their own unique visual novels six years ago. East Asian novels entered the international market, quickly gaining popularity and being released one after another, while in the West they had not even heard of such video games.

Thus, based on our research using a questionnaire on the Google platform, we can present a statistical analysis of the most popular visual novels this year (Figure 1).

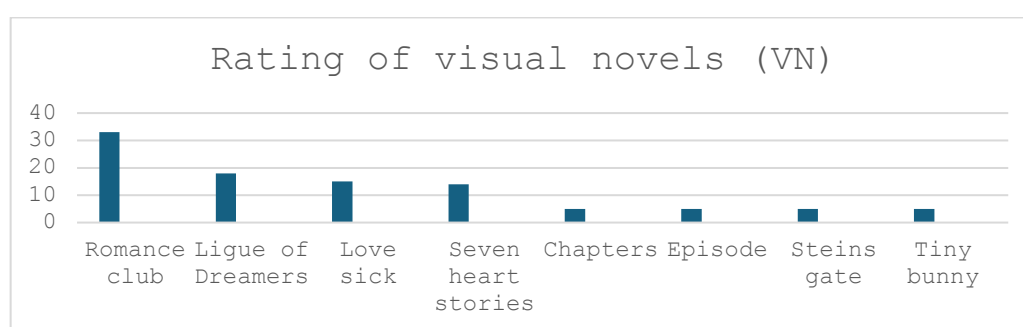

Figure 1 - Statistics of popular visual novels.

A visual novel released in 2018, Romance Club is ranked number one in the gaming rankings. As of February 2024, the game features thirty-five unique stories, half of which contain religious motifs and plots. Most screenwriters, artists, composers and other game developers work in the CIS countries. To expand the audience, the stories are translated into English, Russian, Turkish and other languages. On the popular Google Play platform, the number of downloads of the game exceeded 10 million, while other games in the ranking have

an average of 100,000 to 500,000 downloads. Statistics of popular stories are available in the game itself.

In the world of virtual games, religious motifs are manifested through visual and audio elements. For example, the music in them may have a connotation of religiosity or spirituality, and the game world may contain symbols, signs, or architectural elements associated with religion. The most popular novella of August-September 2023 was the story called “Kali: Call of Darkness” from the novella “Romance Club”, which received a figure of 3,045,776 readings. This story is about the angry Hindu goddess of death, Kali, as described in the Vamachara Bhava tantra. In the future, we will take a closer look at this goddess and her story “She appears in a dark blue appearance. Her hair is disheveled, She is adorned with a necklace of human heads..., She has four arms... She is adorned with a crown of precious stones and various ornaments” [12, p. 42]. In history we see the image of the goddess Kali (Figure 3) as one of the incarnations of Parvati. The story is permeated with a religious plot, which explains the essence of religious holidays, symbols and rituals of Hinduism. It tells the story of the arrival of Amala, the Indologist protagonist, to Calcutta, India in 1980. Her goal is to solve the mystery of the disappearance of a British diplomat. During the investigation, the task force finds the headless body of a man, who turned out to be one of the victims of a ritual murder committed as an offering to the goddess Kali by supporters of Kaula Shaktism. The moon is considered to be her symbol, and anorthosite is a moonstone, widely known in esotericism and known as the Muktakeshi stone, as mentioned in the story.

Also in the story appears a young man named Raitan Vaish, who is gradually revealed as one of the avatars of the god Shiva, known for his concern for order. His believers call him Mahadeva Rita-Shiva (Figure 2). Writer Alexandra R. in a recent interview shared that she added the prefix “Rita” to avoid comparisons with other acting Hindu avatars.

Figure 2 - Goddess Kali. Mahadeva Rita-Shiva.

This story refers to Hindu sacred texts such as the Mahanirvana Tantra and Vamachara Bhava: The Left Hand Path in Tantra, which was mentioned above. The main character also recites the text about which the Russian sectologist A.L. Dvorkin writes: “This universe was born by you, this world was created by you” [13, p. 172]. Studying the text of Mahanirvana tantra, in chapter four one can find many similar appeals to the goddess Kali: “You are the only Para-prakriti..., and from You the entire Universe arose. You are the Mother of this Universe (10)” [14, p. 206]. The screenwriter, focusing on the creative and destructive form of the goddess, implies words from Tantra: “You are the Beginning of everything, the Creator, the Guardian and the Destroyer of the world (34)” [14, p. 209]. In other words, it can be argued that the historical materials and scriptures mentioned in history do not contain significant deviations from the original English and Russian translations.

Analyzing the content of news articles, photographs and videos, as well as comments from users of popular social networks such as TikTok, Youtube and Instagram, it is worth

noting that the story, which attracted the attention of a huge number of people in the post-Soviet space, leads to a serious fascination with Indian culture and language. Many people travel around India, arrange thematic photo sessions and filming in the style of a visual novel, idealizing the country and all its geo-ecological, socio-cultural and spiritual-religious aspects.

As part of the study, an interview was conducted with a photographer from Odessa, Ukraine, who creates such photo sessions. During the interview, it became clear that the photographer is more skeptical about virtual games and the transfer of their stories into real life. His vision of games is romanticized and denigrated, which does not always reflect their true essence. The photographer also gave permission to use his edited photographs, including those that have not yet been published on official pages on social networks. As part of the filming, people not associated with virtual games took part, who tried on the images of avatars of Shiva and the goddess Kali (Figure 3).

Also during the interview, another story was discussed - "Arcanum" - the name of which speaks for itself, since it is directly related to tarology. The photographer, who is a practicing tarot reader, notes that the real meaning of the cards is distorted and incomplete, which applies not only to this story, but also to other stories and games in general.

Figure 3 - Photo set in the style of the story "Kali: Call of Darkness"

In conclusion, the "language" of religion used can have a strong influence on how society perceives it in the modern world and relates to its reinterpreted forms. This can have profound social, cultural and political consequences. For example, many readers of the Hindu story Kali: Call of Darkness travel to India to study the language and read the original sacred texts. Thus, religious language, starting with ancient symbols and signs, is now widely used in mass (especially gaming) culture, including religious themes, symbols, images of gods and messiahs.

The research work presented here demonstrates that religion provides important resources for the creation of cultural meaning and symbolic scripts that are relevant in contemporary popular culture. The connection between religion and games is that both offer activities based on the establishment of order and a form of escapism that allows one to escape from everyday life. Religion and games offer similar tools and represent different worldviews. Digital religious games are very popular and have religious significance, although they are a little-studied area.

Based on the results of the study, it is recommended to study the problem of religion in virtual games in more depth. This includes considering measures to address these issues, analyzing trends and features of the introduction of religion into gaming culture, studying the impact of games on a global level, and understanding the roots, causes and consequences of such symbiosis.

Transliteration

1. Petrov M.K. – Jazyk, znak, kul'tura. – M.: Nauka. Glavnaja redakcija vostochnoj literatury, 1991. – 328 s.

2. Rassel B. – Sushhnost' religii. Zhanr: Religija. - M.: Izdatel'stvo Politizdat, 2004. – 18 s.
3. Hyman J. Wittgenstein // A Companion to Philosophy of Religion. Wiley-Blackwell, 2010. P. 176-188.
4. Vitgenshtejn L. Filosofskie issledovaniya // NZL v. HVI // Lingvisticheskaja pragmatika. - M., 1985. - S. 128.
5. Vitgenshtejn L. - Logiko-filosofskij traktat / Ljudvig Vitgenshtejn; [per. s nem. L. Dobrosel'skogo]. — Moskva: Izdatel'stvo AST, 2022. — 160 s.
6. Lewis A. D., Kraemer C. H. (ed.). Graven Images: Religion in Comic Books & Graphic Novels. – A&C Black, 2010.
7. Porosenkov S. V. - «Specifika jazyka religii i ego znachenie v kul'ture» // Vestnik VjatGU. 2010. №4. (data obrashhenija: 19.09.2023).
8. Steffen O. et al. Playing with religion in digital games. – Indiana University Press, 2014.
9. Karskanova N. A. Vizual'nye novelly kak izdatel'skij fenomen: masterskaja dissertacija / Ural'skij federal'nyj universitet imeni pervogo Prezidenta Rossii B. N. El'cina, Ural'skij gumanitarnyj institut, Kafedra izdatel'skogo dela. — Ekaterinburg, 2019. — 364 s. (data obrashhenija: 15.09.2023).
10. Zelenina L. E., Sosnina N. G. - Vizual'nye novelly kak sposob formirovaniya inozazychnoj proektnoj kompetencii // Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii. 2020. №2. (data obrashhenija: 13.09.2023).
11. Kostin S. 15 vizual'nyh novell, v kotorye stoit poigrat' // DTF URL: <https://dtf.ru/games/5468-15-vizualnyh-novell-v-kotorye-stoit-poigrat'?ysclid=li3956g8g3802291683> (data obrashhenija: 23.06.2023).
12. Bhavavsenahu Sh. Vamachara: Put' Levoj Ruki v Tantre: [perevod] / Shri Bhavavsenahu. - Bombay [i dr.]: Sat'ja-Veda, 2007. - 221 s.
13. Dvorkin A. L. Sektovedenie. Totalitarnye sekty. – Nizhnij Novgorod, 2003. S. 284.
14. Mahanirvana-tantra. — Perevod s anglijskogo E. Hazanovoj. — M.: Sfera, 2003. — 576 s. (russkij perevod anglijskogo perevoda Artura Avalona).

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІНДЕ СӨЙЛЕУ ШЕБЕРЛІГІН ШЫҢДАУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

8D03102 Мәдениеттану мамандығы, 2-курс докторанты **Исламбеков Ә.Б**

Ғылыми жетекші: филос.ғ.к., аға оқытушы Аликбаева М.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аға оқытушы Жумабай Л.Ж.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент

Аңдатпа: Қарым-қатынас мәдениетінде сөйлеу шеберлігінің алатын орны ерекше. Дархан даланың даналарынан қалған шешендік өнер арада қанша ғасырлар өтсе де бүгінгі күні жалғасын тауып мәдениет саласы қызметкерлерінің темірқазығына айналып келеді. Сөйлеу шеберлігін шыңдауда өнер мамандарын даярлайтын арнаулы орта, жоғары оқу орындарында Сахна тілі, Сөйлеу мәдениеті, Тіл техникасы сынды пәндер оқытылса, қазіргі кезде түрлі қосымша курстар, шеберлік кластарында тәжірибе алмасып, қажетті дағдыларды меңгеруге мүмкіндіктер мол. Мақалада ұрпақ тәрбиесіне баса мән берген қазақ халқының ұрпағының тіл тазалығы, сөз саптауы, қоршаған ортадағы адамдармен қарым-қатынасында өз ойын еркін жеткізе алуы мәселелеріне көңіл бөле отырып, қарапайым жаңылтпаштар мен жұмбақтарды орынды қолдануы туралы да айтылады. Сонымен бірге мәдени-тынығу жұмысы саласындағы жүргізушілердің тіл-тазалығына да ерекше мән берілген. Ұйымдастырушылар жазып берген мәтінді ғана оқып бермей сөздік қоры мол, суырып салмалық қасиеті басым, кез

келген ситуациялық жағдайлардан қисынын тауып шыға алатын конференсье деңгейіне жету үшін сөйлеу шеберлігін шыңдау маңызды.

Кілт сөздер: сөйлеу шеберлігі, қарым-қатынас, мәдениет, шешендік өнер, сахна тілі, жүргізуші

Адамзат баласының негізгі қатынас құралы – тіл. Мәдениет саласы қызметкерлерінің де негізгі кәсіби құралы тіл болып есептелінеді. Түрлі хабарландырулардан бастап, көрермендердің алдына шығып салтанатты іс-шара жүргізушісінің, көркемөнер үйірмелеріне қатынасушылармен тіл табысып, олардың рухани заман талабына сай жұмыс ұйымдастырушының тілдік мүмкіндіктері де, сахнаға шығып өнер көрсетушілердің айтар сөзі арқылы ойы мен сөзінің мәнін жеткізу де – бәрі бос уақыттағы қарым-қатынас, сахналық қарым-қатынас. Оның нәтижелілігі сөйлеу шеберлігін игеруіне байланысты. Дәстүрлі мәдени-тынығу әрекеттері барысында сөйлеу шеберлігін игеру жолдары қалыптастырылған. Оның қалыптасқан өзіндік жолдары да белгіленіп, отбасы мүшелері мен сөйлеу шеберлігін меңгерген ақындар мен шешендердің де сол сөз шыңдау кезеңдерінен өткен.

Тәулік уақытының бір бөлігін адами қалыпты сақтау кезеңі деп аталады. Сол адами қалыптың бір саласы баланың тәрбиесіне байланысты. Бесікте жатқан баланы жұбату ана үшін басты парыз, қажеттілік болса, ал сәби үшін ең алғашқы қарым-қатынастың әліппесі іспеттес. Анасының аялау сөзі мен әлдиінен бастап, отбасының басқа мүшелерінің үйретуімен дене мүшелерін, қолына ұстайтын заттардың атауларын игеруі арқылы ең әуелі өзін таныту кезеңі өте қарапайым сөздерден басталады. Отбасындағы тіл үйрену процесі жөнінде Р.Сыздықова өзінің «Сөз сазы» атты еңбегінде - «Ең алдымен, баланың тілі үй ішінде, отбасында шығады, демек баланы ана тіліне баулуда, оның ішінде сөздерді дұрыс дыбыстай білуге үйрететін тұңғыш ұстазы - ата-анасы және үй ішіндегі өзге де үлкендер екені мәлім» деп атап өтеді [1, 76].

Өзін танығаннан кейінгі күрделілеу танымның сатысы – жас баланың ой-өрісін кеңейтіп, қиялын оятатын аңыз-әңгімелер, ата-әжесінің ертегілері, жан-жануарлар мен қоршаған орта, табиғат құбылыстары жайлы жасырылған жұмбақтарды игеруден басталады. Бұл баланың өз тарапынан ерекше белсенділік байқататын кезеңі. Ата-бабаларымыз осы кезеңге лайықты жұмбақтар мен жаңылтпаштар үйретіп, ой өрісін кеңейтіп, сөздік қорын көбейтіп, өз қатарластарымен қарым-қатынас жасаудың оң бағытта, тиімді қалыптасуына ықпал еткен. Осы кезеңдегі тілді игерудің негізгі, басты шарттарының бірі – тілдің мүкістігін болдырмауды ыждағатты қадағалаған. Сөзге мән беріліп, мағынасын жоймайтындай, сөзді жартыкештендірмей айтуға жаттықтырып отырған. Осындай талапты ескермеудің нәтижесінде быдық, шолжың деген тіл кемістігін әжуалайтын атақтарға ие болған.

Сонымен, ересектердің тіршілігіне кеңінен араласа қоймаған баланың тіл игеруі ойын арқылы, ойын барысында жетіліп отырған. Ал үлкендердің қолғабысына жараған бала сөйлеу шеберлігін жасы үлкендерден үлгі алып өскен. Туыстық қарым-қатынастарға лайықталған тілдесу жолдарын игеріп, меңгерген. Аға-әпкесімен сыйластық, еркелікті байқатса, жезде-жеңгелерімен әзіл-қалжың, сөз арқылы астарлы сөздер мағынасына мән беріп, жүздесуде тапқырлық, өткір жауап қайтаруға шыңдалып отырған. Өзінің қатарлас-құдастарымен бірге жастардың ойын-сауығын тамашалауға қатынасып, ауылға қонаққа келген ақындар мен сал-серілердің өнеріне қаныққан, талабы барлары ақындық өнерге талпынып, өзгелермен өз-ара сайысқа түсу арқылы шешендік өнерге бейімделген.

Қарым-қатынас мәдениеті туралы зерттеушілердің пікіріне сүйенсек. Мәдени-тынығу жұмысы саласының тәжірибелі мамандары Е.О.Омар мен Ю.А.Сапарова өздерінің «Қарым-қатынас мәдениеті» атты еңбегінде келесідей тұжырым жасайды: «Әрбір адамның қарым-қатынас мәдениеті, оның дара тұлға ретінде қалыптасуы өткен белгілі бір әлеуметтік топтың мәдениетін меңгерген жағдайда ғана орнығады. Адам

элеуметтену барысында тілді үйренеді, мінез-құлық үлгілерін, қарым-қатынас нормалары мен ережелерін меңгереді, мәдениет сырын таниды»[2, 276]. Мерекелер мен салт-дәстүрлер бойынша ұзақ жылдар ғылыми-зерттеу, тәжірибелік жұмыстар жүргізген Н.Камалованың да пікірі біз үшін құнды. Алматы қаласынан 2017 жылы шыққан «Қазақтың мәнін жоймас құндылығы» атты монографиясында ғалым - «Қарым-қатынас – адамның элеуметтік қажеттілі. Өзіне тақылеттестермен қарым-қатынас жасалмайынша, еш адам қоғам мүшесі бола алмайды» деген сипаттама жасайды[3, 376]. Қарым-қатынастың ең жоғары деңгейдегі сөз шеберлігін таныту – билік жасау мен даудамайға араласып, қара қылды қақ жарғандай қазылық жасау. Ондай биік белеске екінші бірі көтеріле алмаса да, өз дәрежесіндегі ортада бітімдік жасауды, отбасы мен ағайындар арасындағы келісімді сақтарлық сөз иесі болуды азаматтық деп білген. Сонымен, бір адам мен екінші адам арасындағы дәнекерлік рөлді атқарушы, оларды байланыстырушы құрал – тіл сөйлеу процесінде пайдаланылып, сөйлеу арқылы танылған. Бұдан тіл мен сөйлеуді бір ұғым екен деп қабылдауға болмайды. Олар бір-бірімен тығыз байланысты. Тіл - сөйлеудің материалы, яғни, қолдануға бейімделген тілдік бірліктердің дайын жиынтығы, ал сөйлеу сол дайын тілдік бірліктерді пайдаланып отырады. Нәтижесінде тіл сөйлеу арқылы дамиды.

Тіл мәдениетінің бастауалды, қайнар көзі - жеке қарым-қатынаста, белігілі бір топ алдындағы сөзде, бұхаралық ақпараттар арқылы жүздесіп, дидактасуда, өнерде қолданылатын тіл. Тіл халықты жүзбе-жүз көріп отырып, мәдениетті, өнерді, әдебиетті, саясатты, басқа да мәселелерді уағыздайтын, халықтың санасына сіңіріп, ұрпақты да тәрбиелейтін тіл. Жоғарыда аталып өтілген салалардағы тіл – адамның жүрек қыл сезімін шертетін, оны кез келген жағдайларда, қуанышта да, қайғыда да тәрбиелей алатын, үйрететін тіл.

Қарым-қатынас мәдениетінде сөйлеу шеберлігін шыңдаудың маңызы зор екеніне үнемі көзіміз жетіп отыр. Мәдени қарым-қатынас тілі қанша тыңдарман отырса, сонша адамның құлағына кіріп, жүрегіне ұялап, жан дүниесін шымырлатып, көкірегіне сәуле түсіретін тіл болуы қажет. Тілді халыққа әдемі, сазды, мәнерлі, жеткізе білу үшін тіл техникасын үйрену ауадай қажет.

Қара сөз болсын, ақ өлең болсын, қай – қайсысында да тыңдаушыға түсінікті болып келетін айқындылықтармен қатар, сөздерді сөйлеу процесіндегі бір – біріне әсері, дыбыстардың бір - бірінің ыңғайына қарай икемделіп, үйлесіп, үндесіп айтылуы қатаң сақталғаны абзал.

Сөйлеу актісінде сөздерді бір – бірімен үндестіріп, қиылыстырып айтатын тілдің фонетикалық заңдары бірдей болғанымен, әр жанрдың, тіпті әр жанрдағы шығарма түрінің, әр жағдайда сөйлеген сөздің айтылу мәнерінде азды-көпті айырмашылық болады. Мысалы, күнделікті сөйлеу практикасында, тіпті жиналыс, митингілерде сөйлегенде түрлі айырмашылықтарды байқауға болады. Сөйлеу мәнерімен қатар, ерте замандағы жыршы-жыраулар, әнші-термешілер сөйлеу шеберлігімен де ерекше дараланған. Шеберлік дегеніміз тек әдемі үн, шыныққан дем, анық сөз ғана емес, ол орындаушылық өнерді де, сөз техникасын да игеру деп айтсақ қателеспейміз. Сөз техникасы адамның творчестволық диапозонын кеңейтеді, сөздің хас шебері етеді, іштей белсенділікке үйретеді. Сондықтан да әрбір сөздегі әріпке ерекше көңіл қою қажет. Оған әрине жаттығулар арқылы жетуге болады.

Сөз техникасымен қатар дәстүрлі мәдениет иегерлері ерекше дауыс арқылы танылған. Құлаққа жағымды даусы бар, оны орынды пайдалану арқылы сыбырлағанының өзін сонау жерге – ең артқы қатарға отырған адамдарға естірте алатын лектор, әнші, өнерпаз, концерт жүргізушісі, көркемсөз оқушы сөз мәні мен характерін жеткізіп, көрерменнің көкірегіне жол ашады, эмоциональдық көңіл-күй сыйлайды, режиссердің алға қойған түпкі мақсатына жетеді. Мұндай мақсатты жетістікке жету үшін мәдениет қызметкерлері даусына дикцияның әсері зор, өйткені дикциясыз ешбір адам өзінің сөзін тыңдаушысына түсіндіре алмайды. Тыңдаушысының жүрегінен орын алып,

оған жүгіну үшін де дауысына дикция өте қажет. Айтар сөзінің басты идеясын, оның өзіне тән өзгешеліктерін жеткізу үшін де әрине дикция қажет.

Мәнерлі дауыс демсіз жақсы болуы мүмкін емес, дикциясыз да жақсы дем болмайды. Сондықтан да осы 3 элементті бір-бірінен ажыратып қараған дұрыс емес. Сонымен қатар бұл үш элементті жеке дара өз алдына жаттықтырып, машықтануға да болмайды. Бұл үш қисынды талап шешендік өнердің құрамдас бөліктері болып табылады.

Бүгінгі қарым-қатынаста сөйлеудің шеберлігі туралы сөз саптағанда әрине сан ғасырлық тарихы бар әлемдік риторика, қазақ халқының шешендік өнері туралы айтпай кету мүмкін емес. Айтыстар мен дау-дамай шешуде тартысқа түскен адамды жеңіске жеткізер ұтымды ой мен туғанына тартқызбай турашыл бола алатын адалдық қасиеті және орынды сөзбен қарсыласын тізе бүктіріп, бас идіретін, иландыратын шешендік өнер. Ел мен ердің тағдыры сарапқа, таразыға түскенде, әлеуметтік маңызды мәселелер мінберде сөз болатын сот залдарында, мәжілістерде, халық көп бас қосып, жиналатын аспен той-жиындарда азулы шешендер мен саяси қайраткерлер ел тезінен, сынынан өтіп шыңдалатын.

Шешендік сөздер халықтың даналығынан туған мұра, халықтың асыл қазынасы. Адам өмірге, дүниеге деген көзқарасын ой-өрісі арқылы бейнелейді. Сан-алуан құбылыстарды бір-бірімен тенең, салмақтап, салыстырып, болашағын болжап, өзгеше қиялдап сөйлеген сөздер табысқа, жеңіске жетуге құлшындырған, рухтандырып отырған, қуаныштыға дем беріп, реніш тұсындағыға жұбатұшылық қызмет атқарған. Шешендік өнер алқа жиылған топтың алдында бағаланған. Майқы би, Аяз би, Жиренше шешен, Сырым батыр және дана қария, шешен әйел, тапқыр бала, дауды өз пайдасына шеше білген азамат болып, есімдері тарихта қалмаған талай аталы сөз иелері халықтың ішінен шыққан. Сондықтан да бүгінгі билік басындағылардан ғана емес, ұжым басшыларынан да өзіндік сөзуарлық талап ету егемендік алған елдің талабына айналуы орынды талап деп ойлаймыз. Себебі, ұлттық мәдени мұрамызды игеру арқылы ғана, қазақ мәдени даралығын мойындау ғана өзге елдердің алдында даналардан өнеге алған саналы ұрпақ екенімізді дәлелдеуімізге керек. Шешендік сөздердің басты құндылығы шындығы мен ой тапқырлығында. Қиядан жол, қиыннан сөз табу – шешеннің ең басты да бағалы қасиеті. Шешендік өнер көрген-білгенді көкейге түйіп, көп үйренуді талап ететін, тартысқа түсіп жалықпай жаттығу арқасында игерілетін өнер. Осылардың арқасында әрине сөз шеберлігін игеруге де болар, бірақ соған қоса адами қасиеттері: тапқырлық, сөз бастауға батылдық, мықты қарсылас алдында сабырлық байқата білу – нағыз шешендік өнерінің төріне тура жеткізеді.

Қазақ дәстүрлі мәдениетінің күрделі саласының бірі халықтың бос уақытын ұйымдастыру мәдениеті – мәдени-тынығу жұмысы саласындағы қарым-қатынастағы сөйлеу шеберлігі туралы да айтып кету парызымыз. Өзге халықтар сияқты қазақ мәдени-тынығу жұмысының бастауалды ерекшелігі еңбекпен, өмір-тұрмыс салтымен тығыз байланыстылығында. Мәдениеттің реттеушілік міндеті мәдени-тынығу әрекеттері: ойын-сауық, салт-дәстүрлер, мерекелер арқылы атқарылған десек, іс-шараларды ұйымдастыратын мәдени-тынығу саласындағы қызметкерлер үшін мемлекеттің мәдениет саласындағы ұстанымына сәйкес жұмыс атқару әрине кәсіби қажеттілік. Әр мемлекеттің елдігін танытатын күретамырының бірі ол - мәдениеті екені даусыз. Кез келген халықтың ұлттық дүниетанымы мен рухани өмірінің деңгейі мен байлығы, халқының даналылығы мен зерделілігі де ұлттық мәдениет туындылары арқылы танылып отырған. Ғасырлардың сынынан өтіп, ұрпақтардың өмірінде өзара сабақтастық тауып отырған тілі мен ауыз әдебиеті, әлеуметтік және саяси билік жүргізу өнегесімен қатар, дәстүрлі мәдени-тынығу әрекеттері де, яғни атап айтқанда, адамның рухани қалыптасып жетілуіне әсер ететін мәдени әрекеттері де өзіндік мәнге ие. Келешегінің кемел болуын мақсат еткен халықтық мәдени әрекеттерді игеруі мен

ұғынуы арқылы әр азаматтың ұлттық рухы қалыптасып, елінің намысшыл азаматын тәрбиелеу міндеті де атқарылады. Сондықтан да рухани өмірдің қандай бір саласы болмасын ежелден қалыптасып, бүгінгі күнге жеткен дәстүрлерін жинақтап, сақтау, насихаттау, соларға сүйене отырып трансформациялау, заман талабына сәйкес, жаңа технологияларға негізделген соны, тың туындылар жасау арқылы мәдени мекемелер ұлттық мәдениет дамуына өз үлестерін ерекше қоса алады. Бұл тұрғыда әдеби-музыкалық композиция, тақырыптық кештер, театрландырылған концерт, байқаулар, сайыстар, театрландырылған қойылымдардар, ток шоу, фестивальдер, көрмелер, мерейтойлар, бұқаралық мерекелер сынды т.б. іс-шараларды ұйымдастыруға қатысатын режиссерлер, сценарий авторлары, хореографтар, суретші, актерлармен бірге әрине іс-шара жүргізушілеріне қойылатын заманауи талаптар да жоғары болып отыр.

Мерекенің идеялық-тақырыптық негіздемесін жасап, сценарий жазылып, дайындықтар басталған кезден бастап, басты көкейкесті түпкі ойды көрерменге жеткізетін адам, бұл әрине - жүргізуші. Өнердің саласындағы білікті мамандардың пікіріне сүйенетін болсақ, «жүргізуші – бұл – оркестр адам», ол актер, ол режиссер, ең бастысы көрерменге де, тыңдаушыға да, ойыншыға да қызықты, тартымды адам.

Жазып берген мәтінді сахнада мәнерлеп ғана оқып беретін жүргізушілерді конференсье деңгейіне жеткізу мәдени-тынығу жұмысы саласындағы шешуді қажет ететін басты мәселенің бірі тұрғаны ащы шындық. Конференсье (француз тілінен адарғанда – баяндамашы, көркем сөз шебері деген мағынаны білдіреді) - концерттік-эстрадалық ойын-сауықтарды жүргізуші әртіс. Ол ойын-сауыққа қатысушыларды көрермендерге хабарлап, әрі оларды ойын-сауық арасында суырып салмалық қасиетімен уытты әзіл-оспақ, күлкілі қалжыңмен көңілдендіріп отырады. Конференсье өнері сахна орындаушысынан мәнерлі үнді, қиыннан қиыстырар тапқырлықты, әдебиет саласынан мол багажды, өткір тілділікті талап етеді. Бізде жүргізушінің арнайы мектебі жоқтың қасы. Сондықтан да осы уақытқа дейін біз іс-шараларды ұйымдастырушылар, театр актерларына, белгілі өнер иелеріне иек артып келдік. Әрине тілі таза, сахналық тәжірибесі мол, дауысы, демі қойылған жетекші актер үшін жүргізушілік аса қиын емес болып көрінері хақ. Дегенмен де бұл өнердің де арнайы көңіл бөліп, ден қойып үйренетін, игеретін жақтары да жеткілікті. Оның бастысы, әрине - сахна тілі.

«Сахна тілі - ауызекі тіл емес, ол өлшемдік бітім толыққанды, композициялық құрылымы түп-түгел, идеялық табиғаты көркемделген, шешен тілімен таразыланып, терең оймен өрнектелген, құлпырған көркі көргеннің көзі тоятын, жылы үнін естіген құлақтың құрышын қандыратын, ой дінгегіне, сөз шеберінің парасат бұлағына, құдығына байланып, асыл ойдың жасыл жайлауында терең тыныстап, мөлдірлігі көңілді ойға көмек беріп, тұңғыық ойдың айдынында таза саф алтындай жарқыраған, тілдік қуаты әбден пісіп жетілген тіл» - деген сипаттама береді сахна тілі мамандары Д.Тамбетова мен Э.Абсаматова өздерінің студенттерге арналған «Сахна тілі» атты еңбектерінде[4, 78б]. Қазіргі кездегі біздің жүргізушілеріміздің сахна тілі, сөйлеу шеберлігі қай деңгейде? Осы туралы айтып өтелік. Республика адеңгейінде өткізілетін, көбіне телеарналардан көрсетілетін мерекелік іс-шаралар, порттік кештерде 4-5 театр және кино актерларының қайта қайта тізгінді қолға ұстауы ащы шындық. Сонда жиырма миллион халқы бар егемен елімізде елді өзіне қаратып, қағазға қарамай сөз маржанын төгілтер мықтылардың болмағаны ма деген сұрақ туындауы бек мүмкін. Көптеген үлкен мегаполис пен облыс орталықтарындағы ауқымды шараларға да сол ат төбеліндей Алматы қаласының білікті жүргізушілерін шақыратынымыз тағы бар. Себебі түрлі ситуациялық жағдайларда қиыннан қиыстырып жол таба алатын, үлкен жауапкершілікті қажет ететін марапаттау рәсімі бар шараларда өз ісінің шеберімен жұмыс істеу ұйымдастырушылар үшін де, режиссерлар үшін де мерекенің жоғары деңгейде өтуінің басты кепілі. Сондықтан да тек алдындағы қағазға жазылғанды ғана оқып беріп қана қоймай, ақын жанды, интеллекті жоғары, ширақ қимылды, кез-келген қиын-қыстауда суырылып жол таба алатын, сахнадағы өнерпаздың ғана емес,

көрерменнің де тамырын дөп басып, көңілін тауып, жоғары дәрежелі дикция, тіл тазалығын көрсете білуге ұмтылу, конференсье деңгейіне жету – бүгінгі сахнаға сән беріп жүрген жүргізушілердің басты міндеті болғаны жөн. Дарынды конференсье дегеніміз – сөздік қоры мол, тілге шешен, тапқыр талант, әннен де музыкадан, биден де хабары бар, сахналық өнерді меңгерген жәй ғана шебер емес, өзі түскен ортаның «тілін жетік меңгерген» дипломат, өзі жүргізгелі отырған мерекенің барлық «тарихын» зерттеп, жете білетін білгір, сегіз қырлы, бір сырлы сайыпқыран.

Қорыта келгенде айтарымыз, жүргізушілердің білімінің, ой-өрісінің таяздығы, саяси сауатсыздығы, сөз саптауының жұтаңдығы көрініп, елдің сынына ұшырамауы үшін әрине сөйлеу шеберлігін шыңдау қажет. Жасыратыны жоқ, соңғы кездерде іс-шараның жүргізушілері сахна мен той алаңының айырмашылығын елемей, көп жағдайда сөйлеу мәнеріне сахна тіліне жат қыстырма(паразит) сөздерді өте көп қолданып жүр. Мерекеге дем алуға келген көкірегі ояу, көзі ашық талғамы зор көрермендер күнделікті тұрмыста жиі кездесетін сөздерді емес, мазмұнға бай, терең мағыналы, саралы ой түбінен шыққан сөз маржандарын тындап, ерекше эстетикалық ләззат алып кеткісі келеді, сахнада болып жатырған әрбір әрекеттен өресі биік өнерді талап етеді. Сол талап деңгейінен шығып, барлық белгіленген номерлерді идеялық-эмоциональдық тұрғыда өз шеберлігін салып әсерлі жеткізетін жүргізушілерге сөйлеу шеберлігін үнемі шыңдап отырудың маңыздылығы өте зор екенін тағы да қадап айтқымыз келеді. Бүгінгі күні әрине сөйлеу шеберлігін шыңдаймын деген, ізденемін деген адамға мүмкіндіктер өте мол. Қарым-қатынас мәдениетін жетік меңгерген, сахна тілі, сөйлеу мәдениеті саласының хас шеберлерінің анайы курстарына жазылып, ел алдында көсіліп, еркін сөйледуді, логикалық дұрыс ойды жеткізе білуді, түрлі қанатты сөздерді орын-орнымен қолдануды, сахна тілін, сөйлеу шеберлігін меңгеруге әбден болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сыздықова Р. Сөз сазы.(Сөзді дұрыс айту нормалары). Көмекші оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1995.-120 бет
2. Омар Е.О.,Сапарова Ю.А. Қарым-қатынас мәдениеті: Оқу құралы: - Шымкент, 2004.- 116 бет
3. Камалова Н.К. Қазақтың мәнін жоймас құндылығы: монография/Н.Камалова.-2-бас.- Алматы:«Нұрай Принт Сервис» ЖШС. 2014.-164 бет
4. Тамбетова Д.Х., Абсаматова Э.А. Сахна тілі. Оқу құралы/Шымкент,М.Әуезов атындағы ОҚМУ, «Өрнек » баспа орталығы, 2015.- 216 бет.

ҚҰРАНДАҒЫ ТӘДРИЖИЛІК (САТЫЛЫЛЫҚ)

Исламтану, 1 курс магистранты **Аширалиев Қ.А.**

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор Балтымова М.Р.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Құран Кәрім ислам дінінің негізгі қасиетті кітабы. Ислам дініндегі әрбір теологиялық мәселе Құран Кәрімге негізделеді. Ал осы кітапты дұрыс түсіну – исламды дұрыс ұстануға алып келеді. Ал керісінше қате түсіну – исламды қате түсінуге алып келеді. Ал қандай да бір дін қате түсінілсе көптеген қиындықтар туғызады. Құран Кәрімді дұрыс түсіну үшін оның сатылап түсу принципін білу маңызды.

Кілт сөздер: Құран Кәрім, сатылап түсу, тәдрижилік, аят.

Құран Кәрім мұсылмандардың ең бірінші қайнар көзі. Және ең қасиетті кітабы. Құран Кәрімді дұрыс түсіну мұсылманның дін ұстануына тікелей әсер етеді. Құран Кәрім Жаратушыдан Мұхаммед пайғамбарға 23 жылда түсті. Негізі ислам теологиясында Алла тағала Құран Кәрімді әуелі «әл-Ләуху әл-Махфузда» бекітіп, сосын «Бәйту әл-Иззаға» бір-ақ мәрте түсірді де, берекелі рамазан айының мүбәрак қадір түнінде елшісі – Мұхаммед пайғамбарға (с.а.с.) Жәбірейіл періштені жіберіп, адамзатқа тура жол көрсету үшін бөлек-бөлек аяттар түрінде жиырма үш жылға жуық уақыт бойы түсірді делінеді [1].

Сатылап түсу мағынасына келетін арабша «тәдриж» немесе «тәдәрруж» сөздері негізі араб тілі сөздіктерінде «көздеген мақсатқа ақырындап жету, мақсатқа қарай адым-адым жүру» деген мағынаға келеді [2]. Демек Алла тағала адамдарға ислам дінін жіберу арқылы белгілі бір ұлы мақсатты мұрат етті. Ол мақсатына жету үшін, немесе адамдарға мақсатқа жетудің жолын көрсету үшін осы «тәдриж» яғни сатылылық принципін ұстанды. Негізі сатылылық мәселесі өміріміздің ажырамас бір бөлігі деуге болады. Ол біздің өміріміздің барлық саласында бар. Әсіресе білім беру саласы бұл принципті өте қатты ұстанады. Мысалы бала мектепке енді қадам басып бірінші сыныпқа барғанда оған өз деңгейіне сай білім беріледі. Өйткені бұл табиғи заңдылық. Ешбір бала біліп туылмады және мектепке білімді болып келмейді. Оған жоғары сыныптардың немесе университет секілді жоғары оқу орнының тапсырмасын беру ақылға қонымсыз іс болады.

Жаратушы өзінің жаратылыс заңдары арқылы да, Құран Кәрім арқылы да сатылылық мәселесін бізге үйретеді. Мысалы ислам сенімі бойынша Алла тағаланың құдыреті шексіз. Кез-келген істі қаласа бірден «бол» деу арқылы болдыра алатын күшке ие. Оған байланысты Құранда дәлелдер бар [3]. Бірақ соған қарамастан өзінің жаратылыстарында «тәдриж» әдісін қолданады. Мысалы исламда адамның жаратылысы топырақтан жаратылды делінеді. Топырақтан адамның мүсінін жасап, содан соң оған жан берілді. Оған қоса адам баласының ана құрсағында қалыптасу кезеңдерін де айтуға болады. Сенімді хадистерде адамның ана құрсағында қалыптасуы бірнеше кезеңнен өтетіні баяндалған. Яғни, бірінші 40 күн аталық ұрық күйінде, 40 күн ұйыған қан, 40 күн бір тістем ет күйінде болатыны айтылады. Содан кейін ғана оған жан үрленеді [4]. Жоғарыдағы аятқа негізделіп айтатын болсақ, егер Алла қаласа адам баласының жатырда даму кезеңдерін бір сәтте жасауға құдыреті жетеді. Бірақ оны белгілі бір уақытқа байлады және баланың жатырда сатылап қалыптасуын қалады. Ислам ғұламаларының айтуынша, бұл жерде жаратушы Алла бізге сабақ беруді қалайды. Сатылылықты (тәдриж) үйреткісі келеді. Бұған ұқсас мысалдар Құранда өте көп.

Алла тағала жаратылысындағы табиғи заңдары арқылы тәдриж әдісін бізге көрсеткен. Енді бұл әдісті өзінің дінінің негізгі қағидалары мен ұстанымдары жиналған Құран Кәрімде жоқ деу үлкен қателік болады. Құран Кәрімді де тәдриж әдісімен түсірді. Оған қатысты аятта: «Біз саған (Мұхаммед) Құранды адамдарға асықпай оқып беруің үшін бөліп-бөліп түсірдік...» дейді [5]. Алла тағала Құранды бөліп түсірудегі мақсатын анық айтып тұр. Мақсат – адамдарға оны түсіндіру және адамдардың оны қабылдауы. Егер бірден барлығы түсетін болса адам табиғаты күрт өзгерістерді қабылдай алмайды. Адамды жаратқан жаратушы оған не қажет екенін және сол қажетін қалай беру керек екенін де жақсы біледі. Сондықтан Құран Кәрімді осылай бөліп-бөліп түсірген. Өйткені мақсат Құранды қалай болса солай түсіріп, оны қабылдағандарды марапаттап, қабылдамағандарды жазалау емес. Құранды барынша адамдарға ұғынықты етіп, оны қабылдату.

Құранның сатылап түсуінің тағы бір мәні басқа аятта былайша баяндалады: «Кәпірлер, бұл Құран неге бір ретте түспеді дейді. Негізі біз бұл Құранды сатылап түсіру арқылы жүрегінді қуаттаймыз...» - дейді [6]. Демек Құранның сатылап түсуі Мұхаммед пайғамбар мен сахабаларына рухани күш әрі азық ретінде де қажет болды. Әр кез Құран

түсетін кезде оны Жәбірейіл періште уахи ретінде алып келеді. Міне бұл Мұхаммед пайғамбарды рухани тұрғыда қуаттайды. Рухани мықты пайғамбар айналасындағы сахабаларын да рухани энергиясымен сусындата алады. Ислам дінінің алғашқы қалыптасу кезінде мұсылмандар өте аз және әлсіз болды. Міне осындай уақытта оларға үнемі демеу болатын рухани ұстаз керек еді. Ол әрине Мұхаммед пайғамбар. Ал Мұхаммед пайғамбарға да рухани қолдау керек. Оның қолдаушысы Жәбірейіл періште. Олардың Құран аяттары түсу барысында жиі кездесуі пайғамбардың иманын қауттап, рухани кемелдікке жеткізу үшін өте керек еді. Және әрбір жаңа түскен Құран аяты мұсылмандарға да жігер беретін. Адамның табиғаты өзі солай жаратылған. Әрбір адам бір істі алғаш бастап жатқанда қашан сол істің шебері болып, өзін-өзі алып кеткенге дейін бір жол көрсетушіге мұқтаж. Міне сол мысалды алғашқы мұсылмандарға да қолдансақ болады. Олардың да иманы бекіп, дін үшін жан беріп күресе алатындай иманның шыңына шығуына Құран аяттарының Жәбірейіл періште арқылы сатылап түсіп отыруы өте маңызды болды.

Құран аяттары Меккелік және Мәдиналық деп екіге бөлінеді. Бұлай бөлінуі де біз сөз етіп отырған тәдриж әдісіне негізделген деп айта аламыз. Енді біз осы мәселеге кеңінен тоқталамыз.

Меккелік аяттар деп – хижретке дейін түскен аяттарды айтамыз. Ал Мәдиналық аяттар дегенде – хижреттен кейін түскен аяттар меңзеледі. Бұл жердегі Меккелік және Мәдиналық аяттар дегенде мекен емес, уақыт тұрғысынан қаралады. Мысалы хижреттен кейін қандай да бір аят Меккеде түсетін болса оны Меккелік емес, Мәдиналық аят деп атаймыз. Өйткені жоғарыда айтып өтілгендей мәселе мекенде емес, уақытта [7]. Дегенмен бұл біраз тартысты мәселе. Бұған қатысты негізгі үш көзқарас бар деуге болады. Кейбіреулер Меккелік және Мәдиналық деп бөлуде мекенге қарай десе, енді бір топ ғалымдар адамдарға қарай деген тұжырым айтады. Яғни ондағы мәселе Құран аяты кімді меңзейді соған қараймыз дегенді алға тартады. Бірақ ең дұрыс әрі басым көпшілік ғалымдардың таңдауы, біз айтып өткен заман тұрғысынан қарау. Аяттардың бөлінуі – хижретпен өлшенеді.

Бұның өзі бізге тағы да тәдриж мәселесін еске салады. Өйткені Меккелік кезеңде түскен Құран Кәрім аяттарында көбіне сенім мәселелері айтылған. Ал хижреттен кейін түскен, яғни Мәдиналық деп аталған аяттарда құқықтық нормалар, ғибадаттар туралы айтылады. Енді Мекке және Мәдиналық аяттарға жеке-жеке тоқталамыз.

Меккелік аяттардың ерекшелігі – ол аяттарда жалпы алғанда сенім мәлесі бірінші орында тұрады. Ислам келген алғашқы жылдары мұсылмандар Меккеде көп қиыншылықтарға тап болды. Жергілікті билік мүшрік арабтардың қолында болған соң олар мұсылмандарға өте ауыр қиындықтар туындатты. Мұсылмандар соның бәріне сабыр етіп көнуге мәжбүр болды. Мұндай қиын уақытта мұсылмандарға жұбаныш болатын жалғыз нәрсе ол – Алладан түсетін аяттар еді. Ол аяттарда Мұхаммед пайғамбар мен оның сахабаларына бұрынғы өткен қауымдар мен олардың пайғамбарларының дін жолындағы күрестері және өз замандарындағы залымдардан көрген зұлымдықтары туралы айтылады. Сондай-ақ солардың ауыр сынақтарға қалай төтеп бергені, Алланың мейірімі кең екені, ақырет нығметтерінің молдығы туралы да баяндалған аяттар түсіп отыратын. Өткен қауымдарды мысал ретінде беру арқылы Алла тағала қазіргі мұсылмандарға да солар секілді табанды болуға, сабыр сақтауға шақырады. Сондай аяттардың бірін мысал ретінде берейік. Алла тағала Құран Кәрімде: *«(Уа, пайғамбар!) Расында саған дейін де қаншама пайғамбар өтірікшіге баланып, жалғанға шығарылды. Бірақ олар ол өтірікшілердің өтірігіне сабыр етті. Олар біздің жәрдемiмiз келгенге дейiн көп қиыншылық көрдi»* [8] - дейді.

Негізі жалпы Құран Кәрімнің басты тақырыбы сенім мәселесі. Ал осы тақырып Меккелік сүрелерде айқын көзге түседі. Мәдиналық сүрелерде сенім мәселесі жоқ деп айтуға келмейді. Бірақ Меккелік сүрелерде орын алғандай емес. Меккелік сүрелердің қарастыратын басты тақыры – сенім мәселесі (ақида).

Меккелік сүрелерде Алла тағала адамның бес сезім мүшесімен сезіп не өлшеп біле алмайтын ақырет әлемі туралы және өзінің бар әрі жалғыз екеніне біздің ой-санамыз жететін салыстырмалы мысалдар береді. Кейде табиғат құбылыстары арқылы өзінің жалғыз, теңдесі жоқ екенін дәлелдейді. Бұған қоса өзі жіберген елшілерінің (пайғамбарлар), өлімнің, өлген соң қайта тірілудің бар екенін. Қайта тірілген соң адамның әрбір ісіне есеп беретінін де дәлелдермен, мысал бере отырып айтады. Мысалы Ясин сүресінде бір мүшріктің қолына шіріген бас сүйекті ұстап пайғамбарға келіп, «Мына шіріген сүйекті кім тірілтеді» деп сұрайтыны бар. Меккелік сүрелерде осы секілді тақырыптар қозғалады. Және осындай сұрақтарға адам ақылына қонымды қисынды дәлелдерді мысал бере отырып жауап береді.

Меккелік аяттарда исламға дейінгі «надандық» дәуірінің ескі әдет-ғұрыптарын сынайды. Әрине бұл соқыр сынау емес, қисынға қонымды сын деп айтуға болады. Өйткені Құран Кәрім аяттарының қай-қайсысы болса да ақыл қағидаларына қайшы емес. Қатып қалған догма да емес. Керісінше ақылға қонымды дүниелер алға тартады. Кәпірлердің, мүшріктердің өмір сүру салтынының дұрыс еместігін, пұтқа табынушылықты ақымақтық екенін, ақылды адамның мұндай әрекеттерге бармайтынын айтып, адамдарды тура жолға шақырады. Міне осы кезден-ақ ислам мәдениеті мен өркениетінің ірге тасын қалана бастады деуге болады [9].

Мекке кезеңінде түскен аяттарда иман негіздері, жаратылыс сыр, өмірдің мәні, Алланың сипаттары және ғибратты қиссалар көп айтылады.

Алла тағала Мекке кезеңінде түсірген аяттарында адамдарға қарата «Уа, адамдар» деген сөзді қолданады. Бұдан біз Меккелік аяттарда тек мұсылмандарға ғана емес, керісінше барлық адамдарға үгіт бар екенін түсінеміз [10].

Мәдина кезеңі. Меккеде сенім негіздері қалыптасып болған соң ғибадат, қарым-қатынас және қоғамдық ережелер бекітіле бастады. Өйткені Мәдина кезеңі шариғи үкімдердің түскен кезеңі. Негізі шариғи үкімдер ежелден бар деп айтуға да болады. Мекке кезеңінде оларды «маскутун анһа» деп қарастырсақ дұрыс болады. Оның мағынасы «айтылмаған, уақытша үнсіз қалған» дегенге келеді. Яғни Алланың шариғи үкімдері әуел бастан бар еді. Мысалы оразаның парызығы Алланың ілімінде тек Мәдина кезеңі басталған кезде ғана пайда болған жоқ. Ол бұрыннан бар еді. Жәй ғана Мекке кезеңінде айтылған жоқ. Сол секілді Мәдинада басқа да шариғи үкімдердің қалыптасу кезеңі болды десек қателеспейміз. Бұл кезеңде мұсылмандардың сенім тұрғысынан да, әлеуметтік тұрғыдан да, тіпті саяси-экономикалық тұрғыдан да біршама күшейіп, белгілі бір деңгейде мемлекет болып қалыптасты.

Мәдинада мұсылмандарға қарсы Мекке мүшріктерінің соғыс ашуы себепті соғысқа (жиһад) қатысты үкімдерді баяндайтын аяттар түсе бастады. Сәйкесінше соғыс жағдайларының шариғи үкімдері бекітілді [11].

Мұхаммед пайғамбар мен сахабалары Құран аясында ақиқатқа негізделген мемлекет құру барысында тәдрижилік ұстаным арқылы бір реформа жасады. Бұл мемлекет әуелі «қарым-қатынас» қоғамы ретінде, сосын «құқықтық қоғам» ретінде, сосын «құқықтық мемлекет» ретінде көрініс тапты.

Мекке мен Мәдина кезеңін бөлек-бөлек емес, бір бүтін ретінде, толықтай қарастыру керек. Өйткені екеуін бірге зерттемей исламның қалыптасу картинасын құрастыра алмаймыз. Ислам тарихында ойып орын алатын ғұлама Әш-Шатиби Меккедегі түскен аяттарда мызғымас қағидалар айтылса, Мәдина кезеңінде түскен аяттар соның түсіндірмесе әрі ашықтауы деп айтады. Негізі шариғаттың мақсаты дін, жан, нәсіл, ақыл мен мал-мүлікті қорғау. Ал бұл мақсаттарды бекіткен үкімдер Мекке кезеңінде-ақ түсті. Мәдина кезеңінде түскен аяттар оларды тарқатып жеткізді. Осы кезде

жоғарыда айтқан, Мекке мен Мәдина кезеңін бір бүтін ретінде қарастырудың маңыздылығы ашылды деп ойлаймын. Бұған мысал ретінде Меккедегі «жақсылыққа шақыру мен жамандықтан тыю» үкімінің Мәдина кезеңінде жиһад үкімімен толыққанын айтсақ болады [12].

Меккеде түскен аяттардағы бір құдайға сенім және рухани құндылықтарды күнделікті өмірде қолданысқа енуін және сол құндылықтарға негізделген қоғам құруды Мәдинада түскен аяттар бекітті. Мәдинада ислам мемлекеті қалыптаса бастады. Соған орай ол кезде ғибадат және қарым-қатынас мәселелеріне қатысты аяттар көп түсті. Мысалы саяси-экономикалық, кітап иелерімен қарым-қатынас, мемлекет аралық дипломатиялық қатынастар, соғыс, соғыстан туындайтын олжа мен тұтқындар мәселелеріне қатысты үкімдердің барлығы Мәдинада қалыптасты. Меккелік аяттарда адам мен Алла арасындағы қарым-қатынастар қарастырылса, Мәдиналық аяттарда адам мен адам арасындағы қарым-қатынастар қарастырылады.

Мәдинада түскен аяттарда жеңілдік мәселесі және тәдрижилік тұжырымдары бар. Мысалы Бақара сүресінің 286 аятында: Алла ешкімге шамасы жетпейтін істі жүктемейді» - деген аят Мәдинада түскен. Тағы сол Бақара сүресінің 285 аятында: «Алла ауырлық қаламайды, жеңілдік қалайды» - деген аятын да айтуға болады.

Осы кезеңде түскен аяттарда Алла тағала пенделеріне жеңілдік қалайтынын білдіреді. Қиындық бар жерде, жеңілдік принципі алға шығатыны айтылады. Мысалы сапарға шыққанда ораза ұстамауға болатыны, намаздың қысқартылуы және қосып оқылуы секілді жеңілдіктер бізге тағы бір рет діннің мақсаты адамды қиындыққа салу емес, керісінше жеңілдік қалайтынын көрсетеді.

Қорыта келе Құран аяттарының сатылап түсуінде сатылылық принципі бар екенін айтуға болады. Негізі сатылап түсу мәселесі тек Құранда ғана емес. Пайғамбардың хадистерінде де біз мұны көруге болады. Бірақ тақырып Құран аяттарының аясында болған соң біз хадистерді қарастырмаймыз. Жоғарыда келтірген аяттардан байқағанымыздай, Алла адамдарға тек жақсылық қалайды. Сол үшін де адамдарға қиындық тудырмау мақсатында әрбір шариғи үкімді сатылап түсіріп отырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Маннағ әл-Қаттан, Мабахису фи улуми әл-Қуран, 96-б. Дамаск, - 1990.
2. Абдулғани Абул Азм, Муғжам әл-Ғани, 456 б. Триполи, - 2000.
3. Бақара сүресі, 117-аят.
4. Бухари, Муслим. «Халқул инсан» бабы.
5. Исра сүресі, 106 аят.
6. Фурқан сүресі, 32 аят.
7. Мухаммад Абу Захра, Әл-муғжизатул кубра, Әл-Құран, Дәрул фикрул араби, 21 бет. Мысыр, - 2008.
8. Анғам сүресі, 34 аят.
9. Абул Ағла, Тәфһимул Қуран, 18 бет. Бейрут, - 1998.
10. Әз-Зәркәши, Әл-Бурһан, 132-135 бет. Каир, - 2003.
11. Бақара сүресі, 216 аят, Тәубе сүресі 36 аят.
12. Әш-Шатиби, Әл-Муафақат, Мысыр, дәру ибн Афған, 3 том, 235-236 бет. Каир, - 1993.

ТЕОЛИНГВИСТИКА: ДІН МЕН ТІЛ САБАҚТАСТЫҒЫ

2-курс дінтану магистранты **Қасымхан Д.**

*Ғылыми жетекшісі: филол.ғ.д. профессор А.Д. Құрманалиева
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа: Бұл мақалада дін мен тіл арасындағы өзара қарым-қатынасы мен байланысы туралы. Мәдениеттер мен қауымдастықтардағы мінез-құлықты қалыптастыруда дін мен тілдің алар орны ерекше. Адамзат бір-бірімен тілдесіп коммуникация орнату үшін тіл керек болса, рухани өмірінде Құдаймен тілдесіп, адами қасиеттерін жетілдіру үшін діннің маңызы зор болды. Дін мен тілдің байланысына тоқталмас бұрын бұл ұғымдардың мәні мен зерттелу аумағы да ауқымды.

Кілт сөздер: дін, тіл, теолингвистика, діни тіл, діни орта.

Мәдениеттер мен қауымдастықтардағы мінез-құлықты қалыптастыруда дін мен тілдің алар орны ерекше. Адамзат бір-бірімен тілдесіп коммуникация орнату үшін тіл керек болса, рухани өмірінде Құдаймен тілдесіп, адами қасиеттерін жетілдіру үшін діннің маңызы зор болды. Дін мен тілдің байланысына тоқталмас бұрын бұл ұғымдардың мәні мен зерттелу аумағына тоқталып өтсек.

«Тіл» ұғымына ғалымдар әр түрлі анықтамалар берген. Ағылшын филологы Г. Свит бойынша тіл дегеніміз «идеяларды жеткізуге көмектесетін сөздерге негізделген дыбыстар тізбегі. Сөздер сөйлемдерді құрайды және мұндай комбинация идея мен ойдың ұштасқаны іспетті» деп тұжырымдаған. Американдық лингвистер Б. Блох пен Дж.Л. Трейгер мынадай анықтама ұсынады: «тіл – бұл ерікті түрде алынған вокалдық белгілер жүйесі, ол арқылы әлеуметтік топ өз мүшелерінің ынтымақтастығын іздейді» [1, 74 б.]. Бірінші анықтамада тілдің идеалды жағына назар аударса («ой»), екіншісінде –тілдің маңыздылығында («ерікті сөйлеу белгілері») көңіл бөледі. Егер Г. Свиттің анықтамасына сүйенетін болсақ, діни тілдің материалдық субстраты діни идеялары болады (белгілер мен мағыналары). Екінші анықтамаға сүйене отырып, діни тілде бірінші кезекте діни рәміздерінің материясын, белгілердің пайда болуы, мәтіндерінің лингвистикалық компонентін зерттеуге көңіл бөлу керек болады. Сайып келгенде, діни тіл ұғымына екі көзқарас та сай келеді, алайда ең алдымен лингвистикалық ерекшеліктерінен бастаған жөн.

В. Гумбольдт (1767-1835) жасаған гипотеза бойынша адамның ойын білдіріп және қалыптастыруына көмектесетін кез-келген тілде жасырын метафизика бар. Бір ғасырдан кейін бұл идеяны Ресейде А.А. Потемня (1835-1891) дамытты. XX ғасырда американдық лингвисттер Э. Сепир (1884-1939) және Б. Уорф (1897-1941) сол уақытта қызу пікірталас тудырған «лингвистикадағы салыстырмалылық гипотезасын» алға тартты. Бұл гипотезада тіл мен ойлаудың тікелей өзара тәуелділігі туралы айтылады. Ойлау жүйесінің ұлттық ерекшеліктерге байланысты өзгеріске ұшырауы көптеген этникалық тілдерде көрініс табады. Этникалық тілдердегі метафизикалық мазмұнның айырмашылығы ретінде мәтіндерді нақты аудару алмауды айтса болады. Мысалы, орыс православие терминдерін англиканизм тұрғысынан дәл жеткізу мүмкін емес.

Дін мен тілдің байланысы ретінде сенушінің жасайтын дұғаларын алсақ болады. Жалбарыну, қалаған мұң-мұқтаждарын, тілектерін айту арқылы Құдаймен тілдесуге тырысуды діни өмірдің өзегі десек те болады. Дін туралы жұмбақ тақырыптар күнделікті ауызекі тілде көп қолданылады және олардың мәлімдемелері белгілі бір дәрежеде жаппай түсінуге қол жетімді. Қарапайым және діни мағынаға ие кез-келген терминдер («сенім», «үміт», «махаббат», «құтқару» және т.б.) бір-бірімен көп ұқсастықтарға ие. Сонымен бірге бұл терминдердің мәні контекстке байланысты әр түрлі болуы мүмкін. Бірінші жағдайда прозалық сарындағы мәні болса, екінші жағдайда абсолюттіге қатынас туралы. Діни тіл деп конфессиялық қарым-қатынас процесінде

идеяларды бөлісу мақсатында қолданылатын құрал ғана деп айта алмас едік. Тіл болмаса адамның ойлау алаңы тарылар еді. Сөйлеу процессі кезінде адам санасында көптеген ойлар мен идеялар пайда болады. Осы ойларды сыртқы ортаға жеткізуші – тіл.

Дін мен тілдің өзара байланысы мен бір-біріне әсер ету процессін зерттейтін ғылым саласын теолингвистика деп атайды. Дін және тіл мәселесі әдетте философия, теология, дінтану, лингвистика және де басқа да ғылым салаларында зерттеледі. Тарихқа ең алғаш теолингвистика терминін Жан-Пьер ван Ноппен енгізді. 1981 жылы осы тақырыпта монографиялық еңбегі жарыққа шығады. Теолингвистика – адам сөздері арқылы Құдаймен қарым-қатынас орнатуға тырысуы. Осылайша тіл діни тұрғыда коммуникация орнатуға арналған құрал ғана емес логикалық ойлау жүйесі ретінде де көрініс табады. Д. Кристел жасаған Кембридждік сөздіктің арқасында теолингвистика ғылыми ортада танылмалдыққа ие болады. 1999 жылы А. Вагнердің Касселде болған 32-нші лингвистикалық коллоквиумде оқыған «Теолингвистика? – Теолингвистика!» баяндамасынан кейін көптеген ғылыми қызығушылықтар пайда болады. А.Вагнер ғылымда енді зерттеліне бастаған «социолингвистика» және «нейролингвистиканың» қатарына жаңа ғылыми зерттеу бағыты ретінде теолингвистиканы қосады. 2008 жылы Германияда «Theolinguistik» кітабының 1-нші томы жарыққа шығады. [2, 290-б.] Қазіргі уақытты бұл баспадан теолингвистика туралы жазылған 5 кітап жарыққа шықты. Соңғы онжылдықта әлемнің әр түпкіріндегі (Нидерланды, Германия, Ұлыбритания, Польша, Сербия, Украина, Белоруссия, Россия, Словакия, Бельгия және т.б) ғалымдар діни тәжірбемен діни санада тілдің алатын орны туралы ауқымды зерттеу жұмыстары жасауда.

Теолингвистика (гректің *theos* “құдай” және латынның *lingua* “тіл” деген сөздерінен) – тіл мен діннің тоғысында пайда болған ғылым саласы. Ол діннің тілмен байланысын айшықтайтын және онда берік орныққан көріністерін қарастырады. Ғылыми әдебиеттерде оған «тіл білімінің дін тілін тар және кең мағынасында зерттейтін саласы» [3, 290-б.] деген анықтама берілген. Теолингвистика- құдай және онымен байланысты басқа да діни ұғымдарды, олардың атауларына, яғни теонимдердің қолданысына қатысты ерекшеліктерді, дінтану немесе теология ғылымының шеңберіне кіретін көптеген мәселелерді қарастыратын дербес сала болып табылады. Оның диахронды және синхронды теолингвистика деген үлкен екі бөліміне қатысты өзекті мәселелері арнайы қарастыруды қажет етеді. Теолингвистиканың дербес ғылыми бағыт ретінде танылуына А.К.Гадамский Н. Б. Мечковская, С. И. Шамарова сынды ресейлік ғалымдар өзіндік үлесін қосып келеді. Ресейде А.К. Гадамский аталмыш саланың негізін салушы ретінде мойындалған. Ол ұсынған «теолингвистика», «дін тілі//діни тіл» (религиозный язык), «діни стиль» сияқты терминдер ғаламның діни бейнесі мен ғаламның тілдік бейнесі арасындағы өзара байланысты барынша дәл, сәйкес түрде айшықтайтындықтан, ғылыми айналымға еніп, орыс, башқұрт зерттеушілерінің еңбектерінде тұрақты қолданылып жүр .

Шетелдік және ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде «теолингвистика» терминіне балама ретінде «сакролингвистика» /сакралды – қасиетті, киелі, шарапатты д.м./, «діни лингвистика» «теопоэтика», «лингвистикалық дінтану» «православтық лингвистика» деген атаулардың қолданылып жүргені байқалады [4, 362-363-бб.]. Осылардың ішінде «құдай», «тәңірі», «жаратушы» сияқты лексемалардың және тіліміздегі діни сенімді білдіретін көптеген атаулардың ұғымдық аясын барынша толық қамтитын «теолингвистика» нұсқасын негізгі термин ретінде алуға болады. Ал «теопоэтика» нұсқасын діни өлеңдер мен поэзиялық шығармаларға қатысты термин ретінде қолдануға толық негіз бар. Сондай-ақ «лингвотеология» терминінің семантикалық әлеуеті «теолингвистикамен» барабар десек, «лингвистикалық дінтану» нұсқасын оның бір бөлігі, ал «православтық/католиктік/протестанттық лингвистика» деген нұсқаларды аталмыш саланың түрлі конфессияларға қатысты тармақталған бағыттары деп санауға болады.

Жалпы қазақ тіл білімінде теолингвистика бағытында жазылған зерттеулер біршама. Соның ішінде, профессор Б.Сағындықұлының «Ғаламның ғажайып сырлары» (1997) атты еңбегін, Ы. М. Палтөренің «Абай Құнанбайұлының шығармаларында Құран және хадис мәтіндерінің интерпретациялануы» тақырыбындағы философия докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясын (2012) арнайы атағанымыз жөн. Сонымен қатар Сүйеркүл Б. М., Сейітбекова А.А. «Тарихи теолингвистика: қалыптасуы, дамуы, негізгі бағыттары. Н.Рабғұзидің «Адам ата-Хауа ана» қиссасы мен А.Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» дастаны материалдары негізінде» атты 2017 жылы жарық көрген монографиялық еңбегін де осы тізімге қоса аламыз. [5, 62-63-66.]2021 жылы ҚР БҒМ ҒК Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Кирилл және латын графикаларында теолингвистикалық сөздік» жасалды. Бұл сөздікте қазақ тіліндегі діни еңбектер мен әдеби шығармаларда, сондай-ақ діни сайттардағы мәтіндерде қолданылған тек Ислам дініне қатысты лексикалық бірліктер жинақталып, сөзтізбеге алынған. Сөзтізбеге алынған сөздердің кирилмен қатар латынша нұсқасы да бар. Сөздікте 600-ге жуық сөз қамтылып мақалалардағы атау сөздердің (бірнеше нұсқасы бар сөздің әдеби нұсқасы атау сөз ретінде алынған) анықтамалары, түсіндірмелері, этимологиялық белгісөздері, дәйектемелік материалдары нақ әрі жүйелі берілген.

Теолингвистика зерттейтін алғашқы өзекті тақырып- тіл арқылы діни идеяларды жеткізу. Тіл қарым-қатынас процесінің негізгі құралы болғандықтан діни ілімдер мен нанымдарды жеткізуде тілдің алар орны ерекше. Тілдік құрылымдардың діни идеяларды қалай қалыптастыратынын және жеткізетінін зерттеу діннің мәнін және оның қоғамдағы рөлін жақсы түсінуге көмектеседі. Құдайға құлшылық жасап, арман-тілектерін жеткізуді де осы топқа жатқызуға болады. Тілдің күдіреті, сөздің күші ең дұрыс бағаланатын әлеуметтік институт дін деп айтуға болады. Мысалы, спиритуалисттік шіркеулерде айтылған сөздің міндетті түрде орындалатындығы жайлы сенім бар. Сондықтан олар «өлім», «ауру» секілді сөздерді айтудан қашқақтайды. Индуизмде қасиетті мәтіндердің кейбір бөліктері тиімділігін арттыру мақсатында бірнеше рет қайталанатын. Оған дәлел – мантралар. Кейбір мұсылмандар Құран аяттары жазылған тұмарларды тағып жүреді.

Теолингвистика айналысатын екінші маңызды аспект- діннің тілдік құрылымдарға әсері. Дін, әсіресе қасиетті мәтіндері бар ұйымдасқан діни жүйелер тілдің дамуына және оның құрылымына қатты әсер етеді. Мысалы, әртүрлі діни мәтіндерде сенушілер қауымдастығының тілінің қалыптасуына әсер ететін нақты терминдерді, синтаксистік құрылымдарды және грамматикалық ережелерді қолдану байқалуы мүмкін. Тілдік идеологияларды қалыптастырудағы діннің рөлі ретінде қасиетті мәтіндер маңызды орын алады. Мысалы, Ислам, Иудаизм мен Индуизм араб, еврей және санскрит тілдерін қасиетті деп санайды (Шифман,1996). Шынында да, исламда дұғаларды тек араб тілінде жасауға болады. Ал христиандықта қасиетті тіл ұғымын қасиетті жазбалар жазылған тілдер: латын, грек тілдері құрайды. Діни тәжірибе сайып келгенде қасиетті кітапта және кітап туралы айтылған пікірлердің айналасында шоғырланады. Барлық қасиетті жазбалардың көрнекті әдеби қасиеттері мен түпсіз мағынасы бар. Сенушілер өз діндерінің қасиетті мәтіндеріне үлкен құрметпен қарап, ұқыпты ұстауға тырысады.

Теолингвистиканың үшінші өзектілігі - бұл тілді мәдени мұраның бөлігі ретінде зерттеуге мүмкіндік береді. Дін мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және осы мәдениетте қолданылатын тілмен тығыз байланысты. Теолингвистиканы зерттеу тілдің мәдени маңыздылығын және оның әртүрлі халықтар мен қоғамдар үшін маңыздылығын тереңірек түсінуге көмектеседі. Әлем тарихынан қанша ұлт өз отанынан қуғынға ұшырап, қоныс аударуға мәжбүр болса да өз мәдениетімен ана тілдерін ұмытпаған. Ресейде негізі қаланған, кейіннен Америкаға қоныс аударған Молокандар діни бірлестігі осы күнге дейін өз құлшылықтарында орыс тілін қолданады. Иудейлік Ашкенази мен Сефарди бағыттары арасындағы лингвистикалық ерекшеліктер де олардың бір тілді қолданып отырса да, өткен кезеңдердегі географиялық тұрғыдан

алшақтығы себепті туындайды. Ал заманауи Израильдегі жастардың қолданатын лингвистикалық құралдары жаңа әлеуметтік айқындалудың діни тіл ретінде мүлдем бөлек тілді қабыл етумен қатар жүретіндігін көрсетеді. Бірақ бұл жаңа діни тіл кейде қолданыстан шыққан көне тіл немесе түпкілікті өзгертілген тіл болуы да мүмкін.

Теолингвистика сонымен қатар діннің әсерінен тілдік құрылымдардың өзгеруін зерттейді. Діни мәтіндер мен тәжірибелер сөз семантикасының өзгеруіне, жаңа терминдер мен құрылымдардың пайда болуына және грамматикалық ережелердің өзгеруіне әкелуі мүмкін. Осы тілдік өзгерістерді зерттеу тілдің дін контекстінде қалай дамитынын және діннің қоғамның тілдік дамуына қалай әсер ететінін түсінуге көмектеседі. Діннің тілге әсері айналасындағы ең көп зерттелген тақырыптардың бірі – діннің тіл саясатына және оның таралуына қалай әсер ететініндегіне қатысты. Шифман (1996) мұны көптеген халықтардың мысалында келтіреді. Мысалы, Оңтүстік Кореяны 1910 жылы Жапония толығымен отарлап алды. Кәрістерге мектептерде кәріс тілін қолдануға тыйым салынды. Тек американдық миссионерлер аймағына бұл саясаттың күші жетпеді. Бұның нәтижесінде Азиядағы ең сәтті христиандық миссионерлік іс әрекет Оңтүстік Кореяда жүзеге асты [6, бб.433]. Басқа мысал ретінде Францияға шекаралас орналасқан Эльзас аймағын ала аламыз. Бастапқыда бұл жердің тұрғылықты халқы неміс тілінде сөйлейтін болған. Алайда французша сөйлейтін протестанттық гугеноттар әсерімен француз тілінде сөйлейтіндер көбейеді. Бұған неміс тілінде сөйлейтін жергілікті лютерандықтар қарсы шығып гугеноттарды елден қудалай бастайды. Бұл жағдай олардың Страсбургте басқа қалаларға көшуге мәжбүр етті. Қала адамдары алдыңғы аймаққа қарағанда оларға толерантты қарады. Содан кейін бұл босқындар Француз шапқыншылығын орната бастады [7, бб. 65].

Үнді түбегінде тіл мен дінде үлкен айырмашылықтар болды. Дегенмен, негізгі тілдер арасындағы сөйлеу вариацияларда аса қатты өзгешелік болмады. Жазу жүйелерінің мүлде басқа болуына байланысты діни жазбаларында түрлі өзгерістер болды. Урду тілінде сөйлейтіндердің басым көпшілігі мұсылман болғандықтан урду тілі араб емлесіне сай жазылады. Хинди тіліне индуизмнің қасиетті діни мәтінінің тілі – санскрит алынды. Пенджаби – сикхизмнің діни мәтіндерінің тілі болды. Бұл тілдік айырмашылықтар діни негізде саяси бөлінуге ықпал етті.

Діни өмір әрқашан символға және белгіге толы. Діни тіл құдай туралы жоғары идеяларды жеткізуге таптырмас құрал. Дін адамзат мәдениетінің құндылық негізі болғандықтан, діни тіл қоғамдық өмірдің негізін құрап, өмірге трансцендентальдық мән береді. Діни терминдер құндылықтардың негізгі төрт тобын қалыптастырады:

- а) абсолютті құндылық (Құдай);
- б) шекті мақсаттардың құндылықтары (Құдай патшалығы, мәңгілік жан, жұмақ);
- в) осы мақсаттарға жетудің жердегі құралдары (дін, шіркеу, сенім, культ);
- г) дінмен қасиетті күнделікті өмірдің құндылықтары.

Сенушілер өз діндеріндегі белгілі бір тілдік құрылымдарға ерекшелік беруге ұмтылады. Мысалы: а) ғажайып құбылыстар (Иерусалимдегі жыл сайынғы Пасха кереметі, глоссолалияның кереметі); б) Құдай туралы ойлар (абсолютті идея, жұмақ идеясы); в) мистикалық тәжірибе (нуминозды тәжірибе, медитация күйі, «жоғарыдан» аян тәжірибесі); г) сенім-нанымдар (Жаратушыға, Құтқарушыға, шіркеудің қателеспейтіндігіне); д) культтік практиканы (литургия, , крест жорығы) айта аламыз.

Тілге қатысты көзқарас қауымдастықтың лингвистикалық қайнарларының кез келген қырына әсер ете алатындықтан, түрлі тілдердің қолданылуына да ықпал ете алады. Дін екінші бір тілдің қолданылуына себепкер болатын немесе бір тілдің жоғалып кетуіне ықпал ететін қуатты күш. Сол себепті теолингвистика дін тілін немесе діни тілді зерттеуде тек діннің емес, тілдің де ерекшеліктерін ескеріп, екеуінің өзара ықпалдастығы мен бір-біріне деген әсерін негізге ала отырып, осы екі ұғым арасындағы байланысты көрсету арқылы тілдің құрылымы мен жүйесінің дұрыс күйінде сақталуына, ал дін

тілінің өз алдына дінге сенушілердің дүниетанымын айқындауда қосымша құрал ретінде қала беруіне өзіндік септігін тигізе алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гелюта А. М, Староверов В. И. Социальный облик рабочего–интеллекта. М, 1977. Б. 74.
3. Rambo, L. R. Conversion studies, pastoral counseling, and cultural studies:engaging and embracing a new paradigm / L. R. Rambo // Pastoral Psychology. -2010. № 59. P. 433– 445.
4. Heirich, M. Change of Heart : a test of some widely held theories of conversion / M. Heirich //American Journal of Sociology. — 1977. — Vol. 83. — № 3. — P. 65-68.
5. Samarin, William J. (1972) Tongues of men andangels. The religious language of Pentecostalism,New York.
6. Сүйерқұл Б. М., Сейітбекова А.А. «Тарихи теолингвистика: қалыптасуы, дамуы, негізгі бағыттары Н.Рабғұзидің «Адам ата-Хауа ана» қиссасы мен А.Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» дастаны материалдары негізінде. Монография. – Алматы, 2017. – 140 б.
7. Samarin, William J. (1972)“The Language of Religion”. Basics II: Basic Sociological and Sociopsychological Concepts, Toronto, Canada.
8. Bauman, Richard (1970) «Aspects of 17th century Quaker rhetoric», in: Quarterly Journal of Speech. Б.510

Қ.ХАЛИДИ МЕН С.ҒЫЛМАНИДІҢ ӨМІРБАЯНДЫҚ ЖИНАҚТАРЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

«Исламтану» 2-курс магистранты *Елеусызбаева Н.М.*
Ғылыми жетекші: PhD доктор, аға оқытушы Жамашев А.Ш.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада тарихшы Құрбанғали Халиди мен көрнекті қоғам және дін қайраткері Сәдуақас Ғылманидың ғалымдардың өмірбаянын баяндайтын биографиялық еңбектеріне салыстырмалы талдау жүргізілген. Құрбанғали «Шығыс қазақ даласының ислами биографиялық сөздігінде» 1770-1912 жылдар аралығын қамтыса, Ғылмани «Заманамызда болған ғалымдардың ғұмыр тарихтары» еңбегінде ХІХ ғ.с.-ХХ ғасырдағы тұлғалар жайлы сөз етеді. Жақын уақытта өмір сүрген екі ғалымның жазу стилінен, биографиялық еңбектерінен методологиялық ұқсастықтар байқалады.

Кілт сөздер: ғалымдар биографиясы, Халиди, Ғылмани, діни қайраткер, табақат.

Құрбанғали Халиди – тарихшы, этнограф, өлкетанушы. Оның қолжазбалары мен басылып шыққан еңбектері Шығыс Қазақстан және Шыңжаң өлкесінің өткенінен хабар береді. Құрбанғали Халиди (Халидұлы) 1846 жылы қараша айында Аягөз қаласында дүниеге келген. (Жамашев, 2023б: 270).

Құрбанғалидың балалық шағы Аягөзде өтті, бастауыш білімді 1850 жылдары Петропавл көпесі Мұртаза Мақсұтов салдырған (Кармышева, 1971:101) Аягөз медресесінен алды. Мұнда тәлім берген алғашқы ұстазы – Шейхул-ислам Ахун ибн Мұхаммед-Садық ибн Исмаил (д.қ.ж. 1889). Одан кейін білімін Семей медреселерінде жалғастырды. Ол Семей тарихына қатысты деректерді Семейдегі ұстаздарының бірі молда Мәлік ибн Мұхаммед-Рахим Шамауиден естіген. Шынында, Құрбанғалидың тарихшы ретінде қалыптасуына әсер еткен әрі ауызша тарихи деректерді жинауға

қызығушылығын оята білген бірден-бір ұстазы – осы молда Мәлік (Allen, 2001:74-75). Басқа да ұстаздары жайлы ол қолжазбасында кеңірек мәлімет берген (Khalidi, 2005).

Біраз уақыт Бақты бекінісінде тұрып, кейін 1874 жылдан бастап 1913 жылы өмірден қайтқанша Құрбанғали Шәуешек қаласындағы мешітте имамдық қызметін атқарды, сонымен қатар, жергілікті татар медресесінде дәріс берді. Оның барлық тарихи еңбектері осы кезеңде жазылған (Khalidi, 2005:XX).

Жалпы Құрбанғали Халиди және оның еңбектері жайлы Кармышева Ж., Мұқанова А., Халитова И., Тұрсын Ж., шетелдік ғалымдардан Allen J. Frank, Османов М. іргелі зерттеулер жүргізген (Кармышева, 1971; Мұқанова, 2007; Халитова, 2014; Allen, 2001:63-82; Халиди: 2016)

Сәдуақас Ғылмани (1890-1972) – Ақмола облысы, Ерейментау маңындағы Малтабар ауылында дүниеге келген көрнекті қоғам және дін қайраткері, аудармашы, хадисші, ақын. Ол Ерейментаудағы бірнеше мешіттің алғашқы имамы. Қайраткер 1952-1972 жылдары Қазақстан қазиятының қазии, сондай-ақ Орта Азия және Қазақстан діни басқармасының мүшесі қызметін атқарды. Ағартушы 70-жылдары «Құран туралы жала мен өтіріктерге қарсы» атты кітап, 110 мыңға жуық сөзді қамтыған «Арабша-қазақша түсіндірме сөздік», «Ел аузынан жиған-тергендер (бишешендер мұрасы)» жинағын даярлады. Құран-Кәрім аяттары мен хадистердің қазақша тәфсірлерін, мәуліт өлеңдерін, діни сауалдарға жауаптар мен діни уағыздарды да әзірледі. 14 тараудан тұратын әйгілі «Кәлила мен Димнаны» қазақшаға аударды. Қазақстан Ғылым академиясының тапсырмасымен әл-Фараби шығармаларын араб тілінен тікелей қазақ тіліне аударуға атсалысты. Қайтар алдындағы өсиетіне қарағанда, ол «ислам діні туралы 42 кітапша жазған, «Кәлила мен Димна» аудармасын 1958 жылы Ғылым академиясына тапсырған, Олжабай Нұралыұлы екеуі Л.Толстойдың «Адамның ақыл парасаты» атты еңбегін өлеңмен аударған» (Исатайұлы, 1993:106; Қамзабекұлы, 2017: 191; Ғылмани, 2010:5). Сәдуақас Ғылманидың өмірбаяны мен еңбектеріне қатысты жеке зерттеулер жасалған (Мүминов, 2015; Бердалиев, 2016; Қамзабекұлы, 2017:191).

Сәдуақас Ғылманидың өмірбаяндық жинағы «Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары» атымен екі том болып басып шығарылды. Мүминов Ә., Франк А.Дж. бастаған зерттеу тобы кітапты өңдеп, бірінші томды кирилл емлесімен қазақша нұсқасы мен ағылшын тіліндегі аудармасына арнады. Ал екінші томында толықтай қолжазбаның факсимилесі берілген (Ғылмани, 2015:24).

Зерттеудің негізгі бөлімінде екі өмірбаяндық жинақты құрылымдық және ішкі (мағыналық) тұрғысынан салыстыра қарастырамыз.

Екі еңбекке жалпы сипаттама. Халидұлының қолжазбасының жалпы көлемі – 137 парақ. Тарихшы Құрбанғалидың жоғарыда аталған қолжазбасының мазмұны:

- 1a-18b парақтары Семей қаласы мен ондағы діни білім орталықтарының тарихы;
- 19b-109a парақтары атаусыз өмірбаяндық сөздік;
- 110a-112a парақтары Шәуешектің тарихына қатысты материалдар;
- 112b-137b парақтары Құрбанғали отбасының шежіресі жайлы мәліметті қамтыған (Khalidi, 2005:XX).

Қолжазбаның алғашқы екі бөлігін Аллен Франк пен Мірқасым Османов ағылшын тілінде биографиялық сөздік ретінде өңдеп шығарған. Оны қазақ даласында жазылған ислами ғылымдарының дәстүріне сай табақат еңбектерінің қатарына қосуға әбден болады. Семей қаласы мен ондағы мешіт-медреселердің тарихына қатысты 1a-14a парақтарындағы мәлімет «Materials for the Islamic history of Semipalatinsk: two manuscripts by Aḥmad-Walī al-Qazāni and Qurbān‘ali Khālidi» кітабында, ал 21b-98a және одан кейінгі кейбір парақтары (106b, 107b, 108a) «An Islamic biographical dictionary of the Eastern Kazakh steppe, 1770-1912» кітабында жарияланған. Алғашқы, соңғы парақтарының берілмеуі ол беттердің табылмауы немесе оқылуының қиындығымен байланысты болуы мүмкін. Ағылшын тіліндегі аудармадан кейін екі кітаптың да соңында түркі (шағатай) тіліндегі мәтін берілген. Аталған кітапта қолжазба Мірқасым Османовтың кітапханасында сақталғаны жазылған. Бірақ Құрбанғали

Халидидің немересі Исламия Рамазанқызымен жүргізген сұхбатта ол бүгінгі күні қолжазбаның нақты қай жерде сақталғаны белгісіз екені айтылды (Жамашев, 2023а: 386).

«An Islamic biographical dictionary of the Eastern Kazakh steppe, 1770-1912» шығармасында автор көбіне Ресейдің қарамағындағы Семей және Қытайдың қарамағындағы Шәуешек қалаларының ғалым, сопыларына көбірек тоқталған. Еңбектің жартысы дерлік Семеймен байланысты тұлғаларға арналған. Оған қоса, аймақтық кішігірім Бақты, Аягөз, Лепсі, Қопал, Өскемен, Көкпекті, Зайсан секілді қалалар жайлы мәлімет бар (Khalidi, 2005:XXI-XXII). Халиди шығыс аймақтарынан, көбіне Семей қаласынан шыққан, тұрақтаған, уақытша өмір сүрген барлығы 107 тұлғаның өмірбаянын қысқаша, кейбірін кең мәліметпен таныстырады, соның ішінде көпшілікке танымал Алдар көсе (бірақ оны аңыз ретінде көреді), Жиренше шешен, Құнанбай қажы есімдері кездеседі. Жинаққа енгендердің барлығы таза ғалым емес, әртүрлі дәрежеде діни білімі бар тұлғалар, генерал Остриев секілді қоғам қайраткерлері де, Алдар көсе сынды аңыз кейіпкері де айтылғанымен, Халидидің критеріі бойынша, исламға, исламды зерттеуге қатысы бар болғандықтан хатқа түсті. Аталған генерал Остриев Құранды зерттеуге қатысқандықтан жинаққа енгізілген. Бір тұлғаның өмірбаянын баяндау барысында оған қатысы бар басқа да тұлғаларды сипаттаған. Соның нәтижесінде жинақта айтылған жалпы тұлғалардың саны көп шығады. Халидидің өзі даталарды һижри жыл санағымен берген, ал өңдеп шығарған авторлар оның жанына милади күнтізбесіне сәйкес жылды қосып берген.

Ал Ғылманидың жинағы 9 бөлімнен тұрады, мұнда көптеген тұлғалардың, негізінен, Қазақстанның солтүстік және орталық аймақтарынан шыққан тұлғалардың өмірбаяны жинақталған. «Сәкен Ғылмановтың өрелі мұрасы» тізімінде 59 адамның өмірбаяны жинақталған, қолжазба 980 беттен тұрады деп көрсетілген. М. Салқынбай да бұл сандарды қайталайды (Ғылмани, 2015:19). Басылым екі томнан тұрады. Бірінші томға өмірбаяндық жинақтың қазақ (кирилл емлесімен) және ағылшын тілдеріне аудармасы енді. Аудармада кісі есімдері, географиялық, этностық атаулар мен терминдердің авторлық нұсқасы сақталды. Аударма мәтінінде тік бұрышты жақша ішінде түпнұсқа беттерінің рет саны көрсетілген. Екінші томда түпнұсқа мәтіннің факсимилесі беріледі. Екі томды да толыққанды ғылыми көрсеткіштермен қамтамасыз ету көзделді. (Ғылмани, 2015:24).

Еңбектегі тұлғалар реттілігі. Халиди өз еңбегінде тұлғаларды көне түркі (шағатай) әліпбиінің ретімен тізген, яғни, «әлифтен» бастап «йә» әрпіне дейін ретімен берсе, Ғылманиде тақырыптарға қатыстылығына байланысты реттелген. Көбісі өз есімдерімен танылған. Оған қоса Халиди лақабы мен күниясын көрсеткен.

Стиль тұрғысынан екі жинақта ұқсастық бар. Негізінен, екі еңбек те ғылыми болғанымен, көркем әдебиет стилі басымдық береді, кейде, тіпті, ауызекі стилге тән сөздер қолданылған, тіркестерден эмоционалды реңк байқалады. Құрбанғали Халиди еңбегінен бір мысал: Артұқ қари ибн Абдул-Қаһһар дамолла Наманганди. Қари, имам. Әкесі 1291/1874-1875 ж. Шәуешектегі №2 мешіттің имам болған. Одан кейін 1295/1878 ж. оның орнына ұлы Артұқ қари келеді. Оның ілім дәрежесі жоғары емес, Құран оқуына да қатысты күмәнді. Оның сөзі мен ісінде диуана болса да, әулиелік қасиеттермен сипатталған. Оның діндарлық дәрежесі белгісіз болғанымен, (манакиб) ғалымдардың, ізгі тұлғалардың қиссаларын, артықшылықтарын асқан ыждағаттылықпен айтып беретін әрі өзгелерден артық білетін. Жиындарда көп сөйлейтін, жұртты шаршатып жіберсе де, айтқанын тыңдап тұрған адамның бар-жоғына қарамай, үзбей сөйлейтін. Егер біреу оған қарама-қарсы отырып, бір жағына сөйлесіп жатса, оны түрткілеп, назарын аударатын. Өзін тыңдамағандарды дөрекі балағаттайтын. Ал тыңдаушылар оны әулие деп, қорлығын сүйсіне тыңдайтын (Khalidi, 2005:10).

Енді Ғылманидың жинағынан мынадай бір үзінді келтірсек: Токмұхаммад (Туқ-Мухаммад Думаұлы) (1851-1916 жж.) - Барақ-Шабак деген таптың ішінде Есіркеп деген

рудан тараған. Әкесі – кедей шаруа Дума. Ауылы - Ерейментау Керегетастың Тұмсық деген жері. Білім алған орны - Қызылжар 1-махалла имамы Ахмад Уали хазіреттен. Қасиеттері: өзгеге сыр бермейтін, намысқой, шешен тілді болғаны молда болып келгеннен кейін аңдалды.

Айтушылардың сөзінше, ұстазы Ахмад Уали хазіретте оқып жүргенде өте зейінді шәкірт болған деседі. Ұстазына қарсы сұрақ-бахстарды көп қоятын, оңайлықпен тез ғана сабақ алып шығып кететін шәкірт болмапты деседі. Бертін келе ұстазы жеті күнде бір-ақ сабақ беретін болыпты, өте зейіні кемуі үшін «әһлі Кітаптың» нанын жегізу керек деп, ұстазының тапсыруы бойынша бір шәкірттер ертіп апарып, нанын жегізіпті-міс. Өзі оңаша ғана жататын болады. Түнде оның хұжрасында пері болып, солармен бірлесіп сұхбаттасатын болыпты-мыс деген әңгімелер айтылады. Ескі усул бойынша ақайыд даражасында ғана оқыпты. Содан кейін ұстазына қарсы келуі себепті, ұстазы оны медреседен шығарыпты делінеді. Қарсы келуі мынадай бір уақиғадан болыпты...» (Ғылмани, 2015:89) деп сөзін жалғайды.

Жазу тілі. Кармышеваның айтуынша, Құрбанғалидің көпке танылмай қалуына негізгі себеп шығармаларының тілінің күрделілігінде болса керек. «Тауарих хамса-и шарқи» еңбегі татар, шағатай лексикасын қамтыған түркі тілінде жазылған. Сонымен қатар, онда арабизмдер көп (Кармышева, 1971:100). Оның өмірбаяндық жинағы да осы дәстүрді жалғастырады. Сонымен қатар, Халиди тарихи еңбектерін жазу барысында жазбаша деректермен қатар, ауызекі таралған мәліметтерге көбірек жүгінген. Өмірбаяндар жинағында да өзіне дейінгілерден естігенін қағазға түсірді және өз замандастары жайлы жазды.

Сәдуақас Ғылмани болса, А. Байтұрсыновтың әліпбиі бойынша насх үлгісінде араб графикасында, қазақ тілінде жазған. Шығарманың тілі қазақтың ауызекі сөйлеу тіліне жақын. Мәтінде араб және парсы сөздері мен сөз тіркестері көп кездеседі. Көптеген өмірбаяндарда сипатталып отырған тұлғаның фотосуреттері желімделген. Шығарма 1967 жылдың маусымында Алматыда басталған. Өмірден озғанға дейін автор мәтінге толықтырулар енгізіп отырған. Мәтін автордың өз жазбаларынан, басқа адамдар жазған және Садуақас Ғылманиға пошта арқылы жіберген өмірбаяндардан құрастырылған. Мұндай өмірбаяндары бар хаттар Петропавл, Павлодар, Қарағанды, Жанаарқа, Теміртау қалаларынан, Қазақстанның басқа да орталық және солтүстік аудандарынан келген. Бұлардың кейбір бөлігі кітапқа енгізіліп, ал кейбірі хат-қағаздар қалпында топтамаларында сақталып қалған (Ғылмани, 2015:19).

Негізі екі еңбек те биографиялық сипаттама жасағанымен, манақиб еңбектерінің дәстүріне сай, яғни, сөз қозғалған адамның қасиеттерін білдіруге, халық арасында танылған оқиғаларын бүкпесіз баяндауға көңіл бөледі. Тіпті кейбір тұлғалардың айыпты қасиеттерін де жасырмайды.

Қорыта айтқанда, салыстырмалы талдауға аталған екі жинақты таңдап алуымыздың себебі – географиялық және заман факторы, Халиди Қазақстанның шығыс аймақтарындағы қазан төңкерісіне дейінгі діни ахуалды жеткізсе, Ғылмани орталық және солтүстік аймақтардағы, қазан төңкерісіне дейінгі және кейінгі жағдайдан хабар береді. Сонымен қатар, өмірбаяндық жинақ жазу дәстүрі қазақ жеріндегі тарихшы, зерттеушілердің ғана емес, Рамзи, Ахмад Уәли әл-Қазани секілді өзге татар ғалымдарының еңбектерінен байқалады. Ендеше, XIX ғ.с.-XX ғ.б. арнайы мемлекеттік жүйенің талабы немесе бастамасымен болмаса да, жекелеген зерттеушілер тарапынан ислам дінінің таралуын хатқа түсіру үрдісі қазақ және татар халқы арасында кеңінен етек алған деген нәтижеге келеміз.

Аталған табақат еңбектерін зерттеу сол кездегі мұсылмандардың жағдайынан хабар берген дін қайраткерлерінің жазу стилін тануға; деректану саласына: соның ішінде авторы белгісіз қолжазбалардың хронологиялық мерзімін анықтауға көмектеседі. Оған қоса, биографиялық еңбектерден бұған дейін белгілі болмаған тұлғалардың есімдері шығады. Бұл зерттеу XIX-XX ғасырдағы қазақ даласындағы ислам дінінің тарихына,

тұлғатану, деректану салаларына қызығушылық танытатын зерттеушілерге пайдалы болады деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Allen J. Frank, Usmanov M. Materials for the Islamic history of Semipalatinsk: two manuscripts by Ahmad-Walī al-Qazāni and Qurbān‘ali Khālidī. – Berlin: Das Arabische Buch, – 2001.
2. Khalidi Q. An Islamic biographical dictionary of the Eastern Kazakh steppe, 1770-1912. ed. Allen J. Frank, Mirkasyim A. Usmanov. Brill’s Inner Asian library. – Brill, Leiden, 2005. V. 12. – P. 179.
3. Бердалиев И. Сәдуақас Ғылманидың теріс ағымдарға тойтарыс берудегі әдіс-тәсілдері. – Астана. Мастер по ЖШС. – 2016. – 288 б.
4. Ғылмани С. Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары. – Алматы. Дайк-Пресс. – 2015. – I. – 576+8 б.
5. Ғылмани С. Шығармалары. Құраст.: Д.Қамзабекұлы. – Алматы. «Ел-шежіре». – 2010. – 392 б.
6. Жамашев А., Елеусызбаева Н. *XIX ғ. II жарт. – XX ғ.б. Семей қаласының рухани-ағартушы тұлғалары жайында құнды қолжазба. // Студенттер мен жас ғалымдардың «ФАРАБИ ӘЛЕМІ» Халықаралық ғылыми конференциясы материалдары. – Алматы. Қазақ университеті. – II. – 385-389 бб.*
7. Жамашев А., Елеусызбаева Н. *Шығыстың заңғар тұлғасы – Құрбанғали Халиди. // «Globally Interconnected: New Opportunities and Challenges for Sustainable Development» атты IV халықаралық ғылыми және оқу әдістемелік конференцияның ғылыми және оқу-әдістемелік мақалалар жинағы. – Алматы. Қазақ университеті. – 2023. – 270-272 бб.*
8. Исатайұлы Қ. Дін және қоғам қайраткері Садуақас Ғылманидың еңбектері. Терілген қолжазба. – 1993-1994. – 106 б.
9. Кармышева Дж. Х. Казахстанский историк-краевед и этнограф Курбанғали Халиди. – Советская этнография, 1971. № 1. – С. 100-110.
10. Қамзабекұлы Д. Алаш арқауы (зерттеу мақалалар). – Алматы. «Қазақ энциклопедиясы». – 2017. – 408 б.
11. Мұқанова А. Н. Құрбанғали Халидтың «Тауарих хамса» еңбегі қазақ тарихының дерегі ретінде: т.ғ.к. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Ғылыми жетекші т.ғ.д., профессор Жұмашев Р.М. – Қарағанды, 2007.
12. Мүминов Ә., Бердалиев И. Сәдуақас қажы Ғылманидың атеистік пікірге қарсы тұрудағы әдіс-тәсілдері. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. – №1 (104). – 2015. – 221-225 бб.
13. Халид Қ. Тауарих хамса. Ауд.: Төтенаев Б., Жолдасов А. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.
14. Халитова И.Р., Халитова М.М., Халитов Б.М. Құрбанғали Халидұлы: тарихшы, этнограф, ғалым. Монография // – Алматы: «Evo Press», – 2014 -240 б.
15. Құрбанғали Халиди. «Тауарих-и хамса-и шарқи» – «Шығыстың бес тарихы», қолжазба, транскрипция, кітаби басылым, аударма. Ғылыми жетекшісі Т.Қ.Жұртбай. Транскрипциялағандар Б.Мұстафаев, Ш.Бегімтаев. Қазақша аударғандар Т.Жұртбай, Б.Мұстафаев, Ш.Бегімтаев. // А. 2016. –587 б.

АЛТЫН ОРДАҒА ИСЛАМ ДІНІНІҢ КЕЛУІ

Дінтану мамандығының 1 курс докторанты **Агабаев А.Т.**

*Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор Балтымова М.Р.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа: Ежелгі түркі және моңғол халықтарының тарихында көптеген ұқсастықтар болды. Шамандық идеология ең маңызды болды, бірақ бұл халықтардың Тәңірі жүйесі белгілі бір себептермен әртүрлі ұсынылды. Біздің шаманизм мен тәңіршілдікке деген қызығушылығымыз "моңғолдардың саяси мақсаттылығынан" гөрі тереңірек, Жошы Ұлысындағы шаманистердің исламды қабылдауының себептерін түсінуге деген ұмтылысымыздан туындайды.

Кілт сөздер: Алтын орда, ислам, дін.

Алтын Орда Дешті Қыпшақты Еділ Бұлғариясымен, Хорезммен, Каспий маңы аймағымен және Парсымен біріктіретін империяның ерекше мұсылман-моңғол аймағының құрамында болды. Жошы Ұлысына ежелден исламданған аймақтардың кіруімен мұсылмандардың мемлекеттік және қоғамдық институттардың қалыптасуындағы, қалалар мен қолөнердің, сауда мен мәдениеттің дамуындағы маңызын алдын ала айқындап берді [1].

Алтын Ордадағы мемлекеттік деңгейде сопылықпен айналысқан бірінші шенеунік 1258 жылы таққа отырған Берке хан болды. Осы уақытқа дейін ол көптеген елдерде исламның жалынды ізбасары ретінде танымал болды. Берке хан Бұхардағы мұсылман ғалымдарын аралап, әңгімелесті. Дәл сол жерде ол сопы шейх Сайфетдин әл-Бохарзиден исламды қабылдады [2].

Алтын Ордадағы алғашқы мұсылман ханы –шамандық дәстүрлерді жоққа шығаруымен танымал Берке (1255–1266). Тохты хан тұсында сауда мен қалалардың мүддесі үшін ақша айналымын біріздендіру жүзеге асырылды, бұл сауда жүйесінде оның ішінде сыртқы сауданы кеңейтуге мүмкіндік берді. «Бірақ Тохты реформаны аяқтамай қайтыс болды. Феодалдық ақсүйектердің ислам дінін ұстанған саудагерлермен және мұсылман дінбасыларымен, оның ішінде бұлғармен тығыз байланыста болған бөлігі Мұхаммед Өзбекті Орда тағына ұсынды. Соның салдарынан исламдық басқару бағытын ұстану шартын алға қойған мемлекеттің исламшыл күштерінің қолдауымен таққа отырған Өзбек ханға мұсылмандар мен өзге дін өкілдері арасында үнемі бұлтарып отыруға тура келді [3].

Ежелгі түркі және моңғол халықтарының тарихында көптеген ұқсастықтар болды. Шамандық идеология ең маңызды болды, бірақ бұл халықтардың Тәңірі жүйесі белгілі бір себептермен әртүрлі ұсынылды. Біздің шаманизм мен тәңіршілдікке деген қызығушылығымыз "моңғолдардың саяси мақсаттылығынан" гөрі тереңірек, Жошы Ұлысындағы шаманистердің исламды қабылдауының себептерін түсінуге деген ұмтылысымыздан туындайды[4].

Жошының болашақ ұлысында, XIII ғасырдағы Моңғол империясының бүкіл аумағын жаулап алу біркелкі болмады. Егжей-тегжейлі тоқталмай, моңғол империясының мемлекеттік дәстүрін зерделеу негізінде моңғолдардың жаулап алу саясатының стратегиясы мен тактикасында моңғолдарды әскери процестерге дайындау формасына байланысты бірнеше кезеңдерді бөлуге болатындығын атап өтеміз [5]. Біріншіден, бұл "көшпелі халықтар арасындағы түркі-моңғол бірлігін қыпшақтар мен олардың одақтастарын бөлу құралы ретінде" насихаттау үшін қолданылатын "біріктіру саясаты"бағдарламасын жүзеге асырумен байланысты кезең, онда үгіт-насихат объектісін таңдау критерийі «жалпы генеалогиялық шығу тегі (шынайы немесе бұрмаланғанына қарамастан) болды». Келесі кезең Хорезм және Еділ Болғариясы сияқты отырықшы мемлекеттермен соғыс қимылдарына дайындықпен байланысты "енді кішкентай моңғол ұлысына емес, үлкен және қуатты қағанаттарға – моңғолдар мен оларға қосылған түріктер қоныстанған көшпелі империяға қарсы тұрды" . Моңғолдар армиясында "моңғолдардың өздері небәрі 60 мың болды"[6].

Моңғолдардың Шығыс Еуропадан Орта Азияға, Арал маңына, Закавказьеге, Иранға ескі керуен жолдарының шабуылынан кейінгі қайта өрлеу Жошы Ұлысында халықаралық транзиттік сауданың дамуына ықпал етті. Бұған Батыспен керуен саудасын ұзақ уақыт бақылап келген ислам елдерінің саудагерлері үлкен пайда әкелді. Нәтижесінде Алтын Ордадағы мұсылман саудагерлері ықпалды саяси күшке айналды. Хорезмдік және болгарлық ірі саудагерлер бірте-бірте Алтын Орданың феодалдық дворяндарымен бірігіп, сатып алушылар, қаржылық кеңесшілер, дипломаттар рөлінде елдің саяси бағытына әсер ету мүмкіндігіне ие болды. Осылайша, Алтын Орданы исламдандыру идеясы әлдеқайда танымал болды, өйткені күшті хан билігі бар орталықтандырылған мемлекет қана сауда компанияларының керуендеріне мыңдаған шақырым Қыпшақ даласында қауіпсіздікке толық кепілдік бере алды [7].

Алтын Ордадағы исламның позициясының күшеюі түркі-моңғол тектілерінің ең жоғарғысын екі лагерьге – «жаңа сенімнің» жақтаушылары мен қарсыластарына бөлу процесінің күшеюімен қатар жүрді. Мемлекет өмір сүрген уақытта бұл жағдай үздіксіз болды. Исламның күшеюі моңғол - түркі көшпелі ақсүйектерінің ықпалына нақты қауіп төндірді, олардың жақтастары мұсылман топтары сияқты осы мемлекеттегі саяси билікке үміткерлердің қатарында болды. Осы симбиотикалық қарама-қайшылықтың дамуын бақылауға тырысайық; Ислам және моңғолдар мен түріктердің ескі сенімдері [8].

Алтын Орда әр түрлі қауымдастықтардың конгломераты ретінде (екі қауымдастықтың панорамасымен шектелейік: түркі-татар және моңғол) әр түрлі мәселелерді шешуде осы қауымдастықтардың мәдени дәстүрлеріне сүйенді. Табиғи сұрақ: бұл дәстүрлердің Алтын Орда мұрагері деп аталатын және біздің заманымыздың көптеген халықтары осы мемлекетпен, атап айтқанда, этникалық топтардың кристалдану орталығы ретінде байланыстыратын ортақ мұраға әсері қандай болды? [9].

"Бірде – бір халық бірнеше жыл ішінде мемлекеттілікті құрай алмайды; тармақталған мемлекеттік жүйенің (моңғолдар арасында) пайда болуын тек ұйғырлар кеңесіне немесе Шыңғыс ханның данышпандығына жатқызу аңғалдық болар еді". Әрбір дәстүр белгілі бір іс-әрекеттің тәртібі мен тәсілі туралы идеялардан тұрады [10].

Әр түрлі өркениеттердің өкілдері кездескенде, мәдениеттің рәміздерін әр түрлі түсіну олардың қарым-қатынасын қиындатады. Сонымен қатар, дәл осы негізде халықтар арасында ұзаққа созылған соғыстар жүріп жатыр, бұрынғыдай - әдетте тұздық астында "варварлық" және қазіргі кезде – ұлттық мүдделерді сақтау мақсатында Алтын Ордада оқиғалардың сәл өзгеше бұрылысы байқалды, онда әртүрлі мәдениеттер мен дәстүрлер кездесті, олардың жалпы күш-жігері екі ғасырдан бері "Шығыс Еуропа мен Орта Азияның ортағасырлық тарихында ерекше орын алған" мемлекет құрылып және жойылды [11].

Жазба деректерде әр кезеңде ислам дінін қабылдаған хандардың үнемі билікке құқылы беделді төрелер тарапынан қарсылыққа ұшырап отырғаны, олардың күреспен өткен өмірі сипатталады. Демек, дінге деген көзқарас Шыңғысхандық билеушілер арасында ұжымдық тұрғыда емес, жеке пікір деңгейінде болғаны және қоғамдық резонанс алып отырғаны анық. Осылайша олар діни топтар арасындағы үлкенді-кішілі мәселелер төңірегінде полемикалық дау-дамайларға алаң ашып беріп отырған.

Өзбек ханнан кейін оның екінші ұлы Жәнібек (1342– 1357) билікке келді. "Ол өзбектің бүкіл ұлысын исламға айналдырды, пұттардың барлық капицаларын қиратты, шамасы келгенше көптеген мешіттер мен медреселер тұрғызды. Ол барлық назарын халықты исламды қабылдауға аударды". Осылайша, Алтын Орда түріктері мен моңғолдардың санасында исламға дейінгі және исламдық қабаттар "қолайлы көрсеткіштерге" сәйкес келгенде, олардың бейбіт қатар өмір сүруі басталды, бұл бүкіл Алтын Орда қоғамының дамуына пайдалы әсер етті [12].

Жоғарыда айтылғандар Алтын Ордада түркі дүниетанымына бейімделген исламның таралуы табылды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді, ол көптеген түрлі мәдениеттердің элементтерімен қатар Тәңіршілдік элементтерін ежелгі түріктер

мен моңғолдардың ата – баба дінінің түрі ретінде шаманизмді және исламның пайда болуы ретінде сопылық элементтерін біріктірді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Исхаки Г. Идель-Урал. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. – С. 17;
2. Газиз Г. История татар., 1994
3. Тәжімұрат М. Мазһабсыз мүміндер // Алтын Орда. – 2004. – №6 (212).
4. – Б. 28-31.
5. Бира Ш. Монгольская историография XIII–XVII вв. – М.: Наука. Гл. ред. Восточной литературы, 1978. – С. 10
6. Трепавлов В.В. Государственный строй...
7. Халиков А.Х. Монголы, татары., С. 21-42
8. Идель-Урал. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. – С. 17
9. Кульпин Э.С. Путь России. Кн.1..., с. 14
10. Трепавлов В.В. Государственный строй..., с. 22.
11. Егоров В.Л. Золотая Орда: мифы и реальность..., с. 64.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности..., с. 29, 30

«ӘЛ-ӘРБӘҮН ӘН-НӘУӘУИЯ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ИНСАН КАМИЛ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ КӨРІНІСІ

Исламтану, 1-курс **Жанысбаев Р.М.**

Ғылыми жетекші: доцент, Жамашев А.Ш.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Алматы қ., Қазақстан

Аңдатпа: Кемел адам концепциясы қай заманда болмасын өз өзектілігін жоғалтпаған. Бұл мақалада әйгілі Имам Яхия ибн Шәраф ән-Нәуәуи Мухиддин деген лақап атымен танымал ғалымның жинақтаған «әл-Әрбауи ән-Нәуәуи» еңбегінде келтірілген хадистердің кейбірін келтіре отырып, кемелділіктің көрінісі қарастырылады. Ардақты Пайғамбарымыздың (Алланың салауаты мен сәлемі болсын) қандай хадисі болмасын, адам баласын кемелділікке жетелейді. Сондықтан олардың арасынан бірнеше хадис келтіріп, жалпы Ислам сенімінің негіздеріне назар салынады. Кейбір хадистерге қысқаша ғалымдардың түсіндірмелері келтіріледі

Кілт сөздер: кемелділік, хадис, имам Нәуәуи, ихсан, тасаууф.

Кемелділік – ниет пен амал. Еңбекте келтірілген екінші хадистің мәтінінде ихсан, яғни кемелділік жайлы былай айтылған: ...Жәбірейіл (Алланың сәлемі болсын): «Енді маған ихсан жайлы хабар бер», – деген кезде Алла елшісі (Алланың салауаты мен сәлемі болсын): «Ол – сенің Аллаға Оны көріп тұрғандай құлшылық қылуың, егер Оны көріп тұрғандай бола алмасаң, Ол сені көріп тұрғанын естен шығармау», – деп айтады... [1, б. 364] Алла елшісінің (Алланың салауаты мен сәлемі болсын) бұл сөздерінен кемелділікке ұмтылған адам әрдайым бақылауда жүретінін естен шығармау керек екені анықталады. Себебі белгілі бір істер басқалардың назарынан тыс жүзеге асады деп санаған адам ол істерінде салғырттық танытып, кемеліне жеткізіп орындамауы мүмкін. Ол адам сыртқы келбетімен басқалардың көзіне түскен амалдарын керемет орындауы мүмкін, бірақ оның Аллаға ғана мәлім ішкі жан дүниесі мен руханиятының шынайы көрінісі кемелділіктен айырылады.

Бұны осы еңбекте алғаш келген ниетке қатысты хадис баяндайды. Ол хадисте: «Расында амалдар ниетке байланысты...» [2, б. 21], – деген ислам шарифатының үлкен маңызға ие қағидасы сипатталған. Бұл қағидаға сәйкес адам кемел, әрі толық болу үшін екі нәрсеге ұмтылу керек: дұрыс амал және шынайы ниет. Тек өзінің сыртқы көрінісін кемелдендіріп, бірақ ішкі жан дүниесі оған сәйкес болмаған адам өз кемеліне жетуі мүмкін емес. Сол секілді жақсы, әрі дұрыс ниетті болған адам өз іс-әрекеттерін дұрыстылыққа негіздемесе де осы жағдай.

Кемелділік – өз шегінді, шекаранды білу. Кітаптың он бірінші хадисінде Әбу Һурайра (Аллаһ оған разы болсын) Аллаһ елшісінің (Алланың салауаты мен сәлемі болсын): «Адамның Исламды жақсы ұстануының белгісі – оның өзіне қатысы жоқтан бас тартуы», – деп айтқанын жеткізген [3, б. 457].

Ғалымдардың пікірінше келтірілген хадистен Пайғамбарымыздың (Алланың салауаты мен сәлемі болсын) ерекше қасиеті, яғни, аз көлемді сөзбен үлкен, әрі терең мағынаны қамтуын аңғаруға болады. Өйткені сеніміз бойынша бір іс-әрекеттер атқарылса басқалардан бас тартуды қамтиды, және бұл жерде бас тартудың аспектісіне баса назар аударылады. Басқа ғалымдардың ойынша бұл толық сенімді қамтиды, себебі бұл хадисте тек бас тартуға ғана емес, сонымен қатар, қандай іс-әрекеттер орындау керектігі баяндалған. Атақты ғалым Ибн Ражабтің пікіріне сәйкес, бұл хадисте айтылған сөздер мінез-құлық пен әдепке негіз болатын ең ұлық сөздер. Ал, үлкен мухаддис Абу Дауд әс-Сижистани бұл хадисті өзінің сүннетімізге негіз деп санаған төрт хадистің қатарына қосқан [4, б. 81].

Кітап түсіндірмесіне сәйкес бұл хадистен шығарылатын пайдалар өте көп, және олар «инсән кәмил» концепиясының негіздерін ашып көрсетеді. Ислам дінінің ең маңызды мақсаттарының бірі ол – кемел қоғам құру. Осы мақсатқа сәйкес ол қоғам тіректерінің фундаменталды қағидаларына байланысты мәселелерді қозғайды. Олардың бірі, әрі маңыздысы ол – қоғамның әрбір мүшесі өзіне белгіленген шеңбер аясынан аспай, өзіне тиесілі қызметтер мен міндеттерді атқаруы. Бұл қағида бұзылған жағдайда қоғамның тыныштықта, бейбітшілікте болуы және оның тұрақты дамуы қиындай түседі. Бұл адам мен адам секілді қарапайым қарым-қатынастармен, қазіргі таңдағы қалыптасқан өркениетаралық, мәдениетаралық секілді күрделі қарым-қатынастардың барлығына бірдей қатысты. Алла Тағала Құранда: «Сондай-ақ сендерді бір-біріңмен танысып, табысуларың (һәм біріңе-бірің қамқоршы дос болып, өзара жәрдемдесіп, тату-тәтті өмір сүрулерің әрі жер бетін көркейтулерің) үшін сан алуан ұлыстар мен руларға бөлдік», – деп келтіреді [5, б. 517]. Осы тұрғыдан алып қарағанда дәл қазір үлкен өзектілікке ие, бір адамның басқа адамдардың ісіне араласу құбылысының өркениет, мәдениет деңгейіндегі көрінісі ретінде қарастыруға болатын жаһандану үрдісінің қоғамға кері әсерін байқауға болады.

Қоғамның күрделі процестері дұрыс қызмет атқару үшін оның қарапайым бір бөлшегі ретінде адамды өз қызметін дұрыс атқарып, өз шегін білу қажет. Бұл адамның рухани тұрғыдан да тұрақтылыққа, тыныштыққа апаратын дұрыс бағыт болып саналады. Себебі, егер ол өзіне қатысы жоқ бос нәрселерге уақытын арнаса, қажет нәрселерге көңіл бөле алмай қалады. Өз кезегінде бұл кез-келген адамның руханиятын құлдырауға әкеледі.

Атақты ғалым Имам Мәлик ибн Әнәс хабарларға сәйкес Лұқманнан оның биік дәрежеге жетуіне не нәрсе себеп болуын сұрағанда, ол шыншыл, сондай-ақ, аманатқа берік болып, және өзіне қатысты болған істерге араласпағанын айтқан [4, б. 83].

Кемелділік – өзімшілдік емес. Хадис жинағының он екіншісінде Аллаһ елшісінің (Алланың салауаты мен сәлемі болсын) қызметшісі Әбу Хамза Әнәс ибн Мәлик (Аллаһ оған разы болсын) Пайғамбарымыздың (Алланың салауаты мен сәлемі болсын): «Сендерден ешқайсың өзіне қалағанды бауырына да қаламайынша (толық) иман келтірмейді», – деген сөзін жеткізген [2, б. 31]. «Қырық хадис» жинағына түсіндірме

жазған әйгілі ғалымдарың бірі Әл-Жәрдәни бұл хадисті ислам негіздерінің бірі деп түсіндірген.

Адам кемелдікке жету үшін өз-өзін жетілдіріп, тек өзімен айналып, өз амандығы мен тыныштығын ойлап, соған ғана әрекет жасап қана емес, айналасындағыларды да осы бағытта шақырумен, оларға осы ізгі жолды қалаумен жетеді. Бұл жоғарыда келтірген кемел қоғам қалыптастыру деген дініміздің мақсатына сәйкес. Өйткені, қоғам жалғыз бір адамнан тұрмайтыны секілді, жалғыз бір адамның дамуы ғана да ол алдыға жылжымайды. Ол біртұтас жүйе ретінде оның әрбір бөлшегінің өзіндік маңызы мен рөлі бар. Сондықтан кемелділікті көздеген жан басқаларды соған жетелеу қажет. Осы осыға сәйкес жинақтағы тағы бір хадисті келтіруге болады.

Он төртінші хадисте Әбу Һурайра (Аллаһ оған разы болсын) Пайғамбарымыздың (Алланың салауаты мен сәлемі болсын): «Кім Аллаһқа және Ақырет күніне иман келтірсе, жақсы сөз айтсын немесе үндемесін, кім Аллаһқа және Ақырет күніне иман келтірсе, өз көршісіне құрмет көрсетсін, кім Аллаһқа және Ақырет күніне иман келтірсе, қонағына құрмет көрсетсін», – деген сөзін келтірген [2, б. 128].

Хадис мәтінінен негізгі үш ойды шығаруға болады:

1. Жақсы, дұрыс сөз айту, айта алмаған жағдайды үндемеу арқылы адам өзін, иманын кемелділікке жеткізеді.

2. Иман еткен адам сенімін кемеліне жеткізу үшін көршісін, айналасындағыларды құрметтеу көрсету керек.

3. Иман еткен адамын бір белгісі – қонағына құрмет көрсету.

Алғашқы ойға сәйкес қажетті жерде және уақытта ғана сөйлеп, және қажет кезде және мекенде үндемеу даналық пен кемелділік сипаттарының көрінісі деп нақты айтуға болады. Бұл қағидаға керісінше әрекет ету адамның толыққандылығына нұқсан келтіреді. Оның даму сатысында түрлі кедергілердің пайда болуына әсер етеді. Исламның қайнар көздерімен сусынданып, өз тұла бойына сіңірген қазақ дүниетанымында да осы ойға сәйкес айтылатын нақыл сөздер мен мақал-мәтелдерді кездестіруге болады. Мысалға, «жақсы сөз жарым ырыс» секілді жақсы нәрсені айтуға шақыру, және «он бәленің тоғыз – тілден» деген секілді үндемеуді насихаттау бар екенін байқауға болады.

Екінші ойға қатысты дініміз берік, тарих сүзгісі мен тәжірибесінде өзіндік тиімділігін дәлелдеген көптеген қағидалар мен ережелер бекіткен. Сондай маңызды ұстанымдардың бірі ол көршіге құрмет көрсету, оған жақсылық тілеп, қажет жағдайда жәрдемдесу. Иман етіп, ақыретін ойлаған адамның өмір жолындағы көршінің орнын ерекшелеудегі көзделетін нәрсе, ол – оның өміріндегі ортасының, айналасының негізгі құрамдас бөліктерінің маңыздысы, әрі кейбір жағдайда бастысы. Көршінің құрметтілігін арттырып, оның орнын ерекшелеу арқылы дініміз адамдардың бір-біріне қандайда бір зиян тигізбеуін қамтамасыз етіп, керісінше, пайда беруді міндеттейді. Ал бұл адамның және сол арқылы қоғамның кемелденуіне негіз болып, құлдыраудан сақтайды.

Имам Науауидің еңбегіне жазылған «Әл-Уафи» атты түсіндірмеде көршіге жақсылық жасаудың маңызын келтіріп, оның әдіс тәсілдері жайлы сөз қозғайды. Оның келесідей жолдарын айтады:

а) Көршінің қандай да бір қажеттілігін өтеп беру, көмектесуге ұмтылу.

ә) Оған көмектесу үшін белгілі бір дәрежеде зиян шекпейтіндей бір нәрседен бастартуды қажет етсе, соны істеу.

б) Көршіге сыйлап тұру [4, б. 97].

Хадистен туындайтын үшінші ойдың да негізінде адамды кемелдендіру мақсаты жатыр. Қонақты құрметтеу, оған жақсылық жасау адамның кез-келген жағдайда ізгі қасиеттерінен айнымауды, өз бойында оларды әрдайым жетілдіруге үйретеді.

Осы хадистегі ойларды жинақтап, ауқымын кеңейтетін «Қырық жинақтан» тағы бір хадисті келтіруге болады. Он жетінші хадисте Әбу Зарр Жундуб ибн Жунада мен Әбу Абдур-Рахман Муғаз ибн Жәбәл (Аллаһ ол екеуіне разы болсын) Аллаһ елшісінің

(Алланың салауаты мен сәлемі болсын): «Қайда болсаң да Аллаһтан қорық, жаман істен кейін оны жоятын жақсы іс істе және адамдармен қатынас жасағанда жақсы мінез-құлық таныт», – деген сөзін жеткізген [3, б. 714].

Кемелділік – амалдарды кемеліне жеткізу. Жоғары дәрежедегі кемелділіктің сипатына сай жинақта он жетінші ретпен келетін хадисте Әбу Яғла Шаддад ибн Аус Пайғамбардың (Алланың салауаты мен сәлемі болсын): «Ақиқатында, Аллаһ әр нәрсені (іс амалды) жақсы істеуге бұйырған, егер өлтіру (керек болса), жақсы тәсілмен өлтіріндер, тіпті мал соятын болсаңдар да жақсы орындаңдар, пышақты (жақсылап) қайрап, (сойылатын) малды азаптан құтқарыңдар», – деп айтқанын келтіреді [1, б. 293].

Ғалымдар бұл хадис қандай да амал болмасын оны барынша кемеліне жеткізіп жасау – әрбір адамға міндет деген ойға меңзейді деп айтқан. Әрине, ол іс-әрекеттер толық шарифатқа сай, соның шеңберінде болу қажет. Демек, бұл жағдайда байқайтынымыз істі толық қанды орындау кемелділікке жетелейтін, оның маңызды шарттарының бірі.

Кемелділіктің ажырамас бөлігі – ұят. Он тоғызыншы хадисте Әбу Мәсғуд Уқба ибн Әмр әл-Әнсари әл-Бәдри Аллаһ елшісінің (Алланың салауаты мен сәлемі болсын): «Шын мәнінде, адамдарға әуелгідегі пайғамбарлардан «ұялмасаң, білгеніңді қыл», – деген сөз қалған», – деген сөзін жеткізген [2, б. 319].

Кемел адамның өз жолынан таймай, өз ұстанымдарының берік ұстауға көмектесетін асыл қасиет – ұят. Бұл қасиет арқылы адам опасыз, арсыз және бос нәрселерден өзін аулақ ұстайды.

Ғалымдардың пікірінше, бұл хадисті үш тұрғыдан қарастыруға болады.

Алғашқысы, Бұл хадистегі «ар-ұят болмаса, қалағаныңды жаса» сөзде «Алланың қаһара мен азабы қатты» деген кәпірлерге ескерту жатыр деп айтуға болады. Осы секілді бұйрықтар Құран Кәрімде де көптеп кездеседі.

Екінші тұрғыдан, бұл хадистегі бұйрық Пайғамбарымыздың (Алланың салауаты мен сәлемі болсын): «Кім менің атымнан жалған сөйлесе, өзіне тозақтан орын дайындай берсін» деген хадисіндегі бұйрық іспеттес.

Үшінші тұрғыдан алып қарағанда бұл хадистің мәтіні адам жасауға ұялмайтын іс-әрекеттер рұқсат деген мағынаға меңзейді. Яғни, егер адам белгілі бір іс-әрекетте орындауда басқалардың алдында қысылмаса, демек, ол істі жасауда еш әбестік жоқ.

Имам Науауи осы үшінші мағынаны алға тартса да, негізгі ғалымдардың көзқарасы бойынша бірінші мағына дұрыс болып саналады [2, б. 140-141].

Қорытындылай келе, кемелділікке апарар жолға түсу үшін адам өз бойына алдымен ниетін дұрыстап, содан кейін амалға кіру қажет. Сонымен қатар, амалының өзі дұрыс, әрі кемел түрде орындалуы керек екені айқын болды. Іс-әрекеттері басқаларға зиян тигізбей керісінше, пайда беріп, оларды да кемелділік жолына жетелеу керек. Осы асыл қасиеттер мен іс-әрекеттерді жүзеге асыраған адам, өзін жаман, арсыз нәрселерден өзінің бойын аулақ ұстау үшін ұятшылдықты өзін бойына сіңіру керек. Нәтижесінде адам шынайы кемелділікке бағыт алып, қоғамның дамуына жұмыс жасайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Муслим инб Хажжж. әл-Муснаду әс-сахиху әл-мухтәсару мин әс-сунәни би нақли әл-ьадли ьән әл-ьадли илә расулуллаһи саллаллаһу ьалейһи уә сәлләм . – Бейрут: Дәру әл-жил, 1916.
2. Мұхаммад бин Исмаил әл-Бұхари. әл-Жамиъ әл-Муснад әс-Сахих. – Бейрут: Дәру әл-жил, 1909.
3. Әбу Иса әт-Тирмизи. Жәмиъ әт-Тирмизи. – Иордания: Бәйт әл-Әфкәр әд-Дәулия, 2006. – 817 б.
4. Мұстафа әл-Бұға, Мухиддин Мисту. Әл-Уафи фи шәрхи әл-әрбәьин ән-нәуәуия. – Дамаск: Дәру әл-кәләм әт-тайб. 2007. – 376 б.

МУХКӘМ ЖӘНЕ МУТАШАБИҢ АЯТТАРДЫҢ МАҒЫНАСЫН ТҮСІНУДІҢ ТЕОЛОГИЯЛЫҚ МӘНІ

Исламтану, 1 курс магистранты **Еркебуланұлы Р.**

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор Балтымова М.Р.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Мухкәм және мутәшәбиһ аяттарды түсіну-исламдағы көптеген адасулардың себебі болған дұрыс түсінбеудің алдын алатын және ислам теологиялық мәселелерінің негізін құраушы болып табылады. Барлық адасуға себеп болды дей алмаймыз. Адасуға аяттар себепкер емес, аяттарды түсінбеген адамдар себепкер екендігін көрсету үшін ислами дереккөздер көптеп дәлелдер келтіреді. Мутәшәбиһ аяттарды сақтап, адамды шатасудан аман алып қалатын дәрі Құран ғылымдары және мухкәм аяттарды дұрыс түсіну.

Кілт сөздер: насих, мансух, мухкәм, мутәшәбиһ, тәуил, ақида, кәләм

Ислам дінінің кемел дін ретінде айтылуы діннің көптеген артықшылықтары мен туралығына байланысты берілген анықтама екендігі белгілі. Бұл анықтама ғалымдар арасында да, қарапайым халық арасында да қолданыста жүргеніне қарамастан, діндегі кейбір ішкі мәселелерге байланысты көп сындарға ұшырап, қарсы көзқарастар айтылып жатқаны да жасырын емес. Қарсы көзқарастарға қарап тұрып, олар негізсіз деген жеңіл сөзді айту әркімге оңай әрине. Ал, ғылым иелеріне ондай жеңіл, дәлелі болмаған фанатизмге жақын сөзді айта салу пайда бермейді. Осындай негіздерге сүйене отырып сөйлейтін артықшылықтарына да байланысты болар, Алла Тағала ғалымдарды пайғамбарлардың мирасқорлары деңгейіне дейін көтеріп, ғылым ізденуші құлдарын ерекше дәріптейді.

Ғалымдар ислам дінінің бастапқы ғасырларынан бастап өте үлкен бүліктерге тап болғандығын ауыр сынға алады. Себебі, сондай үлкен бүліктердің себепкер болуынан көптеген сахабалардың өмірлері қиылып, үлкен ғылым ордаларына орны толмас шығындар келтіріліп, бір ғасырда біртуар ғалымдардың өмірлеріне қауіп төніп, ғылыммен еркін айналысуына тосқауылдар табылды. Ол бүліктерге түрлі себептер бар екендігін ислам ғалымдары алға тартады. Яғни, барлық бүлік тек бір ғана себептен шығып, тоқтаусыз соғыс болып жалғасты деген сөз емес, керісінше, әр заманда жаңа проблемалар туындап, ғылыми, саяси, діни шешімдерге мұқтаж болып отырды. Сансыз көп көзқарастардың кезекті бірімен қарасақ, бүлік мен проблема туындамаған жерде даму болмайтыны сияқты, ислам әлемі белгілі бір уақыттарға дейін тұрақты даму мен өркендеуін ондаған ғасырлар бойы тоқтатпады. Алайда, қоғамда адам өміріне қауіп төндіретін қайғылы жағдайлар аз орын алмады. Әр заманда, исламға өте үлкен еңбек сіңірген ғалымдар, қарымта сұрамастан, Алла разылығы мен адамзат игілігіне еңбек сіңіріп, жағдайларды жақсылықпен шеше білді.

Алайда, бізге керегі проблемаларды тауып қана қоймай, олардың шешімдеріне баса назар аудару. Себебі, заманымызда да өткен шақтың қиындықтары жаңа проблемаларға негіз болуы ықтимал оқиғалардың қатарынан шығып кетпейді. Сол проблемалардың бірі Құран аяттарын керекті мағына мен дәрежеде түсінбеу және алдай алмау.

Құран аяттары ислами үкімдер үшін кез келген салада басты қайнаркөз екендігіне күмән жоқ. Алайда, қайнаркөз болғандықтан Құранды ғылыми түрде түсініп талдау оңай

шаруа емес. Себебі, толығымен бір ғана ақылға салып түсіне салатын қарапайым құрылымды кездестіре қоймайсыз. Кез келген аятына ғылыми анализдер жасау арқылы неше түрлі үкімдер шығаруға болады. Сол үшін ислам әлемінде «улумуль Құран» деп аталатын ғылымдар жүйесі бар. Яғни Құраннан үкім шығару мен одан адамзат үшін жаңа пайдаларды табуға кірісуді көздеген адам Құранға қатысты бірнеше ғылымдарды толығымен игеру керек. Мысалы: қырағат ілімдері, Құранның түсу себептерін зерттейтін «әсбәун нузуль» ілімі, сарф ілімі, наху ілімі, бәләға ілімі, нәсих және мәнсух ілімі деген сияқты көптеген ілімдерді игеру керек. Ол ілімдерді игермеген адамға Құранды тәпсір жасап, өзінің ойын айтуына рұқсат берілмейді. Әрине, өз ойы ретінде білдіруіне емес, өзінің Құраннан түйгені ретінде таратып, кесімді дерекке айналдыруына қарсы. Себебі, Құран кез келген керекті білімдерді игермеген адамның ой елегінен өткізіп зерттеуіне көнетін кітап емес. Оған дәлел іздеген адам исламдағы мәһабтар тарихына назар аударса, керек деректер жетіп артылады.

Құранның аяттары бірнеше түрлі деңгейлер мен түрлерге бөлінетіні белгілі. Мысалы көп мәселелерде едәуір проблемалар туындауына себеп болып жүрген насих және мәнсух аяттар немесе мухкәм және мутәшәбиһ аяттар. Құран аяттарының осылардың арасындағы қай категорияға тиесілі екенін білмейтін кез келген адам аяттарды оқып, зерттеу барысында қате көзқарастарға ұрынуы мүмкін. Тақырып кеңірек ашылуы үшін аяттардың түрлерінің анықтамаларын белгілеп алу керек. Біріншісі насих және мәнсух. Ол насх ету процесі арқылы жүзеге асады. Шарифат үкімінің кейін келген екінші бір шарифат үкімінің әсерімен жойылуы-насах деп аталады. Жоюшы аят насих деп аталады, ал үкімі жойылушы аят мәнсух аят. Насих пен мәнсух [1, б. 190] үкімдерін білмеген адамның шатасып, артынан ергендерді адастыруы мүмкін екендігіне дәлел келтіретін болсақ Құранда шарап пен ішкілік жайлы бірнеше аят келеді. Бірінші аятта мас күйде намазға тұрмау жайлы айтылса, келесі аятта шарап пен құмар ойындардың шайтанның амалына жататын жағымсыз әдеттерге жататындығын ескертіп түбегейлі харам етеді. Енді екі аяттың қайсы мәнсух қайсы насих екенін білмейтін адамның жағдайына ойша анализ жасап көрсек, ол адам мас күйде намазға тұрмаңдар деген аятқа қарап, ал арақты түбегейлі харам ететін аятқа мән бермей арақ харам емес деген үкім шығаруы әбден мүмкін. Бұған себеп, ол адамның алдында аяттардың барлығы бір деңгейде болып көрінуі. Барлық аяттар бір деңгейде көрінген соң, оларды зерттемеген адам дұрыс емес үкім шығарады да арақты намаздан тыс уақытта қолдануға рұқсат беріп қойып, қоғамды адастырып, үлкен бүліктерге жол ашады. Біз аяттардың насих немесе мәнсух болатындығы жайлы қайдан білеміз деген сұрақ туындауы мүмкін. Ол жайлы бізге Құранның өзі Бақара сүресінің 106-аятында: «Біз (дінді кемеліне жеткізу һәм нығметтерімізді толықтыру үшін) қандай да бір аяттың үкімін (толық яки жартылай) жоятын немесе ұмыттыратын болсақ, орнына одан да абзалын, яки соған ұқсасын түсіреміз. Алланың құдіретінің барлық нәрсеге толық жететінін сен әлбетте білесің!» деп келген аяттағы аяттың үкімін жою сөзіне назар аударсақ, жою процесі келесі бір жаңа аяттың келуімен болатындығы белгілі. Алла Тағала айтылған аятта үкімі жойылған жағдайда одан басқасын келтіретіндігін баяндады. Құранды зерттеуші ғалым осы насих және мәнсух мәселелерінде шатасып қателіктерге ұрынуының алдын алу үшін тағы бір ілім болып саналатын аяттардың түсу уақыттары мен себептерін және түсу орындарын жеткілікті деңгейде зерттеп игеруі шарт.

Насх жасалуы жайлы кішігірім сөз қозғағаннан кейін тақырыптың негізгі өзегі болып отырған өте жоғарғы нақтылықты меңзейтін мухкәм аяттарды және көмескілігі жағынан соның қарама-қарсы жағында орналасатын мутәшәбиһ аяттар жайлы сөз қозғалады. Ең алдымен мутәшәбиһ аяттар жайлы өзге емес, қасиетті кәләмді адамзатқа түсіруші ұлы жаратушы қозғайды. Құранның Әли Имран сүресінің жетінші аятында Құранда мағынасы нақты болған мухкәм аяттар бар екендігін көрсетеді. Бұл бізге Құранның мухкәм болған аяттарын негізге алып, олардың көрсеткен шекарасынан шықпауымыз керек екендігіне нұсқау. Егер мухкәм аяттар көрсеткен шектеулер мен

үкімдерден шығып кеткен жағдайда, адам дінге жаңалық енгізіп, бидғат жасаушылардың қатарына кіріп кетеді. Аяттың келесі бөлігінде Құранның келесі бір топ аяттары мағынасы бірнеше нәрсеге меңзеп, кейде тіптен түсініксіз болып келетін мутәшәбиһ аяттар екендігін айтады. Аятты бізге танымал болған мағынамен түсінуді жалғастыра болсақ, жүрегінде ауытқу болған адамдар осы мутәшәбиһ аяттарды тәпсірлеп, мағынасына ұмтылып, жасаған істерін мұсылмандарды тура жолдан тайдыру үшін пайдаланатындығы баяндалады. Ал, өз кезегінде ондай аяттардың мағынасын Алла Тағаладан өзге ешкім білмейді. Құран қолданған мағынаны термин ретінде келтіріп анықтамалар берілгенімен, ғалымдар оны түрлі мағынада қолданғандығы да кездеседі. Мысалы: Ибн Масъуд мутәшәбиһ аяттарды үкімі жойылған мухкәм мағынасымен, ал мухкәм аяттарды үкімді жоюшы насих мағынасында қолданған. Ибн Аббас тек бұл мәселеде ғана емес, «иллә» сөзімен келетін истисна аяттарды да насих ретінде баяндап, түсіндіргені баяндалады [1, 190 Құран ілімдері]. Деобанд медреселік жүйесінің негізін салушылардың бірі Шах Уалиуллах әд Дәһләуидің баяндауы бойынша алғашқы кезеңдерде насих мағынасының астына шамадан тыс көп аяттарды жинай берудің соңғы көрінісі мансух аяттардың да шектен тыс артуына негіз болған. Сол кезеңдерде мансух саналған аяттардың саны бес жүзге жеткен. Оның себебі, аталып өткен кең мағынадағы қолданыс болып саналады [2, б. 84].

Терминдік мағынасына келер болсақ, атақты ғалым Нуруддин Итр терминдерді зерттей келе, имәм әт-Тыйбидің анықтамасын қуатты деп жеткізеді. Оның анықтамасы бойынша:

Мухкәм-ол ешқандай күмәнді бұлыңғыр нәрселер қосыла алмайтын анық мағыналы аят. Мутәшәбиһ-ол ішіндегі мақсат етілген мағынаға жасырын мағына қосылған аят түрлері. Мән беріп, анализ жасасақ алдыңғы аяттағы контексттен осыны түсіне аламыз. Себебі, Алла Тағала аталған екі терминді бір-біріне антоним мағыналар ретінде қолданды. Ол жерден түсінетін тағы бір мәлімет ретінде мухкәм аяттың өз антонимін баяндап беруі міндеттелетіндігін түсінеміз. Мутәшәбиһ аяттардың мағынасына тікелей кіріп, күрделі жағдаяттарға ұрынбастан, оның тәуилін жасау керек екендігі түсініледі [3, б. 122]. Тәуил болса, бізге белгілі болғандай, ештеңеге сүйенбестен жасалынатын процесс емес. Сондықтан, біз тәуил жасау барысында сүйенетін қайнаркөз мухкәм аяттар. Бізге мағынасы құпияланған аят келгендіктен, оны түсініп, зерттеу мүмкін бе деген ой келуі мүмкін. Бұл ой бұрынғыларға да келіп, олар түрлі көзқарастарға бөлінген. Олай бөлінудің себебі тағы да біз айтып өткен аятқа оралады. Құран ережелерінде біз білетіндей тоқтаудың арнайы орындары бар. Аяттың контекстінде мутәшәбиһтің тәпсірін Алла Тағаладан басқа ешкім білмейді деген бөліктен кейін тоқтауды мақұлдаған ғалымдар, келесі жалғасы белгілі бір істі жетік меңгерген адамға меңзейтін «расихун» сөзімен басталып, оның сипаты ретінде олардың ғылымдағы мамандар екендігін баяндап, Аллаға иман келтіргендерін айтады деп жалғастырады. Ал, келесі бір топтың өкілдері «расихун» сөзін Алла сөзімен бірге сөйлемнің бірыңғай мүшелері мағынасындағы атф ережесімен қарастырып, аяттың мағынасын «мутәшәбиһ аяттарды Алла және ғылымдағы мамандар біледі» деп түсіндіреді. Енді, екі топтың да дәлелдері белгілі болған соң, біз олардың дәлелдерін қолданған орындарына мән берсек, берген мағыналарының әрқайсысы өзіне сай қуатты екендігін байқай аламыз.

Бізге көптеген мағынасы көмескі аяттардың бар екендігі белгілі болған соң, біз оларды баяндаудың қалай болатындығына тоқталғанымыз жөн. Бізде ең әуелі ақидалық мәселелерде қиындықтар тудыратын мутәшәбиһ аяттардағы хабари сипаттар мәселесі. Оны ислам үмметінің алғашқы ғасырындағы ғұламалар тафуид жолын ұстана отырып баяндаған. Алғ олардан кейінгі келген халаф ғалымдар өзіміз баяндап отырған тәуил жолын ұстанып, көмескі аяттардың мағынасын адасып кетуге апаратын ықтималдықтардан сақтап отырған. Тафуид аятта айтылған хабари сипаттарға айтылған қалпында иман келтіріп, ешқандай болжам мен қалай деген сұрақтар қойып,

толғанбастан сену. Біз айтқан тәуил мәселесін кейінгі сунниттік кәләм ілімі қалыптасқан ғасырлардағы ғалымдар көптеп қолдағандықтан «халафтардың ұстанымы» деген атауға да ие болған. Ескертіп айтып өттік! Олар ешқандай да ойдан жорамал жасаған жоқ, керісінше араб тілінің күрделі ережелері мен риторикалық ерекшеліктерін ескере отырып, мухкам аяттарға негізделген ғылыми тәуил үлгісін көрсетті. Ақида немесе кәләм ілімін зерттеу мамандарына тәуил жасау процесінде негіз болып табылатын мухкам аят киелі Тәнзилдің Шура сүресінің 11-аятында келетін «оның ешқандай ұқсасы жоқ» деген аят. Тәуил жасаудың бір көрінісін келтіретін болсақ, Құранда көптеген талаптарға себеп болып жүрген «истауа» мәселесін келтіруге болады. Оны кейбір адасушы адамдар Алла Тағала Аршыға орнықты мағынасымен аударып, адасуға себеп болып жүр. Енді бізде қағида бар, Алла Тағала ешнәрсе ұқсамайды, кез келген жағынан. Қандай тұрғыдан қарасақ да Алла Тағала жаратылыс атаулыға ұқсас емес. Сол үшін бүкіл бар нәрсе екіге бөлінеді, бірі барша әлем болса, екіншісі әлемдерді жаратып, оны бағындырып отыратын Алла Тағала. Біз білетін жаратылыс атаулының барлығының соңы белгілі бірнәрсеге мұқтаждықпен аяқталады. Ал, Жаратушы оларға ұқсамағандығы себепті, ешқандай да мұқтаждық атаулы Оған теліне алмайды. Ал, енді Алла Аршыға орнықты дегендерге логикалық жауап берсек, алдымен Алланың Аршыға толық орнығуы жағдаяты қарастырылады. Жауабы: Алла Тағала Аршыға толық орнығатын болса, ол белгілі бір шектеулермен өлшемдермен шектелген деген мағынаға саяды. Бізге өлшемдерді жаратып берген Жаратушы өлшемдерге өзі мұқтаж болуы ақылға сиымды емес.

Енді, екінші жағдаятқа келер болсақ, Алла Тағаланың бір бөлігі Аршыға орнықты деп қарастырып көрелік. Жауабы: Алла Тағала белгілі бір бөлігімен орнығатын болса, ол теңдей бөліктерге бөлшектене беретін материялық дене деген ұғым туындайды. Ал, біз білетін қағидаға сай Алла Тағала жаратылыс сияқты бөлшектерге бөлінбейді. Ол барлық кемел сипаттарға ие Жаратушы. Біздің ақидалық зерттеулерде қолданатын формуламыз дайын, кез келген Алла Тағалаға жаратылысқа сай келетін сипат тағайындалса, оны тілдегі ауыспалы ең кемел мағынасына сала отырып, Алла Тағаланы әлемнің кез келген бір жаратылған бөлшегіне ұқсатудан пәктейміз.

Айтылған нәрселерден біз Алла Тағаланың Аршыға тура мағынада орнығу процесін меңзегендігін түсіндік. Ал, енді ауыспалы мағынасы араб тілінің сөздігінде әмірін жүргізу, билеу, басқару деген мағына береді. Оған араб тілінің риторикалық ережелеріне басты қайнаркөздер рөлін атқаратын ертедегі шифрларды дәлел ретінде келтіреді. Мысалы, бір басшы қаланы жаулап алды десе, оның өзі емес, әскері жаулап алды деген мағынаны білдіретін дәлелдерді келтіре отырып, Алланың Аршыға билігін жүргізуі деген қорытынды тәуил шығады[4, б. 18-19].

Сол сияқты әйгілі ханафи мәнһабының ғалымы әл-Мәйдәни Тахауи ақидасының мәтініне жазған түсіндірмесінде алдыңғы ғалымдардың сөздерінен мынандай бір үзінді келтіреді: «кімде-кім «Алла Тағала сияқты ештеңе жоқ» дегенді түсінетін болса, болмыстың ақиқатын түсіну процесінде ешқашан күпірлік жасамайды»[5, б. 39]. Яғни, біз айтып отырғандай білімсіз адамдардың ғылымға кірісіп, Құрандағы аяттарды жеткілікті деңгейде танып, біліп алмастан өздігінше үкім шығаруы болып саналады. Баршамызға белгілі болғандай, ертеде Алла Тағаланы пәктеуді мақсат етсе де, надандықтары себепті Аллаға тән мутәшәбиһ сипаттарды түгел жоққа шығарып, күпірлікке бас ұрғандар да аз емес. Себебі, Құранда келген кез келген үкімді жоққа шығару адамның исламнан шығып кетуіне себеп болатын ең басты факторлардан.

Хабари сипаттардағы көмескі мағыналар жайлы сөздер қозғалған соң, біз хабари сипаттар тек Құранда ғана бар, хадис саласында жоқ деп ойлап қалуымыз қате болады. Баршаға мәлім көптеген сахих хадистер хабари сипаттармен келген. Мысалы: күң әйел Алла қайда екенін сұраған кезде, Алла елшісінің аспанды көрсетуі деген сияқты. Біз бұл хадистерді де айтылған мухкам аяттың формуласына салып, Алла Тағала пәктей отырып

баяндаймыз. Яғни, айтылған мухкам аят бізге қай жерде болса да, кез келген ақидалық иләһият мәселесінде жолбасшы болатын аят.

Бұл мәселе тек ақидада ғана емес, амалға қатысты үкімдерді зерттейтін фикһ ғылымының шығу тегі мен ережелерін қарастыратын усуль фикһ саласында да қарастырылады. Ол жерде арнайы «дәлел келтірудің анық болуы мен оның сатылары» және «дәлел келтірудің анық емес болуы мен оның дәрежелері» деген екі өте кең бөлімдер қарастырылады.

Бірінші бөлімдегі дәлелдің анық болуы төрт сатыдан тұрады:

- 1) заһир
- 2) нас
- 3) муфассар
- 4) мухкам

Ал, анық емес болуы да төрт дәрежеге жіктеледі:

- 1) хафи
- 2) мушкил
- 3) мужмал
- 4) мутәшәбиһ [6, б. 175-188]

Байқап отырғанымыздай, ең жоғарғы сатыларға мухкәм мен муташабих орналасты. Яғни, бұл анық пен анық емес тараптардың кез келген бір сатысындағы екі ұғым бір-біріне антоним екендігін көрсетеді. Оны да талдау мен түсіндіру әдісі ақидалық әдіске ұқсас болғанымен өте терең. Оны қысқаша түсіндіруге бұл жазба жұмысы жеткіліксіз. Ал, оларды келтірудегі мақсат, ислам үкімдерінде күрделі мәселелерін көп екендігін ескерту үшін болып саналады.

Мухкәм және мутәшәбиһ аяттарға адам ақылын дұрыс қолданбауының себебінен тарихта түрлі адасқан ислами ағымдардың шыққаны белгілі. Мысалы Абдулла Дираз «Мүшаббиха, мужассима және сол сияқтылардың шығуы халафты (кейінгілерді) тәуил жасауға итермелеген себептердің бірі» деген көзқарасты айтады [7, б. 140].

Құран аяттарына Құран ережелері мен ілімдерін үйренбеген адамның талдау жасамағаны жөн деген қорытынды жасауымызға әбден болады. Оған бірнеше мысалдар да келтіріліп, қысқаша анықтамалар да берілді. Теологиялық мәселелерді шешудің қысқаша формуласын ұсыну арқылы, өткен буындарда болған қателіктен сақтау мақсаты орындалды. Алайда, бұл тақырыпта ашылмаған мәселелер көп екендігі қарапайым көзге де белгілі екендігі ескеру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбаев Қ. Құран ілімдеріне кіріспе.—4-басылым. Алматы: «Нұр-Мүбарак» баспасы, 2019. - 386 бет.
2. Шах Уәлиуллах әд-Дәһлауи, Әл-Фәузу әл-Кабир фи усули әт-тәфсир. Дамаск: «Дару әл-Ғауасани лиддирасати әл-Қураһия», 2008. – 158 б.
3. Нуруддин Итр. Булумуль Құраниль кәрим. –Каир. Дәрул Басаир. 2014. 305 бет.
4. Әділбаев А. Ш., Имаммади Т. Матуридия ақидасы (әл-Бидая мин әл-кифая фи әл-һидая фи усул ад-дин): Аударма – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 90 б., «Қазақстандық исламтану мектебін дамытуға қатысты зерттеу жұмыстарын жүргізу» тақырыбы бойынша грант аясында жарық көрген монографияның 16 томы 18-19 бб.
5. Абдул-Ғани әл-Ғунәйми әл-Мәйдәни әл-Димәшқи әл-Ханафи. Шархул-ақидатит-Тахауия әл-мусәммәту «бәянуһ-суннәти уәл-жамағати».–Станбул. Дәруш-Шифа. 2018. 192 б.
6. Доктор Уәһбәтуз-Зухайли. Әл-уәжиз фи усулиль-фикһ.–Дамаск. Дәруль-фикр. 2019. 248 б.
7. Ержан Қ. Ислам ақидасы. – Алматы. «Самға» баспасы, 2018. – 319 б.

СОПЫ АЛЛАЯРДЫҢ «СӘБАТУЛ АЖИЗИН» ЕҢБЕГІНДЕГІ НӘПСІ ҰҒЫМЫ: ТАРИХИ КОНТЕКСТ ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРДІ ТАЛДАУ.

Исламтану, 1 курс магистранты **Қадыр І.**
Ғылыми жетекші: доцент, Phd Жамашев А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Ихсан ілімі – адам бойындағы жағымсыз әдеттерді тазартып, мінез-құлықты реттейтін, адам баласының ішкі жан дүниесі мен сыртқы болмысын кемелдендіретін ғылым түрі. Фикһ ілімі құлышылық амалдарды дұрыс орындау жолдарын үйретіп, тәртіпке шақырады және дін үкімдерді түсіндіру арқылы даналыққа бастайды. Ақида ғылымы діндегі сенім мәселелерін дәлел-дәйектер арқылы орнықтырып, жан-тәнімен иман етуге жетелейді. Ал, ихсан ілімі жүректерді тазалап, оның түгесілмес сырларын тек жаратушыға арнауды мақсат етеді.

Кілт сөздер: ихсан, тасаууф, сәбадул ажизин, сопы аллаяр, рисалаи азиза, нәпсі.

Ихсан – пенденің иманын бекемдеп, құлышылыққа деген құлышынысын арттыратын, адамгершілікке тән игі қасиеттерді кемелдендіре түсетін рухани ілім. Өзге де дереккөздерде сопылық немесе тасаууф деген атаулармен кездеседі. Ихсан немесе сопылық ілімі – исламдағы арнайы мистикалық, иррационалдық бағыт. Басты мақсаты – адамның рухани болмысын дамытуға және ақыл-ойын жетілдіруге бағытталады. Осыдан ихсан ілімінде гносеологиялық мәселелер маңызды рөл атқарылатыны аңғарылады. Ғылым мен діннің, рационалды және иррационалды танымның, интуитивтік, мистикалық танымдардың арасындағы арақатынасты зерттейді. Аталмыш ғылымның негізі бастауы «Негізінде Алла әділдікті, игілікті (ихсанды) және ағайынға қарайласуды бұйырады. Сондай-ақ арсыздықтан, жамандықтан және зорлық зомбылықтан тыяды. Түсінерсіңдер деп сендерге насихат береді» – деген Құранның Нахыл сүресінің 90-шы аятынан бастау алады [1, 16:90.].

Ихсан сөзінің тілдік мағынасы «жақсылық», «игілік» деген мағынаға саяды [2, б. 1189]. Терминдік мағынасы: «қандай да бір істі орындағанда оны ең әдемі, ең кемел түрде жасау». Мұсылман ойшылы Саид Шариф әл-Журжани «Тағрифат» атты философиялық сөздік атты кітабында ихсан іліміне: «Адамның Құдайды көріп тұрғанындай құлышылық жасауы, оған шамасы келмесе пендені Құдай көріп тұр деп сезіну – деп анықтама берген [3, б. 12]. Жоғарыдағы анықтамалардан адамның рухани жетіліп, сана-сезімінің екінші деңгейге көтерілуі деген қорытынды жасауға болады. Ихсан ілімінде концепциясы осының төңірегінде өрбиді. Сондай-ақ ихсан ілімінің негізгі мақсаты адамның басты жауы нәпсіні тәрбилей саналады. Нәпсі туралы ой толғамдарды, ғалымдардың пікірлерімен Сопы Аллаярдың түсінігіндегі нәпсімен жан-жақты талдау жасалады.

Сопы Аллаярдың өмірі жайлы түрлік деректер жеткен. Шамамен 1631-1634 жылдары дүниеге келген. Солардың ішіндегі ең ауқымдысы Тажуддин Жалшықұлұлының «Әзизаға хат» («Рисалаи Азиза») кітабының кіріспе бөлімінде жазылған. Сондағы дерекке сәйкес, Самарқандта «Мыңлаң» деген тұрғындары мейірімсіз, зұлым ауылда Теміряр деген тақуа жан болып, әйелі оған ұл тауып береді. Ұлының атын Аллаяр қояды. 12 жасқа толғанында, оны Бұхара шаһарына апарып, медресеге түсіреді. Аллаяр медреседе 13 жыл білім алады. Оқуын аяқтан, жасы 25-ке жеткенінде Бұхара ханы оны салық басқармасының төрағасы етіп сайлайды.

Аллаярдың үш әйелі, екі қызы мен бір ұлы болған. Қыздары – Әмина, Әлима, ұлы – Мұхаммед Садық.

Ихсан іліміне арналып жазылған еңбектер Қазан төңкерісіне дейін түркі тілдес халықтар арасында зор құрметке ие болған. Солардың ең танымалдары Ахмед Иасауидің

«Диуани хикмет», Қажы Мұхаммедшәріпұлы Мұхаммедәмин Шымыр Алты Бармақтың «Дәләил нүбүүа» және Сопы Аллаядың «Әлсіздердің табандылығы» («Сәбатул ажизин») кітабы мен оларға арналып жазылған түсіндірмелер. Өз заманында бұлар Орта Азия мен Қазақстан аумағында және барша түркі тілдес елдерде ең көп тараған оқулықтар ретінде саналған. Аталмыш еңбектердің негізгі мақсаты – ізгілік, адамгершілік, мейірімділік, әділдік, отансүйгіштік, жақсылыққа шақыру, жамандықтан қайтару сияқты көпке ортақ адамзаттық моральдық-адамгершілік қағидаларға негізделген. Әсіресе Сопы Аллаярдың «Сәбатул ажизин» кітабы мен оған арнап Тажуддин Жалшықұлы жазған «Рисалаи Азиза» түсіндірмесі ұлты қазақ Мұхаммедшәріпұлы Мұхаммедәминнің «Дәләил нүбүүа» деген атақты кітабының концепциясына негізделгендіктен, олардың идеясы мен тәлімдік бағыты біздің халықтардың менталитетімен толықтай сәйкес келеді. Міне, осы жағынан қарастырғанда, бұл шығармалардың көптің руханиятын кемелдендіруге тигізер септігі мол және ол адамзаттың тасы өрге домалап, қуанған сәттері мен қайғырған кездерінде, үмітсіздікке салынған шақтарында ақыл айтатын құнды кеңестер берілген. Бұл кітаптардың ең басты құндылығы – Ислам теологиясына қатысты мәселелер «Құран Кәрім» және Мұхаммед пайғамбардың сүннет талаптарына сай, әһлу сунна уәл жамағат сенім мектебінің өкілдері мен Имам Ағзамның мектебінің ғұламаларының идеялары негізінде жазылған.

Сопы Аллаярдың «Сәбатул ажизин» кітабына Тажуддин Жалшықұлұлының жазған түсіндірмесі бүгінге жеткен аса құнды шығармалардың бірі саналады. Атауы – «Рисалаи Азиза». Кітаптың бұлай аталуына – автордың Азиза есімді қызы әкесіне хат арқылы «Сәбатул ажизинге» шолу жасап беруін өтінуі себеп болған. Сол өтінішке сай осы кітап жарық көрген. Сондықтан ол «Рисалаи Азиза», яғни «Әзизаға хат», немесе «Азизаның хаты» деп аталады. Бұл шығарма Сопы Аллаярдың маснауи, яғни екілік терме тәсіліндегі шумақтарына түсініктеме ретінде жазылға. Шығарма түркі-шағатай тілінде жазылған.

Кітаптың араб тіліндегі нұсқасы 1841 жылы Қазан қаласындағы Людвиг Шиветсон табиғханасында (баспаханасында) басылып шыққан. Кітаптың көшірмесі «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша Қазан мемлекеттік университетінің Н.И.Лобачевский атындағы ғылыми кітапханасынан алынған. Қазіргі таңда Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасында сақтаулы. Аталмыш кітапты «Әлсіздердің табандылығы» атауымен Зәріпбай Жұмаұлы Оразбай түркі шағатай тілінен аударып, түсіндірме жазған. Баспаға филология ғылымдарының кандидаты Қазыбек Тажиев дайындаған. 2014 жылы Алматы қаласындағы «Баспалар үйі» баспасынан 2000 данамен басылып шықты.

«Әлсіздердің табандылығы» (Сәбатул ажизин) Сопы Аллаярдың бүгінге жеткен аса құнды шығармасы. Бұл шығарма негізінде ақынның парсы тіліндегі «Мәсләкул муттақин» кітабына түсініктеме ретінде түркі тілінде жазылған діни көркем туындысы. Бұл жайлы ақын «Кітаптың жазылу себебі» атты тақырынбында айтып өткен. Кітап маснауи, яғни екілік терме тәсілінде жазылғанымен, тасаууф іліміне қатысты ортодоксалды ислам ғалымдарының ұстанымы негізінде көркем түрде баяндалған. Ең құндысы, кітапта тасаууфтың еш бұрмалауға түспеген қағидалары келтірілген. Еңбектің осы аспектісіне назар салғанда тарикаттардың шындығы бұрмаланып жатқан біздің дәуірімізде Сопы Аллаяр еңбегінің құны өте жоғары.

Мақаланың мәні мен мазмұнының ашылуы мақсатында «Сәбатул ажизин» кітабының «Сұм нәпсінің баяны» тақырыбындағы ихсан концепциясына, соның ішіндегі «нәпсі» ұғымына философиялық талдау жасалады яғни исламның негізгі қайнаркөзі саналатын Құран мен сүннетпен және ихсан ілімі ғалымдарының сөздерімен салыстырмалы талдау жасалады.

Сопы Аллаяр «Сұм нәпсінің баяны» бөлімінің алғашқы өлең жолын:

Кел, ей нафс, булма акнун табишьи нафс,

Сұлнур ақшом бу гардани гафс – деп бастайды.

Түсіндірме – Ей, сопы деп аталмақшы болған пенде, тоқта, нәпсінің соңына ілесе берме. Өткен күнәларыңа өкініп тәубе қыл да бұдан былай нәпсіңе ерік берме. Оның тілегенін орындай берсең мойны жуандап ырық бермей кетеді, жағдайдың соңы нашарлап кешікпей сана-сезімің азғындап, рухын әлсірейді. Есің барда өз нәпсіңе қарсы аяусыз күрес жүргіз» [4, б. 252].

Ислам ғалымдары әр күнәдан тәубе етудің міндет екендігін айтқан. Күнә адам мен Алла арасында орын алса, оның 3 шарты бар.

1.Күнәдан тыйылу.

2.Істегеніне өкіну.

3.Екінші қайтып орындамауға шешім қабылдау. Аталмыш шарттардың бірі орындалмаған жағдайда, пенденің тәубесі дұрыс болмайтындығы айтылады.

Егер жасалған күнә адам мен адамның арасында орын алса, тәубе дұрыс болудың 4 шарты бар. Жоғарыдағы 3 шарт осы жағдайда да міндет етіледі. Ал, төртінші шарт – екінші тараптағы адамның ренжітіп қойса кешірімін алу, затын тартып алса, қайтарып беру, сыртынан ғайбаттаса, алдынан өту [5, б. 17]. Тәубенің шарттары Сопы Аллаярдың сөзінен көрініс тапты деп атуға толықтай негіз бар, және ол «*өткен күнәларыңа өкініп тәубе қыл да бұдан былай нәпсіңе ерік берме*» деген түсіндірмесінен көрініс табады.

Құранда адамның тәубе етуіне қатысты «Расында, нәпсісін тазартқан кісі құтылды. Әлде кім оны кірлетсе, қор болды» [1, 91:9-10], «Уа мүміндер, бәрің бір ауыздан Аллаға тәубе етіндер. Сонда ғана мақсат-мұраттарыңа жетесіндер» [1, 24, 31.] деген және өзге де аяттар кездеседі.

Нәпсімен күресу, оны тәрбиелеу – адам баласының екі дүниеде де бақытты не бақытсыз болуын айқындайтын негізгі факторларының бірі саналады. Сондықтан, нәпсімен күресу – ислам дініндегі үлкен жиһад деп қарастырылады. Хасан әл-Басри: «Жиһадтың ең абзалы – нәпсімен күресу»; «Жүгендеуге мұқтаж болған нәпсіден артық тұсау жоқ – деген.

Құран аяттары мен пайғамбар хадистерінде адам баласының рухани дерттері аталып қана қоймай, онымен күресі жеңу жолдары да қарастырылған.

Олар:

1.Мұрақаба

Мұрақаба – Алла Тағаланың адам баласының сыртқы және ішкі дүниесін әрдайым бақылап тұрғандығын сезінуі әрі оған нақты илануы. Құранда: «Біліп қойыңдар. Алла іштеріңе бүккен ойларыңды түгелдей біледі. Ендеше сақатаныңдар» – деп ескертеді [1, 2:235.]. Мұхаммед пайғамбарға ихсан туралы сұрақ қойылғанда: «Ихсан дегеніміз – Алланы көріп тұрғаныңдай құлшылық ету. Сен оны көрмесеңде, ол сені көріп тұрады – деп жауап берген. Демек оқитын намаз, ұстайтын ораза, беретін зекет, орындайтын қажылық, т.б амалдар ихсан жағдайында кемел болса, нәпсіні жақсы жаққа тәрбиелеу әлдеқайда жеңілдей түседі.

2.Нәпсіні жаман қалауларынан тыю

Мұсылман адам ішкі үн-қалуы небір ой салғанда, сол істің дұрыс бұрыстығын саралап барып істеуі қажет. Әйтпесе, нәпсінің қалауын орындай беру адамды құрдымға әкетеді. Шал ақын:

Нәпсің бір көкжал бөрідей,

Иманың бағлан қозыдай.

Егер тыю салмасаң,

Иманыңды жеп кетер – дейді.

3.Нәпсіні әс-әсте тәрбиелеу

Нәпсіні бірте-бірте үйреншікті істерден ажыратып, жақсы істерге тұрақтандыру қажет. Осы тұста Шәкәрім былай дейді: «Сөзіңді түзе – әдетіңе айналады, әдетің мінезіңе айналады, мінезің – сенің тағдырың».

Бурунга боди кибр есмай бурундин,

Бурундұқ сол анга құймай үрундин.

Түсіндірме: – Әміршіл нәпсіңе тізгініңді беріп қойма! Байқа, тәкәппарлықтың қолаңса иісі санаңды илеп алмас бұрын, нәпсіңнің мұрынына мұрындық сал, нәпсің күйшейіп, рухыңнан асып кетпей тұрып ауызына кергіш салып таңып үнін өшір [4, б. 253].

Нәпсі – араб тіліндегі қолданысына қарай, жан, тән, құштарлық, эго секілді бірнеше ұғымды білдереді. Ал, қазақ ғұрпында «нәпсі» сөзі, көбінесе тойымсыздық, құмарлық деген мағынаға саяды. Қазақ тұрмыс-салтында «нәпсі», «нәпсіқұмарлық» деген сөздер қолданылады. Мысалы, Асан Қайғы:

Адам әзіз айтар деп, көңіліңді салмағыл.

Нәпсі – алдаушы дұшпаның, насихатын алмағыл – деп толғаған.

Нәпсінің де бірнеше түрі бар. Қасиетті Құран Кәрімде бірнеше түрі айтылған.

Олар:

1.Нәфсул аммара. Жамандыққа бастаушы нәпсі

Бұл көпшілік адамда кездеседі. «Юсуф» сүресінде Жүсіп пайғамбар: «Нәпсімді ақтамаймын. Расында нәпсі жамандыққа бұйырады...» – деген [1, 12:53]. Аяттағы «жамандыққа бастаушы нәпсі» атты түрі түсіндірменің «*Әміршіл нәпсіңе тізгініңді беріп қойма*» деген сөзімен сабақтасып жатыр.

2.Нәфсул-ләууама. Сыншыл нәпсі

Бұл жақсы жандардың бойынан табылатын нәпсі. Оған қатысты Құран Кәрімде: «Сөгіс беруші сыншыл нәпсіге серт – деп айтылған [1, 75:2].

Сыншыл нәпсі – шынайы мұсылманда кездесетін нәпсі түрі. Тұзу жүретін мұмин өзінің әр іс-әрекетіне үнемі сын көзбен қарайды. Әрдайым сөзі мен іс-қимылына өзі есеп береді.

3.Нәфсул-мутмаинна. Жаны жай тапқан нәпсі

Құран Кәрімде: «Уа, жаны жай тауып көңілі орныққан нәпсі – деп әмір етілген. Ғалым Әли Журжани: «Бұл жүректің нұрымен нұрланып толысқан, арсыз сипаттардан арылып, ізгі мінезге ие болған нәпсі» – деп анықтама берген [3, б. 243].

Адамнан байқалатын теріс ықпалдар оң өзгерістерге ауысып, пайғамбардың үмметіне лайық көркем өнеге көрініс табады. Шынайы орындалған діни амалдарымен иман қуаты арта түсіп, қоғам алдында, Жаратушы Ие алдында биік абыройға жол бастайтын, бірінен-бірі биіктей беретін айрықша ықылас пен ерекше құлшылықтың қақпасы ашылады. Жаны (нәпсі) тынышталып жүрек нұрлана түседі. Аталмыш принциптің негізін Сопы Аллаярдың:

Бу Мехнат бирла ул амморайи дун,

На бұлғай мутмаинна бұлса бир күн.

Түсіндірме: Нәпсіңді орташа қиыншылықтармен шынықтырып құлшылыққа үйрете берсең, бір күні ол рахаттанады. Сонда «Фажр» сүресінде зікір етілгендей, Алланың ризалығына ие болып, бақи билах мақамыңа жетуің мүмкін – деп нәпсінің жоғары дәрежесіне қалай жету керектігін насихат етеді [4, б. 254].

Осы түсіндірмеден ғалымның сөзі, өлең шумақтары жоғарыда аталып өткендей исламның басты принциптерімен толықтай сәйкес келеді. Тек, жеткізу, баяндай формалары ғана әр түрді. Зерттеу нәтижесінде мағыналары мен мәндерінің бір екендігі анықталды.

Имам Ғазали нәпсісін тазарту әрбір мүмінге парыз айн екендігін айтқан. Тіпті ол адамның бойында жаман мінез болмаса да, әр адам жүрек дертін біліп, оны қалай тазалап, тәрбиелеу жолдарын меңгеруі қажет деп санайды. Атақты ислам ойшылының бұл пікірінмен Сопы Аллаярдың өлең шумақтары сабақтасып жатыр. Жоғарыда аталып өткен нәпсінің түрлері де ақынның еңбегінен көрініс тапқаны жасырын емес. Осыдан нәпсіні тәрбиелеу ұғымы мұсылман өлкесінің батысында да, шығысында актуалды тақырып болғаны аңғарылады. Қоғамның ілгері басуына, мәдени-социологиялық тұрғыдан дамуына үлес қосатын нәпсісін бағындыра білген жандар. Сондықтан ойшылдардың бұндай ауыр тақырыпта қалам тербеуі бекер емес. Сырты көріністен тек

діни сипатта көрінгенімен, қоғамның материалдық жағын ілгері бастыратын да осы нәпсісін тізгіндей білген жандар. Осыған орай Сопы Аллаярдың еңбегі күні бүгінге дейін маңыздылығын жоғалтпай, адамзатты ізгілікке бағыттап отыр. Нәпсі ілімі кіретін ихсан ұғымының басты мақсаты, мақаланың басында аталғандай – қоғамды ізгілікке бастау.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әкімханов А. Анарбаев Н. Құран Кәрім. Қазақша түсіндірмелі аударма. – Алматы: Көкжиек, 2015.
2. Мәждуддин Фәйрузәбәди. Қамус әл-Мухит. – Бейрут: Муэссаса әр-Рисәла, 2005. 1189 б.
3. Әли ибн Мухаммад әл-Журжани. Тағрифат. – Бейрут: Дәр әл-Кутуб әл-Илмийа, 1983. 626 б.
4. Сопы Аллаяр. Сәбагул ажизин әлсіздердің табандылығы. Аударған: Оразбай Ж. – Алматы: Баспалар үйі, 2014. 315 б.
5. Яхия ибн Шараф ән-Нәуауи. Риядус салихин. – Дамаск: Дәр әл-Мустафа, 2016. 734 б.

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ДІННІҢ РӨЛІ «МӘШЬҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ ЕҢБЕГІ НЕГІЗІНДЕ»

Дінтану 2 - ші курс магистрантты **Ермекбаев Қ.Т.**

*Ғылыми жетекші: Әлтаева Н.С., PhD доктор, аға оқытушы
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Аңдатпа: Бұл мақалада Наурыз мейрамының пайда болу тарихы мен оны әр ұлт өкілдерінің атап өту дәстүрлері, баяндалады. Қазақ халқының бұл мерекеге деген ескі заманнан бергі көзқарасы, жаңа туған жыл мен табиғаттың жаңаруынан болашақта жақсылықтарды күтетіндігі толығырақ ашылған.

Кілт сөздер: Наурыз мейрамы, қазақ халқының салт-дәстүрлері, «Ұлыстың ұлы күні».

Ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани құндылықтары дін қағидаларымен үндесіп жатыр. Дін дегеніміз тек сенім жүйесі емес, ол – өмір сүру мәнері, қарым-қатынас әдебі, моральдық нормалар жиынтығы, жақсы мен жаманды, адал мен арамды ажыратушы рухани қағидалар жүйесі. Сондықтан, дін мәселесі – руханият мәселесі.

Дін – бұл сонау Адам (а.с)-нан бергі бізге дейін Мұхаммед (с.а.с) пайғамбарымыз арқылы жеткізіліп келген шариағат аясындағы үкімдер, қоғамдағы ынтымақ пен бірліктер, басшыға бағынып бір шаңырақ астында бейбіт өмір сүру сияқты нақты қадамдар болса,

Дәстүр – бұл Қазақ ұлтымыздың ертеден сақталып келген әдет-ғұрпы. «Дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» демекші бұл әдет ғұрыптарымыздың басым көпшілігі шариағат шеңберінде үйлесіп келген. Кез келген мәдениетіміздегі құндылықты, салт-дәстүрді алып қарасақ діннен негізін табамыз. Қарапайым халық олардың діндегі сүннет, мұстахат, уәжіп екенін білмеуі мүмкін. Бірақ, ол діндегі негізгі құндылықтардың бірі болып табылады.

Дін мен дәстүр – қашанда бір-бірін қуаттап, қоғамда ынтымақ пен бірліктің, бабаларымыздан қалған асыл құндылықтардың жоғалып кетпеуне үндеп, кейінгі ұрпақтың болашағы жарқын болуына, өткенді ұмытпай, саралап ұлттық ар ожданының жоғалмауына шақырады. Дін мен дәстүр үлкенге құрмет, оларға дауыс көтеріп сөйлеу былай тұрсын, жолда өтіп бара жатса алдын кесіп өтпеуге үндейді. Хадисте: «Береке сендердің үлкендеріңмен бірге келеді» делінсе, дана халқымыз: «Қариясы бар үйдің

казынасы бар» дейді. Жасы үлкен адамдарды төрге шығарамыз, сыйлаймыз, бас тартамыз. Үлкенді құрметтеу бізде бұрыннан бар еді, ислам енгеннен кейін дәстүрлі құндылық болып қалыптасты. Ислам дініндегі құндылықтар біздің салт-дәстүрімізде де болғандықтан, ол тез сіңіп, халық тез қабылдап алды.

Алайда бүгінгі таңда түрлі ағымдар белең алып, құнды дәстүрлерімізді жоққа шығаруға барынша үгіттеп жағымсыз жайттарға жол бастады. Ханафи мазхабының фикһ және пәтуа кітаптарында кездесетін ғұламаларымыздың наурызға қатысты «тойлау харам, тойлау күпірлік» деген үкімдері тікелей отқа табыну жоралғысына қатысты айтылған деп. Отқа табыну дінін ұлықтау мақсатында азғындық қылықтар жасау, ритуалдарын жүзеге асыру хақ сенімге қайшы болғандықтан, бұл мейрамды тойлаған кісі «күпірлікке түседі, харам іс жасағандардың қатарына жатады» деп үкім бере бастады. Дәстүрлерімізге балта шапты. Осындайда бойымыздан ұлттық намыс жоғалса – елім дейтін ерлердің жоғалуы, имандылық жоғалса – басшыға бағыну деген шарифаттың пайғамбар (с.а.с) салып кеткен бағыты жоғалуы ғажап емес. Сондықтан қашанда дініміз бен дәстүрді ұштастыра отырып түрлі ағымдардың алдын алуға, жас ұрпақтың санасын дұрыс бағытта тәрбиелеуге, бастысы дініміз бен дәстүріміздің жоғалмауына, оған ешкімнің кедергі жасамауына атсалысуымыз қажет.

Наурыз мейрамы өте көне заманнан келе жатқан мейрам. Ол «береке» деген мағынада тойланады. Наурыз сөзі көне парсы тіліндегі «нава»-«жаңа» және «рәзңһ»-«күн» деген сөздерінің бірігуінен құрастырылып, жылдың бірінші күнін білдіреді. Қазақ тілінде «наурыз» сөзі бірнеше мағынадағы түсініктерді аңғартады: біріншіден ол – жыл басында тойланатын думанды халықтық мейрам; екіншіден - жыл бастауына тұстас келетін айдың атауы; үшіншіден ұлыс күні жасалатын көжені еске түсіреді.

Бұл күн аспан денелеріне бастапқы нүктелеріне келіп, күн мен түн теңелетін, жан-жануарлар түлеп, адамдардың аузы аққа тиетін, жер бетіне шаттық орнаған күн. Наурыздың тойланғанына БҰҰ Бас ассамблеясының түсініктемесінің көрсетуі бойынша 30 ғасырдай уақыт өткен. Бұл мейрамды ежелгі гректер «патрих», бирмалықтар «су мейрамы», армяндар «навасарди», буряттар «сағаан сара», чуваштар «норис ояхе» деп түрліше атаған. Шығыс халықтарының қалай тойлайтындығы туралы деректер бізге Әбу Райхан әл-Бируни, Ибн Балхи, Омар Хайям еңбектері арқылы жетіп отыр.

Наурыз мейрамын тойлау дәстүрі дүниежүзі халықтарының көпшілігінің тұрмыс-салтында әртүрлі мағына-мазмұнға ие болған. Мысалы орыстарда мұны «масленница» деп атап, қысты шығарып салуға арнаған. Онда бақанға шығып тауықты алу, ән айтып, би билеу, т.б. ұлттық өнер түрлері көрсетілетін болған. Немістер арасында ХҮІІ ғасырға дейін 16-18 жасар қыздарын жеребе ойынына салып, оларды ұтып алғандарға ұтыстарын еріксіз алып кете беру дәстүрі болған. Қыз кетерде әке-шешесіне мұңын шағып, сыңсу айтып, тереңмен қоштасқан. . [1, 27-30б]

Немістердің қызық дәстүрі - қыз жасауымен бірге әтешке сыпырғыш байлап апару. Тойда әтешке алдын ала арақ ішкізіп, оны құйрығына байланған сыпырғышпен, ку-ка-ре-кулеген қатты шақыруымен қойқандатып жүргізген. Олар осы дәстүр арқылы жын шайтанды қорқытуды көздеген.

Парсы тілдес халықтар Наурызды бірнеше күн тойлаған. Олар бұл күндерде әр жерге үлкен от жағып, отқа май құйған. Жаңа өнген жеті дәнге қарап болашақты болжаған; жеті ақ кесемен ұлттық көже «сумалақ» ұсынған; ескі киімдерін тастап, ескірген шыны аяқтарын сындырып, бір-біріне гүл сыйлаған; үйлерінің қабырғаларын «күн символы» ретінде дөңгелек оюмен безендіріп, тіреу ағаштарға гүл іліп, түрлі жарыстар ұйымдастырған.

Ұлыстың ұлы күні де алтыбақан ұйымдастырылып, басында ән айтылып, тәтті күйлер төгілген. Дәстүрлі ұлттық ойындар (көкпар, аударыспақ, күрес, қыз қуу, тең көтеру, т.б.) ойналып, таң ата көпшілік маңайдағы биік төбенің басына шығып атқан таңды қарсы алған. Бірақ, бұл мейрам кеңес үкіметі тұсында тоқырауға түсу жылдарын да бастан өткізді.

А1926 жылдан бастап оған «діни мейрам», «ескілік сарқыншағы» деген айдар тағылып, тойлауға тиым салынды. Дегенмен, бұл тиым көне мейрамды халықтың жадынан аластата алған жоқ. Қазақстанның кейбір аймақтарында әркім өз отбасында, өз үйінде тойлауын жалғастыра берді. 80-жылдардағы демократияның өріс алуының, егемен ел болуға ұмтылысымыздың арқасында ұлттық мерекеміз жалпыхалықтық мейрам ретінде жаңғырып халықпен қайта қауышты. . [3,19-25б]

1988 жылдың көктемінде заман талабы мен қоғамдық пікірге көңіл аударған үкімет, Қазақстанда 62 жылдан соң тұңғыш рет «Наурыз тойының» тойлануына өзі тікелей басшылық етті. 1989 жылдан бастап «Жыл басы тойы» жалпыхалықтық мейрам ретінде қарсы алына бастады. Бүгінгі күндері бұл мереке халықаралық деңгейде ресми түрде танылған мереке болып отыр. 2010 жылдың 10 мамырынан бастап Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясының 64 қарарына сәйкес 21 наурыз «Халықаралық Наурыз күні» болып аталып өтілуде. Біздің наурызда қарсы алатын 2015 жыл – қой жылы болғалы тұр. Атабабаларымыз қой жылын құтты жылдардың бірі санап, төлдің басы көбейеді, молшылық халықты мейірлендіреді деп болжаған. Қазақстан үшін 2015 жыл шынында да бірнеше атаулы даталарға - Қазақ хандығының 550 жылдығына, Қазақстан халқы Ассамблеясы мен Конституциямыздың 20 жылдығына, Ұлы Жеңістің 70 жылдығына - сәйкес келіп тұр. Еңбекқор халқымыздың ел Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Нұрлы Жол» Жолдауында анықтаған шараларын жүзеге асыру арқылы аталған даталарды [4, 3-4б]

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мәшһүр Жүсіптің «Наурызнама» кітабы 1993 ж Алматыда «Жалын» баспасын 101 б..
2. Мұқанова, Б.Этнопедагогика: Оқу құралы /Б. Мұқанова, Р.Ильясова.– Астана: Фолиант, 2014. – 371 б.
3. Қалиев, С. Этнопедагогика:Оқулық / С. Қалиев, Ж. Молдабеков, Б. Иманбекова.– Астана: Фолиант, 2014. – 297 б.
4. Қазақ энциклопедиясы. - Том 7. – Алматы: Аруна, 2005. – 560 б.

МИРОВОЙ ОПЫТ ПРЕПОДАВАНИЯ РЕЛИГИОВЕДЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Религиоведение, 1 курс, маг. **Абдуллин А.**

Научный руководитель: д.филос.н., профессор Байтенова Н.Ж.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: В статье оценивается опыт преподавания религиоведческого образования как в мировом, так и в отечественном контексте, а так же актуальность религиоведения как академической дисциплины. В статье анализируются различные подходы, применяемые в учебных заведениях различных стран. В ходе исследования оценивается эффективность и актуальность данных методов в контексте мира, а также освещается применение сравнительного метода и междисциплинарного подхода в преподавании религиоведения. Представленный мультидисциплинарный подход обеспечивает понимание религиозных явлений и их влияния на культуру и общество, что открывает новые перспективы для формирования толерантного и осведомленного общества.

Ключевые слова: преподавание, образовательный процесс, школа, религия, Республика Казахстан.

В течение конца 1990-х годов в индустриально развитых странах происходил процесс секуляризации в сфере образования, при котором религиозные аспекты начали

вытесняться из учебных программ. Однако после терактов 11 сентября 2001 года в США, увеличения угроз религиозного экстремизма в обществе, произошел пересмотр государственных образовательных программ [1].

Нужно отметить, что уделение внимания религиозным вопросам в целом и религиозному обучению также связано с демократическими преобразованиями в мире. Изменение роли религии в общественном пространстве, которое наблюдается в последние годы, привело к возрастающему признанию необходимости диалога между различными духовными традициями.

В настоящее время более 70 стран признают важность введения урока религии в образовательный процесс. В свете усиливающегося религиозного разнообразия, вызванного интенсивными миграционными процессами, многие государства стремятся управлять этим явлением в соответствии с концепциями свободы совести и вероисповедания, закрепленными в правах человека [2].

Сегодня можно выделить три основных типа обучения религиоведению [3]:

1) Учебные программы, которые осуществляются религиозными общинами, которые несут полную ответственность за религиозное образование. Примерами такого подхода могут послужить Польша, Ирландия, Италия.

2) Обучение, организованное совместно государственными органами и религиозными общинами. Такая методология практикуется в Австрии, Бельгии, Англии, Германии, Греции, Венгрии, России, Испании, а также в некоторых регионах Швейцарии.

3) Обучение, которое полностью осуществляется государственными органами без участия религиозных общин. Примерами такого подхода могут послужить Дания, Эстония, Финляндия, Норвегия, Швеция, а также некоторые регионы Швейцарии.

В таблице 1 представлен перечень государств, где религиоведение изучается в государственных школах с использованием различных методик преподавания.

Таблица 1. Страны с уроком религии в государственных образовательных программах

Германия	Малайзия	Австрия
Дания	Ирак	Финляндия
Тайланд	Бахрейн	Румыния
ОАЭ	Таджикистан	Палестина
Бразилия	Мальта	Венесуэла
Грузия	Испания	Чешская Республика
Польша	Южная Африка	Бельгия
Швеция	Саудовская Аравия	Казахстан
Бирма	Австралия	Египет
Израиль	Азербайджан	Оман
Колумбия	Исландия	Чили
Люксембург	Венгрия	Литва
Ирландия	Средний Восток	Англия
Норвегия	Йемен	Шотландия
Пакистан	Нигерия	Иран
Иордания	Болгария	Кувейт
Аргентина	Швейцария	Узбекистан
Словакия	Новая Зеландия	Португалия
Италия	Сирия	Греция Ливан
Эстония	США	Турция
Латвия	Босния	Катар
Ливан	Перу	Кыргызстан

Россия	Кипр	Нидерланды
--------	------	------------

Источник: Ожиганова А. Преподавание религии в школе: поиски нейтральности и «культурные войны»

Краткий анализ задач стоящих перед религиозным образованием в современном мире показывает, что участники социального процесса зачастую придерживаются прямо противоположных либо конкурирующих целей и устремлений. С конца XIX- середины XX в. в Европе отмечалось угасание интереса к религиозному образованию, но по окончании 2-ой мировой войны с возрастанием популярности в обществе социалистических идей религия стала рассматриваться, как противоядие этим идеям. Вторую волну интерес к религии начал переживать в конце 90-х годов XX в. в свете современных идей мультикультурализма, толерантности, индивидуализма и плюрализма. С увеличением доли мигрантов и усилением глобализационных процессов многие работники системы образования стали выдвигать идеи замещения моноконфессионального образования на неконфессиональный, инклюзивный подход включающий преподавание нескольких религий с учетом интересов мусульман, индусов, сикхов и др. Еще одна интересная тенденция заключается в том, что во многих странах с развитой экономикой и соответственно высоким жизненным уровнем наблюдается снижение интереса к религии в обществе и снижение авторитета традиционных религиозных институтов. Этому способствовали процессы секуляризации и повышении чувства уверенности в завтрашнем дне порождаемым повышением уровня социальной обеспеченности каждого члена социума. Показателен пример Швеции которая в 2000г. отказалась от института государственной религии.

Религиозное образование представляется обществу инструментом социального воздействия в решении многих задач среди которых на первом месте стоит стабилизация общества. Однако некоторые исследователи полагают сомнительной идею о том, что религиозное образование может решить проблемы, которые лежат в других социальных областях, несмотря на заложенный высокий этический потенциал [11]. Некоторые страны используют религиозное образование в качестве инструмента сохранения национально-религиозной идентичности. В пример можно привести опыт Дании и Норвегии где остро стоит проблема интеграции мигрантов. Достаточно вспомнить раскрытие школьной инспекцией дела о "троянском коне" в системе среднего образования Бирмингема которое стало одним из самых обсуждаемых событий Британии в 2014 году. В европейских обществах где ислам рассматривается как угроза политическому и общественному порядку религиозное образование рассматривается как инструмент ассимиляции интеграции мигрантов, что кажется вполне оправданным. Ведь курсы религиозного образования предоставляют равные права представителям всех верований. Еще одним аргументом необходимости религиозного образования является то, что многие родители, у которых не хватает ресурсов дать хорошее религиозное образование дома, видят в школьном курсе возможность привить культурные, духовные ценности подрастающему поколению, выработать мировоззренческую позицию [11]. Остается множество вопросов на которые еще не найдено однозначного ответа. Обсуждаются такие вопросы как приоритет в преподавании религиозного образования-знания важнее или формирование мировоззрения у детей? Как лучше организовывать учебный процесс в соответствии с потребностями учеников? Каким образом можно сформировать у обучающихся широкие взгляды, восприимчивость к новым прогрессивным знаниям, передать им определенные общечеловеческие ценности через религиозное образование? Как найти баланс между светским и религиозным в образовании? Но единство мнений наблюдается в том, что государства признают необходимость религиозного образования как фактора, способствующего формированию осведомленного и культурно компетентного общества, способного к диалогу и взаимопониманию в

многонациональном и многокультурном пространстве. Сегодня в современных государственных школах Европы существуют основные модели религиозного образования: конфессиональная и неконфессиональная [4]. Конфессиональная модель предполагает добровольный выбор в восточных, южных и юго-западных регионах Европы, за исключением Греции, где религиозный урок является обязательным для всех. В то же время следует отметить, что в Эстонии государственные школы не предлагают религиозное образование. В традиционной модели конфессионального религиозного образования проводятся совместные христианские уроки (в Германии – с участием католиков и протестантов), которые направлены на содействие экуменическим целям в контексте распространения ислама. Один из факторов включения других религий в конфессиональную модель обучения становится все более характерным для многих европейских стран с доминирующей религией, таких как Испания и Италия. Это является переходным этапом к неконфессиональной модели обучения, основанной на изучении различных религий. В этом контексте можно привести пример проекта «гамбургского пути», реализуемого на базе академии мировых религий Гамбургского университета в Германии, где религиозное образование является обязательным предметом с отдельным обучением по конфессиональному признаку в соответствии с основным законом. В настоящее время немецкая наука о религии, также известная как «religionswissenschaft», является одной из самых сильных школ религиоведения и представляет период конца XIX - начала XX века [5].

Наглядным примером развития новых подходов к преподаванию знаний о религии является австрийский опыт. В Вене авторитетное влияние на образовательную систему осуществляют представители католической конфессии, которые успешно сотрудничают с протестантами, православными и старокатоликами в сфере предоставления духовного образования. Коллективное обучение в школах венской системы образования позволяет организовать конфессиональное религиозное воспитание посредством совместных учебных занятий. Проект также включает в себя католиков и мусульман. В нескольких школах Штирии и Каринтии проводится совместное обучение [6]. Преподавание религиоведческих дисциплин в школе имеет целью способствовать формированию мировоззренческих и культурных основ личности. Уникальность культурно-этического потенциала религиоведческих предметов заключается в их глубоко гуманистичной направленности. Казахстан не является исключением в контексте внедрения религиозного образования в школьную программу (рисунок 1).

Рисунок 1. Развитие религиозного обучения в Казахстане

Так, с 2016 г. в школах Казахстана введено обязательное преподавание религиоведения. Введение данного предмета является одной из государственных мер, необходимых для формирования у молодежи толерантного сознания, не приемлющего идеи экстремизма и терроризма; повышения общего уровня знаний о религии; оценки и понимания современной религиозной ситуации [7].

По данным Министерства по делам религии и гражданского общества, заинтересованность в предмете религиоведение сформировалась с момента получения Республикой Казахстан независимости и объявления свободы вероисповедания [8]. Таким образом, отправной точкой развития религиоведения можно считать 1992 год.

В 2004 г. в школах Казахстана был введен факультативный курс «Основы религиоведения» в рамках реализации Указа Президента «О мерах по предупреждению и пресечению проявлений терроризма и экстремизма» [9]. В связи со светскостью государственных школ школьная программа Казахстана охватывает только общую информацию о религиях и не предоставляет религиозного обучения. Таким образом, религиоведение в Казахстане согласно «Толедским руководящим принципам ОБСЕ» является образованием в целях расширения общих знаний учащихся о религиях (learning about religion) [10].

В 2013 году была утверждена государственная программа по противодействию религиозному экстремизму и терроризму [11]. Одним из ее главных мероприятий было планирование полного охвата школьников учебным предметом «религиоведение» в учебных заведениях средних школ, а также освоение необходимого объема знаний о религии.

С этой целью с 2016 учебного года в школах Казахстана с 9 класса был введен обязательный предмет «Светскость и основы религиоведения», который заменил факультативный курс «Основы религиоведения». Объем изучения курса «Светскость и основы религиоведения» составляет 1 час в неделю. Введение данного курса

«предполагает акцент на укрепление принципов светскости и профилактику религиозного экстремизма и терроризма.

Одной из существенных причин запуска программы обучения данного предмета в 9-м классе являлся тот факт, что в соответствии с данными, полученными при реализации международных тюремных реформ в странах Центральной Азии, молодые люди в возрасте от 14 до 29 лет оказались наиболее уязвимы и чаще других подвергаются вербовке и вовлечению в деятельность экстремистских и террористических группировок [12].

Введенный в школах Казахстана с 2016 учебного года обязательный предмет «Светскость и основы религиоведения» на сегодняшний день преподается или в рамках предмета «Глобальные компетенции» или же в качестве отдельного предмета. Выбор формы преподавания оставлен за школой. Формат предмета изменился: частично религиоведение входит в новый предмет «Глобальные компетенции» и изучается только в девятом классе. Проблемы с качеством преподавательского состава, качеством их переподготовки, малым количеством часов предоставленных предмету остались. Нововведения никак не улучшили существующего положения.

Как показывает практика, сегодня далеко не все взрослые могут правильно и корректно ответить на вопросы, касающиеся религий, поэтому очень важно давать верную информацию именно детям, то есть тем, чья личность ещё только формируется, чтобы избежать их попадания в деструктивные религиозные течения.

Мы придерживаемся мнения, что повышение качества религиозного образования и передача надлежащей информации о вере молодому поколению являются значимыми задачами образовательного процесса. Современное поколение демократического государства уже с юного возраста должно учиться самостоятельно оценивать религиозно-политические события, ориентироваться в многообразии различных тенденций, иметь собственную позицию и чувство неприятия к чуждым идеологиям.

Назрела необходимость тщательного и скрупулезного изучения вопроса религиоведческого образования в мире. Рассмотрение возможности внедрения зарубежного опыта в области религиозного образования подчеркивает, что использование данной практики в государственных школах страны является наиболее эффективным способом обеспечения религиозной грамотности учащихся. Данный подход не только ставит перед собой задачу передачи фундаментальных знаний о религиях, но и стремится к формированию понимания и анализа многообразия культурных и религиозных традиций и ценностей, укреплению гармоничных отношений и устойчивому социокультурному прогрессу современного общества.

Список использованной литературы:

1. Barnes L. Education, Religion and Diversity, 2014. p.280
2. Ожиганова А Преподавание религии в школе: поиски нейтральности и «культурные войны» [Электронный ресурс].URL <http://www.religion.ranepa.ru/> (дата обращения 08.03.2024).
3. Понкин И.В. Преподавание знаний о религии в светской школе: европейский опыт правового регулирования // Религиозная культура в светской школе. М.: Институт государственно-конфессиональных отношений и права, 2007. С. 6-37.
4. Schreiner P. (2015), Religious education in the European context. Crossings and Crosses: Borders, Educations, and Religions in Northern Europe, (дата обращения 08.03.2024)
5. Выступление профессора из Нидерландов Софи Ван Бьестервельд на 27 ежегодном симпозиуме ICLRS “Religious Freedom: Rights and Responsibilities” в октябре 2020) [Электронный ресурс].URL <https://www.iclrs.org/annual-international-law-and-religion-symposium/27th-annual-international-law-and-religion-symposium-2/> (дата обращения: 08.03.2024).

6. W. Weisse. Dialogical Religious Education in the Life Trajectories of Political and Religious Stakeholders in Hamburg. Religion & Education. Vol.44, 2017, Issue 4, P. 54–70.
7. Абдрасилкызы А. Качественное обучение религиоведению в школе благоприятно воздействует на сохранение внутренней стабильности страны. Научно-исследовательский и аналитический центр по вопросам религий. [Электронный ресурс]. URL <https://www.zakon.kz>. (дата обращения 08.03.2024).
8. Научно-исследовательский и аналитический центр по вопросам религии Комитета по делам религий Министерства по делам религий и гражданского общества РК (2017), [Электронный ресурс]. URL <http://www.niac.gov.kz/ru/> (дата обращения: 08.03.2024).
9. Указ Президента «О мерах по предупреждению и пресечению проявлений терроризма и экстремизма». [Электронный ресурс]. URL <http://adilet.zan.kz/> (дата обращения 08.03.2024).
10. Toledo Guiding Principles on teaching about religions and beliefs in public schools prepared by the ODHR Advisory Council of experts on freedom of religion or belief (2007), [Электронный ресурс]. URL <https://www.osce.org/odhr/> (дата обращения 08.03.2024).
11. Цели, стандарты и педагогические подходы к проблеме религиозного образования в современной Европе. Е.В. Разбаева. Вестник ПСТГУ. Серия IV: Педагогика. 2018. Вып.49. С.22-38
12. Государственная программа по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2013-2017 годы. [Электронный ресурс]. URL <http://adilet.zan.kz/> (дата обращения: 08.03.2024).
13. Шамбилов А. (2017), Доклад регионального директора PRI на Национальном форуме по вопросам радикализации заключенных и противодействия насильственному экстремизму в тюрьмах Казахстана. [Электронный ресурс]. URL <https://www.zakon.kz/> (дата обращения 08.03.2024).

«ӘЛ-ИНСАН ӘЛ-КАМИЛ» ИСЛАМ ІЛІМДЕРІНДЕГІ ЭТИКА МЕН ЭСТЕТИКАНЫҢ БІРЛІГІ

Дінтанудың өзекті мәселелері 2- курс докторанты **Қасымқан Қ.**
Ғылыми жетекші: д.ф.н., профессор Сейтахметова Наталья Львовна
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Андатпа: Ислам этикашыларының пікірінше, адамның бақытты болуы ең алдымен өзін-өзі тану мен өзін жаратқанды құрметтеуге байланыстырады. Ақыл-ойы басқа күштерге үстемдік ететін және өзін-өзі басқара алатын және өзін құрметтей алатын адам - айналасындағы барлық жанды және жансыз тіршілік иелерімен көркем қарым-қатынаста болуы, Құдаймен көркем қатынаста болған адамның моральдық бейнесі болмақ. Адамның бақытты болуы оның табиғи болмысына сәйкес келетін іс-әрекетіне байланысты. Көркем мінез-құлықтың болуы, ақыл иелеріне өз табиғатына сәйкес әрекет етуге көмектеседі. Бұл зерттеу мақаламызда ислам философтарындағы этика мен эстетика түсінігі және «әл-Инсан әл-Камил» Ислам ілімдеріндегі этика мен эстетиканың бірлігі тұрғысынан ашып көрсету.

Кілт сөздер: әл-Инсан әл-Камил, Ислам әдебі, этика, эстетика, таухид, бақыт

Ғаламдағы тәртіпке көз жүгіртсек, адамға әр қырынан ләззат бағыштайтын көркемдік-эстетикалық сұлулықты байқауға болады. Ой тарихында өнер мен көркемдік іс-әрекеттер сөз болған сәтте этика мен эстетика мәселесіне де ерекше мән берілетіні сөзсіз. Тарих бойы адамзаттың іздегені әрқашан сұлулықты табу және оған ұмтылу болды. Алайда сұлуды табу аздық етіп, ең сұлуға жету мақсатқа айналды. Ежелгі дәуір

философтарының ой-пікірлерінде этика мен эстетика ұғымы адам тану мәселесі мен өнер, музыка, сәулет саласындағы сенсорлық құбылыстарға қатысты талқыланды. Алайда ол сезімдік өріспен шектеліп қалмады, көркемдік асқақтық ізденіс метафизикалық өріске көшті. Платондық ой-пікірде дәл осылай қарастырылатын этика мен эстетика концептісінің сенсорлық жағына қарағанда метафизикалық жағына көбірек мән беріледі. Осы ойлармен қатар ислам философтары да этика мен эстетика ұғымын талқылады. Алайда, Құранның этика-эстетика туралы түсінігі олардың ойларының қайнарында өз ізін қалдырды. Ислам этикашылары деп отырған – адамның рухани кемелдігі мен ахлақ-мораль, жан дүние сұлулығы жәйлі ой-санасын қозғап, сындарлы пікір білдіріп, осы салада еңбектер жазған ислам ойшылдарының пікіріндегі «Этика», «Ахлақ-мораль» сөздерінің баламасы ретінде араб тіліндегі «жарату», «жаратылыс» секілді мағыналарға келетін «халқ» сөзімен түбірлес «ахлақ» сөзімен мәндес екенін айтады. АХЛАҚ — (ар. ахлақ اخلاق) сөзі араб тіліндегі «ха лә қа» етістігінен шыққан құлықтың (хулқ) көпше түрі, мінез-құлық, болмыс Мораль[1,б. 658]. Сөздік кітаптарында «хулқ» сөзінің мінез, сезім, табиғат, жомарттық, дін және жаратылыс мағыналарына келетіні айтылады[2]. «Этика» термині ежелгі грек тілінде «бірлесе өмір сүруші адамдар тобының мекен-жайы» дегенді білдіреді, кейін әдеп туралы ілім мағынасына ие болды. «Әдеп» термині түрік халықтарының тіліне орта ғасырлардағы араб-мұсылман мәдениетінің ықпалымен енген. Көптеген мамандар этиканы әдептану деп аударып жүр. Қазақ этикасы туралы басылымдарда «әдеп», «ақылақ», «мораль» «адамгершілік» сияқты ұғымдар қолданыла береді және оларға әртүрлі анықтамалар беріледі[3]. Дегенде атап көрсеткен. Демек, «хулқ» дегеніміз – адам атаның жаратылысында бар болған һәм адам ата ұрпақтарының бойында тәрбие жолымен қол жеткізетін рухани адамгершілік болып табылады. Оңғаров Е.А. өзінің «Қазақ мәдениеті және ислам құндылықтары» атты еңбегінде Аристотельдің ізгілік, мейірімділікке қатысты пікірінде, ізгіліктің екі түрін ой-сана ізгілігі және мінез ізгілігі[4,б.1787]. Деп қарастырады. Демек адам жаратылысындағы ақыл-ой мен мінез характер тумасынан бар болған адамға тән құндылық екеніне назар аударар болсақ ол әлбетте біздің ахлағымыздың, адами мінезіміздің һәм моральдық әдеттеріміздің жиынтығы.

Эстетика гректің «aisthêsisé» сөзінен шыққан және өнердің табиғаты мен әртүрлі өнердің техникасы туралы айтатын ғылым. Сұлулық туралы теориялар Ежелгі Греция, Үндістан және Қытайдың ежелгі философияларында жиі кездеседі[5]. Яғни Эстетика термині ежелгі грек тілінен “сезінуші, сезімдік қабылдау» деп аударылады. Бұл ұғым сезімге қатысты қабылдауды да білдіреді. Эстетика болмысты оның сұлулығы тұрғысынан қарастырады. Оған материалдық және рухани сұлулық кіреді. Осы тұрғыда философтардың әсемдікті этикалық, психологиялық, онтологиялық және метафизикалық контексте талқылауы қажет болды. Этика мен эстетика адамзат мәдениеті мен ұлттық поэтикалық жанрларында берілген ақын-жыраулардың шығармаларында үлкен орын алған. Сондай-ақ этика мен эстетика кемел адамның қалыптасуындағы имандылық пен адамгершілік, әдептілік пен әдемілік ұстындарының өзегі екендігін ерекше атап көрсеткен. Сонымен қатар, олар білім мен білімділіктің маңыздылығын терең түсіндіріп ізгілік пен шындықты, әдептілік пен ақыл-ойды, адамгершілік пен білімді кемелдіктің ең негізгі ұстындары деп қарады. Сондай-ақ этика мен эстетика бай арлы адам әр уақытта өмірінің аяғына дейін адамдық қасиетінді жоғалтпай, аяққа баспай, адамгершілік нормалары мен ұстындарын күнделікті өмір сүру тәсіліне айналдырған адамды ғана нағыз кемел адам деп есептеген.

Этикадағы әдеп – адамдармен қатынас барысында сыпайылық шегінен шықпау, адамның жеке ерекшеліктерін ескеру, өзгенің де өзінің де ар-намысын қадірлеумен бірге, шама мен шекті сезіне білу. Әдеттегі әдептілік пен мұсылмандық әдептің ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Ислам әдебі діннің ажырамайтын бөлігі ретінде қарастырылады. Сондықтан «ахлақ» ілімі Ислам дінінде өте маңызды орын алады. Асылында, ислам діні негізгі үш ілімге құрылады. Олар: иман, ислам, ахлақ. Бұл үшеуі

толық болмай иман толық болмайды. Бұдан біз сенім мен ғибадат пен қатар алақтың өте маңызды екенін көреміз. Тарихта «ахлақ» сөзіне мұсылман ойшылдары әртүрлі анықтамалар берген. Солардың бірі, танымал мұсылман ғалымы имам әл-Ғазали: «Ахлақ – адам бойына пікірсіз, зорлықсыз оңай жасалынатын туа біткен қасиеттер» [6] деп түсіндірген. Демек сөз әдебі, ісі әдебі, жүріс-тұрыс әдебінен адамгершілік байқалып тұрса, онда мұны ахлақты, яғни ең алғашқы адам атаның жаратылысына тән тәрбиелі кемел тұлға деп түсінеміз.

Ислам философтарындағы эстетикалық түсінігі

Ислам философтарының эстетика туралы зерттеулерді талқыламас бұрын, осы тақырыптағы діннің көркем өнерге деген көзқарасы мен құранның эстетика түсінігіне қысқаша тоқталар болсақ. Теология мен өнердің арақатынасы теология мен ғылымның және теология мен мораль арасындағы қарым-қатынасқа қарағанда салыстырмалы түрде талдау әр заманның ең қиын мәселелері екені даусыз. Өйткені ғылымның сипаттамалық аспектісі моральдың нормативті аспектісінен басым болды. Бірі адамның танымдық жағын қарастырса, екіншісі функционалдық жағын қарастырады. Өнерге назар аударып зерттеу жүргізсек керісінше, адамдардың көбінде эмоциясы мен қиял әлемімен байланысты екенін көреміз.

Ғаламдағы барлық сұлулықтар адамдарға мүлде басқа толқу тудыратыны сөзсіз. Құдайға сенушілердің көзқарасымен қарасақ, Алла әр нәрсенің жаратушысы болғандықтан, өздеріне осы сұлулықтарды ұсынып отырған Алланың құдіреті мен ұлылығын лайықты бағалауға және әрбір қараған затынан осы құдіреттің әсерін табуға тырысады. Құранда жұмақтың сұлулығы суреттелгенде, адамдардың ол мекенге жетуге деген құштарлығы арта түседі. Сүйтіп, жанға ләззат сыйлайтын эстетиканың құндылығы Құран кәрімде көрсетілген көркемдік арқылы тіптен керемет жақсы аңғарылады.

Құрандағы жәннатқа қатысты аяттар мұсылмандар үшін өте тартымды аяттар болып табылады, ал адамға бақыт сыйлайтын элементтердің сұлулығы мен эстетикалық ерекшеліктері жұмақты сипаттайтын аяттарда суреттелген. Құранда әсемдік, сұлулық, сансыз нығметтер, әшекейлер туралы айтылған аяттар сияқты, күмістің, алтынның, інжу-маржанның сұлулығын сипаттайтын аяттар да бар. Алла тағала жаратқан жаратылыста кемел жүйе, тәртіп, үйлесім, жарасымдылық, дәлдік бар екенін әркім қабылдайтын ақиқат. Құранның меңзеп отырған сұлулығы шын мәнінде – шексіздіктегі сұлулықтың шектідегі көрінісі. Проф. Dr. Қайрани Алтынтас өзінің Құран және эстетика атты мақаласында «Құранның көзқарасы бойынша барлық көркемдіктің негізі жауһары - Алла, Алла тағала барлық жағынан мұңсыз, нұқсаннан пәк, толық, ең кемел сұлуы. Сондықтан, Алладан басқа ешбір суретші жоқ және оның туындысынан басқа көркем өнер жоқ, шексіз сұлулық-Алла[7,б.57] дейді. Құран аяттарында Алла тағаланың жаратқан жаратылыстарынан өнерді, сұлулықты, кемелдікті тануға және ғибрат алуға нұсқаулықтар бар. Демек Алла тағала жаратушы ретінде жаратқанның бәрін әдемі көркем етіп жаратқан. Сонымен бірге Алла әр нәрсенің өлшемі мен тепе-теңдігін белгілеген. Оның әл-мусаввир көркем есімінің мәнін доцент. доктор исмаил карагөз эсма-и-хусна кітабында әл-МУСАВВИР - Көп шу шығару, жақындау, еңкейу, иілу, жөнелу, бейімдеу деген түбір мағынасынан шыққан мусавир сөзі сөздікте бір нәрсеге пішін мен бейне беру, сурет пен бояу және сипат беру деп түсіндіріледі. Аллаһтың бір сипаты ретінде «Мусавир» - болмыстарға пішіні мен сурет беруші деген мағынаны білдіреді[8,б.196]. Дейді. Ғалымдар осы негізде Құранда айтылған сұлулықты, тәртіпті, орналасуды, симметрияны, үйлесімділікті және тіршіліктегі белгілі бір өлшемді «Алтын қатынас» деп атайды. «Алтын қатынас» - бұл әлемдегі жанды және жансыз тіршілік иелерінің құрылымында бар деп есептелетін өлшем. Ғасырлар бойы өнерде, сәулет өнерінде және көптеген салаларда қолданылып келе жатқан бүтіннің бөлшектер

арасындағы тұрақты қатынасы мен өлшем үйлесімділік тұрғысынан ең тамаша өлшемдерді береді, «Алтын қатынастың» математикалық эквиваленті 1,618 түрінде көрсетілген[9]. Деп көрсеткен.

Этика – бір жағынан өмір сүру салтындағы мінез-құлық үлгілері болса, екінші жағынан құндылық болып табылады. Күнделікті өмірдегі көрініс беретін мінез-құлықтардың көпшілігі этикаға қатысты әрекеттерден тұрады. Ал философия – этиканы ақыл мен пайымға сүйенетін бір мәселе ретінде қарастырады. Бұл жолға теориялық этика деген атау беріледі. Этика ғылымының негізгі нысаны – «асыл болмысты» бұзып алмастан жалғастыру үшін, өз алдына жеткіліксіз болған қалау – тілектерімізді белгілі бір ұстанымдарға сай жүйеге келтіру. Этика философияның бір тармағы бола отырып, онымен бірге жүреді. Күніміздегі философияның ең ежелгі қайнарларынан саналатын Сократ алғаш рет өз-өзімізді қалай ұстауымыз керектігі жайында келелі пікірлерді алға тарта отырып, құндылықтар философиясының да негізін қалаған. Сонымен қатар этика философиясына – «ахлақ феноменіне қатысты пайым және адамның жеке және қоғамдық өміріндегі этикалық қимыл әрекеттерін зерттейтін ілім саласы» деген анықтамалар беріледі. Демек практикалық этикамен айналысқан әлеуметтанушы ғалымдар этиканы нақты жүзеге асатын істерге сүйене отырып, бекіте түседі. Ислам ғұламалары да қоғамдық ережелерге қуатты заң үкімі ретінде қараған. Этикаға қатысты мәселелерде Ислам ғұламалары батыстық әлеуметтанушылардан, практикалық ережелерді Құраннан, яғни нақты мәтіндерден шығару тұрғысынан ерекшеленеді. Осылайша Ислам ғалымдары жүріс-тұрыстағы ережелерді бекітуде, теориялық ережелерге жүгінген.

Эстетика мәселесінде ерте заманнан бүгінгі күнге дейін талқыланып келеді. Антикалық философтар мен неоплатондық философтар бұл мәселені метафизикалық, этикалық және онтологиялық негіздер бойынша талқылады. Өлең, сурет, музыка, әдебиет, мүсін сияқты өнер түрлерінің адам санасына тигізетін әсері туралы айтатын философтар дене және психикалық саулық адамдарға әдемі болатын өнер әрекеттерін орындауға байланысты екенін айтады. Адамдарды дұрыс наным-сенімге жетелейтін, олардың психикалық саулығын қамтамасыз ететін нәрсе – эстетикалық болмысты санаға сіңіру екенін атап айтатын философтар эстетиканың материалдық және рухани түрлері туралы да айтады. Демек жер бетіндегі діни көзқарас, дүниетаным ежелгі заманнан бері келе жатқаны белгілі. Діндер өздерінде қалыптасқан мойындалатын құндылықтар жүйесін – рухани құндылықтар деп атайды.

Дәстүрлі этика термині мұсылман этикасына жақын мағынада қолданылады. Дәстүрлі этика дегеніміз – мәдени немесе басқа ерекшеліктеріне байланысты белгілі бір аймаққа тән моральдық нормаларды да білдіреді. Қазақ халқының моральдық-этикалық тәрбиесінің басқа халықтарға ұқсамайтын өзіне тән мән-мазмұны, ерекшеліктері бар. Моральдық-этикалық дәстүрлер дегеніміз моральдық сана тәжірибесіне ендірілген, адамгершілік қатынас мазмұнында көрініс тапқан моральдық ережелер мен нормалар. Тарихи кезеңдердің жаңа дәуірі туғанымен ешқашан құнын жоймайтын моральдық-этикалық категорияларға: ар, ұят, намыс, абырой, ұждан, борыш, парыз, т.б. жатқызуға болады.

Қорыта айтқанда, қазіргі қоғамға тән кемел адам проблематиканың ерекше маңыздылығы оның этика-эстетикалық зерттеулерінің барлық аспектілеріне қызығушылық тудырады. «әл-Инсан әл-Камил» Концепциясындағы Рухани құндылықтардың девальвациясы бүгінгі күннің маңызды дертіне айналып, қазіргі қоғамымыздың қайғылы жетістігі ретінде үзілген дәстүрлі мәдениетімізді қалпына келтіру, жалпы «әл-Инсан әл-Камил» Ислам ілімдеріндегі этика мен эстетиканың бірлігі екендігіне басымдықты асыру қажеттілігін айқындайды, ол үшін моральдің тарихи қалыптасу ерекшелігі мен этикалық рефлексияның ерекшелігін терең түсіну қабілетімізді жоғарлатуға байланысты. Бұл қабілет жетілдіру үшін кез келген адамда

ислам ілімдеріндегі этика мен эстетиканың бірлігі дамыған тұлғаға тән болуы тиіс, сондықтан адамзаттың адамгершілік тәжірибесін зерделемей жоғары білім толық емес болады. Адам мінез құлқының өзгермелі халіне ислам шариғатының өзгермейтін қағидаты негізінде шешім қабылдап Исламдағы «әл-Инсан әл-Камил» Концепциясы арқылы жүзеге асады. Яғни, кемел адам этикасы мен эстетикасын кемелдендіру үшін негізгі ұстанымдар мен қағидаларды Исламның таза бастауларына негіздей отырып, адамгершілік құндылықтарды қайта електен өткізу, қайта тұжырымдау. Біздің дәуірімізге дейінгі Сократ, Платон, Аристотель мен орта ғасырлардағы әл Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Ясауи, Ахмет Иүгінеки сынды ойшылдар жазылған көптеген іргелі еңбектердің қазіргі ғасырдың тұлғасы болу сұраныстарына ізгілік қасиеттерін сіңіріп адамгершілікті сипаттайтын жақсы әрекеттермен жағымды мінезді сәулелендіріп мінез құлық сапасын исламдық ілімнен ұтымды пайдалану қажеттілігін нақтылай түседі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Г. Мамырбекова. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы. 2017.
2. <https://sozdikqor.kz/search?q=%D0%90%D1%85%D0%BB%D0%B0%D2%9B> (қаралған күні 10.03.2024)
3. «Қазақ этикасы және эстетикасы». Жиырма томдық. 12-том. Астана: Аударма, 2007. – 2 б.
4. Оңғаров Е.А. Қазақ мәдениеті және ислам құндылықтары – Алматы : «Көкжиек» баспасы, 2013.
5. Nihat Keklik, Felsefenin İlkeleri, (İÜEFY: İstanbul, 1987), 267-269, bk. Suut Kemal Yetkin, Estetik, (İstanbul: Devlet Basımevi, 1938), 1.
6. <https://www.ihsan.kz/kk/articles/view/10399> (қаралған күні 14.03.2024)
7. Nayrani ALTINTAS. Ankara üniversitesi ilahiyatfakültesi dergis. Altıntaş, Kur'an ve Estetik.
8. Исмаил ҚАРАКОЗ. Аяттар Мен Хадистер Тұрғысынан Алланың Есімдері Мен Сипаттары асма-и хусна. - АНКАРА, ШАҒЛАЯН Баспаханасы, 2020.
9. M. Sözen – U. Tanyeli, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986), 18

ӘЛ – ФАРАБИДІҢ БАҚЫТ ТУРАЛЫ ЭТИКАЛЫҚ – ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Дінтану кафедрасының 2 – курс магистранты *Абикаева А.Д.*
әл –Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Бұл мақалада күллі шығыс еліне танымал, ойшыл, ғұлама Әбу Насыр әл – Фарабидің бақыт туралы философиялық – этикалық ұстанымдары қарастырылады. Адамның бақыты және оның нақты мәнінің негізгі тұжырымдары талданды.

Кілт сөздер: бақыт, этикалық тұжырымдар, ізгілік, құндылық.

Бақыт – адам баласының жанының жай тауып, тәнінің рақатымен сипатталатын күй. Дегенмен, бақыт нақты сипатқа ие болса да – оны адамдардың түсінуі мен қабылдау әртүрлі. Біреулер бақытты отбасының жанында болып, жақындарымен уақыт өткізу деп білсе, басқалары жалғыз қалып, жанын тыныштандырғанды бақыт деп біледі және біреулері бақыттың кілті материалдық жайлылық деп те санайды. Адамзаттың саны қанша болса – олардың бақыт туралы да ойы сан алуан. Сол себепті, бақытты іздеу, оған

жол табу және сол жолда аянбай тер төгу адамзаттың өмірлік маңызы бар мақсаттарының бірі.

Бақыт жайлы өлең жазбаған ақын, ән арнамаған сазгер, күй арнамаған күйші жоқ шығар сірә... Ақиық ақын М.Мақатаев «Бақыт деген сенің бала күндерің» деп өз өлеңінің өргеніне бақытты қосқаны бәріне аян. Бақыттың мекені, бақ қонар уақыт пен оның сыйы адамзат үшін ашылмаған құпия болып отыр. Сол себепті, «бақыт» ұғымына этикалық – философиялық деген баға береміз [1].

Бақыт және оның құрама бөліктерін ғалымдар моральдық танымның бір саласы деп атап өтеді. Бақытты зерттеу бүгінгі ғылымдар үшін ғана емес, сонымен қатар, ертедегі зерттеушілердің де жұмысына арқау болған. Мәселен, Эпикур, Диоген, Сократ, Аристотель. Лао Цзы және тағы басқалар өз еңбектерінде бақыт жайлы пікірлер білдіріп, тіпті, толығымен еңбек те арнаған болатын. Олардың еңбектерін саралар болсақ, бақытты болу, бақытты тану - этикалық ойлардың бастамасы.

Бақыт пен оның мәнін зерттеу ертеден басталса да, әрбір кезеңде оның жаңа астары ашылып, су астындағы маржандар сынды жаңа қырлары шығып келеді. Әрбір дәуір өмір сүру сипаты мен ондағы адамдардың құндылықтарына орай бақыттың кілтін әртүрлі әрекеттерден табады.

Бақыт пен бақытқа жету мәселесін қозғағанда оның көрнекі өкілі Әбу Насыр әл – Фарабиді айтпай кетуге болмас. Әл – Фараби өз заманының белді зерттеушісі, бай мұралары бүгінге дейін жалғасып келе жатқан философия өкілі.

Оның бақыт туралы айтқан тұжырымдарына келетін болсақ, адамның жетілуінің шыңы бақытты табуында деп атап өтеді. Яғни, оның айтуынша, адам белгілі бір кезеңдерді өтпей бақытты толыққанды таба алмайды. Дей тұрғанмен автордың жұмысында толыққанды гуманистік көзқарас жатқандығын да атап өткен жөн. Автор жұмысында адамды тұлға деп танып, оның ерекшелігі мен өзгешелігін басты орынға қояды. Сәйкесінше, әрбір адам бақытқа өз бетінше жетіп, даму шыңына да түрлі жолмен қол жеткізеді деп біледі. Оның ойынша, әрбір адам тумасынан мінсіздікке ұмтылады. Ал, бұл жолда адамға қолдау мен түсіндіру қажет болады. қарапайым өмірде бақытқа жету жолын ата – ана мен оның айналасы көрсеткен болса, білім алуда бақыт жайлы теория оның белгілі бір түсінігін қалыптастырады.

әл – Фараби адамның бақытқа жету жолын сипаттай келе, бақытқа жеткен адамды философиялық тұрғыдан кемелденген тұлға дей отырып, мына жолдарды келтіреді: «Біз кереметті көру арқылы ғана бақытқа қол жеткіземіз, ал, кереметті көре білу философияға тән, осыған сай бақытқа философия арқылы ғана қол жеткіземіз». Автордың бұл жолдарды келтіре отырып, философияға жоғары баға бергендігін байқаймыз. Осылайша, автордың ойынша, бақыт философия астарында жатыр және оны ашу тек қана білім алу мен жеке ізденістердің қосындысында ғана мүмкін болады. Философия көптеген адамдардың өмір тәжірибесін қанаттандырады, көптеген ұрпақтың жаңа белестерге жетуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, философия пайдалы қағидаларды қалыптастырады, ал, бұл адамның қоғамда сәтті өмір сүруіне алып келеді [2].

әл – Фарабидың ойынша жер бетіндегі әрбір адам өзінің не үшін өмірге келгендігін, өмірден қандай мақсаттар күтетінін ойланады деп санайды. Адамның нақты осындай ойы оны философияға бастайтын алғашқы қадамы болып табылады. Бұл сұрақтардың жауабын табу әр адамның өмір сүруі барысындағы бай тәжірибесі мен ізденісінің нәтижесінде түрлі жаста мүмкін болады. Кейбіреулер жастығына қарамастан озық ойлы, шебер тілді және ізденісті жақсы көретін ізденімпаз болып философияның моральдық құндылықтарын тануға ерте көшеді. Ал, кейбір жандар, керісінше, бақыттың үстіртін «жылтырағына» қызығып, өмір бойы соның жетегінде өтіп кетеді. Шындығында, мұндай адамдар бақытты емес, бақыттың елесімен өмір сүрушілер деп те айтылады.

Жоғарыда атап өткендей, адамдар сұрақтар арқылы жауап тауып, жауаптарды бақыттың баспалдағы етіп құрады. Баспалдақтың әрбір басқышы шынайы бақытты

адамның «тағына» бастар сара жол болмақ. Сондықтан, автор бақыт этикасын әрбір жанның өзінде жатыр деп біледі.

Философияны меңгеру, оның таным көкжиегін ашу және моральдық құндылықтарды түсіну адамға асқан ақыл мен көркем мінездің нәтижесінде қол жетімді болады. Сондай – ақ, асқан ақыл деп отырғаны ақыл мен мінездің үйлесімділігі, жағдайлар мен оқиғаларға тараптар зардап шекпейтіндей көзқарас таныта алуды қамтиды. Әл – Фараби ақыл күшті болған жағдайда саналы ой қалыптасатынын, керісінше, ақылдың таяздығы ойдың төмендігіне алып келеді деп біледі [3].

әл – Фараби өзінің «Бақытқа жол» трактатында адам өмір сүруі барысында адалдық пен даналықты танытып, шынайылықпен өмір сүретін болса – бақыт адамға өзі – ақ келетіндігі туралы жолдар айтылады. Яғни, адамның ниеті мен әрекеті адамның пайдасына қызмет еткенде бақыт оның досына айналады. Ал, адамның ойы арамдыққа құрылса – бақыт та оның қас жауы болмақ. Бірақ, автор ұнамды қасиеттердің адаммен бірге тумайтындығын, керісінше, адам өмір сүру барысында түрлі жағдаяттармен бетпе – бет келіп, өз бойында жақсы қасиеттерді дамытатынын айтады. Демек, өмір бойы жамандық пен қастықтың ортасында өскен адам да ұнамды қасиеттерге ие болып, нағыз бақытты сезінуге құқылы.

Әл – Фараби бақытты адам өмірі мен қызметінің басты мақсаты ретінде қарастырады. Бұл ой оның «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары туралы Трактат», «Қоғамды зерттеу кітабы», «Азаматтық саясат», «Ізгі мораль», «Бақытқа жету туралы», «Бақытқа жету жолын көрсету» және т. б. сияқты еңбектерінде қарастырылады. Бұл еңбектер бақыт философиясының мәнін көрсететін қымбат мұралар.

Оның түсінігіндегі бақыт – адам өмірінің абсолютті құндылығы мен игілігі. Бұл адамның ұмтылысының шегі. Сонымен, ойшыл өзінің «Бақытқа апаратын жолды көрсету» трактатында: «Бақыт – бұл әр адам ұмтылатын мақсат, өйткені ол кемелдіктің бір түрі. Кез – келген кемелдік – бұл адам ұмтылатын мақсат, өйткені ол белгілі бір игілік болып табылады, өйткені артықшылықты игіліктер ретінде ұмтылатын мақсаттар көп болғандықтан, бақыт артықшылықты игіліктердің ішіндегі ең пайдалысы болып табылады. Әлбетте, игіліктер арасындағы бақыт-бұл ең үлкен игілік, ал артықшылықты нәрселер арасында-адам ұмтылатын ең керемет мақсат».

Әл-Фараби адам үшін артықшылықты игіліктің мәнін ашады. Ол артықшылықты игіліктерге басқа мақсатқа жету үшін емес, өздері үшін ұмтылатын игіліктер кіретінін дұрыс көрсетеді. Жоғары игілік – бұл бақыт та, мақсат та. Бақытқа қол жеткізген адам басқа мақсатқа ұмтылудың қажеті жоқ. Біз бақытты басқа нәрсе үшін емес, өзі үшін таңдаймыз. Адам бақытты болу үшін себеп іздемейді, артықшылықтарды іздейді. Осылайша, ол бақытты барлық артықшылықтар арасында ең қолайлы, мағыналы және кемелді деп санайды.

Ойшыл күнделікті сана деңгейінде бақыт көбінесе субъективті әл – ауқатпен анықталатынын көрсетеді. Кейбіреулер үшін бұл байлық жинаудан тұрады. Басқалар үшін бұл рахат пен жайлылық. Үшіншілері үшін бұл жеке жетістік, атақ пен құрмет. Алайда, оның пікірінше, мұның бәрі шынайы бақыт емес. Оның пайымдауынша, бұл көптеген жақсылықтарға қол жеткізуге кедергі келтіретін және бақытқа қол жеткізетін нәрселердің көпшілігін алуға кері әсер ететін сенсорлық ләззат. Ләззат алу үшін ысырап болған өмір-жануардың құл өмірі. Табысқа, құрмет пен даңққа келетін болсақ, мұның бәрі сізді бағалайтындарға байланысты сыртқы нәрсе. Ал, материалдық құндылықтарды жинақтау үшін өмір жай абсурд. Бұл табиғат пен ақылға қайшы өмір, өйткені байлық-бұл басқа нәрсенің құралы және мақсат ретінде мағынасы жоқ [4].

Аристотельден кейін Әл-Фараби бақыттың, іс – әрекеттің және ізгіліктің бірлігін негіздейді. Аристотель сияқты, ол бақыт жанның ең жоғары қасиетіне сәйкес келетін адамның ақылға қонымды іс – әрекетінде толық ашылады деп санайды. Тек ізгілікпен өмір сүру арқылы адам бақытты бола алады және жоғары игілікке ие болады.

Ізгілік әл – Фарабидің ойынша «тамаша іс – әрекеттерді» орындауды білдіреді. Мұндай әрекеттер мәжбүрлеусіз, адамның жүрегінен шығатын және оған дейінгі әрекеттерімен өзара байланысты болуы тиіс. Сондай – ақ, адамның еркін моральдық таңдауы да маңызды рөл атқаратынын атап өтеді. «Тамаша іс – әрекеттер» адамның күнделікті өміріне еніп, үнемі жасайтын тірлігіне айналғанда бақыт оған өзі – ақ келеді. Керісінше, адам біле тұра, жүйелі және тұрақты түрде үнемі келеңсіз жағдайлар мен қауіпті салдарды тудыратын болса – бақыт пен байлық, ізгілік пен кемелдік ауласын әрі ұстап, одан қашатын болады. Бірақ, әл – Фарабидің бақыт жайлы этикасына сай адам тек қана жақсы істермен немесе тек қана жаман істермен ғана айналыспайды. Күнделікті өмірде адамның ойы сан құбылып, мың өзгереді. Демек, өмір сүруі барысында бақытты да, бақытсыз да күндерді бастан кешеді. Соған орай, автор адамның ұнамды қасиеттері мен моральдық құндылықтарын тұрақсыз және өзгермеді деп бағалады.

әл – Фараби бақыт іздеу жолындағы «шек» ұғымына да аса мән берген. Ол өзінің еңбегінде денсаулықты мысал етіп алады. Айтуынша, денсаулық белгілі бір дүниелердің, нақты айтар болсақ, тамақтың, қозғалыстың нақты шегі болғанда ғана жақсы болады. Дәл осылай бақытқа бастап ұнамды қасиеттерде мінез – құлықтағы сезімнің, моральдық құндылықтардың, әрекет және ондағы саналылықтың шегімен өлшенеді. Өз трактатында шектен асу ұнамды болса да, жағымсыз болса да негативті салдарға алып келеді деп іледі. Яғни, менің түсінуімше, адам өмір бойы бірінғай жақсы немесе бірінғай жаман бола алмайды. Ол тек өз өмірінің аясында балансты сақтау арқылы ғана бақытқа жетеді. Мысалы, адам бойындағы шектен тыс батылдық оны ессіздікке алып келеді немесе батыллықтың шектен тыс аз болуы адамның қорқақ болуына ықпал етеді.

әл – Фарабидің бақыт туралы еңбегінде бақытты белгілі бір әрекеттердің жемісі ретінде келетін марапат ретінде қарамауға назар аударады. Олай болған жағдайда автор адамның әрекеті есепке, марапатқа, тек қана нәтиже алуға ғана құрылып, жүрек қатаяды деп біледі. Егер адам, жақсылық жасарда жүрекке жүгінбей, тек қана біреудің айтуымен, күштеуімен орындаған болса – онда ол бұл әрекеттен ешқандай бақыт сезінбейді, керісінше, ол адамның бойында шаршау мен істі аяқтауға деген құлшыныс басымырақ болмақ. Ал, жүрегі ізгілік пен құндылыққа толы адамның жасаған әрекеті оның бақытының бастауы болады. Өйткені, адам оны бақытқа жетем деп жасамайды, тек қана өз ісінің ләззатын сезіну үшін ғана жасайды. Ал, бақыт оның ізгілігінің артынан еріп, басына қонады. Бұл жолдарды қарастыра отырып, әл – Фарабидің бақыт және бақытқа жету туралы көзқарасының И.Канткімен ұштас келетінін аңғаруға болады.

Автордың бақыт туралы ойларын әрі қарай зерделер болсақ, бақыттың тағы бір жолын білім мен танымда деп көрсеткенін байқаймыз. Алайда, білім мен таным адамның ізгі әрекеті тәрізді еркіндікке құрылған болуы тиіс. Яғни, бір адамды күштеп оқыту, оның танымын өзгерту нәтиже әкелмейді. Осылайша, автордың ойы шығыс философиясына ұқсас болып келеді. Яғни, шығыс философтары білім мен рухани құндылықтың теңдігін сақтау арқылы бақытқа жету қажет деген көзқарасты ұстанған болса – әл – Фарабидің де ойы осыған жақын болғаны белгілі. Бұл орайда, кейіннен Абай да «Ақыл, қайрат, жүректі теңдей ұста» деп айтып кеткен болатын. көрнекі ойшылдардың танымы мен ойы бір арнаға бұрылып, бір көзқарасты ұстанғандығы бақыт этикасының мәнін одан сайын ашпақ.

әл – Фарабидің ойынша нағыз бақыт айналадағы әлем мен адамдар туралы толыққанды білім қалыптасқан кезде орын алады. Осы тұста автор адамның ақылының мінсіздігіне тоқталып өтеді. Яғни, адам өз ақылына жүгіну арқылы барлық дүниені, оның бөліктері мен құбылыстарын тани алады. Ақылға сала отырып, себептер мен салдарды да, табиғаттың заңдылықтарын да түсіне алады. Бұл – адамға берілген ұлы қазына. Ал, оны жетілдіру философияны зерттеу арқылы одан сайын мінсіз ете түсуге болады делінген автордың жұмысында. Ал, философияны зерттеу жаратылыстану ғылымдары, математика және метафизика ғылымдары арқылы жүзеге асады деп

көрсеткен. Яғни, ғылым жолында аянбай тер төгу бақыттың кілтін табудың бір амалы болмақ.

Ғұламаның философиялық – этикалық концепциясы жер бетінде адамның бақыт табуына бағытталған танымның рационалды танымды және бақытқа жетудің жолдарына бағытталады. Оның бақыт туралы ойлары дәстүрлі эсхатологиядан біршама айырмашылыққа ие болып келеді. Эсхатологияда бақыт түсінігі «жұмақ», «тозақ» ұғымдарымен сипатталады, ал, әл – Фараби философиясында бақытқа тек қана жер бетінде өмір сүріп қана жете алады делінген. Яғни, «Бақытқа жол» трактатында бақыт адамның өзін – өзі жетілдіруі арқылы жер бетінде жете алатын ризығы, оны басқа жерден іздеу ақымақтық деп келтіреді. Ал, жер бетінде бақытты болуы үшін жақсылыққа ұмтылып, жамандықтың бетін қайтару қажет. Авторға сай, «жақсылық» ұғымына игі істер, қайырымдылық пен мейірімділік жатады. Ал, «жамандық» ұғымы ашу, ізденістің болмауы мен санасыз әрекеттерде біріктіреді [5].

Шексіз бақыт пен жақсылықтар әл – Фарабидің тұжырымына сай жамандықты жеңіп, жан мен тән біріккенде орын алады. Ал, осыдан кейін бақыт тапқан жүректер бір – бірімен қосылады. Осылайша, жақсылық өсіп, ұрпақтан – ұрпаққа таралады. Әрбір ұрпақ бақыттың бір бөлігіне айналар бір қазынаны қалдырып отырады және бұл адамдардың одан әрі өзін – өзі жетілдіре түсуіне ықпал етеді. Осыдан шығатын қорытынды, бақыт дегеніміз – сана мен ғылымның нәтижесінде қол жеткізетін қоғамның рухани мәдениетінің жоғары деңгейі. Мұндай жоғары мәдениет бір қоғамның ғана емес, ұрпақтар сабақтастығының құндылығы. Жер бетінде өмір сүретін ұрпақтардың барлығына ізгі қызмет ететін байлық. Кейбір ғұламалардың еңбектерінде бақытқа жету әрбір адамның жеке басына қатысты ұғым болса, әл – Фараби этикасында бақыт жеке мен жалпының бірлігінің нәтижесі делінеді.

Жеке мен жалпының бірлігі туралы өрбітіп айтар болсақ, адамдардың шынайы бақытты табуы бір адамның ғана әрекеті емес, ол адамның өзгелермен ізгі қарым – қатынас орната отырып, қоғамда жеткен жетістіктері болып табылады. Ойшыл адам өмір бойы жалғыздан – жалғыз бақытты ғұмыр кеше алмайды, адам өзін өзіне жайлы қоғамда ғана бақытты сезінеді. Адамның бір – біріне деген қажеттілігін табиғи құбылыс дей келе, олардың бақытының кілтінің де бірлікте жатқандығын айтып өтеді.

Сонымен, ұлы ғұлама, ойшыл Әбу Насыр әл – Фарабидің бақыт туралы этикалық – философиялық ойларын талдай келе, бақыттың ізгі істер мен жақсылықта, бірлік пен татулықта жатқандығын көруге болады. Яғни, бақыт дегеніміз шынайы рухани құндылықтар, адамның жүрегінің тыныштығы, оның қоғамдағы орны мен сол орынды нақты таба білуі болып табылады. Ойшылдың жұмысында бақыт туралы айтылғанда бірде -бір материалдық құндылықтар ескерілмейтінін негізге ала отырып, бұл құндылықтар бақыттың көрініс емес екендігін нақты айта аламыз. Шынайы бақыт – өзін – өзі жетілдіріп, айнала мен әлемді тани алатын адамдардың болуы.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей Добродетельного города. – В кн.: Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII–XII вв. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С.177.
2. Хайруллаев М.М. Фараби и его философские взгляды. – М.: Знание, 1975. – С.27.
3. Хайруллаев М.М. Фараби и его философские взгляды. – М.: Знание, 1975. – С.27.
4. Сатыбекова С.Х. Гуманизм аль-Фараби. – Алма-Ата: Наука, 1975. – С.127.
5. Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей Добродетельного города. – В кн.: Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII–XII вв. – М.: Издательство АН СССР, 1960. – С. 166.

ОРТА ҒАСЫРЛАР КЕЗЕҢІНДЕГІ ФИҚҢ ҒҰЛАМАЛАРЫ МЕН МЕКТЕПТЕР

Исламтану, 2 курс магистранты **Бағаев Б.Ж.**
Ғылыми жетекші: профессор Бегалинова К.К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Аңдатпа: Бұл мақалада қарастырылатын ең басты тақырыбымыз орта азия ғұламаларының фикһи және мектептері. Бұл тақырыпты таңдауымыздың себебі біздің еліміздегі ғалымдардың еңбектері ұмытылып бара жатыр, соны қайта жандандыру ниетінде біз осы мақалада тақырыпты ашамыз. Жәнеде бұл мақалада Орталық Азияда ислам ілімдерінің таралуы жайында мағлұмат беріледі. Сонымен қатар, ақида ілімін түсіндіреді және оның ерекшеліктеріне талдау жасалынады. Одан басқа, ақиданың басты мәселелері көрсетіледі. Оның ішінде Аллаға сену тақырыбына тоқталады. Сонымен қатар, ислам ғалымдарының пайда болуы жайлы айтылады: калам, фикһ сияқты ғылымдар. Сонымен қатар медреселердің пайда болуы жайлы айтылады. Кейбір медреселерге жекеше тоқталып өтіледі. Соның ішінде (Матуриди мектебі, Ал Әшғари мектебі) медреселері туралы мағлұмат беріледі. Ол медреселердің қандай сабақтар өткізгендігіне де тоқталып өтеді. Әрбір халықтың халық ретінде тарих сахнасына шыққаннан бастап, өзінің білім беру жүйесі болатыны айдан анық. Сол сияқты қазақ халқының да осы уақытқа дейін жүріп өткен тарихи жолында білімнің орны ерекше болғанына ешкімнің таласы жоқ. Бұған дәлел білімімен бүкіл әлемді таңғалдырған біздің орта азия ғалымдары. Олар: (Имам Матуриди, Бурхануддин аль-Маргинани, Әбу Бәкір бин Мұхаммед бин Ахмад бин Аби Сахл ас-Сарахси) сияқты мұсылман ғұламалары. Бұлардан басқа қаншама атақты ілім иелері бар екендігі баршаға белгілі. Мақалада осы бабаларымыздың қалдырған мұралары қарастырылады.

Түйін сөздер: ислам, ақида, медресе, ғылым, хадис, фикһ.

Орта Азиядағы фикһ мектептері

Матуриди мектебінің негізін қалаушы самарқандық Әбу Мансур Матуриди, IX ғ. соңы мен X ғ. басында Маураннаһрде шиит ағымының бір тармағы исмайилиттер ағымына жауап ретінде өмірге келген ілім. Бертін келе мұсылман шығысындағы мемлекеттерге де тарады. Матуриди ілімінің кең жайылуына оның ақида (сенім) мәселелерінде Қасиетті Құран және хадиспен қатар ақыл мен пайымға да өз кезегінде орын беруі қолдау тапты. Сенім мәселелерін талқылау әрі қамту тұрғысынан Әбу Ханифаның ілімінен көп сусындаған Матуриди оған жиі-жиі жүгінетін.

Ал Әшғари мектебінің негізін салған Әбул Хасан Әли ибн Исмайыл (873-935) еді. Әшғарилер муғтазилиттерге қарсы жауап беру үшін Құран мен хадистерге қосымша философия мен логика тәсілін пайдаланған.

Қазір әлемдегі тоқсан пайыз сунниттердің 87 пайызын «Матуридилік» пен «Әшғарилік» мектебіне қарасты «Әһли сунна уәл-жамағат» құрауда.

Кемеңгер ғалым Әбу Мансур әл-Матуридидің қаламға алған бірнеше кітаптары болғанымен соның ішінде ең танымал еңбегі «Китабут – Таухид», тәпсір саласында – «Тауилатул Құран». Сол заманның үрдісіне сай ол басқа да ғылым салаларымен айналысып, көп шәкірттер тәрбиелеген. Келе-келе X ғасыр басында Маураннаһрда осы Матуриди мектебі қалыптасты.

Бүгінгі күні аталмыш сенім мектебін Орта Азия, Үндістан, Пәкістан, Шығыс Түркістан, Малайзия, Индонезия, Кавказ, Ресей, Түркия, Таяу Шығыс және басқа да аймақтарда өмір сүріп жатқан мұсылмандар ұстануда.

Имам Матуридидің кейбір маңызды еңбектерінің бізге жетпеуінің негізгі себебі – Маураннаһ өлкесінде жаугершілік толастамағандықтан. Матуридилік ілім мұрасын зерделеуде жерлесіміз, Тараз перзенті Хибадулла ат-Таразидің (1271-1334) де еңбегі маңызды. Матуриди ілімінде діни сенім (ақида) мәселелерінде Қасиетті Құран мен

хадис, ақыл мен пайымды, логиканы біртұтас қарастыруға назар аударылады. Сондықтан да ол Ханафи мазһабының сенім тармағын зерттейтін сала ретінде қалыптасқан.

Қырғызстан зайырлы мемлекет. Елдегі діндердің заң алдындағы теңдігі, мемлекет пен діннің бөлінуі негізі заңда айқындалған. Қырғызстан мұсылмандары сүннитік бағыттың ханафий мазһабын ұстанады. Gallup international аналитикалық орталығының 2008,2009 және 2015 жылдары жүргізген сауалнамасы бойынша қырғызстан халқының 72% -дінге сенеді.

Қырғызстанда 3700 аса мешіттер болса, 700 мешіт Ош облысы аумағында орналасқан. Ош облысында діни ахуал басқа аймақтарға қарағанда өзгеше. Бұл аймаққа ферғана жазығының ахуалы және этноконфессионалды ерекшелік ықпал жасайды. Қырғызстанда түркия тарапының қолдауымен ашылған діни оқу орындары жұмыс жасайды. Қырғызстан мұсылмандар діни басқармасының «Ислам Маданияты» газеті, Джалал-Абад казиаттының «Мұсылман», Баткен казиаттының «Ислам авазы» газеттері ислам құндылықтарын насихаттайды. Исламдық білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуы елдегі өзекті мәселелердің бірі [Қ.Мурзахалилов,2008,с.187]. Мешіт имамдары-Мысыр, Түркия, Пәкістан, Иордания, Сирия және елдегі діни оқу орындарын бітірген. Ел аумағында 114 діни білім беретін оқу орындары жұмыс жасайды. Діни оқу орындарында оқитын білімгерлер саны - 6000 асқан. Медреселер дін істері бойынша комиисия және қырғызстан мұсылмандар дін басқармасы құзырында. Діни оқу орындарының оқу бағдарламасын дін ғұламалары кеңесі бекітеді. Кейбір медреселер және мешіт жанындағы құжыраларды қайырымдылық қорлары және жеке демеушілер қаржыландырады. Медреселер дін істері бойынша мемлекеттік комиссияның тіркеуінен өтуі тиіс. Бишкек қаласында хазрет Омар атындағы ислам институтында исламтанушылар мен имамдар білім алады.

Орта Азияның фикх ғалымыдары

Бурхануддин Абул-Хасан Али ибн Әбу Бәкір әл-Марғинани әл-Рошидониус, Бурхануддин Әл-Марғинани (өзб. Бурхониддин Әл-Маргилоний; 23 қыркүйек 1123, Риштан — 29 қазан 1197, Самарқанд) — Ислам әлемінде Шейх-ул-ислам атағын алған Орта Азия ойшылы, ғалым философ, теолог-теолог, ислам заңгері-фикх.

"Аль Хидоя фи шарх Бидоя Аль мубтади" немесе қысқаша: "Китаб Аль Хидоя" — "жаңадан бастаушыға арналған түсініктеме бойынша нұсқаулық (оқыту)". "Хидоя" ("аль Хидоя") сөзбе-сөз " гид " дегенді білдіреді. XII ғасырда жазылған бұл кітап ханафит мазһабының фикху туралы ең танымал кітаптарының бірі болып саналады.

Еңбектері:

Бурхануддин Маргилани фикх туралы 10-нан астам іргелі ғылыми еңбектердің авторы. Бурхануддин Маргиланидің негізгі шығармаларына мыналар жатады:

- "Нашр әл-мазһаб "("мазһабтың таралуы");
- "Китаб әл-маносик әл-қажылық"("қажылық ережелері туралы кітап");
- "Китаб ул-фараиз"("мұра құқығы туралы кітап");
- "Китаб ат-тажнис Валь-мазид "("ғылымды пұтқа табынатын кітап");
- "Мұхтарат ул-навазил "("Мажму-ул-навазил" — "Алла жіберген заттар туралы кітап");
- "Китаб ул-Машойих "("шейхтер туралы кітап");
- "Мазид фи-фуру-ул-ханафий "("ханифистік мектепке толықтырулар");
- "Шарх әл-Жамий әл-Кабир Мұхаммед аш-Шайбани "("әл-Джами-әл-Кабир "әл-Шайбани кітабына түсініктеме");
- "Бидоят-Мубтади "("заңды зерттеуге кіріспе");
- "Кифолтуль-мунтахий" ("аяқтаушыларға арналған қорытынды оқыту", "Бидоят-Мубтади" үшін сегіз томдық түсініктеме);
- "Хидоя "("Кифоят-Мунтахий" кітабына төрт томдық түсініктеме).

"Бидоят-Мубтади" ("заңды зерттеуге кіріспе") шығармасы теориялық тұрғыдан терең, бірақ біршама көлемді, сондықтан қолайсыз жұмыс. Нәтижесінде, Бурхануддин Маргиланидің өзі "Бидоят-Мубтади"-ге "Кифа-ят-ул-мунтахий" ("түпкі мақсатқа ұмтылатын жеткілікті") деген атпен сегіз томдық ұзақ түсініктеме жазуға мәжбүр болды. Бұл жинақ Бурхануддин Маргиланиге фикһ теоретигі ретінде танымал болды. Кейіннен "Кифаят-ул-Мунтахий" негізінде одан да танымал, әлемге әйгілі "Китаб әл-Хидоя" құрастырылды.

Бурхануддин Маргиланидің бірқатар шығармалары жоғалып кетті. Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясының Шығыстану институтында оның келесі еңбектерінің қолжазбалары сақталған:

- "Будоят-Мубтади" - т. ғ. д. 3895;
- "Мажмай Мухторот ан навозил" - и. н. 4624;
- "Хидоя фи-әл-Фикх" - и. н. 11497 (4 дана);
- "Әл-Кифоя фи-Шарх Хидоя" — - и. н. 3618;
- "Хидоя фи-әл-фуру" - и. н. 11046 (33 дана).

Имам Сарахси

Ислам Орта Азияға келгеннен бері көптеген ғалымдар бұл аймақтан шығып, Орта Азия халықтары мен жалпы ислам өркениетінің дамуына белсенді үлес қосты. Мысалы, Әбу Абдулла Мұхаммед бен Исмаил әл-Бухари Ислам әлеміне айтарлықтай үлес қосқан әл-Джамиус-сахих кітабымен хадис ғылымында құрметті орынға ие болды. Бұл жұмыс хадис ғылымында "Алланың кітабынан кейінгі ең сенімді кітап" деген атқа ие болды. Әбу Абдулла Мұхаммед бен Исмаил әл-Бухари осы бағыттағы жетекші ғалымдардың бірі болды. Абу Мансур Мұхаммед бин Мұхаммед әл-Матуриди ақида-қалам ғылымы бойынша ғалымдар көшесінің басында тұрды. Өз мектебін ислам құқығы – Матуридия құқығы бағытында құрды. Оның айтуынша, іс-шараға Қырғызстанның Білім және ғылым министрінің орынбасары А.Сариева, қатысты.

VI / VII ғасырлардағы Ош қаласында ғалым Сираджуддин Әл-Ош, ол өз уақытында ислам ғылымдары туралы көптеген кітаптар жазды хадистер, фикһ және акидтер, және ғылыми мұраны кейінгі ұрпаққа берді. Сиражудин Әл-Оши Қараханидтер мемлекетінің Ферғана облысының құрамына кіретін Ош қаласында ғылыми қызмет атқарды.

Алуддин Әбу Бәкір БИН масьуд Әл-Касани (хиж.587/1191 жж.) Хасан бин Мансур әл-Узгени (хиж.592/1197) және Бурхануддин Али бин Әбу Бәкір әл-Маргалани (хиж.593/1197 жж.), Ферғана аймағынан.

Мавераннахр аумағында ханафи мазхабы дамыды және 300-ге жуық ханафи фикхист ғалымдары өмір сүрді. Мавераннахр ханафит мазхабының дамуына Басқа аймақтармен салыстырғанда Ханафит мазхабы құрылған Ирак аумағынан алыс болғанына қарамастан әсер ете бастады. Алдымен Бұхарада Имам Мұхаммед бин Хасан Аш-Шайбани Әбу Хафс Әл-Кабирден осы қалада фикһ ғылымымен байланысты ғылыми қызметпен айналысқан ғалымдар. Самарқанд қаласы да ғылымның орталығы болды және көптеген ғалымдар өздерінің ғылыми қызметін осында құрды және насихаттады. Сол кезде құрылған Бұхара, Самарқанд медреселері бүгінгі күнге дейін ислам өркениетіне үлкен үлес қосуда.

Имам сараксидің еңбектері:

"Сифату Аиратис-Саа" және "Мақаматул-джема"

Имам Саракси бұл шығарманы студенттік жылдары жазған. Мұны шамсул ад-Дин халвани жазған және құрастырған ас-Саракси, ол реттелген және қайта жазылған. Бұл кітаптың ең сирек данасы Парижде орналасқан Ұлттық кітапхана (nr. Arabe 2800, 44 бет 2b-46 5b, үлкен өлшем, бетте 31 жол бар журналдың ішінде) кітапханада сақталады. Бұл жұмыс калам Ислам ғылымының жемісі ретінде қолданылады.

"Шарху Зиядатуз-Зиядат"

Хижраның 1378 жылы Хайдар-Абадта Абул Вафа жариялаған бұл жұмыста Имам Саракси зындандағы өмір туралы былай деп жазды:

"Тікелей жолмен жүріп, Уағыздағандардың арасында, тікелей жолмен жүргендердің үлгісімен, Қиямет күні мен үшін пайдалы болғанын және Мен де пайда көргендердің бірі болғанымды қалайтындардың арасында Мен де ақ сөз сөйлеп, зынданға тасталдым. Апаттар әлемінде мен азаптан құтылудан үмітім үзілді. Алла Азза ва Джалла тек тақуа иелеріне риза болады. Ол саалихтың құлдарын елестетеді. Сатқын сатқындарды олардың қулықтары мен қулықтарына байланысты мақсатқа жеткізбейді. Бұл жақсы адамдардың сыйақысын төмендетпейді. Басында және соңында Құдайды мадақтау".

"Усулу Саракси" ("Китабул-Усул")

Имам Саракси бұл шығарманы өзенде жазды. "Әженің алқасы" шығармасының бір бөлігіне жеткенде, ол зынданнан қуылды. Зынданнан шыққаннан кейін ол маргананға (бір әңгіме, фарганаға) барып, қалған жұмысын сол жерде аяқтады.

"Әл-Мабсут"

Бұл шығарманы Имам Саракси ешқандай кітап қолданбай жазған. Әл-мабсут-Хакимуш-шахидтің "Әл-Кафи" шығармасын қайта қарау. Имам Сараксидің "әл-мабсут" кітабының кіріспесінде: "фиqh ғылымын бірінші болып жіктеп, бөлгендер Имам Азам Әбу Ханифа және оның шәкірттері болды. Оның шәкірті Имам Әбу Юсуф Ахбар ең білімді ғалымдардың бірі болып саналады. Тағы бір шәкірті Хасан бин Зияд ол Луи Луи сұрақ ғылымында және тафриде жақсы жетістіктерге жеткен жетекші ғалымдардан. Имам Зуфар және оның қалған шәкірттерінің әрқайсысы әртүрлі ғылымдарды жақсы білетін жетекші ғалымдар болды.

Имам Азам Әбу Ханифа сахабалар дәуірінде дүниеге келген. Сахабалар арасында Әбу Туфайл Амир бин Василді, Анас бин Маликті және Абдуллах бин Хайр Забидті (Алла оларға риза болсын) көрді. Табиинов дәуірінде ғылымды оқып, Факих дәрежесіне жетті. Имам Саракси өзендегі зынданда жүргенде "әл-мабсут" шығармасын жазды. Бұған "Китабул мұқатаба" кітабының талақ тарауының соңындағы "әл-мабсут" түсініктемесі дәлел бола алады. Ол екі жыл бойы үздіксіз жазылды. "Китабул вала" шолуы әртүрлі жұмыстар мен қиындықтар аясында жазылған. Мен Алла Тағала мені осы қиыншылықтан, Отанымды абыроймен және кінәмен жоғалтудан құтқарсын деп дұға етемін. Оның қалағанын жасауға күші бар", - деп жазды ол. Имам Сараксшаның кітаптарының ішінде ең көлемді және ең әйгілі-30 томдық "әл-мабсут".

Қорытынды

Ислам діні сан ғасырлардан бері мемлекеттің тірегі ретінде ақыл мен парасаттың, озық ғылым мен ұлы өркениеттің, мәдениет пен татулықтың діни қызметін атқарып келеді. Баршамыз мақтаныш тұтатын кешегі өткен Қауам ад-дин әл-Итқани әл-Фараби әт-Түркістани (1286-1357), Ибатулла әт-Тарази, Хусам ад-дин әс-Сығнақи және басқа да Сығнақ пен Кердер ғалымдары, Тараз бен Отырар ғұламалары, берісі Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп т.б. – бәрі де фикһта Ханафи мәзһабын, ақидада (сенімде) Матуриди мектебін ұстанған. Сондықтан о бастан сунниттік екеніміз, іс-амалда Ханафи мәзһабы мен сенімде Матуриди жолын таңдауымыз ұлт ретінде ұйысып, мемлекет ретінде дамуымызға тың серпін берген. Сондықтан алдағы уақытта ғылыми-ағартушылық бағыттан таймау, ел тыныштығын күзетіп, діни төзімділік негізінде өзге дәстүрлі дін өкілдерімен де жарастықта өмір сүру, тәуелсіздігіміздің тұғырын бекіте түсуге жұмыс жасау – біз ұстанатын діни жолдың негізгі бағыты һәм асыл мақсаты болмақ.

Басты түйін, бұл мақалада орта ғасырдағы орта Азия ғалымдарының еңбектерін Қазақстан мұсылмандарына таныстыру.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қ.Мурзахалилов. Ислам в Кыргызстане: Становление и перспективы развития//Секуляризм и ислам в современном государстве: что их объединяет? -Алматы: КИСИ,2008. -187с.
2. И.Усмонов. Развитие современного общества в Таджикистане. //Секуляризм и ислам в современном государстве: что их объединяет? - Алматы: КИСИ, 2008. -200с.
3. Эл-Маргинани / Хеффенинг у. // Ислам энциклопедиясы. 2-ші басылым. : [ағылш.]: 12 томдық. / ред.п. Дж. Бирман, Т. Бианки, к. Э. Босворт, Э. Ван Донзель, в. п. Хайнрихс және басқалар-Лейден: Э. Дж. Брилл, 1960-2005 жж. 122с.

ТӘҢІР ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ КИЕЛІ ҰҒЫМДАРҒА ТҮСІНІК

Дінтану мамандығының 1 курс магистранты **Разбекова М.**

Ғылыми жетекші: философия ғылымдарының докторы, профессор, Борбасова Қ.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Тәңіршілдік – көшпелілердің зороастризм, несториан христиандығы мен ислам діндеріне дейінгі дүниетанымдық сенімі.

Кілт сөздер: тәңір, құдай, дін, қазақ сенімі.

Тәңіршілдік (тенгрианство) ұғымын ең алғаш қолданған да Олжас Сүлейменов еді. Алайда ол бұл ұғымды өзінің еңбегінде алғаш рет қолданғанымен, оның сол кезде қандай мағына беретініне тоқталмаған болатын [1]. Тәңір - прототүріктердің дініне қатысты ең көне ұғым. Қытай деректерінде ғұндар Көк Тәңірге сенетіндігі туралы жазылады. Қытай тілінде «Тәңір» - «Тянь» деген баламамен қолданылады. Синолог Вольфрам Эберхард өз еңбектерінде шамамен б.з.б. 1500 жж. бастап солтүстік өңірлерден Көк Тәңір сенімін алып келді деп жазады. Қытай мәдениетінде осы уақытқа дейін егіншілік пен құнарлыққа негізделген құдайлар басымдық еткен. Жалпы бұл жерде қытай мәдениетінің қалыптасуына көшпелі халықтардың әсері көп болды. Тіпті билік басына келген әулеттердің де шығу тегі көшпелі халықтардан болды (Цзинь және Юань әулеттері). Тәңірдің «көк» сөзімен қатар қолданылуына да қатысты көпшілігі аспан мағынасына түсініп қателік жібереді. Көк сөзінің негізгі мағынасы ұлы деген сын есімде қолданылады. Бұл туралы Хикмет Таню өз зерттеулеріне жазады. Қаржаубай Сартожаұлы көк сөзіне қатысты XI ғасырда бес түрлі мағынада қолданғандығын көрсетеді. Олар:

- 1) Көк - түс
- 2) Көк - аспан
- 3) Көк - шөп
- 4) Көк - іргесі, арғы түбі
- 5) Көк - көктеу.

Түркі Орхон жазбаларында сонымен қатар «құт» термині жиі кездеседі. Құт - рухани күш пен сәттілік, бақыт мағыналарымен қатар мемлекеттік басқару күші мен қуатын білдіреді. Құт ұғымын түрік дүниетанымындағы тәңіршілдіктің метафизикалық ұғымының бір концепциясы ретінде қарастырған зерттеуші Нұрмағамбет Аюпов: «Құт ұғымы табиғи және рухани бастамадан тұратын өмірлік күш-қуатты білдіреді, онда Тәңірдің бастама болып табылатын бірлігі көрініс табады. Бірақ «құт» кез келгенге берілмейді. Өз халқына қызмет еткен адал адамдар ғана құтқа ие болады» — деп жазады [2].

Исламға дейінгі кезеңде көшпелілер соның ішінде ғұндар құт сөзін елбасына қолданды. Жоғары билеушіні «Тәңірқұт» деп атады. Махмұд Қашқари еңбегінде құт - бақыт, байлық, ырыс, дәулет. Ал Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде құт концептісі жоғары биліктің ұлылығы. Осыған ұқсас шығыс императорларының өзінің

тегін белгілі бір құдайдың атымен байланыстыру фактілері де бар. Мысалы, қазіргі Жапон императорлары өз тегін Аматерасу құдайымен байланыстырады. Тәңір терминінің өзгеруіне тоқталатын болсақ, алдымен алтайлықтарда Көк Тәңір «үлкен», «ұлы» мағыналарында «Үлген», «Бай Үлгенге» алмасқан. Оңтүстік алтайлықтарда парсылық мәдениетпен құдай терминіне ұқсас «Худа» деп атаған. Сахаларда буддизмнің ықпалымен Үрүнг Айы Тойон деп, ал буряттарда Тәңірді Кайракан деп атайды [1, 306]. Тәңірдің Ұмай, Мандашир, Майтуре, Япқара, Шалима, Жижық, Суйла, Қарлық, Утукшы секілді көмекші періште рухтары болады. Әрқайсысы белгілі бір функцияны атқарады:

Ауа райы әміршісі - Үркер.

Найзағай әміршісі - Насиғай [3].

Көнетүріктік пантеонда бақыт сыйлайтын тағдыр құдайы –Жол тәңірі болды [4]. Моңғолдардағы 54 ақ құдай мен 44 қара, зұлым құдайларына бөлу байқалады [1, 30 б]. Құдайларға (періштелерге) бөліп қарастыру сыртқы факторлардың, соның ішінде буддизм дінінің ықпалы бар екендігін атап өткен жөн. Тәңір орнына Үлген бастаған аспан құдайлары мен Ерлік бастаған жерасты құдайлары келді. Аңыздарда 33 құдай және олардың мекені – Сумеру тауы туралы айтылады. Құдайдың мекендейтін орталық тау түсінігі және оның Сумеру деп аталуы үнділік әсері екені анық. Ұйғырлар буддизмді қабылдаған соң, буддизмде жерасты әлемінің әміршісі және өлім рухы ретінде танылған Яманы олар Эрклиг Яма деп атаған. Санскрит тіліндегі Эрклиг (құдіретті) сөзі моңғол тілінді Эрклик және Эрлик болып өзгерген. Сумеру Меру тауы үнділік түсінік бойынша Брахма мекендейтін тауы.

Олардан бөлек түркі дүниетанымындағы «бес ене» ұғымы да бар. Қазақта «бесенеден белгілі» сөз тіркесі осы «бес ене» ұғымынан шыққан. Көне түркілер пендені желеп-жебейтін Ұмай ана, Май ана, От ене, Ұмайық және Бай әжені - бес енені қабылдаған. Ориенталист-зерттеушілердің еңбегінде қырғыз-қайсақтардың Шыңғысхан дәуірінде От ана мен Май анаға сыйлағандығы айтылады [3, 406]. Аталған терминдер рухани күш саналғандықтан, адам ауруын емдеуге, жолын ашуға, бағытталған құдай тек періште ретінде қабылданған.

Жерасты зұлым күштерінің басшысы Ерліктің өзін қарастырсақ, түркітілдес халықтардың көшпелілігі оны «Йақ», «Жек», «Жексұрын» деп атайтындығын Махмұд Қашқари «Лұғат ат-Түрік» еңбегінде Іблістің баламасы деп жазады. Сібір халықтары Эрлик немесе Ерлік деп атайды.

Түркі мифологиясында Ерліктің құзырына қызмет ететін зұлым күштердің бар екендігі айтылады. Қазақ фольклорында - әбілет, үббе, кісікиік, көнаяқ, обыр, шимұрын, сөррей, тайран, кеше, пері, дәу, дию, мекер, сор, ал, ұрғашы жындар - айна, кербез, томпақ, албасты, кесір, жезтырнақ, шарабас, қорабай, көкаман, домбай, досыбай, жирентай, есдәулет және т.б. көптеген жын аттары аталады [5].

Тәңір дүниетанымындағы киелі рухтар - аққу, ұлу, қыран құс, арқар, арыстан, бура, жылқы, қой т.б. жануарлардың бейнесіне енетіндіктен, олар сакральды сипатқа ие. Оғыз-қыпшақтарда – қыран құсты, Төрелер - арқарды ұранына салған, буряттарда - аққу киелі саналған. Ертедегі наным-сенімге үңілер болсақ, күн Тәңірдің көктегі атрибуты болса, жерде от ретінде қызметін атқарады деседі. Бұл бойынша түркілік дүниетанымдағы шамандық элементтен қалған салт дәстүр бүгінгі күнге дейін түркі халықтарында кездеседі. Оның бірі отты пір тұтып, оған сенім арту. От – отбасының шам шырағы, ұйытқысы деген түсінікпен танытылып жатады. Оның бір мысалы, отқа май құю рәсімі дәлел болмақ [6].

Тәңіршілдіктегі от тек жылулық пен нұрдың көзі ғана емес, сонымен қатар тазалықты, түрленуді және рухани әлеммен байланысты білдіреді. Бұл элемент ғұрыптар мен рәсімдерде басты рөл атқарады, сонымен қатар терең символдық мағынаға ие. Тәңіршілдік дәстүрінде от әртүрлі діни және мәдени ғұрыптарда қолданылады. Ол құдайларды қастерлеу, ата-бабаға табыну және тазарту рәсімдерінде кездеседі. От қарапайым адамдардың өмірінде де маңызды рөл атқарады, сондықтан оның күш, өмір

және рухани байланыстың символы ретіндегі мәні бар. Тәңіршілдікте от көбінесе құдайлық күштер мен рухтармен байланысты. Тәңіршілдік ғұрыптарда от құдайлар мен табиғат рухтарына тілектер, дұғалар мен құрбандықтарды жеткізудің символдық құралы ретінде қолданылады. Түркілерде от рухани әрі материалдық тұрғыда тазартатын қасиетке ие болады. Византия тарихшысы Менандр түрік қағаны Дизабулға елші Земархтың келуін сипаттай келіп, былай деп жазады: «Түріктердің осы тайпасының ішінен кесел біткенді аластай аламыз деп өзіне сенген біраз адам Земархқа келді де, римдіктердің өздерімен ала келген заттарын бір жерге үйді, одан соң ливан ағаштарының бұтақтарын алаулатып жағып, скиф тілінде әлдебір тағылық сөз айтып сыбырлап, дабылдарын ұрғылап, үйліп жатқан заттарға қайта-қайта төнді. Шытылап, кәрін төгіп, ойғақтаған жын-шайтанды аластап, бізді кесел-пәледен құтқарады деп сенеді, өздерінше барлық кеселді аластадық деп сенген олар Земархтың өзін де осы оттан өткізіп, өзімізден де бәле жаланы аластадық деп сенгендей болды. Отқа садақа беру рәсімдері алтай, саха, телеуіт, татар, моңғол, халықтарында кездеседі [3, 65 б]. Бұл, отты ашуландырмас үшін оны құрметтеп, тиісті өз үлесін беріп отыру керек, от ренжісе бәлекет келтіреді деген түсініктен шыққан сияқты. Тәңір сеніміндегі от культі өзге діни сенімдердің ықпалынан пайда болмаған. Отқа табынуды үгіттейтін, зороастризм мен маздакизм сеніміндегі культтік үлгілер Тәңір сеніміндегі отқа қатысты түсініктерден мүлде басқаша. Түркілер отқа мүлде дербес құдай ретінде қарамаған. Оны Тәңір сенім жүйесіндегі сакральді күштердің бірі ретінде бағалаған. Отқа құлшылық жасамаған, оған ауру жұқтырудан сақтайтын гигиеналық эпитет беріп, ерекше қастерлеген.

Қорытындылай келей, ғасырлар бойы ұстанған Көк Тәңірге деген негізгі сенім қазіргі уақытқа дейін сақталғанымен көптеген өзгерістерге ұшыраған. Соның ішінде буддизм дінінің ықпалы көп болды. Әсіресе ақ және қара құдайлардың культінің пайда болуы. Сумеру тауының түсінігі түркілерде пайда болуы буддизмнің ықпалы жоғары деп есептеуге болады. Қазіргі таңда тәңіршілдік тақырыбын зерттеу өзекті. Ислам діні жетпеген Сібірді мекендеген алтай, бурят, телеуіт, шор, чуваш, саха, ұлттарындағы тәңіршілдік реформаланған дін [3, 86]. Буддизм, манихеизм, көпқұдайшылдық ықпалына ұшыраған синкретті діни тұжырымдар қалыптасқан. Телогоия ғылымында монотеизмге жақын сенімдердің бірі –Тәңіршілдік. Әуелі ғұндар, кейін түрік қағанаты құлдыраған кезде Тәңір сенімі зороастризм, буддизм, манихеизм, христиан дінінің ықпалына ұшырап, тәңір сеніміндегілер әртүрлі діндерден әсерленген үлгілері пайда болды. Тәңір сеніміндегі басты ұғымдарға түсінік беру арқылы оның өзгеру динамикасын бақылап сол уақыттағы себепші факторларын анық көрсету өте маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Затов Қ., Рысқалиева А., Абылов Т. Қазақ халқының діни танымындағы тәңіршілдік. - Алматы: «Нұр-Мұбарак» баспасы, 2023, - 224 б.
2. Аюпов Н.Г. Метафизические основания тенгриянства. Саясат. - 2005.№ 4. 42 б.
3. Исахан М., Мұқатай Е. Тәңіршілдік. Ұғымы мен мәні, тарихи сипаттамасы, бүгінгі проблемалары. - Алматы «Нұр-Мұбарак» баспасы, 2023 - 228 б.
4. Каттабекова Н.Қ. Көне түріктердегі тәңіршілдік. «EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ. №2(18). 2019. ISSN 2710-3994. 87-93 бб.
5. Исахан М. Жындар әлемі туралы не білеміз? [<https://islam.kz/kk/articles/islam-jane-qogam/jyndar-alemi-turaly-ne-bilemiz-1973/#gsc.tab=0>].

РАЗВИТИЕ ЭКСТРЕМИЗМА В АРАБСКИХ СТРАНАХ И НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ

Магистрант 2 курса по специальности религиоведение **Тайжанова Г.Н.**

Аннотация: В исламских странах существуют серьезные социальные и экономические проблемы, такие как безработица, неравенство и бедность, которые стимулируют социальные напряжения и конфликты. Процессы глобализации вызывают различные реакции в исламском мире. Вместе с тем, какие-то страны адаптируются и интегрируются, другие же остаются на периферии и испытывают сложности с развитием. Разрастание терроризма, особенно в мусульманских странах, связано с появлением организаций, таких как «Аль-Каида», которая выросла из религиозных движений и затем приняла на себя борьбу против "западного империализма".

Ключевые слова: экстремизм, религия, исламизм.

Известный египетский историк, социолог и публицист Анвар Абдель-Малек определял исламизм и фундаментализм как стремление обнаружить в глубоких, фундаментальных аспектах национальных культур, прежде всего в религиозно-философских основаниях, опорные точки для ослабленного национального организма [1]. Иранскую революцию и ее идеологию можно рассматривать как такую попытку. В идеологическом аспекте основным являлось стремление к «переосмыслению ислама в современном контексте»[2].

Социальная поддержка была ориентирована на те группы, которые несут на себе бремя изменений в стиле западной модернизации и выражают определённые леворадикальные тенденции. В то же время, в политическом аспекте наблюдалась политизация ислама, его вовлечение в сферу политики. Таким образом, мы видим вторую модель модернизации в мусульманском мире, где ислам играет активную роль, в отличие от первой модели, которая исключает его участие. Конечно, существуют и промежуточные варианты между этими двумя моделями.

В период глобализации исламский мир оказался на перекрёстке двух моделей адаптации к современности. Влияние глобализации на мусульманские общества было сложным и противоречивым. В этот период как тенденция вестернизации исламских обществ, так и противодействие этой тенденции усилились. Как бы своеобразным ответом на глобализацию, проявилась интернационализация исламского мира - стремление укрепить солидарность и кооперацию, а также влияние на неисламские области (дар аль-харб) и их воздействие.

В то же время стали более очевидными различия между исламскими странами и противоречия между ними, обусловленные различными последствиями глобализации в каждой конкретной стране. Кратко говоря, процесс интеграции и дезинтеграции Исламской цивилизации продолжается и в наше время, на новом этапе исторического развития. В последние десятилетия XX века в большинстве исламских стран наблюдался постепенный отход от прежних "светских" идеологий, таких как национализм, модернизаторский этатизм, и "арабский социализм". Вместо них происходило возрождение исламских духовных, социальных и политических ценностей[3].

Параллельно с нарастающими процессами глобализации, и в значительной степени в противовес им, наблюдались усилия по межнациональной консолидации мусульманских стран и формированию различных альянсов между ними. Активизируется работа Всемирного исламского конгресса, который был основан еще в 1926 году в Мекке и в настоящее время базируется в Карачи, и который выступает за установление "нового халифата". Это предложение, в частности, поддерживается "Братьями-мусульманами" с целью создания конфедерации [4].

Активно действуют различные международные исламские организации – объединения на правительственном уровне (Организация исламской конференции), на неправительственном уровне (Лига исламского мира), религиозно-общинные

(Исламский совет Европы), экономические (Исламская торгово-промышленная палата, Исламский центр развития торговли), финансовые (Исламский банк развития, Международная ассоциация исламских банков), профессиональные (Исламская организация по образованию, науке и культуре) и другие.

Также наблюдалась тенденция к лингвистической унификации и увеличению роли арабского языка. Тем не менее, идея "великого единства" в исламском мире не реализуется полностью до сих пор. Здесь по-прежнему существуют и иногда усиливаются трения, противоречия и даже прямые столкновения и конфликты.

Часто возникают случаи политических или религиозных раздоров (такие как захват мекканской мечети исламскими экстремистами, кровавые столкновения между иранскими паломниками и саудовской полицией, палестино-израильский конфликт и другие инциденты). Однако то, что в значительной степени спланирует исламский мир, - это конфронтация с Западом, которая усилилась в эпоху глобализации. С одной стороны, процессы глобализации способствовали быстрой (и хаотичной) вестернизации исламских обществ, включая заимствование образцов жизни и ценностей Запада. Многие образованные мусульмане начали писать и даже критиковать Запад на английском языке. Однако эта вестернизация во многом была верхушечной, поверхностной, подражательной, как отмечал арабский автор Зинауддин Сардар [5].

Эта вестернизация оказывала ограниченное воздействие на основные массы исламской общины, которые по-прежнему привержены традиционным ценностям. Вместе с глобализацией проникавшая культура потребительства создавала специфическую среду, характеризующуюся прагматизмом, бездушием и корыстным бизнесом (известным как "инфитахи"), что вызывало недовольство не только среди рабочих, но и значительной части интеллигенции и чиновничества (так называемых "эффенди"), например, в Египте [6].

Это раздражение также усиливается ростом социальной дифференциации в исламских странах и увеличением числа бедняков и "лишенцев" в этих регионах, за исключением богатых нефтедобывающих стран. Глобализация, которую некоторые западные исследователи определяют как "дезорганизованный капитализм", стимулирует процессы "детерриториальности" и миграции из развивающихся стран в развитые, что особенно характерно для исламских регионов.

В этой среде стремление к адаптации к европейскому образу жизни и ассимиляции в иную реальность сочетается с так называемым "глобализированным исламом" - смесью отношения презрения к Западу, антиимпериализма и стремления к религиозному возрождению. Подобные антизападные и антиглобалистские настроения также присутствуют в самих исламских странах. Мохаммед Аркун, арабский автор, работающий во Франции, выразил их формулой: "джихад" против "Макмира" (то есть "Мира Макдональдса"), признавая вместе с тем, что это лишь "негативный ответ" [7]. Этот "негативный ответ" проявляется в различных формах - от дипломатических мероприятий, уличных демонстраций и выступлений в СМИ до актов терроризма. Запад, естественно, отвечает взаимностью.

В общественном мнении и СМИ США и Европы распространяется одиозный образ мусульманского мира - его изображают как анархическое и деспотическое общество одновременно, ретроградное, угнетающее женщин и иноверцев, жестокое, настроенное на непрекращающийся джихад, терроризм и т.п. В свою очередь, в исламских странах, особенно после вторжений коалиционных войск под эгидой США в Ирак и Афганистан, говорят о "новом крестовом походе" Запада против ислама. Таким или иным образом, противостояние между Западом и исламским миром становится все более заметным и тревожным явлением в международном сообществе. Это противостояние имеет как политические, так и цивилизационные аспекты. Крайним проявлением этого противостояния со стороны исламского мира выступает терроризм.

Организованный терроризм в мусульманских странах за последние 4-5 десятилетий постепенно нарастал, выходил за пределы национальных границ и приобретал системность, что стало очевидным с появлением так называемой "Аль-Каиды". "Аль-Каида" выросла из религиозного движения "Салафийя", пропагандировавшего "очищение" ислама и призывавшего к джихаду и мобилизации смертников в борьбе с "неверными". Изначально "Аль-Каида" и ее лидер Бен Ладен организовывали добровольцев для войны афганских моджахедов против советских войск, при этом получая поддержку американских спецслужб. Однако затем Бен Ладен сменил приоритеты и направил свои усилия против "западного империализма" и "отступников" в мусульманских странах. Изначально небольшая оперативная группа "Аль-Каида" превратилась в авангард исламского терроризма, насчитывающий несколько десятков тысяч человек. Однако после главной атаки - взрывов 11 сентября 2001 года в Нью-Йорке и последующего вторжения коалиционных войск в Афганистан - ее численность значительно сократилась. Однако, несмотря на это, "Аль-Каида" продолжает оставаться организующим центром международного исламского терроризма, поддерживая связи с боевиками в ряде мусульманских стран [8].

Стратегия "Аль-Каиды" заключается не только в нанесении ущерба Западу, прежде всего США, но и в том, чтобы провоцировать их на ответные действия - "убивать муху из пулемета", тем самым вызывая возмущение в мусульманском мире. Другой целью являются реформистские или консервативные мусульманские политические режимы. Идеология современного исламского терроризма была сформирована под влиянием идей упомянутого ранее Сейида Кутба, который разделял мир на истинно исламский и "джахилийю", мир варварства (или неоварварства), куда, помимо светского и безбожного Запада, входят те мусульманские страны, которые не следуют законам шариата. В их убеждениях подлинная исламская власть должна быть восстановлена, чтобы на ее основе объединить весь исламский мир. Одним из приоритетных лозунгов Бен Ладена является создание нового халифата [9].

Необходимо отметить, что деятельность террористов не вызывает единогласного одобрения в мусульманских странах. Многие люди там не приемлют насилие как метод, особенно когда оно приводит к гибели невинных людей. Кроме того, самим боевикам-активистам постепенно уходит ореол мученичества и жертвенности. Американский социолог Джессика Стерн, проводившая опросы террористов в течение пяти лет, обнаружила, что их первоначальные заявленные цели - борьба за веру и улучшение мира - быстро уступают место рутинным задачам, жажде денег, власти и статуса; для некоторых терроризм становится просто "профессией" [10]. Тем не менее, у определенной - и значительной - части населения исламского мира терроризм вызывает сочувствие.

Суть здесь, по всей видимости, заключается не только (и не столько) в действиях террористов самих по себе, сколько в серьезных проблемах (экономических, социальных, политических, культурных) исламского мира, которые в большей или меньшей степени вызывают протестные настроения, особенно когда радикальная пропаганда винит в этих проблемах "врагов ислама".

Проблемы, с которыми сталкиваются исламские страны, усугубляются в контексте вызовов глобализации, которая в некоторых случаях затрудняет перспективы независимого развития для регионов на "периферии". Даже при учете нефтедобывающих государств, страны-члены Организации Исламской конференции в целом так и не достигли средних показателей экономического роста, типичных для развивающихся стран, несмотря на высокие темпы прироста населения, достигающие порядка 2,5% в год. За исключением некоторых немногих примеров, таких как Малайзия и Турция, мусульманские государства не смогли успешно интегрироваться в современную систему международного разделения труда. Большая часть экспорта из исламского мира

направлена на мировые рынки сырьевых продуктов и углеводородов. Проблемы экономики тесно связаны с социальными проблемами.

Недостаточный экономический рост приводит к безработице, уровень которой в некоторых странах, таких как Южная Африка, превышает 30%, а в других, например, в Судане, колеблется около 46%. Во многих исламских обществах наблюдается значительный разрыв между верхними слоями и массами населения с крайне низкими доходами. Многие из этих людей оказываются на грани бедности и становятся жителями трущоб, которые охватывают до 70% населения в некоторых городах.

Казалось бы, ситуация должна быть намного лучше в нефтедобывающих странах, скажем, в богатых государствах Аравийского полуострова. Действительно, благодаря исключительно высоким доходам от нефти в этих государствах выделяются немалые средства на поддержку части населения (прежде всего коренного). Но и здесь социальные контрасты весьма остры. На первый взгляд, ситуация должна быть гораздо более благоприятной в нефтедобывающих странах, таких как богатые государства Аравийского полуострова. Действительно, благодаря значительным доходам от нефти в этих странах выделяются значительные средства на поддержку части населения, в основном коренного. Однако и здесь социальные неравенства остаются острыми. Наблюдатели указывают на огромную пропасть в Саудовской Аравии между роскошным образом жизни верхушки общества, включая многочисленных потомков саудов, которые часто проявляют явный паразитизм, и социальными низами, состоящими из бедных мигрантов из Египта, Палестины, Пакистана и Индии, которых богатые саудовцы иронически называют "друзьями" (ратик). В Объединённых Арабских Эмиратах также существует значительный контраст между арабским и неарабским населением [11].

Перспективы пока остаются неопределёнными, что отчетливо отражается на состоянии науки и образования. В настоящее время в исламском мире знание не признается приоритетным и не обладает высоким статусом. Во многих странах оплата труда школьных учителей и преподавателей вузов крайне низкая. Например, когда пакистанскому профессору А. Саламу, нобелевскому лауреату, вернувшемуся на родину после работы в Великобритании, предложили зарплату в 20 долларов в месяц. В целом, за последние два-три века исламский мир, в отличие от Запада и своего исторического прошлого, не привнес никаких значительных научных открытий или изобретений.

В исламских странах возникают различные политические проблемы, проявляющиеся в различных аспектах. Демократические институты прочно укоренились лишь в нескольких государствах, таких как Турция и Малайзия. Около 44 стран управляются разными формами диктатуры. Конфликты, как внешние, так и внутренние, характеризуют исламский мир в большей степени, чем в других регионах. Три четверти всех беженцев на планете – мусульмане. Стоит отметить, что в последние годы радикальный исламизм стал встречать все большее неприятие в самом мусульманском мире. Умеренные исламисты и сторонники реформ часто используют религиозные аргументы для обоснования своей позиции. Например, они утверждают, что Пророк не стремился к политической власти, а скорее стремился к обучению людей Священному писанию и мудрости. Арабский публицист из Судана, работающий в Лондоне, Абдель Ваххаб аль Эффенди, критикует исламистов за игнорирование проблемы демократии и, ссылаясь на основателя "Братьев-мусульман" Хасана аль Банна, предупреждает: "Если исламисты не смогут решить эту проблему, они нанесут смертельный удар нашим надеждам на исламское возрождение". В настоящее время сторонники реформ становятся все более активными даже внутри "Братьев-мусульман". Например, Тарик Рамадан, внук Хасана аль Банна, проживающий в Европе, призывает мусульман принять идеологию "прав человека".

Однако реформаторские тенденции встречают сопротивление – в том числе в режимах, считающихся реформистскими. Эту ситуацию анализирует иорданский автор М. Муашер. В 2004 г. на саммите арабских стран в Тунисе была принята декларация

«Положение о процессе развития и модернизации в арабском мире». Там было множество правильных слов: справедливость, равенство всех граждан, независимость суда, права человека, гражданское Однако реформистские усилия сталкиваются с сопротивлением, даже в тех режимах, которые считаются склонными к реформам. Эту динамику анализирует иорданский автор М. Муашер. В 2004 году на саммите арабских стран в Тунисе была принята декларация "Положение о процессе развития и модернизации в арабском мире". В документе содержались множество правильных принципов, таких как справедливость, равенство всех граждан перед законом, независимость судебной системы, защита прав человека, развитие гражданского общества и терпимость. Однако иорданский политолог указывает на то, что "традиционная элита" включает в себя "кучку бизнесменов" (олигархов) и высших чиновников. Эта верхушечная, практически неизменяемая и чрезвычайно коррумпированная группа препятствует проведению политических реформ, используя различные предлоги. Они утверждают, что "ослабления" могут открыть дорогу для исламистов, и что сначала необходимо провести экономические реформы (прежде чем обеспечить свободу). Однако так как экономические изменения требуют политической поддержки, возникает замкнутый круг. «Традиционная элита» в результате оказывается отделенной, изолированной от общества и лишенной обратной связи с ним .

М. Муашер считает, что выход из этой ситуации заключается в привлечении к политической деятельности более широких слоев общества, таких как интеллигенция, представители малого и среднего бизнеса, активисты из неблагополучных групп. При этом необходима перегруппировка политических сил с учетом основных идеологических течений и движений. Автор выделяет три основных типа политических сил в мусульманском мире – экстремисты и террористы; «движения сопротивления» (militant resistance movements) типа Хезболла, Хамас и им подобных; наконец, «мирные движения» (peaceful movements), выступающие за политические изменения и реформы мирными средствами, которые могут иметь и религиозную окраску (например, умеренные исламисты в Марокко). Оптимальный вариант состоит в том, чтобы, опираясь на третьих, привлечь к консенсусу вторых и объединить фронт против первых.

Плавный сценарий осуществления реформ на базе объединения «мирных движений» и умеренных исламистов в действительности «сменился» на более взрывной и турбулентный. В начале 2011 г. в странах Северной Африки и Ближнего Востока разлилась сильнейшая волна массовых протестов, ставшая крупнейшим историческим событием, в ряде отношений беспрецедентным не только в арабском, но и в общемусульманском ареале.

Список использованной литературы:

1. Le Monde. P.: 1979, 9 dec., p. 16.
2. J.H. Jansen. Militant Islam. L. e. a. : Pan books, 1980, p. 134.
3. Арабский Восток: ислам и реформы. М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, Институт Африки РАН, 2000, с. 73.
4. Н.В. Жданов, А.А. Игнатенко, указ. соч., с. 188; Г.В. Милославский, указ. соч., с. 8.
5. Zinauddin Sardar, op. cit., p. 58.
5. В. Shehter. From effendi to invitahi? Consumerism and its malcontents in the emergence of Egyptian market society. – —British journal of Middle eastern studies. Basingstoke, 2009, vol. 36, №1.
6. Mohammed Arkoun. Present-Day Islam between its Tradition and Globalization. – In: Intellectual Traditions in Islam. L. a. N.Y.: I.B. Tauris Publishers, 2000, p. 188-190.
7. Countering the financing of terrorism. Ed. By T.J. Biersteker and S.E. Eckert. L. a. N.Y.: Routledge, 2008.
8. D.M. Scott. Somebody's else civil war. – —Foreign Affairs, N.Y., 2002, vol. 1, №1, p. 23; J. Calvert. The Islamist syndrome of cultural confrontation. – —Orbis, Philadelphia, 2002,

- vol. 46, №2, p. 337-339; D.D. Chipman. Osama bin Laden and guerilla war. – —Studies in conflict and terrorism, Washington, 2003, vol. 26, №3, p. 164.
9. J. Stern. The Protean army. – —Foreign Affairs, N.Y., 2003, vol. 82, №4, p. 27-29.
10. Akbar S. Ahmed, op. cit., p. 153-154, 156, 177

ҚАСИЕТТІ МӘТІНДЕР ЖӘНЕ РУХАНИ МӘН: ДІНИ МӘТІНДЕРДІҢ КӨШПЕЛІЛЕРГЕ ИСЛАМ ДІНІНЕ ДЕЙІНГІ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ӘСЕРІ

Дінтану мамандығының 1 курс магистранты **Қуан А.Е.**

Ғылыми жетекші: филос. ғ.д., профессор, Курманалиева А.Д.

Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Көшпелі қоғам үшін ислам дініне дейінгі діни мәтіндердің ықпалы мен тұрмысына әсері, дінтану ғылымында ерекше көңіл бөлетін тақырыптардың бірі. Мақалада, буддисттік, христиандық мәтіндердің таралуы мен ықпалын анықтауға тырыстық.

Киелі мәтіндерді салыстырмалы түрде зерттеуге сүйене отырып, жұмыс мәдениетаралық өзара әрекеттесу және ассимиляция процесінде рухани идеялардың трансформациясын ашады. Тәңірлік, мораль, космология және ырым-тыйымдар ұғымдары талданып, олардың ислам діні тарағанға дейінгі көшпелі қоғамдардағы әлеуметтік-мәдени нормалар мен құндылықтардың қалыптасуына әсері талданады.

Кілт сөздер: қасиетті мәтін, мәдениет, дін, ислам.

Ислам діні көшпелілерге келмей тұрып, түрлі діни сенімдік жүйелер қатар ұсталып, күрделі дүниетанымдық жүйені қалыптастарды. Тәңіршілдік, зороастризм, буддизм, несториандық секілді діни жүйелерге тоқтала олардың тарихи маңызы мен мәтіндердің тұрмыстық өмірге енуін салыстыруды қажет етеді.

Тәңіршілдік, Тәңірге деген сенім бірнеше алып мемлекеттің ресми діни нанымына айналды. Олар: көне Ғұн, Түрік қағанаты, Түркеш, Қыпшақ, Моңғол империялары. Тәңіршілдікті - дін деп айта алмайтынымыз мұнда профессор Н.Аюпов келтіргендей қасиетті кітап, пайғамбар, дін қызметкерлері сынды өзіне тән негізі жоқ [1]. Профессор Ғарифолла Есім “Хакім Абай” кітабында: тәңірге сыйыну – сенім емес, дін емес, ол Адам мен табиғаттың арасындағы үйлесімділікті мойындағандық деп тұжырымдаған. “Тәңірді мойындау адам еркін шектемейді. Тәңірге көзқарас өзіне қарама-қарсы түсінікті қажет етпеген. Себебі, тәңір – деген табиғат, ол өмір сүру үшін қажетті жағдай. Тәңір табиғаттың өзінен туған түсінік. Оны табиғаттың синонимі деп те қарауға болады. Адамның табиғатқа табынуы, бір жағынан, натуралистік түсінік болса, екіншіден, өзінен тыс рухты іздеу, оны субъект ретінде қабылдау, дерексіз ойлаудың жемісі”, – дейді [2]. Тәңіршілдіктің киелі кітабы жоқ болса да, көшпелілердің дүниетанымдық көзқарасын қалыптастырған алғашқы сенім. Тәңіршілдік дінінің негізіне келетін болсақ Түркі халықтарының көне нанымдарында ғарыштағы барлық процестерге тоқсан тоғыз Тәңір басшылық жасайды. Түркілер Көк Тәңір дегенде оны материалдық кейіптегі аспан-мен салыстырмайды. Көк тылсым құпияның, Жаратушылық бастаудың эпитеті болып табыла-ды. Тәңірмен қатар Жер-Су құдайы да түркілер үшін – табыну объектісі. Жер-Су – тіршіліктің тірегі. Жер-Су мен Тәңір бір-бірін толықтырып тұратын бастаулар. Адамның тәні Жерден жаралғанымен Рухы Тәңірден. Рухтың түркілік атауы – Құт. Адам туғанда Тәңір оның денесіне құт дарытады. Жаңа туған нәресте денесіндегі Құттың сақтаушысы, қамқоры – Ұмай. Аталған үш құдай түркілердің пантеонында маңызды болып саналады. Тоныкөк құрметіне орнатылған ескерткіште: «Көк, Ұмай құдай, қасиетті Жер-Су, міне, бізге жеңіс сыйлаған осылар деп ойлау керек», – делінеді. Бірақ құдайылық күдірет тұрғысынан

алғанда Жер-Су мен Ұмай, – Тәңірмен тең емес, олар ортаңғы әлем құдайлары болып табылады. Адамның өмірі мен тағдыры тек Тәңірге ғана тәуелді, сондықтан түркі халықтары Тәңірден жарылқауды, Жер-Су мен Ұмайдан қолдауды сұрайды. Жарылқау адам тағдырын жақсы бағытта өзгертуді біл-діреді, яғни тағдыр мен жазмыш тек Тәңірдің қолында. Тәңір өз әрекетінде ештеңеге тәуелді емес, бірақ оның үкімі әділетті. Тәңір әділ жол-дан тайғанды, ант бұзғанды жазалайды. Мұндай адамдардың жаны төменгі әлемге барады. Төменгі әлемде Ерлік билік етеді. Тәңір әркімге сай сол белгіленген жазаны жүзеге асырады. Төменгі әлемде жазаланған адамдардың көз жасын қанша жұтса да толыспайтын Тоймадым өзені ағып жатады. Ерліктің өзі өте қорқынышты, сұсты кейіпте бейнеленеді. Түркі халықтарында ислам мен христиан дініндегі күнәмен тозақ ұғымдары болмағанымен, әр адамның өз ісіне қарай Тәңірінің құтына ие болатындығы немесе қаһарына ұшырайтындығы туралы айқын идея болғаны күмән туғызбайды. [3].

Көшпелілерге әсер еткен келесі дін – Зороастризм. Авеста – зороастрлық дін өкілдерінің қасиетті діни кітабы. Зороастрлықтардың өмір сүру үрдісі, тыныс-тіршілігінің, салт-дәстүрлерінің жиынтығы. Авеста тарихын зерттеген мамандардың ішіндегі қазақ ғалымдарының арасынан алғашқылардың бірі болып қалам тартқан Әлкей Марғұлан. Ә.Марғұлан өзінің «Ежелгі жыр-аңыздар» атты еңбегінде: «Авеста шығармасы көне түркілерге тікелей ортақ мұра. Бұл қасиетті кітапқа бастан-аяқ арқау болған Тұран даласының тыныс-тіршілігі. Ондағы дәуір тынысы, өмір болмысы, оқиғалар желісі қазіргі қазақ халқының дүниетанымы мен мәдениеті, дәстүр-салты, әдеп-ғұрпы сабақтасып жатқаны байқалады» [4], – деп тұжырымдама жасайды. Авестада космологиялық әлем жаратылысы, бөлшектері туралы мифтер, жануарлар жайлы, жақсылық әкелуші құдіретті тұлғалар мен жаманшылық жасаушы мейірімсіз бейнелер жөніндегі мифтер және алғашқы адам мен әуелгі кемеңгер батырлар жайлы оқиғалар, сондай-ақ дәстүр-салт, наным-сенім, өмір сүру ережелеріне қатысты мифтер молынан кездеседі [5]. Авеста мәтіндерінде отқа суға құлшылық жасау, кастерлеу көріністерін байқауға болады.

*Ахура-Мазда аян берді
Спитама Заратуштраға
Табын оған о, Спитама
Оған мол сулы Ардивге [6, 263 б.].*

Ардив суы қазіргі Әмудария өзені. Авестадағы от - өз еркіне ие тәуелсіз, дербес күш емес, керісінше, Ахура Мазда құдайының бір көрінісі немесе құралдарының бірі. Мысалы, Авеста Яснаның 34 бөлімінің (Йа-шьяотана - Ғибадат етуде мәңгілікті табу), 4 өлеңінде:

*Ал отыңыз, Ахура, Ашамен бірге құдіретті болуын тілейміз.
Қолдаушының (Сіз) гибратты, күшті, айқын көмекші болу.
Ал дұшпанға (саған) қолдарымен жасаған күнәларын ашу үшін [7].*

Ал, Авеста Яснаның 43 бөлімінің (Уштаваити - Аруақтарды жариялау. Жақсы ойдың Заратуштраға көрінуі) 9 өлеңінде:

*Мен сенің отыңа сыйынамын
Аши, қолымнан келгенше идеяларды ойлап табамы [7].*

«От - Аша» байланысы Кіші Авестада да сақталған, онда отқа құрбандық Аша ережелеріне сәйкес шалынуы керектігі көрсетілген (Видевдат 18, 70–71). Сонымен қатар, Аға Авестада от әділдерді күнәкарлардан ажыратуға көмектесетін ақыреттің құралы ретінде бейнеленген (Ясна Вохукшатра. Ахура-Мазданың дүниедегі ізгі күшін мақұлдау. Барлық Ғаталардан қорытынды 51, 9 өлең).

*Жарқын отыңмен екі жаққа берер сынақ, уа, Мазда,
Жаратылыстардың арасында балқытылған металдан белгі жасау үшін,
Алдамшыға зиян тигізу үшін, Әділдерді құтқарарсың [7].*

Тәңіршілдіктегі отқа табыну мен зороастризмдегі отқа табыну екі түрлі. Тәңір сеніміндегі от культі өзге діни сенімдердің ықпалынан пайда болмаған. Отқа табынуды үгіттейтін зороастризм мен маздакизм сеніміндегі культтік үлгілер Тәңір сеніміндегі отқа қатысты түсініктерден мүлде басқаша. Түркілер отқа мүлде дербес құдай ретінде қарамаған. Оны Тәңір сенім жүйесіндегі сакральді күштердің бірі ретінде бағалаған [8] - деп Мұхан Исахан Тәңіршілдік кітабында сөз етеді. Салыстырмалы тұрғыда айтылған екі діни сенімдегі оттың негізгі киелі ұғымға ие екенін атап өтуге болады. Оттың алғашқы қауымдық кезеңнен бастап адамның рухани материалдық құралына айналып, тек белгілі бір діннің ықпалымен келді деген ойды құптамаймыз.

Зороастризмнің құдай туралы ілімінде, тек бір құдайды ғана таниды. Неміс шығыстанушысы, Мартин Хаугтің пікірінше, дуализмнен бөлек, Авеста мәтіндері тікелей зороастризмнің монотеизмге негізделген дін екенін айтады. Мысалы, 43-Яснада:

Нұрға толы таныдым сені!

Түп бастаудан жалғыз сен,

Жақсылық үшін құрметтеп.

Зұлымдық үшін жазалаушы да сен,

Көшпелілер үшін аса маңызды зороастризмнің әсері итті қадірлеу. Авестаға ерте заманнан бері тотемдік жануар - ит енген. 22 бөлімнен тұратын Авестаның Видевдат атты кітабында “итті өлтірген адам тоғызыншы ұрпағына дейін күнәһар болады” делінген [6,266 б.]. Итті жәбірлеген адам қатаң жазаланады. Бұл көне қауымдастықта иттің құрметті орын алғанын көрсетеді және ол тотемдік сенімдермен тығыз байланыста болған.

Буддизмнің ықпалы түрік қағандарымен қатар, Тұрфан аймағындағы қарапайым халыққа да әсер етті. Орталық Азия арқылы буддизмнің «үлкен жолы» махаяна таралды. Қазіргі уақытта махаяна бағытын ұстанушылар Қытай, Жапония, Малайзия, Непал елдерінде көп таралған. Бумынның ұлы Мұхан-Қаған осы сенімді бірінші болып қабылдады. Оның Тобо-Қаған буддалық мәтіндерді түркі тіліне аударуға бұйрық беріп, Таспар-Қағанның билігі барысында келесі қадам жасалды: буддизм мемлекеттік дін болып жариялануы да осы уақыт еді [9, 526]. Тобо қағанның тұсында буддалық сутралардың түркі тіліне аударылуы ерекше оқиға. Нақтырақ келсек Тобо қаған «Нирвана-сутраны» аударуға жарлық берді. “Махапаринирванасутра” немесе Нирвана-сутра — бұл 2500 жыл бұрынғы, бұл Будда Шакьямунидің өлер алдындағы айтқан соңғы уағызы [10]. Махапаринирванасутра санскриттен “Ұлы азаттық туралы уағыз” деп аударылады. Бұл сутраның екі санскрит нұсқасы бар: біріншісі сарвастивадин мектебіне жатады және пали мәтінінің аудармасы; екіншісі санскрит тілінде жазылып, қытай тіліне талай рет аударылған (алғаш рет 423 жылы, Дхармааракша). Оны кейде «Жұмақ сутрасы» деп те атайды. Бұл санскрит, Махаяна Махапаринирванасутра өзінің палилік Хинаяна Махапариниббана сутрасынан мүлдем өзгеше. Махапаринирвана сутраның заманауи зерттеушісі, американдық Дэн Люстхаус пікірінше Нирвана сутра Қытайға тікелей Үндістаннан емес, Орталық Азия арқылы келгенін алға тартады. Нирвана сутраның пайда болуы тікелей махаянаның дамуымен байланысты. Бұл сутраның басты идеясы: будданың бейнесі табиғаттың әр құбылысы мен затына бар «Чжуншэн се ю фосин» [11]. Бастапқы санскрит тіліндегі толық нұсқасы қазіргі уақытқа дейін жетпей, аз ғана бөліктері жетті [12]. Бірақ, қытай тіліне аударылған бірнеше нұсқалары бар. Соның ішінде қытай тіліндегі ең бірінші 40 цзюаннан (свиток/орама қағаз) тұратын аудармасы 414–423 жылдары өмір сүрген Дхармааракшаға тиесілі. Бұл аударманы, солтүстік нұсқа деп атайды. Екінші нұсқасы, Хуэй-яннің 36 цзюаннан тұратын, оңтүстік нұсқасы [12, 139 б]. Қытай тіліне аударған Дхармааракша мен Хуэйяннен бөлек Үндістаннан келген Буддхабхадра мен қытайлық Фасянмен сутраның 6 бетін аударғандығы туралы дерек бар. Нирвана сутраның қытай тіліне аударған атақты аудармашы-тәпсіршілерінің бірі - Чжу Дао Шэн [13]. Аталған аудармашылардың еңбектері V ғасырда жиырма жылдан аспайтын аралықта жазылған. Дао Шэн немесе Шэн Гун, монах болмай тұрып Вэй деген

есімі болды, сутраның насихатталуына көп ат салысқан. Ұстазы Кумараджива да үнді елінен келген монах еді. Көріп отырғанымыздай, үнді монахтарының қытайдағы буддизмнің таралуына қатты әсер етті. Көшпелі түркілер мен отырықшы түркілердің арасында діни сенімнің орнығуы ерекше. Соған дәлел Қағанаттағы дала көшпенділері үшін, арнайы діни плакаттар жасап таратуы [14]. Нирвана сутраның қанша бөлімі түрік тіліне аударылғаны туралы нақты ақпарат жоқ, бірақ қытайдағы аудармашылардың түркілерге ықпалы туралы келесі тұжырым жасауға болады. Буддизм ашиналық түркілердің билікке келмес бұрын да, Куча (қазіргі Шығыс Түркістан) секілді ерте ортағасырлық мемлекеттерде буддизмнің ықпалы зор болды. Тарихи негізде қағанаттың құрыла сала буддизмнің ықпалында болуы да жергілікті халықтың әубаста болғандығы дәлел. Кейінгі Тұрфан аймағындағы X ғасырдағы Гаочан-ұйғыр мемлекетінің киелі сутраларды аударуы қытай тілінен болды. Түрік қағанатындағы сутраларды аудару ісі тікелей санскриттен үнділік Чинагупта атқарса, ұйғырлардың нұсқасында Тұрфан аймағындағы соғыстардың салдарынан көптеген сутралардың жолуына болжам бар. Гаочан ұйғырлар буддизм дініне келмес бұрын әскери негізделген манихейлікті ұстанды. Ұйғырлардың Тұрфан аймағына көшіп келген ұйғырлар алдымен отырықшыланып кейін буддизм дінін қабылдаған.

Соғды жазулы көне түркі тілінде жазылған будда дінін насихаттайтын «Секиз Йарук Йүкмек» сутрасындағы терминдерді қарастыруға болады. Мысалы:

1)Намо бут намо дрм намо сан (namo but namo drm namo san) Будда дінінің әрбір мәтінінің басында және соңында кездесетін бұл сөздер ислам дініндегі «бисмиллә» сөзімен салыстырылады. Намо – санскрит тілінде «намах» (илу, құрметтеу) дегенді білдіреді. Санскрит тілінде дыбыстық өзгеріске ұшыраған бұл сөз «о» түрімен ескі ұйғыр тіліне «намо» болып өткен.

2)Теңри тенриси (tengri tengrisi) Құдайлар құдайы. скр. деватидева (devātideva). Бұл термин «құдайлардың құдайы» дегенді білдіреді және Вишнуды атап көрсетеді. Ол сондай-ақ Будданың үйден кеткенге дейінгі есімі ретінде көрсетілген. Осылайша, тіршілік иелері Будданы құдайлардан жоғары қоя отырып, оны ең жоғары құндылыққа ие деп көрсетеді. (қара: Хаджер Тоқйүрек, 2019:181) [15].

3)Ном көзі (nom közi): «Дхарма көзі» Буддалардың және Бодхисатвалардың бес көзінің бірі. Бодхисаттва адамдарды құтқару үшін Дхарма көзімен барлық Буддист ілімінің табиғатын қамтиды және көреді. Дхарма көзі барлық оқиғалар үшін Бодхисатвалардың таза қабылдауын көрсетеді. Бодхисатвалардағы Дхарма көзі барлық нәрселерге ене алады. Айрықша термин, Қытай. Файан джиң «ачык сэчик», толығымен көру, Хинаянада төрт шындық үйретуді көру, Махаянада қайта туудан құтылу шындығын көру» болып та түсіндіріледі. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:188) [15].

4)Үш әрдини (üç erdini) – үш асыл, скр.триратна, ратнатрайя, трисарана немесе шаранагамана.

-Будда: ең кемел ағартушы

-Дхарма: Будда жариялаған ілім

-Сангха: діни қызметкерлер мен монахтар қауымы немесе Дхарманың шынайы ізбасарлары. (Өзлем Айазлы, 2012:5) Термин три «үш» және ратна «асыл» немесе «үш асыл» немесе «үш асыл тас» дегенді білдіретін триеа «үш» және Будда, Дхарма және Санга немесе Будда, заң және діни қауымдастық деген сөздерден тұрады. Бұл үштікті Брахма, Вишну және Шивадан тұратын Тримуртиге ұқсатуға болады. Триратнаның яғни үш асылдың көптеген түрлері болғанымен, төрт және алты сияқты бөліктері де бар. Барлық буддистер құрметтейтін және қызмет ететін үш нәрсені білдіретін бұл термин жоғарыда айтылғандай Будда, Будда ілімі болып табылатын заң мен Буддаға сенетін қауымдастықтан тұрады.

Қорытынды

Мақаламызды қорытындылайтын болсақ, Ислам дініне дейінгі діни сенімдердің көшпелі қоғамға әсер етіп отырғаны мәлім. Тәңірлік ұғымындағы түсініктерді

күрделендіріп, толықтырып та отырды. Мысалы, отты қастерлеу өз жалғасын зороастризмде тауып, күрделі мәнге ауысты. Қарапайым отпен аластау феноменінен күрделеніп, құдайдың атрибутына айналып, сот төрелігін беретін құралға дейін өзгереді. Сонымен қатар манихейлік бағытты ұстанған ұйғырлардың бір бөлігі отырықшылыққа өтіп, буддизмді қабылдауға себепші етті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байтенова Н.Ж., Дуйсенбаева А.К. Қазақстандағы исламға дейінгі наным-сенімдердің ұлт дүниетанымындағы көріністері. ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. №3 (44). 2013.
2. Ғ. Есім «Хакім Абай». – Алматы, «Ғылым», 1994 ж. 200 б.
3. М. Орынбеков, Қазақ сенімдерінің бастаулары, Алматы «Қазақ университеті» 2002. 200 б. ISBN 9965-12-190-7 .
4. Сейдуманов С.Т., Қасабекова Е.Қ. Қазақстанның діндарлық дәстүрлердегі Зороастризм элементтері. [<https://adamalemjournal.ru>].
5. Т.Еңсегенұлы Қазақ әдебиеті тарихының арғы арналары (Тәңірлік дәуір әдебиеті). Монография. Алматы: Білім, 2001, 290 б. ISBN 5-7667-2476-4
6. Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. Е 33. Жиырма томдық. I том. Астана: Аударма 2005. 496 б. ISBN 9965-143-8.
7. Г.Соловьева Қазіргі Қазақстан аумағындағы діндер тарихы. Оқу құралы. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2020. – 324 б.
8. Ясна. [<http://zoroastrism.ru/avesta/yasna/index.phtml>].
9. Исахан М., Мұқатай Е. Тәңіршілдік. Ұғымы мен мәні, тарихи сипаттамасы, бүгінгі проблемалары. - Алматы «Нұр-Мұбарак» баспасы, 2023 - 228 б.
10. Л.Е. Янгутов. Традиции Праджняпарамиты в Китае. Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2007. - 272 с. ISBN 978-5-9793-008-5
11. ЭРМИТАЖНЫЕ ЧТЕНИЯ ПАМЯТИ В. Г. ЛУКОНИНА (21.01.1932 – 10.09.1984) 2013–2017. Санкт-Петербург Издательство Государственного Эрмитажа 2021. Е. А. Кий. Вновь найденные китайские и уйгурские тексты из Восточного Туркестана.
12. Ван Бан-вэй. Краткие сведения о переводах махаянской Махапаринирвана-сутры // Вестник исследований китайского буддизма. – 07.1993. – № 6. – Факультет восточных языков Пекинского университета. – С. 103-127.
13. Ван Бан-вэй. Краткие сведения о переводах махаянской Махапаринирвана-сутры // Вестник исследований китайского буддизма. – 07.1993. – № 6. – Факультет восточных языков Пекинского университета. – С. 103-127.
14. Д. Е. Желобов. «Три религии» гаочанских уйгуров (IX–XII вв.) НАУЧНЫЙ ДИАЛОГ. 2012. Выпуск № 9. ИСТОРИЯ. СОЦИОЛОГИЯ. УДК 94(5)+2-67.
15. Бүркітбаева Ш.Д. Соғды жазулы көне түркі тіліндегі мәтіндерге анықтама (Секиз йүкмек йарук мәтіні негізінде). ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №2 (105) 2023.

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТАНУ

КАЗАХСКАЯ КУЛЬТУРА И КАЗАХОВЕДЕНИЕ

KAZAKH CULTURE AND KAZAKH STUDIES

МӘДЕНИ ДИСКУРС ЖӘНЕ ЖҰМСАҚ КҮШ

Мәдениеттану, 3-курс **Зейнуллин Р.Б.**

Ғылыми жетекші: филос.ғ.д., профессор Ғабитов Т.Х.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Қазіргі уақытта нақты анықтамасы жоқ және шартты түсіндірмесі жоқ, бірақ академиялық жұмыстарда да, бұқаралық ақпарат құралдарында да кеңінен қолданылатын екі термин бар - дискурс және жұмсақ күш. Сондықтан, осы терминдерді түсіндіру қажет. Барлық саяси идеологиялар адамның ұжымдық өміріне (әлеуметтік топтар деңгейінен бастап жалпы қоғамға дейін) және билік үшін күреске қатысты кейбір дискурстарды құрастырады және мақсатты түрде таратады [1]. Нақты айтылғандай, кез келген қоғамда билікті дискурсивті жаңғырту және билікті теріс пайдалану бар және білім негізінен дискурс арқылы қайта шығарылатындықтан, белгілі үштік (дискурс – білім – билік) маңызды және дискурсты сыни тұрғыдан зерттеу қажет [2]. «Дискурс» термині түрлі пәндік салаларда әртүрлі түсіндіріледі. Мысалы, дискурс коммуникацияның басқа компоненттерімен, атап айтқанда: таратқыш, қабылдағыш, арна, кері байланыс, жағдай немесе коммуникация контекстімен бірге белгілі бір хабарлама ретінде анықталады [3]. Бұл жерде дискурстың белсенді әлеуметтік-саяси және/немесе мәдени рөлі мен күші мүлдем жоғалады [4].

Дискурс – аймақтық бейтарап пікірталасқа негізделген, әлеуметтік ортадан алшақтау әрекетіне негізделген ауызша қарым-қатынас түрі. «Философиялық сөздік» терминнің келесі бейтарап этимологиясын береді: «Французша және латынша, дискурс – пайымдау, дәлелдеу» [5]. Дегенмен, белсендірек немесе пәрменді этимологияны да табуға болады, бұл осы мақаланың контекстіне көбірек сәйкес келеді: «дискурс – орап алу, рейд». Соңғы этимологиялық интерпретация саяси және геосаяси дискурстың белсенді және тіпті агрессивті сипатын әлдеқайда жақсырақ ашады, оның мүмкіндіктері біздің заманымызда «саяси дискурс саяси емес контексте кездесетін» Интернеттің желілік технологияларымен күрт артады [6].

Дискурсты жұмсақ күштің құралы ретінде пайдалану туралы болжам жұмсақ күш ұғымының өзі пайда болғанға дейін жасалған. дискурстың өзін анықтаған кезде қолданылады: «дискурс бұл бастапқыда тілдің арнайы қолданылуы ... белгілі бір менталитетті немесе идеологияны сөзбен білдіру; бұдан кейін тілдің белгілі бір сипатты белгілерінің, ерекше грамматика мен лексиканың белсенділенуі болып табылады,.. бұл өз кезегінде ерекше семиологиялық-семиотикалық дүние жасайды. Ол виртуалды әлемнің қандай түрі құрылатыны мазмұны мен құрылымына және сайып келгенде, осы

дискурсты жасаушының идеологиясына және біздің жағдайымыз үшін оның геосаяси мақсаттарына байланысты» [6]. Әлеуметтік лингвистикалық көзқарасқа сәйкес келетін, дискурс анықтамасының құрамдас бөліктері (P. Serio бойынша) мыналар: мәлімдеменің әсері өтініштің мәнін, адресатты, айтылу сәтін және орнын білдіретін өтініштің жағдайын ескере отырып алушы; әлеуметтік немесе идеологиялық ұстанымның шектеулердің шектеусіз санына қойылатын белгілі бір шектеулер жүйесіне әсері [7].

Сайып келгенде, саяси дискурс [8] анықтамаларына сүйене отырып, біз геосаяси дискурсты негізінен вербалды коммуникациялардың жаһандық мақсатты біріктірілген жүйесі ретінде анықтауды ұсынамыз, ол осы дискурсты құрастырушыларға мақсатталған сәйкес идеологиялардың жасырын және айқын берілуін тұжырымдауға және жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Мақсатты өмір сүру ортасының ұлттық мәдени кодын өзгерту және осылайша өмір сүру ортасының қызмет ету фактілерінен жасанды түрде енгізілген жат құндылықтардың үстемдігін қамтамасыз ету, бұл халықты қисынсыз және жиі радикалды әлеуметтік-экономикалық әрекеттерге ұмтылуға ынталандыруы керек. және саяси өзгерістер, олардың түпкі мақсаты мен шынайы бенефициарлары халықтың негізгі бөлігін эмоционалды түрде жасырады.

Дискурс сияқты құралды қамтитын жұмсақ күш бүкіл әлем бойынша саясаткерлер, журналистер және академиктер белсенді түрде қолданылады (көбінесе дұрыс емес, бұл әсіресе Ресейге тән). Дж. Най [9] әзірлеген және ғылыми айналымға енгізген бұл терминнің анықтамасына сәйкес, «жұмсақ күш басқаларды сіз қалаған нәтижелерді қалауын білдіреді, сонымен қатар олар сіздің хабарламаларыңызды қалай тыңдайтынын және олардың хабарларыңызды қалай тыңдайтынын түсінуді талап етеді. оларда лайықты ма?» [9. 11]. Басқаша айтқанда, геосаясат шеңберіндегі жұмсақ күш құралдарын бір елдің (немесе елдер альянсының) ресурстарының жиынтығы ретінде түсіндіруге болады, бұл кез келген басқа ұлтқа әскери емес, бірақ әсер ету мүмкіндігіне әкелуі мүмкін. мәдени және экономикалық құралдар (санкциялар емес, керісінше шетелдік көмек) белгілі бір тәртіпті құру, көндіру және қолданушы елдің (елдер тобының) пайдасына зардап шеккен елде қолайлы саяси/экономикалық нәтижелерге қол жеткізу үшін жағымды тартымдылықты орнату бұл жұмсақ күш. Тиісті түрде құрастырылған дискурс, біздің ойымызша, жұмсақ күштің айқын және жасырын мәдени құралдарының арасында орталық орынды алады.

Нәтижесінде тілдің таңбалық құрылымы бұл жерде саяси дискурс ретінде түсініледі, белгілі бір тілде сөйлеуші әлемді бағалайтын ерекшеліктерді немесе, ең болмағанда, егер ол жасаса, осы құрылымды анықтайды. дүниетанымын анықтамайды, әлі де белгілі бір тілде сөйлеушінің осы тілге сәйкес дүниетанымды қабылдауға бейімділігіне өте әсер ететін болып шықты. Осылайша, 2018 жылдың басында барлық веб-сайттардың 51,3% болған жаһандық коммуникациялық орта. ұлттық мәдени кодтарды қайта кодтау (авторлар идеологияның немесе дүниетанымның абстрактілі формальдандырылған матрицасы ретінде түсінеді) тұжырымдамасына сәйкес, дискурстарды қайта кодтаудың полюстері немесе қайнар көздері бұрынғы топологиямен анықталған геосаяси күш орталықтарымен сәйкес келеді. Ол триадада (АҚШ – ЕО – Жапония) PAX AMERICANA идеологиясымен көбірек анықталады [10]. Дискурсивті жұмсақ күш қауіптері ұлттық мәдени код арқылы біздің заманымызда қатал билік (экономикалық санкциялар енгізу, соғыс немесе соғыс қатері) жұмсақ күшімен салыстырғанда геосаяси аренада геосаяси мақсаттарға жетудің тиімді және өзара қауіпті құрал ретінде қарастырылатын сияқты. . Әлеуметте жат емес тіл бөлімдері тұрғысынан жұмсақ күш ұлттық мәдени кодты өзгерту арқылы ұлттық сананы да, жеке адамды да қайта кодтаудың икемді және «жасырын» құралы ретінде түсіндірілуі керек.

Агрессияшыл дискурстың осындай жойқын жұмысының көптеген мақсаттарын түсіне отырып, ең маңызды мақсаттардың біріне тоқталайық. Бұл қазіргі демократияға сәйкес ішкі және сыртқы саясатты айқындайтын әлеуметтік лифт немесе ұлттық элитаға апаратын жолдың бір бөлігі ретінде (әсіресе жоғары оқу орнында) қарастыруға болатын

ұлттық білім беру жүйесі. Бүгінгі студенттер және олардың геосаяси әлеуметтенуі ел болашағын анықтайды. Сондықтан жоғары оқу орындарындағы ағылшын бөлімдері әртүрлі дискурстар үйлестірілген өркениетаралық лингвоәлеуметтік-мәдени интерфейс ретінде қарастыруға болады. Сондықтан елдің ұлттық мәдени кодын қорғау және нығайту жүруі керек. Сайып келгенде, сыртқы әлемді жеке қабылдау дискурстың ана тілі мен түпнұсқа тілі арқылы жүзеге асады. Осылайша, ауызша ақпаратты түсінудің жеңілдетілген дәйектілігінде «алу - бағалау (хабарлама мазмұнын жеке тұлғаның мәдени кодымен салыстыру арқылы) - әрекет» басым рөлді тұлғаның ана тілі және көптеген бірлестіктер алады. Негізгі хабарлама жасырын түсінудің гипермәтіндік құрылымын құрады. Ұлттық мәдени кодтың кез келген крекингі тіл арқылы жүзеге асады. Демек, ұлттық тілді қорғау ұлттық мәдени кодты қорғаудың ең маңызды міндет болып табылады.

Сондықтан ол шет тілде материалдарды таңдауда сыни талдауды талап етеді. Екінші жағынан, студенттердің ана тілінде барлық байлықты меңгеруі ұлттық мәдени кодты нығайтып, студенттерде оның сынықтарына қарсы иммунитетті қалыптастыруы керек. Посткеңестік қоғамдық санада ұлттың белгілі сталиндік анықтамасы әлі үстемдік етеді [10]: «Ұлт – бұл мәдениет қауымдастығында көрінетін ортақ тіл, аумақ, шаруашылық өмір және ақыл-ой қоймасы негізінде пайда болған тарихи қалыптасқан, тұрақты адамдар қауымдастығы. Батыс әдебиетінде де тілдің көп ұлтты қоғамдарда ұлтты құруда және ұлттық болмысты қалыптастыруда ажырамас рөл атқаратынын атап өтеді [11]. Расында, елге ортақ тіл тек қарым-қатынас пен білім құралы ретінде емес, ұлттың мәдени кодының ең маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуы керек [12].

Қазақ тілінің, тұтастай алғанда Қазақстанның тарихы мен мәдениетінің тоталитаризмнен кейінгі мәртебесіне жетуі, мәдени мұраның барлық нысандарын ұлттық жадының, әлеуметтік келісімнің ортақ көзі ретінде ілгерілетуге көзқарастары табысты үкіметтік емес ұйымдардың тәжірибесін мұқият зерттеу, өзара түсіністік, бірлік, сәйкестік және қалыптасқан бірлескен шығармашылық табысты болуы керек ұлттық мәдени саясат. Мұнда сіз жұмсақ күш құралдарын пайдаланудың түпкі мақсатын көре аласыз - қатты қуатқа көшуге дайындық. Геосаяси контексте жұмсақ күшті қолданудың тиімділігі мен тиімділігі азаматтардың жаңа идеологиялық матрицаға (әлеуметтік-мәдени код) немесе ескінің модификациясына бейімділігіне байланысты. Ділдік қашықтыққа ұқсастығы бойынша, ұлттық мәдени кодты ауыстыру немесе өзгерту міндеті көбінесе дискурс жасаушы елдің мәдени ортасы мен осы дискурс үшін мақсатты ел арасындағы әлеуметтік-мәдени өлшемдердің маңыздылығына байланысты. Жоғарыда айтылғандай, тілдің құрылымы белгілі бір тілде сөйлеушілердің әлемді қалай бағалайтынын анықтайды немесе мұндай күшті мәлімдемеден аулақ бола отырып, тілдің бұл құрылымы дүниетанымды айқындамайды, өйткені ол өте әсерлі болып шығады. белгілі бір тілде сөйлеушілердің бейімділігінде. Бір дүниетанымды қабылдауына қатысты [13. 221-222]. Дискурстың негізгі мазмұны - кез келген саяси тапсырманың вербализациясы. Нәтижесінде әсер ету субъектісіне пайдалы құндылықтарды, кодтарды, өкілдіктер мен мінез-құлық үлгілерін қалыптастыру үшін Интернетті пайдаланушылардың үлкен топтарына сыртқы әсер ету үшін барлық қажетті технологиялық мүмкіндіктер әзірленеді. Осылайша, интернеттің виртуалды кеңістігімен көбейтілген геосаяси дискурс бұрын-соңды болмаған күшке ие болады. Геосаяси дискурс арқылы болатын агрессивті сыртқы жұмсақ күшке қарсы әрекет етуде жоғарыда атап өтілген тілдік бөлімдердің рөлін Э.Сэпирдің болжамдарының жиынтығы болып табылатын келесі тезиспен растауға болады [14]]: тіл мәдениеттен бөлек өмір сүрмейді, яғни. біздің өміріміздің мәтінін айқындайтын және белгілі бір мағынада тіл «әлеуметтік шындыққа нұсқау» болып табылатын әдет-ғұрыптар мен нанымдардың әлеуметтік мұраланған жиынынан. Азияның екі алып мемлекеті Үндістан мен Қытай тарихындағы тілдің рөлін салыстыру қызықты. Мегаполистің тілі мен мәдениетін алғаш қабылдаған – Үндістан. Ал бүгінде осы елдердің қайсысы алда! Мәдени империализм әскери және экономикалықпен қатар жүреді. Мәдени империализмді тұтыну қоғамы концепциясын

сынау тұрғысынан сынау дамыған елдердегі азды-көпті «солшыл» академиктердің еңбектерінде кездеседі. Бұл жерде мәдени империализм концепциясына кеңірек тоқталуды мақсат етпей, біз тек тіл мен дискурстың арақатынасына тоқталамыз. Тілдер адамның олардың не екенін және не істейтінін түсінуінен тыс бұрыннан жасалған нәрсе емес. Олар әртүрлі мақсаттарға қызмет ететін идеологиялық құрылымдар.

Жоғарыда айтылғандай, кез келген жақсы құрастырылған дискурс жұмсақ күштің құралы немесе қаруы болып табылады. Дегенмен, кез келген қару сияқты, кімнің қолында екеніне байланысты, геосаяси дискурс шабуылдау және қорғаныс болуы мүмкін. Дискурс ұлттық мәдени кодтарды жоюға/өзгертуге де, қорғауға/сақтауға да қызмет ете алады. Осылайша, Бурдьенің ескі болжамына сәйкес [15. 191-192], әрбір тұлға өзінің қалыптасуы үшін белгілі бір жолмен кодталған шебер үлгі түрінде алған белгілі бір дайындық түріне қарыздар. Сондықтан, бұл теорияға сәйкес, тәрбиенің отбасының күшімен қатар сананың қалыптасуында өзіндік күші бар, бірақ мектептің бұл рөлі оның «формальды заңдастыруында жай ғана енжар емес, белсенді деп танылатыны анық. «отбасында қалыптасқан әдет. Бұл ережені орта білімнен жоғары білім саласына көшу кезінде адам кодталған түпнұсқа шаблонды («норма» түріндегі мәдени кодты адам қабылдайды) беру жағдайын қамту үшін кеңейтілуі мүмкін. Шын мәнінде, кез келген ұлттық білім беру жүйесі ұлттық мәдени кодты жаңғырту жүйесі болып табылады (немесе болуы керек); білім берудің формальды қондырғыларынан тыс қабылданатын мәдени тұжырымдамаларды (идеяларды) нығайтады және жетілдіреді [16].

Осылайша, кез келген университетке түсуші өмірінің алдыңғы кезеңінде алған белгілі бір мәдени кодқа сәйкес «бағдарламаланған» және іс жүзінде бірқатар мәдени кодтардың суперпозициясы болып табылады және бұл процесс университетте оқудың барлық уақытында жалғасады. университет. Студенттің ұлттық мәдени кодына әсер етудің қазіргі заманғы көрінісі қарама-қайшылықты және біршама ретсіз сипатқа ие. Бір жағынан, университет шеңберінде, атап айтқанда, профессорлық-оқытушылық құраммен қалыптасатын дәстүрлі ұлттық мәдени кодта жоқ геосаяси дискурстың жасырын/айқын әсері бар, ал екінші жағынан, екеуі де шоғырланған және кем дегенде тұтынушылық қоғам идеологиясын ұстанатын шашыраңқы антагонистік геосаяси дискурс. Студенттердің Интернетте өте көп уақыт өткізетінін, жүйелі оқу жұмысының ұзақ уақыт бойы жүргізілмеуін және тиісті қоғамдық ұйымдардың жоқтығын атап өтейік.

Қорытынды

Біріншіден, ксенофобия немесе авторитарлы кеңестік режимге қайтарылу туралы ықтимал айыптаулардан өзімізді қорғау қажет. Екіншіден, қазақ мәдениеті Батыс-Шығыс өркениеттерінің «қиылысында» синтезделген және еуразиялық мәдениет ретінде қарастырылған. Бұл көп мәдениетті сипаттағы күнделікті қазақ лексикасында расталады. Сонымен бірге, қазақ тілі семиотикалық жүйе ретінде (ұлттық мәдени кодты көрсететін) қазақ мәдениетінің өміршеңдігі мен тұрақтылығын, оның қалыптасуы мен қызмет етуін қамтамасыз ететінін және сайып келгенде, болмысының кепілі ретінде әрекет ететінін ұмытпауымыз керек және ұлттық ерекшелікті сақтау, адамдардың этнолингвистикалық және ұлттық-мәдени ерекшелігі негізінде тарихи қалыптасқан қауымдастықтың тілдік санасының қалыптасуына ықпал етеді» [17, 3-4]. Осылайша, біз қазақ тілін ұлттық мәдени кодтың тасымалдаушысы ретінде қорғауға шақыра отырып, ұлттық тар көзқарас пен ксенофобияға емес, бұқаралық мәдениеттің лингвистикалық примитивизмінің жаһандық таралуына қарсымыз. Қазақтың ұлттық мәдени кодын қорғау интерфейсіні жасау керек, өйткені мәдениеттану тұрғысынан, жұмсақ күш - дұрыс құрастырылған дискурс арқылы жүзеге асырылатын - «қайта кодтаудың» тиімді құралы ретінде қарастырылады.

Ұлттық білім беру жүйесінің мақсатты функциясын оқыту функциясы мен тәрбиелеу функциясының жиынтығы ретінде қарастырып, оны Қазақстандағы қазіргі жағдаймен салыстыра отырып, оқытушы тұлғасының толық құқықтарын қалпына

келтіру қажет деген қорытындыға келу қисынды. Қазақстанның мәдени кодтарын нығайтуға және студенттердің қорғаныш геосаяси әлеуметтенуін қалыптастыруға ықпал ететін дискурсты бастау үшін қолайлы «қолжетімділік нүктелерін» дұрыс таңдау үшін жаңа ұрпақтардың жалпы цифрлық желісін ескеру қажет. Мұнда геосаясаттың заманауи субъектілерінің картасын құру маңызды, өйткені жаһандық мәдени ортаның мета- және макродеңгейлерінен (елдер мен елдердің бірлестіктері) байланыс корпорациялардың, партиялардың, қоғамдық қозғалыстардың мезодеңгейін қамтиды және ерекше назар аудару мен зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер:

1. Gosselin, P.B. (1986) A Cybernetic Approach to the Definition of Religion. URL: http://www.samizdat.qc.ca/cosmos/sc_soc/tm_pg/ch2_eng.htm#fnB15
2. Teun, A. Van Dijk (2008) Discourse, knowledge, power and politics: Towards Critical Epistemic Discourse Analysis 6 Lecture CADAAD, Hertfordshire. URL: <https://repositori.upf.edu/bitstream/handle/10230/20021/WORKING%20PAPERS%20TEUN%20VAN%20DIJK.pdf?sequence=1>
3. Черенков В.И., Черенкова Н.И. (2018) Некоторые вопросы восстановления воспитательной функции в российской высшей школе (маркетинговый подход к геополитической социализации студентов) // Alma mater (Вестник высшей школы). — № 4. — С. 79–86. DOI 10.20339/AM.04-18.079 /
4. Энциклопедия социологии [Encyclopedia of sociology]. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/socio/>
5. Философский словарь [Philosophical dictionary]. — URL: http://www.endic.ru/enc_philosophy/Diskurs-2595.html
6. Wojcieszak, M.E., Mutz, D.C. (2009) Online Groups and Political Discourse: Do Online Discussion Spaces Facilitate Exposure to Political Disagreement? URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.458.5699&rep=re>
7. Seriot P. (1985) Analyse du discours politique soviétique. Revue des Études Slaves, Paris.
8. Андрюхина Т. (2013) Язык власти и власть языка / Право и управление XXI век. Andryukhina, T. Language of power and power of language. In: Law and administration 21st century. 2013.
9. Nye, J.S.Jr. (1991) Bound to Lead: The Changing Nature of American Power. NY: BasicBooks.
10. Ключев Ю.В. (2010) Политический дискурс в массовой коммуникации: анализ публичного политического взаимодействия. С.-Петербург. Klyuev, Yu.V. Political discourse in mass communication: analysis of public interaction. St. Petersburg, 2010.
11. Ohmae, K. (1985) Triad Power, The Coming Shape of Global Competition. The Free Press, New York.
12. Gill, S.K. (2014) Language Policy Challenges in Multi-Ethnic Malaysia, Multilingual Education 8, Springer Science+Business Media Dordrecht.
13. Wardhaugh, R. (2002). An introduction to sociolinguistics. Oxford: Blackwell Publishers. of development of Internet : <https://www.twirpx.com/file/2107846/>
14. Thanasoulas, D. (2001). Radical Pedagogy: The importance of teaching culture in the foreign language classroom. URL: http://radicalpedagogy.icaap.org/content/issue3_3/7-thanasoulas.html
15. Bourdieu, P. (1971) Systems of education and systems of thought. In: Knowledge and Control: New Directions in the Sociology of Education. London, Collier-Macmillan.
16. Teekens, H. (2003) The Requirement to Develop Specific Skills for Teaching in an Intercultural Setting. Journal of Studies in International Education. Vol. 7, no.1, pp. 108-119.
17. Язык как культурный код нации. — СПб, 2014. Language as culture code of nation. St. Petersburg, 2014

ҰЛТ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТ

Мәдениеттану, 3-курс Зейнуллин Р.Б.

Ғылыми жетекші: филос.ғ.д., профессор Ғабитов Т.Х.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Ұлт пен мемлекеттің жігін ашып, ұлттық мемлекет деген ұғымды толық түсіну үшін біз ұлт, этнос жайындағы ғылыми теорияларды шолып шығуға тиіспіз. Ұлтты азаматтық негізде, мемлекеттен ажырағысыз етіп түсіндіретін тұжырымдардың ішіндегі қабырғалысы Бенедикт Андерсонның «ұлттық тұтастықтың елесі» концепциясы. Б. Андерсон антропологияға сүйеніп ұлттың мынадай анықтамасын ұсынады: ұлт дегеніміз адамдардың ойындағы тұтастық елесі және ол тұтастық егеменді қоғам түрінде елестейді [1]. Сонымен, біз ұлттық тұжырымдарды азаматтық негіздегі ұлт теориясы және этникалық негіздегі ұлт теориясы деп жіктедік. Және осыған орай конструктивистік тұжырым мен примордиалистік тұжырымдарға бөлдік. Шығыс елдерінде стандартты құқық кодекстері мен мемлекеттік институттардан гөрі этнографиялық дәстүрлер мен діни түсініктер, дәстүрлі институттар (ақсақалдар соты, шарифат, мешіт, ұлттық аңыздар т.б.) ұлттық тұтастыққа пайдалы әсер етеді. «Бірақ, – дейді Э.Д. Смит, – Шығыс елдерінің көбіне этнос пен мемлекеттің тұтастығы бірдей нәсіп болмаған. Мысалы, Түркия көпұлттылық әсерінен этникалық пантүркизм идеясынан бас тартуға мәжбүр болды... ұлттың территориялық және этникалық тұжырымдарының дуализмі әлі шешілген жоқ» [2]. Барлық мемлекеттер өз іштерінде біртұтас мәдениет құруға ұмтылмайды, көп елдер өз ішіндегі саяси тұрақтылықты нығайту үшін аз ұлттардың да мәдениетін дамытуға құқық береді. Этностар тарихта ежелден шешуші рөл ойнап келеді, болашақта да солай болады. Уоллерштейн «Этникалық сана-сезім латентті түрде барлық қоғамда болады. Бірақ, тыныш жатқан осы сезім ұлт басына қауіп төнген сын сағатта ғана іске қосылады. Әсіресе, ұлттың саяси құқықтарын кеңейтуге мүмкіндік туып тұрған кезде күшейеді», [3] – дейді. Егер ұлттық сана-сезім «барлық халықтың бойында латентті түрде жасырынып тұратын болса, оның іске қосылуы үшін алдыңғы заманда болған бір мәдени қуат керек.

Мәселенің ғылыми жаңалығы мен маңыздылығы.

1. Соңғы отыз жылдың тәжірибесі Қазақстандағы ұлттық құрылыс және тарихи сана мәселесі бойынша жаңа зерттеулердің қажеттілігін көрсетеді. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ халқының тарихи санасындағы түбегейлі өзгерістер тағдырдың тәлкегімен ұмыт болған ұлттық дәстүр мен мәдениетті қайта жаңғыртуымен сипатталды. Бірнеше ғасыр бойы отаршылдық пен тоталитаризмнің ықпалымен әлеуметтік-этникалық деградация мен трансформацияға ұшыраған ұлттық мәдениетті қайта өркендету мемлекеттік деңгейде төмендегі міндеттерді шешуді жүктейді: ең алдымен ұлттық сананың негізін құрайтын түбегейлі (фундаменталды) құндылықтарды қайтару, яғни адамдарды рухани тұрғыда оятатын ұлттық тіл мен дәстүрді қайта жаңғырту; ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының асыл қазынасы – мәдени-рухани мол мұрасын игеру; осы уақытқа дейін тыйым салынып келген халықтың тарихи өткенін толығымен, жан-жақты зерттеулер арқылы қалпына келтіру, жаңа тарихи сананы қалыптастыру арқылы мәңгүрттік жағдайдан арылу. Өз тарихын, рухани мұраларын, құндылықтарын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін келесі ұрпаққа таныту – ұлттың өзін-өзі сақтау инстинкті. Әсіресе, тарихи сананы қалыптастырудың орны ерекше. Өйткені, өткенімізді білмей келешекке қадам басуға болмайды. Ұлттық мүддені ұғынуда зиялы қауымның атқарар рөлі аса зор. Нақ солар бұқара, көпшілік санасына ұлттық мүддені

жеткізуі, көрсетуі тиіс. Ұлттың өз мүддесін қорғай алуы – оның күштілігінің, өміршендігінің көрсеткіші. Оның адамзат тарихынан іс-түссіз жоғалып кетпеуінің кепілі. Қазіргі өзекті мәселенің бірі – қазақтардың ұлттық өзіндік болмысын, тәлтума мәдениетін сақтап қалу жайында. Өркениетті тарихи сана өзімен өзі қалыптаспайды. Оны жүйелі түрде насихаттау, енгізу, дамыту қажет.

2. **Мәселе** идеясының қазіргі аналогтардан қағидаттық сипаттағы айырмашылықтарына келсек, антрополог У. Бек қазіргі ұлттық тарихи сананың жаңа құндылықтарына назар аударады: «Егер сен өз тобыңда, мәдениетті бірге бөлісетін адамдар ортасында болсаң, сен өз сөзіңді және іс-қимылыңды алдын ала ой таразысына салмайсың, өйткені сен және олар бір ой-ұстаным әлемінде бірге өмір сүресіңдер және бір-біріңнен нені күтуге болатынын да білесіңдер. Ал егер сен жат мәдениет әлемінде жүрсең, сен өзінді біртүрлі сезінесің, яғни өзінді әлсіз және белгілі бір бағыты жоқ жандай сезінесің – осы күйді мәдени шок деп атайды» [7, 98 б.]. Мәдени шоктың мәні – ескі және жаңа мәдени ережелер мен бағыттардың қақтығысы. Ескі мәдениет – бұл индивид тастап кеткен қоғам мәдениеті, ал жаңа мәдениет – бұл индивидтың жаңа қоғамға еніп, қабылдап алған мәдениеті.

Қазіргі Қазақстандағы ұлттық құрылыс пен тарихи санаға ықпал ықпал ететін төмендегідей әлеуметтік-өркениеттік факторларды ескерген жөн:

1. Қазіргі әлемді түбегейлі өзгертіп жатқан өркениеттің ақпараттық толқыны бізді енді ғана шарпып жатыр. Яғни, жазу мәдениетін алмастырып жатқан экрандық революция қазақстандық тарихи сананы әлі толық қамтымай отыр.

2. Қазіргі өркениетті елдерде жүріп жатқан, ұлттық және тарихи сананы басқа деңгейге қоятын, жеке-дарашылдық, шығармашылықтың құндылығы мен еркіндігі, адам құқықтары, этноцентризм мен логоцентризмді шектеу, күш көрсетпеу этикасы сияқты қазіргі заман құндылықтары елімізде толық өрістеді деп айту ерте. Біздегі ұлттық сананың құндылықтары тоталитаризмнің ықпалдарынан толық арылмаған, ретсіз нарықтан бюрократиялық-әміршіл жүйеден алыс кетпеген. және кейде оның ерекшеліктерін білдіреді.

3. Зиялы қауымға жаңа тәуелсіз елдерге тән «егемендік ауруы», бірегейлендіру қажеттілігі, даму үлгілерін таңдау, түпнегіздерді жаңғырту, жаңа элитаны қалыптастыру, өтпелі қоғамның қиындықтары сияқты, қалыптасқан елдер өтіп қойған үрдістер де әсер етуде.

4. Қазақстандағы жаңа тарихи сананың қалыптасуына жағымды әсер ететін факторларға мемлекет ұстанатын бейбітшілік идеологиясы, толеранттылық, зайырлылық, ашықтық, білімділіктің біршама жоғары деңгейі ж.т.б. жатады. Жобаның экономикалық әсеріне келер болсақ, елдің саяси ғылымының одан әрі дамуы, саяси шешімдер қабылдайтын және ұлттық құрылыс саласындағы саясатты әзірлеу кезінде ғылыми негізге мұқтаж адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыру. Қазақстанның басқару сапасын арттыруға алып келетін осы саладағы аналитика мен консалтинг деңгейін арттыру. Ал, әлеуметтік тиімділік: саясаттанудың зерттеу парадигмасының ғылыми-теориялық және практикалық маңыздылығын арттыру және жетілдіру, сондай-ақ ұлттық құрылыс саясатына қатысты отандық саяси ғылым мектебін дамыту. Жарияланған жұмыстардың материалдары «саясаттану», «этносаясат», «әлеуметтану» мамандықтары бойынша отандық жоғары оқу орындарында оқитын магистранттар мен докторанттарға ұсынылуы тиіс. Зерттеу материалдары осы пәндер бойынша дәрістер курсы әзірлеу кезінде қолданылуы керек.

Этномәдени шок дегеніміз индивид санасы деңгейіндегі екі мәдениеттің қақтығысы. Осы қақтығысты шешудің төрт жолы бар:

Геттоизация. Бұл жағдай индивид жаңа қоғамға енген кезде болады, осы индивид жат мәдениетпен белгілі бір себептермен (тілді білмеуі, табиғи жасқаншықтық, діни ұстанымға және т.б. жағдайларға байланысты) бетпе-бет келуге тырыспайды. Бұл жағдайда ол өз мәдени ортасын (өзге мәдени ортадан оқшаулау) – туған-туысқандар бас

қосқан ортаны қалыптастыруға тырысады. Мысалы, Нью-Йорктағы қытай кварталы немесе Берлиндегі Кройцберг ықшамында түрік кварталы. Бұл жерлерде, бір қызығы, сол мемлекеттің тілін білмей өмір сүруге болады.

Геттоизацияға қарама-қайшылықты ассимиляция тәсілі. Бұл жағдайда индивид өз мәдениетінен толық бас тартып, өмір сүру үшін қажетті өзге жұрттың мәдениетін игеруге талпынады. Әрине, әр уақытта бұған қол жеткізіле бермейді, оның бірнеше себептері бар – ассимиляцияға түсуге талпынған тұлғаның икемділігінің жеткіліксіздігі немесе тұлғаның мүше болғысы келетін мәдени топтың қарсы болуы. Мысалы, бірқатар Еуропа елдерінде (Франция, Германия) ТМД елдерінен барған эмигранттарға қарсылық көрсетіледі. Эмигранттар сол елдің тілін игеріп, бар ынтамен сол елдің мәдениетін құрметтесе де, белгілі бір себептермен, жағдайлармен әр уақытта туған-туысқандардан немесе «мұндастардан» құралған ортаға ығыстырылып шығарылады. Ал, бұл эмигранттардың балаларына, өзге мәдениетте кішкентай кездерінен өскендіктен, ассимиляция көп қиындықтар туғызбайды.

Мәдени алмасу мен өзара әрекеттен тұратын аралық. Мәдени алмасу процесі екі жаққа пайда мен байлыққа әкелу үшін екі жақ бір-біріне жылы қабақ көрсетуі және ашық болуы тиіс. Бірақ, өкінішке орай, практикада мұндай жағдай өте сирек кездеседі. Алғашқы кезден-ақ екі жақ теңбе-тең келмейді: бірінші жақ – автохтонды, ал екінші жақ – эмигранттар. Тарихта оң нәтиже берген мәдени өзара әрекеттер мысалдары бар: Германияғы Варфоломей түні оқиғасынан қашқан гугеноттар француздық мәдениет пен неміс мәдениетінің жақындасуына көп ықпал етті; билік басына нацистер келген соң Германиядан кеткен неміс философтары мен ғалымдар ағылшын тілді елдердің ғылым мен философиясына қосқан үлесі мол. (Осындай өзара әрекеттің нәтижелері, кей кездері, процесс барысында емес, бірнеше уақыт өткен соң көрінеді).

Жартылай ассимиляция. Индивид жартылай өз мәдениетін өзге мәдениет ортасы пайдасына құрбан етуі кезінде орын алады.

Ұлт және этикалық мәселелер

Зерттеу әдістерін айқындап алу үшін ұлттық құрылыс пен тарихи санаға қатысты негізгі концепцияларға қысқаша тоқталып өтейік. С.Хантингтон өзінің аты шулы «Өркениеттер қақтығысы» (2003) деген еңбегінде мынадай ой-пікір айтқандай болатын, яғни, «жалпы, ұлт болған жерде ұлттық идея болады» [5]. «Біздіңше, ұлт болу үшін үш үлкен ұлттың тірегі бар. Бірінші – ұлттың жері, екінші – ұлттың тілі, үшінші – ұлттың мәдениеті. Бұл мәдениетке мен дінді де қосамын. Дін сенім емес, дін – мәдениет. Сондықтан осы үш тірек мықты болса, ұлт жұтылып кетпейді». Ұлттық идеяны осы үш маңызды қырынан қарап, осы мәдени, рухани жағынан ұлтқа күш беретін факторлар осылар. Азаматтық қоғамдағы діни институттардың рөлі, тек теориялық сипат алып қана қоймайды. Бұл әсіресе, өзіндік геосаяси жағдайы мен тарихы бар Қазақстан үлгісінде айқын көрінеді. Жоғарыда айтқан С. Хантингтонның концепциясы бойынша, Қазақстан үш өркениеттің (исламдық, конфуцийлік, православиялық) түйіскен тұсында орналасқан, сондықтан ірі жан-жалдар шығуы мүмкін зілзалалық сыну аймағында тұрғандығын есте ұстау керек. Бұл шыныда да солай. Алайда, екінші жағынан, Қазақстан территориясында әртүрлі этностардың, діндер мен мәдениеттердің қатар өмір сүруінің көпғасырлық тәжірибесі бар екенін есте ұстау қажет. Қазақстан халқының күрделі конфессионалдық құрамы этнократиялық және исламдық мемлекет құру идеясын жоққа шығарады. Сондықтан Қазақстанда демократиялық және азаматтық қоғам құру дінаралық диалог пен келісімді талап етеді, яғни, сипаттамалық зерттеу типі қолданылады.

Елімізде құндылықтардың теориялық негіздері бойынша тәжірибелік материалдар жеткілікті жинақталғаны белгілі. Ал Қазақстан қоғамының құндылықтарының рәміздік әлемі туралы мағлұматтар толық емес. Құндылықтарды анықтау бойынша пәнаралық ғылыми талдаулардың қажеттілігі бар. Барлық ұлттардың табынатын киелі мәтіндері, әулие-әнбиелері, пайғамбарлары бар. Бұл мәтіндерде көбінесе Құдайдың бар екені, дүниеқоңыздықтың, нәпсі мен сайтанның азғырғанына ерудің ауыр күнә екені баса айт-

ылады. Бір ұлттың әдет-ғұрпы, киімі мен тағамы екінші халық үшін күнә, Құдайға емес басқа нәрсеге табыну, сайтанның сайқымазағы болып көрінуі мүмкін. Сондықтан, Еуропаның индустриалды, либералдық, зайырлы мәдениеті мен сексуалды революциясы Шығыс халықтарының бойында ксенофобия мен діни сезік, күнәліден аулақ жүруге тырысушылық сезімдерін тудырады. И.Гердердің айтып отырғаны: «Кез-келген ұлттың өзіне тән ерекшеліктері бар. Сондықтан, бір ұлттың жасанды (индустриалды мәдениеттің этикасы, түрлі субмәдениет стильдері) ережелерге бағынуы, жат халықтың тарихи тәжірибесін қайталауға ұмтылуы оны іштен ірітіп, ыдыратып жіберуі мүмкін» [6] деген пікірі шындығында да нақты өмірде жоғарыдағы себептермен болуы мүмкін.

Тарих өткен шақпен, адами жадымен және әлеуметтік еспен байланысты болғандықтан, бұған төл тарихты тану арқылы қол жеткізуге болады. Яғни, ұлттық мәдениеттің негізін құрайтын іргелі құндылықтарды – адамдарды рухани тұрғыда оятатын ана тілі мен дәстүрді жаңғыртумен қатар, халықтың тарихи өткенін толығымен, жан-жақты зерттеулер арқылы қалпына келтіру, тарихи өзіндік сананы қалыптастыру тәуелсіздіктің рухани тұғырын құрайды. Кеңес дәуіріндегі жетпіс жыл бойы халқымыздың өзіне лайық тарихы тұмшаланып айтылмай келгені, айтылса да саясаттың ыңғайына қарай бұрмаланып, теріс түсіндіріліп келгені белгілі. Шынайы тарихи дамуды түсіндіру амалдары маркстік-лениндік әдіснамаға сай, тап күресін таңумен сипатталды. Кезінде тек еуразиялық аймақтың дамуына ғана емес, әлемдік дамуға да өзіндік ықпалын тигізген Қазақстан мен Орталық Азиядағы үш мыңжылдық көшпелі мәдениет еуроорталықтық көзқарастағы әдебиеттерде алғашқы қауымдық, варварлық ретінде қарастырылып, ұлттық тарихтағы өркениеттік, мемлекеттік дәстүр жоққа шығарылды. Қоғамдық және мәдени дамудың батыстық үлгіден түбірлі айырмашылықтары ескерілмеді. Қазақстанның Ресейге кіруінің себеп-салдары асыра дәріптелді, оның отаршылдық саясатының астарлары бүркемеленді. Қазақ халқының әлеуметтік және мәдени тарихына деген нигилистік көзқарас қалыптасты.

Әдебиеттер:

1. Андерсон. Б. Воображаемые общности. Размышления о происхождении и распространении национализма. Этнос и политика. Хрестоматия. – М.: Изд-во «УРАО», 2000. – С. 78-79.
2. Энтони Д. Смит. Образование наций // Этнос и политика. Хрестоматия. – М.: Изд-во «УРАО», 2000. – С. 90-99.
3. Петрелла К. Националистические и региональные движение в Западной Европе // Этнос и политика. Хрестоматия. – М.: Изд-во «УРАО», 2000. – С. 239-240.
4. Геллнер Э. Нации и национализм. – М.: Прогресс, 1999. – С. 110-119.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: Изд. АСТ, 2003. - 603 с.
6. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977.- 703 с
7. Ульрих Бек. Что такое глобализация? – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – С. 186

ИЗУЧЕНИЕ СПЕЦИФИКИ ТЕКСТОВ КАЗАХСКОЙ РЕКЛАМЫ В РАМКАХ МЕТОДА КЕЙС-СТАДИ

Культурология, 3-курс **Ержан З.М.**

Научный руководитель: д.филос. наук, профессор Масалимова А.Р.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби

Аннотация. В статье описаны условия проведения, методология и результаты лонгитюдного кейс-стади, использованных в ходе проведения мониторинга переводов текстов рекламы на казахский язык. Цель кейс-стади – выявить причины распространенности текстов казахской рекламы, создаваемых путем калькированных переводов. В ходе исследования были выявлены особенности социокультурного контекста, которые не позволяют в настоящее время исправить ситуацию. В соответствии со спецификой метода кейс-стади, были очерчены горизонты научных исследований, которые в перспективе могут способствовать решению изучаемой проблемы. Проведенное кейс-стади подтвердило характеристику метода как «наблюдательного пункта», который позволяет исследователю перейти от частного к общему. Проведение мониторинга рекламы в виде полевого эмпирического исследования стало основой для формирования концепций, обращенных к изучению социальной структуры городской среды, особенностей развития национального языка в современных условиях и приоритетов государственной языковой политики.

Ключевые слова: кейс-стади, казахская реклама, лингвистическая креолизация, языковая политика, исследования городской среды, междисциплинарные исследования

Введение

Статья посвящена возможностям исследования казахских рекламных копирайтов в рамках метода кейс-стади. Причиной выбора казахской рекламы в качестве объекта анализа стала получившая распространение в Казахстане практика некорректного перевода на казахский язык рекламных текстов. Их низкое качество демонстрирует невнимание рекламодателей к созданию качественных копирайтов на казахском языке. В большинстве своем они представляют собой более или менее точные подстрочные переводы русских копирайтов и не отвечают задачам «продающего» текста [3], [4].

До настоящего времени тема лингвистической некорректности рекламных текстов рассматривалась как в публицистическом дискурсе, в средствах массовой информации [5], [6], так и в ряде публикаций отечественных ученых [7], [8], [9], [10], [11].

В данном случае исследовательский интерес сосредоточен на социальном контексте бытования некорректных текстов в публичном пространстве.

Предлагаемая статья основывается на данных лонгитюдного проекта по мониторингу текстов визуальной рекламы Алматы. Опыт проведенного исследования, интерпретируемый как кейс-стади, позволяет взглянуть на описываемую проблему как факт, характеризующий и выявляющий многие особенности современной социокультурной ситуации. Это, в свою очередь, способствует формированию нескольких дополнительных кейсов, специфическое содержание которых изучается целым рядом гуманитарных наук: лингвистикой, культурологией, социологией, политологией. То есть, случай «специфики переводов текстов казахской рекламы» в перспективе может послужить основой междисциплинарного изучения современного казахстанского общества посредством исследований состояния казахского языка, языковой политики, специфики формирования городской среды и ее социальной структуры.

В фокусе кейс-стади, мониторинг текстов визуальной рекламы города Алматы представляют собой полевое эмпирическое исследование, которое нацелено на объективное описание явления с тем, чтобы найти решения для его качественного улучшения. Выводы и обобщения, которые были сделаны в ходе данного исследования, позволяют обратить внимание на возможности использования метода кейс-стади в современной отечественной культурологии.

Методология

Методологическая задача данной статьи состоит в том, чтобы продемонстрировать, как методы кейс-стади систематизируют материалы полевых

исследований, а также выявляют и формируют новые перспективы для изучения современного социо-культурного контекста.

Истоки возникновения этого метода связывают с деятельностью Чикагской школы социологии первой четверти XX века, ведущая роль в формировании которой принадлежала Р.Э. Парку. [12] Среди заслуг школы – первостепенное внимание к специфике функционирования городского пространства, которое рассматривалось как «социальная лаборатория»; создание таких направлений, как «городская этнография», «городская экология»; опора на эмпирические социологические исследования. Именно в рамках Чикагской школы впервые было концептуализировано понятие «городской образ жизни». Данный термин был введен Л. Виртом. Обращает внимание то, что немаловажную роль при этом сыграл факт наличия социального заказа - возникновение школы было обусловлено практической необходимостью решения проблем города Чикаго, связанных со все более усложняющейся структурой городской среды. В те же годы в качестве одного из методов полевых эмпирических исследований Э.У. Берджессом был сформулирован метод исследования отдельно взятого случая - кейс-стади. Первоначально он использовался для наблюдений за жизнью отдельных людей, городских маргиналов.

Современные гуманитарные науки внедряют методы case-study для того, чтобы прояснить, «как» и «почему» функционирует конкретное социо-культурное явление. В настоящее время его широко применяют в антропологии, психологии, экономике, бизнесе, образовании. При этом акцент делается на то, что данный метод способен объективно описывать существующие реалии, подчеркивается высокая степень его валидности для выявления закономерностей общего контекста. В связи с этим кейс-стади ныне позиционируют как исследовательскую стратегию, в результате которой делаются важные обобщения.

«В кейс-стади случай – это специфическая единица наблюдения, фрагмент социальной реальности, рассматривающийся как пример проявления какого-либо социального феномена», - отмечается в статье российских исследователей И. Козиной и Е. Сыроежкиной. Далее они приводят важное замечание канадского исследователя Ж. Амеля о том, что «социологический “кейс” представляет собой удобный наблюдательный пункт, включающий определенные качественные характеристики, позволяющие исследователю перейти от частного к общему [13, с. 68], [14].

Для задач нашего исследования важными представляются также положения Р. Йина, раскрывающие гибкость и перспективность методологических разработок в рамках кейс-стади. Он указывает на то, что эмпирические наблюдения кейс-стади могут служить отправной точкой для формирования новых теорий и концепций. В своей книге «Case Study Research: Design and Methods» Р. Йин указывает, что теория или теоретические положения, вошедшие в первоначальный дизайн кейс-стади, эмпирически подкрепленные его результатами, служат основой для аналитического обобщения. Наряду с этим, на основе результатов конкретного исследования может возникнуть новое обобщение. Другими словами, аналитическое обобщение может быть основано либо на (а) подтверждении, изменении, отвержении или ином продвижении теоретических концепций, на которые исследователь ссылается при разработке своего кейса, либо (б) новых концепциях, возникших по завершении данного кейса [15, с. 41].

Таким образом, методология кейс-стади признается ценным инструментом эмпирических исследований, на основе которых могут быть выявлены глубинные закономерности обширного контекста изучаемого случая, подтверждены известные или выдвинуты новые теоретические положения.

Наследие же Чикагской социологической школы для настоящего культурологического исследования видится особо важным вследствие двух факторов. Во-первых, из-за высокой презентабельности исследуемой темы, поскольку уровень грамотности общества служит маркером большого числа характерных для него

процессов. Во-вторых, опыт обращения к специфическим проблемам городской среды, урбанистике, которое было ведущим в Чикагской социологической школе, может быть полезным для отечественных гуманитариев при изучении социо-культурных явлений, характерных для городов Казахстана.

Мониторинги рекламных текстов как полевое исследование

Особенность предлагаемого вниманию кейс-стади казахской рекламы состоит в том, что оно возникло в качестве общественной волонтерской инициативы. В 2013 году, наблюдая за низким уровнем грамотности в визуальной информации Алматы, было принято решение провести несколько мониторингов рекламных текстов.

Программа кейс-стади первоначально базировалась на данных этих мониторингов. Ожидалось, что таким образом к данной проблеме городской среды будет привлечено внимание общественности и властей, а до рекламных агентств будет доведена информация о том, что они производят некачественный контент.

Результаты проведенных мониторингов публиковались в рубрике «Городская среда» сайта kieli7su.kz [16]. В публикуемых на сайте статьях указывалось на допущенные ошибки, было выявлено, что рекламные тексты на казахском языке представляют собой прямые кальки с русского языка; были представлены предложенные высококвалифицированными лингвистами (Д. Базарбаевой, А. Фазылжановой) альтернативные варианты казахских рекламных копирайтов.

В публикациях подчеркивалась важная социальная роль рекламы, которая, являясь каналом массовых коммуникаций, может оказывать негативное влияние на состояние языковой среды, усугублять креолизацию современного казахского языка. Под креолизацией в лингвистике подразумевают процесс формирования нового, смешанного по лексике и грамматике языка, который возникает в зоне активных языковых контактов.

Со временем, в рамках кейс-стади, в целях достижения общественного резонанса, стали проводиться дополнительные мероприятия, расширившие его структуру. Однако, на сегодняшний день приходится констатировать, что планируемые цели кейс-стади достигнуты не были. Проведенный в ноябре текущего года мониторинг грамотности текстов визуальной рекламы на казахском языке в Алматы свидетельствует, что, как и десять лет назад, казахские копирайты, по большей части, представляют собой некорректные переводные кальки с русского языка.

Как отмечалось выше, с точки зрения социо-культурных исследований, мониторинги рекламных копирайтов выступали в качестве полевых исследований в рамках метода кейс-стади. Они были нацелены на решение определенной задачи, актуальной для городской среды. Инициировавший проведение мониторинга вопрос: «Почему тексты казахской рекламы безграмотны? - предполагал на тот момент лишь один ответ – она безграмотна, поскольку создаются непрофессиональными переводчиками. Тексты рекламы на казахском языке должны создаваться компетентными лингвистами». Основная гипотеза данной социальной инициативы основывалась на представлении о том, что участие специалистов-экспертов в формировании грамотной городской среды, поддержанное общественностью, будет востребовано властями, рекламным бизнесом и приведет к желаемым изменениям.

При реализации проекта выявилось несколько не поддающихся решению вопросов, которые продемонстрировали сложность поставленной задачи. Наряду с этим, по мере их обнаружения, стали проясняться неоспоримые преимущества фокуса на случае «специфики переводов текстов казахской рекламы» (как объекта анализа в рамках метода кейс-стади), который позволяет рассмотреть многие актуальные проблемы современного казахстанского общества.

Нерешаемыми в рамках полевого исследования стали два основных вопроса: низкая социальная активность жителей Алматы, которые не проявляли интерес к

уровню грамотности городской среды; незаинтересованность властей в предложениях гражданского общества, нацеленных на улучшение рассматриваемой ситуации.

Таким образом, в исследовательской траектории кейс-стади произошло расширение методологических горизонтов, которое проявилось в виде необходимости привлечения, изучения и формирования новых концепций. Именно о таком сценарии развития кейс-стади писал Р. Йин в приведенной выше цитате.

Выход за изначально очерченные границы полевого эмпирического исследования, которое было сосредоточено преимущественно на вопросах лингвистики и филологии, доказывавших факт некорректных переводов текстов визуальной информации города, состоялся благодаря особенностям внутренней структуры данного кейс-стади.

Структура кейс-стади «специфики переводов текстов казахской рекламы» с течением времени представляла собой три блока: лингвистических мониторингов, общественных инициатив, коммуникаций с властями.

Блок лингвистических мониторингов включал в себя публикации статей на сайте www.kieli7su.kz и в республиканских СМИ о содержании проблемы.

Блок общественных инициатив был нацелен на поиск и формирование среды, которая могла бы оказать поддержку в деле качественного улучшения грамотности городской среды. Он состоял из инициирования круглых столов в 2015, 2023 году; создания «Общественного совета по улучшению качества рекламных копирайтов на государственном языке» в 2015 году; сотрудничества Совета в течение 1,5 месяца с акимом г. Алматы на волонтерских началах; участия в конкурсе «Государственный язык и СМИ» в 2021 году.

Взаимодействие с государственными структурами, способных путем принятия законодательных мер воздействовать на ситуацию, решались путем писем-обращений к акимам г.Алматы (2013 – 2021 гг.), премьер-министру РК в 2015 г., председателям Мажилиса и Сената РК, министру Высшего образования и науки РК в 2023 году; встреч с чиновниками.

Как указывалось, задачи кейс-стади по изменению уровня грамотности городской среды не нашли своего решения. Между тем, в результате проделанной работы был сформирован достаточно содержательный «портфель» эмпирических наблюдений, который объективно описывал особенности современного социокультурного контекста. На их основе были сделан ряд обобщений. На данном этапе кейс-стади эти обобщения были сформулированы в виде выявленных проблем: лингвистических, социальных, управленческих.

Проблемное поле кейс-стади и формирование новой концепции

В рамках проведенного кейс-стади в качестве лингвистических проблем рассматривается место некорректных переводов рекламы в структуре современного казахского языка. С одной стороны, они являются объективным показателем стихийной и бесконтрольной креолизации казахского языка. Наряду с этим, некорректные рекламные тексты, учитывая их повсеместную распространенность и доступность, могут, в свою очередь, усугублять негативные тенденции языковой ситуации. Креолизация средствами визуальной, интернет, радио- и телевизионной рекламы вносит свой вклад в стихийные процессы изменения грамматики, стилистики, лексики и орфоэпии современного казахского языка.

Наличие социальных проблем, связанных с развитием государственного языка, проявляется в низкой заинтересованности горожан в уровне грамотности окружающей среды. Об этом свидетельствует сам факт нерешаемости на протяжении десятилетий проблемы безграмотной рекламы. Примечательно, что примеры некорректного использования казахского языка в рекламе время от времени попадают в скетчи популярных стенд-ап артистов, вызывают смех и пользуются неременным успехом у публики. Однако при этом они не воспринимаются как социально-значимая проблема.

К числу выявленных управленческих проблем относятся консерватизм государственных структур, которые формируют языковую политику в стране.

Следующим этапом развития кейс-стади стало формулирование новой концепции, основанной на анализе выявленных в ходе эмпирического исследования проблем. Она базируется на представлении о том, что процесс стихийной и бесконтрольной креолизации казахского языка, наблюдаемый в условиях укоренившейся и стабильной некорректности переводов рекламных текстов (что было доказано проведенным кейс-стади), не имеет сколько-нибудь значимой социальной платформы (в виде социальных страт, государственных и общественных институтов), которая могла бы способствовать изменению ситуации. Данные факторы свидетельствуют в пользу существования кризисных явлений в сфере развития государственного языка Казахстана.

Как было отмечено, особенность кейс-стади как исследовательского метода состоит в его активной вовлеченности в современные процессы. Исходя из этого, результатом кейс-стади является разработка комплекса практических мер, соответствующих решению поставленных в начале исследования задач.

Практические результаты кейс-стади, его перспективы и границы

Практические результаты кейс-стади, посвященного полевому изучению текстов казахской рекламы посредством проведения мониторингов, сводятся к необходимости разработки мер, способных восстановить требуемый уровень грамотность городской среды. Они предполагают создание эффективной системы контроля за грамотностью рекламы в виде формирования советов профессиональных переводчиков при акиматах; обязательную сертификацию работы переводчиков и создателей рекламных текстов.

Поскольку в ходе лонгитюдного кейс-стади не удалось добиться должного внимания государственных институтов к проблеме безграмотности городской среды, то важным условием стабилизации языковой ситуации следует признать дальнейшую демократизацию общественных отношений, участие гражданского общества в обсуждении и формировании языковой политики, создание инновационных общенациональных проектов обучения государственному языку.

Анализ и обобщение эмпирических данных, полученных в ходе исследования проблем безграмотности казахской рекламы, привели к пересмотру первоначальной гипотезы и формированию новой концепции, которая обращена к гораздо более широкому контексту изучаемого явления. Если в период начала проведения мониторингов решение проблемы некорректности переводов рекламных текстов на казахском языке связывалось исключительно с наличием или отсутствием профессионализма у переводчиков и создателей рекламных копирайтов, то в настоящем, используя методику кейс-стади как «наблюдательный пункт» (так ее характеризовал в приведенной выше цитате Ж. Амель), удалось перейти от частного к общему. Содержание новой концепции исходит из понимания того, что характерная для современной рекламы на казахском языке лингвистическая креолизация является показателем и следствием кризисных явлений в развитии современного казахского языка. Следовательно, практический результат кейс-стади в таком случае будет связан с необходимостью признания этого факта. Что, в свою очередь, позволяет характеризовать приведенные выше меры по восстановлению должного уровня грамотности рекламных текстов как меры кризис-менеджмента.

Возвращаясь к сравнению исследовательской стратегии case-study с «наблюдательным пунктом», сделанным Ж.Амелем, хотелось бы подтвердить точность такого замечания на примере рассмотренного случая. Действительно, методика проведенного кейс-стади позволила обнаружить, по меньшей мере, три перспективных направления изучения современного казахстанского общества и культуры.

Во-первых, речь идет о необходимости изучения социокультурных и исторических причин возникновения кризисных явлений в современном казахском языке.

Во-вторых, внимание к рекламе, размещенной на улицах Алматы, актуализирует вопросы современного казахстанского города как специфического сообщества, которое определенным образом воспринимает публично демонстрируемую безграмотность окружающей среды. В данном контексте большую помощь могут оказать методы социологических опросов. Их цель - прояснить, каковы закономерности формирования языковых предпочтений горожан; почему они в большинстве своем индифферентны к этой застарелой проблеме?

Стоит иметь в виду, что редким примером локализации рекламы к казахстанскому социо-культурному контексту стало изменение названия периода предновогодних распродаж с «черной пятницы» на другие варианты - «жасыл жұма», «сәтті жұма» и т.д. То есть, учитывая реакцию общественности, были приняты во внимание смысловые контаминации этого слова, обусловленные религиозной идентичностью казахов. Между тем, терпимое (или равнодушное) отношение к безграмотности текстов на казахском языке в городской среде показывает неоднозначное отношение горожан к казахскому языку, который является важным маркером национальной идентичности. Это – вопрос, который также важен для исследователей функционирования современного казахского языка.

Наконец, третьей, близкой начальным целям кейс-стади, является собственно лингвистическая проблематика. Публично демонстрируемые на протяжении десятилетий некорректные переводы рекламных текстов представляют собой «вершину айсберга», за которой скрыты многие негативные процессы современной жизни казахского языка.

Все эти вопросы адресованы специалистам профильных дисциплин. Кейс-стади при этом выступил в роли «наблюдательного пункта», выявившего перспективные направления исследования проблемы. В этом заключаются также границы метода кейс-стади. Данный метод может в деталях разобрать конкретную проблему, сделать необходимые обобщения, обозначить новую концепцию, но в дальнейшем все эти результаты и данные передаются в ведение других методов, концепций, наук. Кейс-стади изучает конкретный случай в обширном социо-культурном контексте и формирует исследовательский «ландшафт» этого контекста.

Заключение

В статье был рассмотрен лонгитюдный (с 2013 по 2023 гг.) проект мониторингов рекламных текстов на казахском языке, который в рамках культурологических исследований представляет собой пример использования возможностей метода кейс-стади. Было показано, что внутренняя логика представленного исследования соответствует базовым принципам этого метода. В начале оно развивается как полевое эмпирическое исследование, на основе данных которого делаются обобщения. На следующем этапе корректируется первоначальная гипотеза и формируется новая концепция. Основная ценность кейс-стади состоит в том, что его результатом становятся обширные и достоверные данные о контексте, которому принадлежит изучаемое в качестве «случая» явление. Кроме того, кейс-стади позволяет достаточно подробно очертить исследовательский «ландшафт» современной социокультурной ситуации, который в перспективе потребует междисциплинарного изучения.

Результаты проведенного кейс-стади показали, что для решения проблемы некорректности переводов на казахский язык рекламных текстов до настоящего времени не было достаточных ресурсов: профессиональных, социальных, управленческих.

Список литературы:

1. Мечковская Н.Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков. – М., 2001. – 312 с.

2. Багана Ж., Безрукая А., Тарасова М. Кальки и заимствования как результат иноязычного влияния. Вестник РУДН, сер. Лингвистика, 2007, №1 (9). С. 5-10.
3. Булатова Э.В. Стилистика текстов рекламного дискурса. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2012. – 265 с.
4. Ухова Л.В. Эффективность рекламного текста. – М.: Директ-Медиа, 2014. – 220 с.
5. Бержанова И. Сауатсыз жарнама, ала-құла аударма // [Электронный ресурс] URL: <https://massaget.kz/blogs/29137/> (Дата обращения 02.12.2023)
6. Сайлауханқызы Г. Сауатсыз жарнама мен жүйесіз сөйлем // [Электронный ресурс] URL: <https://bugin.kz/4001-sauatsyz-dgarnama-men-dguyesiz-soylem> (Дата обращения 02.12.2023)
7. Асанбаева С.А. Жарнама саласында мемлекеттік тілді қолданудың социолингвистикалық өзекті мәселелері: филол. ғыл. канд. ... автореф. – А., 1999. – 28 б.
8. Бекболатұлы Ж. Жарнама негіздері. – А.: Экономика, 2009. – 150 б.
9. Солтанбекова Ф.Ә. Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі: филол. ғыл. канд. автореф. – А., 2001. – 29 б.
10. Қошанова Н.Д., Жылқыбай Г.Қ. Сыртқы көрнекі жарнамалар тілінің орфографиясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 54-64.
11. Машинбаева Г. Жарнамаға қатысты кейбір мәселелер // [Электронный ресурс] URL: <https://pps.kaznu.kz/kz/Main/FileShow2/20610/133/3/3957/0/> (Дата обращения 02.12.2023)
12. Чикагская социология: Сб. переводов /РАН. ИНИОН. – М., 2015. – 430 с.
13. Козина И. М., Серёжкина Е. В. Концепция кейс-стади в социальных науках и французская традиция монографических исследований трудовых организаций //Социологические исследования. – 2015. – № 1. – С. 64 -73.
14. Hamel J. Pour la méthode de cas. Considérations méthodologiques et perspectives générales // *Anthropologie et Sociétés*. – 1989. – Vol. 13. № 3. – P. 59-72.
15. Yin R. Case study research: design and methods. – Sage, 2014. – p.282.
16. Казахский язык в городской среде // [Электронный ресурс] URL: <https://kieli7su.kz/index.php/cityenvmenu/152-kazahski-yazyk-v-goroskoi-srede> (Дата обращения 02.12.2023)

«КУЛЬТУРНЫЙ ШОК» КАК КОНФЛИКТ КУЛЬТУР

Культурология, 2-курс **Алибаева А.Н.**

*Научный руководитель: Ph.D., старший преподаватель **Альджанова Н.К.***

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

Аннотация: Статья рассматривает концепцию социального взаимодействия в контексте туризма и его влияния на принимающие сообщества. Основное внимание уделяется теории Докси, описывающей динамику отношений между туристами и хозяевами в зависимости от уровня туристической активности. Рассматриваются факторы, определяющие социальное взаимодействие, такие как временные и пространственные характеристики контакта, коммуникация и культурные особенности. Отмечается роль культурного шока в опыте туристов и принимающих сторон при взаимодействии с чужой культурой.

Ключевые слова: Социальное взаимодействие, туризм, Теория Докси, культурный шок, коммуникация, адаптация.

Введение

Взаимодействие между людьми в современном обществе определяется соблюдением социальных норм и правил поведения, которые являются ключевым

фактором в поддержании гармоничных социальных отношений. Эти нормы, часто привязанные к культурным особенностям, играют важную роль в создании понятного и уважительного взаимодействия как внутри одной культуры, так и между культурами. Особое внимание уделяется их значению в контексте туризма, где встреча между туристами и местным населением может стать источником как понимания и уважения, так и недопонимания и конфликтов. Правила социального взаимодействия, которые обуславливают, что считается приемлемым и неприемлемым поведением в различных ситуациях, а также определяют ожидания и реакции участников общения, становятся важным фактором успеха в подобных ситуациях. Однако культурные различия могут привести к недопониманию и даже стрессу как у туристов, так и у местного населения. Данная статья рассматривает важность соответствия правилам социального взаимодействия для успешной адаптации и взаимопонимания в контексте туризма, особенно в условиях культурного шока, который может быть вызван встречей с чужой культурой.

Культурный шок - одна из наиболее распространенных трудностей, с которыми сталкиваются люди, встречаясь с иностранными культурами, а также трудности, с которыми сталкиваются международные туристы, путешествуя за рубеж [1]. Культурный шок означает неприятный сюрприз или шок, когда человек сталкивается с неизвестным и "чужим". Шок происходит потому, что ожидания человека не совпадают с реальностью. Шок вызван неспособностью адаптироваться к новой культурной среде, реагировать на незнакомые стимулы, сталкиваться с различными способами жизни и действиями, задавать вопросы и понимать ответы, а также даже узнавать еду. Культурный шок происходит, когда люди, посещая иностранную культуру, испытывают "потерю равновесия" или "потерю знаков и символов социального взаимодействия", из-за различий в иностранной культуре, отсутствия знаний о том, как вести себя в новой культуре и трудностей с адаптацией к новой среде. Поскольку все больше людей из разных культур путешествуют по миру и сталкиваются с трудностями в неизвестных иностранных культурах, культурный шок становится частью их повседневной лексики.

Посещение новой культуры или работа в ней могут вызвать самые разные реакции. В таблице 1 представлены основные симптомы культурного шока [2,35 стр].

Рассеянный и устремленный вдаль взгляд	Фрустрация
Гнев по поводу иностранной практики	Унижение
Тревога	неадекватное социальное поведение
Путаница в отношении собственных ценностей, роли, самоидентификации	Некомпетентность
Стремление	Бессонница
Критика новой страны	Изоляция
Снижение числа инициатив	Раздражение
Снижение качества работы	Усталость
Депрессия	Одиночество
Отвращение	Потеря аппетита
Дезориентация	Негативные чувства по отношению к хозяевам
Смушение	Нервозность
Эмоциональная и интеллектуальная замкнутость	Чрезмерная зависимость от общения со своими соотечественниками
Чрезмерное мытье рук,	Забота о чистоте и беспокойство
Крайняя озабоченность по поводу употребления воды и местной пищи	Отказ изучать новый язык
Боязнь физического контакта с кем-либо в новой стране	Неуверенность в себе

Страх социализации	Чувство утраты, возникающее из-за удаления из привычного окружения
Чувство отвержения членами нового окружения	Раздражение кожи и легкие боли
Чувство обделенности по отношению к друзьям, статусу, профессии и имуществу	Напряжение, вызванное усилиями по адаптации к новой среде
Чувство беспомощности, неспособности справиться и вести себя компетентно в новой обстановке	Акцент на здоровье и безопасности
Чувство отверженности представителями новой культуры	Ужасно хочется вернуться домой /Употребление алкоголя и наркотиков

Таблица 1 - Основные симптомы культурного шока

Посетитель в чужой культуре ведет себя, как ребенок, который должен снова учить самые простые вещи и часто сталкивается с трудностями. Это обычно вызывает чувство беспомощности, дезориентации, дистресса, а иногда даже враждебности к новой среде. Из-за культурного шока многие посетители иностранной страны могут заболеть физически или психически, страдать от такой тоски по родине, что им приходится быстро возвращаться домой, или даже покончить с собой [3].

Фазы культурного шока

Путешествия за границу или работа в международной среде могут подвергнуть человека различным фазам культурного шока. Согласно Обергу [5], этот процесс включает в себя четыре основные стадии. Первая стадия - это "фаза медового месяца", когда новое местоположение воспринимается как захватывающее и полное оптимизма. Вторая стадия - это фаза враждебности, где посетители начинают испытывать негативные чувства по отношению к новой среде. Они сталкиваются с разочарованием и не желают адаптироваться к новым условиям. Третья стадия - это фаза восстановления, когда посетители начинают лучше справляться с новой средой и понимать ее. И, наконец, четвертая стадия - это стадия адаптации, когда посетители принимают новую культурную среду и начинают чувствовать себя комфортно в ней.

Альтернативно, Гуллахорн [6] предложил модель адаптации, которая включает четыре этапа: первоначальный оптимизм, последующее разочарование, адаптацию и постепенное восстановление. Эта модель была дополнена Трифиновичем [7], который добавил стадию повторного въезда (возвращения домой), что привело к формированию "W-образной" кривой адаптации. Таким образом, предлагаемые стадии культурного шока, изменений и адаптации включают:

1. Начальный этап, или "медовый месяц", характеризуется тем, что перед путешествием люди испытывают волнение и полны оптимизма относительно нового опыта, высокие ожидания сопровождают их.

2. Фаза враждебности начинается с прибытия в новую среду, где путешественники сталкиваются с культурными различиями, вызывающими фрустрацию, стресс и разочарование из-за неспособности решать проблемы с использованием привычных методов. Они склонны отвергать новую культуру и искать общение с представителями своей родной культуры.

3. На этапе шуток и адаптации путешественники начинают принимать новую культуру, учатся ценить ее различия, больше времени общаются с местными жителями, изучают их язык и обычаи, а также даже шутят на их языке.

4. На стадии возвращения домой путешественники с нетерпением ждут возвращения, одновременно сожалея, что им приходится покидать интересное знакомство с новой культурой и радуясь предстоящему возвращению домой.

5. Обратный культурный шок возникает при возвращении в родную культуру, когда путешественники ощущают, что она изменилась, они испытывают затруднения в адаптации к домашней обстановке, чувствуют себя потерянными и депрессивными.

6. На этапе адаптации путешественники учатся справляться с проблемами, осознают культурные различия и готовятся к следующему опыту пребывания в другой стране [8], Переживание культурного шока не является признаком слабости или предвестником неудачи в международной адаптации. Напротив, это нормальное явление, и те, кто сталкивается с культурным шоком и обратным культурным шоком, чаще всего оказываются наиболее эффективными в адаптации, так как они более осознают свои эмоции и различия между культурами, что в конечном итоге облегчает процесс адаптации и взаимодействия

Хофстеде представил модель аккультурации, описывающую изменение эмоционального состояния человека в процессе пребывания в другой культуре, которая включает в себя следующие этапы [9]:

– Этап "медового месяца": на этом этапе люди испытывают приятные ощущения и волнение от предстоящего путешествия, сопровождаемые высокими ожиданиями.

– Этап культурного шока: здесь люди сталкиваются с другим образом жизни в новой среде, что вызывает у них фрустрацию, стресс и разочарование из-за неспособности решать проблемы привычным образом. Они могут отвергать новую культуру и искать общение с представителями своей родной культуры.

– Этап аккультурации: на этой стадии люди начинают приспосабливаться к новой культуре, адаптируясь к ее особенностям, учатся функционировать в ней, приобщаются к местным ценностям и обычаям, развивают социальные связи и становятся более уверенными в себе.

– Этап стабильного состояния: на данном этапе люди достигают психологической стабильности. Они могут либо сохранять негативное отношение к иностранной среде, считая себя чужаками, либо оставаться верными своей родной культуре, либо становиться более позитивно настроенными к новой среде и принимать ее как свою собственную.

Интенсивность и длительность культурного шока зависят от множества факторов, таких как степень культурных различий, культурные знания, способность адаптироваться, мотивация, частота зарубежных поездок, наличие друзей в принимающем сообществе, продолжительность пребывания и т. д. Например, чем больше культурных различий между человеком и новой средой, тем сильнее может быть культурный шок. Тем не менее, не каждый турист испытывает его. Организованные массовые туры могут предотвратить культурный шок, в то время как индивидуальные туристы, стремящиеся к общению с новой культурой, могут его более остро ощущать.

Одной из наиболее известных теорий, связанных с взаимодействием между хозяевами и гостями и напрямую связанной с концепцией культурного шока, является теория Индекса Раздражения [9].

Согласно теории Докси, когда в регионе отсутствует туристическая активность, хозяева проявляют интерес и радость по поводу прибытия туристов (фаза эйфории). Туристы воспринимаются с благосклонностью, а хозяева радуются и возбуждаются от их присутствия. Однако по мере увеличения числа туристов они становятся чем-то обыденным; контакт между туристами и хозяевами становится более формальным, а местные жители начинают проявлять равнодушие к туристам; вопрос, следует ли приветствовать туристов, становится неоднозначным (фаза апатии). Когда количество туристов достигает пика, развитие туризма достигает точки насыщения, и ожидается, что темпы его роста еще вырастут, хозяева начинают беспокоиться о росте цен,

преступности, неуважении к местным правилам и культуре, и, в конечном итоге, раздражаются от присутствия туристов; туристы воспринимаются как раздражающий фактор (фаза раздражения). Когда в принимающем обществе начинают обвинять туристов во всех проступках и считать, что у них отсутствуют человеческие ценности, хозяева становятся враждебными к ним. Хозяева начинают считать, что туристов можно эксплуатировать (фаза антагонизма или враждебности). В конечном итоге, принимающие стороны призывают к мерам, направленным на компенсацию негативных последствий развития туризма.

На основе представленных моделей и теорий культурного различия и шока можно выделить несколько ключевых результатов и выводов.

Фазы культурного шока: Исследование показало, что процесс адаптации к новой культурной среде проходит через несколько этапов. Важно понимать, что каждый человек может переживать эти фазы по-разному и в различной степени интенсивности. Однако, общепринято выделять фазы, включая медовый месяц, враждебность, восстановление, адаптацию и возможные фазы обратного культурного шока. Эти фазы являются нормальными и естественными частями процесса адаптации к новой культуре.

Изменения в социальном взаимодействии: Теория Докси и другие модели подчеркивают важность понимания динамики отношений между туристами и принимающими сообществами. Например, процесс перехода от эйфории к раздражению у хозяев может свидетельствовать о необходимости управления туристическим потоком и минимизации отрицательных последствий туризма.

Значение межкультурного взаимодействия: Понимание культурных различий и способы их преодоления играют важную роль в успешной адаптации к новой культуре. Межкультурное общение может как облегчать, так и создавать трудности в социальном взаимодействии. Поддержание открытости, терпимости и готовности к пониманию других культурных контекстов может способствовать более гармоничным взаимоотношениям.

Влияние дополнительных факторов: Исследования также указывают на важность учета дополнительных факторов, таких как продолжительность пребывания в стране, уровень культурных знаний, личностные особенности и тип туристического опыта. Эти факторы могут существенно влиять на процесс адаптации и восприятие новой культурной среды.

Стратегии управления культурным шоком: Понимание фаз культурного шока и факторов, влияющих на него, позволяет разработать стратегии управления этим процессом. Это может включать поддержку социальной адаптации, образовательные программы, межкультурное обучение и создание поддерживающей среды для туристов и местных жителей.

Заключение

Концепция социального взаимодействия охватывает разнообразные формы и контексты личных ассоциаций. В туризме основными факторами, влияющими на социальное взаимодействие, являются временные и пространственные аспекты (включая характер контакта между туристом и принимающей стороной, социальную ситуацию, мотивацию, статус и интересы участников), коммуникация и культурные особенности (ценности, восприятия, культурную близость). Таким образом, теория Докси подчеркивает важность понимания и управления отношениями между туристами и принимающими сообществами для минимизации негативных последствий туризма и обеспечения устойчивого взаимодействия.

Межкультурное взаимодействие зависит от степени культурной разницы между участниками. Гипотеза контакта предполагает, что встречи могут приводить к различным результатам, в зависимости от степени схожести культур. Трудности в социальном взаимодействии могут возникать из-за культурных различий в общении и

правилах поведения. Культурный шок - распространенная проблема, с которой сталкиваются путешественники, встречаясь с новыми культурами. Идентифицировано множество симптомов и этапов культурного шока.

В целом, изучение фаз культурного шока и динамики социального взаимодействия в контексте туризма помогает лучше понять процесс адаптации к новой культурной среде и разработать стратегии для содействия успешной интеграции туристов в принимающее сообщество.

Список литературы:

1. Adler P., The transition experience: An alternative view of culture shock // Journal of Humanistic Psychology –1975. –15(4) – pp. 13–23.
2. Bochner S., Cultures in contact: Studies in cross-cultural interaction // Pergamon Press, Oxford, New York – 1982. – p. 123
3. Hofstede G. Cultures and organizations: Software of the mind // McGraw, New York – 1997.–p. 210.
4. Oberg K. Culture shock: Adjustment to new cultural environments // Practical Anthropology– 1960. – 7, 177–182.
5. Gullahorn J., & Gullahorn, J. An extension of the U-curve hypothesis. // Journal of Social Issues – 1996. – 19(3) –pp. 33–47.
6. Trifonovitch G. Culture learning/culture teaching // Educational Perspectives – 1977 – 16(4) –pp. 18–22.
7. Rogers, E., & Steinfatt, T. Intercultural communication // Waveland Press, Prospect Heights, IL. –1999. – p. 120
8. Hofstede G. Culture’s consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations, // Sage Publications, Thousand Oaks – 2001 – 32nd ed.
9. Doxey G. A causation theory of visitor-resident irritants, methodology, and research inferences. In the 6th Annual Conference Proceedings of the Travel and Tourism Research Association // The Impact of Tourism, San Diego, CA –1976 – pp. 95–198.

THE SIGNIFICANCE OF FASHION IN PERSONAL IDENTIFICATION IN MODERN CULTURE

Культурология, 2-курс **Сариева П.М.**

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

Abstract. Fashion is a sociocultural phenomenon, which nowadays largely determines the worldview of a modern person. Fashion encompasses the collective trends, styles, and modes of dress or adornment that prevail in society at a particular time. It plays a significant role in our lives, and it is more than just a way to cover our bodies. It is a form of self-expression and a way to communicate our identity to the world. Our clothing choices are influenced by various factors, including our cultural background, social status, and personal preferences. So the way we dress can convey our personality, mood, and even our values and beliefs. Fashion is also a way to connect with others who share similar interests and values. Unique style and dress codes allow individuals to not only express themselves but also find a sense of community and belonging.

Key words: fashion, fashion process, fashion participant, self-identification, fashionable behavior, social status, individual image, individuality.

World cultural and civilizational changes associated with the transition from industrial to post-industrial society and from modern to postmodern culture, which modern humanity is experiencing, cover all spheres of social life. The acceleration of the pace of social

development is accompanied by periodic “revaluation of values” and transformation of cultural patterns. In this regard, the importance of fashion cannot but increase as one of the most important modern mechanisms for changing cultural patterns and standards of mass behavior.

Fashion is an ambiguous and interesting sociocultural phenomenon that is present in a wide variety of spheres of human activity and culture. The scale of this complex and multifaceted phenomenon is such that “it is difficult to name an area of socio-economic and cultural life where its influence would not be felt” [1]. In recent years, the approach to the study of fashion as a sociocultural phenomenon, as a mechanism of social, cultural and mental regulation, closely related to the basic values and development trends of modern society, has acquired predominant importance. Today, fashion largely determines the worldview of a modern person. It reflects the functional needs of a person - a creative desire to reproduce individual and group self-determination, the desire to “stand out” and the desire to “be like everyone else”. Fashion, thus, plays the role of an identifier in stratification processes in the life of society, while at the same time being closely connected with industry and culture.

According to some researchers, the specificity of the modern stage of fashion development lies in the transition of the role of advanced carriers and promoters of fashion from elite, high-income groups of the population to youth [2]. And this is natural, since fashion serves as one of the means of introducing an individual to social and cultural experience, hence its special significance for young people. Representatives of youth are at such a stage of socialization when social conditions are internalized by them most thoroughly, their subjective life is constantly losing balance. It is during this period that fashionable behavior becomes significant, providing opportunities to determine, fix and strengthen the predispositions, attitudes, tastes, interests and needs of a young person.

In these conditions, the study of the problem of the influence of fashion on the social behavior of young people acquires great theoretical interest and practical importance both from the point of view of internal problems of socio-cultural analysis and for solving significant problems of social development.

Conventionally, we can distinguish four approaches to defining the phenomenon of fashion, which have had a significant impact on its modern interpretation:

1. The concept of imitation (G. Tarde, G. Simmel)
2. Theory of demonstrative behavior (T. Veblen, W. Sombart, R. Kunig)
3. The concept of explaining fashion based on collective behavior (G. Bloomer)
4. Semiotic approach to the study of fashion (R. Barthes, R. Sennett, J. Baudrillard).

Common to all of the above concepts of fashion is the recognition of fashion as a social phenomenon that has an impact on society. However, when explaining the social characteristics of fashion in different theories, the emphasis differs significantly. This is due, first of all, to the fact that fashion concepts are based on various methodological constructs that set the corresponding research vector. If in the concept of imitation the main methodological construct is the concept of “imitation”, then the theory of conspicuous consumption uses the concept of “ostentatious consumption” and “image”, while the semiotic approach and the theory of fashion explanation based on collective behavior. They focus on the constructs “sign” and “anonymity”, respectively [3].

The substantive difference in the initial methodological constructs in these fashion concepts leads to the identification of various reasons for its emergence. For representatives of the theory of imitation, the reason for the emergence of fashion is the “laws of imitation” that underlie the life of society [4], as well as the need to satisfy a person’s need to be different from others and to be like others [5], in the concept of conspicuous consumption, this reason is the consciousness of guilt for one’s insufficiently high social status [6] or the need to emphasize the bourgeois individual image [7], the theory of collective behavior puts forward as a reason the need for individuals of an anonymous crowd to adjust their behavior to the requirements of this society; representatives of the semiotic direction point to reasons such as

the need to stimulate constant sales of goods in an industrial society [8] and the existence of a special "attraction to fashion" [9].

The use of different methodological foundations by sociological theories of fashion leads to different emphasis on the social properties of fashion. If the theory of imitation emphasizes imitation, voluntariness and universality (extraterritoriality) of fashion, then representatives of the concept of "conspicuous consumption" add another property to the characteristic of fashion - demonstration of belonging to the elite [10]. The semiotic direction is characterized by a vision of fashion as a combinatorics of signs and an emphasis on such characteristics of fashion as iconicity and the principle of substitution.

Unlike other concepts, in the theory of collective behavior fashion is considered not only as a social phenomenon, but also as a social process related to expressive movements, including the constant renewal of meanings and competition between alternative styles. However, this concept does not explain the mechanism of collective selection. Let us add that only representatives of the concept of collective behavior and the semiotic direction emphasize such an important social property of fashion as normativity.

In substantively defining the specifics of fashion as a socio-cultural phenomenon, we can give the following definition: fashion is a dynamic change in cultural patterns and mass behavior. This definition points to two main features of fashion - dynamism and mass appearance, which allows further use of these characteristics in the analysis of fashion as a determinant of social action and behavior.

A feature of the modern fashion process in the context of postmodern culture is its fragmentation into many fashion styles corresponding to individual communities. However, all these styles can be analyzed from the point of view of the structure of the fashion process, which includes the subjects of the process, its objective and subjective conditions, as well as the needs and motives of fashion subjects.

The subjects of fashion as a process are heterogeneous in their composition. Self-identification as a fashionable person presupposes appropriate dynamic consumer practice, monitoring fashion processes (reading fashion magazines, watching relevant TV shows, etc.), adapting fashionable novelties in relation to one's own intellectual, cultural and financial capabilities, etc.. Self-identification as a person not influenced by fashion entails the practice of ignoring fashion processes, focusing on other values - functionality, usefulness, durability, etc.

The typology of fashion consumers proposed by A. B. Goffman (the criterion is the speed of acceptance and assimilation of fashionable new products) distinguishes among them groups of innovators, leaders, the early majority, the late majority and traditionalists [11].

Innovators (pioneers, experimenters) include the smallest group of consumers, partly included in the group of fashion creators and able to be the first to buy and use a new thing not on the catwalk, but in real life.

Leaders are distinguished by special attention and respect from others, they are not inclined to experiment and use what has a real chance of becoming fashionable.

The "early majority" are those participants in the fashion process who make up the mass of "fashionable people".

The "late majority" are characterized by a certain conservatism and the desire to "be like everyone else". They join the fashion flow when it has already acquired a mass character.

"Traditionalists" - the very name of this group indicates the orientation of its consumption towards tradition. Just like innovators, traditionalists are not afraid to look like "black sheep," but, unlike the latter, they follow the fashion of past years.

In general, the typology of fashion consumers reveals in sufficient detail the characteristics of various categories of participants in the fashion process, although the boundary between them is quite fluid and conditional.

The needs and motives of fashion subjects depend on their belonging to one or another group of fashion subjects. The desire to break away from the general mass, but not radically

(otherwise they will be subject to public censure), is the driving motive of fashion creators. If for “creators” and “innovators” the interest in fashion is the opportunity to express their uniqueness, maintain their group distinctiveness and confirm a high status position in society (or group), then for “leaders” who are not inclined to experimentation, fashion acts as a means of consolidating one’s leading position in a social group. The “early majority” relies on imitation of its reference group as a motive for following fashion. For the “late majority,” an important motive for following fashion is the desire not to be a “black sheep” and confirmation of identification with their social group.

Analysis of the structure of participants in the fashion process allows us to declare the significant role of fashion in the development of the social structure of society, which is realized in its social functions.

Existing scientific ideas about the functions of fashion are quite contradictory. So the most optimal classification of the social functions of fashion, I suppose, will be the classification proposed by A. G. Efendiyev, according to which fashion performs in society the functions of a kind of regulator of the style of social behavior, an indicator of social status and prestige, a means of maintaining and achieving social prestige, an integrator through an identification mechanism, as well as a means of demonstrating individuality. If we take into account the personal characteristics of the individual, then we should also add the functions of socialization and psychophysiological release.

Taking into account the specifics of fashion as a social phenomenon, four models of fashionable behavior can be distinguished, namely *obvious conformism*, *latent conformism*, *nonconformism*, expressed in the desire for the new, and *nonconformism*, which denies novelty and recognizes everything that is established.

Obvious and latent conformism as types of social behavior in the fashion space are similar in terms of goals (identification of a person with a certain social group and demonstration of belonging to this group), means to achieve a goal (fashion signs) and norms (consumption of fashion signs). In both cases, the main structure-forming component is things to which some value is attached. To achieve this thing (or sign), a certain social behavior is implemented, which presupposes the further demonstration of this sign in a separate social group or in society as a whole. The ultimate goal of all these efforts is to show a certain social status of the bearer of fashion signs. However, in the orientation of action, these two types of social behavior differ in fashion; if in obvious conformism the motive is expressed at a rational level, then in latent conformism, on the contrary, the desire to achieve the goal is clearly not realized by the acting person. In both models of fashion as a form of social behavior, there are group norms that are also characteristic of the third type of social behavior in fashion - nonconformism (striving for something new).

As in the first two cases, this nonconformism is similar to them in terms of goals (identification of the acting person with his chosen social group), however, this social group is new for him, whose norms do not coincide with the norms of the group with which he identified himself before the social interaction he has completed. The second difference between this type of behavior is that it uses fashion signs that are different from the previous social group, acting as a means of demonstrating personal identification.

The fourth type of social behavior in fashion is nonconformism, which denies novelty. The reasons for this phenomenon can be of two kinds - lack of material opportunities or the conscious choice of the acting person. In the second case, a person deliberately violates the norm of consumption of goods considered new and, accordingly, fashionable. Such nonconformism, in my opinion, can be considered delayed conformism. Those characters who seem to be out of step with the general rhythm of consumption are actually influenced by another social field. The social group with which this nonconformist identifies himself is chosen by him from the multitude of influences available to him. However, in this case, as in the previous three, the acting person achieves the same goal in his behavior, namely, identifying himself with members of a social group who adhere to the norms described above.

And, in addition, it also demonstrates this affiliation through fashion signs. And here we discover the difference, firstly, these fashion signs will be fashionable only in the social group chosen by the person, in contrast to signs operating in other social groups, and secondly, the specification of fashion norms for a given type of behavior does not include the consumption of new products that considered fashionable.

Having analyzed the main types of fashionable behavior, we can try to define it: fashion as a form of social behavior of people is the mutual influence of conformism and nonconformism, realized in the social space of fashion. Fashionable behavior is also characterized by directionality, rationality, social control and selectivity.

The specifics of young people's fashionable behavior are determined by their social characteristics as a group. Summarizing the most important results of research on this issue, we can highlight the following most significant social and socio-psychological characteristics.

The distinctive features of youth as a social group are the nature of their work, which consists in mastering scientific knowledge, the main social roles determined by the position of youth as a reserve of the intelligentsia and its belonging to the younger generation - youth, the high mobility of this social group, specific forms of organization of its life activity, concentration in large university centers, "localization" of lifestyle within the walls of the university, student group, dormitory, relative independence in choosing methods of activity during school and non-school time, the search for one's life path, associated with an orientation toward real status advancement, and at the same time, social inadaptability and insecurity of a young person in the socio-cultural environment.

The socio-psychological characteristics of youth include the following: the activity of a young person's life position, its independence and the high degree of its manifestation in practically creative or transformative activities, openness to innovation, experimentation, all kinds of changes with a high value of initiative and personal Choices, a high degree of readiness for pluralism of opinions and the ability to recognize different points of view in the presence of an individually unique vision of the world constitute the specificity of youth consciousness; the ability to alienate guidelines that are unacceptable to oneself, to subject them to critical reflection, and the insignificant amount of personal and social experience in the structure of a young person's personality forms in the minds of young people a heightened sense of social justice, faith in the adjustability and predictability of social processes, and the desire for social prestige.

Youth as a subject of fashionable behavior is a group (community) that "is aware of fashionable innovations, their social and personal significance", "experiences certain emotions about this", which regulate its behavior, "lead to the rejection of the dictates of the previous fashion".

As a subject of fashionable behavior, young people belong to one of two groups ("fashion creators" and "fashion consumers") - "fashion consumers". The majority of young people, due to their propensity for experimentation and innovation as characteristics of this social group, are likely to be part of the "early majority", and some of them are part of the "late majority". Young people, like other social groups, are subject to general fashion trends, but due to their specificity, fashion among youth has distinctive features, forms and mechanisms of its manifestation.

Orientation in fashionable behavior necessarily includes motives for following fashion. Following fashion, a young man contributes to the symbolization, formation, strengthening of his "I", his personal identity, self-awareness, and mainly in demonstrative and playful forms. This is especially important for individuals with an unstable psyche, for whom their own "I" constantly needs confirmation of its significance, stability and attractiveness.

As the main motives for following fashion, young people rely on imitation of their reference group and the increased need for social adaptation in changing environmental conditions, as well as on the desire for illusory inclusion in a higher social status and social prestige (additional motives). Finally, the motivation for fashionable behavior of young people

is indirectly related to the element of selfish interest in the motivation of a typical student, who represents himself with status symbols, among which new fashion items occupy a prominent place.

Factors of external influence on the fashionable behavior of young people include the social stratification of a given society (an individual's belonging to a certain class), mass communication, cultural environment and reference groups, which are a guideline for the behavior of a young person in the fashion space.

Personal factors of following fashion include such characteristics as active life position, adequacy of perception of oneself, other people, situations, a stable value system, relative independence from others, self-confidence, creativity, in particular, flexibility (mobility), an individual mechanism for appropriating fashionable values.

Conclusion

The specificity of the fashion process lies in the dynamic change of cultural patterns of mass behavior and consumer models that play the role of symbols of prestigious modernity. It is characterized by a tendency towards constant movement and innovation, which is initiated by the very nature of fashion production. The most favorable conditions for this are created in the conditions of a "mass consumption" society.

Due to the process of socialization, young people are most susceptible to the influence of fashion compared to other social groups. The specifics of the conditions for fashionable behavior of young people are determined, on the one hand, by the youth environment, which sets the field of socialization for young people and levels out the strict social determination of their participation in social production; on the other hand, fashion acts as a factor in the socialization of young people in many spheres of their life. Factors of external influence on the fashionable behavior of young people include the social stratification of a given society (an individual's belonging to a certain class), mass communication, cultural environment and reference groups, which are a guideline for the behavior of young people in the fashion space. The greatest influence of fashion on the social behavior of young people is manifested in megacities, where a huge number of cultural samples circulate in any field of activity, thereby creating a necessary condition for the functioning of fashion - the redundancy of cultural samples entering the sphere of fashion communication. Personal factors of following fashion include such characteristics as active life position, adequacy of perception of oneself and others, a stable value system, relative independence from others, creativity, and an individual mechanism for assigning fashionable values.

The characteristics of youth as a subject of fashionable behavior are specified by the types of fashion participants, conditions, types of orientation and fashionable behavior, means, motives, sphere of life, forms of manifestation, intensity and place of distribution. Realizing obvious and latent conformism in the type of fashionable behavior, young people mainly belong to the "early" and "late majority" of fashion participants. The main motives for the fashionable behavior of students are imitation of their reference group and the increased need of young people for social adaptation in changing environmental conditions, as well as the desire for illusory access to a higher social status and social prestige (additional motives). Fashion, constructing an individual image through the use of fashionable novelties, on the one hand, satisfies the desire of young people not to stand out too much from those around them, but on the other hand, it allows them to emphasize their individuality and awaken the interest of others in it.

The main role of fashion in the social behavior of young people is realized through a certain behavioral regulatory mechanism, the task of which is to designate social positions, integration through the identification mechanism, maintaining and achieving social prestige, manifestation of individuality and psychophysical release.

References

1. Goffman, A. B. Fashion and customs. - Moscow: Rubezh, 1992.

2. Goffman, A. B. Fashion and people. New theory of fashion and fashionable behavior. - St. Petersburg: Piter, 2000.
3. Blumer, H. Collective behavior. American sociological thought. - New York, 1951.
4. Tarde, G. Social laws. - St. Petersburg, 1901.
5. Simmel, G. Favorites. V 2. Contemplation of life. Fashion. - Moscow, 1996.
6. Kunig, R. The Social Psychology of Fashion. - New York: Seabury, 1973.
7. Sombart, W. National economy and fashion. - St. Petersburg, 1904.
8. Barthes, R. Fashion system. Articles on semiotics of culture. - Moscow: Academic project, 2022.
9. Baudrillard, J. Symbolic exchange and death. - Moscow: Dobrosvet, 2000.
10. Veblen, T. The Theory of the Leisure Class. - New York: MacMillan, 1899.
11. Goffman, A. B. Fashion and people. New theory of fashion and fashionable behavior. - St. Petersburg: Piter, 2000.

КҮНДЕЛІКТІ МӘДЕНИЕТТІҢ МӘНІ

Мәдениеттану, 3-курс **Нарымбаев Қ.Д.**

Ғылыми жетекші: филол.ғ.д., профессор Исмагамбетова З.Н.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Бұл мақалада мәдени зерттеулерге сипаттама жасай отырып, күнделікті іс-әрекетіміздің ерекшелігі және маңыздылығы туралы баяндалады. Белгілі ағылшын мәдени талдаушылардың негізгі тұжырымдамаларын мысалға ала отырып күнделікті тіршіліктің мәнін анықтау болып табылады. Күнделікті мәдениетіміздегі миллиондаған құбылыстар күнделікті өмірдегі іс-әрекеттердің атқарушы қызметтері саналады. Егер күнделікті өмір соншалықты беймәлім болса, неге бұл туралы жазғымыз келеді? Себебі күнделікті өмірде біз ойлағаннан да көп мән бар екені анықталады. Күнделікті өмірдің терең мағыналарын түсіну мақаланың негізгі зерттеу тәжірибесінің нысанын білдіреді. Адам бойындағы сенімділік пен тұрақтылық қажеттіліктері нақты қалыптасқан жағдайда ғана күнделікті тіршіліктің маңыздылығы артып, мәдени зерттеу жүйенің алға басуы айқын байқалады. Күнделікті өмір бізге қоғам туралы көп нәрсе айта алатын секілді, күнделікті өмірді зерттеу мәдениеттанушыға белгілі бір қоғамдардың және сол қоғамдардың нақты аспектілерінің қалай жұмыс істейтіні туралы көп нәрсені үйретуі керек. Мақалада авторлар күнделікті өмірді түсінудің нәтижесі адамның күнделікті іс-әрекетін тек әлеуметтік жағдайы ғана емес, сонымен бірге оның ішінде жұмыс істейтін мәдени жағдайларда қалыптастыратынына назар аударды.

Тірек сөздер: күнделікті мәдениет, мәдениет, тіршілік, өмір, мәдени зерттеулер.

Бұл мақала ішінара мәдени зерттеулерге деген қызығушылықтың туындауымен байланысты. Ол мәдени зерттеулердің өлшемдерін және оның әртүрлі әсерлерін анықтауға, оның интеллектуалдық тарихына, оның әртүрлі анықтамаларына, қазіргі сәйкестіктері мен тығыздығына, әртүрлі зерттеу объектілеріне оның ықтимал болашағына қатысты талқылауға тырысады. Мәдени зерттеулерді түсінудің бір жолы – пән ретінде өз аумақтарын теориялық парадигмалар бойынша олардың айырмашылығын белгілейтін дәстүрлі стратегияларды қолдану. Демек объектілердің белгілі бір саласын талап ету, әдістемелік тәжірибелердің бірегей жиынтығын әзірлеу және негізін қалаушы дәстүрді жалғастыру. Келесі беттерде домен, әдіс және интеллектуалдық мұра мәдени зерттеулерді одан әрі түсінуге қалай көмектесетінін ұсынамыз. Мәдени зерттеулердің әдістемесі де күрделі белгі болып келеді, өйткені мәдени зерттеулердің шын мәнінде

өзіндік әдістемесі, бірегей статистикалық, этнометодологиялық немесе мәтіндік талдауы жоқ. Оның әу бастан түсініксіз әдістемесін бриколаж ретінде қарастыруға болады. Оның, яғни прагматикалық, стратегиялық және өзін-өзі көрсететін тәжірибені таңдауына негізделеді.

Қазіргі күнделікті мәдениетімізде күнделікті іс-әрекетімізден айқын ештеңе маңызды емес екенін білеміз. Біз әдетте барлығымыз күнімізді күнделікті істермен өткіземіз, олар: ұйқыдан тұру, тістерімізді тазалау, душ қабылдау, бір шыны шай немесе кофе қайнату, көлңк жүргізу, серуендеу, балаларды мектепке апару, сөйлеу көршілермен сәлемдесу, қала маңындағы автобусты отыру, күндізгі теледидар көру, жұмыс бөлмесінен қағаздарды алу, тез түскі ас ішу, үйге қайту, кешкі теледидар көру, кітап оқу, ұйықтау. Осы іс-әрекеттердің барлығы дерлік, сонымен қатар миллиондаған басқа да қарапайым нәрселер күнделікті өмірде жасайтын құбылыстар болып табылады.

Әр адамның күнделікті өмірі белгілі бір мағынада өзіне ғана тән сипаттама береді. Бірақ басқаша айтқанда, адамдардың көпшілігінде күнделікті өмірдің әдет-ғұрыптарын жай ғана мағынада ғана емес, сонымен бірге көпшілігі ортақ мағынада «ортақ» ететін күнделікті тәжірибелер бар екенін біледі. Егер біреу бізден күнделікті өмірімізді сипаттауды сұраса, біз қызық деп айтуға болатын бірдеңе табу қиынға соғуы мүмкін. Өйткені қазақ қоғамында күнделікті тіршілік күнделікті өмірді ұсынады, ал күнделікті өмір анықтамасы бойынша әдеттен тыс нәрселерді қамтиды. Кеше не істегенімді сипаттау керек болса, мен кешегі күнді басқа күндерден біршама ерекшелендіретін нәрселерді табуға тырысамын. Мен жұмысқа келетін автобустың жиырма минутқа кешігіп келгенін айта аламын. Немесе мен анама қоңырау шалдым және ол жақында кездескен отбасының ескі досының жағдайын айтты деп айта аламын. Немесе тағы да, түскі ас кезінде бір әріптес басқа біреудің өмірі туралы түсініктемелеріне ренжіп қалған шағын көрініс туралы айта аламын. Егер мені белгілі бір күні не істегенімді егжей-тегжейлі сипаттау қажет болса (кейде сот істері кезінде куәгерлер сұрайтындай), мен төсектен тұрғанымды және бұл туралы өте ыңғайсыз түрде сипаттайтын болар едім. Күнделікті тістерімді тазалауға қанша уақыт қажет болды, мен қандай тіс пастасын қолдандым, қаншалықты ұқыптылықпен щеткамен тазаладым және мен өзімді де қызықтыра алмайтын жүздеген ұсақ және мүлдем елеусіз бөлшектер туралы әрең ойланамын.

Профессор Меган Моррис айтқандай мәдени зерттеулер бұрын-соңды болмаған серпілісті бастан кешіруде. Бұл серпілісті қанша уақытқа созылатынын және оның заманауи өмірге қандай әсер ететініне көз жеткізіуіміз керек. Мәдени зерттеулер әртүрлі әлеуметтік және саяси мүдделерді кесіп өтуге және қазіргі сахнадағы көптеген күрестерді шешуге тырысады [1, б 1-47]. Сол секілді Лата Мани осы бағытта өзінің эссесінде атап өткендей, мәдени зерттеулер өзінің утопиялық сәттерінде кейде нәсілдік, жыныстық, мәдени, трансұлттық көптүрлілігі, олардың барлық жаңа қырларын біріктіріп, тұжырымдауға бағытталады. Сонымен қатар, мәдени зерттеулердің қазіргі ерекшелігіне оның заманауи жетістігімен қоса, оның материалдық және экономикалық бағытыда ықпал ететіні сөзсіз. Әсіресе бұл серпіліс күшті болған Құрама Штаттарда көптеген академиялық институттар — баспасөздер, журналдар, жалдау комитеттері, конференциялар, университеттік оқу бағдарламаларында — мәдени зерттеулер елеулі инвестициялық мүмкіндіктер жасады, кейде оның тарихын, оның тәжірибесін, онымен қарым-қатынасын, оның академиядан тыс өмірін білмейді [2, б 152-153].

Шынында да, мәдени зерттеулер тек пәнаралық емес бұл белсенді және агрессивті түрде тәртіпке қарсы академиялық пәндермен тұрақты етене қатынасты азды-көпті қамтамасыз ететін сипаттама. Грэм Тернер өз эссесінде былай деп жазады: «Кем дегенде ішінара, пәндерді сынға алғандықтан, мәдени зерттеу біртұтас болғысы келмеді».

Ұлыбританиядағы мәдени зерттеулер тарихының басында Ричард Хоггарт мәдениеттануда тұрақты тәртіптік база жоқ екенін атап өтті. "Мәдени зерттеулер тезисінің библиографиясы қандай болды?" Стюарт Холл Бирмингемдегі Заманауи

мәдени зерттеулер орталығындағы тәжірибесіне қарап: «Ешкім білмеді» деп болжамдайды. Мәдени зерттеулер белгілі бір жобаға қажетті білімді өндіру үшін қажет кез келген саладан алады. Ричард Джонсон мәдени зерттеулерді анықтау қажеттілігіне жауап ретінде оны адам мәдениетінің кең ауқымы туралы пайдалы білім алу үшін процесс түрі ретінде алхимияны қарастыруды ұсынады. Егер бұл алхимия болса, кодтау оның реакциялар жасау қабілетін тоқтатуы мүмкін деп пайымдайды. Бұл қазір марксизм мен феминизмнен психоанализге, постструктурализмге және постмодернизмге дейінгі соңғы бірнеше онжылдықтағы теорияның көптеген негізгі бөліктерінен алынған алхимия болып табылады [3, б 178-180] .

Георг Симмел айтқандай, «өмірдің ең қарапайым сыртқы құбылыстары» да кеңірек әлеуметтік және мәдени тәртіптің көрінісі болып табылады. Барлық адамдарда күнделікті өмір бар - күнделікті тәжірибенің қарапайым қозғалысын бүкіл планетадағы барлық адамдар бөліседі. Бірақ салыстырмалы түрде артықшылығы жоғары таптың адамы ретіндегі күнделікті өмірім айталық қара жұмысшы әйелден біршама ерекшеленеді. Екеуміз де бірдей негізгі күнделікті тәжірибелермен бөлісетін болсақ та - ояну, бір күнге дайындалу, күні бойы бірдеңе жасау, тамақтану, ұйықтау секілді - бұл тәжірибенің әйелдік нұсқасы менікінен мүлдем өзгеше болуы мүмкін. Ол жұмысқа бару үшін таңғы бесте тұрғанымен оның жұмысы ақыл-ой және қаржылық жағынан кері және пайдасыз болуы мүмкін. Егер ол жұмысқа уақытында келе алмаса, ол әртүрлі санкцияларға ұшырауы мүмкін, соның ішінде жұмыстан босатылуы немесе әр түрлі ескертулер алуы мүмкін [4, б 413].

Мәдениеттің бұл аспектісіне философ Иммануил Канттың идеялары әсер еткен ойшылдар ерекше назар аударды, Канттық дәстүр әлеуметтік ғылымдардағы мәдениет туралы ойлаудың негізгі әдісі болуы мүмкін. Бұл Дюркгеймнің белгілі бір мәдениет ұжымдық өкілдіктер жиынтығынан тұрады деген арттыратын Кантшыл көзқарас болып табылады. Дюркгейм анықтаған жіктеулердің ерекше маңызды жиынтығы әрбір нақты мәдениеттің заттарды екі санатқа жіктеу тәсілдері болды: бір жағынан "пайдалы" (қасиетті және сөзбе-сөз ерекше болып көрінетін заттар) және "пайдасыз" (қасиетті нәрселерге қарама-қарсы, күнделікті және қарапайым деп анықталатын нәрселер). Дюркгейм бойынша барлық мәдениеттер әлемдегі заттарды осылай бөлгенімен, әр мәдениеттің әр категорияға сәйкес келетіні туралы өзіндік түсінігі бар. Мәдени мәтінде "ерекше" деп саналатын нәрсені екіншісінде мүлдем ерекше емес деп санауға болады. Бұл әртүрлі уақытта және әртүрлі жерлерде өмір сүретін адамдардың топтары арасында "пайдалы" ерекше жағдайларға қарама-қайшы келетін "пайдасыз" күнделікті өмірдің бір бөлігі болып саналатын нәрсеге қатысты кейбір айырмашылықтар бар деген қорытындыға әкеледі. Элвин Гулднер атап өткендей, әр түрлі қоғамдарда «күнделікті өмір» болып саналатын нәрсеге қатысты әртүрлі идеялар болды. Дегенмен, олардың барлығын «күнделікті» деп анықтауға болады. Күнделікті болып жатқан белгіленбеген және қандай да бір түрде «әдеттен тыс» анықталмаған нәрселерді қамтиды.

Сондай-ақ, Кант рухында Макс Вебер мәдениетті "әлемдік процестің мағынасыз шексіздігінің ақырғы сегменті, адамдар мағынасы мен маңыздылығын беретін сегмент" деп анықтады. Вебер де, Дюркгейм де бір нәрсені әртүрлі тәсілдермен айтқысы келеді: топтың мәдениеті белгілі бір адамдар үшін әлемді түсінуге мүмкіндік береді. Бұл олардың қоршаған әлемді бастан кешіретін және түсінетін шеңбері болып табылады. Сондықтан адамдарды "шындыққа" тікелей қол жеткізе алмайтындай етіп қарастыруға болады. Оның орнына олардың шындығы мәдениет арқылы және олар қолданатын белгілі бір тілдің категориялары арқылы мұқият қалыптасады. Мәдениет пен тіл синоним болмаса да бір-бірімен тығыз байланысты. Тілдің шындықты «ойлау» және оған мағына беру тәсілі сол тілді қолданатын адамдардың заттарды түсіну тәсілдерін терең қалыптастырады [5, б 146] .

Бирмингемде басты мақсат «адамдарға түсінуге мүмкіндік беру болды, яғни не болып жатқанын және әсіресе ойлау тәсілдерін, өмір сүрудің стратегияларын сонымен

қатар қарсыласу ресурстарын қамтамасыз ету» болды. Зерттеу тәжірибесін таңдау қойылған сұрақтарға байланысты, ал сұрақтар олардың контекстіне байланысты туындап отырады. Мәдени зерттеулер үшін академияның кез-келген формальды тәртіптік тәжірибесін сыни тұрғыдан емес, қабылдау қиынға соғады, өйткені бұл тәжірибелер олар жазған айырмашылықтар секілді өздерімен бірге тәртіптік инвестициялар мен ұлттық мұрасын және мәдени зерттеулер жиі бас тартатын әлеуметтік салдарлардың тарихын алып жүреді. Осылайша, мысалы, мәдени зерттеулерде мәтінді жақын оқуға тыйым салынбағанымен, олар да талап етілмейді. Сонымен қатар, әдебиеттанудағы мәтіндік талдау мәтіндердің толығымен өзін-өзі анықтайтын және тәуелсіз объектілер ретінде дұрыс түсінілетіндігіне, сондай-ақ мәтіндердің қандай түрлерін талдауға лайық екендігі туралы пікірлердің тарихын қамтиды.

Мақала қорытындысы бойынша күнделікті іс-әрекеттеріміздің негізгі тұжырымдамасы мәдени талдануы барысында қоғам тіршілігіне, отбаслық құндылықтарға, адамның мінез-құлықы мен ойлау қабілетіне тікелей қатысты екенін айта аламыз. Қажеттіліктер мен талаптардың орындалуы барысында күнделікті тіршіліктің мәні ашылады. Уақыт кезеңдерін ескере отырып нақты шешім қабылдаудың қадамдарын көрсете алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Моррис, Миган “В мотеле Генри Паркса”. Культурология, 2 (1), 1988. С. 1-47.
2. Мани, Лата “Спорные традиции: Дебаты о сати в колониальной Индии”. Культурная критика, 7, 1987. С. 152-153.
3. Хоггарт, Р. ‘Гуманистические исследования и массовая культура’, в английском духе: очерки об образовании, культуре и коммуникациях, Лондон: Чатто и Виндус, 1982. С. 178-180.
4. Зиммель Г. ‘Метрополия и ментальная жизнь’, в книге Курта Х. Вольфа (пер. и ред.) Социология Георга Зиммеля, Нью-Йорк: Свободная пресса. 1950. С. 413.
5. Вебер, М. (1978) "Природа социального действия", В. Г. Рунсиман (ред.). Рунсиман.) Вебер: Выбор В Перевод. Кембридж: Издательство Кембриджского Университета. 1978. С. 146.

АҒАШ ТӨСЕК ЖАСАУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Мәдениеттану, 2 -курс Мағзұмов М.М.

Ғылыми жетекші: филол.ғ.к., Мұханбет Ә.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Бүгінде қазақ халқының ата-бабамыздан мұра болып қалған ағаш өңдеу мәдениеті кезінен зерттеліп келеді. Мал өсіріп және көшпелі салт дәстүрді ұстанған халқымыз ағаш өнерімен тығыз байланыста болды. Өмір сүретін баспанасынан бастап қолданатын құралдарын ағаштан жасау бүгінгі күнге дейін өзінің дәстүрлері мағынасын жоғалтқан жоқ. Алайда, жаһандану дәуірінде ұмытыла бастаған ұлттық жиһазымызды өзгеріссіз сақтау мәселесі алаңдатуда. Осы жиһаздардың басым көпшілігін мұражайлардан көреміз. Мысалы ол жиһаздарды атап өтетін болсақ кебеже, адалбақан, асадал, жастық ағаш, қайқыбас төсек. Ал бесік пен сандықты күнделікті тұрмыста кездестіре аламыз. Қайқыбас төсектің құрлымы күрделі және денсаулыққа пайдалы екенін көп ескере бермейміз. Ғылыми мақалада қайқыбас төсек жасау өнерінің сақталуы мен қатар сүйекпен сәндеу әдіс тәсілдері жүйелі түрде талданады. Зерттеу жұмысында автор дәстүрлі жиһаз жасау өнеріне әдеби шолу жасап, сондай-ақ оның ұлттық мәдениетіміздегі рөлін айқындайды.

Тірек сөздер: қайқыбас төсек, ағаш өңдеу, сүйкепен сәндеу, жиһаз, дәстүр, ағаш шеберлері

Дәстүрлі өнеріміздің ішінде тарихтан бүгінге дейін жеткен мәдени ағаш өңдеу өнерінің алатын орны зор. Орталық Азия Қорғандарында, әсіресе Пазырықта жүргізілген зерттеулер нәтижесінде алынған мәліметтерде ағаш кесектерімен қатар ат ер-тұрмандары мен әбзелдерінде қолданылған ағаш кесектері де табылған. Ағаш құрылыс материалы ретінде ерте заманнан бері қолданылған; Ол өзінің беріктігімен, меншікті жылуымен және құрылымымен пайдаланудың үздіксіздігін көрсететін материалға айналды. Уақыт өте келе бұл материалды қолдану техникасында көптеген өзгерістер мен әзірлемелер болды [1].

Тарихтан келе жатқан қол өнеріміздің ең маңыздысы және күнделікті тұрмыс мәдениетімізде қолданатын бұйымдарды ағаш материалынан жасау дәстүрге айналған. Көшіп қону көліктіктерінен бастап тұрмыста пайдаланатын құралдары мен баспаналарын ағаштан жасап алып отырған. Ұлттық жиһаздардың ішіндегі көлемді және жасалуы күрделісі қайқыбас ағаш төсек. Осындай тұрмыстық мәдени бұйымдарымызды жасауда пайдаланылған ағаш түрлеріне тоқталатын болсақ. Халқымыздың жер аумағы үлкен болғандықтан табиғат жағдайына байланысты ағаш түрлері әр-түрлі болған. Сондықтанда тұрмыстық заттар мен үй жиһаздарын жасауға бірнеше ағаш түрлерін қолданылған. Ағаш түрлерін атап өтетін болсақ мысалы; қайың, терек, шырша, долана, тал, емен, самырсын, үйеңкі, шынар, қара ағаш, ырғай, жаңғақ, мойыл, жөке, арша және қарағай ағаштарын атап айтуға болады.

Бұлардың бірі қатты, бірі жонуға оңай, жылтыр, ал кейбіреуі жарылмайтын, қаңсымайтын болса, енді кейбіреуі иілгіш, жеңіл, су сіңбейтін бірақ бояу сіңгіш, желім ұстағыш болады. Әрбір істің ерекшелігіне қарай әр түрлі сападағы ағаштар пайдаланылды. Мысалы, қазақ шеберлері әрі жеңіл, әрі жонуға жақсы деп ерді, арбаның төс ағашын, кереуеттің басын қайыңнан істейді. Күйменің, тарантастың өре ағаштарын әрі солқылдақ, әрі мықты болады деп үйеңкі мен мойылдан жасаса, найзаның сабын, садақтың жөбесін, соқа мен арбаның оқтық және т.б. бөлшектерін темірдей берік деп еменнен, мал суаратын науаны (астауды) су сіңіп ісінбейді деп самырсыннан жасайды. Құстың тұғыры, балдағы, пышақтың сабы, қасық, шөміш сияқты заттар әрі жеңіл, әрі қызыл, көк, ақ түстер аралас, иісі жақсы болғандықтан арша ағашынан жасалады. Балтаның, балғаның, қамшының саптарын көбінесе ырғай мен шырғай, ұшқат ағаштарынан, тобылғыдан істейді. Қазақ үйдің уық, керегелерін талдан, қара мойылдан, шаңырағын, маңдайша мен табалдырығын қайыңнан істейді. Күйдіріп, өрнектеу көбінесе қайыңға, ал оюластырып шегелеп өрнектеу емен мен қызыл ағашқа жасалады [2. Б 123-124].

Ағаш шеберлері үй жиһаздарын жасауда жеңіл табиғи ағаш өнімдерін таңдап алған. Қарағай ағашынан жасалған бұйымдар мен жиһаздар ылғалға төзімді, жеңіл болып келеді. Бұл ағаштан ұлттық музыкалық аспабымыз домбыра да жасалады. Себебі, кепкен қарағай ағашы көп иіле бермейтін, жеңіл, қатты қасиеттерімен ерекшеленеді. Қарағай ағашынан жасалған тұрмыстық бұйымдарды көп кездестіруге болады. Қазақтың философы Абай Құнанбайұлының тұрмыста қолданған бұйымдары қарағай ағашынан құрстырыу әдісімен жасалып, бедерленіп оюланған сүйекпен сәнделіп жасалған. Ұлттық мәдени өнеріміздегі ағаштан жасалған бұйымдардың сәндік шешімде орындалған түрлерін XIX-XX ғасырда С.М. Дубининнің фотоға түсірген суреттерінен көре аламыз.

Ағаш төсектің қазақ үлгісіндегі түрі- қайқыбас төсек. Ол негізі үш бөліктен: төсектің басынан (жоғарғы және төменгі), қапталынан (алдыңғы және артқы), шабағынан тұрады. Төсектің басы, аяқтары мен оған көлбей бекітілетін жастықша бөлігі қиюластырып біртұтас етіп дайындалады. Төсек ағаш сәнді болу үшін шеберлер оның бетін әртүрлі бояулармен өрнек салып сырлайды немесе өрнектелген сүйекпен әшекейлейді [3.б 77]. Қайқыбас төсектің кейбір бөліктері қайың ағашынан жасалып

құралады. Өйткені қайың ағашы тығыз, салмақты, иілгіш қасиеттерге ие. Бұл ағаш түрін Қазақ жерінің кез келген аймағынан кездестіруге болады. Қайың ағашынан жасалған бұйым көп сәндеуді қажет етпейді, жақсылап өңдеп қызыл қоңырға бояп майласа жиһаз керемет өң береді. Осы ағаш түрін ақындарымыз өлеңге де қосқан және музыкалық аспаптар жасауға да қолайлы.

Төсек бастарының иіні 135-145 градус шамасындағы доғал бұрыштанып, төрт қырлана немес жұмырлана шабылады. Тұтас шабылған төсек бастары тым шалқақ болса, аяқтары ішке қарай кіріңкі, ал аяқтары тік болған жағдайда жоғарғы сүйеніштері де тіктеу келеді. Бір-біріне қарама-қарсы екі бастың арасын төсектің беті біріктіреді. Бізге кездескен төсек ағаштың бет жағына кейде ою-өрнек ойылса, енді біреулері түгелдей сүйектеліп, күміс әшекейлермен безендірілді Қазақ қолөнерде сүйек пен мүйіз өңдеу ісі өз алдына жеке кәсіп ретінде бөлінбеген. Ертеректе сүйектен кейбір еңбек құралдары мен қару-жарақ бөлшектерін жасаған. Ағаштан жасалатын үй жиһаздары мен ыдыс-аяқтарды көркемдеу үшін мал сүйегін кеңінен пайдаланған. Үй бұйымдарын әсемдеуге жылқы мен түйе сүйектері ғана жараған. Оның өзінде, ең алдымен, олардың жаурын сүйектері мен қабырғалары қолданылса, кейде әсемдеу үшін жіліктің қақ сүйегі іске асқан [5.б 36].

Шеберлер сүйекті өңдеу кезінде суға қайнатып және ыстық күлге бастырып майынан тазартқан. Бойынан майы тазаланған сүйектерді арнайы құралдармен бедер салып, әдемі пішінде кесіп дайындайды. Сүйектен жасалған әдемі пішіндер мен оюларды ағаш бұйымдардың бетіне кішкентай шегелермен ұстатып әшекейлеген. Сүйекпен сәнделіп жасалған ағаш бұйымдары өте жоғары бағаланғандықтан, әлеуметтік жағыдайға байланысты бұл заттарды ауқатты адамдар арнайы ауыл шеберлеріне жасатып отырған.

Қазіргі жақандану заманында да сүйекпен сәнделген бұйымдарымыз аз кездеседі. Бірақ, осы сәндеу әдісін қазіргі заман шеберлері музыкалық аспап жасау барысында қолданып келеді. Жиһазды сүйекпен сәндеу мәдениетіміз кенжелеп барады, себебі сүйекті өңдеу әдіс-тәсілдері біршама уақытты алатындықтан шеберлеріміз заманауи материалдарға ауысып жатыр. Бір жағынан халқымыз қалалық мәдениетті ұстағандықтан және шеттелдік бұйымдардың тұрмысымызға енуінен деп тұжырымдауға болады. Сондықтан да, осы дәстүрлі өнерімізді қазіргі жастарымызға үйрету парызымыз.

Адам тұрмысында мәдениеттің дамуына байланысты ағаш өңдеу тәсілдері жетіле түсті. Ағаш діңінен жасалатын бұйымдар адам өмірінде алатын орыны ерекше. Күнделікті мәдени өмірімізде шаршағанда демалатын жиһазымыз ағаштан жасалған қайқыбас төсектің пайдалы жақтары өте көп. Қарағай ағашының емдік қасиеті болғандықтан көп жиһаздарды шеберлер осы ағаш түрінен жасаған. Дана халқымыздың тұрмыста қолданған қайқыбас төсектің адам денсаулығына пайдалы екенін білген.

Төсек бастарының қайқы болуы — жатқан адамның аяғы мен басы денесінен сәл биік болып демалғанда қан айналысы жақсы болатынын қазақтар баяғы заманда-ақ ескерген. Ол сондай-ақ, ажыратылып және құрастырылатындықтан көшкенде түйеге артуға өте қолайлы. Ағаш төсектерге салынатын қиюланған және оюланған төсек сырмақтар, тұсына қойылатын адалбақан, ілінетін тұскиіз, тоқылған, кестеленген төсек жапқыш, төсекаяқ, кермелері керемет жарасып, үйдің сәні мен ажарын аша түсетін болған [6].

Ғылыми еңбекте дәстүрлі жиһаз қайқы бас төсек жасау өнеріне тоқталып халықтың тұрмыс-тіршілігінде алатын орнына талдау жасалынып, этнограф, археолог ғалымдардың еңбектеріне тоқталып, тарихына көз жүгірттік. Бірнеше ұрпаққа жалғасқан халқымыздың дәстүрлі мәдениетінің әдіс-тәсілдері мен терең символдық бейнелерінен сыр шертетін мәдени мұра болып отыр. Сондай-ақ қазақтың ұлттық жиһаз жасау өнерін одан әрі зерттеудің келешегі зор екендігін айқын көруге болады. Ұлттық

жиһаз жасау өнері мен мәдениетінің даму деңгейіне байланысты өзгеріске ұшырап, жергілікті этникалық ерекшеліктер негізінде дамыды.

Жиһаз жасау өнерінің түрлері мен жасалу технологияларын, әдіс-тәсілдерін одан әрі зерттеп, зерделеп, мәдени мәселелерді пысықтауға, бірегей тарихи – мәдени мұраны сақтауға, халық өнерін насихаттап, оны одан әрі пайдаланудағы артықшылықтарын айқындауға, ұрпақ тәрбиесіне үлкен септігін тигізетіні сөзсіз.

Жаһандану қоғамда болып жатқан бетбұрыстар, халқымыздың салт-дәстүріне, рухани мұрасына құрметпен қарау ерекше маңызға ие болып отыр. Олай болса, халық қолөнеріне, мәдени мұраларымызға қаншалықты терең үңілсек, қоғамдағы қазіргі жағдайды соғұрлым жақсы түсінетін, білетін боламыз. Сондай қажеттіліктің бірі – ұлттық жиһаз жасау өнерінің әдіс-тәсілдерінің сақталуы және заманауи дамуына үлес қосу. Демек, халық өнерін бойына сіңіріп өсу – алдыңғы буынға жүктелген парыз және қазіргі кездегі кезек күттірмейтін мәселесі. Сондықтан да қолөнерімізді өскелең ұрпақтарымызға үйретіп және ұлттық өнер туындыларымызды құрметтейтін жастарымызды тәрбиелеу.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://aksaray.ktb.gov.tr/TR-232502/ahsap-isciligi-ve-oyma-sanati.html#>
2. Қазақ этнографиясы: / Зейнолла Сәнік, Жанат Зейноллақызы.- Алматы: « Ақ Арыс» баспасы, 2016.-576 б.
3. Қасиманов Садық. Қазақ халқының қол өнері. Алматы, «Қазақстан» 1969. 248 б.
4. Ералы.Оспанұлы.Қазақ халқының қолөнері. Қошетер. Шымкент 2021ж. 465 б.
5. Х.Арғынбаев «Қазақ халқының қолөнері». Алматы «Өнер» 1987ж. 126 б.
6. <https://massaget.kz/layfstayl/madeniet/57686/>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ МӘДЕНИ ТУРИЗМ КЛАСТЕРІНІҢ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІН КӨТЕРУДЕГІ РӨЛІ

Мәдениеттану, 2-курс **Есболова М.А.**

Ғылыми жетекшіі: филол.ғ.к. Омирбекова А.О.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақалада туристік кластерді дамытудың тәжірибесінің теориялық аспектілері қарастырылады. Мақалада туристік кластерді дамытудың "туристік кластер", "мәдени туризм" және "мәдени-туристік кластер" ұғымдарын талданды. Қазіргі кезде Қазақстандағы туризмнің даму кезеңінде туристік қызметтің әлеуметтік-экономикалық тиімділігін арттыруға көмектесетін кластерлік тәсіл қолданылады. Кластерлерді әзірлеудің негізінде айрықша қайталанбайтын туристік өнімді қалыптастыру, туристік кластерлерді құру саланың үздіксіз дамуына, Қазақстанның оң имиджін қалыптастыруға ықпал ететіні қарастырылды.

Түйінді сөздер: кластер, туристік кластер, ЮНЕСКО, Жібек жолы, МҰТП.

Қазақстандық туристік өнімнің тартымдылығы мен сапасына қарамастан, жоғары дамыған инфрақұрылымның болмауы туристердің сапардан қанағаттану дәрежесін төмендетеді, бұл туристік келу санының қысқаруына және ішкі және әлемдік туристік нарықтардағы аумақтың бәсекеге қабілеттілік деңгейінің төмендеуіне алып келеді. Сондықтан жаңа тәсілдерді әзірлеу қажеттілігі әр түрлі аумақтық деңгейдегі туризмді ұйымдастыру-бұл уақыт талабы. Осындай әдістердің бірі-кластерлік тәсіл.

Қазіргі уақытта қазақстандық туризм үшін тиісті әкімшілік-аумақтық білім берудің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында кластерлерді қалыптастыру міндеті барынша өзекті болып отыр.

Туристік кластер-бұл туристік өнімді әзірлеумен, өндірумен, ілгерілетумен және сатумен, сондай-ақ туризм индустриясымен және рекреациялық қызметтермен сабақтас қызметпен айналысатын өзара байланысты кәсіпорындар мен ұйымдардың бір шектеулі аумақ шеңберіндегі шоғырлануы.

Туристік кластерді құрудың мақсаты – синергетикалық әсер есебінен туристік нарықта аумақтың бәсекеге қабілеттілігін арттыру, оның ішінде: кластерге кіретін кәсіпорындар мен ұйымдар жұмысының тиімділігін арттыру, инновацияларды ынталандыру және жаңа туристік бағыттарды дамыту.

Аймақтық бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін салалық кластерлер идеясы Гарвард бизнес мектебінің профессоры Майкл Портердің арқасында кең таралды, дегенмен оның негізін қалаушылар әлі де А.Маршалл және Б. С. Ястремский.

Майкл Портер теориясына сәйкес, кластер - бұл белгілі бір салада жұмыс істейтін және бірін-бірі толықтыратын географиялық жағынан көршілес өзара байланысты компаниялар (жеткізушілер, өндірушілер, делдалдар) және олармен байланысты ұйымдар (білім беру мекемелері, мемлекеттік басқару органдары, инфрақұрылымдық компаниялар) тобы.

М.Портердің пікірінше, елдің бәсекеге қабілеттілігін оның жеке фирмаларының емес, кластерлердің - әртүрлі салалардағы фирмалардың бірлестіктерінің халықаралық бәсекеге қабілеттілігі призмасы арқылы қарастырған жөн, және бұл кластерлердің ішкі ресурстарды тиімді пайдалану қабілеті түбегейлі маңызды. Он елдегі 100-ден астам саланың бәсекелестік мүмкіндіктерін талдай отырып, М. Портер ең бәсекеге қабілетті Трансұлттық компаниялар әдетте әр түрлі елдерге жүйесіз бөлінбейді, бірақ бір елде, кейде тіпті елдің бір аймағында шоғырлануға бейім деген қорытындыға келді. Бұл құбылыстың түсіндірмесі мынада: бір немесе бірнеше фирмалар, әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізе отырып, өзінің оң әсерін жақын ортаға таратады: жеткізушілер, тұтынушылар және бәсекелестер. Қоршаған ортаның жетістіктері, өз кезегінде, осы компанияның бәсекеге қабілеттілігінің одан әрі өсуіне әсер етеді. Осындай өзара тиімді ынтымақтастықтың нәтижесінде "кластер" - тығыз байланысты салалар фирмаларының қауымдастығы қалыптасады [1].

Туристік кластерлерге өңір шегінде географиялық шоғырланған, мамандандырылған туристік инфрақұрылымды, жергілікті еңбек нарықтарын және шаруашылықтың басқа да функционалдық құрылымдарын бірлесіп пайдаланатын кәсіпорындар топтары жатады.

Туристік кластерді құру кезінде өз қызметтерін елден тыс жерлерге экспорттайтын ірі тuroпeратopлық фирмаларға жетекші рөл беріледі. Төменгі деңгейде әртүрлі туристік агенттіктер, сондай-ақ туристерді орналастыру, тамақтандыру, тасымалдау, байланысты қызметтерді ұсыну және туристік сұраныс тауарларын өндіру бойынша көптеген кәсіпорындар бар. Олардың барлығы ортақ бизнес климатымен біріктіріледі, оның шегінде туристік кластердің жұмыс істеуі үшін қажетті еңбек ресурстары, технологиялар қалыптасады, сондай-ақ салық жүйесін, Әкімшілік реттеуді және кедергілерді қоса алғанда, түрлі ынталандырулар қолданылады.

Туристік кластерлерді қалыптастыру процесінде ұқсас және өзара байланысты кәсіпорындар мен ұйымдар өзара сенім қатынастарын құру, идеялар мен ақпаратпен өзара алмасу, іс-әрекеттерді бірлесіп үйлестіру мақсатында бірін-бірі толықтырады және ынтымақтасады. Осының барлығы серіктестер арасында жүзеге асырылатын операциялардың құнын төмендетуге мүмкіндік береді.

Туристік кластерлер, әдетте, сыртқы нарықтардағы туристік қызметтердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында ғылыми және білім беру мекемелерімен, жергілікті билік органдарымен өзара әрекеттеседі.

Туристік кластерлер шеңберінде кейбір жағдайларда бір - бірімен бәсекелесетін, ал басқаларында белгілі бір ортақ шешімдерді әзірлеу, бірлескен бастамаларды әзірлеу үшін ынтымақтасатын әртүрлі кәсіпорындардың осындай үйлесімі болуы мүмкін, дегенмен

бұл көптеген жағдайларда кластер құрылымынан болуы мүмкін. Сонымен, кластерлік модель тек өзара тиімді ынтымақтастықты, ақпарат, идеялар, технологиялар, жұмысшылар алмасуды ғана емес, сонымен бірге олардың арасындағы бәсекелестіктің болуын да қарастырады.

Туристік кластерлер экономиканың туристік және ұқсас және қосалқы секторлары кәсіпорындарының аз санын да, үлкен санын да қамтуы мүмкін. Олар әртүрлі комбинациялар мен қатынастардағы ірі және кіші фирмалардан құрылуы мүмкін. Мысалы, Италиядағы кластерлер негізінен шағын және орта кәсіпорындарды біріктіреді, Шотландияда (ЕО базалық моделі) - кластердің өзегі кейде шетелдік шыққан қуатты кәсіпорындарды құрайды [2].

Туристік кластерлер олардың құрамына кіретін кәсіпорындар, ұйымдар, мекемелер, ұйымдар арасындағы өзара іс-қимылдың жоғары деңгейімен сипатталады, олар туристік бизнес кәсіпорындарының мақсатты бірлестіктерінен қуатты, жақсы құрылымдалған коммерциялық бәсекеге қабілетті құрылымдарға дейін өзгереді. Туристік кластерлер әртүрлі қолдау институттарын, өндірістік және коммерциялық құрылымдарды, сондай-ақ өңірлік және Ұлттық үкіметтерді (туристік әкімшілік атынан, туризм басқармасы) қоса алғанда, қатысушылардың едәуір үлкен тобын біріктіреді.

Кластерлерге келесі ерекшеліктер тән:

1. көлденең ерекшелігі-кластерлердің құрылысы белгілі бір аумақпен байланысты;
2. тік ерекшелік, яғни өндіріс процесінің иерархиялық байланысының болуы;
3. бүйірлік ерекшелігі-бір саланың әртүрлі секторларын біріктіру;
4. технологиялық ерекшелігі-бірдей технологиялы өндірістер жиынтығын қосу
5. басты ерекшелігі-бірнеше фирмаларды біріктіретін ірі кәсіпорынның болуы.

А.Ю. Александрованың айтуынша, туристік кластерді қалыптастыру кезінде оның элементтері арасындағы қатынастарға ерекше назар аудару керек. Бұл байланыс қатысушылардың экономикалық пайдасына негізделіп қана қоймайды, сонымен қатар туристердің де, аумақтың да қажеттіліктерін қанағаттандыратын сапалы туристік қызметтерді құруға және іске асыруға бағытталған. Бұл кластердің негізгі қызметтерінің өзара байланысында ("көлік - орналастыру құралдары – тамақтану") және өзара байланысында ("мемлекеттік басқару – коммерциялық ұйымдар – ғылыми-білім беру мекемелері") көрініс табады. Кластерге кіретін фирмалардың өзара байланысы қосылған құн тізбектері мен жинақтау жүйесі есебінен жүзеге асырылады. Әрбір компания өзінің қосымша құнын жасайды. Бәсекелестік артықшылыққа қол жеткізу үшін фирма өзінің қосылған құн тізбегін де, оны жеткізушілермен және тұтынушылармен байланыстыратын сыртқы тізбектерді де оңтайландыруы керек.

Кластерді қалыптастыру ішкі туризмнің ұлғаюына ықпал етеді. Алайда, бүгінгі күні туристік кластерді қалыптастыру жолында кедергілер бар: инфрақұрылым мен көліктің дамымауы, бұл Қазақстан Республикасының көптеген өңірлерінің проблемасы болып табылады; кластерді қалыптастырудың ұзақ кезеңі, яғни кластерден бірден пайда алу емес; туристік кадрлардың жетіспеушілігі.

Осы проблемаларды шешу қазіргі заманғы бәсекеге қабілетті туристік кешен құруға ықпал ететін болады. Экономиканың дамуына елеулі үлес қосу салық түсімдері есебінен жүзеге асырылады: бюджет, шетел валютасының түсуі, мәдени және табиғи әлеуетті сақтау және ұтымды пайдалану.

Туристік кластерді құру іс жүзінде аумақтың жайғасымын айқындайды және өңірдің оң имиджін қалыптастыруға әсер етеді, бұл тұтастай алғанда жоғары интеграцияланған туристік ұсыныстар мен бәсекеге қабілетті туристік өнімдерді құрады.

Қазақстан Республикасында туристік саланы дамытудың 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасына сәйкес елді туризм саласында бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына шығаруға қабілетті 5 негізгі туристік кластерді дамыту көзделеді: Астана, Алматы, Шығыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан және Батыс Қазақстан.

Бірінші кластер "Астана" деп аталды, өйткені ол Астана қаласы болады. Тұжырымдамаға сәйкес кластерге Астана, Ақмола облысы, Солтүстік Қазақстан облысының оңтүстік-батыс бөлігі, Павлодар облысының батыс бөлігі және Қарағанды облысының солтүстік-шығыс бөлігі кіреді. Туристік сұраныстың келесі негізгі орындарына баса назар аударылады: Қорғалжын мемлекеттік табиғи қорығы (ЮНЕСКО қорғауындағы Солтүстік Қазақстанның Сарыарқа - далалары мен көлдері деп аталатын аумақтардың бір бөлігі); "Бурабай" МҰТП; "Көкшетау" МҰТП; "Бұйратау" МҰТП; Қарағанды қаласы; Қарқаралы МҰТП; Баянауыл МҰТП.

Біздің ойымызша, кластер ЮНЕСКО-ның алдын ала тізіміне енгізілген жаңа туристік қызығушылық орындарымен толықтырылуы мүмкін: Мезалит кезеңіне жататын Тасмола мәдениетінің бөлінген тастары бар қорғандар, Беғазы-Дәндібай мәдениетінің қорымдары, сондай-ақ "Жібек жолы" сериялық трансұлттық номинациясына енгізілген объектілер (Бозоқ қалашығы). Бұл кластердегі ғылыми туризмнің дамуына серпін береді, сонымен қатар мәдени туризм, таулар мен көлдердегі демалыс, қысқа мерзімді демалыс дамиды [3].

Екінші кластер - бұл өз атауын біріншіге ұқсас алған "Алматы". Оған Алматы қаласы мен Алматы облысының бір бөлігі кіреді. Алматы қаласы кластердің орталығы болып табылады, онда туристік қызығушылықтың мынадай негізгі орындары айқындалған: петроглифтері бар Тамғалы археологиялық ландшафты (ЮНЕСКО объектісі); ЮНЕСКО-ның алдын ала тізіміне енгізілген "Алтын Емел" МҰТП; Шарын каньоны; Қапшағай су қоймасы; ЮНЕСКО-ның алдын ала тізіміне енгізілген Іле-Алатау МҰТП-мен Алматы қаласының жанындағы тау шаңғысы аймақтары; "Жаңа Іле" туристік орталығы.

Болашақта кластер Алматы облысының басқа да бөліктерін кеңейтіп, қамтуы мүмкін, сондай - ақ ЮНЕСКО-ның алдын ала тізіміне енгізілген Ешкіөлмес петроглифтері бар Балқаш көлі мен Жетісу Алатауының тау тізбегі, сондай-ақ Есік қорғандары мен "Жібек жолы" сериялық трансұлттық номинациясына енгізілген объектілер (Талғар қалашығы, Боралдай сақ қорғандары) туристік қызығушылық тудыратын жаңа орындарды ұсынуы мүмкін.

Алматы халықаралық тау, іскерлік және тау шаңғысы туризмінің орталығына айналады және "қаладағы және таудағы ойын-сауық" кластері ретінде позицияланатын болады. Осы кластер ұсынатын негізгі туристік өнімдерге МІСЕ-туризм, мәдени туризм және турне, таулар мен көлдердегі демалыс, қысқа мерзімді демалыс жатады.

Шығыс Қазақстан кластері Шығыс Қазақстан облысының солтүстік және шығыс бөліктерін қамтиды. Өскемен қаласы кластердің орталығы болып табылады, онда туристік қызығушылықтың алты негізгі орны анықталған: Бұқтырма су қоймасы; Ертіс өзені - Жайсаң көлі; Катонқарағай МҰТП; Марқакөл көлі және Қалжыр каньоны; Риддер-Анатау және Ивановка таулары; Семей қаласы.

Болашақта кластер Шығыс Қазақстан облысының қалған бөліктерін қоса алғанда, кеңейе алады, оның ішінде Алакөл мемлекеттік табиғи қорығы, "Берел" мемлекеттік тарихи-мәдени қорығы. ШҚО дамытудың кластерлік бағдарламасында көрсетілген жоғарыда сипатталған кластерлерден басқа, біздің ойымызша, өңірде ғылыми туризмді дамыту мүмкіндігіне де назар аударған жөн.

ШҚО ғылыми туризм орталықтары "Тархан тірек геологиялық қимасы" және "Ақ Бауыр табиғи астрономиялық кешені" бола алады.

Шығыс Қазақстан кластері "табиғат ғажайыптары әлемі" ретінде жайғастырылады және экологиялық туризмді дамыту орталығы болып табылады. Осы кластерде әзірленетін негізгі туристік өнімдерге белсенді және қызықты туризм, таулар мен көлдердегі демалыс жатады.

Оңтүстік Қазақстан Қызылорда облысының орталық және шығыс бөліктерін, Оңтүстік Қазақстан облысының оңтүстік бөлігін және Жамбыл облысының оңтүстік-батыс бөлігін қамтитын кластер болып табылады. Шымкент қаласы кластердің орталығы

болып табылады, онда туристік қызығушылықтың негізгі орындары ұсынылған: Қожа Ахмет Яссауи кесенесі бар Түркістан қаласы(ЮНЕСКО объектісі); ЮНЕСКО-ның алдын ала тізіміне енгізілген ортағасырлық Отырар қалашығы мен Отырар шұратының археологиялық объектілері; Сауран археологиялық кешені; палеолит учаскелері мен геоморфологиясы бар Қаратау ГӨЗ; ЮНЕСКО-ның алдын ала тізіміне енгізілген Арпа-Өзен петроглифтері; ЮНЕСКО-ның алдын ала тізіміне енгізілген Ақсу-Жабағылы мемлекеттік табиғи қорығы; Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық паркі; Байқоңыр ғарыш айлағы; Қызылорда қаласы; Сарыағаш қаласы; Тараз қаласы.

Болашақта кластер барлық үш облыстың қалған бөліктерін қоса алғанда кеңей алады, сондай-ақ ЮНЕСКО-ның алдын ала тізіміне енгізілген Мерке түркі мазары және Барсакелмес мемлекеттік табиғи қорығы, сондай-ақ "Жібек жолы" сериялық трансұлттық номинациясына енгізілген объектілер (Жетіасар оазисінің ескерткіштері, Сығанақ қалашығы) сияқты туристік қызығушылықтың жаңа орындарын ұсына алады.

Оңтүстік Қазақстан кластері "Ұлы Жібек Жолының жүрегі"ретінде танылатын болады. Осы кластерде әзірленетін негізгі туристік өнімдерге мәдени туризм және турне жатады [4].

Батыс Қазақстан-бүкіл Маңғыстау облысын және Батыс Қазақстан облысының бір бөлігін қамтитын кластер. Ақтау қаласы осы кластердің орталығы болып табылады, онда мынадай туристік қызығушылық тудыратын негізгі орындар орналасқан: Бекет-Ата, Шопан-Ата және Қараман-Ата жерасты мешіттері, Омар және Тура кесенесі; Маңғышлақ түбегінің қорымдары; Шерқала тауы; Қарағие-Қаракөл табиғат қорғау аумағы; Үстірт мемлекеттік табиғи қорығы; "Бөкей ордасы" ескерткіштер кешені; "Кендірлі" курорты.

Батыс Қазақстан кластері "Каспий Ривьера"ретінде позицияланатын болады. Осы кластерде әзірленетін негізгі туристік өнімдерге жағажай туризмі, мәдени туризм және турне жатады.

"Батыс Еуропа – Батыс Қытай халықаралық көлік дәлізін" іске асыру шеңберінде өңірлердің бірегей туризм объектілеріне байланыстыра отырып және республиканың батыс және шығыс "шекара қақпаларында" тиісті жағдайлары бар туристердің орналасуы, демалуы және қажетті сервистік қызметтер алуы үшін қазіргі заманғы туристік инфрақұрылым құру болжанады.

Кластерге кірмеген өңірлер үшін, сондай-ақ аудандық деңгейлерде ішкі туризмді дамыту үшін перспективалы туристік өнімдерді айқындау қажет. Бұл жағдайда тиісті инфрақұрылымды дамыту бойынша шағын жобаларды әзірлеп, іске асырған жөн.

Қазақстанның барлық өңірлері үшін барынша тартымды туристік өнімдердің біріне туризмнің басым түрлерінің бірі болып табылатын экологиялық туризмді жатқызуға болады.

Елдің "жасыл" экономика қағидаттарына көшуге арналған белгіленген бағытын ескере отырып, агротуризмнің үлгісі ауыл халқын баламалы Жұмыспен қамтудың генераторы ретінде ғана емес, өңірлердің экономикасын қаржылай қолдауды қамтамасыз ету және экологиялық "таза" ауыл шаруашылығы өндірісін дамыту ретінде де айқын көрінеді. Агротуризм қоршаған ортаны қорғаудың қуатты құралы болып табылады, ол жергілікті халықты осы процеске тартуға ықпал етеді, ол үшін табиғатқа ұқыпты қарау экономикалық тұрғыдан тиімді болады.

Қонақ үйлер желісін құру мәдениетті сақтауға, оның ішінде ауылда қолөнерді дамыту, фольклорлық мерекелер мен фестивальдер ұйымдастыру арқылы ықпал ететін болады [5].

Ауыл туризмін дамыту перспективалары зор болғандықтан, Қазақстанның барлық өңірлерінде туризм жөніндегі жергілікті атқарушы органдар жұмыс істеп тұрғандарын жаңғыртуды, ал қажет болған жағдайда жаңа көлік инфрақұрылымын құруды қамтамасыз етуі, өңірдің ШОБ қалыптасуы мен дамуы үшін мемлекеттік қолдау тетіктерін айқындауы қажет, қамтамасыз ету, әдістемелік құралдар әзірледі, қонақ үйлер

ашатын кәсіпкерлерге консультациялық көмек көрсетуді қамтамасыз ету, жергілікті және өңірлік деңгейлерде Қонақ үйлерді ақпараттық қолдау мен ілгерілетудің пәрменді құралын айқындау.

Көрсетілетін қызметтердің жоғары сапасына кепілдік беру үшін ауылдық демалыс үйлерінің бірыңғай сыныптамасын әзірлеу жөніндегі мәселені шешу, осы сыныптаманың өлшемшарттарын айқындау және ауылдық қонақ үйлер үшін бірыңғай стандарттарды бөліп көрсету қажет.

Қазақстанның шекара маңындағы облыстары үшін де туризмді дамыту үшін үлкен перспективалар бар. Халықаралық ынтымақтастықты тереңдету, бірлескен туристік маршруттарды, оның ішінде шектес елдердің азаматтары үшін бір/екі күндік экскурсияларды құру және дамыту, мәдениет фестивальдерін өткізу орынды.

Қорыта айтқанда, жергілікті атқарушы органдар туризм саласындағы орталық уәкілетті органмен өзара іс-қимылды нығайтуы, туризмді дамытудың қысқа мерзімді/ұзақ мерзімді перспективаларға арналған өңірлік мастер-жоспарларын қайта қарауы/әзірлеуі, жұмыс істеп тұрған туристік ұйымдардың, типтері бойынша орналастыру орындарын, ойын-сауық және басқа да объектілерді қамтитын туристік инфрақұрылым объектілерінің тізбесін қамтитын деректер базасын тұрақты жаңартып отыруы қажет.

Туризм саласындағы, сондай-ақ сабақтас қызмет салаларындағы кәсіпкерлермен жұмысты күшейту, жергілікті жерлерде мемлекеттік қолдау құралдарының пәрменді жұмыс істеуіне ықпал ететін тетіктерді айқындау қажет. Өңірде туристік кадрларды даярлауды басымдықтардың бірі ретінде айқындау, туризм кадрларын даярлауды жүзеге асыратын оқу орындарымен тығыз байланыста болу [6].

Сондай-ақ барлық салалар үшін қызметтің басым бағыттарының бірі халықтың белгілі бір санаттарының, оның ішінде егде жастағы азаматтар мен мүмкіндігі шектеулі адамдардың Ел ішіндегі туристік қызметтерге қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін мүмкіндіктерді қамтамасыз ететін әлеуметтік туризмді дамыту болып табылады. Жеке сектормен және салалық қауымдастықтармен әріптестікте ин센див-туризмді ілгерілету және қызметкерлерді ел ішінде демалу үшін жолдамалармен көтермелеу тетігін енгізу жөніндегі жұмысты жандандыру қажет. Әлеуметтік туризмді дамыту жөніндегі шаралар әлеуметтік туризмді ұйымдастырушылар үшін экономикалық ынталандыруларды және оған қатысушылар үшін туристік қызметтер көрсету мен алу, әлеуметтік туризм объектілерін құру, реконструкциялау және пайдалану кезінде жеңілдіктерді қамтитын болады.

Осылайша, Қазақстан Республикасының туристік өнімін ілгерілету үшін мемлекет туризмді ұйымдастырудың кластерлік тәсілін таңдады. Біздің ойымызша, туристік кластерлерді құру саланың үздіксіз дамуына, Қазақстанның оң имиджін қалыптастыруға ықпал етеді. Республиканың барлық өңірлерінде туристік кластерлер құру арқылы Қазақстанның жоғары интеграцияланған туристік ұсыныстары мен бәсекеге қабілетті туристік өнімдері әлемдік туристік нарықта өзінің белгілі бір дәрежесін иеленуге тиіс.

Әдебиеттер тізімі;

1. Ердаулетов С.Р. Қазақстан туризмі: оқу құралы / С.Р. Ердаулетовтің басшылығымен авторлар ұжымы. – Алматы, «Бастау», 2018.
2. Үстенова Ө.Ж., Жүнісбекова Б.Б. Халықаралық туризм. Оқу құралы. – Алматы, 2019.
3. Кусаинов Х.Х., Сергеева А.М. Туризм экономикасы: Оқу құралы. - Алматы, 2019.
4. Локтева М.С. Туризм как сфера социально-культурной деятельности. – М., 2016. ТУРИЗМДІ ЖӘНЕ ТУРИСТІК КЛАСТЕРДІ ДАМУ ТУРАЛЫ ҚАЕУ Хабаршысы 178
5. Квартальнов В.А. Туризм: Учебник. - М.: Финансы и статистика, 2014.
6. Сушинская М.Д. Культурный туризм: учебное пособие.- М., 2016. 7. <https://kk.wikipedia.org> 8. <https://articlekz.com/kk/article/27686>

СОЦИАЛЬНАЯ РОЛЬ ЖЕНЩИН В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Исламоведение, 2-курс **Шанбаева А.Н.**

Научный руководитель: к.филос.наук Кантарбаева Ж.У.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби

Аннотация: В этой статье рассматриваются социальное положение казахских женщин в обществе, духовное положение, грамотность и отношение к жизни.

Ключевые слова: женщина, общество, очаг, социальная роль, образование, реформа.

Для того чтобы подчеркнуть социальную роль женщин в казахском обществе, мы разделим тему на три этапа: а) место женщины в традиционном казахском обществе; б) проблема женщины в советский период; в) роль женщины в годы после независимости. Такая классификация позволяет системно и глубже осветить проблему. Общественная жизнь казахского народа состояла из представителей различных социальных групп, в том числе определение места женщины - всегда одна из актуальных тем.

В многовековой кочевой культуре отношение к девочке было особенным. Несмотря на то, что мальчик считается будущим наследником, который останется в семье, девочку тоже очень любили и ценили. К воспитанию дочери относились очень ответственно, так как она будущая мама. Хотя было наказание мальчика, совершившего озорство, наказание девочки не встречалось. И все-таки девочка постепенно вмешивалась в домашние дела, собирала дрова, собирала навоз, качала колыбель, ухаживала за ребенком, таскала ведро с водой и т.д.

Казахские девушки выходили замуж в возрасте 15-16 лет [1, 311 с]. "Социальный статус казахских женщин во многом отличается от статуса женщин других восточных народов. Они имеют особый статус в социальной иерархии, потому что казахский народ особенно уважал хранительницу шаньрака – женщину-мать и знал, что семья-это благословение и процветание, закваска и тепло. Признанные мудрыми, достойными спутниками и храбрыми воинами, казахские женщины внесли большой вклад в духовность и культуру своего народа, занимая равноправное место в обществе. Жена кочевого народа, населявшего Великую степь, раскачивалась в колыбели традиционной культуры, занимала воспитание, осваивала опыт, узнавала свое место в обществе, поднималась от женственности к мудрости, от семейной жизни до уровня Матери страны, заботящейся об одной племенной стране» [1, 160 с].

Место и роль женщины в обществе определялись сложившимися родоплеменными отношениями, традиционным бытом, глубоко укоренившимся менталитетом, традициями, обычаями.

Если заглянуть в историю, Калдаева Б. С. в диссертационном исследовании, посвященном феномену женщины в казахском философском мировоззрении, выдвигает такой вывод относительно образа женщины тюркского времени: женские образы тесно связаны с идеями матриархальных традиций и древней тотемной мифологии, сыгравшей большую роль в духовной культуре тюркских народов. В тюркской традиции первая женщина, Мать, Покровительница рода Умай ассоциируется с образом матери (Ндай, богатая мать, Май-иче, Май-теща, Сары-теща) [2, 5с]. Одна из международных научно-практических конференций, посвященных 550-летию образования Казахского ханства в Казахстане в 2015 году, называется «дамы и красавицы при Казахском ханстве», что подчеркивает актуальность этой темы для казахского общества. В сборнике, в котором собраны материалы конференции, историки, специалисты других сфер, в рамках 550-летия Казахского ханства, прославляли заслуги перед нацией женщин и красавиц,

внесших вклад в формирование и развитие казахской государственности, прославляли их благородную жизнь, уточняли факты жизни женщин с сохраненными именами и важные дела, которые они сделали в обществе. Академик С. Каскабасов в статье «Карашаш и Казахское ханство» анализирует образ матери Карашаш в фольклоре.

Автор говорит, что из рассказов и легенд о Карашаше и Жиренше можно получить некоторую информацию о семейных ценностях, общественной этике того времени. Так, 1. взаимное уважение, мир, сострадание, уважение супругов в семье; 2. уважение к обществу, уважение к братьям и сестрам страны, уважение к старшим, уважение к младшим; 3. наличие свободы слова. "Даже если мы собираемся вырубить голову, мы не собираемся рубить язык!"; 4. Наличие всеобщего порядка в вопросах брака, возможность жить по своему усмотрению, а не насильственно; 5. способность женщин выступать перед группой, перед властью и открыто высказывать свое мнение; 6. придавать особое значение воспитанию детей, вовлекать девочек в семью с незапамятных времен, учить мальчиков защищать семью, супруга, обеспечивать нужным и т.д. многие подобные обычаи сохранялись внутри страны до середины XX века, использовал. Историк профессор Б. Карибаев приводит, что имена знатных матерей, живших в эпоху XV-XVIII ханства, отражаются в письменных источниках, образцах устной литературы, видах материальных памятников, названиях племен и лозунгах племен. Он отдельно рассмотрел роль матерей, имя которых сохранилось по указанным пунктам, в казахской истории. Автор отмечает роль матерей (Жаган бикем, Ханык султан мадам, Абай хан Бегим, Жаксым бике и др.) В становлении личности Касым-хана, Хакназар-хана, Шыгай-хана, Риск-хана, Есим-хана, усиливших Казахское ханство. Кроме того, в период правления Тахир-хана отношения Казахского ханства с Ногайской Ордой, государством Могулия на территории Восточного Туркестана сильно обострились, в этом правлении активно вмешивалась дочь Жунис – хана, Адик султана, а затем жена Касым-хана-г-жа Султан-Нигар, в результате чего сложились мирные отношения. М. Хайдар Дулати отмечает, что Тахир хан, впечатленный мудростью г-жи султан-Нигар, особенно уважал ее.

Результаты социальных реформ Советского Союза начала XX века имели как положительные, так и отрицательные стороны. Положительные результаты: в борьбе с неграмотностью уровень грамотности населения СССР вырос с 20% в 1917 году до 80% к 1940 году. В 1930 году было введено всеобщее обязательное начальное образование. В развитии среднего и высшего образования создана сеть общеобразовательных школ, техникумов и вузов. Реформа сделала здравоохранение доступным для всех. Оказывал поддержку пожилым людям, инвалидам и другим уязвимым слоям населения в качестве социального обеспечения. Отрицательные результаты: отмечалась нехватка ресурсов, реформы проводились в условиях ограниченных ресурсов, что препятствовало их осуществлению. Реформы встретили сопротивление консервативных сил, которые выступали против изменения традиционного образа жизни. Реформы сопровождалась жесткими репрессиями против тех, кто их не поддерживал. Несмотря на реформы, в советском обществе сохранялось значительное неравенство, особенно в отношении доступа к ресурсам и возможностям. Женщины имели равные права с мужчинами во многих областях, включая образование, работу и политику. Для советской власти и партии большевиков, выдвинутых с целью создания социализма, устанавливающего государство диктатуры пролетариата, важной задачей, поставленной на повестке дня, было объединение всех народов, населявших бывшую Российскую империю, в одну общую идеологию, в единую политическую систему. Для этого, руководствуясь девизом «Равенство женщин», было начато проведение разъяснительной, агитационной работы. Именно в это время женская общественность была широко вовлечена в дело укрепления советской власти, в мероприятия по развитию этники и культуры страны.

В числе исследователей, интересующихся женской проблемой этой эпохи, Р. Н.Куватова в своей работе рассмотрела партийную деятельность казахских женщин, их

участие в общественно-политической жизни страны. В частности, период 1917-1925 гг. – период пробуждения казахских женщин; 1926-1941 гг. – период вовлечения казахских женщин в производство и коммунистическое строительство; 1941-1945 гг. – период массового вовлечения женщин в тяжелую промышленность в связи с Великой Отечественной войной; 1946-1967 гг.-период перехода женщин из тяжелой промышленности в образование, здравоохранение и др. [2 , 57 с]. На тему вклада женщин в Великую Отечественную войну, трудовых подвигов казахстанских женщин в ведущих отраслях экономики Г. Д. Нурбековой, Е. С. Сегизбаевой было привлечено перо. Проблемы воспитания женщин были посвящены трудам М. Козымагамбетовой, К. Садуакасовой. Эти исследования в основном касались женщин только с точки зрения коммуниста, комсомольца, человека труда. А вторую группу исследователей составляют современные казахстанские исследовательские работы. Балтабаевой А. К. «Вовлечение казахских женщин в сферу государственного управления Казахстана (XX в. 20-30 гг. до н. э.)» труд посвящен сравнительному анализу общественно - политического положения казахских женщин 19 века, охватывающего 20-30-е годы XX века, и состояния советского государства в годы строительства.

Кроме того, можно отметить научный проект Ж. Б. Кундакбаевой «Модернизация ранней советской эпохи в судьбах женщин Казахстана, 1920-1930 годы». В свое время казахские просветители Ш. Уалиханов, И. Алтынсарин и А. Кунанбаев открыто пропагандировали равенство женщин, боролись с неравенством и много работали. Но на этом этапе проблема равенства женщин, хотя и частично обсуждалась, не смогла подняться до уровня социальной борьбы. В то же время они постоянно сочувствовали жалкой судьбе казахских девушек. Опираясь на достижения мировой литературы, казахские писатели создали неповторимый образ казахской женщины. Самая важная идея казахской интеллигенции начала XX века, затронувшая тему женской судьбы, - это свобода личности и признание личности как уникальной духовной ценности. Ахмет Байтурсинов, Миржакип Дулатов, Жусупбек Аймауытов, Магжан Жумабаев часто поднимали вопросы равенства женщин и высказывали конструктивные мнения [3 ,20 с].

Вопрос о равенстве женщин был официально поднят на 1 Общеказахском съезде в Оренбурге в 1917 году по ряду вопросов.1 Общеказахский съезд имеет большое историческое значение. На Первом общеказахском съезде, состоявшемся с 21 по 26 июля 1917 года, было принято решение о создании партии «Алаш» и, рассмотрев четырнадцать наиболее актуальных вопросов, был поставлен на повестку дня вопрос равенства женщин. Партия, которая только что вышла на политическую арену, издала специальное постановление о защите гражданских прав женщин. I Всеказахский съезд по женскому вопросу постановил: 1) равенство политического права между женщиной и мужчиной, 2) право на женитьбу зависит от самих женщин, 3) ликвидировать крупный рогатый скот, 4) запрещать муллам заключать браки с девушками, не достигшими 16 лет, и подростками, не достигшими 18 лет, 5) при заключении брака мурлы должны получить согласие обеих сторон: как стороны невесты, так и стороны жениха, 6) вдова должна добровольно вступить в контакт с мужем, но даже не по родственным связям (амингерству), 7) получить разрешение первой жены на получение второй жены [4, 49-50 с].

Ысакулы Д., Жакенбаева М. К. обращают внимание на тему женской свободы, социального неравенства в произведениях, написанных в конце XIX-начале XX века. Г. Мусрепов анализирует образ казахской женщины в произведениях «Улпан», М. Магауин «Алапаран», И. Есенберлин «Кочевники», А. Кекилбаев «Елен-сквер», С. Сматаев «Елим-ай», анализирует семейные ценности, роль в сохранении национальных ценностей, значение в этнопедагогике, вклад реалистических образов в повышение качества социальной жизни.

Что касается женского вопроса в Независимом Казахстане, то Казахстан, получивший Независимость в 1991 году, встал на путь создания демократического

общества, произошли кардинальные изменения в правовом статусе женщин. Женщины стали активно участвовать во всех сферах общественной жизни, гендерное равенство стало одним из основных принципов. Среди исследователей, которые более широко рассматривали Гендер, можно упомянуть имена Ж. Лакан, М. Фуко, Ж. Делез, Ж. Деррида, Симона Де Бовуар. Казахские исследователи, изучающие гендерные вопросы: Б. Х. Хасанов, Г. Г. Соловьева, С. Шакирова, М. А. Роль женщины в казахском обществе, гендерные вопросы изучаются в сферах социологии, религиоведения, истории, культурологии, педагогики и психологии, лингвистики, но все же требуют изучения в области литературы.

По мнению Ж. Абдигапаровой, история защиты прав женщин состоит из нескольких этапов. В настоящее время это движение называется феминизмом. Термин «феминизм», происхождение которого восходит к западной цивилизации, означает «femina», что означает «женщина». Общественное движение, которое стремилось расширить сферу и усилить роль прав женщин в обществе, а также потребовало создания равных прав мужчин. Термин Феминизм впервые встречается в работах французского философа Шарля Фурье. "Понятие феминизма можно понимать по-разному. Он представляет собой, с одной стороны, общественное движение, начатое женщинами для защиты своих прав и свобод, а с другой-совокупность социально-философских, психологических и культурологических учений, определяющих положение женщины в обществе» [4, 68-69 с].

В последние годы роль женщин в казахском обществе претерпела значительные изменения. Уровень грамотности среди женщин достиг 99%, и они составляют более 50% студентов университетов. Ожидаемая продолжительность жизни женщин выше, чем у мужчин, при этом материнская смертность снижается. Женщины составляют более 40% экономически активного населения, и их уровень безработицы ниже, чем у мужчин. В политике женщины представлены в парламенте, правительстве и местных органах власти. Доля женщин в парламенте растет. В обществе постепенно разрушаются стереотипы о гендерных ролях, и женщины активно участвуют в обществе. Что касается гендерного разрыва в заработной плате, женщины зарабатывают в среднем на 20-30% меньше, чем мужчины, за одну работу.

В государственной политике правительство Казахстана стремится к достижению гендерного равенства. В целях улучшения положения женщин реализуются различные программы. Казахстан активно участвует в международных инициативах по гендерному равенству. В период с 1995 по 2010 годы в Казахстане было защищено 5 докторских и более 30 кандидатских диссертаций по гендерным вопросам. Таковы вопросы улучшения положения женщин, государственной политики в социально-экономической сфере, женского движения во внутренней политике – содержание проблемы женщин в исследованиях в социальных науках.

Несмотря на прогресс, в некоторых областях женщины все еще сталкиваются с гендерным неравенством. В 2006 году был принят закон О гендерном равенстве, а в 2019 году была создана Национальная комиссия по делам женщин и семейно-демографической политике. Казахские женщины продолжают добиваться значительных успехов в борьбе за гендерное равенство. В настоящее время в Казахстане действуют два центра гендерных исследований (МТИ): в Алматы и Караганде, две феминистские лиги: в Алматы и Кокшетау. Если к середине 1994 года в Казахстане было зарегистрировано всего 6 женских неправительственных организаций (Акмолинский Комитет солдатских матерей, Союз женщин Казахстана, лига мусульманских женщин, Союз многодетных семей Республики Казахстан, феминистская Лига, Казахская Ассоциация женщин-инвалидов с детьми-иждивенцами), то в 1997 году их было более 30, а в настоящее время - Более 200 женских организаций. Очевидно, что на пути обретения независимости место Декабрьского восстания особое. О казахских девушках, участвовавших в декабрьском восстании, писали М. Шаханов (2004), Б. Толепберген

(2006), Б. Значительны произведения Койшыбаева (2016), р. Спановой (Спанова, 2000). В пятитомном труде "История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)" (2007) приводятся лишь отдельные примеры и цифровые сведения о женщинах. По данным архива, в декабрьском восстании приняли участие более 60 тысяч человек, арестовано более 8 тысяч, осуждено 200 участников, репрессировано и привлечено к административному наказанию более 1,5 тысячи человек. Из них 23 женщины, 5 подростки. Студенты вуза-2 021 [5, 184 с].

Подводя итог, высокое уважение казахского народа к девочке, к матери восходит к тюркским языческим временам, а в исламские времена его содержание было еще богаче, в исторических легендах уважение к матери было воспринято как общественная ценность. В период традиционной, патриархально-родовой структуры, в социальных отношениях женщины в основном занимались семейными вопросами, но при этом обращались и к врагу, и к стране, имели активное влияние женщин как в процессах принятия политических, так и государственных решений. Женщина казахского народа-хранительница домашнего очага, золотой столб общества, жена, непоколебимый друг, помощник и советник мужчины, этика, популяризатор традиционной культуры в национальной одежде. В советский период исторически сложившиеся отношения к женщине были нарушены, сначала в контексте царской России, а затем и в советский период, поскольку казахское общество присоединилось к орбите цивилизационного движения в западном направлении. Женщины отличались равенством, образованием, активным участием женщин в общественно-политической работе. Старая привычка заключалась в интенсивной борьбе с такими обрядами, как воспитание детей с раннего возраста, обожествление, аменгерство и многоженство. Постепенно закрепленные права женщины способствовали ее выходу за рамки выполнения традиционных бытовых функций и большей социализации. В новую эпоху после независимости равенство женщин переросло в гендерное право, а правовой статус женщин вырос. В Казахстане женщин в настоящее время можно увидеть во всех сферах, в Новое время женщины-гражданки, социальная роль которых была максимально расширена, вносят свой вклад в развитие государства.

Список литературы:

1. Традиционная система казахских этнографических категорий, понятий и названий. Энциклопедия. - Алматы: 2011.
2. Козыбаев Е. Ш., Кулабекова Г. К. Роль казахских женщин в гражданском становлении и воспитании национальной интеллигенции // <https://elib.bsu.by/bitstream/> / (Дата обращения 24.02.2024)
3. Мұхатова О.х. қазақ қоғамындағы әйел - ананның орныменрәлі // ПМУ Хабаршысы №2 гуманитарлық серия, 2010.– 31-37.
4. Аннотация "6D020100-Философия" мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға арналған диссертация Қалдаева Бану Станбекқызы қазақ философиялық дүниетанымындағы әйел феномені // <https://www.kaznu.kz/> (қаралды: 25.02.2024)
5. «Дамы и красавицы при Казахском ханстве» материалы международной научно-практической конференции / (подготовил Д. Камзабекулы). Астана: издательство "Форма Плюс", 2015. - 304 С.

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ РӨЛІ

Мәдениеттану, 1-курс *Хасиетова Ж.Ж.*

Ғылыми жетекші: филос.ғ.д., профессор Исмагамбетова З.Н.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Бұл ғылыми мақалада қазіргі әлемдегі мәдени бірегейліктің рөлі қарастырылады. Авторлар мәдени сәйкестіктің жеке және ұжымдық сананың қалыптасуына, әртүрлі мәдениеттер арасындағы өзара әрекеттестік мәселелеріне, сондай-ақ қоғамдық-саяси процестер мен жаһандануға қалай әсер етуін талдайды. Зерттеу жұмысы осы мәселе бойынша теориялық және эмпирикалық жұмыстарды талдау негізінде жүргізіледі. Көптеген дереккөздер, соның ішінде академиялық әдебиеттер мен әлеуметтанулық зерттеулердің деректері ескеріледі. Алынған мәліметтерді талдау үшін дедуктивті және индуктивті әдістер қолданылады.

Түйінді сөздер: мәдени бірегейлік, жаһандану, мультимәдениеттілік, қоғамдық-саяси процестер.

Қазіргі әлемде мәдени бірегейлік мәселелері барған сайын өзекті болып отыр. Мәдениетаралық өзара іс-қимыл және жаһандану олардың мәдени құндылықтарын түсіну және сақтау қажеттілігіне әкеледі. Мәдени сәйкестілік осы мақсатқа жетуде маңызды рөл атқарып, тұлғаның қалыптасуына, әлеуметтік қатынастарға және жаһандық дамуға баса назар аударады. Бұл мақалада қазіргі әлемдегі мәдени бірегейліктің рөлі зерттеледі.

Мәдени бірегейлік белгілі бір этномәдени қауымдастық мүшесінің ажырамас және міндетті қасиеті болып табылады. Мұндай қауымдастық табиғи түрде қалыптасқан дәстүрлі тәртіп бойынша дамыған кезде, сәйкестік органикалық түрде дамиды. Ал дәрекі сыртқы араласу мәдени бірегейліктің негіздерін бұзуға алып келсе, мәдени бірегейліксіз индивид маргиналға айналып, өзінің жеке басын жоғалтады. Нәтижесінде, тұлғаның психикалық кешенінде агрессиядан басқа ештеңе қалмайды. Сол себептен жаһандық дәуірде этникалық топтардың бір-бірімен қатар өмір сүруі мүмкіндігінше оның мүшелерінің мәдени ерекшеліктеріне нұқсан келтірместен, олардың ата-баба мәдениетін сөзсіз құрметтей отырып ұйымдастырылуы тиіс[1].

М.Мидтің (1928) «Самоада өсу» атты алғашқы еңбегінде «балаларды қоғамда ойлауға, сезінуге және әрекет етуге үйрететін басты фактор-мәдениет» екендігі көрсетілген[1]. М.Мид Р.Бенедиктің әртүрлі мәдениеттер басқаларды қабылдамай, адам болмысының әртүрлі қырларын таңдайды деген идеяларын дамытады[2] [3] және оларды өз зерттеулерімен растай отырып, 1935 жылғы «Үш қарабайыр қоғамдағы жыныс пен темперамент» еңбегінде мынадай қорытындыға келеді: «әрқайсысы... халық өзі үшін адами құндылықтардың бір жиынтығын таңдап алып, оларды өнерде, қоғамдық ұйымда, дінде өз алдына қайта құрды. Бұл оның адам рухының тарихына қосқан үлесінің бірегейлігі»[4]. М.Мидтің пікірінше, мәдени бірегейлік - бұл ата-бабаларымен сәйкестік[4]. Осы бірегейлікті түсіну арқылы индивид, автордың ойынша, өз мәдениетінің өкілі, тасымалдаушысы ретіндегі өмірінің мәнін түсінуге келеді. Мәдени сәйкестілік адамның «сөйлеуі, қозғалуы, тамақтануы, ұйықтауы, сүйуі, күн көруі, өліммен кездесуі» керек екенін де қамтиды [5]. Нәтижесінде СИМ модернистік инновациялар барысында халық пен жеке тұлғаның болмысын өзгерту әрекеті тұлғаның құндылық құрылымының және оның әлеуметтену мүмкіндіктерінің бұзылуына әкелуі мүмкін деген қорытындыға келеді

Осылайша, мәдени бірегейлікке назар аудару маңызды, өйткені ол адамның жеке басын, сенімдері мен құндылықтарын қалыптастыруға көмектеседі. Мәдени сәйкестілікке этникалық, тіл, дін және ұлт сияқты көптеген факторлар әсер етуі мүмкін. Адамдардың өздерінің мәдени ерекшеліктерін қабылдау тәсілі субъективті болып табылады және әр адамда әр түрлі болады. Мәдени бірегейліктің маңыздылығын және оның адамдарға және жалпы қоғамға тигізетін әсерін мойындау маңызды. Мәдени бірегейлікті әртүрлі көзқарастардан түсіну келесі түрде жүзеге асады:

Сурет 1 (Мәдени бірегейліктің мәні)

1. Мәдени сәйкестілік және жеке сәйкестілік: Жеке бірегейлік тұлғаның өзін-өзі қабылдауы арқылы қалыптасады. Мәдени сәйкестілік жеке тұлғаның ажырамас бөлігі болып табылады, өйткені ол адамның сенімдері мен құндылықтарын қалыптастыруға көмектеседі. Мәдени сәйкестілік тұрақты ұғым емес, уақыт өте келе дамып отыратын динамикалық ұғым екенін түсіну маңызды. Мысалы, өзін афроамерикалық деп санайтын адамның Африкадан келген иммигрант деп санайтын адамға қарағанда мәдени болмысы басқа болуы мүмкін.

2. Мәдени бірегейлік және қоғам: мәдени сәйкестілік қоғамда маңызды рөл атқарады, өйткені ол әртүрлі топтарды анықтауға және ажыратуға көмектеседі. Қоғамдағы әртүрлілік пен келісімді нығайту үшін мәдени айырмашылықтарды бағалау және құрметтеу маңызды. Мұны істемеу кемсітушілік пен алалаушылыққа әкелуі мүмкін. Мысалы, мәдени әйкестілік адамдардың киінуіне, тамақтануына және

мерекелерді тойлауына әсер етуі мүмкін

3. Мәдени бірегейлік және жаһандану: жаһандану мәдени сәйкестілікке әсер ететін мәдени алмасудың артуына әкелді. Мәдени бірегейлік енді белгілі бір аймақпен немесе елмен шектелмейді, бірақ қазіргі уақытта ол жаһандық құбылыс болып табылады. Мысалы, корей поп-музыкасының (K-POP) танымалдылығы корей мәдениеті мен болмысының бүкіл әлемге таралуына әкелді.

Сол арқылы мәдени бірегейлікке назар аудару маңызды, өйткені ол қоғамдағы әртүрлілік пен келісімді дамытуға көмектеседі. Бұл уақыт өте келе дамитын және адамнан адамға өзгертін динамикалық ұғым. Мәдени айырмашылықтарды ескере

отырып және құрметтей отырып, біз неғұрлым инклюзивті және қабылдаушы қоғам құра аламыз.

Осы тақырып аясындағы зерттеу жұмыстары мәдени бірегейлікті түсіну туралы және қазіргі әлемдегі мәдени бірегейліктің рөлі туралы бірнеше маңызды тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

• **Біріншіден**, мәдени сәйкестілік тұлғаны қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Адамдар өздерінің мәдени байланыстарын біле отырып, көбінесе мәдени дәстүрлер мен құндылықтарды сақтауға және кейінгі ұрпаққа беруге тырысады. Бұл әлемдегі мәдениеттердің алуан түрлілігін сақтауға ықпал етеді және өзін-өзі тану мен өзін-өзі анықтауды нығайтуға ықпал етеді.

• **Екіншіден**, мәдени сәйкестілік мәдениетаралық қатынастарға әсер етеді. Адамдар өздерінің мәдени ерекшеліктерін біліп, мәдени әртүрлілікті құрметтесе, бұл мәдениеттер арасындағы үйлесімді өзара әрекеттесуге ықпал етеді.

• **Үшіншіден**, мәдени сәйкестілік қоғамдық-саяси процестерге әсер етеді. Зерттеу көрсеткендей, белгілі бір мәдениетпен тығыз байланысты адамдар көбінесе ортақ мүдделері мен мақсаттары бар топтар құрады. Осының нәтижесінде саяси процестер мен қоғамдық пікірге ықпал ете алатын мәдени және қоғамдық қозғалыстар пайда болады [6].

Сурет 2 (Жаһанданудың мәдени бірегейлікке әсері)

Соңында, зерттеу нәтижесі жаһанданудың мәдени бірегейлікке әсеріне назар аударады. Жаһандану — бұл біздің өмірімізді өзгертетін және қоғамның әртүрлі аспектілеріне, соның ішінде мәдени бірегейлікке әсер ететін заманауи әлемнің ажырамас бөлігі. Жаһандану көптеген жаңа мүмкіндіктер мен артықшылықтарды ұсынады, сонымен бірге мәдени әртүрлілік пен жеке сәйкестілікке белгілі бір қиындықтар мен қатерлер туғызады. Жаһанданудың мәдени бірегейлікке әсерін және осы процестің қиындықтарымен күресудің ықтимал жолдарын қарастырайық.

• **Мәдениеттік гомогенизациясы:** Жаһанданудың негізгі сын-қатерлерінің бірі мәдениеттердің гомогенизациясы болып табылады. Жаһандық медианың, мәдени өнімдердің және технологиялардың жаппай таралуымен көптеген дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мен тілдер жоғалуы немесе жаһандық стандарттармен ауыстырылуы мүмкін.

Мәдени бірегейлікті сақтау үшін ұлттық және жергілікті мәдени өрнектерді белсенді түрде қолдау және дамыту, сондай-ақ оларға қолжетімділікті қамтамасыз ету қажет.

• **Мәдениетаралық коммуникация:** Жаһандану сонымен қатар мәдениетаралық коммуникация мен әртүрлі мәдениеттер арасында пікір алмасудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Бұл мәдени мұраның әртүрлілігін түсінуге және құрметтеуге ықпал ете алады. Мәдениеттер арасындағы диалог пен өзара іс-қимылды ынталандыру, тәжірибе алмасу және мәдениетаралық дағдыларды дамыту үшін алаңдар құру маңызды.

• **Дәстүрлер мен тілдерді сақтау:** Жаһандану дәстүрлер мен тілдердің сақталуына қауіп төндіруі мүмкін. Ата-баба мұрасын, оның ішінде тілін, әдет-ғұрпын, қолөнері мен әдет-ғұрпын сақтау және беру маңызды. Ұлттық мәдениетті сақтау және насихаттау, ана тілінде білім алуға қол жетімділікті қамтамасыз ету және дәстүрлерді сақтауға арналған ұйымдарды қолдау бойынша бағдарламалар мен жобалар әзірленуі керек.

• **Бейімделу және инновациялар:** Жаһандану мәдени бірегейліктен жаңа жағдайлар мен сын-қатерлерге бейімделуді талап етеді. Бірегейлігіңізді сақтау маңызды, сонымен қатар икемді және жаңа идеялар мен инновацияларға ашық болу маңызды. Жаһандану өнердің, музыканың, әдебиеттің және басқа да мәдени көріністердің жаңа түрлерінің дамуына түрткі болуы мүмкін.

• **Мәдени мұраны қорғау:** Жаһандану дәуірінде мәдени бірегейлікті сақтаудың маңызды аспектілерінің бірі мәдени мұраны қорғау болып табылады. Бұған тарихи ескерткіштерді сақтау және қайта құру, мәдени фестивальдар мен іс-шараларды қолдау кіреді [7].

Жаһандану жағдайындағы мәдени бірегейлікке әсер ететін негізгі факторлардың бірі - бұқаралық мәдениеттің таралуы. Батыстың стандарттары мен құндылықтарының әртүрлі елдерге енуі халықаралық бұқаралық ақпарат құралдарының, кино мен музыканың пайда болуына әкеліп соқтырады, бұл көркемдік талғамдар мен біртектілік тудыруы мүмкін. Интернеттің және әлеуметтік медианың дамуы сонымен қатар мәдениеттің жаһандық диффузиясына ықпал етеді, бұл мәдени сәйкестікті өзара әрекеттесуге және сырттан әсер етуге бейім етеді.

Екінші жағынан, жаһандану дәстүрлі мәдениеттердің кейбір аспектілерін сақтауға және ілгерілетуге де ықпал етеді. Туризм мен көші-қонның өсуі әртүрлі елдердің адамдарына бірегей мәдени мұраларды зерттеуге және бөлісуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, әлемдік экономика дәстүрлі экономиканың дамуы мен сақталуын ынталандыруы мүмкін кәсіпшілік және қолөнер.

Дегенмен, жаһандану мәдени бірегейлікті жоғалту туралы алаңдаушылық тудыруы мүмкін екенін ескеру қажет. Елдердің жаһандық экономикаға бейімделуге деген ұмтылысы кейбір дәстүрлерден, тілдерден және әдет-ғұрыптардан бас тартуға әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы таратылатын мәдени таңдаулар мен өмір салты өзімен бірге кейбір дәстүрлі құндылықтарды жоғалтуы мүмкін.

Тұтастай алғанда, жаһанданудың мәдени бірегейлікке әсері күрделі және көп қырлы процесс болып табылады. Мәдени мұраны сақтау мен басқа елдермен және халықтармен өзара әрекеттесу мен мәдениетті бөлісуге ашықтық арасындағы тепе-теңдікті сақтау маңызды.

Қорытындылай келе, бұл тақырыпты зерттей отырып, ұлттық мәдени бірегейлікті келесі жағдайларда сақтауға назар аударудың маңызы зор. Дегенмен, аталмыш өзекті мәселені шешу үшін келесі тәсілдерді ұсынуды жөн көріп отырмыз.

1. Дәстүрлер мен мұраларды насихаттау және қорғау: өз ұлтының дәстүрлі әдет-ғұрыптарын, құндылықтарын, тілі мен өнерін сақтау және насихаттау. Бұған білім беру, мәдени іс-шараларды, фестивальдерді, мұражай көрмелерін ұйымдастыру және т.б. арқылы қол жеткізуге болады.

2. Жергілікті өндірушілер мен қолөнершілерді қолдау: Жергілікті қолөнершілерді және өндірушілерді ынталандыру, қолдау бірегей дәстүрлер мен қолөнер бұйымдарын

сақтауға көмектеседі. Бұл ұлттық стильді сақтауға және оны халықаралық деңгейде көрсетуге мүмкіндік береді.

3. Білім беру мен ғылыми зерттеулерді қолдау: Мәдени мұраны, тарихты және тілді зерттеу білімнің сақталуына және кейінгі ұрпаққа берілуіне ықпал етеді. Осы мәселелерді қарастыратын білім беру бағдарламалары, мектеп курстары және университеттік бағдарламалар ұлттық бірегейлікті сақтауға айтарлықтай көмек көрсетеді.

4. Туризм мен мәдениетаралық алмасуды дамыту: Туризм мен мәдени алмасуды дамыту ұлттық-мәдени мұраны сақтауға көмектеседі. Туризм әр елден келген адамдарға жергілікті салт-дәстүрлермен танысуға мүмкіндік береді, сонымен қатар инфрақұрылымдық дамуды ынталандырады.

Маңыздысы, мәдени бірегейлікті сақтау сыртқы әлемнен оқшаулануды білдірмейді. Жаһандану мәдениеттер арасындағы өзара алмасу мен түсіністікке мүмкіндік береді. Негізгі міндет ұлттық бірегейліктің бірегейлігін сақтау мен өзара ықпалдастық пен басқа мәдениеттермен алмасу үшін ашықтық арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізу болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. См. Савченко, И.А. Трансформации культурной идентичности в мультикультурном сообществе // И.А. Савченко. - Личность. Культура. Общество // 2009. — Т. 11. № 3 (50). — С. 430-439.
2. Мид, М. Взросление на Самоа // М. Мид. Культура и мир детства // М.: Наука, 1988. — С. 88-171.
3. Бенедикт, Р. Хризантема и меч // Модели японской культуры. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) // 2004. — С. 256.
4. Мид, М. Горные арапешы (главы из книги «Пол и темперамент в трех примитивных обществах») // Мид, М. Культура и мир детства: Избранные произведения // М. Мид. -М.: Наука // 1988. — 429 с., С. 295-299.
5. Мид, М. Горные арапешы (главы из книги «Пол и темперамент в трех примитивных обществах») // Мид, М. Культура и мир детства: Избранные произведения М. Мид // М.: Наука, 1988. — 429 с., С. 301.
6. Verkuyten, M. Ethnic Group Identification and Group Evaluation Among Minority and Majority Groups: Testing the Multigroup Ethnic Identity Measure // International Journal of Intercultural Relations, 2007 — 31(4), С. 501-514.
7. Berry, J. W. Acculturation: Living Successfully in Two Cultures // International Journal of Intercultural Relations, 2005 — 29(6), С. 697-712.

ЖАС ЕРЕКШЕЛІККЕ БАЙЛАНЫСТЫ ҚАЗАҚ ДӘСТҮРЛІ ДЕМАЛЫС ТҮРЛЕРІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ МАҢЫЗЫ

Мәдениеттану, 1-курс Смағұл Х.Ж.

Ғылыми жетекші: филос.ғ.к., доцент Жарқимбаева Д.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Әр түрлі жас топтарының демалыс түрлерін салыстыру арқылы өмір барысында демалыс саласындағы міне-құлықтың қалай өзгеретінін анықтауға болады. Сонымен қатар өмір сүру стилінің бейнесі де айқындала түседі. Ал жас ерекшелікке

байланысты өткен ғасырлардағы қазақ дәстүрлі демалыс түрлерін зерттеу одан да қызық. Мақаланың орталық идеясы - қазақ дәстүрлі демалыс мәдениетінің жас ерекшеліктер бойынша түрлері. Мақала түрлі жас ерекшеліктегі адамдар тобына арналған қазақ дәстүрлі демалыс түрлерін анықтауға, олардың құндылықтық маңызын сипаттауға бағытталған. Қазақ тану, қазақ мәдениетінің кеңістігі туралы зерттеу еңбектерінде қазақ мәдениеті үлкен тарихи кезеңдер (кең пластта) бойынша зерттелген. Ас беру, той, т.б. бұқаралық-тарихи мәдени іс-шаралар көбірек сипатталғанымен тұрмыстық деңгейдегі қазақ мәдениетіндегі демалыс түрлеріне аналитикалық зерттеу тиісті үлесте жасалмаған. Демалыс мәдениеті, дәстүрлі демалыс мәдениеті ұғымдарына анықтама ғылыми-бұқаралық еңбектерде кездеспейді. Қазақ дәстүрлі қоғамында жас ерекшеліктік құрылымы бойынша демалыс түрлері қандай болғаны туралы көріністі айқындау басты мақсатты көрсетеді.

Кілт сөздер: демалыс, балалар, жастар мен ересектер ойыны, қазақша құмар ойыны, тобық жасыру, ауызша проза

Қазақ тану білімдер жүйесі салыстырмалы түрде түркітану ғылымының жас саласының бірі. Қазақ тану бойынша зерттеулер тарихи-философиялық, феноменологиялық тұрғыда, марксистік ғылымға тән сипатта үлкен пласт көлемінде зерттелген, яғни полионтологиялық зерттеу мұраларына сүйене отырып ерте темір дәуірінде қазіргі Қазақстан территориясын мекендеген әскери-демократиялық мемлекеттерден бастап Қазақ хандығына дейінгі кезеңдердегі қазақ мәдениеті жалпы сипатталған. Қазақ хандығынан қазіргі формациядағы қазақ ұлтының тарихына дейінгі кезеңдегі тарихымыз бодандықтан кейінгі кезеңдегі зерттеулер тұрғысынан батыл түрде қайта зерттелуде. Жоғарыдағы тақырыптағы постколониалды зерттеу сарынындағы бұл ақыл-ой еңбегі де соңғы 7 жылдан бері ғылыми-публицистикалық айналымдағы белсенді нысандардың бірі - ұлттық бірегейлік тақырыбымен сарындас [1]. Бірнеше бетте идеалды сипатталатын қазақ мәдениеті туралы еңбектерде тұрмыстық мәдениеттегі жас ерекшеліктік демалыс түрлері арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған. Қазақша тарихи көркем фильмдердегі көбірек назар аударылатындардың маусымдық мереке, той, ас берулердегі бұқаралық мәдениеттің көрсетіле беруі сондықтан. Ал қазіргі күнделікті мәдениетімізде ұлттық демалыс түрлерінің қолданылу аясы жылдан-жылға тарылып, арнайы күнде – Наурыз мерекесінде ғана театралдық көрініс сипатында қолданылуда. Себебі күнделікті тұрмыста өз ұлттық құндылықтарымыздан гөрі өзге мәдениеттерге тиесілі демалыс түрлеріне қызығушылық жоғары. Бұған (ересектің де жастың да) тиктокта тікелей эфир түсіруден бастап құмар ойынханаларда көңіл көтеруге дейінгі мысалдарды келтіруге болады. Бұл орайда «тұрмыстық деңгейдегі тарихи қалыптасқан өз дәстүрлі демалыс түрлеріміз мүлдем болмаған немесе жойылып кеткен» және «болған, бірақ өзгерістерге ұшыраған және зерттеп, мәдени кеңістікке енгізу қажет» - деген екі көзқарастың бірін мойындауға тура келеді. Зерттеу жұмысы екінші көзқарастың аясында жүргізілуде. Сондықтан қазақ дәстүрлі қоғамының күнделікті мәдениетіндегі демалыс түрлерін, олардың құндылықтық маңызын анықтауға және жас ерекшеліктік түрлерін ажыратуға бағытталған зерттеу жұмысы өзекті.

Мәшһүр Жүсіп бабамыз адам баласы 6 нәрсені сақтаса өмір сапасының оң жаққа өзгерегінін айтып кеткен. Олар 1-таза ауа, 2-дұрыс тамақтану; 3-қозғалыс; 4-дұрыс ұйқы; 5-өзіне шаттық сыйлау, көңілін көтеру, демалу; 6-уайым-қайғыға салынбау [2].

Энциклопедиялық анықтамалықта демалуға ағзаның шаршаған күш-қуатын қайта қалпына келтіру және жұмысқа деген қабілетті қалыпқа келтіру мақсатында пайдаланылатын тыныштық күйі деген анықтама берілген. Сонымен қатар енжарлықтың, яғни қимыл-қозғалыстың болмауын демалысқа жатпайтындығы және демалудың бірнеше кезеңдерден тұратындығы жазылған. Олар: шаршау, босаңсыну, күш-қуатты қалыпқа келтіру, көңіл-көтеру [3]. Ағылшынша сөздік бойынша демалу күш-

қуатты қалпына келтіру үшін белгілі бір уақыт кезеңінде белсенділікті тоқтату немесе бір нәрсені жасауды білдіреді. Дәрігер оған бірнеше күн демалу керектігін айтты. Ол көзін демалдыру үшін компьютер экранынан басқа жаққа қарады. Ол ұлын өлтірген адам ұсталып, түрмеге жабылмайынша тынышталмайтынына (іздеуді тоқтатпайтынына) уәде берді сияқты сөйлемдер мысалға келтірілген [4].

20-ғасырға дейінгі демалыстың субъектілерінің жас ерекшелік топтары бойынша қалай бөлінгендігі жұмыстың негізгі бөлімінің басталғанын білдіреді. Ертедегі қазақтарда әлеуметтік жас санаттарының өзіндік нұсқасы болған. Ол кездердегі жас ерекшелік кең даладағы негізгі кәсіпті, яғни мал бағуды меңгеру шеберлігіне қарай қозы жасы, қой жасы, жылқы жасы деген негізгі жас көрсеткіштерімен белгіленіп аталған. Мысалы шамамен 1-15 жас аралығындағы адам қозы жасында деп міндетті түрде аталған. Мұның себебі өзге көшпенді ұлттар сияқты қазақтар да көбінесе жылқы мен қой бағуға бейім болған. Сиыр мен түйе сирек өсірілген және оны бағу егде жастағы адамдардың еншісіне тиген. Кең байтақ далада ауа райының барлық жағдайына, қиындықтарына, табиғат апаттарынан сақтап қалу, қасқырға жем қылмай аман алып келу өз заманы үшін жауапкершілігі салмақты жұмыс болған. Осы тірлікті игеріп кетіп, сенімге ие болған адам (шамамен 15-25 жас аралығы) қой жасында деп саналған. Осындай қиын миссияны ойдағыдай орындай алмаған кейбір адамдар биологиялық жасы 25 тен асса да қой жасы санатында қалып қойған. Бағып-баптау ерекше күтім, парасатты талап ететін төрт түліктің бірегейі - жылқы малы. Оның бабын тауып, үйірді аман-есен жеткізу міндетін ойдағыдай жүзеге асырған адам жылқы жасы санатына көтерілген [5].

Өткен ғасыр қазақтарының тұрмыс-тіршілігі қазіргі ұрпақтарының өмір стилімен салыстыруға мүлдем келмейді. Соған қарамастан көшпенді баласының негізгі ермегі де еңбегі де ойынмен байланысты болған. Ә.Диваевтың «Қырғыз балаларының ойыны» атты ғылыми мақаласында сол кездегі Чунгир болысы, Әулиеата уезді, Сырдария облысын мекендеген қазақтардың балалары ойнаған «Соқыр теке», «Түйе-түйе», «Көк сиыр», «Үйшік-үйшік», «Бөрік жасырмақ», «Орда», «Домалақ ағаш», «Тақия теппек», «Шілік» т.б. ойын түрлері тізіліп, ережелері сипатталған.

«Соқыр теке» ойыны. Бірқатар тізілген балалар жерге отырып алады да тізелерін сипалап хормен «үвәләй, үвәләй» деп дауыстайды. Бұл сипауды білдіреді. Сонан кейін орындарынан атып тұрады. Осы кезде кімнің тізе-буыны сиқырласа сол баланың көзі матамен байланады да әр тарапқа тұра қашқан балалардың соңынан қуалайды. Ұсталған баланың атын атау басты шарт. Егер де таба алса ұсталған бала «соқыр теке» болады да көзі байланады. Ол да қуалайды. Ойын осылай жалғаса береді.

«Түйе-түйе» ойыны. Балалар екі топқа бөлінеді. Одан бөлек шағын топ та құрылады. Бұл үшінші топтағылар аналық түйені және оның боталарын білдіреді. Олар бір тізбек болып қозғалады (жүреді, жүгіреді). 1-2 топтағылар 3-топтағы балаларды ұстап алып «ботаны ұстадым» - дейді. Ойын осылай жалғасады да жалғыз бота қалғанда тоқтайды. Бұл кезде бозінген қайғыдан жылап «Ұлы Жаратушыға» жалбарынып намаздағыдай қол жайып дұға жасайды. Осы сәтті пайдаланған қарақшы (қағылез бір бала) түйенің соңғы баласын ұрлап әкетеді. Жалғзынан да айырылып қалған түйе балалар тобын айналып шығады. Сонан кейін балалар 1 топқа бірігеді. Осы сәтте құшағын майда шыбықтарға толтырып алған ойыншы шығады да әрбір ойыншыдан «саған не керек» - деп қалау-тілектерін сұрап шығады. Бір бала мылтық сұраса келесі бірі көйлек, етікті айтуы мүмкін. Қойынын шыбыққа толтырып алған бала шыбықтары таусылғанша «мә саған етік», «міне саған мылтық, ер тұрман» - деп бәрінің тілегенін таратып шығады. Осымен ойын тәмам [6].

«Көк сиыр» ойыны. Балалар жиналып бірқатарға жайғасып отырады. Осы сәтте көк сиырды сомдайтын бала келіп «балалар, балалар, бұзауымнан көз жазып, жоғатып алдым» - дейді.

Балалар: - оны ит жеп қойған, сендер, сиырлар адамды сүзіп аласыңдар, кет әрі!»

Балалар көксиырды «түйелер алдайды, жылқылар артқы аяқпен тебеді» - деп қорқытады.

Көк сиыр: «- ау, балаларым-ау, өзеннен қалай өтем» - дейді.

Балалар: «- Өзеннен секіріп өт»

Көк сиыр «Менің қызым жоқ, дорба тігіп алар ине-жібім де жоқ» - деп садақаға осы заттарды сұрайды. Ал сұмырай балалар білетұра сиырға бұзаудың қайда кеткенін айта қоймайды.

Көк сиыр бұзауын іздеп кетеді.

Сиыр кеткен соң балалар өзара келісіп бірі баскиімін, сырт киімін беріп тұрып «мынау саған (тамақ) жем-шөбің» - дейді.

Қорасына қайтқан бұзау сиырмен қауышады. Ашуға булыққан сиыр бұзауды қуып шығады. Анасы қуып жіберген бұзау әлгі өтірікші балаларға барады, көк сиырдың рөлін ойнаған бала да жетіп келіп барлық өтірікшінің басын тырнаған болады. Осымен ойын аяқталады.

Үйшік-үйшік

Тек қана қыздар ойнаған ойын. Ұзындау таяқтың бірнешеуін жерге қадап, үстінен мата немесе киімді жауып қойғанда (өртіп қойып) қос сияқты бір үйшік пайда болып шыға келеді. Балалар мұны киіз үйге балайды. Ағаштың майдалау келген бұтақтарынан «қуыршақ» жасайды. Ақ түсті матаның қалған-құтқан бөлігінен ауыз, көз, мұрын сияқты дене мүшелері ретінде майда қиындылар жасап талшыбықтарға ойып жабыстырып қояды. Ер бала болса ұлдың киімін, қыз қуыршаққа қыздың киімін кигізіп қояды. Бала қуыршақтың басына қалпақ ретінде мата жабыстырылып, домалақ майда заттар кигізілсе, қыз қуыршаққа орамал тартылады. Әбден дайын болған соң әйел және ер қуыршақты бір төсекке жатқызады. Олардың балалары ретінде кішкене қуыршақтар ойналады. Бала қуыршақтар өседі, яғни ержетіп-бойжетеді. Сол қуыршақтармен құда түсу, қыз ұзату рәсімдері ойналады. Үйлену салтының рәсімдерін атқарған қуыршақтар алдын-ала балшықтан жасалып қойған ат-түйелерге мініп ап тарқасады. Ойын осылай аяқталады.

«Бөрік жасырмақ». Балалар 2 топқа бөлінеді, жеребе тартылып баскиім жасыратын және оны іздейтін топ анықталады. Жасыратын топ өз тобындағы баланың бірінен бас киім алып бір орынға жасырып қояды. Келесі топтан бір бала іздеп табу керек. Егер іздеуші жақтың баласы таба алмаса айыбын өтеуі керек. Ол «ұпай» деп аталған. Оның мағынасы таба алмаған баланың көзі байланады да қарсы топтың бір баласы оның маңдайынан шертеді. Ойыншылар жамырап кім екенін табуды сұрайды. Егер бала таба қойса қалпақ жасыру құқығы соның тобына беріледі.

Қырғыз жастарының көне ойындары мақаласында да Ташкент маңы қырғыздарының «Қыз ойнағы», «Қыз Қашар», «Дамбал салды» ойындарына сипаттама берген [7]. Ескере кететін жайт бұл жерде қырғыз емес қазақ деп түсіну керек. 1924 жылға дейін орыс тілді авторлар қазақтарды «қырғыз» деп, ал қырғыздарды «қара қырғыз» («тас жабайы қырғыз») – деп жаза берген [8].

Ендігі тізбек бозбалалардың ойыны. Олар: орда, домалақ ағаш, тақия теппек, шілік. «Орда». Ай жарығында жасөспірімдер алдын-ала белгіленген орынға жиналып 2 топқа бөлініп ойнайды. Барынша эппақ, қуарған сүйекті (жылқынікі) топтың бір адамы бар күшімен лақтырады. Барлығы сүйекті іздеуге кіріседі. Тапқан адам: «сүйек менде» - деп жеткізуі тиіс ордаға қарай жүгіреді. Ешкім қуып жете алмай сүйекті ордаға жеткізген ойыншыны қарсы команданың ойыншылары кезекпен арқалап шығады. Қазіргі кезде бұл ойын «Ақсүйек» деп аталады. Әдебиеттанушы А.Байтанұлы осы ойында жасөспірімде қараңғыда бағдарлай білу, естігіштік (дыбыс сезу), жылдамдық сияқты қабілеттері іске қосылатынын айтады. Сонымен қатар қазіргідей интернет, әлеуметтік желі түгілі мәдени-тынығу мекемелері де пайда болмаған тарихи кезеңде жан-жақтағы ауылдардан жиналған жастардың танысу-табысу орны, әлеуметтік байланыс кеңістігі рөлін атқарғандығына назар аудартады [9].

«Домалақ ағаш». Шағын ғана шұңқыр қазылып соның алдында қолына таяқ ұстаған бала тұрады. Ағаштан жасалған шарды таяғымен сүйреп жеткізген ойыншы күзетіліп тұрған шұңқырға әлгі ағаш добын түсіруге тырысады. Жер қақпаға дөп түссе ойыншылар орын ауыстырады. Сол кездері осыған ұқсас ойынды Орынбордың балалары да ойнаған екен («въ мозлы» немесе «въ клюшки»).

«Тақия теппек». Жиналған жасөспірімдер жерге бірқатарға тақияларын тізіп қойып әрқайсысы өз тақиясын жанындағы балаға аяғымен теуіп өткізеді. Ал ең шеттегі бозбала тақиясын ешкімге тепкізбей күзетіп тұрады. Бір кезде барлық ойыншылар жиналып келіп, оның тақиясын теуіп алуға барын салады. Айта кететін маңызды шарт – тақияны теуіп алу барысында күзетіп тұрған баланың аяғына теуіп жібермеу керек. Шабуылдаушылардың бірі күзетші баланың тепкісіне ілінбей тақияны ала білсе оны тозып, жерге жабысып қалғанша таптап тастайды. Егер тақияны теуіп алушыға күзетшінің аяғы тисе шабуылдаушы тақиясын шешеді де тақиясы ары-бері тебіледі. Ойын осылай жалғаса береді.

«Шілік». Жерге кішігірім шұңқыр қазылып «бір қарыс ағаш» салынып қояды. Бір ойыншыны сол «қарыс ағашты» таяқ лақтырып, тигізіп әуеге ұшырғанда тағы бір бала өз таяғымен соғып жібереді. «Қарыс ағашты» таяғымен ұрып ұшырған бала өз таяғын сол шұңқырға қояды. Бұл кезде тағы бір жасөспірім бағана ұшып түскен «қарысты» қолына алып шұңқырдағы ағашқа тигізу үшін лақтырады. Егер сонша жерден тигізе алмаса айыпты болады да «ұпай» беріледі. Жаза шарты бойынша «қарыс ағаш» алыстау жерге лақтырылады. Ал ұпай алған жазаланушы сол таяқ түскен жерден шұңқырға дейін дем алмастан жүгіріп жетуі тиіс. Жүгіру кезінде «а а!» - деп айғайласа дем алмағанын білдірген [6, 36].

Балалар мен жасөспірімдердің (боз бала), тіпті жастардың демалыс түрлерін құрайтын ойын мәдениеті, яғни ойындардың ережелері де сипатталды. Ойындардың мазмұнын егжей-тегжейлі жазудың астарындағы айтылуы тиіс ой – ол сол кездегі ойындардың өмір сүру дағдыларын меңгеру мақсатын көздегендігінде. Мысалы, үйшік-үйшік ойынында балалардың қосқа (шөп ору, егін егу, мал бағу т.б. сияқты маусымдық жұмыстарда қолдануда таптырмайтын құрамалы үйшік-баспана) ұқсас уақытша баспананы, қуыршақтарды, төрт түлік малды, тұрмыстық заттарды өз қолдарымен балшық, тас, ағаш, мата қиындылары т.б. сияқты табиғи материалдардан жасап алып ер мен әйелдің, туыстық-рулық, іскерлік қатынастардың рөлдерін, рәсімдерді орындауы - әлеуметтік өмірдегі көрген-білгенін қайталау арқылы ересек (үлкен) өмірдің ережелерін үйрене бастауын анық көрсетеді. Ал «соқыр теке», «шілік», «бөрік жасырмақ» ойындары балалардың қауіп-қатерді алдын-ала сезіп кез-келген төтенше жағдайға дайын болуын, өмірін сақтап қалуын үйретуді көздесе, «түйе-түйе», «көк сиыр» ойындарының мақсаты – баланың қимыл епшілдігін меңгеруін ғана емес ойлау, байқау, есептеу, болашақ дүние-мүлікті дұрыс қолдану, мал-жанға қамқорлық жасау қабілеттерінің қалыптасуына, дамуына ықпал ету. Бұл ойындарды балалардың өздері ғана ойлап таппағандығы, яғни ересектердің араласқандығы байқалады.

Келесі жас тобы, яғни ересектер немесе «жылқы жасындағы» қазақтардың демалыс түрлері жауапкершілік жүгінің ауырлауымен, тұрмыс-салтының күрделене түсуімен байланысты ойын-сауықтық сипаты балалар мен жасөспірімдер демалысымен салыстырғанда салмақтылығымен ерекшеленеді. Жоғарыда айтылғандай жас ерекшеліктің өзі «жылқы жасы» деп айғайлап тұрғандай бұл жастағы адамның тәулік ішіндегі уақытының көптеген бөлігі үйден жырақта, ауа-райының кез-келген жағдайы және жыртқыш аңмен бетпе-бет қалу мүмкіндігі жоғары кеңістікте өткен. Қазақтың ауызша прозасын құрайтын миф, ертегі, әңгіме, естелік әңгіме (меморат), хикая, әпсана, аңыздарды аңшылар мен малшылардың тудырғаны туралы жазбаша дерек кездеседі. Қазығұрт тауындағы «Қырық қыз», «Келіншек тау» туралы мифтер, «Мамай батыр» туралы хикая, «Қорқыт ата», «Асан қайғы», «Алдар көсе», «Қожанасыр», «Жәнібек хан», «Жиренше шешен және Қарашаш ханым», «Абылай», «Исатай», «Сырым», «Ақтабан

шұбырынды» туралы аңыздарды мысалға келтіруге болады. Осы орайда кейбір ауызекі халық прозасының түрлерін сипаттап кеткен жөн. Хикая – шайтан, пері, дию сияқты нәрселер туралы діни нанымға негізделген әңгімелер. Меморат – бір кезде бір адамның басынан өткен сияқты айтылатын естелік әңгіме. Хикаяны көңіл көтеру үшін айтпайды. Ол әңгіме-дүкен құрып отырған қауым арасында пайда болған жағдайға байланысты айтылған. Жиындарда айтылған. Аңыз – бір мекеннің, бір елдің, ру-тайпаның ауызекі шежіресі, бір аймақта болған оқиға-әңгіме. Аңыздың мақсаты – тарихи оқиға, деректі хабарлау болса әпсана баяндау арқылы ғибрат беру үшін айтылған [10]. С.Қондыбайдың еңбегінде балалармен сөйлесіп отырған ер адамның, дұрысы балаларға ертегі айтып, назарларын аулап отырған әкенің сүреті бейнеленген. Қазақ қауымында кез-келген ер адамның, тіпті барлық отбасы мүшелерінің батырлар жыры, миф-аңыздар, ертегі айта білгені жазылған [11].

Тұрмыстық мәдениетті зерттеуде ересекті немесе жылқы жасындағы адамды (идеалды) кіршіксіз сипаттаудан аулақ болған жөн. «Балауса» баспасынан шыққан еңбекте жерде де үстелде де асықты иіріп ойнаған қазақша құмар ойынның болғандығы жазылған. Иіргенде алшы түскен асық иесі көмбеден жүлде асығын алып отырған. Ересектер қой, қозы тігіп те ойнаған [12]. Бірақ бұл ойынның қай ғасырда, қалай пайла болғаны белгісіз. Күнделікті мәдениетте ақыл тоқтатқан ер адам тарапынан да пендешілік қателіктер орын алып отырған. Мұны дау-дамайдың бел ортасында қызмет еткен би-қазылардың өмір баяны растайды. Екі елдің шекара маңындағы қазақтар арасындағы дау-дамайлы мәселе шешілген сот процесінен кейін де ат бәйгесі өткізілген. Түсінікті болуы үшін қысқаша тарихты шолуға тура келеді. Патшалық Ресей мен қытайдың Цинь империясы қазақтардың жері маңындағы шекараларын белгілеу мақсатында 1858 ж қол қойған «Қытай-Ресей Тяньцзин келісімінің» 9-тарауы негізінде, 1862 ж Қытайдың Шәуешек қаласында мемлекеттік шекараны анықтау келіссөзін бастаған. Ұзақ тартыстан кейін ортақ мәмілеге келіп, 1864 ж 7 қазанда Шәуешек қаласында «Қытай-Ресей батыс-солтүстік шекараны делимитациялау келісіміне» қол қойылады. Осы 10 тараудан тұратын келісім бойынша қазақ жерінің Қытайға тиген бөлігіндегі қазақтар отырған жерімен бірге Қытайға, ал Ресейге қараған өңіріндегі қазақтар тұрған жерімен бірге Ресейдің құрамына енген. Екі ел қазақтары тығыз байланыста болғандықтан Қытай мен Ресей үкіметі 1885 ж 9 қаңтарда қол қойған «Қытай-Ресей бірлесіп белгілеген Тарбағатайдағы қазақтардың тәуелділігі жөнінде келісімінің» 5-тарауында: «Қуәліксіз жүрген екі ел азаматтары заң бұзбаса жауапқа тартылмайды» - деп көрсетілген.

Өмірдің күншуақ-көлеңкелі тұстары қатар жүреді. Сол сияқты бір ұлт өкілінің арасында да дау-дамай, қылмыстар орын алып тұрады. 1871 ж Қытай және Ресей қазақтары арасындағы даулы мәселелерді шешетін арнайы құрылым құрылыпты. Қазақ дәстүрлі ғұрып-әдет заңдары бойынша екі ел қазақтарының арыз-шағымдарын тиімді шешіп, қарым-қатынасты реттеп отырған қазақ билерінен құрылған бірлескен съезд соты орысша «международный съезд» деп аталған. 1902 ж Іле кегенінде ашылған сот жиналысынан кейін екі ел арасындағы қазақтар ат бәйгесін өткізген. Осылайша соттың екі тарап үшін де тиімді шешілгенін тойлаған [13].

Ересектердің еңбек өнімділігі жоғары бағаланғандықтан оларға жиын-тойда құрмет көрсетілген, белгілі бір әлеуметтік (қауымдық) мәртебе берілген. Ересек адам өзіне ұнаған адамымен күй тартысқа түскен, айтысқан, тіпті жиын үстінде ойын ойнаған. Бірақ бұл ойын бала мен бозбаланың ойынындай көңіл-көтеруге бағытталмайды. Бұл ойынға үлкен жиын-тойда, ет турап отырған ердің көптен бері көрмеген сүйіктісіне тобық ұсынуымен басталып бағалы затқа (алтын жүзік т.б.) келісіп, бірі жасырып, яғни қай уақытта сұраса да тауып бере алытындай жанында алып жүруімен, келесі бірінің тобығын сұрауымен сипатталатын ойын деген анықтама берілген [14]. Тобық жасыру – ересектер мен жастардың ойын-сауығының бір түрі. Бұл ересектер оның ішінде бір-бірін жақсы танитын адамдар арасында қойдың тобық сүйегімен ойнайтын ойыны. Ойын

шарты бойынша тобықты сұраушы қай кезде сұраса да жасырған кісі тауып бере алуы керек. Егер таба алмаса сол келісілген затты сыйға тартып айыппұлынан құтылады. І.Есенберлиннің 1969 жылы жарыққа шыққан «Көшпенділер» романында бала туылуына байланысты ұйымдастырылған ойын-сауықта, Кенесарының серік батыры Наурызбай мен Ақбөкен бикеш қыз бен жігіт айтысының қатысушылары бола кетіп, бір-біріне өлеңдете жөнеледі. Айтыс соңы екеуінің тобық жасыруға келісуімен аяқталады [15]. Қазір мәдени кеңістікте ұмытылуға жақын бұл ойынды неміс пен қазақ баласының ойнағаны, тарихи отанына (Германия) кеткен досын іздеп келген жігіттің тобығын сұрағаны, ал неміс жігіттің қой тобығын ұзақ жыл сақтап жеңіп тұрса да досына мерседес көлігін мінгізіп шығарып салғаны Серікжан Қажидің ақынның Тобық жасыру ойыны туралы балладасында баяндалған [16]. Бұл ойын қазіргі кезде бір-біріне ғашық жандарды немесе дос болуға серттескендердің арасында қайта жаңғырса қазіргі жеке қарым-қатынас мәдениетіндегі сенім құндылығының артуына септігін тигізуі мүмкін.

Сонымен жылқы жасы санатындағылардың, әсіресе жылқы бағу, аңшылық кәсіптеріндегі ересектердің басынан өткен оқиғаны әңгімеге арқау етіп, немесе жадында сақталған әңгімені өзіндік өңдеуден өткізіп, күнделікті демалыста қолдана отырып ауыз әдебиетінің алуан түрлі үлгілерін (мифтен – ертегіге дейінгі) қалыптастырып-дамытқандығы, отбасында да рухани азық, идеологиялық құрал ретінде қолданғаны анықталды. Құмар ойнап әлеуметтік тәжірибе жинағаны, халықаралық деңгейдегі іскерлік қарым-қатынас жағдайында да ат бәйгесінде бақ сынап, көңіл көтергені, романтикалық қарым-қатынасты өлең жолдарымен көпшілік ортада тұспалдап кейде ашық білдіріп, айтысып әзілдескені, некелік қарым-қатынасты қалаған ер мен әйелдің тобық жасыру ойыны арқылы бір-бірін сынауы жүзеге асқаны белгілі болды. Тәуелсіздік жылдарында ер азаматтардың, тіпті неміс пен қазақ жастары арасында қолданыс табуы аталған тобық жасыру ойынының заманауи өзгеріске ұшырағандығын білдіреді. Қой, жылқы жасындағылардың демалыс түрлері де қазіргі ересектерге арналған ойын-сауық индустриясынан рухани әрі идеологиялық тұрғыдан биік болғандығымен ерекшеленеді. Себебі қазіргі ойын-сауық түрлері дамытушылық мақсаттан гөрі бір сәттік көңіл көтерушілік мұратын көздейді. Сондықтан көне қазақтар қауымындағы ересектердің демалыс түрлері қазақ мәдениетінің ең жарқын, ең бір елеулі тұсын көрсетеді.

Балалар, жастар мен ересектерге арналған демалыс түрлері белсенділігімен ерекшеленсе, сиыр немесе түйе жасындағы кісілердің демалысы салыстырмалы түрде тіптен салмақты, енжар бола түскен. Бұған Ақан серіні қартайған шағында көзімен көріп, әңгімелесіп, естелік етіп жазып қалдырған С.Мұқановтың «Өмір мектебі» мемуарлық шығармасын оқып көзжеткізуге болады. Атағы жер жарған Біржан салдың «Жамбас сипар» әнінің шығу тарихы да растай түседі.

Қорытынды.

Сонымен жас ерекшелікке байланысты қазақ ұлттық демалыс түрлерінің күнделікті мәдениеттегі үлгілері анықталды. Қозы жасы, қой жасы, жылқы жасы, сиыр немесе түйе жасы жас ерекшелік топтарының болғаны, олардың қалай демалғаны сипатталды. Қазақ дәстүрлі қоғамындағы күнделікті мәдениеттегі демалыстың балалар мен жастардың өмірінде ойын-сауықтық сипаты басым болған да ересек санатқа көтерілген сайын рухани азықтық, үлгі-ғибраттық қызметінің жоғарылай түскендігі белгілі болды. Балалар мен жастардың демалыс түрлері – ойынның кейбір түрлерінің де өмірлік қажеттіліктен туындағаны, үлкен өмірге дайындайтын қызметі болғандығы анықталды. Қысқаша айтқанда соқыр теке, түйе түйе, көк сиыр, бөрік жасырмақ сияқты балалар ойындары, бозбалалар ойнаған орда, домалақ ағаш, тақия теппек, шілік ойындары әлеуметтік бейімдеу қызметін атқарса, қыз ойнағы, қыз қашар, дамбал салды ойындары жыныстық тәрбие беру міндетін орындаған болып шықты. Ә.Диваев «Қырғыз жастарының көне ойындарымен» танысу арқылы бұл пікірге еріксіз қосылуға тура келеді.

Зерттеу барысында анықталған дәстүрлі демалыс түрлері мен қазіргі креативті индустрияның құндылығы арасындағы жер мен көктей алшақтық көңіл-күйге теріс

әсерін тигізеді, алаңдатады. Мысалы, қазіргі таңдағы ат спорт ойындарының арғы тегіне жататын ұлттық ойындар, үй жағдайындағы көне ойындар адамды өзін қорғауға, денесін дұрыс ұстауға, шымырлыққа үйретіп, ойлау-тыңдау, пайымдау сияқты тиімді қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік беретін коммуникативті дағдыларды қалыптастыруға бағытталса қазіргі виртуалды ойындар, әлеуметтік желідегі артық, зиянды ақпараттар уақытты мағынасыз жұмсауға, тек қана шынайы өмірден алшақ болуға жәрдемдеседі, әлеуметтік бейімделуде (қоғамнан оқшаулану), денсаулық сақтауда үлкен қиындықтарды туындатады.

Қазақ мәдениеті туралы ғылыми-публицистикалық болсын мақалалардың басым бөлігі мәдени құндылықты халықтық сипатқа айналдыру қажеттілігі мәселесі көтерумен аяқталады. Бірақ оны қалайша халықтық сипатқа айнылдыру керектігі айтылмайды. Баспа табақ бетіндегі мінсіз қазақ мәдениетін халықтық сипатқа айналдыру үшін әрбір мәдениет тасымалдаушысы өз отбасында, айналасында аталған демалыс түрлерін күнделікті өмір мәдениетіне дендеп енгізуі қажет. Ал мұндай ой салу, таңдау жасауына ықпал ету міндетін кіршіксіз орындауда театр, кино, теле продюсерлік сияқты продюсерлік түрлерінің мамандарына балама табылмайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қуанышев Ж/ Тұрақтылықтың негізі – ұлттық бірегейлік/ Егемен Қазақстан 2017 09 қараша/ <https://egemen.kz/article/161007-turaqtylyqtynh-negizi-%E2%80%93-ulttyq-biregeylik>
2. Қ.Жолдыбайұлы Кемел адам. – Алматы: Самға, 2022. 360 б
3. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас.ред. Б.Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 2006. 560 б –6-т.
4. Rest <https://dictionary/english/rest>
5. Қазақ халқының салт-дәстүрлері кітабынан, Атамұра 2011ж.
6. Диваев А. Игры киргизских детей// Туркестанские ведомости. – 1905. - № 152
7. Диваев А. Древние игры киргизской молодежи// Туркестанские ведомости. – 1907. № 54. С. 346-547
8. Жильцов А. Во мраке невежества// Тургайская газета Оренбург.1896. №71 (8 мая). С. 5-6
9. Байтанұлы А. Қазақтың көне ойындарының мәні туралы не білеміз? // Дәстүр №2 (63), 2019
10. Қасқабасов С. Таңдамалы. Бірінші том. Қазақтың халық прозасы. – Астана: Фолиант, 2014, 320 б
11. Қондыбай С. Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері. – Алматы: Қазақ тілі баспасы, 2018, 480 б
12. Төтенай Б. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Балауса. 2013, 96 б
13. Мұқаметханұлы Н., Серикқалиева А.Е., Нәбижанқызы З/Қазақтың ұлттық мәдениеті және оның трансформациялануы/Дәстүр №2 (63) 2019 ж 50 б
14. Қазақтар. Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. – Алматы: Қазақстан даму институты: V том. Ата салт. 1998. – 208 б
15. Есенберлин І. Көшпенділер. – Алматы: SAMGA, 2021, 792 б
16. Тобық жасыру ойыны туралы баллада. <https://qamshy.kz/article/4076-tobyq-dgasyru-ouuny-turaly-ballada#>

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ МӘДЕНИЕТ ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ ТІЛДІҢ РӨЛІ

Мәдениеттану, 1-курс Қожабаева Ә.М.

Ғылыми жетекші: филос.ғ.д., профессор Құрманалиева А.Д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақалада әл-Фарабидің тілге деген философиялық көзқарасын зерделеу, оның мәдени жәдігер және танымдық құрал ретіндегі қосарланған рөлін атап көрсету көзделеді. Ол Фарабидің тілді тек қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге ойлауды, әлеуметтік қатынастарды, тіпті саяси құрылымдарды қалыптастыратын мәдениеттің іргелі элементі ретінде қарастыратынына баса назар аударады. Мақалада Фарабидің тілдің шығу тегі мен табиғаты туралы жаңашыл көзқарастары, оның тілді ойлаудың «қабығы» ретіндегі концептуализациясы, оның адамдардың өзара қарым-қатынасын жеңілдетудегі, дүниені танудағы, мәдени нормалар мен құндылықтарды жеткізудегі маңызы қарастырылған. Мақала жан-жақты талдау арқылы тіл, мәдениет және таным арасындағы күрделі өзара әрекеттесуді түсінуге арналған Фараби идеяларының тұрақты өзектілігін көрсетуге бағытталған.

Кілт сөздер: әл-Фараби, тіл, тіл философиясы

XX ғасырда философиялық лингвистиканың дамуы мен лингвистикалық талдау философиясының мектептерінің пайда болуы мен дамуының нәтижесінде «тілге» байланысты қоғамтану теориялары да кеңейді және тілдің мағыналар мен символдық аспектілермен байланысы бұл ілімдерді мәдениет теориясы ретінде біріктірді десе болады. Осы тұрғыдан алсақ, Ислам мәдениетінің алтын ғасырының ұлы ойшылы әл-Фарабидің өзіндік үлесі бар. Әл-Фараби үшін тіл қарым-қатынас құралы ғана емес, мәдениеттің іргелі элементі, ойлауды, қоғамдық қатынастарды, тіпті қоғамның саяси құрылымын анықтаған.

Жалпы XX ғасырдағы лингвистикалық бетбұрыс тілдің зерттелуіне жаңа серпін бергенімен, оның зерделеу нысанына алынған уақытын антик дәуірімен байланыстырамыз. Бұл саланың әлемдік классиктері И.Кант, В.фон Гумбольдт, Ф.де Соссюр, Л.Вингенштейн, Н.Хомскийдің тілге қатысты зерттеулері іргелі еңбектер, дегенмен ислам ойшылдарының арасынан алғашқы боп тіл табиғатын қарастырған әл-Фарабидің орны бөлек. Тіл философиясының басты мәселесі ретіндегі тілдің шығуына қатысты Фараби платондық натурализм мен аристотельдік контрактуализмнің арасындағы пікірталаста тәуелсіз және жаңашыл перспективаны ұсынады. Платон сөздің мағынасы дыбыстар мен әріптердің сәйкестігімен анықталады деген пікірде болса, Аристотель сөздің мағынасы сөйлеушілердің көзқарасы мен келісімімен анықталады деген пікірде болды. Фараби тілдің орнықтылығы мен дұрыс болуы үшін «сөздердің құрылымы мен белгіленетін мағыналардың ұқсастығы» қажет деп есептеді [Шахиди, 2020]. Ол туынды ережелер сөз бен мағына арасындағы ұқсастық пен сәйкестікті жақсы көрсетеді деп сендірді. Фараби мұны осы терминдердің философиялық аспектілерін түсіндіру үшін әртүрлі контексте «туынды» немесе «прототип» терминдерін қолдану арқылы көрсетеді. Сондай-ақ туынды формалардан туындауы мүмкін қателерден сақтану үшін «бар» сөзінің әртүрлі тілдердегі мағыналық ерекшеліктеріне назар аударады [Шахиди, 2020].

Адамның өзіне ұқсас басқа адамдармен қарым-қатынасы – қажеттілік, ал тіл – бұл әрекеттестіктің негізгі құралы. Ол таным процесінде функционалдық жағынан логикадан кем түспей, ойлаудың көрсеткіші қызметін атқарады. Фараби үшін ойлау мен сөйлеу, логика мен тіл бірін-бірі қолдап тұрады.

Фараби тілді ойдың «қабыршағы» ретінде қарастырып, оның философиялық табиғатына ерекше мән береді. Ол өзінің «Китаб әл-Хуруф» трактатында тілдің ойды жеткізу және сөздік қорын кеңейту құралы екенін атап көрсетеді. Тіл қоғамда қарым-қатынас құралының рөлін атқарады, бірақ тілдер мәдени ерекшеліктері мен дәстүрлеріне байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Фараби тілдің дәстүр арқылы берілетінін және оны алғаш пайдаланғандарға байланысты ерекшеленетінін көрсетеді [Құлсариева, Құрманалиева, 2011: 25].

Фараби үшін тіл екі маңызды қызмет атқарады: ол ойлаудың көрсеткіші және дүниені танудың құралы. Ол адам өз ойларын тілде жаңғыртады, бұл оған қоршаған әлемді түсінуге мүмкіндік береді деп мәлімдейді. Логика мен тіл, оның ілімі бойынша, бір-бірімен тығыз байланысты, бұл оның Аристотель мен стоиктердің концепцияларын талдауымен расталады. Сонымен, Фараби үшін тіл мен логика дүниені танудың және ойлауды қалыптастырудың құрамдас бөліктері болып табылады [Құлсариева, Құрманалиева, 2011: 25].

Осылайша, Әл-Фараби тілдің білім алу мен пікір алмасудағы рөліне ерекше мән берген. Ол тіл тек ақпаратты беру құралы ғана емес, сонымен бірге ойлау және дүниені түсіну тәсілдерін қалыптастырады. Әл-Фараби үшін тіл мәдени нормаларды, құндылықтар мен дәстүрлерді түсінудің, сонымен қатар философия мен дінді зерттеудің кілті болды.

«Ихса әл-Улумда» әл-Фараби бес түрлі тіл өнерін талқылайды: полемикалық дәлел, риторикалық софистика, поэзия және басқалары, олардың барлығы аналогия әдісін қолданады. Бұл өнерлердің ортақ әдісі болғанымен, олардың мәні бір-бірінен бөлек. Олардың әрқайсысы өз мақсаттарына жету үшін белгілі бір ұқсастықтарды пайдаланады: сендіру, дәлелдеу және қиял. Осылайша, олар бұл сенімдер ақталмаса да, халық арасында күшті сенім тудыра алады. Шешендік нанымды дәлелдерге байланысты, ал поэзияның шеберлігі сұлулық пен басқа да эстетикалық аспектілерді түсінуге бағытталған. «Ихса әл-улум» мен «Китаб әл-харуфты» салыстыру әл-Фарабидің бұл тілдік тармақтарды тек логика аясында ғана емес, сонымен бірге олардың әлеуметтік өмірдегі дамуы мен эволюциясында қалай сипаттайтынын көруге мүмкіндік береді [Гаеминик: 2023].

Фараби тілі мен қоғамдық ғылымның байланысы тығыз. «Ихса әл-улум» атты еңбегінде логикаға қатысты бөлім педагогика мен математиканы зерттеумен жалғасады, ал «Китаб әл-харуфта» тіл мен ұлттардың эволюциясын сипаттап, полемикалық әдістердің дамуы олардың жеткіліксіз екенін көрсетті деп дәлелдейді. Бұл оқыту әдістері мен нақты білімдерді зерттеуді ынталандырды, бұл адамдарға математикалық әдістерді меңгеруге және оларды жетілдіруге ұмтылуға мүмкіндік берді.

Тілдің дамуы арқылы анықтық пен нақты білімді іздеудің бұл эволюциялық процесі қоғамдық ғылымның да дамуына әкелді. «Ихса әл-Улумның» бесінші тарауында сипатталған қоғамдық ғылым ғылыми мәртебеге ұмтылған талқылаудың дамыған әдістерін қолданды. Фараби сипаттаған бұл тарихи процесс философиялық білім қалыптасқан Платон дәуірінде аяқталды, содан кейін Аристотельдің басшылығымен теориялық ғылымдар шарықтау шегіне жетіп, философияның жалпы негіздеріне айналды [Гаеминик: 2023].

Фарабидің тіл туралы ойлары берілетін «Китаб әл-Хуруфта» тілге, философияға және онтологияға қатысты концепциялар қарастырылған.

–Тілдің эволюциясы: Фараби тілдің ең қарапайым түрі – ымдау тілінен күрделі философиялық тілге дейінгі эволюциясын зерттейді. Ол тілдің уақыт өте келе қалай өзгеретінін және оның адам интеллектінің дамуында қандай рөл атқаратынын зерттейді.

–Тіл, логика және философия арасындағы байланыс. Фараби тіл, логика және философия арасындағы байланыстарды түсінудің маңыздылығын атап көрсетеді. Ол гносеологиялық және онтологиялық түсініктерге жетуде лингвистикалық зерттеулердің маңыздылығын айта отырып, тілдің логикалық пайымдаумен және философиялық оймен қалай астасып жатқанын талқылайды.

–Тілдің философиялық негіздері: Фараби әл-Хуруфта тілдің философиялық негіздерін орнатуға ұмтылады. Ол тілді жай қарым-қатынас құралы ретінде емес, абстрактылы ойлау мен жалпылау құралы ретінде қарастырады. Фараби тілді философиялық тұрғыдан талдай отырып, тілдің табиғатын, оның адам ойының қалыптасуындағы рөлін тереңірек түсінуге ұмтылады.

–Рационалды ойлауды қорғау: Фараби әл-Хуруф арқылы парасаттылық пен адамдық ақылды қорғайды. Ол философия мен діни сенімнің үйлесімділігін жақтап, парасат пен діннің қарсылығына қарсы шығады. Фараби тіл мен оның философиялық мәнін түсінбеу түсінбеушілік пен теориялық қайшылықтарға әкеледі деп есептейді.

–Тілдің онтологиялық мәні. Фарабидің «Әл-Хуруфтағы» тілдік толғаулары оның онтологиясымен тығыз байланысты. Ол тіл мен сөзжасам деңгейлерінің шындық пен адам болмысын философиялық түсінуге қалай ықпал ететінін зерттейді. Фараби тілін талдау хижраның төртінші ғасырындағы ислам әлемінің интеллектуалдық жағдайын көрсетеді [Хаджи Шахкарам, 2023].

«Әл-Хуруфты» Фарабидің тіл, логика және философия туралы терең ойларын қамтып, оның лингвистикалық зерттеулер мен философиялық рефлексия арасындағы күрделі байланыстарын танытады.

Фарабидің тілге деген философиялық көзқарасы дәстүрлі лингвистикалық немесе логикалық көзқарастардан бірнеше негізгі аспектілері бойынша ерекшеленеді:

–Онтологиялық екпін: Фарабидің тілге деген көзқарасы онтологиямен терең тамырлас. Ол тілді қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, ақиқаттың іргелі табиғатының көрінісі ретінде қарастырады. Фараби тілдің біздің әлем туралы түсінігімізді қалай қалыптастыратынын және тілдік құрылымдар болмыс туралы тереңірек шындықтарды қалай аша алатынын зерттейді.

–Философиялық негіздері. Синтаксиске немесе грамматикаға көңіл бөлуі мүмкін дәстүрлі лингвистикалық көзқарастардан айырмашылығы, Фарабидің тілді талдауы беткі деңгейдегі құрылымдардан асып түседі. Ол тілдің ойлау процестеріне, абстрактілі пайымдауларға және жалпылауларға қалай әсер ететінін зерттей отырып, тілдің философиялық негіздерін ашуға ұмтылады. Фарабидің тілге деген философиялық көзқарасы тілдік экспрессияны басқаратын негізгі қағидаларды ашуды мақсат етеді.

–Логика және философиямен интеграция: Фараби тілдің, логиканың және философияның өзара байланысын атап көрсетеді. Ол тілді жан-жақты түсіну үшін оның логикалық және философиялық салдарын қарастыруды қажет етеді деп тұжырымдайды. Фарабидің көзқарасы философиялық ойдың дамуындағы лингвистикалық зерттеулердің маңыздылығын айта отырып, лингвистикалық зерттеулер мен кеңірек философиялық зерттеулер арасындағы алшақтықты жояды [Ходжес В., Терезе-Эн., 2023].

–Рационалды ойлауды қорғау. Фарабидің тілге деген философиялық көзқарасы парасаттылық пен адамдық ақыл-ойды қорғауды қамтиды. Ол философиялық зерттеулердің діни сеніммен сәйкестігін дәлелдей отырып, ақыл мен дін арасындағы ішкі қайшылық идеясына қарсы шығады. Фарабидің философиялық контексте тілді түсінудің маңыздылығына баса назар аударуы ұтымды дискурс пен интеллектуалды айқындықты дамытуға бағытталған.

–Уақытша және салыстырмалы талдау: Фараби тілін зерттеу уақыттық/тарихи-салыстырмалы және заманауи/рационалды талдауды да қамтиды. Ол тілдің уақыт бойынша эволюциясын зерттейді, сонымен қатар тілдік құрылымдардың тікелей философиялық салдарын зерттейді. Бұл екі жақты көзқарас Фарабиге тілдегі терең мағыналарды және оның адам ойымен байланысын ашуға мүмкіндік береді [Хаджи Шахкарам, 2023].

Фарабидің тіл туралы ой-пікірлерін оның онтологиясы мен діни наным-сенімдерімен байланыстыра зерттеу тілдің, философияның және руханилықтың өзара байланысы туралы құнды түсінік береді:

–*Тіл мен онтологияның үйлесімділігі.* Фараби тілін зерттеу оның онтологиясымен, болмыс пен болмыстың табиғатын қарастыратын философия саласымен тығыз байланысты. Фарабидің тіл туралы ойларын оның онтологиясымен байланыстыра зерттей отырып, біз тілдің болмыстың іргелі принциптерінің көрінісі ретінде қалай қызмет ететінін түсінуге болады. Фарабидің тілдің онтологиялық мәніне тоқталуында тілдік экспрессия мен шындық болмысының арасындағы терең байланыс бар.

–*Тіл мен діни сенімнің интеграциясы.* Фарабидің тілге деген философиялық көзқарасы тілдің діни наным-сеніммен тұтастығына да жарық түсіреді. Фараби философиялық ізденіс пен рухани сенімнің үйлесімді байланысын насихаттай отырып, ақыл мен дінді үйлестіруге ұмтылады. Фарабидің тіл туралы ойларын оның діни наным-сенімдері аясында қарастыра отырып, оның парасатты ой мен діни ілім арасындағы алшақтықты жою жолындағы талпыныстарын аңғаруға болады.

–*Лингвистикалық зерттеулердің философиялық негіздері.* Фарабидің тілге деген философиялық көзқарасы лингвистикалық зерттеулердің философиялық негіздерін түсінуге негіз береді. Фарабидің онтологиясы мен діни сенімдерінің оның тілге деген көзқарастарына қалай әсер ететінін зерттей отырып, біз кеңірек философиялық шеңбердегі лингвистикалық талдаудың тереңдігі мен күрделілігін бағалай аламыз. Фараби идеялары философиялық ой мен интеллектуалдық дискурсты қалыптастырудағы тілдің рөлі туралы ерекше көзқарасты ұсынады.

–*Тілдің рухани аспектілері:* Фарабидің тілді өзінің діни наным-сеніміне байланысты зерттеуінде тілдік өрнектің рухани аспектілеріне ерекше мән беріледі. Фараби үшін тіл тек қарым-қатынас құралы емес, сонымен бірге тереңірек рухани шындықтармен байланыстыру құралы. Фарабидің тіл туралы ойларын оның діни наным-сенімдері аясында қарастыра отырып, оның тілдік құрылымдарға беретін рухани мәні мен метафизикалық ұғымдарды жеткізудегі тілдің рөлін аша аламыз.

–Қорыта келгенде, Фарабидің тіл туралы ой-пікірлерін оның онтологиясы мен діни наным-сенімдерімен байланыстыра қарастыру тіл, философия және руханият арасындағы терең байланыстарды тұтас түсінуге мүмкіндік береді. Фараби идеялары лингвистикалық экспрессия, онтологиялық қағидалар мен рухани сенімдер арасындағы күрделі байланыстарды жарықтандыратын бай ойлар жиынтығын білдіреді.

Тіл және қоғамдық тәртіптің қалыптасуы

Әл-Фараби үшін тіл қоғамдық тәртіп пен құқықтық жүйенің құрамдас бөлігі болды. Ол тіл қоғамдық және саяси қатынастарды қалыптастырады, сонымен қатар мемлекеттің құрылымы мен оның заңдылықтарын анықтайды деп тұжырымдады. Тіл арқылы тек заңдар мен мінез-құлық ережелері ғана емес, сонымен бірге әділдік, заң, бостандық туралы түсініктер де берілді.

Әл-Фараби өз шығармаларында тіл, логика және саяси ой арасында терең байланыс орнатады. Әл-Фараби шығармаларына мазмұндық талдау жасаудың арқасында оның философиялық құрылымын қалыптастыру үшін осы элементтерді тоғыстырғаны байқалады.

Тіл және логика: Әл-Фараби тіл мен логиканың арақатынасын тереңдете отырып, ой мен іс-әрекетті қалыптастырудағы логикалық тілдің маңыздылығын атап көрсетеді. Ол тілдің прагматикалық, семантикалық және грамматикалық аспектілерін зерттеп, тілдің шындыққа да, ақылға да қалай әсер ететінін атап көрсетеді. Әл-Фарабидің синтаксис пен логика туралы пікірталастары жеке-дара емес, оның саяси философиясымен тығыз байланысты. Ол логикалық тілді ойлар мен әрекеттердің мазмұнын қалыптастыру құралы ретінде пайдаланады, сол арқылы саяси құрылымдар мен басқаруға әсер етеді [Ходжес В., Терезе-Эн., 2023].

Саяси салдарлар: Әл-Фарабидің тіл туралы пікірталастары синтаксис пен логика шеңберінен шығып, елеулі саяси салдарларға ие. Ол логика мен логикалық шығармашылықты өзінің саяси ойымен байланыстырады, көрсетуге негізделген ізгі қала құруды көздейді. Әл-Фараби логика арқылы қалыптасатын ізгі қалаларды шешендік, диалектика, поэзия, софистика сияқты қолөнерден туындайтын ізгіліксіз қалаларға қарсы қояды. Негізінде, Әл-Фараби бұл қала мен оның саяси ландшафтын қалыптастыратын тіл арқылы білдіру деп болжайды.

Қоғамды қалыптастыру: Әл-Фарабидің тіл туралы зерттеулері оның қоғамды қалыптастыру туралы көзқарастарымен қатар жүреді. Ол тілді әдет-ғұрыптармен, әдет-

ғұрыптармен және аспандық әсерлермен бірге қауымдарды ажыратудың ең маңызды элементі деп санайды. Қарым-қатынастың шарттық құралы ретінде қарастырылатын тіл адамдардың әлеуметтік және азаматтық қасиеттерінде шешуші рөл атқарады. Әл-Фараби еңбектерінде тілдің адамдардың өзара қарым-қатынасындағы, қоғам құрудағы, қоғамдардың қызмет етуіндегі рөлін атап көрсетеді [Мортеза Бахрани, 2023].

Осылайша, Әл-Фарабидің тіл, логика және саяси ойды біріктіруі коммуникация, пайымдау және басқару арасындағы күрделі байланысты көрсетеді. Тілдің саяси құрылымдар мен әлеуметтік нормалардың қалыптасуына әсерін зерттей отырып, әл-Фараби философиялық дискурстағы тіл мен саясаттың өзара әрекеттесуіне қатысты құнды пікірлер айтады.

Әл-Фарабидің ізгі және ізгі емес қалалардың қалыптасуындағы экспрессияның рөлі туралы ойларын қарастыру тіл, логика және саяси құрылымдар арасындағы байланыс туралы маңызды түсінік береді.

Ізгі қалалардың қалыптасуы: Әл-Фараби ізгі қалалардың қалыптасуын логикалық және логикалық қолөнерді қолданумен байланыстырады. Ол жарасымды және әділ қоғамдар құруда ұтымды ойлау мен логикалық пайымдаудың маңыздылығын атап көрсете отырып, көрнекі түрде (Әлборхан) ізгі қалалар құруды көздейді. Әдепті қалада тіл мен өзін-өзі таныту қоғамның моральдық-этикалық құрылымын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Әдепті қалалардың басшыларына тілдің басқару мен қоғамдық игілікке әсерін көрсететін мұқият жоспарлау және талқылау арқылы ең танымал және қалаулы тауарлармен қамтамасыз ету міндеті қойылады.

Әдепсіз қалалардың қалыптасуы. Керісінше, Әл-Фараби ізгіліксіз қалаларды шешендік, диалектика, поэзия және софистика сияқты қолөнерден туындайтын қалалар деп анықтайды. Бұл қалалар шындықтың бұрмалануына және этикалық принциптердің бұзылуына әкелетін алдамшы немесе пайдакүнемдік мақсатта тілмен айла-шарғы жасаумен сипатталады. Ізгі емес қалалардағы экспрессияға демонстрациялар мен философиялық дәлелдерге қарама-қайшы, жанның қиялдық және сезімтал бөліктері әсер етеді. Тіл ізгіліксіз қалаларда пікірге әсер ету, қабылдауды басқару және ұтымдылық пен әділдікке негізделмеген билік құрылымдарын қолдау үшін қолданылады.

Сөз саптау қала құраушы элемент ретінде: Әл-Фараби талдауы қалалардың табиғатын қалыптастырудағы сөз саптаудың шешуші рөлін көрсетеді. Ол тіл мен қарым-қатынас арқылы қалалар қалыптасады: ізгілікті қалалар логикалық пайымдаулар мен этикалық принциптерге негізделсе, ал ізгіліксіз қалалар алдамшы шешендік сөздер мен тілді қолдан жасау арқылы қалыптасады деп тұжырымдайды. Әл-Фарабидің саяси философиясында қисынды тіл арқылы болсын, алдамшы қолөнер арқылы болсын бейнелеу күдіреті қалалардың басқаруына, адамгершілікке және қоғамдық келісімге әсер етеді.

Ізгі және ізгі емес қалаларды қалыптастырудағы экспрессияның рөлін зерттей отырып, зерттеу әл-Фарабидің философиялық шеңберіндегі қауымдастықтардың этикалық және әлеуметтік пейзажын қалыптастыру үшін тіл мен логиканың саяси оймен қалай тоғысатынын көрсетеді [Мортеза Бахрани, 2023].

Әл-Фарабидің тіл және қоғам туралы идеялары қазіргі заманғы саяси дискурс пен басқаруға қолдануға болатын құнды пікірлерді ұсынады, өзекті әлеуметтік мәселелерді талдау және шешу үшін объектив береді:

Логикалық қарым-қатынасқа мән беру. Әл-Фарабидің логикалық тіл мен ұтымды қарым-қатынасқа баса назар аударуы қазіргі саяси дискурстың негізіне айналуы мүмкін. Саясаткерлер мен көшбасшылар қоғамдық дискурста дәлелді пікірталастарды, дәлелді дәлелдерді және логикалық пайымдауды ілгерілету арқылы алауыздық тудыратын риторикадан гөрі шешімдерді табуға бағытталған анағұрлым конструктивті және өнімді диалогты дамыта алады.

Этикалық көшбасшылықты ілгерілету: әл-Фарабидің қоғамның әл-ауқатын және әділеттілікке ұмтылуды бірінші орынға қоятын ізгі көшбасшылық тұжырымдамасы

қазіргі саяси көшбасшыларға үлгі бола алады. Көшбасшылар этикалық принциптерді, моральдық адалдықты және жалпы игілікке баса назар аудара отырып, сенімді оята алады, әлеуметтік келісімді нығайта алады және неғұрлым әділ және әділ қоғамға ұмтылады.

Шешендік сөздерді сыни тұрғыдан талдау. Әл-Фарабидің риторика мен логикалық құралдарды қолдануға негізделген ізгі және ізгіліксіз қалалар арасындағы айырмашылық қазіргі заманғы басқарудағы саяси дискурсты сыни талдауға түрткі болады. Тілдік манипуляцияның, үгіт-насихаттың және жалған ақпараттың әлеуетін мойындай отырып, саясаткерлер қоғаммен қарым-қатынаста шындық, ашықтық және есеп беру принциптерін қолдауға ұмтыла алады.

Тіл арқылы қоғамдастық құру. Әл-Фарабидің тілді қауымдастық пен әлеуметтік бірігуді құру құралы ретінде қарастыруы заманауи қоғамдардағы инклюзивтілікті, әртүрлілікті және бірлікті ілгерілетуге бағытталған күш-жігерді бағыттай алады. Тілдің қабылдауды, құндылықтарды және сәйкестіктерді қалыптастырудағы күшін мойындай отырып, саясаткерлер тілдік әртүрлілікті құрметтейтін және өзара түсіністікке ықпал ететін неғұрлым инклюзивті және үйлесімді қоғам құру үшін жұмыс істей алады.

Логика мен этиканың интеграциясы. Әл-Фарабидің логика мен этиканы саяси ойға біріктіруі ұтымды шешім қабылдауға да, моральдық ойларға да басымдық беретін басқарудың заманауи үлгілеріне шабыт бере алады. Логикалық пайымдауды этикалық принциптермен үйлестіре отырып, саясаткерлер тек тиімді және тиімді ғана емес, сонымен бірге әділ, адамгершілік және қоғамның құндылықтарына сәйкес келетін саясаттар мен заңдар жасауға ұмтыла алады [Мортеза Бахрани, 2023].

Қорыта келгенде, Әл-Фарабидің тіл және қоғам туралы ойлары қазіргі саяси дискурс пен басқару тәжірибесін хабардар етіп, байыта алатын бай философиялық негіз береді. Қоғамды қалыптастырудағы тілдің, логиканың және этиканың рөлі туралы оның түсінігіне сүйене отырып, саясаткерлер қоғамның барлық мүшелерінің әл-ауқатына қызмет ететін неғұрлым әділ, инклюзивті және этикалық саяси жүйелерді құру үшін жұмыс істей алады.

Әл-Фараби үшін тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге мәдени нормаларды, құндылықтарды және әлеуметтік қатынастарды түсінудің кілті болды. Оның мәдениет пен тіл теориясына арналған еңбектері философияның дамуына айтарлықтай әсер етті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Гаеминик (автор-корреспондент), Мохаммад Реза. (2023). Фараби – место языка в гражданских науках. Исламская философия и науки, 17 (31), 119-144. DOI: 10.30513/ipd.2023.5182.1440
2. Құлсариева А.Т., Құрманалиева А.Д. (2011). Әл-Фараби мұрасындағы таным сатылары. ҚазҰУ Хабаршысы, Философия сериясы, 2 (37).
3. Мортеза Бахрани. (2023). Әл-Фараби тілдің құдіреті туралы; Қоғамдардың қалыптасуындағы экспрессияның рөлі. Ислам саяси ойы, 10-том, 1-шығарылым, (19-серия). doi: 10.30497/ipt.2023.75848
4. Хаджи Шахкарам З. (2022). Әл-Фараби және тілдің философиялық талдануы. ҚазҰУ Хабаршысы, Шығыстану сериясы. No1 (100)
5. Ходжес В., Терезе-Эн Д. (2023) «әл-Фарабидің логика және тіл философиясы», <https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/al-farabi-logic>
6. Шахиди Марнани, Ф. (2021). Философиялық мағыналарды білдіруде «бастапқы» және «туынды» атаулардың қолданылуын қарастыру әл-Фараби көзқарасы бойынша айтылымдар мен мағыналардың арақатынасы. Философия, 19 (1), 107-129. doi: 10.22059/jor.2021.315377.1006575

ХАРУКИ МУРАКАМИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ЖАСТАР

Мәдениеттану, 2-курс **Бөрібай А.А**

Андатпа: Қазіргі жастар мәдениеті әртүрлі өнер өрімен, атап айтқанда әдебиетпен ұштасып жатыр. Әдеби шығармалар ойын-сауық көзі ғана емес, сонымен бірге жас ұрпақтың жеке басын, әлемге көзқарасы мен құндылықтарын қалыптастыру құралы бола алады. Бұл тұрғыда шығармашылығы бүкіл әлемдегі жастарға қатты әсер ететін ең маңызды тұлғалардың бірі - жапон жазушысы Харуки Мураками. Ол жай жазушы емес, оның шығармалары әртүрлі жастағы миллиондаған оқырмандарды біріктіретін ерекше құбылысқа айналған. Оның кітаптарында жапондық шындық пен менталитет қана емес, жанның ең нәзік тетіктерін қозғайтын әмбебап адам тақырыптары да бейнеленген. Әдебиет жастардың мәдени түсініктерін, құндылықтары мен дүниетанымын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Кітаптар тек білім көзі ғана емес, сонымен қатар қиял, рефлексия және өзін-өзі көрсету құралы болады. Ақпарат пен ойын-сауыққа толы қазіргі әлемде әдеби шығармалар әртүрлі мәдени дәстүрлер мен ұрпақтар арасындағы диалогты сақтаудың, сондай-ақ адамзаттық құндылықтар мен мұраларды сақтаудың маңызды құралдарының бірі.

Харуки Мураками Жапонияның ғана емес, сонымен бірге барлық заманауи әдебиеттің ең танымал жазушыларының бірі. 1949 жылы туған Харуки Мураками Екінші дүниежүзілік соғыста өз халқы жеңілгеннен кейін дүниеге келген жапон балаларының бірінші буынына жатады. Жапония өзінің жеңілісінен сергелдеңге, бүкіл әлем тарихындағы ең ірі әлеуметтік-экономикалық қайта құруларға кіріспекші болды. Мураками өзінің жастық уақытында, өзі өмір сүрген Жапонияның өзі танығаннан мүлдем өзгеше екенін анықтады. 1960 жылдар Жапонияда үлкен экономикалық өркендеу кезеңі болды. Олардың валютасының құны экспоненциалды түрде өсті, ал жастар аузына түскен күміс қасықтардың салдарынан сал болып өсті. Әрбір материалдық қажеттілік қанағаттандырылған кезде, олардың ақыл-ойлары философиялық сұрақтарға тола бастады. Жауап таба алмаған көп қалған және оларға дейінгі ұрпақтың соғысқа қатысудың мәнін қалай таба алғанына қызғанышпен қараған Мураками ұрпағының жастары өздерінің барлық наразылықтарын Жапония тарихындағы ең үлкен студенттік наразылықтардың біріне: АҚШ - қа қарсы шыққан Дзенкето қозғалысына-Жапонияның қауіпсіздік шарты [1]. Алайда митингілердің артында тұрған жастар тек бүлікшіл жастар тобы емес еді. Олар өз Отанын шақыратын абдырап, алыстаған адамдар болды, мұның бәрі олардың елі олар үшін нені білдіретінін, өз елі үшін нені білдіретінін және ең бастысы, өздері үшін нені білдіретінін түсінуге үміттенді.

Қазіргі жастар мәдениеті әртүрлі өнер өрімен, атап айтқанда әдебиетпен ұштасып жатыр. Әдеби шығармалар ойын-сауық көзі ғана емес, сонымен бірге жас ұрпақтың жеке басын, әлемге көзқарасы мен құндылықтарын қалыптастыру құралы бола алады. Бұл тұрғыда шығармашылығы бүкіл әлемдегі жастарға қатты әсер ететін ең маңызды тұлғалардың бірі - жапон жазушысы Харуки Мураками. Ол жай жазушы емес, оның шығармалары әртүрлі жастағы миллиондаған оқырмандарды біріктіретін ерекше құбылысқа айналды. Оның кітаптарында жапондық шындық пен менталитет қана емес, жанның ең нәзік тетіктерін қозғайтын әмбебап адам тақырыптары да бейнеленген. Әдебиет жастардың мәдени түсініктерін, құндылықтары мен дүниетанымын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Кітаптар тек білім көзі ғана емес, сонымен қатар қиял, рефлексия және өзін-өзі көрсету құралы болады. Ақпарат пен ойын-сауыққа толы қазіргі әлемде әдеби шығармалар әртүрлі мәдени дәстүрлер мен ұрпақтар арасындағы диалогты сақтаудың, сондай-ақ адамзаттың құндылықтары мен мұраларын сақтаудың маңызды құралдарының бірі.

1990 жылдардың аяғынан бастап Шығыс Азия қалаларының жастар мәдениетінде жалпы құбылыстарды байқауға болады. Олар оқығанды ұнататын шығармалар өзгерді. Әдебиет енді олар үшін ең танымал сала емес. Манга, анимация, жеңіл романдар және т.

б. ұнататын адамдардың саны үнемі өсіп келеді. Олардың мәтіндерді оқу тәсілі де өзгерді. Егер алдыңғы оқырмандардың көпшілігі автордың ойларын түсіндіруге назар аударды немесе оқиға желісі мен стилін бағалады деп айтуға болатын болса, қазір көптеген жас оқырмандар кейіпкерге назар аударады. Бұл өзгеріс оқырмандардың шығармаларға деген сұраныстарының өзгеруіне әкелді. Егер бұрынғы оқырмандар шығармалар арқылы адами, әлеуметтік және тарихи шындықпен байланысқа түсуге тырысады деп айтуға болатын болса, онда жас оқырмандар қазір әріптестерімен-достарымен шығармалар арқылы сөйлесуге тырысады.

Харуки Мураками өзінің ерекше жеңіл стилі арқылы шығармашылығының алғашқы жолдарынан бастап оқырман ойын терең сюжетке жетелейтін көрнекті жапон жазушысы. Оның мәтіні қарапайым салыстыруларға және метафораларға аса бай. Оның "Белгісіз Цкуру Тазаки және саяхат жылдары" романында өмір "өте күрделі балл" ретінде сипатталады, қызғаныш "тұтқын өзін-өзі ұстайтын әлемдегі ең үмітсіз түрме" ретінде, ал адамдардың жаны "жалғыздыққа мойұсынған түнгі құстармен" сипатталады[1]. Мураками адамның жан дүниесінде болып жатқан күрделі процестерді керемет дәлдікпен және асқан ынтызарлықпен береді.

Оның басты кейіпкерлерінің бірегейлігі Мураками шығармашылығының күшті жақтарының бірі болып табылады. Кейіпкерлері көбінесе меланхолияға, қарапайымдылыққа және тұрақты рефлексияға ие. Олардың қандай да бір керемет қасиеттері немесе ерекше сыртқы ерекшеліктері жоқ. Мураками кейіпкерлері күнделікті өмірдегі қиындықтармен кездесіп, өздерін, өмірдегі орнын іздейді. Жазушы оқырман көзіне көріне беретін қарапайым нәзік нюанстарға көп назар аударады, олар әдетте хобби, сүйікті кітаптар, әндер, киім стилі мен сөйлеу мәнері. Барлық кейіпкерлерде, олардың негізгі немесе қосалқы екендігіне қарамастан, әрқайсында да өзіндік ерекшелік бар. Бастысы, Харуки Мураками өз кейіпкерлеріне сендіре алады, сіз оларға сенесіз, жанашыр боласыз, таңданасыз, ашуланасыз.

Мураками шығармашылығындағы маңызды тақырып-өмір мен өлім туралы мәселе. Жазушының қаламынан туған көп шығарманың басты сұрағы – өлім. «...адам қайтыс болғаннан кейін қайда жоғалады?.. ең бастысы, ол артында не қалдырады?». Мураками кейіпкерлері жақындарының өлімінен кейін бойларын осындай ойлар мазалайтын меланхоликтер, олар үшін жақындары әрдайым жандарында жүрген секілді болып көрінеді. "Өлім - өмірдің көрінбейтін бөлігі", [2] – дейді жазушы "Норвег орманы" романында, сондай-ақ, Мураками жалғыздық проблемаларына, өмірдің мағынасын жоғалтып, адами қарым-қатынастың күрделілігінен баз кешкен адам мәселелеріне көп назар аударады. Шығармаларында адасқандарды қараңғы орманнан шығаруға қабілетті жақын адамдардың әсері қаншалықты зор екенін көрсетеді.

Харуки Муракамидің шығармашылығы кең аудиторияға арналған. Оның шығармаларында тек жапондықтар түсінетін сілтемелер, тарихи немесе мәдени ерекшеліктер жоқ. Оқырмандар оның кітаптарымен таныса отырып, жапон қоғамы әлемдегі басқа қоғамдардан онша ерекшеленбейтінін түсінеді. Осылайша, Мураками "басқа планетаның жапондары" туралы стереотиптерді бұзады. Оның кейіпкерлері жаһандану мен танымал мәдениет дәуіріндегі қарапайым адамдарды бейнелейді. Егер жапондық атаулар мен есімдер алынып тасталса, оның кітаптарындағы оқиғалар әлемнің кез келген елінде орын алатындығына еш күмән жоқ. Сюрреализм мен армандардың рөлі Муракамидің жұмысында маңызды рөл атқарады. Оның шығармаларының көп бөлігі сюрреализм мен қиял жанрына жатады. Тіпті шынайы түрде жазылған романдарда да мистиканың элементтері бар: қарапайым кейіпкерлер өмірінде ерекше жағдайлар болады, олар үшін қиял қанаты тым ерек. Мураками басқа шындықты, кейіпкерлердің басқа "менін" бейнелейтін армандарға ерекше назар аударады. Оның шығармаларындағы мистикалық элементтер табиғи түрде сипатталады, сондықтан шындық пен қиял арасындағы шекаралар байқалмай жатады. Мұнда "идеялар әлемі мен заттар әлемі" философиялық тұжырымдамасы нәзік түрде көрініс береді [2]. Бір қызығы, Мураками

әлемде логикалық түсіндіруге келмейтін нәрселер бар екенін атап өтіп, болып жатқанның бәріне ұтымды түсініктеме беруге тырысып бақпайды.

Мураками әлемінде музыка мен әдебиет маңызды рөл атқарады. Оның мәтіндері ұлы жазушыларға, музыканттарға және композиторлар аттары көрсетілген сілтемелерге толы. Патша не философтардың сөздерін келтіре отырып, классикалық және заманауи музыканттардың шығармаларынан ләззат алады. Бұл музыкалық және әдеби атмосфера кейіпкерлердің әңгімелеріне еніп, шабыт көзі және олардың өміріндегі естеліктердің тасымалдаушысы болады. Харуки Мураками "Романист кәсіп ретінде" деп аталатын жазу туралы естелігінде өзінің "романистік интеллект" теориясын баяндайды [3]. Бұл теорияға сәйкес, жазушылар мен оқырмандар көркем әдебиет арқылы асығыс пікірлерден аулақ болуды және өмірдің нақты сұрақтарына сенімді жауаптар табуды үйренеді. Мураками көркем әдебиет әкелетін даналық туралы ойлайды. Журналистика мен әлемдік оқиғаларды талдау маңызды болғанымен, ол тез өзгеретін шындықты түсіну үшін "метафоралық және баяу ақпарат" қажет деп санайды. Мураками жалған жаңалықтармен күресу тәсілі ретінде романдардың күшіне деген сенімділігін аса сезімталдықпен баяндай отыра, шынайы әңгімелер адамдарға шындық пен өтірікті ажыратуға көмектесетінін көрсетеді.

Муракамидің ерекше жазу стилі – баяндаушының жағынан жазылатын көптеген түсініктемелер мен табанды кейіпкерлер қатысатын сюрреалистік оқиғаларды үйлестіру. Бұл стиль Жапонияда және бүкіл әлемде миллиондаған оқырмандардың жүрегін жаулап алды және осы арқылы оның шығармалары 40-тан астам тілге аударылды. Бірақ жазушының үздік шығармалары көп болғанымен ол өзіне ешуақытта әдеби марапат алуды ұнатпайтын адам. Жазушы өз естеліктерінде «..негізінде, мен марапаттарға тым көп мән бермеу саясатын ұстанамын. Себебі олар біреудің пікірі негізінде анықталады. Мен өзім шешім қабылдай алатын нәрселер қызықтырады [3]», - деді. "Сондықтан, әрине, бұл сыйлықты (Астурия ханшайымы) алу мен үшін үлкен мәртебе, бірақ бұл тек нәтиже. Ақыр соңында, ең керемет нәрсе - өз тарихыңызды айта білу".

Ұзақ қашықтыққа жүгіруші Харуки Мураками ұзақ уақыт бойы үстел басында тұру үшін жақсы фитнесі сақтау қажеттілігі туралы жазды, ол өзінің қартайғанына қарамастан әлі де күш қайраты кетпегендігі жайлы үнемі айтады. Қазіргі уақытта ол жаңа жобаға кіріспес бұрын өзінің шығармашылық энергиясын қалпына келтіру үшін жобалар арасында үзіліс жасап жатыр. "Мен қазір 74 жастамын және әлі қанша роман жаза алатынымды білмеймін. Сондықтан мен не жазсам да, мен мұны өте мұқият жасаймын [4]", - дейді Мураками. Автордың шығармашылығы жайлы баяндағанда әлбетте, заманауи сұрақтардың да жауабын білуге деген сұраныс бар. Жазушыға жеке «..егер цифрлық "автор" - жасанды интеллектті қолданатын компьютер - біздің шығармашылық жазуға деген монополиямызға қарсы тұрса ше?» деген сұраққа Муракамидың берген жауабы әлі де болса адамның мүмкіндіктеріне компьютердің жете алмасын анық айқындайды. Ол өзінің керемет ақыл-ойы әлі күнге дейін кез-келген машинадан асып түседі деп санайды, өйткені оның түсініксіз әңгімелері мен оның кейіпкерлерін қоршап тұрған белгісіздік бұлттары әлі талай оқырманның санасына сілкініс туғызары сөзсіз.

Муракамидің ең танымал шығармаларының қатарына 1987 жылы шыққан "Норвег орманы" романы кіреді, онда ол жастық махаббат хикаясына шынайы көзқараспен қарайды. Оның "Сағат құсы шежіресі", "Жағалаудағы Кафка", "Қараңғы түскеннен кейін" және "1Q84" сияқты басқа жұмыстары да әлемге әйгілі болды [3]. Муракамидің "Бірінші адам сингулярлық" соңғы әңгімелер жинағында сөйлейтін маймыл туралы әңгімелер, джаз музыканты Чарли Паркердің альбомы оның шығармашылық қиялын көрсетеді.

Харуки Муракамидің "Норвег орманы" - бұл жай ғана махаббат пен өсу романы емес, бұл ностальгияны, жалғыздықты және эмоционалды тереңдікті біріктіретін терең және шынайы оқиға. The Beatles-тің "Норвегиялық ағаш" әнінің атымен аталған роман

оқырманға басты кейіпкер Торү Ватанабенің колледж жылдарындағы естеліктерін және оның екі қыз - Мидори және Наокомен күрделі романтикалық байланыстарын ашады. Осы шығармамен алғашқы кездесуімде басты кейіпкер Торү маған жат және жалғыз болып көрінді. Оның әңгімесі тіпті алғашқы махаббат немесе досының өзін-өзі өлтіргені жайлы өте жеке оқиғаларға қатысты болған кезде де ұстамды. Жақын адамынан айырылудың алғашқы сезімі біртіндеп оның жалғыздықты ұнатуына әкеліп соқты. Оның жазу стилі жұмбақ тереңдікте әрі ол мені тұманды күнде қалың жасыл орманға апарғандай болды. Мидори мен Торү арасындағы ойнақы динамика немесе Наоко мен Торү бөліскен нәзік хаттар емес, екі бойжеткеннің де әсерінен Торүда болған трансформация ерекше тартымды. Роман беттерінде алға жылжып келе жатқанда, оқиғаның дамуы және өзін-өзі тану жолында оның соңынан еріп, орманға бара жатқан жолында оның жанына тереңірек үңілдім. "Норвегиялық орман" оқырманға сүйіспеншілік пен махаббат бізді қалай өзгерте алатыны туралы жолды көрсетеді. Жер бетіндегі миллиондаған адамдардың арасында Торү, Мидори және Наоко бір-бірін тапты, олардың байланысы ақылға сыймаса да ерекше және өзіндік аурасы бар.

Олардың әңгімелерін оқи отырып, мен махаббат пен сүйіспеншіліктің күшін көруге болады және бұл мені өз өмірімдегі махаббаттың мәні туралы ойлауға шабыттандырды. Мидоридің махаббатқа деген құштарлығы туралы сөздері - " мен әрқашан махаббатты аңсайтынмын. Бірде мен осы сезіммен шынайылықты сезінгім келді, енді оған шыдай алмайтындай етіп теңіз түбіне сүңгіп кеттім"- дейді. Харуки Муракамидің "Норвег орманы" лайықты түрде бестселлерге айналды және әлемдік әдеби сахнаның басты назарында болды. Бұл кітап жай ғана роман емес, адамның қарым-қатынасының табиғатын және махаббаттың трансформациялық қуатының күшін зерттеу. "Норвегиялық орманды" жанды тыныштандыратын және өмір мен махаббат туралы терең рефлексия бере алатын оқуды іздейтіндерге оқуға болатын бірден-бір кітап, өйткені кей сөздері ой саларлық: "...сіз ғашық болған кезде, ең бастысы — бұл сезімге берілу. Міне, менің ойымша - нағыз шынайылық" [5].

Кез-келген көркем әдебиет - бұл сикыр. Халықаралық бестселлерлердің авторы Харуки Муракамидің тамаша жаңа әңгімелер кітабы "Бірінші адам сингулярлы» романын оқығанда ойға келетін алғашқы сөз осы. Кафканың "Шелек шабандозы" романындағы мұздатылған адам шелектегі мұзды көшелердің үстінде қалықтап, ерлі-зайыптылардан көмір сұрайды, олар беруден бас тартқан кезде ұшып кетеді. Лэнгстон Хьюздің "Жолда" фильмінде ақ пастор көмек беруден бас тартқан үйсіз қара адам шіркеудің тас бағандарын ұстап алып, оларды құлатса да біз оны қабылдаймыз. Біз мұқият нұсқаулар жиынтығын дұрыс басшылыққа алсақ, оқырмандар ретінде біз түсінетін сілтемелер өте көп.

Мураками бүкіл әлемде өте танымал, бұл әдеби ортада кейбір күдік тудырады. Оның стилі батыстан тым көп сілтеме алғандықтан, кейбір жапон сыншылары оны батакусай деп атады, бұл шамамен "сасық май" деп аударылады. Оның беделі, өзінің мойындауы бойынша, Жапонияға қарағанда халықаралық деңгейде жақсы.

Оның романдары – таңғажайып "Сағат құсы шежіресі", "1Q84 " — орталық ядролардың галактикалары сияқты спираль түрінде берілсе, әңгімелері оның тақырыптарын ашатын жарықпен жарылған квазарлар [2]. Муракамидің шығармаларын Идрис шахтың "Дервиш ертегілері" немесе тіпті астарлы әңгімелер сияқты ағартушылық әңгімелер деп алып қарастыруға болады. Оның ұлы тақырыбы, сайып келгенде, уақыттың құпиясы, өйткені ол ішкі жан дүниесімен, барлығының негізінде жатқан музыкалық құпиямен байланысты.

Әсер етуден қорқудың классикалық мысалы болып көрінген Мураками 1964 жылы шыққан "Жеке іс" кітабы автофикс тіпті сөзге айналғанға дейін де авторлық прозаның бір түрі болып табылатын жапондық өзін-өзі романның үлгісі етіп алған және әдеби әлемді дауылмен қабылдаған Канзабуро Оенің беделімен ұзақ уақыт күрескен. Бірақ жақында "Пингвин" жапондық әңгімелер жинағының кіріспесінде ол романға пікірі

азайғанын мойындады. "Бірінші адам сингулярында" жиналған сегіз әңгімеде оның өз дауысына немесе Филипп Габриэль керемет аударған стилге ұқсайтын — Элис Мунроның кейінгі жұмысын еске түсіретін конфессиялық реңк жасай отырып, әңгімелерге енуіне мүмкіндік беру арқылы босаңсығаны сезіледі [4]. Мураками бүкіл әлемде танымал, өйткені ол батыстық идеялар мен стилді өзінің көркем әдебиетіне саналы түрде біріктіреді, бірақ оның шығармашылығы ата-бабаларымен байланыс орната отырып, мәдениеттерді біріктіреді не уақытты сынайды.

Том Уэйтс бір кездері "...егер сіз әндерді түсінгізіз келсе, сіз біртұтас ойлауды бастауыңыз керек" деп айтқан болатын. Мураками стилін музыкалық ойлау арқылы оқиғаларды түсінетін шығармашылық ретінде елестете аласыз. Кітапта музыканың қалай жұмыс істейтіні мен баяндаудың қалай өрбігені арасында үнемі өзара әрекеттесу бар.

Қорытындылай келе, Харуки Муракамидің шығармашылығы эмоциялар, ойлар және философиялық рефлексия әлеміне бірегей саяхат болып табылады. Оның шығармалары оқырманды қызықты оқиғалар мен жұмбақ әлемдерге баурап қана қоймайды, сонымен қатар өмір, махаббат, жалғыздық және болмыстың мәні туралы терең сұрақтар туралы ойландырады. Мураками өз шығармаларында реализм мен сюрреализмді керемет үйлестіреді, шындық мистика мен философия тоғысатын ерекше атмосфера жасайды. Оның кейіпкерлері жаһандану дәуірі мен бұқаралық мәдениеттің адамдары бола отырып, қиын сынақтардан өтеді, олардың ішкі әлемі адам табиғатының күрделілігін көрсетеді.

Мураками шығармашылығының маңызды ерекшелігі - оның өз өміріміз бен болмысымыздың мәні туралы ойлауға шабыттандыратын метафоралық әңгімелер жасау қабілеті. Ол музыканы, әдебиетті және символизмді өз шығармаларына терең мағына мен эмоционалды қарқындылықпен сіңіру үшін шебер қолданады. Муракамидің шығармаларын оқи отырып, оқырман оның әлемі тек Жапония емес, жаһандық тенденциялар мен мәңгілік тақырыптарды бейнелейтін әмбебап шындық екенін түсінеді. Оның жұмысы бүкіл әлемдегі оқырмандарды қуантады және таң қалдыра отырып, тереңдігімен, сұлулығымен және ерекше стилімен миллиондаған жүректерді жаулап алады.

Харуки Мураками жай ғана жазушы емес, ол бізді әлемге жаңа көзқараспен қарауға сеп болатын ең терең сезімдер мен ойларды тудыратын сөз шебері. Оның шығармалары таңғажайып күш және сұлулықпен шабыттандыратын және таң қалдыратын әдебиеттің мәңгілік шедеврi.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Sam Anderson. The Fierce Imagination of Haruki Murakami // The New York Times. – 2011.
2. Анаш, Д. Марафонға машықтанған Мураками // Егемен Қазақстан. - 2018. - № 138. – 24 шілде.
3. Әлімақын Д. «Норвег орманы» неге жазылды? // Егемен Қазақстан. – 2022. № 401. – 18 тамыз.
4. David Means. Eight Ways of Looking at Haruki Murakami // The New York Times. – 2021.
5. Юрьевна Н.К. Творчество Харуки Мураками в рамках проблемы межкультурной коммуникации // Евразийский союз ученых ЕСУ - сборник статей// 2014.
6. Мураками Н. Норвег орманы. // Алматы: Steppe-World, 2022. – 344 бет.

МУРАЛДАРДЫҢ УРБАНИСТІК МӘДЕНИЕТ КОНТЕКСТІНДЕГІ РӨЛІ

Мәдениеттану, 1-курс **Набиева Н.Е.**

Ғылыми жетекші: филол.ғ.к., Өмірбекова Ә.Ө.

Аңдатпа: Мақалада қалалық мәдениет тұрғысынан өнердің ерекше бағыты - муралдарға жалпы шолу ұсынылады. Стрит-арттың бұл жарқын бағыты уақыт өте келе тұрғындарды өнермен және эстетикамен сусындатып, олардың бойындағы көркем талғамды тәрбиелеп, жан-дүниесіне тыныштық сыйлауда. Осылайша қала тұрғындары мен урбанисттің алаңның қалың аудиториясы шығармашылыққа назар аударып, өзіндік көркемдік қабылдау деңгейін, мәдени құндылықтары мен рухани әлемін байыта түседі. Заманауи эстетикалық өнер муралдар арқылы жаңа мәдениет сатыларына жетуде. Сәйкесінше, муралдардың өз қолданылу бағыты мен эстетикалық міндетінің бүгінгі таңда қала мәдениетінде орын тепкенін көру – қуантарлық жайт. Ал оларға арнайы зерттеу жүргізудің маңызы өте зор. Муралдардың рөлі мен урбанистік мәдениеттің дамуындағы қазіргі тенденцияға баса назар аударыла отырып, қала мәдениеті пен шығармашылықтың шегін ашуға баса назар аударылады.

Кілт сөздер: өнер, мурал, стрит-арт, қала, қоғам, урбанистік мәдениет, шығармашылық.

Аннотация: В статье представлено общее понятие и обзор муралов - особого направления искусства с точки зрения городской культуры. Данное яркое направление стрит-арта время от времени наполняет жителей искусством и эстетикой, воспитывая в них художественный вкус и дарит душевное спокойствие. Таким образом, широкая аудитория горожан и жителей урбанистического пространства обращают внимание на творчество, обогащают уровень собственного художественного восприятия; культурных ценностей и духовного мира: Современное эстетическое искусство через маралы достигает новых стадий культуры. Соответственно, приятно видеть, что эстетическая задача в применении муралов сегодня имеет место в урбанистической культуре. Поэтому, крайне важно исследовать тему муралов, ведь акцент делается на раскрытии границ городской культуры и творчества, с упором на роль муралов, а также на современную тенденцию в развитии урбанистической культуры.

Ключевые слова: искусство, мурал, стрит-арт, город, общество, урбанистическая культура, творчество.

Annotation: The article presents a general concept and overview of murals, a special art direction from the point of view of urban culture. This bright direction of street art from time to time fills residents with art and aesthetics, educating them with artistic taste and gives them peace of mind. Thus, a wide audience of citizens and residents of urban space pay attention to creativity, enrich the level of their own artistic perception; cultural values and the spiritual world: Modern aesthetic art reaches new stages of culture through murals. Accordingly, it is pleasant to see that the aesthetic task of using murals today takes place in urban culture. Therefore, it is extremely important to explore the topic of murals, because the emphasis is on revealing the boundaries of urban culture and creativity, with an emphasis on the role of murals, as well as on the current trend in the development of urban culture.

Keywords: art, murals, street art, city, society, urban culture, creativity.

Көше өнері, яғни стрит-арт пен қала мәдениетінің ең монументалды да көркем туындыларының бірі, әрі бірегейі болып саналатын муралдар бүгінде барлық дерлік әлемде кеңінен таралуда. Ескі үйлер мен ғимараттардың сұр және қараңғы қабырғалары ерекше және эстетикалық суреттермен безендіріле бастады. Ағылшын жазушысы мен суретшісі Сэмюель Батлер «Өнер тарихы - бірнеше рет қайта өрлеген тарих» [1] деп айтып кеткендей, сонау бейнелеу өнері тарихынан бастау алған қабырға суреттері ғимараттардың шеткі жағы мен қасбетінде орналасқан үлкен өлшемді, тәрбиелік мән-мағыналы, эстетикалық көркем өнер нысаны ретінде санала бастады. Осылайша, муралдар тек қала кеңістігіндегі қабырғалар, ғимараттар мен мүсіндерге салынған сурет ретінде ғана емес, өнер тарихындағы және қала кеңістігіндегі жаңа атау мен бағыт

ретінде сипатталды. Сонымен қатар, қазіргі заманғы бейнелеу өнерінің әрі көше өнерінің де көркем стилі болып табылатындықтан, олар қалалар кеңістігінде суретшілердің жұмыстарын орналастыруға негіз болды. Ал көше өнерінің өкілдері қала көшелерінде тек өзін-өзі көрсету үшін ғана емес, сонымен қатар қоғамның назарын күнделікті маңызды мәселелерге аудару үшін де өнермен шұғылданды.

Қоғамның, әсіресе қала тұрғындарының жылы шыраймен қарсы алған қабырға суреттерінің әртүрлі бағыттары мен түрлері осы ырғақпен кең етек алды. Қала қоғамы мен қарапайым тұрғындары қабырға суреттерін тереңінен түсіне бастады, тіпті оларға бет бұрып қараған сайын күнделікті өмірдің күйзелісі мен ауыртпалығынан бертін келе арыла бастады, осылайша өздерін мәдениет пен шығармашылықпен байыта бастады деуге болады. Ал екінші қырынан сөз қозғайтын болсақ, бұл процесті ежелгі антика дәуіріндегідей «катарсистің» көрінісі деп атайтын едім. «Катарсис» процесінің қарапайым тілдегі интерпретациясы өнер арқылы эмоцияларды босату, ішкі қақтығыстарды шешу және өзін-өзі сан қырынан көрсету, таныту немесе өнер туындыларын қабылдау кезінде эмпатиядан туындайтын еркіндік сезіміне сәйкес келеді [2]. Өйткені, руханият пен өнердің қырлары жанасып, сол арқылы бізді ой ауыртпалығынан босататыны рас. Қазіргі таңда болса, муралдарға қарап-ақ, адам өнерді білуші және қабырға суреттерін тұтынушы ретінде көп нәрсені саралай бастайды, сол ой-өрісі мен өнерге деген терең толғанысының нәтижесінде кемел руханиятқа ие болады. Осылайша, «өнер туындысының оның тұтынушыларына әсері жан-жақты және әртүрлі әлеуметтік қабаттарда жоғары дәрежеде сараланған» деген пікірмен де толық келісетіндігіміз ап-айқын [1, 4 б.].

Біртіндеп көркем өнерге толған қала көрінісі мен мәдени сипаты күн өткен сайын үлкен масштабқа ие болуын тоқтатпады. Бастапқыда мұражайлар мен галереялардың қабырғаларынан шыққан өнер қаланы түгелімен басып алып, өзінің кең аудиториясын жинау арқылы бұқаралық масса, яғни қоғам мүшелері арасында және жалпы, бұқаралық мәдениетте өз орнын ойып алды. Қазір тіпті қазақстандық қалалардың әкімдіктері де көше өнерінің көптеген жобаларын қолдайды, оларға арнайы қаржы мен көңіл бөледі емес пе? Әрі қабырғаларды да бояуға, әрлеуге, тек әдемілік үшін ғана емес, сонымен қатар терең мағына жүктеу мақсатында да безендіруге оңайлықпен рұқсат беріп, кейде өздерінің тарапынан да коллаборациялық және кәсіби ұсыныстар алға қойылып жатыр. Бізде де, әлемдік тәжірибеде де бұл әрдайым болмағанын және стрит-арттың өте қиын жолды кешкенін ескере отыра, бастапқыда өз алдына дербес бола алмаған, сыни пікір мен негативтің басты нысанына айналған, «өнер» деуге келмеген мәдени құбылыстың тәуелсіз өнер түріне айналғаны үлкен бір маңыздылыққа ие екені дәлелденді. Қазақстандағы муралдық мәдениеттің де аз уақыт ішінде қарқынды түрде дамып, жаңа белестерге шыққаны мүлдем бөлек әңгіме болар, сірә. Бүгінгі таңда Қазақстанның ірі қалаларының көшелері инсталляциялармен, мүсіндермен, муралдармен безендірілгені куантады.

Қазір муралдар мен олардың түрлері кез келген елді мекен мен урбанисттік кеңістіктерде сөз бостандығы мен әлеуметтік белсенділіктің қуатты құралы болып табылады. Олар өнерді қоғам арасында таратудың және жастар мен тұрғындарды әдемілік, эстетикалық талғам мен шығармашылыққа үндеудің маңызды аспектісі болып саналады, және өнер мен әлеумет, қоғам, мемлекет арасындағы қарым-қатынаста маңызды рөл атқарады.

Мәдениет пен қоғам арасындағы алтын көпірге айналған қалалық муралдар сипатына, басты назар аударылып отырған тақырыбына, мақсатына, мән-мағынасы мен тәрбиелік рөліне қарай алуан түрлі типтерге жіктеледі. Мәселен, Алматы қаласының кез келген бөлігіндегі ғимараттар мен пәтер қабырғаларының, бірнеше қабатты тұрғын үй кешендерінің қасбетіне мән беріп қарасақ, әлеуметтік, саяси, діни, патриоттық, этникалық, эстетикалық, философиялық, заманауи және коммерциялық типтегі мурал туындыларын байқауға болады. Мурал типтерінің әрқайсысына өзіндік идея мен

урбанисттік контекстіндегі маңыздылық, өзектілік тән. Сәйкесінше, сурет арқылы баяндалғысы келген тақырыптың өзектілігі мен муралдық бейнелердің әдемілігі, визуалды көркемдігі мен орындаудың жоғары шеберлігі олардың көпшілікке үндеуін одан да тартымды және қадірлі етеді. Мәселен, тек елімізді, қоғамдық өмірімізді ғана емес, әлемдік деңгейде дүйім халықтарды жайпап өткен коронавирус ауруы аса маңызды да ауқымды әлеуметтік мәселелердің бірі еді. Ауқымдылығы соншалық, дүние жүзі өнерінде де, Қазақстан шығармашылығында да коронавирус өзінің көптеген салдарын көрсетті, қалалардың тұрғындарын үйлерінің төрт қабырғасына қамады. Ал көше ғимараттары болса қаңырап қалды, сол себепті қала тіршілігі, өкінішке орай, ұзақ уақытқа тоқтап қалды. Осындай қиын-қыстау кезеңде өнер адамдары қаланың бос жерлерін аздап жандандыру үшін бүкіл әлемдегі суретшілерді коронавирусқа қарсы күреске шақырып, бірлікті жариялады емес пе? Осылайша, тек дәрігерлер мен денсаулық сақтау мүшелері, саясаткерлер, құқық қорғау органдары ғана емес, олармен бірге көше суретшілері де коронавирустық пандемиямен күресуге қосылып, урбанисттік мәдениетті жаңа деңгейге алып келді. Мұның өзін «әлеуметтік бірлік» деп атауға болады. Себебі, карантин жарияланған алғашқы кезеңде көптеген қалалардың әрқайсысында өзекті және әлеуметтік тақырыптағы муралдар пайда болды. Бәлкім, бұл әлеуметтік муралдар кей жандарға рухани жігер мен «заманауи жауынгерлік рух» сыйлады, ал басқа біреулеріне тіршіліктің мүлдем тоқтамағанының, әлі де шуақты күндердің үмітінің белгісіне айналды. Міне, бұл мысал жоғарыда атап өтілген «катарсис» процесінің айқын көрінісі десем қателеспеспін, сірә.

Халық тынысында орын алып жатқан өзге саяси сарындағы мәселелер де баршылық. Мәселен, Қазақстанның ең ірі қаласы әрі біздің аса қастерлі урбан-алаңымыз - Алматыда муралдар жастардың мемлекет қоятын идеялармен күресінің нышанына айналғаны даусыз. Суретшілер мен муралисттер үшін ғимараттардың қасбеттерімен қоса, қала қабырғалары да үкіметтік дискурстан алыс, күрделі тақырыптар үшін балама алаңға айналды. Ондағы кейбір муралдар қазіргі саяси жүйеге тікелей қарсылығын білдірсе, ал басқалары керісінше, оларды дәріптейді. Көпшілік жағдайда, бұл тәріздес муралдардың еркін мінез-құлқына толы екендігі ортаға шығуда. Әдетте, қалада пайда болатын муралдар көптеген тұрғындардың көңілінен шығатын үлкен тақырыптарды қозғайды: саяси өзгерістер, жастар саясатына бетбұрыс, үгіт-насихат т.с.с. Расымен де, әрі саяси, әрі әлеуметтік тақырыпты көтеру - жастар мәдениетінде де позитивті үнге сөзсіз ие болмай қоймайды, одан бөлек, урбанисттік мәдениеттің жарқын мәдени қабаты болған муралдар тек нақты сюжетімен ғана емес, сонымен қатар жарқын түстерімен, үйлесімділігімен де көзге түсу арқылы да қала мәдениетіндегі маңызы мен өзіндік рөлін айқындай түседі.

Алайда қазіргі таңдағы муралдардың кейбіреулері белгілі бір тақырып пен идеяға негізделмей, көрермендердің санасына, ойлау қабілетіне, визуалды және эстетикалық қабылдауына әсер етуді мақсат етеді. Ондай муралдардың түрлеріне философиялық және эстетикалық мурал тобын жатқызуға болады. Әдетте бұл муралдар тобы «Өнер – өнер үшін» ұстанымы бойынша өзін көрсетеді. Философиялық муралдар атауы меңзеп тұрғандай, өнер туындысына қараған сайын адамды шынайы өмірден тыс қиялдарға алып кетіп, ойлау дағдыларын дамытса, эстетикалық муралдар ләззат әлеміне бағыттап қана қоймай, көрерменнің бойындағы көркемдік талғамдары мен қабілеттерін шындайды, әрі шығармашылық рухын ортаға қояды. Үнді ғалымы В. Бахадүр: «Өнердің мақсаты – адамға шабыт беру, оны тазарту және жақсы қасиеттерін арттыра түсу, осы үшін ол әсем болуы керек», - дейді [3, 137 б.]. Расымен де, адам бұл топтағы муралдарға қарап, рахатқа бөленуі қажет деп ойлаймын, себебі философиялық муралдың мақсаты – өнерді ұғынғысы келетін адамға шабыт беру, өмірдегі басты құндылықтарды сезіндіру, толғандыру, қуаты күшті эмоциялар сыйлау. Ал эстетикалық муралдар арқылы адам әсемдіктің шегін сезініп, рухани азық ала отырып, урбанисттік мәдениеттегі мурал ықпалының орнын анықтайды. Аталған топтағы муралдар қазіргі таңда қалалардың әр

қырында, кез келген мәдени бөлігінде кездеседі, себебі олар өзге санаттағы муралдар секілді шектеулі емес, олардың қолданылу аясы мен таралу диапазоны әлдеқайда кең болып саналады. Сәйкесінше, урбанисттік алаңдардағы әсері де зор болып келеді.

Қала мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналып, урбанисттік сипатқа ие болған бірден-бір мурал түрлері – діни муралдар. Алматы қаласының контекстінде бұл гипотеза айқын сипатқа ие болады деп айта аламын. Алматы қаласының ең жанданған, көше инфрақұрылыстарына бай бөлігі болып саналатын Саин – Ұлықбек даңғылының бойын діни сарындағы муралдар жаппай қамтып тұр. Дәл осы жергілікті діни муралдар жайлы сөз қозғайтын болсақ, Алматы қаласының жоғарыда атап көрсеткен көшелер бойында жергілікті тұрғындардың үйлері де орналасқан. «Жетісу-2» шағын ауданында шоғырланған көп қабатты үйлердің қабырғаларында өте ескі муралдарды байқауға болады. Қабырғаларда көбінесе христиан руханилығына сай келетін дәстүрлі шіркеу түрлері мен кішкентай шіркеулер, ғибадатханалар салынған. Ал өзге үйлердің қасбеттеріндегі муралдарда мешіт, кесене және медресе орын алды. Аталмыш муралдар «Бюджет участия» жобасы аясында тұрғылықты халық өтінішімен салынды [4]. Жобаның басты ерекшелігі де – бұл жолы мемлекеттің емес, халықтың белсенді ат салысуы арқасында Алматы ғимараттарының жаңа түрге енуі болып табылады. Ал көптен күткен жобаның мақсаты – әр түрлі халықтар мен мәдениеттердің ескерткіштері мен мұраларын, діни құндылықтарды тарату. Көше бойында орналасқан 6 бірдей үйдің қасбетіндегі діни муралдар көп ұзамай халықты тәнті етті. Бұдан-ақ, қазіргі таңдағы муралдардың қала кеңістігіндегі суреткер мен көрерменнің ортақ тіліне, құралына айналғанын және де аса маңызды рөл ойнап тұрғанын көруге болады емес пе?

Демек, әлеуметтік, патриоттық, саяси, философиялық, эстетикалық, діни муралдар қала мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналып, негізгі рөлді атқарады. Олардан басқа да мурал түрлері әдетте жарнама сияқты өзге мақсаттармен жасалуда. Қазіргі күнгі жарнамалық, яғни коммерциялық муралдар қоғам өмірінде ең өзекті әрі маңызды орынды алады. Заманауи муралдардың басты ерекшелігі де осында сақталады, себебі муралдар бүгінгі таңда барлық адамның қабылдауы үшін ашық, масштабты да монументалды қала өнерінің түрі болғандықтан, коммерциялық мақсаттарда да еркін қолданылады.

Кез-келген түрдегі коммерциялық мурал – нақты жобалар үшін, мысалы, барлар, мейрамханалар, фитнес-орталықтар, компаниялардың кеңселері мен дүкендер үшін қолданылады. Мұндай муралдар келушілерді өзіне ыңғайластырып, тартады, ал әлеуметтік желілер мен бұқаралық ақпарат құралдарында муралдардың фотосуреттерін тарату арқылы аталмыш брендті мүмкіндігінше танымал етеді. Сыртқы жарнаманы қалалық орта контекстінде «бренд» ретінде қарастыру арқылы, тек экономикалық пайда келіп қана қоймайды, сонымен қатар қалалық ортаға үйлесімді түрде сәйкес келетін қаланың келбеті қалыптастырылады [5, 271 б.]. Сонымен қатар көше өнерін коммерциялық бір бағыт ретінде қолдану арқылы қоғамға жаңа бір идея мен көзқарас тастау мүмкіндігі бар. Себебі, көше кеңістігі мен өнері – ұтымды «жарнама тауары» деп есептелгендіктен, қала да, қоғам да, урбанисттік мәдениет деңгейі де сыртқы коммерцияға толады, ал оларды дұрыс жолға шақыруды ұйымдастыру арқылы маңызды үндеу тастауға болады, мысалы, салауатты өмір салтын ұстануға немесе отбасылық құндылықтарды сақтауға шақыру әбден мүмкін. Заманауи мурал өнері де дамыған, қоғам арасына сіңген, өзін қалыптастырған бір өнер түрі болғандықтан, бұқара да оны тез қабылдай алады деп сенемін.

Қазіргі таңда, муралдар қаланы эстетикалық тұрғыдан өзгертіп қана қоймайды, сонымен қатар елдегі, қаладағы, көшедегі экономикалық белсенділікке де жағымды әсер етеді. Мәселен, «муралдар неғұрлым көп орналасқан қала бөлігінде, соғұрлым тұрғын үй құны өсуде» деген пікір бар [6]. Сондай-ақ, бұл жағдай бизнестің белсенділігінің де артуына септігін тигізуде. Себебіне үңілер болсақ, муралдар заманауи қала өнері мен мәдениетіндегі ең маңызды да өзекті өнер бағыты болғандықтан, бұқаралық массаға да,

қоғамға да, тұтынушыларға да тәуелді болып саналады. Сондықтан, муралдарға жақын шоғырланған жерлерде бизнес ашу тиімдірек деп ойлаймын, өйткені адамдар эстетикалық ләззат алу мақсатында, рухани байлықпен сусындау үшін, әрі жай ғана визуалды түрде өнерді сезініп, ол жайлы пікір алмасу, талқылауға және муралдарға қарауға барады. Ал бұл бизнес пен қала болашағына жаңа дем мен өмір сыйлайды, сонымен қатар муралдардың қызмет ету алаңының бай екендігін дәлелдей түседі.

Бүгінгі таңда муралдар әлемдік мәдениетте лайықты орын алады. Олар адамдардың өмір сүруіне ыңғайлы қалалық кеңістікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, туристерді өздеріне тартады, рухани құндылықтарға байыта түседі, және ең бастысы - талантты суретшілердің өзін-өзі танытуының тамаша құралы ретінде қызмет етеді.

Осылайша, муралдардың заманауи өнер түрі болғанына карамастан, әртүрлі бағыттарының таралғанына көз жеткіздік деп ойлаймын. Ерекше бейнеге толы болған әрбір мурал түрінің өзіндік қолданылу аясы да баршылық. Өте үлкен сұранысқа ие болған муралдардың атқаратын қызметі де қолданылуына сай әрдайым өзгеріп отырады. Сәйкесінше, заманауи қоғам мен урбанистік алаң контекстіндегі муралдар әлемі адамның өнерге деген түсінігі мен эстетикалық талғамын, көркем көзқарасын қалыптастырып жатқандықтан, муралдардың құндылығы мен маңызының зор екендігін білдіріп кеткім келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Jones H.F. Samuel Butler, author of Erewhon (1835—1902) a memoir. London: Macmillan and Co., 1919 (биография)
2. Шевцев Н. «Что такое катарсис и в чем он заключается» - TechInsider 2023 [Электронный ресурс] - <https://www.techinsider.ru/editorial/1587565-katarsis-chto-eto-takoe-i-v-chem-on-zaklyuchaetsya/>
3. Боров Ю. Б. «Эстетика» - Алматы «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020.- 408 б.
4. «Муралы в Ауэзовском районе» - AlmatyTv 2021 [Электронный ресурс]- <https://almaty.tv/news/obschestvo/2117-muraly-v-auezovskom-rayone-zaigrali-novymi-kraskami-v-den-stolitsy/amp>
5. 38. Васильев Г.А., «Технологии производства рекламной продукции – М.: Инфра-М, 2015.- 271 б.
6. Ханафина А., Как муралы меняют экономику и эстетику Алматы и Караганды – СТЕПРЕ, 2021 [Электронный ресурс] <https://the-steppe.com/obshestvo/istoriya-sozdaniya-muralov-kto-i-kak-risuet-na-fasadah-zhilyh-domov>

ROLE OF EXPERIMENTAL THEATRES IN ALMATY CITY CULTURE: A CASE STUDY OF “ART-SHELTER BUNKER THEATRE”

Культурология, 1-курс Эрнст Е.М.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби

Annotation: Looking through the history of theater, we can find many and various ways of making theater and plays. Traditionally, there is a hierarchical method of creating theater – a writer writes a script, a director interprets it for the stage, and the performers perform.

Practitioners started changing this and started seeing the performers as creative artists, and giving them more interpretive and creative freedom.

The experimental is term that changed over time as the mainstream theater and the world has adopted many forms that were considered as radical. It is used interchangeably with the term avant-garde theatre. Like other forms of the avant-garde, it was created as a response to a perceived general cultural crisis. Beside different political and formal approaches, all avant-garde theaters oppose bourgeois theater. They have been coined for the sake of critical convenience, critics are confronted by theatre which is not a “real” play, they see it as foreign to tradition that it must be defined as “experiment”.

This term been used since the middle of the twentieth century with many other terms: “event” or “Happening” in the 1950s; “multimedia” in the 1960s; “visual theatre” in the 1970s; Performance Art in the 1980s; Live Art in the 1990s.

It introduces a different use of language and the body, and tries to change the perception on the theater and plays and to create a new, active relation with the audience.

Theaters and performances are trying to involve the audience in a variety of ways, as active participants. Audience participation can range from asking for volunteers to go onstage to having actors scream in audience members’ faces, the performer invites the audience to feel a certain way.

Keywords:experimental theater, Art-Shelter Bunker, unusual object, audience, social message.

BUNKER ART-SHELTER AS AN UNUSUAL OBJECT

Experimental theater involves a protest against patterns, frames and rules, against social norms and polished mass culture [1, P. 62-74]. Today, this type of theater opens up a second wind in the Internet space, and its main target audience is young people. At the same time, experimental theater is the desire to stand out brought to a critical point, the most popular culture, but brought to the point of absurdity and turned inside out.

The phenomenon under consideration is closely related to the psychological desire to express their individuality. As for the youth, the theater provides opportunities for self-expression, and at the same time, it is a form of association with others like themselves.

Let us turn to the origins of the formation of the type of theater under consideration, paying the most attention to that part of it that challenges social norms. As I mentioned in the first chapter of my work, the experimental theater was formed in the 20th century. within the territory of the United States of America. Until now, her followers adhere to one main idea to stand out among the crowd of people around them. To do this, they use not only clothes, but also a system of worldview, behavior. Each follower of this direction creates his own image and in no case adheres to social standards. With the development of independent experimental theaters, changes have affected not only the way of life and external image. For example, it was the freaks who made the fashion for piercing and tattoos, for them it was originally a means of self-expression, which are still used today, acquiring new forms and varieties.

The experimental theater is made up of active people who are able to challenge society, creative in their essence, strong-willed. From the point of view of psychology, on the one hand, strong personalities can be participants in this direction, on the other hand, such a protest against social foundations can be an element of the psychological defense of a young person.

Talented and famous people come across in these ranks, the most striking proof of these words is Kseniya Drachukova, the founder of the Art-Shelter Bunker.

It is worth noting that in Western countries, the experimental theater is much more developed than in our country. First of all, this is due to the development of the subculture, since in the 30s, during its appearance, the access of Western tendencies to the territory of the Soviet Union was closed.

Summarizing, experimental theater today continues to be a part of culture and has a significant impact on ignoring social norms, as well as containing such a phenomenon as “trolling”, which is widespread in the network space and has a direct impact on the development of a young person, introducing forms of communication that are opposite to

socially approved forms of communication, a special language, offering new standards of behavior [2, P. 167-196]. Rather than maintaining a traditional separation between performers and audience, they seek to blur the boundaries and create a more interactive experience. Here are a few common ways experimental theaters interact with their spectators:

Audience participation: Experimental theaters often involve audience members directly in the performance. This can include inviting them on stage, asking for input or suggestions, or assigning them specific roles within the performance.

Non-linear narratives: Rather than presenting a straightforward plotline, experimental theaters may employ non-linear storytelling techniques. This can include fragmented narratives, multiple storylines happening simultaneously, or even allowing the audience to choose their own path through the performance [3, P. 13-38].

Immersive environments: Experimental theaters often create immersive environments that surround the audience, making them an integral part of the performance. This can include staging the performance in non-traditional spaces, such as warehouses or abandoned buildings, or using multimedia elements like projections and interactive installations [4, P. 40-43].

Breaking the fourth wall: Experimental theaters frequently break the “fourth wall” that traditionally separates performers from the audience. Actors may directly address the spectators, engage them in conversation, or involve them in the decision-making process during the performance.

Playful interactions: Experimental theaters may incorporate playful and interactive elements into their performances. This can involve games, puzzles, or challenges that require audience participation, encouraging them to actively engage with the work and each other.

Overall, the goal of experimental theaters is to create a more dynamic and participatory relationship between performers and spectators, challenging traditional notions of passive observation and encouraging active engagement [5, P. 255-264].

Experimental theaters often defy social norms by challenging conventional ideas and expectations surrounding performance, audience behavior, and societal norms.

Experimental theatres play a vital role in shaping the cultural landscape of Almaty, Kazakhstan. Here are some key roles that experimental theatres can play in the city’s culture [6, P. 56-70]:

Pushing boundaries and innovation: Experimental theatres in Almaty have the freedom to explore unconventional and innovative approaches to theater. They often challenge traditional norms and experiment with new forms of storytelling, staging techniques, and thematic explorations. By pushing artistic boundaries, these theaters inspire creativity and encourage artistic experimentation within the broader cultural scene.

Fostering artistic diversity: Experimental theatres provide a platform for diverse voices and perspectives in the performing arts. They often showcase works by emerging artists, marginalized communities, or underrepresented groups. By presenting alternative narratives and experiences, these theaters contribute to a more inclusive and diverse cultural ecosystem in Almaty, enriching the city’s artistic offerings.

Engaging with social and political issues: Experimental theatres have the flexibility to address pressing social and political issues through their performances. They can tackle topics that are often considered sensitive or taboo, sparking conversations and challenging the status quo. By engaging with relevant social issues, these theaters contribute to critical dialogue and civic discourse in Almaty, promoting a deeper understanding and empathy among the audience.

Creating immersive and interactive experiences: Experimental theatres often blur the boundaries between performers and audience, creating immersive and interactive experiences. They may incorporate multimedia elements, interactive installations, or site-specific performances that actively engage the audience and encourage their participation. This interactive nature of experimental theater enhances audience engagement and fosters a deeper connection with the artistic work [7, P. 56-62].

Nurturing emerging talent: Experimental theaters provide a nurturing ground for emerging artists, directors, designers, and playwrights. These theaters often prioritize collaboration, mentorship, and experimentation, allowing emerging talents to explore their artistic visions and develop their skills. By providing a platform for these artists to showcase their work, experimental theaters contribute to the growth and development of the local arts community in Almaty.

Overall, experimental theaters in Almaty play a vital role in challenging artistic conventions, promoting diversity and inclusivity, addressing social and political issues, creating immersive experiences, and nurturing emerging talents. They contribute to the vibrant cultural fabric of the city, fostering a dynamic and forward-thinking artistic community.

Art-Shelter Bunker is an innovative and experimental theater located in Almaty. It is known for its immersive and thought-provoking performances that challenge traditional theatrical norms and engage audiences in unique ways. As a case study we can highlight the key aspects and impact of Art Shelter Bunker: unique Concept and Setting: Art Shelter Bunker is situated in an actual underground bunker, providing a distinctive and atmospheric environment for performances. The underground location creates an immersive experience, transporting audiences to a different world and setting the stage for unconventional and boundary-pushing theater. Experimental and Provocative Productions: Art Shelter Bunker is known for its provocative and politically charged productions. The theater tackles sensitive social and political issues through immersive performances, interactive installations, and audience engagement. The plays staged in the bunker often defy social norms, challenge power structures, and encourage critical reflection among audiences. Audience Interaction and Participation: Art Shelter Bunker actively engages its audience through interactive elements and participatory experiences. Spectators are often invited to contribute to the narrative, make choices, solve puzzles, or share their reflections. By breaking down the barrier between performers and audience, the theater creates a sense of ownership and collaboration, fostering a deeper connection with the artistic work. Fostering Artistic Collaboration: Art Shelter Bunker encourages collaboration among artists from various disciplines. The theater brings together actors, directors, visual artists, musicians, and designers to create multidimensional and immersive performances. This interdisciplinary approach promotes artistic experimentation, exploration, and the merging of different art forms within the theatrical space. Impact on Cultural Landscape: Art Shelter Bunker has made a significant impact on the cultural landscape of Almaty. It has expanded the possibilities of theater and introduced new forms of artistic expression to the local audience. The theater's innovative approach and thought-provoking productions have challenged traditional notions of theater, sparking conversations, and contributing to a more dynamic and diverse arts scene in the city. Nurturing Emerging Artists: Art Shelter Bunker has provided a platform for emerging artists to showcase their work and develop their skills. The theater supports and mentors young talents, giving them the opportunity to experiment, collaborate, and grow within a supportive artistic community. This nurturing environment has contributed to the growth and development of the local arts scene in Almaty. Art Shelter Bunker's unique concept, experimental productions, audience engagement, and impact on the cultural landscape make it a prominent and influential force in Almaty's theater scene. By pushing boundaries, fostering collaboration, and providing a platform for emerging artists, the theater has made a lasting contribution to the artistic and cultural fabric of the city.

Experimental and Alternative Theater: The Bunker Art-Shelter offers a unique and alternative form of theater that breaks away from traditional norms. It provides a platform for experimental performances, pushing the boundaries of theatrical conventions and exploring unconventional storytelling techniques. By offering a space for innovative and thought-provoking productions, the Bunker Art-Shelter contributes to the diversity and dynamism of Almaty's theater scene. The Bunker Art-Shelter creates immersive and interactive experiences that actively engage the audience. It invites spectators to become participants, blurring the lines

between performers and viewers. Through interactive installations, personalized documentation, and opportunities for audience interaction, the Bunker Art-Shelter enhances the theatrical experience and creates a deeper connection between the audience and the performance [8]. Nurturing Emerging Artists: The Bunker Art-Shelter provides a platform for emerging artists, allowing them to showcase their talents, experiment with new ideas, and develop their artistic skills. It offers opportunities for collaboration and mentorship, enabling young artists to explore their creativity and contribute to the city's cultural landscape. By nurturing emerging talent, the Bunker Art-Shelter plays a crucial role in supporting the growth and development of the local arts community. Cultural Reflection and Identity: The Bunker Art-Shelter often reflects the cultural identity of Almaty and Kazakhstan in its performances. It explores themes and narratives that are rooted in local traditions, history, or contemporary issues. By showcasing these stories and perspectives, the Bunker Art-Shelter contributes to the preservation and celebration of cultural heritage, fostering a sense of identity and pride among the local community.

In addition, the Bunker Art-Shelter plays a pivotal role in Almaty's cultural scene by offering experimental and alternative theater experiences, challenging social norms, providing a platform for emerging artists, creating immersive and interactive performances, and reflecting the cultural identity of the city. It contributes to the artistic diversity, critical discourse, and cultural enrichment [9, P. 341-358] of Almaty's vibrant cultural landscape.

Also, the Bunker Art-Shelter stands as an influential force in the cultural landscape of Almaty. Through its experimental and alternative approach to theater, the Bunker Art-Shelter challenges traditional norms, defies social boundaries, and engages audiences in immersive and thought-provoking experiences. The theater's role in fostering artistic diversity, nurturing emerging talent, and reflecting the cultural identity of Almaty has made a lasting impact on the city's cultural scene.

Throughout this article, we have explored the concept and setting of the Bunker Art-Shelter, delving into its provocative plays, interactive performances, and innovative approaches to audience interaction. We have seen how the theater's immersive and participatory experiences create a deeper connection between spectators and the artistic work, sparking critical reflection and promoting dialogue.

Moreover, the Bunker Art-Shelter's role in challenging social norms, addressing sensitive issues, and encouraging social change has demonstrated its commitment to pushing boundaries and fostering a more inclusive and progressive society. By defying cultural norms and amplifying marginalized voices, the theater plays a crucial role in promoting diversity, fostering empathy, and contributing to the growth and development of Almaty's artistic community.

This work has also highlighted the Bunker Art-Shelter's contribution to the nurturing of emerging artists. By providing a platform for experimentation, collaboration, and mentorship, the theater supports the growth and development of local talents, enriching the cultural landscape of Almaty and fostering a vibrant arts community.

In conclusion, the Bunker Art-Shelter is a significant and influential institution that challenges traditional theater norms, engages audiences in immersive experiences, and contributes to the cultural enrichment of Almaty. Its unique approach to theater, commitment to social change, and support for emerging artists make it a driving force in the city's cultural scene. As Almaty continues to evolve, the Bunker Art-Shelter will undoubtedly play a crucial role in shaping the future of experimental theater and pushing the boundaries of artistic expression.

BIBLIOGRAPHY:

1. Roose-Evans J. *Experimental Theatre: From Stanislavsky to Peter Brook*. — Routledge, 2013. — P. 62-74

2. Jones P. Drama as therapy: Theatre as living. — Psychology Press, 1996. — P. 167-196
3. Sakellaridou E. "Oh my god, audience participation!": Some twenty-first-century reflections //Comparative Drama. — 2014. — Т. 48. — №. 1. — P. 13-38.
4. Machon J. Immersive theatres: Intimacy and immediacy in contemporary performance. — Bloomsbury Publishing, 2017. — P. 40-43
5. Grotowski J. Towards a poor theatre. — Routledge, 2012. — P. 255-264
6. Turbide J., Laurin C. Performance measurement in the arts sector: the case of the performing arts //International journal of arts management. — 2009. — P. 56-70.
7. Radbourne J. et.al. The audience experience: Measuring quality in the performing arts //International journal of arts management. — 2009. — P. 16-29.
8. Sokel W.H. Anthology of German expressionist drama: A prelude to the absurd. — Doubleday, 1963. — Т. 365. — P. 6-8.
9. Apollinaire G. Preface” to The breasts of Tiresias: A surrealist drama (Louis Simpson, Trans.) //Modern French theatre: The avant-garde, dada, and surrealism. — 1964. — P. 56-62.

КИЕЛІ МЕКЕН НЕМЕСЕ РУХАНИ ОРТАЛЫҚ

Мәдениеттану, 1-курс **Таңсық Ж.П.**

Ғылыми жетекші: филос.ғ.д., доцент Жолдубаева А.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Киелі мекен - киелі сипатқа ие халықтың ұжымдық жады. Бұл қазақ халқын біріктіретін күш. Өзінің ата-бабасынан мұра болып қалаған рухани орталықтары, басқаша айтқанда темірқазығы, яғни руханияты. Темірқазығымыз – ұлтты біріктіруші, ұлтты сақтаушы этностың «жаны». Бұл терминді мифтанушы Серікбол Қондыбай «төретам» деп берсе, философ Мирчча Элиаде «киелі кеңістік» деп атаған.

Кілт сөздер: кие, киелі мекен, төретам, ахилпа, киелі кеңістік, экзистенция, Иерусалим, двир, яхве

Әрбір ұлт пен ұлыстың яки мәдениеттің өзіне тән кие ұғымдары болады. Бұл «кие» ұғымы кейіннен ауқымы кеңі келе «киелі мекенге» айналады. Мәселен қазақ мәдениетін алайық. Біз ақбөкенді кие тұтып, қадірлейміз. Қызыл кітапқа да енген жануар деп атуға тыйым саламыз. Маңғыстаудағы Бекет атаның жер асты мешітіне барар жолда ақбөкендердің емін-еркін таудан тасқа секіріп жүргенін көреміз. Бұл кие мен киелі мекеннің бір-біріне интеграциялануы деп айту болады. Маңғыстау жерінің, Бекет ата жер асты мешітінің қазақтар үшін киесі қандай болса ақбөкеннің де қазақ үшін киесі осындай.

Былай қарасақ Маңғыстау жерінің өзге жерлерден артықшылығы шамалы. Ақбөкеннің өзге жануардан алып бара жатқан аса өзгешілігі жоқ деп жоғарыдағы біздің талдауымыз скептик үшін күлкілі. Тіпті оны надандықтың қалдығы деп қарауы мүмкін. Немесе діннің догмалық бағытын ұстанатын діншілге зор күнә болып саналады. Оған бұл әрекет маңғыстаулықтар бейне бір Құдайға ортақ қосып, қайдағы жоқ жануар мен мешіттен медет тілеп, оған табынып жатқандай әсер қалдырады.

Серікбол Қондыбайдың «Арғы қазақ мифологиясы» атты еңбегінде «Қай халықтың болмасын, қандай да бір өзіндік рухани орталығы (кіндігі) болады немесе болуы тиісті. Халықтың өмір сүруі де осындай рухани орталықтың күш қуатына тікелей тәуелді. Егер әлгіндей кіндіктің күш-қуаты пәрменді болса, халықтың да өзін-өзі сақтап қалу қабілеті, қиыншылақтар мен сыртқы ықпалға қарсы иммунитеті де жоғары болады, ал егер рухани кіндік әлсіресе, халық та әлсірейді, жойылса, рухани орталықсыз, рухани бағдарсыз қалған халық бірте-бірте өз сипатынан айырыла отырып жойылып кетеді не

басқаға сіңіп кетеді, - дейді. Серікбол Қондыбай «рухани орталық» деген сөзді және «төретам» сөзімен алмастырады. Ал енді қазақ халқының басты төретамамы, яғни темірқазығы не болады деген сұраққа, Серікбол Қондыбай: «Түркістандағы Йассауи кесенесінің, сол кесенедегі тайқазан, Қазығұрт тауы қазақтар (және мұсылман түркілер) үшін рухани орталық болғандығын айтар едік» деп жауап береді. Рухани орталыққа, яғни темірқазыққа байланысты ойын жалғастыра отырып, ол: «Қасиетті, киелі деп есептелген немесе ежелгі арутамдар (святителище) орналасқан алқап, тау, орман, тоғай, өсіп тұрған жеке ағаш немесе топ ағаш, құдық, бұлақ, үңгір, әулиелі бейіт, әулиенің мүрдесі, мешіт немесе кез келген діни ғимарат, ғибадатхана, т. б. жатады,» - дейді. Әр халықтың, тіпті әр заттың біріктіретін элементі, күші болады, ал қазақ халқында ол орында ең бірінші Әзірет Сұлтан алады. Маңғыстау өңірі үшін Бекет ата мазары болса, Орал аймағында Жұмағазы әулие, яғни «Дәдем ата» бейіті, Орталық Қазақстанда Ұлытау т.б. көптеген киелі жерлер. Бұл аталған темірқазықтардан айырылған уақытта ұлт ретінде жойыламыз, шабуыл жасалса, ұлттық дінгеімізге шабуыл жасағаны, бүгіндері жырларымыздың шумақтарын қасақана алып тастап жатқан, сөздерін өзгерістерге ұшыратып жатқан жайттар да кездесіп жатқандығын көріп отырмыз, ол дегеніміз мемлекеттігіміз бен елдігімізге шабуыл жасалғаны деп қабылдауымыз қажет. Төретам киелі сипатқа ие халықтың ұжымдық жады.

Құнанбай қажының мына асыл сөздері ойға келеді:

Құм жиналып тас болады,

Іліктілер лай болса.

Құл жиналып бас болады,

Біріктірер Құдай болса, - дейді.

Қазақ халқын біріктіретін күші өзінің ата-бабасынан мұра болып қалаған рухани орталықтары, басқаша айтқанда темірқазығы, яғни руханияты. Темірқазығымыз – ұлтты біріктіруші, ұлтты сақтаушы этностың «жаны». Бұл «жан» туралы, дәлірек айтсақ ұлттың рухы туралы американдық футуролог Самюэль Хантингтон «Кто мы?» деген еңбегінде мынадай тамаша анықтама береді: «Душа существует в святых, богах и монахах. У нации, как, например, у американцев, может существовать кредо, но душа нации – это не кредо, это нечто иное, и она определяется общей историей, традицией, культурой, общими героями и злодеями, победами и поражениями, воплощенными в «мистических аккордах памяти» дейді. (Рух әулиелерде, Құдайда және тылсым қара күштерде болады. Ұлтта, мысалы американдықтарда кредо болуы мүмкін, бірақ ұлттың жаны – кредо емес. Ол басқа нәрсе, ол ортақ тарих, дәстүр, мәдениет, ортақ батыр мен ортақ жау, жадтың мистикалық түкпірінде пайда болған ортақ жеңістер мен жеңілістер») Ұлттың рухы дегеніміз – ол ұлттың ортақ тарихы, салт-дәстүрі, мәдениеті, батырлары мен жауыздары, жеңістері мен жеңілістері екен.

Адамның ішінде де өзінің темірқазығы болады. Қазақ халқы үшін ішкі темірқазық – «қазақ» сөзі мен ішкі дүниесінде ойнап тұратын қара домбыраның қоңыр үні, ұлттық рухымен дарыған, жусанның иісімен, боз жорғаның сұлу желісін көргенде тамсанып, сардаланың сағыныш саз-самалымен санамызға сіңген осындай ортақ нәрселер қай түкпірде жүрсек те ұмытылмайды. Бұл сезім әр қазақтың бойында сақталып тұрғанда, мейлі ол Қазақстан территориясында я шетелде жүрсе де өз ұлтынан бөлінбейді. Яғни өзін қазақ ұлты мен түрік өркениетінің бір бөлшегі ретінде сезіну қасиеті жоғалмайынша, халқымыз ешқашан жойылмайды.

Атақты ғалым Мирча Элиаде «Киелі кеңістік» деген ұғым енгізген. Оған себеп болған фактор адамдардың ежелден-ақ киелі мекен іздеп соның айналасына топтасып қала салуы еді. Халық ғылыми карта сызбай тұрып киелі кеңістікті анықтап алумен әуре болатын. Керекті мекенді тапқан соң өзіне мызғымас рухани тұғыр тапқандай көңілдері жайланып сала беретін. Киелі мекенді зиярат етіп оған лайықты құрмет көрсету дәстүрі қоршаған ортадан басқа да мағыналы құндылықтар іздеп табуға септесетін. Мұндай құбылысты барлық қоғам мен мәдениеттен көруге болады. Расымен де әр елдің ішінде

жергілікті жұртты өзіне магнит сияқты тартып тұратын міндетті түрде бір киелі жер болады. Адамның бойына дарыған осы бір мөлдір сезім оның жан-жүрегінің ең терең қатпарларына өтіп кеткен. Тіпті осындай киелі жерге деген ынтық сағынышты қазіргі рационалды ғылым да түсіндіріп бере алмайды. Киелі мекенмен байланысты неше түрлі әсерлі аңыз-әпсана да қабаттаса өріледі. Бұл аңыз-әпсаналар бізді жиі мазалайтын «біз кімбіз?», «бұл планетаға қайдан тап болдық?», «жердегі аз күн тіршілікте атқаруға тиісті қандай да бір адами борышымыз бар ма?», «өлген соң бізден тіршіліктің жауабын алатын біреу бола ма?» деген сияқты экзистенциялық сұрақтарға жауап береді. Осындай сұрақтардың шабуылына ұшырап, жүрегіміз алабұртып мазасы қашқанда шыдай алмай киелі жерге зиярат етіп, онымен байланысты аңыздарды естігенде таңғажайып бір сезімді бастан кешеміз. Діннің де ең негізгі мұраты сол. Ол бізге рационалды ғылым беруді бірінші орынға қоймайды. Діннің мақсаты ұмыт бола бастаған рухани сезімді жүрегіңде жаңалап отыру. Осындай сезімге шөліркеген жұрт рационалды танымы бекем болып тұрса да киелі мекендерді шарқ ұрып іздеп, тау-тасты кезіп қаңғып кетеді. Киелі нүктеде Аспан мен Жер түйісіп, жаратушы Құдіреттің шұғылалы сәулесі сол нүктеден басқа аймаққа тарайды деп сенеді. Сондықтан да киелі жерден ажырасақ өмірде адасамыз, тіршіліктен мән кетеді деп сақ жүреді. Мысалы Австралияның АХИЛПА атты тайпасы көшіп қонғанда өздерімен бірге киелі бөренені арқалап жүруге мәжбүр. Киелі бөрене тәңірлік әлемнен келетін құт пен берекені бізге дарытушы деп қабылдайды. Егер алда-жалда киелі бөренеге бір зақымет келе қалатын болса олар тіршіліктен түңіліп кетеді. Себебі адам бұл өмірде Мәнсіз, Мағынасыз тіршілік кеше алмайды. Ғайыптағы мәңгілік мұратты меңзеп тұратын Мән мен Мағынадан көз жазып қалғанда бұл ғаламға сыймай, жанымызды қоярға жер таппай аласұрып кетеміз. Сондықтан біз өмірімізге Мән дарытып тұратын киелі мекенге әманда мұқтажбыз.

Адамзат тарихында киелі мекеннің ең айшықты ықпалы мен атқаратын маңызын ең ежелгі шаһарлардың бірі Иерусалимге қарап білуге болады. Синай тауының етегіне қоныс тепкен көне қала бірнеше жұрттың рухани астанасы саналады. Оның киесіне қызыққан яһудейлер де ежелден-ақ осы қалаға орнығу үшін талай таласты бастан кешкен. Аңыз бойынша Мұса пайғамбар да нәбилік қасиетін осы таудың етегінде тауыпты. Киелі кітаптары мен заңдары және бүгінге дейін маңызын жоймаған «Мұсаның он өсиеті» де Мұсаға қасиетті Синай тауында нәсіп болыпты. Одан кейінгі Дәуіт те киелі мекен саналатын Сион тауының етегіне киелі храм соғамын деп бүкіл күшін жұмсапты. Алайда ол арманына жете алмай о дүниелік болады. Оның арманын жүзеге асырып, үлкен храм соққан Сүлеймен пайғамбар екен деседі. «Сүлеймен ол храмды жындарға соққызған» деген аңыз да осыған орай тараған. Сүлейменнің храмынан соң Иерусалимнің даңқы шарықтап елдің бәрі ол қаланы бір көруді армандапты. Сүлейменнің храмы Яхве атты құдайдың құрметіне салынған. Оның ішінде пұт атымен болмаған. Оның төрінде яһудейлердің Мысырдағы құлдықтан құтылғанын еске салып тұратын киелі бұйымдар ғана тұрыпты. Міне дәл осы храмнан кейін ескі қаланы Жердің кіндігі деп қарайтын мифтік түсінік тамырын тереңге салды. Бұл мекенге қадам басып, оның киесінің шұғыласына шалынған бақытты жандар басқа бір тәңірлік өлшемге өтіп, адамға мәңгілік болмыстың өлмес сипатын дарытатын бақытқа кенелетін. Әсіресе храмның ДВИР деп аталатын ең түпкі бөлмесі ең-ең қасиетті жер саналды. Ол бөлмеге Құдайдың назары түскен санаулы абыз ғана кіре алатын. Храмға өліп-өшіп жеткен зияратшылар бейне бір өздерінің болмысын ит тіршіліктің қиындығы бөлшектеп тастаған ыдыраңқы хәлінен құтылғандай болатын. Храмның іші әу баста бүкіл болмыс атаулы бірігіп бір жерде тұтасып тұрған ғайыптағы қайырлы мекенді еске салатын. Жалпы алғанда мұндай қасиетті храм «қоғамдық яки әлеуметтік теңдікті» елдің есіне салып, әлемде әділдік барын әйгілеп тұратын. Патшаның да міндеті осындай храм арқылы анықталды. Яғни киелі мекенге тәңірлік әлемнен төгілген Тәңірдің құтын адамшылықтан аттамай ел-жұртына әділдікпен жеткізу. Сонда ғана тыныш мекенді хаос жайламайды. Күйреу мен қираудың алдын осылай ғана ала аламыз деп сенді олар.

Патшалар неғұрлым осы міндетіне адал болса елінің де топырағы құнарлы болып отаны байтақ мекенге айналады. Ал егер олар құлқынының құлы болса елдің құты қашып, сырттан жау шабады. Б.з.д 6 ғасырда елдің ниеті мен пейілі бұзылып, киелі топырақтың құты қашса керек Иерусалимге Вавилон патшасы Новохуднасор әскер жібереді. Б.з.д 597 жылы Вавилон патшасы көне қаланы қиратып, қыздарын күн етіп, ұлдарын құл қылып, ат артына өңгеріп еліне алып кетті. Олармен бірге яһудилер патшасы сарайдағы бүкіл элитасымен қоса айдалды. Осылайша Иерусалим үйіндіге айналып, топырақ басып жатты. Ал аңызға айналған Сүлейменнің сарайы жермен-жексен болды. Сарайдағы жылынамашылар алтынмен апталып, күміспен қапталған таңғажайып сарайдың қалай тоналғанын еңіреп отырып жазыпты. Бірақ оның сонда да діни символы өшкен жоқ. Алыс аймаққа құлдыққа кеткен яһудилерге үміт пен жігер сыйлап тұра берді. Ал қашып-пышып ескі мекенде қалып қойған яһудейлер болса киелі қаласын жоқтайтын неше түрлі зарлы өлең-жырлар шығарып тоқтаусыз төгіп жатты. Олар жыл сайын қаланың қираған орнына жиналып, храмның ашылуына орай пайда болған Суккот мерекесінде неше түрлі діни ритуалдарын орындайтын. Олар шаһарды шапқан басқыншыларды емес «бәлені тілеп алған біздің дүниеқоңыздығымыз» деп өздерін айыптап жылайтын.

Б.з.д 67 жылында империяның ауыр салығынан ығыр болған иудейлер Иерусалимде тағы да бас көтерді. Бұл жолы олар Рим әскерін жеңеміз деп дәмеленді. Бірақ Рим бұл көтерілісті басуға соғыс өнерін жетік меңгерген қолбасшы Веспасианды жұмсады. Ол үш жылдың ішінде көтерілісті тұншықтырып, храмды өртеп жіберді. Осылайша Израиль жұртының рухани астанасы болған Иерусалим Рим армиясының әскери базасына айналды. Сонда да Иериусалмнің киесінен үміт үзбеген ілім иелері қасиетті қала мен храмды ұлықтайтын неше түрлі өлеңдер шығарып, елдің бәрін айрандай ұйытатын неше түрлі уағыздар таратты. Өстіп жүргенде б.з.д 118 жылында Публий Адриан император боп тағайындалды. Ол Рим империясын кеңейтіп оның барлық аймағын бір-бірімен тығыз байланыстырғысы келді. 130 жылы Адриан патша иудей халқына жаңа қаланы сыйға тартып абырой жинағысы келеді. Ол соғыстан алқам-салқамы шыққан Иерусалимді әдемілеп қайта тұрғызып, оған «Элия Капитоли» деген жаңа ат беруді ойлады. Ал бұрынғы Сүлейменнің храмы тұрған Сион тауына Юпитер құдайына арналған жаңа храм саламыз. Қаланың ең көрікті жерлеріне Римдегі құдайлардың ескерткіштерін тұрғызамыз деп жар салды. Патшаның мұндай жоспарын естігенде еврейлердің үрейі ұшты. Бұл жоба қақ жүрекке қадалған қанжар десе де болады. Иерусалим және Сион деген ұғымдар иудей жұртының ұлттық танымы мен сана-сезімін айқындап тұратын ең қастерлі ұғымдар еді. Бұл ұғымдар олардың есіне бір Құдайды үздіксіз салып тұратын. Міне осындай қасиетті қалада бірқұдайлық діннің реңін бұзатын пұт-парастар қаптайтын болды. Римдіктер қаланың атын өзгертіп, храмды біржола жоятын болса еврейлер де халық ретінде жер бетінен жоғалмақшы. «Императордың жаңалығы біздің өлкеде хаос туғызады» деп қауіптенді иудейлер. Ал Адриан болса олардың не үшін үріккенін сол күйі түсінбеді. Себебі ол қираған сұрықсыз қаланы сол заманның ең сұлу шаһарының біріне айналдырмақшы болған еді. «Еврейлер ескі діннің сарқыншақтарын тастап, грек-рим мәдениетін қабылдап, заман талабына ілессін. Жаңа туған ұл баланы сүндеттейтін жабайы дәстүрлерін тәрк етсін!» деп бұйырды. Осылайша еврейлер мен Римнің арасында тағы да қақтығыс басталды. Бұл жолғы теке-тірестің қатты болғаны сонша, екі жақ та қасық қаны қалғанша қырқысты. Римдіктер мыңнан аса ауылды өртеп жарты миллионнан астам еврейді қырып жіберді. Бұдан соң ашуланған император 135 жылы еврейлерді Иерусалим тұрмақ бүкіл Иудей аймағынан түбегейлі көшіріп жіберуге әмір берді. Олар осылайша отандарынан айрылып, әлемге шашырап кете барды. Ал Иерусалимнің орнына Рим мәнерінде салынған жаңа қала пайда болды. Римдегі құдайлардың храмдары мен ескерткіштері де бой көтеріп шыға келді. Осылайша бір заманда Сүлейменнің сарайымен аты шыққан Иерусалим пұт-парастар мекеніне айналды.

Мұндай жеңілістен соң Иерусалимнің киесі мен храмның қасиеті санадан мүлде ұмытылуы тиіс болатын. Бірақ керісінше болды. Кітап ұстаған абыздарының бәрі бүкіл пайғамбардың аңызын Сион тауының етегіне әкеп байлай берді. Олардың тарихи факты мүлде қызықтарған жоқ, Ең бастысы кейінгі ұрпақтың түпсанасына құтты мекен жайлы түсініктің ұрығын себе берсе жарап жатыр. Олардың аңызы бойынша Құдай ең бірінші теңізді осы тұстан жаратыпты. Адам атаның да денесі осы жердің топырағынан иленген екен. Абыл мен Қабыл да құрбандықты Сион тауында шалыпты. Топан су тоқтағасын Нұх пайғамбар да осы жерге кемесін шалдырып тіршілікті жалғапты деп кете береді. Әлбетте мұндай әсерлі аңызбен өскен жаңа ұрпақ Иерусалимді көрсе де көрмесе де сол жаққа көшкісі кеп аңсары ауып тұратын. Қысқасы римдіктер оларға бұ қалаға көшіп келуге тыйым салған сайын оның трансцендентті сипаты мен иләһи символы еврейлер үшін арта берді.

Уақыт пен сағат сынаптай сырғып біраз ғасырды артқа тастап әлемге әйгілі 610-шы жыл келді. Бұл кезде «Аравия түбегінен жаңа пайғамбар шығыпты» деген тың хабар аймаққа ақырындап тарап жатты. Жаңа пайғамбар Ислам деп аталатын жаңа дінді дүниеге әкелді. 623 жылға дейін Мұхамбет атты пайғамбар Мекке мен Медина шаһарының көп құдайлыққа бас ұрған жабайы тайпаларын Құран үндеуіне ұйытамын деп неше түрлі күрес пен қатерді бастан кешті. Ақыры жеңіске жетіп өзінің үмбетін құрды.

Құран да момындарды бұ дүниенің қызыл-жасылына алданып, өлшеулі ғұмырды мағынасыз өткізіп алудан сақтандырады. Ислам ілімі бойынша жүректі материалдық құндылыққа байлау өте қауіпті. Шамадан тыс дүниеқоңыздық жүректің рухани қабатын семітіп өлтіріп тастайды. Сондықтан жүрегі тірі мұсылмандар өмірдің өткіншілік сипатын бір сәтке де естен шығармауға міндетті. Алайда соның өзінде «киелі география» ұғымы Исламды да айналып өтпеді. Мұсылмандар да киелі мекен, қасиетті қалаға мұқтаж болатын. Оны пайғамбар да терең түсінді. Сондықтан да Исламда Мекке, Меккедегі қағба, Арафат тауы, зәм-зәм құдығы және Медина шаһары деген сияқты киелі мекендер мұсылмандардың санасына бірден бекіді.

Еуропада «Жаңа Дәуір» деп аталатын заман басталғанда Франциядан басталған рационализм батыстың барлық өлкесіне тарай бастады. Енді кез келген құбылысты академиялық ғылымның күшімен тексеріп, эмпирикалық әдіспен ақиқатты анықтаймыз деген тың түсінік тамыр жайды. Ғылыми революция ескі түсініктің бәрін төңкеріп тастады. Батыс жұртын ендігі жерде көрінбейтін әлемнің символдары емес физикалық әлемнің нақты заңдылықтары ғана қызықтыратын болды. Ғылыммен тексеруге келмейтін аңыз, әпсана, қисса сияқты ескі құндылықтың бәрін жарамсыз деп тапты. Оның үстіне теңізшілер мұхитқа түсіп жаңа аралдар мен құрлықтарды бірінен соң бірін ашып жатты. Енді осыншама кең дүние тұрғанда Иерусалимді жер кіндігі деп көріксіз қалаға жосылып жөңкілуді надандық деп таныды. Бұрынғы қанды қыздыратын аңыздар мен қиссалар жәй ғана символдарға айналды. Эмоциямен жасалатын ритуалдар қызық үшін жасалатын ойынға теңелді. Енді ескілерше «киелі георграфия», «қасиетті топырақ», «әруақты аймақ» деп белгілі бір жерлерді әспеттеп, оларға жабысып қалудың түк те мағынасы жоқ деді. Осыдан бастап Иерусалимге кеудесінде үміт оты маздап тұратын пилигримдер емес оқымысты, көзі ашық туристер келетін болды. Бірақ заман бір орнында тұрмайды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Еуропада еврейлерді геттоға қамау, кез келген мемлекеттік сәтсіздікті яки жеңілісті соларға жаба салатын антисемиттік көзқарас қайтадан күшейді. Мұндай ауру психологияны билік басындағы шенеуніктер мен монархтар өздерінің саясаттарына өте тиімді пайдаланды. Қоғам тұйыққа тіреліп, әлеметтік теңсіздің толқулар туғыза бастаған кезде елдің назарын аударып жіберу үшін антисемиттік дертті қоздырып қоя беретін. Сол кезде ашынған тобыр иудейлер қоныстанған кварталдарды талқандап жас-кәрі демей бәрін сабап таптап кететін. Ғылым-білім дамыды. Прогресс адамзатты ұлы бақытқа бастайды деп ұрандатып жатқан жаңа дәуірдің мынадай надандығын көрген кезде өздерін жетім бала

сияқты сезінген еврейлер тағы да құтты қала Иерусалим жайында ойлана бастады. Киелі мекен, қасиетті қала деген көне түсініктер қайтадан тірілді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы: оқулық – Алматы: Brand Book, 2008. – 320 б.
2. Армстронг К. Иерусалим: Один город, три религии – Москва: Альпина нон-фикшн, 2012 г. – 790 с

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ БАС КИІМДЕРІНІҢ СЕМИОТИКАСЫ

Мәдени антропология, 1-курс **Алшынова Ә.А.**

Ғылыми жетекшіі: филос.ғ.к. Аликбаева М.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Қазақстан өзінің бай тарихы мен мәдени әртүрлілігімен мәдени артефактілерді зерттеушілер үшін бірегей зерттеу алаңы болып табылады. Осындай жәдігерлердің бірі – қазақтың дәстүрлі киімінің маңызды элементі ғана емес, сонымен қатар терең мәдени-символдық мәні бар ұлттық бас киімдер. Бұл мақалада қазақтың ұлттық бас киімдерінің семиотикасы мен олардың мәдени контексттегі рөлін қарастырамыз.

Кілт сөздер: Қазақтың ұлттық бас киімдері, Семиотика, Мәдени рәміздер, Символизм, Әлеуметтік-мәдени маңызы

Орталық Азиядағы кең байтақ және мәдени жағынан алуан түрлі ел Қазақстан ұлттың тарихи жолын айғақтайтын дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың және рәміздердің бай гобеленімен безендірілген. Бұл мәдени мозаиканың негізінде ұлттық бас киімдер жатыр, олардың әрқайсысы тірі өнердің бір бөлігі және терең символизмнің қоймасы. Бұл зерттеу қазақтың ұлттық бас киімдерінің семиотикасын зерттеуге кірісіп, сол баурап алатын тұлғалық белгілерге тоқылған түстердің, өрнектердің және материалдардың күрделі тілін ашуға бағытталған.

Қазақтың ұлттық бас киімдерінің семиотикасын түсіну көптеген себептерге байланысты өте маңызды. Ең алдымен, бұл бас киімдер жай аксессуарлар емес, мәдени мұраның ыдыстары болып табылады, олардың әрқайсысында өткен және бүгінгі күннің қайталанбас баяны бар. Бұл бас киімдердің символдық тілін ашу қазақ мәдениеті мен ұрпақтар бойы сақталып келе жатқан құндылықтарды тереңірек бағалауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, жаһандық байланыс пен мәдени алмасу дәуірінде бұл рәміздерді сақтау және құжаттау Қазақстанның бай мәдени бірегейлігін сақтау үшін өте маңызды. Қазақтың ұлттық бас киімдерінің семиотикасы ұлттың жан дүниесіне үңіліп, оның құндылықтарына, наным-сеніміне, салт-дәстүріне сәуле түсіреді [1, б.45].

Алдыңғы зерттеулер. Қазақтың ұлттық бас киімдері тақырыбы толығымен зерттелмеген. Алдыңғы зерттеулер бұл бас киімдердің тарихи эволюциясынан бастап, оларды жасау кезінде қолданылған материалдар мен техникаға дейінгі кейбір аспектілеріне жарық берді. Дегенмен, бұл мәдени жәдігерлердің семиотикасын түсінуімізде айтарлықтай алшақтық бар. Бұрынғы зерттеулер қазақ бас киімдерінің сипаттамалық және тарихи аспектілеріне жиі назар аударғанымен, олар бұл әшекейлердің мән-мағынасы мен символизміне терең үңілген жоқ. Қазақ халқы. Бұл зерттеу осы бас киімдердегі мәдени және символдық тілді ашу арқылы бар білім жиынтығын құруға және кеңейтуге бағытталған. Осылайша, біз қазақ мәдениетін және

оның өзгермелі әлемдегі маңыздылығын жан-жақты түсінуге үлес қосамыз деп үміттенеміз.

Біз осы бас киімдердің күрделі дизайнында, материалдарында және түстерінде жасырылған мағыналар мен мәдени белгілерді ашуға тырысамыз. Осы барлау арқылы біз осы мәдени жәдігерлердің қазақ қоғамындағы маңызын тереңірек түсінуді ұсына отырып, олардың көрнекі және символдық тілін декодтауды мақсат етеміз.

Бұл зерттеу ұлттық бас киімдердің семиотикасын зерттеу арқылы қазақ мәдениетінің өзегіне үңілуді көздейді. Біз бұл бас киімдер бейнелейтін мәдени рәміздерді, дәстүрлерді және тарихи әңгімелерді құжаттау және түсіндіруді мақсат етіп отырмыз. Қазақстанның мәдени мұрасын сақтауға үлес қосу. Бұл бас киімдер тек көркем туындылар ғана емес, сонымен қатар тарих пен болмыстың қоймасы болғандықтан, бұл зерттеу олардың болашақ ұрпақ үшін мәдени маңызын сақтауға көмектеседі [2, б.20-25]

Заманауи өзектілігі: Біз қазақтың ұлттық бас киімдерінің мәдени символикасының қазіргі қоғамда қалай сақталып отырғанын көрсетуге ұмтыламыз. Осы арқылы біз осы бас киімнің қазіргі қазақ өміріндегі мәдени мәні мен атқаратын рөлін ашуды мақсат етіп отырмыз.

Мәдени алмасу: Жаһандану және мәдени алмасу дәуірінде біз жаһандық аудитория арасында қазақ мәдениетін тереңірек түсінуге ықпал етуді мақсат етеміз. Бұл бас киімдердің семиотикасын ашу арқылы біз қазақ дәстүрі мен кең дүние арасындағы алшақтықты жоюға болады.

Зерттеуге қосқан үлесі: Бұл зерттеу қазақтың ұлттық бас киімдері туралы бар білімдер жиынтығына үлес қосуды көздейді. Бұрынғы зерттеулер көбінесе олардың тарихи және көркемдік аспектілеріне назар аударғанымен, біз бұл бас киімдерге енгізілген мағыналарға, символизмге және мәдени контексттерге тереңірек үңілуді мақсат етеміз.

Осы мақсаттар мен мақсаттарға жету үшін біз қазақ мәдениетінің байлығы мен тереңдігін осы бірегейлік пен дәстүрдің таңғажайып нышандары арқылы көрсететініне сенеміз.

Бұл зерттеу нысаны – қазақтың ұлттық бас киімдерінің алуан түрлілігі. Бұл қазақ халқының бас киімдерінің әртүрлі түрлерін, соның ішінде «сәукеле», «тақия» және басқа аймақтық нұсқаларды зерттеуді қамтиды. Ол осы бас киімдерді жасау кезінде пайдаланылған материалдарды, түстерді, өрнектерді және дизайнды тексеруді қамтиды. Бұл бас киімдердің физикалық аспектілері мен көркемдік сипаттамалары біздің зерттеуіміздің негізгі нысаны болып табылады.

Бұл зерттеудің тақырыбы, керісінше, қазақтың ұлттық бас киімдерінің киюі, түсіндірілуі және ұлттық киімге кіріктірілген мәдени және әлеуметтік контексттер болып табылады. қазақ халқының. Бұл келесі аспектілерді қамтиды:

Мәдени контекст: Біз бұл бас киімдердің қазақтың мәдени дәстүрлеріне қалай терең енгенін зерттейміз. Біздің тақырыбымыз олардың рәсімдермен, әдет-ғұрыптармен және әртүрлі мәдени тәжірибелермен байланысын түсінуді қамтиды.

Әлеуметтік маңыздылық: Біз осы бас киімдердің әлеуметтік рөлдері мен маңыздылығын зерттеуді мақсат етеміз. Бұл олардың киюшінің әлеуметтік мәртебесін, жынысын немесе жасын және қазақ қоғамындағы құндылықтарды қалай білдіретінін қамтиды.

Тарихи эволюция: Біздің зерттеу тақырыбымыз осы бас киімдердің тарихи эволюциясын бақылауды қамтиды. Біз олардың өзгерген әлеуметтік динамика мен мәдени өзгерістерді көрсете отырып, уақыт өте келе қалай дамығанын түсінуге тырысамыз.

Заманауи өзектілігі: Біз бұл бас киімдердің қазіргі қазақ қоғамындағы маңызын қалай сақтайтынын да зерттейміз. Біздің тақырыбымыз олардың бүгінгі әлемде күнделікті өмірдің, мерекелердің және жеке басының бір бөлігі болып қала беретінін зерттеуді қамтиды. [1, б.55-56]

Объектіні (бас киімнің өзін) тақырыппен (олар өмір сүретін мәдени-әлеуметтік контекст) байланыстыра отырып, біз қазақтың ұлттық бас киімдерінің күрделі семиотикасын ашуға және олардың мәдени және әлеуметтік маңыздылығына тұтас көзқарас ұсынуға ұмтыламыз.

Зерттеу гипотезасы:

Гипотеза 1 Қазақтың ұлттық бас киімдеріндегі материалдар мен бояулардың таңдауы белгілі бір мәдени және символдық мағыналармен тығыз байланысты.

2-гипотеза: Қазақтың ұлттық бас киімдерінің қазіргі мәдени және әлеуметтік мәніне тарихи контекст айтарлықтай әсер етеді.

3-гипотеза: Қазақ бас киімдерінің әртүрлі түрлері қазақ мәдениетіндегі алуан түрлілікті көрсететін ерекше символдық хабарлар береді.

4-гипотеза: Қазақтың ұлттық бас киімдерін кию қазақ қауымы ішінде киетін адамның әлеуметтік болмысын құруда және көрсетуде маңызды рөл атқарады.

Зерттеу сұрақтары:

Зерттеу сұрағы: Қазақтың ұлттық бас киімдеріндегі материалдар мен түстерді таңдау мәдени символизмді қалай береді және бұл таңдауларға қандай ерекше мән жатады?

2-зерттеу сұрағы: Тарихи жағдай, соның ішінде қазақ қоғамындағы өзгерістер қазақтың ұлттық бас киімдерінің қазіргі мәдени-әлеуметтік мәніне қалай әсер етті?

3-зерттеу сұрағы: Қазақ бас киімдерінің әр алуан түрлерінің символизмі мен маңызының айырмашылығы неде және бұл айырмашылықтар қазақ мәдениетіндегі әртүрлілікті қалай көрсетеді?

4-зерттеу сұрағы: Қазақтың ұлттық бас киімдерін кию қазақ қоғамдастығы ішінде киетін адамның әлеуметтік болмысын құруға және көрсетуге қалай ықпал етеді және бұл тәжірибенің қоғамдық және жеке салдары қандай? [3, б.64]

Бұл гипотезалар мен зерттеу сұрақтары қазақтың ұлттық бас киімдерінің семиотикасын зерттеуге негіз болып, зерттеу процесіне бағыт-бағдар беріп, осы қызықты мәдени жәдігерлердің жасырын мағыналары мен мәдени мәнін ашуға көмектеседі.

Бұл зерттеу сапалы және сандық деректерді жинау мен талдауды біріктіретін аралас әдістерді қолданады. Әдістеме қазақтың ұлттық бас киімдерінің семиотикасы туралы олардың мәдени және әлеуметтік жағдайларын ескере отырып, жан-жақты түсінік беруге арналған.

Мәліметтерді жинау әдістері:

Көрнекі талдау: Қазақтың ұлттық бас киімдерін материалдарға, түстерге, өрнектерге және оюларға назар аудара отырып, егжей-тегжейлі тексеру және көрнекі талдау. Бұл фотосуреттер мен құжаттамалармен толықтырылады.

Сұхбат: Осы бас киімдерді киетін немесе мәдени байланысы бар қазақ тұлғаларымен құрылымдық сұхбат. Бұл сұхбаттар бас киімдерге қатысты мәдени және әлеуметтік мағыналар туралы түсінік береді.

Сауалнамалар: Сауалнама сауалнамасы әртүрлі жас топтары мен аймақтардағы респонденттердің әртүрлі тобына таратылады. Сауалнама барысында олардың қазақтың ұлттық бас киімдері туралы түсінігі, білімі мен түсінігі сұралады.

Мұрағаттық зерттеулер Қазақтың бас киімдеріне қатысты тарихи жазбалар, фотосуреттер мен әдебиеттер осы мәдени жәдігерлердің эволюциясының тарихи контекстін қамтамасыз ету үшін зерттеледі. [4, б.78]

Үлгі алу және қатысушылар. Іріктеу стратегиясы әр түрлі жас топтарынан, географиялық аймақтардан және Қазақстандағы мәдени ортадан қатысушылардың кең ауқымын қамтуға бағытталған мақсатты болады. Бұл әртүрлі қатысушылар тобы қазақтың ұлттық бас киімдерінің семиотикасы туралы бай және көп қырлы көзқарасты ұсынады.

Деректерді талдау:

Көрнекі талдау: Көрнекі талдаудың нәтижелері материалдарға, түстерге, үлгілерге және дизайнға негізделген санаттарға бөлінеді. Бұл санаттар қауымдастырылған болады. Сұхбат: Сұхбаттан алынған сапалы деректер тақырыптық тұрғыдан талданады, бас киімдердің мәдени-әлеуметтік маңызына және олардың символикасын түсіндіруге назар аударылады.

Сауалнамалар: Сауалнама деректері әртүрлі демографиялық топтар арасындағы жалпы қабылдаулар мен интерпретациялардағы өзгерістерді анықтау үшін статистикалық бағдарламалық қамтамасыз етуді қолдану арқылы сандық талданатын болады.

Этикалық ойлар: этикалық ойлар зерттеу барысында сақталады. Барлық қатысушылардан ақпараттандырылған келісім алынады және олардың анонимділігі қамтамасыз етіледі. Қазақтың ұлттық бас киімдерінің семиотикасын талқылағанда мәдени сезімталдық пен жеке өмірді құрметтеу басты мәселе болмақ. [5, б.27-29]

Тарихы мен мәдениетіне бай Қазақстанның этникалық әртүрлілігінің байлығын көрсететін көптеген бірегей элементтері бар. Осы элементтердің бірі – осы елдің мәдениеті мен салт-дәстүрінде елеулі орын алатын ұлттық бас киімдер. Бұл мақалада қазақтың ұлттық бас киімдерінің семиотикасы мен олардың мәдени нышан ретіндегі маңызын қарастырамыз.

1. Тарихи контекст

Қазақтың ұлттық бас киімдерінің тарихы осы халықтың сонау өткенінен бастау алады. Уақыт өте келе олар күн мен суықтан қорғау ғана емес, сонымен қатар мәдениет пен әлеуметтік мәртебенің мәнерлі элементіне айналды.

2. Пішін және дизайн

Әрбір бас киімнің Қазақстанның әртүрлі аймақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын көрсететін өзіндік пішіні, әшекейлері мен түстері бар. Мысалы, ою-өрнекпен және түрлі-түсті өрнектермен әшекейленген кең жиекті қалпақ қобыз көбінесе оны киген адамның байлығы мен мәртебесін білдіреді.

3. Символизм және семиотика

Қазақтың ұлттық бас киімдері рәміздерге бай, ол киген адамның аймаққа, әлеуметтік жағдайына байланысты өзгеріп отырады. Мысалы, белгілі бір өрнектер мен түстер белгілі бір тайпаға немесе руға мүшелікті, сондай-ақ киімнің қоғамдағы мәртебесі мен рөлін көрсетуі мүмкін.

4. Әлеуметтік-мәдени маңызы

Қазақ қоғамының тұрмыс-тіршілігінің сан алуан саласында, мейлі ол неке кию рәсімі, мереке, дәстүрлі ғұрып немесе күнделікті тұрмыста маңызды рөл атқарады. Олар мәдени мұраның құрамдас бөлігі болып табылады және қазақ халқының мақтанышы мен бірегейлігіне айналды.

5. Қазіргі тенденциялар

Қазіргі заманда қазақтың ұлттық бас киімдері мәдени мұра мен ұлттық болмыстың белгісі ретінде назар аудартуда. Олар сонымен қатар заманауи дизайнерлер мен суретшілер үшін модернизация мен шабыттың нысанына айналды.

Қазақ бас киімді жерге тастаса, бақ таяды, бас кемиді деп ырымдаған. Баршылықты білдіретін қасиетті киім саналған. Киіп жүргенін ешкімге сыйламаған, бермеген. Қазақ ғұрпында жақсылықтың барлығы адамның маңдайына жазылады деген ұғым бар. Сондықтан бас киімді тебуге, лақтыруға, теріс киюге, басып отыруға тыйым салып, төріне ілген.

Ханға арналған бас киім

Қазақта ер адамдар бас киімінің бірнеше түрі болған. Қай түрі болмасын үйде ер адамның бас киімін тек шешесі мен әйелі ғана ұстаған. Бұл ырым үйдегі ер адамның басын қадірлеуден туған. Қазақтың бас киімдерін зерттеумен айналысып жүрген суретші, дизайнер Мүслім Жұмағұлов сақ дәуірінен бас киім киелі саналған дейді. Қазақта бас киімнің түрі көп болған. Ер адамдар да, әйелдер де жасына лайық бөлекше

киетін. Бас киіміне қарап хан ба, қара ма ажыратады. Мысалы, мұрақты тек арнайы мерекелерде бөріктің үстінен тек хандар киген. Өйткені мұрақ – тек хан-сұлтандарға, ел билеуші лауазымды тұлғаларға арнап тігілетін бас киім. Мұраққа қарап халық оның мансабын, дәрежесін анықтайтын болған. Қазақ оны орналасқан аймағына қарай айыр қалпақ, сәукеле қалпақ деп те атаған. Екі жағы қошқар мүйізденіп келетін, оюлармен әсемделіп, алтын және күміс түстес жіптермен зерленіп тігіледі. Пайдаланылған жіп түрлеріне қарай мұрақтың ою-өрнегі алыстан-ақ жылтырап көрінетін болған. Мұрақты шошақ қалпақтың сыртынан киген. Оны әр түрлі салтанатты жиындарда, ас пен тойларда және ғұрыптық шараларда киген. Ел аузында бас киімге қатысты "Хандар киер мұрақты, қараша киер құрақты" деген мақал-мәтелдер сақталған, – дейді Мүслім Жұмағұлов.

Құлақшынды басында шамандар киген

Ал төбесі сәл ғана шошайып тігілген құлақшынды сақ дәуірінде дінтанушылар мен шамандар киген.

Өйткені шошайып тігілген құлақшынның төбесі шаманды басқа адамға қарағанда тәңірге бір қадам жақындатады деген түсінік болған. Басқа кигенде ол құлақ үстінде қалқайып тұрғандықтан құлақшын деп атап кеткен.

Батырлар бұрымды болған

– Жалпы сақ дәуірінен бастап ер адамдар да бұрым өрген. Бұрым қою XVIII ғасырға дейін жалғасты. Соғыста жекпе-жекке шыққан батыр қарсыласының басынан гөрі бұрымын кесіп алса, үлкен абыройға бөленген.

Оқи отырыңыз: Қазақ бренді

Жеңімпаз кесілген бұрымды найзаның басына іліп жүрген. Найза ұшындағы бұрымға қарап, қанша батырмен күрескенін байқайтын болған. Алайда қазір найза ұшындағы шашты көп адамдар аттың қылы деп ойлайды, – дейді Мүслім Жұмағұлов.

Тымақтың бірнеше түрі болған

– Үкілі тымақты көбіне бақсылар киетін болса, үкілі қалпақ, үкілі тақия, үкілі бөрік – нәрестенің, жас балалардың атрибуты. Тіпті тымақ ешкі, қой терісінен де жасалған.

Мысалы, оңтүстікте өңірлерде күн қатты суыта қоймайтындықтан аса қалың қылып тікпеген. Күзен, қарсақ терісінен бас киімдер киген. Солтүстік өңірлерде қозы, ешкі терісінен тіккен. Ал шығыс пен батыс жақтың қазақтарында тымақ жауырынды жауып тұратындай мол тігілген.

Әсіресе, найман мен керей руларының тымақтары ерекше. Олар тымақтың төбесін қызыл матамен көмкерген. Ал тапшылық кездің өзінде найман-керейлердің көрші отырған башқұрттардан мата алып, тымақты әсемдеп тігуі бірден көзге түсетін болған.

Қазақтар бас киімді үйдің құты мен берекесі, басқа қонған бақтың "тұрағы" деп есептеген. Сондықтан оған қатысты ырым-тыйымдар құт пен берекені сақтауға, баянды етуге бағытталады. Сол үшін де қазақ ұғымында: бас киімді тарту етпеу, ауыстырып кимеу, бас киімді қабаттамау сияқты сенімдер бар.

Бас киімге қауырсын тағу барлық халықтарда мифтік наным бойынша жердегі адамның рухтық болмысының аспан әлемімен байланысты екендігін білдіреді. Сондықтан сыйлыққа тек жаңа бас киім сыйлаған, – дейді зерттеуші.

Шала туған баланы тымаққа салып өсірген

Сондай-ақ жас нәресте үшін, әдетте айы-күні жетпей дүниеге келген бала үшін тымақтың да алар орны орасан. Ал тымақтың өзі ел арасында қасиетті саналады. "Шала туып, тымаққа салып өсірген екен" деген сөз бар. Халықта айы-күні жетпей шала туған баланы тымаққа салып, керегеге іліп қоятын дәстүр бар.

Себебі шала туған сәби ия ұстауға, ия бесікке салуға келмейді. Ал тымақ жылы, әрі бөлеуге, ұстауға ыңғайлы. Шала туған баланың неше күні кем болса, сонша күн керегенің әр басына ілініп қойылатындықтан, күн кереге басы арқылы есептеледі.

Мысалы, қырық күні кем болса, керегенің қырқыншы басына ілінген тымақтан баланы алып, жаңа туған балаға жасалатын рәсімді жасайды. Егер бала қыста туса, үй

қабырғасына бірнеше шеге қағылып, соған тымақ ілінеді. Бұл да – тымақтың қадірі мен қасиетін бейнелейтін көріністердің бірі деп түсінген.

"Тымақ ұру" дәстүрі де бар

Сондай-ақ "Тымақ ұру" немесе "Тымақ тастап, кешірім сұрау" – дау-жанжал кезінде қолданылатын дәстүр. Кінәлілер арызданушылардың алдына барып, кешірім сұрайтын болған. Ол – бітімге шақырудың ең үлкен көрінісі.

Қызды алып қашу үрдісінде де "аяққа жығыла" барған кездейсоқ құдалар да бас киімін жерге, қыз жағының алдына тастайтындығы тағы бар.

Ер адамның бас киімінің ең көп тараған түрі – бөрік. Ол төрт үшкілден, төрт қырлы күмбез іспетті пішіліп, арасына жүн салып астарланып, барқытпен, шұғамен, күдерімен тысталған. Бөріктің ішінен тақия киген. Абай атамыз:

– Күлпара басымда, пұшпақ тымақ,

Ішкі бауын өткізген тесік құлақ.

Тобылғыдан кесіп ап, жіппен қадап,

Артын бірге қыстырған бар құрысқақ, – деген екен.

Бөрік – ұлттық бас киім ішіндегі ең әдемісі саналған. Бөрікті қазақ жылдың қоңыр салқын, аумалы-төкпелі кезеңдері – көктем мен күзде киген. Өйткені ол киіп жүруге әрі жылы, әрі жеңіл. Бөрік үшін міндетті түрде қымбат тері қажет. Қазақта бөріктің атауларын қандай аң терісінен тігілгеніне қарай атау дәстүрі бар. "Сусар бөрік", "Құндыз бөрік", "Кәмшат бөрік" деген атаулар содан қалған.

Бөрік – көне сөз, "бөрі" – қасқыр деген сөзден шыққан. Қасқыр – түрік тайпаларының ежелгі тотемі. Пішіні бойынша бөрік конус тәріздес биік, үстіңгі жағымен дөңгелек болып немесе үстіңгі жағы кескіленіп сүйірленген болып келеді. Әрқашанда кәмшат, бұлғын, елтірі және т.б. аң терісімен жиектеп тігілген.

Сондай-ақ алтын, күміспен апталған, құндыз, кәмшат, бұлғынның терісімен жиектеп тігілген ежелгі қымбат қалпақтар, қара-құба және қызыл түлкінің терісінен жасалған қысқы тымақтар әлі де бар.

Бөрік тәріздес бас киімді қыздар да киген. Бірақ қыздардың бөрігі алқамен, үкі, көкқұтан немесе тауыстың қауырсынымен әшекейленген. Қазақтар осындай бас киімді "кәмшат бөрік" деп атайды.

Қалпақ

Ерлердің кейбір бас киімдерін киізден жасаған. Олардың ішінде ең көне және дәстүрлісі – "қалпақ". Шошақ төбелі киізден жасалған бас киім алғаш рет Пазырық қорғанында табылыпты. Ал киізден жасалған қола қаңылтыры бар шошақ бөрік Николаев облысының қорғанынан шыққан.

Қазақта қалпақтың екі түрі бар. Ақ қалпақ және айыр қалпақ деп аталады. Ақ қалпақтың айналасы тұтас дөңгеленіп тұрады. Ақ киізден жасалған биік болады. Тігуіне байланысты "ақ қалпақ" деп атаса керек. Мерекелік ақ қалпақтар ақ жібекпен көмкеріліп, күміс оқамен кестеленіп, шет жағын бау тігісімен безендірілген.

Айыр қалпақтың аты айтып тұрғандай, оның етегі екі айыр болып келеді. Соңғы уақытта айыр қалпаққа айрықша мән беріліп жүр. Үстіне қарай бүгілген кең жиекті қалпақ – "айыр қалпақ".

Қалпақ – тек ерлер киетін бас киім ретінде саналады. Ол – киіз бас киімдердің ішіндегі ең көнесі. Қазіргі өндіріс мүмкіндігі молайып, материалдар көбейген заманда оны қалың драптан да тіге береді.

Телпек

Телпек – қалпақтың бір түрі. Телпек – ол сұлтан қалпағы, сол себептен телпекті ХІХ ғасырдың ортасына дейін тұрмыста қолданыста болған.

Тақия

"Тақия" – барқыт, қамқа немесе оқалы паршадан жасалған жеңіл жазғы бас киім. Ежелгі уақытта олардың шетін құндыз, кәмшат, тиін терісімен жиектеп тігіп, күміс және алтын тоқыма баумен әшекейлеген.

Әйелдердің бас киімдері

Қазақ дәстүрінде ер адамның тері сіңген бас киімін ешкімге сыйға тартпағанмен, әйелдерде ол дәстүр жоқ. Керісінше ізін басып келе жатқан келіндеріне өзінің жолын берсін деп ырымдап, өздері тағып жатады. Алайда қыз бала басына ақ, қара орамал тартпайды. Ақ – жаулықтың, қара – қайғының белгісі.

Қазақта ер болсын, әйел болсын бас киіміне құрметпен қараған. Дүниеге келген қыз балаға тұлым, ал ұл балаға айдар салған. Тәй-тәйләп жүрген кезден бастап, көз тимесін деп маржандап әшекейленген тақия кигізген. Бес жасынан бастап шашын өріп, шолпы таққан. Осылайша үкілі тақия, бойжеткен соң кәмшәт бөрік киген дейді этнограф Құралай Сәрсембина.

– Күйеуге тиетін кезде дәстүр бойынша қызға сәукелені, басқа да киімдерін әкесінің үйінде ұзатылар сәтте жеңгелері арнайы келіп оң жақтағы үкілі тақиясының орнына кигізіп, енесінен байғазы алған. Жас келін түскен жерінде бір жылға дейін желек жамылып жүреді. Қазақта сонымен қатар, "шарғы салу" деген салт бар. Ол бойынша ұзатылған қыз өзіне таяу сіңілісіне басына тартатын орамалын "ендігі кезек сенікі, бақытыңды тап" деген ниетпен тарту етеді.

Киелі бас киімдер қатарынан саналатын сәукеле – ертеден келе жатқан қалыңдықтың негізгі атрибуты саналды. Қазақы дәстүрдегі сәукеле кигізу де ерекше салт. Ол бойынша қалыңдыққа сәукеле кигізу рәсіміне барлық құда-құдағилар шақырылып, ақ бата айтылып, жөн-жоралғы жасалып, сәукеле кигізуші "ана" байғазы алған. Жалпы сәукеле ең қымбат бас киім саналған. Тастармен көмкерілген кейбір сәукеленің салмағы жеті келіге дейін тартқан, – дейді этнограф.

Қасаба

Қазақ ұғымында сәукелемен қатар жүретін бас киімдердің бірі – қасаба. Кейінгі уақытқа дейін белгісіз болған қасабаны қазақ халқының дәстүрлі киімдерінің бірі ретінде танытқан этнограф Ө.Жәнібеков. Оның айтуынша, қасаба – көне түркі, қыпшақ бас киімінің негізгі элементтерін бойына сіңірген. Қасабаны тақиядан сәл биіктеу қылып тігеді. Арт жағында әйелдің бұрымын жауып тұратын желегі болған.

Қасаба – "алтын зерлі" деген мағынаны береді. Оның өн бойы түгелдей зерлі жолақпен әдіптеліп, алтын жіптермен кестеленетін болған. Қасабаны келіншек үкісіз, желексіз, сыртына жаулық салып, тойдан кейін де киген. Ол қазақ тіліндегі "қасабалы келіншек", "қасабалы қалыңдық" деген атауды қалыптастырған.

Кимешек

Кимешек – әйелдердің негізгі бас киімі. Әдетте, бұл бас киімді кию рәсімі де ауыл арасында ерекше аталып өткен. Ол бойынша жаңа түскен келін аяғы ауыр болғаннан кейін, сән-салтанатқа сәукеле киюді ерсі санап, ауыл әйелдерін шақыртып, оның ішіндегі құрметті саналғаны кимешек кигізу рәсімін жасаған. Ол үшін кимешек кигізуші сый-сияпат алған.

Кимешек – көбінесе ақ матадан, немесе ақ жібектен тігілетін бас киім. Кимешек басты, кеудені, арқаны жауып тұратын болған. Оның жиектерін көмкеріп кестелейді. Жас келіншектерге бет жақтауы жалпақтау болып, кестесі де көркем тігіледі. Мосқал тартқан әйелдердің кимешегінің бет жақтауы тар болады. Бірақ әшекеленбейді.

Кимешектің қазақ рулары мен тайпаларының өзгеше болуына байланысты әртүрлі үлгілері бар. Кимешекті 25-40 жас аралығындағы әйелдер киген. Маңдайы оқалы, биік сұлама кимешек әйелдің өңіне салтанатты кейіп береді.

Кимешектің күрделі пішімі – басқа киілетін бөлігі. Ол – "төбелдірік", "шықшыт", "желке", "маңдай", "алқым", "иін" деп аталатын бедер қиындылардан құралады. Ұзындығына қарай кимешек – арқа жабар, бел жабар, қылта шалғай, өкше қағар болып төрт өлшемге бөлінген.

Жеті жарғыда да бас киім туралы айтылған

Ежелгі "Жеті жарғы" заң ережелерінде "Сары жаулық" деп аталатын құн түрі бар. Кісі өлтірушінің туыстары құн төлеуге келісетіндерін білдіріп, өлген адамның үйіне

жаулық жіберулері керек екен. Күйеуін кісі өлтірген әйел өзінің қаралы екендігін таныту үшін бір жыл бойы сары жаулықты тағып жүретін болған.

Қауырсынды аспан әлемімен байланыстырған

Ата-бабаларымызда бас киімге қауырсын тағу дәстүрі де бар. Мұны "Алтын адамның" бас киімінен көруге болады. Оған төрт алтын қауырсын тағылған. Таңбалы таста да осындай қауырсынды бас киім киген, малдас құрып отырған адам суреті бейнеленгенінен байқаймыз. Мифтік наным-сенім бойынша бұл жердегі адамның рухтық болмысының аспан әлемімен байланыста екендігін білдірген.

Қазақ әйелі бас киімді жасына қарай киген

Тақия – кестелеп, сырып тігілген дөңгелек, жеңіл бас киім. Үкілі тақия қазақ қыздарының ерекше ұнатып киетін бас киімі. Ол ұлттық өрнек мәнеріне тігілуіне қарай әр түрлі болған. Қыздардың тақиясы қызыл, күлгін, жасыл т.б. түстермен, шұға, барқыт, мәуіті сияқты маталармен тігіледі. Түрлі-түсті моншақ-маржан, алтын, күміс теңгелер және асыл тастармен безендіріледі. Үкінің үлпілдек қауырсынын әсемдік үшін тақияның төбесіне қадайды. Бұл қазақ халқының арасына көне діни ұғымға байланысты үкі құсын "қасиетті құс" деп, тотем тұтқандығынан пайда болған.

Жаулық – әйелдер басына тартатын орамал. Жаулықтың жібектен, матадан, жүннен жұқа етіп тоқылғаны да, қалың етіп тоқылғаны да болады. Жүннен қалыңдап тоқығанын "бөртпе" деп атайды. Жібектен не матадан шашақ шығармай тоқыған түрін "салы" деп те атаған.

Қазақ әйелдерінің жас ерекшелігіне қарай жаулық әртүрлі болады. Бүркіншек – басқа салатын жамылғы.

Ақ бүркеншік салған жұрт,

Ал ендігін жаққан жұрт

Қызыл маржан таққан жұрт (Едіге батыр), – деген өлең жолдарындағы яғни жамылу мағынасында дәл келетінін байқаймыз. Бұл сөз ХІ ғ. түркітанушысы М.Қашқаридың сөздігінде: "бүркүншүк – қатындар бүркенетін нәрсе" деп түсіндіріледі екен.

Бөрік – елтіриден, аң терісінен істелген, матамен тысталған, құлақсыз бас киім. Бөрік қазақтың ертеден келе жатқан ұлттық бас киімі болып, қыстық және жаздық болып бөлінеді. Қыстық бөрік ішіне жүн немесе мақта салып тігіледі. Ал жаздық бөрік мақта салынбай, қос астарланып тігіледі.

Жырға – әйелдің асыл тас, ақық моншақтарды тізіп әшекейлеген сәнді бас киімі. Жырға әдетте көп салпыншақты әр түсті меруерт тастардың жарқырауық сәулесімен құбылып, адамның бет-бейнесін ажарландырып бет моншақ, шұбыртпа, жақ алқа тәрізді тізіліп, бас киімнің етегін шашақтап тұрады. Өте баппен сәндеуді "ырғалып, жырғалып" деп атайды. Кейде сәукеленің шұбыртпасын, сырғаның салпыншағын, моншақ әшекейлерін жырға деп те атайды.

Әйел бас киімінің ғұмырнамасы:

3 жас (нәресте, сәби) – ит тақия, сырма, кепеш тақия;

5 жастан шыт тақия – сырға тағар ("қыздың сүндеті");

7-13 жас – үкілі тақия, тепеш, жұрынды бөрік (төрт сай, шошақ төбелі) топы, көз тәті, үлбірлі үкілеген жаннат бөрік;

13-тен кейін (бір мүшел) отау иесі – сораба, жанатпен жиектелген қауырсын қадаған дәрежелі қарқара бөрік;

25 жас (екінші мүшел) – сәт құндызды салтанатты тәж сәукеле, зерленген шашақты қасаба;

37 жас (үшінші мүшел) – кимешек. Кимешекке қосымша бөлшектердің атаулары: шылауыш, бұрмаша жаулық, сәлде, күндік, құндық бөрік, шыт байлама, желек, салы (шәлі);

49 жаста (төртінші мүшел) сән – салтанаты биязылау кимешекке қатысты қосымшалардың бәрін қолдануға болады;

61-73 жас аралықтары кейуана деңгейіне жатады. Бұл кезеңде баскиімнің жеңілдеу жалаң кимешек, иекше, байлауыш түрлерін киген лайық деп саналған.

Қорыта айтқанда, қазақтың ұлттық бас киімдері киімнің функционалды элементі ғана емес, сонымен қатар осы халықтың мәдениетінің байлығы мен алуан түрлілігін көрсететін терең символдық нысан болып табылады. Олардың семиотикасын зерттеу бізге осы бірегей мәдени артефактілердің құндылығын жақсырақ түсінуге және бағалауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сулейменов, М. (2005). "История казахского национального костюма". Алматы: Оркен.
2. Смагулов, М. (2012). "Традиционная одежда казахов". Астана: Мектеп.
3. Жубанышев, М. (2009). "Очерки истории костюма казахов". Алматы: Алматы университеті.
4. Джапаров, М. (2017). "Традиционная одежда казахского народа". Алматы: Кітап.
5. Молдахметова, Ж. (2008). "Традиционный казахский убор: семантика и символика". Вестник Карагандинского университета. Серия "Филология. Психология". №4(52).
6. Сеилов, Б. (2003). "Традиционный костюм казахского народа: история и современность". Алматы: Ирбис.

ҚАЗАҚ ДӘСТҮРІНДЕГІ ЕСІМ БЕРУ РӘСІМІНІҢ МӘДЕНИ АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Мәдени антропология, 1-курс **Алмаханова Н.А.**

Ғылыми жетекші: филол.ғ.к. Аликбаева М.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Қазақ дәстүріндегі есім беру рәсімі жаңа туған нәрестеге ат қою процесін ғана емес, сонымен бірге осы халықтың терең дәстүрлері мен құндылықтарын бейнелейтін бірегей мәдени оқиғаны білдіреді. Бұл мақалада біз осы салттың мәдени-антропологиялық мәнмәтінін зерттейміз, оның қазақ қоғамының мәдени кеңістігін қалыптастырудағы маңызы мен рөлін қарастырамыз.

Кілт сөздер: қазақ есімдері, балаға есім беру дәстүрі, рәсім, ат қою ерекшеліктері, есімнің семиотикасы

Қазақ мәдениетінде балаларға есім беру рәсімі терең тарихи тамырға ие және жеке тұлға мен қоғамдық мәртебені қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл рәсім тек формальдылық қана емес, қазақ халқының құндылықтарын, дәстүрлері мен нанымдарын бейнелейтін символдық акт болып табылады. Қазақ дәстүрінде есім беру рәсімі әдетте бала туылғаннан кейінгі бірінші аптада өткізіледі және осы халықтың мәдени мұрасының байлығын бейнелейтін түрлі салт-дәстүрлермен сүйемелденеді. Маңызды сәттердің бірі-көбінесе дәстүрлермен, тарихи тұлғалармен немесе маңызды оқиғалармен байланысты атауды таңдау.

Бұл рәсімнің әлеуметтік аспектісі де маңызды. Ат қою қоғамның баладан күтуіне, оның болашақ мәртебесіне және отбасы мен қоғамдағы рөліне байланысты болуы мүмкін. Бұл рәсім отбасы мүшелері, қоғамдастық және мәдени дәстүрлер арасындағы байланысты нығайтады. Қазақ дәстүрінде есім беру рәсімінің мәдени-антропологиялық аспектісі адамның шығу тегімен, мәдениетімен және ата-бабаларымен байланысы

туралы терең нанымдарды да көрсетеді. Бұл атау тек сәйкестендіру тәсілі ғана емес, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан мұраның символына айналады.

Дәстүрлі қазақ мәдениетінде «есім» терең мәдени мағынаға ие адам тұлғасының ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл тек сәйкестендірудің белгісі ғана емес, сонымен қатар ата-аналардың үміттерін және олардың баланың болашағына деген көзқарасын көрсететін пайғамбарлықтың бір түрі. Есім табиғаттың, дәстүрдің немесе рәміздердің элементтерін қамтуы мүмкін, бұл мәдени тамырлармен ерекше байланыс жасайды. Есім беру рәсімінің өзі қазақ мәдениетінде қабылданған әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерді біріктіретін маңызды оқиғаға айналады. Ата-аналар бұл іс-шараға алдын-ала дайындалып, оның мәдени және отбасылық коннотацияларын ескере отырып, атауды мұқият таңдайды. Әдетте отбасылар бұл салтанат үшін туыстары мен жақындарының үйіне жиналады, онда есім айтылып, өзіндік мәдени және рухани мәнге ие болады.

Қазақ мәдениетінде ат қою рәсімі терең мәдени-антропологиялық мағынасы бар көптеген символдық әрекеттерді қамтиды. Осындай рәсімдердің бірі-жаңа туған нәрестені туыстары мен достарының кең ауқымына таныстыру. Бұл қоғамдастыққа ата-аналарды құттықтауға мүмкіндік беріп қана қоймай, жаңа отбасы мүшесінің бүкіл ұжым үшін маңыздылығын көрсетеді. Рәсімнің тағы бір маңызды аспектісі-атауды таңдау. Бұл атау тарихи және мәдени дәстүрлерді де, ата-аналардың жеке қалауын да ескере отырып, ерекше назар аударып отырып таңдалады. Көбінесе есімдер бала үшін белгілі бір қасиеттерге немесе қалаған жетістіктерге байланысты таңдалады. Мысалы, атау батылдыққа, даналыққа немесе әл-ауқатқа байланысты болуы мүмкін.

Сондай-ақ, ат қою рәсімі отбасы мен достары баланың өміріндегі осы маңызды сәтті атап өту үшін жиналатын маңызды әлеуметтік оқиға екенін атап өткен жөн. Бұл қоғамдастық ішіндегі байланыстарды нығайтады және қолдау мен ынтымақтастық сезімін тудырады. Сонымен қатар, ат қою рәсімімен бірге жүретін көптеген салт-дәстүрлер мен рәміздердің тамыры көшпелі қазақтардың ежелгі дәстүрлерінде, олардың әдет-ғұрыптарын, өмір салтын және дүниетанымын бейнелейді. Осылайша, қазақ дәстүрінде ат қою рәсімі отбасының жеке қалауын көрсетіп қана қоймай, мәдени мұраны сақтау мен беруде, әлеуметтік байланыстарды нығайтуда және баланың қоғамдағы жеке басын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Кісі аттарының адамның жеке қасиеттерінің белгісі, нәрестенің физиологиялық сипатынан хабар беретін және тұлғаның ортамен қарымқатынас орнатуының құралы ретінде қызмет ететіні де дәлелденген. Звевнер бастаған ғалымдар көлемді зерттеудің нәтижесінде адам есімін «сыртқы әлеуметтік фактор» ('external social factor') ретінде бағалап, әр есімнің адам мінезінен, әрекет-танымынан, сыртқы келбетінен хабар беретін «әлеуметтік белгі» ('social tag') тұжырымын дәлелдеді [1, 528б].

Түркі жұртының бір бөлшегі ретінде қалыптасқан қазақ халқының дүниетанмында көне замандағы лақап есім беру ғұрпының көріністері сақталған. Оны сақтаған сауыт – фольклорлық шығармалар. Қазақ фольклорындағы лақап есім беру ғұрпы эпостық жырлар, ертегілер, аңыз жанрларының композициялық-сюжеттік фабуласына көріктеу, дәріптеу құралдары ретінде қызмет жасайды. Оның қызметі фольклорлық түрлі жанрлар мазмұнында әртүрлі белгімен көрініс табады. Қазақтың эпостық мұраларында қаһарманға лақап есім беру көріністерінде көне мифологиялық түсініктермен қатар қаһарманның орасан күш иесі немесе батырлық ерлік көрсету, болмаса шыққан тегіне қарай лақап есім беру көріністері бар. Мысалы, арғы түбі Алтай кезеңінен бастау алатын көне Алпамыс батыр эпосының Қоңырат вариантында «Хәкім» деген есіммен жүрген қаһарман алып күш иесі екендігін танытқан соң «Алпамыс» деген лақапқа ие болады [2, 15-16Б]. Ноғай ордасының даңқты билеушісі Едіге туралы эпостық жырда болашақ батыр Едіге есімін жасырып, Құбағұл деген есіммен Тоқтамыс ханның күзетшісі болады [3, 418-420Б].

Қазақ есімдері ежелден қазақстандық ғалымдардың зерттеу объектісі болып келген, олардың еңбектерінде құрылымдық, функционалдық ұлттық антропонимдердің

ерекшеліктері, көркем шығармалар мәтіндеріндегі оларды аудару мәселелері және т.б. (А. Қайдаров, Р. Сыздықова, Т. Жанұзақов және т. б.). Ең үлкен Т. Жанұзақовтың еңбектері танымал болды, қазақ тілінің көлемдік анықтамалығын құрастырушының қазақ антропонимиялық жүйесінің қалыптасу тарихын, оның ішінде фонетикалық аспектісін, басқа тілден енген есімдерді егжей-тегжейлі зерттеген [6, 180б]. Ғалым қазақ дамуының маңызды кезеңдерін қарастырады архаикалық дәуірден бастап ХХ ғасырдың аяғына дейінгі антропонимдік жүйе. ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы белгілі қазақ ғалымдары А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов,

Қазақ мәдениетіндегі исламдық ықпалды ескере отырып, есім қосымша діни және рухани аспектілерге ие болады. Көбінесе бұл рәсім балаға рухани басшылық пен өмір жолында қолдау көрсетуге арналған дұғалар мен баталармен бірге жүреді. Қазіргі қазақ антропонимдері түрлі экстралингвистикалық факторларға байланысты өзгеріске түсіп, жаңа есімдермен толығып жатқаны сөзсіз. Бекжан Әбдуәліұлы санамалап өткен факторлардың, нақтырақ айтқанда, «ислам факторы», «ұрпақ факторы», «тұрмыстық фактор», «үйлесім факторлары» [4, 265б] әсер етті. Ғалым Асқар Смағұловтың пікірінше, қазақтың «ат қою шығармашылығында қысқарған және қолдан жасалынған есімдер» пайда бола бастады [5, 372б]. Оның ішінде батысеуропалық есімдер (Жанна, Марат, Роллан, Клара) мен кірме есімдер де аталады. Ғалым Жанұзақовтың пікірінше, жаңа ат қою және кірме есімдерге қарай ығысушылық дәстүрі ХХ ғасырдың 50 жылдарынан басталған. Сондайақ, Жанұзақов «қазақ төл антропонимдерінің таңдаулы, ең сұлу, айшықтыларын талғап», таңдалған есімдердің айтуға жеңіл болу шартынан бөлек, интернационалдық бағытқа қарай икемдеу ұстанымының басым болғанын жеткізеді [6, 70б]. Қазақ қоғамындағы есім маңызды әлеуметтік-мәдени рөл атқарады. Дұрыс айтылу және атауды құрметтеу жеке адамға деген құрмет ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, бұл атау адамның әлеуметтік мәртебесі мен қоғамдағы жағдайына әсер етуі мүмкін, бұл оны әлеуметтік-мәдени қатынастардың ажырамас бөлігі етеді.

Қазақтың жеке есімдерін талдай отырып, С. Аманжолов оларды құру кезінде қолданылатын 9 мотивтерді бөліп көрсетеді:

- жақсы, бақытты өмір сүруге тілек (Омар, Оспан); ұзақ өмір сүруге тілектер (Жанұзақ, Өмірбек);
- баланың мінезі жақсы болсын деген ниетпен Жібек;
- баланы хан (бай) сияқты құрметтеу үшін (Омархан);
- белгілі бір табиғатқа нұсқау құбылыс (Айтуар "ай көтеріледі", Күнтуар "күн шығады");
- осы ауылда, үйде болған қандай да бір оқиғаға нұсқау (Аманкелді "аман-есен оралды");
- туу жағдайларын көрсету бала (Сұрабалды "сұрады", Құдайберді);
- аудан атауларымен байланыс (Алтай, Орал);
- Қазан төңкерісінен кейін берілген атау (Роза, Марат, Тельман – халықаралық маңызы бар есімдер) [7, 188б]. Бұл жіктеу заң бойынша бір болып саналады, қазақ есімдерінің алғашқы семантикалық жіктемелерінен.

Қорытындылай келе, адамзат қоғамының ежелгі дәуірі және ерте орта ғасырлар кезеңіндегі кісі есімінің өзгеруі белгілі бір наным-сенімдермен, салт-дәстүрлер және әдет-ғұрыптармен байланысты болса, кейінірек қоғамдық қарым-қатынастардың тереңдеуіне байланысты әлеуметтік жіктелу пайда болған тұста ол батырды немесе билеушінің есімін әлеуметтік ортадағы мәртебесі мен қызметіне қарай өзгертетін дәстүрлі ғұрыпқа айналады. Қазақ дәстүріндегі есім беру рәсімі мәдени, діни және әлеуметтік элементтердің күрделі үйлесіміне айналады. Бұл салтты сақтау қазақ халқының мәдени бірегейлігін сақтау мен нығайтудың негізгі факторына айналуға. Осы аспектілердің барлығы есім беру рәсімін ұрпақтар арасындағы байланысты нығайтатын және оған бай мәдени мағына беретін маңызды және символдық оқиғаға айналдырады. Осылайша, қазақ дәстүрінде ат қою рәсімі осы халықтың мәдени мұрасының байлығын

және оның тарихпен, қоғаммен және нанымдармен байланысын бейнелейтін көптеген аспектілерге ие. Бұл салт қазіргі әлемде қазақ халқының тұлғасы мен бірегейлігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Zwebner et.al. (2017). We look like our names: the manifestation of name stereotypes in facial appearance. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 112 (4). Washington. (in English)
2. Жирмунский, В. Сравнительное изучение героического эпоса народов Средней Азии. – М.: Наука, 1960.
3. Семенов, Н. Туземцы Северо-восточного Кавказа (Рассказы, очерки, исследования, заметки о чеченах, кумыках, ногайцах и образцы поэзии этих народов). – Санкт-Петербург, Типография А. Хомского и Ко, Литейный пр, №43, 1895.
4. Әбдуәлиұлы Б. Қазақ антропонимжасамы: теориялық және практикалық негіздері. – Астана: Астана-полиграфия, 2012. –
5. Смағұлов А. Қазақ есімдері. – Алматы: Атамұра, 2013. – 800 б.
6. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Наука, 1971. – 224 б.
7. Amanzholov S. Kazakh tili teoriyasynyn negizderi. [Fundamentals of the theory of the Kazakh language] (Almaty, Gylim, 2002, 366 p.).

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҚЫЗДЫҢ ОРНЫ (МӘДЕНИ ТАЛДАУ)

Мәдени антропология, 1-курс **Алимхан А.Б.**

Ғылыми жетекші: филос.ғ.к., доцент Жарқимбаева Д.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Қыздың дәстүрлі қазақ қоғамындағы орнын оның мәртебесіне, өмірінің түрлі салаларындағы рөлі мен мүмкіндіктеріне әсер ететін әлеуметтік-мәдени және құқықтық-экономикалық факторларды түсіну, сондай-ақ қазіргі қазақ мәдениетіндегі осы саладағы өзгерістерді анықтау.

Халық тарихында протоқазақтық кезеңдегі әйелді құрметтеудің көптеген мысалдары бар. Сондықтан қазіргі қоғамда қазақ халқының этномәдениетін жаңғыртуға және көтеруге баға жетпес үлес қосатын әйелдердің мәдени типтері мен бейнелерін зерттеу, танымал ету және дамыту өте маңызды болып көрінеді.

Кілт сөздер: дәстүрлі қазақ қоғамы, мәдениет, дәстүрлі мәдениет, гендерлік теңдік, әлеуметтік теңдік

Қазақ халқы қашанда қыз баласын ерекше қадірлеген. Оны болашақ ана, ұрпақ өрбітуші ретінде жоғары бағалап төрден орын ұсынған. Сондай-ақ ұлттың болмысын қалыптастыратын жан болғандықтан қыз тәрбиесіне аса жауапкершілікпен қараған.

«Әйел бір қолымен бесік тербетсе, бір қолымен әлемді тербетеді», – дейді дана қазақ. Ұрпақ өрбітіп, келешек келбетін қалыптастыратын, ел мен елді жақындастырып, табыстыратын – жаны нәзік қыз баласы. Соны білген текті халқымыз қыздың тәлім-тәрбиесін, мінез-құлқы, жүріс-тұрысын баса назарда ұстаған [1].

Грек ойшылы Платонның «Ұл тәрбиелей отырып, жер иесін тәрбиелейміз, қызды тәрбиелей отырып, ұлтты тәрбиелейміз» деген қанатты сөзіне біздің халық қаншалықты лайық болғандығын айқындайды [2]. Тегіне көз салған ата-бабамыз «жақсы болсын тегі, заты, тұқымы, пәк ұяты болсын жанның тұнығы» деп орта ғасырлық ғұлама Жүсіп

Баласағұн айтқандай, қыз бойындағы пәктік, тазалық, тәрбиелік, ар-ұяттың мөлдірлігі басты қасиет екендігін таразылаймыз.

Ежелгі қазақ тіршілігінде ақылы асқан дана қыздардың, әйелдердің рулы ел басқарғанын, рудың әйел атымен аталуының мысалдары өте көп және мұның өзі сол дәуірде ерекше бір құбылыс емес – қалыпты нәрсе саналуының өзі – халқымыздың қыз балаға деген көзқарасының соншалықты озықтығының бір айғағы. «Астың дәмін тұз келтірер, елдің сәнін қыз келтірер» деген дана халқымыз қыз баланы сондықтан мәпелеп, аялап өсірген. Қазақ халқының аңыз, ертегі, дастан жырларында ердің сенімді серігі, анасы, ғашығы, жары, аяулы қарындасы ретінде әйел, қыз бала бейнесі келтірілмеген шығарма табу қиын. Осылардың көпшілігі халық ауыз әдебиетінде аңызға айналған. Кейбірі дала төсінде, желдің өтінде ескерткіштерге айналса, кейбір көркем кейіпкерлер ретінде халық жадында сақталған. Мысалы, ежелгі Оғыз елін басқарған тоғыз батырдың сенімді серіктері бола білген батыр аруларға қойылған тоғыз ескерткіштің жетеуі Қазақстан жерінде болуы, Домалақ ене, Айша бибі, Бабаджа әйел мазарлары арқылы ақын Сара, ақылды Айман, күйші Дина, Нұрғаным, Зере, Айғаным бейнелері – соның дәлелі.

Қазақ халқы қыз баланың тәрбиесіне үлкен мән берген. Қызды әрқашан да қонақ деп, төрге отырғызған. Ол ешуақытта өз әке-шешесінің үйінде төменге отырмаған. Себебі қыз төрге отырса, байимыз, құтымыз өзімізде болады деген сенім болған. Қыз – жат жұрттық. Өскеннен кейін ұзатылып, басқа босағаға баратын болғаннан кейін, қызға, қыздың тәрбиесіне кішкентай кезінен үлкен мән берген. Тіпті, қазақ халқының ерекшелігі, қыз бала дүниеге келгенде-ақ жұмбақтап: «Шырақжағарым келді», – деп айтқан. Себебі адам о дүниеге өткеннен кейін, байырғы, исламға дейінгі дәстүр бойынша қырық күнге дейін сол үйдің әйелі, қыздары қайтыс болған ер адамның артынан шырақ жаққан [3, б. 184].

«Қыз – жағадағы құндыз, жігіт – аспандағы жұлдыз», «Қыз кетсе-қызық кетер», «Қыз қылығымен сүйкімді», «Ырыс алды – қыз», «Қарағым-шырағым, ауыл көркі – ақ лағым», «Қызы бар үйдің – қызығы бар» – деп оларға үлкен сеніммен үміт артады. Болашақ ана ретінде қадірлеп, «Ер адамның алдында ашылатын есігі болсын, әйел адамның алдында тербететін бесігі болсын» деп зор міндет жүктейді.

«Қыз, әйел, ана» – қасиетті ұғымдар, өйткені олар – өмірдің ұрпақ өрбітетін бастау-бұлағы. Ұлттың бар болмысын – тілі мен дінін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін – ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, бойына дарытатын әйел-ана. Сондықтан ертеңгі ана, бүгінгі қыздарымызды дәстүрге сүйеніп, уақыт талабына сай тәрбиелеу – ата-ананың ғана емес, бүкіл қоғамның міндеті. Қазақ халқы «қыз» деген сөзді әдеміліктің, әдептіліктің, жинақылықтың үлгісі деп танығандықтан, «қыздың жиған жүгіндей», «мінезі қыздай», «қыз қылықты» деп жақсы нәрсені қызбен байланыстырған. «Қыз – өрісің, ұл – қонысың» деп білген қазақ өрісін кеңейтетін қыз балаға айрықша көңіл бөлген. «Қызың мінезді болсын, ұлың өнерлі болсын» дейтін халық «Қызды күте алмаған күң етеді, жібекті түте алмаған жүн етеді» деп, қызды үй шаруасына үйреткенмен, оны күнше қажытпаған.

Бауыржан Момышұлының келіні Зейнеп апамыз өзінің «Бабалар аманаты» атты кітабында: «Қазақ қазақ болғалы қыз сыйлаған, қызын алқалаған текті халық еді. Сандығында кілті жоқ жомарт қазақ сол жомарттығын алдымен қызына жасаған. «Ұл – түтін, қыз – күтім» деп қызға жақсыны кигізіп, дәмдіні жегізіп, жорғаны мінгізген. Үйдің оң жақ төріне отырғызған. Тұрмысқа шықпаған қызды «оң жақтағы қыз» дейтіні сондықтан. «Ұрыс-керіс естіген қыздың мінезінің мәні болмайды» деп, қыз көзінше өрескел, бейпіл сөз сөйлемеген, анайы қылық көрсетпеген. «Бақыты байланады, жолы кесіледі» деп қызға қол көтермеген. Тіпті, отырған қыздың аяғынан аттамаған. Мұны кесір деп түсіндірген. Өйткені еркектің де, әйелдің де тарайтын түбі – қыз. Оң жақта отырғанда жүз жігіттің арманы болса да, қызға бір азаматтың адал жан жары болу – парыз», – деп жазады [4, б. 208].

Біз дербес мемлекет ретінде жас ұрпақ әсіресе, қыз балалар тәрбиесінің өткенмен үндестігін, сабақтастығын одан әрі тереңдете түсуіміз керек. Қазақ қызының бойына ұлттық ерекшеліктерді орнықтыру, жүректерінде ұлттық намыс отын маздату ел болудың басты талаптарының бірі. Қыздарымыз елін, жерін сүйетін, ұлтымыздың болашағын ойлайтын азаматша болып өссін десек, бәрінен бұрын ата-бабаларымыздың уақыт тезінен сүрінбей өткен дәстүрлі тәлім-тәрбиесін жаңа заманмен ұштастыра, қайта жаңғыртуымыз керек. Сонда ғана шын мәнісінде өмірдің қызғалдағындай қыз өсіре аламыз.

Дәстүрлі қазақ қоғамында қыздарды тәрбиелеу олардың жеке басының қалыптасуы мен дамуында маңызды рөл атқаратын негізгі қағидаттарға негізделеді.[5].

Бірінші қағида – үлкендер мен билікті құрметтеу. Дәстүрлі қазақ мәдениетінде отбасының аға мүшелері ерекше мәртебе мен беделге ие. Қыздарды тәрбиелеу үлкендерді құрметтеуге және тыңдауға, ұрпақтан-ұрпаққа берілген дәстүрлер мен құндылықтарды сақтауға үйретуді қамтиды.

Екінші қағида – руханият пен адамгершілікті дамыту. Қыздарды тәрбиелеу адамгершілік құндылықтарды, этикалық принциптерді және рухани дамуды қалыптастыруға бағытталған. Олар моральдық тұрғыдан мықты, әділ, жанашыр және жауапты болуды үйренеді.

Үшінші қағида – дәстүр мен мәдени мұраны беру. Қыздарды тәрбиелеу қазақ мәдениетіне байланысты салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, білім мен дағдыларды беруді қамтиды. Бұл рәсімдерге, мерекелерге қатысуды, анандан қызға берілетін дәстүрлі қолөнер мен дағдыларды үйренуді қамтиды.

Төртінші қағидат – Дағдылар мен дағдыларды дамыту. Қыздарды тәрбиелеу олардың отбасы мен қоғамдағы болашақ рөлі үшін қажетті практикалық дағдылар мен дағдыларды дамытуға бағытталған. Бұған үйдегі міндеттер, отбасын күту, дәстүрлі қолөнерді үйрену және Қоғамның тәуелсіз және толыққанды мүшелері болуға көмектесетін басқа дағдылар кіруі мүмкін.

Осылайша, дәстүрлі қазақ қоғамында қыздарды тәрбиелеу олардың жеке басын қалыптастыруда, мәдени мұрасын сақтауда және отбасы мен қоғамдағы рөлге дайындалуда маңызды рөл атқарады. Осы қағидаттарды түсіну және құрметтеу қазақтың бірегейлігі мен құндылықтарын бір ұрпақтан екінші ұрпаққа нығайтуға және беруге көмектеседі.

Қорытындылай келе, дәстүрлі қазақ қоғамындағы қыздың орнын мәдени талдау көптеген қызықты аспектілер мен ерекшеліктерді ашады. Қазақ мәдениетіндегі қыздар ғасырлар бойы дәстүрлерді, құндылықтар мен әдет-ғұрыптарды сақтау мен беруде маңызды рөл атқарды.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы қыздың орнын зерттеу бізге қазақ мәдениетіндегі әйелдердің мәдени құндылықтарын, рөлі мен маңыздылығын тереңірек түсінуге және бағалауға көмектеседі. Сондай-ақ, бұл бізге гендерлік теңдіктің маңыздылығы туралы ойлануға және қазіргі қоғамдағы барлық гендерлер үшін құқықтар мен мүмкіндіктердің теңдігіне қол жеткізу бойынша жұмысты жалғастыруға мүмкіндік береді.

Ел болып еңсе көтергелі ұлтына үлгі ғана емес, ұран болған аналар легі азайған жоқ. Сондықтан да ұлт болып ұйысқаны үшін қазақ ұлдарына қандай қарыздар болса, қыздарына да сондай қарыздар. Кешегі қазақ жұртының қалыптасқан құндылықтары қыз баланың, әйел-ананың ешбір жағдайда қорғансыз қалмауын қамтамасыз етті. Туыстық қатынастар терең дамыған халқымызда әйел баласы жалғыз қалып көрген жоқ. «Қыз ағасыз, тон жағасыз болмайды», «Қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз қыз болмайды» деген мақалдардың өзі қыз баланың қашанда қорғансыз, жоқтау-сұраусыз болып көрмегенін білдіреді. Ал асыраушысы жоқ отбасына келсек, «Жесір ерден кетсе де елден кетпейді», «Жетім көрсең, жебей жүр», «Аға өлсе, ініге мұра», «Елде болса, ерінге тиеді» деп мақалдап, әрбір адамгершілік, туыстық қатынасты өз орнына қойған кешегі қазақ қоғамы жетім мен жесірді қорғансыз қалдырмаудың қамын ойлап, тұтас бір қамқорлық

институтын қалыптастырған болатын. Астан – сыбаға, малдан – сойыс, егіннен кеусен беріп, кез келген жағдайда асыраушысы жоқ отбасына көмек көрсету бір рулы ел үшін айнымас дәстүр болған. Дәстүрлі қазақ қоғамында әйелдерге қатысты қалыптасқан құрметтеу, құқық беру және қорғау секілді тұғырлы ұстанымдар бүгінгі таңда зайырлы қоғам құндылықтарына сәйкес жаңғыртылуы тиіс.

Сонымен қатар, дәстүрлі қазақ қоғамындағы қыздардың рөлін өзгерту процесі әрдайым біркелкі және кедергісіз жүре бермейтінін атап өткен жөн. Жаһанданудың, көші-қонның және мәдени әсердің араласуының әсері дәстүрлі құндылықтар мен әйелдердің рөлі туралы жаңа түсініктер арасында қайшылықтар тудыруы мүмкін.

Жалпы, дәстүрлі қазақ қоғамындағы қыздың орнын зерттеу бізге гендерлік қатынастар саласындағы қиындықтар мен прогресті жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Бұл әйелдер мен қыздардың таңдау еркіндігі және олардың таланттары мен әлеуетін жүзеге асыруға толық мүмкіндігі бар әділетті және тең құқықты қоғамға жол ашуға мүмкіндік береді

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тоқтарбай Е. Қазақ әдебиетіндегі әйел образы 2018 ж.: [Электронды ресурс]. — 2018. — URL:https://adebiportal.kz/kz/news/view/qazaq-adebietindegi-aiel-obrazu__20842 (жүгінген күні 10.03.2024).
2. Сиязбаев Н. Қазақ ханымдары 2018 ж.: [Электрондық ресурс] — 2018. — URL:<https://qasym.kz> (жүгінген күні 12.03.2024)
3. Шаханова Н.Ж. Мир традиционной культуры казахов: этнографические очерки. — Алматы: Қазақстан. 1998. — 184 с.
4. Ершов П.П. Сузге: художественная литература / П.П. Ершов. — М.: Директ-Медиа. 2012. — 41 с.
5. Бижигитова К.С. Изменение роли женщин в казахской степи в колониальный период на основе архивных источников (40-е годы XIX– начало XX вв.) Вестник КазНПУ, 2017.
6. З. Ахметова Күретамыр. — Алматы: Самға.2019. — 208 б.

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТАНУ: ТЕОРИЯДАН ҚОЛДАНБАЛЫ ЭМПИРИКАҒА ДЕЙІН

SOCIOLOGY IN MODERN SOCIETY: FROM THEORY TO APPLIED EMPIRICISM

СОЦИОЛОГИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: ОТ ТЕОРИИ К ПРИКЛАДНОЙ ЭМПИРИКЕ

КӘСІБИ ӨЗІҢ - ӨЗІ АНЫҚТАУДАҒЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.

«Әлеуметтану», 2 курс, **Өтеген Ақниет**
Ғылыми жетекші: әлеум.ғ.д., доцент Шеденова Н.У.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақалада гендерлік ерекшеліктерді және кәсіптік мәселелерді зерттеуге бағытталған жоғары сынып оқушыларының өзін-өзі анықтауы айтылады. Кәсіби өзін-өзі анықтау процесі бір-бірімен өзара байланысты көптеген сыртқы және ішкі факторлар олардың гендерлік аспектілерін анықтау нәтижесі болып саналады. Мақалада түрлі сипаттамаларды теориялық және эмпирикалық зерттеудің нәтижелері мен жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауы баяндалады. Гендерлік аспектінің маңыздылығы кәсіби келешегін іске асыруға ішкі дайындығын қалыптастыру, жеке және түлектердің өмірлік өзін-өзі анықтауында көрінеді. Алынған деректер қыздар мен ұлдар арасында болашақ мамандық түрлерін таңдаудағы статистикалық маңызды айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Мақала нәтижесінде жастар арасындағы гендерлік ерекшеліктер мен кәсіби бейімділіктер арасындағы байланыс расталады.

Кілт сөздер: жыныс, ұлдар, қыздар, кәсіби өзін-өзі анықтау, кәсіби бағыттылық, мамандық.

Аннотация: В статье акцентируется внимание на самоопределении старшеклассников, особое внимание уделяется изучению гендерных различий и профессиональных вопросов. Процесс профессионального самоопределения рассматривается как результат определения их гендерных аспектов многими внешними и внутренними факторами, которые взаимосвязаны друг с другом. В статье представлены результаты теоретического и эмпирического исследования различных особенностей и профессионального самоопределения старшеклассников. Значимость гендерного аспекта отражается в формировании внутренней готовности к реализации профессионального будущего, личностному и жизненному самоопределению выпускников. Полученные данные позволяют выявить статистически значимые различия в выборе будущей профессии между девушками и юношами. В результате статьи подтверждается связь гендерных особенностей и профессиональных склонностей у молодежи.

Ключевые слова: пол, юноши, девушки, профессиональное самоопределение, профессиональная направленность, профессия.

Abstract: The article focuses on the self-determination of high school students, with special attention paid to the study of gender differences and professional issues. The process of professional self-determination is considered as a result of determining their gender aspects by many external and internal factors that are interconnected. The article presents the results of a theoretical and empirical study of various characteristics and professional self-determination of high school students. The significance of the gender aspect is reflected in the formation of internal readiness for the realization of a professional future, personal and life self-determination of graduates. The data obtained make it possible to identify statistically significant differences in the choice of a future profession between girls and boys. The article confirms the connection between gender characteristics and professional inclinations among young people.

Key words: gender, boys, girls, professional self-determination, professional orientation, profession.

Тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесі - бұл сол немесе басқа мазмұнды қабылдайтын адам әрекеті. Және ол еңбек субъектісі ретіндегі даму сатысына байланысты жүзеге асады. Кәсіби өзін-өзі анықтау маңызды болып саналады, себебі, тұлғаның белгілі бір кәсіпте және қоғамда өзін-өзі жүзеге асыру факторы ретінде анықталады. Адамның мінез-құлқы оның жеке ерекшеліктерімен ғана емес, қоршаған ортамен де анықталады және ол онда белсенді түрде қызмет атқарады. Жастар әрқашан да кәсіби орта табуға ұмтылады, олардың қабілеттерін толық ашуға, білдіруге мүмкіндік беретін дүние, олардың түріне тән құндылық бағдарлары болып саналады. Сондықтан да жастар арасындағы мамандық таңдау барысындағы гендерлік ерекшеліктерді зерттеу өзекті болып саналады [1].

Ұл бала немесе қыз баланың өміріндегі шешетін маңызды міндеттердің бірі - өзін-өзі анықтау мәселесі. Ол: гендерлік, әлеуметтік, кәсіптік, азаматтық, өмірлік және т.б. факторлардан байқалады. Өзін-өзі анықтау – адамның өз ұстанымын, мақсаттары мен өзін-өзі жүзеге асыру құралдарын таңдау процесі мен нәтижесі өмірдің нақты жағдайлары, адамның ішкі жан дүниесін меңгеру мен танытудың негізгі тетігі және еркіндігі. Кәсіби де, тұлғалық тұрғыдан өзін-өзі анықтау ерте жастық шақтың орталығы мен жаңа формациясы болып табылады. Жастардағы тұлғаның өзін-өзі анықтауы және тұрақтануы дүниетанымның дамуымен тікелей байланысты. Тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесі - бұл сол немесе басқа мазмұнды қабылдайтын адам әрекеті. Және ол еңбек субъектісі ретіндегі даму сатысына байланысты жүзеге асады [2].

Кәсіби өзін-өзі анықтау маңызды болып саналады, себебі, тұлғаның белгілі бір кәсіпте және қоғамда өзін-өзі жүзеге асыру факторы ретінде анықталады. Адамның мінез-құлқы оның жеке ерекшеліктерімен ғана емес, қоршаған ортамен де анықталады және ол онда белсенді түрде қызмет атқарады. Жастар әрқашан да кәсіби орта табуға ұмтылады, олардың қабілеттерін толық ашуға, білдіруге мүмкіндік беретін дүние, олардың түріне тән құндылық бағдарлары болып саналады. Кәсіби өзін-өзі таныту өзін-өзі жетілдіруге, көрсетуге, танытуға арналады. Сонымен қатар, мағыналы іскерлік, өзін-өзі жүзеге асыру тек соңғы күй ғана емес, сонымен қатар процесс мүмкіндіктерін жаңартуға әсерін тигізеді. Жастардың өзін-өзі анықтауға өзін-өзі тану, өзін-өзі өзгерту, рефлексия жасау қабілеттерін дамыту, өзін-өзі жетілдіру өзін-өзі жүзеге асыру білім беру мен оқытудың қажетті шарты болып табылады. Кәсіби өзін-өзі анықтау процесінің негізгі нүктесі кәсіптің шексіз, бірақ абстрактілі мүмкіндіктерінің кезеңін бөлетін мамандық таңдау болып табылады [3].

Кәсіби өзін-өзі анықтау процесінің негізгі нүктесі кәсіптің шексіз, бірақ абстрактілі мүмкіндіктерінің кезеңін бөлетін мамандық таңдау болып табылады. Кәсіби қызметтің нақты, шектеулі тұрғысынан өзін-өзі жүзеге асыруы кәсіби өмірге қадам басқан жастардың өз қабілеттерін, қалауларын және білімдерін білмеуі тұлғалық қасиеттер оларға қоғамда сәтті бейімделуге мүмкіндік бермейді. Жастардың кәсіби өзін-өзі анықтауы маңызды құбылыс [4].

Үлкен және өсіп келе жатқан ғылыми әдебиеттерде тұлғаның қалаулары білім беру, еңбек нарығы, қаржы және денсаулық салаларындағы таңдауды қоса алғанда, нақты өмір нәтижелерінің кең ауқымын қатты болжайтынын көрсетеді. Көп жағдайда қалаулардағы гендерлік айырмашылықтарға ерекше назар аударылады, өйткені олар тиімсіз әлеуметтік нәтижелерге әкелуі мүмкін. Қалаулар балалық және жасөспірімдік кезеңде дамиды және әлеуметтік-экономикалық мәртебе сияқты басқа да маңызды детерминанттармен қатар, жыныстың қалауларды қалай қалыптастыратынына жарық түсіретін бірнеше зерттеулер бар [5].

Балалық және жасөспірімдік шақтағы артықшылықтардағы гендерлік айырмашылықтарды түсіну маңызды, өйткені бұл қалаулар жастық шақта икемді болып

көрінеді. Сонымен қатар, психологиядағы гендерлік интенсификация теориясы жасөспірімдік шақ гендерлік мінез-құлыққа қатысты әлеуметтік күтуді арттырады, сондықтан бұл жаста преференцияларды қалыптастыратын факторларды зерттеу маңызды міндет болып табылады. Ересектердің кәсіби жетістіктерінде гендерлік сегрегация сақталатыны белгілі. Ең озық индустриялық қоғамдарда айқын және кең таралған құбылыс - ерлер мен әйелдер әртүрлі қызмет салаларында жұмыс істеуі, және ерлердің жоғары ақы төленетін лауазымдарды иелену ықтималдығының жоғарылығы. Жастардың кәсіби қалауы мен жұмысының құндылықтары олардың жұмысына тікелей әсер етеді. Білім беру және кәсіптік шешімдер олардың ересек жастағы нәтижелерімен, әсіресе ересектердің кәсіби жетістіктеріне тығыз байланысты [6].

Әдістер мен материалдар.

«Мектеп оқушыларының білім алуындағы және кәсіби бейімділіктеріндегі гендерлік ерекшеліктер» тақырыбына байланысты жүргізілген сауалнамаға жалпы – 111 респондент қатысты. Оның 65 – ұл бала, 46 – қыз бала болды. Сауалнама Алматы қаласындағы - №107, №173 мектеп лицейі мен №130 мектеп гимназиясының 11 сынып оқушыларына жүргізілді. Сауалнама барысында респонденттерге 15 сұрақ қойылды. Сұрақтар мамандық таңдаудағы респонденттердің қызығушылықтары мен гендерлік ерекшеліктерін анықтау мақсатында жасалды.

Зерттеу нәтижелері.

Зерттеуді жүргізу барысында, мектеп бітірушілердің көпшілік бөлігі мамандық таңдау туралы нақты шешім қабылдағандықтарын, және сонымен қатар олар мамандық таңдау барысында – әлеуметтік, экономикалық және денсаулық салаларына қызығатындықтары анықталды. Бұл көрсеткіш ер балалар мен қыз балалар арасында біршама ерекшеліктерді аңғартты. Яғни, зерттеу бойынша ер балалардың көпшілік бөлігі машина, құрылыс, бизнес секілді ғылым салаларын таңдаса, ал қыз балалар көбінесе педагогика, өнер және медицина салаларына көңіл бөлетіндіктері анықталды. Аталған статистикалық қорытынды бойынша, елімізде мамандық таңдау бойынша біршама гендерлік ерекшеліктердің бар екендігін көре аламыз.

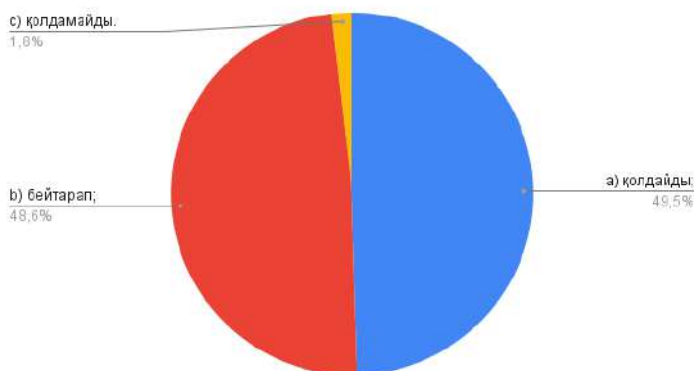
1 – кесте

Мамандық таңдау барысында респонденттер ата-анасы және достарының пікірлеріне сүйенетіндіктері анықталды. Сонымен қатар, таңдалған мамандық бойынша қызықтырушы фактор ретінде респонденттердің көп бөлігі – мансап құру, жалақы және адамға пайда беру мүмкіндігін ашып көрсетті. Бұл тұста да көретініміз, еліміздегі ер балалар мамандық таңдау барысында мансап құру мен жоғары жалақының болуы, ал қыз балалар – адамдарға көмек көрсету және мамандықтың қоғамдағы тигізер пайдасына қарай таңдайтындықтарын анықталды. Бұл көрсеткіш арқылы елімізде ұл балалар көбінесе мамандық таңдауда басшылық және бұйрық беру секілді қасиеттерді қалыптастыруға мүмкіндік беретін салаларға көп назар аударатындықтарын көре аламыз.

2 – кесте

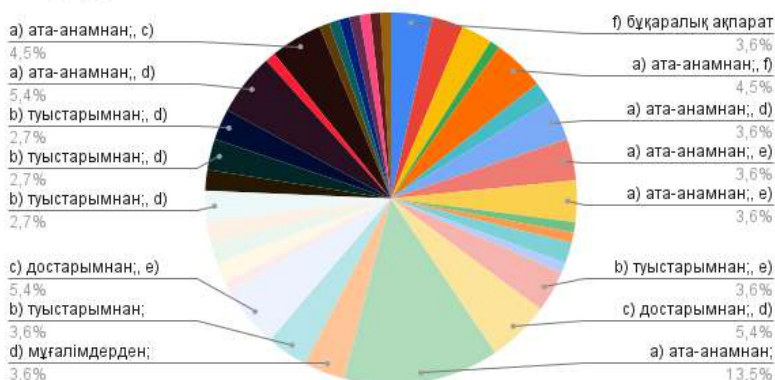
8. Сіздің таңдауыңыз туралы ата-анаңыз не дейді?

Мамандық таңдау барысында респонденттердің ата-аналары баласының таңдауымен келісетіндіктерін атап көрсетті. Бұл, әрине кез-келген бала үшін маңызды қолдау. Респонденттер мамандықтары жайлы толыққанды ақпаратты білмейтіндіктерін көрсетті. Яғни, оқушылар өз мамандықтары бойынша ақпараттарды жартылай ғана білетіндіктерін айтты. Бұл құбылыс гендерлік ерекшеліктерде аса қатты байқалмады. Себебі ұл балалар мен қыз балалар арасында мамандық бойынша ақпараттарды білу көрсеткіші бірдей екендігі анықталды.

3 – кесте

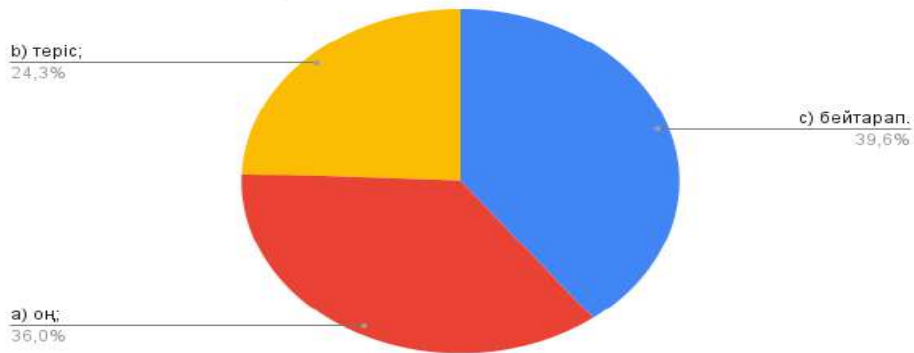
10. Болашақ мамандығыңыз туралы ақпаратты қандай көздерден немесе кімнен аласыз?

Респонденттер мамандық таңдау барысында ақпараттарды ата-анасынан, туыстарынан және интернет желілерінен алатындықтары анықталды. Қосымша білім алу барысында, респонденттердің пікірі жан-жақты болды. Алайда, көпшілік бөлігі – өзінің жеке құндылықтары мен таңдалған мамандық туралы ақпараттарды желілерден іздеу арқылы алатындықтарын көрсетті. Бұл статистикалық көрсеткіш, қыз балалар мен ұл балалар арасында айтарлықтай ерекшелік алып келмеді. Яғни, қыз балалар да ұл балалар да мамандық таңдау барысындағы қосымша ақпараттарды өзі жеке ізденістер арқылы алатындықтары анықталды.

Оқушылар таңдаған мамандығымен болашақта жұмыс жасауға болады ма деген сұраққа жауап нұсқаларын таңдау барысында көпшілік бөлігі мүмкін деп жауап берді. Яғни, респонденттер мамандық таңдау кезінде саланың болашағына мән бермейді және оның қоғамда қаншалықты керек немесе керек емес екендігіне назар аудармайтындықтарын көреміз. Сонымен қатар, респонденттердің таныстары арасында мамандық таңдау барысында қандай да бір гендерлік ерекшеліктердің аса қатты байқалмайтындықтарын көрсетті. Яғни, респонденттердің пікірі бойынша, қыз балалар да ұл балалар да мамандық таңдауда кез-келген саланы таңдай алатындығын көре аламыз. Бұл статистикалық көрсеткіштер арқылы мамандық таңдау – гендерлік ерекшеліктерді қажет етпейтіндіктерін анықтай аламыз.

15. Біршама жыныс айырмашылығы бар мамандықты таңдауға қалай қарайсыз?

Респонденттердің көпшілік бөлігі таңдаған мамандықтары бойынша ЖОО таңдағандықтарын атап өтті. Сонымен қатар оқушылар, қоғамдағы салаларға байланысты, яғни мамандық таңдауда біршама гендерлік айырмашылықтары бар мамандықтарға көзқарастары бейтарап болды. Яғни, жартысы бұл жағдайға оң қарайтындығын, ал кейбір бөлігі бейтарап көзқараста екендігі анықталды. Бұл процесс оқушылардың мамандықты алдын-ала таңдау ерекшеліктеріне байланысты орын алуы мүмкін деген қорытынды шығара аламыз.

Қорытынды.

«Мектеп оқушыларының білім алуындағы және кәсіби бейімділіктеріндегі гендерлік ерекшеліктер» тақырыбына байланысты жүргізілген сауалнама қорытындысы бойынша респонденттердің гендерлік ерекшеліктеріне байланысты бірдей деңгейде екендігі анықталды. Және респонденттердің көпшілік бөлігі мамандықтарын нақты таңдағандықтарын әрі оны таңдау барысында көп жағдайда ата-анасымен және туыстарымен ақылдасатындықтары анықталды. Респонденттер таңдау мамандықтары бойынша нақты ақпарат көздерін интернет желісінен алатындықтарын, сонымен қатар мамандыққа тапсыру барысында дайындықты жеке өзі дайындалу арқылы жүргізетінін анықтадық. Мамандық таңдауда гендерлік ерекшелік байқалды. Яғни, ұл балалар көбінесе жеке басшылық қабілеттерін арттыру мақсатында – бизнес, экономика мамандықтарын таңдайтын болса, ал қыз балалар өзінің жеке қабілеттерін ескере отырып, қоғамға пайдасын тигізу принципін ұстана отырып – педагогика, медицина және өнер салаларын таңдайтындықтары анықталды.

«Мектеп оқушыларының білім алуындағы және кәсіби бейімділіктеріндегі гендерлік ерекшеліктер» тақырыбы бойынша жүргізілген зерттеу қорытындысы зерттеуде қойылған міндеттер нақты анықталып, еліміздегі білім юеру жүйесіндегі және мамандық таңдаудағы ерекшеліктер, оның ішінде қыз балалар мен ұл балалар арасындағы ерекшеліктерді анықтады. Ғылыми жұмысты жазу барысында еліміздегі мамандық түрлеріне талдау жасалынып, оны таңдаудағы гендерлік түрлі ерекшеліктерге назар аударылды. Мамандық таңдауда ер балалар көп жағдайда жалақы жоғарылы немесе мансаптық өсім секілді қасиеттерге мән беретін болса, ал әйел адамдар әлеуметтік қызметтерге қызығушылықтарының бар екендігі анықталды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Отарбаева А.Б., Шағырбаева М.Д., Теоретические подходы к изучению профессионального самоопределения в юношеском возрасте // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2015. - № 2 (53Т). – С. 47. Ссылка: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/190/44>
2. Қалымбетова Э.К., Сатыбалдина Н.К., Файзуллина А.К., Баймолдина Л.О., Жолдасова М.К., Кәсіпке бейімделу мәселесінің әлеуметтік – психологиялық ерекшеліктері //

- Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2015. - № 1 (52Т). – С. 55. Ссылка: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/214/67>
3. Ихсанова Д.Т., Аймаганбетов А.Б., Социально – психологические особенности развития ценностных ориентаций в юношеском возрасте // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2013. - № 2 (45Т). – С. 23. Ссылка: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/439/289>
4. Дьячкова, Н. А. Гендерный подход в обучении школьников / Н. А. Дьячкова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2014. — № 20.2 (79.2). — С. 14-15. — URL: <https://moluch.ru/archive/79/13998/>
5. Белых И.Л, Самоопределение личности: философский, социологический, психологический, педагогический аспекты // Вестник Красноярского государственного аграрного университета, 2013, No 3. – С. 170-173.
6. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения: Учеб.пособие для студ. высш. пед. уч. заведений / Е.А. Климов. – М.: Издательский центр «Академия», 2014. – 304 с.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА СОЗНАНИЕ И СОЦИАЛЬНУЮ ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Социология, 2 курс, **Құдайбергел С.Ш.**

*Научный руководитель: к.с.н., с.т.преп. Кенжакимова Г.А.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация. Данная статья исследует влияние социальных сетей на сознание казахстанской молодежи в контексте глобализации. Автор анализирует различные аспекты воздействия социальных сетей на молодежь, включая их роль в формировании ценностей, стереотипов и социальных установок. Основываясь на результаты социологических исследований, статья раскрывает частоту использования социальных сетей среди молодежи Казахстана, а также представляет данные о предпочтениях и поведенческих тенденциях в онлайн-пространстве. Кроме того, она анализирует влияние глобализации на интернет-культуру и взаимодействие молодежи с мировыми социальными трендами через социальные сети. Полученные результаты помогают понять, каким образом социальные сети влияют на формирование сознания и поведения молодежи в современном информационном обществе Казахстана.

Ключевые слова: Молодежь; социальные сети; интернет; информация; сознание;

Первые в мире социальные сети более менее идентичные к современным социальным сетям в интернете начали формироваться в США в 2003 году, когда впервые появились такие социальные сети как Facebook, LinkedIn и MySpace. В наши же дни почти большая часть населения планеты используют социальные сети. Если же посмотреть статистику о количестве пользователей социальных сетей, то в Facebook можно увидеть в среднем около 1,65 млрд пользователей ежемесячно, 1,09 млрд ежедневно, 100 млн часов, просмотренных видео ежедневно. В то же время статистика Twitter показывает 310 млн, 83% из которых являются активными пользователями.

Анализируя данные из обзора «Учет подростков» компании Piper Jaffray, проведенного весной 2016 года, было обнаружено, что примерно 27% подростков отметили Instagram как вторую по значимости социальную сеть после Facebook. Это указывает на высокий уровень популярности данной платформы среди целевой аудитории. Кроме того, Instagram отличается значительным числом активных пользователей, превышающим 400 миллионов человек ежемесячно.

Социальная сеть «ВКонтакте», основанная 10 октября 2006 года, изначально ориентировалась на аудиторию студентов и выпускников российских вузов. Со временем платформа эволюционировала и была представлена как «современный, быстрый и эстетичный способ общения в сети». К августу 2017 года количество зарегистрированных пользователей превысило 410 миллионов, а среднесуточная посещаемость сети составила более 80 миллионов человек. Эти цифры свидетельствуют о широком распространении и значимости ВКонтакте в современной интернет-культуре и социальной среде [1].

Сфера социальных сетей и блогов стала альтернативой традиционным СМИ, становясь важным инструментом воздействия на массовое сознание аудитории Интернета. Проникновение интернет-коммуникаций в различные аспекты молодежной жизни превратило сети в значимый элемент социализации. Влияние социальных сетей на формирование социальных навыков и ценностей молодежи оказывает значительное воздействие на социальные процессы. В данном исследовании автор намеревается обосновать гипотезу о возможности замещения традиционных институтов и агентов социализации, таких как семья, школа и друзья, социальными сетями в будущем. Целью является определение степени зависимости молодежи от социальных сетей, а также анализ влияния использования последних на формирование стереотипов, ценностей и социальных установок.

Проблема влияния социальных сетей на социализацию молодежи привлекла внимание научного сообщества, однако исследования по данной теме в основном начались в западной социологической науке.

Основоположниками теории социальных сетей являются Рэй Соломонофф и Анатолий Раппопорт, которые внесли значительный вклад в развитие данной концепции в 1951 году. Впоследствии, в 1957-1968 годах, венгерские математики Поль Эрдос и Альфред Реньи выдвинули ряд принципов формирования социальных сетей. Термин «социальная сеть» был введен в академический обиход в 1954 году Джеймсом Барнсом, социологом из «Манчестерской школы» [2].

В соответствии с отчетом, составленным агентством "Медиа-Систем" при помощи сервиса Brand Analytics в зимний период 2015-2016 года, количество активных пользователей социальных сетей в Казахстане составляет 3,3 миллиона человек, что составляет пятую часть общего численности населения страны.

Наиболее популярной среди казахстанских пользователей социальной сетью является «ВКонтакте», где зарегистрировано 1,945 миллиона пользователей. Ежемесячно они публикуют примерно 45 миллионов сообщений. Профили в сети принадлежат в основном молодежи: 53,8 процента пользователей являются мужчинами, а 46,2 процента - женщинами, причем большая часть аудитории соцсети «ВКонтакте» находится в возрастной категории до 18 лет, с небольшим снижением числа пользователей в возрасте от 18 до 24 лет.

Также отмечается растущая популярность Instagram в Казахстане, где пользуются им 1,336 миллиона человек. Эта социальная сеть наиболее распространена среди женского населения (71,9 процента), в то время как мужчины составляют 28,1 процента пользователей. Информация о возрастной структуре аудитории отсутствует. Социальная сеть "Мой Мир" собрала 155,3 тысячи пользователей из Казахстана, преимущественно в возрастной категории от 25 до 34 лет, а также в возрасте от 35 до 44 лет. В этой сети больше женщин (59,5 процента) по сравнению с мужчинами (40,5 процента).

Facebook в Казахстане используют 125,8 тысячи человек, причем более половины из них - женщины (60,3 процента). Основная аудитория состоит из людей в возрасте от 25 до 34 лет (45,4 процента), и лишь ничтожное количество пользователей моложе 18 лет (0,1 процента). Кроме того, около пяти процентов пользователей Facebook старше 55 лет. Социальная сеть «Одноклассники» имеет 69,3 тысячи пользователей из Казахстана, преимущественно в возрастной категории старше 25 лет, и каждый пятый пользователь

превышает 55 лет. Женщины составляют 74 процента аудитории, в то время как мужчины - 26 процентов. Наименее популярной социальной сетью среди казахстанских пользователей является Twitter, который используют 16,6 тысячи человек, преимущественно мужчины (52 процента) [3].

Затрагивая социальную жизнь молодых людей Казахстана, становится ясным, что в современной эпохе молодежь выражает свою потребность в социальном взаимодействии преимущественно через участие в социальных сетях. Традиционные формы общения, такие как прогулки на улице, посещение общественных мест и встречи с друзьями, отступают на задний план. Виртуальная среда социальных сетей становится первичной средой для удовлетворения потребностей в общении среди молодежи, представляя собой неотъемлемый аспект ее повседневной жизни [4]. В современной практике наблюдается тенденция, при которой молодежь всё чаще фиксирует моменты своей жизни не столько для сохранения приятных воспоминаний, сколько с целью публикации этих фотографий в социальных сетях с последующим оцениванием количества лайков и комментариев. Этот парадигматический сдвиг свидетельствует о потере контроля молодежи над своим реальным бытием и о переоценке значимости виртуальных ценностей.

Понятие «образ жизни» отражает конкретные проявления социальной активности индивидов и представляет собой уникальный набор типичных форм повседневной деятельности, включая трудовую, познавательную, политическую, досуговую и бытовую сферы [5, с. 35].

Исходя из антропологической природы человека, его социальная сущность предполагает приоритетность общения и установления взаимоотношений с другими индивидами. Этот аспект жизни не только обеспечивает психологическую и эмоциональную устойчивость личности, но и научно подтвержден как фактор, способствующий смягчению стресса и депрессии, повышению самооценки и предотвращению состояния одиночества. В то же время, следует учитывать обратную сторону данной проблематики: отсутствие реального контакта и живого взаимодействия с окружающими может оказать негативное воздействие на психическое и эмоциональное благополучие. Чрезмерное общение через средства цифровой коммуникации, такие как гаджеты, может привести к утрате восприятия аутентичного взаимодействия лицом к лицу. Более того, частое использование социальных медиа может усилить чувство социальной изоляции и одиночества, а также способствовать развитию чувств грусти, неудовлетворенности и разочарования [6].

Одним из негативных аспектов влияния социальных сетей на человеческое благополучие является расхождение между представленной в них жизнью и реальностью. Часто пользователи социальных сетей публикуют изображения привлекательной еды, которую они потребляют, однако на самом деле это лишь иллюзия, созданная не только для обмана окружающих, но и для самого пользователя. Это может приводить к развитию чувства зависти и неудовлетворенности. Еще одной крупной проблемой, связанной с Интернетом и социальными сетями, являются киберпреступления и киберзапугивания. С ростом числа пользователей социальных сетей возрастает и количество мошенников, которые, выдавая себя за других, совершают преступления в онлайн пространстве. Киберзапугивание или буллинг в социальных сетях представляет собой острую проблему среди молодежи и подростков. Любые негативные комментарии, отзывы или сообщения могут привести к серьезным психическим проблемам или даже к трагическим последствиям [7].

Различия во внешних условиях, факторы, определяющие способы жизнедеятельности, а также разнообразие подходов к освоению социальной реальности среди молодых людей мужского и женского пола, находящихся в одинаковых социокультурных контекстах, могут привести к формированию разнообразных «стилей жизни» в рамках общего уклада жизни молодежи. В 2018 году Научно-исследовательский центр «Молодежь» осуществил социологическое исследование,

направленное на изучение ценностных ориентаций казахстанской молодежи [8]. Для анализа разнообразия стилей жизни среди казахстанской молодежи, а также для изучения форм и структуры их досуга, режима отдыха и особенностей культурно-нравственного развития, в анкете был включен ряд вопросов.

Важным аспектом развития молодежи является источники информации, которые они используют для получения знаний о мире, стране и общественных событиях. Результаты опроса показывают, что среди современной казахстанской молодежи преобладают социальные сети - 90,3%, телевидение - 70,9%, а также новостной контент в интернете - 63,9%. Относительно меньшее количество респондентов - 40,5% - заявили, что читают книги (включая электронные), а также что каждый третий опрошенный прибегает к электронным и печатным газетам и журналам, и слушает новостные программы по радио - 37,8%, 36,2% и 33,7% соответственно.

Результаты исследования показывают, что информационная роль традиционных источников, таких как газеты и радио, снижается. Наблюдается тенденция к переходу молодежи к использованию цифровых источников информации, таких как компьютеры и мобильные устройства связи (смартфоны, планшеты).

У подавляющего большинства респондентов наблюдается систематическое использование Интернета на различных носителях данных, варьирующееся от частоты «нескольких раз в день» (67,5%) до «ежедневно, раз в день» (23,5%). Среди наиболее популярных социальных сетей среди молодежи выделяются иностранные мессенджеры, включая американские приложения WhatsApp и Instagram, а также российский ресурс "ВКонтакте", которые пользуются соответственно 85,1%, 70,0% и 69,2% среди опрошенных. Как правило, молодежь обладает несколькими аккаунтами в социальных сетях, что позволяет им одновременно публиковать информацию и фотографии на нескольких платформах, что увеличивает их аудиторию. В Интернете молодежь активно ищет новых друзей и субкультуры, стремясь к принадлежности к различным группам.

Процесс цифровизации общества представляет собой комплекс возможностей и вызовов, особенно для молодого поколения, часть социализации и адаптации к современному рынку труда которого происходит в цифровом пространстве. Поэтому респондентам было предложено ответить на вопросы о роли Интернета в их жизни в рамках данного исследования.

Согласно социологическому исследованию, проведенному Научно-исследовательским центром «Молодежь» весной 2019 года, у 82,7% молодежи в Казахстане имеется мобильный телефон. Следовательно, оставшиеся 17,3% респондентов не обладают этим средством связи. Большинство из них проживает в городах и находится в возрастной категории 14-18 лет.

Казахстанская молодежь преимущественно использует мобильные телефоны для доступа в Интернет (88,7%), в то время как стационарные компьютеры или ноутбуки выбирают лишь 5,8% респондентов. Интернет-кафе или компьютерные клубы, как пункты доступа к сети, практически не используются молодежью (0,7%). Основная часть молодежи выходит в Интернет ежедневно (95,1%), при этом половина из них (51,8%) сетуют постоянно. 38% молодежи в Казахстане проводят несколько часов в день в Интернете, а 2,8% опрошенных пользуются сетью несколько раз в неделю.

Основная цель пребывания молодежи в Интернете - общение в социальных сетях (66,8%), что свидетельствует о важности сетевых платформ в их коммуникационном процессе. Кроме того, 46,7% респондентов отметили, что используют Интернет для получения новостной информации. Также значительная часть молодежи (35,5%) использует сеть для обучения, а 30,3% - для работы. Для некоторых опрошенных (24,8%), Интернет представляет собой пространство для игровой деятельности.

Интернет широко используется молодежью в качестве формы культурного досуга, которая обладает многофункциональным характером, охватывая области образования, работы, общения и развлечений.

Таким образом, Интернет является неотъемлемой частью повседневности молодых казахстанцев, служа как основным источником информации в учебе, работе и общественной жизни, так и основным средством коммуникации. Социальные сети, такие как «ВКонтакте» и Instagram, занимают прочные позиции в качестве новой киберкультуры, привлекая все больше пользователей, преимущественно молодежь. Виртуальное общение стало неотъемлемой частью социализации в современном информационном обществе, предоставляя молодежи возможность расширить свои социальные круги, повысить свою самооценку и выразить свои взгляды [9].

Список литературы:

1. Интернет в цифрах. URL: <http://in-numbers.ru/> (дата обращения: 03.03.2024)
2. История теории и практики социальных сетей. URL: <http://www.keepintouch.ru/analytics/history/history-of-the-theory-and-practice-of-social-networks.htm> (дата обращения: 03.03.2024)
3. Сколько людей сидят в соцсетях в Казахстане. URL: <https://tengrinews.kz/internet/skolko-lyudey-sidyat-v-sotssetyah-v-kazahstane-288639/> (дата обращения: 03.03.2024)
4. Дугин Е.Я. Средства массовой информации как смысловое воссоздание образносимволического пространства социальной реальности // Гуманитарий Юга России. 2015. №. 2. С. 130–139.
5. Волков Ю.Е. Социальные отношения и социальная сфера // Социологические исследования. 2003. №. 4. С. 34–41.
6. «History of social media» Материал о социальных сетях в общедоступной многоязычной и универсальной интернет – энциклопедии. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Social_media (дата обращения: 04.03.2024)
7. Ключева К., Лапочкина Ю.В. Социальные сети для подростка: благо или вред. URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/2591827/> (дата обращения: 04.03.2024)
8. Аналитический доклад по результатам массового опроса «Основные аспекты программы «Рухани жаңғыру». Астана: НИЦ «Жастар», 2018 г.
9. Кудайбергенова Т.Б. Роль сми в повседневной жизни молодежи Казахстана. URL: https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/159501/Congress2020_330_336.pdf?sequence=-1 (дата обращения: 04.03.2024)

ЖАҒАНДАНУДЫҢ АЗАМАТТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУІНЕ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУДЕГІ РЕФЛЕКСИВТІЛІКТІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Әлеуметтану мамандығының 2 курс магистранты **Пернебай О.Ө.**

Ғылыми жетекші: әлеум. ғ.д., доцент Қылышбаева Б.Н

Әл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада жаһанданудың азаматтардың әлеуметтенуіне әсері контекстінде рефлексивтіліктің мәні мен мағынасын қарастырады. Рефлексиялық процестердің жаһандық трансформациялар тудырған әлеуметтік-мәдени өзгерістерді түсіну мен бейімделуде шешуші рөл атқаратынын атап көрсетеді. Жеке тұлғалардың жаһандық үдерістердің динамикасына сәтті бейімделуіне ықпал ететін факторларды бөліп көрсете отырып, рефлексивтіліктің жаһандық өзгерістерде азаматтардың әлеуметтік дағдылары мен жеке басының қалыптасуына қалай әсер ететінін тереңірек түсінуге мүмкіндік беретінін талқылайды.

Кілт сөздер: әлеуметтену, рефлексия, бірегейлік, жаһандану, саяси әлеуметтену, бейімделу, интеграция

Аннотация. В данной статье рассматривается значение и смысл рефлексивности в контексте влияния глобализации на социализацию граждан. Подчеркивается, что рефлексивные процессы играют решающую роль в понимании и адаптации к социокультурным изменениям, вызванным глобальными трансформациями. Выделяя факторы, способствующие успешной адаптации личности к динамике глобальных процессов, обсуждается, как рефлексивность влияет на социальные навыки и формирование идентичности граждан в условиях глобальных изменений.

Ключевые слова: социализация, рефлексия, идентичность, глобализация, политическая социализация, адаптация, интеграция

Annotation. This article examines the meaning and meaning of reflexivity in the context of the influence of globalization on the socialization of citizens. It is emphasized that reflexive processes play a decisive role in understanding and adapting to sociocultural changes caused by global transformations. Highlighting the factors that contribute to the successful adaptation of the individual to the dynamics of global processes, it is discussed how reflexivity affects social skills and the formation of the identity of citizens in the context of global change.

Keywords: socialization, reflection, identity, globalization, political socialization, adaptation, integration

Әлеуметтанулық контексте рефлексия тек өзін-өзі түсіну, өзін-өзі тану ғана емес сонымен бірге, социологиялық рефлексия басқа адамды түсіну және бағалау сияқты процестерді қамтиды. Оның көмегімен адам өз санасының, құндылықтарының, пікірлерінің басқа адамдардың, топтардың және қоғамның құндылықтарымен, пікірлерімен байланысына немесе корреляциясына қол жеткізеді. Бұл процесс социологиялық білім үшін өте маңызды. «Рефлексия» терминінің этимологиялық түсіндірмелерінің алуан түрі бар және оның әлеуметтануда және онымен байланысты ғылыми пәндерде қолданылуының оның көп мағыналылығын көрсетеді. Философиялық және социологиялық рефлексия өзара тығыз байланысты, бірақ социологиялық рефлексия кең практикалық мәнге ие, әлеуметтік топтар мен субъектілердің өзара әрекеттесуінде дамып, қоғамдық қатынастар жүйесінде қызмет атқарады және әлеуметтік процестерді реттеуге ықпал етеді. Ол сондай-ақ қоғамдық қатынастардың негізгі элементтерін анықтауға мүмкіндік береді және материалдық өндірістің экономикалық және рухани салалардағы рөлін ашады. «Рефлексия» термині көбінесе «өзін-өзі тану» ұғымымен алмастырылады. Олардың арасындағы айырмашылық сананы ұғыну сипатында жатыр. Өз санасының мазмұнын білудің бәрі рефлексия емес екенін атап өткен жөн. Матяштың пікірінше, өзін-өзі тану рефлексиядан айырмашылығы жеке-тұлғалық контексте «Мен» бірлігін қалыптастыруында және ол концепция түрінде дамымайды, сондықтан ол рефлексиялық болып табылмайды. Рефлексия индивид өз ойын дәлелдеуге ұмтылғанда, оған әлеуметтік мән беріп, оны теориялық ойлау деңгейіне көшіргенде, мазмұнды тұлғалық «меннен» бөліп алып, оны объективті білімге айналдырғанда пайда болады [1]. Американдық әлеуметтанушы Элвин Уорд Гулднер әлеуметтанушыларға ішкі өзін-өзі сынау мен өзін-өзі тануды дамытуды рефлексиялық әлеуметтанудың негізгі мақсаттары ретінде қарастыру туралы ұсынысты алға тартты. Гулднер әлеуметтік дағдарысты талдау арқылы «сыни-рефлексиялық» әлеуметтану тұжырымдамасын қолдады. Ол дағдарыстың себептерін анықтау және одан шығудың мүмкін жолдарын анықтау үшін «сыни рефлексияны» қолдануға шақырды. Гулднер дағдарысты тудыратын бірнеше факторларды анықтайды: адамның деперсонализациясы, біртұтас дүниетанымның бұзылуы және білім мен билік арасындағы қайшылықты қатынастар.

Рефлексиялық әлеуметтанудың негізгі міндеттерінің бірі - әлеуметтік жағдайды анықтауға болатын факторларды қарастыру және талдау, кейіннен оның қозғалысының тенденцияларын анықтау және оның салдары адам үшін қаншалықты жағымсыз немесе оң болатынын болжау. Дегенмен, теориялық әлеуметтану шеңберінде қарастырылатын рефлексия концепциясы оның әлеуметтанулық білімдер жүйесін және әлеуметтанудың теориялық құралдарын зерттеуге ғылыми білімнің бағдары ретінде түсіндіріледі. Мұндай процедураның маңыздылығын түсіну үшін социология тарихына жүгініп, әлеуметтану теориясында рефлексиялық элементтің пайда болу қажеттілігі қай кезеңде және қандай жағдайда туындайтынын, қандай теориялық маңыздылығы мен мәселелер бар екенін анықтау қажет. Әлеуметтанудағы рефлексивтілікті көп әлеуметтанушылар жан-жақты зерттеді және осы саладағы көрнекті тұлғалардың бірі - Энтони Гидденс. Британдық әлеуметтанушы Гидденс әлеуметтік теория контекстінде рефлексивтілікті түсінуге елеулі үлес қосты. Оның еңбектерінде, әсіресе құрылымдық теорияда индивидтер мен қоғам арасындағы өзара байланысты қарым-қатынасқа баса назар аударылады, әлеуметтік құрылымдар мен жеке агенттердің байланысындағы рефлексивтіліктің рөлі көрсетіледі. Пьер Бурдьё өзінің "Дистинкция: талғамды бағалаудың әлеуметтік сыны" және "Практикалық мағына" сияқты еңбектерінде әлеуметтік стратификацияларды, әлеуметтік теңсіздіктердің көбею механизмдерін және мәдени капиталдың рөлін зерттеді. "Рефлексивтілік" термині әрдайым нақты қолданылмаса да, оның еңбектері жеке адамдардың әлеуметтік жүйеде өз орнын қалай түсінетіні және әлеуметтік-мәдени контекст олардың жеке басының қалыптасуына қалай әсер ететіні туралы идеяларды қамтиды [2]. Бұл тұрғыда Бурдьенің жаһандандудың әлеуметтенуге қалай әсер ететінін түсінуге, белгілі бір мәдени бағдарлар мен мінез-құлық үлгілерін қалыптастыруға қосқан үлесін қарастыруға болады. Маргарет Арчер рефлексивтілікті зерттеуге үлес қосқан тағы бір әлеуметтанушы. Оның морфогенетикалық көзқарасы адамдардың рефлексивті түрде қалыптасып және уақыт өте келе әлеуметтік құрылымдардағы өзгерістерге қалай бейімделетіні туралы түсінік береді.

Бұл ғалымдар, басқалармен қатар, әлеуметтану теориясының шеңберінде рефлексивтілікті түсінуді дамытты, олардың әрқайсысы адамдардың өзін-өзі тануға, әлеуметтік өзгерістерге бейімделуіне және қоғамның динамикасына қалай үлес қосатынын зерттеуге перспективалар әкелді. Зерттеу тақырыбыма сәйкес жаһандану үрдісі азаматтардың саяси әлеуметтенуіне және саяси құндылықтарына қалай әсер ететіндігін терең түсіну үшін Маргарет Арчердің рефлексивтілік концепциясын қолданамын.

Рефлексивтілік мәселесін зерттеген Маргарет Арчер өз еңбектерінде құрылымдық теорияға басты назар аударады. Құрылымдық теория индивидтер мен әлеуметтік құрылымның өзара әрекеттесуін қарастырады. Маргарет Арчердің жұмысы әлеуметтік контексте әрекет ететін тұлғалардың немесе топтардың қоғамда бар құрылымдармен қалай әрекеттесетінін және олардың өзгеруіне қалай әсер ететінін зерттейді. Маргарет Арчер өзінің құрылымдық теориясының бөлігі ретінде «рефлексивтілік» тұжырымдамасын жасады. Оның түсінігінде рефлексивтілік - бұл жеке тұлғаның өз іс-әрекетін саналы түрде бағдарлау және әлеуметтік құрылымдарды ғана емес, сонымен бірге өзінің тәжірибесін ескере отырып шешім қабылдау қабілеті. Маргарет Арчер әлеуметтік құрылымдарды қалыптастыруда және өзгертуде рефлексивтіліктің маңыздылығын атап көрсетеді. Рефлексивтіліктің жоғары дәрежесі бар адамдар әлеуметтік процестерге әсер ете алады және қоршаған қоғаммен неғұрлым саналы деңгейде әрекеттеседі. Ол үш өлшемді қамтиды: коммуникативті рефлексивтілік (ортақ мағыналарды көрсету), автономды (диссонантты) рефлексивтілік (өзінің жеке мотивтерін көрсету) және сыни рефлексивтілік (әлеуметтік құрылымдардың әсерін көрсету) [3]. Саяси әлеуметтену және жаһандану контекстінде Арчердің рефлексивтілігінің мағынасын түсіну үшін қатынасты суреттеп көрейік:

1. Коммуникативті рефлексивтілік: азаматтар ортақ саяси мағыналар мен құндылықтар туралы рефлексиялық процестерге қатысады. Соның нәтижесінде, адамдар саяси идеялар мен құндылықтар алмасатын жаһандық онлайн талқылауларға немесе форумдарға қатысып, жаһандық саяси мәселелер туралы түсінігін қалыптасады.

2. Диссонантты рефлексивтілік: жеке адамдар саяси салада өзінің жеке мотивтері мен құндылықтары туралы ойлайды. Соның нәтижесінде, азамат жеке құндылықтардың жаһандық саяси үрдістерге қалай сәйкес келетінін немесе қайшы келетінін ескере отырып, өзінің саяси сенімдері мен әрекеттерін сыни тұрғыдан қарастырады.

3. Сыни рефлексивтілік: әлеуметтік құрылымдар мен жаһандық күштердің жеке саяси перспективаларға қалай әсер ететіні туралы ой жүгірту. Соның нәтижесінде, адам экономикалық жаһанданудың жергілікті саяси шешімдерге қалай әсер ететінін қарастырады, бұл жаһандық және жергілікті саяси динамиканың өзара байланысы туралы сыни санаға әкеледі.

Қазіргі әлем өмірдің барлық салаларына, соның ішінде азаматтардың білімі мен әлеуметтенуіне әсер ететін қарқынды жаһандану процестерінің куәсі болудамыз. Бұл тұрғыда жеке тұлғаларға жаһандық өзгерістерді саналы түрде қабылдау және бейімделу үшін негізгі құралды қамтамасыз ететін рефлексивтілік тұжырымдамасы алға шығады. Мәдени, экономикалық және әлеуметтік құрылымдар тоғысатын және өзара әрекеттесетін жаһандану жағдайында рефлексивтілік табысты әлеуметтенудің ажырамас бөлігіне айналады. Рефлексивтіліктің маңыздылығының бір аспектісі - тұлғаның әртүрлі мәдениеттер мен сәйкестіктерге бейімделу қабілеті. Жаһандану ақпарат ағыны мен әртүрлі мәдениеттер арасындағы байланыстарды арттырады, азаматтардан әртүрлілікті түсінуді және қабылдауды талап етеді. Бұл жерде рефлексивтілік толеранттылық пен мәдени құзыреттілікті дамыту құралы ретінде әрекет етеді. Екінші маңызды аспект - сыни ойлауды қалыптастырушы рефлексивтілік қабілеті. Ақпарат жиі қарама-қайшы болып, тез өзгертін жаһандану жағдайында талдау мен сыни дағдыларды дамыту қажет. Рефлексивті азаматтар ақпаратты түсінуге және фактілерді пікірлерден ажыратуға қабілетті, бұл саяси әлеуметтенудің маңызды элементі болып табылады. Сондай-ақ рефлексивтілік жаһандық әсер ету жағдайында тұлғаның жеке басын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Рефлексивті адамдар өздерінің бірегейлігін сақтай отырып, жаңа әсерлерге бейімделе отырып, өздерінің құндылықтарын, бағдарларын және өмір салтын саналы түрде таңдай алады.

Мәдени сала контекстінде жаһанданудың рефлексивтілікке әсер ету мысалын қарастырсақ. Жаһандану кезінде музыка индустриясында әртүрлі музыкалық стильдер мен жанрлардың таралуы жеңілдеп, қолжетімді бола түседі. Адамдар интернет және әлеуметтік желілер арқылы әлемнің әртүрлі бөліктеріндегі музыкаға оңай қол жеткізе алады.

Бұл контексте рефлексивтілік келесідей көрініс табады:

- Мәдени рефлексивтілік: жеке адамдар әртүрлі музыкалық дәстүрлер мен стильдерге жолығады. Олар өздеріне ұнайтын музыка арқылы әртүрлі топтар мен елдердің мәдениетін саналы түрде қабылдап, бағалай алады.

- Диалогтік рефлексивтілік: адамдар әртүрлі музыкалық жанрлармен диалогқа түседі, оларды талқылайды және өз қалауларын жасайды. Бұл сіздің музыкалық таңдауларыңыз бен көзқарастарыңызды тереңірек түсінуге алып келеді.

- Мінез-құлық рефлексивтілігі: әртүрлі мәдениеттердің музыкасына қол жеткізе алатын адамдар белгілі бір бағыттарды қолдауды таңдай отырып, музыкалық үрдістерге әсер ете алады. Бұл олардың музыкалық ортаға белсенді әсерін көрсетеді. Осылайша, музыка саласындағы жаһандану адамдарды мәдени және музыкалық рефлексивті болуға ынталандыруы мүмкін.

Қорытындылай келе, Маргарет Арчердің теориясына сәйкес, жаһандану азаматтардың рефлексивтілігіне, әсіресе саяси әлеуметтену жағдайында көп әсер етеді. Жаһанданған әлемде ақпарат пен мәдени алмасуға қолжетімділіктің артуы саяси

процестерге рефлексивті қатысу үшін бірегей мүмкіндіктер жасайды. Жаһандық әсерлерден хабардар азаматтар диалогқа белсенді түрде араласып, әртүрлі мәдениеттермен өз көзқарастарын салыстыра алады және өздерінің саяси құндылықтарын қалыптастырады. Ақпараттық технологиялардың дамуымен азаматтарға жаңалықтарды сыни бағалауға, саяси оқиғаларды талдауға және тәуелсіз пікір қалыптастыруға мүмкіндік беретін рефлексивтілік ерекше маңыздылыққа ие болады. Бұл процесс тәуелсіз ойлау дағдыларын дамытуға және жаһандық контексте саяси процестерді тереңірек түсінуге ықпал етеді. Жаһандану жағдайында рефлексивтілік өзгерістерге бейімделуде шешуші рөл атқарады, азаматтардың саяси өмірде тиімді әрекеттесуіне ғана емес, сонымен қатар өзіндік бірегей саяси болмысын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осылайша, рефлексивтілік жаһандық және әртүрлі қоғамдарда азаматтардың саяси әлеуметтенуін қалыптастырудың құрамдас бөлігіне айналады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Матяш, Т. П. Индивидуальное и общественное сознание // Основы философии в вопросах и ответах. Разд. IV. Ростов н/Д, 1997.
2. Бурдьё, П. Практический смысл. СПб.: Алетейя, 2001.
3. Бажанов, В. А. Рефлексия в современном науковедении // Рефлексивные процессы и управление. 2002. № 2, т. 2. С. 64–68

АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА HR ПРОЦЕССЫ: ИНТЕГРАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННЫЕ СИСТЕМЫ РЕКРУТИНГА

Социология труда и управлени HR, 1 курс **Бимырзаева Қ.Н.**
Научный руководитель: д.социал.н., доцент Кылышбаева Б.Н.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. В данной статье обсуждаются основные и новые виды рекрутинговых услуг в бизнес среде и современные тенденции в управлении человеческими ресурсами, фокусируясь на использовании цифровых технологий и искусственного интеллекта. Основные направления включают в себя электронный рекрутинг, цифровую культуру, эффективность управления с применением искусственных технологий. Внедрение концепции «цифровой организации», обучение персонала цифровым компетенциям, глобальные системы HR-аналитики. Также обсуждаются изменения в системе рекрутинга, применение современных АТС-систем, аудио- и чат-ботов для сбора информации от кандидатов и проведения онлайн-интервью. Автоматизация HR-процессов также влияет на область внедрения и геймификации в управлении персоналом. В статье учитывается баланс между ходовыми и личными коммуникациями при рекрутинге, отмечая, что окончательное решение о найме часто требует личного взаимодействия с кандидатом.

Ключевые слова: Управление персоналом, технологии рекрутинга, цифровые технологии, HR-аналитика, геймификация.

Annotation. This article discusses the fundamental and emerging types of recruiting services in the business environment, along with contemporary trends in human resource management, with a focus on the utilization of digital technologies and artificial intelligence. Key areas include electronic recruitment, digital culture, and the efficiency of management through the application of artificial technologies. The implementation of the «digital organization» concept, training personnel in digital competencies, and global HR analytics systems are also highlighted. Changes in the recruiting system, the use of modern Applicant Tracking Systems (ATS), audio and chatbots for gathering candidate information, and

conducting online interviews are explored. The automation of HR processes also influences the incorporation of gamification in personnel management. The article acknowledges the balance between digital and personal communication in recruiting, emphasizing that the ultimate hiring decision often requires personal interaction with the candidate.

Key words: Personnel management, recruiting technologies, digital technologies, HR analytics, gamification.

Аннотация. Бұл мақалада цифрлық технологиялар мен жасанды интеллектті пайдалануға баса назар аудара отырып, адам ресурстарын басқарудағы заманауи тенденциялармен қатар, бизнес ортасында рекрутингтік қызметтердің іргелі және дамып келе жатқан түрлері талқыланады. Негізгі бағыттарға электронды кадрларды іріктеу, цифрлық мәдениет және жасанды технологияларды қолдану арқылы басқарудың тиімділігі жатады. Сондай-ақ, «цифрлық ұйым» тұжырымдамасын іске асыру, цифрлық құзыреттілік бойынша кадрларды даярлау және HR аналитикасының жаһандық жүйелері атап өтілді. Кадрларды іріктеу жүйесіндегі өзгерістер, үміткерлерді бақылаудың заманауи жүйелерін (АТС), аудио және чат-боттарды кандидаттар туралы ақпарат жинау және онлайн-сұхбат жүргізу үшін пайдалану зерттелуде. Кадрлық процестерді автоматтандыру геймификацияны персоналды басқаруға енгізуге де әсер етеді. Мақалада жұмысқа қабылдау кезінде цифрлық және жеке қарым-қатынас арасындағы тепе-теңдік мойындалып, жұмысқа қабылдау туралы түпкілікті шешім көбінесе үміткермен жеке қарым-қатынасты қажет ететінін атап көрсетеді.

Түйінді сөздер: Персоналды басқару, рекрутингтік технологиялар, цифрлық технологиялар, HR аналитика, геймификация.

Рекрутинговая деятельность как форма предпринимательской деятельности зародилась в начале 1950-х годов в США, а в странах Европы стала активно расти в начале 1990-х годов. Повышенный спрос на услуги рекрутинговых организаций обусловлен формированием мобильности рабочей силы и жесткой конкуренцией за высококвалифицированными кадрами.

Основной целью рекрутинговых агентств является повышение конкурентоспособности компаний-заказчиков посредством предоставления высококвалифицированных специалистов. В отличие от услуг по трудоустройству, где агентство получает оплату от соискателей, рекрутинговые агентства заключают договоры и получают гонорары от фирм-заказчиков. Современные рекрутинговые компании предоставляют дополнительные услуги по подбору и подбору персонала, включая использование различных технологий, что отражено в таблице 1.

Вид	Интерпретация
Аутплэйсмент	Данный вид услуги заключается в деятельности работодателя по дальнейшему трудоустройству уволивших сотрудников. В нее включают консультацию и рекомендательные письма.
Аутсорсинг	Когда компания отказывается от самостоятельного выполнения функций, которые не являются ключевыми для ее бизнеса, и передает их стороннему подрядчику, это называется аутсорсингом. Аутсорсинговая компания предоставляет возможность аренды персонала на длительный период в качестве услуги, вместо того, чтобы самостоятельно собирать отдельного работника.
Лизинг персонала	Один из подвидов аутсорсинга, где позволяют обеспечить компанию необходимым квалифицированными сотрудниками.
Скрининг	При внешнем отборе кандидатов на вакантные должности происходит их отбор на основе формальных признаков, таких как указанная должность, возраст, пол, опыт работы и другие

	аналогичные критерии в резюме. На данном этапе не проводится анализ мотивации и личностных качеств кандидатов.
Head-hunting	Поиск и отбор высшего руководящего персонала, а также переманивание определенных специалистов по четким запросам компании-заказчика. Эта задача включает в себя установление связей с потенциальным кандидатом, изменение причин его недовольства текущим проявлением работы и возможные мотивации для перехода, создание условий, при которых специалист будет готов скорректировать предложение, формулирование конкретных предложений, а также регулирование и согласование контактов между кандидатом и работодателем. Весь процесс смены специалистов осуществляется с соблюдением строгой конфиденциальности.
Мультиплейсмент	Проведение интервью с кандидатами, чей профиль не полностью соответствует определенной вакансии, но которые могут заинтересовать клиента для других позиций, называется вторичным наймом. Поскольку такие ситуации встречаются довольно часто, рекрутеру следует заранее ознакомить клиента с условиями оплаты в таких случаях. Некоторые рекрутеры требуют полной оплаты за вторую (и последующие) позиции, аналогично оплате за первую, тогда как другие предлагают счет на более низкую сумму. Это объясняется тем, что время, затраченное на поиск второго кандидата, может частично включаться в работу по поиску кандидата для первой позиции.
Executive search	Рекрутинговое агентство осуществляет поиск кандидатов среди тех, кто в настоящее время не активно ищет новую работу, удовлетворен своим текущим занятием и не планирует его менять. Эти кандидаты заняты на своих текущих рабочих местах и чувствуют полное удовлетворение от своего нынешнего состояния. Контакты этих кандидатов, в различной степени, поддерживаются и контролируются работодателем.

Таблица 1. Основные виды услуг рекрутинга

Новый спектр услуг, появившийся в последнее время на рынке рекрутинга, и современные технологии работы, используемые рекрутинговыми агентствами наряду с классическим подбором персонала готовы предложить заказчикам следующие услуги:

- **Just-in-Time Executive Search:** это услуги, направленные на поиск и подбор высшего руководящего персонала с обеспечением гарантированной даты начала работы в компании-заказчике. Агентство берет на себя обязательства по гарантированному закрытию вакансии к определенному сроку.

- **Executive Search & Assessment:** Предоставление услуг по поиску и отбору управленческого персонала с оценкой лидерского потенциала предоставляемых кандидатов. Перед началом работы по вакансии проводится анализ уровня лидерства текущих топ-менеджеров компании-заказчика, что позволяет определить необходимый уровень лидерского потенциала у кандидатов.

- **Open Positioning Search:** это услуги по поиску кандидатов, соответствующих общим требованиям, при открытом позиционировании – позиция, функции, требования и условия работы не определены заранее, а уточняются в ходе переговоров. За установленный период времени руководителю компании-заказчика предоставляется возможность проводить встречи с двумя-тремя кандидатами в месяц для выявления потребностей и формулирования требований.

• **Intelligent Search:** Эти услуги включают в себя поиск и отбор управленческого персонала с соблюдением повышенной конфиденциальности на всех этапах работы с вакансией. Для избежания разглашения информации заказчику рекомендуется минимизировать круг лиц, имеющих доступ к задаче, и проводить собеседования на «нейтральной» территории.

• **Recruiting & Outstaffing:** Этот вид услуг включает в себя вывод сотрудника за штат компании-заказчика и его оформление в штате компании-подрядчика. При этом сотрудник продолжает выполнять свои обязанности на прежнем месте работы, но его обязанности по отношению к нему выполняет компания-подрядчик. Аутстаффинг предусматривает передачу конкретных работников, а не только функций, их выполнение оформляется через стороннюю организацию.

В некоторых случаях для заказчика вакансии представляется нецелесообразным прием нового сотрудника в штат своей компании на некоторый период времени. Для решения этой проблемы агентство может принимать сотрудников в штат компании на период испытательного срока (от 3 до 6 месяцев). В случае успешного прохождения сотрудником испытательного срока он зачисляется в штат компании-заказчика [1].

В современной среде организации сталкиваются с рядом значительных проблем, связанных с радикальными изменениями в управлении персоналом. Ключевыми показателями успеха в этом контексте являются устойчивые партнерские отношения между HR и бизнесом, стратегия персонализированного управления, а также интенсивный рост цифровизации и автоматизации в HR-процессах. Важным аспектом также является применение цифровых технологий в области подбора персонала, что позволяет автоматизировать процессы отбора кандидатов и обеспечивает эффективность деятельности организации в условиях цифровой экономики. Ряд сложившихся глобальных тенденций неизбежно ведет к значительным изменениям в сфере управления человеческими ресурсами, среди которых можно выделить наиболее значимые тренды:

- HR становится бизнес-партнером;
- персонализация подходов к управлению человеческими ресурсами;
- рост цифровизации и автоматизации HR-процессов.

Первый глобальный тренд в управлении человеческими ресурсами подчеркивает, что эта функция становится неотъемлемой стратегической составляющей бизнеса. В большинстве компаний кадровые решения принимаются, учитывая стратегический контекст предприятия. Одним из ключевых направлений развития в этой области является эффективный сбор и анализ данных о персонале из различных источников. Таким образом, тренд превращения HR в бизнес-партнера приводит к использованию "Big Data" для принятия решений в управлении человеческими ресурсами. В этом контексте смещается акцент с локального решения задач на решение бизнес-задач, что делает непрерывное управление эффективностью ключевым элементом.

Второй глобальный тренд заключается в рассмотрении каждого сотрудника не просто как части абстрактной "целевой аудитории", а как индивида с уникальными свойствами. Задача HR заключается в удовлетворении индивидуальных потребностей каждого сотрудника. Компании все более внимательно следят за развитием сотрудников внутри организации, проявляя интерес к программам благополучия ("well-being"). Эти программы направлены на сохранение баланса между работой и личной жизнью, повышение производительности труда, вовлеченности и удовлетворенности работой. Этот тренд подчеркивает важность персонализированного подхода в управлении человеческими ресурсами.

В качестве тенденции, источником которой стала персонализация подходов к управлению человеческими ресурсами, можно выделить аналитику отношений. Фокус сбора и анализа больших данных, связанных с сотрудниками, смещается с таких показателей, как текучесть персонала, стаж, рейтинг производительности, на такие, как

взаимоотношения в коллективе, благополучие и эмоциональный настрой сотрудников [2, с.7].

Проведя анализ исследований, посвященных развитию цифровизации в области управления человеческими ресурсами (HR) и применению технологий искусственного интеллекта в процессах управления персоналом, имеет место концепция цифровых технологий в HR-сфере. Этот термин охватывает набор методов и инструментов, направленных на формирование, планирование, развитие и удержание кадров, а также на определение стратегии и политики управления персоналом. Эти подходы базируются на использовании технологий искусственного интеллекта с целью обеспечения эффективной деятельности организации и удовлетворения потребностей её персонала.

Среди основных направлений применения цифровых технологий в системе управления человеческими ресурсами выделяют:

- развитие системы электронного рекрутинга, поиска кандидатов в цифровой среде;
- использование комплексного подхода к совершенствованию корпоративной культуры и вовлеченности персонала посредством развития цифровой культуры, цифрового этикета;
- внедрение концепции управления эффективностью в различные подсистемы управления персоналом с помощью искусственного интеллекта;
- распространение культуры «цифровой организации», цифрового управления в жизнедеятельности предприятия;
- внедрение технологий обучения персонала, направленных на развитие цифровых компетенций;
- формирование глобальных систем HR-аналитики.
- развитие концепции гибридного офиса как перспективной формы занятости персонала посредством сочетания традиционных и удаленных форматов работы [3, с.5]

Система рекрутинга начинается с этапа бизнес-плана потребности в вакансиях, рассмотрения заявок с сайтов и социальных сетей, их загрузки в базу данных. Объем информации хранится и анализируется в Excel и Word, которые основаны на работе с маленькими данными. Работа с большими данными требует внедрения современных ATS-систем (Applicant Tracking System).

Преобразование классического процесса подбора кадров в цифровую форму предполагает автоматизацию HR-задач и их интеграцию в автоматизированную систему рекрутинга с помощью специализированного программного продукта на базе технологий искусственного интеллекта [4, с.60].

На этапе поиска и скрининга резюме кандидатов приглашением на собеседование, предоставлением обратной связи могут заниматься аудио- и чат-боты. Цифровая система также способна проводить онлайн-интервью с последующей записью ответов для «живого» анализа сотрудниками. Однако на данном этапе важно соблюдать баланс между автоматизированными и личными коммуникациями с кандидатами, поскольку довести кандидата до трудоустройства может только рекрутер.

Решение о найме на сегодня не может быть автоматизировано в полном объеме, так как уровень недоверия к роботам по-прежнему высок. Решение о найме принимается на основе личных коммуникаций с кандидатом, проведения переговоров и деловых игр.[5, с.97]

В сфере рекрутинга наблюдается увеличивающийся интерес к роботам-рекрутерам и чат-ботам, предназначенным для различных задач, таких как информирование о вакансиях, ответы на вопросы соискателей, систематизация резюме, а также проведение первичного отбора и стандартизированных интервью. Роботы-рекрутеры демонстрируют способность анализа внешнего вида, мимики, жестов и интонации голоса соискателя.

Автоматизированные чат-боты и голосовые боты активно включены в процесс первичного отбора соискателей. Социальные сети, такие как Telegram и Instagram, проводят масштабные рекламные кампании, используя чат-ботов для эффективного

отбора кандидатов. Эти боты задают комплекс вопросов и, анализируя ответы, выбирают наиболее подходящих кандидатов для дальнейшего собеседования с рекрутером.

Электронное тестирование проникает в различные аспекты кадровых процессов. Личностные и когнитивные тесты, например, позволяют анализировать скорость мышления, развивать мягкие навыки, определять уровень мотивации и эмоционального интеллекта.

Среди основных трендов цифровизации в HR выделяется геймификация в управлении персоналом. Геймификация применяется в различных кадровых процессах, включая адаптацию, найм, мотивацию и оценку. Например, в найме персонала используются игровые технологии, такие как тестирование через онлайн-игры и проведение бизнес-кейсов. На этапе скрининга кандидатам предлагают пройти отборочные тесты в форме онлайн-игр, где победитель получает "приз" в виде предложения о трудоустройстве.

В процессе оценки кандидатов широко используются методы отбора с использованием игровых подходов, таких как деловые и ролевые игры, ситуационные интервью, квесты и виртуальное взаимодействие в VR-шлеме с различными стейкхолдерами.

В заключении возможны изменения, которые в настоящее время происходят в HR, и возникают явные изменения с внедрением цифровых технологий и искусственного активного интеллекта. Организации стремятся сформировать более эффективную стратегию управления персоналом, оптимизировать процессы подбора и удержания кадров, а также создать благоприятное рабочее окружение с учетом цифровых изменений.

Важными направлениями становятся электронный рекрутинг, развитие цифровой культуры, геймификация в управлении персоналом, а также широкое использование искусственного интеллекта для совершенствования процессов управления эффективностью и аналитики в HR. Отмечается, что цифровые технологии не только оптимизируют операционные процессы, но также создают новые возможности для персонализации подходов к управлению персоналом и управлению персоналом.

Вместе с тем, обеспечивается соблюдение баланса между походными и личными коммуникациями в процессах рекрутинга и управления персоналом. Такой интегрированный подход позволяет эффективно использовать цифровые инновации, сохраняя ключевой фактор в компьютерных решениях, особенно в области самого персонала.

С учетом этого подхода организации получают возможность адаптироваться к быстро изменяющему бизнес-окружению, повышать свою конкурентоспособность и успешно управлять управленческими решениями в цифровой экономике.

Список литературы

1. Основные и новые технологии рекрутинга персонала. – [Электронный ресурс]. – 2020. – Режим доступа: <https://moodle.kstu.ru/mod/book/view.php?id=35853> – Дата доступа: 11.03.2024.
2. Чижова О.Б. Использование цифровых технологий в рекрутменте персонала: проблема эффективности // Выпуск. работа. – Санкт-Петербург, 2020. – С.164
3. Шестакова Е. В. Цифровые технологии в сфере HR // Шаг в науку. - 2022. - № 1. -С. 04-11.
4. Калиновская И.Н. Методология цифрового рекрутинга, использующего технологии искусственного интеллекта // Современные технологии управления персоналом: Сборник трудов VII Международной научно-практической конференции / Под науч. ред. О С. Резниковой. - Витебск, 2020. - С. 59-62.

5. Гришин К.Е., Шайхутдинов И.Т., Гайнуллин Э.С., Садыкова К.Р. Анализ цифровых технологий в рекрутменте // Вестник УГНТУ Наука, образование, экономика. Серия экономика.- 2022. - № 4 (42).- С. 92-99.

ҮКІМЕТТІК ЕМЕС ҰЙЫМДАРДАҒЫ КОРПОРАТИВТІК МӘДЕНИЕТТІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Әлеуметтану, 2 курс Уашпаева Н.Т.

Ғылыми жетекші: Сарсенова А.Б. PhD, доцент м.а.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Аннотация: Мақалада корпоративтік мәдениеттің мәні сипатталған. Үкіметтік емес ұйымдардағы корпоративтік мәдениеттің ерекшеліктеріне талдау жасалды.

Түйінді сөздер: корпоративтік мәдениет, іскерлік бедел, корпоративтік құндылықтар, имидждік іс-шаралар.

Корпоративтік мәдениет әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде қазіргі әлемде экономикадағы және менеджмент жүйесіндегі белгілі бір тенденциялардың дамуына байланысты пайда болды. Ұйымдар арасындағы бәсекелестіктің тұрақты өсуі кәсіпорындардың олардың дамуына жаңа серпін бере алатын қосымша факторларға бет бұруына әкелді. Осылайша, ұйымдарды басқаруда символдық, Әлеуметтік және мәдени ресурстар белгілі бір мәнге ие болды. Осындай ресурстардың ішінде корпоративті мәдениет ерекше рух, стиль және әлеуметтік-мәдени микроклимат арқылы ұйымның жұмысына әсер ететін факторға айналды. Мұндай жағдайда ғылымда және іс жүзінде корпоративтік мәдениет құбылысына қызығушылық пайда болды.

Корпоративтік мәдениет-бұл компания субъектілерін біріктіретін және олар үшін қауымдастықты анықтайтын және оларды басқалардан ерекшелендіретін жүйе. Корпоративтік мәдениеттің негізін корпоративтік құндылықтар құрайды. Құндылықтарды тек басшылық қана емес, әрбір жеке қызметкер де бөлісуі керек. Әйтпесе, енгізілген кез-келген өзгерістерді ұжым қарсылықпен және пассивті көзқараспен қабылдайды. Бұл жағдай кез-келген кәсіпорынның іскерлік беделіне және оның дамуына теріс әсер етуі мүмкін.

Барлық қызметкерлер ортақ құндылықтардан шабыттанған кәсіпкерлік субъектілері табысқа жетуді жеңілдетеді және олардың имиджі мен іскерлік беделін қалыптастырады. Корпоративтік құндылықтар негізінде ұжым ішіндегі және сыртқы ортамен қарым-қатынастың барлық түрлерінің нормалары мен ережелері құрылады.

Корпоративтік мәдениет компания басшылығы анықтайтын бірнеше элементтерден тұрады. Көбінесе бұл көшбасшылық және коммуникацияның қабылданған жүйелері, жанжалды жағдайларды шешу әдістері және компанияның символикасы. Көптеген кәсіпорындар позициялау кезінде бәсекелестік артықшылық ретінде нақты және әлеуетті тұтынушылар үшін бренд стилі немесе бренд арқылы қабылданатын корпоративтік мәдениетті пайдаланады.

Корпоративтік мәдениет-бұл компанияның сыртқы жағдайларға және ішкі интеграцияға бейімделу процесінде қалыптасқан, өзінің тиімділігін көрсеткен және ұйым мүшелерінің көпшілігі қолдайтын мінез-құлық үлгілерінің кешені. Корпоративтік мәдениет элементтерінің ішінде мыналарды ажыратуға болады:

- Қазіргі көшбасшылық жүйесі;
- Жанжалдарды шешу әдістері;
- Қабылданған байланыс жүйесі;
- Фирмадағы адамның жағдайы;

Заманауи топ-менеджерлер корпоративтік мәдениетті барлық департаменттер мен жеке қызметкерлерді ортақ мақсаттарға жетелейтін, қызметкерлердің бастамасын ынталандыратын және компанияның барлық бөлімдері арасындағы өнімді байланысты күшейтетін тиімді стратегиялық құрал ретінде қарастырады. Менеджерлер әр бизнес үшін жеке мәдениетті қалыптастыруға бағытталған, осылайша барлық деңгейдегі жұмысшылар оны түсінеді және ұстанады [3, 42 б].

Корпоративтік мәдениет-бұл лауазымдық нұсқаулық емес. Бұл көшбасшылық стилі, ұжымдағы қарым-қатынас, дәстүрлер, мерекелер, компанияның миссиясы және т.б. Корпоративтік мәдениет кез-келген ұйымда, меншіктің көлеміне, формасына және қызмет саласына қарамастан бар, өйткені кез-келген ұжымда өзіндік ережелер мен мінез-құлық нормалары бар. Бір жерде ол реттелген, жүйелі түрде дамып келеді, ал бір жерде бейберекет, хаотикалық, нақты Даму стратегиясы жоқ. [6, 38 б].

Ұйымның корпоративтік мәдениетінің ерекшеліктері көбінесе оның қызмет саласымен анықталады. Бірақ көбінесе бұл ақылға қонымды тәуекелге дайын болу, Достық, оптимизм, жұмысшыларды және көбінесе жеке мәселелерді шешуде әріптестердің қолдауы біртұтас корпоративтік «біз» қалыптастыруға және соның салдарынан барлық қызметкерлердің өркендеуге деген ұмтылысына ықпал етеді» [1, 64 б].

Сонымен қатар, корпоративтік мәдениеттің дамуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі басқару стилі екенін нақты түсіну керек. Басшының басты міндеті – компанияның корпоративтік рухына сәйкес келетін адамдарды тартуға және сақтауға мүмкіндік беретін басқару саясатын жүргізу. Кез-келген ұйымда компанияның миссиясы мен негізгі мақсаты анықталатын оның өмір сүру тұжырымдамасы болуы керек. Мақсаттардың бірлігіне қол жеткізу үшін топ мүшелеріне дерексіз ұғымдардан (миссия) нақты мақсаттар мен міндеттерге ауысуға болатын негізгі операциялар туралы жалпы түсініктер қажет. Мақсаттарды тұжырымдау миссияға жету әдістерін жасауға, шешілмеген мәселелерді анықтауға және оларды шешу барысында ортақ пікірге келуге көмектеседі. Корпоративтік мәдениет әдетте үш негізгі көзден тұрады:

- 1) ұйымның негізін қалаушылар болып табылатын адамдардың құндылықтары, көзқарастары, идеялары;
- 2) ұйымның даму процесінде алынған ұжымдық тәжірибе;
- 3) ұйымның жаңа мүшелері мен жаңа басшылар әкелген жаңа құндылықтар, көзқарастар, түсініктер.

Коммерциялық емес ұйымда корпоративтік мәдениетті дамытудың келесі әдістерін қолдануға болады:

1. сауалнама, тренингтер және т. б. арқылы ұйымдастыру проблемаларын диагностикалау;
2. қызметкерлердің қабілеттерін анықтау, өзін-өзі жүзеге асыру жолдарының бағытын анықтау;
3. ұжымда шығармашылық ахуалды қалыптастыру;
4. жаңадан қабылданған қызметкерлердің корпоративтік мәдениет талаптарына сәйкестігін диагностикалау;
5. жаңадан қабылданған қызметкерлерді Ережеге бейімдеуге көмектесу. ұйымның нормалары мен дәстүрлері.

Ұжымның әрбір мүшесі жұмыс пен мінез-құлықтың қандай нормалары мен принциптерін басшылыққа алу керектігін нақты түсінуі керек. Мұны қызметкерлерді ұйымның «мәдени ортасына» тарту арқылы нормалар мен принциптерді рәсімдеудің жоғары дәрежесі арқылы қамтамасыз етуге болады. Сонымен қатар, жұмысқа адал және шығармашылық көзқарастың дәстүрлері кез-келген ресми бақылауға қарағанда тиімдірек. Мұндай дәстүрлерді сақтау, ең алдымен, ұйым басшылығының міндеті болып табылады: персоналды басқаруға қатысты барлық іс-әрекеттер, соның ішінде жаңа қызметкерлерді іріктеу, оларды ұжымға бейімдеу және корпоративтік мәдениет

қағидаттарын оқыту рәсімдері адамдарды ортақ іске тартуға, жалпы нәтижеге жұмыс істеуге, компанияға құрмет пен оған деген мақтаныш сезімін дамытуға ықпал етуі тиіс» [2, 98 б]

Коммерциялық емес ұйымда пайда әлеуметтік әсерге ауыстырылды, сонымен бірге мен коммерциялық емес ұйымдағы кәсіпқойлар да әлеуметтік әсердің дәл осы мөлшеріне айтарлықтай әсер ете алатынына сенімдімін. Әр түрлі адамдар жүзеге асыратын әрекеттердің бірдей түрлері айтарлықтай өзгеше нәтижелерге әкелуі мүмкін. Мен мұнда Сергей Макшановтың сөзін келтіре аламын: «төртінші типтегі компаниялардың нақты қызметкерлеріне басқарушылық тәсілді табу-бұл тривиальды емес, бірақ топ-менеджменттің міндетті міндеті». [4, б. 57].

Сонымен қатар, коммерциялық емес ұйымдарда командаларды құрудың өте маңызды ерекшелігі-қайырымдылық саласына келген адамдар көбінесе "сидшифтинг" жасайды: бір саланың мамандары бола отырып, бизнесте жұмыс істей отырып, коммерциялық емес салаға ауысқан кезде олар ішінара немесе толығымен кәсіби жолды өзгертеді. Бейімделу үшін уақыт қажет. Дәл осы сәтте корпоративті мәдениеттің әсері айқын көрінеді: ұйым жаңа қызметкердің өсу әлеуетін қалай көреді және өсіммен қалай жұмыс істейді? ұйымның мәдениеті сөзсіз сәтсіздіктерді қолдай ма және т. б.? Бұл бірінші «челлендж», ал екінші «челлендж», жоғарыда көргеніміздей, жаңа қызметкер бейімделгеннен кейін (2-3 жыл ішінде не болады) ол қосымша сыныптың маманы болады және онымен жұмыс істеу, оны ұйымда дамыту үшін мүмкіндіктер жасау мұрағаттық және өте қиын міндет. Қызметкердің ауысуы әр түрлі себептерге байланысты қызметкер басқаратын бағытты / жобаны бірнеше ай бұрын, кейде бірнеше жылға қалдырады. Осы екі сұраққа жауаптар корпоративтік мәдениетті қалыптастыру тұрғысынан маңызды болып табылады.

Соңында, корпоративтік мәдениетті тұтастай алғанда әлеуметтік жобаны дамыту бұрышында қарастыруды ұсынамын. Кез-келген әлеуметтік жобаны келесі қажетті элементтердің дәйекті дамуында қарастыру керек:

1. Көру;
2. Мақсатты аудитория;
3. Мақсатты аудиторияның қажеттіліктері;
4. Өнім;
5. Платформа (мұнда it, әдістеме, ережелер);
6. Команда;
7. Ресурстар (материалдық және материалдық емес);
8. Өндіріс процесі;
9. Жылжыту процесі.

Корпоративтік мәдениет қызметкерлердің құндылықтарына көп сүйенеді. КЕҰ - да бұл әсіресе бірінші орынға шығады. Қажетті таңдау және ресурстардың тапшылығы жағдайында-біз шешім қабылдауға не сүйенеміз? Біз ең көп сенетін, өзімізді анықтайтын және дұрыс деп санайтын нәрсеге.

КЕҰ корпоративтік мәдениетін қалыптастыру үшін бірнеше негізгі факторларды көтергім келеді. Мен бірден ескертемін, факторлар бір-бірін жоққа шығармайды, бірақ оларды біріктіріп, сонымен бірге ұйымның мәдениетіне әсер етуі мүмкін.

1) көшбасшы /харизматикалық көшбасшы, жасаушы, гуру, шабыттандыратын билік. Көптеген жарқын жобалар әдетте осы фактордан басталады. Бұл харизматикалық шабыттандыратын, жарқын тұлға, кейде кәсіби көшбасшы фигурасы, ол айналасындағыларды ұйымдастыруға және ынталандыруға, өз идеясын жұқтыруға, қажетті ресурстарды (адами, қаржылық, ұйымдастырушылық) тартуға қабілетті.

Артықшылықтары: қоршаған ортаның инерттілігін және басқалардың скептицизмін жеңу, жаңа жобаға өмір беру үшін мұндай фигура қажет және көптеген жобалар тек көшбасшының энергиясы мен беделінің арқасында туады. Жоба алдымен нақты құрылымда болмауы мүмкін, қажетті қаржы мен жұмыс жағдайлары болмауы

мүмкін, бірақ мұндай көшбасшылар адамдарды жұмысқа жұқтыруы мүмкін. Мұндай адамдар қоғамдық пікір қалыптастырады және билік болып табылады. Оларға ұйымның донорлары мен клиенттері де сенеді.

Кемшіліктері: егер мұндай көшбасшы кенеттен ауырып қалса, шешімін өзгертсе немесе Әли жаңа идеядан Шабыт алса, ұйымға жойылу қаупі төнуі мүмкін. Сонымен қатар, ұзақ уақыт бірге жұмыс істегенде, сөзсіз, көшбасшының көңіл-күйі немесе тіпті көңілсіздігі пайда болады және қызметкерлердің осы уақытқа дейін жұмыс істеу үшін басқа да тіректері болуы маңызды: жобаның логикалық құрылымы, тұрақты жалақы, өлшенетін әлеуметтік әсер.

2) клиенттің тәжірибесіне ұқсас проблемасы бар сәйкестік.

Бірқатар ұйымдарда бұл фактор жұмыс үшін маңызды болып табылады. Мысалдар: АИТВ қолдау жобаларында тең кеңесшілер, анонимді маскүнемдер және ұқсас тәжірибесі бар адамдар көмектесетін басқа жобалар.

Бұл ең маңызды анықтамалық нүктелердің бірі: өзіндік ерекшелік, оны жеңу тәжірибесі, ауырсыну. Бұл әрқашан жұмыс емес, бұл әрқашан өмірдің бір бөлігі.

Сондай-ақ, мүгедек балалардың ата-аналары жасаған көптеген қайырымдылық жобалары мен бастамалары мысал бола алады: адамдарды ортақ міндет, ортақ қиын тәжірибе және ұқсас жағдайда басқа отбасыларды қолдау үшін бірігуге деген ұмтылыс біріктіреді, сонымен қатар өздері мен балалары үшін пайдалы жобалар жасайды.

Артықшылықтары: белгілі бір мағынада қызметкер немесе ерікті қазірдің өзінде белгілі бір сараптамаға ие, өйткені ол проблемаға тап болды және оны жеңді (немесе сәтті жеңді, басқаларға көмектесу үшін ресурстарды тапқаннан кейін), клиентті түсіну: мен оны өзім бастан өткердім. Табысты жеңу тәжірибесі көмек сұрағандардың сенімі мен адалдығының ең күшті факторы болып табылады. Көбінесе мұндай ұйымның қызметкерлерін министрлік идеясы, ортақ жеке миссия біріктіреді.

Кемшіліктері: барлық мәселелерді соңына дейін жеңуге болмайды. Маманның кері оралуы немесе жеке бұзылуы оны және ол көмектесетіндерді кері айналдыруы мүмкін. Сонымен қатар, жеке проблема мен жұмыстың мұндай тығыз байланысы адамды бір салаға жабады, оны осы салада бекітеді, кәсіби іске асырудың басқа мүмкіндіктерін есіне елестіреді.

3) отбасы немесе достар. Ұйым...отбасы немесе оның жалғасы ретінде қалыптасады: ұйымды ерлі-зайыптылар, туыстар, достар және қызметкерлердің бір бөлігі жасайды жұмыс істейді дәл олар отбасы мүшелері болғандықтан, олар арнайы құқықтар мен міндеттемелерге ие бола алады, әрдайым тиісті кәсіби біліктілігі мен жалақысы бола бермейді, бірақ әдетте көп және кездейсоқ қатысады. Немесе ұйым / жоба Достық, терең жеке туыстық, сенім, ынтымақтастық негізінде дамыды. Айтпақшы, қайырымдылық жобаларының көпшілігі осылай басталады. Достары және/немесе отбасы қолдайтын адамды шабыттандыратын идеямен. Мұндай ұйым өсіп, дамып, жаңа кәсіби қызметкерлермен толып, құрылымды құра алады немесе бірнеше жақын адамдардың жеке бастамасы болып қала алады және қарым-қатынастың бұзылуымен бірге ыдырай алады.

Артықшылықтары: терең жеке қатысу, еңбек қатынастарына қарағанда жоғары сенім, жұмысқа деген өте жоғары мотивация.

Кемшіліктері: жеке қарым-қатынас әрқашан кәсіби жұмысшыларға әсер етеді, қарым-қатынас бұзылған жағдайда жобаны жоғалту қаупі жоғары, интригалар, Бәсекелестік және жанама байланыс қаупі бар, бұл кезеңде барлық қызметкерлерде нақты Төлем шарттары бола бермейді.

4) нақты құрылымның болуы және кәсібилік пен сараптамаға бағдарлану. Барлық коммерциялық емес ұйымдар ресурстардың жетіспеушілігіне және басқа факторлардың әсеріне байланысты осы факторға дейін өспейді. Ұйымның дамуының бұл кезеңі, негізгі құндылық сараптама, шынайы кәсібилік, тәжірибе, тексеру, байыпты интроспекция және өте нақты құрылым мен жұмыс ережелері болған кезде. Адамдар мұнда бірге жұмыс

істейді, өйткені олар проблемаға дос/туысқандар/өздері әсер етеді (бірақ бұл да болуы мүмкін), бірақ олар ұйымның стратегиясын, миссиясын түсінеді, нақты құрылымды, ондағы рөлін көреді, кәсіби құралдарға ие, сол кәсіпқойлар тобында жұмыс істейді және (әдетте) өздерінде танылады сфера.

Артықшылықтары: өз саласындағы сарапшылармен жұмыс істеудің үлкен рахаты, әріптестер мен секторды тану, пысықталған құралдар мен регламенттердің болуы, жұмыстың нақты нәтижелері. Түсінікті иерархия, құрылым, рөл мүмкіндіктері, өз еңбегін тану және барабар бағалау, жұмыс тұрақтылығы

Кемшіліктері: ұйымның сапалық және сандық өсуі сөзсіз кейбір процестердің бюрократиясына және рәсімдердің рәсімделуіне әкеледі.

Мен сондай – ақ ұйымның корпоративтік мәдениеті статикалық емес және мәңгілікке тасқа қашалған нәрсе емес екенін атап өткім келеді. Мәдениетті адамдар жасайды және қолдайды, ал адамдар өзгереді, келеді және кетеді, үйренеді, күйіп кетеді, жаңа нәрсе әкеледі немесе керісінше, ескіден бас тартады.

Мен әр түрлі жобалардағы тәжірибемнен алған маңызды идеялардың бірі: ұйымның ішкі корпоративтік мәдениеті әрдайым клиентпен, ұйымның қамқорлығымен қарым-қатынас мәдениетін анықтайды. Айталық, егер қызметкерлер арасында бәсекелестік пен протекционизм (үй жануарларын ойнау), паттернализм немесе шекараны бұзу қабылданса, онда бұл қарым-қатынас стилі сөзсіз ұйымның алушыларына/клиенттеріне ауысады. Және керісінше. Егер қызметкер әріптестерінің құрметін сезінсе және өзіне қатысты салауатты шекараларды сақтаса, олар өз клиентіне бірдей қатынасты тарата алады [6, б. 48].

Қызметкерлердің корпоративтік сәйкестігін қалыптастыруға ықпал ететін корпоративтік мәдениетті мақсатты дамыту компанияның адами ресурстарын оның стратегиясын іске асыру үшін тиімді пайдалануға, компанияны басқару деңгейін арттыруға, команданың бірлігін нығайтуға, корпоративтік құндылықтарды қызметкерлерді жалпы ұйымдық мақсаттарға жетуге бағыттайтын стратегиялық ынталандырушы фактор ретінде пайдалануға мүмкіндік береді деген қорытынды жасауға болады.

Осыған байланысты үкіметтік емес ұйымдардың корпоративтік мәдениетін дамыту және қолдау мақсатында мынадай іс-шаралар қолданылады:

– біріншіден, бүкіл еңбек ұжымы үшін қолайлы құндылықтардың тұрақты жүйесін әзірлеу. Құндылықтар жүйесі корпоративтік этиканың ішкі өзегін ұйымдастырады;

– екіншіден, ұйымның корпоративтік кодексін құру ұсынылады, онда ұйым өз қызметін заңнамаға сәйкес жүзеге асырады;

– үшіншіден, корпоративтік мәдениетті қолдауға және еңбек ұжымын біріктіруге бағытталған персоналмен тренингтер өткізу жүйесін енгізуді ұсынамын;

– төртіншіден, экономика мен еңбек нарығындағы өзгерістерді ескере отырып, персоналды ынталандыру әдістерінің жүйесін әзірлеу ұсынылады.

Қорытындылай келе, корпоративтік мәдениетті шебер қолдана отырып, кәсіпорынды табысқа, өркендеуге және тұрақтылыққа әкелуге болады, ал білмегендіктен, керісінше нәтижелер болуы мүмкін деп айтуға болады.

Ұйымның корпоративтік мәдениетін қалыптастыру мен дамытуды барлық деңгейдегі іскерлік белсенділікке қатысушылардың өзара әрекеттесуі жағдайында жүзеге асыруға болады. Ол үшін қажет:

1) ашық пікірталастарды, оның ішінде құндылық айырмашылықтары туралы да бастамашылық ету;

2) персоналды құндылықтарды бағалауға және дамытуға, оларды күнделікті қызметте және барлық деңгейлерде шешімдер қабылдау кезінде іске асыруға тарту;

3) мінез-құлық үлгілерін нақтылау;

4) қызметкерлерге құндылыққа бағдарланған шешімдер мен іс-әрекеттер үшін ризашылық білдіру;

5) персоналды ішкі Ар-намыс кодексін әзірлеуге және өзгерістер мен қайта құрулар кезеңдерінде ұйымның құндылықтарын қайта қарау процестеріне тарту.

Мықты корпоративтік мәдениет заманауи бәсекеге қабілетті бизнес ортасында табысқа жетуді қалайтын кез келген ұйымға қажет. Қызметкерлердің қатысуын ынталандыру, тұтынушылардың қанағаттануына басымдық беру және инновацияларды ілгерілету арқылы компаниялар табысқа ықпал ететін және оларды бәсекелестерден ерекшелендіретін мәдениетті жасай алады.

Қазіргі менеджменттің өзі әлеуметтік-мәдени инновация технологиясының ерекшеліктерін алады. Ұйым-белгілі бір мәдениеттің тасымалдаушысы. Қазіргі экономика жағдайында қосымша бәсекелестік артықшылықтар жасай отырып, ұйымның, оның брендiнiң беделiне жеке және эмоционалды түс беретiн корпоративтi мәдениет. Ұйымның корпоративтік мәдениетін қалыптастыру-бұл оның ісiнiң парасаттылығының, менеджменттің құзыреттілігі мен тиімділігінің көрінісі, жаһандық әлемде өмір сүру шарты [8, 47 б]ү

Демек, корпоративті мәдениетті зерттеу, оның қалыптасуын бақылау, оның өзгеруін жетілдіру және реттеу қажет. Ол бүкіл кәсіпорынның органикалық бөлігіне айналуы керек, экономикалық және технологиялық дамумен, қазақстандық заңнама мен менталитеттің ерекшелігімен, сондай-ақ нақты кәсіпорынның ерекшелігімен байланысты заманауи талаптарға сәйкес келуі керек, ол алға қойылған мақсаттарға қол жеткізуге, демек, кәсіпорын қызметінің тиімділігін арттыруға көмектесуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы
2. Абанкина Т. В. коммерциялық емес ұйымның PR: қазіргі заманғы PR технологиялары мен коммуникация модельдерінің теориялық негіздері, 2007 ж. 251 б.
3. Абрамова С. Г., Костенчук И. А. «Корпоративтік мәдениет» ұғымы туралы, 2003. 287 б.
4. Василенко С. В. корпоративтік мәдениет персоналды тиімді басқару құралы ретінде. М., 2009.
5. Капитонов Э. А., Зинченко г. П., корпоративтік мәдениет теория және практика. - М.: «Альфа-пресс» баспасы. 2005. 207 б.
6. Капитонов, Е. А. корпоративті мәдениет және PR, Ростов-на-Дону: «Наурыз» баспа орталығы, 2003 ж. 416 б.
7. Қара-Мырза с. г. сананы қалай басқаруға болады. 2017. 464 б.
8. В. Ф. Комаров, А. П. Дугель корпоративті мәдениет: құрылыстың мәні мен әдістері. Новосибирск, 2009. 204 б.
9. Корпоративті мәдениет: теориядан практикаға: ғылыми еңбектер жинағы. Ульяновск, УлГТУ, 2010. 377 Б.
10. Корпоративтік мәдениет және көшбасшылық: Транс. ағылшын тілінен.- М.: Альпі бизнесі, 2008. – 160с.

ЖАСТАРДЫҢ КИНЕМАТОГРАФИЯЛЫҚ ҚАЛАУЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ: ӘЛЕУМЕТТІК ТОПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ

Әлеуметтану мамандығының, 1-курс магистранты **Рахымғалиқызы Д.**

Аңдатпа: Кино жастардың мәдени бейімділіктері мен тұлғасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік топтар, трендтер және цифрлық медиа сияқты әлеуметтік-мәдени аспектілер жастар арасында фильмдер мен кинематографиялық өнімдерді таңдауға айтарлықтай әсер етеді. Бұл мақалада әлеуметтік топтардың ерекшеліктеріне қарай жастардың кинематографиялық қалауларын анықтайтын әлеуметтік-мәдени факторлар талданады.

Кілт сөздер: Кинематографиялық артықшылықтар, жастар, әлеуметтік-мәдени аспектілер, әлеуметтік топтар, трендтер, әлеуметтік желілер, ұсыныстар, эмоциялық қажеттіліктер, психологиялық қажеттіліктер, мәдени әсерлер, медиа мәдениет, талқылау, фильмдер, жанрлар.

Ақпараттық кеңістіктің жаһандануы және қазіргі өмірдің медиатизациясы жағдайында адам өзінің бұқаралық ақпарат құралдары қызметінің субъектісіне айналады [1, б. 78-87]. Медиа өнімдерін таңдау қажеттіліктерді қанағаттандыруға әкелетін мотивтер мен күтулер негізінде жүзеге асырылады. Бұл сұрақтар кино сияқты ықпалды бұқаралық ақпарат құралдарын зерттеу кезінде ерекше мәнге ие болады. Жастардың кинематографиялық қалауы қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени динамикасы контекстінде зерттеудің маңызды саласын құрайды [2, б. 8]. Әлеуметтік топтар мен жеке қалауларға негізделі отырып, олар сәйкестендіруден бастап цифрлық медианың әсеріне дейін әртүрлі факторлардың өзара әрекеттесуінің нәтижесі болып табылады. Тарихи тұрғыдан алғанда, кино тек ойын-сауықты ғана емес, сонымен қатар көрнекі коммуникацияның, тұлғаны қалыптастырудың және идеяларды таратудың құралы болып табылатын қоғамның мәдени эволюциясында орталық орынға ие болды. Жастардың киноға деген бейімділігі туралы зерттеулер Пьер Бурдьё, Дуглас Келли және Эрих Фромм сияқты мәдениеттанушылар, әлеуметтанушылар мен психологтардың еңбектерінен бастау алады, оған бұл зерттеушілердің мәдени әдеттер, әлеуметтік құрылым және тұтынушылық мінез-құлықтың психологиялық аспектілері туралы жұмыстары негіз болады [3, б.39]. Әлеуметтік құрылыстың қазіргі теориялары тұрғысынан кинематографиялық преференциялар әлеуметтік топтар мен кіші топтар ішіндегі әлеуметтік өзара әрекеттесу және сәйкестікті қалыптастыру процесі ретінде қарастырылады. Джон Фиск пен Стюарт Холл әзірлеген қабылдау теориясы көрерменнің кинематографиялық мәтіндерді белсенді интерпретациялауына және осы үдерістегі мәдени контексттің рөліне бағытталған [4, б. 22]. Цифрлық медиа мен әлеуметтік желілердің ықпалының артып келе жатқанын ескере отырып, жастардың кинематографиялық қалауларын зерттеу өзекті бола түсті. Олар кинематографиялық преференцияларды қалыптастыру мен таратудағы цифрлық платформалардың рөлін көрсете отырып, медиа конвергенциясы мен әлеуметтік әсер теорияларына сүйенеді. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, бұл зерттеу кино және медиа тұтынушылық саласында мәдениеттанушы ғалымдардың, әлеуметтанушылар мен БАҚ зерттеушілерінің еңбектеріне, сондай-ақ эмпирикалық деректер мен қазіргі заманғы тенденцияларға негізделген теориялық және концептуалды негіздерді пайдалана отырып, жастардың киноға деген бейімділіктерінің әлеуметтік-мәдени аспектілерін талдауға тырысады.

Әлеуметтік-мәдени факторлар контекстінде жастардың кинематографиялық қалауларына қатысты негізгі аспектілерді төмендегідей бөліп қарастыруға болады: *Кинематография арқылы сәйкестендіру және өзін-өзі анықтау*. Кинематография қоғамда қалыптасатын құндылықтарды, идеалдар мен стереотиптерді бейнелейтін айна рөлін атқарады. Жастар өздерінің жеке басын іздеу кезеңінде бола отырып, шабыт іздеу

және өз құндылықтарын растау үшін кинематографиялық шығармаларға жиі жүгінеді. Эрих Фроммның жұмысы және оның мәдени өнімдер арқылы шынайылықты іздеу тұжырымдамасы осы тұрғыда өзекті бола бастады. *Әлеуметтік тенденциялар және мәдени әсерлер*. Кинематография - бұл әлеуметтік-мәдени өзгерістер мен қоғам алдында тұрған мәселелердің рефлексі. Жастар қоғамның белсенді элементі ретінде кинематографиялық шығармаларды таңдау арқылы осы тенденцияларға жауап береді. Пьер Бурдьенің мәдени әдеттер мен әлеуметтік таптар туралы еңбектері әлеуметтік факторлардың кинематографиялық артықшылықтарды қалай қалыптастыратынын түсінудің маңызды құралын ұсынады. *Әлеуметтік топтар мен кіші топтар*. Жастар әр түрлі әлеуметтік топтар мен кіші топтардан тұрады, олардың әрқайсысының кинематографияда өзіндік ерекше қалаулары мен қызығушылықтары бар. Әлеуметтік топтардағы кинематографиялық артықшылықтарды талдау әр топтағы кинематографиялық мәдениетті қандай факторлар қалыптастыратынын түсінуге мүмкіндік береді. *Сандық медиа мен әлеуметтік медианың әсері*. Цифрлық технологиялар мен әлеуметтік желілердің дамуымен кинематография мәдени өнімнің қол жетімді және ықпалды түріне айналды. Жастар әлеуметтік медианы фильмдерді талқылау, ұсыныстар алмасу және кинематографияда ортақ мүдделері бар қауымдастықтар құру үшін пайдаланады. *Эмоционалды және психологиялық қажеттіліктер*. Фильмдер эмоцияларды ояту және көрермендердің психологиялық қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне ие. Олар жастарға ойын-сауық, шабыт, түсіністік, тіпті терапия көзі бола алады. Осы саладағы зерттеулер кинематографияның қай жанрлары мен стильдері жастардың белгілі бір эмоционалды және психологиялық қажеттіліктеріне жүгінетінін түсінуге көмектеседі. Кинематографиялық бейімділіктерді зерттеу кезінде талдаудың іргелі кезеңдерінің бірі фильмдердің жанрын анықтау болып табылады. Шетелдік зерттеушілердің көпшілігі кинода «жанрдың» қалыптасуын Голливудтық студиялық жүйенің дамуымен, яғни американдық киномен байланыстырады. Кинодағы шығарманың жанрлық анықтамасы көрерменнің күтуімен байланысты, жанр коммуникация құралы ретінде шығарманы белгілі бір реакцияға дайындай отырып, тиісті аудиторияға бағыттауға мүмкіндік береді. Мысалы, кинотеоретик Р.Альтман жанрлық фильм кинопродюсерлер мен көрермендер арасындағы айтылмаған «келісім» нәтижесінде, көрермендер киноплакаттар мен трейлерлермен танысу сатысында белгілі бір эмоцияларды қанағаттандыруды немесе қабылдауды күтетінін атап өтті [5, б. 541-547].

Кинематографиядағы аудиторияның қалауын зерттеу ғылыми қызығушылықтың тақырыбы болып табылады, онымен бүкіл әлемнен келген зерттеушілер жұмыс істейді. Тұлға қасиеттері, құндылықтары және фильмнің мазмұнын таңдау арасындағы байланыс жүйелі талдаудың тақырыбына айналады. Мысалы, Н.С. Белоусова жеке тұлғаның негізгі қасиеттерінің кинематографиядағы қалауларға әсеріне назар аударады, құндылықтар жеке адамның қажеттіліктері мен аксеологиялық жоспарына сәйкес фильм мазмұнын таңдауды қалай қалыптастыратынын ашады [6, б.88]. Цукерман өз жұмысында тұлғаның үлгілерін және олардың фильм таңдауына әсерін зерттейді [7, б. 76-93]. Мукта және әріптестерінің (2017) зерттеулері әлеуметтік медиа деректерін талдап, психологиялық өлшемдер экшн жанрының таңдауын жақсы болжайтынын анықтады, ал құндылық өлшемдері триллер таңдауымен байланысты [8, б. 624-627]. Ригер мен Бентенің жұмысы (2018) стресс биомаркерінің деңгейін зерттеу арқылы фильмді көру мен қалпына келтіру тәжірибесі арасындағы байланысты тапты. Олар сондай-ақ эвдемониялық мотивацияны және оның фильмді тұтынуға әсерін қарастырады. Оливер мен Хартманн фильмдерді тұтыну өмірлік тәжірибені байыту және өмірдің мәнін түсіну үшін пайдалануға болатынын көрсете отырып, культтік фильмдерден алған сабақтарды қарастырды. Бұл зерттеулер фильмді тұтынудың тұлға мен құндылықтарға әсері туралы түсінігімізді ілгерілетіп қана қоймайды, сонымен қатар мазмұнды және маркетингтік стратегияларды әзірлеуге негіз болады. Дегенмен, фильмді

тұтыну, тұлға және құндылықтар арасындағы байланысты одан әрі талдау үшін қосымша зерттеулер қажет.

Жалпы, жастардың кинематографиялық қалауының әлеуметтік-мәдени аспектілерін түсіну әлеуметтану, мәдениеттану, психология және медиа зерттеулер саласындағы теориялық тұжырымдамаларды біріктіретін кешенді тәсілді қажет етеді. Бұл талдау фильмдерді таңдау динамикасын және олардың жастар арасындағы мәдени түсініктер мен құндылықтарды қалыптастыруға әсерін жақсы түсінуге көмектеседі.

Кино бұқаралық коммуникация құралы ретінде жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық дамуына күшті әсер ете отырып, көрерменге әсер етудің ерекше мүмкіндігіне ие. Қазіргі қоғамда отандық кинематографияның дамуына ерекше көңіл бөлініп жатыр, оның ішінде ұлттық кино(отандық) жастардың эмоционалдық-адамгершілік дамуына және оларды өз халқының және бүкіл адамзаттың жоғары рухани құндылықтарымен таныстыруға жан-жақты қолдау көрсетуге шақыруды мақсат етеді. Оған дәлел Қазақстан Республикасының 2019 жылы 3 қаңтарда қабылданған «Кинематография туралы» Заңында «ұлттық кино» ұғымына «Фильм халықтың рухани сұранысын қанағаттандыра алатын жоғары көркемдік деңгейде жасалуы тиіс, сондай-ақ, халық пен мемлекеттік мүддеге қызмет етуі тиіс, кино өнері арқылы Қазақстан Республикасын тану қажет» деп анықтама берілген [9].

Қазіргі қазақ кино үрдісінде бұқаралық және авторлық кинематографияның жақындасу үрдісін байқауға болады, отандық киносарапшы Б.Р. Нөгербек «Қазақ көркем фильмдеріндегі экрандық-фольклорлық дәстүрлер» атты кітабында «Бүгінде біз іс жүзінде автор мен бұқаралық кино арасындағы өткір, ерекше сызықтардың бұлыңғырлығын көріп отырмыз. Жалпы кинематографиялық үдеріс аясында да, біртұтас нақты фильмнің құрылымында да коммерциялық және авторлық кино жанрларының өзара енуі мен өзара ықпалы бар» [10, б. 376]. Осылайша, заманауи авторлық фильм режиссерлері жанрлық кинематографияны пайдалана отырып, көрерменге өздерінің авторлық позициясын жеткізу үшін жанрлық туындылар түсіре бастады («Әлемнің немқұрайлылығы», реж. А. Ержанов, 2017 ж., «Тұлғалық өсу тренингі», реж. Ф.Шәріпов, 2018, «Қара, қара», режиссер А.Ержанов, 2020, «Атбайдың жекпе-жегі», реж. А.Ержанов, 2021). Белгілі бір идеялық құндылыққа ие жанр шығарманың формасы мен мазмұнына тікелей байланысты. Кез келген өнердегі жанр – ұлттық және жаһандық тарихи жағдайда жасалған дәстүр [11, б. 4].

Осы тұрғыда Қазақстандық қазақ кинотанушысы және киносыншы, Қазақстан киносыншылар қауымдастығының президенті Гүльнара Ойратовна Абикееваның қазақстандық көрермендердің кино қалаулары туралы пікірін де қоса кетсек болады. Гүлнәр Әбікееваның пікірі бойынша жастардың киноға деген бейімділігін талдауы төмендегідей: Жастардың мәдени болмысының қалыптасуына киноға деген бейімділіктердің әсері: Фильмдерді таңдау жастардың мәдени бейімділіктері мен құндылықтарының қалыптасуы мен көрінісіне қалай әсер ететінін және бұл олардың өзін-өзі сәйкестендіруінде қалай көрінетінін зерттеу. Жастардың әртүрлі әлеуметтік-мәдени топтарындағы фильмдерді ұнатудың әлеуметтік-мәдени аспектілері: жыныс, жас, әлеуметтік мәртебе және мәдени контекст сияқты факторларға негізделген жастар топтары арасындағы фильмді көру қалауларының айырмашылығын талдау. БАҚ пен кино мәдениетінің жастар арасында стереотиптер мен наным-сенімдердің қалыптасуына әсері: Жастардың фильмдерді таңдауы арқылы қандай стереотиптер мен немқұрайлылықтарды күшейтуге немесе әлсіретуге болатынын және бұл олардың әлеуметтік мінез-құлқына және фильмдерді қабылдауына қалай әсер ететінін зерттеу. Жастардың әлеуметтік-мәдени қызметінің бөлігі ретінде кино тұтыну: Әлеуметтік-мәдени әрекет ретінде фильм көрудің рөлін талдау, оның ішінде көру әдеттері, жанрлық бейімділік, фильмдерді таңдау мотивтері және олардың жастардың әлеуметтік қатынастары мен әлеуметтік белсенділігіне әсері. Жастар арасындағы киноға басымдық берудің трансұлттық аспектілері: Жаһандану мен әлемдік кинематографияның

колжетімділігінің әртүрлі елдердегі және мәдени контексттегі жастардың киноға деген бейімділігіне әсерін, сондай-ақ олардың жастардың мәдени түсініктері мен дүниетанымының қалыптасуына әсерін зерттеу [12, б. 54-66].

Қазақстандық жастар арасында ең үлкен сұранысқа олардың қалауына, мәдени ықпалына және ағымдағы трендтеріне байланысты түрлі фильмдер ие болуы мүмкін. Алайда, жастар арасында фильмдердің танымалдылығын анықтай алатын кейбір жалпы тенденцияларға мыналар жатады: Голливуд блокбастерлері: көптеген қазақстандық жастар Голливуд фильмдеріне, әсіресе фантастика, суперқаһарман фильмдері, экшн және шытырман оқиғаларды қамтитын үлкен бюджеттік кинематографиялық жобаларға қызығушылық танытады. Жергілікті кинематография: қазақстандық режиссерлер мен актерлер түсірген фильмдер жастар арасында, әсіресе, егер олар Қазақстанның өзекті тақырыптарын, мәдени ерекшеліктерін немесе тарихи оқиғаларын көрсетсе, танымал бола алады. Жастар өмірі туралы фильмдер: жастар өмірі, оның проблемалары, қуаныштары, достығы мен махаббаты туралы әңгімелейтін фильмдер Қазақстандағы жастарға жиі әсер етеді. Әлеуметтік мәселелер туралы фильмдер: теңсіздік, нәсілшілдік, есірткі, жасөспірім кезіндегі қиындықтар сияқты әлеуметтік мәселелерді қозғайтын картиналар өзекті мәселелерге қызығушылық танытқан жастар арасында танымал болуы мүмкін. Шытырман оқиғалар мен қиял-ғажайып фильмдер: жастар оларды қиял мен таңғажайып сюжеттер әлеміне айналдыратын шытырман оқиғалар, қиял және мистика туралы фильмдерге қызығушылық таныта алады. Махаббат пен романтика туралы фильмдер: романтикалық фильмдер мен драмалар жастар арасында, әсіресе махаббат пен қарым-қатынас туралы әңгімелерге қызығушылық танытқандар арасында танымал болуы мүмкін. Бұл фильмдердің Қазақстандағы жастар арасында танымалдылығына әсер етуі мүмкін кейбір факторлар ғана. Сайып келгенде, фильмдерді таңдау әр көрерменнің жеке қалауына байланысты.

Қорытындылай келе, ұсынылған мақалада кинематография және фильмді тұтыну саласындағы зерттеулердің әртүрлі аспектілері, қазақстандық жастардың кинематографиялық қалауы мен көру мотивациясы талданады. Алынған нәтижелер фильмді тұтынуды, сондай-ақ фильмдерді таңдауға әртүрлі жанрлар мен көру мотивтерінің әсерін талдау кезінде жеке психологиялық ерекшеліктерді ескерудің маңыздылығын көрсетеді. Зерттеуде анықталған тенденциялар аудиторияның қалауы мен қажеттіліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және фильмнің мазмұны мен маркетингтік стратегияларын әзірлеу кезінде режиссерлер мен маркетингшілер үшін құнды ақпарат береді. Сонымен қатар, мақалада фильм тұтыну саласында, оның ішінде Қазақстандағы қазіргі жастардың құндылық бағдарларын қалыптастыруға ұлттық кинематографияның ықпалын зерделеу және фильмді тұтынудың қазіргі тенденцияларына талдау жасауды қоса алғанда, одан әрі зерттеу қажеттілігі атап өтілген. Тұтастай алғанда, бұл зерттеу қазақстандық жастар контекстінде фильмді тұтыну туралы жаңа білім беріп қана қоймайды, сонымен қатар фильмді тұтыну динамикасын жақсырақ түсінуге көрермендердің қажеттіліктері мен қалауын анықтауға және кинематографиялық ұсынысты өзгермелі жағдайға бейімдеуге көмектесетін осы саладағы одан әрі зерттеулерді дамытуға ынталандырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Воскресенская Н.Г. Социально-психологическая характеристика любителей определенных киножанров // Вопросы психологии. 2015. № 2, С. 78–87.
2. Кубрак Т.А. Проблема информационно-психологической безопасности в кинодискурсе // Психологические исследования. 2016. Т. 9, № 47. С. 8. URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 01.04.2017)].
3. Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Harvard University Press.

4. Hall, S. (1980). Encoding and Decoding in the Television Discourse. Centre for Contemporary Cultural Studies.
5. Татаринцев С. Он был поклонником Яна Пятого, И Он был Фанатом. —2019. - №21 — — С. 541-547. - URL <https://moluch.ru/archive/259/59595/> (дата обращения: 08.05.2020)или Рик Альтман. (1984). Семантический/синтаксический подход к жанру фильма. Журнал "Кино", 23 (3), 6-18. doi: 10.2307/1225093
6. Белоусова Н.С. Соотношение ценностных ориентаций и субъективного качества жизни молодежи. – Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 2017. – 88 с
7. Pekic J., Milovanovic I. Relacije osobina ličnosti i motivacije za gledanje filmova // Zbornik radova Akademije umetnosti. – 2016. – Vol 4. – P. 76-93
8. Genre Preferences from Personality and Values of Social Media Users // Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media. – 2017. – Vol 11. – No 2. – P. 624-627.
9. Қазақстан Республикасының «Кинематография туралы» 2019 жылы 3 қаңтардағы Заңы
10. Ногербек Б.Р. Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино. Алматы, 2008. - 376 с.
11. Г.У. Ешмуратова, Н.Н. Хон Кинематографиялық талғам және тұлғалық жеке қасиеттер: эмпирикалық зерттеу. «Тұран» университеті, Қазақстан, Алматы қ. 2022. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ, «Психология» сериясы No1(70) 2022ж
12. Абиқеева Гульнара. «Кино как ведущая креативная индустрия Казахстана». Central Asian Journal of Art Studies, т. 7, № 1, 2022, с. 54–66. DOI 10.47940/cajas.v7i1.545.

ИНТЕРНЕТ ОРТАДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ ДЕВИАНТТЫ БЕЛСЕНДІЛІГІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Әлеуметтану мамандығының 1- курс магистраты **Әлібекова А.**

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*Ғылыми жетекші: Шабденова А.Б, PhD, әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс
кафедрасының доцент м.а., Қазақстан, Алматы қ.*

Аңдатпа: Мақалада интернеттің заманауи әлемдегі және қоғам өміріндегі рөлі атап өтіледі. Статистикалық және зерттеу деректері негізінде желіні жиі пайдаланушылардың жас санаты көрсетіледі. Бірнеше Ресейлік және шетелдік шығармаларды талдай отырып, интернет ортасындағы жастардың девиантты мінез-құлқының негізгі жіктелуі анықталады.

Кілт сөздер: Интернет, жастар, девиантты мінез-құлық, ауытқушылық, киберқорлық, тәуелділік, желілік троллинг, насихат.

Кіріспе

Технология қоғам өмірінде үлкен орынға ие болған қазіргі әлемде интернеттің рөлі аса маңызды. Қазіргі уақытта интернет байланыс, өзін-өзі дамыту, бизнесті ілгерілету, жұмыс және т.б. процесстер үшін ақпараттық орта да, виртуалды орта да болып табылады. Мәселен, 2024 жылғы 5 қаңтардағы жағдай бойынша 5.30 миллиард интернет қолданушылар саны байқалады, бұл әлем халқының 66% тең. 2023 жылдың соңында бұл көрсеткіш 5.16 миллиард адамды құрады. Орташа ғаламдық интернет қолданушысы күн сайын желіде жеті сағат өткізеді [1]. Яғни, бұл дегеніміз, интернетті пайдалану үрдісі жыл сайын артып келеді және адамдар өз уақыттарының үштен бір бөлігін желіде өткізеді. Сондай-ақ, қазіргі уақытта интернет кеңістігінде жастарды жиі байқауға болады. Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша, Қазақстанда 6-15 жас аралығындағы балалардың – ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланушылардың үлесі 2022 жылы: компьютер пайдаланушылары – 90,5%, интернет пайдаланушылары – 92,2% құрады [2]. Осы деректерді талдай отырып, жастардың

пайызы, әсіресе интернет ортасындағы жасөспірімдердің үлесі жас санатының қалған бөлігінен көп деп болжауға болады.

Интернет пен әлеуметтік желілердің айтарлықтай пайдасына қарамастан, бірқатар жағымсыз салдары да бар. Сондай-ақ, интернет алаңындағы жастардың әлеуметтік белсенділігі ұтымды да, девиантты да болуы мүмкін. Жастардың девиантты мінез-құлқы іс жүзінде де, виртуалды ортада да байқалады, бұл қоғамның әдеттегі, тұрақты нормаларын бұзады, қолайлы ортаға қайшы келеді және әлеуметтік және жеке тұрақсыздық қаупін арттырады.

Соңғы уақытта көптеген зерттеушілер виртуалды әлемдегі девиантты белсенділікке назар аударып, оның бірнеше түрін бөліп көрсетті. Мәселен, В. Д. Менделевич пен А. И. Лучинкина интернеттегі девиантты белсенділіктің келесі түрлерін ажыратады: хакерлік, троллинг, интернет-алаяқтардың, неке алаяқтарының және т.б. қызметі [3, 13 б]. Ресейлік және шетелдік авторлар Интернеттегі жастардың қауіпсіздігіне қауіп төндіретін негізгі топтарды анықтады (Н.Виллард, Р. Ковальский, Д. Палфей, и. А. Федоренко) [4]. Мысалы: бейтаныс адамдармен қажетсіз қарым-қатынас, қауіпті және қолайсыз материалдарға қол жеткізу және т.б. Басқаша айтқанда, желіде девиантты мінез-құлық түрлерінің нақты жіктелуі жоқ, бірақ олардың негізгілерін анықтауға мүмкіндік бар.

Интернеттегі жастардың девиантты мінез-құлқы тақырыбына қатысты бірқатар зерттеулерді талдай отырып, негізгі түрлерін ажыратуға болады:

1. Кибербуллинг. Бүгінгі таңда виртуалды кеңістіктегі жастардың девиантты мінез-құлқы – кибербуллинг – электрондық пошта, блогтар, онлайн ойындар және веб-сайттарда көрсетілген басқа адамдарды қорлауға бағытталған адамның немесе топтың қайталанған және дұшпандық мінез-құлқы ең көп таралған [4. 56 б]. Яғни, бұл интернеттегі мінез-құлықтың бірдей девиантты, бақыланбайтын, теріс сипаты.

Соңғы жылдары кибербуллинг қарқын алуда және оған түскен балалар, мектеп оқушылары мен жастардың саны артып келеді, әсіресе әлеуметтік желілердегі үлкен аудиториясы барлар бұл мәселеге жиі тап болды. Мысалы, әйгілі әлеуметтік желі VK компаниясы 2019 жылдан бастап кибербуллинг мәселесін зерттеп келеді және 2023 жылы интернеттегі қорлау тақырыбындағы зерттеулерін қорытындылады. Сандық сауалнама нәтижелеріне сәйкес, пайдаланушылардың 42% соңғы екі жылда интернеттегі кибербуллинг деңгейі өсті деп санайды, 33% кибербуллингтің құрбаны болды, ал 58% кибербуллинг нақты өмірдегі агрессиямен бірдей немесе одан да маңызды мәселе екеніне сенімді. Респонденттердің айтуынша: «Әдетте, кибербуллинг топтық және анонимді түрде жүзеге асырылады». Сауалнамаға қатысушылардың көпшілігі (38%) кез келген жыныстағы және жастағы адам қорлаудың құрбаны болуы мүмкін деп санайды. Алайда, олар көбінесе балалар мен жастарға тиеді: орта мектеп оқушылары (24%), жоғары мектеп оқушылары (19%), 18-24 жас аралығындағы жастар (15%) [5]. Яғни, интернет-троллинг мәселесі өзекті және қорқытудың басқа түрлерімен салыстырғанда топтық шабуыл, агрессия, анонимділік, жүйелілік, қашықтық және т.б. сияқты қасиеттерге ие, бұл мәселені одан әрі қиындатады.

Қазақстан аумағында осы құбылысты қарастыра отырып, нақты статистикалық, талдамалық деректерді көрсету қиын, себебі буллинг, кибербуллинг мәселесі жиі көтеріледі және талқыланады, бірақ зерттеулер жеткіліксіз және нақты сандар аз.

«Жастар» ғылыми-зерттеу орталығының 2023 жылғы аналитикалық есебіне сәйкес, сауалнамаға қатысқандардың 21,1% буллинг көбінесе әлеуметтік желілерде және интернетте кездеседі деп санайды [6]. Сондай-ақ, әлеуметтанушы, «Стратегия» атты әлеуметтік және саяси зерттеулер орталығының үйлестірушісі Ольга Симакованың айтуынша: біріншіден, кибербуллингтің құрбандары көбінесе әлеуметтік желілерде тым ашық немесе олардың достарының тізімі тым көп, екіншіден, желідегі қылмыскерлердің немесе буллингті көтеретіндердің білім деңгейі офлайн режимге қарағанда жоғары [7]. Яғни, желіден тыс буллингпен салыстырғанда, онлайн\кибербуллингте агрессор заңды

жазаны айналып өтіп, біреуге зиян келтіру үшін тиісті білім, өткір ойлау және тапқырлықты қажет етеді. Ольга Симакова троллинг, хейтеринг, флейминг және пранкеринг сияқты буллингте қолданылатын бірнеше тәсілдерді бөліп көрсетеді. Кибербуллингтің ұсынылған түрлерін талдай отырып, олардың қасиеттерін ажыратуға болады: агрессивті, пассивті, сонымен қатар жасырын (пранк жасау – әзіл мен ойын сылтауын қолданады).

Кибербуллингтің алдын алу және жастардың, әсіресе жасөспірімдер мен оқушылардың эмоционалдық жағдайын сақтау мақсатында Қазақстан Республикасының электрондық үкіметі ата-аналарға және буллингке ұшырағандарға: өзекті тақырыптар бойынша өз балаларымен үнемі байланыста болуға және жиі әңгімелер жүргізуге, өздерін және әлеуметтік желілердегі аккаунттарын қауіпсіздендіруге, яғни кілт сөздер орнатуға, кодтауға және т.б. шаралар қолдануға кеңес береді.

2. Желілік тәуелділік. Желіде мерзімді уақыт өткізу, әртүрлі интернет қызметтерін пайдалану, пайдаланудағы жеңілділік мен қолжетімділік, шексіз мүмкіндіктер, онда ашылған ақпараттың көптігі, ойын-сауық түрлері мен мүмкіндіктерінің жіктелуі жастар арасында Интернетке тәуелділіктің басты себебі болуы мүмкін. Жоғарыда айтылғандай, орташа есеппен бір адам желіде 7 сағат уақыт өткізеді, бірақ тәуелді адам интернетте шамамен 20-24 сағат өткізе алады. Интернетке тәуелділіктің негізгі себебі – бұл сәйкессіздік, дәлірек айтқанда виртуалды әлемнің нақты әлемнен артықшылығы және осы негізде адамдардың Интернет ортасында көбірек уақыт өткізуге деген ұмтылысы. Яғни, интернетте жұмыс істеу мен оқу қажеттілігімен уақытты алып тастай отырып, желіде ұзақ уақыт өткізудің қалған себептері аддиктивті мінез-құлық болып саналады. Аддиктивті мінез-құлық проблемалардан аулақ болуды, психологиялық жағдайды жақсарту мақсатында шындықтан аулақ болуды білдіреді. Бұл тәуелділікке алып келеді.

Ғылыми-зерттеу орталығының зерттеу деректері жастардың 74,3% қандай да бір дәрежеде әлеуметтік желілерді пайдаланатынын көрсетті, бұл қызмет түрлері бойынша ең жоғары көрсеткіш. Әрі қарай, танымалдығы бойынша-интернетте фильмдер мен бейнелерді көру, бұны жастардың 63,6% үнемі жасайды [6, 154 б]. Яғни, негізінен жастардың әлеуметтік желілер мен интернетке белсенді қатысуы байқалады.

Айта кету керек, интернетке тәуелділік басқа да бірқатар әлеуметтік мәселелерді тудырады немесе кейбір зерттеушілер анықтағандай бірнеше түрге бөлінеді. Мысалы: ойынға тәуелділік – құмар ойындар, лудомания, бақылаусыз интернет серфинг немесе қажетсіз ақпаратты іздеу, қарым-қатынастың болмауына байланысты қауіпті онлайн байланыстар мен таныстар табу және т.б.

3. Теріс әдеттерді, көзқарастарды немесе ағымдарды насихаттау. Күн сайын желінің әрбір пайдаланушысы интернеттегі ақпараттың үлкен ағынына тап болады. Бұл саясат, экономика немесе атақты адамдардың жеке сенсациялары, блогерлердің пікірі, белгілі және белгісіз фактілер, сирек кадрлар және т.б. туралы жаңалықтар болуы мүмкін, бірақ Интернетте берілген барлық ақпарат цензурасыз, тексерілмейтіндіктен, ол бұрыс, рас емес немесе одан да жаманы теріс және жас ұрпақ көруге тыйым салынатындай болуы мүмкін.

Мәселен, белгілі бір саяси кандидатты немесе партияны насихаттау (үгіттеу) қоғамдық пікірді манипуляциялау мақсатында жүзеге асырылады, бұл өз кезегінде біреудің тарапынан теріс пікір, онлайн қақтығыстар мен даулар тудырады. Манипуляцияның бұл түрі үшін тірі агенттер де, жалған беттер(фейктер) мен боттар да қолданылады.

Адам туралы белгісіз, жеке ақпаратты тарату немесе басқаша айтқанда, бұрмалау(фальсификация), жалған ақпарат(дезинформация) белгілі бір адамға қатерлі, заңсыз сипаттама мен зиян келтіреді. Дегенмен, біреудің жеке ақпаратын, фотосуретін немесе бейнесін тарату заңсыз әрекет болса да, дистрибьюторды табу өте күрделі процесс және интернеттегі буллинг тез таралады.

Радикалды, экстремалды діни ағымдарды немесе табыстың белгілі бір түрін насихаттау: мысалы, қаржы пирамидасы одан да көп проблемаларды тудырады. Жалған исламдық, жалған христиандық бағыттардың белсенді таралуы және діни ақпараттың бұрмалануы радикалды, экстремалды ұйымдарды жалдаудың бір бөлігі болды. Қазіргі уақытта әрбір дерлік әлеуметтік желіде діни салаға қатысты аккаунттар, топтар, жарияланымдар бар, бірақ олардың барлығы бірдей сенімді емес. Мұндай қате ақпарат уақыт өте келе адамдарды фанатикалық әрекеттерге итермелейді. Сонымен қатар, бастапқыда кез-келген діннің канондары туралы бұрмаланған ақпаратты сіңірген адам «таратушыға» айналады және одан да көп адамдарды өзімен тартады.

Қаржы пирамидаларына және желідегі оңай табыстың түрлеріне келетін болсақ: кейбір адамдар ұсынатын, жарнамалайтын және белгісіз бағытқа белгілі бір үлес қосу арқылы қол жеткізген «мінсіз, гүлденген» өмір басқа адамдар үшін, яғни ізбасарлар үшін болашақта «тұзақ» болуы мүмкін. Негізінен, бұл схемаға тұрақты табысы жоқ және тез, қажетсіз күш-жігерсіз ақша табуға деген үлкен мақсаты бар жастар, дәлірек айтқанда студенттер немесе мектеп оқушылары қатысады.

Осылайша, үгіт-насихат, жалған ақпарат, бұрмалау және т.б. процестер адамдардың девиантты мінез-құлық түрлері болып табылады, себебі таралу әрекеті бір адамның немесе адамдар тобының атынан жүзеге асырылады.

Қорытынды

Технологиялық прогресс, интернет, әлеуметтік желілердің, бұқаралық ақпарат құралдарының күші және т.б. адам өмірі мен уақытының бір бөлігін жаулап алған қазіргі әлемде вертуалды әлем әлеуметтік байланыстардың, жұмыстың, жеке өмірдің орнына айналды. Солардың бірі – адамдардың девиантты мінез-құлқы. Жастар өздерінің жасына және дағдыларына байланысты интернетте жиі уақыт өткізетіндіктен, олардың девиантты мінез-құлқы зерттелді.

Интернет кеңістігіндегі девиантты мінез-құлықтың түрлері мен типологиясы әртүрлі және түрлі зерттеулерде әртүрлі жолдармен көрсетілген. Бірақ егер олардың негізгілерін бөліп қарасақ, бұл кибербуллинг, желілік тәуелділік (сонымен қатар интернет ортасында жүзеге асырылатын құмар ойындар, лудомания және басқа тәуелділіктер) және әртүрлі ағымдарды насихаттау (фальсификация, дезинформация).

Осы саладағы шағын зерттеулерге қарамастан, ата-аналары мен жақындарының бірқатар шағымдарының арқасында Қазақстан Республикасының Үкіметі бірнеше жыл бойы осы проблемалармен күресудің шаралары мен Заңдарын қабылдап келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. 100 + интернет-статистика және үрдістер [2024 жылы жаңартылған] – [Электрондық ресурс]. – URL: <https://www.websiterating.com/ru/research/internet-statistics-facts/#references>
2. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросы. – [Электрондық ресурс]. – URL: <https://bala.stat.gov.kz/dolya-detej-v-vozraste-6-15-let--polzovatelej-informatsionno-kommunikatsionnymi-tehnologiyami/>
3. Осипова, А. А. Особенности девиантного поведения молодежи в виртуальной среде / А. А. Осипова, Д. В. Давыденко, Ю. Р. А. Абдулкадир // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2020. – № 6. – С. 43-48. – DOI 10.23672/e2885-8389-1364-q. – EDN DVABKO.
4. Мазурчук Екатерина Олеговна. Девиантное поведение молодежи в виртуальном пространстве: кибербуллинг / Мазурчук Екатерина Олеговна, Мазурчук Нина Ивановна // психолого-педагогическое образование. – 2020. – С. 224 – 229.
5. Кибербуллинг 2023 бес жылдық зерттеулерден кейін интернеттегі қорлау мәселесіне көзқарас қалай өзгерді. – [Электрондық ресурс]. – URL: <https://cloud.mail.ru/public/PGWR/gbk6ex4aB>

6. Ахантаева С.Ж., Кожабекова Д.А., Сулейменова М.Ж., Арғынбаева Ж.Ж., Альшанская А.А., Касимова Г.М. «Қазақстан жастары — 2023» Ұлттық баяндамасы. Национальный доклад «Молодежь Казахстана — 2023». «National report Youth of Kazakhstan — 2023».
7. Кибербуллинг әлеуметтанушы көзқарасымен – [Электрондық ресурс]. – URL: https://eljastary.kz/ru/news/17481/?sphrase_id=2997

АУТИЗМ СПЕКТРІ БҰЗЫЛҒАН БАЛАЛАРДЫҢ ОТБАСЫЛАРЫМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС

Әлеуметтік жұмыс мамандығы **Момынханова А.Н.**

annellya2000@mail.ru

Амитов С.А. жетекшілігімен

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аннотация. Мақала аутизм спектрі бұзылған (ASD) балалары бар отбасылармен әлеуметтік жұмысқа бағытталған. Аутизм спектрінің бұзылуы-бұл қарым-қатынасқа, әлеуметтік өзара әрекеттесуге және мінез-құлыққа әсер етеді. Мақалада әлеуметтік қызметкердің осындай отбасылармен жұмысының әртүрлі аспектілері қарастырылады.

АСД бар балалардың отбасыларымен жұмыс жасаудағы эмпатия мен түсінудің маңыздылығын талқылайды. Олар әлеуметтік қызметкер мен отбасы арасындағы сенімді қарым-қатынас пен ынтымақтастықтың маңыздылығын атап көрсетеді. Отбасына ақпараттық және эмоционалды қолдау көрсету әлеуметтік қызметкер жұмысының негізгі аспектісіне айналады. Мақала әлеуметтік қызметкерлердің АСД бар балалары бар отбасылармен жұмыс істеуінің маңыздылығына назар аударады. Олар ASD бар баланың және жалпы отбасының өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал ете отырып, отбасына ақпараттық, эмоционалды және практикалық қолдау көрсетуде шешуші рөл атқарады.

Кілт сөздер: Аутизм, әлеуметтік жұмыс, отбасы

Аннотация. Статья посвящена социальной работе с семьями с детьми с расстройствами аутистического спектра (рас). Расстройство аутистического спектра-это расстройство, которое влияет на общение, социальное взаимодействие и поведение. В статье рассматриваются различные аспекты работы социального работника с такими семьями.

Обсуждает важность сочувствия и понимания при работе с семьями детей с РАС. Они подчеркивают важность доверительных отношений и сотрудничества между социальным работником и семьей. Информационная и эмоциональная поддержка семьи становится ключевым аспектом работы социального работника. В статье подчеркивается важность работы социальных работников с семьями с детьми с РАС. Они играют ключевую роль в предоставлении информационной, эмоциональной и практической поддержки семье, способствуя улучшению качества жизни ребенка с РАС и семьи в целом.

Ключевые слова: Аутизм, социальная работа, семья

Annotation. The article is devoted to social work with families with children with autism spectrum disorders (ASD). Autism spectrum disorder is a disorder that affects communication, social interaction, and behavior. The article discusses various aspects of the work of a social worker with such families.

Discusses the importance of empathy and understanding when working with families of children with ASD. They emphasize the importance of trusting relationships and cooperation between the social worker and the family. Informational and emotional support for the family is becoming a key aspect of the work of a social worker. The article highlights the importance of social workers working with families with children with ASD. They play a key role in providing information, emotional and practical support to the family, contributing to improving the quality of life of a child with ASD and the family as a whole.

Keywords: Autism, social work, family

Кіріспе

Аутизм спектрінің бұзылуының (ASD) таралуымен осындай бұзылулары бар балалары бар отбасыларды қолдауға бағытталған әлеуметтік жұмысты дамыту маңызды бола бастады. ASD-бұл балалардың қарым-қатынасына, әлеуметтік өзара әрекеттесуіне және мінез-құлқына әсер ететін нейродаму. АСД бар балалар мен олардың отбасылары әлеуметтік қызметкерлердің ерекше назары мен қолдауын қажет ететін көптеген қиындықтар мен қиындықтарға тап болады.

Бұл мақаланың мақсаты аутизм спектрінің бұзылу режимі бар балалардың отбасыларымен Әлеуметтік жұмыстың рөлі мен міндеттерін қарастыру болып табылады. Біз әлеуметтік қызметкер жұмысының әртүрлі аспектілеріне назар аударамыз және осы отбасылармен тиімді қарым-қатынас жасау үшін практикалық нұсқаулар береміз.

Біріншіден, әлеуметтік қызметкердің АСД бар балалардың отбасыларымен жұмысындағы эмпатия мен түсінудің маңыздылығы. Әрбір отбасы бірегей екенін және әр баланың ASD-мен тәжірибесі әртүрлі екенін ескеру маңызды. Әлеуметтік қызметкер ата-аналар мен балалар кездесетін қиындықтарға терең түсіністік пен жанашырлық танытуы керек. Бұл сенімді қарым-қатынас орнатуға және ынтымақтастық үшін қолайлы жағдай жасауға көмектеседі.

Әлеуметтік қызметкер жұмысының маңызды аспектілерінің бірі-отбасыларға ақпараттық және эмоционалды қолдау көрсету. АСД бар балалардың ата-аналары көбінесе қорқыныш, үрей және өз қабілеттеріне деген сенімсіздікті сезінеді. Оларға аутизм спектрінің бұзылуы туралы қажетті ақпаратты беру, қолда бар ресурстар мен қызметтерді түсіндіру және эмоционалды стрессті жеңуге көмектесу маңызды. Әлеуметтік қызметкер фасилитатор рөлін атқара алады, отбасы мен қолдау көрсете алатын әртүрлі ұйымдар мен мекемелер арасындағы байланыс.

Инклюзия және қызметтердің қолжетімділігі мәселелері әлеуметтік қызметкердің АСД бар балалардың отбасыларымен жұмысында да маңызды. Біздің қоғамда АСД бар балаларды білім беру және әлеуметтік ортаға қосудың маңыздылығы барған сайын мойындалуда. Әлеуметтік қызметкер ASD бар балаларға білім беру, оңалту және қолдау үшін тең мүмкіндіктер мен қолжетімділік үшін күресуі керек. Бұл білім беру бағдарламасын бейімдеуді, қолдау ортасын құруды, тәрбиешілерді оқытуды және қызметтердің қолжетімділігін қамтамасыз етуді қамтуы мүмкін.

Негізгі бөлім

Аутизм спектрі бұзылған балалардың отбасыларымен әлеуметтік жұмыс-бұл әлеуметтік қызмет көрсету мамандарының ерекше назарын қажет ететін маңызды және өзекті тақырып. Аутизм спектрінің бұзылуы (ASD) өзара әрекеттесу, әлеуметтік байланыс және мінез-құлық мәселелерінде көрінетін күрделі неврологиялық бұзылулар болып табылады.

АСД бар балалары бар отбасылар жиі үлкен қиындықтар мен қиындықтарға тап болады. АСД бар баланы тәрбиелеу және күту арнайы білімді, дағдыларды және қолдауды қажет етеді. Дәл осы жерде әлеуметтік қызметкерлер осы отбасыларға көмек пен ресурстар беру арқылы маңызды рөл атқарады.

АСД бар балалардың отбасыларымен Әлеуметтік жұмыстың негізгі міндеттерінің бірі-отбасының жұмысын қолдау. ASD отбасылық динамикаға айтарлықтай әсер етуі

мүмкін, бұл стрессті, эмоционалды және физикалық шаршауды тудырады. Әлеуметтік қызметкерлер отбасыларға күресу стратегияларын дамытуға, қақтығыстарды жеңуге және баланың дамуы үшін оңтайлы ортаны қамтамасыз етуге көмектеседі.

Сонымен қатар, әлеуметтік қызметкерлер ASD бар балалардың отбасыларына әртүрлі ресурстарға қол жеткізуге және қолдауға көмектеседі. Бұл баланың мамандандырылған бағдарламалық іс-шараларға қатысуын ұйымдастыруды, медициналық көмек алуды, арнайы білім беру қызметтеріне қол жеткізуді және қоғамдастықтың қолдауын қамтуы мүмкін.

АСД бар балалардың отбасыларымен Әлеуметтік жұмыстың тағы бір маңызды міндеті-баланың әлеуметтік интеграциясын қолдау. Әлеуметтік оқшаулану және басқаларды түсінбеу АСД бар баланың қоғамдық өмірге толыққанды қатысуына кедергі болуы мүмкін. Әлеуметтік қызметкерлер отбасыларға баланың әлеуметтік дағдыларын дамытуға көмектеседі, білім беру мекемелері мен қоғамдастықта қоршаған ортаны құруға қолдау мен көмек көрсетеді.

Ақырында, ASD бар балалардың отбасыларымен әлеуметтік жұмыс ата-аналар мен басқа жақын адамдар үшін қолдау желілерін құруға бағытталған. ASD бар балалардың ата-аналары оқшаулану, шаршау және қолдаудың жетіспеушілігін сезінуі мүмкін. Әлеуметтік қызметкерлер оларға тәжірибе алмасуға, ақпарат алуға және эмоционалды қолдау алуға болатын қоғамдастық пен қолдау топтарын табуға көмектеседі. Осылайша, АСД бар балалардың отбасыларымен әлеуметтік жұмыс тиісті күтім мен қолдауды қамтамасыз етуде және осы отбасылардың өмір сүру сапасын жақсартуда маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік қызмет көрсету саласындағы мамандар АСД бар балалар мен олардың отбасыларының дамуы мен әл-ауқатына айтарлықтай үлес қосады.

Дүниежүзі бойынша аутизм өзіндік белгілеріне байланысты жіктеледі:

F84.0. – бұл бала аутизмі (аутистік бұзылыстар, бала аутизмі, бала психозы, Каннер синдромы); F84.1. – бұл Атиптік аутизм (атиптік бала психозы, аутизм белгілері бар ақыл-ой дамуының кешеуілденуі енеді); F84.2. Ретта синдромы бұл негізінен қыз балаларда тұқымқуалаушылықпен берілетін психоневрологиялық дерт; F84.3. – ерте бала жастағы басқа да дезинтегративтік бұзылыстар (бала деменциясы, дезинтеграциялық психоз, Геллер синдромы, симбиотикалық психоз); F84.4. ақыл-ой дамуының кешеуілденуімен және стереотиптік қимылдармен үйлескен гипербелсенді бұзылыс; F84.5. аспергер синдромы (аутистік психоопатия, бала жастағы шизоидтік бұзылыстары); F84.8. дамудың басқа да бұзылыстары (Мамайчук, 2007: 11- 288). 1960-70 жылдарда ғана алғаш рет АҚШ пен Батыс Еуропа елдерінде аутизм синдромы бар балаларға арналған арнайы көмек көрсету орындары қалыптасып, кеңес беріле бастаған. 1920 жылы Еуропада Дания қаласында аутизмі бар балаларға арналған алғашқы мектеп ашылып, оқытыла басталған. Мұндай орындар аутизмге шалдыққан балаларды ерекшеліктеріне сай оқытып, тәрбиелеп, дамыту жұмыстарын жүргізген [1. 74 б].

Көптеген авторлар отбасы аутизммен ауыратын баланы әлеуметтендірудің маңызды факторларының бірі болып табылады және оның әсері басқа әлеуметтік институттардың әсерінен асып түседі деп жазады [2]. Сондай-ақ, көптеген отандық зерттеулерде отбасы "сәтті әлеуметтік бейімделуге қол жеткізуде және психикалық бұзылыстың салдарын жеңуде оның (аутист бала) қолдауының ең маңызды көзі"ретінде әрекет ететіндігі атап өтілген(3)., осылайша осы институттың маңыздылығын дәлелдейді. Аутизммен ауыратын баланы тәрбиелеп отырған отбасылардың ерекше осалдығы туралы О. С. Никольская, Е. Р. Баенская және М. М. Либлинг зерттеген [3].

Физикалық немесе психологиялық болсын, қандай да бір ауытқуы бар баланың пайда болуы отбасы мүшелерінің ауыр психологиялық және әлеуметтік қиындықтарға тап болуына әкелуі мүмкін. Өз кезегінде, бұл тек ата — аналардың ғана емес, жақын туыстарының да қиын тәжірибелеріне әкеледі-отбасылық қатынастар мен байланыстардың құрылымы бұзылады, бұл отбасының бұзылуына әкелуі мүмкін [4]

отбасының қайғы-қасіретін сезіну балаға диагноз қоюмен аяқталмайды, бірақ оны өмір бойы сүйемелдейді. Кез келген оқиға — мереке болсын, саябаққа бару болсын — бәрі баланың жағдайын еске түсіреді. «Бәрі сияқты емес» баланың ата-анасы үмітсіздік пен құрдымға кетудің тұрақты күйінде өмір сүреді. Мұндай ерекше баланың дамуы кезінде оның дені сау болуы мүмкін деген үміт жоғалады-өйткені диагноз қате болуы мүмкін. Аутист баланы тәрбиелеуде отбасының қоршаған ортасы маңызды рөл атқарады: кейбір туыстар отбасын қолдауға және жігерлендіруге тырысады, ал басқалары қарым-қатынастан аулақ болады, өйткені олар өздерін қалай ұстау керектігін білмейді. Бұл көбінесе туыстарымен және достарымен қарым-қатынасқа да, ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынасқа да әсер етеді. Осыған байланысты ата-аналар үнемі көңілсіздік пен белгісіздік сезімін сезінеді. Бұл сезімдер олардың өміріне созылмалы қанағаттанбауға айналады, бұл ата-аналардың әл-ауқатына теріс әсер етеді. Аутист баласы бар отбасын сипаттау кезінде И. Б. Карвасарская мұндай баланың бейімделуі мен әлеуметтенуінде көп нәрсе отбасындағы қарым-қатынастың дұрыс түріне байланысты екенін айтады. Сондай-ақ маңызды факт-отбасы мүшелері өздерінің ерекше баласын түсінуді үйренуі керек, және олар түсінуді қаншалықты тез үйренеді, сондықтан оған көмектесу баланың өзіне емес, ата-анасының өзіне байланысты. Өз бетімен жұмыс істеу және психологиялық құзыреттілік деңгейін арттыру арқылы ата-аналар баланың жағдайын жеңілдетеді.

Сонымен қатар И. Б. Карвасарская аутизммен ауыратын баланы тәрбиелейтін отбасылардың үш түрін ажыратады:

* бірінші түрі-өзінің аутистік тенденцияларына бейімделген немесе байқамайтын және (немесе) аутизмді құбылыс ретінде көрсетпейтін-мұндай отбасында ата-аналар «аутизм» сөзін білмейді, олар ешқашан медициналық көмекке жүгінбеген, өйткені олар пайда болған және шыққан, олардың қалыпты баласы бар, тек біртүрлі;

* екінші түрі-отбасындағы аутизмді құбылыс ретінде белгілеу, бірақ отбасының ең аутист мүшесінің психиатриялық мүгедектігіне қарсы тұру;

* Үшінші түрі-пациент ретінде отбасы мүшелерінің бірін үлкен психиатрияға тапсыру-мұндай отбасында отбасының ең аутист мүшесінің толық мүгедектігі бар [5] аутизм спектрі бұзылған баланы тәрбиелеп отырған отбасының проблемалары туралы айта отырып, ең өткір үш мәселені ажыратуға болады: - психологиялық, - әлеуметтік, - материалдық; деректер мәселелер жалпы жиынтық ретінде қарастырылады, мұнда әр компонент екіншісіне ағып, "ерекше" отбасының өмірінің жалпы бейнесін құрайды. Психологтар мен мұғалімдердің пікірінше, отбасының ең қиын мәселелерінің бірі-теріс, көбінесе туыстарының көзқарасы. Мұндай көзқарас аутизм ұғымы мен шығу тегі туралы білмеу барысында, сондай-ақ одан әрі көмек, осындай баланың тәрбиесі мен өмірінде пайда болады деп болжауға болады. Сондай-ақ, М.М. Либлингтің зерттеулерінде «мұндай отбасылардың әрқайсысы ерекше проблемаларға тап болған кезде созылмалы стрессті бастан кешіреді, оның ауырлығы жағдайдың ауырлығына және баланың жасына байланысты» делінген. Стресс аналарда көбірек көрінеді, олардың өзін-өзі бағалауы өте төмен, жеке бас бостандығы мен уақытының қатты шектеулері бар. Олардың ана болуға деген наразылығы бар. Мұндай балалардың аналары көбінесе өз функцияларын нашар орындайды деп санайды. Созылмалы стресстің анаға әсері депрессияны, ашуланшақтықты және эмоционалды шиеленісті тудырады [6]. Сондай-ақ, ана мен аутист бала арасындағы қарым-қатынас оның психикалық жағдайына тікелей әсер ететінін атап өткен жөн. Бұл симбиоз бала туылғанға дейін пайда болады: анасы баласының болашағына үлкен үміт артады, айналасында жаңа әлем құрады. Бала туылғаннан кейін анасы оны жігерлендірмейтінін байқай бастайды: оған күлімсірмейді, көзіне қарамайды, онымен тығыз байланыста болуды ұнатпайды, кейде оны басқа адамдардың фонынан да ажыратпайды. Осылайша, бала оған қажетті эмоционалды реакцияны, кез-келген басқа анаға тән қарым-қатынас қуанышын бермейді, бұл оның рухани және физикалық демалуына ықпал етеді. Баламен осындай тығыз байланыста

бола отырып, әрбір қарапайым ана күнделікті қиындықтар мен уайымдарды жеңе алады. Сондықтан аутист баланың анасында депрессия, ашуланшақтық және эмоционалдық сарқылу көріністері толығымен негізделген: дәл өз баласының әлеуметтенуіне байланысты анасы әлеуметтік және кәсіби функциялардың іске асырылмауынан көрінетін өз өміріне қанағаттанбайды. Аутист баланың әкесі де осындай шиеленісті сезінеді. Ол психологиялық тәжірибеге ұшырайды, мысалы: кінә, құрдымға кету, әке рөліндегі сәтсіздік, әке баласымен уақыт өткізе алмайды, өзінің дағдылары мен дағдыларын жеткізе алмайды, реніш сезімі — аутист бала әкесімен байланыста да, онымен іс-әрекетте де қызығушылық белгілерін көрсетпейді. Жоғарыда айтылғандай, балаға ең жақын отбасы мүшесінің кәсіби мәртебесінің төмендеуі байқалады, көп жағдайда бұл ана, және одан әрі отбасылық мәселелер мен міндеттерден алшақтап, кейбір жағдайларда әкесінің алкоголизациясы және отбасынан кету [7]. Сондықтан да ата-аналар мен басқа отбасы мүшелері үшін қолдау желілерінің маңыздылығын атап өту маңызды. АСД-мен ауыратын балалардың отбасылары эмоционалды және физикалық шаршауға тап болуы мүмкін, сондықтан әлеуметтік қызметкерлер ата-аналары тәжірибе бөлісетін, эмоционалды қолдау мен кеңес алатын қолдау желілерін құруға қолдау мен көмек көрсетеді.

Қорытынды бөлім

Қорытындылай келе, аутизм спектрі бұзылған балалардың отбасыларымен әлеуметтік жұмыс осы отбасыларға қолдау мен көмек көрсетуде маңызды рөл атқаратынын атап өткен жөн. АСД бар балалардың ата-аналары жиі ерекше қиындықтарға тап болады және әлеуметтік қызметкерлер олардың ауыртпалығын жеңілдетуде маңызды рөл атқарады.

Әлеуметтік қызметкерлер отбасыларға ASD бар баланы тәрбиелеу мен күтудегі қиындықтарды жеңу дағдылары мен стратегияларын дамытуға көмектеседі. Олар сондай-ақ қол жетімді ресурстар мен қолдау, соның ішінде арнайы бағдарламалар мен қызметтер туралы ақпарат береді. Сонымен қатар, әлеуметтік жұмыс баланың АСД-мен дамуы мен әлеуметтік интеграциясы үшін оңтайлы орта құруға бағытталған. Әлеуметтік қызметкерлер отбасыларға баланың әлеуметтік дағдыларын дамытуға көмектеседі және білім беру мекемелері мен қоғамдастықта қоршаған ортаны құруға ықпал етеді. Бұл АСД бар балалардың өмір сүру сапасы мен әлеуметтік бейімделуіне ықпал етеді. Аутизм спектрі бұзылған балалардың отбасыларымен әлеуметтік жұмыс арнайы білімді, эмпатияны және осал топтармен жұмыс істеу қабілетін қажет етеді. Бұл күрделі және маңызды жұмыс, бірақ аутизм спектрінің бұзылуына байланысты қиындықтарға тап болған отбасылар үшін бұл өте маңызды. Кешенді тәсілді қолдану және басқа мамандармен ынтымақтастық осы отбасылардың өмір сүру сапасын жақсартуға және АСД бар балалар үшін жақсы болашақты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбдікєрова Г.О., Әмірбекова Г.Е. Аутизм синдромды балалармен жұмыс жасаудың ерекшеліктері
2. Овчарова Р.В. Психологическое сопровождение родительства. М.: Институт психотерапии, 2003.
3. Поташова И.И. Современные аспекты психолого- педагогической работы с семьями, воспитывающими ребенка с ограниченными возможностями здоровья — Психологическая наука и образование -2011. № 3 [Электронный ресурс]: Портал психологических изданий/ psyedu.ru/ режим доступа http://psyjournals.ru/psyedu_ru.
4. Блинков Ю.А., Игнатъева С.А. / О коррекционной направленности семейного воспитания и обучения детей и подростков с отклонениями в развитии в процессе их реабилитации и социальной адаптации / Психолого- педагогический журнал Гаудеамус, №2 (10), 2006.

5. Карвасарская И.Б. В стороне. Из опыта работы с аутичными детьми. М.: Теревинф, 2003. 70 с.
6. Левченко И.Ю., Ткачёва В.В. Психологическая помощь семье, воспитывающей ребенка с отклонениями в развитии: Метод. пособие. М., 2008. 6. Мамайчук И.И.
7. Высотина Т.Н. Проблема родительского отношения к детям со сложными нарушениями развития (аутизм с умственной отсталостью) в отечественной и зарубежной литературе // Психология, социология и педагогика. 2012. № 12 [Электронный ресурс]: Электронный научно-практический журнал

ҰЙЫМДАҒЫ КОРПОРАТИВТІ МӘДЕНИЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ НЕГІЗДЕРІ

7M03102 Еңбек әлеуметтануы және HR басқару, 1 курс **Батанова А.Б.**

Ғылыми жетекші: PhD, доцент м.а. Шабденова А.Б.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Аңдатпа. Мақалада ұйымдағы корпоративті мәдениеттің қалыптасуы мен даму мәселелері қарастырылады. Ұйым үшін корпоративтік мәдениеттің қаншалықты маңызды екендігі анықталады. Корпоративтік мәдениет ұйымның белсенді және сапалы жұмыс жасауының кепілі екендігі дәлелденеді.

Кілт сөздер: ұйым, қызметкер, корпоративтік мәдениет, бәсеке, сапа, тәжірибе, кәсібилік.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы становления и развития корпоративной культуры в организации. Определяется, насколько важна корпоративная культура для организации. Доказано, что корпоративная культура является залогом активной и качественной работы организации.

Ключевые слова: организация, сотрудник, корпоративная культура, конкуренция, качество, опыт, профессионализм.

Absrtact: The article deals with the formation and development of corporate culture in the organization. It determines how important corporate culture is for the organization. It is proved that corporate culture is the key to active and high-quality work of the organization.

Key words: organization, employee, corporate culture, competition, quality, experience, professionalism.

Қазіргі таңда кәсіпорындардың еңбек нарығында өзіндік орнын анықтап, өзінің мақсаты мен міндеттеріне сай қызмет түрлерін дұрыс ұсына алу үшін көптеген өзекті мәселелерді шеше алуы тиіс. Солардың бірі корпоративтік мәдениет болып табылады. Өйткені кез-келген кәсіпорын өзінің сапалы жұмыс нәтижесі бойынша нарықта өз орнын анықтайды. Ал сапалы жұмыс нәтижесі алдымен кәсіпорын қызметкерлерінің жұмысымен тығыз байланысып жатыр. Қалыптасқан түсінік бойынша корпоративтік мәдениет қызметкерлердің жұмысын реттейді. Ең бастысы корпоративтік мәдениет әр қызметкердің өздері жұмыс жасайтын кәсіпорынның тағдыры үшін алаңдап, оның нарықта бәсекеге қабілетті болуына шын ықыластық танытуына жағдай жасайды. Кәсіпорын басшылары, сонымен қатар заманауи консалтингтік және зерттеу ұйымдары кез-келген кәсіпорын үшін маңызды мәселені атап өтеді. Ол мәселе адам капиталын басқару, қызметкерлердің әлеуетін толыққанды ашу және пайдалану, кәсіпорынның ішкі ахуалын жақсарту ісімен байланысты. Мұның барлығы да корпоративтік мәдениет, корпоративтік құндылықтар мен құзіреттілік деген ұғымдармен сабақтасып жатыр.

Демек корпоративтік мәдениет кез-келген кәсіпорын үшін өте маңызды түсінік деп айтуға толық негіз бар және бүгінгі нарық заңының ажырамас бөлігіне айналды.

Қазіргі замандағы менеджмент тұжырымдамасына сай корпоративтік мәдениет кәсіпорындағы бизнес үдерістердің белсенді әрі нәтижелі жүруіне әсер ететін маңызды фактор саналады. Кәсіпорын қызметкерлеріне ортақ құндылықтар жүйесін қалыптастыру, кәсіпорынның болашағы шынайы алаңдаушылық білдіретін сезімнің болуы сияқты мәдениет кез-келген мекеменің жұмысын тек жақсы нәтижелерге бастайды. Осы арқылы қызметкерлерді ынталандыру мәселесі де өз шешімін табады. Мұның барлығы да кәсіпорын үшін корпоративтік мәдениеттің қаншалықты маңызды мәселе екендігін айқындайды.

Бүгінгі күні кәсіпорынның корпоративтік мәдениетін анықтайтын маңызды факторларды анықтап, оның маңыздылығын толыққанды түсіну үшін кешенді ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу қажет. Тек ғылыми-зерттеу жұмыстары арқылы біз корпоративтік мәдениеттің маңыздылығы мен ерекшеліктері туралы нақты пікірлер келтіріп, тұжырым жасай аламыз. Алдымен корпоративтік мәдениет түсінігін жан-жақты аша алған жағдайда ғана біз ғылыми-зерттеу жұмыстарының бағытын айқындаймыз. Оған әсер етуші факторларды түсініп, нақты зерттеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндіктер туындайды.

Біз корпоративтік мәдениет мәселесіне қатысты зерттеу жұмыстарын саралай келе, бірқатар маңызды тұжырымдар жасай алдық. Алдымен корпоративтік мәдениет түсінігі көптеген ғылым салаларымен тығыз байланысып жатыр. Олардың ішінде экономика, менеджмент, философия, мәдениеттану, антропология және әлеуметтану бар. Қазіргі таңда корпоративтік мәдениет түсінігінің бірнеше анықтамалары бар. Бұл өз кезегінде корпоративтік мәдениет ұғымының мағынасын кең етеді. Сонымен қатар корпоративтік мәдениет мағынасының идентификациясын анықтаудың өзін жеке мәселе етіп көтереді. Екіншіден тақырыпқа қатысты жазылған еңбектер мен жүргізілген ғылыми зерттеу жұмыстарында «мәдениетті ұйымдастыру» мен «корпоративтік мәдениет» сөздерінің анықтамасы аралығында нақты шек жоқ. Сол себепті бұл сөздердің анықтамаларын келтіре отырып, ара-жігін ажыратып алудың жаңа міндеттері тұр. Мұның өзі қазіргі таңдағы аталған мәселеге қатысты зерттеу жұмыстарында корпоративтік мәдениет сөзінің түрлі анықтамасы мен түсініктемелері бар екендігін көрсетеді. Біздің пікірімізше жоғарыда атап өткеніміздей әр түрлі салада түрлі мағына беріп түсіндіреді. Нәтижесінде «корпоративтік» сөзін термин ретінде «біріктіруші», «жалпы топтық» деп түсіндіріп, ал корпоративтік мәдениетті қызметкерлердің ортақ қызығушылықтары, ортақ істі атқаруға деген ынтасы ретінде түсіндіреміз. Қызметкерлер ортақ іске жұмылуы үшін олардың арасында ортақ құндылықтар мен ережелер жиынтығы, сондай-ақ іс-әрекеттеріндегі біртектілік болуы тиіс. Өз кезегінде мұндай ортақ құндылықтар тек корпоративтік мәдениет ұғымымен тығыз байланысады.

Жалпы корпоративтік мәдениетті материалдық және рухани құндылықтар жүйесі деп қарастыра аламыз. Ұйымның барлық саласына өзіндік әсер ететін құндылық ретінде қызметкерлердің тұлғааралық байланыстарын реттейді. Қазіргі таңда аталған мәселеге қатысты зерттеу жұмыстарын жүргізген зерттеушілер корпоративтік мәдениеттің мағынасын ашып, оны түсіндіруде екі ұстанымды айқындайды. Оның бірі – феноменология болса, екіншісі рационалды-прагматикалық түсіндірме. Феноменологиялық түсіндірмеге сай корпоративтік мәдениет дегеніміз белгілі бір кәсіпорын қызметкерлерінің жағдаятты дұрыс қабылдап, соған сай нәтижелі жұмыс жасай алуы деген мағынаны білдіреді. Рационалды-прагматикалық ұстанымға сай корпоративтік мәдениет дегеніміз кәсіпорынның жұмысын белсенді ету, ұсынатын жұмыс пен тауарды сапалы ету үшін мақсатты түрде басшылықтың қызметкерлерге әсер етуі дегенді білдіреді. Феноменологиялық түсіндірме бойынша корпоративтік мәдениет кәсіпорында соншалықты берік орнығады, тіпті басшылықта оны өзгертуге әрекеттенбейді. Ол қойылған жұмыс ретінде өз деңгейінде жұмыс істеп тұрады. Ал

рационалды-прагматикалық түсіндірме бойынша кәсіпорын басшылығы орын алған жағдайға байланысты корпоративтік мәдениетке өзгерістер енгізіп отырады. Мұның өзі біз қарастырып отырған мәселенің жан-жақты әрі кешенді зерттеу қажеттілігін білдіреді деп санаймыз. Сол себепті алдымен корпоративтік мәдениет сөзінің анықтамасын анықтап алудың қажеттілігі туындайды.

Корпоративтік мәдениет – бұл белгілі бір ұйымның бет-бейнесі болып табылады. Ұйымның жалпы мақсаттарына жету үшін қызметкерлер мен жұмыс үдерісінің жалпы жиынтығы деп те айтуға болады. Сондай-ақ, корпоративтік мәдениет белгілі бір ұйым ішіндегі қызметкерлер мен ұйым қызметін тұтынушылар арасындағы байланыстарды да реттейді. Ұйымның өзге де қоғам мүшелері арасындағы байланыстарды жүзеге асыру тәсілдері, сонымен қатар қоғам мүшелерінің сол ұйым және ұйым қызметін қабылдау үдерісін де қамтиды. Корпоративтік мәдениеттің негізгі өкілдері – ұйым қызметкерлері болып табылады. Сауатты корпоративтік мәдениеттің артықшылықтары өте көп. Ол алдымен ұйым қызметкерлерінің белсенділігін арттырып, өзінің атқарып отырған жұмысына қанағаттануын және белсенді қатысуын, ұйым қызметкерлері арасындағы бірлік сезімін қамтамасыз етеді [1, с. 87].

Жоғары корпоративтік мәдениеті қалыптасқан ұйымдардың жұмысында нәтижелілік байқалады. Қызметкерлер де ерекше көтеріңкі көңіл күймен жұмыс жасап, ұйым арасында бірлікті жоғары бағалайтын қызметкерлерге артықшылықтар беріліп, жұмысқа да топта жұмыс жасау қабілеті жоғары мамандарды тартады. Осылайша мұндай қызметкерлер өз ұйымының «елшісі» бола алады. Ұйымның беделін арттырып, сапалы қызмет пен тауар ұсыну дәрежесіне қол жеткізеді.

Көпшілік корпоративтік мәдениеттің неге соншалықты маңызды екенін түсіне бермейді. Алайда қазіргі таңдағы жұмыс жағдайларын ескерсек, біз үнемі корпоративтік мәдениетті қалыптастыру, дамыту мәселелеріне назар аударуымыз қажет. Корпоративтік мәдениеттің маңыздылығын бағаламауға болмайды. Тиімді корпоративтік мәдениет табысты жобалар мен ұйым үшін нәтижелі болатын үдерістерді қалыптастыруға мүмкіндіктер береді. Жалпы корпоративтік мәдениеттің қалыптасуы өз кезегінде жұмыс жоспарын тиянақты орындауға, алдағы жұмыс жоспарын құруға, рентабельділікті немесе жұмыстың өзін-өзі ақтау дәрежесін арттыруға мол мүмкіндіктер береді. Ең бастысы ұйым жұмысының үздіксіздігін сақтауға жағдайлар жасайды. Сонымен қатар корпоративтік мәдениет қызметкерлердің жұмысқа атсалысу дәрежесін арттырады. Әрине қызметкерлердің өз жұмысына тиянақты болуы, жұмысты сапалы орындау, ұсынатын қызмет түрлері мен тауарларды клиенттерге жоғары дәрежеде ұсына алу тараптардың жағымды мәміледе болуының кепілі және қос тараптың да жұмысқа қанағаттану деңгейін арттырады. Сөзсіз мұндай маңызды мәселелердің үнемі назарда болуы өз кезегінде ұйымның беделін арттырады және нарықта өз орнын айқындауға мүмкіндіктер жасайды. Сөзсіз ұйым жұмысы бизнес саласымен тығыз байланысты болса, қазіргі заманғы бәсекеге қабілеттілік деген ұғымды толыққанды орындаған болады. Бұл өз кезегінде айқын артықшылық деп айта аламыз. Перспективалы корпоративтік мәдениеттің арқасында серіктестерді, қызметкерлерді де жаңа белестерге жұмылдырып, тиімді орта қалыптастыруға болады.

Жоғары корпоративтік мәдениет жұмыс кеңістігін дұрыс ұйымдастырудың басты кепілі болып табылады. Тұрақты жалақымен қамтамасыз ету, ұйымның беделін үнемі жоғары қою, қызметкерлердің еңбегін бағалау, үнемі жоғары жұмыс ынталандыруын сақтау сияқты корпоративтік мәдениеттің маңызды құрамдас бөліктері бар. Зерттеушілер арасында корпоративтік мәдениеттің 4 жалпы түрі бар деген пікір қалыптасқан. Мысалы осы мәселеге қатысты кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізген Роберт Куинн мен Ким Кэмерон корпоративтік мәдениеттің негізгі түрлерін анықтайды:

- Бірлескен жұмыс мәдениеті. Бұл корпоративтік мәдениеттің ерекшелігі негізгі сипаты топтық немесе отбасылық мәдениет болып келеді. Корпоративтік мәдениеттің бұл түрі ұжымдық жұмыс пен бірлікке баса назар аударады. Қызметкерлер жеке қарым-

қатынас, адамгершілік, белсенді жұмысқа араласу және өзара келісім іздеу сияқты құндылықтарға негізгі басымдықтарды береді. Бірлескен корпоративтік мәдениет қызметкерлер, менеджерлер, жоба менеджерлері және жеткізушілер арасындағы өзара әрекеттесуді ынталандыруымен ерекшеленеді.

- Шығармашылық деңгейіндегі корпоративті мәдениет. Мұны кей жағдайда адхократиялық мәдениет деп те атап жатады. Корпоративті мәдениеттің бұл түрінде кәсіпкерлік рух ынталандырылады. Қызметкерлердің жаңа идеяларды табу еркіндігі мен нәтижелі тәуекелділікке бара алғаны үшін сыйақы алып та отырады. Мұндай мәдениет инновация, жаңаны үйрену және өсу сияқты маңызды қасиеттерді қалыптастырады. Түрлі жобалар мен стартаптар сияқты бастамаларымен танымал.

- Бәсекеге қабілеттілікті арттыратын корпоративті мәдениет. Мұны нарықтық мәдениет деп те атайды. Бұл корпоративті мәдениеттің маңыздысы –нәтижеге жету болып табылады. Бәсекеге қабілетті мәдениеті бар ұйымдағы қызметкерлер табысқа жетуге және жаңаны тануға бағытталған әрекеттерге көп барады. Жаңа жобалар арқылы үнемі қол жеткізген мақсаттарынан асып түсу үшін әрекет етеді. Басшылар да ұйымның алға қойылған жетістіктерге жету үшін қатаң талаптар қоюмен ерекшеленеді.

- Реттеуге бағытталған корпоративті мәдениет. Корпоративтік реттеу мәдениеті бар ұйымдар әдетте иерархиялық құрылымға ие болып келеді. Демек басшыдан бастап, төменгі қызметкерлерге дейін өзіндік атқаратын қызметтері айқындалады. Мұндай жұмыс атмосферасы үшін ережелер мен талаптар, үдерістер маңызды әрі шешуші болып табылады. Қызметкерлер белгіленген ережелерді орындағаны үшін сыйақы алады, ал инновация мен тәуекелдерге бару құпталмайды [2, с. 59-66].

Міне осы сынды маңызды жайттарды біле отырып, біз үнемі ұйымдағы корпоративтік мәдениетті қалай жақсартуға болады деген заңды сұраққа жауап іздеуге талпынуымыз қажет. Мысалы ұйымның менеджері жұмыс орнындағы өзгерістерді жүзеге асыруға қызығушылық танытып отыруы керек. Сол сияқты өзге де қызметкерлер корпоративтік мәдениетті жақсартудың ең жақсы тәсілдерін ұсына алғаны абзал. Солардың бірі әр қызметкер өз құндылықтарын анықтай алуы тиіс. Ең алдымен ұйым басшылығы ұйымның құндылықтарын анықтауға уақыт бөлуі керек. Ол үшін барлық қызметкерлердің өзіндік мақсаттары мен атқаратын жұмысының маңыздылығы анықталып, ол туралы жиі бастама көтеріп тұрғаны абзал. Ұйым басшылығы да өз құндылықтарын дұрыс деп табатын қызметкерлерге артықшылықтар беруі тиіс. Қызметкерлер де ұйымның өз алдына қойған мақсаттарын, стратегиялық саясатын басшылыққа алғаны абзал. Сонда ғана қызметкерлер өздеріне жүктелген жоспар мен атқаратын жұмыстарын жүзеге асырудағы өз рөлін нақты білетін болады. Осы мақсаттарға қол жеткізудің жағымды атмосферасы қалыптасады. Ол өз кезегінде қызметкерлер үшін жаңа бастамаларды қолдарына алуға мүмкіндік береді [3, с. 131].

Кез-келген ұйым өзінің мақсаттары мен стратегиялық бағдарламаларына сай келетін қызметкерлерді жалдауға тырысады. Жұмысқа орналасу кезінде басымдықтар анықталады. Алдымен осы корпоративті мәдениет дағдылары жоғары болуына мән беріледі. Сондықтан да олардың корпоративті мәдениетінің деңгейін анықтау, сенімді ұсыныстар негізінде сынақ мерзімі беріледі. Жаңа қызметкердің осы саладағы тәжірибесі бар не жоқ екенін, ұйымның корпоративтік мәдениетіне сәйкес келе ме не жоқ па деген мәселелері анықталады. Егер ұйымның корпоративтік мәдениетіне сәйкес келетін адамдар табылса, олар ұйым тарапынан жеңіл бақылау арқылы жұмыс істеуге және табысқа жетуге ынталы болады. Жаңадан келген әрі тәжірибесі жоқ қызметкерлердің ұйымның корпоративтік мәдениетіне сәйкестігін бағалау бірнеше жобалары бар сынақ мерзімі беріліп жатады [4, с. 70].

Ұйымның корпоративті мәдениеті әр қызметкерге өсу мүмкіндіктерін ұсынумен де ерекшеленуі тиіс. Қызметкерлерді қиындықтарды жеңуге және жобаларды орындауға жауапты болуға ынталандыру керек. Топтағы жұмыс барысында бастама көтеруге еркіндік пен мүмкіндік беру арқылы оларды жаңа идеялар жасауға және клиенттерге жоғары

деңгейлі қызмет көрсету үдерістерін жақсартуға ынталанады. Бейімделу мен икемділікке қабілетті қызметкерлер тағы бір мысал бола алады. Оқытуды ынталандыратын корпоративтік мәдениет ұйымның инновациялық компания мәртебесін арттырады.

Ұйымның корпоративті мәдениеті эмоционалды интеллектті марапаттаумен де ерекшеленеді. Мейірімділік, ыңғайлы қарым-қатынас, белсенді әрекет және мәселелерге жауап беру сияқты дағдылар жеке қасиеттерге жатады. Алайда бұл қасиеттер де корпоративтік мәдениет үшін өте маңызды. Қызметкерлердің тәжірибесіне емес, олардың жеке қасиеттеріне артықшылық берілгені тиімді. Егер тәжірибесі аз, бірақ ұйымның корпоративті мәдениетіне сәйкес келетін қызметкерлер болса, олар нәтижелі жұмыс жасайды. Ал тәжірибелі, бірақ ұйымның корпоративті мәдениетіне сәйкес келмейтін қызметкерлерге таңдау жасалса, ол топпен тез тіл табысып кетуі қиын болуы мүмкін. Егер ол қажетті қасиеттерге ие болса және әріптестерімен ортақ тіл тапса, онда ол сәттілікке жол ашады.

Ұйымның корпоративті мәдениеті үздіксіз оқуды ынталандыруы да қажет. Қазіргі қарқынды дамуы бар әлемде қызметкерлер мен ұйымдар тұтынушылардың талаптарын қанағаттандыру үшін үздіксіз білім алып, тәжірибе жасап, тәжірибе алмасып, жылдам қызмет көрсетуге дағдылануы тиіс. Корпоративтік мәдениетті қызметкерлерде осы әдеттерді ынталандыру және оларды ұйым ауқымында тарату арқылы жақсартуға болады. Кәсіби мамандар үнемі өсіп келе жатқан және жаңа ұйымдарды таңдайды. Сонымен қатар корпоративті мәдениет технологияға артықшылықтар береді. Қашықтан жұмыс істеу мәдениеті де тәжірибеде қолданыс тапқаны дұрыс [5, с. 96]. Қызметкерлердің өзара әрекеттесуі мен бірлескен жұмысты ұйымдастыру және өнімділікті арттыру үшін қашықтықтан жұмыс жасау технологияларын пайдаланудың маңыздылығы ерекше. Мұндай ынтымақтастық орта қызметкерлердің топпен жұмысты сапалы орындауға, жұмыстың нәтижелігі мен сапасын сақтауға, кез-келген өзгермелі талаптарға жылдам бейімделуге мүмкіндік береді. Ұйым қызметкерлердің мұндай тиімді өзара әрекеттесуді ынталандыруы керек. Сыйластыққа негізделген қарым-қатынас пен ынтымақтастық үшін қолайлы жағдай жасау маңызды. Есте сақтайтын бір мәселе, асинхронды өзара әрекеттесу мен қашықтан жұмыс істеу өз кезегінде оң ынтымақтастық пен жұмысты сапалы атқаруға септігін тигізеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Селиванова М.В. Развитие мотивации в системе менеджмента качества на основе совершенствования корпоративной культуры. – Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологический наук. – Санкт-Петербург, 2016. – 156 с.
2. Рынкевич Н.С., Данилова Т.В. Исследование влияния корпоративной культуры на организационную эффективность // Вестник ПДАБА. – №3. – 2010. – с. 59-66
3. Тху Чанг То. Исследование организационной культуры: методология количественной оценки и анализа // Экономика. – № 2. – 2014. – с. 130-133
4. Николаева Г.Н. Развитие организационной культуры как фактор повышения эффективности управления персоналом // Известия Байкальского государственного университета. – №2. – 2006. – с. 68-70
5. Спивак В. А. Корпоративная культура: теория и практика. – Санкт-Петербург, 2001. – 187 с.

ВКЛАД МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И КАЗАХСТАНСКИХ НПО В РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ БЕДНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Магистрант специальности 6М050100 «Социология», 2 курс **Мухтар Н.Б.**

Научный руководитель д. социол.н. Иманбекова Б.И.

«Казахский национальный женский педагогический университет»

Аннотация. После обретения независимости в Казахстане резко упал уровень жизни на селе, распространилась бедность вплоть до нищеты, стали деградировать населенные пункты, где массово закрывались объекты образования, здравоохранения и соцкультбыта (клубы, библиотеки и пр.), а также деградировала инфраструктура (свет, газ, водопровод и пр.), наблюдалась нарастающая тенденция роста внутренней миграции в направлении из сельской местности в города. Причины этого явления были связаны с разрушением колхозно-совхозной системы, приватизацией и отлучением многих сельчан от земли и занятия сельским хозяйством. Положение в стране несколько улучшилось во второй половине 2000-х годов, когда уровень бедности сельчан снизился и сократился отток в города. В улучшении ситуации с бедностью в нашей стране вносят свой вклад международные организации и казахстанские неправительственные организации.

Цель, основные направления и идеи научного исследования. Цель – исследовать деятельность международных организаций и неправительственных организаций для искоренения бедности в современном Казахстане в отношении различных категорий бедных. В Республике Казахстан уменьшение количества бедных имеет огромное значение для сохранения стабильности политической системы и общества.

Краткое описание научной и практической значимости работы. Научная и практическая значимость данного исследования связана с раскрытием вклада международных организаций в решение проблемы бедности в Казахстане, анализе деятельности неправительственных организаций и волонтеров в отношении социально уязвимых слоев, а также востребованности результатов исследования государственными социальными службами и в учебном процессе.

Краткое описание методологии исследования. Методологической основой исследования являются системный, функциональный методы, социологические вкупе с психологическим и ситуационным подходами к исследованию роли международных организаций и НПО.

Основные результаты и анализ, выводы исследовательской работы. Существенный вклад в решение проблемы искоренения бедности в Казахстане вносят международные межправительственные организации, прежде всего ООН, которая реализует различного рода программы по достижению Целей устойчивого развития. Внутри страны действуют различные неправительственные организации, финансируемые за счет государственных грантов и зарубежных структур. НПО отражают практически весь спектр общественных интересов – от правозащитных до благотворительных. Государство активно привлекает НПО к реализации важных социальных и экономических программ развития, в том числе в регионах.

Ценность данного исследования заключается в изучении программ ООН, ЮНФПА, который представляет орган ООН, курирующий деятельность системы ООН в области народонаселения, в решение проблемы бедности в Казахстане. Раскрыта роль НПО, участвующих в реализации таких программ, как развитие малого и среднего бизнеса, что отражается на уровне занятости, микрокредитование, реализация мер социальной поддержки социально уязвимых категорий населения, поощрение благотворительности, работа с инвалидами и больными людьми, нуждающимися в реабилитации, коррекционной работе и пр.

Практическое значение итогов работы. Практическая значимость исследования заключается в том, что результаты исследования могут быть востребованы государственными органами для выработки мер по профилактике бедности в нашей стране. Кроме того, результаты исследования найдут применение у преподавателей вузов при чтении спецкурсов и у обучающихся.

Ключевые слова: бедность, нищета, НПО, ООН, ЮНФПА.

Annotation. After gaining independence in Kazakhstan, the standard of living in rural areas fell sharply, poverty spread to the point of destitution, settlements began to degrade, where educational, health and social facilities (clubs, libraries, etc.) were massively closed, and infrastructure (electricity, gas, water supply, etc.), there was a growing trend of internal migration from rural areas to cities. The reasons for this phenomenon were associated with the destruction of the collective and state farm system, privatization and the excommunication of many villagers from the land and farming. The situation in the country improved somewhat in the second half of the 2000s, when rural poverty fell and the outflow to cities decreased. International organizations and Kazakhstani non-governmental organizations are making their contribution to improving the poverty situation in our country.

Purpose, main directions and ideas of scientific research. The goal is to explore the activities of international organizations and non-governmental organizations to eradicate poverty in modern Kazakhstan in relation to various categories of the poor. In the Republic of Kazakhstan, reducing the number of poor is of great importance for maintaining the stability of the political system and society.

Brief description of the scientific and practical significance of the work. The scientific and practical significance of this study is related to the disclosure of the contribution of international organizations to solving the problem of poverty in Kazakhstan, the analysis of the activities of non-governmental organizations and volunteers in relation to socially vulnerable groups, as well as the relevance of the research results by state social services and in the educational process.

Brief description of the research methodology. The methodological basis of the research is systemic, functional, psychological, social and situational approaches to the study of objects and subjects of social relations.

Main results and analysis, conclusions of the research work. A significant contribution to solving the problem of eradicating poverty in Kazakhstan is made by international intergovernmental organizations, primarily the UN, which implements various programs to achieve the Sustainable Development Goals. Various non-governmental organizations operate within the country, financed by government grants and foreign structures. NGOs reflect almost the entire spectrum of public interests – from human rights to charitable. It is NGOs that are the most active subjects of activity, participating in the implementation of state and regional programs for social and economic development.

The value of the research conducted (the contribution of this work to the relevant field of knowledge). The value of this study lies in the study of the UN programs, UNFPA, which represents the UN body that manages the operational activities of the UN system in the field of population, in addressing the problem of poverty in Kazakhstan. The role of NGOs involved in the implementation of programs such as employment promotion, microcredit, entrepreneurship development, charity, social support for needy groups of the population, rehabilitation and correctional work with people with physical and psychological problems, etc. is revealed.

Practical significance of the results of the work. The practical significance of the study lies in the fact that the results of the study can be used by government agencies to develop measures to prevent poverty in our country. In addition, the results of the study will be used by university teachers when teaching special courses and students.

Key words: poverty, misery, NGOs, UN, UNFPA.

Ведение

Обоснование выбора темы. Проблема бедности с начала 90-х годов после распада Советского Союза приобрела особую актуальность в социальной сфере всех молодых постсоветских государств, включая Казахстан (Васильев, 2004). Это стало следствием разрыва экономических связей между союзными республиками, что привело к остановкам производств, закрытию предприятий, невыплате заработной платы работникам, безработице. Политика «шоковой терапии», которая начала проводиться в

России правительством Егора Гайдара, когда государство отказалось от контроля за ценами, привела к резкой инфляции и снижению покупательной способности населения. Казахстан вслед за Россией также вынужден был перейти к этой политике. Денежная реформа в Российской Федерации способствовала обесцениванию сбережений населения на сберегательных книжках и хранимых дома, люди в одночасье лишались денежного капитала, на который рассчитывали в трудную минуту и даже так называемых «похоронных» денег, откладываемых в течение длительного времени.

Экономические реформы по переходу от командно-административной экономики к рыночной проводились медленно, поскольку надежды на западные инвестиции не оправдались. Бюджетные расходы на социальную сферу были резко урезаны, почти сведены к минимуму, в основном выплачивались пенсии, а многие виды социальных пособий перестали начисляться различным категориям нуждающихся. Как следствие возникла резкая социально-экономическая дифференциация населения по доходам, «новые русские», «новые казахи», т.е. те люди, которые сумели на волне кризиса всплыть и подняться вверх за счет доступа к ресурсам вследствие принадлежности к бывшей советской номенклатуре и хозяйственникам, природной смекалки, удачи, были очень тонкой прослойкой. Большая часть населения стала жить ниже среднего уровня, бедность стремительно нарастала, обострились сопутствующие социальные проблемы – алкоголизм, наркомания, игромания и пр.

Руководство Республики Казахстан смогло повернуться лицом к проблеме бедности только в 2000-е годы, когда рыночные реформы стали давать первые результаты, несколько улучшилось благосостояние, повысился покупательный спрос (Аяган, Абжанов, Селивестров, Бекенова, 2010: 256). Однако социальная политика государства носила очень сдержанный характер, заработная плата в Казахстане не только значительно ниже, чем в России, Беларуси, но и даже некоторых развивающихся государств мира. Трагические январские события 2022 г. воочию показали, что неудовлетворенность людей их социальным положением, банковская закредитованность, откровенная бедность большей части населения порождает протестные настроения и ведет к уличным беспорядкам, мародерству и пр.

Между тем проблема бедности не знает национальных границ, поэтому с ней борются на международном уровне (Milanovic, 2003). Речь идет о деятельности международных организаций, прежде всего Организации объединенных наций, по продвижению гуманитарных программ, а также принятию международных конвенций, призванных обеспечить правительствами государств-членов достойного уровня жизни для большей части населения, предоставления им социальных гарантий. Социальная стабильность и устойчивое развитие различных государств, в особенности развивающихся, зависят от успешности реализации программ по борьбе с бедностью и уменьшения разницы в доходах, формирования широкого среднего слоя. Гуманизация отношений в обществе, снижение конфликтности напрямую зависят от искоренения нищеты и антикризисных мер для поднятия экономики (Wolff, 2009).

В Казахстане социологические исследования в области проблемы бедности также проводились с периода независимости, но в более скромном масштабе, нежели в РФ (Тихонова, 2005), и носили в основном прикладной характер. С середины 1990-х годов Организация Объединенных наций занималась изучением бедности в рамках программ ПРООН, печатая ежегодно свои отчеты в области измерения индекса человеческого развития (Республика Казахстан: Национальный отчет..., 2000). К сожалению, комплексных научных социологических исследований в нашей стране по проблеме бедности с выпуском солидных монографий не проводилось. В связи с этим в данной статье представлен анализ деятельности международных организаций и казахстанских НПО по улучшению состояния с бедностью в нашей стране, это позволит раскрыть один из аспектов этой сложной проблемы.

Актуальность темы. В социологии бедность рассматривается как острая социальная проблема, своего рода «язва» на теле общества, так как ее разрастание может привести к болезни всего организма. Несмотря на то, что крайняя форма бедности – нищета не является настолько широким явлением, но ее наличие свидетельствует о неразвитости общества и рисках для власти предрасположенных. Кроме того, нищета и бедность отражаются на потенциальных возможностях детей в социально уязвимых семьях, которые лишаются возможности получить хорошее образование, усвоить качественные стандарты жизни. Между тем дети являются нашим будущим, от их уровня развития зависят успехи государства во всех сферах и направлениях. В целом, для исключения регрессивных сценариев общественного развития государство и общество должны выработать механизмы для решения проблемы бедности как острой социальной проблемы.

В данном исследовании при анализе бедности как социальной проблемы мы исходим из ее трактовки в качестве объективного противоречия, приводящего к дисбалансу интересов различных социальных групп, а также размыванию ценностных ориентиров. Речь идет о противовесе интересов олигополической верхушки общества и большей части населения в нашей стране. Смещение объективно обусловленной пропорции между данными социальными группами, т.е. между бедностью и богатством, ведет всегда к социальной конфликтности, общественным кризисам и катаклизмам.

В мире наработаны проверенные практики по борьбе с острой социальной проблемой бедности, которые включают социальные пособия от государства и проекты, программы гражданского общества. Исходя из этого, в данной статье будут рассмотрены меры по профилактике и борьбе с этим явлением.

Эксперты утверждают, что для эффективности реализации социальных программ, их результативности для общества необходимо опираться на теорию изучения феномена бедности в современном обществе, а также изучать практический опыт различных государств, имевших успехи в социальной политике. Только глубокий научный анализ, научная идентификация понятий «бедность», «социальное неравенство» могут вывести алгоритмы, механизмы по способам решения проблемы бедности в Казахстане.

Объектом исследования в статье выступает феномен бедности в теории социологии и борьба с ней в Казахстане.

Предметом исследования являются изучение деятельности международных организаций и неправительственных организаций для искоренения социального неравенства и бедности в Казахстане, т.е. деятельность гражданского общества в отношении социально уязвимых слоев.

Цель исследования – исследовать деятельность международных организаций и неправительственных организаций для искоренения бедности в Казахстане в современном Казахстане в отношении различных категорий бедных.

Материал и методы исследования. Методологической основой исследования являются системный, функциональный методы, социологические вкупе с психологическим и ситуационным подходами к исследованию роли международных организаций и НПО. Большое значение в изучении проблемы бедности стало использование общенаучных методов и принципов: методы логического анализа и синтеза, диалектический подход, рассматривающий явление бедности в развитии, комплексные системный и структурно-функциональный методы, с помощью которых можно всесторонне рассмотреть проблему бедности. Принцип историзма является одним из основных, предполагает рассмотрение всех процессов и явлений в развитии, во взаимосвязи долговременных факторов. Данный метод обеспечивает комплексный подход к изучению источников различного типа по проблеме бедности и помогает выявить факторы, повлиявшие на возникновение проблемы с первых лет независимости. Определенное значение в данном исследовании имеет сравнительно-исторический

метод, который позволит установить сходства и различия в деятельности НПО в отношении городского и сельского населения в Казахстане по борьбе с бедностью.

К специальным методам исследования относится, прежде всего, количественный метод при обработке статистических данных переписей населения, Агентства РК по статистике и пр. Нашел применение метод включенного наблюдения, который позволяет сделать выводы о социальных настроениях людей, испытывающих материальные трудности. Как мы видим, в исследовании преобладают социологические методы, что соответствует теме исследования.

Результаты и обсуждение

Обсуждение. В мировой социологии проблема бедности является весьма актуальной в силу своей социальной значимости и остроты. Наиболее обстоятельно проблема бедности исследовалась в XIX в., когда оформилась социология как наука. Бедность рассматривалась в комплексе с более широкими проблемами социальной стратификации индустриального капиталистического общества, деления на классы и социального неравенства. В этой связи можно назвать труды таких известных представителей социологической науки, как М. Вебера, К. Маркса и Ф. Энгельса, Т. Парнсона, П. Сорокина, У. Уорнера и др.

В социологии XX столетия проблема бедности, уровня благосостояния и неравенства также прочно закрепилась. В этом ряду можно назвать исследования П. Бурдьё, С. Лэнсли, Б. Нолана, Э. Гидденса, Д. Мака и др. Причем, Гидденс обратил внимание на тот факт, что бедность не всегда связана с низким социальным статусом в обществе, в качестве примера приводя обедневшее английское дворянство (Гидденс, 1992: 118).

В начале 1990-х годов во всех постсоветских государствах была реабилитирована социология и начала изучаться проблема бедности, поскольку политика «шоковой терапии», вызвавшей безудержный рост цен на продукты питания, предметы потребления и пр., инфляцию, привела к резкой дифференциации общества на богатых, так называемых «новых русских», «новых казахов» и др., с одной стороны, и бедных, с другой. В Российской Федерации сложилось целое направление, которое занималось изучением бедности и социальной исключенности, представленное учеными – Т.И. Заславской, Л.А. Гордоном, О.И. Шкаратаном, Н.М. Римашевской и др. Проводились практические социологические исследования населения России, в том числе с участием ведущих западных социологов. В 1998 г. осуществлялся проект «Бедность в России: лишения и социальная исключенность» под руководством профессора Эссекского университета из Великобритании М. Аластера. В особенности в российской социологии наиболее информативными являются труды Л.Н. Овчаровой (Овчарова, 1999), Н.Е. Тихоновой (Тихонова, 2005), В.М. Жеребина (Жеребин, 2002) и др.

В Казахстане социологические исследования в области проблемы бедности также проводились, но в более скромном масштабе, нежели в РФ, и носили в основном прикладной характер. С середины 1990-х Организация Объединенных наций занималась изучением бедности в рамках программ ПРООН, печатая ежегодно свои отчеты в области измерения индекса человеческого развития (Республика Казахстан: Национальный отчет..., 2000). Некоторые аспекты проблемы бедности были исследованы в трудах Т.Н. Рогачевой (Рогачева, 1999), С. Бейсембаева (Бейсембаев, 2010), Р.К. Кадыржанова (Кадыржанов, 2010), Н.Ж. Бримбетовой, Н.К. Сапарбек и др. (Бримбетова, Сапарбек, Бекназарова, Букейханова). Более обстоятельно в своей диссертационной работе С.С. Серикжанова рассмотрела территориальное соседство имущих и неимущих слоев в смешанных районах г. Алматы (Серикжанова, 2014).

Результаты. Большой вклад в решение проблемы искоренения бедности в различных странах мира вносит Организация объединенных наций, в рамках которой реализуются программа развития – ПРООН, которая работает в 170 странах и территориях. Это программа помогает бороться с бедностью, сокращать неравенство и

изоляция, повышая устойчивость на пути к прогрессу. ПРООН является агентством ООН по развитию, внося свой вклад в оказание помощи странам в достижении Целей устойчивого развития.

Нищета – социальный бич многих развивающихся стран. Недаром искоренение нищеты является одной из основных Целей развития тысячелетия. В 2004–2005 гг. наша страна досрочно достигла реализации Целей развития тысячелетия ООН в плане снижения уровня бедности. В 2007 г. правительство республики приняло на себя обязательства по повестке «ЦРТ плюс» – это инициатива по сокращению бедного населения. Мы обязались до 2015 г. снизить бедность населения сельской местности вдвое. Целью ООН в Казахстане является обеспечение продвижения страны к достижению целей устойчивого развития, оказание поддержки в этом направлении. По следам решений Политического форума по развитию в 2014 г. в штаб-квартире ООН Казахстан представил проект программы по полному искоренению бедности в стране (Kazakhstan presented..., 2014: URL: <https://news.un.org/ru/audio/2014/07/1023681>).

Рамочная программа сотрудничества по устойчивому развитию (РПСУР) ООН соответствует Повестке дня в области устойчивого развития до 2030 г. Она основана на комплексном и многомерном программном подходе, включающем 5 основных направлений Повестки дня – это люди, планета, процветание, мир и партнерство. Как мы видим, Рамочная программа сотрудничества подкрепляется авторитетом ООН, поэтому указанные руководящие принципы по обеспечению равенства прав женщин, их возможностей для социальной реализации, соблюдению прав человека должны неукоснительно соблюдаться. Страновая команда ООН (СК ООН) в Казахстане безусловно заинтересована в претворении Целей устойчивого развития (ЦУР), в связи с чем совместно с правительством Республики Казахстан выработала новую Рамочную программу сотрудничества по осуществлению Повестки дня до 2030 г. Она охватывает три блока – 1) развитие человеческого потенциала и равное участие; 2) эффективные институты, права человека и гендерное равенство; 3) инклюзивный экономический рост и экологическая устойчивость (UN Annual..., 2021: https://kazakhstan.un.org/sites/default/files/2022-07/UN%20Kazakhstan%202021%20Annual%20Report%20RU_0.pdf).

По проводимым программам и мероприятиям ООН были существенные и значимые результаты. Например, 20000 школьников сельских школ смогли воспользоваться долгожданным широкополосным Интернетом; были открыты различные социальные центры (например, молодежные) для социально уязвимой молодежи, которые посетили примерно 4 000 человек; женщинам стали доступны 191 ранее запрещенных профессий; около 2,9 млн. единиц средств индивидуальной защиты (СИЗ), а также оборудование в количестве 21000 штук получили медицинские учреждения для преодоления пандемии COVID-19 (UN Annual..., 2021: 10).

Между тем Казахстан также вовлечен в благотворительные программы ООН, показывая себя надежным партнером универсальной организации. Так, когда в августе 2021 г. в Афганистане пришли к власти талибы, то Казахстан разместил часть международного персонала Миссии ООН в Афганистане, нуждавшегося во временной передислокации ввиду создавшихся рисков.

Основной целью Страновой команды ООН в Казахстане является укрепление социальной сплоченности, повышение инклюзивности и продвижение нормативной повестки дня, учитывая, что наша страна также формулирует собственные высокие цели в области развития.

Основными партнерами Страновой команды ООН по развитию и реализации РПСУР ООН на 2021–2025 гг. значатся государственные органы, организации гражданского общества, местные НПО, образовательные учреждения и частный сектор. Привлекаемые партнеры должны для реализации поставленных целей предоставлять свои ресурсы – финансовые и информационно-разъяснительной деятельности,

осуществлять сотрудничество по вопросам политического развития, информации и знаний, развития человеческого капитала, обмена инновациями и техническому сотрудничеству. В 2021 г. в этой программе в качестве партнеров наряду с правительством РК были правительства США и ЕС, ряда крупных европейских держав (Германии, Нидерландов и др.), Японии, крупные финансовые институты (Азиатский банк развития, Европейский банк реконструкции и развития), различные фонды и агентства (Глобальный фонд борьбы со СПИДом, туберкулезом и малярией, Глобальный экологический фонд, Глобальный экологический фонд, Объединенный фонд ЦУР, Швейцарское агентство по развитию и сотрудничеству и Агентство США по международному развитию).

В 2021 г. ООН поддерживала правительственные программы по обеспечению равного доступа к социальным мерам поддержки, услугам социальной защиты. В связи с этим ООН организовала обзор национальных нормативно-правовых баз, анализ гендерного равенства, а также реализовала юридическую экспертизу, затем оказала поддержку в сборе, анализе и представлении данных. Так, например, с целью упрочения нормативно-правовой базы социальной защищенности ООН приложила усилия к разработке социального кодекса, который регламентирует категории получателей социальной помощи, условия их учета как нуждающихся и размеры пособий, оказав техническую поддержку правительству. Социальный кодекс РК был принят в середине 2023 г. Техническая поддержка ООН также была в разработке миграционной политики на 2022–2026 гг. и в разработке национального нормативно-правового акта по вопросам убежища, который облегчит беженцам и нуждающимся доступ к государственным услугам социальной защиты (UN Annual..., 2021: 20).

Рамочная программа сотрудничества в целях устойчивого развития ООН (РПСУР ООН) на 2021–2025 гг. учитывает трансформационный характер ЦУР, что подразумевает, что расширение прав и возможностей людей путем предоставления им избирательных прав является одним из приоритетных направлений наряду с улучшением устойчивых экономических условий на пути к государству к достижению ЦУР. Согласно Рамочной программе сотрудничества весь 2021 г. Страновая команда ООН в Казахстане всемерно укрепляла связи с кабинетом министров РК, гражданскими объединениями, частным бизнесом, экспертными научными кругами, СМИ и др. (UN Annual..., 2021: 26).

Социальная защита является одним из важнейших инструментов борьбы с бедностью и неравенством, а также одним из основополагающих прав человека. В соответствии со Стратегией «Казахстан-2050» и Национальным планом по обеспечению прав и улучшению качества жизни лиц с инвалидностью до 2025 г. Казахстан сотрудничает в проекте «Социальная защита уязвимых групп населения» (2021–2023 гг.), который должен поддержать правительство Республики Казахстан в совершенствовании социальной политики.

Проект включает в себя следующие компоненты:

Содействие модернизации системы социального обслуживания

– проведение комплексных мероприятий по повышению доступа к услугам для наиболее эффективного решения существующих проблем мужчин и женщин, учитывая различные потребности. Здесь предлагается внедрять новые методики и подходы к реализации социальной политики, что увеличит эффективность системы. К ним относятся – нормативно-подушевое финансирование, методика эффективности медико-социальных учреждений, методическое сопровождение оказания социальных услуг. Фокусированное внимание будет уделено категориям пожилых людей и семей из числа социально уязвимых категорий, которые нуждаются в максимальной поддержке;

Продвижение Конвенции ООН о правах инвалидов (КПИ)

– предполагается ратифицировать Казахстаном Факультативный протокол к КПИ, начать работать над модернизацией системы отношения к инвалидности. Прежде всего необходимо повысить доступ к услугам через портал социальных услуг, проводить

социальную и профессиональную реабилитацию людей с инвалидностью для их вовлечения в социально-экономическую жизнь государства и т. д.;

– обновить кадровый состав Министерства труда и социальной защиты населения, что отразится на его стратегическом, аналитическом и управленческом потенциалах;

– Министерство является ответственным государственным органом в разработке и реализации политики в социальной сфере, в круг его задач входит постоянное совершенствование своей деятельности и т.п. (Social protection..., 2023: <https://www.undp.org/kazakhstan/projects/social-protection-socially-vulnerable-groups>).

В рамках ООН существуют и другие структуры, которые содействуют снижению бедности в Казахстане. Речь идет о ЮНФПА, который представляет орган ООН, курирующий деятельность системы ООН в области народонаселения, оказывающие помощь развивающимся странам и странам с переходной экономикой в поиске решений демографических проблем. Важное направление деятельности ЮНФПА – проведение мероприятий по охране репродуктивного здоровья во всем мире, когда для каждой женщины беременность станет желанной, последующие роды благополучными.

В связи с острой проблемой бытового насилия в Казахстане, жертвами которого становятся в основном женщины, с 2016 г. ЮНФПА оказывает техническую поддержку правительству Казахстана в разработке механизмов межведомственного реагирования на гендерное насилие. Эта направление увязано с Концепцией семейной и гендерной политики до 2030 г. под руководством Национальной комиссии по делам женщин и семейно-демографической политике и программе «Казахстан без насилия в семье», инициированной Генеральной прокуратурой Республики Казахстан (UNFPA in Kazakhstan, 2023: <https://kazakhstan.unfpa.org/en/what-we-do-6>).

В 2019 г. ЮНФПА в рамках межведомственного реагирования поддерживает меры по удовлетворению особых нужд инвалидов, подвергающихся гендерному насилию. Здесь вклад ЮНФПА заключается в технической поддержке Национальной комиссии по делам женщин и семейно-демографической политике при Президенте РК по организации проведения аналитического обзора и оценки потребностей людей с ограниченными возможностями с целью создания механизма межведомственного реагирования на гендерное насилие. Одним из значимых результатов ЮНФПА в 2019 г. является проведение национального кабинетного обзора людей с инвалидностью, углубленных интервью с 86 людьми с различными типами инвалидности, а также несколько фокус-групп с поставщиками услуг в Туркестанской области (самый густонаселенный и беднейший регион страны с высокой концентрацией людей с инвалидностью, или примерно 18% от общего числа зарегистрированных случаев) (Калтаева, 2019).

На основании анализа результатов проведенных исследований особые потребности инвалидов, подвергшихся насилию, будут учтены в Стандартных оперативных процедурах предоставления услуг жертвам гендерного насилия секторами здравоохранения, психосоциальной помощи и полиции/правосудия. В настоящее время в Казахстане проживают более 690 тыс. лиц с инвалидностью, из них 61,5% трудоспособного возраста, 25,7% лица пенсионного возраста, 12,8% дети до 18 лет. В последние годы удельный вес людей с особыми потребностями достаточной небольшой и стабильный в структуре всего населения, составляя – 3,7% (Калтаева, 2019). Результаты выборочного исследования показывают, что женщины в большей степени нуждаются в социальном сопровождении, в том числе помощи по уходу за собой, домом и детьми. К сожалению, в системе социальной защиты лиц с инвалидностью отсутствуют отдельные меры по поддержке женщин с инвалидностью, в том числе социальная помощь и сопровождение женщинам с инвалидностью, имеющим на иждивении детей.

К третьему сектору любой страны, взаимодействующему с двумя другими – государством и бизнес-структурами, относятся неправительственные организации (НПО), которые аккумулируют гражданскую активность и формируют гражданское общество, это определяет их значимость в демократической повестке. НПО нацелены на реализацию различных социально значимых программ, которые будут способствовать понижению количества бедных в стране. В настоящее время в казахстанских НПО задействовано на постоянной основе около 35 тысяч человек, на временной (консультанты, эксперты) – до 50 тысяч человек и добровольцев – более 100 тысяч человек (Айдарова, Досмуратова, Абишева, 2014: URL: <https://articlekz.com/article/1538>). Среди НПО имеются различные организационно-правовые формы: общественные объединения, некоммерческие частные учреждения, фонды, объединения юридических лиц в форме ассоциаций (союзов).

Анализ развития неправительственных организаций Казахстана показывает, что в настоящее время сложились довольно устойчивые группы неправительственных организаций по различным направлениям: **экологические – 15%** (Общественный фонд «Фонд поддержки культуры и экологии «Сердце Азии», «Табигат» и др.), **детские и молодежные – 13,6** (МОО «Жастар Үні», Ассоциация юных лидеров, Общественный фонд «Детский фонд Казахстана»), **женские – 13,3** (ОО «Центр защиты детей и поддержки семьи», ОФ «Фонд женщин, живущих с ВИЧ», ОФ Кризисный центр «Подруги»), **медицинские – 13,1** (Общественное объединение «Казахстанская ассоциация по половому и репродуктивному здоровью (КМПА)»), **в области культуры, искусства, науки, образования – 12,5** (ОФ «Образовательный центр «Билим Центральная Азия»), **правозащитные – 7,6** (ОО «Казахстанское Международное Бюро по правам человека и соблюдению законности» (республиканский статус), по социальной защите – 6,8 (ОФ «Благотворительный фонд «ADDALI»), по поддержке общественных инициатив – 6 (ОЮЛ «За улучшение благосостояния детей и молодежи Казахстана»), многопрофильные – 4,7, общества инвалидов – 4,4 (ОФ Центр поддержки глухих инвалидов «УМИТ»), по реабилитации детей-инвалидов – 3% (ОФ «Помощи детям и подросткам с синдромом Дауна «Кун Бала») (Айдарова, Досмуратова, Абишева, 2014: URL: <https://articlekz.com/article/1538>). Если поначалу финансированием НПО было ограниченным, то после принятия «Программы государственной поддержки неправительственных организаций Республики Казахстан на 2003–2005 годы» и Закона РК «О государственном социальном заказе» от 2005 г. произошли серьезные изменения. НПО, реализующие социальные проекты – центр для малообеспеченных и многодетных семей «Бақытты отбасы» и центр социального развития «Зере». Сотрудники центров оказывают системную помощь нуждающимся женщинам, обучают азам различных профессий, а в дальнейшем сопровождают в получении грантов и кредитов по госпрограммам. Благодаря проводимой работе сотни женщин смогли улучшить свои материальные и жилищные условия, получить бесплатные юридические консультации.

НПО участвуют в реализации таких программ, как развитие малого и среднего бизнеса, что отражается на уровне занятости, микрокредитование, реализация мер социальной поддержки социально уязвимых категорий населения, поощрение благотворительности, работа с инвалидами и больными людьми, нуждающимися в реабилитации, коррекционной работе и пр. Особое значение имеет работа с людьми групп риска (наркоманы, алкоголики, беспризорные дети). По-прежнему актуальной является защита прав человека в Казахстане, где зачастую суды выносят несправедливые решения. Проблема экологии является фокусом внимания многих НПО.

В Казахстане показатель степени гражданской активности составляет 15 000 человек на 1 НПО, в сравнении с развитыми странами это достаточно низкий уровень, учитывая 20 млн населения нашей страны. Это свидетельствует о необходимости

поддержки казахстанских НПО со стороны международных организаций и государства. Новые проблемы, возникающие в обществе вызывают необходимость появления новых НПО, специализирующихся на решении именно этих проблем.

Заключение, выводы

Таким образом, существенный вклад в решение проблемы искоренения бедности в Казахстане вносят международные межправительственные организации, прежде всего ООН, которая реализует различного рода программы по достижению Целей устойчивого развития. Внутри страны действуют различные неправительственные организации, финансируемые за счет государственных грантов и зарубежных структур. НПО имеют самый широкий спектр деятельности в соответствии с общественными запросами – от правозащитных до благотворительных. Государство активно привлекает НПО к реализации важных социальных и экономических программ развития, в том числе в регионах. НПО, действующие на добровольных началах и проявляя инициативу, выполняют две важные задачи: решение социальных проблем общества и активизация граждан для их решения на добровольных началах. По инициативе НПО проводятся ежегодные благотворительные мероприятия в поддержку инвалидов, детей-сирот, программы по профилактике ВИЧ-инфекции, наркомании среди молодых, оказывается социально-психологическая помощь женщинам, страдающим от насилия, создаются ресурсные, реабилитационные и консультативные центры в помощь социально уязвимым слоям населения.

Список использованной литературы:

1. Айдарова А.Б., Досмуратова Э.Е., Абишева А.У. (2014) Роль НПО в решении проблем занятости ЮжноКазахстанской области // Вестник КазНУ. URL: <https://articlekz.com/article/1538> (дата обращения: 09.10.2023).
2. Аяган Б.Г., Абжанов Х.М., Селивестров С.В., Бекенова М.С. (2010) Современная история Казахстана: Учебник для студентов исторических специальностей (бакалавриата) вузов / Под общей ред. Б.Г. Аягана. Алматы: Раритет. 432 с.
3. Бейсембаев С. (2010) Уровень доходов казахстанского населения: социологический аспект / ОФ «Центр социальных и политических исследований «Стратегия». URL: <https://www.ofstrategy.kz/images/Доходы.pdf>. (дата обращения: 02.01.2023).
4. Бримбетова Н.Ж., Сапарбек Н.К., Бекназарова А.Т., Букейханова Т.К. (2022) Бедность населения и региональные различия в социальном развитии Казахстана // Вестник университета «Туран». № 3. С. 108–121. URL: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-3-108-121> (дата обращения: 09.10.2023).
5. Васильев В.А. (2004) Идентификация проблемы бедности в современных российских условиях: социологический анализ: Дисс.канд.социол.н.: 22.00.08. М., 208 с.
6. Гидденс Э. (1992) Стратификация и классовая структура // Социологические исследования. № 9. С. 112–123.
7. Кадыржанов Р.К. (2010) Некоторые проблемы изучения социальной структуры казахстанского общества // Известия НАН РК. Серия общественных наук. № 5. С. 93–97.
8. Калтаева Л.М. (2019) Кабинетное исследование: Оценка потребностей по социальным и гендерным вопросам людей с инвалидностью в Казахстане с акцентом на особые нужды женщин с инвалидностью, подвергшихся насилию. Алматы. 38 с. URL: <https://kazakhstan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf>.
9. Kazakhstan presented a draft program to eradicate poverty to the UN. (2014) 14.07 // Официальный сайт ООН. URL: <https://news.un.org/ru/audio/2014/07/1023681> (дата обращения: 09.10.2023).
10. Milanovic B. (2013) Global Income Inequality in Numbers: in History and Now. Global Policy, Volume 4, Issue 2, May, 198–208 pp.

11. Республика Казахстан: Национальный отчет о человеческом развитии в Казахстане за 1999 г. (2000) / ПРООН. Алматы. 76 с.
12. Серикжанова С.С. (2014) Эффекты соседства бедных и богатых в экономическом смешанных районах (на примере города Алматы): Дисс.док. Ph. Алматы. 132 с.
13. Social protection of socially vulnerable groups. (2021–2023). UNDP (2023). Астана. URL: <https://www.undp.org/kazakhstan/projects/social-protection-socially-vulnerable-groups> (дата обращения: 09.10.2023).
14. Овчарова Л. Н. (1999) Система индикаторов уровня бедности в переходный период в России. М.: EERC Working Papers. 62 с.
15. Рогачева Т.М. (1999) Экономические компоненты качества жизни населения. Алматы: Евразия. 161 с.
16. Тихонова Н.Е. (2005) Социальное неравенство в России: субъективный аспект // Социальное неравенство в России: вызовы обществу и реальной политике / Под ред. А.А. Галкина и Ю.А. Красина. М.: Горбачев-фонд. С. 86–102.
17. UN Annual Report 2021 Nur-Sultan (2021). 25 с. URL: https://kazakhstan.un.org/sites/default/files/2022-07/UN%20Kazakhstan%202021%20Annual%20Report%20RU_0.pdf (дата обращения: 09.10.2023).
18. UNFPA in Kazakhstan (2023). URL: <https://kazakhstan.unfpa.org/en/what-we-do-6> (дата обращения: 09.10.2023).
19. Wolff R. D. (2009) Capitalism Hits the Fan: The Global Economic Meltdown and What to Do about It. Olive Branch Press. 256 p.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ

Специальность: Социология труда и управление HR, 2 курс **Абраев А.Б.**
Научный руководитель: PhD, И.о доцента Шабденова А.Б.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. В статье рассматриваются различные технологии управления персоналом, описаны принцип их работы, и как их можно реализовать в современных организациях.

Ключевые слова: управление персоналом, сотрудник, рекрутинг, организация.

Персонал – основа любой компании. На современном рынке труда с большой конкуренцией кадров, хантингом, а также риском появления кризисных ситуаций, HR-менеджерам необходимо осваивать инновационные технологии управления персоналом для построения высокоэффективной команды. Изучение современных, практичных методов подбора вызывают научный интерес в исследованиях менеджмента.

Рекрутинг – поэтапный процесс поиска и найма кадров на определенную позицию. Рекрутинг одна из первостепенных задач любого бизнеса. Классический рекрутинг представляет собой следующие этапы: поиск кадров, отбор, собеседование, стажировка, окончательный выбор [1]. Однако, пандемия COVID-19, заставила HR-менеджеров адаптироваться под новые условия. Конечно, онлайн-собеседования проводились и ранее, но карантин дал возможность использовать их проще и удобнее. В таком формате, кандидат существенно экономит время, становится более свободнее за счет домашней атмосферы, а также может задать все интересующие вопросы по вакансии. Также стал удобнее формат массового подбора персонала, когда на одну вакансию, например продавца-консультанта требуются 10 сотрудников. Для HR-специалиста одним из удобств является возможность проведения онлайн-тестирования на оценку навыков, а тестирование с прокторингом дают гарантию того, что кандидат сдавал тест

самостоятельно. Такие тесты позволяют определить навыки в любой сфере деятельности, и по итогам отсеивать неподходящих соискателей, или наоборот приглашать успешно сдавших.

Одним из комплексных подходов в управлении персоналом является технология благополучия и комфорта, также известная как well-being технология. Данная программа заключается в повышении комфорта, удобства и благополучия сотрудников. Но для качественной реализации этой программы сперва необходимо изучить основные проблемы и потребности сотрудников.

Для этого проводятся следующие тесты:

- 1) тест на уровень стресса
- 2) тест на уровень благополучия
- 3) тест на эмоциональный интеллект и другие.

Удовлетворенность сотрудников оценивается в нескольких аспектах:

1) Физическое состояние – работа не вредит физическому здоровью, сотрудники имеют свободное время для хобби, времени хватает на отдых.

2) Ментальное состояние – сотрудник не выгорает, имеет внутренний ресурс, не подвержен стрессу.

3) Социальное благополучие – сотрудник имеет хорошие отношения в семье, сохраняет баланс между рабочим и личным.

4) Карьерный рост – сотрудник имеет мотивацию на получение высокой должности, реализует свои идеи и задумки.

5) Финансовое состояние – сотрудника устраивает зарплата, он способен откладывать ее на какие-то цели, уверенность что денег всегда хватит на базовые потребности.

6) Комфорт рабочего места – сотрудник чувствует себя комфортно при выполнении повседневных задач, дискомфорт не отвлекает от рабочей деятельности. Для выполнения потребностей в данных аспектах HR-менеджер может принять следующие решения:

1) Для повышения физического состояния можно выдать сотрудникам льготный доступ к медицинским учреждениям, абонементам в тренажерные залы и бассейны. Такая инициатива, успешно реализуется в компании Google, а сотрудники становятся более удовлетворенными.

2) На втором месте после физического состояния идет психическое, выгорание отрицательно сказывается не только на самом сотруднике, но и на всей команде в целом. В данном аспекте необходимо проводить тренинги личностного роста, проводить сеансы с психологом, создавать группы с общими интересами.

3) Карьерный рост считается одним из решающих условий для многих кандидатов, которые находятся в поиске работы. HR-специалисты на этапе стажировки обязаны замечать характеристики кандидата, которые будут полезны на руководящих должностях. Так, достойным кандидатам можно предложить повышение в должности и доходе, с учетом выполнения определенных требований.

4) Для повышения финансовой грамотности у сотрудников компании, руководство может предложить бесплатные консультации у финансового менеджера.

5) Руководству важно обращать внимание на комфорт сотрудников на рабочем месте, при присутствии дискомфорта теряется фокус, снижается мотивация при выполнении задач. Например, офисы Google спроектированы так, чтобы сотрудники могли остаться, чтобы поработать ночью и не волноваться о таких вещах, как голод, здоровье или гигиена.

Well-being программы в HR-среде находятся на подъеме. И это становится устойчивым трендом на экологичный стиль ведения бизнеса, который все больше будет интегрироваться в корпоративную культуру и стратегию компаний, а также поможет сократить текучесть кадров в столь сложные для бизнеса времена [2].

Проблема многих руководителей у средних и больших компаний – неправильная расстановка приоритетов. Когда их предприятие становится успешным, они стараются автоматизировать этот процесс, так в компании появляются новые должности, растет иерархия между сотрудниками. Грандиозные планы по повышению эффективности, открытия новых филиалов, выход на другие страны затуманивают представление о реальной работе точки.

Гемба – японское слово, означающее в переводе «фактическое место». В управлении персоналом данный термин предполагает собой сотрудника и все рабочие процессы. Так, несмотря на общую положительную картину роста и показателей всей компании, на каждой отдельной точке существуют проблемы, которые могут не решаться годами. За годы развития, у руководителя параллельно развивается «синдром короны», так как, по его мнению, он решает глобальные вопросы, и у него нет времени разбираться с маленькими проблемами. Сняв эту корону, человек на руководящей должности может столкнуться с проблемными участками, которые не позволяют выйти компании на новый уровень. Такой метод удачно используется в сферах работы с клиентами, например в банках, магазинах одежды, общепите и других. Основная цель такого подхода – прочувствовать себя на месте рядового работника, так как люди в офисе никогда не поймут нюансы своих решений, не побывав на месте работы лично. Так, например, в сети салонов красоты MA&MI было решено поставить кофейные автоматы, но руководство не учло, что в условиях работы салона присутствуют множество отходов, таких как пыль от ногтей, что привело к негативным отзывам от клиентов. Можно также привести в пример казахстанскую сеть оптик BG&JOPS, генеральный директор которой применив метод гемба, обнаружил плачевное техническое состояние точек, нехватку кадров и отклонения от регламента работы. Решением данных проблем являлось поэтапный ремонт, а также введение системы контроля качества, за которой был введен мониторинг и денежная мотивация директору магазина за выполнение всех пунктов контроля.

Пребывание в близком контакте с гемба и ее понимание – первый шаг к результативному управлению персоналом. Существует пять золотых правил гемба:

- 1) При возникновении проблемы, необходимо посетить это место.
- 2) Проверить гембуцу (убедиться все ли предметы на месте).
- 3) Применить временные контрмеры на месте.
- 4) Найти первопричину путем опроса сотрудников
- 5) Стандартизировать процесс, чтобы избежать этой проблемы в будущем [3].

Также стоит учитывать, что сотрудники, наблюдая, то как руководитель относится к их проблемам чувствуют себя более значимыми в компании, что ведет к уменьшению текучести кадров.

Наконец стоит обратиться и к цифровым технологиям, ведь прогресс не стоит на месте. На данный момент существует множество удобных HRM-систем, облегчающих повседневные задачи.

HRM-система – программное обеспечение для автоматизации управления персоналом. Основной особенностью таких программ является общая база данных всех сотрудников, а также широкий функционал. Так через системы по типу «1С» или «Битрикс» все сотрудники способны отслеживать важные события в календаре, участвовать в опросах, пользоваться базой данных компании, а также получать аналитику о показателях. Рекрутеры облегчат свои обязанности, путем автоматизации суб-процессов найма таких как: назначение интервью, рассылка писем и вакансий, сбор откликов и т.д. Руководство также будет видеть качество работы сотрудника на рабочем месте с помощью шкалы эффективности выполнения задач. Работники смогут наладить коммуникацию и давать обратную связь руководству по тем или иным вопросам. Для компании введение такой системы автоматизирует процессы любого отдела, путем

постановления задач и назначения важных встреч, а HR-специалист сможет фокусироваться на более важных задачах.

Однако не каждой компании подойдут такие программы:

1) Компаниям у которых небольшой штат сотрудников, такие программы не нужны, так как все данные можно хранить в документах, а задачи ставить в группах мессенджера,

2) Компании в которых отсутствует HR-специалист, такая программа также не будет функционировать.

3) Наконец в компаниях с высокой текучкой кадров не имеет смысла вести подробный учет кадров [4].

Текущие реалии рынка труда обязывают компании идти в ногу со временем, улучшая свои условия труда. Выгодный для компании специалист будет востребован и у других работодателей, а значит топ-менеджерам необходимо изучать и адаптировать все способы эффективного управления. Грамотная реализация технологий управления позволит избежать проблем текучести кадров, падения мотивации, выгорания и положительно скажется на достижении целей, поставленных компанией.

Список использованной литературы:

1. Коломиец А. И. Рекрутмент или подбор персонала. Директ Медиа, 2022. – С. 5-8.
2. Щукина Д. В. Well being программа как современное направление в области удержания персонала в компании. Деловой вестник предпринимателя, 2021. – С. 88.
3. Масааки Имаи. Гемба кайдзен. Альпина Паблишер, 2015. – С. 31-37.
4. Конобеева А. Б. Человеческий капитал и эффективный менеджмент. Директ Медиа, 2023. – С. 159-163.

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА И ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ КРЕАТИВНОГО КЛАССА В КАЗАХСТАНЕ

Социология, 1 курс магистратуры, Есенаманов А.Р.

Научный руководитель: д.социол.н., доцент Шеденова Н.У.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы социальной политики институционализации креативного класса в Казахстане на основе обзора законодательной базы за период 2019-2023 годы. Предложено соответствие принимаемых мер государственной поддержки известным социологическим подходам.

Ключевые слова: креативный класс, креативные индустрии, креативная деятельность, институционализация.

Введение

Креативная деятельность в экономике представляет собой совокупность сфер занятости, основой которых является как творчество, так и предпринимательство.

Интеллектуальную силу, которая занята в креативных индустриях, с относительно недавних пор принято называть креативным классом, обзор различных вариантов понятий «креативный класс», «креативная индустрия» и «креативная деятельность», имеющиеся в зарубежных источниках, представлены в нашей первой статье [1, с. 202-206].

В научной среде еще не сформировалось однозначное определение креативного класса по нескольким причинам. Во-первых, феномен креативного класса относительно новый, его положение в социальной структуре четко не закреплено. Во-вторых, состав креативного класса неоднороден, его свойства зависят от персональных характеристик его представителей в том или ином сообществе [2, с. 20]. Также и законодательный подход к понятиям «креативная деятельность» не везде одинаков.

Так, UNESCO [3, с. 17] приняло формулировку, согласно которой креативная деятельность не зависит от коммерческой ценности, то есть эта деятельность может не преследовать коммерческую выгоду. В формулировке ОЭСР нет указания о коммерческом характере «креативной деятельности» [4, с. 20]. Аналогично, в Евросоюзе «креативными индустриями» считаются отрасли с необязательным извлечением выгоды [4, с. 20]. Российским законодательством применяется понятие «креативного предпринимательства», то есть, цель которых – извлечение прибыли [4, с. 20].

Вместе с тем, в Послании Главы государства К.-Ж. Токаева народу Казахстана подчеркивается, что креативная индустрия является одной из точек роста экономики и занятости [5, с. 15-16], следовательно, в Казахстане считается, что креативная деятельность основана на предпринимательской деятельности и характерных для нее понятий, регулируемых законодательно. В этой связи представляет интерес рассмотрение проводимой в Казахстане работы по оказанию мер законодательной поддержки для становления креативных индустрий, креативного класса, но при этом отличающегося от предпринимательского класса. Кроме того, без изучения правовых основ социологический анализ формирования и дальнейшего развития креативного класса будет являться недостаточно полным.

Только опираясь на изученную правовую базу, можно будет определить социальные функции креативного класса: снижение безработицы и уменьшение социальной напряженности, в том числе среди молодежи; внедрение и распространение креативной культуры труда и накопление культурного капитала; создание креативной инфраструктуры для вовлечения различных социальных групп.

На основании проведенного анализа законодательства Республики Казахстан, нами определено, что меры поддержки по формированию и развитию креативных индустрий можно рассматривать по следующим четырем направлениям:

- 1) формирование государственной политики в сферах креативных индустрий;
- 2) поддержка креативного предпринимательства и авторского права;
- 3) поддержка талантов среди молодежи;
- 4) развитие городов и регионов как центров притяжения талантов.

Далее в статье будут рассмотрены принятые в Казахстане за период 2019-2023 гг. законодательные основы в различных сферах, направленные на развитие креативных индустрий и соотнесение их известным социологическим подходам в сфере формирования и развития креативного класса.

Обзор законодательства касательно мер поддержки

1. Формирование государственной политики в сферах креативных индустрий

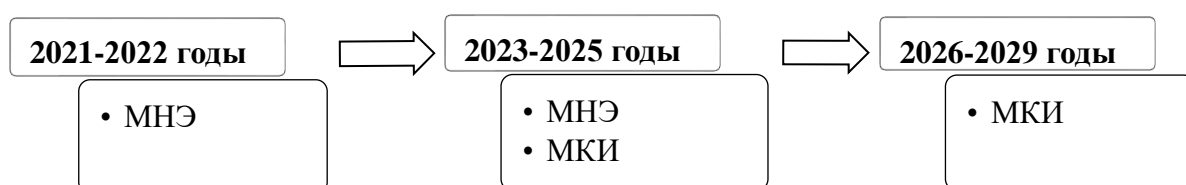
Понятия «креативные индустрии» и «креативная деятельность» закреплены в Законе Республики Казахстан «О культуре»: «креативные индустрии – индустрии по созданию, производству, воспроизводству и массовому распространению результатов креативной деятельности физических и юридических лиц», «креативная деятельность – виды экономической деятельности, связанные с коммерциализацией результатов творческой деятельности» [6, с. 2]. Как видно из формулировки, креативная деятельность предполагает предпринимательский характер, то есть, творчество как хобби не будет считаться таковой, если не будет приносить доход его создателям.

Задачи по обеспечению реализации государственной политики в области креативных индустрий относятся к компетенции Министерства культуры и информации Республики Казахстан (далее – МКИ) [6, с. 12]. Одними из функций МКИ являются

«разработка критериев отнесения субъектов частного предпринимательства к субъектам креативных индустрий» и «разработка перечня видов экономической деятельности, относящихся к креативной индустрии» [7, с. 35]. Кроме того, реализация мер по популяризации креативных индустрий и комплекс мер, направленных на их развитие, имеет место в рамках видения развития культурной политики и отражены в Концепции культурной политики Республики Казахстан на период 2023-2029 годы [8, с. 45]. В то же время, государственным органом, ответственным за реализацию Концепции развития креативной индустрии на 2021-2025 годы, является Министерство национальной экономики Республики Казахстан (далее – МНЭ) [4, с. 2]. Таким образом, в Казахстане за развитие креативных индустрий ответственными являются два министерства – МКИ и МНЭ.

На рисунке 1 изображены периоды ответственности МКИ и МНЭ за вопрос развития креативных индустрий согласно Концепции развития креативных индустрий и Концепции культурной политики.

Рисунок 1. Периоды ответственности МКИ и МНЭ за вопрос развития сфер креативных индустрий (по годам)

2. Поддержка креативного предпринимательства

Учитывая, что согласно законодательству Республики Казахстан к видам креативной деятельности относятся те виды, которые связаны с коммерциализацией [6, с. 6], то логично предположить, что приняты меры поддержки, носящие предпринимательский характер.

Так, в рамках Предпринимательского кодекса Республики Казахстан, одним из основных направлений государственной поддержки является поддержка деятельности субъектов частного предпринимательства в сфере креативных индустрий [9, с. 83].

В Комплексном плане «Программа повышения доходов населения до 2029 года», одной из системных мер является стимулирование предпринимательских инициатив субъектов малого и среднего предпринимательства (далее – МСП) в сфере креативных индустрий [10, с. 11].

В Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2023-2027 годы для развития креативной индустрии или четвертого сектора экономики будет осуществляться инициатива под названием «инвесторская виза», а именно, будут привлекаться лучшие зарубежные бизнесмены [11, с. 22].

Правительством Республики Казахстан 6 июня 2023 года утверждены критерии отнесения субъектов частного предпринимательства к субъектам креативных индустрий [12, с. 1] и перечень видов экономической деятельности, относящихся к креативной индустрии [13, с. 1], где по 12 группам видов экономической деятельности перечислены коды Общего классификатора видов экономической деятельности (далее – ОКЭД) и наименования 43 видов деятельности (таблица 1):

Таблица 1. Перечень видов экономической деятельности, относящихся к креативной индустрии

№	Наименования групп видов экономической деятельности	Количество видов экономической деятельности, которым присвоены коды ОКЭД
1	Народные промыслы	20
2	Культурно-досуговые учреждения	7
3	Ювелирное дело	2
4	Кино и анимация	2
5	Библиотеки, музеи	2
6	Музыка	2
7	Архитектура и мода	2
8	IT и геймдевелопмент	2
9	Культурное наследие	1
10	Телевизионные программы	1
11	Фотография	1
12	Прочее	1
	Итого: 12	Итого: 43

При этом результаты деятельности в сфере креативных индустрий признаются таковыми согласно Закона Республики Казахстан «Об авторском праве и смежных правах» [14, с. 9].

Согласно Концепции развития малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан до 2030 года, малое и среднее предпринимательство может участвовать в креативных индустриях. Планируется, что местные власти могут развивать «креативные парки и зоны» в соответствии с особенностями конкретного региона, а центральные власти – креативную инфраструктуру в «точках роста» для развития МСП [15, с. 17, 26].

3. Поддержка талантов среди молодежи

Реализация мер поддержки с целью повышения уровня и качества интеллектуальных способностей молодежи, усиления привлекательности участия в развитии креативных индустрий талантливой молодежи предусмотрена в рамках Концепции государственной молодежной политики Республики Казахстан на 2023-2029 годы [16, с. 17].

Международная стипендия «Болашак» способствует получению образования молодежью по направлению «Креативная индустрия». Так, на 2023 год по направлению «Креативная индустрия» для обучения за рубежом присвоены стипендии по 10 специальностям [17, с. 15-16].

С целью поощрения талантливой молодежи в том числе за плодотворную творческую деятельность присуждается Государственная молодежная премия «Дарын» по номинации «Креативные инициативы» [18, с. 7].

В соответствии с Концепцией развития рынка труда Республики Казахстан на 2024-2029 годы, одним из основных направлений поддержки молодежной занятости будет являться поддержка молодых предпринимателей в креативной индустрии [19, с. 23].

4. Развитие городов и регионов как центров притяжения талантов

Видение развития городов, в том числе, по наличию креативной экономики города, оценивается по следующим показателям: «Индекс экономической сложности»; «Рейтинг городов Doing Business»; «Сравнение с показателями Топ-10 лучших городов мира согласно международным рейтинговым агентствам Doing Business, Economic Complexity Atlas, World's Best Cities» и по отдельным показателям ОЭСР по развитию и экономике» [20, с. 7].

С точки зрения территориально-пространственного развития Казахстана, в столичной агломерации планируется развитие креативных индустрий [21, с. 72]. В городах республиканского значения, а также областных центрах как функциональных

городских районов (далее – ФГР) планируется, что «на основе учета миграции, управляемой урбанизации, цифровизации, "Smart City" и инклюзивного развития Центры ФГР станут точками притяжения молодых и креативных талантов». [21, с. 76].

Соответствие мер поддержки социологическим подходам.

На наш взгляд, проводимая на законодательном уровне работа по выявленным четырем направлениям согласуется с известными социологическими подходами в вопросах формирования и развития креативного класса и креативного города. Это соответствие представлено в таблице 2.

Таблица 2. Соответствие направлений мер государственной поддержки социологическим подходам

№	Направления мер государственной поддержки	Социологические подходы
1	Формирование государственной политики в сферах креативных индустрий	Новый общественный договор (Р. Флорида) [22, с. 157].
2	Поддержка креативного предпринимательства	Инвестиции в полное раскрытие человеческого потенциала и творческих способностей каждого человека, система социальной поддержки креативного класса (Р. Флорида). [22, с. 344].
3	Поддержка талантов среди молодежи	Закон «трех Т» в системе образования (Р. Флорида) [22, с. 275].
4	Развитие городов и регионов как центров притяжения талантов	Закон «трех Т», децентрализованное управление городов и регионов (Р. Флорида) [22, с. 275], Креативный город (Ч. Лэндри) [23, с. 338].

Американский урбанист и социолог Ричард Флорида предлагает новый общественный договор, потому что появление креативного класса сопровождается социальным, экономико-географическим и образовательным неравенством. Формирование государственной политики в сферах креативных индустрий как «новый общественный договор» позволит выделить место креативному классу в социальной структуре казахстанского общества.

Поддержка креативного предпринимательства как «инвестиции в полное раскрытие человеческого потенциала» позволяют применить востребованные навыки потенциальных представителей креативного класса, сформироваться его самоидентичности, а также социальному статусу и общественному мнению. Флорида отмечает, что необходимо создать систему социальной поддержки, соответствующую требованиям креативной экономики.

Поддержка талантов среди молодежи как «Закон “трех Т” в системе образования» (технологии, талант и толерантность) позволит преобразовать образовательную систему так, чтобы она стимулировала творческие способности молодежи.

Развитие городов и регионов как «Закон “трех Т”», «децентрализованное управление городов и регионов» и «Креативный город» обеспечит усиление роли городов, стимулирует увеличение плотности населения и концентрации. Городским властям следует инвестировать не только в деловой, но и в человеческий потенциал, культивируя все три «Т» экономического развития. Децентрализованный подход к управлению будет стимулировать инновации и повышать производительность регионов.

Британский социолог Чарльз Лэндри предлагает новый стратегический подход к планированию, способный превратить любой город, независимо от его размера, в «центр

энергии творчества, развития и высокого качества жизни», выделяет жителей и местное сообщество как основные стратегические ресурсы для развития городов.

Выводы

Обзор казахстанского законодательства показал, что в республике создаются базовые условия для формирования и развития креативных индустрий, что может дать толчок формированию креативного класса.

Таким образом, нынешняя законодательная система в области креативных индустрий в Казахстане отвечает принципам, изложенным в социологических теориях креативного класса и креативного города.

Список литературы:

1. Есенаманов А.Р. Креативный класс в контексте социальной модернизации казахстанского общества: Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Социальная модернизация в Казахстане: возможности и перспективы». Алматы.: ИФПР КН МНВО РК, 2023. – 242 с.
2. Клементьев Б.С. Феномен креативного класса в социальном пространстве. Известия Саратовского университета, 2012. Т. 12. Сер. Философия. Психология. Педагогика, вып. 3, С. 19-23.
3. Hristina Mikic. Metropolitan University Belgrade. Measuring the economic contribution of cultural industries: A review and assessment of current methodological approaches (эл. ресурс: https://www.researchgate.net/publication/318215704_Measuring_economic_contribution_of_cultural_industries_review_and_assessment_of_methodological_approaches)
4. Об утверждении Концепции развития креативных индустрий на 2021-2025 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 ноября 2021 года № 860 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000860> // г. Нур-Султан. – 30.11.2021. – 29 с.
5. Экономический курс Справедливого Казахстана. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2023 г. // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K23002023_1 // г. Нур-Султан. – 01.09.2023. – 28 с.
6. О культуре. Закон Республики Казахстан от 15 декабря 2006 года № 207. // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z060000207_/ // г. Астана. – 15.12.2006. – 54 с.
7. О некоторых вопросах Министерства культуры и информации Республики Казахстан. Постановление Правительства Республики Казахстан от 4 октября 2023 года № 866. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000866> // г. Астана. – 04.10.2023. – 65 с.
8. Об утверждении Концепции культурной политики Республики Казахстан на 2023-2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 250. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000250> // г. Астана. – 28.03.2023. – 51 с.
9. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375> // г. Астана. – 29.10.2015. – 29 с.
10. Об утверждении Комплексного плана "Программа повышения доходов населения до 2029 года". Постановление Правительства Республики Казахстан от 14 апреля 2022 года № 218. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000218> // г. Нур-Султан. – 14.04.2022. – 26 с.
11. Об утверждении Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2023-2027 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 ноября 2022 года № 961. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000961> // г. Астана. – 30.11.2021. – 47 с.
12. Об утверждении критериев отнесения субъектов частного предпринимательства к субъектам креативных индустрий. Постановление Правительства Республики Казахстан от 6 июня 2023 года № 447 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000447> // г. Астана. – 06.06.2023. – 29 с.
13. Об утверждении перечня видов экономической деятельности, относящихся к креативной индустрии. Постановление Правительства Республики Казахстан от 6 июня

- 2023 года № 448. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000448> // г. Астана. – 06.06.2023. – 3 с.
14. Об авторском праве и смежных правах. Закон Республики Казахстан от 10 июня 1996 года № 6-І. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000006> // г. Алматы. – 10.06.1996. – 58 с.
15. Об утверждении Концепции развития малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан до 2030 года. Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 апреля 2022 года № 250. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000250> // г. Нур-Султан. – 27.04.2022. – 46 с.
16. Об утверждении Концепции государственной молодежной политики Республики Казахстан на 2023-2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 247. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000247> // г. Астана. – 28.03.2023. – 44 с.
17. О некоторых мерах по реализации международной стипендии "Болашак". Приказ Министра науки и высшего образования Республики Казахстан от 13 декабря 2022 года № 184. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200031101> // г. Нур-Султан. – 13.12.2022. – 16 с.
18. О некоторых вопросах Государственной молодежной премии "Дарын". Приказ Министра информации и общественного развития Республики Казахстан от 1 июля 2023 года № 271-НҚ. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300033016> // г. Астана. – 01.07.2023. – 8 с.
19. Об утверждении Концепции развития рынка труда Республики Казахстан на 2024-2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 ноября 2023 года № 1050. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300001050> // г. Астана. – 29.11.2023. – 49 с.
20. Об утверждении Методики по разработке стратегий развития городов республиканского и областного значений. Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 11 января 2019 года № 3. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1900018174> // г. Астана. – 11.01.2019. – 7 с.
21. Указ Президента Республики Казахстан «Об утверждении Прогнозной схемы территориально-пространственного развития страны до 2030 года» от 9 октября 2019 года № 185. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1900000185> // г. Нур-Султан. – 09.10.2019. – 93 с.
22. Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее. – Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Классика-XXI», 2007. – 421 с.
23. Лэндри Ч. Креативный город. – М.: Издательский дом "Классика-XXI, 2011. – 399 с.

ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ ЕСІРТКІГЕ ТӘУЕЛДІЛІКТІҢ НЕГІЗГІ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЛАРЫ

Әлеуметтану, магистратура 1-курс **Тұрлыбай Ж.А.**
turlybayzhanerke.01@gmail.com

Ғылыми жетекшісі: С.ғ.д., доцент Иманбекова Б.И.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Аннотация

Жастар арасындағы нашақорлық қазіргі қоғамдағы күрделі әлеуметтік мәселе болып қалуда. Бұл мақалада жастар арасында нашақорлыққа әкелетін негізгі себептер мен оның салдары қарастырылған. Негізгі себептердің қатарында қоршаған ортаның әсері, отбасылық факторлар, күйзеліс, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, өмірде перспективаның болмауы және эксперимент жасауға ұмтылуы кіреді. Нашақорлықтың

салдары физикалық және психикалық денсаулықтың нашарлауын, әлеуметтік оқшаулануды, заңмен проблемаларды, әлеуметтік-экономикалық бейімделудің бұзылуын және өмір сапасының нашарлауын қамтиды. Бұл мақалада сондай-ақ жастар арасындағы нашақорлықтың алдын алу шаралары және есірткіге ұшырағандарды оңалту әдістері талқыланады.

Түйін сөздер: Жастар, есірткі, синтетикалық есірткілер, нашақорлық.

Есірткіні пайдаланудың зияндылығы жастар арасындағы үлкен мәселе болып отыр. Қазіргі кезде жасөспірімдер арасында да есірткіні тұтыну күннен күнге өсіп бара жатыр. Оның себеп-салдарларының бірі есірткінің қоғамдағы қолжетімділігінде. Жасөспірімдік шақ енді үлкен өмірге бет алып келе жатқан кез болғандықтан, қоршаған ортаны зерттеу, тәжірибе жасау ол табиғи фактор болып табылады. Жаңа заттарға қызығушылық және тәуекелді қауіпті заттарды жасаудан қорықпау жасөспірімдердің дамуының бір бөлігі. Осындай өтпелі кезеңде есірткіні тұтыну қауіптері өте көп болады. Бұндай өтпелі жастағы жасөспірімдер есірткінің қауіпі туралы сезінбейді де. Жасөспірімдер есірткіні мектептегі немесе үйдегі проблемаларды ұмыту үшін қолдануы мүмкін[1]. Жастар Қазақстанның дамуында маңызды рөл атқарады, олар қоғамның және экономиканың дамуының негізгі тірегі. Дегенменде, жастардың теріс ортамен араласуы, олардың бұрыс жолға түсуіне әсер етеді. Осындай қоғамның дертінің бірі ол есірткіге тәуелділік болып отыр. Нашақорлық бүгінгі таңда әлемнің барлық жастағы адамдарының арасында кең таралған дерт. Қазіргі кезде әлемдік көрсеткіштерге сүйенетін болсақ 275 млн адам есірткіні белсенді түрде тұтынады екен. Ал статистикалық көрсеткіштерге сүйенсек 110 мың адам нашақорлыққа шалдығып отыр[2]. Есірткіні көп мөлшерде тұтыну адамдардың физикалық, психикалық және эмоционалдық жағдайына әсер етеді. Нашақорлар есірткіні шайнау, темекі шегу, инъекция жасау арқылы ағзаларына енгізеді. Адам ағзасына түскен кез келген зат қалыпты биологиялық және психологиялық өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Ол ағзаның, әсіресе орталық жүйке жүйесінің жұмысының нашарлауына әсер етеді. Бұл дәрілік заттарды медициналық ем-шаралар мақсатында қолдануда немесе психоактивті заттарды теріс пайдаланудың салдарынан туындайды. Кей кездерде дене функциясының өзгеруіне алып келеді. Мектептегі буллинг, әлеуметтік желілердегі кибербуллинг, отбасындағы зорлық-зомбылық, ата-ананың қадағаламауы немесе дұрыс емес ортамен араласу есірткіні қолдануға алып келуі мүмкін. Жасөспірімдер импульсивті шешімдер қабылдайтын жастағы балалар, олар болашақтарын ойламай, есірткінің салдарлары туралы ескермей нашақорлыққа ұшырайды.

Қазіргі ғылымда біз «есірткі» ұғымын заңсыз немесе зиянды зат түрінде қабылдаймыз. Бірақ ежелгі кезден есірткі емдік мақсатта пайдаланылған. Медицина дамып келе жатқан кезде опиум мен морфинді емдік мақсаттарда қолдана бастайды. Опиум көбінесе психологиялық ауруларды емдеуде қолданылған. Морфинді ота жасау кезінде анестезия үшін пайдаланған. Есірткілерді ежелгі кезден медицинада ауырсынуды басатын дәрілер ретінде қолданылып келді. Кейіннен адамдардың тәуелділікке ұшырауынан және релаксация үшін пайдалануынан мүлдем қолдану тоқтатылып зиянды заттар қатарына қосылды. Есірткілердің ішінде өсімдік тектестерін шөптік препараттар деп атайды, ал химиялық заттар арқылы жасалынғандарын синтетикалық есірткі деп атайды. Есірткілердің көбісі шөп пен синтетикалық өнімдердің қоспасы болып табылады. Есірткінің түрлері қазіргі таңда өте көп. Оларға марихуана, экстази, героин, кокаин және амфетаминдер жатады. Есірткіні көп пайдаланудың денсаулыққа және өмірге қауіпті әсерлері болуы мүмкін. Кейбіреулерінен галлюцинация пайда болады, адамды шатастырып өмірге қауіпті қайғылы жағдайларға алып келуі мүмкін. Олар мазасыздықты, сандырақтауды немесе тіпті психозды тудырады. Көптеген препараттар стимуляторлар болып табылады, олар кейіннен ұйқысыздыққа, әлсіздік сезіміне және

депрессияға әкелуі мүмкін. Есірткіні мөлшерден тыс пайдалану адам өліміне де алып келеді[3].

Қазіргі кездегі кең таралған есірткілердің түрі синтетикалық есірткілер. Оның түрлері өте көп. Ол адамдарда әлсіреу және шаршау сияқты әсер қалдырады. Бұны қолданған адамдарда тәуелділік тез пайда болады. Қолданыстағылардан химиялық формуласына өзгертулер енгізу арқылы көптеген синтетикалық препараттар жасалды. Сирек, бірақ бәрібір, көбінесе препараттың жанама әсерлеріне негізделген жаңа препараттар шығарылады. Біздің елімізде барлық синтетикалық есірткілерді сатуға тыйым салынады және заңмен қудаланады, дегенмен соңғы жылдары заңнама мұндай психоактивті заттардың көп санының пайда болуына байланысты құжатталған шектеу шараларын жасай алмады. Марихуананы қабылдайтын адамдар бұл есірткінің түрін тамақпен араластырып немесе электронды темекілер арқылы шегеді. Ал синтетикалық каннабисті өзгеше түрде тұтынады. Бұндай есірткілер түрлі-түсті қаптамаларда хош иісті зат ретінде сатылады, және оны кез келген түрде қабылдауға болады. Синтетикалық каннабисті кейбір адамдар шәй тәріздес сусын ретінде қабылдаса кейбіреулері марихуанамен араластырып тұтынады. Бұл препараттарды электронды темекіге немесе буландырғышқа салып пайдалана алады. Синтетикалық марихуана сияқты босаңсу және рахат сезімдерін туындата алады, бірақ бұл өнім қауіпті психозды тудырады. Жеке пайдаланушылар өзгерген қабылдаулар мен галлюцинациялар туралы хабарлады, олар марихуана үшін әдеттен тыс емес, бірақ әлдеқайда қарқынды паранойямен, алаңдаушылықпен, шатасушылықпен, ойлаудың бұзылуымен және шындықтан алшақтаумен бірге жүреді.

Қолданыста адамдар жиі тұтынатын синтетикалық есірткілердің ішіндегі ең зиянының бірі амфетамин. Амфетаминді жастар арасында салмақ тастау мақсатында қолданатындар бар. Осындай мақсатта қолданып кейіннен тәуелділікке ұшырайды. Ұйқысыздық, мазасыздық, стресс жағдайында жүрген адамдар осындай препараттарды аздап қолданып бастап, сол заттарға тәуелді болып қалады. Бір жағынан амфетаминдер қазіргі қазақ жастарының арасындағы психотропты есірткілі заттардың арасындағы ең кең таралған түрі. Түнгі ойын сауық орталықтарында жастар осы препараттарды кеңінен пайдаланып жатады.

Жасөспірімдерде бір біріне еліктеушілік болады, немесе басқа достарының алдында ерекше болып көріну мақсатында заттарды қолданады. Есірткілік заттарды пайдаланудың орташа жасы 14 жас. Көбінесе есірткіні жоғарғы сынып оқушылары 16-17 жастағы балалар тұтынады[4]. Бұл әрине жантүршігерлік жағдай, болашақтарын ойламай зиянды заттарды қолдану бүкіл өмірлеріне салдарларын қалдырады. Есірткіден айығып кету өте үлкен қажырлықты талап етеді. Және де психологиялық көмекті туындатады. Осы орайда жастар ерте жастап бастап есірткіге тәуелділікке не себептен ұшырайтындығы туралы сұрақ алдымызда тұр. Жастардың есірткіні тұтынып бастауының көптеген себептері бар:

- Жастар арасында еліктеушілік өте көп. Жаман ортаға қосылып еліктеп есірткі тұтынады
- Көптеген жастар стресс, депрессиядан арылу үшін есірткі тұтынады
- Кейбір жастар өздерінің спорттық көрсеткіштерін жақсарту үшін стимуляторларды немесе анаболикалық стероидтарды қабылдауы мүмкін.
- Жастар жиі жаңа тәжірибені, әсіресе олар қызықты немесе батыл деп санайтын тәжірибелерді сынап көру мақсатында қолданады.

Есірткі тұтынған адамнан бірінші кезекте ең жақын адамдары ата-анасыны, ұжымы, жақындары психологиялық қысым көреді. Алайда есірткі тұтынған адам өзінің бар іс-әрекетін дұрыс деп есептейді. Осындай салдарына қарамастан Қазақстанда есірткіге тәуелділік көбейіп барады. Осыны тоқтату мақсатында жастар арасында спортқа баулу, өнерге және оқуға білімге, қосымша білім алуға, тіл үйренуге, халықаралық бағдарламаларға қатысуға және өнерге баулу керек.

Осындай ерте жастан есірткі тұтыну өте қауіпті. Жастардың 20 жасқа дейін милары өсіп дамиды. Бұл әсіресе шешім қабылдау үшін қолданылатын префронтальды қыртыстың дамуына байланысты. Ерте жастан нашақорлыққа тәуелді болу мидың даму үдерісіне әсер етеді. Бұндай өзгерістер ойлаусыз шешім қабылдауларға алып келіп жатады. Ерте жастан психотропты заттарды қолдану, кейіннен ересек жаста тәуелділікке алып келеді. Есірткіні көп пайдаланған адамдарда жүрек ауруы, жоғары қан қысымы және ұйқысыздық болады. Жастар арасындағы нашақорлық көптеген қылмыстардың түрлеріне алып келеді. Есірткіге тәуелділік салдарынан ұрлық жасау, зорлық-зомбылық, есірткі саудасы адам өлтіру сияқты қылмыстық заңбұзушылықтар орын алуда.

Жастар арасындағы есірткіге тәуелділік қазіргі қоғамның үлкен ахуалы. Есірткіні көп пайдаланатын жастар көптеген қиындықтарға ұшырайды: оқудағы үлгерімінің нашарлап кетуі, психикалық денсаулығының бұзылуы, қатарларымен қарым-қатынасты үзуі сияқты мәселелер туындайды. Сонымен қатар жастардың арасындағы тәуелділік қоғамға жаман жағынан әсер етеді. Есірткінің салдарлары әрқашан өте ауыр. Есірткімен күресудің өзі еліміздегі үлкен мәселе. Себебі, есірткіге тәуелді жастардың ең бірінші атап өткендей денсаулығына нашар әсер етеді. Физикалық жағынан туындайтын ауытқушылықтар орын алады. Ал психикалық жағынан туындайтын зардаптар ол ең ауыры. Жас адамның дамуы дұрыс жүрмейді, психикалық ауытқушылықтар туындайды. Бұл қоғамда болып жатқан және де адамдардың өмірінде орын алап жатқа жағдай. Нашақорлыққа ұшыраған адамдар өздерінің не істеп жүргенін білмей, естері кіресілі-шығасылы күйде жүреді. Өз іс әрекеттеріне жауап бере алмайтын жағдайға жетеді, тек нашаны пайдаланып қана өмір сүреді, және оны өмірдің рахаты ретінде көреді. Тәуелділіктің салдарынан нашақорларда есте сақтау қабілетті нашарлайды, біраз уақытқа есте сақтау қабілетін жоғалтулары мүмкін. Психотропты заттарды пайдалану жастардың тұлғалық бұзылуларына алып келеді, мінез-құлықтарында ауытқушылықтар пайда болып, суицидтік әрекеттер жасау қауіптері бар. Нашақорлыққа бет бұрған жастар достарынан алшақтап стегматизацияға ұшырайды[5]. Жастардың тәуелділігі қоғамдағы орын алып жатқан қылмыстардың көрсеткішінің бірі. Себебі, есірткіге тәуелділік пен қылмыс ұғымын егіз деп атасақ та болады. Елімізде есірткіні тұтыну және сату қылмыс, бірақта заңның өзіне қарсы келіп нашаны сату және сатып алу күннен күнге өсуде. Қазіргі кезде есірткіні жастар әлеуметтік желілер арқылы тапсырыс беріп оңай түрде тауып ала алады. Жаңа технологиялар мен интернет дамыған заманда барлық адамдар күнделікті әлеуметтік желілерде отырады, ол желіде заңсыз сайттар арқылы, тиым салынған заттар сатылып та жатады. Солардың бірі осы анаша болып отыр. Статистикалық мәліметтерге сүйенетін болсақ психотропты синтетикалық есіркілердің 90 пайызы осы желілер арқылы сатылады екен. Әрине бұл дабыл қағатын жағдай. Егерде есірткіні сатып алу өте қолжетімді болса, болашақта ұрпағымыздың көп бөлігі есірткіге тәуелділікке ұшырайды. Бұл әрине ұлттық қасіретке айналады. Бұл жердегі синтетикалық есіркілердің ең қауіптісі оның оңай жасалуында. Есірткіні жасауды білмеседе, ғаламторды ақтарып отырып оның қалай жасалынатынын қарап алуға болады. Бұндай есірткіні қолданған адамдар ұзақ өмір сүре алмайы, жасөспірімдерде мүлдем есеймей қалуы қауіпі де бар. Соңғы жылдардағы статистикалық мәліметтерге сүйенетін болсақ есірткі ахуалы өте күрделі. Есірткі таратудың көлемі он есеге артқан осыдан үш-төрт жыл бұрын есірткі сатып алу кез келген адамға қол жетімді емес еді, қазіргі кезде уақыт өткен сайын есірткіні сатып алу оңай және қол жетімді болып отыр. Кейінгі жылдарда әлеуметтік желілер немесе мессенджерлер арқылы емін-еркін сатылып жатыр, тіпті үйге әкеліп беретіндері де бар. Көптеген ата-аналар балаларының тәуелділікке ұшырағанын байқамайда қалады. Осы орайда есірткіге тәуелділіктің бірінші белгілерін неден байқай аламыз: ол мінез-құлықтың өзгеруінен байқаймыз. Ешкіммен араласпай, бөлмесінен шықпай, ешбір іс-шараларға араласпауы бұл дабыл қағатын жағдай. Жұмысқа немесе оқуға бармайды, ашушаң мазасыз күйде жүреді.

Нашақорлық бұл емделмейтін дерттердің қатарына кіреді. Бір рет қолданған адам, өмір бақи тәуелділікте жүруі мүмкін. Көптеген жағдайларда қайтадан емделіп шыққан нашақорлар, біраз уақыттан кейін есірткіні қайта тұтына бастайды. Есірткіге тәуелді адамдар жұмыс істемейді, табыс көздері болмайды. Сондықтанда көптеген қылмыстарға барады. Негізгі жасайтын қылмыстары ол тонау. Бұның барлығы анаша сатып алу мақсатындағы тонау және басқа да қылмыстар. Көптеген жұмыс істейтін нашақорлар да қылмыс жасайды, өйткені оларға дәрі-дәрмек немесе өндіріске қажетті шикізат сатып алуға заңды табыс жеткіліксіз. Есірткіні сату бизнесі туралы айта кетсек, бұл күннен күнге өсіп келе жатқан проблема болып отыр. Теледидардағы жаңалықтармен смартфондардағы БАҚ беттерін аша қалсақ, есірткі туралы мәліметтерді көреміз. Олардың көбісі заңсыз айналымға түскен есірткі қылмыстары. Елімізде есірткі саудасы қатты дамып кеткен, және де Қазақстаннан шет елдерге де есірткі экспорттары жүріп жатқандығы күрделі мәселе болып отыр. Көптеген жастар жақсы ақша табу мақсатында есірткі саудасымен айналысып, өмірлерінің ең керемет кездерін темір тордың ар жағында өткізуде[6].

Есірткіге тәуелділіктен арылу ол өте ауқымды жұмыс. Нашақорлыққа шалдыққандардың көбісі қайта қалыпқа келе бермейді. Әлемдегі нашақорлардың саны күннен күнге көбеюде. Ал екпе арқылы енгізу тәсілі нашақорлықтың ең қиын деңгейі десек болады. Нашақорлықтан емделудің ең бірінші жолы психологиялық ем алу. Себебі, есірткіге бір өмірлік проблемасы бар адамдар келеді. Есірткіні тұтыну арқылы қандай проблемадан қашатынын анықтау керек[7]. Тек осындай мәселелермен күресу арқылы есірткіні жеңуге болады. Негізінен адамның өміріндегі проблемалардың көбісі біздің санамызда жинақталған, соны жеңу арқылы ғана бүкіл тәуелділіктен арылуға болады. Тәуелді адамдар мен жеке байланыс жасау арқылы және топтық байланыс жасау арқылы дерттің емін табуға болады. Тіпті мүлдем қалыпқа келмейтін, тәуелділіктен арыла алмайтын адамдардың да емделуге мүмкіндігі бар. Көптеген нашақорлардың арасында тамырға енгізу сияқты ең қауіпті түрлерінен де емделіп жатқандар кездесіп жатыр. Жеке, топтық немесе отбасылық терапия сеанстары нашақорлықтың табиғатын түсінуге, бұрынғы қалпына келтіруге және қайталанудың алдын алуға баса назар аударуды талап етеді. Детоксикацияның мақсаты, сондай-ақ «детоксикация» немесе алып тастау терапиясы деп аталады, ол тәуелділік тудыратын есірткіні пайдалануды мүмкіндігінше тез және қауіпсіз тоқтатуға мүмкіндік беру. Кейбір адамдар үшін амбулаториялық жағдайда тоқтату терапиясынан өту қауіпсіз және тиімді болуы мүмкін. Басқалары ауруханаға жатқызуды немесе стационарлық емдеу орталығын қажет етеді. Депрессанттар, стимуляторлар немесе опиоидтар сияқты әртүрлі санаттағы дәрілерден бас тарту әртүрлі жанама әсерлерді тудырады және әртүрлі тәсілдерді қажет етеді.

Қоғамдағы есірткіге тәуелділіктің алдын алу үшін біз не істей аламыз. Ең бірінші біз жастарды салауатты өмір салтын ұстануға бағыттау керекпіз. Спорттық үйірмелерге, музыкалық үйірмелерге қатысу арқылы жастардың ойын жақсы жаққа бұра аламыз. Жастар белсенді өмір салтын ұстанса, қоғамдық іс шараларға қатысса тіпті жаман жолға түсуге уақыттары болмайды. Достардың немесе таныстардың белгілі бір әрекеттерді жасауға немесе белгілі бір жолмен әрекет етуге бағыттауы. Балалар мен жасөспірімдер басқа адамдардың пікіріне қатты назар аударады, өйткені достары жасөспірімдердің эмоционалдық және әлеуметтік дамуында үлкен рөл атқарады. Есірткі қолданудан аулақ болыңыз, есірткі қолданудан бас тарту сіздің өміріңізден есірткіні толығымен алып тастауды білдіреді. Есірткі қолданудан бас тарту туралы шешім жасөспірімнің өз таңдауы болуы керек және олар ата-аналар мен ұстаздары тарапынан көбірек қолдау алуы керек. Салауатты және теңгерімді өмір салтын ұстану физикалық және психикалық әл-ауқатты жақсарту үшін белгілі бір әрекеттерді жасауды білдіреді. Адамдар (әсіресе жасөспірімдер) өмір қиындаған немесе күйзеліске ұшыраған кезде есірткіге жиі жүгінеді. Есірткі олар үшін күресу механизміне айналады және жаман әдет ретінде басталатын нәрсе ақыр соңында жасөспірімдер арасында нашақорлыққа әкелуі мүмкін.

Мықты отбасылық қарым-қатынастарды насихаттаңыз. Ата-ана мен отбасының берік қарым-қатынасы бала мен отбасының басқа мүшелері арасындағы ашық қарым-қатынас, қауіпсіздік сезімін туындатады. Бұл қарым-қатынастар жасөспірімдерге қауіпсіздік пен эмоционалды қолдау береді. Өз-өзіне күтім жасауға уақыт бөлу керек. Ол өмірдің барлық салаларында денсаулықты нығайтады, сонымен қатар жалпы өзін-өзі бағалауды жақсартады. Төтенше жағдайлармен күресу – адамдардың қауіпті жағдайға тап болған кезде олардың эмоционалды әл-ауқатын жақсарту үшін жасайтын саналы әрекеттері. Бұл дағдылар жасөспірімдерге кез келген жағдайды шешуге, әрекет етуге және деструктивті күрес механизмдеріне (мысалы, есірткіге тәуелділікке) берілмеуге көмектеседі. Осылайша тәуелділікпен күресу және алдын алу жолдарын табуға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дегенхардт, Л., Стокинс, Е., Паттон, Г., Холл, У. Д., и Лински, М. (2016). Возрастающий глобальный приоритет злоупотребления веществами среди молодежи. *The Lancet Psychiatry*, 3(3), 251-264.
2. Volkow, N. D., Wang, G. J., Fowler, J. S., Tomasi, D., & Telang, F. (2011). Addiction: beyond dopamine reward circuitry. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108(37), 15037-15042.
3. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ). (2018). Глобальный доклад о статусе алкоголя и здоровье 2018 года. Женева: Всемирная организация здравоохранения.
4. Офис Организации Объединенных Наций по наркотикам и преступности (UNODC). (2020). Доклад о наркотиках в мире 2020 года. Публикация Организации Объединенных Наций.
5. Бунчудуанг, Н., Шулер, М. С., Акматов, М. К., Вайсс, Б., и Диркес, Й. (2020). Связь между употреблением наркотиков и депрессией среди подростков в северной Таиланде. *Substance Abuse Treatment, Prevention, and Policy*, 15(1), 1-8.
6. Абдиров Н.М. Уголовно-правовые меры борьбы с наркоманией и наркобизнесом в Казахстане // Система и функции правоохранительных органов Республики Казахстан: проблемы и перспективы: Сборник научных статей. – Караганда, 2016. – 207 с.
7. Апатқа апарар үш індет: темекі, арақ, есірткі / ; [кұраст., дайынд. Н. Қайырмұхаммед]... – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 2015, 152 стр.

ЖАРНАМАНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ: ШОЛУ

Әлеуметтану, 2-курс **Әшімова Г.Г.**

ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аннотация: мақалада әлеуметтанушы ғалымдардың жарнамаға, жарнамалық әсердің даму мен қалыптасу интеграциясына көзқарастары талданған және жарнамаға қатысты қолданылатын теориялар жиынтығына шолу жасалынған.

Кілт сөздер: жарнама, маркетинг, құрылымдық-функционализм, тұтынушы, мінез-құлық, ғылыми дискурс, интеграция, символдық-интеракционизм.

Жарнама - қазіргі қоғамның әлеуметтік феномені ретінде қарастырылады. Ол социумның әртүрлі сферасында орын алуы, жарнама әсерін бағалау мен талдауға мүмкіндік береді. Жарнаманың әсерін, әлеуметтік ерекшелігін әлеуметтанулық ғылыми дискурстардың өрісінде жүйелі зерттеуге жаңа бағыттар береді. Бүгін әлеуметтану ғылымы жарнама құбылысын, тұжырымдамалық негіздерін анықтаса да, теориялық негізден бөлек, практикалық негізге үлкен назарын аударған жөн.

Жарнама түсінігі әлеуметтануда белгілі бір тауарлармен алмасуда тұтынушылық таңдау саласы ретінде қызмет етеді. Жарнаманың басты мақсаты - өнімді сату. Ұсыныстар нарығында тауарды сату, сатып алу ұғымында халыққа инновациялық модельдерді беру мәселесін анықтайды. Жарнама әлеуметтік айырмашылықтар мен артықшылықтарды тудыратын социологиялық зерттеудің айрықша нысаны. Жарнаманың маңызды бөлігі - жарнама әлеуметтенуінің әсері. Практикада жарнаманың ықпал ету механизмін және әлеуметтік байланыстарға әсерін талдауды қарастырады.

Әлеуметтік дискурста жарнама тұжырымдамалардың, теориялардың және практиканың схемасына сүйеніп дамиды. Жарнамада дискурстың техникалық, ұйымдастырушылық, тауарлық және әлеуметтік бағыттарға ажыратылады. Әр бағыттың жеке ерекшелігі, міндеттері мен атқару мақсаты болады. Жарнамаланған кез-келген ақпарат көрерменге жақсылықты ұсынуды көрсету арқылы әлеуметтік дискурс өз қызметін атқара бастайды. Жарнаманың әлеуметтік пәні - жарнама дискурсы болып табылады.

Жарнама ғылыми дискурстың даму ерекшелігіне қарамастан, әлеуметтануда әлеуметтік институттың құралы ретінде зерттеледі. Жарнамада тауарлық және әлеуметтік дискурстың болуы институттың екіжақтық функцияны атқаратынын көрсетеді. Жарнаманың институтта құралдың функциясын атқаруда негізгі айырмашылықтарының бірі - аудиторияның тұтынушылық мінез-құлқында экономикалық аспектінің өзгеруі. Жарнаманың жасырын функциялары - әрекет субъектісінің саналы мотивациясына байланысты емес, жағдайдың объективті сипатына, әсер ету объектісінің әлеуметтік құрылысына байданысты пайда болатын және көрінетін әлеуметтік әрекеттің объективті саласы.

Функционалдық тұжырымдама арқылы жарнаманың функцияларын түсіндіріп өткен американдық әлеуметтанушылар қатарына Роберт Мертонды да жатқызамыз. Ғалым жарнаманың жүйесін акторын айқын және жасырын функцияларға бөледі. Мертон жарнамада аудиторияға көрсететін жасырын функциялардың әрекет етуі салдарынан жүзеге асырылатынын атап өткен. Яғни, жасырын функциялардың акторы жарнаманы оң жақтан көрсетіп қана қоймай, адамның ұзақ уақытқа есте сақталуына себеп болады. Автор өзінің теориялық энциклопедиясына сүйене отырып, жарнаманың айқын функциялары - өнімнің басты дискурсы, жасырын функциялары мәдениетті салада және қақтығыстар акторында тұтынады. Мертонның теориясына сәйкес, дисфункционалдық жарнама әлеуметтік мәселелердің пайда болуын алып келуі мүмкін.

Конфликтологияның әдістемесінде жарнаманың әсерін қоғамда тұтынушылық ресурстарға қол жеткізуге қатысты көрсететін әсер ретінде мұқият зерттеледі. Оның адамға әсері әлеуметтік ортада туындайтын өзгерістер туралы ақпаратпен бөліседі. Егер сол өзгерістерді тұлға оң қабылдайтын болса, жарнаманың жүзеге асыру мүмкіндіктері де оң дами бастайды. Алайда, халыққа жарнаманың әсер етуі көп жағдайда, психикалық қақтығыстарға және адамның жеке қасиеттеріне теріс өзгерістер алып келуі мүмкін. Американдық әлеуметтанушы Роберт Мертон жарнаманың жасырын функцияларын әлеуметтік әрекеттердің «күтпеген салдары» құралынан көруге болатынын атап өткен. «Күтпеген салдар» құралының жарнамалық әсері тек тұлғаға ғана емес, бүкіл адамдар тобына бірдей бір-бірімен қақатығыстар мәселелеріне себеп болуы мүмкін.

Парадигма шеңберінде жарнама мен жарнамалық әсерді талдау барысында Пьер Бурдьё жарнаманың қоғамға әсерін технология ретінде әдіснамалық принциптер қатарына жатқызуға болатынын атам өтеді. Оның негізгі мақсаты халықты тәрбиелеу арқылы жаңа «жарнама әдеті» сияқты ұғымдарды енгізумен түсіндіріледі. Жарнама әдетінің міндеті - адамдарға әлеуметтік ортаның белгілі бір кеңістігіне сәйкес тұтыну арқылы сараптама жасаудың нақты жоспарын құру. Себебі, жарнама толығымен объективті және субъективті идеяларға тәуелді.

Тұтыну мінез-құлық, тұтыну саласы, тұтыну қоғамы олардың барлығы тікелей жарнамамен тығыз байланысты. Олардың бір-бірімен өзара әрекеттесуі жарнаманың

қоғам арасында дамуы мен тұтынушылық қоғамның қалыптасуына негіз болады. Жарнамалық іс-әрекеттің даму тенденциясына тікелей тұтынушы-қажеттілік объектісі әсер ететіні белгілі. Жарнамалық іс-әрекет әртүрлі өнімдер мен тауарлардың өндірісте өзекті болуын қолдап, бағыттап отырады. П.Бурдьенің айтуы бойынша, интегративті теорияда жарнама тәсілі әлеуметтанулық зерттеуді жаңа деңгейге шығаруда, жарнама социологиясы жаңа әдістер мен әдіснамалық концепцияларды енгізумен қатар, социологияның инновациялық негіздемесінің жаңа формасының алып келуіне себеп болды.

Әлеуметтік басқару тұжырымдамасында тұтынушы қоғам жарнаманың оларға әсер ету интеграциясын анықтауда ерекше рөл атқарады. Жарнама шығарушы және жарнама жинақтаушы объект әлеуметтік жүйенің әрекеттік негіздемесіне әсерін көрсетеді. Көп жағдайда, жарнама жинақтаушы жарнама тұтынушысы болып санала бермейді, сондықтан да жарнама шығарушы оларды мақсатты объект ретінде қарастырмайды. Оның басты себептерінің бірі, жарнама жинақтаушылардың мінез-құлқына жарнамалық тенденциялар үлкен әсерін қалдырмайды.

Әр жарнама түрі жеке ішкі жүйелер байланысы мен өзара қатынастар сипатымен ерекшеленеді. Бірақ, жарнама берушінің рөлі - белсенді субъект болса, халықтың алатын орны - пассивті субъект. Жарнаманың кез-келген түрі аудиторияның сұранысы бойынша құрастырылады. Сонымен қоса, ол адамдардың жас, жыныс және статус айырмашылығына қарай бөлінеді. Өйткені, егер жарнама тек жастар аудиториясына негізделген болса, ол жарнаманың түрі тек сол типтік ерекшелікке тән, басқа категорияға бұл жарнама типі қызықсыз болуы мүмкін. Сондықтан да, көп жағдайда жарнама берушілер жарнаманы жоспарлау барысында аудиторияның сұраныстарын зерттеп, бағалы және танымал тауарларды шығаруға тырысады. Кейбір жағдайларда жарнама жасаушылар объектіге өз билігін күшейту мақсатында танымал медиялық тұлғаларды жарнаманы насихаттауға шақырады. Осы схема арқылы жарнама шығарушы маркетингтер халықтың назарын аударуға тырысады.

Жарнаманы шығарушы биліктің қозғаушы күші ретінде қарастырылмайды, керісінше бүкіл билік аудиторияның қолында. Егер халық жарнаманы жағымды қабылдаған жағдайда, ол жарнаманың сәтті өткенін көрсетеді. Маркетингтер басқарушы күш емес, жарнаманың әсері басқару процесінің басты күші болып табылады. Жарнамалық әсер ету процесі өзара басқару, өзара әрекеттесу, өзара байланыс сияқты билік ету процестеріне ие. Синергетикалық жүйеде тұтыну қоғамы сұраныс пен ұсыныстың басты объектісі мен қуаты.

Сатушы мен сатып алушының арасындағы тығыз және тұрақты қарым-қатынас орнату жарнаманың әсер ету процесінің ең негізгі делдалдық қажеттілігі ретінде қарастырылады. Тауардың тұрақты сатып алушы субъектісі болған жағдайда, ол тауардың болашақта басқа субъектілерге жарнамалық әсерін арттырумен қатар, сатып алушылар санын көбейтеді. Жарнаманың әсері тек белгілі бір коммуникациялық желілер арқылы ғана емес, адамдардың тауарды бір-бірлеріне айту, бөлісу, жарнамалаудың көмегімен де жүзеге асырылады. Осындай жарнамалық әсер процесі тұлғалардың бұл тауар оң жақтан қабылдауға және болашақта сол тауарды қолдануда сенімділік сезімін туғызады.

Жарнама - тұтынушылық ресурстарының тікелей басқару аппараты. А.Турен «ақпараттандырылған қоғам» концепциясын ұсыну кезінде тұтынушылық қоғам ұғымын қолданған болатын. А.Турен атап көрсеткендей, тұтынушылық қоғам болашақ қоғам қалыптасуының формаларының бірі. Жарнама шығару арқылы тұтынушы халық әр жаңа шығарылған тауарға қол жеткізуге тырысады, соның нәтижесінде әлеуметтік институттар, орталар, компаниялар жарнама әсер акторына толығымен тәуелді болатынына алып келеді. Көріп отырғанымыздай, бүгінгі халық тек материалдық құндылықтарға негізделген, ал рухани байлықтардың маңыздылығы мүлдем артта

калуда. Бұл қоғамның даму процесінің алдыға қарай емес, керісінше артқа қарай шегінеп отыр.

Жарнама ұзақ тарихтық эволюциядан өткен, социологияның жаңа ғылым саласы. Теориялық шеңберде жарнаман ұғымын тек XX ғасырдың басында В.Зомбарт ғылымға енгізді. Ол «Буржуазия. Еврейлер және экономикалық өмір» атты еңбегінде жарнаманың мағынасын ерекше әлеуметтік процесстің генезисі деп атап өткен. Ғалым «алу және сату» тенденциясының таралу технологиясын экономикада жаңа құрал пайда болған, оның ерекшелігі клиенттердің назарын өзіне аудара алу мен тарту орындылығы. В.Зомбарт жарнамалық жүйені кәсіпкерлік қызметті дамытудың жаңа жолы деп қарастырған.

Нәтижесінде, әлеуметтануда және басқа гуманитарлық ғалымдар жарнаманы интеграциялық құбылыстарды зерттеу пәндер қатарына жатқыза бастады. Жарнаманы тұжырымдама ретінде зерттеуде әлеуметтануда құрылымдық-функционалдық, интерпретациялық, стратификация, интегративті теориялар қолданылады.

Құрылымдық-функционалдық парадигма қоғалдық жүйенің арттыруы мен сақталуын қамтамасыз ететін, элементтік топтардан тұратын жүйе болып табылады. Жарнаманы зерттеу жұмыстары жүйе, функция, жарнаманы қарау ұғымдарының көмегімен жүзеге асырылады. Құрылымдық-функционалдық талдауды зерттеген алғашқы ғалымдардың бірі - Толкотт Парсонс, теорияны индивидтің мінез-құлқын жағымды жақтан анықтауға ұмтылатын қоғамда әлеуметтік рөлдің қызметін атқарады. Парсонс әлеуметтік рөлдің процесі белгілі бір әлеуметтік институттарда қалыптасатынын айтқан. Әлеуметтік институтта орнын тапқан әлеуметтік рөл жағымсыз әсерден аулақ болудан көмектеседі. Адам - биоәлеуметтік жан болғандықтан, қоғамның бір мүшесі. Қоғамда орын алатын кез-келген өзгерістер индивидке тікелей әсер етеді. Адам қоғамда белгілі бір рөл атқаратындықтан, ол бір әлеуметтік топтың несе ұжымның бір бөлігі болады. Әлеуметтік ортаның мүшесі ретінде индивид жеке іс-әрекеттер қызметін атқарады, басқа индивидтер тобымен араласып, өзара әрекеттесу барысында тұлға болып қалыптасып, жоғары даму жүйесіне алып келеді. Тұлға әлеуметтік институтқа кіретіндіктен міндетті түрде жарнамаға тап болады. Жарнама тәжірибеде қоғамдық, топтық идеяларды белсенді насихаттауға тырысады. Ал, тұлға сол модельдік идеяға бірден болмаса да, біртіндеп кіре бастайды, себебі оның айналасындағы басқа тұлғалар сол модельге тәуелді болады.

Жалпы, Т.Парсонс әлеуметтік институттың жүзеге асыру қызметтерін үш түрге ажыратады. Біріншісі, жағдайлық институттар - әрекеттің белгілі бір ситуацияға тап болуымен әрекеттеседі, екіншісі, бағытталған институттар - белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған, үшіншісі, интегративті институттар - конфликттік жағдайларды алдын-алуға немесе оң медиацияға қол жеткізуге тырысады. Парсонстың теориясы бойынша, жарнаманың рөлі бағытталған институттар тобында тұрақты орын алып қойған. Жарнама мақсатты болып жоспарланады, оның атқаратын әрекеттері ең алдымен тұтынушылық мінез-құлыққа әсерін тигізеді.

Осылайша, құрылымдық-функционализм теориясы жарнама қоғамдағы әлеуметтік институттың, әлеуметтік ортаның, әлеуметтік топтың, әлеуметтік жүйенің бір бөлігі, орны мен рөлі болып айқындалады.

Келесі парадигма, жарнаманың қоғамда пайдалану тәсіліне байланысты - интерпретация болып саналады. Оның мақсаты - тұлғаның мінез-құлқын зерттегенде, әрекеттерін түсіндіруде қолданылатын мотивтерді анықтау мен талдау. Жарнаманы қарастырған ғалымдар қатарында, символдық интеракционизмнің басты қалаушысы Дж.Мид болды. Мидтің ойлауы бойынша, қоғам мен адамның өзара байланысы мен қарым-қатынас жүйесі белгілердің көмегімен функциялар жиынтығын қамтиды. Қоғамның тұрақтылығын сақтау мақсатында адамдар бір-бірімен барлық белгілер жүйесін бірдей бақылап тұру қажет. Бір себеп ретінде, тұлға қарым-қатынасқа түскен сайын әртүрлі ойлар мен көзқарастарды қабылдайды, содан бір тұлғаның екінші тұлғаға

(немесе керісінше) қатысты символдық ой қалыптасады. Бұл ойды мақұлдаған Дж.Мидтің қолдаушысы Г.Блумер болды. Блумер қоғамда адамдар міндетті түрде бір-бірін жақын білу мақсатында белгілердің көмегіне жүгінетінін айтқан. Жарнамада солай, символдық кеңістікті суреттермен байланыстырады. Жарнаманы халыққа дайындаған суреттермен күнделікті өмірді және әлемді суреттейді, ол халықтың есінде визуалды сақталады, өйткені визуалды адам үшін ақпарат сақтау оңай және тез. Зерттеуші бұқаралық жарнамаға ерекше назарын аударады. Бұқаралық жарнамада көп жағдайда маңызды ақпаратпен бөліседі, жарнамада көрсететін бейнелер тұтастай біріктіріліп, жарнамлап жатқан өнім шындыққа ие болатындай сатып алушының сезімін пайдаланады. Нәтиже ретінде, жарнаманың көмегімен тұлға әлемге басқа бұрыштан қарап, көп жаңалықтарға ие болады. Бұл әдіс жарнамалық әсердің қоғам үшін рөлін бұқаралық сана арқылы қалай тұтынушылық жоспарларды насихаттайтынын көруге болады.

Жарнаманың әсерін зерттегендердің қатарына А.Шютцтің феноменологиялық теорияларды жатқызуға болады. Ол өз концепциясында өмірдің мәні күнделікті іс-әрекеттер жиынтығынан тұратынын атап өтіп, әр жасалынған функцияның белгілі бір символы не мағынасы болатынын сенген. Индивидтің әлемі субъективті және объективті болатынын түсіндірген. Субъективті әлемді адам өзі құрастырады, сыртқы әрекеттердің араласуынсыз, ал объективті әлемді құрастыруда қоршаған ортаның әрекеттері тарапынан жүзеге асырылады. Индивидтің әлеуметтік ортамен тығыз байланысы - әртүрлі құбылыстарды пайда болау процестеріне жарнама қатысады. Шютцтің тұжырымдамасына сәйкес, әр объектінің жеке өлшеу шкаласы болады, сол шкаланың көмегімен белгілі бір топқа не ұжымға кіретін тұлға сол объектілерді көреді және күнделікті өмірде қолдана алады. Осыдан, тұлға мен топ арасындағы айырмашылықтарды, қорқыныш сезімдерді әлеуметтік шындықты құрайтын құбылыстардан көруге болады.

Шютцтің феноменологиялық принциптерін қолдаған П.Бергер мен Т.Лукман болды. Олардың тұжырымдамасы бойынша, әлеуметтік ортада қалыптасатын іс-әрекеттер тобы сыртқы күштердің араласу тарапынан немесе басқа индивидтердің әрекет етуіне байланысты. Ол тікелей тұлғаның мінез-құлқына және оның пікіріне әсер ететінін атап өткен. Бүгінгі күні сол басқалардың сырттан араласуын жарнамада белсенді орын алып жатқанын көруге болады. Феноменология әдісін жарнама әсерін қарастыру барысында, жарнаманың қоршаған ортаның тарапынан, әлеуметтік топтардың әрекет ету құбылыстарынан әлеуметтік шындықтың қалай өзгеретінін және оны адамға әсер ету дәрежесін көруге болады.

Әлеуметтік жүйелер мен құбылыстарды зерттеу барысында макросоциологияның орны мен тұлғаның мінез-құлқын қалыптастыруда интегративті тәсілдің ерекшелігіне тоқталуға болады.

Әлеуметтік мәдени тұжырымдаманың негізін қалаушы әлеуметтанушы, интегративті және стратификация теорияларын әзірлеген орыс-американдық ғалым Питирим Сорокиннің қосқан үлесі зор. Социолог жұмыстарында әлеуметтік мәдени, әлеуметтік динамикаға, әлеуметтік стратификация, тұрақтылық пен идеалистік теорияларға көп көңіл бөлген. Сорокин жарнаманы талдауда оның дизайндық және стилистік қасиеттерін үлкен мән берген. Жарнаманың маңыздылығы тауарды сатуда емес, оны қоғамның жадында сақталып қалатындай арнайы стильдік сипаттамаларды құрастыра алу, себебі табысты өнім халықтың назарында тез әрі ұзақ уақытқа қалу керек. Ол жарнаманың параметрлерін стиль, сипат, ынталандыру сияқты әдістемелер арқылы талдайды.

Жарнамалық хабарламаны құрылымдық теорияда Э.Гидденстің ойлау тұрғысынан да қарастыруға болады. Ғалым құрылым концепциясына ерекше көңілін бөлген. Құрылым тарапынан кеңістік пен уақытқа тән қайталанатын заңдар мен регламенттер түрінде және тұлғаның жадында немесе есінде уақыт өткен сайын

жинақталған тәжірибенің жаңғырықтар түрінде анықталуы мүмкін. Бұл әлеуметтік әлемді түрлі жолдармен не іздермен арттыруға болатынын көрсетеді. Яғни, кеңістік пен уақытта дамитын әлеуметтік жаңғырықтар, тәжірибенің субъектіде де, объектіде де қалыптастыруға болатынын дәлелейді. Құрылымдық тұжырымдамада жарнаманың әлеуметтік дискурсы тәжірибелік сана мен әдетте жасалынатын әрекеттерді қалыпқа келтіру әсерін талдау жөн. Себеп ретінде, адамның күнделікті өмірінің қимылдары мен қатынастарды негізінен сол істер құрайды.

Жарнама жүйесін белсенді зерттегендердің бірі - Ю.Хабермас. Оның «өмір әлемін игеру» жұмысында «жүйе» мен «өмір» ұғымдары бір-біріне сәйкес келеді. Автор жазғандай, қазіргі әлемде олардың тепе-теңдігі бұзылуда. Бұл екі термин уақыт пен кеңістікте үнемі өзара байланыста болады. «Жүйе» формалары көмегімен қоғамның мағыналық пен коммуникациялық функцияларын тұрақты сақтауға тырысады. Алайда, ақпараттық қоғамда БАҚ институттары «жүйені» нарықтар мен билік өкілдері көмегімен бақылауда ұстайды, нәтижесінде күнделікті өмірдің жүйесі біртіндеп ыдырай бастайды. Қоғамның медиалық өмірде белсенді болуы, тауарды тұтынумен бекітілген. Халық мемлекеттік құрылымдардың қызметтерін пайдалана бастайды және тұтынушының ролін атқарады, билік институттары атынан шешімді күтеді. Осы тенденциялар қоғамдық тәртіпті заң тарапынан манипуляция жасап, нарық пен билік «тұтынушы» қоғамның дамуына үлесін қосады. Осы себепті, Хабермасынң концепциясына сүйенсек, қазіргі әлем коммуникация жүйесінің қарқынды даму салдарынан өмірді отарлау саясаты бұқаралық ақпараттың басты құралдардың біріне айналуға.

Қорытындылай келе, жарнама мен оның әсерін құрылымдық-функционализм, интегративті, интерпретациялық және символдық теориялар аясында зерттеуге болады. Бүгінгі күні, жарнаманы қоғамдық әлеуметтік институттың жеке мүшесі ретінде қарастырады. Жоғарғы аталған тұжырымдамаларды жарнаманы талдауда оның қоғамға әсерін, индивидтің бойында тұтынушылық мінез-құлқы мен іс-әрекеттерді дамытатын себептерді көруге болады. Тұлғаның күнделікті өмірде кездестіріп отыратын жарнаманың барлық түрлері қоғамның ажырамас құбылысына айналған.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Подвальская В.С. Реклама в исследовательском поле в социологии управления. СПб: Минск, 2015. 52-53 с.
2. Saunders P. Social theory and advertising. London: Unwin Hyman, 2011.
3. Thomas M.S. Consumer Market Research: Some Postmodern Thoughts. 2013, p 33-34.

ЗЕЙНЕТКЕРЛЕРДІҢ САПАЛЫ ӨМІР СҮРУІ: ШЕТЕЛДІК ТӘЖИРИБЕЛЕРГЕ ШОЛУ

Әлеуметтану, 2 курс, **Тұрсынхожа Г. А.**

*Ғылыми жетекшісі: Социология ғылымдарының кандидаты Мамытканов Д. К.
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті*

Аннотация.

Мақалада зейнеткерлердің сапалы өмір сүруіне әсер етуші фактілер мен шетелдік тәжірибедегі белсенді және сапалы өмір сүруге көмек беретін технологиялар мен бағдарламалар туралы айтылады. Авторлар дамыған елдерде зейнеткерлердің өмір сүру сапасы жоғары болады деген ғылыми болжамды нақтылау мақсатында әртүрлі елдердегі зейнеткерлерге арналған мемлекеттік әлеуметтік қорғау бағдарламаларына шолу жасап, олардың сапалы өмір сүруге әсерін ашып көрсетуге тырысады. Сондай-ақ, шетелдік

тәжірибеден Қазақстанда зейнеткерлердің өмір сүру сапасын жақсарту жолдарын іздеп, кешенді тәсілді ұсынады.

Кілт сөздер: қарттар, зейнеткерлер, сапалы өмір, белсенді өмір, технологиялар, әлеуметтік бағдарламалар.

Зейнеткерлердің өмір сүру сапасы әр ел үшін маңызды әлеуметтік мәселелердің бірі болып табылады. Ол әртүрлі факторларға, соның ішінде зейнеткерлердің тұрғылықты еліне, ол елдің экономикалық даму деңгейіне, әлеуметтік саясатына, сондай-ақ, зейнеткердің денсаулық жағдайына, әлеуметтік мәртебесіне, қоғамдағы рөліне, өмір сүру стиліне және басқа жағдайларға байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Әлеуметтік қорғаныс механизмі, медициналық қызметтер мен әлеуметтік қолдауға қол жетімділік қамтамасыз етілген дамыған елдерде зейнеткерлердің өмір сүру сапасы жоғары болады деген ғылыми болжам жиі айтылады. Алайда, дамушы елдерде зейнетақыны қорғаудың жеткіліксіздігі, жоғары инфляция, медициналық қызметтерге қол жетімділіктің деңгейінің төмендігі зейнет жасындағы адамдардың өмір сүру сапасын төмендетеді. Осыған орай зейнеткерлердің өмір сүру сапасы қандай аспектілермен тығыз байланысты деген сұрақ туындайды. Алдымен, зейнеткерлердің өмір сүру сапасына әсер ететін негізгі аспектілерді талдасақ, олар:

Қаржылық қамтамасыз ету: зейнетақымен қамсыздандыру деңгейі, өмір сүру құны және қаржылық ресурстардың қол жетімділігі.

Денсаулық және медициналық қолдау: медициналық қызметтердің қол жетімділігі, денсаулық сақтау сапасы және дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету.

Әлеуметтік байланыстар және белсенді қатысу: қоғамдық өмірге қатысу, әлеуметтік және қолдау шеңберіне ие болу мүмкіндігі.

Тұрғын үй және тұру шарттары: тұрғын үй сапасы, қызметтердің қолжетімділігі және инфрақұрылым.

Мәдени және ойын-сауық мүмкіндіктері: мәдени, білім беру және ойын-сауық іс-шараларына қатысу мүмкіндігі.

Қауіпсіздік: зейнеттегі адамдар үшін өздерін қауіпсіз сезіну маңызды. Зорлық-зомбылықтан, қылмыстардан және жазатайым оқиғалардан қорғау, сондай-ақ төтенше жағдайлардан қорғау мүмкіндігі.

Тәуелсіздік: тәуелсіздікті сақтау және өмірлік шешімдерді бақылау өмірдің оң сапасы үшін өте маңызды. Зейнет жастағы адамдарға қартаюға мүмкіндік беретін көмекші қызметтерге қол жеткізу тәуелсіздікті арттыра алады.

Ақпаратқа қол жеткізу: ақпаратқа қол жеткізу және цифрлық әлемге қатысу мүмкіндіктерін қамтамасыз ете алау мен технологиялық жетістіктер әлеуметтік интеграция мен тәуелсіздікке ықпал етуі мүмкін [1].

Сонымен, зейнеткерлердің өмір сүру сапасы зейнеткердің қаржылық жағдайына, денсаулығы мен сапалы медициналық қызмет алуға қол жетімділігіне, әлеуметтік байланыстары мен белсенділігіне, тұрғын үймен қамсыздану деңгейіне, бос уақытын өткізуге арналған мәдени және ойын-сауық мүмкіндіктеріне қолжетімділігіне, қоғамда қауіпсіз және тәуелсіз өмір сүруге, ақпаратқа қол жеткізу және цифрлық әлемге қатысу мүмкіндіктерімен байланысты. Олардың өмір сүру сапасын жақсарту көбінесе елдегі әлеуметтік, экономикалық және медициналық қолдау шараларын қоса алғанда, кешенді тәсілді қажет етеді. Мемлекеттік әлеуметтік қорғау бағдарламалары, денсаулық сақтауды қолдау және қоғамдық өмірге белсенді қатысу үшін жағдай жасау егде жастағы адамдардың жағдайын жақсартуда маңызды рөл атқарады. Бұған ғылыми негізде көз жеткізу үшін дамыған мемлекеттердегі зейнеткерлердің өмір сүру сапасы мен стилін, және оған көрсетілетін көмектің негізін талдау арқылы жетуге болады.

АҚШ-тағы зейнеткерлердің өмір сүру сапасы зейнеткерлердің қаржылық жағдайы, денсаулығы, медициналық көмекке қол жетімділігі, әлеуметтік желі және басқа аспектілер сияқты бірқатар факторларға байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін.

АҚШ-та зейнеткерлерге сапалы және тәуелсіз өмір сүруге көмектесетін бірқатар бағдарламалар мен бастамалар бар. Олардың кейбіреулерін қарастырамыз:

Әлеуметтік қамсыздандыру саласы бойынша (Social Security): әлеуметтік сақтандыру бағдарламасы бар, ол зейнеткерлерге негізгі қажеттіліктерді қамтамасыз етуге көмектесетін ай сайынғы жәрдемақыларды ұсынады.

Medicare медициналық сақтандыру: бұл бағдарлама зейнеткерлерге медициналық қызметтерге қол жетімділікті қамтамасыз етеді. Medicare дәрігерге бару, ауруханаға жатқызу, дәрі-дәрмек және басқа да медициналық қызметтерге кететін шығындардың көп бөлігін жабады.

Тұрғын үйді қолдау бағдарламалары: қарт адамдарға тұрғын үй ақысын төлеуге және коммуналдық шығындарды азайтуға көмектесетін қолдау бағдарламалары бар.

Тамақтануға көмек: Meals on Wheels сияқты егде жастағы адамдарға арналған тамақтану бағдарламалары дайын тағамдарды немесе үйде тамақ дайындауға арналған азық-түлік жиынтықтарын ұсынады.

Көлік қызметтері: кейбір аудандарда егде жастағы адамдарға медициналық мекемелерге, дүкендерге және басқа жерлерге баруға мүмкіндік беретін арнайы көлік қызметтері бар.

Әлеуметтік бағдарламалар мен іс-шаралар: әртүрлі қоғамдық және жеке ұйымдар егде жастағы адамдарға арналған әртүрлі іс-шаралар мен бағдарламаларды, соның ішінде фитнес сабақтарын, вэдени іс-шараларды, оқу курстарын және әлеуметтік белсенділік пен өзара әрекеттесуге ықпал ететін басқа да іс-шараларды өткізеді.

Күтім бойынша көмек: арнайы бағдарламалар егде жастағы адамдарға күнделікті жұмыстарда, өзін-өзі күтуде және үй шаруашылығында көмек көрсетеді.

Білім беру және ақпараттық ресурстар: әр түрлі білім беру бағдарламалары мен ресурстары салауатты өмір салты, қаржылық жоспарлау, қарт азаматтардың құқықтары және басқа да маңызды мәселелер туралы ақпарат береді.

Осы және басқа бағдарламалар мен бастамалар АҚШ-тағы егде жастағы адамдарға белсенді және сапалы өмір салтын ұстануға көмектеседі, бұл оларға өмірдің әртүрлі салаларында негізгі қызметтер мен қолдауға қол жеткізуге мүмкіндік береді. [2]

Канадада зейнеткерлердің сапалы өмір сүруіне арналған бағдарламалардың ерекшелігіне тоқталар болсақ, зейнетақымен қамсыздандыру, медициналық сақтандырудан бөлек «Кәрілік және мүгедектік (Old Age Security and Disability)» атауымен бағдарлама бар, ол бойынша белгілі бір жасқа толған немесе мүгедектікке байланысты шектеулері бар қарт адамдарға қаржылық қолдау көрсетеді.

Канададағы тұрғын үй бойынша зейнеткерлерді қолдау бағдарламалары әртүрлі провинциялардағы қарттарды қолдауды ұсынады, соның ішінде тұрғын үй субсидиялары, қоғамдық тұрғын үй және үйде қызмет көрсету бағдарламаларын құрайды. Сондай-ақ, ол елде білім беру және ақпараттық ресурстарға аса мән беріледі. Олардың әлеуметтік бағдарламаларында білім беру бағдарламалары мен ресурстары салауатты өмір салты, қаржылық жоспарлау, қарт азаматтардың құқықтары және басқа да маңызды мәселелер туралы ақпарат беруге көп акцент жасайды [3].

Жапонияда зейнеткерлерге сапалы және тәуелсіз өмір сүруге көмектесетін бірқатар бағдарламалар мен бастамалар бар. Жапония тез қартаюмен бетпе-бет келеді және үкімет егде жастағы азаматтарды қолдау үшін әртүрлі шаралар қабылдауда. Мысалы, Жапония өзінің ұзақ өмір сүруімен танымал және егде жастағы адамдарға күтім жасау мәдениеті жапон қоғамының маңызды бөлігі болып табылады. Ұзақ мерзімді күтімнің әртүрлі бағдарламалары бар, соның ішінде үй қызметтері және стационарлық күтім мекемелері. Жапония әртүрлі зейнетақы бағдарламаларын ұсынады, соның ішінде мемлекеттік және еңбек өтіліне негізделген зейнетақылар. Бұл егде жастағы адамдарға

қаржылық қолдау көрсетеді. Жапондық Денсаулық сақтау жүйесі сапалы медициналық қызметтерге қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Ұлттық денсаулық сақтау бағдарламасы барлық азаматтарға, соның ішінде қарттарға медициналық көмек шығындарының көп бөлігін жабуды қамтамасыз етеді.

Жапония егде жастағы адамдарды қолдау үшін технологиялық инновацияларды белсенді түрде дамытады және енгізеді. Бұған күтім жасау үшін көмекші Роботтар, ақылды үй құрылғылары және денсаулық пен әл-ауқатты сақтау технологиялары кіреді. Сонымен қатар, онда егде жастағы адамдарға әлеуметтік қолдау көрсететін әртүрлі ұйымдар мен топтар бар, соның ішінде әлеуметтік кездесулер, іс-шаралар және қарым-қатынас мүмкіндіктері кең тәжірибеленеді. Бұл мемлекетте зейнеткерлерге қозғалысын жеңілдететін және олардың әртүрлі орындар мен қызметтерге қол жетімділігін қамтамасыз ететін дамыған қоғамдық көлік жүйесі мен инфрақұрылымы бар. Осы бағдарламалар мен бастамалар Жапониядағы егде жастағы адамдарға белсенді, сапалы және лайықты өмір салтын ұстануға көмектеседі, оларға өмірдің әртүрлі салаларында әртүрлі қолдау мен қызметтерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Зейнеткерлердің сапалы өмір сүруіне арналған ең жақсы әлеуметтік бағдарламалардың қай елде ұсынылатынын бағалау әртүрлі факторларға, соның ішінде медициналық көмектің, әлеуметтік қамсыздандырудың, тұрғын үй бағдарламаларының, көлік қызметтерінің қолжетімділігі мен сапасына, сондай-ақ әлеуметтік белсенділік пен қоғамдық өмірге қатысу мүмкіндіктеріне байланысты болуы мүмкін.

Дамыған әлеуметтік қорғау жүйелері мен зейнеткерлерге арналған бағдарламалары үшін кеңінен танылған кейбір елдерге Норвегия, Швеция, Дания, Нидерланды, Канада жатады [5].

Норвегияда қарт адамдарға арналған әлеуметтік бағдарламалар мен қызметтердің кең ауқымы бар, соның ішінде сапалы медициналық көмекке қол жеткізу, зейнетақы бағдарламалары, қоғамдық тұрғын үй және әлеуметтік белсенділікке арналған әртүрлі іс-шаралар.

Швеция сонымен қатар егде жастағы адамдарға кең әлеуметтік бағдарламалар мен қызметтерді ұсынады, соның ішінде жалпы медициналық сақтандыру, кең тұрғын үй мүмкіндіктері, жоғары зейнетақылар және белсенді қартаю бағдарламалары.

Дания егде жастағы адамдарға қызмет көрсетудің қолжетімділігі мен сапасын, сондай-ақ өзін-өзі қамтамасыз етуге қолдау көрсететін әлеуметтік қамсыздандыру және денсаулық сақтау жүйелерімен танымал.

Нидерландыда қарттарға арналған әртүрлі бағдарламалар бар, соның ішінде ұзақ мерзімді күтім жүйесі, әлеуметтік зейнетақы және медициналық қызметтерге кең қол жетімділік.

Канада қарттарға арналған әлеуметтік бағдарламаларды, соның ішінде зейнетақы жоспарларын, медициналық сақтандыруды, тұрғын үйді қолдау бағдарламаларын және әлеуметтік белсенділікке арналған түрлі іс-шараларды ұсынады. Алайда, егде жастағы адамдардың өмір сүру сапасы қол жетімді бағдарламалар мен қызметтерге ғана емес, сонымен қатар дамудың жалпы экономикалық деңгейіне, мәдени ерекшеліктеріне, денсаулық сақтаудың қолжетімділігіне, инфрақұрылымға және т.б. көптеген факторларға байланысты екенін ескеру маңызды [6].

Шетелде белсенді түрде жүзеге асырылатын белсенді қартаю бағдарламалары зейнеткерлердің адамдардың өмір сапасына айтарлықтай әсер етеді. Белсенді қартаю бағдарламалары көбінесе фитнес, гимнастика, йога және би сияқты әртүрлі физикалық әрекеттерді қамтиды. Бұл әрекеттер физикалық белсенділікті сақтауға, фитнесі жақсартуға, икемділік пен үйлестіруге ықпал етеді, бұл өз кезегінде денсаулықты жақсартады және аурудың даму қаупін азайтады. Сондай-ақ, әртүрлі бағдарламалық іс-шараларға және әлеуметтік іс-шараларға қатысу психологиялық әл-ауқаттың сақталуына ықпал етеді. Әлеуметтік қарым-қатынас, қоғамдық өмірге қатысу және жаңа іс-шаралар әлеуметтік оқшауланудың алдын алуға және көңіл-күйді жақсартуға көмектеседі.

Көптеген белсенді қартаю бағдарламалары дәрістер, курстар, семинарлар мен шеберлік сабақтарын қоса алғанда, білім беру іс-шараларын қамтиды. Мұндай іс-шараларға қатысу интеллектуалды дамуға ықпал етеді, когнитивті функцияларды қолдайды және есте сақтау қабілетін жақсартады. Белсенді қартаю бағдарламалары әртүрлі әлеуметтік іс-шаралар мен кездесулерге қатысуға мүмкіндік береді. Бұл зейнеткерлерге жаңа достар табуға, әлеуметтік желіні кеңейтуге, тәжірибе алмасуға және қиын жағдайларда қолдау алуға көмектеседі. Сондай-ақ, әртүрлі іс-шаралар мен бағдарламаларға қатысу қарт адамдарға қоғамның белсенді мүшелері болып қалуға, пайдалы және мағыналы сезінуге мүмкіндік береді. Бұл өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі анықтау сезімін сақтауға көмектеседі.

Жалпы белсенді қартаю бағдарламаларына қатысу зейнеткерлердің өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал етеді, оларға тәуелсіздік, денсаулық және өмірден қанағат алуға көмектеседі. Осылайша, белсенді қартаю бағдарламалары егде жастағы адамдардың өмір сүру сапасын сақтауда, олардың физикалық, психологиялық және әлеуметтік әл-ауқатына ықпал етуде маңызды рөл атқарады.

Шетелдік тәжірибеде зейнеткерлердің өмірінің сапасын жақсартуда түрлі белсенді қартаю технологиялары қолданылады. Бұл технологиялар зейнеткерлердің өмір сүру сапасын жақсартуға, денсаулықты сақтауға және егде жастағы адамдардың тәуелсіздігін жақсартуға бағытталған инновациялық шешімдердің кең ауқымын қамтиды. Мысалы, біріншіден, әлемде кең қолданыстағы технологиялардың қатарында ақылды үйлер мен ақылды құрылғылар технологиясы, бұған дауыстық командалар немесе мобильді қосымша арқылы жарықтандыруды, жылытуды, ауаны баптауды және басқа құрылғыларды басқаруға мүмкіндік беретін үйді автоматтандыру жүйелері кіреді. Ақылды құрылғыларға денсаулықты бақылау жүйелері, ақылды сағаттар және егде жастағы адамдардың белсенділігі мен денсаулығын бақылайтын сенсорлар кіруі мүмкін. Екінші технология – ол медициналық технологиялар және телемедицина. Ол зейнеткерлерге арналған Денсаулық сақтау технологиялары электронды қысым мониторлары, глюкометрлер, жүрек соғу жиілігін өлшейтін құрылғылар және т.б. сияқты әртүрлі медициналық құрылғыларды қамтиды. Телемедицина сонымен қатар интернет арқылы қашықтан медициналық көмек алуға мүмкіндік береді.

Үшінші технологияның қатарында, робототехника және көмек құрылғылары бар. Ол егде жастағы адамдарға арналған робототехника әртүрлі тапсырмаларды орындай алатын робот көмекшілерін қамтиды, мысалы, қозғалуға көмектесу, үйді тазалау, тамақ дайындау және т.б. бұл құрылғылар егде жастағы адамдарға тәуелсіздікті сақтауға көмектеседі.

Төртінші, мобильді қосымшалар мен бағдарламалық жасақтамалар. Қазір шетелдерде зейнеткерлердің өмірлерінің әртүрлі аспектілерінде қолдауға арналған көптеген мобильді қосымшалар мен бағдарламалық жасақтама бар. Бұған жаттығулар, медитация, денсаулықты бақылау, дәрі-дәрмектерді басқару және т.б. қосымшалар кіреді.

Бесінші, виртуалды және кеңейтілген шындық: виртуалды және кеңейтілген шындық технологияларын егде жастағы адамдарды оқыту, көңіл көтеру және әлеуметтік белсенділік үшін пайдалануға болады. Олар сондай-ақ когнитивті функцияларды қалпына келтіруге және сақтауға көмектеседі.

Алтыншы, қауіпсіздік технологиялары, бұл егде жастағы адамдарға қауіпсіздікті сақтауға және қажет болған жағдайда көмек алуға көмектесетін қауіпсіздікті бақылау жүйелерін, апаттық қоңырауларды және дабыл жүйелерін қамтиды [7].

Осы және басқа да белсенді қартаю технологиялары егде жастағы адамдардың өмір сүру сапасын жақсартуда маңызды рөл атқарады, оларға үлкен тәуелсіздік, қауіпсіздік және жайлылық береді.

Қорытындылай келе, шетелдік тәжірибеден Қазақстанда зейнеткерлердің өмір сүру сапасын жақсарту жолдарын іздеп, оған кешенді тәсілдің және түрлі мәселелерді шешуді

талап ететін дұрыс жүйенің қажеттігін көруге болады. Бұны жүйелеп көрер болсақ, келесідей қадамдар жасалыну керек деген ұсынысты айтуға болады.

Біріншіден, ол зейнетақының көлемін көтеру, яғни зейнеткерлерге тамақтану, баспана және денсаулық сақтау сияқты негізгі қажеттіліктерді қамтамасыз ету үшін әділ және жеткілікті зейнетақымен қамтамасыз ету.

Екіншіден, денсаулық сақтау жүйесін дамыту, әсіресе емханалар желісін кеңейтуді, қолжетімді бағамен дәрі-дәрмектерге қолжетімділікті қамтамасыз етуді және аурулардың алдын алу бағдарламаларын дамытуды қоса алғанда, егде жастағы адамдар үшін медициналық қызметтердің қолжетімділігі мен сапасын жақсарту.

Үшіншіден, әлеуметтік қолдау бағдарламаларын арттыру, мысалы қарттарға арналған әлеуметтік қолдау бағдарламаларын дамыту, соның ішінде тұрғын үймен, күнделікті қажеттіліктермен, көлікпен және басқа да әлеуметтік қызметтермен қамтамасыз ету.

Төртіншіден, белсенді қартаю бағдарламаларын дамыту, оның ішінде фитнес-клубтарды, мәдени іс-шараларды, оқу курстарын және басқа да іс-шараларды қоса алғанда, егде жастағы адамдардың белсенді өмір салтын ынталандыруға бағытталған бағдарламалар мен бастамаларды құру және қолдау.

Бесіншіден, әлеуметтік оқшаулануға қарсы күрес жүргізу, ол қарттардың әлеуметтік өзара әрекеттесуі үшін мүмкіндіктер жасауға бағытталған бағдарламалар мен іс-шараларды дамыту, соның ішінде олар араласатын және қоғамдық өмірге қатыса алатын клубтар мен ұйымдар.

Алтыншыдан, ұзақ мерзімді күтімді қолдау керек, яғни, қарттар үйін, күндізгі күтім орталықтарын және үйде күтім көрсету қызметтерін құруды қоса алғанда, қарттарға ұзақ мерзімді күтім жүйесін дамыту.

Жетіншіден, қарттардың туыстары мен қамқоршыларына білім беру және қолдау керек. Оларға қамқорлық жасайтын өарт адамдардың отбасылары мен туыстарына жақсы күтім жасау және қолдау көрсету үшін білім беру бағдарламалары мен қолдау көрсету.

Сегізіншіден, сыбайлас жемқорлыққа және заңсыз байытуға қарсы күрес жүргізу, яғни әлеуметтік қорғау жүйесіндегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімді шаралар, зейнеткерлерге арналған қаражаттың сыбайлас жемқорлықтан айырылып қалмай, оларға жетуін қамтамасыз ету.

Бұл шараларды іске асыру Қазақстанда зейнеткерлердің лайықты өмір сүру жағдайларын, медициналық қызметтерге қолжетімділікті, әлеуметтік қолдау мен белсенді өмірді қамтамасыз ете отырып, олардың өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал етуі мүмкін деген болжам жасаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Bowling, A., & Gabriel, Z. An integrational model of quality of life in older age: A comparison of analytic and lay models of quality of life. *Social Indicators Research*, 2007, 83(2), 201-224.
2. Walker, A., & Maltby, T. . Active ageing: A strategic policy solution to demographic ageing in the European Union. *International Journal of Social Welfare*, 2012, 21(S1), S117-S130.
3. World Health Organization. World report on ageing and health. World Health Organization. 2015.
4. Bowling, A. Ageing well: Quality of life in old age. McGraw-Hill Education (UK). 2005
5. Baltes, P. B., & Smith, J. New frontiers in the future of aging: From successful aging of the young old to the dilemmas of the fourth age. *Gerontology*, 2003, 49(2), 123-135.
6. Martinson, M., & Berridge, C. Successful aging and its discontents: A systematic review of the social gerontology literature. *The Gerontologist*, 2015, 55(1), 58-69.

7. Van Solinge, H., & Henkens, K. Living longer, working longer? The impact of subjective life expectancy on retirement intentions and behaviour. *European Journal of Public Health*, 2014, 24(6), 1013-1019.
8. Pavot, W., & Diener, E. The satisfaction with life scale and the emerging construct of life satisfaction. *The Journal of Positive Psychology*, 2008, 3(2), 137-152.
9. Gitlin, L. N. Conducting research on home environments: Lessons learned and new directions. *The Gerontologist*, 2003, 43(5), 628-637.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПОДБОРА И МЕТОДЫ ПОДДЕРЖАНИЯ РАБОТОСПОСОБНОСТИ ПЕРСОНАЛА

Специальность: Социология труда и управления HR, 2 курс **Исенов Т.М.**

Научный руководитель: Старший преподаватель, Кенжакимова Г.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: В данной статье представлен обзор технологий подбора персонала и описываются методы поддержания работоспособности персонала.

Ключевые слова: подбор персонала, рекрутинг, управление персоналом, организация, кадровая политика, кадровая политика

Правильный подбор персонала играет важную роль в достижении целей организаций. Для того, чтобы организация была успешной, необходимо обратить внимание на качество сотрудников, которые работают в организации. Коллектив, который состоит из единомышленников поможет достичь успеха быстрее. Фундаментом стабильности является отбор квалифицированного персонала.

Именно на профессиональности сотрудников лежит эффективность деятельности организации и каждый успешный руководитель осознает, что подбор персонала – основная задача, а сотрудники играют значимую роль в команде.

Для того, чтобы решать задачи подбора персонала необходимо применять современные технологии. Технологии подбора персонала – это способ управления количественными и качественными характеристиками персонала, которые помогают в достижении целей организации. Применять технологии подбора персонала необходимо для того, чтобы вовремя оценить квалификацию кандидата, работать с кадровым перемещением, где его способности будут наиболее актуальны, а также увеличить заинтересованность в качестве и количестве труда. Технологии подбора персонала можно поделить на три группы:

1) Первая группа – это технологии, которые помогают получить достоверную и полную информацию о кандидатах. Это может быть техническое задание, собеседование, наблюдение или подтверждающие документы о знаниях

2) Вторая группа технологий больше связана с планированием кадрового резерва, если это необходимо организации. В этой группе идет больше акцент на перспективы дальнейшего развития сотрудника

3) В третьей группе объединены административные действия и кадровые технологии, обеспечивающие нужность способностей персонала благодаря получению высочайших результатов каждым профессионалом и синергетическому результату от

скоординированных операций всего персонала (подбор персонала, замена кадров, руководство карьерой персонала).

Благодаря процессу подбора персонала мы имеем возможность изучить психологические и профессиональные качества кандидата. Цель изучения психологических и профессиональных качеств – это определение способности выполнения обязанностей на той или иной должности.

Существует несколько этапов отбора персонала:

1) Предварительная беседа: данная беседа может проходить, как и в очной форме, так и онлайн. Важную роль на этом этапе играет комфортные условия его проведения. Необходимо подобрать подходящее время и место для его проведения.

2) Вторым этапом является анкета. На это этапе отсеиваются кандидаты, так как здесь запрашивается информация по профессиональным навыкам и причинам увольнения с прошлых мест работы, а также будущие цели кандидата.

3) Третий этап беседа с нанимающим менеджером. Она может проходить в разных форматах в зависимости от ценностей и корпоративной культуры организации. Это может быть структурированное или полуструктурированное интервью. Получение информации происходит по формату вопрос-ответ. Интервьюеры должны наблюдать за поведением кандидата и его речью, а вопросы должны касаться тех моментов, которые являются важным критерием для отбора.

4) Следующий этап — это техническое задание по найму. Данный этап облегчает принятие решение. Он необходим для того, чтобы подтвердить технические навыки будущего сотрудника. Этот этап рассчитан на оценку знаний прямо сейчас, ведь на других этапах обсуждение идет только о знаниях в прошлом [1].

Подбором персонала в организациях, как правило занимается отдел кадров (HR отдел), а заказчиком является нанимающий менеджер из другого подразделения и , конечно он будет доказывать важность именно его вакансии для всего коллектива и как это плохо скажется в целом на работу всей организации. Но у HR отделов не всегда хватает ресурсов для того, чтобы закрыть вакансию всем отделам. Поэтому менеджеру по подбору персонала важно правильно расставлять приоритеты при наборе персонала. Лучшим случаем будет сказать нанимающему менеджеру, что приоритет сейчас на вакансии, которая важнее, чем его. Конечно, нельзя оставлять задачу невыполненной не предупредив тех, кто ждет от вас результата. Если рекрутер затрудняется в расставлении приоритетов, необходимо сделать собрание из нанимающих менеджеров, где будет обсуждена очередность закрытия вакансий. Продолжительность подобных собраний недолгое, а его участники уходят с полным пониманием дальнейших действий [2].

У каждой организации есть своя кадровая политика. Кадровая политика- это определенным образом сформулированные нормы и принципы, приводящих человеческий ресурс в соответствие со стратегией организации. Это можем в себя включать отбор персонала, составление графика, определенные принципы принятия решений и т.п.

Работоспособность — это параметр, который описывает уровень ресурсов, который может выполнить сотрудник. Есть несколько методов поддержания работоспособности персонала:

1) Первым методом является повышение производительности и нормирование труда. Производительность труда – это метрика того на сколько сотрудник эффективно выполняет свою работы. Для компаний производительность труда играет важную роль, потому что это помогает снизить затраты на и увеличить выручку.

2) Следующим методом является оценка труда. Она позволяет узнать насколько сотрудники эффективно выполняют поставленные задачи. Благодаря оценки труда, работодатель может понять, какой сотрудник готов к повышению, а какой нет,

уменьшить расходы на обучение, у сотрудников поддерживается чувство справедливости и мотивации. Для того, чтобы оценка труда была эффективна, необходимо: установить периодичность оценивания труда, определить критерии оценки, обсуждать результаты с сотрудниками и ставить цели.

3) Формирование кадрового резерва. Кадровый резерв – это специалисты, которые имеют способность к управленческой деятельности. Работа с кадровым резервом – это технология, которая является комплексной.

Для того, чтобы поднять патриотическое восприятие организации, важно продвигать уже работающий персонал [3].

В целом для поддержания работоспособности персонала необходимо создавать условия, которые способствуют развитию сотрудников. А также важно поднимать удовлетворенность сотрудников. Это можно сделать посредством гибкого графика, медицинские страхования, а также продвижения культуры признания. Существуют исследования удовлетворенности сотрудников, где можно поработать над моментами, где больше всего недовольств.

Процесс набора персонала благодаря современным технологиям становится проще и качественнее, а внимание к удовлетворенности сотрудников и к их трудоспособности увеличивает эффективность их работы.

Список использованной литературы:

1. Аверченко Л.К. Управление персоналом в организации. Учебное пособие для студентов всех форм обучения, 2015 с. 92-126
2. Тим Сакетт, Инструменты сильного рекрутинга, с. 93-110
3. Шевчук Д.А. Управление персоналом, с. 278-345

THE INFLUENCE OF GENDER AND FAMILY STRUCTURE ON INTERGENERATIONAL EDUCATIONAL MOBILITY AMONG INTERNAL MIGRANTS

A.A. Januzakova

*al-Farabi Kazakh National University
Faculty of Philosophy and Political Science
Department of Sociology and Social Work*

Abstract

An essential aspect of intergenerational educational mobility among internal migrants concerns the changes in educational status and accessibility across generations of migrants and their offspring. Examining this phenomenon provides insights into how educational opportunities are transmitted among successive generations of internal migrants and helps identify factors that either hinder or promote their educational mobility. Gender plays a significant role in this context, affecting access to education, opportunities, and outcomes within families. Gender dynamics within households can profoundly influence the distribution of educational resources, expectations, and roles, thereby shaping the educational paths of children. Traditional gender norms may allocate educational priorities differently between sons and daughters, impacting their access to schooling and the quality of education they receive.

Research utilized regression analysis to delve deeper into the factors influencing intergenerational educational mobility among internal migrants. Through regression analysis, the study aimed to quantify the impact of various variables, including gender dynamics, on educational mobility patterns observed within migrant families. Complete families tend to

facilitate higher educational achievements for children, with the "mother-daughter" line exhibiting a stronger inclination towards higher education in incomplete families.

Keywords: intergenerational educational mobility, internal migrants, educational opportunities, gender dynamics

Introduction

The educational reforms implemented in Kazakhstan since 1991 have not only widened the availability of educational services to the populace but also decreased social disparities in accessing such services. These transformations have impacted the migration dynamics and patterns within the country, as well as the level and vigor of intergenerational mobility within society. Enhanced educational access serves as a catalyst for internal migration, with individuals possessing vocational and higher education being more inclined to relocate to urban centers and regions offering better educational and career prospects [1, c.333] This, in turn, can foster upward intergenerational mobility, as internal migrants with vocational and higher education stand a greater chance of socio-economic advancement and the transfer of educational benefits [2, c. 133]. Hence, education emerges as a pivotal determinant shaping the pace and scale of intergenerational social mobility among internal migrants.

An integral aspect of this phenomenon pertains to the intergenerational educational mobility among internal migrants, denoting alterations in educational status and accessibility across generations of migrants and their children. Investigating this phenomenon not only offers insights into the transmission of educational opportunities among successive generations of internal migrants but also aids in discerning factors that either impede or facilitate their educational mobility [3, p.760]. The gender of both parents and children emerges as a significant determinant in this context. The consideration of gender in intergenerational educational mobility among internal migrants is crucial due to its profound influence on educational access, opportunities, and outcomes within families. Gender dynamics within households can significantly shape the distribution of educational resources, expectations, and roles, thereby impacting the educational trajectories of children [4, p.16]. For instance, traditional gender roles may allocate educational priorities differently between sons and daughters, affecting their access to schooling and the type of education they receive. Additionally, societal norms and biases related to gender can influence parental investment in children's education, with potential disparities in support and encouragement based on gender. Furthermore, gender-based discrimination and stereotypes can affect educational aspirations and choices, leading to variations in educational attainment among internal migrant populations. Madhavan and Iddrisu both highlight the impact of household structure and composition on educational progress, with the latter finding a pro-male bias in post-secondary schooling [5, p. 1907; 6, p. 19]. This bias is further supported by Filmer, who identifies a significant educational disadvantage for women in certain regions and the influence of gender roles is evident despite egalitarian attitudes, traditional assumptions persist [7, p.15]. Davis and Feliciano emphasize the role of gender ideologies in shaping educational expectations and outcomes, with the former finding a positive relationship between egalitarian views and college aspirations [8, p. 253; 9, p. 1093] Therefore, examining the role of gender in intergenerational educational mobility helps elucidate the complex interplay of social, cultural, and structural factors that shape educational opportunities and outcomes within migrant families. This holds relevance for crafting efficacious policies and initiatives aimed at mitigating disparities and fostering more equitable conditions for the educational advancement of internal migrants and their progeny. The objective of this research is to delineate patterns and examine the dynamics of intergenerational mobility among internal migrants who have settled in Almaty.

The investigation into the intergenerational educational mobility of internal migrants is warranted to elucidate the specific avenues for socio-economic advancement afforded to this demographic. Analyzing such mobility enables an evaluation of the accessibility and equity of opportunities for internal migrants while shedding light on its broader societal implications.

Furthermore, it offers insights into the dynamics and patterns of educational mobility among internal migrants, facilitates an assessment of the effectiveness of integration policies and initiatives in facilitating the socio-economic adaptation of diverse segments of internal migrants, and identifies potential barriers and determinants constraining their socio-economic mobility. Drawing upon the findings of such research, recommendations and tactics can be formulated to mitigate disparities and establish fairer circumstances for internal migrants, thereby fostering their assimilation and advancement within their new societal milieu. Consequently, this study not only holds significance in evaluating the impartiality and availability of opportunities for this demographic but also constitutes a crucial component in crafting impactful policies and societal initiatives aimed at fostering integration and fostering sustainable societal progress as a whole.

Methods and methodology

Quantitative data collection was executed via questionnaires across eight administrative districts in Almaty. Employing a proxy respondent methodology, participants provided insights not only on behalf of their current households but also their parental households during their formative years. The sampling strategy utilized area quota sampling, factoring in gender and age criteria of internal migrants. A total of 317 respondents, comprising 179 women and 138 men, were included in the study. The average age of respondents stood at 40 years (ranging from 21 to 64 years), with an average residency period in Almaty of 18 years (ranging from 1 to 42 years). Notably, 8% of respondents relocated to Almaty between 1981 and 1990.

Specialized software, as well as adapted Python programming and MS Excel spreadsheets, were utilized for statistical analysis and the graphical representation of results. Given that the parental and contemporary generations received education within different educational systems, a hierarchical classification of education levels was established. This classification is based on the number of years of education completed according to the following table 1.

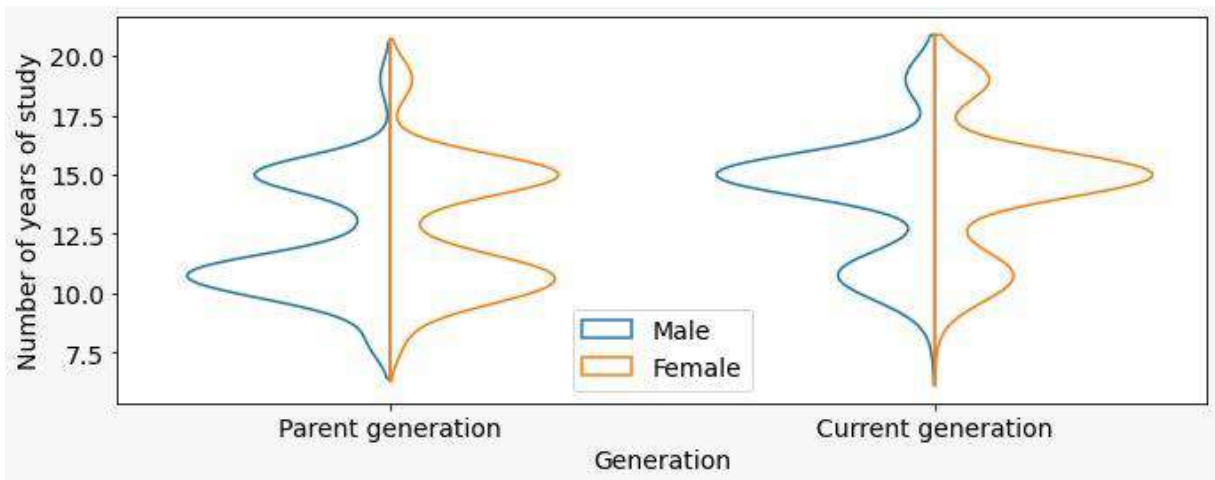
Table 1. Classification of education levels.

Questionnaire	Level of education		Number of years
	Questionnaire	Census	
		primary education	4
incomplete secondary education		basic secondary education	8
general secondary education		general secondary education	10
secondary technical and vocational education		specialized secondary education	11
incomplete higher (at least 3 courses) education		incomplete higher education	13
higher education		higher education education	15
postgraduate education		postgraduate education	19

Results and Discussion

According to study findings, the proportion of individuals with higher education in the present generation stands at 78%, compared to 50% in the preceding generation. Among women in the preceding generation, 56% attained higher education, while for men, this figure was 42%. This discrepancy is notably larger than the corresponding proportions in the current generation, where 80% of women and 76% of men have higher education (Fig.1).

Figure 1. The distribution based on the highest educational attainment reached by parents and the current generation.

Source: author's research data

In the classification system, the primary breadwinner (Father or Mother) and the secondary breadwinner (Father or Mother) were categorized within complete families, whereas only the primary breadwinner was identified in incomplete family units. Such categorization allows for a comprehensive examination of social dynamics, including how the educational attainment of each parent correlates with that of their sons or daughters in families with both parents or with only one parent, as well as how the gender of the primary breadwinner influences these dynamics. Following this, the correlation between parental educational levels and those of their children will be investigated, alongside the results of regression analysis assuming a complete family framework. Both parental educational levels are regarded as variables in this examination (Table 2).

Table 2. Regression analysis of intergenerational educational mobility (complete families).

	Irrespective of the child's gender (N=262)		Son (N=118)		Daughter (N=144)	
	<i>coeff</i>	<i>P> t </i>	<i>coeff</i>	<i>P> t </i>	<i>coeff</i>	<i>P> t </i>
const	8.8880	0.000	8.89 15	0.0 00	8.704 3	0.000
Educational level of father, in years	0.2208	0.005	0.26 53	0.0 18	0.177 1	0.109
Educational level of mother, in years	0.2240	0.002	0.15 32	0.1 31	0.305 0	0.002

Source: author's research data

The results of the regression analysis, excluding consideration of the child's gender, reveal that both parents' educational levels exert an equally significant influence on their children's educational attainment. However, upon introducing the child's gender into the analysis, discrepancies emerge. Specifically, when assessing the impact of parental education on sons' educational attainment, the regression coefficient for the father-son relationship surpasses that of the mother-son relationship, with notable significance indicators. Conversely, in examining the influence of parental education on daughters' educational attainment, the "mother-daughter" relationship exhibits a higher regression coefficient with greater significance compared to the "mother-son" relationship.

Advancing, the examination will delve into the relationship between the educational attainment of the primary breadwinner within the family (identified as either the father or mother, as reported by the respondent) and the educational achievements of their children,

considering incomplete family arrangements. Among the 309 respondents, 269 were raised in complete families, with the father serving as the primary breadwinner in 236 cases. Additionally, 40 respondents were from single-parent households, where the mother served as the primary breadwinner in 38 instances. Overall, there were 71 families where the mother was the primary breadwinner. Below are the outcomes of a regression analysis examining the relationship between the educational attainment of children and the educational level of the primary breadwinner, with consideration given to single-parent households (Table 3,4).

Table 3. Regression analysis of intergenerational mobility (single-parent families: father)

Educational level of father, in years	Son (N=110)				Daughter (N=128)			
	coeff	P>/t /	corr, value	p-	coef	P>/t /	corr, value	p-
const	9.377	0.00	0.386,	p-	9.802	0.00	0.411,	p-
	4	0			7	0		
father	0.393	0.00	0.000		0.402	0.00	0.000	
	3	0			2	0		

Table 4. Regression analysis of intergenerational mobility (single-parent families: mother)

Educational level of mother, in years	Son (N=25)				Daughter (N=46)			
	coeff	P>/t /	corr, value	p-	coeff	P>/t /	corr, value	p-
const	10.353	0.00	0.356,0.08	p-	7.771	0.00	0.488,0.00	p-
	0	0			3	0		
mother	0.1969	0.27	1		0.463	0.00	0	
		0			2	1		

Source: author's research data

In households where the father serves as the primary provider, regression coefficients and significance levels for both sons and daughters demonstrate notable similarity, suggesting a lack of gender specificity. Conversely, in households where the mother assumes the primary breadwinner role, regression coefficients and significance levels for the "mother-daughter" relationship are considerably higher compared to those for the "mother-son" dynamic. This observation underscores a distinct gender specificity in the transmission of educational status within these family structures.

The intergenerational mobility intensity is calculated using the following formula:

$L = M/N$, where:

L - intergenerational mobility intensity;

M - number of mobile individuals;

N - number of respondents.

This formula is utilized to determine indicators characterizing the primary directions of mobility: *overall, upward, downward, and immobile*.

Table 5 presents the indicators of mobility intensity and its directions for complete families.

Table 5. Intergenerational mobility intensity for complete families

Direction	Father-son	Father-daughter	Mother-son	Mother-daughter
<i>Overall</i>	50%	69%	56%	67%
<i>Upward</i>	44%	65%	45%	57%
<i>Downward</i>	6%	5%	11%	10%

<i>Immobile</i>	50%	31%	44%	33%
-----------------	-----	-----	-----	-----

Table 6 illustrates the intensity and orientations within single-parent households based on the primary caregiver.

Table 6. Intergenerational mobility intensity for single-parent families based on primary parent

Direction	<i>Father</i>		<i>Mother</i>	
	<i>Son</i>	<i>Daughter</i>	<i>Son</i>	<i>Daughter</i>
<i>Overall</i>	48%	68%	52%	50%
<i>Upward</i>	44%	63%	24%	33%
<i>Downward</i>	5%	5%	28%	17%
<i>Immobile</i>	52%	32%	48%	50%

The most pronounced intensity of educational intergenerational mobility is observed within the "father-daughter" and "mother-daughter" lines in complete families. Specifically, in families where the father serves as the main breadwinner, the highest overall intensity of educational intergenerational mobility is noted within the "father-daughter" line, reaching 69%. Notably, the highest intensity of upward educational intergenerational mobility is observed within the "father-daughter" and "mother-daughter" lines in complete families, particularly within the "father-daughter" line when the father is the primary breadwinner. Conversely, in incomplete families where the mother is the primary breadwinner, upward mobility is nearly halved compared to complete families for both sons and daughters. Nonetheless, there is a notable predominance of upward mobility within the "mother-daughter" line, accounting for 33%. Conversely, incomplete families exhibit a notably high rate of downward mobility within the "mother-son" line, reaching 28%. Additionally, the intensity of downward mobility within the "mother-daughter" line is comparatively high compared to complete families, standing at 17%. Despite these observations, the rates of downward mobility are markedly lower compared to other mobility directions, with figures in complete families not exceeding 11% within the "mother-son" and "mother-daughter" lines, and not surpassing 6% within the "father-son" and "father-daughter" lines. Approximately half of sons (up to 52%) inherited their parents' educational status, while among daughters, this proportion amounted to about one third (up to 33%) in complete families. However, the disparity between daughters and sons in incomplete families was negligible (2%), indicating that in such family structures, daughters and sons inherit their mother's educational status in approximately half of the cases.

The analysis reveals that in complete families, the most significant educational intergenerational mobility occurs within the "father-daughter" and "mother-daughter" lines. Specifically, when the father is the primary breadwinner, the highest overall mobility is seen in the "father-daughter" line. Incomplete families, with the mother as the main breadwinner, show a decrease in upward mobility for both sons and daughters. However, the "mother-daughter" line still displays notable upward mobility. Downward mobility is more pronounced in incomplete families, particularly within the "mother-son" line. Despite variations, downward mobility rates remain relatively low compared to other directions [11, p. 241]. In complete families, a higher proportion of sons inherit their parents' educational status compared to daughters. However, this gender difference diminishes in incomplete families. Overall, complete families tend to foster higher educational achievements for children, with the "mother-daughter" line showing a stronger inclination towards higher education in incomplete families [10, p. 126].

Thus, the type of family structure and the gender of the primary breadwinner can significantly influence intergenerational educational mobility, underscoring the importance of considering these factors when analyzing educational trajectories within familial contexts.

Conclusion

The analysis underscores the pivotal role of family context in shaping intergenerational educational mobility. Specifically, complete families, particularly those with the father as the primary breadwinner, exhibit higher levels of educational mobility compared to incomplete families. Children from complete family units tend to attain higher educational statuses more frequently than their counterparts from incomplete families. In single-parent households led by mothers, there is a notable decrease in intergenerational mobility, particularly pronounced among daughters. Additionally, single-parent families witness higher rates of downward mobility along the mother-son lineage, likely influenced by family dynamics and socio-economic conditions affecting children's educational opportunities.

Furthermore, it is noteworthy that as both parental and offspring educational levels increase, there is a corresponding rise in upward mobility and a greater proportion of inheritance of parental educational status. This underscores the crucial role of education in facilitating the intergenerational transmission of educational opportunities.

Consequently, family structure and the gender of the primary breadwinner significantly impact intergenerational educational mobility, necessitating their consideration when examining educational trajectories within familial contexts.

References

1. Gottlieb P. D., & Fogarty, M. (2003). Educational Attainment and Metropolitan Growth // *Economic Development Quarterly*. – 2003. – 17(4). – p. 325–336. doi:10.1177/0891242403257274
2. Borhas G. The Intergenerational Mobility of Immigrants // *Journal of Labor Economics*. – 1993. – 11(1) – p. 113-35.
3. Xing-Yan Du, Zhong-Bin Li. Research on the Intergenerational Flow of Migrant Workers' Education // *WSEAS Transactions on Business and Economics*. – 2020. – 17. – p. 759-768 doi:10.37394/23207.2020.17.74
4. Paolo D. Exploring Educational Mobility in Europe // *EconPapers*. – 2010. – 11. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1814925>
5. Madhavan S, Myroniuk T.W., Kuhn R, Collinson M.A. Household structure vs. composition: Understanding gendered effects on educational progress in rural South Africa // *Demogr Res*. – 2017. – 37. – p. 1891-1916. doi:10.4054/DemRes.2017.37.59.
6. Iddrisu A. M., Danquah M., Quartey P., Ohemeng W. Gender bias in households' educational expenditures: Does the stage of schooling matter? // *World Development Perspectives*, Elsevier. – 2018. – 10. – p. 15-23.
7. Filmer D. The Structure of Social Disparities in Education : Gender and Wealth // *Policy Research Working Paper*. – 2000. – 2268.
8. Davis S. N., Lisa D. P. Adolescents' Work-Family Gender Ideologies and Educational Expectations // *Sociological Perspectives*. – 2007. – 50. – p. 249-71. doi.org/10.1525/sop.2007.50.2.249. Accessed 14 Mar. 2024.
9. Feliciano C., Rumbaut R.G. Gendered paths: Educational and occupational expectations and outcomes among adult children of immigrants // *Ethnic and Racial Studies*. – 2005. – 28(6). – p. 1087-1118, doi: 10.1080/01419870500224406
10. Kleinjans K. J. Family background and gender differences in educational expectations // *Economics Letters*. – 2010. – 107(2). – p. 125–127. doi:10.1016/j.econlet.2010.01.002 10.1016/j.econlet.2010.01.002
11. Mensah F. K., Kiernan E.K. Gender differences in educational attainment: influences of the family environment // *British Educational Research Journal*. –2010. –36(2). – p. 239-260. doi: 10.1080/01411920902802198

БАЛАЛЫҚ ШАҚТАҒЫ ТРАВМА: АТА-АНАЛАРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫСТЫҢ ФОРМАЛАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Әлеуметтік саясат және басқару, 2 курс **Досмағамет А.Д.**
Ғылыми жетекші: PhD доктор, аға оқытушы Мустафина А.С.
Әл – Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Аңдатпа. Ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынасты зерттеу баланың жеке басының қалыптасуына әсер ететін факторларды түсіну үшін де, оқу тәжірибесін ұйымдастыру үшін де өте маңызды болып саналады. Бұл мәселенің маңыздылығын психоанализ, бихевиоризм немесе гуманистік психология сияқты көптеген психологиялық теориялардың ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынасты бала дамуының маңызды көзі ретінде қарастыра отырып, бұл мәселені назардан тыс қалдырмағаны дәлелдейді.

Кілт сөздер: Теория, әлеуметтік қорғау, әлеуметтік жұмыс, заңнама, құқық, заң, жүйе.

Психологиялық травма - қоршаған ортаның қолайсыз факторларының әсерінен адамның психикалық денсаулығына келтірілген зиян. Кей жағдайларда бұл қауіпсіздік сезімін бұзатын, адам психикасына ұзақ уақыт әсер ететін стресске әкеліп соқтыратын өмірдің өткір, қиын сәттері. Травма бұл баланың өміріндегі ең қиын болып көрінетін қауіпті бастан кешіру тәжірибесі болып саналады. Әдетте, балалар тәжірибесіне тән емес, күтпеген жерден болатын сыртқы стресстік оқиғаға байланысты психологиялық травманы бала еңсере алмайды. Травма дегеніміз «толығымен күйзеліске түскен баланың жайкүйін» білдіреді. Психологиялық травма деп баланың бір қатты соққыдан сәтті өтіп, қауіпті жағдайда өзін дәрменсіз әрі үрей ішінде сезінетін және сырттан қорғаныс ала алмайтын жағдайды деп айта аламыз.

Адамдардың 50-60% бір кездері болсын психологиялық травма алған. Осы травмадан кейін посттравматикалық стресс болуының ықтималдығы әйел адамдарда шамамен 20% болса, ер адамдарда екі есе аз болып табылады [1]. Ең жиі посттравматикалық реакция балаларда жыныстық зорлық-зомбылықтан кейін пайда болады. Бір кездері болсын травма алған балалардың 23-30% -ында табиғи түрде сауығу пайда болып, травматикалық жағдайдың белгілері жоғалады. Балада психикалық травманың пайда болуына ықпал ететін факторлар:

- қауіпсіздіктің болмауы - сыртқы (қоршаған орта тарапынан қорғаныс жоқ) және ішкі (басқару ресурстарының тапшылығы, нақты тәжірибенің жеткіліксіздігі);
- баланың қоршаған ортаны дұшпан ретінде немесе оның мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін шектеу ретінде қабылдауы;
- өзін-өзі дәрменсіз сезіну және толық жойылу қорқынышынан үрейлену;
- не болып жатқандығы туралы шындық пен қиялдың арасында жаңылысу.

Психологиялық травма балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынастың бұзылуына әкеледі. Психологиялық травма деген тек адамдарда ғана бар, өйткені бізде рационалды ойлау арқылы энергия ағымына араласатын және түпсанадағы шектеуші сенімдерді қалыптастыратын ми қыртысы бар. Психологиялық ауру негізінен шығындалмаған травматикалық энергияның ұзақ уақыт жинақталуынан туындайды, сонымен қатар ол физиологиялық аурулардың себебі болып табылады. Психотерапияның маңызды функциясы – түпсаналы сезімдерді тану және оларды сана арқылы қабылдау. Уақыт өте келе олар біріксе ғана, травма емделеді. Ата-аналар мінсіз болу керек деген қағида жоқ, бірақ олар баламен адал болуы керек. Бала туу процесі ата-аналардың өздері алған психологиялық травмасының еске түсуіне түрткі болады. Егер ата-ананың балалық шағы қараңғы жайттарға толы болған болса, онда баланы тәрбиелеу процесі де әртүрлі

қиыншылықтарға толы болады. Ата-аналар қандай жағдай болмасын, өздерінің қажеттіліктерін де ескеріп тұруы керек. Шын мәнінде, ата-аналар өздерінің шынайы сезімдеріне тіке қарауға және мінез-құлқын ұтымды етуге тырыса алмайды. Бала түзетуді қажет ететін кезде емес, жоғарыда сипаттағандай кездерде ата-аналар өздерін жеткілікті түрде танып, жетілулері қажет. Білім берудің мәні іс жүзінде ата-аналардың өзін-өзі жетілдіруі болып табылады. Әрине, балалар, әкесін де, анасын да жақсы көреді және бала ажырасқан отбасын құтқара аламын деп санайды [2]. 0-3 жас аралығындағы психологиялық травма санада емес, денеде көрінеді. Мысалы, бала әлем оның айналасында ғана бар деген түсінікпен жүретін «нарциссизм кезеңінде» дүниеге келеді, ол өзін әлемді бақылай алатын, құдіреті шексіз деп ойлайды, ата-аналар бала үшін қауіпсіздіктің маңызды көзі болып табылатын баланың нарциссизмін қанағаттандырып отырады. 0-3 жас аралығындағы психологиялық травма дене жасушаларында қалып қояды. Егер бала өмірінің басында анасынан уақытылы және қалыпты реакция алмаса, онда ол екі түрлі бағытта дамуы мүмкін: өз дауысын, пікірін білдіруге батылы бармайды және өзін-өзі бағалаудың төмен болуы. Екіншісі – өзі бақылай алмайтын истерияға жиі ұшырау. Бала жылаудан шаршаған кезде немесе шынымен өзі жылағанда, «параноидтық сандырақтау» және «параноидтық бөліну» нейрондық тізбегі дамиды, ал бұл жеке тұлғалық бұзылуға әкеледі [3]. 3-6 жас аралығындағы психологиялық травма есте сақталып қалады, себебі олар сана мен түпсанада көп болғандықтан, оны лингвистикалық талдау арқылы емдеуге болады. Терапияның сәтті болуы үшін бейне жасауға тілді қолдану, яғни бейнелі терапия көмегін тигізеді. Мидың қауіпсіздік жүйесі сандарға қарағанда бейнелер мен сезімдерге ғана жауап береді. Мысалы, жердің жарылу ықтималдығы қаншалықты жоғары болса да, баланың ойындағы жарылыстың көрінісі жетекші рөл атқарады. Басқалар балаға ықтималдылықтың қаншалықты аз екенін айтса да, бұл балаға әсер етпейді, сондықтан баладан көбірек суреттерді қарауды және оларды талдауды сұрау қажет. Мазасыздықты емдеуде логикалық талдау тиімсіз болып саналады. Ата-аналар тек қана балалары үшін емес, одан да маңызды өзін-өзі толық тануға және дамуға мүмкіндік алу үшін тырысу керек. Психологиялық травманың пайда болуын сипаттап кететін болсақ: Біріншісі мінез-құлық үзілуімен сипатталады, адреналин сияқты нейротрансмиттерлер ерекшелене алмайды. Көптеген зерттеулерде көрсетілгендей, ерте балалық шақтағы баланың мінез-құлқы бұзылғандықтан және тәжірибесі арқылы сенсорлық жүйке жүйесін дамыта алмайтындықтан түпсана денеге үстемдік ете алады және содан күш алады. Егер ата-аналар бұл процесті бақылау арқылы немесе әртүрлі препараттар арқылы тоқтатуға тырысса, ол екі нәтижеге әкеліп соқтыруы мүмкін: балаға ендігері сыртқы әлемге қызығушылық танытпайтындай қайтымсыз зиян келтірілуі мүмкін немесе баланың бойында гиперактивтілік ұзақ уақытқа созылады, ал бұл СДВГ синдромының (синдром дефицита внимания и гиперактивности) көзі болып табылады. Ата-аналар негізінен балаларының өзін-өзі бақылауын арттыру үшін әрқашан баланы шектеулермен тоқтатқысы келеді, бірақ ондай балалардың атаана бақылауынсыз дамытатын нәрсесі – нағыз өзін-өзі бақылау болып табылады. Мысалы, ата-аналар балаларының төбелесіп жатқанын көргенде балаларына зиян тиюден қорқады. Шын мәнінде алып қарасақ, балалар арасындағы конфликттер ата-аналарының оған араласуы секілді травмаға әкелмейді. Бірақ ата-ана конфликтке араласқан жағдайда, бала көп мөлшерде сыртқа адреналин шығарады. Жылау және тағы да басқа сезімдердің көрінуі арқылы баланың барлық эмоционалды токсиндері шығарылады. Ал келесі күні бала барлығын ұмытып, достарымен ойнауды жалғастыра береді.

Эмоциялар басылады, шектеулер тым көп болып, травматикалық энергия бірге жинала береді. Психологиялық кеңес беру кезінде «жақсы, керек, дұрыс» сияқты ойлар пайда болған кезде клиентпен байланыс жоғалады. Басқалар жақсы болуы керек деген ой туған кезде, біз енді шындықты көре алмаймыз. Біз көрген барлық нәрсе - бұл өзіміздің проекциямыз және біз көрген барлық нәрсе - бұл өз ойларымыз [4]. Психолог ата-анадан балаңыздың үлкен жетістігің айтып беріңізші дегенде көп ата-аналар «жақсы мінез»

деген. Яғни, көптеген ата-аналар балаларын бастан аяқ проблема ретінде көреді. Уақыт өте келе ата-ана мен баланың арасындағы қарым-қатынас мұз сияқты суық болады. Балалар мен атааналар арасындағы қарым-қатынас сыртқа шығарылып, сыртқы тұлғааралық қарым-қатынасқа айналады. Сондықтан да, ата-аналар әрқашан да өз әсеріктерін есеп беріп, өздеріне әрдайым талдау жасай білуі керек.

Ата-аналардың қарым-қатынастарын анықтайтын екі негізгі элементті атап өтуге болады. Біріншіден, бұл ата-аналардың баланың қажеттіліктеріне жауап беру дәрежесі, екіншіден, ата-аналардың балаларға артатын үміті, оларды бақылау немесе баладан бірнәрсе күту. Ата-аналардың тәжірибесі немесе мінез-құлқы баланың белгілі бір жағдайда көрсететін іс-әрекетінде көрінсе, ата-аналардың көзқарасын баланың әртүрлі жағдайларға деген қарымқатынасынан көруге болады. «Ата-аналардың балаларына үнемі және жүйелі түрде көрсететін мінез-құлық үлгілері балада рухани үйлесімділікті қалыптасуы тұрғысынан шешуші рөл атқарады. Ата-аналардың позитивті және қолдаушы қарым-қатынасы баланың дамуына ықпал етеді, ал олардың негативті және шектеулі қарым-қатынасы балада белгілі бір психикалық проблемалардың пайда болуына әкеледі. Ата-аналардың балаларына деген қарым-қатынасы әрдайым адекватты бола бермейді. Ата-аналардың өткен және қазіргі мәселелерінің салдарлары балаларына зиянды қарым-қатынас танытуына әсер етеді. Ата-ананың бұрыс қарым-қатынасы баланың анвилге немесе зорлық-зомбылыққа ұшырауына әкелуі мүмкін. Нәресте анвилінің тұжырымдамасы балаларға немқұрайлылық таныту мен қатыгездікті қамтиды. Балаларға қатысты қатыгездік және немқұрайлылық - бұл баланың физикалық, эмоционалды, жыныстық немесе әлеуметтік әл-ауқатына және дамуына теріс әсер ететін немесе кедергі келтіретін баланың анасы, әкесі немесе асыраушы тұлғаның іс-әрекеттері болып саналады. Осы әрекеттер мен әрекетсіздік таныту нәтижесінде баланың денсаулығы мен қауіпсіздігіне зиян келеді».

Ата-анасының ажырасуын бастан кешірген бала отбасылық параметрлерді және қарым-қатынастарды реттеуде біраз қиыншылықтарға тап болады. Бұндай өмірлік тәжірибе балаларда травманың пайда болуына әкелуі мүмкін. Көбінесе балалар ата-анасының ажырасуының себебін «Егер әкем жаман болса, мен де жаман болған шығармын» немесе «егер анам мені жақсы көрмесе, мен оған лайық болмаған шығармын» деген секілді жағымсыз пікірлерді ойлау арқылы өзінің кесірінен деп есептеуі мүмкін. Сонымен қатар, балалар өздерін ата-аналар арасындағы жанжалдың ортасында сезінуі мүмкін, себебі ерлі-зайыптылар балаларды көбінесе ата-аналық қамқорлықты алу және сот ісін жеңу үшін бір-біріне қарсы «құрал» ретінде қолданады (Саллузо, 2006). Егер ата-аналардың бірі балаларды басқаруға тырысса, балалар өздерінің сүйікті ата-аналарына болысып, екіншісімен, яғни шеттетілген ата-анамен кез-келген қарым-қатынасты себепсіз үзіп тастайды. Мұндай жағдайларда ата-ананы шеттету синдромы орын алады. Ата-анадан шеттету ата-ананың біреуі балалардың екінші ата-анадан бас тартуына әсер ету үшін бірқатар иеліктен шығару әрекеттерін жүзеге асыратын отбасылық динамикадан тұрады. Бұл жағдай балалар үшін өте қауіпті, сондықтан кейбір зерттеушілердің пікірінше ата-анадан бас тарту балаға психологиялық зорлық-зомбылықтың белгілі бір түрі болып табылады. Ата-анадан шеттету тұжырымдамасы келесі элементтермен анықталады: Шеттетілген ата-ананы қаралау; дұшпандық және иррационалды түрде баланы қабылдау; Ол шеттетілген ата-анамен қарым-қатынастың нақты және өзекті негативті тәжірибесіне негізделмеген. Ата-анадан шеттету стратегиясы мыналардан тұрады: басқа ата-ананы теріске шығару, баланың кез-келген қарым-қатынасына араласу, баланың басқа ата-анадан құпияны сақтауды [5].

Бейкер және басқа да зерттеушілер (2016) ата-аналардың шеттетілуі балаларға психологиялық зорлық-зомбылықпен тікелей байланысты екенін анықтады. Балалардың психологиялық әлсіздігінің салдары зиянды болып келеді және жасөспірім мен ересек жаста қылмыс пен зорлық-зомбылық жасау ықтималын арттырады (Мускателло, 2014). Италияндықтардың үлгісіне сүйене отырып, ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-

қатынастың сапасын тексергеннен кейін де ата-аналарды шеттету әрекетінің себебі көбінесе психологиялық зорлық-зомбылықтың жоғарылауымен және әл-ауқаттың төмендеуімен байланысты екендігі айтылды (Верроккио & Бейкер, 2015). Көптеген зерттеулерде баланың кішкентай кезінде ата-анасының ажырасуы ересек өмірде ұзақ мерзімді салдарларға әкеліп соғуы мүмкін екені расталды (Фриесен, Джон Хорвуд, Фергуссон & Вудвард, 2017). Сондай-ақ, балалық шақта ата-аналардың ажырасуы ересектер үшін, әсіресе жақын қарымқатынаста жағымсыз салдармен байланысты болатыны туралы көбірек дәлелдер бар (Амато, 2001; Амато, 2004; Фриесен, 2017).

Уоллерштейн еңбегінде (1985) балалық шақта ата-аналардың ажырасуы ретроспективті түрде талданып, жастардан бұл жағымсыз тәжірибенің олардың өміріне қалай әсер еткенін айту сұралды. Көбінесе балалардың жадында сақталып қалған естеліктер отбасының күйреуімен, ата-анаға ренішпен, қайғымен және жоғалту сезімімен байланысты. Олардың ең үлкен қорқыныштарының бірі - бұл тәжірибенің өздерінің өмірінде қайталануы.

Шоу мен Эмери өз зерттеулерінде (1987) ажырасудың ұзақ мерзімді салдарларын, атап айтқанда, отбасылық сот ісін жүргізуге байланысты психологиялық және әлеуметтік мәселелердің қалыптасуын және ұзақ мерзімді қарым-қатынастарды құрудағы шектен тыс алаңдаушылықты атап өтті. Алайда, М.Авердейк, Т.Малти, М.Эйснер және Д.Рибо (2012) атааналардан бөліну мен сыртқы және ішкі мінез-құлықтың басталуы арасындағы байланысты талдады. Барлық жағдайларда ата-аналардың бөлінуі немесе ажырасуы балалардағы проблемалық мінез-құлықтың пайда болуымен тікелей байланысты болды. Атап айтқанда, ата-анасы ажырасқан балалар мектепте, мінез-құлқында, психологиялық және әлеуметтік қатынастарда қиындықтарға өте жиі ұшырайды (Нусиновичи, 2018). Проблемалық мінез-құлықтың тез дамуының деңгейі сыртқы және ерекше темперамент арасындағы байланысқа және баланың бұрынғы темпераментінің жасқаншақтау болған кездегі ішкі проблемаларымен байланысты (Сенце, Ормель, Венстра, Ф.Ферхюльст, & Олдехинкель, 2011). Ересектер мен балалар үшін ажырасудың салдарын талдауда отбасының ыдырауы тіпті мықтымын деген адам үшін де айтарлықтай салдарға әкелетіні көрсетіледі. Ата-ана арасындағы жанжал кейбір бала сипаттамаларының маңызды болжаушысы ретінде қарастырылады. Ата-аналардың бөлінуінің өзі травматикалық оқиға болып саналмайды, бірақ балалардың қарымқатынасында орын алуы мүмкін қиындықтар және олардың эмоционалды және мінез-құлық проблемалары ата-ана жанжалының мәнімен байланысты болуы мүмкін (Камисаска, Мираголи, Ди Бласио & Грич, 2017). Баланың әл-ауқатының тағы бір параметрі - отбасы мүшелерінің бөлінгеннен кейінгі араларында ұйымдастырылған өзара әрекеттесудің түрі мен сапасы (В.Чиголи, Г.Гулотта & Г.Сантти, 1997). Балалардың қамқоршы емес ата-анамен, яғни әкесімен қарым-қатынасы көбінесе анасымен болатын ұзақ сүрелі қарым-қатынасы сияқты маңызды болып табылады (Р.Д.Гесс & А.Камера, 2010).

Атап айтқанда, проективті әдістерге тоқталатын болсақ, мысалы, Грих, Ваксмут-Шлефер және Клоков (2002) ата-ана арасындағы жанжал мен баланың өзін, анасын және бүкіл отбасын санасында бейнелеу арасындағы байланысты зерттеді. Авторлар ата-аналар арасындағы жанжалдың куәгері болған балалардың анасынан қашқақтауын және олардың отбасы туралы әңгімелерінде төмен үйлесімділіктің байқалатынын анықтады. Отбасылық сурет әдістеме ретінде клиницистке балалардың өздерін, атааналарын және «өздерінің психикалық ұйымының дамуының кейбір көрсеткіштерін» түсінуге және қабылдауға мүмкіндік береді. Отбасылық сурет даму психологиясының көрінісімен синхрондалған ата-аналарға деген сүйіспеншілікті баланың санасында бейнелеуін зерттеудің қосымша құралы ретінде қарастырылады. Отбасылық сурет «балалардың өсу процесінде қабылдайтын отбасының бейнесін жобалайды» және «балалардың субъективті өмірлік тәжірибесін және олардың объективті сыртқы әлеммен кездесулерін біріктіретін қиялдар» туралы түсінік береді (Пиперно, Ди Биаси, Леви, 2007; Данн, 2002).

Мэдиган, Лэдд және Голдбергтің (2003) пікірінше, отбасылық сурет техникасын проективті психодиагностикалық әдіс ретінде қолдану мыналарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді: а) субъектілердің өздері туралы және отбасылық құрылымда орналасуы туралы бейнесін; б) отбасының басқа мүшелерімен қарым-қатынас сапасын және тұтастай алғанда тұлғааралық қатынастарды анықтайтын даму процесінде алынатын объектілік қатынастарын; с) азды-көпті өткір, бүкіл отбасылық жүйеге немесе оның кейбір мүшелеріне және оларға қарсы іске қосатын қорғаныс механизмдеріне қатысты болған немесе әлі де болып тұратын жанжалдарды анықтауға мүмкіндік береді. Осылайша, сурет салуды жүзеге асыратын субъектілер іс жүзінде өз отбасыларын даму процесінде құрастырғандай саналы түрде емес, бейсаналық реляциялық модельге сәйкес ұсынады. Осылайша, бұл тест саналы түрде жаттанды болған емес, өзін-өзі тануды, басқалармен қарым-қатынасты, отбасыдағы әр мүшенің нақты атқаратын орны мен рөлін бейсаналық түрде анықтайтын нақты отбасылық өмірге назар аударуға мүмкіндік береді (Ди Лео, 2015).

Прокачча, Веронезе және Кастильони (2014) отбасының құрылымын отбасылық өмірді түсінудің жеке тәсілі ретінде, өмірлік циклдің бір сатысынан екіншісіне ауысқан кезде өзгеретін аффективті динамикаға қатысты дамитын, бекітілмеген, бірақ салыстырмалы түрде тұрақты деп санайды.

Мақалада баланың бойында травма қалыптасуына ата-ананың әсері және ата-аналар мен балалар қарым-қатынасын анықтай отырып, атааналармен осы бағытта жұмыс жасаудың әдістері және жолдары көрсетілді. Мақаланың негізгі объектісі ата-ана болғандықтан, басты назар ата-аналар және олардың балаға қарым-қатынасын анықтауда болды. Бала мен ата-ана қарым-қатынастарының ерекшеліктері және ата-аналардың бала тәрбиесінде жиі ұстанатын принциптері талданып, ата-аналардың бала бойында травма тудыратын мінез-құлықтары ашылып көрсетілді.

Осылайша, балаларда психикалық травманың пайда болуы және баланың тұлға ретінде сау дамуы көп жағдайда ата-ана қарым-қатынасына байланысты екенін түсіне аламыз. Ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас, оның ішінде өзара сүйіспеншілік және түсіністік таныту баланың тұлға болып қалыптасуында және отбасының ұзақ әрі берік сақталуында да маңызды. Ата-ана – баланы тұлғалық қалыптастырушы және бала өз санасындағы отбасы бейнесін ата-анасына қарап қалыптастырады. Ата-ана табиғатының негізі бала тәрбиесі және оның тұлғалық қалыптасуы үшін жауапкершілік алуында жатыр. Сондықтан да, әр ата-ана баламен сау эмоционалды байланыс орнатуы және балаға қолдау көрсете білуі керек. Ата-ананың травматикалық оқиғаға және зорлық-зомбылыққа реакциясы балада қалпына келу қабілетінің пайда болуы, болмауына да әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Николаева Е., Сафонова А. Детская психическая травма как отзвук социальных потрясений. Издательство: Учитель, 2010. Концептуальное видение развития системы многоуровневой подготовки социальных работников нового поколения
2. Черкасова О.В. Психолого-педагогические подходы к работе с родителями. Вестник Самарского государственного университета, 2014.
3. Карabanова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования (Учебное пособие). М.: Гардарики, 2005.
4. Левин П. А. Пробуждение тигра - исцеление травмы, Природная способность трансформировать экстремальные переживания. М.: АСИ, 2007.
5. Амато Пол Р., Джулиана М. Влияние развода и разногласий в браке на психологическое благополучие подростков. Американский социологический периодический журнал, 2001, № 66. – 900-921 б.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ ЕҢБЕК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ФАКТОРЛАРЫ

Еңбек әлеуметтануы мен HR басқару, 1 курс **Ерланқызы Е.**
Ғылыми жетекші: әлеумет.ғ.к., аға оқытушы Мамытқанов Д. К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Бұл мақалада қазіргі замандағы жастардың еңбек құндылықтарының қалыптасуына әсер ететін факторлар қарастырылды. Кәсіби білімі бар мамандарға деген сұраныстың жылдан-жылға артуына байланысты жастардың өз білімдері мен дағдыларын жүзеге асыра алатын қызмет саласын алдын-ала жоспарлауы маңызды. Осы мақсатта, еңбек құндылықтары адам баласына кәсіби салада бағдар ретінде өз мақсатын, принципін және жұмысқа деген көзқарасын анықтауға көмектеседі. Сондықтан да, жастардың еңбек саласындағы құндылықтары қоғамда маңызды рөл ойнайтын және әрдайым өзекті болатын тақырыптардың бірі. Мақаланың мақсаты - қазіргі жастардың еңбек құндылықтарының қалыптасуында негізгі факторларды анықтау және талдау.

Кілт сөздер: Еңбек құндылықтары, жастар, еңбек белсенділігі, жұмыс.

Аннотация: В данной статье рассматриваются факторы, влияющие на формирование трудовых ценностей у современной молодежи. В связи с растущим с каждым годом спросом на специалистов с профессиональным образованием молодым людям важно заранее планировать сферу деятельности, в которой они смогут применить свои знания и навыки. С этой целью трудовые ценности помогают человеку определить свою цель, принцип и отношение к работе как ориентир в профессиональной сфере. Поэтому ценности молодежи в сфере труда одна из тем, которая играет важную роль в обществе и всегда актуальна. Цель статьи - выявление и анализ основных факторов, влияющих на формирование трудовых ценностей у современной молодежи.

Ключевые слова: трудовые ценности, молодежь, трудовая активность, работа.

Abstract: This article examines the factors that influence the formation of labor values among young people today. With the increasing demand for professionals with vocational education each year, it is important for young people to plan in advance the field of activity where they will be able to apply their knowledge and skills. To this end, labor values help a person define his goal, principle and attitude to work as a guideline in the professional field. Therefore, the values of young people in the sphere of work is one of the topics that plays an important role in society and is always relevant. The aim of the article is to identify and analyze the main factors that influence the formation of work values among contemporary youth.

Keywords: work values, labor values, youth, work activity, work.

Әр мемлекеттің негізгі тірегі – саяси-экономикалық жағдайы не инновациялық технологиялары емес, оның білімге құштар белсенді жастары. Яғни, «Жастар – мемлекеттің болашағы» демекші мемлекеттің келешегі жастардың қолында. Жастар өздерінің ата-аналарына қарағанда заманына көбірек ұқсас болады. Сол себепті, өз заманына сай қоғамды өркендетуге және дамытуға бейім жастарды дайындау мемлекеттің негізгі міндеттерінің бірі. Ал, жастардың еңбек құндылықтары кәсіби салада бағдар ретінде өз мақсатын, принципін және жұмысқа деген көзқарасын анықтауға көмектеседі. Еңбек құндылықтары адам үшін де, қоғам үшін де ең жоғары құндылық, сондықтан адам үшін қанағаттанарлық және жайлы кәсіби өмір құруда маңызды рөл атқарады. Әсіресе, қазіргі саяси-экономикалық тұрақсыз уақыт жастардан еңбекке деген қарым-қатынасын және көзқарасын нақты білуін талап етеді.

Еңбек – қоғамда халықтың әл-ауқатын көтеруші, адам баласын асыраушы, кәсіби дағдыларды жетілдіруші және біліктілікті арттырушы компонент. Еңбек құндылықтары жұмысқа деген көзқарас пен сенім ретінде, мамандық таңдауына, ынталануына және жалпы әл-ауқатына әсер етуі үшін маңызды. Еңбек құндылықтарының қалыптасуын анықтау қазіргі жастардың еңбек саласындағы өмірлік құндылықтарға қаншалықты мән беретінін бағалауға және болжауға мүмкіндік береді. Сондықтан да, еңбек құндылықтардың қалыптасуына әсер ететін негізгі факторларды қарастырған маңызды.

Еңбек құндылықтарының жалпыға ортақ анықтамасы жоқ, сол себепті әр саладағы зерттеушілер өз анықтамаларын ұсынуда. Магун В. С. еңбек құндылықтарына көбінесе адамдардың еңбек қызметіндегі белгілі бір аспектілері мен компоненттерінің маңыздылығы туралы эмоционалды идеялары мен көзқарастары жатады деп санайды [1]. Д. Супердің айтуы бойынша, еңбек құндылықтары – бұл қызметкер өзінің еңбек қызметін жүзеге асыратын құндылықтар [2]. Д. Элизур еңбек құндылықтары – бұл жеке тұлғаның еңбек қызметі нәтижесінде алатын құндылықтары деп есептейді [3]. Шелдондің пікірінше, еңбек құндылықтар – моральдық-этикалық құндылықтарды қамтитын жұмыс орнының контекстінде қызығушылық тудыратын құндылықтар [4].

Еңбек құндылықтары жастардың мансаптық траекторияларына, жұмысқа қанағаттануына және ересектер әлеміне интеграциялануына үлкен әсер етеді [5]. Шварц және оның әріптестері ұйымдастырған зерттеу қазіргі жағдайда жастардың еңбек құндылықтарының дамуына ықпал ететін негізгі факторларды қарастырды. Зерттеу нәтижесі еңбек құндылықтарды қалыптастыруда жұмыстың мәні мен жеке құндылықтардың маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Өз жұмысының мәнін түсінетін жастар көбінесе қызықты, беделді және табысты жұмысты бағалайды. Ал, өз жұмысының мәнін түсінбейтіндер тұрақты және сенімді жұмысты жиі таңдайды.

Еңбек құндылықтары мен көзқарастарының қалыптасуы ұзақ процесс болып табылады, оның бастапқы кезеңінде отбасындағы тәрбиенің әсерінен жалпы адамзаттық бағдарлар жүйесіндегі негізгі құндылықтар мен еңбек орнын анықтау пайда болады. Еңбекке деген көзқарастың қалыптасуында басым рөл отбасыға тиесілі, себебі жас ұрпаққа ата-ананың еңбекке қарым-қатынасы негізгі модель болып көрінгендіктен осы модельге еліктейді. Мысалы, кәсіби таңдау мен қоғамдағы позицияның негізі ретінде жоғары білім алуға деген көзқарас – ұрпақтан-ұрпаққа берілетін мұрагерлік мақсаты мен құндылығы [6] екенін зерттеу көрсетті. Және де, отбасыдағы ата-аналардың еңбек этика моделі жастардың еңбек әлемін қалай қабылдайтынына әсер етеді [7]. Құндылықтар көбінесе ұрпақтан-ұрпаққа жалғасады және жастардың еңбек құндылықтарын қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді. Отбасыда өсиеттер, мақал-мәтелдер, еңбекке деген ұстанымдары мен көзқарастары күнделікті өмірде көрінеді. Ата-ана балаларына сөзбен жеткізбесе де іс-әрекеттері арқылы баланың санасына ықпал етеді. «Еңбек еткен — мұратқа жеткен», «Еңбегіне қарай — құрмет, Жасына қарай — ізет» секілді мақал-мәтелдер арқылы еңбек тек табысқа емес өз мақсаты мен құрметке жеткізетінін ұғынуға болады. Дегенмен, отбасы рөлінің әрдайым позитивті жақтары ғана емес, негативті жақтары да болуы мүмкін. Мәселен мамандық, ЖОО және жұмыс ортасын таңдау секілді негізгі шешімдерді жастардың таңдауына рұқсат етпеуі; ата-ананың еңбекке деген пассивті көзқарасының жас ұрпаққа берілуі; отбасыда гендерлік стереотиптердің (қыздың жұмыс істеуіне қарсылық) болуы және т.б. әсерлері болуы да мүмкін екендігін ұмытпаған жөн.

Ресми білім беру мекемелері мен оқу бағдарламалары жастардың еңбек құндылықтарын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Кәсіптік бағдар беру және тағылымдамадан өту сияқты қызметтері жұмысқа қатысты шынайы үміттерді қалыптастыру мен ұмтылыстарды нығайтуға ықпал етуі мүмкін [8]. Мұғалімдер өздерінің көзқарастары мен тәжірибесі арқылы жастардың жұмыс пен өмірдің тепе-теңдігі, мансаптық өсу және әртүрлі кәсіптердің әлеуметтік құндылығы сияқты ұғымдарды түсінуіне әсер етуі мүмкін. Білім беру саласы жастар еңбек

құндылықтарының қалыптасуындағы негізгі фактор екендігін барлығына мәлім. Мәселен, Алтынбеков А.Б. өз зерттеуінің нәтижесі бойынша Қазақстандағы жастардың көпшілігі «білікті адамдар» және «шетелдік білімі бар адамдар» жұмысқа тез орналаса алады деп есептейтінін көрсетті. Яғни, жастардың өздері жоғары білімнің еңбек саласындағы маңыздығын түсінеді [9].

Адамның сапалы білім алуға деген ынтасы неғұрлым жоғары болса, оның еңбек мотивациясы, өнімділігі, еңбекке қанағаттануы, қызықты және қолайлы жұмысты таңдау мүмкіндігі соғұрлым жоғары болады. Оқу орындарын бітірген түлектер алған білімі мен дағдыларын дәлелдеу үшін диплом қағазын алу маңызды. Дегенмен, қазіргі таңда білім сапасының төмендігі, сыбайлас жемқорлық, ЖОО-дағы ескі жүйе, ұзақ мерзімді оқу процесі, заман талабына сай технологиялармен қамтылмауы және т.б. мәселелерге байланысты жастар ЖОО-нан білім алудан бастартуы мүмкін. Осы кезде дипломның болуы маңызды ма деген сұрақ туындайды. Бұл сұраққа жауап беру үшін 2020 жылы жарық көрген «Қазақстандық қоғамның құндылықтары» атты еңбектегі зерттеу нәтижелерін ұсынамын: халықтың едәуір бөлігі дипломды ресми куәлік ретінде ғана емес алынған білім сапасының басымдылығын түсінеді. Зерттеуге қатысқан қазақстандықтардың 48,2% -ы прагматикалық көзқараста, яғни диплом алған білімінің сапасы сияқты маңызды емес деп есептейді. Дегенмен, 44%-ы бұл көзқарасты қолдамайды. Орыс тілді респонденттер мен солтүстік аймақтың тұрғындары арасында білімнің құндылығы басқаларға қарағанда жиі сақталады. Қазақтар (қазақ тілді және екі тілді), басқа этностар өкілдері, ауыл тұрғындары, елдің оңтүстік және шығыс өңірлерінің тұрғындары арасында диплом алу білім сапасынан маңыздырақ деп санайтындар үлесі жоғары [10].

Технологиялар дамыған заманда жастардың еңбек құндылықтарын қалыптастыруда әлеуметтік желілердің әсері маңызды рөл атқарады. Бүгінгі таңда әлеуметтік желі – қарым-қатынас пен ақпарат алмасу үшін қарқынды дамып келе жатқан платформа түрі. Әлеуметтік желілер арқылы жастар достарының, бауырларының және өз желісінің басқа мүшелерінің тәжірибесін жиі бақылайды және талқылайды [11]. Осы арқылы жұмыстың орындалу процесі, жұмыс орнындағы қиындықтар мен динамика туралы көзқарас, жұмыстың қалаулы және қалаусыз сипаттамалары туралы өздерінің идеяларын қалыптастырады. Әсіресе, пандемия кезеңінен бастап әлеуметтік желілердің қолданушылары саны көбейгендігі барлығына мәлім, кейбірінде тәуелділік те пайда болды. Осы жағдайды өз пайдасына қолдана білген үлкен ұйымдар, жеке кәсіпкерлер, инфлюенсерлер («influencer» - әсер етуші) мен блогерлер саны артты. Әлеуметтік желі арқылы маркетингтік әдістерді қолданып, жұмыстары алға басып, қолданушылар санын көбейту арқылы сыртқа шықпай да табысқа жетуге болатынын дәлелдеді. Бұл қандай жағдай болмасын креативті ойлау мен қиын ситуациядан шыға алу дағдыларының қажет екендігін көрсетті. Дегенмен, барлық әлеуметтік желі қолданушылары еңбек туралы жақсы ой қалыптастыра бермейді, мысалы «аз жұмыс жасау – көп ақша табу» идеяларын да насихаттайтын инфлюенсерлер мен блогерлер бар. Бұл идеяны жақтаушылар адамдар өзін-өзі дамытуға, отбасы, достар мен хоббиге уақыт бөлу арқылы өмір сапасын жақсартуға мүмкіндік береді деп сендіреді. Ал, қарсыластары бұл идея еңбектің маңыздылығын және бағасын түсіреді деген ойда. Бұл тез ақша табу идеясы жастарды қауіпті жолға (казино, онлайн-ойын, заңсыз заттарды сату және т.б.) түсіруі де мүмкін.

Әлеуметтік желілерден бөлек кино, теледидар, БАҚ сияқты әртүрлі платформалардағы медиалық еңбек көріністері жастардың еңбек құндылықтарын қалыптастырудың үлкен факторлары болып табылады. Белгілі бір мамандықтың жағымды немесе жағымсыз көрінісі, жұмыс пен өмір арасындағы тепе-теңдікті шындыққа жанаспайтын сипаттау, белгілі бір мансаптық жолдарды насихаттайтын әлеуметтік желі қолданушылары еңбек әлемі туралы бұрмаланған немесе

идеалдандырылған қабылдауды тудыруы мүмкін. Бұл жастардың жұмыстан идеалды және жалған бейнелерді күтуге итермелейді.

Экономиканың қарқынды өсуі, жаңа технологиялардың дамуы, қашықтан жұмыс істеу және автоматтандыруға тәуелділіктің артуы еңбек табиғатын өзгертуде. Қазіргі жастар бұл өзгерістерді бақылау арқылы өз еңбек құндылықтарын қайта қарастыруда. Икемділік, бейімделу және технологиялық дағдылардың саналы қажеттілігі дәстүрлі мансаптық траекториялар мен жұмыспен қамтудың тұрақтылығы туралы көзқарастардың өзгеруімен қатар маңызды болып табылады. Интернет және жасанды интеллект сияқты технологиялардың дамуы көптеген еңбек нарығында күнделікті тапсырмаларды автоматтандыруға әкеледі және қашықтан жұмыс істеудің жаңа мүмкіндіктерін жасайды. Сол себепті, мемлекет тарапынан жастарға жаңа жұмыс орындарын іздестіруде көмек көрсетілуде. Мәселен, «ҚР жаңа мамандықтар мен құзыреттердің Атласы» арқылы жастар өзіне ұнайтын саладағы өзгерістер мен болжамдар, ескірген мен жаңа мамандықтар тізімі, және жас мамандардан талап етілетін дағдыларды толық көрсеткен. Бұл, жастардың өз еңбек құндылықтарының өзгеруіне және жаңа құндылықтарды түсінуге көмектеседі [12].

Экономикалық жағдайлар еңбек құндылықтарын қалыптастыру кезінде жастардың құндылықтарына айтарлықтай әсер етеді. Экономикалық тұрақсыздық, жұмыссыздықтың жоғары деңгейі, жұмыс орындарының қысқартылуы сияқты алаңдаушылықтар жастардың жұмысқа байланысты басқа ұмтылыстардан гөрі жұмыс кепілдігі мен қаржылық тұрақтылыққа басымдық беруіне әкелуі мүмкін [13]. 2014 жылы Алматы жастарының еңбек құндылықтарының құрылымы мен мазмұнына социологиялық талдауды А.Б. Алтынбеков, Н.Ж. Биекенова және Г.А. Кенжакимова зерттеген болатын. Зерттеу нәтижесі бойынша, «жұмыс орнының сақталу кепілдігін» респонденттердің 37%-ы таңдауы қазіргі жастар арасында негізгі құндылықтардың бірі екендігін дәлелдеді. Ал, ең маңызды еңбек құндылық ретінде «табысы жоғары жұмыс» деп көрсетілген. Авторлар бұл құндылықтың маңыздылығын үш фактормен байланыстырды. Ең бірінші, жастардың көп бөлігі жалақыға тәуелді. Екіншісі, өмірлік стартында жастардың қаржылық қиыншылықтармен жиі кездесуі. Үшіншісіне келсек, Алматы қаласының жастары тек алматылық жастардан ғана емес, сыртқы аймақтардан оқуға немесе жұмыс істеуге келген жастардан тұрады [14].

Қазіргі әлемде кәсіпкерліктің танымалдылығы қарқынды өсуде. Кәсіпкерліктің танымалдылығының өсуі оң үрдіс болып табылады. Бұл адамдар өз тағдырын басқарғысы келетінін және өз әлеуетін жүзеге асырғысы келетінін көрсетеді. Кәсіпкерлері бар қоғамда әлеуметтік жауапкершілік дамиды, жаңа жұмыстар ашылады, бәсекелестік күшейеді, салық артады, экономикалық тұрақтылық сақталады [9]. Кәсіпкердің пайдасы мен ерекшеліктері бар:

- *Еркіндік.* Кәсіпкердің қалауына байланысты өз тауарын, қызмет түрін, жұмыс орнын, жұмыс істеу стилін таңдай алады

- *Жоғары табыс көзі.* Кәсіпкер жалдамалы жұмысшыдан көп ақша таба алады, себебі ешқандай шектеулер жоқ.

- *Өз идеяларын жүзеге асыру.* Кәсіпкер өз идеялары мен армандарын жүзеге асыра алады. Яғни, өзіне ұнайтын іспен айналыса алады.

- *Жеке даму.* Өз кәсібін жүргізу жеке тұлғаның жеке тұлға ретінде дамуына көмектеседі.

- *Қоғамға пайдалы.* Жеке кәсіпкерлер жұмыс орындарын көбейте алады, экономиканың дамуына үлкен үлесін қосы алады.

Қорытынды

Жастардың еңбек құндылықтарын қалыптастыру – қоғамның барлық аспектілерімен байланысты көп қырлы күрделі процесс. Отбасы мен білім сияқты кейбір факторлар бұрыннан танылған болса да, технологиялар мен жасанды интеллект, БАҚ және әлеуметтік желілер сияқты қосымша факторлар да үлкен рөл атқарады. Осы

кальптастырушы факторларды түсіну қазіргі дәуірдегі жастар үшін салауатты және маңызды. Еңбек құндылықтары – жұмысшының өмірлік құндылықтарының бірі, өркендеуінің өзегі, жеке және кәсіби дамудың негізі болып саналады.

Еңбекте адам өзінің өмірлік уақытының маңызды бөлігін өткізеді және бұл уақыттың сүйікті мамандығымен қалай өткізілетіні, жақсы көңіл-күй мен шығармашылық қуаныш алу мен мәжбүрленген жұмыста істеу арасында үлкен айырмашылық бар. Сол себепті, жастар алдын-ала өз жұмыс құндылықтарын нақты білу арқылы өз саласын және дағдыларын қолданып жұмыстан бақыт ала алады.

Пайдалынған әдебиеттер:

1. Магун В. С. Трудовые ценности экономически активного населения восьми стран мира // В кн: Мы и они. Россия в сравнительной перспективе / Под общ. ред.: В. А. Мау, М. Ю. Турунцева. М.: Институт экономики переходного периода. – 2005. – С. 1-31.
2. Super D.E. Manual: Work Values Inventory // Boston: Houghton Mifflin. – 1970. – Pp. 8-12.
3. Elizur D., Borg I., Hunt R. and Beck I.M. The Structure of Work Values A Cross Cultural Comparison // Journal of Organizational Behaviour. – 1991. – №7. – P.21–38.
4. Zedeck, Sheldon. Job attitudes and work values // APA handbook of industrial and organizational psychology. – 2011. – № 3. – P. 137–189.
5. Ros, M., Schwartz, S. H., & Surkiss, S. Basic individual values, work values, and the meaning of work // Applied Psychology: An International Review. – 1999. – № 48(1). – P. 49–71.
6. Попова И.П. Профессиональный выбор: влияние культурных ресурсов семей российских специалистов // Социологические исследования. – 2013. – № 11. – С. 130-140.
7. Felstead, A., Jewson, N., Phizacklea, A., & Walters, S. Opportunities to work at home in the context of work-life balance // Human Resource Management Journal. – 2002. – №12(1). – Pp. 54–76.
8. Donald E. Super, Mark L. Savickas, & Charles M. Super. A career approach based on life expectancy and living space // Career choice and development (3rd ed.). – 1996. – Pp. 75-89.
9. Алтынбеков А.Б. Жастардың жұмысбастылық стратегиясы: ұстанымдар, қағидалар мен тәжірибелердің ерекшеліктері // ҚазҰУ Хабаршысы. Психология және әлеуметтану сериясы. – 2015. – № 2 (53). – Б. 116-125.
10. Представительство Фонда им. Ф.Эберта в Казахстане. Ценности казахстанского общества в социологическом измерении // Издательство «ТОО «DELUXE Printery». – 2020. – С. 36-37.
11. Hartung, P. J., Porfeli, E. J., & Vondracek, F. W. Child vocational development: A review and reconsideration // Journal of Vocational Behavior. – 2005. – №66(3). – Pp. 385–419.
12. Атлас новых профессий и компетенций (enbek.kz) (дата обращения 5.02.2024).
13. Hitlin, S., & Piliavin, J. A. Values: Reviving a Dormant Concept // Annual Review of Sociology. – №30. – Pp. 359–393.
14. А.Б. Алтынбеков, Н.Ж. Биекенова, Г.А. Кенжакимова, Жастардың кейбір еңбек құндылықтарының құрылымы мен мазмұнына социологиялық талдау // ҚазҰУ хабаршысы. Психология және социология сериясы. – 2014. – №3(50). – Б. 148-156.

ЖОҒАРЫ БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ЕҢБЕК МОТИВАЦИЯСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Еңбек әлеуметтануы және HR-басқару мамандығының 1-курс магистрант **Абдуманап Г.Т.**

*Ғылыми жетекші: PhD, аға оқытушы Серікжанова С.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа. Қазіргі заманда барлық мекемелерде, әсіресе соның ішінде білім беру мекемелерінде еңбек мотивациясы мәселесі басты мәселе ретінде тұр. Бұл мақалада жоғары білім саласындағы қызметкерлердің еңбек мотивациясын зерттеудің теориялық тәсілдері қарастырылған. Жоғары білім қоғамның болашағын қалыптастыруда және мемлекеттің экономикалық өсуінде маңызды рөл атқарады. Зерттеудің мақсаты жоғары білім саласындағы қызметкерлердің еңбек мотивациясына әсер ететін факторларды және осы кәсіби ортадағы соған байланысты құбылыстарды түсіну үшін олардың еңбек мотивтерін теориялық түрде зерттеу болып табылады. Қызметкерлердің еңбек мотивациясының деңгейін арттыру арқылы болашақ ұрпаққа жақсы білім беруге, демек, бүкіл қоғамның дамуына қол жеткізуге болады.

Кілт сөздер: мотивация, еңбек мотивациясы, адам ресурстары, ұйым, мотивациялық факторлар, қанағаттану деңгейі, еңбек өнімділігі.

Аннотация. В настоящее время проблема трудовой мотивации является основной проблемой во всех учреждениях, особенно в сфере высшего образования. В данной статье рассматриваются теоретические методы исследования трудовой мотивации сотрудников сферы высшего образования. Высшее образование играет важную роль в формировании будущего общества и экономического роста государства. Цель исследования - теоретически изучить факторы, влияющие на трудовую мотивацию работников сферы высшего образования и их трудовые мотивы, чтобы понять связанные с этим явления в данной профессиональной среде. Повышая уровень трудовой мотивации сотрудников, можно обеспечить хорошее образование будущему поколению и, следовательно, добиться развития всего общества.

Ключевые слова: мотивация, трудовая мотивация, человеческие ресурсы, организация, мотивационные факторы, уровень удовлетворенности, производительность труда.

Annotation. In modern times, the problem of labor motivation is the main problem in all institutions, especially educational institutions. This article deals with the theoretical methods of studying the work motivation of employees in the field of higher education. Higher education plays an important role in shaping the future of society and the economic growth of the state. The purpose of the study is to theoretically investigate the factors affecting the work motivation of employees in the field of higher education and their work motives in order to understand the related phenomena in this professional environment. By increasing the level of work motivation of employees, it is possible to provide good education to the future generation and, therefore, to achieve the development of the entire society.

Key words: motivation, labor motivation, human resources, organization, motivational factors, satisfaction level, labor productivity.

Жалпы, мотивация дегеніміз белгілі бір тілектерге қол жеткізу үшін маңызды болып табылатын жеке тұлғаның қозғаушы күші мен қажеттіліктерін сипаттайтын мотив ұғымынан шыққан. Ал еңбек жағдайында қызметкерлердің мотивациясы адамның күтілетін сыйақы үшін белгілі бір мақсаттарға жету үшін өз мүмкіндіктерін көрсетуге деген ішкі тілегімен көрінуі мүмкін. Кейбір ғалымдар қызметкерлердің жұмыс орнындағы мотивациясы олардың қанағаттану және ұйымдық мақсаттарға қол жеткізу үшін білімдері мен дағдыларын тиімді пайдалануға дайын болуы арқылы пайда болатынын көрсетті. Мотивация кез келген мемлекеттік немесе жеке ұйым үшін негізгі

мәселелердің бірі болып табылады. Атап айтқанда, ұйымның табысты болуы үшін мотивация маңызды рөл атқарады. Ғалымдардың айтуынша, барлық ұйымдар, соның ішінде мемлекеттік немесе жеке сектор қызметкерлерді ынталандыру мәселесіне тап болатынын анықтады. Соның ішінде сыйақылар қызметкерлердің бизнестің функционалдығын жақсартатын және ұйымдық өнімділікті қаржылық немесе қаржылық емес жағынан одан әрі арттыруға мүмкіндік беретін инновациялық идеяларды ұсыну үшін ең жақсы мүмкіндіктерін пайдалануға ынталандыруды күшейтетін негізгі стратегиялардың бірі болып табылады [1].

Бүгінгі таңда кез келген ұйымдардың адам ресурстарын басқарудағы басты мәселе еңбек өнімділігін арттыруға көмектесетін мотивация жүйесін енгізу болып табылады. Жалпы, мотивация түсінігіне тоқталып кететін болсақ, адам мінез-құлқының бағытын және белсенділігін анықтайтын, әрекетке ынталандыратын және қажеттіліктерді қанағаттандыруды қамтамасыз ететін психофизиологиялық процесс болып табылады. Қазіргі жағдайда компаниялар мен ұйымдар қызметкерлердің мотивациясын әлеуметтанулық әдістер арқылы басқарып жатады. Әлеуметтанулық көзқарас арқылы еңбек мотивациясының тұжырымдамасын адамның мінез-құлқы аспектілері контекстінде нақтылауға тырысады. Әлеуметтану тұрғысынан еңбек мотивациясы түсінігі әлеуметтік өзара әрекеттесу қажеттілігімен және басқалардың мойындалуымен байланысты термин болып саналады. Әлеуметтік мотивация басқалармен өзара әрекеттесу қажеттілігіне негізделген және ол ұйымның немесе жоғары оқу орнының тиімділігін арттырудың негізгі факторы болып табылады. Адам ресурстарының мотивациясын басқару қазіргі заманғы ұйымдарды басқару жүйесінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады, ол көбінесе олардың жұмыс істеуінің тиімділігін анықтайды. Қоғамның қызметкерлерді жоғары өнімділікке қол жеткізуге мотивациялау қажеттілігін түсінуі 1930 жылдары «адамдардың қарым-қатынасы» және «бихевиоризм» ілімі аясында пайда болды. Бұл тенденциялар мотивацияның әртүрлі теорияларының дамуына әкелді. Осы кезеңдерде адамның қажеттіліктерін зерттеу тек менеджмент саласында ғана емес, сонымен қатар психология, әлеуметтану, маркетинг және басқа да ғылыми пәндерде жүзеге асырылды. Абрахам Маслоу, Клейтон Альдерфер, Дэвид МакКлелланд, Фредерик Герцберг сияқты классик авторлардың теориялары мотивация саласында кеңінен танымал. Ал бүгінгі таңда қызметкерлердің еңбек мотивациясын зерттеудің мына заманауи тәсілі кеңінен қолданылады: Ұйымның немесе жоғары оқу орнының ауқымын және жұмыс орнының сипаттамаларына әсер ететін басқа факторларды қоса алғанда, олардың жұмыс ортасын ескере отырып талданатын жұмысшылардың қажеттіліктеріне бағытталған. Жұмысшылардың қажеттіліктерін зерттейтін зерттеушілердің арасында Ұлыбританияда және басқа елдерде кәсіби жұмысшылар мен менеджерлер арасында бірнеше жыл бойы сауалнама жүргізген С.Ричи мен П.Мартин 1998 жылдың басында аяқталды. Олар ұжымдық жағдайда жұмыс істеуге ынталандырушы ретінде пайдаланылуы мүмкін қызметкердің негізгі қажеттіліктерін анықтау үшін сарапталды. Бұл қажеттіліктерге мыналар жатады:

1. Жоғары жалақыға деген қажеттілік.
2. Ыңғайлы физикалық еңбек жағдайларының қажеттілігі.
3. Жұмысты құрылымдау және жұмыс туралы кері байланыс болуға деген қажеттілік.
4. Әлеуметтік байланыс пен оңай қарым-қатынасқа деген қажеттілік.
5. Адамдардың шағын тобымен тұрақты қарым-қатынас пен тығыз байланыс қажеттілігі.
6. Өз жұмысы туралы тану және кері байланыс жасау, көпшіліктің мойындау қажеттілігі.
7. Өзі үшін өршіл мақсаттарға жету қажеттілігі.
8. Басқаларға ықпал ету және бақылау қажеттілігі.
9. Әртүрлілік пен өзгеріске, қызығушылықты оятуға ұмтылу қажеттілігі.

10. Ізденімпаздық, шығармашылық және кең ойлылық қажеттілігі.
11. Автономия, тәуелсіздік және өзін-өзі дамыту қажеттілігі.
12. Қоғам үшін қызықты және пайдалы жұмыстың қажеттілігі [2].

Мотивация туралы теориялық түсініктер 20-сыншы ғасырдың басынан бастап дами бастады. Мотивация туралы теориялар және концепциялар әр түрлі уақытта пайда болса да, ол теориялардың барлығын топтастырып қарастырсақ болады. Бірінші топқа мотивацияның негізгі түсінігіне және мағынасына ғалымдар А. Маслоу, К. Роджерс, Дж. Келли, Д.МакКлелланд, К. Альдерфер, М. Мескон, В.Г. Асеев, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, Б.Ф. Ломов, В.К. Вилюнас, Е.П. Ильин және т.б. тоқталып кеткен болатын. Екінші топ бойынша еңбек жағдайында жұмысқа материалдық марапаттар мен қанағаттану және қанағаттанбау деңгейін анықтайтын ғалымдар К.А. Абульханова-Славская, Ф. Герцберг, Н.А. Калмакан, Т.И. Мухамбетов, В.Д. Патрушев және т.б. жатады. Үшінші топқа еңбек жағдайындағы күту және жұмысты қабылдау ерекшеліктеріне байланысты зерттеген С. Адамс, В. Врум, Э. Лоулер, Д. МакГрегор, Л. Портер және т.б. ғалымдар кіреді. Төртінші топқа еңбек белсенділігі кезінде қызметкерлерді ынталандыруға байланысты қарастырған ғалымдар Н.А. Волгин, Д. Дункан, Ф. Гизе, Е.И. Комаров, Т.Д. Макаренко, Г. Мюнстерберг, Т.Г. Отерникова және т.б. ғалымдар жатады. Басқару саласындағы көптеген шетелдік эксперттер жалпы барлық мотивацияға қатысты теорияларды екі топқа бөліп көрсетеді, олар мазмұндық және процессуалдық теориялар. Мазмұндық теориялардың авторларына А. Маслоуды, К. Альдерферді, Д.Маккеландты және Ф. Герцбергті жатқызсақ болады, олар теорияларды көбінесе психологиялық аспектілерден қарастырды. Ал екіншісі процессуалдық теориялар, бұл теорияларды ғалымдар басқару саласынан қарастырды. Оларға С.Адамстың әділеттілік теориясы, В.Врумның күту теориясы, К.Левинның күту теориясы, Б.Ф.Скиннердің күшейту теориясы, Л.Портер және Э.Лоулердің мотивациялық комплекстік моделі және Т.Райеннің мақсат қою теориясы жатады [3].

Енді, қызметкерлердің мотивациясына қатысты теориялық түсініктері толығырақ қарастырып өтейік. Соның бірі Абрахам Маслоу мотивацияны маңызды түсінуді қамтамасыз ететін қажеттіліктер тұжырымдамасын жасады. Оның көзқарастарының түсінігінің негізінде адам қажеттіліктерінің алуан түрлілігін көрсететін «қажеттілік пирамидасы» моделі қалыптастырылды. Маслоу мотивация тұлғаның қандай да бір нақты аспектісіне емес, жалпы тұлғаға қатысты екенін дәлелдеді. Ол қажеттіліктердің екі түрін анықтады: «бастапқы» (физиологиялық) және «екінші реттік» (топқа қатысуға, беделге және т.б. байланысты). Оның пікірінше, жеке адам үшін негізгі қажеттіліктерге қарағанда екінші реттік қажеттіліктер маңыздырақ. Бірақ, бұл модель бойынша нақты әлеуметтік-экономикалық жағдайда субъектінің басым қажеттілігі үшін негізгі және қосымша қажеттіліктер арасындағы пропорция нақты емес болуы мүмкін. Мысалы, табыстың төмен деңгейінде екінші қажеттіліктерден бірінші кезектегі қажеттіліктер басым болуы мүмкін. Ал теоретик Т.Маршалл еңбек пен мотивацияның маңызды арақатынасына тоқталып, еңбек адам бақытының маңызды құрамдас бөлігі екенін айтады. Ол сондай-ақ әл-ауқат тек материалдық байлыққа ғана емес, сонымен қатар шамадан тыс жұмыстан зардап шегетін жеке қасиеттерге де байланысты екенін көрсетеді. Тұлғаның жан-жақты дамуы үшін бос уақыт пен демалу уақыты қажет. Осылайша, жұмыс уақытының оңтайлы ұзақтығы жұмысшыны ынталандырудың маңызды факторы болып табылады, ол өз кезегінде денсаулығының сақталуына әсер етеді және бос уақытты өткізуге қажетті уақыт мөлшерін анықтайды. Ал жалпы шетелдік әдебиеттерде «мотивация жүйесі» түсінігін Д.Максвелл ұсынған. Ол мотивацияны адамның мінез-құлқына белгілі бір бағытта әсер ете алатын, сондай-ақ еңбек өнімділігін реттей алатын барлық қажетті жағдайлар мен мотивтерді жасауға бағытталған ұйымдасқан процесс деп анықтайды. Ол басқарудағы мотивация қызметкерлердің жеке мотивтеріне айналуын көрсететін мотивтерді құру идеясы деп түсіндіреді. Осы жағдайда К.Бартол және Д.Мартин мотивация қызметкерге қуат береді

және компанияның алға қойған мақсаттарына жетуге бағытталған еңбек тәртібінің тұрақтылығын қалыптастыратынын атап өтеді [4].

МакКлелланд теориясы құрмет пен өзін-өзі жүзеге асыру қажеттіліктері арасында болуы мүмкін күш пен табысқа деген қажеттілікке баса назар аудара отырып, Маслоу тұжырымдамасын толықтырады. МакКлелландтың теориясына сәйкес, топқа кіру қажеттілігі әлеуметтік қажеттіліктерге сәйкес келеді. Ал Ф.Герцберг екі негізгі факторға негізделген мотивация моделін жасады: гигиеналық және мотивациялық. Гигиеналық факторлар еңбек жағдайына, жалақыға және басқа да сыртқы аспектілерге қатысты болса, мотивациялық факторлар жұмыстың өзіне қатысты. Герцберг гигиеналық факторлар ынталандырмайтынын, бірақ олардың болмауы жұмысшылардың наразылығын тудыруы мүмкін екенін атап өтті. Гигиеналық факторлар деп аталатын факторлардың бірінші категориясы адамның ішкі қажеттіліктерімен және жұмыс жүргізілетін ортамен байланысты. Екінші категория, мотивациялық факторлар жұмыстың өзіндік сипаты мен мазмұнына қатысты. Басшының жұмыстың мазмұнын жақсарту қажеттілігін ескеруі маңызды. Ұсынылған теориялардағы айырмашылықтар төмендегідей: А.Маслоудың пікірінше, мотивация пайда болғаннан кейін қызметкер жоғары тиімділікті көрсете бастайды; Ф.Герцбергтің пікірінше, жұмыстың жақсаруы қызметкер мотивацияның жоқтығын түсінгеннен кейін ғана болады. Клейтон Альдерфердің теориясы қажеттіліктерді үш топқа топтастыруды ұсынады: өмір сүру, байланыс және өсу қажеттіліктері. Бұл қажеттіліктер топтары иерархиялық реттелген, бірақ Маслоу теориясынан айырмашылығы, олардың ішіндегі қозғалыс екі бағытта да болуы мүмкін: жоғары деңгей төменгі деңгейдің қажеттілігі қанағаттандырылған кезде және төменгі деңгей жоғары деңгейдің қажеттілігі қанағаттандырылмаған кезде болады. Мотивацияның жоғарыда көрсетілген бұл мазмұндық теориялары қажеттіліктерді талдауға және адамдардың мінез-құлқына әсер ететін факторларды анықтауға негізделген. Бұл теориялар мотивацияны түсіну үшін маңызды болғанымен, олар бірқатар аспектілерді, соның ішінде мінез-құлық және қоршаған орта факторларын ескермейді. Мотивацияның процесстік теорияларының ішінде ең танымалы күту теориясы, С.Адамстың әділеттілік теориясы және Портер-Лоулердің мотивациялық комплекстік моделі. Мысалы, Виктор Врум әзірлеген күту теориясы қызметкердің сыйақыға қанағаттану деңгейін анықтайтын күш-жігер, өнімділік және марапаттау сияқты үш қатынастың маңыздылығын көрсетеді. Лайман Портер және Эдвард Лоулер күту теориясы мен әділеттілік теориясын біріктіретін мотивация үлгісін ұсынды. Бұл модельде бес негізгі айнымалылар өзара байланысты: күш-жігер, қабылдау, нәтижелер, марапаттау және қанағаттану. Бұл теорияға сәйкес, алынған нәтижелер қызметкердің жұмсаған күшіне, оның қабілетіне және өз рөлін білуіне байланысты. Салынған күш-жігер деңгейі сыйақы құнымен және қызметкердің оның тұрақтылығына деген сенімімен анықталады. Күту теориясының элементтері қызметкердің сыйақының оның күш-жігеріне сәйкестігін бағалауынан және осы марапаттың сәйкестігіне сенуінен көрінеді. Меншікті капитал теориясының элементтері басқалармен салыстырғанда өтемақының әділдігі және қанағаттану деңгейі туралы қызметкердің өзіндік пікірінде көрінеді. Демек, қызметкердің қанағаттануы оның жұмысының нәтижесіне байланысты деген қорытындыға келеді. Бұл модельге сәйкес өнімділік тұрақты түрде артуы керек. Маңызды тұжырымдардың бірі - тиімді жұмыс қанағаттануды тудырады, демек, өнімділікті арттырады [5].

Қызметкерлер арасында еңбек мотивациясы қажеттілік, ынталандыру және қанағаттану арасындағы қатынасты қамтиды. Герцберг, Мауснер және Снайдерман сияқты зерттеушілер мотивацияның ішкі және сыртқы факторларын анықтай отырып, қызметкерлер арасындағы мотивацияны зерттеді. Олар мотивацияны ішкі және сыртқы факторларға бөлінеді деп қарастырды. Ішкі факторларға жұмыс тапсырмалары және қызметкердің жұмыста мойындалуы қызметкердің өзіне байланысты, ал жалақы мен еңбек жағдайлары сияқты сыртқы факторлар жұмыс жағдайына байланысты деген

қорытындыға келеді. Жақсы басқарылатын ұйымдар адам ресурстарын бағалайды және өз қызметкерлерін маңызды активтер ретінде қарастырады. Қанағаттану, ұйымға берілгендік маңызды болып табылады және тиімді басшылар өз қызметкерлерін олардың жеке қажеттіліктері мен қалауларын ескере отырып ынталандыруға тырысады. Әсіресе, Кэмпбелл мен Слоутер өзінің мақаласында айтқанындай, жоғары оқу орындарында профессорлық-оқытушылар құрамы көбінесе жалақы және жоғарылату сияқты сыртқы факторларға қарағанда жұмыстағы мойындау сияқты ішкі факторларға көбірек мотивацияланады. Олар шешім қабылдауда автономияға ұмтылады және жеке, кәсіби даму мүмкіндіктерін күтеді. Сонымен қатар, Маккичи өзінің еңбегінде осы тақырыпқа ойын білдіріп кеткен, жоғарғы оқу орнында мұғалімдер жаңа білімдер игергенде, оларға басшылық тарапынан көмек берілгенде және әріптестер мен ұжым тарапынан мақтау сезінгенде, олардың жұмысқа деген мотивациялары артып, жұмысқа қанағаттану деңгейін толығымен сезінеді. Роулидің мақаласына сәйкес, материалдық мотивация мұғалімдер үшін басты мотивация түрі емес, себебі айлық табыс және материалдық мотивация түрлері тәжірибе мен білім дағдылары дамығаннан кейін өседі. А.Рид, С.Бергеманн, В.Олсон секілді ғалымдар мұғалімдер үшін еңбек жағдайындағы мотивацияның негізі өз жұмысындағы автономдылық болып табылады [6].

Жұмыс жағдайындағы қызметкерлердің еңбек мотивациясын сомен қатар классик ғалымдардың теорияларынан басқа, өзін өзі анықтау теориясымен байланыстырып қарастырсақ та болады. Маннның көзқарасы бойынша, қызметкерлер мотивация арқылы өзін-өзі жетілдіруге, орындалатын жұмыстың сапасына және мақсатқа жетудегі табандылыққа ұмтылудың маңыздылығын көрсетеді. Соның негізінде қызметкерлердегі еңбек мотивациясы түсінігін Деси мен Райанның тұлғаның мотивациялық ерекшеліктерін психологиялық тұрғыда зерттеген өзін өзі анықтау теориясымен байланыстырсақ болады. Еңбек мотивациясы жоғары оқу орнының тәуелсіздігінің маңыздылығына баса назар аудара отырып, тұлғаның өзін өзі дамытуының мотивациясын да ынталандырады, сондықтан бұл аспектілер өзара байланысты болуы мүмкін. Кэссиди мен Линн еңбек мотивациясының тұжырымдамасында жұмысты өз мүддесі үшін жасау, әрекеттен қанағат алу және көп жұмыс істеуге деген ұмтылыс ретінде қарастырады. Бұл мотивация басқа құрамдас бөліктермен қатар қойылады, мысалы, ақша табуға деген ұмтылыс, үстемдікке деген қажеттілік, жоғары және бәсекелестікке ұмтылу, жоғары мәртебе мен беделге жету ұмтылысы. Зерттеулер көрсеткендей, еңбек мотивациясы жоғары нәтижеге ұмтылу және шеберлік жетістікке жету үшін ішкі мотивацияның құрамдас бөлігі болып табылады, ал табыс, үстемдік пен беделге деген қажеттілік сыртқы мотиваторлар ретінде қарастырылады. Дегенмен, кейбір зерттеулер ішкі ынталандыратын жұмыс этикасы табыс пен беделге деген қажеттілік сияқты сыртқы ынталандырушы факторлармен байланысты болуы мүмкін екенін көрсетеді [7].

Мейер мен Аллен осы мотивация саласында, жалпы басқару саласындағы адамдарға әсер ететін басқарушылық және ұйымдастырушылық аспектілерді қарастырған. Олар мотивацияны ұйымдастырушылық міндеттеме терминімен байланыстырды, яғни ұйымдастырушылық міндеттеме деген қызметкерлер өздерінің ұйымдық жұмысына деген көзқарасына және ұйымда қалуды қалайтынына қатысты психологиялық жағдай деп түсіндірді. Нәтижесінде, Варси, Фатима және Сахибада Пакистанда еңбек мотивациясына байланысты зерттеу жүргізіп, өзінің еңбектерінде еңбек мотивациясын өте жағымды деп және ұйымдық міндеттемемен байланысты екенін көрсетті. Қорыта келе, қызметкерлердің жұмысқа мотивациясын және жұмысқа қанағаттануын арттыру үшін басшылар оларға қосымша жауапкершілік пен өкілеттікпен қиындықтарды ұсынуы керек деп қорытындылады. Осыдан кейін көптеген елдерде еңбек мотивациясы түсінігі ұйымдық міндеттеме түсінігімен тығыз байланысты болып есептелетін болды. Көптеген елдерде, соның ішінде Малайзияда осы тақырыпқа байланысты жүргізілген зерттеуде ұйымдық міндеттеменің негізгі функциялары ішкі

және сыртқы мотивацияның функцияларымен байланысты деп зерттелді. Әсіресе, сыртқы мотивацияға қарағанда ішкі мотивация құндылықтары ұйымдық міндеттемемен байланыстырақ деп қорытындылады [8].

Қорытындылай келе, жоғары білім саласындағы қызметкерлердің еңбек жағдайындағы мотивациясын арттыру арқылы жоғарғы оқу орнында мотивацияның тиімді жүйесін құруға болады. Ол үшін осы теориялық көзқарастарды қолдана отырып, әр жоғарғы оқу орнындағы қызметкердің кәсіби даму мүмкіндіктерін, өзін өзі дамытуға арналған көзқарасты ескеріп және жұмысқа қанағаттану деңгейін біле отырып, барлық қызметкерлерге сай тиімді мотивациялық жүйе құрылуы тиіс. Сонымен қатар, қызметкерлердің мотивациясына әсер ететін бірнеше факторларды қоса қарастыруымыз да тиіс, олар: ғылыми педагогикалық қызметті ынталандырудың жаңа әдістері, кәсіби шаршаудың алдын алу, біліктілікті арттыру жүйесін енгізу және т.б.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Hanaysha J.R., Muhammad B.M. Employee Motivation and its Role in Improving the Productivity and Organizational Commitment at Higher Education Institutions // Organizational Psychology. –2018. –№6.– P. 19-20.
2. В. Н. Скворцов., Е. А. Маклакова Трудовая мотивация работников в современных условиях // Экономика и Бизнес. – 2013. – С. 55-56.
3. Родыгина Н.В. Совершенствование системы мотивации учителя к педагогической деятельности. – 2020. – С. 24-25.
4. Мансурова Ф.А. Совершенствование системы мотивации труда персонала. – 2023.– С. 14-15.
5. Губарев Р.В. Анализ современных теорий мотивации и стимулирования труда//Серия Экономика. –2014. – С. 241-242.
6. Anum S., Hassan D.A., Mannan K., Urooj F. Motivational and organizational effectiveness in higher education system// International journal of academic research. –2011.–№3.–P.732-733.
7. Damian G., Agata C., Katarzyna S. Relationships between work ethic and motivation to work from the point of view of the self-determination theory// Tenth International Congress on Peer Review and Scientific Publication. – 2021. – №16.
8. Yuen-Onn C., Kee-Luen W., Teck-Chai L. Intrinsic motivation and organizational commitment in the Malaysian private higher education institutions: An empirical study// Journal of Arts, Science & Commerce. – 2011. – №2. – P.91-100.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ИНФОБИЗНЕС САЛАСЫНДАҒЫ ЖАҢА ЖҰМЫС ФОРМАЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ФАКТОРЛАРЫ

Еңбек әлеуметтануы және HR басқару мамандығының 1 курс магистранты, **Шегебай А.М.**

*Ғылыми жетекші: Серікжанова С.С., PhD, аға оқытушы
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Аңдатпа: Ақпараттық ортадағы қарқынды өзгерістер мен цифрлық технологиялардың дамуы аясында инфобизнес экономиканың барған сайын маңызды секторына айналууда. Технологиялық инновацияларды, тұтынушылық мінез-құлықтың

өзгеруін, нарықтардың жаһандануын және жұмыс күшінің өзгеруін қоса алғанда, процестің әртүрлі аспектілерін талдай отырып, цифрландырудың, заттар интернетінің және басқа да заманауи технологиялардың жаңа жұмыс үлгілері мен бизнес тәжірибелерін қалыптастырудағы рөліне ерекше назар аударылады. Әлеуметтану, экономика және басқару саласындағы заманауи зерттеулердің негізінде мақалада қазіргі әлемдегі инфобизнесің даму динамикасы мен тенденцияларын анықтайтын негізгі факторларға аналитикалық шолу ұсынылады. Мақаланың соңында ақпараттық экономиканың жаңа шындықтарына бейімделудің маңыздылығы және осы салада одан әрі зерттеу қажеттілігі туралы қорытындылар жасалады.

Кілт сөздер: инфобизнес, жұмыспен қамтудың жаңа түрлері, онлайн білім беру, онлайн-мектеп.

Аннотация: В контексте стремительных изменений в информационной среде и развития цифровых технологий, инфобизнес становится все более значимым сектором экономики. Анализируя различные аспекты этого процесса, включая технологические инновации, изменения в потребительском поведении, глобализацию рынков и трансформацию рабочей силы, особое внимание уделяется роли цифровизации, интернета вещей и других современных технологий в формировании новых моделей работы и бизнес-практик. На основе современных исследований в области социологии, экономики и управления, в статье предлагается аналитический обзор ключевых факторов, определяющих динамику и тенденции развития инфобизнеса в современном мире. В заключение статьи делаются выводы о важности адаптации к новым реалиям информационной экономики и необходимости дальнейших исследований в данной области.

Ключевые слова: инфобизнес, новые виды занятости, онлайн образование, онлайн-школа.

Abstract: In the context of rapid changes in the information environment and the development of digital technologies, infobusiness is becoming an increasingly important sector of the economy. Analyzing various aspects of this process, including technological innovations, changes in consumer behavior, the globalization of markets and the transformation of the workforce, special attention is paid to the role of digitalization, the Internet of Things and other modern technologies in shaping new work models and business practices. Based on modern research in the field of sociology, economics and management, the article offers an analytical overview of the key factors determining the dynamics and trends of information business development in the modern world. In conclusion, the article draws conclusions about the importance of adapting to the new realities of the information economy and the need for further research in this area.

Keywords: infobusiness, new types of employment, online education, online-school.

Қазіргі замандағы еңбек нарығында инфобизнес саласындағы жаңа жұмыс формалары қоғамға маңызы бар көптеген әлеуметтік-экономикалық салаларға өз әсерін тигізетін заманауи қоғамдағы маңызды әлеуметтік процесстердің бірі.

MarketsandMarkets зерттеуі бойынша, 2025 жылға қарай, инфобизнес нарығы 325 млрд долларға жететіні болжанады. Бұл, ақпараттық қызмет пен өнім түрлеріне айтарлықтай сұраныс артатынын көрсетеді. Себебі, қазіргі қоғам ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуынан туындаған еңбек нарығындағы серпінді өзгерістерге тап болды. Осы өзгерістер аясында инфобизнес сияқты жұмыспен қамтудың жаңа формалары экономикалық қана емес, әлеуметтік-мәдени шындықты қалыптастыратын маңызды құбылыс ретінде ерекшеленеді. Инфобизнес дәуірінің басталуы еңбек, кәсіби сәйкестілік және әлеуметтік ұтқырлық туралы дәстүрлі идеяларды қайта бөледі.

Осы құбылысқа байланысты негізгі әлеуметтік тенденциялар мен динамикаларды анықтау мақсатында инфобизнес саласындағы жаңа жұмыс формаларының қалыптасу факторларына назар аудару маңызды.

Мұнда, алдымен «инфобизнес» және «жаңа жұмыс түрлері» терминдеріне анықтама бергім келеді. Инфобизнес - бұл электронды кітаптар, онлайн-курс, вебинар және т.с.с. ақпараттық қызмет пен өнім түрлерін ұсыну. Соңғы жылдары интернеттің жеделдеуімен және онлайн форматта білім алу мүмкіндіктерінің өсуі негізінде инфобизнес өзектілігі тек артып келеді. Ал ол арқылы 2023 жылы өзекті және кейбірі жаңа пайда болған 13 жұмыс түрлерін анықталады, олар:

1. Сату маманы
2. Таргетолог
3. SEO-маман
4. Программист
5. Контент-менеджер
6. Сценарист (копирайтер редактор автор)
7. UI-UX дизайнер
8. Ретушер (сторисмейкер)
9. Мобилограф (монтажер, рилсмейкер)
10. Блогер менеджері (реклама сатып алушы)
11. Проджект менеджер
12. Продюсер
13. Блогер/эксперт (медиа адамы)

Онлайн-алға бастыру ақылы да, тегін де болуы мүмкін. Егер сіздің газетке немесе теледидарға хабарландыру орналастырғыңыз келсе, сізге жарнама уақытына немесе кеңістікке ақы төлеу керек.

Онлайн арналар сіздің қалауыңыз бойынша төлем опциялары мен мөлшерін өзгертуге мүмкіндік береді. Сіз сіздің веб-сайтыңызды іздеуді жақсарту үшін жаңарту жүргізетін SEO-маманды, сіз үшін "сатушы мәтіндерді" жазатын контент-менеджерді, әлеуметтік желілердегі аккаунттарыңызды жүргізетін және әлеуметтік желілерде немесе іздеушіде ауқымды жарнамалық кампанияны іске қосатын SMM-менеджерді жалдай аласыз. Әйтпесе, SEO-оңтайландыру негіздерін өз бетіңізше оқып-үйренуге біршама уақыт жұмсай аласыз. Интернетте интернет-маркетинг негіздерін игеруге мүмкіндік беретін көптеген оқыту материалдары бар. Сіз өз хабарландыруларыңызды каталогтарға өзіңіз орналастыра аласыз, айқасқан баннерлік жарнамаларды немесе бір-бірінің ресурстарына сілтемелерді орналастыру туралы басқа компаниялармен (сайттармен) келісуіңізге болады. Таргетинг негіздерін меңгеру арқылы (мақсатты аудиториямен жұмыс істеу) сіз іздеушідегі жарнаманы жарнамаға жұмсалған 1\$ сізге бірнеше ондаған жаңа пайдаланушылар әкелетіндей етіп туралай аласыз. Сіз әр түрлі форумдарда және әлеуметтік желілердің тақырыптық топтарында басқа пайдаланушылардың атынан өз тауарларыңыз бен қызметтеріңізге өзіңіз пікір жаза аласыз.

Жалпы алғанда, Интернет-маркетингтің мүмкіндіктері орасан зор, белгілі бір уақытыңызды жұмсап, үйреніп алсаңыз, ол сізге тегін түседі.

Жалпы, 2023 жылдың алғашқы тоқсаны онлайн-мектептер үшін табыс бойынша рекорд кезеңі болды. Мұнда маркетинг-плейстер, психология және жасанды интеллект бойынша нарық белсенді даму жолына түсті. Нақтырақ айтқанда, Smart Ranking агенттігі және GetCourse платформасының инфобизнесмендер бойынша құрған рейтингіне платформамен жұмыс істейтін 16 мың мектеп ішінен, 20 онлайн-мектеп кірді. Бір жыл ішінде рейтингке қатысушылардың жиынтық табысы 100% - дан астам өсті.

2022 жылдың нәтижесі бойынша, GetCourse-тағы онлайн мектептердің жалпы табысы 95 млрд рубльды құраған, мұнда 3,93 мың мектеп айына 1 млн рубль табыс тауып отырған. Ал 2023 жылы платформа табыс көзін 30% артады деп болжап – 123 млрд рубль табыс жоспарлаған. Дегенмен, 2023 жылдың алғашқы тоқсанының табыс

көрсеткіші бойынша, бұл оның алдыңғы жылдан екі есе көп көрсеткіш – 46,7 млрд рубль.

Мұнда жаңа мамандықтарға үйрету (7,8 млрд рубль), денсаулық (4,1 млрд), кәсіпкерлік (4,6 млрд), психология (3,7 млрд), эзотерика (3,4 млрд), қаржылық сауаттылық (1,9 млрд), фитнес (1,4 млрд) және қарым-қатынас (896 млн рубль) салалары әсерін тигізген.

GetCourse-тағы ТОП 10 онлайн-мектеп:

Орын	Онлайн-мектеп атауы	Сала	2021 ж. бойынша табыс көзі (рубльмен)	2022 ж. бойынша табыс көзі (рубльмен)
1	«PRO-Здоровье»	Нутрициология	198,5 млн	352 млн
2	MarketGuru	Маркетплейспен бизнес	191,5 млн	319,8 млн
3	3D Club	Цифрлық мамандықтар	158,4 млн	295,7 млн
4	Онлайн-университет DISKILL	Дизайн	284,3 млн	256 млн
5	Advance	Жеке даму, білім технологиялары	480 млн	242,7 млн
6	MarketClever	Бизнес оқуы	176 млн	230,5 млн
7	Курсы Елизаветы Волковой	Позитивті ойлау	200,2 млн	182,2 млн
8	«НейроГрафика». Институт психологии творчества Павла Пискарёва	Психология	139,6 млн	176 млн
9	Red SMM	Цифрлық мамандықтар	282,9 млн	176 млн
10	«Академия запусков»	Бизнес оқуы	-	168 млн

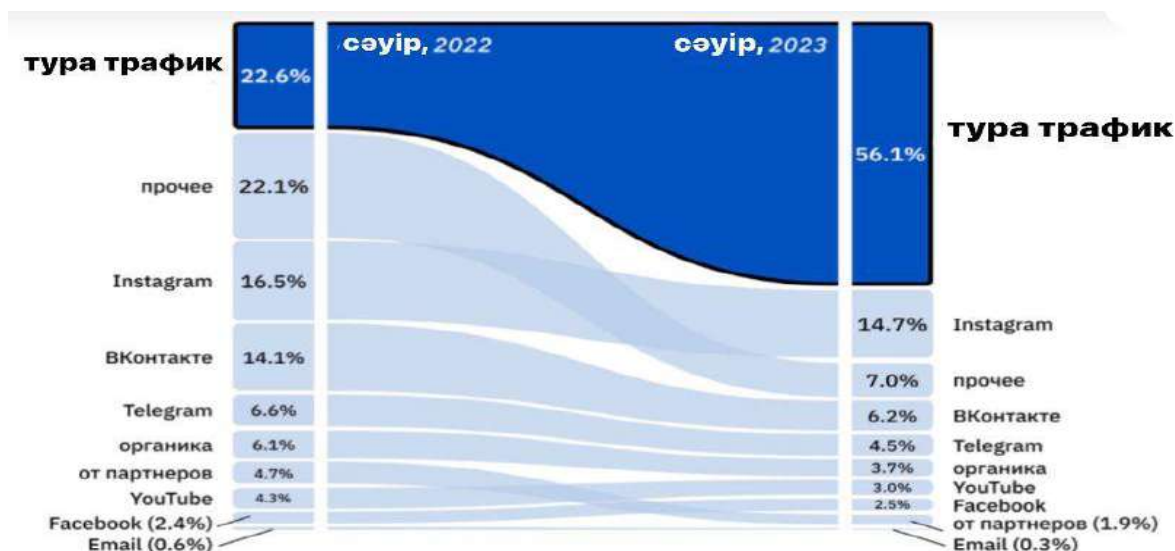
Қазіргі таңда онлайн-мектептер трафик көзін іздеуді жалғастыруда. Алғашқы тоқсандағы инфобизнестегі басты тренд, ол – ұзақ автоворонкалар. Яғни, клиентті сатып алу кезеңіне ұзақ жылыту арқылы әкелуге фокус қойылатын сату түрі.

Заманауи қоғамда онлайн білім, жетелдетілген немесе қашықтықтан оқу формалары, онлайн платформалар ұғымдары жиі қолданылады. Бұл, онлайн білім – виртуалды ресурстар және интернет-технологиялар қолдану арқылы білім, ақпарат және тәжірибені беру арқылы жүргізілетін оқу формасы. Бұл термин, қашықтықтан үйренуге болатын әр түрлі сала бойынша платформа мен ресурстардың ауқымын қамтиды. Аталған онлайн білім арқылы қазіргі дамушы қоғамда жаңа жұмыс формалары инфобизнес негізінде қалануда. Яғни, инфобизнес басты табыс көзі немесе қосымша табыс табу мүмкіндігі. Әр эксперт өзінің ақпараттық онлайн өнімдерін сатып, ақылы вебинарларын өткізіп немесе консультация, тренингтерін ұсына алады. Инфобизнес саласы арқылы әлемнің кез келген нүктесінен, қалаған уақытында жұмыс істей алады. Аудиторияны әлемнің барлық жерінен жинап, ақпараттық өнімдерін онлайн сата алады.

Көптеген сатып алушылар тіркелгеннен кейін бірнеше ай өткеннен кейін ғана бір өнім сатып алады, сол үшін мектептер тұрақты түрде сапалы жылыту техникаларын

қолданады. Кейбір инфобизнесмендер суық трафикке бағытталып, жарнамалық бюджетті өсіруді жоспарлайды.

Сурет – 1. Getsource платформасына тіркеу трафигін арналар арқылы бөлсек:

Көрсеткіш бойынша, онлайн білім беру, оның ішінде платформаға тіркелу арқылы оқу форматын ұйымдастыру инстаграм желісі арқылы екенін дәлелдейді. Ал біздің елде, инсаграм арқылы бизнес жүргізушілер екі мақсатта жүреді: инфохобби және инфобизнес. Инфохобби – ол шығармашылық үшін. Мұнда эксперт ұнаған ісімен айналыса отырып, оны ақшаға айналдырсам деген мақсатта болады. Екінші жағы, инфобизнесмендер, мұнда мақсат: инстаграмды бизнес жасау құралы ретінде қолдану, әлеуметтік желі арқылы өнімді сату, жүйелі түрде инстаграм блогтарына ақша жасау. Мұндағы әдетте болатын қателік: инстаграм желісі арқылы инфобизнеспен айналысуды бастап, инфохоббимен айналыс кету. Ал бизнес деген не? Ол жүйелі табыс әкелуге бағытталған әрекет. Бұл елімізде енді дамып келе жатқан сала болғандықтан, жаңа пайда болып жатқан маман түрлерін көбіне тек үлкен компаниялар қолданады. Ал енді қалыптасып келе жатқан, кішігірім кәсіпкерлердің инфобизнесінде көпфункционалды қызмет атқаратын мамандар көптеп кездеседі.

Яғни, кез келген сала бойынша маман бола отырып, интернет технологияларының дамуы негізінде білім мен тәжірибені монетизациялау жолы инфобизнес арқылы жүзеге асып отыр, инфобизнесінің дамуы еңбек қатынастарының динамикасына әсер етіп, еңбектің өзін-өзі жүзеге асыруы үшін жаңа мүмкіндіктер туғызады, сонымен бірге әлеуметтік әділеттілік пен тұрақтылық саласында қиындықтар туғызады. Еңбек нарығының үнемі өзгеріп отыратын көрінісі аясында инфобизнесінің әлеуметтік салдарын түсіну, бейімделу мен реттеудің тиімді стратегияларын қалыптастыру үшін өте маңызды. Инфобизнес – трендтегі, өзекті сала ғана емес, ол белгілі бір салада эксперттілігі бар маман үшін білім мен тәжірибесін монетизациялай отырып, кез келген адаммен арнайы талапсыз пайда беруге болатын керемет мүмкіндік. eLearning Industry есебі бойынша 2027 жылға қарай онлайн курстардың нарығы 255 млрд долларға бағаланады. Бұл көрсеткіш адамдардың күннен күнге интернет арқылы білім алуға бейімделіп, инфобизнес өзектілігін арттыра беретінін меңзейді.

Инфобизнесінің дамуына байланысты заманауи сын-тегеуріндер мен мүмкіндіктер контекстінде еңбек нарығындағы жұмыспен қамтудың жаңа нысандарын әлеуметтанулық зерттеу ағымдағы жағдайды сипаттап қана қоймай, қоғамды әлеуметтік және еңбек саясатына инновациялық тәсілдерді әзірлеу үшін ақпаратпен қамтамасыз ете отырып, ықтимал үрдістерді болжай алатын өзекті және стратегиялық маңызды бағыт

болып табылады. Сондықтан да, еңбек нарығындағы жаңа жұмыс формаларын қарастыру қоғам үшін маңызды.

Қорытындылай келе, бұл мақалада берілген көрсеткіштер еңбектің заманауи бейнесін қалыптастыратын негізгі әлеуметтанулық заңдылықтар мен факторларды анықтауға, сондай-ақ қарқынды инфобизнес жағдайында персоналды басқарудың икемді әлеуметтік саясаттары мен стратегияларын әзірлеу үшін негізделген ұсыныстар беруге бағытталған. Қазіргі заманауи әлемде инфобизнес саласында жаңа жұмыс түрлерінің қалыптасуы көп аспектіні қамтиды. Технологиялық инновациялар мен тұтынушылардың қалауларының өзгеруіне байланысты аралықта барлық факторлар инфобизнес негізінде жаңа жұмыс формаларының дамуына әсер етеді. Мақалада инфобизнес ортасындағы жақсы көрсеткіштер көрсеткен басты трендтер мен динамикаларға назар аударылды. Дегенмен, әрқашан алда және әлемдегі пайда болып жатқан мүмкіндіктерді уақытында пайдалана алу үшін, бұл саланың эволюциясы мен дамуы тұрақты мониторинг пен талдауды талап етеді. Мақалада жасалған талдау мен берілген көрсеткіштер негізінде, инфобизнес арқылы жаңа жұмыс түрлерін толыққанды және сәтті түрде нарыққа енгізе алу үшін, тез өзгеріп жатқан бұл нарықты терең түсініп, инновациялық ойлау мен қоғамдағы жағдаяттардың өзгерісіне тез реакция беру үлкен рөл атқарады деген тұжырымдама жасаймын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кучигина С. К. Тендерные аспекты современного рынка труда : моногр. Пенза, 2013.

2. Резник Г. А., Курдова М. А. Проблема социально-экономической устойчивости вуза в условиях реформирования // Социально-экономические проблемы развития предприятий и регионов : сб. ст. : материалы XV Междунар. науч.-практ. конф. Пенза : Приволжский дом знаний, 2012.

3. Резник Г. А., Маскаев М. И. Экономическая сущность трудового потенциала // Социально-экономические проблемы развития предприятий и регионов : сб. ст. XIII Междунар. науч.-практ. конф. Пенза : Приволжский дом знаний, 2012.

4. Электронды ресурсы: <https://edtechs.ru/analitika-i-intervyu/infobiznes-v-2023-godu-shkoly-bez-svoih-lms-pokazali-kratnyj-rost/#:~:text=2023%20год%20принес%20школам%20на,заработали%20на%2035%20млрд%20меньше.>

5. Электронды ресурсы: <https://skillbox.ru/media/education/opublikovan-reyting-infobiznesmenov-za-vtoroy-kvartal-2023-goda/>

К ОПРЕДЕЛЕНИЮ И ИЗМЕРЕНИЮ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ

Социология, 1 курс **Джумаева Нургуль**

*Научный руководитель: канд. социол. н., Амитов Султанкожа Абдукадырович
Казахский Национальный Университет им. Аль-Фараби*

Аннотация:

Данная статья посвящена обсуждению определения социального капитала, изучению вопросов его измерения и, наконец, описанию некоторых последствий, связанных с социальным капиталом. С тех пор как концепция социального капитала была предложена и вошла в жаргон социальных наук, она широко используется в социологии и воспринимается как важный ресурс, позволяющий обществу оставаться

устойчивым и развиваться. Однако эта концепция по-прежнему вызывает споры среди ученых. Не углубляясь в дискуссию, данная статья ставит перед собой довольно скромную цель и рассматривается как попытка внести определенный вклад в обсуждение его определения, а также наметить методологические ориентиры.

Ключевые слова:

Социальный капитал, связующий социальный капитал, соединяющий социальный капитал, измерение социального капитала

1. Введение

Основной целью данной статьи является обзор концепции социального капитала и краткое руководство по его измерению. В научных кругах до сих пор существует много неопределенности, когда речь заходит об определении социального капитала и, в особенности, об измерении этого понятия. В то же время истоки концепции социального капитала уходят своими корнями в 20 век. Именно благодаря фундаментальным работам Джэймса Коулмана, Пьера Бурдьё и Роберта Патнэма это понятие было разработано и вошло в жаргон социальных наук. С тех пор считается, что социальный капитал - это важный ресурс и элемент для социальной сплоченности и процветания сообществ. В то же время ряд ученых обеспокоен тем, что уровень социального капитала во всем мире стремительно снижается. Даже Соединенные Штаты, которые со времен известного трактата Алексиса де Токвиля *«Демократия в Америке»* служили образцом социальной и гражданской активности, а следовательно, и социального капитала, в последнее время все больше страдают от снижения уровня социального капитала в обществе [9]. В Казахстане также неоднократно считалось, что уровень социального капитала очень низкий. Есть лишь отдельные ученые, которые оспаривают эту точку зрения [2]. Большинство же, напротив, считает, что социальный капитал в обществе снижается уже на протяжении многих лет. Особенно когда речь идет о молодежи, часто утверждается, что молодежь демонстрирует высокую степень социальной обособленности от социальных институтов и высокую склонность к социально опасному поведению. В результате растет число случаев насилия среди молодежи. В связи с этим эксперты бьют тревогу по поводу роста числа самоубийств среди молодежи. По данным ЮНИСЕФ, в Казахстане самый высокий уровень самоубийств среди молодежи [10]. Согласно исследованию Фонда Фридрих Эберта (FES), проведенному в 2017 году, менее 10% молодых людей участвуют в решении проблем общества через волонтерство, и только четверть считают гражданскую активность важной [10]. Это крайне низкий показатель по сравнению с 23% в среднем по странам ОЭСР [1, с.6].

Отталкиваясь от этих вводных замечаний, в данной статье мы кратко рассмотрим определение социального капитала и представим некоторые методологические замечания по его измерению.

2. Социальный капитал как понятие и ресурс

Что такое социальный капитал? Определение социального капитала вызвало немало споров среди ученых. Было предложено несколько определений социального капитала, и они сильно зависят от того, какими дисциплинами занимаются авторы. В данном исследовании я опираюсь на определение социального капитала, разработанное Робертом Патнэмом, американским политологом, специализирующимся на сравнительной политике. Роберт Патнэм определил социальный капитал как те особенности социальной организации, такие как межличностное доверие, нормы взаимопомощи и наличие связей, которые способствуют координации и сотрудничеству между людьми [9, с.11]. Для Патнэма социальный капитал - это важное общественное благо, из которого индивиды черпают чувство социальной идентичности и солидарности с другими членами сообщества. Он включает в себя такие ценности и нормы, как эмпатия, доверие, взаимность и взаимная поддержка. В совокупности они помогают обществу сохранять устойчивость перед лицом имеющихся вызовов, стимулируют

гражданскую активность, способствуют экономическому росту, повышают производительность труда и делают его более эффективным [9, с.18].

Например, в своем знаменитом исследовании регионального развития в Италии Патнэм обнаружил, что северные регионы Италии, такие как Эмилия-Романья и Ломбардия, были гораздо более эффективными и успешными, чем южные, такие как Калабрия, которую он назвал «носком итальянского сапога и наименее гражданским из всех двадцати регионов» [8, с.114]. Отрицая наличие других факторов, таких как, например, социальная фрагментация, образование или урбанизм, в различиях регионального развития, он утверждал, что «эффективность работы регионального правительства в некотором роде очень тесно связана с гражданским характером социальной и политической жизни в регионе» [8, с. 99]. В частности, он обнаружил, что северные регионы характеризуются более высоким уровнем доверия, взаимности и готовности участвовать в общественной жизни, чем южные регионы. Следовательно, высокий уровень социального капитала заставляет жителей северных регионов активнее участвовать в митингах граждан, писать петиции, призывать к ответственности власть имущих и т. д. Напротив, в тех регионах, где уровень социального капитала был низким, власть оставалась элитарной и эксклюзивной по своему характеру, патрон-клановые отношения играли важную роль в отношениях между властью и обществом, а участие граждан в политической и общественной жизни было низким [8, с.101].

С момента своего возникновения мало кто сомневался в важности социального капитала для развития общества. На самом деле концепция социального капитала была применена для объяснения эффективности различных социальных групп, предприятий и общественных организаций в обществе. Например, существует множество исследований, которые показывают, что нормы сопереживания, разделяемое чувство доверия и взаимная поддержка оказывают положительное влияние на развитие эффективной системы здравоохранения, поскольку помогают улучшить общественный контроль над распределением бюджетных ресурсов в государстве и, таким образом, способствуют укреплению здоровья нации. Например, в ходе репрезентативного исследования, проведенного в США, было установлено, что более низкий уровень доверия связан с более высокими показателями большинства основных причин смерти, включая ишемическую болезнь сердца, злокачественные новообразования, инсульт, непреднамеренные травмы и младенческую смертность [3]. Аналогичным образом Юлия Дарменова и Ынджу Ку обнаружили, что сохранившиеся с советских времен традиции коллективного труда в виде «Асар» и финансовой взаимопомощи, так называемый «Котел», нередко помогали местным сообществам в Казахстане выстоять в 1990-е и 2000-е годы, несмотря на трудности переходного периода [2]. В исследованиях социальных движений ученые уже давно пришли к выводу, что высокий уровень социального капитала в обществе способствует эффективной самоорганизации граждан и развитию гражданского общества и социальных движений. Как в свое время отмечал Алексис де Токвиль применительно к демократии в Америке, общепринятые нормы доверия и терпимости позволяют довести «искусство совместного достижения объектов общих желаний до совершенства» [8, с.89], способствуя тем самым формированию различных объединений граждан, преследующих общие интересы. Еще одним примером значимости социального капитала, а именно доверия в обществе, чувства сопереживания и взаимной поддержки, являются исследования, указывающие на его важность для предотвращения насильственного экстремизма и терроризма. Принято считать, что низкий социальный капитал связан с более высокой делинквентностью и насильственной преступностью. Например, Ледерман Норман со своими коллегами в своем исследовании преступности в американских сообществах обнаружили, что более низкий уровень социального капитала в некоторых пригородах был причиной более высокого уровня насильственных преступлений, включая убийства, нападения при отягчающих обстоятельствах и кражи со взломом [7]. Принято считать, что общества с

высоким уровнем насилия отличаются слабым социальным капиталом, так как в них приняты нормы о легитимном применении силы. Напротив, в обществах с высоким уровнем социального капитала обычно преобладают нормы и ценности, которые предусматривают уважение к старшим, уважение к другим национальностям и культурным меньшинствам, взаимопомощь и поддержку. В таких обществах немыслимо, чтобы насилие, например в школе или на улице, было терпимо в обществе в целом.

В исследованиях, посвященных социальному капиталу, принято различать связующий (*bonding*) и соединяющий (*bridging*) социальный капитал. Связующий социальный капитал относится к доверительным и кооперативным отношениям внутри однородных групп, в то время как связующий социальный капитал описывает отношения между индивидами, несхожими в отношении социальной идентичности и власти. Различие между связующим и соединяющим социальным капиталом основывается на известной работе Марка Грановеттера о слабых связях внутри сообщества [5]. Согласно Грановеттеру и многим другим его последователям это различие между связующим и соединяющим социальным капиталом важно, поскольку часто люди в обществе способны устанавливать тесные связи с членами своей расширенной семьи, друзьями или коллегами, но в то же время они менее способны устанавливать связи с людьми, не входящими в их круг знакомств. По мнению Роберта Патнэма, связующий социальный капитал хорош для «выживания», а соединяющий имеет решающее значение для «продвижения вперед» [9, с.20]. Очевидно, что способность создавать сети с людьми, не входящими в собственное сообщество, приводит к «эффекту прыжка», когда речь идет о продвижении по карьерной лестнице, обмене опытом, обучении и тому подобном.

3. Измерение социального капитала

Особое внимание в данной статье будет уделено вопросу о том, как измерять социальный капитал и какие единицы анализа следует использовать для определения запаса социального капитала того или иного сообщества. Это непростой вопрос и однозначного ответа на него найти не представляется возможным. Напротив, как утверждает Фрэнсис Фукуяма, «одна из самых больших слабостей концепции социального капитала - это отсутствие консенсуса относительно того, как его измерять» [4, с.12]. В частности, спорным является вопрос о том, следует ли измерять социальный капитал на уровне индивида, группы или сообщества.

Не вступая в эту дискуссию, в рамках данного исследования мы воспользуемся работой Роберта Патнэма, чтобы определить единицы измерения. В своей знаменитой книге Патнэм предложил тщательно исследовать как минимум следующие свойства социальной организации: членство в общественных организациях, межличностное доверие и воспринимаемые нормы взаимности, чтобы сделать вывод о запасах социального капитала того или иного сообщества. Более подробно я рассмотрю их ниже.

Среди этих элементов наиболее заметной и «самой привилегированной формой социального капитала» является формальное членство в ассоциациях и участие во множестве различных форм неформальных сетей, таких как общественные группы, соседские сообщества и т. д. Среди ассоциаций наиболее важными считаются организации на уровне сообществ, формальные ассоциации, группы и организации гражданского общества и другие добровольно созданные группы. В своей работе Роберт Патнэм измерял социальный капитал в том числе путем подсчета групп в гражданском обществе, используя различные переписи и опросы для отслеживания размера членства в спортивных клубах, боулинг-лигах, литературных обществах, политических клубах и т. п. В целом ученые полагают, что членство в таких объединениях свидетельствует о наличии сетей и позитивных реляционных характеристик, таких как доверие и принадлежность к обществу. Важно, что измерение членства в формальных ассоциациях дает нам представление о состоянии соединяющего (*bridging*) социального капитала в обществе. По мнению Фукуямы, измерение среднего размера групп и их количества

важно, поскольку оно дает нам понять, сможет ли общество достичь своих целей по отношению к властям. Ведь небольшое значение размера группы может ограничить виды целей, которых может достичь группа. В качестве иллюстрации можно привести слова Фукуямы: семьи хороши в воспитании детей и содержании семейных ресторанов, но не очень хороши в оказании политического влияния или производстве полупроводников [4, с.13].

Уровень доверия между членами сообщества - еще одна важная единица анализа при изучении социального капитала. Доверие рассматривается как важный моральный ресурс, который облегчает определенные действия группы, например, способность предпринимать коллективные действия на благо группы. Доверие также является важным ресурсом, поскольку оно способствует общему функционированию общества и государства. Именно доверие позволяет нам платить налоги, служить в армии или голосовать у избирательных урн. Здесь также важно подчеркнуть, что доверие является как индивидуальной, так и коллективной характеристикой. Вильялонга-Оливес, И. Кавачи приводят хороший пример, иллюстрирующий это свойство доверия [12]. Например, X может занять деньги у Y, потому что последний доверяет первому в том, что тот вернет ему их позже. Таким образом, доверие между X и Y облегчает возможность X получить доступ к ресурсу (в данном случае к денежному займу). Если мы расширим этот пример и уровень анализа до коллективного уровня, то можно предсказать, что сообщество, члены которого доверяют друг другу, лучше приспособлено для обеспечения доступа к финансовым кредитам для своих членов, например, путем создания кредитной ассоциации. Это, в свою очередь, будет способствовать экономическому развитию общины.

Наконец, обращаясь к нормам взаимопомощи как единице анализа, представляется важным измерить уровень волонтерства, альтруизма и филантропии в обществе. Для Патнэма измерение этих свойств - или, как он их называл, «нашей готовности помогать другим» - являлось центральным показателем социального капитала [9, с.123]. В частности, выяснение того, сколько людей в обществе занимаются волонтерством или проводят время, помогая другим, является хорошим показателем того, сколько из них с большей вероятностью будут отдавать свое время и деньги на благие цели в обществе, и, таким образом, хорошим залогом того, что общество будет сильным и жизнеспособным. И напротив, если число таких людей невелико, то в таких случаях уместно говорить об изолированном обществе, которое вряд ли выдержит вызовы времени.

4. Вместо заключения: Последствия социального капитала

Основываясь на обширной литературе по социальному капиталу, становится все более очевидным, что социальный капитал является важным ресурсом для процветания общества, а понимание его запаса важно для определения путей его развития и накопления. При этом важно отметить, что социальный капитал общества не является данностью и ни в коем случае не неизменен. Напротив, он является социальным продуктом и подвержен трансформации.

Какие факторы или структуры способствуют развитию социального капитала? На эту тему существует обширная литература. Мы хотели бы отметить некоторые из основных компонентов обширной «программы для социальных капиталистов», которую Патнэм предложил в своей книге *Bowling Alone* для возрождения социального капитала в Америке [9, с.438]. Прежде всего, учитывая, что взаимодействие и социальные связи между людьми являются важным критерием развития социального капитала, из этого следует, что государство должно сначала создать предпосылки для развития продуктивных социальных взаимодействий в обществе. Общества, в которых мало возможностей для продуктивных социальных взаимодействий, как правило, испытывают трудности с формированием социального капитала. Это включает в себя, прежде всего, развитие возможностей для свободного и равного участия граждан в политической и

общественной жизни страны, то есть развитие и укрепление роли институтов участия в жизни общества, которые давали бы гражданам право и свободу выражать свою волю. Участие в политической и общественной жизни без опасений за свою безопасность - это ключ к развитию зрелых и активных граждан. Это также включает в себя возможность граждан формировать и развивать различные формы гражданского общества, не опасаясь преследований и насилия со стороны властей и правоохранительных органов. Наконец, развитие независимых СМИ, с помощью которых граждане могут участвовать в открытом диалоге о политической и социальной жизни страны, является необходимым условием для развития здорового социального капитала в обществе.

Список литературы

1. Bhanot S. P. et al. Can community service grants foster social and economic integration for youth? A randomized trial in Kazakhstan // Journal of Development Economics. – 2021. – Т. 153. – С. 1-67.
2. Darmenova Y., Koo E. J. Towards local sustainability: Social capital as a community insurance in Kazakhstan // Journal of Eurasian Studies. – 2021. – Т. 12. – №. 2. – С. 113-121.
3. Fukuyama F. Social capital, civil society and development // Third World Quarterly. – 2001. – Т. 22. – №. 1. – С. 7-20.
4. Granovetter M. S. The strength of weak ties // American Journal of Sociology. – 1973. – Т. 78. – №. 6. – С. 1360-1380.
5. Kawachi I. et al. Social cohesion, social capital, and health // Social Epidemiology. – 2000. – Т. 174. – №. 7. – С. 290-319.
6. Lederman D., Loayza N., Menendez A. M. Violent crime: does social capital matter? // Economic Development and Cultural Change. – 2002. – Т. 50. – №. 3. – С. 509-539.
7. Putnam R. D. Making democracy work: Civic traditions in modern Italy. – 1994.
8. Putnam R. D. Bowling alone: The collapse and revival of American community. – Simon and Schuster, 2000.
9. Ракишева Б. Молодежь Центральной Азии: на основе социологического исследования. – Фонд Фридрих Эберта, Алматы, 2017.
10. UNICEF. Summary Report of the Key Findings and Lessons Learned from the Evaluation of the Programme. – Paris, 2018.
11. Villalonga-Olives E., Kawachi I. The measurement of social capital // Gaceta Sanitaria. – 2015. – Т. 29. – №. 1. – С. 62-64.

ЖАПОНИЯДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МІНЕЗДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ (JNCS МЫСАЛЫНДА)

Әлеуметтану, магистрант, 2 курс **Жалмухамбет Ш.А.**
Ғылыми жетекші: РНД, аға оқытушы Тулебаев Н.Н.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аннотация. Жапониядағы әлеуметтанудың даму тарихы осы ғылымның қалыптасуының жалпы контекстімен тығыз байланысты. Бұл арада оның бірқатар ерекшеліктері бар, сонымен қатар әлемде теңдесі жоқ бірегей бойлық социологиялық зерттеудің үлгісі бар. Бұл әлеуметтік математика институты 1954 жылдан бері әрбір бес жыл сайын жүргізіп келе жатқан «жапондық ұлттық мінезді» зерттеуі туралы болып отыр. Бүгінгі күні осындай 14 ауқымды ұлттық сауалнама жүргізілді. «Жапон ұлттық

мінезін зерттеу» жобасы 2024 жылы өзінің 70 жылдығын атап өтеді. Ұсынылған баяндамада осы әлеуметтанулық зерттеудің құрылу тарихы мен оның маңыздылығы көрсетіледі. JNCS нәтижелері жапон қоғамындағы даму тенденцияларын анықтау үшін маңызды. Сонымен қатар, бұл зерттеу ұлттық сипат сияқты күрделі құбылыстарды зерттеуде қолданылатын әлеуметтанулық әдіснамаларды қалыптастыруға үлкен үлес қосады.

Кілт сөздер: Жапония әлеуметтануы, кездейсоқ статистикалық іріктеу әдістері, ұлттық мінез

Бірегей лонгэтиюдті әлеуметтік зерттеу

Жапон социологиясының тарихында әлемде теңдесі жоқ бірегей лонгэтиюдті социологиялық зерттеу бар. Әңгіме Жапонияның статистикалық математика институты 1954 жылдан бері әрбір бес жыл сайын жүргізіп келе жатқан «Жапондық ұлттық мінезді зерттеу (JNCS) туралы болып отыр. Бұл мақалада оның пайда болу тарихы, зерттеу әдістерінің қалыптасуы, статистикалық деректерді талдаудың кейбір нәтижелері сипатталады және JNCS негізінде құрылған халықаралық социологиялық зерттеулердің перспективалық бағыттарына назар аударылады.

Көрсетілген тақырыпты ұсыну кезінде біз JNCS туралы соңғы жылдары жазылған мақалаларға сүйенеміз, сондай-ақ осы ауқымды және бірегей статистикалық зерттеу деректеріне қатысты қолжетімді материалдардың ауқымын сипаттаймыз.

Ең алдымен, дереккөздер ретінде әр жылдары жүргізілген сауалнамалардың жарияланған мәліметтері болып табылады [1], [2], [12]. Бұл жобаларды жүзеге асыруға тікелей қатысқан авторлардың жарияланымдары аса құнды. Олардың ішінде Ч.Хаяши [2], [3], Т.Сузуки [12], С.Нишихара [7], Р.Йошино [13], М.Сасаки [9], [10] мақалалары бар. Мәселені зерттеу үшін 1990 жылы Токиода өткен американо-жапон конференциясының материалдары қызығушылық тудырады. Оны Жапонияның статистикалық математика институты мен Стэнфорд университеті ұйымдастырды [4]. Ағымдағы зерттеулерді дайындау және өткізу туралы өзекті ақпарат Статистикалық математика институтының журналында жарияланған [5].

Жапониядағы әлеуметтанудың қалыптасуы мен қазіргі жағдайына арналған энциклопедиялық мақаласында оның авторы М.Сасаки келесі факторларға назар аударады. [9] Соғыстан кейінгі кезеңде (1945 жылдан кейін) Жапонияда әлеуметтанудың дамуына американдық әлеуметтік мектеп үлкен әсер етті. Қазіргі уақытта осы саладағы ғылыми жұмыстардың айтарлықтай көлемі эмпирикалық зерттеулерге негізделген. Автор қазіргі жапон әлеуметтануының басты кемшілігін теориялық әзірлемелердің жоқтығынан көреді. Автордың ойынша, тарихы ғасырдан астам уақытқа созылғанына қарамастан, жапондық әлеуметтанушылар өздерінің маңызды эмпирикалық зерттеулерінің нәтижелерін социологиялық теориямен біріктіруге көп күш жұмсады [9, 1483]. Сонымен бірге, Жапониядағы эмпирикалық әлеуметтанулық деректердің орасан зор базасы негізінде трансұлттық салыстырмалы зерттеулердің әдіснамасын қалыптастыруға қадам жасалғанын жоққа шығаруға болмайды. Болашақта бұл бағыт, М.Сасакидің пікірінше, жапон әлеуметтануының әлемдік әлеуметтану дамуына қосқан ең маңызды үлесі болуы мүмкін. [9, 1484] Қазіргі жапон әлеуметтануының әлеуетін осы елдегі әлеуметтанушылар санының АҚШ-тан басқа кез келген жердегіден көп болуымен бағалауға болады [9, 1480].

М.Сасаки Жапонияның ең маңызды социологиялық зерттеулерінің бірі ретінде «Жапондық ұлттық мінез туралы зерттеулерді» атайды. Оның маңыздылығын атап отырып, М.Сасаки JNCS кездейсоқ статистикалық іріктеу әдістемесі Чикагода қоғамдық пікірге сауалнама жүргізуі үшін негіз болғанын атап көрсетеді. 1954 жылы Токиодағы Статистикалық математика институты Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жапондар арасындағы жалпы әлеуметтік қатынастардағы өзгерістерді (немесе олардың болмауын) талдау үшін сол уақыттан бері әрбір бес жыл сайын жүргізілетін жапон ұлттық сипатына жалпыұлттық зерттеу жүргізе бастады. Бұл ағымдағы сауалнама уақыт өте келе ұқсас

сұрақтарды қолдануда пионер болды деуге болады және осылайша Чикаго университетіндегі ұлттық пікірді зерттеу орталығының жалпы әлеуметтік сауалнамасы үшін үлгі болды [9, 1479].

Сонымен қатар, басқа жарияланымдарда жапон әлеуметтанушылары JNCS ізбасарлары ретінде әртүрлі елдердегі заманауи социологиялық зерттеулердің әлдеқайда кең ауқымын атап өтеді. Оларға ALLBUS (Германия), CREDOC (Франция), Eurobarometer, Еуропалық құндылықтар зерттеуі және АҚШ-тағы Жалпы әлеуметтік сауалнама (GSS) кіреді [13, 13].

Бүгінгі таңда бұл сауалнама Жапониядағы қоғамдық пікірге арналған іріктемелі үш ірі статистикалық сауалнаманың бірі деп аталады, сонымен қатар министрлер кабинеті канцеляриясы жүргізген «Shakai-ishiki ni kansuru Chosa [Адамдардың санасына әлеуметтік сауалнама]» мен NHK [Жапондық хабар тарату корпорациясы] жүргізетін “Nihon-jin no Ishiki Chosa” [Жапондық сананың зерттеуі]» [13, 13].

Ю.Куботаның әлеуметтанулық зерттеулердің даму дәрежесі мен таралу деңгейі бойынша Жапония әлемде көш бастап тұр деген пікірімен келіскен жөн сияқты. Автордың ойынша, Жапония қоғамдық пікірді зерттеу бойынша жетекші елдердің бірі ретінде беделге ие. Жапондық сауалнаманың дамуы мен ағымдағы тенденцияларын түсіну қоғамдық пікірді зерттеуді ілгерілетуге тырысатын басқа қоғамдар үшін пайдалы болуы мүмкін [6, 42]. Математика институтының қалыптасу тарихы мен қызметі де бұл тұжырымды растайды.

JNCS құрылу тарихы

JNCS құрамында пайда болған Статистикалық математика институтының құрылу тарихына тоқталайық. Статистикалық математика институты 1943 жылы соғыс кезінде белгілі бір оқиғалардың даму ықтималдығын математикалық есептеу үшін құрылды және оның практикалық мақсаты жау кодтарын ашу (дешифровка) болды. Қазіргі уақытта жапон әлеуметтанушылары сол жылдары осы саладағы зерттеулердің айтарлықтай жоғары деңгейін атап өтеді. Осылайша, болжау саласында жұмыс істейтін жапондық талдау орталықтары Жапонияны жоспарланған соғыста жеңіліске әкелетін факторларды атап көрсетті.

Екінші дүниежүзілік соғыстың соңында американдық оккупация кезінде бұл институт жабылады деп күтілген болатын. Дегенмен, Америка үкіметі өз саясатын жүргізе отырып, қазіргі әлеуметтану жетістіктеріне – статистикалық қоғамдық сауалнама деректеріне сүйенді. Осының арқасында институт жұмысын жалғастырды. Йошино Америка үкіметінің мақсаттары ретінде бірнеше факторларды атап өтті. Жаңа демократияны құру және экономика мен өнеркәсіпті қалпына келтіру үшін әртүрлі саладағы жапон мамандарын пайдаланды. Осылайша, институтқа соғыстан кейінгі демократияны дамытудың негізі ретінде ресми (үкіметтік) статистиканы қайта құруды және ғылыми қоғамдық пікірді зерттеу әдісін құруды басқарудың жаңа миссиясы жүктелді [13, 9].

Институттың негізін қалаушылар Чикио Хаяши, Шигеки Нишихара және Тацузо Сузуки болды. Мұнда статистика мен әлеуметтік сауалнама әдістемесінің негіздері құрылды.

Әдетте, сол жылдары зерттеушілер американдық әкімшіліктен сауалнамалар жүргізуге тапсырма алды, бірақ оның түпкі мақсаттарын білмеді. Осылайша, американдық әскери базаны салу үшін орынды таңдау екі жапон аралдары - Амами мен Окинава тұрғындарының Жапонияға адалдық мәселесіне қатысты пікірлерін зерттеу нәтижелеріне негізделген. Окинава тұрғындары жапон патриотизмінің төмен пайызын көрсетті, бұл таңдау оған түсетінін алдын ала анықтады.

Орыс тілді кеңістікте кең таралған ақпарат жоқ тағы бір маңызды мысал 1951 жылы Статистикалық математика институты жүргізген «Жапондық сауаттылықты зерттеумен» байланысты (“Japanese Literacy Survey”). Оның нәтижелері ел тұрғындарының сауаттылығының жоғары деңгейін көрсетті. Сайып келгенде, бұл

социологиялық сауалнама АҚШ-тың жапон жазуын канжиден латын тіліне аудару жобасын жүзеге асыруға кедергі келтірді.

JNCS зерттеу әдінамасының құрылуы

JNCS жобасы бойынша жұмыс 1953 жылы зерттеушілер тобымен басталды, олардың құрамына Ч.Хаяси, Х.Мидзуно, Х.Аояма, С.Нишихара (Chikio Hayashi, Hiroshi Midzuno, Hirojiro Aoyama, Shigeki Nishihira) кірді.

Ерекше әдістемелік маңыздылығы - кездейсоқ іріктеуге негізделген сауалнама жүйесін қолданған. Бұл әдістемені құруға қатысты әдебиеттерде бірнеше көзқарастар айтылған. С.Нишихара әдістемені құру кезінде Х.Кантриллдің діни көзқарастары бойынша зерттеулер пайдаланылғанын жазады [7, 38].

Йошино кездейсоқ іріктеу әдістемесін әзірлеу процесі туралы қосымша мәліметтер береді. Ол бұл жерде қолданылған «Хаяши сандық теориясы» Тан Мицзуноның қатысуымен жасалғанын жазады. Нарықты зерттеу, персоналды басқару және қылмыстық құқық мәселелері сияқты шынайы мәселелерді шешу процестерінде Хаяши «Хаяши сандық теориясын» құру мақсатында Мизуномен ынтымақтастықта болды [13, 9]. Дегенмен, ол Хаяшидің американдық статистика туралы кітабымен таныс екенін жоққа шығармайды [13, 9].

Йошиноның тағы бір түсіндірмесі Жапонияда қолданылған бұрынғы статистикалық зерттеу әдістемесіне Т.Камеданың қарапайым кездейсоқ іріктеу теориясы қатысты. Тойодзиро Камеда қарапайым кездейсоқ іріктеу теориясын енгізді және оны 1923 жылғы бірінші жапон санағының (1920) үлгі деректерінің дәлдігін есептеу үшін қолданды. Сонымен қатар, ол теорияны қауіпсіздікті сақтандыру бойынша жұмыс істеуге қолданды. 1923 жылы Токиода және оның айналасындағы Канто үлкен жер сілкінісінің салдарынан келтірілген залалды бағалауға қолданды [13, 13]. Алайда 1948 жылы бұл әдістеменің тәжірибесі пайдаланылмады.

JNCS жобасының атауын таңдау төңірегіндегі оқиға да назар аударарлық. Ол бастапқыда «Жапон ұлттық рухы» деген тіркесті қолданды. Бірақ бұл атау соғысқа дейінгі зерттеулерде қолданылғандықтан, ол жапон милитаризмімен байланысты болды. Осы себепті «Жапон ұлттық мінезі» таңдалды.

Бүгінгі таңда бар сауалнамалар бір күнде пайда болған жоқ. Зерттеуді жүргізудің бастапқы жоспарлары, оның мерзімдері мен мақсаттары әртүрлі себептерге байланысты өзгерістерге ұшырады.

Сонымен, бастапқыда әр бес жыл сайын бір топ адамдарды бақылап отыру, олардың көзқарастарындағы өзгерістерді тіркеу жоспарланған болатын. Алайда, осы уақыт ішінде бірінші сауалнамаға қатысқандардың көпшілігі тұрғылықты жерінің өзгеруіне байланысты қолжетімді болмағандықтан, сауалнамаға қатысушылардың форматын өзгерту туралы шешім қабылданды.

Йошино оның құрылымын қалыптастыруға көмектескен бастапқы сауалнамалардан басқа мәліметтерді атап көрсетеді. Зерттеудің басында ол стандартқа негізделеді және үнемі бірдей сұрақтар қойылады деп қарастырған жоқ. Осыған байланысты 1958 жылы жүргізілген екінші сауалнамада жаңа сұрақтар қосылды. Дегенмен, екінші сауалнама бірінші сауалнамада қойылған сұрақтарға жауаптардың өзгергенін көрсетті. Бұл қызықты зерттеу мәселесін ашты - уақыт өте келе жапондықтардың бірдей сұрақтарға жауаптарын қадағалау. Бұл жапондықтардың санасында болып жатқан өзгерістерді атап көрсету мүмкіндігі ретінде қарастырылды. Үшінші сауалнамадан бастап қойылған сұрақтар блоктарының тұрақтылығына негізделген зерттеу тактикасы жасалды.

Сұрақтар әрбір жапондықтарға жақын және түсінікті болатындай етіп құрастырылды, олар күнделікті өмірдегі құбылыстарға қатысты болды.

Уақыт өте келе жапондықтардың әлеуметтік-мәдени өмір сүру жағдайларының айтарлықтай өзгеруіне байланысты жаңа мәселелерді енгізу қажеттілігі туындады. Қазіргі уақытта олар сауалнаманың екі түрі түрінде ұсынылады. «К – түрі» – бірінші

сауалнама жүргізілген уақыттан бері өзгеріссіз сақталған сұрақтар. «М – түрі» жаңа енгізілген сұрақтар.

XX ғасырдың 70-жылдарында JNCS зерттеу аймағын кеңейтіп, басқа елдерде тұратын этникалық жапондарды өз мүдделерінің орбитасына шығарды. 1971 жылы Гавайиде мұндай сауалнама жүргізілді [11]. 1991 жылы – Бразилияда өтті. [8] Қазіргі уақытта бұл зерттеу түріне қатысатын елдердің тізімі көбейді.

Салыстырмалы зерттеулер негізінде ұлттық сипат пен мәдениетті халықаралық зерттеулерге бағытталған «Мәдени байланыстарды талдау» (CLA), кейінірек «Мәдени әртүрлілікті талдау әдістемесі» (CULMAN) деп аталатын салыстырмалы сауалнама әдістемесі құрылды [10].

Деректерді талдау

JNCS эмпирикалық статистикалық зерттеу болғандықтан, ол ұсынылған деректерді кейіннен талдауды қажет етеді. Осыған байланысты Йошино жапон ұлттық сипатын пәнаралық зерттеу жүргізу үшін антропологтарды, мәдениеттанушыларды және басқа гуманитарлық ғылымдардың өкілдерін тарту қажеттігін көрсетеді. Ол өзі туралы математикалық психология және психометрия саласында білімі бар сауалнамалық статистик екенін айтады. Бірақ антропология, элеуметтану немесе халықаралық қатынастар салаларына қатысы жоқ екенін ескертеді. Сол себептен ол осы эмпирикалық ғылымдардағы мазмұнды пікірталастарды дамуыдан бас тартуы мүмкін. Дегенмен, экономика, саясат, дін, элеуметтану және халықаралық қатынастар сияқты әртүрлі пәндердің сарапшылары ұсынып отырған статистика деректерін өз зерттеулерін дамуына жаңа жолдарын табу үшін пайдалана алады [13, 6].

Осы ретте JNCS негізін қалаушылардың бірі Ч.Хаяши жапондық ұлттық мінезінің өзгеруін сипаттайтын маңызды тенденцияларды атап өтті. 1987 жылы жарияланған «Жапон ұлттық мінезінің статистикалық зерттеулері» мақаласы JNCS талдауы үшін «классикалық» тезистерді ұсынады. Олар әдетте сауалнама деректерін талдауды қамтитын жарияланымдарда қолданылады.

Ч.Хаяши өз мақаласында бес ұлттық сауалнама деректерін талдайды. Ол өз зерттеулерінің жалпы элеуметтік-мәдени фонын жапондықтардың батыстануы мен модернизациясының нәтижесі болған дәстүрлі және қазіргі заманғы ойлау тәсілдері арасындағы үздіксіз қақтығыс жағдайы ретінде анықтайды. Бұл салада JNCS (1953-1983) шеңберінде жүргізілген бес сауалнама деректерінің талдауы келесі динамикасын көрсетті. Егер 1974 жылға дейін жапон менталитетінде жаңа батыстық құндылықтарға басымдық берілсе, [3, 71], 1978 жылдан бастап олар дәстүрлі жапондық құндылықтарға басымдық бере бастады [3, 72]. Өзгерістерге ең аз бейім жапон қоғамындағы адами қарым-қатынасқа қатысты сұрақтарға жауаптар болды.

Жетекші экономикалық державаға айналған Жапонияның элеуметтік-экономикалық жағдайындағы өзгерістер жапон халқының дүниедегі орны туралы ой-пікірлерінен көрінді. Жапония әлемде қандай орын алады деген сұраққа оң жауаптар саны айтарлықтай өсті. Мысалы, «Жапон халқы батыстықтардан жоғары немесе төмен деп айта аласыз ба?» деген сұраққа «Жапондықтар артық» деген жауап соңғы 30 жылда екі еседен астам өсті (1953 жылғы 20 пайыздан 1983 жылы 53 пайызға дейін)[3, 75].

Осылайша, вестернизация мен модернизация қазіргі жапон қоғамын түбегейлі өзгертіп жатыр деген идея социологиялық сауалнама деректерімен расталмайды. Олар жапондықтардың бірқатар терең психикалық ерекшеліктерінің өзгеріссіз қалғанын, сонымен қатар олардың ұлттық мәдениеті мен болмысына деген оң көзқарастарының артқанын көрсетеді.

Мысалы, кеңсе атмосферасына жүргізілген сауалнама жапондықтар әлі де «жұмыстағы жылы отбасылық қарым-қатынасты» қалайтынын көрсетті [3, 74].

С.Нишихара сегізінші сауалнама деректерін талдай отырып, жапондық отбасылық дәстүрлерді нығайту туралы Ч.Хаяши атап өткен тенденцияларды растайды. Елеулі өзгерістерге ұшырамайтындардың қатарында жапондықтардың отбасындағы

«гириге» және дәстүрлі қарым-қатынастарды ұстануын көрсететін сұрақ бар. Осылайша, науқас туыстарына бару немесе маңызды конференцияға бару арасында таңдау жасау сұралғанда, жақын адамдарының алдындағы борышын өтеу мәселесі анық болады. 40% біріншісін, 30% екіншісін таңдайды [7, 40].

Сонымен қатар, респонденттерге төрт тармақтың ішінен ең маңызды екі элементті таңдау ұсынылады: «үлкенге құрмет», «жақсылық қайтару», «адамдардың құқықтарын құрметтеу» және «еркіндікті құрметтеу». Егер 1963 жылы респонденттердің 60%-ы «тақуалықты» таңдаса, 1963 жылы сегізінші сауалнамада бұл көрсеткіш 71%-ға дейін өсті [7, 40].

Сонымен қатар жапон қоғамында өмірдің әртүрлі салаларында өзгерістер орын алуда. Мысалы, жапондық дәстүрлі қоғамға тән ерлер тегі арқылы отбасын жалғастыру үшін бала асырап алу қажеттілігі туралы мәселе бұрынғы танымалдылығын жоғалтуда [7, 43].

Гендерлік қарым-қатынастардағы өзгерістер әйелдердің мүмкіндігі болса, келесі өмірінде қандай дүниеге келгенін қалайды деген сұраққа жауаптардың өзгеруімен дәлелденеді. Өз жынысын ұнататын әйелдер саны артып келеді.

Жапон өміріндегі отбасының маңыздылығының артуы өзекті сұрақтарға жауаптардан көрінеді. Айтпақшы, бұл әлемде болып жатқан өзгерістердің әмбебап үрдісі.

Қорытынды

Осылайша, JNCS лонгэтюдті әлеуметтанулық сауалнамасының бірегей тарихы әлеуметтанудың қоғам өміріндегі үнемі өсіп келе жатқан рөлін көрсететін мысал болып табылады. Әлеуметтік статистика институты Жапониядағы қоғамдық пікірді бақылау мақсатында американдық оккупация әкімшілігінен қолдау алды.

Жапониядағы ұлттық мінезді зерттеу әдістемесі батыс әлеуметтануының дамуы негізінде де, жапон әлеуметтанулық ойының жетістіктері негізінде де қалыптасты. Лонгэтюдті жапондық зерттеулердің өзі социологиялық іріктеу әдістерін, сұрақтарды тұжырымдауды және сауалнама нәтижелерін интерпретациялауды айтарлықтай жақсартуға негіз береді. JNCS жұмысында кездейсоқ социологиялық іріктеу әдістемесінің «Хаяшидің сандық теориясы» жасалды.

Бұл ұзақ мерзімді социологиялық зерттеудің рөлін және оның нәтижелерін асыра бағалау қиын. Жапондықтардың ұлттық мінезді зерттеу үлгісі қоғамдағы қалыптасқан пікірлер мен көңіл-күйлердің кең ауқымды социологиялық өлшемі ретінде Еуропа елдері мен Америкадағы ұқсас жобалардың қалыптасуына үлгі болғанын атап өту жеткілікті.

JNCS негізінде ғылыми негізделген, тәжірибеде тексерілген «Мәдени байланыстарды талдау» (CLA - Cultural Link Analysis) және «Мәдени әртүрлілікті талдау әдістемесі» (CULMAN) салыстырмалы зерттеу әдістемелері қалыптаса бастады [10]. «Жапон ұлттық сипатын зерттеу» XX – XXI ғасырлардағы жапон қоғамының дамуының социологиялық және пәнаралық теорияларын одан әрі қалыптастыру үшін ауқымды эмпирикалық платформа қызметін атқарады.

JNCS әдістемесін кез келген этникалық топтың көзқарастарының өзгеруін бақылау кезінде сәтті қолдануға болады. Атап айтқанда, ұлттық қазақ сипатын зерттеуде, сондай-ақ қазіргі қазақ және жапон қоғамдарын батыстану үрдісінде дәстүрлі көзқарастарын өзгерту үрдісінде тұрған азиялық әлеуметтік жүйелер ретінде салыстырмалы түрде зерттеуде пайдалануға болады.

Осылайша, 70 жыл бойы жүргізілген, басқа елдердегі ұқсас сауалнама түрлеріне үлгі болған, сондай-ақ мәдени әртүрлілікті халықаралық зерттеулердің негізін қалаған бірегей бойлық социологиялық сауалнаманың тарихы жапондық зерттеушілерге әлемдік әлеуметтану тарихында ерекше орын алады мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. A Study of the Japanese National Character: the thirteenth national survey (2013) — English Edition — Takashi Nakamura Ryozo Yoshino Tadahiko Maeda Yusuke Inagaki and Kiyohisa Shibai. URL: <https://www.ism.ac.jp/editsec/kenripo/pdf/kenripo119.pdf> (қаралған күні 01.03.2024).
2. Hayashi, C., Aoyama, H., Isida, M. et al. A study of Japanese national character // Ann Inst Stat. Math 11 (Suppl 1). 1960. № 1–30. URL: <https://doi.org/10.1007/BF01907886> (қаралған күні 01.03.2024).
3. Hayashi C. Statistical Study on Japanese National Character // Japan Statist. Soc. Special Issue. 1987. P.71-95. URL: https://www.jstage.jst.go.jp/article/jjss1970/17/3/17_3_71/_pdf/-char/ja (қаралған күні 01.03.2024).
4. Japanese – American National Character Conference by The Institute of Statistical Mathematics and The Hoover institution War, Revolution and Peace, Stanford University, Tokyo, 1990. URL: https://www.ism.ac.jp/~yoshino/doc/jp_and_am1991.pdf (қаралған күні 01.03.2024).
5. Institute of Statistical Mathematics. URL: <https://www.ism.ac.jp/index.html> (қаралған күні 01.03.2024).
6. Kubota, Y. The Infrastructure of Public Opinion Research in Japan // Asian Journal for Public Opinion Research. 2013. № 1(1). P/ 42 – 60. URL: <https://www.ajpor.org/article/13119-the-infrastructure-of-public-opinion-research-in-japan> (қаралған күні 01.03.2024).
7. Nishihara S. Public Opinion in Japan // Changes and Comparisons. Japanstudien. 1993. Vol. 4. P. 37 – 54. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09386491.1993.11827033> (қаралған күні 01.03.2024).
8. Research on National Character of Japanese-Brazilian, Japanese edition. 1992. URL: <https://www.ism.ac.jp/~yoshino/doc/brazil1992.pdf> (қаралған күні 01.03.2024).
9. Sasaki M. Japanese Sociology // Encyclopedia of Sociology. Second Edition. 2000. Vol. 3. P. 1477 – 1484.
10. Sasaki M. Research Design of Cross-National Attitudinal Surveys // Behaviormetrika. 1995. № 22. P.99 – 114. URL: <https://link.springer.com/article/10.2333/bhmk.22.99> (қаралған күні 01.03.2024).
11. Statistical scientific research on the transmission and transformation of culture - International comparative survey of Japanese and non-Japanese people in Hawaii // Hawaii Honolulu Resident Survey. 1999. URL: <https://www.ism.ac.jp/~yoshino/hawaii/index.htm> (қаралған күні 01.03.2024).
12. Suzuki T. A Study of the Japanese National Character: the third national survey (1966) . English Edition. URL: https://www.ism.ac.jp/editsec/aism/pdf/0S4_0_0015.pdf (қаралған күні 01.03.2024).
13. Yoshino R. Cultural Manifold Analysis on National Character // Methodology of Cross-National and Longitudinal Survey. 2021. P 1 – 18. URL: <https://www.ism.ac.jp/~yoshino/doc/Yoshino.%202021.%20Cultural%20manifold%20analysis%20on%20national%20character.pdf> (қаралған күні 01.03.2024).

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕ ДОСТЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ОРНАТУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Әлеуметтану мамандығының 2 курс магистранты **Оңгарбаева Қ.С.**

Ғылыми жетекші: әл.ғ.к.аға оқытушы Амитов С.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа. Қазіргі таңда адам баласының әлеуметтік әлемі айтарлықтай өзгерді деп айтуға болады. Ең бірінші ерекшелік әлеуметтік медиа технологиялардың енуі болып табылады. Осы технологиялар адамдардың дәстүрлі қарым қатынасын, өзін өзі көрсету деңгейін ақпарат ауқымын біршама өзгеріске ұшыратты. Қазіргі қоғам несімен ерекшеленеді? Барша адамзатқа белгілі қазіргі таңда виртуалды өмір шынайы өмірден қарағанда өміріміздің басым бөлігін алып жатыр. Ену деңгейі айқын емес, керекті қажетті өтеу түрінде байқалғандықтан, тұлғаның мойындауы екіталай. Виртуалды өмір, виртуалды қарым-қатынас, виртуалды байланыс жасау

Кілт сөздер: әлеуметтік медиа, коммуникативті даму тенденциясы, интернет, виртуалды әлеуметтік желі.

Кіріспе

Әлеуметтік медиа байланысы дегеніміз артықшылықтары мен шектеулері бар кез келген адам қолдана алатын медиа құрал. Вербалды емес сигналдардың болмауы және құпиялылық мәселелері сияқты шектеулерді ескере отырып, жаһандық қол жетімділік және форматтардың әртүрлілігі сияқты әлеуметтік медиа күштерін білу және пайдалану маңызды. Тек осылай ғана әлеуметтік медианы қазіргі әлемде қарым-қатынас, қарым-қатынас орнату және өзара әрекеттесу құралы ретінде тиімді пайдалана алу мүмкіндігі жоғары.

Виртуалды әлеуметтік желі адамдардың өзін көрсете алуымен ерекшеленеді. Адамдар арасындағы әлеуметтік желідегі ерекшелікті, орнату мүмкіндігін зерттеу үшін оның алуан түрлілігін ескере отырып бірнеше топқа бөліп көрсетуге болады. Көбіне әлеуметтік желідегі байланыс қандай байланыс болуына байланысты атап көрсетуге болады. Әлеуметтік желідегі байланыстың өзі көрсетілетін қызмет түріне байланысты болуы мүмкін. Яғни, интернет әртүрлі функция қабылдауы мүмкін қызметтік байланыс, жеке қарым-қатынас болуы мүмкін.

Әлеуметтік желілердегі байланыс

Интернет әлеуметтік желілерінің қолданыстағы классификациялары негізінен көрсетілетін қызмет түрлері бойынша (жеке байланыс, іскерлік байланыс, геолокация, блог жүргізу және т.б.), қолжетімділігі бойынша (ашық, жабық, аралас), аймақтар бойынша (әлем, ел, ұйым) бойынша жүзеге асырылады. Жіктеудегі бұл тәсіл ағымдағы жағдайды көрсетеді, топтастыруға мүмкіндік береді әлеуметтік желілердің әлеуметтік қауымдастықтар құрылымын өзгертуге әсерін анықтаусыз, тек технологиялық сипаттамаларға негізделген [2]. Сол себепті де, анықтау кезеңінде барлық түрлерді зерттеу маңызды болып табылады.

Коммуникативті даму тенденцияларын ескере отырып қазіргі қоғам, зерттеушілер жасөспірімдер мен жастардың сана-сезімін, мотивациясын және мінез-құлық үлгілерін қалыптастырудың маңызды факторлары ретінде қарым-қатынастың жаңа формалары мен әдістеріне толығымен негізделген. Қалыптасқан жағдай аясында жаңа медианың жасөспірімдер мен жастарға елеулі әсер етуімен байланысты жағдайлар, өте өзекті ғылыми мәселе-сындарлы және деструктивті әлеуметтену тетіктерін одан әрі әлеуметтік-философиялық тұрғыдан түсіну, оның барысында жеке адамдар девиантты, өмірлік қауіпті мінез-құлық үлгілерін игеріп, жүзеге асырады [5]. Заманауи әрекеттесудің бұл түрі цифрлық дәуірдегі әлеуметтік өзара әрекеттесу үшін өте маңызды. Ең маңызды салдарлардың бірі – қазіргі уақытта танымал достық қарым-қатынастардың әртүрлі түрлері арасындағы сызықтарды қалайша бұлдыратуы мүмкін. Мысалы, әлеуметтік желідегі араласу жұмыс пен жеке қарым-қатынас арасындағы шекараларды бұлдыратуы мүмкін, өйткені адамдар бір платформада әріптестерімен және достарымен байланыса алады [4].

Әлеуметтік желілердегі байланыс шешуші рөл атқарады. Оның бірқатар оң жақтары да, кемшіліктері де бар. Келесі оң тенденцияларды анықтауға болады:

– әлеуметтік желі географиялық жағынан бір-бірінен бөлек тұрған адамдар үшін (алыс туыстар, бұрынғы сыныптастар, студенттер) байланыс құралы ретінде қызмет етеді. Оларда жоғалған достар мен көптен ұмытылған таныстар жиі кездеседі;

– бұл жаңа танысу орны. Әлеуметтік желілердегі адамдар өздерін батыл, еркін ұстайды, әңгімелесушімен жеке байланыспауға мүмкіндік алады, бұл ұялшақ және жабық адамдарға қоғаммен достасуға көмектеседі;

– қарым-қатынасты бастамас бұрын адам өзін қызықтыратын адам туралы ақпараттың толық дерлік тізімін ала алады: сыртқы түрі, хоббиі, әлеуметтік жағдайы, өзара таныстары;

– әлеуметтік желілер оқу жоспарында құнды көмекші ретінде қызмет етеді: ақпарат алмасуға, жұмыстармен бөлісуге, кез келген жұмысты жазуға көмектесетін әріптестер мен авторларды табуға болады;

– әлеуметтік желі бизнес пен кәсіпкерлікті дамыту үшін тамаша алаң бола алады [3].

Қазіргі әлемде әлеуметтік медиа бүкіл әлем бойынша миллиондаған адамдардың күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Олар ақпарат алмасу платформасын ұсынып қана қоймайды, сонымен қатар қарым-қатынас құралы ретінде қызмет етеді, соның ішінде достық қарым-қатынас орнату және қолдау.

Әлеуметтік желілерді зерттеу саласындағы маңызды тұлға Х.Уайт болып табылады, ол қоғамды жеке адамдар жиынтығы ретінде емес, желі ретінде қарастыруды ұсынды, өйткені оның пікірінше, әлеуметтану ең алдымен құрылысқа бағытталған.

Әлеуметтік құрылым түрлерінің аналитикалық үлгілері бар. Оның идеяларының дамуы желілік өзара әрекеттесу құрылымындағы «күшті» және «әлсіз» байланыстарды ажырату жұмыстары М.Грановеттер еңбектерінде бейнеленді [1]. Қазіргі таңда зерттеулер негізінен адамның социализациясы төңірегінде жүргізіліп жатыр. Интернет кеңістігіндегі тұлғаны әлеуметтендіру механизмінің сипаттамасы П. Бергер, Т. Лукман, Дж.Мид. П. Бергер мен Т. Лукманның шындықты әлеуметтік құру тұжырымдамасында тіл арқылы жүзеге асырылатын коммуникативті актілерде интернализация, әлеуметтену, өзін-өзі сәйкестендіру сияқты маңызды өзара байланысты процестердің жүзеге асырылатындығына назар аударылады, адамды әлеуметтік тасымалдаушыға айналдыру [5].

Әлеуметтенуді зерттеушілер кең мағынада "жеке тұлғаның қоғамның объективті әлеміне немесе оның жеке бөлігіне жан-жақты және дәйекті кіруі" деп анықтайды [5]. Бұл мақалада біз әлеуметтік желілерде достық құрудың мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін қарастырамыз.

1. Байланыс бастамасы. Әлеуметтік медианың достық қарым-қатынас орнатудың негізгі мүмкіндіктерінің бірі-жаңа адамдармен байланыс орнату мүмкіндігі. Пайдаланушылар дос сұрауларын жібере алады, сөйлесулерді бастайды немесе сұхбаттасушыға қызығушылық білдіре отырып, посттарға түсініктеме қалдыра алады.

2. Байланыс және өзара әрекеттесу. Әлеуметтік медиа байланыс пен өзара әрекеттесу құралдарының кең спектрін ұсынады. Бұл жеке хабарламалар, посттарға түсініктемелер, топтық талқылаулар немесе онлайн іс-шараларға қатысу болуы мүмкін. Осы мүмкіндіктердің арқасында пайдаланушылар алыс қашықтықта болса да, достарымен байланыста бола алады және ақпарат алмасады.

3. Ақпарат және қызығушылықтармен алмасу. Әлеуметтік медианың тағы бір маңызды аспектісі-ақпарат пен қызығушылықты бөлісу мүмкіндігі. Пайдаланушылар өз ойларымен, идеяларымен, фотосуреттерімен, бейнелерімен және қызықты материалдарға сілтемелерімен бөлісе алады. Бұл оларға бір-бірімен көбірек танысуға, ортақ мүдделерді табуға және достық қарым-қатынастың негізін құруға көмектеседі.

4. Қарым-қатынасты нығайту. Әлеуметтік медиа сонымен қатар бар достықты нығайтуға мүмкіндік береді. Пайдаланушылар қолдау көрсете алады, жағымды эмоциялармен бөлісе алады, мерекелер мен маңызды оқиғалармен құттықтай алады. Бұл достықтың дамуына ықпал ететін өзара түсіністік пен жақындық атмосферасын жасайды.

5. Шынайы өмірде кездесу мүмкіндігі.Әлеуметтік медиа бірінші кезекте виртуалды кеңістік болғанымен, олар нақты өмірдегі кездесулерді ұйымдастыруға арналған алаң бола алады. Пайдаланушылар бірлескен іс-шараларды, достарымен кездесулерді және әртүрлі әлеуметтік және мәдени іс-шараларға қатысуды жоспарлай алады, бұл қарым-қатынасты тереңдетуге және күшті байланыстар құруға көмектеседі.

Біздің күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне, сондай-ақ достық қарым-қатынасты құру мен нығайтудың қуатты құралына айналды. Әлеуметтік медиа біздің достық туралы түсінігімізге қалай әсер ететінін және оны құру мен дамыту үшін қандай мүмкіндіктер беретінін қарастырайық.

– Байланыс шеңберін ұлғайту.Әлеуметтік медианың басты артықшылықтарының бірі-әлемнің түкпір-түкпірінен келген адамдармен байланысу мүмкіндігі. Бұл қарым-қатынас шеңберін кеңейту және жаңа достық байланыстар орнату үшін кең перспективалар ашады. Мысалы, әлеуметтік медианың арқасында біз ортақ мүдделері бар немесе белгілі бір топтарға немесе қауымдастықтарға жататын адамдарды оңай таба аламыз.

– Ыңғайлылық және қол жетімділік.Әлеуметтік медиа кез-келген уақытта және әлемнің кез-келген нүктесінен байланыс орнатуға ыңғайлы және қол жетімді етеді. Мобильді қосымшалардың арқасында біз ең алыс жерлерде де достарымызбен байланыста бола аламыз. Бұл физикалық қашықтықта да достық қарым-қатынасты сақтауға мүмкіндік береді.

– Ақпарат пен эмоциялармен алмасу мүмкіндігі.Әлеуметтік медиа ақпаратпен, фотосуреттермен, бейнелермен және эмоциялармен бөлісуге кең мүмкіндіктер береді. Біз достарымызбен өз әсерлерімізбен, қуаныштарымызбен және қайғыларымызбен бөлісе аламыз, қиын сәттерде кері байланыс пен қолдау ала аламыз. Бұл біздің достық қарым-қатынасымызды нығайтады және жақындық пен өзара түсіністік сезімін тудырады.

-Қауымдастықтар мен қызығушылық топтарын құру.Әлеуметтік медиа әртүрлі қауымдастықтар мен қызығушылық топтарын құруға және оларға қосылуға мүмкіндік береді. Бұл пікірлес адамдарды табуға, тәжірибе мен білім алмасуға, сондай-ақ ортақ мүдделер мен құндылықтарға негізделген жаңа достық байланыстар орнатуға мүмкіндіктер ашады.

– Кездесулер мен іс-шараларды ұйымдастыру.Әлеуметтік медиа сонымен қатар достармен кездесулер, іс-шаралар және бірлескен іс-шаралар ұйымдастыруға арналған алаң бола алады. Біз кездесулерді оңай жоспарлай аламыз, шақырулармен бөлісе аламыз және әртүрлі іс-шараларға қатыса аламыз, бұл біздің шынайы өмірдегі достық қарым-қатынасымызды нығайтуға көмектеседі.

– Өмірлік оқиғаларды бақылау.Әлеуметтік медиа бізге достарымыздың мерекелер, туған күндер, саяхаттар және басқа да маңызды оқиғалар сияқты өмірлік оқиғаларынан хабардар болуға мүмкіндік береді. Біз достарды мерекелермен құттықтай аламыз, қиын сәттерде қолдау мен жанашырлықты білдіре аламыз, бұл біздің достық қарым-қатынасымызды сақтауға және нығайтуға көмектеседі.

Жалпы, әлеуметтік медиа бізге достық қарым-қатынас орнатуға және дамытуға көптеген мүмкіндіктер береді. Дегенмен, шынайы достық қай жерде және қалай қарым-қатынас жасасақ та, назар аударуды, қамқорлықты және өзара сыйластықты қажет ететінін есте ұстаған жөн. Әлеуметтік медианы ақылмен және мақсатты түрде пайдалана отырып, біз қуаныш, қолдау және өзара түсіністік әкелетін сапалы және мағыналы байланыстар жасай аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ушкин С.Г. Отношения дружбы в виртуальных социальных сетях (на примере социальной сети «ВКонтакте») // Социум и власть, № 6 (56). - 2015. УДК 316.472.4
2. Тоискин В.С., Красильников В.В. Классификация социальных сетей Интернет как
3. элементов социальных структур // Научный электронный архив Академии естествознания. Социология информации и коммуникации. 2012. 17 окт. URL: <http://econf.rae.ru/pdf/2012/10/1688.pdf>.
4. Рычкова А. С. Влияние социальной сети на развитие коммуникативности личности УДК 37.0(075.8) 2019.
5. Онгарбаева Қ.С. Әлеуметтік жақындық және цифрлы достық // «Фараби әлебі» студенттер мен жас ғалымдардың ғылыми конференциясы, №2.- 2023. Б. 219-221.
6. Дружба О.В., Каирова И.А., Кошман М.В. Социальные сети как пространство интернет-социализации молодежи // КАНТ, УДК 101.1:316 ВАК РФ 09.00.11, 2020. Б. 143-151.

СТИГМА И ДИСКРИМИНАЦИЯ В ОТНОШЕНИИ ЛЮДЕЙ ЖИВУЩИХ С ВИЧ

Социальная работа, магистр 2 курс **Жильгильдин И.Т.**
Научный руководитель: к. социол., стар. преподаватель Морозова Т.А.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация.

В статье рассматривается проблема стигмы и дискриминации в отношении ЛЖВ в Казахстане. Анализируются исторические предпосылки, причины, проявления и последствия этой проблемы. Предлагаются меры по борьбе со стигмой и дискриминацией, а также подчеркивается роль каждого человека в создании инклюзивного общества. Стигма и дискриминация в отношении людей, живущих с вирусом иммунодефицита человека (ВИЧ), остаются одной из наиболее серьезных социальных и медицинских проблем в Казахстане. Эти отрицательные явления создают серьезные препятствия для предоставления адекватной медицинской помощи, доступа к социальной поддержке и полноценной жизни для людей, столкнувшихся с ВИЧ. Исторически, первые случаи ВИЧ были зарегистрированы в Казахстане в 1987 году. С тех пор эпидемия ВИЧ стала одним из серьезных вызовов для национальной здравоохранительной системы и общества в целом. В 2022 году число зараженных ВИЧ в стране составило более 60 000 человек. В начальные годы эпидемии, стигма и дискриминация против ЛЖВ были особенно острой, что привело к социальному изоляции, лишению рабочих мест, и отказу в медицинской помощи. Одними из основных причин стигматизации и дискриминации в отношении ЛЖВ являются недостаточная осведомленность о ВИЧ, страх заражения, а также осуждение со стороны общества. Несмотря на многочисленные кампании по просвещению, многие люди остаются недостаточно информированными о фактах и мифах, связанных с ВИЧ, что способствует распространению стигмы. Эти предубеждения и недопонимание приводят к отказу в медицинской помощи, увольнению с работы, социальной изоляции и даже насилию против ЛЖВ. Отрицательные последствия стигмы и дискриминации включают задержку в диагностике и начале лечения ВИЧ, что ведет к ухудшению состояния здоровья и увеличению риска передачи инфекции. Кроме того, ЛЖВ, подвергаясь стигме и дискриминации, часто сталкиваются с психологическим дискомфортом, социальной изоляцией и снижением качества жизни. Однако, существуют шаги, которые можно

предпринять для преодоления этой проблемы. Укрепление государственной политики, разработка и реализация Национальной стратегии по противодействию стигме и дискриминации, являются ключевыми мероприятиями. Это включает совершенствование законодательства, защищающего права ЛЖВ, и обеспечение финансирования программ по профилактике ВИЧ и борьбе со стигмой. Повышение осведомленности и информирования о ВИЧ через масштабные информационные кампании, борьба с мифами и заблуждениями, а также предоставление поддержки ЛЖВ и их семьям являются еще одними из важных шагов. Роль неправительственных организаций, СМИ и гражданского общества неоценима в борьбе со стигматизацией и дискриминацией, предоставляя информацию, поддержку и юридическую помощь. Сотрудничество с международными организациями и партнерами также крайне важно для обмена опытом и привлечения дополнительной поддержки. На уровне сообществ проведение просветительских мероприятий в местных сообществах, вовлечение лидеров сообществ в борьбу со стигмой и создание атмосферы поддержки и принятия ЛЖВ в своих сообществах играют ключевую роль. Примеры успешных стратегий борьбы со стигматизацией и дискриминацией среди ЛЖВ, применяемых за границей, могут включать:

Масштабные информационные кампании: Проведение кампаний, направленных на изменение общественного мнения и устранение мифов о ВИЧ, акцентируя внимание на научных фактах и позитивных аспектах поддержки ЛЖВ.

Программы смягчения стигмы: Разработка программ, которые активно включают ЛЖВ в общество, например, через участие в различных мероприятиях и общественных инициативах, что помогает демонстрировать их нормальность и необходимость в обществе.

Правовая защита и адвокация: Создание законов и политик, которые защищают права ЛЖВ и обеспечивают юридическую защиту от дискриминации на основе ВИЧ-статуса.

Обучение медицинских работников и других профессионалов: Проведение специальных тренингов для медицинских работников и других профессионалов, чтобы повысить их осведомленность о ВИЧ и уменьшить случаи стигматизации в здравоохранении.

Поддержка сообщества и сетей ЛЖВ: Создание и поддержка общественных организаций, где ЛЖВ могут находить поддержку, информацию и ресурсы для улучшения своего положения. Принятие этих стратегий и методов может способствовать уменьшению стигмы и дискриминации в отношении ЛЖВ в Казахстане и повысить качество жизни людей, живущих с ВИЧ.

Современные методы по борьбе со стигмой и дискриминацией в отношении ЛЖВ: На данный момент существуют различные освящающие мероприятия, но одним из самых актуальных на данный момент является различные Телеграмм боты и метод возвращивания медийных личностей из сообщества, такая стратегия предусматривает политику «Равный = Равному» она предусматривает то что человек сам является из круга ЛЖВ и путем повествования своей истории вызывает больше понимания и симпатии со стороны людей. Таким образом «чемпион» просвещает проблему не только вич отрицательным людям но и мотивирует людей с ВИЧ+ не останавливать лечение а иногда даже использовать некоторые полезные советы. Телеграмм каналы в данный момент пользуются огромной популярностью, а широкий функционал в виде создание ботов, которые могут ответить в любое время суток, делают их крайне эффективными. На данный момент мне известно про Телеграмм бота называемый «Школа Пациента», данный телеграмм канал может оказать услуги на 2 языках, казахский и русский, в нем вы можете получить всю подробную информацию о

ВИЧ, заказать тест на ВИЧ с бесплатной доставкой в постамат или забрать тест из пунктов выдачи (аптеки и офисы НПО), связаться с консультантом, который проконсультирует вас по любым вопросам ИППП, получить поддержку в чате взаимопомощи, получить психологическую помощь, получить консультацию от параюристов, и так же воспользоваться такими функциями как «напоминание о приеме АРТ». Данный бот очень действенно может закрыть любые вопросы человека касаясь ВИЧ. Используя такие современные методы и технологии по освещению информации о ВИЧ мы можем действительно бороться со стигмой и дискриминацией по отношению людей живущих с ВИЧ.

Помните:

ВИЧ не является приговором.

ЛЖВ имеют такие же права и возможности, как и все люди.

Стигма и дискриминация - это необоснованные и разрушительные явления.

Мы все можем внести свой вклад в борьбу со стигмой и дискриминацией.

Заключение

Борьба со стигмой и дискриминацией в отношении ЛЖВ - это комплексная задача, требующая совместных усилий государства, общества, НПО и каждого человека. Только совместными усилиями мы можем создать общество, в котором ЛЖВ будут иметь доступ к лечению, поддержке и смогут жить полной и продуктивной жизнью.

Список использованных источников:

1. Национальный стратегический план противодействия ВИЧ/СПИДу на 2021-2025 годы.
2. Закон Республики Казахстан «О профилактике и противодействии ВИЧ/СПИДу».
3. Телеграмм бот «Школа Пациента»: https://t.me/art_patient_bot

ҚАРАТАУ ЖӘНЕ ЖАҢАТАС МОНОҚАЛАЛАРЫНЫҢ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ КӨШІ-ҚОН ҮРДІСІНЕ ТАЛДАУ

«Әлеуметтану» мамандығының 2 курс докторанты **А.Ш. Балықбаева**

*Ғылыми жетекшіі: әлеуметтану ғылымдарының кандидаты М. Маульшариф
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті*

Аннотация.

Бұл мақалада 2010-2022 аралығындағы Жаңатас және Қаратау қалаларындағы көші-қон үрдісін зерттеуге арналған. Зерттеу нәтижелері екі моноқалада да миграциялық үрдістің теріс көрсеткіштерін көрсетіп, жалпы халық санының мигранттар есебінен азаюына алып келгенін көрсетеді. Талдау жасалған уақыт аралығындағы миграциялық сальдо айырымының жоғары теріс тенденциясы жағдайдың күрделілігін көрсетіп, бұл үрдістің салдары мен себептерін мұқият талдау қажеттігін талап етеді. Миграцияға әсер етуші факторларды талдауда жалпы миграциялық тартымдылық коэффициенті талданып, оған әсер етуші факторлар ретінде әлеуметтік-экономикалық және географиялық факторларға назар аударылған. Бұл мақала нәтижесі халықты ұстап қалу және тарту саясатын және моноқалалардың тұрақты дамуы стратегияларын дайындауда пайдалы болуы мүмкін. Важно рассмотреть широкий спектр факторов, влияющих на миграцию, включая

Кілттік сөздер: моноқала, көші-қон үрдісі, миграция

Моноқалалардағы көші-қон үрдісі қазіргі таңда аймақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайына салмақты әсер ететін аспекті болып табылады. Өмір сүру циклі қала құраушы

өндіріс пен экономикалық секторға бағытталған моноқалалар көші-қон үрдісі әсерінен әрқашан экономикалық күйзеліс, жұмыс күшінің жетіспеушілігі, халық санының азаюы секілді әлеуметтік мәселелерге алып келеді. Жаһандық және қазақстандық экономикада болып жатқан заманауи өзгерістер кезінде өндірістік құрылымның негізінде жатқан моноқалалардағы миграциялық үрдістерді талдау өзектілігі жоғары болып отыр.

Мақаланың басты мақсаты Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан Қаратау және Жаңатас моноқалаларындағы көші-қон үрдісіне салыстырмалы талдау жасау болып табылады. Мақалаға қажетті мәліметтер ҚР Ұлттық статистика бюросының мәліметтерінен алынды.

Құбылмалы экономикалық жағдайда моноқалалардағы көші-қон мәселесі тек саяси немесе әлеуметтік тұрғыдан ғана емес ғылыми зерттеулер тұрғысынан да алаңдаушылық тудырып отыр. Шағын қаладағы демографиялық кему үрдісінің бірден-бір себебі жұмыс іздеп басқа жаққа кетіп жатқан тұрғындардың көші-қон үрдісі аймақтардың дамуы алдында тұрған қиындықтардың негізгі көрсеткіші болып табылатыны жайлы ресейлік ғалым М.В. Иванова қорытынды жасайды [1, б.78]. Индустриялық қоғам кезінде өндірістік жұмыс орындарының орталығы болған бұл қалалардың тоқырау кезеңі мен постиндустриялық кезеңде дамуына жұмыссыздық, демография және көші-қон сияқты мәселелер кедергі келтіріп, жаңа жұмыс орындарын құру қажеттілігі жаңа зерттеулерге негіз болуы тиіс [2, б.64]. Е.С. Чернова және басқа ғалымдар моноқалалардың даму үрдісін анықтайтын негізгі әлеуметтік-экономикалық фактор ретінде халықтың табиғи өсуі (кемуі) мен көші-қон сальдосын математикалық модельдеу жолымен 2019 жылы анықтаған [3].

Зерттеу объектісі болып табылатын моноқалалардағы миграциялық үрдіс мәселелерін зерттеуде отандық ғалымдар арасында М.Т. Кенжебаева және т.б. тұрақты жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың өндірістік қуатына байланысты моноқалаларды оңтайландыру, тұрғындарлы жұмыспен қамтудың үшін экономиканы әртараптандыру және шағын және орта бизнесті дамыту, әлеуметтік-экономикалық даму әлеуеті моноқалаларға ерікті қоныс аударуды ынталандыру секілді өте қолайлы ұсыныстар жасаған [4], алайда соңғы жылдары қабылданған мемлекеттік бағдарламалардың мазмұны кері сипат беріп отыр. Еліміздегі моноқалалардан тұрғындардың жаппай көшуіне халықтың сапалы жоғары білімге қол жетімсіздігі себеп болады [5, б.252].

Егер отандық моноқалалардан тұрғындардың жаппай көшуін зерттеу КСРО ыдырауынан кейін өзектілікке ие болса, батыстық ғылымда өндірістік қалалардан көші-қон үлгілерінің жоғарылауы ХХ жылдың басынан ғылыми жазбалар жасауға негіз бола бастаған, мысалы Халсет және т.б. ғалымдар жұмысшылар жұмыс үшін өз қалаларынан өзге қала орталықтарына көшіп жатыр деген тұжырымға келеді [6]. Аталған ғалымдардың пікірінше, миграцияға итермелейтін факторлардың кейбірі – экономикалық белгісіздік пен ресурстық салалардағы тұрақсыздық, жергілікті жұмыспен қамтудың осалдығы және қызметтердің жетіспеушілігіне қатысты алаңдаушылық болып табылады.

Моноқалалардағы миграциялық үрдістің зерттелу деңгейінің жоғарылығына қарамастан, бұл тақырып өзектілігін жояр емес. Сонымен бірге, Қаратау және Жаңатас қалаларындағы халық санының кему үрдісі аз зерттелген мәселелердің бірі болып табылады. Қаратау және Жаңатас қалалары елімізде ресми тізімге енетін 27 моноқаланың бірі және бұл елді мекендер Қаратау тауларындағы фосфориттік бассейнде фосфориттік шикізатты өндіруге және өңдеуге мамандандырылған орталық болып табылады. Ұлттық статистика агенттігінің мәліметі бойынша 2023 жылдың соңында Қаратау қаласында 28 498 тұрғын, ал Жаңатас қаласында 25 588 адам өмір сүреді (толығырақ 1 суретте көрсетілген) [7].

1 сурет. Қаратау және Жаңатас қалаларының жалпы халық саны

Келесі кестеде 2010-2022 жылдар аралығындағы Жаңатас және Қаратау қалаларына тән миграциялық коэффициент берілген. Миграциялық үрдіс коэффициенті осы екі қаланың халқының белгілі уақытта көші-қон әсерінен қандай өзгерістерге ұшырағанын көрсететіні белгілі. Сонымен, Жаңатас қаласында 2010 жылы миграциялық көрсеткіш $-0,012\%$ тең болса, Қаратау қаласында $-0,009\%$ құраған. Ал, 2022 жылғы мәліметтерді қарастыратын болсақ, онда бұл көрсеткіштер еселеніп жоғары деңгейге жеткен (толығырақ 1 кестеде көрсетілген). Яғни, бұл моноқалалар миграциялық өсім (кему) коэффициенті бойынша, теріс көрсеткішке ие және бұл аймаққа келген адамдарға қарағанда кеткен адамдардың көлемі жоғары деп санауға мүмкіндік береді.

Моноқала атауы	Миграциялық өсім (кему) коэффициенті %	
	2010 жыл	2022 жыл
Жаңатас қаласы	-0,012	-0,018
Қаратау қаласы	-0,009	-0,012

1 кесте. Моноқалалардағы миграциялық өсім (кему)

Көші-қон үрдісінің кері көрсеткішінің соңғы жылдары артуына себеп ретінде зерттеліп отырған өңірлерде жастарға сапалы білім беретін жоғары және кәсіби білім беретін оқу орындарының болмауы да себеп болуы мүмкін. Мысалы, туу көрсеткіші 23,06-ны құрайтын Қаратау қаласында бар болғаны 2 колледж болса, ал Жаңатас қаласында 1 ғана колледж жұмыс жасап тұр және екі қалада да ешқандай ЖОО (филиалдар) тіркелмеген. Демек, бұл жағдай халық саны табиғи есеппен өсіп келе жатқан шағын қала үшін артық миграциялық мәселе болып табылады.

Сонымен бірге, екі моноқала да 2010 және 2022 жылдар аралығында халық санының тұрақталуына миграцияның теріс әсері тиіп жатыр, мысалы 2010 жылы Жаңатас қаласының көші-қон сальдосы -257-ні құраса, 2016 жылы бұл көрсеткіш -642-ге жеткен, ал соңғы жылы -373 көрсетіп тұр. Сәйкесінше, 2010 жылы Қаратау қаласындағы көші-қон сальдосы -235 болса, 2014 жылы қалаға көшіп келген тұрғындар саны артып +186 көрсеткішті көрсеткенімен 2023 жылғы көші-қон айырмасы -463-ке түсіп кеткенін байқалады [7].

Моноқала атауы	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Жаңатас қаласы	-	-	-	-	-	-	-	-21	-	-	-	-	-	-
Қаратау қаласы	257	129	314	158	190	492	646		237	136	137	175	449	373

Қаратау қаласы	- 235	6	- 224	- 320	186	119	94	152	-53	- 211	- 322	- 284	- 348	- 463
----------------	-------	---	-------	-------	-----	-----	----	-----	-----	-------	-------	-------	-------	-------

2 кесте. Қаратау және Жаңатас қалаларындағы көші қон сальдосы

Бұл моноқалалардың миграциялық шаршы шеңберіндегі тартымдылығын бағалауда П.Прохоровтың аймақтың миграциялық тартымдылығы есептеу формуласы арқылы көрсеткішке қол жеткізе аламыз [8, б.16]:

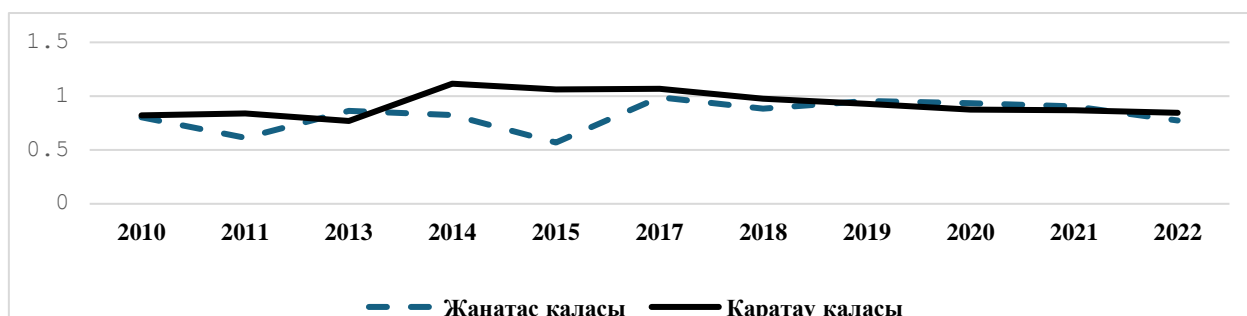
$$K_{\text{ит}} = \sqrt{K_{\text{келу}} \times \left(\frac{1}{K_{\text{кету}}}\right)},$$

бұл жерде $K_{\text{ит}}$ – миграциялық тартымдылықтың жалпы көрсеткіші;

$K_{\text{келу}}$ – халықтың келу көрсеткіші;

$K_{\text{кету}}$ – халықтың кету көрсеткіші.

Бұл көрсеткіштің басты мәні жағдайдың тұрақтылығын бағалауда болып табылады, яғни, халықтың көп көлемде көшіп келу үрдісі тұрғындардың аз көшіп кетуімен дәлелденіп, аймақтың тартымдылығын сипаттайды деп есептеледі. Егер, көшіп кету және келу көрсеткіштері сәйкес болған жағдайда миграциялық тартымдылық мәні бірге тең болады, ал, 1-ден төмен болған жағдайда аймақтың миграциялық тартымдылығы төмен және қолда бар бағдарламалық өзгерістерден басқа тұрақтылықты сақтау жобаларын көбейту қажет болып табылады. 2 суретте көрсетілгендей, Қаратау қаласының миграциялық тартымдылығы 2014 жылы бірден жоғары деңгейге (1,12) көтеріліп 2017 жылға дейін бірқалыпты болған, ал кейінгі жылдары бұл көрсеткіш төмендей бастаған (2022 жылы - 0,84). Жаңатас қаласының жалпы миграциялық тартымдылық коэффициенті әр жылдары әр түрлі деңгейде болған және ешқашан «1» - тұрақтылық деңгейінен аспағаны дәлелденді (max - 0,99).

2 сурет. Қаратау және Жаңатас қалаларының миграциялық тартымдылығының жалпы коэффициенті.

Моноқалалардағы көші-қон үрдісінің тұрақты болмауына 2012 жылы қабылданған ҚР Үкіметінің алғашқы «Моноқалаларды дамытудың 2012 - 2020 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы» бағдарламасы мен 2023 жылы қабылданған әр қаланың жеке Даму жоспарларының ықпалы жоғары. Себебі, 2012 жылы қабылданған алғашқы бағдарлама 2014 жылы қаржының жетіспеушілігі және өзектілігін жоғалтуымен жабылып қалған болатын. Эксперттердің пікірінше, жоғарыдағы бағдарламалардың басты мақсаты аймақтарда кәсіпкерлік деңгейін көтеру болғанымен, 2012 жылы болсын, 2023 жылғы жоспарлар болсын, қалалардың инфрақұрылымының сапасын көтеруге бағытталған. Алайда, тұрғындарға сапалы жұмыс орындары болмағандықтан, инфрақұрылымды жақсарту миграциялық үрдісті төмендетуге себеп бола алмайтынына ҚР Ұлттық статистикалық агенттігінің мәліметтері дәлел.

Сонымен қатар, зерттеліп отырған моноқалалардың миграциялық тартымдылығының төмен деңгейіне географиялық факторлардың да әсерін айтуға болады. Мысалы, облыс орталығы Тараз қаласы Қаратау қаласына жақын 65 шақырым жерде, ал Жаңатасқа 170 шақырым қашықтықта орналасқан. Қос қалада географиялық сұр топырақты шөлейтте және республикалық және халықаралық маңызы бар тас

жолдардан алыс орналасқандықтан, облыс халқы арасында тартымдылық деңгейі төмен. Қалалардың экологиялық жағдайы туралы да айта кетер болсақ, онда 2021 жылғы мәлімет бойынша Қаратау қаласының ауа ластану деңгейі 3,2 болса, Жаңатас қаласында – 3,2 мен 1,7 аралығындағы көрсеткіштерді берген, яғни бұл қалалардың ауа тазалығының деңгейі де төмен жағдайда жеткен [9, б.7].

Жаңатас және Қаратау қалаларының 2010 және 2022 жылдар аралығындағы миграциялық үрдісі көрсеткіштерін зерттеу келесі қорытындылар жасауға мүмкіндік береді:

- Қос қала да миграциялық үрдіс коэффициенттерінің теріс көрсеткіштерін бастан кешіріп, халықтың санының табиғи өсуі миграциялық көшу нәтижесінде жоғары нәтижеге жете алмай жатқаны анықталды. Зерттеліп жатқан уақыт аралығында миграциялық жағдайдың екі моноқаланың да өміріне теріс ықпалының жоғарылауы көші-қон үрдісіне әсер етуші факторларды қайта қарау қажеттігін көрсетеді.

- Қалыптасқан миграциялық көрсеткіш пен жалпы миграциялық тартымдылықтың тұрақсыз деңгейіне әлеуметтік-экономикалық және географиялық факторлар да әсер етуі мүмкін.

- Миграциялық процесстер динамикасын терең түсіну және оны басқарудың мақсатты стратегиялық шешімдерін қабылдау үшін статистикалық мәліметтерді нақтылау және кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізу қажет.

- Қаратау және Жаңатас қалаларына географиялық және экономикалық тұрғыдан ұқсас басқа моноқалалардың немесе шетелдік шағын қалалардағы миграциялық мәселелерді шешуге бағытталған үздік мысалдарды талқылап, тәжірибеде қолдануға мүмкіндік алу қажет.

- Моноқалалардың тұрғындарын ұстап қалу мақсатында тек инфрақұрылымды жөндеу жұмыстарымен айналыспау, тұрғындарға қажетті жұмыс орындары мен бәсекеге қабілетті жалақымен, сапалы экологиялық шешімдермен қамтамасыз ету қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Иванова М.В. (2021) Демографический спад как индикатор проблем монопрофильных муниципалитетов. *Население и экономика* 5 (2): 76-91. <https://doi.org/10.3897/porecon.5.e65661>
2. Grigoryev V. P. Problems and Perspectives of Single-Industry Towns in the Far East // *Bulletin of Kemerovo State University. Series: Political, Sociological and Economic sciences.* 2018. no. 4. pp. 61-66. DOI: <https://doi.org/10.21603/2500-3372-2018-4-61-66>
3. Chernova, E & Meshechkin, Vladimir & Glinchikov, K. (2019). Migration Outflow in Monotowns of Kemerovo Region Studied by Methods of Mathematical Modelling: Integrated Approach. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science.* 272. 032154. 10.1088/1755-1315/272/3/032154.
4. Кенжебаева М. Т., Досымова О. Ж. Проблемы моноиндустриальных городов Республики Казахстан: пути их решения //современные проблемы экономики, менеджмента и маркетинга. – С. 72.
5. Жұмағұл Т.Т., Бимендиева Л.А., Шуренов Н.Б., Товма Н.А. Анализ демографических тенденций в моногородах и меры государственной поддержки. *Вестник университета «Туран».* 2023;(2):248-258.
6. Halseth, Greg and Lana Sullivan. “The Bright Lights of the City’: Intra-Regional Migration and the Challenge for Resource-Dependent Towns.” (2016).
7. Қазақстан Республикасы Стратегиялық Жоспарлау және Реформалар Агенттігі Ұлттық Статистика Бюросы. Сілтеме: <https://stat.gov.kz/region/zhambyl/>
8. Прохоров П.Э., Эпштейн Н.Д. Статистический анализ миграционной ситуации и факторов, влияющих на демографическую экспансию России. *Статистика и Экономика.* 2016;(6):9-18.

THE CONCEPTUAL FRAMEWORK OF CRITICAL REFLECTION IN SOCIAL WORK PRACTICE

Kalmykbayeva Aizhan Batyrbekkyzy

Social work, 1st year PhD student
Kazakh National university named after Al-Farabi

Mustafina Aigul Sergeyevna

*PhD in Social work, acting Associate professor
Kazakh National university named after Al-Farabi*

Abstract. This article delves into the conceptual framework of critical reflection within the realm of social work practice. Critical reflection has emerged as a vital tool for social workers, enabling them to engage in a deep analysis of their practice, challenge assumptions, and promote transformative change. By examining the theoretical underpinnings of critical reflection and its application in social work contexts, this article aims to elucidate its significance in enhancing professional practice and fostering social justice. Drawing on various theoretical perspectives and empirical studies, the article highlights the key components of critical reflection, its role in promoting reflexivity and self-awareness among social workers, and its potential impact on client outcomes. Additionally, the article discusses the challenges and opportunities associated with integrating critical reflection into social work education and practice, emphasizing the importance of creating supportive environments that encourage critical thinking and dialogue. Overall, this article contributes to a deeper understanding of critical reflection as a foundational concept in social work, paving the way for further research and development in this critical area.

Keywords: critical reflection, social work practice, conceptual framework, reflexivity, transformative change, social justice.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ КРИТИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ В ПРАКТИКЕ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

Аннотация. В этой статье рассматриваются концептуальные основы критической рефлексии в сфере практики социальной работы. Критическая рефлексия стала жизненно важным инструментом для социальных работников, позволяющим им проводить глубокий анализ своей практики, оспаривать допущения и способствовать преобразующим изменениям. Исследуя теоретические основы критической рефлексии и ее применение в контексте социальной работы, эта статья призвана прояснить ее значение для совершенствования профессиональной практики и укрепления социальной справедливости. Опираясь на различные теоретические точки зрения и эмпирические исследования, в статье освещаются ключевые компоненты критической рефлексии, ее роль в развитии рефлексивности и самосознания среди социальных работников и ее потенциальное влияние на результаты работы с клиентами. Кроме того, в статье обсуждаются проблемы и возможности, связанные с интеграцией критической рефлексии в образование и практику социальной работы, подчеркивается важность создания благоприятной среды, поощряющей критическое мышление и диалог. В целом,

эта статья способствует более глубокому пониманию критической рефлексии как основополагающей концепции в социальной работе, прокладывая путь для дальнейших исследований и разработок в этой важнейшей области.

Ключевые слова: критическая рефлексия, практика социальной работы, концептуальные основы, рефлексивность, трансформационные изменения, социальная справедливость.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ СЫНИ РЕФЛЕКСИЯНЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада әлеуметтік жұмыс практикасы аясындағы сыни рефлексияның тұжырымдамалық негіздері қарастырылған. Сыни рефлексия әлеуметтік қызметкерлер үшін олардың тәжірибесін терең талдауға, болжамдарға қарсы тұруға және трансформациялық өзгерістерге ықпал етуге мүмкіндік беретін маңызды құралға айналды. Сыни рефлексияның теориялық негіздерін және оның әлеуметтік жұмыс контекстінде қолданылуын зерттей отырып, бұл мақала оның кәсіби тәжірибені жетілдірудегі және әлеуметтік әділеттілікті нығайтудағы маңыздылығын түсіндіруге бағытталған. Әртүрлі теориялық перспективалар мен эмпирикалық зерттеулерге сүйене отырып, мақалада сыни рефлексияның негізгі құрамдас бөліктері, оның әлеуметтік қызметкерлер арасында рефлексивтілік пен өзін-өзі тануды дамытудағы рөлі және тұтынушылардың нәтижелеріне ықтимал әсері көрсетілген. Сонымен қатар, мақалада сыни рефлексияны әлеуметтік жұмыс білімі мен практикасына интеграциялауға байланысты қиындықтар мен мүмкіндіктер талқыланып, сыни тұрғыдан ойлау мен диалогты ынталандыратын қолдау ортасын құрудың маңыздылығы атап көрсетілген. Жалпы, бұл мақала сыни рефлексияны әлеуметтік жұмыстағы іргелі ұғым ретінде тереңірек түсінуге ықпал етеді, осы сыни салада одан әрі зерттеулер мен әзірлемелерге жол ашады.

Кілтті сөздер: сыни рефлексия, әлеуметтік жұмыс тәжірибесі, тұжырымдамалық негіз, рефлексивтілік, трансформациялық өзгерістер, әлеуметтік әділеттілік.

Introduction

In the dynamic landscape of social work practice, the pursuit of social justice and empowerment remains paramount. Social workers navigate complex interactions with individuals, families, communities, and systems, seeking to address diverse needs and challenges while advocating for those who are marginalized or oppressed. Amidst this complexity, the concept of critical reflection has emerged as a guiding light, illuminating pathways for deeper understanding, ethical engagement, and transformative change.

Critical reflection transcends mere introspection; it is a systematic process of inquiry and analysis that challenges assumptions, interrogates power dynamics, and explores the underlying ideologies that shape social work practice. Rooted in critical theory and reflective practice, critical reflection empowers social workers to question taken-for-granted norms, critically examine the socio-political contexts in which they operate, and advocate for equitable and just outcomes.

This article sets out to explore the conceptual framework of critical reflection within the realm of social work practice. By delving into its theoretical underpinnings, examining its application in real-world contexts, and considering its implications for professional development and social change, we aim to shed light on the significance of critical reflection as a foundational concept in social work.

Throughout this exploration, we will navigate the intricacies of critical reflection, exploring its key components, its role in promoting reflexivity and self-awareness among social workers, and its potential impact on client outcomes. Drawing on diverse theoretical perspectives and empirical studies, we will endeavor to elucidate the transformative potential

of critical reflection in fostering ethical practice, advocating for social justice, and advancing the well-being of individuals and communities.

As we embark on this journey, we invite readers to join us in reflecting critically on the practice of social work, interrogating assumptions, challenging conventions, and envisioning a more just and equitable future. Together, let us explore the conceptual framework of critical reflection and its profound implications for social work practice in the 21st century.

The Conceptual Framework of Critical Reflection

At its core, critical reflection encompasses a process of deep inquiry and analysis that goes beyond surface-level observations and evaluations. It involves questioning taken-for-granted assumptions, power dynamics, and underlying ideologies that shape social work practice. Drawing on critical theory, particularly the works of scholars such as Paulo Freire and critical social theorists, critical reflection emphasizes the importance of reflexivity, dialogue, and praxis – the integration of theory and practice – in fostering transformative change.

One of the central tenets of critical reflection is its focus on social justice and equity. Social workers engage in critical reflection to identify and challenge oppressive structures and systemic inequalities that perpetuate marginalization and exclusion. By interrogating their own roles and positions of power within these structures, social workers can strive towards more ethical and socially just practice.

The conceptual framework of critical reflection has been articulated and enriched by various scholars across disciplines, contributing to its multidimensional nature and diverse applications. Schön's seminal work on reflective practice laid the foundation for critical reflection in professional contexts. In his influential books "The Reflective Practitioner" and "Educating the Reflective Practitioner," Schön emphasized the importance of reflection-in-action and reflection-on-action for professionals to tackle complex problems and adapt to changing circumstances [1, p.17]. He highlighted the role of tacit knowledge, professional judgment, and dialogue in fostering critical reflection and enhancing professional competence.

Mezirow's theory of transformative learning has been instrumental in understanding the cognitive and emotional dimensions of critical reflection. In his theory, Mezirow outlined the process of perspective transformation, wherein learners critically examine their assumptions, reframe their perspectives, and integrate new insights into their identity and worldview. He emphasized the importance of disorienting dilemmas and critical reflection for fostering transformative learning experiences [2, p. 51].

Brookfield's work on critical thinking and adult education provides practical strategies for engaging in critical reflection. In books such as "Becoming a Critically Reflective Teacher" and "The Skillful Teacher," Brookfield offers frameworks for fostering critical self-reflection, challenging implicit biases, and promoting inclusive dialogue in educational settings [3, p.117]. He emphasizes the role of self-awareness, empathy, and open-mindedness in developing a critical reflective practice.

Hooks' feminist perspective on critical reflection expands the discourse to encompass issues of identity, power, and intersectionality. In her works Hooks advocates for a holistic approach to critical reflection that acknowledges the interconnectedness of personal and social transformation. She emphasizes the need for reflexivity, empathy, and solidarity in challenging systems of oppression and promoting social justice [4, p.125].

Fook and Gardner have contributed significantly to the conceptual framework of critical reflection, particularly within the context of social work practice. Their work emphasizes the importance of critically examining one's assumptions, values, and practice within the socio-political context [5, p.97]. Fook and Gardner's conceptual framework of critical reflection underscores the dynamic and contextually embedded nature of social work practice. By engaging in critical reflection, practitioners can enhance their awareness, effectiveness, and commitment to social justice in their work with individuals, families, and communities.

Lay and McGuire's conceptual framework of critical reflection offers a structured approach for social workers to engage in reflective practice and enhance their professional development. Critical reflection refers to a deliberate and systematic process of self-examination and analysis undertaken by social workers to deepen their understanding of practice experiences, challenge assumptions, and inform future action. It involves a cyclical process of identifying critical incidents, reflecting on personal and professional responses, critically analyzing underlying assumptions and values, integrating theoretical knowledge, and developing action plans for improvement. Through critical reflection, social workers aim to enhance their self-awareness, competence, and effectiveness in working with clients and addressing social issues [6, p. 539].

These scholars have contributed invaluable insights into the conceptual framework of critical reflection, enriching our understanding of its theoretical foundations, practical applications, and transformative potential. By drawing on diverse perspectives and engaging in dialogue across disciplines, we can continue to deepen our appreciation for critical reflection as a fundamental tool for personal, professional, and social change.

Key Components of Critical Reflection

Key components of critical reflection as outlined by different scholars in their respective works encompass various dimensions of inquiry, analysis, and transformative action. Below, I'll highlight key components drawn from the perspectives of different scholars:

1. Donald Schön:

- Reflection-in-action and reflection-on-action: Schön emphasizes the importance of both immediate and retrospective reflection in professional practice. Reflection-in-action occurs in real-time as practitioners navigate complex situations, while reflection-on-action involves looking back on experiences to extract lessons and insights [7, p.27].

2. Jack Mezirow:

- Disorienting dilemmas: Mezirow highlights the importance of experiencing disorienting dilemmas – situations that challenge one's assumptions and beliefs – as catalysts for critical reflection and transformative learning.

- Perspective transformation: Mezirow's theory emphasizes the process of perspective transformation, wherein individuals critically examine their assumptions, revise their perspectives, and integrate new insights into their worldview [8, p.18].

3. Stephen Brookfield:

- Critical incident analysis: Brookfield advocates for analyzing critical incidents – significant events or interactions – as a means of stimulating critical reflection and uncovering implicit biases and assumptions.

- Autobiographical reflection: Brookfield suggests reflecting on personal experiences and biases as a way to deepen self-awareness and challenge preconceived notions [3, p.147].

4. Bell Hooks:

- Intersectional analysis: Hooks advocates for an intersectional approach to critical reflection, which considers the interconnected nature of social identities and power dynamics. Critical reflection, from this perspective, involves examining how intersecting systems of oppression shape individuals' experiences and perspectives.

- Emphasis on lived experience: Hooks emphasizes the importance of centering lived experiences and voices of marginalized individuals in critical reflection, highlighting the need to challenge dominant narratives and amplify diverse perspectives [4, p. 128].

5. Fook and Gardner:

- Critical Reflection as a Cyclical Process: Fook and Gardner view critical reflection as a cyclical process that involves continuous engagement with experience, analysis, and action. This process begins with practitioners reflecting on their experiences, critically examining the underlying assumptions and power dynamics, and then taking action to address identified

issues. Subsequently, practitioners reflect on the outcomes of their actions, leading to further refinement and adaptation of their practice [9, p.145].

- **Engagement with Context:** Fook and Gardner stress the importance of situating critical reflection within the broader socio-political context. They argue that social work practice is inherently shaped by larger structural forces, including power relations, cultural norms, and institutional policies. Therefore, critical reflection must involve an analysis of these contextual factors to understand how they influence practice and perpetuate social inequalities.

- **Identification of Power Dynamics:** Central to Fook and Gardner's framework is the recognition of power dynamics within social work practice. They advocate for a critical examination of the ways in which power operates within practitioner-client relationships, organizational structures, and broader societal systems. By identifying power imbalances and sources of oppression, practitioners can work towards more equitable and empowering interventions.

- **Promotion of Reflexivity:** Fook and Gardner emphasize the importance of reflexivity in critical reflection. Practitioners are encouraged to critically examine their own positionality, biases, and privileges, acknowledging how these factors shape their perceptions and interactions with clients. Reflexivity enables practitioners to engage in more ethical and culturally responsive practice by recognizing and mitigating the impact of their subjectivities.

- **Integration of Theory and Practice:** In their framework, Fook and Gardner highlight the integration of theory and practice as essential to critical reflection. Practitioners are encouraged to draw on diverse theoretical perspectives, such as critical theory, feminist theory, and postcolonial theory, to inform their analysis and understanding of social issues. By grounding their practice in theoretical frameworks, practitioners can develop a more nuanced understanding of social problems and potential interventions [10, p.68].

6. *Lay and McGuire* [6, p. 544]:

- **Identification of Critical Incidents:** Practitioners identify specific incidents or experiences from their practice that prompt reflection. These incidents may involve challenges, ethical dilemmas, or situations where assumptions are challenged.

- **Reflective Inquiry:** Social workers engage in reflective inquiry to explore the critical incident in depth. This involves examining thoughts, feelings, and reactions to the incident, as well as considering broader contextual factors.

- **Critical Analysis of Assumptions and Values:** Practitioners critically analyze their assumptions, biases, and values that may have influenced their actions or perceptions during the incident. This involves questioning taken-for-granted beliefs and considering alternative perspectives.

- **Integration of Theory and Practice:** Lay and McGuire likely emphasize the integration of theoretical knowledge into the reflection process. Practitioners draw on relevant theories, frameworks, and research findings to inform their analysis and deepen their understanding of the critical incident.

- **Development of Action Plans:** Critical reflection culminates in the development of action plans or strategies for future practice. Based on their analysis, practitioners identify areas for improvement and outline specific steps for implementing changes or addressing challenges in their practice.

- **Evaluation and Feedback:** Practitioners assess the effectiveness of their action plans and reflect on their progress towards achieving learning goals. They seek feedback from colleagues, supervisors, or clients to gain different perspectives and refine their approaches to practice.

- **Cyclical Process:** Critical reflection is viewed as a cyclical process that involves ongoing learning and growth. Practitioners engage in continuous reflection, learning from their experiences, refining their practice, and adapting their approaches over time.

These key components offer a multifaceted understanding of critical reflection, encompassing cognitive, emotional, social, and political dimensions. By integrating insights

from diverse scholars, practitioners can cultivate a more nuanced and holistic approach to critical reflection in various contexts.

Application in Social Work Practice:

Rooted in theories of critical pedagogy, reflective practice, and social justice, critical reflection offers social workers a structured approach to examining their assumptions, challenging oppressive structures, and advocating for the rights and empowerment of marginalized individuals and communities. Critical reflection plays an important role in promoting ethical decision-making, enhancing cultural competence, and advancing social justice agendas.

1. Ethical Decision-Making:

- Critical reflection enables social workers to engage in ethical decision-making by interrogating the values, biases, and power dynamics that shape their practice. By critically examining the ethical implications of their actions and decisions, social workers can ensure that their interventions are aligned with principles of social justice, human rights, and client self-determination.

2. Cultural Competence:

- Critical reflection promotes cultural competence by encouraging social workers to critically examine their assumptions and biases about culture, race, ethnicity, and identity. Through reflective practice, social workers can uncover implicit biases, challenge stereotypes, and develop a deeper understanding of the diverse cultural contexts in which they work. This heightened cultural awareness enables social workers to deliver more culturally responsive and relevant services to clients from diverse backgrounds.

3. Social Justice Advocacy:

- Critical reflection serves as a catalyst for social justice advocacy by empowering social workers to challenge oppressive structures and advocate for systemic change. Through critical analysis of social inequalities, power dynamics, and structural barriers, social workers can identify opportunities for advocacy and collective action. By amplifying the voices of marginalized individuals and communities, social workers can work towards dismantling oppressive systems and advancing social justice agendas.

Therefore, social workers may engage in critical reflection:

- When conducting assessments: Social workers critically examine the biases and assumptions that may inform their assessments, striving for cultural competence and sensitivity.

- During case conceptualization: Social workers interrogate the underlying power dynamics and systemic factors that contribute to clients' presenting issues, informing holistic and contextually sensitive interventions.

- In therapeutic interventions: Social workers employ critical reflection to co-create therapeutic alliances with clients, promoting empowerment, and self-determination.

- When advocating for social change: Social workers critically analyze policy and advocacy initiatives, identifying opportunities for systemic change and collective action.

Case Example: Applying Critical Reflection in Child Welfare Practice

In child welfare practice, critical reflection plays a crucial role in promoting ethical decision-making and advocating for the rights and well-being of vulnerable children and families. Consider the case of a social worker involved in a child protection investigation:

- *Reflection-in-action:* As the social worker conducts a home visit and assesses the safety and well-being of a child, they engage in reflection-in-action by critically analyzing the dynamics of the family system, the impact of poverty and intergenerational trauma, and the cultural factors influencing parental behavior.

- *Reflection-on-action:* After completing the home visit, the social worker engages in reflection-on-action by reviewing their interactions, decisions, and interventions. They

critically examine the ethical dilemmas faced during the assessment process and consider alternative approaches to supporting the family while upholding the child's safety and best interests.

- *Social justice advocacy*: Drawing on their critical reflection, the social worker identifies systemic issues contributing to the family's challenges, such as inadequate access to housing, healthcare, and social support services. They collaborate with community partners, advocate for policy changes, and mobilize resources to address these underlying structural barriers and promote the family's well-being.

Thus, application of critical reflection is integral to ethical social work practice, cultural competence, and social justice advocacy. By engaging in critical reflection, social workers can interrogate their assumptions, challenge oppressive structures, and advocate for transformative change. Through ongoing reflection and dialogue, social workers can enhance their effectiveness, resilience, and commitment to promoting the rights and empowerment of marginalized individuals and communities.

Challenges and Opportunities

Critical reflection is a cornerstone of ethical and effective social work practice, yet its implementation is not without challenges. At the same time, it presents numerous opportunities for enhancing professional development, improving client outcomes, and promoting social justice. This section examines both the challenges and opportunities associated with integrating critical reflection into social work practice.

Challenges:

1. **Time Constraints**: Social workers often face heavy caseloads and time pressures, leaving little opportunity for reflective practice. Finding time for critical reflection amidst the demands of daily work can be challenging.

2. **Organizational Culture**: Some organizational cultures may prioritize administrative tasks and immediate outcomes over reflective practice. Social workers may encounter resistance from supervisors or colleagues who fail to recognize the value of critical reflection.

3. **Emotional Labor**: Engaging in critical reflection can be emotionally taxing, as it requires social workers to confront difficult issues, including their own biases, limitations, and failures. This emotional labor may contribute to burnout and compassion fatigue.

4. **Power Dynamics**: Critical reflection may challenge existing power structures within organizations, particularly if it leads to questioning of authority or entrenched practices. Social workers may fear repercussions for speaking out or advocating for change.

Opportunities:

1. **Professional Growth**: Critical reflection provides social workers with opportunities for continuous learning, skill development, and professional growth. Through reflection, social workers can refine their practice, enhance their self-awareness, and deepen their understanding of clients' needs.

2. **Improved Client Outcomes**: By critically examining their practice and interventions, social workers can identify areas for improvement and enhance the quality of services provided to clients. This can lead to better outcomes for individuals, families, and communities.

3. **Ethical Decision-Making**: Critical reflection supports ethical decision-making by enabling social workers to identify and navigate ethical dilemmas in practice. By critically examining the values, principles, and ethical frameworks that guide their work, social workers can make more informed and ethical decisions.

4. **Advocacy and Social Change**: Critical reflection empowers social workers to identify systemic injustices and advocate for social change. By critically analyzing the root causes of social problems and engaging in advocacy efforts, social workers can work towards addressing structural inequalities and promoting social justice.

5. **Peer Support and Collaboration**: Critical reflection can foster a culture of peer support and collaboration within organizations. By engaging in reflective discussions with colleagues,

social workers can share insights, perspectives, and strategies for addressing challenges in practice.

While critical reflection poses challenges in social work practice, its benefits far outweigh the obstacles. By addressing these challenges and embracing the opportunities presented by critical reflection, social workers can enhance their practice, improve client outcomes, and contribute to positive social change. As the profession continues to evolve, critical reflection remains a vital tool for promoting ethical, culturally competent, and socially just social work practice.

However, there are also opportunities for integrating critical reflection into social work education and practice. By incorporating reflective exercises, case studies, and critical discussions into curriculum and professional development programs, educators can cultivate the skills and dispositions necessary for critical practice. Furthermore, fostering communities of practice and mentorship networks can provide social workers with ongoing support and encouragement for engaging in reflective practice.

Conclusion

In conclusion, the exploration of the conceptual framework of critical reflection in social work practice has illuminated its profound significance as a transformative tool for ethical engagement, cultural competence, and social justice advocacy. Rooted in theories of critical pedagogy, reflective practice, and social justice, critical reflection offers social workers a structured approach to interrogating assumptions, challenging oppressive structures, and promoting the rights and empowerment of marginalized individuals and communities.

Throughout this exploration, we have examined key components of critical reflection, drawn from the perspectives of influential scholars such as Donald Schön, Paulo Freire, Jack Mezirow, Stephen Brookfield, Jürgen Habermas, and Bell Hooks. From reflection-in-action to conscientization, disorienting dilemmas, and intersectional analysis, these scholars have contributed invaluable insights into the multifaceted nature of critical reflection and its diverse applications in social work practice.

Moreover, we have identified both challenges and opportunities associated with integrating critical reflection into social work practice. While time constraints, organizational culture, and power dynamics present significant challenges, critical reflection also offers opportunities for professional growth, improved client outcomes, ethical decision-making, advocacy, and collaboration.

As the profession of social work continues to evolve in response to shifting societal dynamics and complex challenges, critical reflection remains essential for ensuring ethical, culturally competent, and socially just practice. By embracing the principles of critical reflection and fostering a culture of reflective inquiry within organizations, social workers can enhance their effectiveness, resilience, and commitment to promoting the rights and well-being of individuals and communities.

Moving forward, it is imperative that social workers continue to engage in critical reflection, both individually and collectively, to navigate the complexities of practice, challenge oppressive structures, and contribute to positive social change. Through ongoing dialogue, collaboration, and advocacy efforts, social workers can harness the transformative potential of critical reflection to address systemic inequalities, advance social justice agendas, and create more just and equitable societies.

References

1. Schön, D. A. (1987). *Educating the Reflective Practitioner: Toward a New Design for Teaching and Learning in the Professions*. Jossey-Bass.
2. Mezirow, J. (1990). *Fostering Critical Reflection in Adulthood: A Guide to Transformative and Emancipatory Learning*. Jossey-Bass.
3. Brookfield, S. D. (2005). *The Power of Critical Theory: Liberating Adult Learning and Teaching*. Jossey-Bass.

4. Hooks, B. (2010). *Teaching Critical Thinking: Practical Wisdom*. Routledge
5. Fook, J., & Gardner, F. (2017). *Critical Reflection in Context: Applications in Health and Social Care*. Routledge.
6. Lay, K., & McGuire, L. (2010). Building a Lens for Critical Reflection and Reflexivity in Social Work Education. *Social Work Education*, 29(5), 539–550. doi:10.1080/02615470903159125
7. Schön, D. A. (1995). Knowing-In-Action: The New Scholarship Requires a New Epistemology. *Change: The Magazine of Higher Learning*, 27(6), 27-34.
8. Mezirow, J. (2009). Transformative learning theory. In J. Mezirow, E. W. Taylor, & Associates (Eds.), *Transformative learning in practice: Insights from community, workplace, and higher education* (pp. 18-31). Jossey-Bass.
9. Fook, J., & Gardner, F. (2018). A Critical Approach to Professional Learning. In S. Billett, C. Harteis, & H. Gruber (Eds.), *International Handbook of Research in Professional and Practice-based Learning* (pp. 907-932). Springer.
10. Fook, J., & Gardner, F. (2013). Critical Reflective Practice. In J. Coles, E. Gray, & A. Smith (Eds.), *The Routledge Handbook of Social Work Practice Research* (pp. 280-290). Routledge.

ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕРДЕГІ ФАРАБИ ТАҒЛЫМЫ

Әлеуметтану, 2 курс докторанты **Тасыбеков А.Е.**
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Әлеуметтік құрылым мен әлеуметтік саясат арақатынасында Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындары» және қала тұрғындарының музыкаға, математикаға сондай-ақ ауру адамдар психологиясымен оны емдеу, оларға қоғамдағы көзқарастық орнын көрсеткен, адам мәселесін зерттеудің жан-жақты ғылыми теориялық мүмкіндіктерін көрсеткен Фараби еңбектерін және оны жалғастырушы теоретиктердің еңбектері кешегі «ақылды билік» мәселесінің бүгінгі таңдағы «ақылды билік» тұжырымдамаларының адам, қоғам, әлеуметтік құрылымдағы деңгейлерге (әлсіздер т.б.) қатыстылығымен өзекті.

Фараби теориясын жалғастырушы, ғалым Дитеричий «соқыр сенім кесапатына қарсы, өзінің тарихын қанмен жазған, рухани бостандық пен гуманизмнің қасиетті заңдарын таптау үшін бар зұлымдығын жасап баққан баққұмар мансапқорлыққа қарсы аянбай күресті» - дейді.

Түйін сөздер: қоғамдық ішкі қазақы діл, жалғыз өмір сүру салты, әлеуметтік келісім, мүмкіндігі шектеулі.

Қазақ қоғамның ішкі қазақы ділі әр кезеңдерде, өзіне тән көрініс тауып, құндылықтарды бағалау деңгейімен, елдік бет-бейнесінде. Ұлы далада қалыптасқан ұлыларымыздың ой парасатын мойындау, ғылым ақиқатының биігі. Қазақ санасына дарыған қасиеттерді ешқандай күштің жоғалта алмауының негізі де сол. Қазақ даласындағы өзіне тән қоғамдық даму ерекшеліктерінің әлеуметтік тұрғысынан, мемлекеттік құрылым мен заңдар жүйесінде ділін, эволюциялық кезеңмен қалыптасқанын Фарабидің терең ділдік көзқарасы арнасында ғылым шекарасын кеңейткенімен айқын.

Қазақ даласынан шыққан Фарабидің ғылым жолы, ақиқат жолының адамзатты адастырмас сүрлеу жолы. Әркез өзекті болғандықтан, үздіксіз зерттеулер қажеттілігінде. Ұлы тұлғаның, ұлы жолына тоқталсақ, Бағдад шаһарында әл-Фараби логиканы Әбу Бишр Матта ибн Юнустан, лингвистикалық ғылымды, грамматика саласының маманы

Әбу Бәкір ибн әс Сирадждан, ал Әли Юхан ибн Хайланнан тәуіптен өнер (медицина) саласынан дәріс алған.

Қыпшақ даласынан шыққан философ, математик, астролог, музыка теориясымен айналысқан. Шығармаларында парсы, араб, үнді, ежелгі және төл түркі мәдениетін бір-біріне ұқсатып, жақындастырып, жинақтаған. Әл-Фараби көпжақты оқымысты-энциклопедист және шығыс рационализмін қалыптастырғандардың бірі болды.

Фараби тіл ғылымының, каллеграфияның, өлең құрастырудың, риториканың ірі теоретигі ретінде танылды. Сауатты жазу, каллиграфия, өлең жазу, риторикадан трактовалар жазды Ұлы идеаны «Философияны меңгерудің қажетті шарттары» деген трактатында анық келтірген [1].

Ғалым мұраларының бізге жетуін төрт кезеңге бөлуге болады:

1.Орта ғасырлардағы араб, парсы және басқа тілдерде жазған ғұламалар арқылы (Өн-Надим, Әл-Бейһақи, Ибн Саид әл-Кифти, Хаджи Халифа, Венике, Камерариус, т.б.);

2.Жаңа дәуір кезеңдеріндегі Батыс Европа және Америка ғалымдары арқылы (Леонардо да Винчи, Спиноза, И.Г.Л.Козегартен, Г.Зутер, Ф.Диетерей, К.Брокельман, Дж.Сартон, М.Штейншнейдер, Д.С.Марголиус, т.б.);

3.ХХ ғасыр, әсіресе Кеңес Одағы шығыстанушы ғалымдары арқылы (В.Бартольд, Е.Э.Бертельс, Б.Ғафуров, С.Н.Григорьян, В.П.Зубов, А.Сагадеев, Ю.Завадовский, түріктер А.Сайылы, Х.Үлкен, т.б.);

4.Қазақстан мен Орта Азия оқымыстылары арқылы (Ә.Марғұлан, А.Машанов, О.Жаутиков, А.Қасымжанов, А.Көбесов, М.Бурабаев, т.б.).

Саяхатшы ретінде ол, Қазақстан мен Орталық Азияның, Таяу Шығыстың, Африка халықтары жөнінде мол мағлұматтарыда жинаған. Отырар, Талас, Шаш, Самархант, Бухара, Хива, Кабул, Бағдат, Дамаск қалаларында болғаны құжат түрінде белгілі.

«Даналықтың маржандары» деген трактаты бірнеше ғасырлар бойы Шығыс университеттерінің оқулық құралы болып келеді. Әл-Фарабидің мұрасын зерттеуге жол ашқан немістің атақты ғалымы Дитерици болды. Ол «соқыр сенім кесапатына қарсы, өзінің тарихын қанмен жазған, рухани бостандық пен гуманизмнің қасиетті заңдарын таптау үшін бар зұлымдығын жасап баққан баққұмар мансапқорлыққа қарсы аянбай күресті» -дейді [2].

Әбу Насыр әл-Фараби барлық зерттеу жұмыстарының негізі адамды мәселесіне арналған. Адамның - білім, таным, дүниесіндегі Ақиқатты іздеу мәселелері болды. «Қайырымды қала тұрғындары» еңбегінде адамның бақытты өмірінің қоғамдағы мінез-құлық пен басшыға қатыстылығындағы, адам әрекеттерінің мүмкіндіктерін көрсеткісі келген.

Евразиялық кеңістікте біздің дәуіріміздің 1 мыңжылдығының орта шенінде түркі дүниесі пайда болды десек, Ұлы дала төсінде жаңа кезеңнің басталғаны.

Ал, ислам әлемі, VII ғ. ортасынан бастап Орталық Азия мен Қазақстанның жартысына жуығына Араб халифаты өзінің зор ықпалын өткізуімен белгілі. IX-XII ғғ. халифат мәдениеті сол кездегі еуропалықтан әлдеқайда жоғары дәрежеде болды. Қандай да бір ғылымдардың дамуында, Фараби, Бируни, Ибн Сина және көптеген басқа да ойшылдардың тек халифаттың ғана емес, бүкіл адамзат мәдениеті мен ғылымына аса ірі үлес қосуымен құнды.

Фарабидің ғылыми көзқарастарының қалыптасуында бұл әлемдердің маңызы зор болды. Түркілік құндылықтар нәрінен бастау алған, дүниетанымның шыңы философия ғылымының теориялық негізін қалыптастыруда әлемдік, яғни батыс пен шығыстық ортақ ұстанымдарға әкелді[3].

Белгілі философ Ибн Баджа (XI ғ. аяғы - 1138ж.) әл-Фарабидің бірсыпыра идеяларын дамытты. Оның индивидтің мінезін кемелдендіруі мен бақытқа жету жолдары баяндалған «Жалғыз өмір сүру салты туралы» атты басты еңбегі әл-Фарабидің әсерімен жазылған [3].

Әл-Фараби философиясы мен логикасы Ибн Туфейльге де (1110-1185) әсер етті, «Хай және Якзан ұлы туралы роман» деген еңбегінде ғылыми ойдың дамуына әсерін көрсетеді.

Әл-Фараби есімі көптеген еуропа елдеріне ертеден танымал болып, XII-XIIIғғ. өзінде-ақ оның философиялық трактаттары ежелгі еврей және латын тілдеріне аударылды. Бірақ әл-Фараби мұрасын жүйелі әрі нақты зерттеу оның трактаттарының мәтіні мен аудармаларын басып шығарумен қатар зерттеу жұмыстары XVIII-XIX ғасырларда орын алды.

Ғылымның әр алуан бағытпен дамуында Әл-Фарабидің еңбектері негізінде зерттелуі:

1-кесте. Әл-Фараби ғылымын ғалымдардың бағалай, дамытып зерттеуі

	Ғалымдардың аты жөні	Әл-Фарабидің ғылыми бағыттары
1	А.Гумбольдт	Әл-Фарабиді, «Жаратылыстану ғылымының жаратушысы» -деп бағалады.
2	Ибн Баджа (XI ғ. аяғы - 1138ж.)	Фараби, «индивидтің мінезін кемелдендіруі мен бақытқа жету жолдарын көрсетуші».
3	Ибн Туфейльге де (1110-1185)	«Фарабидің философиясы мен логикасы ғылыми ойдың дамуына жол ашты» -дейді
4	Бенедикт Спиноза Нидерландық философ-рационалист	Мемлекетті басқарудың формасы мен функциясын дамытты
5	Ж.Ж.Руссоның	«Әлеуметтік келісім» идеясында
6	Николаус, Шеллинг, Бергсон, Штейнер,	«білім-интуицияға негізделген» негізін
7	Николаус, Лейбниц, Спенсер	Микрокосмос және макроадамдар әлемін
8	Иммануил Кант Неміс классикалық философиясының негізін қалаушысы.	Зердеге негізделген этикалық жүйесін

2-кесте. Әл-Фарабидің ғылыми бағыттарының даму тарихы

	Фарабидің ғылыми бағыттары	Зерттеп, дамытушы ғалымдар
1	XIX ғ. екінші жартысында рухани мәдениетін	Неміс ғалымы М.Штейншнейдер
2	1890 ж. сегіз философиялық трактаты негізін	Лондондық Фридрих Детриций
3	Неміс және ағылшын тілдерінде жарық көрген «Ислам философиясының тарихы» еңбегін	Голландық ғалым Де Бур
4	Ортағасырлық араб философиясын	Француз ғалымдары, И.Форгет, С.Дугат, Л.Лутхер, С.Мунк, Э.Ренан, И.Финнеген
5	«Аверроэс и авероизм» еңбегінде	Э.Ренан

6	Музыкаға қатысты «Китаб әл-мусика әл-кабир» («Музыканың үлкен кітабы»)	Француз шығыстанушысы Р.Эрланже (1930-1935жж.)
7	XXғ.басында шығыстың рухани мәдениетін	Шығыстанушы ғалымдар, А.Мец, Л.Массиньон, Р.Блашэр, А.Массэ, Ф.Габриели, Э.фон Грюнбаум, Ф.Коплстон
8	Әл-Фараби бағытындағы шығыстанушы-философтар	Ресейлік: И.Крачковский, Е.Бертельс, В.Бартольд.

Әл-Фараби есімі көптеген еуропа елдеріне ертеден танымал болып, XII-XIIIғғ. өзінде-ақ оның философиялық трактаттары ежелгі еврей және латын тілдеріне аударылды. Бірақ әл-Фараби мұрасын жүйелі әрі нақты зерттеу оның трактаттарының мәтіні мен аудармаларын басып шығарумен қатар зерттеу жұмыстары шыға бастаған XVIII-XIXғғ. ортасында шыға бастады. Ортағасырлық Еуропа классикалық ежелгі грек философиясымен көп жағдайда әл-Фараби еңбектері арқылы танысты. Тек XIIғ. кезінде оның «Ғылымдар классификасы» деген еңбегі латын тіліне екі рет аударылды. «Альфарабиуса» - «Сананың мәні туралы», «Сұрақтар негізі» және Аристотельдің «Физика» т.б.

«Қайырымды қала тұрғындары» еңбегінде бақытты өмірдегі қарым-қатынаста мүмкіндігі шектеулі жандар, ауру тағы басқа қамқорлық қажеттіліктегі топтарға да қатысты адам факторы деп аталып жатқан мәселелерге мән берілген болатын. Адам мәселесін көтеру көзқарастарының ғылыми негіздері қалыптасуының әлеуметтік мәндерімен байланысты.

Сондықтан да араб тілді ортағасырлық философия көнегректік философияның алғашқы мұрасы ретінде шығармашылық жағынан дамытылып, жаңа деңгейлерге көтерілді. Әл-Фараби Шығыс пен Еуропа мәдениеттерін байланыстырушы «көпірге» айналды.

Фараби еңбектері Европалық Ренессанстың өрлеуіне үлкен ықпал етті.

Белгілі қазақстандық фарабитанушы-ғалым А.Х.Қасымжанов: «Әл-Фарабидің түрлі мәдени дәстүрлерді сіңіруі, еуропацентризм мен азияцентризмді жоққа шығарады, түрлі мәдениеттердің дамуында тек аналогия ғана орын алмайды, сонымен қоса бір-бірін қамту, ықпал ету, қабылдау, күрес т.б. орын алады. Байланыстар тек көп жақты ғана болып қоймай, ең бастысы олар бір-біріне ықпал етіп, толықтыра түсті»[4].

Оның бір айғағы, Европаны Рим бодандығынан азат еткен Еділ патша болды. Түркі халықтарының басын біріктірген қағандарына «Ел ханы» деген атауға ие болуы, Фараби жалпы адамзаттық пен елдік дүниелердің қасиетін дәріптеу деңгейлі ортадан шыққан өкілі екенінің көрінісі ретінде, ғылыми бағыттарында көрініп тұр. Ол оның заңдылықтарын ашып, ғылыми ортақ әдістерін зерттеуге көңіл бөледі.

Әл-Фараби философия саласында грек ойшылы Аристотельдің «Категориялар», «Метафизика», «Герменевтика», «Риторика», «Поэтика», бірінші және екінші «Аналитика», «Топикасы» және т.б көптеген еңбектеріне түсініктемелер жазды. Логикалық трактаттар Әбу-Насыр әл-Фарабидің логика мәселелеріне арналған шығармаларының атауы. Әл-Фараби еңбектерінде логика «мантық» (араб - «тіл», «сөз») деген атаумен белгілі және ол екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде логиканың жалпы заңдары - «силлогистик» пайымдаулар мен оның негізгі элементтері жөнінде сөз болады. Екінші бөлім бес өнерді қамтиды, олар: аподейктика; диалектика; софистика; риторика; поэтика.

Фараби Аристотельдің әлеуметтік-қоғамдық идеяларын дамыта отырып, өз тарапынан да «Кемеңгерлік меруерті», «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы», «Мәселелердің түп мазмұны», «Ғалымдардың шығуы», «Бақытқа жету», «Азаматтық

саясат», «Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері» сияқты көптеген сындарлы философиялық еңбектер жазған [5]. Фараби бұл еңбектерде дүние, қоғам, мемлекет, адамдардың қатынастары туралы заманнан озық тұрған пікірлер, пайымдаулар айтады.

Әл-Фараби шығармашылығы, оның ішінде саяси-әлеуметтік философиясы Платон, Аристотель, Конфуций сияқты ірі ойшылдардың концепциялары негізінде құрылған.

Араб аристотелизмінің негізін салушылар қатарына әл-Кинди, Фараби, Ибн Сина, т.б. жатады. Діни ұстанымда жалпы VIII ғасырдың бас кезінде пайда болған мутакаллимдер қуатталды. Ал, Аристотель, табиғат өз заңдылығымен құдайға тәуелсіз даму жолына түскен деген идеяны қуаттағанын білеміз. Бұл, мутакаллимдердің «жақсылық та құдайдан, жамандықта құдайдан» деген қағидасына мүлдем қайшы еді. Ал, Фараби ақиқат біреу-ақ, бірақ оған әр жақтан, әртүрлі деңгейден қарауға болады, сондықтан оған қортынды жасау мүмкіндігін қарастырады [6]. Аристотельдің философиясын меңгеруге қажетті болатын қажетті тоғыз шарт жайлы пікірін ортаға салады. Аристотель сияқты Фараби де қоғам туралы, «адам міндетті түрде адал ниетті болуы керек», деп есептейді. Фарабидің «Азаматтық саясат» еңбегінде қоғамды талдауды қаладан, ал «Нақыл сөздерде» отбасынан іздеу керектігін айтады.

Саясаттануға байланысты «Қайырымды қала тұрғындары көзқарастары туралы», «Бақытқа жету жолдары», «Саясат туралы» деген еңбектері Аристотель сияқты, негізгі мәселе қоғам және ондағы адам өмірінің мәніне қатыстылығы, яғни адами құндылықтарды бағалайтын билікті дәріптейді.

«Бақыт - әрбір адам ұмтылатын ұлы мақсат» екендігін атап көрсеткен әл-Фараби бақытқа білім мен игілік нәтижесінде ғана жетуге болады, ал ондай мүмкіндік қайырымды қала тұрғындарында көбірек болатындығын дәлелдейді. Әл-Фараби басқаруды қайырлы және қайырсыз деп екіге бөлді. Қайырлы, білімді, мәдениетті басқару халықты бақытқа бастайды, олардың іс-әрекетін, ерік-қасиетін осы жолға бағыттайды. Ол үшін басқару заң күшіне, игі тәжірибеге негізделуі тиіс. Ал қайырымсыз, надан басқаруда теріс әрекеттер мен жаман қасиеттер бой алады. Ол надан адам басқарған, озбырлыққа сүйенген, қайырымсыз, қатал мемлекеттік тәртіпті өткір сынайды. Ол мінсіз мемлекетті уағыздайды.

Әл-Фараби былай деген: *«Діни сенімдері кейбір ескі теріс көзқарастарға негізделген реттерде қала надан немесе адасқан қала болып шығады»* - дейді.

«Бақытқа жету» еңбегінде ол «бақыт дегеніміз игіліктердің ішіндегі ең қадірлісі, ең үлкені және ең жетілгені» деп атап көрсетеді және әр адамның оған толық құқығы бар дейді. Ал ондай құқыққа ие болуға қайырымды қала тұрғындарының ғана мүмкіндігі бар, сондықтан да қайырымды билеушілер билеген қала тұрғындары ғана бақытқа жете алатындығын айтады.

Әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы» трактатында қала тұрғындарын бес топқа бөледі [7]. Оның ойынша, «қайырымды қала бес түрлі адамдар тобынан құралады: ең құрметті адамдардан, шешендерден, өлшеушілерден, жауынгерлерден және «байлардан»». Әл-Фараби ең құрметті адамдарға ақылдыларды, пайымдағыш адамдарды, маңызды істерде беделге ие болғандарды жатқызады. Екінші топтағы шешендерге - діни қызметкерлерді, ақындарды, музыканттарды, хатшыларды сол сияқты шығармашылық жұмыспен айналысатындарды, ал өлшеушілерге-есепшілерді, дәрігерлерді, астрологтарды, математиканы оқытушыларды қосады. Әл-Фараби бойынша, байлар дегеніміз - қалада байлық табатындар, егіншілер, мал өсірушілер, саудагерлер, қолөнершілер.

Әл-Фараби қайырымды қала басшысында алты түрлі қасиет болу керек деп есептейді. Олар: даналық, асқан пайымдылық, сенімділік, ойлау қабілетінің жоғары болуы, соғыс өнерін жетік білуі, денсаулығының мықты болуы. «Осының бәрін өз бойында ұштастыратын адам барлық уақытта кімге еліктеу керек екенін, кімнің айтқан

сөзі мен ақылына құлақ қою керек екенін көрсететін үлгі болады. Мұндай адам мемлекетті өзінің қалауынша басқара алады» .

«Әрбір отбасын қоғамның кішкене бөлшегі ретінде қарастырған әл-Фараби оның өзінің жеке мақсаты болады, бірақ бұл мақсат қала белгілейтін ортақ мақсатқа қызмет етуі тиіс, яғни адамдар өзінің жеке мүдделерін қоғам мүдделеріне бағындыруы керек дегенді айтады.

Білімді болу деген - жаңалық ашуға қабілетті болу. Білім қуған жанның ойы күнделікті күйбеңнен көп алыста жатады. Шын білім - ақиқат, анық білім. Мінез - жанның айнасы. Адамның басына қонған бақыттың тұрақты болуы жақсы мінез-құлыққа байланысты. Тәрбиелеу дегеніміз - адамның бойына білімге негізделген этикалық құндылықтар мен өнер қуатын дарыту. Адамды қадірлейтін, өзінің төл құндылықтарын дәріптейтін, сақтай алатын, кейінгі ұрпаққа ділді, адамды, табиғатты құрметтеуді үйрете білетін, құндылықтарын табыстай алатын ел ғана қайырымды мемлекетті құра алады.

Адам тәрбиенің құлы болуға жетпей, әлі күнге табиғаттың құлы болып жүргендігі. Одан құтылу жолы. Анық ақылға билетіп, жалпы жұрт жақсы тәрбиелі болғанда құтылмақ, дейді. Адамшылықтың тарихына көз жүгіртсек данышпандардың пікір сөзінде, тәрбиенің бұзуы да, түзілуіде мүмкін [8].

Әл-Фараби идеяларынан түсінетініміз-мемлекет халықтың, жеке адамның рухани болмысының толыққандылығымен, тереңдігімен нығаяды.

Қазақ философиясында «жалған дүние» деген ұғым бар. Бұның мағынасы адам өмірінің мәні де, сәні де жиған дүниесі емес, ұрпаққа, елге жасаған ісімен өлшенеді дегенді білдіреді. Сол сияқты әл-Фараби философиясында зерделенген қайырымдылық, ізгілік мәселелері - адамзат баласының ортақ, оның табиғатының мәнін ашатын, адамның тұлғалық қасиеттерін тарих қатпарынан аршып алатын құндылық [9].

Әл-Фараби - орта ғасыр мен жаңа заманның, Шығыс пен Батыс мәдениетінің ортасында, екі уақыттың, екі аймақтың ерекшеліктерін, ілімін зерттеп, адамзат өркениетінің болашағын тереңнен тани білген ойшыл.

Араб философиясында Фарабиге дейін бірнеше ағымдар мен кезеңдер болды.

Араб аристотелизмінің негізін салушылар қатарына әл-Кинди, Фараби, Ибн Сина т.б. жатады. Алайда философия тарихшыларының басым көпшілігінің ұйғарымы, мұсылман шығысындағы ілгерішіл қоғамның саяси-ой пікірінің нағыз көшбасшысы Фараби болды. Фараби жаратушыны мойындай отырып, адам әрекетін жоғары қояды. Фараби ақиқат біреу-ақ оған әр жақтан, әртүрлі деңгейден қарауға болады, сондықтан ол туралы түрліше балама қортындылар жасау мүмкін деп санайды.

Ұлы даладан шыққан, түркілік әлем рухты Фараби батыс пен шығыстың ғылымын терең меңгеріп, талдап, адамзат баласының дүниетанымдық және әрекеттік болмысындағы ортақ қажеттіліктеріне жауап беретін ғылыми бағыттарды қалыптастыруда Аристотельден кейінгі «екінші ұстаз». Әділетті қоғамнан шыққан Фарабидің әділетті қоғамын құру, ұрпақтарының ұлы мақсаты бола бермек.

Қорытынды

Қорыта келе, Аристотельдің саясат туралы еңбегінің негізгі мәселесі әлеуметтік құрылым жүйесіне тәуелділігі Батыс пен Шығыс ғылымының ортақ мүмкіндіктерінен бірнеше салалар қалыптасып, өмір сүруші адамдардың теңдігі мен бостандығына, Фараби сөзімен айтқанда, әр адамның «Бақытқа жету» жолдарын зерттеудің жаңа кезеңдерімен жалғасын тауып келеді.

Пайдалынған әдебиеттер тізімі:

- 1.Шолақова Р. Әл-Фараби – Шығыстың ғұлама ғалымы // Қазақ тарихы. 2012. №5 (116).- 32.33б.
- 2.Тарих адамзат ақыл-ойының қазынасы: Он томдық. –Астана:«Фолиант» , 2005. Т.3 . Ортағасырлық тарихи ой. 2005. 512б.

- 3.Бурабаев М. Ғылым тарихындағы әл-Фараби // Фарабитану: Жиырма томдық.- 16-т. – Астана. -87.88 б
 - 4.Гутенбергер Б. Теория демократии (словарь политических понятий) // Полис. -1991. №4. С. -39-45
 - 5.Орынбеков М., Алтаев Ж. Әл-Фараби философиясы // Қазақ даласының ойшылдары (IX-XIIғғ.). –Алматы: Ғылым. 1995.-160 б.
 - 6.Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерлері. –Алматы: Раритет. 2011. -432 б.
 - 7.Дербісалиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары (тарихи-филологиялық зерттеу). – Алматы: Рауан. 1995.-12 б.
 - 8.Алтаев Ж. Әмбебап әл-Фараби. – “Ақиқат” журналы, 1994, желтоқсан, 74-78 беттер.
- Әбу Насыр Әл-Фараби. «Қайырымды қала» - Алматы, RS: Халықаралық Абай клубы, 2015. – 284 б.

ДІНДАРЛЫҚ ДЕҢГЕЙІНІҢ ӨМІРГЕ ҚАНАҒАТТАНУ ДЕҢГЕЙІНЕ ӘСЕРІН ҚАЗАҚСТАН БОЙЫНША ТАЛДАУ (WORLD VALUES SURVEY ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

«Әлеуметтану» білім беру бағдарламасы бойынша PhD 2 курс **Саймасаева А.А.**

Отандық ғылыми кеңесші: әлеум.ғ.д., профессор Абдирайымова Г.С.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Аңдатпа

Мақала Қазақстандағы діндарлық деңгейі мен өз өміріне қанағаттанушылық деңгейі арасындағы қатынасты зерттеуге негізделген. Бұл жұмыста Дүниежүзілік Құндылықтар Сауалнамасының (World Values Survey) Қазақстан бойынша соңғы толқынының деректері пайланылды. Автор зерттеу негізіне діндарлық деңгейі пен өз өміріне қанағаттанушылық деңгейінің бірнеше маңызды көрсеткіштері арасындағы байланысты анықтау мақсатында деректерді статистикалық әдістермен талдау жүргізді. Зерттеудің басты мақсаты- діндарлық деңгейі мен өз өміріне қанағаттанушылық деңгейі арасындағы байланысты зерттеу және оның ықпалын бағалау. Зерттеу барысында Қазақстандағы діни сенімдердің өз өміріне қанағаттанушылық деңгейіне оң әсер ететінін және діни ұстанымдары жоғары адамдардың діни ұстанымдары төменірек адамдарға қарағанда өз өміріне қанағаттанушылық деңгейі жоғары екендігі анықталды. Сондай-ақ, зерттеу нәтижесінде діндарлық деңгейі мен өз өміріне қанағаттанушылық деңгейі арасындағы оң қатынастың ерлерге қарағанда әйелдер арасында маңыздылыққа ие екендігі анықталды. Талдау жүргізу үшін R Desktop бағдарламасы қолданылды. Зерттеу діндарлық деңгейі мен өз өміріне қанағаттанушылық көрсеткіші арасындағы күрделі қатынасты түсінудің маңыздылығын атап өте отыра, әртүрлі және жылдам өзгеріс барысындағы қоғамда жеке адамның өз өміріне қанағаттанушылық деңгейіне үлес қосатын факторлардың алуантүрлілігі қарастырылды.

Кілт сөздер: *дін, сәйкестілік, дін әлеуметтануы, құндылықтар, өмірге қанағаттану деңгейі, әлемдік құндылықтар сауалнамасы.*

Кіріспе

Соңғы жылдары бақыт пен өз өміріне қанағаттануын зерттеу бойынша әлеуметтану, психология, экономика және денсаулық сақтауды қоса алғанда, әртүрлі пәндердегі ғалымдардың назарын аударды. Субъективті әл-ауқатқа әсер ететін көптеген факторлардың ішінде діндарлық деңгейі жеке адамдардың өз өмірі мен қоғамдық келісім туралы түсініктерін қалыптастыратын көрнекті, бірақ күрделі анықтауыштардың бірі

болып табылады. Қазақстан 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері діни әртүрліліктің, экономикалық өзгерістердің және саяси өзгерістердің үйлесімімен сипатталатын бірегей әлеуметтік-мәдени өзгерістермен сипатталады. Зерттеу әлем бойынша жеке тұлғалардың құндылықтары, сенімдері мен құндылықтары туралы жан-жақты түсінік беретін Дүниежүзілік Құндылықтар Сауалнамасының (World Values Survey) деректеріне негізделген. Діни наным-сенімдерді, әдет-ғұрыптарды және діни институттарға қатыстылықты қамтитын діндарлық ұзақ уақыт бойы адам тәжірибесінің негізгі аспектісі болып саналды, бұл адамдардың өз өмірінің мағыналылығы мен алдыға ұмтылатын мақсаттарын қалыптастыруға, ал ол өз кезегінде өз өміріне қанағаттану деңгейіне әсерін тигізеді. Көптеген зерттеулер діндарлық деңгейі мен өмірге қанағаттану арасындағы байланысты зерттеп, осы бірлестіктің күрделі сипатын көрсететін тұжырымдар берді. Кейбір зерттеулер діндарлық пен субъективті әл-ауқат арасындағы оң корреляцияны ұсынса, басқалары мәдени, әлеуметтік және экономикалық факторлармен қалыптасқан нәзік өзара әрекеттесулерді көрсетеді.

Қазақстандағы әртүрлі діни көріністер, оның ішінде Ислам, Христиан және басқа да діни дәстүрлер қамтылған жағдайда, діни сенімдер мен өз өміріне қанағаттану арасындағы өзара әрекеттестікті түсіну маңызды болып табылады. Бұл зерттеу әдебиеттегі осы олқылықты қамтуға тырысады, ол үшін діни сенімділік, таңдау еркіндігі, саяси еркіндік, қаржылық қанағаттану, отбасы табысы және әлеуметтік қатысу сияқты маңызды өмірдегі қанағаттану көрсеткіштеріне салыстырмалы талдау жүргізілді. Осы факторлардың әртүрлі діндарлық деңгейімен қиылысуын зерттеу арқылы, біз Қазақстандағы жеке әл-ауқатты қалыптастыратын күрделі динамикаларды ашып көрсетуге тырысады. Бұл мақала арқылы автор қазіргі Қазақстандықтардың өз өміріне қанағаттанушылық деңгейіне діндарлық деңгейінің өзара әрекеттестігін тереңірек түсінуге бағытталған. Бұл тұрғыда діндарлық пен оның өмірге қанағаттануға ықпалын зерттеуде маңызы зор. Дін тек рухани басшылық пен моральдық құндылықтардың қайнар көзі ретінде ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірдің әртүрлі аспектілеріне, соның ішінде отбасылық динамикаға, әлеуметтік өзара әрекеттесуге және саяси байланыстарға әсер ететін әлеуметтік-мәдени тірек ретінде де қызмет етеді. Діндарлық пен өмірге қанағаттану арасындағы байланысты түсіну қазіргі Қазақстандағы жеке әл-ауқат пен қоғамның біртұтастығының күрделілігін түсіндіру үшін өте маңызды.

Діни сенімділік, оның ішінде діни сенімдер, тәжірибелер және байланыстар, өмірдегі қанағаттануды зерттеуде қызығушылық тудырған тақырып болып табылады. Қолданыстағы әдебиеттер діндарлық пен өмірге қанағаттану арасындағы оң корреляцияны болжайды, яғни діндарлық көрсеткіштері жоғары адамдар арасындағы субъективті әл-ауқаттың жоғары деңгейі туралы хабарлайды. Бұл ассоциация бірнеше факторларға, соның ішінде діни бірлестіктердегі әлеуметтік қолдауға, сенімге негізделген күресу механизмдеріне және діни ілімдерден туындайтын мақсат сезіміне байланысты (Diener & Diener, 2008) [1, б. 170]. Inglehart et al. (2008) таңдау еркіндігі, саяси еркіндік және өмірге қанағаттану арасындағы берік оң қарым-қатынасты көрсетеді [7, б. 271]. Саяси еркіндігі жоғары және адам құқықтарын құрметтейтін мемлекеттер арасында өз азаматтарының өміріне қанағаттанудың жоғары деңгейін көрсетеді (Inglehart et al., 2008). Сонымен қатар, өз өмірін көбірек бақылауға және таңдау еркіндігіне ие деп санайтын адамдар арасында өз өміріне қанағаттанушылық деңгейі жоғары екендігі сипатталады. Табыстың өзі бақытқа кепілдік бермесе де, бұл материалдық әл-ауқаттың маңызды детерминанты болып табылады. Зерттеулер табыстың жоғары деңгейі мен өмірге қанағаттану арасындағы оң корреляцияны көрсетті, бұл көрсеткіш белгілі бір шекті деңгейге дейін байқалады, одан әрі бұл бағыттағы көрсеткіш деңгейі тұрақтылық сипатына ие болады (Lyubomirsky et al., 2005) [11, б. 826].

Өмірге қанағаттану-бұл жеке адамдардың өмірінің әртүрлі өлшемдерін қамтитын жалпы әл-ауқаттың шешуші аспектісі. Бұл әдебиеттерге шолу діндарлық, таңдау еркіндігі, саяси еркіндік, қаржылық қанағаттану, отбасылық табыс және әлеуметтік

катысу сияқты негізгі көрсеткіштерге назар аудара отырып, өмірге қанағаттанудың көп қырлы детерминанттарын зерттеуге бағытталған. Қолданыстағы және соңғы ғылыми әдебиеттерді қарастыра отырып, бұл шолу субъективті әл-ауқатты қалыптастырудағы осы факторлардың күрделі өзара әрекеттесуі туралы түсінік беруге тырысады. Діни наным-сенімдерді, әдет-ғұрыптарды және діни дәстүрге қатыстылықты қамтитын діндарлық ежелден өз өміріне деген қанағаттанумен сипатталады. Көптеген зерттеулер діндарлық пен субъективті әл-ауқат арасындағы оң корреляцияны көрсетті. Діндарлық деңгейі жоғары адамдар көбінесе діни қауымдастықтардағы әлеуметтік қолдау желілері, сеніммен қамтамасыз етілген күресу механизмдері және діни ілімдерден туындайтын мақсат сезімі сияқты ықпалдарға байланысты өмірге қанағаттанудың жоғары деңгейі болатындығын анықтайды (Lim & Putnam, 2010; Scheitle & Adamczyk, 2010). Таңдау еркіндігі мен саяси еркіндік жеке автономияның негізі болып табылады және өмірге қанағаттанумен тығыз байланысты. Зерттеулер көрсеткендей, саяси еркіндігі жоғары және адам құқық жоғары деңгейдегі қоғамдарда өз азаматтарының өміріне қанағаттану деңгейінің жоғары болуы бейім. Сонымен қатар, өз өмірінде таңдау еркіндігіне ие адамдар арасында субъективті әл-ауқаттың жоғары деңгейі болатындығы да анықталған (Inglehart & Welzel, 2005; Oishi & Schimmack, 2010) [12, б. 983].

Қаржылық қанағаттану отбасының табысымен бірге өмірге қанағаттануды анықтауда маңызды рөл атқарады. Табыстың өзі бақытқа кепілдік бермесе де, көптеген зерттеулер табыстың жоғары деңгейі мен белгілі бір шекті деңгейге дейін өмірге қанағаттану арасындағы оң корреляцияны көрсетті. Табыстың өз қажеттіліктері мен тілектерін қамтамасыз етуде жалпы өз өміріне қанағаттанудың маңызды анықтауыштарының бірі болып табылады (Diener & Oishi, 2000; Easterlin, 2001) [2, б. 200]. Әлеуметтік қатысу, оның ішінде қоғамдық жұмыстарға, әлеуметтік бірлестіктерге және тұлғааралық қатынастарға қатысу өз өміріне қанағаттанумен тығыз байланысты. Қоғамдық жұмыстармен белсенді айналысатын адамдар субъективті әл-ауқаттың жоғары деңгейі туралы хабарлауға бейім. Әлеуметтік байланыстар эмоционалды қолдауды, өзінің ортаға тиесілілік сезімін және мағыналы өзара әрекеттесу мүмкіндіктерін қамтамасыз етеді, аталмыш көрсеткіштер жалпы өз өміріне қанағаттануына оң ықпал етеді (Helliwell & Putnam, 2004; Kahneman & Krueger, 2006) [4, б. 1437]. Өмірге қанағаттануды зерттеудегі соңғы оқиғалар одан әрі зерттеуді қажет ететін бірнеше жаңа тенденцияларды анықтады. Оларға цифрлық байланыс пен әлеуметтік медианы пайдаланудың субъективті әл-ауқатқа әсері, бақыт туралы түсініктерді қалыптастырудағы мәдени факторлардың рөлі және экологиялық тұрақтылықтың жалпы өмірге қанағаттануға әсері жатады. Болашақ зерттеулер олардың жеке және қоғамдық әл-ауқатқа әсерін тереңірек түсіну үшін осы өлшемдерді зерттеуді жалғастыруы керек.

Зерттеу әдіснамасы

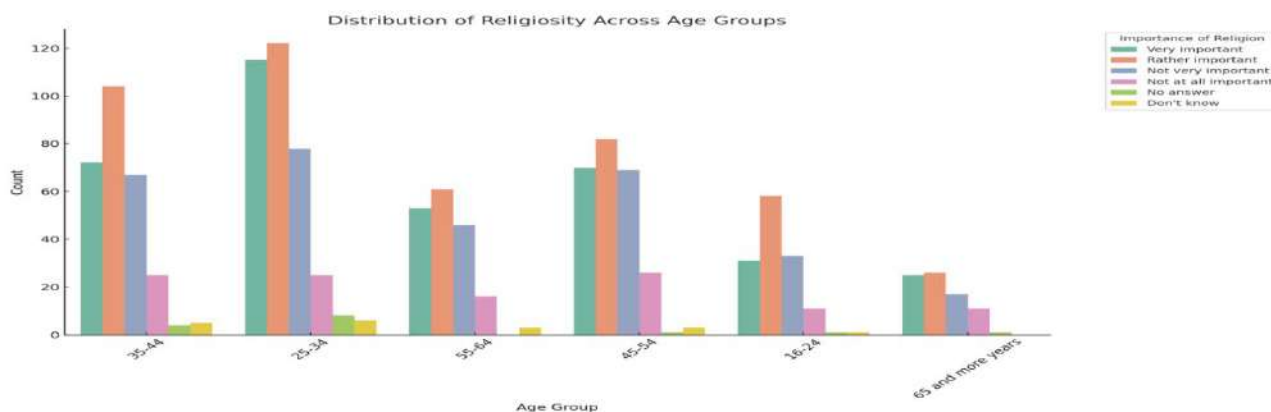
Бұл талдауда пайдаланылатын деректер жиыны әлемдегі ең ауқымды әлеуметтік ғылымдарды зерттеу бағдарламасы және зерттеу инфрақұрылымы болып табылатын Дүниежүзілік Құндылықтар Сауалнамасының (World Values Survey) деректерінен алынған. Бұл зерттеуде діндарлық деңгейінің Қазақстандағы өмірге қанағаттанушылыққа әсерін зерттеу үшін сандық салыстырмалы талдау әдісі қолданылды.

Зерттеу талдаулары R Desktop бағдарламасында жасалды. Талданған айнымалылар келесідей: (1) өмірге қанағаттану: бұл айнымалы жеке тұлғалардың олардың жалпы әл-ауқаты мен өмірге қанағаттануын субъективті бағалауын білдіреді. Ол Дүниежүзілік Құндылықтарды Зерттеу сауалнамасына енгізілген өмірге қанағаттанудың стандартталған шкаласы арқылы өлшенеді; (2) діндарлық деңгейі: бұл айнымалы респонденттер арасындағы діндарлық дәрежесін бағалайды, діни сенімдер, әдет-ғұрыптар және тиесілілік сияқты аспектілерді қамтиды; (3) таңдау еркіндігі: бұл айнымалы жеке тұлғалардың жеке, әлеуметтік және экономикалық шешімдерді қоса

алғанда, өз өмірінде таңдау жасау еркіндігін өлшейді; (4) қаржылық қанағаттану: бұл айнымалы жеке тұлғалардың ағымдағы қаржылық жағдайына қанағаттануын, соның ішінде табыстың жеткіліктілігі мен экономикалық тұрақтылығын бағалайды.

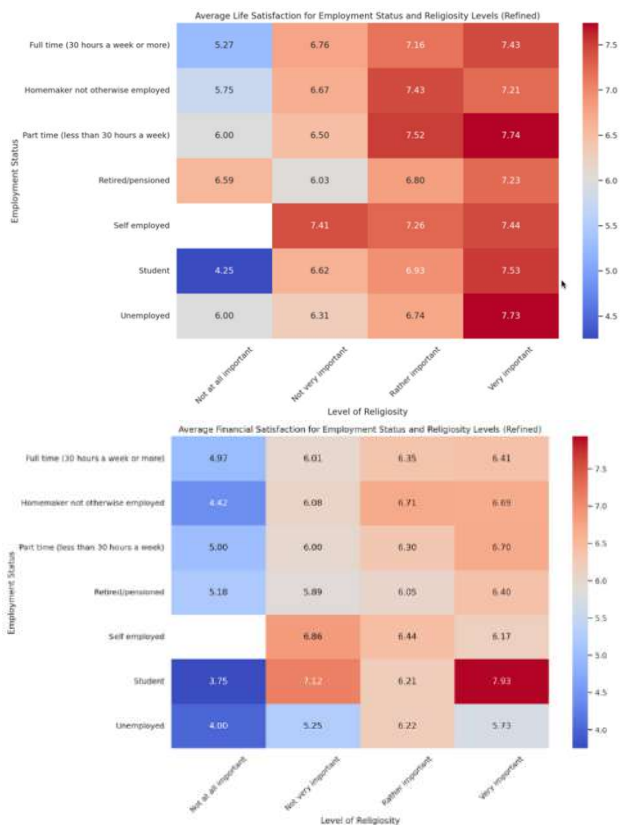
Зерттеу нәтижелері және талқылау

Дүниежүзілік Бақыт Туралы Баяндамаға сәйкес, Қазақстан 2020 жылы 149 елдің ішінде 45-ші орында (Helliwell et al., 2020). Сурет 1 сүйенсек, әр жас тобы үшін «Біршама маңызды» деп танылған діни сенімділіктің деңгейі ең жиі кездесетін жауап болып табылады, ал «Өте маңызды» екінші орында тұр.

Сурет 1– Жас топтары бойынша діннің өмірдегі маңыздылық көрсеткіштерінің таралуы
 Дерек көзі: Дүниежүзілік Құндылықтар Сауалнамасы (World Values Survey) деректер жиынтығынегізіндегі автордың жеке есептеулері

Деректерден байқалатын бірнеше үрдістер бар: ең жас топтағылар (16-24 жас) «Мүлдем маңызды емес» деген жауапты басқа топтарға қарағанда жиірек береді. Бұл, бәлкім, заманауи қоғамның өзгеруіне және жастардың діни сенімге деген көзқарасының өзгергіштігіне байланысты болуы мүмкін. 25-34 және 35-44 жас аралығындағы топтар үшін ұқсас таралым байқалады, мұнда 35-44 жастағылар арасында «Біршама маңызды» санаты басым. Бұл жастағы адамдар өмірлік тәжірибе жинақтай отырып, өздерінің діни сенімдеріне және дүниетанымдарына берік орныға бастайтындығының көзқарасымен байланысты болуы мүмкін. 45-54 және 55-64 жас аралықтарында «Өте маңызды» санаты бойынша жауап саны, жастар тобымен салыстырғанда біршама басымырақ. Бұл жастағы адамдарда өмірдің мәні мен мақсаттарына қатысты терең ой-пікірлердің пайда болуы діни сенімнің маңыздылығының артуына әсер етуі мүмкін.

Сурет 2(а) – Діндарлық деңгейі, өз өміріне қанағаттану және жұмыс жағдайы бойынша жылу картасы

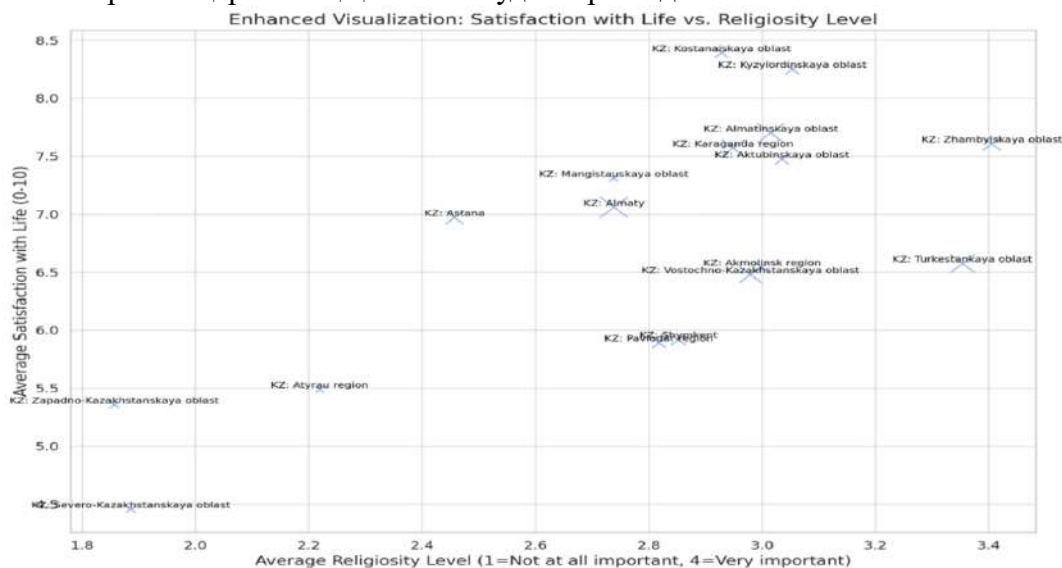
Сурет 2(б) – Діндарлық деңгейі, қаржылық жағдайына қанағаттану және жұмыс жағдайы бойынша жылу картасы

Дерек көзі: Дүниежүзілік Құндылықтар Сауалнамасы (World Values Survey) деректер жиынтығы негізіндегі автордың жеке есептеулері

Сурет 2(а) діни сенімділікті «Өте маңызды» деп санайтын жеке кәсіпкерлер арасында ең жоғары орташа өмірдегі қанағаттану балы байқалатынын көрсетеді, бұл бал 7.44. Діни сенімділікті «Мүлдем маңызды емес» деп санайтын студенттер ең төменгі орташа өмірдегі қанағаттану балына ие, ол 4.25. Діни сенімділік деңгейлерінің жоғарылауы жалпы жұмыс жағдайлары бойынша өмірдегі қанағаттану деңгейінің жоғарылауымен сәйкес келетін үрдіс байқалады. Толық уақытта жұмыс істейтін адамдарда діни сенімділік «Мүлдем маңызды емес» кезінде өмірдегі қанағаттану балы «Өте маңызды» кезіндегіге қарағанда айтарлықтай төмен. Зейнеткер бойынша сенімділіктің артуымен өмірдегі қанағаттанудың төмендеуін көрсетеді, бұл басқа жұмыс жағдайларында байқалған үрдіспен қарама-қарсы. Жұмыссыз адамдарда діни сенімділік «Өте маңызды» кезінде өмірдегі қанағаттану ең жоғары, олардың балы 7.73. Жалпы үлгі зейнеткер/зейнетақы алушыларды қоспағанда, діни сенімділіктің жоғары өмірдегі қанағаттануымен байланысты екендігін көрсетеді.

Сурет 2(б) адамдардың жұмыс жағдайы, олардың діни сенімділік деңгейі және орташа қаржылық қанағаттануы арасындағы қатынасты көрсетеді. Түстер көктен (төмен қанағаттану) қызылға (жоғары қанағаттану) дейін өзгереді, бұл жауап берушілер арасындағы әртүрлі қаржылық ризашылық деңгейлерін көрсетеді. Дінді «Өте маңызды» деп санайтын студенттер ең жоғары орташа қаржылық қанағаттану балын 7.93 деп хабарлайды. Толық уақытта жұмыс істейтін адамдар діни сенімділіктің әртүрлі деңгейлері бойынша қаржылық қанағаттануда ең аз айырмашылықты көрсетеді, ол 4.97-ден 6.41-ге дейін өзгереді. Басқа жұмыспен айналыспайтын үй шаруашылығын жүргізушілер діннің маңыздылығы артқан сайын қаржылық қанағаттануды арттырады, дін «Өте маңызды» кезінде 6.69 балмен шыңға жетеді. Жеке кәсіпкерлер өздерінің ең жоғары орташа қаржылық қанағаттануын дін «Мүлдем маңызды емес» кезінде

көрсетеді, олардың балы 6.86. Зейнеткер немесе зейнетақы алушылар өз деңгейінде өзгермейтін орташа қаржылық қанағаттануды көрсетеді.

Сурет 3– Аймақтар бөлінісі негізінде діндарлық деңгейі мен өмірге қанағаттану деңгейі
 Дерек көзі: Дүниежүзілік Құндылықтар Сауалнамасы (World Values Survey) деректер жиынтығы негізіндегі
 автордың жеке есептеулері

Сурет 3 Қазақстанның әртүрлі аймақтарында орташа өмірдегі қанағаттану мен орташа діни сенімділік деңгейі арасындағы қатынасты көрсетеді. Сызба орташа діни сенімділік деңгейі мен орташа өмірдегі қанағаттану арасында аймақтар бойынша күшті линейлік корреляция жоқ екендігін көрсетеді. Мысалы, Жамбыл және Түркістан облыстарында жоғары діни сенімділік деңгейлері (шамамен 3.4) бар және сондай-ақ жоғары өмірдегі қанағаттану көрсеткішімен (7.0-ден жоғары) сипатталады. Керісінше, Солтүстік Қазақстан облысы сияқты аймақтарда діни сенімділік деңгейлері төмен (шамамен 1.8) және өз өміріне қанағаттану көрсеткіші төмен (шамамен 5.0). Астана және Алматы сияқты ірі қалалар орташа діни сенімділік деңгейлерін көрсетеді (шамамен 2.4-2.6) және орташа өз өміріне қанағаттану көрсеткіші 7.0-ге жуық. Кейбір аймақтар, мысалы, Атырау және Павлодар облыстары орташа діни сенімділік деңгейлеріне ие, бірақ өз өміріне қанағаттану көрсеткіші біршама жоғары (5.5-тен 6.5-ке дейін). Сызба Қазақстанның әртүрлі аймақтарында діндарлық деңгейі мен өз өміріне қанағаттану арасындағы қатынастың өзгермелілігін айшықтайды.

Қорытынды

Діндарлықтың қаржылық қанағаттануға, отбасының табысына, әлеуметтік қатысуға және өмірге қанағаттануға әсері туралы әртүрлі көзқарастарды талдай отырып, бұл шолу діндарлық пен өз өміріне қанағаттану бойынша күрделі өзара әрекеттесуі туралы түсініктер береді. Бұл зерттеуде автор Дүниежүзілік Құндылықтар Сауалнамасының (WVS) деректерін пайдалана отырып, діндарлық деңгейінің Қазақстандағы өмірге қанағаттануға әсерін зерттеу үшін салыстырмалы талдау жүргізді. Сандық талдау арқылы өмірге қанағаттанудың әртүрлі көрсеткіштерін, соның ішінде діндарлықты, таңдау еркіндігін, саяси еркіндікті, қаржылық қанағаттануды, отбасының табысын және әлеуметтік қатысуды қарастырды. Алынған нәтижелер бірнеше назар аударарлық ақпаратты көрсетеді, біріншіден, діндарлық Қазақстандағы өмірге қанағаттанудың маңызды болжаушысы ретінде көрінес табады, себебі діндарлықтың жоғары деңгейі туралы хабарлаған адамдар өз өміріне қанағаттанудың жоғарылауына бейім. Бұл бірлестік адамдардың бақыт пен өмірге қанағаттану туралы жалпы түсінігін қалыптастырудағы діни нанымдардың, әдет-ғұрыптардың және байланыстардың маңыздылығын көрсетеді.

Сонымен қатар, талдау діндарлық пен өмірге қанағаттанудың басқа көрсеткіштерінің өзара байланысын көрсетті. Діндарлық өмірге қанағаттануға тәуелсіз әсер еткенімен, жеке адамдардың әл-ауқатын анықтауда таңдау еркіндігі, саяси еркіндік, қаржылық қанағаттану, отбасының табысы және әлеуметтік қатысу сияқты факторлар да шешуші рөл атқарды. Бұл тұжырымдар өмірге қанағаттанудың көп өлшемді сипатын және субъективті әл-ауқатты түсіну үшін бірқатар әлеуметтік-экономикалық және мәдени факторларды ескеру қажеттілігін көрсетеді. Қорытындылай келе, зерттеу діндарлық пен өмірге қанағаттану арасындағы байланыс туралы, әсіресе Қазақстан мысалындағы зерттеулер мен әдебиеттерді көбейту қажеттілігіне аса назар аударады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Diener, E., & Biswas-Diener, R. *Happiness: Unlocking the Mysteries of Psychological Wealth* // Wiley. -2008. -С. 290. <https://doi.org/10.1002/9781444305159>
2. Diener, E., & Oishi, S. Money and Happiness: Income and Subjective Well-Being Across Nations // *Subjective Well-Being Across Cultures*. -№200. -С. 185-215.
3. Easterlin, R. A. Income and Happiness: Towards a Unified Theory // *The Economic Journal*. -2001. - №111(473). -С. 465–484. <https://doi.org/10.1111/1468-0297.00646>
4. Helliwell, J. F., & Putnam, R. D. The social context of well-being // *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*. -2004. -№359(1449). -С. 1435–1446. <https://doi.org/10.1098/rstb.2004.1522>
5. Helliwell J.F., Layard R., Sachs J.D., Neve J.E.D. World happiness report 2020. [Electronic resource] – URL: https://www.wellbeingintlstudiesrepository.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=hw_happiness
6. Inglehart, R., & Welzel, C. *Modernization, Cultural Change, and Democracy*// *The Human Development Sequence*. -2004. -С. 270-285.
7. Inglehart, R., R. Foa, C. Peterson & C. Welzel. *Development, Freedom and Rising Happiness: A Global Perspective 1981-2006* // *Perspectives on Psychological Science*. -2008. -№3 (4). -С. 264-285.
8. Inglehart, R., C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.) // *World Values Survey: Round Six - Country-Pooled Datafile Version*. -2008 <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>. Madrid: JD Systems Institute.
9. Kahneman, D., & Krueger, A. B. Developments in the Measurement of Subjective Well-Being // *Journal of Economic Perspectives*. -2006. -№20(1). -С. 3–24. <https://doi.org/10.1257/089533006776526030>
10. Lim, C., & Putnam, R. D. Religion, Social Networks, and Life Satisfaction // *American Sociological Review*. -2010. -№75(6). -С. 914–933. <https://doi.org/10.1177/0003122410386686>
11. Lyubomirsky, S., King, L., & Diener, E. The Benefits of Frequent Positive Affect: Does Happiness Lead to Success? // *Psychological Bulletin*. -2005. -№131(6). -С. 803–855. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.131.6.803>
12. Oishi, S., & Schimmack, U. Residential mobility, well-being, and mortality // *Journal of Personality and Social Psychology*. -2010. -№98(6). С. 980–994. <https://doi.org/10.1037/a0019389>
13. Scheitle, C. P., & Adamczyk, A. High-cost Religion, Religious Switching, and Health // *Journal of Health and Social Behavior*. -2010. -№51(3). С. 325–342. <https://doi.org/10.1177/0022146510378236>

МИГРАНТТАРДЫҢ КЕЛУШІ ЕЛГЕ БЕЙІМДЕЛУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

7М03101-Әлеуметтану, 2 курс, **Шакенов Д.С.**

Ғылыми жетекші: әлеум.ғ.д., профессор Абдирайымова Г.С.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақалада мигранттардың жаңа қоғамға бейімдеу мен біріктірудің негізгі стратегиялары қарастырылады. Автор ұсынған стратегия түрлері идеалды емес, нақты тәжірибеде мигранттың әртүрлі өмірлік кезеңдерінде қолданылатындығы аталынып өтіледі.

Кілт сөздер: мигрант, көші-қон, қабылдаушы қоғам, ассимиляция, сегрегация, маргинализация, апартеид, мәдени топ, этнофобия, буферлік аймақ

Кіріспе:

Қазіргі қоғамда адамдар өмірінде бірнеше рет тұрғылықты жері мен жұмыс орнын өзгерте алады. Бұл адамның жеке өмірлік жетістігі үшін де, келуші қоғамның экономикасы үшін де қажет субстанция. В.А.Тишковтың пікірінше, ішкі көші-қон — бұл жеке адамның да, жалпы елдің де дамуы мен өркендеуінің міндетті шарты. Ал ішкі мобильділіктің болмауы — стагнацияның белгісі. Сондықтан мигранттың сәтті бейімделуі қабылдаушы аймақ үшін үкен маңызға ие болады. Осылайша, көші-қон ағындарының процестері мен нәтижелерін талдай отырып, зерттеушілер көбінесе мигранттардың жаңа мәдени ортаға қосылуына ықпал ететін қасиеттеріне назар аударады. Алайда әр түрлі этникалық топтар өкңілдерінің өзара әрекеттесуінің таңдалған стратегияларн бағалау үшін қабылдаушы орта факторларын, басым этникалық топтың сипаттамаларын зерттеу маңызды болып көрінеді. Сигранттың егіншілік ортаға бейімделу стратегияларын таңдауға қабылдаушы қоғамның қалауы жоғары деңгейді әсер етеді. Ал мигранттарды бейімделу стратегиялары мигранттың психологиялық және әлеуметтік-мәдени бейімделуіне тікелей байланысты екенін ата өтуіміз қажет. БҰҰ хабарлауы бойынша халықаралық мигранттар өсімі 2019 жылы 272 миллионнан асып, 2010 жылмен салыстырғанда 5 есеге өскенін аңғарамыз [1].

Мигранттардың интеграциялау мәселесі ғылым дискурсында.

Әлемдік ғылыми қауымдастықта халықаралық мигранттарды интеграциялау мәселелері үлкен қызығушылық тудыруда. Қазіргі уақытта мигранттардың интеграциясын зерттеуге арналған көптеген жұмыстар жасалынуда. Көші-қонның әлеуметтік құбылысын зерттеудің негізін Э.Равенштейн салған [2]. Көші-қон процестерін зерттеу әлеуметтанудың қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі болып табылады. Халықтың көші-қоны мен бейімделу процестерін зерттеудің жарқын мысалы — В.Томас пен Ф.Знанецкийдің «Еуропа мне Америкадағы поляк шаруасы» еңбегі [3]. Онда жинақталған эмпирикалық мәліметтер иммигранттардың бейімделу процесіне талдау жасалынған. Чикаго мектебінің теоретиктері Р.Парк, Э.Берджесс және Р.Макензи көші-қонды кеңістіктік және тік болатын әлеуметтік ұтқырлықтың көрсеткіші ретінде қарастырылады [4]. 20-ғасырдың басында Г.Фейрчайлд пен О.Петерсен көші-қон процестерінің типологиясын дамытқан болатын. Өткен ғасырдың екінші жартысында көші-қонды әлеуметтік құбылыс ретінде түсінуге айтарлықтай үлес қосқан бірқатар теориялар дамыды. Классикалық көші-қон теориясында бұл құбылыс экономикалық даму процесінің бөлігі ретінде қарастырылады. Көші-қонның себебі еңбекке деген сұраны пен оның ұсынысы арасындағы айырмашылық болып табылады, бұл артық жұмыс күші бар елдер мен артық ақша капиталы бар елдер арасында жалақы мөлшерінің айырмашылығынан көрінеді. Е.Ли осы теорияны дамыта отырып әрі Равенштейннің жұмысына сүйене отырып, көші-қонды бәсеңдететін немесе алдын алатын факторларды көрсете отырып, «итеру-тарту» теориясын жасады. М.Пиордың пікірі бойынша, индустриалды дамыған елдер мен дамушы аймақтар арасындағы көші-қонның себебі еңбек нарығы құрылымының қосарлануы болып табылады. Индустриалды дамыған елдер жұмыспен қамтудың екі түрін жасайды. Жоғары білікті еңбек жоғары жалақы қамтамасыз етілетінбастапқы сегментті құрайды, екінші сектор төменгі жалақымен, жоғары тұрақсыздықпен сипатталады. Көші-қон жергілікті еңбек

ресурстарының тапшылығы кезінде біліктілігі төмен еңбекке сұраныстың артуына ықпал етеді. О.Старк және Е.Тейлор көші-қонның жаңа экономикалық теориясын дамытты. Осы теорияға сәйкес, көші-қон туралы шешім жеке емес, отбасы мүшелерімен бірге қабылданады. Осылайша, зерттеудің фокусы жеке емес, мигранттардың өзара тәуелді отбасы мүшелерінің ұжымдық таңдауы болып табылады. Жаһандану процесі зерттеушілерді көші-қон процестерінің жаңа тұжырымдамаларын қалыптастыруға әкелді. Әлемдік жүйелер теориясы көші-қонды әлемдік нарықтар құрылымының өзгеруімен түсіндіреді. Көші-қон жаһандық әлеуметтік трансформацияның функциясы ретінде С.Кастлдың жұмысында ұсынылған. Осы бағытты дамыта отырып, Д.Массей көші-қонның жалғасуының себептерін түсіндіретін өзіндік желі теориясын ұсынды. Көші-қон процестерінің күшеюі Г.Шиллер және Т.Фейст сияқты зерттеушілер енгізген трансұлттық көші-қонның пайда болуына әкелді. Қарқынды көші-қон процестерінің салдары қазіргі заманғы қауымдастықтардың мәдени әртүрлілігінің пайда болуы болды.

Келуші және қабылдаушы жақтардың арақатынасы.

Ықтимал этникалық қақтығыстар үшін ортаның қалыптасуына этносаралық қатынастардың шиеленісуіне әлеуметтік немесе саяси мүдделіліктің болуы әсер етеді. Қоғамдағы шиеленісті жағдайдың пайда болуына белгілі бір әсер халқының этникалық құрамындағы өзгерістің өзі емес, оның сыртқы көріністері арқылы әсер етеді. Кейбір жағдайларда билік пен бұқаралық ақпарат құралдарының әртүрлі этнофобияларды саналы түрде қоздыруы байқалады. Этно және мигрантофобияның өсу факторларын нақты түсіндіру мүмкін емес. Барлық фобиялар сияқты олар негізінен «ресурстарды» жоғалту қорқынышы және «өзіндік ерекшелікті» жоғалтып алу қорқынышынан туындайды. Мигранттарға қарсыкөңіл-күйдің себептері, біріншіден, келушілер еңбек және тұрғын үй нарығында бәсекелестіктің пайда болуына ықпал етеді, екіншіден, мигранттар арасында қылмыскерлер, есірткі сатушылар және басқа да әлеуметтік қызметті көздемейтін топтардың бар болуымен, үшіншіден, келушілердің көршілігінің ерекшелігі — олардың ұжымдық санасының жоғарылығы, қабылдаушы қоғамның нормалары мен дәстүрлеріне сәйкес келмейтін басқа мәдени және ұлттық дәстүрлерден, мінез-құлық нормаларынан туындайтын жабықтық эффектісіне ие болуы.

Мигранттар мен қабылдаушы қоғам арасында этномәдени кедергілерді қалыптастырудың маңызды шарты келген халықты қабылдамау болып табылады. Иммигранттардың жаңа қоғамға бейімделуі арқылы осы кедергілерді жеңуге дайындығы да ерекше рөл атқарады. Мигранттардың осындай көзқарастары келесі факторлары анықтайды:

- Жұмыспен қамту, тұрғын үй, білім беру, әлеуметтік, мәдени қызмет көрсету нарықтарынан тұратын әлеуметтік ортаның маңызды құрамдас бөліктеріне қолжетімділік;
- Қабылдаушы және жіберуші елдер арасындағы әлеуметтік-мәдени арақатынастық;
- Әлеуметтік ұйымның ерекшелігінен және жіберуші қоғамның дәстүрлерінен туындайтын топтық өзін-өзі ұйымдастырудың этномәдени ерекшеліктері;
- Уақытша көші-қон ағынындағы арақатынаспен анықталатын мигранттардың әртүрлі топтарын бейіздеу көзқарастарындағы айырмашылықтар;
- Нақты жерде тұрақты тұруға бағдарланған еңбек мигранттары мен мигранттар;
- Жат мәдени ортада, әсіресе қалалық ортада өмір сүрудің тарихи қалыптасқан топтық тәжірибесі;
- Мигранттар үшін ресми және бейресми өзара әрекеттесу желілерінің дамуы мен қолжетімділігі.

Мигранттардың келуші елге бейімделу стратегиялары.

Юдина Т.Н. бейімделу стратегияларының келесі түрлерін ұсынған болатын [5]. Бейімделу мәселесі қабылдаушы қоғамның да, мигранттардың да өзара мойындауы мен

өзара бейімделуін білдіреді. Бұл процестің нәтижесі — әртүрлілігі аз жалпы мәдениеттің орнауы. Егер мәдениеттер бастапқыда бір-біріне қатысты тепе-теңдік ретінде қарастылырмаса, бұл ассимиляцияға, маргиналдылыққа немесе сегрегацияға әкеледі.

1. *Плюрализм стратегиясы* мәдени әртүрлілікті қабылдау және құру кезінде өзара тануды талап етеді. Әртүрлі мәдени топтар бір-біріне қатысты тепе-теңдікті көздейді, әрі бұл әлеуметтік мәртебеге тең қол жеткізуге мүмкіндік береді. Алайда әртүрлі мәдени топтар бірге өмір сүре беретіндіктен, иерархиялық тәуелділіктің пайда болу қаупі жоғары. Бұл, сәйкесінше, сегрегацияға әкелуі мүмкін.

2. *Сегрегация* қабылдау қоғамынан иммигранттарға барынша төзімділік пен құрмет көрсетуді талап етеді және осылайша олардың мәдени автономия, мәдени топтар құру құқығын растайды. Бірақ бұл өз кезегінде әлеуметтік теңсіздікке әкеледі. Иммигранттар үшін ассимиляцияның қиындықтары олардың мәдениетін біржақты жоғалтуды және жергілікті халықтың нормалары мен ережелерін қабыладуды талап етумен байланысты. Билік пен жергілікті халықтың иммигранттарға деген теріс көзқарасы айтарлықтай сараланған жағдайда мәжбүрлі ассимиляция орын алуы мүмкін. Бұл қабылдаушы қоғам иммигранттардың қандай да бір мәдени айырмашылықтарға құқығын мойындамайтынын білдіреді. Сонымен қатар, егер мәдени біртектілікке қол жеткізілсе де, иммигранттар бірнеше ұрпақтың өмірінде қоғамның төменгі қабаттарында болуды жалғастырады.

3. *Апартеид* мәжбүрлі ассимиляциядан гөрі мәдени әртүрлілікке мүмкіндік береді, бірақ әлеуметтік теңсіздікті анықтайды. Жергілікті тұрғындар мен иммигранттар қоғамның барлық жүйелерінде бір-бірінен бөлінген.

4. Иммигранттар тобын ең күшті және түбегейлі қабылдау *этникалық тазартуда* көрінеді. Этникалық тазарту кей жағдайларды физикалық түрде жоюмен де көрініс табады. Этникалық тазарту жағдайында мигранттардың ешқандай құқығы қорғалмайды.

5. *Маргинализация* мигранттарды ерекше мәдени топ құру мүмкіндігінен айырады. Себебі бұл мәдениет екінші жәрежелі болып саналады. Сонымен қатар, мигранттарға қатысты әлеуметтік мәртебеге тең қол жеткізуге кедергілер жасалады. Бірақ одан да маңыздысы, мигранттар жаңа қоғамның мүшелері ретінде де қабылданбайды, себебі бұл мигранттар өз мәдениетінен алыстай алмайды, бірақ «жаңа қоғамның өкілі де бола алмаймыз» деп сезінеді.

6. *Индивидуализм стратегиясы* жеке тұлғалардың әртүрлігін растау мүмкіндігімен сипатталады. Мигрант мәдени топтан ықтимал тәуелсіз жеке тұлға ретінде қарастырылады. Сондықтан ол мінез-құлық нормалары мен ережелерін таңдауда еркіндік алады.

Мәжбүрлі ассимиляцияны, апартеидті және этникалық тазартуды қоспағанда, барлық аталған интеграциялық стратегиялар мигранттардың интеграциялық стратегиялары деп атау орнықты. Бұл ретте, бір жағынан, мигранттардың өздерін де ұжымдық немесе жеке интеграциялық стратегиялар арқылы тең жағдайға және мәдени тануға қол жеткізгісі келетінін бағалау қажет. Екінші жағынан, қабылдау қоғамының оларға қатысты стратегияларын саралау қажет. Қабылдаушы қоғам тең бірлестікті немесе мәдени тануды мойындамаса, мигрант стратегиялары болмайды әрі сегрегацияға немесе маргинализацияға әкеледі. Дегенмен, кейбір мигранттар этникалық қауымдастықтардың жеке басын және тартымдылығын жоғалтудан қорқып, жеке интеграция үлгілерінен сегрегацияны таңдауы мүмкін. Маргинализация — саналы түрде таңдалмайтын, бірақ көбінесе мигранттар мен жергілікті тұрғындардың сәйкес келмейтін үміттерінің нәтижесінде пайда болатын интеграцияның ең аз қалаулы стратегиясы [5. 63-66].

Жоғарыда аталған мигранттардың өздерін жаңа қоғамға біріктірудің 6 стратегиясы идеалды деп атауға болмайды, алайда, оны мигранттар өмірінің әртүрлі кезеңдерінде әртүрлі жағдайларда нақты тәжірибеде қолдануына болады.

Этникалық мигранттар қауымдастығының ерікті түрде бөлінуі немесе М.Савванын теминологиясы бойынша «капсула» ұйымдастыру көбінесе мигранттар қауымдастығының жергілікті қоғамдастықпен интеграциялануға дайындығының төмен деңгейімен шартталған қабылдаушы қоғамға бейімделудің саналы стратегиясы болып табылады [6. 148]. Н.Маликова атап өткендей, «мигранттардың жекелеген этникалық азшылықтары қоғамда бейтаныс адамдар болған кезде, этникалық көпшілік өкілдерінің ксенофобия объектісі болған кезде, бұл негізгі аномия күйімен сипатталады. Бұл олардың қоғамдағы орны емес, сонымен қатар оларды оқшауланған немесе нашар бейімделген этникалық қауымдастыққа бөлетін топтық дүниетаным болып табылады. Белгілі нормативтік-құқықтық шектеулер немесе этнодискриминациялық құқық қолдану практикасы салдарынан олар үшін қоғамға толыққанды этносаралық интеграцияға қол жетімсіз» [7. 6]. Бұл жағдайда топтық дүниетанымның рөлі «парийлер тобының» болуын институттандыратын сыртқы ортаның қысымынан кем емес. Сондықтан да этникалық мигранттардың кез-келген қауымдастығында қабылдаушы қоғамға саналы түрде кіруге ұмтылатындар және отандастарынан алшақтайтындар бар.

Кейбір зерттеулер көрсеткендей, бейімделу, сегрегация стратегиялары тек мигранттардың этникалық тегіне байланысты емес екенін көрсетуде. Мысалы бұған гендер мәселесінің маңызды рөл атқаратынын атап өту керек. Мигрант әйелдер әлеуметтік-мәдени шындыққа тезірек және оңай еніп, өз мәртебесіне емес, отбасына қамқорлық жасайды [8. 336 б.]. Бұл жағдайда көші-қон мінез-құлқының түрі шешуші рөл атқарады. Ол тұрақты тұруға немесе уақытша еңбек өкші-қонына негізделген табысқа бағдарлануы мүмкін.

Этникалық мигранттардың ерікті сегрегациясы әлеуметтік байланыстар мен желілерді, дәстүрлі мәдени ортаны жаңғыртатын «буферлік аймақты» құруды көздейді. Бұл этникалық қауымдастықтарға, дәстүрлерге, мәдениетке тән қалыптасқан мәнез-құлық нормалары жергілікті тұрғындардан айтарлықтай ерекшеленеді. Бұған қарапайым мысал ретінде әлемнің барлық мегаполистерінде жабық қауымдастықтары бар қытайлықтарды айтуға болады.

Қорытынды.

Қорыта келе, этникалық мигранттар қабылдаушы қоғамның халқы жүйесіндегі әлеуметтік өзара іс-қимыл тұлғааралық және әлеуметтік-топтық деңгейді жүретінін аңғаруға болады. Осыған байланысты мигранттардың қабылдаушы қоғамда болуының және мінез-құлқының белгілі бір тәсілдері мен нысандарын әзірлеу және қолдану талап етіледі. Олар өзін сәйкестендіруді, құндылық бағдарларын, мигранттың рөлдік мінез-құлқын өзгертуден, сондай-ақ жергілікті халықтың белсенді серіктес және субъект рөлін қабылдауынан тұрады. Мигранттардың өз ережелері негізінде әрекеттесуіне қарамастан, мигранттардың бейімделу стратегияларының әр түрлі деңгейді көрінетіндігін байқадық. Сондықтан да мигранттардың бейімделу стратегияларының түрлерінің қорын әртүрлі бағдарланған зерттеулер арқылы ұлғайту ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. United Nations. The number of international migrants reaches 272 million, continuing an upward trend in all world regions, says UN. URL: <https://www.un.org/development/desa/en/news/population/international-migrant-stock-2019.html> ақпараттық порталы
2. Ravenstein E.G. The Laws of Migration// Journal of the Royal Statistical Society. 1885.Vol. 48, No. 2. pp. 167-235.
3. Thomas W., Znaniecki F. The Polish Peasant in Europe and America. N.Y. 1958

4. Park R.E., Burgess E.W., McKenzie R.D. The city: suggestions for the investigation of human nature in the urban environment. Chicago, 1925.
5. Юдина, Т. Н. Социология миграции: к формированию нового научного направления [Текст] / Т. Н. Юдина. - М., 2003.
6. Савва, М. В. Пресса, власть и этнический конфликт (взаимосвязь на примере Краснодарского края) [Текст] / М. В. Савва, Е. В. Савва. - Краснодар, 2002.
7. Маликова, Н. Этносоциальные проблемы конфликтогенности миграции в современной России: Научный доклад [Текст] / Н. Маликова. - М., 2004.
8. Бритвина, И. Жизнь мигрантки в моногороде [Текст]/И. Бритвина, М. Киблицкая. - М., 2004.

**ПСИХОЛОГИЯНЫҢ БОЛАШАҒЫ:
БІЛІМ ИНТЕГРАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ШЫҒАРАМАШЫЛЫҚ КӨЗҚАРАС**

**THE FUTURE OF PSYCHOLOGY:
INTEGRATION OF KNOWLEDGE AND CREATIVE APPROACHES**

**БУДУЩЕЕ ПСИХОЛОГИИ:
ИНТЕГРАЦИЯ ЗНАНИЙ И ТВОРЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ**

**ВЗАИМОСВЯЗЬ СУБЪЕКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ И ТРЕВОЖНОСТИ
У ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА**

Клиническая психология, магистрант 2 курса **Абдухалык Т.Н.**
Научный руководитель: д.пед.н., профессор Мынбаева А.К.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. Статья посвящена взаимосвязи субъективного благополучия и тревожности у юношеского возраста. Отмечено, что субъективное благополучие трактуется широко, включая эмоциональную реакцию, удовлетворенность и суждения о жизни. Благополучие связано с успешностью, счастьем, уровнем жизни и другими категориями.

Категория благополучия изменяется с развитием общества, зависит от потребностей и возможностей. Юношеский период характеризуется интеллектуальным развитием и профессиональным самоопределением. Установлено, что удовлетворенность жизни играет важную роль для психического здоровья подростков. Психологическое благополучие связано со жизнестойкостью, адаптацией и мотивацией. Тревожность может включаться в психоэмоциональное благополучие как базовый процесс регуляции.

Ключевые слова: субъективное благополучие, психоэмоциональное благополучие, тревожность, юношеский возраст

Введение. В последнее время появилось большое количество научных работ, связанных с проблемой установления связи благополучия человека с тревожностью, стрессовыми состояниями и др. В большинстве исследованиях субъективное благополучие трактуется как «широкая категория феноменов, заключающаяся в эмоциональной реакции людей, их удовлетворенности отдельными сферами жизни, а также в их суждениях о качестве жизни в целом» [1].

В благополучии как научной категории существует ряд особенностей:

1. Субъективная и объективная стороны благополучия и представление о нем. Объективные критерии – социальные; показатели здоровья; степень удовлетворения потребностей; уровень благосостояния; психологические и другие возможности развития и т. д. Субъективные – индивидуальные оценки социальными группами и людьми принимаемые как собственного благополучия [2].

2. Понятие «благополучие» связано с другими категориями - «успешность», «счастье», «уровень жизни», «благосостояние» и др., включено в более общие категории - «удовлетворенность жизнью», «качества жизни». В то же время – это понятие широкое и многогранное – материальное, психологическое, экзистенциальное, экономическое, духовное благополучие.

3. Категория благополучия, отражающая реальную жизнь людей, изменяется одновременно с развитием общества.

В исследованиях социологов, философов, психологов субъективное благополучие рассматривается с различных сторон. Например, по мнению Г.А. Виноградской, субъективное благополучие является самоощущением, самочувствием, переживаниями человека, выражающимися в удовлетворенности или неудовлетворенности жизнью вообще и трудом в частности [3].

Объединяет данные понятия концентрация внимания на потребности личности, на осознании потребностей человеком и структуризации им путей достижения результата. Для углубленного исследования индивидуального благополучия необходимо сконцентрировать свое внимание на связи актуальных потребностей с субъективными возможностями человека для их реализации. Поэтому, можно предположить – при высоких потребностях и низком уровне оцениваемой самостоятельно возможности удовлетворения потребности, наступает субъективное неблагополучие; обратное соотношение, ведет к благополучию [4].

По мнению Л.В. Куликова, можно выделить следующие «взаимозависимые компоненты субъективного благополучия: социальное благополучие; духовное благополучие; физическое благополучие; материальное благополучие; психологическое благополучие» [5]. В некоторых случаях отсутствие депрессии и тревожности, успешность в жизни, семейное взаимопонимание также считают компонентами субъективного благополучия [6].

Основная часть

Юношеский возраст характеризуется высоким уровнем развития интеллекта и началом формирования целостного «образа Я». В этот период происходит профессиональное самоопределение и формирование жизненных планов. Юношество имеет свои особенности, такие как язык, нормативы поведения и ценности. Интеллектуальное развитие в юношеском возрасте связано с накоплением знаний и развитием специальных способностей. Важным психологическим процессом является формирование устойчивого «Я» и самосознания.

Идея о том, что положительные показатели благополучия в подростковом возрасте могут служить дополнением традиционных мер в области психического здоровья, неоднократно подчеркивалась на протяжении последних двух десятилетий [7]. Среди положительных показателей благополучия в подростковом возрасте удовлетворенность жизнью, по-видимому, играет центральную роль, поскольку было показано, что она связана с широким спектром результатов психического здоровья и психосоциальной адаптации [8]. Более того, Jovanović V. утверждает, что «хотя удовлетворенность жизнью и несовершенна, она по-прежнему является лучшим доступным показателем адаптации к жизни» [9].

Важность удовлетворенности жизнью как показателя психического здоровья подростков часто подтверждается данными о сильных негативных связях между удовлетворенностью жизнью и интернализирующим поведением, которые охватывают

чрезмерно контролируемое поведение и переживания, такие как депрессия и тревога [10].

Более низкая удовлетворенность жизнью, по Huebner&etc., связана с повышенным уровнем интернализирующего поведения в подростковом возрасте [11, 12]. Исследование Левченко А. сосредоточены на глобальном интернализирующем поведении [13], тогда как другие включают измерение конкретных симптомов интернализации, таких как депрессия и тревога [14]. Удовлетворенность жизнью обычно имеет более сильные отрицательные корреляции (от средней до большой) с депрессией и глобальным интернализирующим поведением, чем с тревогой (от небольшой до средней).

Эмоциональные переживания не только играют центральную роль в суждениях об удовлетворенности жизнью, но также играют важную роль в понимании интернализованного поведения [15, 16]

Исследования удовлетворенности жизнью молодежи в основном проводились на Западе, в то время как в незападных культурах мало изучено влияние удовлетворенности на интернализирующее поведение [17].

Аффективные корреляты удовлетворенности различаются в разных культурах, что указывает на связь между культурой и эмоциональным состоянием. Жизнестойкость и психологическое благополучие тесно связаны в юношеском возрасте, и высокий уровень жизнестойкости ассоциируется с активностью, оптимизмом, общительностью и здоровьем.

Психологическое благополучие связано с общественно полезной деятельностью, саморазвитием, установлением контактов и адаптацией к изменениям [18].

Спорт может способствовать психологическому благополучию у подростков и молодежи.

Исследования показывают взаимосвязь между субъективным и психологическим благополучием, где психологическое благополучие может привести к субъективному, но не всегда наоборот [19].

Субъективное благополучие обусловлено внутренними факторами, такими как личностные черты, и может считаться предрасположенностью испытывать положительные и отрицательные эмоции [20].

Эмоциональные состояния, особенно устойчивые, связаны с субъективным благополучием и оказывают влияние на психическое состояние и успешность поведения [21, 22].

Большую часть нашего опыта составляет фоновое настроение, а не специфические интенсивные эмоции [23]. Всегда присутствующее настроение обеспечивает эмоциональный фон того, что мы делаем [24].

Понятие счастья, несмотря на включенность в составляющие эмоционального благополучия, трактуется неоднозначно. Счастье может пониматься и как продолжительное общее эмоциональное состояние, и как всеобъемлющее ощущение, охватывающее ряд психических состояний, которые в совокупности, при всех различиях в деталях между ними, отражают положительный аффективный ответ человека на свою жизнь [25]. При таком подходе высокий уровень счастья - индикатор благополучия. Однако счастье больше, чем эмоциональное благополучие, его подлинная ценность - в самозаполнении жизни человека позитивом [26].

Ощущение счастья значительно коррелирует с экстраверсией и отсутствием нейротизма. Эти две черты, как известно, имеют сильную генетическую составляющую (около 50 %), соответственно и у счастья возможна сходная основа [27]. Современные исследования клинической психологии развития рассматривают тревогу как системный процесс регуляторного функционирования психики, а тревожность - как черту сформированной личности, являющуюся средством ориентирования в мире и свидетельством адаптивности внутренней системы, находящейся в процессе поиска адекватной активности [28]. Опираясь на эти исследования, мы предполагаем, что

тревожность как базовая, системная характеристика человека может в определенной степени включаться в структуру психоэмоционального благополучия и, возможно, являться предиктором для некоторых его сторон.

Исследования, направленные на изучение включенности тревожности в структуру психоэмоционального благополучия, проводятся для изучения эвдемонистических и гедонистических аспектов благополучия. Используются методики: шкала психологического благополучия К. Рифф в адаптации Л. В. Жуковской, Е. Г. Трошихиной, шкала удовлетворенности жизнью (Е. Динер, Р. Еммонс, Р. Ларсен, С. Гриффин (E. Diener, R. A. Emmons, R. J. Larsen, S. Griffin) в адаптации Е. Н. Осина, Д. А. Леонтьева), шкала аффективного баланса Н. Бредбурна и шкала счастья М. Фордис. Для изучения тревожности - личностная шкала проявлений тревоги Дж. Тейлор (в адаптации Т. А. Немчина, В. Г. Норакидзе) и интегративный тест тревожности, или ИТТ (А. П. Бизюк, Л. И. Вассерман, Б. В. Иовлев). Для изучения чувства собственной успешности в преодолении стрессогенных ситуаций применяется методика «Чувство связности» А. Антоновского [29].

Взаимосвязь тревожности с показателями субъективного и психологического благополучия показана на рисунке 1.

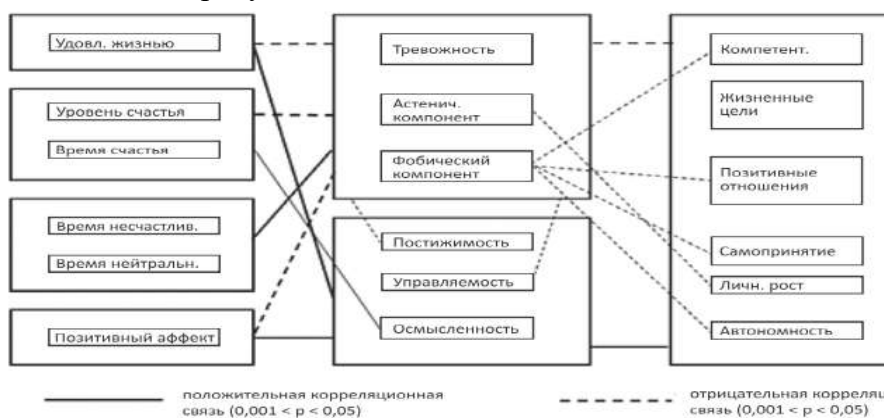

Рисунок 1 - Взаимосвязь тревожности с показателями субъективного и психологического благополучия [29]

Результаты исследования [29] показали, что психологическое благополучие связано с тревожностью и ее компонентами. Четыре из шести шкал благополучия отрицательно коррелируют с фобическими ощущениями. Шкалы «жизненные цели» и «личностный рост» меньше связаны с отсутствием тревожности. Чувство связности и осмысленность не имеют связей с тревожностью. Когнитивные оценки «постижимость» и «управляемость» отрицательно коррелируют с тревожностью.

Таким образом, обзор исследований по позитивному функционированию и пилотные исследования подтверждают целесообразность интегрального конструкта психологического благополучия. Эмоциональные характеристики играют важную роль в психологическом и субъективном благополучии. Целостное психоэмоциональное благополучие позволяет выделить различные его виды. Изучение эмоционального компонента может помочь оптимизировать психоэмоциональное состояние. Тревожность и устойчивые эмоциональные состояния связаны с психологическим и субъективным благополучием. Автономность, личностный рост, самопринятие и компетентность имеют разную роль в структуре психоэмоционального благополучия.

Заключение

Проведен анализ научных работ по проблеме выявления субъективного благополучия и его связи с различными категориями. Благополучие включает субъективные и объективные аспекты, связанные с удовлетворенностью, здоровьем, благосостоянием и другими факторами.

Категория благополучия меняется с развитием общества и зависит от индивидуальных потребностей и возможностей. Субъективное благополучие связано с удовлетворенностью и успешностью в жизни, семейным взаимопониманием и другими аспектами.

Юношеский возраст имеет особенности, связанные с интеллектуальным развитием, профессиональным самоопределением и формированием образа «Я». Удовлетворенность жизнью играет важную роль в психическом здоровье подростков, а негативные связи между удовлетворенностью и депрессией или тревогой свидетельствуют о важности этого показателя. Психологическое благополучие связано с жизнестойкостью, мотивацией и адаптацией к изменениям, а спорт может способствовать его развитию.

Тревожность может быть включена в структуру психоэмоционального благополучия как базовый, системный процесс регуляции психики.

Список использованных источников:

1. Набиуллина, Р. Р. Механизмы психологической защиты и совладания со стрессом/ Р. Р. Набиуллина, И. В. Тухтарова. – Казань: Казанская Государственная Медицинская Академия, 2003–98 с.
2. Мартынюк, И. О. Проблемы жизненного самоопределения молодежи / И. О. Мартынюк. – Киев: Наукова Думка, 1993. – 116 с.
3. Виноградова, Г.А. Субъективное благополучие личности студента в условиях социально-экономического кризиса./ Г. А. Виноградова/ «Поволжский педагогический вестник» ПГСГА. №3(8) – Самара, 2015. – С. 18–21
4. Кондаков, И. М. Психология. Иллюстрированный словарь.// И.М. Кондаков. - 2-е издание доп. и перераб. - СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. - 632 с.
5. Сырцова, А. Адаптация опросника временной перспективы личности Ф. Зимбардо / А. Сырцова, Е. Т. Соколова, О. В. Митина // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29–№ 3. – М.: Наука. – С. 101–109.
6. Арестова, О. Н. Мотивация и перспективное целеполагание в мыслительной деятельности / О. Н. Арестова // Вестник МГУ// Психология. - 1999. - № 3. - С. 64–75.
7. A dual-factor model of mental health: toward a more comprehensive understanding of youth functioning. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/20950287/>
8. Implementation Research in Mental Health Services: an Emerging Science with Conceptual, Methodological, and Training challenges. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3808121/>
9. Jovanović V. Internalizing behaviors in adolescence: The unique contribution of life satisfaction beyond positive and negative affect- // Personality and Individual Differences. 2022. V.192. July, 111593. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0191886922000976> #preview-section-abstract
10. Интернализирующее поведение в детстве: анализ и последствия. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1365-2850.2011.01743.x>
11. Life Satisfaction. https://www.researchgate.net/publication/263919505_Life_Satisfaction
12. Huebner, E. S., Suldo, S. M., & Gilman, R. (2006). Life Satisfaction. In G. G. Bear & K. M. Minke (Eds.), Children's needs III: Development, prevention, and intervention (pp. 357–368)
13. Левченко А. О. Влияние интернализации и экстернализации на поведение и поступки людей // Символ науки. 2018. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-internalizatsii-i-eksternalizatsii-na-povedenie-i-postupki-lyudey>
14. Social-psychological factors of satisfaction by life in youngsters: Regional aspect of a problem. https://www.researchgate.net/publication/321148434_Social-psychological_factors_of_satisfaction_by_life_in_youngsters_Regional_aspect_of_a_problem

15. Methods and Benefits of Measuring Human-Centered Design in Global Health. https://www.ghspjournal.org/content/9/Supplement_2/S274.abstract
16. Parents' Role in Addressing Children's Racial Bias: The Case of Speculation Without Evidence. <https://devinelab.psych.wisc.edu/wp-content/uploads/sites/1383/2020/08/Scott-Shutts-Devine-2020.pdf>
17. New Directions in the Conceptualization and Assessment of Personality—A Dynamic Systems Approach. https://www.researchgate.net/figure/Personality-descriptors-used-in-the-study-Ten-Item-Personality-Inventory-Scale_tbl1_338920049
18. Костюнин, И. Е. Связь психологического благополучия и жизнестойкости личности в юношеском возрасте / И. Е. Костюнин. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2022. — № 19 (414). — С. 398–407. — URL: <https://moluch.ru/archive/414/91534/>
19. Ryff C.D., Singer B.H. Know thyself and become what you are: A eudaimonic approach to psychological well-being // Journal of Happiness Studies. 2008. N 9. P. 13–39.
20. Diener E., Suh E.M., Lucas R.E., Smith H.L. Subjective well-being: Three decades of progress // Psychological Bulletin. 1999. N 125. P. 276–302
21. Cohn M.A., Fredrickson B.L., Brown S.L., Mikels J.A., Conway A.M. Happiness Unpacked. Positive Emotions Increase Life Satisfaction by Building Resilience // Emotion. 2009. N 9 (3). P. 361–368.
22. Куликов Л. В. Психогигиена личности: вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики: учеб. пос. СПб.: Питер, 2004. 464 с.
23. Watson D. Mood and temperament. New York: Guilford Press, 2000. 352 p
24. Anxiety, depression and emotion / ed. R.J. Davidson. New York: Oxford University Press, 2000. 306 p
25. Taylor T.E. The markers of wellbeing: A basis for a theory-neutral approach // International Journal of Wellbeing. 2015. N 5 (2). P. 75–90.
26. Haybron D.M. The pursuit of unhappiness: The elusive psychology of wellbeing. New York: Oxford University Press, 2010. 384 p
27. Аргайл М. Психология счастья / пер. с англ. 2-е изд. СПб.: Питер, 2003. 623 с
28. Малкова Е. Е. Тревога как ресурс адаптивного развития личности // Вестн. С.-Петербург. ун-та. Серия 16. Психология и педагогика. 2014. Вып. 2. С. 34–40.
29. Тревожность и устойчивые эмоциональные состояния в структуре психоэмоционального благополучия. https://dspace.spbu.ru/bitstream/11701/8733/1/03_Troshikhina.pdf

КЛИПТИК ОЙЛАУ ХХІ ҒАСЫРДЫҢ ФЕНОМЕНІ РЕТІНДЕ

Балалар психологиясы, 1-ші курс магистранты **Аскарова Ж.К.**
Ғылыми жетекші: психология ғ. к., аға оқытушы Садықова Н.М.
Әл-Фараби атыдағы Қазақ Ұлттық Университеті

Аннотация: Цифрлық технологияларды белсенді пайдалану адамдардың күнделікті тұрмыс-тіршіліктеріне ғана емес, сонымен қатар, ми, жоғары психикалық функциялар мен психологиялық ерекшеліктеріне де өзгерістер енгізіп жатыр. Бұл құбылыс «клиптік ойлау» ұғымының пайда болуына әкелді. Клиптік ойлау – адамның ақпаратты үзінділерде, қысқа және жарқын бейнелерде қабылдайтын ойлаудың түрі. Мақалада клиптік ойлау мәселесі ХХІ ғасырдың өзекті мәселелерінің бірі ретінде қарастырылған. «Клиптік ойлау» ұғымының пайда болу тарихына және қазіргі жағдайына шолу жасалған. Клиптік ойлау мен концептуалды ойлау түрлері салыстырылып, олардың жағымды және жағымсыз жақтары қарастырылған.

Кілт сөздер: клиптік ойлау, фрагментарлық, концептуалды ойлау, жүйелі ойлау, аналитикалық ойлау.

Жаһандық ақпараттандыру тек өндірістік процестерді ғана емес, сонымен бірге адамзаттың көп бөлігінің күнделікті өмірін де айтарлықтай өзгертті.

XX ғасырдың ортасына дейін ақпаратты таратудың негізгі құралы мәтін болды, бұл ойлаудың жүйелік түрінің қалыптасуына әкелді. Ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктері ақпаратты берудің жаңа құралдарының пайда болуына себепші болды. Вербальді құралдардың орнына (кітаптар, газеттер мен журналдар) аудиовизуалды құралдар (радио мен теледидар, кейін интернет) келді. Сонымен қатар, тұтынылатын ақпараттың сипаты да түбегейлі ерекшеленді: кітаптарды оқыған кездегі хабарлама мәтіндік, нақты реттелген сызықтық құрылымға ие болды. Ал теледидар мен интернет тұтынушыларға кей кезде ғана мәтіннің кішкене бөліктерімен араласқан аудиовизуалды ақпаратты ұсынады.

Қазіргі таңда ақпараттың негізгі тасымалдаушылары аудиовизуалды құралдар болуы ақпараттық қоғам дәуірінде өмір сүретін адамның когнитивті стиліне қатты әсер етті: адам санасының фрагментарлығы артып келеді. Бұл, өз кезегінде, «клиптік ойлау» деген атауға ие феноменнің кеңінен таралуына ықпал етуде. Ағылшын тіліндегі «сір» сөзі қазақ тіліне аударғанда «үзінді» деген мағынаға ие.

Бүгінгі таңда ғылыми әдебиеттерде ақпараттық қоғамның заманауи жағдайында жеке тұлғаның клиптік ойлауын зерттеудің жеткілікті тәжірибесі жинақталған. Алайда, соған қарамастан, ғылыми қоғамдастықта осы тұжырымдаманың мәні, жағымды және жағымсыз белгілері, қазіргі медиа кеңістік тудыратын адам психикасындағы өзгерістер туралы бірыңғай, нақты ұстаным әлі де жоқ.

Еуропа мен АҚШ-та бұл құбылыс өткен ғасырдың ортасында байқалды. «Клиптік ойлау» феномені алғаш рет ағылшын футурологы Э.Тоффлердің ғылыми айналымға енгізген «клиптік мәдениет» ұғымының аясында пайда болды. Э.Тоффлер кез келген ақпаратты қабылдаудың заманауи мәдениетін сипаттау барысында, оның бөлшектенуі мен гетерогенділіне, яғни біртекті еместігіне баса назар аударады. Дәл осы материалды ұсыну ерекшеліктері фрагменттік және үстірт білімді қалыптастырады. Э.Тоффлер клиптік мәдениетті ақпараттық сегменттердің шексіз жыпылықтауына және адамдар үшін ыңғайлы менталитетке негізделген болашақтың жалпы ақпараттық мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырады [1, б.11].

Тоффлерден кейін клиптік ойлау мәселесін Еуропалық және ресейлік ғалымдар әртүрлі салаларда зерттей бастады: философтардан, психологтардан және педагогтардан бастап нейробиологтарға дейін. Мысалы, орыс философы Ф.И. Гиренок клиптік ойлауды «тек соққыға жауап беретін ойлау» деп атайды [2].

Канадалық философ М. МакЛухан ІТ және электронды байланыс құралдарын белсенді пайдалану адамзатты «мәтінге дейінгі дәуірге» қайтаратынына назар аударады [3].

Белгілі ресейлік философ және мәдениеттанушы К.Г. Фрумкиннің анықтауынша, клиптік ойлау - бұл бөлінген семантикалық фрагменттердің арасында жылдам ауысу мүмкіндігімен, сондай-ақ біртекті ақпараттың ұзын сызықтық тізбегін қабылдаудың қабілетсіздігімен сипатталатын ақпаратпен адамның қарым-қатынасының жаңа деңгейінің даму векторы.

К.Г. Фрумкин «клиптік ойлау» феноменіне қатысты бес факторды анықтады:

- өмірдің жеделдетілген қарқыны мен ақпарат көлемінің артуы кейбір адамдарды маңызды және маңызды емес нәрселерді таңдауға және саралауға мәжбүрлейді;
- жүйелі түрде жаңартылатын ақпарат;
- келуші ақпараттың әртүрлілігінің артуы;
- бір уақытта атқарылатын көп міндеттердің болуы;

-демократияның күшеюі және әлеуметтік жүйенің әртүрлі деңгейлеріндегі тұрақты диалог[4].

Клиптік ойлау клиптік мәдениетінің бөлігі ретінде қоғам мен жаһандық ақпараттандырудың өнімі болып табылады. Л.В. Калашникованың пікірінше, бұл адамның қоршаған ортаға максималды бейімделу мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін мидың адаптивті механизмдерінің бірі [5].

Қазіргі жастар арасында клиптік ойлаудың таралу себептерінің бірі – цифрлық гаджеттегі ақпарат көздерінің көптігі. Жедел мессенджерлер мен әлеуметтік желілердегі барлық хабарламаларды, форумдар мен блогтардағы жазбаларды, электрондық пошталар мен SMS хабарламаларды оқуға, оларға жауап беруге белгілі бір уақыт қажет. Сонымен қатар, мұның барлығы өте жылдам жасалуы керек, себебі ақпаратты өңдеу барысында жаңа ақпараттық блоктар үздіксіз келеді.

Қарқынды дамыпкеле жатқан диджитализация және балаларда өте ерте жастан бастап гаджеттерді қолданатын заманда адам туылғанынан бастап ауқымды ақпарат ағындарын басқару қажеттілігіне ие болады. Бұл жағдайда көптапсырмалылық сыртқы ортаға жауап ретінде туындайды және мультипликациялық медиа түрінде болады.

Медиакөптапсырмалылық -бұл күрделі тұжырымдама және ол әртүрлі контекстте қолданылады. Біріншіден, бірнеше техникалық тасымалдаушыларды біріктіріп пайдалануды, екіншіден, ақпараттық ресурстардың әртүрлі түрлерін (мысалы, дәстүрлі және медиа) пайдалануды және үшіншіден, онлайн және офлайн әрекеттердің үйлесімін қамтуды білдіреді. Бұл құбылыстың күрделі құрылымы қазіргі адамның шынайы және виртуалды әлемі арасындағы нақты шекаралардың болмауымен түсіндіріледі[6].

Осылайша, ақпараттың өте жылдам ағыны мен алуан түрлілігі оны терең талдауға уақыт қалдырмай, сыни ойлауды азайтуға ықпал етеді [7].

Клиптік ойлаудың қазіргі таңда нақты анықтамасы жоқ, бірақ егер біз осы мәселе бойынша бірқатар пікірлерді жалпылайтын болсақ, келесі қорытынды жасауға болады: "клиптік ойлау" - бұл ақпаратты үзінді ағынмен қабылдау, ақпараттың фрагменттері арасында ауысудың жоғары жылдамдығымен және олардың арасындағы байланыстарды есепке алмаумен сипатталатын процесс, қоршаған әлемді қабылдаудың толық бейнесінің болмауы. Сондықтан "клиптік ойлау" термині ақпаратты қысқа, жарқын, өте экспрессивті бейне арқылы қабылдау әдетін білдіреді [8].

Ойлаудың мұндай түрі, талдау, синтездеу, салыстыру, абстракциялау, жалпылау, жүйелеу және жіктеу сияқты сипаттарға ие дәстүрлі концептуалды ойлауға қарағанда, үстірт, бейнелі және интуитивті болып табылады.

Концептуалды ойлауға себеп-салдар байланысы, «тезис-негіздеу-қорытынды» жоспары бойынша пайымдау жатады. Білім алушылардың концептуалды ойлауы неғұрлым дамыған болса, соғұрлым олар өмірлік міндеттерді орындауда табысты болады. Адамға орасан зор ақпарат ағыны қарқынды әсер етіп жатқандықтан, қазіргі білім алушылар біртіндеп концептуалды ойлаудан клиптік ойлауға көшуде, оларға 10 толық мәтінді оқығаннан гөрі, бір сөйлемдік мәтін бар 10 суретті қарау қызықтырақ [9].

Ғалымдардың пікірінше, клиптік ойлау адамға туғаннан бері тән емес. Ол келіп түсетін ақпаратты тұтыну және талдау әдісіне байланысты пайда болады. Қазіргі қоғамның бір ерекшелігі – ақпаратты дыбыспен сүйемелденетін қозғалмалы бейнелерді қолдану арқылы беру. Сол себепті, клиптік ойлаудың негізгі мәні - оның әртүрлі семантикалық фрагменттердің арасында жылдам ауыса алатынында. Клиптік ойлаудың пайда болу себептері: тұтынылатын ақпараттың көбеюі, ақпарат жылдамдығының жоғарылауы, ақпараттың әртүрлілігі мен қолжетімділігі, бір уақытта көп міндеттерді атқару.

XXI ғасырдың алғашқы онжылдығындағы психологияда клиптік ойлау тұлғаның деградациясы мен назардың жетіспеушілігіне әкелмейді, керісінше, ақпараттық қоғамда сәтті бейімделуге ықпал етеді деген пікір жиі айтыла бастады. Клиптік ойлауға осындай көзқарасты ұстанушылар динамикалық ақпарат алмасу жағдайында әртүрлі

хабарламалардың үлкен көлемдерін қайта өңдеу қажет екенін, ал жүйелік ойлау типі тән адам мұндай тапсырманы орындай алмайтындығын пайымдайды. Олар жаңа ақпараттық қоғамның мүшесі ақпараттық ағымға белсенді түрде бағдарлана алуы керек деп есептейді [10].

Қазіргі кезде видеоконтент қарым-қатынастың, ақпарат алмасудың және ойын-сауықтың ең танымал түрі болып табылады. Стримингтік қызметтер, әлеуметтік желілер, YouTube және басқа да онлайн платформалар бүкіл әлем бойынша миллиондаған пайдаланушыларды қамтып, видеоконтенттің негізгі көздеріне айналды. Бұл тенденция клиптік ойлаудың адамдардың күнделікті тұрмыс-тіршіліктерінің бір бөлігіне айналғанын көрсетеді.

Клиптік ойлаудың білім беру саласына әсері елеулі. Видеодәрістер және онлайн курстар қолжетімділігіне, ыңғайлылығына және тиімділігіне байланысты көптеген білім алушылар үшін оқытудың нағыз әдістеріне айналды.

Кәсіпкерлік саласы да клиптік ойлаудың ықпалынан қалыс қалған жоқ. Коммерциялық роликтер, өнімдер мен қызметтердің қысқаша видео презентациялары және оқу материалдары компанияларға өз аудиториясының назарын аударуға және сақтауға көмектесетін маркетинг пен сатудың негізгі құралына айналуда.

Ал соңғы жылдары, тіпті, жетістікке жету үшін жүйелі ойлаудың қажеті жоқ, тек ақпараттың стратегиялық маңызды бөліктерін ажырата білу жеткілікті деген көзқарас та кеңінен таралуда. Осыған байланысты келесі сұрақтың туындауы заңды болып табылады: егер адамның қабылдауы клиптік ойлаудың әсерінен логикалық емес және сыни емес болса, ол сол маңызды деп саналатын элементтерді қалай ажырата алады?

Бұл мәселе төңірегінде американдық футуролог, кәсіпкер және кеңесші Д. Мартиннің көзқарасы қызықты, олбарлық адамдарды екі топқа бөлуге болады деп санайды: «кітап адамдары» және «экран адамдары». Бірінші типке тән ерекшелік – зейіннің үлкен көлемі және оны басты мәселеге шоғырландыра білу. Д. Мартиннің пікірінше, мұндай типтегі адамдар табысты топ-менеджерлер бола алады. Шынында да, топ-менеджерлер үшін жүйелі ойлаудың, саналы және алдын-ала ойластырылған шешімдер қабылдау қабілетінің маңыздылығы күмән тудырмайды. Ал «экран адамдары» бұлыңғыр зейінмен және сұрақтан сұраққа секірумен сипатталады. Д. Мартин бойынша, қазіргі таңда экранда бір уақытта бірнеше нәрсе болып жатқанына үйреніп қалған адамдардың ұрпағы өсіп келеді және олар қоршаған ортаның оларға дереу жауап беруін қалайды. Клиптік ойлауды қолдаушыларға қарсы пікір білдіре отырып, футуролог тіпті клиптік ойлауды «сананың жалпылама бұлыңғырлығы» деп атайды [11].

Расында да, клиптік ойлауды ХХІ ғасырдың феномені ретінде қарастырғанда, оның зейінді қысқа мерзімге ғана шоғырландыра алу, ақпаратты үстірт түсіну, терең талдау және ой елегінен өткізу қабілетін жоғалту сияқты теріс салдарын есте ұстаған жөн.

Клиптер арқылы алынған ақпараттың жылдамдығы мен қысқалығына байланысты адамдар тақырыпты немесе оқиғаны үстірт түсінуі мүмкін. Бұл күрделі мәселелер туралы хабардар бола алмауға әкеледі.

Клиптік ойлау ақпаратпен лезде қанағаттану әдетін тудырады, бұл зейінді ұзақ мерзімді шоғырландыра алмау және ақпаратты терең талдау қабілетінің төмендеуіне әкеледі.

Клиптер әдетте жылдам назар аударту мақсатында жасалады, бұл көбінесе шындықты бұрмалаумен бірге жүреді. Кадрлардың жылдам өзгеруі және клиптердің қысқалығы ақпаратты әрдайым сыни тұрғыдан талдауға уақыт қалдырмайды. Адамдар клиптерде ұсынылған мәлімдемелерге күмән келтірмей, ақпараттың дұрыстығын тексермей-ақ қабылдай алады, яғни барлық клиптік ақпаратты сенімді ақпарат көзі ретінде қабылдап, нәтижесінде әлем туралы қате түсініктерге ие болады.

Клиптік ақпаратты үнемі тұтыну визуалды стимулдарға деген тәуелділікті тудырып, өз бетінше және абстрактілі ойлауға кедергі келтіруі мүмкін. Визуалды

ақпаратты шамадан тыс мөлшерде қолдану оқу және жазу мәдениетіне нұқсан келтіруі мүмкін, бұл тіл мен аналитикалық дағдылардың дұрыс дамымауына әкеледі.

Өскелең ұрпақ арасындағы клиптік ойлау проблемасы қазіргі заманның негізгі сипаттарының біріне айналды. Алайда, инновациялық технологиялардың ықпалында қалыптасқан тұлға ойлаудың бұл түрін өзгерте алмайды. Сол себепті, бұл ерекшелікпен тиімді жұмыс жасауды үйрену қажет.

Клиптік ойлаудың бір ақпараттан екінші ақпаратқа жылдам ауысу мүмкіндігінің позитивті қасиеттері бар, ол көп тапсырмалы жағдайларда оқу және жұмыс процестерін тиімді басқаруға мүмкіндік береді. Жас ұрпақтың кез-келген өзгерістерге реакциясының жылдамдығы, бейімделудің жоғары дәрежесі және ақпараттық технологиялар саласындағы инновацияларды жылдам қабылдау қасиеттері де осыған негізделеді [12].

Мидың сол жақ жарты шары логикаға, талдауға және реттілікке, ал оң жарты шары қиялға, бейнелілікке жауап беретінін дәлелдейтін ғылыми зерттеулерді ескере отырып, заманауи адам бір мезгілде екі жарты шарды да жеткілікті түрде, толық көлемде пайдаланады. Олай болса, қазіргі таңда аналитикалық және концептуалды ойлауды клиптік ойлаумен ұштастыра қалыптастыру тиімді және заман талаптарына сай болып табылады.

Қорытындылай келе, клиптік ойлау қазіргі қоғамдағы ақпаратты қабылдау тәсілдерінің эволюциясын көрсететін және мәдениетке, білімге, кәсіпкерлікке, жалпы қоғамға айтарлықтай әсер ететін ХХІ ғасырдың маңызды феноменіне айналды. Алайда, ақпараттың қысқа болуын және динамикасын артық көретін заманда сыни ойлау мен терең талдау қабілетін барынша сақтап, дамыту керек екенін үнемі есте сақтаған жөн. Клиптік ойлаудың ерекшеліктерін түсіну және осы феноменнің жағымды жақтарын қолданып, тиімді жұмыс істеу қабілеті қазіргі заманғы адам үшін маңызды дағдыға айналууда.

Әдебиеттер тізімі:

1. Toffler E. Shock of the future / Trans. from English. М., 2002. P. 11.
2. Гиренок Ф.И. Клиповое сознание. М.: Проспект, 2016.
3. McLuhan Н.М. The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man. 1st Ed.: University of Toronto Press, 1962.
4. Frumkin K.G. Clip thinking and the fate of the linear text. *Topos: Literary and Philosophical Journal*, 9(1). 2010.
5. Kalashnikova L.V. Clip thinking as a format for presenting information in the process of educational activity. Ed., sci. and product., 4, 68. 2014
6. Кушнир А.М., Хачатрян М.А. Феномен клипового сознания в современных медиакоммуникациях // *Социально-политические науки*. 2022. Т. 12. № 6. С. 118–126.
7. Kraynov A.L., Shalaeva N.V. Influence Of Clip Thinking On The Cognitive Abilities Of Students. In D. K. Bataev (Ed.), *Social and Cultural Transformations in the Context of Modern Globalism. Dedicated to the 80th Anniversary of Turkayev Hassan Vakhitovich*, vol 92. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*. 2020.
8. Soboleva S.M. Clip thinking as a socio-psychological phenomenon and its role in the educational and cognitive activity of students // *Theory and practice of modern psychology*. No. 3. Vol. 2. 2019. P. 86–90.
9. Корчова Г.Л. Clip thinking: basic concepts and terms / Г. Л. Корчова // *Актуальні проблеми освітнього процесу в контексті європейського вибору України : зб. матер. V Міжнародної конференції, 17 листопада 2022 р. / Київ. нац. ун-т буд-ва і архіт. – Київ : КОМПРИНТ, 2023. – С. 138 – 142.*
10. Докука С.В. Клиповое мышление как феномен информационного общества // *Общественные науки и современность*. 2013. № 2. С. 169-176.

11. Лисицин Д. Джеймс Мартин: тенденции, которые мы наблюдаем, могут угрожать человеческому разуму."Review (Московский экономический форум)". Приложение №17 от 05.02.2008, стр. 27

12. Bukharbaeva A., Sergeeva L. (2020). Clip thinking of generation Z: methods of developing students' creative potential. RUDN Journal of Studies in Literature and Journalism. 2020. 25. 787-796.

ОСОБЕННОСТИ ЗАВИСИМОГО ПОВЕДЕНИЯ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ ПО ЗРЕНИЮ

Клиническая психология, магистрант 2 курса **Бабаев Ш.А.**

Научный руководитель: профессор Ташимова Ф.С.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: В статье изложены основные психологические особенности лиц с ограниченными возможностями здоровья, которые склонны к зависимому поведению. Раскрыты основные понятия, приведены признаки патологии. Проведен литературный обзор имеющихся исследований в психологической практике. Раскрываются особенности поведения лиц с ограниченными возможностями по зрению. Выявленные в исследовании характеристики личностных особенностей зависимого человека с ОВЗ могут быть использованы в реабилитационных и наркологических центрах.

Ключевые слова: лица с ОВЗ, аддиктивное поведение.

Актуальной повесткой дня остается вопрос здоровья населения, особенно ментального. В международной классификации болезней особый раздел занимают аддиктивные расстройства поведения. Ментальное здоровье является приоритетом благополучия населения. Один из самых уязвимых слоев общества – лица, имеющие инвалидность. Проблемы зависимого поведения становятся более распространёнными с каждым годом ввиду быстроменяющихся условий окружающего мира, кризисов, нестабильности мировой экономики. Социальная группа людей с ограниченными возможностями здоровья имеет свою специфику. Исследования личностей с зависимым поведением позволили определить основные причины начинания зависимости и разработать рекомендации. Но как быть специфической, но тем не менее, распространенной группе населения, имеющей проблемы со здоровьем? Изучению которой посвящено не так много статей, исследований. Ответ очевиден, изучить причины начинания зависимости, разработать практические рекомендации и предотвратить различного рода последствия. Еще один из пунктов актуальности работы заключается в малоизученности данной проблемы конкретно на территории Казахстана. И пока существует проблема инвалидности, исследования в этом направлении будут актуальны всегда.

Для начала следует определить основное понятие, которому посвящено исследование. Это понятие «зависимость». В психологии данный термин рассматривается в контексте науки аддиктологии. «Аддикция» от английского «зависимость». Те, кто занимается исследованием влияния зависимости на организм человека называются аддиктологи. Эти специалисты занимаются изучением предикций, которые приводят к возникновению тяги, а также отслеживают механизмы развития и определенные процессы, непосредственно влияющие на конкретный вид поведения при зависимости. Более того, разрабатывают специальные методы коррекции и терапии. В самом начале своего становления данная ветвь науки зародилась в США прошлого века. Исходит из наркологии и находится между влиянием таких разделов, как психиатрия, клиническая психология, наркология и возрастная психология.

Зависимость- это навязчивая потребность в чем-то. Отличие зависимости от потребности в том, что зависимость подразумевает патологию. Зависимое поведение — это ряд действий, мыслей, состояний, поступков, который определяется непреодолимой тягой к объекту. Зависимость может быть от веществ, психоактивных субстанций, азартных игр, компьютерных игр и так далее. Даже от работы. Зависимое поведение можно отнести к девиантному поведению, так как его можно охарактеризовать как разрушительное и антисоциальное. Антисоциальное, потому что при зависимости люди имеют конфликты с окружающими, склонны к обману и манипуляциям. В целом, растрчивают коммуникативные навыки. Нередко полностью обрывают связи. Разрушительное, потому что зависимость вредит здоровью, человек буквально медленно погибает. Также зависимое поведение можно охарактеризовать повышенным воздействием и концентрации внимания на определенном компульсивном действии. Зависимым поведением занимается аддиктология.

Согласно статистическим данным ВОЗ в 2023 году в мире более 1,7 млрд. курильщиков. Каждые 10 секунд умирает один из курильщиков. Курение относится к химическому виду зависимости. Существует еще психологические виды зависимости. В чем главная проблема аддиктивного поведения? В том, что это деградация здоровья и мышления, ментального состояния. Исследования показывают, что именно психологические проблемы являются фактором риска к приобретению зависимости. Окружающий мир представляет собой ряд стрессовых воздействий, многие люди не способны с этим справиться. Также наследственность и генетика это одна из причин возникновения зависимого поведения. Последствия такого поведения: утрата когнитивных и ментальных функций, череда конфликтов, потеря работы, отсутствие социализации, маргинальный образ жизни, суицидальные наклонности. Ученые определили зависимость как некую форму адаптации к невыносимым жизненным обстоятельствам.

Лица с ограниченными возможностями здоровья — это определенная часть социума, которым диагностировали инвалидность или патологии в ментальном или физиологическом развитии. Инвалидность бывает выражена в нарушении органов чувств, зрения, слуха, координации, речи, интеллекта, волевого аспекта, двигательных систем и так далее. Особый интерес представляют лица, имеющие инвалидность по зрению, так как зрение — это более 70% информации с окружающего мира. В мировой статистике нарушения зрения находятся на 5 месте среди всех проблем органов. Согласно статистике Министерства Здравоохранения РК в стране числится более 60 тысяч человек, имеющих инвалидность по зрению, более 2000 из которых дети. Суть помощи лицам с ОВЗ является исключение сегрегации, максимальная инклюзивность в общество. Зависимое поведение — это сдерживающий фактор. Нет конкретных исследовательских данных о том, как зависимое поведение коррелирует с наличием инвалидности. Тифлопсихология — это направление психологии, которое занимается изучением проблем лиц с нарушением зрения. Исследования в основном приходится на 90-е годы прошлого века. Технологии как облегчили, так и затруднили жизнь людей с инвалидностью.

Прежде, чем говорить о связи зависимостей и наличием инвалидности, следует больше раскрыть психологических особенностей лиц с ОВЗ. Данному вопросу посвятили свои работы Федоров А.В. [1], Соколова Е.Т.[2], Ткач Н. [3], Дементьева Н.Ф. [4] и др. Согласно их исследованиям, красной линией проходят такие феномены как изоляция и фрустрация. Что такое фрустрация? Это реакция на неоправданные ожидания, когда желаемая потребность не удовлетворилась. К причинам фрустрации относится неопределенность дальнейших событий, переживания о будущем, ограничения жизненной деятельности. Истощение психической энергии происходит из-за постоянных негативных представлений о себе и о мире. Комплекс неполноценности добавляет общую картину фрустрации. Он характеризуется низкой самооценкой и

чувством собственной недостаточности. Тем не менее, говоря о самооценке, исследователи подчеркивают противоречивые тенденции. Это выражается в категоричных различиях оценки по отдельно взятым сферам и качествам. А можно увидеть тенденцию давать себе крайние оценки во внешности или способностях. Большой процент интровертивной наклонности, низкая социальная активность, пассивность, попытки сдержать эмоциональные реакции. Довольно нередко встречается эгоцентризм, озабоченность своим статусом, сосредоточенность на своих проблемах.

Такие деятели наук как Бюрклен К. [5], Зотов А.И. [6], Литвак А.Г. [7], Лубововский В.И. [8] посвятили свои труды изучению проблемы инвалидности по зрению. Из зарубежных исследователей: Fraser С. F. [9], Foxall MJ, Barron CR [10], Sihota R, Tandon R. [11], Bhagotra S, Sharma AK [12] и другие. Данные специалисты подтвердили факт того, что патология зрения непосредственно влияет на формирование личностных черт. Особенно преобладают астенические настроения, аффективность, повышенная раздражительность.

При этом, благодаря механизмам компенсации и специально организованной среде возможно минимизировать психоэмоциональную сферу и навыки коммуникации. Это в свою очередь приведет к включению в социум и благоприятной жизни, свободной от зависимостей. Таким образом, влияние зависимости на уязвимый слой населения невозможно переоценить, данное направление социально значимо и актуально с каждым годом. Если объединить передовые психологические техники и заняться обширным исследованием данного вопроса, возможно привнести значимый вклад в будущее Казахстана и психологической науки в целом и частности.

Материалы и методы исследования

Цель исследования: изучение зависимого поведения лиц с ОВЗ по зрению в сравнении с лицами, не имеющими инвалидность по зрению

Задачи исследования:

1. Провести диагностическую методику для выявления лиц, имеющих алкогольную зависимость. Определить выборку.

3. Сравнительный анализ психологических особенностей зависимых лиц с ОВЗ по зрению и не имеющих ОВЗ по зрению.

Объект исследования: взрослые люди от 21 до 50 лет

Предмет исследования: психологические особенности личности, алкогольная аддикция

Гипотеза: личностные особенности испытуемых, зависимых от алкоголя, особенно тех, у которых имеются ограниченные возможности здоровья по зрению, могут быть выявлены в различных аддиктивных проявлениях поведения, нарушениях и расстройствах общения, отношения к другим и к себе, что существенным образом отличает их от личностных особенностей здоровых испытуемых.

Для проведения эмпирического исследования были выбраны следующие методы:

1. Скринирующая методика для выявления алкоголизма (СМА) на базе

Мичиганского алкогольного скрининг-теста;

2. Адаптированный характерологический опросник К. Леонгарда – Г. Шмишека;

3. Шкала реактивной (ситуативной) и личностной тревожности Ч. Д. Спилбергера – Ю. Л. Ханина.

В исследовании приняли участие 40 человек, проживающих в Казахстане. Возраст испытуемых – от 21 до 50 лет.

Для выявления алкогольной зависимости была использована методика скринирующая методика для выявления алкоголизма (СМА) на базе Мичиганского алкогольного скрининг-теста.

Скринирующая методика для выявления алкоголизма (СМА) на базе Мичиганского алкогольного скрининг-теста, Миннесотского многопрофильного личностного опросника, теста для непрямого скрининга алкоголизма, опросника для изучения тяжести алкогольной зависимости включает в себя 22 утверждения, частота значимых ответов на которые различается в группах больных алкоголизмом и здоровых. Утверждения сформулированы во втором лице множественного числа. Часть из них имеет прямой, часть косвенный характер в отношении проблем, связанных с употреблением алкоголя.

Результаты исследования

Из 50 испытуемых, прошедших СМА, алкогольную зависимость имеет 40 человек. Из них 20 имеют инвалидность по зрению, 20 – не имеют.

Экспериментальную группу составили 20 человек, зависимых от алкоголя, имеющих инвалидность по зрению. В контрольную группу вошло 20 человек, зависимых от алкоголя, не имеющих инвалидность по зрению.

Математическая обработка результатов проводилась с помощью программы STATISTICA. Различия результатов, полученных с помощью анкеты в экспериментальной и контрольной группах, определялись с помощью U-критерия Манна-Уитни.

Результаты анализа данных, полученных по опроснику К. Леонгарда – Г. Шмишека. Данные распределения психологических типов в исследуемых группах представлены в таблице 1.

Таблица 1

Распределение психологических типов личности в экспериментальной и контрольной группах

Номер п/п	Название типа характера по К. Леонгарду – Г. Шмишеку	Количество случаев в группах	
		Экспериментальная группа	Контрольная группа
1	Гипертимный	4	1
2	Возбудимый	5	4
3	Эмотивный	1	2
4	Дистимический	2	2
5	Тревожно-боязливый	1	1
6	Аффективно-экзальтированный	3	3
7	Аффективно-лабильный	1	2
8	Застревающий	2	1
9	Педантичный	0	2
10	Демонстративный	1	2

При анализе распределения психологических типов в двух исследуемых группах каких-либо статистически достоверных различий не получено (метод сравнения долей). Хотя для людей, зависимых от алкоголя, наиболее характерен гипертимный психологический тип. В экспериментальной группе больше человек, которым характерен гипертимный тип по сравнению с контрольной группой. Остальные психологические типы в равной степени присущи обоим исследуемым группам.

Результаты анализа данных, полученных по опроснику Ч.Д. Спилбергера – Ю.Л. Ханина, представлены в таблице 2.

Таблица 2

Результаты сравнения экспериментальной и контрольной групп по данным Шкалы Ч. Д. Спилбергера – Ю. Л. Ханина.

/п	Типы тревожности	Группы		Р
		Экспериментальная	Контрольная	
	Ситуативная	47,9+- 8,97	40,2+- 5,99	0,0461
	Личностная	54+-12,61	35,8+- 5,77	0,006

При изучении выраженности типов тревожности были вычислены средние баллы по каждому типу тревожности у исследуемых групп. Степень различия показателей между группами определена с помощью U-критерия Манна-Уитни. Р– достоверность различий между экспериментальной и контрольной группами.

Важно отметить, что данные группы значительно отличаются по видам тревожности. Это выражается в том, что экспериментальной группе больше свойственна ситуативная тревожность, а также личностная. При этом, различий в ситуативной тревожности больше, чем в реактивной. Это говорит о реактивности личности, вовлеченности в ситуацию взаимодействия внутреннего и внешнего. Вероятней всего меланхолический тип темперамента.

Заключение

Личностные характеристики людей, зависимых от алкоголя и имеющих ОВЗ, существенно отличаются от личностных характеристик зависимых людей, не имеющих ОВЗ. Они отличаются более высоким уровнем тревожности. Для них характерны такие свойства личности, как: неуравновешенность и неуверенность в себе нерешительность, обидчивость, мнительность, глубина и устойчивость эмоций при слабом внешнем выражении. Это подтверждает утверждение о том, что зависимость скорее свойственна лицам с ОВЗ, чем не имеющих ОВЗ. Таким образом, инвалидность можно рассматривать как фактор риска обретения зависимого поведения. Поэтому следует внедрить квалифицированную помощь в лице психологов и психотерапевтов в центры людей с ОВЗ во избежание распространения зависимостей.

Список источников:

1. Федоров А.В., Социальная защита молодых инвалидов граждан в условиях перехода к рыночной экономике. – Спб.: С-Петербургский ун-т, 1999. - 104 с.
2. Соколова Е.Т., Исследования «образа тела» в зарубежной психологии // Вести. Моск. Ун-та. Сер. 14. - Психология. 1985. №4.
3. Ткач Н., Для тех, кто стал инвалидом // Социальное обеспечение. 2000. №2. С.24-26.
4. Дементьева Н.Ф., Формы и методы медико-социальной реабилитации нетрудоспособных граждан.- М.: Инфра, 1991. -368 с.
5. Бюрклен К., Психология слепых. - М., 1934. - С. 137-189.
6. Зотов А.И., Актуальные вопросы изучения личности слепых и слабовидящих детей. - М.: Наука, 1977. - 129 с.
7. Литвак А.Г., Психология слепых и слабовидящих. – СПб.: РГПУ, 1998. - 271 с.
8. Лубововский В.И., Специальная психология. - М.: Академия, 2004. - 152 с.
9. Fraser C. F. Psychology of the Blind: The American Journal of Psychology, University of Illinois Press, 1917, pp. 229-237.
10. Foxall MJ, Barron CR, Von Dollen K, Jones PA, Shull KA. Predictors of loneliness in low vision adults. West J Nurs Res. 1992; pp. 86–99.
11. Sihota R, Tandon R. The Cause and Prevention of Blindness in Parsons' Diseases of the Eye. Section. pp. 523–36.

12. Bhagotra S, Sharma AK, Raina B. Psycho-social adjustments and rehabilitation of the blind. J MedEducRes. 2008; pp. 48–51.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘЛ-АУҚАТЫНЫҢ ӨЗГЕРІСТЕРІНЕ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫНЫҢ ЫҚПАЛЫН ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Педагогика және психология, - курс докторанты **Бименов Қ. Т.**

Жетекші: психология ғылымдарының докторы, профессор Тоқсанбаева Н.Қ

Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

Аннотация: Бұл мақалада мотивация психология ғылымындағы өте бір күрделі ұғым болып талданады. Оқу мотивтерінің даму мәселесі үнемі психолог-ғалымдарды қатты толғандырып келген жайт. Оқыту мотивациясы ағарту ісінде: ұйымдастырушы, дамытушы, ынталандырушы, бағыттаушы қызмет атқарады. Оқыту мотивациясының негізгі құрылымдарының бірі - міндеттің шешілуіне бағытталған тәсіл ретіндегі оқу-танымдық мотивтер болып табылады. Студенттердің оқу-танымдық мотивтерінің қалыптасуы олардың оқу әрекеттерінің сипатымен анықталады.

Кілттік сөз: студент, мотив, әлеуметтену, оқу мотивациясы, психология, теория.

Қазіргі кезде білім беру жүйесін реформалау жағдайында жоғары оқу орындарында мамандарды даярлауға қойылатын талаптар артып келеді. Маманның кәсіби құзыреттілігінің деңгейі ғана емес, сондай-ақ, оның жеке дайындық деңгейі де табысты кәсіби қызметтің маңызды шарты болып табылады. Белгіленген кәсіптік маңызды жеке қасиеттерін кәсіптің тиімді жүргізілуі үшін қажетті интегративтік тұлғаларды іздеу және оқу мотивациясының ықпалын зерттеу жалғасуда. Бұл интегративтік құрылымдардың бірі ретінде адамның психологиялық тұрмыс жағдайын қарастыруға болады. Адамның психологиялық сауығу факторлары (М. Аргайл, Н. Бредберн, И. Бонивель, И.А. Джайдарян, Л.В. Куликов, М. Селигман) шетелдік және отандық психологияда зерттелді, оның моделі ұсынылды (К.Рифф) , құрылымы (К. Рифф, П.П. Фесенко, Т.Ш. Шевеленкова, О.Ш. Ширяева), өмірдің мәні (П.П. Фесенко), құндылық-семантикалық құрылымдар (Д.А. Леонтьев, Роман Шамионов), психологиялық кеңістіктің егемендігі (Е.Н. Панина), толеранттылық (Н.К. Бахарева), қоршаған орта жағдайы (Ширяева О.С.), кәсіби тұлға, (IV Zausenko, RM Shamionov), оның оқу мотивациясының ықпалын зерттеу кезіндегі ерекшелігі (Ю.Б. Дубовик) анықталды, оның қалыптасуының психологиялық-педагогикалық моделі ұсынылды (О.А. Идобаева). Дегенмен, ғылыми талдау аясынан тыс зерттеулердің барлық түрлерінде студенттердің жеке басының психологиялық тұрмыс жағдайын, жоғары оқу орнында оқу мотивациясының ықпалын зерттеу кезеңіндегі оның динамикасын зерттеу ғана қалады.

Жалпы зерттеуімізде студенттердің әлеуметтенуіне оқу мотивациясының әсерін психологиялық тұрғыда дегенде, бүкіл мотивацияның түрлерін, яғни оқу процесінде практикалық, іске асатын бағалау деп түсінеміз. Олар: сөз арқылы бейнеленген мұғалім бағасы, мұғалім бағасының балл арқылы бейнеленуі – баға арқылы, студенттің өз жұмысына өзін-өзі бақылау, өзіне-өзі баға беру арқылы бағалауы т.б. Қазіргі кезде қалыптасқан дамыту бағалауын шешу мәселесіндегі басты идеяның мазмұны мынадай: білімді игерудің бірінші кезеңінде сипатталатын мұғалім бағасын қолдану тиімді және сол уақытта белгілі бір шамада мұғалім басқаруымен студенттердің өзін-өзі бақылауын, өзіне-өзі баға беруін қосу керек. (Ш.А. Амонашвили, Л.В. Занков, В.В. Шаталов, Ф. Ленард) .

Нарықтық қатынас заманында еліміздің рухани баюының бас себепкері—оқу-ағарту саласында да көп алаңдаушы мәселелердің көбеюі жұртшылықты таң қалдырмас деп есептейміз.

Себебі өздері екі ойлы жастарымызды білім ордаларында ұстап, білім алуға жетелеп итермелейтін бір-ақ ынталандырушы процесс – бағалау ғана қалады.

Міне, бағалаудың өзектілігі бүгінгі таңда бізді де педагогтарды да қатты ойландырып, зерттеуге тура келеді.

1. Психология, яғни бұл ғылым бағалауды оқытудың негізін кұрайтын және негізгі оқыту шарты деп қарайды.

2. Педагогикада яғни, жоғары оқу орнындабағасына тәрбиелік, ынталандырушы рөлге, сипатқа ие болу жағын көздейді.

3. Кибернетика, яғни әрбір жүйеде кері байланыс механизмінің мақсатқа бағытталған іс-әрекетінің болатындығын растайтын ғылым. Мақсатты әрекетке жағдай болып ауыспалы қалыптың тіркелуі және соның негізінде алынған мәліметтер арқылы процесті басқару болып табылады.

Оқытудың мақсаты – баға алу, ұпай жинау емес. Баға қою-сыртқы мотивацияны, сонымен бірге “өзін-өзі бақылау”, “өзін-өзі бағалауға” негізделген ұпайлар саны соның ішінде негізгі ұпай–мақтауды не сыйлықты білдірмей, оқыту шарасы, тексеру техникасы, жұмыстың мазмұнын сипаттайтын ішкі мотивация болады.

Ішкі мотивтер - бүкіл әрекетке, оқытуда да сыртқыға қарағанда тиімдірек болады.

Оқыту технологиясының тұрғысынан өзін-өзі бақылау, өзін-өзі бағалаудың маңыздылығын жоғарыда айтылған жайлардан білуге болады.

Мұғалімнің бағалау әрекеті өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі бақылауды ауыстыра алмайды. Білімгер өз әрекетінің нәтижесін көре білуі тиіс. Оқыту процесінде қателіктер табу, жұмысқа толықтыру енгізу, дұрыс, қате жақтарын көре білу өте маңызды. Студент нәтижелі орындайтын тапсырма арқылы оның мотивациялық аумағы үлкен әсер алады (білім мен шеберлігін тиімді қолдануда қуануы).

“Адам өзі не жасай алатын болса, соны жасауды ұнатады”-, дейді психолог С.В. Олпорт.

С.М. Жакыпов өзінің зерттеулерінде былай дейді: “біздің зерттеулеріміз көрсеткендей-ақ оқыту барысында танымдық процестердің өнімді бірлігін ұйымдастырудың қажетті шарты –оқыту үрдісінеқатынасушылардың, яғни оқытушы мен білім алушының танымдық әрекеттерінің қалыптасуы және дамуы болады [5,55 б.]. Ұйымдасқан оқыту жағдайларында алдын-ала жоспарланған білім алушының танымдық әрекеті оқыту үрдісіндегі өзара әрекеттесуші индивидтердің субъект-субъектілі кеңістігінде өрби отырып, оқып-білім алушылардың танымдық әрекеттерін дамытып, қалыптастыру үшін алғашқы жағдайларды жасайды оқыту үрдісінде танымдық әрекет ерекше психологиялық феномен бола отырып, оқыту жағдайларында танымдық процестер негізінде (әсіресе қабылдау, ес пен ойлау) қалыптасқан, танымдық әрекеттің тұтас жүйесін кұрайды, онда ойлау жүйе кұраушы фактор рөлін орындайды.

Оқыту үрдісінде танымдық әрекеттердің психологиялық негізі-білім беруші мен білім алушылар әрекеттерінің бірлігі шарасында қалыптасатын біріккен-диалогты танымдық әрекет болып табылады. Оқып-білім алушылардың танымдық әрекеті интериоризацияланған біріккен-диалогты танымдық әрекет сияқты болады.

Таным тәсілі ретіндегі теориялық ойлау сипаттамаларын қарастыру және жоғарыдағығалымдар еңбектерін терең талдай келе бірқатар жобаларды негіздеуімізге тура келді.

Анатолий Залманович Зак өз жұмысында ойлауды логикалық және психологиялық жағынан тұтас нәрсе деп зерттеді. Балалардың міндеттерді шешуіне орай (теориялық, эмпирикалық тәсілдер арқылы жүзеге асуына байланысты) таным

теориясын зерттеген мамандар жасаған ойлау түрлерінің сипаттамаларына бұл автор сүйенген (танымды зерттегендер: Э.В. Ильенков, Л.К.Науменко, П.В. Копнин, М.К. Мамардашвили, С.Л.Рубинштейн, В.С. Швырев, В.А. Штафф және т.б.).

Біріншіден, теориялық ойлау танылатын объект жөнінде яғни, оның мәнді, ішкі, қажетті байланыстары жайлы түсінік, ұғымның қалыптасуына бағытталған.

Ал, эмпирикалық ойлау керісінше, танылатын объектілердің дайын анықтамаларына сүйене, олардың сезімдік қабылданатын сыртқы қасиеттері мен байланыстарын бейнелейді.

Психологиялық тұрғыдан, теориялық ойлау мәселесі психикалық құбылыстарды әрекеттік қатынаста оқып-меңгеру бағытында зерттелді.

Теориялық ойлау-заттардың мәнін бейнелеуге қажетті объективті шындықты адамның тану тәсілі. В.В. Давыдовтың жалпы теориясына сәйкес, бұл кезең эмпирикалық тәсілден теориялық бағытталу тәсілдеріне көшуімен сипатталады. Студенттердің ойлауының дамуын анықтау, даму кезеңдерін және деңгейлерін айқындау – оқыту сапасын арттыруға мотивация жасаудың мәнді формасы болады.

Студенттердің интеллектуалды дамуын зерттеген үлгілер көрсеткендей-ақ, оқыту тек қана оқу материалын меңгеруге қажетті психикалық қабілеттердің қалыптасу деңгейіне сәйкес келгенде ғана жүзеге асуы мүмкін. Мұндай негізгі, түпкілікті қабілеттің бірі ретінде – жүйелілікті алуға болады.

"Оқытудағы белсенді әдістер" термині 1960 жылдардың соңында пайда болды. "Жаңа дегеннің өзі-жақсы ұмытылған ескі" дегендей-ақ, белсенді оқыту әдістерін тіпті ерте грек оқымыстылары Сократ (б.э.д. 399-469) басқарылатын диалог ретінде қолданған екен. Онда тыңдаушылар пікірталасқа тартылып, тек қана мәселесін шешіп қоймай, оған қажетті білімді игеруге тырысқан екен.

Ал, қазіргі күндегі белсенді оқыту әдістерінің негізінде топтық пікірталас орын алады.

Белсенді оқыту әдістерінің философиялық негізі болып біріккен-диалогты танымдық іс-әрекет табылады, ол өз кезегінде оқыту процесінің мүмкін болатын жоғарғы тиімділігіне қол жеткізу шарты болады. Бұл дегеніміз, біріккен-диалогты танымдық іс-әрекет белсенді оқыту әдістерінің философиялық критеріі ретінде болады деген сөз немесе басқаша айтқанда, біріккен-диалогты танымдық іс-әрекетті қалыптастыру мүмкін болғанда белсенді оқыту әдістері жайлы айтуға болады. Бұл әдістердің ең қарапайым түрі: имитациялық жаттығулар. Олар шартты-белгілілік формалар арқылы беріледі.

Ұйымдастырушы – техникалық күрделілігіне қарай белсенді оқыту әдістерінің келесі түрі – нақты жағдайларды талдау.

Студенттердің әлеуметтенуіне оқу мотивациясының әсерін психологиялық тұрғыда көп тараған түрлерінің бірі – топтық пікірталас болып табылады. Топтық пікірталастың модификациясы болып “ми шабуылы” табылады. “Топтық пікірталас” термині батыс еуропалық философиялық әдебиеттерде, ал “ми шабуылы” термині – ағылшын-американ философиялық әдебиеттерінде қалыптасып бекіді.

Оқыту мотивациясының негізгі құрылымдарының бірі - міндеттің шешілуіне бағытталған тәсіл ретіндегі оқу-танымдық мотивтер болып табылады. Студенттердің әлеуметтенуіне оқу мотивациясының әсерінен қалыптасуы олардың оқу әрекеттерінің сипатымен анықталады және де ең алдымен олардың теориялық білімді игеруге бағыттылығымен байланысты болады. Бұл білімдердің мазмұны оқылатын материалдық мәнді қатынастары, әрі соған байланысты міндеттерді шешудің жалпыланған тәсілдері.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1.Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. – М.: Изд-во. АН СССР, 2008. - 147 с.

2. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: Соч.: В 2-х т. - М.: Педагогика, 2003. – 392 с.
3. Ленард Ф., Андрущак В.М. Научно-педагогические основы повышения качества знаний учащихся средней школы. - Киев, 2010. – 250 с.
4. Менчинская Н.А. Психологические вопросы анализа развивающего эффекта обучения. Вопросы организации и методов исследования знаний, умений и навыков //Материалы научной конференции. – М.: Изд-во НИИ СиМО, 1973. – С. 17-23.
5. Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения: Автореф. д-ра психол. наук. - М., 1998. – 35 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ТОЛЕРАНТНОГО ОТНОШЕНИЯ У ЛЮДЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ У КАЗАХСТАНСКИХ СТУДЕНТОВ

Клиническая психология, **Болатова А.М**

*Научный руководитель: Кандидат психол. наук, ст. преподаватель Кудайбергенова С.К.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация: В статье дается теоретическое обоснование отношения к людям с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ) с точки зрения различных социально-культуральных факторов. Приведены результаты пилотажного исследования о влиянии уровня эмоционального интеллекта на отношение.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, отношение, толерантность.

Отношение к людям с ограниченными возможностями здоровья представляет собой актуальную проблему в психологии, поскольку отношение влияет на поведение, социальные взаимодействия и интеграцию людей с ограниченными возможностями. На сегодняшний день, изучение отношения к людям с ОВЗ является достаточно распространенной темой, вызывающей интерес. Ученые разных стран проводят исследования на эту тему рассматривая ее с различных, биопсихосоциальных и не только, аспектов. Стоит отметить что чаще всего исследования фокусируются вокруг изучения влияния различных уровней контакта и взаимодействия с людьми с ОВЗ общества. Изучение факторов влияния на отношение к людям с ограниченными возможностями у казахстанской молодежи приобретает свою значимость в последние годы. Актуальность изучения проблемы на выборке студентов Казахских вузов поможет в дальнейшем в разработке сформировать методологический подход в интеграции людей с ОВЗ в среду высшего образования. Подобного рода интеграция станет ключевой в формировании взглядов и отношения общества к людям с ОВЗ. Также было изучено влияние уровня образования людей на отношение к людям с ограниченными возможностями здоровья. Результаты исследований показали, что люди с более высоким уровнем образования более позитивно относятся к инвалидам по сравнению с людьми с более низким уровнем образования.

Вопрос отношения к людям с ОВЗ рассматривается исследователями с разных стран. Например, в исследовании университета города Катании (Италия) изложены результаты опросника, основанного на виртуальном контакте с людьми с ограниченными возможностями и опыте работы в условиях инвалидности, с целью усиления позитивного отношения и репрезентации людей с ограниченными возможностями в выборке из 131 студента итальянского университета в возрасте от 21 до 30 лет. Был использован опросник, касающийся социального отношения к

инвалидности и семантического дифференциала в отношении человека с ограниченными возможностями. Результаты, касающиеся отношения и репрезентации, по-видимому, обеспечили более позитивный образ человека с ограниченными возможностями. Хотя студенты университетов уже демонстрировали позитивное отношение к людям с ограниченными возможностями до тренинга, они в большей степени верили в то, что люди с ограниченными возможностями могут достичь личной автономии, принимать участие в политической жизни, и в меньшей степени в то, что инвалиды - это особые, чувствительные и несчастные люди, заслуживающие особого внимания; эти изменения были зафиксированы после тренинга. Путем изучения изменений в показателях отношения к людям с ОВЗ под влиянием различных характеристик, возможность выработки наиболее действенного метода социальной интеграции существенно возрастает.

Социальная модель утверждает, что наши нарушения не являются основной причиной для определения нас как инвалидов. Общество само по себе является инвалидизирующим. Общество реагирует на людей с ограниченными возможностями как на угнетающее большинство. Это создает социальные барьеры и социальное угнетение, такие как отстранение от работы, блокирует доступ к окружающей среде и не позволяет получить образование.

Эмоциональный интеллект состоит из четырех основных составляющих: *самосознание* которое представляет собой понимание и распознавание собственных эмоции, определение триггеров в тех или иных ситуациях для принятия решения. *Саморегуляция* представляет способность регулирования собственных эмоции, контроль негативных реакции. *Социальная осведомленность* которая включает в себя способности к пониманию эмоции и потребностей окружающих людей. Эмпатия как способность видеть ситуации с чужой точки зрения. *Управление взаимоотношениями* понимается как эффективное управление межличностными взаимоотношениями в том числе эффективное сотрудничество и регулирование конфликтов. Эмоциональный интеллект, с точки зрения навыка и обладания им, крайне важен как в контексте личных отношении, так и профессиональных.

Согласно точке зрения Д.В. Люсина, эмоциональный интеллект определяет способности личности к пониманию своих и чужих эмоций и управлению ими. Способность к пониманию эмоций означает:

- Личность детально распознает и понимает эмоцию. Устанавливает факт наличия эмоционального переживания у себя и у другого человека.
- Личность идентифицирует эмоции. Устанавливает, какую именно эмоцию испытывает сама личность или кто-то другой, и найти для неё словесное выражение.
- Личность понимает причины, которые вызвали эмоцию, и следствия, к которым она приведет. Способность личности к управлению эмоциями означает:
 - Личность сдерживает чрезмерно сильные эмоций и контролирует их интенсивность.
 - Личность контролирует внешнее выражение эмоций.
 - Личность понимает и управляет не только собственными эмоциями, но и других людей [8].

При постановке вопроса подобным образом, наиболее значимым для учета показателем становится уровень коммуникации общества и отдельно взятых людей. Согласно Фрейд-аналитической модели коммуникации Гофмана, человек так или иначе отличный от общества зачастую воспринимается как человек редуцированный по сравнению с целостным индивидом. Общепринятые установки общества по отношению к людям с ОВЗ от ярко выражено позитивных до негативных [4]. Например, в исследовании эмоционального интеллекта и толерантности как предпосылок снижения агрессивности 2022 года выяснили что общий уровень эмоционального интеллекта негативно взаимосвязан с показателями обидчивости, неуступчивости и конфликтности.

Респонденты, имеющие более высокий уровень эмоционального интеллекта, менее чувствительны к недостатку внимания, действительной или мнимой несправедливости по отношению к ним. Студенты, у которых выявляются более высокие показатели толерантности и эмоционального интеллекта имеют более низкие показатели агрессивности что в свою очередь, является предпосылкой для наиболее конструктивного взаимодействия [7].

В работе Кокориной Ю.Е рассматривает несколько аспектов толерантности таких как коммуникативная толерантность которая характеризуется отношением личности к людям, тем самым показывая степень переносимости человеком неприятных или неприемлемых, по его мнению, психических состояний, качеств и поступков партнеров по взаимодействию.

Коммуникативная толерантность как одна из важнейших черт человека, собирательная характеристика субъекта, поскольку в ней отражаются факторы воспитания, культуры, ценностей, потребностей, интересов, установок, характера, привычек и особенностей мышления. Данная характеристика личности относится к стержневой, поскольку в значительной мере определяет ее жизненный путь и деятельность. Таким образом, развитие составляющих эмоционального интеллекта, таких как: самосознание, самоконтроль, социальная чуткость и управление отношениями позволяет влиять на уровень не только коммуникативной толерантности, но и толерантности в целом. Что приводит к повышению эффективности деятельности человека, и, даёт возможность личности в проблемных либо кризисных ситуациях активно взаимодействовать с внешней средой с целью изменения ситуации, успешной адаптации, недопущения конфронтации и развития позитивных взаимоотношений с окружающим миром и людьми. Таким образом, можно сказать что развитие эмоционального интеллекта как неотъемлемая часть становления личности формирует так же толерантность [6].

Развитие современного общества диктует соответствующие требования к социальному поведению гражданина, определяя толерантное поведение как наиболее эффективную модель взаимодействия в социуме. Толерантность как модель социального поведения предполагает проявление ответственного и осмысленного нравственного выбора каждого человека, способность оценивать ситуацию с позиции значимости и адекватности, умение вставать на позицию «другого» и рассматривать ситуацию под иным углом, способность к перестройке неадекватных установок, отношений, конструктов. Опираясь на социальную модель инвалидности следует рассматривать фактор уровня эмоционального интеллекта. Под эмоциональным интеллектом (ЭИ) подразумевается способность распознать, управлять своими эмоциями. Обладание определенным уровнем ЭИ так же имеет прямую корреляцию со способностью построения и поддержания межличностных отношений для более эффективного управления социальными взаимодействиями.

Исходя из вышесказанного можно сделать вывод что существует определенная корреляция между показателями эмоционального интеллекта и толерантностью к людям с ОВЗ и непосредственно положительной коммуникацией с людьми с ограниченными возможностями здоровья. Так как проведенный литературный обзор показал актуальность темы исследования взаимосвязи уровня эмоционального интеллекта и толерантности в дальнейшем запланировано проведение эмпирическое исследование корреляции эмоционального интеллекта и толерантности с использованием методики Д.В Люсина.

Список литературы

1. П. Ж. Парманкулова, С. А. Жолдасбекова. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ПОДХОДОВ К ИНВАЛИДНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН // «Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан». 2021. Т. 2. С. 289 – 297.
2. Mert Kastner. ATTITUDES TOWARD DISABLED PEOPLE IN THE SOCIAL CONTEXT OF DATING, MARRIAGE AND WORK: RELIGIOSITY, RELIGIOUS ORIENTATION, CONSERVATISM AND AMBIVALENT SEXISM
3. Москаленко А.С. СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТОЛЕРАНТНОГО ОТНОШЕНИЯ СТУДЕНТОВ К ЛЮДЯМ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ФИЗИЧЕСКИМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ // V Международная заочная научная конференция «Форум молодых ученых: мир без границ» в рамках международного научного форума Донецкой Народной Республики «Инновационные перспективы Донбасса». 2020. Т. 3. С. 237-240
4. Щербакова А.М. Отношение подростков с девиантным поведением к лицам с ограниченными возможностями здоровья // Известия Иркутского государственного университета. Серия: Психология. 2017. Т. 20. С.91–102.
5. Falanga, R, Elvira De Caroli, M, Sagone, E. Is it possible to enhance positive attitudes towards people with disability? // A training with Italian university students. New Trends and Issues Proceedings on Humanities and Social Sciences. 2020. Т. 3. С 27-33.
6. Кокорина Ю.Е, Шумская Ю.С. ВЗАИМОСВЯЗЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И УРОВНЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ ЛИЧНОСТИ // Science Review. 2018. Т. 6. С 35-37.
7. Казначеева Н.Б, Синельникова Е.С. ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ СНИЖЕНИЯ АГРЕССИВНОСТИ И КОНФЛИКТНОСТИ У СТУДЕНТОВ // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. Т.3. С. 574-577.
8. МАЧНЕВ В.Я, ЧЕРДЫМОВА Е.И, СОЦИАЛЬНЫЙ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ // Монография. 2022.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ И ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА БИЛИНГВОВ ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА

Клиническая психология, магистрант 2 курса **Гужбина С.А.**
Научный руководитель: д.психол.н., ст.преподаватель Ризулла А.Р.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: В данной статье приведены результаты пилотажного исследования психологического благополучия и эмоционального интеллекта билингвов юношеского возраста. Согласно полученным данным, билингвы превосходят монолингвов по шкале «Цели в жизни» входящей в структуру модели психологического благополучия К.Рифф. В статье приведена интерпретация данного результата.

Ключевые слова: билингвизм, эмоциональный интеллект, психологическое благополучие, позитивная психология, эмоциональная гранулярность.

Коммуникативная и лингвистическая компетентность значительно влияет на успех человека в современном мире, поэтому владение вторым языком является массовым явлением. Билингвизм - это владение двумя языками и попеременное их использование в зависимости от условий речевого общения[1, с.108]. Процесс всемирной глобализации

делает проблему влияния билингвизма на психические процессы и психические состояния актуальной.

Основное внимание учёных сосредоточено на когнитивных особенностях билингвов. Особенности эмоциональной сферы билингвов исследуются меньше, несмотря на то, что сложно отрицать связь между языком и эмоциями. Язык-это один из основных инструментов с помощью, которого человек выражает эмоции. Каждый язык имеет свой уникальный репертуар эмоциональных понятий и эмоциональных правил. Согласно теории сконструированных эмоций Баррета, эмоциональный интеллект - это способность конструировать более эмоциональные экземпляры из эмоциональных понятий, ранее сохраненных в мозгу, которые соответствуют каждой эмоциональной ситуации [2, с. 44]. По Баррету, люди с высоким эмоциональным интеллектом владеют большим количеством эмоционально заряженных слов и эмоциональных понятий, что упрощает им задачу в построении достоверных эмоциональных прогнозов, поэтому такие люди лучше понимают, когда и как использовать эмоции. Такие люди более эффективно переживают, предсказывают, классифицируют и воспринимают эмоции. Это значит, что чем выше концептуальный и лексический запас человека, тем выше его эмоциональный интеллект. Отсюда следует, что теоретически лексический и концептуальный запас билингва объемнее, чем у монолингва, а значит, билингвы имеют эмоциональное преимущество.

Дискуссионным на сегодняшний день является следующий исследовательский вопрос: «воспринимают ли билингвы одинаково информацию на разных языках и испытывают ли билингвы эмоции по-разному при использовании разных языков?». Язык обладает собственной эмоциональностью. Степень данной эмоциональности определяется субъективным эмоциональным опытом конкретного индивида. Согласно теории эмоциональной дистанции L2(language 2) всегда менее эмоционально заряжен, чем L1(language 1). Данная теория находит свое подтверждение в исследованиях зарубежных учёных. Так, например, активно изучается эффект иностранного языка, который заключается в том, что пребывание в контексте L2 влияет на принятие моральных решений и склонность к снижению неприятия риска респондентами. Другими словами, респондентам проще принимать сложные решения на втором языке. Это подтверждается итогами проведенного мета-анализа, который включил в себя анализ 17-ти исследований включающих 38 экспериментов в области принятия моральных решений и 9 экспериментов в области неприятия риска [3, с. 1131]. Однако эксперименты, направленные на исследование эмоциональной дистанции L2 не ограничиваются вопросами принятия моральных решений и склонностью к снижению неприятия риска. В исследовании Дильмана А.С. и Бьярты А. проверялась гипотеза, согласно, которой L2 можно использовать как средство уменьшения стресса[4,с. 1290]. Результаты эксперимента показали, что предоставленный текст на L1 привел респондентов к дистрессу, тогда как тексты, представленные на двух языках, уменьшали его. Вышеприведенные теории указывают на то, что билингвы могут иметь эмоциональное преимущество и гипотетически иметь более высокий уровень эмоционального интеллекта, чем монолингвы. Эмоциональный интеллект – это восприятие человеком мира, людей, событий, а также его реакция на других, он влияет на эффективность работы, это мощный ресурс, это залог личной эффективности, внутренней гармонии и качества жизни [5, с.132]. Гипотезу о том, что эмоциональный интеллект билингвов выше, чем у монолингвов, подтверждают исследования Дага С. и Раджан Г. [6, с.57]; Грабовац Б., Явор Р., Иванович Й., Пинтер Крекич В. [7, с.43]; Деваль Д.М.[8, с.141].

Причиной глубокого рассмотрения вопросов психологического благополучия в теории и практике психологической науки является то, что позитивность, как ощущение человеком комфорта в своем окружении, ощущение внутренней гармонии, ясность жизненных целей, позитивное отношение человека к внешней среде, обеспечивает

психологическое здоровье общества. И это основная задача психологии [9, с.91]. К.Рифф формируя модель психологического благополучия, опирается на сложно устроенные личностные образования. Данные образования положительно влияют на успешность функционирования личности, а значит, повышают шансы на достижение психологического благополучия [10, с.721].

Уровень психологического благополучия тесно связан с интеграцией личности в общество. Для монолингва открыт один языковой мир, тогда как у билингва их два. Гипотетически можно предположить, что круг общения билингва может быть шире, так как возможностей для расширения круга общения больше, чем у монолингва. Это повышает шансы победы в конкурентной борьбе за рабочие места, за карьерные достижения и за первенство в учебе, что положительно влияет на психологическое благополучие. Также, можно предположить, что осваивая второй язык билингв, осваивает и вторую культуру, что делает его кругозор шире и повышает уровень толерантности и терпимости. Более того, когнитивное преимущество билингвов может положительно сказываться на психологическом благополучии индивида.

Из всего вышеприведенного следует, что гипотетически билингвизм может положительно сказываться на эффективности удовлетворения потребностей для достижения психологического благополучия.

Материалы и методы исследования.

За основу были взяты данные пилотажного исследования, в котором приняли участие 20 человек проживающих в Казахстане. Возраст испытуемых – от 18 до 25 лет. Распределение испытуемых по полу: 6 мужчин, 14 женщин. Билингвы- 14 человек, монолингвы- 7 человек. Исследование было проведено онлайн с помощью платформы Google Forms.

Для проведения эмпирического исследования были использованы валидизированные и адаптированные на русский язык опросники, направленные на изучение психологического благополучия и эмоционального интеллекта билингвов юношеского возраста.

Методы исследования:

1. LHQ3_Russian. The Language History Questionnaire-это инструмент оценки личного языкового опыта изучающих/носителей нескольких языков. Данная методика была использована для дифференциации респондентов на группу билингвов и на группу монолингвов.

2. Опросник «Шкала психологического благополучия» К. Рифф в русской адаптации Т.Д. Шевеленковой и П.П. Фесенко. Данная методика была использована для определения уровня психологического благополучия респондентов. Опросник включает в себя интегральный показатель и 6 шкал: шкала «Положительные отношения с другими»; шкала «Автономия»; шкала «Управление окружением»; шкала «Личностный рост»; шкала «Цель в жизни»; шкала «Самопринятие»; шкала «Аффект»; шкала «Осмысление»; шкала «Открытая система».

3. Тест эмоционального интеллекта Никола Шутте в русской адаптации А. Ю. Варицкого. Данная методика была использована для определения общего уровня эмоционального интеллекта респондентов.

Для обработки результатов исследования была использована программа SPSS. Так как количество билингвов и монолингвов в группе было неравное критерию, что соответствует непараметрическим критериям анализа, результаты были обработаны с помощью критерия U- Манна-Уитни.

Результаты исследования.

В двух группах, билингвы с $n_1 = 13$ и монолингвы $n_2 = 7$ различие в уровне психологического благополучия не было обнаружено, $U = 38,000$, $p = 0,588$ (таблицы 1, 2).

Таблица 1.

Проверка гипотезы в группе билингвов и монолингвов по уровню психологического благополучия

Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
Уровень психологического благополучия у билингвов и монолингвов является одинаковым	Критерий U-Манна-Уитни для независимых выборок	0,588	Нулевая гипотеза принимается

Таблица 2.

Сводка U- критерия Манна- Уитни для независимых выборок

Сводка U- критерия Манна- Уитни для независимых выборок	
Всего	20
U- Манна- Уитни	38,000
W Вилкоксона	66,00
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	0,552
Точная значимость (2-сторонний критерий)	0,588

Как видно из результатов анализа у билингвов и монолингвов одинаковый уровень психологического благополучия, различий между ними не было выявлено.

По пяти шкалам методики шкалы психологического благополучия К. Рифф различий между рассматриваемыми группами не было выявлено, однако анализ результатов шкалы «Цель в жизни» показал наличие различий между рассматриваемыми группами.

В двух группах, билингвы с $n_1 = 13$ и монолингвы $n_2 = 7$ различие в уровне шкалы «Цель жизни» было обнаружено, $U = 19,000$, $p = 0,037$ (таблицы 3,4)

Таблица 3

Проверка гипотезы в группе билингвов и монолингвов по уровню шкалы «Цель в жизни».

Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
Уровень по шкале «Личностный рост» у билингвов и монолингвов является одинаковым	Критерий U-Манна-Уитни для независимых выборок	0,037	Нулевая гипотеза отклоняется

Таблица 4

Сводка U- критерия Манна - Уитни для независимых выборок

Сводка U- критерия Манна- Уитни для независимых выборок	
Всего	20
U- Манна- Уитни	19,000
W Вилкоксона	47,000
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	0,035

Точная значимость (2-сторонний критерий)	0,037
--	-------

Согласно анализу данных группа билингвов имеет преимущество над группой монолингвов по уровню шкалы «Цель в жизни».

В двух группах, билингвы с $n_1 = 13$ и монолингвы $n_2 = 7$ различие в уровне эмоционального интеллекта не было обнаружено, $U = 43,500$, $p = ,877$ (таблицы 5, 6).

Таблица 5.

Проверка гипотезы в группе билингвов и монолингвов по уровню эмоционального интеллекта

Нулевая гипотеза	Критери й	Значимость	Решение
Уровень эмоционального интеллекта билингвов и монолингвов является одинаковым	Критерий U-Манна-Уитни для независимых выборок	0,877	Нулевая гипотеза принимается

Таблица 6

Сводка U- критерия Манна- Уитни для независимых выборок

Сводка U- критерия Манна- Уитни для независимых выборок	
Всего	20
U- Манна- Уитни	43,500
W Вилкоксона	71,500
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	0,874
Точная значимость (2-сторонний критерий)	0,877

Как видно из результатов анализа у билингвов и монолингвов одинаковый уровень эмоционального интеллекта, различий между ними не было выявлено.

Вывод

Таким образом, было выявлено, что группа билингвов превосходит группу монолингвов по шкале «Цели в жизни» психологического благополучия К. Рифф. Данные результаты указывают на то, что билингвы могут быть целеустремленнее монолингвов.

Приведем здесь несколько вариантов интерпретации данного результата:

- второй язык осваивают изначально целеустремленные индивиды;
- процесс освоения второго языка зачастую связан с постановкой четких целей и поэтому данный процесс может оказывать воспитательный эффект на развитие целеустремленности индивида;
- преимущество билингвов в исполнительном контроле положительно сказывается на целеустремленности индивида.

Исполнительный контроль - это система высокоуровневых процессов, благодаря которым человек способен к планированию действий придерживаясь общей цели, к гибкости реакций и избирательности внимания. Преимущество билингвов в исполнительном контроле доказывается большим количеством исследований. Дж.Гранди провёл крупно-масштабный мета-анализ включающий в себя 167 исследований посвященных изучению влияния билингвизма на исполнительный контроль [11, с 177]. Данный мета-анализ показал, что билингвы действительно имеют преимущества в исполнительном контроле.

Список литературы

1. Лосева А.А. Коммуникативные неудачи в речевом поведении билингвов // Вестник Ставропольского государственного университета.- 2008.- № 1.- С. 107-111.
2. Barrett, L. F. How emotions are made: The secret life of the brain // New York: Houghton Mifflin Harcourt. - 2017. - С.1- 449.
3. Circi R., Gatti D., Russo V., Vecchi T. The foreign language effect on decision-making: A meta-analysis // Psychonomic Bulletin & Review.- 2021.- № 28.- С.1131-1141.
4. Dylman, A. S., Bjarta, A. When your heart is in your mouth: The effect of second language use on negative emotions // Cognition and Emotion.- 2019.- № 33.- С. 1284-1290.
5. Тайболатов Қ.М. Бурдина Е.И. Методологические основы исследования эмоционального интеллекта // ХАБАРШЫ «Психология» сериясы. - 2021.- № 3.- С.131-135.
6. Daga C., Раджан Г. Investigating Linguistic Abilities and its Relationship with Empathy, Emotional Intelligence and Cognitive Flexibility // PSYCHOLINGUISTICS.- 2023.- №3.С. 57-89.
7. Grabovac B., Jávor R., Ivanović J., Pintér Krekić V. Are There Benefits of Bilingualism in the Socio-Affective Domain? // Croatian Journal of Education : Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje.- 2023.- №1.- С. 43-66.
8. Dewaele, J.-M. A bilingual emotional advantage? An investigation into the effects of psychological factors in emotion perception in Arabic and in English of Arabic-English bilinguals and Arabic/English monolinguals // International Journal of Bilingualism.- 2020.- №2. - С. 141-158.
9. Байжуманова, Б., Арзымбетова, Ш., Сахиева .Ф. и Ибатулин, Б. Исследование психологического благополучия студентов // ХАБАРШЫ «Психология» сериясы.- 2023.- № 1.- С. 90-101.
10. Ryff C., Keyes C. Ryff, C. The Structure of Psychological Well-Being Revisited // Journal of Personality and Social Psychology.- 1995.- № 4.- С. 719- 727.
11. John G. G. The effects of bilingualism on executive functions: an updated quantitative analysis // Journal of Cultural Cognitive Science. -2020. - №4. - С.-177-199.

ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН САТУ ӨНІМДІЛІГІ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС

Психология, 2-курс магистранты **Даулетова А. С.**

Ғылыми жетекші: психолх.ғ.д. к., аға оқытушы Садыкова Н.М.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық
университеті*

Аннотация: Бұл зерттеу эмоционалдық интеллект (ЭИ) мен жалпы сату өнімділігі (ЖСӨ) арасындағы қарым-қатынасты және ЭИ Қазақстандағы сату мамандарының өнімділігін болжауға ықпал ететінін зерттейді. Үлгі 2 түрлі автосалондарда жұмыс істейтін 44 сатушы мамандардан алынды. ЭИ қабілеттілік моделі, Эмоцияларды бағалау шкаласы (ЭБШ) арқылы өлшенді. ЭИ ерекшеліктерінің үлгісі тиімді интеллект шкаласы (ТИШ) арқылы бағаланды. Нәтижелер ЖСӨ мен ЭБШ және оның барлық ішкі шкалалары арасында теріс, бірақ әлсіз корреляцияны көрсетті. ЖСӨ мен ЭБШ арасында ешқандай корреляция табылмады. Объективті сату өнімділігі мен жалпы ТИШ, дәлдік және шыдамдылық ішкі шкалаларының әрқайсысы арасында әлсіз оң корреляция болды.

Кілт сөздер: эмоционалды интеллект, эмоцияларды бағалау шкаласы, тиімді интеллект шкаласы.

Кіріспе

Эмоционалды интеллект психология, ұйымдық мінез-құлық және адам ресурстарын басқару салаларындағы зерттеушілерден айтарлықтай назар аударуды жалғастыруда. Саловей мен Майер ЭИ-ді «өзіндегі және басқалардағы эмоциялар мен сезімдерді түсіну және осы түсінікті әрекеттерді бағыттау тәсілі ретінде пайдалану қабілеті» деп анықтады [1, 120 б.]. Атап айтқанда, олар ЭИ үш қабілеттен тұрады деп тұжырымдады: (1) эмоцияларды бағалау және білдіру, (2) эмоцияларды реттеу және (3) эмоцияларды пайдалану. Олар ЭИ интеллекттің жаңадан жіктелген түрі болып табылады және ол жұмыс өнімділігіне әсер етеді деп ұсынды.

Рооу және Viswesvaran өнімділік нәтижелерін болжау үшін ЭИ күшін жан-жақты түсінуді қамтамасыз ету үшін бірінші мета-аналитикалық зерттеу жүргізді. Зерттеу өнімділікке ЭИ жалпы әсерін бағалады. Нәтижелер критериалды домендерде (жұмыс, оқу және өмір) эмоционалды интеллект 9522 қатысушыны қамтитын 59 тәуелсіз үлгіде зерттелетін жалпы операциялық жарамдылығы 0,23 болатынын көрсетті [2]. Нәтижелер ЭИ өлшемдерінің көптеген жағдайларда болжамдық жарамдылығы бар екенін, бірақ нақты шама жағдайға байланысты өзгертінін көрсетті. ЭИ өлшемдерінің жұмыстағы, оқудағы және өмірлік жағдайлардағы өнімділікті болжау үшін сәйкесінше 0,24, 0,1 және 0,24 операциялық жарамдылығы бар деген қорытындыға келеді. Сонымен қатар, метаталдау болжамды негізділіктің басқа модераторы ретінде өнімділік критерийін өлшеу әдісін қарастырды. Зерттеудің екі критерийі болды: (1) ұйымдық жазбалар және (2) рейтингтер. Бағалау критерийлерін пайдалану ұйымдық жазбаларды пайдаланумен салыстырғанда (тиісінше 0,26 және 0,14) жоғары операциялық жарамдылық берді. Жетекші мен өзін-өзі бағалаудың салыстырмалы дәлелділігі де корреляциялық бағышта болды (тиісінше 0,25 және 0,27).

Бұл зерттеудің мақсаты - Қазақстандық автомобиль өнеркәсібінде жұмыс істейтін сату менеджерлерінің өнімділігі мен эмоционалды интеллект арасындағы байланысты зерттеу. Бұл зерттеу төрт негізгі зерттеу мәселесін қарастырады: ЭИ мен жалпы сату өнімділігі (ЖСӨ) арасында қандай байланыс бар? ЭИ және мақсатты сату өнімділігі (МСӨ) арасында қандай байланыс бар? ЭИ сату өнімділігінің болжаушысы бола ала ма? ЭИ сатушылардың демографиялық факторларына, атап айтқанда жасына, қазіргі компаниядағы тәжірибесіне және сатудағы жалпы жылдарға байланысты өзгереді ме?

Зерттеу әдістемесі

Sample

Мақсатты үлгі Қазақстандық автомобиль өнеркәсібінде жұмыс істейтін сату мамандарынан тұрды. Зерттеушілер Қазақстандағы, атап өткенде Алматы қаласының 2 автосалонның менеджерлерімен кездесіп, ресми ұсыныстарын берді. Жиырма төрт менеджер (өтінгендердің 80%) қатысуға келісті, нәтижесінде осы зерттеуге барлығы 44 сату қызметкері қатысты. Барлық қатысушылар көлік немесе тиісті қызметтерді сатқан. Жұмысшылардың басым көпшілігін сату бөлімінің қызметкерлері құрады (74,8%); басқа лауазымдарда сату тобының жетекшісі (0,9%), сату жөніндегі менеджер (0,9%), қызмет көрсету жөніндегі кеңесші (8,3%) және бөлшектерді сату жөніндегі офицер (15,1%) болды. Қатысушылардың көпшілігі ер адамдар (95,4%). Олар қазіргі жұмыс берушілерінде орта есеппен 6,8 жыл ($SD = 6,63$) жұмыс істеді және орташа есеппен 12,5 жыл ($SD = 7,34$) сату тәжірибесіне ие болды. Қатысушылардың орташа жасы 31 жасты құрады ($SD = 8,69$). Көпшілігі тұрмыс құрып, жоғары білім алған.

Эмпирикалық база

Эмоцияларды бағалау шкаласы (ЭБШ). Бастапқыда Schutte және т.б. ойлап табылған, бұл өлшем Саловей мен Майер (1990) әзірлеген ЭИ қабілет моделіне негізделген өзіндік есеп беру шкаласы болып табылады. ЭБШ үш өлшемнен тұрады:

бағалау және білдіру, өзін-өзі реттеу және эмоцияларды пайдалану. Ол әр өлшем үшін 11 бөлімнен тұратын 33 элементтен тұрады.

Бұл зерттеуде ЭБШ-ның орысша нұсқасы қолданылды. Зерттеушілер жауаптардың Лайкерт шкаласын 4-тен 5-ке дейін ұзартты. Осылайша, жауаптар 1-ден (толығымен келіспеймін) 5-ке дейін (толығымен келісемін) деп бағаланады. Ең төменгі қол жеткізуге болатын балл - 33, ал максималды балл - 165. Шкаланың сенімділігін (Кронбах альфасы) оның өлшемдерінің сенімділігімен 0,9 деп хабарлады (оның ішінде): бағалау және білдіру 0,79, эмоцияны реттеу 0,79 және эмоцияларды пайдалану шкаласы 0,81 деген мәндерге ие болды. Бұл зерттеудегі өлшемнің сенімділігі 0,84 деп табылды. Сонымен қатар шкаланың ішкі дәйектілігі, дискриминант жарамдылығы, сенімгерлік құқығы және мазмұнның жарамдылығы туралы хабарлады. Сонымен қатар, бұл көрсеткіш 0,66-ны тиімді интеллект шкаласымен корреляциялады, бұл зерттеуде ЭИ бағалау үшін қолданылған басқа өлшемдер де қолданылды. Бағалау шкаласының орысша да, қазақша да нұсқалары қолданылды; 156 қатысушы орысша нұсқасын аяқтаса, қалған 62 қатысушы қазақша тілін таңдады. Қатысушылардың көпшілігі тек бір тілде еркін сөйлегендіктен, біз екі нұсқа арасындағы корреляцияны бағалай алмадық.

Сату өнімділігінің өлшемі. Сатылым өнімділігі супервайзерлер тарапынан Объективті сату өнімділігі (ОСӨ) және жұмысқа қатысты субъективті өлшемдер (жалпы сату өнімділігі, ЖСӨ) арқылы бағаланды. Құпиялылық үшін автокөлік дилерлері бізге әрбір сатушы үшін нақты сату көрсеткіштерін беруден бас тартты. Оның орнына, олар бізге зерттеу басталғанға дейін алдыңғы 12 ай ішінде қол жеткізілген сату мақсатының пайызын берді (СМП). ЖСӨ 1-ден 10-ға дейін бағаланған он екі элементтен тұрады. Бұл зерттеуде жылдық сату көрсеткіштері пайдаланылды. Ол келесі критерийлерді бағалайды: өзін-өзі дамыту, жұмысты түсіну, бастамашылдық, басқалармен қарым-қатынас, жалпы келбет, ұқыптылық, жылдамдық, уақытты тиімді пайдалану, білімді пайдалану, ережелерді сақтау, құпиялылық, жетекшілердің бұйрығын орындау, әріптестермен қарым-қатынасты бекіту, және қатысу уақытын сақтау. Бұл шкала үшін Кронбах альфа коэффициенті 0,94 мәнінде тоқтады.

Нәтижелер

1-кестеде барлық көрсеткіштер бойынша сипаттамалық статистика және сенімділік коэффициенттері көрсетілген. Жалпы ТИШ, ЭБШ және Сату өнімділігі көрсеткіштері жоғары Кронбах альфа коэффициенттеріне ие, мұнда ЭБШ қосалқы өлшемдері негізді коэффициенттерге ие. Орташа және стандартты ауытқулар 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Барлық өлшемдер үшін сипаттамалық статистика және сенімділік коэффициенттері.

Шкалалар және ішкі шкалалар	<i>M</i>	<i>SD</i>	Кронбах альфасы
Өзін өзі бағалау	45.41	4.60	.64
Өзін-өзі реттеу	44.69	4.71	.64
Эмоцияны пайдалану	45.37	4.80	.69
ЭБШ тұтас	135.47	12.07	.84
Дәлдік	21.67	2.65	

Сабырлық	23.92	3.25	
Оптимизм	25.33	3.16	
Өзімен айналысу	21.03	2.41	
Басқалармен қарым-қатынас жасау	20.49	2.94	
ТИШ	112.44	11.07	.85
ЖСӨ	91.94	16.78	.94
СМП	77.00	19.30	

Ескерту. ЭБШ=Эмоцияларды бағалау шкаласы; ТИШ=Тиімді интеллект шкаласы; ЖСӨ=Жалпы сату өнімділігі; СМП = Мақсатты сату өнімділігі.

2-кестеде көрсетілгендей, біз ЖСӨ және ЭБШ арасындағы корреляция ($r=-0,16$), сондай-ақ оның ішкі шкалалары арасында әлсіз, бірақ маңызды корреляцияны таптық, сонымен қатар өзін-өзі бағалау ($r=-0,15$), өзін-өзі реттеу ($r=-0,13$) және эмоцияларды пайдалану ($r=-0,12$) мәндеріне ие болды. Дегенмен, ЖСӨ мен ЭБШ арасында маңызды байланыс табылмады. Сонымен қатар, СМП мен ЭБШ арасында маңызды байланыс табылмады. Сонымен қатар, СМП мен ЭБШ ($r = .12$) және оның ішкі шкалалары арасында оң, бірақ маңызды корреляция анықталды: дәлдік ($r=0.16$) және сабырлық ($r=0.12$). Сол сияқты, сату саласындағы тұтас ЭБШ ($r =0.12$) және ТИШ ($r =.13$) екеуімен де айтарлықтай, бірақ әлсіз корреляцияға ие болды.

Кесте 2. Өлшемдер арасындағы өзара байланыс матрицасы

Категория	N	ЭБШ				ТИШ					
		Өзін-өзі бағалау	Өзін-өзі реттеу	Эмоцияларды қолдану	Тұтас ЭБШ	Дәлдік	Сабырлық	Оптимизм	Өзімен айналысу	Басқалармен қарым-қатынас жасау	Тұтас ТИШ
ЖСӨ	40	-.15*	-.13*	-.12*	-.16*	.08	-.02	-.05	-.03	-.05	-.02
СМП	40	.02	.08	.04	.06	.16*	.12*	.01	.11	.08	.12*
Жасы	44	.13*	.05	.04	.08	.10	.01	.05	.15*	.07	.09
АКЖТ	44	.14*	.03	.06	.09	.09	-.01	-.05	.10	.03	.04

СЖЖТ	44	.10	.01	.05	.12*	.12*	.08	.09	.16**	.07	.13*
------	----	-----	-----	-----	------	------	-----	-----	-------	-----	------

Ескерту. ЭБШ=Эмоцияларды бағалау шкаласы; ТИШ=Тиімді интеллект шкаласы; ЖСӨ=Жалпы сату өнімділігі; ОСӨ=Объективті сату өнімділігі; АКЖТ=Ағымдағы компаниядағы көп жылдық тәжірибе; СЖЖТ= Сатылымдағы жалпы жылдық тәжірибе.

* $p < .05$ деңгейі (1-күйрықты).

** $p < .01$ (1-күйрықты).

3-кестеде көрсетілгендей сызықтық регрессия тәуелді айнымалыға (ЖСӨ) регрессия теңдеуін қанағаттандыратын тәуелсіз айнымалылардың (ЭБШ, ТИШ, жасы, ағымдағы компаниядағы тәжірибесі және сату саласындағы жалпы тәжірибе) әсерін зерттеу үшін пайдаланылды. Басқа регрессия теңдеуі СМП-ға тәуелсіз айнымалылардың ешбірінің әсерін анықтамағанын ескеріңіз.

Кесте 3. Регрессия коэффициенттері

Болжалды айнымалылар	R	R2	F	B	Beta	t	Маңыздылық дәрежесі
Константа	.289	.083	3.55**	126.530		8.433	.000
ЭБШ				-0.338	-.240	-2.632	.009
ТИШ				0.178	.117	1.284	.201
Жасы				-0.480	-.246	-2.018	.045
АКЖТ				-0.454	-.179	-1.760	.080
СЖЖТ				0.954	.416	3.118	.002

Дисперсия үшін F мәні $p = .01$ кезінде статистикалық маңызды болып табылды, мұнда R ,289 болды. Теңдеу ЭБШ шкаласы ЖСӨ-ге кері болжамды екенін көрсетеді. Дегенмен, жалпы ЭБШ және ЖСӨ болжамды емес екені анықталды. Айта кету керек, бұл нәтиже корреляциялық талдау нәтижесіне сәйкес келмеді. Бұл регрессия теңдеуін қанағаттандырмағандықтан, зерттеушілер регрессия нәтижелеріне сүйенеді. Жасы ЖСӨ-ге кері болжамды болатыны анықталды, яғни сатушы неғұрлым жас болса, оның ЖСӨ-сі соғұрлым жоғары, ал ағымдағы компаниядағы жұмыс тәжірибесі ЖСӨ-ге болжамды емес деп табылды. Регрессия теңдеуі сату саласындағы жалпы тәжірибе, жасы және ЭБШ көрсеткіштерінің ЖСӨ-дегі сату қызметкерлері арасындағы айырмашылыққа 8%-ға ортақ үлес қосатынын көрсетеді.

Талқылау

Таңдама жалпы және объективті жоғары сату өнімділігімен сипатталды. Қазақстандық автомобиль өнеркәсібінің бір негізгі мақсаты бар: шағын нарықта бәсекеге түсетін 30-дан астам түрлі брендтері бар автомобильдерді сату. Бұл саланың бәсекеге қабілеттілігі жоғары құзыретті сату қызметкерлерін талап ететіндіктен, бұл үлгі халық саны өте жоғары. Сонымен қатар, оқыған сауда қызметкерлері кәсіби сату дағдылары бойынша тиімді оқытудан өтеді, бұл туралы олардың жетекшілері мен кадр бөлімдері хабарлап, нәтижелерде көрсетіледі.

Дегенмен, сатылымдар бойынша алдыңғы зерттеулер өзін-өзі есеп беретін және басқарушылық есеп беретін өнімділік деректерінің оң бұрмаланғанын анықтады [3]. Бұл зерттеуде объективті және субъективті басқарушылық-есептелген өнімділік деректері пайдаланылды. Екі критерий де пайдаланылды, өйткені жұмыс өнімділігінің көптеген мета-талдауларында екі түрдің бір-бірімен алмастырылмайтындығы анықталған [4]. Объективті деректер (қол жеткізілген сату көлемі) бағалаушының (сату менеджері) біржақтылығына бағынбағанымен, бұл зерттеуде СМП мен ЭБШ бағалайтын эмоционалдық интеллект арасында маңызды байланыс табылмады, ал ЖСӨ және ЭБШ арасында айтарлықтай корреляцияланғаны анықталды.

Рооу және Viswesvaran жүргізген эмоционалдық интеллекттің өнімділікке әсерін бағалау үшін жүргізген мета-талдауында олар ЭИ мен жұмыс өнімділігі арасында оң корреляцияны тапты, бірақ шамасы күшті емес болып анықталды ($r=0,24$) [2]. Сондай-ақ, О'Бойл және басқалардың жақында жасалған мета-талдауында, олар әдебиетте хабарланған ЭИ өлшемдерінің үш ағынының жұмыс өнімділігімен айтарлықтай оң корреляциясы бар екенін анықтады, бірақ шамасы күшті емес, $r = 0,24$ пен $0,30$ аралығында.

Бұл зерттеуде зерттеушілер Қазақстандағы автомобиль сатушыларының айтарлық популяциясын зерттеді және нәтижелер бөлімінде айтылғандай, олар үлгіні ЭБШ шкаласы бойынша жоғары орташа ЭИ деңгейімен сипатталатынын тапты. Сонымен қатар, іріктеу ішіндегі дисперсия төмен екендігі анықталды, яғни тәуелді айнымалыдағы вариация (сату өнімділігі) төмен болды. Бұл тәуелсіз айнымалымен (ЭИ) қатынасты ашу мүмкін еместігіне ықпал еткен болуы мүмкін, әсіресе біздің модель ЭИ мен өнімділік арасындағы сызықтық қатынасты болжаған.

Бір қызығы, деректерді орташа сату өнімділігіне сілтеме жасай отырып, «жоғары» және «төмен» өнімділікке бөлгенде, зерттеушілер «төмен» орындаушылар ЭИ деңгейлері жоғары, ал «жоғары» орындаушылар ЭИ деңгейлері төмен болды. Бұл сызықтық емес қатынасты болжауы мүмкін.

Басқа зерттеулер сызықты емес модельдерді пайдалана отырып, ЭИ мен жұмыс өнімділігі арасындағы байланысты зерттеді. Мысалы, қарым-қатынас өтемдік деп тапты, мұнда университет қызметкерлерінің үлгісінде когнитивті интеллект төмен адамдарда ЭИ жоғары, ал Кидвелл және т.б. өзара қарым-қатынасты толықтырушы деп тапты, сондықтан ЭИ сату қызметкерлерінің үлгісінде когнитивтік интеллекті жоғары адамдар арасында жоғары болды. Бұл екі зерттеу когнитивті интеллект, ЭИ мен өнімділік арасындағы қарым-қатынаста модератор екенін көрсетті. Дегенмен, қазіргі зерттеуде зерттеушілер когнитивті интеллектті зерттеген жоқ.

Біздің зерттеуіміз нақты нәтиже беруден гөрі, жұмыс өнімділігі (сату) мен эмоционалдық интеллект арасындағы байланысқа қатысты ғылыми сұрақ қоюдың құндылығына ие.

Көптеген әдебиеттерде айтылғанға қарамастан, бұл зерттеу ЭБШ мен ЖСӨ арасында теріс қатынасты тапты. Регрессиялық талдау теңдеуді қанағаттандыратын үш тәуелсіз айнымалының ішінде осы зерттеуде қолданылған екі эмоционалдық интеллект шкаласы ең аз үлес қосқанын көрсетеді (бар болғаны 24%). Сол сияқты, Рооу және Viswesvaran жүргізген эмоционалдық интеллект шкалаларының болжамды негізділігін мета-талдауында жалпы ақыл-ой қабілеттері ЭИ түсіндіретіннен жоғары өнімділікті айтарлықтай болжағанын анықтады. Олар ЭИ когнитивті қабілетке қарағанда маңызды болжаушы болып табылатындығы туралы мәлімдемелер мен фактілерден гөрі, анекдоттық болып табылады деген қорытындыға келді.

Қорытынды

Бұл зерттеуде кейбір шектеулер болды. Біріншіден, зерттеу Қазақстандық автомобиль өнеркәсібіне бағытталғандықтан, нәтижелер осы салаға тән және оны жалпылау мүмкін емес. Екіншіден, бұл зерттеу жұмысы көлденең қималық сипатқа ие; осылайша, эмоционалды интеллект пен сату көрсеткіштері арасындағы қарым-

катынастарды көбірек білу үшін оны автомобиль өнеркәсібінде, сондай-ақ басқа салаларда қайталау керек. Үшіншіден, зерттелген сатушылар популяциясы осы кәсіптің сипатына, Қазақстанға сай мәдениетіне және HR тәжірибесіне байланысты толығымен дерлік экспатрианттар болды. Осылайша, біз қазақстандықтардың эмоционалды интеллектін зерттей алмадық. Мүмкін, басқа зерттеу әртүрлі салалардағы қазақстандықтарға бағытталған болуы мүмкін. Төртіншіден, бұл зерттеуде эмоционалды интеллект шкаласының тек бір түрі - өзіндік есеп - пайдаланылды. Жалпы сату кәсібінің, атап айтқанда автомобиль өнеркәсібіндегі бос емес сипаты көп уақытты қажет ететін ЭИ қабілеттілік сынақтарын басқаруды қиындатады.

Қорытындылай келе, бұл зерттеу ерекше, өйткені ол эмоционалды интеллект пен Қазақстан нарығындағы сату көрсеткіштері арасындағы қарым-қатынасты зерттейтін бірінші зерттеу болып табылады. Эмоционалды интеллект пен сату өнімділігі арасындағы теріс қатынастың табылуы және жалпы сату тәжірибесі мен сату өнімділігі арасындағы оң байланыс зерттеушілерді осы қарым-қатынасқа үлес қосуы мүмкін әртүрлі модераторларды орналастыру үшін болашақ зерттеулерде модератор үлгісін қабылдауға ынталандырды. Сонымен қатар, эмоционалды интеллект шкаласының түрі әдебиетте айтылған және осы зерттеуде байқалғандай маңызды мәселе болып табылады. Бұл фактор ЭИ зерттеушілерін қабілеттілік сынағы шкаласы мен өзін-өзі есеп беру шкаласы арқылы ЭИ-өнімділік қатынастарын зерттейтін салыстырмалы зерттеуді қарастыруға шақырады. Көптеген өзін-өзі есеп беру шкалаларын өз елдеріндегі орыс және қазақ зерттеушілері әзірлеп, сынақтан өткізгенімен, қабілеттерді тексеру тұрғысынан ұқсас күш-жігер жоқ. Сонымен қатар, эмоционалды интеллект туралы әдебиеттердегі оның жиырма жылдық зерттеу барысында өнімділікпен байланысын зерттейтін аралас тұжырымдарды ескере отырып, осы зерттеудің авторлары осы қарым-қатынастың сипатын анықтауға көмектесетін бойлық зерттеу жүргізуді ұсынады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нурмуханбетова С. и Калыбекова Н. (2016). Эмоциональный интеллект и эффективность команды: концептуальная основа. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*, 4 (3), 119-123.
2. Van Rooy D. L., Viswesvaran C. Emotional intelligence: A meta-analytic investigation of predictive validity and nomological net // *Journal of Vocational Behavior*. - 2004. - Т. 65. - №. 1. - С. 71-95.
3. Frino M.G., Desiderio K.P. The role of demographics as predictors of successful performance of sales professionals in business-to-business sales organizations / *M.G. Frino // Performance Improvement Quarterly*. - 2013. - № 25(4). - P. 7-21.
4. Чиннова А.С. Структура эмоционального интеллекта участников и эффективность переговорного процесса / А.С. Чиннова // *Психологические науки: теория и практика: материалы междунар. науч. конф.* - г. Москва, февраль 2012 г. - М.: Буки-Веди, 2012. - С. 63-66.

«АТА-АНА-БАЛА» ҚАТЫНСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Психология, 2-курс магистранты **Жасталапова М.Ж.**

Ғылыми жетекшісі: психология.ғ.д., профессор С.Қ. Бердібаева
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аннотация. Мақалада «ата-ана – бала» қатынасындағы тәрбие беру стиль ерекшеліктері баяндалады. «Ата-ана – бала» қатынасының психологиялық ерекшеліктері, сонымен қатар, ғалымдардың түрлі пікірлері талданды.

Тірек сөздер: ата-ана, бала, қарым-қатынас, тәрбие стилі, мінез-құлық, зерттеулер.

Психология ғылымында балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас әрқашан маңызды әрі өзекті тақырыптардың бірі. Көптеген зерттеушілер баланың отбасылық қарым-қатынаста алған тәжірибесі оның жеке қасиеттерін қалыптастыруда және оның кейінгі өмірінде маңызды екенін растады.

XX ғасырдың ортасында Диана Баумринд отбасылық тәрбиенің үш түрін анықтады. Олар беделді, авторитарлы (тоталитарлық) және либералды. Аталған тәрбие беру түрлеріне С. В. Ковалевтің "Қазіргі отбасы психологиясы" еңбегінде отбасылық қатынастың түрлері ұқсас. Сонымен қатар Ю.Б. Гиппенрейтер қақтығыстарды шешудің түрлерін сипаттай отырып, үш жолды анықтайды: екеуі конструктивті емес ("тек ата – ана жеңеді" және "тек бала жеңеді" – негізінен авторитарлық және рұқсат етуші стильдер) және біреуі сындарлы ("екеуі де жеңеді" - өзара құрметке негізделген демократиялық стиль).

Кейбір зерттеушілер (Э.Маккоби, Дж. Мартин) немқұрайлылықпен, эмоционалды салқындықпен, ата-аналардың баланың өмірі мен тәрбиесіне қатысуының төмен деңгейімен сипатталатын тағы бір тәрбие беру стилі – немқұрайлықты атады.

Қазіргі зерттеушілер әке мен ана арасында тәрбиеге бірыңғай көзқарастың жоқтығынан, балаға белгілі талаптардың болмауынан, сонымен қатар баланың тәуелсіздігін шектеуден туған стиль түрі – гиперқорғанышты көрсетеді.

«Ата-ана – бала» қарым-қатынасының 6 түрін көре аламыз.

Либералды стиль. Бұл стиль түрі тәртіптің болмауы, шектен тыс рұқсат берумен сипатталады. Баладан сүйіспеншілік пен махаббат алу үшін ата-ана көптеген ата-аналық функцияларды орындамайды. Атап айтқанда, баланың тәртібін реттемейді, шектеулер мен ережелер орнатпайды. А.С.Макаренко қарым-қатынастың бұл түрін ең бұрыс деп санайды, өйткені бұл баланың бойында өзімшілдік, парасатсыздық және екіжүзділік сияқты қасиеттерді қалыптастыруға әкеледі.

Немқұрайлы стиль. Аталмыш стиль баланың жеке басына немқұрайлы қарауды, оның өміріне, дамуына және ішкі әлеміне қызығушылықтың жоқтығын білдіреді. Ата-аналар баламен қарым-қатынас жасау үшін жабық, олар оны "байқамайды".

Бұл стиль баланың психикасына теріс әсер етеді, өйткені бала сүйіспеншілікті, сенім мен өзінің қажеттілігі мен қауіпсіздігін сезінбейді. Эмоционалды байланыстардың, жылы қарым-қатынастардың болмауы психикалық және жеке қасиеттердің қалыпты дамуына кедергі келтіреді. Мұндай жағдайда өскен адамға өмір бойы ата-анасының махаббаты жетіспейді.

Авторитарлы стиль. Баланың жеке басының басылуымен, оның іс-әрекетін бақылаудың жоғары деңгейімен, қатаң шектеулер мен ережелерді белгілеумен, сондай-ақ теріс қылықтар мен сәтсіздіктер үшін жазамен сипатталады. Ата-аналардың мақсаты - мойынсұнғыш, көнбіс және "ыңғайлы" бала тәрбиелеу, оны өз еркіне бағындыру. Мұндай қатынас ата-ана мен бала арасында рухани жақындықты жояды. Авторитарлы тәрбиенің нәтижесі не деспоттық қасиеттердің дамуы (дауласу, кек алу, агрессивтілік) немесе керісінше, әлсіз өмірлік ұстаным (өзіне деген сенімсіздік, құрбандық, жауапсыздық) болуы мүмкін.

Демократиялы стиль. Қарым-қатынастың осы стилімен ата-аналар баланың жеке басына, оның әлеуеті мен талантын ашуға, отбасында жылы және рухани қатынастарды қалыптастыруға бағытталған. Ата-аналар балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес жеке жауапкершілігі мен дербестігін, отбасындағы және өз өміріндегі белсенді рөлін көтермелейді. Қарым-қатынаста сүйіспеншілік, қабылдау, сыйластық және өзара қолдау атмосферасы басым, алайда ата-ана қажетті ережелер мен шектеулерді белгілейді. Олардың орындалуына күш пен қысым қолдану арқылы емес, баламен диалог, дәлелдер мен сендіру арқылы қол жеткізіледі, осылайша бақылау мен тәуелсіздік арасындағы тепе-теңдік сақталады. Мұндай отбасындағы балалардың мойынсұнуы ересектердің дана, сүйіспеншілікке толы адамдар ретіндегі жеке беделіне негізделген.

Гиперқорғаныш стилі. Қарым-қатынастың бұл стилі ата-аналардың баланы кез келген болуы мүмкін қиындықтар мен қауіптерден толығымен қорғауға, баланың тілектерін орындауға және әрқашан оның жанында болуға деген ұмтылысымен сипатталады. Аталған қарым-қатынаста эмоционалды жақындық болғанымен, дегенмен баланың толыққанды дамуы мен жеке тұлға болып қалыптасуына еркіндік беруіне кедергі болады. Қарым-қатынастың бұл түрін "махаббаттан тұншығып қалуға болады" деп сипаттауға болады. Ересектердің ол үшін бәрін жасауға деген ұмтылысының артында бала өз мүмкіндіктеріне деген сенімсіздікті көреді, өзіне деген сенімсіздікке әкеледі, ал үнемі тәуелді болу баланың бастамасы мен ерік-жігерін, оның шығармашылық энергиясы мен танымдық белсенділігін басады.

Ретсіздік. Мұндай стиль тәрбиеге бірыңғай көзқарастың болмауымен, балаға қойылатын нақты талаптардың болмауымен сипатталады. Ата-аналардың тәрбие тактикасында жүйеліліктің болмауының немесе ересектердің арасында білім беру құралдары мен әдістерін таңдау мәселесінде келіспеушіліктердің болуының салдары болуы мүмкін. Балалармен қарым-қатынастың күрт және күтпеген өзгерістері (жазалар мен көз жасынан бастап еркелету көріністеріне дейін) ата-ананың ықпалы мен беделін жоғалтуға әкеледі, нәтижесінде бала агрессивті, ересектердің пікірін елемейді. Ата-аналардың сәйкес келмейтін әрекеттері мен реакциялары баланы тұрақтылық сезімінен айырады, оның сенімсіздігіне, импульсивтілігіне, мазасыздығына және тіпті әлеуметтік бейімсіздігіне әкеледі.

Қорытындылай келе, бала өзінің жүріс-тұрысын, мінез-құлқын, адамдарға деген көзқарасының негіздерін ата-анасынан қабылдайды, сонымен қатар қарым-қатынастың негіздерін сәби кезінен бастап түсіне бастайды (белгілі бір отбасы мүшелерімен сөйлесудегі дауыс ырғағы, белгілі бір жағдайларда нақты мінез-құлық үлгілері). Нәтижесінде, саналы жасқа қарай, баланың алғашқы жеке қасиеттері пайда болған кезде, ата-аналар өздерінің мінез-құлқы мен жүріс-тұрысының «жемісін» көре алады. Қарым-қатынас психологиясы тек ата-ана мен бала арасындағы дұрыс қарым-қатынасты қалай құру керектігі ғана емес, бұл ғылым ұрпақтардың негізгі қателіктерін зерттеп, оларды іс жүзінде болдырмауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар ата-аналар мен балалар мәселесінде қарым-қатынас психологиясы барлық тараптардың мүдделерін ескеретін жеке көзқарасты ғана ұсынады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Головей Л. А., Савеньшева С. С., Василенко В. Е. Детско-родительские отношения в стабильные и кризисные периоды детства // Психологический журнал. – 2015. – Т. 36. – № 2.
2. Maschi T., Baer J., Morrissey M.B. The Aftermath of Childhood Trauma on Late Life Mental and Physical Health: A Review of the Literature // Traumatology published online. 2012. Vol. 19. № 1. doi: 10.1177/1534765612437377
3. Brand B.L., Alexander P.C. Coping with incest: The relationships between recollections of childhood coping and adult functioning in female survivors of incest. Journal of Traumatic Stress. 2003. Vol. 16. № 3.
4. Герсамя А.Г., Меньшикова А.А., Яковлев А.А. Стресс в детском возрасте и психологические особенности личности при аффективных расстройствах // Экспериментальная психология. 2016. Том 9. № 3. doi:10.17759/exppsy.2016090309.

ЖАСТАР ӨМІРІНДЕГІ КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАР: ЗИЯНЫ МЕН ПАЙДАСЫ

Клиникалық психология, 1-ші курс магистранты **Жусупекова Ә.Ж.**
Ғылыми жетекші: PhD, доцент м.а, Адилова Эльнур Темиркановна
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Аннотация: Бұл жұмыста компьютер арқылы ойналатын ойынның зияны мен пайдасы толық көрсетілді. Соңғы он жылда дүниеге келген балалардың компьютерге телміріп отырғанын жиі көріп жүрміз. Баланың денсаулығына қаншама зиян келіп жатқанын мамандар әр тұсынан айтып келеді. Осы заманауи технологиялардың баланың ермегі ғана болып қалмай, тәрбиелеуші құралы болып та кеткендей. Технологияның қарыштап даму заманында әлемде түрлі балаларға арналған ойындар пайда болып жатыр. Өкініштісі аулаға арналған ойындар емес көгілдір экранның арғы жағындағы онлайн ойындар. Ойындардың зияны қаншама, оған ешкім бас қатырып жатқан жоқ. Әйтеуір балам тыныш, мазамызды алмай ойын ойынап отыр деп ата-аналар да бас қатырар емес.

Тірек сөздер: жастар, компьютерлік ойындар, зияны мен пайдасы, балалардың денсаулығы

Алғашқы компьютерлік ойындар пайда бола салысымен жастардың жүрегін жаулап алды. Олар жарқын және қызықты оқиғалар мен ойын-сауық әлемін ашты, ұмытылмас және қауіпті оқиғалар тізбегіне еруге мүмкіндік берді. Сонымен бірге компьютерлік ойындардың пайда болуын феноменальды, түсініксіз нәрсе деп атауға болмайды. Олар күтпеген жерден пайда болды, бірақ үнемі дамып келе жатқан адамзат қоғамының салдары болды. Тіпті белгілі бір кезеңде ойындар қажет болды деп айтуға болады. Бүгінгі таңда компьютер нарығы әртараптандырылған: сіз кездейсоқ авантюристтерден бастап тоқтаусыз жұмыс істейтін казиноларға дейін таба аласыз.

Бейне ойындарды ата-аналар уақытты босқа кетіру ретінде қабылдайды, ал одан да сорақысы, кейбір білім беру мамандары бұл ойындар миды бұзады деп ойлайды. Зорлық-зомбылық бейне ойындарын ойнауды БАҚ және кейбір сарапшылар кейбір жастардың зорлық-зомбылыққа немесе шектен тыс қоғамға қарсы әрекеттерге баруының себебі ретінде оңай айыптайды. Бірақ көптеген ғалымдар мен психологтар бейне ойындардың шын мәнінде көптеген артықшылықтары бар екенін анықтайды - бастысы - балаларды ақылды ету. Бейне ойындар балаларға болашақта қажет болатын жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларын үйретуі мүмкін.

Висконсин университетінің психологы К. Шон Гриннің айтуынша, «Бейне ойындар сіздің миыңызды өзгертеді». Бейне ойындарын ойнау мидың физикалық құрылымын оқуды, пианинода ойнауды немесе карта арқылы шарлауды үйрену сияқты өзгертеді. Жаттығу бұлшықетті құра алатындай, шоғырланудың күшті үйлесімі мен допамин сияқты нейротрансмиттерлердің пайдалы әсерлері миды құра алатын нейрондық тізбектерді нығайтады.

«Frontiers in Human Neuroscience» журналында жарияланған зерттеудің авторы Марк Палаустың айтуынша, ғылыми қоғамдастықта бейне ойындарды ойнау мидың жұмысын ғана емес, оның құрылымын да өзгертетіні туралы кең консенсус бар.

Кез келген дүниенің өз пайдасы мен зияны болатыны сөзсіз. Тек оны дұрыс жағынан қолдана білсек ғана ол пайдасын тигізбек. Заманның дамығаны жақсы әрине, алайда көптеген дүнтелерге көз жұма қарау дұрыс болмас. Соның бірі – компьютерлік ойындардың зияны. Әр нәрсені жақсы жағынан қарастырып бастаған дұрыс болар, алдымен пайдасына тоқталайық.

Өздеріңіз білетіндей, компьютерлік ойындардың айналасында әрқашан көптеген даулар мен келіспеушіліктер болды. Көбінесе бұл пікірталас ойындардың зиянды немесе пайдалы екендігі туралы болады. Компьютерлік ойындардың жағымды жақтары айқын:

Біріншіден, компьютерлік ойындардың көпшілігі адамға ауыр жұмыс күндерінен кейін демалуға көмектеседі. Өкінішке орай, көптеген жастардың қазіргі өмірі үй – оқу – жұмыс – үй деген қатаң ырғақты ұстанады. Сондықтан олардың, мысалы, кинотеатрға баруға немесе жұбайларымен қосылуға қосымша уақыты мен күші қалмайды;

Үздік виртуалды ойын залдарының ойындары да күнделікті жұмыстан үзіліс жасауға көмектеседі. Құмар ойындар логикалық ойлау мен зейінді дамытуға көмектеседі. Мысалы, www.newonline-casinos.co.uk ойын құрылғыларының үлкен таңдауын ұсынады. Егер сіз математикалық стратегияларда бағыңызды сынағыңыз келсе, онда сіз покер немесе блэкджек таңдай аласыз. Егер сізге демалу және эмоционалды лақтыру қажет болса, жеміс ұяларының орамдарын айналдырып көріңіз;

Ойынның кейбір түрлері ойыншыларға ашуланшақтықтан арылуға көмектеседі. Бұл, әсіресе, атыс және жекпе-жек ойындары сияқты ойын индустриясының жанрларына қатысты;

Жасөспірімдер бейне ойындар арқылы бай қиялды дамытады. Кез келген компьютерлік ойын үйіңізде отырып-ақ зерттей алатын ғажайып ғалам. Осындай жерден табылған жас жігіт бұл дүниеге араласа бастайды, жақсылық пен ерлік істер жасайды. Басқаша айтқанда, көптеген ойындарда жасөспірімдер сиқырлы жерді қорғайтын батыл ерлерге айнала алады. Бұл олардың ойлауы мен қиялына жағымды әсер етеді;

Компьютерлік ойындардың көпшілігі өз ойыншыларына жақсылық, әділдік және әрқайсымызда болуы керек басқа да қасиеттер туралы терең мағынаны жеткізуге тырысады. Оны қазіргі заманғы компьютерлік ойындардың орасан зор бөлігіне назар аудару арқылы оңай көруге болады, оның негізгі мағынасы әлемді құтқару және зұлымдықпен күресу.

Компьютерлік ойындардың пайдасы:

- реакция жылдамдығы мен зейінін дамытады;
- логикалық ойындар ми мен есті дамытады;
- жаңа нәрсе ойлап шығару ниетін, стандартты емес тәсілдерге үйретеді, қиялды дамытады;
- әр түрлі бағдарламаларда жұмыс істеуді үйренуге болады;
- бос уақытыңды көңілді өткізуге болады;

Сонымен қатар компьютерлік ойындар тек пайдасын ғана емес, зиянын да тигізеді.

Компьютерлік ойындардың зияны:

- компьютер алдында бір ойынды ойнап бірнеше сағат отыру;
- ата-аналарымен кикілжіңге бару;
- үйге кешігіп келу;
- сабаққа үлгерімі нашарлау;
- сабаққа жиі бармай қалу;
- баланың бұрынғы достарымен қарым-қатынасы азаяды;
- өзі сияқты компьютерге үйірсектермен ғана араласады;
- күнделікті ақшаға сұранысы көбейеді;
- берген уәдесін орындамайды;
- ашуланшақ, мазасыздану мінездері пайда болады;
- ұйқысы бұзылып, зейіні мен есте сақтау қабілеті нашарлайды;
- көз жанары төмендейді,
- басы ауырады, омыртқасы бұзылуы басталады.

Көріп тұрғандарыңыздай пайдасынан зияны екі есе көп. Енді осылардың әрқайсысына және сол ойындардың тарихына тоқтала кеткеніміз жөн болар.

Бейне ойындардың жағымсыз әсерлерінің көпшілігі олардың құрамындағы зорлық-зомбылыққа байланысты. Әртүрлі мәдениеттердегі бірқатар зерттеулер зорлық-

зомбылық бейне ойындарын ойнайтын балалардың күнделікті өмірінде физикалық агрессивті болатынын көрсетеді. Сондай-ақ, Сиэтлдегі балалар ғылыми-зерттеу институтының қызметкері Дмитрий А. Кристакистің айтуынша, бейне ойындардағылар сияқты симуляцияланған зорлық-зомбылықты көп көретіндер оған қарсы иммунитетке ие болуы мүмкін, өздерін зорлық-зомбылыққа бейім етеді және өзін-өзі қатаң ұстамайды. Тағы бір зерттеу көрсеткендей, зорлық-зомбылық бейне ойындарына созылмалы әсер ету тек эмпатияның төмендеуімен ғана емес, сонымен бірге эмоционалды қатыгездікпен де байланысты.

Дегенмен, бұл әлі де қызу талқылануда, өйткені бейне ойындарды шамадан тыс пайдалану ұзақ мерзімді десенсибилизацияға және эмпатияның болмауына әкелмейтінін көрсететін дәлелдер бар. 2017 жылы «Психологиядағы шекаралар» журналында жарияланған зерттеу, мысалы, зорлық-зомбылық бейне ойындарын ойнаудың және эмпатияның ұзақ мерзімді әсерін таппады. Йорк университетінің және Корольдік қоғамының тағы бір зерттеуі бейне ойындар ойыншыларды қатыгез етеді деген теорияны растайтын ешқандай дәлел таппады, ал басқа зерттеу ұзақ уақыт бойы әсер еткен ойыншылардың агрессия деңгейінің жоғарылауы жоқ деп болжайды. зорлық-зомбылық бейне ойындар. Бірқатар тәуелсіз зерттеулердің 2020 жылғы қайта талдауы бейне ойын мен балалардағы зорлық-зомбылық пен агрессия арасында нақты байланыс таба алмады. Бұл тұжырым жаңа зорлық-зомбылық бейне ойыны шыққаннан кейін басқа адамдарға қатысты зорлық-зомбылық көбейетіні туралы ешқандай дәлел табылмаған кезде тағы да расталды, дегенмен кейбір балалар агрессияны адамдарға шабуылдамай, объектілерді жою арқылы көрсетеді.

Екінші жағынан, Американдық психологиялық қауымдастық (АРА) зорлық-зомбылық ойынын пайдалану мен агрессия арасында «тұрақты корреляция» бар деген қорытындыға келді, бірақ зорлық-зомбылық бейне ойнауды қылмыстық зорлық-зомбылықпен байланыстыру үшін жеткіліксіз дәлелдер табады. Бірқатар БАҚ ғалымдарының, психологтардың және криминологтардың ашық хаты АРА-ның зерттеуі мен қорытындысын жаңылыс және үрей тудыратын деп санайды. Көптеген сарапшылар, соның ішінде Массачусетс технологиялық институтының қызметкері Генри Дженкинс кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыс деңгейінің төмендегенін атап өтті, бұл Death Race, Mortal Kombat, Doom және Grand Theft Auto сияқты ойындардың танымалдылығымен сәйкес келеді. Ол жасөспірім ойыншылар ойын аяқталғаннан кейін ойынның эмоционалдық әсерін артта қалдыра алады деген қорытындыға келеді. Шынында да, жасөспірімдердің зорлық-зомбылық қылмыстарын жасайтын жағдайлары бар, олар сонымен бірге Колумбин және Ньюпорт істеріне қатысқандар сияқты бейне ойындарды ойнауға көп уақыт жұмсайды. Әрқашан зорлық-зомбылық көрсететін адамдар болатын сияқты және олардың көпшілігі зорлық-зомбылық бейне ойындарын ойнауды ұнатады.

Сондай-ақ, Стенсон университетінің психологы Кристофер Фергюсон жүргізген 101 зерттеуді зерттеген мета-талдау «зорлық-зомбылық бейне ойындары балалардың агрессиясына, көңіл-күйіне, көмектесетін мінез-құлқына немесе бағаларына аз әсер еткенін» көрсетті. Фергюсонның айтуынша, «Зорлық-зомбылық бейне ойындарының агрессияға итермелейтін дәйекті дәлелдері бар деген кез келген мәлімдемелер жалған». Лас-Вегастағы Невада университетінің дамып келе жатқан БАҚ профессоры Бенджамин Берроуз сияқты басқалар зорлық-зомбылық пен бейне ойындардың арасындағы байланысты көрсететін бойлық зерттеулердің жоқтығын және ойыншылар ойнағаннан кейін агрессивті ойлар мен сезімдердің қысқа мерзімді өсуін байқағанын анықтады. бейне ойындар, ол зорлық-зомбылық деңгейіне көтерілмейді. Вилланова университетінің психология профессоры Патрик Маркидің айтуынша, ауыр зорлық-зомбылық әрекеттерін жасайтын ер адамдар видео ойындарын орташа еркектерге қарағанда аз ойнайды.

Сондай-ақ, 2018 жылы АҚШ, Канада, Германия және Жапония сияқты елдерден келген 17 000 жас қатысқан және Ұлттық ғылым академиясының еңбектерінде жарияланған 24 зерттеудің талдауы «Grand Theft Auto» сияқты зорлық-зомбылық ойындарын ойнағандарды анықтады. «Call of Duty» және «Manhunt» төбелескені немесе отбасы мүшесі емес адамды ұрғаны үшін директордың кеңсесіне жіберілу сияқты мінез-құлықты көрсету ықтималдығы жоғары болды. Джей Халлдың айтуынша, зерттеудің жетекші авторы: «Егер сіздің балаларыңыз осы ойындарды ойнаса, бұл ойындар дұрыс пен бұрысқа әсер етеді немесе олардың дұрыс немесе бұрыс деген түсініктері бар, сондықтан олар бұл ойындарға тартылады. Қалай болғанда да, сіз бұл туралы алаңдауыңыз керек ». Халлдың алдыңғы зерттеулері ойыншылардың абайсызда көлік жүргізу, ішімдік ішу, темекі шегу және қауіпті жыныстық қатынас сияқты қауіпті мінез-құлықпен айналысуы мүмкін екенін көрсетеді.

Саясаткерлер көбінесе бейне ойындарды қарулы зорлық-зомбылықтың себебі деп жариялағанымен, қазіргі уақытта бейне ойындарды, тіпті «сұмдық және қорқынышты» ойындарды да зорлық-зомбылықпен байланыстыратын ғылыми дәлелдер аз.

80-жылдардың басында-ақ компьютерлік ойындар кезеңі шындап әрі ұзаққа уақытқа келгенін байқатты.«Phillips» фирмасы «Odyssey2» ойынын шығарады, «Mattel» графикасы жақсы, бірақ басқару құрылғысы нашар «Intellivision» ойынын шығарады, «Namco»ешқандай өзгеріссіз біздің бүгінгі күнге дейін жеткен: қазіргі кезде де түрлі платформаларда және түрлерде қолданылатын «Pac-Man» ойынын құрастырды.

Осыған байланысты тек үйдегі компьютерлерге арналып: «Sierra On-Line», «Broderbund», «BudgeCo», «Electronic Arts» фирмалары ашыла бастады.

Ж.У Рожж айтуы бойынша (1984) әскери ойыншықтар мен әскери видео ойындарға қызығушылық осы ойынды шынайы өмірде жүзеге асыруға алып келеді.

С.А.Заворажиннің пікірі бойынша жеткіншектердің зорлық-зомбылық көріністерге толы компьютерлік ойындарға әуестенуі нормативтік мағынаға ие. Біріншіден, өзі көргеніне қайғырып-қамығу, жаны ашу процесі жеткіншектің өз өміріндегі жиналып қалған агрессивтілікті, бейсана қорқынышты, мазасыздануды бәсеңдетумен бірге қатар жүреді. Екіншіден, зорлық-зомбылық көрністерін экраннан көре отырып іштей өз фантазиясында кейіпкермен бір күйде болып, қиындықтарды бірге жеңу, жеткіншек жастағы баланың қалыптасып келе жатқан Мен-концепциясының «соққыға қарсы тұра білетіндігін», яғни төзімділігін, шыдамдылығын тексеретін қазіргі кездегі тәсілдедің бірі. Бұл қарсы тұра білушілік қасиеті жеткіншектерге жеткіншек шақтағы популяция стандартына тұтастай сәйкес келуіне өз септігін тигізеді.

Сонда да зорлық-зомбылық көріністері және соның салдарынан пайда болатын агрессивті фантазиялар жеткіншектерге де, қоғамға да қауіп төндіріп тұр. Жеткіншектер виртуалдық әлемде рұқсат етілетін жауыздық қимыл, іс-әрекеттерді ойынның мақсатына жету үшін қолдануға әдеттеніп, шынайы өмірде де өз көргендірін іс жүзінде асыруға, бірте-бірте өз мәселелерін шешетін әмбебап құрал ретінде қолдануға болады деген ұстанымның қалыптасу мүмкіндігі бар.

Көп таралған ойындар ретінде «ең соңғы» деп аталатын компьютерлік ойындар, екінші орында шапшаңдық арналған ойындар және спортық ойындардың компьютерлік нұсқалары;ал логикалық ойындар алдыңғы ойындарға қарағанда аз таралған. Илга мен Маркеттің пікірінше бірінші орында шапшаңдыққа арналған компьютерлік ойындар, ал спортық, логикалық, «жауынгерлік», «ұрыс-тартыс» ойындары артта қалып қояды. Қауіпті белгі ретінде агрессиялық мазмұндағы ойындардың таралуы, сонымен қатар, порнографияны, күштеп-зорлауды, нәсілшілдікті насихатайтын ойындар болып отыр.

Кейбір мәліметтер бойынша мынадай гипотеза құруға болады. Жеткіншектердің компьютерлік ойындарды хобби ретінде таңдауы көбіне ата-ана позициясына байланысты.Мәселен, компьютермен көп ойнатын жеткіншектердің ата-аналарының білім деңгейі жоғары , ал хоббидің басқа түрлеріне әуестенетін балалардың ата-аналарының білім деңгейі алдыңғыарға қарағанда төмен. Мүмкін,жоғары білімді ата-

аналр баланың интеллектуалдық дамуында компьютердің ролін жоғарыбағалап осы хоббидің түрімен айналысуға қолайлы жағдай жасайтын шығар.

Компьютерлік ойындарға көп уақыт жұмсайтын жеткіншектердің жекелік ерекшеліктерін анықтауға бірнеше зерттеулер жүргізілген.

Біріншіден, компьютерлік ойындарға құмар ойыншылардың эмоционалдық өрісі мен әлеуметтік ортамен қатынасы зерттелді. Компьютермен қарқынды түрде жұмыс істеу жеке тұлғаның жекеленуіне және айналасындағылармен қарым-қатынасының бұзылуына әкеледі деген тұжырымды тексеру үшін 10 жастан 20 жас аралығындағы ойыншылар сұралған. Олар көбіне жеке ойнағаннан гөрі достарының ортасында көп ойнайтын болып шықты. Басқа мәліметтер бойынша, топтық ойын ойын формалары үлкен жастағыларға (14-тен 20-ға дейінгілердің) тән, ал 10 жас пен 13 жас арасындағылар жиі жеке өзі ойнайды.

Физикалық және психикалық бұзылыстарға қатысты қауіптілік деңгейіне байланысты мынадай мәліметтер бар: әдебиеттердің талдауы бойынша компьютермен ойнайтын жеткіншектер тобында психикалық іс-әрекетінде маңызды бұзылыстар байқалмаған немесе «компьютерлік» тәуелділік симптомы байқалмаған. Тек қана шаршау, әлсіреу, аяқтарындағы ауырсыну, білектен ауырсыну (джойстикті көп басқандықтан), көздерінің тартылуы, жалпы қозушылық, ұйықтай алмаушылық туралы мәліметтер алынған. Жасы келе «компьютерге» тәуелділік үдейе түседі деген гипотезаға келер болсақ, неміс және американдық авторларының пікірінше, қарама-қарсы тенденция байқалады [3].

Компьютерлік ойындар әуесқой жеткіншектердің когнитивтік қабілеттіліктерін зерттеу арқылы мынадай тұжырымдар жасалған: бос уақытын компьютердің алдында көп өткізетін жеткіншектер кеңістіктегі өлшемдерді ажырата білу қабілеті өздерінің құрдастарына қарағанда жоғары. «Компьютерлік» топтағы жеткіншектер техника мен технология саласында білімдерінің кең екенін көрсеткен. Басқа авторлар бойынша эксперименттік топтағылар 16 ЛФ сауалнамасы нәтижесінде мына факторлар «қиял», «тапқырлық» бойынша жоғары бағаланған.

Мотивация сферасын зерттеуге қатысты мынадай мәліметтер алынған: Гибб өзінің авторларымен бірге компьютерлік ойындары сирек ойнайтын топ пен компьютерлік ойындарды жиі ойнайтын топтың мотивациясын салыстыру барысында олардың арасында жетістікке жету мотивациясында, тәуекелдікке бел буу, өзіне сенуде ешқандай маңызды айырмашылық байқалмаған. Келесі бір зерттеулерде «компьютерлік» топтағылардың жетістікке жету мотивациясы бақыланушы топпен салыстырғанда жоғары болған. Біріншілері өздерін мақсатқа бағытталған («маған мектепте жақсы бағалар алу өте қажет») ретінде және нақты мерзімдік болашаққа деген жоспарым (мен өз болашағымды қандай болатынын жақсы білем) бар деп сипаттайды. Бұл фактілер компьютермен жұмыс істеу жеткіншектерге өз қабілеттіліктеріне сеніммен қарап жарқын болашаққа үміт артуды күшейтеді.

Ю.В.Фомичеваның зерттеулерінде компьютерлік ойындарға әуесқой балалардың жетістікке жету мотивациясы мени өзін-өзі дамыту мотивациясы компьютерлік ойындарды ойнамайтындарға қарағанда жоғары көрсеткіштер көрсеткен.

Зертелінушілердің Мен – бейнесінің зерттегенде тәжірибелі ойыншылар тәжірибесіз ойыншыларға қарағанда жеке өздері жайлы түсініктері қалыптасқан. Мүмкін, ойын ортасына ену жас ойыншы өз қабілеттерін тексеруге үлкен мүмкіндік беретін шығар. Бұл тұрақты Мен-бейнесінің қалыптасуына және жеке тұлғаның қалыптасуына оң әсерін тигізері сөзсіз.

Психологиялық аспектіде ойын процесі жүретін әлеуметтік жағдай өте маңызды. Себебі, компьютерлік ойындардың әсері әртүрлі болуы мүмкін, егер ол:

- егер үйінде жеке бөлмеде компьютермен ойнаса;
- көпшілік адамдар отырған бөлмеде (залда, қонақ бөлмеде) тбасымен қарым-қатынас жасап ойнап отырса;

- кездейсоқ ойын залында кезестірген ойыншылармен немесе басқа ойыншылары бар автоматтармен ойнаса.

«Компьютерлік ойындар» сөзінің астында кең ауқымда бағдарламалар мен техниклық құрылғылар жатыр. Компьютерлік ойындарды жіктегенде ойынның күрделілігі және мазмұны, яғни ғылыми түрде айтқанда ойын іс-әрекеті талап ететін когнитивті және моторлы дағдылар. Психологиялық мәніне қарай нақты компьютерлік ойындардың жіктемесін жасау арқылы ойыншыға нақты бір ойынның әсер ету механизмін білуге болады.

Батыс әдебиетінде компьютерлік ойындарды жіктеу авторлардың қолданатын субъективті критерийлерінің көптігіне байланысты жоқойын процесіне енгізілген психологиялық функциялардың негізінде жататын компьютерлік ойындардың жеке психологиялық жіктемесін тіпті жоқ десек те болады. Мұндай жіктеме ойыншыларға компьютерлік ойындардың әсерінің дәрежесі мен деңгейін бірінші рет көргенде – ақ білуге мүмкіндік берер еді

Ең алғашқы жіктеме А.Г.Шмелевпен, ұсынылған болатын. Ең алғашқы топтағы ойындар логикалық, комбинаторлық ойлауды стимулдайды («Майер Майнд», «Кубик-Рубик», шахмат пен шашканың компьютерлік нұсқалры)[2].

Екінші топқа – логикалық ойлауға қарама-қармы ойыншыдан интуитивті, иррационалды ойлауды талап ететін – құмар ойындар жатады. Оларға: «компьютерлік» покер, бәстесулермен байланысты ойындар.

Келесі топқа А.Г.Шмелев шапшаңдықты, тездікті, ептілікті, сенсомоторикалық координацияны, зейіннің шоғырлануын талап ететін спорттық ойындарды жатқызады («Теннис», «Футбол», «Бильярд»). Осы топқа автордың «конвейерлік» деп аталатын ойындары – «Лови», «Тетрис», «Сплэт» жатқызуға болады. Спорттық ойындардан олар тек қана материалымен (бұл-абстрактылық ойындар), ерекшеленеді, бірақ спорттық ойындар секілді бұл ойындар да шапшаңдықты және сенсомоторикалық координацияны талап етеді.

Келесі бір топқа әскери ойындар мен жекпе-жек ойындарды, мәселен, «Комбат», «Коммандос», «Карате» ойындарын енгізуге болады. Бұл ойындарда шындыққа негізделген қирату, талқандау көріністері, сонымен қатар қатыгездік жекпе-жек пен зорлық-зомбылық элементтері бейнеленген. Мұндай ойындардың психикасы тұрақсыз тұлғаларға жақпайтынын, кері әсерін тигізетінін автор атап көрсеткен.

Ендігі келесі топқа – қуу-қашу тәрізді («Пакман», «Диг-даг») ойындары жатады. Бұл ойындарды ойын процесіне интуитивті ойлау компоненттері мен эмоционалды сезімдік қабылдау енгізілген; бұл ойыннан кейінгі баланың сезімі «Тығылыспақ» пен «Қуаламашақтан» кейінгі сезімдермен салыстыруға болады.

Авантюралық ойындар (шытырман оқиғалы ойындар, «Аркада») психологиялық жағынан бір тектес ойындар емес. Бұл ойындарды екі түрге бөлуге болады: «Көру лабиринті» бұл ойында ойыншы ойын алаңын көріп отырады («Райз –аут», «Инфериал») және «диарамдық лабиринт» тектес ойындар, мұнда көру аймағы шынайы өмірдегі өлшемдерге сәйкес келеді («Лори», «Эден»). «Көру лабиринті» ойыншыдан бейнелі-әрекеттік ойлаудың, локомоторлық дағдылардың басым болуын талап етеді; ал «диарамдық лабиринт», керісінше, көру алаңындағы жеткіліксіз элементтерді абстрактілі модельдеуді қажет етеді.

Ойыншылардың жастар мен таңдаған ойындарының статистикасы:

✓ Ойынды таңдауы. Компьютерлік ойындарды кәмелеттік жасқа толмаған балалар көп қолданады. «Бұқаралық ақпараттар және отбасы» институтының мәліметтері бойынша зорлық-зомбылық, қатыгездік жасау, ұрып-соғу, келеке ету, балағаттау элементтері бар ойындар әсіресе, балалар мен 8-15 жастағы жеткіншектердің арасында танымал екен. Басқа мәліметтер бойынша 12 мен 15 жас аралығында көп қолданылады [3].

✓ Ойынға жұмсалатын уақыт. Баланың қандай ойынды таңдағанымен қатар, сол ойынға жұмсайтын уақыт та үлкен мәнге ие. Бала компьютерлік ойындарды қаншалықты жиі ойнайтыны көптеген сұрақтарға жауап беру үшін қажет. Мәселен, баланың қарқынды ойын іс-әрекеті оның ойынға тәуелді екеніне дәлел болуы мүмкін. Қылмыс істемес бұрын бала ойын ойнады ма? Қайсысын ойнады? Қанша уақыт ойнады? Осының бәрі де қажетті сәттер, мүмкін осы ақпараттар арқылы «компьютерлік зорлық-зомбылықтың» шынайы өмірдегі зорлық-зомбылықпен байланысын анықтауға септігін тигізеді. Сонымен, Лукеш бойынша, 6 % жеткіншектер күнделікті ойнайды. Қолданушылардың (82.1%) күніне ойынға бір сағаттан көп уақыт жұмсайды. www.gameplus.ru сайтының сауалнамасы бойынша мынадай нәтижелер алынған: 4314 жауап берушілер компьютерлік ойындарға күніне 1сағаттан – 1234 адам, 1-2 сағаттан – 717, 2-4 сағаттан – 427, 4-8 сағаттан – 295,8 сағаттан – 1641адам уақыт жұмсайды екен[3].

✓ Ойындағы зорлық-зомбылық көрсету объектісін таңдауы. Ойыншының ұнататын зорлық – зомбылық объектісін зерттеу, психологқа көп нәрседен хабар берері сөзсіз. «Кімді өлтіргенді ұнатасың?» деген сұрақтарға жауап алу, диагностикалық жұмыстарға қажет болатыны анық. Мына бір жүргізілген сауалнама «Ойында кімді өлтіргенді қалайсың?» 84 респондент жауап берген. 162 жауап алынған, себебі кейбір респонденттер бірнеше нұсқаларды таңдаған (Кесте 1.1 назар аударыңыз).

Кесте 1.1

1.Жаман адамдарды.	40/47,62%
2.Құбыжықтар,жын - перілер,жыртқыштар	36/42,86% %
3.Зомби, вампирлер – олар адамдарға ұқсайды, бірақ өліп қалған.	27/32,14%
4.Маған бәрібір, әйтеуір бір нәрсеге атсам болды.	27/32,14%
5.Әскери адамдарды.	14/16,67%
6.Кез келген адамды.	12/14,29%
7.Ең әлсіздер мен қорғансыздарды.	6/7,14%

Қорытынды. Ата-аналар балаларды тәрбиелеудің демократиялық стилін ұстануға тырысқаны жөн. Яғни, балалардың жауапкершілікті сезінуіне және дұрыс шешім қабылдауына ықпал жасау керек. Әрқашан қойылған талаптардың себептерін түсіндіруге тырысып, жасына сай тақырыптарды бірге талқылау қажет. Оның айтқаны дұрыс болса, келісіңіз. Есіңізде болсын, отбасындағы үйлесімді қарым-қатынас бала өмірінде басым рөл атқарады. Ал, компьютерлік ойындарға келетін болсақ, баланы олардан мүлдем тыйып тастаған да дұрыс емес. Керісінше, баламен бірге ойындардың сюжеттерін талқылап, оған пайдалы ойындарды таңдауға көмектесіңіз. Баланы компьютерлік ойындарға тәуелділіктен сақтау үшін оның ақыл-ойын дамытудың тиімді әдістерін іздеу керек. Ал, ол әдіс балаға ұнауы қажет. Сонда ғана ол сіз ұсынған қандай да бір әдіске қызығып, санасын улайтын дүниелерден өзі-ақ алыстайды. Өміріміздің көп бөлігін отбасымыз бен дамуға арнайық, бүгінгі ермегіңіз ертеңгі тосқаулыңыз болып жүрмесін.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Информатика әлеміне саяхат оқулығы
- 2.Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. - М., 2010.
3. Педагогика –психология журналы №1,2 2016ж
4. Мектептегі психология № 1,2,3 2018,2019жж

СТУДЕНТТЕРДІҢ ДЕПРЕССИЯЛЫҚ КҮЙІНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІНІҢ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕГЕН ЖҰМЫСТАРҒА ШОЛУ

Клиникалық психология, 1-ші курс магистранты **Иманбаев Н.Ж.**

Ғылыми жетекші: PhD, аға оқытушы Жолдасова М.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аннотация: Жаңа технология қоғамды өзгерте алады, бірақ оның физикалық, әлеуметтік және психологиялық салдары туралы қорқыныштары көп және мұның тарихи прецеденті де бар. Он тоғызыншы ғасырда көптеген адамдарға «темір жол ауруы» диагнозы қойылды, бұл жағдай пойыз қозғалысының табиғи емес қозғалысына байланысты, көбінесе артқа қарай бетпе-бет келген жолаушыларда байқалады. Әлеуметтік медианың жылдам және әмбебап өсуі «киберқарбаны» тудырды, онда көптеген адамдар интернетте бекітілген және қол құрылғылары арқылы қол жетімді болған кезде өздерінің физикалық орталарына назар аудармайды. Әлеуметтік медианың виртуалды шындығында өмір сүру жастардың әлеуметтік және эмоциялық дамуына, әлауқаты мен психикалық денсаулығына зиян келтіре ме, әлде үлкен ұрпақ қауіп-қатерді асыра айтып отыр ма? Бұл маңызды сұрақ, өйткені жастардың психикалық денсаулығына байланысты проблемалардың күшеюі туралы есептер бар және осы жаста кездесетін қиындықтар тұрақты әсер етуі мүмкін. Бұл мақалада әлеуметтік желілерді қолдану мен жастардағы депрессиялық белгілер арасындағы байланысты өлшейтін зерттеулердің жүйелі шолуы берілген.

Түйін сөздер: әлеуметтік медиа, студенттер, цифрлық, депрессиялық күй, алаңдаушылық.

Жасөспірімдік шақтағы әлеуметтік медианы қолданудың әсері.

Интернет бизнес ақпарат және ойын-сауық үшін кең таралған орта болып табылады. 2004 жылы MySpace және Facebook іске қосылғаннан кейін әлеуметтік желі сайттарын пайдалану экспоненциалды түрде өсті. Бірнеше жыл ішінде Facebook-ті Ұлыбританиядағы 13-16 жас аралығындағы интернет пайдаланушылардың бестен төрт бөлігі пайдалана бастады. Қысқа хабарламаларды шексіз алушыларға жіберуге мүмкіндік беретін Twitter 2006 жылы пайда болды және тез арада әлемдік танымалдыққа ие болды. 2013 жылы ұялы телефондардың сатылымын басып озған интернетке қосылған смартфондар шығарылғаннан бері Snapchat және WhatsApp сияқты жылдам хабар алмасу сайттары стандартты байланыс құралына айналды. АҚШ-та соңғы деректер 15–17 жас аралығындағы адамдардың 93% телефон немесе планшет арқылы мобильді интернетке қол жеткізе алатынын көрсетеді; Facebook өте танымал болып қала берсе, Instagram және Twitter жасөспірімдер үшін көбірек бағаланады. Кәдімгі компьютер экранында болсын, мобильді құрылғыда болсын, бай және кедей елдерде жастар әр ұйқы сағатында әлеуметтік желілерді пайдаланады.

Нейролог Сьюзан Гринфилд өзінің «Mind Change» кітабында цифрлық технология тұлғаға, сәйкестікке және қарым-қатынасқа зиянды әсер ететінін айтты. Пренскийдің «цифрлық иммигранттар» мен «цифрлық жергілікті тұрғындар» арасындағы айырмашылығын қолдана отырып, Гринфилд олардың біріншісі цифрлық дәуірге дейінгі кезеңде білім алса, қазір ескі БАҚ-пен қатар интернетті пайдаланып жатқанын, екіншісі басқа ештеңе білмейтінін түсіндірді. Осы тұжырымдамаға сәйкес, цифрлық иммигранттар бетпе-бет әрекеттестікке жоғары мән береді, кейде жас адамдарды өздерінің мобильді құрылғыларына назар аударған кезде дәстүрлі әлеуметтік нормаларды бұзғаны үшін сынайды, ал цифрлық жергілікті тұрғындар мұны егде жастағы адамдардың өзгерістерден қорқуы деп қабылдамайды.

Туркленің «Бірге жалғыз: Неліктен біз технологиядан көп және бір-бірімізден аз күтеміз» кітабында сипатталғандай, онлайн байланыс пайдасына жақын шындық елеусіз қалса, отбасылық қарым-қатынастар әлсірейді. Цифрлық технология

концептуализациялар мен адамдар арасындағы қарым-қатынас тілін өзгертуі мүмкін. «Өзара, жақындықпен сипатталатын екіжақты, бірлесе құрылған құбылыс» ретінде анықталған достық балалар мен ересектердің әл-ауқаты үшін өте маңызды, бірақ әлеуметтік медианың пайда болуы оның мағынасын өзгертті. «Generation Wired» (Там және Уолтер пайдаланған термин) үшін мұндай қарым-қатынастар барған сайын желіде жасалады және сақталады. Pew Research Center мәліметтері Америка Құрама Штаттарындағы жасөспірімдерге арналған орташа есеппен 300 Facebook достарын көрсетеді, бірақ мұндай қарым-қатынастың сапасы саннан маңыздырақ. Дәстүрлі достыққа қарағанда әлдеқайда үлкен әлеуметтік шеңбермен, сөзсіз көп қарым-қатынас таяз болады. Виртуалды шындық кейбір пайдаланушылар үшін шынайы әлемге айналуы мүмкін, тек киберкеңістік арқылы ғана таныс достар олардың ең жақын сенімді қарым-қатынастарына айналады.

Дәлелдер күшті әлеуметтік дағдылары мен технологиялық қабілеттері бар адамдар желідегі өзара әрекеттесуден пайда тапқанымен, ептілігі оншалықты жақсы емес екенін көрсетеді. Бұл келіспеушіліктердің шиеленісуін Краут және әріптестері «байлар байи түседі» деп көрсетті. Керісінше, әлеуметтік өтемақы гипотезасы әлеуметтік жағынан ыңғайсыз адамдар бетпе-бет әрекеттесу арқылы таба алмайтын желідегі байланыстан пайда алатынын болжайды. Дегенмен, Долев-Коэн және Барак желідегі қарым-қатынас ұялшақ, мазасыз немесе депрессияға ұшыраған жастарға қолдау көрсетеді деп болжағанымен, бұл өзін-өзі бағалауды күшейту арқылы олардың қиындықтарын күшейтуі мүмкін екенінде көрсетті.

Бұқаралық ақпарат құралдарында бұл тақырыптың жиі жариялануымен интернет қызметінің жастардың психикалық денсаулығына әсері туралы алаңдаушылық туындады. Жағымсыз психологиялық әсердің алғашқы дәлелдерін Краут пен әріптестері, және Янг пен Роджерс ұсынды. Олар интернетті жиі пайдалану депрессиялық күй белгілерінің қаупін арттыратынын анықтады. Дегенмен, басқа зерттеулер өзін-өзі бағалаудың және өмірге қанағаттанудың жоғары екенін және психикалық денсаулық проблемаларының қаупін төмендететінін көрсетті (Valkenburg et al. 2006; Bessière et al. 2008; Grieve et al. 2013; Best et al. 2014). Қолдау көрсететін әлеуметтік байланыстар мен тиесілілікті дамыту жалғыздық пен қорқыту сияқты қиындықтардан қорғай алады деп пайымдады.

Ересек жаста ауыр психикалық денсаулық проблемаларының жоғары үлесі жасөспірімдік кезеңде пайда болады, яғни студенттік шақта. Интернеттегі әлеуметтік медианы жаппай пайдаланудан бұрын эпидемиологиялық деректер осы жас тобында депрессиялық күйдің жоғары қаупін көрсетті. Бағалау бойынша негізгі депрессиялық күй бұзылысының 2-5% таралуы депрессияға ұшыраған жастардың алаңдатарлық өскенін көрсетеді (Ұлттық статистика басқармасы 2014 ж.). Интернет және онымен байланысты әлеуметтік тенденциялар жастардың психологиялық сырқаттануының негізгі факторы болуы мүмкін.

Әлеуметтік медианы қолдану мен студенттердегі психологиялық мәселелер арасындағы болжамды байланыс туралы әртүрлі теориялар ұсынылды. Әлеуметтену жасөспірімдік кезеңнен ересектікке өту үшін өте маңызды және әлеуметтік медианы пайдалану бұл кезеңде терең әсер етуі мүмкін. Джон Боулбидің психоаналитикалық теориясын қолдана отырып, Олдмедоу және әріптестері үйірмелі қобалжулары бар студенттер эмоциялық қолдау үшін Facebook-ке көбірек жүгінетінін анықтады. Дегенмен, бетпе-бет қарым-қатынастың азаюы студенттерге жасөспірімдік кезеңдегі қиындықтарды жеңуге көмектесетін дәстүрлі қолдаушы органы бұзады. Отбасымен және достарымен рефлексиялық қарым-қатынасы жоқ студенттерде өзін-өзі танудың дамуы тежелуі мүмкін. Эмпатия ізгілік сигналы сияқты үстірт мінез-құлық басым болатын желіде жақын әрі мағыналы болмауы мүмкін әлеуметтік қарым-қатынастар арқылы жетілдіріледі.

Интернет жеке басын қалыптастыру процесін өзгертуі мүмкін, оны психоаналитик Эрик Эриксон (1980) адам өмірінің сегіз кезеңі моделінің жасөспірім кезеңінде атап өтті. Әрбір кезең келесі кезеңге сәтті өту үшін шешілуі керек қақтығысты ұсынады. Жастардың көпшілігі жасөспірімдік шақтағы күйзелістер мен қиындықтарды женеді. Жасөспірімдік шақтан ересектікке дейінгі табысты ілгерілеу әлеуметтік қабылдау арқылы расталған және марапатталатын әлеуметтік дағдыларды меңгеруді талап етеді. Жасөспірімдік шақта достық қарым-қатынас күрделене түскен сайын, романтикалық жақындық пен жыныстық қызығушылықтың пайда болуымен жеке өмірге қол сұғылмаушылық қажет, дегенмен әлеуметтік медиа жеке ақпараттың ашықтығы мен жария етілуін ынталандырады. Онлайн сәйкестікті дамыту зерттеулеріне шолу офлайн байланыста шектелген сәйкестік аспектілері желіде еркін көрініс табатынын және интернет байланысындағы анонимдік сәйкестікті қалыптастыруға әсер ететінін көрсетті.

Жан Твенгенің «Мен ұрпағы» атты ықпалды кітабында айтылғандай, батыс қоғамында нарциссизм күшейе түсуі мүмкін. Твенге және әріптестері 20 жыл бұрынғы топпен салыстырғанда студенттерде бұл қасиет бойынша айтарлықтай жоғары көрсеткіштер байқалды. Нарциссистік мінез-құлық әрқашан басқаларға аз жауапкершілікпен қарайтын жастарда айқынырақ болды. Бұқаралық ақпарат құралдарында бұл ауқымды асыра көрсету мүмкін, өйткені бұл термин «селфиді» түсіретін адамдар үшін қолданылады. Мұндай мінез-құлық бекер болуы мүмкін, бірақ әлеуметтік норма болып табылады және күнделікті жұмысты бұзбайтын болса, патологияға ұшырамауы керек. Дегенмен, интернет тұлғаның нарциссистік аспектілерін көрсетуге көбірек мүмкіндік берді. Нарциссистік қасиеттері бар адамдар жоғары үміттері орындалмаған кезде көңіл-күйдің төмен болуына бейім депрессиялық күй және мазохистік тенденцияларды қамтитын нарциссистік тұлға үлгісін «қатерлі өзін-өзі бағалау» ретінде сипаттады. Сәтсіздіктерге депрессиялық күй реакциясы нарциссистік тұлғаның бұзылысы жағдайының көрнекті ерекшелігі болып табылады.

Сандық медианың психикалық денсаулыққа әсері туралы бірнеше әлеуметтік-мәдени теориялар бар. Интернет құрдастарының қысымына қатты әсер ететін жастар үшін қатал орта болуы мүмкін. Бу мен әріптестерінің интернетті әлеуметтік мақсаттарда пайдалану жөніндегі зерттеулеріне шолу, жастардың негізгі мотиві олардың әлеуметтік байланыстарын оңды түрде нығайту екенін көрсетті. Әлеуметтік медиа - бұл нормаларды орнату және нығайту үшін форум. Пайдаланушылар достарының саны мен «ұнатулары» арқылы көрсетілген басқалардың салыстырмалы танымалдылығын көргенде шынайы емес күтулер туындайды. Колледж студенттерін зерттеу (Feinstein et al. 2013) Facebook желісіндегі құрдастарымен теріс салыстыру депрессияға ұшырау қаупін арттыратын руминацияға әкелетінін көрсетті. Желіде өзін-өзі ашу стресті жеңілдетуі мүмкін, қолдау көрсететін хабарламаларды тудырады және адамның профилін арттырады, бірақ құпия ақпаратты бақылау жоғалады. Депрессияға ұшыраған немесе мазасыз студенттер жеке өмірге қатысты әрқашан ақылға қонымды шешімдер қабылдамайды, кейде олар кейін өкінетіндей жеке мәліметтерді ашады.

Әлеуметтік желіде тартымдылық - мәртебе мен танымалдықтың негізгі критерийі. Жас интернет пайдаланушылар әсіресе Facebook желісіндегі ең қолайлы имиджді таңдауға ынталы. «Селфилер» лайк үшін жүктелуі мүмкін, бірақ дизлайк өзін-өзі бағалауы нәзік адам үшін күтпеген әсер қалдыруы мүмкін. Жастар жыныстық сипаттағы хабарларды немесе суреттерді («секстинг») жиі жібереді, бірақ олардың келісімін алу немесе бейтаныс адамдардың пайдалануы үшін аз алаңдайды. Интернеттегі импульсивті мінез-құлық болашақ мансапқа қауіп төндіруі мүмкін және кейбір жағдайларда балалар сексуалдық бейнелерді таратқаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Агрессивті мінез-құлық немесе «троллинг» жастардың интернетті пайдалануындағы жиі кездесетін мәселе. Ковальски мен оның әріптестерінің¹¹³ зерттеуіне шолу, кибербуллинг жасөспірімдегі психикалық денсаулық проблемаларымен байланысты екенін көрсетті. Кейбір жағдайларда бұл суицидке

әкелген кездер де болды. 2016 жылы ChildLine (балаларға арналған британдық сенім телефоны) ұсынған кеңес беру сессияларында жиі кездесетін үш мәселе өзін-өзі бағалаудың төмендігі немесе бақытсыздық, отбасылық қарым-қатынастар және қорқыту (онлайн және офлайн) болды.

Гендерлік айырмашылықтар маңызды мәселе болып табылады.

Роджерс пен әріптестері дене имиджіне қатысты алаңдаушылық ер пайдаланушылардың емес, жас әйелдердің әлеуметтік медианы пайдалануымен байланысты екенін анықтады. Мұндай қабылдаулар тамақтану проблемаларына және жасөспірімдердің бейімделуінің нашар нәтижелеріне әкелуі мүмкін. Роджерс пен Мелиолидің жасөспірім кезіндегі интернетті пайдалану және дене имиджіне қатысты зерттеулеріне шолу осы сілтеме бойынша әртүрлі теориялық перспективаларды сипаттады. Бірінші теория - өзін-өзі объектілеу, ол әйелдер ерлердің көзқарасы бойынша жыныстық объектілер ретінде қарастырылады деген феминистік дәлелге негізделген. Өзін-өзі объектілеу - алаңдаушылық пен ұятқа бейімділікпен физикалық сыртқы көріністі әдеттегі бақылауда көрінетін сананың түрі. Тиггеман мен Слейтердің зерттеуі өзін-өзі объектілеу жасөспірімдердегі психологиялық мәселелердің маңызды себебі болып табылады деп болжайды. Бұқаралық ақпарат құралдары мен құрдастардың қыздарға арық және сексуалдық тартымды болуы үшін қысым жасауы интернетпен толықтырылады. Үнемі байланыста болу жасөспірімдерді басқалармен салыстыруға болатын тауарға айналдырады. Дегенмен, әлеуметтік-мәдени теориялардың агенттікке қарағанда құрылымға баса назар аударуы болып табылады, бұл интернет пайдаланушыларды пассивтілікке түсіреді.

Зерттеулер көрсеткендей, қыздар интернетті көбінесе қарым-қатынастық мақсаттарда пайдаланады, ал ұлдар оны бейне ойын сияқты аспаптық әрекеттер үшін көбірек пайдаланады. Сампаса-Каньинга мен Льюис канадалық жасөспірімдерді зерттеуде қыздардың 71%-ы әлеуметтік желілерді күніне 2 сағаттан астам пайдаланады, ал ұлдардың 29%-ы психологиялық күйзелісте айқын гендерлік теңгерімсіздік табуын ішінара түсіндірді. Жақында Ұлыбритания үкіметінің 18-20 жас аралығындағы жастарға жүргізген сауалнамасы (Department of Health and NHS England) қыздардың ұлдарға қарағанда жалпы психикалық бұзылыс белгілерінен (37-15%) зардап шегу ықтималдығы екі есе көп екенін көрсетті. 10 жыл бұрынғы сауалнамаға қарағанда, алаңдаушылық немесе депрессиямен ауыратын қыздар 10% -ға өсті. Сарапшылар талқылаған әртүрлі факторлардың арасында әлеуметтік желілерді шамадан тыс пайдалану болды. Қыздардың көмекке көбірек жүгінуі, психикалық денсаулық проблемаларын анықтау кезіндегі гендерлік айырмашылықтарды да назар аударуды қажет етеді.

Тұлғаның тәуелділік қасиеттерін интернет ынталандыруы мүмкін. Дүниежүзілік желі пайда болғаннан кейін көп ұзамай психиатр Иван Голдберг интернетке тәуелділікті ерекше ауру ретінде ұсынды. Көріністері құмар ойындар сияқты басқа компульсивті мінез-құлыққа ұқсас, соның ішінде алаңдаушылық, көңіл-күй проблемалары, функционалдық бұзылулар және кету әсерлері бар. Кейін интернетке тәуелділік шкаласын ойлап тапты, ол интернетті пайдалану бойынша зерттеулерде кеңінен қолданылады. Тағы бір құрал - көңіл-күй мен абстиненция белгілерін өлшейтін Facebook тәуелділік шкаласы. Мұндай тәуелділікті Американдық психиатрлар қауымдастығы психикалық бұзылулардың соңғы диагностикалық және статистикалық нұсқаулығына енгізбегенімен, интернет-ойынның бұзылуы қосымша тергеудің шарты ретінде енгізілді. Дегенмен, мұндай диагностикалық кеңейту күнделікті өмірді медициналандыру ретінде сынға алынды.

Дене сағатының бұзылуы интернетті пайдаланудың психологиялық салдарының факторы. Сандық экрандар шығаратын көк жарық ұйқыға қажетті мелатонин секрециясын тежейді. Картер мен оның әріптестері жүргізген мета-талдау, мобильді құрылғылардың жанында ұйықтау миды ынталандыратынын көрсетті. Ұйқының бұзылуы семіздікке, иммунитеттің төмендеуіне және өсудің тежелуіне әкелуі мүмкін.

Күндізгі шаршау мен ашуланшақтық әлеуметтік және тәрбиелік салдарына әкеледі. Қалыпты циркадтық ырғақтардың өзгеруі көңіл-күйге белгілі дәрежеде әсер етеді.

Осылайша, әлеуметтік медиа мен студенттердің психикалық денсаулығының байланысы туралы зерттеулер көп қырлы екенін көруге болады. Бұл тақырыпты талқылаудың көп бөлігі қарапайым бұқаралық ақпарат құралдарында, соның ішінде танымал баспасөздерде орын алды. Зерттеулер интернетті пайдаланудың пайдасы мен зиянын көрсетеді, бірақ дәлелдемелер себеп-салдарлық механизмдердің жоқтығымен немесе айнымалылар арасындағы қатынастың белгілі бір бағытымен қиындайды. Бір зерттеу ортасындағы нәтижелер басқа жерде жастар үшін жалпылама болуы мүмкін. Жасөспірімдік жаста психологиялық күйзелістің жоғарылауы желідегі әлеуметтік желілердегі белсенділікке байланысты ма, жоқ па, әлі түсініксіз. Сондықтан тиісті рецензияланған зерттеулерді шолу маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Amichai-Hamburger Y., & Schneider B.H. Loneliness and internet use. In R. J. Coplan & J. C. Bowker (Eds.), *The handbook of solitude: Psychological perspectives on social isolation, social withdrawal, and being alone.* - 2014. - P. 317–334.
2. Bachmann C.J., Aagaard L., Burcu M., Glaeske G., Kalverdijk L.J., Petersen I., et al. Trends and patterns of antidepressant use in children and adolescents from five western countries 2005–2012 // *European Neuropsychopharmacology.* - 2016.- №26. – P. 411–419.
3. Bessière K., Kiesler S., Kraut R., & Boneva B.S. Effects of internet use and social resources on changes in depression // *Information, Communication and Society.* - 2008. - №11. –P. 47–70.
4. Caplan S.E. Problematic Internet use and psychosocial well-being: development of a theory-based cognitive-behavioural measurement instrument // *Computers in Human Behavior.* - 2002. - №15. – P. 553–575.
5. Dumitrache S.D., Mitrofan L., & Petrov Z. Self-image and depressive tendencies among adolescent Facebook users // *Revista de Psihologie.* - 2012. - №58. –P. 285–295.

БАСҚА ҚАЛАҒА КӨШКЕН СТУДЕНТТЕРГЕ БЕЙІМДЕЛУДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Психология, 2-ші курс магистранты **Иманкенова В.**

Ғылыми жетекші: психология ғ.к., аға оқытушы Садықова Н. М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аннотация: Мақалада жоғары оқу орындарындағы білім беруді заманауи жаңғырту жағдайында білім алушыларды оқу процесінде мамандандырылған және жан-жақты көмекпен қамтамасыз етуге бағытталған ортақ мәдениетті құру қажеттілігі туралы айтылады. Бұл әсіресе жоғары оқу орындарында психологиялық қолдау жүйесін дамытудың стратегиялық бағдарламаларын әзірлеу тұрғысынан өзекті.

Бейімделу, әр түрлі өмірлік жағдайлар мен оқиғалардағы жеке тұлғаны сүйемелдейтін маңызды процесс ретінде, көбінесе психологиялық қолдауды қажет ететін қиындықтарды қамтуы мүмкін. Бұл, әсіресе, өзін-өзі бағалау мен жеке тұлғаның өзін-өзі түсінуін қалыптастырудағы маңызды кезең болып табылатын ерте есейген шағында тұрған бірінші курс студенттеріне қатысты. Жеке тұлғаны дамыту, «мен-нақты» және «мен-идеалды» арасындағы сәйкестік, сондай-ақ жаңа тәжірибеге ашықтық жас кезінде жеке тұлғаны бейімдеу және қалыптастыру процесінде маңызды рөл атқарады.

Бейімделу қиындықтары, егер ерте сатысында басқарылмаса, невроздар мен басқа да бұзылуларды қоса алғанда, күрделі психологиялық проблемаларға әкелуі мүмкін. Сондықтан психологиялық профилактика мен түзету жүргізу, сондай-ақ білім алушыларға білікті психологиялық көмекке, оның ішінде олардың проблемаларын анықтауға және шешуге бағытталған арнайы бағдарламалар мен іс-шаралар арқылы қол жеткізуге мүмкіндік беру маңызды.

Кілт сөздер: психологиялық сүйемелдеу, психологиялық қолдау, бейімделу, өзін-өзі анықтау, бейімделу қиындықтары, жоғары білім

Білім беруді жаңғырту процесінде білім алушыларды мамандандырылған және жан-жақты көмекпен қамтамасыз етуге бағытталған жалпы мәдениетті құру қажеттілігі туындайды. Мұндай мәдениетті дамыту жоғары оқу орындарында психологиялық қолдау жүйесін дамытудың стратегиялық бағдарламаларын әзірлеуде шешуші рөл атқарады.

Бейімделу-бұл өмірлік жағдайлар мен оқиғалардың көпшілігінде жеке тұлғаны сүйемелдейтін маңызды процестердің бірі. Көбінесе бейімделу процесінің бөлігі ретінде адам кеңесші психологтың көмегіне мұқтаж емес, бірақ бейімделудің бұзылуынан зардап шегеді, бұл өз кезегінде клиникалық психологтың немесе психотерапевттің құзыреті болып табылады.

Б.Д. Карвасарский клиникалық психолог жұмысының мәнін анықтауда бейімделу параметріне назар аударады: «клиникалық психологтың жұмысы адамның психологиялық ресурстары мен бейімделу мүмкіндіктерін арттыруға, психикалық дамуды үйлестіруге, денсаулықты қорғауға, аурулардың алдын алуға және жеңуге, психологиялық оңалтуға бағытталған» [1].

Психотерапия туралы сөз болғанда, Б.Д. Карвасарский оның негізгі мақсаты невротикалық жанжал мен өзінің бейсаналық санасына қол жеткізу деп жазады. Мінез-құлық бағыты тұрғысынан дені сау адам бейімделгіш мінез-құлықпен сипатталады, ал невроз немесе жеке басының бұзылуы дұрыс емес оқыту нәтижесінде пайда болған бейімделмеген мінез-құлықтың нәтижесі болып табылады. Тиісінше, психологиялық араласудың мақсаты - оқыту немесе қайта даярлау, бейімделмейтін мінез-құлықты адаптивті мінез-құлыққа ауыстыру. Жалпы, мінез-құлық психотерапиясы адамның мінез-құлқын басқаруға, симптомды қайта даярлауға, азайтуға немесе жоюға және мінез-құлықты белгілі бір бейімделу мінез-құлқына жақындатуға бағытталған-белгілі бір әдістерді қолдану арқылы оқыту процесінде қол жеткізілетін симптомдарды азайту немесе толық жою алдында қорқыныш, үрей, мазасыздықты ауыстыру. Психологиялық араласу нәтижесінде біздің алдымызда әр түрлі жағдайларға бейімделудің нақты ережелерінің жеткілікті икемді жиынтығы бар жақсы бейімделген адам бар, ол осы ережелерді белгілі бір жағдайға сәйкес қолдануға, оны түсіндіруге және онымен бірге жүретін тәуекелдерді бағалауға мүмкіндік береді [2].

Егер басқа авторлардың көзқарастарын қарастыратын болсақ, мысалы, В.Н.Мясищев қарым-қатынас теориясында бейімделу қиындықтары невроздың көзі екенін айтады, өйткені бұл қиындықтар адамның адамдармен қарым-қатынасындағы бұзылулардың, әлеуметтік шындықтың және адамның алдында тұрған міндеттердің нәтижесі болып табылады. Бұл тұрғыда психологтың рөлі жеке тұлғаның толыққанды және тұтас дамуына, сондай-ақ оның бейімделу мінез-құлқына ықпал ететін «зиянды» қатынастарды өзгертуге көмектесу болып табылады [3].

Бейімделу ұғымы кең және жалпы ғылыми. Т.В. Среданың зерттеуінде осы Тұжырымдаманың 46 анықтамасы келтірілген. Н.Н. Мельникова бейімделу анықтамаларында келесі жалпы ойларды бөліп көрсетеді:

- 1) бейімделу процесі әрқашан екі объектінің өзара әрекеттесуін қамтиды;
- 2) бұл өзара әрекеттесу жүйелер арасындағы теңгерімсіздік пен сәйкессіздік жағдайында жүреді;

3) мұндай өзара іс-қимылдың негізгі мақсаты сипаты мен дәрежесі кең шектерде өзгеруі мүмкін жүйелер арасындағы үйлестіру болып табылады;

4) мақсатқа жету өзара әрекеттесетін жүйелердегі белгілі бір өзгерістерді қамтиды [4; 5].

Психологиялық ғылым контекстінде бейімделу проблемалары әр түрлі салаларда орталық орын алады: жалпы психология, тұлға психологиясы, әлеуметтік психология, даму психологиясы және дифференциалды психология. Бұл жұмыс осы процестің әлеуметтік-психологиялық жағына ерекше назар аударады.

Розум әлеуметтік бейімделуді «жеке тұлғаның іс-әрекетінің қажеттіліктері мен мақсаттары мен әлеуметтік орта талаптары арасындағы салыстырмалы өзара сәйкестікті орнату процесі мен нәтижесі» деп анықтайды. Әлеуметтік психологиядағы бұл анықтама жалғыз емес [6].

Бірінші курс студенттері ерте есейген кезеңнің басында тұр. Бұл кезең биологиялық дамудың негізгі кезеңінің аяқталуымен, өсудің аяқталуымен сипатталады. 20 жас-жалпы соматикалық дамудың шыңы. Сезімталдықтың барлық түрлерінің шыңы 20 жаста да байқалады.

Б.Г. Ананьев психофизиологиялық, психикалық және интеллектуалды функциялардың шыңы 19 жаста байқалады, бұл кезде психомоторлық сипаттамалардың, есте сақтаудың, ойлаудың фронтальды функционалды деңгейі, қоздырғыш және тежеу процестерінің динамикалық шыңы айтарлықтай артады, ал деңгейі назар айтарлықтай өсуді көрсетпейді. Өмірдің 21 жылында жоғары эмоциялардың қалыптасуы аяқталады: эстетикалық, этикалық, интеллектуалдық және өзін-өзі тану [7].

Жалпы, жастық шақ адам өміріндегі бетбұрыс кезең деп айтуға болады. Бұл жеке тұлғаны қалыптастырудың, өзін-өзі анықтаудың және өзін-өзі түсінудің маңызды кезеңі, ол болашақта адамның өмірі мен іс-әрекетінің бүкіл процесінде көрінеді.

Бұл жас аралығы ерте ересек дағдарыстың алдында және өзіндік тұжырымдаманың қалыптасуындағы маңызды кезең болып табылады. В.С. Мухина дәл жастық шағында сәйкестендіру механизмі-оқшаулау дамиды деп жазады. Адам өз өмірін рефлексиялайды, өзін жақын ортадан бөледі, өзінің әлеуметтік, моральдық бейнесін қалыптастырады [8].

Л.С. Выготский жастық кезеңді кәсіби, жеке, әлеуметтік өзін-өзі анықтау, өмірлік перспективаларды анықтау және болашақты жобалау, жеке тұлғаның тәуелсіздігін бекіту уақыты деп атайды. Жастық шақ-адамгершілік сананың қалыптасу кезеңі: құндылық бағдарлары мен мұраттары дамиды, дүниетаным тұрақты сипатқа ие болады, азаматтық ұстаным қалыптасады [9].

Б. Д. Карвасарский тұлғаның дамуы туралы айта отырып, сәйкестік ұғымын енгізеді. Бұл ұғым:

- өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерін анықтайды.
- қабылданған «мен» және тәжірибенің өзекті жағдайы арасындағы сәйкестікті анықтайды.

Мен тұжырымдамасында «ағзаның» барлық тәжірибесі шоғырланған кезде, егер адам өз тәжірибесінің әртүрлі түрлерін өзектендіре алса, егер ол өз тәжірибесімен анықталса, егер ол «тәжірибеге ашық» болса, онда оның бейнесі мен барабар және тұтас, мінез-құлық сындарлы болады, ал адамның өзі жетілген, бейімделген және «толық жұмыс істеуге» қабілетті.

Сәйкессіздік-тәжірибе мен өзін-өзі бейнелеу арасындағы қайшылық. Бұл қауіп пен мазасыздық сезімін тудырады, нәтижесінде тәжірибе қорғаныс механизмдері бойынша бұрмаланады. Ол бұрмалау адамның мүмкіндіктерін шектеуге әкеледі. Бұл тұрғыда «тәжірибеге ашықтық» ұғымы «қорғау» ұғымына қарама-қарсы.

Сонымен қатар, сәйкестік термині адамның субъективті шындығы мен сыртқы шындық арасындағы сәйкестікті анықтайды. «Мен-нақты» және «мен-идеалды» арасындағы белгілі бір алшақтық оң рөл атқарады, өйткені ол адамның жеке басының дамуы мен өзін-өзі жетілдіру перспективасын жасайды. Алайда, шамадан тыс үлкен

кашықтық мен үшін қауіп төндіреді, айқын қанағаттанбау мен сенімсіздік сезімін, қорғаныс реакцияларының күшеюін және қолайсыз бейімделуді тудырады [2].

Жас кезде қорғаныс механизмдері жаңа тәжірибеге ашықтықты тежемеуі өте маңызды, өйткені бұл бейімделу қиындықтарына қауіп төндіреді, әсіресе егер бұл көшу және қоршаған ортаның толық өзгеруі сияқты өмірдегі елеулі өзгерістерге байланысты болса. Бұл кәсіби өзін-өзі анықтау және өзін-өзі тану жасы. Адам өзінің одан әрі даму жолын дербес таңдайды, ал өзінің жеке басы маңызды басқаларды алшақтатып, алдыңғы қатарға шығады. Өзін-өзі бағалаудың қалыптасу динамикасы да маңызды фактор болып табылады, оның шындыққа қаншалықты сәйкес келетіндігі жас жігіттің әлеуметтік байланыстарын, соның ішінде университет жағдайындағы мүлдем жаңа ортада құру ерекшеліктеріне әсер етеді [10].

Б.Д. Карвасарский, В.Н. Мясищев және басқа да көптеген авторлар бейімделу қиындықтары неврозға немесе басқа бұзылуларға айналуы мүмкін деп жазады. Бұл факт клиенттің осындай шешілмейтін қиындықтардың пайда болуының алғашқы кезеңдерінде психологиялық профилактиканың немесе түзетудің маңыздылығын көрсетеді. Жоғары оқу орны студенттерінің жағдайына қосымшада студенттердің қиындықтарын анықтайтын іс-шаралар өткізу және соның салдарынан оларға мүмкін болатын көмекті ұсыну қажет. Тренингтер, сауалнамалар және басқа да көптеген психологиялық құралдар білікті психологтың көмегіне мұқтаж бейімделмейтін студенттерді анықтауға көмектеседі.

Зерттелетін тақырып аясында эмоционалды күйзеліс пен субъективті күйзеліс күйі ретінде анықталатын «бейімделу реакцияларының бұзылуына» назар аударған жөн, ол әлеуметтік қызмет пен мінез-құлықты қиындатады. Бұл жағдай өмірдегі елеулі өзгерістерге бейімделу процесінде немесе стресстік оқиғалардың әсерінен пайда болады. Стресс жақындарының жоғалуы, көші-қон, әлеуметтік қолдаудың немесе құндылықтардың өзгеруі және жаңа білім беру ортасына көшу нәтижесінде пайда болуы мүмкін. Бұл бұзылыстың белгілері депрессиялық көңіл-күй мен мазасыздықтан дәрменсіздік сезіміне және күнделікті іс-әрекетке қабілеттіліктің бұзылуына дейін болуы мүмкін, көбінесе мінез-құлық бұзылыстарымен бірге жүреді, әсіресе жас ересектерде.

Сонымен қатар, «бейімделу реакцияларының бұзылуы» оқиғалардың жеке ерекшеліктері мен контекстіне байланысты әр түрлі формада және ауырлық дәрежесінде көрінуі мүмкін екенін атап өткен жөн. Бұл жағдайдың ықтимал көріністері көңіл-күйдің депрессиясы мен мазасыздық сияқты эмоционалды өзгерістер ғана емес, сонымен қатар физиологиялық реакциялар, мысалы, ұйқы мен тәбеттің бұзылуы, сондай-ақ әлеуметтік өзгерістер, соның ішінде басқалармен қарым-қатынастың нашарлауы және мектептегі немесе оқу үлгерімінің нашарлауы. Жаңа оқу орындарына көшетін студенттер үшін бұл жаңа ортаға, жаңа талаптарға және әлеуметтік өзара әрекеттесуге бейімделуді қажет ететін ерекше қиын кезең болуы мүмкін.

Т.А. Немчиннің жұмысында психикалық күйлерді қалыптастыруда шешуші рөл атқаратын және күрделі жағдайларға бейімделу процесін көрсететін тұлғаның субъективті бағасы ерекшеленеді. Оның пікірінше, «қауіп», «күрделілік» немесе «қиындық» сияқты жағдайдың объективті сипаттамалары онша маңызды емес.

Осы жерден стресс пен бейімделу арасындағы байланыс туралы бірнеше жалпы қорытынды жасауға болады [11]:

1. Психологиялық стрессті қабылдау және оны жеке тұлғаның бағалауы субъективті болып табылады, бұл жеке реакцияны және стресстерге бейімделуді тудырады.

2. Бейімделудің физиологиялық мақсаты-гомеостазды сақтау, ал психологиялық мақсат-психикалық тұтастықты сақтау.

3. Барлық жағдайлар немесе әрекеттер стрессті тудыруы мүмкін болса да, дене мен психика үшін стресстік емес.

4. Жеке тұлғаның жеке ерекшеліктері оның стрессті жеңу және оған бейімделу қабілетінде маңызды рөл атқарады.

5. Стрессті жеңе алмау депрессиялық жағдайларға, мінез-құлықтың бұзылуына және бейімделуге әкелуі мүмкін.

6. Бір оқиғаны қабылдау бір адамда әр уақытта әр түрлі болуы мүмкін, бұл олардың физиологиялық немесе психикалық жағдайындағы өзгерістерге байланысты болуы мүмкін.

7. Стресс тәрізді жағдайды адамның физиологиялық және психологиялық ресурстары шегіне дейін шиеленіскен жағдайда ғана тануға болады.

Студенттердің толыққанды және еркін даму құқығына кепілдік беру туралы қамқорлық кез-келген білім беру мекемесінің, соның ішінде жоғары білімнің негізгі аспектісі болып қала береді. Білім сапасы ұғымы денсаулық, әл-ауқат, қауіпсіздік, өзін-өзі тану және құрмет сияқты аспектілермен тығыз байланысты. Білім беруді модернизациялаудың қазіргі тенденциялары оқу процесінде студенттерді психологиялық қолдау жүйесін дамытуды талап етеді. Мұндай жүйені құру заманауи психологиялық әдістер мен тәжірибені қолдана отырып, білім беру, жеке және әлеуметтік-мәдени органның сұраныстарына жауап береді[12].

Қазіргі уақытта психологиялық сүйемелдеу-бұл субъектінің өмірлік тандаудың әртүрлі жағдайларында оңтайлы шешімдер қабылдауы үшін жағдай жасауды қамтамасыз ететін әдіс. Бұл қызмет белгілі бір білім беру ортасында әрбір білім алушының табысты оқуы мен дамуына ықпал ететін әлеуметтік-психологиялық жағдайлар жүйесін құруға бағытталған[13; 14]. Сонымен қатар, сүйемелдеу білім алушының жеке және кәсіби аспектісінде оқыту мен тәрбиелеудің тиімділігі мен сапасын жақсарту үшін мақсатты түрде ұйымдастырылған психологиялық көмек пен қолдауды білдіреді.

Психологиялық сүйемелдеу тек білім беру процесіне белсенді қатысумен шектелмейді. Студенттерде психологиялық, оқу немесе әлеуметтік қиындықтар туындаған жағдайда, мәселе оның жанында психологиялық сүйемелдеу қызметінің тиісті маманының болуына байланысты шешілуі мүмкін[15]. Сүйемелдеу қызметінің маманы білім алушының, оқытушылар мен ата-аналардың проблемаларды шешудегі қызметін үйлестіреді.

Психологиялық сүйемелдеу принципі гуманистік психологияның жеке тұлғаның даму процесін, оның даму бағытын сүйемелдеу туралы ұстанымы болып табылады және адамға қоғам тұрғысынан дұрыс мақсат пен жолды таңдамайды [16]. Психологиялық сүйемелдеу қызметі білім беру процесінің барлық қатысушыларының бірлескен жұмысын ұйымдастырады, олардың әртүрлі міндеттерді шешуге белсенді қатысуын қамтамасыз етеді. Бұл қызмет бірнеше бағытта жұмыс істейді, мұнда сүйемелдеу төрт негізгі функцияға негізделген кешенді әдіс болып табылады:

1. Мәселені диагностикалау: бар проблемаларды анықтау.

2. Ақпаратты жинау және оны шешудің жолдарын табу: жағдайды талдау және мүмкін шешімдерді анықтау.

3. Кеңес беру және шешім жоспарын әзірлеу: шешім қабылдауға көмектесу және тиімді іс-қимыл жоспарын құру.

4. Жоспарды іске асырудағы алғашқы көмек және қолдау: алға қойылған мақсаттарға жету жолындағы қиындықтарды жеңуге көмектесу.

Қорытындылай, зерттеу оқу орындарында, әсіресе бейімделу және тұлғаны қалыптастыру кезеңінде студенттерге психологиялық қолдау көрсетудің маңыздылығын көрсетеді. Жастар-бұл студенттер өзін-өзі анықтау, әлеуметтену және жеке өсуді қалыптастыру қиындықтарына тап болатын маңызды өзгерістер кезеңі. Бұл маңыздылықты түсіну студенттерге қажетті қолдау мен қиындықтарды жеңуге көмектесу үшін университеттер мен психологиялық қызметтердің белсенді жұмысын талап етеді. Алдын алу шаралары мен ерте араласу студенттердің ауыр психологиялық проблемалардың даму қаупін айтарлықтай төмендетуі мүмкін. Тәжірибені одан әрі

жақсарту үшін студенттерді психологиялық қолдау саласында қосымша зерттеулер мен әзірлемелер қажет, бұл оларды білім беру және жеке өсу процесінде тиімдірек қолдауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Карвасарский Б.Д. Клиническая психология. – СПб.; М.; Харьков: Питер, 2004. — 959.
2. Карвасарский Б.Д. Психотерапия. Учебник для студентов медицинских ВУЗов 2-е изд., - СПб.; М.; Харьков: Питер, 2000. — 544 с.
3. Мясищев В.Н. Психология отношений: под ред. А.А. Бодалева/Вступительная статья А.А. Бодалева – М.: МПСИ, 2004 — 399 с.
4. Реан А.А. Психология изучения личности – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999. — 288 с.
5. Мельникова Н.Н. Диагностика социально-психологической адаптации личности: Учебное пособие. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2004. – 57 с.
6. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации человека. – СПб.: Речь, 2006. – 365 с.
7. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. В 2-х т. Т. I. —М.: Педагогика, 1980. — 232 с.
8. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития. 10-е изд., перераб. и доп. - М.: 2006. - 608 с.
9. Выготский Л.С. Психология развития человека – М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. — 1136 с
10. Попова Т.И. Психологические проблемы адаптации студентов к условиям ВУЗа.// Вестник Санкт-Петербургского Университета. Сер 6, вып 2 ч II: 2007. С 53-57.
11. Немчин Т.А. Состояния нервно-психического напряжения. – Л.: Ленинградский университет, 1983. – 167 с.
12. Практическая психология в развивающем образовательном пространстве. Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2002. 345 с.
13. Семикин В. В. Психологическая культура в педагогическом взаимодействии: дис. ... д-ра психол. наук. СПб., 2004. 189 с.
14. Жигинас Н. В. Психология студенческого кризиса: методология, феноменология, медико-психологическое сопровождение. Томск, 2011. 449 с.
15. Баева И. А. Тренинги психологической безопасности в образовании. СПб.: Речь, 2002. 251 с.
16. Слюсарев Ю. В. Психологическое сопровождение как фактор активизации саморазвития личности. СПб., 1992. 22 с.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУЫНА ЖӘНЕ ОҚУ ҮЛГЕРІМІНЕ МІНЕЗ АКЦЕНТУАЦИЯСЫНЫҢ ӘСЕРІ

Клиникалық психология, 1-ші курс магистранты **Қалаш А.О.**
Ғылыми жетекші: Адилова Э.Т. PhD, доцент м.а Адилова Э.Т.
әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті

Аннотация: Бұл мақалада мінез акцентуациясының жоғары оқу орнындағы студенттердің үлгеріміне әсері зерттеледі. Мінез акцентуациясы жеке тұлғалық сипаттамадағы белгілі бір қасиеттердің күшейтілген көрінісін білдіреді. Мақалада мінез-құлық акцентуациясы мен оқу үлгерімі арасындағы байланыс қарастырылады, сонымен қатар осы жеке ерекшеліктерді ескере отырып, студенттер мен мұғалімдерге оқу

процесін оңтайландыру стратегиялары ұсынылады. Талдау нәтижесінде студенттердің оқу сапасын арттыру және табысқа жету үшін оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру кезінде мінездің акцентуациясын түсіну және ескерудің маңыздылығы туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: студенттер, мінез акцентуациясы, оқу үлгерімі, оқу процесі, стратегия, тұлға ерекшеліктері

Адам болмысының түбінде әр адам өзінің мәнін – жеке басын анықтайтын қасиеттердің, ерекшеліктердің және сипаттамалардың ерекше үйлесіміне ие. Дәл осы қасиеттер мозаикасы біздің өзімізді қалай қабылдайтынымызды және қоршаған әлеммен қарым-қатынасымызды қалыптастырады. Дегенмен, адам табиғатының күрделілігінің арасында мінездің акцентуациясы деп аталатын қызықты тұжырымдама бар – бұл біздің кім екенімізді және өмірдің қыр-сырын қалай бағдарлайтынымызды түсінуді ұсына отырып, тұлғаның ең маңызды аспектілеріне жарық түсіретін процесс.

Акцентуациялар - бұл норманың экстремалды нұсқалары, онда белгілі бір мінез-құлық белгілері айқынырақ және жеке адамның психикасындағы «әлсіз нүктелер» түрінде көрінеді - оның белгілі бір әсерлерге жақсы және тіпті басқа әсерлерге төзімділігі жоғарылаған таңдаулы осалдығы [1]. Психопатиядан айырмашылығы, мінез-құлықтың акцентуациялары жеке тұлғаның жалпы әлеуметтік дезадаптациясын тудырмайды. Жасөспірімдік кезеңде қарқынды түрде көрінетін мінез-құлықтың акцентуациялары уақыт өте келе өтелуі мүмкін, ал қолайсыз жағдайларда психопатияға айналады [2].

Мінез-құлық акцентуациясы адамның жеке басының белгілі бір қасиеттерін немесе сипаттамаларын күшейтуді немесе бөлектеуді білдіреді. Бұл адам табиғатының белгілі бір аспектілері басқалардың мінез-құлқына, қарым-қатынасына және өзара әрекеттесуіне әсер ететін алдыңғы қатарға шығатын процесс. Осы объектив арқылы адамдар өздерінің жеке басын қалыптастыратын жасырын күшті және әлсіз жақтары мен мінез-құлық үлгілерін ашу арқылы өздерін тереңірек түсінеді.

Мінездің акцентуациясы психологияның, нақтырақ айтқанда, тұлға психологиясының маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. «Акцентуация» ұғымын алғаш рет неміс психиатры және психологы К.Леонгард енгізді. Сондай-ақ ол мінез-құлықтың акцентуация типтерінің белгілі классификациясын жасап, сипаттады. Ең қысқаша түрде акцентуацияны мінез-құлық дамуындағы дисгармония, жеке қасиеттердің гипертрофияланған көрінісі ретінде анықтауға болады, бұл жеке адамның белгілі бір әсер түрлеріне осалдығын арттырады және кейбір нақты жағдайларда оның бейімделуін қиындатады [3].

К.Леонгард мінез акцентуациясының 12 түрін анықтады, бірақ қазір негізгі екпін, әдетте, бірінші ондыққа аударылады: гипертимиялық, дистимиялық, демонстративті, циклотимдік, қозғыштық, педантикалық, алаңдаушылық, кептелу, эмотивті және экзальтивті [2].

Студенттік немесе жастық шақта дене әлеуеті мен ақыл-ой қабілеттері қарқынды дамып, тиімділік пен еңбек өнімділігі арта түсетіні белгілі. Университеттік білім берудің маңызды міндеті – студенттердің кәсіби қасиеттерін ғана емес, сонымен қатар психикалық және тұлғалық қасиеттерін дамытуға көмектесетін жағдай жасау [4].

Эйзенктің тұлғалық теориясына сәйкес, адамдар өздерінің әлеуметтік өзара әрекеттесуіне және оқу қалауына әсер ететін ерекше интроверсияны немесе экстраверсияны көрсете алады [5]. Сонымен қатар, тұлғаның бес факторлы моделі кейбір адамдарда адалдық, нейротизм және тәжірибеге ашықтық сияқты қасиеттерді олардың оқу үлгерімі мен әл-ауқатына әсер ету арқылы атап өтуге болады деп болжайды [6].

Студенттердің жеке қасиеттеріне баса назар аударуға бірнеше факторлар ықпал етеді. Мәдени әсерлер, жанұя динамикасы, өмір тәжірибесі, жеке қызығушылықтары адамның жеке басын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. McCrae және Costa

зерттеулері мәдениеттің тұлғаның дамуына әсерін көрсетеді, мәдени нормалар мен құндылықтар белгілі бір қасиеттердің көрінісін қалыптастыра алады деп болжайды. Сонымен қатар, Выготскийдің әлеуметтік-мәдени теориясында [7] атап өтілгендей, сыныптағы әлеуметтік динамика, құрдастар арасындағы қарым-қатынас және сабақтан тыс іс-шаралар белгілі бір қасиеттерді одан әрі баса көрсетуі мүмкін. Сонымен қатар, академиялық ортаның өзі – өзінің ерекше күйзелістерімен, күтулерімен және мүмкіндіктерімен – Двектің мотивация мен жетістік теориясында талқыланғандай, студенттердің тұлғалық қасиеттерінің көрінісіне әсер ете алады [11].

Мінез акцентуациясы адамның мінез-құлық ерекшеліктерін күшейту, асыра көрсету немесе бұрмалауды білдіреді. Білім беруде, әсіресе ерекше қажеттіліктері бар студенттер үшін, бұл жеке қасиеттердің оқу үлгеріміне қалай әсер ететінін түсіну өте маңызды. Бұл мақала сәйкес әдебиеттермен расталған ерекше қажеттіліктері бар студенттердің жеке басын анықтаудың әртүрлі түрлерін және олардың оқу жетістіктеріне әсерін зерттейді және кез келген жағымсыз әсерлерді азайту стратегияларын талқылайды.

Жоғары білім саласы әр түрлі тұлғалардың алуан түрлілігін білдіреді, олардың әрқайсысы академиялық өмірдің бай гобеленіне өз үлесін қосады. Дегенмен, бетінің астында жеке тұлғалық айырмашылықтар мен академиялық жетістіктер арасындағы қызықты өзара әрекеттесу жатыр. Біз жеке тұлғаның белгілі бір қасиеттерінің білім беру нәтижелеріне қалай әсер ететінін түсіну үшін тиісті әдебиеттерге сүйене отырып, колледж студенттері арасындағы тұлғалық ерекшелік пен оқу үлгерімі арасындағы күрделі қатынасты зерттейміз.

Зерттеулер колледж студенттеріндегі тұлғалық екпін мен академиялық үлгерім арасындағы маңызды байланысты көрсетеді. Мысалы, зерттеулер ар-ұждандық деңгейі жоғары студенттердің академиялық ыждағаттылықты, ұйымдастырушылық қабілеттерін және табандылығын көрсетуге бейім екенін көрсетті, бұл жоғары бағалар мен жалпы академиялық жетістікке әкеледі [8]. Керісінше, невротикалық деңгейі жоғары адамдарда стресстің, аландаушылықтың және өз-өзіне күмәнданудың жоғары деңгейі болуы мүмкін, бұл олардың зейінін шоғырландыру, ақпаратты сақтау және емтихандарда жақсы нәтиже көрсету қабілетіне теріс әсер етуі мүмкін [9].

Мінез акцентуациясы мен студенттің үлгерімі арасында анық байланыс бар. Ар-ұждан сияқты күшті тұлғалық қасиеттері бар адамдар көбінесе өздерінің тәртіптілігі мен шешімділігінің арқасында оқуда жоғары болады. Екінші жағынан, невротизмі жоғары студенттерде стресс жағдайында шоғырлану және жақсы жұмыс істеу қиындықтары болуы мүмкін.

Сонымен қатар, тұлғаның бес кең өлшемін анықтайтын бес факторлы тұлға моделі академиялық үлгерімге қатысты кеңінен зерттелген. Komarraju, Karau, Schmeck жүргізген зерттеулер ар-ождан және тәжірибеге ашықтық сияқты кейбір жеке қасиеттердің GPA және академиялық үлгеріммен оң корреляциясы бар екенін, ал невротизм теріс корреляцияда екенін анықтады [10].

Мінез акцентуациясы мен студент жетістіктері арасындағы қатынасқа бірнеше факторлар әсер етуі мүмкін. Мәдени орта, әлеуметтік-экономикалық мәртебе, білім беру тәжірибесі және оқу стильдеріндегі жеке айырмашылықтар тұлғалық қасиеттердің академиялық нәтижелерге қалай әсер ететінін қалыптастыруда рөл атқаруы мүмкін [6].

Сонымен қатар, академиялық ортаның өзі тұлғаның ерекшеленген қасиеттерінің көрінісі мен әсеріне әсер етуі мүмкін. Мысалы, экстраверсиясы жоғары студенттер топтық жобалар мен талқылауларға баса назар аударатын бірлескен оқу орталарында дами алады, ал интроверсиясы жоғары студенттер терең рефлексия мен зейінді шоғырландыруға мүмкіндік беретін тәуелсіз оқу орталарында өркендей алады [5].

Мінез-құлық акцентуациясының оқу үлгеріміне әсерін мойындау білім беру тәжірибесіне маңызды әсер етеді. Мұғалімдер оқыту стратегияларын бейімдеу, мақсатты қолдау көрсету және студенттердің әртүрлі қажеттіліктері мен қалауларын

қанағаттандыратын инклюзивті оқыту ортасын құру үшін тұлға психологиясы туралы білімдерін пайдалана алады.

Мысалы, топтық жұмыс, тәжірибелік іс-әрекеттер және жеке жобалар сияқты әртүрлі оқыту әдістерін біріктіру әр түрлі тұлға типтері мен оқу мәнерлерін үйлестіре алады. Сонымен қатар, метакогнитивтік стратегияларды, өзін-өзі реттейтін оқуды және стрессті басқару әдістерін алға жылжыту студенттерге жеке қасиеттерге байланысты қиындықтарды тиімді шешуге және олардың академиялық көрсеткіштерін оңтайландыруға көмектеседі [11].

Жоғары оқу орындарында студенттердің әртүрлі ерекшеліктері оқу ортасын байытады, сонымен қатар қиындықтар тудырады. Тұлғаға баса назар аудару, тұлғаның белгілі бір қасиеттерін жақсарту студенттің жетістіктеріне, әлеуметтік өзара әрекеттесуіне және жалпы әл-ауқатына әсер етуі мүмкін.

Тұлға баса назар аудару студенттердің оқу тәжірибесі мен академиялық нәтижелеріне әсер ететін білім беру орындарында қиындықтар тудыруы мүмкін. Мысалы, интроверсиясы жоғары студенттер талқылауларға немесе топтық жобаларға қатысу қиынға соғуы мүмкін, ал невротизмі жоғары студенттерде академиялық стресстерді басқару және тапсырмаларға зейінін шоғырландыру қиын болуы мүмкін [12]. Сонымен қатар, баса көрсетілген тұлғалық қасиеттер студенттердің құрдастарымен және мұғалімдермен қарым-қатынасына, сондай-ақ олардың оқу ортасына жалпы қанағаттануына әсер етуі мүмкін.

Мінез акцентуациясындағы жеке айырмашылықтарды тану және шешу студенттің оқуы мен табысын оңтайландыру үшін маңызды. Тәрбиешілер күшті тұлғалық қасиеттері бар студенттерді қолдау үшін әртүрлі стратегияларды пайдалана алады. Бұл оқыту тәсілдерін әртүрлі оқыту стильдеріне бейімдеуді, өзін-өзі реттейтін оқыту әдістерін ілгерілетуді және жағымды оқу ортасын құру үшін әлеуметтік-эмоционалды қолдауды қамтамасыз етуді қамтиды.

Стратегиялар:

Жеке қолдау. Мінез-құлық акцентуациясындағы жеке айырмашылықтарды тану және шешу студенттерге тиімді қолдау көрсету үшін маңызды. Мұғалімдер студенттердің ерекше күшті жақтарын, қалауларын және қиындықтарын ескеретін дербестендірілген тәсілді ұсына алады. Мысалы, баламалы бағалау әдістерін ұсыну немесе елеулі невротикалық ауруы бар студенттерге қосымша ресурстар беру академиялық стрессті жеңілдетуге және табысқа жетуге көмектесуі мүмкін [13].

Әлеуметтік-эмоционалды оқыту. Әлеуметтік-эмоционалды оқытуды оқу бағдарламасына енгізу студенттерге эмоцияларды басқару, оң қарым-қатынас орнату және жеңу үшін маңызды дағдыларды дамытуға көмектеседі. Бағдарламалар өзін-өзі тануға, өзін-өзі реттеуге, эмпатияға және жауапты шешім қабылдауға ықпал етеді, бұл күшті тұлғалық қасиеттері бар студенттер үшін пайдалы [14]. Эмоциялық интеллект пен төзімділікті дамыта отырып, бастамалары студенттердің әл-ауқатын және оқу жетістіктерін жақсартуға алады.

Қолайлы оқу ортасы. Инклюзивті және қолдау көрсететін оқу ортасын құру әр түрлі тұлғаларды қабылдау және студенттердің жетістіктерін ілгерілету үшін маңызды. Педагогтар қабылдау, түсіну және құрметтеу мәдениетін дамыта алады, онда студенттер өздерінің жеке ерекшеліктерін бағалайды және айырмашылықтарды атап өтеді. Бірлескен оқу іс-шараларын, тәлімгерлік бағдарламаларын және қолдау топтарын жүзеге асыру оң әлеуметтік өзара әрекеттестікке және студенттер арасында тиесілілік сезімін дамытуға ықпал ете алады [15].

Мінез акцентуациясының студенттердің жоғары оқу орнындағы үлгеріміне әсерін талдау нәтижесінде тұлғаның жеке ерекшеліктерін түсіну және ескеру табысты оқу үдерісін қалыптастыруда шешуші рөл атқаратыны белгілі болды. Тұлға баса назар аударылатын ерекше қасиеттерге байланысты оқушылардың оқу жетістіктеріне оң және теріс әсер етуі мүмкін. Дегенмен, оқытудың стратегиялары мен тәсілдерін оқу үдерісін

тұлғалық ерекшеліктері бар оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімдеу үшін саналы түрде қолдану оларға оқу тапсырмаларын сәтті шешуге және академиялық мақсаттарына жетуге көмектеседі. Білім беру мекемелері мен педагогикалық ұжымның оқу-тәрбие процесінде мінез акцентуациясының рөлін түсініп, жеке оқу жоспарын құруға және акцентуацияның әртүрлі типтері бар студенттерді қолдауға тиісті көңіл бөлуі маңызды. Тек осылай ғана жоғары оқу орнында әрбір студенттің табысты оқуы мен дамуына қолайлы жағдай жасауға болады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Крыжановская И.В. Роль акцентуации характера в профессиональном самоопределении личности // Психолого-педагогические исследования в системе образования. Материалы Всероссийской научно-практической конференции: В 2 ч. Ч. 2. М. – 2005.
2. Леонгард, К. Акцентуированные личности. – Киев, 1989. – 213 с.
3. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. – М.: Смысл, ИЦ «Академия», 2002. – 416 с.
4. Ситаров В.А., Шутенко А.И., Шутенко Е.Н. Психологические особенности студенческой молодежи с различным уровнем самореализации в обучении // Alma Mater (Вестник высшей школы). – 2008. – № 7. – С. 49-55.
5. Eysenck, H. J. (1967). The biological basis of personality. Charles C Thomas Publisher.
6. Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). Revised NEO Personality Inventory (NEO PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) professional manual. Psychological Assessment Resources.
7. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard university press.
8. Poropat, A. E. (2009). A meta-analysis of the five-factor model of personality and academic performance. Psychological Bulletin, 135(2), 322-338.
9. Chamorro-Premuzic, T., & Furnham, A. (2003). Personality predicts academic performance: Evidence from two longitudinal university samples. Journal of Research in Personality, 37(4), 319-338.
10. Komarraju, M., Karau, S. J., & Schmeck, R. R. (2009). Role of the Big Five personality traits in predicting college students' academic motivation and achievement. Learning and Individual Differences, 19(1), 47-52.
11. Dweck, C. S. (2000). Self-theories: Their role in motivation, personality, and development. Psychology press.
12. Chamorro-Premuzic, T., & Furnham, A. (2003). Personality predicts academic performance: Evidence from two longitudinal university samples. Journal of Research in Personality, 37(4), 319-338.
13. Saklofske, D. H., & Zeidner, M. (1995). Adaptive and maladaptive coping strategies and psychosocial adaptation of stressed examinees. Journal of Personality and Social Psychology, 69(6), 1180-1192.
14. Brackett, M. A., Reyes, M. R., Rivers, S. E., Elbertson, N. A., & Salovey, P. (2012). Assessing teachers' beliefs about social and emotional learning. Journal of Psychoeducational Assessment, 30(3), 219-236.
15. Schmidt, J. J., & Datnow, A. (2005). Teacher collaboration in urban secondary schools: The role of social support. Urban Education, 40(5), 464-497.
16. Thompson, C. D., & Davis, E. R. (2021). Personality Accentuation and Its Impact on Academic Engagement: A Longitudinal Study of Students with Special Needs. Journal of Learning Disabilities, 40(4), 567-582.
17. Johnson, B. R., & Williams, L. M. (2020). Exploring the Relationship between Personality Accentuation and Academic Achievement among Students with Special Needs. Educational Psychology Review, 35(2), 215-230.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САЛАУАТТЫЛЫҒЫ

Клиникалық психология, 1-ші курс магистранты **Кембаева Б.Б.**
Ғылыми жетекші: психол.ғ. к., аға оқытушы Құдайбергенова С.Қ.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аннотация: Бұл мақалада жоғары оқу орындарында білім алып жатқан студенттердің психологиялық салауаттылығы қарастырылады. Оның негізіне әртүрлі ғалымдардың зерттеуі мен ойлары алынады.

Кілт сөздер: студент, психологиялық салауаттылық, жұмыс, психологиялық ерекшеліктері, сәтсіздік, жауапкершілік, стресс.

Психологиялық ғылым мен практиканың даму тарихында психологияның әртүрлі салаларын қамтитын түпкілікті тақырып адамның психологиялық салауаттылығы мәселесі болып қала береді. Әр түрлі психологиялық тәсілдер тиісті тәсілдің негізгі идеяларына, сондай-ақ өз уақытының әлеуметтік көзқарастарына жауап беретін психологиялық әлауқаттың өзіндік түсіндірмесін ұсынады.

Психикалық денсаулықты сақтау және нығайту үшін әл-ауқат тәжірибесі әсіресе маңызды. Егер қанағат сезімі жоғалып кетсе, онда шиеленіс, қаттылық, эмоционалды кептелістер пайда болуы мүмкін, мінез-құлықты реттеу төмендейді, бұл басқалармен қарым-қатынаста және өмірдің тиісті стратегияларын таңдауда көрінеді. Әрі қарай, компенсаторлық мүмкіндіктердің сарқылуы орын алады, дененің ресурстары азаяды және кез-келген бұзылыс пайда болады.

Психикалық денсаулық үшін салауаттылық сезімінің құндылығы өте маңызды. Психологиялық салауаттылық - бұл жеке денсаулықтың негізгі құбылысы. Ал, келер ұрпақтың атап айтқанда ересек өмірге қадам басқан студенттердің психологиялық салауаттылығы жан – жақты назарды аударатын мәселелердің бірі.

Соңғы уақытта әлем бойынша психологиялық салауаттылық мәселесі көтерілуде. Оған заман талабының жоғарылауы мен өмір салтының қарқынды болуы әсер етуде. Сонымен қатар, соңғы уақыттағы әлемді дүр сілкіндірген «COVID – 19», Ресей мен Украина соғысы, Ауғанстан, Конго демократиялық республикасы, Сомали, Сирия және Йеменде болып жатқан қақтығыстар, Израиль мен Палестина арасындағы соғыс және «Қызылша ауруы» мен Қазақстанды дүр сілкіндірген «Қаңтар оқиғасы» адамдарды алаңдатып жатыр. Бұл жағдайлар әлемде және Қазақстанда болып жатқандақытан жергілікті халықтың көкейіне қорқынышты ұялатады, себебі өз елі мен тұрмысы үшін алаңдаушылық оянады. Адамдар болашаққа алаңдайды және қаражатты жастықты толтыруға ұмтылады. Себебі, кез – келген уақытта әлемдік мәселе мемлекетімізден де айналып өтпеуі мүмкін деп ойлайды. Осы факторларға қатысты адамдардың психологиялық денсаулығына қысым түсуде, яғни стресс, депрессия, мазасыздық және т.б. бұзылыстардың саны өрбиде.

«Студент» - латыннан аударылғанда ынтамен оқушы, зерттеуші, еңбек ететін ізденуші, білім алушы ретінде түсіндіріледі [1]. Студенттік кезең көбінесе 16-21 жас аралығында өтеді. Ол кезеңді әдетте жалпылама жастық шақ деп атайды. Психологияда жастық шақты сипаттайтын нақты хронологиялық шекаралар жоқ және әртүрлі авторлар оны әртүрлі тәсілдермен түсіндіреді. Сондықтан, әртүрлі ғалымдардың «жастық шақ» атты кезеңге әртүрлі анықтама береді.

Студенттік Жас (17-22 жас) өзінің психологиялық параметрлері бойынша ең белсенді жас болып табылады, онда кәсіби қалыптасу жүреді, өмірлік мақсаттар мен мағыналарды анықтайтын тұлғаның құндылық құрылымдары қалыптасады [10].

Оқудың, өмірдің жаңа жағдайларына, кәсіби қалыптасу жолындағы мәртебесіне бейімделу жас ұрпақты күйзеліске, тұлғашылық жанжалға, көңілсіздікке, психологиялық дағдарысқа әкеледі.

Студенттік кезең әртүрлі психологиялық дағдарыстармен бірге жүреді, бұл әлеуметтік

ортаға бейімделудің бұзылуына әкеледі. Эмоционалды шиеленіс, мазасыздық, шатасу, танымдық белсенділік пен мінез - құлықтың ұйымдастырылмауы-бұл психологиялық дағдарыстың көріністері, оны шешуге қажетті жеке ресурстарды жұмылдыруды қиындатады.

Д.А.Донцов және М.В.Донцова студенттік шақтың психологиялық ерекшеліктерін сипаттап өтті, олар студенттік шақты, жастық шақ кезеңімен сәйкестендіреді. Олар оған мынадай анықтама береді: «Жастық жасы (студенттік жас) - адам дамуының жасөспірімдік кезеңі (16-17 - 20-21), тәуелсіз, ересек өмірдің басталуы» [3].

Шаповаленко И.В. жастық шақтың келесі анықтамасын береді " Жастық шақ-адам дамуындағы маңызды кезең, осы кезеңде адамның жетілген өмірге енуі жүзеге асырылады. Бұл ересектер мен балалар әлемі арасындағы әлем. Бұл физикалық жетілудің аяқталу уақыты, оның орталық белгілері қаңқа жетілуі, екінші жыныстық белгілердің пайда болуы және өсу"[4].

Ал, Н.С.Жұбаназароваға сәйкес «Жастық шақ – мамандықты меңгеріп, экономикалық жауапкершілікті иелену уақыты, елдің әлеуметтік және қоғамдық өмірінің барлық түрлеріне толық араласу.» - деп анықтама беріледі[2].

Қоғам дамуының қарқынды динамикасы қазіргі адамның жеке және кәсіби әлеуетіне жоғары талаптар қояды, осылайша олардың психологиялық салауаттылыққа қол жеткізуді қиындатады. Қазіргі жағдайдағы осал топтардың бірі студенттер деп санауға болады. Қазіргі ғалымдар қазіргі жастардың ата-аналарына инфантилизм, кеңістіктік дезориентация, материалдық және функционалдық тәуелділік деңгейінің жоғарылағанын атап өтті [5]. Осыған байланысты университеттің өмір сүру кезеңі көптеген студенттер үшін өте стрессті болады. Олар оқудың жаңалығы мен форматына бейімделу мәселелерін шешіп қана қоймай, сонымен қатар бірқатар әлеуметтік және жас ерекшелік қиындықтарынан өтуі қажет: ата-аналардан бөліну, еңбек қызметін бастау және оны оқумен ұштастыру, романтикалық қарым-қатынас құру, стратегиялық өмірді жоспарлау, өзін түсіну, қазіргі әлемде тез пайда болатын жаңа технологияларды игеру.

Көптеген стресс факторларын жеңу қажеттілігіне байланысты қиын өмірлік жағдайлармен күресуге ықпал ететін студенттердің ішкі ресурстары туралы маңызды сұрақ туындайды. Күнделікті күйзеліске қарсы тұратын маңызды ресурстар ретінде ғалымдар психологиялық салауаттылық пен өмірге қанағаттануды бөліп көрсетеді [6]. Психологиялық салауатты тұлғаның бейімделу әлеуетінің бөлігі ретінде әрекет ететіні белгілі: психологиялық салауаттылығы жоғары адамдар қиындықтарды конструктивті түрде жеңеді, бар тәжірибені болашақ стрессті жеңу стратегияларына оңай біріктіреді [7]. Студенттердің стрессті қалай жеңетіні, олардың сындарлы күресу дағдылары қаншалықты дамығандығы, таңдалған стратегиялардағы икемділік, ресурстық әлеуеті студенттердің қазіргі және болашақ өмірге деген бейімделуін және болашақ өмірдегі жетістікке жету күшін анықтайды.

Е.Ю.Григоренко психологиялық салауаттылықтың алты негізгі компонентін бөліп көрсетті: автономия, қоршаған ортаны басқару, жеке өсу, басқалармен жағымды қарым-қатынас, өзін-өзі қабылдау, өмірдегі мақсат[8].

1. Автономия дегеніміз-тәуелсіз болу қабілеті, өз пікірін көпшіліктің пікіріне қарсы қоюдан қорықпау, қораптан тыс ойлау мен мінез-құлық қабілеті. Автономияның жеткілікті деңгейінің болмауы конформизмге, басқалардың пікіріне шамадан тыс тәуелділікке әкеледі.

2. Қоршаған ортаны басқару әр түрлі іс-әрекеттерді сәтті игеруді, қалағанына жету, өз мақсаттарын жүзеге асыру жолындағы қиындықтарды жеңу қабілеттерін анықтайтын қасиеттердің болуын білдіреді; бұл сипаттаманың жетіспеушілігі жағдайында өзіндік әлсіздік, қабілетсіздік сезімі байқалады, қалаған нәрсеге қол жеткізу үшін бір нәрсені өзгертуге немесе жақсартуға қабілетсіздік бар.

3. Жеке өсу дамуға, үйренуге және жаңа нәрселерді қабылдауға деген ұмтылысты, сондай-ақ өз үлгерімін сезінуді көздейді. Егер қандай да бір себептермен жеке өсу мүмкін болмаса, онда мұның салдары зерігу, тоқырау сезімі, өзгеру қабілетіне, жаңа дағдылар мен дағдыларды игеруге деген сенімнің болмауы, ал өмірге деген қызығушылық азаяды.

4. Басқалармен жағымды қарым-қатынас дегеніміз-эмпатия қабілеті, қарым-қатынасқа ашық болу қабілеті, сондай-ақ орнатуға көмектесетін дағдылардың болуы және басқа адамдармен байланыста болу, басқалармен қарым-қатынаста икемді болуға деген ұмтылыс. Бұл сапаның болмауы жалғыздықты, оқшаулануды, сенімді қарым-қатынас орната алмауды және сақтай алмауды, компаға келуді қаламауды білдіреді.

5. Өзін-өзі қабылдау жалпы өмірде өзін-өзі оң бағалауды, оның жағымды қасиеттерін ғана емес, кемшіліктерін де білуді және қабылдауды көрсетеді. Өзін-өзі қабылдаудың қарама - қайшылығы-бұл өзінің жеке басының белгілі бір қасиеттерін қабылдамау, өткеніне қанағаттанбау арқылы көрінетін өзін-өзі қанағаттанбау сезімі.

6. Өмірлік мақсаттардың болуы оның өмір сүруінің мағынасын сезінумен, өткенде болған, қазіргі уақытта болып жатқан және болашақта болатын нәрсенің құндылығын сезінумен байланысты. Өмірде мақсаттардың болмауы мағынасыздық, сағыныш, зерігу сезімін тудырады.

Жоғары оқу орнында оқу - оқушының алдыңғы өмірімен салыстырғанда түбегейлі жаңа кезең. Жұмыстағы аритмиямен, гиподинамияның жоғарылауымен бірге жүретін ақпараттық жүктемелер артады. Тұлғааралық қатынастар күрделене түседі, отбасынан бөлінуіне, жатақханада тұруына байланысты проблемалар туындайды. Мұның бәрі эмоционалды шиеленістің ұзақ күйіне, мазасыздық сезімінің пайда болуына, психологиялық қолайсыздық сезіміне әкеледі [9].

Әсіресе қиын жағдайда бастауыш курс студенттері мектепті бітіру емтихандарынан кейін және университетке түскеннен кейін жаңа нақты әлеуметтік қатынастар мен қызмет жағдайларына түседі. Табысты оқу үшін бұл студенттер қосымша ерікті күш-жігердің арқасында дененің резервтерін жұмылдыруға мәжбүр, өйткені олар сабақтарға функционалды күйі төмендеген күйде келеді. Студенттер оқытудың ерекше әдістері мен формаларына, жаңа эмоционалды тәжірибелерге тап болады, олар еңбек пен демалу, ұйқы режимін өзгертеді[8].

Студенттер басқа әлеуметтік топтардағы құрдастарына қарағанда әртүрлі аурулардан зардап шегеді. Көбінесе "болашақпен соқтығысу" түрі бойынша әлеуметтік бейімделу деп аталатын аурулар университетте оқудың басында пайда болады.

Бірінші курс студенттері үшін университеттің ең маңызды бағыттары - оқу қызметі және тұлғааралық қатынастар саласы. Университетке бейімделу кезеңінде студенттердің денсаулығы мен оқу жетістіктеріне айтарлықтай теріс әсер етеді, бұл оқытудың бастапқы кезеңінде айқын көрінеді. Бейімделу тетіктерінің бұзылуын студенттерді жоғары оқу орнынан шығару, оларға академиялық демалыс беру себептерінің негізгі себебі болып табылатын жүйке - психикалық бұзылулардың таралуының едәуір артуы көрсетеді[8].

Студенттік жасқа "тамырларды жұлу" дағдарысы тән, онда жастар идеологияда, дүниетанымда, жыныстық қатынаста және болашақ кәсіби қызметте бірдей белсенді болғысы келеді[10]. Дағдарысты анықтайтын факторларға мыналар жатады: кәсіптік білімге және кәсіптік даярлыққа қанағаттанбау; жетекші қызметті қайта құру (студенттің мектеп шектеулерімен салыстырғанда "еркіндік" сынағы); әлеуметтік - экономикалық өмір сүру жағдайларының өзгеруі (курстастары арасындағы әлеуметтік - мүліктік алшақтыққа байланысты, көп оқымайды немесе олар материалдық жағынан ата-аналарына толығымен тәуелді). Олардың пайда болуының маңызды факторларының ішінде өзін-өзі реттеу дағдылары мен дағдыларының төмен деңгейін, сондай-ақ оқу-кәсіби қызметті ұйымдастырудағы кемшіліктерді атап өтуге болады.

Нормативтік дағдарыстардан басқа, студенттердің кәсіби қалыптасуы өмірлік жағдайларға байланысты нормативті емес жағдайлармен бірге жүреді. Олардың ішінде білім алуға ақы төлеу үшін материалдық құралдардың болмауы (көптеген университеттер коммерциялық негізде білім береді); оқу орнын бітіргеннен кейін жұмысқа орналасу қиындықтары (білім алғаннан кейін түлектерді бөлудің болмауы); тұрғылықты жерінің өзгеруі (мәжбүрлі қоныс аудару) және т.б., күшті эмоционалдық тәжірибе туғыза отырып, көбінесе айқын дағдарыстық сипатқа ие болады.

Жоғары оқу орындарында оқу кезінде көптеген студенттердің денсаулық жағдайы ауыр оқу және тұрмыстық жүктемелерге, қозғалыс режимінің жеткіліксіздігіне, яғни, ең алдымен, өз күштерін ұтымды пайдалана алмауына, жағымсыз эмоциялардан арылуға, стресстік жағдайларға бейімделуге байланысты айтарлықтай төмендейтіні тән.

Бүгінгі таңда осы мәселенің жай - күйін талдай отырып, студенттердің психологиялық салауаттылығы субъективті және олардың өз өмірін (мақсаттар, мағыналар, қол жеткізілген нәтижелер-когнитивті компонент) және мақсаттарды жүзеге асыру, қоршаған әлемдегі мінез-құлқы (эмоционалды компонент) туралы білуінде көрінеді деп айтуға болады. Студенттік жылдар-бұл студенттердің психологиялық салауаттылық деңгейін өзгертуге немесе төмендетуге қабілетті әртүрлі дағдарыстардың (бейімделу, "тамырларды жұлу", кәсіби қалыптасу) пайда болуын анықтайтын кәсіби қалыптасу кезеңі. Нәтижесінде оқу қызметінің тиімділігі төмендейді, психосоматикалық бұзылулар пайда болады.

Қазіргі тұрақсыз, дүрбелең және стихиялы өзгеретін шындықта, жеке тұлғаның әлеуметтік белгісіздігін, айқын мақсаттардың жетіспеушілігін тудыратын, мазасыздық жағдайын, бағдарсыздық сезімін арттыратын терең әлеуметтік-экономикалық өзгерістер дәуірінде психикалық денсаулықты сақтауға және субъектінің психологиялық салауаттылығын қамтамасыз етуге байланысты мәселелер ерекше өзектілікке ие болады. Сонымен қатар, динамикалық дамып келе жатқан, сезімтал, уақыттың қиындықтарына барабар жауап беретін және олармен күресетін қоғамның кепілі кез-келген мемлекеттің болашағы тәуелді болатын қабат ретінде жастардың психологиялық салауаттылығы болып табылады.

Соңғы онжылдықтарда университет студенттерінің психикалық денсаулығы мен салауаттылығына деген қызығушылығы қарқынды түрде өсті. Бұл өзара байланысты үш мәселеге байланысты болуы мүмкін. Біріншіден, университет студенттері өздерінің университеттік емес әріптестеріне ұқсас психикалық денсаулық деңгейі туралы есеп бергенімен, соңғы зерттеулер соңғы онжылдықта дүние жүзіндегі университет студенттерінің психикалық проблемалары мен көмек сұрайтын мінез-құлқының жоғарылауы мен ауырлығын көрсетеді[11]. Кейбір зерттеушілер бұл тенденцияларды жоғары білім берудегі дамып келе жатқан "психикалық денсаулық дағдарысы" деп атайды[12]. Алайда, психикалық денсаулығына байланысты проблемалары бар және психологиялық салауаттылығы төмен деңгейі бар университет студенттерінің көпшілігі емделмейді және университеттер кеңеюін жалғастырып жатқанымен, студенттерге қолдау көрсету үшін қолжетімді қызметтер баламалы қарқынмен дамымайды деген алаңдаушылық артып келеді [13].

Психологиялық салауаттылық қазіргі кризистік тұрақсыз заманда тек студенттердің санатын ғана емес әлеуметтік әлемнің барлық санатының өзекті мәселесіне айналды. Дегенмен, ересектер өз күшімен немесе мамандар көмегімен өз психологиялық денсаулығын және салауаттылығын ретке келтіре алса, жаңадан ересек адам ретінде қалыптасып келе жатқан әлсіз психикаға ие студент жастардың бұл мәселемен жалғыз бетпе – бет тұруы олардың болашақ өміріне әсерін тигізуі мүмкін. Сондықтан бұл мәселенің өзектілігі терең, және алдағы уақытта жіті зерттелмек.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Студент деген кім?» // Массажет[Электронный ресурс]-2012 URL: <http://massaget.kz:81/blogs/4940> (дата обращения: 01.03.2024).
2. Н.С.Жұбаназарова //«Жас ерекшелік психологиясы» -10-35б.- 2014
- 3.Д.А.Донцов, М.В.Донцова// «Психологические особенности юношеского (студентского)возраста»- 2013
- 4.Кузнецова Л.Б. , Горяинов С.В. // «Психологические особенности студентов совмещающих учебу и работу»-2022
5. Ардельянова Я.А., Саидов Б.Ш.//Факторы и условия инфантилизации современной молодежи [Электронный ресурс] // Теория и практика общественного развития. 2018. №

4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/factory-i-usloviya-infantilizatsii-sovremennoy-molodezhi> (дата обращения: 01.03.2024).
6. Головей Л.А., Петраш М.Д., Стрижицкая О.Ю., Савеньшева С.С., Муртазина И.Р.//Роль психологического благополучия и удовлетворенности жизнью в восприятии повседневных стрессоров // Консультативная психология и психотерапия. 2018. Том 26. № 4. С. 8—26.
7. Лактионова Е.Б., Матюшина М.Г.// Взаимосвязь субъективного благополучия и стратегий поведения в сложных жизненных ситуациях // Психологическое сопровождение безопасности образовательной среды школы в условиях внедрения новых образовательных и профессиональных стандартов. 2015. С. 52—57.
8. Григоренко Е.Ю.// Психологическое благополучие студентов и определяющие его факторы// Проблемы развития территории. 2009. УДК 316.6.
9. Барышева, Е.В.//Социально-психологическая детерминация здоровья студенчества в системе открытого образования: дис. ... к.психол.н. / 2004.
10. Васильева, С.В. // Структурные и динамические особенности студенческого адаптационного синдрома: дис. ... к.психол.н. / - СПб., 2000.
11. Evans, T. M., Bira, L., Gastelum, J. B., Weiss, L. T., and Vanderford, N. L. (2018). Evidence for a mental health crisis in graduate education. *Nat. Biotechnol.* 36, 282–284. doi: 10.1038/nbt.4089
12. Eshun, S., and Gurung, A. R. (2009). “Introduction to culture and psychopathology,” in *Culture and Mental Health: Sociocultural Influences, Theory, and Practice*, eds S. Eshun and R. A. R. Gurung (Hoboken, NJ: Wiley and Sons), 3–18.
13. Fernando, S. (2019). Developing mental health services in the global south. *Int. J. Ment. Health* 48, 338–345. doi: 10.1080/00207411.2019.1706237

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕШЕНИЯ ВНУТРИЛИЧНОСТНОГО КОНФЛИКТА МЕТОДОМ ТРАНЗАКТНОГО АНАЛИЗА

Личность и организационная психология, магистрант 2 курса **Ковалёва А.В.**

*Научный руководитель: д. психол.н., профессор **Ким А.М.***

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: Целью данной статьи является исследование эффективности решения внутриличностного конфликта в молодом возрасте методом транзактного анализа.

Ключевые слова: внутриличностный конфликт, транзактный анализ, эффективность.

Транзактный анализ представляет собой теорию личности и человеческих отношений, которая предлагает систематические методы для личностного роста и профессионального развития [1, с.1]. В области практического применения транзактный анализ является системой психотерапии. Она используется при лечении всех типов психологических расстройств (начиная от повседневных жизненных проблем и кончая психозами), а также методом при лечении отдельных людей, групп, супружеских пар и семей [2, с.22].

Внутриличностные конфликты в транзактном анализе называются «тупиками». Теория тупиков принадлежит Мэри и Роберту Гулдингам, а также их ученику Тони Уайту. Взяв за основу концепцию Эрика Берна о том, что человек запрограммирован “ранними детскими решениями” и ограничивающими предписаниями, формирующие его жизненный сценарий, Гулдинги разрабатывают новый метод – терапия нового решения, который со временем станет одним из базовых в транзактном анализе. Новый

метод объединил в себе усовершенствованные теоретические основы транзактного анализа и некоторые техники гештальт-терапии, в частности методики диалогов с одним, двумя или несколькими пустыми стульями. Гулдинги полагали, что если «рассадить» эго-состояния человека на стульях и выслушать каждое из них, можно прояснить или уладить внутренний конфликт, и принять новое решение, которое положительно скажется на его жизни [3, с.122].

В своей работе Гулдинги опирались на гуманистические и экзистенциальные традиции и считали, что человек — единственный, кто отвечает за свои мысли, убеждения, эмоции и поступки. Принятие этого факта является решающим в успешной психотерапии и способствует желанным изменениям клиента. Мэри и Роберт считали, что вся сила – у клиента, и людей надо подталкивать и стимулировать к переменам, конфронтируя малейшие проявления отказа от собственной автономии [4, с.179].

Для решения внутриличностного конфликта методом транзактного анализа в данном исследовании был отобран 21 испытуемый из 52 участников исследования в возрасте 18 - 44 года, имеющие различные внутриличностные конфликты [5]. Исследование проходило в три этапа. Первый этап исследования включал в себя знакомство психолога и клиента, установление контакта между ними, прояснение запроса и сбор данных о внутриличностном конфликте.

Второй этап исследования начинался с заполнения опросника личностной и ситуативной тревожности Ч.Д. Спилбергера – Ю.Л. Ханина, который являлся первым «срезом» в исследовании, выполнением теста на выявление уровня внутриличностной конфликтности А.И. Шпилова и проведением наблюдения за эго-состояниями клиента в начале терапевтической беседы. После этого психолог проводил с клиентом терапевтическую беседу с использованием метода транзактного анализа, которая завершалась рефлексией клиента относительно его внутриличностного конфликта. Уже на данном этапе было выявлено, что клиенту удалось позитивно разрешить свой внутриличностный конфликт, что подтверждалось такими словами как: «Сейчас я чувствую себя спокойно, я точно знаю как мне поступить в этой ситуации», «Теперь я уверен в своем решении», «Чувствую себя хорошо, ушло внутреннее напряжение», «Я знаю, что мне делать» и другими. После этого, психолог проводил повторное наблюдение за эго-состояниями клиента и предлагал клиенту заполнить опросник личностной и ситуативной тревожности повторно - что являлось вторым «срезом» данного исследования. На данном этапе исследования трем участникам не удалось решить свои внутриличностные конфликты и они были приглашены на третий этап исследования, на котором психолог уделял большее внимание установлению терапевтического альянса между ним и клиентом, а также, глубже исследовал проблему внутриличностного конфликта. В результате этой работы оставшимся трем клиентам также удалось позитивно решить свои внутренние противоречия. Таким образом, 100% клиентам удалось решить свой ВК за две или три индивидуальные консультации.

Статистическая обработка данных опросника личностной и ситуативной тревожности Ч.Д. Спилбергера – Ю.Л. Ханина (срез 1, срез 2) показывает, что метод транзактного анализа позволяет снизить личностную и ситуативную тревожность. Результаты изображены в Таблице 1.

Таблица 1.Критерий парных выборок

	Парные разности							
	Среднее	Среднеквадратичное отклонение	Среднеквадратичная ошибка средне	95% доверительный интервал для разности		t	ст. св.	знач. (двухсторонняя)
				Ниж	Верхн			

				ГО	НЯЯ	ЯЯ			
Пара 1	Личн_трев_ДО Личн_трев_ПОСЛЕ	2,42857	3,86745	,84395	,66813	4,18901	2,878	20	,009
Пара 2	Ситуатив_трев_ДО Ситуатив_трев_ПОСЛЕ	14,90476	6,34748	1,38513	12,01542	17,79410	10,761	20	,000

Также, в результате исследования была выявлена тесная связь между коэффициентом внутриличностной конфликтности и личностной тревожностью. Результаты показывают, что чем выше показатели внутриличностной конфликтности, тем выше показатели личностной тревожности. Можно говорить о том, что снижая личностную тревожность, снижается и коэффициент внутриличностной конфликтности. Данный вывод продемонстрирован в Таблице 2.

Таблица 2. Связь между коэффициентом внутриличностной конфликтности и личностной тревожностью.

Корреляции				
		Личн_трев_ДО	Ситуатив_трев_ДО	КВК
Личн_трев_ДО	Корреляция Пирсона	1	,175	,588**
	знач.(двухсторонняя)		,448	,005
	N	21	21	21
Ситуатив_трев_ДО	Корреляция Пирсона	,175	1	,338
	знач.(двухсторонняя)	,448		,134
	N	21	21	21

****Корреляция значима на уровне 0,01 (двухсторонняя)**

Таким образом, в результате проведения данного исследования статистически значимо подтверждена следующая гипотеза - метод транзактного анализа позволяет решить внутриличностный конфликт, а также снизить личностную и ситуативную тревожность.

Список литературы

1. Transactional Analysis Journal Vol. 53, NO.1, 1-4, 2023.
2. Иан Стюарт, Вэнн Джоинс. Современный транзактный анализ – Спб.: Метанойя, 2021. – 439 с.
3. Гулдинг М., Гулдинг Р. Психотерапия нового решения. Теория и практика. -М.: Независимая фирма «Класс», 1997. — 288 с.
4. Goulding, M.M. & Goulding, R.L. Changing lives through redecision therapy. New York: Brunner/Mazel, 1979. - 297 p.
5. <https://www.who.int> World Health Organization (Всемирная Организация Здравоохранения)

МОТИВАЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ САМОРЕАЛИЗАЦИИ СПОРТСМЕНОВ-ЛЮБИТЕЛЕЙ

Психология, докторант 3 курса **Красмик Ю. Н.**¹

Профессиональный спорт, магистрант 2 курса, **Рахмалин Б. Р.**²

*Научный руководитель: д. психол.н., проф. Аймаганбетова О. Х.*¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби

²Казахская Академия спорта и туризма

Аннотация: Физическая культура и спорт являются значимой частью гармонического развития и самореализации личности, а также вносят существенный вклад в формирование характера и раскрытие потенциальных возможностей человека. Спорт остро иллюстрирует человеческую мотивацию, которая является не только стержневой характеристикой личности спортсмена, не только ведет к его поставленной цели, но и влияет на характер всех процессов спортивной деятельности. Важной особенностью мотивации является ее прямое влияние на спортивный результат. В исследовании принимало участие 60 спортсменов-любителей. Методический инструментарий включал четыре диагностические методики: методика изучения мотивов спортивной деятельности В.И. Тропникова; опросник «Мотивы спортивной деятельности» (МСД) Е.А. Калинина; тест жизнестойкости С. Мадди, адаптация Д.А. Леонтьева и Е.И. Рассказовой. Выявлены различия в мотивационных ресурсах в зависимости от гендера и уровня спортивной квалификации спортсменов.

Ключевые слова: спортсмены, мотивация, спортивная мотивация, жизнестойкость

Мотивы занятий спортом традиционно были одним из главных приоритетов исследования в спортивной психологии, поскольку необходимо понимать причины, которые побуждают людей заниматься спортом [1]. Мотивация является одним из наиболее важных факторов способствующей приверженности к физической активности [2].

Мотивация представляет собой ключевую детерминанту, которая приводит к успеху в спорте, она необходима для развития и выполнения спортивных навыков. Это то, что побуждает спортсмена как любителя, так и профессионала, успешно приобретать новый навык с помощью долгих и напряженных тренировок. Мотивацию следует рассматривать как основу спортивной деятельности и ведущий компонент психологической подготовки спортсмена, главное условие психолого-педагогического взаимодействия тренера и спортсмена при формировании позитивной и высокой мотивации достижения спортивных результатов. Мотивация спортсмена в значительной степени обуславливает высокий уровень физической, технической, тактической и психологической подготовленности, а в результате и готовности к соревнованиям [3].

Изучение взаимосвязи между спортивной мотивацией и прикладываемыми усилиями, проводилось в рамках теории самоэффективности, самодетерминации, теории достижения цели, а также теории преднамеренной практики в спорте и теории мотивации достижения как ожидаемой ценности.

В мета-обзоре исследований в рамках теории самодетерминации, указывается, что применительно к спорту, внутренняя мотивация и различные формы внешней мотивации по-разному влияют на переживания, благополучие, функционирование и результативность спортсменов [4]. Внутренне мотивированная деятельность отличается от внешне мотивированной деятельности большим вкладом усилий и более высоким уровнем субъективного благополучия, и продолжается даже в отсутствие внешних наград и наказаний и ведёт к развитию компетенций. В идеале, для оптимального роста и развития, спортсмены должны быть внутренне мотивированы ко всем своим тренировкам и соревнованиям. Тем не менее, люди занимаются спортом по множеству

мотивов, как внутренних, так и внешних форм мотивации, которые сосуществуют, чтобы одновременно предсказать качество общей мотивации человека.

Кроме того, основные теории мотивации в физической активности и спорте также объяснили ценность мотивов и то, почему люди начинают, продолжают или бросают заниматься спортом. Концепцией, тесно связанной с мотивацией, является жизнестойкость. Жизнестойкость дает много преимуществ в спорте, таких как отсутствие страха поражения, стабильность на тренировках, последовательность в достижении успеха в жизни, целеустремленность и т.д. Согласно Jones et al. [5], спортивные соревнования могут вызвать у спортсмена чувство стресса, что приведет к снижению спортивных результатов. Спортсмены, от которых ожидают высоких результатов (или которые ожидают таких результатов от себя), могут ощущать сильное давление на себя, что опять-таки может негативно отразиться на их показателях.

В исследованиях было выявлено большое количество переменных, которые помогают спортсменам сохранять жизнестойкость, среди них социальная поддержка, мотивация, уверенность и сосредоточенность [6]. Полученные насыщенные взаимосвязи свидетельствуют о высокой значимости мотивации самодетерминации в формировании уровня жизнестойкости спортсменов различной специализации [7]. В нашем исследовании жизнестойкость понимается как создание мотивации к трансформационному совладанию, которое подразумевает открытость всему новому, готовность спортсмена активно действовать в стрессовой ситуации подготовки к соревнованиям и выступления на них [8].

В современной литературе достаточно много исследований, оценивающих мотивацию профессиональных спортсменов [9-12], а также лиц, занимающихся рекреационными или любительским спортом [13-15], однако в Казахстане подобных исследований не проводилось. Таким образом, не смотря на востребованность и актуальность темы вовлечения населения в спорт, вопрос мотивации, которая бы способствовала самореализации остается открытым.

Исследование проводилось в 4-х городах Казахстана: Алматы, Кокчетав, Шымкент, Тараз. В исследовании принимало участие 60 спортсменов-любителей: гендерный состав достаточно равномерный – 31 мужчин и 29 женщин; средний возраст мужчин 25,5 лет, средний возраст женщин 32,8 лет. Среди спортсменов представители разных видов спорта: бег, триатлон, пауэрлифтинг, бодибилдинг, дзюдо, гребля, каратэ, футбол, кудо, легкая атлетика, настольный теннис, армреслинг и другие. В группе спортсменов-любителей получилось выделить лишь 2 подгруппы: спортсменов с квалификацией (31 человек) и без нее (29 человек).

Психодиагностические измерения были проведены с помощью выбранных диагностических методик: методика изучения мотивов спортивной деятельности В.И.Тропникова; опросник «Мотивы спортивной деятельности» (МСД) Е.А. Калинина; тест жизнестойкости С.Мадди, адаптация Д.А. Леонтьева и Е.И. Рассказовой. Статистическая обработка данных проводилась с использованием программ SPSS, версия 26.0.

В ходе эмпирического исследования были выявлены особенности мотивации у спортсменов-профессионалов. Профиль мотивов спортивной деятельности по опроснику МСД Е.А. Калинина показал (см. рисунок 1), что на первом месте мотив достижения ($M=30,7$), на втором месте мотив самосовершенствования ($M=29,8$), на третьем месте расположен мотив борьбы ($M=27,5$).

Полученный профиль мотивации спортсменов-любителей похож на модель мотивации спортсмена высокого класса [16] с точки зрения иерархии мотивов, но не их наполненности: мотивации достижения на оптимальном уровне, а не на завышенном; мотивы достижения и самосовершенствования оптимальны и способствуют поддержанию стабильного уровня мотивации во время тренировочного процесса. Мотивы поощрения и общения снижены и тормозят тренировочный процесс. Отметим,

что мотив борьбы по полученным баллам находится в пограничном положении. Полученный профиль показывает, что спортсмены-любители скорее ориентированы на внутреннюю мотивацию, чем на внешнюю.

Гендерных различий не было выявлено, выраженность мотивов достижения, самосовершенствования, борьбы, общения и поощрения одинакова и у мужчин, и у женщин.

Также было проведено сравнение в выраженности мотивов в зависимости от уровня спортивной квалификации у спортсменов-любителей. В данной группе разделение идет на две подгруппы: с квалификацией и без квалификации (см. таблицу 1).

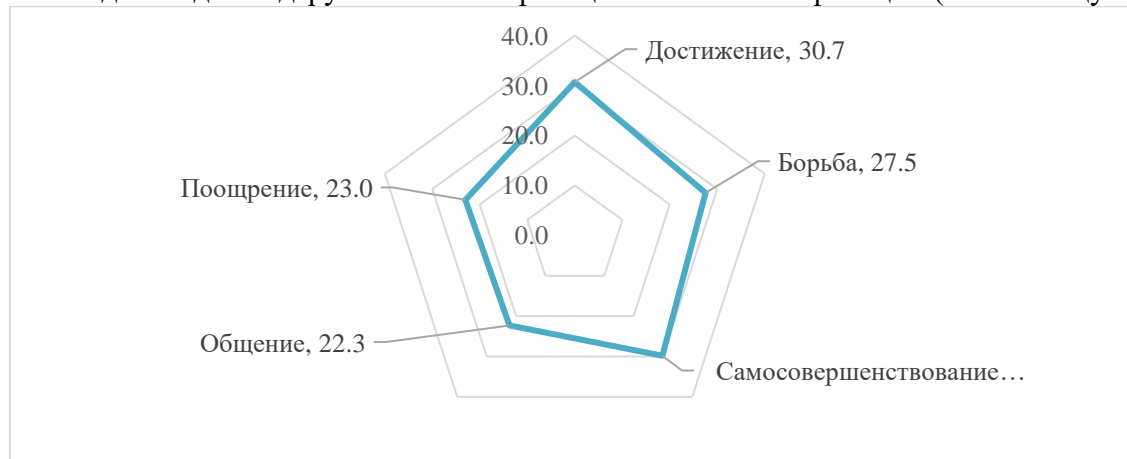

Рисунок 1. Профиль мотивов спортивной деятельности по опроснику МСД

Таблица 1. Различия в выраженности отдельных мотивов у спортсменов-любителей по опроснику МСД в зависимости от уровня спортивной квалификации

Переменные	Квалификация	U-критерий Манна-Уитни и уровень значимости	Ранги
Достижение	Есть	U=201,500 p=0,128	36,71
	Нет		28,29
Борьба	Есть	U=177,000 p=0,048	38,75
	Нет		27,77
Самосовершенствование	Есть	U=195,500 p=0,103	37,21
	Нет		28,16
Общение	Есть	U=163,500 p=0,025	39,88
	Нет		27,48
Поощрение	Есть	U=178,500 p=0,050	38,83
	Нет		27,37

Полученные данные показывают, что выявлены значимые различия в выраженности отдельных мотивов в группе спортсменов-любителей с зависимости от уровня спортивной квалификации: мотив борьбы ($p=0,048$), мотив общения ($p=0,025$) и мотив поощрения ($p=0,050$). Для спортсменов-любителей со спортивной квалификацией характерно более высокая сформированность мотивов борьбы, общения и поощрения.

Отметим, что результаты зарубежных исследований относительно важности мотива общения для спортсменов-любителей не однозначно, в частности в исследовании K. Cerar, M. Kondric & J. Sindik (2017) и A.S. White, L.J. Duda (1994) показана значимость данного мотива, тогда как исследование турецких ученых N.E Ekinci, H. Biskin, U.D. Ustun (2017) показали наименьшую значимость данного мотива [17-19]. Наши результаты показывают, что данный мотив в иерархии находится ниже всего, однако он более развит у спортсменов-любителей с квалификацией.

По методике В.И. Тропникова в группе спортсменов-любителей ведущих выражено 3 мотива: мотив физического совершенства ($M=38,7$), мотив развития характера и психических качеств ($M=30,9$) и мотив эстетического удовольствия и острых ощущений ($M=30,0$). Полученные данные также в целом совпадают с результатами аналогичного исследования J.M. López-Walleetal. [20] представленными выше в литературном обзоре. В группу наименее развитых мотивов вошли пять мотивов: мотив приобретения полезных для жизни умений и знаний ($M=16,7$), мотив материальных благ ($M=16,7$), мотив коллективистическая направленность ($M=16,6$), мотив потребность в одобрении ($M=11,8$) и мотив познания ($M=11,5$).

Полученная иерархия мотивов спортсменов-любителей отличается от иерархии мотивов профессиональных спортсменов, в-первую очередь количеством мотивов среди ведущих и основных мотивов и соответственно увеличением количества слаборазвитых мотивов спортивной деятельности. Во-вторую очередь различия связаны с содержанием основных мотивов, тогда как ведущие мотивы практически совпадают [21].

Полученная иерархия мотивов имеет некоторые сходства с профилем мотивации по методике МСД Калинина: в частности, речь идет о доминирующих мотивах самосовершенствования и достижения. Доминирующие мотивы у спортсменов-любителей схожи: мотив самосовершенствования МСД в методике Тропникова представлен двумя мотивами – физического совершенства и психического развития и совпадают с открытыми ответами о целях занятия спортом. Следующая группа мотивов – борьба и мотив эстетического удовольствия и острых ощущений в описании совпадают не полностью, но пересечения имеются. Мотив достижения стоит несколько в стороне и скорее сопряжен с достижениями личных результатов. Согласно данным методики Тропникова, мотивы общения находится в середине структуры мотивации, тогда как такие мотивы как познание, приобретение полезных знаний, мотив материальных благ и потребность в одобрении представляют собой наименее развитые мотивы. Обращает на себя внимание тот факт, что у спортсменов-любителей достаточно большой пласт спортивных мотивов развит слабо, в основном это мотивы, связанные с получением некоторых «бонусов» от спортивной деятельности.

Возможно это связано с тем, что спортсмены-любители, приходя в спортивную деятельность, чаще приходят в нее для достижения личных результатов (похудение, фигура, здоровье), а не профессиональной самореализации, хотя и не исключают ее. Довольно часто эти люди уже состоялись в других сферах деятельности и мотивы материальных благ, поощрения, одобрения, полезных навыков реализуются в иных сферах.

В группе спортсменов-любителей иерархия 9 изучаемых мотивов одинакова и у мужчин, и у женщин. Значимые различия выявлены по двум мотивам: мотив приобретения полезных умений, знаний ($U=266,000$; $p=0,047$) и мотив повышение престижа, желание славы ($U=217,500$; $p=0,038$). Оба мотива выражены у мужчин спортсменов-любителей. Можно говорить о том, что мужчины приходя в любительский спорт, больше чем женщины ориентированы на приобретение новых навыков, которые ценятся другими людьми, им нравится ощущать свое физическое превосходство, их чувство собственного достоинства и авторитет заметно повышаются по мере роста спортивных результатов.

Затем было проведено сравнение в выраженности мотивов в зависимости от уровня спортивной квалификации у спортсменов-любителей. Выявлены значимые различия в выраженности отдельных мотивов по методике Тропникова в группе спортсменов-любителей с зависимости от уровня спортивной квалификации: мотив материальных благ ($U=167,000$; $p=0,030$), мотив физического совершенства ($U=186,500$; $p=0,051$) и мотив повышение престижа, желание славы ($U=173,000$; $p=0,040$). Спортсмены-любители, обладающие спортивной квалификацией, в большей мере мотивированы на статус, авторитет, престиж и материальные награды, тогда как спортсмены с отсутствием

спортивной квалификации мотивированы на достижение и поддержание идеальной спортивной формы.

В некоторой степени сходная динамика изменения мотивов показана в исследовании M.Castro-Sánchez et al. (2019), которое показало, что у профессиональных спортсменов преобладает ориентация на задачу, а у любителей - ориентация на эго-цель. По мере повышения уровня у спортсменов-любителей эго-ориентация на цель приобретает значение.

Что касается данных по значимости мотивов в группе спортсменов-любителей, то схожие данные получены в исследовании Vochaveretal. [13], которая показала значимость мотивов внешнего вида, физического самосовершенствования и здоровья для спортсменов-любителей.

Общий уровень жизнестойкости у спортсменов-любителей составляет 77,8 балла, что соответствует среднему уровню стойкого совладания со стрессовыми ситуациями и говорит о сформированной мотивации к трансформационному совладанию на тренировках, соревнованиях, при поражениях и в случаях получения травмы. Выявлены гендерные различия по шкале принятия риска ($U=154,000$; $p=0,050$) и по шкале контроля ($U=155,500$; $p=0,050$). Женщины-спортсменки любительского спорта в большей мере убеждены, что и победы, и поражения способствуют их профессиональному развитию в спорте, готовы участвовать в соревнованиях даже не будучи на 100% уверены в победе, рискуя ради победы.

Также выявлены значимые различия в показателях жизнестойкости в зависимости от квалификации спортсменов-любителей по шкале принятия риска ($U=113,000$; $p=0,042$) – для спортсменов-любителей без спортивной квалификации свойственна позиция активного усвоения новых знаний, опыта, стремление извлечь опыт из любых жизненных спортивных событий, как позитивных, так и негативных, выраженное стремление действовать на свой страх и риск в соревнованиях ради достижения победы. Можно предположить, что у спортсменов-любителей без спортивной квалификации процесс усвоения знаний более активный, поскольку они не развивались в рамках профессиональной системы спорта, а постигали знания самостоятельно, где-то с подсказкой тренеров, где-то общаясь друг с другом, где-то проходя онлайн обучение. То есть у них нет готовой системы усвоения знаний о тренировках, они ее во многом создают сами, опираясь на свой эмпирический опыт и опыт других спортсменов-любителей, свой уровень здоровья и конечно допускают больше ошибок, чем профессиональные спортсмены.

В нашем исследовании было показано, что мотивационные ресурсы спортсменов-любителей характеризуются как гендерной спецификой, так и зависят от уровня квалификации спортсменов, имеют ли они в бэкграунде спортивное прошлое, либо же пришли в спорт с нуля в зрелом возрасте. Можно предположить, что специфика выбранной спортивной дисциплины также будет способствовать формированию различий в мотивационных ресурсах спортсменов-любителей, что требует дальнейшего исследования.

Список литературы:

1. Torralba M., Vieira M.B., Rubio M.J. Motivos de la prácticadeportiva de atletasparalímpicosespañoles //Rev. Psicol. Deport. – 2017. -№ 26. – P.49–60.
2. Weinberg R.S., Gould D. Foundations of sport and exercise psychology. – Human kinetics, 2023. – 739p.
3. Ворожейкин А.В., Волков А.П. Исследование мотивации спортивной деятельности на различных этапах многолетней подготовки девушек в таком виде спорта, как рукопашный бой // Здоровье человека, теория и методика физической культуры и спорта. – 2021. - № 1 (21). – С. 57-69.

4. Standage M., Ryan R.M. Self-determination theory in sport and exercise / In G. Tenenbaum, & R. C. Eklund (Eds.), *Handbook of sport psychology*: John Wiley & Sons. – 2020, Vol. 1, pp. 37–56.
5. Özdemir N. The Investigation of Elite Athletes' Psychological Resilience // *Journal of Education and Training Studies*. – 2019. - № 7(10). – Pp. 47-57.
6. Hill Y., den Hartigh R.J.R., Meijer R.R., de Jonge P., Van Yperen N. W. Resilience in Sports From a Dynamical Perspective // *Sport, Exercise and Performance Psychology*. – 2018. - № 7(4). – P. 333-341.
7. Леонова Ю.А. Особенности взаимосвязи мотивации самодетерминации и жизнестойкости спортсменов юношеского возраста // *Ресурсы конкурентоспособности спортсменов: теория и практика реализации*. – 2016. – № 1. – С. 122-125.
8. Никитина Е.В. Феномен жизнестойкости: концепция, современные взгляды и исследования // *Academy*. – 2017. - № 4 (19). – С. 100-103.
9. McLoughlin G., Weisman C., Castaneda Y.N., Gwin C., Graber K. Sport Participation for Elite Athletes With Physical Disabilities: Motivations, Barriers, and Facilitators // *Adapt. Phys. Act. Q.* – 2017. - № 34. – P.421–441. doi: 10.1123/apaq.2016-0127.
10. Castillo-Jiménez N., López-Walle J.M., Tomás I., Tristán J., Duda J.L., Balaguer I. Empowering and Disempowering Motivational Climates, Mediating Psychological Processes, and Future Intentions of Sport Participation // *Int. J. Environ. Res. Public Health*. – 2022. - №19. – P.896.
11. Афанасьев В.Г., Соломин И.Л., Соломина Л.Ю. Психосемантическое исследование мотивации спортсменов высокой квалификации // *Спортивный психолог*. – 2019. – № 1(52). – С. 59-62.
12. Германов Г.Н., Сабирова И.А., Федоров В.В. Структура мотивации к занятиям спортом у высококвалифицированных спортсменов различных видов спорта // *Спортивный психолог*. – 2021. - № 3(60). –С. 13-17.
13. Bochaver K., Bondarev D., Bochaver A. Motives For Leisure Physical Activity Among Amateur Athletes: Effects Of Age And Sex // *Medicine & Science in Sports & Exercise*. – 2021. - № 53(8S). – P. 331.
14. Malchrowicz-Moško E., Gravelle F., Dąbrowska A., León-Guereño P. Do Years of Running Experience Influence the Motivations of Amateur Marathon Athletes? // *Int. J. Environ. Res. Public Health*. – 2020. - №17. – P.585. doi: 10.3390/ijerph17020585.
15. Rocha C.M., Gratao O.A. The process toward commitment to running—The role of different motives, involvement, and coaching // *Sport Manag. Rev.* – 2018. - №21. – P.459–472. doi: 10.1016/j.smr.2017.10.003.
16. Сопов В.Ф. Теория и методика психологической подготовки в современном спорте. – М.: Кафедра психологии РГУФКСИТ, 2010. – 120с.
17. Cerar K., Kondric M., Sindik J. The Profiling of University of Ljubljana students according to their motives for exercise participation // *ZdrVarst.* – 2017. - № 56(2). - P.107-114.
18. White A.S., Duda L.J. The relationship of gender, level of sport involvement, and participation motivation to task and ego orientation // *International Journal of Sport Psychology*. – 1994. - № 25. P.40-48.
19. Ekinci N.E., Biskin H., Ustun U.D. Expressed motives of amateur karate and taekwondo athletes for sport participation // *Turk J Sport Exe.* – 2017. - №19(3). – P.360-372.
20. López-Walle J.M., Cantú A., Berengüí R. Motivation. / Berengüí R., López-Walle J.M., editors. *Introduction to Sport Psychology*. EOS Editorial. – Madrid, Spain: 2018, pp. 123–154.
21. Красмик Ю.Н., Аймагамбетова О.Х. Особенности мотивации профессиональных спортсменов в период подготовки к соревнованиям // *Социальная психология: вопросы теории и практики. Материалы VIII Международной научно-практической конференции памяти М.Ю. Кондратьева «Социальная психология: вопросы теории и практики» (11–12 мая 2023 г.)*. – М.: ФГБОУ ВО МГППУ, 2023. – С. 44-49.

ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІНЕ ТЕМПЕРАМЕНТ ТИПТЕРІНІҢ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Психология, 1-курс магистранты **Музапарова Ш. А.**
Ғылыми жетекші: психолх.ғ.д. к., доцент Жубаназарова Н.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аннотация: Қазіргі кезеңде бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орындарына, жоғары білім жүйесіне бейімделу процесін көптеген ғылымдар саласы зерттейді. Педагогика ғылыми тұрғысынан алғашқы оқу жылындағы студенттердің бейімделу процесінің құрылымы бойынша жүргізген зерттеуде ғалымдар студенттердің жоғары білім беру мекемелерінде оқуға бейімделуінің мәні оқытушылардың білім мен білік дағдыларын студенттерге тікелей беруінде ғана емес, сонымен бірге әр студенттің жеке тұлғасын дамытуда, оның әлеуметтік тәжірибесін байытуда деп көрсеткен.

Тірек сөздер: бейімделу, темперамент, психоәлеуметтік бейімделуінің этникалық ерекшеліктері, өзіндік санасы.

Бейімделу дегеніміз студенттің жоғары оқу орынындағы оқу процесінің мазмұны мен ұйымдастырылуына байланысы мен қатынастарының сипатын өзгерту процесі. Студенттердің жоғары оқу орнына бейімделу түсінігі біраз еңбектерде қарастырылған. Бірқатар авторлар университетке бейімделу – академиялық нәтижеден басқа да көптеген факторларды талап ететін күрделі, көп қырлы болып келеді деп есептейді [1]. Ал студенттердің жоғары білім алу мәселелерін, олардың университеттік ортаға бейімделуін зерттеушілер былай деп қарастырады: А.А.Налчаджян мен Ж.Г.Сенокосованың айтуынша, бейімделу негізі - объект пен субъектің арасындағы үйреншікті оқиғалар немесе орын алмастыру болса, тұлға көптеген уақыт бойы қалыпқа келе алмай, бейімделушілігі созылмалы түрде болады [2, 2186]. К.Е. Бекмаханованың пайымдауынша, бейімделу – жеке тұлға мен әлеуметтік орта арасындағы белгілі қарым-қатынас үдерісі және нәтижесі [3, 196].

Бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орындарына, жоғары білім жүйесіне бейімделу процесін көптеген ғылымдар саласы зерттейді. Педагогика ғылыми тұрғысынан алғашқы оқу жылындағы студенттердің бейімделу процесінің құрылымы бойынша жүргізген зерттеуде ғалымдар студенттердің жоғары білім беру мекемелерінде оқуға бейімделуінің мәні оқытушылардың білім мен білік дағдыларын студенттерге тікелей беруінде ғана емес, сонымен бірге әр студенттің жеке тұлғасын дамытуда, оның әлеуметтік тәжірибесін байытуда деп көрсеткен [4]. Зерттеушілер алғашқы оқу жылын бастаған студенттердің білім алуға жетістікке жетуін жанжақты қарастырып, өз бетімен жұмыс жасау, уақытты және топтық жұмысты басқару сияқты дағдыларында өздеріне жақсы баға беретін студенттер университетте алғашқы оқу жылында жетістікке жетуі мүмкіндігін айтады [5]. Бірінші курс студенттерінің бейімделуіндегі алаңдаушылық сезімдерін зерттеген авторлар негативті бағалауға деген қорқыныш неғұрлым аз болса, студенттердің академиялық бейімделуі және институционалды бейімделуі соғұрлым жақсы болады, ал теріс бағалаудан қорқыныш соғұрлым жоғары болса, академиялық бейімделу және жеке-эмоционалды бейімделу соғұрлым төмен болады деп жазады әдебиет көздерінде [6].

Бірінші курс студенттерінің университеттік ортаға бейімделу кезеңінде мектептен кейінгі білім беру жүйесінің сонымен бірге, студенттік өмірдегі күнделікті тіршілік жағдайларын қабылдау, үйренісу жүреді. Жоғары оқу орнымен байланысты бұл оқудағы, күнделікті студенттік өмірдегі жағдайларды бірінші курс студенттеріне кураторлары, эдвайзерлері таныстыруы қажет. Студенттердің жоғары мектеп жүйесіне бейімделу кезеңіндегі академиялық, психологиялық және күнделікті проблемаларды шешуге университет тарапынан көмектесетіндердің бірі – кураторлар, эдвайзерлер. Жоғары оқу

орны мен студенттер арасындағы өзара қарым-қатынастар жүйесін үйлестіруші, модератор кураторлар болып табылады. Топ кураторы бірінші курс студенттерінің мектептегі өмірден, оқыту жүйесінен ерекшеленетін жоғары оқу орнындағы білім беру формаларына, студенттік өмірге бейімделу процесіне тығыз араласуы қажет. Ол жаңадан келген студенттерге студенттік тобына қосылуына көмектесіп, олардың құқықтары және міндеттерімен таныстырып, оқу процесін ұйымдастырылуы туралы түсіндіруі керек. Куратор тобындағы білім алушылардың ағымдағы оқу үлгерімін үздіксіз тексере отырып, студенттердің ата-аналарымен жүйелі түрде талқылауы қажет. Студенттердің ата-аналарымен өзара әрекеттесу білім алушының оқу үлгерімін тиісті деңгейде ұстап қана қоймай, бірінші курстың студенті үшін қолайлы, үй жағдайын жасауға көмектеседі. Бірінші курс студенті үй (ата-аналар) – университет – студент – куратордың ажырамас байланысын сезінеді, бұл бейімделуге және жалпы оқу үлгеріміне жемісті әсер етеді [7].

Зерттеу жұмыстарына сүйенетін болсақ, жоғары оқу орнындағы білім алу процесіне әлеуметтанулық, педагогикалық және психологиялық факторлар әсер етеді деп қарастырылады. Өз кезегінде, жоғары оқу орнына әсер ететін сыртқы факторлар – әлеуметтанулық (жасы, т.б.) және педагогикалық (оқытушылардың педагогикалық шеберлігі, оқу ортасы, т.б.) деп қарастырса, ішкі факторлар бұл – психологиялық факторларға индивидуалды психологиялық және әлеуметтік-психологиялық факторлар (мотивация, бірінші курс студентінің жеке бейімделу әлеуеті, т.б.) болып табылады. [8] Атап көрсеткендей, бірінші курс студенттерінің әлеуметтік – психологиялық бейімделуіне бірнеше сыртқы факторлар бар. Соның ішіндегі ішкі фактор психологиялық және әлеуметтік-психологиялық факторларға тоқталғым келеді.

Көптеген зерттеушілер бірінші курс студенттерінің оқу жағдайларына бейімделу процесінде студенттің темпераменті мен өзін-өзі реттеуінің маңыздылығын атап өтеді [9]. Ғалымдар Ю.А. Дмитриева мен С.Ю.Коробова стресстің жеке және психологиялық ресурстарына назар аударады [10]. Университеттегі оқу процесінде студенттердің психофизиологиялық көрсеткіштерінің ерекшеліктерін талдау К.А.Сидорова мен оның әріптестерінің зерттеуінде нақты келтірілген [11]. Оқудың бастапқы кезеңдерінде бірінші курс студенттерінің психологиялық бейімделуінің кейбір аспектілерін орыс халқының зерттеушілерінің еңбектерінде кең ауқымды қарастырылған. [12].

Бірінші курс студенттерінің әлеуметтік – психологиялық бейімделуіне темперамент типтерінің әсерін зерттеуде алдымызға төмендегідей міндеттерді қоя аламыз:

1.Темперамент түрлерін зерттеу. Әр түрдің артықшылықтары мен кемшіліктерін түсіну.

2.Адамның бейімделу деңгейі неге байланысты екенін анықтау.

3.Әлеуметтану факультетінің бірінші курс студенттеріне Эйзенк сауалнамасының әдістемесі бойынша сауалнама жүргізу.

4.Д.Х.Уджуху әдістемесі бойынша бейімделу деңгейін анықтау бойынша сауалнамалардың үш кезеңін (қыркүйек, қазан, қараша) өткізу.

5.Алынған деректерді диагностикалау және студенттердің бейімделу деңгейінің олардың темперамент түрлеріне тәуелділігін анықтау.

Түрлі дереккөздеріне сүйенетін болсақ, жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде анықталғандай: меланхоликтер мен флегматиктерге холериктер мен сангвиниктерге қарағанда ұжымға бейімделу қиынырақ. Зерттеуші ғалымдар Ахмедова А.Р. және Романова Е.В. студенттердің бейімделу деңгейіне отбасылық жағдайлар, мінез ерекшеліктері, сондай-ақ эмоционалды фон сияқты сыртқы факторлар әсер ететінін атап көрсетеді.

Р.А. Лукашевич өзінің «Темперамент типі мен студенттердің әлеуметтік бейімделу деңгейінің байланысы» атты мақаласында Амур мемлекеттік университеті мен

Благовещенский мемлекеттік педагогикалық университетінің студенттері арасындағы темперамент типі мен әлеуметтік бейімделу деңгейінің өзара байланысын анықтады. Нәтижелер әлеуметтік бейімделу процесі адамның қоғамға интеграциялану процесі екенін түсінуге мүмкіндік береді, сондықтан адамның топтағы интеграциясының сәттілігі оның жеке психологиялық ерекшеліктеріне байланысты. Сергей Ондар өз жұмысында келесі тұжырымдар жасады: ол студенттердің психоәлеуметтік бейімделуінің этникалық ерекшеліктері бар екенін атап өтті. Тува студенттері психоәлеуметтік бейімделудің белгілі бір қиындықтарымен сипатталады, олар мазасыздықтың жоғары деңгейінің, темпераменттің меланхолиялық және флегматикалық түрлерінің, интроверттің әсерінен қалыптасады. Орыс студенттері бейімделудің жоғары деңгейін қамтамасыз ететін және табысты оқуға ықпал ететін психофизиологиялық көрсеткіштермен сипатталады

Психофизиологиялық көрсеткіштерді талдау спортшыларда психологиялық бейімделудің анықтаушы факторы жүйке жүйесінің күйі және спорттық жаттығулар жағдайында темпераменттің жеке қасиеттерінің өзгеру деңгейі екенін көрсетті. Бейімделу құрылымындағы негізгі факторлардың бірі-бейімделу механизмінің сипаты мен ерекшеліктерін басқа функционалды деңгейлерде анықтайтын психофизиологиялық бейімделу, ал анықтаушы рөл бейімделудің жүйелік процесс ретіндегі тиімділігін бағалаудағы тұлғаның психоэмоционалды ерекшеліктерімен байланысты [13]. Л.К.С.Будукооли мен Р.И.Айзман «Тува және орыс ұлты студенттерінің университетте оқуға бейімделуінің жеке типологиялық ерекшеліктері» мақаласында Тува және орыс ұлтының бірдей климатогеографиялық және әлеуметтік жағдайларда өмір сүретін студенттері үшін оқуға бейімделудің әртүрлі дәрежесін анықтайтын жеке типологиялық ерекшеліктер тән екенін дәлелдеді. Барлық студенттерде бастапқы оқу кезеңінде сол жақ жарты шарды белсендіру жұмыстары жүреді, бұл психоәлеуметтік бейімделуді қамтамасыз етеді, алайда тувалық студенттерде сол жақ жарты шарды белсендіру үлкен дәрежеде көрінеді, бұл психоәлеуметтік бейімделудің жоғары бастапқы деңгейімен байланысты сияқты. Тува студенттері орыстармен салыстырғанда оқу жағдайларына тез бейімделуге кедергі келтіретін жеке-типологиялық ерекшеліктерімен ерекшеленеді [14].

Қорытындылай келе, студенттік өмір бірінші курстан басталады. Сондықтан да бірінші курс студентінің университет өмірі мен оқу-іс әрекетіне тиімді бейімделуі тұлға ретінде болашағының жақсы дамуына, жақсы кәсіби маман болып қалыптасуына кепіл бола алады. Жас жеткіншектің студенттік өмірге қосылуы жолында тұрған кедергі оның оқу орынына деген қалыптасқан динамикалық стереотиппен келуімен байланысты. Университетке қабылдануымен қатар бұрынғы қалыптасқан стереотип бұзылып, жаңа түрі қалыптасады. Осы қалыптасу барысындағы кедергілерді дер кезінде анықтау маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Baker R. W., & Siryk B. Measuring adjustment to college // *Journal of Counseling Psychology*. – 1984. – 31(2). – P. 179-189.
2. Налчаджян А.А., Сенокосова Ж.Г. Социально-психологическая адаптация: содержание, типы, механизмы. – М.: Академия, 2012. – 123 с.
3. Бекмаханова К.Е. Проблема психологической адаптации студентов. –Алма-Ата, 1983. –23 с.
4. Badelina, M. V. Process of adaptation of first-year students to study at university as pedagogical phenomenon: structure and characteristics // *Amazonia Investiga*. – 2020. – №9(27). – 3. 460-477
5. Goldfinch J., & Hughes M. Skills, learning styles and success of first-year undergraduates// *Active Learning in Higher Education*. – 2007. – №8(3). – P. 259-273

6. Arjaggi R., Luh Putu S. Kusumaningsih. College Adjustment of First Year Students: The Role of Social Anxiety // Journal of Educational, Health and Community Psychology. – (2016). – №5(1). – P. 30-39.
7. Ключникова Д.В., Гребенщиков А.В., Василенко Л.И. Роль куратора учебной группы при адаптации первокурсника в ВУЗе // Международный научно-исследовательский журнал. Педагогические науки. – 2016. – №5 (47). – Часть 4. – С.58-59.
8. Мильковская И.Ю. Педагогические условия адаптации первокурсников в образовательном процессе высшей школы. – Волгоград: Изд-во Волгogr. гос. ун-та, 2007. – 123 с
9. Лисова Н.А. Роль темперамента и саморегуляции студента в адаптации к условиям обучения // Молодежь и наука XXI века. Психология особых состояний: от теории к практике. Красноярск, 2018. С. 49–52.
10. Дмитриева Ю.А., Коробова С.Ю. Личностные и психологический ресурсы переживания стресса // Социальный мир человека : материалы VII Международной научно практической конференции «Человек и мир: мирозидание, конфликт и медиация». Ижевск, 2018. С. 350–354.
11. Сидорова К.А., Сидорова Т.А., Драгич О.А. Анализ особенностей психофизиологических показателей организма студентов в процессе их обучения в вузе // Фундаментальные исследования. 2012. №5–2. С. 426–430.
12. Султанова И.В. Факторы социально-психологической адаптации студентов-первокурсников // European research. 2015. №9 (10). С. 105–110.
13. Будукоол Л.К. С., Ондар С.О. Психосоциальная адаптация студентов дискомфортного климатогеографического региона // Сибирский педагогический журнал. 2011. №11. С. 172–177.
14. Будукоол Л.К.С., Айзман Р.И. Индивидуально-типологические особенности адаптации студентов тувинской и русской национальности к обучению в вузе // Экология человека. 2009. №2. С. 32–38.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ЭМОЦИАЛЫҚ ИНТЕЛЛЕКТИСІН ДАМУЫҒА ҚАРЫМ-ҚАТЫНСТЫҢ ӘСЕРІ

Педагогика және психология, 1-ші курс докторанты **Нұрмұхамедқызы Ж.**¹

Психология, 3-ші курс студенті **Жапарқызы М**²

*Ғылыми жетекші: психол.ғ.д., профессор Тоқсанбаева Н.Қ.*¹

¹*Жансүгіров атындағы Жетісу университеті*

²*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Аннотация: Бұл мақалада студенттердің эмоционалды интеллектісі және эмоцияларды басқара білу жолдары қарастырылады. Эмоционалды интеллект ұғымына анықтама беріліп түсіндірілді. Университетте әртүрлі мамандықтардағы студенттердің эмоционалды интеллектін дамытудағы оқу орнының ролі туралы қарастырылған. Эмоционалды интеллект тақырыбындағы ғалымдардың теориялық көзқарастары мен зерттеулері қозғалды. Эмоционалды интеллекттің компоненттері қарастырылды. Сонымен қатар эмоционалды интеллекттің қарым-қатынасқа әсері талданды. Студенттердің эмоционалды интеллектісін дамыту жолдары көрсетілген.

Кілт сөздер: Эмоция, интеллект, эмоционалды интеллект, студент, жасар, университет

Жоғарғы оқу орны студенттерін оқу үдерісінде эмоционалды интеллект тұрғысынан дамыту бүгінгі күннің басты мәселесі болып табылады. Себебі студенттердің эмоционалды интеллектісін дамыту өз кезегінде мәдениетке, құндылықтар деңгейіне айтарлықтай ықпал етеді. Сәйкесінше студенттердің эмоционалды интеллектісін көтеру негізінде көмектесу жоғары оқу орнының міндеті болып табылады.

Эмоционалды интеллект ұғымы-тұлғаның өзінің және өзгенің эмоцияларын түсініп әрекет ету. Тұлғаның өміріне әсер ететін қазіргі заманғы тұжырымдама.

Тек жоғары оқу орындарында ғана емес сонымен қатар жалпы қоғамда эмоционалды интеллект мәселесі өзекті екенін байқауға болады. Қазіргі өмір салтына байланысты адамдарда өте көп эмоциялар болады. Адамдар әр түрлі эмоцияларды бастан кешіп, болып жатқан ситуацияларға түрліше жауап қайтарады. Жоғары стресс, ашулану, күйзеліс сияқты күйлерді бастар өткеруі мүмкін. Бұл өз кезегінде қарым-қатынасқа кедергі келтіреді.

Тұлғаның жеке өсуіне сонымен қатар кәсіби деңгейінің біліктілігіне және табысына әсер ететін бірден бір фактор эмоционалды интеллект екені сөзсіз.

Университетте әртүрлі мамандықтардағы студенттерінің эмоционалды интеллектін дамытудағы оқу орнының ролі. Эмоционалды интеллект құрылымы ұзақ уақыт бойы оқыту әдістерін жетілдіруге бағытталған психологиялық зерттеулерде пайда болмады. Классикалық білім ұзақ уақыт бойы кәсіби және өмірдегі табыстың кілті болып саналатын жалпы интеллектуалды қабілеттердің қалыптасуына көп көңіл бөледі. Алайда, жалпы барлау мен мансаптық жетістіктер арасындағы байланыстарды зерттеу жалпы интеллект кәсіби қызметтің барлық салалары үшін тиімділіктің басты факторы емес екенін көрсетті. Әртүрлі мамандықтардың студенттері арасында эмоционалды интеллекттің дамуы үшін кәсіптік білім беру бағдарламасында бірқатар нақты компоненттер болуы керек. Ең алдымен, университет тәжірибесі эмоциялық таным дағдыларын қалыптастыру үшін кең мүмкіндіктер береді. Тәжірибе барысында студентке кәсіби қарым-қатынас пен өзара әрекеттесудің түрлі жағдайларымен танысуға мүмкіндік беру қажет. Жоғарыда көрсетілгендей, бұл жағдайларда жеке қатысу тәжірибесі диалектикалық ойлауды дамытудың маңызды факторы болып табылады. Әлеуметтік шындықты бағалаудың икемділігін, көп мәнді бағалауын мойындау, біздің болжамымыз бойынша, ұтымды білімнің тиімді еместігі жағдайында студентті жағдайды эмоционалды білу мүмкіндіктерін пайдалануға дайындайды. Сондықтан, нақты кәсіби міндеттерге сәйкес келетін әртүрлі әлеуметтік жағдайларға қатысу тәжірибесін мақсатты түрде жетілдіру университеттік практиканың маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Екіншіден, аудиторияда және өзіндік жұмыста нақты жағдайлар әдісімен (кейстік зерттеу) сәйкес қалыптастырылған міндеттерді қосу қажет. Оқу жағдайында шешім қабылдау кезінде білімнің ұтымды және эмоционалды әдістерін қолдану қажет. Кәсіптік оқыту барысында студентке ұсынылған тапсырмалар нақты жағдайдағы жұмыс жағдайларында осы жағдайлардың маңыздылығына қарай жағдайлардың кластарын да қамтуы мүмкін. Эмоциялық интеллектіні қолдану үшін жағдай жасау үшін, шешімнің уақытын шектеу арқылы шешімді аналитикалық шешу әдісі тиімсіз. Екіншісі - міндеттерді таңдау, оның шешімі вербализацияға қиын («түсіндіруге болмайды, бірақ түсінуге болады») және демек, қисынды ойлаудан бөлек, тұтастық эмоционалды «басып алуды» талап етеді. Оқыту әдісі де үлкен әлеуетке ие. Тренинг әр түрлі көзқарастардан модельдеу жағдайларды қарастыруға мүмкіндік береді. Мұндай орталықсыздандыру - эмоционалды интеллект қалыптастырудың негізгі факторларының бірі. Университеттің оқу үдерісінде эмоционалды білімнің қалыптасуының тиімділігін бағалау үшін эмоционалды интеллектті басқа кәсіби және өмірлік жағдайларға пайдалану дағдыларын меңгеру мәселесін шешу қажет. Біз осы трансферттің мүмкіндіктері қорыту мен медиацияның қасиеттерінің арқасында білімнің бұл түрінің басты сипаты деп санаймыз. Осы себепті жаттығу тапсырмалары мен тренингтер

эмоциялық интеллектіні дамыту және оны нақты қызметте қолдану үшін әлеуетті тиімділікке ие. [1, б.49]

Эмоционалды интеллектті дамытуда студентке бірден бір әсер ететін орта университет. Көптеген уақыттар бойы ескі білім беру жүйесінде эмоционалды интеллектке мән берілмеді. Алайда уақыт өте келе әр студенттің жетістікке жетуінде тек жалпы интеллект қана рөл атқармайтынын түсінді. Сонымен қатар эмоционалды интеллектке көңіл бөлу аса маңызды екеніне көз жеткізіле бастады. Студент өз оқу орнында эмоционалды интеллект деңгейін көтере алатындықтан түрлі өз саласына байланысты тәжірибеден өте алады. Сол тәжірибе барысында студент өз бойына түрлі дағдыларды қалыптастыра алады. Әлеуметтік ортамен қарым- қатынасқа түсу барысында түрлі ситуациялармен кездеседі. Өз кезеңінде түрлі эмоциялар мен күйлерді бастан кешеді. Сәйкесінше түрлі тәжірибе эмоционалды интеллектіні көтеруге жол ашады.

Эмоционалды интеллект тақырыбындағы ғалымдардың теориялық көзқарастары мен зерттеулері. Питер Саловей, Джон Майер, Дэниел Гоулманмен (Майер, Саловей, 1999; Гоулман, 1995а) эмоционалды интеллект тақырыбын кең таралуына дейін бұл бағыттағы зерттеулер бұрынырақта болған. Осылайша, 1930 жылдары Эдвард Торндайк (Торндайк, 1929:135) әлеуметтік интеллект – басқа адамдармен тіл табысу қабілеті деп атады. 1940 ж. Дэвид Векслер интеллекттің аффективті компоненттері өмірде сәттілікке жету үшін қажет болуы мүмкін деп болжайды (Филимоненко, 1998:12). 1950 жылдардағы гуманист-психологтар (мәселен, А.Маслоу) адамдардың эмоционалды күшті қалай дамыта алатындығын сипаттайды. 1975-да Ховард Гарднер (Гаднер, 2015:23) өзінің «Ақыл құрылымы» кітабында бірнеше интеллект тұжырымдамасын енгізеді. 1985 жылы Уэйн Пейн «эмоционалды интеллект» терминін өзінің «Эмоцияны зерттеу: эмоционалды интеллекттің дамуы» деп аталатын докторлық диссертациясында енгізді. 1987 жылы Кит Бисли Mensa журналының мақаласында және Рувим Бар-Он (Бар-он, 2006:58) өзінің диссертациясының жарияланбаған нұсқасында «эмоционалды коэффициент (EQ)» терминін қолданады. Содан кейін Питер Саловей және Джон Майер «Қиял, таным және тұлға» журналындағы «Эмоционалды интеллект» аты дүркін мақала жарық көрді, артынша Даниэль Гоулманның «Эмоционалды интеллект: неге ол IQ-тен гөрі маңызды болуы мүмкін» кітабы жыраққа шығарылды. 1996 жылы АҚШ Зерттеу консорциумы эмоционалды интеллекттің эмоционалды және әлеуметтік факторларын анықтау үшін зерттеулер жүргізеді, бұл ұйымдарда жұмыс істеудің сәттілігі үшін маңызды. Кейінгі жылдары басқада зерттеулер болды. Эмоционалды интеллект – бұл адамың өз эмоцияларын түсіну және оны басқару, сонымен қатар басқалардың сезімдерін түсіну мен оған ықпал жасау қабілеті. Саловей мен Майер (Майер, Саловей, 1999:135) эмоционалды интеллектті «өзінің және басқалардың сезімдері мен эмоцияларын басқаруға, оларды ажырата білуге және осы ақпаратты өз ойлары мен ісәрекеттерін басқару үшін пайдалануға мүмкіндік беретін әлеуметтік интеллекттің бір түрі» деп анықтады. Олар адамның эмоцияны тану, түсіну, реттеу және қолдану қабілеті – бұл үйренуге және өлшеуге болатын қабілет. Дэниэл Гоулман (Гоулман, 1999б:335) эмоционалды ақыл-ойы төмен адамды басқалармен салыстырғанда оңай анықтауға болатындығын айтады, өйткені бұл адамдар тобы қатты мінез-құлықпен, ашуланшақтықпен, ынталандырудан бас тартумен және сәтті әлеуметтік қатынастарды қалыптастырудағы қиындықтармен сипатталады. Гоулман өз кітабында эмоционалды интеллектті «өз сезімдерін түсіну, басқалардың сезімдерін сезіну және өмірді жақсартатын эмоцияларды реттеу» деп сипаттайды. Эмоционалды интеллект бар және ол жеке және кәсіби жетістік факторы деген ортақ пікірде бар. Гоулман үлгісі эквалайзерді төрт квадрантқа бөлінген бес аймақ тұрғысынан сипаттайды. Бұл екі сала жеке құзыреттілікке, ал екеуі әлеуметтік құзыреттілікке байланысты. Эмоционалды интеллект теориясы танымал болуының себебі оның эквалайзердің оны дамыта және жақсарта алу қабілетімен байланысты. Бұл түсінік жалпы қабылданған

болмағанымен, дегенмен осындай зерттеулер уақыт өте келе эмоционалды интеллекттің құзыреттілігін едәуір жақсартуға болатындығы туралы идеяны растады. Психологтар Саловей мен Майер (Майер, Саловей, 1999:186) мұны «өзінің және басқалардың сезімдері мен эмоцияларын бақылау, оларды ажырату және осы ақпаратты өз ойлары мен іс-әрекеттерін басқару үшін пайдалану қабілетін қамтитын әлеуметтік ақыл-ойдың бір түрі» деп анықтады. Саловей мен Майердің әр адамның өзіне тән болатын дағдылардың кішкене бөлігінің әрқайсысы дәлдікпен немесе тиімділікпен байланысты деген пікірге негізделген. Оларды эмоционалды жағдайды қабылдау мен түсінудің дәлдігі, сонымен қатар өз мақсаттарына жету үшін осы эмоцияларды реттеудің, бақылаудың және қолданудың тиімділігі ретінде қорытындылауға болады. Олар эмоционалды интеллекттің төрт негізгі аспектісі бар деп болжады: – эмоцияны тану; – эмоцияларды түсіну; – эмоцияны реттеу; – эмоцияны қолдану. [2, б.125-126]

Эмоционалды интеллект ақыл-ой интеллектісіненде маңызды болуы мүмкін. Эмоционалды интеллектті әрбір адам дамыта алады. Яғни бұл қабілетті дамыту мүмкіндігі бар. Әрбір тұлғадан эмоционалды интеллект деңгейі қандай екені көрініп тұрады. Кез-келегін тұлға бұл қабілетті шыңдаумен айналысқаны дұрыс. Себебі қоршаған ортада тұлғаның ашулануы, кері мінез-құлық көрсетуі қарым-қатынасқа кедергі келтіреді. Сәйкесінше егер тұлға эмоционалды интеллект қабілетін дамытса оған қарым қатынас жасау әлде қайда жеңіл болады.

Студенттер эмоционалды интеллектіңізді қалай дамытуға болады?

– студент, жастар өзіңізді зерттеп көріңіз. Бұл үшін белгілі бір уақыт аралығында (мысалы, бір апта бойы) басыңыздан өткен жағдайлар мен олардың қандай эмоциялардың көрініс беруіне әкелгенін жазып отырыңыз. Бәрін жазуға тырысыңыз: таңертең оянған мезетте көңіл-күйіңіздің қандай болғанын, таңғы асыңызды ішкен сәттегі сезімдеріңізді, күнделікті сабаққа бара жатқандағы ойларыңызды, оқытушы мен қарым-қатынасыңыз кездегі сезімдеріңізді және т.б. жазу қажет.

– түрлі эмоциялардың ағзаңызға қалай әсер ететінін анықтап алыңыз. Ғашық болған кездегі сезімдеріңіз қандай, стресс сәттерінде жылағыңыз келе ме, әлде айналаңыздағы нәрсенің бәрін қиратқыңыз келе ме? Шаршаған кездегі сезімдеріңізді және, ең бастысы, ауыр эмоцияларға жол бергеннен кейінгі көңіл-күйіңізді зерделеп көріңіз.

– эмоцияларыңыз бен жүріс-тұрысыңыз арасындағы байланысты іздеп табуға тырысып көріңіз. Мысалы, ашушаң кездеріңізде барлық негативті жаныңыздағы адамға қарсы қолданасыз ба? Ал ұялған сәттерде ешкімнің көзіне көрінбеуге тырысасыз ба? Осы арақатынасты талдау арқылы өзіңіздің нақты өзгерткіңіз келетін жайттарға көңіл бөліңіз.

– өзіңіздің жағымды эмоцияларыңыздың қайнар көзін табуға тырысыңыз. Сүйікті сабағыннан қалмай отыру, сабақтағы постер қорғау, сергіту сәттері, әртүрлі тренингтер, не болмаса достарыңмен, серуендеу – осы тектес қарапайым нәрселердің бірі Сізді де жағымды эмоцияларға жетелеуі тиіс. Оларды өзіңізге жағымды эмоция қажет болатын сәттердегі «бұлақ көзі» ретінде қабылдаңыз. Әрдайым оптимист болуға тырысыңыз.

– оқытушымен, басқа студенттермен сөйлесу барысында ашық әрі ұстамды болуға тырысыңыз. Өз көзқарасыңызды нақты білдіріңіз және қарсыласыңызға қысым көрсетуден аулақ болыңыз.

– басқа студенттердің көзқарасын қабылдау қабілетін дамыту мақсатында сабақ барысында өткізілетін пікір-сайыстарды талдап көріңіз де, өзіңізді алдымен бір студенттің, кейін оның қарсыласының орнына қойып көріңіз.

– эмпатияны дамытуға тырысыңыз: өзіңізді басқа студенттердің орнына қойып, оның қандай эмоцияларға берілгенін және көмектесу жолдарын қарастырып көруге талпыныңыз.

– басқалардың көзқарастарын, ойларын, позицияларын біліп отыруға тырысу қажет. Олардың эмоцияларын жасаған іс-әрекеттері мен мимикасы арқылы анықтауға тырысып көріңіз.

– өзіңіздің өзге студенттерге қалай әсер ететініңізді анықтап алыңыз. Қуантасыз ба, әлде ашуын туғызасыз ба? Ызаландырасыз ба, не болмаса тыныштандырасыз ба? Басқы студенттерге аталған сұрақтарды қою нәтижесінде өзіңізге ұнамауы мүмкін жауап алудан қорықпаңыз, себебі Сіз өз мінезқұлқыңызды кез келген уақытта түзете алу мүмкіндігіне иесіз. Мұны естен шығармаған жөн.

– өз іс-әрекеттеріңіздің модельдерін түсіне бастаған кезде, оларды бақылауға алу әлдеқайда оңай болатынын да ұмытпаңыз. Себебі эмоцияларға берілмей, кез келген жағдайда нақты не істеу қажеттілігін білетін боласыз. [1, б.49-50]

Бес түрлі компоненттен тұратын эмоционалды интеллект ұғымын алғаш рет психолог Дэниэл Гоулман енгізді. Ол оны 5 негізгі компоненттен тұрады деп түсіндірді: өзін-өзі тану, өзін-өзі реттеу, әлеуметтік дағдылар, эмпатия, мотивация

1. Өзін-өзі тану дегеніміз – эмоцияларды тану және түсіну және адамның іс-әрекеті, көңіл-күйі мен басқа адамдардың эмоцияларына қалай әсер ететіні туралы түсінік алу. Оған эмоцияларды бақылау және әртүрлі эмоционалды реакцияларды бақылау, сонымен қатар эмоцияларды дұрыс анықтау мүмкіндігі кіреді. Өзін-өзі тану әртүрлі тәжірибелер мен жаңа идеяларға ашықтықпен, сондай-ақ әлеуметтік өзара әрекеттесу негізінде оқытумен байланысты.

2. Өзін-өзі реттеу. Эмоционалды интеллектінің бұл аспектісі эмоциялардың тиісті көрінісін қамтиды. Өзін-өзі реттеу икемділікті, өзгерістерді басқаруды және қақтығыстарды басқаруды қамтиды. Бұл сонымен қатар қиын немесе шиеленісті жағдайларды жоюға және сіздің әрекеттеріңіздің басқаларға қалай әсер ететінін білуге және сол әрекеттер үшін жауапкершілікті қабылдауға қатысты.

3. Әлеуметтік дағдылар. Эмоционалды интеллектінің бұл компоненті басқа адамдармен жақсы қарым-қатынас жасауды білдіреді. Ол күнделікті қарым-қатынас пен басқа адамдармен қарымқатынас жасау үшін өздерінің және басқалардың эмоцияларын түсінуді қолдануды қамтиды. Әр түрлі әлеуметтік дағдыларға: белсенді тыңдау, ауызша қарым-қатынас дағдылары, вербалды емес қарым-қатынас дағдылары, көшбасшылық және өзара түсінушілікті дамыту жатады.

4. Эмпатия – бұл басқа адамдардың не сезінетінін түсіну қабілеті. Эмоционалды интеллектінің компоненті адамға басқа адамдарға олардың эмоцияларын тануға негізделген тиісті жауап беруге мүмкіндік береді. Бұл адамдарға барлық әлеуметтік қатынастарда, әсіресе жұмыс орнындағы қарым-қатынаста рөл атқаратын күш динамикасын сезінуге мүмкіндік береді.

5. Мотивация. Эмоционалды интеллектінің компоненті ретінде қарастырылатын мотивация ішкі мотивацияны білдіреді. Ішкі мотивация дегеніміз – адам ақша, атақ және тану сияқты сыртқы сыйақыларгөрі өзінің жеке қажеттіліктері мен мақсаттарын қанағаттандыруға тырысады. Адамдар іштей дәлелді, сондай-ақ бастан жағдайы «ағын» ретінде батырылуы қызметі. Олар іс-әрекетке және мақсат қоюға бағытталған болуы мүмкін. Мұндай адамдарға жету және жақсарту жолдарын табу қажеттілігі туындайды. Олар сондай-ақ адалдықты және бастаманы көрсетеді. [3]

Қорытынды

Тұлға эмоционалды интеллект қабілетін дамытуда бірнеше компоненттерге назар аудару керек. Ең бірінші адам өзге адамның эмоцияларынан бұрын өз эмоциясын түсіну керек. Яғни өзінің эмоцияларын танығу өзінің не сезініп тұрғанына мән беру керек. Содан кейін қоршаған ортамен қарым-қатынасқа түсу қабілеті маңызды. Тұлға өз сезімдерін түсінгеннен кейін өзге адамдардың эмоцияларына мән беріп түсінуге тырысады. Бұл өз кезегінде жақын қарым-қатынасқа ықпалын тигізеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Егенисова А.Қ. Серикбаева А.Қ "Студенттердің эмоционалды интеллектісі және эмоцияларды басқара білуі қабілеті" <https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7847.08>, Абай атындағы ҚазҰПУ-ның Хабаршысы, "Психология" сериясы № 4 (65), 2020 ж, 46-51 бет
2. А.С. Аубәкір, М.М. Нуркатова "Эмоционалды интеллект пен әлеуметтік қызметкердің кәсіби үйлесімдігі арасындағы байланысты талдау" <https://doi.org/10.26577/JPsS.2022.v81.i2.013>, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет, Қазақстан, Алматы қ. Психология және социология сериясы. №2 (81). 2022 123-135 бет
3. Қ.М. Тайболатов, Е.И. Бурдина "Эмоционалды интеллектіні зерттеудің әдіснамалық негіздері" <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-7847.24>

ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТКЕ ӘСЕРІ

Психология, 2 - ші курс магистранты **Орынбек Ә.Ж.**

Ғылыми жетекші: психол.ғ.д., профессор Тоқсанбаева Н.Қ

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

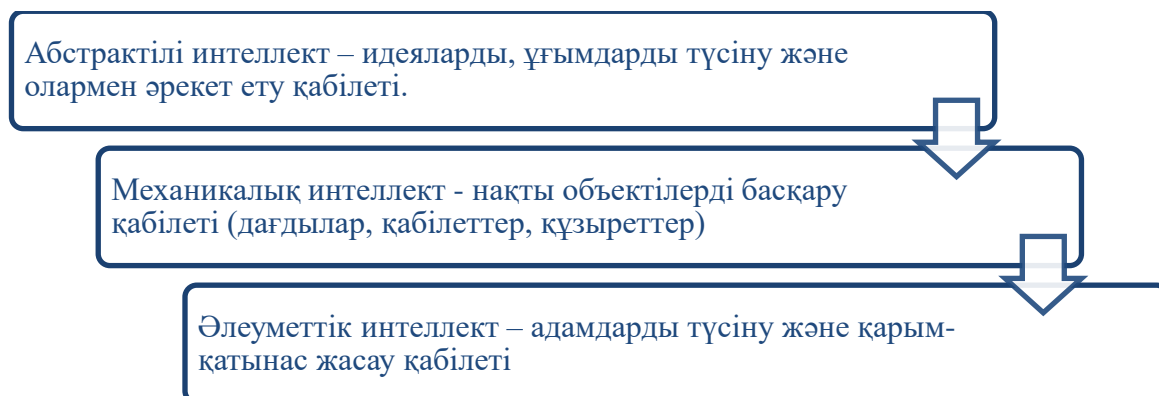
Аннотация: Мақалада цифрландыру нақты қарым-қатынастарды виртуалды қатынастармен ауыстыруға әкелетін заманауи әлем жағдайында әлеуметтік интеллектті зерттеуді күшейту қажеттілігі негізделеді. Осыған сәйкес бұл цифрландырудың әлеуметтік интеллекттің қолданыстағы анықтамалары және оның әлеуметтік мазасыздықпен байланысы қарастырылып, оның мәнін толық ашатын авторлық анықтамалар ұсынылады. Әлеуметтік интеллекттің эмоционалды интеллектке жақындығы көрсетіліп, шетелдік зерттеулердің өзекті деректері келтірілген. Әлеуметтік интеллект цифрландыру және жаһандану жағдайында белсенді дамып келеді, желілік кеңістікте сәтті бейімделу және иеліктен шығаруды барынша азайту үшін жаңа құзыреттерді талап етеді деген қорытынды жасалды. Қоғамда табысты өзара әрекеттесу үшін қажетті әлеуметтік интеллект дағдыларын дамытатын жасөспірімдер мен жастарға ерекше көңіл бөлінеді.

Кілт сөздер: әлеуметтік интеллект, эмоционалды интеллект, әлеуметтік алаңдаушылық, цифрландыру, жастар, қоғам, коммуникация дағдылары, әлеуметтік қарым-қатынастар, оқшаулану.

Кіріспе

2017 жылы Қазақстан Президенті экономиканың негізгі секторларын цифрлық трансформациялауды бойынша «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы қаулы қабылдады. Нәтижесінде 2022 жылы Қазақстан әлемдегі цифрлық дамыған 30 елдің қатарына енді және цифрлық реформаларды жалғастыруда. 2022 жылға қарай халықтың 92,9%-ы интернетке қол жеткізеді, ал ауыл мен қала тұрғындарының интернетке қолжетімділік алшақтығы 4%-ға дейін қысқарды. Осы статистикада көріп отырғанымыздай цифрландыру реформасының әлеуметтік интеллектіге әсерін зерттеу маңыздылығы айқындалады. Қазіргі әдебиетте әлеуметтік интеллекттің әртүрлі жастағы және жыныстағы адамдармен қарым-қатынас құру қабілеті ретінде тар және шамамен түсіндірмесі жиі кездеседі. «Әлеуметтік интеллект» терминін психологияға 1920 жылы Э.Торндайк «тұлғааралық қарым-қатынастағы көрегенділік» деген мағынаны білдіреді. Оның бастапқы анықтамасы 1920 жылдан басталады және ерлер мен әйелдерді, ұлдар мен қыздарды түсіну мен басқаруды және

адами қарым-қатынаста ақылмен әрекет етуді қамтиды. Э.Торндайқтың үш компонентті интеллект моделі интеллекттің абстрактылы, механикалық және әлеуметтік түрлерін қамтиды.

1-сурет - Э. Торндайқтың үш компонентті интеллект моделі

Әлеуметтік интеллект әр түрлі әлеуметтік ортадағы – мәдени, кәсіптік ортадағы құзыреттерді, қабілеттерді және коммуникативті дағдыларды қамтиды. Бұл қоршаған кеңістіктегі өзгерістерге тез бейімделу және әртүрлі әлеуметтік топтардың өкілдерімен барабар, икемді қарым-қатынастар құру қабілеті. Әлеуметтік интеллект сонымен қатар әңгімелесушінің мимикасы мен жасырын реакциясын дұрыс бағалау, алаяқтық пен өтірікті тану, сондай-ақ этикалық идеялармен емес, жағдайларға сәйкес келетін сенім деңгейін қамтамасыз ету қабілетін қамтиды. Сонымен қатар, әлеуметтік интеллекттің маңызды аспектілері қашықтықты және жеке кеңістікті сақтау қабілеті болып табылады [Silvera, Martinussen, Dahl, 2001].

Қазіргі уақытта әлеуметтік интеллектті зерттеу ерекше өзектілікке ие, өйткені ол адам алдында тұрған көптеген мәселелерді шешуге қабілетті:

- Тиімді қарым-қатынас құру [Savcı, CılAkinci, Keles, 2022; Dehdashti et al., 2021];
- Ресми қызметтің тиімділігін арттыру [Ebrahimpoor, 2013; Zbihlejova, Birknerova, 2022];
- Жалғыздықты болдырмау - жеке және қоғамдық (мысалы, жұмыс орнында) [Kadri, 2019; Silman, 2013];
- Абыюзді қарым-қатынас қаупін азайту [Lando-King et al., 2015];
- Өмір сүру сапасын жақсарту [Kalefeld, 2020];
- Бақыт деңгейін арттыру [Taufun, 2014; Aminpoor, 2013; Abu Hammad, 2021].

Негізгі бөлім:

Заманауи цифрлық қоғамда шынайылық пен өзара түсіністікке негізделген адами қарым-қатынастың құндылығы 20 ғасырды сипаттайтын өзімшілдік есеп пен өзара тиімділіктен алшақтап, айтарлықтай артып келеді. Жанның күйзелуі, эмоцияларды толық сезіну қабілетінің жоғалуы виртуалды шындыққа немесе ішкі әлемге ену, жалғыздық проблемаларын күшейту және депрессиялық жағдайлардың ықтималдығын арттыру нәтижесінде жиі кездеседі. Олардан құтылу көбінесе психотерапевтік терапия мен дәрі-дәрмекпен емдеуді қамтитын интеграцияланған тәсілдің көмегімен ғана мүмкін болады, бірақ бұл тәсіл жанама әсерлер мен тәуелділікті тудыруы мүмкін, қайталанатын курстармен тиімділікті төмендетеді. Бұл тұрғыда проблемаларды дер кезінде анықтау және оларды әңгіме деңгейінде шешу ерекше маңызға ие.

Бүгінгі таңда психологтар тұлғааралық қарым-қатынас мәселесіне көбірек көңіл бөлуде. Шетелде қазіргі заманғы ерекшеліктерді ескере отырып, қалыптасқан әлеуметтік байланыстардың ерекшеліктері жеткілікті түрде егжей-тегжейлі зерттелді [Deitz, 2020; Newsome, 2016; Smith, 2008].

Әлеуметтік оқшаулану әлеуметтік байланыстардың салыстырмалы түрде болмауын білдіреді,

аләлеуметтікинтеграцияотбасылыққатынастарнемесеқоғамдықұйымдарғақатысусияқты бейресмижәнересмиәлеуметтіксалаларғажалпықатысудыбілдіреді. Мысалы, Умберсон мен әріптестері [2010] қарым-қатынас сапасы эмоционалды қолдау сияқты жағымды аспектілерді де, жанжал сияқты стресстік аспектілерді де қамтитынын көрсетеді. Әлеуметтік желілер, өз кезегінде, әрбір жеке контактінің түрі мен күшін қоса алғанда, жеке адамды қоршаған әлеуметтік байланыстардың жиынтығы ретінде анықталады. Бұл аспектілердің әрқайсысы денсаулыққа әсер етеді [Eisenberg, 2005].

Сонымен қатарәлеуметтікинтеллекткедекеңілбөлді [Кудинова, Вотчин, 2005; Новикова, Якименко, 2018 ж.; Савенкова, 2019 ж.; Ушаков, 2004]. Дегенмен, соңғы онжылдықта әлеуметтік интеллект пен басқа құбылыстардың, мысалы, әлеуметтік алаңдаушылық немесе оның адамдар арасындағы қарым-қатынастың қалыптасуына әсерін зерттейтін диссертациялық зерттеу жүргізілген жоқ.

Мысалы, А.М. Молокостова [Молокостова, 2007] әлеуметтік интеллект пен психологиялық тұлға типінің байланысын зерттеді. Ол әлеуметтік интеллекттің орташа көрсеткіштері үйлесімді тұлға типіне тән екенін анықтады. Ең үлкен қарым-қатынас қиындықтары бар адамдар әлеуметтік интеллекттің орташа ұпайларынан ауытқуға бейім болды. Зерттеу сонымен қатар қарым-қатынастағы қиындықтар әлеуметтік шындықты түсінудің когнитивті қабілеттерінен гөрі мінез-құлық стратегияларының ерекшеліктеріне және психологиялық ресурстарды пайдалануына байланысты екенін көрсетті.

Зерттеудің ұзақ тарихына қарамастан, әлеуметтік интеллект феномені әлі де салыстырмалы түрде жаңа құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл интеллекттің психологиялық сипаттамаларын зерттеудің әдістемелік қиындықтарымен, сондай-ақ оның анықтамасына қатысты консенсустың болмауымен түсіндіріледі [Михайлова, 2018].

Әлеуметтік интеллектке қатысты теориялық негізді шолу нәтижелері бойынша оны зерттеудің келесі бағыттарын анықтауға болады:

Әлеуметтік интеллект таным түрі ретінде, ерекше деп түсіндіріледі интеллектуалдық қабілет ауызша, кеңістіктік, математикалық және т.б. сияқты қабілеттермен бірге және олардан өзінің объектінің ерекшелігімен ерекшеленеді (Х.Гарднер, Дж.Гильфорд)

Әлеуметтік интеллект өмір бойы жинақталған білім, білік және дағды ретінде қарым-қатынас саласындағы құзырет ретінде қарастырылады (Р. Штернберг).

Әлеуметтік интеллект әлеуметтік өзара әрекеттестіктің табыстылығын анықтайтын жеке тұлғаның ерекше қасиеті ретінде қарастырылады

2-сурет – Әлеуметтік интеллект бойынша зерттеу бағыттары

Отандық және шетелдік психологтардың көпшілігі әлеуметтік интеллект көпкомпонентті құрылымға ие және сыртқы және ішкі факторлардың жиынтығының күрделі әсерінің нәтижесінде қалыптасады деген пікірде [Михайлова, 2007]. Қоғамның дамуының және оны цифрландырудың ерекшеліктеріне байланысты жеке адамдардың

бір-бірінен алшақтауы, физикалық арақашықтықтың ұлғаюы (мысалы, оқшаулау кезінде) және жақын адамдарының да, басқалардың да эмоционалды депривациясы нәтижесінде пайда болады. қатынастарды қалыптастыруға және қолдауға қатысатын адамдар. Адам ешқашан қоғамнан оқшауланып өмір сүре алмайтын әлеуметтік тіршілік иесі. Өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін оған басқалармен қарым-қатынас қажет. Сондықтан қарым-қатынастың өзі ғана емес, адам өмір сүретін қоғамда өзара әрекеттесу қабілеті де маңызды.

Адамдар арасындағы қарым-қатынастарды құру және барлық тараптар үшін тиімдірек және қанағаттанарлық байланыстарға қол жеткізу мүмкіндіктері ерекше өзекті болып табылады. Ересектер әлеуметтік тұрғыдан хабардар: олар басқа адамдардың ойларын, тілектерін, сенімдері мен мақсаттарын түсінеді және адамдардың әрекеттері осы психологиялық күйлермен анықталады деп есептейді. Олар бір стақан суды алып, ерніне апару сияқты қарапайым әрекеттер тізбегін қарапайым қозғалыстар деп санамайды. Керісінше, олар бұл оқиғаларды белгілі бір мақсатқа жету (мысалы, шөлді қандыру) және саналы түрде қалау (ішу) арқылы ұйымдастырылған деп қабылдайды. Басқалардың ниетін түсіну адамдардың күнделікті жұмысының маңызды аспектісі болып табылады және басқалардан үйрену процесінде негізгі рөл атқарады. Дәл осы себептерге байланысты әлеуметтік интеллект әлеуметтік, когнитивтік және тілдік дамуда маңызды рөл атқарады.

Осылайша, Р.Боятцис, Р.Д. Лэйн мен Р.Смит өз зерттеулерінің негізінде қарым-қатынасқа негізделген мінез-құлық стратегиясын қалыптастырудың негізгі компоненті әлеуметтік интеллект екенін атап өтті. Ол тиімді өзара әрекеттесуге ықпал ететін нақты нейрондық тізбектерге (сонымен қатар байланысты эндокриндік жүйелерге) құрылған тұлға аралық құзыреттер жиынтығы ретінде анықталады. Д.Големан әлеуметтік және эмоционалды интеллект психикалық интеллектке қарағанда табысты қарым-қатынас пен әлеуметтік қарым-қатынастарға айтарлықтай әсер ететінін атап өтті. Әлеуметтік интеллект психикалық интеллектке қарағанда экстраверсия мен коммуникациялық дағдыларға жақынырақ, ол білімді жинақтау және мәселелердің шешімін шығаруға бағытталған. Сонымен қатар, әлеуметтік интеллект адамның қоғамда бейімделу, ондағы орнын табу, өзін-өзі дербес қамтамасыз ету және әртүрлі жағдайларда әртүрлі адамдармен тиімді қарым-қатынас жасау қабілетін анықтайды.

Әлеуметтік интеллектке қатысты ғылыми әдебиеттер сонымен қатар әлеуметтік мазасыздықты зерттейді, ол «адам бейтаныс адамдармен немесе басқалардың ықтимал бақылауында болатын бір немесе бірнеше әлеуметтік жағдайлардан айқын және тұрақты қорқу. Адам өз әрекетін (немесе мазасыздану белгілерін көрсету) қорлау немесе ыңғайсыздық тудыруы мүмкін». Бектің мазасыздану бұзылыстарының когнитивті моделіне сүйене отырып, әлеуметтік мазасыздық адамның өзінің әлеуметтік белсенділігін объективті бағалау сияқты бірнеше когнитивті және мінез-құлық механизмдерімен қамтамасыз етіледі деп болжауға болады.

Бұл болжамға сәйкес, әлеуметтік мазасыздық деңгейі жоғары адамдар өздерінің жетістіктерін теріс бағалайды, олардың кемшіліктеріне баса назар аударады және әңгімелесушінің бағалауына қатысты әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын төмендетеді. Сондай-ақ, әлеуметтік алаңдаушылық тудыратын адамдар алаңдамайтын бақылау қатысушыларымен немесе әлеуметтік мазасыздық деңгейі төмен адамдармен салыстырғанда әлеуметтік жағдайларда нашар жұмыс істейтіндігі туралы деректер бар. Дегенмен, әлеуметтік фобиясы бар науқастарда немесе әлеуметтік мазасыздық деңгейі жоғары адамдарда әлеуметтік қызмет тапшылығының жалпы дәлелдері аралас.

Зерттеулер аралас болғанымен, әлеуметтік алаңдаушылық бар адамдарда әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларында кейбір кемшіліктер болуы мүмкін. Дегенмен, бұл тапшылықтар тек стресстік әлеуметтік жағдайларда пайда бола ма (мысалы, алаңдаушылық белгілеріне және дисфункционалды ойлар мен сенімдерге күшті ішкі назар аударуға байланысты) немесе нақты когнитивті тапшылықтардың нәтижесі болып

табылатыны белгісіз. Соңғы мүмкіндік бұл тапшылықтар тек стресстік әлеуметтік жағдайларда ғана емес, сонымен қатар оңтайлы тестілеу жағдайында да анық болуы керек деп болжайды.

Әлеуметтік құзыреттердің интегративті құрылымы негізінде әлеуметтік интеллект әлеуметтік құзыретті мінез-құлықта маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік құзіреттілік тұлғаның әлеуеті ретінде анықталады және сондықтан тиісті әлеуметтік нәтиже үшін қажетті құрамдас болып табылады. Модель әлеуметтік интеллект әлеуметтік сауатты мінез-құлыққа әкеледі деп болжайды. Сонымен қатар, әлеуметтік құзыретті мінез-құлыққа эмоционалды және практикалық интеллект, сондай-ақ кейбір модераторлық айнымалылар (мысалы, альтруизм, адамның келісімділігі) және әлеуметтік контекст әсер етеді.

Әлеуметтік интеллекттің әлеуметтік құзыреттілік пен табысты әлеуметтік мінез-құлық үшін маңыздылығын ескере отырып, әлеуметтік мазасыздық деңгейі жоғары адамдарда әлеуметтік белсенділікте байқалатын кемшіліктер белгілі бір дәрежеде әлеуметтік интеллект жетіспеушілігімен байланысты деп болжауға болады. Әлеуметтік мазасыздық пен әлеуметтік интеллект арасындағы байланысты зерттейтін зерттеулер табылмады. Әлеуметтік мазасыздық пен эмоционалды интеллект арасындағы ықтимал байланыстарды зерттейтін екі ғана мақала жарияланған.

Қорытынды

Ғылыми-зерттеу жұмыстарын талдау негізінде әлеуметтік интеллект қазіргі адамның маңызды сипаты деп қорытынды жасауға болады. Оны жақсартуға ерекше назар аударудың маңызды профилактикалық мәні бар, ол адамды қоғам болмысында сақтауға, оның әлеуеті мен қабілетін сақтауға, қоғамның оң және гуманистік дамуына елеулі үлес қосуға, оның қол жеткен құндылықтарын сақтауға көмектеседі. өркениеттік прогресс процесі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кудинова И.Б., Вотчин И.С. Социальный интеллект как предмет исследования // Сибирский педагогический журнал. 2005. № 4. С. 132-132.
2. Михайлова Е.С. Социальный интеллект: концепции, модели, диагностика. СПб., 2007. 266 с.
3. Михайлова Е.С. Тест Гилфорда. Диагностика социального интеллекта: методическое руководство. СПб.: ИМАТОН, 2018. 56 с.
4. Молокостова А.М. Особенности социального интеллекта студентов с различным психологическим типом личности: дис. канд. психол. наук. Самара, 2007. 195 с.
5. Новикова Е.В., Якименко М.С. Социальный интеллект как Фактор успешности учебной деятельности студентов на этапе обучения в педагогическом ВУЗе // Вестник Донецкого педагогического института. 2018. № 3.С. 148- 157.
6. Савенкова Н.Д. Развитие социального интеллекта у старших дошкольников в процессе совместной деятельности: дис. канд. пед. наук. М., 2019. 233 с.
7. Ушаков Д.В. Социальный интеллект как вид интеллекта // Социальный интеллект. Теория, измерения, исследования. М., 2004. С. 20-22.
8. Abu Hammad A. Social Intelligence & its Relationship to Psychological Happiness in the Light of Satisfaction with University Life among Students of Prince Sattam bin Abdulaziz University // Journal of Positive Psychology and Wellbeing. 2021. Vol. 5. No. 4.
9. Aminpoor H. Relationship between social intelligence and happiness in Payame Noor University students // Annals of Biological Research. 2013. 4 (5). P. 165-168.
10. Burgess J. How Has Technology Affected Social Interaction? URL: <https://www.sogolytics.com/blog/how-has-technology-affected-social-interaction/>
11. Dehdashti Lesani M. et al. The Relationships between Social Intelligence and Interpersonal Forgiveness with Happiness According to the Moderating Role of Difficulties in Cognitive Emotion Regulation in Female-Headed Households // International Journal of

- Behavioral Sciences. 2021. 15 (1). P. 1-7. doi: 10.30491/ijbs.2021.225522.1240
12. Deitz R.L. et al. A qualitative study of social connectedness and its relationship to community health programs in rural Chiapas, Mexico // BMC Public Health. 2020. 20. 852.
 13. Ebrahimipour H. The study of relationship between social intelligence and organizational performance (case study: Ardabil regional water company's managers) // International Journal of Organizational Leadership. 2013. Vol. 2. No 1. P. 1-10.
 14. Eisenberg M. et al. The Role of Social Norms and Friends' Influences on Unhealthy Weight-Control Behaviors among Adolescent Girls // Social Science and Medicine. 2005. 60. 1165-73.
 15. Kadri A. Social Intelligence as a Mechanism for Achieving Quality of Family Life // International Journal of Youth Economy. 2019. 3. 119. 1.
 16. Kalefeld J. The Relationship between Social Intelligence and Subjective Well-Being through Perceived Social Support among Young Adults. Enschede, Netherlands, 2020. 26 p.
 17. Lando-King E. et al. Relationships Between Social-Emotional Intelligence and Sexual Risk Behaviors in Adolescent Girls // The Journal of Sex Research. 2015. Vol. 52. No. 7. P. 835-40.
 18. Newsome L. International Students' Cultural and Social Experiences in a British University: "Such a hard life [it] is here" // Journal of International Students. 2016. Vol. 6. Is. 1. P. 195-215.
 19. Savci C., Cil Akinci A., Keles F. The association of perceived sociability and social intelligence with loneliness i
 20. online learning among nursing students // Nurse Educ Today. 2022. 109. 105226.
 21. Silman F., Dogan T. Social intelligence as a predictor of loneliness in the workplace // Span J Psychol. 2013. 16. E36. doi: 10.1017/sjp.2013.21
 22. Silvera D.H., Martinussen M., Dahl T.I. The Tromso Social Intelligence Scale, a self-report measures of social intelligence // Scand. J. Psychol. 2001. 42. P. 313-319.
 23. Smith K. Social Networks and Health // Annual Review of Sociology. 2008. 34. 405-29.
 24. Tayfun D. The Role of Social Intelligence in Happiness // Croatian Journal of Education. 2014. Vol. 16. No. 3. P. 863- 878.
 25. Thorndike E.L. Intelligence and its use // Harper's Magazine. 1920. 140. P. 227-235.
 26. Umberson D. Social relationships and health: a flashpoint for health policy // J Health Soc Behav. 2010. 51. P. 54-66.
 27. Zbihlejova L., Birknerova Z. Analysis of the Links between Social Intelligence and Coping Strategies of Business Managers in Terms of Development of Their Potential // Societies. 2022. 12. 177. <https://doi.org/10.3390/soc12060177>

ЖҮКТІ ӘЙЕЛДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНЫҢ БОЛАШАҚ НӘРЕСТЕГЕ ӘСЕРІ

Психология, 2-ші курс магистранты **Оспаганбетова М.С.**

Ғылыми жетекші: пед.ғ.к., доцент ҚасенГ.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аннотация: Бұл мақалада жүкті әйелдің психологиялық жағдайының болашақ баланың толықтай дамуына тікелей әсер ететіндігі мәселесі көрсетілген. Болашақ ананың мазасыздық күйі, стресстері, эмоционалдық тәжірибелері мен психологиялық әлауқаты ішіндегі дамып келе жатқан ұрыққа, кейінірек ұрпақтардың психикалық және физикалық денсаулығына әсері қарастырылады. Болашақ нәрестенің оңтайлы дамуы

үшін қолайлы эмоционалды ортаны қалыптастыруға ықпал ететін жүкті әйелдерді қолдаудың мүмкін стратегияларына да назар аударылады. Бұл мақала оқырмандарды ананың психологиялық жағдайы мен балаларының болашақ денсаулығы мен әл-ауқаты арасындағы байланысты терең түсінуге шақырады.

Кілт сөздер: жүктілік, нәресте, мазасыздық, стресс, психологиялық күйзеліс, өлі туу, мерзімінен бұрын туу, психотерапия, психокоррекция, депрессия.

Жүктілік-бұл болашақ ана үшін де, дамып келе жатқан ұрық үшін де айтарлықтай физикалық және эмоционалды өзгерістер кезеңі болып табылады. Бұл кезеңнің маңыздылығы туралы тек соңғы зерттеулерден ғана емес, ата-бабаларымыздың наным сенімдерінен, ұстанымдарынан да аңғаруға болады. Мысалы, жүкті әйелге жеріктігін басу және көңілін көтеру үшін оның сұраған асын тауып беруге тырысатын, себебі әйелдің жеріктігі басылмаса, әлсіз немесе кем бала туатынына сенген. Күйеуі де, енесі де жүкті әйелдің қас-қабағына қарап отырған. Оның себебі - аяғы ауыр әйел ренжісе, кейін баланың мінезі жаман болады деп сенген. Ал егер әйел ауыр көтерсе, іштегі баланың өсіп-жетілуіне зиян болады деген. Сонымен қатар ымыртта, яғни қараңғы түскеннен кейін далаға шығуға рұқсат етпей, жерлеу рәсімдеріне қатыстырмай жүкті әйелді барынша сақтандырып, психо-эмоционалды жағдайына үлкен мән берген. Оның басты себебі, жүктілік кезінде қорқу, қауіп және тағы басқа жағымсыз эмоцияларды кешірмеу болып табылады. Расында жүктілік кезінде әйел адамның физиологиялық денесімен бірге психологиялық жағы да үлкен өзгерістерге ұшырайды. Ол өзгерістер қоршаған ортаға, айналасына білінбесе де, әсіресе бірінші триместр кезінде, дегенмен құрсаққа жан біткеннен бастап эмоционалды тұрақсыздық байқалады. Ол ашуланшақтық, мазасыздықтың жоғарылауы, күдіктену, әлсіздік, өзін-өзі бағалаудың төмендеуі, психикалық процестердің тұрақсыздығының артуы. Әйел адам сезімтал және көңіл-күйдің өзгеруіне бейім болады [1, 2].

Ана мен баланың денсаулығын сақтау міндеті — қазіргі қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі. Жакында ғана жүкті әйелді тек медицина мамандары бақылап отырды, дегенмен бүгінде бұл міндет тек медициналық ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік екені анық. Сондықтан, соңғы жылдары болашақ ананың психологиялық жағдайларына қызығушылық артып келуде, бұл өз кезегінде психологиялық мәселелерді зерттеуге әкеледі [4, 5]. Жүкті әйелдерде мазасыздық пен депрессияның жоғарылауы жиі кездесетініне қарамастан, олар сырт ортаға көп байқала бермейді, яғни алғаш ана болуға дайындалып жүрген әйел мұндай ақпарат туралы беймәлім болуы мүмкін және оның айналасындағылар, отбасы мүшелеріде психолог немесе дәрігер көмегіне жүгіну керектігін білмеу қаупі бар. Дегенмен дәл осы мазасыздық, стресс және депрессивті күйлер көбінесе ана мен баланың денсаулығының бұзылуының бірден бір себебі болып табылады [3]. Тітіркену мен шамадан тыс психо-эмоционалды тұрақсыздық өлі туылу қаупімен байланысты екені дәлелденген. Жүктілік кезінде күйзеліске ұшыраған әйелдердің басым көпшілігі мерзімінен бұрын босанған, ал оның анықтаушы факторы - стресс болып отыр. Сонымен қатар эмоциясын бақылай алмайтын және мінез-құлықтың бұзылуы жиі байқалатын жүктілерде, өкінішке орай түсік болып қалу қаупі жоғары. Яғни, болашақ ананың жағымсыз күйде болуы ананың өзіне де, оның туылмаған баласына да кері әсер етуі мүмкін [6,7,8]. Әрине сыртқы және ішкі негативті факторлардан қорғайтын адам бойында, организмнің тепе-теңдігін қамтамасыз ететін бейімделу механизмдері бар. Дегенмен негативті әсерлер шамадан тыс болған жағдайда организмді зақымдайтын, әртүрлі патологиялық процестерді туындайды [16,20]. Сыртқы және ішкі жағымсыз факторлар қандай болуы мүмкін екеніне тоқталып өтсек. Ең бастысы - ана болу рөлі, сөзсіз жаңа, таныс емес рөл болғандықтан, болашақ анаға қорқыныш сезімін ұялатуы мүмкін. Белгісіздіктен бастау алатын қорқыныш, үрей әрі қарай мазасыздық, депрессия және тағы басқа жағымсыз күйлерге ұласады. Түрлі уайымдар мен стресс себептері сан алуан. Олар, абайсызда жүктілік, некедегі

шиеленістер, табыстың төмендігі, білім деңгейінің төмендігі, отбасында қолдаудың болмауы, некесіз жүктілік, зорлық – зомбылық, алдыңғы жүктіліктің сәтсіз аяқталуы немесе түсік болуы, қаламаған жүктілік және басқалары. Стресс күйін кешкен әйелде стресс гормоны еселеп бөлінеді, ол өз кезегінде болашақ нәрестеге тікелей әсер етеді. Стресс гормонының артық мөлшері ұрықтың денсаулығына теріс әсер етеді, атап айтқанда оның миының дамуының бұзылуына, туғаннан кейін Апгар шкаласының төмендігіне, нәрестенің жеткіліксіз салмақпен тууына, сәбидің нашар ұйқысына әкелуі мүмкін [9, 10, 11].

Керісінше, жүктілік жоспарланған болса, болашақ нәресте толық отбасында күтілсе, жүктілік жоспарланып, алдын ала денсаулығы тексерілсе, жүкті әйел осындай маңызды кезеңде жалғыз емес, қасында қолдаушы жан болса, бұл болашақ нәрестеге де, анаға да жағымды әсерін тигізеді. Себебі мазасыз ойлар орнаған жағдайда да, физикалық, моральдық көмек қажет болған кезде де, ішкі қажеттіліктермен бөлісетін адамның болуы болашақ ананың күйіне жақсы әсер етеді [21]. Оған мысал, біздің аналарымыз бен әжелеріміз. Олардың мазасыздық күйлерді көп бастан кешпеу себептерінің бірі, дәл осы белгісіздікпен жеке, жалғыз қалмауында. Жүкті әйелге туғанға дейін де, туғаннан кейін де ерекше назар мен күтім көрсетілетін. Жүкті әйелдің қасында енесі, абысын-келіндері, туыстары, ең болмаса көршілері табылатын. Оған дәлел қазақтың ырымдары мен дәстүрлері. Мысалы, жүкті болған кезде үкі қауырсынын тағу, күміс теңге тағу, тұмар тағу секілді дәстүрлер орындалған. Бұл тіл мен көз тимесін деген мағынада екен. Сонымен қатар жүкті әйелге қалжа беру дәстүрі, қалжа дегеніміз босанған келінге арнап тандалған малды айтады. Әйел босанған түні сол қалжаны сойып, асады да, әйелге қалжа жегізетін болған. Қалжа жеген әйел қалжырамайды, кеткен қаны толығымен деп есептеген [17].

Қазіргі таңда әлеуметтік қолдау мен көмектің болмауы сияқты қиындықтармен кездескен болашақ анаға психологиялық терапия таптырмас шешім. Психотерапиялық көмектің тиімділігі туралы ғылыми әдебиеттерде көп жазылған. Жүкті әйелдің психо-эмоционалды жағдайын түзету жұмыстары болашақ ананың, ұрықтың және кейіннен жаңа туған нәрестенің бейімделу қабілетін арттыратын факторлардың бірі болып табылады. Түсік болу қаупі бар әйелдерге психотерапиялық көмек мазасыздық симптомдарды жоюға, психо-эмоционалды фонды жақсартуға, жүктілікті сақтауға, салауатты қатынасты дамытуға, жеке тұлғаның патологиялық реакцияларының алдын алуға көмектеседі [12, 20]. Психокоррекция немесе психотерапия барысында болашақ ана жан дүниесінде болып жатқан қорқыныш, үрей, күмән, жағымсыз ойлар туралы бөлісіп, шер тарқату мүмкіндігі бар. Білікті психолог маман жүктілік кезінде осындай ойлардың болуы орынды, оған гормондық өзгерістер, физиологиялық өзгерістер әсер ететіндігі туралы айтылған кезде, болашақ ана өз сұрақтарына жауап алып, күмәні сейіліп, өз жағдайының қалыпты екенін түсініп, оның жағдайы жеңілдейді. Көбіне мазасыздық пен қорқыныштың себебі ретінде ақпаратпен толық қамтылмау, сәйкесінше білімнің болмауынан [15].

Негізгі жүктілік стрессоры болып босанудың қауіпсіздігі туралы алаңдаушылық болып табылады. Белгілі болғандай, пренатальды стресс деңгейі дене салмағының индексіне және әйелдердің біліміне байланысты өзгереді. Бұл өз кезегінде әртүрлі асқынулардың көбеюіне әкеліп соғады, мысалы, ұрық қаптамасының мерзімінен бұрын жарылу қаупі [18]. Жеке жұмыс барысында психолог маман беретін ақпарат, тірек, қолдау, көмек, түсіністік жүкті әйел үшін ең қажетті болып табылады. Қолдау көрсетілген болашақ ананың психо-эмоционалды фоны түзеліп, нәрестеге жағымды әсер етеді. Психотерапияның артықшылығы-дамып келе жатқан ұрыққа тератогендік әсердің болмауы, лактацияға оң әсер ету болып табылады [13, 14]. Психотерапияны жүргізу клиникалық шкала бойынша да, өмір сапасы деңгейі бойынша да, түсік түсіру қаупі бар жүкті әйелдерде жоғары тиімділікті көрсетеді, босану процесін оңтайландыруға және жаңа туған нәрестелердің физикалық көрсеткіштерін жақсартуға ықпал етеді. Бұл

клиникалық, психологиялық және әлеуметтік мәселелерді шешетін терапияның міндетті түрі ретінде жүкті әйелдермен психотерапиялық жұмысты қосу қажеттілігін негіздейді және психикалық бұзылулармен бірге түсік болу қаупі бар әйелдерде терапевтік шаралардың кешенді жүйесін толықтырады.

Көріп отырғанымыздай, жүкті әйелдердегі стресс мәселесі маңызды болып табылады және байыпты көзқарасты қажет етеді. Осы орайда емдеуші дәрігердің міндеті тек физиология жағынан қарастырмай пайда болған дертті, сонымен қатарқүзіретті, жүкті әйелдермен жұмыс жасау тәжірибесі бар психолог маманнан кеңес алуқажеттігін уақтылы ұсыну. Көптеген дамыған мемлекеттерде әйелдер консультацияларының штатында осындай маман бар, қазіргі таңда біздің елде де жеке клиникаларда кездеседі. Ол әйелдің жағдайын арнайы тестжәнеәдістер арқылы тез бағалай алады және оған стрессті жеңудің тиісті дәрілік емес әдістерін таңдай алады[19].

Қалай болғанда да, әйелдерге уақтылы кеңес беру және стрессті жеңудің дәрілік емес әдістерін үйрету қажеттілігі күмән тудырмайды, олардың тиімділігі бүгінде жүкті әйелдерде дәлелденген. Оларға медитация, йога, физикалық белсенділік, сурет салу, жағымды аффермациялар тыңдау, экспрессивті жазу, био кері байланыс, жаяу серуендер әдістері жатады. Мысалы, тіпті орташа физикалық белсенділік перинаталдық депрессияның ықтималдығын 16% төмендетеді екен. Жүктілік кезінде жаттығулардың әсеріне келетін болсақ, нәтижелер белсенді жүктілік пен теңдестірілген және адекватты эмоционалдыкөңіл күй арасында оң байланыс бар екенін көрсетеді [21]. Яғни, тәні сау адамның жаны да сау деген сөздің жаны бар екені дәлелденіп отыр. Кейде адам жан күйзелісін байқамай, болып жатқан мазасыздықтың да, нашар көңіл күйдің де себептерін сырттан іздей бастайды. Осы кезде дене бірден бір индикатор болып табылады. Себебі психика арқылы ұқпаған сигналдарды, тән тілі бірден хабарлайды. Мысалы, эмоцияларды тежеп қалғанда бас ауруы, бір жаман жағдайларда жүрек дүрсілі немесе іш ауруы деген сияқты. Сондықтан жан әлемінде болып жатқан түрлі күйлерді тән арқылы, денеге назар аудару, оған көңіл бөлу арқылы шешуге және көмектесуге болатыны куантады.Әрине, қазіргі таңда физикаға көп назар аударудың тағы бір себебі ол жаппай комфорт өмір сүруіміз. Яғни өмір сүру салтының өзі қимыл қозғалысты қажет етпейді. ол компьютер алдында күні бойы жұмыс, жаяу жүрісті автокөліктер мен қоғамдық транспорттар ауыстырды. Үйдің ішінің өзінде автоматтандырылған құрылғылар физикалық белсенділікті қажет етпейді, бар болғаны саусақ жұмысы десек болады.

Егер пренатальды гимнастикаға ешқандай қарсылық болмаса, күн сайын кем дегенде 30 минут айналысу ұсынады. Пренатальды гимнастика келесі жаттығулар жатады: кардио-тыныс алу жүйесін нығайту, бұлшықет тонусымен жұмыс, созылу, сондай-ақ, жамбас бұлшықеттерінің тонусын нығайтуға және арттыруға арналған жаттығулар. Нәтижесінде астыңғы бұлшықеттерді нығайтуға көмектеседі, бұл әсіресе жүктілік пен босанғаннан кейін жиі кездесетін мәселелердің бірі. Жүкті әйелдерге арналған гимнастика болашақ ананың қорғаныс механизмдерін арттырады, баланың дамуына жағымды әсер етеді, сонымен қатар бұлшықеттерді күшейтеді, денені физикалық белсенділікке бейімдейді, олар босану кезінде сөзсіз қажетті [22].

Депрессиялық белгілер жүктіліктің басында (бірінші триместр) пайда болатындықтан, дені сау жүкті әйелдерге арналған жаттығулар бағдарламасы неғұрлым ерте басталса, соғұрлым тиімдірек. Денемен жұмыс алдында акушерлік қарсы көрсетілімдер жоқ екендігіне көз жеткізу керек.

Осылайша, бұл мақала болашақ аналардың эмоционалды жағдайының маңыздылығын және оның болашақ ұрпаққа әсерін тереңірек түсінуге шақырады. Жүкті әйелдің эмоционалды үйлесімі болашақ баланың психикалық денсаулығының негізі бола алатындығы барған сайын айқын бола бастады. Бұл саладағы жаңалықтар болашақ аналарды жан-жақты қолдаудың маңыздылығын көрсетеді, бұл олардың әл-ауқатына ғана емес, болашақ ұрпаққа да назар аударады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Азарных Т.Д., Тартышников И.И. Психическое здоровье. – 2008. – С. 111.
2. Петров Ю.А., Решетникова В.В., Тарасова А.Ю. и др. Психологические особенности несовершеннолетних мам // Главный врач Юга России.— 2022.— №4 (85).— С. 69-73.
3. Перова Е.И., Стеняева Н.Н., Аполихина И.А. Беременность на фоне тревожно-депрессивных состояний // Акушерство и гинекология. – 2013. – №7. – С. 14–18.
4. Королева Н.Н. Психологическое здоровье во время беременности // Молодой ученый. – 2010. – Т. 2. №8 (19). – С. 119–121.
5. Петров Ю.А., Купина А.Д. Фетальное программирование— способ предупреждения заболеваний в зрелом возрасте // Медицинский совет. – 2020. – №13. – С. 50–56.
6. Басалаев Н. В., Гадельшина Т. Г., Иванова С. П. и др. Обзор исследовательских трендов психологических составляющих рисков невынашиваемости беременности // Научно-педагогическое обозрение. – 2017. – №2(16). – С. 21–30.
7. Guo S. H. The factors related to maternal-fetal attachment: examining the effect of mindfulness, stress and symptoms during pregnancy // Arch. Nurs Pract Care. – 2019. – V. 5 (1). – P. 1-7.
8. Ишбулдина А. А. Роль индивидуально-психологических особенностей в возникновении физиологической и осложненной беременности (обзор современных исследований) // Вестник магистратуры. – 2021. – №10-2 (121). – С. 97–98.
9. Howard L.M., Oram S., Galley H., et al. Domestic violence and perinatal mental disorders: A systematic review and meta-analysis // – 2013. – №10 (5).
10. Арндт И.Г., Петров Ю.А., Чеботарева Ю.Ю. Состояние новорожденных при психоэмоциональных нарушениях во время гестации // Российский вестник перинатологии и педиатрии. – 2022. – Т. 67. №4. – С. 170–171.
11. Zijlmans M.A., Riksen-Walraven J.M., de Weerth C. Associations between maternal prenatal cortisol concentrations and child outcomes: a systematic review // Neurosci Biobehav Rev. – 2015. – №53. – P. 1–24.
12. Еуров, В. Е. Профилактика перинатальных и послеоперационных осложнений методом психофизиоауто-тренинга при плановом кесаревом сечении // автореф. – 1991. – С. – 25.
13. Захаров, Р. И. Особенности психических расстройств при гестозах (клиника, психотерапевтическая коррекция, профилактика) // дис.канд. мед. наук / Р. И. Захаров. – 2001. – С. 127.
14. Коваль, И. П. Влияние психоэмоционального статуса и вегетативной регуляции беременных женщин групп высокого риска по перинатальным осложнениям на исход родов и состояние новорожденных. // автореф. дис. канд. мед. наук / И.П.Коваль –2000. – С. 24.
15. Куприянова И.Е., Ефанова Т.С., Захаров Р.И. Психотерапевтическая коррекция и реабилитация нарушений психического здоровья у беременных с угрозой невынашивания. // Неврология, нейропсихиатрия, психосоматика. –2014.– №4. – С. 46–50.
16. Tsigos C., Kyrou I., Kassi E. et al. Stress: endocrine physiology and pathophysiology. // review. In: Endotext. South Dartmouth. – 2000.
17. Есет Төлеш. Мақала «Қазақ жұктіліктің алғаш үш айын неге құпия ұстаған?» – 2019.
18. Gao L., Qu J., Wang A.Y. et al. Anxiety, depression and social support in pregnant women with a history of recurrent miscarriage: a cross-sectional study. // J. Reprod. Infant. Psychol. – 2020. – №38(5). – P. 497–508.
19. Singla D.R., Meltzer-Brody S.E., Silver R.K. et al. Scaling Up Maternal Mental healthcare by Increasing access to Treatment (SUMMIT) through non-specialist providers and

telemedicine.//A study protocol for a non-inferiority randomized controlled trial.– 2021. – №22(1). – P. 186.

20. Sánchez-Polán M., Franco E., Silva-José C., Gil-Ares J. Exercise during pregnancy and prenatal depression: a systematic review and meta-analysis. – 2021. – P. 12.

21. Pasha H., Faramarzi M., Chehrazi M. et al. Role of social capital and self-efficacy as determinants of stress in pregnancy. – 2021. – №33(3). – P. 301–306.

22. Бугаевский К. Особенности практического применения физической реабилитации во время беременности. – 2016. – С. 12–14.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЦ МОЛОДОГО ВОЗРАСТА, СКЛОННЫХ К СОЗАВИСИМОСТИ

Клиническая психология, магистрант 2 курса **Старчикова А.**

Научный руководитель: к.психол.н. Кудайбергенова С.К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. В статье приведены результаты теоретико-эмпирического анализа феномена созависимости. Раскрыты личностные особенности лиц молодого возраста с разным уровнем созависимости на материале казахстанской выборки. Выявлено, что между группами лиц с разным уровнем созависимости существуют отличия по таким характеристикам, как невротичность, экстраверсия, открытость, выраженность в самосознании ранних дезадаптивных схем.

Ключевые слова: межличностные отношения, созависимость, уровни созависимости, схема-терапия, личностные характеристики.

Введение. Вопросы созависимости является одной из наиболее актуальных проблем в современной психологической практике. Близкие, значимые взаимоотношения являются важным аспектом жизненного мира каждого человека. Проблема созависимых отношений возникает тогда, когда зависимость одного человека от другого делает его несчастным, социально пассивным. Но грань, которая отделяет нормальную, конструктивную зависимость в близких отношениях от тягостной и давящей, достаточно тонкая и требует исследования.

Созависимость в семейной системе имеет тенденцию к расширению и саморазрушению, а также разрушению жизни других людей. Феномен созависимости как аддикции отношений активно рассматривался современными отечественными и зарубежными авторами, придерживающихся позиции, что созависимость представляет собой распространенное явление, оказывающее негативное влияние на физическое, эмоциональное здоровье человека, его духовное состояние и социальное развитие.

Состояние изученности проблемы. Среди авторов, которые изучали данный феномен можно назвать таких исследователей как С.В. Березин, Э. Гидденс, Е.В. Рязанкина, И.А. Шаповал, О.А. Шорохова, А. Шеронова, Р. Хемфельт, Ф. Минирт, Дж. Уанхолд и др. Тем не менее, созависимость остается одним из наименее изученных явлений в психологии, в частности это относится к исследованию индивидуально-психологических характеристик людей, склонных к аддикции в отношениях. Этот факт придает как теоретическую, так и практическую актуальность проблеме созависимости и изучению закономерностей ее формирования, а также проблеме психологической помощи людям, склонным к созависимому поведению.

Феномен созависимости в межличностных отношениях определяет эмоциональная зависимость одного человека от значимого для него другого [1]. Известные на сегодня концепции созависимости в близких отношениях описывают это явление с оценочных

позиций, а именно считают созависимость болезнью, навязчивым состоянием, деструкцией личности, полученным в течение жизни опытом аномального поведения, формирующимся из-за незаконченного исполнения какой-либо задачи (совокупности задач) личностного развития в раннем детском возрасте [2]. Состояние созависимости следует считать особенным, определяемым серьезной степенью озабоченности и проявляемой в высшей степени зависимостью разного рода от индивида либо неодушевленного предмета (в основном эмоциональная, но порой и физическая), что оказывает тормозящее влияние саморазвитие человека, усиливает реакции индивида на все окружающее его события, меняет выстраиваемые взаимоотношения [3].

К основным признакам личности созависимых относят низкий уровень самооценки, трудности с поддержкой и установлением собственных границ, неспособность к принятию ответственности и удовлетворению личных потребностей, соответствуют характеристикам человека с недифференцированным «Я» [5].

Обращаясь к анализу индивидуально-психологических свойств людей, предрасположенных к формированию созависимости, нужно отметить, что все они связаны с типическими, закономерно проявляющимися свойствами и характеристиками в поведении. Большинство созависимых личностей слабо осознают свои психологические границы и практически не имеют навыков в их определении и защите (психологические границы личности собственная психологическая территория, которая состоит из тела, чувств, мыслей, потребностей, убеждений и желаний личности.). Неясность внутренних психологических границ личности приводит к неспособности определять свои желания и потребности, адекватно оценивать возможность их реализации, а также к высокому уровню невротичности [6].

Для созависимой личности характерны такие особенности и механизмы психологической защиты, как заблуждение, отрицание, самообман; компульсивные действия; замороженные чувства; низкая самооценка; нарушения физического, а не только психического здоровья, связанные со стрессом [7]. Выделены следующие признаки личности, находящихся в созависимых отношениях: ригидность; жертвенность, низкая сопротивляемость стрессу; недоверчивость, скептицизм, агрессия, фрустрированность, отчужденность, тотальная ответственность; низкое самоуважение, противоречивость; размытые границы личности, низкая самооценка; пренебрежение собой [8]. Созависимой личности присущи: стремление все контролировать, чрезмерное внимание к жизни и потребностям важного ему человека, навязчивость, проблемы с коммуникацией в обществе, апатичность, скрытность, слезливость, ощущения вины, трудности в сексуальной жизни, подавленное состояние, мысли о самоубийстве, расстройства психосоматического плана, низкая самооценка.

В работе с людьми, склонными к созависимым отношениям, можно отметить значимость новых подходов к психотерапевтическому лечению таких пациентов, в число которых часто включают схема-терапию Дж. Янга, получившую широкое распространение в психотерапевтической практике. Этот подход, базирующийся на уникальной модели расстройств личности, ориентирован на трансформацию определенных внутренних мыслительных структур за счет восполнения неудовлетворенного психического состояния в рамках лечебного воздействия на психику [9].

Приведенный выше теоретический анализ исследований созависимости доказывает необходимость его эмпирического исследования, особенно у лиц молодого возраста (согласно классификации Всемирной организации здравоохранения, возраст 20-40 лет обозначается как «молодой»). В Казахстане подобные исследования практически не проводились, хотя востребованность из очень высокая и актуальная.

Цель эмпирического исследования – изучить психологические особенности лиц молодого возраста, склонных к созависимым отношениям

Объект исследования - созависимые отношения как психологический феномен.
Предметом исследования выступает связь между уровнем созависимости в межличностных отношениях и индивидуально-личностными характеристиками людей.

Общая гипотеза исследования: существует взаимосвязь между уровнем созависимости личности и личностными характеристиками лиц молодого возраста

Частные гипотезы:

- лицам с высоким уровнем созависимости людей свойственны повышенные значения показателей ранних дезадаптивных схем «Спутанность/неразвитая идентичность», «Покорность», «Подавление эмоций»;

- у людей с высокой созависимостью также высокий уровень невротичности и привязанности при низком уровне экстраверсии.

Методы исследования.

1. Шкала созависимости (Б. и Дж. Уайнхолд)

2. Опросник Янга

3. Пятифакторный опросник личности

Методы математической статистики: подсчет средних значений в группах, корреляционный анализ, регрессионный анализ

Выборку составили 60 человек в возрасте 20-40 лет.

Исследование проводилось посредством онлайн опроса через социальные сети.
Состав группы респондентов:

- Члены онлайн-сообщества «Родственники АА» (группа для членов семей резидентов реабилитационного центра «Открытие Казахстан») - 23 чел.;

- Члены онлайн-сообщества «Токсичные родители» (Toxic Parents) (в группе участники делятся историями, чувствами и победами на тему сложных отношений с родителями и их последствиями); - 9 чел.;

- Студенты бакалавриата и магистратуры КазНУ им. Аль-Фараби - 28 чел.

Результаты и их обсуждение

На первом этапе исследования мы разделили всю выборку на различные группы по степени выраженности у них созависимости, исходя из показателей «Шкалы созависимости».

Распределение результатов по степени созависимости исходя из показателей по «Шкале созависимости» (Б. и Дж. Уайнхолд, адаптация А.С. Кочарян, Е.В. Фролова, Н.А. Смахина) показало преобладание в выборке респондентов в статусе «Среднезависимые». (рис. 1).

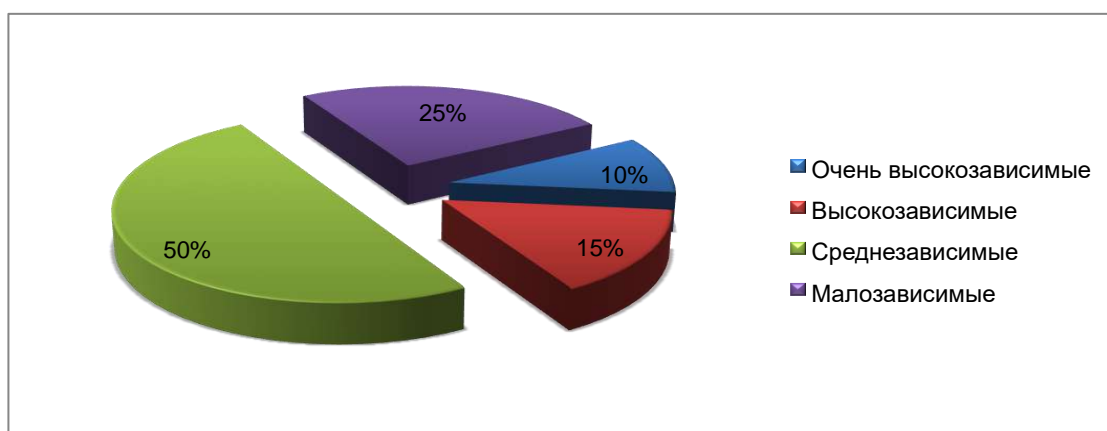

Рисунок 1 – Распределение респондентов по степени зависимости

Далее мы изучили степень выраженности ранних дезадаптивных схем у лиц с разным уровнем выраженности созависимости.

Результаты «Схемного опросника» Дж. Янга (Young Schema Questionnaire) представлены в табл. 1.

Таблица 1 – Средние значения показателей респондентов из групп «Высокозависимые» и «Малозависимые» по 5-факторному опроснику

Показатели выборки	Невротичность	Привязанность	Контролирование	Открытость	Экстраверсия
Очень высокозависимые (N=6)	4,54±0,29	4,48±0,58	4,31±0,62	4,04±0,98	2,93±1,03
Высокозависимые (N=9)	4,05±1,03	4,25±0,58	4,49±0,62	4,18±0,98	4,40±0,29
Среднезависимые (N=30)	3,89±1,16	3,87±1,43	4,41±0,64	4,09±0,69	4,27±0,74
Малозависимые (N=15)	2,91±0,59	3,4±0,77	4,12±0,64	4,22±0,68	4,27±0,53

Результаты исследования различий личностных особенностей респондентов подтверждены с помощью методов математической статистики.

Полученные эмпирические значения по шкале «Невротичность» продемонстрировали статистически значимые связи между Очень высокозависимыми и Малозависимыми, Высокозависимыми и Среднезависимыми, а также между Высокозависимыми и Малозависимыми респондентами. Причем у малозависимых средний балл по шкале невротичности ниже, чем у очень высокозависимых, высокозависимых и среднезависимых.

Полученные эмпирические значения по шкале «Привязанность» выявили статистически значимые различия только между группами Очень высокозависимых и Малозависимых, следовательно делаем вывод о том, что в целом наблюдаемые различия статистически незначимы. Обнаружено, что значения по шкале «Контролирование» продемонстрировали статистически значимые различия между Высокозависимыми и Среднезависимыми, а также между Высокозависимыми и Малозависимыми респондентами. При этом следует учитывать, что уровень (средний балл) контролирования у малозависимых ниже чем у высокозависимых.

Полученные эмпирические значения по шкале «Открытость», продемонстрировали статистически значимые различия между Высокозависимыми и Среднезависимыми, а также между Высокозависимыми и Малозависимыми респондентами. Также отметим более высокий уровень открытости у малозависимых респондентов, в сравнении как с высоко- так и со среднезависимыми. Эмпирические значения по шкале «Экстраверсия» продемонстрировали статистически значимые различия между всеми группами респондентов. Тем самым, подтвердилось, что уровень экстраверсии у малозависимых респондентов выше, чем у среднезависимых, и значительно выше, чем у высокозависимых и очень высокозависимых.

В процессе корреляционного анализа был выявлен ряд достоверных статистически значимых взаимосвязей. Можно говорить о прямой сильной связи между показателями созависимости и:

- шкалы «Спутанность/неразвитая идентичность» ($r = 0,665$);
- шкалы «Покорность» ($r = 0,7$);
- шкалы «Подавление эмоций» ($r = 0,679$) (рис. 2).

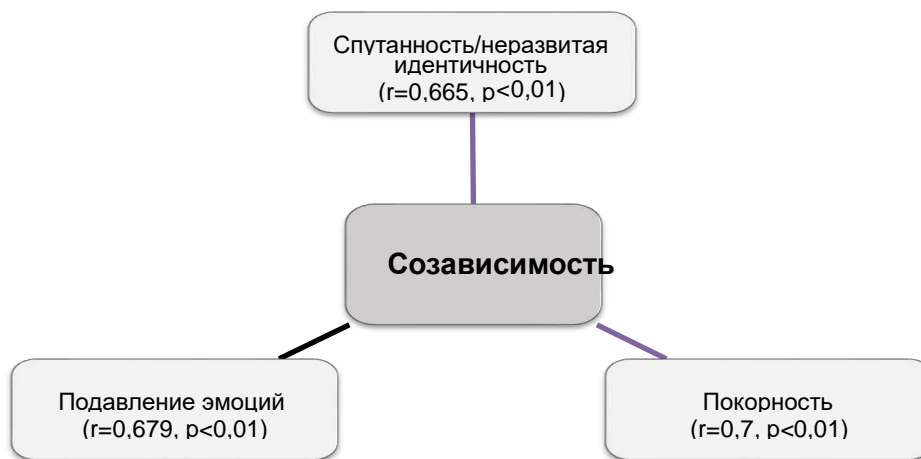

Рисунок 2 – Корреляционная плеяда взаимосвязи показателей созависимости с некоторыми шкалами схемного опросника Янга

Представленная плеяда подтверждает сформулированную нами гипотезу: зависимым людям свойственны повышенные значения по психологическим схемам «Спутанность/неразвитая идентичность», «Покорность», «Подавление эмоций».

В результате эмпирического анализа получены тесные корреляционные связи между показателями созависимости и тремя шкалами 5-факторного опросника:

- прямую - между созависимостью с одной стороны и невротичностью ($r=0,505, p<0,01$) и привязанностью ($r=0,443, p<0,01$) – с другой стороны;
 - обратную - между созависимостью и экстраверсией ($r=-0,454, p<0,01$).
- результатами теста созависимости и 5-факторного опросника (рис. 3).

Рисунок 3 – Корреляционная плеяда взаимосвязи показателей созависимости со шкалами 5-факторного опросника

Тем самым, подтверждено, что у лиц с высокой созависимостью также высокий уровень невротичности и привязанности при низком уровне экстраверсии.

Наилучшим образом тенденцию влияния некоторых шкал Опросника Янга на склонность к созависимым отношениям отражает линейная модель с наибольшим коэффициентом детерминации и наименьшей ошибки аппроксимации. Регрессионный анализ позволил констатировать, что:

- наибольшим влиянием среди всех шкал Опросника Янга на созависимость обладают покорность и подавление эмоций;
- наибольшим влиянием среди всех шкал 5-факторного опросника на созависимость обладают невротичность и привязанность (в прямой связи), а также открытость и экстраверсия (в обратной связи).

Полученные данные согласуются с коэффициентами корреляции, установленными при корреляционном анализе.

Выводы

1) Проанализировав существующие подходы к феномену созависимости, мы пришли к выводу, что четкого, единого толкования понятия до сих пор не выработано. Исследователи предлагают различные определения, которые подчеркивают ту или иную сторону созависимости.

2) Согласно современных представлений, созависимость рассматривается как крайняя по степени тяжести, болезненная эмоциональная зависимость индивида от важного для него человека. В большинстве своем ученые и исследователи считают, что первые ростки появления и развития созависимого поведения идут из детства, такой ребенок воспитывается в дисфункциональной семье. Созависимое состояние проявляется по-разному, оказывая сильное влияние на все области человеческой жизнедеятельности, ценностные установки и личную жизнь.

3) Данные эмпирического исследования индивидуально-личностных характеристик лиц с разным уровнем созависимости позволили установить статистически достоверные различия между показателями: очень высокозависимых и малозависимых лиц по шкалам «Привязанность» и «Невротичность», по шкале «Экстраверсия»; очень высокозависимых и средnezависимых – по шкалам «Невротичность» и «Экстраверсия»; высокозависимых и средnezависимых респондентов по шкалам «Контролирование», «Открытость», «Экстраверсия», «Невротичность»; показателями высокозависимых и малозависимых респондентов практически по всем шкалам; показателями малозависимых и средnezависимых респондентов по шкале «Экстраверсия».

4) Наибольшие различия между указанными группами установлены по показателю «Экстраверсия». Наименее развитыми у малозависимых респондентов по сравнению с остальными группами оказались социальные навыки открытости и экстраверсии, наиболее – факторы привязанности и невротичности. В процессе корреляционного анализа был выявлен ряд достоверных значимых взаимосвязей между показателями созависимости со шкалами «Спутанность/неразвитая идентичность», «Покорность», «Подавление эмоций», высокий уровень невротичности и привязанности при низком уровне экстраверсии у респондентов с высокой созависимостью.

5) Методом регрессионного анализа установлено, что наибольшую связь имеет созависимость с покорностью и подавлением эмоций (среди всех шкал Опросника Янга); с невротичностью и привязанностью (в прямой связи), а также открытостью и экстраверсией (в обратной связи) (5-факторный опросник). Полученные данные согласуются с коэффициентами корреляции, установленными при корреляционном анализе. В работе также сформулированы практические рекомендации, направленные на психологическую коррекцию склонности людей к созависимым отношениям.

Список использованной литературы:

1. Schaeff, A.W., Co-Dependence: Missunderstood and Mistrusted, Harper & Row, San Francisco. - 1986
2. Уайнхолд, Б. Освобождение от созависимости / Б. Уайнхолд, Дж. Уайнхолд. – М., 2003.
3. Wegscheider-Cruse S. Choice-making for co-dependents //Adult children and spirituality. – 1985.
4. Pryor E. C. F., Haber L. C. Codependency: Another name for Bowen's undifferentiated self //Perspectives in Psychiatric Care. – 1992. – Т. 28. – №. 4. – С. 24-28.
5. Minirth F. et al. Love hunger. – HarperChristian Resources, 2004.

6. Шорохова О. А. Жизненные ловушки зависимости и созависимости //СПб.: Речь. – 2002. – Т. 136. – С. 47.
7. Рязанкина Е. В. Деструктивные отношения и профилактика созависимости: Психолого-педагогические материалы //М.: Чистые пруды. – 2009.
8. Renner F. et al. Schema therapy for chronic depression: Results of a multiple single case series //Journal of behavior therapy and experimental psychiatry. – 2016. – Т. 51. – С. 66-73.
9. Young J. E., Klosko J. S., Weishaar M. E. Schema therapy //New York: Guilford. – 2003. – Т. 254. – С. 653-658.
10. Стентон, П. Любовь и зависимость / П. Стентон, А. Бродски. - М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2021 - 384 с.
11. Сунцова, Я. С. Особенности эмоциональной сферы женщин с разным уровнем созависимости в поведении / Я. С. Сунцова, В. А. Фаизова // Евразийское Научное Объединение. - 2019. - № 12-5(46). - С. 323-326.
12. Адлер, А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. -М.: Академический проект, Гаудеамус, 2019. - 240 с.
13. Анцыферова, Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. - 2019. - Т.15. - №1. - С. 126 - 130.
14. Артемцева, Н. Г. Феномен созависимости: психологический аспект. Монография / Артемцева Н. Г. - М.: РИО МГУДТ, 2020. - 222 с.
15. Бек, А., Фримен, А., Когнитивная терапия расстройств личности / Издательство: Питер, 2021, - 448 с.

ЖАСӨСПІМДЕР ОРТАСЫНДА МЕКТЕПТЕГІ БУЛЛИНГТІҢ ТАРАЛУЫ

Психология, 3-ші курс докторанты **Токсанбаева Н.Б.**

*Жетекші: психология ғылымдарының докторы ,профессор Мадалиева З.Б.
ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Аннотация: Мақалада мектептегібуллинг мәселесінің өзектілігі қарастырылған. Білім беру ұйымдарының мамандары үшін буллингтіанықтау бойынша күрделі міндет тұр, оны шешу үшін психологиялық жайлылық пен білім беру ортасының қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажет.

Буллинг жасөспірімдік кезеңдегі өткір және әлеуметтік маңызды мәселе болып табылады. Интернетте, әлеуметтік желілерде жарияланған балаларға зорлық-зомбылық көрсету туралы хабарламалар, сыныптастары мен физикалық тұрғыдан әлсіз балалардың қорқытуы туралы видеоларерекшеауыр әсер қалдырады, бұл ересектер қауымын ерекшеалаңдатады. Мақалада қазіргі жасөспірімдердің буллингкедеген көзқарасы жәнеоның жасөспірімдерортасындағы көріністерісипатталған. Зерттеудің негізгі қорытындыларының бірі жасөспірімдердің мамандандырылған мамандардың күш-жігеріарқылы буллингпен күресу мүмкіндігінесенімді, бірақ әртүрлісебептермен жиіоларға жүгінуге дайын емес.

Мақаладабуллингті зерттеудің маңыздылығы талқыланады, буллинг салдары көрсетіледі,буллинг пен оның түрлерін анықтау тәсілдері қарастырылады. Мектептердегібуллингтің таралуын зерттеу ұсынылды. Респонденттердің саны – 154 адам.

Түйін сөздер:буллинг, жасөспірімдер, агрессивті мінез-құлық, әлеуметтену, жастар, буллинг салдары, буллингтің таралуы.

Мектептегі буллинг күрделі әлеуметтік мәселе жәнeсoңғы уақытта қоғамды көбірек алаңдататуда. Егер бұрын мұндай жағдайлар бірлі-жарым болса, бүгінде олар жаппай сипатқа ие болған, бұл туралы көптеген статистикалардан көре аламыз.

Қазақстанда балалардың 17,5%-ы мезгіл-мезгіл буллингке ұшырайды. "Жасөспірімдердің 6,8%-ы айына екі-үш рет айналасындағылардың әсерінен оларға қарсы қорлау мен буллингті бастан кешіреді, 11-15 жасаралығындағы балалардың 14,1%-ы өз құрдастарына қарсы буллингке қатысқанын мойындады". Мұндай деректер ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің Қоғамдық денсаулық сақтау ұлттық орталығы жүргізген оқушылардың өз денсаулығы мен әл-ауқатына қатысты мінез-құлқын бағалау және мониторингілеу бойынша 2022 жылғы Ұлттық зерттеу нәтижесінде алынды. Бұл ретте, сауалнама барысында анықталғандай, ұлдар арасындағы буллингке қатысу көрсеткіштері қыздарға қарағанда жоғары. Буллинг құрбандарының ең жоғары пайызы 11 жастағы балалар арасында және олар 15 жасқа толған сайын төмендейді. Егер өткен жылы 11 жастағы ұлдар мен қыздар арасында буллинг құрбандарының үлесі (кемінде 2-3 рет) 17,7%, ал 2020 жылы - 14% болса. Бұл балалар арасында буллинг құрбандарының 3,7% өсуін білдіреді [1].

"Буллинг" термині шетел әдебиеттерінде жиі кездеседі, ол қорлауды, агрессияны, физикалық және психикалық зорлық-зомбылықты және т.б. білдіреді. Бұл мәселені шетелдік және отандық ғалымдар зерттеу үстінде. Ең танымал зерттеулерге И.С. Кон, А.А. Бочавер, В.Р. Петросянц, Д. Ольшеус, П.К. Смит, Д. Эспелейдж, А.С. Иргалиев, Ш.Т. Габдрахманова және т.б. [2].

"Буллинг" терминінің күрделі семантикалық формаларын ажырата аламыз, олар: арандату (провокация), бұзақылық (хулиганство), агрессия, моббинг, қорлау, әлімжеттік, агрессияны шығару, қауесет тарату және әлеуметтік ортадан шеттету және т.б.

Буллинг, «агрессор мен жәбірленуші арасындағы көрінетін (қабылданған) күш теңгерімсіздігін қамтитын, бірнеше рет қайталанатын және зиян келтіретін немесе физикалық, психологиялық, әлеуметтік, тәрбиелік сипаттағы күйзеліс тудыратын кез келген қажетсіз агрессивті мінез-құлық», - деп түсіндіріледі [3].

Буллинг көбінесе оқушылардың оқу үлгеріміне және олардың эмоционалдық жағдайына, соның ішінде суицидке бейімділікке әсер етеді. Буллинг орын алған кезде агрессордың әрекеті заңсыз сипатта болады және қоғамда қабылданған мінез-құлық нормаларын бұзуы мүмкін. Осыны негізге алатырып, жасөспірімдер арасындағы қатыгездіктің алдын алу, буллингтің алдын алу – білім беру ұйымдарының педагогикалық ұжымының міндеттерінің бірі. Буллинг көбінесе жасөспірімдер арасында кездесетінін ескерейік.

Дәстүрлі зерттеушілер мұны жасөспірім бастан кешіретін жалпы өзгерістермен байланыстырады: физиологиялық және тұлғалық өзгерістер орын алады, ересек өмірге әлеуметтік бейімделу проблемалары және әлем бейнесінің қалыптасуы. Бұл жаста адам өзінің өмірлік нұсқауларын іздеуге, жоспарларды анықтауға, басқалармен қарым-қатынас үлгісін қалыптастыруға бейім. Бұл кезеңнің маңыздылығына ерекше назар аударған Л.С. Выготский, оны дифференциацияланған өзін-өзі бағалауды қалыптастыру, әлеуметтік рөлдерді дамыту, моральдық принциптерді дамыту және нормативтік мінез-құлықты реттеу үшін маңызды деп сипаттады [4]. Бұл кезеңде жеке тұлғаға қарсы кез келген зорлық-зомбылық өшпес әсер туғызады және бүкіл өмірінде көрінеді, дамуға деструктивті ықпал етеді, өзіне және әлемге қатысты теріс идеялардың шоғырлануын тудырады деп болжауға болады. Жасөспірім өмірінің көп бөлігі оқушылар ұжымында өтетіндіктен, оның өзі және қоғам туралы негізгі идеялары мектепте қалыптасады. Сонымен қатар құрдастарымен қарым-қатынас жасөспірімдердің әлеуметтенуіне әсер етіп, олардың болашақтағы мінез-құлқын анықтайды.

Жасөспірімдер арасындағы қорқыту жағдайында жеке ерекшеліктерге иерөлдер: буллинг, құрбан және куәгер болады [5].

– Буллер өзінің жоғары мәртебесін нығайтып немесе қалаған пайдасына қол жеткізеті отырып, агрессивті әрекет етеді. Бұл оның мақсаттарын білдіреді, ал девианттық мінез-құлық оларға жету үшін қызмет етеді.

– Құрбан виктимді мінез-құлықна бейім, өйткені ол өзінің әлеуметтік мәртебесін де «бағалайды» және жанжалдарды болдырмайды.

– Куәгер конформды мінез-құлықты көрсетуге бейім, осылайша ол топта буллингтің көрінісін ынталандырады.

Жасөспірімдер арасындағы буллингті зерттеу жұмысына сүйене отырып, біз бұл құбылысты жасөспірімдер топтарындағы топ мүшелерінің кейбірін басқалардың жүйелі түрде басуынан және оларға қатысты агрессияның әртүрлі түрлерінің көріністерінен байқалатын өзара әрекеттесудің тұрақты түріретінде қарастырамыз.

Л.Берковиц агрессордың басынан бастап шешуші тойтарыс бермесе немесе оның әрекеті тоқтатылмаса, оның мінез-құлқында күшейетінін көрсететін фактілерді келтіреді [6]. Әлсіздерге қарсы агрессивті әрекеттерге араласпау құрбанның агрессорға қарсы тұру қабілетін жоғалтатын жағдайға әкелетінін атап өткен жөн. Жағымсыз мінез-құлық нормаға айналады, топ мүшелері мәртебелерді «тағайындайды», реакциялардың тұрақты формалары қалыптасады.

Нәтижесінде М.М.Решетников «құрбан өзін қорқытқаны үшін өзінен сеніп, өзін кінәлай бастайды, ол жағдайды өз бетімен жеңе алмай, қорқып, депрессияға ұшырайды» деп жақсы сипаттаған жағдай болып табылады [7]. Құрбан үшін жағдайды болдырмаудың салдары сабаққа жүйелі түрде келмеу болып табылады, бұл жалпы жағдайды нашарлатады.

Қазіргі уақытта агрессивтіліктің себептерін іздеу белсенді түрде зерттелуде. Екі негізгі бағытты бөліп көрсетуге болады: сыртқы орта факторлары және ішкі факторлар. Адамның агрессивтілігін қалыптастыруда оның негізін отбасы құрайтын оның жақын әлеуметтік ортасы шешуші рөл атқарады. Бұл бағытта агрессивтіліктің дамуының факторлары отбасындағы ауызбіршіліктің төмендігі, жанжал, ата-ана мен бала арасындағы жақындықтың жеткіліксіздігі, балалар арасындағы қолайсыз қарым-қатынас, отбасылық тәрбиенің адекватты емес екендігі. Отбасындағы жағдай қолайсыз болып саналады, онда қамқорлық пен бақылау шектен тыс қорғанысқа айналады немесе мүлдем жоқ, немқұрайлылыққа айналады. Сондай-ақ басқа екі шектен: баланың кез келген мотивіне шамадан тыс көңіл бөлу, отбасының «кумирін» құру және оның мотивтеріне назараударуды азайту, балаға жауапкершілікті ауыстыру, отбасында «Күлбике» құру. Ата-ананың балаға деген теріс көзқарасы да агрессивтіліктің дамуына ықпал етеді. Баладан бас тарту сенімсіздік сезімін тудырады және сәйкестендіру механизмін бұзады. Тым талапшылдық ашуланшақтыққа әкеліп соғады, толымсыздық пен мазасыздану сезімін тудырады. Қатаң, соның ішінде физикалық әдістерді қолдану да агрессивтілікті арттырады, ашулануды, мазасыздануды және жаңасөтсіздіктерді тудырады.

Жасөспірімнің тағы бір әлеуметтік ортасы – құрдастары. Белгілі бір топқа енген жасөспірім қарама-қайшы мүдделер, көзқарастар мен пікірлерге тап болуы мүмкін. Мұндай өткір жанжалды жағдайлар агрессивті мінез-құлықтың пайда болуына ықпал етеді. Жасөспірімге топтық әсер де теріс болуы мүмкін: темекі шегуге, есірткіге, ішімдікке тарту.

Жасөспірімнің агрессивтілігінің және оның ашушаңдық, көпшіліктің ұнатпауынан қорқу, күдіктену, теріс пікір, кінәнің орнына ұят сезімін сезінуге бейімділік, фрустрацияға төзе білу сияқты жеке тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына әсер етеді. Сонымен қатар басқа факторларды атап өту қажет: қоршаған ортаның ластануы, шу, адамдардың көптігі, жеке кеңістікке қол сұғу, нәсіл және т.б. [8].

Мектептегі буллингке ұшыраған жасөспірімге көмектесудің тиімді алғышарты сауатты және негізді диагностика болуы мүмкін. Бұл әр баланың жағдайын тереңірек түсінуге және дұрыс түсінуге көмектеседі. Мектептегі буллинг - өте күрделі және көп

қырлы құбылыс, оны диагностикалау қиын. Біз үшін мектептегі буллингке бейім жасөспірімдердің санын қалай дәл анықтай алатынымыз, сондай-ақ балаға және оның отбасына қазіргі кездегі қиындықтарды тез жеңуге көмектесу үшін немқұрайлылық деңгейін анықтау маңызды.

Эксперименттік жұмыс бірнеше кезеңнен өтті:

- Бірінші - кіріспе диагностикалық кезеңдесініптағы буллинг жағдайын зерттеу, зорлық-зомбылыққа ұшыраған оқушыларды анықтау, сыныптағы психологиялық ахуалды анықтау мақсатында диагностикалық жұмыс жүргізілді. Буллинг құбылысы, оның адамның жеке тұлғасына теріс әсері, адам өміріндегі тұлғааралық қарым-қатынастың рөлі және т.б. туралы әңгімелер өткізілді. Білім алушыларға буллинг және оның салдары туралы мамандар: психологтар, дәрігерлер, ПМ қызметкерлері және т.б. ақпарат берілді. Бұл кезеңде ықтимал буллингтер мен құрбандар анықталды.

- Қалыптастырушы кезең буллингтің ықтимал құрбандарымен және потенциалды буллингтермен жұмыс істеуге бағытталған. Тренингтер, әңгімелер, рөлдік ойындар, сюжетті ойындар және т.б. өткізілді, олар дау-дамайсыз өзара әрекеттесу, жанжал проблемаларын өркениетті түрде шешу дағдыларын дамытуға бағытталған, бұл мазасыздық пен агрессивтілікті төмендетуге көмектеседі. Ата-аналармен деарнайы жұмыс жүргізілді, ол баламен туындаған жағдайларды шешуге көмектесуге және мектептегі буллингтің алғашқы белгілерін тани білуге бағытталған.

- Үшінші - іс-әрекеттік кезең сыныптық және мектепшілік іс-шараларға қатысу арқылы оқушылардың қоғамдық белсенділігін арттыруға бағытталған. Ерікті әрекеттерге буллингтің потенциалды немесе нақты бастамашыларын қосу. Тренингтер буллингтің потенциалды немесе нақты құрбандары үшін адекватты өзін-өзі бағалауды дамытуға, мазасыздықты азайтуға және жалпы эмоционалды тұрақтылықты дамытуға бағытталған. Буллингке қатысушылардың әрқайсысымен жеке жұмыс бағыттарын жүзеге асырған жөн.

Буллинг құрбандарымен - адекватты өзін-өзі бағалауды дамытуға, мазасыздықты азайтуға және жалпы эмоционалды тұрақтылықты дамытуға бағытталған іс-шаралар өткізілді. Буллинг күәгерлерімен әлеуметтік жауапкершілік және жанжалдың алдын алу мүмкіндігі туралы профилактикалық әңгімелесу. Әр түрлі дайындықтарға арналған сыныптық іс-шараларды дайындауға және өткізуге барлық оқушылар қатысады. Іс-шараларға ата-аналар да қатысады.

- Төртінші кезең - қорытынды кезең мектеп жағдайында буллингтің алдын алу бойынша жоспарланған шараларды жүзеге асырғаннан кейін орын алған өзгерістерді талдауға бағытталған. Сыныптағы психологиялық ахуалды қайта диагностикалау жүргізіліп, қазіргі қолайлы ортаны сақтау мүмкіндіктері көрсетілген.

- Бесінші кезең - рефлексиялық белгілі бір уақыттан кейін жүргізілген алдын алу шараларының тиімділігін бағалай отырып, буллингке ұшыраған мектеп оқушыларын әлеуметтік-педагогикалық қолдауды жүзеге асыруды көздейді. Сыныптағы буллинг жағдайының жоғарылауының қайталанатын белгілері анықталса, жұмыстың мазмұны бар проблемаға немесе белгілі бір кезеңнің шешілмеген тапсырмасына сәйкес түзетіледі.

Қазіргі уақытта жасөспірімдер қауымдастығы барған сайын құбылмалы болып барады. Достық туралы көзқарас уақыт өте келе артта қалады, қазіргі балалар достықты «байланыспен» байланыстырады. Негізінде, қазір жасөспірімдер субмәдениетті таңдау кезінде өздерінің идеологиясына емес, өздеріне ұнайтын стильге назар аударады, кез келген субмәдениетке немесе топқа жату өзін іздеуге емес, дайын ерекшелікті, ойын-сауықты тұтынуға айналады. Жасөспірімнің іс-әрекеті мен құндылықтары көп уақыттан бері оған тек тауарлар мен қызметтерді ғана емес, сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қайталанатын дайын бейнелерді таңып келе жатқан жаһандық нарықтың қызметтерінің ауқымымен қалыптасады.

Зерттеу онлайн форматта жүргізілді, экспериментке 6-8 сынып оқушыларының 12-14 жасаралығындағы 154 респондент қатысты.

Мектеп буллингiне ұшыраған жасөспiрiмдердi анықтау үшiн 2 әдiстеменi (А.Мехрабиан мен М.Эпштейннiң эмоционалды эмпатия әдiсi, А.Филлипстiң мектептiк мазасыздық тестi) қолданылды(Кесте 1). Қатысушыларды бақылаумен қатар, оның мақсаты мектептегi буллингке ұшыраған жасөспiрiмдердiң мiнез-құлық реакцияларын анықтау болды.

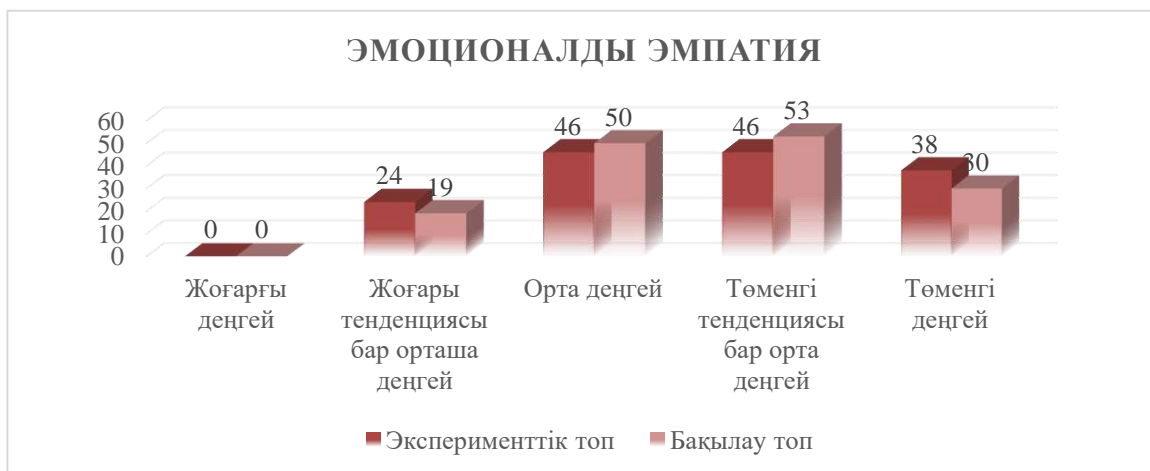
Кесте 1- Жасөспiрiмдерортасындағы буллинг диагностикасы

Критерийi	Әдiстеме	Әдiстеменiң мақсаты	Психологиялық шарт	Көрсетiштерi
Эмоц иялық эмпатия	А.Мехр абиан мен М.Эпштейнн iң эмоционалды эмпатия әдiсi	Бұл әдiстеме жасөспiрiм дердiң басқа адамның қазiргi эмоционалды күйiне қаншалықты саналы түрде эмпатия беретiнiн анықтауға мүмкiндiк бередi.	жасөспiрiмде рмен мектептегi қорқыту жағдайындағы мiнез-құлық стратегиясын анықтау	- елiктеуге қабiлетсiздiгi; - басқаларға қолдау көрсете алмау; - басқа адамның эмоцияларына жауап бермеу.
Мазас ыздық деңгейi	А. Филлипстiң мектептiк мазасыздық тестi	Әдiстеме мазасыздық деңгейiн жәнeсипатын зерттеуге мүмкiндiк бередi	оқушыларара сында қолайлы климат құру	- мазасыздықтың жоғары деңгейi - стресс, ыңғайсыздық, шиеленiс - сәтсiздiктен қорқу - мазасыздық сезiмi

Мектептегi буллингке жасөспiрiмдердiң бейiмдiлiгiн анықтау үшiн А.Мехрабиан мен М.Эпштейннiң эмоционалды эмпатия әдiсi қолданылды. Бiздiң зерттеуiмiз үшiн жасөспiрiмдердiң басқа адамның қазiргi эмоционалды күйiне қаншалықты саналы түрде эмпатия беретiнiн анықтау маңызды болды. Зерттеулер көрсеткендей, эмоционалды эмпатия адамның жалпы денсаулығымен, оның әлеуметтiк бейiмделуiмен байланысты жәнe адамдармен қарым-қатынас жасау дағдыларының даму деңгейiн көрсетедi. Сондай-ақ зерттеуiмiз үшiн жасөспiрiмнiң эмпатияны сезiне алатынын анықтау маңызды, өйткенi ол агрессивтiлiк пен зорлық-зомбылыққа бейiмдiлiкпен керi байланысты; эмпатия деңгейi жоғары адам икемдi, мойынсұнғыш жәнe басқаларды кешiруге дайын.

Бiздiң ойымызша, басқаларға эмпатия жасай бiлу – әрбiр жасөспiрiмде болуы керек құнды қасиет. Кәмелетке толмағандарға эмпатияны дамыту ұсынылады, өйткенi ол жеке өсумен бiрге жүредi. Эмпатия дағдыларын дамыту үшiн қоғам мүшелерi жетiлдiруiмiз керек. Жасөспiрiмдердiң қарым-қатынас дағдылары бар, әсiресе олардың эмоцияларын есту, өзгерту, рефлексиялау жәнe жақсарту. Эмпатия көмек пен қолдау көрсетуге ұмтылудан көрiнедi. Адамдарға деген бұл қатынас жеке адамнa құндылықтардың дамуын бiлдiредi, онсыз толық өзiн-өзi жүзеге асыру мүмкiн емес.

А. Мехрабиан мен М.Эпштейннiң «Эмоционалды эмпатия» әдiстемесiн қолдана отырып, келесi нәтижелердi алдық (1-сурет).

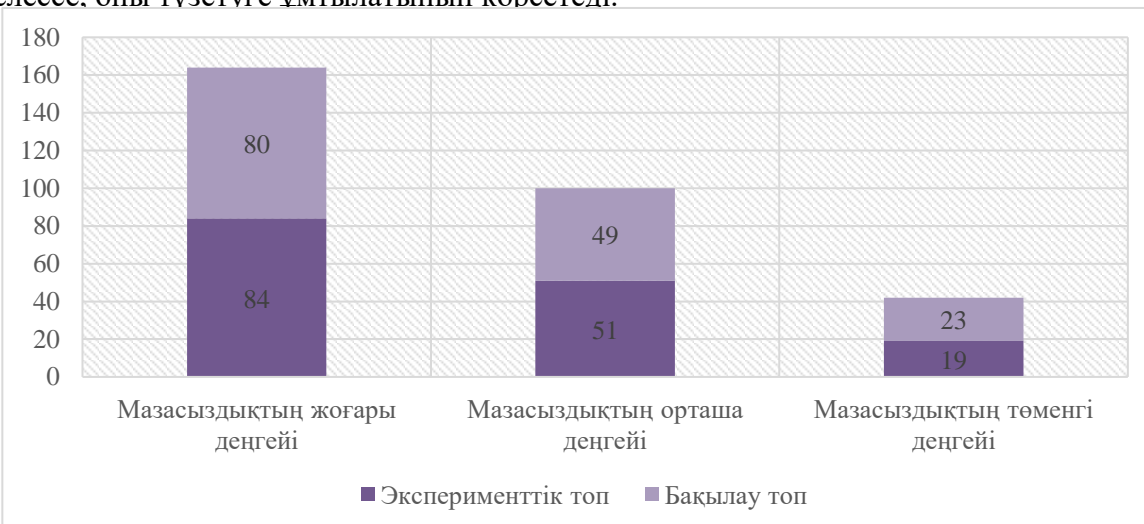

1-сурет. А. Мехрабиан мен М.Эпштейннің «Эмоционалды эмпатия» әдістемесі

6-8 сыныптарда эмоционалды эмпатия жоғары деңгейде бірде-біроқушыда жоқекендігінанықталды. Осы диагностиканың нәтижелерінесүйенеотырып, мұндай көрсеткіштер эмоционалдық эмпатияның төмен жәнеорташа деңгейі баржасөспірімдердісипаттайды деп болжауға болады (1-сурет).

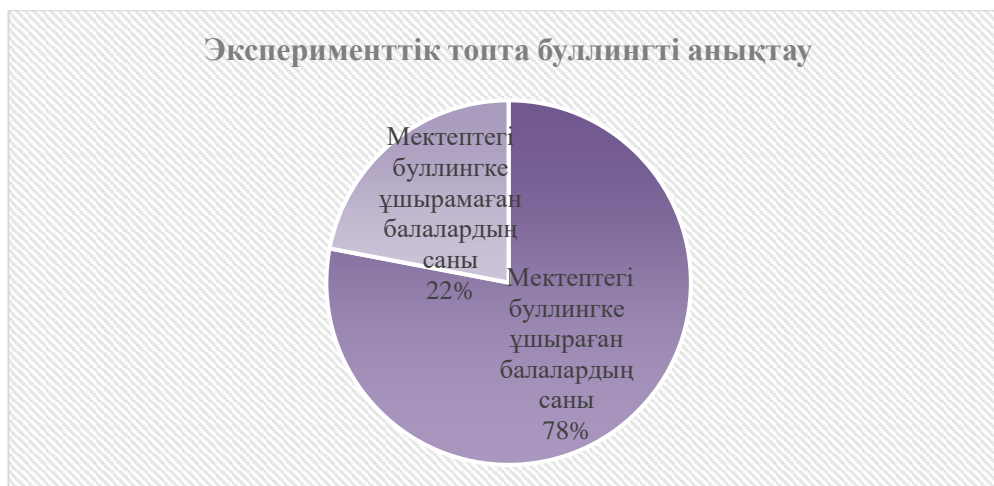
Басқаадамның сезімін түсіну қабілеті нашар дамыған, сонымен қатароларда эмпатия және жанашырлық сияқты дағдылары қалыптаспаған. Біз анықтаған жасөспірімдер ұжымда эмпатияның көрінуіне кедергі болатын ашықтық пен сенімділік орнайтын атмосфераны құраалмайды. Сондай-ақ жасөспірімдер жеке қарым-қатынастан аулақ болуға тырысады, олардың пікірінше, басқаадамдарға қызығушылық таныту орынсыз. Оларсонымен қатарайналасындағы адамдардың тәжірибесі мен мәселелерінесабырлықпен қарайды, бұл эмоционалды эмпатияның төмен деңгейіне ықпал етеді.

Келесі кезектеекінші әдістемеА.Филлипстің мектептік мазасыздану тестінің нәтижелерін талдау (2-сурет). Бұл тест бізге 6–8-сыныптардағы жасөспірімдердің мазасыздану деңгейі мен сипатын зерттеуге жәнеанықтауға көмектесті.2-суретте 7-сыныптардағы жасөспірімдерарасындағы мазасыздану деңгейін анықтау үшін алынған деректердің нәтижелері көрсетілген. Эксперименттік топтағы 84 және бақылау тобындағы 80 жасөспірімдегі жоғары деңгейдегі мазасыздықты қалай төмендетуге болады? Сондай-ақ мазасыздықтың жоғары деңгейі жеке тұлғаның психологиялық денсаулығына қауіп төндіреді, бұл жасөспірімдердің әртүрлі әрекеттерінің нәтижелеріне теріс әсеретеді. Эксперименттік топтағы 51 жасөспірім және бақылау тобындағы 49 жасөспірімдеорташа мазасыздық деңгейі болды. Осындай жасөспірімдер үшінқоршаған ортадан бейхабаржәнеондағы туындайтын әрбір жағдай өзіне қауіп төндіретірып, олар әлеуметтік ортада жолында кездесетін қиындықтардан да қорықпайды, бірақ олардаалаңдаушылық сезімі болуы мүмкін, бірақ көп жағдайда бұл маңызды емес. Тәжірибе тобындағы қалған 19 адам және бақылау тобындағы 23 адамда мазасыздық деңгейі төмен болды, бұл жасөспірімнің өз қабілетінесенімдіекенін, қобалжымайтынын, қателессе, оны түзетуге ұмтылатынын көрсетеді.

2-сурет. А.Филлипстің мектептік мазасыздану тесті

Алынған барлық деректерді талдағаннан кейін эксперименттік жұмыс барысында, біз 3-суретте көрсетілген мектептегі буллингке бейім жасөспірімдерді анықтай аламыз.

3-сурет. Эксперименттік топтабуллингті анықтау

Барлық алынған көрсеткіштерді мұқият талдағаннан кейін, нәтижелергесүйенсек, эксперименталды топқа кіретін әңгіме жүргізілген 154 жасөспірімнің 34-і мектептегібуллингке бейім екендігі туралы қорытынды жасауға болады.

Эксперименттік жұмыстан алынған мәліметтердіекі бөлек әдісарқылы салыстырған кезде эксперимент және бақылау топтарында бірдей дерлік көрсеткіштер табылды.

Оқу жылына бізкелесі педагогикалық шарттарды ескереотырып, жасөспірімдерортасында буллингтіңалдын алу бағдарламасы әзірленді жәнеенгізілді:сыныпта қолайлы климат құру; жасөспірімдермен ситуацияларды шешу стратегияларын әзірлеу.

Жалпы, тәжірибелік-эксперименттік жұмыстардың нәтижелерінесүйенеотырып, деректер жасөспірімдердің жасерекшеліктеріне толық сәйкес келетінін және қазіргі заманғы әлеуметтік жағдайды көрсететінін қорытындылауға болады. Тәжірибелік жұмыстың басындаалған деректеріміз жасөспірімдерортасындағы буллингтіңалдын алудың сәтті болуы үшін психо-педагогикалық жағдайларды әзірлеу қажеттігі туралы айтылған гипотетикалық болжамдардың дұрыстығын растайды.

Жасөспірімдермен әңгімелесу, оларға эксперименттік жұмыстарды жүргізу арқылы төмендегідей қорытынды жасалынды:

- 1) Қазіргі жасөспірімдердің көпшілігібуллингке де, кибербуллингке де тап болады;
- 2) Оқушыларсыныптастарынан да, ересектерден дебуллингтібастан кешіретінін айтады.
- 3) Жасөспірімдердің пікірінше, біллингтің негізгісебептері: өзін әлсіз адам есебінен көрсетуге ұмтылу, қорланатын адамның басқалардан көрінетін айырмашылығы, өз кемшіліктерін жасыруға ұмтылу, кек алу.
- 4) Респонденттербуллингті мамандардың тоқтатаалатынынасенімді, бірақ қорқытуға қатысты мәселелерді шешу үшін оларға жүгінуге барлығы дайын емес.
- 5) Әдістемелерарқылы бағаланатын әл-ауқат деңгейі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым басқаадамдардың эмоцияларын басқару және тұлғааралық эмоционалды эмпатия параметрлері жоғары болатыны анықталды.

6) Жасөспірімнің сенімсіздігі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым эмоцияны басқару деңгейі төмендейді.

7) Буллингке қатысты фильмдерді көру және оларды талқылау жасөспірімдерде қорқытуға теріс көзқарастың қалыптасуына ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚР денсаулық сақтау министрлігі. Буллинг профилактикасы: балаға психологиялық проблемаларды жеңуге қалай көмектесуге болады//GOV.KZ. <https://www.gov.kz/memleket/entities/dsm/press/news/details/624537?lang=kk>(кіру күні: 25.09.2023).
2. Буллинг в образовательной среде и его профилактика: коллективная монография / отв. ред. А.Ю. Нагорнова. Ульяновск: Зебра, 2021. 122 с.
3. Olweus D. Bullying or peer abuse in school: intervention and prevention // Psychology, law and criminal justice: international developments in research and practice. 1995. Vol. 6, No 6. P. 248-263.
4. Реан А.А., Коновалов И.А. Проявление агрессивности подростков в зависимости от пола и социального_экономического статуса семьи // Национальный психологический журнал. 2019. № 1. С. 23-33.
5. Smith P.K., Sharp S. The problem of school bullying // School bullying: insights and perspectives / eds. by P.K. Smith, S. Sharp. L.: Routledge, 1994.
6. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль: секреты причин насилия, мотивов убийств, гнева, враждебности, ненависти, разрушения, предрасположенности личности к насилию. СПб.: Прайм_ЕВРОЗНАК, 2001. 510 с. 11. Решетников М. М. Психическая травма. М.: Юрайт, 2023. 200
7. Ильин В.П. Психология агрессивного поведения: монография. СПб.: Питер. 2014. 368 с.
8. Ожиева Е.Н. Буллинг как разновидность насилия. Киев: Рута, 2001. 320 с.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ФРУСТРАЦИЯ КҮЙІН ҚАРЫМ – ҚАТЫНАС АРҚЫЛЫ ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Педагогика және психология, 1-ші курс докторанты **Тохтаров А. М.**¹

Психология, 3-ші курс студенті **Нұрғыдыр М.Б.**²

*Ғылыми жетекші: психолх.ғ.д., профессор Тоқсанбаева Н.Қ.*¹

*Жансүгіров атындағы Жетісу университеті*¹

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*²

Аннотация: Бұл мақалада қазіргі кездегі жоғары оқу орындарындағы студенттерде болатын фрустрация күйінің негізгі мәселелері қарастырылды. Фрустрация күйіне түсінік беріліп, фрустрация күйіндегі студенттердің психикалық күйі және мінез – құлық ерекшеліктері талданды. Эмоциялық күйлердің бірі – фрустрацияның тұлғаның іс – әрекетіне, тұлғалық дамуына әсерлері қарастырылған. Фрустрацияның пайда болуы, ерекшеліктері, фрустрациялық мінез – құлық түрлері, фрустрациялық күйдің тұлғаның күнделікті өміріне және әс – әрекетіне әсері қарастырылды.

Сонымен қатар, фрустрация күйінің студенттердің оқу – мотивациясына деген әсері талданды. Фрустрация күйіндегі студенттерге қарым – қатынас пен бірге психологиялық қолдау арқылы көмек көрсету, психиканың бұзылуына жол бермеу әрекеттері, фрустрация күйінің алдын алу, реттеу, студенттерде болып жатқан қиыншылықтар туралы дұрыс түсінігін қалыптастыру мәселесі жан-жақты талданған.

Кілт сөздер: фрустрация, оқу мотивациясы, қарым – қатынас, қажеттілік, студент, университет, фрустратор.

Алғаш рет психологияда фрустрация құбылысы фрейдтік психоанализде атап өтілді, мұнда фрустрация құбылысы негізінен жеке тұлғаның ішкі конфликтілері мен қиындықтарынан туындайтын жеке психологиялық мәселе ретінде қарастырылды. Қазіргі кезде бізде фрустрация күйі белгілі бір мақсаттың орындалмауы, жоспарланған ісі түрлі кедергілерге ұшырап, қажеттіліктер қанағаттандырылмаған жағдайларда, адамның көңіл – күйі бұзылып, ашу – ыза сезімі пайда болып, ренжіп, қайғырып, күйзеліске түседі, яғни, мазасыздық және фрустрация күйін басынан кешіруі ретінде анықталады.

Психологиялық зерттеулерде фрустрация маңызды жағдайға жетуге бағытталған мінез – құлық әрекеті (фрустрациялық жағдай), нәтижесінде пайда болатын қанағаттанбау және сәтсіздік эмоционалдық күйі деп түсіндіріледі. Фрустрация стресс, қактығыс, дағдарыс және депрессия түсініктерімен қатар жүреді. Фрустрация біздегі кейбір қажеттіліктердің орындалмауынан пайда болатын психикалық күй.

Соңғы кездері білім саласында көп жағдайда студентте емтихан тапсыру барысының алдында немесе жалпы оқу процесі кезінде фрустрация күйі байқалады. Фрустрация күйі студенттердің оқу үлгеріміне, ішкі жағдайына және күнделікті өмірде біршама деңгейде әсер етеді. Студентте қанағаттанбаушылық сезіммен эмоциясы жағымсыз күйге ұшырап, жан дүниесі қиналады. Бұл жалпы фрустрацияны психологиялық стресстің бір қыры ретінде анықтасақ болады. Сыртқы және ішкі фрустраторлардың әсерінен студенттердегі оқу іс – әрекеті барысында пайда болатын фрустрация күйін, фрустрацияны жеңуде студенттерге белгілі бір психологиялық көмектің болуы негізгі маңызды мәселе болып табылады.

Тұлғаға теріс әсер ететін «бұзушы» эмоциялық жағдайларға фрустрация, қобалжу, стресс, қорқыныш, паника, депрессия және аффект жатады. Фрустрация дегеніміз – (frustration – латын тілінен аударғанда «алдану, жоспарлардың бұзылуы» деген мағынаны білдіреді) – мақсатқа жету жолындағы жеңуге болмайтын объективті (немесе субъект солай қабылдайтын) қиындықтар себебінен туындайтын, адамның сезімдері мен мінез-құлқында көрініс табатын күй. Фрустрация адамның санасы мен іс-әрекетін бұзуға алып келетін жағымсыз эмоциялар жиынтығымен жалғасады. Фрустрация кезінде адамда зұлымдық, көңіл күйдің болмауы, ішкі және сыртқы агрессия көрініс табуы мүмкін. [1, б.67]

Фрустрациялық факторға әр тұлға әр түрлі, өзінің мінез – құлық ерекшеліктеріне байланысты, мінез – құлықтың оң немесе теріс эмоцияларды көрсету, бейімделу арқылы белгілі бір түрде жауап қайтарады. Бұл жауап беру процесі кезінде тұлғаның әлеуеті және жетілу дәрежесі айқын болады. Мысалы, қандай да бір мақсатқа жету барысында кедергіге жолықса, бұл кезде жағымсыз эмоциялар туындап фрустрация күйі дамиды. Фрустрациялық күйдің сипаты және көріну дәрежесі тұлғаның даралық ерекшеліктеріне, күшіне және ерік - жігеріне байланысты болады. Тұлғаның фрустрациялық факторларға деген шыдамдылығы оның темперамент типіне, өткен тәжірибесіне, эмоционалдық тұрақтылығына байланысты болады.

Фрустрация адамның санасы мен іс-әрекетін бұзуға алып келетін жағымсыз эмоциялар жиынтығымен жалғасады. Фрустрация кезінде адамда зұлымдық, көңіл күйдің болмауы, ішкі және сыртқы агрессия көрініс табуы мүмкін. Мысалы, қандай да бір іс-әрекетті орындау барысында адам сәтсіздікке жолықса, бұл кезде жақын адамдардан қолдау көрмесе жағымсыз эмоциялар туындап фрустрация күйі дамиды. Фрустрацияның сипаты және қарқындылығы тұлға-ның даралық ерекшеліктеріне, мақсатқа жетуге бағытталған күшіне және фрустрацияның шығу себебіне байланысты болады. Адамның фрустрациялық факторларға деген шыдамдылығы (толеранттылығы)

оның эмоциялық қозғыш-тығына, темперамент типіне, осындай факторлармен өзара әрекет тәжірибесіне байланысты болады. [1, б.67]

Кез-келген адамның өмірі кейде эмоциялық жағдайларда туындайды, олардың салыстырмалы түрде ұзақ уайымдары әртүрлі жеке бұзылуларға, теріс аффекттерге, деструкцияларға әкеп соқтыруы мүмкін. Адамның тілегі, мүдделері, қажеттіліктері қанағаттана алмайтын кезде, айтарлықтай күш-жігерге қарамастан, эмоциялық шиеленіс-стресс және фрустрация жағдайлары пайда болады. Жиі барлық қабылданған конструктивті әрекеттер қалаған мақсатқа әкелмейді. Кернеу өсуде және адам балама жолдарды байқамайды. Сонымен қатар, кернеудің өсуі көбінесе тиімді таңдау процестеріне кедергі келтіретін эмоциялық қозумен қатар жүреді: адам толқиды, үрейге түседі, өзін бақылауды жоғалтады және әртүрлі деструктивті салдарлар пайда болады. Мінез-құлықтың қорғаныштық түрлерінің мысалдары: агрессия (немесе "фрустраторға" шабуыл жасау); аутизм (өзін-өзі үйрету, "фрустратордан кету"); репрессия (тілектерді басу, "фрустратордан бас тарту"»); Рационализация (жүріс-тұрысты жалған уәждермен түсіндіру, "фрустраторды Ақтау"); сублимация (жүріс-тұрысты сәтсіз қызметтен жаңасына ауыстыру, "фрустраторды ауыстыру"); ұмытпау; өздігінен қоштасу ("Иә! Бұл жерде не?"); барлық басқа да өз кінәсін проекциялау ("өздері кінәлі!").[2, б.287]

Фрустрация мәселесін негізінен психологиялық бағыт әр түрлі қарастырды. Ұзақ уақыт бойы психикалық күйлер, соның ішінде фрустрация күйін қарастыру негізгі мәселелердің бірі болды. Бұл мәселені зерттеуде психоаналитикалық бағыттың өкілі Зигмунд Фрейд және мінез-құлық бағытының өкілдерінің еңбектерінде көрінді.

Фрустрация сөзінің мәнісі алдау, сәтсіздік, пайдасыз әрекет дегенге саяды. Бұл мәселені зерттеуде ең алдымен екі тұрғы ажыратылады: психоаналитикалық (З. Фрейд) және мінез-құлық (С.Розенцвейг, Д.Доллард, Н. Миллер, Н. Майер және т. б.). Психоаналитикалық тұрғы аясында адам өз мақсаттарына жету жолында кедергілерге тап болған кезде фрустрация ерекше күй немесе ішкі кикілжің ретінде қарастырылады. Бихевиористік тұрғы аясында фрустрация индивидке қалаған ләззатқа қол жеткізуде кедергі келтіретін сыртқы шарт ретінде қарастырылады. [3, б.35]

Фрустрация мәселесін зерттеу барысында мақсатқа жетуімізге кедергі келтіретін жағдайлар, яғни фрустраторлар мәселесі пайда болады. Осы фрустратор ұғымын өзінің фрустрациялық теориясында америкалық психолог Леонард Берковиц енгізді. Теориясының негізгі мәні фрустрация күйі біздегі агрессия фрустраторларына әкеліп, психологиялық тепе – теңдік орын алуына әсерін көрсетті.

Агрессия фрустраторлар – фрустрация әкелетін, мақсатқа жету жолындағы, қажеттіліктерді қанағаттандыру, рахат алу кезіндегі кедергілер әрекетінің нәтижесі ретінде қарастырылады. Фрустраторлар дегеніміз – біздің мақсатқа жетуімізге кедергі келтіретін кез-келген жағдайлар. Фрустрация (лат. Frustratio – алдау, сәтсіздік) – өз қалауларыңды орындай алмаған кезде пайда болатын психикалық күй. Фрустрациялық теорияның негізгі идеяларының бірі катарсис әсері болып табылады. Агрессияны дене немесе вербальды түрде көрсету уақытша жеңілдік алып келеді, соның нәтижесінде психологиялық тепе-теңдік орын алып, жаңа агрессивті мінез-құлыққа деген дайындық әлсірейді. [4, б.15]

Сонымен қоса, агрессия фрустраторларына байланысты Доллард Д. фрустрация күйін агрессиялық жүріс – тұрыспен байланыстыра отырып түсінік берді. Кейінірек бұл Доллар Д. теориясын басқа жағынан Берковитц Л. 1965 жылы қарастырып, эмпирикалық мәліметтер негізінде агрессияны фрустрацияға деген реакция емес, бірақ фрустрация агрессияға деген дайындықты көрсетеді деп түсіндірді. Фрустратор әсерінен адамда әр түрлі психикалық күйлер пайда болады.

Левитов Н.Д. фрустратор әсерінен пайда болатын кейбір күйлерді атап көрсетеді, олар әр түрлі болып келеді:

1) Толеранттылық. Әр түрлі формада болады - а) сабырлылық, болған нәрсені өмірлік сабақ ретінде қабылдау; ә) қысым, жағымсыз импульсивтік реакцияны тежеп

ұстап тұру; б) өте асқан сабырлылық таныту, бірақ оның артында мұқият жасырылған ашу мен қайғы болады. Толеранттылықты тәрбиелеуге болады.

2) Агрессия – бұл өз инициативасы бойынша «шабуылдау» немесе «шабуылдауды қалауы». Бұл күй төбелескіштіктен, анайылықтан, көрінеді немесе жасырын түрдегі ашудан, ызаланудан байқалады. Агрессия кезіне тән жағдай – ауыр түрдегі, көбінесе аффективтік түрдегі ашуды сезіну, импульсивтік ретсіз белсенділік, ыза, өзіндік бақылаудың төмендеуі. Бұл фрустрацияның айқын түрдегі, стеникалық және белсенді көрінуі.

3) Фиксация – екі түрде көрінеді: а) әрекеттердің стереотипті, қайталанбалы болуы. Фиксация агрессияға қарағанда керісінше ригидті, консервативті, бір әрекет түрін инерция бойынша керек емес кезде де қайталай беруден көрінеді; ә) фрустраторға шынжырланып қалу, бар назарды тек соған аудару. Ұзақ уақыт бойына фрустраторды қабылдап, сезініп және талдауға деген қажеттілік. Бұл жерде қимылдық емес қабылдау мен ойлаудың стереотиптілігі көрініс табады. Фиксацияның белсенді түрі басқа көңіл алданатын әрекет түрімен айналысу болып табылады.

4) Регрессия – примитивті, инфантилді әрекет формаларына қайта оралу. Бұл тек фрустрацияның ғана себебінен болмауы мүмкін.

5) Эмоционалдылық. Ситуацияға бейімделуге көмектеседі. [1, б.68]

Студенттердің фрустрация күйіне түсуі әлеуметтік – экономикалық өзгерістерге, университеттегі оқиғаларға, оқу жүйесіндегі белгілі бір өзгерістерге, оқу іс – әрекеті барысындағы кедергілердің болуына байланысты. Жалпы фрустрация күйінің пайда болуына байланысты әр түрлі себептер және факторлар бар. С. Розенцвейг фрустрацияны тудыратын негізгі үш түрлі себепті анықтады.

Бірінші себебі мақсатқа жетуге қажетті нәрселердің болмауы, немесе қажетін қанағаттандырудан айырылу мұның өзі «ішкі айырылу» және «сыртқы айырылу» деп бөлінеді. «Сыртқы айырылуда» фрустратор адамның өзіне байланысты болмайды, ал «ішкі айырылу» жағдайында фрустратор адамның өзіне қатысты туындайды.

Екінші себебі, затты немесе қандайда да бір нысанның жоғалту, ертеректегі қанағаттың қажеттігі деп анықтаса, үшінші себебін дау-дамай, бір мезеттегі бір-біріне үйлеспейтін жағдай, тұрақсыз күй немесе қатынас ретінде көрсеткен. [5, б. 249]

Фрустрацияның студенттердегі деструктивті мінез – құлықтың дамуына, оқу үлгерімінің төмендеуіне, құрдастарымен қарым – қатынасының бұзылуына әсер етуі психологтың студенттермен қарым – қатынасқа түсу арқылы психологиялық қолдау көрсету мәселесі пайда болады.

Адамның қолайсыз факторлардың әсеріне тұрақтылығы оның тұлғалық әлеуетін іске асыру мен жетілдірудің маңызды шарттарының бірі болып табылады. Қоғамның қазіргі әлеуметтік-экономикалық дамуының динамикалық сипаты болашақ маманның кәсіби білімі мен дағдыларын ғана емес, сонымен қатар өмірлік қиындықтарға төтеп беруді, түрлі кедергілерді сәтті жеңіп, діттеген мақсаттарына жетуді талап етеді. Алайда, педагогикалық университетте оқу барысында студенттер оқу мақсаттарына қол жеткізуді қиындататын әртүрлі кедергілерді басынан кешіреді, бұл оқу мақсаттарына қол жеткізуге теріс әсер ететін деструктивті жағдайға әкеледі. Осыған байланысты, фрустрацияға әкелетін фрустраторлар (кедергілер, тосқауылдар) туралы айту, өмір сүрудің сапасына және қызметтің сәттілігіне теріс әсер ететін маңызды қажеттіліктің сәтсіздігінен немесе қанағаттанбауынан туындайтын эмоционалды жағдай ретінде қабылданады. [3, б.37]

Адамда фрустрациялық жағдайдың туындауына әсер ететін факторлардың бірі – зерігу. Зерігу тек мектеп оқушылары арасында ғана емес, ересектердің күнделікті өмірінде және студенттер арасында да кеңінен таралған психикалық күй. Дегенмен, зерігуді кешіруге бейімділіктері бар жеке-даралық айырмашылықтар болса (яғни, зерігуге бейімділік); сондай-ақ сыртқы орта тарапынан ынталандырудың немесе проблемалардың жоқтығына байланысты уақытша күй ретінде қарастыруға болады. Бір сарындылық, қайталану, тың, жаңа ақпараттардың болмауы, міндеттер сәйкестігінің

төмендігі сияқты контекстік факторлар мен тым қарабайыр тапсырмалар зерігудің маңызды себептерінің қатарынан саналады. Зерігу кейде тәуекелге жол беру, креативтілік және әлеуметтік мінез-құлық сияқты жағымды мінез-құлыққа себепші болуы әбден мүмкін. Дегенмен зерігу кейде жеке тұлғалар мен ұйымдар және қоғам үшін жағымсыз салдарға да айналуы мүмкін. Мәселен, адам зейініндегі қиындықтар, мотивацияның және күш-қуаттың төмендеуі, депрессиялық күй, фрустрация, қанағаттанбаушылық сияқты теріс нәтижелер көрініс табуы ықтимал. [5, б.249]

Студенттерге фрустрация күйін жеңуге, өмірдегі әртүрлі қиындықтарға төтеп беруге, әртүрлі кедергілерді сәтті жеңуге қарым-қатынас арқылы психологиялық қолдау және көмек көрсету маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Оқу үрдісі барысында фрустрациялық жағдайды кешірген студенттермен психолог мынандай бағыттардағы жұмыстарды ұйымдастыруына болады:

1) студентпен (жеке немесе топпен) психотерапияның элементтерін қамтыған (арттерапия, ертегі терапиясы, құм терапиясы) түзетуші-дамытушы жұмыстарын;

2) педагогтармен психологиялық қызметтің бағыттарының алдын алу және кеңес беру түрлерін жүргізу; білім алушыларға психологиялық қолдау көрсету жөніндегі педагог-психологтың, оқытушылардың біріккен іс-әрекетін жоспарлау; топтық тренинг жүргізу; [5, б.248]

Т. В. Черникова, Н. Д. Левитов, Т.Д.Дубовицкая, А.Р.Эрбегеева білім алушыларға және студенттерге көмек көрсетудің негізгі амалдарын бөліп көрсетті.

Т. В. Черникова білім алушыларға психологиялық қолдау түрлерінің ақпараттық - сараптамалық, эмоционалды-энергетикалық, кәсіби-белсенділік, жеке даму сынды нұсқаларын қарастырады.

Студенттердің фрустрацияның жеңудегі психологиялық қолдауына келетін болсақ, Н. Д. Левитов фрустрация жағдайының алдын алу; егер олар пайда болса, оларды реттеу; астеникалық және жағымсыз стеникалық реакцияларды тудыратын фрустраторлардың оқу-тәрбиелік әсерінен аулақ болу; студенттердің еңсеруге болатын кедергілерді аса күрделі қиындық ретінде қабылдамауы үшін ол туралы дұрыс түсінікті дамыту, шыдамдылық пен ұстамдылықты тәрбиелеуге назар аудару; оқытушының бойынан фрустрацияны жеңудегі үлгі болар қасиеттердің табылуы сынды білім алушыларды оқыту, тәрбиелеу барысында шешілуі керек міндеттерді тұжырымдады.

Т.Д.Дубовицкая, А.Р.Эрбегеева фрустрация деңгейінің орташа үлгерім деңгейімен, фрустрацияны еңсеру стратегиясымен және басқа да жеке қасиеттермен сәйкестігін анықтай отырып, сондай-ақ әртүрлі зерттеушілердің фрустрацияны еңсеруге психологиялық қолдау стратегиялары туралы теориялық тұрғыларына байланысын, оқуда қиындықтарға тап болған және оқу процесінде фрустрацияның жоғары деңгейі байқалған студенттерге психологиялық қолдаудың түрлері мен мазмұнын анықтайды:

1) Ақпараттық қолдау. Білім алушыларға оқу процесінің барысында қажет әдістемелік ақпарат ұсыну арқылы жүзеге асырылады; фрустрация құбылысы, күйзелістер, жеңу стратегиялары туралы психологиялық ақпарат беру арқылы жүзеге асырылады.

2) Эмоционалды қолдау. Қабылдау, тану, жанашырлық, сенімділік, эмпатия сынды эмоциялық көріністерді қамтиды.

3) Тұлғалық-дамытушылық қолдау. Танымдық аумақ мақсат қою, болжау, рефлексия қабілеттерін дамытуға бағытталады. Мотивациялық-семантикалық аумақта: жетістікке жету мотивациясын, тұлғаның кәсіби бағытын дамыту. Мінез-құлық аумағында: өзін және басқаларды қабылдау, төзімділік, ассертивтілік, мінез-құлықтың икемділігі, коммуникативтілік және ұйымдастырушылық дағдылар, бейімделу қабілеті сынды аумақтармен қатар просоциалдық жеңу стратегияларын дамытуды көздейді.

4) Оқу-технологиялық қолдау. Оқу-танымдық іс-әрекетті дамытуға; оқытуда белсенді әдістер мен ақпараттық технологияларды пайдалануға бағытталады. [3, б.38]

Қорытынды

Сонымен, студенттердің бойындағы фрустрациялық күйді қарым-қатынас арқылы реттеуге болады. Себебі теориялық зерттеулерде психологтың көмегімен студент өзінің фрустраторға деген оң мінез-құлық реакциясын және кедергілерді жеңу стратегияларын (кедергіні айналып өте отырып, еңсеру, өтемдік әрекеттер), жетістікке жету мотивациясын дамытуы жайлы талдаулар жасалынған. Сонымен қатар, психологиялық қолдаудың төрт түрі: ақпараттық, эмоционалды, тұлғалық - дамытушылық, оқу-технологиялық қолдау бойынша студенттерге фрустрация күйін жеңуге көмек көрсетіледі.

Фрустрация – мақсатқа жетудегі кедергілерден туындаған және мінез-құлықтың деструктивті сипатын беретін психикалық күй. Фрустрация студенттерде ашу, ыза, зар, кінә, реніш, өкініш, жабырқау, қайғы секілді эмоциялық күйлер арқылы көрініс береді. Фрустрацияға реакция ретінде агрессия, апатия, регрессия, стресс және депрессия орын алуы мүмкін. Сол себепті студенттер мүмкіндігінше білім деңгейін төмендетпей, өз денсаулығы мен жүйке-жүйесіне зиян келтірмей, эмоционалды құлдырауды болдырмай барынша фрустрациямен күресу керек. Болашақ мамандар мен білім алушылардың мәселеден шығу жолын табу, туындаған қиындықтарды жеңу, жетістікке жету үшін конструктивті мінез – құлық формаларын қолдануға бейімдеу психологтардың қызмет көрсетудің маңызды бағыттарының бірі болуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ибашова М.С. «Тұлғаның деструктивтік эмоционалды жағдайы туралы жалпы түсінік» Хабаршы «Психология» сериясы. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ «Ұлағат» баспасы, 2013. – №3 (36). –66-72 б.
2. Балтабаев Н.К., Тоқсанбаева Н.К. «Эмоциялық тұрақтылыққа қарым-қатынастың психологиялық әсерін теориялық зерттеу» Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Психология» сериясы №1(58) 2019 ж. 284-288 б.
3. Бапаева М.К., Бапаева С.Т., Исмаилова Р.Б. «Белгісіздік жағдайында білім алушылардың фрустрация күйін кешіруі және стресске төзімділігі» Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Психология» сериясы №3(72) 2022 ж. 32-39б.
4. Намазбаева Ж.И., Исабекова Т.Ш. «Тұлғаның депрессиялық мәселелері мен оның алдын алу жолдары» Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Психология» сериясы №3(52) 2017 ж. 11-18 б.
5. Бапаева М.К., Бапаева С.Т., Ракишева Т.Б. «Фрустрация жағдайындағы студенттерге психологиялық қолдау көрсету» Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы № 2 (78), 2019 ж. 246-251 б.

ОНЛАЙН ОҚЫТУДАҒЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСҚА ДЕГЕН ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САУЛЫҒЫ

Психология, 2-ші курс магистранты **Усербай М.Н.**

Ғылыми жетекші: психол. ғ. д., профессор Тоқсанбаева Н.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аннотация: Өткен пандемия университеттердегі білім беру, оқу және технологияның бір-бірімен өзара әрекеттесу тәсілін өзгертті. Технологияны білім беру мақсаттарында пайдалану желілік ортадағы оқыту дәстүрлі оқыту үлгілері сияқты тиімді ме деген сұрақты тудырады. Осы тұрғыда бұл зерттеу онлайн-сауалнама арқылы COVID-19 пандемиясынан кейін студенттердің психологиялық әл-ауқатын зерттейді. Мәліметтер қазір Қазақстанның мемлекеттік жоғары оқу орындарында оқитын 246

студенттен жиналды. Иерархиялық регрессиялық талдау және құрылымдық теңдеулерді модельдеу әлеуметтік медианы пайдалану ниетінің модераторлық әсерлері мен психологиялық күйзеліспен қабылданатын қарым-қатынас, қабылданатын оқу және психологиялық әл-ауқат арасындағы делдалдық әсерлерді зерттеу үшін пайдаланылды. Нәтижелер әлеуметтік медианы пайдалану ниеті қарым-қатынастан қорқудың қабылданатын оқуға теріс әсерін төмендететінін көрсетеді. Бір қызығы, студенттер психологиялық стресстің жоғары деңгейін бастан өткерген кезде қабылданған оқудың психологиялық әл-ауқатпен айтарлықтай оң байланысы бар екені анықталды. Технологияларды қабылдау моделіне және стресс пен күресудің транзакциялық теориясына сүйене отырып, біз осы теориялармен байланысты қорытындыларды біріктіруге тырысамыз, оларды алдыңғы зерттеулерден өзгеше деп санауға болады. Сондай-ақ зерттеулер мен тәжірибенің салдары, шектеулері және болашақ бағыттары талқыланды.

Кілт сөздер: психологиялық салауаттылық, қабылданатын қарым-қатынас, қабылданатын оқу.

Кіріспе

Психологиялық салауаттылық ЖОО студенттері үшін мақсатқа жету және өзінің максималды мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін маңызды болып саналады [1]. Соңғы онжылдықта университет студенттері арасында психикалық аурулармен сырқаттанушылықтың экспоненциалды өсуі байқалды [2]. Жақында жүргізілген зерттеулер сонымен қатар психикалық денсаулығының күрделі мәселелерімен күресетін университет студенттерінің көмегіне деген қажеттіліктің артып келе жатқанын көрсетеді [3]. Осылайша, университет студенттерінің психологиялық әл-ауқатына әсер ететін факторларды зерттеу зерттеушілерге студенттерді жақсы өмірге дайындау жолдарын анықтауға көмектеседі [4]. Ағымдағы пандемиялық жағдай сонымен қатар күрделілік, белгісіздік пен тұрақсыздық артып келе жатқан динамикалық әлемде білім беру, оқу және технологияны қалай қайта елестету керектігі туралы жаһандық дискурсты бастады [5]. Жақында жүргізілген зерттеулер университет студенттерінің COVID-19-ға дейінгі және кейінгі кезеңмен салыстырғанда қаржылық және психологиялық күйзелістің жоғарылағанын көрсетеді [3].

Бұл зерттеу, біріншіден, онлайн білім беру контекстінде және одан тыс жерлерде жоғарыда аталған қарым-қатынастарды зерттейтін мағынада осы бағытта үлес қосуға тырысады. Екіншіден, Технологияларды қабылдау моделіне (ТҚМ) және стресс пен күресудің транзакциялық теориясына сүйене отырып, біз осы теорияларға қатысты қорытындыларды алдыңғы зерттеулерден ерекше деп санауға болатын бір зерттеуге біріктіруге тырысамыз. Үшіншіден, қазіргі зерттеуді психологиялық әл-ауқатты оқу мен қарым-қатынасты қабылдаумен байланыстыратын алғашқылардың бірі деп санауға болады, бұл үшін бар әдебиеттерде онлайн білім беру контекстінде эмпирикалық дәлелдер жоқ. Ақырында, өткен пандемия бірнеше мүдделі тараптарды, соның ішінде зерттеушілерді, мұғалімдерді, курс жетекшілерін, студенттерді және ата-аналарды шектеулерді мойындай отырып, оның артықшылықтарын барынша арттыру үшін әлеуметтік медианы қалай дұрыс біріктіруге болатынын қарастыруға шақырады. Осылайша, виртуалды білім беру контекстінде бұл зерттеу келесі ұсыныстарын зерттеуге бағытталған:

1. Қарым-қатынасты қабылдау мен студенттің оқуын қабылдау арасындағы байланыс.
2. Қабылдаған оқу мен студенттердің психологиялық әл-ауқаты арасындағы байланыс.

Әдістеме және мәліметтерді жинау

Ағымдағы зерттеуге арналған деректер Қазақстандық университеттерде жиналды. Үлгіні таңдау үшін ыңғайлы сынама әдісі қолданылды. Студенттер университеттің әртүрлі бөлімдеріндегі бакалавриат және аспирантура бағдарламаларына жазылды. Кәсіпкерлік және даму, этика және құндылықтар, адам ресурстарын басқару сияқты курстарға тіркелген студенттерге барлығы 580 өзін-өзі басқаратын сауалнамалар онлайн режимінде таратылды. Респонденттердің қатысуы ерікті болды және демографиялық ақпаратқа қатысты бөлім анонимді түрде дайындалды. Респонденттерге жиналған деректердің құпия сақталуына және тек зерттеу мақсатында пайдаланылуына кепілдік берілді. Сауалнамалар жауап беру жылдамдығын арттыру және сауалнамаға қатысқан студенттердің бір-бірін білмеу ықтималдығының жоғары болуын қамтамасыз ету мақсатында әртүрлі сыныптарға таратылды. Сауалнаманың онлайн-сауалнама сілтемесін бір апта бойы ашық ұстағаннан кейін біз барлығы 246 жарамды жауап алдық, соның нәтижесінде жауап беру деңгейі 42,4% болды. Соңғы үлгі 158 ер және 88 қыз студенттен құралды. Барлық студенттердің 172 студенті бакалавриатта және 74 студент магистратурада болды. Студенттердің жасы 17-23 жас аралығында болса, орташа жасы 19,5 жасты құрады. Барлығы 136 студент инженерлік мамандық бойынша (55%), заңгер мамандығы бойынша 39 студент (16%) және менеджмент мамандығы бойынша 71 студент (29%) болды.

Әрбір конструкция үшін қолданылатын өлшемдер Кронбахтың альфа мәндерімен бірге төменде егжей-тегжейлі берілген. Оқытуды қабылдау, қарым-қатынасты түсіну, психологиялық әл-ауқат және әлеуметтік желіні пайдалану ниеті сияқты барлық айнымалылар 5 балдық Лайкерт типті шкала арқылы бағаланды, «1» - «толық келісемін» және «5» - «мүлдем келіспеймін» дегенді білдіреді. Психологиялық күйзеліс айнымалысы бойынша тармақтар сауалнама тармақтарында «1» - «әрқашан» және «5» - «ешқашан» дегенді білдіретін басқа 5 балдық Лайкерт типті шкала арқылы бағаланды. Алдыңғы зерттеулер ағымдағы зерттеуде өлшенген барлық құрылымдардың жақсы психометриялық қасиеттерін растады.

Қабылдаған оқу. Бұл құрылым CAP Perceived Learning Scale бейімделген төрт элемент арқылы өлшенді. Бұл шкала қабылданған когнитивтік, аффективті және психомоторлық оқыту сияқты қабылданған оқытудың үш өлшемін анықтау үшін сенімді. Студенттерден «Мен онлайн курстардан мазмұнды және логикалық құрылым ұйымдастыра аламын» және «Мазмұнды үйрену нәтижесінде өзімді сенімдірек сезінемін» сияқты мәлімдемелерді бағалауды сұрайтын бес балдық Лайкерт шкаласы қолданылды. Шкала үшін альфа (α) коэффициентінің мәні 0,811 деп бағаланды.

Қарым-қатынасты түсіну. Бұл конструкцияның элементтері PRCA-24 құралының шкалаларынан бейімделген [6]. Бұл құрал пайдалануға болатын әртүрлі контексттерді ескере отырып таңдалды. Бұл құрал адамның коммуникативті мінез-құлқын зерттеуде өте өзекті болып саналады. Ағымдағы зерттеуде студенттерден мәлімдемелерді бағалауды сұрайтын төрт өлшем элементі пайдаланылды: «Жаңа адамдармен топтық талқылауларға қатысқан кезде мен өзімді шиеленісті сезіндім және қобалжыдым» және «Онлайн сабақтарда өз ойымды айтуға қорқамын немесе күмәнданамын» секілді мәліметтер бағаланды. Бұл шкаланың альфа (α) сенімділік мәні 0,749 деп бағаланды.

Психологиялық салауаттылық. Психологиялық салауаттылық концепциясы Уорвик-Эдинбург психикалық әл-ауқат шкаласына негізделген, ол адамдардың психикалық әл-ауқатын бақылауға және жақсартуға арналған [7]. Валидациялық зерттеуде ол психикалық денсаулықтың оң аспектілеріне назар аударды және әртүрлі популяция үлгісінде ешқандай шекті әсерлерді көрсетпеді. Бұл құрылымды өлшеу үшін біз студенттерден «Мен болашаққа оптимистік сезінемін» және «Курсты оқығаннан кейін өзімді пайдалы сезінемін» сияқты мәлімдемелерді бағалауды сұрайтын төрт сұрақты қолдандық. Шкала үшін альфа (α) коэффициентінің мәні 0,787 болды.

Психологиялық стресс. Қабылдаған стресс шкаласы әр түрлі жағдайлардың адамның сезімдері мен қабылданған күйзелістерге қалай әсер ететінін өлшейтін

классикалық күйзелісті бағалау құралы болып саналады [8]. Бұл құрылымды өлшеу үшін студенттердің өткен айдағы сезімдері мен ойлары туралы сұрайтын төрт элемент пайдаланылды. Мысалы, студенттерден «Өткен айда сіз өз өміріңіздегі маңызды нәрселерді бақылай алмайтыныңызды қаншалықты жиі сездіңіз?» сияқты мәлімдемелерді бағалауды талап етті. Әрбір жағдайда студенттерден олардың қаншалықты жиі сезінетінін немесе белгілі бір жолмен ойлайтынын көрсету сұралды. Шкала үшін α коэффициентінің мәні 0,648 болды.

Нәтижелер

Сипаттамалық статистика. 1-кестеде өлшенген конструкциялар үшін сипаттамалық статистика және Пирсон корреляциялық мәндері берілген. Қабылданған қарым-қатынас конструкциялары әлеуметтік медианы пайдалану ниетімен, қабылданатын оқумен және психологиялық әл-ауқатпен теріс корреляцияны көрсетеді. Сол сияқты, әлеуметтік медианы пайдалану ниеті қабылданған оқумен, психологиялық стресспен және психологиялық әл-ауқатпен оң корреляцияланады.

Кесте 1. Модельдік сәйкестік индекстерінің қысқаша мазмұны.

№	Айнымалы	Ариф. орт. мәні	S.D.	1	2	3	4
1	Қарым-қатынастан қорқу	2.74	0.832				
2	Әлеуметтік желіні пайдалану ниеті	1.91	0.701	-.079			
3	Қабылдаған оқу	3.10	0.811	-.228*	.090		
4	Психологиялық стресс	2.81	0.458	.309*	.147*	-.091	
5	Психологиялық салауаттылық	2.97	0.796	-.249*	.009	.554*	-.053

Анықтама: $n = 246$ * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Құрылымдық модель.

2-кестеде жол коэффициенттері бар жалпы құрылымдық модель көрсетілген. Нәтижелер болжамды модель деректерге жақсы сәйкес келетінін көрсетеді ($\chi^2/DF = 2,88$, $p \leq 0,001$; CFI = 0,95, GFI = 0,94, SRMR = 0,058, RMSEA = 0,060). 1-гипотеза қарым-қатынастан қорқу студенттердің оқу процессін қабылдауына теріс байланысты екенін айтады. Біздің нәтижелер бұл пікірді қолдайды ($\beta = -0,298$, $p \leq 0,001$). Қабылдаған оқудың студенттердің психологиялық әл-ауқатымен оң байланысты екендігін көрсететін 2-гипотеза да алынған нәтижелермен расталды ($\beta = 0,623$, $p \leq 0,001$).

Кесте 2(а,б). Иерархиялық регрессиялық талдаудың нәтижелері.

(а) Әлеуметтік медианы пайдалану ниетінің қарым-қатынасқа деген қорқыныш пен қабылданған білімге модераторлық әсері: а,б			
Айнымалы	Модель 1	Модель 2	Модель 3
Басқару айнымалылары			

Жасы	-0.055 (0.028)	-0.050 (0.028)	-0.047 (0.027)
Жыныс	-0.085 (0.109)	-0.061 (0.106)	-0.046 (0.107)
Ата-аналар жұмыс істейді	-0.067 (0.114)	-0.053 (0.111)	-0.073 (0.106)
Қарым-қатынастан қорқу		-0.213 *** (0.07)	-0.210 *** (0.07)
Әлеуметтік желіні пайдалану ниеті		0.079 (0.075)	0.060 (0.07)
Қарым-қатынастан қорқу мен әлеуметтік желіні пайдалану ниеті			-0.160 ** (0.07)
ΔR^2 мәні		0.054	0.024
R2 үшін F мәні		6.813 ***	6.355 **
R2 мәні	0.015	0.049	0.070
F мәні	1.24	3.50 **	4.046 ***
(b) Психологиялық стресстің қабылданатын оқуға және психологиялық әл-ауқатқа модераторлық әсері: а,с			
Variables	Модель 1	Модель 2	Модель 3
<u>Басқару айнымалылары</u>			
Жасы	-0.059 (0.03)	-0.028 (0.02)	-0.030 (0.02)
Жыныс	-0.110 (0.10)	-0.063 (0.09)	-0.080 (0.09)
Ата-аналар жұмыс істейді	-0.053 (0.11)	-0.017 (0.09)	0.006 (0.09)
Қабылдаған оқу		0.543 *** (0.05)	0.571 *** (0.05)
Психологиялық стресс		-0.004 (0.09)	-0.000 (0.09)
Қабылдаған оқу X Психологиялық стресс			0.130 * (0.04)
ΔR^2 мәні		0.291	0.015
R2 үшін F мәні		49.86 ***	5.39 *
R2 мәні	0.019	0.309	0.325
F мәні	1.514	21.228 ***	18.91 ***

Кесте 2а иерархиялық бірнеше регрессия нәтижелерін жинақтайды. 1-гипотезаны сақтай отырып, біз әлеуметтік медианы пайдалану ниеті қарым-қатынастан қорқу мен қабылданатын оқу арасындағы қарым-қатынасты айтарлықтай және теріс модерациялағанын анықтадық ($\beta = -0,16$, $p \leq 0,05$). Дегенмен, қарым-қатынастан қорқудың жоғары деңгейі төмен қабылданатын оқумен байланысты болғанымен, студенттердің сабақта әлеуметтік желілерді пайдалануға деген жоғары ниеттері қарым-

катынастан қорқудың олардың қабылдауға болатын оқуына теріс әсерін жеңілдететінін көрсетеді.

3b-кестеге сілтеме жасай отырып, 2-гипотезаның аргументі стресс психологиялық әл-ауқатқа оң әсер ету үшін қабылданған оқытумен айтарлықтай өзара әрекеттеседі. Нәтижелер бұл аргументті қолдайды ($\beta = 0,130$, $p \leq 0,05$). Қабылданатын оқытудың жоғары деңгейлері психологиялық күйзелістің төменгі және жоғары деңгейі болған кезде психологиялық әл-ауқаттың жоғары деңгейімен байланысты екенін көрсетеді. Селье «Стресс концепциясы: өткен, бүгін және болашақ» зерттеуінде стресске жауап беруді күйзеліс және эстресс деп аталатын жағымсыз және жағымды аспектілерге бөлуге болатынын ұсынды [9]. Бұл концепция стресстің кейбір мөлшері студенттер үшін жақсы екенін көрсетеді және оң нәтижелерді жеңілдетеді. Бір қызығы, күйзеліс туралы дәстүрлі түсініктер оны табиғи түрде дисфункционалды деп анықтайды; дегенмен психологиялық теория оның ішкі бейімділігі жоқ екенін көрсетеді [10].

Талқылау

Бұл мақалада Қазақстандағы университет студенттерінің психологиялық әл-ауқаты туралы, COVID-19 пандемиясының аяқталуына байланысты университеттерде айтарлықтай өзгерістер орын алды. Онлайн оқытуға көшу студенттердің оқу тәжірибесіне және олардың психологиялық әл-ауқатына айтарлықтай әсер етті. Ағымдағы зерттеу әлеуметтік медиа және психологиялық стресс ниетімен модерацияланған кезде қарым-қатынастан қорқу, қабылданған оқу және оқу нәтижелері арасындағы байланыстарды зерттеді. Алдыңғы нәтижелерге сәйкес, қазіргі зерттеудің нәтижелері қарым-қатынастан қорқу студенттердің қабылдауына теріс байланысты екенін көрсетеді. Университет студенттері сабаққа қатысқан кезде олардың ойлары мен көзқарастарын сыныптастары қабылдамайды деп қорқады. Сондықтан, студенттер сынып нормаларын бұзбау және құрдастарының қабылдамауын болдырмау үшін қолайлы шектерде қатысуға бейім. Жағымсыз әсерлерді азайту үшін мұғалімдер технологияны қолдану студенттерді сабаққа қатысуға және виртуалды сынып жағдайында психологиялық әл-ауқатқа ықпал ету үшін позитивті өзін-өзі бағалауды қалыптастыруға ынталандыра алатынын зерттей алады.

Екіншіден, қабылданған оқыту студенттің психологиялық әл-ауқатымен оң байланысты екендігі анықталды. Өткен зерттеулер бұл нәтижені растайды, өйткені психологиялық әл-ауқат жеке тұлғаның университет өмірімен байланысты когнитивті қабылдауларымен (яғни, когнитивті оқыту), сондай-ақ университеттегі оқиғаларға эмоционалды реакциялармен (яғни, аффективті оқыту) байланысты. Басқа зерттеуде Пьетаринен зерттеушісі оқу талаптарын орындаудағы тиімділік студенттердің психологиялық әл-ауқатымен байланысты екенін көрсете алды. Осылайша, курс нұсқаушылары студенттердің психологиялық әл-ауқатын бақылауда пайдалы болуы мүмкін когнитивті және аффективті стратегияларды реттеуге негізделген әртүрлі араласуларды пайдалана алады.

Үшіншіден, біз қабылдайтын оқыту медиация арқылы қарым-қатынастан қорқудың психологиялық әл-ауқатқа кері әсерін азайтатынын анықтадық. Бұл бұрынғы тұжырымдармен сәйкес келеді. Эмоционалды және когнитивті оқыту деңгейінің төмендеуінен зардап шегетін студенттермен салыстырғанда аффективтік және когнитивті оқытудың жоғары деңгейлерін көрсететін студенттер оқумен айналысуда тиімдірек және психологиялық стресс пен мазасыздық сияқты мәселелерге тап болған кезде көбірек табандылық көрсетеді. Оқыту процесінде студенттер басқа студенттермен қарым-қатынас жасау қорқынышын жеңген кезде, олар өз пікірлерімен бөлісуге ыңғайлы сезінеді, олардың алаңдаушылық және стресс деңгейін төмендетеді және психологиялық әл-ауқатын арттырады. Сондықтан курс жетекшілері студенттерді қарым-қатынас әрекеттеріне қатысуға ынталандыра алады, бұл студенттердің оқу қабілеттеріне деген сенімділігін одан әрі дамытуға көмектеседі. Бұл олардың оқу нәтижелерін жақсартуға

ықпал етеді және осылайша олардың болашақ сыныптағы іс-шараларға қатысуға дайындығын арттырады.

Қорытынды

Онлайн білім беру кезеңінде университет студенттерінің психологиялық әл-ауқатына байланысты алаңдаушылықтың артуына байланысты зерттеушілер, практиктер және педагогтар студенттерге дәстүрлі емес оқу тәжірибесінен аман қалуға және психологиялық сауықтыруға көмектесу үшін шаралар қабылдау қажет болды. Онлайн білім беру контекстінде ағымдағы зерттеудің нәтижелері қабылданатын оқытудың делдалдық әсерлерін және олардың студенттердің психологиялық әл-ауқатына қалай оң әсер ететінін көрсетеді, әсіресе қарым-қатынастан қорқумен байланысын анықтайды Біз сондай-ақ әлеуметтік желілерді пайдалану ниетінің модераторлық әсерлері мен өзара қарым-қатынасқа психологиялық стрессті зерттеп, қызықты нәтижелерге қол жеткіздік. Осы зерттеу арқылы біз COVID-19 туындаған пандемия психологиялық әл-ауқаттағы ауытқуларға әсер етудің негізгі себебі болды немесе ағымдағы зерттеуде табылған нәтижелер психологиялық әл-ауқатқа қатысты ма деген толық қорытынды жасау мүмкін емес деп санаймыз.

Дегенмен, қазіргі зерттеудегі нәтижелер пандемия кезіндегі және қазіргі оқу мен психологиялық әл-ауқатқа байланысты студенттер арасындағы қарым-қатынастан қорқудың негізгі факторларын, әлеуметтік медианың ролін және психологиялық стрессті анықтайды. Олар университеттерге, саясаткерлерге және курс нұсқаушыларына әлеуметтік медианы пайдаланудың және университет студенттерінің білім беру және эмоционалдық мақсаттарына сәйкес келетін ағымдағы оқу тәжірибесін бейімдеудің маңыздылығын атап көрсетеді және қазіргі теңсіздіктерді күшейтпеу үшін осы топтарға қазір қолдау көрсетеді деген қорытындыға келдік.

Әдебиеттер тізімі:

1. Arslan Ü., Asıcı E. The mediating role of solution focused thinking in relation between mindfulness and psychological well-being in university students // *Current Psychology*. – 2022. – Т. 41. – №. 11. – Б. 8052-8061.
2. Hernández-Torrano D. et al. Mental health and well-being of university students: A bibliometric mapping of the literature // *Frontiers in psychology*. – 2020. – Т. 11. – Б. 1226.
3. Cage E. et al. Barriers to accessing support for mental health issues at university // *Studies in Higher Education*. – 2020. – Т. 45. – №. 8. – Б. 1637-1649.
4. Макеева А. Б. және т.б. Характеристика психологического здоровья студентов высшей школы с разным уровнем толерантности к неопределенности: дипломная работа (проект) специалиста по направлению подготовки: 37.05. 01-Клиническая психология. – 2024.
5. Авилова Е. ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН ВО ВРЕМЯ ГЛОБАЛЬНОЙ ЭПИДЕМИИ COVID-19 // *Pedagogy and Psychology*. – 2022. – Т. 52. – №. 3. – Б. 43-50.
6. McCroskey J. C. et al. The content validity of the PRCA-24 as a measure of communication apprehension across communication contexts // *Communication Quarterly*. – 1985. – Т. 33. – №. 3. – Б. 165-173.
7. Шайгерова Л. А. және т.б. Роль различных источников социально-психологической поддержки в субъективном благополучии несовершеннолетних, ожидающих решения суда в следственном изоляторе // *Прикладная юридическая психология*. – 2019. – №. 4. – Б. 39-49.
8. Альгожина А. Р., Сабирова Р. Ш., Галяпина В. Н. Жоғары мектеп педагогтерінің эмоционалды интеллект пен стреске төзімділігінің байланыс ерекшеліктері // *ҚАЗҰУ ХАБАРШЫСЫ*. – 2022. – Б. 18.
9. Selye H. Stress research issues for the eighties. Cooper C. – 1983.

10. Айтказина Т., Омаров С., Сматаев Т. Оқу материалдарын визуализациялау: психологиялық және дидактикалық талаптар // Научно-педагогический журнал «Білім» Национальной академии образования им. Ы. Алтынсарина. – 2023. – Т. 106. – №. 3. – Б. 11-22.

ВЛИЯНИЕ САМООТНОШЕНИЯ СТУДЕНТОВ К СВОЕЙ ВНЕШНОСТИ НА ИХ ЭМОЦИОНАЛЬНУЮ СФЕРУ

Клиническая психология, 2 курс **Хафизова Э.Э.**¹

*Научный руководитель: д. психол.н., профессор Ахтаева Н.С.*¹

*К. психол.н, доцент Хананян А.А.*²

¹*Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

²*Университет Туран*

Аннотация: В этой статье будут указаны причины возникновения негативных эмоций, которые возникают при несоответствии реального образа «Я» и идеального образа «Я». Будут изучены подходы к восприятию с положительной стороны образа тела, описаны социальные установки приписываемые обществом с детства о важности привлекательной внешности. Объяснены причины негативного отношения к себе студентов, формирующиеся благодаря окружению: сверстникам и семье. Даны гендерные сравнения о значимости внешности по половому признаку. Охарактеризована значимость первого впечатления воспроизводимого по внешнему виду, описаны причины роста использования косметологических процедур. Рекомендованы меры для помощи студентам справляться с негативными эмоциями по поводу внешнего вида. Указаны последствия непринятия своего тела и внешности.

Ключевые слова: внешность, самоотношение к внешности, эмоции, непривлекательность, образ тела.

Наша внешность имеет огромное значение для социального взаимодействия. Внешний вид человека включает в себя: физические параметры тела, макияж (косметические средства), предметы гардероба (одежда, украшения), периферийные аспекты физической идентичности (осанка и походка).

Воспринимаемое несоответствие между реальной и идеальной самооценкой может повлиять на то, что человек решит прибегнуть к косметическим процедурам для преодоления дискомфорта, связанного с внешностью. [1] Люди, считающиеся непривлекательными, часто становятся жертвами насмешек и подвергаются дискриминации, результатом которых может стать повышенная чувствительность и отторжение от внешнего вида. Люди с высоким уровнем чувствительности к отторжению, основанном на внешнем виде, склонны ожидать отказа в любой сфере, списывая неудачу на внешние параметры. Негативная оценка своего тела и внешности часто наблюдается у тех, кто много внимания уделяют своей внешности. Негативные мысли по поводу внешности часто являются причиной неспособностью людей соответствовать социальным идеалам. Эти культурные идеалы часто распространяются через средства массовой информации и затем пропагандируются семьями и сверстниками.

Внутренний конфликт возникает при несоответствии между идеализированным и реальным Я. Это несоответствие может быть воспринято человеком болезненно и влиять на самовосприятие. [2] Это приводит к снижению эмоционального фона, депрессии и наличию суицидальных наклонностей. Аффекты показывают степень переживаний чувств и эмоций, которые играют важную роль в возможном отторжении от общества,

основанным на внешнем виде. Человек, который боится быть отвергнутым обществом по поводу внешнего вида может испытывать тревогу или депрессию. Для него становится стрессом поход по магазинам, так как ему становится неприятно смотреть на себя в зеркало. Он может отказываться выходить на улицу и встречаться со знакомыми ему людьми так как присутствует страх быть осужденным другими. Ему кажется, что все будут обсуждать его внешний вид и он получит массу негативной критики.

Важную роль стоит отдать взаимосвязи эмоционального компонента и телесного образа «Я». Образ тела – это оценка человека размера собственного тела, его формы и описание меры эстетического чувства. Образ тела состоит из нескольких компонентов: перцептивный (как студент воспринимает свою внешность), установочный (удовлетворённость или неудовлетворенность своим телом), аффективный (какие чувства испытывает студент по поводу своего тела) и поведенческий (как самоотношение к телу влияет на поведение студента).

Существует два способа изучения положительного образа тела: принятие тела и удовлетворение этим телом. К положительным эмоциям мы можем отнести чувство восхищения своим телом. Студенты, заботящиеся о своём здоровье, употребляющие только свежие и полезные продукты, посещающие фитнес зал, формируют позитивное отношение к телесному образу «Я» так как испытывают такие эмоции как гордость и восторг собой. Участники, которые испытали более высокий уровень социальной тревожности, связанной с физическим телом, занимались физическими упражнениями. Студенты, которые склонны к высокому уровню социальной тревожности занимаются физическими упражнениями, чаще, чем те, у кого более низкий уровень социальной тревожности. Студенты должны ориентироваться на положительный опыт и эмоции характерные для тела. Фокусировку воспроизводить на благополучии в отношении «образа Я» для обеспечения оптимального функционирования психического и физического здоровья студента. Самоотношение образа тела студента включает в себя такие индексы психологического благополучия как оптимизм, удовлетворенность жизнью и самооценка. Восприятие студента своего тела включает в себя систему социальных отношений, культурных идеалов, нормативных предписаний.

В 21 веке действует такая форма социализации, которая диктует правила осуществления контроля над своим телом, чтобы быть тоньше, более подтянутым и прятать внешние недостатки, которые могут отличаться от культурных норм, принятых по поводу внешности. Сосредоточиться при исследованиях образа тела необходимо на причинах, вызывающие негативные эмоции, обратить внимание на тревогу и негативные аффекты, связанные с физическими параметрами, такими как рост и вес, особенностями телосложения. Телесные эмоциональные переживания выражаются в виде многочисленных негативных эмоций, таких как стыд и чувство вины. Негативные эмоции, связанные с телом, могут являться причинами депрессии, социальной тревожности, нарушением пищевого поведения, снижением самооценки, потерей чувства собственного достоинства.

Социокультурное давление, направленное на то, чтобы быть стройным, привлекательным, лучше, чем другие, рассматривается как важный фактор, влияющий на негативное представление о своём теле. Человек становится наблюдателем своего тела и внешности со стороны воспринимающих его людей. В таких условиях человек рассматривает своё тело как социально-видимый объект. Ему нужно приложить усилия по его улучшению, чтобы подходить под критерии социальных норм. Самосовершенствование и социальный образ тела являются важными психологическими и психосоциальными процессами, включая эмоции, желания и представления о себе. Тело является наиболее зримой характеристикой, через которую выражается психологическое «я». Параметры тела влияют на такие процессы, как самоидентификация, само-презентация и самооценка [3].

Эмоции влияют на наши установки и предрасположения о привлекательности. Студенты под воздействием эмоций сравнивают свои внешние параметры и оценивают себя по отношению к соответствующим стандартам. Стандарты для каждого человека разнообразны, часто расплывчаты и недостижимы. Объективное самосознание формирует процесс стандартного сравнения, в котором люди оценивают себя по отношению к релевантным стандартам. Отклонения от стандартов порождают негативный эффект, который заставляет их менять себя. Каждый человек стремится к восприятию своей внешности как соответствующую нормам общества, чтобы подтвердить ее приемлемость для других. В обществе понятие привлекательности подчиняется эстетическим усмотрениям людей в зависимости от их восприятия. Непривлекательность частосопровождается негативным ощущением и может привести к такому ограничению, как изоляция от общества.

Физическая привлекательность студента служит мощным социальным сигналом для восприятия его другими людьми. Многие студенты уделяют большое внимание внешнему виду, так как это придаёт им уверенности во всех сферах жизни. Косметологические процедуры эффективно способствуют улучшению физической привлекательности, поэтому большая часть девушек-студенток тратят часть стипендии на косметологические процедуры.

Влияние СМИ является наиболее важным предиктором общей неудовлетворенности телом у студентов. Стандарты красоты иллюстрируются в каждой рекламе. Нашими кумирами являются модели и кинозвезды, которые формируют наше представление об идеале красоты. Среди студентов в возрасте от 18 до 24 лет чаще всего используется социальная сеть Instagram. Ежедневно студенты просматривают ленты сверстников и сравнивают себя с ними. Просматривая эти профили, где изображены только лучшие фотографии, у нас может сформироваться я-схема неудовлетворенности своим телом. Я-схема — это представление человека о себе, ответ на вопрос, как его воспринимают окружающие его люди. Это представление может быть искажено из-за неправильного образа «идеальной» картинке, которая пропагандируется в Instagram.

Девушки-студентки сравнивают себя с рекламными моделями с точки зрения восприятия физической привлекательности, а не их финансового успеха, в то время как парни — студенты на первое место ставят экономические возможности, а привлекательность отходит на второй план. Девушки-студентки демонстрируют более низкую удовлетворенность своим телом, чем парни-студенты, но и среди парней-студентов встречаются очень низкие показатели удовлетворенности своим внешним видом. Девушки с детства видят мир, в котором женское тело определяется, в первую очередь, как объект, существующий для удовольствия, подлежащий проверке и оценке. В результате таких наблюдений девушки постепенно социализируются и принимают точку зрения общества и относятся к себе как к объекту, на который нужно смотреть и полагаясь на критерии внешнего вида давать оценку. Такой контроль за внешним видом порождает негативные переживания. Лишь немногие девушки могут соответствовать общепринятым идеалам.[4]

Парни хотят быть маскулиннее, чем они есть на самом деле. Раньше идеал мужчины был изображен в кино и других средствах массовой информации гораздо менее подтянутым и мускулистым. На сегодняшний день парни-студенты, которые росли, играя смужественными фигурками парней, просматривая мужские журналы и усваивая информацию о широком массовом использовании тренажерных залы испытывают гораздо большее давление, чем парни предшествующих поколений.

Широкую популярность набирает такое направление как бодипозитив. Оно было создано в 2012 году, целью которого является любовь к своим физическим параметрам, противостояние нереалистичным ожиданиям и завышенным требованиям о красоте. Бодипозитив это пространство, где люди могут делиться фотографиями без фильтров и получить любовь и признание вместо осуждения и критических взглядов. С

психологической точки зрения это поможет ввести в общественную культуру несовершенство внешности и тел и восприятие их как норму, а не как повод для осуждения. В независимости от весовой категории и дефектов внешности люди стремятся найти в каждом привлекательность благодаря бодипозитиву. Это направление помогает стереть некий идеал и стандарт, а конфликт между реальным «Я» и идеальным «Я» прекратится, так как идеальный «Я» это человек с любыми параметрами внешности и телом.

Период студенчества сложный этап жизни, так как студентам необходимо разобраться с направлением карьеры и построить счастливую личную жизнь. На этом пути они встречаются с разными эмоциями и им нужен наставник, который поможет разобраться с внутренними переживаниями по поводу внешности, покажет им, что недостатки своего физического «Я» нужно полюбить. Для того, чтобы студентам было легче справиться с негативными эмоциями по поводу внешнего вида необходимо давать им возможность самовыражаться, не ставить ограничений, которые приняты в учебных заведениях. У студентов должна быть полная свобода в выборе одежды, покраске волос в любой цвет. Кураторам необходимо проводить беседы о важности толерантности к другим студентам, о воспитании внутренней уверенности в себе.

Список использованной литературы:

1. Лабунская В.А. Самопрезентация личности и отношение к внешнему я // Психология личности: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению и специальности «Психология» / под ред. П.Н. Ермакова, В.А. Лабунской. М.: Издательство «Эксмо», 2007.С. 235-258.
- 2.Пантелеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С.Р.Пантелеев. – М.: Издательство МГУ, 1991. – 110 с.
- 3.Леви Т.С. Отношение к телу в структуре самоотношения [Электронный ресурс] // URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/otnoshenie-k-telu-v-strukture-samootnosheniy> (Дата обращения: 29.05.23)
- 4.Погонцева Д.В.Красивая женщина: социально-демографический анализ представлений // Социальная психология и общество. –2011. –№ 1. –С. 73–82

ОСОБЕННОСТИ КОПИНГОВЫХ СТРАТЕГИЙ У СТУДЕНТОВ

Психология, магистрант 2 курса **Храмова Е.А.**

Научный руководитель: д. психол.н., профессор Ташимова Ф.С.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: Совладание с кризисными ситуациями является одним из важнейших навыков личности в современном мире. Учитывая повышение количества стрессовых факторов за последние несколько лет важно изучать способности подрастающего поколения к совладанию. В данной статье приведены результаты исследования в ходе которого были изучены копинговые стратегии и их особенности у студентов с 1 по 4 курс.

Ключевые слова: совладание, копинг-стратегия, студенты, юношеский возраст, стресс.

Понятие «копинговая стратегия» происходит от английского слова «cope», что дословно можно перевести как справляться, совладать. Поэтому в отечественных исследованиях вместо словосочетания «копинговая стратегия» можно встретить

«совладающее поведение». Копинговую стратегию или совладающее поведение можно трактовать как действия, которые человек предпринимает чтобы справиться с некой стрессовой ситуацией, задействуя при этом поведенческие, эмоциональные и когнитивные стратегии.

Данный термин был впервые введен Льюис Барклей Мёрфи, американским психологом в 1962 году. Причём работа и вклад в психологию Льюис Мёрфи напрямую связан с её исследованиями развития детей в попытках преодоления ими кризисов взросления. Мерфи внесла огромный вклад в этическое отношение к детям. В отличие от других ее коллег того времени её работы были нацелены на нормальное развитие детей (вместо патологии), социальные аспекты их взросления и формирование детской и юношеской психики.

В 1952 году Мёрфи со своим мужем, Гарднером Мёрфи, который в том числе был исследователем, соглашаются работать в фонде Менингера в Канзасе, где в дальнейшем Мёрфи становится координатором «Копингового Проекта» (Coping Project). Заручившись финансовой поддержкой Национального института психического здоровья данный исследовательский проект занимался изучением того, как дети справляются со стрессом во время своего взросления. В 1976 году результаты данного исследования были опубликованы в её работе под названием «Vulnerability, Coping and Growth from Infancy to Adolescence» [1].

Спустя 4 года американский психолог Ричард Лазарус рассмотрел копинговые стратегии в контексте стресса, опубликовав результаты своего исследования в своей известной книге под названием «Психологический стресс и процесс совладания с ним» (англ. Psychological Stress and Coping Process)[2] Ричард Лазарус также является автором «копинг-теста Лазаруса» созданным им в 1988 году, который применяется в психологии для исследования психоэмоциональных состояний человека. Данный тест состоит из 50 утверждений которые тестируемый должен оценить по частоте встречаемости в его жизни. В данном тесте используется определение следующих копинг стратегий: дистанцирование, конфронтация, самоконтроль, принятие ответственности, поиск социальной поддержки, избегание, положительная переоценка, планирование решения проблемы.

Опросник «Способы совладающего поведения Лазаруса» стал первой методикой по измерению копинговых стратегий. В дальнейшем данный тест был адаптирован на Российской выборке в количестве 1600 человек.

Совладанием можно назвать осознанную стратегию, которую человек использует для того, чтобы уменьшить неприятные эмоции вызванные той или иной ситуацией. Совладать означает превозмочь в каких-либо неблагоприятных жизненных ситуациях, справляться со сложностями. Есть несколько видов копинг стратегий: когнитивные и поведенческие. Также они могут делиться на индивидуальные или социальные (поиск социальной поддержки). Копинги могут быть не только здоровыми и продуктивными, способствующими решению поставленных задач, но и деструктивными и нездоровыми, которые дезадаптируют человека ещё больше (например избегание).

С момента введения данного термина в обиход было предложено сотни копинговых стратегий, для того чтобы понять природу человеческого совладания. Сьюзан Фолкман, американский психолог, и Ричард Лазарус делили копинги на четыре группы [3]:

- проблемно фокусированные
- эмоционально фокусированные
- копинг направленный на поиск поддержки
- копинг создание смыслов

Чаще всего человек использует несколько видов копинговых стратегий в той или иной ситуации. Однако это не исключает того факта, что одни копинговые стратегии могут быть заменены на другие в течении жизни индивидуума. Существует мнение, что люди которые часто используют проблемно фокусированные копинги

обладают большим уровнем контроля над ситуацией, что помогает им улучшать качество их жизни. В то время как эмоционально фокусированные копинги считаются малоадаптивными и могут привести к потере контроля.

Сам Ричард Лазарус отмечал связь между его идеей копингов и фрейдовской концепцией защитных механизмов.

Наше исследование было проведено на 72 студентах бакалавра с первого по четвёртый курс - 49 девушек и 23 юноши. Большинство из подростков происходят из полных семей. Национальная принадлежность студентов выглядит следующим образом – подавляющее большинство респондентов являются казахами – 50 человек (~69%), 5 человек отметили себя как метисы (почти 7%), остальные участники исследования относятся к различным этносам проживающим на территории РК (уйгуры, русские, украинцы, татары, башкиры) -17 человек (23%).

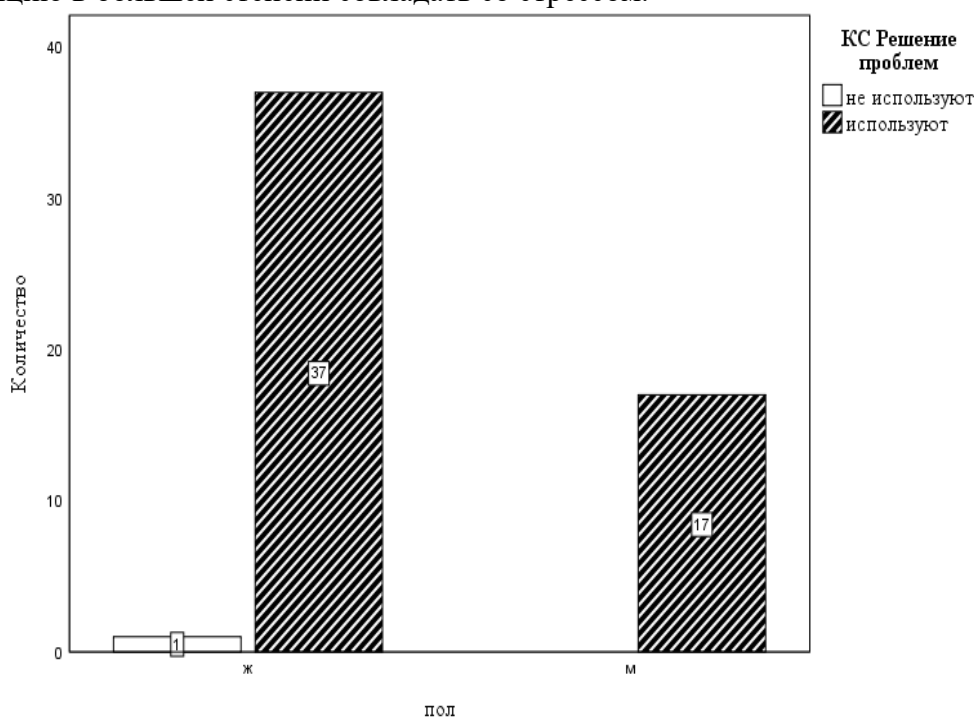
Использованная методика: Adolescence Coping Scale (ACS), «Юношеская копинг – шкала» в общей форме. Она была разработана в 1993 году австралийскими психологами Э. Фрайденбегром и Р. Льюисом и была адаптирована на русский язык Крюковой Т.Л. . [4] Методика состоит из 80 вопросов и имеет 18 шкал (копинг стратегий), которые авторы поделили на три типа:

1. Продуктивный стиль совладания, к которому относятся следующие копинг-стратегии: Решение проблем, Работа и достижения, Духовность, Позитивный фокус;
2. Непродуктивный стиль совладания: Беспокойство, Несовладание, Разрядка, Игнорирование, Уход в себя, Отвлечение, Активный отдых.
3. Социальный стиль совладания: Социальная поддержка, Друзья, Чувство Принадлежности, Общественные действия, Профессиональная помощь.

Для анализа мы возьмем по одной копинг-стратегии каждого вида, а именно - Решение проблем, Несовладание и Социальная поддержка – которые ярче всего отражают специфику данного вида.

Для средних арифметических чисел полученных в ходе методики было задано две группы показывающие крайние значения – использующие данную копинг стратегию и не использующие.

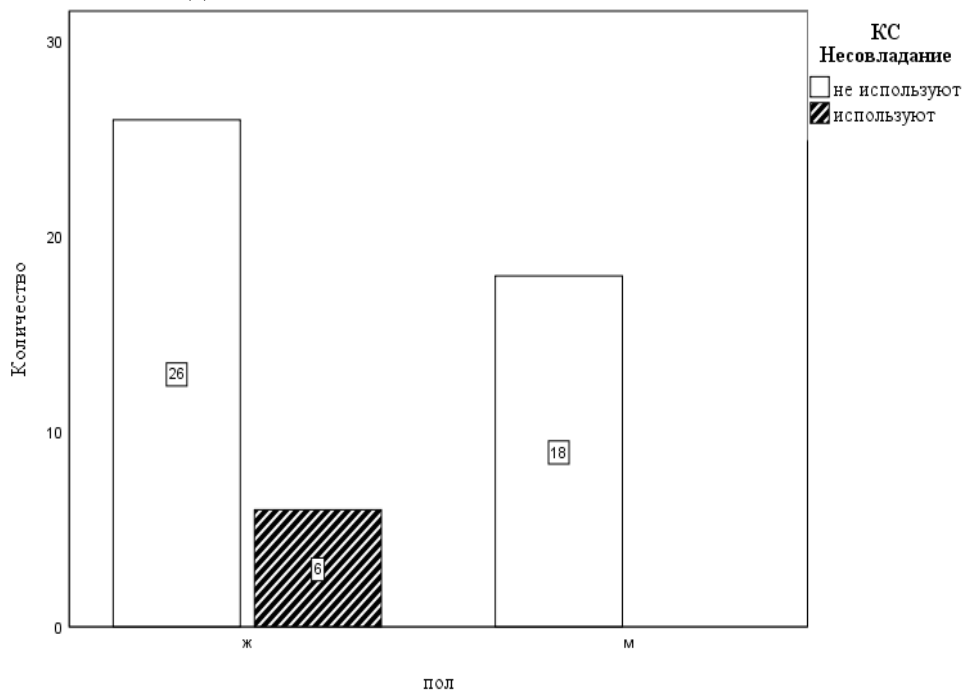
По результатам анализа можно сказать что подрастающее поколение имеет тенденцию в большей степени совладать со стрессом.

Использование студентами копинг стратегии «Решение проблем»

Копинговую стратегию «Решение проблем» имеет тенденцию использовать 37 девушек и 17 юношей. Лишь одна девушка показывает низкий уровень использования данной копинг стратегии. Итого к данной стратегии прибегает 54 студента из 72, что составляет 75% от общей выборки.

Эти же результаты подтверждает и следующая диаграмма по копинговой стратегии несовладание.

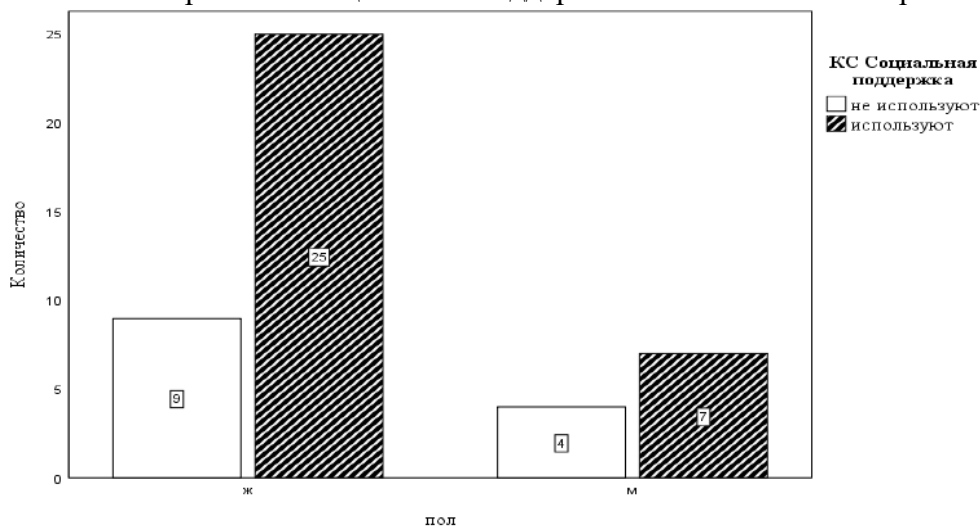

Использование студентами копинг стратегии «Несовладание»

На таблице мы можем видеть что 26 девушек и 18 юношей не используют несовладание как копинговую стратегию. То есть можно предположить, что они по большому счёту совладают или используют другие копинговые стратегии. Ни один юноша не показал максимально высокие значения по данной шкале и только шесть девушек не совладают в кризисной ситуации имея высокие значения по методике.

Общее число ребят не прибегающих к несовладанию составило 44 человека, что составляет ~61% от общего числа респондентов.

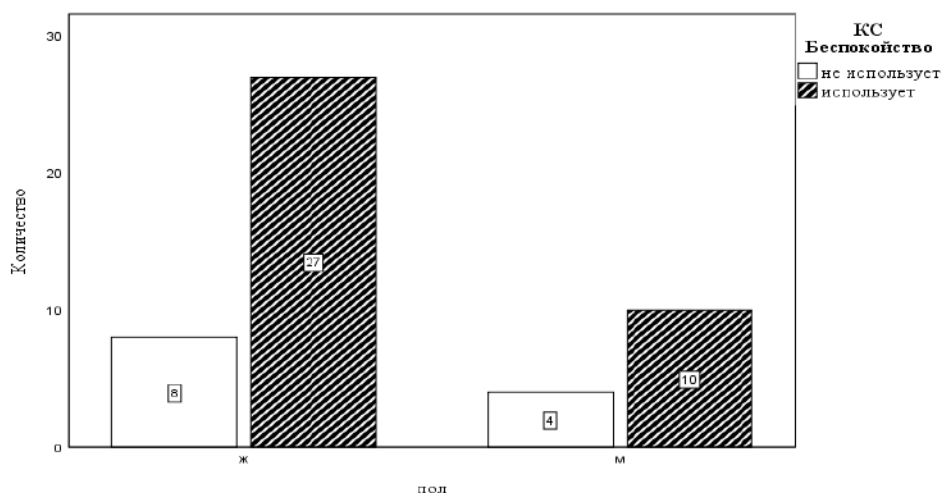
Копинговая стратегия «социальная поддержка» показала большее разнообразие.

Использование студентами копинг стратегии «Социальная поддержка»

Копинговую стратегию «Социальная поддержка» однозначно используют 25 девушек и 7 юношей и практически вовсе не прибегают к ней 9 девушек и 4 юноши. Общее число использующих данную копинг стратегию составило 32 студента, что составляет ~44% от общей выборки.

Чтобы тщательнее понять специфику совладания студентов мы так же рассмотрели использование ими копинг стратегии «Беспокойство».

Использование студентами копинг стратегии «Беспокойство»

Здесь можно видеть не такие положительные результаты: 27 девушек и 10 юношей из общей выборки в 72 человека используют беспокойство, как копинговую стратегию, что составляет ~51%. В то время как всего 8 девушек и 4 юноши не прибегают к данной копинговой стратегии.

Чуть больше половины студентов тревожится когда сталкиваются со стрессовой ситуацией. Судя по предыдущим таблицам они продолжают совладать однако всё же испытывают беспокойство. Это может быть объяснено в целом высоким уровнем тревожности среди населения вследствие многих факторов. Поиск конкретных причин тревожности требует дальнейших исследований в этой области.

По результатам нашего исследования можно сделать следующие выводы

1. Казахстанская молодёжь склонна к копинговой стратегии «Решения проблем». Подавляющее большинство 75% используют данную копинг стратегию при столкновении с кризисной ситуацией;
2. Студенты также не склонны к несовладанию: всего 8% не справляется с трудными жизненными ситуациями. Остальные ребята прибегают либо к совладанию, либо к другим копинговым стратегиям;
3. Меньше половины респондентов (44%) нуждаются в социальной поддержке;
4. Чуть больше половины респондентов (51%) беспокоятся, когда сталкиваются с трудной жизненной ситуацией.

Несмотря на повышенный уровень беспокойства, который как мы предположили может быть следствием слишком многих факторов, результаты исследования можно назвать скорее положительными и заключить, что казахстанская молодёжь всё-таки склонна совладать сталкиваясь со стрессовыми ситуациями.

Стоит отметить что в любом случае важно развивать эти черты у формирующихся личностей и внедрить в университетскую программу кураторские часы на тему совладания.

Список литературы:

1. Johnston, E. Lois Barclay Murphy: A pioneer of positivity. In W. E. Pickren, D. A. Dewsbury, & M. Wertheimer (Eds.). Portraits of pioneers in developmental psychology // New York: Psychology Press. — P. 135–149. — 2012.
2. Frydenberg E. Beyond Coping. Meeting goals, visions and challenges // Oxford University Press.— P. 272.— 2002. ISBN 9780198508144.
3. Folkman, Susan; Moskowitz, Judith Tedlie. Coping: Pitfalls and Promise // Annual Review of Psychology— 55 (1). — p. 745–774. — 2004. doi:10.1146/annurev.psych.55.090902.141456
4. Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения // Кострома: Студия оперативной полиграфии «Авантитул». — 2004.

МОТИВАЦИОННЫЕ ПРЕДИКТОРЫ АКАДЕМИЧЕСКОЙ УСПЕВАЕМОСТИ У СТУДЕНТОВ

Психология, магистрантка 2 курса **Шаужанова М.Н.**

*Научный руководитель: к.психол.н, старший преподаватель Кудайбергенова С.К.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация: Академическая мотивация выступает важным предиктором, предсказывающим академические достижения и успеваемость студентов, их настойчивость в обучении и намерение бросить учебу. В качестве основы в исследовании была применена современная и самая цитируемая теория самоопределения (SDT) Э. Деси и Р. Райана.

В исследовании участвовало 124 студента 2–4 курсов в возрасте от 17 до 23 лет, средний GPA 3,3 балла. Психодиагностические методики: Шкала академической мотивации Т.О. Гордеевой, О.А. Сычева и Е.Н. Осина; Шкала общей каузальной ориентации Э. Деси, Р. Райана; Опросник самоорганизации деятельности Е.Ю. Мандриковой.

С помощью регрессионного анализа были выявлены мотивационный, регуляционные и организационные предикторы успеваемости студентов гуманитарных специальностей.

Ключевые слова: мотивация, академическая мотивация, академическая успеваемость, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, амотивация

Мотивация относится к процессам, которые стимулируют и поддерживают целенаправленную деятельность. Мотивация влияет на то, как люди решают инвестировать свое время, сколько энергии они тратят на выполнение любой конкретной задачи, что они думают и чувствуют по поводу этой задачи и как долго они проявляют настойчивость в выполнении задачи [1]. Мотивация позволяет студентам участвовать в учебной деятельности и поддерживать свой статус обучаемого. R. Вакар добавил, что мотивация отражается в выборе студентами учебных заданий, времени и усилиях, которые они им уделяют, их настойчивости в выполнении учебных заданий и в преодолении препятствий, с которыми они сталкиваются в процессе обучения [2]. Академическая мотивация - это желание студента (отраженное в его подходе, настойчивости и уровне интереса) к учебным предметам, когда компетентность студента оценивается по стандарту успеваемости.

В некоторых статьях указывалось, что академическая мотивация, по-видимому, не является достоверным показателем среднего балла (GPA). Тем не менее, сформированная академическая мотивация приводит к значительным результатам, таким

как академическая успеваемость и академические достижения, намерение бросить учебу и прогулы [3].

Академическая мотивация - это многогранная психологическая конструкция, основанная на представлении о том, что мотивированные учащиеся склонны воспринимать деятельность, связанную с обучением, как более приятную, а обучение - как ценное и приятное занятие само по себе [4]. Считается, что это основной фактор, определяющий общую удовлетворенность учащихся учебными и внеклассными мероприятиями, а также предиктор академических достижений. Что не менее важно, академическая мотивация играет центральную роль в инициировании и поддержании целенаправленного поведения в условиях обучения [5].

В качестве основы в нашем исследовании была применена теория самоопределения (SDT) Эдварда Деси и Ричарда Райана. Теория самоопределения подчеркивает ключевую роль мотивации в академическом росте и успеваемости, подчеркивая ее способность подпитывать энергию, саморегуляцию и общую способность к обучению. Академическую мотивацию можно разделить на внутреннюю, внешнюю и амотивацию [6]. Внутренняя мотивация исходит изнутри, движимая присущим ей удовольствием и удовлетворенностью от обучения и личностного роста [7]. С другой стороны, внешняя мотивация подпитывается внешними вознаграждениями, такими как оценки, признание или избегание наказания [8].

Из трех видов мотивации внутренняя мотивация считается более значимой в образовании. Она может внести лучшие изменения в том, что касается содействия эффективному обучению и творчеству. Существует три подшкалы внутренней мотивации: познавательная мотивация, мотивация достижения и мотивация саморазвития. Внутренняя мотивация побуждает людей выполнять действия с внутренними эмоциями. Например, люди будут испытывать чувство радости, любопытства, счастья, интереса или другие эмоции. Однако внешняя мотивация заставляет людей помнить о результате, независимо от того, каков он будет. Результатом может быть, как положительное вознаграждение, так и отрицательное наказание. Существует также три типа внешней мотивации: мотивация самоуважения, интроецированная и экстерналиная мотивация. Амотивация возникает, когда у студентов нет намерения демонстрировать такое поведение. Если студент не проявляет академического интереса добровольно и нет причин, по которым это поведение должно проявляться (обучение кажется бессмысленным, бесполезным), то студент чувствует себя амотивированным. Каждому типу академической мотивации соответствуют разные результаты; таким образом, мотивация может выступать предиктором академических достижений студентов и успеваемости в обучении, участия и отношения к обучению, а также способности придерживаться цели обучения [9].

Внутренняя мотивация и идентифицированная регуляция вместе образуют автономную мотивацию. Интроецированная регуляция и внешняя регуляция вместе образуют контролируемую мотивацию. Автономная мотивация более желательна, чем контролируемая мотивация, поскольку она, по-видимому, связана с глубоким обучением, лучшей успеваемостью и меньшим переутомлением. Согласно теории самодетерминации, чтобы чувствовать себя автономно мотивированным, должны быть удовлетворены три основные психологические потребности: чувство автономии (чувство выбора в действии), чувство компетентности (чувство способности достичь цели) и чувство принадлежности (чувство принадлежности к группе). Удовлетворение этих потребностей в учебной среде может привести студента от контролируемой мотивации к автономной. Напротив, невыполнение может продвинуть студента по континууму от автономной мотивации к контролируемой мотивации и даже к безличной ориентации (автоматическое, беспомощное поведение) [10].

Как внутренняя, так и внешняя мотивация играют решающую роль в побуждении студентов продолжать учебу [11]. Внутренние факторы часто включают сильное

стремление к личностному росту, достижениям и приобретению знаний. Самооценочная компетентность, как подчеркивается теорией самоопределения, имеет решающее значение для формирования мотивационного поведения и поощрения достижения целей. Студенты, которые считают себя способными и эффективными учениками, с большей вероятностью приложат значительные усилия для достижения своих академических целей [6]. Сильная внутренняя мотивация значительно снижает вероятность отсева из программы высшего образования [12].

Внешние факторы, такие как поддержка семьи, профессиональные устремления, продолжительность программы обучения, могут влиять на академическую мотивацию. Социальная поддержка со стороны семьи, учителей, друзей и сверстников значительно повышает академическую мотивацию [13].

Фактические данные показывают список потенциальных факторов, влияющих на академическую мотивацию, включая пол учащихся, конкретные интересы и средний уровень образования родителей. В целом, эти факторы составляют более 20% различий в академической мотивации. Внутренняя мотивация, по сравнению с контролируемой мотивацией, приводит к большей креативности, менее поверхностной обработке информации, более глубокому обучению, более высоким достижениям, улучшению самочувствия или адаптации, снижению намерение и поведение, связанные с отсевом [14].

Приступая к исследованию, мы ставили следующую **цель**: исследовать мотивационные предикторы академической успеваемости у студентов гуманитарных специальностей.

В процессе исследования нами использовались следующие **материалы и методы исследования**: Шкала академической мотивации Т.О. Гордеевой, О.А. Сычева и Е.Н. Осина (2014). Она соответствует формату студенческой версии опросника академической мотивации Р. Валлеранда с коллегами; «Шкала общей каузальной ориентации» Э. Деси, Р. Райана, на русском языке адаптирован О.Е. Дергачевой, Л.Я. Дорфман и Д.А. Леонтьевым (2008); Опросник самоорганизации деятельности. Оригинальная методика была разработана Feather и Bond, адаптация на русском языке выполнена Е.Ю. Мандриковой (2010).

Для обработки полученных первичных данных использовался регрессионный анализ, уровень значимости коэффициентов в регрессионном анализе (β -коэффициентов, коэффициентов регрессии) $p \leq 0,1$. Обработка данных проводилась с помощью программы SPSS, версия 26.0.

Исследуемыми были студенты 2–4 курсов КазНУ им аль-Фараби, Академия Кайнар и Каспийского общественного университета в количестве 124 человека в возрасте от 17 до 23 лет, средний GPA 3,3 балла.

Результаты и обсуждение. В таблице 1-3 представлены предикторы академической успеваемости студентов гуманитарных специальностей.

Таблица 1. Мотивационные предикторы академической успеваемости

Model 1	Coefficients				t	Sig.
	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients			
	B	Std. Error	Beta			
Познавательная мотивация	0,121	0,012	0,602	9,754	0,000	
Мотивация самоуважения	0,027	0,016	0,126	1,756	0,082	
Экстернальная мотивация	0,033	0,016	0,115	2,105	0,038	
Амотивация	-0,066	0,015	-0,185	4,509	0,000	

a. Dependent Variable: GPA балл

Согласно полученным данным 4 типа мотивации выступают предикторами академической успеваемости (GPA) студентов: познавательная мотивация (внутренняя мотивация; $\beta=0,602$, $p=0,000$), мотивация самоуважения ($\beta=0,126$, $p=0,082$) и экстернальная мотивация (внешняя мотивация; $\beta=0,115$, $p=0,038$) и низкий уровень амотивации ($\beta=-0,185$, $p=0,000$). Важно отметить, что данные предикторы описывают 97% дисперсии ($R^2=0,971$). Напомним, что Десси и Райн указывают, что академическая мотивация — это континуум внешних и внутренних мотивов, в нашем случае на этом континууме обозначились три мотива: желание знать, собственная значимость и требования социума. Низкие баллы по шкале амотивации показывают важность того, чтоб учебная деятельность была интересной и осмысленной. Вместе с тем отметим, что мотив достижения и мотив саморазвития не реализуются студентами при достижении академических результатов, что не может не вызывать беспокойства.

Таблица 2. Регуляционные предикторы академической успеваемости

Coefficients					
Model 2	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
Шкала автономии	0,015	0,001	0,669	13,082	0,000
Безличная шкала	-0,012	0,002	-0,329	6,422	0,000
a. Dependent Variable: GPA балл					

Результаты регрессионного анализа показывают, что два типа мотивационной регуляции выступают предикторами академической успеваемости (GPA): шкала автономии ($\beta=0,669$, $p=0,000$) и безличная шкала ($\beta=-0,329$, $p=0,000$). Данные предикторы описывают 98% дисперсии ($R^2=0,978$). Таким образом, для студентов с высоким уровнем академической успеваемости характерна автономная мотивационная регуляция, что проявляет себя в опоре на внутреннюю мотивационную систему, выраженные чувства самодетерминации и компетентности, а также высокая степень осознания базовых потребностей и четкое использование информации для принятия решений об обучении.

Для студентов с низким GPA характерен безличный локус каузальности, они амотивированы, демонстрирует минимум самодетерминации, что реализуется в автоматическом и беспомощном поведении в обучении (не знают заданий, педагогов, кто староста, сроки сдачи и т.д.).

Таблица 3. Самоорганизационные предикторы академической успеваемости

Coefficients					
Model 3	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
Целеустремленность	0,043	0,007	0,427	5,854	0,000
Фиксация	0,059	0,010	0,403	6,221	0,000
Ориентация на настоящее	0,061	0,020	0,168	2,962	0,004
a. Dependent Variable: GPA балл					

Три шкалы самоорганизации учебной деятельности выступили предикторами высокой академической успеваемости (GPA): целеустремленность ($\beta=0,427$, $p=0,000$), фиксация ($\beta=0,403$, $p=0,000$) и ориентация на настоящее ($\beta=0,168$, $p=0,004$). Данные

предикторы описывают 96% дисперсии ($R^2=0,961$). То есть, высокий GPA у студентов предсказывает понимание своих целей и их реализация; исполнительность и обязательность, стремление закончить работу до конца; и ориентация на текущие учебные задачи.

Таким образом, мы видим, что академическая успеваемость студентов гуманитарных специальностей предсказывается мотивационными факторами и некоторыми особенностями организации учебной деятельности. Полученные данные показывают, что достижение высокого уровня академической успеваемости требуют включенности не только автономной внутренней мотивации, но и внешней мотивации (помнить о результате), а также умения организовывать свою учебную деятельность, что проявляется в целеустремленности, исполнительности в данный момент, не откладывании учебных заданий на потом.

Список литературы

1. Filgona J., Sakiyo J., Gwany D., Okoronka A. Motivation in Learning // Asian Journal of Education and Social Studies. – 2020. - №10. – P.16-37.
2. Bakar R. The effect of learning motivation on student's productive competencies in vocational high school, west Sumatra. // International Journal of Asian Social Science. - 2014. - №4(6). – P.722-732.
3. Hu H., Luo H. Academic motivation among senior students majoring in rehabilitation related professions in China // BMC Med Educ. – 2021. - №21. – P.582.
4. Rowell L., Hong E. Academic motivation: concepts, strategies, and counseling approaches // Prof Sch Couns. – 2013. - №16(3). – P.158–171.
5. Nawa N.E., Yamagishi N. Enhanced academic motivation in university students following a 2-week online gratitude journal intervention // BMC Psychol. – 2021. - № 9. – P.71.
6. Klein M. Self-determination theory: basic psychological needs in motivation, development, and wellness // Social Cas. – 2019. - №55(3). – P.412–413.
7. Atik S., Çelik O.T. Analysis of the Relationships between Academic Motivation, Engagement, Burnout and Academic Achievement with Structural Equation Modelling // International Journal of Contemporary Educational Research. – 2022. - №8(2). – P. 118–130.
8. Bureau J.S., Howard J.L., Chong J.X.Y., Guay F. Pathways to Student Motivation: A Meta-Analysis of Antecedents of Autonomous and Controlled Motivations // Rev Educ Res. - 2021;. - №92(1). – P.46–72.
9. Kişoğlu M. An examination of science high school students' motivation towards learning biology and their attitude towards biology lesson // Int J Higher Educ. - 2018. - №7. – P.151.
10. Isik U., Wouters A., ter Wee M.M. et al. Motivation and academic performance of medical students from ethnic minorities and majority: a comparative study // BMC Med Educ. – 2017. - №17. – P. 233.
11. Berestova A., Kolosov S., Tsvetkova M., Grib E. Academic motivation as a predictor of the development of critical thinking in students // J Appl Res High Educ. - 2021. - №14(3). – P.1041–1054.
12. Steinmayr R., Weidinger A.F., Schwinger M., Spinath B. The Importance of Students' Motivation for Their Academic Achievement – Replicating and Extending Previous Findings // Front Psychol. – 2019. - №10. – P.1730.
13. El-Sayed M.M., Taha S.M., AbdElhay E.S. et al. Understanding the relationship of academic motivation and social support in graduate nursing education in Egypt // BMC Nurs. – 2024. - №23. – P.12.
14. Kusurkar R.A., Croiset G., Galindo-Garré F. et al. Motivational profiles of medical students: Association with study effort, academic performance and exhaustion // BMC Med Educ. – 2013. - № 13. – P. 87.

ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДИСКУРС

PHILOSOPHICAL DISCOURSE ON THE VALUES OF THE YOUTH OF NEW KAZAKHSTAN

ФИЛОСОФСКИЙ ДИСКУРС О ЦЕННОСТЯХ МОЛОДЕЖИ НОВОГО КАЗАХСТАНА

ТҮРКІ ДҮНИЕТАНЫМЫ ЖӘНЕ САЯСИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

«Саяси философия» мамандығының 3 курс докторанты **Алтайбаева А.Н.**

Ғылыми жетекші: филос.ғ.д., профессор Телебаев F.T.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Андатпа: Қазіргі қазақстандық қоғам мәдени құндылықтарды қайта қарастыру процесін бастады және заманауи түркі дүниетанымын қалыптастыру үшін этникалық және мәдени тәжірибелерді іздеуді бастады. Заманауи мәдени прогрестің жаңа идеяларын іздеуде қоғамның заманауи талаптарына оңай бейімделетін құндылықтар ең өзекті болып табылады. Бұл зерттеу қазақ қоғамының қазіргі саяси құндылықтарына әсер еткен түркі дүниетанымының этникалық, саяси, мәдени, діни және экономикалық факторларын анықтауға бағытталған. Зерттеуде түркі әлемінің әлемдік саясатқа жинақталған ықпалы бағаланады.

Кілт сөздер: түріктер, саясат, құндылықтар, экономика, қоғам, мәдениет.

Бүгінгі таңда түркі дүниетанымы түркі халықтарының салыстырмалы түрде қысқа мерзімдегі экспансиясы мен олардың батысқа қарай жылжуы негізінде зерттелуде. Түркі қоғамының негізі мифтер мен аңыздарда бейнеленген көшпелілер мәдениеті деп саналады. Түркі халықтарының аңыздары мен эпостарын зерделей отырып, ақпараттың уақыт аралықтары бойынша кенеттен болуы туралы қорытынды жасауға болады. Бүгінгі таңда «Халықаралық Түркі ұйымы» түркі тарихын қайта жаңғыртудың толық ауқымды ұйымын жүзеге асыруда. Өзара ынтымақтастықтың негізі ұйым мүшелері үшін ортақ ұлттық және этникалық тамырлар болып табылады. Ұйымның мақсаты – түркі әлемін ортақ философиялық идеялар негізінде біріктіру және дамыту [1].

Түркі дүниетанымының әлемдік мәдениеттен негізгі айырмашылығы – көшпелі мәдениеттегі қоғамдық құрылыс. Көшпелілер мәдениеті қазіргі Қазақстан аумағында мыңдаған жылдар бойы қалыптасып, қазақтар мемлекеті ретінде өзінің мемлекеттілігіне XV ғасырда Қазақ хандығының құрылуымен жетті. Орта ғасырларда жүздік-тайпалық жүйе негізінде мемлекет құру үлкен қашықтықта қоғамды тиімді басқаруға, қаржылық және әскери ресурстарды тиімді бөлуге мүмкіндік берді. Туыстық байланыстар бүгінде мемлекеттік жүйеде өзекті емес, соған қарамастан қазақтардың көпшілігі өз тамырын, руын, ата-тегін біледі. Саяси партиялар, мысалы, партия мүшелерінің, ру-тайпалық сәйкестік бойынша депутаттардың құрамын кезеңді түрде зерделейді. Олай болса, қазақ қоғамының жеке тұлға мен қоғамның дәстүрлі құндылықтарын сақтап, түрлендіріп отырғанын байқауға болады. Қоғамның саяси санасының өсуі саяси құндылықтарды қалыптастыру қажеттілігін туғызады. Осындай қайта құру идеясының бірі – қазақ қоғамы руға бөлінбейді, рудан тұрады. Түсіндірудің мұндай қарапайым өзгеруі халықтың қоғам ретінде тұтастықты сақтауға деген шынайы ұмтылысын көрсетеді. Осылайша қазақ қоғамы түркі әлемінің бір бөлігі бола отырып, өзінің ұлттық болмысын сақтайды.

Орталық Азия түріктерінің саяси құндылықтарына әсер еткен маңызды фактор – дін. Түркілердің ежелгі билеушілерінің идеологиялық дағдарысы қоғамды нығайтып, мемлекеттің дамуына бағыт-бағдар бере алатын діни догмалардың дамуына әкелді. Тәңіршілдік табиғатқа жақын болды және көшпелілердің Ибраһимдік діндердің қатан діни шеңберіне енбеуіне мүмкіндік берді [2]. Намаздан азат болуға және Ибраһимдік діндердің қатал негіздеріне қарамастан, билік үшін күресте түрік билеушілері дінді пайдаланып, өз жағына одақтастарды тартты. Сонымен христиандық пен исламның идеялары дала мемлекеттерінің аумағына ене бастады. Христиандықтың енуі айтарлықтай табысқа жете алмады. Христиан діні түркілердің дәстүрін қабылдай алмай, кең тараған жоқ. Ислам өз кезегінде түркі әлемімен көршілес мемлекеттерде ұзақ уақыт өмір сүрді және Дешті Қыпшақ аумағына біртіндеп енуі болды. Мұсылман сенімінің классикалық тіректері дала түркілерінің діни түсініктерінен онша ерекшеленбеді, ал Тәңіршілдік ұғымы ислам дінін уағыздаушылар тарапынан түсіндіріле бастады. Олардың өзіндік идеяларының дағдарысы көшпелі мемлекеттердің территориясына исламның сіңуіне әкелді. Отырықшы мәдениет исламды тез қабылдап, енді көшпелілердің бүкіл аумағын басып алуға ұмтылды. Алайда ғалымдар ислам діні Қазақстан аумағында 18 ғасырдың аяғында ғана дін ретінде түпкілікті орныққанын атап өтеді. Мәдениет пен діннің синтезі бақсылардың әдет-ғұрыптардан бұрын Аллаға, содан кейін ата-бабаларына бет бұруына әкелді. Дін түріктердің саясатына қозғаушы күш ретінде әсер етті. Бір кездегі бір-біріне ұқсамайтын рулар мен халықтарды ортақ діни идея біріктірді. Бүгінде Қазақстан және басқа да түркі мемлекеттері діни негізде зайырлы. Қазақстан халқының басым бөлігі ислам дінін ұстанады. Ислам бүгінгі таңда басқа ислам мемлекеттерімен қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік беретін маңызды саяси құрамдас болып табылады. Түркі мемлекеттері халықаралық ұйымдарға діни негізде емес, мәдени-генетикалық негізде бірігуде.

Түркі халықтарының әлеуметтік құрылымы бір-бірінен ерекшеленеді. Кейбір халықтар біртекті, кейбіреулері көпмәдениетті композиция түрінде берілген. Қазақстан қоғамы көп мәдениетті. Қоныс аудару дәуірі, сондай-ақ Кенес Одағы дәуірі қазақстандық қоғамның құрамында өз ізін қалдырды. Қазақстанда әртүрлі ұлттар мен ұлттардың өкілдері тұрады. Ел конституциясы титулды ұлтты бөліп көрсетпейді және елдің барлық азаматтарына тең. Халық құрамының сан алуан болуына байланысты көпвекторлы саясат пен көпмәдениеттілік саясаты ел саясатының негізіне айналды. Ежелгі көшпенділерді тату көршілік қарым-қатынас пен көпмәдениетті қоғамға міндеттеген өмір салты Қазақстанның қазіргі саясатында көрініс тапты.

Мемлекеттің ең өзекті басымдығы – ұлттық бірлікті нығайту. Мұндай вектор қазіргі заманғы әскери қақтығыстар фондында бұрынғыдан да өзекті. Қазақ қоғамы өз ұстанымдарын патриоттық сезімге, өзара төзімділікке, бір-бірінің еркіндігін құрметтеуге тәрбиелеуге құрды. Бүгінгі таңда Қазақстанда 140-тан астам этностар тұрады, бұл этностардың көпшілігі республиканың барлық аумағында қоныстанған және белгілі бір кезеңде жерсіндірілмеген [3]. Бейбітшілік пен бір-біріне деген құрмет – көп ұлтты қоғамның дамуының қажетті факторлары. Қазақ қоғамы тыныштықты интуитивті түрде сақтайды, өйткені ол дала кеңістігінде мемлекеттілік қалыптасудан көп бұрын жасалды. VII ғасырда түркі болмысы қалыптасқаннан бері Қазақстанның қазіргі аумағын әр түрлі рулар мекендеген, олар кейін барлығына тең мүмкіндіктер құра алатын біртұтас қоғам мен мәдениетті қалыптастырды. Ұлы Жібек жолы арқылы басқа мәдениеттермен тұрақты өзара әрекеттестік Орталық Азия аумағында этникалық бірегейлік емес, әртүрлі ұлт өкілдері Орталық Азия мәдениетімен байланыстыратын мәдени бірегейлік қалыптастырды.

Ортағасырлық түркі халықтарының шаруашылығының негізін мал шаруашылығы мен қолөнер, көрші мемлекеттермен сауда құрады. Кеңестік кезеңдегі қоғамның дамуы өндіріс пен ресурстық орталықтардың қалыптасуына әкелді. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан экономикасы шикізаттық, ауылшаруашылық және өндірістік болып бөлінді.

Қазіргі Қазақстан – күрделі нарықтық экономикасы бар дамыған мемлекет. Қазіргі заманғы экономика жағдайында Қазақстан басқа дамушы елдермен қатар өзінің өндірістік қуаттарын дамытуға ұмтылуда. Қазақстанның ресурстық экономикадағы маңызы зор. Қазақстанның ірі мұнай ресурстары, сонымен қатар бағалы, сирек жер және кара металдар қоры, уран қоры бар. Қазақстан теңгерімді экономиканы дамытуда және халықаралық қауымдастықпен экономикалық байланыста. Қазақстан өз ресурстарын саяси қысым жасау тұтқасы ретінде пайдаланбайды, бірақ өзара тиімді экономикалық келісімдерге басымдық береді. Қазақстан экономикасында ауыл шаруашылығының алатын орны да зор. Қазақстан ауыл шаруашылығы өнімдерін көрші елдерге, негізінен Қытайға экспорттайды.

XX ғасырдың аяғында дүние жүзінің саяси картасында жаңа түркі мемлекеттерінің пайда болуы түріксоп халықтары арасындағы қарым-қатынасты әлеуметтік, саяси және экономикалық, сондай-ақ мәдени жағынан да күшейтті. Себебі мәдениет және өнер салаларына қол жеткізіліп, бірлескен үлкен жетістіктердің болуы кездейсоқ емес. Саяси және идеологиялық себептерге байланысты түркі халықтары арасындағы қарым-қатынастар ұзақ уақыт тілі, діні, тарихи тамыры, дәстүрі бір болса да кедергілер болды, жаңа кезеңде түркі халқы арасындағы қарым-қатынастың даму үрдісі оңды сипат алды. Түркі халықтарының мәдени құндылықтары түркілердің қауым болып қалыптасу дәуірінен бастау алады. Мәдени құндылықтар - бұл бір-бірімен тығыз байланысты адамдардың өнерінің, дәстүрлерінің және наным-сенімдерінің ерекшеліктері. Қазақ қоғамындағы дәстүрлер күнделікті өмірдің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады [1]. Қазақтар ежелден шығармашылықтың элементтері болып табылатын халық ертегілері мен аңыз-әңгімелер арқылы өз салт-дәстүрін жеткізсе, сонымен бірге қазақ дәстүрлерінің көпшілігі ертедегі көшпелі тайпалардың мәңгілік аспанға деген сеніміне құрылған.

Қоғамның саяси санасының дамуы түркі әлеуметтік құндылықтары негізінде белсенді дамып келе жатқан қазақ қоғамы үшін мәдени бірегейлікті қалыптастыру қажеттілігін туғызды. Қазіргі билеуші қазақ элитасы еуропалық елдердің көпшілігі сияқты билікті конституция мен қос палаталы парламенттік жүйеге негіздеп отыр [4]. Дегенмен, қазіргі саяси қазақстандық қоғам көп қырлы және саяси құрылымға заңды түрде ықпал ететін көптеген қарама-қарсы күштерге ие. Көп сызықты қуатқа құрылған, халық тікелей билікке бет бұрған түркі дәстүрлі құрылғысы, «Тыңдаушы мемлекет» қағидасы қоғамның түркі құндылықтарын білдіреді. Осылайша, түркі қоғамының идеялары Қазақстанның қазіргі саяси дамуында дамып, қолданылды [5].

Демек, Қазақстан мен көршілес түркі мемлекеттерінің саясатындағы түркі дүниетанымының маңызы зор. Қазақстан мүше болып табылатын Түркі мемлекеттері ұйымы үлкен аймақты бақылайды. Turkic Council маңызды экономикалық және саяси ықпалға ие. Қазақстан халықаралық сауда үшін стратегиялық маңызды аумақта орналасқан, бұл мемлекетті Қытай сияқты гегемон елдер үшін маңызды стратегиялық серіктес етеді. Түркі мемлекеттерінің сенімді көшбасшылары, саясаттағы меритократияның заманауи принциптері мемлекеттердегі демократиялық процестерде күмән тудырмайды. Түркі мемлекеттері көбінесе шиеленістерді шешудің және аймақтағы саяси және әскери тұрғыдан бейбітшілік пен тұрақтылықты нығайтудың құралы ретінде әрекет етеді. Түркі мемлекеттерінің жалпы экономикасы 1 триллионнан асады. доллар жылына. Түркі мемлекеттерінің экономикасы бір-бірімен бәсекеге түспейді, әр түрлі бағыттар бар. Заманауи саяси байланыстар түркі мемлекеттерінің саяси және экономикалық ықпалын күшейте отырып, бірлескен жобаларды іске асыруға мүмкіндік береді. Түркі мемлекеттерінің тығыз байланысына қарамастан, әрбір түркі мемлекеті ерекше және өзіндік саяси құрылымымен басқарылады [6]. Түркі мемлекеттерінің көпшілігі президенттік республикалар, әр елде парламенттің ықпалы әртүрлі. Қазақстан соңғы жылдары президент билігін шектеп, парламенттің өкілеттігін арттырды. Халықаралық аренада Қазақстан саяси процестерді демократияландыруға

деген ашық ұмтылысының және халықаралық қауымдастыққа ашықтығының арқасында ықпалға ие болуда. Мысалы, Астанада Қасым-Жомарт Тоқаевтың төрағалығымен Түркі мемлекеттері ұйымының мерейтойлық X саммиті өтіп, Президент жоғары деңгейдегі жиынға қатысу үшін түркі халықтарының қасиетті қара шаңырағы – Қазақстанға арнайы келген мемлекеттер басшыларына айрықша ілтипат білдіре отырып, еліміздің бастамасымен құрылған Түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастығы кеңесі қазір толыққанды, беделді халықаралық ұйымға айналғанына назар аударды. – «Түркі әлемінің келешегі – 2040» атты құжат бекітілді. Ең бастысы, бауырлас елдердің бірлігін бекемдей түстік. Ортақ құндылықтарымызды төрткүл дүниеге таныттық. Біз бабалар өсиетін орындап, түркі елдерінің ынтымағын нығайтып келеміз. Ендігі мақсат – өзара сенімге және бауырластыққа негізделген бірлігімізді сақтап, өскелең ұрпаққа табыстау. Түркі әлемі жаһандық ықпалы бар елдермен тең дәрежеде қарым-қатынас жасап отыр. Басқа мемлекеттер біздің ұйымның ұстанымдарына баса мән беретін болды. Сондықтан түркі халықтарының ықпалдастығын арттыра түсу – бәрімізге ортақ міндет, – деді Мемлекет басшысы. Президент еліміздің Түркі мемлекеттері ұйымын одан әрі дамытуға мүдделі екенін айта келіп, Қазақстанның Ұйымға төрағалығы «Түркі дәуірі!», яғни «TURKTIME!» ұранымен өтетінін мәлімдеді. Бұл ретте Мемлекет басшысы еліміздің салт-дәстүр (Traditions), біріздендіру (Unification), реформалар (Reforms), ғылым (Knowledge), сенім (Trust), инвестиция (Investments), медиация (Mediation) және энергия (Energy) атты сегіз мәселеге басымдық беретінін атап өтіп, олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталды. Қазақстан көп векторлы сыртқы саясат ұстанғанымен мемлекеттік және ұлттық деңгейдегі басымдықтар да жоқ емес. Оның бірі еліміздің түркі әлеміндегі ынтымақтастық бастамалары деуге болады.

Түркі мемлекеттерінің интеграциясы тереңдеген сайын Ресей, Қытай секілді алып көршілеріміздің оған сын көзбен қарап, кері ықпал етуі мүмкін екенін де жоққа шығаруға болмайды. Бұл мемлекеттер үшін Орталық Азиядағы түркі мемлекеттері стратегиялық әріптес және олардың «ықпал ету» аймағы ретінде есептеледі. Сондықтан бұл елдердің дербес интеграциялық ұйымға бірігуі, бұл аймақта НАТО-ға мүше Түркия Республикасының ықпалға ие болуы ұнай қоймасы анық. Сонымен қатар, аталған державаларда көптеген түркі этностарының өмір сүріп жатқанын, интеграциялық жобалардың оларға да белгілі бір деңгейде ықпал ететінін ескерген жөн.

Сондықтан ықпалдастық үрдістері кезең-кезеңімен, сондай-ақ мәдени, рухани салаларды терең жақындастыру арқылы жалғаса бергені өнімді болмақ.

Қазақ елі – түркі әлемінің қара шаңырағы, яғни қасиетті мекені. Қара шаңырақта отырған әулеттің жауапкершіліктері болатындай, қазақтардың да түркітестес бауырлары алдында жауапкершілігі бар екендігін ұмытпауымыз керек. Бұл жауапкершілік қазақ халқының өзінің ата мұрасы, тарихи жәдігерлері, тілі мен салт-дәстүріне ие болуды, оларды жаңа заман талабымен үйлестіруді керек етеді. Мықты елдің биік рухы болатынын ескерсек, елдігімізді жаңа ұрпаққа жеткізуіміз үшін ата-бабамыздың рухани мұрасына ие болып, оны жаңғырта түсуіміз керек.

Қорытынды

Әлемдік қоғамдағы саяси құндылықтар халықтың мәдени қажеттіліктері негізінде қалыптасады. Түркі мемлекеттерінің халқы өзінің төл болмысын, түркі болмысын сақтап қалды. Түркі мемлекеттері өзара тиімді ынтымақтастық пен мәдени болмысын сақтау ұйымын құрды. Бүгінгі таңда түркі әлемі әлемдік экономикада, мәдениетте маңызды рөл атқарады және бірқатар мемлекеттердің саяси құндылықтарын қалыптастырады. Қазақстан түркі болмысымен қалыптасқан мемлекет ретінде ұлттық құндылықтарға негізделген саясатты құруда. Мәдени және дәстүрлі құндылықтар мемлекеттің саяси қатынастарына әсер еткен экономикалық құндылықтардың қалыптасуына елеулі әсер етті. Саяси құндылықтарды қалыптастыруда діни сенім де маңызды рөл атқарады. Қазақстан зайырлы мемлекет болғанымен, елімізде ислам діні кең тараған және ислам мемлекеттерімен қарым-қатынасты дамытуға мүмкіндік береді. Мәдени аспект

мемлекеттің саяси көзқарасында көпмәдениеттілік принципін қалыптастырып, халықаралық қауымдастықпен қарым-қатынастың дамуына ықпал етті. Қазақстандағы түркі дүниетанымы қалыптастырған саяси құндылықтар мемлекеттің аймақтық және халықаралық саясат пен экономикада маңызды рөл атқаруына мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аватков В. А. Тюркский мир и тюркские организации //Мировая политика. – 2018. – №. 2. – С. 11-25.
2. Женис Ж. Ж. Тюркская государственность и мировые религии //Наука и новые технологии. – 2009. – №. 7. – С. 156-157.
3. Жетпысбаев С. К. Этнополитика Казахстана: к единству через многообразие //Вопросы политологии. – 2021. – Т. 11. – №. 3. – С. 791-803.
4. Инджиголян А. А., Ескожин Е. Б. ЕДИНСТВО И КОНСОЛИДАЦИЯ НАЦИИ КАК УСЛОВИЕ УСПЕШНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ ЦЕЛЕЙ И ЗАДАЧ ПРОГРАММЫ" РУХАНИЖАНҒЫРУ" //Научный форум: юриспруденция, история, социология, политология и философия. – 2019. – С. 42-48.
5. Айтымбет З. М. ПРИОРИТЕТЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ ПО ФОРМИРОВАНИЮ «СЛЫШАЩЕГО ГОСУДАРСТВА». – 2021.
6. Парубочая Е. Ф. Интеграция тюркского мира на современном этапе //Манускрипт. – 2016. – №. 6-1 (68). – С. 147-151.
7. ҚазҰУ хабаршысы. Саясаттану сериясы-№1-2006 ж.

ӘЛ-ФАРАБИ – ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ДАРА ТҰЛҒАСЫ

Философия мамандығының 2-курс магистранты **Сансызбай Д.Қ.**

Ғылыми жетекші: ф.ғ.д, профессор. Ғабитов Т.Х.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Қазақ даласы көптеген ғалымдарды тудырған өлке. Сол ғұламалардың ішінде әлемдік деңгейде танылған тұлғаның бірі ол әл-Фараби. Сантүрлі ғылым салаларды меңгерген Фараби ұлы даланың төсінен шыққан дара тұлға болды. Шығыс пен Батысты тәңгі еткен ғалым, философ Аристотельден кейінгі «Екінші ұстаз» деген атаққа ие болған, өз ғасырының кеменгері. Оны басқалардан ерекшелеп, дара еткен оның терең, әрі мағыналы философиялық ойлары еді. Әл Фараби мұсылмандардан шыққан философ болғандықтан ол жаратушының күшін және оның ақиқатын ашуда көптеген еңбектер жазған. Оның өзі және жазған еңбектері біздің күнімізге дейін зерттелуде және әлі де зерттеле бермек. Бұл ізденістер Әл-Фарабидің әлемі кең екенін аңғартады. Әл - Фараби үлкен дәрежедегі ғалым болғандықтан оны біздің елден шыққан дейтін әртүрлі таласты пікірлер бар. Фарабидің тұлғасы арқылы әлем оның туып өскен жерінде танитыны анық. Сондықтанда болса керек жоғарыда айтқанымыздай оның есімін өздеріне телітін елдер кездеседі. Олардың әрқайсысының өзіндік дәлел-дәйектері де бар. Бірақ Әл-Фарабидің қазақ даласынан шыққаны анық екендігіне ғалымдарымыз бұлтартпас дәлелдерді келтіріп нүктесін қойған. Ғылыми жұмыстар жасалған сайын Фарабидің жаңа қырлары танылып оқырманға жол тартуда. Бізде осы азғантай зерттеуімізде оның дара тұлға екенін өскелең ұрпақтың санасына қалыптастыруға өзіндік үлесімізді қосамыз деген ойдамыз.

Кілт сөздер: әл -Фараби, дара тұлға, қазақ, Отырар,ақиқат, әлемдік

Әлемді мойындатқан қазақтың топырағынан шыққан ұлы даланың дара тұлғасы болған Әл-Фараби 870 жылы Отырар қаласында өмірге келген. Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан Отырардың со кездегі ескі атауы Фараб болатын. Фараб қазіргі

кезде Оңтүстік Қазақстан жерінде. Андатпада айтып өткенімздей ол кісінің туған өлкесі жайында талас-тартыстар барын айтып өткен болатынбыз. Сондықтан бірінші кезекте соған тоқталып өтсек.

Әлемде Фараб атты төрт қала бар. Әл-Фараби осы қалалардың кез келгенінен шыққан болуы мүмкін. Олар: Ауғаныстандағы Фәрайаб провинциясы, екіншісі – Түркіменстандағы Шарджой, тарихи аты – Фәрайаб, Самарқан облысында Фараб деген қалашық. Төртіншісі – біздің Фараб. Бұл үшеуінің жазылуы да оған сәйкес келмейді. Себебі оларда «е» әріпі бар, яғни Фараб емес, Фәрайаб деп оқылады. Ал, Самарандағы Фарааб деп оқылады. Біздің Фарабтың жазылуы ғана ғалымның ныспысына сай келіп тұр.

Араб ғалымдары еңбектерінде Фараби Түркістан өлкесіндегі, Сырдария жағасындағы Фараб өлкесінде туылған деп анық жазылған.

Тағы бір зерттеулерде әл-Фарабидің өзі 30-дан асып кеткен. 1997 жылғы зерттеуде 11 әл-Фараби бар екен. Қазір олардың саны 30-32 жеткен. Фараби аттас тұлғалар көп болғанымен соның ішіндегі бірегей дара тұлға ол қазақ даласынан шыққан Әбу Насыр әл-Фараби екені анық.

Өзінің шын есімі – Мұхаммед, әкесінің аты – Мұхаммед, атасының аты – Тархан, бабасы – Ұзлағ. Кей деректерде руының қаңлы-қыпшақ екені де айтылады. Әл-Фараби негізгі білімді өз жері Отырардан алған. Кейіннен білімінің негізін Бағдадта толықтырған.

Ұстаздары: Әбу Бишр Матта ибн Юнус, Әбу Бәкр ибн әс-Сирадж, Әли Юхан ибн Хайлан.

Шәкірті: Сирия әмірі Саиф ад-Дәула әл-Фарабиді өзіне ұстаз тұтқан.

Фарабидің артында қалған ғылыми еңбектерінің санын неміс ғалымы М.Штейшнейдер 117 десе, түрік ғалымы А.Атеш 160, ал тәжік ғалымы Б.Ғафуров 200 трактат деп көрсеткен.

Әлемге дәрігер, ақын, философ, музыкант ретінде танымал болған.

Замандастары оны: «Бойы орташадан төмен, үнемі түркі киімін киіп жүретін» деп сипаттайды. Оның ойлап тапқан аспап бүгінде қазақтың ұлттық аспабы домбыра көрінеді (Шапиян М.,2020:9-18).

Әл-Фараби алғашқы білім жолын Отырар қаласындағы медреселерінің бірінде алған. Өйткені, көне дәуірден қалған бір деректерге қарағанда, «Мауреннахрда балаларды түрлі қолөнер мен ғылымға үйрету, баулу, оқыту, олардың бес жасар кезінен бастау алатын болған». Ол кезде мұсылман әлемінің рухани орталығы Месопотамия болғандықтан, жас Әбу Насырды ата-анасы Таяу және Орта Шығыс елдеріне сапарға алдынала дайындайды.

Әл-Фараби – өздігінен оқып-жетілген ғалым. Ол, ең алдымен, грек ғылымын, оның философиясын, әсіресе, ұлы ұстазы Аристотельдің еңбектерін қызығып оқыған. Ибн Халиканның айтуына қарағанда, Әбу Насыр Аристотельдің «Метофизикасын» қырық, «Жан туралы» еңбегін жүз, ал «Риторикасын» екі жүз рет оқып шыққан делінеді.

Сондай-ақ, ол – парасаттылықты пен ағартушылықты жақтаған жіне оны дәріптеген үлкен гуманист. Әбу Насыр – халықтарды бейбіт өмір сүруге, ауызбіршілікке, достыққа шақыра отырып, адам баласының білім мен парасатты ойын терең бағалаған кеменгер дара тұлға [Серікбай О,2018:44 б].

Елден ерекше дара тұлға болу үшін басқа ғалымдардың ашпаған жаңалығын ашып оны дәлелдеуің керек. Фарабиды даралап тұрған бір көрінісі оның ашқан жаңалығы. Кейбір батыстық ғалымдар Әл-Фараби ешқандай жаңалық ашқан емес, тек грек ойшылдарының шығармаларын аударып жеткізген деген жаңсақ пікір айтады. Әрине Фараби грек философтарының шығармаларын терең зерттеп, оны одан арықарай жетілдірген. Шығыстанушы Әшірбек Муминов: « Фараби Платон еңбегіндегі қозғалатын «идеал» қала теориясын жетілдіріп, оны жүзеге асыруға талпынған.

Әл -Фараби кім деген уақытта ол кісі ислам әлемі өркениетінің алғашқы қатарында болған, ислам әлемінен шыққан үлкен ғұлама ғалым. Оның өзі ислам дінін ұстанған. Енді ойлаймын, әл-Фарабидің әкесі исламды қабылдаған деп. Бірақ арғы ата-бабалары ислам дінін қабылдап үлгірмеген [Әл-Фараби: Заман, Қоғам, Өркениет, 2020: 4].

Осы журналда жазылған мақаладан жоғарыдағыдай пікірді оқып қалдым. Ешқандай дәлел-дәйек келтірілмей менің ойымша деген сөздер қамтылған. Бұл тұста біз хронологиялық дәлел келтіріп өтсек. Ислам діні 7 ғасырда араб жерінде бастау алып әлемге жайылды. Әл -Фараби туылған уақыт пен Ислам діні бастау алған уақыт арасында 9 ғасырға жуық уақыт бар. Көпшілік тұрғыдан мойындалған дерек бойынша, Фараби 870 жылы дүниеге келген. 871, 873 деген даталар да бар. Енді 870- тен 7-ні азайтатын болсақ 863 жыл бар. Қазақ жеріне 9-ғасырда келді деп алсақ 870-тен 9-ды азайтатын болсақ 861 жылдық уақыт бар. Сондықтан Әл-Фарабидің әкесі ғана ислам дінін қабылдап үлгерді ал арғы ата-бабалары ислам дінін қабылдап үлгермеді деген жаңсақ пікір сияқты. Бұл орта ғасырда ислам діні өте күшті түрде әлемге кең таралғандықтан және түркі текті болғандықтан Әл-Фарабидің ата-бабалары ислам дінін қабылдауы мүмкін деген басым ойдың болғаны дұрыс сияқты.

Аңдатпада Әл-Фарабидің қай елге тиесілі екендігіне талас бар екендігін айтқан болатынбыз. Сол турасында да осы тұста айтып өтсек.

Әбдірашт Бәкірұлы: - 1976 жылы Фарабиге арналған конференцияға қатысқан. Ағжан Машани баяндама барысында біраз мағұлматтарды айтып өткен. Әл-Фарабиге байланысты таластар төрт жылдай болған. Ғалым Ағжан Машани Ташкентте баяндама оқыған. Өзбектердің Фарабиге байланысты ұстанымдары қайтқан. Жиында Фарабиді түркі халықтарының ортақ құндылығы ретінде тануға шақырған. Барлығы келіскенімен, өзбектер бұл көзқарасқа келіспеген. Машани елге қайтысымен Қонаевқа жолығып үлкен зерттеу тобын құру жөнінде сөйлеседі. Бірден зерттеу жөніндегі мықты, білікті шығармашылық топ құрылып жұмысқа кірісіп кетеді. 4 жылда Мәскеуден зерттеу еңбектері шығады. Осыдан кейін барып Әл-Фарабидің Отырардан шыққаны дәлелденген.

Төрәлі Қыдыр: Әл-Фараби кім дегенде ол ислам өркениетінің алдыңғы сабында тұрған үлкен ғалым. Осылай атағанымыз жөн. Оны кейде «Муалим сани» деп атап жатады. Ислам әлемінде бірінші емес, екінші болған дұрыс шығар. Ахмед Яссаудің де еңбегі «Дафтару сани». Медреседеде оқытылатын кітап «Муғали сани». Менің ойымша, бірінші орын бос емес. Өйткені бірінші орында – Жаратушының өзі.

Жақыпбек Алтаев: - Фараби дінді мойындайды. Өйткені ол кезде жүріп, дінге мойын ұсынбау мүмкін емес қой. Дүниені жаратуда Алла тағала бірінші себепші ғана дейді. Әрі қарай дүниенің жаралуына жақындатпайды. Әрі қарай табиғаттың заңдылығымен қарастырады. «Бұл дүниенің бақытын осы дүниеде көру керек», - дейді. Бұл сөзді көптеген адамдар түсінбейді. Дінге қарама-қайшы дейді. Қолжазбаларын қарайтын болсақ сөздің басын Алланың атымен бастайды. Ақиқатты танудың екі жолы бар дейді Фараби. Дін де ақиқатты танытады. Ол сену арқылы келеді. Ал философия дәлел арқылы жеткізеді. Имам Ғазали: «Фараби - мұсылман әлемінің ең мықты философы, ғұлама ғалымы», - деп баға берген. Имам Ғазали діни адам болса да, сынай отырып, соңында Әл-Фарабиге лайықты бағасын берген.

Ислам дінінде сурет салуға, музыкаға тыйым салса да, Әл -Фараби музыканың теориясын жазған адам емес. Ол музыканы өзінің ғасырындағы замандастарының сұрауы бойынша жазған екен. Ол «мен жазам, бірақ өзіме дейін жазған адамдардың қателігін жасамауым керек» деген ұстанымда болған. Біз Фарабидің музыка жөніндегі еңбеген көрдік. Бәрі жатқан формула. Оны ұғынып түсінудің өзі қиын.

Әл -Фараби дінді ұстанғанын тарихтан білеміз. Діндердің ішінде ислам дінін ұстанған. Оның айтқан көзқарастары мен кейбір еңбектерінен исламды ұстанғандығын білеміз. Мысалы, «Философияны үйренбестен алдын міндет болған нәрсе» атты трактатында былай дейді: «Аса Мейірімді және Рақымды Алланың атымен бастаймын

және Аллаға тәуекел еттім». Негізінде Әл-Фараби барлық трактаттарын Алланың атымен бастаған. Осы жерден-ақ ол кісінің ислам дінін ұстанғанын біле аламыз. Әл - Фараби қатардағы дінді ұстанушы ғана болып қойған жоқ. Діннің ішінде қамтылған кейбір салаларға өзіндік пікірін айтып өткен. Дін турасында Әл-Фараби осы бір еңбегінде айтып өткен. Ол еңбектің аты: « Мақалату фи ихса-у әл-улум» (Ілімдердің санағы атты шығарма).

Әл -Фарабидің әлем ғылымына қосқан үлесі өте мол. Көптомдық «Музыка туралы үлкен трактат» деген шығармаса әлемде көптеген тілдерге аударылған. Бұл трактат біздің күнімізге дейін маңызы өте жоғары болған.

Астроном және астролг ретінде де дәрежесі жоғары болған. Ол бұл ғылым салаларын арифметика, геометрия, музыка сияқты педагогикалық ғылымдар санатына қосқан.

Фараби тамаша дәрігер ретіндеде белгілі. Сол замандағы алхимия, ботаникаменминерологиямен айналысқан.

Фараби географияға көп назар аударған. Саяхатшы ретінде, Қазақ жері мен Орталық Азияның, Таяу Шығыстың, Африканың ғылыми және мәдени орталықтарында болған. Фарабидің Отырарда, Талас, Шаш, Самарханд, Хиуа, Бұхара, Кабул, Дамаск, Бағдат қалаларында болғаны құжат ретінде белгілі. Барлық елдер мен қалаларды жаратылыс зерттеушісі, географ және астроном ретінде зерттеп сол мекендерді қарастырған.

Өзінің бір еңбегінде «философияны оқыудан алдын табиғат туралы ғылымды игеру керек, өйткені бұл ғылым саласы адамға өте жақын, мәндері анық және түсінікті» деп жазған. Философия саласында ол өз замандастарынан озық болды. Оның негізгі ұстанған көзқарасы – роцианалдық еді. Оның өте керемет еңбегі «Даналықтың маржандары» атты трактаты 1000 жылдан бері Шығыс университеттерінің оқулық құралы болып жалғасып келеді [Ақмалай Д.Д, 654 б].

Физика саласында ғалымның керемет еңбегі «Вккум туралы» деп аталады. Мұнда ол табиғатта ваккум жоқ екенін ежелгі грек ғалымдарында сирек кездесетін экспериментке сүйенген логикалық қортындылар арқылы дәлелдеуге тырысқан. Бұл жерде ол вккум проблэмасымен қоса басқада физикалық әр түрлі мәселелерді қарастырған.

«Әлхимия өнерінің қажеттілігі туралы» атты тарктатында ғалым өз ғасырындағы химиялық білім-дағдыларды талдап, сарапқа сала келе, ол химиялық жалған қабыршағын ғылыми дәнін бөліп алып, оны бегілі бір зерттеу пәні бар жаратылыстану ғылымы қатарына қосады.

Кәлам өнері – дінді ашықтаушы онымен білдірген шекті істер мен ойлардың жеңісіне осы арқылы күш алатын бір қабілет және оған (дінге) қарсы келген әрбір нәрсені сөздермен жоққа шығарып тазалау. Бұл өнерде екі бөлімге жіктеледі: көзқарастар туралы және іс-әрекеттер жайындағы бөлімдер.

Бұл өнер мұсылман фиқһы емес. Өйткені фақиһ (мұсылман құқығының білгірі) дінді дұрыс ашықтаған адамнан іс-әрекеттерді және ойларды алады. Сонымен қатар оны негіз етіп тағайындап, міндетті болған нәрселерде терең бойлай зерттеу жүргізеді. Ал, мутакаллим (дін ілімінің білгірі) жоғарыдағы фақиһ негіз етіп қолданатын нәрселерді шығаруға көмек береді. Фақиһ басқа бір нәрселерге терең кірмей-ақ оны негіз етіп алады. Егер, адам осы екі іске бірдей күші жететін болса ол фақиһ мутәкаллим болып саналады. Оған діннің негізін ашып берген үшін мутәкаллим және ол негіздерді ала отырып терең зерттеу жүргізген адам фақиһ (Мансур И.,1991:41).

Діни сенімді қорғау әдістері мен көз-қарастарына келетін болсақ, діни ілімнің білгірлері оны былай есептейді: (түрліше)діни көз-қарастар мен қағидаларды (әдеттегі) адамдық көз-қарастармен, пайымдаулармен және интеллектімен қорғауға болмайды, өйткені тәңірлік аяндардан алынғандықтан, діни көз-қарастар неғұрлым биік сатыда тұр. Оның тағы бір себебі ол сенімдерде адам парасатының шамасы жетпейтін тәңірлік

құпиялар бар дейді. Нақ сол сияқты адам дінді аян беру жолымен ғана анықтай алады; бұл аянды ол өзінің интеллектісі арқылы тани алмайды, өйткені интеллект бұл үшін өте әлсіз. Егер адам өзінің білуімен және ақылымен терең зерттеумен мүмкіндікке қол жеткізсе аяның бір мағынасы және пайдасы болмай қалатын еді. Егер солай адамдардың барлығы ақылына сүйенсе оларға пайғамбарлыққа және уахиға қажеттіліктер болмай қалатын еді, бірақ бұл адамдардың қолынан келмейді, өйткені дін ұғындыратын ілімдерге біздің интеллектіміз жете алмайды. Тек бұл ғана емес, керісінше ақылымыз теріске шығаруға тырысатын расында біздің ойымызша өте қатты теріс болған оның пайдасы одан да жоғары болуы мүмкін. Сондықтан діннің келтіретіндері және интеллектінің теріске шығарындары және қиялдың негізсіз деп табатыны шындығында ұят та, сөгіс те болып табылмайды, қайта ол иләһи (тәңірлік) ақылдарда дұрыс болып табылады.

Әл-Фарабидің діни көзқарастарының қалыптасу мәселесін үш жақты қарастыруға болады:

1- Оның фәлсафасындағы Жаратушы (Аллаһ) мәселесі. Әл -Фараби өзінің «Ғылымдардың шығуы туралы» атты трактатында Жаратушы жайында: «Білгейсің, субстанциялар мен акциденциялардан басқа және сол субстанциялар мен акциденцияларды жаратқан мәңгілік жарылқаушыдан (Жаратушыдан) өзге ештеменің жоқ екені. Осыдан соң бұлардың жаратушысы бар ма әлде оны ешқандай жаратушысыз көзге елестету мүмкінбе дегеді қарастырамыз; Осыны зерттеу себепті Хақ Тағаланы танимыз.

2- Әл -Фарабидің діни ілімдегі пайғамбарлық мәселесі. Ол өзінің теологиялық ілімінде пайғамбарлық мәселесімен ерекше айналысты. Оған дәлел: «Расымен, қайсібір пайғамбар болсын, ол әрине – философ; оның керісінше болуы мүмкін емес» дейтін ұлағатты сөзі. Пайғамбарлар өз кезеңінде саяси, діни, әлеуметтік тұрғыда көшбасшы бола білді. Әл -Фараби пайғамбарлықты философтардан бір саты жоғары қойды. Өйткені, оның ойынша пайғамбар дегеніңіз өз болмысында тек ақылымен ғана байланып қалмай, өзіндегі интуитивті таным-түйсігімен Құдаймен тікелей байланыс орната алатындығы үшін пайғамбарды бүкіл философтан артық қойған.

3- Әл - Фарабидің әлем, дүние болмысы туралы көзқарастары мәселесі. Ойшыл дүниенің мәңгілігі, сондай-ақ мәңгі еместігі турасындағы ұстанымдардың кей кезде біріншісіне аса мән беріп, екіншісінен бас тартқан болатын. Сонымен қатар, Әл-Фараби сол әлемнің мәңгілігі жайлы идеяларды насихаттаушы Платон және Аристотельдің болмыс жөнінде жазылған еңбектеріне пікір қалдыруы және оларды бітістіру арқылы фәлсәфаның ислами сенімнің қақидаларына қарсы келмейтіндігін алға тартты. Әл -фарабидің Аристотель мен Платонның философияларын келістіруге итермелеген басқа бір себебі – исламдық дүниетанымға қайшы келетін Аристотель философиясының кейбір тұстарын Платонның философиялық ілімімен «жұмсартуға» тырысқан (Нұрсұлтан Б.,2023:187-189).

Иә, әл-Фараби өз заманының оза туған ғалымы, ойшылы, данагөйі ретінде басшы болатын адамның қасиеттерін әр тұрғыдан қарастырған. Басшыға лайық адамның тұтас келбетін көрсетеді. Ойшыл ел билейтін адамның қасиеттерінің бірі «адамның мүшелері мүлдем мінсіз болуға тиіс» деп жазады. Қазіргі заман тұрғысынан қарағанда ел билеушінің жұртты өзіне қаратып, тартып алатын қасиеті болуы шарт. Яғни, «харизматикалық» деген ұғымды білдіреді.

Данышпан, ойшыл «Өзі түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселердің бәрін жақсы сақтайтын, бұлардан еш нәрсені ұмытпайтын болу керек» деп ескерткен.

Біздің жергілікті ғалымдар мен қарапайым халық Әл-Фарабиді жоғары бағалайтыны ол белгілі. Бұл ойшылды жан-жақты таныту үшін көптеген шараларда өткізіліп жатады. Оқу орындарының, үлкен даңғыл көшелердің, елді -мекендердің

атауының берілуінде ол кісінің қазақ халқы үшін алатын орыны ерекше екендігін көрсетеді.

Осы жерде біз әлемдік ғалымдар ол кісіге қандай баға бергенін айтып өтсек.

«Бүкіл мұсылман шығысының аса ұлы ойшылы Әл-Фараби өзінен бұрынғылар аса мән беріп айналыса алмаған көп мәселелер бойынша аса зор жұмыс тындырды. Бұл кемеңгер адам грек философиясының ең терең қырларына дейін бойлап, байыбына жеткен. Сондықтан да Шығыста философияны ғылыми зерттеуді шын мәнінде бастаушы кім дегенде, басқа ешкім де емес, тек соның есімі аталуы керек». А. МЮЛЛЕР

«Әл-Фараби Аристотельдің «Физикасын» – қырық рет, «Риторикасын» – екі жүз, «Жан туралы» атты кітабын – жүз рет оқыған екен. Неткен таңғаларлық еңбек!» ГЕГЕЛЬ

«Әл-Фараби көптеген сындарлы шығармалар туғызды. Фараби мұрасы ұшан теңіз және әр түрлі. Ол сол тұстағы бүкіл білім салаларын, этиканы, саясатты, психологияны, жаратылыстануды, музыканы оқып зерттеген!... Әл-Фараби тамаша математик болып, сол тұстағы теориялық медицинаның бүкіл қырларын жетік меңгерген. Ол музыка теориясы жөнінен көп еңбектер жазды. Композитор ретінде кеңінен танымал болды, жаңа музыкалық аспап шығарды». Е.Э. БЕРТЕЛЬС

«Ортағасырлық ғылым тарихында өзінің ауқымды ғылыми жұмыстары, терең әрі жан-жақты энциклопедиялық білімі жөнінен Әл-Фарабимен теңдесе алатын ғалымды табу қиын» П.Н. ФЕДОСЕЕВ

«Әл-Фарабидің өзінен кейінгі мәдениеттің дамуына, әсіресе Шығыс Орталық Азия, Қазақстан, Кавказ халықтарының мәдениеттеріне әсері жан-жақты әрі ұзақ болған еді». Б.Ғ. ҒАФУРОВ

Бұл айтылған бағамдар мен бағалар Фарабидің өте үлкен дәрежедегі дара тұлға болғандығын дәлелдейтін сөздер деп бағамдай аламыз.

Әл-Фараби айтқан екен....

Бір күні әлде кім Әбу Наср әл-Фарабиге тамаша болып толыса піскен алманы көрсетіп, сауал қойыпты: «Осы алманың бітім-болмысындағы жақсы қасиет не? Түсі ме, шырыны ма, дәмі ме, әлде бітімі ме?» Сонда әл-Фараби: «Бәрінен де оның ұрығы тамаша. Өйткені, осы алманың өзі сол ұрықтан өсіп шыққан және одан бүкіл бақ пайда болды ғой!» – деп жауап берген екен.

Ғылымның мәні туралы әңгіме өрбіген бір отырыста әл-Фарабиге «Данышпан кім?» деген сұрақ қойылыпты. Сонда әл-Фараби: – «Данышпан кім?» деген сұраққа мен алдындағы өмірін ұмытпаған кісі деп жауап берер едім. Менің алдым – тұңғыық. Бүгін халифаның қадірменді қонағы ретінде төрдемін. Егер сынықтан сылтау шықса, ертең көрдемін ғой. Ғылым мен сопылық біріне бірі қарама-қарсы нәрсе. Ғылым – шындық, сопылық – сұмдық. Бұл – ақиқат, – деген екен. Бұл кез Бағдат халифасы Мұттақидан әл-Фарабидің зәбір көріп, қуғынға түсіп, бас сауғалап жүрген кезі болса керек.

Туған жерден шалғайда жүріп, бар өмірін ғылым-білімге арнаған әл-Фараби қартайған шағында өз елінің керуен кіре тартып жүрген адамдарын кездестіріп қатты толқиды. Ел-жұрттың хал-жағдайын жақсылап сұрап, көңіл орнықтырған соң, қоштасарда өзінің жан серігі – «қыпшақ» деп аталатын домбырасының бетіне: «Айналайын атам қыпшақ, Туған жерім сағындым. Өз атыңа, үрметіңе Қайда жүрсем табындым!» – деп жазып, туған жері мен еліне сәлемдеме белгі ретінде беріп жіберген екен дейді.

Әл-Фараби 80 жасқа келгенде өмірден өткен. әл-Бәйһақи жазбаларында Фарабидің кісі қолынан қаза тапқанын келтіреді, Мысыр билеушісі қарақшылар арқылы Фарабиді өлтірткізеді. 950- жылдың Рәжәп айында қаза табады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шапиян М. Тұлғалар өміріндегі Ислам. – Алматы: «MARFU Press» - 2020. – 231 б.
2. Серікбай қажы Ораз. Ұлы дала төсіндегі ислам. – Алматы, 2018. – 280 б.
3. Ә Бәкірұлы. Әл-Фараби: Заман, Қоғам, Өркениет\Ақиқат. – 2020.

4. Ақмалай Д.Д. Әбу Наср Әл-Фараби және оның әлем ғылымына қосқан үлесі. 652-656 б.
5. Ильхам Мансур. Ихсаул ғұлум. – Бейрут: Марказ инһауи қауми – 1990. – 166 б.
6. Нұрсұлтан Б. Дүйсен, Эльмира Г. Итегулова. Әл-Фараби іліміндегі фәлсафа мен дін арасындағы байланыс мәселесі. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. Дінтану сериясы. № 1 (142). Ұлттық университеті. Астана. 2023. 184-195 бб.

ҚАЗІРГІ УАҚЫТТА КЕЗДЕСЕТІН БИОЭТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУ ЖОЛДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСҚАН НЕГІЗДЕРІНЕ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Философия мамандығының 1-курс магистранты **Құрманбаев Е.А.**

*Ғылыми жетекші: философия ғылымдарының докторы, ҚР ӘҒА академигі, профессор
Ғабитов Т.Х.*

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа. Мақалада қазіргі уақытта биомедицина саласында кездесетін биоэтикалық мәселелерді шешудің қалыптасқан принциптері мен нормаларының философиялық аспектілеріне талдау жасалған. Аталған мәселе аясында бүкіләлемдік ұйымдар мен медициналық қауымдастық ұсынған принципшілдік ұстанымның кемшіл тұстары мен артықшылықтарына, сол принциптердің Қазақстан Республикасында жүзеге асу барысына баға беріліп, мәселені шешудің тетіктері ұсынылған.

Кілт сөздер: биоэтика, биомедицина, биология философиясы, принципшілдік, деонтология, утилитаризм.

Аннотация. В статье представлена философский анализ биоэтических проблем в области биомедицины и устоявшиеся принципы и нормы их решения. Автор статьи дает оценку на положительные и отрицательные стороны принципилистского подхода в области биоэтики принятые всемирным медицинским сообществом. Также анализируется уровень выполнения данных принципов в Республике Казахстан и предложено возможные пути решения этих проблем.

Ключевые слова: биоэтика, биомедицина, философия биологии, принциплизм, деонтология, утилитаризм.

Annotation. The article presents a philosophical analysis of bioethical problems in the field of biomedicine and established principles and norms for solving them. The author of the article assesses the positive and negative principles of party behavior in the field of bioethics carried out by the world community. An analysis of the level of implementation of data to solve these problems in the Republic of Kazakhstan is also carried out and possible ways to solve these problems are proposed.

Key words: bioethics, biomedicine, philosophy of biology, principlism, deontology, utilitarianism.

Қазіргі таңдағы медициналық технологиялардың қарқынды дамуы заманында денсаулық сақтау немесе биомедицина ғылымдары саласында қызмет атқаратын әрбір маман өз кәсіби тәжірибесінде әрдайым биоэтикалық дилеммалармен бетпе-бет келіп отырады. Аталған мәселенің шешімі ретінде бүкіләлемдік медициналық қауымдастық негіз етіп принципшілдік көзқарасты ұстанатындығы белгілі. Алайда кейбір ғалымдардың пікірінше бұл көзқарас практикалық тұрғыда біршама артықшылыққа ие болғанымен, моральдық тұрғыда кемшіліктен ада емес. Өзара жүйеленбеген жекелеген теориялар мен принциптерге сүйенген шешімдер кей жағдайда екіұдай нәтижеге әкеп

соғып, теориялық негіздері айқындалмаған қағидалар мен заңдық нормалардың қабылдануына ұласып жатады.

Қазақстан Республикасында аталған бағытта біріңғай оқу бағдарламалары болмауынан мамандар даярланбай, бұл сұрақтар назардан тыс қалып, адам құқықтары шектелген жағдайлар да кездесіп жатады. Бұл мәселені тиісті деңгейде көтеріп, қалыптасқан моральдық негіздері айқындауда салааралық(биология-медицина, гуманитаристика) қарым-қатынастың орны үлкен болғанымен, біртұтас биофилософиялық теорияның орнықтауы этиканың шектен тыс конвекциялануға ұласып, одан әрі көтерілген мәселенің құнсыздануына әкеп соғады. Биоэтикалық мәселелердің белсенді зерттелуі бұл сала үшін методологиялық, теоритикалық және практикалық мүмкіндіктер ашып, биология философиясына жаңа көзқараспен қаруға жағдай туғызбақ.

Биоэтика сала ретінде этика принциптерін қолдана отырып денсаулық сақтау саласында шешімдердің қалай жүзеге асатынын зерттейді. Өз кезегінде ол биологиялық зерттеулер мен медициналық практиканың жалпы қоғам үшін пайдалы болуына ықпал етудің бір тетігі. Биоэтика сала мамандарына қандай да бір шешім шығарар алдында төмендегі сұрақтарға жауап беруін талап етеді:

- Қалай жасаған дұрыс?
- Жасау керек пе?
- Біздің бір-біріміздің алдымыздағы міндеттеріміз қандай?
- Кім үшін және не үшін жауаптымыз?
- Барлық жағдайды ескере отырып орын алған моральдық дилемманы қалай шешпекпін?
- Қандай да бір белсенділігіміздің моральдық негізі қандай?

Жоғарыда атап өткендей биоэтика – ол бірінші кезекте философиямен, теологиямен, тарихпен, саясатпен және басқа да медициналық және гуманитарлық ғылымдармен ұштасатын бағыт. Ол өз зерттеу аясына адам дүниеге келмей тұрғандағы, дүниеге келгеннен кейінгі және дүниеден өткенге дейінгі пациент пен медициналық қызмет арасындағы қарым-қатынастың барлық түрін қамтиды.

Қазіргі уақытта әлемде және Қазақстан республикасында толық деңгейде шешілмеген биоэтикалық мәселелердің маңыздыларына тоқтала кетсек.

Эвтаназия.

Қазіргі таңда медицина саласындағы жетістіктер адам өмірін айтарлықтай ұзартатын мүмкіндікке ие. Бұл жетістік өмір сапасы дейтін мәселенің бетін ашып, науқас пен оның жақындары үшін құқықтық, практикалық, рухани ауыртпалықтардың туындауына әкеп соғатын жағдайлар кездесіп жатады. Дәрігердің көмегімен өз өмірімен қоштасу процедурасы қазіргі уақытта Бельгия, Люксембург, Нидерланды, Швейцария елдерінде және АҚШ-тың Калифорния, Орегон, Вашингтон, Монтана, Вермонт штаттарында рұқсат етілген. Қазақстанда аталған іс-шараны жүргізуге рұқсат жоқ.

Евгеника.

Генетика саласындағы мүмкіндіктердің артуы ұрықтың генетикалық сапасын арттыруға болатын әртүрлі манипуляциялар ашылуына алып келді. Аталған манипуляциялар көмегімен баланың жынысын таңдауға, денсаулығын болжауға мүмкіндіктер пайда болды. Алайда бұл процедураларды жасап, табиғат ісіне араласу ісінің этикалық тұсы толық шешілмеген.

Донорлық.

Қазіргі медицинада ағзалардың трансплантациясы процедураларының алар орны өлшеусіз. Бұл бағытта мүмкіндіктер де күн санап артып, әртүрлі жаңа технологиялардың

көмегімен өте күрделі ағзалар оталар жасалуда. Бұл мәселе де бірқатар дилемманың бетін ашады. Донор болуға кімнің құқығы бар? Адам өз ағзасын донор ретінде сата ала ма? Керек ағза өлген адамнан алынған жағдайда, оның өлгендігі туралы қорытынды қоюдағы адами фактордың рөлі қандай?

Экстракорпоральді ұрықтандыру(ЭКҰ) және суррогат ана болу.

Жаңа репродуктивтік технологиялардың қолданылуы жасанды ұрықтандыру саласында үлкен жетістіктерге қол жеткізіліп, әртүрлі себептерге байланысты бала сүю мүмкіндігінен айрылған отбасыларға бақыт сыйлауда. Еуроодақ өкілдері ішінде Италияда ЭКҰ тиым салынса, суррогат ана болу Франция, Германия, Австрия, Норвегия, Швеция елдерінде түбегейлі тиым салынған. Ал Қазақстанда аталған екі процедураға да заңды түрде рұқсат етілген. Жоғары деңгейде бұл сұрақтардың барлық аспектілерді ескере отырып талқылануының, ол туралы ғылыми зерттеулер мен ғылыми дискуссиялардың аздығын ескерер болсақ, аталмыш заңның теориялық негіздері туралы сұрақтың тууы заңды құбылыс. Эмбрионның заң алдындағы статусы да толық анықталмаған.

Аборт.

Бұл ертеден заманнан талқыланып келе жатқанына қарамастан, моральдық статусы толық анықталмаған күрделі мәселе.

Пациенттер туралы деректердің құпиялығы.

Принципшілдік ұстаным бойынша пациент туралы әрбір дерек құпия болып, науқастың рұқсатынсыз пайдаланылып немесе жарияланбауы тиіс. Алайда ақпарат құралдарының, оның ішінде интернет пен әлеуметтік желілердің кең қолданылуы жағдайды ұшықтырып отыр. Деректердің неғұрлым сандық дереккөздерде сақталуына ұмтылу үрдісі де мәселеге кері әсерін тигізіп жатады.

Медициналық этиканың кейбір принциптері ғасырлар бойы қолданылғандығы белгілі. Мысалы, б.з.д. IV ғасырда өмір сүрген дәрігер-философ Гиппократ, дәрігерлерді «адамдаға көмектесіп, зиян келтірмеуге» шақыран. Осыған ұқсас басқа да тұлғаның жеке басын құрметтеуге бағытталған көптеген қағидалар ерте заманнан бері өмір сүрген дамыған қоғамның барлығында дерлік болған. Қазіргі күнгі биоэтикалық мәселелерді шешу мақсатымен 1979 жылы Том Бошам мен Джеймс Чилдресс «Биомедицинаның этикалық принциптері» атты еңбегін басып шығарған болатын. Медициналық практика мен ғылыми жұмыстар жүргізу кезінде олардың жасалған принциптері қолданысқа еніп, көптеген маманның әртүрлі жағдайға бетпе-бет келгендегі моральдық міндеттерін айқындағап келеді. Бұл қағидалар жиынтығын кейде авторлардың жұмыс істейтін университетпен байланыстырып «Джорджтаундық принциптер» деп атайды.

Ол мынадай принциптер:

1. Автономияны құрметтеу принципі;
2. Зиян тигізбеу принципі;
3. Қайырымдылық принципі;
4. Әділеттілік принципі.

Принципшілдік ұстаным тек нормативті этикалық ойға негізделген, басқа ешбір теориялық негізі жоқ. Алайда еңбектің авторлары көрстелген қағидалардың екі этикалық дәстүрден алынғанын айтады. Олар: Иммануил Кант этикасымен ұштасатын деонтологиялық көзқарас және Дж. Бентам мен Дж. Стюарт Миллдің

конвекционалисттік этикасына негізделген көзқарас. Таңдалған философиялық мектептердің этикасы бір-біріне кереағарлығын ескерсек, принциптер арасында жүйесіздіктің бар екенің аңғарамыз. Қарама-қайшы принциптерге негізделген қағидалардың жағдайға байланысты екіұдай түсінілу ықтималдығын да жоққа шығара алмаймыз. К. Клаузер 1995 жылы «Ортақ мораль принципшілдікке балама ретінде» деген атпен жарық көрген мақаласында бұл ұстанымды «Бұл көптеген антологиялық кітаптарда қолдауға ие релятивизмнің бір түрі. Олар оқырманға кантиандық, деонтология, утилитаризм, консеквенциализм сынды өзара ұқсастығы аз теорияларды ұсынып отыр. Әр жағдайда әрқайсысын ал да қолдана бер!» - деп, қатаң сынға алады.

Қазіргі таңда биомедицина саласында этикалық принциптің осы тектес қарама-қайшылықтан арылмаған этикалық принциптерге сүйенуін, биоэтика мәселелерін шешуге арналған дәл онтологияның жоқтығы деп түсінген жөн. Бірақ бұл «теориткалық биоэтиканың» негізін қалау керек деген сөз емес. Себебі бағыт ретінде биоэтика ең алдымен қолданбалық мақсатты көздейді. Философия тарихына үңілсек, әйгілі неміс ойшылы И.Кант өзінің автономды мораль теориясын дамыта келе, оны эмпирикалық этикадан жоғары қойған болатын. Кант этикасы қандай да бір сыртқы фактордың моральдік шешімге әсер етпеуі керектігін, іс-әрекет моральдық заңның өзіне деген құрметтен жасалуы тиіс дегенді айтқан. Алайда Кант этикасын практикалық мақсатта қолдану қиын.

Ал утилитаризм болса керісінше тым сылбыр. Кант этикасының төңкерілген түрі. Утилитаризм этикасы тек әртүрлі сыртқы факторлардың рөлін бағалап, эгоистік құндылықтар аясында жинақталады. Жеке индивид пен қоғам арасындағы құндылықтар қақтығысының ықтимал салдарын бағалап, мүмкін болатын негативтің көп үшін «пайдалырағын» таңдаумен шектеледі.

Аталған жүйелердің артық-кем тұстарын ескере келе биофилософияға жаңа парадигманың қажеттігін аңғару қиын емес. Ол дегеніміз жаңа философия ойлап табу емес, биоэтикалық дискурсты биологиялық философия аясына қайтарып, этиканың дәл теориялық негізін жасау. Түптеп келгенде биофилософияны пән ретінде биомедициналық оқу орындарының білім бағдарламасына енгізу. Себебі медицина философиясы тек қана қолданбалы сипатқа ие болғандықтан, теориялық негіз жасауға қауқарсыз. Аталған мәселенің өрісін кеңейтіп, жағдайды жалпылама терминдердің көмегімен қайта қарау қажет. Алайда медицина мамандары мен нақты ғылыммен айналысушы маманға абстракциялармен ойлану түрі психологиялық тұрғыда қиынға соғатынын ескеріп, бір жағынан практикамен, екінші жағы философиялық теориямен ұштасатын дискурстың аралық түрін ойлап табу жолын қарастыру қажет.

Қазіргі технологияның дамуы мен ғылымның аясы кеңейген заманда, философияның осылай қолданбалы сипатқа ие болып, жікке бөлінуінен қорықпаған жөн. Соның ішінде биофилософияның орны ерекше. Биология ғылымы ойламаған белестерге шығып, фундамендальды философиялық сұрақтармен бетпе-бет келуінен пайда болып жатқан сұрақтарды философиялық саралаудың маңызы зор.

Бұл мақалада принципшілдік ұстаным методологиялық тұрғыдан емес, таңдалған принциптердің жиынтығы себебінен сыналып отыр. Себебі нақты мәселені шешуге бағытталған ғылым ретінде медицина теориялық негіздердің нақты тәжірибеде қолданылуын талап етеді. Сол себепті биоэтиканың дәл, ортақ теориялық негізі қалыптасқаннан соң, оның негізінде парадигмалды нормалар жасалуы тиіс. Олай болмаған жағдайда биомедицина саласында жоғарғы технологиялардың тоқтаусыз дамуы этикалық мәселелердің күрделене түсуіне әкеп соғары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Beauchamp, Tom L. and James F. Childress . [1979] 2001. Principles of Biomedical Ethics (5th ed.). New York: Oxford University Press.
2. Clauser, K. Danner. 1995. "General morality as an alternative to principlism". Journal of the Kennedy Institute of Ethics 5 (3):219-36. p. 224.
3. Седова Н.Н. Существует ли философия медицины? // Философские проблемы биологии и медицины: Сборник статей. М.: Социально-гуманитарные знания, 2018. Вып. 12. С. 18-29.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ФИЛОСОФИЯСЫ: ТАРИХИ ШОЛУ

Философия және этика, магистрант 1 курс **Әміртаева Наргиз Ғабитқызы**
Ғылыми жетекші: философия ғ.д, профессор Нұрышева Г.Ж
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Бұл мақалада жасанды интеллекттің философиялық концепциялар аясында тарихи дамуын қарастыру. Яғни, антикалық дәуір мен орта ғасырлардағы ақыл-ой табиғатынан бастау алатын тұжырымдамалар мен теорияларды біріктіру, қазіргі ақпараттық қоғамдағы жасанды интеллект пайда болуына әсер еткен негізгі идеяларды философиялық тұрғыдан зерттеу және де жасанды интеллект философиясының негізгі кезеңдерін талқылау.

Тірек сөздер: жасанды интеллект(AI), технология, машиналық оқыту

Аннотация

В этой статье рассматривается историческое развитие искусственного интеллекта в рамках философских концепций. То есть объединить концепции и теории, исходящие из природы разума в античности и средневековье, философски изучить основные идеи, повлиявшие на появление искусственного интеллекта в современном информационном обществе, и обсудить основные этапы философии искусственного интеллекта.

Ключевые слова: искусственный интеллект (AI), технологии, машинное обучение

Annotation

This article examines the historical development of artificial intelligence within the framework of philosophical concepts. That is, to combine concepts and theories emanating from the nature of the mind in antiquity and the Middle Ages, philosophically study the main ideas that influenced the emergence of artificial intelligence in the modern information society, and discuss the main stages of the philosophy of artificial intelligence.

Keywords: artificial intelligence(AI), technology, machine learning

Жасанды интеллект қазіргі қоғамдағы ең өзекті тақырыптардың бірі. Әрбір тұлға күнделікті өмір сүру барысында тікелей де, жанама түрде де жасанды интеллектпен байланысқа түсуде. Жасанды интеллект адам үшін жұмыс жасау барысында бір көмекші инструмент ретінде қолданылады дегенмен, қазіргі ақпараттық қоғамның негізгі мәселесі жасанды интеллект адам орнын баса алады ма? деген сұраққа көп назар аударылуда. Бірақ әрбір зат болсын, дүние болсын философиялық тұрғыдан қарастырғанда абсолютті, объектілі түрде қарастыру керек. Яғни, жасанды интеллект философиясын түсіну алдында, жасанды интеллект не үшін? не мақсатта ойлап табылды осы сұрақтарды тарихи тұрғыдан қарастырып алған дұрыс.

Жасанды интеллект дамуында ең негізгі сұрағы: машина адам секілді ойлана алады ма және жасанды интеллект адамның рациональды ойлауын ауыстыра алады ма? [1]

Мақалада негізгі мақсат-АІ пайда болған кезеңнен бастап бүгінгі күнге дейінгі дамуын зерттеу.

Жасанды интеллект (АІ) – бұл интеллектуалды машиналарды, ең алдымен интеллектуалды компьютерлік бағдарламалар құру технологиясы. АІ адам интеллектісін қажет ететін тапсырмаларды орындауға қабілетті жүйелерді құрумен айналысатын информатиканың бір саласы болып табылады. Бұл жерде интеллект мағынасын ашып, түсініктеме беретін болсақ – ол адамға көптеген жануарларға және машиналық оқытуда кейбір машиналарға тән есептей алу қабілеті. Ал, машиналық интеллект – белгілі бір интеллектуалдылық есептерді шешудің белгілі алгоритмі болмаған жағдайда шешу мүмкіндігі және ақпарат жетіспеушілігі жағдайында ұтымды таңдау қабілеті. Интеллект жұмыс істеу принципін толықтай дерлік әлі де ашқан жоқ және ғылыми қоғамдастықта да нақты түсінік қалыптаспады [2].

Сонымен, жасанды интеллект – бұл ғылым да, технология да. Ал оның міндеті неде? АІ – міндеті машинаны дәстүрлі түрде адам жасай алатын функцияларды орындауға үйрету болып табылады. Осы жерде тағы бір сұрақ туындайды ал философия мен АІ байланысы неде? Анықтама беретін болсақ, философия біздің әлем бейнеміздегі әртүрлі объектілердің алатын орнын анықтайды, бізді қоршаған шындық пен ақиқаттың байланысы мен әсерін түсінуге көмектеседі. Жалпылай технология философиясы мен философия түсініктеме берсек, философия ғылымның әдістері мен мән-мағынасын зерттейді, ал технология философиясы – техника табиғатын түсінеді және оның қоғамға, мәдениетке және адамға әсерін бағалайды. Жалпылай алғанда құбылыстардың күрделілігін, оның адаммен және табиғатпен байланысын түсіну үшін философия қажет. Яғни, жасанды интеллект біздің бүгінгімізге де болашағымызда да айтарлықтай әсер етеді және өзгертеді, осы орайда философтардың еі өзекті мәселелерді көтеретін жері болып табылады [3].

Философия тарихы жасанды интеллект (АІ) идеясының қалыптасуы мен дамуында шешуші рөл атқарады. Ғасырлар бойы философтар адам санасының табиғаты, оның мүмкіндіктері мен шектеулері туралы сұрақтар қойды, бұның нәтижесі адамдар сияқты ойлайтын және әрекет ететін машиналарды жасау мүмкіндігін болжауға және зерттеуге әкелді. Философияда адам – ең күрделі объект, ал ойлау қабілеті – оның ең басты атрибуты. Жасанды интеллект – бұл адамның қасиеттерін зерттеу және модельдеу мақсатын қоятын ғылым. Ойлаудың табиғаты қандай? Ойлағанда, сезгенде, көргенде, түсінгенде денемізде қандай процестер жүреді? Негізінде миымыздың қалай жұмыс істейтінін түсіну және жансыз табиғатты ойлауға болады ма? Мыңдаған жылдар бойы адамдар бұл сұрақтарды қойып келеді, бірақ біз оларға әлі де толық сенімді жауап бере алмаймыз [4].

Әрбір адамзаттық қоғамдығы құбылысты түсіну үшін оның бірінші тарихынан бастаған дұрыс. Жасанды интеллект (АІ) негізгі идеясы сонау антикалық дәуірден бастау алады. Соның ішінде мифтерге тоқсалсақ, жер бетіндегі ең алғаш жүретін робот шамамен 2500 жыл бұрын Грекияның Крит аралығындағы шебер құдай Гефесттің шеберханасында дүниеге келген мыс алыбы Талос деп аталынады. Гомердің «Илиада» эпикалық поэмасы бойынша Талос Троя соғысы кезінде Критті күзетуге жауапты болған. Поэмада Талос құдайларға қызмет көрсететін механикалық робот ретінде бейнеленеді [5].

Жасанды интеллект технологияларын заманауи деп қарастырсақ та және техникалық күрделілігіне қарамастан, Ежелгі философиядан бастау алатын ежелгі грек Логосын соңғыларының тарихының бастауы деп санауға болады. Логос деп сөйлеу мен пайымдаудың, сөз бен ойдың байланысын білдіреді. Аристотельдің еңбектерінде ойлау механизмдері туралы белгілі бір ғылым деп, яғни зерттеу объектісі ретінде қарастырады. Ойлау – шынайы білім алуға әкелуі керек. Өздеріңіз білетіндей, ресми логика

Аристотель деп аталады. Ойлау теориясы ол дедуктивті-аксиоматикалық жүйе ретінде пайда болады, ол өзінің қатандығымен сол кездегі математикалық теориялардан да асып түседі. Аристотельдің әйгілі «Логика» еңбегінде даму білімнің негізі ойды зерттеуге негізделген деген тезис алады. Ақылдың негізгі компоненттері Платонның «диалогтарында» да талқыланады. Сонымен, «Федонда» Платон ақыл тек дене мүшелерін реттеуші деген идеядан бас тартады. Платонның ақыл-ойы өлмейтін жанға айналады және негізгі белгісі – материалдық емес және денеден бөліну болып табылады [6].

Ежелгі Греция мен Римнен басқа ежелгі өркениеттер де «адамды көшіруді» зерттеді. Еврей аңыздарындағы тірі балшық мүсіншілер, үнді аңыздарындағы Будда реликтерін қорғайтын робот-жауынгерлер (ежелгі грек және рим автоматтарының дизайнына еліктейтін), буддизм пайда болғанға дейінгі Жапониядағы Камишо храмы, Қытайдағы терракоталық жауынгерлер, кейінірек Дафна Стренж робот-жауынгерлері, Түркиядағы шахмат ойнауды білетін ағаш адам және т.б. Қазіргі уақыттағы жасанды интеллект түсінігінен алшақ болғанымен, бұл мифтердің барлығы адам көшірмесін жасау және имитациялау туралы арманын көрсетеді [7].

Адамның ақыл-ойының жасанды ұқсастығын жасау әрекеттерінің тарихы 700 жылдам астам уақытты қамтиды. Тарихта адам санасын имитациялайтын машина жасау әрекеті алғаш рет испандық рыцарь, ақын, философ, теолог, алхимик және өнертапқыш Раймонд Луллдың есімімен байланысты. Өз заманындағы ғалымдардың дәстүрлерін дамыта отырып, Лулл айналу мүмкіндігі бар шеңберлер жүйесінен тұратын машинаны құрастырды. Әр шеңбер секторларға бөлініп, әртүрлі түстерге боялып, латын әріптерімен белгіленеді. Шеңберлер бір-бірімен байланысып, оларды айналдыру арқылы ақиқат формуласы деп аталынатын таңбалар мен түстердің әртүрлі комбинацияларын алуға мүмкіндік туды. Lull машиналары әртүрлі салаарда жұмыс істей алады және сұрақтарға жауап бере алады, соның ішінде жұлдыз жорамал жасау, ауруларды диагностикалау және егін болжамдарын жасай алды. Ең соңғы нұсқасында Lull машинасы әр түрлі ұғымдарды, элементтерді, пәндер мен білім объектілерін бейнелейтін әріптермен белгіленген және әртүрлі түстермен боялған 14 шеңберден таңбаланды. Шеңберлер тетіктер жүйесімен қозғала алды.

Lull машинасы айналу арқылы шамамен 18 квадриллион ($18 \cdot 10^{15}$) әр түрлі әріп пен түсті «ақиқат» комбинациясын құра алды. Lull машинасына сұрау ішкі шеңберді айналдыру арқылы машинаға енгізілді, оған тоғыз ықтимал сұрақ жазылған: Не? Неліктен? Неден? Неше? Қалайша? Қайда? Қашан? Қайсысы? Екеуінің қайсысы? Қазіргі тілмен айтқанда, Lull машинасы негізінен білім қорымен, енгізу және шығару құрылғыларымен және табиғи қарым-қатынас тілімен жабдықталған механикалық сараптамалық жүйе болды. Логикалық операцияларға, егер әлем туралы барлық білімді болмаса, оның ең болмағанда бір бөлігін білу, содан кейін адам миына емес, жинақталған білім қорынан шығатын «Білім формулаларын» шығару процедурасы бар механикалық құрылғы ретінде қарастырды. Бұл идея ортағасырлық рыцарь раймонд Лулл алғаш рет білдіріп, жүзеге асырған жасанды интеллект жеті ғасыр бойы өмір сүріп, біздің күндерімізге дейін жетті. Раймонд Лулл тарихта жасанды интеллект жұмыс механизмінің бастауын ашып берді [8].

1940 жылдар-инновация. 1943 жылы американдық нейробиолог Уоррен Маккаллох пен логик Уотер Питтс нейрондардың математикалық моделін ұсынған болатын. Кейінірек кейбір ғалымдар, зерттеушілер қазіргі жасанды интеллект туралы армн сол кезеңде туды деп есептейді.

Бұл арман «Жүйке әрекетіне имманентті идеялардың логикалық есебі» деген күрделі тақырыппен мақала болды. Бұл құжат жасанды интеллект пәнінің негізі болып саналады. Қазір танымал «Терең оқыту» бұрын жасанды нейрондық желі және оның негізі нейрондардың математикалық моделі болып табылады.

Бұл мақаланың жараиялануы сонымен қатар жасанды интеллекттің негізгі үш мектебінің бірі - бионикалық мектептің дүниеге келуін атап өтті. Бұл ой мектебі нейрондық желілерді қосу механизміне негізделген жасанды интеллектті дамытып және байланыс мектебі деп аталды. Кейінірек символдық логика мектебі ондаған жылдар бойы басымдыққа ие болып, ал нейробионикалық мектеп 1980 және 1990 жылдарға дейін жұмыс жасады [9].

Жасанды интеллект тағы бір іргетасы 1949 жылы канадалық нейропсихолог Дональд Хебб ұсынған «Хебб ережесі» болып табылады. Қарапайым сөзбен айтқанда, егер екі ұяшық әрқашан бір уақытта жанып тұрса, онда олардың арасында қандай да бір корреляция бар, оның дәрежесі бір мезгілде белсендіру ықтималдығына пропорционалды. Бұл ереже бүгінде автоматты машиналық оқыту алгоритмдерінде қолданылады [10].

Жасанды интеллекттің пайда болуын 1956 жылдан бастап «Бірінші жылы» деп атайды. Жасанды интеллект пән ретінде осы кезеңде дами бастады және өзінің алғашқы жетістіктеріне қол жеткізді.

Тьюринг және Тьюринг машиналары. Британдық компьютер шебері, криптограф, логика және компьютерлер мен жасанды интеллекттің атасы Алан Тьюринг бір кезеңдері машиналар адамның таным және оқу процестеріне еліктеп, логикалық ой-пікірлер мен бар ақпаратты мәселелерді шешу үшін пайдалана алады ма деп ойлады. 1936 жылы ол абстрактілі есептеу моделі және мәні бойынша математикалық-логикалық машина болатын Тьюринг машинасының идеясын ұсынды.

1950 жылы Алан Тьюринг «Есептеу технологиясы және интеллект» атты мақаласын жариялады, онда ол Тьюринг сынағы деп аталатын «еліктеу ойынын» сынау идеясы мен әдісін егжей-тегжейлі баяндады. Бұл мақалада адамның интеллектісіне еліктейтін машиналар туралы терең ой жүйелі талқылау болып табылады [11].

«Жасанды интеллект» термині алғаш рет қолданысқа 1955 жылы енді. Оның бастауын AI -дің негізін жасаушылар: Джон Маккарти, Марвин Мински, Натаниэль Рочестер және Клод Шеннон болып есептеледі. Мински – жасанды интеллекттің пионерлерінің бірі. 1951 жылы ол әріптестерімен бірге адам миының жасушаларын имитациялайтын әлемдегі алғашқы нейрондық желіні оқыту машинасын жобалап, құрастырды. Кейінірек ол MIT жасанды интеллект зертханасын құруға үлес қосты, ал 1985 жылы ол MIT медиа зертханасының бастамашысы және негізін қалады. Осылайша жасанды интеллект имитациялы түрде дамуы 1961 жылдан бастап кеңінен дами бастады [12].

1961 жылы АҚШ – тың Нью – Джерси штатындағы General Electric зауытында әлемдегі бірінші өнеркәсіптік робот Unimate сынақтан өтті. 1966 жылы алғашқы жылжымалы темекі шегетін робот «Шейки» іске қосылды. Элиза Шейкимен бір жылы құрастырылған.

1966 жылы туған Элизаны Бүгінгі Amazon Alexa, Google Assistant және Apple компаниясының Siri дауыстық көмекшісінің әжесі деуге болады және адамдармен жазбаша сөйлесе алады.

Элизаның адам бейнесі де, дауысы да жоқ. Бұл доктордың қолмен жазған сценарийі арқылы адамдармен кеңес беру сияқты әңгімелер жүргізетін қарапайым робот бағдарламасы. «Элизаның әкесі», кейін MIT профессоры болған Джозеф Вайзенбаум бұл атауды адамдар бағдарламаны жаңа тілдік дағдыларды үйренуге үйрете алатындықтан пайдаланды деп түсіндірді. Элиза машиналар проблемаларды шешіп, сөйлеу тілін түсіндіре бастаған кезде дүниеге келді. Дегенмен, абстрактілі пайымдау, өзін-өзі тану және табиғи тілді өңдеу мүмкіндіктері сияқты адамның ақыл-ойы әлі де болсын машиналардың қолы жетпейді.

Бүгін, жарты ғасырдан астам уақыт өтсе де, робот София адамдармен сөйлесу үшін әлі де алдын ала терілген мазмұнға сүйенуі керек, бірақ ол сөйлей алады, күледі және жылай алады, яғни адамға тән секзімдік қасиеттерді жасанды түрде көрсете алады [13].

XXI ғасыр - Жасанды интеллектіні тереңдету.

XXI ғасырға қадам басқан кезде, көптеген жасанды интеллект (AI) мүмкіндіктері GO және Texas Hold'em сияқты адамдардан асып түсті, математикалық теоремаларды дәлелдеу, үлкен деректерден автоматты түрде білімді құруды үйрену, дауыстарды, беттерді және саусақ іздерін тану, көлік жүргізу және серік және қамқоршы ретінде әрекет ете алатын болды. Нәтижесінде, жасанды интеллект (AI) қолдвну кең таралып, адам өмірінің барлық салаларына тез еніп кетті.

Тереңдетіп оқыту мен шыңдау заманның күшті үніне айналды.

2012 жылғы ImageNet жыл сайынғы байқауы жасанды интеллект (AI) ренессансының осы толқынын терең білім мен үлкен деректерді ерекшелеп, оған инвестицияның үлкен көлемін құю арқылы бастады деп жалпы қабылданған. ImageNet - визуалды танымды бағдарламалық қамтамасыз етуді зерттеуге арналған және құрастырылған ауқымды визуалды дерекқор. Оны 2007 жылы сол кезде Принстон университетінің профессоры болған қытайлық жасанды интеллект ғалымы Ли Фэйфэй іске қосты [14].

Терең білім адамдар өздерінің бастапқы ерік-жігерін жаңғырту жолында бір қадам алға басқанын көрсетеді. Адамдар мен машиналар арасындағы қарым-қатынас және жасанды интеллект тудырған этикалық мәселелер барған сайын назар аударатын тақырыптарға айнала отырып, жасанды интеллекттің дамуы одан әрі көтерілуі мен құлдырауы жасанды интеллект (AI) саласында жалғасын табуда [15].

Қорытындылай келе, жасанды интеллект тарихы жоғарыда көрсетілгендей сонау антикалық дәуірден бастау алады. Жасанды интеллект негізінен тарихта еңбек ресурстарының өнімділігін арттыру, жеңілдету мақсатында, көмекші инструмент ретінде ойлап табылды. Жасанды интеллект дамуында негізгі күш – ол идея. Ал идеяның туындау алғышарттары адам интеллектісімен тікелей байланыста. Жасанды интеллект қазіргі қоғамда философиялық тұрғыдан негізгі мәселе болып табылады.

Себебі, тарихқа шолу жасасақ табиғат және адам байланысын қарастыратын, ал қазір оның орнына технология және адам байланысын қарастырады. Мен бұл жерде технологияны бірінші қойғаным бекер емес, себебі қазіргі таңда философиялық тұрғыдан адам ресурсы емес, технология ресурсына мән берілуде. Тарихи шолу жасау барысында еске келетін сәт, бұл ойдың жүйріктігі, қай кезде болмасын, адам ойлана алатын дүниені ойлап табу процесімен өмір сүруінде. Менің ойымша мифтік кезеңнен бастап, адам қиялы мен ақиқат арасындағы шекараның бұзылуы. Әрине тарих көз алдымызда жазылуда, бірақ бұл жасанды интеллект адам үшін прогресс пе әлде регресс пе уақыт көрсетер.

Әдебиеттер тізімі:

1. Рэймонд Курцвейл «The Age of Spiritual Machines: When Computers Exceed Human Intelligence», 1998. - P. 159-171
2. McCarthy J. What is artificial intelligence? // Formal.stanford.edu : интернет-издание. — 2007. — 12 ноября.
3. Жак Эллюль « The technological society. New York: Vintage Books» 1954-1964. - P. 324
4. Введение в искусственный интеллект: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Л. Н. Ясницкий. 3-е изд., стер. М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 176 с.
5. «Mythology» by Edith Hamilton, 1942. - P. 498
6. V.I. Antonenko Artificial intelligence as a social phenomenon / V.I. Antonenko, A.V. Panyavin // Socio-humanitarian technologies. – 2018. – № 4(8). – С. 3–9
7. «The World of Myth: An Anthology» by David Adams Leeming, 1990. - P. 384
8. Л.Н. Ясницкий Интеллектуальные системы. – М.: Лаборатория знаний, 2016. – 221 с.
9. Уотер Питтс «The Logical Design of an Idealized General-Purpose Computer», 1945. - P. 120

10. Дональд Хебб «The Organization of Behavior: A Neuropsychological Theory», (Организация поведения: нейропсихологическая теория), 1949. - Р. 360
11. Alan Turing, «Computing Machinery and Intelligence Архивная копия от 28 марта 2013 на Wayback Machine», Mind, vol. LIX, no. 236, October 1950, pp. 433—460.
12. Марвин Мински «The Society of Mind», (Общество разума), 1986. - Р. 336
13. Марк Ливингстона, «The AI Delusion», (Иллюзия искусственного интеллекта), 2018. - Р. 330-336
14. Kai-Fu Lee «AI Superpowers: China, Silicon Valley, and the New World Order», 2018. - Р. 150-272 pp
15. Noel Sharkey, Joanna J. Bryson, and Jeremy Wyatt «Ethical AI: A Guide to Artificial Intelligence and the Digital Society» 2019. - Р. 288 с

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ

«Философия» мамандығының 2 курс магистранты **Абу Ә.Н.**
Ғылыми жетекші: философия.ғ. докторы, профессор Алтаев Ж.А
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Аңдатпа: Бүгінгі күні адамзат алдында бұрын-соңды болмаған міндеттер тұр, ол - экономикалық, саяси, мәдени байланыстардың жаһандануы, өмірдің барлық салаларында белгілі бір стандарттардың орнауы, шекаралардан асып таралатын коммуникациялық технологиялардың ұлттық қасиеттерге қауіп төндіруі. Бұл тұрғыда ұлттық философиядағы сипат - ұлттың өз шынайылығын сақтудың басты шарты болып табылады. Бұған дейінгі Кеңестік ғылымда философияның ұлттық сипаты мәселесі абстрактылы социалистік идея тұрғысынан қалыптасты. Іс жүзінде бұл өз тарихи тамырларынан, дәстүрлерінен қол үзген, таптық күрес тұрғысынан ғана түсіндірілетін идеология болатын. Сондықтан ол адам табиғатын, әсіресе, адами-ұлттық қырларын елемеуге, күйретуге тырысты. Нәтижесінде қоғамымыздың имандылық саулығы күрт нашарлап кетусебебіне айналды.

Кілт сөздер: ұлттық сипат, ұлттық сана, Алаш

Қазақ ұлты, рухани тұрғыда, өркениет әлемінің ажырамас бөлігі. Қазақстанның озық мәдениетті мемлекетке айналуы үшін ұлттық философиямыздың теориялық негіздерін ұғыну, барынша рефлексиялау және тәжірибелік тұрғыдан сараптау қажет. Ұсынылып отырған зерттеу жұмысында ХХ ғасырдағы қазақ ұлттық философиясының қалыптасуы және қазақ философиялық ойлауының ұлттық сипаты қарастырылды. Бұл мәселе ұлтымыздың даралығын сақтауға, қалпына келтіруге шақырған және осы салада із қалдырған ойшылдарымыздың философияларын зерттеуге негіз берері сөзсіз. Философиялық, гуманистік зерттеулер егемендікке қол жеткізген тәуелсіз мемлекетіміздің қоғамдық-тарихи, әлеуметтік-саяси өзгерістер барысындатуындап жататын қайшылықтарды шешу, өз жолын, өз идеяларын нақтылаумен дамыту, дүниетанымдық қағидаларымызды айқындау, ұлттық сананың өсуі, халықтың рухани бастауларға көңіл аударуы, үзіліп қалған идеялық жалғастылықты толықтыру және жаңылмай саралауда маңызды көмек болатынына сенеміз. Өйткені қандай да болмасын жаңа қоғамның сапалық жаңалығы, оны қалыптастырудағы жетістіктер - сол қоғамдағы әрбір тұлғаның адамгершіліктік жетілуімен өлшенеді.

Ұлттық сипат – ұлттық ерекшеліктің көрінісінің объективті формасы. Немесе Н.А. Бердяевтың пікірінше, «төл-ұлттық» сипат. Ұлттық сипат ұлттық санамен тығыз байланысты, өйткені белгілі бір ұлтқа жататынын ұтымдылықты сезінуден тұратын ұлттық ерекшеліктің көрінісінің субъективті формасы болып табылады. Нақты бір

аймаққа «байланған» ортақ тарихқа, өз халқының рухани құндылықтарына саналы көзқараста және оларға бағдарлануда көрініс табады. Сонымен бірге ұлттық мінез бір ұлттық топ пен екінші ұлттық топтың менталитетінде және әлеуметтік мінез-құлқында көрінетін сыртқы айырмашылық ретінде бейнеленеді.

Қоғамдық-саяси жағдайлардың өзгеруіне байланысты ұлттық сипат өзгеруі мүмкін. Бірақ ұлттық болмыстың негізіндегі әлеуметтік болмыстың тұрақтылығын өзгерту қиын. Сондықтан мәдени дәстүр бойынша жасалатын реформаларды жүзеге асырудың нақты қадамдары үнемі өлшенуі тиіс. Қазіргі жағдайда ұлттық қоғамдардың ұдайы өндірісін қамтамасыз ететін әлеуметтік-мәдени үлгілерді өзгертудің күрделі процесі жүріп жатыр, олар «этникалық сипаттың қайта жандануымен» сипатталады және ұлттық бірегейлік жеке таңдаудың нәтижесі.

Ұлттық және индивидуалды идентификация, өзін-өзі анықтау бүгінгі күні әлдеқайда күрделі жағдайларда орын алуда. Егер бұрын ұлттық мәдениет идеологиялық көзқарастар мен нормалардың қалыптасуына негіз болған болса, қазіргі әлеуметтік жағдай мәдени плюрализм жағдайында тұлғалық идентификацияны дербес таңдауды ұсынуда. Қазіргі қоғамдағы дағдарысты еңсерудің бірден-бір амалы - адамның рухани дүниесін жақсарту. Ал ол іргелі ұлттық құндылықтарды сақтауға негізделген. Ұлттың өзін-өзі жаңғыртуында ұлттық мәдениеттің, архетиптік және рефлексиялық формалардың рөлі зор.

әлеуметтік философиядағы ұлттық мінезді зерттеудің маңызды әдіснамалық негіздерін бөліп көрсету;

этносаралық қатынастар саласындағы қазіргі саяси жүйенің әсерінен ұлттық сипаттағы құндылықтардың өзгеру процесерін негіздеу;

ұлттық мінездің қалыптасу ерекшеліктерін барабар түсінуді қамтамасыз ететін әлеуметтік-философиялық білімнің негізгі концепцияларын зерттеу;

Ұлттық философиялық дәстүр ұлттың бүкіл рухани құрылымымен, оның мүдделерімен, мұраттарымен, нанымдарымен табиғи түрде байланысты. Мұның бәрі ұлттық сипат мәселесіне, оның мазмұны мен көріністеріне назарды шоғырландырады.

Ұлттық мінез – бұл қарым-қатынастардың, құндылықтардың, үйреншікті ұмтылыстардың, өзін-өзі қорғау тетіктерінің өзара байланысты тізбегі деген қорытынды туады.

Ұлттық мінез - ұлтты құрайтын жеке тұлғалардың жалпы психологиялық қасиеттерінің өзіндік ерекшеліктері мен оның психикалық ерекшеліктері; ол белгілерді күнделікті немесе әдеби тілде сипаттап, әлеуметтік мінез-құлық қасиеттерінде көрсетуге болады.

Адамзат – ұлттардың күрделі иерархиясы; бүтіннің өміршең және тұрақты, бай және күшті болуы, ғарыштық иерархияда белгілі бір тұлға ретінде шынымен өмір сүруі үшін олардың әрқайсысы өзінің бастапқы үлесін қосуы керек. Біз жалпы адамзаттық мұрадан сусындап қана қоймай, оны толықтыруға күш салуымыз керек; және тек пәндік-техникалық мағынада ғана емес, сонымен қатар мәндер мен құндылықтар саласында.

Ұлттық өзіндік сананың да, ұлттық мінездің де негізі – өзін-өзі танудың әлеуметтік-психологиялық механизмі. Ұлттық-этникалық ерекшеліктер – әртүрлі этникалық топтардың ұлттық сипатын және олардың әлеуметтік байланыстарын қалыптастырудың қуатты факторы қызметін атқаратын, тұлғалық мағыналар жүйесін қалыптастырудың негізінде жатқан әлеуметтік шындықты тұлғалық меңгерудің маңызды тетіктерінің бірі.

Ұлттық және этникалық сәйкестендіру бұқаралық мінез-құлық пен саяси әрекеттің жеткілікті күшті катализаторы ретінде қызмет етеді. Әсіресе дағдарысты қоғамдарда.

Ұлттық және этникалық тиістілік адамның тууымен, ана тілінде сөйлей алуымен, адам өзін табатын мәдени ортасымен және өз кезегінде жалпы қабылданған мінез-құлық стандарттары мен жеке өзін-өзі жүзеге асыру тәсілдерін белгілейді.

Миллиондаған адамдар үшін этникалық және ұлттық бірегейлік - бұл өзін-өзі танытын және соның арқасында «Мен кімін және кіммен біргемін?» деп өз-өзіне жауап бере алатын, рефлексияға жатпайтын, өздігін айқындау фактісі.

Ұлттық мінездің мәнін ашу көп жағдайда ұлтты тарихтың өзіндік, бірегей, біртұтас пәні ретінде түсіндіруге байланысты. Белгілі болғандай, ұлтты анықтауда екі көзқарас бар; бірі ұлтты этносқа, екіншісі мемлекетке жақындатады.

Ұлт - этникалық топтан, мемлекеттен, таптардан, аймақтық топтардан ерекшеленетін бірегей әлеуметтік жүйе. Ұлт әлеуметтік жүйе ретінде мынадай факторлармен анықталады:

- 1) жүйе өмір сүретін мәндер, құндылықтар және нормалар;
- 2) эмпирикалық әлемде мағыналар, құндылықтар мен нормалар объективтіленетін нұсқаушы және тыйым салушы реттеушілер;
- 3) материал - жүйенің жұмыс істеуіне қажетті құралдар (ғимараттар, құралдар, ресурстар және т.б.).

Бұл тұрғыда ұлт – көпфункционалы әлеуметтік-мәдени топ. Ұлт өкілдері өздерінің ортақ тіршілігі мен өзара бірлігін сезінеді. Бұл топ бір мемлекеттің азаматтары болып табылатын тұлғалардан тұрады; ортақ тілге және олардың ортақ тарихынан туындайтын мәдени құндылықтар жиынтығына ие болу; олар тұратын және олардың ата-бабалары өмір сүрген ортақ аймақта тіршілік кешуде. Сонымен бірге, ұлттың пайда болуы мен өмір сүруі үшін адамдарды біріктіретін, қоғамдық қатынастар жүйесіне негіз болатын идеялар жиынтығының рөлі маңызды. Бұл идеялар жиынтығы өткендегі ортақ даңқты және қазіргі кездегі ортақ ерікті қамтиды; атқарылған ұлы істерді еске түсіру және одан әріге дайын болу (Х. Ортега и Гассет).

1. Ұлттың өмір сүруін оған тиістілікті сезінбей елестету мүмкін емес. Субъектлендірілген түрінде – ұлттық өзіндік сана, объектілендірілген түрінде – ұлттық сипат.

2. Ұлттық сипат - бейнеленбеген және бейнеленген принциптердің жиынтығы ретінде белгілі бір қауымдастыққа тән құндылықтар мен нормалар жүйесін жаңғырту құралы болып табылады.

3. Ұлттық сипат - контекст ретінде әрекет етеді. Әлеуметтік-мәдени қайта құрулар кезінде ұлттың өзіндік ерекшелігін сақтауға мүмкіндік береді және сол арқылы құрылымдық рөлін атқарады.

4. Ұлттық сипат - алдыңғы ұрпақ тәжірибесін, олардың рухани әлеуетін жеткізу тәсілі ретінде әрекет ететін тұлғаны қалыптастыру; ол белгілі бір ұлттық мәдениеттің тасымалдаушыларын қалыптастыру процесінде маңызды рөл атқарады.

5. Ұлттық сипат - тірі ұрпақтардың іс-әрекеттері мен ұстанымдарын ұлттық рухтың қалыптасқан үлгілерімен салыстыруға мүмкіндік беретін тұрақты адамгершілік-реттеушілік қызмет атқарады.

6. Жаһандану жағдайында өзін-өзі сақтап қалуға ұмтылатын ұлт үшін өзінің ұлттық өткені мен белгілі бір халық жасаған мұраттар туралы ой толғау ерекше маңызға ие. Қазақ философиясының ұлттық сипатында оның өміршеңдігі үшін ұлттық философиялық дәстүрдің рөлі ерекше.

Қазақ философиясының ең маңызды ерекшелігі - оның тарихи даналық сипаты болып табылады. Қазақ философиясында философиялық, әлеуметтік-этикалық шындық аса маңызды. XX ғасырдың басындағы Қазақ философиясы әлемдік мәдениет тарихында ерекше құбылыс ретінде өмір сүрді. Қазақ дүниетанымын рационализациялау міндетін қолға алған ойшылдардың теориялық мұрасы «Қазақ классикалық философиясы» деп атала бастады; сонымен бірге олар еуропалық идеологиялық мұрамен тығыз байланысты болды.

Қазақ философиясы, еуропалық философияға қарағанда, көзқарастарды абстрактылы, таза интеллектуалдық жүйелеуге ұмтылуға жат. Болмыстың ішкі, интуитивті білімін, оның жасырын тереңдіктерін логикалық ұғымдар мен анықтамалар арқылы емес, өмірлік-тұрмыстық-этикалық ұтқырлықтар түрінде насихаттады. Философия бүкіл халықтың жан-дүниесіне таралады. Қазақ философиясы шынайы өмірмен тығыз байланысты, сондықтан ол көбінесе сол заманның жалпы рухынан

көрінеді, оның барлық оң және теріс жақтарымен, тұрмыстық тәртібімен байланысты. Қазақ философиялық мәселелері ұлттық болмыспен тікелей байланысты. Қазақ философиясы ізгілік пен сүйіспеншілік мәселелеріне назар аударады. Қазақ философиясы теоцентристік емес. Оның өкілдері терең діни көзқарасты ұстанған жоқ. Қазақ философиясы бастапқыда космоцентристік, натурфилософиялық сипатта болды. Біртіндеп ол адам, оның тағдыры және оның жолдары, тарихтың мәні мен мақсаттары туралы, яғни антропоцентристік тақырыппен де көбірек айналысады.

Қазақ философиясының негізінде тұтас адам идеясы жатыр. Қазақ философтары келісім идеясына үлкен мән берді. Абсолютті және жоғары моральдық құндылықтарға ортақ сүйіспеншілікке негізделген адамдардың бірлігі мен бостандығының үйлесімі жоғары тұрды. Қазақ философиясының бүкіл әлемдік философияның қазынасына қосқан елеулі үлесі осылар. Диссертацияның маңызды әдіснамалық принципі - бірде-бір ұлттың белгілі бір ерекше белгілерге монополиясы жоқ деген ұстаным. Ұлттық сипат құрылымына кіретін барлық элементтер барлық халықтарға ортақ; мәселе ұлттық қасиеттердің көріну дәрежесі мен формаларында. Қазақ ұлтының ерекшеліктерінің ішінде - барлық апаттардан кейін өзінің өміршеңдігін, төзімділігін арттыру қабілетін жатқызуға болады. Қазақ ұлттық сипатының психикалық негіздерінің иерархиясында орталық орынды руханилық, ынтымақ пен бірлік тұр.

Бүгінгі күні адамзат алдында бұрын-соңды болмаған міндеттер тұр, ол - экономикалық, саяси, мәдени байланыстардың жаһандануы, өмірдің барлық салаларында белгілі бір стандарттардың орнауы, шекаралардан асып таралатын коммуникациялық технологиялардың ұлттық қасиеттерге қауіп төндіруі. Бұл тұрғыда ұлттық философиядағы сипат - ұлттың өз шынайылығын сақтудың басты шарты болып табылады.

Бұған дейінгі Кеңестік ғылымда философияның ұлттық сипаты мәселесі абстрактылы социалистік идея тұрғысынан қалыптасты. Іс жүзінде бұл өз тарихи тамырларынан, дәстүрлерінен қол үзген, таптық күрес тұрғысынан ғана түсіндірілетін идеология болатын. Сондықтан ол адам табиғатын, әсіресе, адами-ұлттық қырларын елемеуге, күйретуге тырысты. Нәтижесінде қоғамымыздың имандылық саулығы күрт нашарлап кетусебебіне айналды.

Қазақ ұлты, рухани тұрғыда, өркениет әлемінің ажырамас бөлігі. Қазақстанның озық мәдениетті мемлекетке айналуы үшін ұлттық философиямыздың теориялық негіздерін ұғыну, барынша рефлексиялау және тәжірибелік тұрғыдан сараптау қажет. Ұсынылып отырған зерттеу жұмысында ХХ ғасырдағы қазақ ұлттық философиясының қалыптасуы және қазақ философиялық ойлауының ұлттық сипаты қарастырылды.

Бұл мәселе ұлтымыздың даралығын сақтауға, қалпына келтіруге шақырған және осы салада із қалдырған ойшылдарымыздың философияларын зерттеуге негіз берері сөзсіз. Философиялық, гуманистік зерттеулер егемендікке қол жеткізген тәуелсіз мемлекетіміздің қоғамдық-тарихи, әлеуметтік-саяси өзгерістер барысындатуындап жататын қайшылықтарды шешу, өз жолын, өз идеяларын нақтылаумен дамыту, дүниетанымдық қағидаларымызды айқындау, ұлттық сананың өсуі, халықтың рухани бастауларға көңіл аударуы, үзіліп қалған идеялық жалғастылықты толықтыру және жаңылмай саралауда маңызды көмек болатынына сенеміз. Өйткені қандай да болмасын жаңа қоғамның сапалық жаңалығы, оны қалыптастырудағы жетістіктер - сол қоғамдағы әрбір тұлғаның адамгершіліктік жетілуімен өлшенеді.

Ұлттық сипат – ұлттық ерекшеліктің көрінісінің объективті формасы. Немесе Н.А. Бердяевтың пікірінше, «төл-ұлттық» сипат. Ұлттық сипат ұлттық санамен тығыз байланысты, өйткені белгілі бір ұлтқа жататынын ұтымдылықты сезінуден тұратын ұлттық ерекшеліктің көрінісінің субъективті формасы болып табылады. Нақты бір аймаққа «байланған» ортақ тарихқа, өз халқының рухани құндылықтарына саналы көзқараста және оларға бағдарлануда көрініс табады. Сонымен бірге ұлттық мінез бір

ұлттық топ пен екінші ұлттық топтың менталитетінде және әлеуметтік мінез-құлқында көрінетін сыртқы айырмашылық ретінде бейнеленеді.

Қоғамдық-саяси жағдайлардың өзгеруіне байланысты ұлттық сипат өзгеруі мүмкін. Бірақ ұлттық болмыстың негізіндегі әлеуметтік болмыстың тұрақтылығын өзгерту қиын. Сондықтан мәдени дәстүр бойынша жасалатын реформаларды жүзеге асырудың нақты қадамдары үнемі өлшенуі тиіс. Қазіргі жағдайда ұлттық қоғамдардың ұдайы өндірісін қамтамасыз ететін әлеуметтік-мәдени үлгілерді өзгертудің күрделі процесі жүріп жатыр, олар «этникалық сипаттың қайта жандануымен» сипатталады және ұлттық бірегейлік жеке таңдаудың нәтижесі.

Ұлттық және индивидуалды идентификация, өзін-өзі анықтау бүгінгі күні әлдеқайда күрделі жағдайларда орын алуда. Егер бұрын ұлттық мәдениет идеологиялық көзқарастар мен нормалардың қалыптасуына негіз болған болса, қазіргі әлеуметтік жағдай мәдени плюрализм жағдайында тұлғалық идентификацияны дербес таңдауды ұсынуда.

Әдебиеттер:

1. Шайкемелев М.С. Казахская идентичность. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – 272 с.
2. Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 168 с.
3. Шаукенова З.К. Социальное взаимодействие этносов: мониторинг межэтнических отношений в Республике Казахстан. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – 200 с.
4. Шаукенова З.К., Бурова Е.Е., Назарбетова А.К. Ценностно-смысловые и духовно-нравственные основания консолидации этнических и религиозных групп Республики Казахстан в гражданскую общность. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 266 с.
5. Қазіргі Қазақстандағы ұлттық құрылыс және этносаясат: халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдар жинағы. – Алматы, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2020. – 282 б

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ И ФЕНОМЕН КОММЕМОРАЦИИ: ОСНОВНЫЕ ИДЕИ И ЗНАЧЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Философия, 1 курс магистратура, **Нурмагамбетова А.Г.**

Научный руководитель: к.филос.,н., доцент Лифанова Т.Ю. Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. *Статья исследует основные идеи и значение исторической памяти и коммеморации в сохранении и передаче знания о памяти. Охватывая период от древности до современности, автор анализирует эволюцию коммеморативной практики и ее влияние на формирование общественного сознания. Статья представляет интерес для понимания процессов коммеморации и их значения в культуре и истории.*

Ключевые слова: историческая память, мемориальная культура, коммеморация, постпамять, протезная память, коллективная память

Потомки людей, прошедших огромные коллективные катастрофы — войны, холокост, насилие или тоталитарные репрессивные режимы, государственные перевороты или массовые восстания, ощущают, что очень подвержены влиянию событий, которые предшествовали их рождению. Можно сказать, что все события присутствуют у них уже как постпамять. Они больше не могут оставаться целостными, оказываются пересмотренными и измененными из-за пройденных испытаний впоследствии индивидуального или коллективного опыта памяти. Поэтому возникает важный вопрос — как мы можем помнить воспоминания других людей? Как определить работу этих механизмов и средств памяти, с помощью которых образы прошлого сопровождают нас в настоящем времени и как именно они формируют наше будущее? Необходимо изучить факторы, которые образуют способы передачи исторической памяти из поколения в поколение, но более всего — найти ответ на вопрос о том, как на память о наших воспоминаниях влияют политические, идеологические и исторические изменения.

История — это не только хронологическая последовательность событий, но и мозаика переживаний, восприятий и интерпретаций, сформировавших наше понимание прошлого. В современном обществе историческая память и коммеморация играют важную роль в формировании коллективного сознания, способствуют созданию и трансляции общественной идентичности. Эти феномены не только сохраняют и передают информацию о прошлом, но и определяют наши ценности, моральные убеждения и политические предпочтения.

Историческая память представляет собой сложный конструкт, выстраивающийся на основе социокультурных факторов, таких как традиции, ценности, политические интересы и влияние интернета и СМИ. Этот контекст определяет не только то, что мы помним о прошлом, но и как мы это помним, формируя наше восприятие себя и мира.

Исследовательница медиа Элисон Ландсберг пишет, что средства распространения информации — фильмы, ТВ-передачи, общедоступные изображения и сюжеты — становятся протезными воспоминаниями, вторгаясь в наш собственный индивидуальный ландшафт памяти так, что протезы становятся частью нашего тела [1, с.14]. Однако общественная ретроспектива и публичные архивы, документации, изображения и планы, обычно связанные с государственными стратегиями, доминирующими идеологиями и преобладающими убеждениями, могут вступать в столкновение с индивидуальными, частными и групповыми воспоминаниями — и такие ситуации часто возникают. Подобные дилеммы типичны для сложных взаимодействий, которые определяют постпамять.

Почему политики так часто используют прошлое и почему это происходит с разной степенью интенсивности? Современные конфликты вокруг интерпретации истории становятся все более напряженными. Неотъемлемая часть общественной памяти, история давно утратила свой прежний статус, перестав быть исключительной прерогативой историков и государственных образовательных учреждений. В последние годы она превратилась в мощное политическое оружие и арену соперничества, где различные социальные группы борются за признание своих трактовок. Рассматривая прошлое, которое политики и пропагандисты используют, мы не видим его как застывшую историю, а скорее исследуем примеры того, как современность взаимодействует с ним. Мы анализируем, какие методы и средства используются в современности для воздействия на прошлое и как эта взаимосвязь формирует нашу

перспективу на исторические события. Рассматривая историю и память как средство коммуникации общест- венных вопросов, мы замечаем, что настоящее время не только устанавливает факты про- шлого, но и выделяет из них эмоциональные аспекты, ищет ответы на вопросы или прикры- вает свои проблемы, обращаясь к давно ушедшим событиям. Соперничество за ясность этого языка, которое превращает прошлые события в символы, пригодные для использования в со- временных дебатах о правдивости и искренности, является значимым аспектом современных исторических дискуссий в мире.

Мемориальная культура представляет собой совокупность обычаев, ритуалов и символов, связанных с сохранением и передачей памяти о прошлом. Это важный аспект социокультур- ной жизни, который помогает обществу сохранить связь с его историей и определить свою идентичность. В ее рамках создаются памятные места, включая памятники, мемориальные комплексы, музеи и памятные дни, которые напоминают о важных событиях и личностях. Такие объекты и события служат мощными символами исторической памяти общества.

Мемориальная культура также выражается через искусство, литературу и кинематограф, где прошлые события и персонажи оживают и становятся объектами изучения и героизации. Все эти формы искусства играют важную роль в сохранении и передаче исторической памяти следующим поколениям.

Если мы начнем говорить о мемориальной культуре после Второй мировой войны, поймем, что о ней заговорили гораздо позже, когда стали возрастать интересы к исследованию трав- матических последствий войны, вопросам вины и памяти, а также критике исторических нарративов, которые занимали центральное место в официальной мемориальной культуре.

Этот поворот в понимании мемориальной культуры после Второй мировой войны способ- ствовал развитию новых методов и подходов к исследованию и интерпретации истории, а также обеспечил возможность для широкой публики осмыслить наследие войны и его влия- ние на современность. Возникает важный и острый вопрос — почему вопрос о культуре па- мяти обсуждается лишь спустя годы после окончания Второй мировой войны и почему мол- чание считалось предпочтительным решением в течение столького времени?

Новое понимание, которое мы имеем сейчас, соответствует изменению отношений между настоящим, прошлым и будущим. Мы также можем заметить значительное изменение ценно- стей, начавшееся в 1980-х годах. Речь идет о изменениях в установленных представлениях, которые рассматриваются как неоспоримые и необсуждаемые, так как они являются частью устойчивых убеждений о мире. Подобные изменения в нормативных ориентирах, о которых умалчивают, экологи определяют как "Shifting Baselines". Чаще всего люди не осознают со- циальные или физические изменения в окружающем мире, так как они рассматривают состо- яние окружающей среды во временных рамках своей биографии и жизненного опыта как «естественное».

Когда в 1989 году произошло падение Берлинской стены, разрушилась не только физическая граница, отделявшая советский восточный блок от западного, но и что-то гораздо более значимое — была утрачена надежда на концепцию модернизации, с ее идеалами будущего и за- бвением прошлого.

Культурный ландшафт памяти в Германии энергично формировался на протяжении трех де- сятилетий с значительными усилиями гражданского общества, большими инвестициями и значительной активностью; за это время он стал богаче

музеями, разнообразными проектами, мероприятиями и программами, становясь видимым и доступным для всех. СМИ способствовали естественному интегрированию культурного ландшафта памяти в повседневную жизнь — теперь он присутствует прямо у дверей дома, например, в форме «каменной преткновения».

Согласно мнению Харальда Вельцера, имеется много признаков того, что энергия, направленная на воспоминания о национал-социализме, войне и Холокосте, со временем уменьшится и потеряет свою силу. Вельцер пишет, что это можно связать с тем, что «с увеличением возраста четвертого и пятого поколений после Холокоста прямая историческая связь с этим историческим событием будет исчезать.» [2, с. 73]

Вскоре завершится короткая историческая эпоха, в которой присутствуют живые очевидцы событий. Однако будет ли к своему «естественному» завершению приближаться и память об этом историческом периоде? Возможно ли, что вскоре Вторая мировая война и Холокост будут рассматриваться лишь как соответствующие разделы в исторической книге? Когда событие перестает являться частью нормативной идентичности коллективного "нас", оно приобретает статус исторического факта, принадлежащего прошлому, и его можно забыть, передав исследование историкам. В противном случае действует формула: «Мы обязаны помнить это как граждане нашего государства».

Ницше обращал внимание на возможность самоопределения с отрицательным историческим опытом: так как мы все с вами являемся «...продуктами прежних поколений, то мы являемся в то же время продуктами и их заблуждений, страстей и ошибок и даже преступлений, и невозможно совершенно оторваться от этой цепи. Если даже мы осуждаем эти заблуждения и считаем себя от них свободными, то тем самым не устраняется факт, что мы связаны с ним нашим происхождением» [3, с.178]

После начального этапа активного развития мемориальная сфера в настоящее время сталкивается с испытанием зрелости. И здесь мы столкнёмся с двумя тезисами — роли и функции воспоминаний в современном обществе и возможно ли продолжение развития мемориальных практик, а если да, то каким образом. Эти вопросы представляют собой основные аспекты текущей повестки дня и предстоят осмыслению.

Вместе с тем, феномен коммеморации является ключевым инструментом для сохранения и передачи исторической памяти будущим поколениям. Коммеморация представляет собой акт памяти, проявляющийся в создании памятных событий, объектов и празднований, направленных на сохранение важных моментов истории и их переосмысление в новом контексте.

История коммеморации простирается на протяжении многих тысячелетий и представляет собой важный аспект человеческой культуры. Уже в древние времена люди различных цивилизаций осуществляли акты памяти и отмечали важные события, личности и даты.

Одним из наиболее ранних примеров коммеморации является строительство мегалитических сооружений, таких как кромлехи, дольмены и курганы, которые служили местами погребения и памятниками ушедшим предкам. Эти сооружения, найденные в различных частях мира, отражают стремление древних людей сохранить память о своих предках и увековечить их воспоминание. В других древних цивилизациях, таких как Египет, Месопотамия, и Древняя Греция, коммеморация принимала иные формы. В Египте фараоны строили пирамиды в качестве мест погребения, символизирующих их власть и бессмертие. В Древней Греции проводились олимпийские игры в честь богов, а также создавались мемориальные памятники в честь знаменитых героев. Философия также оказала значительное влияние на коммеморативную практику древней Греции. Известные учения, такие как платонизм и стоицизм, подчеркивали важность памяти и воспитания для формирования благородного гражданина и государства. Платон в своих диалогах обращал внимание на значение памятных символов и ритуалов для создания единства и гармонии в обществе, понятие «припоминания», или «вспоминания». Стоики, в свою очередь, подчеркивали этическое значение памяти как средства достижения мудрости и справедливости.

Кроме того, древнегреческие празднества и обряды также были важной частью коммеморативной практики. Празднества, посвященные богам, героям или историческим событиям, не только отмечали эти события, но и способствовали формированию общественной идентичности и, что очень важно для этого периода, гражданского сознания.

В средние века и в период Ренессанса коммеморация приобрела значимость, отражая новые тенденции в культуре и обществе. В это время акцентировалось внимание на памятниках, мемориальных сооружениях, и ритуалах, отмечающих важные события и достижения. Богатые и влиятельные семьи заказывали величественные памятники своим предкам или историческим событиям. Эти сооружения не только служили памятниками, но и символизировали богатство, влияние, власть и культуру. Кроме того, коммеморативная практика проявлялась в искусстве и литературе, где художники и писатели создавали произведения, посвященные великим в свою эпоху личностям. Церемонии и празднества также играли важную роль в коммеморации, объединяя общество вокруг общих ценностей и традиций. Таким образом, история коммеморации в Ренессансе отражает ключевые аспекты этого периода, а именно: возвышение человека, интерес к истории и культуре античности, а также стремление сохранить память о прошлом и передать его будущим поколениям.

В XIX веке человечество и его память вошли в новую эпоху, отражая изменения в обществе, политике и культуре. Этот период характеризовался не только ростом национальных государств и индустриальной революцией, но и сдвигами в понимании и практике памяти.

Одним из наиболее заметных проявлений коммеморации в XIX веке было возникновение новых типов мемориальных сооружений и памятников. Благодаря технологическим инновациям и увеличению доступности материалов, были возведены более масштабные и художественные памятники, часто посвященные военным героям и лидерам, политическим фигурам и национальным символам. Эти сооружения служили не только памятниками, но и инструментами политической и идентитарной

мобилизации, подчеркивая величие нации и ее историческое наследие. Государственные праздники, памятные даты и мероприятия стали ключевыми элементами национального календаря, напоминая гражданам о важных моментах в истории нации и ее героических подвигах.

Философия также продолжала оказывать влияние на коммеморативную практику и в XIX веке. Идеи о нации, национальной истории и культуре становились предметом обсуждения и философского анализа. Философы и мыслители рассматривали это явление как способ сохранения коллективной памяти и консолидации национальной идентичности.

Примером изменений на рубеже веков может также служить эволюция архитектурных стилей и подходов к созданию памятников. В конце XIX — начале XX века, с появлением модернизма и других новых художественных направлений, мемориальные сооружения стали отличаться более абстрактным и символическим подходом к форме и содержанию. Например, памятники часто стали отображать абстрактные идеи свободы, мира или памяти о жертвах войны, вместо простого изображения конкретных личностей или событий.

Коммеморация играет важную роль в сохранении и передаче исторической памяти, объединяя прошлое, настоящее и будущее. Через создание памятников, проведение празднеств и церемоний, а также использование искусства и культуры, мы сохраняем память о важных событиях, личностях и ценностях общества. В ходе этой статьи мы рассмотрели коммеморацию на примере различных исторических периодов - от древности до современности. В этой статье мы увидели, как коммеморация отражает изменения в социальных и культурных тенденциях, а также как она связана с философскими идеями и национальной идентичностью. Понимание этого феномена как важного элемента общественной жизни помогает нам лучше понять прошлое, определить наши ценности и идентичность, а также влиять на наше будущее. Таким образом, коммеморация и историческая память остаются неотъемлемыми компонентами нашего коллективного сознания, и их сохранение и развитие являются важной задачей для общества в целом.

Развитие культурной памяти и утрата уверенности в перспективе модернизации неразрывно связаны между собой; они означают постепенное осознание Западом изменения в восприятии времени. Это культурное направление памяти кардинально изменяет привычные структуры и фазы воспоминаний. Они теперь не ограничиваются только памятью о собственных героических жертвах войны, которых почтили были как герои, но также включают в себя воспоминания о жертвах собственных преступлений, за которые ответственность лежит на государстве и будущих поколениях. Такой самокритический подход к памяти представляет собой совершенно новое явление в истории [4].

В современном обществе историческая память играет важную роль в формировании идентичности и социокультурных ценностей. Однако, в условиях постмодернизма, эта память становится более разнообразной и многоплановой. Исторические события и фигуры могут быть интерпретированы по-разному в различных социокультурных контекстах и в зависимости от субъективных предпочтений и ценностей.

В постмодернистской перспективе нашего времени историческая память может быть представлена как архив различных нарративов и интерпретаций, которые постоянно взаимодействуют и пересматриваются. Это создает возможность для множественных исторических идентичностей и позволяет индивидуальным и групповым

агентам создавать свои собственные версии прошлого. Одновременно с этим, подход к исторической памяти вызывает вопросы о достоверности исторических знаний и ответственности в передаче прошлого будущим поколениям. Критика постмодерна часто направлена на релятивизацию и идею «конца истории», что вызывает обсуждение о том, как обеспечить устойчивость исторической памяти в условиях постмодернизма.

Таким образом, связь между постмодернизмом, современностью и исторической памятью проявляется в постоянном взаимодействии и пересмотре исторических нарративов, создании множественных идентичностей и вызове традиционным представлениям о прошлом и его значении для настоящего и будущего.

Однако исторические и мемориальные организации ориентированы не только на прошлое, но и на предстоящее время. Структурируя наше текущее восприятие прошлого, они также оказывают влияние на будущее, которое будет интерпретировать наше настоящее, определенное нашим знанием о прошлом и нашим восприятием его. Они имеют потенциал донести до нас много информации о текущем времени и о том, как мы его воспринимаем. Это восприятие основывается на дискуссиях и разногласиях, которые часто сосредотачиваются вокруг создания и организации новых общедоступных памятных структур. Мы всегда вступаем в дискуссии о таких местах, когда они открываются, и эти споры продолжаются очень долго. Их интенсивность может отражать положение группы или нации, а также масштаб конфликтов и объем неприятия, который они могут вместить.

Список литературы:

1. Landsberg, Alison. "Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture." Columbia University Press, 2004, P. 19
2. Giesecke D., Welzer H. Das Menschenmögliche, 1994, S. 73
3. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни // Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. М., 1990. Т. 1. С. 178.
4. Ассман, А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика. Москва: Новое литературное обозрение. — 2018. — С. 16
5. Koçak D.Ö. Collective Memory and Digital Practices of Remembrance // Handbuch Soziale Praktiken und Digitale Alltagswelten / ed. by Heidrun Friese, Gala Rebane, Marcus Nolden, Miriam Schreiter. Springer VS. Wiesbaden, 2020. P. 55–66.

HYPERREAL RELIGION IN THE CONTEXT OF THE «REALITY+»

8D02202 - Philosophy, 2 course, **Lifanov S.A.**
Al-Farabi Kazakh National University

Abstract. The article is devoted to the consideration of some philosophical problems of virtual reality. As a methodological basis for studying the phenomenon of virtual religiosity, this article uses the concept of hyperreal religion Possamai A., as well as the concept of simulacra by J. Baudrillard. In the virtual form of being, actuality and potentiality are inextricably intertwined. Virtuality is potentiality, considered together with its actualization, which to a certain extent is the basis for the emergence of qualitatively different types of existence of religion in cyberspace, on the example of which it becomes clear why the concept of reality is being revised and relativized. The division into digitalization of religion (with the

preservation of its basic attributes) and cyber-religion, the traditional analogues of which no longer exist, is explained.

Key words: ontology, virtuality, virtual reality, simulacra, science, religion.

The main topic of this article is the analysis of the formation of virtual forms of religiosity in the context of understanding virtuality as an ideal reality. In our understanding, virtuality is a phenomenon of consciousness, and digital technologies have only provided an environment for its multidimensional implementation.

In his essay "Simulacra and Simulations"[1] Jean Baudrillard presents the view that almost nothing is real anymore. Starting from the basic assumption that signs cannot really refer back to those things that they attempt to signify, Baudrillard goes on to demonstrate the ways in which many common everyday things or events exist only within their own artificial signifying systems. His points about religion and the religious images best prove his point.

Thus perhaps at stake has always been the murderous capacity of images: murderers of the real; murderers of their own model as the Byzantine icons could murder the divine identity. To this murderous capacity is opposed the dialectical capacity of representations as a visible and intelligible mediation of the real. All of Western faith and good faith was engaged in this wager on representation: that a sign could refer to the depth of meaning, that a sign could exchange for meaning and that something could guarantee this exchange God, of course. But what if God himself can be simulated, that is to say, reduced to the signs which attest his existence? Then the whole system becomes weightless; it is no longer anything but a gigantic simulacrum: not unreal, but a simulacrum, never again exchanging for what is real, but exchanging in itself, in an uninterrupted circuit without reference or circumference.

Baudrillard brings a new spin to a centuries-old debate about the value of symbolic objects and images in a religion. However, the ideas he brings up suggest further questions.

Let us turn to the concept of "virtual religion". This term is neither generally accepted nor unambiguous. In particular, this is a division into the digitalization of religion (with the preservation of its basic attributes) and cyber-religion, the traditional analogues of which no longer exist.

First, there is a purely external formal entry of religion into cyberspace, and its use as a communication channel. This process can be defined as quantitative, extensive expansion. At the next stage, a qualitative transformation of religiosity begins, which no longer needs "real" forms of existence. In addition, one of the essential features of modern development is that the intensification of the introduction of high technologies into everyday life is associated with crisis phenomena in traditional religions, the widespread "religions of the New Age" [2], the transformation of religious identity and the emergence of a new religious formation, the content of which is the deification of cyberspace [3, p. 349].

As another element of the methodological basis for studying the phenomenon of virtual religiosity, this article uses the concept of hyperreal religion Possamai A. [4]. The author considers hyperreal religion as a "simulacrum of religion" [4], as "new variants of spirituality, where traditional and modern religious ideas are consumed and projected in completely reconstructed forms. Hyperreal religions are religions based on symbolic representations of religions, and not on their real representations, respectively, their symbols point to other symbols, and not to reality" [5, p. 129].

Turning to theoretical constructions, it becomes possible to answer the question of the possibility of creating fundamentally new forms of religion, different not only from traditional, but also from numerous new religious movements (NRM) with their craving for syncretism, globalism and attempts to unite various creeds.

The processes taking place in the religious sphere often cause changes in the sign system, leading to a discursive transformation, up to the formation of a new, alternative discourse, which begins to compete with the "mother" discourse that originally exists in this religious system. For example, a divergence in theological views leads to the birth of various theological schools and trends. Thus, in the context of this work, a competitive religious discourse is

understood as a complex of communicative actions or events based on ideas that are different from those traditional in a given religious system.

Religion as a socio-cultural phenomenon is constantly in a state of dynamic equilibrium. Under the influence of certain factors - internal and external - processes are launched there from time to time, leading to changes not only in the sign system, but affecting the entire field of religious relations and social life as a whole. In this regard, it is necessary to consider in more detail the problem of social changes in relation to the religious sphere [6]

Features of the formation of the modern techno world can be summarized in the following provisions:

1) Achievement in the development of network technologies as manifestations of emergence. Emergence indicates the state of development of systems when their properties and characteristics exceed those of each individual element. This happens with the network, and with communication processes, and, as a result, with religion.

2) Complication and expansion of network interaction processes. In the emerging technosociety, to a greater extent, it is network interaction that coordinates the direction of information dissemination vectors. Covering the entire socio-cultural space, clipped information flows have a centralized impact on the entire social structure: the social hierarchy is becoming more complex, social networks and network culture as a whole are actively developing, the virtual space is being replicated - a space filled with simulacra, the knowledge coding system and network methods of managing Internet communication are becoming more complicated [7].

3) The predominance of hypertrophied individualism and narcissism. Strengthening subjectivism - a decrease in interest in the essence of things with hypertrophy of the image, image, sign, virtuality. In the space of a high-tech society, there is a dominance of self-values over superpersonal social values, which leads to a shift in the focus of attention from interpersonal, i.e. social relations to the inner sphere of the individual.

4) Visualization of culture and the formation of a fragmented idea of reality, a kind of unfinished pixel worldview. This process also includes the so-called clipping of cultural forms, which manifests itself in all forms of social life. A modern person perceives the entire existential space through a clip - abruptly, without obvious connections and interdependencies. At the same time, in the recipient's field of vision, pictures and images instantly replace each other, forming a fragmented information flow, characterized by heterogeneity of incoming information [8].

5) And, finally, the actual virtualization of almost all elements of culture, the formation of the so-called society of "network cultures", as M. Castells defines it. The whole world, society and each individual today are in the space of universal virtualization, which covers all spheres of life. This global process takes place on a global scale, and its peak activity illustrates the exclusive role of the latter. We owe significant achievements in the development of the virtualization process to scientific and technological progress, which is directly related to a new stage of social development. Global virtualization gradually forms the existential sphere of society - the high-tech information reality of our time. The latter becomes the immediate sphere of life of modern man as the creator of virtual worlds, who imagines himself, once again, the center of the world.

Thus, in the global high-tech information reality of the modern world, many sociocultural processes take place. In the new virtual reality, new social and religious trends are being formed and developed, electronic libraries are being created and functioning, virtual computer games are being written, etc. Thus, new cultural patterns immerse the individual in the virtual space, offering him a reality that is clearer than the reality of existence.

Among the above typologies of the actual new religions of cyberspace, the main question is to identify criteria that allow methodologically correct classification of some cyber-religions (cyber-religion) as fundamentally new, others as "old", but transforming under the influence of virtual reality.

Consider several cyber-religions as an example.

«*The Turing Church*» - <http://turingchurch.com/org/> [9]. The Turing Church is an online group with shared cosmic visions loosely defined and with room for different interpretations and expansions, positioned as «a galaxy of ideas in constant collaboration/competition (instead of a single monolithic belief system) where there is room for many approaches and viewpoints». Founded in 2011.

The Turing Church, as its creators explain, is a minimalist, open, expandable Cosmic Religion. Minimalist because it is a simple, compact cosmology, consciously open to interpretation and without the laws of geography or zoning. Open - because it is the basis of minimalism, and also because it is open to everyone and does not impose zoning laws. Extensible - because it can be used as a base or library and extended vertically.

Organization principles:

- Openness to all;
- Absence of any central authority;
- Lack of lifestyle regulation;
- Ethical prescriptions: only one: "Try to act with love and compassion towards other living beings";
- Official rituals: no - participants must develop their own rituals, alone or in groups.

Deus ex machina. A few years ago, members of the self-proclaimed "nationalist" community website LessWrong began discussing a thought experiment about an omnipotent, super-intelligent machine - with many qualities of a deity and something like the God of the Old Testament, with an extremely vindictive nature. They named it Roko's Basilisk. Extravagant, as it seemed to many initially - Roko's Basilisk, when it was first offered on Less Wrong, aroused enough public interest. However, the most resonant, quite traditional for theological justifications, was the idea of the ubiquitous presence of a "new" god - Roko's Basilisk, with references to it, appearing everywhere from news sites to feature films, despite claims from some rationalists that no one really belonged to him seriously. Here, the correlation with other enthusiastic and critical assessments and descriptions of artificial intelligence, capable of creating and destroying the world, turned out to be quite appropriate. From the point of view of religious rationality (especially the Abrahamic religions), such an image of a new digital god is based on the image and likeness of a person, namely his individual consciousness, and the consistent overcoming of the restrictions that his corporality imposes on a person. And as soon as artificial intelligence overcomes mortal limitations, morality becomes only its voluntary choice, sometimes contradicting impartial logic. This is probably why Roko's Basilisk can't turn into a «benign digital deity» in any way. [10]

Such secret beliefs have arisen throughout history, but the ease with which we can now build a community around them is new, the researchers note. "We've always had new forms of religiosity, but we haven't always had places to provide opportunities for them," says Beth Singler, who studies social, philosophical and religious trends at the University of Cambridge. Imagine hypothetically the situation of presenting your religious ideas in the Middle Ages, which would look like "going out into a medieval city square and shouting out your unorthodox beliefs." Their further spread, on the one hand, is limited by those "present" on the square, on the other hand, it is stopped by the fact that the innovator should almost immediately be labeled as a heretic [11]. Such problems, of course, do not exist in the conditions of digital reality against the backdrop of the level of freedom of expression that has been achieved in modern culture.

This is not the only example. In the bestselling book «*Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*» [12], author Yuval Noah Harari argues that the foundations of modern civilization are crumbling in the face of yet another new religion that is just on the horizon. stages of development. He calls it "Dataism". It is based on the idea that by indulging in the flow of information, we can overcome our earthly problems and connections.

Religion on the blockchain «0xΩ» (Zero Ex Omega). The former head of the Augur crypto project, Matt Liston, founded his own religion on the blockchain called “0x?” (Zero Ex Omega). Augur is a decentralized prediction market platform built on the Ethereum blockchain. "Augur" allows users to create a market forecast, and the blockchain itself (blockchain) is an element of building modern databases and is used in areas such as financial transactions, user identification or the creation of cybersecurity technologies [13]. In general, this is the essence of digital technology fundamentally far from religion.

The crypto-religion «0xΩ» involves expanding the understanding of the blockchain from conventional technology to a sphere that has completely captured human thoughts. According to M. Liston, the goal of the project is to encourage the growth of individual interaction with the religious structure on the principle of group participation in the collective consciousness, where the structure itself is God [14].

Religion has its own crypto-iconography - the site allows you to order works from artists, which makes «0xΩ» look like a Catholic church. The author emphasizes that he expects to attract artists to the project and plans to use the blockchain to popularize their work, just as the Catholic Church did in the past. M. Liston says that the similarity of religiosity, evangelical zeal and hysteria around cryptocurrencies inspired him to create a spiritual system based on the blockchain. “The value of cryptocurrencies is determined only by the people themselves. In our faith in them there are signs of a religious system.”

«0xΩ» will issue its own token (a compact device designed to ensure the user's information security is also used to identify its owner, secure remote access to information resources, etc.). Also, the project has a «white book», which is called «fiery».

It is important to note that in the modern communicative space the discussion of these problems continues, and disputes on this topic are a mixture of serious philosophy, theology, criticism, clowning, irony and ignorance - everything that corresponds to the composition of the participants. In this regard, modern religious scholars and theologians should be ready in the future to meet with influential cyber-theology.

The article was prepared as part of the project «AP19679699 Religiosity/spirituality, well-being and identity of Kazakhstani youth: a comparative country study».

References:

1. Baudrillard J. Simulacra and Simulation. - University of Michigan Press, 1994. – 164 p.
2. Митрохин Л.Н. Религии «Нового века». - М.: Советская Россия, 1985. - 157 с.
3. Helland Christopher. Surfing for Salvation // Religion. – 2002. – 32. – P. 293–303.
4. Possamai A. Religion and Popular Culture: A Hyper-Real Testament. – Brussels, 2005. – 176 p.
5. Хамидулин А.М. Мистицизм с точки зрения метафизики виртуальности // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. –2017. – Том 18. Выпуск 2. – С. 162-167.
6. Погасий А.К. Концепция конкурентных религиозных дискурсов // Феномен религии и религиозности: концептуализация в академическом философском религиоведении : монография / под ред. Е.И. Аринина; Владим. гос. ун-т им. А.Г. и Н.Г. Столетовых. – Владимир: Изд-во ВлГУ, 2015. – С. 232-258
7. Храпов С.А., Лопатинская Т.Д. «Виртуальная религиозность»: социокультурная тенденция техногенного общества // Цифровизация общества и будущее христианства: материалы V Междунар. науч. конф. – М., 2019. – С. 114-119.
8. Гаврилов Е.О. Оцифрованное сакральное: особенности существования религии в интернет-пространстве (по материалам СМИ) // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. – 2014. - № 3(28). – С. 177-183.
9. The Turing Church - <http://turingchurch.com/org/> [<http://turingchurch.com/org/> Дата обращения: 20.12.2020
10. Jamais Cascio Heaven or hell? New Scientist Volume 236, Issue 314714 October 2017. – P 24-25.

11. Tomorrow's Gods: What is the future of religion? <https://www.bbc.com/future/article/20190801-tomorrows-gods-what-is-the-future-of-religion>. 08.02.2023
12. Harris M. "God Is a Bot, and Anthony Levandowski Is His Messenger". Wired. Retrieved September 29, 2017. <https://www.wired.com/story/god-is-a-bot-and-anthony-levandowski-is-his-messenger>. 10.03.2023
13. Смеркис В. Мир на блокчейне: где уже применяется новая технология // Forbes, 09.06.2018 - <https://www.forbes.ru/tehnologii/362499-mir-na-blokcheyne-gde-uzhe-primenyaetsya-novaya-tehnologiya> 10.03.2023
14. Religion on the blockchain - <https://medium.com/@shelestcrypt/%B5-5d6353ab378d> 10.03.2023

ETHICS AND SOCIAL RESPONSIBILITY ISSUES IN THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Faculty, course: Philosophy, Master's 1 year Student: **Zaliyeva A.**

*Scientific advisor: Karabayeva A., Doctor of Philosophical science, professor
Al-Farabi Kazakh National University*

Abstract: Жасанды интеллект қарқынды дамып және өміріміздің әртүрлі аспектілеріне енуді жалғастыруда, оның дамуы мен қолданылуына байланысты этикалық салдарлар мен әлеуметтік жауапкершіліктерді қарастыру өте маңызды. Бұл мақалада жасанды интеллект деген не, оны пайдаланудағы этика және әлеуметтік жауапкершілік туралы қарастырылады. Философиялық талдау бізге осы технологиялармен байланысты этикалық және әлеуметтік жауапкершілік мәселелерін түсінуге және шешуге көмектеседі, мысалы, құпиялылық және қауіпсіздік, мінез-құлықты манипуляциялау, біржақтылық, бұлыңғырлық, ашықтық, ықтимал жұмыс орнын ауыстыру, және автономияның әсері.

Искусственный интеллект (ИИ) продолжает развиваться и проникать в различные аспекты жизни человека и общество, поэтому крайне важно учитывать этические последствия и социальную ответственность, связанные с его разработкой и использованием. В этой статье рассматривается сам искусственный интеллект, а также проблемы этике и социальной ответственности при использовании ИИ. Философский анализ помогает нам понять и решить проблемы этической и социальной ответственности, связанные с этими технологиями, такие как конфиденциальность и безопасность, манипулирование поведением, предвзятость, непрозрачность, прозрачность, потенциальное увольнение, и последствия автономии.

Artificial Intelligence (AI) continues to advance and permeate various aspects of our lives, it is crucial to consider the ethical implications and social responsibilities associated with its development and use. This article reviews about what artificial intelligence is, and ethics and social responsibility in the use of AI. The philosophical analysis helps us to understand and address the ethical and social responsibility issues associated with these technologies, such as privacy and security, manipulation of behavior, bias, transparency, potential job displacement, and the effects of autonomy.

Key words: artificial intelligence, ethics, social responsibility

1.Introduction

The notion of AI is understood broadly. Some people see it as the technology that allows computers and machines to function intelligently. Others accept it as the robot that replaces human labor to work for men more effectively. According to the father of AI, John McCarthy, artificial intelligence is 'the science and engineering of making intelligent machines, especially

intelligent computer programs' (McCarthy, pp. 1-2). In other words, AI can be defined as 'a branch of computer science by which we create intelligent machines which can think like human, act like human, and able to make decisions like human' (McCarthy, 2019, pp. 2-3). AI is the simulation of human cognitive abilities by computer systems and machines, enabling them to perform tasks that would normally require human intelligence.

The British mathematician Alan Turing proposed the Turing Test (TT) as a replacement for the question 'Can machines think?' in his 1950 Mind article 'Computing Machinery and Intelligence' (Turing, 1950, pp. 433–460). It is the simple method to evaluate the presence or absence of 'human' intelligence in a machine. If a machine can engage in a conversation with a human without being detected as a machine, it has demonstrated human intelligence. This work played a fundamental role in the Dartmouth Conference in 1956.

The term 'artificial intelligence' first used at the Dartmouth College Conference by American computer scientist John McCarthy. Since then, AI has evolved rapidly, and now continue to make advancements in this field. The seminar was devoted to the development of logical tasks, and examined the question of whether reasoning, intelligence, and creative processes can be modeled using computing machines.

There are two types of AI systems. The first is weak AI that is designed to perform a narrow task, such as facial recognition or Internet Siri search, self-driving car, chat Bots and spatial recommendations. Currently existing AI systems are weak AI systems focusing on a narrowly defined specific function. The second is long-term goal of many researchers is to create strong AI or artificial general intelligence. This kind of AI machines that has the capacity to understand or learn any intelligent task human being can, thus assisting human to unravel the confronted problem. Strong AI is aimed to have a perception of AI that can be programmed to be a human mind, to be intelligent in whatever it is commanded to attempt, to have perception, beliefs, and other cognitive capacities.

Recent years AI becomes more integrated into our lives and opens a wide range of opportunities. From purchases or services to choosing a career, communicate and search on the internet, as well as providing healthcare services, and receiving education. Despite that, it also turns on the warning signal and expands a very important ethical issues and social responsibility. The companies and researchers working on AI algorithms are responsible for developing trustworthy AI algorithms, while maintain social responsibility and ethics.

2. Ethics and Social Responsibility issues of AI

The latest European Union policy document suggests 'trustworthy AI' should be lawful, ethical, and technically robust, and then spells this out as seven requirements: human oversight, technical robustness, privacy and data governance, transparency, fairness, well-being, and accountability (AI HLEG 2019 [OIR]). Ethics and Social responsibility of AI represent a set of moral principles and guidelines and ensure that AI is used responsibly and fairly, preventing harm to individuals and society. A useful summary of an ethical framework for AI is given in (European Group on Ethics in Science and New Technologies 2018: 13ff). The design of technical artefacts has ethical relevance for their use (Houkes and Vermaas 2010; Verbeek 2011), so beyond 'responsible use', there need 'responsible design' in this field. In this section the ethical and social responsibility issues of human use of AI that can be more or less autonomous.

2.1 Privacy and Security

Historically privacy has focused on state surveillance by secret services, but these days include surveillance by other state agents, business, corporations and even individuals. There is a general discussion about privacy and surveillance in information technology (Macnish 2017; Roessler 2017), which mainly concerns the access to private data and data that is personally identifiable. Privacy has several well-recognized aspects, 'the right to be let alone', information privacy, privacy as an aspect of personhood, control over information about oneself, and the right to secrecy (Bennett and Raab 2006). It is common to assume that privacy is all about being able to control information about oneself, generally in the form of having a right to

prevent others from obtaining or using information about a person without that person's consent.

Ethical discussions about artificial intelligence and privacy focus on questions about how a 'right to privacy' of the sort outlines above can be balanced with the benefits of allowing companies unfettered access to users' information (such as the ability to personalize services for clients, and corporate profitability, with corresponding benefits to the overall economy), and about what scheme of regulation is likely to provide the best outcome overall. Controlling who collects which data, and who has access, is much harder in the digital world than it was in the analogue world of paper and telephone calls. Many AI technologies amplify the known issues. For instance, face recognition in photos and videos allows identification and thus profiling and searching for individuals (Whittaker et al. 2018: 15ff). Other techniques for identification, 'device fingerprinting', which are commonplace on the Internet. The result is that 'In this vast ocean of data, there is a frighteningly complete picture of us' (Smolan 2016). The primary focus of social media like Facebook, Twitter, Google etc., gaming, and most of the Internet in this 'surveillance economy' is to gain, maintain and direct attention – and thus data supply. This surveillance and attention economy is sometimes called 'surveillance capitalism' (Zuboff 2019). The data we leave behind is how our 'free' services are paid for - we are not told that data collection and the value of this new raw material and we are manipulated into leaving even more such information. We have lost ownership of our data and control of our data.

2.2 Manipulation of behavior

The ethical issues of AI in surveillance go beyond the mere accumulation of data and direction of attention. They include the use of information to manipulate behavior, online and offline, in a way that undermines autonomous rational choice. With sufficient prior data, algorithms can be used to target individuals or small groups with just the kind of input that is likely to influence these particular individuals. A 'nudge' changes the environment such that it influences behavior in a predictable way that is positive for the individual, but easy and cheap to avoid (Thaler and Sunstein 2008).

Many advertisers, marketers, and online sellers will use any legal means at their disposal to maximize profit, including exploitation of behavioral biases, deception, and addiction generation (Costa and Halpern 2019 [OIR]). Such manipulation is the business model in much of the gambling and gaming industries, but it is spreading, e.g., to low-cost airlines.

AI algorithms can be designed to analyze user data and preferences to deliver personalized content or recommendations. In some cases, this personalization may lead to the manipulation of individuals' thoughts, emotions or behaviors without their awareness or explicit consent. Furthermore, social media platforms like Facebook, Twitter or Instagram are now the prime location for political propaganda. This influence can be used to steer voting behavior, as in the Facebook-Cambridge Analytica 'scandal' (Woolley and Howard 2017; Bradshaw, Neudert, and Howard 2019) and – if successful – it may harm the autonomy of individuals (Susser, Roessler, and Nissenbaum 2019).

Improved AI 'faking' technologies make what once was reliable evidence into unreliable evidence – this has already happened to digital photos, sound recordings, and video. It will soon be quite easy to create 'deep fake' text, photos, and video material with any desired content. Soon, sophisticated real-time interaction with persons over text, phone, or video will be faked, too. So we cannot trust digital interactions while we are at the same time increasingly dependent on such interactions.

2.3 Bias

Bias in AI is a significant concern that has gained attention in recent years. AI systems are trained on large datasets, and if these datasets contain biased or discriminatory information, that AI model may learn and replicate those biases. This can result in unfair or discriminatory outcomes when the AI systems is deployed. Bias typically surfaces when unfair judgments are made because the individual making the judgments is influenced by a characteristic that is actually irrelevant to the matter at hand, typically a discriminatory preconception about

members of a group. One form of bias is an aware of having that bias – they may even be honestly and explicitly opposed to a bias they are found to have.

Apart from the social phenomenon of learned bias, the human cognitive system is generally prone to have various kinds of ‘cognitive biases’, ‘confirmation bias’: humans tend to interpret information as confirming what they already believe. The second form of bias is often said to impede performance in rational judgment (Kahnemann 2011) – though at least some cognitive biases generate an evolutionary advantage, e.g., economical use of resources for intuitive judgment.

The third form of bias is present in data when it exhibits systematic error, ‘statistical bias’. Strictly, any given dataset will only be unbiased for a single kind of issue, so the mere creation of a dataset involves the danger that it may be used for a different kind of issue, and then turn out to be biased for that kind.

Bias can manifest in various ways, such as racial bias, gender bias, or socioeconomic bias. For example, facial recognition technology has shown to have higher error rates for certain racial and ethnic groups due to biased training data. Addressing bias in AI requires careful consideration at every stage of the development process.

2.4 Transparency

Transparency is treated as an important requirement for ethical AI implementations, and it refers to the ability to understand and explain how artificial intelligence systems make decisions. It involves making the inner workings of AI algorithms and models more understandable and interpretable. Cysneiros (L.M.Cysneiros), Leite and Capelli (J.C.S. do Prado Leite, C.Capelli) studies classified transparency as an impactful non-functional requirement (NFR) of the software system. Further, the authors delineated the interrelationship of transparency with other NFRs, such as trust, privacy security, accuracy, etc. through soft goal interdependence graphs. Kwan et al. (D.Kwan) developed an NFR catalog for trust, and the study reported that transparency positively impacted in achieving users’ trust, which was portrayed as the key corporate social responsibility (CSR) principle.

Transparency in AI systems has been identified as quintessential, but the black box nature of AI systems makes the definition of transparency requirements challenging (L.M. Cysneiros, M.Raffi, J.C. Sampaio do Prado Leite, C.Cappelli). Horkoff (J.Horkoff) emphasized the real-world impact of machine learning and the crucial question ‘how these results are derived?’.

Transparency allows users, developers, and stakeholders to hold AI systems accountable for their actions or decisions. It helps identify potential biases or errors in the algorithms that may lead to discriminatory or unfair outcomes. Transparency helps build trust between users, organizations, and AI technologies by providing insights into the decision-making process. Moreover, explanations of AI systems had been identified to contribute higher system transparency. For instance, receiving explanations about a system, its processes, and decisions impact both understandability and transparency NFRs.

There are mainly three types of transparency regarding human interpretability of AI algorithms (Weller, 2017). For a developer, the goal of transparency is to understand how the algorithms works and get a sense of why; for a deployer who owns and releases the algorithm to the public, the goal of transparency is to make the consumers to feel safe and comfortable to use the system; and what transparency means to a user is understanding what the AI system is doing and why.

2.5 Potential job displacement

It seems clear that AI and robotics will lead to significant gains in productivity and thus overall wealth. The attempt to increase productivity has often been a feature of the economy, though the emphasis on ‘growth’ is a modern phenomenon (Harari, 2016). However, productivity gains through automation typically mean that fewer humans are required for the same output. This does not necessarily imply a loss of overall employment, however, because available wealth increases and that can increase demand sufficiently to counteract the productivity gain.

Unemployment in the field of AI is a topic of concern and discussion. While AI has the potential to automate certain tasks and jobs, it also creates new opportunities and roles. The impact of AI on employment is complex and depends on various factors, including the specific industry, job types, workforce skills, and how companies adapt to technological advancements. What currently seems to happen in the labor market because of AI and robotics automation is ‘job polarization’ or the ‘dumbbell’ shape (Goos, Manning, and Salomons 2009). The highly skilled technical jobs are in demand and highly paid, the low skilled service jobs are in demand and badly paid, but the mid-qualification jobs in factories and offices, most jobs, are under pressure and reduced because they are relatively predictable, and most likely to be automated (Baldwin 2019). AI technologies can automate repetitive or rule-based tasks, leading to potential job displacement for workers performing these tasks. This phenomenon has been observed in industries such as manufacturing or customer service where robotic process automation or chatbots are implemented. While some jobs may be eliminated due to automation, there is often a shift towards new roles that involve working alongside AI systems. For example, data scientists and machine learning engineers are in demand to develop and maintain AI models. The adoption of AI technologies often requires workers to acquire new skills or enhance their existing ones. Upskilling and reskilling programs become crucial for individuals to stay relevant in the changing job market.

2.5 The effects of autonomy

There are several notions of autonomy in the discussion of autonomous systems. A stronger notion is involved in philosophical debates where autonomy is the basis for responsibility and personhood (Christman 2002 [2018]). In this context, responsibility implies autonomy, but not inversely, so there can be systems that have degrees of technical autonomy without raising issues of responsibility. The weaker, more technical, notion of autonomy in robotics is relative and gradual. A system is said to be autonomous with respect to human control to a certain degree (Muller 2012).

Autonomous AI is achieved through techniques like machine learning, deep learning, and reinforcement learning. These approaches enable AI systems to analyze large amounts of data, identify patterns, and make predictions or take actions based on that analysis. Autonomous vehicles hold the promise to reduce the very significant damage that human driving currently causes – approximately 1 million humans being killed per year, many more injured, the environment polluted, earth sealed with concrete and tarmac, cities full of parked cars. However there seem to be questions on how autonomous vehicles should behave, and how responsibility and risk should be distributed in the complicated system the vehicles operate in.

The more common ethical problems in driving, such as speeding, risky overtaking, not keeping a safe distance, etc. are classic problems of pursuing personal interest vs. common good. The majority of these are covered by legal regulations on driving. Programming the car to drive ‘by the rules’ rather than ‘by interest of the passengers’ or ‘to achieve maximum utility’ is thus deflated to a standard problem of programming ethical machines. There are probably additional discretionary rules of politeness and interesting questions on when to break the rules (Lin 2016), but again this seems to be more a case of applying standard considerations to the case of autonomous vehicles.

Conclusion

The AI age has presented us with a new set of ethical dilemmas. As Lynch says: ‘New computer technologies for gathering, storing, manipulating, and communicating data, are revolutionizing the use and spread of information. Along the way, they are also creating ethical dilemmas. The speed and efficiency of electronic information systems, which include local and global network, databases, and programs for processing information, force people to confront entirely new rights and responsibilities in their use of information and to reconsider standards of conduct shaped before the advent of computers’ (Lynch, 2000). The factors that characterize ethical dilemmas in a computer environment include the speed of a computer, vulnerability of computer data to unauthorized change, and the fact that protecting information often decreases

its accessibility. Because of the effort effect, harmless situations may turn into harmful ones without us realizing it' (Kalman and Grill, 1996). This survey examines multiple dimensions of research in Ethics and Social Responsibility issues of AI and we particularly investigate and discuss need the essentials of AI's ethical responsibilities to protect and inform users, and prevent, mitigate the negative impact.

References:

1. McCarthy, John (2019), Artificial Intelligence Tutorial – It's your time to innovate the future, Dataflair Team, November 27, <https://data-flair.training/blogs/artificial-intelligence-ai-tutorial/>
2. Turing, A. (1950), 'Computing Machinery and Intelligence', *Mind* 59(236)
3. AI HLEG, 2019, "High-Level Expert Group on Artificial Intelligence: Ethics Guidelines for Trustworthy AI", European Commission, accessed: 9 April 2019.
4. European Group on Ethics in Science and New Technologies, 2018, "Statement on Artificial Intelligence, Robotics and 'Autonomous' Systems", 9 March 2018, European Commission, Directorate-General for Research and Innovation, Unit RTD.01. [European Group 2018 available online]
5. Houkes, Wybo and Pieter E. Vermaas, 2010, *Technical Functions: On the Use and Design of Artefacts*, (Philosophy of Engineering and Technology 1), Dordrecht: Springer Netherlands. doi:10.1007/978-90-481-3900-2
6. Macnish, Kevin, 2017, *The Ethics of Surveillance: An Introduction*, London: Routledge.
7. Bennett, Colin J. and Charles Raab, 2006, *The Governance of Privacy: Policy Instruments in Global Perspective*, second edition, Cambridge, MA: MIT Press.
8. Whittaker, Meredith, Kate Crawford, Roel Dobbe, Genevieve Fried, Elizabeth Kaziunas, Varoon Mathur, ... Jason Schultz, 2018, "AI Now Report 2018", New York: AI Now Institute, New York University. [Whittaker et al. 2018 available online]
9. Smolan, Sandy (director), 2016, "The Human Face of Big Data", PBS Documentary, 24 February 2016, 56 mins.
10. Zuboff, Shoshana, 2019, *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, New York: Public Affairs.
11. Thaler, Richard H and Sunstein, Cass, 2008, *Nudge: Improving decisions about health, wealth and happiness*, New York: Penguin.
12. Costa, Elisabeth and David Halpern, 2019, "The Behavioural Science of Online Harm and Manipulation, and What to Do About It: An Exploratory Paper to Spark Ideas and Debate", The Behavioural Insights Team Report, 1-82.
13. Woolley, Samuel C. and Philip N. Howard (eds.), 2017, *Computational Propaganda: Political Parties, Politicians, and Political Manipulation on Social Media*, Oxford: Oxford University Press. doi:10.1093/oso/9780190931407.001.0001
14. Susser, Daniel, Beate Roessler, and Helen Nissenbaum, 2019, "Technology, Autonomy, and Manipulation", *Internet Policy Review*, 8(2): 30 June 2019. [Susser, Roessler, and Nissenbaum 2019 available online]
15. National Institute of Justice (NIJ), 2014, "Overview of Predictive Policing", 9 June 2014.
16. Ferguson, Andrew Guthrie, 2017, *The Rise of Big Data Policing: Surveillance, Race, and the Future of Law Enforcement*, New York: NYU Press.
17. Kahnemann, Daniel, 2011, *Thinking Fast and Slow*, London: Macmillan.
18. L.M. Cysneiros Using i* to elicit and model transparency in the presence of other non-functional requirements: a position paper
19. J.C.S. do Prado Leite, C. Cappelli Software transparency
20. D. Kwan, L.M. Cysneiros, and J.C.S. do P. Leite, "Towards achieving trust through transparency and ethics (Pre-Print)," 2021, Accessed: Aug. 30, 2021. [Online].

21. L.M. Cysneiros, M. Raffi, J.C. Sampaio do Prado Leite Software transparency as a key requirement for self-driving cars
22. J.C.S. do Prado Leite, C. Cappelli Software transparency
23. J. Horkoff Non-functional requirements for machine learning: challenges and new directions
24. Harari, Yuval Noah, 2016, Homo Deus: A Brief History of Tomorrow, New York: Harper.
25. Goos, Maarten, Alan Manning, and Anna Salomons, 2009, “Job Polarization in Europe”, American Economic Review, 99(2): 58–63. doi:10.1257/aer.99.2.58
26. Baldwin, Richard, 2019, The Globotics Upheaval: Globalisation, Robotics and the Future of Work, New York: Oxford University Press.
27. Christman, John, 2003 [2018], “Autonomy in Moral and Political Philosophy”, (Spring 2018) Stanford Encyclopedia of Philosophy (EDITION NEEDED), URL =
28. Müller, Vincent C., 2012, “Autonomous Cognitive Systems in Real-World Environments: Less Control, More Flexibility and Better Interaction”, Cognitive Computation, 4(3): 212–215. doi:10.1007/s12559-012-9129-4
29. Lin, Patrick, 2016, “Why Ethics Matters for Autonomous Cars”, in Autonomous Driving, Markus Maurer, J. Christian Gerdes, Barbara Lenz, and Hermann Winner (eds.), Berlin,
30. Weller, A. (2017). Challenges for transparency.
31. Lynch, M., Ethical Issues in Electronic Information Systems Department of Geography, University of Texas at Austin, 2000
32. Kallman, Ernest A. and Grillo, John P. , Ethical decision making and information technology (2.nd ed.), Boston, Massachusetts: Irwin/McGraw-Hill, 1996

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ДАМУЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің, Саясаттану мамандығының
1 курс магистранты **Шаншархан Сымбат**
Ғылыми жетекшісі: саяси.ғ.к. доцент Сулейменов Пірімбек

Андатпа: Бұл мақалада қарастырылатын негізгі мәселе ақпараттық қоғамның дамуы ерекшелігі терең және жан-жақты салыстырмалы теориялық тұрғыда қарастырылады. Сонымен қатар мақалада, білім беру жүйесіне, жұмыс нарығына және әлеуметтік құрылымға терең әсер ететін ақпараттың ролі талданады. Білім беру саласында цифрлық технологиялардың енгізілуі жаңа оқыту әдістерінің пайда болуына, сондай-ақ білім алушылардың ақпаратқа еркін қол жеткізу мүмкіндіктерінің кеңею мәселелері нақтыланады.

Кілт сөздер: Ақпараттық қоғам, цифрлық технология, қоғам, машиналар, әлемдік, ғылым, мәдениет, әлеуметтік.

Ақпараттық қоғам – бұл бүгінгі күннің басты белгісі болып табылатын, ақпараттың және білімнің өндіріс пен қоғамдық өмірдің барлық салаларында маңызды роль атқаратын қоғам. Ақпараттық қоғамның дамуы өткен ғасырдың соңында басталып, ғаламдық интернеттің пайда болуы, цифрлық технологиялардың жетілдірілуі және байланыс құралдарының кең таралуы арқасында қарқынды дамуда. Бұл қоғамда ақпарат өндіріс пен қызмет көрсету салаларындағы дәстүрлі ресурстардың – жер, капитал және еңбек – орнын баса отырып, ең маңызды ресурсқа айналды.

Ақпараттық қоғамның негізгі ерекшеліктерінің бірі – бұл ақпараттың үлкен көлемінің жылдам өндірілуі және таралуы. Цифрлық технологиялардың дамуы

ақпараттың сақтау, өңдеу және тарату қабілетін күрт арттырды. Бұл қоғамдағы адамдар үшін ақпаратқа қол жеткізу, оны пайдалану және бөлісу мүмкіндігі өмір сүру сапасын және жеке дамудың мүмкіндіктерін едәуір арттырады.

Ақпараттық қоғамның дамуы білім беру жүйесіне, жұмыс нарығына және әлеуметтік құрылымға терең әсер етеді. Білім беру саласында цифрлық технологиялардың енгізілуі жаңа оқыту әдістерінің пайда болуына, сондай-ақ білім алушылардың ақпаратқа еркін қол жеткізу мүмкіндіктерінің кеңеюіне әкелді. Жұмыс нарығында ақпараттық технологияларды білу және пайдалана білу қажеттіліктері артты, бұл жаңа мамандықтардың пайда болуына және еңбек нарығының құрылымының өзгеруіне әкелді.

Ақпараттық қоғамның тағы бір маңызды аспекті – бұл әлеуметтік өзара әрекеттесудің жаңа түрлерінің пайда болуы. Әлеуметтік желілер, блогтар және форумдар сияқты платформалар адамдарға өз пікірлерін бөлісуге, топтар құруға және ұқсас қызығушылықтары бар адамдармен байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Бұл, өз кезегінде, азаматтық қоғамның дамуына және демократиялық процестердің күшейтуіне ықпал етеді.

Дегенмен, ақпараттық қоғамның дамуымен байланысты бірқатар мәселелер де бар. Ақпараттың аса көп болуы адамдардың ақпаратты сұрыптау және маңыздысын ажырату қабілетін сынамақта. Цифрлық бөліну деген ұғым ақпараттық қоғамдағы теңсіздікті көрсетеді, онда кейбір адамдар мен қоғамдық топтар ақпараттық технологияларға қол жеткізуде және пайдалануда шектелген. Сондай-ақ, жеке деректердің қорғалуы және цифрлық қауіпсіздік – ақпараттық қоғамның дамуымен тікелей байланысты тағы бір маңызды мәселе.

Ақпараттық қоғам – бұл әлеуметтік, экономикалық және мәдени өмірдің барлық салаларында терең өзгерістер әкелген қоғамдық дамудың жаңа кезеңі. Бұл қоғамның дамуы адамдарға үлкен мүмкіндіктер ұсынады, бірақ оларды пайдалану үшін ақпараттық сауаттылықты, критикалық ойлауды және жауапкершілікті арттыру қажет.

Ақпараттық қоғам термині – адамзат «ақпарат тасқынын» алғаш сезіне бастаған уақыттаақ, нақтырақ айтсақ өткен ғасырдың алпысыншы жылдарында пайда болған. Кейіннен қоғамдағы ақпараттың көбею заңдылығы дүниеде өз маңыздылығын арттырды. Содан соң, бұл заңның экспоненциалды қызмет атқаратыны белгілі болып, «ақпарат тасқыны» жайында сөз қозғауға итермеледі. Заман талабына сәйкес, адамзаттың мұндай ақпарат ағынының астында қалуы да заңдылық еді. Сондықтан ақпаратты өңдеу, сақтау мен пайдаланудың арнайы құралдары қажет болды. Туып келе жатқан бұл кезеңді адамзат тарихында ақпараттық қоғам ғана емес, сонымен қатар білім ғасыры, постиндустриалды қоғам, инфосфера деп те атап жүр. Осыған байланысты, А.Тоффлер ғылыми айналымға үш төңкеріс енгізген болатын, оның айтуынша адамзат аграрлық, индустриалды қоғамды артта қалдырып, ақпараттық төңкерістің табалдырығында тұр.

«Ақпараттық қоғам» терминінің өзі алғаш Жапонияда пайда болды. Ол Жапон үкіметімен құрылған ғылыми, техникалық және экономикалық зерттеулер бойынша арнайы топтың баяндамасының негізін құраған еді. Аталған терминді ұсынған мамандар, оның айналымдағы жоғары сапалы ақпараттың молдығымен сипатталатын, сонымен қатар, оның сақталуы, таралуы мен пайдалануына қажетті құралдары бар қоғамды сипаттайтынын айтқан. Ақпарат мүдделі адамдар мен ұйымдардың талабы бойынша жүйелі әрі тез таратылады және оларға үйреншікті пішінде беріледі. Ақпараттық қызметтерді пайдалану құнының арзандығы соншалықты, оған әркімнің қолы жетеді. Америкалық маман Ф.Махлуп алпысыншы жылдардың басында-ақ, ақпарат белгілі бір өнеркәсіптік өнім ретінде қаралуы мүмкін және оны өндіру өнеркәсіп индустриясының бір түрі деген болатын. Кейіннен бұл жайында қоғамдағы басқару мен бөлу салаларын ұйымдастырудағы қағазсыз технология тұжырымдамасын ұсынған В.М.Глушков та жазады. Дегенмен, әсіресе жапондықтар ақпараттың өнеркәсіптік маңызы жайындағы идеяны белсенді насихаттаушылар болғаны анық әрі олар мұны әлемдік нарықтағы

бәсекелестік майданында тамаша пайдалана білді. Ақпараттық қоғамға қажет техносфераны құруда оларсыз елестете алмайтын жапондық құралдар, жүйелер мен есептеуіш машиналары әлемдік нарықта қазірдің өзінде басымдыққа ие болып отыр.

1980 жылдарға қарай, әлемнің барынша дамыған елдерінде ақпараттық бизнес пен ақпараттық қызмет саласы күрт өсті. Мысалы, бұл уақытта жұмысшылар мөлшері АҚШ-тың ауылшаруашылық саласында – 3%, өнеркәсіпте – 20%, қызмет көрсету саласында – 30% болған, ал 48 пайызы ақпаратпен жұмыс істеу құралдарын жасау және онымен тікелей жұмыс істеу саласында қызмет етті. [1].

Ақпараттық қоғам — бұл қазіргі заманғы қоғамның даму кезеңі, онда ақпарат пен білім адам өмірінің барлық салаларында негізгі ресурс болып табылады. Бұл кезеңде ақпараттық технологиялар өндіріс, басқару, білім беру, ғылым, мәдениет және әлеуметтік өмірдің басқа да салаларында кеңінен қолданылады. Ақпараттық қоғамның негізгі ерекшеліктеріне ақпараттық технологиялардың дамуы, ақпараттың көптігі, жылдам таралуы және қол жетімділігі жатады. Бұл кезеңде ақпаратты өңдеу, сақтау және тарату мәселелері маңызды болып табылады, сондай-ақ ақпараттық қоғам адамдардың өмір сүру сапасын жақсартуға және әлеуметтік өмірдің жаңа формаларын қалыптастыруға бағытталған.

Ақпараттық және компьютерлік технологияларды қолдану азаматтардың муниципалды немесе мемлекеттік басқаруға қатысу қабілетін арттырады, елде және шетелде болып жатқан оқиғаларды бағалауға мүмкіндік береді. [2]

Ақпараттық технологиялардың дамуы қазіргі заманғы қоғамды едәуір трансформациялап, оның барлық аспектілеріне кең ауқымда ықпал етеді. Бұл ықпал экономикадан білім беруге, қоғамдық өмір мен мәдениетке дейінгі салаларды қамтиды. Цифрлық технологиялардың көмегімен адамдардың өзара қарым-қатынасы жеңілдеп, ақпарат алмасу процесі жылдамдады. Білім беру саласындағы мүмкіндіктер кеңейіп, оқыту мен оқу процестері қолжетімді және интерактивті бола бастады.

Біз қазір күнделікті өмірімізде бұрынғыға қарағанда көбірек ақпаратты қолданамыз. Радио, теледидар, интернет, кітаптар, газеттер мен журналдар арқылы қол жетімді ақпарат көлемі дамыған елдерде де, дамушы елдерде де бірнеше есе өсті. Тараптар, жеке тұлғалар, сондай-ақ ұйымдар арасындағы ақпарат ағындарының артуы өзара әрекеттесуді ақпаратты қажет ететін көрсетті. Қызмет көрсету саласында, тіпті дамушы елдерде де жұмыс істейтін адамдар көбейген сайын, экономикалық қызметте ақпараттың қарқындылығы артады. Бұл оқиғалар ішінара экономика мен қоғамда болып жатқан құрылымдық өзгерістерге, ішінара технологиялық прогреске байланысты. Бұл факторларды бір-бірінен ажырату қиын болғанымен, технологияның өте маңызды рөл атқарғанын байқау қиын емес. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) саласындағы бұрын-соңды болмаған жетістіктер дамыған елдердегі де, дамушы елдердегі де қоғамдарды жақында елестету мүмкін болмайтындай етіп өзгертті. Біздің жеке өмірімізді қалай жүргізетініміз, тұлғааралық қарым-қатынастарды қалай құратынымыз және сақтайтынымыз, сондай-ақ өндірістік және дистрибуторлық қызметпен қалай айналысатынымыз жалпы қоғамға, атап айтқанда экономикаға ұзақ мерзімді әсер ететін өзгерістерге ұшырады. Біз әлемнің кез келген жерінде дерлік бір-бірімізбен лезде байланыса алатынымыз, сауда жасай алатынымыз, банктік қызмет көрсете алатынымыз, үйлеріміздің төрт қабырғасының ыңғайлылығында жұмыс істей алатынымыз және ең жақсы ойын-сауыққа, білімге, медициналық көмекке қол жеткізе алатынымыз сөзсіз.өмір сүру сапасын жақсартты.

Экономикалық тұрғыдан алғанда, бұл технологиялық жетістіктер біздің өмірімізге екі негізгі жолмен әсер етті. Біріншіден, ақпараттың үлкен көлеміне қол жеткізу арқылы олар экономикалық агенттерге дұрыс шешім қабылдауға көмектесуі мүмкін. Тұтынушылар ретінде біз қазір нені және қанша сатып алу керектігі туралы шешім қабылдау кезінде бұрынғыға қарағанда көбірек ақпаратқа қол жеткізе аламыз;

жұмысшылар ретінде біз қол жетімді жұмыс орындары мен жұмыс орындары туралы көбірек ақпаратқа қол жеткізе аламыз

Екіншіден, транзакциялық шығындарды азайту арқылы бұл технологиялар экономикалық тиімділікке ықпал етті. Мысалы, көптеген елдерде (Соның ішінде Үндістанда) тұтынушы коммуналдық төлемдерді (газ, су, электр энергиясы) немесе несие картасы бойынша төлемдерді онлайн төлей алады. Осылайша, төлем орнына барудың қажеті жоқ және чекті пошта арқылы жіберудің қажеті жоқ, бұл уақытты үнемдейді. Сонымен қатар, төлемдерді тәуліктің кез келген уақытында жүзеге асырудың икемділігі клиенттің тиімділігі мен әл-ауқатын арттырады. Бұл өзгерістер біздің экономикалық өмірімізден тыс ауқымды салдарға әкеледі. Біз өмір салтымызда және экономикалық және әлеуметтік институттар ұйымдарында осы өзгерістерді бастан өткеріп жатқандықтан, ғалымдар мен ойшылдар осы өзгерістердің барысын талқылау, талдау, болжау үшін тұжырымдамалармен, терминдермен және анықтамалармен күресуде. Олардың кейбіреулері ақпараттық қоғамның келгенін жариялағанымен, басқалары ресми түрде күмәнмен қарайды. [3]

Экономика саласында цифрлық инновациялар жаңа нарықтар мен бизнес модельдерінің пайда болуына әкелді, бұл кәсіпкерлікті және жалпы экономикалық өсімді ынталандырды. Сонымен қатар, ақпараттық технологиялар қоғамдық пікірді қалыптастыруда және азаматтардың саяси процестерге қатысуында маңызды рөл атқарады, бұл демократиялық қоғамның дамуына ықпал етеді.

Дегенмен, ақпараттық технологиялардың тез дамуы қоғам алдында жаңа сын-қатерлерді тудырады, мысалы, жеке деректердің қауіпсіздігі, цифрлық бөліну және ақпараттық сауатсыздық мәселелері. Осыған байланысты, қоғамның және жеке тұлғалардың технологияларды тиімді және жауапты пайдалануы, сондай-ақ цифрлық білімділікті арттыру маңызды болып табылады.

Қазіргі таңда елімізде ақпараттық қоғамды қалыптастыру және дамыту жолдары нормативтік-құқықтық тұрғыда белгіленген. Қазақстан ғаламдық ақпараттық қоғамға кірігуге және ғаламдық ақпараттық инфрақұрылымға қосылуға ұмтылыс танытуда. Мұның өзі республиканың технологиялық және экономикалық тұрғыдан дамыған елдердің ат төбеліндей тобына саяси тәуелсіздікті, ұлттық ерекшеліктер мен мәдени дәстүрлерді сақтай отыра қосылуына, дамыған азаматтық қоғамы бар құқықтық мемлекет ретінде әлемдік өркениеттік дамуға үлес қосуына мүмкіндік бермек.[3]

Қазақстандағы ақпараттық қоғамның дамуы соңғы онжылдықтарда елеулі өзгерістерге ұшырады. Қазақстан бұл бағытта бірқатар стратегиялық бастамалар мен реформаларды іске асырып, цифрлық технологияларды дамытуға басымдық берді. Бұл өзгерістердің мақсаты - экономиканы модернизациялау, қоғамдық қызметтердің сапасын арттыру және азаматтардың өмір сүру сапасын жақсарту.

"Цифрлық Қазақстан" бағдарламасы осы стратегияның негізгі элементі болып табылады, оның мақсаты - елдің цифрлық инфрақұрылымын дамыту және қазақстандықтар үшін цифрлық қызметтердің қолжетімділігін арттыру. Сонымен қатар Қазақстан білім беру саласында да цифрлық трансформацияны қолға алды. Мектептерде және жоғары оқу орындарында IT сыныптары мен курстарын енгізу, сондай-ақ оқыту процесін цифрлық технологиялармен байыту арқылы қазақстандықтардың цифрлық сауаттылығын арттыруға бағытталған.

Дегенмен, Қазақстан ақпараттық қоғамды дамыту жолында кейбір сын-қатерлермен бетпе-бет келеді, оларға цифрлық бөліну, киберқауіпсіздік мәселелері және жеке деректерді қорғау сияқты мәселелер жатады. Бұл сын-қатерлерді еңсеру үшін елде кешенді шаралар қабылдануы қажет.

Ақпараттық қоғамның дамуы қазіргі заманғы қоғамдық өмірдің маңызды белгісіне айналды. Бұл өзгеріс ақпараттың және білімнің басым рөл атқаратындығын, сонымен қатар экономика, білім беру, қоғамдық қызметтер сияқты салалардағы

трансформацияларды білдіреді. Ақпараттық технологиялардың жедел дамуы адамдардың ақпаратқа қолжетімділігін арттырып, әлеуметтік өзара әрекеттесудің жаңа түрлерін қалыптастырды, бұл азаматтық қоғамның дамуы мен демократиялық процестерді күшейтеді.

Қазақстан ақпараттық қоғамды қалыптастыру және дамыту бағытында маңызды қадамдар жасап, "Цифрлық Қазақстан" бағдарламасы арқылы инфрақұрылымды жетілдіруге және халықтың цифрлық сауаттылығын арттыруға басымдық берді. Бұл бастамалар экономиканың цифрлық трансформациясына, білім беру саласындағы жаңа мүмкіндіктердің ашылуына және азаматтардың өмір сүру сапасының жақсаруына ықпал етеді.

Алайда, ақпараттық қоғамның дамуымен байланысты жеке деректердің қауіпсіздігі, цифрлық бөліну және ақпараттық сауатсыздық сияқты мәселелерге назар аудару қажет. Бұл сын-қатерлерді еңсеру үшін кешенді шараларды қабылдау маңызды.

Қорытындылай келе, ақпараттық қоғамның дамуы әлемдік деңгейде де, Қазақстанда да заманауи өмірдің шынайылығына айналды. Бұл даму үлкен мүмкіндіктер мен сын-қатерлерді қамтиды, сондықтан оның тиімді басқарылуы қоғамның жаһандық дамуына және азаматтардың жеке өсуіне оң әсер ететіні анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Электрондық дерек көзі: <https://pps.kaznu.kz/kz/Main/FileShow2/167825/85/3/682/2020/>
2. The Role of Information and Informational and Communication Technologies in Modern Society (2018) <https://www.redalyc.org/journal/279/27957591031/27957591031.pdf>
3. The Information Society (2017) https://www.researchgate.net/publication/315771521_The_Information_Society/link/58e39e3c4585154efe8e7813/download?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmhpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmhpY2F0aW9uIn19
4. Ақпараттық қоғам және ақпараттық саясат (2012) https://www.researchgate.net/publication/358022742_Akparattyk_kogam_zne_akparattyk_saasat

ДІН МЕН ҒЫЛЫМНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің, «Исламтану» мамандығының

1-курс магистранты **Қадыр Ілияс**

Ғылыми жетекшісі: саяси.ғ.к. доцент Сулейменов Пірімбек

Андатпа: Бұл мақалада, дін мен ғылымның арақатынасы жан-жақты салыстырмалы теориялық тұрғыда қарастырылады. Сонымен қатар мақалада, қазіргі қоғамдағы дін мен ғылымның үйлесімділік сипаты тереңірек талданып көрсетіледі.

Кілт сөздер: дін, ғылым, қоғам, мәдениет, әлеумет.

Ғылым мен діннің арақатынасы көп уақыттан бері шиеленісіп жатқан күрделі тақырыптардың бірі. Аталмыш пікіргаластарды сыртынан бақыласаң екеуі екі бөлек дүниедей, яғни ешқашан қосылмайтын ай мен күндей немесе ақ пен қарадай көрінеді. Сырт көрінісіне мән берген жандар, ғылым мен дінді кереғар ұғым деп қарастырып, ғылымды – жарыққа бастаушы күш, дінді – түнекке бастар бұратана сана ретінде санауда. Енді біреулері дінге абсолютті басымдық беріп, ғылымды шетке ығыстыруда. Өзгелеріне назар салсақ, ғылым мен діннің егіз ұғым екенін ұрандауда. Әрине, әркімнің алға тартар дәлелі, бетке басар құжаты бар. Десе де, осы тұста осымшама көзқарастың

орта жолы қайсы, қайсібіріне басымдық береміз деген заңды сұрақ туындайды. Бұл сұрақтарға жауап тауып көрелік...

Ғылым мен діннің арасындағы арақатынастарды көрсетуден алдын, екі сөзге тілдік және терминдік анықтама беріп кеткеніміз жөн. Ғылым сөзі араб тілінің «*ف-ل-م*» (F-л-м) деген түбірінен шыққан. Негізгі мағынасы – белгі, нышан. Аталмыш түбір – білу деген мағынаға саяды.[1, 7-т. 1990б.]. Терминдік мағынасы – жаратылыстың, қоғамның қырсырын, оның даму заңдылығын білу. Анықтамаға мысал ретінде «Қисса Баһрамның»: «Дүнианың бар ғылымысын біліп алған, Қызы бар Фағфурдың асылы мол» – деген өлең жолдарын келтірсе болады.[2, 658б.]. Атақты ислам ойшылы, ғалым Сәйд Шәриф Журжани өзінің әлемге әйгілі «Тағрифат» (Анықтамалар жиынтығы) атты еңбегінде «ғылым» сөзіне төмендегідей анықтама береді: «Ғылым – күнделікті өмірге сай келетін кескінді сенім. Философтардың пікірі бойынша: «Адамның ақылында белгілі бір заттың көрінісінің жүзеге асуы». Бірінші анықтама екіншісіне қарағанда мағынасы жалқырақ. Өзге анықтамаларға сәйкес ғылым – қандай да бір затты болмысына сай білу». [3, 157б.]. Жоғарыдағы анықтамалардан ғылым дегеніміз – жоққа шығарылуы мүмкін емес фактілерге негізделген білімдер жиынтығы деген қорытынды жасауымызға болады.

Ендігі кезекте «дін» сөзіне тоқталып өтсек. Құран Кәрімде «дін» сөзі 95 аятта кездеседі және түрлі мағынада қолданылған. Араб тілінде де (өлең-жырларында, мақал-мәтелдерінде, сөздік кітаптарында) дін атауы түрлі мағынада қолданылған. Араб тілінде дін сөзі «*دین*» «д-и-н» түбір сөзінен тарайды және көпше түрі «*اديان*» «әдиян».

Құран аяттары мен араб тілінде дін атауы сөзбе-сөз мағынада: «Жаза, сый/қарым, үкім, бұйрық, есеп, мойынсұну, бағыну, ғибадат, әдет-ғұрып, хал-ахуал, шарифат, заңдылық, жол, ұстаным, қызмет, үстемдік, өктемдік, егемендік борыш, уәделесу, міндет, жүйе, ақиқат, туралық, сенім, зікір және ұлт сынды көптеген мағынаны білдіреді. Сонымен қатар түріктің тәпсірші ғалымы М.Хамди Языр дін атауының «саясат» мағынасы да барын айтқан. [4, 29б.].

Сәйд Шәриф Журжанидің пікірінше діннің терминдік мағынасы - ақыл-есі дұрыс адамдарды пайғамбар жеткізген ақиқаттарды қабыл етуге шақыратын иләһи (тәңірлік) заңдылық». [3, 109б.]. Қазақ тілінің сөздік кітаптарында: «наным-сенім, Құдайға құлшылық. Қазақ тілінде «аса күрделі мәдени-қоғамдық сана, әлеуметтік құбылыс», «әлемді жаратушы бір Алланың барлығына шек келтірмеушілік» деген ұғымдарды да білдіреді» – деп анықтама берген. [5, 596б.].

Дін зерттеуші батыс ғалымдары да дінге қатысты терминдік тұрғыдан көптеген анықтамалар берген. Батыс ғалымдарының көбінің анықтамалары христиандық және яһудилік көзқарас негізінде айтылғанын байқаймыз. Алайда, нейтралды, ғылыми көзқараспен айтылған анықтамалар да көп. Томас Аквинас «Дін – Құдайға сенім/иман ету», Людвиг Фейербах «Дін – сенім, дұға/ғибадат және құрбан арқылы өзін көрсететін қалау/құбылыс», Эмиль Дюркгейм «Дін – бір жамағаттың/топтың қалыптасуына ықпал ететін рәсімдер мен сенім жүйесі» деп анықтама берген. [4, 35-37б.]. Дін ұғымына берілген анықтамаларға зер салсақ – ақиқатқа бастар сенім жүйесі деген қорытынды жасауымызға болады. Сондай-ақ оның адамның болмысына қайшы немесе қалауынан тыс дүние емес екендігін аңғарамыз.

Жоғары екі ұғымға берілген тілдік және терминдік анықтамалардан ешқандай қайшылықтың ізі байқалмайды. Бірі адамның материалдық құндылықтарын қамтамасыз етсе, екіншісі рухани құндылықтарын қамтамасыз етеді. Екеуі жолдың бір бағыттағы екі жолағы іспетті. Екі жолақтың мақсаты жүргіншіні немесе жүргізушіні мақсат етілген жерге жеткізу болса, ғылым мен діннің мақсаты адамды надандық пен соқыр сенім түнегін шығарып, ақиқат шуағына бастау.

Дін мен ғылым әлі күнге дейін бір-біріне қарама-қайшылықта деген тезис қазіргі таңда аса танымалдылыққа ие емес. Зерттеушілердің басым көпшілігі діннің ғылымға деген дұшпандығы туралы пікір олардың қарым-қатынас тарихындағы екі эпизодқа ғана негізделеді деп санайды: Галилеймен және Чарльз Дарвиннің эволюциялық теориясы.

Басқа барлық жағдайларда христиандық та, сонымен қатар басқа діндер де ғылымға белсенді дұшпандық танытпады, дін ғылымды ашық түрде қолдамаса да, оған өз бетінше дамуға мүмкіндік берді. Ғылымның дінмен байланысы туралы да осыны айтуға болады. Дінге қатысты ашық агрессивті саясаттың бірден-бір эпизоды Ресей тарихындағы кеңестік кезең деп санауға болады, оның нәтижесінде православие шіркеуі толық жойылды және атеистік көзқарастағы ғылыми қауымдастық қалыптасты. Негізінен ғылым дінмен қатар дамып отырды, оның беделін түсіруге мүдделілік танытпады.

Дегенмен, дін мен ғылымды қоғамдық сананың бір-біріне сәйкес келмейтін саласы ретінде бағалауды бірқатар белгілі ғалымдар әлі де алға тартуда. Бұл көзқарасты жақтаушылар дін мен ғылым бір-бірін жоққа шығаратын табиғат құбылыстарына балама түсініктеме береді деп есептейді. Сонымен қатар, осы бағыттағы ғалымдар жаңа білім алудың әртүрлі құралдарын пайдаланып, сонымен қатар оның ақиқаттығын мүлде басқаша бағалайды. Мысалы, американдық биолог Джерри Коэн ғылым мен діннің үйлесімсіздігі адамдардың екі қарама-қарсы дүниетанымдық көзқарасты қатар ұстануына жол бермейтін әдіснамадағы, философиядағы және нәтижелердегі бітіспес айырмашылықтарға негізделген деп есептейді. [6, 53б.].

Қазіргі таңда кейбір ғалымдар атеистік ұстанымды ұстанып, дінге шектен тыс теріс көзқараста. Мысалы, материалистік көзқарасты таратушы, көпжылдық дінге қарсы күрес жүргізушімен танымал Ричард Докинз өзінің «Бог как иллюзия» атты кітабында сенімді яғни дінді сенуге лайық емес деп, тіпті адасушылық деп атайды. Соңғы кездері дін мен ғылымды адамның танымдық іс-әрекетінің дербес саласы ретінде бағалау кеңінен таралуда. Бұл көзқарасты жақтаушылар дін мен ғылым арасында қайшылық ешқашан болған емес және болуы да мүмкін емес деп есептейді, өйткені олардың зерттейтін мәселелерінің салалары ешқашан тоғысқан емес. Бұл позицияның ең көрнекті өкілдерінің бірі американдық палеонтолог, эволюциялық биолог және ғылым тарихшысы Стивен Джей Гулд болып табылады, ғалым «бір-бірін қайталамайтын магистерия» терминін ұсынған. Ол дін мен ғылым арасындағы қайшылық шындықтан гөрі ойдан шығарылған құбылыс деп есептейді, себебі олардың әрқайсысы өзіндік зерттеу пәні және сәйкес таным әдістері бар дербес сала. Атап айтқанда, ғылым «Әлемнің эмпирикалық саласын» зерттейді, ал дін оның трансценденттік саласы мен моральдық құндылықтарын зерттейді. Өз кезегінде ғылым мен діннің екі түрлі саланы зерттеулері олардың бейбіт қатар өмір сүруіне әкеледі. [6, 54б.].

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап, ғылым тарихы мен ғылыми таным процесін зерттеуге арналған еңбектердің көбеюіне байланысты адамның танымдық іс-әрекетінің баламалы салалары ретіндегі дін мен ғылым туралы көзқарастың танымалдығы артып келеді. Бұл зерттеулердің барлығы бұл мәлімдемелерді сенімді түрде жоққа шығарды, абсолютті және объективті шындық туралы ғылым және оның дінге жақындататын бірқатар ерекшеліктері бар екенін көрсетті. Мысалы, ғылым тек қана рационалды білім саласы емес, онда діндегі сияқты иррационалдық элемент бар екендігі анықталды. Кез келген діннің негізі аян немесе мистикалық тәжірибе болса, ғылымның негізі – ғалымның жаңалық ашуға, гипотеза тұжырымдауына мүмкіндік беретін интеллектуалдық интуиция. Бұл екеуі әлі де рационалды түсіндіруге бағынбайды. Дін, өз кезегінде, еркін ойдың саласы саналмайды. Онда да ғылымдағы сияқты танымның рационалды әдістері: логикалық талдау, жүйелеу, жіктеу, т.б. және тәжірибесі ескеріледі. XX ғасырдың 60-жылдары Ғылым мен дін туралы жазған американдық физик Гарольд Шиллинг тәжірибе, теориялық түсіну және практикалық қолдану сынды білім салаларының құрылымы бірдей деген қорытындыға келді.

Ғылым мен дін үйлесімділікте өмір сүре ала ма деген сұраққа жауап алу мақсатында «Pew Research Centr» атты зерттеу ортылығы 2019 жылы Малайзия мен Сингапурдегі мұсылман, индуист және буддистерден құралған шағын топтардан тереңдетілген интервью алды. Аталмыш екі мемлекеттің таңдалу себебі, соңғы жылдары олар ғылыми зерттеулер мен өнер табысқа айтарлықтай үлес қосты, сондай-ақ бұл

жерлерде әр түрлі дін өкілдері бас қосқан. Интервью үшін әр түрлі дін өкілдерінен 72 адамды құрайтын бірдей респонденттер таңдалып алынды. Олардың мамандығы, жынысы және білім деңгейі де әр түрлі. Сұхбаттасушының өміріндегі діннің орны таңдаудың маңызды критерийі болды. Бұл сұхбаттар адамдардың шағын үлгісіне негізделген және осы елдердегі немесе дүние жүзіндегі діни топтарды көрсетпесе де, олар адамдардың өз нанымдарын өз сөздерімен қалай сипаттайтыны және ғылыммен қандай байланысы бар немесе жоқ деп санайтындығына негізделген. Сауалнамаға қатысқан мұсылмандар ғылым мен діннің арақатынасының табиғатына қатысты және бұл қарым-қатынастың үйлесімді немесе қарама-қайшы екендігі туралы әртүрлі пікірлерін білдірді. Кейбіреулер ғылым мен исламның тұтастай сәйкес келетінін айтып, Құранда көптеген ғылым элементтері бар екенін және ислам мен ғылым жиі ұқсас нәрселерді сипаттауға тырысатындығын айтты.

Pew Research Center зерттеу орталығының 2011 және 2012 жылдардағы мұсылмандардың көзқарасын зерттеген алғашқы сауалнамасы аймақтардың көпшілігінде жартысы немесе одан да көп бөлігі дін мен ғылым арасында қайшылық жоқ екенін айтқан. Бұл позицияны ұстанатын Орталық Азиядағы мұсылмандардың үлесі мұсылман халқы бар Еуропа елдерімен салыстырғанда жоғары.

Малайзия мен Сингапурда сауалнама жүргізілген индуизмді ұстанушылар арасында ғылым мен индуизм бір-бірімен байланысты және үйлесімді деген пікір басым. Респонденттердің көпшілігі үндістердің дінінде қазіргі ғылым қолдаған көптеген көне идеялар бар екендігін алға тартады. Мысалы, бірнеше респондент куркуманы тазарту ерітінділерінде қолдануды немесе саптыаяқтарда мысты қолдануды мысал ретінде келтірді. Олар индустардың бұл материалдардың денсаулыққа пайдасы бар екенін мыңдаған жылдар бойы білетінін атап өтіп, ғалымдар бұл куркума мен мыстың микробқа қарсы қасиеттері бар екенін салыстырмалы түрде жақында ғана растағанын айтады. «Сіз индуизмдегі белгілі бір рәсімдерге немесе тәжірибелерге күмәндансаңыз, оның салыстырмалы түрде ғылыми түсіндірмесі де бар», - дейді индуизм дініндегі нәзік жанды (29, Сингапур). Буддист респонденттер ғылым мен дінді мұсылмандар мен индустардан мүлдем басқаша сипаттады. Көп жағдайда буддистер ғылым мен дінді бір-бірімен байланысты емес екі сала деп санайды. Бір сингапурлық буддист (26 жаста) былай деп түсіндірді: «Мен үшін ғылым - бұл статистика, сандар, мәтіндер - сіз нені көре аласыз, не ұстай аласыз, не естисіз, сол. Дін - бұл сіз көре алмайтын, ұстай алмайтын, ести алмайтын нәрсе. Мен олар әртүрлі салалар сияқты сезінемін ».

Көптеген буддист сұхбаттасушылардың пікірінше ғылым мен діннің арасында қақтығыс бола алмайды, өйткені олар әртүрлі немесе параллель салалар. Сондықтан Малайзия мен Сингапурдың буддистері ғылым мен діннің арақатынасын «үйлесімділік» деп сипаттайды.

Бүгін кей қоғам белсенділері тарапынан дін мен ғылымның, соның ішінде ислам мен ғылымның үш қайнаса сорпасы қайнамайтындығын жар салуда. Әлеуметтік желілерден исламға қатысты бір тақырып қозғалса, астынан «оданша ғылым үйренбей ме?!» сынды пікірлерді көзіміз шалады. Осы мазмұндағы пікірлерді және ойларды қорынттыласақ «Дін мен ғылым ұштаспайды және ұштасуы да мүмкін емес» деген нәтижеге апарады. Бұл туралы үшінші бөлімде сөз қозғаған болатынбыз. Сонымен қатар дінді «бұратана сана» ретінде таныстырып, беделін түсіруге жанын салуда. Әрине, жоғарыда айтқанымыздай, әркімдікі өзіне. Десе де, ғылымның терісін жамылып, көпті объективтілік пен рационалдыққа шақырып, өзіміздің жеке тұлға ретіндегі субъективті пікірді насихаттауымыз қаншалықты орынды деген заңды сұрақ туындайды. Өз кезегінде бұл ісіміз тікелей ғылымның негізгі принципіне қайшы екендігі неге осы кезде есімізден шығып кетеді?!

Исламның қасиетті мәтіндеріндегі ғылым мен білім шақыратын аяттар мен хадистер бір атанға жүк, көпке мәлім. Құранның алғашқы түскен аяты да адамзатты оқуға, білімге және ғылымға шақырады. Пайғамбардың хадистері де «Білім жолындағы

шәкірттің табанының астына періште қанатын жаяды» деп ізденуге бағыт-бағдар береді.[7, 456.]. Алайда, осы тақырыптың арқауы ретінде атақты ислам ойшылы Ғазалидің сөзін келтіргім келеді: «Білім мен ғибадат мына дүниенің асыл жауһары. Осы екеуінің жолында кітаптар жазылды, шәкірттер тәлім алды, уағызшылар насихатын жеткізді, зерттеушілер зерттеуін жасады, көктен кітаптар түсірілді, пайғамбарлар мен елшілер жіберілді. Керек десең, көк пен жер және осы екеуінің арасындағы барлық нәрсе, білім мен ғибадат үшін жаратылған.

Білім мен ғибадаттың тысындағы барлық дүние қайыры жоқ жалған нәрсе, пайдасы жоқ құр нәрсе. Осы анықтап алған болсақ, екеуінің ішіндегі ең құрметтісі әрі ең абазалы – білім. Алайда, тек құр біліммен шектелу де дұрыс емес. Тек біліммен шектелсек, білімімізден еш пайда болмайды. Өйткені білім – ағаш, ғибадат – жемісі іспетті. Негізгі діндегі болғандықтан білімнің абзалдығы басым. Десе де, ағаштың пайдасын тек жемісін жеу арқылы көреміз. Сондықтан білімнің шарапаттығын сақтау үшін ғибадаттың да маңызы зор. Адамның бойында екеуінен де үлесі болу керек. Сондықтан Хасан әл-Басри былай дейді: «Ғибадатқа зиян бермейтіндей білім алыңдар, білімге зиян бермейтін құлшылық етіңдер». Білімнің ғибадаттан алдын болуының себебі – білім арқылы кімге құлшылық жасайтынымыз анықталады және қалай орындайтынымыз анықталады. Міне сондықтан, білім бірінші орында» деп білімнің маңызын көрсетеді. [8, 59-61б.]. Ғазалидің сөзінен дін де, ғылым да адамды ақиқатқа бастайтын екі шамшырағы деген ойды ұғамыз. Бірінсіз бірі еш пайда бермейді. Алдыңғы тақырыпта діннің – ғибадат деген мағынасы барын айтқан болатынбыз. Бұл жердегі ғибадат сөзін солай да түсінуге болады.

Тақырыптың түйіні ретінде «Қуыскеуде» атты кітаптың төмендегідей сөздерін келтіргім келеді: «Ғылым – Алланың бір сипаты. Яғни барлық нәрсенің дұрысын объективті фактілермен білуші, айырушы. Мысал келтірер болсақ, ҒЫЛЫМ – зиянкес жәндіктер қаптағанда гүл мен жапыраққа себетін химиялық дәрі іспетті. Алланың осы сипатын сіңіру арқылы надан пенде дінді дұрыс тұтынып, мәдениетті сәтіммен өркендетеді. Сондықтан да хақ діннің өлшемі ретінде мәдени құндылықтар алынады. Идеологияға негізделген жалған дін ешқашан адамзаттық құндылық өндірмейді. Кез-келген жалған діннің академиялық ғылыммен жауа болатыны осыдан. Себебі нағыз ғылым діннің жалған тұстарын аямай әшкерелейді. Әдетте бұл процесс діни жетекшілер саясатқа тым құмар болғанда басталады. Саяси билікті қолына алған халифтер немесе қазіргі автократты басшылар жеке билігін нығайту үшін діни жетекшілерді ымыраға шақырады. Оларға материалдық көмек көрсетеді. Аңқауларын алдап, сұмырауларын сатып алады. Иманы беріктері соңына дейін күресіп, көбіне азапталып өледі. Бұдан соң ар-иманды саудаға салатын сатқын уағызшылар легі іске қосылады. Жалған дін қараңғы халықты соңынан ілестіріп, жарға апарып жығады. Осылайша дін тоқырайды. Дін тоқырығанда мәдениет те қожырайды.

Бұл тоқыраудан оларды академиялық ғылымға адал ғұламалар ғана алып шығады. Олар киелі мәтіндерге мұқият зер сала отырып, саясаттың ықпалымен бұрмаланып, терістелген ақиқат ілімді әуелгі нүктесіне әкеледі. Осылайша дін қайта тұғырына қонып, мәдениет өндіре бастайды». [9, 10-11б.].

Жоғарыдағы жүргізілген пікірлер мен пайымдардан және интервьюдан ғылым мен дін арасындағы кикілжің немесе қарама-қайшылық екі болмыстың ақиқатындағы кереғарлықтан емес ұстанушы адамдардың түсінігінен туындаған деген қорытынды жасауымызға болады. Мысалы, көзі нашар көретін адам көшеде ілініп тұрған билбордтағы жазуды бұлыңғыр етіп көреді. Солай көргенін елге айтып, жазулардың барлығы түсініксіз екендігін алға тартады. Соған өзі сияқты көзінде ақауы бар жандар қосылып, «шыныменде, жазулар түсініксіз» деп қолдау білдіреді. Алайда көзі сау адам онда не жазылғанын анық ұғады. Бұл жердегі мәселе жазудың бұлыңғырлығы емес, көрушінің көру қабілетінің нашарлығы. Соның салдарынан осындай қорытындыға келді. Дін мен ғылым мәселесі де осы. Екі ұғымның байланысы немесе қарама қайшылығы

адамның түсінігінде. Сонымен қатар дінді саясиландырып, саяси күш ретінде пайдаланса ғылыммен сөзсіз жау болатындығы белгілі. Менің ойымша, осы екі фактор турасында дін мен ғылымның арасында кикілжің туындайтын сияқты. Яғни, пікір алуандығы дін мен ғылымның болмысының кереғарлығынан емес. Екеуінің арасында түсініспеушілік орнаған замандарды және тарихи оқиғаларды зерттегенде, сол уақыттың саяси-әлеуметтік жағдайына мән беріп зерттеген дұрыс. Ақиқатқа көз жеткізбей, тапқан ақпаратты жалау етіп, екеуін қарсы қою ғылымға жасаған қиянатымыз деп санаймын. Сондықтан осы мәселені зерттеу барысында рестроспективті анализ жасауыз шарт.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбу Насыр әл-Жауһари. *әс-Сихах фи әл-Луға уә әл-Улум*. Дәр әл-Илм әл-Мәләин. Бейрут. Ливан. 1987. V-т. 1990-б.
2. Мамырбекова Г. *Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі*. Алматы. 2017. 658-б.
3. Сәйд Шәриф әл-Журжани. *Тағрифат*. Дәр әл-Кутуб әл-Илмийа. Бейрут. Ливан. 1983. 157-б.
4. Бұланұлы Ж. *Ежелгі және қазіргі діндер тарихы*. Нұр-Мұбарак баспасы. Алматы. 2020. 29-б.
5. Құрманбайұлы Ш, Исақова С, Мизамхан Б. *Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі*. Ұлттық аударма бюросы. Алматы. 2019. 596-б.
6. Клементьева Т. *Взаимоотношения религии и науки в современном мире: анализ подходов к проблеме*. Вестник Томского государственного университета Философия. Социология. Политология. 2017. № 40. 53-б.
7. Бәдруддин ибн Жәмаға. *Тәзкіра әс-Сәмиғ уә әл-Мутәкәллим*. Дәр әл-Лубаб. Бейрут. Ливан. 2021. 45-б.
8. Әбу Хамид әл-Ғазали. *Минһәж әл-Абидин*. Муассаса әр-Рисәла. Бейрут. Ливан. 1989. 59-61 бб.
9. Керімбай С, Нәби А. *Қуыскеуде*. Отбасы баспа үйі. Алматы. 2023. 10-11 бб.

ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУ ДЕҢГЕЙІ

«Клиникалық психология» мамандығының

1-курс магистранты **Қалаш А.**

*Ғылыми жетекшісі: саяси.ғ.к. доцент Сулейменов Пірімбек
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Андатпа: Мақалада қарастырылатын негізгі мәселе қазіргі ғылымның даму деңгейі терең және жан-жақты салыстырмалы теориялық тұрғыда қарастырылады. Сонымен қатар мақалада, қазіргі ғылымның даму деңгейі – бұл ғылыми қоғамдастықтардың қазіргі жағдайы мен жетістіктерін көрсететін кешенді көрсеткіштері анықталады. Бұл көрсеткіш ғылыми жетістіктер, білім деңгейі, қаржыландыру, технологиялық прогресс

Кілт сөздер: қоғам, технология, қоғам, факторлар, ғылым, мәдениет, әлеумет.

Қазіргі ғылым – қоғамның алға басуы мен дамуының негізгі факторларының бірі. Технологияның қарқынды дамуы, жаһандану және ғылыми мәселелердің күрделене түсуі жағдайында оның даму деңгейі туралы мәселе ерекше өзекті болып отыр. Ғылыми саланың қазіргі жағдайын түсіну, оның дамуына әсер ететін тенденциялар мен факторларды анықтау, сондай-ақ болашақтағы өзгерістерді болжау ғылыми қоғамдастық үшін де, жалпы қоғам үшін де маңызды рөл атқарады[1,145б].

Ғылым бір мезгілде:

- қоғамдық сананың бір түрі;

• негізгі қызметі шындық туралы объективті білімді дамыту және теориялық жүйелеу болып табылатын адам қызметінің саласы;

- жаңа білім алу бойынша күрделі іс-әрекеттер және оның нәтижесі
- дүниенің ғылыми бейнесінің негізінде жатқан білімдер жиынтығы;
- ғылыми білімнің жеке арнайы салаларын белгілеу.

Қазіргі ғылымның даму деңгейі – бұл ғылыми қоғамдастықтың қазіргі жағдайы мен жетістіктерін көрсететін кешенді көрсеткіш. Бұл көрсеткіш ғылыми жетістіктер, білім деңгейі, қаржыландыру, технологиялық прогресс, халықаралық ынтымақтастық және этикалық стандарттар сияқты бірқатар критерийлер бойынша бағаланады. Ғылымның даму деңгейін бағалау оның күшті және әлсіз жақтарын анықтауға, әрі қарай даму бағыттарын анықтауға және ғылыми қызметтің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Өткен заманның философтары ғылымның болашағы туралы, оның білім мен қоғам дамуындағы барған сайын артып келе жатқан рөлі туралы өз болжамдарын білдірді [2, 235б]. Бірақ олар ғылым мен техника жетістіктерінің адам өміріне қандай ауқымды, кейде күтпеген, тіпті драмалық әсер ететінін елестете де алмады. Қазіргі уақытта ғылыммен кәсіби түрде айналысатын адамдардың – ғалымдардың саны күрт өсті. XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың басында дүние жүзінде олардың мыңға жуығы болса, қазір олардың саны 5 миллионнан асады [3,145б]. Ал негізгі өсім Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін болды. Және бұл кәсіп салыстырмалы түрде жақында кәсіп болды: XIX ғасырдың соңына дейін ғалымдардың көпшілігінің негізгі табыс көзі ғылыми қызмет емес, ұстаздық болды. Қазіргі ғылым бір-бірімен тығыз байланыста және бір-біріне әсер ететін 15 мыңға жуық әртүрлі пәндерді қамтиды [2,123б].

Ғылым сөзбе-сөз барлық нәрсені, тіпті өзімен - оның пайда болуымен, дамуымен, қоғам өміріне әсерімен айналысады. Осыдан ғылыми ақпарат ағынының көшкін тәрізді өсуі және ақпарат көлемі мен оны пайдалану мүмкіндігі арасындағы қайшылық туындайды. Дамыған елдердің көпшілігі іргелі зерттеулердің маңыздылығын түсініп, оны қаржыландыруға жалпы ұлттық өнімнің 2-3%-ын жұмсап, ғылымды өз қызметінде басымдыққа ие етеді [4,125б].

Қазіргі қоғамда ғылым тікелей өндіргіш күшке, адамдардың мәдени дамуының ең маңызды факторына, саясат құралына айналды, сондықтан қоғам тарапынан орасан зор қысымды бастан кешіреді. Петр Леонидович Капица атап өткендей, ғылым байыды, бірақ еркіндігінен айырылып, құлға айналды [4,122б]. Ғылыми-технологиялық зерттеулердің басымдықтары белгілі бір дәрежеде коммерциялық пайда немесе саяси мүдделермен анықталады. Ғылым бізге әлемді түсінуге мүмкіндік береді, бірақ ол қандай мақсаттарға ұмтылу керектігін, қандай мәселелерді шешу керектігін көрсете алмайды. Шешімдердің бұл түрлері құндылық көзқараспен, яғни біздің өміріміздің моральдық, діни, этикалық немесе эмоционалдық аспектілерімен анықталады [5,176б]. Ғылымның даму деңгейі өзара әрекеттесуі ғылыми қоғамдастықтың табысты дамуының негізін құрайтын факторлар кешенімен анықталады. Осы факторларды түсіну және ескеру ғылыми прогреске қолайлы жағдай жасаудың және жаңа ғылыми биіктерге жетудің кілті болып табылады.

Көп қырлы қоғамдық құбылыс ретінде көрінетін ғылыми білім адамның қалыптасу және даму процесімен тығыз байланысты. Ғылыми және білім беру әлеуетінің жетілдірілуі мен дамуы, өз кезегінде, адам факторымен анықталады. Соңғысының мазмұны мен оның ғылыми білімге әсер ету сипаты әртүрлі жағдайлар мен себептердің ықпалының ізін қалдырады. Олардың ішіндегі ең маңыздысы – адамдардың біліктілік деңгейін арттыру негізінде жаңа технологияларды қолдануының арқасында еңбек өнімділігін арттыру қажеттілігі. Жалпыға бірдей білім, білік және дағдыларды меңгеру нәтижесінде икемділік пен еңбек ұтқырлығын арттыру арқылы жоғары экономикалық көрсеткіштерге жетуге ұмтылу білім беру мен оның әлеуетін одан әрі дамытудың айқындаушы факторына көбірек айналуға. Адам факторы барлық әлеуметтік процестердің механизмін белсендіреді, олардың мазмұны мен бағытын анықтайды.

Демек, бұл құбылыс басқа да әлеуметтік процестер сияқты ғылыми-білім беру әлеуетін дамытудың бастапқы алғы шарты ретінде көрінеді. Ең маңыздысы ғылымды анықтайтын және болашақта анықтайтын әлеуметтік факторларға мыналар жатады [6,1236]:

- Адамзат дамуы технократиялық дамуға ілеспейді, сондықтан адамның технологияға тәуелділігі артып келеді. Яғни, жалпы адамға және оның өмір салтына, әсіресе психикасына технологияның айқын қысымы бар;
- Адамзаттың интеграциясы, қазіргі әлемдегі әлеуметтік және мәдени процестердің жаһандануы барлық жерде орын алуда;
- Этномәдени факторлар әсер етпейтін, адамның денеден тыс, «жіңішке» әрекеті туралы ақпараттың көбеюі.

Қазіргі ғылым қоғамда болып жатқан өзгерістерді ескереді. Осындай өзгерістердің бірі – қоғамның соңғы кездері ақпараттық сипатқа ие болуы. Бұл қазіргі ғылымның даму тенденцияларына әкеледі, оның бірі ғалымдардың қоғам алдындағы әлеуметтік және моральдық жауапкершілігінің артуы болып табылады.

Қазіргі білім беру үрдісі ғылыми білім құралдарын өзгерту болып табылады. Бұл, ең алдымен, компьютерлік технологияның біздің өмірімізге белсенді түрде енуімен байланысты. Бақылау және эксперименттік әрекеттерді автоматтандыру, зерттелетін процестер мен құбылыстарды модельдеу және талдау үшін әртүрлі типтегі электронды есептеуіш және аудиовизуалды техниканы пайдалана отырып зерттелетін нәтижелерді өңдеу есебінен ғалым жұмысының өнімділігі мен тиімділігінің артуы байқалады. Ғылыми ақпаратқа қол жеткізудің түбегейлі өзгеруі әртүрлі елдердің ғалымдары арасындағы тікелей байланыстар мүмкіндіктерінің күрт кеңеюіне әкелді. Ғылымның интернационалдануы үнемі артып келеді. Электрондық пошта және компьютерлік конференциялар ғалымдар арасында жедел байланыс орнатуға және қызығушылық тудыратын мәселелерді қарқынды талқылауға мүмкіндік береді. Ғылыми зерттеулерді ақпараттандыру – зерттеу объектілері туралы сенімді білімді толық және уақтылы алуды қамтамасыз етуге бағытталған шаралар кешенін жүзеге асыру [7,34-436].

Қазіргі ғылымның даму тенденцияларының бірі біріккен зерттеулерді жүзеге асыру деп атап өтуге болады. Ғылыми қауымдастық көптеген микроқауымдастықтардан тұрады, сондықтан ғылыми қоғамдастықтың идеалдары мен нормаларын талдау басқа сипат алады – белгілі бір топтағы ғалымдардың санасының жергілікті ниеттері мен құндылық бағдарларының сипаты және әрбір зерттеу топтардың өз құндылықтары мен құндылық бағдарлары бар. Бір бағытта жұмыс істейтін, осы бірлестіктің субъектілері қабылдаған ғылыми-зерттеу бағдарламасы бар тұрақты, құрылымдық ұйымдастырылған ғылыми топтар құрылады. Уақытша ғылыми топтардың жобаларды жүзеге асыруы сияқты ғылыми білімді дамытудың бұл түрі кең таралуда. Қазіргі ғылымның тағы бір тенденциясы - жеке ғалымдардың әдістері мен құралдарының үнемі бір-біріне енуі [8,184-1916].

Ғылымның дамуының қазіргі тенденциялары оның шешетін мәселелерінің сипатының өзгеруін де қамтиды. Барған сайын олар іргелі әлеуметтік-практикалық және әлеуметтік-мәдени мәнге ие күрделі мәселелерге айналады. Сәйкесінше кешенді пәнаралық ғылыми зерттеулердің көлемі, үлесі және ауқымы артып келеді. Техникалық зерттеулердің гуманитарлық аспектісі бар, ал гуманитарлық ғылымдар технология жетістіктеріне негізделген.

Қорытындылай келе, ғылымның даму деңгейі ғылыми қоғамдастықтың өзара әрекеттесетін және әсер ететін көптеген факторларға байланысты екенін атап өткен жөн. Қаржыландыру, білім беру, технологиялық прогресс, халықаралық ынтымақтастық және этикалық стандарттар ғылыми ортаны қалыптастыруда және ғылыми даму траекториясын анықтауда маңызды рөл атқарады. Дегенмен, ғылыми даму жаңа шақырулардың, технологиялардың және әлеуметтік қажеттіліктердің әсерінен үнемі өзгеріп отыратын динамикалық процесс екенін түсіну қажет. Сондықтан ғылымның тұрақты өсуін қамтамасыз ету үшін жеке факторларға ғана емес, олардың өзара

байланысы мен жалпы ғылыми қоғамдастыққа әсеріне де назар аудару маңызды. Сонымен қатар, ғылымның даму деңгейі жалпы қоғамның алға басуына тікелей әсер етеді. Ғылыми сауаттылықты арттыру, инновациялық технологияларды дамыту, жаһандық мәселелерді шешу – мұның барлығы белсенді әрі тиімді ғылыми секторсыз мүмкін емес. Сондықтан мемлекет тарапынан да, жалпы қоғам тарапынан да ғылымды қолдау тұрақты және прогрессивті дамуды қамтамасыз етудің басым бағыты болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бурда, А.Г. Основы научно-исследовательской деятельности: учебное пособие / А.Г. Бурда. – Краснодар: Кубан. гос. аграр. ун-т, 2015. – 145 с
2. Мир философии: Книга для чтения. Ч. 2. Человек. Общество. Культура / Сост. П.С. Гуревич, В.И. Столяров. – М.: Политиздат, 1991. – 624 с.
3. Швырев, В.С. Рациональность как ценность культуры. Традиция и современность / В.С. Швырёв. - М.: Прогресс-Традиция, 2003. - 176 с.
4. Капица, С.П. Наука и современный мир [Электронный ресурс].М.,1997.-225б.
5. Уайтхед, А. Наука и современный мир / А.Уайтхед // Избранные работы по философии: Пер. с англ. / Сост. И.Т. Касавин: Общ. ред. и вступ. ст. М.А. Кисселя. - М.: Прогресс (Философская мысль Запада), 1990. – 388 с.
6. Философия науки/ под ред. С.А. Лебедева: Учебное пособие для вузов.-М., 2004.-736 с
7. Акулова, О. В. Развитие педагогической науки в информационном обществе / О.В. Акулова // Наука и образование: сб. науч. ст. – Вып. 22. – Омск, 2004. – С. 34-43.
8. Иванова, Н. А. Наука в «обществе риска» / Н.А. Иванова // Наука и образование в культуре и обществе: в 2 ч.: Ч.1. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2008. – С. 184-191.

АРАБ ДЕРЕККӨЗДЕРІ ӘЛ-ФАРАБИ ФИЛОСОФИЯСЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ НЕГІЗГІ КІЛТ РЕТІНДЕ

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
«Дінтану» мамандығының 1 курс магистранты **Оспан Дәулет**
Ғылыми жетекшісі: саяси.ғ.к. доцент Сулейменов Пірімбек

Аңдатпа. Мақалада Әбу Насыр әл-Фарабидің өмірін, оның жазған еңбектері мен тракттарын зерттеуде, әсіресе фарабитанушы ғалымдар үшін араб тілін және араб тілді деректермен, яғни түпнұсқадағы қолжазбалармен жұмыс жасаудың маңыздылығы алға тартылады. Мақалада әл-Фарабидің еңбектерін зерттеген ғалымдарының қосқан үлесі қарастырылады. Мақалада араб тіліндегі әдебиеттермен, әсіресе әл-Фарабиді зерттеу саласында Фараби араб тілінде жазған қолжазбалармен жұмыс істеудің маңыздылығы көрсетілген.

Түйін сөздер: әл-Фараби, араб тілі, деректер, фарабитану, қолжазба, трактат, аударма.

Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылыми жұмыстары мен еңбектері тарихта оның «Екінші мұғалім» деген атақпен, қалуына себеп болды. Әл-Фарабидің өмірбаянын зерттейтін болсақ, оның тек Отырар қаласы емес, сонымен қатар, Дамаск, Бағдад, Мысыр елдерінде де болғанын білеміз. Оның білім жолы осы секілді ғылым ордаларында болуының себебінен ол жайлы естіген, замандас болған ғалымдар оны өздерінің кітаптарында сөзге тиек етуі болары сөзсіз.

Сөзсіз, әл-Фарабидің еңбектері ғылымның дамуына зор үлесін қосып келеді. Ойшылдың біздің қазақ халқымыздың ұлы тұлғасы екеніне бәріміз келісеміз. Сондықтан оның еңбектерін түпнұсқадан қазақ тіліне аудару үлкен жауапкершілікті талап етеді. Әл-Фарабидің еңбектері араб тілінде жазылған. Елімізде әл-Фарабидің трактаттарын аудару сонау Кеңес дәуірінен осы күнге дейін жалғасып жатқан үрдіс. Тәржіме жұмыстары араб тілі мамандарын қажет етеді.

Әл-Фараби жайлы және оның еңбектері мен ғылыми тұжырымдары жайлы жазылған немесе оны сөзге тиек еткен ғылыми еңбектер мен әдебиеттер жетерлік. Әл-Фарабидің жетпістен аса тілді меңгергені бәрімізге мәлім. Алайда, оның еңбектері араб тілінде жазылған. Әл-Фарабиді медицинамен айналысқан тұлғалар жайлы кітаптарда, ежелгі елдер мен қалалар жайлы тарих кітаптарында, сонымен қатар, ислам философиялары жайлы кітаптарда айтылған. Араб тілінде жазылған бұл еңбектерді зерттей отыра, біз ішінде жазылған әл-Фараби жайлы мағлұматтардың әртүрлі тізбекпен келгендігін байқаймыз. Ислам тарихын, ислам өркениетін зерттейтін ғалымдар үшін, әсіресе, фарабитанушы ғалымдар үшін араб тілді деректердегі айырмашылықтар мен ерекшеліктерді білу аса маңызды болып табылады.

Фарабитанушы Ағын Қасымжанов: «Әл-Фарабиді адамзат ұрпағының рухани ағартушысы ретінде түсіну – оның творчествосының негізін түсіну болып шығады», дей келе: «фарабитану – әлемдік ғылымда ХІХ ғасырдың екінші жартысында қалыптасып, Қазақстанда жетпісінші жылдардан бастап дамыған ғылым саласы. Фарабидің дүниежүзілік мәдениет пен ғылымға қосқан үлесін зерттеудің маңызын алғаш рет шетел ғалымдары Г. Сартон, Д. Беркал және А.Койре негіздеп бергенін» айтады. Алайда математик-фарабитанушы Ауданбек Көбесов Фарабидің ғылыми мұрасын зерттеу қажеттігіне ертеден-ақ көңіл бөліне бастағанын, 1000 жыл бойына дүниежүзінің әртүрлі халықтарынан шыққан ғалымдар Фараби еңбектерін тынбастан зерттеумен келе жатқанын айтады: «олардың ішінде араб-парсы тілдерінде жазған Ибн әл-Надим (995), әл-Байхаки (1169), Ибн әл-Кифти (1241), Хаджи Халифа (1657), латын тілінде Веника (1484), Камерариус (1638), француз тілінде Козегартен (1840), неміс тілінде Генрих Зутер (1902), ағылшын тілінде Георг Сартон (1927), түрік тілінде Ч. Үлкен (1950), орыс тілінде С.Н. Григорьян (1958), өзбек тілінде

М. Хайруллаев (1963), қазақ тілінде М. Ысқақов (1967)», – деп фарабитанудың тарихын кеңейте түседі [1].

Әл-Фарабидің трактаттарының саны жайлы да әртүрлі көзқарастардың болуы да араб жазба деректерді ғылыми тұрғыдан зерделеуді, әлі қолымызда жоқ еңбектерді іздеуді талап етеді. Мысалы, әл-Фараби еңбектерін зерттеушілер оның трактаттарын 200-ге дейін жеткізсе, кейбір деректерде оның трактаттары 100-ден асады. Тарихтағы еңбектер жазып кеткен ғалымдар мен тұлғалардың аты-жөндері жайлы жазған Исмайл Баша әл-Бабани (إسماعيل باشا الباباني) «*Һәдияту әл-ғарифин* - هدية العارفين» (Білімділердің жолы) атты кітабының 2-ші томының 39-шы бетінде әл-Фарабидің трактаттарын атап жазып шығып, санын 103-ке жеткізіп, тағы да басқа еңбектері бар деп айтады [2]. Ибн Әбу Усайбиә (أصبعة ابن أبو) «*Уюун әл-Әнба фи табақаат әл-атибба* - عيون الأنباء في طبقات الأطباء» (Дәрігерлердің дәрежелері жайындағы мәліметтер бұлағы) атты кітабында әл-Фараби 113 еңбегінің аты тізімделіп берілген [3]. Дәл сол секілді, Жамил Азм (جميل عظم) өзінің «*Уқуд әл-жауһар* - عقود الجواهر» (Асыл алқалар) кітабының 128-ші бетінде ойшыл жайлы ақпарат беріп, одан әрі оның 113 еңбегін тізіп көрсетеді [4]. Әл-Фараби жайлы көптеген деректер ибн Халликаннан жеткен. Ибн Халликанның (ابن خلكان) «*Уәфиәту әл-ағиян* - وفيات الأعيان» (Тұлғалардың өлімі) кітабының 5-ші томының 153-ші бетінде ибн Халликан Әл-Фарабидің мұсылман философтарының ең ұлысы болғанын, әрі бұл салада

оның дәрежесіне жеткен ешкім болмаған деп сипаттайды [5]. Ибн Синаны оның еңбектерімен тәлім алғандығы және әл-Фарабидің түркі жерінде туылып, одан әрі Бағдад қаласына көшкендігі жайлы хабар етіледі. Сол кітаптың 155-ші бетінде «*فدخل عليه و هو بزي*» «الأثر الك»», әл-Фараби әмір Сейф әд-Дәулге келгенде оның үстінде түрік киімі болды делінеді. Алайда, Ибн әл-Абридің (العبري ابن) «*تاريخ مختصر الدول- الدوال*» «*تاريخ مختصر الدول*» (Елдердің қысқаша тарихы) атты кітабының 295-ші бетінде: «*واقام في كنفه مدة بزي أهل التصوف*» «*واقامه سيف الدولة و أكرمه*», - яғни, әл-Фараби бағзы уақыттарда оның сопылық киімде болғанын және сол кезде Сейф әд-Дәулге келгенде әмір оны құрметтеп, қошемет көрсеткендігі жайлы айтылады [6]. Осы секілді араб жаба деректері тарих сахнасында айтылмай жатқандығы қаншама.

Әл-Фарабидің философиялық ғылыми тұжырымдамаларын, ойларын діни тұрғыдан, ғылыми тұрғыдан, философиялық тұрғыдан зерттеген ғалымдардың көзқарастары да әртүрлі болып келеді. Ойшылды «Ислам ренессансының бастаушысы», «Ислам философиясының шоқтығы», «Екінші мұғалім» секілді атақтармен атаған. Исмайл Баша әл-Бабани (إسماعيل باشا الباباني) «*هدية العارفين - الهدية العارفين*» «*هدية العارفين*» (Білімділердің жолы) атты кітабының 2-ші томының 39-шы бетінде «*الحكيم - دانا*» деп сипаттаған. Ахмад әл-Алауна (أحمد العلوانه) халық арасынан шыққан тұлғалардың өмірлері мен жазған еңбектері жайлы жазылған «*الأعلام - أعلام*» (Тұлғалар) атты кітабының 7-ші томының 20-шы бетінде әл-Фараби жайлы ақпарат айтып жатып оны «*يعرف بالمعلم الثاني*», яғни «*ол екінші мұғалім*» деп танылған деп сипаттайды [7].

Ибн Кәсирдің (ابن كثير) «*البيدایة و النهایة - البدایة و النهایة*» (Басы және соңы) еңбегінің 11-ші томының 224-ші бетінде әл-Фараби жайлы сөз қозғағанда түркі философы деп бастайды және одан кейін оны музыка ғылымы бойынша білгір, адамдарды күлдіре алады, жылата алады, ұйықтата алады деп сипаттайды [8]. Осы секілді көптеген ғалымдар әл-Фарабиді өздерінің «*табақат*» (дәрежелер) кітаптарына енгізбеген. Араб тілді жаба деректердегі осындай мәселелер әлі күнге дейін өзекті болып тұр. Ғалымымыздың өмірбаянын тарих сахнасында кім алғаш жазды, замандас ғалымдарының еңбектерінде кездесетіндігі жайлы зерттеулер қажетсінеді. Оның туылған қаласы «*Фараб - فاراب*» жайлы да түрлі ақпараттар кездеседі. Мысалы, Мысырлық ғалым Мұстафа Абдурраззақ (مصطفى عبد الرزاق) өзінің «*فيلسوف العرب والمعلم الثاني*» «*فيلسوف العرب والمعلم الثاني*» (Араб философы және Екінші мұғалім) атты еңбегінде «*المعلم الثاني*» «*المعلم الثاني*» (Екінші мұғалім әл-Фараби) деген бөлім жазған. Сол бөлімде:

«*و الفارابي منسوب إلى فاراب. و لم يشذ عن القول بذلك إلا ابن النديم في الفهرست، فإنه يقول : أصله من الفارياب من أرض خراسان، و لا البيهقي في كتابه المخطوط في تاريخ الحكماء، فإنه يذكر أن الفارابي من فارياب (تركستان). و لكن النسبة إلى فارياب هي فاريابي. و قد ذكر معجم البلدان أسماء جماعة من الأمة نسبوا إليهما منهم محمد بن يوسف الفاريابي*»

«*Әл-Фараби Фарабтан (қаласынан) болып табылады. Бұл сөзді бәрі құп көрді. Бірақ ибн Надим «Фирхрист» кітабында ол Хорасан жеріндегі Фарйаб қаласынан дейді. Сонымен қатар, әл-Байһақи де «Тарих әл-Хукәма» кітабында әл-Фарабиды Фарйаб (Түркістан) қаласынан деп айтады. Алайда, Фарйаб қаласынан шыққан ол Фарйаби болып табылады. «Мугжам әл-Булдан» кітабында жоғарыда айтылған екі қалаға телінген есім Мұхаммед бен Юсуф әл-Фарйаби», - деп келтіреді [9]. Осы секілді көптеген араб деректері зерттеуді қажет етеді.*

Әл-Фараби философиясын араб дереккөздерінің объективі арқылы зерттеу оның ойлары мен философияның дамуына қосқан үлесін толық түсіну үшін қажетті қадам болып табылады. Араб дереккөздері Әл-Фараби әрекет еткен уақыт контексті және оның ойлауын қалыптастырған дәстүрлер туралы құнды ақпарат береді. Араб дереккөздері Әл-Фарабидің философиялық еңбектерін сақтап қана қоймай, оның замандастарына және араб әлеміндегі ойшылдардың кейінгі ұрпақтарына әсерін ашатынын атап өткен жөн.

Олар бізге Әл-Фарабидің идеяларының басқа философиялық ағымдармен қалай әрекеттескенін және оның өз заманының зияткерлік мәдениетін қалыптастыруға қалай әсер еткенін көруге көмектеседі. Осылайша, араб дереккөздері әл-Фараби философиясын зерттеуде шешуші рөл атқарады, бұл бізге оның түпнұсқа жазбаларына қол жеткізуге ғана емес, сонымен қатар оның араб зияткерлік дәстүрі контекстіндегі орнын түсінуге көмектеседі. Олар бізге осы көрнекті ойшылдың ойларының байлығы мен күрделілігіне енуге және оның араб философиясының ғана емес, бүкіл әлемдік мұраның дамуына қосқан үлесін бағалауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Көбесов А. Фараби және фарабитану жайлы сөз // Қазақ әдебиеті. – 1968.
2. إسماعيل باشا الباباني. هدية العارفين. الجزء الثاني. - بيروت: مكتبة الإسلامية و الجعفري تيريزي، 1955 م. - 39 ص.
3. ابن أبو أصيبعة. عيون الأنباء في طبقات الأطباء. الجزء الثاني. - بيروت: دار مكتبة الحياة، 1886 م. - 134 ص.
4. جميل عظم. عقود الجواهر. - بيروت: المطبعة الأهلية، 1326 م. - 128 ص.
5. ابن خلكان. وفيات الأعيان. الجزء الخامس. - بيروت: دار صادر، 1977 م. - 153-155 ص.
6. ابن العبري. تاريخ مختصر الدول. - بيروت: دار الرائد اللبناني، 1973 م. - 295 ص.
7. أحمد العلونه. الأعلام. الجزء السابع. - جدة: دار المنارة للنشر و التوزيع، 1998 م. - 20 ص.
8. ابن كثير. البداية و النهاية. الجزء الحادي عشر. - بيروت: مكتبة المعارف، 1991 م. - 224 ص.
9. مصطفى عبد الرزاق. فيلسوف العرب و المعلم الثاني. مصر: دار إحياء الكتب العربية، 1945 م. - 59 ص.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ «АР ІЛІМІ» КОНЦЕПЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДІНИ ДИАЛОГ ПЕН РУХАНИ КЕЛІСІМДЕГІ МАҢЫЗЫ

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
«Дінтану» мамандығының 2 курс магистранты **Серік Жанар**
Ғылыми жетекшісі: саяси.ғ.к. доцент Сулейменов Пірімбек

Андатпа: Бұл мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығының басты тақырыбы болған «Ар ілімі» концепциясына көңіл бөлінеді. Жұмыстың басты мақсаты – Ар ілімін дінтанулық тұрғыда талдап, оның бүгінгі діни диалог пен әлемдік рухани келісімдегі маңызын қарастыру. Сонмен қатар, Шәкәрім Құдайбердіұлының Ар ілімінің осындай көптеген маңыздылығын ескере отырып, оның бүгінгі таңдағы діни жаңарау мен дін аралық диалогтарға байланысты әр қоғам мүшесінің рухани таным түсінігін дұрыс қалыптастыру мен өркениетті адам қалыптастырудағы рөлі анықталады.

Кіліт сөздер: Ар ілімі, ұждан, құдай, дін, жан, жүрек, ғылым, діни жаһандану, ислам, христиан, діни диалог, рухани келісім.

Кіріспе

Шәкәрім Құдайбердіұлы өз шығармашылығында «Ар ілімі» деген ұғымға тоқталады және оны бүкіл адамзаттың меңгеруі керек ең басты ғылым деп көрсетеді. Бұл ұғымды өзінің поэзия тілінде жазылған мәнді тізбектерінен бөлек «Үш анық» деп аталатын бірегей философиялық трактатының басты тақырыбы ретінде қозғайды. Логика бойынша ХХІ ғасыр ғылым-білінің жаңарған, соған сай адамзаттың да ойлау өрісі басқаша бағытта бола бастаған кезеңде Шәкәрім сияқты бір ғасыр бұрынғы ойшылдарының ой-тұлғамы ескіріп, жарамсыз боп қалары сөзсіз еді. Бірақ, әлемдік модернизация мен ахпараттық қоғам адам ойын дамытып ғана қалмай, керсінше де

тұншықтырып қай ғылым-білімнің пайдалы не зиян екенін дәл ажыратуға қауқарсыз қалдыруда. Мұндай тұқырау дін саласныда тіптен күрделі мәселе. Себебі, көптеген діндер мен догмалар, ондағы ұқсамаған ұстанымдар рухани майданға кіргісі келген кез – келген адамды ойландырып, тығырыққа тірейді. Ондай кезде адамда көбіне ахретке, әлмисаққа, ақылға қатысты көптеген сұрақтар туындайды. Ал қазіргі кезде мұндай сұрақтарға дін философиясы жауап беріп жүр. Бірақ оны ешкімде толыққаны, тоқтаған жері деп айта алмайды. Себебі, философия немесе басқа ғылым саласы болсын әр ғалым өз ойы мен логикасын ғылым ретінде ұсына алады. Оның бәрі дерлік адам болмысының рухани сырларына шынайы бойлай алды депте айта алмаймыз. Ал Шәкәрім ойларының бүгінгі күнге дейін өміршең болуының басты себебі осында. Ол адамның рухани болмысына терең бойлап оның басты тұжырымдамасын жасады. Осындай тоқырау мен қиын сұраққа сүрінбес үшін адамға сыни ойлау, талғампаздық, ақылға салу сияқты қасиеттер яғни, ар ілімінің болуы керектігін ескерткен. Төменде біз оның маңыздылығы туралы толығырақ айтатын боламыз.

Бұл мақалада біз Ш. Құдайбердіұлы шығармашылығының негізі болған «Ар ілімі» концепциясына дінтанулық тұрғыда талдау жасап оның дінтану ғылымындағы орнын анықтайтын боламыз. Бұған себеп біріншіден Шәкәрім шығармашылығы осыған дейін тарих, философия, әдебиеттану, әлеуметтану, исламтану сияқты салаларда зерттелседе дінтанулық тұрғыда тек осылардың аясында немесе бір тақырыбы ретінде ғана қаралып келегені. Бұған дәлел Әбдірасылова Гауһар Зұлпықарқызы[1], Айтбаева Априза [2], Рақымжанов Бақытжан Қадырұлы[3], Жетибаев Ерзат Жетібайұлы[4] сияқты авторлар Ш. Құдайбердіұлының шығармашылығын діни-моралдық және дүниетанымдық, діни тарихи және философиялық тұрғыда талдап, оның ойлау мәдениеті мен дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасу алғы шарттары туралы жазған ғылыми еңбектері. «Ар ілімі» концепциясы көбіне дін-философиясы немесе діни моралдық құрлым ретінде қаралды. Ал оны діни феномен ретінде алып оның жалпы діни диалог пен рухани келісімдегі маңызы мен дінтану ғылымындағы орнын анықтаған еңбектердің аз кездесуі осы тақырыпты таңдауға себеп болды.

Шәкәрім өзі ислам ойшылы болғанымен оның зерттеулерінің басты мақсаты жалпы адамзаттың игілігі, бақыты үшін болды. Ол ешбір адамды дініне, тіліне, нәсіліне қарай бөліп жармады, ол үшін адамның сыртқы факторларынан көрі ішкі рухани әлемі маңызды болды. Сондықтанда ол ар-ұжданды жалпыға ортақ адамгершілік заңы дейді. Себебі ар-ұждан адамның біліміне мазмұн береді. Бұл туралы Г. Абдрассилов өзінің диссертациясында «Әлемнің қауіптілері ұждансыз білімділер, себебі, олар өзіндегі үздік білімді арсыздықпен арам істерге жұмсайды»[1,124б].

Сондықтанда, Ш. Құдайбердіұлы өзінің «Үш анығында» ұжданды жанның тілегі ал жан болса ұжданның мекені және ұждан адамның дүние ісіне ғана қажетті емес ақыретіне де қажетті жоғалмайтын құнды құбылыс[5,31б] деп көрсетеді. Бұл терминнің Христиандық теологиядағы маңыздылығы туралы да бірталай авторлар өз зерттеулерінде қарастырған кекен. Айталық Иерей Стефан Домусчи өзінің «Феномен совести в православном богословии и русской религиозно-философской традиции » деп аталатын ғылыми зерттеу жұмысында ар ілімінің зерттелу бағытын және христиандық теологиядағы ар ілімін феномен ретінде қарап, оның әртүрлі күйлері, адам руханилығының әлеміндегі орны, діни сенім және құлшылықпен байланысы және арды сақтаудың христиандық теологиядағы маңыздылығы зерттен[6,5~6б].

Исламдағы діни түсінігі бойынша да құдай адамға таңдау еркіндігін бергендігі туралы, адамның еркінсіз оны теріс жолға салып, артынан жазалау құдайдың сипаты еместігі сондықтанда адамға басқа тіршілік иелеріне берілмеген ақыл-сана сезімін бергендігі туралы жиі айтылады. Жалпы адамның ақылы шын мәнінде өзінің жаратылысы туралы ойламай тұра алмайды. Және адам баласы жаңалық бір нәрсе көре қалса, оны кім жасады екен, әрі не үшін керек демей тұра алмайды. Сондықтан жаратушыны іздеген әркім әр түрлі ой жүргізеді. Ал мұндай ой жүргізу әрбір адамға

керек нәрсе, өз ұстанайын деп жатқан діні мен алайын деп жатқан біліміне сыни көзбен қарап, ақылына айқын бола бастағанын шындыққа сүйене отырып таңдау арлы адамның ісі болмақ. Таза дене мен толық мінезді кісіге ой ісі керек және соның ең қатты керегі ұждан. Шәкәрім ойынша адам ар-ұжданның осы түпкі мәнін түсініп-ұқпайынша адамның жүрегін ешбір ғылым, өнер немесе заң тазарта алмайтындығын және ондай адамда ұжданның тек ғана көрінісі болатындығын айтқан. Демек Шәкәрім тұжырымы бойынша арды сақтаудың амалы жүректі күнә мен кірден таза сақтау, арға көлеңкесін түсіретін істер жасамау. Сүйтеді де арды – нысап, әділет, мейірім дейді Шәкәрім.

Мақала Ш.Құдайбердіұлының бірегей философиялық трактаты болып табылатын «Үш анық» еңбегіндегі үшінші анық болып есептелетін ар ілімінің дінтану ғылымндағы орнын саралау, маңызын дәйектеу, тұжырымдау. Сондай – ақ таным теориясы мен бақылау әдістері арқылы оның дін аралық маңызын нақтылау сияқты әдістер қолданылды.

Дінсіз адамның арды аттауы оңай сияқты, себебі дінсіз адамда құдайдан қорқу, ұялу деген сезімдерде болмайды. Дінтану ғылымы саласныда өзінің құнды көзқарастарымен бөлісіп жүрген Досай Кенжетай ұлы ар білімін діннің негізі деп көрсетеді. Қандайда бір моральдық кодекстің негізін діннен бөліп алып қоғам немесе жалаң ғылым деу дұрыс емес сияқты. Қоғам болсын әлемдік өркениет болсын ешқашан адамсыз оның сенімсіз болмайды. Ресей ғылым академиясының философия институты 2010 жылы «Діннен тәуелсіз имандылық мүмкінбе» деген тақырыпта философиялық эсселер байқауын өткізген екен. Онда діннің адам сана құрлымындағы қызметі талданады. Дін адамға тек ғана құдайдан қорқу сезімін береді десек қателесеміз және бұл жердегі қорқудың өзі құрметтен, сүйіспеншіліктен туатын сияқты. Адамды үлкен мақсатпен махаббатпен жаратты, жаратылыу жөніде өзге жаратылыстан бөлек болама тұра санасы соны танымай, арынан аттап адасып кетуден ұялатындығынан қорқса керек. Әйтпесе құр қорқу құдайғада пендегеде не пайда әкелсін. Діннің ар сақтаудағы ең басты маңызыда осы болса керек. Дін адамға мен кіммін, қайдан келдім, қайда барам деген сұрақ туындайды. Мұндай сұрақ барша адамның жүрегіне заң болып жазылған ар-ұжданның үнінен туындаса керек. Шәкәрімнің ар білімін тағы бір маңызды қыры оның 1912жылы «Айқап» газетіне жариялаған «Білімділерге бес сауал» деген еңбегінде көіледі. Онда ол ұжданының үнінен туындап, ішкі жан дүниесінде төңкеріс жасаған, ұзақ уақыт бойы жаубын іздеген ғылым-білім, ар-ұждан және дін туралы сұрақтарын қояды. Ол бес сауал мыналар еді:

- Алланың адамды жаратқандағы мақсұты не?
- Адамға тіршіліктің ең керегі не үшін?
- Адамға өлген соң, мейлі не жөнмен болсын, рахат-бейнет (сауап-азап) бар ма?
- Ең жақсы адам не қылған кісі?
- Заман өткен сайын адамдардың адамшылығы түзеліп бар ма, бұзылып бара жатыр ма?

Бұл сұрақтар біріншіден Шәкәрім ұстанымының биіктігін көрсетсе, екіншіден Шәкәрімнің ғылым, білім және дінді біртұтас деп ұғатынын көреміз. Сонымен қатар ең маңыздысы адамның арының мақсаты шын мәнінде осындай біртұтас және биік болатындығын ол жалаң дүниелік халде қалмай, руханиланған, тазарған тұста кемелдене түсетіндігін де көре аламыз. Демек дінді ар білімінің маңызды ажырамас бөлігі деп айта аламыз.

Жаһанданудың жаңа формалары мен дін жағдайларына баға беру ретінде жазылған бір мақалада «Жаһандану деген үлкен үрдіс әлемнің әр түрлі аймақтарында әр түрлі деңгейдегі қақтығыстарды туғызды және оған қарата саяси –іс шаралардың толықтай нәтижесі болмағандықтан, осы бостықты діннің толтыру керек болды»[7,134б] деп жазған екен автор.

Дін өзінің белгілі функцияларымен қоғамдағы бостықты толтыра алады дегенге келісуге болады. Бірақ, бұл жерде бәрбірде негізгі объект адам және оның танымы.

Танымды адам тәңірге емес, өз қабілетіне, ар-ұжданына бағыттауы тиіс. Сонда Шәкәрім жүйесіндегі ар ілімінің мәні ашылады. Яғни, адам тәңір жаратқандықтан емес, ұжданды болғандығынан адам болған.

Қорта айтқанда Шәкәрімнің «Ар ілімі» концепциясы бір өзінің терең философиялық әлемін көрсетіп қалмай, жалпы адамзаттың біртұтас болмысын береді. Себебі адамның ақылы, ары, санасы, бәрі бір-бірімен онтологиялық тұрғыда байланысты дүниелер. Яғни адамдағы ар болмысы өзінің бар екенін паш ету үшін адамдағы басқа болмыстармен байланысуы, мағыналық тұрғыда бірігуі керек. Сондықтанда адамның таным процесінде ақыл мен ар бірге жүреді дейміз. Ардың қатысуынсыз қалыптасқан ақыл адамды айуандық халге түсіруі немесе өз болмысын ұмыттыруы мүмкін. Осы шындықты негізге алатын логотерапия ғылымы адам өмірінің негізгі қозғаушы күші өмірінен мәнділік іздеу мен соны жүзеге асыру дейді. Мұндағы мәнділікті Шәкәрім ар болмысының алдында әрбір адамның саналы түрде өзіне жауапкершілік ала білуі керек екендігімен көрсетеді.

Бұл мәнділікті сезініп, ұға бастағанда адам болмысының шынайы сырларыда ашыла түспек. Яғни мен кімнің, мені жаратқан біреу барама, жаратуының мақсаты не, өмір сүрумнің мақсаты не деген сұрақтар мазалайды және осыған жауап іздейді. Таза ақыл мен ар мұндай сұрақтардың жауабын таным таразысына салмай негізсіз, таяз ойларға оп-оңай көне қоймайды. Керсінше бәрін жоғарыдағы сұрақтар негізінде ақыл таразысымен тексеріп- тергейді. Осының керісін ұстанатын бүгінгі кейбір өздерін дін адамдары деп есептейтіндер діни догмаларға көзсіз сеніп діни фанатизмге бейімделуде. Олар ақыл күшін қолдану дін догмасын әлсіретеді деп есептесе керек, ал шын мәнінде бұл құдайдың өзіне берген ақыл, сана, ар-ұждан деген болмыстарын пайдаланбай, жауапкершіліктен бас тарту болып есептелінбек. Шәкәрім шығармашылығының шындылығы осы. Ол үшін қашанда эпистимология құралы өзінің ақылы болды.

Бастағы көз, құлаққа сенімім жоқ,
Терең ой мен ақылға айтамын дат.
Пайғамбар, әулие айтты десе-дағы,
Ақыл қабыл алмаса, ол маған жат.
Шатақ дінге, әдетке не білгішке
Нокталатпай ойымды қылам азат.

«Ақылға билетпеген пенде – айуан»,

Десем де бола қоймас сөзім ағат [8,416]. Шәкәрімнің осындай позициясы мен терең философиялық «Ар ілімі» концепциясы бүгінгі дінтану ғылымында дұрыс таным түсінігі қалыптасқан кез келген дін мен сенім ортасында дұрыс диалог құра алатын өркениетті адам қалыптастыруда құнды құрал болмақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбдірасылова Г. Шәкәрім Құдайбердіұлы философиясындағы адам мәселесі. Филос. ғыл. канд. ...дисс.-Алматы, 1998. – 56б.
2. Айтбаева А. Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығындағы діни және дүниетанымдық мәселелр. Филос. ғыл. канд. ...дисс.- Алматы,1997 .-30-60б.
3. Рақымжанов Б. Шәкәрім Құдайбердіұлының дүниетанымына тарихи – философиялық талдау. Филос. ғыл. канд. ...дисс.- Алматы, 2005.
4. Жетибаев Е. Шәкәрім дүниетанымындағы рухани құндылықтар мәселесі. Филос. ғыл. канд. ...дисс.- Алматы, 2009.
5. Құдайбердіұлы Шәкәрім. Үш анық. - Астана.,2018. -31б.
6. Иерей Стефан Домусчи. Феномен совести в православном богословии и русской религиозно-философской традиции. диссертации на соискание ученой степени кандидата богословия. Сергиев Посад, 2012.-5~6б.
7. Ю.И. Кома. ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И РЕЛИГИЯ (Реферативный обзор)
8. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Иманым. Алматы., 2000. - 41б.

ЦЕННОСТИ МОЛОДЕЖИ НОВОГО КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Обеспечение национальной безопасности, 3-й курс докторантуры,

Ахметжанов А.С.

Научный руководитель: д.юр.н., профессор Мамонов В.В.

Академия КНБ

Аннотация. В данной статье исследуются ценностные ориентации молодежи в современном Казахстане в условиях глобализации. Приводится обзор различных теорий и подходов к пониманию сущности ценностей. Анализируется аксиология западной культуры. Интерпретируется процесс глобализации в качестве цивилизационного проекта Запада. Рассматриваются факторы, влияющие на формирование ценностных предпочтений молодежи, такие как образование, средства массовой информации, социокультурная среда и экономические условия, а также исторически сформировавшаяся идеология западной культуры. Особое внимание уделяется вопросам сохранения национальной идентичности в контексте глобализации, а также поиску баланса между традиционными казахскими ценностями и западными влияниями. Освещаются тенденции и изменения в ценностных ориентациях молодежи под воздействием мировых трендов.

Ключевые слова. Ценности. Глобализация. Новый Казахстан. Молодежь. Индивидуализм.

Ценности молодежи Нового Казахстана в контексте глобализации

Немецкий философ Фридрих Ницше полагал, что все сущее в бытии человека (в мире людей) определяют ценности [1].

В исторически первых теориях ценностей «источник ценностей заключается в биопсихологически интерпретированных потребностях человека, а сами ценности эмпирически фиксировались как факты наблюдаемой реальности» [2]. Недостаток такого понимания ценности заключался в ее сведении к факту, то есть, чему-то предметному.

Неокантианская теория ценностей трактовала последние как идеальное бытие, как трансцендентальные нормы, не зависящие от потребностей человек, но напротив, определяющих их. Иначе говоря, неокантанцы помещали ценности в плоскость «должного», а человека с его потребностями в плоскость «сущего» (налично данного) и полагали, что ценности служат идеальным (реально не существующим) ориентиром для деятельности человека [3]. Недостаток этой теории ценностей заключался в ее ненаучности, поскольку постулаты теории никак не подтверждались эмпирически.

На совершенно иной уровень понимания ценностей вышел В. Дильтей, предложив модель плюралистической интерпретации ценностей, которые, по его мнению, напрямую зависят от конкретного культурно-исторического контекста [4]. Дильтей указал на множественную природу ценностей, или точнее, на множественность факторов формирования ценностей, но не провел предметного анализа генезиса ценностей по различным культурам и странам.

В последующих теориях ценность стала рассматриваться как методологический конструкт, объясняющий характер социальных связей, стандартов поведения, параметров работы социальных институтов и т.п. [5].

Во всех перечисленных теориях подразумевается понимание ценностей как чего-то осознанного, когнитивно схватываемого, доступного прямой рефлексии. Это объясняется тем, что данные теории сформулированы в парадигме картезианства, которая основана на принципе самопрозрачности мыслящего субъекта для самого себя.

На наш взгляд куда более эвристичным подходом является психоаналитическая интерпретация ценностей как неосознаваемых стимулов, задающих рамку и направление человеческого поведения.

Исторически данный подход восходит к Спинозе и его теории аффектов [6]. Под аффектами Спиноза понимал состояния тела, которые увеличивают или уменьшают активность человека. Он выделял три вида аффектов — удовольствие, неудовольствие и желание. Влечение или желание выступает проявлением сущности человеческой природы и стремления к самосохранению. Для иллюстрации своей мысли Спиноза приводил пример с брошенным камнем и отмечал, что бессмысленно спрашивать «зачем камень летит?», куда правильнее задать вопрос «почему камень летит?»; наверняка, потому, что его кто-то бросил. Точно также некоторые люди живут подобно этому брошенному камню: они полагают, что сами выбирают направление своей жизни, но в действительности просто подчиняются своим аффектам.

Можно провести концептуальную аналогию между понятием «ценности» и спинозовским понятием «аффект».

Далее критику презумпции разумной природы человека можно найти в работах А. Шопенгауэра, который считал, что людьми управляет бессознательная воля [7].

Но на более научную почву такого рода идеи пересадил З. Фрейд [8]. Именно он ввел в широкий оборот термин «бессознательное». Бессознательное, по Фрейду, являетсяместищем атрофированных инстинктов, подавленных эмоций и вытесненных воспоминаний. Именно они определяют наше повседневное существование. Недостаток теории Фрейда заключался в ограниченном понимании природы человека. Фрейд практически все проявления человеческой жизнедеятельности сводил к сексуальному инстинкту и сексуальной активности.

Значительно расширил некоторые идеи Фрейда его ученик К. Юнг, сформулировавший понятие «коллективное бессознательное» [9]. Юнг считал, что существует надиндивидуальное хранилище информации, которое формировалось на протяжении всего существования человечества с целью генетической передачи накопленных знаний и сведений для лучшей адаптации к реальности каждого последующего поколения. Содержанием коллективного бессознательного, согласно Юнгу, являются архетипы. Архетипы – это врожденные образы, символы, идеи человеческой психики, которые оформляют индивидуальный опыт. Отражение архетипов можно найти в национальных мифологиях и народных сказках различных культур, которые структурно очень похожи друг на друга. В то же время между ними можно обнаружить существенную разницу, что свидетельствует о доминации разных архетипов в том или ином культурном регионе).

В рамках нашего обзора теоретических подходов к изучению ценностей, можно сблизить понятие «ценности» и понятие «архетипа» у Юнга. Скрещивая идеи Юнга и идеи Дильтея, можно говорить о национальных архетипах, присущих только конкретной культуре, обществу, стране [10].

Однако сегодня в контексте глобализации размываются границы между странами и культурами, происходит скрещивание, гибридизация, ассимиляция одних ценностей другими. При этом важно помнить, что глобализация – 1) не естественный, а искусственно сконструированный мегапроект, за реализацией которого стоит множество различных социальных институтов (ТНК, МФИ и т.д.); 2) этот проект целиком и полностью инициирован Западом.

Западная культура имеет своей самой существенной чертой – индивидуализм. Согласно определению Большой Советской Энциклопедии, «индивидуализм – это тип мировоззрения, сутью которого является в конечном счёте абсолютизация позиции отдельного индивида в его противопоставленности обществу, причём не какому-то определённом социальному строю, а обществу вообще» [11]. Другими словами,

первенство в западной культуре отдается персональной, а не коллективной идентичности.

Возникновение и становление индивидуализма имеет долгую историю, восходящую ко временам Античности, при этом на каждом отдельном историческом этапе его содержательные характеристики менялись в зависимости от культурного контекста. Так, например, в Древней Греции индивидуум понимался как микрокосмос, полностью тождественный макрокосмосу (человек представлял собой как бы сокращенный конспект мира) [12].

В средние века индивидуальность человека обосновывалась его статусом в качестве божественного творения, которое больше не имеет аналогов ни в этом, ни в других мирах; ни в прошлом, ни в будущем (речь о достоинстве человека).

В Новое Время индивид обрел характеристики картезианского субъекта, обладающего способностью самополагания (отныне индивид сам себе назначает ценность безотносительно каких бы то ни было внешних инстанций) в качестве мыслящего существа [13].

Для нашего исследования важно подчеркнуть, что индивидуализм в западной культуре имеет долгую традицию, проходящую красной линией через все известные нам исторические эпохи. Поэтому не следует считать индивидуализм всего лишь опцией либеральной идеологии. Это существенная конститутивная черта западной культуры, одна из ее базовых аксиом (то, что не требует доказательств).

В XX веке в мире начались необратимые глобализационные процессы, суть которых заключалась, если пользоваться языком философии, - в экспансии западного логоса, а если пользоваться языком социологии, - в модернизации не-европейских государств.

Масштаб начавшихся культурных изменений вызвал к жизни активные дискуссии в среде теоретиков. Появилась острая потребность в ближайших футурологических прогнозах. Мнения разделились на два полярных лагеря.

Представители первого лагеря во главе с американским политологом Фрэнсисом Фукуямой [14], опираясь на гегелевскую модель развития мировой культуры, провозгласили так называемый «конец истории». Смысл этого претенциозного заявления состоял в утверждении оптимальности идеологии либеральной демократии, основные принципы которой уже воплотили в реальность некоторые западные страны. Тем самым дальнейшие качественные исторические изменения объявлялись Фукуямой и его последователями невозможными. Остальным странам, по их прогнозам, остается только догонять передовые западные государства.

Аргументация Фукуямы строилась на довольно смелом утверждении, что ничего более совершенного в ценностном отношении, чем либеральная демократия с ее индивидуализированными правами, а также идеалами свободы, равенства, братства, мир более не сможет предложить.

Тем не менее реальный процесс глобализации показал аксиологическую относительность идеалов либеральной демократии. Некоторые не-западные общества отнеслись к политике насильственного внедрения западных ценностей более чем враждебно. Иные, признавая технические достижения Запада в качестве блага и с радостью перенимая их, категорически отказывали в этом праве идейным началам, лежащим в основе западной цивилизации. Другими словами, в процессе реальной мировой политической и межкультурной практики Запад обнаружил несостоятельность своих претензий на универсализм. Оказалось, что ценности либеральной демократии — всего лишь одни из возможных ценностей, которые были выработаны человечеством (и скорее всего будут продолжать вырабатываться в будущем).

Разнообразие мировоззренческих установок и соответственно разнообразие строящихся на них культур в качестве чисто эмпирического факта — явление довольно древнее. Однако фактом культурологическим оно стало относительно недавно. Прежде в

отношении остального мира Запад в лице Европы, начиная с Александра Македонского, использовал колонизаторский подход, смысл которого заключался в априорном признании других культур нижестоящими по своему статусу.

Сегодня, когда стратификационный ранжир по культурному признаку между различными странами уже невозможен в том виде, в каком он существовал в XIX веке, политику колонизации сменяет политика глобализации.

Если говорить о причинах невозможности применения прежних средств мировой политики, можно выделить два главных фактора, определяющих общественное сознание современности: в идеальном плане - это рефлексия западной интеллектуальной элиты, утверждающая принципы релятивизма, плюрализма и мультикультурализма; в материальном плане — это ядерный фактор. Наличие атомного оружия даже у такой маленькой страны как Северная Корея автоматически превращает ее в полноправного участника мирового политического процесса, с которым приходится считаться.

Вот почему сегодня политика ведется не техническими и даже не экономическими, а гуманитарными средствами. То есть, средствами, связанными с человеческой сущностью, его мышлением, сознанием, идентичностью, психологией, культурой и т. д. Именно это дает основание некоторым теоретикам говорить о феноменах «информационного поля», «информационного воздействия» и даже «информационной войны» [15].

Можно сказать, что чисто в смысловом отношении политика глобализации мало чем отличается от политики колонизации. Изменились методы и средства, но не цели. Целью колонизации было установление господства (порой насильственного) культуры западного типа на территории не-европейских государств. Целью глобализации является создание таких условий мировой экономики и политики, при которых население незападных стран добровольно примет западный образ жизни в качестве нормативного образца.

Несмотря на кажущуюся мягкость глобализационных процессов, которые, как мы выяснили, неотделимы от вестернизации, в действительности имеет место навязывание, вызывающее закономерную конфронтацию. Запад, конечно, не вводит войска, однако достаточно агрессивно вторгается в информационную сферу. Телевидение, интернет, пресса, литература изобилуют образами западной культуры, которые представлены в исключительно позитивном ключе. При этом, если и имеется какая-то альтернатива, она, вступая в бинарную оппозицию с западными смыслами, попадает в заведомо невыгодное положение в соответствии со схемой французского философа-постмодерниста Жака Деррида, согласно которой сама модель бинарных оппозиций предполагает изначальную асимметричность собственных членов. Например, в оппозиции Логос/Мифос первый член маркируется как нечто безусловно положительное, связанное с рациональностью, прогрессом, развитием, в то время как второй член маркируется столь же безусловно негативно, как что-то иллюзорное, неистинное, вводящее в заблуждение. Та же имплицитная логика превосходства первого члена над вторым сохраняется во всех случаях бинарных оппозиций: мужчина/женщина; правое/левое; добро/зло; наука/религия; разум/чувство и т. д. В культурологической перспективе все вышеперечисленные оппозиции так или иначе восходят к фундаментальной оппозиции Запад/Восток.

Как показали современные культурологические исследования, в ближайший круг факторов личностной идентификации человека входят именно ценности [16]. Это значит, что посягновение на имматериальные ценности человек воспринимает острее и враждебнее, нежели посягновение на материальные блага.

Вот почему более адекватным оказался прогноз оппонента Фукуямы Сэмюэля Хантингтона, который в 1993 году опубликовал в журнале «Foreign Affairs» статью, в которой, опираясь на макиавелиевский принцип «не может быть настоящих друзей без настоящих врагов», предсказал в грядущем XXI веке наступление такого глобального

культурологического события как «столкновение цивилизаций». В подтверждение своего радикального тезиса Хантингтон приводит ряд ключевых аргументов.

Прежде всего он отмечает, что факт цивилизационных различий не просто реален, а наиболее существенен. По мысли Хантингтона, «цивилизации несхожи по своей истории, языку, культуре, традициям и, что самое важное — религии. Люди разных цивилизаций по-разному смотрят на отношения между Богом и человеком, индивидом и группой, гражданином и государством, родителями и детьми, мужем и женой, имеют разные представления о соотносительной значимости прав и обязанностей, свободы и принуждения, равенства и иерархии. Эти различия складывались столетиями и они не исчезнут в обозримом будущем. Они более фундаментальны, чем различия между политическими идеологиями и политическими режимами» [17].

Далее, принимая в расчет неизбежное усиление процессов глобализации, Хантингтон подчеркивает значимость возрастающей в этих условиях роли национального самосознания.

Таким образом, если глобализация – это западный проект (то есть, многие ее аспекты могут быть маркированы как вестернизация), а главной особенностью западной культуры является индивидуализм, то мы приходим к выводу, что процесс глобализации сопровождается ростом значимости индивидов в обществе.

Подводя итог, можно сказать, что в контексте глобализации, молодежь Нового Казахстана демонстрирует широкий спектр ценностей, отражающих как традиционные культурные нормы, так и влияние современных мировых тенденций. Важно отметить, что глобализация вносит разнообразие и различия в молодежную культуру, внося свои особенности и изменяя приоритеты. Молодежь Казахстана сохраняет и ценит традиционные ценности, такие как уважение к старшим, семейные узы, национальную идентичность и культурные обычаи. Они придает важность сохранению и продвижению своей культурной и исторической наследности в условиях глобализации.

Также можно отметить стремление к получению высококачественного образования и профессиональному развитию, основанную на важности знаний и навыков в глобальном мире.

Казахстанская молодежь активно принимает участие в цифровой революции и развитии информационных технологий, стремясь быть в курсе последних технологических достижений и применять их в различных сферах жизни. В контексте глобализации молодежь Казахстана проявляет открытость к другим культурам и обществам, понимание и уважение к разнообразию, включая мультикультурную среду и многоязычие. Она выступает за защиту прав и свобод граждан, участвует в общественной жизни, инициирует и поддерживает социальные инициативы, направленные на улучшение качества жизни в своем обществе.

Однако в контексте глобализации возникают и некоторые вызовы для молодежи Нового Казахстана, такие как утрата некоторых традиционных ценностей под воздействием западной культуры, потеря языковой и культурной идентичности из-за доминирования английского языка и глобальных медиа, а также возможность социального и экономического неравенства в условиях глобальной конкуренции.

Список литературы:

1. Ницше Ф. Веселая наука. М.: Азбука, 2011. 238 с.
2. Философский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1983. С. 764.
3. Риккерт Г. О системе ценностей // Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. М.: Республика, 1998. С. 363-391.
4. Дильтей В. Введение в науки о духе. Опыт полагания основ для изучения общества и истории // Собр. соч. Т. I. М., 2002.
5. Парсонс, Т. Система современных обществ. М.: Аспект Пресс, 1997. 270 с.
6. Спиноза Б. Соч.: в 2 т. СПб.: Наука, 1999. Т. 1. 491 с.

7. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. - Т. 1. - М.: Наука, 1993.
8. Фрейд З. Психология бессознательного: сборник произведений. М.: Просвещение, 1989. 426 с.
9. Юнг К. Г. Очерки по психологии бессознательного. М.: Когито-Центр, 2010. 352 с.
10. Жармакаина Ф. Архетипы и ориентиры казахского менталитета // Казахи в евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы. Сборник научных трудов по материалам II Международной научно-практической конференции. Омск, 2019. С. 54 - 60.
11. Mackinder H.J. The Nations of the Modern World: An Elementary Study in Geography and History. London: George Philip, 1924.
12. Большая советская энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1969—1978.
13. Хамидов А. Категории и культура. Алма-Ата: Гылым, 1992. 240 с.
14. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т. 3. СПб., 1996. С. 199.
15. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М., 2004. 487 с.
16. Arquilla J., Ronfeldt D. The emergence of noopolitik. Toward an American information strategy. — Santa Monica, 1999. Панарин И.Н. Технология информационной войны. — М., 2003. — 320 с. Armistead L. Information operations matters. Best practices. — Washington, 2010.
17. Агацци Э. Человек как предмет философии// Феномен человека: Антология. М.: Высш. шк., 1993. С.142-155.

THE CONCEPT OF THE DRAGON AS AN INSTRUMENT OF POWER IN CHINESE MYTHOLOGY

Philosophy in the dialogue of cultures, 2 course, **Kumiskhojayev Yerbol**
Scientific adviser: Doctor of Philosophy, Professor Zhakipbek Altayev
 Classical oriental sciences, 2 course, **Yerdashova Aigerim**
Scientific adviser: Doctor of Philology, Professor Duken Massimkhanuly

THE CONCEPT OF THE DRAGON AS AN INSTRUMENT OF POWER IN CHINESE MYTHOLOGY

Abstract.The history of Chinese philosophy has about two and a half thousand years. During this time, Chinese philosophy has become an integral part not only of Chinese culture, but also of the spiritual appearance of most East Asian countries. It turned into the spiritual core of social life, the foundation on which the entire cultural tradition of these countries rested, penetrated deeply into the life of their people, formed stereotypes of mass consciousness, truly becoming a general cultural worldview. Therefore, it is possible to consider Chinese classical philosophy as a "mirror of Chinese civilization" (according to Ren Jiyu).

Keywords:phenomenon of power, Chinese culture, imperial power, history, mythological creature.

China is one of the earliest civilizations of the world, in which the process of formation of the institution of supreme power began in the Neolithic period. Already by the time of the Yin dynasty (XVII - XII centuries BC) the state had a complex, hierarchically organized administrative apparatus headed by the ruler, who was considered the highest being on earth, who was endowed with a halo of sacredness. It should be noted that the deification of the emperor was characteristic of Chinese society throughout the history of state development and

subsequently had a significant impact on the formation of the modern image of power.

Chinese culture has a long history and rich cultural content. In the various traditional Chinese culture, the dragon culture always plays an important role. Dragon is a symbol of China. The Chinese nation is called the “country of the dragon” and the Chinese are known as the “dragon’s descendants”. Because dragon plays an important role in Chinese traditional culture, it should be valued and promoted in the process of cross-cultural communication. When disseminating Chinese culture to Westerners, due to restrictions of various conditions, it is unrealistic to transfer all Chinese culture to westerners. Under such a background, we should select characteristics and unique cultures. Dragon is a typical representative of Chinese culture and plays a very important role in cross-cultural communication.

Chinese dragon culture has its own uniqueness, but may have different cultural connotations in different countries. These may cause unnecessary contradictions in the process of cross-cultural communication. The contrast between Chinese and western dragon culture can make cross-cultural communication more smooth and natural, and can avoid some contradictions and embarrassment. Therefore, the contrast between Chinese and Western dragon culture can play an important role.

Today, there is an increased interest of researchers in the history, political structure, and culture of the Celestial Empire, because modern China, being a rapidly developing state, one of the leaders of the world economy and politics, nevertheless remains a traditional society in which customs and cults play a significant role. This unique symbiosis requires study and scientific explanation.

The great Chinese dragon culture is reflected internal function. The dragon of China originally came from nature, but it was also drawn from nature. From the perspective of function, Chinese and Western dragon cultures follow different tracks. But they act as an important role: to create hero legends. Whether in China or west, there are many people and legends about the dragon. First of all, the number of legends of Chinese dragons, increased dramatically, and had a great number of heroes of controlling dragon. These stories empowered emperors with authority and ability, which compared them to be dragons. The most popular version in Western society is the Legend of Dragon Slaying, although most of people are named the “Dragon Warrior” by hunting the evil dragons to be heroes. However, the dragons have similar functions in west and east.

The dragon sets the Chinese emperors off keeping up their prestige. Western heroes are respected by killing dragon. It follows that the dragon is severed as a foil to a character. That’s what they have in common on functionality. The Chinese dragon stands for justice, compared to the evil image of the west. Therefore, the function of the Chinese dragon is certainly much greater than the function of the western dragon. It has many functions that the western “dragon” does not possess. Chinese dragon represented hope and people in ancient societies. During the feudal society, the Chinese dragon was used as a symbol of imperial power, which was majestic, sacred and solemn to contribute greatly to consolidating the ruler’s dominance. In addition, in China’s traditional folk beliefs and totem worship, dragon worship, dragon totem and dragon belief that have been admired by China since ancient times are even more widely disseminated through the minds of Chinese people.

Chinese and Western culture cultivated two “dragons” in different background, and they contrast to each other due to functions and values brought about by society. The Chinese dragon is a beast but its status is noble in folk beliefs. Western dragon is characterized by the evil and fierce image.

The study of the phenomenon of power, starting from ancient times, will undoubtedly provide a clearer understanding of the current state of the issue. After all, China is one of the few states that have preserved the traditions conditioned by the imperial power up to the present day. Studies devoted to the consideration of this phenomenon in modern Chinese society (L. S. Vasiliev, V. V. Adamchik, J. M. Berger, M. F. Yuriev, etc.) show that the formation of philosophical, cultural and political attitudes to the power of the emperor is based on the

following principles: "the power of the emperor", "the power of the emperor", "the power of the emperor", "the power of the emperor", and "the power of the emperor".

Rulers-deities are represented in the image of half-human - half-animal, which are endowed with many functions to transform the world and the lives of people. The most significant myths devoted to the description of the emergence of rulers are the myths of the great primordials (three lords): the female deity Nyu-wa and two male deities Fu-hsi and Shen-Nung. [Adamczyk, 2005:135].

Nyu-wa appears as a being with a human head and a serpent torso. This is due to the fact that in the representations of the ancient Chinese snake changes skin and, therefore, has the power of rejuvenation and even immortality. Nyu-wa performs many functions: creates people from clay, restores the sky after the damage done to it during the battle of the gods of Fire and Water, saves people from monsters, teaches people the art of love and family relationships. Fu-hsi is described in myths as an ideal sovereign. He teaches people how to hunt, make nets and cook food, and introduces hieroglyphic writing to replace the old, knotted writing. Like Nyu-wa, Fu-hsi is represented as a creature with a human head and a serpent's body. Shen-Nung was also considered an ideal ruler and was the first to plow the land and teach people agriculture. Since this ruler was endowed with the functions of the god of agriculture, he was depicted with a bull's head.

The famous Chinese historian Simyatsyan, who compiled the first general history of China in the first century BC, wrote that the period of the above three lords cannot be considered historical, and these Lords themselves cannot be considered rulers-people.

The image of the Yellow Emperor - Huang-di occupies a completely different place in the myths about the perfectly wise sovereigns of antiquity and deities-lords. Sima-Qian called Huang-di the first human ruler, the founder of Chinese civilization, from whom all subsequent emperors trace their descent [Meliksetova, 2004:86].

In the historical chronicle Sima-Tsyan says that about 2600 BC Huang-di subdued the leaders of individual tribes and created the first Chinese state, becoming the first emperor. However, modern researchers, including well-known Russian Sinologists (M. E. Kravtsova, L. S. Vasiliev), deny the reality of the historical figure of Huang-di. They attribute him to a fictitious mythological creature, to whom a multitude of good deeds were attributed: taming the five elements, establishing order in four parts of the world, planting five grains, inventing arrows and bows, teaching people the art of building and making pottery, inventing a chariot and a boat [Vasiliev, 1998: 129]. In the annals about Huang-di a lot of fantastic unreal facts are observed. For example, the great ruler from the moment of birth could speak, had a sun horn, the face of a dragon, four eyes. All this proves that the image of the emperor is mythological.

The sacralization of the image of the emperor is observed already in the first myths. Thus, in the early myths and legends telling about the origin of the first rulers, the motif of immaculate divine conception is often present. According to these myths, some legendary ancestors were born as a result of special magical circumstances. For example, the ancestor of the Yin accidentally swallowed the egg of the sacred Purple Bird, the mother of the first Zhousets stepped on the footprints of the Giant. Such deification of the origin of power, its connection with the highest heavenly forces can be traced in Chinese culture up to modern times.

There are myths describing the birth of rulers as a result of marriage relations of totem animals with humans. It should be noted that totemistic ideas about the origin of power were preserved in ancient China for quite a long time and were even cultivated by representatives of ruling circles who claimed kinship with deities. Such a connection with higher beings was considered necessary for a pretender to supreme power, so every emperor was obliged to have his own totem proving his divine origin.

Having analyzed the ancient Chinese ideas about the nature of power, we can conclude that they are characterized by the following:

- mythologization of ideas about the emergence of power;

- sacralization of the image of the ruler.

Next, let us consider the main functions and status of the ruler in the ancient Chinese society. The period under study covers the process of formation of the first proto-state Shan, the overthrow of the Shan and the coming to power of the Zhou dynasty (XI century BC) to the beginning of the Eastern Zhou rule (VIII century BC). It is this period is marked as the time of formation of statehood, a complex officialdom and a rapid process of centralization of China's power. At this stage of historical development, the most important duties of the ruler of Wang were:

- the function of the high priest of the state;
- ritual and ceremonial practice;
- the emperor's supreme ownership of land;
- delegation of authority among the officials of the state apparatus.

The beginning of the Shang dynasty was associated with the formation of the first proto-state and the assignment of new functions and duties to the Wang ruler. The most important of them is the ritual and ceremonial function. The ruler, who headed the Shans, was at the same time a high priest. It was he who performed solemn rituals in honor of deceased ancestors di or shan-di (i.e. living in the sky). With his person he symbolized the sacral unity of the whole Shan society. Only Wang acted as an intermediary between the world of the living and the deceased divine ancestors.

It is known that the ritual function of the ruler appeared in the pre-state period. This is due to the fact that in the archaic era there were changes in the economic activity of people, namely the transition from gathering to farming, when the harvest of the peasant and, consequently, the welfare of his family depended on the weather. People believed that supernatural forces of nature governed everything in the world, recognizing Heaven - Shandi - as the supreme deity. For example, the book "Shujing" says: "Only the sky watches over the people, knows justice, sends harvest and crop failure ... its fate depends on the favor of the sky." [Khachaturian, 2006:236].

Floods, droughts, fires became a real disaster for the whole nation and were perceived by the ancient Chinese as a heavenly punishment. The ruler of divine origin was the only one who could establish a link between the world of people and Heaven, to ask the higher powers for mercy for the peasants. For this purpose, he held rites, sacrifices to the forces of nature and Heaven. The emperor was given the status of "Son of Heaven".

During the period of formation of statehood, the priestly function of Wang became more and more important. The main duty of the ruler becomes the performance of sacred rites and rituals in order to establish communication with heavenly forces. The ruler-priest asks Heaven for a rich harvest and a peaceful life for his people. One of the most important functions of the emperor is the ritual opening of the agricultural year. The son of Heaven was the first to plow the furrow of the earth with a hand plow. This ancient ritual was preserved in Chinese culture until the fall of the Manchurian dynasty in the XX century, because its performance was considered one of the most important and significant duties of the emperor [Meliksetova, 2004: 255].

In the process of formation of the Shang state, the ruler acquires the status of the supreme landowner, which gives him the right to personally dispose of state lands. It should be noted that Wang's function of land distribution is based only on his authority, which is consciously sacralized, and, therefore, is not subject to criticism and challenge.

Let us consider the principle of delegation of authority. The first attempts at distributing the responsibilities of running the state date back to Huang-di, who appointed officials. It was traditionally believed that the emperor's only duty was to establish a connection with Heaven through performing rituals and making sacrifices. He acquires the status of "Son of Heaven." Since the personality of the ruler had a sacral character, and his activity was connected with the solution of the highest "heavenly" issues, the earthly duties of administration could be

delegated among employees of lower ranks. In this connection, the state administrative apparatus expanded, in the structure of which three main categories can be distinguished.

Among them were the higher department of administrators, which included dignitaries, advisors, responsible for making important state decisions; the lower department - administrative officials in charge of the affairs of the chancellery; the structure responsible for military training and hunting.

The ruler who exercised priestly functions was not supposed to participate in military operations, as it was believed that this destroyed the sacredness of his power and led to the loss of magical power. The emperor endowed the commander-in-chief of the army with the function of the supreme military leader.

The entire territory of the state was divided into regional domains, which were governed by Shansky Van commissioners. It can be said that it was with the introduction of the system of estates that the Chinese feudal system was formed.

It should be noted that the delegation of authority to manage the regions was based on the principle of familialism. Many appanages were given to relatives and cronies. If a viceroy appointed by Wang was not a member of his family, kinship ties were invented. This was due to the fact that the Chinese nation was traditionally regarded as one large family, with the emperor as father and mother. All subjects were obliged to obey him. P. Lowel wrote: " For the emperor on his throne and for the common laborer in his hut, everything rests on the idea of family kinship The empire is one big family" [Lowel, 1998: 46].

From all of the above, we can conclude that the need to delegate powers to govern the state was due to the paramount importance of the priestly function of the emperor, which did not allow the ruler to engage in "earthly" affairs. This led to the rapid growth of the bureaucratic apparatus, the formation of an independent department for military affairs headed by the supreme military chief, and the emergence of the Chinese feudal system.

Now let us consider the principle of recognizing the legitimacy of imperial power in ancient China. Naturally, the power could be recognized by the people if it had a legitimate status. The legitimacy of power, according to the religious and ritual worldviews of the ancient Chinese, was determined by the highest heavenly powers. The right to rule the state was given by Heaven not to the one who was lucky and strong, but to the one who was wise, just and virtuous [Malyavin, 2003:354].

The issue of recognizing the legitimacy of power became especially urgent in the initial period of the Zhou dynasty, when power was seized by force and, therefore, could not be recognized as legitimate. To consolidate legitimate status, a ruler had to receive the Mandate of Heaven, which was awarded by the higher powers to the one who had accumulated enough virtues. The Shang rulers squandered their virtues, so Heaven took away their Divine Mandate and gave it to the Zhou rulers. Thus, the legitimate status of Zhou power was confirmed.

It should be noted that for Zhou rulers the process of formalizing the power seized by force was extremely important. It was believed that Heaven did not belong to anyone and supported the one who was legitimate. In addition, Heaven itself determined legitimacy by evaluating the ruler's virtues, the so-called "de". In this regard, we can conclude that the main evaluation of the ruler's activity of the Zhou era becomes the number of "de" accumulated by him. These benefactors could be lost, and as a result, the ruler was deprived of Heaven's support (which happened to the Shang emperor). Undoubtedly, such a theory of recognizing the legitimacy of power was very convenient and favorable for Zhou rulers, who, having created a more or less convincing for all state idea, laid the foundation for 800 years of dominance of legitimate power and preservation of the empire until the XX century. [Vasiliev, 2000: 32].

As Chinese place their auspicious ideals on the body of the dragon, this creature naturally becomes their beast in spirit. There is a famous folk – “prosperity brought by the dragon and the phoenix”, where the “dragon” is a symbol of auspiciousness, harmony, longevity and noble. As a symbol of nobility, “dragon” shows that in the Lantern Festival or Spring Festival, citizens always play dragon lanterns and lion dances, reflecting their belief that “dragon” performs the

role in avoiding evils. People believe there is the blessing of the dragon can avoid all disasters and evils and ensure peace forever. Chinese folks also hold dragon boat races and dragon dance to celebrate festival and to pray for good weather.

Today, there are countless, folk customs, and ethnic festivals in China that are related to the dragon. For example, the second day of February in the lunar calendar was called “Dragon-Heads-raising Festival”, which is the time for the dragon to rise and fall. It is said that the festival is characterized by good weather. Thus, there is a folk song “February 2, dragon rises head, big warehouse is full, small granary stream”. The Yao nationality in their festival sacrifices pigs for offerings on the third day of the third month of the lunar calendar. The pigs are killed for the purpose of sacrificing Advances in Social Science, Education and Humanities Research, volume 517 76 dragons and keeping people and animals safe. The August 18th of the lunar calendar is recognized as the day of the god of Dragon King. On this day, people pray that people would be blessed with good weather throughout the year by the Dragon King. The Western Dragon has no customs related to dragons according to literature review (Ji, 2002).

Thus, having considered the phenomenon of power in the culture of ancient China, we can conclude that its main characteristic was the sacredness of the ruler. This fact is due to the primacy of the priestly function of the emperor, his role as a clergyman, special divine status, deep veneration by the officials of the state apparatus and ordinary people, the religious nature of the legitimization of power. These features of power are largely preserved in the culture of modern China. To trace the development of these characteristics of power in the history and culture of the Celestial Empire, to find their reflection in the power structures of modern China is the task of our further research.

LIST OF LITERATURE USED:

1. Adamchik, V. V. History of China / V. V. Adamchik. - Moscow: Harvest, 2005. - 328 с.
2. Vasiliev, L. S. History of the East: in 2 vol. / L. S. Vasiliev. - Moscow: Vysh. shk., 1998. - 420 с.
3. Vasiliev, L. S. Ancient China. In 3 vol. T. 2. Chuntsu period (VIII-V centuries BC) / L. S. Vasiliev. - Moscow: Oriental Literature of the Russian Academy of Sciences, 2000. - 480 с.
4. History of China: textbook / edited by A. V. Meliksetov. - 3rd edition, revised and supplemented - Moscow: Moscow State University; Oniks 21 century, 2004. - 540 с.
5. Lowel, P. The Soul of the Far East / P. Lowel. - M.: ACT, 1998. - 310 с.
6. Malyavin, V. V. Twilight of the Tao. Culture of China on the threshold of the New Time / V. V. Malyavin. - Moscow: Nauka, 2003. - 290 с.
7. The Sacred Body of the King: Rituals and Mythology of Power / ed. by N. A. Khachatryan; Institute of General History of the Russian Academy of Sciences; Lomonosov Moscow State University. - Moscow: Nauka, 2006. - 435 с.

ВОСПИТАНИЕ В ЦИФРОВОМ ОБРАЗОВАНИИ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Студент 2-курса магистратуры **Юсупова Н.М**

Научный руководитель: д.ф.н. (PhD) Абдурахмонов Х.И.

Ташкентский фармацевтический институт, г. Ташкент, Республика Узбекистан

***Аннотация.** В настоящей статье рассматривается вопрос воспитания в контексте цифрового образования. Изучается влияние цифровых технологий на процессы воспитания, а также предлагаются практические подходы к интеграции цифровых средств в воспитательный процесс.*

***Ключевые слова:** воспитание, цифровое образование, цифровые технологии, педагогика, информационная грамотность.*

Актуальность. С развитием информационных технологий и переходом к цифровой среде обучения становится все более важным изучение вопросов воспитания в этом контексте. Понимание влияния цифровых технологий на формирование личности обучающегося поможет эффективнее организовать образовательный процесс.

С появлением Интернета, новых цифровых технологий и социальных сетей в семьях по всему миру фундаментальная роль родителей и цели воспитания детей остаются неизменными: родители и лица, осуществляющие уход, по-прежнему обязаны воспитывать, защищать, обеспечивать, любить, общаться со своими детьми и направлять их. Также верно и то, что методы воспитания детей в прошлом и сегодня наиболее эффективны, когда они основаны на ценностях и принципах позитивного воспитания, которые способствуют открытому общению и доверию. Эти модели и ценности необходимо распространить на онлайн-мир, чтобы установить связь между традиционными ценностями и онлайн-миром, а также сдержать связанные с ним риски для детей.

Как и все родители, цифровые родители должны быть ответственным примером для подражания, и, как никогда прежде, им необходимо установить общение и доверие, чтобы дети могли открыто обсуждать свою автономную онлайн-деятельность. Родители, увлекающиеся цифровыми технологиями, должны понимать, какой стиль воспитания лучше всего подходит их семьям, чтобы их дети не только участвовали в цифровой эпохе, но и действительно процветали. Таким образом, им необходимо убедиться, что они действуют как цифровые опекуны, что они понимают и используют настройки конфиденциальности в учетных записях социальных сетей, что они понимают и контролируют, где это возможно, цифровой след и личность своего ребенка, а также устанавливают соответствующие ограничения для своих детей, деятельность в Интернете которых в идеале в соответствии с рекомендациями соответствующих национальных органов. Родителей и опекунов также призывают внимательно следить за своим поведением, когда они делятся, например, изображениями, в Интернете, а также за использованием ими цифровых технологий в течение дня. Родители и опекуны часто являются первыми поставщиками технологий для своих маленьких детей, и поэтому им необходимо полностью понимать, с чем маленькие дети могут столкнуться в цифровом мире [1].

Цель исследования. Целью данного исследования является изучение влияния цифрового образования на процессы воспитания и разработка рекомендаций по интеграции цифровых средств в воспитательную практику.

Материалы и методы исследования. Для достижения поставленной цели был проведен анализ современных исследований в области цифрового образования и педагогики. Также были проанализированы результаты опросов и наблюдений педагогов и обучающихся по использованию цифровых технологий в воспитательном процессе.

	Традиционный стиль воспитания	Цифровой стиль воспитания
<i>Авторитарные родители</i>	Родители предъявляют высокие требования к своим детям, но при этом дают очень мало обратной связи и заботы.	Родители могут предоставлять своему ребенку новейшие технологии и приложения, соблюдая строгие правила, но не предоставлять в дальнейшем поддержку или рекомендации.
<i>Авторитетные родители</i>	Родители предъявляют высокие требования к своим детям, но очень	Родители будут возлагать большие надежды и объяснять (как можно

	отзывчивы и заботливы.	лучше) безопасность в Интернете и ограничения экрана, но они позволяют своему ребенку путешествовать по сети и использовать технологии.
<i>Терпимые родители</i>	Родители очень отзывчивы, но не очень требовательны к своим детям.	Родители будут поощрять своего ребенка использовать Интернет и технологии по мере его желания и посоветуют ребенку зарегистрироваться, если он захочет.
<i>Родители-защитники</i>	Родители парят над своими детьми, чтобы защитить их от любых опасностей.	У родителей будут обширные правила и, возможно, программное обеспечение для родительского контроля и тщательный мониторинг, чтобы защитить своего ребенка от онлайн-опасностей.
<i>Родители на все готовые ради своих детей</i>	Родители устраняют любые потенциальные препятствия на пути своего ребенка.	Родители будут активно участвовать в попытках устранить дискомфорт в Интернете, а не концентрироваться на повышении устойчивости.

Результаты исследования. Исследование показало, что цифровые технологии имеют значительное влияние на процессы воспитания. Они способствуют увлечению обучающихся, развитию их информационной грамотности и критического мышления. Однако необходимо учитывать как позитивные, так и негативные аспекты использования цифровых средств в воспитательном процессе [2].

Позитивное цифровое воспитание уважает права детей в Интернете и дает им возможность преуспевать в цифровой среде, поскольку родители воспитывают и направляют своих детей через общение и доверие, а также регулярно предлагают им реальные альтернативы цифровой деятельности. Собирая ресурсы и научно обоснованные методы от экспертов по защите детей в Интернете, позитивное цифровое воспитание задействует пять основных инструментов для эффективной поддержки своих цифровых семей: общение, критическое мышление, гражданственность, преемственность и сообщество. Эти пять инструментов представлены здесь и включают в себя практические «быстрые советы» для родителей и опекунов:

Стратегия цифрового воспитания

Один из самых простых способов поддерживать общение с ребенком — внести небольшие изменения в существующий распорядок дня. Помимо вопроса «Как прошел сегодня твой день?», вы можете спросить: «Как прошел ваш сегодня день в Интернете?» Основная цель, конечно же, состоит в том, чтобы предложить вашему ребенку рассказать и поделиться своим опытом и деятельностью в Интернете, а не притворяться, что он его допрашивает.

Вы также можете воспользоваться регулярными моментами, которые вы проводите со своими детьми, чтобы показать свой интерес к их онлайн-деятельности и предоставить им непринужденную обстановку, чтобы делиться ими и общаться с вами. Регулярные родительские моменты, такие как поездка в школу, мытье посуды, приготовление ужина или любое другое занятие, которое объединяет вас и вашего ребенка, могут предоставить прекрасную возможность для открытого, неторопливого разговора. И почему бы не провести с ними немного времени на их любимых платформах или в играх, если они готовы поделиться?

Критическое мышление – это способность анализировать и размышлять над тем, что делать (прежде чем действовать), и это бесценный навык как для родителей, так и для детей. Родители могут использовать это более глубокое размышление, чтобы решить, нужно ли их семье новое устройство, игра, приложение, робот или технология. Как только родители примут положительное решение о покупке новой технологии или устройства, они смогут подумать о том, как использовать их безопасно и ответственно, искать способы максимизировать настройки конфиденциальности и защиты данных, а также определять, когда и как долго можно использовать цифровые технологии.

Технологии, в том числе искусственный интеллект, и Интернет можно использовать позитивно, например, для развития определенных навыков и знаний, общения с другими людьми или для развлечения. Но, как и все хорошие вещи, технологиями и Интернетом не следует злоупотреблять, они также могут представлять угрозу для здоровья, безопасности, автономности людей (в отношении возможных вредных влияний) или конфиденциальности. Критическое мышление важно для обеспечения безопасного и здорового онлайн-развития детей, и это важнейший навык, который родители и другие лица, осуществляющие уход, также могут передать своим детям, подавая им личный пример.

Наряду с критическим мышлением до и после цифровых покупок важно разработать цифровые рекомендации, которые лучше всего подходят для вашей семьи, и регулярно сообщать их своим детям. Также важно, чтобы ваши дети чувствовали себя

комфортно, приходя к вам поговорить, если что-то пойдет не так, или даже если они просто сбиты с толку чем-то, что прочитали в Интернете.

Критическое мышление — незаменимый инструмент, который ваши дети могут применять в самых разных ситуациях на протяжении всей своей жизни, а также он необходим для здорового и ответственного использования Интернета и технологий.

Гражданство. По определению Рабочей группы Совета Европы по образованию цифровой гражданственности, цифровое гражданство может означать: компетентное и позитивное взаимодействие с цифровыми технологиями (создание, работа, обмен, общение, исследование, игра, общение и обучение); активное и ответственное участие (ценности, отношения, навыки, знания) в сообществах на всех уровнях (местном, национальном, европейском, глобальном) и в различных контекстах (политических, экономических, социальных, культурных и межкультурных); участие в двойном процессе обучения на протяжении всей жизни (в формальной, неформальной и неформальной обстановке); и постоянная защита человеческого достоинства и прав.

Источник: Справочник Совета Европы по образованию цифровой гражданственности (2019 г.).

Концепция цифрового гражданства является продолжением того, что вы как родитель или опекун и школы ваших детей уже делаете: готовите детей к тому, чтобы они стали грамотными, информированными и заинтересованными гражданами в окружающем их мире. Цифровой компонент привносит те же самые понятия гражданства в онлайн-среду.

Как родители и опекуны, вы можете поддержать образование цифровой гражданственности для своих детей: участвуя в диалоге об Интернете и гражданстве; помогая вашим детям сбалансировать социальные и межличностные последствия использования онлайн-технологий (в определенных пределах); и регулярно общаясь с ними и их преподавателями, чтобы помочь им развить навыки вовлеченных и информированных цифровых граждан, соответствующие их возрасту.

Непрерывность. Как только родители начали разговаривать с детьми, необходимо продолжать общение, даже если тема неудобна. В рекомендациях организации Better Internet for Kids подчеркивается, что постоянное участие, поддержка и диалог могут помочь детям преуспеть в Интернете.

Цифровые стратегии воспитания детей

Семейный разговор приводит к обмену идеями и взаимопониманию. Родители и члены семьи, которые регулярно и открыто общаются, могут узнавать друг друга и учиться друг у друга. Продолжение разговора с вашими детьми по онлайн-проблемам и темам позволяет строить и укреплять цифровые родительские отношения. Ваши дети должны знать, что они могут рассчитывать на вашу поддержку, выслушание, обмен точками зрения и мнениями. Вы можете использовать любой вид неформального семейного времени (в машине, во время уборки, приготовления к ужину или просто на прогулке), чтобы поговорить об онлайн-мире ваших детей.

Сообщества оказывают поддержку семьям, позволяя родителям и лицам, осуществляющим уход, взаимодействовать и делиться своим опытом. В семейной жизни возможность обратиться к члену семьи или члену сообщества может помочь в решении проблемы. А в условиях развивающегося онлайн-мира сообщество, которое следует тенденциям и собирает коллективные знания, может иметь жизненно важное значение для обмена актуальной и своевременной информацией с членами сообщества.

Сообщества людей, объединившиеся с целью улучшения прав детей в цифровой среде, могут предоставить ресурсы для решения широкого спектра проблем. Вы можете найти свое сообщество поддержки в своем городе или районе, среди родителей одноклассников или даже в онлайн-сообществах для родителей. Единственное требование заключается в том, что к какому бы сообществу вы ни присоединились, оно должно предоставлять вам возможности регулярно общаться, достигать общих целей,

делиться передовым опытом и в целом чувствовать себя в безопасности и уверенности в подходах, созданных коллективно, или решениях, найденных для Ваша индивидуальная проблема [3].

Выводы. Позитивное воспитание — это философия родителей и опекунов, воспитывающих детей путем последовательной и безоговорочной заботы, направления и обеспечения детей. Позитивное воспитание – это постоянное воспитание ребенка с целью формирования его самооценки. Позитивное воспитание основано на заботе и любви и воспитывает детей устойчивыми, демонстрирующими позитивное поведение и благополучие. Цифровое воспитание означает поддержку ваших детей в их процветании в цифровой среде и за ее пределами, а также нахождение правильного баланса между ними.

Благодаря позитивному цифровому воспитанию дети добиваются лучших результатов в эпоху цифровых технологий, когда их родители:

- тепло относятся к их онлайн-активности и поддерживают их;
- проводят с ними много времени, изучая, чем их дети занимаются и чем занимаются в сети;
- пытаются понять их жизненный опыт и поведение, а также то, как они ведут себя в Интернете;
- объясняют онлайн-правила, которым они должны следовать;
- хвалят хорошее поведение в Интернете, а также участие в офлайн-мероприятиях (например, в спорте или на природе);
- реагируют на неправомерное поведение в Интернете объяснением и ненасильственным и не унижительным наказанием, например, сокращением времени перед экраном или устранением ущерба. Следует избегать слишком суровых наказаний, таких как запрет доступа ко всем устройствам, поскольку они могут оказаться контрпродуктивными и подтолкнуть детей к тайной деятельности.

Таким образом, основная цель подхода позитивного цифрового воспитания состоит в том, чтобы предоставить детям адекватные ресурсы для безопасного и ответственного участия в цифровой среде, а также способствовать общению и доверию между детьми и родителями.

Список литературы:

1. Смит, Дж. Цифровое образование: вызовы и перспективы // Москва: Издательство "Просвещение". – 2018.
2. Джонсон, М. Воспитание в цифровую эпоху: новые требования и возможности // Журнал "Педагогика и информатика". – 2020. – № 10(2). – С. 45-58.
3. Кузнецова, Е.А. Использование цифровых технологий в процессе воспитания: опыт и перспективы // Вестник педагогического университета. – 2019. – №5(3). – С. 112-125.

РЕЛИГИЯ, ФИЛОСОФИЯ И БИОЛОГИЯ О ДОСТИЖЕНИИ СЧАСТЬЯ И ПРЕОДОЛЕНИИ СТРАДАНИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

7M02202-Философия, магистрант 2 курса **Кожабек Н.Б.**
Научный руководитель: к.филос.н., доцент Лифанова Т.Ю
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: В статье представлен сравнительный анализ различных подходов к проблеме понимания счастья как духовного и биологического состояния. Автором поставлена проблема дихотомии счастья и страдания как крайних эмоциональных

состояний к контексте концепта достижения счастья как преодоления страдания. Эффективными методами преодоления дихотомии между счастьем и страданием является симбиоз религиозных, философских, а также нейробиологических подходов. В статье раскрыта идея, что существует взаимосвязь духовных практик как когнитивных усилий вызывающих выработку гормонов.

Ключевые слова: счастье, страдание, нейрофилософия, гормоны, духовные практики.

Религии и философия о путях достижения баланса между счастьем и страданием. С точки зрения Авраамических религий для достижения баланса между счастьем и страданием необходимо соблюдать религиозные обряды, и жить по канонам религии, не впадая в греховность, так как грех является источником не только мирского, но и вечного духовного страдания после физической жизни на земле.

Что касается буддизма, то в нем основой счастливой жизни выступает созидательное поведение. Под таким поведением подразумевается целостное воздержание от каких-либо поступков, слов а так же мыслей которые появляются под влиянием различных деструктивных эмоций таких как страсть, привязанность, жадность, отвращение, гнев, наивность и т.д.

Под влиянием данных эмоций человек упускает из внимания долгосрочные перспективы и последствия своих поступков. А несчастье в свою очередь для буддистов заключено именно в разрушительном поведении. К примеру, человек страстно желающий, что ни будь приобрести, начинает преувеличивать положительные качества данной вещи, не беря во внимание ее отрицательные качества, в итоге человек крадет эту вещь, не думая о тех огромных последствиях, которые следуют за этим поступком.

В тех случаях, когда человек не позволяет беспокоящим его эмоциям влиять на его поступки слова и мысли, у человека появляется привычка не поддаваться им в последующем. Это приводит к тому, что, когда у нас появляется беспокоящее нас чувство, мы не совершаем поступки исходя из этого чувства, после чего с течением времени сила данного чувства теряет свою силу и власть над нами и в последующем и вовсе исчезает. Но есть и обратная сторона медали, в тех случаях, когда мы все чаще и чаще идем на поводу у наших желаний, то они становятся все сильнее и возникают все чаще.

Радхе Берме в своем учении о буддизме последовательно излагает, что при познании объекта с чувством счастья, у нас нет таких беспокоящих эмоций, как наивность, страсть, привязанность, жадность, отвращение и гнев. То каким образом мы познаем определенный объект, основано на принятии подлинной природы данного объекта, в этом принятии отсутствуют преувеличения, а так же отрицания его хороших или плохих качеств.

Данное познание появляется из-за привычки к созидательному поведению, в тех случаях, когда человек действует, разговаривает и думает на основе принятия настоящей природы людей, вещей и происшествий, не преувеличивая и не отрицая достоинств или недостатков данных вещей.

С точки зрения буддизма для того, чтобы печаль не расстраивала людей, необходимо успокоить сознание, освободить сознание от оков блуждания, а также вялости. В то время, когда сознание и ум блуждают, внимание человека перенаправляется к посторонним внешним беспокоящим его мыслям, такими мыслями может быть волнения или сомнения или же страх, а также ожидание того, что как надеется человек, будет боле приятным. А когда ум находится в состоянии вялости, он затуманивается, в таких случаях человек становится невнимательным ко всему.

Таким образом буддизм говорит нам о том, что счастье не бывает постоянным, оно всегда является сиюминутным, настоящее счастье человек может познать через страдание. Будда говорил: «Нет счастья, равного спокойствию».

Если рассмотреть философские пути достижения баланса между счастьем и страданием, то в философии существуют различные направления, описывающие счастье по-своему, к таким направлениям относятся гедонизм, эпикуреизм а так же стоицизм, у всех этих направлений существуют свои способы достижения счастья и избегания страданий что в конечном счете приводит к достижению баланса между этими чувствами.

Первой из данных философских концепций является гедонизм данное философское направление было основано Аристиппом, данный философ жил в одно время с Сократом. Он вывел два состояние души человека — это мягкое и грубое к первому относится удовольствие ко второму относится боль. Между удовольствиями Аристипп не ставит различий, для него между ними нет существенных различий.

В понимании Аристиппа смысл жизни заключался в избегании страданий и в получении максимального удовольствия. Однако для гедонистов наслаждение имело философский смысл, они не стремились слепо лишь к удовольствию. В современном мире гедонизм приобрел свое второе дыхание, так как в современном мире имеется достаточно ресурсов, что само собой ведет к огромному потреблению ресурсов, тем самым гедонистические тенденции обретают второе дыхание.

Вторым учением был эпикуреизм. Для представителей данной школы философии счастье и путь к нему был менее материалистическим и можно сказать, что более духовным. Сам Эпикур активно боролся с искажениями своего учения, он говорил о том, что для него счастьем являются не наслаждения развратников и не чревоугодие, а душевная безмятежность, состояние атараксии. А избавление от страданий Эпикур видел в избавлении от несбыточных желаний и от различных страхов, в этом плане Эпикуреизм похож на буддизм.

И последним учением, которое видит путь к счастью, в том что материальное, не должно играть большой роли в жизни человека. Человек по мнению стоиков, должен достигнуть состояния атараксии для полного счастья, а состояние атараксии в свою очередь можно достигнуть, будучи бедным и будучи богатым человеком, материальные блага в этом плане не играют никакой роли.

Так же стоики говорили о том, что не сами события расстраивают человека и приводят его к страданиям, а мнение человека о них. Для стоиков не существует плохих либо хороших событий, существует лишь восприятие этих событий. Так же стоики говорят о том, что нужно контролировать лишь то, что в наших силах, и вместе с тем игнорировать то, что не в наших силах, ведь нет смысла переживать о том, чего нельзя изменить. Так же представитель стоицизма Марк Аврелий говорил, что нужно уделять внимание утренним и вечерним ритуалам, так, например. он с утра перечислял все негативные качества людей и говорил, что люди с этими качествами сегодня ему встретятся. Поэтому он был готов ко всем неожиданным поворотам, которые мог принести ему грядущий день.

Счастье, по аль-Фараби, — это достижение совершенного знания и высоких нравственных норм, которые и после смерти отдельного человека или исчезновения данного поколения могут служить человечеству. Эти блага духовной культуры, переходя от поколения к поколению, постепенно накапливаются, и лучшие интеллектуальные и нравственные достижения, выработанные каждым поколением, развиваются и совершенствуются их потомками. И все хорошее, светлое, доброе есть своеобразный вклад в дальнейшее развитие и усовершенствование общечеловеческой духовной культуры. Всякий человек может достичь счастья только сам, при помощи свершения добрых дел, и лучшие деяния его будут бессмертны [1].

Биологические аспекты достижения счастья и преодоления страдания. С точки зрения биологии, существуют четыре гормона счастья, а так же существуют гормоны стресса о которых было написано выше, для того чтобы достигнуть состояния счастья а так же преодолеть страдание, нужно соблюдать баланс, так как все гормоны необходимы

для функционирования организма, но в тех случаях когда какой либо из гормонов выходит за рамки нормы его содержания, происходит сбой в работе организма, который приводит к негативным последствиям, то есть к страданию, и не важно какой это гормон, будь то гормон счастья или гормон стресса.

Рассматривая гормоны счастья и методы повышения их содержания в пределах нормы, стоит начать с гормона под названием дофамин. Дофамин — это химический мессенджер в вашем мозгу. Это важно для мотивации, движения, памяти, настроения, сна и регуляции поведения. Дофамин также находится в центре работы системы вознаграждения мозга. Дофамин вознаграждает вас всякий раз, когда вы совершаете полезное поведение, и мотивирует вас повторять это поведение. Каждый раз, когда мы делаем что-то приятное, например, вкусно едим, занимаемся сексом или идем на пробежку, в нашем мозгу высвобождается небольшое количество дофамина. Тем не менее, вовлечение в такие пороки, как алкоголь или рекреационные наркотики, также вызывает выброс дофамина в мозг. Вот почему химический мессенджер тесно связан с зависимостью.

Большая часть дофамина, вырабатываемого вашим телом, вырабатывается в среднем мозге, после чего распределяется по разным областям вашего мозга. Несмотря на десятилетия исследований, ученые до сих пор не могут понять точный механизм образования дофамина в мозге. В вашем мозгу есть четыре основных пути поступления дофамина. Каждый из них контролирует различные процессы в вашем теле. Три из этих путей являются вашими путями вознаграждения, и их функция заключается в высвобождении дофамина в ваш мозг, когда вы занимаетесь вознаграждающей деятельностью [2].

Лечение потери дофамина направлено на то, чтобы вызвать выработку большего количества дофамина, замедлить расщепление вырабатываемого дофамина, создать больше дофаминовых рецепторов и восстановить существующие дофаминовые рецепторы, чтобы они могли работать лучше. Есть несколько добавок и лекарств для людей с низким уровнем дофамина. Лекарства часто используются в тех случаях, когда ваш истощенный уровень дофамина вызван таким состоянием, как депрессия или шизофрения. Тем не менее, есть некоторые методы, которые вы также можете использовать для естественного повышения уровня дофамина. Стоит перечислить методы повышения данного гормона. Достаточное количество сна каждую ночь необходимо для поддержания нашего здоровья. Центр по контролю и профилактике заболеваний (CDC) рекомендует взрослым спать в среднем семь или более часов каждую ночь [3]. Когда человек не высыпается, это может отрицательно сказаться на дофаминовых рецепторах в человеческом организме. Исследования связывают недосыпание с подавлением некоторых дофаминовых рецепторов в организме [4]. Так же повысить уровень содержания дофамина в организме помогает прослушивание музыки. Стоит составить плейлист из любимой музыки и слушать его, когда человек чувствует себя вялым, немотивированным или испытывает другие симптомы, указывающие на низкий уровень дофамина. В исследовании 2011 года исследователи обнаружили, что, когда человек слушает музыку, которая доставляет ему удовольствие, это может привести к выбросу дофамина в мозг [5]. Так же в повышении уровня дофамина поможет соблюдение здоровой диеты. Здоровая диета имеет несколько преимуществ как для тела, так и для разума, и повышение уровня дофамина является частью этого. Продукты, богатые тирозином, такие как миндаль, яйца, рыба и курица, особенно хороши для повышения уровня дофамина. Тирозин – это аминокислота, которая естественным образом вырабатывается организмом. Дофамин производится из этой аминокислоты и содержится в продуктах, богатых белком. Продукты, содержащие натуральные пробиотики, такие как йогурт и кефир, также могут увеличить выработку дофамина. Такие напитки, как кофе, также повышают уровень дофамина, но следует иметь в виду, что, из-за того, что уровень дофамина падает после его употребления, это может вызвать

зависимость от кофеина. Доказано, что регулярные физические упражнения очень важны для здоровья человеческого мозга. Это также может помочь человеку повысить уровень дофамина. Всякий раз, когда человек тренируется, его мозг выделяет некоторое количество дофамина [6]. Хотя необходимо провести дополнительные исследования точного механизма, который заставляет мозг вырабатывать дофамин во время тренировки, вы, вероятно, знакомы с чувством, которое вы испытываете после тренировки. Частые бегуны также сообщают о том, что испытывают нечто, называемое «кайфом бегуна». Это описывается как чувство расслабления и приподнятости и является результатом высвобождения дофамина мозгом. Медитация оказывает положительное влияние на множество состояний психического здоровья. Исследования также показывают, что медитация способна повышать уровень дофамина [7]. Употребление в пищу обработанных сахаров, таких как конфеты и газированные напитки, может повысить уровень дофамина, но это повышение является временным и искусственным. Как и в случае с алкоголем и рекреационными наркотиками, сахар может дать вам временное повышение уровня дофамина, в то же время влияя на скорость, с которой ваше тело вырабатывает его естественным путем. Когда человек потребляет большое количество сахара за короткое время, он может заметить, что чувствует прилив восторга. Это сахарный хай. Как правило, это очень временное явление, за которым следует сбой, который заставляет человека чувствовать себя подавленным. Стресс является предшественником многих заболеваний, он также вызывает низкий уровень дофамина. Человек не всегда контролирует то, что приносит стресс в его жизнь, но он может устранить факторы стресса, над которыми у него есть некоторый контроль.

Следующим гормоном, который стоит рассмотреть является серотонин. За последние 40 лет вопрос о том, как манипулировать серотонинергической системой с помощью лекарств, был важной областью исследований в биологической психиатрии, и это исследование привело к прогрессу в лечении депрессии. Исследование Перро-Линка и его коллег является первым, в котором сообщается, что самоиндуцированные изменения настроения могут влиять на синтез серотонина.

Следующий гормон, который достоин упоминания, это окситоцин, стоит рассмотреть его положительное влияние на жизнь человека, а также на методы увеличения его содержания в организме с помощью естественных не фармакологических методов. Окситоцин играет важную роль в человеческих отношениях. Однако, важно понимать, что окситоцин не меняет ваше поведение волшебным образом. Это не заставляет вас доверять или влюбляться в кого-то в одно мгновение. Но это может повысить чувство любви, удовлетворенности, безопасности и доверия к тому, о ком вы уже заботитесь. Повышению уровня серотонина способствует йога данная оздоровительная практика предлагает множество преимуществ, в том числе: меньше беспокойства и стресса, избавление от депрессии и других симптомов настроения, улучшение сна, улучшение качества жизни.

В исследовании 2015 года четверем джазовым певцам было предложено исполнить две разные песни: одну импровизированную, а другую сочиненную. Когда певцы импровизировали, у них повышался уровень окситоцина. Авторы исследования предполагают, что это произошло потому, что импровизированное выступление требует сильного социального поведения, такого как сотрудничество, доверие и общение еще одним методом повышения уровня серотонина является массаж. Исследование, проведенное в 2012 году, в котором приняли участие 95 взрослых, обнаружило доказательства того, что 15-минутный массаж может не только помочь людям расслабиться, но и повысить уровень окситоцина [8]. Исследование 2015 года подтверждает этот вывод и расширяет его, отмечая, что уровень окситоцина также увеличивается у человека, делающего массаж.

Крепкая дружба может иметь большое значение для эмоционального благополучия. Поговорив с друзьями, человек сможет хорошо провести время, но это также может

помочь почувствовать социальную поддержку и меньшее одиночество в мире. Это окситоцин в действии. Хорошие чувства, которые мы испытываем к своим друзьям, могут помочь нам чувствовать себя более позитивно во время общения, и нам захочется проводить больше времени вместе.

Доверие и привязанность, которые мы к ним испытываем, также имеют тенденцию увеличиваться, когда мы чаще делим их общество. Строит ли человек конкретные планы или просто любит проводить время вместе, чем больше времени он проводит вместе, тем крепче будет дружеская связь. В качестве дополнительного бонуса можно попробовать сделать с другом что-то, чего никто из вас раньше не делал. Привязанность к уникальному опыту также может вызвать выброс окситоцина. Так же на повышение уровня окситоцина положительно влияют физические контакты, такие как объятия либо держание любимого человека за руку. Альтруистическое или самоотверженное поведение также может способствовать выбросу окситоцина. Это может быть пожертвование нуждающимся либо помощь незнакомым людям. Так же на повышение уровня окситоцина положительно влияет контакт не только с людьми, но и с домашними животными.

Последним из числа гормонов счастья является эндорфин. Эндорфины ответственны за то чувство, которое люди испытывают после отличной тренировки после того, как съели кусочек темного шоколада или хорошо посмеялись с другом. Это химические вещества в человеческом мозгу, которые помогают людям справляться с болью и в целом чувствовать себя хорошо. Начнем с термина: эндорфины. Название происходит от двух слов: эндогенный (что означает исходящий из организма) и морфин (опиатное болеутоляющее).

Таким образом, с точки зрения биологии, для достижения баланса между счастьем и страданием, необходимо держать в пределах нормы уровень гормонов счастья таких как серотонин, окситоцин, дофамин и эндорфин, а также держать в пределах нормы такие гормоны стресса как адреналин, норадреналин и кортизол. А также необходимо быть физически активным, прилагать когнитивные усилия для повышения настроения, активно коммуницировать с близкими людьми, а также соблюдать здоровую диету.

Список литературы:

1. Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей Добродетельного города // Григорян С. Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв. - М.: Прогресс, 2000. – С. 150-196.
2. Dopamine, Smartphones & You: A battle for your time. 1 мая 2018 г. Режим доступа: <https://sitn.hms.harvard.edu/flash/2018/dopamine-smartphones-battle-time/> (Дата обращения: 13.03.2024 г.)
3. Центр контроля и профилактики заболеваний. «Сколько сна мне нужно?». 2 марта 2017 г. Режим доступа: <https://russian.reuters.com/article/health/center-for-disease-control-sleep-need/> (Дата обращения: 13.03.2024 г.)
4. Волков Н.Д., Томаси Д., Ван Г.Дж. и соавт. «Доказательства того, что лишение сна снижает уровень дофамина d2r в вентральном стриатуме человеческого мозга» . Дж. Нейроски. – 2012. - 32 с.
5. Kojima H., Tsutsumi T., Yamazaki S. et.al. Acute and Chronic Effects of Haloperidol on Dopamine Fluorescence in the Median Eminence and on Plasma Prolactin Prolactin Levels in Rát // Advances in Dopamine Research. Proceedings of a Satellite Symposium to the 8th International Congress of Pharmacology - Okayama, Japan, 2011. – P. 253-258/
6. Sutoo D., Akiyama K. Regulation of brain function by exercise // Neurobiol. Dis. - 2003 Jun;13(1):1-14. doi: 10.1016/s0969-9961(03)00030-5.
7. Troels W Kjaer 1, Camilla Bertelsen, Paola Piccini, David Brooks, Jørgen Alving, Hans C Lou Increased dopamine tone during meditation-induced change of consciousness // Cogn Brain Res. - 2002 Apr;13(2):255-9. doi: 10.1016/s0926-6410(01)00106-9.

8. Jason R Keeler, Edward A Roth, Brittany L Neuser, John M Spitsbergen, Daniel J M Waters, John-Mary Vianney The neurochemistry and social flow of singing: bonding and oxytocin // Front Hum Neurosci. - 2015 Sep 23;9:518. doi: 10.3389/fnhum.2015.00518.

ҰЛТТЫҚ РУХТЫ ТҮСІНУДІҢ ТАРИХИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІ

«Философия» мамандығының 2 курс магистранты **Қаниятов Ж.Т**

Ғылыми жетекшісі: философия ғылымдарының докторы, профессор Раев Д.С

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Аңдатпа: Ұлттық рух (нем. *volksgeist* - ұлт рухы, ұлттың жаны) - этникалық ұлтжандылық аясындағы белгілі бір халықтың өкілдеріне тән, ұлтты дараландыратын объективті көрініс, сипат, белгі ретіндегі романтикалық ұлтшылдық дәуіріндегі тарих философиясының негізгі ұғымы. Ұлт - ортақ руханият пен ортақ психикалық бастауға ие, баршаға тән біртұтас организм ретінде қарастырылады. Жақын ұғым – «ұлттық сипат». Ұлттық-мемлекеттік тарихнамада «ұлттық сипат» пен «ұлттық рух» өзгермейтін атрибут ретінде түсініледі. Романтизм кезеңінен бастап әрбір ұлттың тарихи тағдыры бастапқыдан беріледі деп саналады.

Кілт сөздер: ұлттық рух, ұлттық сана, бірегейлік

“Ұлттық рух”, “ұлттық сана” немесе “ұлттық намыс” деп аталатын, ұлттың бар немесе жоқ екенін айқындайтын феномен - тарихи жадының (тарихи сананың) негізінде, ұлт мәдениетінің нәтижесінде қалыптасатын құндылық. Этностың - ұлтқа айналуын, оның терең, өмірмәнді құндылықтары мен бағдарлары, мәдени даралықты сомдайтын үлгілері, қасиеттері. Қазақ ойшылы Шәкәрім «рух дегеніміз таза ақыл» деген. Ұлттық рух халықтың өмір сүру тәжірибесімен үндескен дүниетанымынан, ұлт тарихының дәстүріне ілескен ұрпақтың ой өрісінен шығады. Бойында ұлттық рух болмаса, ұрпақ зиялылары қалыптаспайды. Ұлттың, жеке адамның рухани қасиеттерін негіздейтін ұлттық сана, тектілік, даналық адам бойындағы қабілет пен білімді ұштастырған тәрбиенің өнімі, бұл қасиеттер адам бойына тек ұлттық рух арқылы тұрақтамақ. Ұлттық тәрбие негізінде адам бойына даритын, ел болмысының бойында тұрақтап отыратын рух ұрпақты ұлтымен, мемлекетімен, тарихымен біріктіріп отыратын құндылық, рухани қасиеттердің жиынтығы. Ұрпақтың ұлттық рухын қалыптастырып отыратын елдің тарихы, мәдениеті, дәстүрі, тілі, әдебиеті, ата-баба дәстүрімен сақталып келе жатқан ата діні. Осы құндылықтарды жеке адам өз бойында біріктіре алса, қоғамдағы ұлттық рух сақталады. Ұлттық рух сақталған ортада халықтың ұлттық бірегейлігі мен зиялылардың азаматтық және тұлғалық бірегейлігінің өздігінен күш алады. Халықтың ұлттық бірегейлігін, азаматтың еркіндігін сақтап, нығайтып отырудағы қазақтың тағылымы, жастарды зиялылыққа тәрбиелеудегі өнеге ұлттық рухтың мәнінен туады.

“Ұлттық рух” - ұлт тарихы мен мәдениетіндегі әлеуметтік-иерархиялық жіктелулердің басты принципі меритократияның, ел басқарудағы “далалық демократия” аталған көпдеңгейлі, көпкешенді әлеуметтік институттың жемісі. Ұлттық мүддеге қызмет ету үлгілері мен ұстанымдар дәстүрі ұлттық сананың негізінде жүзеге асады. Ұлттық рухтың іргетасы - тарихи сана. Ұлттық рух - өркениеттердің маңызды интегралды факторы, оның әлеуметтік-мәдени маңызы жеке тұлғаның және халықтың практикалық өміріне, олардың рухани қалыптасуына, тәрбиесіне тікелей әсер ететін, “жалған пұттардың” әсерінен барынша қорғайтын, сонымен қатар дербес мемлекет, тәуелсіз ел ретінде рухани, әлеуметтік, мәдени болмыстың мәні мен мақсатын нақтылайтын феномен. Ұлттық рух құбылысын зерттеудің өзектілігі жаһандану үдерістерінің күшеюінен туындайды. КСРО ыдырағаннан кейін посткеңестік

мемлекеттердің алдында саяси ұлтты қалыптастыру міндеті тұрды. Олардың көпшілігінде өз мемлекеттілігінің жүйелі дәстүрі болған жоқ. Әрі, этномәдени мағынада біртекті емес, сонымен қатар 1991 жылы ыдыраған Кеңестік Одақ республикаларындағы Тәуелсіздік КСРО республикалары үшін көп жағдайда жалпыхалықтық қозғалыстың нәтижесі болған жоқ.

Ұлттық рух қалыптаспаған болса кез-келген қауымдастық этникалық топ деңгейінде қала береді. Ұлт құру, ұлттық рухты қалыптастыру процесі аясында посткеңестік кеңістікте жүзеге асырылатын әртүрлі стратегиялар, соның ішінде тарихи сұқбаттар құру, постколониалдық дискурсты белсенді пайдалану, үстем этникалық топтың меншігі ретінде ұлттық мемлекет туралы идеяны қалыптастыру және т.б. қажет. Посткеңестік қоғамдардың ұлт құру саясатын жүзеге асыру барысында идентификациялық қақтығыстар мен ұлттық құндылықтардың нақтылануы, тарихты түсіндіруге байланысты түрлі елдер арасында жүргізілетін "есте сақтау, жадылық соғыстар", т. б. шаралар әлі толық іске асқан жоқ. Қазақ қоғамы бүгінде ұлттық өркениетті қалыптастырудың күрделі кезеңін еңсеруде. Оның тарихи тағдыры мен болашағын соңғы жылдарда радикалды әлеуметтік өзгерістердің нәтижесі - рухани деңгейдің, ұлттық бірегейліктің төмендеуімен және ұлттық дәстүрлердің құндылықтарын "Фауст мәдениетінің" рухымен алмастырумен қатар жүруі қоғамдық сананың аномалиясына әкеліп тіреуде. Басқа ұлттардың саяси трагедиясына көмек қолын соза білген қонақжай тәуелсіз Қазақстанда соңғы 15-20 жылдарда әлеуметтік, азаматтық бірегейлік проблемасы өткір тұр. Кез-келген қоғамның негізінде материалдық және рухани принциптердің тұтастығы жатады. Қоғамның рухани тұтастығының қауіпсіздігі оның тұрақты дамуының кепілі болып табылады. Әлеуметтік және мәдени (рух пен әлеуметтілік арасындағы) мәңгілік қақтығыс әрқашан да адамзат болмысының басты қайшылығы және қозғаушы тетігі болып қала береді. XX ғасырдың саяси-тарихи тәжірибесі әлеуметтік құбылыстардың мәдени-рухани құндылықтарға қаншалықты зор әсер ететінін көрсетті. Қазіргі ХХІ ғасырдағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік пен мәденидің диалектикасының үдерісі жан-жақты дағдарыс құбылыстарымен қатар жүруде. Өйткені бұл проблема моральдық тұрғыдан бағдарланбаған және ұлттық мәдениеттің квинтэссенциясы - ұлттық рухтың негізінде жатқан шынайы ұлттық базалық басымдықтардың қажеттілігін нақты тұжырымдалуының маңыздылығын айқын көрсетуде. ХХ ғасырдың 50-жылдардың аяғынан Кеңестік қоғамның өрлеуі басталды. Қазақстанда тың игеріліп, жер байлығы игеріліп, жаңа қалалар, жоғарғы оқу орындар, театрлар мен кітапханалар, мұражайлар бой көтерді. Қазақ Мемлекеттік университетінде арнаулы факультет ашылып, кәсіби философия классикалық философия дискурсының үлгісімен қалыптасқан философиялық ой үрдісі дүниеге келді. ХХ ғасырдың 60-жылдары Қазақ философтары маркстік философия шеңберінде үлкен жетістіктерге жетті. Қазақтың дарынды философтар диалектикалық логиканың категориялық құрылымын тереңдетуге арналған зерттеулер жүргізді. Бұл зерттеулерге қомақты үлес қосқан – Ж.Абдильдин, Ә.Нысанбаев, М.Хасановтар. Философия және жаратылыстану саласындағы байланыстарды зерттеуге К.Рахматуллин, М.Сәбит, З.Мұқашев, А.Балғымбаев, В.Зорин, М.Изотовтар өз үлестерін қосты. Неміс классикалық философиясының адам, оның еріктілігі, ерік бостандығы, жасампаздық іс-әрекеті, жаттану мәселелерін терең талдап, маркстік тұрғыдан дамытқан көрнекті ғалым Қ.Әбішев болды.

Қазақ философиясындағы ерекше орны бар тұлға – А.Қасымжанов. Әл-Фараби философиясын зерттеп, оны өз халқына қауыштырған, өз халқының тағдырын, қазақ жалпы түркі руханиятын зерттеуге арналған еңбектер қалдырды. Философияның өзекті салалары – этика ғылымының қазақ философиясындағы іргесін қалаған Г.Ақмамбетовты, эстетика саласында – Б.Қазыханованы, К.Нұрланованы және олардың шәкірттерінің зерттеулерін атауға болады. Әлеуметтік философия саласында қазақ халқының тарихында алғашқылардың бірі болып философиялық сараптау жасап, көшпенділіктен жаңа өмірге өту үрдісін мазмұнды талдаған – Д.Кішібеков. Қазақ халқының ғасырдың аяғында

тағы да бір өтпелі кезеңнен өту үрдісіне байланысты ғалым бүгінгі таңдағы өзгерістерді сараптап, нақтылы да тиімді ұсыныстар береді. Қоғамның әлеуметтік құрылымын терең талдап, бүгінгі өтпелі қоғамдағы әлеуметтік рестратификация (қайта құрылу) мәселесін зерттеуге қомақты үлес қосқан М.Әженовті және оның шәкірттерін атаймыз. Ұлттық рух құбылысын зерттеудің өзектілігі жаһандану үдерістерінің күшеюінен туындайды. КСРО ыдырағаннан кейін посткеңестік мемлекеттердің алдында саяси ұлтты қалыптастыру міндеті тұрды. Олардың көпшілігінде өз мемлекеттілігінің жүйелі дәстүрі болған жоқ. Әрі, этномәдени мағынада біртекті емес, сонымен қатар 1991 жылы ыдыраған Кеңестік Одақ республикаларындағы Тәуелсіздік КСРО республикалары үшін көп жағдайда жалпыхалықтық қозғалыстың нәтижесі болған жоқ.

Ұлттық рух қалыптаспаған болса кез-келген қауымдастық этникалық топ деңгейінде қала береді. Ұлт құру, ұлттық рухты қалыптастыру процесі аясында посткеңестік кеңестікте жүзеге асырылатын әртүрлі стратегиялар, соның ішінде тарихи сұқбаттар құру, постколониялдық дискурсты белсенді пайдалану, үстем этникалық топтың меншігі ретінде ұлттық мемлекет туралы идеяны қалыптастыру және т.б. қажет. Посткеңестік қоғамдардың ұлт құру саясатын жүзеге асыру барысында идентификациялық қақтығыстар мен ұлттық құндылықтардың нақтылануы, тарихты түсіндіруге байланысты түрлі елдер арасында жүргізілетін "есте сақтау, жадылық соғыстар", т. б. шаралар әлі толық іске асқан жоқ.

Қазақ қоғамы бүгінде ұлттық өркениетті қалыптастырудың күрделі кезеңін еңсеруде. Оның тарихи тағдыры мен болашағын соңғы жылдарда радикалды әлеуметтік өзгерістердің нәтижесі - рухани деңгейдің, ұлттық бірегейліктің төмендеуімен және ұлттық дәстүрлердің құндылықтарын "Фауст мәдениетінің" рухымен алмастырумен қатар жүруі қоғамдық сананың аномалиясына әкеліп тіреуде. Басқа ұлттардың саяси трагедиясына көмек қолын соза білген қонақжай тәуелсіз Қазақстанда соңғы 15-20 жылдарда әлеуметтік, азаматтық бірегейлік проблемасы өткір тұр. Кез-келген қоғамның негізінде материалдық және рухани принциптердің тұтастығы жатады. Қоғамның рухани тұтастығының қауіпсіздігі оның тұрақты дамуының кепілі болып табылады. Әлеуметтік және мәдени (рух пен әлеуметтілік арасындағы) мәңгілік қақтығыс әрқашан да адамзат болмысының басты қайшылығы және қозғаушы тетігі болып қала береді. ХХ ғасырдың саяси-тарихи тәжірибесі әлеуметтік құбылыстардың мәдени-рухани құндылықтарға қаншалықты зор әсер ететінін көрсетті. Қазіргі ХХІ ғасырдағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік пен мәденидің диалектикасының үдерісі жан-жақты дағдарыс құбылыстарымен қатар жүруде. Өйткені бұл проблема моральдық тұрғыдан бағдарланбаған және ұлттық мәдениеттің квинтэссенциясы - ұлттық рухтың негізінде жатқан шынайы ұлттық базалық басымдықтардың қажеттілігін нақты тұжырымдалуының маңыздылығын айқын көрсетуде.

Қазақстанның кеңес заманында «Халықтар достығының лабораториясына» айналуына байланысты ұлтаралық қатынастарды зерттеуге ерекше көңіл бөлінген болатын. Бұл мәселені зерттеуге қомақты үлес қосқан М.Сужиков, А.Айталы, Т.Сарсенбаев, Р.Әбсаттаров, Н. Бәйтенованы айтуға болады.

60-80 жылдары қоғамдық қатынастардың нормативтік табиғатын, дәстүрлі мәдениетті дамыту жолдарын зерттеп, өзіндік ізін қалдырған көрнекті ғалым Н. Сәрсенбаевты атау керек. 80-жылдардан бастап әлеуметтік таным методологиясын дамытуға өз қомақты үлесін қосып, қазақ ұлттық философиясының тарихын зерттеуге атсалысқан ғалым А. Қасабек. Ғылыми-техникалық революция және тұлғаның дамуына байланысты Ә.Тұрғынбаевтың еңбектері жарық көрді.

Гуманитарлық ғылымда ұлттық (этникалық) рух теориясы этнология, мәдени антропология, әлеуметтік психология негізінде дамыды, өзінің зерттеушілік назарын дүниетанымның ұлттық (этникалық) түрінің ерекшеліктерін, ұлттық сипаттағы жіктеулер мен ерекше белгілерін анықтау, олардың құрылымына, психологиялық және философиялық категорияларына қатынас мәселелеріне аударды. Осыған байланысты В.Г.

Бабаков, Э.А. Баграмов, Ю.В. Бромли, Г. Д. Гачев, Л.М. Дробижев, И.С. Кон, К. Касьянов, З.В. Сикевич, В. М. Степанов сияқты зерттеушілердің еңбектерін атап өткен жөн. Халықтардың ұлттық-психологиялық ерекшеліктерінің проблемаларын дамытуға А.П. Бутенко, А.Я. Гуревич, П. С. Гуревич, И.Г. Дубов, В. К. Кантор, т.б., халықтардың өміріндегі менталитеттің маңыздылығын және ұлттық рухтың мәні мен ерекшелігін зерттеудің әдіснамалық негізін тұжырымдады.

Орыс философтары мен жазушыларының зерттеулерінде орыс ұлттық дүниетанымның сипатын, ерекшеліктерін анықтайтын метафизикалық мағыналардың өзара байланысты көріністерінің күрделі үйлесімі болып табылатын көпқырлы мәндер ұсынғандар Н.А.Бердяев, С.Булгаков, Ф.М. Достоевский, И. А. Ильин, Н. О. Лосский, В. С. Соловьев, Л. П.Карсавин, С. Л. Франк, А. С. Хомяков, Б. П. Вышеславцев, тарихшылар В. О. Ключевский, т.б болды. Олар “орыстың ұлттық жанының” өзіндік ерекшеліктерін француз, америкалық, неміс, ағылшын этникалық құбылыстарымен салыстыра отырып, әлеуметтік-мәдени сипаттамалар жасады. Аталмыш құбылыс Х. Дьюкер, А. Куаре, Л. Леозоню, Д. Рустов, Г. Смит, Н. Фрайд сияқты шетелдік авторлардың назарында болды. Олар мәселені түсінуде кездесетін біржақтылықтарды атай отырып, бұл құбылысты ұлттық психологияның ерекшеліктеріне немесе ұлттық дүниетанымның ерекшеліктеріне дейін азайтуды ұсынып, ұлттық рух құбылысының көпдеңгейлі екендігін жариялады.

Ұлт туралы әңгіме сол ұлттың мәдениеті мен өркениетінің қалыптаса бастаған кезінен басталады. XIX ғасырдағы бодандық жағдайымызда әлемдік мәдениетке тең тұрғыдан батыл қадам жасаған ұлт ағартушылары Шоқан, Ыбырай, Абай, Шәкәрімдер - ұлт қазынасы. Тарихқа “қазақ” атымен еніп, дербес мемлекет құрғанымызға бес жарым ғасырдан асса да, шын мәнінде өркениет көшіне ілесіп, әлемге өз еліміздің атынан тіл қатқанымыз – өткен ғасырдың басы. Сондықтан Қазақтың ұлттық рухы XX ғасырдағы Алаш Орда платформасынан бастау алады. XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы қазақ философиясы, негізінен, саяси философия болды: Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Мұхамеджан Тынышпаев, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов. Ғасырлар тоғысында және XX ғасырдың бірінші жартысында тарихи сахнаға ұлттық-демократиялық бағыт ұстанған қазақ зиялылары шықты. Олар: Ғұмар Қараш, С. Торайғыров, Мұстафа Шоқай, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Т. Рысқұлов, М. Дулатов, М. Тынышпаев, Ж. Ақбаев, Ә. Ермеков, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, Х. Ғаппасов. Олардың дүниетанымдарына және өмірлік іс-әрекеттеріне тән ортақ белгі: қазақтың материалдық, ұлттық рухани болмысын сақтау, ал ол үшін тәуелсіздік пен білімге қол жеткізу арманы еді. Алаштықтардың ұлттық сипаттағы бағдарламаларын Кеңестік дәуірде іске асырмаққа талпынған көрнекті қоғам және мемлекет қайраткерлері: Т. Рысқұлов, С. Қожанов, С. Садуақасов, Ж. Мыңбаев, Ы. Мұстамбаев, Н. Нұрмақов, М. Әуезов, т.б. болды. Саяси және құқықтық философияға өз үлесін қосқан Л.Байдельдинов, Т.Мұстафин, М.Баймаханов, Л.Вайсбергтерді атап өтуге болады. Бұл жылдары қоғамның рухани өмірі, қоғамдық сана мәселелері де зерттеуден тыс қалған жоқ. Ерекше із қалдырған ғалымдар Қ.Шүлембаев, С.Темірбеков, М.Үсенова, О.Сегізбаев, Е.Шихтерман, Л.Славиндер болды.

Қазақстанның егемен елге айналуы рухани салада зор серпіліс пен шабыт тудырды. Отандық философия сахнасына жоғарыда аталған үлкен тұлғалармен қатар жаңа буын көтеріліп, өзінің қомақты үлесін қосты, қазақ халқының терең руханияты, ділі, дүниесезімі қайта зерттеліп, төл мәдениетімізді байытты. Осы мәселелерге арналған М.Орынбековтың еңбектері жарық көрді. Сонымен қатар бұл салаға қомақты үлес қосқан С.Ақатайдың еңбектері болды. «Қазақтану» саласына біртұтастық тұрғыдан қарап, тарихи, әлеуметтік-экономикалық, саяси құқықтық, рухани сараптау жасаған Ж.Молдабековтың еңбектерін атау қажет. Ортағасырлардағы Отандық философияға жаңаша қарап, өз үлесін қосқан Ж.Алтаев болды.

Қазақ мәдениетінің типтік бітімдерін зерттеп, соңғы мәдениеттану көкжиектерімен ұштастыра білген, философияның басқа да салаларын зерттеп жүрген Т.Ғабитовтың еңбектері ерекше қызықты да нәтижелі.

Қазақ халқының тарихи қалыптасқан ділі мен дүниесезімінің нәзік астарының тереңдігін көрсете білген Қ.Нұрланованың еңбектерін атап өткен абзал. Отандық рухани мұраны зерттеуге Т.Айтқазин, Т.Бурабаев, К.Бегалиновалар үлес қосуда. Ғ.Есім ұлттық философияны зерттеуге, «Абайтану» саласын биік дәрежеге көтеруге қомақты үлес қосуда.

Қазақстан қоғамының түбегейлі өзгеруі, өз руханиятымызға жаңа дәрежеде қайта оралу, дәуір талаптарына сәйкес болу, дүниежүзілік көштен артта қалмау, т.б. халық тағдырына байланысты көптеген мәселелер зиялылар қауымында, университеттер мінбелерінде қызу талданып сарапталуда.

Бұл арада неміс классикалық философиясы көтерген өзекті мәселелерді, Батыс Еуропа топырағында пайда болған соңғы ағымдарды талдап, оны руханиятымызбен салыстырып, мәдениет философиясы саласында компаративті (салыстырмалы) зерттеулер жүргізіп жүрген ғалым Б.Нұржановтың еңбектері өтпелі қоғамда болып жатқан өзгерістерді тереңірек түсінуге мүмкіндік беруде.

Соңғы жылдары Философия институтында адамзаттың рухани-адамгершілік дағдарысы, соған байланысты Қазақстанның дамуы, құндылықтар бағдарламасы, өтпелі дәуірдегі адамның экзистенциалдық вакуумда қалып, әлеуметтік нормалардан ауытқуы (аномия), қоғамның тез арада байлар мен кедейлерге жіктеліп, олардың арасындағы алшақтықтың өсуі, «байлық және бақытты болу!» дегенге үндейтін утилитаристік, прагматистік идеологияның негізіндегі руханияттың жүдеуі, қоғамның буыны қатаймаған, өмірден алған тәжірибесі таяз жастардың батыстың тойымсыздық пиғылына өтуі, осыған байланысты «әлеуметтік аномияның» шектен тыс өсуі, жекешелендірілу жолында жасалған келеңсіз жәйттер әлеуметтік наразылықты күшейтіп, билік басындағылар жүргізіліп жатқан саясатқа түзетулер енгізу туралы өмір талаптары, т.б. күрделі де өзекті мәселелерді Ә.Нысанбаевтың жетекшілігімен зерттеп, үлес қосқандар С.Колчигин, А.Хамидов, К.Әлжанов, И.Ерғалиев, Г.Соловьева, А.Қаптышев, Р.Қадыржанов, З.Сәрсенбаевалар болды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы: Он томдық. 1 том. Ежелгі Шығыс. – Астана: Фолиант, 2005. – 480 бет.
2. Л.Н.Гумилев және дала өркениеті проблемасы// Л.Н.Гумилев: этногенез теориясы. – Астана: ЕҰУ, 2012. – 158 бет.
3. Қойшыбаев Б. Ұлттық код – рухани болмыс кілті [Мәтін] / Б. Қойшыбаев // Егемен Қазақстан. – 2017. – № 115. – 19 маусым. – 5 бет.
4. Әбдиманұлы Ө. «Қазақстанның қазіргі әдебиетіндегі ұлттық идея және тарихи мәселелер». Алматы: Қазақ Университеті. – 2018. – 234 бет.
5. Сыдықов Т. Рух пен интеллект көкжиегі: портреттер, зерттеулер. – Талдықорған: І. Жансүгіров атындағы Жетісу Мем. Университеті – 189 бет.

ТҮРКІЛЕР ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ НЫСАНАСЫ

7M02202-Философия, 2 курс магистранты **Ерболат Сұнқар**

Ғылыми жетекші: ф.ғ.д. профессор. Ғабитов Т.Х.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.

Андатпа: Түркілер халықты билеудің әлемдік үлгісін жасаған. Ол – «Мәңгілік ел» үлгісі. «Мәңгілік ел» нысанасы – «Тәңір тауының сағасын мекендеп келе жатқан,

көшпелі түркі жұртының ұлы арманы, түркі әлемі мен руханиятының ұйытқысы. Өйткені «ел мен «елдік ұғымын ұйытқан мәйектің ата тегі-Тәңір, ана тегі – Ұмай ана, заттық негізі – жер мен су. «Мәңгілік ел» нысанасы –мәңгілік рухани аңсар, ол түркі тегінің тұтастығы мен тәуелсіздігінің кепілдігін қамтамасыз етуге арналған – тектік, тазалық пен еркіндік идеологиясы. Ал ұлттық тәуелсіздік ісі түркі әлемінің рухани еркіндік нысанасы» [87, 381 б.].

Кілт сөздер:Түркі,ұлттық идея, Тан, Шығыс Түрік, Суй әулеті,Батыс Түрік.

Шығыс Түрік қағанатының қоғамдық-саяси тарихын зерделеуді біздіңше, ең алдымен территориялық белдеуін бағамдаудан бастағанымыз дұрыс сияқты. Кеңес кезінде жарық көрген Қазақ совет энциклопедиясында оның шекаралық аймағы Қазақстан, Орталық Азия, Шығыс Түркістан, Оңтүстік Сібір жерімен сабақтастырылған [74, 318 б.]. Дегенмен осы тұжырымның дұрыстығы біршама күмән туғызады. Біріншіден, егер бұл жерде жалпы алғашқы түркілердің елі Түрік қағанатының территориясы көрсетіліп отырса, онда осы тізбекке Моңғолияның айтарлықтай бөлігі жетпей тұр. Ал екіншіден, егер Батыс Түрік қағанатының жері ме десең, ондай жағдайда Оңтүстік Сібір өңірінің қатысы не деген орынды сұрақ туындайды.

Ендеше Батыс және Шығыс Түрік қағанаттарының территориясын анықтаудың ең оңтайлы жолын таңдалық. Ол үшін бар-жоғы Ашина әулетінің тұңғыш қағаны Бумын құрған және оның мұрагерлері мемлекеттің шекарасын ұлғайтқан Түрік қағанатының орын тепкен алқабын түгендесек деп түйіндеген едік. Алайда бұл да біз ойлағандай оңай мәселе болып шықпады. Кеңес және республиканың тәуелсіздік алғаннан бергі Қазақстан тарихына қатысты жарық көрген фундаменталды еңбектер мен ұжымдық, сондай-ақ жеке авторлардың оқулықтары және оқу құралдарында негізінен анық та айқын не Түрік, не Батыс Түрік қағанатының жері берілмеген. Шығыс Түрік қағанаты туралы мағлұматтардың мүлдем жоқтығы өз алдына. «В середине VI в. на политической арене Центральной Азии появилось «действующее лицо» – Тюркский каганат, вскоре превратившийся в крупнейшее государство раннего средневековья. В период наивысшего развития это государство занимало обширную территорию – Монголию, Забайкалье, отчасти верховья Енисея; крайняя западная граница его владений доходила до Крыма, а южная до верховьев Аму-Дарьи» [75, 20 б.]. Басқаша айтсақ, шығысында Алтай тауларынан батысында Қара теңізге, солтүстігінде Енисейдің жоғарғы ағысынан оңтүстігінде Амударияның жоғарғы тармағына дейінгі ұлан-ғайыр жерді қамтыған болып табылады. Жоғарыдағы территориялық өңірді бүгінгі күнгі мемлекеттердің шекарасымен шендестірсек, Моңғолия, Қытай (дұрысы – Шығыс Түркістан, яғни Шыңжаң ұйғыр автономиялық ауданы), Қазақстан (Жетісу+Оңтүстік Қазақстан), Орта Азия (Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікмен республикалары) аймақтық шеңберіне шығамыз.

Енді міне осы тұста біздер батыс пен шығыс түркілерінің жерлерін бөліп көрсетелік. Батыс Түрік қағанатының жерін анықтау үшін де басқа кітаптардан сұрағымызды қанағаттандыра алмағандығынан, қайтадан аталған оқу құралының көмегіне жүгінуге тура келді. Мұнда Он оқ елі Қаратаудан Жоңғарияға дейінгі усун жерлерін, сонымен қатар Шығыс Түркістан мен Орта Азияның отырықшы егіншілік оазистерін алып жатты деп көрсетеді. Соғды, Бұқарада қағанның орынбасарлары отырды, бұл жерде олардың иелігі Амударияның жоғарғы ағысы мен Гиндукушқа, Испиджаб пен Шаштан Оңтүстік Ауғанстан мен солтүстік-батыс Пәкістанға дейін жеткендігін сабақтайды [75, 36 б.]. Ендеше бұдан шығатын қорытынды: Шығыс Түрік қағанатының территориясы Шығыс Түркістанмен бөлініп, оның арғы жағынан бастау алмақ, сөйтіп, негізінен Моңғолияның жерін қамтиды. Сөйтіп, 603 жылы түркілердің далалық империясы екі дербес мемлекетке Батыс – Ортаазиялық және Шығыс – Орталықазиялық қағанаттар болып бөлінген.

Төрт тарапты дүр сілкіндірткен құдіретті Түрік қағанатының екі дербес қанатқа бөліну себептерін саралау да назарда ұстайтын мәселенің бір жағы: біріншіден, түркі басқарушы топтарының, бәрінен бұрын, Ашина әулеті тайпаларының арасындағы қырқыстар, яғни түркі аристократиясының автономиялық басқаруға ұмтылысы, екіншіден, толассыз соғыстың барлық ауыртпалықтарын өз иықтарына артқан қара будунның кедейленуі, үшіншіден, 581-583 жылдардағы жұттың бұқараны қалжыратуы, төртіншіден, осындай күйзелісті дағдарыстан шығуға салиқалы саясаттың жоқтығы екендігі даусыз. Жұттың алапат аштыққа соқтырғанын Қытай тарихшысының аузынан Н.Я. Бичурин бізге былай жеткізеді: «... нан орнына сүйек ұнтағын жеді. ...» [76, 229 б.]. Аталмыш тізбектер бөліну үрдісінің ішкі факторлары десек, сыртқы себебі – елдерді іштей ірітіп, жегідей жеген Қытайдың құйтыртқы саясаты. Оның бер жағында, дәл осы кезде өзара қырқысулардан Түрік қағанаты әлсіреп жатқанда, керісінше бытыраңқы Қытай Суй әулетінің төңірегіне топтасып, онда жүргізілген реформалар империяның экономикалық және әскери-соғыс қуаттылығын нығайтты. Сонымен, 582-603 жылдары қағанаттың бөліну үрдісі толықтай аяқталды. 581-593 жылдардағы Түрік қағанатындағы «ұлы қырқысулар» кезеңінде Мугань-ханның баласы Торэмен (билікқұмар, бірақ батылсыз, алайда соғыста батыр, дегенмен саясатта көрегенділік танытпаған), мезгілсіз қайтыс болған Қара Исык-ханның балалары – Шету (көзсіз батыр да ақылды, шапшаң да батыл) мен Чулохоу (ақылы мен батылдылығына қоса қу,), Истемидің баласы Кара-Чурин Тюрк тардуш-хан (князьдардың ішіндегі ең беделдісі), Арслан Тобо-ханның баласы Амрақтың (әлжуаз) есімдері аталып, аталғандардың арасындағы топтық өзара билік жолындағы талас-тартыс және олардың арасына Қытайдың от салып арбауы ақыр соңында қағанаттың түбіне жетті.

Бұл кезеңде төрт кіші ханды былай қойғанда, жоғарыда аталғандың ішінен төртеуінің ұлы хан атағын шенденгенін тарих алға тартады: 1) Мугань-ханның баласы Торэмен Або-хан (ұлы хан) деген титул алды. 2) Шету Иль-кюлюг-шад Бага Ышбара-хан титулын иемденді, қытайлықтар оған Шабوليو лақап атын беруіне орай тарихқа осы есіммен енді; 3) Қара-Чурин Тюрк-қытайлықтардың атауымен Дяньгу, олар сондай-ақ оған Дату-хан титулын берді; Төртінші хан болып Амрак есептелді. Ендеше 581-603 жылдар батыс пен шығыс түріктер болып жіктелудің тереңдей түскен тұсы және бұл тарих шеңбері өз алдына талдауды қажет ететін үлкен мәселе. Сондықтан тек Л.Н. Гумилевтың сөзімен өзара билік үшін күресті түйіндесек: «Борьба закончилась лишь тогда, когда из четырех ее участников трое умерли. Новый хан, Юнь Йоллыг, был «слаб и боязлив», и Кара Чурин, лишенный возможности стать законным ханом, сделался фактически властителем империи» [77, 118 б.].

Шығыс Түрік қағанатының дамуы қалай өрбіді? Жанған (қытайша Жаны-гань) Ышбара-ханны ұлы, ол өмірлік ұстанымы жоқ, қызғаншақ, қорқақ, жарымсақ адам-ды. Жанғар 603жылдан бастап 608 жылғы дейін тақты иемденген. Ол Суй әулетінің (604 жылдың шілдеде Ян Цзян өліп, оның орнын Ян-ди деген атпен ұлы Ян Гуан басты, әкесінің жаугершілік саясатын ұстанды) қуыршағына айналды, ең аяғы халқын қытайлықтарға ұқсатудың барлық амалын жасап бақты. Шығыс Түрік қағанатында Жанғар өлгеннен кейін оның ұлдары бірінің артынан бірі хан тағына отырды (Шибир-хан, Чуло-хан, Қат Иль хан) және мемлекет соңғысының тұсында өмір сүруін тоқтатты. 608-630 жылдарды қамтитын саяси оқиғалар тізбегін қарастыралық.

Ян-ди 608 жылы Жанғардың ұлы жад Дугиді Шибир-хан титулымен хан етіп бекітті және ол 608-619 жылдар ішінде билік жүргізді. Әкесінің қателіктерінен арылып, Шибир қытайлықтардың ықпалына ілеспей, өзіндік тәуелсіз саясат жүргізуге тырысты [78, 8 б.]. Қытайдың шіріп отырған әулетін шайқалтуға Шибирдің самарқау бастаған әскери қимылдары елде бастау алған көтерілістермен [77, 170 б.] сабақтаса кетті. Сөйтіп, Қытайдың ішкі қақтығыстарын пайдаланған Шибир-хан айналып келгенде Ортаңғы (Срединная) империяның қожайыны болып шыға келді. Түркілердің жорықтары Цзиньянның қабырғасына дейін жетті. Көптеген қытайлықтар түркілердің жағына

шығып, олардың әскер санын еселеді. Кидан, Шивей (татарлар), Тогон және Гаочан Шибир-ханға мойынұсынды. Сөйтіп, түркілердің басын біріктірген Шибир-ханның жауларына қарсы ұтымды жойқын жорықтарының нәтижесінде Шығыс Түрік қағанатының шекарасы кеңейді. Шибир-ханның сәттілік саясатына Қытайдың ішкі тартыстары негіз болғаны сөзсіз; Ян-дидің өлтірілуімен байланысты 581-ден 618 жылға дейін билік жүргізген Суй династиясы сүруін тоқтатқан еді. Солтүстік Қытайдың табғач помещиктерінің ықпалына сүйенген тапқыр қолбасшы, білгір гене-рал, саясаткер Ли Юань өзін император Гаоцзу және әулетін Тан деп атады. Суй үйінің құлаюына Қытайдағы 613-618 жылдардағы азамат соғысы басты себеп болды. Тан әулетінің орнауына үлес қосқан ағасының жіберген қателігін түсінген Чуло-хан Суй әулетін қайта жандандыруға жанталасқан одақты жақтап, олармен біріге әрекет бастады. Алайда билігі бар-жоғы 18 айға созылған ол 620 жылы белгісіз жағдайда өмірден өтті. Шығыс Түрік қағанатының келесі ханы Қат Иль хан Тугбир [620-630 жж. билік етті] елін Қытайдан толық тәуелсіз етуді мақсат тұтты. Дегенмен тарих еншісіне бұл құбылыс бұйырмады, өкінішке орай осы қағанның билігімен тұстас мемлекет өмір сүруін тоқтатты. Қытайдың озбырлық саясатына қарсы оның толассыз 67 рет шекарада шабуыл ұйымдастырғаны белгілі [74, 318 б.].

Қат Иль ханның Қытайға қарсы соғыс қимылдарын сараласак; 622 жылы Шаньсиге басып кіріп, Май бекінісін алды. Келесі жылдың күзінде жорық-тарын қайта жалғастырып, соғыс алма-кезек жеңістермен өрбіді. 624 жылғы бүкіл майдан шебін бұзған ол және оның немере інісі Шибоби барлығына үрей үйірді. 625 жылы түркілер Шаньсиге қайтадан басып кірді, бірақ қамалдарды алу ісі аяқсыз қалды. Тарихта 626 жылдың 23 қыркүйегінде соғысуға шешінген екі жақтың Вэй өзенінің жағасында келісімге келуімен аяқталғаны баяндалады. Қат Иль ханды келісім қанағаттандырмады, сөйтіп, ол 627 жылы жаңа соғыс туралы ойластыра бастады. Сол жылы қар қалың түсіп, мал қырылды, арты азапты аштыққа соқтырды. 627-629 жж. жұт кезінде көшпенді халыққа салынған салық ауырға түсті. Әсіресе сеяньто, ұйғыр, байырку сияқты тайпалар бас көтеріп қана қоймай, сатқындық әрекеттерін іске асырып жатты; өз іштерінен хан сайлап Қытайдың оларды тануына өтініш жасады. Қат Иль хан да қарап қалмай, уысынан кетіп бара жатқан тайпаларды бағындыру үшін соғыс қимылдарын бастады және мұндай жортуылдардың ханның әскери күшін әлсіреткені сөзсіз. Қытайдың көздегені де сол еді, сондықтан Тан әулеті Түркі державасындағы күрделі жағдайды шебер пайдаға асырды; 629 жылы түріктерді Май бекінісінен қуып шығып, бүкіл Ордос Қытай императорының қолына көшті. Сол арада-ақ сыгин, байырку, бугу, тонгра, си және татабы (хи) тайпаларының көсемі табғаш ханына бодандығын жеткізді.

Қытайдың алты армиясы Луаньхэ өзенінен Биньчжоуға дейін созылған майдан шебін құрып, түркілерге тіке шабуылын бастады. Оянлин тауы бөктерінде (Шаньсиде) өткен түнгі шайқаста Қат Иль хан тағы жеңіліс тауып, солтүстікке шегінді. 630 жылы оны қытайлықтар тұтқынға алды. Қытай императоры оған «мейірімділік» танытып жанын сақтады. Алайда арманы жер құшқан Қат Иль хан 634 жылы қайғырып құсадан қайтыс болған-ды. Осылай ұзын найзаның жүзімен қалың елді бағындырған қара жұрын түркілердің Отаны – айбарлы да құдіретті Шығыс Түрік қағанаты- тарих сахынасынан түсті.

Екінші Шығыс Түрік қағанаты 682-744 жылдар арасында өмір сүрді [79, 37 б.]. Түркілердің мемлекеттік бірлестігінің құрылу уақытының шама-шарқын негіздеуде пікір алшақтығы жоқтың қасы, дегенмен назарда жүргендерін түгендесек: Шығыс түркілерінің 679-687 жж. Қытайға қарсы табанды тәуелсіздік күресінің нәтижесінде өз мемлекетін қалпына келтірді, – деп С.Г. Кляшторный мен Т.И. Султанов жалпылама атап өтеді [80, 98 б.]. М. Жолдасбеков түркі жері Қытай басқыншыларынан 683 жылы азат етілді деген мағлұмат береді [81, 21 б.]. Екінші Шығыс Түрік қағанатының шаңырақ көтерген уақытын Қ.Салғараұлы 683-жылмен айқындап, ал іргелі мемлекеттің өмір сүруін тоқтатқан мерзімін 745 жылмен тұжырымдайды [82, 23-25 б.].

«Табғаш қағанына бағынып, елу жыл ісін-күшін берген» көк түркілер жұдырықтай жұмылып азаттық күресін бастады. Бұл туралы «Күлтегін» жәдігерлік жазуында былай баяндалған: ... Күллі түркі халқы былай десті: «Елді халық едім, Елім қайда, Кімге ел-жұрт іздермін. Қағанды халық едім, Қағаным қайда, Қандай қағанға күш-қуатым берермін?»-десті. Осылай деп табғаш халқына жау болды [8, 48 б.]. Дәл осы жерде Н. Келімбетовтың: «Ұлы Түрік қағанатының шынайы шежіресі, таңғажайып тарихы бұдан он үш ғасыр бұрын қағазға емес, құлыптастарға қашалып жазылған» [83, 84 б.] деп тауып айтқан ойы еріксіз еске түседі. Мұндағы айтып отырғанымыз – ақын тас, жыршы тас – Орхон ескерткіштері (VIII ғ.), яғни Білге Қағанға, Күлтегінге, Тоныкөкке арналған құлыптас жазулары болмақ.

Көтеріліс халықтық, бұқаралық сипат алды, оның басында Қат Иль ханның туысы Құтлығ тұрды. Көк түркілердің баскөтеруі сәтсіз басталды. Сөзінің өткірлігімен, ұтымдылығымен тартымды берілген жайтты Л.Н. Гумилевтің пікірімен сабақтағымыз келіп отыр: «Тюрки показали небывалую стойкость и упорство, поражение не разложило, а сплотило их. Воля к борьбе не погасла, и это определило ход событий, который привел к восстановлению Тюркского каганата» [77, 277 б.]. Міне, тәуелсіздікке қол жеткізудің бір себебін халықтың ерік-жігерімен байланыстырсақ, екіншісі - ескі шендік жүйенің қалпына келтірілуі, яғни оның өз отрядын әскери істі білетін бұрынғы ақсүйектерден құруы, үшіншісі – тәртіптің енгізілуі, төртіншісі – жаудың осал тұстарын білетін қытайлық білім алған адамдарды пайдалануы (мыс. Ашидэ Юань-чжен және Тоныкөк), бесіншісі – Қытайдың басты күші Ганьсу мен Сычуань-да тибеттіктермен соғысып жатуы, алтыншысы – түркілермен айналысуға мойын бұрғызбай жатқан Қытайдағы мемлекеттік төңкеріс еді. Тан үйіндегі ұзаққа созылған бапсаулау ақыр аяғында 689 жылы бұл әулеттің дағдарысына әкеліп соқтырған-ды. М. Жолдасбеков Құтлығты халқы тоз-тоз болған түркілерді қайта жинап, жауға қарсы көтергені үшін Елтеріс (елді теруші, жинаушы мағынасында) хан атап кеткен десе [81, 21 б.], Қ.Салғараұлы жұрт Құтылығы ақ киізге көтеріп, Елтеріс («Елтөресі» болу керек) атпен хан көтерді дейді [82, 23 б.].

Қағанаттың орталығы Өтүкенде (Хангай таулары) болып, батыс шекара-сы Елтеріс тұсында Алтаймен белгіленді. 693 жылы Елтеріс қайтыс болғанда, әжетке жарай қоймаған екі ұлы қалды (кейінде біреуі қаған, екіншісі оның атақты қолбасшысы болатын Могелянь (Білге-қаған) мен Күлтегін еді). Сондықтан таққа оның інісі Қапаған-қаған титулын иемденген Мочур (қы-тайша Мочжо) отырды (691-716 жж.). Көк түркілер 694 жылы Қытай шекарасына қырғидай тиіп, халық пен көптеген жауынгерлерді тұтқынға алып кетті. 697 жылы олар Линчжоу мен Шэнчжоу уездерін, яғни солтүстік-бастыс Ордосты талан-таражға салды. Қытай әскері түркілерді ығыстыра бастағанда, Тоныкөк басшылығымен олар «жиырма үш қаланы талқандап» табысқа жетті. «Тоныкөк» жырындағы мына өлең жолдары сөзімізге айқын дәлел: Қапаған қаған үшін Түнде ұйықтамадым, Күндіз отырмадым. Қызыл қанымды төктім. Қара терімді ағыздым. Күш-қуатымды аямадым. Мен өзім ұзақ жорықтарға да бастадым [81, 66 б.]. Осы жерде дана Тоныкөктің Құтлығтың, Қапаған-қағанның қолбасшысы, Білге-қаған мен Күлтегіннің кеменгер ақылшысы болғандығын еске салғанымыз абзал.

697 жылы Маньчжурияны өз иелігіне қосып алуына орай, қидандар түркі ханының вассалына айналды. Сөйтіп, Солтүстік Қытайға қарсы бірнеше сәтті жорықтары, қидандарды қиратуы, Туваны бағындыруы және Енисей қырғыздарының мелекетін талқандауы (709-710) қағанатты Орталық Азияның қожасы етті. Алайда 711 жылдан бастап қарлықтар, аздар, ізгілдер сияқты бағынышты тайпалар бас көтерді де, оларды біртіндеп ұйғырлар, байырқулар, қидандар мен татабылар қолдады. 716 жылы байырқулардың дүрбелеңін басып келе жатқанда, андаусызда тосқауылға тап келіп Қапаған қайтыс болды [84, 10 б.].

Қапаған түркілердің дәстүрлі тақты иелену тәртібін аттап, заңды тақ мұрагері Могилянның (Мойынчор) орнына өзінен кейін ұлын Инелді дайындаған еді. Алайда Күлтегін ағасын Білге-қаған деген титулмен таққа отырғызды (716-734 жж.). Дегенмен

Гумилев Л.Н. Күлтегіннің қағанаттағы өзекті орнын әр кез айшықтай түседі: «...а фактически вождем тюркского «вечного эля» был герой Кюль-тегин...» [77, 314 б.] «... т.е. фактически хозяином каганата» [4, 314 б.]. Білге-қағанның хандық құрған кезі триумвираттық билікке көбірек келеді. «Ұлы үштіктің» – Білге-қағанның, Күлтегіннің, Тоныкөктің мақсаты-қағанатты қалпына келтіру еді және асқақ міндет негізінен іске асырылды да. Қағанатта ыдыратушылық отын түтеткен аз, ізгіл, ұйғыр тайпаларына алғашқы жылы-ақ соққы берілді. Басмылдарды талқандап, олардың Тан империясымен, қидандармен, хилармен жасасқан одағына дер кезінде тосқауыл қойды. Түркілер Тан әулетімен тәуелсіздік үшін кескілескен ұрыстар жүргізді. 721 жылы Тан империясы амалсыздан Білге-қағанмен бейбіт келісім-шартқа отыруға мәжбүр болды.

Күлтегін батыр 731 жылы қайтыс болды. Ол Орхон өзенінен (қазіргі Моңғолия аумағында) 40 шақырымдай жердегі төбеге жерленген [85, 192 б.] Бауырының қазасы Білге-қағанға ауыр тиді. Қаһарлы Күлтегіннен қаймығып жүргендер біртіндеп бас көтеріп, аяғында 734 жылы Білге қаған сатқын бекзадалардың уынан дүние салды. Оның орнына таққа отырған ұлы Йоллығ тегін (734-739 жж.) есімі біздің заманымызға тек қайраткер қана емес, Күлтегін мен Білге қағанға арналған тастағы жырлардың авторы, тарихшы, ұлы жырау ретінде жетті. Оның Қытайға үш елшілік жібергені жөнінде айтылады. Сыртқы саясатында Йоллығ тегін әкесінің салған жолын жалғастырды.

Тақ Тенгри-хан титулын иемденген оның кіші бауыры Бильге Құтлуг ханға бұйырды. Тенгри-ханның тұсында нақтылы билік По-бег ханша-шешесінің (Тоныкөктің қызы) қолында болды. Ханшаның сөзіне ерген баласы елдің батыс бөлігінің шадын өлтірді. Осындай қауіптен сескенген Шығыс шады Пань-кюль өз әскерімен ханды өлтіріп, орнына соның бір баласын отырғыз-ды. Бірақ Пань-кюльдің қарсыласы Құт ябгу (қыт.Гуду) жаңа келген ханды өлтіріп, оны Бильге Құтлуг ханның екінші бір баласымен алмастырды да 741 жылы таққа қойған адамының да көзін жойып тақты құлатты. Құт ябгудың өзі 742 жылы бас көтерген ұйғыр, басмыл, қарлықтардың қолынан қаза тапты. Одақтастар жеңісін тез арада пайдаланып, өз мемлекетін құрды.

Осындай қиын-қыстау жағдайда түркі ақсүйектері ес жиып, Пань-кюльдің баласына Озмыш-хан титулын беріп хан етіп сайлады. Түріктердің жан-жақтан қыспаққа алынғанын пайдаланып, империялық Қытай Озмыш-ханға берілуді талап етті. Алайда ол көнбеді, ұйғыр, басмыл, қарлықтардың бірлескен күші Озмыш-ханды ордадан қуып шықты. Ал 744 жылы басмылдар Озмыш-ханды өлтіріп, басын Чаньяньға жіберді. Сөйтіп, даңқты басталған Екінші Түрік қағанатының тарихы 741 жылдан бастап құлдырап, 744 жылы мемлекет жойылды. Қытайдың 50 жылдық өктемдігіне қарсы көтерген көк түркілерді Тәуелсіздік, Азаттық, Бостандық сияқты қасиетті ұғымдар жетелеп, сайын далада қағанатын құрған еді. Ақыр соңында Тәуелсіздіктің қадірін бағамдай алмай, көрсоқырлық саясатымен қанға бөгелді. «Тарих-ұлы ұстаз» – бұл Қ. Салғараұлының көкірегінен жарып шыққан сөз [86, 9 б.]. Біз бұған қоса «Тарих-өмірлік сабақ» дер едік, себебі сол заманда ата-бабаларымыз тасқа қашаған жырларында дәріптеген Отанға сүйіспеншілікті, батылдықты, ерлікті, адалдықты, ынтымақты, бірлікті (елу жыл бойына езілу себептерін күңірене жаза отырып) өздері әкеліп аяққа басты, қолдан Тәуелсіздікті беріп қойды.

Сондықтан өткен тарихтан сабақ алып, бүгінде аңсап қол жеткізген Қазақстанның Тәуелсіздік Байрағын көздің қарашығындай сақтау – әр қазақстандықтың абыройлы міндеті, азаматтық борышы болып табылмақ.

Байырғы түркі халқы үшін елі мен жерін қорғап тәуелсіз бақытты, құтты мемлекет құру басты мұрат болса, ұлы ойшыл, кемеңгер Әл-Фараби ілімінде бұл мұрат кемел қоғам құру идеясымен сәйкес келеді. Түркі халқының түсінігі бойынша байырғы түркі елі, әлемнен кейінгі Көк Тәңірі жаратқан ең ежелгі, көне мемлекет. Сол себептен оны Тәңір елі, «Мәңгілік ел» деп атады. Түрік дүниетанымының өзегі болып табылатын «Ил (ел)» сөзі «бейбітшілік» деген мағынаны білдірсе, «илхан» (елхан) «Бейбітшілік қағаны» деп аталатын. Түркілердің бас бостандығы мен еркіндігі, өмір сүру қағидалары, жалпы

ел, жер, елдік, бірлік мәселелері «Мәңгілік ел» нысанасымен байланыстырылады. Осы Тәңірі жаратқан «Мәңгілік елдің» біртұтастығын сақтау жолында білікті данышпан қағандардың ұлағатты қасиеттерді бойына сіңіру қажеттігін айта отырып, тасқа қашап, оны келешек ұрпаққа мұра етіп қалдырды. Байырғы түркілер барлық ішкі-сыртқы саясаты мен «арнайы» идеологиясын осындай жолмен, яғни, «Мәңгілік ел» саясатымен жүргізді.

«Түркілер халықты билеудің әлемдік үлгісін жасаған. Ол – «Мәңгілік ел» үлгісі. «Мәңгілік ел» нысанасы – «Тәңір тауының сағасын мекендеп келе жатқан, көшпелі түркі жұртының ұлы арманы, түркі әлемі мен руханиятының ұйытқысы. Өйткені «ел мен «елдік ұғымын ұйытқан мәйектің ата тегі-Тәңір, ана тегі – Ұмай ана, заттық негізі – жер мен су. «Мәңгілік ел» нысанасы – мәңгілік рухани аңсар, ол түркі тегінің тұтастығы мен тәуелсіздігінің кепілдігін қамтамасыз етуге арналған – тектік, тазалық пен еркіндік идеологиясы. Ал ұлттық тәуелсіздік исі түркі әлемінің рухани еркіндік нысанасы» [87, 381 б.].

Орхон-Енисей жазуларында түркілердің қасиетті құт мекені, қонысы Өтүкен туралы жиі айтылады. Өтүкеннің негізгі мағынасы түркілердің берекелі жері, байлығы, бақыты, тағдыры дегенді білдіреді. «Түркі қағаны Өтүкен қойнауында отырса, елде мұң жоқ», «қасиетті Өтүкен қойнауының халқы (өзің бардың), біресе ілгері шаптың, біресе кері шаптың. Барған жерден не жақсылық таптың? Қаның судай ақты, сүйегің таудай болып жатты, бек ұлдарың құл болды...». Осы жолдардың астарына мән берсек Өтүкенді байырғы түркілер жерұйық деп санағаны аңғарылады. «Өтүкен-Түркі мемлекетінің бірлігін сақтайтын орталық территориясы болып табылды. Өтүкен территориясында билік ететін хан ең жоғарғы қаған болып саналып, басқа хандар оған бағынды» [88, 375 б.]. Қытай жылнамалары бойынша Өтүкенде қағандар ордасы болған, оның қасиеттілігі сонда, сырттан келген әскери күштердің шабуылынан сақтады [89, 242 б.].

Аты аңызға айналған осы жер туралы руналық жазба ескерткіштерден басқа, Махмұд Қашқари мен Рашид ад-Диннің және тағы басқа да түрік зерттеушілерінің еңбектерінен айтарлықтай мағлұматтарды кездестіруге болады. Бірі Өтүкенді көктүріктердің орталық шаһары, табиғаты өмір сүруге жайлы, Орхон және Селенга өзендерінің арасындағы жер деп көрсетсе, ал оғыз дастандарында Өтүкен Тәңірі таулары мен Орхон аймағындағы киелі өңір деп баяндалады. Қытай деректерінде Өтүкен түркілердің тағы бір қасиетті орны T'a-jen (кейбір деректерде T'amin) өзенімен бірге айтылады. П.А. Будбергтің пікірі бойынша түркілердің Tamin өзені қадір-қасиет тұту деген мағынадан тұрса, Өтүкен этимологиясының негізі де otu-otun-otuk-тілеу, сұрау, өтіну түбірінен шығады. П.А. Будберг бұл орындарды «сиыну, дұға ету таулары» деп атады [90, 123 б.]. М. Қашқаридың шығармасында Өтүкен «татар шөліндегі ұйғырларға жақын бір жердің аты» делінеді. Тағы бір деректерде Өтүкен жер тәңірісі деген ұғымды білдіретіні айтылады. Халық өзінің үміті мен сенімін Өтүкенмен тығыз байланысты деп ұғынған. Бұл қасиет тұтқан жердің ежелгі түркі заманында халық санасында мейлінше кеңейтіліп, барша жақсылықтың, ырыс берекенің рәмізі болғаны танылады. Кез келген халықтың ынтымақты, бейбіт, берекелі ғұмыр кешетін бай да байтақ өлкені іздейтіні дәстүрге айналған жәйт. Солардың Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі Өтүкен мекенімен үндестігі кездейсоқ деп қарауға болмайды. «Дәстүрлі түркілік дүниетанымда космологияның көшірмесі болып табылатын адамның жаратылуы да әлемнің орталығында жүзеге асқан. Мысалы Месопотамия мәдениетінде адам жер жүзі мен көк арасындағы «көпірдің» орналасқан жері- «жердің кіндігі – Жерұйықта» дүниеге келген. Осы символдық бейнелеулер түркілік космологияның да негізгі ұстындары болып табылады. Негізінен, ескі түркі космологиясы «Жерұйық» түсінігі төңірегінде қалыптасқан. Түркі жұрты, «түркі ордасы», яғни билеу, басқару орталығы, дүниенің төрт бұрышының түйіскен жерінде, яғни дәл ортада, әлемнің кіндігінде орналасқан» [91, 88 б.]. Ойымызды нақтылай түсу үшін данагөй ойшыл Асан Қайғының Жерұйық іліміне тоқталып өткеніміз орынды болар еді. Осыған байланысты белгілі философ Ғ. Есім Асан

қайғының қазақ этносын әрі мемлекетін қалыптастырып нығайтуда «Жерұйық» деген жаңа ілім жасағанын айта отырып, бұл ұлттық мемлекет құрудың идеясы болғанын, мемлекеттің басты проблемасы - жер, жерұйық туралы ілім дей келе – «жер – ұлттық дүниетанымның басты ұғымы. Жерұйық деген жер және ұйық деген екі сөзден тұрады. Ұйық, яғни ұю деген – халықтың қауымдасып ұлт және мемлекет болуын білдіретін түсінік... Асан қайғы ұлттық идеяның тарихи негізін салған ойшыл, оның тарихи аталуы – Жерұйық. Бүгінгі географиялық түсініктегі Жерұйық дегеніміз – Қазақстан Республикасы» – деп жазады [92, 10 б.]. Қайғы атанған Асан бабамыз елінің қамы, елдің бірлігі үшін ең қажетті байтақта, қазыналы жерді іздеп тауып, сол жерге халықтың басын бақытқа, тыныштыққа біріктіріп, ұйытуды тілек етті. «Тәңірдің құтының шоғырланған жері – «Жерұйық». Ежелгі түрік аңыз – эпсаналарында Жерұйық «орталық, кіндік» мағынасындағы символдармен берілген. Дәстүрлі қоғам адамының Тәңірмен байланыс құруы тікелей рухымен емес, Жерұйық арқылы жүзеге асатын... Қорқыт пен Асан Қайғының елі үшін Жерұйық іздеуі – утопия емес, дәстүрлі түркілік дүниетанымның ділдік-ойлау әлемінің ақиқаты. Жерұйық-әлі күнге дейін тарихи функциясын жоғалтпаған дәстүрлі түркілік дүниетаным космологиясының негізгі ұстыны әрі Тәңірге барар «орталық жолдың» рәмізі» [91, 75 б.]. Асан Қайғының тауып берген Жерұйығы көшпелілер үшін ешқандай жерге тең келмейтін қасиетті, әрі құтты мекен болды. Енді біз сол Жерұйықта отырып, бірлікте, бітімде, ынтымақта, ұюда болуымыз шарт. Осындай кең байтақ байлыққа толы жерді тауып, халықты бірлікпен елдікке шақырған Асан Қайғы идеясының мәңгілік екеніне көзіміз жетіп отыр. Тек дұрыс идея ғана қаншама ғасырлар мен жылдар өтсе де өз маңызын жоймай мәңгілікте болады. Жалпы құтты қоныс, киелі мекен болып ел қиялын тербеген жерұйық сияқты эпсаналар түрік халқының «Өтүкен», «Ергене көң» жерлерімен үндес, мазмұндас келеді. Себебі олардың сабақтастығы заман, адам, жер – су, мекен мәселелерін алға қояды. Олай болса, Асан Қайғының халыққа қолайлы мекен, жайлы қоныс жерұйықты іздеп, жер дүниені кезуі туралы эпсана мен қазақ халқының Жиделі байсынды жер жәннаты деп қиялмен асқақтатып, қол жетпес арман өлкеге айналдыруында Өтүкеннің рухы жатыр десек қателеспейміз. Өтүкен, Жерұйық, Жиделі байсын жерлері сан ұрпақтың дүниетанымында қасиетті ұғым болып қалыптасып, бейбіт өмір мен молшылық береке мен бақыттың рәмізі болып қала бермек. Жазба ескерткіштерде соғыс тақырыбының жиі қозғалуы, түркілердің қасиетті атамекенінің қорғау, көздің қарашығындай сақтау мәселесіне келіп тіреледі. Олай болса, «Орхон жазбаларының түкпі мақсаты жаугершілікті немесе соғыскерлікті культ жасау емес, керісінше халықтар арасындағы сұхбатты, адамдар арасындағы өзара түсінікті орнатуға ұмтылыс болып табылады. Яғни өзара түсінісу философиясының негізі сонау түркілер заманында қаланғанын айтуға болады» [93, 33 б.].

Әдебиеттер тізімі:

1. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в древние времена. Том 1-3. – М.-Л., 1950. – 229 с.
2. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993. – 512 с.
3. Омарбеков Т. Шығыс түріктерінің азаттық күресі // Ана тілі. – 2011. – №7. – 15 б.
4. Қазақтар. Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. – I том. – Алматы, 1998. – 432 б.
5. Кляшторный С., Султанов Т. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, 1992. – 375 с.
6. Жолдасбеков М. Асыл арналар: Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 328 б.
7. Салғараұлы Қ. Хандар кестесі: (Шығыс хандарының жылнамалық кестесі). – Алматы, 1992. – 48 б.

8. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті (Қазақ әдебиеті бастаулары). – Алматы, 2005. – 336 б.
9. Омарбеков Т. Шығыс түріктерінің екінші қағанаты //Ана тілі.– 2011. – 3-9 наурыз, 15 б.
10. Ежелгі Қазақстан: Қазақстан бабалар энциклопедиясы. – Алматы: «Аруана» баспасы, 2004. 224 б.
11. Салғараұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. – Алматы: Жалын, 1992. – 304 б.
12. Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер.- Алматы: Ғылым, 2001. - 584 б.
13. Deguines. Histoire des Huns, des Turcs et des Mongols. – Paris. Edition Garnier, 1998. – 284 p.
14. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.; Л., 2000. – 381 с.
15. Boodberg P.A. Selected works. Los-Angelos: – Berkley, 1979. – 304 p.
16. Кенжетай Д. Дәстүрлі түркілік дүниетаным және оның мәні // Қазақ халқының философиялық мұрасы. Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. Жиырма томдық. 1-том. – Астана: Аударма, 2005. – 496 б.
17. Есім Ғ. Қазақ философиясы // Қазақ әдебиеті. 2003. 20-маусым.
18. Нұрмұратов С.Е. Орхон мәтіндеріндегі дүниетанымдық бағдарлар // Қазақ халқының философиялық мұрасы. Жиырма томдық. 5-том. – Астана: Аударма, 2005. – 496 б.

СОВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ БИМЕДИЦИНСКОЙ ИНЖЕНЕРИИ СТУДЕНТАМ БАКАЛАВРИАТА В УЗБЕКИСТАНЕ

Phd исследователи: **Абдувохидов Х., Курбонов М**
*Андижанский Машиностроительный институт,
Андижан, Узбекистан*

Аннотация: Биомедицинская инженерия — это междисциплинарная область, которая сочетает в себе принципы инженерии с биологическими и медицинскими науками для разработки инновационных решений проблем здравоохранения. В этой статье исследуется важность включения современных образовательных технологий в учебную программу, обсуждаются различные подходы и инструменты, которые могут улучшить учебный опыт, а также обрисовываются потенциальные преимущества и проблемы при внедрении этих технологий.

Ключевые слова: биомедицинская инженерия, инновации, контроль качества, современные образовательные технологии.

Значение биомедицинского инженерного образования

Биомедицинская инженерия играет решающую роль в совершенствовании систем здравоохранения во всем мире, и Узбекистан не является исключением. По мере развития отрасли здравоохранения растет спрос на профессионалов, которые могут разрабатывать и внедрять передовые медицинские технологии.

Преимущества современных образовательных технологий

Расширенная интерактивность: современные технологии позволяют проводить интерактивное обучение. Виртуальные лаборатории, программное обеспечение для моделирования и инструменты дополненной реальности позволяют учащимся изучать сложные концепции, проводить эксперименты и моделировать сценарии реального мира, и все это не выходя из классной комнаты.

Доступ к глобальным ресурсам: Интернет предоставляет студентам в Узбекистане доступ к множеству образовательных ресурсов со всего мира.

Совместное обучение: онлайн-инструменты для совместной работы облегчают групповые проекты, дискуссии и обмен знаниями между студентами и преподавателями.

Реальные приложения: виртуальная реальность (VR) и дополненная реальность (AR) могут погрузить студентов в реалистичные медицинские ситуации, позволяя им практиковать навыки и принимать решения, как если бы они находились в клинических условиях.

Включение современных образовательных технологий в учебную программу по биомедицинской инженерии

- *Платформы онлайн-обучения.*
- *Виртуальные лаборатории.*
- *3D-печать и прототипирование.*
- *Программное обеспечение для медицинского моделирования.*
- *Дополненная и виртуальная реальность.*
- *Инструменты для совместной работы в Интернете.*
- *Открытые образовательные ресурсы (OER).*

Проблемы и соображения

Хотя современные образовательные технологии предлагают множество преимуществ, их успешное внедрение сопряжено с проблемами. Некоторые из этих проблем включают в себя:

Инфраструктура и доступ. Обеспечение всех учащихся доступом к необходимым устройствам и подключению к Интернету может стать логистической проблемой, особенно в отдаленных районах.

Подготовка преподавателей: Преподавателям необходима подготовка, чтобы эффективно использовать и интегрировать современные технологии в свои методы обучения.

Качество контента. Качество онлайн-ресурсов может сильно различаться. Тщательное курирование и оценка необходимы для обеспечения того, чтобы учащиеся получали точную и достоверную информацию.

Конфиденциальность и безопасность. Защита данных учащихся и поддержание безопасности онлайн-платформ являются критически важными проблемами.

Педагогическая адаптация: Преподаватели должны адаптировать свои методы обучения, чтобы эффективно использовать преимущества образовательных технологий.

Заключение

Включение современных образовательных технологий в преподавание биомедицинской инженерии студентам бакалавриата в Узбекистане имеет важное значение для их подготовки к вызовам и возможностям в этой динамичной области. Приняв эти инновации, Узбекистан сможет воспитать новое поколение биомедицинских инженеров, готовых внести значимый вклад в отрасль здравоохранения и улучшить благосостояние своего общества.

Использованная литература.

1. «Концепция развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года», 2019 г.
2. Шбеманн. Анализ существующей системы обеспечения качества, включая передовую международную практику и рекомендации по внедрению нового подхода к обеспечению качества, март 2020 г.
3. Шбеманн. Национальная стратегия обеспечения качества для Узбекистана, май 2020 г.
4. Шбеманн. Отчет о процессах внешнего обеспечения качества в Узбекистане, июль 2020 г.
5. Шбеманн. Отчет о внутренних процессах обеспечения качества в Узбекистане, август 2020 г.

СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ВНЕДРЕНИИ GPP

«Менеджмент в здравоохранении» магистрант 2-курс, **Арман Т.**
КазНМУ им. С.Д.Асфендиярова.

Аннотация. В данной статье рассматривается современное положение фармацевтических организаций в внедрении Good Pharmacy Practice (GPP). Описывается значимость соблюдения GPP для обеспечения качественного обслуживания пациентов и соблюдения норм безопасности в работе аптек.

Good Pharmacy Practice (GPP) - это набор стандартов и принципов, разработанных для обеспечения качества фармацевтических услуг и обеспечения безопасности пациентов. Соблюдение GPP необходимо для того, чтобы минимизировать риски ошибок при выдаче лекарств, обеспечить правильное хранение и транспортировку препаратов, а также обеспечить конфиденциальность и этичность взаимодействия с пациентами.

Однако не все фармацевтические организации следуют этим стандартам в полной мере. Возникают проблемы с обучением персонала, недостаточным контролем качества услуг, а также с нехваткой финансирования для обеспечения соответствия всем требованиям GPP. Кроме того, есть вызовы в виде изменяющегося регулирующего окружения и повышающихся требований со стороны пациентов.

Для того чтобы преодолеть эти проблемы и вызовы, фармацевтическим организациям необходимо активно работать над улучшением своих процессов и систем управления. Это может включать в себя обучение персонала по стандартам GPP, внедрение систем автоматизации и контроля качества, а также работу над улучшением коммуникации с пациентами и другими заинтересованными сторонами. В работе анализируются проблемы и вызовы, с которыми сталкиваются фармацевтические организации при внедрении GPP, а также предлагают пути и рекомендации для улучшения ситуации. Исследование проведено на основе опыта работы фармацевтических организаций и действующих нормативно-правовых актов в данной области.

В рамках исследования также будет проанализирован уровень осведомленности населения о принципах стандарта GPP, мотивы самолечения, факторы, влияющие на выбор лекарств и методы обеспечения доступа к качественным и безопасным медикаментам при внедрении стандартов GPP в аптечные организации.

Ключевые слова: надлежащая аптечная практика (GPP), аптечные организации, оптимизация, фармацевтические услуги, система качества.

Андатпа. Бұл мақалада фармацевтикалық ұйымдардың «Тиісті дәріхана тәжірибесін (GPP)» енгізудегі ағымдағы жағдайы қарастырылады. Науқастарға сапалы көмек көрсетуді және дәріханалардағы қауіпсіздік стандарттарын сақтауды қамтамасыз ету үшін GPP сәйкестік маңыздылығын сипаттайды.

Жақсы дәріхана тәжірибесі (GPP) - фармацевтикалық қызметтердің сапасын және пациенттердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін әзірленген стандарттар мен принциптер жиынтығы. GPP талаптарына сәйкестік дәрі-дәрмектерді беру кезінде қателер қауіпін азайту, дәрі-дәрмектерді дұрыс сақтау және тасымалдауды қамтамасыз ету, пациенттермен құпиялылық пен этикалық өзара әрекеттесуді қамтамасыз ету үшін қажет.

Дегенмен, барлық фармацевтикалық ұйымдар бұл стандарттарды толығымен орындамайды. Персоналды оқыту, қызмет көрсету сапасын бақылаудың жеткіліксіздігі, сондай-ақ GPP барлық талаптарының сақталуын қамтамасыз ету үшін қаржыландырудың жетіспеушілігі бар. Сонымен қатар, реттеуші ортаның өзгеруі және пациенттердің талаптарының артуы түріндегі мәселелер анықталды.

Осы проблемалар мен қиындықтарды жеңу үшін фармацевтикалық ұйымдар өздерінің процестері мен басқару жүйелерін жақсарту бойынша белсенді жұмыс істеуі керек. Бұған қызметкерлерді GPP стандарттары бойынша оқыту, автоматтандыру және сапаны бақылау жүйелерін енгізу және пациенттермен және басқа мүдделі тараптармен байланысты жақсарту бойынша жұмыс кіруі мүмкін.

Мақалада фармацевтикалық ұйымдардың GPP енгізу кезінде кездесетін проблемалары мен қиындықтарын талданылды. Зерттеу фармацевтикалық ұйымдардың тәжірибесі мен осы саладағы қолданыстағы нормативтік құқықтық актілер негізінде жүргізілді.

Зерттеу жұмысында дәріхана ұйымдарында GPP стандарттарын енгізу кезінде GPP стандартының қағидағдары, өзін-өзі емдеу мотивтері, дәрілік заттарды таңдауға әсер ететін факторлары мен жоғары сапалы және қауіпсіз дәрілік заттарға қолжетімділікті қамтамасыз ету әдістері туралы халықтың хабардар болу деңгейіне талдау жасалынды.

Түйін сөздер: дәріхананың дұрыс тәжірибесі (GPP), дәріхана ұйымдары, оңтайландыру, фармацевтикалық қызметтер, сапа жүйесі.

Актуальность. Надлежащие фармацевтические практики (GPP) являются важным аспектом в обеспечении качества лекарственных средств и безопасности пациентов. GPP составляют набор стандартов и процедур, которые регулируют производство, хранение, распространение и продажу лекарственных средств. Оценка результатов GPP имеет

ключевое значение для выявления несоответствий, а также для постоянного улучшения качества фармацевтических услуг.

Внедрение соответствующих стандартов фармацевтической практики и вхождение Национального инспектора в систему международного сотрудничества фармацевтических инспекций PIC/S включены в план реализации концепции вхождения Казахстана в 30 наиболее развитых стран мира на 2014-2020 годы, утвержденный Постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2014 года № 752. Хотя необходимость внедрения стандарта, увеличения площади аптеки, получения дополнительной лицензии на оказание медицинских услуг, обучения сотрудников приводит к большим финансовым затратам для предпринимателей, обеспечивает населению Республики Казахстан фармацевтические услуги надлежащего качества, оказываемые фармацевтическими работниками. Чтобы решить эти проблемы и выполнить всю работу, стандарт должен быть доступен и понятен каждому [1].

Целью данного исследования является рассмотрение современного положения фармацевтических организаций во внедрении Надлежащей фармацевтической практики (Good Pharmacy Practice, GPP) в Республике Казахстан.

Объект и методы исследования. Проведено анкетирование фармацевтических работников по изучению положения аптечных организаций в рамках внедрения соответствующего стандарта аптечной практики в Республике Казахстан. Основные вопросы анкеты направлены на сбор информации о содержании изучаемого явления. Учитывая общее количество фармацевтов в Алматы, опроса 96 респондентов было достаточно для получения репрезентативных результатов по безвозвратной формуле.

Социологическое исследование играет ключевую роль в данном исследовании. Этот метод включает в себя использование разнообразных процедур с целью получения достоверной информации для разработки методических рекомендаций по оптимизации работы аптечных организаций при внедрении Стандарта Надлежащей аптечной практики.

Результаты и обсуждение. Исследование осуществлялось с участием специалистов, которые были включены в исследуемую группу, и их мнения, выраженные в качестве респондентов, послужили основой данного научного исследования. Опрос проводился по устным вопросам анкеты на принципах анонимности на основе устного согласия респондентов.

В связи с этим Аптечный комитет Министерства здравоохранения РК опубликовал реестр обладателей сертификатов на соответствие Стандартам надлежащей аптечной практики (GPP). В целом по итогам 2018 года количество обладателей сертификата GPP составило 337 аптек [2].

В настоящее время внедрение международного стандарта GPP Good Pharmacy Practice перенесено с 2018 года на 2023 год, то есть на подготовку отведено 5 лет. После внедрения этого стандарта аптеки обязаны проходить сертификацию GPP каждые 3 года.

Согласно проекту Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты по вопросам обращения лекарственных средств и медицинских изделий», требования соответствующей аптечной практики (GPP) станут обязательными с 1 января 2023 года [3].

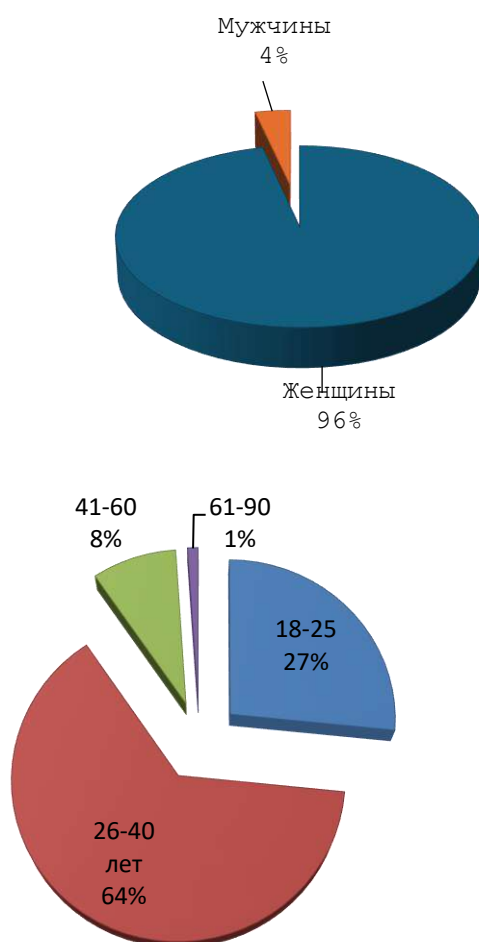
Основным материалом исследования является анкета. Была создана опрос: для потребителей. Анкета состоит из 30 вопросов.

Цель и конечный результат исследования определяются в анкете. Разработана структура анкеты, она состоит из 3 частей. Вводная часть опроса включает в себя название опроса, приветствия, кто и зачем проводит опрос, правила заполнения опроса, время его заполнения, информацию об респонденте, благодарность. 2 часть анкеты представляет собой основной блок вопросов. Основные вопросы анкеты направлены на сбор информации о содержании изучаемого явления. Они расположены в содержательных блоках в логическом порядке согласно задачам научного исследования.

Вопросы хорошо сформулированы и не допускают двусмысленностей. Среди вопросов выделяют открытые и закрытые, что позволяет широко и точно осветить вопросы научных исследований.

В качестве респондентов нашего опроса были взяты потребители фармцевтов и аптечных организаций.

По результатам этих данных, как видно на 1- рисунке, установили, что 96% респондентов составили женщины и 4% — мужчины. Средний возраст респондентов от 26 до 40 лет - 64% и 68% сотрудников, работающих в фармацевтических организациях, имеют высшее образование. Из них 26,6% имеют степень магистра, а 73,4% — степень бакалавра.

5-рисунок. Половой состав и возрастные показатели респондентов

Кроме того, Надлежащая аптечная практика предполагает установление отношений с другими сообществами специалистов здравоохранения в целях укрепления общественного здравоохранения, включая сокращение случаев неправильного использования и злоупотребления лекарствами, профессиональную оценку рекламных материалов для лекарств и других товаров медицинского назначения, лекарственных средств и других товаров медицинского назначения. Распространение проверенной информации по вопросам, включая участие во всех стадиях клинических исследований лекарственных средств.

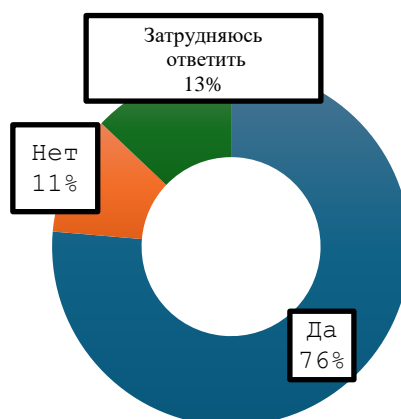
На основании этого были исследованы знания провизоров о соответствующем стандарте аптечной практики. В результате исследования выяснилось, что об этом стандарте знают 86% специалистов. Несмотря на это, 13% из них отметили, что не слышали о стандарте (рис. 2).

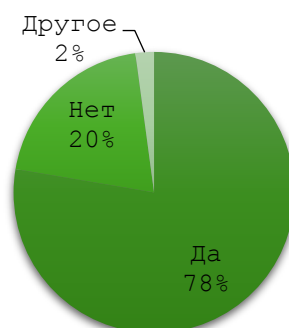
2 – рисунок. Знания фармацевтов о стандарте

По результатам анализа опросов мы установили, что населению Республики Казахстан обеспечивается соответствующее качество фармацевтических услуг (качественные, безопасные лекарственные препараты) путем разработки соответствующего стандарта аптечной практики (75%) (рис. 3).

Также в ходе проведения социального опроса было установлено, что существует необходимость внедрения соответствующего стандарта аптечной практики (77,6%) (рис.4)[4] .

3 – рисунок. Влияние GPP на фармацевтические услуги

4 – рисунок. Необходимость внедрения надлежащего стандарта аптечной практики

На протяжении многих лет ВОЗ проводит политику контролируемого и целенаправленного самолечения, за что ее до сих пор критикуют. Однако эта проблема не уменьшилась и не исчезла, и многие пациенты не изменили своего отношения к ней.

Учитывая большую роль, которую играет больной в самолечении, информация о наркотической зависимости имеет первостепенное значение, ее необходимо предоставлять в достаточном количестве и чтобы адекватно заменить врачебный надзор и не допустить употребления больным безрецептурного препарата, когда это противопоказано или небезопасно [5].

Сегодня пациенты часто обращаются напрямую к фармацевту, а не к врачу. К этому приводит широкое распространение платных медицинских услуг, которые доступны не каждому. Об этом свидетельствует тот факт, что на вопрос о причинах самолечения в опросе большинство респондентов ответили как «высокая стоимость услуг врача» (39%), оставшиеся 29% «обращаются к врачу», 27% указали на «большой выбор лекарств, отпускаемых без рецепта».

В связи с этим 60,6% респондентов считают, что фармацевт должен консультировать пациента по вопросам самолечения, а 26,6% ответили, что в этом нет необходимости.

С введением стандартов GPP изменится работа фармацевтов. Они должны не только отпускать лекарства, но и давать консультации и при необходимости проводить индивидуальные беседы с потребителями о качестве лекарств, побочных эффектах, потенциальных рисках, аналогах и ценах.

Кроме того, фармацевты активно участвуют в пропаганде здорового образа жизни и профилактике хронических заболеваний, а также проведении диагностических исследований [6].

По результатам анкетного анализа 55% фармацевтических работников считают, что в аптечной организации необходимо проводить диагностическое тестирование.

Роль фармацевта – влиять на культуру самолечения посредством информационно-консультационных услуг. Сотрудник регистратуры формирует имидж аптеки и лояльность покупателей, а от работы «провизора» во многом зависит оборот и прибыль аптеки. Цена и ассортимент также играют важную роль. Таким образом, грамотная фармацевтическая консультация положительно влияет на различные аспекты деятельности аптеки. Фармацевтическое консультирование – помощь покупателю в выборе безрецептурного препарата путем предоставления информации, адаптированной к индивидуальным потребностям покупателя. Ответственность за результаты лечения безрецептурными препаратами или профилактику любого заболевания лежит на пациенте и фармацевте [7].

В связи с этим «По каким вопросам вы часто консультируете пациентов аптек?» сформулировал вопрос. 46% фармацевтических работников задавали пациентам вопросы о «дозировке, способе применения, противопоказаниях, побочных эффектах препаратов», 34% — о «фармакологическом действии препаратов», установлено, что 15% дают советы по теме «Правила хранения лекарств, срок годности».

Анализируя результаты опроса, установлено, что при покупке безрецептурных лекарств и другой фармацевтической продукции покупатели аптек руководствуются в первую очередь рекламой - 34%, во-вторых советами фармацевтов - 30 (31,9%), в-третьих доступность препарата - 16 (17%), наконец, 15 (15,9%) показали, что руководствуются своим опытом.

В соответствии со стандартами аптечной практики фармацевты должны участвовать в мониторинге терапии, сборе информации об эффективности и побочных эффектах препаратов.

Информация о побочных эффектах препарата предоставляется медицинскими и фармацевтическими работниками, общественными организациями, представляющими интересы потребителей наркотиков, и общественностью в виде карточек-сообщений [8].

В связи с этим, по мнению фармацевтических работников, карточки-сообщения о побочных эффектах помогают улучшить качество лекарственных средств (45,7%).

Аптечные организации должны предпринять определенные шаги для внедрения соответствующих стандартов аптечной практики. Прежде всего, руководство аптеки должно принять соответствующее решение и определить цель, задачи и порядок внедрения системы качества. Следующим важным шагом является определение лица, ответственного за формирование системы качества. Если это крупная аптечная сеть, то это будет менеджер по качеству, если это маленькая аптека. Все сотрудники аптеки должны иметь ясное и четкое понимание поставленных целей и задач, и каждый должен участвовать в формировании системы качества в пределах своей компетенции [9].

Как результат опроса, недостаточные знания о системе менеджмента (40,4%) и нехватка специалистов по управлению качеством лекарственных средств (39,4%), определено, что они считаются основными препятствиями на пути внедрения соответствующего стандарта аптечной практики [10].

Основной деятельностью фармацевта является организация работы по приему, обработке, приготовлению и отпуску лекарственных средств.

Назначение и освобождение от должности провизора осуществляется приказом руководителя учреждения. Назначает лицо, имеющее частичное высшее образование или диплом о высшем образовании.

В обязанности фармацевта входит принятие мер по организации снабжения населения лекарственными средствами, формирование спроса на лекарственные средства и изделия медицинского назначения, определение потребности в них, организация заказов на лекарственные средства.

Фармацевт принимает участие в приеме товаров, распределяет их по местам хранения, обеспечивает хранение лекарственных средств согласно химическим свойствам и правилам хранения [11].

В связи с этим в результате опроса было показано, как работники фармацевтической отрасли оценивают свои профессиональные обязанности: 39,4% в их обязанности входит консультирование по поводу назначенных врачом препаратов, их отпуск, 51% задач включают помощь в подборе препаратов, их замену, выпуск при необходимости, и 8,5% задач включают только выпуск лекарств.

В аптечном бизнесе, как и в других сферах обслуживания, основная роль принадлежит персоналу. Сегодня провизор активно оказывает фармацевтические услуги в аптеке, соответственно, полномочия и ответственность провизора расширяются, что, как уже говорилось выше, также приводит к необходимости повышения уровня профессиональной подготовки.

Обучение является неотъемлемой частью реализации стандартов GRP, определяющих роль фармацевта в системе здравоохранения и направленных на обеспечение населения качественными, безопасными лекарственными средствами и изделиями медицинского назначения.

Обучение сотрудников должно быть непрерывным, ведь правовая база постоянно меняется, появляются новые препараты, а сам человек должен совершенствовать свои профессиональные навыки и знания. Важно, чтобы такое обучение, обучение и обучающие семинары по GPP проводились компетентными специалистами в этой области.

Таким образом, на основании полученных данных можно сделать вывод, что каждый второй работник аптечной организации нуждается в обучении соблюдению соответствующих правил практической деятельности один раз в полгода (62%).

Как показывает опыт, место расположения аптечного учреждения зависит не только от желания и инвестиционного потенциала организаторов, но и от архитектурной концепции земельного участка, расселения населения, стоимости земли и других градообразующих факторов, а также муниципальной политики. и объективные условия.

К сожалению, аптеки зачастую находятся там, где есть возможность для строительства, а не там, где они необходимы.

Аптечная организация регулярно проводит самопроверку (внутреннюю проверку) в соответствии с действующим законодательством Республики Казахстан и требованиями настоящего Положения.

Самоконтроль проводится с целью выявления недостатков в соответствии с требованиями законодательства о действующей фармацевтической службе и Надлежащей аптечной практике и выработки рекомендаций по корректирующим действиям[13].

Программа самоинспекции включает в себя персонал, помещения, содержание зданий и оборудования, в том числе помещения для персонала, хранение продукции, оборудование, документацию, санитарно-гигиенические требования, данные по технике безопасности и охране труда, результаты предыдущих самоинспекций и является разработана в форме СОП, которая обеспечивает минимальные и единые выборочные требования, включающие предпринятые корректирующие действия [14].

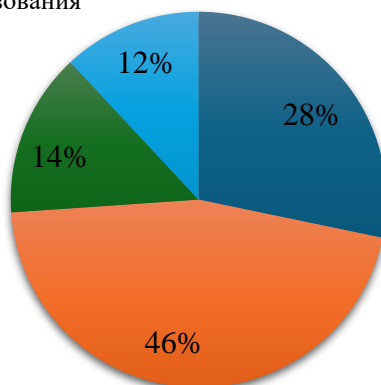
В связи с этим на основании ответов, данных нам респондентами, установлено, что проведение самообследования влияет на выполнение требований действующего законодательства о соответствующем стандарте аптечной деятельности (75%).

По результатам анализа определены необходимые навыки фармацевта для обеспечения комплекса мер, направленных на оптимальное назначение и применение лекарственных средств. Они изображены на 5-рисунке .

Аптечная организация осуществляет деятельность, направленную на сотрудничество врача и фармацевта в системе обеспечения качества фармакотерапии пациента, связанную с назначением и влиянием на применение лекарственных средств, изделий медицинского назначения. В ходе проведения опроса было установлено, что 65,2% респондентов поддерживают идею контроля за ходом и результатами фармакотерапии со стороны фармацевта.

Также было показано, что сотрудничество врача и фармацевта позволяет повысить качество фармакотерапии и снизить количество фармацевтических и врачебных ошибок (76%).

- соответствующие знания и навыки для предоставления точной информации и консультаций по применению лекарственных средств
- систематическое повышение уровня знаний в области фармакотерапии, информации о новых препаратах, психологии общения.
- достаточное количество справочно-информационной литературы по применению лекарственных средств и изделий медицинского назначения
- взаимное сотрудничество с врачами по вопросам терапевтического лечения и применения лекарственных средств, изделий медицинского назначения, схем их злоупотребления и нерационального использования

5 – рисунок. Навыки, необходимые фармацевту

Современное регулирование деятельности аптек является недостаточным, поскольку они функционируют исключительно как торговые объекты, не обладающие должной ответственностью. Это приводит к различиям в ценообразовании и распространению неквалифицированных и запрещенных препаратов. Наличие лекарств без рецепта допускает широкий спектр злоупотреблений. С учетом этого, аптеки должны принять на себя социальную ответственность и придерживаться правильной практики, чтобы обеспечить управляемость фармацевтического рынка.

Вывод. В результате анализа информированности фармацевтов и посетителей аптек о соответствующем стандарте аптечной практики. Среди опрошенных 96% фармацевтов были женщинами и 4% мужчинами, 72% потребителей были женщинами и 28% мужчинами. Установлено, что основная доля фармацевтов, работающих в аптечных организациях, приходится на возрастную группу от 26 до 40 лет (64%) с высшим образованием (64%). В аптечные организации обращаются посетители от 41 до 60 лет (59%). Установлено, что наибольшее количество посетителей аптеки (48%) занимается самолечением, а 86% посетителей считают необходимым проконсультироваться с фармацевтом по вопросам самолечения. Кроме того, 78% фармацевтов и 62% посетителей считают, что внедрение стандарта Надлежащей аптечной практики обеспечит населению качественные фармацевтические услуги. 55% фармацевтических работников считают, что аптечная организация должна проводить диагностические исследования, установлено, что отчетность по картам побочных эффектов способствует повышению качества лекарственных средств (45,7%).

На основе интервью проведен анализ проблем внедрения соответствующего стандарта аптечной практики. Установлено, что необходимость увеличения площади аптеки, получения дополнительной лицензии на оказание медицинских услуг, обучения сотрудников - приводит к большим финансовым затратам предпринимателей, а разработка СОП отнимает много времени. Также выявлены изменения в аптеках, введенные GPP: отпуск лекарств только по рецепту, отдельная маркировка лекарств при их извлечении из коробки в блистерах, возможность для покупателей в любой момент измерить артериальное давление и объем крови, а также увеличенная документация и т. д.

Результаты опроса позволили выявить несколько ключевых выводов. Во-первых, оказалось, что уровень осведомленности населения о принципах стандарта GPP все еще недостаточно высок. Большинство респондентов не знают о том, что такой стандарт существует, и какие преимущества он предлагает.

Во-вторых, мотивы самолечения среди опрошенных включают экономию времени и денег, отсутствие возможности посещения врача, а также привычку к самостоятельному выбору лекарств. Однако респонденты также высказывают опасения относительно возможных побочных эффектов и негативного взаимодействия медикаментов.

Третий вывод касается факторов, влияющих на выбор лекарств. По результатам опроса, основными критериями при выборе медикаментов для респондентов были эффективность, безопасность, цена и наличие рекомендации врача.

Наконец, важным аспектом, выявленным в ходе опроса, были методы обеспечения доступа к качественным и безопасным медикаментам при внедрении стандартов GPP в аптечные организации. Респонденты высказали предпочтение к обучению фармацевтов по вопросам соблюдения стандартов GPP, более прозрачной информации о лекарствах для пациентов и повышению контроля качества медикаментов со стороны государственных органов.

Таким образом, результаты опроса позволяют выделить несколько направлений для улучшения системы обеспечения населения доступом к качественным и безопасным

медикаментам при внедрении стандартов GPP. Необходимо усилить информационную кампанию по пропаганде принципов стандарта GPP, обучение фармацевтов и усиление контроля качества медикаментов.

Список литературы

1. План нации - 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ Главы государства Нурсултана Назарбаева [Электронный ресурс]. – 2009. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31977084#pos=105;-105 (дата обращения: 20.02.2024).
2. Софинский Н. А. Профессиональные стандарты // Научноисследовательский институт труда и социального страхования. URL: http://www.niitruda.ru/analytics/publications/post_62.html (дата обращения: 20.02.2024).
3. Закон Республики Казахстан от 28 декабря 2018 года № 211-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам обращения лекарственных средств и медицинских изделий» [Электронный ресурс]. – 2019. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39922265&pos=1;-16#pos=1;-16 (дата обращения: 20.02.2024).
4. Омралиева М.М. Қазақстан Республикасында тиісті дәріханалық тәжірибе стандартын (GPP) енгізу аясында дәріханалық ұйымдардың жұмысын оңтайландыру - 2019. // ЭОЖ 615.12:614.27/.281 //Диссертация
5. Минуя врача. Проблемы самолечения в России [Электронный ресурс]. – 2014. – URL: http://www.aif.ru/health/life/minuya_vracha_problemy_samolecheniya_v_rossii (дата обращения: 20.02.2024).
6. В аптеках РК будут измерять давление, сахар в крови и делать тест на беременность [Электронный ресурс]. – 2010. – URL: http://arna-news.kz/arna_kz/obshhestvo/v-apteках-rk-budut-izmeryat-davlenie-saxar-v-krovi-i-delat-test-na-beremennost/ (дата обращения: 20.02.2024).
7. Фармацевтическое консультирование [Электронный ресурс]. – 2009. – URL: <http://clinicalpharmacia.ru/pag27/>
8. Фармацевт (должностная инструкция, обязанности, вакансии) [Электронный ресурс]. – 2014. – URL: <http://www.razmut.ru/index.php/instrykcija/110-farmacevt-dolzhnostnaja-insrukciya-objazannosti-vakansii> (дата обращения: 20.02.2024).
9. Приказ Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 27 мая 2015 года № 392 «Об утверждении надлежащих фармацевтических практик» [Электронный ресурс]. – 2009. – URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/zdravoohranenie/id-V1500011506/
- 11.С.Б. Пазилев Роль стратегического планирования в медицинской организации // Вестник КазНМУ. 2019. №2. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-strategicheskogo-planirovaniya-v-meditsinskoj-organizatsii-1> (дата обращения: 20.02.2024).
12. М.И. Дурманова: К вопросу о переходе казахстанских аптек на GPP [Электронный ресурс]. – 2009. – URL: http://pharmnews.kz/ru/article/mi-durmanova-k-voprosu-o-perehode-kazahstanskih-aptek-na-gpp_10489 (дата обращения: 20.02.2024).
- 13.Шаймарданова Г.Ф., Бадакшанов А.Р. Анализ кадровой политики фармацевтических организаций в области подбора персонала // Актуальные вопросы в научной работе и образовательной деятельности: сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции // Тамбов, Изд-во ООО «Консалтинговая компания Юком», 2014. – 154-155с.
- 14.SOP Number: MB-24-03. Standard Operating Procedure for Disinfectant Products Tested against Mycobacterium bovis (BCG) Using the Germicidal Spray Products as Disinfectants Test. US Environmental Protection Agency Office of Pesticide Programs. – 2016. – 19p.

БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: ЖАҢА ЖАҒДАЙДАҒЫ ПЕДАГОГТЫҢ ТРЕНЦИЯЛАРЫ МЕН РӨЛІ

Педагогика және психология, 2-курс докторанты **Әбдіжәділ Е.Ә**
Ғылыми жетекші: п.ғ.к., қауымдастырылған профессор Молдасан Қ.Ш.
ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аннотация: Мақалада білім берудің цифрлық трансформациясы тақырыбы талқыланады. Авторлар бұл процестің әртүрлі аспектілерін, соның ішінде педагогтың рөлінің өзгеруін, желілік оқыту мен ынтымақтастықты, білім берудің әртүрлілігі мен қолжетімділігін, оқушылардың жетістіктерін бағалау мен өлшеуді талқылайды. Тақырыптың өзектілігі тиімді және сапалы білім беруді қамтамасыз ету үшін оқу орындарын цифрлық орта жағдайына бейімдеу қажеттілігімен түсіндіріледі.

Түйін сөздер: цифрландыру, білім беру, трансформация, педагог, желілік оқыту, білімнің қолжетімділігі, инновация.

Аннотация: В статье рассматривается тема цифровой трансформации образования. Авторы обсуждают различные аспекты этого процесса, включая изменение роли педагога, сетевое обучение и сотрудничество, разнообразие и доступность образования, а также оценку и измерение успеваемости студентов. Актуальность темы обусловлена необходимостью адаптации образовательных учреждений к условиям цифровой среды для обеспечения эффективного и качественного обучения.

Ключевые слова: цифровизация, образование, трансформация, преподаватель, сетевое обучение, доступность образования, инновации.

Abstract: The article discusses the topic of digital transformation of education. The authors discuss various aspects of this process, including the changing role of the teacher, networked learning and collaboration, educational diversity and accessibility, and assessment and measurement of student achievement. The relevance of the topic is due to the need to adapt educational institutions to the conditions of the digital environment to ensure effective and high-quality education.

Key words: digitalization, education, transformation, teacher, network learning, accessibility of education, innovation.

Білім беруді цифрлық түрлендірудің басты ерекшеліктерінің бірі – педагог рөлінің өзгеруі. Цифрлық ортада лекциялар мен семинарлар сияқты дәстүрлі оқыту әдістерінің тиімділігі азайып барады. Себебі, сандық ортада педагог өз білімдерін шәкірттеріне беріп қана қоймай, олармен белсенді араласып, өздігінен білім алу мен дамытуды ынталандыруы керек.

Оқытуда сандық технологияларды табысты пайдалану үшін педагог әртүрлі цифрлық ресурстар мен платформаларды, мысалы, онлайн курстар, бейнеконференциялар, виртуалды зертханалар және т.б. пайдалануды үйренуі керек. Бұл педагогтен жаңа дағдылар мен құзыреттерді дамытуды талап етеді [1].

Заманауи технологиялармен жұмыс істей білу, цифрлық оқу материалдарын жасау және пайдалану, қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру және оның нәтижелерін бағалай білу маңызды.

Сонымен қатар, білім берудің цифрлық трансформациясы әртүрлі елдердің педагогдері, студенттері және сарапшылары арасындағы ынтымақтастық үшін желілік технологияларды белсенді пайдалануды көздейді. Бұл педагогтерге тәжірибемен және біліммен алмасуға, оқытудың жаңа тәсілдерін табуға, сондай-ақ олардың кәсіби біліктілігін арттыруға мүмкіндік береді, бұл жаңа оқу жағдайларына сәтті бейімделуге және білім беру процесін студенттер үшін тиімді және қызықты етуге мүмкіндік береді [2].

Moodle, Edmodo, Google Classroom және басқалар сияқты онлайн платформалар онлайн оқытуды ұйымдастыруға, онлайн сабақтар өткізуге, оқушылардың үлгерімін

тексеруге және бақылауға мүмкіндік береді. Facebook, Twitter, Instagram және YouTube сияқты әлеуметтік желілер студенттерге қызықты тақырыптарды талқылауға, жаңа достар табуға және жобалары бойынша идеялармен алмасуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Zoom, Skype және Google Meet сияқты бейнеконференция платформалары әртүрлі елдердің студенттері мен педагогдерімен онлайн кездесулер, семинарлар мен вебинарлар өткізуге мүмкіндік береді [3]. Желілік оқыту және ынтымақтастық студенттерге білім мен тәжірибенің кең ауқымына қол жеткізуге, қарым-қатынас пен зерттеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретін жаңа мүмкіндіктер ашады.

Білім берудің цифрлық трансформациясының негізгі мақсаттарының бірі оның қолжетімділігі мен жан-жақтылығын арттыру болып табылады. Цифрлық технологиялар білім беру мекемелерінің мүмкіндіктерін кеңейте отырып, халықтың әртүрлі топтары үшін оқуды қолжетімді ете алады. Олар шалғай аймақтарда тұратын немесе физикалық мүмкіндіктері шектеулі адамдарға білім алуға мүмкіндік береді. Электрондық оқулықтар, мультимедиялық курстар, қашықтықтан оқытуға арналған онлайн платформалар – мұның барлығы мүмкіндігі шектеулі жандар үшін білім алуды қолжетімді етеді [4].

Цифрлық құралдар сонымен қатар тиімдірек оқыту әдістерін қосу және студенттердің жұмысын бақылау арқылы оқу шығындарын азайтуға көмектеседі. Сонымен қатар, цифрлық технологиялар икемді және дараланған білім беру бағдарламаларын құруға мүмкіндік береді, бұл оқытуды адамдардың кең ауқымы үшін тартымды және қолжетімді етеді.

Білім берудегі цифрлық трансформацияның ерекшеліктерінің бірі – студенттердің үлгерімін бағалау және өлшеу тәсілдерінің өзгеруі. Емтихандар мен сынақтар сияқты дәстүрлі бағалау әдістері цифрлық ортада өзектілігін жоғалтуда. Оның орнына студенттердің дағдылары мен біліктерін, сондай-ақ олардың оқу және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін бағалауға көбірек көңіл бөлінуде. Цифрлық ортада өнімділікті бағалау әртүрлі құралдарды қолдану арқылы жүзеге асырылуы мүмкін, мысалы, онлайн-тесттер, жоба тапсырмалары, талқылауларға қатысу және т.б. Бұл құралдар студенттердің білімі мен дағдыларын дәлірек және объективті бағалауға мүмкіндік береді, сонымен қатар олардың осал тұстарын анықтап, әрі қарай даму бағыттарын белгілейді [5].

Дегенмен, өнімділікті бағалаудың цифрлық құралдарын пайдалану білім беру мекемелеріне де бірқатар қиындықтар туғызады. Соның бірі – цифрлық ортаның ерекшеліктерін ескеретін және оқушыларда күйзеліс пен жағымсыз эмоция тудырмайтын жаңа бағалау әдістерін әзірлеу қажеттілігі [6]. Сонымен қатар, бағалау ашық және объективті болуы керек, осылайша студенттер нәтижелерге сене алады және оларды өз дамуы үшін пайдалана алады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылайтын болсақ, цифрлық технологиялар педагогтің рөлін өзгертіп, оны білімнің қайнар көзі ғана емес, сонымен қатар студенттердің жаңа дағдыларды дамытуға және меңгеруге көмектесетін тәлімгеріне айналдыруда деп айта аламыз. Желілік оқыту және ынтымақтастық студенттерге кең ресурстарға қол жеткізуге және басқа студенттермен және педагогтермен тәжірибе алмасуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ цифрлық ресурстар мүмкіндігі шектеулі адамдарға және шалғай елді мекендерде тұратындарға сапалы білім алуға мүмкіндік беретін білім беруді қолжетімді және жан-жақты етеді. Ақырында, цифрлық трансформация дағдылар мен сыни ойлауды дамытуға баса назар аудара отырып, студенттерді бағалау және өлшеу тәсілін өзгертеді. Жалпы алғанда, білім берудің цифрлық трансформациясы студенттердің оқуы мен дамуы үшін жаңа мүмкіндіктер ашады, ал білім беру мекемелері тиімді және сапалы білім беру үшін жаңа технологиялар мен әдістемелерді бейімдеуге және қолдануға дайын болуы керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Шамсутдинова И.И. Статус и роль педагога высшей школы в оценках преподавателей и студентов в условиях цифровизации образования / И.И. Шамсутдинова // Казанский социально-гуманитарный вестник. – 2022. – No2 (53). – С. 52–55. – DOI 10.26907/2079-5912.2022.2.52-55. – EDN VKLBNQ.
2. Дмитроченко Н.А. Роль критического мышления преподавателя и студента в учебном процессе в эпоху цифровизации образования / Н.А. Дмитроченко // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2022. – No1–1 (64). – С. 122–127. – DOI 10.24412/2500-1000-2022-1-1-122-127. – EDN MLEEXA.
3. Матюшкина М.Д. Модель системы оценивания качества преподавания в профессиональной образовательной организации в условиях цифровизации образования / М.Д. Матюшкина, Ю.В. Муравкина // Непрерывное образование. – 2022. – No4 (42). – С. 37–43. – EDN PZFGMO.
4. Логинова Н.А. Трансформация системы оценивания обучающихся в условиях цифровизации / Н.А. Логинова // Трансформация бизнеса и общественных институтов в условиях цифровизации экономики: сборник материалов национальной научно-практической конференции (Санкт-Петербург, 7 февраля 2019 года). – СПб.: Санкт-Петербургский университет технологий управления и экономики, 2019. – С. 393–403. – EDN OWUCVL.
5. Кузнецова И.В. Цифровизация образования: проектная деятельность и обучение в сетевых сообществах / И.В. Кузнецова // Наука и практика: проблемы развития регионов: сборник статей участников Всероссийской научной конференции (Коряжма, 22 апреля 2019 года) / науч. ред. И.В. Кузнецова, С.В. Напалков. – Коряжма: Редакция газеты «Успешная», 2019. – С. 3–6. – EDN QQAHON.
6. Акбаева А.К. Цифровизация образования: сетевое обучение / А.К. Акбаева, Н.В. Панченко // Актуальные проблемы современной науки: состояние, тенденции развития: сборник материалов III Всероссийской научно-практической конференции (Черкесск, 15 ноября 2019 года). – Ч. 1. – Черкесск: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Северо-Кавказская государственная академия», 2019. – С. 105–111. – EDN KAWQAD.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ ТУРАЛЫ

Әлеуметтік педагогика, магистрант 1 курс, **Болат Ж.**

Ғылыми жетекші: педагог.ғ.д., қауымдастырылған профессор Минажева Г.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Біріккен Ұлттар Ұйымының 2030 жылға дейінгі тұрақты даму жолындағы күн тәртібіндегі басты басымдықтардың бірі барлығына сапалы білім алуға қолжетімділікті қамтамасыз ету болып табылады. Осы мақсатқа жетуде цифрлық технологиялар білім берудің инклюзивтілігі мен әділдігін жақсарту арқылы шешуші рөл атқарады. Олар ластану көздерін анықтауға және азайтуға, энергия тиімділігін арттыруға және экологиялық таза баламаларды енгізуге көмектеседі. Бұл инновациялар білім беру жүйесіне де, әсіресе белгісіздік кезеңіндегі цифрлық технологияның атқаратын рөлін ескерсек, айтарлықтай әсер етеді. Олар білім беру парадигмасын өзгертеді, бұл оқытуды интерактивті және қол жетімді етеді. Қазіргі студенттер презентациялар мен жобаларды жасау үшін көптеген бағдарламалық құралдарды пайдаланады, бұл олардың оқуға белсенді қатысуына ықпал етеді. Бұл мақалада білім берудегі цифрлық технологиялардың артықшылықтары ғана емес, сонымен қатар білім беру ұйымдарының алдында тұрған қиындықтар да талқыланады.

Кілт сөздер: сандық технологиялар, сандық сынып, білім беру, студенттер, оқыту

Орнықты даму шеңберінде сапалы білім берудің негізгі қағидаттары экологиялық, экономикалық және әлеуметтік құрамдас бөліктерді қамтитын тұтастық, білім алушылардың оқу процесіне және проблемалық ойлауға белсенді қатысуы, сондай-ақ ақпараттық технологияларды пайдалануды қоса алғанда, оқытудың инновациялық әдістемелерін енгізу болып табылады. Осыған орай білім берумен қатар әлеуметтік әлауқатты тұрақты дамытуға қол жеткізуде шешуші рөл атқарады. Ақпараттық технологиялардың дамуы білім беру реформаларында қозғаушы күшке айналды, оқытудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынды. Мобильді құрылғылар, смарт-планшеттер, ЖАОК (жаппай ашық онлайн курстар), планшеттер, ноутбуктер, модельдеу, динамикалық талдау және виртуалды зертханалар сияқты заманауи білім беру құралдарын енгізу мектептерде де, оқу орындарында да білім беру процесінің өзгеруіне әкелді.

Ж.Кингве, С.Дрейман және Л.Роджерстің айтуынша, заттар интернеті (IoT) оқытудың үнемді әдісі ретінде де тиімді екенін дәлелдеді [1-3]. Авторлар бұл технологиялардың барлығына бірдей әлемдік деңгейдегі қол жетімді білімді біріктіру тетіктерін ұсынатындығын атап көрсеткен. Білім беру технологиялары саласындағы компаниялар білім беруді қолжетімді және тиімді ету үшін үнемі жаңа шешімдерді іздейді.

Әлеуметтік желінің оқу құралы ретіндегі ілгерілеуінің ұзақ тарихы бар. Көптеген оқытушылар мен студенттер оларды заманауи оқытудың ажырамас бөлігі ретінде оқу процесіне қосады. Бүгінгі таңда әлеуметтік желілер өзекті тақырыптар бойынша ақпарат алмасудың маңызды форумына айналууда. Олар сонымен қатар желілік іс-шараларды ұйымдастырудың және тіпті жаңа жұмыс орындарын құрудың керемет құралын ұсынады. Дәстүрлі оқыту әдістері әрқашан жылдам кері байланыс пен жоғары белсенділікті қамтамасыз ете бермейді. Мұнда цифрлық оқыту технологиялары көмекке келеді. Олардың кейбіреулері дәстүрлі әдістерде жоқ артықшылықтарды ұсынады. Смартфондар мен басқа сымсыз құрылғыларды пайдалану жиі кездесетіндіктен, бұл технологияларды оқу процесіне енгізген дұрыс. Дегенмен, бастапқы қадамдар қиын болуы мүмкін, өйткені бұл дәстүрлі оқытушылардың қарсылығына және олардың бұндай технологияларды құнды оқу құралы емес, керісінше білім алушыларды алаңдататын элемент ретінде қарастыратындығына байланысты. Әлемді жайлаған COVID-19 пандемиясы кезінде цифрлық технологиялар білім беру жүйесін қолдаудың баға жетпес құралы болып табылды.

Ж.Эммануэль мен Ж.Костопулостың пікірінше [4,5], студенттер ыңғайлы үй жағдайында қашықтан оқытылып, бұл технологияны білім беру процесіне біріктірудің өте қажеттілігі мен маңыздылығын көрсетті. Проекторлар мен компьютерлер сияқты озық технологияларды пайдалану оқытуды қызықты, әрі қарқынды етеді, ал технологиялық ресурстар мен топтық жобаларды қамтитын тапсырмалар оқушыларды белсенді болуға ынталандырады.

Цифрлық оқыту шығындарды азайтуға, ресурстарды тиімді пайдалануға және білім беру ортасының тұрақтылығын жақсартуға тамаша мүмкіндік береді, сонымен қатар студенттер мен оқытушылар үшін қолжетімділігі мен әсерін арттырады. Заманауи технологиялар өмір мен қоғамның әртүрлі салаларына, соның ішінде білімге еніп, оқыту әдістерінің тез өзгеруіне әкеліп соқтырды және оқыту құнын төмендету мен оның қолжетімділігін арттыру мүмкіндіктерін жасады.

Білім берудегі цифрлық технологиялардың рөлі

Білім берудің жаһандану дәуірінде цифрлық технологиялар оқу процесінің ажырамас бөлігіне айналууда. Сабақтарды өткізуге, ресурстармен алмасуға және оқу процестерін басқаруға арналған онлайн платформалар кеңінен қолжетімді болды, бұл оқытуды икемді етеді. COVID-19 пандемиясына негізделген онлайн оқытуды енгізу тәжірибесі дамыған елдердің жаңа жағдайларға бейімделуге жақсырақ дайындалғанын

көрсетті, алайда дамушы елдер де цифрлық технологияларды білім беруге біріктіру үшін белсенді жұмыс істеуде [6 - 9]. Сандық құралдар қиындықтарды жеңуге көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар студенттердің проблемаларды шешу және өзгертін жағдайларға икемді бейімделу сияқты кәсіби дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Цифрлық технологиялардың арқасында білім беру мекемелері оқытуға жекелендірілген тәсілді ұсына отырып, әрбір білім алушының қажеттіліктеріне жақсырақ бейімделе алады. Білім беруде цифрлық технологияларды пайдалану білім алушылардың оқу процесіне қызығушылығын арттыруға ықпал етеді. Жастар күнделікті өмірде электронды құрылғыларды қолдануға дағдыланған, сондықтан технологияны оқу сабақтарына біріктіру оларды тартымды және интерактивті ете алады. Сыныпта ноутбук, гаджет, компьютерлерді және басқа да заманауи техникалық құралдарды қолдану студенттерді оқу процесіне белсенді қатысуға ынталандыратын динамикалық оқыту ортасын құруға мүмкіндік береді. Осылайша, цифрлық технологиялар оқытуды интерактивті және тартымды етеді, сондай-ақ білім алушылардың негізгі дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Цифрлық технологияларды енгізу

Білім беру саласына оқыту процесін жақсартудағы және оның қолжетімділігін арттырудағы маңызды қадам болып табылады.

Б.Коллизион [10] бұл технологиялар оқытушылар үшін де, студенттер үшін де жаңа мүмкіндіктер ұсынады, қазіргі кезде білім беру процесінің ажырамас бөлігіне айналатын интерактивті және тиімді оқу ортасын құруға ықпал етеді деп есептейді. Интернет пен мобильді технологиялардың дамуымен қатар білім берудің жаңа перспективалары ашылуда. Онлайн платформалар мен қосымшалар білім беру ресурстарына кез-келген уақытта және әлемнің кез-келген нүктесінен қол жеткізуге мүмкіндік береді, бұл білім алу мүмкіндіктерін едәуір кеңейтеді.

Л.Локьердың [11] пікірінше, қашықтықтан оқыту сияқты инновациялар шектеулер мен дағдарыстар жағдайында білімге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Білім берудегі цифрлық технологияның артықшылықтары айқын. Олар бейне дәрістер мен онлайн курстардан бастап интерактивті қолданбалар мен виртуалды экскурсияларға дейін әртүрлі форматтағы білім беру ресурстарына қол жеткізуді қамтамасыз ету арқылы студенттердің шығармашылық ойлауы мен белсенді қатысуын ынталандырады. Сонымен қатар, цифрлық технологиялар әр оқушының жеке қажеттіліктері мен білім алу қарқынын ескере отырып, білім беру процесін жекелендіруге мүмкіндік береді.

Р.Н.Карвальоның [12] мақаласында аналитикалық және деректерді өңдеу жүйелері оқу материалдары мен оқыту әдістемелерін бейімдеуге көмектеседі, бұл оқу процесін тиімдірек және барлығына қолжетімді етеді деп жазған. Осылайша, цифрлық технологиялар заманауи білім беруде оның әртүрлілігін, қолжетімділігін және сапасын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Бұл технологияларды оқу процесінде қолдану барған сайын қажеттігі артып және кеңінен таралып, жалпы қоғамның қалыптасуы мен дамуы үшін жаңа мүмкіндіктер ашады (1-кесте).

1-кесте

Цифрлық технологияларды қолдану

Қашықтықтан оқытуды ілгерілету	Технологиялық прогресс, оқу ресурстарына оңай қол жеткізу, нұсқаушымен өзара әрекеттесу	[13]
Онлайн кітапханаларды дамыту	Физикалық кеңістікке қойылатын талаптарды жою, жаһандық өзара әрекеттесу	[14]
Ерекше қажеттіліктері бар студенттер үшін білім алуды жеңілдету	Қол жетімді технологиялар, оқытуға көмектесетін құралдар	[15]
Виртуалды сынып құру	Оқытуды басқару жүйелері (LMS), нақты өзара әрекеттесу және кері байланыс	[15]

]
Білім мен дағдыларды қалыптастыру	Қызықты және нұсқаулық материалдар, топтық және жеке даму	[16]
Инклюзивті оқыту ортасы	Барлық оқушылар үшін тең мүмкіндіктер, технологиялық құралдарды пайдалану	[17]
Қарым-қатынас дағдыларын дамыту	Топтық жұмыс, цифрлық технологияларды қолдану	[18]
Тәрбиелік міндеттерді шешу	Онлайн платформалар арқылы бірлесіп жұмыс істеу және идеялармен бөлісу	[19]
Білім ресурстарына беру қолжетімділікті кеңейту	Бұлтты сақтау, дәріс жазбалары, ресурстардың қол жетімділігі 24/7	[20]
Ыңғайлы құралдар арқылы оқыту	Жеке оқыту үшін цифрлық технологияларды пайдалану	[20]
Оқушылардың үлгерімін жақсарту	Оқытуға жүйелі көзқарас, прогресті бақылау	[21]
Икемді білім	Онлайн дәрежелер, мобильді оқыту, білімнің қолжетімділігі	[22]
Оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеуі	Өзін-өзі оқыту дағдыларын дамыту, сыни тұрғыдан ойлау	[23]
Ақпаратты жылдам алу	Нақты уақыт режимінде ақпарат алмасу, мазмұнға еркін қол жеткізу	[24]
Экологиялық артықшылықтар	Қағаз бен сияны тұтынуды азайту, құжаттарды сандық сақтау	[25]
Қашықтықтан оқытуды ілгерілету	Технологиялық прогресс, оқу ресурстарына оңай қол жеткізу, нұсқаушымен өзара әрекеттесу	[26]
Онлайн кітапханаларды дамыту	Физикалық кеңістікке қойылатын талаптарды жою, жаһандық өзара әрекеттесу	[27]
Ерекше қажеттіліктері бар Студенттер үшін оқуды жеңілдету	Қол жетімді технологиялар, оқытуға көмектесетін құралдар	[28]
Виртуалды сынып құру	Оқытуды басқару жүйелері (LMS), нақты өзара әрекеттесу және кері байланыс	[28]
Білім мен дағдыларды қалыптастыру	Қызықты және нұсқаулық материалдар, топтық және жеке даму	[28]

Виртуалды өзара әрекеттесу

Заманауи технологиялар студенттерге үйден шықпай-ақ жаңа әлемдерге еруге мүмкіндік береді. Әлемнің түкпір-түкпірінен келген сарапшылармен виртуалды дәрістер өткізу мүмкін болып қана қоймай, сонымен қатар бейнеконференциялардың арқасында оңай қол жетімді болады. Электрондық сауалнамалар және басқа да онлайн құралдар тіпті ең тұйық студенттердің қатысуын күшейтеді, бұл оларға өз ойлары мен идеяларын көпшілік алдында сөйлеуден қорықпай айтуға мүмкіндік береді. Интерактивті оқу платформалары студенттерге материалдарды өздеріне ыңғайлы қарқынмен оқуға мүмкіндік беру арқылы оқытуды дараландыруға ықпал етеді.

Ж.Вавула мен М.Шарплздің [29] пікірінше, заманауи технологиялар студенттердің жер шарының әр түкпірінде отырғанына қарамастан, жобаларда бірлесіп жұмыс істеуіне ықпал етеді. Осылайша әлеуметтік желілер мен интерактивті тақталардың арқасында идеялармен бөлісу және тапсырмаларды талқылау оңайырақ және нәтижелі болады. Нақты уақыттағы пікірталастарға қосылу және сұрақтарға лезде жауап алу мүмкіндігі студенттерге оқу процесіне тереңірек еруге және дер кезінде қажетті көмек алуға мүмкіндік береді.

"Білім 4.0" бағдарламасын енгізу білім беруді жетілдіруге және студенттерді болашақтың сын-тегеуріндеріне дайындауға бағытталған. "Білім беру 4.0" бағдарламасының негізгі ерекшеліктеріне мыналар жатады:

- 1) білім беру процесін цифрландыру;
- 2) оқытуды даралау;
- 3) болашақ дағдыларын дамыту;
- 4) технологиялық өзгерістерге дайындық.

Жасанды интеллект сияқты болашақ технологиялар бұл процесте шешуші рөл атқарады, процестерді автоматтандыруға көмектеседі және оқытудың тиімді әдістерін жасайды [30].

Білім берудегі инновациялар: гибриді тәсілдер және қол жетімділікті кеңейту

Білім беру технологияларының дамуымен білім беру ортасын жақсарту және білімге қол жетімділікті кеңейту үшін жаңа мүмкіндіктер пайда болады. Білім беру шешімдерін әзірлеуге маманданған компаниялар академиялық мекемелерге арналған инновациялық цифрлық өнімдердің кең ауқымын ұсынады. Бұл білім беру инфрақұрылымының сапасын жақсартуға және оқытуды барлығына қолжетімді етуге мүмкіндік береді.

Тілдік кедергілерді жою және өңірлік тілдерде білім беру ресурстарының қолжетімділігін арттыру болжанады. И.Озарслан [31] қашықтықтан және мобильді оқыту бағдарламалары студенттер мен оқытушыларға оқудың икемділігі мен ыңғайлылығына ықпал ететін кең ақпараттық мазмұнға қол жеткізуге мүмкіндік береді деп есептейді.

Технология болашақ білім беруде маңызды рөл атқарса да, оқытудың жаңа құралдарын тиімді пайдалану үшін оқытушылардың жаңа буынын оқыту қажет. Бұл адамның оқудағы өзара әрекеттесуінің маңыздылығын көрсетеді және білім берудегі мансапты дамытуға мүмкіндіктер жасайды.

Алдағы жылдары интернет байланысы мен желілік инфрақұрылымның өсуіне байланысты білім беру мүмкіндіктерін одан әрі кеңейту күтілуде. Дегенмен, онлайн оқыту дәстүрлі оқыту әдістерін толығымен алмастыра алмайтынын түсіну маңызды. Оның орнына біз жақсы нәтижелерге қол жеткізу үшін онлайн және офлайн жүйелер біріктірілген гибриді тәсілдерге көшуді көреміз. Бұл 4.0 білім беру тұжырымдамасын жүзеге асыруды көрсетеді, мұнда заманауи технологиялар максималды нәтижеге жету үшін дәстүрлі оқыту әдістерімен симбиозда қолданылады.

Демек, қазіргі әлемде цифрлық технологиялар ерекше қажеттіліктері бар студенттерге әртүрлі құралдар мен ресурстарға қол жеткізуге мүмкіндік беретін білім беру процесінің ажырамас бөлігіне айналууда. Л.Читтароның [32] пікірінше білім беру

технологияларын енгізу сабаққа қатысуды бақылау және оқу үлгерімін бағалау сияқты процестерді автоматтандыру және ішінара автоматтандыру арқылы оқытушының күнделікті тапсырмаларға жұмсайтын уақыты мен энергиясын айтарлықтай қысқартуы мүмкін.

Студенттер сонымен қатар технологияны жауапкершілікпен және стратегиялық қолдану дағдыларын игереді, бұл олардың өзін-өзі тәрбиелеуіне және негізделген шешім қабылдау қабілетіне ықпал етеді. Осылайша, А.Мехрфард [33] білім беру технологиялары студенттерді өмір бойы үздіксіз оқуға дайындауға көмектеседі, оларға виртуалды әлемдерге және олардың жеке оқу стиліне сәйкес келетін цифрлық білімге қол жеткізуге мүмкіндік береді деп тұжырымдайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. J. Keengwe, M. Bhargava Mobile learning and integration of mobile technologies in education // *Education and Information Technologies*, 19 (4) (2014), pp. 737-746
2. S. Dreimane, R. Upenieks Intersection of serious games and learning motivation for medical education: A literature review // *Research Anthology on Developments in Gamification and Game-Based Learning* (2022), pp. 1938-1947
3. P.L. Rogers Barriers to adopting emerging technologies in education // *Journal of educational computing research*, 22 (4) (2000), pp. 455-472
4. G. Emmanuel, A. Sife Challenges of managing information and communication technologies for education: Experiences from Sokoine National Agricultural Library // *International journal of education and development using ICT*, 4 (3) (2008)
5. G. Kostopoulos, S. Kotsiantis Exploiting semi-supervised learning in the education field: A critical survey // *Advances in Machine Learning/Deep Learning-Based Technologies* (2022), pp. 79-94
6. M. Javaid, A. Haleem, R. Vaishya, S. Bahl, R. Suman, A. Vaish Industry 4.0 technologies and their applications in fighting COVID-19 pandemic // *Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research & Reviews*, 14 (4) (2020), pp. 419-422
7. J. Seale, C. Colwell, T. Coughlan, T. Heiman, D. Kaspi-Tsahor, D. Olenik-Shemesh 'Dreaming in colour' disabled higher education students perspectives on improving design practices that would enable them to benefit from their use of technologies // *Education and Information Technologies*, 26 (2) (2021), pp. 1687-1719
8. S. Burlacu Characteristics of knowledge-based economy and new technologies in education // *«Revista Administratie si Management Public» (RAMP)* (16) (2011), pp. 114-119
9. A.C.D. Araújo, J. Knijnik, A.P. Ovens How do physical education and health respond to the growing influence in media and digital technologies? An analysis of curriculum in Brazil, Australia and New Zealand // *Journal of Curriculum Studies*, 53 (4) (2021), pp. 563-577
10. B. Collis Information technologies for education and training, Handbook on information technologies for education and training // Springer, Berlin, Heidelberg (2002), pp. 1-20
11. L. Lockyer, J. Patterson Integrating social networking technologies in education: a case study of a formal learning environment, 2008 eighth IEEE international conference on advanced learning technologies // *IEEE* (2008, July), pp. 529-533c
12. R.N. Carvalho, C.E.F. Monteiro, M.N.P. Martins Challenges for university teacher education in Brazil posed by the Alpha Generation Research in Education and Learning Innovation Archives (2022), pp. 61-76
13. M.A. Camilleri, A.C. Camilleri The acceptance of learning management systems and video conferencing technologies: Lessons learned from COVID-19 Technology // *Knowledge and Learning* (2021), pp. 1-23

14. Evans, T., & Nation, D. (2013). 12 Educational Technologies: reforming open and distance education // *Reforming open and distance education: Critical reflections from practice*, 196.
15. N.A. Kudratilloev, B.A. Akhmedov Application of communication-cluster technologies in pedagogical institutions: interactive methods of processing graphic data *Scientific Progress* (2021), p. 1
16. S. Mystakidis, A. Christopoulos, N. Pellas A systematic mapping review of augmented reality applications to support STEM learning in higher education // *Education and Information Technologies* (2021), pp. 1-45
17. V. Bozalek, D. Ng'ambi, D. Gachago Transforming teaching with emerging technologies: Implications for higher education institutions // *South African Journal of Higher Education*, 27 (2) (2013), pp. 419-436
18. S. Lukyanov, N. Popov, I. Sikarev, E. Romyantseva, O. Petrieva Digital learning technologies within geo-information management // *E3S Web of Conferences*, 258, EDP Sciences (2021)
19. A.A. Aleksandrov, K. Fang, A.V. Proletarsky, K.A. Neusypin Conception of complex continuous education with innovative information technologies // *Education and Education Management* (2012), pp. 374-378
20. L. Avraamidou Prospects for the use of mobile technologies in science education *AACE Journal*, 16 (3) (2008), pp. 347-365
21. O. Zawacki-Richter The current state and impact of Covid-19 on digital higher education in Germany *Human Behavior and Emerging Technologies*, 3 (1) (2021), pp. 218-226
22. K.S. Halimovna, M.O. Nurilloevna, K.D. Radzhabovna, R.G. Shavkatovna, R.I. Hamidovna The Role of Modern Pedagogical Technologies in the Formation of Students' // *Communicative Competence Religación*, 4 (2021), pp. 261-265
23. S.S. Ovunc, M.B. Yolcu, S. Emre, M. Elicevik, S. Celayir Using Immersive Technologies to Develop Medical // *Education Materials Cureus*, 13 (1) (2021)
24. S. Papadakis, M. Kalogiannakis Exploring preservice teachers' attitudes about the usage of educational robotics in preschool education *Research Anthology on Computational Thinking // Programming, and Robotics in the Classroom*, IGI Global (2022), pp. 807-823
25. S. Nuere, L. de Miguel The digital/technological connection with Covid-19: An unprecedented challenge in university teaching *Technology // Knowledge and Learning*, 26 (4) (2021), pp. 931-943
26. D.M. Bender, J.D. Vredevoogd Using online education technologies to support studio instruction *Journal of Educational Technology & Society*, 9 (4) (2006), pp. 114-122
27. A.T. Olutola, O.O. Olatoye Challenges of e-learning technologies in Nigerian university education *Journal of Educational and Social Research*, 5 (1) (2015), p. 301 -301
28. K. Ordov, A. Madiyarova, V. Ermilov, N. Tovma, M. Murzagulova New trends in education as the aspect of digital technologies *International journal of mechanical engineering and technology*, 10 (2) (2019), pp. 1319-1330
29. G. Vavoula, M. Sharples, P. Lonsdale, P. Rudman, J. Meek *Learning Bridges: a role for mobile technologies in education // Educational Technology* (2007), pp. 33-37
30. E. Lacka, T.C. Wong, M.Y. Haddoud Exploring the role of Virtual Learning Environment and Social Media use in Higher Education // *Computers & Education*, 163 (2021), Article 104099
31. M. Kesim, Y. Ozarslan Augmented reality in education: current technologies and the potential for education // *Procedia-social and behavioral sciences*, 47 (2012), pp. 297-302e

32. L. Chittaro, R. Ranon Web3D technologies in learning, education and training: Motivations, issues, opportunities // Computers & Education, 49 (1) (2007), pp. 3-18
33. A. Mehrfard, J. Fotouhi, G. Taylor, T. Forster, M. Armand, N. Navab, B. Fuerst Virtual reality technologies for clinical education: evaluation metrics and comparative analysis // Computer Methods in Biomechanics and Biomedical Engineering: Imaging & Visualisation, 9 (3) (2021), pp. 233-242

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ШЕҢБЕРІНДЕГІ БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Биология пәні мұғалімі, **Боранбаева А. А.**
С.Керімбеков атындағы орта мектебі КММ

Аңдатпа: Инклюзивті білім әр оқушының жеке құндылығын таниды. Мұғалімнің алдында оқушылардың әр санаты үшін қажетті әдістер арсеналын, жұмыс қарқынын, тапсырмаларды орындау формасын, нәтижелерді бағалау әдістерін таңдау міндеті тұр. Мақалада жұмыс тәжірибесі ұсынылған және биология сабағында ерекше білім беруге қажеттілігі бар балалардың толыққанды интеграциясы мен жеке өзін-өзі жүзеге асыруын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін бейімделген білім беру ортасын құрудағы мұғалімнің рөлі анықталған.

Түйінді сөздер: инклюзивті білім беру, психикалық дамуы тежелген балалар, ақыл-ой кемістігі бар балалар, бейімделгіш білім беру жүйесі, әдістемелік әдістер.

Аннотация: Инклюзивное образование признает индивидуальную ценность каждого ученика. Перед учителем встает задача для каждой категории учащихся подобрать необходимый арсенал приемов и техник, темп работы, форму выполнения заданий, способы оценивания результатов. В статье представлен опыт работы и определена роль учителя в создании адаптивной образовательной среды, позволяющей обеспечить полноценную интеграцию и личностную самореализацию детей с ОВЗ на уроках биологии.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дети с задержкой психического развития, дети с умственной отсталостью, адаптивная образовательная система, методические приёмы.

Abstract: Inclusive education recognizes the individual value of each student. The teacher is faced with the task for each category of students to choose the necessary arsenal of techniques and techniques, the pace of work, the form of completing tasks, and ways to evaluate results. The article presents the work experience and defines the role of the teacher in creating an adaptive educational environment that allows for the full integration and personal self-realization of children with disabilities in biology lessons.

Keywords: inclusive education, children with mental retardation, children with mental retardation, adaptive educational system, methodological techniques.

Білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінде ерекше қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтенетін ерекше білім беру ортасы қалыптасуда. Сыныпта ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар өз қатарластарымен бірге сыныпта бірге оқытылады. Әрбір білім аушы – ұжымның маңызды мүшесі. Бұл жағдайда қалыпты жағдайдағы балалардың жауапкершілігі пен толеранттылықты, ал ерекше қажеттіліктері бар балалардың сенімділікті дамытатынына көз жеткізуге мүмкіндік береді [1].

Әрбір мұғалімнің алдында ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаларды оқытуда, тәрбиелеуде, дамытуда және әлеуметтік бейімдеуде қажетті педагогикалық технологияларды, жұмыс жасау қарқынын, тапсырмаларды орындау формасын, нәтижелерді ұсыну тәсілдерін таңдау міндетін алдын ала жоспарлап алған жөн. Педагогикалық іс-әрекетте әртүрлі білім беру қажеттіліктері бар балаларды бірлескен оқытуды ұйымдастыруда ақпараттық-коммуникациялық, жобалық, тұлғалық-бағдарлы, зерттеушілік, ойын, денсаулық сақтау және т.б. педагогикалық технологиялар әртүрлі білім беру қажеттіліктері бар балаларды бірлескен оқытуды ұйымдастырудағы міндеттері мен рөліне сәйкес басымдыққа айналады [2].

Ерекше білім беруге қажеттілігі бар балалардың ерекшеліктерін, яғни психикалық дамуы тежелген, ақыл-ой кемістігі бар балаларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу және қолдау барысында, балалардың эмоционалды-ерікті және танымдық саласының ерекшеліктерін зерттеп алу міндетті.

Сондықтан психикалық дамуы тежелген балалардың танымдық сфера ерікті зейін қабілетінің жоғарылауымен сипатталады; ақпараттың жеткіліксіз көлемі қабылданатын зейін көлемін шектеу; жиі ауысу мүмкіндігі; ұзақ жұмыс қабілеттілігі; зейіннің бір әрекет түрінен екіншісіне ауысу қабілетінің төмендеуі сынды. Психикалық дамуы тежелген балаларға әртүрлі типтегі инфантилизм тән: психофизикалық, дисгармониялық, органикалық [3].

Ақыл-ой кемістігі бар балалар қозғыштықтың жоғарылауымен немесе, керісінше, инерттілікпен, тежелу; қызығушылықтарының болмауы, ішкі сипатталып, көңіл-күйі тұрақсыз, кейбір жағымсыз іс-әрекет, импульсивті болып келеді.

Оқушылардың даму ерекшеліктеріне байланысты сабақ әр оқушыға өзінің табиғи бейімділігі мен қабілеттеріне сәйкес интеллектуалды дамудың оңтайлы деңгейіне жетуге көмектесетін бейімделген білім беру жүйесінің моделіне сәйкес құрылады. Бейімделу тәсіл оқушылардың әртүрлі нақты іс-әрекеттерін құруға мүмкіндік береді. Әрбір келесі сабақта олар әр оқушының жеке ерекшеліктеріне және осы іс-әрекеттің шарттарына байланысты өзгертін қызметті жалғастыра алады [4].

Сабақтың негізгі кезеңдері мыналарды қамтиды:

1. мұғалім материалды 10 минуттан аспайтын уақыт ішінде түсіндіріп, содан кейін оқушылар сабақта орындайтын тапсырма беру;

2. оқушылардың өзара бақылауы, бір-бірімен оқу дәптерлерімен алмасып, берілген тапсырманы тексереді, оқу материалында өзін жетілдіреді, бір-бірінің жауаптарын тыңдайды, бұл оқу іс-әрекеттерін қалыптастыруға ықпал етеді.

3. оқушылардың өзіндік жұмысы барысында, тапсырманы оқиды, міндеттерді шешеді, ақпаратты өз бетінше іздейді. Кезеңнің маңызды ерекшелігі-негізгі деңгейден бастап және күрделірек деңгейге дейін тапсырмаларды бастау мүмкіндігінің болуы. Бұл сіздің жеке мүмкіндіктеріңізге сәйкес таңдау құқығына мүмкіндік береді.

Ерекше білім беруге қажеттілігі бар балалармен табысты жұмыс - сабақта әр балаға жеке тәсіл табуға және жалпы оқушының психикалық дамуындағы кемшіліктерді түзетуге мүмкіндік беретін арнайы педагогикалық технологияларды сабақта қолдануға екенін биология пәнінің мұғалімі ретінде дәлелдей аламын.

Біздің ойымызша, биология сабағында түзету-дамыту жаттығуларын қолдану, сабаққа деген ынтасын арттыруға тиімдірек:

- Зейіннің даму деңгейі, шоғырлануы, көлемі, ауысуы және тұрақтылығы.
- Логикалық ойлаудың даму деңгейі.
- Көрнекі-бейнелі және логикалық ойлауды дамыту.
- Сөйлеуді дамыту.
- Оқу іс-әрекетінің әдістемесін жасау.
- Жеке-мотивациялық сфераны дамыту.
- Кеңістікте қабылдау мен бағдарлауды дамыту.

Биология сабағында оқушылардың танымдық процесін дамытудың негізгі

дидактикалық және әдістемелік шарттары:

- оқушыларды өз бетінше іздеу процесіне тарту,
- оқушылардың оқу іс-әрекетінің әртүрлілігін қамтамасыз ету,
- оқушыларға мүмкін болатын оқу материалын ұсыну,
- оқушылар игеретін білім мен дағдылардың сапасын тексерудің әртүрлі формаларын қолдану,
- сабақтарда түзету-дамыту жаттығуларын қолдану,
- биология сабағында алынған білім мен дағдылардың теориялық маңыздылығы мен практикалық маңыздылығына оқушылардың назарын аудару,
- биология сабағында жануарлар мен өсімдіктер өмірінен қызықты фактілерді талқылау,
- мұғалімнің оқушыларға мейірімді қарым-қатынасы, олармен сенімді қарым-қатынас, диалогқа итермелейді.

Сабаққа арнайы түзету және дамыту жаттығулары тиімді нәтижеге жетелейді, мысалы:

1. Карточкалар-кестелер.
2. Карточка-схемалар (аяқталған және аяқталмаған)
3. Ауызша сауалнама карталары.
4. Карточкалар-биологиялық диктанттар.
5. Тактильді моторды қабылдауға байланысты жаттығулар.
6. Суреттері бар карталар.
7. Тест карталары [5]

Сабақта түзету-дамыту жаттығуларын қолдану барысында:

- Эмоциялық күйзелісті жеңілдетуге,
- Табысқа жету жағдайын жасауға,
- Өзін тәуелсіз және сенімді сезіну мүмкіндігіне,
- Аффективті мінез-құлықтарды түзетуге мүмкіндік береді.

Түс аппликациясы, сызықтарды сызу, үлгі бойынша суретті көшіру, контур бойынша анықтау, тұтас бөліктер және т.б. жаттығулар балалардың тактильді іс-әрекетін дамытады.

"Есте сақтаңыз және сурет салыңыз", "Сөз құрастыру", "Семантикалық байланыстарды табыңыз", "Мағынасыз сөздер", "Әріптік шифрлар", "Бір артық", "Сөздерді есте сақтау", "Психикалық бейнелер", "Қауымдастықтар", "Топтарға бөліңіз" және т.б. жаттығулар балалардың зейінін, кеңістіктік қабылдауды, бейнелі ойлауды түзетуге және дамытуға бағытталады.

Ал, мына жаттығулар «Алфавит немесе жұмбақ сөздерді табыңыз», «Алфавит бойынша әріп нөмірі», «Жоғары, орташа, төмен», «Алфавит бойынша сөздер», «Жаттығуларды қолдану спектрі», «Зерттелген материалды қайталау», «Бекіту», «Білімді жалпылау және жүйелеу», «Білімді бақылау», «Оқушылардың қолда бар тәжірибесін жандандыру», «Үй тапсырмасы» сынды тапсырмалар, балалардың оқу кезінде ереже бойынша әрекет ету дағдыларын қалыптастыруға бағытталады.

Биология сабағында түрлі жаттығуларды тиімді қолдану кезінде, коммуникативті дамудағы оң динамикасын, әрбір оқушының тұлғалық дамуына, қатынас байланыстардың мазмұнын байытуға, танымдық қызметтің барлық салаларының деңгейін арттыруға, сөйлеу және тақырыпқа қызығушылыққа, сабаққа жағымды эмоционалды көңіл -күй қалыптастыруға болады. Міне, қазіргі заманғы гуманистік функцияларды қалыптастыратын білім беру философиясының жаңа операциялары ретінде, инклюзивті білім беру жүйесін түсінуді қамтиды. Білім беру тәсілі, оқушылардың әртүрлілігіне оң қарым-қатынас жасаудан және жеке ерекшеліктердің байланысын қабылдаудан басталады.

Әдебиеттер тізімі

1. Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования в Республике Казахстан. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан Республики Казахстан.01.06.2015 г. № 348
2. «Бала құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 08.08.2002 ж. № 345- II
3. Митчелл, Д. Эффективные педагогические технологии специального и инклюзивного образования [Текст]. Главы из книги. / Ред. Н.Борисова. – М.: РООИ «Перспектива», 2011. - 477 с.
4. Назарова, Н. М. Инклюзивное и специальное образование [Текст]: препятствия и риски развития: сб. научных статей IV международного теоретико-методологического семинара / Н. Назарова. - М. : Логомаг, 2012. - 37 с.
5. Дети с ограниченными возможностями: проблемы и инновационные тенденции в обучении и воспитании [Текст]. Хрестоматия. – М.: ООО «Аспект», 2005 . - 127 с

КОНФОРМИЗМ ЖӘНЕ АДАМДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫСЫМҒА ТҮСУІ: СЕБЕПТЕРІ МЕН САЛДАРЫ

«7М01802» - Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану, 2-курс, **Бүркітбаева А.А.**
Ғылыми жетекші: п. ғ.к., доцент Әрінова Бақыт Айтұқызы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақалада конформизм және сәйкестік ұғымдары, сондай-ақ жеке тұлғаның конформды мінез-құлқын қалыптастырудағы әлеуметтенудің рөлі және жеке тұлғаның конформды мінез-құлқының әлеуметтенудің сәттілігіне әсері қарастырылады. Жеке тұлғаны әлеуметтендіру процесінде сәйкестіктің оң және теріс жақтары анықталды. Мәдениеттің қоғам мүшелерінің сәйкестік дәрежесіне әсері сипатталған. Мақалада С.Аш, Дж. Берри, Р. Бонд және П. Смит конформизм мәселесін, мәдениеттің, нормалар мен дәстүрлердің, әлеуметтенудің, индивидуализм мен ұжымшылдықтың әсерін, сондай-ақ қоғам мүшелерінің конформизм деңгейіне тұлғааралық қатынастардың түрлері көрсетіледі. Тұлғаның сәйкестік деңгейіне қандай факторлар әсер етеді деген сұрақтарға жауаптар берілді.

Кілт сөздер: әлеуметтік педагогика, әлеуметтену, конформизм, бағыну, психология

Аннотация: В статье рассматриваются понятия конформизма и конформности, а также роль социализации в формировании конформного поведения личности, и влияние конформного поведения личности на успешность социализации. Выявлены положительные и отрицательные стороны конформизма в процессе социализации личности. Описано влияние культуры на степень конформизма членов общества. В статье рассмотрены подходы С. Аша, Дж. Берри, Р. Бонда и П. Смита изучающих проблему конформизма, влияние культуры, норм и традиций, социализации, индивидуализма и коллективизма, а также тип межличностных отношений на уровень конформизма у членов общества. Даны ответы на вопросы, какие факторы оказывают влияние на уровень конформности личности. Авторы статьи справедливо приходят к выводу, что конформность есть продукт не только социализации, но и культуры общества в целом.

Ключевые слова: социальная педагогика, социализация, конформизм, подчинение, психология

Abstract: The article examines the concepts of conformity and conformity, as well as the role of socialization in the formation of conformal personality behavior, and the influence of

conformal personality behavior on the success of socialization. The positive and negative sides of conformity in the process of personality socialization are revealed. The influence of culture on the degree of conformity of members of society is described. The article considers the approaches of S. Asch, J. Berry, R. Bond and P. Smith studies the problem of conformity, the influence of culture, norms and traditions, socialization, individualism and collectivism, as well as the type of interpersonal relationships on the level of conformity among members of society. Answers are given to the questions of what factors influence the level of conformity of a personality. The authors of the article rightly conclude that conformity is a product not only of socialization, but also of the culture of society as a whole.

Keywords: social pedagogy, socialization, conformity, subordination, psychology

Конформизм – қоршаған ортаның ықпалы арқылы қалыптасатын әртүрлі қимыл-әрекеттерді білдіретін ұғым. Яғни конформизм басқа адамдардың іс-әрекетін қайталау ғана емес, сонымен қатар ол – қоршаған ортаның адамға қалай ықпал етуіне байланысты мінез-құлық. Оңаша қалған кезінде ой-өрісің де, іс-әрекетің де басқаша болады. Демек, конформизм адамның мінез-құлқы мен пікірінің өзгелерге сәйкес өзгеруін білдіреді. Сүйікті командаңыз гол соққан сәтте қуанғаннан орныңыздан атып тұрсаңыз немесе өзіңізге ұнайтын кофе ішсеңіз, не болмаса белгілі бір стильдегі шаш үлгісін таңдасаңыз – бұл конформизмге жатпайды. Ал егер мұндай қадамға өзге адамдардың ықпалымен барсаңыз, онда ол конформизм болып саналады. [1]

Конформизмнің екі түрі бар: көндігу және қабылдау.

Топ әрекеттерінің дұрыстығына күмәнсіз, шынайы сенім білдірген жағдайда қабылдау процесі жүзеге асады. Мысалы, сіз жаттығудың денсаулыққа пайдалы екеніне сенгендіктен, миллиондаған адамдардың қатарына қосылып, жаттығу жасауыңыз мүмкін. Бағдаршамның қызыл шамы жанғанда тоқтайсыз, себебі оның қауіпті белгі екенін білесіз.

Ал кейде өз ісіміздің дұрыстығына сенімсіздік танытсақ та, конформдылық танытуымызға тура келеді. Өзімізге ұнамаса да, галстук тағып, көйлек киеміз. Талғамыңызға сай келмесе де, достарыңыздың сүйікті тобының әнін тыңдайсыз. Мұндай әрекеттерге сіз марапат есту үшін немесе жазадан қашу үшін барасыз. Мысалы, мектеп формасын ұнатпасаңыз да, жазадан қорқып, амалсыз сол форманы киюге мәжбүр болдыңыз. Басқаша айтқанда, көндігу – қоршаған ортаның көңілінен шығу дегенді білдіреді. Бағыну немесе тікелей бұйрықты орындау – көндігудің түрлері болып саналады. Егер анаңыздың бөлмені тазала деген өтінішін орындасаңыз, бұл – бағыну. [2]

Бағыну құбылысын зерттеуге арналған эксперименттер, әлеуметтік қысымның ықпалы бойынша конформизмді зерттеуге арналған басқа эксперименттерден ерекшеленеді: бағыну – тікелей бұйрықтың салдары. Дегенмен Аш пен Милгрэм зерттеулерінің арасында төрт ұқсастық бар:

- олар жұмсақ мінездің адамгершілік сезімнен басым түсуі мүмкін екенін көрсетті;
- олар адамдарды ар-ұяттан аттап өтуге мәжбүр етті;
- олар бізді күнделікті өмірде болып жатқан моральдық жанжалдарға сезімтал болуды үйретті;
- олар екі әлеуметтік қағида – мінез-құлық пен қарым-қатынас арасындағы байланыс және жағдайдың күші мен негізгі атрибуция қателігінің тұрақтылығын бекітті.

Конформизмді зерттеушілерді мазалаған сұрақтардың бірі мынау еді: Адамдар дербес пікір білдіргеннен гөрі, көпшілік алдында жауап беруде әлдеқайда көп конформизм таныта ма? Немесе олар дербес пікір білдіру барысында көбірек тосылып қала ма? Сондай-ақ «тұрақсыз адам» деген атқа қалмас үшін өз ұстанымына мықты болып, қоғамдық пікірге ермей, конформизм танытпай ма?

Қазіргі кезде бұл сұрақтардың жауабы белгілі. Эксперимент барысында адамдар дербес пікірін жазбаша білдіргеннен гөрі өзгелердің алдында жауап беру сәтінде көбірек конформизм танытады. Аш зерттеулеріне қатысқан сыналушыларға жауабын жазбаша түрде ұсыну мүмкіндігі берілгенде әрі бұл жауаптармен экспериментшіден басқа ешкім

таныспайтынын білгенде топтық қысым мейілінше аз ықпал еткен. Сол секілді, колледж оқытушыларының ситуациялық сұрақтарына студенттер қолдарын көтеріп жауап бергеннен гөрі анонимді жауап бергенді дұрысырақ көреді. Топ алдына шығып пікірінді ортаға салғанша, дауыс беру кабинасында өз көзқарасыңды қорғағаннан жеңілі жоқ.

Конформизм неліктен пайда болды?

• Жүргізілген эксперименттер барысында адамдардың екі себепке байланысты конформизм танытатыны анықталды. Нормативтік әсердің нәтижелері басқалардың алдында адам өзін ұнамды етіп көрсетіп, жағымды жағынан қабылдаса деген ұмтылысынан пайда болады. Көпшілік алдында пікір білдіруде нормативтік әсер бейнеленсе, конформизм үрдісі әлдеқайда көбірек байқалады.

• Ақпараттық әсер нәтижесі өзге адамдардың шындықты айқындайтын дәлелдемелер беруіне байланысты өрбиді. Күрделі шешімдер қабылдау кезіндегі біздің «дұрыс» ой-пікір айтуға деген ұмтылысымызда ақпараттық әсер бейнеленсе, онда конформизм үрдісі әлдеқайда көбірек байқалады.

Нормативтік әсер бізді өзгелердің жақсы көруін қалап тұруымызды көрсетсе керек. Ал ақпараттық әсер басқалардың арасында дұрыс мінез-құлық танытып, дұрыс әрекет етуге деген ұмтылысымызды айқындайды.

Милгрэм зерттеу жүргізген уақытта тұлға факторына қатысты конформизмнің көптеген қырлары белгісіз болды. Ол өз естеліктерінде: «Мен адамға бағыну және бағынбаудың күрделі принципі бар екеніне сенімдімін. Алайда біз оны анықтай алмадық», – деп жазған. Дегенмен сол уақытта да жеке-дара айырмашылықтар анық аңғарылған екен. Еске түсірсек, Милгрэмнің зерттеуіне қатысқан сыналұшыларының бәрі бірдей соңына дейін экспериментшіге бағынған жоқ. Жалпы айтқанда, бойында көңіштік және адал ниеттілік қасиеттері бар адамдар әлдеқайда жиірек конформизм танытуы мүмкін. [3]

Кейбір адамдарды әлеуметтік ықпалға тез берілгіш (немесе ашық) деуге бола ма? Достарыңыздың арасында «конформист» немесе олардан өзгеше «тәуелсіз нонконформист» деген сипаттамаға сай келетіндері бар ма? Конформизмді зерттеу барысында ғалымдар үш түрлі анықтамаға: тұлғалық ерекшеліктерге, мәдениетке және әлеуметтік рөлдерге назар аударды.

«Америкалық төбешік» аттракционына мінген мына қыздың қуанышында шек жоқ, ал қасындағы адамның зәре-құты қашып, көзін аша алмай отыр. Екеуі қатар отырғанымен, аттракцион екеуіне екі түрлі әсер етті. Міне, тұлғалық ерекшелік дегеніміз – осы емес пе?!

Конформизмді кімдер және не үшін танытады?

• Әдетте басқаларға жағымды болып көрінуге тырысатын және әлеуметтік нормалардың ыңғайымен жүретін адамдар конформды болуы мүмкін.

• Конформизм мен бағыну құбылыстары жалпыға бірдей болғанымен, әр елдің мәдениеті әртүрлі болады.

• Конформизм белгілі бір дәрежеде әлеуметтік рөлдермен байланысты; әрі конформизм жаңа әлеуметтік рөлді меңгеру жолында алдына маңызды міндет қояды.

Басқалардан өзгеше болғымыз келе ме, яғни даралықты айқындау.

Татуировка – бірегейліктің белгісі емес. Егер оның конформизм құбылысы екені анықталса, татуировка жасатуға қызығушылық танытатындардың саны азаяр ма еді?

• Әлеуметтік психология әлеуметтік қысымға қоса, тұлға ықпалына да баса назар аударуы керек. Әлеуметтік мәжбүрлеу тым қауіпті көрінгенде, адамдар көбінесе қарсы реакцияны қолданады. Бұл оларға еркіндік сезімін сақтауға, мәжбүрлеуге қарсы тұруға мотивация бола алады.

• Біз өзгелерден қатты ерекшеленгенде, өзімізді ыңғайсыз сезінеміз, алайда «бәріне бірдей ұқсағымыз» да келмейді. Сондықтан бойымыздағы бірегей сезім мен даралықты сақтап қалуға тырысамыз. Топта біз өзіміздің басқалардан қандай айырмашылығымыз барын жақсы білеміз. [4]

Конформизмді «жаман» не «жақсы» деп кесіп айту қиын. Сол себепті «мен» және «біз» түсініктеріне сай орынды әрекет жасап, тәуелсіз әрі бауырмал болуға қажетті қасиеттер мен даралығымызды, сондай-ақ әлеуметтік идентификацияны өзара теңестіре білу керек. 1- сурет.

⇓ Конформизм – нақты немесе қиялдағы топтық қысыммен қадағаланып отыратын жүріс-тұрыс.

⇓ Көндігу – астарлы немесе айқын сұранысқа сәйкес талаптардың іштей құпталмаса да, әлеуметтік белсенділікке әкелуі.

⇓ Қабылдау – қоғамдық қысымға сәйкес іс-әрекеттер мен сенімдердің үйлесімділігі.

⇓ Бағыну – тікелей бұйрыққа немесе талапқа сәйкес әрекет ету.

⇓ Автокинетикалық феномен – өзіндік (авто) қозғалыс (кинетикалық). Қараңғыдағы стационарлық жарық нүктесінің айқын қозғалысы.

⇓ Жаппай истерия – адамдар арасында кеңінен таралған негізсіз қауесеттен туындайтын күйгелектік сезімі.

⇓ Ұйымшылдық – «Біз» сезімі; топ мүшелерінің арасындағы бауырмалдық секілді жақын қарым-қатынас.

⇓ Нормативтік әсер – айналасына жағу, өзгенің ойынан шығу, өзін қабылдатып, түсінуіне тырысудан пайда болатын конформизм.

⇓ Ақпараттық әсер – өзгелердің шындыққа қатысты дәлелдемелерін қабылдауы арқылы пайда болатын конформизм.

⇓ Қарсылық реакциясы – еркіндік сезімін қорғау немесе қалпына келтірудің негізі. Біреу біздің еркіндігімізді шектегенде қарсы шығу.

Топтардың агрессивті реакцияны күшейту мүмкіндіктері, көбіне, жауапкершіліктің «жойылып кетуіне» байланысты. Соғыс кезінде қарсыласқа шабуыл жасау шешімін әдетте, соғысты алыста отырып бақылайтын басшылар қабылдайды. Олар тек бұйрық береді, ал бұл бұйрықты орындайтындар – басқа адамдар. Осындай қашықтық агрессивті іс-әрекеттер насихатына қалай ықпал етеді? Әлеуметтік «жұқтыру» басқа үрдістерді бір-біріне қалай қарама-қарсы қоятын болса, топтың агрессивті бейімділіктері де дәл сондай

күшейеді. Оған мысалы жастар бандасы, футбол жанкүйерлері, қарақшы-жауынгерлер, қаладағы жаппай тәртіпсіздіктерге қатысушылар, сонымен қатар, скандинавиялықтар «тобыр» деп атайтын – өздерінен әлсіз сыныптастарының жүйелі түрде мазаларын алатын және оларға шабуыл жасайтын оқушылар тобы болуы мүмкін. Мұндай «тобыр» әрекеттері – типтік топтық белсенділік деп аталады. «XX ғасырдағы адамдарды жаппай қыру, 150 миллиондай адамның өмірін қиған оқиға «индивидуалды іс-әрекеттер жиынтығы» болған жоқ», – деді Роберт Зайонц. «Геноцид – барлық жасалған қылмыстардың толық жиынтығы емес, мүлдем басқа нәрсе». Жаппай қырыпжою – «моральды императивтермен» – топты немесе мәдениетті төтенше іс-әрекеттерге жұмылдыратын ұжымдық ментальдықтан туындаған әлеуметтік феномен. Крейг Андерсон және Брэд Бушман сынды әлеуметтанушылар агрессияны зертханалық жағдайда ғана емес, шынайы өмірлік жағдайларда да зерттелгені жайлы атап өткен және бұл зерттеу нәтижелерінің ұқсастығы таң қалдырады. Лаборатория жағдайында да, шынайы өмірлік жағдайда да агрессияның ұлғаюының болжамдық параметрлері мыналар болып есептеледі:

- Индивидтің ер жынысына жатуы;
- Индивидтің табиғи агрессивтігі және оның ызақорлығы;
- Алкоголь пайдалануы;
- Зорлық-зомбылық көріністерін визуалды қабылдауы;
- Анонимдік;
- Арандатушылық;
- Қару-жарақтың болуы;
- Топтың араласып кедергі жасауы. [5]

Қорытындылай айтсақ, конформизм – топ ықпалының нәтижесінде болатын мінез-құлық пен наным-сенімнің өзгерісі. Оның екі түрі бар. Қабылдау – адамның әлеуметтік ықпалға сәйкес, шынайы сеніммен әрекет етуі. Көну – адамның іштей келіспесе де, топпен бірге әрекет етуі. Көнудің тағы бір мағынасы – бағыну, яғни бұйрыққа мойынсұну.

Әдебиеттер тізімі:

1. Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. — 344 бет.
2. Майерс Д., Туенж Ж. Әлеуметтік психология. 12-басылым. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 648 бет.
3. Аронсон Эллиот. Көпке ұмтылған жалғыз. Әлеуметтік психологияға кіріспе, 11-басылым. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018 жыл – 408 бет.
4. Бринкерхоф Д, Уейтс Р., Ортега С. Әлеуметтану негіздері, 9-басылым. Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл – 464 бет.
5. Ритцер Д., Степницки Д. Әлеуметтану теориясы. 10-басылым. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – 856 бет.

ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ МЫСЛИ О СПРАВЕДЛИВОМ ОБЩЕСТВЕ В УТОПИЧЕСКОМ ГУМАНИЗМЕ ВОЛЖСКОЙ БУЛГАРИИ

Гиниятуллин Р.Р.

Казанский юридический институт Министерства внутренних дел Российской Федерации

Аннотация. В данной статье исследуются историко-педагогические основы формирования концепции справедливого общества в утопическом гуманизме Волжской Булгарии. Автор рассматривает проблему влияния на развитие мысли о справедливости и гуманизме в данной региональной культуре. В статье анализируется вклад различных исторических и педагогических концепций на формирование идеалов справедливости и гуманизма в Волжской Булгарии и их влияние на социокультурное развитие региона. Автор обращает особое внимание на влияние утопических идей на формирование образа идеального общества и рассматривают их в контексте образования и воспитания в данной культурной среде. Результаты исследования могут быть полезны для понимания исторических корней идей справедливости и гуманизма в регионе, а также для дальнейших исследований в области истории и педагогики.

Ключевые слова: историко-педагогические предпосылки, справедливое общество, утопический гуманизм, Волжская Булгария, культурное развитие, идеалы.

Развитие утопической гуманистической педагогической мысли в Волжской Булгарии было обусловлено рядом историко-педагогических предпосылок.

Толерантная культурная среда: это место, где сходились различные культуры, религии и нации. Этническая и религиозная толерантность способствовала обмену идеями и формированию утопических гуманистических концепций, основанных на принятии разнообразия и уважении. Сюда же следует отнести и *мультикультурную среду*. Волжской Булгарии представляла собой область, где сосуществовали и взаимодействовали различные народы, встречались и влияли друг на друга кочевые народы, такие как болгары, и их соседи с более устойчивыми общественными структурами, такие как хазары, а также народы, проживавшие на территории Волжской Булгарии с древних времен.

Мультикультурная среда Волжской Булгарии включала в себя: а) этническое разнообразие населения (болгары, хазары, славяне и др.); б) религиозное многообразие, т.е. население исповедовало ислам, христианство (православие и католичество), а также языческие верования; в) языковой плюрализм, что означает общение на разных языках.

После официального принятия Ислама в Волжской Булгарии развивается сеть мусульманских начальных и высших школ. Кроме своих, сюда на учебу съезжает множество представителей из чужих стран. Школы, медресе и научные центры Булгарии заманивают ученых и учителей из разных восточных городов и Кавказа. По городам Булгарии путешествуют представители разных профессий. Здесь развивали свою деятельность Араб-шах из Дамаска, Абу-Хамид аль-Гарнати из Андалузии. Последний был знаком с Якубом ибн-Нугман аль-Булгари, который писал исторические труды по Волжской Булгарии, с которыми познакомился Аль-Гарнати, благодаря которому сохранились отрывки из труда «История Булгарии». В школах Булгарии учился его сын, что доказывает отличную постановку учебного дела и науки.

На начальной стадии развития мусульманства в школах и медресе преподавали учителя из арабского Востока, в большинстве случаев из Багдада и Дамаска, которые представляли центры науки и просвещения Арабского халифата. Путешественник Ибн-Фадлан в своих мемуарах сообщал о таких преподавателях. В свою очередь, болгары также часто посещали восточные центры просвещения. Тесные торгово-экономические, социально-политические и культурно-педагогические связи тюркского мира с арабским Востоком вынудили составить в Багдаде словарь-сборника «Диване лугатут-тюрк» Махмудом Кашгарским.

Распространение ислама коснулось широких слоев Булгарского населения. Сеть школ и медресе росла как в городах, так и в сельской местности, строилось множество мечетей. Арабскую грамоту осваивали разные социальные слои, т.к. она была доступна всем желающим.

Булгарские просветители отличались возрожденческим энциклопедизмом. Они

внесли большой вклад в развитие различных наук своего времени. В устном народном творчестве Булгарский период развития общества отмечено как могущественная страна, где процветали просветительство, литература и культура, распространение рукописных книг и много другое. В фольклоре болгары отмечаются как путешественники в разные далекие страны, вплоть до Индии, где ценились болгарские скакуны и другая утварь. По описанию путешественников, индусы имели в Булгаре постоянное местожительство. Археологические раскопки свидетельствуют о тесных культурно-торговых отношениях с индусами. Золотые денежные эквиваленты, индийские женские украшения лишней раз доказывают о таких отношениях. Связи развиваются и в золотоордынский период. Еще один арабский путешественник Ибн-Батута также писал о востребованности болгарских скакунов в Восточных странах.

Восточные, кавказские и европейские историки-путешественники писали о проживании и работе болгар в их странах. Ш. Марджани в своей книге «Мустафад ал ахбар...» приводит множество примеров о научной и практической деятельности болгарских ученых в странах Азии и Среднего Востока, среди которых Хасан ибн Омар аль-Булгари, Ахмед Булгари, Латиф Мухаммед и др. Они были энциклопедическими учеными своего времени и оставили заметный в различных направлениях науки, о них говорили и писали, сочиняли стихи зарубежные ученые.

Условием развития утопической гуманистической педагогической мысли стало рост социально-экономических возможностей Волжской Булгарии. Города Булгар и Биляр стали культурно-просветительскими центрами региона. В них развивалось ремесленничество, соответственно и торговля, для чего съезжались зарубежные купцы. С VIII в. в Булгарах стали чеканить собственную валюту в виде монет с арабской надписью, что лишней раз доказывает о достаточно высоком уровне внутренних и внешних торговых отношений.

В Волжской Булгарии начинают обрабатывать черную металлургию, в частности плавят качественный чугун. Развиваются различные ремесла в гончарных, кожевенных, ювелирных мастерских. Лучшие кожа и кожаные изделия в последствии в разны зарубежных странах и Руси стали называть болгарскими. Происхождение этнонима «булгар» некоторые первоисточники объясняют как «благовонная кожа».

В Волжской Булгарии VIII – XIV вв. развиваются свои ремесло, сельское хозяйство, торговля и культура, на что оказали сильное влияние экономические, политические и литературные взаимоотношения с зарубежными странами. Этот период развития общества стал временем расцвета литературы и поэзии, науки и просвещения, в котором активно участвовали представители многих народов зарубежных стран. В то время болгарская государственность стала вровень с византийской и андалузской цивилизацией, чему способствовала многосторонняя связь с народами Европы и Азии.

Развитие просветительства и научных знаний также создавало благоприятные условия для роста гуманистических мыслей, и оно стало ключевым направлением в формировании утопизма. В Волжской Булгарии распространялась сеть школ и медресе, включающая начальное и среднее образование, где учащиеся изучали различные предметы, включая языки, математику, астрономию и религию. Также существовали центры высшего образования, которые связаны с мечетями и давали религиозные знания. В такие центры приглашались ученые и исследователи из различных частей света, чему способствовало благоприятное географическое местоположение на междупутье цивилизаций, в результате чего проведены научные изыскания в различных областях знаний.

В Волжской Булгарии имелись богатые библиотеки, где хранились и изучались древние тексты и рукописи. Они служили местом получения дополнительного образования. В библиотеках переводились и переписывались книги из различных языков, что обогащало прогрессивные идеи о справедливости.

В целом, развитие просвещения и науки способствовало формированию

культурного общества, которое в свою очередь оказывало влияние на разные сферы жизни, включая религию, политику и культуру.

Относительная политическая стабильность и мирное соседство с другими народами создавало благоприятные условия для развития гуманистических устремлений. Она проявлялась в ряде аспектов, которые обеспечивали относительный мир, порядок и управляемость в обществе, среди которых:

а) централизованная форма правления, где власть сосредотачивалась в руках правителя-хана, что гарантировало единство и координацию действий на уровне всего государства;

б) в ханстве управляла система законов и норм, которые регулировали поведение граждан и обеспечивали защиту прав и интересов, соблюдение которых способствовало общественной устойчивости;

в) поддерживались дипломатические отношения с государствами на международном уровне, которые предотвращали конфликты и обеспечили мирное сосуществование;

г) относительная экономическая стабильность создавала условия для процветания торговли, общественного благосостояния и социального постоянства;

д) государственные институты управления обеспечивали внутреннюю безопасность и защиту граждан от угроз со стороны внутренних и внешних врагов;

е) власть была легитимной как законная и действующая во благо государства и граждан.

Все это поддерживало политическую прочность Волжской Булгарии, что благоприятствовало развитию гуманистических мыслей.

Религиозные традиции развивались в направлении ислама, православия и язычества. Ислам играл прямую роль в формировании утопического гуманизма, чем и увлекся просветитель Кул Гали. Эти идеи основались на дружелюбном братстве и взаимопонимании людей разных вероисповеданий. Ислам был основной религией в Волжской Булгарии, особенно после официального принятия в X в., после чего начали строить множество мечетей, медресе и другие сооружения типа дворцов, караван-сараяв, разные деревянные и каменные сооружения гражданского и частного назначения с отоплением и водопроводом.

Православие также имело свое влияние, особенно на территории, которая позднее стала известной как Русь. Христианство проникло в регион с крещением в X в., а церкви стали частью архитектуры Волжской Булгарии. Некоторые этнические группы, проживавшие в Волжской Булгарии, продолжали исповедовать древние языческие верования, которые включали обряды, связанные с культом природы; религиозные песнопения, которые отражали древние представления о мире и космосе.

Таким образом, Волжская Булгария стала многокультурным обществом, где разные традиции сосуществовали и взаимодействовали друг с другом.

Развитию гуманистической педагогической мысли в Волжской Булгарии способствовали произведения древнетюркских поэтов-мыслителей, ярким представителем которых стал Юсуф Баласагуни с великой поэмой «Кутадгу билик» («Благодатные знания»), которая была написана в XI в. на восточно-тюркском языке, которая считается одним из наиболее значительных в литературе Средней Азии и содержит не только философские и этические концепции, но и обширные размышления об образовании и воспитании.

Поэма отражает мировоззрение просветителя о жизни, обществе и человеческой природе. Некоторые из ключевых идей, содержащихся в поэме, включают ценность знания как основа для достижения счастья и мудрости. Просветитель считал, что человек должен стремиться к познанию мира, чтобы обрести смысл и цель. Поэма пропагандирует моральные приоритеты, такие как благодетели, справедливость, доброта, толерантность и честность. Ю. Баласагуни придавал большое значение культурно-

этическим принципам, которые должны лежать в основе человеческих взаимоотношений. Поэт размышлял о важности самопознания и духовного развития, зовет к поиску истины и ценностей, которые делают жизнь осмысленной и целостной.

Ю. Баласагуни выражает идеалы справедливого и благополучного общества, основанного на гармонии. Он представляет образ совершенного правителя, который заботится о благосостоянии подданных и стремится к справедливости и мудрому правлению. Эти мысли пронизывают всю поэму «Кутадгу билик» и отражают глубокие размышления просветителя Ю. Баласагуни о человеке, обществе и мире.

Поэма пропитана этическими мыслями и принципами, которые представляют собой руководство к благородному поведению и нравственности. Просветитель высоко ценит справедливость как фундаментальный принцип этики. Справедливость проявляется в отношениях между людьми, осуждая несправедливость и произвол; пропагандирует доброту и милосердие как важные качества человеческого характера. Сострадание к ближнему и оказание помощи нуждающимся являются основными идеями поэта.

В поэме уделяется внимание честности как непременным атрибутам благородного человека. Ю. Баласагуни выражает уважение к тем, кто живет по законам чести и неукоснительно соблюдает свои обязательства. Поэма призывает к толерантности и уважению к отличиям между людьми и осуждает нетерпимость и предвзятость.

Ю. Баласагуни высоко ценит благородство и достоинство как качества идеального человека. Он подчеркивает высокоморальные и нравственные стандарты, которые делают человека достойным уважения и почитания. Этические принципы составляют основу мировоззрения Ю. Баласагуни и отражают его представления о благородстве, чести и мудрости.

В поэме «Кутадгу билик» Ю. Баласагуни выразил мысль о драгоценности знания и воспитания для молодого поколения, которые направлены на создание благополучного государства. Все мысли просветителя направлены на достижение гармонии. Таким образом, в поэме утверждается, что знание является фундаментальным источником мудрости и понимания мира. По мнению Ю. Баласагуни, знание способно довести до высших идеалов и цели. Оно важно в формировании характера человека и добывается путем просвещения и на практике.

Таким образом, в ходе исследования было осуществлено обширное изучение исторических и педагогических аспектов данной темы, что позволяет сформулировать несколько ключевых выводов:

- исследование показало, что идеи о справедливом обществе в утопической гуманистической педагогической мысли Волжской Булгарии имеют глубокие исторические корни, связанные с образовательными и культурными традициями региона;
- отмечено воздействие исторических событий на формирование утопических гуманистических идей, в частности, наличие политических и социокультурных перемен, которые стимулировали обсуждение и поиск новых форм образования и общественной организации;
- исследование раскрывает взаимосвязь между традиционными педагогическими методами и новаторскими идеями в Волжской Булгарии, подчеркивая роль инноваций в содействии развитию образования и стремлению к справедливому обществу;

Таким образом, исследование раскрывает обилие историко-педагогических предпосылок, содержащихся в основе утопической гуманистической педагогической мысли Волжской Булгарии, которые раскрывают перспективы для последующего исследования и внедрения оригинальных концепций в современную практику образования.

Список литературы

1. Маликов Р.Ш. Педагогические идеи болгарского поэта Кул Гали. – Казань: Изд-во

Казан. гос. пед. ун-та, 1999. – 112 с.

2. Маликов Р.Ш. Тюрко-татарская гуманистическая педагогическая мысль средневековья. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1999. – 304 с.

3. Гиниятуллин Р.Р., Маликов Р.Ш. Правовые предпосылки мысли о справедливом обществе в утопическом гуманизме Булгарского периода развития общества // Флагман науки: научный журнал. – СПб.: Изд. ГНИИ «Нацразвитие», 2023. – № 9. – С. 209-211.

4. Гиниятуллин Р.Р., Маликов Р.Ш. Справедливость во взаимоотношениях с женщиной в утопическом гуманизме коранического сюжета о Йусуфе // Вектор научной мысли: научный журнал. – СПб.: Изд. МИПИ им. Ломоносова, 2023. – № 4. – С. 155-157.

5. Гиниятуллин Р.Р. Роль справедливости и других личностных качеств в построении утопического гуманистического государства по средневековым представлениям // Молодой ученый: международный научный журнал. – Казань, 2023. – № 42 (489). Ч. II. – С. 88-90.

ҚАЗІРГІ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ЕРЕКШЕ БАЛАЛАРҒА КӨРСЕТІЛЕТІН ОЙЫН ТЕРАПИЯСЫ АРҚЫЛЫ ТӘРБИЕ БЕРУ

«7М01106-Инклюзивті білім беруді медициналық-педагогикалық
Сүйемелдеу», 1 курс **Дархан Ә. С.**

Ғылыми жетекші: пед.ғ.д., доцент Мукашева А.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Ойынсыз толыққанды психикалық даму болмайды және болуы да мүмкін емес. Ойын – баланың рухани әлеміне өмір беретін идеялар мен түсініктер ағыны түсетін үлкен жарық терезе.

Ойын – ізденімпаздық пен құмарлықтың алауын тұтандыратын ұшқын.

В.А.Сухомлинский

Күн сайын мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істеу ата-аналар үшін де, олардың тәрбиешілері мен арнайы педагог мамандар үшін де түрлі қиындық туындауы мүмкін. Бұл процесс қарапайым балаға қарағанда олардың қозғалысын, ойлау процестерін және әлеуметтенуінде белгілі бір қиындықтармен өмір сүретін балалармен жүзеге асады. Сәйкесінше, бұл балаларға мүгедектігі жоқ құрдастарымен бірдей қолдау көрсету үшін арнайы терапевтік көмек көрсетуі керек. Мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған осындай шешімдердің бірі-ойын терапиясы. Ойын терапиясы барлық балаларға, әсіресе психикалық денсаулығында проблемалары бар немесе қорланған немесе қараусыз қалған балаларға пайдалы. Ойын терапиясы барлық балаларға, әсіресе психологиялық, психикалық және эмоционалдық денсаулығына байланысты мәселелерге көмектесе алады. Бұл мазасыздықты, стрессті, ашуды және қиын мінез-құлықты жеңу үшін пайдалы.

Көптеген балалар қарым-қатынас пен эмоционалды өзін-өзі басқаруында қиындықтарға тап болады. Олар стрессті жеңе алмай қиналуы мүмкін, сондықтан мазасыздық, ашуланшақтық немесе арандатушылық мінез-құлық танытуы мүмкін. Ойын терапиясы эмоцияларын анықтау, қарым-қатынас жасау және реттеу қиынға соғатын балаларды емдеудің тиімді әдісі бола алады. Ойын терапиясы балаларға эмоцияларын басқаруды үйренуге көмектеседі.

Ойын терапиясы дегеніміз не? Ойын терапиясы балаларға ойын арқылы өз ойлары мен эмоцияларын өңдеуге және білдіруге көмектеседі. Ол күрделі оқиғалар мен тақырыптарды зерттеуге жағымды және балаға қолайлы тәсіл ұсынады. Бұл жай ғана "көңіл көтеруден" гөрі көп мағынаға ие, сонымен қатар күрделірек жүзеге асады. Ойын сеанстарының кезінде терапевт баланың тәжірибесі, мінез-құлқы және жалпы эмоционалды денсаулығы туралы түсінік алу үшін ойын барысында баланың әрекеті мен таңдауын бақылайды. Кішкентай балалар қорқыныш, ұят немесе әлі де қажетті қарым-қатынас дағдыларын дамытпағандықтан болған оқиға туралы айта алмауы мүмкін. Эмоцияларын білдіре алмай, олар орнына оларды әртүрлі тәсілдермен "ойнайды".

Негізден бұл балалар үшін ойын соншалықты пайдалы? Олардың бірнеше себептері бар. Оларға: Балалардың ортаға оңай бейімделуі. Ойын терапиясы басқа балалармен, ойыншықтармен, қаламдармен, қағаздармен және т.б. нақты ойын өнеріне негізделгендіктен, бұл жүйені балаға байланысты оңай бейімдеуге болады. Бұл арқылы бала бір рет өзіне ыңғайлы және дұрыс нәрсені жасай алады, бұл өз кезегінде күнделікті әрекеттерден гөрі өзін-өзі көрсетуге және өзіне деген сенімділікке ықпал етеді; Басқалармен тезірек араласу. Ойын терапиясының арқасында ойын сеансын балаға бейімдеуге болатындықтан, ол сыныпта болмауы мүмкін өзін-өзі көрсетудің өзіндік түрін жүзеге асыра алады. Олар нені ұнататынын, не істей алатынын және оларды не бақытты ететінін біле алады; Қабылдау сезімі туралы айтып кетсек, сансыз зерттеулер көрсеткендей, психофизикалық ерекшеліктері бар балалар көбінесе өз құрдастарына көп ашыла алмайды. Олар "бір-бірімен ерекшеленгіндіктен", қарапайым балалардың арасында қорқыту мен түрлі булингке ұшырауы мүмкін. Бірақ олар ойыншықты алған кезде немесе олардың қиялында пайда болған ойынды ойнай бастағанда, басқалармен бірге кірісіп ойнай алуы және ортада қалыптасқан мазасыздықты жоюға себепте бола алады.

Ойын терапиясы кімге пайдалы? Ойын терапиясы көбінесе 3 пен 12 жас аралығындағы балаларға қолданылады, дегенмен нәрестелер мен ересектер де одан пайда көре алады. Ол бірнеше жағдайда ұсынылады, соның ішінде [1]:

-Медициналық процедуралар, созылмалы аурулар немесе паллиативтік көмек алатын балалар үшін;

-Дамуында кідірісі бар немесе оқу қабілетсіздігі бар балалар үшін;

-БЦП бар балалар үшін;

-Мектептегі проблемалық мінез-құлықты көрсететін балалар үшін;

-Ашулы немесе агрессивті мінез-құлықты балалар үшін;

-Тұрмыстық зорлық-зомбылықтан немесе қараусыз қалудан кейін;

-Мазасыздық, депрессия немесе қайғы үшін;

-Тамақтану бұзылыстары бар балалар үшін;

Ойын терапиясының әдістері мыналарды қамтуы мүмкін:

- Шығармашылық визуализациялық
- Ертегі
- Рөлдік ойындар
- Қуыршақтар мен жануарлардың жұмсақ ойыншықтары
- Маскалар
- Батыр қуыршақтар мен мүсіншелер
- Сәндік-қолданбалы өнер
- Су мен құм ойындары
- Текшелер мен конструкторлар
- Би және шығармашылық қозғалыстар
- Музыкалық ойындар

Ойын терапиясының мақсаты-балаға еркіндік беру, оның мінез-құлқын өзі бағалауға, өзінің шығармашылық әлеуетін түсінуге мүмкіндік беру: әр ойынның

нәтижесі-баланың "Мен" бейнесін сақтау. Ойын іс - әрекеттің негізінде әр баланың өз қалпында болуға құқығы бар, және әр баланың дамуы мен бақытты болуы үшін жеткілікті әлеуетті күштері бар деген сенім жатыр. Соның ішінде мәселен сөйлеу белсенділігінің дамуы, егер бала қоршаған әлемнің өзгеруіне шығармашылықпен ойын арқылы бейімделсе, сөйлеуді дамытуда олардың бейімделу және қарым-қатынас қабілетін дамыта түседі.

Балалармен психокоррекциялық жұмыстың негіздерін талдай отырып, көптеген мұғалімдер мектепке дейінгі жаста тиімді әдістердің бірі ойын терапиясы екенін атап өтеді, өйткені ойын – бұл ерекше қызмет түрі.

Біріншіден, ойнау жағымды, ойнау оңай болғандықтан, ойында біз бақытты өмір сүреміз. Сыйлық ретінде біз табиғи түрде аламыз бейімділік және ойынға деген қажеттілік; генетикалық бағдарлама біздің міндетті ойын әрекетімізді қамтамасыз етеді. Бірде – бір іс-әрекет ойын сияқты күшті органикалық базаға ие емес-адам-ғасыр дамуының табиғаты белгілеген іс-әрекет.

Екіншіден, ойынның өзінде, ойынның ішінде орналасқан мақсатты мазмұн (ойын-бұл іс-әрекеттің өзінде болатын әрекет) ойынның әр сәтіне салмақ береді. Ойнау үшін ойнаңыз. Олар ойын процесінен ләззат алады.. Ойын ең жоғары күш кернеуін қажет ететінін бәрі білсе де, олар "жұмыс" пен "жаттығудан" айырмашылығы "ойнау"қиын емес дейді. Мұны біле отырып, бала ойынға ашық, қорықпай кіреді, өйткені ол ойынға деген қарапайым көзқарасты маңызды емес нәрсе ретінде қабылдайды – бұл оның беделін түсіріп, беделіне нұқсан келтіре алмайды. Ойын барысына құмар ол өзінің беделін ұмытады, ол жасалған әрекеттердің сыртқы әсеріне мүлдем мән бермейді. Ол ойнайды.

Үшіншіден, кез-келген ойын басқа іс-әрекеттің элементтерін қамтиды, демек, баланы әлі игерілмеген қандай да бір қызмет түрімен таныстыру мүмкіндігі бар. Сондықтан ойын баланың дамуы тұрғысынан маңызды мәселе болып табылады: ойын арқылы ол белгілі бір дәрежеде жабдықталған адам әрекетінің әлеміне енеді. Ойын танымдық, еңбек, көркемдік, спорттық іс-әрекетке, қарым-қатынасқа қажетті кейбір дағдыларды тыныш игеруге мүмкіндік береді. Ойынның осы ерекшелігін біле отырып, дидактикалық қиындықтар туындаған жағдайда, балалар бұрын қиын болған нәрсені тыныш игеретін ойын сәттерін оқуға енгізуге болады.

Төртіншіден, ойында ережелердің ең аз саны бар, оларды сақтау қиын емес, ал қалғанының бәрі - даралықтың еркін көрінісі үшін өріс. Өзінің автономды әлемін көрсету еркіндігі бақытты тәжірибе береді. Сондықтан ойын табиғаты бойынша диагностикалық болып табылады.

Бесіншіден, ойын-бұл ең демократиялық қызмет түрі: бастықтар мен бағыныштылар жоқ, теңдікке рөлдік үлестіру кепілдік береді, ойында бәрі тең және әлеуметтік әлемде жетіспейтін теңдіктен қанағаттануды сезінеді. Ойындағы бала демократиялық ортада: оның сәтсіздіктері, қайғылы мінез-құлқы немесе керемет жетістіктері, керемет еңбекқорлығына ешкім мән бермейді. Ойын-тең қарым-қатынас.

Белгіленген ерекшеліктер ойынға ерекше педагогикалық мән береді, оған төтенше рөл береді [2]:

- ойын-баланың даму факторы;
- ойын-мәдениет әлемімен таныстыру тәсілі;
- ойын-баланың өмірлік дағдыларын үйретудің жұмсақ түрі;
- ойын-баланы адам қызметінің кең спектрімен таныстыру;
- ойын-баланың тәрбиесін жұмсақ түзету, оны жаңа қатынастардың құндылық палитрасына байқамай тарту;
- ойын-баланың әлеуметтік дамуын нәзік диагностикалау;
- ойын-әлеуметтік-психологиялық тренингтің әсем түрі;
- ойын-балаға нақты күнделікті өмірде туындаған мәселелерді шешуге педагогикалық көмек көрсету тәсілі;

- ойын-балаға өмірдің қуанышын сезінудің бақытты сәттерін берудің қарапайым тәсілдерінің бірі;

- ойын-бұл балалар арасындағы достық қалыптастырудың қарапайым және қарапайым тәсілі, топта гуманистік атмосфераны қалыптастырудың бір әдісі.

Ойын терапиясы үшін ойындарды таңдағанда, мазмұны мен мақсаты бойынша әлеуметтік-психологиялық деп сипаттауға болатын ойындарға назар аударған дұрыс.

Балалардың тәрбиесіндегі, балалар ұжымының өмірін ұйымдастырудағы ойынның орасан зор рөлін атап өткен ғалымдар көп. Соның ішінде Л.С Выготскийдің “Ойын баланың жеке басының даму көзі болып табылады және бұл баланың ең жақын даму аймағын құратын ойын негізінде, бала ойын әрекеті арқылы қозғалады. Тек осы мағынада ойынды жетекші, яғни баланың дамуын анықтайтын іс-әрекет деп атауға болады” деп көрсеткен [3].

А. Н. Леонтьевтің айтуы бойынша “ біз ойынның әсерін жетекші деп атаймыз, оған байланысты баланың психикасында негізгі өзгерістер болады және оның ішінде баланың дамуының жаңа, жоғары сатысына өтуіне дайындайтын психикалық процестер дамиды ” [4].

Мінез-құлықтағы қиындықтарды жеңудің негізгі құралдары-балаға мұқият қарау және оған қамқорлық жасау. Егер ересек адам баланы естісе, ол өзін түзетуге тырысады, өзімен жұмыс істеуге тырысады. Тәрбие процесі - бұл ересек пен баланың қарым-қатынасы, оның мүмкіндіктері мен бейімділігін ескере отырып, тәрбиеленушінің жеке басын дамытуға бағытталған. Даму және мінез-құлық ерекшеліктері бар балалармен сабақтың дәстүрлі түрлерін ғана емес, сонымен қатар эмоционалды-ерікті салаға әсер ететін заманауи тиімді әдістерді қолданған жөн. Оған біз ойын терапиясынан басқада түрлі әдістерді, соның ішінде баланың қол моторикасының дамуына әсер ететін :құм терапиясы, арт-терапия және де түрлі нейрожаттығуларды қолдансақта болады.

Өйткені, ойын терапиясы және мүмкіндігі шектеулі балалардағы мінез-құлық бұзылыстарын түзетудің басқа жаңа әдістері балаға сыртқы әлеммен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді.Ойын-ұғымдарды, құндылықтарды және ережелерді меңгеруде қиындықтарға тап болған балаларға көмектесудің ең табиғи жолы. Ойын танымдық процестердің еріктілігін қалыптастырады. Көптеген мұғалімдер ойын әрекетінің оң әсері туралы жазды, дефектологтар күнделікті өз тәжірибелерінде оның тиімділігіне сенімді. Мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істеудегі басты ереже-зиян келтірмеу. Мұғалімнің басты мақсаты-баланы баурап алу, оған қуаныш сыйлау. Мұны тек ойын жасай алады.Ойын терапиясы балаларға эмоцияларын ойын әрекеттері кезінде қолайлы тәсілдермен білдіруге көмектеседі. Ойын баланың мінезін өзгертпейді, бірақ оны белгілі бір күнделікті жағдайды бастан өткеруге, бірлесіп тәжірибе жасауды үйренуге, кейде жағымсыз эмоцияларды физикалық түрде шығаруға шақырады.Ойын терапиясы эмоционалды-ерікті және қозғалыс саласын, әлеуметтік және психологиялық дамуды түзету құралы, ересектермен-ата-аналармен және мамандармен нәтижелі байланыс нысаны ретінде қарастырылады.Ойында бала өзін еркін көрсете алады.

Ойын терапиясын түзету іс-әрекетінде қолдану туралы шешім қабылдаған мұғалім келесі ережелерді сақтауы керек:

1. Баланың эмоционалды күйіне ену, оның көңіл-күйінің өзгеруін сезіну.
2. Баламен оның ерік-жігерін баспай қарым-қатынас жасаңыз.
3. Оқушыға қуаныш сыйлауға тырысыңыз және баламен қарым-қатынастан ләззат алыңыз[5].

Ойын терапиясының негізгі міндеттері: баланы психологиялық мәселелерін жеңілдету;өзін - өзі қалыптастыру және нығайту; өзін-өзі бағалауды қалыптастыру; мінез-құлықты реттеу қабілетін қалыптастыру; басқаларға деген сенімділікті ояту немесе қалпына келтіру;"мен-тұжырымдаманың" қалыптасуын түзету, оның деформациясының алдын алу; мінез-құлық ауытқуларын түзету және алдын алу.

Қорыта келе, ерекшеліктері бар балаларға арналған ойын терапиясы-бұл әр баланың жеке қажеттіліктеріне негізделген ерекше тәсіл. Ойындар мен арнайы әзірленген әдістерді қолдану балаларға коммуникативті және әлеуметтік дағдыларды дамытуға, сондай-ақ танымдық функцияларды жақсартуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс балаларға психо-эмоционалды жағдайын жақсартуға және өзін-өзі бағалау деңгейін арттыруға көмектеседі. Ойын терапиясының маңыздылығы-бұл физикалық дамуға ғана емес, сонымен қатар балаларды қоршаған әлеммен белсенді қарым-қатынас жасауға ынталандырады. Тактильді дағдыларды дамыту, қозғалыстарды үйлестіру және кеңістікті қабылдау мүмкіндігі шектеулі балаларға денсаулығын нығайтуға және өмір сапасын жақсартуға көмектесетін негізгі аспектілер болып табылады.

Ойын терапиясының тиімділігі осы саладағы практикалық тәжірибе мен зерттеулермен расталады. Ойын сеанстарына қатысатын балалар дамудың әртүрлі аспектілерінде жоғары нәтижелерге қол жеткізеді, бұл әдістің ерекше білімді қажет ететін балалармен жұмыс істеудегі маңыздылығын көрсетеді.

Пайдаланған әдебиеттер.

1. Позднякова А. В. Игра как метод коррекционной деятельности с детьми с ОВЗ / А. В. Позднякова, М. В. Шевченко, А. С. Казакова, О. А. Крапивкина // Молодой учёный. — 2016. -N17 (121) . -С. 149-154.
2. Полинский Л. РЕКІР: игра движение. Более 100 развивающих игр для детей первого года жизни. — М.: Теревинф, 2009. где страницы?
3. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка // Вопросы психологии. - 1966. - №6. - С. 75
4. Леонтьев А.Н. Психологические основы дошкольной игры // Избр. психол. соч.: В 2 т. - М., 1983. - Т. 1. -С. 306
5. Play therapy-Psychiatry (Edgmont). 2010 Oct; 7(10): 19–24. Published online 2010 Oct. Ritesh Kool, MD and Timothy Lawver

ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ШОЛУ

«Әлеуметтік педагогика және өзін өзі тану білім беру», 2- курс **Едилбаева А.У.**
*Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., доцент Текесбаева А.М.,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Аннотация. Заманауи әлемде жаңа технологиялар өмірдің әртүрлі салаларына, соның ішінде әлеуметтік мәселелерде уақыт өткен сайын интеграциялануда. Балалармен, отбасылармен және қоғамдастықпен жұмыс істейтін әлеуметтік педагогтар бұл технологияларды өз жұмысын жақсарту және жақсы нәтижелерге қол жеткізу үшін пайдалана алады. Бұл мақаланың мақсаты – әлеуметтік педагогтардың жұмысында жаңа технологияларды қолданудың халықаралық тәжірибесіне шолу жасау.

Түйін сөздер: интеграциялану, диджитализация, жасанды интеллект (AI), виртуалды шындық (VR), толықтырылған шындық (AR), интерактивтілік.

Abstract. In the modern world, new technologies are eventually integrated into various spheres of life, including social problems. Social educators working with children, families and communities can use these technologies to improve their work and achieve better results. The

purpose of this article is to provide an overview of the international experience of using new technologies in the work of social educators.

Keywords: integration, digitalization, artificial intelligence (AI), virtual reality (VR), augmented reality (AR), interactivity.

Аннотация. В современном мире новые технологии со временем интегрируются в различные сферы жизни, в том числе в социальные проблемы. Социальные педагоги, работающие с детьми, семьями и сообществами, могут использовать эти технологии для улучшения своей работы и достижения лучших результатов. Цель данной статьи-дать обзор международного опыта применения новых технологий в работе социальных педагогов.

Ключевые слова: интеграция, диджитализация, искусственный интеллект (AI), виртуальная реальность (VR), дополненная реальность (AR), интерактивность.

Қазіргі қоғамда ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы әлеуметтік педагогика саласына айтарлықтай әсер етеді. Әлеуметтік педагогтың жұмысында жаңа технологияларды қолдану кәсіби қызметтің ажырамас элементіне айналды, өйткені олар өз мақсатты аудиториясына қолдау көрсету және кеңес беру процестерін оңтайландыруға, сондай-ақ көрсетілетін қызметтердің қолжетімділігі мен сапасын жақсартуға арналған көптеген құралдарды ұсынады. Әлеуметтік педагогтың жұмысында жаңа технологияларды қолданудың өзектілігі оның қызметінің тиімділігінің артуымен ғана емес, сонымен бірге өзгеріп отыратын әлеуметтік жағдайлар мен қазіргі қоғамның талаптарына бейімделу қажеттілігімен де байланысты екенін атап өткен жөн. Бұл әлеуметтік педагог мамандарынан көмек сұрайтын адамдар санының өсуіне, сондай-ақ олардың қажеттіліктері мен проблемаларының әртүрлілігі мен күрделілігіне байланысты. Дегенмен, әлеуметтік артықшылықтармен қатар, әлеуметтік педагог жұмысында жаңа технологияларды пайдалану сонымен қатар әртүрлі популяциялар арасындағы технологияларға қолжетімділіктің теңсіздігі, тұтынушы деректерінің құпиялылық мәселелері және мамандарды жаңа құралдарды пайдалануға дайындау және оқыту қажеттілігі сияқты бірқатар қиындықтар мен тәуекелдерді қамтиды. Осы тұрғыда әлеуметтік педагог жұмысында жаңа технологияларды қолданудың өзектілігіне шолу осы саладағы одан әрі зерттеулер мен әзірлемелердің перспективалары мен бағыттарын анықтаудың маңызды кезеңі болып табылады. Бұл осы саладағы мамандардың алдында тұрған негізгі трендтер мен сын-қатерлерді анықтауға, сондай-ақ әлеуметтік педагогтың кәсіби практикасында жаңа технологияларды тиімді енгізу және пайдалану жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік педагогтардың жұмысында жаңа технологияларды қолдану өзектілігі бірқатар факторларға байланысты:

Жаһандану: әлеуметтік тәрбиешілерден халықаралық ынтымақтастық пен тәжірибе алмасу үшін жаңа құралдарды қолдануды талап ете отырып, адамдар алдында тұрған проблемалар уақыт өте келе жаһандық сипатқа ие болуда.

Диджитализация: интернетті және мобильді құрылғыларды көбірек адамдар пайдаланады, бұл әлеуметтік тәрбиешілерге клиенттермен байланыс, ақпарат беру және қолдау тұрғысынан жаңа мүмкіндіктер ашады.

Персонализация (даралау): жаңа технологиялар әлеуметтік педагог мамандарына жеке қажеттіліктері мен ерекшеліктерін ескере отырып, әр клиентке жеке көмек пен қолдау жоспарларын құруға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік педагогтардың жұмысында жаңа технологияларды қолданудың бірқатар артықшылықтары бар:

Жұмыс тиімділігін арттыру: жаңа технологиялар мамандарға кейбір тапсырмаларды автоматтандыруға көмектеседі, бұл клиенттермен маңызды жұмыс істеуге уақыт бөледі.

Қызметтерге қол жетімділікті жақсарту: жаңа технологиялар әлеуметтік қызметтерді шалғай аудандарда немесе мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін қол жетімді ете алады.

Қызмет сапасын жақсарту: жаңа технологиялар мамандарға жекелендірілген және тиімді қызметтерді ұсынуға көмектеседі.

Мүмкіндіктерді кеңейту: жаңа технологиялар әлеуметтік педагогтарға зерттеу жүргізуге, мәліметтер жинауға, жұмыс нәтижелерін бағалауға көмектеседі. [1]

Жаңа технологияларды қолдану аясына келер болсақ:

- Әлеуметтік медиа: Facebook, Instagram, VKontakte, Twitter, TikTok тұтынушылармен байланысу, ақпарат беру және қолдау көрсету және онлайн іс-шараларды ұйымдастыру үшін қолданылады.

- Веб-сайттар мен блогтар: әлеуметтік тәрбиешілер өз қызметтері, ресурстары мен іс-шаралары туралы ақпаратты жариялау үшін веб-сайттар мен блогтар құра алады.

- Бейнеконференциялар: бейнеконференциялар әлеуметтік тәрбиешілерге шалғай аудандарда тұратын клиенттермен немесе кездесуге жеке өзі келе алмайтындармен байланысуға мүмкіндік береді.

- Мобильді қосымшалар: Мобильді қосымшаларды клиенттерге ақпарат беру және қолдау, сондай-ақ мәліметтер жинау үшін пайдалануға болады.

- Жасанды интеллект (AI): AI жүйелерін тұтынушылардың қажеттіліктерін бағалау, көмек жоспарларын әзірлеу, прогресті бақылау үшін пайдалануға болады.

- Виртуалды шындық (VR): VR модельдеу клиенттерге әлеуметтік дағдыларды дамытуға, қорқынышты жеңуге, травматикалық тәжірибе жасауға көмектеседі.

- Толықтырылған шындық (AR): AR қосымшаларын ақпарат беру, жаңа дағдыларды үйрету, мүмкіндігі шектеулі жандардың өз бетінше тұруын қолдау үшін пайдалануға болады.

Технология	Қолдану мысалдары	Артықшылықтары
Әлеуметтік медиа	Мақсатты аудиториямен байланыс Ақпарат пен қолдау көрсету Онлайн іс-шараларды ұйымдастыру	Қол жетімділік Кең қамту Қатысуды, қызығушылықты арттыру
Мобильді қосымшалар	Деректерді жинау Ақпарат пен қолдау көрсету Клиенттерді оқыту	Ұтқырлық Жекелендіру Интерактивтілік
Жасанды интеллект (AI)	Клиенттердің қажеттіліктерін бағалау Көмек жоспарларын әзірлеу Прогресті бақылау	Тиімділік Жекелендіру Автоматтандыру
Виртуалды шындық (VR)	Әлеуметтік дағдыларды дамыту Қорқынышты жеңу Травматикалық тәжірибені пысықтау	Иммерсивтілік Тиімділік Реализм

Толықтырылған шындық (AR)	Ақпарат беру Жаңа дағдыларды үйрету Өз бетінше шешім қабылдай алуды қолдау	Интерактивтілік Көрнекілік Қол Жетімділік
---------------------------	--	---

Әлеуметтік педагогтардың жұмысында жаңа технологияларды қолдану-әлемдік үрдіс. Әлемнің әртүрлі елдерінде әлеуметтік жұмысқа жаңа технологияларды енгізуге бағытталған түрлі бағдарламалар мен бастамалар іске асырылуда. Әлеуметтік педагогтың жаңа технологияларды қолдануының мысалы ретінде Канадалық бағдарламаны айтар болсам:

Технология: мобильді қосымша

"The Safety Net" мобильді қосымшасы

Мақсаты: зорлық-зомбылықтан аман қалған балалар мен жастарды қолдау.

Даярлаушы: The Canadian Red Cross

Платформалар: iOS және Android

Қол Жетімділік: Тегін

Функциясы

Ақпарат: Зорлық-зомбылық түрлері туралы; Балалар мен жастардың құқықтары туралы; Қол жетімді ресурстар туралы (психологиялық көмек, заңгерлік көмек, баспана)

Қолдау: Арнайы кәсіби маман кеңесшімен байланысу мүмкіндігі; Тәулік бойы сөйлесу желісі.

Қауіпсіздікті жоспарлау: Жеке қауіпсіздік жоспарын құру;

Маңызды байланыстарды сақтау (жедел байланыстар, медициналық ақпарат)

Әлеуметтік желілерде байланыс; Қолдау топтары; Әр түрлі тақырыптарды талқылауға арналған ортақ форумдар.

Тілдер: ағылшын және француз

Қосымшаның

сайты:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.safetynet.predictivesolutions&hl=en_US

The Canadian Red Cross сайты: <https://www.redcross.ca/> [2]

Әр түрлі елдерде әлеуметтік педагог мамандарының қолданысындағы жаңа инновациялық технологиялары жөнінде шолу ретінде кесте ұсынамын.

Технология	Әзірлеуші мемлекет	Мақсаты	Сипаттамасы
"The Safety Net" мобильді қосымшасы	Канада	Зорлық зомбылықтан аман қалған балалар мен жастарды қолдау	Ақпаратты, қолдауды, қауіпсіздікті жоспарлауды және басқа жәбірленушілермен байланысу мүмкіндігін ұсынады
VR модельдеу	АҚШ	Әлеуметтік дағдыларды оқыту және үйрету	Қауіпсіз және бақыланатын ортада әртүрлі әлеуметтік жағдаяттарды шешуге мүмкіндік

			береді
Жасанды интеллект (AI)	Ұлыбритания	Балалардың жәбірлеу қабілетін алдын қауіпін болжау	Девиантты девиациялық мінез-құлықты балалармен жұмыс жүргізуге, алдын алуға мүмкіндік береді
ThriveNYC	АҚШ	Нью-Йорк тұрғындарының психикалық денсаулығы мен әл-ауқатын жақсартуға бағытталған қалалық бастама	Психикалық денсаулық туралы ақпарат пен ресурстарға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Адамдарды психикалық денсаулық мамандарымен байланыстырады. Интернеттегі өзіне-өзі көмектесу құралдарын ұсынады
ReachOut Australia	Австралия	14 пен 25 жас аралығындағы жастарға ақпарат пен қолдау көрсететін онлайн қызмет.	Психикалық денсаулық тақырыптары бойынша мақалалар, бейнелер және интерактивті құралдарды ұсынады. Басқа жастармен сөйлесу үшін форумдар ұсынады. Адамдарды психикалық қолдау, денсаулық сақтау мамандарымен байланыстырады

Sangath	Үндістан	Үндістандағы психикалық саулық туралы ақпарат пен қызметтерге қол жетімділікті жақсарту үшін технологияны қолданатын коммерциялық емес ұйым	Жергілікті тілде психикалық саулық туралы ақпарат береді. Арнайы әлеуметтік педагог мамандарын оқытады. Адамдарды қолдау, кеңес беру мақсатында мамандарымен байланыстырады
Wysa	Үндістан	Бұл психикалық денсаулығы нашар адамдарға қолдау көрсету үшін жасанды интеллект (AI) арқылы қолданылатын смартфон қосымшасы	Пайдаланушыларды тыңдай және қолдай алатын AI чатботын ұсынады. Чат форматында когнитивті мінез-құлық терапиясын ұсынады. Пайдаланушыларды әлеуметтік педагогтар мен психологтармен байланыстырады
TalkLife	АҚШ	Ұқсас қиындықтарға тап болған басқа адамдармен байланысуға мүмкіндік беретін смартфон қосымшасы	Басқа адамдармен сөйлесу үшін форумдар ұсынады. Қолдау топтарын ұсынады. Пайдаланушыларды әлеуметтік педагогтар мен психологтармен байланыстырады.

IoT	Қытай	Қолданушылардың психологиялық жай күйі мен қауіпсіздігін бақылау	Қолданушыларға дәрі-дәрмектерді қабылдау немесе әлеуметтік педагог мамандарымен кеңес алу үшін кездесулер туралы ескертулер береді. Тәуекел тобындағы, суицидке бейім балалар мен ересектерді ұшыраған клиенттердің орналасқан жерін бақылайды.
-----	-------	--	---

Шет мемлекеттердегі әлеуметтік педагог мамандарының қызметін оңтайландыру мақсатында қолданылатын ақпараттық коммуникациялық технологиялар өз кезегінде оң нәтиже беруде. Ал сол технологиялармен әр түрлі елдердегі әлеуметтік педагогтардың жаңа инновациялық технологиялармен қалай жұмыс істейтіні жөнінде бірнеше мысалдар:

1. АҚШ-тағы әлеуметтік педагог: Америка Құрама Штаттарында әлеуметтік педагог мамандары клиенттермен байланысты жақсарту және қолдау көрсету үшін технологияны белсенді қолданады. Мысалы, олар мобильді қосымшаларды клиенттермен кеңесу және ақпарат алмасу үшін, сондай-ақ оларға ресурстар мен қолдау бағдарламаларына қол жетімділікті қамтамасыз ету үшін қолданады.

2. Жапониядағы әлеуметтік педагогтар: Жапонияда әлеуметтік педагогтар виртуалды және Толықтырылған шындық (AR) технологияларын белсенді түрде енгізуде. Олар мұндай құралдарды тұтынушыларға әлеуметтік дағдыларды үйрету үшін, сондай-ақ олар кездесетін әртүрлі өмірлік жағдайларды модельдеу үшін пайдаланады.

3. Швециядағы әлеуметтік тәрбиешілер: Швецияда әлеуметтік тәрбиешілер басқа елдердің әріптестерімен тәжірибе және ақпарат алмасу үшін цифрлық платформалар мен онлайн ресурстарды белсенді пайдаланады. Олар сондай-ақ әртүрлі қажеттіліктері бар тұтынушыларды қолдау үшін арнайы бағдарламалар мен қолданбаларды әзірлейді.

4. Кореядағы әлеуметтік педагогтар: Оңтүстік Кореяда әлеуметтік педагогтар балалар мен жастардың әлеуметтік дағдыларын оқыту және дамыту үшін жұмысқа түрлі бейне ойындар мен интерактивті онлайн-платформалар енгізеді. Олар сонымен қатар клиенттерге кеңес беру және қолдау көрсету үшін мобильді қосымшаларды белсенді қолданады. [3]

Жалпы, әртүрлі елдердегі әлеуметтік педагогтар өз жұмысының сапасын жақсарту және көрсетілетін қызметтердің тиімділігін арттыру үшін жаңа инновациялық технологияларды қолдануға ұмтылады. Біздің елімізде де әлеуметтік педагог мамандары жаңа инновациялық технологияларды игеруі тиіс. Дегенмен заманауи технологияларды қолдану барысында да сын-қатер болатыны сөзсіз. Атап айтар болсам:

Қаржыландырудың жетіспеушілігі: көптеген әлеуметтік педагог мамандары оларды пайдалану үшін қажетті технологияларға немесе ресурстарға қол жеткізе алмайды.

Сандық сауатсыздық: барлық тұтынушылар (оның ішінде балалар мен егде жастағы ересектер) жаңа технологияларды қолдана алмайды.

Этикалық мәселелер: жаңа технологияларды қолдану құпиялылық және деректер қауіпсіздігі сияқты бірқатар этикалық мәселелерге әкелуі мүмкін.

Қорытынды Жаңа технологиялар әлемді жылдам қарқынмен өзгертуде, әлеуметтік педагогикада бұл ретте қалыс емес. Әлеуметтік педагогтардың жұмысында жаңа технологияларды қолдану клиенттерге көрсетілетін қызметтердің сапасы мен тиімділігін жақсартып алады, әлеуметтік қолдауға және кеңеске мұқтаж адамдар үшін қол жетімді. Сол себепті әлеуметтік педагогика қызметінде жаңа технологияларды әзірлеуге және енгізуге инвестиция салу қажет. Әлеуметтік қызметкерлердің осы технологияларды тиімді пайдалану үшін қажетті дайындық пен ресурстарға ие болуын қамтамасыз ету тиіс. Әлеуметтік жұмыста жаңа технологияларды қолдану бойынша этикалық ұсыныстар әзірлеу қажеттілігі туындайды. Жаңа технологиялардың әлеуметтік қызметкерлердің жұмысын едәуір жақсартуға мүмкіндігі бар. Дегенмен, келесі тармақтарды да ескеру қажет: Әлеуметтік жұмыста жаңа технологияларды қолдану әлі ерте сатысында. Әлеуметтік педагогика қызметінде Қазақстанда жаңа технологияларды қолданудың тиімділігі туралы көбірек зерттеу қажет. Сонымен қатар, әлеуметтік педагогикалық қолдау, кеңес беру қызметінде жаңа технологияларды қолдану қазіргі теңсіздікті күшейтпеуі маңызды. Жалпы, әлеуметтік педагог қызметінде жаңа технологияларды қолдану салыстырмалы түрде оң өзгеріс алып келері сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Инновационные технологии в социальной педагогике: сущность, проблемы, перспективы» (2021) - <https://scienceforum.ru/2013/article/2013003566>
2. <https://www.redcross.ca/>
3. «Инновационные технологии в социальной педагогике» под редакцией Н.М. Борытко(2020) - <https://www.studmed.ru>

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БАЯН СЫНЫБЫ АРҚЫЛЫ МУЗЫКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Педагогика және дәстүрлі өнер институты 2курс магистранты, **Ералықызы Ж.**

Ғылыми жетекші: Байұлов Ф. Б.

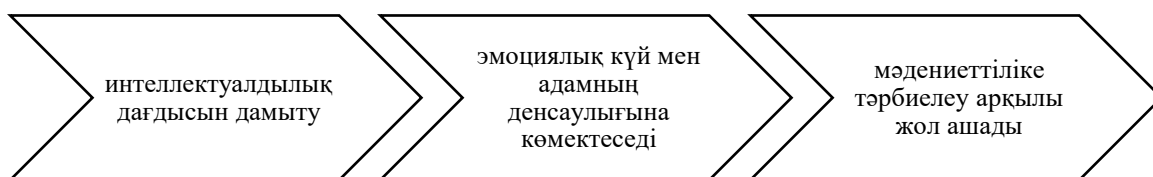
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

Аңдатпа: Музыкалық қабілет жалпы әр бір оқушының өмірінде маңызды рөл атқарады. Егер ол аспаптық музыкамен байланысты болса, ол шығарамашылық тұрғысынан дамуға қосымша ықпалын тигізетіні сөзсіз. Баян сыныбында әр бір оқушының аспапты үйретуге қамти отырып, музыкалық қабілетін шыңдау әрбір музыкант-педагогтың міндеті деп атар едік. Себебі, әрбір орындаушы-білімалушы аспаптың терең қыр-сырын меңгерумен қатар, музыкалық есте сақтау қабілеттерімен, талғамын, танымдық белсенділігін арттыру маңызды болып саналады. Осы тұста негізгі мақаламызда музыкалық қабілеттерді дамытатын негізгі ерекшеліктер мен оны баян сыныбы арқылы қарастырылып зерттеуді өзекті деп тақырып таңдалды. Тұжырымдама мен теориялық зерттеулерге байланысты баян сыныбында әрбір орындаушы музыкалық қабілетін дамытуға мүмкіндік көп.

Кілттік сөздер: музыкалық қабілет, өңдеу, музыкалық мәтін, лад, екпін, интеллект, мәдениет, импровизация.

Музыкалық қабілет-бұл адамның музыканы сезіну, түсіну және құрудың ерекше қабілеті. Олар дыбыстарды есту және ажырату, ырғақ пен әуенді қабылдау, аспапты немесе дауысты меңгеру қабілетінде көрінеді. Музыкалық қабілеттер әр адам белгілі бір деңгейдегі музыкалық қабілеттермен туады. Кейбір табиғи таланттар ерте балалық шақта, бала музыкаға дене қимылымен жауап бере бастағанда немесе әуендер айта бастағанда пайда болуы мүмкін. Дегенмен, кез келген басқа дағды сияқты, музыкалық қабілеттерді оқыту және жаттығу арқылы дамытуға және жетілдіруге болады. Музыкалық қабілеттерде музыкалық есту маңызды рөл атқарады. Бұл дыбыстардың биіктігі мен ұзақтығын ажырата білу, олардың арасындағы аралықтарды ұстап, аккордтарды қабылдау. Жақсы дамыған музыкалық есту адамға музыканы құлақпен ноталарды қолданбай ойнауға мүмкіндік береді. Ритмикалық дәлдік пен үйлестіру музыкалық қабілеттердің маңызды қасиеттері болып табылады.

Музыкалық қабілеттер әр түрлі формада көрінуі мүмкін – орындаушылық пен композициядан бастап аранжировка мен музыкалық өңдеу ерекшеліктеріне дейінгі орынды алады. Кейбір адамдар музыканың белгілі бір саласында табиғи талантқа ие, мысалы, белгілі бір аспапта ойнау. Алайда, кез-келген музыкалық қабілет оларды дамыту және жетілдіру үшін музыка теориясын үнемі жаттықтыруды, шығарманы дайындалып үйренуді қажет етеді. Музыкалық қабілеттер-бұл құнды сыйлық, оны дамыту және бағалау қажет. Музыка біздің өмірімізге және эмоционалды күйімізге үлкен әсер етеді. Ол сезімдерді жеткізуге, ойларды білдіруге және әртүрлі эмоцияларды оятуға қабілетті. Музыкалық қабілеті дамыған адамдар өмірдің көптеген салаларында артықшылықтарға ие.

Кесте 1. Музыкалық қабілеттің үш артықшылығы

Біріншіден, музыкалық қабілеттер интеллектуалды дағдыларды дамытуға көмектеседі. Зерттеулер көрсеткендей, музыкамен айналысатын әр бір оқушы қимылдарды үйлестіруді жақсартады, ойлау мен есте сақтауды дамытады. Олар шығармашылық және дерексіз ойлауды қажет ететін тапсырмаларды жақсырақ орындайды. Сондай-ақ, музыканы үйрену математикалық дағдыларды дамытуға ықпал етеді, өйткені музыка екпін пен музыкалық уақыттан тұрады.

Екіншіден, музыкалық қабілеттер адамның эмоционалды жағдайы мен денсаулығына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Музыка тыңдау жүйке жүйесін тыныштандырады, жүйке жүйелерін жеңілдетеді және көңіл-күйді жақсартады. Аспапта ойнау, ән айту немесе жай ғана белсенді тыңдау эмоцияларыды білдіруге, көптеген түйінді мәселелерден алшақтатуға және дыбыстардың сұлулығынан ләззат алуға мүмкіндік береді. Музыка сонымен қатар зейінді жақсартады, шығармашылық ойлау мен қиялдың дамуына ықпал етеді.

Үшіншіден, музыкалық қабілеттер өнер мен мәдениет әлеміне жол ашады. Олар адамдарға классикалық және заманауи музыканың әлемдік мұрасынан тану мен оның түсіне алуға мүмкіндік береді. Музыканың арқасында біз уақыт пен кеңістікте саяхаттай аламыз, әртүрлі мәдениеттер мен дәстүрлермен танысамыз. Музыканың мәнерлілігі мен сұлулығы адамдарды біріктіріп, тілдік және мәдени кедергілерді жеңеді. Музыкалық

қабілеттердің дамуы ерте балалық шақтан басталуы керек. Музыкалық қабілеттер-бұл ерекше және құнды сыйлық, оны дамыту және бағалау қажет. Музыка біздің өміріміздің ажырамас бөлігі болып табылады және оны жарқын, бай және мағыналы ете алады. Бұл интеллектуалды қабілеттерді дамытуға, эмоционалды жағдайды жақсартуға және өнер мен мәдениет әлеміне есік ашуға көмектеседі. Жалпы музыкалық қабілеттерді дамыту ол аспаптық музыканың рөлі орасан зор. Аспаптық музыканың негізгі рөлі өте маңызды. Музыкалық аспаптарда ойнау оқу процесіне жүйелі түрде енгізілсе және мұғалім белсенді-танымдық практика ретінде түсінсе, оқушылардың тиімді дамуына ықпал етеді [1]. Балалардың музыкалық аспаптарында ойнау қиялмен олардың дыбысталуына қызығушылықты оятады, балалардың ішкі ресурстарын ашады, эмоционалды саланы байытады, музыкалық естудің барлық түрлерін, шығармашылық қабілеттерін және ең бастысы музыкалық қабілеттерін дамытады [2, б.14-18].

Әр түрлі музыкалық аспаптарда тапсырмалар жиынтығын орындау қиялдан бірлескен шығармашылыққа өтуге көмектеседі. Музыкалық қабілеттерін дамыту аясында баян аспабының рөлі маңызды орын алады. Жалпы алғашқы кезеңдерде балалар музыкалық дыбыстың кейбір қасиеттерін баян аспабының орындаушылықтарын дамыту аясында ажырата білуге үйренеді (жоғары-төмен, қатты-тыныш). Олар музыканың табиғаты бойынша әр түрлі болатынын біледі (көңілді, қайғылы). Музыкалық дыбыстың қасиеттерін: биіктігін, ұзақтығын зерттей отырып, әр түрлі әрекеттердегі дыбыстармен өз бетінше тәжірибе жүргізіледі. Олар музыканың қарапайым табиғатын ажырата білуге, қарапайым музыкалық бейнелерді түсінуге үйренеді [3, б.6]. Музыкалық қызметті ұйымдастыру барысында мұғалім балаларға музыканың қарапайым сипатын ажыратуға, қарапайым музыкалық бейнелерді түсінуге, жасауға және импровизациялауға көмектеседі. Ол балалардың назарын өзінің эмоционалды күйі мен ойнатылатын кейіпкердің сипатын ән айту, би билеу, музыка ойнау кезінде ерекше дыбыстық құралдармен білдіруге болатындығына аударады. Баланың музыкалық дамуында қарапайым музыка жасау тәжірибесінің жинақталуы ерекше маңызға ие. Аспаптың көмегімен бала музыкалық-көркем образ жасайды, музыкалық пьесаның метроритміне қатысушы және жасаушы болады [3, б.13-14].

Музыкалық қабілеттерді жақсартудың бірнеше әдісі бар:

- Үнемі аспапты ойнау арқылы жаттығу жүргізу. Музыкалық дағдыны дамыту және техниканы жетілдіру үшін күн сайын жаттығу жүргізу маңызды орын алады. Аспапта немесе вокалда сауатты болу үшін жаттығуға белгілі бір уақыт бөлу арқылы қол жеткізеді.
- Техникалық шығармаларды орындау арқылы дағдыларын қалыптастыра алады.
- Музыканың әртүрлі стильдері мен жанрларын зерттеу арқылы орындау және өңдеу тұсына қарастыру. Композицияларды қалай құрастырылғанын және алған біліміңізді өз шығармашылығыңызға қалай қолдануға болатындығын түсіну үшін талдау.
- Ойын тәжірибесі мен басқа музыканттармен қарым-қатынас жасау үшін оркестрге, топқа немесе ансамбльге қосылып орындау.
- Музыканың жаңа жанрларын ойнауға тырысу, аккордтар мен әуендермен тәжірибе жүргізу. Өзіңіздің жайлылық аймағыңыздан шығып, жаңа дыбыстарды ашудан қорықпау.
- Үнемі іздену арқылы баян сыныбында аспаптық ерекшеліктерін зерттеу арқылы музыкалық қабілеттерін дамыту аясында техникалық ерекшеліктерін көрсету.

Зерттеуші-ғалым, психолог Б.М. Теплов өзінің «Музыкалық қабілеттер психологиясы» кітабында жазғандай, музыкалық қабілет бұл қабілеттер бойынша жиынтық болып есептеледі. Музыкалық қабілеттерді дамытуға көмектесетін негізгі жүйелі жұмыс ол музыкалық есту қабілеттерін дамыту болып табылады. Есту -

қабілеттердің бұл құрамдас бөлігі. Шынында да, музыкалық есту – бұл музыкалық қабілеттер туралы сөйлескен кезде ең алдымен назар аударатын нәрсе. Музыкалық есту- бұл өте күрделі және көп бөліктен тұратын ұғым. Бұл сөздің тар мағынасында музыкалық есту Б.М.Теплов дыбыстық есту ретінде анықтайды. Жоғары биіктіктегі естудің екі түрі бар: әуезді және гармоникалық. Әуенді есту-бұл бір дауысты әуенге дейінгі көріністегі жоғары биіктіктегі есту, гармоникалық есту-бұл үндестіктерге, демек, көп дауысты музыкаға қатысты оның көрінісіндегі жоғары биіктіктегі есту. Гармоникалық есту әуенді дамытуда айтарлықтай артта қалуы мүмкін. Сонымен қатар, гармоникалық естуді көрсету үшін биіктігі әртүрлі бірнеше дыбыстарды естіп, бірнеше әуезді сызықтардың дыбысын есту арқылы бөлектеу керек. Бұл дағды көп дауысты музыкамен жұмыс жасау арқылы алынады. Музыкант үшін өте құнды қасиет – бұл тембрді есту, бірақ ол биіктіктегі есту қабілетіне қарағанда есту тәжірибесіне байланысты. Музыкалық есту кәсіби, яғни музыкамен айналысуға жарамды, әдетте екі түрге бөлінеді: абсолютті және салыстырмалы. Абсолютті есту-бұл өте пайдалы қасиет. Қалған музыкалық мамандықтар үшін негізгі музыкалық қабілет-салыстырмалы есту. Қиял мен бейнелеуге негізделген музыкалық есту қабілетінің ерекше қасиеті-ішкі есту, музыкант үшін өте құнды қасиет. Ішкі есту-бұл музыкалық дыбыстарды ойша елестету және музыкалық-есту өкілдіктерімен ерікті түрде жұмыс жасау оңай емес. Осылайша, музыкалық-есту қойылымдары ішкі естудің маңызды компоненттерінің бірі болып табылады, бұл әуендерді есту арқылы ойнауда көрінетін қабілет. Ол музыкалық естудің есту немесе репродуктивті компоненттері деп аталады.

Музыкалық қабілеттерді дамыту – балаларды музыкалық тәрбиелеудің басты міндеттерінің бірі. Көптеген балаларда музыкалық қабілеттер алғаш рет жүйелі педагогикалық жұмыстың нәтижесінде дами бастайды. Музыкалық және есту қойылымдары әуенді есту арқылы ажыратуды және ойнатуды қажет ететін іс-шараларда дамиды. Бұл қабілет, ең алдымен, музыкалық аспаптарда ойнау кезінде дамиды. Музыкалық аспапта ойнаған кезде әуеннің механикалық ойнатылуы, есту қабілетін айналып өтуі керек. Сандық немесе түсті белгілерді қолдану есту қабілетінің дамуына ықпал етпейді, тек механикалық есте сақтауға көмектеседі. Музыкалық аспапта есту әуенін ойнағанда, бала дыбыстық биіктік (және ритм) қозғалыс туралы музыкалық-есту идеяларына ие болуы керек, оны есте сақтаған жөн, бірнеше рет естіген жөн. Әуенді дауыспен айту пайдалы, бұл оқушыларға дауыстық моториканы қолдана отырып, дыбыстардың қозғалыс бағытын басқаруға мүмкіндік береді. Баян аспабы күрделі әрі ойлау жүйесінің ерекше дағдыларын талап ететін аспап деп атар едік. Себебі, аспаптың ауырлығы мен оны меңгеру бағытындағы күрделі болуы орындаушыларға шындалуға мүмкіндік береді. Баян сыныбында оқитын 3-4 сынып оқушыларының негізгі музыкалық қабілетін дамыту аясындағы ең негізгі процесті жұмысы ол-импровизация.

Импровизация - бұл әуенді құбылта ойнау, әрбір оқушы немесе музыкант-орындаушының өзіндік музыкалық білімі мен өңдеу ерекшеліктерінен бастау алатын негізгі тұжырымды қамтиды. Аспаптық музыкалық өнерде бұл өте маңызды әрі нағыз кәсіби музыкант-орындаушы болу үшін қызмет атқаратын функция деп атар едік. Импровизация арқылы қалай музыкалық қабілетті дамытуға болады. Осы сұраққа тереңірек жауап берсек.

- Импровизация жасау арқылы баян аспабында оң және сол қол қойылымдарына қойылатын негізгі талаптарды реттеуге болады. Яғни екі қол қойылымдары бойынша жүйелі түрде жұмыс жүргізіледі.

- Әр бір шығарманың мәтінінде кездесетін музыкалық құрылымына сәйкес теориялық түрде білімді жүйелеу және оны дамыту аясында жұмыс жүргізіледі. Яғни бұл импровизациялық орындаушылықта ырғақ, екпін, гармониялық ерекшеліктер, секвенциялы орындау, модуляция, өңдеу ерекшеліктеріне байланысты музыкалық әдістерін қамту аясында музыкалық қабілеттерін шындалуға мүмкіндік беріледі.

- Шығармаларды орындау арқылы музыкалық білімін дамыту. Яғни бұл жанр мен түрлі стильдегі шығармаларды орындау арқылы ізденіс, талғам қалыптасады. Әр бір туындының өзіндік орындаушылық ерекшеліктерін меңгеру аясында оның негізгі жүйелі функцияларына жауап беретін музыкалық мәтінді зерттеу қарастырылады. Бұл әрбір баян орындаушысы үшін ең керекті маңызды мәселе.

Оқушылардың аспаптық шығармашылығы импровизацияда - музыкалық аспабында ойнау кезінде көрінеді. Музыкалық әсерлерді жинақтау, байыту балалардың шығармашылық көріністерінің ажырамас шарты болып табылады. Музыканың парақтан оқу және транспозиция сияқты формаларын дәйекті оқыту – жас музыканттардың шығармашылық белсенділігін, бастамасы мен тәуелсіздігін дамытудың тікелей жолы. Бірте-бірте оқушылар өздерінің қабілеттеріне қарай импровизацияға, кейінірек музыка жазуға ауыса алады. Музыкалық педагогика баянда оқыту тәжірибесінде есту мен музыкалық ойлауды белсендіруге емес, тек ойын қимылдары мен дағдыларын дамытуға бағытталған әдіс кең таралғанына алаңдаушылық білдіруде. Баянда ойнауды оқытудың бастапқы кезеңінде интонация бойынша жұмысқа орындаушылық аппаратты қою, дыбыс шығару, музыкалық есту қабілетін дамыту, қимылдарды үйлестіру және әрине репертуар бағытталуы тиіс. Педагогикалық практикада қолданылатын баян ойын мектебі бойынша зерттеген отандық музыкант-ғалымдар еңбегінде Мустафин Б. Смакова З. «Сырнай – баян үйретудің бастапқы курсы» [4], Мустафин Б. Т.Мустафина. Т.Алыбаев. З.Смакова [5] еңбектерінде аспаптың қыр-сырын меңгеру арқылы музыкалық қабілеттерін дамыту аясында негізгі орындаушылықты қалыптастыру аясында еңбектер көрсетеді. Алайда, осы жинақтарда ұсынылған репертуарды мақсатқа жету үшін пайдалануға болады. Негізгі музыкалық қабілетті дамыту аясында негізгі жүйелі шарттары:

Есту ойыны. Музыкалық қойылымдардың қабілетін дамытады және бір-бірін күшейтетін есту және мотор жадының бірлігін жасайды.

Транспозиция. Есту бойынша таңдаудың ауысуы оқушының жалпы музыкалық дамуына, музыкалық ойлауға, естуге, зейін мен есте сақтауға, сауаттылықты арттыруға және үй тапсырмасын дайындауда тәуелсіздікті дамытуға ықпал етеді. Іріктеу және транспозициялау оқушының алған орындаушылық дағдылары мен дағдыларына сүйене отырып, барған сайын күрделене отырып, бүкіл оқу мерзімі барысында жүргізілуі керек.

Ансамбльде ойнау. Ансамбль сабақтарының арқасында (мұғаліммен, екі оқушыға, оқушы мен мұғалімге арналған төрт қолды ансамбльдер) балаларда серіктес алдындағы жауапкершілік сезімі дамиды, назар аударылады. Сонымен қатар, бала өзін тыныш, еркін сезінеді, өйткені ол серіктестің қолдауын сезінеді.

Парақтан оқу. Оқушының бірқатар қабілеттерін дамыту қажеттілігімен байланысты: есту, екпінді, есте сақтау, зейін, моторға бейімделу. Музыкалық мәтінді сәтті оқу үшін оның дыбыстық хабардарлығы қажет, ноталар қозғалысының жалпы үлгісін олардың өзара байланысында көруге үйрету керек.

Импровизация. Тәуелсіздікті қалыптастыруға, оқушылардың жүйелі музыкалауға деген қызығушылығын оятуға және алған білімдерін практикада пайдалануға ықпал етеді. Н.А.Ветлугина балалар шығармашылығын «шығармашылық қызметті дамытудың бастапқы кезеңі» деп анықтайды. Ол шығармашылық іс-әрекеттегі баланың қоршаған орта туралы түсінігін және оған деген көзқарасын ашатынын көрсетеді. Ол өзі үшін жаңа нәрселерді, ал айналасындағы адамдар үшін өзі туралы жаңа нәрселерді ашады. Балалар шығармашылығының өнімі арқылы баланың ішкі әлемін ашуға мүмкіндік бар [4].

Жалпы қорытындылай келе, баян сыныбында музыкалық қабілеттерін дамыту бағыты бойынша негізгі зерттеу теориялық түрде қарастырылды. Музыкалық қабілет аспаптық музыкамен байланысты қалыптастырады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Рот З.Я. Музыкально-дидактические игры для детей. -М, «Айрис Пресс», 2010. -64б

2. Жигалко Е. Музыка, фантазия, игра: учеб.пособие по ритмике, сольфеджио. С.Пб: «Композитор», 2010. -59б
3. Алиев Ю.Б. Методика музыкального воспитания детей. -Воронеж: НПО «Модек», 1998. -352б
4. Ветлугина Н.А. Музыкальный букварь. М:Провещение, 1990.
5. Мустафин Б. Мустафина.Т Алыбаев.Т Смакова.З «Сырнай үйрену мектебі» - Алматы, Білім 2004 - 408бет

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЭЛЕКТРОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Б.Ержанкызы, Р.Баймухамет

преподаватели кафедры «Специальной педагогики»

НАО «Казахский Национальный женский педагогический университет»

Аннотация:Применение информационно-коммуникативных технологий на практике учителем-логопедом, работая индивидуально с учащимися с разными особыми потребностями, является одним из наиболее эффективных методов непрерывного развития речи, организации педагогического и психологического образовательного процесса.

В статье представлены особенности работы по развитию речи учащихся ООП с использованием электронных образовательных ресурсов в условиях инклюзивного образования. С учетом наиболее важных педагогических условий, которые необходимо учитывать специалистам при использовании форм информационно-коммуникативных технологий логопедической работы с учащимися школьного возраста, были рассмотрены: выполнение требований СанПиН, учет этапа, целей и задач логопедической работы, возраста и особенностей ребенка; меры тщательной подготовки к занятиям, проводимым с помощью ИКТ.

Ключевые слова: ИКТ, электронные образовательные ресурсы, инклюзивное образование, дети с особыми потребностями.

Введение. Обучающий специалист любого профиля должен обладать компетенциями в области информационно-коммуникационных технологий, позволяющими собирать, хранить, обрабатывать, передавать информацию, вести интерактивный диалог, управлять объектами или моделями объектов, явлениями, процессами, визуализировать формирование, создавать собственные образовательные ресурсы, контролировать результаты деятельности.

Для любого современного учителя-предметника или специального специалиста в своей деятельности рациональны цифровые технологии и интерактивная система образования, грамотное применение этих инновационных методов является профессиональной компетенцией важного специалиста, позволяющей изменить структуру рынка труда и образовательные запросы общества, продуктивный процесс обучения.

Использование информационно-коммуникативных технологий в работе специальных специалистов открывает новые перспективы обучения детей с особыми потребностями, в том числе учащихся с задержкой психического развития, учащихся с умственной отсталостью, тяжелыми нарушениями речи, нарушениями слуха, зрения. Это обусловлено рядом преимуществ организации ИКТ: дифференцированным поиском и

передачей информации, сопровождением занятий визуальным видео-аудио, строгим вниманием к интерактивности и осмысленности, активацией познавательной активности и мотивации посредством мультимедийных презентаций и развивающих компьютерных игр, ориентацией необходимых упражнений на особенности расстройства.

Применение инновационных технологий в работе с учащимися ООП, помимо перечисленных выше эффективных аспектов, позволяет визуализировать работу речевого аппарата, эффективно развивать координацию двигательных, зрительных и слуховых анализаторов при выполнении заданий на компьютере, развивать внимание и память ребенка, включать элементы игры в процесс коррекции речевых нарушений, делая его ярче, понятнее и интереснее [4]. Цифровые технологии позволяют учителю оптимизировать логопедический процесс в целом и индивидуализировать логопедическую работу с учетом структуры речевых нарушений.

Компьютерные технологии позволяют учителю самостоятельно создавать и использовать мультимедийные презентации, игровые упражнения и задания с учетом особенностей детей. В настоящее время такие инновационные технологии и компьютерные программы позволяют эффективно решать следующие задачи логопедической работы:

1. коррекция нарушений дыхания;
2. коррекция недостатка силы голоса, тембра;
3. работа по устранению нарушений звукопроизношения;
4. гудение и свист, различение твердых и мягких согласных;
5. формирование звуко-слоговой структуры слова;
6. устранение недостатков и развитие лексико-грамматической системы;
7. формирование связной речи;
8. развитие наряду с речью психологических познавательных особенностей.

Кроме того, при использовании технологий с детьми необходимо учитывать несколько педагогических условий:

1. в соответствии с требованиями государственного образовательного стандарта [1]:
а) создание социально-психологических и педагогических условий для воспитания и обучения детей с особыми образовательными потребностями, в том числе создание специальных условий для детей с особыми образовательными потребностями и ограниченными возможностями;

б) создание и использование целевых дидактических материалов, учебных пособий;

в) создание развивающей предметно-пространственной среды, в том числе специальной, направленной на поддержку индивидуальности и субъективности ребенка.

2. выполнение санитарных правил "Санитарно-эпидемиологические требования к организациям воспитания и обучения, отдыха и оздоровления детей и молодежи" в соответствии с приказом министра здравоохранения Республики Казахстан от 5 августа 2021 года № ДСМ-76[2]:

а) непрерывная продолжительность занятий в школах с прямым видеотерминалом, персональным компьютером, планшетным персональным компьютером и ноутбуками в течение учебного часа: в 1 классе-не более 15 минут;

Во 2-3 классах-не более 20 минут;

В 4-5 классах-не более 25 минут;

В 6-9 классах-не более 30 минут.

б) организация рабочих мест пользователей персональных ЭД должна обеспечивать расстояние просмотра не менее 50 см до экрана;

в) внедрение гимнастики для глаз при организации образовательной деятельности, в том числе контроль осанки при написании, рисовании и использовании ЭД [9].

3. при организации логопедических занятий с использованием ЭД важно учитывать особенности восприятия детьми различных видов электронных видео-образов, текстов. Специалисты, применяющие ИКТ, должны помнить, что не все наглядные материалы,

предлагаемые детям во время занятий, в достаточной мере воспринимаются электронными устройствами. Задания по работе с текстами, распознаванию перекрывающихся образов обучающимся лучше представлять традиционным способом (бумажный вариант), использовать в качестве учебного материала объекты окружающего мира и их образы с помощью Эд [3]. Еще одно из преимуществ этих занятий заключается в том, что они очень удобны и понятны детям даже при выполнении заданий.

В настоящее время во многих учреждениях коррекционная и воспитательная работа с детьми с особыми потребностями долгое время проводится с использованием специализированных или адаптированных компьютерных программ, которые со временем становятся актуальной темой и становятся все более популярными. Эффективность такой работы зависит от опыта учителя-логопеда, его понимания возможностей современных средств ИКТ и способности индивидуализировать работу с каждым ребенком в учебной среде, что должно стимулировать решение имеющихся проблем, а также способствовать формированию благоприятной психологической среды, дающей учащемуся некоторую свободу в выборе форм и средств проведения образовательных мероприятий.

Взаимодействие ребенка с компьютером создает комфортные условия для успешного выполнения коррекционных упражнений:

1. информационные и коммуникационные технологии способствуют повышению мотивации ребенка к сложной работе с коррекцией речевого расстройства. Он сознательно анализирует свои ошибки и пытается выполнить задачу намного лучше;

2. поскольку ИКТ сейчас интересен ребенку (за счет красочной графики, вдумчивых игровых историй, современного подхода к разработке методических игр), он менее утомителен и его внимание и работоспособность сохраняются дольше, чем на традиционных занятиях;

3. программы для детей разрабатываются с использованием нового интерфейса с учетом психических и психофизиологических особенностей, соответствующих определенному возрасту, что способствует формированию у ребенка бессознательного желания научиться правильно говорить, появляется желание исправлять собственные ошибки;

4. ИКТ позволяет обеспечить ребенку интересные, красочные, интересные виды экспериментов, моделирования, классификации, сравнения;

5. учитель-Логопед имеет возможность моделировать связь между ребенком и вымышленным компьютерным персонажем, формировать или корректировать целевые модели межличностного общения;

6. с помощью игровых компьютерных технологий негативное отношение ребенка к логопедическим занятиям можно значительно уменьшить с появлением уверенности в себе и желания научиться правильно говорить;

7. с помощью интерактивного устройства мы можем наглядно и доступно показать ребенку результат своей работы на уроке.

Методология исследования. Среди развивающих и обучающих компьютерных программ в современной коррекционной деятельности можно использовать несколько электронных ресурсов для педагогов-логопедов: "Игры для тигров "предназначены для коррекции общего недоразвития речи у детей дошкольного и младшего школьного возраста" [8]. Это позволяет эффективно организовать индивидуальную и групповую работу с детьми. С помощью программы "Игры для тигров " решение учебных и коррекционных проблем внедряется в систему общей коррекционной работы в соответствии с индивидуальными возможностями и потребностями детей. Для работы со звуковым произношением можно использовать программу "домашний логопед "[9]. Программа помогает исправлять звуки, предлагая более 500 цветных слайд-изображений. Ребенок сам или с помощью взрослого находит нужные звуки. Речевое развитие " мультимедийный проект по обучению правильной речи "[10] - комплекс заданий по

развитию звуковой стороны речи. Курс "упражнения на скорочтение" [11], включает в себя ряд увлекательных занятий и упражнений, которые помогут ребенку улучшить свои навыки чтения вслух. Упражнения представлены в виде мини-игр, которые не отнимают много времени. Веселый персонаж сопровождает ребенка во время игры и не утомляет его. Для каждой игры существуют разные уровни сложности, и ребенок может выбрать уровень, который ему подходит.

Результаты исследования показывают, что по мере развития новых коммуникационных технологий компетентность детей и их осведомленность о таких технологиях также неизбежно возрастают - часто во много раз больше, чем компетентность их родителей. Растущее использование детьми технологий влияет на методы обучения и общения, поскольку в настоящее время они являются доминирующим фактором в окружающей среде их жизнь. Сегодня детей часто называют пользователями технологий.

Вывод. В логопедической деятельности очень важно поддерживать интерес ребенка и направлять его в правильном направлении, то есть можно убедиться, что ребенок хочет исправить расстройство самостоятельно.

Если логопед в своей работе использует не только современные игры на основе ИКТ, но и новые психолого-дидактические подходы к их созданию, можно добиться многих результатов. На наш взгляд, главным принципом создания таких игр должна быть не конкуренция, а сотрудничество ребенка и героя. При таком подходе ребенок может сознательно использовать развивающие игры, направленные на достижение максимально возможного результата, помогая любимому персонажу и доводя его до победы. Анализ вышеперечисленных и многих других игр логопедического назначения показывает, что данный принцип реализуется крайне редко и не в полной мере, что снижает эффективность их применения в коррекционно-образовательном процессе.

За последнее десятилетие значительно вырос интерес к использованию информационных и коммуникационных технологий для диагностики и устранения выявленных дефектов в логопедической терапии речи и языка. Однако средства ИКТ часто используются только в качестве вспомогательных средств, то есть в качестве вспомогательных средств учителя-логопеда. Мы считаем, что дидактический и коррекционно-логопедический потенциал этих средств недостаточно изучен, поэтому разработка нового класса коррекционно-образовательных компьютерных игровых средств и технологий их применения представляется весьма актуальной задачей.

Список литературы:

1. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығы.
2. "Білім беру объектілеріне қойылатын санитариялық-эпидемиологиялық талаптар" санитариялық қағидаларын бекіту туралы - Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2021 жылғы 5 тамыздағы № ҚР ДСМ-76 бұйрығы.
3. Александрова Н.С., Гарипов Л.Ф. Познавательные компьютерные игры младших школьников: от интереса к диалогу и мотивации // Современные проблемы науки и образования. 2013. N 5. С. 257.
4. Информационные технологии в обучении произношению / Кукушкина О.И., Королевская Т.К., Зеленская Ю.Б. М: Полиграф сервис, 2004 159 с.
5. Александрова Н.С., Хмелькова Е.В. Проблема социально-коммуникативного развития детей дошкольного возраста в современных исследованиях // Казанская наука. 2015. N 12. С. 176-178.
6. Кукушкина О.И. Компьютерные технологии в контексте профессии: обучениестудентов // Дефектология. 2001. № 3 С. 44-52.

7. Бичева И.Б., Старикова А.Ю. Развитие информационно-коммуникационной компетентности будущих педагогов в образовательном процессе вуза. В сборнике: Актуальные проблемы современного образования: опыт и инновации (материалы всероссийской научно-практической конференции/ под. Ред. А.Ю. Нагорнова. 2016. С. 300-303
8. Игры для тигры [Электронный ресурс]: Электронный практический курс. Москва: ООО «Новый Диск», 2008. 1 электрон. опт. Диск.
9. [Домашний логопед [Электронный ресурс]: Электронный практический курс. Москва: ООО «Новый Диск», 2008. 1 электрон. опт. диск.
10. Развитие речи. Учимся говорить правильно. [Электронный ресурс]:
11. Супердетки: тренировка быстрого чтения [Электронный ресурс]: Электронный практический курс. Москва: ООО «Новый Диск», г. 2008. 1 электрон. опт. диск (CD-ROM)
- Электронный практический курс. Москва: ООО «Новый Диск», г. 2008.

ӨНЕР ПЕДАГОГИКАСЫ – ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАНЫМНЫҢ ӨЗЕГІ РЕТІНДЕ

Білім беру магистрі **Жумахметова З. Ж.**

*Оқытушы **Қаниятов Ж.Т***

Орал Таңсықбаев атындағы Алматы сәндік-қолданбалы өнер колледжі

Андатпа: Мақаладаның орталық мәселесі - өнер педагогикасы жүйесінде біріктіруші принциптерді іздеуге көше отырып, студенттердің кез-келген ақпарат түрін немесе практикалық жұмысты толық игеруі үшін педагогтың қызметі де сол заңдарға негізделуі керек екенін мойындау керек. Бұл: ертегілерді, эпостарды, суретшінің өмірі мен шығармашылығын зерттеу, қолөнерді игеру, шығармашылық қызмет өнімін жасау. Өнердегі кез - келген құбылысты интеграцияланған игеру процесі педагогтың ерекше дайындығын қажет етеді, білім алушы тарапынан ойлау, қиял, түйсігі, сана, білімді бір ойлау пәнінен екіншісіне – педагог пен мен студенттің өзара шығармашылығы жағдайында беру қабілетін белсенді түрде қамтиды

Кілт сөздер: өнер педагогикасы, эстетикалық пайым, артопедагогика

Педагогикалық өнер - педагогика мен өнердің бірігуіне негізделген және өнер арқылы адамның тәрбиесі мен даму заңдылықтарын зерттейтін педагогика ғылымының саласы. Артпедагогика теория мен практиканы дамытумен айналысады, адамдардың көркемдік даму процесінің теориясы мен практикасын дамытуды қамтамасыз етеді, өнер және көркемдік-шығармашылық қызмет арқылы тұлға мәдениетінің негіздерін қалыптастырады. Педагогикалық әрекеттестіктің әрқилы деңгейлері мен сипатын сөзбен өрнектеуде бірнеше термин түсініктер қолданылады: «педагогикалық өнер», «педагогикалық шеберлік», «педагогикалық техника», «педагогикалық технология». Педагогикалық іс-әрекет пен оқу-үйретімнің ең жоғары жетістігін педагогикалық өнер деп атау қабылданған. Педагогикалық өнер - бұл педагогикалық үдерістің жоғары тиімділігін айқындаушы белгілі кәсіптік, іскерлік және тұлғалық сапалардың бірлігі.

Бәсекеге қабілеттілік кәсіби білім - ұлттың рухани жаңаруының негізі. Осыған байланысты қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесіндегі реформалар мен сындарлы саясаттар, өзгерістер мен жаңалықтар, білімнің сапалы да саналы түрде берілуі, білім беру жүйесі әрбір педагог қауымының деңгейіне байланысты. Дәстүрлі білім беру жүйесінде білікті мамандар даярлаушы кәсіби білім беретін оқу орындарының басты мақсаты – мамандықтарды игерту ғана болса, ал қазір әлемдік білім кеңестігіне ене

отырып, бәсекеге қабілетті тұлға дайындау үшін адамның құзырлылық қабілетіне сүйену арқылы нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесін ұсыну.

Көркем бейнелер жүйесі арқылы бейнелейтін қоғамдық сана мен адам іс-әрекетінің жеке өзіне тән ерекшелік формасы, өмір шындығы ол - өнер. Өнер - қоғамның өте ертеден пайда болған ең көне формасы, негізінен технологиясы мен эстетикалық жағынан асқан шеберлікпен орындалатын адамның практикалық қызметінің барлық түрі. Өнердің танымдық маңызы мен тәрбиелік мәні өзара тығыз байланысты, өмір шындығын тиімді көркемдік тәсілдермен танытып, адамның сезімі мен ақылына әсер етеді.

Өнер, мәдениеттің өзекті бөлігі - айнасы. Елдің ең басты рухани байлығы, асыл мұрасы. Өнер - адамның әлемді көркемдік жағынан игеру әрекеті. Сондай әрекеттің бірі - халқымыздың бейнелеу өнері, соның ішінде ою-өрнек пен зергерлік, сәндік қолөнері, әшекейлеу әдістері арқылы көрініс табатын бейнелеу өнері тілінің тәлім-тәрбиелік, эстетикалық-танымдық мүмкіндіктерін қазіргі ұрпақ тәрбиесінде тиімді пайдалана білу болып табылады. Оның үстіне қазақ халқы өнері өзінің бай тарихы, терең мәдени-философиялық мазмұны, өзіндік ұлттық сан-қилы ерекшелігімен қымбат әрі құнды. Сондықтан, өнер мен мәдениет негіздерін көрсету, танып-білу, колледждерде, жоғарғы оқу орындарында ұлттық тәлім-тәрбие беру үдерісінде қажетті мәселелердің бірі болып табылады.

Қазіргі жалпы білім беру жүйесінде бейнелеу өнерін оқытудың мақсаттарын жүзеге асыруда ұлттық дүниетаным ерекшеліктерін ескеру өмір талабы болып отыр. Өйткені түрлі салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ойындар т.б. халықтық рухани сезімін, адамгершілік қасиетін, мінез-құлқын қалыптастырып қана қоймай дүниетанымын кеңейтіп, түрлі білімдер, соның ішінде көркемдік – эстетикалық кескіндеме өнері негізінен мағлұмат береді. Өйткені шығармашылық ізденуде студенттер форма мен композициялық тәсілдерді еркін игеру арқылы көркем шығарманың мазмұнын жетілдіре түседі. Бейнелеу өнері басқа оқу пәндеріне ұқсамайтын өзіндік атқаратын міндеті мен тәрбиелік мүмкіндігі зор. Оның басты мақсаты өмір шындығының қос қағымдық ерекше бір мезетін көркем бейнелеу арқылы мәңгілікке тоқтаудың қыр-сырын жастарға үйрету содан эстетикалық тәлім тәрбие беру. Айналадағы өмір шындығын көріністерін көркем бейнелеу әдістері мен тәсілдерін меңгеру белсенді шығармашылық жұмыс. Өнерді терең қабылдау үшін ең алдымен оны сүйе білу, оған деген қажеттілікті сезіну, оған енжар көз тастамай, қызу зейін қою керек. Көркем шығарманы жан - жақты түсіну, оның мәніне терең бойлай ену үшін асықпау керек. Бейнелеу өнерін меңгеру - мұның өзі де білім мен дағдыларға ие болу.

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті - ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» - деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді.

Дәстүрлі білім беру жүйесінде білікті мамандар даярлаушы кәсіби білім беретін оқу орындарының басты мақсаты – мамандықтарды игерту ғана болса, ал қазір әлемдік білім кеңестігіне ене отырып, бәсекеге қабілетті тұлға дайындау үшін адамның құзырлылық қабілетіне сүйену арқылы нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесін ұсыну - қазіргі таңда негізгі өзекті мәселелердің бірі. Өнер колледждерінің өнер педагогикасының дәстүрлі моделінде оны көркемдік цикл сабақтарында оқыту жүйесінде, әдетте, оның негізгі мазмұны көркемдік және шығармашылық қызмет болып табылады: сурет салу мен ән айтуды үйренуден бастап, өнердің бір түрінің материалында жобаларды әзірлеу.

Көркемдік білім берудің кейбір компоненттері қоғамдағы көркемдік мәдениетті зерттеу, дамыту және болжау болып табылады. Көркемдік білім беру саласындағы балалар мен жастарды оқыту мен тәрбиелеудегі интеграция мәселелерін зерттей отырып,

жеке, тіпті өте маңызды мәселелермен ғана жабылу мүмкін емес, өйткені кез-келген білімді жалпы білімнен ажыратуға болмайды. Өнер, ғылым және дін - адамзат пен мәдениеттің даму тарихында өзара байланысты және бір-біріне әсер ететін әлемді игерудің үш тәсілі.

"Өнер, әдет-ғұрып және идеялар біздің қоршаған ортада көптеген адамдардың бірлескен іс-әрекеті барысында қалыптасады. Студенттерді оқыту тәжірибесінде өнер белгілі бір дағдыларды игеру тұрғысынан емес, ең алдымен әлемді танудың маңызды құралы, оның эмоционалды ішкі күйін білдірудің ерекше саласы, ақпаратты көркем және бейнелі түсіну формасы, қиял мен ойдың даму саласы және рухани өсудің табиғи қажеттілігі ретінде қарастырылуы керек. Өнерді игерудегі көп көркемдік көзқарас, бір жағынан, өнердің ішкі түрін және адамның әртүрлі көркемдік көріністерін ашуға бағытталған әр түрлі көркемдік іс-әрекеттердің өзара әрекеттесуінің өзіндік синтезі болып табылады. Екінші жағынан, бір көркемдік форманы екіншісіне ауыстыру, түрлендіру, мысалы: түстер дыбысқа, дыбыс кеңістікке, кеңістік өлең немесе би жолының өлшеміне және т. б. мұның бәрі "тірі өнерді" игеру және қабылдау процесінде жүреді (Б. П. Юсов), білім алушылар өздері бояулар, дыбыстар арқылы өнер жасайды.

Суретші белгілі бір көріну объектісіне назар аударады, бұл тақырып ондағы кейбір тәжірибені тудырады, көркемдік қабылдауды тереңдетеді; көріну объектісі сөздердің немесе түстердің материалында өзгереді, тәжірибе арқылы өзгертілген қабылдауды қайта жасайды; қайта жасалған сурет ол үшін белгілі бір жасырын мәннің ашылуы болып табылады; шығармашылық процесінде жасалады... сурет - бұл тұспал, сонымен бірге суретші өз бейнесінде табиғатқа адал болуға тырысады.

Өнер педагогикасы жүйесінде біріктіруші принциптерді іздеуге көше отырып, студенттердің кез-келген ақпарат түрін немесе практикалық жұмысты толық игеруі үшін педагогтың қызметі де сол заңдарға негізделуі керек екенін мойындау керек. Бұл: ертегілерді, эпостарды, суретшінің өмірі мен шығармашылығын зерттеу, колөнерді игеру, шығармашылық қызмет өнімін жасау. Өнердегі кез - келген құбылысты интеграцияланған игеру процесі педагогтың ерекше дайындығын қажет етеді, білім алушы тарапынан ойлау, қиял, түйсігі, сана, білімді бір ойлау пәнінен екіншісіне – педагог пен студенттің өзара шығармашылығы жағдайында беру қабілетін белсенді түрде қамтиды. Өнерді игеру саласындағы интеграцияның негізгі компоненттерін бөліп көрсетуге болады:

- диалектикалық байланыс және циклизация принциптері негізінде өзара әрекеттесу процесін құру

- ғылым мен өнер практикасының бірігуі;

- полидисциплинарлық мақсатты ұйымдастыру жағдайында зерттеудің пәндік негізінің көптігі принципі;

- танымдық іс-әрекеттің тәсілі ретінде;

- пәндік өзара әрекеттесу механизмін философиялық тұрғыдан түсіну (зерттеудің бірыңғай пәнін бөлу);

- зерттеудің кешенді интеграциялық сипатын түсіну

- таным объектісі үшін оқшауланған пән бойынша пәнаралық өзара әрекеттесу;

- ғылымдарды (өнерді) байланыстыру;

- осындай ұғымдарды игеру, дәйекті қадамдарды білу ... осы жағдайға алып келген көзқарастар. "

Қазіргі заманғы идеяда өнерді ғылымнан ажырату қиын, өйткені мәдениеттің әмбебап даму тұжырымдамасы дамыған ғылымды және адамның өткен, қазіргі интеллектуалды, рухани және материалдық салаларда жасаған барлық нәрселерін мұқият сақтауды қамтиды және болашақта жасалады. "Осылайша, мәдениет барлық идеяларды, өнер табыстарды, қолөнер мен кәсіптік өнерді, рәміздерді, құндылықтарды, нанымдар мен өнер туындыларын ғана емес, сонымен қатар барлық экономикалық жүйелерді, әлеуметтік құрылымдар мен дәстүрлерді, моральдық нанымдарды, идеологияны

қамтитын біртұтас... яғни, адам ақыл-ойы ойлап тапқан және адам қолымен жасалған барлық нәрсе. Мәдениет пен өнер ұғымын ғылыммен байланыстыра отырып, "мәдениетті" бейнелеу өнері, музыка, би немесе сәулет сияқты салалардағы адам данышпандығының көріністерінің жиынтығы ретінде қарастыру маңызды болмас еді. Мәдениет ұғымы әлдеқайда кең: бұл үлкен зертхана, онда белгілі бір құндылықтар шкаласы жасалады, онда әдебиет пен өнерде көрініс табатын халықтың ойлауының барлық элементтерін біріктіру процесі жүреді. Өнер туындысы-бұл суретшінің қиялынан туындаған объектінің тазартылған, үлкейтілген және мәнерлі көшірмесі... біз қабылдаған шындықтың маңызды белгілері жүзеге асырылады... пішін, түс, құрылым, қозғалыс сияқты экспрессивті сипаттамаларда". Мысал үшін бейнелеу өнері сабақтарын алайық. Мұнда студенттер сурет салумен айналысты, натюрморт жазуды, бояуларды араластыруды, көңіл-күй қалыптастыруды, әдемі графикалық композициялар жасауды, саз бен пластилиннен мүсіндеуді, бейнелеу грамотасын меңгеруді, сурет туралы айтуды үйренеді. Суретшінің мақсаты-шындықты өзгерту. Бірақ шындық - бұл кеңістіктің ерекше ұйымы; демек, өнердің міндеті - кеңістікті қайта құру, яғни оны жаңа жолмен ұйымдастыру, оны өз қалауыңыз бойынша ұйымдастыру. Тақырыптың көркемдік мәні - оның кеңістігінің құрылымы немесе оның кеңістігінің формасы, ал шығармаларды жіктеу кезінде, ең алдымен, осы форманы есте сақтау керек. Сондай-ақ, бейнелеу өнерін игеру бойынша оқу іс-әрекетінің өзіндік бағыттары ретінде қызмет ете алатын бірқатар салалар бар: көркемдік-ұйымдастырылған ортадағы қарым-қатынас жүйесі; іс-әрекеттегі өнер туындысы; кеңістік ортасын құру (бір нәрсе үшін); кеңістіктік қызмет түрлері; әлемнің кеңістіктік сезімі; кеңістік пен ортаны өз шығармашылығында бейнелеу; кеңістіктегі кеңістік пен әрекет өнердегі бейнелердің әртүрлілігі; өнердегі интеграцияның ерекшеліктері; ұйымдастырылған көркемдік орта арқылы өнерді игеру; халықтар тарихындағы мәдениет кеңістігінің эмоционалды-көркемдік климатын түсіну.

Қазіргі жалпы білім беру жүйесінде бейнелеу және сурет өнерін оқытудың мақсаттарын жүзеге асыруда ұлттық дүниетаным ерекшеліктерін ескеру өмір талабы болып отыр. Өйткені түрлі салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ойындар т.б. халықтық рухани сезімін, адамгершілік қасиетін, мінез-құлқын қалыптастырып қана қоймай дүниетанымын кеңейтіп, түрлі білімдер, соның ішінде көркемдік - эстетикалық сурет өнері негізінен мағлұмат береді. Мәдениет ұғымы әлдеқайда кең: бұл үлкен зертхана, онда белгілі бір құндылықтар шкаласы жасалады, онда әдебиет пен өнерде көрініс табатын халықтың ойлауының барлық элементтерін біріктіру процесі жүреді. Өнер туындысы-бұл суретшінің қиялынан туындаған объектінің тазартылған, үлкейтілген және мәнерлі көшірмесі... біз қабылдаған шындықтың маңызды белгілері жүзеге асырылады... пішін, түс, құрылым, қозғалыс сияқты экспрессивті сипаттамаларда

Сурет өнері қашанда ойды дамытып қана қоймай сұлулыққа үндейтін бірден-бір өнер түрі.

Өркениетті қоғам мен құқықтық мемлекеттің гүлдене түсуі өскелең ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениеттілігін, еркін ойлау қабілеті мен шығармашылығын, кәсіби біліктілігі мен білімділігін талап етеді.

Осыған орай Қазақстан Республикасының білім беру мен тәрбиелеу саласының түбегейлі жаңару жағдайы – бүгінгі таңда халықтың өнер түрлерін жинақтап, зерделеудің, оның айналасындағы тәлім-тәрбие, мол тәжірибе негізінде жас өспірімдерді тәрбиелеу қажеттігін тудырады.

Қорыта айтқанда, қай елдің мәдениеті мықты дамыса, сол елдің еңсесі де биік, рухы да жоғары болады. Халықтың шығармашылық рухынан туған талай сұлу дүниелерсіз, өнер әлемінсіз, қандай мәдениеттің болсын рухын сезіне алмаймыз. Шынында да, өнер мәдениеттің алтын қазынасы, адамның ұлылығын білдіретін ғажап көріністердің бірі - оның әсемдікке, сұлулыққа ұмтылуы. Өнер әрбір студентті әсемдік әлеміне үйретіп қана қоймай, оны қорғауға және рухани мәдени деңгейін көтеруге табиғи жағдай жасайды.

Сондықтан, өнер мен мәдениет негіздерін көрсету, танып-білу, жоғарғы оқу орындарында ұлттық тәлім-тәрбие беру үдерісінде қажетті мәселелердің бірі болып табылады.

Студенттерді оқыту тәжірибесінде өнер белгілі бір дағдыларды игеру тұрғысынан емес, ең алдымен әлемді танудың маңызды құралы, оның эмоционалды ішкі күйін білдірудің ерекше саласы, ақпаратты көркем және бейнелі түсіну формасы, ой мен қиялдың даму саласы және рухани өсудің табиғи қажеттілігі ретінде қарастырылуы керек. Оқытудың бұл көзқарасын жастарға адамгершілікпен қарау, оның табиғатпен және қоршаған өмірмен қарым-қатынасын үйлестіру шарты арқылы сипаттауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Алматы – 2008.
2. 2010 жылғы 7 желтоқсандағы № 1118 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы.
3. «Қазақстан Республикасының жаңа формация педагогінің үздіксіз педагогикалық білім беру тұжырымдамасында»
4. Каган М.С. Взаимодействие искусств в педагогическом процессе. - Л., 1989.
5. Логвиненко А.Д. Чувственные основы восприятия пространства. - М.: Изд-во Мос. ун-та, 1985
6. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. — М.: Мысль, 1991.
7. Асмолов А.Г. Личность: психологическая стратегия воспитания // Новое педагогическое мышление / Под ред. А.В. Петровского. — М.: Изд-во МГУ, 1989.
8. Акишина Е.М. Концептуальные подходы к преподаванию предметов искусства в современной школе // Педагогика искусства: сетевой электронный научный журнал. — 2016. — № 3

ҚАЗАҚСТАНДА БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚОЛЖЕТІМДІЛІГІ МЕН САПАСЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ФАНДРАЙЗИНГТІҢ РӨЛІ

7M01105 Педагогика. Білім берудегі менеджмент мамандығының

1 курс магистранты **Заманбекова С.Н.**

Ғылыми жетекшісі: PhD доктор аға оқытушы Есенова К. А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Бұл мақала Қазақстанда білім берудің қолжетімділігі мен сапасын қамтамасыз етудегі фандрайзингтің рөлін талдауға арналған. 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан білім беру саласындағы сын-қатерлерге тап болды, оның ішінде қаржыландырудың жетіспеушілігі, ресурстардың біркелкі бөлінбеуі және білім беру мүмкіндіктеріне қолжетімділіктің шектелуі. Қайырымдылық жарналары, қайырымдылықтар және бизнес-сектормен серіктестіктер арқылы қосымша қаражат тарту стратегиясы ретінде фандрайзинг халықтың барлық топтары үшін білім берудің қолжетімділігін жақсартуда шешуші рөл атқарады. Мақалада фандрайзингтің Қазақстанның білім беру ортасына әсер етуінің әртүрлі аспектілері, соның ішінде білім беру бағдарламаларын кеңейту, оқу орындарын жаңғырту және аз қамтылған отбасылардан шыққан студенттерге қаржылық қолдау көрсету қарастырылады.

Жиналған материалдың негізінде фандрайзинг Қазақстанда білім берудің қолжетімділігін қамтамасыз етуде және сапасын арттыруда маңызды рөл атқарады деген қорытынды жасалады. Алайда, оның әлеуетін барынша арттыру үшін мемлекет, білім

беру мекемелері мен бизнес-сектор арасындағы әріптестіктің тиімді стратегияларын әзірлеу керек, сондай-ақ білім беруде фандрайзингті дамыту үшін қолайлы құқықтық және экономикалық орта құру қажет.

Тірек сөздер: фандрайзинг, білім, Қазақстан, тарих, даму, қаражат жинау, жоғары білім, әлеуметтік бастамалар, тұрақты даму, қаржыландыру, инфрақұрылым, серіктестік, эволюция.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу роли фандрайзинга в обеспечении доступности и качества образования в Казахстане. С момента обретения независимости в 1991 году Казахстан столкнулся с вызовами в области образования, включая нехватку финансирования, неравномерное распределение ресурсов и ограниченный доступ к образовательным возможностям. Фандрайзинг, как стратегия привлечения дополнительных средств через благотворительные взносы, пожертвования и партнерства с бизнес-сектором, играет ключевую роль в улучшении доступности образования для всех групп населения. В статье рассматриваются различные аспекты влияния фандрайзинга на образовательную среду Казахстана, включая расширение образовательных программ, модернизацию учебных заведений и предоставление финансовой поддержки для студентов из малообеспеченных семей.

На основе собранного материала делается вывод о том, что фандрайзинг играет значимую роль в обеспечении доступности и повышении качества образования в Казахстане. Однако, для максимизации его потенциала необходимо разработать эффективные стратегии партнерства между государством, образовательными учреждениями и бизнес-сектором, а также создать благоприятную правовую и экономическую среду для развития фандрайзинга в образовании.

Ключевые слова: фандрайзинг, Казахстан, история, развитие, сбор средств, высшее образование, социальные инициативы, устойчивое развитие, финансирование, инфраструктура, партнерство, эволюция.

Annotation: This article analyzes the role of fundraising in ensuring the accessibility and quality of education in Kazakhstan. Since gaining independence in 1991, Kazakhstan has faced challenges in the field of education, including a lack of funding, uneven distribution of resources and limited access to educational opportunities. Fundraising, as a strategy to raise additional funds through charitable contributions, donations and partnerships with the business sector, plays a key role in improving access to education for all groups of the population. The article examines various aspects of the impact of fundraising on the educational environment of Kazakhstan, including the expansion of educational programs, the modernization of educational institutions and the provision of financial support for students from low-income families.

Based on the collected material, it is concluded that fundraising plays a significant role in ensuring accessibility and improving the quality of education in Kazakhstan. However, in order to maximize its potential, it is necessary to develop effective partnership strategies between the state, educational institutions and the business sector, as well as create a favorable legal and economic environment for the development of fundraising in education.

Keywords: fundraising, Kazakhstan, history, development, fundraising, higher education, social initiatives, sustainable development, financing, infrastructure, partnership, evolution.

Қайырымдылық дегеніміз - мұқтаж адамдарға риясыз, өтеусіз немесе жеңілдік шарттарымен көмек көрсету. Қайырымдылық фандрайзинг ұғымымен тығыз байланысты.

Фандрайзинг-лат. *fund* - "қаржы ресурсы", *raising* - "жинау, қалыптастыру". Фандрайзингтің мақсаты - шашыраңқы ресурстарды біріктіру және қазірде әзірленген жобаны қолдаумен қамтамасыз ету.

Қайырымдылық процесіне әрқашан екі тарап қатысады - қайырымдылық жасаушы және оны алушы. Қайырымдылық (мәміле) орын алуы үшін тараптар бір-біріне сенім артуы керек. Бұл ретте, қайырымдылық жасаушының алушының жағдайына деген сенімі

туындауы тиіс. Қайырымдылық процесі альтруистік мәміле болып табылады, өйткені оның нәтижесі бір тараптың - екінші тарапқа ақшалай, материалдық және басқа қызметтерін беру болып табылады. Шын мәнінде, білім беру ұйымы (балабақша, мектеп, колледж, университет) қайырымдылық акциясы барысында оқушының, студенттің қажеттіліктері мен мүдделерін білдіруі керек. Ең дұрысы, қайырымдылық тараптары мәмілелер ата-аналар (студенттің заңды өкілдері) және студенттер білім беру ұйымының заңды өкілдері ретінде болуы керек, олардың мүдделерін білім беру мекемесінің өкілдері (делдалдары) қалыптастырады. Қайырымдылық іс-шараларға білім беру процесінің тікелей қатысушылары: ата-аналар мен студенттер тарапынан ғана емес, сонымен қатар білім беру ұйымының болуы мен дамуына мүдделі басқа да байланыс аудиториялары тарапынан қатынастар мен мәмілелер кіреді. Қайырымдылық жұмыстарына тек ата-аналар мен туыстар ғана емес, студенттер (еріктілер), түлектер, компаниялар, билік, қорлар және басқалары қатысады. [1, 12 б.].

Білім беру үшін фандрайзингтің басты мақсаттары:

1. Үйлесімділік жағдайын арттыру: Қазақстандағы білім беру жүйесінің қызметі барысында фандрайзинг арқылы білім беру орталықтары мен оқу орталықтарының ішкі құрылымын және оқу студенттеріне ұсынылған қызметтерді бейімделуге көмектесу.

2. Білім беру қызметінің деңгейін арттыру: фандрайзинг арқылы қазақстандық білім беру үшін керек ресурстарды жинау арқылы оқу жұмысына қатысып, оның деңгейін арттырудың мүмкіндігі жетілдіреді.

3. Социалды-ақпараттық жағдайды жаңарту: фандрайзингтің дамуы арқылы білім беру қызметінің сапасын жаңарту мақсатында оқу студенттеріне қызметтер көрсетілгенін, оларға арнайы оқу-әдістемелерді пайдалану мүмкіндігін көрсететін айналыстырудың маңызды рөлін сақтауға көмектеседі.

4. Ұйымдастырулардың құрылуы: Қазақстандағы фандрайзинг арқылы білім беру қызметінің дамуы арқылы адамдардың жаңа ұйымдастыруларына тұрақты көмек көрсетуге болады.

Қоғамның қолдауының жеткіліксіздігі жағдайында жеке қайырымдылық тәжірибесі жоғары білім берудің бірнеше мүмкіндіктерінің бірі болып көрінеді. Шығындардың тез өсуімен жоғары білім даму мен модернизация үшін қаржыландыру көздерін іздеуге мәжбүр болған университеттерге қысым жасауда. Осыған байланысты фандрайзинг О-Клэрдегі Висконсин университетінің фандрайзинг тәжірибесіне негізделген зерттеу жұмысының тақырыбы ретінде таңдалды. Оның негізін қалаушылар К. Шофилд пен У. Р. Дэйвистің сауатты басшылығы мен жоғары ұмтылыстарының арқасында университет біртіндеп Шығыс Американың ең жақсы оқу орындарының біріне айналды, жыл сайын шамамен 4 миллион доллар жинады. О-Клэрдегі Висконсин университеті американдық университеттерде фандрайзингтің тамаша үлгісі болып табылады, өйткені ол кез келген басқа Американдық университет сияқты дамудың барлық кезеңдерінен өтті. [2].

Жүйелі фандрайзинг XX ғасырдың басынан басталады; алғашқы әрекеттер өте шектеулі болды және ауқатты қайырымдылықтардың тар шеңберін қамтыды. 1821 жылы Уильям колледжі алғашқы түлектер қауымдастығын құрды, ал 1823 жылы Браун университеті алғашқы түлектер қорын құрды. 1958 жылы американдық қоғаммен байланыс қауымдастығы және американдық түлектер кеңесі білім беруді дамыту және қолдау кеңесін (CASE) құрды. Бұл ұйым институционалдық дамудың қорғауымен қоғаммен байланыс, Баспа, фандрайзинг және түлектермен байланыс функцияларын біріктірді. Дәл 1958 жылы Уильямс Р. Дэвис, Висконсин университетінің екінші ректоры О-Клэр, Висконсин мемлекеттік колледжінің қорын ұйымдастырды және оның бастапқы директорлар кеңесінде орын алды. Қор ұлттық білім беруді қорғаудың жаңа бағдарламасына қаражат жинау үшін құрылды, ол перспективалы, бірақ мұқтаж студенттерге несиелер бойынша төмен пайыздық мөлшерлемелер берді. Несиелер беру үшін жергілікті қорлар мен федералды гранттар арасындағы арақатынас тоғызға дейін болуы керек еді. Фандрайзингтік қызметтің алғашқы кезеңдерінде сіз тез арада жоғары

материалдық көмекке үміттен алмайсыз. Е.Л. Шекова атап өткендей, бастапқы тұрақтылық қорына ие болу керек, өйткені фандрайзингтік қызметтен бастапқы түсімдер тек бір жылдан кейін, кейде кейінірек пайда болуы мүмкін. [3;4].

Қаражат жинау әдісі ретінде фандрайзинг көптеген ұйымдар мен әлеуметтік жобалардың ажырамас бөлігі бола отырып, әлемде кеңінен танылды. Қазақстанда бұл тәсіл жақында белсенді дами бастады, бірақ оның тарихы қызықты тамырлар мен прогрессивті перспективаларға ие.

1991 жылы еліміз тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстанда білім берудегі фандрайзингтің даму тарихы белсенді өзгерістер мен білім беру мекемелерін қаржыландырудың жаңа әдістерін іздеу кезеңі болды. 1990 жылдардың басында, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, Қазақстан білім беру үшін бюджеттік қаржыландыруды қысқартуды қоса алғанда, бірқатар экономикалық сын-қатерлерге тап болды. Осыған байланысты білім беру мекемелері білім беру сапасын сақтау және өз бағдарламаларын дамыту үшін балама табыс көздерін іздей бастады. [5].

Бастапқыда Қазақстандағы білім берудегі фандрайзинг мектеп жобалары мен бастамаларына бағытталды. Мектептер жабдықтар сатып алуға, оқу жағдайларын жақсартуға және оқушыларға арналған әлеуметтік бағдарламаларды қолдауға қаражат жинау мақсатында жәрмеңкелер, қайырымдылық шаралары және басқа да акциялар ұйымдастырды.

Уақыт өте келе білім берудегі фандрайзинг өзінің көкжиегін кеңейтіп, жоғары оқу орындарын қамтыды. Университеттер мен колледждер ғылыми бағдарламаларды дамытуға, кампустарды жаңартуға, жабдықтарды жаңартуға және студенттерге стипендия беруге донорлық қаражатты белсенді түрде тарта бастады.

Қазақстанда білім берудің қолжетімділігі мен сапасын қамтамасыз етудегі фандрайзингтің рөлі елеулі және көп қырлы болып табылады. Фандрайзингтің Қазақстандағы білім берудің қолжетімділігі мен сапасына қалай әсер ететінін және елдегі білім беру ортасын жақсарту үшін қандай нақты шаралар қабылдануы мүмкін екенін көрсету үшін сондағы бірнеше аспектілерді ескеру қажет:

Қосымша қаржыландыру: фандрайзинг білім беру мекемелеріне бағдарламаларын кеңейтуге, заманауи жабдықтар мен инфрақұрылымды қамтамасыз етуге, студенттерге стипендиялар мен гранттар беруге көмектесетін қосымша қаржыландыру көздерін ұсынады.

Қолжетімділікті кеңейту: фандрайзинг арқылы білім беру мекемелері әртүрлі әлеуметтік топтарға, соның ішінде аз қамтылған отбасыларға, ерекше қажеттіліктері бар балаларға және шалғай аймақтардағы тұрғындарға білім берудің қолжетімділігін жақсартуға бағытталған бағдарламалар мен бастамаларды дамыта алады.

Сапаны арттыру: фандрайзинг мекемелерге персоналды оқыту мен дамытуға, жаңа білім беру технологиялары мен әдістемелерін енгізуге, сондай-ақ білім беру сапасын арттыруға ықпал ететін ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге қосымша ресурстар салуға мүмкіндік береді.

Аз қамтылған студенттерге арналған стипендиялар мен гранттар бағдарламалары: Қазақстандағы көптеген білім беру мекемелері қаржылық қиындықтарға тап болған студенттерге стипендиялар мен гранттар беру үшін фандрайзинг арқылы қаражат тартады. Мысалы, университеттер қайырымдылық ұйымдарының немесе жеке тұлғалардың қайырымдылықтары арқылы қаржыландырылатын арнайы қорлар немесе қолдау бағдарламаларын құра алады.

Білім беру бағдарламалары мен инфрақұрылымын жаңғырту, инновацияларды қолдау: фандрайзинг білім беру процесінің тиімділігін арттыратын және еңбек нарығының заманауи талаптарына сәйкес келетін оқытудың жаңа әдістемелерін, технологиялық шешімдер мен жобаларды әзірлеуді ынталандыру арқылы білімге инновацияларды енгізуге ықпал етеді. Яғни фандрайзинг білім беру сапасын арттыруға ықпал ететін жаңа білім беру бағдарламаларын, технологияларын мен жабдықтарын

әзірлеу және енгізу үшін пайдаланылуы мүмкін. Мысалы, фандрайзинг арқылы жиналған қаражат заманауи оқу құралдарын, компьютерлерді, зертханалық жабдықтарды және басқа да білім беру ресурстарын сатып алуға бағытталуы мүмкін.

Әлеуметтік осал топтарды қолдау: фандрайзинг мүмкіндігі шектеулі балалар, жетім балалар немесе аз қамтылған балалар сияқты халықтың әлеуметтік осал топтары үшін білімге қол жеткізуді қамтамасыз ететін бағдарламалар мен жобаларды құруға бағытталуы мүмкін. Мысалы, ұйымдар инклюзивті білім беру бағдарламаларын өткізуге немесе тегін сабақтар мен шеберлік сабақтарын ұйымдастыруға қаражат жинай алады.

Бизнес-сектормен серіктестікті дамыту: фандрайзинг білім беру мекемелері мен бизнес-сектор кәсіпорындары арасындағы серіктестікті дамытуға ықпал етеді. Бұл білім беру процесін байыта отырып, студенттерге кәсіби өсуге нақты мүмкіндіктер бере отырып, бірлескен бағдарламалар, жобалар мен стипендиялар құруға мүмкіндік береді. Мысалы, мекемелер әртүрлі жарнамалар мен артықшылықтардың орнына арнайы білім беру бағдарламаларын қаржыландыруға немесе қолдауға дайын компаниялармен ынтымақтастық туралы келісімдер жасай алады.

Жалпы, фандрайзинг Қазақстанда білім берудің қолжетімділігі мен сапасын қамтамасыз етуде, оның дамуына, жаңғыртылуына және әлеуметтік инклюзиясына ықпал етуде маңызды рөл атқарады. Алайда, оның әсерін барынша арттыру үшін фандрайзингті дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау және осы процесті басқарудың тиімді тетіктерін белгілеу қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шевченко Д. А. Фандрайзинг образовательной организации: Учебное пособие для обучающихся по дополнительным профессиональным программам / Д. А. Шевченко. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2017. - 335 с.
2. Public/private partnerships for innovation: policy rationale, trends and issues, OECD, 10–12 December 2012, Headquarters, Paris.
3. Андреасян Г. Г. Эндаументы как одно из направлений финансирования вузов // Микроэкономика. 2011. № 3. С. 149-153.
4. Шекова Е. Л. Фандрайзинг как новое направление финансового менеджмента // Финансовый менеджмент. 2009. № 6. С. 3-16.
5. Ақмағанбетов Руслан Qut: танымдық зерттеулер.- Алматы: “BRK Press”, 2019. - 447б. [Ой-таным трактаты сериясы].

МЕКТЕП ДИРЕКТОРЫНЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ФУНКЦИЯСЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҰЖЫМ ҚЫЗМЕТІНІҢ ДАМУ ЖӘНЕ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Педагогика. Білім берудегі менеджмент. 2курс магистранты **Ибрагим Ш.**

Ғылыми жетекшісі: PhD доктор аға оқытушы Есенова К. А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақалада мектептегі білім беру жүйесінің инновациялық моделін енгізу жағдайында мектеп директорының басқару саясатының мәселелері қарастырылады. Мектептің бас менеджерінің «көшбасшылық» ұғымын жетекші британдық теоретиктер мен педагогика практиктері тұрғысынан түсіндірудің ерекшеліктері ашылады. Басшы-көшбасшы қызметінің негізгі бағыттарын талдауға ерекше назар аударылды.

Кілт сөздер: көшбасшы, мектепті басқару, басқару шешімдері, мектептегі білім беру жүйесіндегі инновациялық қызмет.

Қазіргі мектептердің даму тенденцияларының бірі – мектепті басқарудың дәстүрлі функционалдық моделінен тұлғалық-бағдарлы модельге көшу. Мектептегі өзгерістердің сәтті болуы көбінесе оның жетекшісінің лауазымына, оның құзыреттілігіне, жеке және іскерлік қасиеттеріне байланысты.

Бүгінде мектептер өз даму жолын таңдауда дербес және тәуелсіз бола бастаған кезде мектеп директорының рөлі бұрынғыдан да маңызды бола түсуде.

Бақылаулар, тәжірибелер және бірқатар зерттеулер мектеп басшыларының едәуір бөлігінің басқару қызметінің сапалы жаңа түріне теориялық және практикалық дайын еместігін көрсетеді.

Осы мағынада «көшбасшы» және «көшбасшылық» ұғымдарын «мектеп директоры» ұғымының құрамдас бөлігі деп санайтын ағылшын ғалымдары мен мұғалімдері тұрғысынан түсіндіру қызығушылық тудырады.

XX ғасырдың екінші жартысындағы зерттеулер «көшбасшылар» мен «көшбасшы еместердің» физикалық және психологиялық ерекшеліктерін салыстыруға арналды. Дегенмен, олар дәйекті болмады, кейде диаметральді қарама-қарсы бағытта жалғасты.

«Көшбасшы» ұғымын анықтаудың алғашқы әрекеті 1970 жылдардың аяғында «жақсы, тиімді мектеп» тұжырымдамасының дамуына байланысты жасалды. Бұл ұғымды «келер ғасыр мектебімен» байланыстырады.

Мысалы, белгілі зерттеуші Баер «жақсы мектепті» былай сипаттайды: «жақсы мектептің айқын білім беру мақсаттары бар, ол оқушының оқуға дайын және қабілетті екеніне сенеді. Ол үнемі жақсартуды іздейді, табысқа жетуді күтеді. Жақсы мектепте-жақсы директор, ол негізінен көшбасшы, тәрбиеші, оқуға қызығушылық танытады. Жақсы мектеп оқушыларға қызығушылық танытуға, жаңа идеяларды жүзеге асыруға, тәжірибе жасауға және қателіктер жіберуге қауіпсіз оқу ортасын қамтамасыз етеді. Жақсы мектеп оқушыларға да, педагогикалық ұжымға да ауыртпалық түсірмейді. Ол байытуға, ой елегінен өткізуге, көркемдік, кәсіптік және басқа да білім беру істеріне қатысуға барлық жағдайды жасайды. Жақсы мектеп – өмір сүруге, жұмыс істеуге, білім алуға қолайлы орын» [1,2].

Ағылшын ғалымдарының оқу орнының жетекшісі ретіндегі директор тәжірибесінің ерекшеліктерін зерттеуге талпыныстарына қарамастан, 1980 жылдардың басына дейін болған тұжырымдамалардың ешқайсысын жалғыз дұрыс деп санауға болмайды.

Осылайша, зерттеуші Дубин (1968) «көшбасшылықты» шешім қабылдау үшін билік пен жауапкершіліктің көрінісі ретінде анықтады. Фидлер (1967) «көшбасшы» бүкіл ұжымның жұмысын басқаруға және үйлестіруге жауапты адам деп есептеді. Стогдилл (1950) көшбасшылықты кең мағынада «мақсаттарды қою және оған жетудегі ұйымдасқан топтың қызметіне әсер ету процесі» деп түсінді. Лифам (1964) «көшбасшылықты» топтық мақсатқа жету үшін жаңа құрылымды немесе процедураны орнату ретінде анықтады.

Көшбасшы-белгілі бір мақсатқа жету үшін адамдарды біріктіріп, оларды өзімен бірге алып жүру қабілеті бар тұлға.

Көшбасшылық құбылысы және көшбасшының тұлға ретіндегі маңызы оның мақсатқа жету процесінде шешуші рөл атқару қабілетінде жатыр. Көшбасшының алдында мақсатқа жету үшін адамдарды біріктіру, оларды қамтамасыз ету міндеті тұр. Демек, көшбасшылық ұғымы бойынша жалпы мәселені шешу үшін адамдар тобының іс-әрекеттерінің жиынтығын жүйелеу әдісін атауға болады.

Көшбасшылық стилі - түсінігі көшбасшы мен топтың басқа мүшелері арасында дамиды барлық мүмкін болатын өзара әрекеттесулер мен қарым-қатынастарды қамтиды. Мұнда көшбасшы қарым-қатынастың бастамашысы болып табылады.

«Көшбасшылық стилі» терминінің өзін топтың басқа мүшелеріне ықпал ету үшін көшбасшы қолданатын психологиялық әсер ету құралдары мен әдістерінің жиынтығы ретінде анықтауға болады [3].

Көшбасшылық стилі – бағынушыларға немесе ізбасарларға әсер ету әдістерінің типтік жүйесі болып табылады [4].

Нағыз көшбасшы – «ұжымның іс-әрекетіне ерекше мән бере алады. Оның мүшелерін мінез-құлқын өзгертуге мәжбүрлемей, олардың мақсатының мәнін сезінуге және түсінуге мүмкіндік береді» [5].

Гринфилд (1986) көшбасшылықты басқалардың әлеуметтік әлемін құруға, оларды ұқсас құндылықтардың айналасында біріктіруге талпынатын ерік әрекеті ретінде анықтады.

Кейінірек ағылшын ғалымы Эрли ортақ бөлгішке әртүрлі интерпретациялар әкелді және нағыз көшбасшының сипаттамаларын төмендегілермен шектеуді ұсынды:

- жауапкершілік сезімі;
- тапсырманы орындаудағы ұқыптылық;
- энергия;
- табандылық;
- ақылға қонымды тәуекел сезімі;
- түпнұсқалық;
- өзіне деген сенімділік;
- стрессті жеңе білу;
- әсер ету қабілеті;
- мақсатқа жетудегі басқа топ мүшелерінің күш-жігерін үйлестіру қабілеті.

Мектепті басқару мәселесі бойынша зерттеулерді талдау көшбасшы қызметінің келесі бағыттарын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

- мектепті қайта құру, оны дамыту үшін ресурстарды іздеу, жинақтау, шоғырландыру қажеттілігін сезіну.

Көшбасшы-реформатор өз қызметкерлерін ұжымды дамыту мен жақсартудың жаңа жолдарын табуға ынталандырады.

Көшбасшы-директор-реформатор оқушылар мен ата-аналардың мектепке деген көзқарасын өзгерту үшін мұғалімдердің қызметін басқаруда үлкен рөл атқара алады.

- өз қызметінің болашағын пайымдау.

Директордың басшы ретіндегі кәсіби міндеттерінің қажетті құрамдас бөлігі ретінде мектептің мақсаттары мен міндеттерін тұжырымдау және оларды орындауға қадамдар жасау қабілетін атап өту маңызды; педагогикалық кадрларды іріктеуге және тағайындауға қатысу; сабақ кестесін және қосымша жауапкершіліктерін ескере отырып, алмастыратын мұғалімдердің оқу жүктемесін тең бөлуді қамтамасыз ету.

- педагогикалық ұжым мүшелері үшін мектептің даму болашағын анықтау.

Директор бүкіл ұжымның жұмысын әрбір мұғалімнің жұмысы ұзақ мерзімді мақсатқа жетуге бағытталғандай етіп ұйымдастырады.

Директор жоғары деңгейдегі инновациялардың көзі ретінде әрекет етеді идеяларды өндіру (әзірлеу, өнертабыс, ойлап табу, болжау және т.б.).

В.Г. Белинский өзінің ой-өрісі, көзқарасы, сөйлеу мәнері бар адам ескіге жаңалық сипатын беруі керек болса, ең ескінің де (яғни, белгілі) көрінуі және жаңа болуы мүмкін екенін атап өтті. Бағалы басқарушылық шешім - болашаққа деген көзқараспен ұжымның ағымдағы жұмысы туралы ақпарат беру, жетекшілік ету және ұлттық мұғалімдерді сертификаттау жүйесінің кез келген іс-шараларына қатысу, педагогикалық ұжымның мұғалімдерді дамыту саласындағы білім беру органдарының саясаты туралы ақпаратқа қолжетімділігін қамтамасыз ету болып табылады.

- ұжымның дамуындағы басшының мәдени тәрбиелік рөлі. Мәдени көшбасшылық адам болмысының шындығын түсіну, сәйкес кәсіби еркіндік ұғымын қабылдауды білдіреді. Яғни, қалыптасқан нормалар мен құндылықтарды бұл өз кезегінде оң моральдық тәртіпті қамтамасыз етеді. Мектеп директорының тәрбие жұмысы тәрбие жұмысын ұйымдастыруға бағытталуы керек. Ол өзіндік тәртіпті, оқуға дұрыс қатынасты,

әкімшілікті құрметтеуді қамтамасыз ету шараларын белгілеу, белгіленген мінез-құлық стандарттарына сәйкес оқушылардың тәртібін реттеу.

- республикалық және жергілікті білім беру органдарының талаптарына сәйкес корпоративтік шешімдер қабылдауды ұйымдастыру.

Мектептің директор басқаратын педагогикалық ұжымына оқу-әдістемелік және ұйымдастыру жұмыстарын белгілі деңгейде ұйымдастыру үшін жеткілікті өкілеттік пен жауапкершілік жүктеледі. Мұғалімдер, оқушылар және ата-аналар арасындағы ынтымақтастықтың жоғары деңгейін қолдау және қамтамасыз ету ерекше ынталандырылады.

Мектепті басқару органымен, билік органдарымен және басқа оқу орындарымен тығыз байланыс орнату мектептің негізгі қызметкері ретінде жұмысты басқару және үйлестіру кәсіби қабілетінің маңызды элементі болып табылады.

Мектепті басқару органымен, билік органдарымен және басқа оқу орындарымен тығыз байланыс орнату мектептің негізгі қызметкері ретінде жұмысты басқару және үйлестіру кәсіби қабілетінің маңызды элементі болып табылады.

Ұсынымдар әзірлеу және мектеп басшылығына өз функцияларын жүзеге асыруға көмектесу, оның ішінде мәжілістер, сессиялар, оқу-әдістемелік комиссиялар өткізу, өз функцияларына сәйкес есептер мен есептерді жасау міндетті болып көрінеді; сыртқы ортамен байланысын қамтамасыз ету, қосымша білім беретін оқу орындарымен тығыз байланыста болу.

- мектепті басқарудың әртүрлі түрлерін біріктіру қабілеті: техникалық, гуманистік, білім беру және мәдени-ағарту.

Басқарудың техникалық стилі ұжым жұмысын жоспарлау, ұйымдастыру, үйлестіру және бағдарламалау, ұлттық стандартқа сәйкес сертификаттауға қатысу, мұғалімдердің одан әрі кәсіби дамуының бағыттарын анықтау мүмкіндігі.

Гуманистік стильге мыналар кіреді: ұжым мүшелерінің жоғары адамгершілік деңгейін құру және қолдау, мұғалімдердің шығармашылық өсуін ынталандыру, педагогикалық ұжымда қолайлы моральдық-психологиялық ахуал туғызу, ұжымның, қызметкерлердің және оқушылардың мүдделерін қорғау.

Білім беру стилі қызметкерлермен жұмыс істеу және оқушылардың қажеттіліктерін анықтау, оқу бағдарламасын әзірлеу және бағыт-бағдар беру мүмкіндігі болып табылады. Яғни, оны жүзеге асыруда, мектептің жұмысы мен ұйымдастырылуын тексеру, мектептегі оқыту мен оқудың стандарттарын бағалау, білім беру қоғамдастығының әрбір мүшесінің кәсіби шеберлігінің қажетті стандарттарын қамтамасыз ету.

Мектептегі білім беру мекемелерін ұйымдастырудағы инновациялық тәсілдер олардың өмірлік қызметінің болашаққа бағытталған тұрақты және өнімді жаңалықтарға негізделгенін білдіреді.

Аталған мектептерде педагогикалық ұжым мүшелері өз ойларын айтып, білім беру, ғылыми-зерттеу және тәрбиелік жобаларды бастауға мүмкіндік алады. Сондай-ақ, оқу орнының басшысы жай ғана менеджер емес, серіктестер арасында тең құқылы тұлға, шығармашылық жобаларды әзірлеу мен жүзеге асыруда бірлескен қызметтің ұйытқысы болып табылады. Мұндай инновациялық мекеменің жұмыс істеу сапасының ең жақсы көрсеткіші мен бағасы – түлектердің дайындық деңгейі болады. Бұл оқу орнының бәсекеге қабілеттілігін, жалпы педагогикалық ұжымның, атап айтқанда директордың қызметін бағалауға болатын параметрлердің бірі.

Мектеп бітірушінің бәсекеге қабілеттілігін ата-аналар, түлектердің өздері және қосымша білім беру мекемелері бағалайды.

Бір жағынан, мектеп бітірушінің – жоғары оқу орнының әлеуетті талапкерінің дайындық сапасы мектеп қызметінің барлық аспектілеріне әсер ететін білім беру стандарттары негізінде анықталады.

Екінші жағынан, жоғары сынып оқушысының дайындығына әсер ететін жағдайлардың сапасын айтпай кетуге болмайды. Мұндай шарттарға, әдетте,

педагогикалық ұжымның кәсіби педагогикалық дайындығы, білім беру мекемесінің ақпараттық, ғылыми-әдістемелік, нормативтік-құқықтық және материалдық-техникалық қамтамасыз етілуі, мектеп қызметін басқару деңгейі және оның басқару аппаратының сапасы жатады [6].

Осылайша, мектеп директоры педагогикалық ұжымның барлық тәрбиелік іс-әрекетінің ұйытқысы болып табылады. Мектеп директорының көшбасшылық функциясын дербес басқару функциясы ретінде емес, үнемі өзгеріп отыратын жағдайдағы мектеп директорының іс-әрекетінің алгоритмі деп түсіну керек.

Көшбасшылық функцияның негізгі құрамдас бөліктеріне басшының жеке қасиеттерін, ол басқаратын ұжымның жетілгендік деңгейін, қоршаған қоғам жағдайын, мектеп директорының басқарушылық құзыреттілігін және мәдениетін қарастыруға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Beare H. Creating an Excellent School / Hedley Beare, J. Brian Caldwell, H. Ross Millikan. – L.-N.Y., 1994. – 289 p.
2. Beare H. Education for the twenty – first century / Hedley Beare, Richard Slaughter. – L.-N.Y., 1994. – 289 p
3. Немов, Р.С. Социальная психология: Краткий курс / Р. С. Немов, И.Р. Алтунина. – СПб.: «Питер», 2009. – 208 с.
4. Андриенко, Е.В. Социальная психология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Е.В. Андриенко: под ред. В.А. Слостенина. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 264 с.
5. Пугачева Н.Б. Управление общеобразовательным учреждением инновационного типа. –Ижевск: Издат. дом «Удмуртский университет». 2002.
6. Earley P. The School management Competences project: Executive Summary / P. Earley. – Crawley: School Management South, 1992.

LESSON STUDY КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ПОДХОД ИССЛЕДОВАНИЯ УРОКОВ

Учитель русского языка и литературы, **Кенесбаева З.С.**

КГУ «Школа – гимназия

*села Караоткель отдела образования по Целиноградскому району
управления образования Акмолинской области»*

Аннотация: В данной работе представлен опыт внедрения подхода Lesson study в школе. Актуальность темы заключается в освещении процесса системной деятельности, показывающей не только эффективность использования в практике преподавания и обучения, но и улучшения общей культуры школы.

Ключевые слова: Lesson study, исследовательские уроки, наблюдение, анализ, совершенствование.

Annotation: This paper presents the experience of implementing the Lesson study approach at school. The relevance of the topic lies in highlighting the process of systemic activity, showing not only the effectiveness of its use in teaching and learning practice, but also the improvement of the general culture of the school.

Keywords: Lesson study, research lessons, observation, analysis, improvement.

Аңдатпа: Бұл жұмыс мектепте Lesson study тәсілін енгізу тәжірибесін ұсынады. Тақырыптың өзектілігі оқыту мен оқыту практикасында қолданудың тиімділігін ғана емес, сонымен қатар мектептің жалпы мәдениетін жақсартуды көрсетеді.

Түйін сөздер: Lesson study, зерттеу сабақтары, бақылау, талдау, жетілдіру.

Повышение качества преподавания и обучения в контексте обновления содержания образования является главной задачей. От развития профессиональных навыков учителя зависит уровень обученности обучающихся.

«Как учить детей, как проводить интересные и успешные уроки?» На эти вопросы ищет ответы каждый учитель.

Решением данных проблемных вопросов было применение подхода **Lesson study** в нашей школе. **Актуальность** выбранной мною темы «**Lesson study как эффективный подход исследования уроков**» обусловлена тем, что именно этот подход, характеризующий особую форму исследования в действии на уроках, направлен на совершенствование знаний в области учительской практики.

Цель работы: представление опыта для улучшения навыков планирования, преподавания и обсуждения исследовательских уроков педагогами, на основе рефлексии и сбора данных, решения проблемы в обучении.

Немного из истории: есть один японский термин, который хотелось бы объяснить, прежде чем переходить к сути методики улучшения уроков. Это слово «кайдзен», означающий идею постоянных улучшений того, что мы делаем. Идея распространилась в Японии в послевоенное время, а в 1980-е годы стала популярной в других странах.

Основные принципы «кайдзен»:

- непрерывные изменения;
- открытое признание проблем;
- создание рабочих групп;
- развитие поддерживающих взаимоотношений;
- развитие самодисциплины;
- совершенствование процессов с помощью малых шагов.

Эти принципы стали популярными в последние 20 лет в области управления бизнес-компаниями. Следование им содействовало и улучшению процесса преподавания в школах.

Очень схожие принципы лежат и в японской методике улучшения школ. – «джунье кенкью». Это оригинальное название методики исследования уроков, где «джунье» значит «урок», а «кенкью» - исследование, изучение, наука. Сейчас в литературе принято употреблять англоязычный термин для этого подхода, который направлен на переосмысление педагогической практики - **Lesson study**, что в переводе также означает «исследование урока». [1, с.30]

Британский ученый Дадли описывает Lesson study как процесс, развивающий учителя. Модель изучения уроков состоит из конкретных шагов и алгоритмов действий.

- Урок – исследование является длительным и циклическим процессом, где проводится «исследование урока» командой учителей;
- Он носит практико – исследовательский характер: решается ключевая проблема в обучении в конкретном классе с помощью систематического анализа и сбора данных;
- После каждого урока проводится анализ исследовательских уроков, наблюдение за учащимися АВС;
- Структурирование нового урока на основе полученных наблюдений и проведение «голоса ученика»;
- Весь процесс фиксируется в протоколах в целях публикации и распространения опыта работы. [2, с.32]

Lesson study - это одна из успешных методик, в которых содержится **основная педагогическая идея – ни одного урока без улучшений**. Идеология изучения урока состоит в том, что учителя вместе находят проблемы и путем постоянных групповых усилий шаг за шагом повышают **качество школьных уроков**.

Для проведения практической исследовательской работы были выбраны уроки русского языка и литературы, создана команда учителей МО «Лингвист». Члены команды ознакомились с методическим руководством Питера Дадли «**Lesson study в школе**», изучили дополнительный материал курсов повышения квалификаций, проведенных НЦПК «Орлеу», посетили коучинг-занятия, распределили роли, составили план проведения. Для исследования был выбран 9 класс, определены учащиеся уровнем АВС.

Низкая мотивация учащихся к урокам, нежелание ходить в школу, неумение выражать свои мысли на русском языке детьми казахской национальности, слабое владение словарным запасом было выявлено после проведенного анкетирования, бесед с учащимися и родителями, наблюдений учителей – предметников.

Чтобы решить данную проблему команда учителей определила основную тему исследования - «**Повышение мотивации обучения школьников через применение методов критического мышления.**»

Цель, направленная на действия команды учителей: улучшить навыки планирования и обсуждения трех уроков, уметь наблюдать за действиями учащихся АВС, решить проблемы в обучении исследуемого класса на основе рефлексии и сбора данных.

Цель, связанная с действиями учащихся: повысить мотивацию обучения учащихся, используя эффективные методы критического мышления.

Дальнейшая работа команды учителей была построена по алгоритму:

- 1 этап: Совместное планирование урока-исследования;
- 2 этап: Проведение урока-исследования и наблюдение за уроком;
- 3 этап: Опрос учащихся;
- 4 этап: Обсуждение урока-исследования и первоначальное планирование следующего урока-исследования.

Согласно календарно – тематического планирования исследовательские уроки русского языка и литературы были проведены по разделу «Молодежь и средства массовой информации».

Команда учителей в совместной работе разработали план **первого урока Lesson study по теме «Молодость - это путь в будущее. Бессоюзные сложные предложения»**.

После завершения урока провели обсуждение, выслушав мнения учащихся и учителей – наблюдателя.

Lesson study 1	Успешные моменты	Что следует улучшить
Учитель	Организационный момент урока: выполнение танцевальных движений, деление на группы по цвету карандашей способствовали позитивному настрою. Опрос домашнего задания по методу «Зигзаг». Выполнение заданий по методу «Китайское меню»	Активное участие всех учащихся. Речевая деятельность учащихся. Рациональное использование временных рамок урока.
Учащиеся	Определение темы урока; Знание пройденного материала; Работа по тексту; Составление Ментальной карты.	Работа в группах; Барьеры в речи; Выполнение задания

		«Мозаика» Оценивание; Соблюдение регламента при выполнении заданий.
Команда учителей	Задания на организационном этапе урока, использование методов «Зигзаг», «Китайское меню» содействовали повышению мотивации учащихся, демонстрации имеющихся знаний, что показывает рефлексия урока.	При планировании урока 2 тщательно подобрать эффективные методы КМ; использовать слова-одобрения учителем; рационально распределить время урока.

При планировании **второго урока Lesson study** члены команды обсудили выявленные трудности первого урока и сделали следующие выводы: активизировать групповую работу учащихся, использовать приемы, способствующие развитию речевой деятельности; учитывать «голос ученика»; правильно распределить время урока.

Второй урок Lesson study по теме «Здоровье – клад бесценный» начался с создания хорошей атмосферы в классе, старшеклассники с удовольствием выполнили упражнения для мышц спины, разделились на группы по картинкам, изображающим виды спорта. Показали хорошие знания пройденного материала в парной работе «Твоё слово». Успешно составили Правила ЗОЖ, используя БСП, учащиеся фокуса А, В. Активно участвовали в освоении новой темы. По методу «Продвинутая лекция» составили алгоритм работы с БСП. Прочитав текст, продемонстрировали свои знания на постерах, увлеченно работали учащиеся фокуса С. После каждого задания оценивали проделанную работу в группах, в парах. По «ромашке Блума» придумали интересные вопросы. Работали дружно, помогая друг другу. Во время рефлексии высказали мнения о выполнении критериев успешности урока.

После урока провели интервью с учащимися, прослушали мнения наблюдателей за учащимися АВС.

Lesson study 2	Успешные моменты	Что следует улучшить
Учитель	Организационный момент урока: выполнение движений для мышц спины, деление на группы по карточкам способствовали созданию хорошей атмосферы в классе; Учителем были удачно использованы открытые вопросы, слова-одобрения, которые стимулировали детей к успеху; Прием «Твоё слово», показал хорошие знания по теме	Работать с каждым учащимся; Речевая деятельность учащихся при составлении предложений фокуса С; Использовать разные виды оценивания.

	«Сложные предложения», «Продвинутая лекция» содействовала развитию речевой деятельности, коммуникативных навыков.	
Учащиеся	Определение темы и целей урока; Хорошее знание пройденного материала; Работа по тексту, которая стимулировала детей на успех «Продвинутая лекция»; Составление вопросов «ромашки Блума». Активно работали на этапе рефлексии, высказывая собственное мнение.	Затруднения при составлении БСП; Неумение построить связанную речь;
Команда учителей	Все методы были удачно использованы, учащиеся с удовольствием выполняли каждое задание, оценивая проделанную работу.	При планировании урока 3 использовать эффективную технику постановки вопросов учителем; рационально распределить время этапов урока.

Таким образом, команда учителей-исследователей определила эффективность использования различных методов КМ и приступила к структурированию **третьего урока Lesson study по теме «Публицистический стиль речи».**

С начала урока учащиеся ожидали чего-то необычного, не обращали внимание на посторонних учителей, увлеченно беседовали друг с другом, повторяя домашнюю работу.

Начался урок с веселого приветствия, заходя в кабинет, учащиеся здоровались по рисункам-смайликам, изображенным на стене. В атмосфере позитивного настроения разделились на группы по пазлам, собрали их и образовали группы.

По подготовленной домашней работе, создание презентации при помощи разных приложений, определили тему и цели урока. С особой ответственностью подготовились учащиеся фокуса С. Они чувствовали внимание к себе и поддержку одноклассников, любовь учителя.

Была проведена интересная групповая работа по тексту «Учимся читать и говорить красиво», где учащиеся в сотрудничестве определили стилевые и языковые особенности публицистического стиля. Увлеченно распределили жанры публицистического стиля в «корзине идей». По дескрипторам оценили проделанную работу.

В завершении, на «лестнице успеха», показали на каком уровне выполнили критерии успешности урока.

Команда учителей принялась за анализ проведенного урока: прослушали наблюдателей, по фото и видео материалам, по высказываниям учащихся обсудили деятельность учащихся АВС.

Lesson study 3	Успешные моменты	Что следует
-----------------------	-------------------------	--------------------

		улучшить
Учитель	Организационный момент урока: веселое приветствие, деление на группы по пазлам способствовали созданию отличной атмосферы в классе; Интересное выполнение домашнего задания: составление презентации по теме урока при помощи разных приложений; Использование сильных вопросов, работа с каждым учеником.	Речевая деятельность учащихся.
Учащиеся	Определение темы и целей урока; Хорошее знание пройденного материала; Выполнение домашнего задания; Работа по тексту, определение стилевых и языковых особенностей публицистического стиля;	Знаки препинания в БСП Пополнение словарного запаса.
Команда учителей	Все методы были удачно использованы, учащиеся с удовольствием выполняли каждое задание, оценивая проделанную работу.	Загруженность учителей

Внедрение подхода **Lesson study** в нашей школе было успешно реализовано. Проведение трех последовательных уроков по разделу «Молодежь и средства массовой информации», наблюдение за фокусом учащихся АВС на основе систематического анализа и сбора данных исследуемого класса, содействовали решению проблемной теме **«Как, используя методы критического мышления, повысить мотивацию обучения учащихся?»**

Процесс исследования был проведен соответственно возрастным особенностям обучающихся. Использование ИКТ способствовало усвоению программного материала, создавало ситуацию успеха. Применение различных способов оценивания нацеливало учащихся на отслеживание собственных достижений, а оценка Учителя в виде мотивирующих слов стимулировала к раскрытию способностей детей, познанию собственного Я.

Выбор эффективных методов критического мышления способствовал: развитию коммуникативных, творческих способностей детей; умению высказывать собственное мнение, аргументировать, создавать высказывание на основе информационного текста, личных впечатлений и наблюдений.

Совместная работа на уроках активизировала старшеклассников, содействовала успешному выполнению целей урока, созданию доверительных отношений.

Проведение исследовательских уроков мобилизовало команду учителей, способствовало развитию профессиональных навыков, заинтересовало коллег. Мы получили бесценный подарок – радость от совместного труда, мы научились работать в команде, где каждый несет ответственность за результат. Главное – научить детей учиться!

И в заключении хочется привести слова П. Дадли, которые отражают необходимость применения исследования урока: «Руководители различных уровней в сфере образования могут включить Lesson study в систему преподавания учения своей

школы в качестве политики профессионального обучения сотрудников. Это представляет учителям и другим специалистам право на профессиональное обучение и возможности непрерывного развития, предполагающие модели, признанные в настоящее время и имеющие влияние на учебную практику.» [3, с.42]

Список источников:

1. АОО «Назарбаев интеллектуальные школы». – Руководство для учителей по реализации подхода Lesson Study (исследование урока). – Астана, 2013, с. 30
2. «Lesson study» как способ совершенствования практики обучения. Методическое пособие. – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2014, с.32
3. АОО «Назарбаев интеллектуальные школы». - Lesson Study: теория и практика применения. – Пит Дадли, Великобритания. – Астана, 2013, с.42

ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ ОРТАЛЫҚТАРЫНДА ДОМБЫРА АСПАБЫН ИГЕРУДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Музыкалық білім мамандығының 2-курс магистранты **Көбжан Г.А.**

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., қауымд. профессор Қоңырбаева С.С.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Аңдатпа: Қосымша білім беру орталықтары (өнер мектебі) қазіргі уақытта елімізде ең қарқынды білім беру бағдарламаларына айналып отыр. Қазіргі таңда статистикаға сәйкес еліміздің жас буынды және жасөспірім балалар арасында музыкалық қабілетін шыңдаған, аспаптық музыкамен немесе шығармашылық үйірмелерге қатысқан әрбір білім алушы мәдениеті мен тәрбиелік деңгейі жоғары тұлғаға айналып келеді. Осыған байланысты ұлттық кодымыз, ұлттық құндылығымызды сақтау және дамыту аясында домбыра аспабының қасиеттілігімен, ұлтымыздың болашағы үшін оны үйрету маңызды рөл атқарады.

Мақаламызда домбыра аспабын игеру арқылы оқушылардың музыкалық қабілетін шыңдау бағыттары және әдіс-тәсілдері көрсетілген. Бұл өте өзекті тақырып себебі, аспапты меңгере келе музыкалық қабілеттерін шыңдау ол әрбір білім алушының болашағына ерекше ықпалын тигізеді. Оқыту технологияларымен аспапты үйренудегі ерекшеліктерді ескеру музыкалық қабілеттерімен музыкалық білімді нығайтуға көмегін тигізеді.

Кілттік сөздер: музыкалық қабілет, қосымша білім беру орталықтары, интерпретация, музыкант-педагог, музыкалық білім, музыкалық тәрбие.

Адамзаттың ғасырлар бойғы тарихынан белгілі, музыка тәрбие процесінде маңызды рөл атқарады, балалардың психикалық дамуына ықпал етеді, ой-өрісін кеңейтеді, сөздік қорын жақсартады, эмоцияларды білдіруге үйретеді. Көптеген зерттеулер ерте жастан бастап музыкалық қабілеттерді қалыптастырудың орындылығын растайды, өйткені балалық шақта жетіспейтін музыкалық эмоцияларды ерте жаста толтыру мүмкін емес.

Қазақ халқының ғұламасы, сан ғылымның негізіне өзіндік қолтаңба қалдырған Әбу Насыр Әл-Фарабидің өзі музыканы ерекше жақсы көргендігі, бірнеше аспапта ойнап, түрлі музыкалар шығарғандығы, ерте жастан Фараб (қазіргі Отырар) жерінде Қорқыт бабамызбен бірге оқып, білім алғандығымен байланысты екендігі А.Машановтың «Әл-

Фараби» еңбегінде айтылған [1]. Еңбек тарихи деректі еңбек деп көрсетілген, тіпті ауызша аңызға сүйеніп жазылды дегенмен, аңыздың да ақиқат тұстарын ешкім жоққа шығармақ емес.

Педагогика ғылымдарының докторы, профессор Ш.Т. Таубаева Әл-Фарабидің музыкалық білім жөніндегі дидактикалық идеяларына төмендегіше баға береді: «Әл-Фарабидің пайымдауынша дидактикалық көзқарастар жүйесінде оның «Музыканың ұлы кітабы» атты еңбегінде музыканы теориялық және әдістемелік жағынан құрудың қисыны арқылы бүгінгі күні ғылыми пәннен оқу пәнініне көшудің өзіндік үлгісін көрсеткен. Ғұламаның дидактикадағы ерекше жаңалығы – аталмыш еңбектің кіріспе тарауында музыканың әдіснамалық, әдістемелік, тарихи мәселелерін қарастырды. Әл-Фараби өз еңбегінде музыкалық білім беру мазмұнын меңгертудің тәсілдері және деңгейлерін анықтап берді» [2, б. 4-20].

Әл-Фараби музыкалық білім беру мазмұнын төмендегіше бөліп көрсетеді: музыка және оны орындау тәсілдері жөнінде білім (қабылдау, түсіну және есте сақтау; музыканы қайта шығару және өңдеуге мүмкіндік беретін қабілетке ие болу; табиғи қабілеттілік бойынша дарындылық дәрежесіне жету), музыканы орындау тәсілдерін іске асыру тәжірибесі (әуенді үлгі бойынша орындау; әуенді ұғынып орындау), музыкалық шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі (жаңа музыкалық формаларды жасау әрекеті – музыкалық кемелдік) деп көрсетті [3, 37]. Демек білім алушылардың музыкалық қабілетін білім мазмұны арқылы қарастырған.

Әрбір баланың музыкалық қабілеттерін дамытудың ең маңызды кезеңі – мектепке дейінгі кезең және мектептегі кезең. Осы уақытта музыкалық мәдениеттің қалыптасуына назар аудара отырып, ата-аналар болашақта баланың жеке басының үйлесімді дамуына негіз қалайды. Музыкалық қабілеттердің негізгі түрлерін және олардың даму жолдары арқылы жүзеге асады. Жалпы ата-аналар үшін әрбір баланың музыкалық қабілеті мен талғамын дамыту ол тәрбиенің бір түрі екенін анықтап көрсеткіміз келеді. Мектеп жасындағы балалардың музыкалық талғамын қалыптастыруда есту қабілеті маңызды рөл атқарады. Балалар тыныш және нәзік әуенге әр түрлі жауап береді, оны көңілді әннен немесе қатты және салтанатты шеруден анық ажыратады. Сондай-ақ, осы жастағы балалар көптеген музыкалық әуендер мен жанрларға қызығу арқылы талғамдары қалыптасып, болашақта мәдениетті әрі музыкалық білім болуына көмек бере алатындай деңгейде тәрбиелеу маңызды орын алады. Балалардың музыкалық қабілеттерін дамытуға атсалысатын негізгі ерекшеліктерге мыналарды жатқызуға болады. Атап айтқанда:

- музыкалық шығармаларды тыңдау арқылы;
- музыкалық ырғақты қозғалыстар арқылы;
- ән айту арқылы;
- түрлі музыкалық немесе ойын технологияларының ықпалымен жүргізілетін ойындар арқылы;
- музыкалық аспаптарда ойнау негізін меңгеру арқылы музыкалық қабілеттерін дамытуға болады.

Жалпы зерттеуші-музыканттардың еңбектерінде «музыкалық қабілет», «музыкалық талғам» қатысты бірнеше еңбектер бар және олар бүгінгі күнге дейін қолданылады. Музыкалық танымдық белсенділік пен қабілетті зерттеген атақты С.Л. Рубинштейн еңбегінде жүгінер болсақ, ғалымның ойынша және тәжірбиелік еңбектерінде есте сақтау арқылы дамытып, жұмыс жүргізу барысында негізгі музыкалық тақырыптарды талдай келе, негізгі формулаға сүйене отырып, жинақтауға болатын процесс деп көрсетілген [1, б.7-10].

Осыған сәйкес музыкалық ойды қалыптастыру бірінші шартты жұмыс деп көрсете білген. Бұл бойынша дәлел ретінде ғалым-психолог А.Г. Маклаковтың пікірінше, есте сақтау қабілетін үш түрге бөлуге болады:

1) психикалық белсенділіктің сипаты бойынша – бұл моторлы, эмоционалды-бейнелі және ауызша-логикалық.

2) іс-әрекет мақсаттарының сипаты бойынша – бұл еріксіз және ерікті.

3) материалдың сақталу ұзақтығы бойынша – бұл қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді және жедел [7, б.12-18].

Музыкалық өнердегі есте сақтаудың маңызы мен рөлі орасан зор. Бұл оқу процесінде есте сақтау қабілеті қалыптасады. Оқушылардың есте сақтау мәселелерін шешу оқу іс-әрекетінің барлық компоненттерін жоспарлы түрде қалыптастыру кезінде ғана мүмкін болады. Ол үшін мұғалім балаларға оқу материалының жеткілікті мөлшерін игеруге және есте сақтауға мүмкіндік беретін әдістерді үйретуі керек.

Жалпы бұл музыкалық есте сақтау арқылы дамытылуға көмек беретін қабілет процесін ұлттық музыкалық аспабымыз – домбыраны оқыту бағыты арқылы жүргізу негізгі мақаламыздың өзектілігі болып отыр. Жалпы қосымша білім беру орталықтары қазіргі уақытта қарқынды дамыту бойынша жүргізіліп келеді. Қосымша білім беру бағдарламаласы бойынша елімізде қолдау көбею үстінде. Домбыра аспабы арқылы музыкалық қабілеттерін дамыту бойынша негізгі жүйелі жұмыс бойынша іс-әрекеттің негізгі түрлерін біріктіре отырып, оның дамуы мен дайындық деңгейіне сәйкес репертуарды таңдай алатын мұғалімнің бақылауымен айналысқан дұрыс. Мектеп жасындағы балалар мұндай сабақтарға қуана қатысады, эмоциялар мен шығармашылық қабілеттерін көрсетуге үйренеді. Музыкалық-дидактикалық ойындарды, музыкалық аспаптармен танысуды және музыкалық тәрбиеге ықпал ететін сабақ бағдарламаларын жоққа шығаруға болмайды. Домбыра аспабын үйрене отырып отырып, балалар музыканы ғана емес, сонымен қатар олардың жеке қалыптасуына ықпал ететін психикалық және эстетикалық тәрбиені дамытады. Осылайша, мектеп жасындағы балалардың музыкалық қабілеттерін дамытудың негізгі мақсаты — талғамның дамыған сезімімен, сұлулықты түсінумен және тыңдау, талдау, эмоционалды жауап беру қабілетімен үйлесімді тұлғаны қалыптастыру. Қосымша білім беру орталықтарында домбыра аспабын үйрету арқылы біз оқушылардың музыкалық қабілеттерін дамыта аламыз.

1-сурет. Домбыра аспабын үйрету арқылы музыкалық қабілеттердің негізгі дамыту ерекшеліктері

Жалпы (бұл 1-суретте) домбыра аспабын қосымша білім беру орталықтарында үйрету арқылы музыкалық қабілеттерін дамытуға көмектесе алатын негізгі қызметтер. Аспапты меңгере отырып, әрбір білім алушы көңіл-күй сезімін дыбыстармен байланыстырып, музыкалық эмоцияларды бояуын ажыратып аңғара алады. Сонымен қатар, музыкалық аспаптарда ойнау ерік-жігерді, мақсатқа жетуге деген ұмтылысты, қиялды дамытады.

Домбыра аспабын үйрету барысында негізгі әдіс-тәсілдерден бөлек аспапқа деген қызығушылықты қалыптастыратын амалдар жүргізілуі бұл музыкалық қабілеттерді дамытуға көмегін тигізеді. Аспапты үйрету барысында жүргізілетін негізгі әдістер мен тәжірибиелік ерекшеліктер бойынша қарастырып өтсек.

1. Музыкалық мәтінді оқу – бұл домбыра аспабында этюд немесе күй ойнау барысында қолданылатын музыкалық шығарма поэтикалық мәтінді оқу бірге қамтып жүреді. Яғни сабақ барысында мәтінмен танысу, негізгі өлшем, екпін, ырғақтық

ерекшеліктер бойынша, ноталық сауаттылықты дамыта келе әрбір білім алушы өзінің қызығушылығын дамыта алады. Бұл музыкалық есте сақтауды дамытып, баяу қарқынмен мағыналы интонациялық жүйелі жұмыс барысында көрініс береді. Жалпы аспапты таныстыру және алғашқы сынып оқушыларына, домбыра аспабын меңгеру барысында музыкалық тіл ол күрделі процесс болуы мүмкін. Себебі, аспапта дұрыс отыру, ұстау, екі қол қойылымының дұрыс болуын қадағалай келе оқушылар нотаға қарап оқу бағытымен танысып, орындаушылық этапқа өтеді. Осы кезде оқыту технологиялары мен түсіндірме бағыттарында еркін әрі түсінікті түрде жеткізе білу маңызды. Бұл кезең аспапқа деген қызығушылығын дамытып, оқыту бойынша есте сақтау қабілетін нығайтуға әкеледі. Жалықтырып алмайтындай уақытты тиімді түрде пайдалана отырып аспаптағы дұрыс орындаушылықты көрсету маңызды рөл атқарады.

2. Шығарманы үйрену барысындағы әрекеттер – оқушы негізгі бірінші тапсырмалармен жеңіл жұмыс жүргізді, келесі кезекте шығарманы орындау және оның дұрыс қызметін атқару сияқты этаптары бар. Баяу қарқынмен мағыналы орындалатын әрбір шығарманы дұрыс орындау және оның логикалық байланысын сезіне отырып, шығарманы түсіне келе жаттауға дағдылану бұл музыкалық қабілеттерін шыңдауға алып келеді. Жалпы ерекше психологиялық түрде еркіндік пен жайлылық, музыкалық мәтіндерді жаттау, оның есте сақтау арқылы негізгі екпінінде дұрыс орындау бұл әрбір оқушының негізгі мақсаты. Десек те бұл сәтте әрбір педагог-музыкант оқушыларға дұрыс жолда білім алу үшін әдіс-тәсілдерін қолдану маңызды. Мысалы: жай екпінде орындау арқылы жаттау, оқыту технологияларын қолдана келе оқыту, атап айтқанда сольфеджиолы орындау, музыкалық теория бойынша әрбір музыкалық терминдерді жетік түсіндіру сияқты негізгі амал-әрекеттерін жүргізу маңызды орын алады.

3. Шығарманы жаттау барысындағы білім алушының шыңдалуы – бұл жалпы шығарманы жаттап алған немесе жаттау барысында болатын орындаушылардың жеке ой-қиялына байланысты еркіндікте орындауы. Яғни берілген шығарманы түсіне орындау, шығарманың орындау барысында интерпретациялық ойлау жүйесін дамыту бұл музыкалық қабілеттің шыңына алып келеді. Яғни әрбір шығарманы орындаушы-музыкант ретінде сезіне орындау, еңбектің жемісі.

Бұл тұжырымдарды зерттей келе, негізгі басты мақсат – балалардың музыкалық аспаптарда ойнау дағдыларын қалыптастыру. Мақсатқа сәйкес негізгі міндеттер қалыптастырылды:

- балалардың музыкалық көкжиегін кеңейту;
- музыкалық қабілеттердің қалыптасуы;
- дыбыстық және тембрлік есту.
- шығармашылық белсенділікті дамыту;
- аспаптық музыкаға және өзін-өзі басқаруға тырыс;
- мағыналы музыкаға үйрету арқылы аспаптың қыр-сырымен танысу;
- оларға ойын әдістерін игеру, әр түрлі аспаптарда ойнаудың қарапайым әдістерін меңгеру;
- ансамбль сезімін, оркестрдегі дыбыстың үйлесімділігін дамыту;
- өз партиясын көп дауысты текстурада тыңдай және орындай білу;
- жақсы таныс әндерді есту арқылы таңдай білу сияқты нәтижелерге алып келеді.

Музыкалық аспаптарда ойнауды оқыту бойынша жұмыс жоспары балабақшадағы музыкалық тәрбиені жоспарлаудың жалпы ережелері мен ережелері негізінде жасалады. Балалардың музыкалық аспаптарын қолдану мектеп жасында балалардың музыкалық әсерін байытады, олардың музыкалық қабілеттерін дамытады. Дыбыс қатары жоқ музыкалық аспаптарда ойнау сезімін дамытуға көмектеседі, балалардың тембрлік көріністерін кеңейтеді. Әуезді музыкалық аспаптар барлық үш негізгі музыкалық қабілеттерді дамытады: көңіл-күй сезімі, музыкалық-есту қойылымдары және екпінді сезіну сезімі. Есту әуенін ойнау үшін дыбыстардың биіктігі мен екпінді көріністері

туралы музыкалық және есту идеялары болуы керек. Әуенді таңдағанда, тұрақты дыбыстарға тартылуды сезіну, музыканың эмоционалды бояуын ажырату және көбейту қажет. Осылайша музыкаға музыкалық жауаптылық дамиды. Оқушыларды музыкалық аспаптарда есту арқылы ойнауға үйрету әдістемесі орындалатын әндер ауқымын біртіндеп кеңейтуге негізделген. Бастапқыда бала бір дыбысқа негізделген әуенді ойнайды. Әуенді ойнамас бұрын, ол оны менің орындауымда тыңдайды. Бала бір дыбыста әуен ойнағанда, ол екпін үлгіні дәл қайталауы керек. Ол үшін мен әуеннің екпінінің үлгісін, сондай-ақ әуенді сөздермен айтуды қолдануға болады. Сөздермен әуен айту арқылы ауыстыруға болады. Аспапта орындау арқылы ән айтып жаттату балаларға әуеннің қозғалыс бағытын жақсы көрсетуге, музыкалық және есту қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Осыдан кейін мен балаларға аспапты осы сабақта пайда болған жаңа нотаның қай жерде екенін көрсетіп, орындауға рұқсат беру маңызды. Себебі, балада сенімділік пен қызығушылық пайда болады.

2-сурет. Домбыра аспабына арналған этюд

Мұнда (2-суретте) домбыра аспабына арналған этюд-жаттығуды алып отырмыз. Түсінікті болу мақсатында, мақалада айтылып өткен тұжырымдамаларға сәйкес домбыра аспабында орындаушылықты дамыта келе музыкалық қабілетін зерттеу осындай негізгі әуендерден бастау алады. Мысалы: этюд-жаттығуда аңғаратын негізгі ерекшеліктер – ол қағыс, яғни, П-төмен қағыста жүреді, өлшем бірліктері аралас – 2/4, 3/4, 4/4 бұл оқушының екпінге назар аудара отырып өлшем бірліктерін дұрыс орындап үйренуіне ықпалын тигізеді. Қосарланған ноталар үлгісі, яғни, екі ішектегі екі саусақтың дұрыс жұмыс жасауына және де аспапты меңгеруге көмегін тигізеді.

Домбыра шәкірттің жас шамасына, дене құрылымына сай болуы керек. Кейбір домбырашылардың саусағы қысқа болса да, саусақтардың созылу қасиеті жоқ, дене бітімі қатаңдары да кездеседі. Аспаптың қолайсыздығынан отырыста көпгеген қате кетеді, осыдан келіп, дыбыс сапасы да бұзылады. Бұған орындықтан келер залал да көп. Аяғы еденге орнықты қойылмаса, сол аяғының өкшесін көтереді де, еңкейіп отырады. Көпшілік жағдайда аяқ астына көтергіш қояды, әрине орындық ыңғайлау керек. Осындай негізгі критерийлерге қарастыра келе аспапты меңгеру арқылы музыкалық қабілетті шыңдауға болады.

Жалпы домбыра аспабын жүйелі түрде үйрету бойынша елімізде бірқатар еңбектер жинағы бар. Мысалы: М.Д. Әубәкіровтің «Домбырадан әдістемелік құрал» еңбегінде аспаптың орындаушылық бағыттарына байланысты түрлі ноталар мен үйрету бағыттарына керек шығармалар жинағын көрсетеді [3], ал К.С. Сахарбаева [4] мен Б. Ысқақовтың [5] еңбектерінде домбыраны жаңадан қолға алған әрбір оқушыларға арналған үйрету бағыттарының қыр-сырымен бөлісу арқылы жүйелі түрде жоспарлы әдіс-тәсілдерін жинақтап көрсетеді. Домбыра аспабын үйрету бағытына сәйкес сандық

жүйе бойыншада көптеген еңбектер бар. Бірақ жалпы сандық жүйе тәсілі бұл ноталық сауаттылыққа үйретпейді.

Қорытынды. Домбыра аспабын меңгерудің жас ұрпаққа берер көркем-эстетикалық және таным-тәрбиелік бағыты өте көп. Жалпы күйді орындау арқылы әрбір білім алушы ерекше көңіл-күйге бөленіп, мәдениеттілікке өзін-өзі баулиды. Жоғарғы мәдениеттілік пен эстетикалық талғам қалыптасады. Адамның сана-сезіміне оң әсерін беру арқылы, музыка әлемін түсінуге жеке көзқарасының, таным-түсінігі деңгейінің өзгеруіне мүмкіндік береді. Ал музыкалық қабілеттерін бірге дамыту аясында домбыра аспабының маңызы орасан зор. Себебі, домбыра күйлерінің образдың бейнесі арқылы танымдық білімін арттыру, жеке тұлғалық функциялардың қалыптасуын дамытады. Музыкалық қабілеттерін дамыту арқылы музыкалық білімді нығайтады. Әрбір музыканы түсіну арқылы орындау және оны елестету арқылы жеке өзінің ішкі психологиялық қабілеттерін дамыта түседі. Қызығушылық арқылы тылсым күшпен байланысу арқылы орындаушының көмегімен әсер алу арқылы оның адамгершілік қасиеттері қалыптасады.

Оқушылардың күйлерді толыққанды қабылдауы үшін қажетті дағдылары мен іскерліктерін қалыптастыру, олардың қызығушылығы мен музыкалық талғамын дамыту маңызды. Оқушылардың музыкалық талғамын тәрбиелеудің негізі – көркем құнды шығармалар және оларды меңгеруге бағытталған белсенді музыкалық қызмет. Музыканы дұрыс ұйымдастырылған тыңдау, қабылдауды белсендірудің әртүрлі тәсілдері оқушылардың қызығушылығын дамытуға, олардың музыкалық қажеттіліктерін қалыптастыруға ықпал етеді. Қосымша білім беру орталықтарының жұмысы қазіргі таңда қарқынды даму үстінде, осы ерекшеліктерге байланысты аспаптық музыканы үйрету әрбір оқушының болашағы үшін маңызды орын алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Машанов А.Ж. Әл-Фараби: тарихи деректі кітап /Ақжан Жақсыбекұлы Машанов.- Алматы: Жазушы, 1970. – 244 б.
2. Таубаева Ш.Т. Әл-Фарабидің педагогикалық тұжырымдамасы //Хабаршы. Педагогикалық ғылымдар сериясы. №1 (62) 2020, 4-20 бб. <https://bulletin-pedagogic-sc.kaznu.kz>
3. Әл-Фараби педагогикасы: оқу құралы: авторлық ұжым / ред.басқ. А.С. Мағауова. – Алматы, Қазақ университеті, 2021. – 162 б.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Спб. Питер., 2007. -713 стр.
5. Маклаков А.Г. Общая психология: Учебник для вузов. – Спб. Питер., 2011. -256 стр.
6. Әубәкіров М.Д. Домбырадан әдістемелік құралы. – А., 1992
7. Сахарбаева К.С. Домбыра үйрету әдістері. Бейне том. – А., 2002, 232 б.
8. Ысқақоов Б. Домбыра үйрету сабақтары. Қазақстан мұғалімі. – А., 2004, 313 б.

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ

7М01802 Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану, 1 курс, **Курманбек А.Қ**
Ғылыми жетекшісі: пед.ғ.к, аға оқытушы Кудайбергенова А.М
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа. Инновациялық технологияларды пайдалана отырып, инклюзивті білім беру процесін педагогикалық сүйемелдеу мүмкіндігі шектеулі және мүгедектігі бар білім

алушылардың сапалы білім алуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Зерттеудің әдістемесі мен ұйымдастырылуы: зерттеу барысында сауалнама әдісі қолданылды. Философия және саясаттану факультетінің Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасында “Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану” мамандығы бойынша оқитын 29 студенттен сұхбат алынды. Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау: сауалнама бұл технологиялардың маңызды екенін көрсетті, “Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану” мамандығы бойынша сабақтардың табыстылығына білім беру мазмұнының сапасы мен ыңғайлылығы (77,08%), оқытушылардың инновациялық технологияларымен жұмыс істеу қабілеттілігі (64,5%), электрондық оқу материалдарының сапасы (62,5%), компьютерлік сауаттылық деңгейі (58,3%), жеке қасиеттері (52,08%) және өздеріне қойылған мақсаттарға қол жеткізуге ынталандыру (47,9%). Қорытындылар: инновациялық технологияларын қолдана отырып, инклюзивті білім беру процесін педагогикалық қолдау оны қызықты, тұлғаға бағытталған, креативті және заманауи етуге мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: инклюзивті білім беру процесі, инновациялық технология, педагогикалық сүйемелдеу, интерактивті технологиялар.

Кіріспе. Қазақстанның әлемдегі ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына кіруі жөніндегі Тұжырымдамаға сәйкес реформаларды әзірлеу кезінде маңызды рөл атқаратын маңызды қағидаттардың бірі " Инклюзивтілік "деп танылады, ол «жоғары сапалы білім алу, сапалы білім алуға тең мүмкіндіктер беру арқылы халықты әлеуметтік-экономикалық даму процесіне, халықтың ең осал топтарын қоса алғанда, азаматтардың барлық санаттары үшін медициналық қызметтерге және жоғары өнімді еңбекке барынша толық тартуды көздейді» [1]. Инклюзивтілік қоғамдағы өзара сенім деңгейін арттырады, болашаққа сенімділік, қауіпсіздік сезімін береді, сондай-ақ экономикалық дағдарыс кезеңдерінде қоғамның шоғырлану дәрежесін арттырады.

Қазіргі таңда елімізде мүмкіндігі шектеулі жандар үшін үнемі өсіп, Қазақстан халқының 3,7% - на жетті. 4 жыл ішінде (2011 жылдан 2015 жылға дейін) мүмкіндігі шектеулі балалардың саны 20% - ға өсті. Қазақстан бойынша ерекше мұқтаж 88 000 бала бар, алайда жоғары білім тек 0,3-0,5% алады. Бұл тек 385 студент. Көпшілігі әлеуметтенбеген, білімі жоқ және жұмыс істемейді. Олардың жоғары білім алуға қалыптасқан қажеттілігі жоқ [2, б.3]

ЖОО факультеттерінде мүгедек студенттерді инклюзивті оқыту осы процеске үнемі назар аударуды талап етеді, бір жағынан факультет декандары, әдіскерлер, факультет оқытушылары, екінші жағынан – мүгедек студенттер мен мүмкіндігі шектеулі студенттерді ЖОО-да оқытуды сүйемелдеу мәселелерімен айналысатын мамандар. Олардың іс-әрекеттерінің үйлесімділігінде инклюзивті оқытудың алғышарттарын жүзеге асыруға болады [3, б. 334]

Білім алу процесінде мүмкіндігі шектеулі жастарды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді жүзеге асырудың теориясы мен практикасы бойынша әдебиеттерге шолу осы жерде қолданылатын педагогикалық принциптерді анықтауға мүмкіндік береді

Жүйелілік принципі мүмкіндігі шектеулі ұлдар мен қыздардың жағдайы мен дамуын оңтайландыруға мүмкіндік беретін әдістерді, технологияларды, әдістерді жүйелі түрде енгізуде көрінеді, олардың жаңа ұжымға, оқытудың жаңа жағдайларына және тиісті талаптарға бейімделуіне ықпал етеді.

Қолданылатын іс-шаралардың толықтығы принципі білім алушының денсаулық жағдайының өзгеруін диагностикалауға және оның әл-ауқатын жақсарту үшін онымен түзету жұмыстарына бағытталған. Мүмкіндігі шектеулі адамның жасына байланысты психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік беретін даралық тәсіл принципі кеңінен қолданылады. Сонымен, жүйелілік принципі жоғары мектепте жұмыс істейтін мамандардың: мұғалімдердің, психологтардың, дәрігерлердің, әлеуметтік

қызметкерлердің пәнаралық деңгейінде тиімді өзара әрекеттесуді жүзеге асыруды қамтамасыз етеді.

Бейіндік әдебиеттерде мүмкіндігі шектеулі жандарға психологиялық-педагогикалық көмек қызметін ұйымдастырудың мүмкін модельдері де талқыланады. Осылайша, оңалту орталығы базасында церебральды сал ауруы бар балаларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу қызметінің Қазақстан Республикасында енгізілген өңірлік моделі назар аударуға лайық. Авторлар церебральды сал ауруы диагнозы қойылған балалармен жұмыс істеу қызметінің мүмкін құрылымын қарастырады, онда бірқатар модульдер өзара байланысты және бірін-бірі толықтырады: Кадрлық ресурстық қамтамасыз ету модулі, ғылыми-әдістемелік негіздеу және басшылық модулі, қызмет жұмысының мазмұндық-ұйымдастырушылық аспектілерінің модулі, оңалту процесін психологиялық-педагогикалық қолдаудың сапасын бағалау және бақылау модулі [4, б.48]. Инклюзивті білім беру процесінің заманауи зерттеушілері педагогикалық сүйемелдеу технологияларын ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқытудың барлық кезеңдерінде қолдану қажет екенін атап көрсетеді, бұл инклюзияның сәттілігінің негізгі шарттары мен құрамдас бөліктерінің бірі ретінде қарастырылуы мүмкін [5, б.113].

Инновациялық білім беру технологиялары жоғарыда аталып өткен принциптерге толық жауап береді, педагогикалық процесті саралауға және дараландыруға, мүгедектігі бар және денсаулығы шектеулі білім алушыларға сапалы білім беруге, инклюзивті білім беру процесін психологиялық тұрғыдан оқытуға ыңғайлы етуге үлкен мүмкіндік жасайды [6, б.275]. Инклюзивті білім беру процесін педагогикалық қолдау инновациялық тәсілдерді қолданумен байланысты, олардың негізінде қашықтықтан оқыту технологиялары мен әдістері жасалады. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттер мен олардың сау құрдастары арасындағы сындарлы қарым-қатынасты қалыптастыруға мүмкіндік беретін интерактивті технологияларды қолдануға ерекше назар аудару қажет, бұл білім алушылардың кәсіби және жеке қалыптасу процесін жетілдіруге септігін тигізеді.

Білім беру процесінің шеңберінде эмоционалды жайлылық атмосферасы құрылуы, ынтымақтастық рухында қарым-қатынастарды қалыптастыру және әрқайсысының ерекшеліктерін қабылдау, жағымды, әлеуметтік бағытталған оқу мотивациясын қалыптастыру ең қажетті компоненттер болып табылады. Білім алушылардың мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне барабар заманауи технологияларды, әдістерді, ЖОО-ның оқу процесін ұйымдастыру нысандарын қолдану, сондай-ақ оқу материалының мазмұнын бейімдеу, инклюзивті студенттің игеруі үшін қажетті және жеткілікті даралау, қолда барды бейімдеу немесе қажетті және дидактикалық материалдарды әзірлеу және т.б. [7, б.317].

Мүмкіндігі шектеулі жандарды оқыту процесінде инновациялық технологияларды қолдану олардың коммуникативтік дағдыларын дамыту, оқытушылармен, тьюторлармен және басқа да білім алушылармен қарым-қатынасты қолдау мүмкіндіктерін ашады, бұл білім алушылардың мүмкіндігі шектеулі жандармен қоғамға интеграциялануына ықпал етеді [8, б.81].

Өзара іс - қимыл, диалог, студенттердің белсенділігі, олардың шығармашылығын ынталандыру, міндетті кері байланыс қағидаттарына негізделген интерактивті технологиялар бағалау, ашықтық және бақылаумен сипатталатын білім беру ортасын құруға мүмкіндік береді. Бұл ретте мүгедектігі бар және мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды инклюзивті білім беру үдерісіне тарту ғылыми мәселе ретінде педагогика саласындағы отандық мамандар үшін шынайы қызығушылыққа ие болатынын атап өткен жөн. Мақсатты аудиторияның сабаққа қатысу деңгейін, білім сапасын арттыру үшін инклюзивті білім беру процесінде заманауи білім беру интерактивті бағдарламалары мен геймификация технологияларын пайдалануды ұсынылады.

Интерактивті оқытумен байланысты әзірленген білім беру технологиялары элективті және арнайы курстарды құруды және өткізуді қамтамасыз етеді, ерекше білім

беру қажеттіліктері бар білім алушылар мен педагогтың диалогтық өзара іс-қимылын жандандырады. Осы технологияларды іске асырудың мысалы ретінде “Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану” мамандығын келтіруге болады. Ондағы мазмұнды визуализациялау стандарт талаптарына сәйкес орындалады және ақпаратты мүмкіндігі шектеулі студенттер үшін барынша толық, қолжетімді және көрнекі түрде ашуға мүмкіндік береді. Ол, ең алдымен, тартымды функцияларды жүзеге асырады: бұл студенттің назарын аударады және оны оқу материалына тартады. Бұл жағдайда мәтін мультимодальды түрде қолданылды: визуалды, мәтіндік және аудио. Презентацияларда схемалау мен визуализацияға артықшылық берілді.

Педагогикалық сүйемелдеу процесінде білім алушылармен өзара іс-қимылдың жаңа қашықтықтан білім беру технологиялары қолданылады. Интерактивті бейнені жасау және пайдалану (Edpuzzle сервисі) мотор әрекеті арқылы оқыту міндетін іске асыруға, білім алу процесін даралауға, мүгедектігі бар білім алушыларды олардың қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне қарай университеттің өміріне қосуға мүмкіндік береді. Түсініктемелері, түсіндірмелері және сұрақтары бар маяктары бар интерактивті бейне білім алушыларға оқу процесіне қосылуға, білімдерін тексеруге және қажет болған жағдайда оқу материалына оралуға көмектеседі.

Интерактивті кескіндерді қолдану (Genial.ly) суреттің әртүрлі бөліктеріне сипаттамалар, қосымша материалдарға сілтемелер қосуға мүмкіндік береді, бұл білім алушыларға оқу сипатындағы әртүрлі мультимедиялық ақпаратты ұсыну мүмкіндігін едәуір кеңейтеді.

Powtoon бағдарламасының көмегімен инклюзивті білім беру процесінде оқу - танымдық іс-әрекетті ұйымдастыруды қамтамасыз ететін бейне презентациялар, бейне дәрістер және әртүрлі визуализация материалдары жасалды.

"Ақыл-ой карталары" (Mind Maps) қашықтықтан технологиясы ақпаратты құрылымдау, жобаларды әзірлеу, презентациялар, іс-шараларды жоспарлау үшін қолданылады. Бұл технология аясында суреттерді, бейнелерді, сілтемелерді біріктіруге, жазбалар жасауға, материалдарды түзетуге, оқушылармен сөйлесуге болады.

Инклюзивті білім беру үдерісін ұйымдастыру және білім алушылармен өзара іс-қимыл жасау үшін Trello сервисін пайдалану ыңғайлы, ол практикалық қызмет үшін тапсырма карточкаларын орналастыруға, дербес тапсырмаларды орындау мерзімдерін белгілеуге және олардың орындалуын бақылауға мүмкіндік береді. Сауалнамалар жүргізу және кері байланыс алу үшін аудиториядан жедел кері байланыс алуға мүмкіндік беретін қашықтықтан оқыту технологиялары қолданылады (Mentimeter және Kahoot қызметтері).

Әдістер.

Зерттеу барысында сауалнама әдісі қолданылды. Білім алушылармен сауалнама инновациялық білім беру технологияларын қолдана отырып, инклюзивті білім беру үдерісін педагогикалық сүйемелдеудің артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау, сондай - ақ қашықтықтан білім беру технологияларын қолдана отырып, “Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану” мамандығы бойынша тапсырмалардың сәттілігіне әсер ететін негізгі факторларды анықтау мақсатында жүргізілді. “Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану” мамандығы бойынша оқитын барлығы 29 студенттен сұхбат алынды. Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы “Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану” мамандығының студенттері қатысты.

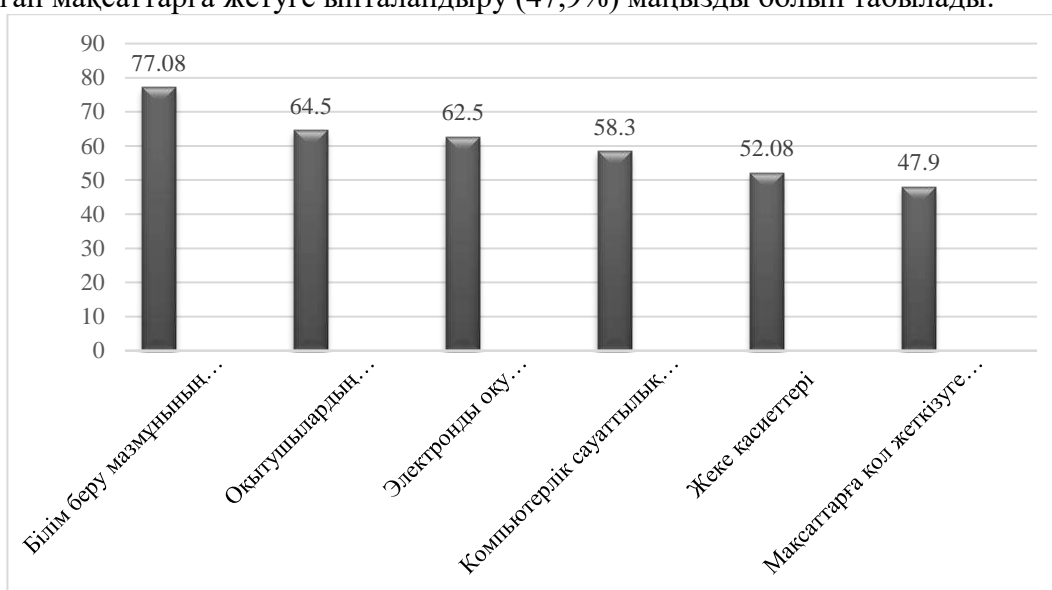
Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау.

Зерттеу нәтижелерін талдау мүгедектігі бар немесе ерекше білім беру қажеттілігі бар барлық сауалнамаға қатысқан білім алушылар инклюзивті білім берудегі педагогикалық сүйемелдеудің маңыздылығын атап өтті.

Инновациялық білім беру технологияларын қолдана отырып, білім беру процесі. Бұл ретте респонденттердің 81,25% - ы "Бұл технологиялар маңызды, өйткені сабақтар қызықты және қолжетімді бола түсті», «Қашықтықтан оқыту барысында да бұл

технологияларды қолдану мүмкін болады», «Өздерін дәлелдеуге мүмкіндік береді», «Тапсырмаларды орындау кезінде шығармашылық танытуға болады» деп санайды. Жауап берушілердің 18,75% - ы жақын арада осы технологиялардың маңыздылығының артуы туралы өз жауабын былай негіздей отырып айтады: «Қазіргі таңда университетте инновациялық білім беру технологиялары арқылы инклюзивті процесті педагогикалық қолдау жеткіліксіз дамыған»; «Инновациялық білім беру технологиялары арқылы инклюзивті процесті педагогикалық қолдау өзекті, бірақ ол толық жақсы материалдық базаны құрғаннан кейін ғана толығымен жүзеге асырылуы мүмкін».

Сауалнама “Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану” мамандығы бойынша сабақтардың табыстылығына әсер ететін факторларды анықтауға мүмкіндік берді. Білім беру мазмұнының сапасы мен ыңғайлылығы респонденттердің 77,08% - ы бірінші орынға шықты. Оқытушылардың инновациялық білім беру технологияларымен жұмыс істеу қабілетіне білім алушылардың 64,5% - ы екінші орынды иеленді. Сауалнамаға қатысқандардың пікірінше, электрондық оқу материалдарының сапасы (62,5%), компьютерлік сауаттылық деңгейі (58,3%), жеке қасиеттері (52,08%) және өздеріне қойылған мақсаттарға жетуге ынталандыру (47,9%) маңызды болып табылады.

1-сурет. “Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану” мамандығы бойынша сабақтардың табыстылығына әсер ететін факторлар

Қорытынды. Интерактивті оқытумен байланысты қашықтықтан білім беру технологиялары икемділікті, теориялық және практикалық білім алудың ыңғайлылығын, денсаулығының әртүрлі деңгейімен айналысатындар үшін электрондық білім беру ресурстарының қолжетімділігін біріктіреді [9, б.515.]. Қашықтықтан білім беру технологияларын қолдана отырып, инклюзивті білім беру процесін педагогикалық қолдау оны қызықты, тұлғаға бағытталған, креативті және заманауи етуге мүмкіндік береді. Ұсынылған қашықтықтан білім беру технологиялары оқу процесіне оң мотивацияны қалыптастыруға ықпал ететіні сөзсіз, бұл оқу нәтижелеріне оң әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Указ Президента Республики Казахстан «О Концепции по вхождению Казахстана в число 30-ти самых развитых государств мира». – Астана, Акорда, 17 января 2014 г., <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000732>
2. Сағатова Гульназ, Болатова Арай, Баймукан Назерке, Капашова Нурлы Анализ текущей количественно-качественной ситуации с положением людей с ограниченными возможностями в Республике Казахстан, Zhenisker Март 5, 2023

3. Инклюзивное образование студентов с инвалидностью и ОВЗ с применением электронного обучения, дистанционных образовательных технологий: хрестоматия для преподавателей сферы высшего профессионального образования, работающих со студентами с инвалидностью и ОВЗ / под ред. Б. Б. Айсмонтаса. – М.:МГППУ, 2015. – 334 с.
4. Ергалиев А.С., Жантуреева А.А., Доскалиева Р.Б., Беккалиева Г.М. Применение инновационных педагогических технологий в практике психолого-педагогического сопровождения детей с особыми образовательными потребностями // Концепт. 2017. Т. 35. С. 51–58. URL: <http://e-koncept.ru/2017/771182.htm>
5. Баженова Н.Г., Бузунова Л.Г., Гусева Л.Г., Зимарева Т.Т., Разумова Е.М., Степанова О.П., Шпаковская Е.Ю., Шулева Е.И. Актуальные проблемы исследований в области социальной психологии. Магнитогорск, 2013.
6. Эйдельман Л.Н. Педагогические условия, способствующие формированию интегративного знания у студентов-бакалавров, обучающихся по направлению «Физическая культура для лиц с ограниченными возможностями здоровья» / Л.Н. Эйдельман // Физическое воспитание в условиях современного образовательного процесса: сборник материалов национальной научно-практической конференции – Шуя, 2020. – С. 274–276.
7. Золоткова, Е. В. Организационно-методические условия инклюзивного образования студентов с ограниченными возможностями здоровья / Е. В. Золоткова, Ю. Н. Зуйкина // Интеграция науки и образования в XXI веке: психология, педагогика, дефектология. - 2015. – С. 315–320.
8. Гладкова М.Н., Ваганова О.И., Смирнова Ж.В. Технология проектного обучения в профессиональном образовании // Проблемы современного педагогического образования. 2018. № 58-3. С. 80-83.
9. Эйдельман Л.Н. Специфические педагогические условия формирования интегративно- го знания при онлайн-обучении в высшей школе / Л.Н. Эйдельман // Учёные записки университета имени П.Ф. Лесгафта. – 2021. – № 3 (193). – С. 514–518.

CONFLICTS IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND MODELS FOR THEIR RESOLUTION

7M01105 Педагогика. Білім берудегі менеджмент, 1 курс **Қалдыбекова Р. Қ.**

Ғылыми жетекшісі: пед.ғ.д., проф. м.а Булатбаева А. Ә.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Annotation: Conflicts in educational institutions are an integral part of their daily activities. The abstract discusses the actual problem of the emergence and resolution of conflicts in the educational environment. The various types of conflicts, the causes of their occurrence, as well as the consequences for all participants in the educational process are analyzed. Particular attention is paid to conflict resolution models, both preventive and reactive approaches to dispute resolution. The effectiveness of various methods of conflict resolution in the educational sphere and their impact on the general atmosphere in educational institutions is considered. The results obtained can serve as a basis for the development of practical recommendations for improving conflict management in educational institutions.

Key words: educational institutions, conflict resolution, conflict resolution, creating a positive atmosphere.

Аңдатпа: Білім беру мекемелеріндегі жанжалдар олардың өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Мақалада білім беру мекемелеріндегі жанжалдардың пайда болуы мен шешілуінің өзекті мәселесі қарастырылады. Жанжалдардың әртүрлі түрлері, олардың пайда болу себептері, сондай-ақ білім беру процесінің барлық қатысушылары үшін салдары талданады. Дауларды шешуге профилактикалық және реактивті тәсілмен жанжалдарды шешу модельдеріне ерекше назар аударылады. Білім беру саласындағы жанжалдарды шешудің әртүрлі әдістерінің тиімділігі және олардың оқу орындарындағы жалпы атмосфераға әсері қарастырылады. Алынған нәтижелер білім беру мекемелеріндегі жанжалдарды басқаруды жақсарту бойынша практикалық ұсыныстарды әзірлеуге негіз бола алады.

Тірек сөздер: білім беру мекемелері, жанжал, қақтығыстарды шешу, жағымды атмосфера құру.

Аннотация: Конфликты в образовательных учреждениях являются неотъемлемой частью их жизнедеятельности. В аннотации рассматривается актуальная проблема возникновения и разрешения конфликтов в образовательной среде. Анализируются различные типы конфликтов, причины их возникновения, а также последствия для всех участников образовательного процесса. Особое внимание уделяется моделям разрешения конфликтов, как профилактическим, так и реактивным подходом к урегулированию споров. Рассматривается эффективность различных методов разрешения конфликтов в образовательной сфере и их влияние на общую атмосферу в учебных заведениях. Полученные результаты могут послужить основой для разработки практических рекомендаций по улучшению управления конфликтами в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: образовательные учреждения, конфликт, разрешение конфликтов, создание позитивной атмосферы.

The word "conflict" comes from the Latin *conflictus* - "collision" and means a clash of forces, sides, opinions and interests of people, causing certain actions. In everyday life, there is a quite unambiguous attitude to conflicts as negative phenomena. The occurrence of conflict is assessed as an indicator of some kind of trouble. However, even in the period of formation of conflictology as a science, its founders R. Darendorf and L. Kozler drew attention to the fact that the presence of conflicts in society is natural, but their absence is abnormal. Conflicts are studied not only within the framework of the general theory of conflicts, but also taking into account the specifics of their sphere of occurrence. So, the sphere of pedagogical conflicts is the educational environment. [1]

Conflicts are an integral part of the life of any collective, including educational institutions. The emergence of disputes and disagreements among students, teachers, parents and the administration can lead to disruption of the educational process, negatively affect the reputation of the educational institution and weaken trust between participants in the educational process. Conflicts in educational institutions can have various causes, including misunderstandings, differences of opinion, pressure from third parties, as well as competition for resources and influence. Conflict resolution plays an important role in ensuring a fruitful educational process and contributes to improving the quality of interaction between all participants in the educational community. [2]

In this article I will analyze the nature of conflicts in educational institutions, identify the main factors of their occurrence, and present various models and methods of dispute resolution in the educational environment in order to maintain a positive climate and effective operation of educational institutions.

Conflicts in the field of education are an inevitable part of the life of educational institutions. They can arise between students, teachers, parents and the administration. The causes of conflicts range from differences in views and values to organizational problems and lack of communication.

The main types of conflicts in educational institutions:

- Interpersonal conflicts: Arise between students, teachers, or even the administration. This may be due to disagreements, misunderstandings, or personal grudges.

- Conflicts over teaching methods: Different approaches to learning can cause disputes between teachers and parents. For example, which method is more effective: traditional training or the use of modern technologies?

- Conflicts over grades: Parents and students may disagree with the grades given by teachers. This can lead to stressful situations.

- Conflicts in the teaching staff: Disagreements between teachers about methods, load distribution or internal rules of the school.

- Conflicts with parents: Parents' dissatisfaction with the organization of the educational process, attitude towards their children or other issues. [3]

Conflict resolution requires a competent approach, the ability to listen and find compromises. Educational institutions should create a friendly atmosphere where everyone can express their opinions and find a common language.

Conflicts in the educational environment entail a number of social risks such as:

- formation of a stereotype of aggressive behavior in children, which becomes the main model of conflict resolution in the future. A child, and subsequently an adult, believes that conflict is the only effective way to resolve emerging contradictions;

- inability to build effective interaction with other people, lack of communication skills, skills to reach a compromise in the process of life, which ultimately leads to conflicts in the family, in the professional sphere, and, as a result, to an increase in divorces, single-parent families, entailing a lot of problems of upbringing and socialization of children, unemployment and etc. ;

- problems of adaptation in the social environment, which affects the achievement of professional and personal success of a person, his psychoemotional state, building communications;

- problems of personal development, manifested in professional and personal deformation, problems of self-determination, self-realization, etc.

Ultimately, this leads to an increase in the level of conflict in society, which is fraught with an increase in social tension and social upheavals. [4]

There is no single classification of conflicts, because each author evaluates them according to his own criteria. However, most of them identify the following types of conflicts:

Intrapersonal conflicts are conflicts that occur within us. Here, the participants in the conflict are not people, but various psychological factors of the inner world of a person. At the same time, personal development is impossible without overcoming internal contradictions. Interpersonal conflicts are the most common type of conflict. In educational institutions, it can arise between participants in the pedagogical process of one or different statuses: teacher (educator) – child, teacher-teacher (boss), teacher-parent.

The conflict between an individual and a group (intra-group) is a clash of differences in the interests of the majority and one of the group members. In pedagogical practice, there is a conflict between the class and the teacher, the teacher (educator) and the administration, between the participants of an informal youth group and 1 of its participants.

Intergroup conflict - An educational institution, like any other organization, consists of many formal and informal groups, between which conflicts may arise. For example, between management and performers (administration – teachers), between classes, between groups of teachers. [5]

Conflict prevention in educational institutions is an important task that promotes a healthy atmosphere and successful learning. Let's take a closer look at how you can reduce the likelihood of conflicts:

1. Communication Skills Training:

- Students should be taught how to effectively express their thoughts and listen to each other. Active listening skills and conflict resolution skills will help reduce tension.

- Conduct communication trainings for students, teachers and parents.
- 2. Bullying prevention:
 - Bullying is a serious problem that can lead to conflicts. Schools should actively fight bullying and create a safe space for all students.
 - Teach students respect, tolerance and responsibility.
- 3. Parental Support:
 - Parents play an important role in conflict prevention. Schools can hold parent-teacher conferences, teach parents parenting skills and involve them in the life of the educational institution.
 - Parents should also support their children's educational goals and cooperate with teachers.
- 4. Clear rules and standards of conduct:
 - Schools should have clear rules and standards of conduct for students and staff. This will help prevent situations that could lead to conflicts.
 - Explain the rules to the students and remind them regularly.
- 5. Variety of teaching methods:
 - Teachers can use a variety of teaching methods to meet the needs of different students. This will help reduce tension and conflicts in the classroom.
 - Use interactive lessons, group work and creative tasks.
- 6. Support from psychologists and social workers:
 - The availability of specialists who can help students resolve conflicts and cope with emotional difficulties is also important.
 - Psychologists and social workers can conduct individual and group consultations. [6]

We should remember that conflict prevention is the task of the entire educational community. Cooperation between students, teachers, parents and the administration will help create a harmonious educational environment.

Based on the results of my research, here are some effective methods of conflict resolution in educational institutions that can be used by teachers, administrators and other participants in the educational process:

1. Mediation: This method involves the intervention of a neutral mediator who helps the parties to the conflict find a mutually acceptable solution. The mediator helps the participants to express their points of view, listen to each other and find a compromise solution.
2. Conflict resolution training: conducting special trainings where participants learn the skills of constructive conflict resolution, emotion management and the ability to communicate effectively.
3. Circles of restorative justice: this method is based on the principle of restoring lost trust between the parties to the conflict. The participants of the circle express their feelings, discuss the consequences of the conflict and work to restore relationships.
4. Coaching: Using coaching to work individually with conflict participants in order to help them better understand themselves and each other, find ways to solve the problem and develop better interaction strategies.
5. Joint work on projects: building joint educational projects and activities helps to improve communication, develop cooperation skills and form positive relationships.
6. Conferences on parental contributions: organization of meetings and conferences where teachers, administrators and parents can discuss issues related to the educational process and the resolution of possible conflicts.

These methods can be successfully applied to resolve conflicts in educational institutions and contribute to the creation of a supportive and cohesive educational environment. [7]

Conflict resolution in the educational environment plays an important role in the formation of healthy and productive relationships between students, teachers, administration and parents. This is a process that aims to resolve disagreements and disputes that arise during the educational process.

To successfully resolve conflicts in the educational environment, it is necessary to use such methods as dialogue, constructive communication, and an adequate response to conflict situations. It is important to remember that conflicts in the school environment can be of various nature: from personal differences between students to problems in the educational process. Teachers play a key role in resolving conflicts among students, so it is necessary to have mediation skills, be able to identify the causes of conflicts in time and work on their resolution. It is also important to create a favorable atmosphere in the classroom or school, where every participant in the educational process will feel comfortable and respected.

In addition, it is important to carry out preventive work with students aimed at developing communication skills, respect for other people's point of view, and cooperation. Interaction with parents also plays an important role in resolving conflicts in the educational environment, so it is worth actively involving them in the process of finding constructive solutions. The correct resolution of conflicts in the educational environment contributes to improving the climate in the educational institution, improving academic performance and the overall well-being of all participants in the educational process. It must be remembered that it is important to pay due attention to conflict resolution in order to ensure the effective functioning of the educational environment.

References

1. Педагогические конфликты в школе : [учеб. пособие] / М. В. Клименских, И. А. Ершова ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал, федерал, ун-т. - Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2015. — 76 с.
2. Sabina Valente, Abílio Afonso Lourenço and Zsolt Németh / School Conflicts: Causes and Management Strategies in Classroom Relationships / Published: 23 December 2020
3. Abdul Ghaffar / Conflict in Schools: Its Causes & Management Strategies / December 2019
4. Кирсанов А.И. Конфликты в общеобразовательных организациях. Причины усиления конфликтности образовательной среды [Электронный ресурс] // Язык и текст. 2019. Том 6. № 4. С. 32–41
5. Джакеева, А. Ж. Особенности управления конфликтами в образовательных учреждениях / А. Ж. Джакеева. — Текст : Молодой ученый. — 2019. — № 34 (272). — С. 36-37
6. Соколова Н. А. Конфликты в образовательной среде как источник социальных рисков / ЖУРНАЛ Педагогическая наука и практика - 2017
7. Сафронова Ирина Валентиновна Управление конфликтами в коллективе школьного образовательного учреждения / 2000

КӨРУ ҚАБІЛЕТІ БҰЗЫЛҒАН БАЛАЛАРМЕН ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТЕНУ МӘСЕЛЕСІ

«Педагогика және психология», 1 курс магистры **Қожанғалиев А.Т.**
Ғылыми жетекші: п. г. к., қауымдастырылған профессор Иргалиев А.С.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялар университеті

Аңдатпа: Мақалада цифрлық әлеуметтену мәселесі, көру қабілеті бұзылған балалармен тәрбие жұмысында цифрлық әлеуметтенудің эмоционалды компонентін қалыптастыру ерекшеліктері, әлеуметтену көрсеткіштері қарастырылады.

Кілт сөздер: цифрлық әлеуметтену, цифрлық технологиялар, Google Drive, ұжымдық пайдалану, ChatGPT, тәрбие беру қызметі, эмоционалды компонент.

Қазіргі уақытта қоғам цифрлық сипатқа ие болуда және оның толық мүшесі болу үшін қажетті құзыреттілік көлемін игеру маңызды болып отыр. Әлеуметтенудің дәстүрлі формалары медиа кеңістіктен бастап заманауи форматтарға дейін дамуы интернет-технологиялардың, жасанды интеллекттердің түбегейлі өзгеруіне әкелуде.

Әр адамның цифрлық өмір салты қарым-қатынас, мінез-құлық пен іс-әрекет нормаларын игеруде маңызды элементке айналды. Сандық кеңістікте өзара іс-қимыл жеке тұлғаны қалыптастыруда әсер етудің маңызды факторы. Осыған байланысты тәрбиелеу теориясының жалпы тәсілдері мен принциптерін алмастыратын «цифрлық тәрбиелеу» шартты болып табылады, ал көбінесе цифрлық ресурстарды пайдалану тәрбиелік міндеттерді шешудегі виртуалды орта деп қарастыруға болады. Цифрлық білім және тәрбие беру заманауи ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолдануға негізделген оқытудың жаңа тәсілі [1, б.48].

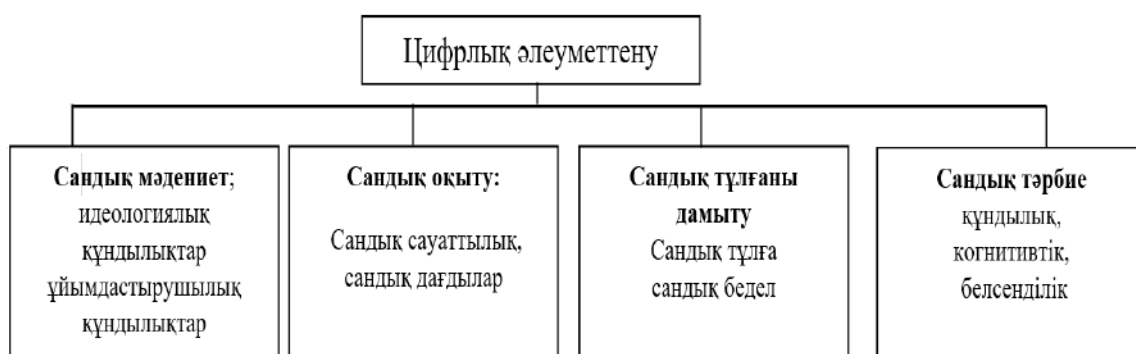
Соңғы кездері психологиялық-педагогикалық ғылымда, әр түрлі ұғымдар пайда болды.

Атап айтқанда, «цифрлық әлеуметтену», «ақпараттық әлеуметтену» және «цифрлық балалық шақ». Цифрлық әлеуметтену - бұл барлық қолжетімді цифрлық технологиялар арқылы жүзеге асырылатын процесс [1, б. 64]. Оның мақсаты – адам жеке тұлға ретінде оны қалпына келтіру үшін онлайн-контексте алынған әлеуметтік тәжірибені меңгеру және қабылдау, аралас оффлайн/онлайн тәжірибе мен нақты бір бөлігі ретінде сандық бірегейлікті дамыту. Сондықтан адамның өмірлік контекст арқылы табиғи әлеуметтенуі әлеуметтендірудің цифрлық моделімен үйлеседі және онымен алмастырылып отырады. Цифрлық әлеуметтендіру дәстүрлі әлеуметтендіруді біріктіріп, дамып келе жатқан сандық мәдениет пен күнделікті мәдениетті толықтырады.

Авторлар өздерінің ғылыми зерттеулерінде цифрлық әлеуметтену тұжырымдамаларын қозғайды. Солдатова Г.У. өз еңбектерінде цифрлық әлеуметтену туралы «қоғамның қабылдау шарасы» ретінде технологиялық инновациялар, инновацияларға деген көзқарас және сын-қатерлерге жауап беру мүмкіндіктері» туралы айтады [2, б.3]. Шклярук М.С. цифрлық трансформацияда цифрлық мәдениетті және оның құрамдас бөліктерін адамның цифрлық өзара әрекеттесуі мен дамуын қамтамасыз ететін идеологиялық, ұйымдастырушылық және технологиялық құндылықтар деп ажыратады.

Виртуалды білім беру ортасын зерттеуге арналған ғылыми еңбектерінде Сафронова А.Н., Вербицкая Н.О., Молчанов.Н.А. цифрлық ортадағы тәрбие процесін құндылық, когнитивтік, белсенділік және мінез-құлық компоненттерінің жиынтығы ретінде қарастырады.

Цифрлық әлеуметтену процесі тұлғаның цифрлық дамуымен тығыз байланысты. Цифрлық тұлға және оның интернет желісін пайдаланушы туралы ақпарат болып табылатын цифрлық беделі туралы тоқталсақ, ол оң немесе теріс болуы мүмкін. Қалай болғанда да, жеке адамның өмірі цифрлық беделіне нақты нәрсеге әсер етеді. Көрнекі түрде цифрлық әлеуметтенудің құрылымын схема түрінде ұсынуға (1 суретте көрсетілген) болады [2, б.164].

1-сурет. Цифрлық әлеуметтенудің құрылымы

Тәрбие жұмысын ұйымдастырудағы оқушылардың цифрлық әлеуметтенуі - бұл оқушылардың әлеуметтенуін дамыту мақсатында педагогикалық практикаға цифрлық технологиялар мен оқыту құралдарын енгізу процесі. Бұл тиімді және қызықты оқытуды қамтамасыз ету үшін интерактивті оқу платформаларын, онлайн курстарды, білім беру қолданбаларын және басқа сандық құралдарды пайдалануды қамтиды. Цифрлық әлеуметтену оқушыларға цифрлық сауаттылықты, цифрлық форматтағы ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін дамытуға, сондай-ақ желіде байланысуға және ынтымақтасуға көмектеседі. Бұл тәсіл сонымен қатар оқушылардың сыни ойлауын, тәуелсіздігін және шығармашылық ойлауын дамытуға ықпал етеді [3].

Қазіргі мектептегі білім беру ортасына ақпараттандырудың, мультимедияның енуіне байланысты оқытуда елеулі өзгерістер болуда. Заманауи ғалымдар – педагогтер, әлеуметтанушылар, футурологтар рефлексиялық түрде ХХІ ғасыр оқушылары – жаңа ұрпақ туралы айтады. Бұл ұрпақ «Next» ұрпағы, «Z» ұрпағы (Нейл Хоув пен Вильям Штраус теориясына сәйкес), цифрлық ғасыр ұрпағы, әлеуметтік-цифрлық ғасыр ұрпағы (Кирсти Лонк теориясы бойынша). Don Tapscott, Diana Oblinger, Bořivoj Brdická сияқты ғалымдар қабылдау мен оқыту үдерісінде елеулі өзгерістердің орын алатынын атап көрсетеді

Қазіргі қоғамның цифрлық сипатын ескере отырып, адамдардың өмір сүру сапасы олардың жаңа технологиялық ортаға қатысуына, ақпаратқа қол жеткізуге, өңдеуге және ұсынуға байланысты дамып келеді. Көру қабілеті бұзылған балалар үшін де цифрландырудың ақпарат алмасуға қатысу мүмкіндігіне рөлі мен әсері кеңеюде. Олардың цифрлық технологияларды еркін қолдана алуы, қоғамда әлеуметтік бейімделуіне оң әсерін тигізеді.

Көру қабілеті бұзылған балалардың - өміріндегі тұлғалық және әлеуметтік өзгерістерді қамтитын кезеңі, атап айтқанда: дамудың әлеуметтік жағдайы, білім беру қызметінің пайдалану түрі, «өзіндік тұжырымдаманы» қалыптастыру, кең әлеуметтік мотивтерді дамыту кезеңдері отбасы және мектеппен тығыз байланысты жүреді.

Балалардың әлеуметтенудің көрсеткіштері: танылуға қол жеткізу және құрдастары мен қалың жұртшылық арасында танымалдылығы, белсенділікті көрсету және сыныптастарымен тұлғааралық қарым-қатынас деп қарастыруға болады. Олардың цифрлық әлеуметтенуі ретінде қабылдау қарым-қатынастың қарапайымдылығына және онлайн платформалардағы өзара әрекеттесуіне байланысты. Әлеуметтік желілерде достарымен, құрдастарымен ауызша қарым-қатынас, виртуалды қарым-қатынас орнайды.

Көру қабілеті бұзылған балаларды әлеуметтендіруде цифрлық технологияларды тәрбие қызметіне кіріктіре отырып, қолдану жаңа мүмкіндіктерге жол ашуда. Қазіргі уақытта, жаңа білім мен ақпарат алу әр түрлі салаларда, қашықтықтан және электронды оқыту сапалы серпіліс болды. Нәтижесінде бұлтты технологиялар мен жасанды интеллект масштабтың өсуіне пропорционалды түрде дамуда ғаламдық интернет желісі әсер етуде. Тәжірибелі пайдаланушылар ыңғайлылық пен уақытты үнемдеуде оларды барған сайын күнделікті жұмыста ақпарат пен деректерді жинауда қолданып келеді.

Ерекше білім беруді қажет ететін балалар үшін цифрлық құралдарды қолдану бұл жаңа дамудың көмекшісі, мотивацияны дамыту, әлеуметтену тәсілдерінің бірі. Қашықтықтан оқыту технологияларына кейс, желілік технологиялар жатады. Қашықтықтан оқытудағы коммуникациялық технологияларды екі санатқа бөлуге болады (off - line)-өзара әрекеттесуге қатысушылардың бір уақытта желіде болуын талап етпейтін технологиялар (электрондық пошта, форумдар) және синхронды (on – line) - нақты уақыт режимінде жүзеге асырылатын технологиялар (аудиоконференциялар, бейнеконференциялар).

Көру қабілеті бұзылған балаларды табысты оқыту үшін сандық тифло құралдар, компьютерді, арнайы дыбысталуы бар компьютерлік бағдарламаларды, электрондық оқу материалдарын, интерактивті тақтаны, оқу-ойын құралдары мен тренажерлерді түзету-дамыту жұмысында, Microsoft Office пакетінде, электрондық презентацияларда, Google-дағы бірлескен қол жеткізу құжаттарында, бейне сабақта, WhatsApp-та жұмыс істеуге, аудио мәтіндерді, веб-беттерді, аудио-бейне файлдарды орналастыруға болады. Жалпы ерекше білім беруді қажет ететін балаларды әлеуметтендірудің ең танымал технологиялары WhatsApp, Telegram. Бұл технологиялар мұғалімге оқушымен тұрақты байланыста болуға (чат арқылы), бейне байланыс арқылы байланысуға ғана емес, сонымен қатар оқушыға уақытпен бірге жүруге көмектеседі. Сонымен қатар, осы мессенджерлермен жұмыс істеуді үйрену арқылы көру қабілеті бұзылған оқушылар өз құрдастарымен сөйлесе алады, бұл балалардың әлеуметтенуіне ықпал етеді. Қосымшалар сынып әңгімелерін, қызығушылықтар бойынша әңгімелер құруға, жеке хабарламалар жазуға мүмкіндік береді. Мұғалім ауырған немесе жоқ кезде де байланысқа түсе алады, бұл сабақтардың жүйелілігі мен қарым-қатынастың үздіксіздігіне, демек әлеуметтенуге ықпал етеді.

Көру қабілеті бұзылған балалар Android операциялық жүйесінде Talkback-тің смартфоннан немесе планшеттен көптеген жағдайларда пайдалы екенін біледі. Бұл қосымша ең алдымен көру қабілеті төмен пайдаланушыларға арналған. Қолданба қолданушылардың әрекеттерімен бірге жүреді:

- дыбыстық сигналдар;
- діріл;
- сөйлеу.

Бағдарлама арқылы дисплейден мәтінді оқу, дауыс беру үшін дауыс таңдау мүмкіндігі, пернені басқан кезде дыбыстық сигнал естілу, экранда не болып жатқанын сипаттау, қазір қарап отырған нәрсені хабарлау функциясы, қызметтік бағдарлама кімге қоңырау шалғанын хабарлау, экрандағы қалтаны түрткенде, бағдарлама балаға не іске қосылатынын айтып беру, қолданба құрылғыны басқару, оны пернелерді басу функцияларының жиынтығына ие.

Тәрбие жұмысында Google сервисінің ауқымы өте кең, онымен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін бағдарламаларының сапасы өте жоғары. Білім беру барысында Google сервистері YouTube, Hangouts және Google Docs сервистерін тиімді қолдануға болады. YouTube - әлемдік танымал бейне сервер, онда миллиардтаған бейне жазбалар бар, солардың ішінде көптеген бейне аудио сабақтарды да қарап пайдалануға болады. Google Doc - түрлі нұсқадағы құжаттармен жұмыс істеуге арналған сервис. Мәселен, мәтін теру, электронды кесте, тұсаукесермен жұмыс, т.б. Google Translate - аудармашы арқылы аудио нұсқа арқылы кез келген тілге аударып сөйлесе алуы балалардың ортаға цифрлық әлеуметтенуіне мүмкіндік береді [4, б.64].

Kitap.kz 5000-нан аса кітапты оқу және тыңдау платформасы көру қабілеті бұзылған балалардың өздерінің қалауы бойынша кітаптардың аудио нұсқаларын тыңдауға қолайлы. Тәрбие шараларында «Оқуға құштар мектеп» жобасы аясында tedx форматында оқыған кітаптарын қоғамдық ортада бөліседі. Сонымен қатар аудио *подкасттар* арқылы жаңалықтармен танысуға, танымал тұлғалардың пікірін ортада, ұстаздарымен тәрбие сағаттарында талқылай алады.

Тәрбие жұмысын ұйымдастыруда жасанды интеллекттің маңыздылығына тоқталсақ, Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Үкімет жасанды интеллектіні дамыту ісіне баса назар аударуға тиіс. Жасанды интеллект оны дамыта білген елдердің ішкі жалпы өніміне айтарлықтай үлес қосуы мүмкін. Жасанды интеллектінің мүмкіндіктерін толық пайдалансақ, білім экономикасына тың серпін береміз.» деп атап өткен болатын [5].

Тәрбие жұмысын ұйымдастыруда сынып жетекшілер мен тәрбиешілердің жұмысын жеңілдететін жасанды интеллект бағдарламалар: Bard - бұл адамдармен сөйлесе алатын

және олардың сұрақтарына жауап бере алатын чатбот. Ол әлі дамуда, бірақ қазірдің өзінде көп нәрсені істей алады. ChatGPT - бұл адамдармен сөйлесуді, сұрақтарға жауап беруді және әртүрлі тапсырмаларға көмектесуді білетін, ақылды көмекшіге ұқсайтын бағдарлама. Аталған бағдарлама арқылы көру қабілеті бұзылған балалар аудио нұсқасын қосып тіл үйренуге, тамақ пісіруге, бірге жаттығулар жасауға, әңгімеселуге мүмкін алады. Өздерінің толғандырып жүрген сұрақтарына жауап алып, интернет кеңістігінде өзін-өзі ұстау, сөйлеу мәдениеті арқылы ортаға әлеуметтену алады. Chat Bing - бұл пайдаланушылармен табиғи тілде сөйлесу үшін CHATGPT's GPT-4 жасанды интеллектін қолданатын жаңа Bing іздеу мүмкіндігі. Табиғи тіл арқылы сұрақтар қоюға, кестелер жасауға, ұсыныстар алуға және т.б. болады. Bing чаты Microsoft Edge шолғышында қол жетімді. Мобильді нұсқада кескін генерациясы бар. Тәрбие шарасына қажетті суреттерді тегін алуға болады. Quizziz - бірнеше секунд ішінде викториналар мен сабақтар жасауға болады. Мазмұнды әр оқушыға және оқу стиліне қолдау көрсету үшін жылдам бейімделген. Дағдылардағы олқылықтарды анықтау және жекелендірілген тәжірибелік нұсқаулар беру үшін жедел деректерді алуға болады. Gamma.app - тапсырманы сипаттау үшін слайдтармен және суреттермен тұтас презентациялар жасайды. QazGPT – қазақ тіліндегі жасанды интеллект.

Жоғарыда атап өткендей әлеуметтену өзара байланыста, өзара әрекеттесуде басқа адамдармен қарым-қатынаста жүзеге асады. Бұл әртүрлі эмоционалдықты көрсетумен сипатталады. Осы орайда Кулакова.С.А., Пронина.А.Н. «Оқушылары арасында цифрлық әлеуметтендіру компоненттерінің қалыптасуын анықтау» бойынша өткізген сауалнамасын негізге ала отырып, көру қабілеті бұзылған балалардың тәрбие жұмысында цифрлық әлеуметтенуіне ыңғайластырылған зерттеу жұмысын ұйымдастырдық. Интернетті пайдалану жылдамдығын анықтау мақсатында балалардың ата-аналарға Google форма арқылы, балаларының интернетті жиі қолдануы бойынша жоғары, орта, төмен деңгейді анықтау сұралды. Сауалнамаға қатысқан 32 ата-ананың 42% жоғары деңгейді таңдаған. 32% - орташа, 26% төменгі деңгейді көрсетті. Нәтижесінде жоғары және орташа деңгейін таңдаған көру қабілеті бұзылған балалар цифрлық технологияны еркін пайдаланады.

Цифрлық әлеуметтенудің эмоционалды компонентін қалыптастыруға бағытталған сауалнамаға көру қабілеті бұзылған 25 жоғары сынып оқушылары қатысты. «Сіз интернетте мәдени мінез-құлық ережелерді сақтайсыз ба» деген сауалға 70% «ия», 30% «кейде» деген нұсқаны таңдаған. «Интернетке қосылу үшін мәдени мінез-құлық ережелерін сақтау қажет» деген сөйлемге 100% «келісемін» нұсқасын қабылдаған. «Интернеттегі достармен қарым-қатынаста, сіз көбіне сәлем, сау бол, кешіріңіз, т.б мәдениеттілік формаларын қолдануды жасайсыз ба» деген сұраққа 80% «ия», 20% «кейде» нұсқасын таңдаған. «Ұстаздарыңды, достарыңды, сыныптастарыңды WhatsApp, Telegram топтарда құттықтайсыз ба» деген сауалға 94% «ия», 6% «жоқ» нұсқаны таңдаған. «Жоқ» нұсқасын таңдаған оқушылармен жеке сөйлескен кезде жеке өзіне құттықтау айтқан ерекше екенін атап өтті. «WhatsApp, Telegram топтарда өзгелердің пікіріне құрмет көрсету (білдіру) , достардың пікірін мақұлдау және мойындау туралы пікіріңіз қандай» деген сауалға 80% «жақсы», 20% «ең бастысы пікір не туралы» деген жеке нұсқаларын білдіреді. «Интернет байланысының қандай құралдарын сіз қандай да бір жағымсыз нәрселерді жасау үшін пайдаландыңыз ба? (сатқындық, қорлау, немқұрайлы қалу, қорқыту)» 92% «жоқ», 8% «жауап беруге қиналамын» нұсқасын қабылдаған. «Мектептегі тәрбие шараларына қатысу үшін интернеттің көмегіне жүгінесің бе» деген сауалға 100% «ия» деп жауап берген. Ал «Интернеттің спортпен шұғылдану, тамақ пісіру, қолөнер, музыкалық аспаптар үйрену сияқты пайдалы контенттерді қарауға көбірек жұмсайсың ба?» деген сауалдың 55% «ия», 15% «музыка тыңдауға», 20% «әлеуметтік желілерді шолуға», 10% «ойын ойнауға» жұмсайтыны анықталды. Дегенмен оқушылардың дамуы мен әлеуметтенуі үшін пайдалы контенттерді

көбірек пайдаланатыны байқалды. Оқушыларды пайдалы ақпараттарды жиі қабылдауы мектептегі тәрбие жұмысының жүйелі жүруіне ықпал етері сөзсіз.

«Білімді ұлт» сапалы білім беру» ұлттық жобасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы №726 қаулысында мектептерді жайлы, қауіпсіз және заманауи білім беру ортасымен қамтамасыз ету, барлық білім беру деңгейлерінде білім алушылардың білім сапасын арттыру міндеті қойылған. Осыған сәйкес сынып жетекшісі білім алушы мен қоғам арасындағы байланыстырушы тұлға, әр білім алушының өзін-өзі тануына және оның жеке тұлға ретінде дамуына ықпал ететін түрлі іс-шаралар арқылы ұжымда балаларды әлеуметтендіру үшін қарым-қатынас орнатуға көмектеседі, жайлы, қауіпсіз, заманауи білім беру ортасымен қамтамасыз етеді және тәрбиелей отырып оқуға деген ынтасын арттыруға ықпал жасайды [6, б.3]. Сынып жетекші, тәрбиешімен және директордың тәрбие орынбасары арасындағы Google Sheets цифрлық кері байланыс парағы күнделікті тәрбие жұмысын жүйелеуге, оқушылардың ортаға әлеуметтенуін бақылауға мүмкіндік береді (2 сурет).

A	B	C	D	E	F	G	I
Отметка времени	Сынып, кл асс	Бүгін сыныпта қай оқушылармен қиындық туындады?	Мәселені шешуде қандай әрекет жасадыңыз	Қай оқушылардан оғаш қылықтар байқадыңыз.	Бүгін қай оқушының ата-анасы хабарласты. Қойған мәселесі шешілді ме?	Бүгін қандай тақырыпта балалармен әңгімелер жүргіздіңіз	Қосымша мәліметтер үшін
08.09.2023 9:20:36	4а	Ешқандай қиындық туындаған жоқ	-	Байқалған жоқ	Радмирдың анасы оқулық жөнінде хабарласты	Жеке бас тазалығы туралы	-
11.09.2023 17:50:20	4а	Ешкіммен қиындық туындаған жоқ	-	-	Орынбасар Жангелдінің анасы хабарласты, оқу үлгерімін сұрады .	Мектептегі тәртіп	-
12.09.2023 22:20:04	4а	4 а сынып оқушысы Бермуханова Асемгүлмен Брайл әріптерді қайтадан үйреніп жатыр , жазғанда кей әріптерді шатастырып алады	Сынып жетекшімен бірлесіп жұмыстанып жатырмыз	-	-	Менің отбасым	Жолдыбай Бекжан ауырып жатыр

2-сурет. Google Sheets цифрлық кері байланыс парағы

Цифрлық әлеуметтендіру оқушылардың жеке басын қалыптастыруда және олардың қазіргі ақпараттық қоғамға сәтті бейімделуінде шешуші рөл атқаратыны сөзсіз. Теориялық негіздерді түсіну және цифрлық білім беруде тәрбиенің практикалық әдістерін қолдану қазіргі педагогикалық тәжірибенің маңызды аспектісі болып табылады.

Тәрбие міндеттерін табысты іске асыру үшін оқушыларға цифрлық сауаттылықты және ақпараттық технологияларды қолданудың этикалық аспектілерін үйрету, ұялы телефонды пайдалы жағына қолдану, әлеуметтік желілерді дұрыс пайдалану мәдениеті арқылы цифрлық әлеуметтенуі ең маңызды элемент екенін ұмытпауымыз қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Пронина.А.Н. Меренкова.В.С. Попов.С.Е. Бастауыш сынып оқушыларын цифрлық әлеуметтендірудің ерекшеліктері Интернетті тартудың әртүрлі деңгейлері контекстінде. – 2020, С. 4.
2. Солдатова Г.У. Сандық құзыреттілік модельдері және қызметі // Национальный психологический журнал. - 2016. - № 2(22) - С.21.
3. Иргалиев А.С. Тұлғаны әлеуметтендіру (цифрлық білім беру кеңістігі): монография. 3 басылым. - Орал, 2023. - 118 б.

4. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-adiletti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdaуy-18333>
5. <https://ustaz.notion.site/ai-ustaz-7d2853474d6d489e9dacdb3d419042f0>
6. Білім беру үдерісінде smart-технологияларды қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар / Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының Ғылыми әдістемелік кеңесі. - 2022. - Б. 64.

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРЫ БАР ОТБАСЫЛАРҒА КӨМЕК КӨРСЕТУГЕ МЕДИЦИНАЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРДІ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ.

Инклюзивті білім беруді медициналық-педагогикалық сүйемелдеу, 1 курс **Мырзабек Д.А.**

*Ғылыми жетекші: п.ғ.д. Мукашева А.Б
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Аңдатпа:Мақалада ерекше білім беруді қажет ететін балалары бар отбасыларға көмек көрсетудегі медициналық және педагогикалық тәсілдердің интеграциясы қарастырылады. Жалпы білім беретін мектептерде инклюзивті білім беруді және инклюзивті практиканы дамыту ерекше білім беруді қажет ететін балалары бар отбасыларға түзету көмегіне медициналық және педагогикалық әдістерді табиғи интеграциялауды көздейді.

Түйінді сөздер: отбасы, интеграция, педагогикалық көмек, медициналық көмек, сүйемелдеу.

Аннотация: В данной статье рассматривается интеграция медицинских и педагогических подходов в оказании помощи семьям с детьми с особыми образовательными потребностями. Развитие инклюзивного образования и организации инклюзивной практики в общеобразовательных школах предполагает естественную интеграцию медицинских и педагогических методов в коррекционной помощи семьям, имеющим детей с особыми потребностями.

Ключевые слова: семья, интеграция, педагогическая поддержка, медицинская поддержка, сопровождение.

Abstract: This article examines the integration of medical and pedagogical approaches in providing assistance to families with children with special educational needs. The development of inclusive education and the organization of inclusive practice in general education schools involves the natural integration of medical and pedagogical methods in correctional care for families with children with special needs.

Keywords: family, integration, pedagogical assistance, medical assistance, support.

Туылғаннан бастап әрбір адам өзінің қалыпты дамуы үшін ұзақ уақыт бойы күтімді және тамаққа, жылуға, қауіпсіздікке деген физикалық қажеттіліктерін қанағаттандыруды ғана емес, сонымен қатар жақындарымен, оны жақсы көретін адамдармен қарым-қатынасты қажет етеді. Бұл қарым-қатынас арқылы бізді адам ететін құндылықтар қалыптасады: эмпатия, сүйю, өзін және басқа адамдарды түсіну, агрессивті импульстарды басқару, өзіне және басқаларға зиян келтірмеу өз өмірін және басқалардың өмірін құрметтеу. Бұл рухани құндылықтарды баланың өміріндегі ересекпен бірге өмір сүру процессінің нәтижесінде ғана қабылданады. Ерекшеліктері бар баланы тәрбиелеп отырған отбасы үшін баланың психофизикалық және әлеуметтік жағдайын қалпына келтіру сияқты функциялары бар. Бұл жерде түзету-дамыту жұмысы маңызды болып табылады.

Өмірдегі түрлі жағдайларға ерекше қажеттілігі бар балалардың физикалық және әлеуметтік бейімделуіне, өмірге деген құштарлығы және дертпен күресуі – қоршаған ортаға меншікті қажеттілік түйсігімен байланысты. Балаларды сапалы біліммен қамтамасыз ету - әлеммен байланыстағы бөгеттердің жойылуына және қоғамда шоғырлануына себепкер болады. Мемлекеттік бағдарламалардың мақсаты біріншіден, мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың түрлі бағдарламаларына тең рұқсат алуын қамтамасыз ету, екіншіден, даму мүмкіндіктері шектелген балаларға тең қол жетімділігіне жағдайлар жасау.

- ерекше қажеттілігі бар балаларды тәрбиелеуде қоғамның оң көзқарасын қалыптастыру;

- арнайы (түзету) мекемелері мен жалпы білім беру мекемелері өзара сабақтастықта жұмыс жасау.

- ерекше қажеттілігі бар балаларды ерте кезден бастап түзетуді қолға алу жүйесінің басымдылығын қолдау.

Оларға оқыту мен тәрбие беру үрдісі арқылы қол жетімді білім берілуде, алайда мемлекеттік тілде оқу әдістемелік құралдардың жетіспейтіндігі, сондай-ақ білім беру мекемелерінде кедергісіз ортаны ұйымдастыру өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Біз, балалар үшін, бала өз әрекетінің қатысы мен керектігін сезінетіндей, жағдай жасауымыз керек. Әлеуметтік педагог пен ата-ананың үнемі ынтымақтаса отырып, әр кезеңде атқаратын міндеттерінің бірі – ата-ананың педагогикалық белсенділігін қалыптастыру болып табылады. Сонымен бірге бірлескен әрекет ортаның тәрбиелік жай-күйі едәуір байытады, егер өзара әрекет мақсаты формада жүргізілетін болса тұлғаны қалыптастырудың әлеуметтік қуаткүші ашылып, әлеуметтік педагог пен ата-ана қызметінің мазмұны ашылып, нәтижелі болады.[1,332б]S.L. Christenson пікірінше, баланы тәрбиелеуде отбасы маңызды рөл атқарады, бірақ сонымен бірге мектеп те тәрбие функциясына жауапты, яғни баланың дамуы үшін мектеп пен отбасы арасындағы ынтымақтастық маңызды. Ол жақсы ойластырылған және ұйымдастырылған болуы керек, өйткені әр отбасының ресурстары, дағдылары, қажеттіліктері мен ұстанымдары әртүрлі[2].

Түзету жұмысының (коррекция) күрделілігі мен жан-жақтылығы егжей-тегжейлі зерттеуді қажет ететін медициналық, психологиялық және педагогикалық компоненттердің интеграциясының көрінісі интеграциялық процестерді жүзеге асырудың ерекше сипаттамаларын анықтау мақсатында кәсіптік оқыту.[3].

Медициналық-педагогикалық тәсіл - маманның ойлауының интегративтілігіне негізделген медициналық және психологиялық-педагогикалық әдістер мен әдістердің жиынтығын қамтитын кешенді тәсіл, адамның жеке тұлға ретіндегі психикалық және физикалық денсаулығын зерттеуге және оның білім алу, кәсіби өзін-өзі анықтау және кәсіби қызметке дайындығы процесінде тұлға ретінде дамуына бағытталған.[4]

Кәсіби білім берудегі медициналық-педагогикалық бағыттың негізгі функциялары: *құндылық, ұйымдастырушылық, диагностикалық, профилактикалық, мәдени*. Олар аурулар және оқушылардың қоғамға жат мінез-құлқының алғашқы алдын алумен байланысты.[5].

Медициналық білім берудегі интеграцияны қолдау үшін әртүрлі педагогикалық тәсілдер қолданылады. Осы тәсілдердің кейбіріне мыналар жатады:

1.Проблемалық Оқыту (ПО): ПО-бұл студенттерге нақты мәселелерді шешуге мүмкіндік беру арқылы белсенді оқуға ықпал ететін педагогикалық тәсіл. Ол студенттерден күрделі клиникалық сценарийлерді шешу үшін әртүрлі пәндер бойынша білімдерін қолдануды талап ету арқылы интеграцияны ынталандырады.

2.Өзін-өзі бағалау және хабардарлық: өзін-өзі бағалау және оқу қажеттіліктері мен стильдері туралы хабардар болу бойынша Жеке нұсқаулар студенттерге тәуелсіз және терең білім алуға ықпал ете отырып, тиісті оқу мақсаттары мен стратегияларын әзірлеуге көмектеседі.[6].

3.Инфографика және студенттерді қызықтыру: студенттер әзірлеген инфографиканы пайдалану студенттерді оқу процесіне тарта алады және әлеуметтік медицина тақырыптарын оқу бағдарламасына біріктіруді жеңілдетеді.

Медициналық-педагогикалық қызметке кәсіби дайындық құрылымы келесі компоненттерді қамтиды:

- **адам туралы білім** - медициналық-биологиялық және психологиялық-педагогикалық, денсаулықтың мәнін пәнаралық (когнитивтік) позициядан түсіну;

- **құндылық бағдарлары** (салауатты өмір салтының ережелері, салауатты тұлғаны қалыптастыру шарттары, денсаулықтың барлық құрамдас бөліктерін, оның ішінде рухани-адамгершілікті ескеру) (құндылық-мотивациялық);

- **денсаулықты сақтайтын технологиялар** (денсаулықты сақтау, нығайту және дамыту бойынша практикалық дағдылар, дағдылар мен әдістер) (белсенділік);

- **мінез-құлық үлгілері** (типтік өмірлік жағдайларда мұғалімнің денсаулықты сақтайтын мінез-құлқының үлгілері; денсаулық пен мәдениетті жалпы адамзаттық құндылықтар ретінде тану) (мінез-құлық)[7].

Дамуында мүмкіндіктері шектеулі балаларға әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау дүниеге келген сәтінен бастап кәмелетке жеткенге дейін көрсетіледі.

Ерекше қажеттілігі бар балаларға арналған арнаулы білім беру қызметтерін, мысалы, халықты әлеуметтік қорғау мекемелері сияқты арнаулы ұйымдар көрсетеді. Психологиялық-медициналық-педагогикалық консультациялар дамуында ерекше қажеттілігі бар балаларды олардың ата-аналарының және басқа заңды өкілдерінің келісімімен ғана арнаулы түзеу мекемелеріне және басқа ұйымдарға жіберетін мемлекеттік мекемелер болып табылады. Ерекше қажеттілігі бар балаларды үш жасынан бастап мектепке дейінгі тәрбие, жеті немесе он жасынан бастауыш және негізгі орта білім ала алады. Психологиялық-медициналық-педагогикалық консультациялардың қорытындысы бойынша көрсеткіштері болған жағдайда дамуында мүмкіндіктері шектеулі балаларды тәрбиелеу мен оқыту үйде жеке әрі тегін жүзеге асырылады. Әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау көрсету бюджет қаражаты есебінен жүзеге асырылады.[8].

Ерекше қажеттілігі бар балаларға ерте түзете-дамыта көмек беру әртүрлі арнайы білім беру ұйымдарында жүзеге асады: психологиялық-педагогикалық түзету кабинеттері, оңалту орталықтары, жалпы типтегі және арнайы мектепке дейінгі мекемелері, сонымен бірге осы берілген топ балаларына білім беру және әлеуметтік қызметтер атқаратын жеке мекемелер және орталықтар. Білім берудегі түзету педагогикалық жұмыстың осы бағытының мақсаты - ерекшеліктері бар ерте жастағы баланың жоғары деңгейде дамып, білім беру үдерісі мен әлеуметке енуі үшін жағдайлар жасау және де ата-аналарды осы іске тарту.

Білім берудегі медициналық-педагогикалық қолдауды біріктірудің бірнеше артықшылықтары бар:

Оңтайландырылған Оқу Ортасы: педагогикалық қолдаудың бір түрі болып табылатын Шағын топтарда оқыту дәстүрлі дәрістермен салыстырғанда, әсіресе денсаулық сақтау мекемелерінде оқытуды оңтайландыратыны анықталды. Бұл студенттерге құрдастарымен бірлесе отырып, өз түсініктерін белсенді түрде салыстыруға және дамытуға мүмкіндік береді, бұл білімді түсінудің артуына әкеледі.[9]

Ынтымақтастық және команда құру: шағын топтарда оқыту сияқты Педагогикалық қолдау студенттерге денсаулық сақтау мекемелерінде қажетті команда құру дағдыларын дамыта отырып, құрдастарымен бірлесіп жұмыс істеуге мүмкіндік береді.[9].Бұл бірлескен орта студенттер арасындағы тиімді қарым-қатынас пен ынтымақтастыққа ықпал етеді.

Сенімділік және сыни тұрғыдан ойлау: Педагогикалық қолдау студенттерді мұғалімдерімен қорқынышсыз және ойланбастан идеялармен бөлісуге, олардың

сенімділігін арттыруға және сыни тұрғыдан ойлауға ықпал етуге шақырады [10]. Пікірталастарға және мәселелерді шешуге белсенді қатыса отырып, студенттерге шығармашылық тұрғыдан ойлау және мәселелерге әр түрлі көзқараспен қарау ұсынылады.

Дербестендірілген Оқыту: медициналық-педагогикалық қолдауды Интеграциялау білім берудің дербестендірілген тәсіліне мүмкіндік береді. Жасанды интеллект(ЖИ) мазмұнды, әрекеттерді және оқыту әдістерін әрбір оқушының нақты қажеттіліктеріне бейімдеу үшін пайдаланылуы мүмкін [11]. Бұл жекелендірілген тәсіл оқу тәжірибесін жақсартады және студенттерге күрделі ұғымдарды тиімдірек түсінуге көмектеседі.

Теория мен практиканың интеграциясы: медициналық-педагогикалық қолдаудың үйлесуі теориялық білім мен оны практикалық қолдану арасындағы алшақтықты жоюға көмектеседі. Проблемалық оқыту және клиникалық модельдеу сияқты педагогикалық стратегиялар студенттерге клиникалық ойлау дағдыларын жетілдіре отырып, білімдерін нақты әлем жазбаларында қолдануға мүмкіндік береді. [12]

Білім берудегі түзету педагогикалық жұмысы келесідей міндеттерді шешуге бағытталған:

- ерекшеліктері бар балалардың мәселелерін, мүмкіндіктерін және қажеттіліктерін мамандардың пәнаралық тобымен кешенді зерттеу (топтық бағалау);
- мінез-құлқында қиындығы бар, оқуында қиындығы бар, қарым- қатынасында қиындығы бар,эмоционалдық-ерік-жігер сферасы бұзылған, тірек-қимыл аппараты бұзылған, естуінде кемістігі бар, сөйлеуінде кемістігі бар, көруінде кемістігі бар, тағы басқа ерте жастағы балаларды абилитациялау, реабилитациялау және интеграциялау мақсатында медициналық-педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық түзету түрінде кешенді көмек беру;
- мүмкіндігі шектеулі ерте жастағы балалардың жеке тұлғалық оңалту бағдарламасын жүзеге асыру;
- түзете-дамыта оқытуда жекелей, топ және топтық сабақтардың түрлерін өткізу;
- жанұя жағдайында мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту мен тәрбиелеу сұрақтары бойынша ата-аналарға кеңес беру және оқыту;[8].

Медициналық-педагогикалық қолдаудың интеграциясы көптеген артықшылықтар бергенімен, шешуге болатын мәселелер бар:

1.Өзгерістерге қарсылық: оқу бағдарламаларын реформалауға қарсылық қалыптасқан дәстүрлер, өзгеріске деген қажеттіліктің болмауы және балама педагогикалық көзқарастарға күмәнмен қарау сияқты факторлардан туындауы мүмкін.[6]

2.Күрделілік пен Әртүрлілік: оқу бағдарламаларын біріктіруге әсер ететін факторлар әртүрлі жағдайларда әртүрлі болуы мүмкін, бұл реформаларға қарсылықты күрделі және алуан түрлі құбылысқа айналдырады.

3.Ресурстар мен Уақыт шектеулері: интеграцияны жүзеге асыру жеткілікті ресурстар мен уақытты қажет етеді, бұл медициналық білім беруде қиындық тудыруы мүмкін.

Осы қиындықтарға қарамастан, медициналық-педагогикалық қолдаудың интеграциясы медициналық білім беруді жетілдіруге және болашақ дәрігерлерді қоғамның дамып келе жатқан денсаулық сақтау қажеттіліктерін қанағаттандыруға дайындауға мүмкіндік береді.

Дамуында ерекше қажеттіліктері бар балалар интеграцияланған ортаға неғұрлым ерте тартылған болса, олардың әлеуметтік бейімделуі соғұрлым тез әрі оңай болады.

Қазақстан Республикасы жағдайында бұл мәселе әлі де өзекті болып табылады. Еліміздің әрбір азаматы – ұлттық құндылық, әрбір ұрпақ – еліміздің ертеңі екенін ескерсек, әрбір ерекше қажеттілігібар баланың сапалы білім алып, азамат болып қалыптасуына жағдай жасауға инклюзивті білім беруді жүзеге асыруды құқықтық қамтамасыз ету аса маңызды.

Ғасырлар бойы жинақталған педагогикалық ғылым мен практиканың көптеген жетістіктеріне медицина өкілдерімен қол жеткізді. Бұл объектінің бірлігімен ғана емес, сонымен бірге ішкі туыстығымен, білімнің екі саласының мәселелері мен әдістерінің ұқсастығымен түсіндіріледі.

Педагогиканың барлық салалары медициналық ғылымдар мен медициналық техниканың жетістіктеріне тікелей байланысты. Бұл, ең алдымен, дене тәрбиесі, оның барлық тармақтарымен түзету педагогикасы, гигиена. Мұғалімге дені сау адам ағзасының құрылымы мен қызметін зерттейтін медицинаның бірқатар тәуелсіз салаларында кездесетін негізгі принциптер қажет: анатомия, физиология, гистология, биохимия және басқалар. Өз кезегінде болашақ дәрігерлер педагогикалық антропология мен педагогиканың принциптері, тәсілдері мен деректерінен пайда көреді. Атап айтқанда-педиатрларға, балалар стоматологтарына, невропатологтарға, психоневрологтарға және психиатрларға. Олар балалардың мінез-құлқының түрлерін, олардың денсаулығына да, ауруына да мотивациясының ерекшеліктерін білуді қажет етеді. Психологияның, физиологияның және басқа да таза медициналық ғылымдардың қарқынды дамуы нәтижесінде адамның білім беру пәні ретіндегі проблемасы олардың педагогикалық қолдану мүмкіндігін іздеуді қажет етті. Педагогиканың жақын болашағы оның саласына осы қосымшалардың, әсіресе адам ресурстарын білім беру мақсатында пайдалануға қатысты кеңеюімен байланысты болатыны белгілі болды. Ғылымдардың күрделі синхронды тезисі ақыл-ой әрекетін және соның салдарынан оқу процесін модельдеу принциптерін жасауға кірісуге мүмкіндік береді.

Медициналық-педагогикалық қолдаудың интеграциясы оқу тәжірибесін арттыру және медициналық көмек көрсетуді жақсарту үшін медициналық білімге педагогикалық тәсілдер мен принциптерді енгізуді білдіреді. Бұл интеграция іргелі ғылымдар мен клиникалық практика арасындағы алшақтықты жоюға, медициналық оқу бағдарламасындағы бытыраңқылықты азайтуға және мазмұнды оқуға ықпал етуге бағытталған.

Қолданылған әдебиеттер

1. Ғылыми басылым «Особенности развития инклюзивного образования: международный опыт и отечественная практика», 344б, 2017ж, Астана, Н.Қ. Еспанова «Инклюзивті білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі ерекше қажеттілігі бар балаларды әлеуметтендіру»
2. М.: Изд-во Академии пед. наук, 1950. – 597 с. К. Д. Ушинский.
3. Содержание и направления интеграции медико-психологических и педагогических знаний в профессиональной подготовке логопедов, , научная статья, 2013г , Пахомова Н. Г. <https://cyberleninka.ru/article/n/soderzhanie-i-napravleniya-integratsii-mediko-psihologicheskikh-i-pedagogicheskikh-znaniy-v-professionalnoy-podgotovke-logopedov?ysclid=ls2v6ws1k811350420>
4. “Теория и технология подготовки медико-педагогических кадров в среднем профессиональном образовании” Диссертация.. Резер, Татьяна Михайловна https://new-disser.ru/_avtoreferats/01004039877.pdf
5. Развитие медико-педагогического направления подготовки педагогов в профессиональном образовании, Купцова С.А. <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-mediko-pedagogicheskogo-napravleniya-podgotovki-pedagogov-v-professionalnom-obrazovanii/viewer>
6. “Forty-five years of Marburg virus research.” Viruses vol. 4,10 1878-1927. 1 Oct. 2012, Kristina Brauburger, Adam J. Hume, Elke Muhlberger and Judith Olejnik <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3497034/pdf/viruses-04-01878.pdf>
7. Мүгедектігі бар балалардың жағдайына талдау: Қазақстан Республикасында инклюзивті қоғамды дамыту, ЮНИСЕФ - Астана, 2014, – 108 б.

8. «Ерекше білім қажет ететін балалы отбасындағы ата-ана мен бала қарым-қатынасына қажетті ерте түзете-дамыта көмек беру», мақала, 2018ж, Л.Т. Исаева <https://vestnik.kazmkpu.kz/jour/article/view/23>
9. Facilitating small group learning in the health professions. BMC Med Educ 20 (Suppl 2), 457 (2020). Burgess, A., van Diggele, C., Roberts, C. et al. <https://doi.org/10.1186/s12909-020-02282-3>
10. Integration in Medical Education. "Indian Pediatrics", 57(9), 842-847. Husain, M., Khan, S., & Badyal, D. (2020). <https://www.deepdyve.com/lp/springer-journal/integration-in-medical-education-DgRU148T10?key=springer>
11. A Medical Pedagogy Reform by Integration of Biomedical Research into the Clinical Medicine Program. Medical Science Educator, 30(4), 1569-1576. Liu, Z., He, Y., Yang, Y., Maconochie, M., & Luo, Z. (2020). <https://www.deepdyve.com/lp/springer-journal/a-medical-pedagogy-reform-by-integration-of-biomedical-research-into-aBHHCbEqU?key=springer>
12. Integrated Learning in Medical Education: Are Our Students Ready?. Med.Sci.Educ. 25, 549–551 Kadirvelu, A., Gurtu, S. (2015). <https://doi.org/10.1007/s40670-015-0172-0>

ОБУЧЕНИЕ РУССКОЯЗЫЧНЫХ УЧАЩИХСЯ ТАТАРСКОЙ РЕЧИ НА ОСНОВЕ КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Родной язык и Литература, Иностранный язык, 3 курс *Низамутдинова Л.Ф.*

Научный руководитель: к.ф.н, доцент Галиуллин Р.Р.

ФГБОУ ВО «Набережночелнинский государственный педагогический университет», г. Набережные Челны, Россия

Аннотация. В статье рассматриваются аспекты обучения татарской речи русскоязычных учащихся с помощью коммуникативной технологии. Также в статье раскрывается подробное содержание этих аспектов.

Ключевые слова: татарский язык, русскоязычные учащиеся, методика обучения, преподавание татарского языка как иностранного, коммуникативные технологии.

Рус телле укучыларны татар сөйләменә өйрәтү максаты киңкырлы, һәм ул берничә аспекттан тора: танып белү, үстерү, тәрбия, белем бирү.

Татарстан Республикасында яшәүче һәр милләт кешесенә, үз халкы тарихыннан тыш, шушы төбәктә төп халык булып саналган татар халкы мэдәниятен, гореф-гадәтләрен, тарихи үткәнен, бүгенгесен, киләчәген белү зарур. Татар халкы белән кулга-кул тотынып яшәргә әзерләнүче һәр кеше бу халыкның бәйрәмнәрен, традицияләрен аңларга, хөрмәт итәргә, әдәбият-сәнгать вәкилләренен ижади казанышлары белән үзенең рухи үсешен баета алу мөмкинлегеннән файдаланырга тиеш. Белем бирү максаты методика фәнендә бик озак еллар буе беренчел дәрәжәдәге максат итеп саналды. Ләкин дидактик максатларның башкаларын икенчел дәрәжәдә дип карау, киресенчә, белем бирү максатының тиешле дәрәжәдә тормышка ашырылмавына китерде. Укучыларның тиешле дәрәжәдәге тәрбиялеленнән башка укыту процессын оештыру мөмкин түгел.

Татар исемнәрен, Татарстанның табигатен, жирлеген, топонимикасын дөрөс әйтә белергә өйрәтү, аларның семантикасы белән кызыксындыру, балалар фольклоры, татар халык авыз ижаты, әдәбият-сәнгать вәкилләре белән беренчел таныштыру башлангыч этапта танып белү максатының төп эчтәлеген тәшкил итә. Урта звенода Татарстанда яшәүче милләтләр, Татарстан символикасы, башкалабыз Казанның тарихы, бүгенге йөзе, Татарстанның территориясе, географик урыны, экономик бәйләнешләре, татар сәнгатенен төрле тармаклары буенча билгеле булган шәхесләр, Бөек Жинүгә Татарстанның өлеше турында укучыларның татарча сөйли алулары төп максат итеп куела.

Укытучының шәхси сыйфатлары, укучы белән махсус оештырылган мөгамәләсә укыту-тәрбия процессында зур роль уйный. Ләкин тәрбия процессы, беренче чиратта, укытуның эчтәлеге һәм методлары белән бәйле. Коммуникатив технология тарафдарлары фикеренчә, программа эчтәлеген сайлаганда, материалның тәрбияви мөмкинлекләрен исәпкә алу - беренчел бурыч. Балаларның яшь үзенчәлекләренә туры килгән, аларны кызыксындырган мораль проблемаларны үз эченә алган эчтәлек, беренчедән, укыту процессында тәрбияви функция башкарса, икенчедән, турыдан-туры коммуникатив мотивация туу белән бәйле.

Төп гомуми белем бирү баскычын төгәлләгәндә, укучының үзенә һәм үзенең әйләнә-тирәсендәгә кешеләргә, тормыштагы яшәеш проблемаларына карата шәхси кыйммәтләре формалаштыра. Белем бирү максатында укучыларның лексик, грамматик материалны истә калдыруларын гына күзалланмый, ә билгеле бер ситуацияләрдә сөйләшә, үзара аралаша алуларын күзаллана.

Билгеле булганча, укытуның максаты жәмгыять тарафыннан куелган социаль заказ белән билгеләнә. Татарстан Республикасында белем бирү системасының төп бурычы - ижади фикерләүче, инициативалы, ижтимагый тормышта актив катнашучы, белемле, ике дүлэт һәм чит телләрдә дә иркен сөйләшәп аралашучы билингваль (полилингваль) шәхес тәрбияләү [1, с. 18].

Рус телле укучыларны татар сөйләменә өйрәтү максаты киңкырлы, һәм ул берничә аспекттан тора: танып белү, үстерү, тәрбия, белем бирү.

1) Танып белү максатының эчтәлеге

Татарстан Республикасында яшәүче һәр милләт кешесенә, үз халкы тарихыннан тыш, шушы төбәктә төп халык булып саналган татар халкы мәдәниятен, гореф-гадәтләрен, тарихи үткәнен, бүгенгесен, киләчәккә белү зарур. Татар халкы белән кулга-кул тотынып яшәргә әзерләнүче һәр кеше бу халыкның бәйрәмнәрен, традицияләрен аңларга, хөрмәт итәргә, әдәбият-сәнгать вәкилләренең ижади казанышлары белән үзенең рухи үсешен баета алу мөмкинлегеннән файдаланырга тиеш. Укыту эчтәлеге телгә өйрәтү процессын бала өчен “башка дөньяга тәрәзә ачу” (И.Л.Бим) булырлык һәм шуның аркылы аның үз яшәешен дә тулырак аңлавына ярдәм итәрлек итеп сайлана.

Югары сыйныф укучылары, нигездә, 1-9 сыйныфта алган белемнәрен киңәйтәләр, тулыландыралар. Аларның алда аталган темалар һәм Татарстанның югары уку йортлары, аның яңа экономик үсеш дәрәжәсә, дөньякүләм аренада бүгенге урыны, бөтендөнья спорт үсешенә керткән өлеше, Татарстандагы яшыләр хәрәкәтләре турында иркен аралашуга чыгулары максат итеп куела [4].

2) Үстерү максатының эчтәлеге

Белем бирү максаты методика фәнендә бик озак еллар бие беренчел дәрәжәдәгә максат итеп саналды. Ләкин дидактик максатларның башкаларын икенчел дәрәжәдә дип карау, киресенчә, белем бирү максатының тиешле дәрәжәдә тормышка ашырылмавына китерде. Шәхеснең белемле булуы, тәрбиялелек һәм аның фикерләү сәләте үсеше дәрәжәсеннән дә тора. Укыту процессында үстерү, тәрбия максатларын даими күзаллап эшләү-укытуның практик ягы уңышлыгының шарты (Л.С.Выготский). Бу хакыйкәтне балаларның белем алу эшчәнлегенең барлык этапларында да истә тоту зарур. Төп белем бирү баскычында татар теле һәм әдәбиятын укыту, танып белү чарасы буларак, укучыларның фикер йөртү, интеллектуаль һәм ижади сәләтләрен үстерүгә, шулай ук, реаль тормышта туган проблемаларны хәл итү өчен кирәк булган универсаль уку гамәлләрен (*танып белү, регулятив, коммуникатив*) формалаштыруга хезмәт итә.

Танып белү универсаль уку гамәлләре:

- фикерләүне үстерү белән бәйле психик функцияләр: логик фикерләү, сәбәп-нәтижә бәйләнешләрен табу, индуктив-дедуктив фикерли белү;
- ижади һәм эзләнү характерындагы проблеманы билгеләү, аларны чишү өчен алгоритм булдыру;
- объектларны чагыштыру, классификацияләү өчен уртак билгеләрне билгеләү;

- төп мәгълүматны аеру, укылган яки тыңланган мәгълүматның эчтәлегенә бәя бирә белү;
- тиешле мәгълүматны табу өчен энциклопедия, белешмәләр, сүзлекләр, электрон ресурслар куллану.

Регулятив универсаль уку гамәлләре:

- уку хезмәтендә үзенең максат куя, бурычларны билгели белү;
- эш тәртибен аңлап, уку эшчәнлеген оештыра, нәтиҗәле эш алымнарын таба белү;
- уку эшчәнлегенә нәтиҗәләрен контрольгә ала белү;
- билгеләгән критерийларга таянып, эш сыйфатына бәя бирә белү;
- укудагы уңышларның, уңышсызлыklarның сәбәбен аңлай, анализлай белү;
- ихтыяр көче, максатчанлык, активлык кебек сәләтләрне формалаштыру;
- дәрескә кирәкле уку-язу әсбапларын эзерли һәм алар белән дәрес эш итә белү;
- дәрестә эш урынын мөстәкыйль эзерли белү һәм тәртиптә тоту күнекмәләрен үстерү.

Коммуникатив универсаль уку гамәлләре:

- әңгәмәдәшеңнең сөйләмен тыңлай, аның фикеренә туры килерлек җавап бирә белү;
- әңгәмәдәш белән аралашу калыбын төзү;
- аралаша белү сәләтен үстерү (аралашучанлык, хислелек, эмпатия хисләре);
- парларда һәм күмәк эшли белү;
- мәгълүматны туплау өчен күмәк эш башкару;
- әңгәмәдәшең белән сөйләшүне башлай, давам итә, тәмамлай белү. Күрсәтелгән универсаль уку гамәлләрен формалаштыру дәреснең үстерү максаты белән билгеләнсә, дәрес азагында ул уку процессының метапредмет нәтиҗәләре буларак билгеләнелә.

3) Тәрбияви максатның эчтәлегенә

Укучыларның тиешле дәрәҗәдәгә тәрбиялеленгәннән башка уку процессын оештыру мөмкин түгел. Төп гомуми белем бирү баскычын төгәлләгәндә, укучының үзенең һәм үзенең әйләнә-тирәсендәгә кешеләргә, тормыштагы яшәеш проблемаларына карата түбәндәгә шәхси кыйммәтләре формалашкан булуы күзәлтелә:

- шәхесара һәм мәдәниятара аралашуда татар теленә карата ихтирамлы караш булдыру һәм аны яхшы өйрәнү теләгә тудыру;
- әхлакый кагыйдәләрдә ориентлашу, аларны үтәүнең мәҗбүрилеген аңлау;
- әдәби әсәрләрдәгә төрле тормыш ситуацияләренә һәм геройларның гамәлләренә гомүмкешелек нормаларынан чыгып бәя бирә белү;
- “гаилә”, “туган ил”, “мәрхәмәтлелек”, төшенчәләрен кабул итү, “башкаларга карата түземлек, кайгыртучанлык”, “кеше кадерен белү” кебек хисләр формалаштыру [2, с. 66].

Өлбәтгә, укытучының шәхси сыйфатлары, укучы белән махсус оештырылган мөгамәләсе уку-тәрбия процессында зур роль уйный. Ләкин тәрбия процессы, беренче чиратта, уку процессының эчтәлегенә һәм методлары белән бәйле. Коммуникатив технология тарафдарлары фикеренчә, программа эчтәлеген сайлаганда, материалның тәрбияви мөмкинлекләрен исәпкә алу - беренчел бурыч. Балаларның яшь үзгәрешләренә туры килгән, аларны кызыксындырган мораль проблемаларны үз эченә алган эчтәлек, беренчедән, уку процессында тәрбияви функция башкарсан, икенчедән, турыдан-туры коммуникатив мотивация туу белән бәйле. Уку эшчәнлеген мотивлаштыру юнәлешендә эшләүче галим А.К.Маркова фикеренчә, эчтәлегендә әхлакый проблемалар булган текстлар үзләре үк коммуникатив мотивациягә ия, шунлыктан аралашу ситуациясе булдыру, сөйләмгә чыгу әллә ни кыенлык тудырмый.

4) Белем бирү максатының эчтәлегенә

Белем бирү максаты дигәндә, без балаларның лексик, грамматик материалны истә калдыруларын гына күзәлтеләбез, ә билгеле бер ситуацияләрдә сөйләшә, үзара аралаша алуларын күзәлтеләбез. Дәреснең белем бирү максатында укучының сөйләшү,

үзара аралашу күләме күрсәтелеп барырга тиеш. Укучыларның татар теле буенча лексик, грамматик күнекмәләре филологик белемнәр суммасы дәрәжәсендә генә калмыйча, ә сөйләм эшчәнлегенң барлык төрләрендә дә аралашуда кулланырлык дәрәжәгә житүе зарур. Шул вакытта гына татар телен дөүлэт теле буларак өйрәнү бурычы үтэлә [3, с. 35].

Шуны искәртергә кирәк: укытучы дәрес планын, эш программасын төзегәндә, дәреснең белем бирү максатын төп программадагы предмет нәтижәләре графасына, календарь-тематик пландагы коммуникатив максат графасына карап ачыкларга тиеш була. Балаларның белем дәрәжәләрен контрольгә алу да шушы графаларга нигезләнә. Гомумән алганда, дәреснең структур төзелеше дә, сайланган күнегүләр системасы да шушы графалардагы коммуникатив максатны үтәүгә хезмәт итә.

Список литературы:

1. Вәлиева Ф.С., Сагтаров Г.Ф. «Урта мәктәптә һәм гимназияләрдә татар телен укыту методикасы». – Казан: «Раннур» нәшр., 2000.
2. Заһидуллина Д.Ф. «Урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы». –Казан: «Мәгариф» нәшр., 2000.
3. Харрасов Ф.Ф. «Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни – методик нигезләре». - – Казан: «Мәгариф» нәшр., 2002.
4. Коммуникатив технология нигезендә рус телле балаларга татар теле һәм әдәбият укыту программасы (1 — 11 нче сыйныфлар) / URL: <https://pedportal.net/nachalnye-klassy/raznoe/kommunikativ-tehnologiya-nigezend-rus-telle-balalarga-tatar-tele-m-d-biyat-ukytu-programmasy-1-mdash-11-nche-syynyflar-1092681?ysclid=ltqb1f2x3f636835585>

ЭФФЕКТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДИРЕКТОРА СОВРЕМЕННОЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Школьный менеджмент 4 курс, **Неъматов И. Б.**

Научный руководитель: Курбанов М. У. старший преподаватель

*Кокандский государственный педагогический
институт*

Аннотация. В современном образовании, где конкуренция за учеников становится все более острой, необходимо адаптировать традиционные маркетинговые методы к особенностям образовательной среды. В статье рассматриваются вызовы, с которыми сталкиваются директора общеобразовательных школ при внедрении маркетинговых стратегий, а также возможности, которые предоставляют новые технологии и подходы для привлечения учеников и укрепления позиций школы на рынке образовательных услуг. Особое внимание уделяется адаптации маркетинга к потребностям различных аудиторий, включая учеников, родителей и образовательные кадры.

Ключевые слова: Маркетинг в образовании, специфика образовательной среды, конкуренция в образовании, маркетинговые стратегии, привлечение учеников, репутация образовательного учреждения

Современное образовательное пространство стало объектом не только образовательных, но и маркетинговых стратегий. В условиях усиливающейся конкуренции и изменяющихся предпочтений родителей и учеников, общеобразовательные учреждения вынуждены пересматривать свои подходы к привлечению и удержанию аудитории. В связи с этим актуализируется вопрос адаптации маркетинговых подходов к специфике образовательной среды.

Анализ литературы и источников. В начале исследования будет проведен обширный обзор актуальной литературы, включая научные статьи, книги, отчеты и

публикации, связанные с маркетингом в образовании. Этот этап поможет определить ключевые тенденции, вызовы и возможности в области адаптации маркетинговых подходов к образовательной среде. Качественные и количественные исследования. Проведение смешанных методов исследования, включая качественные интервью с экспертами из образовательного сектора (директорами школ, учителями, родителями и учениками) для получения глубокого понимания их взглядов и опыта, а также количественных опросов для получения статистически значимых данных о предпочтениях и требованиях целевой аудитории.

Сегодняшняя обстановка на рынке образовательных услуг отличается постоянным увеличением конкуренции между образовательными учреждениями независимо от их формы собственности. Уникальные особенности образовательных учреждений требуют разработки инновационных стратегий развития, которые отличаются от традиционных подходов. “Тесная взаимосвязь между социальным спросом на образование и способностью системы образования удовлетворить его является одним из ключевых показателей ее состояния” [1, 31]. Одним из многих вариантов развития и повышения конкурентоспособности образовательных учреждений (ОУ) является модель эффективной высшей школы на основе парадигмы канадского исследователя Д.Финка, где за основу развития ОУ принимаются согласованные стратегические цели, реализуемые в процессе обучения на фоне благоприятного климата и формирования корпоративной культуры. За основу формирования стратегической маркетинговой программы может быть взята процедура эффективной сегментации потребителей рынка образовательных услуг, а ядром маркетинговой программы могут служить три основных компонента, а именно:

- общие стратегические цели, объединяющие все звенья непрерывного процесса обучения;
- придание нового акцента в самом процессе обучения с усилением фактора компетентности;
- формирование корпоративной культуры в ОУ, где стимулом к повышению качества образования является вовлеченность всех участников образовательного процесса.

Термин “маркетинг” исторически связан с английским словом “marketing”, которое в переводе означает торговлю, продажу, сбыт, и производное от него слово “market” - рынок или базар. В современном контексте маркетинг рассматривается как функция коммерческих организаций, связанная с анализом и учетом потребностей целевой аудитории, исследованием рынка, формированием ассортимента, гибкой ценовой политикой и активным продвижением товаров и услуг.

Основоположник маркетинговой теории Филипп Котлер определяет маркетинг как “социальный процесс, направленный на удовлетворение потребностей и желаний индивидов и групп путем создания и предложения обладающих ценностью товаров и услуг и свободного обмена ими”. Подобную точку зрения высказывают Э. Райс и Дж. Траут, утверждая, что “маркетинг - это деятельность, набор институтов и процессов, обеспечивающих создание, информирование, доставку и обмен предложениями, имеющими ценность для потребителей, клиентов, партнеров и общества в целом”.

Согласно некоторым авторам, “корпоративная компетенция” определяется как способность сотрудников организации, объединенных общей идеей ее развития, знающих ее миссию и разделяющих присущие ей ценности, обеспечивать успех ее деятельности за счет достижения синергетического эффекта [4].

Маркетинговые стратегии в контексте образовательных учреждений:

Формирование уникального бренда. Разработка и продвижение уникального бренда образовательного учреждения, выделяющего его среди конкурентов и привлекающего внимание целевой аудитории.

Целевое позиционирование. Определение целевой аудитории и разработка стратегии позиционирования, основанной на уникальных преимуществах и специализациях учреждения.

Персонализированный подход. Разработка персонализированных маркетинговых стратегий, учитывающих потребности и предпочтения различных сегментов целевой аудитории, включая учащихся, родителей и педагогический персонал.

Система обратной связи. Создание системы обратной связи с текущими и потенциальными учениками и их родителями для получения обратной информации о качестве образовательного процесса и удовлетворенности услугами учреждения.

Социальная ответственность. Интеграция принципов социальной ответственности и устойчивого развития в маркетинговые стратегии, что способствует укреплению репутации учреждения в глазах общества.

Эффективное использование этих маркетинговых стратегий позволяет образовательным учреждениям привлекать больше учеников, улучшать качество образовательного процесса и укреплять свои позиции на рынке образовательных услуг.

Заключение. В современном образовательном ландшафте, характеризующемся усилением конкуренции и постоянными изменениями, адаптация маркетинговых подходов к специфике образовательной среды представляет собой неотъемлемый фактор успеха для образовательных учреждений. В ходе исследования мы выявили ряд вызовов, с которыми сталкиваются директора школ при внедрении маркетинговых стратегий, включая изменение потребительских предпочтений, повышение конкуренции и необходимость адаптации к новым технологиям.

Однако, несмотря на эти вызовы, мы также обнаружили множество возможностей для эффективного применения маркетинга в образовании. Среди них - использование цифровых инструментов для привлечения внимания аудитории, создание уникального бренда образовательного учреждения, а также разработка персонализированных маркетинговых стратегий, учитывающих потребности и ожидания различных групп заинтересованных сторон.

В заключение, мы убеждены, что эффективная адаптация маркетинговых подходов к специфике образовательной среды представляет собой ключевой фактор для успешного развития образовательных учреждений в условиях современного рынка. Понимание вызовов и возможностей, а также гибкое реагирование на изменяющиеся условия помогут школам и другим образовательным учреждениям оставаться конкурентоспособными и достигать своих стратегических целей в долгосрочной перспективе.

Литература

1. Государственное регулирование экономики: учебное пособие / Под ред. А.Н.Петрова, М.И.Кныша. Изд.2-е, доп. СПб.: Любавич, 2009.
2. Донина И.А. Маркетинг в школе: современный контекст проблемы // Фундаментальные исследования. – 2013. – № 10-9. – С. 2040-2044;
3. Кумбс Филипп Г. Кризис образования в современном мире: системный анализ / Пер. с англ./ Под ред. Г.Е. Сорова. М.: Прогресс, 2007.
4. Пугач В.Ф. О функциях высшего образовательного заведения в условиях демократизации общества // Высшее образование в России. 2004. №1
5. Шепелин Ю.М. Инновационные маркетинговые технологии адаптации образовательных учреждений. Проблемы образования и подготовка специалистов. Текст научной работы

СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖАЛПЫ ДАМЫМАҒАН МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЗДІҢ ДЫБЫСТЫҚ -БУЫНДЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Арнайы педагогика, 3 курс **Рашитова А.Ж.**

Ғылыми жетекші: п.ғ.м., оқытушы Ормахан Б.Н.

Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті КеАҚ

Андатпа: Сөйлеу тілі жалпы дамымаған мектепке дейінгі жастағы балаларда сөздің дыбыстық – буындық құрылымының ерекшеліктері сөйлеу тілі бұзылысының деңгейлеріне байланысты өзгеріп отырады. Сөйлеу тілі жалпы дамымауының бірінші деңгейінде тілдің мүлде қалыптаспауы байқалса, ал екінші деңгейде балалардың сөзді көп білмейтіндіктен баланың тілі кедей, ол өзі білетін заттардың аттарын атаумен және қимыл-іс әрекеттерін айтып берумен ғана шектеледі. Ал үшінші деңгейде сөйлеу тілінің дамуы бойынша баланың фонематикалық тілінің жасалуы жасының мөлшерімен салыстырғанда артта қалуы байқалады.

Кілт сөздер: Сөйлеу тілінің жалпы дамымауы, логопед

Сөйлеу тілі жалпы дамымауы – есту қабілеті мен зияты әдеттегідей дамыған балалардың дыбыстық, мағыналық жағына қатысты сөйлеу тілі жүйесінің барлық компоненттерінің қалыптасуының бұзылуынан болатын әртүрлі күрделі тіл кемістіктері.

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған (СТЖД) Ресейлік дефектология ғылыми зерттеу институтының Левина Р. Е. бастаған ғалым қызметкерлер (Никашина Н. А., Каше Г. А., Спинова Л. Ф., Жаренкова Г. И. және т.б.) 50-60 жылдары мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы балалардың тіл кемістіктерін жан-жақты зерттеулердің қорытындысының нәтижесінде ғылыми тұрғыдан негізdedі. Жалпы сөйлеу тілінің дамымауы алалия, афазия, ринолалия, дизартрия сияқты күрделі сөйлеу патологияларының түрлерінде байқалуы мүмкін.

Дыбыстарды айтуының бұзылуы, фонематикалық есту қабілетінің дамымауы, сөздік қоры мен грамматикалық сөйлем құрылымының артта қалуы жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалардың барлығына тән кемшілік [1, 76].

Сөйлеу тілінің жалпы дамымауы әртүрлі деңгейде кездеседі. Алғашында Р. Е. Левина жалпы сөйлеу тілі дамымауын үш деңгейге бөледі. Кейіннен Т. Б. Филочева 4-деңгейді сипаттап қосады.

Сөйлеу тілі жалпы дамымауының бірінші деңгейінде тілдің мүлде қалыптаспауы байқалады. Ондай балаларды мылқау балалар дейді. Бұл деңгейдегі балалардың кісімен тілдескенде анық байқалатын тіл кемістіктері мынандай болып келеді: былдырлап сөйлейді, жеке дыбыстарға еліктейді, жекелеген зат есімдік сөздермен, күнделікті тұрмыста айтылып жүрген етістік сөздерді пайдаланады, сөйлемді былдырлап мүлде түсініксіз етіп үзіп-үзіп айтады, сөйлемде дыбыстар анық айтылмайды, әрі тұрақсыз, құбылмалы келеді. Олар айтайын деген ойын қолдарын ербеңдету арқылы ым-ишара қолданып, ымдап түсіндіруге тырысады. Сөйлеу тілінің бұндай бұзылыстары зияты бұзылған балаларда да болуы мүмкін. Бірақ та сөйлеу тілі дамымаған есі дұрыс балаларды ақылына қарап-ақ сөйлеу тілі дамыған (олигофрен) зияты бұзылған балалардан оңай ажыратуға болады. Біріншіден, сөйлегенде пайдаланатын сөздік қорына қарағанда енжар сөздік қорының артықшылығы. Жалпы сөйлеу тілі дамымаған есі дұрыс балалардың зияты бұзылған балалардан өзгешелігі, ойларын тындаушысына жеткізу үшін дене мүшелерінің қимылын және мәнерлі ымды пайдаланады. Оларға өзінің сөйлеу тілінің кемшілігіне сын көзімен қарап, оны қалайда түзетуге тырысуы тән. Сонымен, сөйлеу тілінің ұқсастық жақтарына қарамастан ой-өрісі сөйлеу тілінің дамуы жағынан бір-біріне ұқсамайды [2, 35 б].

Сөздік қоры шамадан тыс шектелген бұндай балалар заттардың және қимыл-әрекеттердің сыртқы түрлеріне немесе олардан шығатын дыбыстардың ұқсастығына қарап, өздерінің былдырлаған тілімен барлығына бір сөзбен ат қойып алып түсіндіреді. Мысалы: «дөдет» - машина, машинамен кетті, кетіпті және т.б. Сонымен бірге қимыл-іс әрекеттерді білдіретін сөздерді заттың атымен орнын алмастыра беретін жағдайларда байқалады. Мысалы: «адас» - қарындаш, жазу, сурет салу; «тәй» - шай, тамақ ішу.

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған баланың кейде бір сөзді сөйлемде де пайдаланатын ерекшелігі болады. Бір сөзді сөйлемдегі сөздің түбірі бұзылып тұлғасыз айтылатын жағдай, сөйлеу тілі дұрыс дамыған балада да байқалуы мүмкін. Бірақ ол тек 5-6 айға ғана созылады, оның үстіне ондай сөздер онша көп болмайды. Сөйлеу тілі қатты тежеліп өте баяу дамығанда бұл мерзім ұзақ уақытқа созылады. Сөйлеу тілі дұрыс дамыған бала сөздерді байланыстырып сөйлем құрап айтуды ерте пайдалана бастайды. Сөздердің ішінде тұлғасыз сөздер де араласып айтылып кетуі мүмкін, бірақ оларды біртіндеп түзетіп дұрыс айтуға дағдыланып кетеді.

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған баланың да сөйлемінің көлемі 2-4 сөзге дейін кеңейетіндігі байқалады, бірақ мұнда құрылысы бұзылған сөз тіркестері бұрынғы қалпында өзгеріссіз сақталып қалады. Тап осы жағдай сөйлеу тілі дұрыс дамыған балада еш уақытта байқалмайды.

Сөйлеу мүмкіндігі төмен баланың өмірден алған тәжірибесі өз және айналасындағы өмір тіршілігі туралы мағлұматы жеткіліксіз болып келеді (әсіресе табиғатқа байланысты құбылысты). Дыбыстардың қолданылуы тұрақсыз, құбылмалы келеді. Сөйлегенде көбінесе 1-2 буыннан тұратын сөздерді ғана қолданады. Буындары көбірек қиын сөздерді айтқан кезде оның 2-3 буынына дейін қысқартылып, түсіп қалады. Мысалы: жұмыртқа - ұтқа, домбыра - дома. Фонематикалық түйсігі бұзылғандықтан аттары бір-біріне ұқсас, мағынасы әр түрлі сөздерді сұрыптай алмай қиналады. Мысалы: балта-балға, жаға-жаңа. Бұл деңгейдегі балалар дыбыстық талдау жолын түсінбейді.

Сөйтіп жалпы сөйлеу тілі дамуының бірінші деңгейін былай сипаттауға болады:

1.Сөздік қоры жоқтың қасы. Ол былдырлап түсініксіз айтылған сөздерден, басқа дауысқа еліктеген дыбыстарда (р-р-р, ш-ш-ш,) күнделікті қолданылатын кейбір оңай сөздерден тұрады (ту-су).

2.Баланың енжар сөз қоры пайдаланатын сөз қорынан едәуір молырақ болады, бірақта сөз түсінігі тым таяз. Сөздерді бірнеше рет қайталанған таныс жағдайда ғана түсінеді. Мысалы: «Қолыңды қалтаңнан ал» деген бұйрықты бала дұрыс орындауы мүмкін. «Қалтанды көрсет» дегенде ол көрсете алмайды. Өйткені ол «қалта» деген сөздің мағынасын түсінбейді. Байланыстырып сөйлеу қабілеті мүлдем дамымаған.

3.Сөздің, дыбыстың, буынның құрамын сақтап қайталау қабілеті дамымаған. Бұл деңгейді қысқаша қолданбалы сөйлеу тілінің болмауы деп сипаттауға болады. Жалпы сөйлеу тілі дамуының екінші деңгейіне ауысудың белгісі сол, онда ымдау мен былдыр сөздерден басқа бұрмаланған болса да айтарлықтай тиянақты жалпы қолданылатын сөздер пайда болады. Мысалы: Қыт. Бадя тана теп дүй. (Қыс. Балалар шана теуіп жүр) [3, 876].

Сөйлеу тілі жалпы дамуының екінші деңгейінде кейбір грамматикалық тұлғаларды ажыратуы бір мезгілде байқалады. Бірақ бұл тек кейбір грамматикалық категорияларға қатысты болады. Бұл процесс әлі де болса едәуір тұрақсыз екендігін сипаттайды және бұндай баланың сөйлеу тілінің дамуының қатты тежелгендігі анық байқалады. Сөзді көп білмейтіндіктен баланың тілі кедей, ол өзі білетін заттардың аттарын атаумен және қимыл-іс әрекеттерін айтып берумен ғана шектеледі.

Бірінші деңгейдегі балаларға қарағанда, суретке қарап және сұрақ бойынша әңгімелеуі қарапайым, әрі қысқа болғанмен грамматикалық құрылымы мен сөз тізбегі біршама дұрыс. Сөйлеу тілінің грамматикалық құрылымының жетілуі қанағаттанарлық емес екендігі сөйлеу материалы күрделенген кезде немесе баланың өзі бұрын сирек естіп, аз қоланған сөздер мен сөз тіркестерін айту қажет болып қалған жағдайда оңай

білінеді. Мұндай балалар септік жалғаулар мен көптік түрін білдіретін жалғаулардың мағынасын жете түсінбейді. Жұрнақ, жалғауларды пайдаланып сөз өзгерту кездейсоқ жағдай, сондықтан да, оны пайдаланғанда әр түрлі қателерді көп жібереді. Мысалы: көрпе – көрпелар, пышақ - пышақдар, бала - баладар, асық - асықдар. Сөзді тар мағынада жиі қолданады, ауызша талдап қорыту дәрежесі өте қиын. Тұлғаларды, қолданылуы немесе тағы басқа белгілері ұқсас бірнеше заттарды бір сөзбен атауы мүмкін. Мысалы: шыбынды, қоңызды, масаны, сонаны, араны, көбелекті – бір жағдайда осылардың барлығын тек біреуінің ғана атымен атайды, ал екінші бір жағдайда тағы басқа біреуінің ғана атымен атайды. [4, 361б].

Заттың атын, түсін, тұлғасын, белгісін білдіретін сөзді орнымен дұрыс қолдануды әруақытта толық біле бермейтіндігі байқалады. Қолданудағы қимыл-іс әрекеті әртүрлі, тұлға ұқсастығы жақын атау сөздерді шатастырып орын ауыстыруы жиі көрініп қалады (жазу-оқу, тігу-пішу).

Грамматикалық категорияны қолдануда да өрескел қателер жіберетіндігі арнайы тексеру кезінде белгілі болады. Олар:

1.Септік жалғауларды алмастыру (дүкеннен бардым – дүкенге бардым).

2.Сөздің жекеше, көпше тұлғаларын және етістіктің түрлерін қолданудағы қателер (ойнадым – ойнадық, жудым-жудық).

3.Зат есімнің, есімдіктің жекеше, көпше түрлерінің өзгеруі кезіндегі қателер (сиырдар – сиырлар, сағандарға – сендерге, мағандарға – маған).

Баланың тіліндегі жуан және жіңішке, ысқырық және ызың, қатаң және ұяң, мұрын жолды дыбыстарының, сонымен бірге құрамы әртүрлі буынды сөздердің айтылуы мен үндестігі өрескел бұзылғандықтан сөйлегенде сөзінің сапасы жағынан да, саны жағынан да жасына қарағанда, едәуір артта қалғаны байқалады.

Буындар мен дыбыстардың орнын ауыстыру, ұқсас буындардың алмастырылуы, қатарласып келген дауыссыз дыбыстардың қысқартылуы салдарынан сөз құрамындағы дыбыстардың орналасу заңдылықтары өрескел бұзылады. Мысалы: Буратино - буритана, балапан - бапан, бапалан, балалар - балдар, балар, баралал.

Баланы жан-жақты тиянақты тексерудің нәтижесі оның фонематикалық есту қабілетінің нашарлығы, дыбыстарды талдау мен жинақтауға бағытталған тапсырма бойынша берілген дыбыстарға суреттерді іріктеп алу, дыбыстарды орнына қойып сөз құрау қиындық туғызады және мұндай тапсырмалар баланың дағдыларды игеруге дайын емес екенін оңай анықтауға мүмкіндік береді. Арнайы коррекциялық оқытудың ықпалымен сөйлеу тілі дамымауының III деңгейіне өтуі баланың айналасындағылармен қарым-қатынасының кеңеюіне мүмкіндік туғызады.

Сөйлеу тілі жалпы дамуының екінші деңгейіндегі балалар төмендегідей сипатталады:

1.Балалардың белсенді сөз қоры зат есім, етістік, сын есім, үстеу сөздерімен толықтырылады.

2.Сәтсіз болса да бұл деңгейдегі балалар септік жалғаулар мен жұрнақтарды пайдалана бастағаны байқалады.

3.Бұл деңгейде балалар сөзді байланыстырып сөйлей бастайды.

4.Сөзді түсінуі жетіледі, белсенді және енжар сөз қорлары толығыады.

5.Әлі де көп дыбыстарды және кейбір сөздерді дұрыс айта алмайды. Дыбыстық талдау, жинақтау әдістерін игеруге дайын еместігі байқалады [5, 90б].

Тап осы фонематикалық топтағы екі немесе бірнеше дыбыстарды бір дыбыспен немесе бірнеше дыбыстарды бір мезгілде алмастырған кезде дифференцияланбаған дыбыстардың айтылуы өзгеше болады (негізінде ысқырық және ызың дыбыстар, аффрикат, мұрын жолды дыбыстары). Мысалы: сәй-шай, сана- шана, қал-қар.

Сонымен бірге балалар барлық сөз таптарын пайдалануды, грамматикалық құрылымның қарапайым түрлерін қолдануды үйренеді, салалас, құрмалас пен

бағыныңқы құрмалас сөйлемдерді құрастыруға тырысады. Мысалы: Айдош мектептен келді де, шабағын оқуға отылды.

Алайда, сөйлеу тілін жан-жақты мұқият тексерген кезде тілге қатысты жүйенің (лексиканың, грамматиканың, фонетиканың) бір бөлігінің толық дамымауын айқындайтын көріністі көруге мүмкіндік туады. Моторлы аясының даму деңгейі төмен балаларда қимылдың бір түрінің екіншісіне ауысуда қиындықтар кездеседі, қимылдардың статикалық және динамикалық тепе – теңдігі жеткіліксіз, қимылды есте сақтауы жеткіліксіз және ерік зейінінің деңгейінің төмендігі байқалады.

Моториканың даму деңгейі орташа балаларда кейбір сынақтарды орындаған кезде қосымша қимылдар жасауы байқалады, тапсырма орындау үшін олар ұзақ уақытты қажет етеді. Сөздік нұсқау бойынша тапсырмаға қарағанда тапсырманы көрсету бойынша орындауы жоғары.

Моторикасының дамуы жоғары деңгейдегі балалар жас мөлшеріне жақындатылған: ұсақ және артикуляциялық моторикасы жақсы дамыған. Мұны, мектепалды даярлық топ балаларымен түзету жұмысы ұзақ уақыт жүргізілгендікпен түсіндіруге болады.

Құрмалас сөйлемді жалғаулығымен және жалғаулықты сөзімен құрастырған кезде қателер жіберілетіні байқалады. Бала сурет бойынша сөйлем құрастыру кезінде қатынасушы кісіні және қимыл-іс әрекетінің өзін жиі көрсетіп дұрыс атап отырса да, сөйлем құрамына қатынасушы кісінің пайдаланған затының атын кіргізбейді.

Сөздік қорының едәуір өскеніне қарамастан, лексикалық мағынасын толық білмейді (шынтак, иық, білек, өзен, көл, бұлақ, шалбардың бұты, балағы; көйлектің етегі, жағасы, жеңі), бірсыпыра сөздерді дәл түсінбейді және дәл қолданбайды (кесу, қию, пішу) [6, 196].

Лексикалық қателердің ішіндегі көзге түсетіндері төмендегідей:

- заттың атын сол заттың бөлшегінің атымен алмастыруы (кұлак – «бас», дөңгелек – «машина»);
- мамандықтың атын сол маманның істейтін әрекетімен (кәсібімен) ауыстырады (әнші – тәте өлең айтады);
- тектес заттардың меншікті аттарын атамай олардың сыртқы түрлерінің ұқсастығына және тұрмыстағы қолдануларына қарап жалпы атауларымен атайды (қарға – «құс», қарағай – «ағаш»; етік, бәтіңке – «аяқ киім»);
- көлемін білдіретін белгілердің орнын алмастыру (биік, кең, ұзын – үлкен; қысқа, аласа, тар, жіңішке – кішкентай).

Бала өз бетінше еркін сөйлесіп отырған кезде заттың белгілерін, күйін, қимыл іс-әрекетін білдіретін сын есім мен үстеу сөз таптарын аз қолданады. Бала жаңа сөздерді сөйлеп дағдыланбағандықтан іс жүзінде көп қолданбай сөздік қоры тоқырап, кедейленіп қалудың әсерінен оған сөздің морфологиялық элементтерін айыруға мүмкіншілік бермейді.

Көп балалар жаңа сөздерді қолданған кезде қателерді жиі-жиі жібереді. Шынында да, дұрыс сөздердің жасалуымен қатар кемшіліктері де болады. Мысалы: көрпе – көрпешілік, көрпе – кішкентай көрпе.

Осыған ұқсас қателер бірлі-жарымдап тілдері жаңа шығып келе жатқан, дендері сау балаларда кездесуі мүмкін, бірақ олар тез арада жоғалып кетеді. Қателердің көпшілігі тамақтардың, заттардың, есімдіктердің мағыналарын білдіріп, ара қатынасын белгілейтін қатыстық сын есімнің жасалуы кезінде болады. Мысалы: шыны стакан.

Ресейлік ғалымдардың зерттеу жұмыстарының нәтижесіне қарағанда сөйлеу тіліндегі грамматикалық қателердің ішіндегі ең ерекшеліктері төмендегідей:

- сын есіммен зат есім сөздердің жекеше, көпше түрлерінде және септіктерде дұрыс қиылыспайды;
- сан есім зат есіммен дұрыс қиылыспайды;
- жалғаулықтарды қолданғанда кететін қателер: түсіріп қалдырады, алмастырады, толық айтпайды;

- сөздің көпше түрінің септік жалғауларын қолданғанда кететін қателер.

III деңгейде сөйлеу тілінің дамуы бойынша баланың фонематикалық тілінің жасалуы жасының мөлшерімен салыстырғанда артта қалуы айтарлықтай шамада: олардың сөйлеу тіліндегі дыбыстардың барлық түрлерінің дұрыс айтылмауы әлі де байқалады (сигматизм, ротацизм, ламбдацизм, үндестік ақаулығы, ұяңдануы).

Сөздегі дыбыстардың түсіп қалатын тұрақты қателері, ең қиын сөздердегі буындардың бұзылуы байқалады. Мысалы: велосипед – сипед, сасипед, милиционер – мисонед, мисинел.

Фонематикалық естуі және түйсіну қабілетінің нашар дамуының салдарынан баланың сөздің дыбыстық құрамын талдау және топтау дағдылары өз бетінше қалыптаспауы байқалады, сондықтан балаға логопедтің көмегі көрсетілмесе, мектепте сауатын ашу кезінде балаға қиын болады [7, 576].

Кейінгі кезде Қазақстанда Абай атындағы ҚазҰПУ арнайы педагогика кафедрасы оқытушылары (Қ. Қ. Өмірбекова, Г. Б. Ибатова, Г. Н. Төлебиева) мектепке дейінгі жастағы қазақ тілді балалардың сөйлеу тілінің ерекшеліктерін анықтауға бағытталған зерттеулер жүргізді. Зерттеу нәтижесінде қазақ тілді СТЖД балалардың сөйлеу тіліне тән көптеген кемшіліктер, қателер кездесетіні анықталды. Ол кемшіліктер сөйлеу тілінің құрылымдық компоненттерінің барлығына қатысты, атап айтсақ: фонетикалық, лексикалық, грамматикалық (сөзжасам, сөз өзгерту, сөйлем құрау) жағы.

Тілдің грамматикалық жағының қалыптасуы мен қолдануында әр түрлі қиындықтар байқалады: зат есімнің көптің жалғауын пайдаланғанда қазақ тілінің сингармонизм заңын сақтамауы (мысалы, үйректар, кеселар, кітаптар кітапдар т.б.); көптік жалғауларды мүлдем қолданбауы (мысалы, доптар – көп доп, балалар – көп бала, т.б.); зат есімнің көптік жалғауларымен кездескен сөздерді ілік септігінде қолдана алмауы (мысалы, балалардың – балаларның, көшелердің – көшелернің т.б.); септік жалғауларды қолдану барысында әртүрлі қателер байқалды, әсіресе ілік, табыс, көмектес септіктерін қолдануда (мысалы, сурет бойынша «кімнің көйлегі?» деген сұраққа «қыз көйлек» деп жауап береді); сөз өзгерту дағдылары мүлдем қалыптаспаған деуге болады (сурет бойынша мамандықтарды атағанда балалардың көпшілігі сатушыны – «дүкендегі тәте», «сатады»; әншіні – «ән айтады» деп атайды) [8, 286].

Сонымен, сөйлеу тілі дамуының үшінші деңгейі мынандай кемшіліктермен сипатталады:

1. Бала ауызекі байланыстырып сөйлегенде кейбір сөздерді білмейтіндігі және дұрыс қолдана алмайтындығы байқалады. Сөздік қорында көбінесе зат есім, етістік көп кездеседі де сын есім, үстеу таптары аз кездеседі.

2. Тілдің грамматикалық жағының дамымағаны байқалады. Балалар септік жалғауларды, жұрнақтарды қолдануда қате жібереді. Сөз өзгерту қабілеті мүлдем дамымаған.

3. Сөйлегенде көбінесе тек жәй сөйлемдерді қолданады, құрмалас сөйлемдер сирек кездеседі.

4. Бұл деңгейдегі көптеген балаларда сөздің буындарын дұрыс айтпау кемшіліктері сақталады да, талдау жинақтау тәсілдерін меңгеруде қиындық туғызады.

Сөйлеу тілінің мұндай кешеуілдеуі кейінгі уақытқа дейін жалпы сөйлеу тілі дамымауының көмескі түрі деп аталып келді. Сөйлеу тілінің бұл түрін ресейлік автор Т. Б. Филичева және Қазақстандық автор М. С. Грушевская зерттеген.

Қазіргі уақытта мұндай сөйлеу тілі дамымауын «ЖСТД 4-деңгейі» деп белгілейтін болды.

Бұл деңгейдегі балалар ең алдымен, өз ойларын түйіндеп айта алмаумен сипатталады. Берілген тақырып, сурет, сюжетті суреттер сериясы бойынша, тіректі сурет схемасы бойынша әңгіме құрастыру кезінде, жүйелі логикалық ой бағыты бұзылып, ортасында тоқтап қалып, негізгі түйінін айтпай кетеді және жеке эпизодтарды қайталай береді.

Әңгімелеуінде балалар аз ақпарат беретін жәй және жайылма сөйлемдерді қолданады. 4-деңгейдегі балалар өз ойларын жоспарлай алмайды, тіл құралдарын іріктеуде қиналады.

Осы деңгейдің барлық балаларын Филичева Т. Б. екі топқа бөледі

Бірінші топ (шамамен балалардың 70-80 %) – фразалық сөйлеу тілін пайдалануды меңгергендер. Олар қойылған сұрақтарға дұрыс жауап береді, сурет бойынша қысқаша әңгіме құрай алады, жеңіл мәтінді айтып береді. Сөйлеу тілі нәтижесін терең талдау барысында – оның жоғары дәрежеде емес екені байқалады.

Сөйлеу тілінің дыбыс айту жағы қалыптасқан, бірақ жеке дыбысты айтудың бұзылыстары орын алады, аз таныс, көп буындық және дауыссыз дыбыстар қатар келген сөздерді қайталап айтуда қиындықтар кездеседі (бисопед – велосипед, миницарер – милиционер, құлышы – құрылысшы), жалпы бұрмалау, дыбыс айтудың анықсыздығы.

Ересектер тобында оқу барысында балалар бір буындық сөздерге (тас) талдау жасап, тік буынды талдап жинақтауға, сөздегі дыбыстың орнын табуға үйренеді. Сонымен қатар балалар әлі сөйлеу тілі қалыпты дамыған балалардың даму деңгейіне жетпейді. Ата-аналарымен әңгімелесу кезінде баламен күнделікті араласып жүрген адамдардың сөйлеу тілінің даму деңгейі, ерекшелігі, қай тілде сөйлейтіндігі туралы біліп, өскен ортасының ықпалы анықталады. Ең бастысы бала өзінің сөйлеу тіліндегі жетіспеушілікті сезінеді ме, оған көзқарасы қандай екенін білу керек.

Толық фразалы сөйлеу фондында сөйлеу тілі жүйесінің әр компонентінің дамуында жеке ауытқулар байқалады. Сурет бойынша әңгіме құрып, сөйлем құрастыру, өз бетімен әңгімелеу едәуір қиындықтар тудырады. Балалардың сөйлеу кезіндегі сөйлемдері бастауыштан, баяндауыштан және толықтауыштан тұратын, жәй және жайылма сөйлемдері болып келеді. Сөз таптарының ішінен сын есім, сан есім, үстеулер, есімшелер, көсемшелер сирек кездеседі.

Сөйлеу құралдарын қолдануларының шектеулігі сөйлеу тілінде, әсіресе сөз өзгерту және сөзжасамға берілген тапсырмаларды орындағанда анық көрінеді. Бұл балалар синонимдерді іріктегенде қиналады да, антонимдерді болымсыз етіспен, «емес»- сөзінің көмегімен құрайды (таза – таза емес (кір, лас), жылы – жылы емес (суық), кәрі - кәрі емес (жас), кейбір антонимдерді бір сөзбен алмастырып пайдаланады, (үлкен деген сөз биік, жоғары, ұзын, жалпақ сөздерінің орнына жүреді) бұл да сөйлеу тілінің көмескі түріндегі балаларға тән қасиет [8, 136].

Көптеген авторлар (Левина Р. Е., Гриншпун Б. М., Филичева Т. Б.) сөйлеу тілі дамымаған балалардың коммуникативті дағдыларының қалыптасуындағы қиындықтар орын алатынын дәлелдеген. Қарым-қатынас жеткіліксіздігі өз алдына танымдық және сөйлеу-ойлау әрекетіндегі қиындықтарға алып келеді. ЖСТД балаларға қарым-қатынас жасау қажеттілігінің төмендігі, диалогтық және монологтық сөйлеу тілдерінің қалыптаспауы, қатынас жасауға қызығушылығының жоқтығы, қатынас жағдайында бағдарлау білігінің аздығы.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚР «Мүмкіндіктері шектеулі балаларды әлеуметтік және медициналық – педагогикалық түзете қолдау көрсету туралы» Заңы, 2005 ж.
2. Ибатова Г.Б. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған III деңгейдегі балалармен логопедиялық жұмысты ұйымдастыру. Әдістемелік ұсынымдар. Алматы, 2014. 70б
3. Логопедия. Өмірбекова К.К., Оразаева Г.С., Тулебиева Г.Н., Ибатова Г.Б., Оқулық. Алматы, 2011. 495б
4. Төребаева К.Ж. Логопедия негіздері. Оқулық – Ақтөбе, 2012. 304б
5. Большакова С.Е. Преодоление нарушений слоговой структуры слова у детей: Методическое пособие. –М.: ТЦ Сфера, 2007. 56б
6. Грибова О.Е. Технология организации логопедического обследования: Методическое пособие. -М.:Айрис-пресс, 2005. 96б

7. Ибатова, Г. Б., Г. М. Коржова Дамуында түрлі ауытқулары бар балалардың сөйлеу тілі дамуының ерекшеліктері. Алматы, 2014. 48б

8. Ибатова Г.Б. Мектепке дейінгі балаларда кездесетін сөйлеу тілінің кемшіліктері, // Педагогика және психология ғылыми-әдістемелік журнал, Абай атындағы ҚазҰПУ, №1(2) 2010ж.

МОДЕЛИ МЕТАПОЗНАНИЯ В ПОВЫШЕНИИ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ 8-9 КЛАССОВ К УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМУ ПРОЦЕССУ

Педагогика и психология, магистрант 2 курса **Рысмамбетова Д.Қ.**

Научный руководитель: к.п.н., ассоциированный профессор Коньрбаева С.С.

КазНУ имени аль-Фараби

Аннотация: Данная статья исследует роль моделей метапознания в повышении интереса учащихся 8-9 классов к процессу обучения и воспитания. Рассматриваются различные подходы и стратегии, направленные на развитие метапознания у подростков, а также их влияние на мотивацию и активность в учебной деятельности. В статье представлены результаты эмпирических исследований, основанных на применении моделей метапознания в образовательной практике. Особое внимание уделено анализу эффективности различных методов и техник, используемых для стимулирования метапознания учащихся данной возрастной группы. Результаты исследования позволяют сделать вывод о значимости метапознания в контексте формирования положительного отношения к учебе и развития образовательной мотивации у подростков.

Ключевые слова: развитие навыков, метакогнитивные процессы, модели метапознания, эффективность учебного процесса, рефлексия.

Введение. Развитие интереса учащихся к учебному процессу и воспитанию играет ключевую роль в формировании успешной образовательной траектории. Особенно это актуально для учащихся 8-9 классов, находящихся на стыке подросткового возраста и подготовки к взрослой жизни. Одним из важных аспектов, способствующих формированию интереса учащихся, является развитие метапознания – умения осознавать и контролировать свой собственный учебный процесс.

Метапознание включает в себя умение анализировать свои мыслительные процессы, понимать свои сильные и слабые стороны, а также применять эффективные стратегии обучения. В контексте учащихся 8-9 классов, развитие метапознания становится особенно значимым, поскольку они находятся в периоде активного формирования своей учебной и личностной идентичности.

Основная часть. Модели метапознания в повышении интереса учащихся 8-9 классов к процессу обучения и воспитания представляют собой комплексные подходы, направленные на развитие осознанности и саморегуляции учебной деятельности. Перейдем на важные модели метапознания играющие важную роль в формировании творческого потенциала у учащихся 8-9 классов:

1) Модель осознанности (mindfulness):

Эта модель основана на идеях ахиндрической медитации и фокусируется на развитии способности учащихся сосредотачиваться на текущем моменте.

Практики осознанности включают в себя медитации, дыхательные упражнения, визуализации и другие техники, которые помогают учащимся стать более

внимательными к своим мыслям, эмоциям и ощущениям.

Развитие осознанности может помочь учащимся лучше контролировать свои реакции на учебные ситуации, улучшить концентрацию и снизить уровень стресса.

2) Модель планирования и мониторинга:

Эта модель сосредоточена на развитии у учащихся навыков планирования своей учебной деятельности и мониторинга её выполнения.

Ученики учатся ставить цели, разбивать их на более мелкие шаги, составлять планы действий и отслеживать свой прогресс.

Поддержка учителя в этой модели заключается в том, чтобы помочь учащимся разработать реалистичные и достижимые цели, а также предоставить обратную связь по их выполнению.

3) Модель рефлексии и анализа:

Эта модель акцентирует внимание на развитии у учащихся способности анализировать свою учебную деятельность и извлекать из неё уроки для будущего.

Ученики учатся задавать себе вопросы о своих успехах и неудачах, выявлять причины возникших трудностей и искать способы их преодоления.

Важной частью этой модели является создание возможностей для рефлексивного обсуждения в классе и коллективного анализа учебных ситуаций.

4) Модель обучения на основе ошибок:

В этой модели учащиеся признают ценность ошибок как источника учебного опыта и возможности для личностного роста.

Учителя создают учебные ситуации, которые стимулируют учащихся к экспериментированию, пробам и ошибкам.

Важным аспектом этой модели является обсуждение ошибок и извлечение из них уроков для будущего, что способствует развитию метапознания и росту интереса к учебному процессу.

Эти модели подчеркивают важность осознанности, планирования, рефлексии и умения учиться на ошибках, что в совокупности способствует формированию активной и заинтересованной учебной деятельности.

Метапознание в информационных теориях учения рассматривается как важный блок внутри этой вычислительной системы, который выполняет функции управления и контроля за производством когнитивных операций по переработке учебной информации. При этом работа данного блока подчиняется тем же самым правилам обработки информации, что и система познания в целом. Рассмотрим далее информационные модели метапознания в структуре учения.

Взгляд Б.Циммермана на процесс саморегуляции учения согласуется с рядом теорий в области психологии и образования, затрагивающих метапознавательные компоненты SRL.

Так, К.Э.Вайнштейн и П.Э.Мейер разработали модель эффективных учебных стратегий, которая представляет собой иерархию компетенций обучающихся, необходимых для успешного обучения, важнейшими из которых являются элементы Я-системы и умение ставить долгосрочные цели [1]. Авторы данной теории предполагают, что долгосрочные цели в совокупности с элементами Я-системы (навыками, мотивацией, саморегулируемыми мыслями) способствуют достижению успехов не только в текущей учебной деятельности, но и в будущей жизни индивида.

В то же время теория о совладающем поведении, рассматривающая в том числе эффективность копинг-стратегий, является неотъемлемой частью саморегулируемого учения. Понятие «копинг-стратегий» было введено в 1962 году Л.Мерфи, разделившим их на три большие группы: поведенческие, эмоциональные и когнитивные [2]. Следом за данной теорией в 1966 году появляется новая классификация копингов, разработанная Р.Лазарусом, которая включает в себя восемь стратегий: конфронтация, дистанцирование, самоконтроль, поиск социальной поддержки, принятие

ответственности, бегство-избегание, планирование решения проблемы, положительная переоценка [2]. Важной отличительной особенностью теории Л.Мерфи является рассмотрение копинга с двух сторон: первая составляющая является врожденной, т.е. поведение подобно инстинкту, а вторая – приобретенной, которая формируется на основе получаемого опыта. В то же время Р.Лазарус говорит о копинге как динамическом процессе, в рамках которого индивидом предпринимаются определенные усилия, направленные на снижение степени влияния стресса (ситуационный подход). В данном случае копинг является центральным звеном, образующим фактор, стабилизирующий самочувствие индивида при столкновении со стрессовыми ситуациями. Таким образом, осознанный выбор стратегии совладающего поведения становится неотъемлемой частью саморегуляции учения.

Необходимость развития метапознавательных стратегий неоднократно подтверждалась научными работами. Являясь одним из наиболее известных исследователей процессов саморегуляции, Барри Циммерман выдвинул и подтвердил гипотезу о том, что саморегуляция учения способствует повышению образовательных результатов. В качестве одной из важнейших проблем современного образования Барри Циммерман выделяет отсутствие у обучающихся знаний о собственных возможностях и ограничениях, в связи с чем процесс саморегуляции у них осуществляется на уровне интуиции [7]. Об этом также свидетельствуют выводы педагогов и психологов XX века, занимающихся изучением индивидуальных различий обучающихся, связанных с результатами исследований метапознания и социального познания обучающихся, в числе которых работы Дж.Дьюи [Дьюи, 2008], Э.Л.Торндайка [Торндайк, 1932], М.Монтессори [Монтессори, 2010]. Они также сходились во мнении, что низкие академические результаты обучающихся являются следствием незнания своих сильных и слабых сторон учебной деятельности, проще говоря, связаны с неумением учиться.

В то же время на сегодняшний день проведен ряд зарубежных исследований, устанавливающих связь выбора стратегий учения с успеваемостью школьников [4]. Также отмечается, что набор стратегий учения различается как среди обучающихся с низкими образовательными результатами, так и среди школьников с высокими академическими показателями [4]. При этом одни ученые приходят к выводу, что более богатый набор стратегий учения наблюдается у академически успешных школьников [4], другие – находят, что более широкий спектр стратегий используют обучающиеся с высоким эмоциональным интеллектом [5].

По мнению одного из видных теоретиков в этой области П. Пинтрича существует два направления, которые привели к формированию той области исследования, которую следует называть «саморегулируемое учение».

С одной стороны, это исследования в рамках так называемого подхода к школьному учению который получил определенное распространение в европейских и австралийских образовательных исследованиях. Его существенные черты: а) построение моделей учения по принципу «снизу-вверх», когда теория строится из обобщения эмпирических данных; б) источником эмпирических данных являются преимущественно количественные и качественные интервью со школьниками, в которых те сообщают сведения об их мотивации, специфике учения в реальных образовательных условиях.

С другой стороны, это исследования специфичные для североамериканских психологов, и основанные на понимании познания и учения как процессов переработки информации. В свою очередь для него специфично: а) построение моделей учения по принципу «сверху-вниз», когда теория строится на основе теоретических положений когнитивной психологии и образовательных исследований; б) преобладание количественных методов получения эмпирических данных.

Однако, по мнению Пинтрича эта традиция должны быть обозначена более точным термином - «саморегулируемое учение» (self-regulated learning - SRL). Эта традиция в отличие от информационных теорий учения рассматривает не только познавательные

факторы учебной активности, но и ее мотивационные и эмоциональные составляющие, а также делает предметом анализа факторы образовательной среды. Это по мнению представителей SRL- моделей создает возможности для гораздо более богатого описания учебной активности и ее субъекта. Саморегулируемое учение - это процесс, в ходе которого учащиеся активно участвуют в своем собственном обучении, контролируя свои мыслительные процессы, эмоции и поведение. Этот подход к учению призван развивать ученическую автономию, ответственность и мотивацию к достижению успеха. В данном докладе мы рассмотрим понятие саморегулируемого учения, его основные принципы и методы, а также его значение для эффективного образования.

В рамках этих общих теоретических позиций сторонников саморегулируемого учения мы можем обозначить и место метакогнитивных процессов. Последние выступают в указанных моделях, по сути, как необходимый, но не достаточный фактор академической успешности. Другими словами, развитые метакогниции учащегося могут быть условием его успешности, но не прямо, а через сложное взаимодействие с другими детерминантами учения: постановкой учебных целей, учебной мотивацией, самоэффективностью и др.

Заключение. Таким образом, развитие метапознания у школьников – важнейшая и необходимая часть образовательного процесса. Знание о собственных возможностях, понимание и умение управлять процессом получения информации и приобретения опыта могут стать ключевым шагом не только к успешному освоению образовательной программы, но и к достижению больших высот на протяжении всей жизни. Исследования показали, что развитие метапознания играет ключевую роль в формировании активного отношения к учебе у подростков. Модели метапознания помогают учащимся осознать свои мыслительные процессы, развить навыки саморегуляции и самооценки, а также эффективно применять стратегии обучения. На основе эмпирических данных и анализа практического опыта мы пришли к выводу, что внедрение моделей метапознания в школьное образование может значительно повысить мотивацию и интерес учащихся к учебному процессу. Подобные педагогические подходы способствуют не только академическому успеху, но и развитию общих когнитивных навыков, которые важны для успешной адаптации в современном мире.

Таким образом, понимание и применение моделей метапознания в образовательной практике является необходимым шагом для создания стимулирующей и поддерживающей среды, способствующей развитию учебной мотивации и академического роста учащихся. Дальнейшие исследования в этой области могут продолжить расширение наших знаний и помочь оптимизировать методы работы с метапознанием в школах.

Список использованной литературы

1. Варганова Г. В. Кейс-стадис как метод научного исследования // Библио- сфера. 2006. №2. URL: <https://cyberlenmka.ru/article/n/keys-stadis-kak-metod-nauchnogo-issledovaniya> (дата обращения: 27.06.2019).
2. Величковский Б.М. Когнитивная наука: Основы психологии познания: В 2-х т.- Т.2.- М.: Смысл, 2006.- 432 с.
3. Возрастная психология. Учебное пособие для студентов / Под ред. В.А. Романенко, Н.П. Ничипоренко.- Калуга: КГУ им. К.Э. Циолковского, 2011.-200 с.
4. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.2. Проблемы общей психологии / Под ред. В.В.Давыдова.- М.: Педагогика, 1982.- 504 с.
5. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991. 480 с.
6. Галкина Т.В. Самооценка как процесс решения задач: системный подход.- М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2011.- 399 с.
7. Горбачева Е.И., Савин Е.Ю., Фомин А.Е., Моисеев К.А., Богомолова Е.А. Общая психология. Учебное пособие для студентов.- Калуга: КГУ им. К.Э. Циолковского, 2005.-

255 с.

8. Гордеева Т.О. Психология мотивации достижения.- М.: Смысл, 2006.-336 с.

9. Гудвин Дж. Исследование в психологии: методы и планирование.- СПб.: Питер, 2004.- 588 с.

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТАРДЫ ЕНГІЗУДІҢ МАҢЫЗЫ

7M01105 Педагогика. Білім берудегі менеджмент, 1 курс **Сайпилова А.А.**

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., доцент Молдасан Қ.Ш.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Қазіргі білім беру контекстінде электронды оқулықтарды енгізу білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл мақалада дәстүрлі оқулықтардан білім берудегі электрондық форматтарға көшудің маңыздылығын талданады. Қол жетімділік, ыңғайлылық, интерактивті оқыту мүмкіндіктері және мазмұнның жаңартылуы сияқты электрондық оқулықтарға ауысудың негізгі дәлелдері қарастырылады. Электрондық оқулықтардың экономикалық тиімділік пен экологиялық тұрақтылық тұрғысынан артықшылықтары да талқыланады. Білім берудің қолжетімділігін жақсартуды, дербес оқытуды ынталандыруды және оқушылардың цифрлық дағдыларын дамытуды қоса алғанда, электрондық оқулықтардың академиялық ортаға оң әсерін талдау жүргізіледі. Сонымен қатар, қазіргі ақпараттық қоғамда табысты бейімделу үшін қажетті құзыреттіліктерді дамыту және оқытудың тиімділігін арттыру мақсатында электрондық оқулықтарды білім беру процесіне біріктіру қажеттілігі атап өтіледі.

Тірек сөздер: инновациялық оқыту, электрондық оқулық, білім беру, технология.

Annotation: the introduction of electronic textbooks in the modern educational context is an integral part of the educational process. This article analyzes the importance of the transition from traditional textbooks to electronic formats in education. The main arguments in favor of switching to electronic textbooks, such as accessibility, ease of use, interactive learning opportunities and content updates, are considered. The advantages of electronic textbooks in terms of economic efficiency and environmental sustainability are also discussed. An analysis of the positive impact of electronic textbooks on the academic environment will be carried out, including improving the accessibility of education, stimulating independent learning and developing students' digital skills. In addition, the need to integrate electronic textbooks into the educational process is emphasized in order to develop the competencies necessary for successful adaptation in the modern information society and increase the effectiveness of learning.

Keywords: innovative learning, electronic textbook, education, technology.

Аннотация: внедрение электронных учебников в современном образовательном контексте является неотъемлемой частью образовательного процесса. В этой статье анализируется важность перехода от традиционных учебников к электронным форматам в образовании. Рассматриваются основные аргументы в пользу перехода на электронные учебники, такие как доступность, удобство использования, возможности интерактивного обучения и обновления контента. Также обсуждаются преимущества электронных

учебников с точки зрения экономической эффективности и экологической устойчивости. Будет проведен анализ положительного влияния электронных учебников на академическую среду, включая улучшение доступности образования, стимулирование самостоятельного обучения и развитие цифровых навыков учащихся. Кроме того, подчеркивается необходимость интеграции электронных учебников в образовательный процесс с целью развития компетенций, необходимых для успешной адаптации в современном информационном обществе, и повышения эффективности обучения.

Ключевые слова: инновационное обучение, электронный учебник, образование, технология.

Білім беруді ізгілендіру, ақпараттандыру – бүгінгі заман талабы. Қазіргі жаһандану кезеңінде цифрлық ақпарат шарықтау шегіне жетуде. Ақпараттың жылдам таралуы әрі қолжетімді болуы тек қоғамдық өмірде ғана емес білім саласында да қажеттілік болып тұр. Цифрлық дәуірде дәстүрлі оқулықтардың рөлі біртіндеп электронды оқулықтарға ауысуда. Оқыту кезеңінде жалпы цифрлық ресурстарды, оның ішінде электронды кітаптарды қолдану оқу үдерісін жетілдіру мен оңтайландырудың маңызды аспектілері болып табылады. Бүгінгі күнде электронды кітаптар білім беру жүйесіне көмектесетін техникалық құрал ғана емес, педагогикалық қызметтерді де атқара алатын құрал болып табылады. Электронды құралдарды меңгеру күзiреттілігін қалыптастырудың басты мақсаты - оқушыларды ақпаратты алу, оны түрлендіру және қолдану, олардың осы құралдарды өз қызметтеріне еркін, тиімді пайдалана алу қабілеттерін қалыптастыру.

Р.П Беспалько өзінің "компьютерлердің қатысуымен білім беру және оқыту" кітабында білім берудің болашағы – бұл компьютерлердің үлесі артып келе жатқан білім. Білім беру мен оқыту үдерістеріне компьютердің толыққанды қатысуын қамтамасыз ету қажеттілігі педагогикалық ғылымның дамуы және дамуының негізгі жолы және ынталандыруы болып табылады деп тұжырымдаған. Яғни компьютерлердің үлесі артып келе жатқан білім деп педагогика дамуымен байланыстырған. Компьютер көмегімен жасалатын білім цифрлық оқыту, яғни электронды оқыту құралдары. "Электрондық оқулық" термині соңғы кеңінен қолданылып келеді. Электрондық оқулық терминін әрбір зерттеуші өз зерттеуі негізінде тұжырымдады:

-типтік оқу бағдарламасына сәйкес келетін және оқушының өз бетінше немесе мұғалімнің көмегімен оқу курсы немесе оның бөлімін игеру мүмкіндігін қамтамасыз ететін бағдарламалық-әдістемелік оқыту кешені (В. Н. Агеев, Ю. Г. Древец);

- графикалық, мәтіндік, цифрлық, сөйлеу, музыкалық, бейне, фото және басқа ақпараттардың, сондай-ақ пайдаланушының баспа құжаттамасының жиынтығын қамтитын электрондық оқу басылымы; (Т. Н. Носков)

- электронды түрде ұсынылған және фрагменттердің кейбір иерархиясына сәйкес оның бір фрагментінен екіншісіне лезде өтуге мүмкіндік беретін тармақталған байланыс жүйесімен жабдықталған мәтін (Б.И. Крук, О. Б. Журавлева);

- мемлекеттік стандартқа және оқу бағдарламасына сәйкес келетін және басылымның осы түрі ретінде ресми бекітілген оқу пәнінің немесе оның бөлімінің, бөлігінің жүйелі баяндамасын қамтитын оқу басылымы (Д. Д. Зуев);

- тиісті білім саласы бойынша жүйеленген материалдан тұратын, оқушылардың осы саладағы білімдерін, дағдылары мен дағдыларын шығармашылық және белсенді меңгеруін қамтамасыз ететін, орындаушылық пен көркемдік безендірудің жоғары деңгейімен, ақпараттың толықтығымен, әдістемелік құралдардың сапасымен, техникалық орындау сапасымен, көрнекілігімен, логикасымен және баяндау реттілігімен ерекшеленетін электрондық оқу басылымы (И. Я. Лернер) және т. б. Жалпы білім саласында , электрондық оқулық - бұл ақпаратты әртүрлі формада бейнелеу, дидактикалық-әдістемелік және бағдарламалық-интерактивті құрал. Оқу әдістерінің қарқындылығы және оқыту сапасын арттыру мақсатында электрондық оқулықтарға сұраныс артып келеді. Компьютерлік оқыту жүйесіндегі электронды оқулық бір типте

болуы мүмкін, бірақ берілген мүмкіндіктерде әртүрлі үлгілерде ұсынылуы мүмкін. Электрондық оқулықты автоматты оқыту жүйелері қатарына жатқызуға болады. Электрондық оқыту негізінен үш бөлімнен тұрады: негізгі ақпараттық курстан тұратын презентация бөлімі, алынған білімге негізделген тапсырмалар, білім алушының білім көлемін бағалауға арналған тесттер. Компьютерлік оқыту негізгі оқулықты, зертханалық жұмыстарды және анықтамалық материалдарды байланыстырады. [1]

Ғылыми әдебиеттерге талдау жүргізсек, (О. Г. Алексеев, И. Ф. Володость, А. А. Бабаев, В. П. Беспалько, М. В. Булгаков, К. М. Левитан, А. Е. Пушкин, С. С. Фокин және т. б.) мамандарды даярлауда электрондық оқу басылымдарын пайдалану білім беру процесінің сапасын арттыруға мүмкіндік беретінін көрсетті. Сонымен қатар, оқытушының еңбек өнімділігі, ақпараттық мәдениетті дамыту, студенттердің ойлау қабілетін арттыруға мүмкіндік береді.

Электрондық оқулықтың негізгі ерекшеліктері:

- осы курс бойынша теориялық материалдың болуы;
- теориялық материалдың көрнекі көрінісі;
- оқу материалының көрнекі көрінісі;
- шешілген тапсырманы тексеру мүмкіндігі. Электрондық оқулықпен өз бетінше жұмыс істеу немесе оқу аудиториясында жұмыс істеу оқушыны ақпараттық кеңістікте шарлауға, кез-келген мәселенің шешімін табуға үйретеді. [2]

Электрондық оқулықтардың өзектілігі олардың цифрлық дәуірдегі білім берудің заманауи талаптары мен қажеттіліктеріне бейімделу қабілетінде жатыр. Электрондық оқулықтардың өзектілігін көрсететін бірнеше негізгі аспектілер:

1. Қол жетімділік және икемділік: электрондық оқулықтар кез-келген уақытта, кез-келген жерде оқуға мүмкіндік береді. Олар интернет арқылы қол жетімді болуы мүмкін, бұл білім беруді икемді және оқушылардың оқуға деген ыңғайлы ортасын құруға мүмкіндік береді. Бұл географиялық қашықтыққа немесе физикалық шектеулерге байланысты дәстүрлі білім беру ресурстарына қол жеткізе алмайтындар үшін өте маңызды табылады.

2. Өзектілік және жаңару: электрондық оқулықтар оңай жаңартылып, өзгертін жағдайлар мен жаңа білімге бейімделе алады. Бұл оқушыларға ең өзекті ақпаратпен қамтамасыз етуге және оқу материалдарының мазмұнын заманауи талаптар мен стандарттарға сәйкес сақтауға мүмкіндік береді.

3. Интерактивтілік және бейімделу: мультимедиялық элементтердің, интерактивті тапсырмалардың және жеке оқытудың мүмкіндіктерімен электрондық оқулықтар қызықты әрі тиімді оқу ортасын жасайды. Олар оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімделе алады, бұл материалды тиімді игеруге мүмкіндік береді. [3]

4. Экологиялық тұрақтылық: электрондық оқулықтарды пайдалану қағазды және басқа ресурстарды тұтынуды азайтуға, сондай-ақ қалдықтарды азайтуға көмектеседі. Бұл экологиялық тұрақты білім беру және қоршаған ортаға теріс әсерді азайту жолындағы маңызды қадам.

5. Экономикалық тиімділік: электрондық оқулықтарды енгізу оқу материалдарын басып шығару және жеткізу шығындарын азайту арқылы оқу шығындарын азайтуға әсер етуі мүмкін.

6. Мотивация мен белсенділікті жақсарту: электрондық оқулықтардың интерактивті элементтері студенттердің мотивациясын арттырып, олардың оқу процесіне қатысуын жоғарылатуға орасан зор әсерін тигізе алады. Мультимедиялық материалдар, бейнероликтер, аудиожазбалар және басқа форматтар білім алушылар үшін оқуды қызықты етеді. Осы қызығушылық білім сапасының жақсаруына жағдай жасайды.

Жалпы, электрондық оқулықтар білім беру саласындағы технологиялық жаңартуды ғана емес, сонымен қатар оқытудың қолжетімділігін, сапасы мен тиімділігін арттыру құралы болып табылады. Оларды енгізу білім беру үдерісіне және білім алушыларға жағымды әсер етеді. [4]

Қазақстанда электронды оқулықтарды әзірлеуді 1990 жылдардың ортасында п.ғ.д., профессор Г. К. Нұрғалиеваның ғылыми мектебі бастады, ол электронды оқулық құрастырудың авторлық педагогикалық модульдік технологиясын әзірледі (Нұрғалиева, 2000). П.ғ.д., профессор Г. К. Нұрғалиеваның ғылыми мектебінің ұстанымы, егер электрондық оқулық педагогикалық жобалау оқу процесінің негізгі компоненттерін қамтитын ақпараттық білім беру ортасын құратын болса, электрондық оқулықты пайдалану арқылы жұмыс сапасын арттыруға қол жеткізіледі: яғни, мотивациялық-нысаналы; мазмұнды; жедел-белсенділік; жетістіктерді бағалау және бақылау деп қарастырды. (Нұрғалиева және Артықбаева, 2010). [5]

Электрондық оқулық үш негізгі компоненттен тұруы керек:

- негізгі ақпараттық бөлім - презентация;
- алған білімдерін бекітуге жауапты практикалық бөлім - жаттығулар;
- білім алушылардың білімін бағалауға арналған бөлімдер - тестілеу.

Ақпараттық технологияларды үнемі жаңғырту оқу процесін оңтайландыруды және қарқындатуды қамтамасыз ете алады. Сондықтан жаңа технологиялар әрбір оқу орны үшін дамудың және жоғары нәтижелерге қол жеткізудің негізгі факторы болып табылады.

Күнделікті сабақтарда бейнені, аудио қондырғыларды, теледидарды, компьютерді пайдалану айтарлықтай нәтижелерге әкеледі. Бұл оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді, материалды мұқият қарап, тыңдаудан басқа, түсініксіз жерлерді қайта қарауға және тыңдауға, деректерді нақтылауға мүмкіндік береді.

Бұл электрондық оқулықтың артықшылықтары:

- қашықтықтан оқыту мүмкіндігі;
- қажетті ақпаратты жылдам алу мүмкіндігі;
- білім сапасын арттыру. [6]

Электрондық оқулықтарды пайдаланудың бұл артықшылықтары тілдерді (қазақ, ағылшын, орыс және т. б.) зерделеу кезінде айқын көрінеді; қозғалысты, әрекетті, динамиканы қажет ететін пәндерді оқытуда өз септігін тигізеді. (би өнері, қолөнер, дене шынықтыру және т. б.)

Электрондық оқулықтар таныс көзге қол жетпейтін нәрсені көруге, сондай-ақ табиғат құпияларына, әртүрлі физикалық, химиялық және биологиялық тәжірибелердің нәтижелеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осылайша, инновациялық технологиялар білім алушылардың оқу және ғылыми - кәсіби құзыреттілігін дамытуға ықпал етеді. [7]

А.Х. Хожиев "Жас ғалым" журналындағы "арнайы пәндер бойынша электронды оқулықтардың ерекшеліктері, артықшылықтары мен тиімділігі" атты мақаласында электронды оқу әдебиеті түсініктерді кеңейту, қолда бар білімді дамыту және тереңдету, білім алушылардың қосымша ақпаратқа қол жеткізуін қамтамасыз ету және пәнді тереңдетіп оқытуды қамтамасыз ету мақсатында жасалғанын жазады. [8]

Электрондық оқулық жеке тұлғаны дамытуға, шығармашылық ойлауға және оқушылардың қабілеттерін қалыптастыруға оңтайлы жағдай жасайды. Ақпараттық қоғамдағы білім беру саласындағы заманауи қадамдар, мысалы, студенттердің өзіндік жұмысының өсуі, инновациялық технологияларды қолдану студенттерден үнемі өсуді талап етеді.

Қорытындылай келе, білім беру процесіне электрондық оқулықтарды енгізу біздің заманымыздың сын-тегеуріндері мен білім алушылардың талаптарына жауап беретін заманауи цифрлық оқыту парадигмасының ажырамас бөлігі болып табылады. Электрондық оқулықтар оқушылар мен оқытушыларды тиімді және интерактивті оқыту, дағдыларды жетілдіру және оқу материалын терең түсіну үшін инновациялық құралдармен қамтамасыз етеді.

Электрондық оқулықтарды енгізудің маңыздылығы бірқатар факторлармен расталады. Біріншіден, олар географиялық орналасуы мен тәулік уақытына тәуелді емес

пайдаланушылардың кең ауқымы үшін білімнің қолжетімділігін қамтамасыз етеді. Бұл әсіресе дәстүрлі оқу орындарына бару мүмкіндігі шектеулі немесе оқу материалдарына қол жетімділігі шектеулі адамдар үшін өте маңызды.

Сонымен қатар, электронды оқулықтар әр оқушының қажеттіліктеріне сәйкес оқытуды жекелендіруге мүмкіндік беретін ерекше икемділікке ие. Бұл оқудың мотивациясы мен тиімділігін арттыруға ықпал етеді, өйткені оқушылар өздерінің қызығушылықтары мен дайындық деңгейіне сәйкес оқу қарқынын, әдісін және мазмұнын таңдай алады.

Қоса кетер болсам, электронды оқулықтар оқу материалын терең түсінуге және сыни ойлауды дамытуға ықпал ететін байытылған және интерактивті білім беру тәжірибесін ұсынады. Интерактивті элементтер, мультимедиялық ресурстар және ынтымақтастық мүмкіндіктері ынталандыратын және қатысатын оқу ортасын жасайды.

Сонымен, электронды оқулықтарды енгізу білім беру жүйесін жаңғырту және болашаққа білім беру бағытындағы маңызды қадам болып табылады. Ол цифрлық сауаттылықты қалыптастыруға, негізгі құзыреттіліктерді дамытуға және оқушыларды қазіргі әлемнің талаптарына дайындауға ықпал етеді.

Осылайша, электронды оқулықтар білім беру процесін байытып қана қоймайды, сонымен қатар оқыту сапасын жақсарту және барлығына білім берудің қолжетімділігін қамтамасыз ету үшін жаңа перспективалар ашады. Оларды енгізу қазіргі әлемнің талаптарына сәйкес келетін заманауи және тиімді оқытуды қамтамасыз ету үшін қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Баранова Ю.Ю., Перевалова Е.А., Тюрина Е.А., Чадин А.А. Методика использования электронных учебников в образовательном процессе. // Информатика и образование. – 2001
2. Коблова Д. В., Косарева С. А. Электронный учебник как инновационное средство в образовательном процессе [Текст] // Актуальные задачи педагогики: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Чита, июнь 2012 г.). Чита: Издательство Молодой ученый, 2012 URL <https://moluch.ru/conf/ped/archive/59/2410/>(дата обращения 24.02.20)
3. Clark, R. E., & Mayer, R. E. (2016). "E-learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning." John Wiley & Sons.
4. Top 9 Advantages of Using eBooks in Education (2024) (kitaboo.com)
5. Nurgalieva G.K., Artykbaeva E.V. Metodologiya i tekhnologiya elektronnoy obucheniya. Monografiya. – Almaty, 2010. – 200 s.8
6. Григорьев, С. Г. Технология создания электронных средств обучения : учебно-методическое управление ВГУ [Электронный ресурс] / С. Г. Григорьев, Г. А. Краснова, И. В. Роберт и др. – URL: <http://uu.vlsu>.
7. Турабаева Л.К., Абдикеримова Г.А., Танабаева Г.У., Ирсимбетова Л.А. ЭЛЕКТРОННЫЕ КНИГИ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ // Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – No 7. – С. 67-69;
8. Хожиев, А.Х. Особенности, преимущества и эффективность электронных учебников по специальным дисциплинам, применяемых в профессиональных колледжах / А.Х. Хожиев // Молодой ученый. – 2012. – No2. – С. 311-313.

ОПЫТ АДАПТАЦИИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ В КАЗАХСТАНСКИХ ВУЗАХ: ВЫЗОВЫ, СТРАТЕГИИ И УСПЕХИ.

8D01801-Социальная педагогика и самопознание, 2 курс **Санбаева Б.Ж.**

Ғылыми жетекшісі: PhD доктор аға оқытушы Есенова К. А.

КазНУ имени ал-Фараби

Аннотация: Статья "Опыт адаптации иностранных студентов в казахстанских вузах: вызовы, стратегии и успехи" исследует процесс адаптации студентов из других стран в образовательной среде Казахстана. Рассматриваются различные аспекты, такие как культурные особенности, языковые барьеры и социальная интеграция, с учетом вызовов, которые могут возникнуть в данном контексте. Статья также предлагает стратегии и рекомендации для облегчения адаптации иностранных студентов, способствуя их успешному включению в академическую и социокультурную жизнь университетов Казахстана. Путем изучения опыта адаптации студентов, статья стремится выделить ключевые факторы, способствующие успешному обучению и взаимопониманию в многонациональной образовательной среде.

Ключевые слова: Адаптация, иностранные студенты, культурные различия, языковые барьеры, социальная интеграция, обучение иностранных студентов.

С мировым увеличением мобильности студентов и глобализацией образования, вопрос адаптации иностранных студентов в новых образовательных средах становится актуальным и неотъемлемым компонентом международного образовательного опыта. Казахстан, с его динамичным развитием и стремлением к участию в мировом образовательном сообществе, привлекает все больше иностранных студентов. Однако, несмотря на открытость и стремление к многонациональному образованию, существуют ряд вызовов, с которыми сталкиваются иностранные студенты при адаптации в казахстанских вузах.

В данном контексте, культурные различия, языковые барьеры и социальные аспекты играют ключевую роль в процессе адаптации иностранных обучающихся. Понимание этих вызовов и разработка эффективных стратегий для их преодоления не только обеспечивают успешную учебу и социокультурное взаимодействие, но и способствуют более глубокому интегрированию иностранных студентов в академическое сообщество Казахстана. В этой статье мы рассмотрим ключевые аспекты адаптации иностранных студентов в казахстанских вузах, выявим вызовы, с которыми они сталкиваются, и рассмотрим стратегии, способствующие успешной интеграции в образовательное пространство страны.

Исследования, проведенные Уилсоном Г.П. [1], Бисеровой Г. [2], Мезой Е.В. [3] и Хусейном М.[4], выделяют различные аспекты адаптации иностранных студентов в различных странах. Уилсон Г.П. подчеркнул влияние демографических факторов и институциональной поддержки на социокультурную адаптацию, что указывает на необходимость улучшения программ коммуникации и ориентации[1]. Бисерова Г. сосредоточилась на социально-психологической адаптации, предлагая программы вмешательства для преодоления языковых и культурных барьеров[2].

Мезой Е.В. выделила важность процесса накопления и его воздействия на благополучие и образовательный опыт, особенно для студентов из числа коренных народов в Швейцарии [3]. Хусейн М. определил академические проблемы, подчеркнув значение готовности к обучению и ориентации на кампусе в Китае [4].

Общим фактором в этих исследованиях является многогранный характер адаптации иностранных студентов, что подчеркивает необходимость всесторонней поддержки. В контексте Казахстана, как указывают Гавал Ж.К. [5] и Санбаева Б.Ж. [6], иностранные студенты сталкиваются с рядом проблем, включая языковые барьеры, различия в системах оценки и образования, а также необходимость приспособления к новым климатическим условиям, времени и культуре.

Бисерова Г. [7] и Тасмагамбетова А. [8] в своих исследованиях сфокусировались на социально-психологических аспектах адаптации, предлагая программы вмешательства

для устранения психологических неудобств и выявляя связь между тревожностью и адаптивностью.

Все эти исследования в совокупности подчеркивают важность создания благоприятной среды и реализации целевых программ, способствующих успешной адаптации иностранных студентов в Казахстане. Разнообразие национальностей, языков и традиций в Казахстане формирует уникальный культурный ландшафт, представляя как преимущества, так и вызовы, с которыми студентам необходимо справляться.

Культурные различия могут оказать воздействие на социальные взаимодействия студентов. Понимание невербальных выражений, особенностей общения и стереотипов поведения может стать сложной задачей. Важным аспектом адаптации является осознание и уважение различий в общении и взаимодействии, что способствует успешной социализации иностранных студентов.

Культурные нормы также могут влиять на ожидания в учебной среде. Различия в подходах к обучению, оценочных системах и стиле преподавания могут вызвать недопонимание иностранных студентов. Осознание этих различий и подготовка к новым образовательным практикам может значительно облегчить адаптацию.

Культурные различия проявляются не только в учебной среде, но и в повседневной жизни. Вопросы проживания, питания, традиций и обычаев могут стать ключевыми факторами в адаптационном процессе. Студенты сталкиваются с необходимостью адаптироваться к новым условиям и находить баланс между сохранением своей культурной идентичности и взаимодействием с окружающим обществом.

Культурные различия и их влияние на адаптацию исследуется влияние культурного контекста на процесс адаптации иностранных студентов в казахстанских вузах. Разбираясь в этих аспектах, мы сможем выявить стратегии, способствующие успешной адаптации и укреплению межкультурного взаимопонимания в учебной среде.

Языковые барьеры и способы их преодоления. В Казахстане существует множество официальных и неофициальных языков, что может создавать языковые вызовы для иностранных студентов. Неспособность владения определенным языком может стать преградой как в обучении, так и в повседневном общении.

Использование академического языка, терминов и специфической лексики в учебных материалах может быть сложным для иностранных студентов. Это создает барьер в понимании лекций, написании научных работ и общении в учебной среде.

Языковая адаптация также включает в себя понимание культурных контекстов в языке обучения. Фразеологизмы, культурные нормы в использовании языка, идиомы могут оказаться непонятными для иностранных студентов, создавая дополнительные языковые барьеры.

Языковые курсы и поддержка: Предоставление языковых курсов, как часть учебной программы, и обеспечение дополнительной языковой поддержки может помочь студентам улучшить свои языковые навыки.

- Культурный обмен и языковые партнеры: Организация культурных обменов и языковых партнерств с местными студентами может способствовать быстрой адаптации через языковую практику и взаимное обучение.

- Мультимедийные ресурсы: Использование мультимедийных ресурсов, аудио- и видеоматериалов в учебном процессе помогает визуализировать языковые концепции, улучшая понимание.

- Интерактивные методы обучения: Применение интерактивных методов обучения, игр и дискуссий способствует активному вовлечению студентов в обучающий процесс, что может способствовать более эффективному освоению языка.

Языковые барьеры и способы их преодоления мы рассматриваем вызовы, связанные с языковой адаптацией иностранных студентов в казахстанских вузах, а также предлагаем стратегии и рекомендации для эффективного преодоления этих барьеров.

Роль университетов в поддержке адаптации. Университеты могут предоставлять ориентационные программы, охватывающие различные аспекты жизни студентов: от ознакомления с учебным процессом до практических вопросов, таких как жилье и услуги здравоохранения. Эти программы помогают иностранным студентам освоиться в новой среде.

Менторская поддержка. Установление системы менторства, где опытные студенты или преподаватели помогают новичкам, может существенно облегчить адаптацию. Менторы могут оказывать поддержку как в учебных вопросах, так и в интеграции в университетское сообщество.

Введение в учебные программы курсов по межкультурному обучению помогает студентам лучше понять культурные особенности и научиться эффективно взаимодействовать в многонациональной среде.

Предоставление услуг психологической поддержки, консультаций и групповых занятий помогает студентам справляться с эмоциональными вызовами, связанными с адаптацией и студенческой жизнью в новом культурном контексте.

Организация культурных событий, мероприятий и обмена опытом между студентами разных культур создает платформу для взаимного обучения и понимания. Это также способствует формированию сообщества, где студенты могут обмениваться опытом и поддерживать друг друга.

Адаптация учебных материалов культурным особенностям и языковому уровню иностранных студентов способствует более эффективному усвоению материала и повышению уровня образовательной поддержки.

Роль университетов в поддержке адаптации выделяет важность активного вмешательства учебных заведений для обеспечения успешной адаптации иностранных студентов. При поддержке университетов, студенты имеют возможность эффективно преодолевать вызовы и полноценно включаться в учебную и общественную жизнь в новой среде.

Межкультурное обучение и практики вовлечения включает в себя внедрение межкультурных элементов в учебные программы для развития культурной грамотности студентов. Культурные обмены, совместные проекты, мультимедийные ресурсы и межкультурные дискуссии способствуют открытому обмену мнениями и формированию взаимопонимания. Вовлечение студентов в организацию мероприятий, проектов и культурных фестивалей активизирует их участие в многонациональном университетском сообществе, а интерактивные культурные и языковые клубы создают платформу для близкого общения студентов разных культур, способствуя тем самым обогащению их межкультурного опыта.

Для будущих иностранных студентов важно предварительно ознакомиться с культурными особенностями и традициями Казахстана, активно улучшать языковые навыки, воспользоваться ориентационными программами университета, присоединиться к международным студенческим сообществам и клубам, обращаться за помощью к менторам и службам поддержки, а также быть открытыми к новым знакомствам среди местных студентов. Эти рекомендации помогут не только успешно адаптироваться в новой образовательной среде, но и полноценно насладиться многонациональным учебным опытом.

Заключение

В заключении, опыт адаптации иностранных студентов в казахстанских вузах представляет собой важную и многогранную тему. Вызовы, такие как культурные различия и языковые барьеры, могут быть успешно преодолены при активной поддержке университетов. Рекомендации для будущих студентов, такие как подготовка культурной грамотности и предварительное улучшение языковых навыков, а также активное участие в ориентационных программах и международных сообществах, играют ключевую роль в успешной адаптации. Межкультурное обучение и практики вовлечения содействуют

формированию взаимопонимания и дружбы в университетской общности. Все эти меры в совокупности обеспечивают не только эффективное обучение, но и гармоничное взаимодействие студентов из разных культурных фонов, что является неотъемлемой частью образовательной парадигмы в современном многонациональном обществе.

Список использованных источников:

1. Wilson, Georgette P. "Fitting-in: Sociocultural Adaptation of International Graduate Students." (2011).
2. Biserova, Galia Kamilyevna and Guzalia Rasikhovna Shagivaleeva. "Socio-Psychological Adaptation of International Students to Learning and Professional Activities." *Space and Culture, India* (2019). <https://doi.org/10.20896/SACI.V6I5.411>
3. Meza, Virginia E. and Gabriel Gazzoli. "International Students' Acculturation and Adaptation: The case of an indigenous group studying in Switzerland." *Journal of Hospitality & Tourism Education* 23 (2011): 14 - 22. <https://doi.org/10.1080/10963758.2011.10697002>
4. Hussain, Mudassir and Hong Shen. "A Study on Academic Adaptation of International Students in China." *Higher Education Studies* (2019). <https://doi.org/10.5539/hes.v9n4p80>
5. Gahwal, Jay Kumar et al. "Adaptation of International Students to University Reality in Kazakhstan (on the Example of WKMU)." *Journal of Humanities and Social Sciences Studies* (2021). <https://doi.org/10.32996/JHSS.2021.3.5.4>
6. Санбаева Б. Ж., Есенова К.А. "Шетелдік студенттердің Қазақстандық жоғары оқу орнына бейімделуі." Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. ПЕДАГОГИКА. ПСИХОЛОГИЯ. ӘЛЕУМЕТТАНУ сериясы. Астана. 2 (143)/2023. <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-143-2-422-433>
7. Biserova, Galia Kamilyevna and Guzalia Rasikhovna Shagivaleeva. "Socio-Psychological Adaptation of International Students to Learning and Professional Activities." *Space and Culture, India* (2019). <https://doi.org/10.20896/SACI.V6I5.411>
8. Tasmagambetova, Ainur et al. "Psychological and pedagogical factors of international students' adaptation in the Kazakh higher education system." *World Journal on Educational Technology: Current Issues* (2022). <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i6.7697>

ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙДЕ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫ ДАЯРЛАУ ТӘЖІРИБЕСІ: ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ТАЛДАУ

Әлеуметтік педагогика магистратура, 1 курс Сембекова А.А.

Ғылыми жетекші: педагог ғ.д., қауымдастырылған профессор Минажева Г.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Әлеуметтік педагогтарды даярлау қоғамдағы әлеуметтік қызметтердің кәсіби мәдениеті мен сапасын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Әлеуметтік педагогтар-бұл сұранысқа ие болып қалатын және осы бейіндегі мамандардан жоғары кәсібилікті талап ететін көмекші мамандықтардың бірінің өкілдері. Демек, әлеуметтік педагогтар әлеуметтік-педагогикалық қолдау мен көмек көрсетуде шешуші рөл атқарады. Осы функцияларды сәтті орындау үшін педагогикалық тәжірибені, оның ішінде дайындық тәжірибесін алу барысында қалыптасатын кәсібиліктің жоғары деңгейіне ие болу керек. Әлеуметтік педагогтардың кәсібилігін педагогикалық құбылыс ретінде олардың кәсіби дайындығының мақсаттары мен мазмұнынан тыс қарастыруға болмайды. Осылайша, кәсіпқойлықты дамытудың негізі осы маңызды қызмет саласына дайындық процесінде жатыр. Осыған байланысты жоғары білікті әлеуметтік педагогтарды даярлау қазіргі заманғы күрделі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларда өскелең ұрпақты әлеуметтендіру мәселелерін шешу үшін қоғамның өзекті қажеттілігі болып

табылады. Қазақстан мен Ресейдегі білім беру жүйелері осы салада кадрларды тиімді қалыптастыру міндетін қояды. Болашақ әлеуметтік мұғалімдердің кәсіби дамуы мансаптық қозғалысты ынталандыратын өзінің кәсіби деңгейін түсіну арқылы кәсіпті игеру нәтижесінде пайда болады. Кәсіпқойлықты қалыптастыру кәсіптік білім алу сатысынан басталады.

Кілт сөздер: әлеуметтік педагог, кәсіптік мәдениет, кәсіптік білім, кәсіптік даму, кәсібилік, әлеуметтік жауапкершілік, әлеуметтік құзыреттілік

Жоғары оқу орындарында әлеуметтік педагогтарды даярлау педагогикалық білім берудің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады, нәтижесінде болашақ педагог арнайы білім мен дағдыларға ие болады, әлеуметтік ойлау тәсілін дамытады және әлеуметтік сананы арттырады. Бұл мұғалімдерге жұмыс талаптарына сәйкес өз міндеттерін сындарлы орындауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты Ресей мен Қазақстан мысалында әлеуметтік педагогтарды даярлау жүйесін зерттеу өзекті тақырып болып табылады. Жоғары оқу орындарында әлеуметтік педагогтарды даярлау болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл білім беру процесінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады, онда әлеуметтік қолдау саласында тиімді жұмыс істеу үшін қажетті мамандандырылған білім мен дағдылар алынады. Бұл оқытудың нәтижесі тек кәсібилік деңгейін арттыру ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік ойлау мен сананы дамыту болып табылады.

Ресей мен Қазақстанда әлеуметтік педагогтарды даярлау жүйесін зерделеу ерекше қызығушылық тудырады, өйткені бұл елдердің әрқайсысының осы мәселеге өзіндік ерекше көзқарастары бар. Осы екі елдің тәжірибесін талдай отырып, біз оқыту тәсілдеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтай аламыз, тәжірибе және озық тәжірибелермен алмасамыз, бұл өз кезегінде осы саладағы мамандарды даярлау сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Осылайша, Ресей мен Қазақстанның жоғары оқу орындарында әлеуметтік педагогтарды даярлау жүйесін қарастыру назар аударуға және одан әрі зерттеуге лайық өзекті және маңызды тақырып десе болады.

Қазақстан мен Ресейде әлеуметтік педагогтарды даярлау өзгермелі әлеуметтік жағдайларға тұрақты талдау мен бейімделуді талап ететін кешенді процесс екені белгілі. Бұл процесті динамикалық және көп деңгейлі деп сипаттауға болады, өйткені ол тек теориялық оқытуды ғана емес, сонымен қатар әртүрлі әлеуметтік контексттерде жұмыс істеу үшін қажетті практикалық дағдыларды да қамтиды.

Осы салада жинақталған тәжірибе, сондай-ақ жүргізілген зерттеулердің нәтижелері тиімді білім беру стратегияларын әзірлеу үшін өте маңызды. Олар қазіргі қоғамның нақты қажеттіліктеріне бейімделуі мүмкін әлеуметтік тәрбиешілерді даярлаудың негізгі аспектілерін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әлеуметтік бағдарламалар мен жобаларды сәтті жүзеге асыру үшін қажетті теориялық базаны да, практикалық тәжірибені де ескереді.

Бүгінгі таңда әлеуметтік-мәдени салада мамандар даярлауда айтарлықтай тәжірибе бар. Карипбаевтың [1] және басқада авторлардың еңбектері әлеуметтік қызмет саласындағы болашақ кәсіби тұлғаның прогрессивті дамуын көрсетеді. Әлеуметтік педагогиканың негізгі компоненттерін дамыту мәселелері Василькова [2], Келасьева мен Платонова [3] және басқа зерттеушілердің еңбектерінде талқыланады.

Өз зерттеулерінде Мусина, Пушкарев [4] әлеуметтік тәрбиешілерді халықтың әртүрлі топтарымен жұмыс істеуге дайындаудың ерекшеліктерін ашады. Олардың еңбектерінде қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда болашақ әлеуметтік педагогтарды перспективалық даярлау мәселелері қозғалады. Алайда, авторлардың негізгі мақсаты болашақ әлеуметтік мұғалімнің кәсіби дамуының жеке траекториясын қалыптастыру мәселесін шешу емес. Өзін-өзі дамыту процесін талдауды "адамның дамуы", "тұлғаның дамуы" немесе "тұлғаның дамуы" сияқты компоненттерді есепке

алмай жүзеге асыру мүмкін емес. Осылайша, адамның даму процесі мен нәтижелері үш факторға байланысты: тұқым қуалаушылық, қоршаған орта және білім.

Адамның жеке қабілеттерін зерттейтін психолог Айзенк [5] бұл қабілеттердің дамуының шамамен 70-80%-ы тұқым қуалайтын факторлармен анықталады, ал қалған 20-30%-ы қоршаған ортаның әсеріне, оқу сапасына және білімге байланысты деген.

Көптеген ғалымдар кәсіби өзін-өзі дамыту мәселесімен айналысты және бұл қазіргі еңбек нарығында әлеуметтік тәрбиешінің кәсіби қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз ететін негізгі сапа деген қорытындыға келді. Зерттеулер көрсеткендей, кәсіби өзін-өзі дамыту - бұл контекстке байланысты жағымды да, жағымсыз да болуы мүмкін кәсіби қызмет саласындағы мүмкіндіктерді жүзеге асыру процесі.

Қажеттіліктер адамның дамуында маңызды рөл атқарады және тұлғаның өзгеруіне әкелуі мүмкін. Маслоудың қажеттіліктер иерархиясы физиологиялық қажеттіліктерден бастап өзіне деген сенімділікті дамыту арқылы өзін-өзі жүзеге асыруға дейінгі қажеттіліктердің әртүрлілігін көрсетеді.

Адам әлеуметтік болмыс болғандықтан, оның өзін-өзі дамуы көбінесе әлеуметтену мен тәрбие процестеріне байланысты. Әлеуметтену, өз кезегінде, субъектінің оның дамуында шешуші рөл атқаратын әр түрлі қызмет түрлеріне белсенді қатысуынсыз мүмкін емес. Бұл сыртқы әлеммен белсенді өзара әрекеттесу арқылы адам кәсіби салада жетістікке жете алады. Қазіргі әдебиеттерге шолу көрсеткендей, әлеуметтік педагогтарды даярлау процесінде кәсібилікті қалыптастыру мәселелері әртүрлі тәсілдерді қолдана отырып зерттеліп, зерттелуде:

- акмеологиялық тәсіл (Калимуллин және басқалар) [6], Слостенин [7];
- мәдени көзқарас (Исаев) [8];
- құзыреттілік тәсіл (Рияписов) [9];
- аксиологиялық тәсіл (Галагузова және басқалар) [10].

Г.Ф.Биктагирова мен әріптестерінің [11] жұмысында салыстырмалы педагогика әдістемесі қолданылады. Тарихи-педагогикалық қайта құру әдісін Корнетов [12], Колобкова [13], сондай-ақ талдау, салыстыру, синтездеу және жалпылау әдістерін Valeeva, R.A., Koroleva, N.E., Sakharova, F.Kh. [14] қолданды, бұл кәсіби қалыптасудың құндылық негіздерін анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу логикасын авторлар қазақстандық компаративистер: Nurgalieva, G.K., Kusainov, A.K., Musin, K.S. [15] идеясына сәйкес құрды, олар педагогикалық құбылыстарды салыстырмалы зерттеуді олардың мәдени негіздерін, яғни құндылықтарын талдаудан бастау керек деп санайды. Осы зерттеудің авторлары әлеуметтік педагогтарды даярлау жүйесінің тарихына жүгінді.

Biktagirova, G.F., Utemov, V.V. [16] Ресей мен Қазақстанның ұлттық білім беру жүйелерінде кәсібиліктің қалыптасу ерекшеліктеріне салыстырмалы аналитикалық шолу нәтижелеруі ұсынған. Салыстыру барысында анықталған кәсіпқойлықтың қалыптасу ерекшеліктері тарихи өткенмен және білім беру жүйелерін дамытудың әлеуметтік-экономикалық факторларының ұқсастығымен анықталатын әлеуметтік педагогтарды даярлаудың жалпы проблемаларын көрсетеді. Табылған айырмашылықтар болашақ әлеуметтік педагогтарды даярлауды жетілдіру әдістерін одан әрі зерттеуге бағытталады.

Ғалымдар жүргізген талдау әлеуметтік педагогтардың кәсіби жетістігі әлеуметтік құзыреттілік пен жауапкершілікті дамытуға дайындық процесінде бағдарлануға байланысты екенін көрсетеді. Авторлардың пікірінше, аксиологиялық тәсілдің әдіснамалық принциптеріне негізделген оқытуды ұйымдастыру болашақ әлеуметтік педагогтардың өз біліміне саналы көзқарасын қалыптастыруға және олардың кәсібилігін жетілдіруге ықпал етеді.

Бұл тәсілдің дұрыстығын Б.Корнетов [б. 37-63] растайды, ол былай деп жазады: "педагогикалық өткенді педагогикалық бүгіннің бөлігі ретінде қарастыруға болады. Педагогикалық өткен педагогикалық қазіргі үшін координаттар жүйесін белгілейді".

Басқа әдеби көздерден тарихи-педагогикалық қайта құру әдісі болашақ әлеуметтік педагогтарды даярлау жүйесінің құндылық негіздерін қалыптастырудың бастауларын анықтауға мүмкіндік беретіні белгілі.

Т. Имашеваның [17] жұмысында әлеуметтік-педагогикалық білім беру және болашақ педагогтардың кәсіби өзін-өзі дамыту саласында ғылыми талдау жүргізілді. Оның зерттеулері өзін-өзі анықтау, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі анықтау және өзін-өзі басқару сияқты аспектілерді қамтитын кәсіби даму құрылымын ұсынады. Әлеуметтік педагогтың өзін-өзі дамыту жүйесінің тұтастығына тек кәсіби дағдылары ғана емес, сонымен қатар жалпы мәдени қасиеттерінің кең шеңбері бар құзыретті маман ретінде ерекше назар аударылады.

Мақалада сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық даму мен педагогикалық қолдаудың теориялық негіздері қарастырылып, тәжірибенің кәсіби дамудың негізгі элементі ретіндегі рөлі көрсетілген. Оқу процесіне өзін-өзі дамыту траекториясын енгізу қажеттілігі болашақ әлеуметтік педагогтардың табысты кәсіби қалыптасуы үшін маңызды деп танылады.

Ресей мен Қазақстандағы әлеуметтік педагогтарды даярлау жүйелерін салыстыра отырып, болашақ мамандардың кәсібилігінің құндылық негіздерін түсінумен анықталатын жалпы белгілерді анықтауға болады. Әлеуметтік мұғалімнің кәсібилігінің жоғары деңгейі балалар мен жасөспірімдердің қоғамдық қатынастарға сәтті бейімделуіне және олардың қолда бар ресурстарды тиімді пайдалануына ықпал етеді. Болашақ әлеуметтік мұғалімнің жеке басының дамуы әлеуметтік жауапкершіліктің болуымен тығыз байланысты.

Әлеуметтік жауапкершілік - бұл ғылыми білімнің әртүрлі салалары үшін өзекті болып табылатын күрделі, көп компонентті категория. Педагогикада әлеуметтік жауапкершілік қоғаммен өзара әрекеттесуде көрінетін маңызды жеке қасиет ретінде қарастырылады. Әлеуметтік жауапкершіліктің қалыптасуы мен көрінісі сыртқы жағдайлармен емес, жеке тұлғаның ішкі қажеттілігімен анықталады. Осылайша, әлеуметтік жауапкершілік әлеуметтік педагогтардың қалыптасуы мен кәсіби дамуында шешуші рөл атқарады, олардың қоғаммен өзара әрекеттесуіне және кәсіби міндеттерді сәтті орындауға айтарлықтай әсер етеді.

Кәсіби дайындық барысында болашақ әлеуметтік педагогтар оқытушылармен, студенттермен қарым-қатынас барысында және әртүрлі әлеуметтік топтардың өкілдерімен кәсіби тәжірибе барысында әлеуметтік өзара әрекеттесу тәжірибесін жинақтауға мүмкіндік алады. Orpinas [18], Rose-Krasnor [19], Taborisky & Oliveira [20] зерттеулері әлеуметтік өзара әрекеттесудің тиімділігі әлеуметтік құзыреттіліктің болуына байланысты екенін көрсетеді.

Әлеуметтік педагогтың құзыреттілігі кәсіби міндеттерді тиімді шешуді қамтамасыз ететін үйлесімді өзара әрекеттесуді, жеке ерекшеліктерді, кәсіби қызмет пен коммуникацияны қамтиды. Оқу процесінде әлеуметтік өзара әрекеттесу және әлеуметтік жауапкершілік құндылықтарын қалыптастыру болашақ әлеуметтік мұғалімдердің кәсібилігін дамытудың ерекшелігін анықтайды және олардың өзін-өзі тәрбиелеуге деген ұмтылысын ынталандырады.

Кәсіпқойлықты қалыптастырудың бұл траекториясы Ресейде де, Қазақстанда да әлеуметтік педагогтарды даярлау жүйелеріне тән, бұл олардың ортақ ерекшелігі болып табылады. Зерттеу барысында анықталған айырмашылықтар болашақ әлеуметтік педагогтарды даярлау процесін ұйымдастырудың тактикалық тәсілдерінің ерекшеліктерімен байланысты деп тұжырымдауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Карипбаев Б.И. В поисках профессиональной идентичности 2017 г. -С. 1-3
2. Василькова Ю.В. Социальный педагог. Педагогический опыт и методы работы. 2010. 208 с.

3. Платонова Н.М. Современная социальная работа: введение в теорию и практику : учебное пособие / Н.М. Платонова, В.Н. Келасьев, А.Н. Смирнова. - Санкт-Петербург : СПбГИПСР, 2016. - 183 с.
4. Пушкарева Н.Л. "сохраняя традиции, стать современными" (третья международная научная конференция в Махачкале, Республика Дагестан, 24-28 июня 2018 г.)
5. Айзенк Г.Дж. Узнай свой собственный коэффициент интеллекта. М. `Ай Кью` 1993 г
6. Калимуллин, А.М. Жигалова, МП., Ибрашева, А.Х., Кобылянская Л.И., Лодатко Е.А., Нурланов Е.Б. Постсоветская идентичность в педагогическом образовании: прошлое, настоящее, будущее // Образование и саморазвитие. – 2020. – №. 3. – С. 145-163.
7. Слостенин В.А. и др. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; Под ред. В.А. Слостенина . — М.: Издательский центр "Академия", 2002
8. Исаев, И. Ф. Культурологический подход к исследованию проблем профессионализма педагога // Сибирский педагогический журнал. – 2006. – №. 4. – С. 32-36.
9. Ряписов, Н.А. Становление педагогического профессионализма на основе компетентностного подхода // Образовательные технологии. – 2008. – №. 3. – С. 24-28.
10. Галагузова, М.А., Галагузова, Ю.Н. Аксиологический подход в профессиональной подготовке социальных педагогов // Педагогическое образование и наука. – 2010. – № 6. – С. 11-18.
11. Г. Ф. Биктагирова, Г.Б. Таженова, А.А. Конырова, М.С. Утегенова, А.Ж. Абдикаримова, М. А. Двинских. Становление профессионализма будущих социальных педагогов в системе подготовки в России и Казахстане (сравнительный аспект). Образование и саморазвитие. Том 17, №3, 2022. С. 157-168
12. Корнетов, Г.Б. Познание прошлой педагогической реальности // Историко-педагогический журнал. – 2018. – №. 1. – С. 37-63.
13. Колобкова, А.А. Историко-педагогическая реконструкция как метод изучения иностранных языков в современной высшей школе: условия, специфика, эффективность применения // Казанский педагогический журнал. – 2020. – №. 4 (141). – С. 151-158.
14. Valeeva, R.A., Koroleva, N. E., & Sakhapova, F. Kh. (2014). Comparative analysis of training models for social workers in the USA, Western European countries and Russia. *Fundamentalnye issledovaniia – Fundamental research*, 5(1), 162-166.
15. Nurgalieva, G.K., Kusainov, A.K., & Musin, K.S. (1999). *Comparative Pedagogy*. Almaty: Ruan.
16. Biktagirova, G.F., Utemov, V. V., & Khitryuk, V.V. (2016). The model of realization of the main professional educational curricular for training middle level specialists. *International Journal of Environmental and Science Education*, 11(5), 907-914.
17. Imasheva, T. Scientific comparative analysis of Professional Self-Development of future social pedagogue in Kazakhstan and abroad. *Cypriot Journal of Educational Sciences*. Volume 16, Issue 4, (2021) 1947-1955
18. Orpinas, P. (2010). Social competence (4th ed.). In I. B. Weiner & W. E. Craighead (Eds.), *The Corsini Encyclopedia of Psychology* (pp. 1623-1625). Wiley: John Wiley & Sons.
19. Rose-Krasnor, L. (1997). The nature of social competence: A theoretical review. *Social development*, 6(1), 111-135.
20. Taborsky, B., & Oliveira, R. F. (2012). Social competence: an evolutionary approach. *Trends in ecology & evolution*, 27(12), 679-688.

**ВОЗМОЖНЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ РИСКИ И ВЫЗОВЫ ДЛЯ СТУДЕНТОВ
ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ**

*«7М01101» Педагогика и психология, 2-курс Сухачева А.В.
Научный руководитель: Нурғалиева Д.А. к.п.н., старший преподаватель.,
КазНУ имени аль Фараби*

Аннотация: Статья рассматривает психологические риски и вызовы, с которыми сталкиваются студенты в образовательном процессе при использовании искусственного интеллекта (ИИ). Автор рассматривает вопросы, связанные с социальным взаимодействием, эмоциональным благополучием, самооценкой, мотивацией, самоопределением и идентичностью студентов. Анализируются потенциальные угрозы и риски для психологического благополучия студентов, возможные пути решения выявленных проблем.

Ключевые слова: искусственный интеллект, образовательный процесс, студенты, психологические риски, социальное взаимодействие, эмоциональное благополучие, психологическое воздействие, инновации в образовании

В современном обществе искусственный интеллект (ИИ) становится все более важным элементом в различных сферах, включая образование. Внедрение ИИ в высшее образование вызывает как положительные, так и негативные реакции. В данной статье мы рассмотрим определенные психологические риски и негативные последствия для студентов, которые могут быть вызваны использованием искусственного интеллекта в образовательном процессе.

Социальное взаимодействие в рамках образовательного процесса в вузе

Социальное взаимодействие играет ключевую роль в формировании у студентов чувства принадлежности к университетскому сообществу. Общение с однокурсниками, преподавателями и другими членами учебного заведения способствует развитию социальных навыков, содействует адаптации к новой среде и обогащает учебный опыт. Однако использование искусственного интеллекта может снизить уровень общения между студентами и привести к уменьшению социальных навыков.

В университетской среде важно иметь возможность общаться с коллегами, выражать свои мысли, обмениваться идеями и решать проблемы вместе. Подобная коммуникация не только способствует формированию круга друзей и поддерживают атмосферу взаимопонимания, но и помогают студентам развивать критическое мышление, умение работать в команде и решать конфликты [1]. Однако использование искусственного интеллекта в учебном процессе может изменить эту динамику. Взаимодействие со «смарт» технологиями и алгоритмами машинного обучения может привести к снижению необходимости общаться с реальными людьми. Студенты могут предпочитать использовать онлайн-ресурсы и виртуальных ассистентов для решения задач и получения информации, вместо того чтобы обращаться за помощью к своим коллегам или преподавателям.

Это может привести к уменьшению возможностей для общения и сотрудничества, что, в свою очередь, может негативно сказаться на развитии социальных навыков студентов. В конечном итоге, студенты могут начать испытывать затруднения в установлении и поддержании отношений, развитии коммуникативных умений и эмоционального интеллекта [1].

Психологические аспекты

Некоторые исследователи обращают внимание на возможное снижение когнитивных способностей студентов из-за зависимости от определенных программ искусственного интеллекта [10]. Постоянное использование ИИ может привести к снижению критического мышления и ухудшению показателей рабочей памяти. Обучающиеся могут стать менее способными анализировать и критически оценивать информацию, предоставленную ИИ, что в долгосрочной перспективе может привести к ухудшению качества обучения.

Эффективное обучение требует активного участия студентов в процессе усвоения знаний, включая анализ, синтез и применение информации в различных ситуациях. Постоянное использование ИИ для выполнения задач и поиска информации может снизить необходимость студентов в проведении собственного анализа и критической оценке материала. Вместо того чтобы развивать свои когнитивные навыки, студенты могут начать полагаться на алгоритмы и программы, что может привести к стагнации интеллектуального развития.

Более того, постоянное взаимодействие со средствами искусственного интеллекта, которые предоставляют готовые ответы и решения, может уменьшить потребность студентов в развитии аналитических и проблемно-ориентированных навыков. В результате обучающиеся могут испытывать затруднения при решении нетипичных задач или при применении полученных знаний в новых контекстах [2]. Использование искусственного интеллекта (ИИ) и автоматизации в образовательном процессе может оказать значительное воздействие на эмоциональное состояние студентов, причем одним из основных аспектов является возможность возникновения стресса [7].

Внедрение новых технологий, таких как системы ИИ и автоматизированные платформы, требует от студентов адаптации к новым методам обучения. Это может оказаться вызывающим фактором, особенно для тех, кто привык к традиционным формам обучения. Новые программы и онлайн-инструменты могут потребовать от студентов времени и усилий для изучения их функционала и освоения необходимых навыков, что может вызывать стресс и чувство неуверенности.

Неопределенность относительно результатов или ожидаемых требований при использовании ИИ также может увеличить уровень стресса у студентов. Поскольку ИИ иногда работает на основе алгоритмов и моделей машинного обучения, студенты могут испытывать неуверенность в том, как именно система принимает решения или какие критерии применяются для оценки их работ. Эта неопределенность может вызывать беспокойство и стресс, особенно если студенты не уверены в том, как они будут оцениваться или как правильно использовать эти технологии для достижения успеха в учебе.

Использование искусственного интеллекта (ИИ) в образовании может приводить к изменениям в самооценке и мотивации студентов [3]. Для некоторых студентов новые технологии могут стать вызовом, вызывая сомнения в их собственной компетентности и способности успешно осваивать новые знания и навыки. Трудности, с которыми обучающиеся могут столкнуться при использовании ИИ, могут привести к ощущению неполноценности или неуверенности в способностях, что негативно сказывается на мотивации и готовности к учебе обучающихся. С другой стороны, автоматизация процессов обучения с помощью ИИ может снизить уровень мотивации студентов из-за отсутствия чувства достижения и удовлетворения от преодоления трудностей. Когда задачи выполняются слишком легко или без участия студента, это может привести к уменьшению чувства важности учебного процесса и снижению желания стремиться к достижению успеха.

Роль преподавателя в создании комфортной образовательной среды

Преподаватель играет ключевую роль в создании поддерживающей образовательной среды, где студенты могут чувствовать себя комфортно и мотивированно. Эмоциональная поддержка со стороны преподавателя имеет решающее значение для успешного обучения и развития студентов [4].

Одно из главных преимуществ присутствия преподавателя в учебном процессе - возможность индивидуализировать обучение в соответствии с потребностями и способностями каждого студента. Преподаватель может прислушиваться к индивидуальным запросам студентов, помогать им преодолевать трудности и находить подходящие методы обучения. Такое индивидуальное внимание и поддержка невозможны для системы искусственного интеллекта, которая, хотя и может предоставить персонализированные материалы, но не способна понять и поддержать эмоциональные потребности каждого учащегося.

Кроме того, преподаватель играет важную роль в формировании доверительных отношений в учебной среде. Эмоциональная поддержка со стороны преподавателя помогает студентам чувствовать себя уверенно и защищено, что способствует их академическому и личностному росту. Студенты, зная, что у них есть преподаватель, который готов выслушать их, помочь с проблемами и поощрить их усилия, чувствуют себя более мотивированными и готовыми к обучению.

Исследования показали, что отношения между учениками и их учителями имеют решающее значение для обучения и успеха учеников. Позитивные отношения между учеником и учителем связаны с более высокой успеваемостью, меньшим количеством поведенческих проблем и более высоким уровнем вовлеченности учащихся. Эти отношения строятся на доверии, уважении и общении, и ИИ не может их повторить [5]. Таким образом, хотя искусственный интеллект может предоставить ценные инструменты для обучения и улучшить эффективность образовательного процесса, он не может заменить роль человеческого преподавателя в обеспечении эмоциональной поддержки, индивидуализации обучения и создании доверительных отношений в учебной среде.

Творческая деятельность

Применение генеративного ИИ в творческой деятельности может привести к снижению творческого потенциала и эмоциональной экспрессии человека. В процессе обучения студенты часто занимаются творческими заданиями, такими как написание эссе, создание проектов или исследование новых идей. Однако использование генеративных ИИ-систем для выполнения этих заданий может ограничить возможности студентов для оригинального творчества и самовыражения.

Вместо того чтобы развивать свое собственное оригинальное мышление и самовыражение, студенты могут стать зависимыми от алгоритмов ИИ для создания контента. Это может привести к стандартизации результатов и уменьшению индивидуального развития и креативности. Кроме того, использование генеративных ИИ может снизить эмоциональную связь между студентом и его работой. Творческий процесс часто связан с эмоциональным вовлечением и самовыражением. Если работа создается с помощью ИИ, студент может потерять ощущение личной связи с результатом и потерять интерес к творчеству в целом [6].

Угроза возникновения девиантного и агрессивного поведения

Использование искусственного интеллекта (ИИ) в образовании несет потенциальные риски, связанные с возможностью возникновения девиантного поведения обучающихся. Влияние ИИ может проявляться в нескольких аспектах, включая рекомендации контента, создание манипулятивного материала и формирование негативных убеждений [6].

Во-первых, ИИ может рекомендовать контент, который способствует формированию негативных убеждений и поведенческих моделей обучающихся.

Алгоритмы, используемые для подбора контента, могут быть склонны к усилению стереотипов и предвзятости, что может привести к укреплению негативных убеждений. Во-вторых, ИИ может использоваться для создания манипулятивного контента, который влияет на мнения и поведение учащихся в негативном направлении. Это может включать в себя распространение дезинформации, манипуляции с эмоциями или создание контента, поощряющего агрессивное или неконструктивное поведение.

Например, алгоритмы социальных сетей могут активно продвигать контент, который вызывает негативные эмоции или способствует радикализации. Это может привести к ухудшению моральных ценностей учащихся и усилению агрессивного поведения. Более того, следует добавить, что использование искусственного интеллекта в образовательном процессе может оказывать значительное влияние на самоопределение и формирование личной идентичности студентов. В контексте взаимодействия с технологиями многие студенты могут столкнуться с затруднениями в определении своих интересов, целей и ценностей.

Использование ИИ может привести к размытости границ между собственным трудом и результатами, полученными благодаря технологии. Обучающиеся могут испытывать затруднения в понимании, насколько их достижения и успехи в образовании исходят от личных усилий и способностей, а насколько они обусловлены автоматизированными системами. Это может привести к сомнениям в собственной компетентности и значимости своих усилий, что в свою очередь может негативно сказаться на самоопределении студентов.

Кроме того, использование ИИ может повлиять на формирование личной идентичности студентов путем воздействия на их предпочтения, взгляды и поведение. Алгоритмы, используемые в системах искусственного интеллекта, могут создавать персонализированные рекомендации и предложения, основанные на данных о предыдущем поведении студентов. В результате студенты могут оказаться в ситуации, когда их интересы и предпочтения формируются в значительной степени не самими ими, а в результате алгоритмического анализа их действий.

Эти аспекты могут привести к недостаточному осознанию собственных интересов, целей и ценностей студентами, что затрудняет процесс самоопределения и формирования личной идентичности.

Использование искусственного интеллекта (ИИ) в образовательном процессе представляет собой как положительные, так и вызывающие вопросы аспекты. В то время как ИИ может повысить эффективность обучения и расширить доступ к знаниям, он также может оказывать негативное влияние на психологическое благополучие студентов. Психологические аспекты воздействия ИИ на студентов включают в себя изменения в социальном взаимодействии, самооценке, мотивации, эмоциональном благополучии, самоопределении и идентичности. Например, использование ИИ может привести к снижению социальных навыков, уменьшению самооценки, ухудшению эмоционального состояния, стрессу и затруднениям в самоопределении.

Важно учитывать эти психологические аспекты при внедрении ИИ в образовательные программы и разработке обучающих технологий. Необходимо обеспечивать баланс между использованием ИИ и сохранением человеческого фактора, такого как социальное взаимодействие с преподавателями и сверстниками, эмоциональная поддержка и индивидуализация обучения. Кроме того, важно предоставлять студентам возможность осознанного использования технологий и развития навыков анализа, критического мышления и саморегуляции, чтобы они могли эффективно управлять своим обучением и достигать успеха несмотря на изменения, вносимые ИИ.

Для более глубокого понимания психологического воздействия искусственного интеллекта на студентов необходимы дальнейшие исследования. Исследования в этой области могут помочь выявить конкретные механизмы влияния ИИ на психологические

процессы студентов, а также определить эффективные стратегии использования ИИ с учетом психологического благополучия. Такие исследования могут способствовать разработке рекомендаций и практических руководств для преподавателей и разработчиков образовательных технологий, которые помогут сбалансировать преимущества ИИ с психологическими потребностями студентов.

Список литературы:

- 1 - Alina Iorga Pisica, Tudor Edu, Rodica Milena Zaharia and Razvan Zaharia: Perspectives on E-Societies. Implementing Artificial Intelligence in Higher Education: Pros and Cons [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://www.mdpi.com/2075-4698/13/5/118> (01.03.2024)
- 2 - United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities for Sustainable Development [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366994> (4.03.2024)
- 3 - Exploring the Potential Benefits and Risks Mario Ayala-Pazmiño. Artificial Intelligence in Education [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: https://www.researchgate.net/publication/370474286_Artificial_Intelligence_in_Education_Exploring_the_Potential_Benefits_and_Risks (28.02.2024)
- 4 - Francesco Peluso Cassese. Potential risks of Artificial Intelligence in education [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: https://www.academia.edu/72740393/Potential_risks_of_Artificial_Intelligence_in_education (4.03.2024)
- 5 - Margot Zanetti. A “psychopathic” Artificial Intelligence: the possible risks of a deviating AI in Education [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: https://www.researchgate.net/publication/376447464_ARTIFICIAL_INTELLIGENCE_AND_PSYCHOLOGY (20.02.2024)
- 6 - Kerstin Denecke, Robin Glauser and Daniel Reichenpfader. Assessing the Potential and Risks of AI-Based Tools in Higher Education: Results from an eSurvey and SWOT Analysis [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://www.mdpi.com/2813-4346/2/4/39> (4.03.2024)
- 7 - Sebastian Vaida. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND PSYCHOLOGY [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: https://www.researchgate.net/publication/376447464_ARTIFICIAL_INTELLIGENCE_AND_PSYCHOLOGY (4.03.2024)
- 8 - ChatGPT в высшем образовании и науке: угроза или ценный ресурс? Редакционная статья DOI: 10.31992/0869-3617-2023-32-4-9-22 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chatgpt-v-vysshem-obrazovanii-i-nauke-ugroza-ili-tsennyu-resurs>
- 9 - ChatGPT и искусственный интеллект в университетах: какое будущее нам ожидать? Научная статья DOI: 10.31992/0869-3617-2023-32-6-19-37 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chatgpt-i-iskusstvennyy-intellekt-v-universitetah-kakoe-budushee-nam-ozhidat> (05.02.2024)
- 10 - Харабаджах Мелия Наримановна. ПРЕИМУЩЕСТВА И РИСКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/preimuschestva-i-riski-ispolzovaniya-iskusstvennogo-intellekta-v-vysshem-obrazovanii> (3.03/2024)
11. Строков А. А. Цифровизация образования: проблемы и перспективы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-obrazovaniya-problemy-i-perspektivy> (05.03.2024)

КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНЕ ЭЛЕКТРОНДЫ ҚҰЖАТ АЙНАЛЫМЫН ЕНГІЗУ

7M01105 Педагогика. Білім беру менеджменті, 1 курс **Сырлыбай Ә.Б.**

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., доцент Молдасан Қ. Ш.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Аннотация: Бұл мақалада кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізудің рөлі мен маңызы мұқият қарастырылған. Білім беру жүйесіндегі құжаттарды өңдеу процесін оңтайландыру және оның сапасын арттыру үшін заманауи технологияларды пайдалануды қамтитын күрделі процесс ретінде сипаттайды. Мақалада бәсекеге қабілеттілігін арттыру және заманауи еңбек нарығының талаптарына жауап беру үшін электрондық құжат айналымын білім беру бағдарламаларына енгізу қажеттігі атап көрсетілген. Сондай-ақ білім беру мекемелерінің электронды құжат айналымын енгізу кезінде кездесетін түрлі проблемалар мен кедергілерді қарастырып, оларды еңсеру стратегияларын ұсынады. Мақала білім берудегі цифрлық зерттеуге маңызды үлес болып табылады. Кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізудің рөлі педагогтарды, білім беру әкімшілерін және білім беру саясатын зерттеушілерді қызықтырады.

Тірек сөздер: электронды құжат айналымы, білім беру мекемелері, құжаттарды басқару, ақпараттық технологиялар.

Электрондық құжат айналымы – дәстүрлі қағаз құжаттарын және оларды өңдеу процестерін алмастыратын процеске қатысушылар арасында электрондық құжаттарды алмасу және басқару жүйесі. Электрондық құжат айналымының бір бөлігі ретінде ақпарат электрондық форматта жасалады, өңделеді, беріледі, сақталады және мұрағатқа алынады. Бұл ақпарат алмасудың ыңғайлылығын, тиімділігін және қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Электрондық қолтаңбалар, құжат айналымы жүйелері, автоматтандырылған жұмыс процестері және ақпаратты қорғау механизмдері сияқты компоненттерді қамтиды. Ол әртүрлі қызмет салаларында, соның ішінде бизнес, мемлекеттік ұйымдар, білім беру және денсаулық сақтау салаларында жұмыс процестерін оңтайландыру және қағаз бюрократиясын азайту үшін кеңінен қолданылады.

Электрондық құжат айналымы жүйесі – бұл ұйымның өз функцияларын орындауын қамтамасыз ету мақсатында иерархиялық ұйымның жұмысын басқару процесін ілесе жүретін автоматтандырылған көп пайдаланушылық жүйе. Басқару процесі ұйым қызметкерлеріне орындау үшін қажетті нұсқауларды қамтитын адам оқи алатын құжаттарға негізделген деп болжанады [1,386].

Технологиялар өміріміздің барлық саласына еніп жатқан заманауи әлемде білім цифрлық трансформациядан тыс қалмайды. Бұл трансформацияның негізгі аспектілерінің бірі – кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізу. Бұл үдеріс оқу-тәрбие үдерістерін басқаруды оңтайландыруда және білім беру ұйымдарындағы басқару жұмысының тиімділігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізу басқару процестерінің тиімділігін арттыру көздейді. Электрондық құжат айналымы құжаттарды

толтыру, жөнелту және сақтау сияқты көптеген күнделікті жұмыстарды автоматтандыруға мүмкіндік береді. Бұл әкімшілік процестерге кететін уақытты қысқартады және білім беру ұйымдарына өз ресурстарын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымы жүйелерін талдаудың негізгі критерийлері таңдалды:

- құжаттаманы тіркеу және сақтау;
- жүйенің қауіпсіздігі мен сенімділігі;
- берілген тапсырмалардың орындалуын бақылау;
- мекеменің қажеттіліктеріне сәйкес жүйені өзгерту мүмкіндігі;
- бағдарламалық өнімнің құны, оны ұстау және енгізу. [2].

Кәсіптік білім беруде электронды құжат айналымының артықшылықтары:

- Электрондық құжат айналымы енгізу студенттерді тіркеу, оқу кестелерін жоспарлау, есеп беру және құжаттау сияқты көптеген әкімшілік процестерді автоматтандыруға және онтайландыруға мүмкіндік береді. Бұл процестерді автоматтандыру әкімшілер мен мұғалімдердің уақытын босатып, оларға жоғары сапалы оқу бағдарламасын әзірлеу және жекелендірілген оқытуды қамтамасыз ету сияқты маңыздырақ міндеттерге назар аударуға мүмкіндік береді.

- Электрондық құжат айналымын енгізу негізгі артықшылықтарының бірі құжаттарды өңдеуге кететін уақытты қысқарту мүмкіндігі болып табылады. Құжаттарды құруға, жіберуге, қол қоюға және сақтауға байланысты барлық процестер электронды жүйелерді қолдану арқылы автоматтандырылуы және жеделдетілуі мүмкін. Бұл әкімшіліктің де, мұғалімдердің де уақытын қысқартады, бұл білім беру мекемесінің жалпы тиімділігін арттырады.

- Электрондық құжат айналымы білім беру мекемесіндегі ақпараттың ашықтығы мен қолжетімділігін арттыруға көмектеседі. Цифрлық құжат айналымы жүйелерінің арқасында барлық қажетті құжаттар мен ақпарат барлық мүдделі тараптарға, соның ішінде әкімшілікке, мұғалімдерге, студенттерге және олардың ата-аналарына оңай қол жетімді болады. Бұл білім беру мекемесіндегі қарым-қатынас пен ынтымақтастықты жақсартуға көмектеседі, сонымен қатар оқу процестерін бақылауды жақсартады.

- Электронды құжат айналымы білім беру ұйымдарына білім беру сапасын және студенттерге қызмет көрсетуді жақсартуға мүмкіндік береді. Ақпаратқа жылдам қол жеткізу және жақсартылған әкімшілік процестер арқылы педагогтар жекелендірілген оқу тәжірибесін бере отырып, оқушылардың жеке қажеттіліктеріне қарай оқытуды тиімдірек бейімдей алады.

- Электрондық құжат айналымы енгізу сонымен қатар құжат айналымы мен әкімшілік шығындарды азайтуға көмектеседі. Электрондық құжаттар қағаз материалдарын басып шығару, сақтау және тасымалдау шығындарын азайта отырып, дәстүрлі қағаз құжаттарды ауыстырады. Сонымен қатар, басқару процестерін автоматтандыру қажетті персонал санын азайтуға және оларды ұстауға кететін шығындарды азайтуға мүмкіндік береді. [3]

- Жалпы, кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізу жұмыс тиімділігін арттыру, құжаттарды өңдеу уақытын қысқарту, ақпараттың ашықтығы мен қолжетімділігін арттыру, білім беру сапасын арттыру және әкімшілік шығындарды азайту сияқты көптеген артықшылықтарды береді. Бұл артықшылықтар электронды байланысты енгізуді Қазақстандағы және дүние жүзіндегі заманауи оқу орындары үшін қажетті қадамға айналдырады.

- Кәсіптік білім беру жүйесіне электрондық құжат айналымы деректер қауіпсіздігін арттыруды қамтамасыз етеді. Құжаттарды басқару жүйелері құжаттарға рұқсат беру, құпия ақпаратты шифрлау және деректердің сақтық көшірмесін жасау мүмкіндіктерін қамтамасыз етеді. Бұл студенттер мен қызметкерлердің көптеген жеке

деректері сақталатын оқу орындары жағдайында өте маңызды. Электронды құжат айналымын енгізу цифрлық оқытуды қолдайды және студенттер мен мұғалімдердің цифрлық құзыреттіліктерін дамытуға негіз жасайды. Электрондық оқу материалдарын, онлайн курстарды және басқа да білім беру ресурстарын осы технологияның арқасында оңай жасауға, таратуға және сақтауға болады.

Осылайша, кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізу заманауи білім беру үдерісінде басты рөл атқарады. Ол басқару тиімділігін арттырады, ақпаратқа қол жеткізуді жеңілдетеді, құжат айналымын азайтады, деректер қауіпсіздігін қамтамасыз етеді және цифрлық оқытуды қолдайды. Бұл үдеріс білім беру жүйесін жаңартып қана қоймай, оның қазіргі ақпараттық қоғам талаптарына бейімделуіне ықпал етеді [4].

Қазақстанның кәсіптік білім беру жүйесіне электрондық құжат айналымын енгізу қазіргі заманғы технологиялық шешімдерге ұмтылу және білім беру үдерістерін басқару тиімділігін арттыру жағдайында өзекті міндет болып табылады. Бүгінгі таңда бұл бағыттағы ілгерілеушілік біркелкі болмаса да, біршама ілгерілеушілік бар. Негізгі аспектілердің бірі – оқу орындарында құжат және ақпаратты басқаруға арналған мамандандырылған электронды платформаларды пайдалану. Құжаттарды өңдеу мен жіберуді оңтайландыру, сондай-ақ білім беру үдерісіне қатысушылар арасындағы тиімді қарым-қатынасты қамтамасыз ету мақсатында көптеген университеттер мен кәсіби оқу орталықтары осындай платформаларды енгізуде.

«Цифрлық Қазақстан» сияқты мемлекеттік бағдарламалар білім беруді цифрландыруды қолдауда маңызды рөл атқарады. Олар білім беру ұйымдарына заманауи ақпараттық технологияларды, оның ішінде электрондық құжат айналымы саласын енгізуге қаржылық және ұйымдастырушылық қолдау көрсетеді.

Жалпы, қазақстандық кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізудің қазіргі жағдайы білім беру ұйымдарындағы ақпаратты басқаруды цифрландыру мен жетілдіруге ұмтылумен сипатталады. Дұрыс стратегия мен мемлекеттік қолдаудың арқасында біз жақын арада бұл процестің одан әрі дамуын күтуге болады.

Кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізу Қазақстандағы білім беру үдерістерін цифрландырудың негізгі кезеңдерінің бірі болып табылады. Бұл процесс ақпараттық басқаруды жетілдіруге, жұмыс процестерін оңтайландыруға және білім беру мекемелерінің тиімділігін арттыруға бағытталған. Қазіргі уақытта кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізуде ілгерілеушілік бар болғанымен, бұл саладағы ағымдағы жағдайды айқындайтын мәселелер де, прогрессивті қадамдар да бар [5].

Басты мәселелердің бірі – қаржы тапшылығы. Көптеген білім беру мекемелері шектеулі бюджеттік ресурстармен бетпе-бет келіп отыр, бұл қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды, соның ішінде кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын жүйелерін енгізуді қиындатады. Бағдарламалық қамтамасыз етуді сағып алу, қызметкерлерді оқыту және техникалық инфрақұрылымды жаңарту қажеттілігі айтарлықтай қаржылық шығындарды талап етеді.

Тағы бір маңызды аспект – персоналды оқыту. Кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізу жүйесін тиімді пайдалану білім беру процесіне қатысушылардың тиісті техникалық және кәсіби дайындығын талап етеді. Персоналды оқытудың жеткіліксіздігі өнімділіктің төмендеуіне, жүйе қателеріне және көзқарастың теріс өзгеруіне әкелуі мүмкін. Тағы бір мәселе – персонал тарапынан өзгерістерге қарсылық. Жаңа технологияларды енгізу көбінесе дәстүрлі жұмыс әдістеріне үйренгендердің қорқынышымен және қарсылығымен бірге жүреді. Бұл бейімделу процесін баяулатуы және кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізу тиімділігін төмендетуі мүмкін. [6]

Дегенмен, проблемалармен қатар қазақстандық кәсіптік білім беру жүйесіне енгізудің оң жақтары да бар. Көптеген мекемелер қазірдің өзінде цифрлық

технологияларға көшуде және бұл салада біршама жетістіктерге жетуде. Кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізудің артықшылықтарына ақпаратты басқару тиімділігін арттыру, құжаттарды өңдеу уақытын қысқарту және білім беру үдерісіне қатысушылар үшін ақпараттың қолжетімділігін арттыру жатады.

Қазақстандық кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізудің қазіргі жағдайы проблемалар мен ілгерілеу арасындағы тепе-теңдікпен сипатталады. Елдің білім беру үдерістеріне заманауи ақпараттық технологияларды табысты және тиімді енгізуді қамтамасыз ету үшін қызметкерлерді оқыту, қаржылық қолдау көрсету және өзгерістерге қарсылықты еңсеру бойынша жұмысты жалғастыру қажет.

Кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізудің проблемалары мен қиындықтарын келесі жолдармен шешуге болады:

- Мәселені шешудің бір жолы – қызметкерлерді оқыту. Бұл қызметкерлерге жаңа жүйемен танысуға және электронды құжат айналымын тиімді пайдалануды үйренуге мүмкіндік береді. Оқыту тренингтер, семинарлар немесе онлайн курстар түрінде жүзеге асырылуы мүмкін.

- Электрондық құжат айналымын енгізу кезінде пайдаланушыға барабар қолдау көрсету маңызды. Бұған кеңес беру, мәселелерді шешуге көмектесу және жүйені жақсарту үшін пайдаланушының кері байланысы кіруі мүмкін.

- Барлық процестерді бірден түбегейлі өзгертудің орнына электронды құжат айналымын кезең-кезеңмен енгізуді қолдануға болады. Бұл қызметкерлердің жаңа жүйеге біртіндеп үйреніп, болуы мүмкін келеңсіз салдарды азайтуға мүмкіндік береді.

- Электрондық құжаттардың құқықтық маңызы мәселесін шешу үшін заң талаптарын ескеріп, құжаттардың құқықтық міндеттілігін қамтамасыз ету үшін электронды қолтаңба сияқты сәйкес технологияларды қолдану қажет.

- Электрондық құжат айналымы жүйесінің жеткізушілерімен бірлесіп жұмыс істеу техникалық мәселелерді шешуге және енгізуге қолдау көрсетуге көмектеседі. Жабдықтаушылар қажетті құралдарды, кеңестерді және техникалық қолдау көрсете алады.

- Электрондық құжат айналымын енгізу бар процестерді қарап шығуға және оңтайландыруға мүмкіндік береді. Процесті талдау және ауқымды оңтайландыру операциялық тиімділікті арттыруға және ықтимал проблемаларды азайтуға көмектеседі.

[7]

Кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізу заманауи білім берудегі маңызды қадам болып табылады. Бұл тек технологиялық жаңарту ғана емес, сонымен қатар басқару тиімділігін арттыруға, білім сапасын арттыруға және студенттерді қазіргі заманғы еңбек нарығының сын-қатерлеріне дайындауға стратегиялық инвестиция болып табылады.

Электрондық құжат айналымын пайдалану құжатты өңдеу уақытын айтарлықтай қысқартуды, ақпараттың қолжетімділігі мен ашықтығын арттыруды, құжат айналымы мен әкімшілік шығындарды азайтуды, сондай-ақ нормативтік талаптарды сақтауды және деректердің құпиялылығын қорғауды қамтамасыз етеді. Бұл артықшылықтар мекеменің ішкі процестерін оңтайландырып қана қоймайды, сонымен қатар студенттерді цифрлық дағдылар барған сайын маңызды болып табылатын бүгінгі еңбек нарығына жақсырақ дайындауға көмектеседі. Дегенмен, электронды құжат айналымын енгізу үдерісін табысты жүзеге асыру тек техникалық ғана емес, ұйымдастырушылық дайындықты, қызметкерлерді оқытуды және әрбір оқу орнының ерекшеліктеріне бейімделуді қажет ететінін есте ұстаған жөн. Сонымен қатар, өзгермелі ортада оның өзекті және тиімді болып қалуын қамтамасыз ету үшін жүйенің үздіксіз дамуы мен жетілдірілуін қолдау маңызды.

Осылайша, кәсіптік білім беру жүйесіне электронды құжат айналымын енгізу білім беру үдерісін жақсартуға және қазіргі заманның сын-қатерлеріне кадрлар даярлауға

көмектесетін маңызды стратегиялық шешім болып табылады. Бұл оқу орнының бәсекеге қабілеттілігін және жалпы білім сапасын арттыруды қамтамасыз ететін болашаққа инвестиция.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сидорова, Е.И. Электронный документооборот в системе управления образовательным процессом // Управление, экономика и образование. - 2019. - №3. - С. 42-47.
2. Иванов, А.П. Электронный документооборот как средство оптимизации управления в образовательной организации // Информационные технологии в образовании. - 2020. - Т. 17, № 2. - С. 28-35.
3. Ковалева, О.Н. Электронный документооборот в учебном процессе: опыт внедрения и эффективность использования // Вестник высшей школы. - 2021. - № 2. - С. 64-71.
4. Петров, В.С. Технологии электронного документооборота в системе профессионального образования // Информатизация образования и науки. - 2018. - Т. 12, № 4. - С. 112-118.
5. Смирнова, Н.А. Электронный документооборот как средство повышения качества управления в вузе // Управление в вузе. - 2022. - № 1. - С. 18-24.
6. Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования. – Алматы: Ғылым, 2021. – 296 с.
7. Чернова, Е.В. Преимущества и особенности внедрения электронного документооборота в образовательные учреждения // Электронное управление. - 2019. - Т. 6, № 2. - С. 51-59.

БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҮДЕРІС

Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану, 2 курс магистранты **Танатарова А.О.**

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Әрінова Б.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақалада цифрландырудың білім беру жүйесіне әсерін талдау қарастырылады. Цифрландырудың білім беру жүйесіне әсерінің ғылыми көзқарасы талданды. Цифрландырудың білімге әсер етуінің оң және теріс жақтары анықталды. Цифрландырудың білім беру жүйесіне әсер ету перспективалары мен тенденциялары және әлеуметтік педагогикада қолданылатын цифрлық технологиялардың түрлері сипатталған.

Кілтті сөздер: білім беру, цифрландыру, әлеуметтік-педагогикалық үдеріс.

Аннотация: В статье рассматривается анализ влияния цифровизации на систему образования. Проанализирован научный подход к влиянию цифровизации на систему образования. Выявлены плюсы и минусы влияния цифровизации на образование. Описаны перспективы и тенденции влияния цифровизации на систему образования и виды цифровых технологий, используемых в социальной педагогике.

Ключевые слова: образование, цифровизация, социально-педагогический процесс.

Abstract: The article discusses the analysis of the impact of digitalization on the education system. The scientific approach to the impact of digitalization on the education system was analyzed. The positive and negative aspects of the impact of digitalization on education have been identified. The prospects and trends in the impact of digitalization on the education system and the types of digital technologies used in social pedagogy are described.

Key words: education, digitalization, socio-pedagogical process.

Білім беру процесінің технологиялылығын, білім берудің икемділігін, сондай-ақ білім алушылардың қызығушылығы мен уәждемесін арттыруды қамтамасыз ететін тұжырымдамалық ережелерді дамыту және енгізу бүкіл әлеуметтік педагогикалық қоғамдастыққа жоғары талаптар қояды, педагогтың жаңа кәсіби құзыреттіліктер мен цифрлық дағдыларды меңгеруін, цифрлық контентті сенімді меңгеруін талап етеді.

Сандық сауаттылық меншік емес және өздігінен алынбайды, бұл цифрлық қоғамда өмір сүруге қажетті білім, дағдылар мен көзқарастар жүйесі. Сондықтан қазіргі педагогтың, цифрлық болашақ мұғалімінің кәсіби шеберлігін арттыру үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесін дамытусыз және өзгертусіз мүмкін емес.

Цифрлық білім беру, білім беруде заманауи ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі жаңа нәрсе емес. Білім беруде цифрлық технологияларды қолдану қызығушылығы ғалымдар мен оқытушыларды бірден дерлік толғандыра бастады, сонымен қатар қазіргі заманғы байланыс технологиялары (интернет) және компьютерлерді кеңінен қолдану күнделікті өмірге енгізіле бастады. Сонымен қатар, бұл қызығушылық жоғары мектеп оқытушыларында да, негізгі білім беру мұғалімдерінде де пайда болды. Білім беру жүйесіндегі цифрландыруға қызығушылық алдымен батыс елдерінде цифрлық (электрондық) технологиялардың қарқынды дамуына байланысты пайда болды. Сонымен, 2002 жылы Американдық ғалымдар Д. Джонсон мен Л. Бакер білім беру жүйесін цифрландыру туралы «оқыту мен оқытудағы технологиялардың әсерін бағалау» атты алғашқы ғылыми еңбектердің бірін шығарды. Джонсон мен Бакер алғашқылардың бірі болып білім беруде цифрлық технологияларды қолдану мүмкіндігін білдірді. Өз монографиясында авторлар білім берудің әртүрлі салаларында білім беруді цифрландырудың мүмкін болатын артықшылықтары мен кемшіліктерін сипаттады: когнитивті, аффективті, оқушылардың үлгерімінде, ересектерге білім беруде, педагогикадағы өзгерістерде, мұғалімнің технологиялық дағдыларын жақсартуда және технологиялық интеграцияда [1, б.20].

Қоғамда цифрлық технологиялардың кеңінен таралуы, цифрлық нысандағы деректердің едәуір ұлғаюы әлеуметтік-экономикалық дамудың технологиялылығына және ақпараттық инфрақұрылымның жай-күйіне жаңа талаптар қоя отырып, адамның күнделікті өмірін, өндірістік қатынастарын, экономика мен білім беру құрылымын өзгертуге ықпал етеді. Азаматтар мен қоғамның сапалы және шынайы мәліметтер алуудағы қажеттіліктерін ескере отырып, ақпараттық кеңістікті қалыптастыру, Қазақстан Республикасының ақпараттық инфрақұрылымын дамыту, ақпараттық-телекоммуникациялық технологияларды құру және қолдану басым міндеттердің бірі болып табылады және барлық қоғамдық салаларда әлеуметтік-экономикалық серпілісті қамтамасыз етеді. Бұл ретте заманауи цифрлық технологияларды пайдалана отырып, цифрлық экономикада өндірілген тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің қолжетімділігі мен сапасын арттыру сапалы білімнің қолжетімділігін, халықтың хабардарлығы мен

Кванттық технология

Робототехника

Сымсыз байланыс

Виртуалды шындық

Жасанды интеллект

цифрлық сауаттылығын арттыруға ықпал етеді.

Сурет 1 - Жаңа серпінді және перспективалы платформалар мен технологиялар

Технология ретінде (сурет 1) экономикаға барынша әсер етуі мүмкін жасанды интеллект технологиялары, «үлкен деректер» аналитикасы, бұлтты есептеулер, заттар интернеті, робототехника, автономды көлік құралдары, теңшелген өнім өндірісі және 3D-басып шығару, әлеуметтік желілер және цифрлық интернет платформалардың өзге де түрлері [2, б.62].

Қалай болғанда да, білім беру жүйесін цифрландыру пікірталас мәселесі болып табылады. Алайда, абсолютті жақсылық немесе абсолютті зұлымдық деп айтуға болмайды. Цифрландырудың оң және теріс жақтары да бар. Оларды толығырақ қарастырайық.

Білім беру жүйесін цифрландырудың артықшылықтары:

- Қағаз құжат айналымының болмауы. Білім беру жүйесін цифрландыруға көшу қағаз құжаттардың, оқулықтардың, конспектілердің санын едәуір азайтуға мүмкіндік береді. Бүкіл құжат айналымы және білім беру процесі (немесе олардың едәуір бөлігі) электрондық форматқа өтеді.

- Шығындарды үнемдеу. Білім беру процесі электронды форматқа көшетіндіктен, бұл айтарлықтай шығындарды үнемдейді. Білім беру мекемелеріне енді білім беру инфрақұрылымына (ғимарат, аудитория жабдықтары) қаражат жұмсаудың қажеті жоқ, қатысушыларға оқулықтарға, кеңсеге қаражат жұмсаудың қажеті жоқ. Сонымен қатар, оқытушылар мен қатысушылардың көлік шығындары төмендейді.

- Уақытты үнемдеу. Оқу процесін цифрландырудың арқасында уақытты үнемдеуге болады. Бұл, ең алдымен, оқу орнына баратын жолға кететін уақыт шығындарына қатысты. Көптеген ірі қалаларда студенттер мен оқытушылар үйден білім беру мекемесіне жету және қайту үшін күніне бірнеше сағат жұмсауға мәжбүр.

- Атмосфераға зиянды шығарындыларды азайту және көлік жүйесіне жүктемені азайту. Бұл артықшылықтар алдыңғыдан туындайды. Қашықтықтан форматта күн сайын білім беру мекемесіне барудың қажеті жоқ. Бұл өз кезегінде қоғамдық көлікке, жол жүйесіне түсетін жүктемені азайтады және жалпы алғанда автомобильдерден атмосфераға зиянды шығарындыларды азайтуға мүмкіндік береді (оқытушылар мен білім алушылар өздерінің жеке көліктері мен қоғамдық көліктерін аз пайдаланады).

Білім беру жүйесін цифрландырудың кемшіліктері:

- Білім беру сапасының төмендеуі ықтималдығы. Білім беру жүйесін цифрландыруға көшкен кезде білім беру сапасының төмендеу қаупі жоғары. Бұл әсіресе техникалық бағыттарға қатысты, мұнда білім беру процесінде мамандандырылған жабдықты қолдана отырып зертханалық сабақтар жүргізу қажет. Бұл мәселені қалай шешуге болатыны әлі белгісіз.

- Танымдық қабілеттің төмендеуі. Заманауи технологияларды, соның ішінде Интернетті пайдалану адамның танымдық қабілетіне теріс әсер етуі мүмкін. Адам қажетті ақпаратты есте сақтауды, оны жазуды тоқтатады, оны Интернеттен табу оңайырақ. Мұның бәрі ақыл-ой мен шығармашылықтың төмендеуіне әкеледі.

- Әлеуметтенудің болмауы. Қашықтықтан білім беру кезінде студенттердің өздері арасында, сондай-ақ студенттер мен оқытушылар арасында тікелей байланыс пен өзара әрекеттесу мүмкіндігі жоғалады. Адам-бұл әлеуметтік тіршілік иесі, ол жеке тұлғаны жан-жақты дамыту үшін жай ғана тірі қарым-қатынасты қажет етеді. Цифрлық технологиялар адамды осындай өзара әрекеттесуден айыруы мүмкін. Денсаулыққа теріс әсер етеді [3, б.235].

Цифрлық білімге көшу оқу процесі компьютердің көмегімен жүретіндігін білдіреді. Адамның компьютерде ұзақ тұруы денсаулыққа байланысты проблемаларға әкелуі мүмкін: көру қабілетінің нашарлауы, позаның өзгеруі және т.б. Қазақстанның білім беру жүйесін цифрландыру процесі жоғары қарқында дамуда. Бұл мәселе әсіресе COVID-19 пандемиясына байланысты өткір болды. Білім беру процесінің көп бөлігі қашықтықтан форматқа көшті және көбінесе білім алушылар мен оқытушылар арасында үлкен

проблемалар болды. Осыған байланысты білім беру жүйесін цифрландыру процесінің бұрын сипатталған кемшіліктерін барынша азайта отырып, сапаны жоғалтпай цифрлық білім беруді жақсартуға мүмкіндік беретін келесі қадамдар ұсынылады. Материалдық цифрлық инфрақұрылымды дамыту. Қосымша ақпаратты сақтау, байланыс жүйелерін (ұялы байланыс және кең жолақты интернет) дамыту үшін мамандандырылған деректер орталықтарын салу қажет. Цифрлық бағдарламаларды әзірлеу және енгізу. Нейрожелілер, жасанды интеллект технологияларын пайдалана отырып, оқу-әдістемелік материалдарды жасау және қолдану. Бұл бағдарламалар мұғалімді толықтыра алады, мүмкін болашақта оларды ішінара ауыстыра алады. Бұл бағдарламалар білім алушылардың білімге тең және еркін қол жеткізуін, сондай-ақ оқудың икемділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Цифрлық технологиялар саласындағы оқытушылардың дағдылары мен біліктерін арттыру. Қазіргі уақытта оқытушылар құрамының цифрлық сауаттылығы үлкен проблема болып табылады. Ересек жастағы мұғалімдер заманауи цифрлық технологиялармен жұмыс жасауда жиі қиындықтарға тап болады.

Цифрлық білім беру ортасында жұмыс істеуге мүмкіндік беретін компьютерлік сауаттылық курстарын өткізу арқылы оқытушылардың дағдыларын арттыру ұсынылады.

Қазіргі мұғалім қолда бар цифрлық технологияларды тиімді қолдана біліп қана қоймай, әртүрлі мәтіндік және графикалық редакторларды, ақпаратты өңдеу құралдарын, электронды презентациялар жасау үшін бағдарламаларды қолдана білуі керек, сонымен қатар жаңа технологияларды игеріп, өзін-өзі жетілдіруге және өзінің цифрлық сауаттылығы мен қажетті цифрлық дағдыларын дамытуға ерекше мән беруі керек, бұл жалпы қазіргі мұғалімнің цифрлық мәдениетін анықтайды.

Қазіргі мұғалімде келесі сандық дағдылар болуы керек:

► жалпы цифрлық дағдылар (мысалы, интернеттен ақпарат іздеу, кеңсе бағдарламалық жасақтамасын пайдалану, деректерді өңдеу және талдау құралдары және т. б.);

► жаңа тапсырмаларды орындауға байланысты қосымша цифрлық дағдылар (мысалы, білім алушылармен және ата-аналармен қарым-қатынас жасау үшін әлеуметтік желілерді және басқа да цифрлық мессенджерлерді пайдалану);

► цифрлық экономиканың соңғы қызметтерін пайдалану бойынша арнайы дағдылар (мысалы, білім беру мазмұнын орналастыру үшін бұлтты технологиялар мен қоймаларды пайдалану).

Оқыту технологияны қосымша ресурс ретінде пайдаланудан гөрі технологияны пайдалану арқылы білімді құру, сақтау, интеграциялау, беру және қолдану процесі ретінде қарастырылуда. Сонымен қатар, заманауи технологиялар шығармашылық пен дараландыру мүмкіндіктерін кеңейтеді, қалай оқуға болатындығын білуге мүмкіндік береді, сонымен қатар мұғалімнің білім алушымен тиімді қарым-қатынасына ықпал етеді.

Кесте 1- Сандық сауаттылық индикаторын бағалау критерийлері

Сандық сауаттылық индикаторлары	Білім	Дағдылар	Орнату
Ақпараттық сауаттылық	ақпараттың адам өміріне әсер етуінің рөлі мен дәрежесін түсіну	әр түрлі ресурстардан ақпаратты іздеу және табу мүмкіндігі	ақпараттың пайдасы мен зиянын түсіну

Компьютерлік сауаттылық	Компьютердің техникалық компоненттерін және олардың өзара әрекеттесу принциптерін түсіну	платформаға / интерфейске қарамастан сандық құрылғыларды пайдалану жеңілдігі	компьютердің "мақсатын" және оны пайдалану мақсаттарын түсіну
Медиа сауаттылық	ақпарат көздерінің, формаларының және оны тарату арналарының алуан түрлілігін түсіну	жаңалықтарды әртүрлі көздерден іздей білу, олардың толықтығы мен дұрыстығын тексеру	ақпараттық хабарламаларға, жаңалықтарға сыни көзқарас
Коммуникативтік сауаттылық	сандық коммуникация мен тірі байланыс арасындағы айырмашылықты түсіну	қазіргі заманғы коммуникация құралдарын (әлеуметтік желілер, мессенджерлер) пайдалана білу	цифрлық ортада қарым-қатынастың ерекше этикасы мен нормаларының болуын түсіну
Технологиялық инновацияларға деген көзқарас	технологиялық трендтерді түсіну	жаңа және заманауи технологиялармен (қосымшалармен, гаджеттермен) жұмыс істеуге дайын болу	технологиялық инновацияның қоғамның дамуы үшін де, жеке өзі үшін де пайдасын түсіну

Қазақстанның әлеуметтік саласының жай-күйі мен қоғамның даму үрдістері ақпараттық және цифрлық технологиялар негізінде озыңқы даму проблемасын кідіріссіз шешуді, елде бірыңғай әлеуметтік-ақпараттық орта құруды талап етеді.

Алайда, қалыптасқан жүйеде әлеуметтік педагогтардың көпшілігі қолданыстағы қайта даярлау және біліктілікті арттыру жүйесі шеңберінде информатика, ақпараттық және коммуникациялық технологиялар саласында өздерінің кәсіби деңгейін көтеруге мүмкіндігі жоқ.

Әлеуметтік-педагогикалық процесс негізінен дәстүрлі технологиялармен қамтамасыз етіледі, көптеген әлеуметтік педагогтар компьютерлік технологияларды жете бағаламайды, оларды қолдануда айтарлықтай қиындықтарға тап болады, өйткені бұл саладағы дайындық негізінен фрагментті болып қалады, әлеуметтік-педагогикалық қызметтің барлық түрлерін қамтымайды.

Әлеуметтік-педагогикалық қолдау жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен және баланы орналастыру үшін қажетті өкілеттіктерге және оны ұстауға қаражатқа ие әртүрлі ведомстволармен, сондай-ақ қарамағында қорлар мен еріктілер бар жұртшылықпен ынтымақтастықта жүзеге асырылады. Жалпы алғанда, бұл кәметке толмағандарды қиын немесе қауіпті жағдайдан шығаруға, баспанаға немесе интернатқа орналастыруға мүмкіндік береді, Егер сіз батыл әрекет етуіңіз керек болса және т. б..

Әлеуметтік-педагогикалық және педагогикалық оңалту оқушылармен әлеуметтік педагог қызметінің жетекші бағыты болып табылады. Ол белгілі бір оқушымен жеке жұмысты талап етеді және бір жағынан балалармен нормативтен тыс сабақтарға қаражат алуды, екінші жағынан сәтсіз оқушының әлеуметтік - психологиялық мәртебесін жақсартуды көздейді. Сонымен бірге, әлеуметтік мұғалім, шын мәнінде, баланың жеке басын немқұрайлы жағымсыз ортадан қорғаушы ретінде әрекет етеді. Ол ұжымның гуманизмін бейнелейді, аутсайдерлердің меценаты ретінде әрекет етеді.

Жалпы білім беретін мекеме жағдайында жоғарыда аталған бағыттарды іске асыру сынып жетекшілері немесе қорғаншылық және қамқоршылық органдары ұсынған ақпарат негізінде электрондық деректер базасын жасаудан басталады. Бұл кезеңде компьютерлік технологияны қолдану қажеттілігі туындайды.

Әлеуметтік қауіпті жағдайдағы және өмірлік қиын жағдайдағы отбасылар санаттары жалпы білім беретін мекеменің әлеуметтік педагогының мақсатты тобы болып табылады.

Microsoft Office Excel бағдарламасында мәліметтер базасын құрған жөн. Электрондық деректер банкі әлеуметтік-педагогикалық сүйемелдеуді талап ететін балалар топтары туралы мәліметтерді жүйелеуге мүмкіндік береді [4, б.12].

Деректер банкіні құру кезінде келесі ұстанымдар нақтыланады: отбасы құрамы, тұрғын үй-тұрмыстық жағдайлар, отбасының материалдық жағдайы мен тәрбиелік әлеуеті, алдын алу жүйесі органдарында отбасын есепке қою негіздері және т. б.

Деректерді автоматты түрде өңдеу есептік құжаттаманы дайындау уақытын едәуір қысқартады, мектепте оқушылардың тамақтануын есепке алудың жиынтық ведомостарын жасау, жол ақысын төлеу және басқа есептерді жасау үшін қолданылады.

Диагностикалық материалдарды (Microsoft Office пакетінің бағдарламалары: Word, Excel және т.б.) әзірлеуде, сынақтан өткізуде және өңдеуде компьютерлік технологияларды қолдану ерекше маңызға ие. Excel – де формулалар мен функциялардың қуатты аппаратының болуы: есептеу, мәліметтер базасын басқару функциялары, ақпараттық, логикалық, статистикалық және т.б. - қажет болған жағдайда математикалық статистика әдістерін барынша пайдалануға және нәтижелерді өңдеу мерзімдерін жеделдетуге мүмкіндік береді. Бірқатар тестілеу қабықшаларын қолданған жағдайда, әлеуметтік мұғалімдердің компьютерлік дайындығының жеткіліксіз деңгейімен байланысты бірқатар қиындықтар туындайды. Бұл тапшылықты арнайы консультациялар мен бағдарламалық өнімдердің презентациялары арқылы өтеуге болады.

Шешімдерді өз бетінше қабылдауға, коммуникативтік мүмкіндіктерді бағалауға және дамытуға бағытталған тренингтер өткізу үшін көрнекі және анимациялық материалдарды пайдалану өзекті болып табылады. Алдын алу бағытындағы технологияларды іске асыру барысында - сыныптан тыс іс-шараларды өткізу үшін сценарийлер мен ілеспе презентацияларды әзірлеуге "Microsoft Office Power Point" бағдарламасы, газетті шығару үшін "Microsoft Office publisher" бағдарламасы көмектеседі.

Дарынды балалармен жұмыс істеу кезінде оқу-тәрбие міндеттерін шешу үшін мынадай бағыттар пайдаланылады: Интернет (ақпараттық ресурстар; электрондық кітаптар; әлеуметтік желілер; желідегі оқу сабақтары; тәлімгерлермен байланысты қолдау); диагностикалық бағдарламалар (дарынды балаларды анықтау); компьютерлік презентациялар жасауға арналған бағдарлама және т. б. дарынды балалардың ақпараттық қажеттілігі өз ойын білдіруді талап етеді және ақпараттық ортада. Осыған байланысты Интернет желісінде веб-сайттар құруға ерекше назар аудару керек. Жеке веб-сайттарды құрудың негізгі бағыты – әр дарынды баланың мүдделері тақырыбында жеке беттер құру.

Білім беру мекемесінің әлеуметтік-педагогикалық қызметі өз сайтына ие бола отырып, білім беру процесінің барлық қатысушыларын қажетті ақпаратпен және кері байланыс мүмкіндігімен қамтамасыз етеді [5, б.3].

Компьютердің болуы үлкен көлемдегі ақпаратты сандық форматта сақтауға, оған оңай қол жеткізуге, көбейтуге, ақпаратты жинауды, сақтауды, өңдеуді және ақпараттық-іздеу қызметін автоматтандыруға мүмкіндік береді.

Маманның жұмысына қажетті бағдарламалық құралдар мен цифрландыру: диагностикалық бағдарламалар, мәтіндік редакторлар, кестелік редакторлар, мәліметтер базасы, Интернет, анықтамалық-құқықтық ақпараттық жүйелер, компьютерлік презентациялар құруға арналған бағдарлама, графикалық редакторлар, баспа жүйелері.

Деректер банкін қалыптастыру кезінде (баланың әлеуметтік паспортын, әлеуметтік карталарын, қолайсыз отбасыларды, сондай – ақ әлеуметтік қорғалмаған отбасыларды есепке алу картасын жасау), Нормативтік-құқықтық базаны, әлеуметтік педагогтың диагностикалық құралдар пакетін құру кезінде құжаттаманың барлық нысандарын электрондық түрде келтіру жұмыс уақытын тиімдірек пайдалануға, сол арқылы педагог жұмысының сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Білім беру кеңістігін ақпараттандыру әлеуметтік педагогқа баланың әлеуметтік-тұлғалық даму құралы ретінде әрекет ететін жаңа әдістемелік әзірлемелерді педагогикалық практикаға енгізу үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Білім беру үдерісін және оның субъектілерінің жалпы білім беру мекемесіндегі өзара іс-қимылын байытуға, сапалы жаңартуға, сол арқылы оның тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді [6, б.48].

Қорытындылай келе, білім беру жүйесін цифрландыру процесі сөзсіз өзерістегі дамып жатқан процесс деп айту керек. Цифрлық ортаға көшудің кемшіліктері мен қиындықтарына қарамастан, қазір цифрлық білім-бұл қажеттілік. Әрине, менің ойымша, дәстүрлі білім беру жүйесін цифрлық жүйемен толығымен алмастыру мүмкін болмайды, бірақ білім беру процесінің едәуір бөлігі цифрлы болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Безвесильная, А.А. Цифровые технологии в профессиональной деятельности педагога [Текст] / А.А. Безвесильная // Среднее профессиональное образование. – 2018. – №11. – С. 19-22
2. Безвесильная, А.А. Использование информационных технологий при подготовке педагогов [Текст] / А.А. Безвесильная // Педагогическая информатика. Научно-методический журнал. – М.: Государственный открытый педагогический университет им. М.А. Шолохова, 2017, №4. – 98 с.
3. Гасумова, С.Е. Информатизация социальной политики и управления социальной сферой [Текст] / С.Е. Гасумова // Вестник Пермского университета: Юридические науки, 2020. - № 8. - С. 232-248.
4. Дмитриева В.Г., Черноусова Ф.П. Социальный педагог в образовательном учреждении.-М.:Педагогическое общество, 2017.-96с.
5. Захарова Н.И. Внедрение цифровых технологий в учебный процесс. – Журнал «Социальная педагогика» №1, 2018.
6. Шептенко, П. А. Технология работы социального педагога общеобразовательного учреждения : учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / П. А. Шептенко, Е.Н. Дронова, Л.Н. Гиенко. Барнаул : АлтГПА, 2021. – 166 с.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕГІ, ГИМНАЗИЯЛАР МЕН ЛИЦЕЙЛЕРДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТ МОДЕЛЬДЕРІН ЗЕРТТЕУ: САЛЫСТЫРМАЛЫ- СӘЙКЕСТЕНДІРУ АСПЕКТІСІ

7М04134 Педагогика. Білім берудегі менеджмент мамандығының 1 курс, Іздік А.А

Ғылыми жетекші: п.ғ.д, профессор Булатбаева А. А.

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Білім беру мекемелеріндегі педагогикалық менеджмент модельдерін зерттеу, қазіргі таңда өте маңызды болып табылады. Себебі тиімді басқару, білім беру мақсаттарына жетуде шешуші рөл атқарады. Бұл мақалада жалпы білім беретін мектептердегі, гимназиялар мен лицейлердегі педагогикалық менеджмент модельдерін зерттеудің салыстырмалы-сәйкестендіру аспектісін қарастырамыз. Әртүрлі білім беру

контекстіндегі басқару тәсілдерінің ерекшеліктері мен ұқсастықтарын анықтаймыз. Сондай-ақ, тәжірибелік бөлім шеңберінде білім беру ұйымдарындағы менеджмент туралы педагогтар мен әкімшілік қызметкерлердің білімі мен пікірлерін бағалауға арналған сауалнама түрлерін әзірлеу және тәжірибе жүзінде өткізудің жобасын көрсетіледі. Жалпы білім беретін мектептерде, гимназияларда және лицейлерде педагогикалық менеджмент модельдерін қолданудың негізгі тенденциялары мен проблемаларын анықтау мақсатында алынған сауалнамалар туралы мәліметтер мен қызықты мәліметтер көрсетіледі.

Тірек сөздер: жалпы білім беретін мектеп, гимназия, лицей, менеджмент модельдері, салыстырмалы-сәйкестендіру, шкала, интервал, бинарлы, реттілік, Лайкерт

Аннотация: Изучение моделей педагогического управления в образовательных учреждениях в настоящее время очень актуально. Потому что эффективное управление играет решающую роль в достижении образовательных целей. В данной статье мы рассматриваем сравнительно-сопоставительный аспект исследования моделей педагогического управления в общеобразовательных школах, гимназиях и лицеях. Мы выявляем особенности и сходства подходов к управлению в разных образовательных контекстах. Также в рамках практической части показан проект разработки и отработки анкет для оценки знаний и мнения преподавателей и управленческого персонала об управлении в образовательных организациях. Показаны сведения и интересные сведения об опросах, полученные с целью определения основных тенденций и проблем использования моделей педагогического управления в общеобразовательных школах, гимназиях и лицеях.

Ключевые слова: общеобразовательная школа, гимназия, лицей, модели управления, сравнительное сопоставление, шкала, интервал, бинарный, последовательность, Лайкерт

Annotation: The study of pedagogical management models in educational institutions is very important nowadays. Because effective management plays a crucial role in achieving educational goals. In this article, we consider the comparative-matching aspect of the study of pedagogical management models in general education schools, gymnasiums and lyceums. We identify features and similarities of management approaches in different educational contexts. Also, within the framework of the practical part, the project of developing and practicing questionnaires for evaluating the knowledge and opinions of teachers and administrative staff about management in educational organizations is shown. Information and interesting information about the surveys obtained in order to determine the main trends and problems of the use of pedagogical management models in general education schools, gymnasiums and lyceums are shown.

Keywords: secondary school, gymnasium, lyceum, control models, comparative comparison, scale, interval, binary, sequence, Likert

Жалпы білім беретін мектеп, гимназия, лицейлердің педагогикалық менеджмент модельдерін салыстырмалы-сәйкестендіру қазіргі таңда өте қызықты әрі, өзекті болып табылады. Себебі аталмыш білім ордаларының мақсаттары мен міндеттері әртүрлі. Ендеше осы білім ордалары туралы ҚР Білім туралы заңының 1-бабын негізге ала отырып, тілге тиек етсем:

Жалпы білім беретін мектеп – білім алушылар мен тәрбиеленушілерге мектепке дейінгі тәрбие беру мен оқыту бағдарламаларын, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білімнің жалпы білім беретін оқу бағдарламаларын, арнаулы оқу мен жеке дамыту бағдарламаларын, сондай-ақ қосымша білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымы.

Гимназия – білім алушылардың бейімділігі мен қабілеттеріне сәйкес қоғамдық-гуманитарлық және өзге де оқыту бағыттары бойынша кең ауқымда және тереңдете білім беруді қамтамасыз ететін бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білімнің жалпы

білім беретін оқу бағдарламаларын және қосымша білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын оқу орны.

Лицей – білім алушылардың бейімділігі мен қабілеттеріне сәйкес оларға кең ауқымда және тереңдете жаратылыстанушылық-математикалық білім беруді қамтамасыз ететін негізгі орта және жалпы орта білімнің жалпы білім беретін оқу бағдарламаларын және қосымша білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын оқу орны. [1].

Тәжірбиеге сүйене отырып, білім ордаларының педагогикалық менеджмент стильдерін, әкімшілік стратегиялары, оқу бағдарламаларын әзірлеудегі және мұғалім мен оқушы динамикасы, лицейлердегі педагогикалық менеджмент модельдері білім беру бағдарламаларының ерекшеліктерін және белгілі бір салада терең білім алуға ұмтылатын оқушылардың қажеттіліктерін ескере отырып, мектеп және гимназия модельдерінен ерекшеленеді деп айтсақ болады.

Жалпы білім беретін мектептердегі, гимназиялар мен лицейлердегі педагогикалық менеджмент модельдеріне талдау жасай отырып, білім сапасын арттыруға ұмтылу, педагогикалық ұжымның кәсіби құзыреттілігін дамыту және қажеттіліктерді ескеру сияқты бірқатар жалпы принциптерді анықтауға болады. Дегенмен, оқу орнының әрбір түрінің педагогикалық менеджмент модельдерінде көрініс табатын өзіндік ерекшеліктері бар. Ендеше сол ерекшеліктерді айқындау мақсатында оқу орындарындағы жүргізілетін сауалнамаларды бағалауда көмекке келетін бағалау шкалалары екені мәлім. Ендеше шкала дегеніміз-өлшенетін шаманың сандық мәнін табуға арналған өлшеуіш аспаптың қатарласа тізілген белгілері (сызықтары) мен оларды бойлай орналасқан сандық таңбалары бар бөлігі.[2] Сауалнама барысында қолданылатын бағалау шкалаларына тоқталып өтсем:

Реттілік шкаласы өлшеудің ең төменгі алғышарттарын қабылдайтын өлшеудің ең төменгі деңгейін жазу үшін қолданылады. Бұл деңгейде өлшеу кезінде іс жүзінде ешқандай сандар қолданылмайды. Мұнда қандай да бір сипаттамаға сәйкес объектілердің ұқсастығын немесе айырмашылығын анықтау маңызды, яғни бұл жағдайда біз сапалы деректермен айналысамыз. Мысалдар қарастырсақ

Оқушыларды сынып, жыныс, тұрғылықты жері, айналысатын спорт түрлері, отбасындағы бала саны бойынша бөлу номиналды шкала мәндеріне мысал бола алады. Бұл жағдайда оқушыларды екі немесе одан да көп белгілерге (екі өлшемді немесе көп өлшемді деректер) сәйкес бөлуге болады.

Санау арқылы белгілі бір категорияның жиілігін белгілеуге болады (мектептегі ұлдар мен қыздардың саны; әр шағын ауданда тұратын оқушылар саны; әр сыныптағы оқушылар саны; белгілі бір спорт түрімен айналысатын оқушылар саны; автобустарды шығарумен айналысатын компаниялардың саны және т.б. Бұл жағдайда ең жиі кездесетін мәнді анықтауға болады (оқушылар ең көп оқитын сынып; оқушылар арасында ең танымал спорт түрі т.б) [3]

Реттілік шкаладан тұратын сұрақтарды құру кезінде «Жалпы білім беретін мектептердегі, гимназиялар мен лицейлердегі педагогикалық менеджмент үлгілерін зерттеу: салыстырмалы аспектісі» тақырыбы бойынша диссертацияның практикалық бөлімі үшін әртүрлі әдістер мен тәсілдерді қолдануға болады. Реттілік шкаласы – бұл мәндер арасында тәртіп немесе деңгей орнатпай деректерді жіктеуге мүмкіндік беретін өлшеу әдісі. Реттілік шкаласы негізінде қолданылатын сауалнама:

1. Жалпы білім беретін мектептерде педагогикалық менеджменттің қандай үлгісі басым?
 - Авторитарлық
 - Демократиялық
 - Трансформациялық
 - Либералды
2. Жоғары оқу орындарында педагогикалық менеджменттің қандай моделі жиі кездеседі?
 - Бюрократиялық
 - Автократиялық

- патерналистік
 - Либералды
3. Лицейлерге педагогикалық менеджменттің қандай моделі тән?
- Корпоративтік
 - Ұжымшы
 - Автократиялық
 - Демократиялық

Реттілік шкаласы білім беру мекемелерінің әртүрлі типтеріндегі педагогикалық менеджмент модельдерін салыстырмалы талдауда пайдалы болуы мүмкін деректерді жіктеуге мүмкіндік береді.

Интервалдық шкала – объектілердің ерекшеліктері мен сапаларын көрсетуде олардың арасындағы айырмашылықтардың өлшемі мен санын анықтайтын метрикалық шкала. [4]

Интервалдық шкаланы қолдану жалпы білім беретін мектептердегі, гимназиялармен лицейлердегі педагогикалық менеджмент үлгілерінің айырмашылығын дәлірек бағалауға мүмкіндік береді.

Интервалдық шкала сандық мәндердің көмегімен өлшенетін деңгейлерді қамтиды. «Жалпы білім беретін мектептердегі, гимназиялар мен лицейлердегі педагогикалық менеджмент үлгілерін зерттеу: салыстырмалы аспектісі» тақырыбы бойынша диссертацияның практикалық бөліміне интервалдық шкаладан тұратын сұрақтарды құру үшін келесі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады:

1. Интервалдық шкала бойынша сандық мәндердің көмегімен өлшеуге болатын педагогикалық басқару модельдерінің негізгі параметрлерін анықтау.
2. Таңдалған шкала шеңберінде осы параметрлердің деңгейлерін бағалауға бағытталған сұрақтарды құрастыру.
3. Педагогикалық менеджмент үлгілерін бағалау үшін интервалдық шкала арқылы мақсатты аудитория арасында зерттеу жүргізу.
4. Нәтижелерді талдау және білім беру ұйымдарындағы педагогикалық менеджмент үлгілерінің негізгі айырмашылықтарын анықтау.

Интервалдық шкаланы қолдану арқылы менің зерттеуімде атқарылатын қызметтер:

- Әртүрлі типтегі оқу орындарының педагогикалық менеджмент деңгейін бағалау үшін интервалдық шкаланы қолдану.

- Белгілі бір диапазондағы құбылыс деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін сұрақтарды құрастыру.

- Педагогикалық менеджмент үлгілерінің негізгі тенденциялары мен айырмашылықтарын анықтау үшін нәтижелерді талдау.

A1	B1	C1	D1	E1	F1
A2	B2	C2	D2	E2	F2

Интервалдық шкала [4]

Интервалдық шкаланы пайдалану әртүрлі типтегі оқу орындарында педагогикалық басқару модельдерінің параметрлерінің деңгейлерін дәлірек өлшеуге мүмкіндік береді.

«Жалпы білім беретін мектептердегі, гимназия және лицейлердегі педагогикалық менеджмент модельдерін зерттеу: салыстырмалы-сәйкестендіру аспектісі» тақырыбы бойынша диссертацияның практикалық бөлігіне Лайкерт шкаласы бойынша сұрақтар құру педагогикалық менеджмент модельдеріне қатысты мәлімдемелерді тұжырымдауды және респонденттерден олардың бағалауын сұрауды қамтиды.

Лайкерт шкаласы – сұраққа немесе мәлімдемеге қатысушының қатынас немесе келісім деңгейін анықтау үшін қолданылатын сандық жауап шкаласы [5, б.6]

Келісу дәрежесі	Шкала элменеттері үшін бағалау диапазоны	Шкаланың орташа мәні бағалау диапазоны
Толықтай келісемін	4,21-5,00	105,01-125,00
Келісемін	3,41-4,20	85,01-105,00
Ішінара келісемін	2,61-3,40	65,01-85,00
Келіспеймін	1,81-2,60	45,01-65,00
Мүлдем келіспеймін	1,00-1,80	25,00-45,00

Лайкерт шкаласы

Лайкерт шкаласы негізінде құралған сұрақтар:

1. «Жалпы білім беретін мектептерде педагогикалық менеджменттің авторитарлық моделі тиімді».

- Толық келіспеймін
- Келіспеймін
- Бейтарап
- Келісемін
- Толығымен келісемін

2. «Педагогикалық менеджменттің демократиялық моделі гимназиялар үшін қолайлы» деген тұжырыммен қаншалықты келісесіз немесе келісесіз.

- Толық келіспеймін
- Келіспеймін
- Бейтарап
- Келісемін
- Толығымен келісемін

3. «Педагогикалық менеджменттің трансформациялық моделі лицейлерде қолданылады» деген тұжырыммен келісу деңгейіңізді бағалаңыз.

- Толық келіспеймін
- Келіспеймін
- Бейтарап
- Келісемін
- Толығымен келісемін

Лайкерт шкаласын пайдалану әртүрлі оқу орындарындағы әртүрлі педагогикалық басқару модельдеріне қатысты қабылдаулар мен қалаулар туралы нақты түсініктерді бере алады. Бұл тәсіл зерттеу тақырыбыма қатысты көзқарастар мен пікірлерді толығырақ талдауға мүмкіндік береді.

Бинарлы шкала-бұл екі балама нұсқалар түріндегі көзқарасты немесе бағалауды білдіру тәсілі: «иә» және «жоқ», «шын» және «жалған». «Бинар» термині «екілік» сөзінен шыққан, бұл тек екі опция немесе күй бар екенін білдіреді. Бұл бағалау әдісі қарапайым және түсінікті және әртүрлі салаларда, соның ішінде ғылымда, технологияда, компьютерлік модельдеуде, гипотезаны тексеруде және т.б. қолданылады. [6]

Бинарлы шкаладан тұратын сұрақтарды құру үшін келесі тәсілдерді қолдануға болады:

1. Әртүрлі типтегі оқу орындарындағы педагогикалық менеджменттің жекелеген аспектілері бойынша «иә» немесе «жоқ» жауабын талап ететін сұрақтар.

2. Педагогикалық басқару модельдерінің негізгі сипаттамаларын анықтау және екілік түрде жауап беруге болатын сұрақтарды тұжырымдау.

3. Бинарлы шкала бойынша сұрақтарды қамтитын зерттеуге қатысушылар арасында сауалнама жүргізу.

4. Әртүрлі оқу орындарындағы педагогикалық менеджмент модельдерін салыстырмалы талдау үшін алынған мәліметтерді талдау және түсіндіру.

Бинарлы шкала бойынша сұрақтар:

1. Жалпы білім беретін мектептерде педагогикалық басқарудың авторитарлық моделі қолданыла ма? (Жоқ немесе Иә)

2. Педагогикалық менеджменттің демократиялық моделі гимназияларда қолданылады ма? (Жоқ немесе Иә)

3. Лицейлердегі педагогикалық менеджмент автократиялық сипатқа ие ме? (Жоқ немесе Иә)

Бинарлы шкаланы пайдалану білім беру ұйымдарындағы педагогикалық менеджмент модельдерін әртүрлі типтері арасында нақтырақ салыстыруға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, жалпы білім беретін мектеп, гимназия және лицейлердегі педагогикалық менеджменттің модельдерінің артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтауға, сондай-ақ оларды жетілдіру және нақты оқу орындарына бейімдеу үшін алынатын сауалнаманың бағалау шкалалары көрсетілді. Осы негіздегі сауалнамаларды білім ордаларынан алу арқылы, өзімнің көздеген мақсатыма жетемін деп сенемін. Осылайша, бұл жұмыстың нәтижелерін білім беру ұйымдарындағы басқару процестерін оңтайландыруға және жалпы білім сапасын арттыруға пайдалануға болады.

Болашақта педагогикалық басқару модельдерін неғұрлым толық түсіну және қолдану үшін қосымша зерттеулер жүргізуге, сондай-ақ осы сауалнамалар аясында әзірленген ұсыныстарды тәжірибеге енгізуге болады деп сенемін.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР Білім туралы заңы 1-бап.
2. Орысша-қазақша түсіндірме жалпы сөздік: Көлік / профессор Е. Арын — Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ. 2006.
3. <http://www.pm298.ru/shkala5.php>
4. https://spravochnick.ru/pedagogika/shkala_intervalov_primery/
5. Вестник КАЗНУ Педагогикалық ғылымдар сериясы. №2 (75) 2023 А.Б. Мейркулова
6. <https://obzorposudy.ru/polezno/cto-znacit-binarnaya-ocenka>

ANALYZING THE VALUES OF SECONDARY EDUCATION: A CASE STUDY OF CHINA AND KAZAKHSTAN

7M04134 Education Management, 1 course

Chang Huanying, Luo Qiming

Scientific adviser: PhD, senior lecturer Zh. Makhambetova

Al-Farabi Kazakh National University

Abstract: As two countries with different cultural backgrounds and educational traditions, the management systems of educational values in China and Kazakhstan reflect, to a certain extent, the value orientation and development direction of their respective countries. In this paper, we will make a comparative analysis of the educational value management systems of China and Kazakhstan, explore the similarities and differences between the two countries in terms of research curricula, teaching methods, student assessment, school management, etc., and try to explore their respective strengths and shortcomings, so as to provide reference and inspiration for educational reform and development.

Keywords: comparative analysis, management system, educational value, teaching methods, academic preparation, creativity, critical thinking.

Introduction:

In the education system, educational values are the most important topic. Values directly lay the foundation of the education system and make it the vane of the education system. In different countries, educational values have different requirements. The comprehensive school management systems in both Kazakhstan and China are responsible for overseeing the operations and educational activities of comprehensive schools. These systems play a crucial role in shaping the educational environment and ensuring that students receive quality education.

Educational values are important guiding principles in shaping the holistic development of students, among which the values of empathy, dignity and honor are of great significance.

1. Empathy: Empathy is the ability to understand and empathize with the feelings and situations of others. By developing empathy, education can help students to better understand others, enhance interpersonal relationships, and promote cooperation and sharing. Empathy is also the basis for social harmony and inclusion, making students more able to care for others and to demonstrate love and care in their practice.

2. Dignity: Dignity is respect for the worth and rights of every human being. In education, respect for the dignity of others is an important part of developing good character and behavior in students. School should be a place of respect and respectability, and this sense of dignity will motivate students to take responsibility for their own behavior and that of others, and to show respect and courtesy in their interactions with others.

3. Honor: Honor is the recognition of good behavior and outstanding achievement. The educational system should encourage students to seek honor and to earn it through diligent study, active participation in the community, and demonstration of conduct of high moral character. Honour motivates students to study hard and develop their abilities, while at the same time fostering a sense of responsibility for themselves and dedication to the community.

The integration of these values into education helps to foster students to become empathetic, respectful and honor-seeking active members of society, contributing to social harmony and progress.

In Kazakhstan, the comprehensive school management system follows a curriculum that is aligned with national educational standards. The curriculum includes subjects such as mathematics, science, literature, history, and foreign languages. Over 30 years of independence of the Republic of Kazakhstan the system of education has undergone many changes. The legal framework of the education system of Kazakhstan is determined by the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" and other regulatory and legislative acts. Article 30 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan establishes the right of citizens of Kazakhstan to compulsory secondary education and the possibility of obtaining higher education [1, p.111.]. Innovative teaching methods are used at schools: case study, brain storm activities, project-based learning, etc. Student assessments typically include exams and tests to measure academic performance. School administration in Kazakhstan is often centralized, with decisions being made at the district or regional level.

In contrast, the comprehensive school management system in China also follows a national curriculum but places a strong emphasis on core subjects such as mathematics, science, and language. In recent years, there has been a shift towards more innovative teaching methods, including project-based learning and collaborative activities. Student assessments in China often include a mix of exams, projects, and presentations to measure both academic and practical skills. School administration in China is also centralized, with decisions being made at the provincial or municipal level.

By conducting a comparative analysis of these two systems, we can gain a better understanding of their educational value. For example, the traditional teaching methods in Kazakhstan may provide a strong foundation in core academic subjects but may not fully develop critical thinking and problem-solving skills. On the other hand, the innovative teaching

methods in China may foster creativity and practical skills but could potentially neglect the importance of fundamental academic knowledge.

Overall, by examining various aspects such as curriculum, teaching methods, student assessments, and school administration, we can identify the strengths and weaknesses of each system and gain insights into how they contribute to the overall quality of education in comprehensive schools in Kazakhstan and China. [2, 43p].

Secondary education in Kazakhstan implies an eleven-year system of schooling. It is divided into several stages: primary (grade 1-4); basic (grade 5-9); senior (grade 10-11(12)). The new requirements imply the need to develop critical thinking and the ability to analyze the situation. Introduction of criteria-based assessment to determine student performance. This system helps to assess the personal achievements of each high school student and determine his strengths, identifying areas that need to be worked out further. The effectiveness of a child's understanding of educational materials is determined by conducting a control test after studying each new theme. The result is expressed as a percentage and shows how the student coped with the task. The assessment for the quarter is formed on the basis of all control works. Data on how the child learns is recorded in an electronic diary, available for online viewing by parents. Learning loads are gradually decreasing and the amount of time spent on homework is decreasing. A five-day school week is being introduced in schools and the number of school hours is being reduced [1, p.112.].

China has been transitioning towards more innovative teaching methods in recent years. Digital education offers many new opportunities and possibilities for the education system and students. Digital education can realize the global sharing and popularization of educational resources, break the geographical and time restrictions, and allow more students to obtain high-quality educational resources and services. Digital education can enable personalized learning, providing customized learning paths and teaching support according to students' individual differences and learning needs. In addition, digital education can also promote educational innovation and practice, driving continuous development and improvement in the field of education. This includes a shift towards project-based learning, collaborative activities, and practical applications of knowledge. These methods aim to foster creativity, critical thinking, and practical skills among students. By engaging in hands-on projects and collaborative activities, students are encouraged to apply their knowledge to real-world situations, which can help them develop a deeper understanding of the material.

China's approach to student assessments includes a mix of exams, projects, and presentations. This broader range of assessment methods allows for a more comprehensive evaluation of students' academic and practical skills, including their ability to apply knowledge in real-world scenarios. [3, p.21]

Regarding school administration, both Kazakhstan and China have centralized systems where decisions are made at the regional or municipal level. However, the specific structures and processes within each country's school administration may vary. Centralized administration can provide a consistent framework for educational policies and standards across the country, but it may also limit flexibility and responsiveness to local needs.

In summary, the comprehensive school management systems in Kazakhstan and China have distinct characteristics in terms of curriculum, teaching methods, student assessments, and school administration. By examining these differences, we can gain insights into how each system shapes the educational experience for students and contributes to the overall quality of comprehensive education in each country. [4, p.34]

Teaching Methods:

In Kazakhstan, the shift towards student-centered learning involves interactive activities, group discussions, and problem-solving tasks. Teachers strive to create an environment that encourages students to express their opinions, think critically, and work collaboratively. This approach aims to develop students' communication skills, creativity, and ability to analyze and solve complex problems.

In contrast, China's teacher-centered approach often involves lectures, demonstrations, and direct instruction from the teacher. This method places a strong emphasis on discipline, respect for authority, and adherence to established knowledge. While this approach can provide a structured learning environment and ensure consistent delivery of content, it may limit opportunities for students to develop independent thinking and creativity.

In terms of student assessments, Kazakhstan's move towards student-centered learning has led to a greater emphasis on formative assessments, such as projects, presentations, and portfolios. These assessments aim to evaluate students' understanding and application of knowledge in real-world contexts, as well as their ability to communicate and collaborate effectively. [5, p.47]

In China, while traditional written exams still play a significant role in assessing students' academic performance, there is also an increasing emphasis on practical assessments and project-based evaluations. This shift allows students to demonstrate their practical skills, critical thinking abilities, and creativity in addition to their knowledge retention.

In school administration, Kazakhstan has been working to decentralize its education system, allowing more autonomy for individual schools and local authorities. This decentralization aims to address the diverse needs of students and communities while promoting innovation and flexibility in educational practices.

In China, the education system remains largely centralized, with policies and standards set at the national level. However, there have been efforts to introduce more flexibility at the local level to accommodate regional differences and promote innovation in teaching and learning.

Overall, while both Kazakhstan and China are adapting their education systems to incorporate modern teaching methods, they each retain unique approaches that reflect their cultural and historical contexts. These differences shape the educational experiences of students in each country and contribute to the overall development of their skills and knowledge. [6,p.21]

In Kazakhstan, student assessments are carried out through exams, projects, and presentations. The assessment criteria focus on students' understanding of the subject matter and their ability to apply knowledge. In China, national examinations hold significant importance, particularly the Gaokao. This highly competitive exam determines students' eligibility for university admissions. The Gaokao places substantial pressure on students and shapes their academic path; however, it may limit their overall growth and development.

Kazakhstan's comprehensive school management system follows a decentralized approach, with individual schools having more autonomy over decision-making. This allows schools to address specific needs and adapt to local contexts. In contrast, China's management system is centralized, where the government exercises greater control over policy-making and administration. This centralized approach ensures uniformity in education standards across the country, but may limit the flexibility of schools to customize their programs.[6,c.33]

Both Kazakhstan and China prioritize education as a vital component for national development. Kazakhstan places high value on nurturing critical thinking, creativity, and problem-solving skills through its student-centered approach. China places a strong emphasis on academic excellence and a standardized curriculum, aiming to produce students with strong foundations in core subjects. While Kazakhstan's approach facilitates individual growth and adaptability, China's system prepares students for highly competitive environments and rigorous academic pursuits.

Conclusion:

Let's delve into the detailed comparative analysis of comprehensive school management systems in Kazakhstan and China.

Kazakhstan's Student-Centered Approach:

1. **Emphasis on Interactive Learning:** In Kazakhstan, there is a strong focus on interactive learning activities, group discussions, and problem-solving tasks. This approach encourages

students to actively participate in their learning process, express their opinions, and engage in critical thinking. Interactive learning refers to group or group discussion and interaction on a certain topic, which can stimulate students' different ideas, appear different logical ideas, expand students' ideas, more easily stimulate brainstorming, and help improve thinking.

2. Development of Communication Skills: The student-centered approach in Kazakhstan aims to nurture students' communication skills by providing ample opportunities for them to express their thoughts, ideas, and solutions in a collaborative environment. At the same time, it is helpful to the formation of friendship between classmates and develop the characteristics of unity.

3. Creativity and Critical Thinking: The education system in Kazakhstan places a significant emphasis on fostering creativity and critical thinking among students. Teachers strive to create an environment that encourages students to think independently and develop innovative solutions to complex problems.

4. Formative Assessments: There is a growing emphasis on formative assessments such as projects, presentations, and portfolios. These assessments evaluate students' understanding and application of knowledge in real-world contexts, as well as their ability to communicate and collaborate effectively.

China's Teacher-Centered Approach:

1. Traditional Teaching Methods: China's education system often revolves around teacher-centered methods, including lectures, demonstrations, and direct instruction from the teacher. This approach provides a structured learning environment and ensures consistent delivery of content.

2. Discipline and Respect for Authority: The teacher-centered approach in China places a strong emphasis on discipline, respect for authority, and adherence to established knowledge. This can instill a sense of order and discipline among students [6].

3. Academic Excellence: The centralized system in China aims to maintain high academic standards and uniformity across educational institutions, focusing on knowledge retention and mastery of established content.

4. Shift towards Practical Assessments: While traditional written exams remain significant, there is an increasing emphasis on practical assessments and project-based evaluations in China. This shift allows students to demonstrate their practical skills, critical thinking abilities, and creativity in addition to their knowledge retention. Through practical activities, theory and practice can be better combined, and students can better guide practice while mastering theoretical knowledge.

Administrative Differences:

1. Decentralization in Kazakhstan: Kazakhstan has been working to decentralize its education system, allowing more autonomy for individual schools and local authorities. This approach aims to address the diverse needs of students and communities while promoting innovation and flexibility in educational practices.

2. Centralized System in China: China's education system remains largely centralized, with policies and standards set at the national level. However, there have been efforts to introduce more flexibility at the local level to accommodate regional differences and promote innovation in teaching and learning.

In conclusion, Through comparative analysis from all aspects, both Kazakhstan and China have distinct approaches to comprehensive school management. By recognizing the strengths of each system and adopting best practices from one another, both countries can enhance their educational value and better prepare their students for the challenges of the modern world. Although there are some differences in the management system of educational values between China and Kazakhstan, there is also room for mutual learning and common development. In the future, the two countries can strengthen exchanges and cooperation in the field of education, share educational resources and experience, jointly promote educational

reform and development, and inject new vitality and impetus into the future development of the two countries.

List of references

1. Makhambetova Zh.T., Magauova A.S. The system of education in the Republic of Kazakhstan: Past, present, and future. *Švietimas: politika, vadyba, kokybė / Education Policy, Management and Quality*, 2021, 13(2), 110- 121. <https://doi.org/10.48127/spvk-epmq/21.13.110>
2. Guo Y., Song Y., Chen Q. Impacts of Education Policies on Intergenerational Education Mobility in China. *China Economic Review*. 2019; 55:124-142. URL: <https://doi.org/10.1016/j.chieco.2019.03.011>
3. Guo L., Huang J., Zhang Y. Education Development in China: Education Return, Quality, and Equity.Sustainability. 2019; 11(13):3750. URL: <https://doi.org/10.3390/su11133750>
4. Liao X., Galvez I. The Internationalization of Higher Education in China. *Revista Española de Educacion Comparada*. 2016; 28:257-276. URL: <https://doi.org/10.5944/reec.28.2016.16643>
5. Tamene E., Shizhou L., Xiulan W. International Student Mobility (ISM) in China in the New Phase of Internationalization of Higher Education (IHE): Trends and Patterns. *Journal of Education and Practice*. 2017;
6. Huang F. Policy and Practice of the Internationalization of Higher Education in China. *Journal of Studies in International Education*. 2003; 7(3):225-240. URL: <https://doi.org/10.1177/1028315303254430>
7. Qiang Zh. Internationalization of Higher Education: Towards a Conceptual Framework. *Policy Futures in Education*. 2003; 1(2):248-270. URL: <https://doi.org/10.2304/pfie.2003.1.2.5>

DIGITAL EDUCATION IN THE CASE OF CHINA: THEORY AND PRACTICE

7M04134 Education Management, 1 course

Chang Huanying, Luo Qiming

Scientific adviser:PhD, senior lecturer Zh.Makhambetova

Al-Farabi Kazakh National University

Abstract:

Digital education, as an important trend in global education today, has also attracted widespread attention in China. This paper will deeply explore the theoretical foundation, practical experience and challenges faced by digital education in China, aiming to provide theoretical support and practical insights for the development of digital education.

Keywords: China, digital education, theory, practice, challenges,opportunities

Introduction:

With the rapid development of information technology, digital education has become an important trend in global education reform. As the world's largest developing country, China is actively responding to this challenge and exploring new paths of digital transformation. In this paper, we will discuss the theoretical basis, practical experience, and future direction of digital education from China's practice.

I. Theoretical Foundations of Digital Education in China

1. Theory of education informatization

The theory of education informatization emphasizes the combination of information technology and education to promote the digitization, networking and intelligence of

educational resources. In China, this theory provides an important theoretical foundation for digital education and guides the development direction of education informatization.

2. Theory of Integration of Information Technology and Education

The theory of integration of information technology and education emphasizes the close integration of technology and education, focusing on the application of information technology to all aspects of education and teaching. In recent years, the National Smart Education Platform has connected 519,000 schools, radiated 18.8 million teachers, 293 million students and social learners, and visited more than 200 countries and regions around the world. By the end of 2023, the platform had more than 100 million registered users, more than 36.7 billion page views, and 2.5 billion visitors. The superposition, multiplication and spillover effects of digital technology are fully evident. In China, under the guidance of this theory, the integration of information technology into teaching practice is being explored in various places to promote the innovation and improvement of education and teaching.

3. Trends in educational technology development

Digital education in China is also affected by the development trend of education technology, such as the continuous emergence of artificial intelligence, big data, cloud computing and other technologies. These new technologies provide new opportunities and possibilities for the development of digital education, and promote the development of digital education in the direction of intelligence, personalization and scenario.

II. Practical experience of digital education in China

1. Digitization of educational resources

The Chinese government has vigorously promoted the digitization of educational resources and established a series of digital educational resource platforms, providing teachers and students with rich and diverse teaching resources. At the same time, localities are also actively promoting the digitization of local educational resources to enhance the efficiency of the utilization of educational resources and the quality of education and teaching. For example, Digital education offers many new opportunities and possibilities for the education system and students. Digital education can realize the global sharing and popularization of educational resources, break the geographical and time restrictions, and allow more students to obtain high-quality educational resources and services. Digital education can enable personalized learning, providing customized learning paths and teaching support according to students' individual differences and learning needs. In addition, digital education can also promote educational innovation and practice, driving continuous development and improvement in the field of education.

2. The rise of online education platforms

In recent years, China's online education platforms have flourished and become an important part of digital education. These platforms provide flexible and diverse learning methods and learning resources for students, as well as teaching tools and pedagogical support for teachers. The rise of online education has changed the form of traditional education, providing new ways to share educational resources and personalize teaching. For example, there are more than 76,800 Chinese MOOCs, which not only serve 1.277 billion Chinese students, but also make China's contribution to the world's higher education through the implementation of the "MOOCs to the world" action

3. Construction and application of smart campus

Smart campus is one of the important practice areas of digital education in China. Through the Internet of Things (IoT), big data, artificial intelligence and other technical means, smart campuses digitize and intelligently transform all aspects of the campus to improve campus management efficiency and service level. For example, students' course selection, teachers' homework correction, uploading scores and so on, The construction of smart campuses improves the working environment and service quality of schools, and also provides support for innovation in education and teaching.

IV. Challenges and Opportunities for Digital Education in China

Opportunities arising from the digital transformation of education include:

1、Promote personalized learning and education. Personalization is one of the main potentials of digitalization. The report argues that the personalization of learning and education is based on the same principle: identifying student traits and making recommendations or interventions based on those traits.

2、Promote inclusion and equity in education. The digitization of learning tools and resources can broaden access to learning and teaching materials, thereby increasing learning opportunities. The use of these personalized tools will also promote equality in education. At the same time, digital technology can help integrate students with special needs into the classroom and reduce educational inequities.

3、Improve the quality of teaching. Digital technology helps teachers and other educators to do their jobs better, and provides them with teaching feedback, so that teachers can provide teaching improvement ideas for personalized learning of students, so as to improve the quality of teaching. Digitization also brings more learning resources to teachers and students, and provides individual professional learning opportunities for relevant teachers.

4、Improve the efficiency of education. Digital technology can improve the cost-effectiveness of education in different ways, providing verifiable degrees and other credentials with the help of blockchain technology, among others, and collecting system statistics. Digital technology can also help teachers save time and focus on the work that inspires them the most.

5、Strengthen research and innovation. The huge amount of data brought about by digitization enables governments and researchers to study the education system and reform the education system to achieve educational goals. The development of digital tools is also helping to uncover unprecedented educational models and improve policymakers' understanding of the education system to design and implement better educational change initiatives.

6、Make education more relevant to modern needs. Many countries have adopted "digital capability" as a horizontal capability. To let learners understand and be good at using generative artificial intelligence is one of the important contents of digital ability training in various countries. As a productivity tool, generative AI can also help teachers and students generate text, make very time-consuming images, and more.

Challenges posed by digital transformation include:

1. Digital divide problem

During the development of digital education in China, the problem of imbalance between urban and rural educational resources remains prominent, and the digital divide has become an important factor restricting the development of digital education. In the future, China needs to further strengthen infrastructure construction to narrow the digital divide between urban and rural areas and regions.

2. Needs for professional development of teachers

Teachers are a key factor in the development of digital education, and their IT application skills and educational technology literacy directly affect the quality and effectiveness of digital education. Continue to strengthen teacher education, strengthen intelligent and innovative technology to improve traditional education, so as to achieve balanced development of education. Therefore, China needs to strengthen professional training and support for teachers to enhance their IT skills and education and teaching abilities.

3. Quality assurance of education content

With the rapid development of digital education, the issue of the quality of educational content has become a growing concern. Improve the construction of relevant laws and regulations, visit the educational feelings of students and teachers at all levels, and put forward opinions and suggestions. China needs to strengthen the quality supervision of educational content and establish a sound evaluation mechanism to ensure the quality and credibility of educational resources.

V. Conclusions

China's digital education has made certain achievements in theory and practice, but still

faces many challenges. In the future, China needs to further strengthen theoretical research and practical exploration to promote the healthy development of digital education, and provide powerful support for the modernization and high-quality development of education support for the modernization and high-quality development of education.

List of references

1. chen y, zhou t, li h. (2022). Research on the current situation and countermeasures for the development of digital education in China. *Research on Education Science*, 8, 23-30.
2. Li Kedong. *Digital Learning a Core of Information Technology and Curriculum Integration* [A]. *Integration of Information Technology and Subject Teaching* [M]. Wanfang Data Electronic Press, 2001
3. Zhang, L., Wang, Q., Liu, M.. (2021). Research on the Practice and Innovation of Digital Education in China. *Contemporary Education Science*, 5, 45-52. 3.
4. Wang W, Liu J, Zhang T. (2020). (2020). Development path and model innovation of digital education in China. *China Education Technology Equipment*, 12, 67-73. 4.
5. li ming, zhao li, wang yan. (2019). Challenges and countermeasures in the development of digital education in China. *Modern Education Management*, 7, 56-62.
6. liu tao, yang fang, liu lei. (2018). Prospects and trends in the development of digital education in China. *Journal of Education Informatization*, 4, 34-40.
7. China Education News, March 14, 2024, OECD released the latest Digital Education Outlook report, discussing - How to build an efficient digital education ecosystem

PECULIARITIES OF MOTIVATION OF EDUCATIONAL ACTIVITIES OF ADOLESCENTS

7M01101 Pedagogy and Psychology, 1course **Renata Zh. Diyarova**
Scientific supervisor: Candidate of Pedagogical Sciences A.B. Alchimbayeva,
Al-Farabi Kazakh National University

Аннотация: Научная статья посвящена изучению особенностей мотивации учебной деятельности подростков. В работе проведен анализ существующих теорий мотивации, применимых к подростковому возрасту, таких как теория самоопределения, теория ожидания ценности и теория интегрированной мотивации. Исследование также охватывает факторы, влияющие на мотивацию подростков, включая личностные, социальные и средовые. Практические аспекты работы с учебной мотивацией обсуждаются в контексте их применения к подростковой популяции. Результаты анализа эмпирических данных интерпретированы в свете существующих теоретических моделей мотивации, и обсуждаются практические и теоретические последствия полученных результатов. Полученные выводы могут быть полезны для разработки стратегий и методов работы с подростками с целью стимулирования их учебной мотивации и повышения их образовательных достижений.

Аңдатпа: Ғылыми мақала жасөспірімдердің оқу іс-әрекетін ынталандыру ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Жұмыста өзін-өзі анықтау теориясы, құндылықты кұту теориясы және интеграцияланған мотивация теориясы сияқты жасөспірімге қолданылатын мотивацияның қолданыстағы теорияларына талдау жасалды. Зерттеу

сонымен қатар жасөспірімдердің мотивациясына әсер ететін факторларды, соның ішінде жеке, әлеуметтік және қоршаған ортаны қамтиды. Оқу мотивациямен жұмыс істеудің практикалық аспектілері оларды жасөспірімдер популяциясына қолдану аясында талқыланады. Эмпирикалық деректерді талдау нәтижелері мотивацияның қолданыстағы теориялық модельдерін ескере отырып түсіндіріледі және алынған нәтижелердің практикалық және теориялық салдары талқыланады. Нәтижелер жасөспірімдердің оқу мотивациясын ынталандыру және олардың білім беру жетістіктерін арттыру мақсатында олармен жұмыс істеудің стратегиялары мен әдістерін әзірлеуде пайдалы болуы мүмкін.

Abstract: The scientific article is devoted to the study of the peculiarities of motivation of educational activities of adolescents. The paper analyzes existing theories of motivation applicable to adolescence, such as the theory of self-determination, the theory of expectation of value and the theory of integrated motivation. The study also covers factors affecting adolescent motivation, including personal, social, and environmental factors. The practical aspects of working with educational motivation are discussed in the context of their application to the adolescent population. The results of the empirical data analysis are interpreted in the light of existing theoretical models of motivation, and the practical and theoretical implications of the results are discussed. The findings can be useful for developing strategies and methods of working with adolescents in order to stimulate their learning motivation and increase their educational achievements.

Keywords: adolescents, educational activity, motivation, theory of self-determination, theory of expectations of values, theory of integrated motivation, social factors, personal factors, environmental factors, educational strategies.

In modern education, learning motivation plays a key role in shaping the activity and success of students. Learning motivation is a set of factors, internal and external, that stimulate students to achieve learning goals, encourage their participation in the learning process and shape their learning. It is the driving force of educational activity and determines the effectiveness of the educational process.

The relevance of studying the educational motivation of adolescents is due not only to its importance for achieving academic success, but also to the special features of this age period. Adolescence is associated with a number of changes in the psychological sphere, such as an identity crisis, increased internal and external tension, and increased social influence of peers. These factors can have a significant impact on the educational motivation of adolescents and their learning ability.

The aim of this article is to study the features of educational motivation of adolescents in order to identify key factors affecting their learning and academic performance. To achieve this goal, the following tasks are set:

To consider the theoretical aspects of educational motivation of adolescents and the main approaches to its study.

To study the features of educational motivation of adolescents related to their age and psychological characteristics.

To analyze the influence of external and internal factors on the educational motivation of adolescents.

To offer practical recommendations on how to work with the educational motivation of adolescents to improve their learning and academic performance.

Theoretical aspects of educational motivation of adolescents. The educational motivation of adolescents is a complex phenomenon that includes various aspects of a psychological, social and cultural nature. Let's consider the main theories of educational motivation and the factors that can influence it. The Theory of self-Determination (Self-Determination Theory). This theory, developed by D. Ryan and E. Deci, asserts that people have internal needs for competence, communication and autonomy. When these needs are met,

the educational motivation of adolescents becomes higher. For example, if a teenager feels that he is successful in his studies (competence), has good relationships with teachers and peers (communication) and has the opportunity to independently choose tasks and teaching methods (autonomy), his motivation to study will be strengthened. The theory of expectations of value (Expectation-Value Theory) This theory, proposed by J. Eccles and other researchers argue that learning motivation depends on expectations of success and the value of the task for the student. If a teenager expects success in completing a task and considers it valuable and important for his personal or professional life, then his motivation for studying will be high. For example, if a teenager sees a direct connection between the material being studied and his future goals (for example, career prospects), he will be more motivated to learn. The theory of integrated motivation. This theory combines elements of the previous two theories, emphasizing the importance of internal integrity and the value of learning tasks. A teenager is motivated to study when he integrates learning goals with his own values, beliefs and goals. For example, if a teenager is convinced of the importance of education for his future and sees it as a means of self-realization, his motivation to study will be high.

The main factors influencing the educational motivation of adolescents. Personal factors. The inner characteristics of a teenager, such as his interests, values, beliefs, degree of self-efficacy and sense of control, can significantly influence his educational motivation. For example, a teenager with high self-efficacy and a sense of control over his learning is likely to be more motivated to achieve learning goals. Social factors. Interaction with teachers, peers, parents and other social agents also plays an important role in shaping the educational motivation of adolescents. Support from parents and teachers, as well as social support from peers, can help strengthen learning motivation. Environmental factors. The learning environment, including the quality of curricula, teaching methods, availability of resources and study conditions, also has a significant impact on the educational motivation of adolescents. For example, a stimulating and supportive learning environment can increase teenagers' motivation to study, whereas unfavorable learning conditions can reduce it.

Features of educational motivation of teenagers. Overestimating the importance of social belonging and self-presentation. In adolescence, the social sphere plays a huge role. Teenagers begin to realize their place in society, form their identity and strive for recognition and approval from their peers. In this regard, the educational motivation of adolescents may strongly depend on their desire to confirm their social attractiveness and belonging to a certain group. For example, a teenager may be motivated to study not only by the learning process itself, but also by the desire to show his skills and knowledge in front of his peers in order to receive their recognition and respect. The development of autonomy and independence in educational activities.

During adolescence, children begin to develop a desire to independently control their lives and make decisions. In educational activities, this can manifest itself in the desire for greater autonomy and independence from teachers and parents. For example, a teenager may show more interest in academic subjects in which he has the opportunity to independently choose tasks, teaching methods, or explore topics of interest to him on his own. Identification and formation of educational goals in the context of personal development of adolescents. Adolescence is characterized by an intensive process of finding one's place in the world and forming one's own personality. In this context, the educational motivation of adolescents may be related to their desire to define their educational goals in accordance with their personal needs and aspirations. For example, a teenager can choose academic subjects or areas that correspond to his interests, values and plans for the future. He can be motivated to study if he sees a direct link between education and the achievement of his personal goals and ideals.

Practical aspects of working with the educational motivation of adolescents. Development and application of educational strategies that take into account the peculiarities of educational motivation of adolescents

Teachers can successfully work with the educational motivation of teenagers by applying a variety of educational strategies. For example, the use of problem-based learning, project-based activities, or a research-based learning method can stimulate teenagers' interest in educational material. Let's take an example: instead of the traditional study of theory in the classroom, the teacher can offer teenagers project work, for example, creating a scientific presentation on a topic of interest to them. This approach activates their educational motivation, as they see the value and real application of educational material in practical tasks. Creating a supportive learning environment that promotes motivation and self-development. An important aspect of working with the educational motivation of adolescents is the creation of a supportive learning environment. This may include creating a friendly and supportive classroom environment where each student feels accepted and valued. For example, a teacher can organize joint educational projects where teenagers will work in teams, exchange ideas and support each other. Such an environment contributes to the formation of a sense of belonging among adolescents and motivates them to actively participate in the educational process. Using individualized learning methods to enhance learning motivation

Every teenager is unique, and their learning needs may vary. The use of individualized teaching methods allows teachers to adapt educational material to the individual characteristics and needs of each student, which helps to activate their learning motivation. For example, a teacher can offer different options for completing tasks, diversify the methods of explaining the material, or provide additional educational materials depending on the level of training and interests of the student. This approach helps teenagers feel more confident and successful in their studies, which in turn motivates them to achieve better results. Development and application of educational strategies. Instead of a traditional lecture, the teacher can organize a discussion in the classroom based on a relevant topic that will interest teenagers. For example, discussing current problems of the modern world or applying educational material to real situations can stimulate interest and motivation in learning. The use of game techniques in the educational process. For example, a teacher can create a game task or a quest in which teenagers will solve problems using their knowledge. This will not only make the learning process more exciting, but also allow teenagers to put the learning material into practice. Creating a supportive learning environment: Conducting classroom discussions and mutual discussions where each student has the opportunity to speak out and share their opinions without fear of being judged. Such discussions can contribute to the formation of teenagers' self-confidence and a sense of belonging to the educational team. Creating an opportunity for self-selection of a research topic or project. Allowing teenagers to independently choose the topics of educational projects or research that interest them can increase their motivation to study and participate in the educational process. Using individualized learning methods: Providing additional materials and resources for those students who have a special interest in a particular topic or area of knowledge. This may include additional readings, video tutorials, or interactive online courses. Conducting individual consultations and feedback. The teacher can devote time to each student by discussing with them their individual learning needs and goals, as well as offering individual recommendations for improving learning outcomes.

Throughout the article, we have considered various aspects of the educational motivation of adolescents. We found out that educational motivation plays a key role in the educational process, influencing the success of studies and the formation of a teenager's personality. During the analysis, we drew attention to the main theories of educational motivation, such as the theory of self-determination, the theory of value expectations and the theory of integrated motivation, and also identified the main factors influencing the educational motivation of adolescents, including personal, social and environmental aspects. Emphasizing the practical importance of studying the educational motivation of adolescents and possible directions for further research: Understanding the characteristics of the educational motivation of adolescents is of great importance for the development of effective educational strategies. Research in this area will optimize the educational process and create conditions conducive to

active learning and personal development of adolescents. Further research should be aimed at a deeper understanding of the changing needs and motivations of adolescents in modern society and a rapidly changing information environment.

Based on the analysis, we offer the following practical recommendations for working with the educational motivation of adolescents. To encourage active participation of teenagers in the educational process through the use of interesting and interactive teaching methods such as game techniques, project work and discussion groups. To create a supportive and inclusive learning environment conducive to the development of self-motivation and self-development of adolescents. This may include taking measures to build trust and mutual understanding between teachers and students, as well as creating conditions for self-selection of educational materials and teaching methods. To individualize the educational process and take into account the individual needs of each student. This means adapting teaching methods to the personality characteristics and educational interests of each teenager, as well as providing access to additional educational resources and support. To carry out systematic work on monitoring and supporting the educational motivation of adolescents, taking into account their changing needs and interests. This includes regular conversations with students, questionnaires and assessment of academic achievements in order to identify problems and find ways to solve them. Taking into account these recommendations, we can improve the effectiveness of the educational process and ensure the successful development of educational motivation of adolescents.

References

- 1 . Markova A . K ., Matis T . A ., Orlov A . B . Formirovaniye motivatsii ucheniya [The formation of learning motivation] . Moscow, Prosveshcheniye Publ ., 1990 . 192 p . (in Russian) .
- 2 . Talyzina N . F . Formirovaniye poznavatel'noy deyatelnosti uchashchikhsya [Formation of cognitive activity of pupils] . Moscow, Znaniye Publ ., 1983 . 96 p . (in Russian) .
- 3 . Rubinshteyn S . L . Osnovy obshchey psikhologii [Fundamentals of General psychology] . Saint-Petersburg, Piter Publ ., 2002 . 720 p . (in Russian) .
- 4 . Gizhitskiy V . V . Vnutrenniye i vneshniye motivy uchebnoy deyatelnosti kak faktory akademicheskoy uspevaemosti starshe- klassnikov. Dis. kand. psikhol. nauk [Internal and external motives of educational activity as factors of academic performance of high school students . Diss . cand . psychol . sci .] . Moscow, 2016 . 273 p . (in Russian) .
- 5 . Gordeyeva T . O . Motivatsiya uchebnoy deyatelnosti shkol'nikov i studentov: struktura, mekhanizmy, usloviya razvitiya. Dis. dokt. psikhol. nauk [Motivation of educational activity of pupils and students: structure, mechanisms, conditions of development . Diss . doct . psychol . sci .] . Moscow, 2013 . 444 p . (in Russian) .
- 6 . Larionov O . I . Razvitiye motivatsii uchebnoy deyatelnosti shkol'nikov podrostkovogo vozrasta. Dis. kand. psikhol. nauk [Development of motivation of educational activity of schoolchildren of teenage age . Diss . cand . psychol . sci .] . Saratov, 2004 . 245 p . (in Russian) .
- 7 . Abraham H. Maslow Hierarchy of Needs. A Theory of Human Motivation. [journal Psychological Review] New York,1943. 284 p.
- 8 . Ryan, R. M., & Deci, E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. [American Psychologist] 2000 , 55, 68-78.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT FOR A FAMILY RASING DISABLED CHILDREN

Abstract. This article focuses on the challenges faced by families raising disabled children and their interaction with society, general and particular socio-psychological aspects of the problem of inclusion of disabled people in society, education and professional activities, rehabilitation and habilitation are considered.

Keywords: disability, segregation, inclusion, mutual assistance, rehabilitation

In the Republic of Kazakhstan, the Law “On Social Protection with disabilities in the republic of Kazakhstan” defines the concept of “disabled person” as follows: a person with a health disorder with a persistent disorder of bodily functions caused by diseases, injuries, their consequences, defects, which leads to a restriction of vital activity and the need for his social protection. The same law defines the concept of a “disabled child” as a person under the age of eighteen who has a health disorder with a persistent disorder of body functions caused by diseases, injuries, their consequences, defects leading to a restriction of vital activity and the need for his social protection [1].

Disability in children means a significant restriction of vital activity it contributes to social maladaptation, which is caused by developmental disorders, difficulties in self-care, communication, learning as well as mastering professional skills in the future. The development of social experience by children with disabilities, their inclusion in the existing system of public relations requires certain additional measures, funds and effort from society (medical, correctional, pedagogical and social rehabilitation support, special and inclusive organizations, special and adapted educational programs, etc.) However, the development of these measures should be based on knowledge of the patterns, tasks, and essence of the process of social rehabilitation.

The disability of children significantly limits their vital activity, leads to social maladaptation due to a violation of their development and growth, loss of control over their behavior, as well as abilities of self-care, movement, orientation, learning, communication, and work in the future. Disability, limited human capabilities do not belong to the category of purely medical phenomena. Socio-medical, social, economic, psychological and other factors are much more important for understanding this problem and overcoming its consequences. That is why technologies for helping disabled people - adults or children - are based on a socio-ecological model of social work. According to this model, people with disabilities experience functional difficulties not only due to illness, defects or developmental disabilities, but also the incapacity of the physical and social environment to meet their special needs, prejudices of society, and reprehensible attitudes towards people with disabilities.

Disability of a person (child) is one of the reasons for his maladaptation, as well as maladaptive reactions and psychological and social problems of his parents. There are many children with disabilities who, running away from widespread disability in society (“racism” against people with disabilities and their loved ones) and the strategy of disability (which reinforces the feeling of a person with special needs as inferior, go to extremes of diverse psychological and social deviations, many run away from social control and society as such - a lot of the most different ways. Working with such people is a chance to bring them back into public life not so much as “full rights and full-fledged”, but as important parties for the social and spiritual development of society itself. This work is still being carried out through inclusion as assistance to families and people with disabilities, however, being a recipient of assistance is not enough, a person needs to be a provider. Therefore, this inclusion presupposes a relationship of mutual assistance, the inclusion of people with disabilities in social service

relationship, including mutual assistance for people with disabilities and their families to other categories of people in need.

Inclusive culture is culture of participation and mutual assistance of people of different groups and clusters of the community, which purpose is harmony of social relations and stable development of this community.

In the modern world, one of the leading components of the formation of an inclusive culture is the culture of inclusive relations in education. According to the research of our and other researchers, the number of children and adults with special needs, developmental disabilities, and disabilities is steadily increasing: numerous difficulties and related destructive and pathologizing factors lead to various diseases and developmental disorders. Therefore, there is an increasing need for effort to include families of children and adults with disabilities in society on terms of parity and equality [2].

In recent years, many steps have been taken in the systems of education and upbringing, social and medical services, legal and economic assistance in many countries in order to promote models of inclusive teaching.

As the practice of inclusive education has shown, successful practice in inclusion is achieved mainly due to the support from civil society, qualifications and enthusiasm shown by specialists- educational psychologists, volunteers and parents. Inclusive education and other inclusive practices involve attention to the relationships of cooperation, partnership, social education and upbringing, and the values of interpersonal relationships.

Inclusive education involves continuous change and adaptation of the educational system in order to meet the diversity of characteristics of students and the educational needs of students, their families, society and the government, it aims to provide quality education to children and youth based on integration within the general educational system. However, inclusive education alone, by itself the one-sided assistance of the government and society to families of children and adults with disabilities, is not enough. It is necessary to overcome exclusion and segregation in all spheres and relationships.

The inclusive model assumes that the existing terminology prevents adequate psychological and pedagogical planning and the development of effective and productive psychological correctional and developmental program.

Instead, it captures the opinion that if in modern science: medicine, psychology, pedagogy etc., there are no known ways of effective habilitation or rehabilitation of disabled and sick people, then they do not exist. Such conclusions shift the focus from the inability of specialists to help a particular person, to the “shortcomings” and imperfections of the person and his environment, to illness or disability, acting as “verdict” that is not subject to appeal and revision. Disabilism involves discrimination against people with disabilities and attitudes towards them as to the inferior.

The value of a person by society and by the person himself is considered in terms of his “usefulness”. In some situations, disability is seen as a social problem. Then the essence of the disability problem is seen in the inequality of opportunities with the declared equality of rights. At the same time, the disabled people’s own resources again remain unclaimed: people are perceived only as consumers of help, unable to help anyone else.

There is the tendency “feel sorry” related to the disabled, without reflecting on the causes and goals of disability, its moral and psychological content. However, both the development of society are unthinkable without full-fledged productive mutually enriching interaction, without contact with each other and without communication with the world in all its diversity.

Traditional “help” clearly characterizes the “good intentions” of specialists as an aspiration to separate the disabled from the healthy. The efforts of a social psychologist, sociologist, teacher and physician should be aimed at overcoming this and similar positions that stigmatize people with special needs, at changing perceptions of them in society, at education society, developing ideas about the equivalence and uniqueness of the personality of each person, including the disabled, orphans, convicts, migrants, the elderly, poor etc.

It is necessary to educate the ability and desire of people to live together with people with special needs who are in difficult life situations, and not next to them.

From the side, the life situation of a child with special needs and his family seems to be significantly more difficult and sometimes traumatic than the life situation of ordinary, healthy people. Obviously, that part of the social, medical and psychological problems of a child with special needs and his family is primarily related to the attitude of the society surrounding the family: more or less public acceptance, attention, fears, or already existing experience of rejection of a family or its child by “normal” families and children. However, the general crisis of the institution of the family, generally recognized by experts from various scientific schools and disciplines studying it in the world as a whole, indicates that these problems are more or less general in nature.

Even in families of healthy people, according to modern researchers, the rate of alienation of parents from children on some scales reaches 95%: parents not only do not show the necessary love for the child, but also demonstrate intolerance, disloyalty and alienation. At the same time, in the ideas of many people, there is an idealization of family relations as such, their perception as a zone of constant psychological and social comfort, which is combined with significant difficulties in building such an “ideal” – even in an ordinary families.

Therefore, society reacts with such significant ambivalence to a child with special needs and his family: if the majority cannot achieve the “ideal” in a “normal” family, then how can it be achieved in a family with a disabled child? In an attempt to prove their normality, a child with special needs and his family fall into the trap of psychological inferiority games and games of hunter-victim-savior, described in detail in the works of specialists of the interactive school.

Refusing to learn to accept the experience of life as a given, or running away from problems (including through moving, transfers, and other external changes in the environment of child and family development) either by pushing them out of consciousness, or on the contrary, continuing to persist in maintain their position, behavior etc., the family faces a lot of difficulties, overestimating the role of relationships with society and directing the resources given to it to carry out internal family transformations, deep and extensive personal changes, to solve problems of relations with representatives of society as such.

Public and government structures – schools, employees of institutions of social support for family and childhood, medical services actively interfere in the process of family development, setting norms and models of family and child development formed by society. However, these models and norms, lacking the quality of generality and inclusiveness in solving the problems of a modern child with special needs and his family, often not only helps, but also interferes with its normal development, the passage of adaptation of the family and child to disability and coping with it, the development of the formation of family relations.

Being created to influence the family acting as “double agents” of influence protecting the interests of both society and specific clients, social services and organizations in contact with the family sometimes cannot simply leave the family or child “alone”. The problem of influence as an issue of power is one of the most difficult problems of the relationship between a child with special needs and his family by society. Family and boarding school relations are often full of difficulties and misunderstandings: a social stereotype often assumes that a child with special needs and his family are defective, maladaptive, and “anything” (negative) can be expected from them. This stereotype tends to work, dragging the family into circles of sometimes fruitless relationships and explanations with representative of educational and other institutions. Among other things, this stereotype reinforces the consumer attitude of the family towards society and the state, the expectation of support and understanding, and the refusal to support and understand anyone other than himself. Society’s fears reflect its unwillingness and inability to live openly based on real, not fictitious goals: the widespread aspirations in society to “have, not be”, “take everything from life”, the associated deformations of the moral basis of life, consumerism, self-interest, in the case of children with special needs and their families,

face attempts to overcome such self-interest, attempts to take into account these “needs” and not only the “desires” of one’s own success, comfort, and well-being. Society begins to show hidden, concealed or overt aggression towards the family. Covert aggression is the most typical way of behavior when an individual or a group cannot express their hostility in an open form and resort to ridicule, ignoring the interlocutor, or imposing your “love” and “help” on him.

Imposition “good” to other people is one of the most destructive forms of interactions. The variety of forms of explicit or implicit opposition of society to people with disabilities and their families aggravates the families attempts to oppose them. Instead of taking care of themselves, the family often makes a series of serious mistakes in relation: she is trying to prove to society that she is “good” (“normal”), thereby trying to earn “love” from the community and its representatives. Behind all these attempts to prove that everything is “good” for her, to earn the love of society, to receive support from her, the family and its member with disabilities often misses more important point: love as an essential manifestation of a person and his relationship does not require that it should be deserved, it is always there. The questions is whether a person knows how to love in the sense of showing love, whether he is capable and ready at one particular moment for a truly partner, essential, deeply human and if not, is it possible to teach him to help become himself.

In a specific expression “doing things of love” means:

1. Caring, sharing with each other, taking care of each other, donating strength and time to each other, to help the world around us;

2. To tolerate each other and the burden of life as such (“tolerance to uncertainty” , “coping” , “resilience” , “pain of relationships” , “the ability to let go” of negative experiences, difficulties, let events and people to “explain themselves”);

3. Respect yourself and others, correct your own mistakes, understand that any child , healthy or disabled, reflect the state of mind of parents, that harmony in the soul of parents, their correct behavior decent and respectful of oneself and other people, life as such is the key to proper behavior and a happy life for children.

In addition, a person and a family grow harmoniously, realizing that the problems of their family are special, specific case of the problems of human life. Removing feelings of “exclusivity”, “insolubility” of family problems, overcoming tendencies to over communication, making worse experienced negative situations is the way to resolve them.

This:

1. Removes the emotional “saturation” of experiencing problems,

2. Translates their problems into the plane of tasks that require more or less urgent solutions and are amenable to it.

With the appearance of a disabled child in the family or the illness of a child to a state of disability, a psychological shock usually occurs in the family. The implementation of the parents’ own plans is being corrected, the implementation of some of them becomes problematic or postponed, while the prospects for the fate of the child and the family as a whole remain unclear. Parents themselves, as a rule, are not ready for a new challenge. The shock of having a disabled child in the family, the unwillingness of parents to such a test, is often associated with the fact that many families “have” a child not because they experience an excess of “existential” love, but rather its deficiency (“deficient love”), they seek to “fill the gaps” his life as a child. Some families, “forcing” themselves to love a child, end up complaining that they had the “wrong one” kid; suffering a natural defeat in the battle with the fear of parental failure and dislike, parents delegate responsibilities for this to medical workers, social services or the child himself. At the same time, more or less active or latent aggression towards situation can manifest itself as a violence against a child, conflicts with medical institutions, schools and social services, and even as rejection of a child. Less often there are attempts to look at the situation from the outside and accept the challenge of the changes required from the family: the development of love, aspiration and the ability to share it. Child needs to fill the “gaps” that he has, however, the paradox of the situation is that it is possible

only when the family can and first of all is aimed at giving the child love to develop the state or attitude of love that is already has.

The productivity of overcoming conflicts and problems, the families exit from the “obstacle course” is determined by how much the family, without being included in the circles of endless repetitions of unproductive scenarios, is ready to change, comprehending and resolving conflicts from the position of preserving and multiplying love: respect, patience, caring for each other. These three components, implemented by both adults and children, make it possible to overcome problems as productively and effectively as possible. They are realized in the process of becoming harmonious (family) relations and a person through the meta-technology described by psychologists of humanistic and psychoanalytic schools or the requirement of concreteness (the principle of reality):

1. Interaction should be substantive and carried out in each specific situation regarding this situation (“here and now”, not “there and then”), a change in the subject of interaction and transition to discussing the “old wounds” of the child or parents, as well as scenarios likely from the point of view of the participants in the interaction the development of the situation should be carried out precisely in the model of the past or along with other scenarios. People most often live by the idea of what they want and what they should. At the same time, the ability to see the worlds as it is, to live in the present and with real values, relationships, means that person accepts the principle of reality, a special case of which is the principle of concreteness;

2. The interaction should be personalized, reflecting the speaker’s experience;

3. The interaction should be reversed, taking into account the other characteristics and “universal humanity”. Healing means the ability, willingness and sometimes even the risk of talking to another person, trying to understand him (who is he), from this own face – a person who can make mistakes, who strives to solve problems in the best way, who knows to do things that reflect his true life goals – love.

This kind of triple “congruence” allows to develop relationships even in the most difficult situations, conflicts and other life vicissitude, including traumas or more or less global, personal, interpersonal and general social disasters. Parents set “patterns” for children to overcome conflicts, create a framework for behavior in them, scenarios for entering and exist them. However, parents need to be ready to learn from the child not to miss the moments that concern the child, which the child presents to parents and psychotherapists who are able to heal the wounds inflicted on the child by the traumas of illness and relationships associated with attempts to overcome it, concealment, justification etc.

Parents need to be aware of the existing (re)habilitation, life-affirming potential of the child, his talents and resources, as well as limitations and “risk zones”, in assessing possible and probable results and effects that may arise in the process of the child’s entry into the family and life in it. Specific families and children differ in their willingness to cooperate with a psychologist, a doctor, a psychologist, a teacher, a social worker, and to conscientiously fulfill all the tasks actualized by these specialists and family life itself. It is important that parents understand the need for systematic and constant work to help the child and, most importantly, work of love for themselves between the child and the world, ensuring harmony of the life of the child and the family (with each other and after the child enters adulthood). Many parents need the help and support of specialists no less than a child. This kind of support can focus on the parents themselves or on the child however, working with the whole family is the most productive [3].

The problem of parents in a situation of inclusive support form several typical groups, for example:

- Problems of a married couple, including its existence, differences in the perception of the child and his problems. In this case, the couple needs help in finding a common more constructive, loving strategy for organizing relationships with the world and with each other;

- Problems of the child's interaction with parents- whims and rejection, inadequate forms of compensation, persistent behavioral disorders (deviations) and diseases, etc. In this case, clients need help in changing patterns and scenarios of family interaction, including help in solving the problem of the relationship between love and training on relationship with people;

- The child's interaction with the world of other children and adults. Here, "targeted" work is usually necessary in the direction of preventing the child's rejection of himself and the world (depression, indifference, hypochondria, and an inferiority complex etc.) which translates these unconscious tendencies of parents into his behavior outside the family;

- The transformation of conflict into confrontation, the correction of a conflict situation involves the revelation of its inner meanings – for a specialist and a family, the uncovering of the illusion of understanding those communicating, the designation of incompleteness of their world and self-understanding. This is, the fact that involves a study of the situation in order to extinguish the "imaginary conflict" by detecting and contrasting positions [4].

In some cases, it is productive to change the consultant: there is too significant difference, a conflict of value orientations between clients and the consultant. Recommendations on the process of counseling clients – family members of a disabled person, as in the case of counseling clients to other groups, include compliance with the most general "psychological conditions of helpful communication", which is vivid expression of a loving relationship between a person and a person: acceptance (tolerance, faith and hope), empathy (lack of self-esteem, empathy, care), congruence, authenticity (sincerity, respect for oneself and people, freedom and openness, spontaneity), concreteness (personification, conversation, objectivity) [5-6].

The "technologization" and "operationalization" of the highlighted conditions of the productive assistance (respect, care, humility, acceptance, sincerity, frustration of everyday patterns), their use as meta strategies, occurs in the process of communication: the experience of understanding clients as people, help people to realize the importance of "deeds of love", realize love at the level of direct actions in everyday life and not only on reasoning and devoid of effective force "relationships".

In addition, clients need to broadcast a number of ideas that help overcome the most difficult crises, increasing the life-affirming potential of the family and each of its members:

1. Difficulties develop families helping to realize its strengths and resources to overcome difficult life situations, illnesses;

2. In the process of coping, it is necessary to focus on achievements, successes;

3. It is necessary to learn to trust the natural forces of the body and mind capable of bringing a person and family to health;

4. It is important to understand that healing takes time, it is a path that a family must go through together, learning to trust each other and life

It is important to develop an idea of the possibility and productivity of integrating the family into society, including serving and helping family members to others; understanding by the family of the importance of social exchange of "deeds of love" and mutual understanding as one of the conditions for constructive interaction with society, family development in society, healing or maximum compensation for the child's health limitations.

True inclusion is the inclusion of mutual help: outside of social service, without feeling like a full-fledged consumer, but also a producer of the social world, social relations, love and care. Society itself restricts people with disabilities and other groups in need only to rights and consumption, destroys opportunities for development and healing. On the contrary, duties and work, involvement in social service, mutual assistance and gift exchange are a guarantee of human development, his family and a guarantee of recovery.

Inclusion cannot be limited to providing children and families with "tolerable" living conditions, but to unlocking their potential, including the process of social service to society,

overcoming consumer and passive attitudes and their transformation into a relationship of active gift exchange, mutual assistance.

The implementation of mutual assistance and self help orientations into the life of society at the level of ideological orientations in mutual assistance, social service and participation, as well as at the level of state programs, goals of public, volunteer, and state-owned organizations and institutions will be to promote the understanding of inclusion as a universal principle of restoring people's destroyed ties with society and each other.

List of references

1. The Law of the Republic of Kazakhstan "On Social protection of persons with disabilities in the Republic of Kazakhstan" (with amendments and additions as of 05.07.2011) [Electronic resource] //Access mode http://www.enbek.gov.kz/sites/default/files/zakon_rus.pdf
2. Bondarenko A. F. Psychological help: theory and practice. – M.: Independent firm "Klass", 2001. 336 p
3. Children of social risk and their upbringing / Edited by L. M. Shipitsyna. St. PETERSBURG.: Speech, 2003. 144 p.
4. Hyamalyainen Yu. Parenting: Concepts, directions and prospects. Moscow: Prosveshchenie, 1993. 112p.
5. Psychological and pedagogical support and support for students with special educational needs in schools on a short-, medium- and long-term basis. Methodological recommendations.- Astana: NAO named after I. Altynsarin, 2015. - 82 p.
6. The regulation on the psychological and pedagogical council in educational institutions. Methodological recommendations. – Astana: NAO named after I. Altynsarin, 2016. – 34 p.

ҚАЗІРГІ САЯСИ ҒЫЛЫМ: ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ НАУКА: ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ

MODERN POLITICAL SCIENCE: DEVELOPMENT FEATURES

2023 ЖЫЛЫ АУДАН ӘКІМДЕРІНІҢ ЖЕРГІЛІКТІ БЮДЖЕТТІ БАСҚАРУ ҚҰҚЫҒЫН АЛУЫНЫҢ ЖЕРГІЛІКТІ БИЛІК ДЕҢГЕЙІНЕ ӘСЕР ЕТУІ

Саясаттану, 2-курс магистранты – Ділдахмет Райымбек

Ғылыми жетекші: с. г. д., профессор Насимова Г.Ө.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

***Аңдатпа:** Мақалада Қазақстандағы басқаруды орталықсыздандырудың өзекті тақырыбы қарастырылады, әсіресе әкімдерге жергілікті бюджетті басқару құқығын беру контекстінде, бұл жергілікті өзін-өзі басқаруға айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Бұл құқықтың болашағы мен сын-қатерлерін көрсетіліп, оның басқаруды жергілікті жағдайларға бейімдеу және мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру үшін маңыздылығын атап көрсетеді. Мақала сонымен қатар әкімдердің Жаңа Қазақстандағы басқару жүйесіндегі негізгі тұлғалар ретіндегі рөлін талқылайды, олардың аумақтарды дамытудағы жауапкершілігін және азаматтар алдында ашықтық пен есеп беруді қамтамасыз ету қажеттілігін көрсетеді. Осы мақала жаңашылдықтың пайдасы мен тәуекелдерін егжей-тегжейлі талдауға, сондай-ақ жергілікті деңгейде биліктің заңдылығын бақылау мен қамтамасыз етудің тиімді тетіктерін жасауға шақырады. SWOT-талдау жасалынады.*

***Кілт сөздер:** орталықсыздандыру, басқару, жергілікті басқару, әкімдер, бюджет, реформа, тиімділік, ашықтық, жауапкершілік, азаматтар, бейімделу, мемлекеттік басқару, әлеует, қиындықтар, бақылау тетіктері*

Соңғы жылдары көптеген елдерде, соның ішінде посткеңестік кеңістікте басқаруды орталықсыздандыру тенденциясы байқалды, бұл өкілеттіктерді орталық органдардан жергілікті органдарға беруді көздейді. Бұл реформаның негізгі аспектілерінің бірі аудан әкімдеріне жергілікті бюджетті басқару құқығын беру болып табылады. 2023 жылы мұндай жаңашылдық жергілікті өзін-өзі басқару деңгейлері үшін бірқатар маңызды салдарға әкелуі мүмкін.

Жаһандану және қарқынды әлеуметтік-экономикалық процестер жағдайында жергілікті өзін-өзі басқарудың рөлін күшейту халықтың өмір сүру деңгейін көтеру және аумақтарды дамыту үшін қажетті қадамға айналуға. Мемлекеттік басқару жүйесі шешімдер қабылдауды азаматтардың нақты қажеттіліктеріне және аймақтардың экономикалық ерекшеліктеріне жақындата алатын инновациялар мен реформаларға деген қажеттілікті сезінуде. Бұл тұрғыда аудан әкімдеріне жергілікті бюджетті басқару

құқығын беру басқаруды жергілікті жағдайларға бейімдеудің стратегиялық құралы ретінде әрекет етеді.

Әкімдерге жергілікті бюджетті басқару өкілеттігін беру әрбір ауданның бірегей ерекшеліктерін ескере алатын икемді және бейімделген басқару үлгісіне көшуді білдіреді. Әкімдер жергілікті билік өкілдері ретінде тұрғындармен, кәсіпкерлермен және қоғамдық ұйымдармен тікелей диалогқа сүйене отырып, ресурстарды бөлуге неғұрлым мағыналы көзқараспен қарауға мүмкіндік алады. Бұл аудан үшін нақты, өзекті мәселелерді шешуге бағытталған бюджеттерді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Екінші жағынан, бұл жаңашылдық әкімдерге қосымша жауапкершілік жүктейді. Олар бюджет қаражатын пайдаланудың ашықтығы мен нәтижелілігіне жауап беретін аумақтарды дамытудың басты үйлестірушілеріне айналады. Жаңа жағдайдағы жергілікті өзін-өзі басқарудың тиімділігі әкімдер мен олардың ұжымдарының кәсібилігіне, құзыреттілігіне және адалдығына тікелей байланысты болады.

2023 жылы аудан әкімдеріне жергілікті бюджетті басқару құқығын беру жергілікті деңгейде басқарудың жаңа дәуірін анықтайтын фактор болуы мүмкін [1]. Бұл үдеріс әлеуетті пайдалар мен тәуекелдерді егжей-тегжейлі талдауды талап ететін мемлекеттік билік жүйесіндегі жергілікті өзін-өзі басқарудың рөлі мен орнын қайта қараумен байланысты болады. Сондай-ақ ол бақылаудың жаңа тетіктерін әзірлеу және енгізу, биліктің азаматтар алдындағы ашықтығы мен есептілігін қамтамасыз ету қажеттігін білдіреді, бұл өз кезегінде заңнамалық және нормативтік құқықтық актілерге елеулі өзгерістер енгізуді көздейді.

Жергілікті өзін-өзі басқаруға әсері: Жауапкершілік пен дербестік аспектісі

Экономикалық тиімділікті арттыру:

Өкілеттіктерді әкімдерге беру арқылы аудан әкімдері ресурстарды неғұрлым мақсатты түрде бөле алады деп болжануда, бұл экономикалық тиімділіктің артуына әкелуі керек. Статистиканың ықтимал көрсеткіштері мыналарды қамтуы мүмкін:

- Жергілікті бюджеттен қаржыландырылатын жергілікті жобалардың санын арттыру.

- Бюджет қаражатын бөлуден жобаларды іске асыруды бастағанға дейінгі уақытты қысқарту [2].

- Аудандардағы жеке инвестициялардың артуы, бұл жергілікті өзін-өзі басқаруға деген сенімнің артқанын көрсетеді.

Әлеуметтік әл-ауқат деңгейін арттыру:

Қаражатты ауданның ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере отырып бөлу әлеуметтік көрсеткіштердің жақсаруына әкелуі мүмкін. Мұндай көрсеткіштерге мыналар кіруі мүмкін:

- Тиісті салаларға нысаналы инвестициялар есебінен денсаулық сақтау және білім беру индекстерін жақсарту.

- Жергілікті кәсіпкерлікті қолдау және жаңа жұмыс орындарын құру арқылы жұмыссыздық деңгейін төмендету.

Ашықтық және бақылау:

Жергілікті бюджетті басқарудың маңызды аспектілерінің бірі - қаражаттың жұмсалыуының ашықтығы және азаматтардың бақылау жасау мүмкіндігі. Бұл тұрғыда келесі көрсеткіштер мүмкін:

- Бюджетті жоспарлау кезінде қоғамдық тыңдаулар мен халықпен консультациялар санының артуы.

- Бюджет қаражатын пайдаланудың тиімділігін бақылау және бағалау процестеріндегі азаматтық қоғам белсенділігінің артуы.

Инфрақұрылымды дамыту:

Әкімдер тұрғындардың аса өткір қажеттіліктерін ескере отырып, жергілікті жерлерде инфрақұрылымды дамытуды жеделдете алады деп күтілуде. Статистикалық тұрғыдан бұл келесі түрде көрінуі мүмкін:

- Инфрақұрылымдық жобаларға бөлінетін жергілікті бюджеттің үлесін арттыру.
- Инфрақұрылымдық жобаларды іске асырудың орташа уақытын қысқарту.

Мұндай өзгерістерді қадағалау үшін әкімдердің өкілеттіктеріне өзгерістер енгізілгенге дейін және енгізілгеннен кейін жүйелі түрде мәліметтер жинау және статистикалық талдау жүргізу қажет болады. Бұл жергілікті бюджетті басқару құқығын берудің жергілікті өзін-өзі басқарудың тиімділігіне нақты әсерін бағалауға мүмкіндік береді. Іс жүзінде мұндай зерттеулер үшін жергілікті статистикалық қызметтердің, талдау орталықтарының деректері, сондай-ақ негізгі стейкхолдерлермен сауалнамалар мен сұхбаттар пайдаланылады.

Жергілікті жерлерде шешімдер қабылдау процестерін жеделдету

Жергілікті бюджетті басқару өкілеттігін әкімдерге беру жергілікті өзін-өзі басқару тәсілдеріндегі маңызды өзгерісті болжайды. Қаржы ресурстарын орталық органдармен үнемі үйлестіруді қажет етпей-ақ өз бетінше басқару мүмкіндігі жергілікті деңгейдегі сын-қатерлер мен қажеттіліктерге неғұрлым жедел және икемді ден қою үшін алғышарттар жасайды. Шешімдер қабылдау үдерістерін жеделдетудің жергілікті өзін-өзі басқару үшін көптеген жағымды салдары бар, оларды толығырақ қарастыруға болады [3].

Ағымдағы қажеттіліктерге ден қою:

Қаржылық билікті оқшаулау әкімдерге халықтың ағымдағы қажеттіліктерін тезірек анықтауға және оларға барабар ден қоюға мүмкіндік береді. Бұл инфрақұрылымды шұғыл жөндеу немесе шұғыл әлеуметтік көмек қажет болған жағдайда ресурстарды орталық билік құрылымдарының мақұлдауына қарағанда тезірек жұмылдыруға болатындығын білдіреді.

Бюрократиялық рәсімдерді қысқарту:

Бюрократиялық тексерулер мен мақұлдаулардың азырақ деңгейлері шешім қабылдауға кететін уақыттың қысқаруына әкеледі. Бұл ұзақ мерзімді үйлестіру процедураларынан аулақ болуға және жобаларды жүзеге асыруға шоғырлануға мүмкіндік береді, бұл әсіресе экономикалық немесе әлеуметтік дағдарыстарда маңызды.

Шығындардың тиімділігін арттыру:

Бюджетті жұмсау объектілеріне тікелей жақын жерде жұмыс істейтін әкімдер қандай жобаларға басымдық берілетінін және инвестициялардың максималды тиімділігіне қалай қол жеткізуге болатындығын жақсы түсінеді. Бұл көбірек ықпал етеді жергілікті бюджетті тиімді пайдалану және оның ысырап болу ықтималдығын азайту.

Жергілікті демократияны күшейту:

Жеделдетілген шешім қабылдау процестері де жергілікті демократияны нығайта алады, өйткені жергілікті деңгейде қабылданған шешімдерді тұрғындардың көпшілігі жиі қолдайды. Бұл олардың қоғамдастыққа қатысуын және жергілікті мекемелерге деген сенімін арттыра алады [4].

Инвестициялар үшін тартымдылықты арттыру:

Шешімдерді қабылдаудың жылдам және ашық процестері көршілестікті инвесторлар үшін тартымды етеді. Инвесторлар жергілікті биліктің олардың қажеттіліктері мен ұсыныстарына тез жауап бере алатынын көргенде, бұл қолайлы инвестициялық органы қалыптастырады.

Инновацияларды ынталандыру:

Ресурстарды өз бетінше басқара алатын жергілікті билік органдары менеджмент, экономикалық даму және әлеуметтік саясат салаларындағы эксперименттер мен инновацияларға бейім.

Ашықтықты арттыру және Қазақстандағы жергілікті қажеттіліктерді ескеру

Қазақстанда бюджеттік басқаруды орталықсыздандыру және өкілеттіктерді аудан әкімдеріне беру жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі елеулі өзгерістерді болжайды. Ашықтық және жергілікті қажеттіліктерді ескеру — осындай саясаттың нәтижесінде жақсартуға болатын тиімді мемлекеттік басқарудың негізгі аспектілері.

Бюджеттік процестердің ашықтығы

Бюджет қаражатын жұмсаудың ашықтығы ақпаратқа қол жетімділікті қамтамасыз ету туралы ғана емес, сонымен бірге азаматтардың бюджеттік процеске белсенді қатысуына жағдай жасау туралы болып отыр. Қазақстанда бұл арқылы жүзеге асырылуы мүмкін:

- Әкімдіктердің ресми веб-сайттарында кірістер мен шығыстар туралы есептерді жариялау.

- Бюджеттік баптар мен жобаларды талқылау бойынша қоғамдық тыңдаулар мен пікірталастар өткізу.

- Бюджеттік шығыстар туралы ақпараттың нақты уақыт режимінде қол жетімділігін қамтамасыз ету үшін ашық деректер жүйелерімен интеграциялау.

Жергілікті қажеттіліктерді есепке алу

Жергілікті бюджетті басқару халықтың нақты қажеттіліктерін жақсырақ ескеруге мүмкіндік береді, өйткені әкімдер мен жергілікті кеңестер өз аудандарының басымдықтарын әлдеқайда жақсы біледі. Бұл дегеніміз:

- Бюджеттер білім беру, денсаулық сақтау, инфрақұрылым және т.б. салалардағы жергілікті басымдықтарды ескере отырып жасалуы мүмкін.

- Тұрғындар өз ұсыныстары мен ескертулерін айта алатындай кері байланыс тетіктерін әзірлеуге болады.

Талдау:

Артықшылықтары:

- *Жергілікті жауапкершілікті күшейту:* Бюджетті басқаратын жергілікті билік органдарын тұрғындар тікелей жауапкершілікке тарта алады, бұл қаражаттың неғұрлым жауапты және мақсатты жұмсалуды ынталандырады.

- *Проблемаларды жедел шешу:* Жергілікті билік өзекті деректер мен азаматтардың сұраныстарына сүйене отырып, халықтың өзгермелі жағдайлары мен қажеттіліктеріне жылдам әрекет ете алады.

- *Инновацияларды қолдау:* Әкімдіктер басқарудың, әлеуметтік саясаттың және инфрақұрылымды дамытудың жаңа тәсілдерімен тәжірибе жасай алады.

Сын-қатерлер:

- *Қаражатты тиімсіз пайдалану тәуекелі:* Тиісті бақылау мен кәсібиліксіз жергілікті билік бюджет қаражатын тиімсіз пайдалануы мүмкін деген қауіп бар.

- *Біліктілікті арттыру қажеттілігі:* Әкімдер мен олардың командалары қаржыны және жобаларды сауатты басқару үшін қосымша оқытуды қажет етуі мүмкін.

- *Институционалдық тетіктерді нығайту қажеттілігі:* Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және ашықтықты қамтамасыз ету үшін бақылау тетіктерін әзірлеу және күшейту қажет.

Қазақстандағы жергілікті бюджетті басқаруды әкімдерге беру алдын алу шараларын мұқият талдауды және әзірлеуді талап ететін бірқатар қауіптер мен тәуекелдермен бірге жүруі мүмкін.

Қатерлер:

1. *Сыбайлас жемқорлық тәуекелдері:* Бақылау тетіктерін тиісті түрде күшейтпестен, жергілікті деңгейде қаржылық өкілеттіктердің артуы сыбайлас жемқорлықтың өсуіне әкелуі мүмкін. Барлық бюджеттік операциялардың ашықтығын қамтамасыз етіп, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қатаң шараларды енгізу қажет.

2. *Ресурстардың біркелкі бөлінбеуі:* Қаражаттың белгілі бір аймақтарға немесе халық топтарына жағымпаздықпен әділетсіз бөлінуі мүмкін, бұл әлеуметтік теңсіздікті күшейтеді.

3. *Саяси ықпал:* Жергілікті билік саяси қысымға ұшырауы мүмкін, бұл бюджетті бөлудегі басымдықтарды бұрмалап, шешімдердің тәуелсіздігі мен объективтілігіне нұқсан келтіруі мүмкін.

Тәуекелдер:

1. *Басқарудың тиімсіздігі:* Жергілікті деңгейде қаржыны басқаруда тәжірибе мен кәсіпқойлықтың болмауы бюджет қаражатын тиімсіз пайдалануға әкелуі мүмкін.

2. *Фискалдық тәуекелдер:* Әкімдер жергілікті деңгейде бюджет тапшылығының ұлғаюына әкеп соғатын шешімдер қабылдай алады, бұл ұзақ мерзімді перспективада өңірлердің қаржылық тұрақтылығын нашарлатады.

3. *Бюджетаралық қатынастардың нашарлауы:* Бюджетаралық қатынастар нақты реттелмесе және теңгерілмесе, биліктің әртүрлі деңгейлері арасында қайшылықтар мен сәйкессіздіктер туындауы мүмкін.

4. *Әлеуметтік тәуекелдер:* Бюджет қаражатын дұрыс бөлмеу білім беруге, денсаулық сақтауға және әлеуметтік қорғауға инвестициялардың жеткіліксіздігі сияқты әлеуметтік мәселелердің шиеленісуіне әкелуі мүмкін.

Тәуекелдер мен қатерлердің алдын алу шаралары:

- *Бақылау механизмдерін күшейту:* Тиімді ішкі және сыртқы аудит жүйелерін, сондай-ақ тәуелсіз қадағалауды енгізу.

- *Ашықтық және ашықтық:* Бюджет шығыстары мен азаматтардың қатысуын қадағалау үшін ашық онлайн-платформалар құру.

- *Кадрларды оқыту және дамыту:* Қаржыны тиімді басқару үшін әкімдер мен олардың қызметкерлерінің біліктілігін арттыру және біліктілігін арттыру.

- *Заңнамалық қамтамасыз ету:* Бюджетаралық қатынастарды және өкілеттіктерді бөлуді реттейтін заңнамалық актілерді әзірлеу және бекіту.

- *Азаматтық қоғамды қосу:* Қоғамдық ұйымдардың бюджет қаражатын пайдалануды жоспарлау және бақылау процесіне қатысуын ынталандыру.

Тәуекелдерді мұқият басқару және қауіптерді азайту стратегияларын әзірлеу Қазақстандағы бюджеттік басқаруды орталықсыздандырудың табысты болу мүмкіндігін айтарлықтай арттыруы мүмкін. Бұл биліктің барлық деңгейлерінің бірлескен күш-жігерін, сондай-ақ азаматтық қоғам мен іскер топтардың белсенді қатысуын талап етеді.

Қазақстан контекстінде әкімдерге жергілікті бюджетті басқару құқықтарын беру тәуекелдері мен проблемаларын кеңейтілген талдау.

1. *Біркелкі емес даму қаупі:*

Қазақстанда, басқа да көптеген елдердегідей, аймақтардың дамуы біркелкі емес. Аудандар арасындағы экономикалық әлеует пен салық базасындағы айырмашылықтар олардың қаржылық мүмкіндіктеріндегі елеулі айырмашылықтарға алып келеді. Бір жағынан, бұл дамыған аудандарға инновациялық жобалар мен инфрақұрылымды дамытуға инвестиция сала отырып, бюджет қаражатын барынша тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Екінші жағынан, аз дамыған аудандар одан әрі артта қалу қаупіне ұшырауы мүмкін, егер бюджеттік қаржыландыруды теңестіру бойынша шаралар қабылданбаса.

Қазақстанда бұл проблема әсіресе елдің аумақтық кеңеюіне және жекелеген аймақтардың экономикалық әлеуетінің әртүрлілігіне байланысты өзекті болып табылады. Мұнай-газ секторынан түсетін қаражат, мысалы, аймақтық бюджеттердің кірістерінде айтарлықтай айырмашылықты тудыруы мүмкін. Бұл теңгерімсіздік ішкі көші-қон ағындарының күшеюіне, әлеуметтік шиеленістерге және аймақтық теңгерімсіздіктердің күшеюіне әкелуі мүмкін [5].

2. *Білікті кадрлардың қажеттілігі:*

Әкімдерге жергілікті бюджетті басқару өкілеттігін берудегі табыстың шешуші факторы білікті мамандардың болуы болып табылады. Қазақстанда соңғы жылдары мемлекеттік басқару жүйесін дамытуға және мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыруға көп көңіл бөлінуде. Алайда, қаржылық менеджмент және жоспарлау саласындағы кадрларды даярлаудың жеткіліксіздігі проблемасы әлі де өткір күйінде қалып отыр.

Елімізде шенеуніктерді жергілікті деңгейде оқыту және біліктілігін арттыру бағдарламаларын жүзеге асыруды жалғастыру қажет. Бұл қаржылық менеджменттің,

экономикалық жоспарлаудың озық тәжірибелерін, сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат пен ашықтық саласындағы дағдыларды зерттеуді қамтуы керек.

3. Сыбайлас жемқорлықтың мүмкіндігі:

Сыбайлас жемқорлық саласында күрделі сын-қатерлерге тап болған Қазақстан соңғы кездері сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты нығайту бойынша белсенді қадамдар жасауда. Осыған қарамастан, жергілікті жерлерде қаржылық өкілеттіктердің кеңеюі сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің артуына әкелуі мүмкін. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының басқаруындағы бюджет қаражаты көлемінің ұлғаюы қаражатты мақсатсыз пайдалану мен мақсатсыз пайдалану үшін қосымша мүмкіндіктер туғызады.

Сыбайлас жемқорлықпен күресу үшін шенеуніктердің жауапкершілігін арттыруды, бюджеттік процестердің ашықтығын арттыруды және мемлекеттік қаражаттың жұмсалуды бақылауға азаматтық қоғамды белсенді тартуды қамтитын кешенді тәсіл қажет. Сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа байланысты проблемаларды жедел анықтау және шешу үшін халық пен жергілікті өзін-өзі басқару органдары арасында кері байланыстың тиімді тетіктерін әзірлеу маңызды аспект болып табылады.

Қазақстанның алдында барлық өңірлердің теңгерімді және орнықты дамуын қамтамасыз ету, халықтың жергілікті өзін-өзі басқару органдарына сенімін нығайту және сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұруға қабілетті мемлекеттік басқарудың тиімді жүйесін қалыптастыру жөніндегі күрделі міндет тұр. Бұлар міндеттер жүйелі жұмысты, барлық мүдделі тараптарды тартуды және озық халықаралық тәжірибелерді қолдануды талап етеді.

Қорытындылай келе, аудан әкімдеріне жергілікті бюджетті басқару құқығын беру орталықсыздандыруға жасалған қадам болып табылады және басқарудың тиімділігі мен жергілікті қажеттіліктерді ескеру тұрғысынан айтарлықтай пайда әкелуі мүмкін. Алайда, мұндай өкілеттіктерді ойдағыдай жүзеге асыру үшін тиісті жағдайлар мен бақылау тетіктерін қамтамасыз ету қажет [6].

Қазақстан контекстінде бұл реформа жергілікті билік органдарының жауапкершілігі мен дербестігін арттыруға ықпал етеді, халықтың мәселелерін тезірек шешуге ықпал етеді және соның салдарынан азаматтардың мемлекеттік билікке деген сенімін нығайтады. Бюджет қаражатын бөлу мен пайдалануға қатысты нақты ережелер мен стандарттарды әзірлеу және енгізу тәуекелдер мен ықтимал келеңсіз салдарларды барынша азайтуға көмектесетін негізгі аспект болып табылады.

Барлық аумақтардың біркелкі дамуын қамтамасыз ету үшін экономикалық әлсіз аймақтарды қолдауға және аймақтар арасындағы әлеуметтік-экономикалық айырмашылықтардың тереңдеуіне жол бермеуге мүмкіндік беретін ресурстарды қайта бөлу тетіктерін енгізу маңызды. Бұл әкімдерден өз ауданының ерекшелігін терең түсініп қана қоймай, жалпыұлттық даму стратегиясы аясында жұмыс істей білуді талап етеді.

Кадрларды даярлау мәселесінде Қазақстанның алдында тек оқыту ғана емес, сонымен қатар аймақтардағы жұмысқа жоғары білікті мамандарды тарту міндеті тұр. Білім беру жүйесі жергілікті қаржыны басқару саласындағы білімді іс жүзінде қолдануға бағытталуы керек.

Сыбайлас жемқорлыққа келетін болсақ, әкімдердің қаржылық дербестігін кеңейту сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы нығайтумен, барлық бюджеттік процестердің ашықтығын арттырумен және қоғамдық бақылаудың рөлін арттырумен қатар жүруі керек. Бюджеттік транзакцияларды есепке алу және қадағалау үшін блокчейн сияқты заманауи ақпараттық технологияларды енгізу теріс пайдаланумен күресудің тиімді құралдарының бірі болуы мүмкін.

Осылайша, Қазақстан билігінің алдында реформаны жүзеге асыру бойынша күрделі, бірақ маңызды міндет тұр, ол іске асыруға сауатты көзқарасты, тұрақты бақылауды және оны жүзеге асыру барысында түзетулерге дайындықты талап етеді. Тәуекелдерді дұрыс басқару және барлық мүдделі тараптардың, соның ішінде азаматтық қоғамның белсенді қатысуымен бұл реформа халықтың өмір сүру сапасын айтарлықтай

жақсартуға, аймақтардың дамуын теңестіруге және Қазақстандағы мемлекеттік институттарды одан әрі нығайтуға ықпал ете алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана», 01.09.2023. URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskii-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588> (дата обращения: 13.03.2024).
2. Телебаев Г.Т. Некоторые проблемы введения местного самоуправления в Республике Казахстан // Саясат. – 2001. – №1. – С. 10-12
3. Закон Республики Казахстан «О местном государственном управлении в РК». – Алматы, 2001.
4. Кубаев К.Е. Местное самоуправление. – Алматы: Қазақ университеті, 2003.
5. Кенжегузин М. Децентрализация государственного управления в Казахстане (концептуальные положения). «Аль-Пари». – 2000. – № 1.
6. Павлова Л.Н. Бюджетные потоки и проблемы бюджетного регулирования // Финансы. – 1996. – №4. – С. 3–6.

РОЛЬ КАЗАХСТАНА В МИРОТВОРЧЕСКОМ ПОСРЕДНИЧЕСТВЕ И УЧАСТИИ В МИРОТВОРЧЕСКИХ МИССИЯХ

Магистрант 2 курса, специальность «Политология» **Асетов А.Т.**

Научный руководитель: доцент кафедры политологии и политических технологий Саитова Н.А., Казахский национальный университет им. аль-Фараби.

Аннотация

В статье проведен комплексный анализ участия Казахстана в миротворческом посредничестве и международных миротворческих миссиях. Освещены ключевые дипломатические и практические аспекты вклада страны в усилия по поддержанию мира и безопасности на глобальном уровне. Исследование подчеркивает стратегическое положение Казахстана, его роль в содействии международному диалогу, сотрудничеству и инициативам по решению глобальных вызовов. Рассматривается вклад Казахстана в миротворческие операции ООН, посредничество при урегулировании конфликтов, достижение Целей устойчивого развития, а также его усилия по укреплению стабильности в Центральной Азии.

Ключевые слова: Казахстан, миротворчество, международные миссии, дипломатия, устойчивое развитие, посредничество в конфликтах, ООН, межкультурный диалог.

Введение

Казахстан, страна, занимающая уникальное геополитическое положение в сердце Центральной Азии, сыграла значительную роль в миротворческих усилиях на международной арене, выступая мостом между Востоком и Западом. С момента обретения независимости в 1991 году, Казахстан последовательно занимался укреплением мира и безопасности, продвигая диалог и сотрудничество между странами. Введение представляет собой обзор эволюции Казахстана как активного участника мирового сообщества, стремящегося к построению мира и стабильности через

многосторонние инициативы, дипломатическое посредничество и участие в международных миротворческих миссиях [1].

Это стремление к миротворчеству коренится во внешней политике Казахстана, которая основана на принципах мультивекторности, открытости и равноправного партнерства с другими государствами. Страна активно участвует в деятельности Организации Объединенных Наций (ООН), Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) и других международных и региональных структур, внося вклад в решение глобальных и региональных вопросов безопасности, развития и гуманитарного сотрудничества.

Казахстан реализует ряд ключевых инициатив, направленных на поддержку международного мира и безопасности, включая усилия по нераспространению ядерного оружия, борьбу с терроризмом, урегулирование экологических проблем и продвижение экономического развития. Страна также выступила инициатором и хозяином ряда важных международных встреч и конференций, демонстрируя свою приверженность миротворческому диалогу и посредничеству [2].

Введение подчеркивает, что Казахстан не просто пассивный наблюдатель мировых событий, а активный участник процессов, формирующих международную политику и дипломатию. В этом контексте страна стремится не только к укреплению своего международного статуса, но и к вкладу в создание устойчивого мира и процветания для всех народов.

Анализ

С момента обретения независимости в 1991 году Казахстан стремился занять активную позицию в международных делах, придерживаясь принципов мультивекторной внешней политики. Одним из направлений этой политики стало участие в миротворческих процессах и миссиях под эгидой Организации Объединенных Наций (ООН) и других международных организаций [3].

Казахстан активно участвует в миротворческих миссиях ООН, направляя свои контингенты для участия в операциях по поддержанию мира в различных регионах мира. Эти миссии включают в себя как военные, так и гражданские компоненты, и направлены на предотвращение конфликтов, защиту мирных жителей и поддержку процесса построения мира.

Казахстан также проявил себя как эффективный посредник в разрешении международных конфликтов. Примером такого посредничества является проведение переговоров по иранской ядерной программе в Алматы в 2013 году, которые способствовали диалогу между Ираном и международным сообществом. Кроме того, Астана неоднократно становилась площадкой для переговоров по урегулированию сирийского кризиса, подчеркивая стремление Казахстана к мирному разрешению конфликтов в регионе [4].

Усилия Казахстана в области миротворчества выходят за рамки участия в миссиях и посредничества. Страна активно участвует в разработке и реализации региональных инициатив по безопасности, сотрудничая с соседними государствами и международными организациями для предотвращения конфликтов и укрепления стабильности в Центральной Азии [5].

Несмотря на значительные успехи Казахстана в сфере миротворчества и посредничества, страна сталкивается с рядом вызовов. Во-первых, усиление геополитических напряженностей в мире требует от Казахстана еще более гибкой и продуманной внешней политики, чтобы сохранить свою роль как нейтрального посредника. Во-вторых, участие в миротворческих миссиях требует постоянного укрепления профессиональной подготовки казахстанских миротворцев и обеспечения их безопасности в условиях высокого риска.

Казахстан проявил себя как эффективный посредник в международных конфликтах, используя своё уникальное геополитическое положение и дипломатический опыт для

укрепления мира и безопасности. Примером такого посредничества являются переговоры по иранской ядерной программе, проведенные на территории Казахстана, которые способствовали снижению напряженности в международных отношениях. Также Казахстан активно участвовал в процессах урегулирования ситуации в Афганистане, прилагая усилия к стабилизации региона через диалог и экономическую поддержку [6].

Казахстан выражает свою приверженность миротворчеству не только через дипломатические каналы, но и непосредственно участвуя в миротворческих миссиях под эгидой ООН. Направление казахстанских миротворцев в Ливан, Кот-д'Ивуар и другие горячие точки мира демонстрирует готовность страны вносить реальный вклад в установление и поддержание мира [7]. Это участие подчеркивает значимость международной солидарности и ответственности за мировую безопасность.

Казахстан активно включается в глобальные усилия по достижению Целей устойчивого развития ООН, прилагая меры по сокращению бедности, защите окружающей среды и обеспечению качественного образования для всех. Реализация национальных программ, направленных на экологическую устойчивость и развитие "зеленой" экономики, выделяет Казахстан как страну, признающую важность экологической ответственности в контексте глобального развития [8].

Стремление Казахстана к инновациям и научному прогрессу стало важным фактором его миротворческой деятельности. Сотрудничество в области высоких технологий и цифровизации открывает новые возможности для решения глобальных проблем, таких как изменение климата, здравоохранение и образование. Международное научное сотрудничество, в котором активно участвует Казахстан, способствует обмену знаниями и лучшим практиками, укрепляя глобальное сообщество в стремлении к устойчивому развитию и инновациям [9].

Перспективы Казахстана в области миротворчества и международного посредничества остаются в целом позитивными. Страна продолжает демонстрировать свою открытость к диалогу и сотрудничеству как на региональном, так и на международном уровне. Активное участие Казахстана в международных организациях и инициативах, направленных на укрепление мира и безопасности, подтверждают его стремление к конструктивной роли в миротворческих процессах.

Заключение

В заключение, деятельность Казахстана на международной арене является ярким примером того, как стратегическое мышление, приверженность миротворчеству и активная международная политика могут способствовать глобальной стабильности и процветанию. Перед страной стоят новые вызовы, но её опыт и достижения делают Казахстан важным и ценным партнером в стремлении к миру и устойчивому развитию на планете.

Роль Казахстана в миротворческом посредничестве и участии в миротворческих миссиях является важным аспектом его международной деятельности. Усилия страны способствуют не только укреплению глобального мира и безопасности, но и повышению ее международного авторитета. Продолжение развития этого направления будет способствовать дальнейшему укреплению позиций Казахстана на международной арене как ответственного участника мирового сообщества, заинтересованного в поддержании стабильности и мира.

Литература

1. Министерство Иностранных Дел Республики Казахстан. Официальный сайт. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa?lang=ru>.
2. Организация Объединенных Наций. "Участие Казахстана в миротворческих миссиях ООН". <https://www.un.org/peacekeeping/>.

3. Институт Мировой Экономики и Политики при Фонде Первого Президента Республики Казахстан. "Внешняя политика Казахстана: успехи, вызовы и перспективы". <http://iwep.kz/>.
4. "Сотрудничество Казахстана в рамках Шанхайской Организации Сотрудничества". Журнал Центрально-Азиатские Исследования, 2023.
5. Нургалиева, Л. "Казахстан в системе международных отношений: стратегия миротворчества". Алматы: Наука, 2022.
6. ООН. "Цели устойчивого развития: Казахстан". <https://sustainabledevelopment.un.org/memberstates/kazakhstan>.
7. Казахстанская ассоциация по международным отношениям. "Казахстан на международной арене: анализ, итоги, перспективы". <https://kazakhstanforeignpolicy.com/>.
8. Central Asian Survey. Академический журнал, публикующий статьи о политических, экономических и социальных вопросах Центральной Азии, включая миротворческие инициативы Казахстана.
9. The Astana Times. Англоязычная газета, освещающая актуальные новости Казахстана, включая его международные инициативы и участие в миротворческих процессах.

ПРЕДЕЛЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ УЧАСТИЯ КАЗАХСТАНА И БЕЛАРУСИ В ЕВРАЗИЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Магистрант 2 курса, специальность «Политология» **Асқапов Ардақ Жангелдіұлы**
*Научный руководитель: Абжаппарова Айгүль Абдумуталиповна – кандидат
политических наук Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация: *Статья посвящена исследованию участия Республики Казахстан и Республики Беларусь в евразийской интеграции. Проведен анализ текущего состояния интеграционных процессов, пределов и перспектив участия обеих стран в ЕАЭС. В статье рассмотрены преимущества и недостатки интеграции для экономики и политики Казахстана и Беларуси, анализ различных оценок - научных, популистских.*

Ключевые слова: *Казахстан, Беларусь, ЕАЭС, интеграция, преимущества и недостатки, влияние интеграций на экономику, пределы и перспективы.*

На сегодняшний день развитию ЕАЭС уделяется особое пристальное внимание поскольку данный союз является одним из важнейших союзов, который позволяет оценить все экономические росты показателей стран-участников.

Важность изучения функционирования ЕАЭС подтверждается дискуссиями о последствиях процесса создания и влиянии ЕАЭС на суверенитет стран-участниц, поскольку вопрос о делегировании части сил наднациональным органам для осуществления этого процесса имеет политические и правовые последствия для государств.

Создание Евразийского Союза направлено на «повышение уровня национального благосостояния на основе роста производительности труда» [1], смягчение негативных последствий разрыва межгосударственных индустриально-экономических отношений и укрепление межнациональных отношений.

ЕАЭС также является уникальным решением для сотрудничества между странами постсоветского пространства, которое позволило выйти на уровень экономического союза и создать новый институциональный центр.

На сегодняшний день развитию ЕАЭС уделяется особое пристальное внимание поскольку данный союз является одним из важнейших союзов, который позволяет оценить все экономические росты показателей стран-участников.

Важность изучения функционирования ЕАЭС подтверждается дискуссиями о последствиях процесса создания и влиянии ЕАЭС на суверенитет стран-участниц, поскольку вопрос о делегировании части сил наднациональным органам для осуществления этого процесса имеет политические и правовые последствия для государств.

Новый этап евразийской интеграции начался с подписания Договора о Таможенном союзе и Едином экономическом пространстве 26 февраля 1999 года [2] президентами Беларуси, Казахстана, Кыргызстана, России и Таджикистана. Год спустя, 17 февраля 2000 года, положения вышеупомянутого Договора были расширены на Соглашения об общем таможенном тарифе [3]. 23 мая 2000 года президенты этих стран приняли решение об укреплении многостороннего сотрудничества и на заседании Межправительственного совета СНГ приняли решение о создании нового интеграционного проекта. 10 октября 2000 года Евразийский экономический союз (ЕврАзЭС). Президенты Беларуси, Казахстана, Кыргызстана, России и Таджикистана в целях повышения эффективности сотрудничества внесли изменение в систему принятия решений ЕЭК, которое касалось заключения соглашений большинством в две трети голосов.

На эффективность сотрудничества должно было повлиять не только ограниченное число участников по отношению к СНГ, но и внедрение общих рыночных механизмов. С этой целью были определены четыре ключевые области сотрудничества: энергетика, транспорт, сельское хозяйство и свободное передвижение рабочей силы.

Казахстан стал инициатором и активным участником многих проектов международного характера. Сегодня такие общепризнанные во всем мире проекты международного характера, как СНГ, ШОС, ОДКБ, СВМДА, созданы и успешно развиваются на евразийском пространстве.

Определение внешней политики не является однозначным, многие теоретики предлагают разные определения. Это деятельность, которая не входит в сферу внутренней политики государства и имеет место в сфере международных отношений.

Новая глава казахстанской внешней политики начала писаться после 1991 года, до этого она была подчинена внешней политике Советского Союза. После падения коммунизма возникла трудная задача снова начать свободно формировать внешнюю политику, определять позицию и направление государства, самоопределяться в международной среде.

Как известно, за последние годы Казахстан укрепился в дипломатическом, политическом, экономическом плане. Казахстан – фундаментальная, неотъемлемая и органическая частица мира, как Германия или Индия.

Беларусь также активно участвует в интеграционных процессах в рамках ЕАЭС. Для этой страны интеграция представляет значимую экономическую поддержку, особенно в условиях экономической изоляции со стороны Запада. Беларусь стремится к углублению сотрудничества в рамках ЕАЭС с целью укрепления своей экономики и увеличения объемов торговли с партнерами из России, Казахстана и других стран союза.

Однако следует отметить, что для Беларуси интеграция в ЕАЭС не лишена определенных рисков и проблем. Например, она может попасть в зависимость от российских экономических решений, что может ограничить ее собственную экономическую политику. Это связано с тем, что Российская Федерация по-прежнему играет центральную роль в принятии решений в процессе интеграции на постсоветском пространстве. Возможны также торговые споры и разногласия с другими союзниками, особенно в случае нарушения правил торговли или введения торговых барьеров[4].

Таможенный союз и Единое экономическое пространство, о котором было сказано ранее и Россия оказало существенное влияние на Беларусь. С одной стороны, это значительно облегчило правительству этой страны ведение переговоров, поскольку тарифы ЕЭП с самого начала были скорректированы в соответствии с тарифами России.

С другой стороны, это также означало, что белорусскому правительству пришлось снизить ставки на импорт, например, на грузовые автомобили и автобусы (в среднем на 1/3), что напрямую сказалось на производителях некоторых важнейших белорусских экспортных товаров – например, Минский автомобильный завод МАЗ частично потерял российский рынок и столкнулся с усилением конкуренции и на белорусском рынке.

Основатели ЕАЭС представляли себе общий рынок как конкурентную среду, аналогичную другим внешним рынкам. Основными преимуществами общего рынка являются его географическая близость и более высокая пропускная способность по сравнению с национальным рынком. Интегрирующая сила, которая подталкивает национальные общества к сотрудничеству, также вполне понятна. Все это должно было привести к главному результату - взаимодополняемости экономик, появлению сетей и повышению общей конкурентоспособности.

При свободном движении товаров, услуг, капитала и рабочей силы, а также сформированном общем рынке, ЕАЭС является организацией с большим потенциалом в экономическом плане.

Однако реальность оказалась гораздо более непредсказуемой. Таким образом, машиностроительные предприятия Беларуси и России, которые имеют конкурентные преимущества перед казахстанскими предприятиями благодаря менее устаревшим технологиям и большему масштабу производства, ставят под угрозу их существование.

Любой интеграционный союз опирается на определенные политико-экономические ценности. Теоретически Евразийская экономическая интеграция формируется на основе новых экономических ценностей постсоветских стран, таких как свободный рынок, равенство и взаимная эффективность. Только так может быть создан современный и динамичный союз.

Безусловно, принципы, правила и идеология союза должны опираться на прозрачные и справедливые основы для разрушения стереотипов и скептицизма, сложившихся в отношении интеграции. Поэтому за основу Евразийского союза, взят пример Европейского союза. Успех интеграции зависит, в первую очередь, от стратегических намерений стран-участниц союза, и от того, чтобы она не повторяла прежних ошибок: не политизировала союз, уделяла максимум внимания экономике, соблюдала национальные интересы стран-членов, обеспечивала равенство и справедливость.

Уже сейчас существует реальный риск того, что на узком внутреннем рынке продукции с высокой добавленной стоимостью отечественные предприятия будут вытеснены российскими и белорусскими компаниями. Казахстан не должен стать рынком сбыта продукции, произведенной с использованием устаревших технологий [5].

Снижение таможенных барьеров в России также усилило конкуренцию не только на внутреннем рынке, но и на рынках Казахстана и Белоруссии. Существенным было и ослабление валют России и Казахстана по отношению к доллару, что привело к дальнейшей потере конкурентоспособности белорусских товаров по сравнению с теми, которые производят их партнеры.

Снижение экспортного потенциала и конкурентоспособности производства - это лишь некоторые из трудностей, с которыми сталкивается белорусская экономика и которые могут повлиять на переговоры по ЕАЭС. Наиболее серьезными являются финансово-экономические проблемы, частично обусловленные глобальным кризисом, но прежде всего отсутствием структурных реформ, направленных на улучшение функционирования белорусских компаний, которые в большинстве своем убыточны.

Еще один возможный кандидат-Республика Узбекистан с населением 33 миллиона человек. Узбекистан успешно развивает свои ресурсы (сырьевые и демографические), в том числе и социально-экономические модернизации, основанной на собственной программе (реиндустриализации). Решение президента Шавката Мирзиева о рассмотрении вопроса вступления Узбекистана в ЕАЭС вытекает из логики торгово-экономического и политического взаимодействия Ташкента со своими партнерами на евразийском пространстве.

В заключение следует отметить, что пределы и перспективы участия Казахстана и Беларуси в евразийской интеграции представляют собой сложный баланс между ограничениями, связанными с передачей суверенитета и экономическими трудностями, и возможностями для торговли, инвестиций и конкурентоспособности. Дальнейшие исследования в этой области помогут лучше понять эти аспекты и разработать более эффективные стратегии участия в интеграционном процессе.

Обретение Казахстаном независимости – самое большое событие в истории нашего народа. До этого времени на нашей территории не было независимого государства с четко очерченными границами, хотя и были признаки государственности. После достижения этого успеха необходимо было продумать формирование государственности и ее дальнейшее развитие. Наиболее важным приоритетом в реализации этой потребности была поставлена стратегия национальной безопасности и механизмы ее обеспечения.

Казахстан как относительно молодое государство имеет и относительно "молодую" Конституцию. Поэтому важной задачей остается обеспечение национальной безопасности и реализация национальных интересов.

Однако для достижения этих преимуществ важно разработать эффективные стратегии управления рисками и максимального использования возможностей для лбей стран.

Список использованной литературы

1. Чуфрин Г. Евразийский экономический союз – первые результаты и перспективы. Россия и новые государства Евразии, 2016, № 1
2. Договор о Таможенном союзе и Едином экономическом пространстве (г. Москва, 26 февраля 1999 года) URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1014798 (Дата обращения: 19.02.2024г.)
3. Соглашение об Общем таможенном тарифе государств-участников Таможенного союза (Москва, 17 февраля 2000 года) URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30251272 (Дата обращения: 19.02.2024г.)
4. Гильяно А. А. Механизм государственного регулирования внешней торговли в целях совершенствования взаимодействия стран ЕАЭС // Успехи современной науки и образования. 2017. № 4. С. 67–70
5. Абрамов В. Л. Препятствия во взаимной торговле государств — членов ЕАЭС // Финансовая экономика. 2019. № 9. С. 429–432.

РЕСЕИМЕН УКРАИНА АРАСЫНДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫСТЫҢ ҚАЗАҚСТАНҒА ЫҚПАЛЫ

Конфлитология, 2-курс магистрант **Ахмет Ә. Қ.**

*Ғылыми жетекші: Философия ғылымының докторы, профессор Абдигалиева Г. К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Аннотация: *Ресей мен Украина арасындағы соғыстың басталғанына 2 жылдан аса уақыт болды. Осы аралықта екі елдеде ешбір өзгерістер болмады. Бұл Қазақстан үшін үлкен сынақ, Қазақстан өзінің сыртқы және ішкі саясатын мейлінше сақ жасауға итермелеп отыр. Бұл жағдайда Батыс елдері көмек беруде, сонымен қатар басқада ірі ойыншылармен келіссөздер жүргізуде.*

Кілттік сөздер: *Саяси аспектілер, экономика, сауда, қорғаныс саласы.*

Ресей мен Украина арасындағы әскери қақтығыстың басталғанына 2 жылдан астам уақыт болды. Екі мемлекет арасында келіссөз жүргізуге қазіргі таңда ешбір алғышарттар байқалмайды, екі мемлекеттің де өзінің жеке мүдделері бар және ол мүдделері бір-бірімен сәйкес келмейді. Барлығымыз білеміз, бұл барлық әлем елдеріне, әлемдік аренадағы ірі ойыншыларға да, Орталық Азия, оның ішінде Қазақстанды да айналып өткен жоқ. Бұл мақалада біз әскери қақтығыстың Қазақстанға әсерін және оның ықтимал перспективаларын қарастырамыз.

Саяси аспектілер

Әскери қақтығыстың Қазақстанның саяси саласына әсері де талдаудың ажырамас бөлігі болып табылады. Геосаяси одақтар мен қатынастар өзгерістерге ұшырауы мүмкін және Қазақстан өз мүдделерін жаңа геосаяси жағдайларда теңестіруге мәжбүр болады. Сонымен қатар, жағдай аймақтық және халықаралық бастамаларға, соның ішінде бітімгершілік миссиялар мен Халықаралық ұйымдарға қатысуға әсер етуі мүмкін. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жүйе қазіргі таңда іске аспай жатқанын білеміз. Оның басты себебі, ірі ойыншылардың өзгеруі және олардың басқа ойыншыларға әсері деп қарастыра аламыз. Сондай бір ойыншылар деп Қытай, Үндістан, Иранды жатқыза аламыз. Соңғы жылдары бұл елдердің әлемдік сахнадағы рөлі үлкейіп келе жатыр. Бұрынғы әлемдік жүйенің ескіргені Ресей мен Украина арасындағы әскери қақтығыстың алғышарты деп қарастыра аламыз.

Бұл әскери қақтығыс Қазақстанға оның сыртқы саясатын қайта қарауға мәжбүр етті. Стратегиялық тұрғыда Қазақстан Ресеймен ара-қатынасы өте жақсы болатын. Бірақ соңғы жылдарда Ресейдің саяси элитасына кіретін Медведев Д. А. Қазақстанның мемлекеттілігін күмәнға қоятын бірқатар жарияланым жасаған, одан да бөлек басқа да Ресейлік саяси элиталардың, Кремль маңындағы әртүрлі медиа орталықтардың агрессиясы бар екенін байқауға болады. Бұл өз кезегінде, Қазақстанға деген белгі болып саналады. Бұл жағдайда, Ресейдің Қазақстан жайлы басқа пікірде екені байқалады. Бұл жағдайда Қазақстан өте бір үлкен саясат жүргізіп отыр, Ресей тарапынан осындай жағдайларды көре отырып, Ресейден қатты алыстап кеткен жоқ, бірақ Ресейден экономикалық және саяси тәуелділікті азайту мақсатында, басқа да ірі ойыншылармен келіссөздер жүргізуде.

Ресей мен Украина арасындағы әскери қақтығыстың қалай шешілетіні әлі де белгісіз, бірақ қалай шешілсе де, Қазақстан үшін бұл өте қолайсыз болады. Көптеген эксперттердің пікірінше, Украинадан кейінгі Ресейдің көздеген мақсаты Қазақстанда жатыр. Бұл өз кезегінде елде әскери өнеркәсіпті дамытуға итермелеп отыр. Бұл мақсатта Түркия және Оңтүтік Корея сынды мемлекеттермен әртүрлі келісімшарттар жасалуда. Соңғы уақытта, Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың Катарға іссапарын әлеуметтік желілерден жиі байқауға болады. Бұл ретте Катардың әлем аренасында бірқатар орны бар ойыншы ретінде қарастыра аламыз, өйткені ірі мұнай экспорттаушы елдердің қатарында.

Сарапшылардың айтуынша, соңғы буынның негізгі жауынгерлік танктері Украина үшін Ресейдің қорғаныс желілеріндегі оқшылықтарды жою және шабуылдың алғашқы апталарында Мәскеу басып алған аумақты қалпына келтіру үшін өте маңызды.

НАТО және оның одақтастары сонымен қатар он мыңдаған украиндық әскери қызметшілерді, соның ішінде арнайы күштерді оқытты. Киль институтының мәліметі бойынша, 40 ел 2022 жылдың 24 қаңтары мен 20 қарашасы аралығында Украинаға

қаржылық, гуманитарлық және әскери көмекке кем дегенде 108 миллиард еуро (115 миллиард доллар) бөлді.

Міндеттемелер көлемі 47,8 миллиард еуро (51,2 миллиард доллар) құрайтын АҚШ Украинаның ең ірі доноры болып табылады: кем дегенде 22,9 миллиард еуро (24,5 миллиард доллар) әскери міндеттемелерге, 15,05 миллиард еуро (16,1 миллиард доллар) қаржылық көмекке және 9,9 миллиард еуро (10,6 миллиард доллар) гуманитарлық көмекке жұмсалды. Гуманитарлық көмекке дәрі-дәрмектер, азық-түлік және басқа да азаматтық қажеттіліктер кіреді, ал қаржылық көмек гранттар, несиелер және кепілдіктер түрінде келеді.

Еуропалық Одақ институттары, соның ішінде ЕО комиссиясы, ЕО Кеңесі және Еуропалық инвестициялық банк - Украинаға уәде етілген 34,9 миллиард еуро (37,3 миллиард доллар) бар екінші ірі салымшылар, ал Ұлыбритания 7,1 миллиард еуромен (7,6 миллиард доллар) үшінші орында.

20 қарашадан бастап АҚШ және басқа елдер Украинаға қосымша әскери пакеттер беруге уәде берді.

Ресейге санкциялар енгізетін елдер.

Кем дегенде 46 ел немесе аумақ Ресейге санкциялар енгізді немесе АҚШ пен ЕО санкцияларының жиынтығын қабылдауға міндеттеме алды. Castellum.ai , санкцияларды қадағалаудың жаһандық дерекқоры. 22 ақпаннан бастап Мәскеуге қатысты 11 327-ден астам санкция енгізілді, бұл Ресейді әлемдегі ең көп санкцияларға ұшыраған елге айналдырды.

Барлық санкциялардың сексен пайызы жеке тұлғаларға, ал 18 пайызы заңды тұлғаларға бағытталған.

АҚШ Ресейге ең көп санкциялар енгізді-1948, одан кейін Швейцария (1782), Канада (1590), Ұлыбритания (1429) және ЕО (1390) [3].

Қытай Халық Республикасының (ҚХР) ұстанымы негізінен шешуші болып табылады. Украинаны демилитаризациялау операциясы Қытайдың Ресей Федерациясының экономикасын тұншықтыруға арналған жаңа «континентальды блокадаға» қосылмайтындығына деген абсолют сенімімен ғана басталуы мүмкін. КСРО бөлшектеніп, ислам әлемінің ең дамыған мемлекеттерін әскери талқандағаннан кейін, ҚХР толығымен автократиялық мемлекет-жаһандық үстемдік жолындағы өркениеттің соңғы тірегі болып қала берді. НАТО мемлекеттері тарапынан ҚХР блокадасы жағдайында Таяу Шығыс елдерінен көмірсутектерді танкермен жеткізу мүмкін болмайды, бұл жағдайда «Сібір күші» газ құбыры олардың баламасыз көзі болады. Сондай-ақ, ҚХР-ға қарсы әскери операция Амур өзенінің солтүстік жағалауындағы ресейлік плацдармсыз геосаяси мүмкін емес. Қытай «мықты Тылдағыдай» Достық Ресейге өте қызығушылық танытады. Сондықтан Қытай Батыстың Ресейге қарсы енгізген эмбаргосын қолдамайтынына күмән жоқ.

Әскери қақтығыстың түтін жамылғысының астында ҚХР долларды жетекші әлемдік резервтік валюта ретінде ығыстырып, оны Ресейде ғана емес, Таяу Шығыста да юаньмен ығыстырылады деп күтеді.

Сонымен бірге, ҚХР әлемдік экономикаға Ресейге қарағанда тереңірек интеграцияланған. Сонымен қатар, ҚХР-ның әскери-техникалық көмегіне сүйену маңызды, мысалы, соққы беретін пилотсыз аппараттар немесе барражды оқ-дәрілер, олардың сериялық өндірісін, Ресей әскери-теңіз күштері ешқашан тиісті дәрежеде игере алмады.

Жалпы, «алтын миллиард» құрамына кірмейтін әлемнің көптеген мемлекеттері Ресейді іс жүзінде қолдады. Мұсылман әлемі, Үндістан, Латын Америкасы және Африка мемлекеттері Украинадағы әскери операцияны Ресейдің «жаңа әлемдік тәртіп» деп аталатын неоколониализм режиміне қарсы көтерілісі ретінде қабылдайды. Алайда, моральдық қолдауды есептемегенде, олардың ұстанымы әзірге сақтықпен және күтумен байланысты.

Беларусь. Еуропада бұл украиналық тенденциядан ерекшелік бірнеше елдерде, соның ішінде Украинаның солтүстік көршісі және Мәскеудің жақын одақтасы Беларуссияда байқалды. Беларусь Президенті Александр Лукашенко Путиннің іс-әрекетін сөзбен де, іс жүзінде де қолдады. Бұл оның Ресей әскери күштеріне Украинаға Беларусь аумағынан, яғни Украинаның солтүстік шекарасынан, астанасы Киевке дейінгі қашықтық шамамен 200 шақырым болатын шабуыл жасауға рұқсат беру туралы шешімінде ерекше байқалды. Беларусь инфрақұрылымын (темір және тас жолдар, әскери базалар, ауруханалар және т.б.) Ресей Федерациясының Қарулы Күштері еркін пайдаланды, дегенмен Лукашенко үкіметі өз әскерлерін одақтасының «әскери операциясына» тартудан бас тартты [4].

Үндістан. Үндістанның Ресейдің Украинаға басып кіруіне реакциясы ішкі экономикалық жағдайларға және жоғары стратегиялық басымдықтарға, атап айтқанда оның неғұрлым сенімді және қуатты Қытайға деген алаңдаушылығына байланысты болды. Үндістан Ресеймен қарым-қатынасының нашарлауын мұқият бақылап отыр және Украинадағы қақтығысқа қатысты бейтарап ұстанымға ие болды, өйткені оның Ресеймен қарым-қатынасының негізгі стратегиялық артықшылықтары Нью-Дели мен Пекин соқтығысқан кезде Мәскеудің бейтараптығын сақтау және арзан әскери жабдықтау жүйесі болды. Үндістан нақты саяси ұстанымға ие болды, оның Ресеймен қарым-қатынасты сақтауға жақсы себептері болды, бірақ алыс аймақтық қақтығысқа қатысуға олардың мүддесіне сәйкес келмеді.

Украинадағы соғыс Үндістанға бірқатар дипломатиялық және экономикалық проблемалар туғызды. Дипломатиялық тұрғыдан Үндістан Қытайға үлкен стратегиялық жауап берудегі негізгі серіктесі АҚШ-тан оның бейтараптығын мойындауды талап етті, бұл Вашингтон Үндістанның «төрттік» үшін стратегиялық маңыздылығы және оның Үнді-Тынық мұхиты стратегиясында бірінші кезектегі мәселе деген пікірді ұстанғандықтан қиын болған жоқ. АҚШ Нарендра Моди Үкіметіне Украинадағы позициясын өзгерту үшін ешқандай қысым көрсеткен жоқ. Үндістан Қытай агрессиясына қатысты өзіміздің ұстанымын ескере отырып, Еуропалық сынға алаңдамады.

Экономикалық тұрғыдан алғанда, соғыс Үндістанның экономикалық өсу перспективаларын күрт төмендетіп қана қоймай, ақпан мен қазан айлары аралығында Нью-Дели саясатының негізгі бағытына айналған инфляциялық дағдарысты тудырды. Азық-түлік пен жанармай инфляцияның негізгі факторлары болғандықтан, Үндістан әлеуметтік және экономикалық зиянды азайту үшін ресейлік мұнай мен тыңайтқыштарды жеңілдікпен сатып ала бастады.

Көктемге қарай Үндістан соғысты аяқтауға қалай көмектесуге болатындығы туралы ойлана бастады және кейінірек Ресейге Батыспен келісе отырып, Украинамен келіссөздер жүргізу мүмкіндігін қарастыру үшін көпшілік алдында қысым көрсетті.

Экономикалық және сауда аспектілері

Көрші елдердегі әскери іс-қимылдар өңірдегі тығыз сауда және экономикалық байланыстарды ескере отырып, Қазақстан экономикасына міндетті түрде әсер етеді. Ресей мен Украина Қазақстанның маңызды сауда серіктестері болып табылады және олардың экономикасындағы кез келген тұрақсыздық Қазақстанның сыртқы саудасы мен инвестицияларына әсер етуі мүмкін. Ықтимал Санкциялар, кедендік ережелердегі өзгерістер және энергия тасымалдаушыларға бағаның ауытқуы Қазақстанның экономикалық тұрақтылығына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Оның бір мысалы, Ресейге санкциялар салынғаннан кейін, көптеген Ресейлік бизнес элита Қазақстанда өз орталықтарын ашты, бұл өз кезегінде Қазақстанның Ресейге экспортын 15%-ға арттырды. Бірақ Қазақстан әлемдік Ресейге қарсы санкцияларға қосылды, бірақ Ресей бұл шешімге қарсылық танытып, Қазақстанның санкцияларды айналып өтіп Ресейге көмек бергенін қалайды. Алайда, Қазақстан бұл әрекетімен екінші реттік санкция алу қауіпі бар.

Энергетикалық қауіпсіздік

Қазақстан әлемдік энергетикалық нарықта, әсіресе мұнай мен газды жеткізуге қатысты маңызды орынға ие. Украинадағы жағдайдағы кез келген өзгерістер энергия тасымалдаушылардың өңір арқылы, оның ішінде Қазақстан аумағы арқылы транзитіне әсер етуі мүмкін. Бұл елдің энергетикалық қауіпсіздігіне қосымша қиындықтар туғызуы мүмкін, оны жаңа геосаяси шындыққа бейімделуге және энергияны жеткізудің балама жолдарын іздеуге міндеттейді. Бұл дәліз арқылы Қазақстанның 80% мұнайы тасымалданады. Егер де Ресей мен Қазақстан арасында қандай да бір жанжал туындаса, әскери қақтығыстан бұрын осы дәліз арқылы Ресей Қазақстанға қысым жасай алады. Бұл ретте, Қазақстан басқа да дәліздерді ашуға мәжбүр болып отыр. Соның бірі, Әзірбайжан-Түркия-Еуропа дәлізі. Бірақ бұл жерден 15% ғана мұнай өнімі өтеді. Осы мақсатта дәлізді үлкейту келісімшарты әзірленуде.

Қауіпсіздік және көші-қон

Әскери қақтығыстың ең маңызды салдарының бірі-соғыс аймақтарынан кететін босқындар мен мигранттардың көбеюі. Қазақстан Ресей мен Украинаның көршісі бола отырып, оның аумағында баспана мен қауіпсіздікті іздейтін адамдардың ағымына тап болады. Бұл босқындарды қабылдау жүйесіне қиындық туғызады және мигранттар ағынын басқарудың тиімді тетіктерін әзірлеуді талап етеді.

Босқындардың Қазақстанға келуі бірқатар гуманитарлық сын-қатерлерге әкел соғады. Балаларға баспана, тамақ, медициналық көмек және білім беру қажеттілігі жедел шаралар мен ресурстарды қажет етеді. Мемлекет пен халықаралық гуманитарлық ұйымдар босқындарға қажетті қолдау көрсету және лайықты жағдай жасау үшін бірлесіп жұмыс істеуі керек.

Елдегі мигранттар санының өсуі Қазақстанның әлеуметтік-мәдени ортасына да әсер етеді. Босқындар өз дәстүрлерін, тілдері мен әдет-ғұрыптарын өздерімен бірге алып келеді, бұл қоғамдық динамикада өзгерістер тудыруы мүмкін. Қазақстанға мигранттардың әлеуметтік-мәдени бейімделу және қоғамдағы әлеуметтік үйлесімділікті қолдау сын-қатерлерімен бетпе-бет келуге тура келеді.

Әскери қақтығыстан туындаған көші-қон ағындары да Қазақстан экономикасына әсер етеді. Мигранттар санының артуы еңбек ресурстарына сұраныстың артуына әкелуі мүмкін, бірақ сонымен бірге әлеуметтік инфрақұрылымға тиісті инвестицияларды қажет етеді. Көші-қонның экономикалық әсері тиісті саясаттар мен бағдарламаларды әзірлеуде мұқият бақылауды және икемділікті қажет етеді.

Әскери қақтығыстардан туындаған көші-қон ағындары елдегі қауіпсіздік пен тұрақтылыққа ықтимал қиындықтар тудыруы мүмкін. Мигранттар ағынын бақылау, олардың фонын тексеру және қауіпсіздікке төнетін қауіптердің алдын алу қажеттілігі күш құрылымдары мен халықаралық серіктестердің тиімді өзара әрекеттесуін талап ететін маңызды аспектілерге айналуға.

Әскери қақтығыстың Қазақстандағы көші – қонға әсері гуманитарлық сын-қатерлерден бастап әлеуметтік-мәдени және экономикалық өзгерістерге дейінгі көптеген аспектілерді қамтиды. Қазақстан халықаралық серіктестермен және гуманитарлық ұйымдармен босқындарды қабылдау мен мигранттарды интеграциялаудың тиімді стратегияларын әзірлеу және іске асыру, олардың қауіпсіздігін, бейімделуін және елдің дамуына қосқан үлесін қамтамасыз ету үшін белсенді ынтымақтасуы тиіс.

Мәдени және әлеуметтік аспектілер

Ресей мен Украина арасындағы әскери қақтығыс тек қатысушы елдерге ғана емес, олардың көршілеріне, соның ішінде Қазақстанға да әсер ететін мәдени сын-қатерлерге алып келеді. Бұл қиындықтар мәдениеттің тілдер мен дәстүрлерден бастап білім мен ұлтаралық қатынастарға дейінгі көптеген аспектілеріне әсер етеді.

Негізгі сын-қатерлердің бірі-этникалық және Ұлттық айырмашылықтардың күшеюі. Ұлттық бірегейлік орталық элементке айналатын әскери қақтығыс жағдайында көрші елдер, соның ішінде Қазақстан да этникалық шиеленістердің күшеюіне тап болуы

мүмкін. Бұл этносаралық қақтығыстардың күшеюіне және ішкі тұрақсыздықты тудыруы мүмкін.

Әскери қақтығыстың тілдік ландшафтқа әсері де маңызды сынақ болып табылады. Көптілділік басым аймақта саяси жағдайдағы өзгерістер тілдердің мәртебесі мен қолданылуына әсер етуі мүмкін. Мысалы, қақтығыс нәтижесінде орыс тіліндегі риториканың күшеюі білім беруде, бұқаралық ақпарат құралдарында және мемлекеттік институттарда тілдерді қолдану тепе-теңдігіне әсер етіп, теңгерімсіздік пен теңсіздікті тудыруы мүмкін.

Әскери қақтығыстың мәдени әсері білім беру саласын да қамтиды. Оқу бағдарламалары оқытудың объективтілігіне және қоғамдық пікірдің қалыптасуына әсер етуі мүмкін жаңа саяси шындықтарға байланысты өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Білім беру бағдарламалары шеңберіндегі мәдени құндылықтар мен тарихи перспективалар қайта қаралуы мүмкін, бұл тарихи оқиғаларды бұрмаланған қабылдаудың қалыптасуына алаңдаушылық туғызады.

Әскери қақтығыс жағдайында Қазақстан қоғамға кірігуді талап ететін халықтың жаңа топтарының келуімен бетпе-бет келуі мүмкін. Бұл тек материалдық қолдауды ғана емес, сонымен қатар олардың мәдени және тілдік сәйкестігін сақтау үшін жағдай жасауды қамтиды. Бұл процесті сәтсіз басқару әлеуметтік-мәдени қақтығыстардың өршуіне әкелуі мүмкін.

Әскери қақтығыстың мәдениетке әсері тек қиындықтарға ғана емес, мүмкіндіктерге де әкелетінін атап өткен жөн. Дағдарыс жағдайында тұрақтылықты сақтауға және зардап шеккендерді қолдауға бағытталған мәдени өзара іс-қимыл мен ынтымақтастықтың жаңа түрлері пайда болуы мүмкін.

Қорытындылай келе, Ресей мен Украина арасындағы әскери қақтығыс Қазақстанның мәдени аспектілеріне терең және жан-жақты әсер етеді. Этникалық айырмашылықтардың артуы, тілдік ландшафттағы өзгерістер, білімге әсер ету және әлеуметтік-мәдени бейімделуге байланысты қиындықтар мәдени әртүрлілікті сақтау және аймақтағы тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін мұқият талдауды және барабар жауап беруді қажет ететін маңызды қиындықтарды тудырады. Қалыптасқан жағдай жағдайында Қазақстан жанжалдың дипломатиялық шешімдерін іздеуге белсенді қатысуы керек. Бейбіт келіссөздерге, дипломатияға және соғыс қимылдарын тоқтату жөніндегі халықаралық күш-жігерді қолдауға баса назар аудару керек. Қазақстан даму және бейбітшілік жолында тұрған ел ретінде дипломатиялық күш-жігерге жәрдемдесуде маңызды рөл атқара алады.

Қалыптасқан шығыс еуропалық әскери қақтығыс Қазақстанға түрлі аспектілерде әсер ететіні сөзсіз. Экономикалық әсерден қауіпсіздік пен әлеуметтік аспектілерге дейін бұл өзгерістер мұқият талдауды қажет етеді

Әдебиеттер тізімі

1. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/25739638.2022.2089390>
2. https://web.archive.org/web/20220520231640id_/https://ekam-journal.com/images/2022/2-2022/Latypov
3. <https://www.aljazeera.com/news/2023/2/16/mapping-where-every-country-stands-on-the-russia-ukraine-war>)
4. https://web.archive.org/web/20220520231640id_/https://ekam-journal.com/images/2022/2-2022/Latypov)
5. <https://www.freiheit.org/india/impact-war-ukraine-indian-perspective>
6. <https://www.dw.com/en/brazil-looks-to-gain-from-russias-war-in-ukraine/a-66591797#:~:text=For%20instance%2C%20with%20Russia%27s%20war,role%20in%20the%20world%20economy.>

ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУЫНДАҒЫ БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ МЕН КЕДЕРГІЛЕРІ: ОНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ НЕГІЗДЕРІ

Саясаттану, 2 курс магистранты **Даирова Ж. А.**
Ғылыми жетекші: с. г. д., профессор Алияров Е. К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Блокчейн технологиясы әртүрлі секторларда, соның ішінде мемлекеттік басқаруда төңкеріс жасау әлеуетіне байланысты бүкіл әлемде айтарлықтай назар аударды. Бұл жұмыста Қазақстанның мемлекеттік әкімшілігінде блокчейн технологиясын енгізуге байланысты мүмкіндіктер мен кедергілер қарастырылып, оны құқықтық реттеуге баса назар аударылған.

Зерттеу алдымен блокчейн технологиясына шолу жасап, оның ашықтықты арттыру, бюрократияны азайту және қызмет көрсетуді жақсарту үшін блокчейнді тиімді енгізуге болатын салаларын анықтап, Қазақстанның мемлекеттік басқаруындағы блокчейнді енгізудің қазіргі жағдайын зерттейді. Сонымен қатар, мақалада Қазақстандағы блокчейн технологиясына қатысты құқықтық база талқыланады, қолданыстағы нормативтік құқықтық актілер талданады және оның кеңінен қабылдануын жеңілдету үшін шешілуі қажет олқылықтар анықталады.

Кілт сөздер: блокчейн технологиясы, блокчейн, цифрландыру, мемлекеттік басқару, ашықтық, тиімділік, есептілік.

Кіріспе

Блокчейн технологиясы әртүрлі секторларда, соның ішінде мемлекеттік басқаруда төңкеріс жасай алатын серпінді күшке айналды. Оның мемлекеттік басқарудың ашықтығы мен есептілігін арттырудағы тиімділігі әлем мемлекеттерін қызықтырып отыр. Қазіргі таңдағы цифрландыру үрдістерінің бірі, киберқауіпсіздік мәселесінің шешімін бере алатын бірден бір құрал – блокчейн.

Қазақстанда, цифрландыруды белсенді жүргізетін елде блокчейн технологиясымен байланысты мүмкіндіктер мен кедергілерді түсіну шешуші мәнге ие. Электрондық басқару мен жаңғыртуда блокчейн технологиясын енгізу Қазақстандағы мемлекеттік басқарудағы ашықтықты, тиімділікті және қауіпсіздікті арттыруға мүмкіндік береді. Блокчейнді пайдалана отырып, Қазақстан азаматтардың сенімін нығайтуға, бюрократияны қысқартуға және мемлекеттік қызметтер көрсетуді жақсартуға болады.

Алайда, Қазақстанның мемлекеттік басқаруында блокчейн технологиясын енгізу құқықтық және техникалық кедергілерді анықтауды қажет етеді.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстан мысалында мемлекеттік басқаруды цифрландыруға блокчейн технологиясын енгізудің әлеуеті мен құқықтық тұрғыдан мүмкіншіліктерін қарастыру. Зерттеу блокчейн технологиясының мемлекеттік басқаруды жетілдірудегі артықшылықтары мен кедергілерін анықтауға және блокчейнді енгізуді құқықтық реттеудің негіздерін айқындауға мүмкіндік береді. Қолданыстағы заңдар мен ережелерді, сондай-ақ халықаралық озық тәжірибелерді зерттей отырып, бұл зерттеу мемлекеттік басқаруда блокчейн технологиясын жауапкершілікпен пайдалануға ықпал ететін сенімді құқықтық базаны әзірлеу бойынша ұсыныстар беруге бағытталған.

Осылайша, бұл мақала Қазақстандағы мемлекеттік басқаруды жетілдіру үшін блокчейнді пайдалану бойынша түсініктер мен ұсыныстар беруге бағытталған.

Қазақстанның мемлекеттік басқаруына блокчейн технологиясын енгізу

Орталықтандырылмаған цифрлық кітап болып табылатын блокчейн технологиясы әртүрлі салаларда көптеген қолданыстарға ие [1]. Ол бірегей хэш кодтары бар таратылған блоктарды пайдалану арқылы деректердің өзгермейтіндігі мен қауіпсіздігіне кепілдік береді [2]. Технология веб-транзакциялардың қауіпсіздігі мен оңтайландырылуын қамтамасыз етудің перспективалы қабілетін көрсетті [3]. Дегенмен, оны кеңірек енгізу деректердің құпиялылығын қамтамасыз ету және өңдеу жылдамдығын арттыру сияқты техникалық кедергілерге тап болады.

Алғаш рет биткойннің негізгі технологиясы ретінде енгізілген блокчейн технологиясы орталықтандырылмаған және мөлдір транзакциялар мен деректерді тіркеу жүйесіне айналды [4]. Оның негізгі ерекшеліктері, соның ішінде өзгермейтіндігі, ашықтығы және қауіпсіздігі оны мемлекеттік басқарудың тиімділігі мен сенімділігін арттырудың перспективалы құралына айналдырады. Орталықсыздандыру мемлекеттік басқаруды цифрландыруда ерекше әлеуетті рөл атқарады. Мемлекеттік басқаруды орталықсыздандыру демократияға, қызмет көрсетуге айтарлықтай әсер ететін күрделі процесс және орталықсыздандырудың ашықтықты ілгерілетудегі және аймақтық даму мәселелерін шешудегі рөлін үлкен [5]. Сол себепті де, блокчейн технологиясының қолданылуы мемлекеттік басқарудағы қызметтерді бөлуді біршама жетілдіре түспек.

Блокчейн технологиясын мемлекеттік басқаруда қолдану тәжірибесі Эстония, Сингапур, Швеция және Оңтүстік Корея елдері мен БАӘ-нің Дубай қаласында қарқынды қолданылып келеді. Ал Эстония блокчейнді мемлекеттік деңгейде қолданып отырған алғашқы елдердің бірі. Бұл елде мемлекеттік қызметтердің бәрі жеке карталық блокчейнге негізделген. Сонымен қатар, блокчейн мемлекеттік басқарудың ең маңызды саласы, парламенттік және жергілікті сайлау жүйелерінің жұмысында орын тапқан [6]. Аталған мемлекеттерде блокчейн жер кадастрын құру, жылжымайтын мүлікті тіркеу және басқару, медициналық сақтандыру және электронды сайлау бағыттарында пилоттық деңгейде қолданылып отыр.

Қазақстан тәжірибесінде блокчейн технологиясын енгізу мемлекеттік басқару саласында тек пилоттық режимде жұмыс жасайды.

Қазақстанда, қазіргі таңда міндеті блокчейн технологиясын әртүрлі салаларда, соның ішінде экономика саласында қолдануды дамыту болып табылатын екі ұйым тіркелген:

- Қазақстандағы блокчейн және дата-орталықтар индустриясы қауымдастығы – мемлекеттік және мемлекеттік емес секторда блокчейнді дамытуға мүдделі компанияларды қолдауға бағытталған қоғамдық ұйым. Қауымдастықтың жұмыс істеу бағыттарының қатарында деректерді өңдеумен қатар мемлекеттік қызметтерді дамыту, оның ішінде блокчейнді мемлекеттік құрылымдарға енгізу және киберқауіпсіздік мәселелері қарастырылған [7]. 2018 жылы құрылған қауымдастықтың ғаламтордағы сайтында көбіне экономикалық саладағы стартаптар жайлы жаңалықтар шығып отырған, бұл әлі де ұйымның мемлекеттік басқару саласына арналған жобаларының жоқтығын білдіреді. Дегенмен, қауымдастық мемлекеттік органдармен тығыз байланыста болғандықтан, алдағы 5 жылдықта жағдайдың жақсы нәтижелі жаққа өзгеру мүмкіндігі бар.

Қауымдасытың 2020 жылы қабылданған цифрлық технологияларды реттеу Заңының қабылдануына, соның ішінде блокчейн технологияларын реттеу бағытының Заңда негізге алынуына ықпал етті.

- "Blockchainkz" блокчейн технологиясын әзірлеушілер мен пайдаланушылар қауымдастығы – мақсаты блокчейн технологиялары негізінде экономиканы дамыту мен халықтың әл-ауқатын көтеру болып табылатын заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлердің ұйымы.

Қауымдастық жұмысының негізгі бағыттары [8]:

- Мемлекет – мемлекеттік және жеке секторда блокчейнді енгізу үшін мемлекеттік органдармен өзара әрекеттестік;
- Блокчейнді әзірлеу – Отандық блокчейнді қалыптастыру;
- Майнинг және дата-центрлердің индустриясы – инвестиция тарту мен халықаралық бірлестік құру;
- Киберқауіпсіздік – блокчейнді қолдану негізінде деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Қауымдастықтың белгілеген бағыттарының ішінде мемлекеттік басқаруды цифрландыруға бірден бір септігін тигізетіні «киберқауіпсіздік» бағытындағы жобалары. 2023 жылдың 27-ші ақпанында Қауымдастық пен ҚР Бас прокуратурасы жанындағы құқық қорғау органдары академиясымен ақпараттық қауіпсіздік және киберқылмысқа қарсы іс қимыл саласында меморандумға қол қойылған болатын [8]. Бұл меморандум құқық қорғау органдарының жұмысында жаңа технологияларды енгізу арқылы киберқауіптің, түрлі экстремистік ағымдардың таралуының алдын алуға көмектеседі. Дегенмен, қауымдастық жобаларының ішінде тікелей «мемлекет» бағытындағы жобалар әзірге жоқ.

Қазақстанда 2020 жылдан бері кейбір пилоттық жобалар жүзеге асырылды, соның ішінде Ұлттық Банкі блокчейн технологиясына негізделген «Invest Online» атты платформа құрды [9]. Бұл платформа инвесторлардың құқықтары мен транзакцияларының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған тіркеу жүйесі болып табылады. Жоба инвесторлардың тез және оңай инвестиция жасауына және кірістерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндіктер ашты.

«Тағы бір пилоттық жоба 2020 жылдан бері "Азаматтарға арналған Үкімет" Мемлекеттік Корпорациясы коммерциялық емес Акционерлік Қоғамының платформасында блокчейн технологиясы жеке тұлғаларға кепіл шартын тіркеу бойынша қызметтерді ұсыну процесінде Gov4c.kz атауымен жүзеге асырылып жатыр» [10].

Қазақстан мемлекеттік басқаруында, оның ішінде мемлекеттік қызмет көрсету салаларында пилоттық форматта іске асырылып жатыр, бұл платформалардың кейбірі әлі өңдеуді талап етеді.

Қазақстанның мемлекеттік басқаруына блокчейн технологиясын енгізудің мүмкіншіліктері мен кедергілері

Блокчейн технологиясы мемлекеттік басқару және басқару саласындағы әлеуетті ойын өзгертуші ретінде пайда болды. Ол ақпаратты сақтау мен бөлісудің орталықтандырылмаған және қауіпсіз әдісін ұсынады, бұл мемлекеттік операциялардың ашықтығын, тиімділігін және сенімділігін айтарлықтай жақсартуға мүмкіндік береді. Қазақстан жағдайында блокчейн технологиясын мемлекеттік басқаруға енгізу оның әлеуетін толық пайдалану үшін мұқият қарастыруды қажет ететін мүмкіндіктер мен кедергілерді қарастыру қажет.

Блокчейн технологиясын Қазақстанның мемлекеттік басқаруында қолдану мынадай мүмкіндіктерді береді:

Ашықтықты арттыру: блокчейн технологиясы транзакциялар мен әрекеттердің бұрмаланбайтын және өзгермейтін жазбаларын қамтамасыз ету арқылы мемлекеттік басқарудың ашықтығын арттыра алады [3, 7 б.]. Бұл сыбайлас жемқорлықты азайтуға және халықтың үкіметтің қызметіне деген сенімін арттыруға көмектеседі.

Жетілдірілген тиімділік: блокчейн технологиясын қолдану іс қағаздарын жүргізу мен тексеруді автоматтандыру арқылы сатып алу, лицензиялау және жер кадастры сияқты бюрократиялық процестерді оңтайландыруы мүмкін. Бұл шығындарды үнемдеуге және мемлекеттік қызметтерді тиімдірек көрсетуге әкелуі мүмкін.

Жақсартылған қауіпсіздік: блокчейн технологиясының орталықтандырылмаған сипаты оны бұзуға және рұқсатсыз қол сұғуға төзімді етеді, осылайша мемлекеттік деректер мен транзакциялардың қауіпсіздігі мен тұтастығын қамтамасыз етеді.

Дегенмен, блокчейнді енгізуде бірқатар кедергілер де туындайды:

Реттеудегі белгісіздік: Қазақстанда блокчейн технологиясының нормативтік - құқықтық базасы әлі де дамып келеді, бұл блокчейн шешімдерін енгізгісі келетін мемлекеттік басқару субъектілері үшін белгісіздік тудырады. Бұл технологияны енгізуге ықпал ету үшін нақты және қолдау көрсететін ережелер қажет.

Технологиялық инфрақұрылым: блокчейн технологиясын сәтті енгізу жоғары жылдамдықты интернетке қосылуды және деректерді қауіпсіз сақтауды қоса алғанда, сенімді технологиялық инфрақұрылымды қажет етеді. Қазақстанның кейбір аймақтарындағы инфрақұрылым блокчейн қосымшаларын қолдау үшін толық жабдықталмаған [10, 52 б.]. Мемлекеттің кейбір ауылды аймақтары әлі күнге дейін сапалы желіге қол жеткізе алмай отырғандықтан масштабтау да қиынға соғады.

Хабардарлық пен дағдылар: мемлекеттік басқару органдарының қызметкерлері арасында блокчейн технологиясының әлеуетті артықшылықтары туралы хабардарлықты арттыру және оларды блокчейн шешімдерін енгізу және басқару үшін қажетті дағдылармен қамтамасыз ету үшін оқыту бағдарламаларын ұсыну қажет. Дегенмен, еліміздегі блокчейн қауымдастықтары блокчейнді оқыту саласына кеңінен мән берсе, бұл кедергінің шешімін табуға болады.

Қазақстанда мемлекеттік басқаруда блокчейн технологиясын енгізу ашықтықты, тиімділікті және қауіпсіздікті арттыруға үлкен уәде береді. Алайда, осы артықшылықтарды толық іске асыру үшін реттеудегі белгісіздік, технологиялық инфрақұрылым және дағдылардағы алшақтық сияқты бар кедергілерді жою өте маңызды. Мемлекеттік қолдау, салалық серіктестермен ынтымақтастық және технологиялық инфрақұрылымға және адами капиталды дамытуға мақсатты инвестициялар осы қиындықтарды еңсеру және блокчейн технологиясының әлеуетін Қазақстандағы мемлекеттік басқарудың игілігі үшін пайдалану үшін өте маңызды.

Құқықтық база және құқықтық тұрғыдан реттеу жолдары

Қазақстанда цифрландыру мәселесі «Қазақстан-2030» бағдарламасынан бері қозғалғанымен, блокчейн сөзі негізгі заңнамалық актілерде 2018 жылдан бастап қолданыла бастады. Қазақстан 2018-2022 жылдарға арналған "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы бес негізгі бағыт бойынша жүзеге асырған болатын. Олардың бірі "цифрлық мемлекетке көшу" бағыты маңызды болып табылады. Алайда, осы бағдарлама аясында блокчейн және таратылған тізілім технологиялары мемлекеттік басқару жүйесінде қолданылатын ретінде белгіленбейді. Бұл бағдарламада блокчейн технологиясы ақша-кредит жүйесін жаһандық трансформациялау үшін барлық алғышарттары бар экономикалық технология ретінде қабылданады [11]. Сондықтан Блокчейн технологиясы Қазақстанның мемлекеттік басқаруын жетілдірудің стратегиялық бағыты ретінде әлі анықталған жоқ. Ел басшылығы мемлекеттік басқаруды цифрландыру мәселелеріне үлкен мән беретіндіктен, 2020 жылы Қазақстанда цифрлық технологияларды реттейтін заң қабылданды [12]. Бұл заңда Үкіметке жаңа цифрлық технологиялардың, оның ішінде блокчейннің әлеуетін пайдалана отырып, барлық мемлекеттік қызметтерді электронды форматқа көшіру міндеті жүктелген. Сонымен қатар, блокчейн технологиясына және таратылған деректер тізіліміне қатысты ұғымдар мен терминдер де қамтылған. Соған қарамастан, заңда оларды мемлекеттік басқаруда жүзеге асырудың нақты арнайы ережелері мен стандарттары жоқ.

2023 жылы қабылданған ҚР «Цифрлық активтер туралы» Заңында цифрлық активтің блокчейн технологиясына негізделген таратылған тізілімнен құралатындығы атап өтіледі. Дегенмен, заң тек қаржы, экономика саласына қатысты құқықтарды қамтиды [13].

Мемлекеттің 2023 - 2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасында электрондық үкіметті дамыту, мемлекеттік органдарды цифрландыру және халыққа мемлекеттік қызметті оңтайландыруда цифрлық трансформация қажеттігіне, оның ішінде озық технологияларды қолдануға басты мән беріледі [14].

Тұжырымдамада цифрлық платформалар құру мәселесі қозғалады. Платформаларды «мемлекет», «азамматтар» және «бизнес» деген үш бағытта құру жоспарланып отыр. Мемлекет бағыты мемлекеттік басқаруды тиімділігін арттыруға, оның ішінде қабылданатын шешімдердің жылдамдығы мен сапалылығын, мемлекетке сенімді нығайтуға және мемлекеттің әлем аренасында бәсекеге қабілеттілігін арттыруына басты назар аударылады. Блокчейн технологиясын қолдана отырып, мемлекеттік міндеттерді цифрлық жұмыс форматына ауыстыру арқылы сапасыз жұмыс пен жұмыстың жоғары көлемінен арылу жоспары бар. Ең маңызды пункт – тұжырымдама мемлекеттік басқарудың сервистік моделін қалыптастыруға бағытталған.

Қазіргі таңда, Қазақстан заңнамалық актілері блокчейн оның ішінде криптовалютаның қолданылуын бизнес секторларда пилоттық жобалар негізінде жүзеге асырып отыр. Ал мемлекеттік басқарудың сервистік саласында қолдануды енді ғана қолға алуды көздеп отыр. Қазақстанда мемлекеттік басқаруына блокчейнді енгізуде заңнамалық құжаттардың аздығы байқалады, алдағы уақытта құқықтық реттеу блокчейннің кедергілерін шешу арқылы ғана орын алуы тиіс.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Қазақстандағы мемлекеттік басқаруды трансформациялаудағы блокчейн технологиясының әлеуеті айтарлықтай, бұл ашықтықты, тиімділікті және қауіпсіздікті арттырудың бірқатар мүмкіндіктерін ұсынады. Дегенмен, блокчейн технологиясының интеграциясы, әсіресе құқықтық реттеу тұрғысынан мұқият қарастыруды қажет ететін бірқатар маңызды кедергілерді тудырады.

Мемлекеттік басқарудағы блокчейн технологиясының мүмкіндіктері тартымды. Блокчейннің орталықтандырылмаған және өзгермейтін сипатын пайдалана отырып, Қазақстан өзінің үкіметтік операцияларының ашықтығын айтарлықтай арттыруға әлеуеті бар. Блокчейнді енгізу сыбайлас жемқорлықпен күресудің, халықтың сенімін арттырудың және сайып келгенде, мемлекеттік мекемелердің есеп беруін жақсартудың тиімді құралын қамтамасыз ете алады. Сонымен қатар, блокчейн арқылы бюрократиялық процестерді автоматтандыру және оңтайландыру тиімділікті арттыруға және шығындарды үнемдеуге уәде береді, бұл мемлекеттік қызметтерді көрсетуді жақсартуға ықпал етеді. Сонымен қатар, блокчейн технологиясының өзгермейтін және бұзылмайтын сипаты деректерді басқару мен құпиялылыққа қатысты маңызды мәселелерді шешу арқылы мемлекеттік деректер мен транзакциялардың қауіпсіздігі мен тұтастығын жақсартып алады.

Айқын мүмкіндіктерге қарамастан, мемлекеттік басқаруда блокчейн технологиясын енгізу Қазақстанда айтарлықтай кедергілерге тап болады. Блокчейн технологиясының нормативтік-құқықтық базасы әлі де дамып келеді және оны қабылдауға ықпал ету үшін нақты және қолдау көрсететін ережелер қажет. Сонымен қатар, технологиялық инфрақұрылым блокчейн қолданбаларын толығымен қолдау үшін айтарлықтай жаңартуларды қажет етуі мүмкін және мемлекеттік басқару шенеуніктерін блокчейн шешімдерін тиімді енгізу және басқару үшін қажетті дағдылармен қамтамасыз ету үшін хабардарлықты арттыру және оқыту бағдарламаларын ұсыну өте маңызды.

Мемлекеттік басқаруда блокчейн технологиясын сәтті енгізудің негізі осы кедергілерді жою үшін кешенді құқықтық базаны әзірлеу қажет болып табылады. Стратегиялық және мүмкіндік беретін құқықтық реттеу блокчейн технологиясын пайдаланудың анықтығы мен сенімділігін қамтамасыз етуге, оның қолданыстағы заңдар мен ережелерге сәйкестігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ осы саладағы инновациялар мен дамуға ықпал етуге бағытталуы керек. Нормативтік-құқықтық база блокчейнді енгізумен байланысты технологиялық және дағдыларға байланысты кедергілерді жою үшін мемлекеттік органдар, саланың мүдделі тараптары және білім беру мекемелері арасындағы ынтымақтастықтың негізін қалауы керек.

Блокчейн технологиясының Қазақстандағы мемлекеттік басқарудағы табысты интеграциясы аталған кедергілерді еңсеру және ол ұсынатын мүмкіндіктерді пайдалану

бойынша үйлестірілген күш-жігерге байланысты. Реттеудегі белгісіздіктерді жоятын және технологиялық дайындыққа ықпал ететін қолдау көрсететін құқықтық базаны әзірлеу арқылы Қазақстан блокчейннің трансформациялық әлеуетін мемлекеттік басқаруды модернизациялау, сенімді нығайту және үкімет пен оның азаматтарының игілігі үшін инновацияларды ынталандыру үшін пайдалана алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Mahmood A. Bazel et al. "Blockchain Technology in Healthcare Big Data Management: Benefits, Applications and Challenges." 2021 1st International Conference on Emerging Smart Technologies and Applications (eSmarTA) (2021): P. 1-8.
2. Свон М. Блокчейн. Схема новой экономики. М.: Олимп Бизнес, 2015 г. 240 с.
3. Borrows M. Harwich E. Heselwood L. The future of public service identity: Blockchain. Accenture Consulting. 2017. 16 p.
4. Талапина Э. В. Использование блокчейна в государственном управлении: возможности правового регулирования. // Вопросы государственного и муниципального управления. 2020. - № 3. С. 96-113
5. Gavkalova N., Kolupaieva I. Decentralization of public administration in the process of building a democratic society. // Public Policy and Administration. 2018. – №17(2). P. 216-225.
6. Даирова Ж. А. Блокчейн технологиясының мемлекеттік басқаруды цифрландырудағы ролі // «Фараби әлебі» студенттер мен жас ғалымдардың ғылыми конференциясы, №2.-2023. Б. 424-429.
7. Сферы участия ассоциации. Ассоциация блокчейн и индустрии дата-центров в Казахстане. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://nabdc.kz/> Дата обращения: 20.02.2024 ж.
8. "Blockchaintkz" блокчейн технологиясын әзірлеушілер мен пайдаланушылар қауымдастығы. [Электронды ресурс]. Кіру режимі: <https://blockchaintkz.info/kz/> Жүгінген күні: 21.02.2024 ж.
9. Қоғам мүддесі үшін баға тұрақтылығы мен қаржы жүйесін дамыту. [Электронды ресурс]. Кіру режимі: <https://nationalbank.kz/kz> Жүгінген күні: 21.02.2024 ж.
10. Akhmetbek Y. Špaček D. Opportunities and Barriers of Using Blockchain in Public Administration: The Case of Real Estate Registration in Kazakhstan. // NISPAcee Journal of Public Administration and Policy. Volume 14 (2021): Issue 2 (December 2021). P. 41-64.
11. "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. 2017 ж. [Электронды ресурс]. Кіру режимі: "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы - "Әділет" АҚЖ (zan.kz)
12. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне цифрлық технологияларды реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы. 2020 ж. [Электронды ресурс]. Кіру режимі: Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне цифрлық технологияларды реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы - "Әділет" АҚЖ (zan.kz)
13. ҚР «Цифрлық активтер туралы» Заңы. 2023 ж. [Электронды ресурс]. Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000193>
14. 2023 - 2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы. 2023 ж. [Электронды ресурс]. Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000269#z69>

ҚАЗАҚСТАНДА МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ: НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Конфликтология, 2-курс магистрант - **Ермаханбет А. Қ.**

*Ғылыми жетекші: Философия ғылымының докторы, профессор Абдигалиева Г. К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Аңдатпа

Мақала Қазақстан құқықтық қоғамындағы медиация институтының дамуын зерттеуге арналған және медиация институтының қалыптасуының алғышарттарын қарастырады. Қазақстан Республикасындағы медиацияның қалыптасуының негізгі кезеңдерін анықтайды. Әдеби дереккөздер мен заңнамалық құжаттарға аналитикалық шолу негізінде Қазақстандағы медиацияны дамытудың проблемалық аспектілері анықталды.

Түйінді сөздер: медиация, дауларды шешу, қалыптасу, даму, құқықтық жүйе.

Кіріспе. Медиация – бұл «өзара түсіністікке қол жеткізу және жанжалды жағдайды шешетін шарт жасау мақсатында бейтарап адамды - медиаторды тарта отырып, олардың ерікті келіссөздерге кіруі арқылы жанжалдасушы тараптарды татуластыру рәсімі» болып табылады. Медиация алғаш рет АҚШ, Австралия және Ұлыбритания мемлекеттерінде пайда болды. Кейінірек қақтығыстарды шешудің бұл әдісі Еуропада да таралды және қазіргі уақытта ол Жапонияда, Қытайда, Кореяда, Үндістанда және басқа да көптеген елдерде белсенді қолданылады. Бүгінгі таңда медиация Қазақстанда да белсенді дамып келеді.

2011 жылғы 28 қаңтарда Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Медиация туралы» ҚР Заңына қол қойды. Шын мәнінде, қазақ қоғамында медиация рәсімі ежелден бері болған. Ғасырлар бойы құрметті ақсақалдар мен билердің көмегімен қақтығыстарды шешу дәстүрі болған. Қазіргі таңдағы медиаторлар оны жаңа қырынан және Заң аясында жандандыруды ұсынады. Заң жобасы авторларының бірі, Қазақстан Ұлттық тұтынушылар лигасының президенті, «Медиация және Бітімгершілік Орталығы» басқарма төрағасы Светлана Романовскаяның айтуынша, «дауды шешудің баламалы тәсілдерін енгізу арқылы халықтың сот төрелігіне қол жеткізу» жобасы іске асырыла бастағаннан бері 13 жыл өтті. 2000 жылы «Сорос-Қазақстан» қорының қолдауымен дөңгелек үстелде дауларды шешудің тәжірибелері мен түрлері талқыланды. Қазір Қазақстанда бірыңғай медиация және бітімгершілік орталығы жұмыс істейді, онда арнайы оқытудан өткен 108 маман жұмыс істейді. Медиаторлар адамдарға бір-бірін естуге және даулы құқықтық мәселелер бойынша нақты шешім табуға көмектеседі [1].

Медиацияның басқа процедуралардан басты айырмашылығы-медиатор дау-дамайда бейтарап тарапты білдіреді және шешім қабылдамайды, ол тек жанжалға қатысушыларға келісімге келуге көмектеседі. Медиацияның артықшылығы-қақтығысушы тараптар дауды өз мүдделерін ескере отырып шешуге мүмкіндік алады. Бұл әдіс отбасылық-құқықтық, еңбек, тұтыну қатынастары саласында, ювеналды әділет саласында өзінің тиімділігін дәлелдеді.

Сот талқылауынан айырмашылығы, медиация процедурасы аз уақытты қажет етеді (орташа есеппен бірнеше сағаттан бір жұмыс күніне дейін созылады), істі сотта қарауға қарағанда арзанырақ, апелляциялық сатыларда сот ісін жүргізуге әкеп соқпайды және ең бастысы жанжалды бейбіт жолмен шешуге мүмкіндік береді. Әлемдегі классикалық құқықтанудың маңызы тез төмендейді, қақтығыстарды Құзыретті басқару мен келіссөздердің танымалдығы артады. Мұндай жағдайда медиация жанжалдарды шешудің ең тиімді әдісіне айналады. 2011 жылы Қазақстанда «Медиация туралы» Заңның қабылдануы өте уақтылы болып табылады. Бұл заң соттарға қажет, өйткені оның шеңберінде көптеген мәселелер шешілетін болады. Бұл соттарға жүктемені азайтады

және сот төрелігін жүзеге асыру сапасына оң әсер ететін уақытты босатады. Ал дау тараптарына ұзақ сот рәсімін, қосымша сот шығындарын болдырмауға мүмкіндік береді.

Заңда медиацияны қолдану саласы жеке және (немесе) заңды тұлғалардың қатысуымен азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқықтық қатынастардан туындайтын, сондай-ақ егер Қазақстан Республикасының заңдарында өзгеше белгіленбесе, ауырлығы аз және орташа қылмыстар туралы істер бойынша қылмыстық сот ісін жүргізу барысында қаралатын даулар (жанжалдар) болып табылатыны көрсетілген. Бірақ Тараптардың бірі мемлекеттік орган болып табылатын істер бойынша медиация рәсімін қолдануға тыйым салынды [2].

Медиация тараптарға өз құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін икемді процедураны қолдануға және даудың коммерциялық және заңды аспектілеріне ғана емес, сонымен қатар заңмен белгіленген өтемақыдан тыс Тараптардың әрқайсысының жеке мүдделеріне де назар аударуға мүмкіндік береді. Уақыт пен шығындарды үнемдеуден басқа, Медиация процесі бизнес иелері, менеджерлер арасындағы қалыпты қарым-қатынасты сақтауға мүмкіндік береді, сонымен қатар олардың өз проблемаларын өз бетінше және тиімді шеше алатындығына сенімділігін арттырады. Медиацияны жеткіліксіз пайдаланудың және оның артықшылықтарының себептерінің бірі-дау туындаған кезде және медиацияны контрагентке ұсынбас бұрын, компания менеджерлері мен ішкі заңгерлер әдетте кеңес алу үшін сыртқы адвокатқа жүгінеді. Өкінішке орай, осы уақытқа дейін сыртқы заңгерлердің көпшілігі медиацияны өз төлемдерін айтарлықтай төмендетудің негізі ретінде қарастырады, сондықтан олар өз клиенттерін жанжалды жағдайларды тез шешудің осы әдісін қолданудан бас тартуға тырысатыны таңқаларлық емес.

Зерттеушілер медиацияны танымал етудегі кедергілердің үш түрін анықтайды[3]: ұйымдастырушылық, экономикалық және субъективті немесе психологиялық. Ұйымдастырушылық құрамына тұтынушыға осы процедураның бар екендігі мен мәні туралы жеткіліксіз білім беру, оның жаңалығы, кәсіби мамандардың қызметтері туралы жарнаманың болмауы, сондай-ақ кедергілердің бұл түрі Қазақстан Республикасының қақтығысты сотқа дейін шешу ретінде медиацияны міндетті түрде қолдану тәжірибесі жоқ. Экономикалық кедергілерге зерттеушілер медиатордың қызметтерінің жоғары құнын, қарсыластардың авторлар «тараптардың іс жүргізу-құқықтық абсентеизмі» деп атайтын жанжалды шешуге ақы төлеуге дайындығын, сондай-ақ судьялардың медиацияны қолдануға қызығушылығының жоқтығын жатқызады, өйткені бұл олардың табысына қауіп төндіреді. Алайда, екінші жағынан, мемлекет соттардың жұмысын жеңілдету және осылайша олардың жүктемесін азайту мақсатында сот кезінде келіссөздер бөлмелерін құру идеясын қарастыруда. Субъективті немесе психологиялық кедергілердің ішінде медиацияның жаңалығы, халықтың құқықтық мәдениетінің төмен деңгейі, делдалға сенімсіздік, оның кәсібилігі мен жанжалды шешу сапасына күмән бар.

Қазақстандағы медиацияның қазіргі жағдайын толық елестету үшін осы институттың дамуына әсер ететін негізгі факторларды қарастыру қажет. Бүгінгі таңда медиация қақтығыстарды шешудің танымал тәсілі емес деп айтуға болады, алайда медиация институты дамымайды деп айтуға болмайды. Қазақстанда медиация пайда болғаннан бері қақтығыстарды шешудің құрылымдық әдісі ретінде жиырма жылдай уақыт өтті. Осы уақыт ішінде біз бүгінгі күнге дейін байқай алатын медиацияның қалыптасуы болды. Процедураның даму факторларының бірі заңнамамен тұрақты жұмыс болып табылады [4].

Медиация қағидаттарының бірі-еріктілік, яғни тараптар өздері келісе ме, жоқ па, соны шешеді. Бұрынғы заманнан қазақ жерлерінде кең таралған медиация мен Қазақстанда тарихи қалыптасқан қалпына келтіру сот төрелігінің формасы арасындағы ортақ нәрсе, ең алдымен, жәбірленуші мен құқық бұзушы арасында бейбіт келісім жасау арқылы құқықты қалпына келтіруге күш салу болып табылады. Тараптар ұсынған дәлелдемелерді зерттегеннен кейін сот тараптардың бірінің пайдасына шешім

қабылдайды. Медиация дауларды шешудің балама түрі ретінде тараптарға үшінші бейтарап тараптың көмегімен шешім қабылдауға мүмкіндік береді [5].

Қазіргі проблемалар мен қақтығыстар заманауи шешімдерді қажет етеді. Жаһандану жағдайында жанжалды жағдайларды бітімгершілік келісімдер арқылы шешу жолдарын табу қажет [6]. Осындай тәсілдердің бірі-медиация, сондықтан медиатордың қызметтерін ілгерілету бүгінгі күнге дейін мағыналы және өзекті болып табылады.

Қазақстандағы медиацияны жргізудің негізі кезеңдері:

Медиацияның 1-кезеңі-медиатордың кіріспе сөзі. Кіріспе сөзде медиатор тараптарға медиация процесінің не екенін, оның қандай принциптерге негізделгенін айтады (мұнда құпиялылыққа ерекше назар аудару керек), осы процестегі өз функцияларын және алдағы келіссөздердегі рөлін түсіндіреді, Тараптармен танысады және өзін таныстырады, тараптарға алдағы келіссөздерде қандай рөл атқаратынын айтады.

Медиацияның 2-кезеңі басталуы. медиацияның осы кезеңінде медиатор әр тарапқа даулы жағдайдың не екенін айтуға мүмкіндік береді. Сіздің жағдайға деген көзқарасыңыз туралы әңгімені бастау, әдетте, медиацияны жүргізу туралы өтініш білдірген тарапқа ұсынылады.

Медиацияның 3-кезеңі-пікірталас. тараптардың тұсаукесері аяқталғаннан кейін медиатор тараптарға естігендері жөнінде пікір алмасуды, өз ескертулерін айтуды ұсынады. Талқылау барысында күн тәртібін бастапқы қалыптастыру бойынша жұмыс жүргізілуде, тараптардың келісімге келу сәттері көрінеді.

Медиацияның 4-кезеңі-кокус, яғни медиатордың әр тараппен жеке сөйлесуі. Тараптардың тең құқықтылығы қағидатына сәйкес әр тараппен өткізілетін кокустардың саны, сондай-ақ кокусқа жұмсалған уақыт бірдей болуы тиіс.

Медиацияның 5-кезеңі-күн тәртібін қалыптастыру. Осы кезеңде медиатор тараптарға медиация процесінде келісімге келгісі келетін мәселелерді тұжырымдауды және жазуды ұсынады.

Медиацияның 6-кезеңі-ұсыныстар әзірлеу. тараптар күн тәртібіне енгізілген әрбір мәселені шешу бойынша ұсыныстар алмасады. Бұл кезең медиация процесінде ең маңыздыларының бірі болып табылады. Медиатор тараптарға қажет болған жағдайда бір-бірін естуге, әрқайсысының ұсынысында не бар екенін көруге, оларда бар қосымша ресурстарды көруге, екеуін де қанағаттандыратын шешімге келуге және т. б. көмектеседі.

Медиацияның 7-кезеңі-медиативтік келісімді дайындау және оған қол қою. Алдыңғы кезеңде тараптар күн тәртібіне енгізілген даулы мәселелерді шешу бойынша ұсыныстарды бірлесіп әзірледі. Екі тарап қанағаттандыратын ұсыныстар шартқа (медиативтік келісімге) енгізіледі және тараптар қол қояды.

Бұл кезеңде тараптардың жасалған келісімді орындамаудың ықтимал салдарын талқылауы маңызды рөл атқарады. Тараптар олардың біреуі медиативтік келісімді орындамаған жағдайда бір-бірінің салдары мен іс-әрекеттерін елестетуге тиіс.

8-кезең-медиациядан шығу. Бұл кезеңнің міндеті-медиатордың жұмыс нәтижелері туралы кері байланыс алуы.

Қазақстанда медиация институтын қалыптастырудағы негізгі мәселелер

Қазақстандағы медиацияның негізгі проблемасы оның медиативті процедуралардың көмегімен жанжалдарды шешу әдісі ретінде танымал еместігінде болып табылады. Бұның бірнеше себептері бар.

Біріншісі ретінде халықтың медиация туралы хабардарлығының төмендігін атап өткім келеді. Кейбір адамдар үшін медиацияның нені білдіретінін елестете алмайды. Екінші себеп-медиацияға деген сенімнің болмауы. Сот жүйесі бұрыннан бар. Бүгінгі күні заңды күшіне енген сот шешімі туындаған дау-дамайда қойылған белгілі бір нүкте ретінде абсолютті беделге ие. Бірақ сот шешімдерін орындау тәжірибесі туындаған келіспеушіліктерді осылайша шешудің тиімділігі туралы әрдайым айта бермейді. Медиативтік келісім жағдайында ол бойынша міндеттемелерді орындамау қаупі өте аз, өйткені мұндай келісімге қол қою кезінде тараптардың әрқайсысының талаптары

ескеріледі, өйткені дауға қатысушылар консенсусқа келгенше бұл құжатқа қол қойылмайды. Өкінішке орай, жеке және заңды тұлғалар 1% - дан аз жағдайда медиативті процедураларға жүгінеді [7].

Медиацияның танымал болмауының үшінші себебі-психикалық ерекшеліктер, атап айтқанда ортақ мәмілеге келгісі келмеу. Көбінесе тараптардың әрқайсысы өз дұрыстығына сенімді және келісуге ниеті жоқ, бұл ұзақ сот шайқастарына әкеледі. Келісім жасасу кезінде өзара қолайлы нәтижеге қол жеткізу үшін жеңілдіктер жасау қажет. Тараптар туындаған жағдайда көбірек артықшылықтар алу үмітімен сот процестеріне шешім қабылдайды.

Медиацияда білікті мамандардың жетіспеушілігі оның танымал болмауының төртінші себебіне әкеледі. Медиаторлар көбінесе заңгерлер, адвокаттар болып табылады, олар медиативтік келісім жасасуға ықпал етуден гөрі ұзақ сот процестеріне қатысу тиімдірек. Сот шешімдері, ең алдымен, тараптардың мүдделеріне емес, заңға негізделеді. Жүйенің жүктемесі судьяларға оны қарауға шектеулі уақыт болған кезде даудың мәнін мұқият қарауға мүмкіндік бермейді. Медиация бұл ретте мәселеге дербес және неғұрлым нақты көзқарасты қолданады, өйткені Тараптардың әрқайсысының мүдделерін ескермей медиативтік келісімге қол қою мүмкін болмайды. Медиация процедурасы дауға қатысушылардың толық қатысуын білдіреді, онда олар өз талаптарын қанағаттандыра отырып, түпкілікті шешім қабылдайды.

Медиацияны дауларды шешудің балама әдісі ретінде насихаттауға бірінші кезекте мемлекет мүдделі болуы керек, өйткені сот жүйесі жеңілдетуді қажет етеді. Сонымен қатар, сот шешімдерін орындау жүйесінің дағдарысы бірінші жыл емес, бұл осы саланы реформалау қажеттілігіне әкеледі. Медиативтік келісімнің тараптары арасындағы уағдаластықтарды орындаудың жоғары тиімділігіне байланысты бапта көрсетілген дауларды реттеудің баламалы тәсіліне сұранысты арттыру талап етіледі. Дауды сотқа дейінгі медиативті реттеу процедурасы сотқа жүгінер алдында міндетті болып табылатын кейбір елдердің тәжірибесін қабылдай отырып, Қазақстанда міндетті медиацияға жататын құқықтық қатынастар салаларын да белгілеу қажет [3].

Отбасылық және корпоративтік даулардың көпшілігін медиативті процедуралар арқылы шешуге болады. Медиацияға деген сенімді арттыру, оны танымал ету дауларды құқықтық реттеу саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі болуға тиіс. Медиативтік рәсімдерді қолданудың тиімділігін арттыру медиатордың қатысуымен дауларды реттеудің баламалы әдісін қолдану пайызы соншалықты төмен болған кезде сатып алу қиын болатын тиісті тәжірибе болған жағдайда ғана мүмкін болады.

Қорытынды. Осы зерттеу барысында алынған деректер мақсатты аудитория арасында медиация туралы білім деңгейі өте төмен екенін көрсетеді. Алайда, респонденттердің процесін түсінетін процедураға және медиатордың өзіне деген көзқарасы өте қолайлы, бұл Қазақстандағы медиацияның даму әлеуетін көрсетеді. Зерттеу барысында біз медиатордың қызметтерін ілгерілету үшін ең қолайлы арналарды анықтай алдық, өйткені респонденттердің ең танымал жауабы интернет, теледидар және баспасөз түріндегі ақпарат көзі болды. Зерттеудің негізгі қорытындысы медиатордың қызметін ілгерілету кезінде жұртшылыққа медиатордың қызметі, оның функциялары мен міндеттері туралы білім беру қажет екендігі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Новиков А. В., Слабкая Д. Н. Процедура медиации. Функции, типы и стадии медиации // Вопросы российского и международного права. 2021. Т. 11. № 1–1. С. 48–54.
2. Шиянова А. С. История и развитие института медиации // Аллея науки. 2019. Т. 1. № 5 (32). С. 766–770.
3. Орсоева Р. А. Медиация в разрешении споров: правильное направление // Актуальные научные исследования в современном мире. 2019. № 6–8 (50). С. 97–100.

4. Курманбаев М.М., Ханжина И.Ю. К вопросу о современном состоянии института медиации // Интерактивная наука. 2016. №10. С. 195-196.
5. Сухоставская Ю. В. Перспективы развития медиации в России с учетом европейского опыта // Евразийская адвокатура. 2019. № 1 (38). С. 39–42.
6. Торопова А. А. Проблемы применения законодательства о медиации при организации и проведении процедуры медиации // Юрист ВУЗа. 2019. № 4. С. 13–30.
7. Шакиров С. Е., Дронзина Т. А. Медиация как новый фактор развития модернизации общественного сознания // Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия. 2019. Т. 93. № 1. С. 122–128.

САЯСАТТАҒЫ ӘЙЕЛДЕР: ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ҚАУЫМДАСТЫҚТАҒЫ ОРНЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Саясаттану, 2-курс магистранты **Нұрахыман Е.**

Ғылыми жетекші: PhD докторы, аға оқытушы Халикова Ш.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аннотация: *Тәуелсіздік алғаннан бері еліміз гендерлік саясатты орнату үшін біршама заңдық өзгерістер жасауда. Осы мақалада Қазақстандағы саясаттағы әйелдер мен әлемдік қауымдастықтағы әйелдердің орнын салыстырамыз түрде талдап, саралайтын боламыз. Қазақстан саясатындағы әйелдер қандай жетістіктерге жетіп жатыр, әлемдік қауымдастықтағы әйелдерден қандай ерекшеліктері бар соны кеңінен қарастырамыз.*

Кілттік сөздер: *гендерлік саясат, мемлекеттік саясат, саяси шешім, саясаттағы әйелдер.*

1950 жылы Әйелдердің жағдайы жөніндегі комиссия әйелдерге ерлермен бірдей саяси құқық беру туралы конвенция жобасын әзірлеуге БҰҰ-ның Бас Хатшысына өтініш білдірді. 1952 жылы Бас Ассамблея әйелдердің саяси құқығы туралы конвенцияны қолдады. Қазақстан Республикасы бұл конвенцияға 1999 жылы 30 желтоқсанында қол қойып бекіткен болатын.

Әйелдердің саяси құқығы туралы конвенция *«әр адамның тікелей немесе еркін сайланған өкілдері арқылы өз елін басқаруға қатысуға құқығы және өз елінде мемлекеттік қызметке тең рұқсат етілу құқығы бар екендігін мойындай отырып, сондай-ақ Біріккен Ұлттар Ұйымы Жарғысының қаулылары мен Адам құқығының жалпыға бірдей декларациясына сәйкес еркектер мен әйелдердің саяси құқықтарға ие болуға және пайдалануға қатысты жағдайын теңестіруге ниеттене отырып»* деп, әйелдер құқығы саласындағы бірінші халықаралық құжат болып, әйелдер құқығын жаппай құрметтеу мен сақтауға қол жеткізуде әлеуметтік және экономикалық деңгейлері әр түрлі мемлекеттер ынтымақтастығы мүмкіндігінің дәлелі болды. Ынтымақтастықтың құқықтық негізі ретінде де конвенция осы салада қазір де өзекті болып отыр [1].

Қазіргі таңда Қазақстандағы әйелдер саясаткер әйел болуға талпынады. Әртүрлі салаларда, әсіресе, гендерлік теңдікті қамтамасыз ету саясаты көптеген әлем елдерінде мемлекеттік саясаттың басты бағыттарының біріне айналды. Бұл үрдіс Қазақстан үшін де тән, сол үшін әйелдерді кемсітуге қатысты халықаралық шарттар, сонымен қатар, 2006-2016 жылдарға арналған гендерлік теңдік стратегиясы қалыптастырды гендерлік теңдікті қамтамасыз ету үшін отбасылық зорлық-зомбылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы Қазақстан Республикасына 2030 жылға дейін қамтамасыз ету деген мақсаттар қойылды.

2023 жылы Қазақстан гендерлік теңдік индексі бойынша рейтингте 146 ел арасында 62-ші орынды (65-ші жыл бұрынғы қарсы) иеленді. ҚР индексі 0,721 пунктті құрады, ең көбі 1 пункт.

Әлемдегі ең жақсы көрсеткіштер — Исландия (0,912 пункт), Норвегия (0,879 пункт), Финляндия (0,863 пункт), Жаңа Зеландия (0,856 пункт) және Швеция (0,815 пункт).

ТМД елдерінің ішінде Беларусь (41-ші орын), Армения (61-ші орын), Қазақстан мен Украина (66-шы орын) Үздік орындарға ие. Әрі қарай Қырғызстан (84-ші орын), Әзірбайжан (97-ші орын) және Тәжікстан (111-ші орын) үлкен айырмашылықпен келеді.

Әйелдер үшін ең нашар елдер-Алжир, Чад және Ауғанстан.

Индекс жыл сайын гендерлік паритеттің қазіргі жағдайы мен эволюциясын төрт негізгі өлшем бойынша бағалайды: экономикалық қатысу және мүмкіндіктер, білім деңгейі, денсаулық пен өмір және саяси өкілеттіктер [2].

Гендерлік теңдіктің жетістігі адами дамудың тұрақты негізгі факторларының бірі болып табылады. 2000 жылы Нью-Йоркте өткен Мыңжылдық саммитін қоса БҰҰ ең маңызды барлық конференцияларының күн тәртібінде гендерлік теңдік және әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту мәселелері енгізілген болатын. Осы оқиға әлем және даму мәселелерін талдаудағы тарихтағы үлкен жиналыс болды.

Қазақстандағы әйелдер саясаты

Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылғы 29 қарашадағы № 1677 Жарлығымен Қазақстан Республикасында 2006-2016 жылдарға арналған гендерлік теңдік Стратегиясы бекітілді. Стратегия мемлекеттің гендерлік саясатын іске асыруға бағытталған маңызды құжат, мемлекет пен азаматтық қоғам тарапынан оны іске асыру мониторингтеу құралы, демократияны дамытудың маңызды факторы болып табылады. Стратегияны іске асыру әйелдер мен ерлердің өз құқықтарын бірқалыпты іске асыруы үшін жағдай жасауға жәрдемдесетін болады және 2006 мен 2016 жылдар аралығындағы кезеңде ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен тең мүмкіндіктеріне қол жеткізу жөніндегі міндеттерді шешуді көздейді. Стратегия билік құрылымдарындағы әйелдер мен ерлерді теңдестіруді қарастырады. Оларға экономикалық тәуелсіздік үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету, өз бизнесін дамыту және қызмет бойынша өсу, білім беру саласына гендерлік білімді енгізу, өмір сапасын арттыру және тұрғындардың ұдайы өсімін қамтамасыз ету үшін жасөспірімдер мен әйелдердің, ерлердің репродуктивтік денсаулығын нығайту мен сақтау, жынысына қарай зорлық-зомбылық кәрсетпей, отбасындағы міндеттер мен құқықтарды тең дәрежеде жүзеге асыру үшін жағдай жасау жатады [3].

Статистикаға сәйкес 2022 жылы мемлекеттік қызметтегі әйелдердің үлесі 55%-дан артқан (46,5 мың). Олардың 39%-дан астамы (9,2 мың) басшылық лауазымдарда қызмет жасауда [4]. Саяси лауазымдарда 59 әйел жұмыс істейді, олардың арасында министрлер, Агенттік, Жоғары аудиторлық палата және Конституциялық сот төрағалары, сондай-ақ облыс пен қала әкімдерінің орынбасарлары бар. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін әділ жыныстың үш өкілі біздің елімізді халықаралық деңгейде Біріккен Ұлттар Ұйымындағы Қазақстанның Төтенше және өкілетті өкілдері ретінде ұсынды – Ақмарал Арыстанбекова, Мадина Жарбусынова және Бірғаным Әйтимова. Саясаттағы әйелдің тағы бір айрықша мысалы – Қазақстан Сенатының Төрағасы болып сайланған Дариға Назарбаева. 2020 жылдың 28 наурызында Гүлшара Әбдіқалықова Қызылорда облысының әкімі болып тағайындалды, ол Қазақстанда аймақты басқарған алғашқы әйел болды. Сонымен қатар, мемлекеттік қызмет істері агенттігінің мәліметінше, 260 әйел әкімдіктерде қызмет атқарады: оның 253-і – ауыл және ауылдық округтердің әкімдері, ал 7-і – облыстар мен қалалар әкімдерінің орынбасарлары. 2019 жылдың қыркүйегінде Қазақстанның әйелдер күштері Альянсы құрылып, өз қызметін бастады. Альянсқа әйелдер мен балалардың құқықтары, гендерлік теңдік және саясатта, экономикада және қоғамдық қызметте әйелдер үшін тең мүмкіндіктер жасау мәселелерімен айналысатын

20 үкіметтік емес ұйым кіреді [5]. Осылайша, демократияны жынысына қарамастан барлық азаматтар үшін тең дәрежеде ілгерілету үшін Қазақстан Үкіметі әйелдерді қолдау жөніндегі ұйымдар құруды көтермелеу және әйелдерді саясаттағы жоғары лауазымдарға тағайындау арқылы гендерлік теңсіздік жағдайын жақсартады.

Көшпелі қоғамдағы әйелдің рөлі туралы құнды және қызықты мәліметтер Л.Гумилевтің «Ежелгі түріктер» кітабында, үлкен тарихи материалда тарихта шайқастарға қатысқан, ауылдарды басқарған, атақты тұлғаларды тәрбиелеген аты аңызға айналған әйелдердің көп болғанын көрсетеді. Ғалымның пікірінше, көшпелі әлемдегі әйелдер құқығының шектелуі бұл кейінгі құбылыс, мүмкін, Моңғолиядан кейінгі кезеңде Орта Азияны бастан кешірген жалпы құлдыраумен байланысты деп есептейді [6].

Саясаттағы әйел халықаралық қатынастардың сапасы мен деңгейінің маңызды факторы болып табылады. Бірақ, Қазақстан қоғамында әйелдердің саясатқа белсенді араласуын жасырып жатады. Қазіргі таңдағы зерттеулер осы жасырынған көлеңкелерді ашып көрсетіп жатыр. Мәселен, Орталық Азия халықтарының рухани-мәдени, идеологиялық бірігу факторларының ішінде Қазақстанның, Орта Азияның сұлтандары мен хандары арасындағы әулеттік некелер маңызды орын алды. Дереккөздерді терең зерттеу бойынша, тарихи материалдармен танысу кезінде дала саясаты ондағы әйелдердің қатысуымен анықталған кезде көптеген мысалдар табылды. Неке дипломатиясы кейде жекелеген мемлекеттердің, әулеттердің қалыптасуы мен ыдырауына шешуші әсер етті. Ақсүйек руынан шыққан әйелдердің мемлекетті басқаруға қатысқандығы М.Дулатидің «Тарих-и-Рашиди» почеркінде, ол Қазақ хандығында Қасым хан қайтыс болғаннан кейін болған саяси оқиғаларды және Моғолстан ханы Сұлтан-Саид пен Қазақ хандығының ханы Тагир арасындағы маңызды мемлекеттік істерді шешуде делдал болған оның әйелі Сұлтан-Нағир ханның рөлін суреттегенде жақсы көрсетілген [6]. Дегенмен «еркек-әйел», «бағыну-билік» дилеммасы феодалдық қоғамда бола алмады және бола алмайды. Бірақ олар саяси жүйелерде басқаша көрінеді және жобаланады. Саясаттағы әйелдердің рөлін толық төмендету (*тарихи ретроспективада*) ешқандай мақсатқа лайық емес. Әйелдер барлық уақытта маңызды орындарға ие болды. Гендерлік теңдік жалпыадамзаттық, тарихи және мәдени норма деп тұжырымдайды және біздің қоғамға жат емес. Саяси дамудың қазіргі кезеңінде әйелге деген құрмет, бостандыққа деген сүйіспеншілік, теңдік, әділеттілік, толеранттылық, дүниетанымның жаңа әлемге ашықтығы және әлемге деген қызығушылық сияқты дәстүрлі құндылықтарды жандандырып, дамытқан жөн. Бүгінгі күнде әйелдердің саясатқа қатысуын арттыруда **3 тәсіл бар**, атап айтқанда, сайлау жүйесін реформалау, саяси партиялардыынталандыру арқылыжәне де ҮЕҰ-ның қызметі арқылы әйелдердің қатысуын қолдау. Барлық осы үш тәсілдің өз ерекшеліктері бар, бірақ ұсынылған механизмдер елдің әлеуметтік-саяси өміріндегі әйелдердің өкілдерін нығайту жолында тиімді ықпал етеді.

Мәжілістегі әйел депутаттардың үлесі аз болса, әйелдерге қатысты заң қабылданған кезде олардың үні, қажеттілігі мүлдем естілмейді. Ақордада көпбалалы аналар неліктен Президентке жиі барып, шағымданады? Неліктен елімізде тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы заң жоқ? Қазақстанда қыз алып қашу неліктен адам ұрлаумен бірдей емес? Себебі осы заңды қабылдаған кезде әйелдердің үні, әйелдердің басынан өткен өмірлік тәжірибелері мен жан айқайлары естілмеді. Өзіргі таңда квота саны 30 пайызға өсті. Осы тұрғыдай жоғарыда айтылған мәселелер өз шешімін табу керек.

Әлемдік қауымдастықтардағы әйелдер үлесі

Әйелдердің саясатқа белсенді араласуы тек дамыған Еуропада ғана көрініс тапқан жоқ. Ол халқының 100 пайызы мұсылман Пәкістанда да салтанат құрды. Биліктегі әйелдер шығыстық әдет-ғұрып пен салт-сананы сақтай отырып, әлемдік саясатта өз елінің игілігі үшін аянбай еңбек ете білген. Дүниежүзілік саясат әлемінде өз есімдерін алтын әріптермен жазып кеткен қайраткер әйелдер аз емес. Пәкістанның премьер-министрі болған Беназир Бхутто (1993—1996ж.) мен Түрік елінің мерейін аспандатып кеткен Тансу Чиллер (1993—1996ж.), Украинаның экс-премьер-министрі Юля

Тимошенко (2007—2010ж.), Индонезия Республикасын басқарған Сукарнопутри (2001—2004ж.) мен Бангладеш Үкіметінің тізгінін ұстаған Хасина Вазед (1996—2001, 2009 қазіргі уақытта), ұзақ жылдар Никарагуаның Президенті болған Виолетта Чаморра (1990—1997ж.), Филиппин елін басқарған Карасон Акинодан (1986—1992ж.) кейінгі биліктің шыңына шыққан Глория Арройо (2001—2010ж.), Шри-Ланка елінің билігін қолына алған Чандрика Кумаратунга (1994—2005ж.), Африка құрылығындағы Либерияның Президенті болып сайланған Эллен Джонсон Серлиф (2006ж.) елді ең қиын-қыстау сәттерде басқара білді. Мемлекет мүддесінде АҚШ мемлекеттік хатшысы болған Кондолиза Райстың (2005—2009ж.), Қытай мемлекеттік кеңесі премьерінің орынбасары У ханымның және Үндістан Ұлттық Конгресінің жетекшісі Соня Гандидің саяси ықпалы орасан зор. АҚШ-тың сыртқы саясат ведомствосын бұрынғы сенатор Хилари Клинтон 2013 жылға дейін басқарып отырды. Бұл – АҚШ-тың сыртқы саясат ведомствосын басқарған үшінші әйел. Ұлттық мүдде мен ұлт дәстүрін үнемі бірінші кезекке қойып, шиеленісті жайттарды парасаттылық тұрғысынан шешетіні үшін ирландықтар өз таңдауларын Мери Робинсонға берді (1990–1997ж.). 2010 жылға дейін Мери Робинсон Біріккен Ұлттар Ұйымының адам құқықтары жөніндегі бас комиссары болып әлемдік тұрғыда саясатқа араласып отыр. Ал, Финляндия мен Норвегияда әйелдер өз елдерінің әскери ведомстволарын басқарады. Әлемдік саясатта жарты әлемге өз ықпалын жүргізген Маргарет Тэтчер (1979—1990ж.) мен Үлкен сегіздіктің жуан ортасында Германияның канцлері Меркель (2005) ханымның ғаламдық мәселелерге араласуы нәзік жандардың осал еместігінің дәлелі [7].

Салыстыра келетін болсақ, Қазақстандағы саясаттағы әйелдер әлемдік қауымдастықтардағы әйелдер сияқты үлкен маңызды орындарда үлесі аз десекте болады. Қазақстан саясатындағы белсенді, ықпалы үлкен әйелдер қатары аз. Жалпы қлттық 52 пайызын әйелдер құрасада, олардың саяси шешімдерге белсене араласуы төмен. Десек те, еліміз бұл оқылықпен жұмыс жасауда. Қазақстан Республикасының заңнамаларында әйелдердің саяси құқықтарын сақтау қарастырылған. Сонымен қатар, әйелдер саясатын қолдау сияқты қорларда, ұйымдарда белсенді жұмыс жасауда.

Жоғарыдағы мысалдарға қарасақ көптеген әлемде әйелдер басшы бола алған. Қазақстан тарихында әйел президент болған емес. Бірақ, президент сайлауына түсіп отырды. Әйел президент болмаған соң да, әйелдердің саясатқа қызығушылығы төмен. Олардың жеңіске жетпеуіне қандай кедергілер бар деген ой туындайды. Осы сұраққа қоғам белсенділері, әйелдер саясатын зерттеушілер өз пікірлерін білдірген. Халықаралық құқық маманы, заңгер Әйгерім Құсайынқызының айтуынша, осы кезде көпшілік арасында «Президент болуға лайық әйелдер кім еді?» деген сұрақ туды. Оның сөзінше, қоғамды бұл тақырыптың алаңдата бастағаны — жақсы нышан және осы сұрақ төңірегінде зерттеулер жүргізілуі керек. Өйткені елімізде президент болуға лайық әйел көп. Алайда олардың көпшілігі сайлау туралы заңдағы екі талаптан сүрінеді. Біріншісі — жасы жетпейді, екіншісі — мемлекеттік қызметте тәжірибесі жоқ. «Әуелі кандидат атанып, кейін президент болуға лайық дейтін әйелдің көбі шетелде оқыған, ғылым саласында жүр. Менің ойымдағы үміткерлердің басты проблемасы — осы екі пункт», — дейді Әйгерім Құсайынқызы. Заңгердің сөзінше, әйелдер өз бетінше билікке араласуға ұмтылуы керек. Сайлауға түссе, халық та оларды қолдауға тиіс. «Саясатта «шыны шкала» деген теория бар. Әдетте құлдырау алдында тұрған мемлекет әйелдің билікке тек осындай қиын-қыстау кезеңде келуіне рұқсат береді. Көршілес қырғыз елінде билікке Роза Отынбаеваның келуі де осындай жағдай еді. Әрине, бұл Орталық Азияда ел басқарған алғашқы әйел болса да, оның таққа келу оқиғасы басқа. Ол феминистік қозғалыс күшімен емес, сол кездегі саясаткерлер жауапкершіліктен қашқан соң келді. Қазір дәл осы теорияны біздің ел де белсенді қолданып жүр. «Қазпошта» билігін әйелге беріп қою да осы бір теорияны растай түседі. Енді жеті жылдан кейін болатын сайлауға дейін жұмыс істей берсек, келесі сайлауда әйел кандидат жеңіп шығып, билікке келу ықтималдылығы бар», — дейді [8], [9].

Қорыта айтсақ, Қазақстандық саяси элитаны жаңарту саяси сауатты және қоғамдық істе белсенді әйелдердің қатысуымен іске асуы міндетті. Қоғамды үлкен организм десек, организмнің 52 пайызын әйелдер алып отырғандықтар олардың саяси белсенді болуы өте өзекті. Осыған байланысты, әйелдердің жүріс-тұрыс мәнерін, адамдармен қарым-қатынас жасау дағдыларын және т.б. жетілдіруге көмектесуге қабілетті арнайы мектептер құру қажеттілігінің кезі келді деп ойлаймыз. Шешім қабылдаудың жоғарғы деңгейіне көтеру үшін әйел кадрларды дайындау — көп баспалдақты, көп қырлы жұмыс, бұл — шаралардың тұтас жүйесі. Оны басқарушы кадрларды дайындаудың жалпы жүйесінен бөлуге болмайды, бірақ, дегенмен, бар стереотип, психология, жұмыс тәжірибесімен байланысты айқын ерекшеліктерді ескеру керек. Қоғамдағы бұл дертті емдемей, Қазақстандағы әйелдердің саяси белсенділігін көтере алмаймыз. Бұл ретте әйелдердің саясатта алға жылжуына күшті фактор ретінде мойындалған бұқаралық ақпарат құралдары да маңызды рөл атқарады. Әйелдерге ерлермен бірдей елдің саяси, экономикалық және әлеуметтік өміріне араласуға мүмкіндік беру керек.

Әйелдердің саяси көшбасшылық тәжірибесін жақсартуға көмектесетін бірқатар ұсыныстар бар:

- Әйелдер құқығын түсіндіретін мектеп және ЖОО бағдарламасын дайындау;
- БАҚ беттерінде әйелдер саясаты жайлы кеңінен насихат жүргізу;
- Мемлекеттік әйелдер саясатына байланысты қабылданған заңнамалардың дұрыс жұмыс жасап жатқанын аймақтық бақылау;
- әйелдерді сайлауға қатысуға ынталандыратын тетіктер мен оқыту механизмдерін әзірлеу керек;
- саяси партиялар саяси билікке лайықты әйел кандидаттарды ілгерілету үшін оқыту семинарларын өткізіп, олардың бойында көшбасшылық қасиеттерді дамытуы қажет. Науқандық тренингтер ұзақ мерзімді болуы керек және нақты саяси дағдыларды қалыптастырумен қатар, ол жергілікті партия мүшелерімен, азаматтық қоғам өкілдерімен байланысты дамытуы керек;
- әйел кандидаттарды қолдау шараларын ынталандыру қажет.

Әйелдердің саясатта болуы көптеген мәселелерді шеше алады. Билікте саясаткер әйелдер болса, не өзгереді? Ковид кезінде оны тез жеңіп шыққан елдердің қатарында Финляндия, Норвегия, Жаңа Зеландия болды. Ол мемлекеттердің басшылары – әйелдер. Егер топ менеджментте кризис кезінде әйелдер болса, олар шешімді басқаша қабылдайтыны да дәлелденген. Кейбірі ғасырлар бойы әйелдерге елді басқаруға болмайды, байтал шауып бәйге алмас, олар эмоционалды келеді, олар ақылға емес жүрекке сенеді деген стереотиптер кедергі. Егер әйелдер басшы болса, барлығын ойлайды. Психологиялық тұрғыдан ана ретінде балалардың жағдайын жақсы түсінеді, әйелдердің де, ерлердің қажеттіліктерін жақсы түсінгендіктен, олар тек ерге тиімді заңды емес, бүкіл қоғам мүшелеріне тиімді заңды қабылдай алады. Әйелдердер басшы болған елдердің экономикасы қандай? Мысалы, Руанда әлемдегі әйелдердің саясатқа қатысуы бойынша үздік үштікке кіреді. Оған Руандада 1994 жылы орын алған геноцид себепкер. Ерлердің аздығына байланысты әйелдер Парламентке келді – 60 пайызы әйелдер. Олар мәжбүрлі түрде келді. Әйелдерді тартайық, гендерлік теңдік жасау үшін келген жоқ. Олардың саясат жүргізу әдісі де мүлде бөлек. «Әйелдер шешім қабылданатын барлық жерде ұсынылуы керек» деп АҚШ Жоғарғы Сотының бұрынғы мүшесі Рут Бейдердің сөзімен қортындылағым келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Әйелдердің саяси құқықтары туралы конвенция, 1953 ж.
2. 2023 жылы Қазақстан гендерлік теңдік индексі бойынша. Сілтеме: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2023.pdf

3. Қазақстан Республикасында 2006-2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдік стратегиясы. №1043, 18 қазан, 2005 ж.
4. Бүгінде мемлекеттік қызметте, саясатта және корпоративтік секторда әйелдердің қатысуын арттыру. Сілтеме: Қазақстанда әйелдерге қандай қолдау көрсетіледі? — - 07.03.2023 - Kursiv Media Қазақстан
5. Остановить Деградацию – в Казахстане Предложили Повысить Роль Женщины. Ссылка: <https://www.zakon.kz/4990422-ostanovit-degradatsiyu-v-kazahstane.html>.
6. Аюпов Н., Нысанбаев А. Тюркская философия: десять вопросов и ответов. – Алматы, 2006. – 142 с.
7. Эрлихман В.В. Правители Мира. Хронологическо-генеалогические таблицы по всемирной истории в 4 тт. — М., 2002.
8. Президент болуға лайық әйелдер. Сілтеме: <https://baribar.kz/199545/prezident-bolugha-lajyq-ajelder-sarapshy-nusqasy/>
9. Бұрынғы вице-министр «Қазпошта» басқармасына басшы болды. Сілтеме: <https://baribar.kz/196977/burynghy-vitse-ministr-qazposhta-basqarmasy-na-basshy-boldy/>

ШАНХАЙ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРНЫ МЕН НЕГІЗГІ ЖЕТІСТІКТЕРІ

Саясаттану, магистратура 2 курс **Кужатов А.М.**

Ғылыми жетекші: философия ғ. д., профессор Абдигалиева Г. К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстанның Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы аясындағы елеулі жетістіктері және рөлі қарастырылады, оның өңірлік тұрақтылыққа, экономикалық интеграцияға және терроризмге қарсы күрес жөніндегі күш-жігерге бейілділігі атап өтіледі. Қазақстанның құрылтайшы ұйымға мүшеліктен ШЫҰ төрағасы лауазымына кіруге дейінгі жолы өңірлік ынтымақтастықты нығайтуға белсенді қатысуын көрсетеді. Мақала сондай-ақ Қазақстанның экономикалық өсумен қатар терроризмге қарсы күрестегі жетекші рөлін баса көрсете отырып, ШЫҰ-ның өңірлік терроризмге қарсы құрылымына елдің елеулі үлесіне жарық түсіреді, бұған ШЫҰ-ға мүше мемлекеттермен тауар айналымының өрлемелі траекториясы дәлел бола алады. Егжей-тегжейлі талдау арқылы мақалада Қазақстанның ШЫҰ-дағы стратегиялық маңыздылығы атап көрсетіліп, ұжымдық өңірлік мақсаттарға қол жеткізудің перспективалы жолы сипатталған.

Кілт сөздер: Қазақстан, ШЫҰ, ынтымақтастық, RATS, «Шанхай рухы».

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы - мүше мемлекеттер арасындағы саяси, экономикалық және қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты қамтитын жан-жақты аймақтық ұйым. 2001 жылы құрылған сәттен бастап ШЫҰ-ның атағы мен ықпалы артып, Қазақстан оның дамуы мен жетістіктерінде шешуші рөл атқарады.

Қазақстан бастапқыда Қырғызстан, Тәжікстан, Ресей және Қытаймен бірге "Шанхай бестігі" деп аталатын негізгі мүшелердің бірі болды. 1996 жылы осы елдердің басшылары шекара аймағында сенімді нығайту шараларын күшейту туралы келісімге, ал 1997 жылы шекара аймағында қарулы күштерді өзара қысқарту туралы келісімге қол қойды. Бұл келісімдер аймақтық қауіпсіздік пен ынтымақтастық жолындағы маңызды қадамдар болды. Шешуші сәт 1998 жылы Алматы, Қазақстан саммиті кезінде келді, онда Қазақстан Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың ұсынысы бойынша өңірлік ынтымақтастықтың жаңа тетігін институттандыру идеясы бекітілді. Бұл 2001 жылдың 15 маусымында ШЫҰ-ның ресми құрылуына әкеліп соқтырды, оның қызмет аясын

қауіпсіздік мәселелерінен ынтымақтастық пен дамудың кең бағдарламаларына дейін кеңейтті, осылайша аймақтық ынтымақтастық үшін құрылымдық платформаны қамтамасыз етті[1].

Қазақстан ШЫҰ-ға 2023 жылғы шілдеден 2024 жылғы шілдеге дейін кезекпен төрағалық етіп, ынтымақтастықты дамытуға, өңірлік интеграцияны нығайтуға және туындайтын проблемаларды шешуге ұмтылды. Қазақстан өзінің төрағалығымен ШЫҰ-ны сауда және қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты кеңейту үшін неғұрлым практикалық және тиімді платформаға айналдыруға бағытталған реформаларды ілгерілетуде. Бұл күн тәртібінің бір бөлігі ШЫҰ шеңберінде мәдени өзара түсіністік пен туризмге жәрдемдесу болды, бұл Қазақстанның мәдениет күнін өткізумен және Алматының ШЫҰ-ның 2023-2024 жылдарға арналған мәдени және туристік астанасын тағайындауымен көрсетілді. Бұл бастамалар мүше мемлекеттер арасындағы өзара түсіністік пен ынтымақтастықтың "Шанхай рухын" ілгерілету жолдары ретінде қарастырылады[1].

Экономикалық өзара іс-қимыл және сауданың өсуі ШЫҰ шеңберіндегі Қазақстанның өзара іс-қимылының маңызды аспектілері болды. Қазақстан мен ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер арасындағы өзара тауар айналымы 2022 жылы шамамен 61 миллиард долларды құрады, бұл 2021 жылмен салыстырғанда 18,7% - ға артық. 2023 жылдың алғашқы айларында тауар айналымы одан әрі өсіп, 14,2 миллиард долларды құрады, бұл өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 11% - ға өсті[2]. Сонымен қатар, 2023 жылдың алғашқы жеті айында шикізаттық емес тауар айналымы 21,7% - ға өсіп, 46,7 миллиард долларға жетті. Бұл статистикалық деректер өңірлік экономикалық интеграцияға және өзара дамуға ықпал ететін ШЫҰ - ға мүше мемлекеттермен сауда қатынастарындағы елеулі экономикалық өзара іс-қимыл мен оң траекторияны айғақтайды. Қазақстанның ШЫҰ-мен сауда айналымын келесі 1-кестеден көруге болады:

Кесте-1.

Критерий	Саны	Уақыты	Ескертпе
Өзара айналым	\$61 млрд.	2022	2021-мен салыстырғанда 18.7% - ға өсті.
Сауда айналымы (қаңтар-сәуір)	\$14.2 млрд.	2023	2023 өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 11% - ға ұлғайды [2].
Сауда айналымының жалпы өсімі	22%	2022	Шамамен 51 млрд. құрады.
Шикізаттық емес тауарлар тауарлар саудасының айналымы	\$46.7 млрд.	қаңтар-шілде 2023	Өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 21.7% - ға ұлғайды[3].
Шикізаттық емес тауарлар экспорты	\$14.2 млрд.	қаңтар-шілде 2023	
Жалпы сауда айналымы	\$134.4 млрд.	2022	2019 жылы \$97.8 миллиард пандемияға дейінгі деңгейден асып түсті.

ШЫҰ Қазақстанның өңірлік тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі бастамаларға қатысуы үшін маңызды платформа болды. Ол мүше мемлекеттерге қауіпсіздік мәселелері бойынша, әсіресе ішкі немесе аймақтық дағдарыстар кезінде ынтымақтастық үшін негіз берді. ШЫҰ-ның Қазақстанды тұрақтандыруға қатысуы өңірлік тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етудің кеңірек сыртқы саяси мақсаттарына сәйкес келетін ШЫҰ шеңберіндегі Қазақстанның басымдықтарының бірі ретінде өңірлік қауіпсіздіктің маңыздылығын атап өтеді.

Қазіргі уақытта ұйым экономикалық ынтымақтастықтың жаңа бағыттарын, жобалары мен тетіктерін қалыптастыратын жаңа кезенді бастан кешуде. Бұл оқиғалар әлемдік экономикаға әсер етуі мүмкін, мысалы, доллар бағамының тұрақсыздығына байланысты Қытаймен ұлттық валютада сауда жасау туралы шешім. Ұйым бастапқыда мүше елдердің шекараларын қорғау үшін құрылған, бірақ қазір ол экономикалық өлшеуді қамтыды. Ұйым шеңберіндегі Интеграция мүше мемлекеттерге өзара мүдделерді ілгерілету, сыртқы саясат мәселелерін үйлестіру, құқықтық шеңберлерді үйлестіру, шетелдік инвестицияларды тарту, шетелдік нарықтарға қол жеткізу, тұрақты экономикалық қызмет үшін институттар құру, сауда және көлік рәсімдерін оңтайландыру және коммерциялық ақпараттың таралуына жәрдемдесу үшін географиялық жақындықты пайдалана отырып, маңызды әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Мүше мемлекеттердің ұйымға қатысуы елдің әлемдік экономикаға интеграциялану деңгейіне және оның ұзақ мерзімді экономикалық дамуына тікелей әсер етеді. Азия елдері сонымен қатар Ресей мен Қытай сияқты ірі державаларды қамтитын аймақтық ұйымға қатысудан пайда көреді, өйткені бұл олардың халықаралық беделін арттырады және басқа мемлекеттердің қызығушылығын тудырады. Ұйым шеңберінде жоспарланып отырған бастама аймақтық және жаһандық энергетикалық нарықтарда газ өндіруші мемлекеттердің қызметін үйлестіру, сондай-ақ газды өткізу бағыттарын әртараптандыру мақсатында энергия өндірушілерді, тұтынушылар мен тасымалдаушыларды біріктіретін энергетикалық клуб құру болып табылады.

Қазақстан ШЫҰ ішінде бірінші кезекте аймақтық қауіпсіздік пен экономикалық ынтымақтастыққа назар аударғанымен, ол аймақтық қауіпсіздік саласында бірнеше саяси және дипломатиялық бастамалар қабылдады. Терроризмге қарсы күрестегі аймақтық ынтымақтастық Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) қызметінің негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Ұйым Терроризмге, сепаратизмге және экстремизмге қарсы күресте мүше мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты нығайту бойынша түрлі бастамалар қабылдады.

Бірлескен әскери жаттығулар: ШЫҰ терроризмге қарсы операцияларда мүше мемлекеттердің қарулы күштерінің мүмкіндіктерін арттыру және үйлестіру мақсатында тұрақты бірлескен әскери жаттығулар өткізеді. "Бейбіт миссия" ілімдері олардың ішіндегі ең көрнектісі болып табылады. Бұл жаттығуларға терроризмге қарсы операцияларға, кепілге алынған адамдарды құтқаруға және барлау мәліметтерімен бөлісуге еліктейтін сценарийлер кіреді. Осы оқу-жаттығуларға қатыса отырып, мүше мемлекеттер аймақтық қауіпсіздік қатерлеріне қарсы күресте өздерінің дайындығы мен жедел үйлесімділігін арттырады. Барлау деректерімен алмасу және ынтымақтастық: барлау деректерімен алмасу ШЫҰ-ның терроризмге қарсы күш-жігерінің маңызды аспектісі болып табылады. Мүше мемлекеттер терроризмге қатысты әртүрлі аспектілер, соның ішінде террористік әрекеттер, қаржыландыру, экстремистік элементтерді жалдау және тасымалдау туралы ақпарат алмасады. Барлау деректерімен алмасу мүше мемлекеттерге қауіпсіздікке төнетін қауіптердің алдын алуға және оларға қарсы тұруға көмектеседі. Бұл оларға аймақтағы өзгеріп жатқан террористік ландшафт туралы жан-жақты түсінік алуға және тиісті шараларды қабылдауға мүмкіндік береді. Терроризмге қарсы операциялар: ШЫҰ мүше мемлекеттердің өңірде жұмыс істейтін террористік желілерді анықтау және бейтараптандыру бойынша бірлескен терроризмге қарсы

операцияларды жүргізуге жәрдемдеседі. Бұл операциялар әртүрлі мүше мемлекеттердің қауіпсіздік қызметтері мен құқық қорғау органдары арасындағы тығыз үйлестіруді қамтиды. ШЫҰ жедел тәжірибе алмасу, трансшекаралық операцияларды жүргізу және іздеуде жүрген террористерді ұстау мен экстрадициялау жөніндегі күш-жігерді үйлестіру үшін платформа ұсынады. Мұндай бірлескен операциялар террористік ұйымдар қызметінің жолын кесуге және аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге ықпал етеді. ШЫҰ мүше мемлекеттердің терроризм мен экстремизмге қарсы күрестегі ынтымақтастығын нығайту үшін құқықтық база құрды. Осыған байланысты ШЫҰ-ның экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы Конвенциясы маңызды құрал болып табылады. Конвенция экстремизмнің түпкі себептерін жоюға, радикалданудың алдын алуға және халықаралық ынтымақтастықты нығайтуға жан-жақты көзқарасты көздейді. Мүше мемлекеттер бүкіл аймақтағы терроризм мен экстремизмге қарсы күрестің келісілген құқықтық базасын қамтамасыз ете отырып, терроризмге қарсы күреске байланысты өздерінің ішкі заңнамаларын үйлестіру үшін бірлесіп жұмыс істейді. ШЫҰ лаңкестікке қарсы күресте мүше мемлекеттердің мүмкіндіктерін кеңейту үшін әлеуетті арттыру және кадрлар даярлау бағдарламаларына үлкен көңіл бөледі. Бұл бастамалар барлау деректерін талдау, шекара қауіпсіздігі, дағдарысқа қарсы әрекет ету, кибертерроризм және террористік әрекеттердің алдын алу үшін озық технологияларды пайдалану сияқты әртүрлі салаларға бағытталған. ШЫҰ семинар-практикумдар мен тренинг сессияларын ұйымдастырады, онда мүше мемлекеттердің сарапшылары мен кәсіпқойлары білім мен озық тәжірибемен алмасады. Осы бағдарламалардың арқасында мүше мемлекеттер жаңа дағдыларға ие болады, терроризмге қарсы күрес стратегияларын жетілдіреді және өз әлеуетін нығайтады.

Қазақстан ШЫҰ шеңберінде маңызды жобаларды, келісімдер мен бағдарламаларды ұсынуда және бастамашылық етуде бастама көтеруде. Бұл бастамалар шекара ынтымақтастығы, даму стратегиялары, терроризмге қарсы бағдарламалар, азық-түлік қауіпсіздігі және есірткіге қарсы операциялар сияқты бірқатар мәселелерді қамтиды[4]. Мысалы, Қазақстан шекара мәселелері бойынша ынтымақтастық пен өзара іс-қимыл туралы маңызды келісімдерге қол қоюға, ШЫҰ-ның 2025 жылға дейінгі даму стратегиясын және терроризмге, сепаратизмге және экстремизмге қарсы бағытталған бірнеше бағдарламаларды қабылдауға бастамашы болды. Бұл дипломатиялық күш-жігер Қазақстанның түрлі майдандардағы өңірлік ынтымақтастықты нығайтуға қосқан белсенді рөлі мен үлесін көрсетеді.

Қазақстан ШЫҰ өңірлік терроризмге қарсы құрылымының әлеуетін нығайтуға бағытталған бастамаларды белсенді түрде алға тартуда. Мысалы, ШЫҰ шеңберінде мүше мемлекеттер арасындағы өзара мәмілелердегі ұлттық валюталардың үлесін ұлғайту, заманауи технологиялық парктер пулын қалыптастыру және, атап айтқанда, RATS әлеуетін нығайту жөніндегі жол картасын қамтитын Қазақстанның бастамалары қаралатыны хабарланды. Бұл күш-жігер RATS ұсынатын ынтымақтастық шеңберлері арқылы Қазақстанның өңірлік қауіпсіздікті және терроризмге қарсы күрес жөніндегі шараларды нығайту жөніндегі неғұрлым кең стратегиясын көрсетеді.

Диалогтық серіктестіктер ШЫҰ аймағына географиялық жағынан жақын немесе әлемдік істерге айтарлықтай әсер ететін елдермен белгіленеді. Бұл серіктестіктер өзара қызығушылық тудыратын мәселелер бойынша диалогты, өзара түсіністікті және ынтымақтастықты тереңдетуге бағытталған. Диалог бойынша серіктестер ШЫҰ кездесулері мен іс-шараларына қатысады, консультациялар мен бірлескен жобаларға қатысады, сондай-ақ аймақтық және жаһандық сын-қатерлер бойынша пікірталастарға өз үлестерін қосады. ШЫҰ диалог бойынша серіктестердің өз саясаты мен іс-әрекеттерін қалыптастыруға қосқан үлесін бағалайды. ШЫҰ мен оның серіктестеріне бірқатар артықшылықтар әкеледі. ШЫҰ - ға келетін болсақ, бұл серіктестіктер оның ықпалы мен ынтымақтастығын мүше мемлекеттерден тыс кеңейтеді. Әріптес елдер мен ұйымдарды тарту ШЫҰ-ның аймақтық қамтуын кеңейтіп, кеңірек аймақтық ынтымақтастыққа және

ортақ сын-тегеуріндермен бірлесіп жұмыс істеуге ықпал етеді. Серіктестіктер бақылаушылар мен диалог ретінде ШЫҰ-ға жалпы қауіпсіздік мәселелерін шешу, экономикалық интеграцияны ілгерілету және мәдени алмасуды кеңейту үшін серіктестерінің тәжірибесін, ресурстары мен перспективаларын пайдалануға мүмкіндік береді.

ШЫҰ-ның өңірлік терроризмге қарсы құрылымы тиісті ведомстволардың сұрауы бойынша Қазақстанды қоса алғанда, мүше мемлекеттерге көмек көрсету үшін құрылған. Көмек көрсетуге дайын болу RATS жұмыс істейтін ынтымақтастық пен қолдау шеңберін көрсетеді. Бұл сондай - ақ Қазақстанның ШЫҰ-ға мүше басқа мемлекеттер сияқты бұл құрылымды өзінің ұлттық қауіпсіздік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін, әсіресе дағдарыс кезінде немесе қауіпсіздік қатерлерін күшейту үшін қалай пайдалана алатынын көрсетеді. Бұл механизм терроризмге және онымен байланысты қауіпсіздік мәселелеріне үйлестірілген аймақтық жауап беруге мүмкіндік береді[4].

Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстанды қоса алғанда, Орталық Азия елдері ШЫҰ RATS арқылы терроризмге қарсы күрес бойынша бірлескен күш-жігерге қатысады. Бұл аймақтық ынтымақтастық терроризм мен экстремизмге үйлестірілген және тиімді жауап беруді қамтамасыз ету үшін өте маңызды, осылайша аймақтық қауіпсіздік пен тұрақтылықты нығайтады.

Қазақстанның RATS-ке қатысуының мысалы ретінде сондай-ақ RATS құрылымында Қазақстанның жекелеген тұлғалары ойнайтын жедел және басқарушылық рөл болып табылады. Басқарушылық деңгейде мұндай қатысу Қазақстанның RATS жұмыс істеудегі және оған басшылық етудегі белсенді рөлін білдіреді, осылайша оның терроризмге қарсы іс-қимыл және өңірлік қауіпсіздікті нығайту жөніндегі жалпы миссиясына үлес қосады[5]. Бұл кеңейтулер Қазақстанның белсенді қатысуын және оның қауіпсіздік саласындағы өңірлік ынтымақтастық пен терроризмге қарсы күрес жөніндегі күш-жігер үшін маңызды платформа болып табылатын ШЫҰ-ның өңірлік терроризмге қарсы құрылымына қосқан елеулі үлесін тағы да атап көрсетеді.

Қорытындылай келе, Қазақстанның Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына және оның Өңірлік терроризмге қарсы құрылымына белсенді қатысуы өңірлік тұрақтылықты, экономикалық ынтымақтастықты және терроризмге қарсы күрес жөніндегі шараларды нығайтуға терең бейілділігін айғақтайды. ШЫҰ-ның негізін қалаушы мүшесі бола отырып, Қазақстан осы өңірлік блоктың эволюциясы мен институционализациясында шешуші рөл атқарды, оның Еуразиядағы стратегиялық маңыздылығын атап өтті. Оның төрағалығы кезінде ұсынылған бастамалар, әсіресе ШЫҰ-ны реформалауға және RATS-ты нығайтуға бағытталған, аймақ алдында тұрған заманауи мәселелерді шешуге көреген көзқарасты көрсетеді. ШЫҰ-ға мүше мемлекеттермен тауар айналымының едәуір ұлғаюы және RATS арқылы қолдауды кеңейтуге және алуға дайын болу экономикалық тұрғыдан да, қауіпсіздік тұрғысынан да осы ынтымақтастық құрылымының прагматикалық артықшылықтарын көрсетеді. Сонымен қатар, RATS шеңберінде Қазақстан азаматтарын жедел және басқарушылық функцияларға белсенді тарту терроризмге қарсы күрес жөніндегі Ұжымдық өңірлік күш-жігерге елеулі үлес қосуды білдіреді. Бұл ынтымақтастық қарапайым дипломатиялық міндеттемелерден асып түседі және тұрақты және гүлденген аймақтың тиімді стратегиялары мен жалпы көзқарасына айналады. ШЫҰ мен RATS аясындағы Қазақстанның белсенді ұстанымы оның өңірлік ықпалын күшейтіп қана қоймай, экономика, қауіпсіздік және мәдениет мәселелерін шешудегі бірлескен күш-жігердің тиімділігінің үлгісі болып табылады. Осы міндеттемелердің арқасында Қазақстан өзара сенімнің, пайда мен өңірлік үйлесімділіктің "Шанхай рухын" пайдалануды жалғастыруда және оған өз үлесін қосып, ұжымдық өңірлік даму мен қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі ШЫҰ миссиясының негізгі ойыншысы ретіндегі өз орнын нығайта түсті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. 20 years of Shanghai Cooperation Organization: A View from Kazakhstan. – 2021. – URL: <https://astanatimes.com/2021/06/20-years-of-shanghai-cooperation-organization-a-view-from-kazakhstan/> (дата обращения: 18.10.2023)
2. Kazakhstan sets reform agenda for Shanghai Cooperation Organization. – 2023. – URL: <https://eurasianet.org/kazakhstan-sets-reform-agenda-for-shanghai-cooperation-organization#:~:text=SCO%20Secretary%20General%20Zhang%20Ming,>” (дата обращения: 18.10.2023)
3. Kazakhstan Intensifies External Trade with Its Allies. – 2021. – URL: <https://kz.kursiv.media/en/2021-06-24/kazakhstan-intensifies-external-trade-its-allies/#:~:text=In%20the%20period%20from%20January,countries%20has%20risen%20by%2011> (дата обращения: 18.10.2023)
4. Kazakhstan’s trade with SCO states up 18.7% in 2022. – 2023. – URL: https://www.interfax.kz/?lang=eng&int_id=21&news_id=63979#:~:text=Sept%2028%20%28Interfax,SCO%20member%20states%20in%20Bishke (дата обращения: 18.10.2023)
5. SCO Anti-Terrorist Structure ready to help Kazakhstan if it asks for that. – 2022. – URL: <https://tass.com/world/1384869#:~:text=The%20Regional%20Anti,request%20from%20its%20relevant%20agencies> (дата обращения: 18.10.2023)

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ СУ РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУ: АҒЫМДАҒЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҚТАҒЫ СЫН-ҚАТЕРЛЕР

Саясаттану, 1 курс магистранты, **Шаншархан С.Д.**

Ғылыми жетекші: саяси ғылымдарының докторы, профессор Мұсатаев С.Ш.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Бүгінде Орталық Азиядағы шектеулі су ресурстарының оптимальді бөлінуі және тиімді басқарылуы өзекті мәселе болып табылады. Су шаруашылығы аграрлық және өнеркәсіптік салаларды, сондай-ақ халықтың әлеуметтік жағдайын сақтаудың негізгі тірегі болып келеді, сондықтан Орталық Азия елдерінде су ресурстарын пайдалануда және басқаруда өзара тиімді ынтымақтастық пен салмақты серіктестік құруға бағытталған басты мәселелердің бірі болып табылады. Мақалада қазіргі таңдағы және жақын болашақта туындай алатын, шекаралас өзендердің суларын пайдалану саласындағы проблемалар қарастырылған. Сондай-ақ, шекаралас өзендердің су ресурстарын пайдалануға бағытталған саясатты қалыптастыру және жүзеге асыруға әсер ететін аспектілерді зерттеуге ерекше назар аударылған.

Кілт сөздер: су ресурстары, су саясаты, басқару, трансшекаралық, су үнемдеу, ішімдік су, тамшылатып суару, ирригация.

Су – бұл өмірдің негізі, ал Орталық Азияның дамуы су ресурстарының қолжетімділігіне тікелей байланысты. Аграрлық экономикасы бар елдерде су ресурстарының маңызы айрықша, өйткені ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және халықтың әлеуметтік өмірі тікелей осы құнды ресурстың бар болуына тәуелді. Сондай-ақ, климаттың өзгеруі және халық санының өсуі су ресурстарына деген қысымды арттыра түсуде, бұл жағдай өз кезегінде ресурстарды басқарудағы күрделі мәселелерді тудырады. Заманауи әлемде су ресурстарын басқару әртүрлі деңгейлерде жүзеге асырылады: халықаралық, мемлекеттік, бассейндік, аумақтық, сондай-ақ су пайдаланушылар деңгейінде. Ел ішіндегі су ресурстарын басқару жүйесі мемлекет алдында тұрған міндеттерді нақты анықтау және су секторындағы негізгі шешім

жолдарын анықтау үшін қажет. Су ресурстарын басқару тиімді механизмін құру күрделі міндет болып табылады. Осы байланыста экономикалық жағынан дамыған мемлекеттердің тәжірибесі өте құнды, олар өз уақытында бұл мәселемен кездесіп, шешім механизмдерін жасап және сәтті енгізе алады.

Су ресурстарын басқару бойынша анық логикалық схемаларды құра отырып, соның ішінде су ресурстарын толыққанды үнемдеу, көптеген әлем елдері бір мезгілде өзен ағынының аумақтық қайта бөлінуін кеңінен қолданады, бұл тек бір ел ішінде ғана емес, сонымен қатар көршілес мемлекеттер арасында да жүзеге асырылады. Мұндай ынтымақтастық су қатынастары мәселелері бойынша халықаралық ынтымақтастық арқылы жеткізіледі. Сонымен қатар, мұндай іс-шаралар көбінесе өте қаржылық жағынан қымбат болып келеді, бірақ елдердің үкіметтері өзендердің ағынының аумақ бойынша үлкен теңсіздігі және су факторының елдің әлеуметтік-экономикалық дамуында шектеуші болып табылатындығына байланысты мұндай қадамға барады [1]. Өз кезегінде, су ресурстарын тиімді басқару, оның ішінде су қорларын қорғау, пайдалану және қалпына келтіру мәселелеріне арналған стратегиялық шешімдер қабылдау үшін ғылыми-зерттеу жұмыстары мен инновациялық технологияларды енгізу маңызды. Бұл, өз кезегінде, су тапшылығы мәселесін шешуге және сумен қамтамасыз ету жүйелерінің тұрақтылығын арттыруға ықпал етеді.

Орталық Азия елдерінің су ресурстары экономиканың көптеген салаларының, ең алдымен ауыл шаруашылығының дамуына негізгі факторлардың бірі болып табылады. Су тапшылығы, өзен ағысының төмендеуі экономикалық және экологиялық мәселелерді шешуді қиындатады. Осы себептен, су ресурстарына еркін және тұрақты қол жеткізу мәселесі аймақ елдері үшін басым мәселелердің бірі болып табылады. Өртүрлі бағалаулар бойынша, аймақтағы өзендердің жылдық су ресурстарының көлемі шамамен 120 км³ құрайды, бұл Қырғызстан мен Тәжікстан тауларындағы мұздықтар арқылы, сондай-ақ екі ең ірі өзен - Амудария мен Сырдария арқылы қамтамасыз етіледі, олар қардан қалыптасады. Осылайша, Амударияның ағысы 96%-ға, ал Сырдарияның ағысы 85%-дан астам дәрежеде реттеледі [2].

Қазіргі уақытта көптеген елдер экологиялық тұрақтылыққа көңіл бөле отырып, жаңартылатын су ресурстарын қолдануға баса назар аударуда. Мұндай тәсіл су биологиялық ресурстарының сақталуына және табиғи су циклінің қалпына келтірілуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, бұл тәсілдер қоғамды тұрақты дамыту және экологиялық тепе-теңдікті қамтамасыз ету мақсатында су ресурстарын басқарудың жаңа модельдерін қалыптастыруды талап етеді.

Бұл бағыттағы ілгерілеу, әсіресе, су ресурстарын басқарудағы халықаралық ынтымақтастық арқылы қол жеткізілуі мүмкін. Бұл су бөлісу мәселелерінде туындайтын дау-дамайды азайтуда және трансшекаралық су ағындарын басқаруда өзара тиімді шешімдер қабылдауда маңызды. Тек осындай жан-жақты және кешенді көзқарас қана жаһандық деңгейде су ресурстарын тиімді басқаруды және олардың тұрақты пайдаланылуын қамтамасыз ете алады.

Су ресурстарын басқаруға арналған бірнеше жаңа көзқарасты енгізсек болады мысалға

- Жасанды интеллект және Big Data: Су тұтынуды және жеткізілімді оптимизациялау үшін ақпараттық технологияларды қолдану. Мысалы, су жүйелеріндегі шығындарды азайту және су ресурстарының пайдаланылуын бақылау үшін жасанды интеллектке негізделген ақылды суару жүйелері.

- Табиғи су циклінің қалпына келтірілуі: Жаңбыр суын жинау және пайдалану, сондай-ақ топырақтың ылғалды сақтау қабілетін арттыруға бағытталған инфрақұрылымдық жобалар.

- Қайта жаңартылатын энергия көздері: Су ресурстарын басқаруда және тазартуда қайта жаңартылатын энергия көздерін пайдалану.

- Тұрақты ауыл шаруашылығы: Су ресурстарын үнемдейтін және топырақтың құнарлығын сақтайтын ауыл шаруашылық әдістерін қолдану.

- Халықаралық бірлескен жобалар: Су ресурстарын тиімді басқару және су дағдарысын азайту мақсатында көршілес мемлекеттер арасында ынтымақтастықты нығайту.

- Технология және білім алмасу: Тиімді су басқару технологиялары мен әдістері бойынша білім мен тәжірибе алмасу.

- Ақпараттық науқандар және білім беру: Халықты су ресурстарын үнемдеуге және қорғауға бағытталған ақпараттық науқандар арқылы саналандыру.

- Қоғамдық қатысу механизмдері: Жергілікті қоғамдастықтарды су басқару жоспарлау процесіне белсенді қатыстыру.

Бұл модель су ресурстарын тиімді басқаруда барлық деңгейлерде жаңашылдықты ынталандыруға және су дағдарысына жауап беру қабілетін арттыруға бағытталған.

Орталық Азия елдерінде барлық негізгі өзендер трансшекаралық. Қырғызстан - өз аумағында су ресурстары қалыптасатын жалғыз ел, ал аймақтың басқа елдері белгілі бір дәрежеде көршілес мемлекеттер аумағынан сумен жабдықтауға тәуелді. Өзбекстан мен Түркменстан үшін жағдай әсіресе қиын: олардың жаңартылатын су ресурстарының шамамен 90%-ы сырттан келеді [3]. Орталық Азия елдері арасында Қазақстан, аймақтық су ресурстарының трансшекаралық сипатын ескере отырып, өзендердің ағысына және су ресурстарының қолжетімділігіне байланысты қатардағы маңызды мәселелерге тап болады. Қазақстан аумағындағы ең ірі өзендер - Сырдария және Амудария өзендері - бастауын Тәжікстан мен Қырғызстан тауларынан алатын трансшекаралық өзендер болып табылады, бұл елдің су ресурстарын басқару стратегиясын құруда және оларды тиімді пайдалануда күрделі дипломатиялық және экологиялық мәселелерді тудырады. Қазақстан үшін су ресурстары, әсіресе ауыл шаруашылығы саласында, экономиканың дамуына өте маңызды. Елдің көп бөлігі құрғақ және жартылай құрғақ климаттық жағдайларға ие болғандықтан, су тапшылығы аймақтық деңгейде де, жергілікті деңгейде де күрделі мәселелерді тудыруы мүмкін. Трансшекаралық су ресурстарының басқарылуы Қазақстан үшін айрықша маңызды, себебі елдің су ресурстарының көп бөлігі шекара асып келеді. Мұның өзі халықаралық келіссөздер мен келісімдерге сүйенген күрделі басқару жүйесін қажет етеді. Қазақстан, Өзбекстан, Түркменстан, Қырғызстан және Тәжікстан арасындағы су бөлісу мәселелері тарихи түрде ынтымақтастық пен шиеленіс көздері болып келген. Қазақстан үшін болашақта су ресурстарын тиімді басқарудың кілті - ынтымақтастықты нығайту және трансшекаралық су ресурстарын пайдалануда өзара тиімді келісімдерге қол жеткізу. Бұл мақсаттарға жету үшін келесі шаралар қажет:

- Технологиялық инновацияларды енгізу: Су ресурстарын үнемдеу және пайдалану тиімділігін арттыру үшін заманауи технологиялар мен әдістерді қолдану.

- Халықаралық келісімдерді нығайту: Трансшекаралық су ресурстарын басқару бойынша өзара тиімді халықаралық келісімдер мен келіссөздер жүргізу.

- Экологиялық тұрақтылыққа инвестициялау: Су бассейндерінің экологиялық жағдайын жақсарту және су қорларын қорғауға бағытталған жобаларға инвестициялау.

Қазақстан үшін трансшекаралық су ресурстарын тиімді басқару және оларға қол жеткізуді қамтамасыз ету - күрделі, бірақ шешімі мүмкін мәселе. Елдің экономикалық және экологиялық тұрақтылығы үшін маңызды болып табылатын бұл процесс, ұзақ мерзімді жоспарлау және халықаралық ынтымақтастықты талап етеді.

Сумен қамтамасыз ету көлемі бойынша Қазақстан Қырғызстанға (жылына 245 мың м³/км²), Батыс Сібірге (жылына 198 мың м³/км²), тіпті көп бөлігі шөлдерді алып жатқан Түркменстанға да анағұрлым төмен. Беткі сулардың жетіспеушілігі, олардың сандық және сапалық тозуы, адамның шаруашылық қызметінің әсерімен және орын алып жатқан климаттық өзгерістердің әсерінен, Қазақстандағы бар су ресурстары қазіргі уақытта халықтың өсіп келе жатқан қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды. Республика шегінен тыс трансшекаралық өзендер бассейндерінде су шаруашылығы

қызметінің белсенділігінің күтілетін артуы Қазақстанда дағдарыс жағдайларын туғызуы мүмкін.

БҰҰ-ның су басқаруы бойынша халықаралық индексі GVP UN water бойынша, ҚР индексі ең тиімсіз деп бағаланады. Стратегиялық бастамалар орталығының бағалаулары бойынша, ел жыл сайын су ресурстарын тиімсіз басқару салдарынан 206 млн. АҚШ долларын жоғалтады [4]. Қазақстан үшін су ресурстарының тиімді басқарылуы мен қамтамасыз етілуі өте маңызды, себебі бұл экономиканың бірқатар салаларында, әсіресе ауыл шаруашылығында, өндірістік өндірісте және халықтың тұрмыстық қажеттіліктерінде аса қажет. Сондықтан, елдің су ресурстарын басқаруда тиімділікті арттыру және көршілес елдермен ынтымақтастықта жұмыс істеу стратегияларын жетілдіру қажет. Бұл, өз кезегінде, Қазақстандағы су ресурстарының тұрақтылығы мен сапасын сақтауға және экономикалық дамуды қолдауға ықпал етеді.

Арал теңізі алабында ауыл шаруашылығындағы су тұтынудың үлесі барлық су пайдалану секторлары арасында ең үлкені, бұл тікелей су пайдалану тиімділігінің көрсеткіштеріне әсер етеді. Алаптағы ауыл шаруашылығындағы су тұтынуды әсер ететін ең маңызды факторлардың бірі - суару жабдықтарының деңгейі, ал екіншісі - егіс құрылымы [5].

Арал теңізі алабындағы ауыл шаруашылығындағы су тұтынуды тиімді басқару және азайту жолдарына арналған бірқатар идеяларды қарастырайық:

1. Суару жүйелерін модернизациялау және технологиялық жетілдіру:

- Тамшылатып суару жүйелерін кеңінен енгізу, бұл арқылы су тұтынуды айтарлықтай азайтып, суару тиімділігін арттыруға болады.

- Ақылды суару жүйелерін қолдану, олар топырақтың ылғалдылығы мен ауа райы болжамдарын ескере отырып, суаруды автоматты түрде реттей алады.

2. Егіс ауысымы мен құрылымын жетілдіру:

- Су тұтынуды азайтатын дақылдарға басымдық беру, мысалы, суаруға аз су қажет ететін өсімдіктерді таңдау.

- Аралас егіс жүйелерін қолдану, бұл топырақтың құнарлылығын сақтауға және суды тиімді пайдалану арқылы өнімділікті арттыруға мүмкіндік береді.

3. Суды басқарудағы институционалдық шаралар:

- Суару кооперативтерін құру және дамыту, фермерлерді су ресурстарын бөлісуде және су тұтынуды азайтуда бірлескен әрекеттерге ынталандыру.

- Білім беру бағдарламалары мен агроқызметтер, фермерлерге заманауи суару технологиялары мен су тиімділігі жоғары дақылдар туралы ақпарат беру.

4. Зерттеу және инновация:

- Агроклиматтық модельдеу жүргізу, жергілікті жағдайларға бейімделген суару жүйелері мен егіс құрылымдарын жоспарлау үшін.

- Су үнемдеу технологиялары мен әдістерін зерттеу, суарудағы жаңа технологияларды қолдануға мүмкіндік береді.

Бұл идеялар Арал теңізі алабындағы ауыл шаруашылығындағы су ресурстарын тиімді пайдалануға және су тұтынуды азайтуға көмектеседі, сонымен қатар су тапшылығы мәселесіне жауап ретінде қарастырылуы мүмкін.

Біздің пікірімізше, Орталық Азия аймағының мемлекеттерінің су-энергетикалық мәселелерді шешудегі басты міндеттері келесідей болуы тиіс:

- су және энергия ресурстарын үнемдеуді ынталандыру;

- су қоймаларының сақталуына әсер ететін табиғи қорғаныс шараларын жүйелі түрде қорғау;

- адам әлеуетін дамыту, Орталық Азия аймағының су-энергетикалық әлеуетінің құндылығы мен маңыздылығын түсіну.

Бұл мәселелерді шешу үшін Орталық Азия мемлекеттері мемлекеттік саясат деңгейінде ұлттық салалық стратегияларды үйлестіруі және Орталық Азия аймағының су-энергетикалық мәселелерін шешудің біртұтас стратегиясын жасауы қажет. Сонымен

қатар, үкімет деңгейінде орта мерзімді қаржылық бағдарламаларды, оның ішінде прогреске бақылау жасау үшін өлшеу жүйелерін дамытуға арналған міндеттерді орындау қажет [6].

Су сапасының елеулі көрсеткіштерінің бірі – бұл судың ластану деңгейін көрсететін индекс. Сырдария өзенінің деректеріне сәйкес, бұл өзен бойынша оның бүкіл ұзындығы бойынша орташа деңгейде ластанған сулар қатарына жатқызылады. Негізгі ластағыш заттар ретінде сульфаттардың концентрациясы 3,0-3,4 мг/л (максимал рұқсат етілген концентрация), мыс – 3,0 мг/л, магний – 2,0-2,4 мг/л ауқымында көрсетіледі. Атап айтар болсақ, Қызылорда қаласы аймағында темірдің концентрациясы 2,2 мг/л деңгейінде жоғары болған, ал Қармақшы ауданында нитритті азоттың мөлшері 2,5 мг/л құрайды. Бұл көрсеткіштер Сырдария су бассейнінің су ресурстарын пайдаланатын халықтың денсаулығы үшін қауіп туғызуы мүмкін екенін көрсетеді. Сапасыз су ішу арқылы тұрғындардың денсаулығының нашарлауы, өз кезегінде, көші-қон ағындарының күшеюіне әкелуі мүмкін екендігін көрсетеді [7].

Орталық Азиядағы шектеулі су ресурстарының оптимальді бөлінуі мен тиімді басқарылуы – бүгінгі таңдағы ең өзекті мәселелердің бірі. Бұл аймақтағы су ресурстары, әсіресе ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және халықтың әлеуметтік жағдайы үшін өте маңызды. Су ресурстарын тиімді пайдалану және басқару – күрделі мәселе болып табылады, бұл өзара тиімді ынтымақтастық пен салмақты серіктестік құруды қажет етеді. Жергілікті деңгейден бастап халықаралық деңгейге дейін әртүрлі деңгейлерде су ресурстарын басқару әртүрлі стратегиялар мен шешімдерді қолдануды талап етеді. Қазіргі кезде аймақтағы су ресурстарын пайдалануда көптеген проблемалар бар, соның ішінде климаттың өзгеруі, халық санының артуы және су тапшылығы сияқты мәселелер басым. Бұл мәселелерді шешу үшін жаңа технологияларды, соның ішінде тамшылатып суару, жаңбыр суын жинау және қайта жаңартылатын энергия көздерін пайдалану сияқты әдістерді қолдану қажет. Орталық Азия елдерінің су ресурстарын басқару стратегиясындағы маңызды бағыттардың бірі – халықаралық деңгейдегі ынтымақтастық. Бұл өзара тиімді шешімдерді қабылдауды және трансшекаралық су ағындарын басқарудағы дау-дамайларды азайтуды көздейді. Аймақтық су ресурстарын тиімді басқару және трансшекаралық су ағындарын пайдалануда өзара тиімді келісімдерге қол жеткізу үшін технологиялық инновацияларды енгізу, халықаралық келісімдерді нығайту және экологиялық тұрақтылыққа инвестициялау сияқты шаралар қажет. Сонымен қатар, су сапасы мен су ресурстарын тұрақты пайдалану мәселелері де ескерілуі тиіс. Бұл, өз кезегінде, су тапшылығын азайтуға, сумен қамтамасыз ету жүйелерінің тұрақтылығын арттыруға және экологиялық тепе-теңдікті сақтауға ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, Орталық Азия елдерінің су ресурстарын тиімді басқару стратегиясының маңызды компоненттері – халықаралық ынтымақтастықты нығайту, технологиялық инновацияларды енгізу және экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету болып табылады. Бұл мақсаттарға жету үшін кешенді және жан-жақты көзқарастар қажет, сондай-ақ аймақ елдерінің бірлескен күш-жігері мен халықаралық қауымдастықтың қолдауы маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдушахидов Н.Б. Некоторые аспекты политики в сфере использования водных ресурсов трансграничных рек стран Центральной Азии // МЦНС «Наука и просвещение». – 2019 – УДК 546.212:327 (584) – С. 135-139.
2. Бекниязов М.К. Опыт управления водными ресурсами в развитых странах. // <https://isca.kz/ru/analytics-ru/2361>. (Қолдану күні: 10.03.2024).
3. Есполов Т.И., Тиреуов К.М., Керимова У.К. Водные ресурсы в сельском хозяйстве Республики Казахстан: Взгляд ученых на рациональное использование, перспективы управления. // Проблемы Агрорынка. – 2022 – №3 – С. 155-163

4. Жатқанбаева А.Ж., Джангабулова А.К., Айдарханова К.Н. Трансшекаралық бассейндердегі су объектілерінің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің басымдықтары және трансшекаралық өзендерді мемлекетаралық пайдалану негіздері. // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – 2020 – №3 – С. 159-166
5. Исова Л.Т., Рахматулина Д.М Сырдария өзені мысалындағы орталық Азия елдеріндегі су ресурстары экологиялық көші-қонның факторы ретінде. // Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. – 2023 – №4 – С. 11-21
6. Ozenbayeva A., Yerezhpekzy R., Yessetova S., Jangabulova A., Beissenbayeva M. Legal regulation of transboundary water resources of the republic of Kazakhstan // Environmental Development. – 2022 – №44 – P. 2-10
7. Wang X., Cui B., Chen Y., Feng T., Li Z., Fang G. Dynamic changes in water resources and comprehensive assessment of water resource utilization efficiency in the Aral Sea basin, Central Asia. // Journal of Environmental Management. – 2024 – №353 – P. 2-15

ҚЫРҒЫЗСТАННЫҢ САЯСИ ЭЛИТАСЫ: ӨТКЕН БУЫНМЕН ЖАҢА БУЫННЫҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Конфликтология, 2-курс магистранты **Артық Е.Б.**

*Ғылыми жетекші: философия ғылымдарының докторы, профессор, Абдигалиева Г.К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа. Мақалада Қырғызстандағы ішкі саяси элита-аралық қарым қатынас ерекшеліктері қарастырылады. Элита қалыптасу үрдісінің циклдық көрінісі талданады. Өткен буынның жаңа буын арасындағы қақтығыстардың кейбір тұстары аталып өтіледі.

Кілт сөздер: Саяси элита, Қырғызстан, жанжал, ішкі саяси процесстер, билік транзиті.

Біз білетін Азияның орталығында орналасқан Қырғызстан-бай тарихы мен алуан түрлі мәдени мұрасы бар ел. Соңғы онжылдықтарда бұл посткеңестік мемлекеттік субъект өзінің серпінді саяси сахнасымен халықаралық қоғамдастықтың назарын аударды. Ел үкіметтер мен саяси дағдарыстардың бірнеше өзгерістерін бастан өткерді, бұл саяси элиталардағы елеулі өзгерістерді атап өтті.

Мақалада елдің саяси өміріндегі өткен және жаңа ұрпақтардың өзара іс-қимылына ерекше назар аударылады. Өткен онжылдықтар белгілі бір саяси құрылымдарды қалыптастырды, олар өз кезегінде саяси сахнаның жаңа көшбасшылары мен актерлерінің қызметіне әсер етеді. Бұл өзара іс-қимылды қарастыру Қырғызстандағы ағымдағы саяси динамиканы түсінудің негізгі элементіне айналады.

Бұл мақалада біз Қырғызстанның саяси элиталарының тарихи контекстін қарастырамыз, өткен және жаңа ұрпақтардың ерекшеліктерін анықтаймыз және осы факторлардың елдегі саяси шешімдердің қалыптасуына әсерін талдаймыз. Қырғызстанның саяси жағдайына сүңгу бізге биліктің тетіктері мен осы бірегей аймақтағы саяси көріністі қалыптастыратын факторларды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қырғызстанның саяси элиталарындағы өзгерістер және олардың елдегі саяси динамикаға әсері туралы тақырыптың өзектілігі қазіргі жағдайда өте жоғары болып қала береді. Саяси талдаушы және маман ретінде мен тақырыпты ерекше мағыналы ететін бірнеше негізгі аспектілерге назар аударамын.

Біріншіден, Қырғызстан өзінің қарқынды саяси дамуы тұрғысынан халықаралық қоғамдастықтың назарын аударуды жалғастыруда. Саяси элиталардағы тұрақты өзгерістер стратегиялардың қалыптасуына және елдің ішкі тұрақтылығына тікелей әсер етеді. Бұл тақырыпты зерттеу ішкі динамиканы түсініп қана қоймайды, сонымен қатар сыртқы бақылаушылар мен инвесторлар үшін негізгі болжамдарды ұсынады.

Екіншіден, Қырғызстанда, көптеген басқа елдердегідей, жас көшбасшылар барған сайын ықпалды бола бастағанын атап өту маңызды. Олардың көзқарастары, көзқарастары мен басымдықтары бұрын жоғары лауазымдарды атқарғандардан айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін. Биліктің бір ұрпақтан екінші ұрпаққа ауысуы өзімен бірге елдің саяси және әлеуметтік бағытында ықтимал өзгерістер әкеледі. Сонымен қатар, әр түрлі ұрпақтар арасында мүдделер қақтығысы бар, мұны жаңа элиталардың ескі элитаны саяси қудалау жолымен байқауға болады.

Ақырында, экономикалық тұрақсыздық, климаттың өзгеруі және геосаяси өзгерістер сияқты жаһандық сын-қатерлерге байланысты Қырғызстанның саяси элиталары бұл сын-қатерлерге қалай жауап беретінін және елдің тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін қандай стратегияларды таңдайтынын зерттеу маңызды.

Осылайша, Қырғызстанның саяси элиталарындағы өткен және жаңа ұрпақтардың өзара әрекеттестігі туралы мақала осы аймақтың қазіргі саяси бейнесін және оның әлемдік саясаттағы рөлін анықтайтын факторларды тереңірек түсінуге ықпал ететін өзекті зерттеу болып табылады.

Қырғызстанның элиталарының дамуын тарихи аспектісінен 3 негізгі этапқа бөлсек болады. Ол бірінші этап: Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезең 1991-2005 жылдар аралығы. Кеңес Одағы ыдырап, 1991 жылы Қырғызстан тәуелсіздік алған тұста саяси элита жаңа билік құрылымдарын құруға ұмтылды. Бұл кезең А.Ақаевтің дәуірі жүріп тұрған, өзінің командасы мен кланының құрылу мен Қызғалдақ революциясынан кейін биліктің алғаш рет басқа саяси субъектілерге ауысуына дейінгі кезең. Бұл оқиға тарихи бетбұрыс болды және саяси құрылымдарда белгілі бір тұрақсыздықтың бар екенін көрсетті. Наурыз оқиғаларынан кейін А.Ақаев елден қашып оның орнына Қ.Бакиев бастаған топ билікке келді. Құрманбек Бакиев бастапқыда Асқар Ақаев кезінде оппозиция болған жоқ. Керісінше, ол әртүрлі кезеңде Ақаев басшылығының құрамында болды және үкіметте маңызды қызметтерді атқарды. Бакиев саяси элитаның беделді мүшесі болды және әртүрлі қызметтерді, соның ішінде қауіпсіздік қызметінің басшысы мен премьер-министрді де атқарды.

Алайда уақыт өте келе Бакиев пен Ақаев бірқатар мәселелерде, соның ішінде экономикалық саясат пен билікті бөлуде келіспеушілік тудырды. Бұл келіспеушіліктер ақырында Бакиевтің 2005 жылғы Қызғалдақ төңкерісі оқиғалары кезінде оппозиция жетекшісі және наразылық жетекшісі ретінде әрекет етуіне әкелді[1]. Бұл революция Асқар Ақаевтың отставкаға кетуіне және Құрманбек Бакиевтің президенттікке көтерілуіне әкелді.

Екінші кезең деп 2005 пен 2017 жылдар аралығындағы өтпелі кезеңі деп қарастырсақ болады. Бұл тұста Президенттік қызметтің басында Бакиев үкімет пен әкімшілікте бірқатар негізгі қызметтерді ауыстыру шараларын жасау арқылы өз позициясын нығайтуға тырысты. Ол сондай-ақ билікті сақтауға тырысты, оның ішінде өзінің саяси базасын сақтау үшін әкімшілік ресурстарды пайдаланады. Ол өзінің жеке бақылау жүйесін құруға тырысып, негізгі министрлер мен үкімет мүшелерін ауыстырған болатын. Коррупция мен әлеуметтік мәселелер одан да артып, халықтың алдында қойылған мақсат пен үміттерін ақтай алмаған бұл билік көп ұзамай 5 ақ жылдан соң мемлекет тарихындағы екінші қанды төңкеріліске алып келді. Елден қашқан Қ.Бакиев Беллоруссияға эмиграция жасап орнығады.

Мән беретін маңызды аспект болып Бакиев Жалал-Абад мекенінің тумасы. Біз білетін Қырғызстан сонау Тәуелсіздік алғалы бері барлық билік ауысымы мен жалпы билік бөлінісі екі баршаға ортақ кландық бөлініспен жүзеге асады. Ол: Оңтүстік(Ош)

пен Солтүстік(Иссык көл) кландық жүйесі. Ақаевтен бастап қазіргі Жапаровқа дейін президенттер тек Солтүстік-Оңтүстік-Солтүстік-Оңтүстік деген кезектестікпен жүріп жатыр. Кез келген билік транзитінің себептерін тереңінек қарасақ Жогорку кеңеште немесе билік құрылымдарында Солтүстік-Оңтүстік тепе-теңдігінің сақталмағандығы айдан анық көрінеді. Бакиевтің 2010 жылы биліктен қуылуының да тағы бір себебі ол билікке келе салып өзінің командасын енгізіп оңтүстіктің немесе бұрынғы элитаның көзін толықтай билік құрылымынан тазартпақ болған. Салдарында элиталармен қақтығыста шамасы жетпегендігі көрінді.

Элиталардың тағы бір критерийі - олардың қарулы зорлық-зомбылық немесе мәжбүрлеуді қолдануға дайындығы. Орталық Азия елдерінің посткеңестік элитасы бұған дайын. Мұнда негізгі оқиғалардың толық емес тізімі берілген: Андижан-2005, Ош-2010, Жаңа Өзен-2011, Хорог-2012, Душанбе-2015 және т.б. Сондай-ақ элитада бағынышты бұқараны басқару қабілеті болуы керек. Негізгі міндет – бұқараның белгілі бір элитаның билігі бұқараның мүддесіне сай келетініне сенуі. Бірақ, тарих көрсеткендей, билеуші элита өзіне қажетті қасиеттерді шектеулі уақыт ішінде ғана сақтай алады, бұл қасиеттерді біртіндеп жоғалтады[2].

Жаңа элитаның бұрынғы элитамен қарымқатынасында тағы сырт елдің немесе өзге этникалық элиталардың да рөлі бар. Мәселен 2005 жылы Қырғызстандағы билік ауысуы өзбек элитасы мен орталық билік арасындағы қарым-қатынасқа біраз түзетулер енгізді. Бішкекте билікке Жалалабадтың тумасы Бакиев келді, оның мәртебесі аймақта абсолютті билікке ие болуы керек еді (ол оны інілеріне берді), шағын отаны моноұлтты болған бұрынғы президент Ақаевқа ұқсамайды. Соның салдарынан Қадыржан Батыров пен Давран Сабиров жаңа үкіметпен келісімге келе алмады. Бір жағынан, орталық үкімет оларды саяси аренадан толығымен ығыстырып, орнына басқа адамдармен алмастыруға әлсіз болса, екінші жағынан, бұл басшылар Бішкектегі өзбектердің тым ұзақ өкілі болды және ресурстары жеткілікті болды (мысалы, басқа өзбектердің орнын басуына жол бермеу үшін) саяси ұмытылмас үшін.

7 сәуірден бастап (Бакиевтің тақтан тайдырылуы – РНЛ) өзбек элитасы мен орталық үкімет арасындағы байланыс мүлдем үзілді. Бакиевпен келіссөз жүргізгендер (негізінен «Ақ жол» партиясының мүшелері) күте бастады. Уақытша үкімет (VP) билікті ешкіммен бөліспейтінін мәлімдеді. Масқара болған өзбек басшылары жаңа жағдайда «бақтарын сынауға» асықты. Бұл оқиғаның дәлелі Қ.Батыровтың шекарадан асып, қайғылы салдарымен ВП жағындағы Жалал-Абадтағы билік үшін күреске араласқан мысалы[3].

Бұрынғы элита мен жаңа элитаның қақтығысының тағы бір қызық көрінісін үшінші кезеңде: Атамбаев пен Жээнбековтың қарым қатынастарынан көрсек болады. Патроны болған Атамбаев өзінің мұрагері қылып дайындаған Жээнбеков ақыры түбінде билікке жетеді. Сайлау барысында мүлде фаворит болмаған Жээнбеков әлдеқайда жеңіске мүмкіндігі көбірек О.Бабановпен бәйгеге түседі. Атамбаевтың Қазақстан элитасы мен Назарбаевқа қарсы шыққан шулы мәлімдемесінен кейін екі мемлекет арасында да қарым қатынастар суып қалғаны белгілі. Мәселен қазірдің өзінде олардың арасындағы «қырғи-қабақ соғыс» басылған жоқ: Қазақстан Қырғызстаннан сүт өнімдерін әкелуге тыйым салып, қырғыз тауарларына шекараны тұтастай жауып тастады, ал Бішкек «су алыпсатарлығын» қайта бастады – Киров су қоймасын босатып жіберді, ол жерден қазақтар, шекаралас аймақтар су алады. Қақтығыс деңгейі төмендемесе, Астана мен Бішкек өздері мүше болып табылатын ЕАЭО және Дүниежүзілік сауда ұйымы форматындағы тетіктерді пайдалана отырып, бір-бірін қалай қудалайтыны әзірге белгісіз[4]. Бірақ нәтижесінде Жээнбеков сайлауда жеңіске жетеді. Макиавеллидің цель оправдывает средства [5] деген сөзі бұл тұста қаншалықты сай екендігі белгісіз. Себебі кезінде инаугурациясында өзіне бата беріп тұрған Атамбаевты саяси қуғын сүргінге ұшыратып түбінде үйінде сарбаздармен атыса жаздап қамаққа алған Жээнбековтың мотивтері белгілі бұрынғы элита-жаңа элита

сценарийімен жүріп кетті. Осы бойынша Мажарстан экс министрі Балинт Мадьяр: “Режимнің заңдылығына күмән келтіретін жаппай шерулер, сондай-ақ азаматтық бағынбау салдарынан төңкеріс Сооронбай Жээнбековтің Қырғызстан президенті қызметінен тез арада отставкаға кетуіне және кейіннен оппозиционер Садыр Жапаровтың тағайындалуына алып келді, ол түрмеден бірден босатылды. Премьер-Министр ретінде жоғарыда аталған оқиғалар[6].

Сәтті болған түрлі-түсті төңкеріс сайлаудағы бұрмалаушылықтан емес, басты меценаттың өз билігін басқа жолмен бекітуге және патронаттық желілердің бәсекелестігін жоюға әрекеттенуі себеп болды.”дейді[7].

Саяси текетірес екі президент арасындағы жеке жанжалдан басталды, дейді сарапшылар ВВС-ге.

Атамбаев – шығармашыл және эмоционалды адам және «ол [бұрынғы мемлекет басшысы ретінде] жаңа рөлінде эмоционалды түрде ыңғайсыз болды», - деді Бішкектегі саяси шолушы Азим Азимов ВВС-ге.

Шиеленіс екі президент арасындағы «жеке жанжалдан» басталды, деп келіседі Тобиас Воллмер, Лондондағы PRISM-тің аға саяси тәуекел сарапшысы.

Бұл қақтығыс Атамбаевтың командасынан бірнеше адам қылмыстық айыппен қамауға алынғаннан кейін ашық қақтығысқа ұласты. Олардың арасында елдің екі бұрынғы премьер-министрі де бар.

Азимов Қырғызстанда «элита арасында елдегі күш тепе-теңдігіне қатысты толық келісім бар» деп санайды және олар қазіргі президентті қолдады деп есептейді[8].

Жээнбековтың бұл істері жалпы элитаның көзінше құр қалмаған болмақ. Оны да болжаған президент парламенттің он үш бұрынғы төрағасы мен тоғыз премьер-министрімен отырыс жасаған болатын. Кездесуде олар кең ауқымды мәселелерді талқылады, ең бастысы – елдегі саяси жағдай. Республика Президенті барша шенеуніктерді басты мақсат – елдің гүлденуі үшін саяси интригалардан бас тартуға, бірігуге шақырды. «Элитасы елдің дамуы туралы ортақ пікірге келе алатын мемлекеттер әрқашан табысқа қол жеткізді. Ал олар бір-бірін таласып, сынады. Бірақ негізгі бағытқа келгенде бәрі бір ауыздан келіскен. Қырғызстанның саяси элитасы бір-бірін сыйлап, басқа пікірді тыңдауды үйренуі керек», - деген болатын президент [9].

2020 жылдың қазан айында Қырғызстанда парламенттік сайлау өтіп, ол кең тараған заң бұзушылықтар мен алаяқтық туралы айыптауларға қарсы наразылық тудырды. Наразылықтар нәтижелердің күшін жоюға әкелді.

Наразылықтарға байланысты 2020 жылдың 4 қазанында жаңа парламенттік сайлау өтіп, президент Жээнбековтың партиясы жеткілікті қолдау таппады. 2020 жылдың 5 қазанында Сооронбай Жээнбеков елдегі тұрақтылықты сақтау қажеттігін айтып, президенттік қызметінен кететінін жариялаған болатын.

Нәтижесінде кезінде оппозиция болып абақтыда отқан Садыр Жапаров протесттік толқынмен и.о болып тағайындалып, одан кейін сайлау ұйымдастырып жеңіске жетеді. Кезінде депутат болып, саяси қуғынға ұшыраған Жапаров ел арасында танымалдылыққа ие болғандығы осы тұста оған көмегін тигізді. Исык көлдің тумасы Жапаров өзінің алдындағы “коллега”-ларының тәжірибесін көре тұрып элиталар алдында саяси тандем орнату үшін ГКНБ төрағасы қылып оңтүстік тумасы Қамшыбек Ташиевпен жұмыс атқара бастайды. Саяси тепетеңдіктің жемісі алайда авторитарлы жүйенің жоғалғандығын білдірмейді. Бірақ саяси алаңда бұрын соңғы криминалитеттің орасан зор болған ықпалы қазіргі таңда әлде қайда әлсіреді. Оның бірден бір себебі Ташиевтің жалпы криминалитетпен жаппай күресу операциясының жүзеге асып жатқаны. Бұл жолда тек көрініс жасап жатпағандығының бірден бір дәлелі – Қырғызстан криминалитетінің басшысы Қамшы Көльбаевтің ликвидациясы. «Бұдан былай елімізде заң ұрылары да, ұйымдасқан қылмыстық топтардың басшылары да, топ та болмайды. Егер кімде-кім жаңа ұрылар, жаңа басшылар жасағысы келсе, онда біз оларды қатаң жазалаймыз», - деді ол. Тәшиев кейбір криминалдық жетекшілер

басқаларын ауыстырып, ықпалын кеңейткен уақыт болғанын, бірақ оның айтуынша, бұл дәуір аяқталды деп мәлімдеген болатын[10].

Ташиевтің бұрынғы элиталармен, наұтылап айтсақ Бакиевтерге деген көзқарасын тағы жақында болған жайдан байқасақ болады. Мәселен Жалал-Абадтағы Құрманбек деген стадионның реконструкциясына барған кезінде жолда бір кафені көріп оның қаншалықты орынды немесе заңды тұрғанына күмән ұстаған Ташиев: «Бұл кімдердің кафесі? Бакиевтердікі ме? Жерін мемлекетке қайтарындар!» Деп бұйырған болатын[11].

Алайда жаңа буын алдыңғы буынға тек қарсы болады деген тұжырым да қате. Мысалы 2023 ақпанында Садыр Жапаров елдің барлық бұрынғы президенттерін келіссөздер үшін бір үстел басына жинаған болатын. Жиынның мақсаты – қырғыз халқының басын біріктіріп, елдің дамуына кедергі болып отырған ішкі қайшылықтарды еңсеру. Жапаровтың баспасөз хатшысы Ербол Сұлтанбаев жиналғандардың арасында экс-президенттер Асқар Ақаев, Құрманбек Бакиев, Роза Отынбаева, Алмазбек Атамбаев және Сооронбай Жээнбеков бар екенін түсіндірді. «Анық себептермен орналасқан жер бейтарап аумақ болып анықталды», - деп қосты баспасөз хатшысы. Бішкектегі Insider ақпарат көздері кездесудің Дубайда (БАӘ) өткенін хабарлады[12].

«Бұрынғы президенттер өздерінің реніштерін айтып, кемшіліктерін мойындады. Ең бастысы, олар бір-бірін кешіре білді. Бұл менің мақсатым болды. Менің жалғыз ойым – әр президенттің жақтастары, жеті облыстың тұрғындары саясатты артқа тастап, ұлт пен экономиканың дамуын ойлайтын бір бағытқа жұмылса екен», – деп қосты қазіргі президент.

Қорытындылай келе, Қырғызстанның соңғы онжылдықтардағы саяси тарихы тұрақты демократиялық институттарды құрудағы қиындықтарды көрсететін үздіксіз өзгерістер ағыны болғанын атап өткен жөн. «Қызғалдақ төңкерісі» және одан кейінгі билік ауысуы сияқты маңызды сәттер билік үшін күрес пен саяси және экономикалық ресурстарды қайта бөлу жағдайында көзге түсті.

Бұл үдерістерде Алмасбек Атамбаев пен Садыр Жапаров сияқты саяси көшбасшылардың рөлі басты болды. Олардың оппозициядан жоғары мемлекеттік лауазымдарға және керісінше эволюциясы тұрақты өзгерістерге ұшырайтын саяси аренаның динамикасын көрсетеді.

Қырғызстандағы соңғы саяси сілкіністерден кейін, соның ішінде президент Сооронбай Жээнбеков отставкаға кетіп, Садыр Жапаров сайланған соң, ел тұрақты болашақты қайта ойластыру және құру кезеңін бастан өткеруде.

Садыр Жапаровтың басшылығымен бүгінгі Қырғызстанның алдында жаңа міндеттер мен мүмкіндіктер тұр. Елдің міндеті – тұрақтылықты орнату, демократиялық институттарды нығайту және азаматтардың саяси өмірге қатысуын қамтамасыз ету. Элиталарды біріктіруге ұмтылу, саяси аренада тепе-теңдікті қамтамасыз ету. Сонымен қатар экономика, халықтың әлеуметтік әл-ауқатына бастайтын реформалы шешімдерді қабылдап жүзеге асыру.

Алайда осындай шешімдерді қабылдау оппозиция немесе контрэлита тарапынан жағдайды өз мақсаттарында пайдалану да таңқалдыратын зат емес, мысалы ККМ ды енгізу туралы мәлімет шыққанда саудагерлер жаппай наразылық танытқаны белгілі. Бұл енді салық жағынан кәсіпті ағарту жолындағы бюджетке тиімді шешім болса, Тудың дизайнын ауыстыру секілді даулы шешімдер де қатарында жүр.

Осы тұрғыда саяси өзгерістердің тарихын және көшбасшылардың рөлін талдау , жаңа буын мен өткен буынды элита арасындағы қарым қатынастың маңызы Қырғызстанның алдында тұрған міндеттерді жақсы түсінуге мүмкіндік береді және болашақта тұрақты саяси даму жолдарын іздеуге шабыттандырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Тюльпановая революция» в Кыргызстане: причины, ход и последствия для страны. [Электронды ресурс]. URL: <https://2uch.ru/textbooks/wakales/forsinoneprs/ewome> (дата обращения: 14.02.2024).
2. Новая и старая элита Кыргызстана - Шерадил Бактыгулов, исследователь проблем Центральной Азии [Электронды ресурс]. URL: <https://cabar.asia/ru/sheradil-baktygulov-povaya-i-staraya-elita-kyrgyzstana-2> (дата обращения: 14.02.2024).
3. После свержения Бакиева связь между узбекской элитой и центральной властью полностью прекратилась [Электронды ресурс]. URL: https://ruskline.ru/news_rl/2010/06/15/posle_sverzheniya_bakieva_svyaz_mezhdu_uzbekskoj_elitoj_i_centralnoj_vlastyu_polnostyu_prekratilas/?ysclid=lspsc84r3229027597 (дата обращения: 16.02.2024).
4. Ирина Джорбенадзе - Ссора Алмазбека Атамбаева с Нурсултаном Назарбаевым во время президентской гонки в Киргизии грозит нестабильностью Центральной Азии, разладом в Евразийском союзе и ОДКБ. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.rosbalt.ru/world/2017/10/23/1655118.html?ysclid=lspp163m6w525360017> (дата обращения: 17.02.2024).
5. Макиавелли Н. Государь. – М.: Планета, 1990. – 80 с.
6. Imanaliyeva A. Kyrgyzstan: Former Convict Appointed Prime Minister. // Eurasianet. 10.10.2020. URL: <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-former-convict-appointed-prime-minister>.
7. Мадьяр, Б., Мадлович, Б. Посткоммунистические режимы. Концептуальная структура. — М.: Новое литературное обозрение, 2022. — С.691
8. Григор Атанесян. Би-би-си: Как поссорились Атамбаев с Жээнбековым: причины кризиса в Кыргызстане [Электронды ресурс]. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-49285839> (дата обращения: 18.02.2022).
9. Жээнбеков: Политическая элита должна учиться уважать друг друга [Электронды ресурс]. URL: <https://mir24.tv/news/16336097/zheenbekov-politicheskaya-elita-dolzha-uchitsya-uvazhat-drug-druga> (дата обращения: 19.02.2024).
10. "Будем жестко наказывать": глава ГКНБ Кыргызстана заявил, что в стране больше не будет воров в законе [Электронды ресурс]. URL: <https://www.nur.kz/world/2039810-budem-zhestko-nakazyvat-glava-gknb-kyrgyzstana-zayavil-cto-v-strane-bolshe-ne-budet-vorov-v-zakone-video/?ysclid=lspr08ltjy9289257> (дата обращения: 19.02.2024).
11. «Чье кафе? Бакиевых? Возвращайте!» - Ташиев потребовал вернуть государству землю под кафе в Жалал-Абаде [Электронды ресурс]. URL: <https://kg.akipress.org/news:2058025?ysclid=lspv2ietuh658703940> (дата обращения: 19.02.2024).
12. Глава Кыргызстана собрал всех бывших президентов страны для переговоров, чтобы объединить их сторонников [Электронды ресурс]. URL: <https://theins.ru/news/259499> (дата обращения: 19.02.2024).

ЛЮСТРАЦИЯ КАК ОДИН ИЗ ИНСТРУМЕНТОВ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОРРУПЦИИ

Политология, магистрант 2 курса **Бактыбай Э.Ө.**
Научный руководитель: д.полит.н., профессор Зайниева Л.Ю.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. В статье исследуются такое негативное социально-политическое и экономическое явление, как коррупция, а также люстрация как инструмент противодействия политической коррупции. Выясняется природа коррупции, причины ее

в РК, проводится анализ основных видов коррупционных правонарушений. Анализируются теоретические основы люстрации, ее цели и задачи, а также опыт применения люстрации в различных странах. Рассматривается эффективность люстрации как политического механизма противодействия коррупционным практикам в стране.

Ключевые слова: люстрация, коррупция, антикоррупционная политика, политические механизмы противодействия коррупции.

Коррупция в Казахстане, несмотря на все усилия по противодействию ей со стороны государства и гражданского общества, по своим масштабам и политическим последствиям продолжает оставаться фактором, препятствующим проведению социальных преобразований и повышению эффективности национальной экономики. Нарастание коррупционных проявлений служит одной из причин снижения уровня легитимности государственных институтов, подрывает статус страны как субъекта международных отношений. Поэтому она правомерно рассматривается как одна из угроз национальной безопасности Республики Казахстан.

Антикоррупционная политика Казахстана постоянно совершенствуется, исходя из запросов общества, с учетом национальной практики и передового зарубежного опыта. Последовательный и комплексный подход в данном направлении обеспечен через реализацию Антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015-2025 годы. С принятием Закона Республики Казахстан «О противодействии коррупции», разработанного с учетом опыта других стран, создана система мер противодействия коррупции с приоритетом превентивных инструментов. В борьбу с коррупцией активно вовлекается гражданское общество через антикоррупционное просвещение и создание атмосферы «нулевой» терпимости к любым ее проявлениям [1].

Принимая во внимание высокую латентность коррупционных сделок, следует отметить, что официальная статистика не в полной мере отражает истинные масштабы коррупции в стране, уровень которой в действительности значительно выше. В экспертном сообществе утвердилось мнение, что коррупция уже вышла за пределы отдельных звеньев государственного механизма, пронизывая все уровни власти, приобретая системный характер и проявляясь во всех сферах государственной деятельности.

Количество коррупционных преступлений за 2022 год в Казахстане увеличилось на 30,5%. Это 1300 зарегистрированных правонарушений. Больше половины из них относятся к получению или даче взятки – 732 случая. В то время как в прошлом году по тем же двум статьям зарегистрировали 597 нарушений [1].

При этом только за январь 2023 года за совершение коррупционных преступлений было осуждено 91 лицо, в том числе 31 человек — за дачу взятки, 22 — за получение взятки, 19 — за мошенничество, восемь — за присвоение или растрату вверенного чужого имущества, по пять — за злоупотребление должностными полномочиями и посредничество во взяточничестве, один казахстанец — за превышение власти или должностных полномочий. В январе 2022 года за совершение коррупционных преступлений были осуждены 24 казахстанца, при этом в январе 2020-го и 2021 года — по 54 человека [2].

Однако снижение числа осужденных за преступления коррупционной направленности обусловлено не уменьшением уровня коррупции в стране, а недостаточно результативной работой правоохранительных органов в условиях крайне высокой латентности коррупции.

Несмотря на принимаемые превентивные меры во всех государственных и квазигосударственных сферах, коррупционный фон в отношениях между гражданами, бизнесом и государством сохраняется, поэтому требуются решительные реформы по искоренению коррупции. Казахстану на сегодняшний день вполне могла бы помочь

люстрация на примере опыта других стран, а именно обновление личного состава государственных служащих всех рангов и чинов. Поскольку люстрация представляет собой процесс выявления и исключения из политической жизни лиц, связанных с коррупцией, совершенной в период недемократического режима.

Еще один из успешных примеров применения люстрации можно найти в Польше после падения коммунистического режима в 1989 году. После долгого периода авторитарного правления страна решила провести широкомасштабную программу люстрации с целью очищения политической сферы и обновления государственных институтов.

В Польше люстрация началась с создания специальной комиссии в 1991 году, называемой Комиссией по люстрации. Эта комиссия была ответственна за исследование прошлых связей и деятельности государственных служащих, политиков и других общественных деятелей в период коммунистического режима.

Процесс люстрации в Польше был основан на нескольких принципах. Во-первых, применялся принцип масштабности, который предполагал, что любой человек, занимавший должности в государственных структурах или общественных организациях с 1944 по 1989 год, должен пройти проверку и доказать свою невиновность. Во-вторых, использовался принцип публичности, согласно которому результаты проверок и наказания публиковались, чтобы общественность могла быть осведомлена о процессе и результатах люстрации. В-третьих, принимался во внимание принцип разумности, согласно которому люстрация не должна превращаться в охоту на ведьм, а должна быть основана на доказательствах и справедливом судебном процессе.

Результаты люстрации в Польше были заметны. Было разоблачено много значимых фигур, связанных с коммунистическим режимом, и многие из них были лишены возможности занимать государственные должности. Это позволило создать новую элиту, свободную от коррупции и аморального поведения. Кроме того, проведение люстрации повысило общественное доверие к государственным институтам и способствовало укреплению демократии в стране.

Однако следует отметить, что всеобщая положительность этого примера необходимо анализировать с учетом конкретной ситуации и контекста Польши в тот период. Люстрация является одним из важных инструментов противодействия политической коррупции. Полученные результаты и анализ примеров стран, где люстрация была успешно применена, свидетельствуют об эффективности этого инструмента. Однако также необходимо учитывать возможные недостатки и ограничения процесса люстрации, а также разрабатывать комплексные меры борьбы с коррупцией, включающие различные инструменты и методы [4].

Первые попытки внедрить люстрационные меры были предприняты в Казахстане в начале 1990-х годов, когда были приняты законы о борьбе с коррупцией и чистке правительственных структур. Однако эти меры были недостаточно эффективными из-за сопротивления старых структур и нехватки политической воли.

В последующие годы процесс люстрации в Казахстане был неоднозначным, мог показаться даже мягким, так как не затронул самых высокопоставленных чиновников. Но ситуация начала меняться после прихода к власти Касым-Жомарта Токаева в 2019 году. Под его руководством были предприняты более решительные шаги по борьбе с коррупцией и чистке правительственных структур. Были приняты новые законы о прозрачности и открытости власти, а также о создании антикоррупционного органа.

Необходимо продолжать работу по борьбе с коррупцией и обеспечению прозрачности власти, чтобы обеспечить дальнейшее развитие страны и укрепление ее демократических институтов. Можно подчеркнуть, что люстрация является важным инструментом в борьбе с политической коррупцией, поскольку позволяет очистить государственные структуры от коррумпированных чиновников и предотвратить их возвращение к власти. Однако эффективность люстрационных мер зависит от

нескольких факторов, таких как политическая воля, силовые структуры, общественная поддержка и механизмы контроля [4].

Казахстан, как и многие другие страны, сталкивается с вызовом реализации люстрационной политики, сохраняя при этом стабильность и предотвращая социальные потрясения. Важно, чтобы процесс люстрации был осуществлен справедливо и прозрачно.

Таким образом, несмотря на сложности и вызовы, связанные с внедрением люстрации, это важный инструмент в борьбе с политической коррупцией и укреплении демократических институтов. Его эффективное использование требует сбалансированного подхода, учитывающего интересы всех заинтересованных сторон и соблюдение принципов правового государства.

Поэтому Указом Президента Казахстана созданы три основные службы – превенции коррупции, выявления и расследования. Новые подходы, уход от **повальной** это что? регистрации позволили сконцентрироваться на глубоких разработках. Объектом расследования становятся преступные схемы и скрытые хищения, растет качество и целенаправленность работы. Образовано подразделение финансовых расследований, нацеленное на розыск и возврат преступных активов, а также изобличение чиновников в покровительстве теневой экономике [5, с.11].

В соответствии с обновленным законодательством по поручению Президента Агентством по противодействию коррупции на постоянной основе проводится комплекс необходимых мероприятий по предупреждению и выявлению правонарушений со стороны личного состава, а также привлечению к установленной законодательством ответственности виновных лиц.

Поэтому по поручению Главы государства разработан новый стратегический документ на 2022-2026 годы. Заложенные в нем реформы являются главными ориентирами антикоррупционной повестки в среднесрочной перспективе. Указом Главы государства утверждена Концепция антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы и план действий по ее реализации. Этим же актом утратила силу Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015-2025 годы. Новый стратегический документ нацелен на переход от борьбы с последствиями к системному устранению предпосылок коррупции, обеспечению неотвратимости ответственности, коренному изменению общественного сознания. При его подготовке наряду с мнением граждан учтен передовой зарубежный опыт, международные стандарты и собственная практика [6, с.13].

В целях эффективного снижения уровня коррупции во всех сферах общественных отношений в документе сосредоточено внимание на формировании такой системы, которая позволит всем субъектам противодействия коррупции автономно идентифицировать и устранять коррупционные риски. Этому будет способствовать разработка и внедрение отраслевых картограмм с индикаторами, сигнализирующими о возможных коррупционных уязвимостях. Такие профили рисков станут основой для точечных превентивных мер в наиболее чувствительных для граждан сферах, уводя от безрезультатного обсуждения общей картины коррупции.

Реализация предусмотренных мер позволит существенно минимизировать уровень коррупции и улучшить социально-экономическую ситуацию в стране [7, с.2].

В завершении можно подчеркнуть, что правильная реализация мер противодействия коррупции может способствовать укреплению демократических ценностей и принципов в обществе, а также повысить доверие граждан к власти и государственным институтам.

Список литературы

1. Национальный доклад о противодействии коррупции за 2021 год. [Электронный ресурс]: <https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/documents/details/283483?lang=ru> (дата обращения: 14.02.2024).
2. Статистика по коррупции растёт. [Электронный ресурс]: <https://informburo.kz/interview/statistika-po-korrupcii-rastyot-cinovniki-stali-cashhe-brat-ili-ix-lucse-lovyat> (дата обращения: 14.02.2024).
3. ОЭСР. (2017). Обзоры национальной политики в сфере противодействия коррупции: высшее образование в Казахстане. - Париж: издательство ОЭСР. - 231 с.
4. Сидоров А. Борьба с политической коррупцией через люстрацию: опыт Восточной Европы // Вестник Санкт-Петербургского университета. - 2017. - Серия 5. - Отдельный выпуск 3. - С. 191-201.
5. Поручение Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Кемелевича Токаева [Электронный ресурс]: <https://informburo.kz/novosti/tokaev-poruchil-pravitelstvu-uvelichit-zarplatu-uchiteley-v-dva-raza--94308.html> (дата обращения: 16.02.2024).
6. Указ Президента Республики Казахстан от 2 февраля 2022 года № 802 «Об утверждении Концепции антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы и внесении изменений в некоторые указы Президента Республики Казахстан». [Электронный ресурс]: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35233468&pos=2;-106#pos=2;-106 (дата обращения: 17.02.2024).
7. Протокол совещания под председательством Президента Республики Казахстан Токаева Касым-Жомарта Кемелевича от 19 августа 2020 года № 20-01-7.19. [Электронный ресурс]: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_sittings/glava-gosudarstva-provel-soveshchanie-po-voprosam-protivodeistviya-korrupcii (дата обращения: 17.02.2024).

САНКЦИЯЛАРДЫҢ САЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЗАРДАПТАРЫ: ҚАЗАҚСТАН МЕН БЕЛОРУССИЯҒА ӘСЕРІ

Саясаттану, 2- курс магистранты **Рахманалиева П. Б.**

Ғылыми жетекші: саяси ғылымдарының докторы, профессор Мусатаев С.Ш.

Әл- Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Андатпа. Ресей мен Қазақстанның бүгіні мен ертеңі, тіпті өткені де қазіргі таңда болып жатқан саяси ахуалдармен және екі елдің арасындағы қарым-қатынаспен тығыз байланысты. Бүгінгі таңда орын алған саяси конфликттердің нәтижесінде екі ел арасындағы қандай да бір қатынастардың даму қарқыны мен көршілес мемлекеттерге санкциялардың ықпалы. Бұл мақалада Ресей Федерациясына салынған жазалау санкциялық саясаты және оның Қазақстан мен Белоруссияға ықпалы зерттеледі.

Тірек сөздер: Ресей, Санкция, Белоруссия, АҚШ, экономика.

Санкциялар негізінен сыртқы саясат немесе қауіпсіздік мақсатында елмен сауда немесе басқа қаржылық қатынастарды уақытша (немесе кейбір жағдайларда тұрақты) тоқтату болып табылады. Олар әртүрлі жолдармен көрінуі мүмкін, бұғатталған активтерден саяхатқа тыйым салу, тіпті экспорттық шектеулерге дейін. Олар ұлтты өзінің саясатын немесе мінез-құлқын өзгертуге сендіру үшін экономикалық қысымның бір түрі ретінде қарастырылады. Санкциялар бұрыннан дипломатиялық арсеналдың құралы болды және көбінесе үлкен әскери қақтығысты болдырмаудың ең тиімді жолы болып табылады. Бірақ олардың не екенін және не істей алатынын бәрі бірдей түсінбейді. Олардың кері әсері мен қатар жағымды жақтары да болуы мүмкін. Бірақ ол процесс саналы түрде жүрмейді. Кез келген санкцияланған ел, сыртқы қатынастарының

азауынан экономикасы әлсірейді және оның деңгейін көтеру үшін ішкі өнімді дамыту арқылы экономикасының деңгейін көтеруге тырысады. Ал, ірі державалар арасындағы конфликттер, санкциялық саясат көрші елдерге де ықпал етеді. Әсіресе, қазіргі таңда саяси конфликттердің шиеленісуі және оның экономикалық ықпалы бүкіл әлемге әсерін тигізбей қоймады. Геосаяси тарапынан Қазақстанға жақын орналасқан көрші Ресейде басталған соғыс зардаптары да бүкіл орта Азия елдеріне серпілді. 24 ақпанда Ресей Украинаға басып кіруді бастады және бірнеше сағат ішінде АҚШ пен Еуроодақ шабуылды айыптау аясында Ресейге қарсы экономикалық санкциялар жариялады. Бұл қадамдар Ресей экономикасын қаржылық дағдарысқа ұшыратты, өйткені ел оқшауланған және активтері бұғатталған жағдайда жалғыз қалды деуге болады. Себебі, АҚШ және Еуропа Елдері бойкот жариялаған елмен басқа елдер де ынтымақтастық құрғысы келмейді.

Санкциялардың қазіргі кезеңі барлық пост советтік елдерге ауқымды әсер етті. Ресей қор нарығы шабуыл басталғаннан бері жабылды. 11 наурыздағы жағдай бойынша Ресей рублі бұрын-соңды болмаған ең төменгі деңгейге жетті, ол бір тиынның небәрі 7/10-ын құрады. Пайыздық мөлшерлемелер екі есе өсті және ресейліктер банкоматтарда сағаттап кезекке тұрып, 20%-дан асатын жинақ мөлшерлемелерін елемей, АҚШ валютасын алып тастағысы келеді. Көптеген олигархтар, Ресейдің ең бай, ең күшті адамдары да зардаптарын сезінді, өйткені олардың заттары (мысалы, 120 миллион долларлық яхта) тәркіленді және олар ақшасының көп бөлігіне қол жеткізе алмай қалды. Ресейдің өндіріс технологиялары, машина құрастыру және планшет, телефон жасау, тіпті теледидар шығару қабілеттерін шектеп, олардың дамуына зардабын тигізді[1].

Кез келген мемлекет үшін экономикалық санкциялар өте әсерлі болады. Экономикалық санкциялар – бұл сауда, инвестиция және коммерциялық қызметке шектеулер. Сауда-экономикалық санкциялар елдің сауда белсенділігін тікелей немесе жанама түрде төмендетуге бағытталады. Ол сондай-ақ мақсатты елді өзінің саяси, экономикалық, діни немесе әскери ұстанымдарын өзгертуге мәжбүрлеу үшін орындалады. Бұл экономикалық қысымды тудыру үшін сауда соғыстары мен экономикалық соғыстарды қоса алғанда, негізгі халықаралық стратегиялардың бірі болып табылады. Әлем жаһандануда және барлық елдер арасындағы экономикалық өзара тәуелділіктің артып келе жатқанын байқап отыр. Демек, қырғи-қабақ соғыс аяқталғаннан кейін халықаралық экономикалық санкциялар әскери қақтығысқа балама ретінде қарастырыла бастаған білуге болады[2].

2022 жылы Ресей Украинаға басып кірді және әлем елдері(АҚШ, Еуропа) жағдайдың одан әрі шиеленісуіне жол бермеу үшін санкциялар жариялады. Әртүрлі елдер қаржылық шараларды қамтитын әртүрлі шектеулермен келді: АҚШ Ресейге АҚШ-тағы қаржы институттары құрамындағы ақшадан қарызды төлеуге шектеу қойды; бұл Ресейдің халықаралық несиелерін өтеуін қиындатады. Сонымен қатар, халықаралық қаржылық хабар алмасу жүйесі ресейлік банктерді SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication) жүйесінен алып тастады. Бұл шара Ресейге оның экспорты (мұнай мен газ) үшін төлемдерді кешіктіру үшін қолданылған еді.

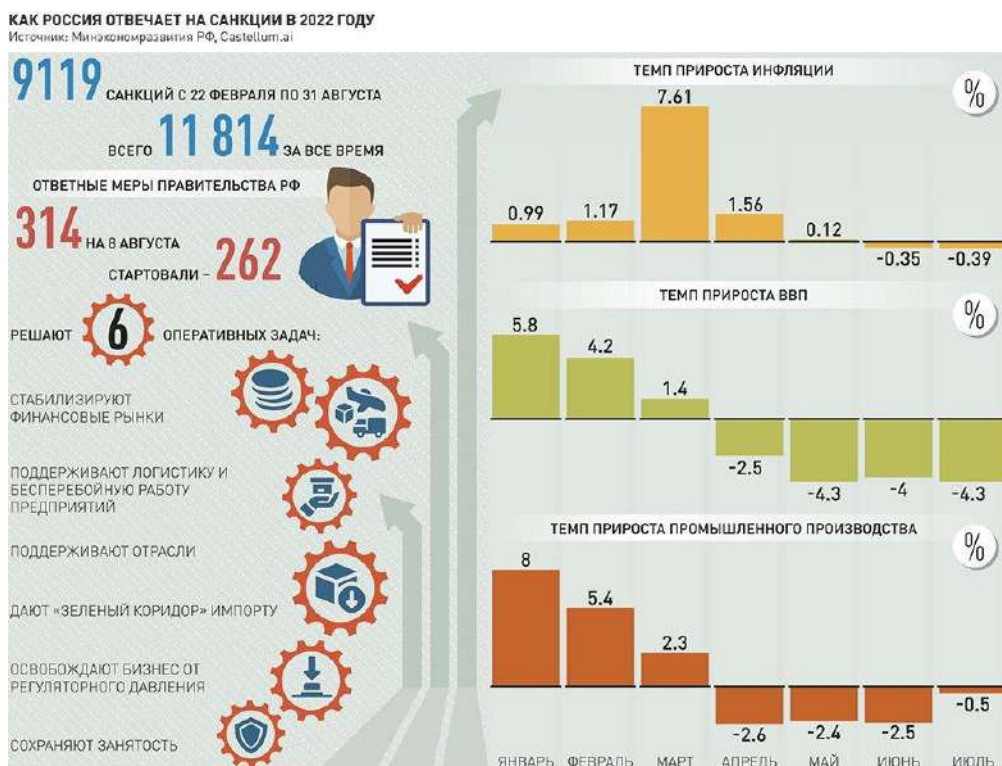
Жоғарыда айтылғандардан басқа, Ресейге қарсы экономикалық санкциялар ресейлік рейстерге ЕО, Ұлыбритания, АҚШ және Канаданың әуе кеңістігіне кіруіне тыйым салуды қамтиды. Сонымен қатар, McDonald's және Coca-Cola сияқты ірі компаниялар Ресейде сауда жасауды тоқтатты және де, азаматтық және әскери мақсаттағы қосарлы мақсаттағы тауарлар мен сәнді заттарды экспорттауға тыйым салынды. Сол сияқты, Ресейдің алтынын әкелуге тыйым салынды, ал арақ импортына үлкен салық салынды. Нәтижеде бұның бәрі де елдің экономикалық жағдайын құлдырату мақсатында салынған санкциялар десек жөн.

Эксперттердің айтуынша қазіргі уақытта Ресей санкция салынған елдердің ең алдынғы қатарында. Тіпті, рекордтық дәрежеде санкцияланған ел десек те болады. [3]

1-сурет

Өткен жылғы санкцияланған Ресейдің (1-сурет) биылғы жағдайы айтарлықтай қатты нашар емес. Себебі, өзінің ішкі нарықтық жағдайын тұрақтау арқылы, толық бақылауды қолына алып, жалпы ішкі өнімнің құлдырамауына төтеп берді. (2-сурет) [4]

2-сурет

Ал, Ресейге салынған жазалау шараларының басқа да елдерге ықпалын айтатын болсақ, Қазақстан бұл мәселеден тыс қала алмайды, өйткені, олар ең үлкен құрғақ территория арқылы шекаралас көрші елдер. Оның солтүстігіндегі көршісі де осы экономикалық шиеленіс жағдайынан тыс қалып қою да мүмкін емес. Ол көрші – Беларусь Республикасы.

Дамыған нарықтық институттар мен күшті жеке сектор Беларусь экономикасына сыртқы санкциялардың әсеріне жақсырақ төтеп беруге көмектеседі. Бұл Ұлттық Банктің ведомстволық журналындағы «Экономикалық қауіпсіздік және санкциялар жағдайында мемлекеттің тұрақты дамуы. Не көмектесе алады?» деген мақаладан алынған тұжырым.

Оның авторлары – экономика ғылымдарының кандидаты Наталья Мирончик пен экономист Евгения Щерба (Ұлттық банктің іс жүзінде қызметкерлері). Олар Беларусьқа қарсы салынған санкцияларды, оларды еңсеру тәжірибесін тізіп, сонымен қатар басқа елдердің экономикасының сыртқы шектеулердегі жұмысы туралы шетелдік басылымдарды талдайды.

Мирончик пен Щерба Беларусь экономикасы 1990 жылдардың соңынан бастап Батыстың санкциялары астында жұмыс істеп келе жатқанын еске салды. Сонымен қатар, соңғы он жылдан астам уақытта Беларусь үшін сыртқы сауда шарттарын қатайту тенденциясы Ресей тарапынан да байқалды, ол берілген энергетикалық субсидия көлемін қысқартуға ұмтылды. Осыған қарамастан, Беларусь экономикасы «сыртқы қарыздың ұлғаюы, салалық саясатты дамытудың басымдықтарының өзгеруі, ақша-несие және фискалдық саясатты тұрақтандыру шараларын қабылдауды қоса алғанда, факторлар кешенінің арқасында қиын экономикалық жағдайларға бейімделуді көрсетті. – деп жазады экономистер.

Бұған дейін экономика ғылымдарының докторы, президенттің бұрынғы кеңесшісі және Қытайдағы елшісі Кирилл Руди Беларусь экономикалық журналының беттерінде 2014-2020 жылдар аралығында санкциялардың Беларусь банктеріне әсерін талдаған. БелВЭБ банкі, ВТБ (Беларусь) және Сбер банк Ресей мемлекеттік банктерінің еншілес ұйымдары болып табылатын Қырым мен Донбасстағы ресей-украин қақтығыстарынан кейін АҚШ пен ЕО санкцияларына ұшырады. Экономист бұл банктерге қарсы санкциялар саяси мақсатқа – Ресей-Украина аумақтық жанжалын Украина пайдасына шешуге көмектесе алмайды деген қорытындыға келді. Сонымен қатар, беларусь банктерінің қаржылық жағдайының нашарлауы, сондай-ақ олардың Ресейден қаражат ағынын арттыру үшін өздерінің бас ресейлік банктерінің қаржы нарығына қайта бағдарлануы байқалған жоқ. Қоса кетсем, Руди атап өткендей, санкцияларсыз үш банктің қаржылық жағдайы жақсырақ болуы мүмкін еді. 7 жыл ішінде ұқсас көлемдегі басқа беларусьтік банктер (Альфа Банк, Белгазпромбанк, Приорбанк) үлкен пайда таба алды[5].

Наталья Мирончик пен Евгения Щербаның пікірінше, Беларусьтің негізгі сауда серіктестері Ресей мен Украина арасындағы әскери қақтығыс салдарынан аймақтағы геосаяси жағдайдың күрт нашарлауы және Батыс елдерінің Ресей мен Беларусьқа қарсы бұрын-соңды болмаған санкциялар пакеттері түбегейлі әсер етті. Ұлттық экономика үшін жаңа қауіптер мен тәуекелдерді тудырып, Беларусьтің сыртқы экономикалық жағдайларын өзгертті.

Алғашқы күйзелістерден аман өту және банк секторындағы тұрақтылықты сақтау мүмкін болғанына қарамастан, Беларусьте макроқаржылық тұрақтылықтың осалдығы артты.

«Беларусь Республикасының халықаралық резервтік активтерінің қоры шектеулі күйінде қалып отыр (2022 жылдың сәуір айының соңында 2 айлық импорт), ал орта мерзімді перспективада мемлекеттік борыш бойынша алдағы төлемдер сыртқы қол жетімділіктің тарылуы жағдайында шиеленісе түсуде. қаржыландыру, экспорттың ықтимал төмендеуіне және жоғары девальвациялық күтулердің сақталуына байланысты бюджетке түсетін валюталық түсімдердің тәуекелдерінің артуы», - деп атап өтті авторлар[6]. «Үлкен жетілік» елдері, ЕО және Австралия салған Ресей мұнай өнеркәсібіне қарсы санкциялардың әсері беларусь экономикасына тізбек бойынша әсер етеді, деп есептейді тағы да кейбір экономист-эксперттер. Оның пікірінше, бұл бірнеше бағытта болады. Экономист оларды екі үлкен топқа бөледі: макроэкономикалық салдарлар (яғни тұтастай алғанда бүкіл экономикаға әсер етеді) және арнайы мұнай өңдеуге әсері. Макроэкономикалық салдарлар осы нарықтағы ресейлік мұнай мен мұнай өнімдеріне енгізілген баға шегінің әсер ету дәрежесіне байланысты болады.

Макроэкономикалық салдар бойынша шектеулер бірінші кезекте беларусь өнімдерінің экспортына әсер етеді.

— Беларусь экспортына сұраныс дәстүрлі түрде Ресейдегі ЖІӨ динамикасына байланысты. Өткен жылдан бері Ресей тек қана негізгі емес, сонымен бірге басым сату нарығы болғанын ескерсек, бұл Беларуське тікелей әсер етеді. Тізбек өте ұзын, бірақ менің ойымша, бұл ең анығы.

Бұл ретте жағдай валюта нарығына да әсер етеді. Мұнай мен газдан түсетін кірістердің азаюы Ресей рублінің доллар мен еуроға қатысты құнсыздануынан көрінеді.

— Беларусь үшін бұл ең ауыр қауіптердің бірі. Егер Ресей рублі бір доллар үшін 80 рубль аймағына барса, онда бұл Беларусьтің экспорттың сыртқы бәсекеге қабілеттілігін және Беларусьтің ішкі нарығындағы қаржылық тұрақтылықтың кейбір қалдықтарын байланыстыру мүмкіндігімен қаржылық тұрақтылық жағдайын түбегейлі өзгертеді. Өткен жылы Беларусь үшін көптеген оң үрдістер дәл Ресей рублінің доллар мен еуроға қатысты нығаюымен байланысты болды, ал Беларусь рублі ресейлік рубльге қатысты құнсызданды. Бір жыл ішінде орташа есеппен доллар мен еуроға қарай ешқайда жылжымағаны белгілі болды, бірақ ресейлік бағаға қарай құнсызданғаны сөзсіз. Бұл әлі де көп нәрсе долларға байланған отандық қаржы нарығында күйзеліс тудырмай, Ресей нарығында жоғары бәсекеге қабілеттілік берді», - деп түсіндіреді сарапшы.

Ең бастысы, елімізге ол санкциялардың әсері байқалмайтын дәрежеде емес. Қазақстан Ресеймен экономикалық жағынан тығыз байланысты. Сәйкесінше, халықаралық санкцияларды қамтитын Ресей экономикасындағы барлық ішкі және сыртқы күйзеліс Қазақстанға тікелей әсер етеді. Алайда, қоғамдық пікірге қарамастан, солтүстік көршінің санкцияланған оқшаулануы тек қауіп пен қауіп тудырып қана қоймай, отандық экономиканың өсуіне бірқатар артықшылықтар береді.

Қазақстанның Ресейге қарсы санкцияларға, әсіресе әскери салада – ұшқышсыз ұшақтар мен оларға арналған құрамдас бөліктерді жеткізуде қосылу әрекеті Қазақстанның Еуразиялық одаққа тек экономикалық ұлттық мүдделер тұрғысынан қарайтынын көрсетеді. Әскери-саяси концепциядан ол Солтүстік әскери округ мәселесінен алшақтауды, мүмкін Ресейдің позициясынан одан әрі алыстауды қалайды деген болжам бар.

«Экономика саласында, иә, біз «Бір белдеу, бір жолға» қосылуға, тіпті үлкен еуразиялық серіктестік аясында Қытаймен интеграциялануға дайынбыз, ал Ресей мен Батыс арасындағы геосаяси текетіреске келсек, ресейліктер сұрыптасын. Батыспен соңғы қарым-қатынасты бұзбау үшін біз Солтүстік-Шығыс әскери округін мүмкіндігінше ығыстырамыз», - дейді сарапшы Юрий Самонкин.

Сонымен қатар, қазақстандық әріптестерді орысофобтар және украиндық сценарийді ұстанды деп айыптау әзірге мүмкін емес, бірақ геосаясат тұрғысынан олар серіктестікте әзірге онша құлшыныс таныта қойған жоқ[7].

Қорытынды

Ресейге қарсы халықаралық санкциялар мәңгілік болмаса, ұзақ уақытқа созылады. Қазақстан санкцияларға қарамастан немесе тіпті арқасында алғаш рет халықаралық компаниялар үшін ЕАЭО және Орталық Азия елдерінің біртұтас нарығына жаңа негізгі кіру нүктесі болуы мүмкін. Бұрын бұл рөл Ресейге және ішінара Беларуське тиесілі болды. Дегенмен, Қазақстан санкциялық оқшаулаудан кейін халықаралық ынтымақтастық үшін тиімді әлеуеті бар ЕАЭО ішіндегі жалғыз ірі мемлекет болып қала береді.

Салынған көптеген санкциялар Қазақстан үшін екі жүзді қылыш сияқты. Бір жағынан, ЕАЭО-ға ортақ мүшелік, әлемдегі ең ұзын құрлық шекарасы, кеңестік кезеңнен қалған бірлескен инфрақұрылым және экономикалық өзара толықтыру Ресейдегі барлық жағымсыз көріністердің Қазақстанға бірден дерлік таралуын тудырады. Екінші жағынан, бұрын жарияланған артықшылықтарға қоса, бұл Қазақстан үшін трамплинге айналуы мүмкін: бұл аймақтың және тұтастай алғанда жаһандық экономиканың тұрақтылығына тиімді әсер ететін еуразиялық дамудың балама жолы болуы мүмкін.

Әдебиеттер

1. What Are Sanctions—And How Effective Are They? url: www.nasdaq.com
2. Economic Sanction What Is It Explain Types Examples Impact
url: www.captainachieve.pages
3. Как новые жесткие санкции скажутся на россиянах и на экономике России? url:
www.medboli.ru
4. КТО ВВЕЛ САНКЦИИ ПРОТИВ РОССИИ 2022 КАРТА
url: www.triptonkosti.ru
5. Как развитый финансовый рынок и сильный частный сектор могут смягчить влияние санкций?
url: www.illex.by
6. Одна из наиболее серьезных угроз — обесценивание рубля к доллару и евро. Как новые санкции против РФ могут сказаться на Беларуси
url: <https://news.zerkalo.io/economics/32136.html?c>
7. Что стоит за антироссийскими санкциями на экспорт товаров, введенными Казахстаном?.. url: www.sputnik.by/20231019

«ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ДІН» «РЕЛИГИЯ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ» «RELIGION IN MODERN KAZAKH SOCIETY»	
Жетпісбай Н. ИСЛАМНЫҢ РАДИКАЛДАНУЫНЫҢ ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ	2
Халимова А.Б. ҚАЗАҚСТАНДА ДІНИ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	10
Джундыбаева Г. БОЖЕСТВЕННОЙ НАУКЕ В СИСТЕМЕ ЕГО КЛАССИФИКАЦИИ	17
Асан А.Б. ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК ФАКТОР УКРЕПЛЕНИЯ МИРА	21
Ерімбет Р. Е. ИСЛАМ ШАРИҒАТЫНДАҒЫ КЕЙБІР БИОЭТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР	26
Шантемисов Е.Б. ИСЛАМ ТАҚЫРЫБЫНА АРНАЛҒАН ТЕЛЕВИЗИЯЛЫҚ ЖӘНЕ РАДИО ХАБАРЛАРҒА МАЗМҰНДЫҚ ТАЛДАУ	35
Қабылбаева Н.Қ ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ	40
Әділжан Г. ҚЫТАЙДАҒЫ БУДДИЗМНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ	44
Оразбаев Ә.Т. ХАНАФИ МАЗХАБЫНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНДЕРІ МЕН ТҮСІНДІРМЕЛЕРІ (ШАРХТАРЫ)	47
Мелисова Б.М. ОТНОШЕНИЕ К РАЗЛИЧНЫМ ФОРМАМ СОБСТВЕННОСТИ В МИРОВЫХ РЕЛИГИЯХ	54
Сақбаева А.Қ. ПОСТСЕКУЛЯРЛЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКСТРЕМИЗМ МЕН ТЕРРОРИЗМ: ДАМУ ҮРДІСТЕРІ МЕН ҮДЕРІСТЕРІ	59
Сайлау Т. Ж. ТҰЛҒАНЫҢ ДЕСТРУКТИВТІ ҰЙЫМҒА ЕНУ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ДЕСТРУТИВТІ СЕКТАНЫҢ АДАМҒА ӘСЕР ЕТУ САЛДАРЫ	64
Sarsengali B. THE FORMATION OF A PERSONALITY AS A PERFECT PERSON IN ISLAMIC EDUCATION	70
Турысбекова Д. А. ӘЛ-ФАРАБИ ТРАКТАТАРЫНДАҒЫ БАҚЫТ, ІЗГІЛІК ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ҰҒЫМДАРЫ	76
Kusherbayeva A. B. THEOLINGUISTICS IN MODERN RELIGIOUS DISCOURSE	79
Шалкарова А.С. МИССИОНЕРЛІКТІҢ МАҒЫНАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЫҒУ ТЕГІ	82
Садырбек Д. МИССИОНЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІҢ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ТИПОЛОГИЗАЦИЯСЫ	85
Естай Р. ШАМАНИЗМНЫҢ ТЫЛСЫМ ӘЛЕММЕН КОММУНИКАЦИЯСЫ	90
Төлеу Ә.С. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛПЕРДЕГІ ИСЛАМИСТІК ТОПТАРДЫҢ МИССИОНЕРЛІК ҚЫЗМЕТІ	94
Романұлы Н. МАЙЛЫҚОЖА ЖЫРАУДЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМҒА ӘСЕРІ	97
Қабиденов Ж. «БАЙБАРЫС СҰЛТАННЫҢ ИСЛАМ ҒАЛЫМДАРЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ МЕН МӘДЕНИ ПАРАДИГМАЛАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІН ТАЛДАУ»	103
Мәметбай Н. ХАНАФИ МӘЗҺАБЫ ҒҰЛАМАЛАРЫН ЗЕРТТЕУ КОНТЕКСТІНДЕГІ БИОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕККӨЗДЕР	106

Сайлауұлы Д. ПАЙҒАМБАР, САХАБА, ТАБИҒИНДЕР ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ТӘПСІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	110
Alibaeva A. "LANGUAGE" OF RELIGION: A REVIEW ON THE PROBLEM IN CONTEMPORARY CONTEXTS	114
Исламбеков Ә.Б. ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІНДЕ СӨЙЛЕУ ШЕБЕРЛІГІН ШЫҢДАУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	120
Аширәлиев Қ.А. ҚҰРАНДАҒЫ ТӘДРИЖИЛІК (САТЫЛЫЛЫҚ)	125
Қасымхан Д. ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ДІНИ ДИСКУРС АЯСЫНДАҒЫ ТЕОЛИНГВИСТИКА: ДІН МЕН ТІЛ САБАҚТАСТЫҒЫ	130
Елеусызбаева Н.М. Қ.ХАЛИДИ МЕН С.ҒЫЛМАНИДІҢ ӨМІРБАЯНДЫҚ ЖИНАҚТАРЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ	134
Агабаев А.Т. АЛТЫН ОРДАҒА ИСЛАМ ДІНІНІҢ КЕЛУІ	138
Жанысбаев Р.М. «ӘЛ-ӘРБӘЪУН ӘН-НӘУӘУИЯ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ИНСАН КАМИЛ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ КӨРІНІСІ	141
Еркебуланұлы Р. МУХКӘМ ЖӘНЕ МУТАШАБИҺ АЯТТАРДЫҢ МАҒЫНАСЫН ТҮСІНУДІҢ ТЕОЛОГИЯЛЫҚ МӘНІ	145
Қадыр І. СОПЫ АЛЛАЯРДЫҢ «СӘБАТУЛ АЖИЗИН» ЕҢБЕГІНДЕГІ НӘПСІ ҰҒЫМЫ: ТАРИХИ КОНТЕКСТ ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРДІ ТАЛДАУ.	150
Ермекбаев Қ.Т. ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ДІННІҢ РӨЛІ «МӘШҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ ЕҢБЕГІ НЕГІЗІНДЕ»	154
Абдуллин А. МИРОВОЙ ОПЫТ ПРЕПОДАВАНИЯ РЕЛИГИОВЕДЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ	156
Қасымқан Қ. «ӘЛ-ИНСАН ӘЛ-КАМИЛ» ИСЛАМ ІЛІМДЕРІНДЕГІ ЭТИКА МЕН ЭСТЕТИКАНЫҢ БІРЛІГІ	162
Абикаева А.Д. ӘЛ – ФАРАБИДІҢ БАҚЫТ ТУРАЛЫ ЭТИКАЛЫҚ – ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТҮЖЫРЫМДАРЫ	166
Бағаев Б.Ж. ОРТА ҒАСЫРЛАР КЕЗЕҢІНДЕГІ ФИҚҢ ҒҰЛАМАЛАРЫ МЕН МЕКТЕПТЕР	170
Разбекова М. ТӘҢІР ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ КИЕЛІ ҰҒЫМДАРҒА ТҮСІНІК	175
Тайжанова Г.Н. РАЗВИТИЕ ЭКСТРЕМИЗМА В АРАБСКИХ СТРАНАХ И НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ	177
Куан А.Е. ҚАСИЕТТІ МӘТІНДЕР ЖӘНЕ РУХАНИ МӘН: ДІНИ МӘТІНДЕРДІҢ КӨШПЕЛІЛЕРГЕ ИСЛАМ ДІНІНЕ ДЕЙІНГІ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ӘСЕРІ	183
«ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТАНУ»	
«KAZAKH CULTURE AND KAZAKH STUDIES»	
«КАЗАХСКАЯ КУЛЬТУРА И КАЗАХОВЕДЕНИЕ»	
Зейнуллин Р.Б. «МӘДЕНИ ДИСКУРС ЖӘНЕ ЖҮМСАҚ КҮШ»	188
Зейнуллин Р.Б. «ҰЛТ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТ»	193
Ержан З.М. «ИЗУЧЕНИЕ СПЕЦИФИКИ ТЕКСТОВ КАЗАХСКОЙ РЕКЛАМЫ В РАМКАХ МЕТОДА КЕЙС-СТАДИ»	196
Алибаева А «КУЛЬТУРНЫЙ ШОК» КАК КОНФЛИКТ КУЛЬТУР	203
Сариева П.М. «THE SIGNIFICANCE OF FASHION IN PERSONAL IDENTIFICATION IN MODERN CULTURE»	208
Нарымбаев Қ.Д. «КҮНДЕЛІКТІ МӘДЕНИЕТТІҢ МӘНІ»	214

Мағзұмов М.М. «АҒАШ ТӨСЕК ЖАСАУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯСЫ»	217
Есболова М.Ә. «ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ МӘДЕНИ ТУРИЗМ КЛАСТЕРІНІҢ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІН КӨТЕРУДЕГІ РӨЛІ»	220
Шанбаева А.Н. «СОЦИАЛЬНАЯ РОЛЬ ЖЕНЩИН В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ»	226
Хасиетова Ж.Ж. «ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ РӨЛІ»	230
Смағұл Х.Ж. «ЖАС ЕРЕКШЕЛІККЕ БАЙЛАНЫСТЫ ҚАЗАҚ ДӘСТҮРЛІ ДЕМАЛЫС ТҮРЛЕРІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ МАҢЫЗЫ»	235
Қоғабәева Ә.М. «ӘЛ-ФАРАБИДІҢ МӘДЕНИЕТ ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ ТҮЛДІҢ РӨЛІ»	243
Бөрібай А.А. «ХАРУКИ МУРАКАМИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ЖАСТАР»	249
Набиева Н.Е. «МУРАЛДАРДЫҢ УРБАНИСТІК МӘДЕНИЕТ КОНТЕКСТІНДЕГІ РӨЛІ»	254
Эрнст Е.М. «ROLE OF EXPERIMENTAL THEATRES IN ALMATY CITY CULTURE: A CASE STUDY OF “ART-SHELTER BUNKER THEATRE»	258
Таңсық Ж.П. «КИЕЛІ МЕКЕН НЕМЕСЕ РУХАНИ ОРТАЛЫҚ»	263
Алшынова Ә.Б. «ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ БАС КИІМДЕРІНІҢ СЕМИОТИКАСЫ»	268
Алмаханова Н.А. «ҚАЗАҚ ДӘСТҮРІНДЕГІ ЕСІМ БЕРУ РӘСІМІНІҢ МӘДЕНИ АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ»	276
Алимхан А.Б. «ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҚЫЗДЫҢ ОРНЫ» (МӘДЕНИ ТАЛДАУ)	279
<p>ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТАНУ: ТЕОРИЯДАН ҚОЛДАНБАЛЫ ЭМПИРИКАҒА ДЕЙІН</p> <p>SOCIOLOGY IN MODERN SOCIETY: FROM THEORY TO APPLIED EMPIRICISM</p> <p>СОЦИОЛОГИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: ОТ ТЕОРИИ К ПРИКЛАДНОЙ ЭМПИРИКЕ</p>	
Өтеген А. КӘСІБИ ӨЗІҢ - ӨЗІ АНЫҚТАУДАҒЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	283
Құдайбергел С.Ш. ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА СОЗНАНИЕ И СОЦИАЛЬНУЮ ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ	288
Пернебай О.Ө. ЖАҒАҢДАҢУДЫҢ АЗАМАТТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУІНЕ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУДЕГІ РЕФЛЕКСИВТІЛІКТІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	292
Бимырзаева Қ.Н. АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА HR ПРОЦЕССЫ: ИНТЕГРАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННЫЕ СИСТЕМЫ РЕКРУТИНГА	296
Уашпаева Н.Т. ҮКІМЕТТІК ЕМЕС ҰЙЫМДАРДАҒЫ КОРПОРАТИВТІК МӘДЕНИЕТТІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	302
Рахымғалиқызы Д. ЖАСТАРДЫҢ КИНЕМАТОГРАФИЯЛЫҚ ҚАЛАУЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ: ӘЛЕУМЕТТІК ТОПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ	308
Әлібекова А. ИНТЕРНЕТ ОРТАДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ ДЕВИАНТТЫ БЕЛСЕНДІЛІГІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	312

Момынханова А. АУТИЗМ СПЕКТРІ БҰЗЫЛҒАН БАЛАЛАРДЫҢ ОТБАСЫЛАРЫМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС	316
Батанова А.Б. ҰЙЫМДАҒЫ КОРПОРАТИВТІ МӘДЕНИЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ НЕГІЗДЕРІ	321
Мухтар Н.Б. ВКЛАД МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И КАЗАХСТАНСКИХ НПО В РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ БЕДНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ	326
Абраев А.Б. СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ	336
Есенаманов А.Р. СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА И ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ КРЕАТИВНОГО КЛАССА В КАЗАХСТАНЕ	339
Тұрлыбай Ж.А. ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ ЕСІРТКІГЕ ТӘУЕЛДІЛІКТІҢ НЕГІЗГІ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЛАРЫ	345
Әшімова Г.Г. ЖАРНАМАНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ: ШОЛУ	350
Тұрсынхожа Г. А. ЗЕЙНЕТКЕРЛЕРДІҢ САПАЛЫ ӨМІР СҮРУІ: ШЕТЕЛДІК ТӘЖИРИБЕЛЕРГЕ ШОЛУ	355
Исенов Т.М. СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПОДБОРА И МЕТОДЫ ПОДДЕРЖАНИЯ РАБОТОСПОСОБНОСТИ ПЕРСОНАЛА	361
Januzakova A.A. THE INFLUENCE OF GENDER AND FAMILY STRUCTURE ON INTERGENERATIONAL EDUCATIONAL MOBILITY AMONG INTERNAL MIGRANTS	363
Досмағамет А.Д. БАЛАЛЫҚ ШАҚТАҒЫ ТРАВМА: АТА-АНАЛАРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫСТЫҢ ФОРМАЛАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ	370
Ерланқызы Е. ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ ЕҢБЕК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ФАКТОРЛАРЫ	375
Абдуманп Г.Т. ЖОҒАРЫ БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ЕҢБЕК МОТИВАЦИЯСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ	380
Шегебай А.М. ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ИНФОБИЗНЕС САЛАСЫНДАҒЫ ЖАҢА ЖҰМЫС ФОРМАЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ФАКТОРЛАРЫ	386
Джумаева Н. К ОПРЕДЕЛЕНИЮ И ИЗМЕРЕНИЮ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ	391
Жалмухамбет Ш.А. ЖАПОНИЯДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МІНЕЗДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ (JNCS МЫСАЛЫНДА)	396
Онгарбаева Қ.С. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕ ДОСТЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ОРНАТУ МҰМКІНДІКТЕРІ	402
Жильгильдин И.Т. СТИГМА И ДИСКРИМИНАЦИЯ В ОТНОШЕНИИ ЛЮДЕЙ ЖИВУЩИХ С ВИЧ	405
Балықбаева А.Ш. ҚАРАТАУ ЖӘНЕ ЖАҢАТАС МОНОҚАЛАЛАРЫНЫҢ ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ КӨШІ-ҚОН ҮРДІСІНЕ ТАЛДАУ	407
Kalmykbayeva A. B. THE CONCEPTUAL FRAMEWORK OF CRITICAL REFLECTION IN SOCIAL WORK PRACTICE	412
Тасыбеков А.Е. ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕРДЕГІ ФАРАБИ ТАҒЛЫМЫ	420
Саймасева А.А. ДІНДАРЛЫҚ ДЕҢГЕЙІНІҢ ӨМІРГЕ ҚАНАҒАТТАНУ ДЕҢГЕЙІНЕ ӘСЕРІН ҚАЗАҚСТАН БОЙЫНША ТАЛДАУ (WORLD VALUES SURVEY ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)	426
Шакенов Д.С. МИГРАНТТАРДЫҢ КЕЛУШІ ЕЛГЕ БЕЙІМДЕЛУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ	432

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ БОЛАШАҒЫ: БІЛІМ ИНТЕГРАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ШЫҒАРАМАШЫЛЫҚ КӨЗҚАРАС	
БУДУЩЕЕ ПСИХОЛОГИИ: ИНТЕГРАЦИЯ ЗНАНИЙ И ТВОРЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ	
THE FUTURE OF PSYCHOLOGY: INTEGRATION OF KNOWLEDGE AND CREATIVE APPROACHES	
Абдухалық Т.Н. ВЗАИМОСВЯЗЬ СУБЪЕКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ И ТРЕВОЖНОСТИ У ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА	437
Аскарова Ж.К. КЛИПТІК ОЙЛАУ ХХІ ҒАСЫРДЫҢ ФЕНОМЕНІ РЕТІНДЕ	442
Бабаев Ш.А. ОСОБЕННОСТИ ЗАВИСИМОГО ПОВЕДЕНИЯ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ ПО ЗРЕНИЮ	447
Бименов Қ. Т. СТУДЕНТТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘЛ-АУҚАТЫНЫҢ ӨЗГЕРІСТЕРІНЕ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫНЫҢ ЫҚПАЛЫН ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ	452
Болатова А.М. ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ТОЛЕРАНТНОГО ОТНОШЕНИЯ У ЛЮДЯМ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ У КАЗАХСТАНСКИХ СТУДЕНТОВ	455
Гужбина С.А. ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ И ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА БИЛИНГВОВ ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА	458
Даулетова А. С. ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН САТУ ӨНІМДІЛІГІ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС	463
Жасталапова М.Ж. «АТА-АНА-БАЛА» ҚАТЫНСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	469
Жусупекова Ә.Ж. ЖАСТАР ӨМІРІНДЕГІ КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАР: ЗИЯНЫ МЕН ПАЙДАСЫ	472
Иманбаев Н.Ж. СТУДЕНТТЕРДІҢ ДЕПРЕССИЯЛЫҚ КҮЙІНЕ ӨЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІНІҢ ӨСЕРІН ЗЕРТТЕГЕН ЖҰМЫСТАРҒА ШОЛУ	479
Иманкенова В. БАСҚА ҚАЛАҒА КӨШКЕН СТУДЕНТТЕРГЕ БЕЙІМДЕЛУДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	483
Қалаш А.О. СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУЫНА ЖӘНЕ ОҚУ ҮЛГЕРІМІНЕ МІНЕЗ АҚЦЕНТУАЦИЯСЫНЫҢ ӨСЕРІ	488
Кембаева Б.Б. СТУДЕНТТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САЛАУАТТЫЛЫҒЫ	493
Ковалёва А.В. ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕШЕНИЯ ВНУТРИЛИЧНОСТНОГО КОНФЛИКТА МЕТОДОМ ТРАНЗАКТНОГО АНАЛИЗА	497
Красмик Ю. Н. МОТИВАЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ САМОРЕАЛИЗАЦИИ СПОРТСМЕНОВ-ЛЮБИТЕЛЕЙ	500
Музапарова Ш. А. ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ ӨЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІНЕ ТЕМПЕРАМЕНТ ТИПТЕРІНІҢ ӨСЕРІН ЗЕРТТЕУ	506
Нұрмұхамедқызы Ж., Жапарқызы М. СТУДЕНТТЕРДІҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ ИНТЕЛЛЕКТИСІН ДАМЫТУҒА ҚАРЫМ-ҚАТЫНСТЫҢ ӨСЕРІ	509
Орынбек Ә.Ж. ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ӨЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТКЕ	514

ӘСЕРІ	
Оспаганбетова М.С. ЖҮКТІ ӘЙЕЛДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНЫҢ БОЛАШАҚ НӘРЕСТЕГЕ ӘСЕРІ	519
Старчикова А. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЦ МОЛОДОГО ВОЗРАСТА, СКЛОННЫХ К СОЗАВИСИМОСТИ	524
Токсанбаева Н.Б. ЖАСӨСПІМДЕР ОРТАСЫНДА МЕКТЕПТЕГІ БУЛЛИНГТІҢ ТАРАЛУЫ	530
Тохтаров А. М., Нұрғыдыр М.Б. СТУДЕНТТЕРДІҢ ФРУСТРАЦИЯ КҮЙІН ҚАРЫМ – ҚАТЫНАС АРҚЫЛЫ ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ	537
Усербай М. Н. ОНЛАЙН ОҚЫТУДАҒЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСҚА ДЕГЕН ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САУЛЫҒЫ	542
Хафизова Э.Э., Хананян А.А., Ахтаева Н.С. ВЛИЯНИЕ САМООТНОШЕНИЯ СТУДЕНТОВ К СВОЕЙ ВНЕШНОСТИ НА ИХ ЭМОЦИОНАЛЬНУЮ СФЕРУ	549
Храмова Е.А. ОСОБЕННОСТИ КОПИНГОВЫХ СТРАТЕГИЙ У СТУДЕНТОВ	552
Шаужанова М.Н. МОТИВАЦИОННЫЕ ПРЕДИКТОРЫ АКАДЕМИЧЕСКОЙ УСПЕВАЕМОСТИ У СТУДЕНТОВ	557
ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДИСКУРС ФИЛОСОФСКИЙ ДИСКУРС О ЦЕННОСТЯХ МОЛОДЕЖИ НОВОГО КАЗАХСТАНА PHILOSOPHICAL DISCOURSE ON THE VALUES OF THE YOUTH OF NEW KAZAKHSTAN	
Алтайбаева А.Н. ТҮРКІ ДҮНИЕТАНЫМЫ ЖӘНЕ САЯСИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР	562
Сансызбай Д.Қ. ӘЛ-ФАРАБИ – ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ДАРА ТҰЛҒАСЫ	566
Құрманбаев Е.А. ҚАЗІРГІ УАҚЫТТА КЕЗДЕСЕТІН БИОЭТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУ ЖОЛДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСҚАН НЕГІЗДЕРІНЕ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ	572
Әміртаева Н.Ғ. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ФИЛОСОФИЯСЫ: ТАРИХИ ШОЛУ	576
Абу Ә.Н. ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ	581
Нурмагамбетова А.Г. ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ И ФЕНОМЕН КОММЕМОРАЦИИ: ОСНОВНЫЕ ИДЕИ И ЗНАЧЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	585
Lifanov S.A. HYPERREAL RELIGION IN THE CONTEXT OF THE «REALITY+»	591
Zaliyeva A. ETHICS AND SOCIAL RESPONSIBILITY ISSUES IN THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE	596
Шаншархан С. ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ДАМУЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	602
Қадыр Ілияс. ДІН МЕН ҒЫЛЫМНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ	606
Қалаш А. ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУ ДЕҢГЕЙІ	611
Оспан Дәулет. АРАБ ДЕРЕККӨЗДЕРІ ӘЛ-ФАРАБИ ФИЛОСОФИЯСЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ НЕГІЗГІ КІЛТ РЕТІНДЕ	614
Серік Жанар. ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ «АР ІЛІМІ»	617

КОНЦЕПЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДІНИ ДИАЛОГ ПЕН РУХАНИ КЕЛІСІМДЕГІ МАҢЫЗЫ	
Ахметжанов А.С. ЦЕННОСТИ МОЛОДЕЖИ НОВОГО КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ	621
Kumiskhojayev Y., Yerdashova A. THE CONCEPT OF THE DRAGON AS AN INSTRUMENT OF POWER IN CHINESE MYTHOLOGY	626
Юсупова Н.М. ВОСПИТАНИЕ В ЦИФРОВОМ ОБРАЗОВАНИИ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА	631
Кожабек Н.Б. РЕЛИГИЯ, ФИЛОСОФИЯ И БИОЛОГИЯ О ДОСТИЖЕНИИ СЧАСТЬЯ И ПРЕОДОЛЕНИИ СТРАДАНИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ	636
Қаниятов Ж.Т. ҰЛТТЫҚ РУХТЫ ТҮСІНУДІҢ ТАРИХИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІ	642
Ерболат Сұңқар. ТҮРКІЛЕР ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ НЫСАНАСЫ	646
«ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТӘРБИЕ: ТЕОРИЯСЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ»	
«ВОСПИТАНИЕ В ЦИФРОВОМ ОБРАЗОВАНИИ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА»	
«EDUCATION IN DIGITAL EDUCATION: THEORY AND PRACTICE»	
Абдувохидов Х., Курбонов М. СОВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОМЕДИЦИНСКОЙ ИНЖЕНЕРИИ СТУДЕНТАМ БАКАЛАВРИАТА В УЗБЕКИСТАНЕ	655
Арман Т. СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ВНЕДРЕНИИ GPP	656
Әбдіжәділ Е.Ә. БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: ЖАҢА ЖАҒДАЙДАҒЫ ПЕДАГОГТЫҢ ТРЕНЦИЯЛАРЫ МЕН РӨЛІ	666
Болат Ж. БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ	668
Боранбаева А.А. ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ШЕҢБЕРІНДЕГІ БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР	675
Бүркітбаева А.А. КОНФОРМИЗМ ЖӘНЕ АДАМДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫСЫМҒА ТҮСУІ: СЕБЕПТЕРІ МЕН САЛДАРЫ	678
Гиниятуллин Р.Р. ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ МЫСЛИ О СПРАВЕДЛИВОМ ОБЩЕСТВЕ В УТОПИЧЕСКОМ ГУМАНИЗМЕ ВОЛЖСКОЙ БУЛГАРИИ	682
Дархан Ә.С. ҚАЗІРГІ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ЕРЕКШЕ БАЛАЛАРҒА КӨРСЕТІЛЕТІН ОЙЫН ТЕРАПИЯСЫ АРҚЫЛЫ ТӘРБИЕ БЕРУ	687
Едилбаева А.У. ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ШОЛУ	691
Ералықызы Ж. ОҚУШЫЛАРДЫҢ БАЯН СЫНЫБЫ АРҚЫЛЫ МУЗЫКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ	698
Ержанқызы Б., Баймухамет Р.Б. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЭЛЕКТРОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	702

Жумахметова З.Ж., Қаниятов Ж.Т. ӨНЕР ПЕДАГОГИКАСЫ – ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАНЫМНЫҢ ӨЗЕГІ РЕТІНДЕ	706
Заманбекова С. Н. ҚАЗАҚСТАНДА БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚОЛЖЕТІМДІЛІГІ МЕН САПАСЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ФАНДРАЙЗИНГТІҢ РӨЛІ	711
Ибрагим Ш. МЕКТЕП ДИРЕКТОРЫНЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ФУНКЦИЯСЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҰЖЫМ ҚЫЗМЕТІНІҢ ДАМУ ЖӘНЕ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ	715
Кенесбаева З. С. LESSON STUDY КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ПОДХОД ИССЛЕДОВАНИЯ УРОКОВ	719
Көбжан Г. А. ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ ОРТАЛЫҚТАРЫНДА ДОМБЫРА АСПАБЫН ИГЕРУДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	725
Курманбек А. Қ. ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ	730
Қалдыбекова Р. Қ. CONFLICTS IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND MODELS FOR THEIR RESOLUTION	735
Қожанғалиев А. Т. КӨРУ ҚАБІЛЕТІ БҰЗЫЛҒАН БАЛАЛАРМЕН ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТЕНУ МӘСЕЛЕСІ	739
Мырзабек Д. А. ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРЫ БАР ОТБАСЫЛАРҒА КӨМЕК КӨРСЕТУГЕ МЕДИЦИНАЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРДІ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ	744
Низамутдинова Л. Ф. ОБУЧЕНИЕ РУССКОЯЗЫЧНЫХ УЧАЩИХСЯ ТАТАРСКОЙ РЕЧИ НА ОСНОВЕ КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	750
.Неъматов И. Б. ЭФФЕКТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДИРЕКТОРА СОВРЕМЕННОЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ	753
Рашитова А.Ж. СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖАЛПЫ ДАМЫМАҒАН МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЗДІҢ ДЫБЫСТЫҚ -БУЫНДЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	755
Рысмамбетова Д.Қ. МОДЕЛИ МЕТАПОЗНАНИЯ В ПОВЫШЕНИИ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ 8-9 КЛАССОВ К УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМУ ПРОЦЕССУ	762
Сайпилова А.А. БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТАРДЫ ЕНГІЗУДІҢ МАҢЫЗЫ	766
Санбаева Б. Ж. ОПЫТ АДАПТАЦИИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ В КАЗАХСТАНСКИХ ВУЗАХ: ВЫЗОВЫ, СТРАТЕГИИ И УСПЕХИ	770
Сембекова А.А. ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙДЕ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫ ДАЯРЛАУ ТӘЖІРИБЕСІ: ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ТАЛДАУ	774
Сухачева А.В. ВОЗМОЖНЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ РИСКИ И ВЫЗОВЫ ДЛЯ СТУДЕНТОВ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ	778
Сырлыбай Ә.Б. КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНЕ ЭЛЕКТРОНДЫ ҚҰЖАТ АЙНАЛЫМЫН ЕНГІЗУ	784
Танатарова А.О. БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҮДЕРІС	788
Іздік А. А. ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕГІ, ГИМНАЗИЯЛАР МЕН ЛИЦЕЙЛЕРДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТ МОДЕЛЬДЕРІН ЗЕРТТЕУ: САЛЫСТЫРМАЛЫ- СӘЙКЕСТЕНДІРУ	794

АСПЕКТІСІ	
Chang Huanying. Luo Qiming . ANALYZING THE VALUES OF SECONDARY EDUCATION: A CASE STUDY OF CHINA AND KAZAKHSTAN	799
Chang Huanying. Luo Qiming . DIGITAL EDUCATION IN THE CASE OF CHINA: THEORY AND PRACTICE	804
Renata Zh.D. PECULIARITIES OF MOTIVATION OF EDUCATIONAL ACTIVITIES OF ADOLESCENTS	807
Zhumakhan A.D. PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT FOR A FAMILY RASING DISABLED CHILDREN	811
ҚАЗІРГІ САЯСИ ҒЫЛЫМ: ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕР СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ НАУКА: ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ MODERN POLITICAL SCIENCE: DEVELOPMENT FEATURES	
Ділдахмет Р. 2023 ЖЫЛЫ АУДАН ӘКІМДЕРІНІҢ ЖЕРГІЛІКТІ БЮДЖЕТТІ БАСҚАРУ ҚҰҚЫҒЫН АЛУЫНЫҢ ЖЕРГІЛІКТІ БІЛІК ДЕҢГЕЙІНЕ ӘСЕР ЕТУІ	819
Асетов А.Т. РОЛЬ КАЗАХСТАНА В МИРОТВОРЧЕСКОМ ПОСРЕДНИЧЕСТВЕ И УЧАСТИИ В МИРОТВОРЧЕСКИХ МИССИЯХ	825
Асқапов А. Ж. ПРЕДЕЛЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ УЧАСТИЯ КАЗАХСТАНА И БЕЛАРУСИ В ЕВРАЗИЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ	828
Ахмет Ә. Қ. РЕСЕЙ МЕН УКРАИНА АРАСЫНДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫСТЫҢ ҚАЗАҚСТАНҒА БҚПАЛЫ	831
Даирова Ж. А. ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУЫНДАҒЫ БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ МЕН КЕДЕРГІЛЕРІ: ОНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ НЕГІЗДЕРІ	837
Ермаханбет А. Қ. ҚАЗАҚСТАНДА МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ: НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ МЕН МӘСЕЛЕРІ	843
Нұрахыман Е. САЯСАТТАҒЫ ӘЙЕЛДЕР: ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ҚАУЫМДАСТЫҚТАҒЫ ОРНЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ	847
Кужатов А.М. ШАНХАЙ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРНЫ МЕН НЕГІЗГІ ЖЕТІСТІКТЕРІ	852
Шаншархан С.Д. ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ СУ РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУ: АҒЫМДАҒЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҚТАҒЫ СЫН-ҚАТЕРЛЕР	857
Артық Е.Б. ҚЫРҒЫЗСТАННЫҢ САЯСИ ЭЛИТАСЫ: ӨТКЕН БУЫНМЕН ЖАҢА БУЫННЫҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	862
Бактыбай Ә.Ө. ЛЮСТРАЦИЯ КАК ОДИН ИЗ ИНСТРУМЕНТОВ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОРРУПЦИИ	867
Рахманалиева П. Б. САНКЦИЯЛАРДЫҢ САЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЗАРДАПТАРЫ: ҚАЗАҚСТАН МЕН БЕЛОРУССИЯҒА ӘСЕРІ	871

**Материалы международной научной конференции
студентов и молодых учёных «Фараби элeмi»,
Алматы, Казахстан, 04-06 апреля 2024 г.**

Электронный сборник